TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_182283

UNIVERSAL
LIBRARY

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पांचवा

प – भ

कोशमंडळांतील व बाहेरील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीनें तयार केलेला.

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमडळ लिमिटेड, पुणें, तर्फे मनेजिग डायरेक्टर यशवत रामकृष्ण दाते, ४८१ शनिवार, पुण २

मुद्रक—यशवत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमडळाचा शारदा प्रेस, ४८१ शनिवार, पुणें २.

किंमत १० रुपये

इ. सन १९३६] पुणें [शा. श. १८५८

संपादकमंडळ.

श्री यशवंत रामकृष्ण दाते, बी ए एल्एल् बी (प्रमुख)

श्री. चिंतामण गणेश कर्वे, बी ए

श्री आबा चांदोरकर.

श्री चिंतामण शकर दातार.

प्रमुख शाखा–साहाय्यक संस्था

विदर्भसाहित्यसंघ (वऱ्हाडी बोली), गोमतकसाहित्यसेवकमंडळ (गोमंतकी), वाङ्मयचर्चामडळ (कर्नाटकी. बेळगाव), शारदोपासकमडळ (कोंकणी मालवणी), महाराष्ट्र शब्दकोशमंडळ (कुडाळी. पेडणे), पुणें भाषाशास्त्रमंडळ (व्युत्पत्ति), शारदाश्रम (महानुभावी यवतमाळ), हेटकरी भंडारीमडळ (दादर), साहित्यसेवकमडळ (कऱ्हाड) इ. इ.

संपादकीय निवेदन.

शब्दब्रह्म यदेकं यच्चैतन्यं च सर्वभूतानाम् ।
यत्परिणामस्त्रिभुवनमखिल मिद जयति सा वाणी ॥ -हलायुध

महाराष्ट्र शब्दकोशाचा हा पाचवा विभाग आमच्या आश्रयदात्या-ग्राहकाच्या हातीं देताना आम्हास अत्यानंद होत आहे यावेळचा आनंद विशेष अशाकरिता कीं, प्रथम कोशाची योजना करताना कोशाचे (२५०० पृष्ठाचे) पाच विभाग होतील असा अजमास धरून कार्यारंभ केला व याच धोरणानें मंडळाच्या भागीची रक्कम २५ रुपये ठेविली, म्हणजे दर विभागाची भागीदाराना पाच रुपये किंमत पडावी व पाचवा विभाग समाप्त झाल्यावर भागीदाराना पचवीस रुपयाचा मोबदला मिळून त्याबरोबरच कपनीवरचा त्याचा त्या रकमेचा बोजा उठावा तेव्हा त्या पूर्वी सकल्पाप्रमाणें हा विभाग प्रसिद्ध होताच महाराष्ट्र कोशमंडळ व त्याचे चालक-संपादक ऋणमुक्त व कृतकृत्य झाले असें म्हणावयास हरकत नाहीं

आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या विभागाची एकूण पृष्ठसंख्या (संपादकीय निवेदनें व प्रस्तावना धरून) २७०० आहे तेव्हा आश्वासिलेल्या संख्येपक्षा बरींच जास्त पृष्ठें मंडळाने आपल्या भागीदार-ग्राहकाना दिलेलीं आहेत तसेंच साहित्यविषयक पाच भरीव प्रस्तावना या विभागातून आलेल्या आहेत त्याची किंमत स्वतंत्र कल्यास ग्रथाच्या किंमती इतकीच होईल हें आम्हींच सागावें असें नाहीं

या विभागात भ अक्षर पुरें झालें आहे त्यापुढील ज्ञपर्यंतचीं अक्षरें आणखी दोन विभाग तरी व्यापतील हें नि सशय तेव्हा कोश सपूर्ण करण्यासाठीं पुढें दोन विभाग काढावेच लागणार यासाठीं आम्ही आमच्याशीं आजवर सहानुभूतीनें वागून सक्रिय मदत दणाऱ्या सर्व ग्राहकाचीं या दोन भागाकरिता परवानगी मागत आहों व ती मिळणार हीहि खात्री बाळगून आहों

दोन विभाग वाढण्याचें कारण अगदीं स्वाभाविकच आहे मागील विभागात दिग्दर्शित केल्याप्रमाणें कोशरचनेचें धोरण मूळ सर्वांच्या समतीनें जें आखिलें होतें तेंच सतत ठेविलें आहे व शेवटपर्यंत ठेवणार आहों वाढत्या पृष्ठसख्येच्या भीतीनें अनिष्ट छाटछाट करीत नाही तेव्हा आर्थिक आणि पृष्ठविषयक मयादा या विभागानें गाठली असली तरी अखेर साधावयाचीच आहे भ पावतोच कोश अपुरा ठेवणें अयोग्य होईल यासाठीं कितीहि अडचणी वाटेंत असल्या तरी त्या ओलाडून ज्ञचा पल्ला दोन विभागात गाठण्याचा हा नवा सकल्प सर्वमान्य होईल अशी आशा आहे

या दोन विभागाची किंमत पूर्वीच्या विभागाच्या प्रमाणातच ठेविली जाईल यामुळें मंडळाला थोडें नुकसान सोसावें लागलें तरी हरकत नाहीं पण आमच्या जुन्या ग्राहकावर विशेष बोजा पडू नये

तरी आमचे आश्रयदाते आम्हावर आतापर्यंत दाखविल्याप्रमाणें लोभ कायम ठेवून या वाङ्मययज्ञाच्या पूर्णतेकरिता आम्हास साहाय्य करून या मातृभाषेच्या ऋणातून आम्हास मुक्त करतील अशी आशा प्रदर्शित करून व परमेश्वरानें या कामात आम्हास यश द्यावें अशी प्रार्थना करून हें निवेदन पूर्ण करतों

यशवंत रामकृष्ण दाते

प्रस्तावना

मराठी भाषेची वाढ

"तारांमधे बारा रासी । सप्तवारामाजी रवीशसी ।
यां दिपिचेआं भासांमधे तैसी । बोली मराठिया ॥" - ज्ञानेश्वरी, अवस्वरु १ १२५

विषयप्रवेश—चवथ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत मराठी भाषेची उत्पत्ति पूर्ववैदिक कालापासून, वैदिक संस्कृत, ब्राह्मणें व सूत्रकालीन संस्कृत, अभिजात संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि निरानिराळ्या टप्प्यानी व अनेक स्वरूपात रूपांतर पावत आली हे दाखविले आहे प्रस्तुत स्थलीं मराठी भाषची उत्पत्ति झाल्यानंतर तिची वाढ व तिचा विस्तार कसकसा होत गेला याचे स्थूल अवलोकन करावयाचें आहे. याकरिता आपणास प्रथम ज्या भाषेला "मराठी" असें स्पष्टपणे म्हणता येईल, असें तिचें स्वरूप कोणत्या काली विशेषत्वाने दृष्टीस पडते ते पाहिलें पाहिजे. कोणतीहि भाषा लोकाच्या प्रचारात असतां तिच्या स्वरूपात जो फरक पडत जातो त्याला निश्चित स्वरूप येऊन पूर्वरूपापासून उत्तरकालीन रूप स्पष्टपण निराळें होऊन त्याला निराळे नामाभिधान प्राप्त होण्यास दीर्घ काळ लागत असला पाहिजे. जरी प्रत्येक जीवंत अथवा प्रचलित भाषेच्या स्वरूपात नित्यश थोडाफार फरक पडण्याची क्रिया अबाधितपणें चाललेली असत तरी या क्रियनें तिच्या स्वरूपात विशेष पालट होऊन पूर्व स्वरूप व उत्तर स्वरूप यास भिन्न भिन्न नावानी संबोधण्याइतका त्याच्यात फरक पडावयास अनेक बाबतीत तो दृग्गोचर व्हावा लागतो, एरवी कांही किरकोळ बाबतींत भाषेत फरक पडल्यास त्यावरून कोणी भाषेला निराळे नाव देत नाही तेव्हा ज्या ज्या निरनिराळ्या स्वरूपातून मराठी भाषा स्थित्यंतरे पावत 'मराठी" या नामाभिधानास पावली त्या त्या भाषाचे निरनिराळे कालखंड असले पाहिजेत व त तसे आपणास पाडतां येतात, ही गोष्ट मागील विभागात विशद केली आहे. आता प्रत्यक्ष "मराठी" या स्वरूपात या भाषेच्य प्रचारास आरंभ केव्हा झाला ही गोष्ट निश्चितपणे सांगणे कठिण आहे. कारण भाषेत पडणारे फरक, प्रथम बोलीत दृग्गोचर होऊ लागतात व असे त बोलीत केव्हा आले याचे गमक आपणास उत्तरकाली सांपडणे शक्य नसतें असे बोलीतील फरक जेव्हा वाङ्मयात रूढ होतात व असें भिन्नकालीन वाङ्मय जेव्हां आपल्या दृष्टीस पडते तेव्हा आपणास या दोन कालातील भाषेंत पडलेले फरक स्पष्टपणे नरजेस येऊन आपण या दोन काली दोन भिन्न भाषा अथवा एकाच भाषेचीं दोन भिन्न स्वरूपे रूढ होती असे म्हणतो. तेव्हां एखादी भाषा विशिष्ट प्रदेशात कव्हा रूढ होती हें पाहावयास त्या प्रदेशातील वाङ्मय हेच खरे गमक होय

आद्य वाङ्मय—या दृष्टीने आपण महाराष्ट्राकडे पाहिले असता आपणांस महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश वाङ्मयानंतर मराठी ग्रंथ ज्ञानेश्वराच्या काली दृष्टीस पडतात. ज्ञानेश्वरानी श्रीमद्भगवद्गीतेवर मराठी भाषेंत केलेली टीका जी ज्ञानदेवी त्या ग्रंथात आपणास मराठीचे चांगले प्रगल्भ व पूर्वकालीन भाषापासून स्वतंत्र असे स्वरूप दृष्टीस पडते परंतु त्या स्वरूपासहि प्रगल्भता प्राप्त होण्यास बराच दीर्घ काल लागला असला पाहिजे. एरवी भगवद्गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानप्रधान ग्रंथातील उच्च कोटीप्रत पोंचलेले विचार इतक्या सुगमतेनें व विस्तारश. प्रकट करणें या नवीन भाषेस शक्य झाले नसते. तेव्हां ज्ञानेश्वरकाल हा मराठीच्या तत्कालीन स्वरूपाचा पूर्ण वाढीचा अथवा वैभवकाल होता असेच म्हटले पाहिज व ज्या अर्थी ज्ञानेश्वरीतील मराठीचे स्वरूप अनेक अलंकारादि सामग्रीनें नटलेलें दृष्टीस पडतें त्या अर्थी असे परिणत स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वी मराठीची पूर्वावस्था आपणास माहीत करून घ्यावयाची असल्यास या कालाच्या मागें दीर्घकालपर्यंत आपणास शोध केला पाहिज.

अशा तऱ्हने भाषेच्या अस्तित्वाचा शोध आपणास करावयाचा झाल्यास उच्च कोटीच्या ग्रंथापूर्वीच्या कालात तत्कालीन काही लौकिक वाङ्मय किंवा त्रुटित काव्यें वगैरे असल्यास त्याचा शोध करणे, त्यापूर्वी कांहीं टिपणें, टांचणें असल्यास त्यांचा शोध करणे हें आवश्यक होय यान्याहि पलीकडे जावयाचें म्हणजे ताम्रपट, शिलालेखादि चिरंजीवि लिखाणें असतील त्यांचा शोध व छाननी केल्यास भाषेच्या पूर्वावस्थेचा छडा लागणे शक्य असतें. याखेरीज इतर भाषांतील वाङ्मय अथवा ग्रंथ व लेख यांमध्ये या भाषेतील त्रुटित उल्लेख येण्याचा संभव असतो,

अशा तऱ्हेनें शोध घेत घेत आपणांस कोणत्याहि भाषेच्या प्राचीनतम उल्लेखाकडे जातां येतें व तेथून त्या भाषेची वाढ व प्रसार कसकसा होत गेला हें पाहतां येत

जुना लेख—या दृष्टीनें पाहता मराठी भाषेंतील सर्वांत जुना लेख म्हणून रा राजवाडे यांनी शके ६५८ म्हणजे इ स. ७३६ मधील चिकुर्डे येथील ताम्रपट संपादन करून जो ग्रथमालेंत प्रसिद्ध केला आहे त्यापेकी थोडा उतारा पुढे दिला आहे

" हस्तीनापुरी सुखसकथा विनोदी राज्य करित दक्षिणदिसावरे दिग्विजययात्री विजय करवुन करहाट-कवलेश्वर देवा सनिधी कटकमेलिकार करवुन पित्रुसत्रुनिमिती सर्पयाग करित अहेंद्रभक्षक स्वहा तथा लवणांबुधि-माडलौह सुभ्यतरत धर्मपतिष्टे तदनतरे करहाट ४५०० भ्यतर कारिवेनद्वाड ग्रामीच बलियवाड चिवलवाड ग्रामा मुलिका मनयराम गावुडेया मद्हस्तीपालरक्षपालकराया मनवुन भाव सवछरे वेशारवमासे क्रिण पक्षे भोमदिने अष्टम्या तिथौ दत्त । "

या उताऱ्यात जरी काही सस्कृत शब्द व रूपे आढळतात तरी भाषची मोडणी मराठी आह परतु या लेखाच्या कालाबद्दल निश्चित मत दता येत नाही कारण रा राजवाडे यानी शके ६५८ हा जरी या लेखाचा काल म्हणून दिला असला तरी त्यातील भाषेचे स्वरूप पुढें जे या कालातील किंवा कालापुढील शिलालेख दिले आहेत त्यापक्षा अधिक अर्वाचीन दिसतें तथापि हा काल जर बरोबर असेल तर देशी भाषा ख्रिस्ती शकाच्या सातव्या शतकात रूढ झाल्या म्हणून चवथ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत पूर्वी जे विवेचन करण्यात आले आहे त्यास वरील लेखा-वरून बळकटी यईल यापूर्वीचे व या सुमाराचे काही शिलालेख, ताम्रपट वगेरे पाहता पुढे दिलेल्या निरनिराळ्या लेखांत मधून मधून मराठी शब्द वापरलेले आढळून येतात

(१) शक ६०२ मधल्या ताम्रपटात–पन्नास, प्रिथिवी (पृथिवी) (२) शक ६२१ (चालुक्याचा शिलालेख)–सुक, बादावी, हित (३) शक ६७५ (सामानगड ताम्रपट)–देऊळबाडे, पारगाव, आईतवाडे (४) शक ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशिराज), भडारगबिट्ठगे (भाडारकवठे) (५) शक ७२८ चा वणींचा ताम्रपट–वारिखेड (सध्याचें वारखेड) (६) शक ७३५ चा ताम्रपट–खळखळ, (७) शक ७५७ चा ताम्रपट–येज्ञ (यज्ञ) (८) शक ८१० चा राष्ट्रकूटाचा ताम्रपट—म्हा, पुन्य, जो (सर्वनाम), सिध (सिह), दह (दश), थिति (स्थिति), रिपू, इ० (९) श. ८३२ चा ताम्रपट–वइरि (वरी), निशेष, सिध (१०) शके ९०० चा ताम्रपट–साम्राज्य (११) श ९२२ चा शिलालेख–करणिक, थीर (१२) श १०१६ चा ताम्रपट--कोंकण, रिषि, सोमण, सवतु, छेपाटी, भाभण (बाबण), नोर, राय. (१३) श १०४९ च्या शिलाहाराच्या ताम्रपटात–सकु (शक), सवतु, घोरपड, वरवली, ऊसर, मोर, मोवली, गौंडीमार्ग

परप्रातीय उल्लेख—याप्रमाणेच मराठी भाषा ही याच सुमारास महाराष्ट्राशजारील प्रातांसहि " मरहट्ट " म्हणून प्रचारातील भाषा या नात्यानें परिचित होती ही गोष्ट मागील विभागाच्या प्रस्तावनेंत कुवलयमालाकथमधील देशी भाषांच्या नमुन्याचा जा उतारा (इ स ७७७) दिला आहे त्यावरून स्पष्ट होईल तसेंच प्राकृत पैंगलामध्यें " मरहट्टा " म्हणून एक सवाईच्या चालीसारखे वृत्त दिले आहे यावरून मराठी भाषेतील छदाचा परिचय त्या काळीं इतर प्रातीयांस झाला होता असे दिसतें 'एहु छद सुलक्खण भणइ विअक्खण जपइ पिगलणाउ । विसमइ दह अक्खर पुणु अट्ठक्खर पुणु एगारह ठाउ । गण आइहि छक्कलु पच चउक्कलु अत गुरु लहू देहू । सउसोलह अग्गल मत्तस मग्गल भण मरहट्ठा एहू ॥२०८॥' प्राकृत पैगलाचा काल निश्चित नाही, तथापि त्यामध्य आलेल्या कलचुरी राजघरा-ण्याच्या उल्लेखावरून तो कळचुरी सत्तेच्या सुमारास (दहावें, अकरावे शतक) झाला असावा असे वाटतें तो उल्लेख असाः—हणु उज्जर गुज्जर राअ दल । दल दलिअ चलिअ मरहट्ठ बल । बल मालिअ मालव राअ कुल । कुल उज्जल कलचुलि कणफुला । १८५। याप्रमाणे या मरहट्ट भाषेचे ज्ञान महाराष्ट्राबाहरच्या प्रातासहि बऱ्याच पूर्वीपासून असलें पाहिजे असें दिसतें

चालुक्यवशी दुसऱ्या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमेश्वर हा इ. स ११२७ त ११३८ पर्यंत राजा होता, त्यानें मानसोल्लास अथवा 'अभिलषितार्थचिंतामणि' या नांवाचा एक सस्कृत ग्रथ शके १०५१ (इ स ११२९) मध्यें लिहिला यांत ठिकठिकाणी मराठी उताऱ्यांचीं रूपें व शब्द आढळतात, व ग्रथाचा थोडासा अखेरचा भाग तर

मराठींत आहे. शिवाय महाराष्ट्र स्त्रियांच्या मराठी गाण्यांचा व जात्यावरील ओव्यांचा उल्लेख केला आहे. इतकेच नव्हे, तर एका भागांत मराठी पद्येंहि आलीं आहेत त्यांतील एक पुढील पद्य आहे.

" जेणें रसातल उणु मत्स्यरूपें वेद आणियले मनुशिवक्त गणियलें तौ ससारसायरतारण मोहतो रावो नारायणु जो गीची. "

मराठी भाषेची शिष्ट ग्रथांत आलेली ही पहिलीच झलूक दिसते म्हणून तिचे विशेष कौतुक करण्यासारखे आहे.

मराठी शिलालेख ताम्रपट—शके ९०० च्या सुमारास अथवा ख्रिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीस आपणास प्रत्यक्ष मराठी भाषेत खोदलेले शिलालख बगरे आढळू लागतात कालानुक्रमाने पाहू गेल्यास आपणास एकामागून एक पुढें दिलेले लेख आज उपलब्ध आहत.

१. म्हैसूरजवळ श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख हा मराठीतील पहिला शिलालेख असल्यामुळें याचें विशेष महत्त्व आहे. हा लेख शके ९०५ (सन ९८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ या वर्षी कोरला. गग घराण्यातील राचमल्ल राजाच्या कारकीर्दीत (इ स. ९७४-९८४) त्याच्या चावुण्डराय नावाच्या प्रधानाने बाहुबलजी ऊर्फ गोमटेश्वराचा एक अतिशय प्रचड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठी पुतळ्याच्या खालीं निरनिराळ्या देशभाषात ती गोष्ट कोरविली मराठीतील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे

श्री चावुण्डरायें करवियले ।
गगराजे सुत्ताले करवियले ।

ह्या दोन्ही ओळी एकाच काळीं खोदल्या गेल्या नाहीत दुसरी ओळ काही वर्षे मागाहून कोरली असावी

२ चालुक्य खभ याचा भोर ताम्रपट शक १००१ (सन १०७९) मधील आहे या लेखात कालाचा उल्लेख ' सकु एकोत्तरसहस्र अकातीपि १००१ नृपकालातीत सिद्धार्थ सवत्सरांतर्गत.. ' असा आहे हा ताम्रपट चालुक्य खभदेव याच्या वेळचा आहे. याची माहिती ताम्रपटात आली आहे ती अशी–श्रीवल्लभ (= शिरवळ) देशामध्यें चालुक्य वशातील खभ म्हणून राजा होता त्याने स्वपराक्रमाने राजा ही पदवी मिळविली त्याचा मुलगा तैलप्प हा हाता तैलप्पाचा पुत्र खभ. या खभानेच ताम्रपट दिला आहे खभाच्या प्रधानाची नावे दक्षिण पुढें 'एते पच प्रधाना.' असा शरा आहे खभराजाने पूर्वी दान कलेलें असे महास्थान विषय पुन्हा दान केले आहे, असें या दानपत्रात मुख्यत. नमूद आहे याची भाषा सामान्यत अशुद्ध सस्कृत आहे तावर मराठी व कानडी या दान्ही भाषाची छाया तर पडली आहेच, पण शुद्ध मराठी वाक्येहि आहत सहस्र (ओळ १ ली) आणि ओ ११–१५ तील बहुतक सर्व शब्द हे मराठीची छाया दाखवितात, आणि ८ व ९ या दान ओळीत तर ' बाउ बाइ सर्यु तपे वरिल पुइल तेलटि माड्लीक कारुक देणे ' अशी स्पष्टपणे मराठी भाषेतील वाक्ये व शब्द आहत

३ यानतरचा शिलालेख म्ह शक १०७९ (सन ११५७) मधील पळसदेव यथील होय हा ज्ञानेश्वरीच्यापूर्वी १३३ वर्षांचा आह पळसदव हें गाव गारदौंडापासून सहा मेलावर भामेच्या काठी आह तथे सम्डेश्वराच्या दवळावर हा लेख आह जाधवांच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या राजवटीत मराठी भाषा चागली प्रचलित होती, असे ह्यावरून दिसते

श्रीचगदेव दडनाके विष्णुगृह केले । इश्वर सवछरी नीफजले प्रासादी व स व ण स व गा तहाचे पुत्त भाउया । स्तभा निष्कृती सोनेया साहस्र एकु १००० प्रासादि अस कर वातात्तरे भूमि १०० दाउ पसाउ बाहिरा । सकु १०७९ मगल मह श्री ।

४. ह्यानतरचा शिलालेख मोंगलाईतील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूर तालुक्यांतील सावरगांव येथील महामडलेश्वर कदबकुलतिलक माखाडदवानें दिलल्या दानासबधी आह ह्याचा काळ ' १०८६ शक आश्विन शु. १ गुरो ' असा आह ह्याला इग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी अशी यत

सकु १०८६ तारण सवत्सरे आश्विन सुध २ गुरौ कड (व) । कुलतिलक महामडलेश्वर मा रड (?) गणक तत्पादपद्मोपजी । वि भाला अवादेवीचआ कीतनासि बीसाव म माधवनायके लाहिपनायक मासप्रति द्रा म २ दत्त (न) फडा तो स्वान गावपशुल्य स्य यस्य य (दा) (भू) मी तस्य तस्य तदा फ (ल) ।

५. ह्यानतरचा शिलालेख म्हणजे परळ येथील सरकारी बगला बांधीत असताना सांपडलेला. हा शके ११०९ (सन ११८७) मध्यें कोरलेला असल्यामुळें ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १०३ वर्षांचा ठरतो. त्यांत कोंकणच्या अपरादित्य नांवाच्या राजानें श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठी ' पट्टदृष्टि ' म्हणजे साष्टी प्रांतातील माहुलीजवळ २४ ग्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची देणगी नमूद केली आहे ह्यातील प्रारंभीचा मजकूर संस्कृतात असून शेवटच्या दोन ओळींतील शपथ मात्र मराठीत आहे त्यावरून एक गोष्ट उघड आहे की, ह्या सुमारास शिष्टांची दरबारी भाषा जरी संस्कृत असली तरी सामान्य लोकांची भाषा सरसहा मराठी होती, सर्वांना ती शपथ किंवा तो शाप समजावा म्हणून जी भाषा वापरली ती पुढीलप्रमाणे आहे ॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासनु लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुंबीआ पडे ॥ तेहाची माय गाढवे *विजे ॥

६. खानदेशात चाळीसगावापासून दहा मैलावर असलेल्या पाटण ह्या गांवातील श्रीभवानीच्या मंदिरांतील शिलालेख वरील लेखानंतरचा आहे हा लेख ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शके ११२८ (सन १२०६) मधील आहे हा लेख भाषेच्या दृष्टीने अधिक स्पष्ट आहे लीलावतीचे कर्ते प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नांवाच्या नातवाने हा लेख खोदविला आहे देवगिरीच्या सिंघण यादवाचे मांडलीक म्हणून असलेल्या निकुंभ नांवाच्या राजकुलाच्या आश्रयानें ज्योतिषशास्त्राचें अध्ययन अध्यापन करण्यासाठी मठाच्या स्थापनेसंबंधी ह्यात उल्लेख आहे मठाच्या योगक्षेमासाठी कोणकोणत्या गोष्टी द्यावयाच्या त्याचे वर्णन त्यांत आहे. लेखाच्या शेवटच्या चार ओळी मराठींचें पूर्ण स्वरूप प्रगट करतात ह्या लेखात ' इया, पाटणी केणे, तेहाचा ब्राह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे ' इत्यादि मराठी व्याकरणाने मान्य केलेली रूपें आढळतात

स्वति श्री शके ११२८ प्रभव संवत्सरे श्रावणमासे पौर्णमास्या चद्रग्रहणसमये श्री साइदेवेन सर्वजनसनिद्धो हस्तोदकपूर्व्वक निजगुरुरचितमठायास्थान । दत्त ॥ तद्यथा ॥ इया पाटणी जें केणे उघटे तेहाचा असि आउ जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जे विक (ते)या पासी ब्रह्मोत्तर ते ब्राह्मणी दिन्हले ग्राह

कापासी दामाचा वीसोवा आसू पाठी नग (र) दिन्हला ॥ तुलदाइया वेला सिद्धवै ॥ बाहीरिला आसू-पाठी गिधवे ग्राहकापासी । पाच पोफळी ग्राहकापासी ॥ पहि

लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाण वाहति तेतीया प्रति पली पली तेला ॥ येथ (जें) मविजे ते मढीजन मापें मवावें मापाउ मढा अर्द्ध ॥ अर्द्ध

मापहारी । (रु) पाचे सूक । तथा भूमि ॥ चतुराघाट विशुद्ध ॐ डुग्राम पघड बालआ कामतामध्ये चहवटा ॥ एकल वटा ॥ पडिताचा कामतु ॥ श्री ते ग्रा

मी चाउरा धामोजीचीअ सोंदिआ

७ ह्यानतरचा शिलालेख शक ११५० (सन १२२८) मधील आहे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षे ह्याचा काळ येतो हा लेख आंबेजोगाई येथे मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असे म्हणतात ह्यात कोर-लेल्या एकंदर ४७ ओळींपैकी पहिल्या ३५ ओळी आणि शेवटच्या पाच ओळी संस्कृतमध्ये आहेत मधील ४–५ ओळी मराठी आहेतशा वाटतात, कारण त्यांतील मराठी स्पष्ट नाही संस्कृत लिहून झाल्यावर तोच मजकूर महाराष्ट्र भाषेमध्यें लिहिला " तदेव महाराष्ट्रभाषयात्र लिख्यते "–असे लेखांतच म्हटले आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिख्यते । ळ । ळ ! आंध्रदेशे लघुवाड । धी नाम ग्रामो दत्त. ॥ तथा बेंदे खुकेडादेउ । असिदत्त । उदगिरि । रघुवोसगें । विडिवोसह प्रति लिक ॥ तथा आंध्र–पुर

—ढवलोल किं तथा पुर। गुरवा सत्रसोम स्वर्ण सबधे चोदेसी चौबिडी मात्य प्रतिपा ॐ वातडेआ॥ दाव विडेसह . दसी पालवि बेल पलसपणु सर्वनमस्य ॥ आ पालिवे गाढव लोले समीप म १–१ हखडी मला–देवा समीप

मला–तथा पूर्वता मला–पूर्व मले ७॥ हा (द्रा) ष्टी (टी) माक्षिणी प्र. . घाणे ॥ ६ ॥ आम्रदक्षिणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामड १ ॥ माय प्रविलोणा क ॥ णा वा ॥ आंब्रगण पाफला १२॥ पाले आ फलां गूर्का ॥ चाटुसी ॥ भाडसी–मद्द

८ ह्या लेखानतरचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नवासें यथील शिलालेख होय. हा ज्ञानेश्वरीपेक्षा ५१ वर्षांनीं जुना आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ज्या खाबाला टेकून ज्ञानेश्वरी लिहिली, अशी समजूत आहे त्याजवळ कणैरेश्वराचें जुनें हेमाडपती देऊळ होतें. त्या देवळाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे. ह्याची भाषा सस्कृत मराठी मिश्र असून त्यांत सीळू पडित वृत्तिकाराला १८ निवर्तनें जमीन दिल्याचा उल्लख आहे लेख पुढीलप्रमाणें आहे —

स्वस्ति श्री शकु ११६१ विकारी सवत्सरे ॥ श्री कणैरेस्वरदेवालय ॥ पुराण वृत्तिकार. । शौनकगोत्रीय माध्यदिन ॥ श्री सीळूपडित' तथा पापूवीहरि सीमागारे पुराणवृत्ती भूमी निवर्तने सर्वनमते अठरा १८ ईए भूमी कणैरेश्वर दे ॐ मूळी ॥ हे भूमि देवें पुरुषण । जीवणा दिधली ॥

९ यादवकृष्ण याच्या वेळचा तासगांव-ताम्रपट हा नेवासे येथील शिलालेखानतरचा असावा, कारण त्यांत कालाचा स्पष्ट उल्लख नाही, पण 'तस्मिन् कृष्ण नरेशे शासति ' या पत्तीवरून हा ताम्रपट यादव कृष्ण अथवा कन्हर याच्या कारकीर्दीत म्हणजे शके ११६८–६९ ते ११८१ च्या दरम्यान खोदला गेला असें दिसते

ताम्रपटाच्या पहिल्या ८२ ओळीपर्यंतची भाषा सस्कृत असून पुढें ९७ व्या ओळीपर्यंतची भाषा मराठी आहे ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठीचा नमुना म्हणून या भागास महत्त्व आहे. ९७ व्या ओळीत पुन्हां सस्कृत भाषा सुरू होते ती शेवटपर्यंत

या लेखात आरभीं जैत्रपालाची स्तुति असून जेत्रपालाचा वश यादव कृष्णापर्यंत देऊन त्या राजाच्या प्रसादानें शतानदाचा वशज गुर्जर द्विज चद्र व त्याचा भाऊ केशव याचा वश उत्कर्ष पावत होता इ० दिलें आहे. यादवाचा माडलिक अशा या चद्राला खरहस्तमल्ल ही पदवी होती त्याचा भाऊ केशव व तो यांनी मोठ्या भक्तीनें कलिदेव नावाचे शिवालय बाधिलें, व त्या देवाच्या अष्टागभोगासाठीं मजरवाटक गांवाचा अर्धा भाग व २५ ब्राह्मणांच्या भोजनासाठी अर्धा भाग अग्रहार करून दिला नतर त्या गावाच्या सीमा दिल्या आहेत व धर्मकार्याची चिंता करणारे आठजण होते, त्यांची नावें दिली आहेत हे शासन लिहिणारा म्हाइदेव नांवाचा षड्भाषा–चक्रवर्ती कवि होता

मराठी भाषा असलेल्या ओळी पुढीलप्रमा ॥ मजरवाड गावु अर्धु कलिदेवा अष्टांग भागा अर्धु पचवीसा ब्राह्मणभाजना ग्रामासि पूर्वदीसे गोवरु मर्याद सीमा दक्षिण दिस वालगवाड सीमा पश्चिमे हधिनार मर्याद सीमा उत्तर पेढ मर्याद सीमा एया धर्मकार्या चिंता करिते वेदागराशि गुरोस्छा(स्था)नापती कातग्राहू नरसिघभट्ट अरण भट्ट गगाधरभट्ट महादेवभट्ट गोहूदभट्ट विष्णुभट्ट चाचरसु लाखणभट्ट हे आठ मुख्य करुनु चोदाही वृत्तिमत सत्रपालक देवस्छ(स्थ)लासि गुरवि ओडेरि सत्रस्छ(स्थ)लासि ब्राह्मण ओडेर सत्र भागु प(पा)लावा गुरवी देवभोगु प(पा)लावा ब्राह्मणीं देवासि नित्य पचामृत त्रिकाल धूपारत्ति नवद्य दीपवर्त्ति पुष्पे ॥

१०. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १७ वर्षे म्हणजे शके ११९५ (सन १२७३) मध्यें कोरलेला पढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाच्या मदिरातील शिलालेख आहे ह्यालाच लोक भाविकपणें चोऱ्यायशीची शिळा म्हणतात. ह्या शिळेस पाठ लाविली म्हणजे मनुष्य चोऱ्यायशी यातीतून मुक्त होतो अशी समजूत आहे श्रीविठ्ठलाचे मदिर बांधण्यासाठी वर्गणी गोळा करण्यांत आली त्या वेळेस ज्यांनी ज्यानीं मदत केली त्याचीं नावें वर्षानुक्रमानुसार त्या शिळेवर आठ रकाने काढून त्यांत कोरली आहेत ह्या यादींत त्या वेळच्या अनेक व्यक्तींचीं नांवें व कांहीं नाण्यांचा उल्लख आहे. या यादींतील वर्गण्या श १११९५ ते १११९९ पर्यंतच्या आहेत यांत हेमाडपतानें श. १११९८ (इ.स १२७६) मध्यें वर्गणी दिल्याचा निर्देश आहे पुढल्या वर्षी रामदेवराव जाधवाने केलल्या साहाय्याची टीप पुढील शब्दांत केली आहेः—श्री. सकु ११९९ ईश्वरसवत्सरे मार्गसिर सुदि १५ इके ॥ श्री विठ्ठलदेव रायासि पांढरी पडमुख्य आचन्द्रार्क श्री जादव नारायण प्रौढप्रतापचक्रवति श्री रामचद्र देवराए द ॥ एकदर नावे जरी पुष्कळ असलीं तरी त्यांपैकी कांही नांवें व शब्द मराठी व्याकरणनियमाशी सबद्ध आढळतात, "चालाव्या पेकाचा, रामचद्र देवरायें, देवरायासी, करनु, सेंठी, तेयाची, विठ्ठलाची आण " इत्यादि शब्द मराठी वळणाचे आहेत लेखांतील जरूर तेवढा भाग पुढे दिला आहे.

स्वस्ती श्री सक ११९५ श्रीमुख सवत्सरे फागनिपूर श्री विठ्ठलदवरायासि तिसा सिति फुलें फुलें दाडे आचद्रार्क चालावेआ नानाभक्त मालीआ दत्त पेकाचा विवरु.

११. ह्यानतरचा रामदव जाधवाच्या राजवटीतील शक १२०७ म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या ५ वर्षे पूर्वीचा सासवड–(पुणे) जवळ पूर गांवात एक शिलालेख आहे ह्यामध्ये ११ ओळी असून त्यातील बराच भाग त्रुटित आहे लेख पुढीलप्रमाणें आहे —स्वस्ति स्री सक १२०७ वर्षे प (पा)र्थिव सवछरे आस्विन (ना)दौ अद्येह स्री म प्रौ-(प्रौ) ढप्रताप चक्रवर्ती स्रीरामच(च)द्रदवविजय राज्येदै तदपादपदुमापजिवि सकळकर्णा (रणा) धीप हेमाडि पडितो। त बाइ दडनायक स्रीपत प (प्र) मु(मु१)णे नायक । रामचद्रदेवो नाडिती जीविळक कुळ सोडि

१२. ज्ञानेश्वरीच्या एकच वर्ष पूर्वीचा म्हणजे शक १२१० (सन १२८९) मधील निझामशाहीतील उनकेश्वराचा शिल लेख आहे ह्या लेखात रामचद्र यादव, त्याचा एक नातलग वक्कदेव, त्याचा करणाधिप हेमाडी पडित, त्याचा हस्तक सोमदव पाडित व माहूरचा रहिवासी सरणनायक, इतक्यांचीं नावें असून सरण नायकानें उनकेश्वराच्या देवाल्याचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहेत लेखात १८ ओळी आह त्यापैकीं पहिल्या आठ ओळी पुढें दिल्या आहेत —

ॐनमो गणाधिपतये नम स्वस्ती स्री सके १२११॥ वीक्रम सवत्सरे आ . स्व प्रतापचक्रवर्ति. स्री रामचद्रदेव विजयोप्रत पाद पदुमोपजिवि. हाचि साहा स्सी वक्कदे व. प्राधान हेमाडिपाडित.. त निरोपीत नाएकु टकत्तु सोमदेयें पडित. तस्मिन्काले वर्तमाने त्रेता–युगी रामु. वनवासप्रसगी सरभगाच आ आस्रमा आले सर भग प्रीत्यर्थ हे उद दक उल्ल केले. तदा काल्ये रिसि देवरचित तीर्थ ह हरीहरा प्रसाद मातापुरनिवासी क–सी–प्र. कोडण्य गोत्र सगुना एकः स्तेमेर्वृते सकल प्रासादारतु कले तो राम प्रासाद सपूर्ण जाला तेयाचा नमस्कारु. हरीहरा.. देवता सकलासि नमस्कारु त्रिकाल वाचिता विजया.. लटिग्रामु ॥ २ ॥

ह्यापुढें देवाल्यास दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या लखातील भाषा सस्कृतमिश्र मराठी आहे. काहीं रूपें अस्सल मराठी शिक्ण्याची आहेत

१३. ज्ञानेश्वरकालीन गोमांतकी मराठी ताम्रपट—

हा ताम्रपट फोडें महालातील वेरे गावचा रहिवासी रा. आत्माराम शेट वेरेकर नावाच्या बाण्याच्या घरी सांपडला. याचा शक १२२१ प्रारभींच दिलेला आहे. परतु हल्लीच्या पद्धतीने शके १२२२ या वर्षी सावरी म्हणजे शार्वरी सवत्सर येत असल्य ने हाच काल येतो

खाडेगावचे बाणी व सोनार यांचा तटा पडल्यावेळीं वेरेगावचे बाणी आपल्या जातीच्या मदतीस धांवून गेले. या उपकाराची फेड करण्याकरितां काही मान व दान ठरवून दिले आहेत असें दिसतें. हा ताम्रपट जेथे लिहिला तें खाडेग्राम, खडोळें या नावाने सध्या ओळखिलें जातें तेथे गणनाथाची मूर्ति फार जुनी आहे त्याच देवळात बसून हा अग्रहार लिहिण्यांत आला आहे

या ताम्रपटातील लिपी जुनी कानडी (हळेक्नड) व भाषा मराठी आहे पोर्तुगीज किंवा आदिलशहा याचा अमल गोमतकात बसण्यापूर्वी बरीच वर्षे गोमतकात कर्नाटकी राजाचा अम्मल चालत होता. या कानडी राजाबरोबर काहीं कानडी बाणी गोमतकात शिरले त्याचे लिहिणे हिशेब वगैरे कानडीत चाले. परतु भाषा मराठी असे हा प्रकार ७५ वर्षांपूर्वीपर्यंत म्हापसे यथे प्रचारात होता.

(पहिला पत्रा) स्वस्ति श्री साळिवान सक १२२१ बरुसा वरत्तमन सावरी सवदर श्रावण बहुळ ८ मि सोमवारी तिम्ममतरि धर्माधमि मरिकु भादुरु राज करीत असता अग्राहर खाडेग्रामे बारातु श्री. गणनाथा देवाचा देउळीं बइ सिके नगर समस्त मळलेयाचा विवरु गोव नगर पायकी सटिया नाग सेटी जणु १ तथा नगर पयिकीं गोम सेटी जणु १ तथा भयिग्सेटी जणु १ तथा कायिसटी जणु १ तथा लखुसेटी जणु १ यव गोवेच नगराचे निनमिं (यि?) जण ५ नावें नगर पायको सेटिया विठ्ठल सटी जणु १ तथा नगर पयिकीं सात (१च)सेटी जणु १ तथा सोमसटा जण १ तथा वजरसेटी जणु १ यव नारवनगराचेनि निर्मिते जण ४ चवग यव समस्त अ मी नगरान वेरे-कारासी अत्रुजे भितरी अग्राखेरं ग्रामे लकसेटी सिवा चांदसेटी सिवा यिसर सेटीसि यव जण ३ ती वरगासी लघु

नुडि थलादानें मान्य चावी नरुत तुमी आमच जाति समधाचा कारे(? रि)यासि उपगा अल्लेत कवण कार्य म्हणाल तरी आमासी आणि सोनारासि सवादा होउनु हाणमारी जाले समधी तुमी वेरेंकार अमचेया वाणियाचा समयाचे समदि विढिसि तुमी वाणी समयासि यउनु मानु समेचा राकिला समधीं आमीं नगरा दोसी जानि तुमासी आमी दोंसि जा नगरातु जातीतु कार्य निहासो (? ओ) प्रसओ तुमासी आमी दांन मान लगडी विडा गध आकेत दिधले भोगावया दिधले आमी वा आमचा जातपरजातान यावचद्र पाळावा लिहिलेप्रमाणें तुमी वा तुमच्या जात परजातान यावचद्रक भोगाव म्हणउनु दिधला दानमानेचा सासनपटु होय ग्रामसेटु जण ५ लिहित सेणवी कुळ तळी ग्रामे सारांतु आहेत माग सेणवी स्वस्ति श्री. कपिलेस्वर देउ श्री नागनाथ देउ

लिखित व अलिखित वाङ्मय—शिलालेखानी व्यापलेल्या कालांत मराठी भाषा ही सामान्य जनतेची भाषा होती ही गोष्ट उघड होते कारण शिलालेखातील मजकूर सामान्य जनतेस, येणाऱ्या जाणाऱ्या कोणाहि मनुष्यास कळावा म्हणून लौकिक अथवा सामान्य जनाच्या भाषेत लेखकानें खोदून ठेवलेला असतो याप्रमाणें मराठी ही बोलीरूपानें या दीर्घ काळांत वावरत होती आता या बोलींत काही जानपदगीतें, कथा वगैरे वाङ्मय तयार होत असलेच पाहिजे. पण हे बहुधा अलिखित स्वरूपात व तोंडी परंपरेने चाललें असलें पाहिजे व ते फारसें शिष्टस्वरूपात असणे संभवत नाही. त्यामुळे त्याचें संशोधन करणें कठिण असतें व म्हणून ठ मुक्त कालाचें अमुक लौकिक वाङ्मय आहे असें निश्चितपणें सागणे कठिण असतें. शिवाय त्या काली लेखनकला विशेष सुलभ व प्रचारात नसल्यामुळे विशेष महत्त्वाचें तेवढेंच वाङ्मय लेखरूपात उतरत असलें पाहिजे व अशा विशेष महत्त्वाच्या वाङ्मयाचेंच लोकानीं जतन करून ठेवणें शक्य असतें तस्हा आपणास आज जें मराठीच्या प्राथमिक अवस्थेतील वाङ्मय उपलब्ध असेल तें अशा रीतीनें जे कमी महत्त्वाचें वाङ्मय नष्ट होऊन व अधिक महत्त्वाचें जतन होऊन किंवा काहीं कारणामुळे परंपरेने आपणापर्यंत चालत आले असेल तेवढेच आहे यातहि परंपरागत वाङ्मयाच्या भाषचें स्वरूप तिला उत्तरोत्तर प्रचलित भाषेशी एकरूप बनविण्याकरिता निरनिराळ्या लोकानी तीवर हात फिरवून कालौघाप्रमाणे वरचेवर पालटत असतें ही गोष्टहि आपणास लक्षात घेतली पाहिजे व तसे मराठी भाषेतील अनेक प्राचीन ग्रथाच्या बाबतींत झाले आहे ही गोष्ट आपणास राजवाडे-संपादित ज्ञानेश्वरी व साप्रदायिक ज्ञानेश्वरी, तसेंच तुकारामाची जगनाडी गाथा व साप्रदायिक गाथा यावरून दिसून येईल

भाषेचे बदलते स्वरूप —कोणत्याहि भाषेत देशकालानुसार बदल होत जात असतो व हा बदल होण्यास अनेक कारणें असतात ही गोष्ट विस्तृत रीतीने दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेत नमूद केली आहे तेव्हा त्या कारणांची येथें चिंचकित्सा करण्याचें कारण नाही परंतु थोडक्यात सांगावयाचे तर (१) वश, (२) हवामान, (३) व्यवसाय, (४) वागिंद्रियाची रचना, (५) व्यक्तिगत उच्चारभिन्नता, (६) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थिति, (७) उच्चारसुलभतेकडे प्रवृत्ति, (८) मानवस्वभाव, (९) अनुकरणप्रियता, (१०) परकीयांचा ससर्ग, (११) आनुवंशिक संस्कार, इत्यादि कारणानी भाषेच्या स्वरूपात वरचेवर बदल होत जातो तसेंच सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक क्रांति अथवा दुष्काळ वगैरेसारखी राष्ट्रीय आपत्ति यांमुळें समाजात जी खळबळ होत तिचाहि भाषेच्या स्वरूपावर परिणाम होतो तरी आतां आपण कालानुक्रमानें मराठी भाषेचें स्वरूप कसकसे बदलत गेलें तें पाहू

कालानुक्रमाने मराठी भाषेत झालेले भेद —मराठीचा उत्पत्तिकाल सातवें शतक हा आहे, असें पूर्वी दाखविलें आहेच. परंतु ती ग्रथनिबिष्ट होण्यास आणखी पांच शतके जावीं लागलीं या पांच शतकांत मराठीमध्यें कांहींतरी जानपद स्वरूपाचें वाङ्मय निर्माण झाले असावें, परंतु तें उपलब्ध नाहीं. या पाच शतकांतील भाषचें स्वरूप आपणास फक्त शिलालेख व ताम्रपट यांतच दृष्टीस पडतें सातव्या शतकाच्या सुरवातीपासून तों मुकुंदराज-ज्ञानेश्वराच्या कालापर्यंत म्हणज बाराव्या तेराव्या शतकापर्यंत ज्या ज्या शिलालेखांत किंवा ताम्रपटांत मराठी शब्द, रूपें अगर वाक्यें आढळलीं तीं यथानुक्रम पूर्वी दिली आहेत त्यावरून आपणास बाराव्या-तेराव्या शतकापर्यंतच्या मराठीच्या स्थितीची थोडीशी कल्पना येईल. या एवढ्या कालांतील ग्रथ उपलब्ध नसल्यानें आपणास बाराव्या शतकापर्यंतच्या वाङ्मयबद्ध मराठीची स्थिति कळणे कठीण झालें आहे. म्हणून वरील लेखांवरच संतुष्ट राहून आपण तेराव्या शतकापासून पुढील कालांतील या भाषेच्या अवस्था पाहू.

बारावें शतकः—मराठीचे आद्यकवि आज मुकुंदराज ह समजण्यात येतात त्याचा काल इ.स. ११२८ ११९८ हा आहे यानीं विवेकसिंधु व परमामृत अस दोन वेदान्तपर ग्रथ लिहिले आहत. ह ग्रथ त्या वळच्या भाषेंत जसे लिहिले गेले तसे मिळणें दुरापास्त झालें आहे. ग्रथाच्या नक्ला व त्या नकलाच्या पुन्हां नक्ला, असें होत होत प्रत्यक नकलाकाराच्या व्युत्पन्नतेप्रमाणे किंवा अडाणीपणाप्रमाणें शुद्धलेखन, प्रत्यय, काना, मात्रा, ह्रस्वदीर्घ इत्यादिकांत कालमानाप्रमाणे फरक होत होत पधराव्या–सोळाव्या शतकात लेखनाच्या प्रती आपणापर्यंत आल्या आहेत. त्यांतल्या त्यात पुन्हा जे ग्रथ किंवा जी पद्ये लोकाच्या पाठात अधिक येत गेली त्यांचे अर्वाचीकरण फार झाले आह. या कारणानें आज उपलब्ध असलेल्या विवकसिधूतील मराठी भाषा ही शुद्ध बाराव्या शतकातील आहे असे म्हणतां येत नाही. मुकुंदराजानी हा ग्रथ शक ११९० (सन ११८८) मध्ये रचिला. याला आधार म्हण्न विवेकसिंधूच्या काही हस्तलिखित पोथ्यातून खालील दोन ओव्या आढळतात.

शक अकरा दाहोत्तरू । साधारण सवत्सरू । राजा शारगधरू । राज्य करी ॥
ऐसा समयो सर्वोत्तमू । तेथ मुकुंद द्विजोत्तमू । विवकसिधू मनोरमू । निर्मिता जाला ॥

मूळ ग्रथ इतका जरी जुना असला तरी तो मूळच्या स्वरूपात नसल्यानें आपणास त्या वेळच्या मराठीचे विशेष प्रचार किंवा भाषची अवस्था कशी होती ती ठरविता येत नाही म्हणून त्या वेळच्या भाषेच्या अवस्थेचें विवरण न करतां फक्त विवकसिधूतील एक उतारा दतो'

वदशास्त्राचा मतितार्थ । मराठिया होय फलितार्थू । तरी चतुरी परमार्थू । का न घ्यावा ॥ ११ ॥ चाडा चातुर्यातें जिणे ऐसें बोलती शाहाण। तरी येथीचिये परमार्थखुणे । ग्राहिक का न होवे ॥१२॥ जरी रुईचे झाडी । भरती मधाचिया कावडी । तरी हिडावयाची आवडी । कां पडो द्यावी ॥ १३ ॥ जरी हे अरुष बाल । तरी रोकडे ब्रह्मज्ञान हें नवल । तरी अवज्ञा कोण करील । येथ विषयी ॥ १४ ॥ ऊस कीर दिसे काळा । परी घे पें रसाचा गळाळा । तेसे अरुष बाल परी झळाळा । दिसे विवेकाचा ॥ १५ ॥ विवकसिधु–पूर्वार्ध १

तेरावें शतक –या शतकातील मुख्य ग्रथ म्हणजे ज्ञानश्वरी यात आपणास मराठीचा बाम्हिलास पूर्ण रीतीनें पाहावयास सांपडतो. यातील उपमा, रूपके इ अलकाराची समृद्धि, विषयप्रतिपादनाची उत्कृष्ट हातोटी, शांतिरसाला मूर्धाभिषिक्त करून ग्रथ वदातपर असला तरी शृगाररसाचीहि उदाहरणरूपानी दाखविलेली चुणूक, प्रसाद प्रतिभादि गुणाची उज्ज्वलता इत्यादि पाहून मराठीची योग्यता व सपन्नता प्रत्ययास येते यादूनहि विशेष गोष्ट म्हणजे 'माझा मऱ्हाठाचि बोल' म्हणून मराठीचा विशेष अभिमान दाखविला आहे ही होय वदातासारखे गहन विषय सस्कृतमधूनच सांगितले पाहिजत हा दडक माडण्याचे धारिष्ट ज्ञानेश्वरांनी केले तें उगाच नव्हे त्या वेळीं मराठी भाषला उन्नत व सपन्न स्वरूप आलें होते

मराठीचा अभिमान आपणास इतर ग्रथांतूनहि आढळतो महानुभाव पथाचा आद्यप्रवर्तक चक्रधर यानें आपल्या आचारप्रकरणात 'कानडदसा, तेलगदेसा न वचावे महाराष्ट्री असावे' असा नियम घालून महाराष्ट्र व मराठी भाषा याबद्दलचा अभिमान व्यक्त केला आहे त्याप्रमाणें रुक्मणीस्वयवरकर्ता नरेंद्रपडित म्हणतो, 'हे पुण्यवान मराठी । आइकती आदरें कर्णपुटी । तेयासी कव्हनी न पडे कामाठी । ससाराची ॥ ' आणखी ऋद्धिपूरवर्णनकर्ता नारायण पडित बहाळे यानेहि 'जेथची नाव तन्ही मऱ्हाटी । परि षड्दर्शनातें दळवटी । प्रमेय घांडोळिता सृष्टी । आथीचेना ।' अशा तऱ्हेचे उद्गार काढून मराठाचा अभिमान बाहिला आहे अशा रीतीनें या शतकांत मराठीचा अभिमान उत्पन्न झाला होता. भलत्याच गोष्टीविषयी कोणीहि अभिमान बाळगीत नाही यावरून हें शतक हा मराठीचा वैभवकाल होता, असें ज्ञानश्वरी ग्रथ पाहून म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही

ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीपासून महानुभावीयांनी ग्रथ लिहिण्यास सुरवात केली. लीलाचरित्र, चक्रधरसूत्रें, वत्सहरण, रुक्मिणीस्वयवर, धवळे हे ग्रथ ज्ञानश्वरीच्या पूर्वीचे आहत. या पथाच्या लोकांनी त्या वळीं पद्याप्रमाणे गद्यातहि ग्रथरचना केली चक्रधराचा विद्वान् शिष्य महीन्द्र व्यास यानें आपल्या गुरूचे लीलाचरित्र गायिले शिशुपालवध व एकादशस्कध किंवा उद्धवगीता असे दोन ग्रथ भास्कर व्यास यानें रचिले आणि आपले नांव त्या ग्रथांतील भाषाप्रभुत्व, कोमल पदलालित्य, वर्णनकाशल्य, कल्पनावैभव इत्यादि गुणांत ज्ञानदेवाच्या बरोबरीने कायम केलें हे दोन ग्रथ शक १२२८-१२३१ च्या सुमारास म्हणज खिस्ती सनाच्या चाराव्या शतकाच्या सुरवातीला लिहिले गेले असावे.

व ग्रथकाल देणारी ओवी (१०८८) प्रक्षिप्त असून तीत दिलला ११९५ ग्रथकाल बरोबर नाही, असें श्री. कोल्ते यांचें मत आहे भावे व्यास यानें ' पूजावसर ' नावाचा एक चागला ग्रथ व इतर तीनचार ग्रथात लिहिले पूजावसर यात श्रीचक्रधराची दिनचर्या दिलेली आहे. त्यामध्यें आपणास त्या काळच्या समाजस्थितीचें चित्र चागलें उमटलेलें पाहावयास मिळतें. यानतर गोपाळपडित ऊर्फ आनेराज व्यास व कशव व्यास हेहि नावाजण्यासारखे महानुभाव ग्रथ कार होऊन गेले चक्रधराची शिष्या रूपाई ऊर्फ महदबा ही ज्ञानेश्वराची समकालीन होती हिचे धवळे–यशागीतें- प्रसिद्ध आहेत. याची नवी आवृत्ति नुकतीच यवतमाळचे रा वामनराव देशपाड यानी सपादन केली आहे ही म ठीची आद्य कवयित्री होय ज्ञानेश्वरांना समकालीन असा दुसरा एक महानुभावपथीय लेखक दामोदरपडित हा होय याचा प्रसिद्ध ग्रथ ' वच्छ(त्स)रण ' हा ज्ञानेश्वरीपूर्वी बराच वर्षे लिहिला गेला

ह्या वेळच्या महानुभावीय वाङ्मयातील मराठीचे स्वरूप आपणास निश्चित करण्यास कठीण झालेलें आहे. कारण या पथाचें सर्व वाङ्मय सकतलिपीत लिहिलें आहे या लिपीचा जनक रवळ व्यास एकनाथकालीन असल्यामुळे साहजिकच भाषेचे मूळचे वळण जाऊन त्याऐवजी एकनाथकालीन वळण आलेले आहे. ज्ञानेश्वरीची सुद्धा तीच स्थिति आहे. स्वत एकनाथानींच ज्ञानेश्वरी परिशुद्ध कली, परतु, जशी ज्ञानेश्वरानी रचिली तशीच जरी नसली तरी एकनाथपूर्वकालीन रा राजवाडे यानी सशोधित करून छापलेली ज्ञानश्वरीची एक प्रत उपलब्ध झाली आहे त्यावरून आपणास तेराव्या शतकात मराठी भाषचे स्वरूप कसें होते तें काहीसे पाहता यतें.

वरील लेखकाशिवाय निवृत्तिनाथ, सोपानदेव, मुक्ताई, नामदव, आणि त्याचें सर्व कुटुब आणि इतर अनेक भक्त मडळी याचे अभग वगैरे आज जरी उपलब्ध असले तरी ते नेहमीच्या पाठात फार असल्यानें त्यांचे अर्वाचीकरण फार झालें आहे, व यामुळें तराव्या शतकातील भाषेचे स्वरूप ठरविण्यास त्याचा उपयोग नाही.

शिलालेख व ताम्रपट यावरील लेखात कोणाला ढवळाढवळ करणे शक्य नसल्यामुळें ह्या लेखातील भाषा त्या काळी जशी होती तशीच्या तशीच आपणास पाहावयास मिळते व या भाषेवरून आपणास त्या काळचें तिचें स्वरूप समजतें.

तेराव्या शतकातील शिलालेख अनुक्रमाने पुढीलप्रमाणे उपलब्ध आहत —१ पाटण येथील भवानीच्या मदिरातील-सन १२०६. २ आबेजोगाई येथील–सन १२२८ ३ नवासे येथील–सन १२३९. ४ पढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिळेवरील–सन १२७३ ५ निझामशाहीतील उनकश्वराचा शिलालेख–सन १२८९ ६ वेळापूर येथील–सन १३००

यापकी पहिले पांच पूर्वी आले आहत वेळापूर येथील शिलालेख पुढीलप्रमाणें. —

स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरि स (व) । स (त्स) रे ज्येष्ठादौ श्रीमत्प्रौढ । प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम । चद्रदेव विजयराज्यादयित । दुर्गादपदुर्मापजीवी सर्वाधि । कारी श्री जोइदेव त (त) नि (न्नि) रोपि । त ब्रह्मदेउराणे तद्भ्रातर बाइ । देउराण माणदशासवध वे । लापुर तेथल ध (र्म) स्थल वटेस्व । राचे गुण मठ अ केले वा बाव । र बाईदेवे दत पाली स्वर्गा । जाए न प (पा) ली तो नरका जाए लेष । क दामोदर पडित सुत माइदेव मगल ॥

राजवाडे यांनीं सपादिलेली ज्ञानेश्वरी आणि शिलालेख यावरून या शतकातील मराठी भाषेच्या स्वरूपाविषयीं सामान्यत. असें म्हणतां येईल –मराठी भाषचें अस्सल व निष्कलक असे स्वरूप आपणास या कालात पाहावयास मिळते त्या वेळचे यादव राजे हे विद्वान् ग्रथकार व सतकवि याची चागलीच वास्तपुस्त करीत म्हणजे मराठीला राजाश्रय मिळाल्यामुळें ती चांगलीच फोफावलेली एकदम दृष्टीस पडते तिचे मूळचे अकुर अदृश्य आहेत. या काळात सौंदर्य, प्रसाद, गाभीर्य, अलकारप्रचुरता, इत्यादि गुण तिच्या ठिकाणी चागलच दृष्टीस पडतात

महानुभावी वाङ्मय कांही गद्यांतहि आहे ज्ञानेश्वरी आदिकरून पद्य ग्रथांत आपणास भाषावैभव पूर्णत्वानें आढळून येतें, परतु या महानुभावी गद्य ग्रथांची भाषा अगदीं साधी, सुटसुटीत, सरळ व सुबोध अशी आह. लहान लहान व तुटक वाक्यें आढळतात. पांडित्याचें प्रदर्शन आजिबात टाळलें आह.

मराठी सस्कृतप्राकृताद्भव असल्यानें तींत सस्कृत प्राकृत शब्द येणें अपरिहार्य आहे, परतु सस्कृतचा पगडा बसलेला मात्र कोठेहि दिसत नाहीं. यावनी भाषांचा त्या वेळीं तिला विटाळहि झालेला नाहीं. नाहीं म्हणावयास मराठी

भाषेच्या जन्माच्या वेळी मराठीचा आणि कानडी, तेलगू ह्या द्राविडी भाषाचा अति निकट सबध आल्यामुळें त्या भाषांच्या काही खुणा मराठी भाषेवर उमटल्या आहेत ज्ञानश्वरींत काही तेलगु शब्द आढळतात पण ते फारच थोडे. उदा बुरि, उबर, एकवकी आणि जकलिले एवढेच शब्द प्रत्यक्ष तेलगु दिसतात त्या मानानें कानडी शब्द बरेच, सुमारें ६०, आढळतात उदा अडदर (भय), आट्ट, आगइणें, आरोगणें, आळ, आळुकी, आळुकेलें, उडव, उडवा, उडी, उबगणे, उळीग (सेवा), ओगर (जेवण), गुडा, गुढी, मातु, मेच्छु हडप, पडी, कुसरी, चोखाळणें, मिरवती, किडाळ, आरोप, भीड, बरडी, चवी, पिलें, पोकळ, तळपणं, पाट पहुडणें, कोदग, मुद्दल, वावरी, कडे, बाप, तूप, दाटी, सोसु, पैकी, कैवारें, विढार, काडी, तूक, राडी.

या कालातील मराठी भाषेत होणारे वर्णाचे फरक आणि व्याकरणविशेष पुढें दिल्याप्रमाणे आढळतात स्वरः-सस्कृतमधील ऋ (ह्रस्व आणि दीर्घ) खेरीज सर्व स्वर आहेत ह्रस्व ऋ फक्त तत्सम शब्दांत आढळतो तद्भव शब्दात ऋ बद्दल 'रु' किंवा 'रि' येत असत उदा नैऋत, रुते, नृपवर, ग्रिह, त्रिधि शब्दारभी 'अ' ऐवजी 'आ' येत असे उदा माहा, साहाजे 'ए', 'आ' आणि 'य', 'वो' यामध्ये बराच घोटाळा दिसतो. एका ऐवजी दुसरा वर्ण येतो 'ए आणि ओ' बद्दल 'ये आणि वो' येण ही द्राविडी भाषाची प्रवृत्ति मराठीनें या काळात उचल्ली उदा ठाऊ (वो), हातपाऊ, सोहमाऊ, यकमेका, वोलखो, वोगर, यन्हदे निरनुनासिक अक्षर कित्येक वेळा सानुनासिक होत असे काही शब्दातून ह्रस्व स्वराऐवजी दीर्घ स्वर आलेले आढळतात. उदा मा(म)झा मुख, साहाजे (सहज) याच्या उलट काही ठिकाणी दीर्घाएवजी ह्रस्व स्वर आढळतात उदा कुम(आ)र, यन्हवी (येन्हवी), काइ (काही), कसवटी (कसाटी) त्याचप्रमाणे ह्रस्व किंवा दीर्घ स्वराएवजी सयुक्त स्वरहि आलेले आहेत उदा येदुकुळी, जैसेतैसे, अतशो (अतिशय), उपेगा (उपयोग) व्यजने —'ळ'चा मूर्धन्य उच्चार सहसा आढळत नाही फक्त त्या उच्चाराला या काळी सुरुवात झाली असावी असें पढरपूरच्या शिलालेखातील 'ळ' वरून वाटतें तालव्य आणि दततालव्य ह्या दोन उच्चारात फरक करण्याची प्रवृत्ति ह्याच काळात सुरू झालेली दिसते कारण विचार, जाति या शब्दाबरोबर 'विच्यार, ज्याति' अस 'य' मिश्रित शब्दहि वापरलेले दिसतात 'ख' बद्दल 'ष' वापरलला दिसता उदा. लेषक (लेखक), रत्नषचिति, षोविला, याच्या उलटहि आढळतें—सुवेख, बीखो रेफानतर नेहमी वर्ण द्वित्त हातो उदा वर्ह्मी, धर्म्म, कर्म्म न' आणि 'ण' याचा घाटाळा आहे उदा जाळीण(न), म्हनेरे (णे), सपिनी(णी) काही ठिकाणी स्वरलोप होऊन वर्णसयोग दिसतो उदा म्हालक्षुमी, (महा)म्हाजन, कुलकर्णी(करणी), तर काही ठिकाणी स्वरागम आढळतो उदा सरावण, वरुषा, लक्षुमी, पदुम, पृथुवी त्याप्रमाणे वर्णागमहि आहेच वर्णियला (वर्णिला), आइक (ऐक), साहोपा (सोपा) 'श' बद्दल 'ष' आणि 'स', व स' बद्दल 'श' आणि 'ष' आलेले आहत. उदा गुडाकष (श), असक्त (अशक्त), स्वष्ती (स्वस्ती), बैशेल (बैसेल)

विभक्तिप्रत्यय — एव	अ व	विभक्तिप्रत्यय—एव	अ. व.
प्रथमा--उ, अ, आ, आ, ए	ए अ	चतुर्थी—इया, एया, आ, सी,आते—थे	आँ,सी,आँते
द्वितीया—उ, आ, एया, त, आ, इया,सि,	,,	पचमी—औनि, ओनिया, हूनि	हूनि
तृतीया—आं, ऐं, ऐंन, ने, ई	ही ई	षष्ठी—चा, ची, चें	चा, ची, चें
		सप्तमी—इ, आतु, ए	आँ, ई

कांही रूपे —प्रथमा—गणेशु, सूर्यू, नारायणु, सशयो, विस्मो, आश्रो, ठाय, केणें. द्वितीया.—जीर्णधारू, अभिप्राये, भावाँ, रायाँ, गोसावियातें. तृतीयाः-ईश्वरें, राणेन, हरिदेवें, सर्वज्ञे, ब्राह्मणीनें चतुर्थी—चोकीचिया, पन्हेया, देवा, तयासी, तुसी, मढा, सागरा पचमी.—मेघोनि, समुद्रोनि, सनकादिकोंहूनि. षष्ठीः—नाभिकाचा, विठ्ठलाची, व्यासाचा, देवा, कृष्णा सप्तमीः—देउळी, पाटणीं, देही, ग्रामांतु. षष्ठयत नामांना आणि सर्वनामांना 'नि' हा आगम लागलेला आढळतो उदा तुझेनि नामे, सग्रामाचेनि अवसरे

सर्वनामाचीं काहीं रूपें	अव,
प्रथमाः–तुआ, कव्हणी, जो, जे, काई, एव-कोणहु, मि, मी, तु	आम्ही, तुम्ही, तिया–ये
द्वितीया –मा, मिये, तां, इया, मातें.	आम्हा
तृतीया.–तिया, मिया, जेणें, तेणें, तया, तिआ, मासीं, तुवा	तिहीं, तेंहीं, जेहीं,
चतुर्थी.–तेयात, येया, आतुलेया, एसेया, तेया.	तुम्हा--सि, तयातें
पचमी:—ययाहोनि, आपणपें	
षष्ठीः–जेयाचा, तेयाचे, जेयाचेया, केहाचा, तेहाचा, माझा	आमचा, तुमचा, तयांच

ज्ञानेश्वरीमध्यें शब्दयोगी अव्ययें विभक्तीच्या रूपाना जोडलली अशी सांपडतात उदा ईश्वरूवाचुनि, ठाबोवरी. यांत 'वाचूनि, वरी' ही शब्दयोगी अव्ययें द्वितीयेच्या रूपाना जोडलेलीं आहत याप्रमाणे जीवनेसी, भरवसेंनि, नानाभूतेंसहितें, भर्तरेहीन यात तृतीयच्या रूपाना शब्दयोगी अव्ययें जोडलली आहेत चतुर्थी व सप्तमी याच्या रूपानाहि जोडलेली अव्ययें सापडतात

क्रियापदें.––वर्तमानकाळची रूपें साधारणत दोन प्रकारानीं झालीं आढळतात (१) 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषण घऊन त्याच्यापुढे अस ह्या धातूच्या वर्तमानकाळची रूपें लाविल्यानें वर्तमानकाळ साधणें. उदा. आचरत+आहाती = आचारताती, याप्रमाणे बालताती, वर्ततातो इ० करीत+आहे=करितों (अ व), दिसत+असे= दिसतस किजतसे (२) फक्त कृदन्त वापरून वर्तमानकाळ साधणे उदा डळमळित, आन्दोलत, उसळत आणखी निरनिराळ्या रीतींनी वर्तमानकाळ साधिल्याचीं उदाहरणे.—जाणो, आइक, चाखे, अनुभवी, आटवी, बोले, घेई, वीए, जात, भीत, विसरलेति भूतकाळची काही रूपें–सरले, निगाला, आरबळेला, सांगितलली, स्वीकरिलली, दिन्हली, धरिएला, काढिलला, भणितले, बोभाविली, खाविलली, साधीतली भविष्यकाळची रूपें –होवैल, अभिनवेल, असैल, साडिजैल, नव्हैल, उरैल, नाशैल. ही रूपें एल प्रत्यय लागून झालेली आहेत होए (हे ईल) हें विशेषरूप आहे. त्यवन्तें.–नि, ऊनि, ओनि, ओनि, उतन इ० प्रत्यय लागून हातात उदा० झालोनिया, रिगौनि, भवडौनि, जाऊनि, उठोनि, हासैनि, म्हणोनि, भिऊनु, देखानु, धरुनु, करवुतुन, हारपानि इ०

तेराव्या शतकातील भाषेचे निरनिराळे नमुने–पूजावसर (महानुभावी बाळाबो–गद्य)–समस्त भक्तजनें एति· सर्वज्ञेचेया श्रीचरणा लागति पासि बैसति. सर्वज्ञास निरूपणाची प्रवृत्ति असे तरि निरूपण करीति ना रात्रि बडील असे तरि पहुडु होये. नातरि आसनी निश्चलु बैसति. महदवे प्रस्नु करीति. जी जी आम्ही सर्वज्ञाते चीतु सर्वज्ञ काई चींतीति. म्हणति बाइ हे सकल जीवाते चीति. नागवे प्रस्नु करीतिः बावा आम्ही बावातें चीतु बावा काई चीतीति सर्वज्ञ भणति बाइ हे श्रीप्रभूची थापु चीति —

ज्ञानेश्वरी—हे सारस्वताचें गोड । तुम्हीचि लाविले जी झाड । तरि अवधान मृते वाढ । सिपौनि कीजो ॥१९॥ मग हें रसभाव फूलीं फुलैल । नाना फलभारें भरैल । तुमचेनि प्रसादें होईल । उपयोगु जगा ॥ २० ॥ यया बोला सत रिझले । म्हणति ताखलों गा भले केले । आता साधें जे बालिलें । अर्जुनें तेथ ॥ २१ ॥ तव निवृत्तिदासु म्हणे । कृष्णा अर्जुनाचें बोलणें । मी प्राकृतु काइ साधों जाणें । परि बोलबाल तुम्ही ॥ २२ ॥ आहो रानिचयां पालेखा इरा । नेवाणें करविलें लकेश्वरा । एकला अर्जुनु परि अकरा । न जिण क्षौणी ॥ २३ ॥ म्हणौनि समर्थु हाये साहाकारी । मान्हवे कैसें सचराचारीं । तुम्ही सत तियापरी । बोलवा माते ॥ २४ ॥ तरि आता बोलतसें आइका । हा गीता अभिप्राओ नीका । जो वकुठनायका । मुखौनि निगाला ॥ २५ ॥ बापु ग्रथु गीता । जा वदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्णु वक्ता । जिये ग्रथी ॥ २६ ॥ राजवाडे–ज्ञानेश्वरी, अध्याय ११

महदाइसेचे 'धवळे', पूर्वार्ध –एकले देव नीगाले रामु करी अवस्वरी । चला चला म्हणौनि आफाविलिया भेरी । नीसान लागलें पढियारां टाळ फोकरीती । पणे केले कोडण्या बळिभद्रा-उग्रसेना जाणवीती ॥ २५ ॥ रुसी-मुनी देव ते तेतिस कोडी । यादवां चालता पृथ्वी थाडी । नगरीचे सकळै लाक रायमडल्लीक चाल्ती उछाय । पातले पवनवेगें जेथ मेलिकारु केला श्रीकृष्णराये ॥ २६ ॥ रामा कृष्णा भेटि प्रीतीं देती आलिगन । समस्त नमिती कृष्णा जगत्रजीवना । पातले परमानद कृपादृष्टी अवलोकिलें देवकीनदनें । जाणतीं तया होय कृष्णदरुशन ॥ २७ ॥

एकी रथी रामकृष्ण उद्धवदेवार्जुन । अश्वथाटी वसुदेवो गजभारी उग्रसेन । वरमाया पुष्पी मेघडबरी अधाकारु । चाल्ली सीघ्र वगें ब्रह्मादीक देव करीती जयजयकारु ॥ २८ ॥

चक्रधरोक्त सूत्रपाठ –स्वातंत्र्य हा मोक्ष, पारतंत्र्य हा बध ॥ १ ॥ मायाबहिनी आशासिति आमचा दांडिये डोळिये के जाइल, परमेश्वर आशासिति कटकटियेमान गव्हरी कपाटी ऐसा कै असेल ॥ २ ॥ पोरा जीवा कव्हणी सामग्री न होआवी ॥ ३ ॥ पोरा जीवा सामग्री भणिजे गडदरा ॥ ४ ॥ सकळही सामग्रिया परित्यजौनि एथचिया व्युत्पत्ती व्युपन्ना होआवे ॥ ५ ॥ एषणात्रय त्यजावे ॥ ६ ॥ लोकीचा श्रेष्ठ तो एथीचा नष्ट एथीचा श्रेष्ठ तो लोकीचा नष्ट ॥ ७ ॥ जव जव प्रयोजकु तव तव अप्रयोजकु. जव जव अप्रयोजकु तव तव प्रयोजकु ॥ ८ ॥ तवचर्यन असावे जव आपुलें श्रेष्ठत्व नष्टत्व प्रकाशेना ॥ ९ ॥ अन्यधर्मे पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ १० ॥ विकारें पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ ११ ॥ आपणेया उपद्रो उठी तेयाचा असबधु कीज ॥ १२ ॥ —आचारमालिका.

चौदावे शतक —तेराव्या शतकातील कविराज ज्ञानेश्वरानतर चौदाव्या शतकांत अनक कवि झाले तथापि ते या कविराजाच्या योग्यतेचे नव्हते परतु या कविग्रथकाराचें लिखाण जे उपलब्ध आहे त्यातील बऱ्याचशा भागाचें अर्वाचीकरण झाले आहे ज्ञानश्वरसमकालीन असलेल व ज्ञानेश्वरानतरहि पुष्कळ वर्षे वैष्णव सप्रदायाचे धुरीण नामदेव व त्याच्या घरची त्याच्या जनीदासीसह सर्व मडळी आणि इतर भक्तमडळी याचे सध्या आढळणारे अभग हे चौदाव्या शतकातील आहेत परतु आपणास हल्ली त जसे पाहावयास मिळतात त्यापेक्षा त्याचे मूळ स्वरूप फारच निराळें असले पाहिजे ज्ञानश्वराच्या सगतीचा लाभ मिळालेल्या या सतकवींची भाषा ज्ञानेश्वरीसारखीच असावी परतु अस्सल मूळच्या स्थितींतील अभग सध्या उपलब्ध नसल्यानें हे साप्रतच अभग चौदाव्या शतकांत लिहिले गेले एवढ्या नामनिर्देशाखेरीज तत्कालीन भाषेच्या अवस्थेच्या दृष्टीनें अधिक उपयोगी नाहीत नामदवानी इ स १३५० साली समाधि घेतली परतु त्याच्या प्रभावळीतील इतर सतकवि यानी त्याच्यापूर्वीच आपले देह ठविले सनान्हावी, परिसाभागवत, विसोबाखेचर (१३०९), नरहरी सोनार (१३१४), बका महार (१३१९), जगमित्र नागा (१३३०), चोखामेळा (१३३९), इ० वारकरी सप्रदायांतील चौदाव्या शतकातील सतकवीचे अभग सतत पाठाने फार बदलून त्याचे मूळ स्वरूप नाहींसें झाले आहे

वरीलप्रमाणेच अज्ञानकवि याच्या वरदनागेश या ग्रथाची स्थिति आह हा कवि चादाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला याचे ग्रथ वरदनागेश, कालज्ञान, गुरुशिष्यसवाद, पचीकरणप्रमेय व काही अभग हे जे उपलब्ध आहेत, ते एकनाथकाली नकललले आहेत अर्थातच त्याचें चौदाव्या शतकातील भाषिक रूप बदललेले आहे सत्यामलनाथ आणि बहिरापिसा याचे सिद्धातरहस्य, बहिरवी टीका, सकटहरणी, शिवग्रथ इत्यादि ग्रथ हेहि या शतकाच्या उत्तरार्धातील किंवा समाप्तिकालातील आहत हे जरी अस्सल मिळालेले नसले तरी त्याचें फारसे अर्वाचीकरण झालले नाही काही शब्द व रूपे ज्ञानश्वरीसारखीं आढळतात.

ज्ञानेश्वराना शरण आलेला महासिद्ध चागदेव, याचे काही अभग आहेत. परतु यापेक्षा अधिक महत्त्वाचा असा त्याचा 'तत्त्वसार' नावाचा ग्रथ असून त्याचा काही भाग उपलब्ध झाला आहे याचा रचनाकाल 'शक चौतिसे बारा' (इ स १३१२) हा आहे म्हणजे ज्ञानश्वरानतर बावीस वर्षानी हा ग्रथ लिहिला गेला ज्ञानेश्वर-मुक्ताबाईला गुरु केल्यामुळे व त्याच्या सान्निध्यात असल्यानें या ग्रथाची भाषा ज्ञानश्वरीसदृश असावी यांत आश्चर्य नाही.

ज्याचें अर्वाचीकरण किमपिहि न होतां मूळातील अस्सल भाषा कायम आहे असा या शतकांतील उपलब्ध ग्रथ म्हणजे चोभा कविकृत उषाहरण या ग्रथाचा रचनाकाल अत प्रमाणावरून व भाषेवरून श्री राजवाडे शके १३०० ते १४०० असा दतात भाषेच्या दृष्टीन हा ग्रथ ज्ञानेश्वरीला अगदीं जवळचा आहे यांत ज्ञानेश्वरीतील शब्द, वर्णनशैली आणि रूपें जशींच्या तशीच आहेत भाषा शुद्ध मराठी असून फारशीचा सपर्क नाहीं आणि सस्कृतहि कायाकारण आहे. भाषेचा आघ सहज असून कृत्रिमता मुळींच नाही, इत्यादि कारणांनी या ग्रथाला या शतकाचा आदर्शग्रथ मानण्यास हरकत नाही या शतकांताल भाषचें स्वरूप ठरविण्याला याचाच पुष्कळसा उपयोग आहे.

परशुराम पडिताचा पर्शरामोपदेश हा ग्रंथ इ. स. १३५६ मधील आहे. याचीहि भाषेचें स्वरूप ठरविण्यास पुष्कळशी मदत होणार आहे.

महानुभावीयांना ज्याप्रमाणें ' महाराष्ट्री असावें ' अशी चक्रधराची आज्ञा होती त्याप्रमाणे त्याच्या पट्ट-शिष्यानें म्हणजे नागदेवाचार्यानें मराठीचा अभिमान बाळगून आपल्या केशवव्यास नामक शिष्यास संस्कृतरचने पासून परावृत्त केलें. "नको गा केशवदेया, यणं माझिये स्वामीचा सामान्य परिवारू नागवैल.भणोनि केशवा संस्कृत सूत्रबद्ध प्रकरण न करीं तू कीं " अशा तऱ्हेनें मराठी हीच आपल्या पथाची भाषा या महानुभावीयांनी मुकरर केली व अनेक गद्यपद्य ग्रथ मराठीत लिहिले या शतकांत अनक कवि व लेखक झाले त्यापैकी नारोव्यास बहाळे, बोपदेव-शिष्य पडित भीष्माचार्य आणि मुनिव्यास हे मुख्य होत. पैकी नारोव्यास बहाळिये याचा ऋद्धिपूरवर्णन हा ग्रथ ' साती ग्रथा'तील आहे व भीष्माचार्याचे पचवार्तिक हा ग्रथ भाषाशास्त्रावरील अरुरुत्यामुळे महत्त्वाचा आहे

या पथाच्या वाङ्मयांतील या कालाची महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गुप्तलिपि. सह्याद्रिवर्णनकर्ता रवळोव्यास याने ' सकळ ' लिपि काढली व या लिपीनतर आणखीहि अशा गुप्त लिप्या जनघाल्या इतर लोकापासून आपले वाङ्मय गुप्त ठवण्याची जरूरी या पथीयाना वाटली व त्यामुळे या निरनिराळ्या सांकतिक गुप्तलिप्या निघून त्यातच त्याचे वाङ्मय लिहिले गेले यामुळें याच्या वाङ्मयाचा इतर लोकावर किवा त्या काळातील प्रमुख असलेल्या वारकरी सप्रदायावर काहीच परिणाम झाला नाही या लिप्यामुळे निरनिराळ्या ग्रथातील पाठ मात्र शुद्ध राहिल आहेत. यामुळे महानुभावीय ग्रथ आपल्या उपयोगीं पडणारे आहेत

या शतकातील मुख्य गोष्ट म्हणजे राज्यक्रान्ति. यादवाची सत्ता नाहीशी होऊन यवनाच्या अमलाखाली महाराष्ट्र दश गेला इ स १२९३ साली अल्लाउद्दीन पहिल्याने दक्षिणेत उतरला तेव्हापासून मुसुलमानानी महाराष्ट्रांत धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली रामदेवराव मुसलमानाशी सलोखा ठवून होता परतु त्याचा मुलगा वळेवर खडणी दईना म्हणून मलिककाफूरने त्याला ठार मारून देवगडच राज्य इ स १३१२ मध्ये मुसलमानी राज्यास जोडले व तेव्हापासून महाराष्ट्र मुसलमानी सत्तेखाली शिवाजीच्या स्वराज्य-स्थापनपर्यंत होता या राज्यक्रान्तीचा परिणाम ज्याप्रमाणे धर्म आणि सस्कृति यावर झाला त्याप्रमाणे तो भाषेवरही झाला, किबहुना त्यापक्षा अधिक झाला कारण स्वराज्यस्थापनेनतर आणि शिवाजीच्या स्वभाषाभिमानालाहि न जुमानता फारसी, अरबी इत्यादि यावनी भाषानी आपला पगडा कायम ठेविला मुसुलमान राज्यकर्ते असुरुत्यामुळे यावनी भाषा ही दरबारी भाषा झाली आणि त्यामुळें ज्या लोकांचा सरकारदरबारशीं ज्यास्त सबध येई त्याच्या बोलण्यात यावनी शब्द येऊ लागले. परतु जितका सरकारदरबारीं या भाषेचा परिणाम लवकर झाला तितका सामान्य लोकाच्या भाषेवर किवा आध्यात्मिक वाङ्मयावर झालला दिसत नाही

साराश, तेराव्या शतकातील भाषा ही ज्ञानेश्वरीतील भाषहून फारशी भिन्न अशी आढळणार नाही ती ज्ञानेश्वरीसदृश आहे या वेळचे असे जे विशेष दिसतात ते देतो

'इ'कार दीर्घ विशेष आढळतो पदारभी किवा इतरत्रहि हल्ली जेथें ह्रस्व इकार आहे तथे दीर्घ ईकारच आढळता ह्रस्व इकार क्वचितच आढळतो उदा० मेनीका, त्रीभुवन, तीये, वीधावा, वीसरोनु, दीनमान, ईद्रीयें, चीत्र. 'ओ' ऐवजीं ' वो ' येतो उदा० वोढवील, वो, वोबिआ याच्या उलटहि प्रकार आढळतो उदा० जीऊ (जीव), राओ महादेओ चोभाकृत उपाहरणात 'ख' बद्दल सर्वत्र 'ष' आढळतो 'ए' च्या ठिकाणी 'ये' येतो उदा येकत्र, येक, यैसे र् नतर अगर पूर्वी यणाऱ्या 'अ'चा लोप होतो उदा प्रार्भीला, क्रबिजे, पादार्विदीं, प्रजीलें (परजीलें). याच्या उलटहि स्थिति आढळते उदा० धरमु (धर्म) 'घ' आणि 'झ' याबद्दल 'स' येतो उदा० सेवा (शेवा), कृस्णाते (कृष्णाते), सासनविषय (शासनविषय), वीस्वासु (विश्वासु) महाप्राणाचा लोप'–प्रल्हदिवें (प्रल्हाददव) 'य' बद्दल 'ज' –जुगानजुगाबरी, जमाचे कालदड. 'ळ' कार भरपूर आढळतोः–उधळताये, धुळौरा, प्रळयकाळीचे जळधर, बोळले काही ठिकाणी वर्णागम दिसून येतो उदा० आपणयातें, वाइक्य, द्वीस (दीस), सवसारीं (ससारी) अनुस्वार कांही ठिकाणीं विनाकारण दिला आहे तसाच तो मूळचा असलेला गाळलाहि आहे उदा० उमटला, घांवती, ईद्रा, राहावरीचे घोडे. तालव्य आणि दततालव्य यांमधील घोटाळा'–रायाच्य निरोपे, च्यारी. 'म्ह' ऐवजी 'भ' यता, उदा० भणानि, भणे नामें.–उकारान्त प्रथमेचीं रूपें बाहुल्यानें दिसतात. ओकारान्त व अकारान्तहि आहेत. उदा० ब्राह्मणु, पवित्रु, समर्थु, सेषु, अनुर्घ, यक्, बापु, वीररावो, घावो, ठावो, बीर, तप, बुध, सासन विषय. ज्ञानेश्वरीतील उकारान्त आणि ओकारान्त रूपांप्रमाणे या काळांतहि तशीं रूपें पुष्कळ आहेत परतु अकारान्त

रूपें योजण्याचा जास्ती प्रघात दिसतो. द्वितीयेची रूपें प्रथमेप्रमाणेंच आहेत. तृतीयेचे प्रत्यय न, एँ, ई, हीं, किंवा नुसत्या शब्दाच्या मूळ रूपावरूनहि तृतीयेचा अर्थ होतो. उदा० रुक्मिणी धरिले हात ।, भेण (भीतीनें), उबारेन, आगरियाहि, तिही, हरणीं, नादें, येणेंक्रमें, एणें नावें, मियां, सकळही चतुर्थी –तीयेथें (थें चतुर्थीचा व द्वितीयेचाहि प्रत्यय), भाटाळेये, दिशे, तिये, मनातें, बुद्धीते, आगरियास, चंद्रा, ईंद्रा, सेवकाप्रति, पक्षीयाथे, राजपुरुषार्थे, आळदीये पचमी.–अतराळानि षष्ठी.–तयाचा, राशिचेया, जीय तीये, तीयाची (त्याची), घायाचे, जेयासी षष्ठ्य सामान्य रूप –पुडलिकाचा घरी, आपुला डोळा, गीताचेन नादे, माझेया घायाचे, प्रीजेचा वीव्हाई, रुक्मद्राचीया लता, जेयाचेया तजा, रायाच्ये निरोपे, भूमीचिए घानौडि, काळयुनासा भेण (काळयवनाच्या भीतीने) सप्तमी –आगी, बीव्हाई, ठाई, मनासी माझारी (मनामध्यें), भवसागरी, तीये वेळ (त्या वेळी) सख्याविशेषणे – तीघ, पाचै, सत क्रियापद –वर्तमानकाळ –घडघडित, उधळताये, गर्जत, जाणत, असे, बाधीजताती, बाहे, विकिळे आहे, घेतले वर्ते, बैसे, विये, होय, हाए, जाए, भणे, बोलिजेति, भूतकाळ –चाळवीला, भुलवीला, जाला, नीगाला, जाणीतलें, कापडीली, मळवीलो, गळीनल, भणितले, झणितळे, बोळिला, बालिलेति, अनुवादली, विस्मरलिया, ठेलिया, खेळत होती भविष्यकाळ –सागेन, वसो नदु, निर्वचैल, पाविजेल, हाईल, अनुवादेन, देऊ विध्यर्थ –कीजे, दीज, मेळविजे, कविजे, घालीज, भयावें, प्रतिकारावे, प्रतिपाळावें अकरणरूपी क्रियापदे.–नेघती, नेदावी (न द्यावी), नुपजची, नाळषसी (न ओळखसी), नेदु (देणार नाही), बाधिजेना, नेणो, नेघैल (घणार नाही). अव्ययें - तेव्हली (तेव्हा), केउती (काठेहि), तथ, परता, तेथानी, म्हणोनु, भणोनि (म्हणून), वाचोनि (वाचून), तव, केवि पूर्वकालवाचक धातुसाधिते.–दीउनी, दउनी, घेउनी, बालाउनि, बळघोनि, बाधोनि, सागोनि, जाणोनि, म्हणोनि वर्तमानकालवाचक –पळतु, रिगतु (रागत), दतु, यतु, पाहात रडत गीवसीतु, ग्रासीतु

या चोदाव्या शतकांतील आध्यात्मिक मराटीवर फारसी इ० यावनी भाषाचा विशेष परिणाम झाला नाहीं हे पूर्वीच सांगितले चोभाकृत उपाहरणात यावनी भाषेंतील शब्द मुळीच नाहीत मुसलमानी राज्याच्या योगाने लोकाच्या बोलीत थोडथोड यावनी शब्द यऊ लागले. नागाव येथील शिलालेखांत 'हिजरत' साल घातले आह तसेंच जमात हा शब्द आला आहे याशिवाय या शतकांतील वाङ्मयात किंवा लेखनांत मुसलमानी शब्द नाहीत इ स १३४७ साली बहामनी राज्याची स्थापना झाली तेव्हापासून मुसलमानी अमल खरा चालू झाला लोकाच्या बोलण्यात मुसलमानी शब्द येण्यास काही काळ लोटणे साहजिकच आहे आणि परकीय शब्द आत्मसात् होऊन वाङ्मयात शिरण्यास अधिक काळ लागणार यामुळे बहामनी राज्याच्या स्थापनानंतर ५० वर्षांनी म्हणजे पुढील पधराव्या शतकांतील वाङ्मयात फारसी शब्द आलेले दिसतात

चवदाव्या शतकांतील भाषेचे नमुने चोभाकृत उदाहरण. (पृष्ठ ६९ अ व आ)—आला आला नारदमुनी । पाहाती बगाटे उच्चलौणी । अरथानी तणे दर्षाली आस्त्र । अदघेयाचा लाटणी ॥ ७७६ ॥ ते वीनाद देषत असे । केही न माय तने सतासे । मार्दाय माजी उभा टेला । काही न बोले ना न बेस ॥ ७७ ॥ राजो करीतु आहे ईंद्राहनु । ता बळीया उग्रसनु । म्नी बेसा सीहासनी । साडमा पावा अदधारनु ॥ ७८ ॥ आतां जालें आमचेया एसे । धरीता धरीता येताय हासे । तव अर्ध सीहासन । साडीलें रुषीकसे ॥ ७९ ॥ तव्हळी म्हणत असे मुनीराजो । न बसो माटा असे सदहो । बाइला माजी बसता । आगां यईल अन्यावो ॥ ८० ॥ आंसुवे अबधयाचा डाळा । रडते असा धरुनु कपाळ । नपुसका माजी बैसता । कण होईल फळ ॥ ८१ ॥ यादवा जरी तुम्हा हाय बळ । अस आपुल पणाचे सळ । अनघ बाणाचीय बाधवडी । त्यावरी पचवीस साकळा ॥ ८२ ॥ बाधवडी पाहो गेला । म्यां देषीला कोमाइला । गदीवरु न सवरेची मज । अतक्रणी उच्चबळला ॥ ८३ ॥ नाच नीच काढाजे मारु । सुमर समर म्हणे बाणासुरु । एरु म्हणे कवणु राघल । दुरी ठला सारग धरु ॥ ७८४ ॥

पचतंत्र–(प्रो पोतदार, भा इ स म त्रैमासिक, १८४४) तें बालणे आइकोनि दधिवर्ण म्हणे सषोपायें आपुली वर्सणुक सिद्धी न पाव या कपटें तयासि विश्वासे या उपक्रऊ लागला । सूर्यासमुख ह दोही चरणी उभा गाहला । हात उभारुनु उन्मार्लित नयन बरवेया बुद्धीयाथे वचावेया धमोपदेशु बोलता झाला । अहो हा ससार असारु । प्राप्तारुणा एका मध्ये नाश पावती । स्वप्नासारिषा पढीयेतयाचा सगम् इद्रजाळासारिषा । कुटुब

परिग्रहो तरि धर्मु वाचुन आणीष नाहीं । बालिले असे । जया पुरुषा दिवस धर्मेवीण जाति । तो लोहकाराच्या भातेया परी श्वासु घाली परि जियेना ।

चागा वटेश्वरकृत तत्त्वसार — श्रीगुरु झाले प्रसन्न । पसरोनि विशाळ वदन । जैसें उजळले गगन । चद्रबिंबी ॥ १०१३ ॥ मग श्रीगुरु म्हणे शिष्यातें । आता तू प्रवेश गा येथे । पावलासि माते । अभेदरूपें ॥ १४ ॥ ऐसा ध्वनि आइकला । तव शिष्यु मुखि प्रवेशला । जेसा प्रकाशु मीनला । प्रकाशासि ॥ १५ ॥ का समुद्रि समुद्र मिसळला । का आकाशि आकाशल्यो जाला । हरिहरा जाला । ऐक्यवादु ॥ १६ ॥ तैसे उभयता मीनले । ब्रह्मतेजि एकवटले । गुरुराशी वाढिनले । असख्यात ॥ १७ ॥ गुरुनु शिष्याचा घोटु भरूनु । आपण याही मिठी देउनु । प्रतीति मागु साडोनु । राहिला पैं ॥ १८ ॥ आता मागा पुढा एकुचि । घनदाट गुरूचि । तया सुखा नयेचि । रूप करू ॥ १९ ॥ गुरुशिष्य एक झाले । ते जालेपणहि गेले । गेलेपण राहिले । वटश्वरी ॥ २० ॥ एसा शिष्यु गुरुभक्ति बोधला । वेद गुह्य पातला । कविता धर्मे सपला । प्रबधु हा ॥ २१ ॥ ह चतुर्विध भक्ति । हा पाचवा पुरुषार्थ जाणती । तैं कष्टी समाप्ति । पावविली ॥ २२ ॥ मन्हाटी बोलिला आरज । बालबोधपण विरज । गुरुवटेश्वरी वाहली पुजा । चांगा म्हण ॥ १०२३ ॥

ऋद्धिपूर वर्णन —हा तवाचि आदर बहु । जव सुकृताचा सभहु । मग निगावा चक्रवीहु । भारिवा ता ॥ १७१ ॥ दाऊनि साकुरेची गोडी । माती भरीति तोडी । जेसी लाघवीयें वेडी । चाळविलीं ॥८२॥ तैसें स्वर्गादि सुखा । रातलआं जीवा अशेखा । परिणामी भवदु खा । वाचौनि आन नाही ॥ ७३ ॥ की वळघानि झाडा । एरझारा करी माकोडा । तेसा भवरासि बापुडा । सचरतुस ॥ ७४ ॥ ससार कुपाचा पोटी । कर्म माळिका घटी । बाया यत्नरूढ जीव सृष्टी । भ्रमतुस ॥ ७५ ॥ कीं बुडता भवसागरीं । भणानि देवता चक्री । माया माही भवडिता ही परी । न जीएतीचि ते ॥ ७६ ॥ कर्मभूमीचिए घानोडि । बाधौनि मिथ्या ज्ञानाची झापडी । काळे भवडिलीं बापुडी । जीव पशुवें ॥ ७७ ॥ मेरु पासाव घनवटे । जीहिसी जाली तुकमटें । तेव्हडी दु खें भागिता जरि न विटे । जीवराशि हा ॥ ७८ ॥ विपायें प्रर्जन्याचिया धागा । वरि गणवती गगनिचिया तागा । ना तरि पर्वे घालिता वारा । उमानेल कीरू ॥ ७९ ॥ परि जीव भागाचा जीणसी । नाही दवताही सारसी । भणोनि आपुलाला कर्म लपेसी । ओळखेति तिया ॥ ८० ॥ असो हे भववाधोडीचे । जे हि सृटिक बालिजेति जीवाचे । ते मिया उपाए धाडोळिले सृष्टीचे । भणे नारायणु ॥१८१॥

पंचवार्तिक —अत्याहारि का पूर्वपदानुवृत्तिसमवत अल्पाक्षरे असदिग्ध पदे असेति तेही पदीकरून जणे प्रयोगे अर्थज्ञान सूत्रिजे म्हणिजे मुद्रिजे, तया प्रयोगाते सूत्र म्हणिजे आता सूत्राचे चार भेद केसे ? तर सूत्राचे चार भेद —वचन वाक्य, प्रकरण, महावाक्य ते केवि ? तर वचनापासोनि अर्थ निफजला ता वचनार्थ वचनापासौनि वाक्य निफन्नलें वाक्यापासोनि प्रकरण निफन्नलेः प्रकरणापासौनि महावाक्य निफन्नले

एकी दो शब्दी आचारविचाराचा निर्वच ते निर्वचन बालिजे जेथे निर्वच नाही त शब्द लीलचे दों चो वचनाचा समुच्चय ते वाक्य सातापाचा वाक्याचा मेळावा ते प्रकरण सातापाचा प्रकरणाचा बाधा ते महावाक्य बोलिजे आणि अवघेया महावाक्याचा आवाका तो पैंडी बोलिजे अवघेया निरूपणाचा आवाका अवघया प्रकरणांचा समुच्चय याते पैंडी बालिजे

नागाव येथील शिलालेख (इ स १३६७)—स्वस्तिश्री हिजरत ६९ सकु १२८९ पळवग सवसरे आषेअ × × श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति माहाराजाधिराज श्रीहबिरु रावो ठाणे कोकणराज्य क्रोति सत्यतस्मिन् काळे प्रवर्तमाने धर्मादिपत्र लिखित यथा सर्वव्यापारिसिहिप्रो तनिरापित अठागर अधिकारिआ कुसना अहासण नाकाचां सेणवै देऊ प्रोण्होन्ह वेळित स+रध चिचावळिग्राम पैकी तर्थाला मिजागिति सिहिप्रो काळि तेथे मरगीआ ळावयालागी आठागर समध दातारे हिन अरुनि जालिआ म्हणोनि समळिं आगरियास त्याति विकळिते गुतिकैवाह सोडवुनि सिहिप्रो लागोनि वाडिआ बिकेळि आहे वाडिया कोण्हि दातारु ठमठळित गुती करि तर समष्टि आगरियांहि प्रति(का)गवे हा धरमु सिहिप्रोचा तितिवड समष्टि आगरियाहि समग्रि प्रतिपाळावें झाडआचि जमेतिस जेतुके आगर साहिआ डख पाठ तेतुके आगरास आप्रझाडावें सासनविषय भागवारी हा धरमु समग्रि प्रतिपाळावा . हे जन १८ मुख्य करूनि समग्रि प्रतिपाळावे .

पर्शराम पंडितकृत पर्शरामोपदेशः— गणतिथि दुणा। बारु चतुर्गुणा। नक्षत्र मेळविजे। ध्रुवक ४ मेळविजे। तिहि भागु। उरलेय। शेष लाह पाहिजे। एकें जल। दोहो स्थल। शून्य आकाश। स्थली सावली। जली आडाउ। आकाशी सावलीये आडाउ तीरदार। हे जयेति। आडवार। आदित्या पारौनु। नक्षत्रें ९ उत्तमें। दाहावें मध्यम। तथा पुढील २ उत्तमें। वरिला तिही। खेळु पाहु १७ उत्तमें। वीसाठार्यीच लाहे निर्वैरेल। २२। लोह होईल। पूर्ण यश पाविजेल। हातीयेरे साडिती। फल हाईल।

पंधरावें शतक—हें शतक मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें बरेचसे कठीण गेलेले दिसतें, कारण या कालांत ग्रथकार व कवि फारच कमी झालेले दिसतात. या काली मुसलमानाच्या राज्यकारभाराचे व बबदशाहीचे जुलूम लोक सोशीत होते मुसलमान आपला धर्म व भाषा वाढविण्यास लागल होते त्याच्या धर्मवेडामुळ लोक फार त्रासून गेल होते व शक्य तितका प्रतिकारहि करीत होते मुसलमान, हिदूना जुल्मजबरदस्तीने बाटवीत होते व पुष्कळ अन्य तऱ्हानी त्यांची स्वर वागणूक हिदूना जाचदायक होत होती या सबटाच्या जोडीला आणखीहि सकटे होतीं दुर्गादेवीचा दुष्काळ इ स ४६८ त १४७५ पर्यत हाता ह्या दुष्काळात अवर्षणामुळे जिवडतिकडे अन्नान्न-दशा होऊन अनेक लोक प्राणास मुकले या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गाजणूक महाराष्ट्रास बारा वर्षे भोवली धान्याचा कण आणि पाण्याचा थेब जिकड सापडेल तिकड लोक धाव घेऊ लागले. अशुल्या आपत्तीत धर्म, भाषा व सस्कृति याकडे लोकाचे लक्ष राहिलें नाही ह्यात आश्चर्य नाहीं ज्ञानेश्वर नामदवाच्या वेळी मराठीचा भरभराटीचा काळ होता त्यांच्या पश्चात् एक प्रकारची उतरती कळा मराठी वाङ्मयाला लागली ती एकनाथकालापर्यत ही उतरती कळा लाग-ण्यास वरील गोष्टी कारणीभूत झाल्या असाव्या

या शतकात एकनाथाच पणजोबा भानुदास हे होऊन गेल याचा काल इ स १४४८ १५१३ हा आह कान्हूपात्रा इ स १४८० च्या सुमारास झाली, व दामाजीपताने प्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळात सरकारी कोठार लुटविले या तिघानीहि अभग कले आहेत या शतकात महानुभावीय लखक, चाल्हणशिष्य नृसिहकवि, कवीश्वर आम्नाय दीक्षित श्रीगोविदराजगुरु बल्लाळ, आणि कृष्णमुनीश्वराम्नाय इ होऊन गेले त्यानी अनुक्रमे सकेत-गीता व रुक्मिणीस्वयवर भक्तिप्रबोध व ब्रह्माण्डगोलक ह ग्रथ लिहिले हे शतक मराठीच्या स्वरूपाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे तराव्या-चोदाव्या शतकातील ज्ञानेश्वरीसारखी भाषा बदलून तिला निराळे स्वरूप यऊ लागले होतें तिच्यात मुसलमानाच्या राज्ययत्रामुळें फारसी अरबी शब्द शिरत होते तिचें शुद्ध मराठी रूप बदलून दुसरे जरा निराळें रूप येत होते फारशी भाषेच्या प्रवेशाविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणूनच की काय, सस्कृतग्राहि परिणाम तिच्यावर ज्यास्त होऊ लागला प्राकृत किवा अपभ्रष्ट शब्दाच्या एवजी शुद्ध सस्कृत शब्द घालण्याची जी पुढे सोळाव्या शतकात प्रथा पडली तिची सुरुवात याच शतकात झाली असावी यावनी भाषाच्या प्रतिकारात तद्भव शब्दाना चाट मिळून तत्सम शब्द जास्त प्रचारात येऊ लागले ही प्रवृत्ति पुढील शतकात जो जारावलेली दिसते तिला सुरुवात याच शतकात झालेली असावी

या वेळचे भाषेचे स्वरूप आपणास फक्त महानुभावीय ग्रथावरून समजून घेतले पाहिजे कारण भानुदास, दामाजीपत इ. चे अभग त्या कालच्या भाषेच्या स्वरूपात न राहता फार बदलले आहेत या शतकात फारशी शब्द बोलण्यांत आणि सरकारी कामकाजाच्या लेखनात यऊ लागले होते उदा दामाजीच्या हातच्या महजरांत पुढील शब्द पहा —पाच्छाय, हक, तगादा, रसद, चौकशी, दर, बदोबस्त या वेळी शब्दाचे उच्चार बहुधा ठरून गेल असाव व त्या सारखेच ते आजपर्यत चाल आहेत. एका वर्णाएवजी दुसरा वर्ण येण बद झाले फक्त 'न' 'ण' यांमध्ये घोंटाळा राहिला उदा वाच्छाणे, महागनें, याणी, पातशहाणी नामें सामान्यतः उकारान्त आणि अकारान्त उपयागात येऊ लागली. पूर्वीचें ओकारान्त रूप दिसत नाही उदा कागद, महार, मत्र, मान, कुमर, अशू, प्रकाशू बहुत. विभक्तीची रूपें हळूहळूप्रमाणेंच आढळतात ज्ञानेश्वरकालीन प्रत्यय गेले उदा० महागनें, महारास, वळस, याची, कामी, वशी आधुनिक सामान्यरूपांतील य दिसत नाही उदा चाल्हराजाचा वशी, कवीचेनि मतु, याच हातचा, पाछायाचे कामी, ते वळस स्त्रीलगी 'जो', 'हा' यावहल जे, ह अशीं रूपे आढळतात. अव्ययेः—जसी, कैची, जेथ, जन्ही क्रियापदेः—वर्तमानकाळच्या प्रथमपुरुषाचीं रूपेः—बोलो, वदों, तृतायपुरुषा या एकवचनाचीं रूपेः—रजवीतु; विणताये, असे. भूतकाळ'—दिल्ही, दिली, केली, जाले, रेखिले, देखीले भविष्यकाळ'—बारुन, रक्षुरैल, गाईन.

पूर्वकालवाचक.—उतरौनि, विस्तारौनि, देवौनि, म्हणोन, आणोन, धरून, भरून, करून. याप्रमाणे निरनिराळीं रूपें आहेत यांतील कांही जुनीं आहेत व कांही नवीन आहेत. यावरून हें शतक ज्ञानेश्वरकालीन मराठी व एकनाथकालीन मराठी यांमधील दुवा आहे.

पंधराव्या शतकातील भाषेचे नमुने–भानुदास –कोरडीया काष्टी अकुर फुटले । यणें येथे जालें विठोबाचें ॥ समर्थाचा आम्ही धरिला आधार । तरीच मत्सर आला येथें ॥ माझिया रुकटीं आलासी धांउनी । भानुदास चरणीं लागतसे ॥

× × × ×

वृंदावनीं वेणू कवणाचा माय वाज । वेणुनादें गोवर्धनु गाज । पुच्छ पसरूनि मयोर विराजे । मज पाहतां भासती यादवराजे ॥ १ ॥ तृणचारा चरू विसरली । गाईव्याघ्र एक ठायीं जालीं । पक्षीकुळें निवांत राहिलीं । वैरभाव समूळ विसरलीं ॥ २ ॥ यमुनाजळ स्थिरस्थिर वाहे । रवीमडळ चालता स्तब्ध होय । शेषकूर्मवराहा चकित राहे । बाळा स्तन देऊ विसरली माय ॥ ३ ॥ ध्वनी मजुळमजुळ उमटती । वांकी रुणझुण रुणझुण वाजती । देव विमानी बैसोनि स्तुतिगाती । भानुदासा फावली प्रेमभक्ति ॥ ४ ॥

दामाजीच्या हातच्या महजरांतील कांहीं भाग— ह देणे पाछायाचे व दामाजीपत याचे हातचा कागद असे विठ्या महार पाछायाचे कामी पडला व दामाजीपत कामी पडला म्हणोन पातशहाणी विठ्या महारास हक करून दिल्हे बाच्छाव यांचीतील कोठीतील कोठाडी लुटल्या त्याजबद्दल तगादा दामाजीपतास केला. ते वेळेस श्री विठोबाचे विठ्या महाराने रूप धरून बाच्छात याची रसद पोहचती केली दामाजीपताचा पैका भरून विठ्या महारानें दिल्हा आणि बाच्छाणे पुन्हा पावती दिली व दामाजीपत याजपाशीं विठ्या महारानें आणोन दिल्ही बाच्छाव याणी चोकशी केली व दामाजीपत याची चोकशी केली त्याजवरून विठ्या माहार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व बसावयास जागा करून दिल्ही महाराचे बदोबस्त करून दिल्हे.

कान्हूपात्रा––पुरविलीं पाठ न सोडी खळ । अधम चाडाळ पापराशी ॥ १ ॥ बारितां नायके दुष्ट दुराचार । काय करू विचार पाडुरगे ॥ २ ॥ तू माय माउली जगाची जननी । म्हणोनी मिठी चरणीं घालितसें ॥ ३ ॥ बिनवी कान्हुपात्रा जोडोनियां हात । आता देहातसमय पातलासे ॥ ४ ॥

चाल्हणशिष्य नृसिंहकवि––चाल्हराजाचा वर्शी । मत्र जाले नर्सिहासी । ता विणताये सतासी । प्रबधकरणी ॥ ६७ ॥ कवित्वाचेनि मिषें । गाईन देवांची चरित्रें सुरसे । जे का भागवती शुकव्यासें । कथन केलीं ॥ ६८ ॥ न बोलो कथेविरहितु । पसरु नेघेचि बहुतु । महाकवीचेनि मतु । प्रबधी वदों ॥ ७० ॥ परी आपुलेया मतीसारिखे । कांहीएक बोलैन मुखें । बोबडा बोली बाळकें । रजवीतु जेसें ॥ ७१ ॥ आतां असो हे रकवूतो । श्रोते असलगै भाविती । भजति वेडयासि मति । केची स्फुरेल ॥ ७२ ॥ आतां आरभु कथा । मान दवौनि समस्तां । कां जे जन्ही जाला जाणता । तन्ही नेणीव हे निकी ॥ ७३ ॥ ––रुक्मिणीस्वयंवर

कवीश्वर आम्नाय दिक्षीत श्रीगोविंदराज गुरु बल्लाळ––सात खण चादा उथाळी । बाहातर ओबरिया एकवीस पानतळी । तेथ बाहुळे रेखिले तळी । कुमर उमेशकराचा ॥ २७४ ॥ नाना परिचे प्रकाशू । सात खणी आसीमसाहासु । चहु वेदांचे अशू । तेथ वेली रखिलीया ॥ २७५ ॥ ततीस कोडीसहित इन्द्र । उमेसहित ब्रह्मरुद्र । परिवारेसहित फनेन्द्र । दखीले खनोखनी ॥ २७६ ॥ अनुसरण विडा ओळगौनी । जीवे निवलोण उतरौनि । स्मरण विस्तारौनि । घाली दडवते ॥ २८ ॥ ––भक्तिप्रबोध

सोळावें शतक––तेराव्या शतकात मुसलमानांची टाळधाड दक्षिणेंत आली व तिने मराठी राज्य फस्त केले. तेव्हांपासून सोळाव्या शतकापर्यंत मुसलमानी सत्तेला स्थिरस्थावर होण्यास काळ लागला. या शतकांत महाराष्ट्राला राजकीय स्थैर्य प्राप्त झालें हिंदूचा धर्मछळ कमी होऊ लागला व मुसलमान राजांविषयीं हिंदूच्या मनांत थोडाबहुत आदरभाव किंवा विश्वास बसू लागला. याचा परिणाम म्हणजे लोकांना धार्मिक व पारमार्थिक गोष्टींत मन घालतां येऊ लागलें व मध्यतरींच्या दोनतीन शतकांतील अदाधुदीमुळें वाङ्मयाला जी उतरती कळा लागली होती ती बदलून वाङ्मयाच्या गणनरेषेनें एकदम उच्च बिंदु गांठला. या शतकांत एकनाथ-दासोपंतांसारखे प्रतिभाशाली सतकवि निर्माण झाले आणि त्यांनीं अर्णवासारखें वाङ्मय सपादिलें. दत्तसांप्रदायिकांचा वेदतुल्य ग्रथ 'गुरु-

चरित्र' याच शतकांतला. ज्याप्रमाणें हे शतक वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीने बरच्या दर्जाचें म्हणून एक प्रकारचे महत्त्व पावलें आहे त्याप्रमाणें या शतकाचा दुसरा विशेष म्हणजे जुन्या ग्रथाचे सशोधन हा होय. एकनाथानी पूर्वीचा अतिशुद्ध परतु 'पाठांतरें शुद्धाबद्द' झालेला ज्ञानेश्वरी ग्रथ 'शोधूनी प्रतिशुद्ध' केला. महानुभावी वाङ्मयातहि निष्कळक, गीतगोविदाची महाराष्ट्र टीका इत्यादि ग्रथांवरहि शोधकाराची लेखणी फिरून ते ग्रथ नव्यानें प्रचारांत आले या शतकाचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठीची मुलूखगिरी शिवाजीनें स्वराज्यस्थापना करून त्याच्यानतरच्या लोकानी अटकेस झेडे लावण्याच्या किती तरी अगोदरच मराठीने मुलूखगिरी सुरू केली होती. याचे श्रेय महानुभावपथालाच आहे या शतकात महानुभावपथाचा प्रसार पजाबांत झाला व तेथून पुढे तो सरहद्द प्रात, काश्मीर आणि अफगाणिस्तान येथवरहि जाऊन पोंचला. या पथानें आपली भाषा मराठी ही निश्चित केल्यामुळे व याच भाषेत या पथाचे ग्रथ असल्यामुळें महाराष्ट्राबाहेरहि या पथीयानी याच भाषेतील ग्रथाचा प्रसार केला काश्मीर, काबूल येथील मठांत आणि कृष्णमदिरात पूजास्तोत्रें इत्यादि मराठींतून होत असून मराठी ग्रथाचा सग्रह प्रत्येक मठांत व मदिरांत असतो

या शतकातील मराठीवर, मुसलमानी सत्तेच्या योगानें झालेला फारशीचा परिणाम चागल्या रीतीनें प्रत्ययास येतो. परमार्थपर अशा वाङ्मयात फारशी शब्द सहसा येत नाहीत. तथापि एकनाथानी जी रूपकें केली आहेत त्यांपैकीं अर्जदस्त, ताकीदपत्र, जाबचिठी, कऊलपत्र, जमाखर्च इ. सामान्य व्यवहारावर जीं आहेत, त्यामध्ये फारशी शब्द जवळजवळ निम्मे आहेत राजसत्ता मुसलमानी असल्यामुळें सरकारदरबारात फारशी भाषा सुरू झाली व हळुहळू सरकार-कामासबधें सर्व कागदपत्र फारशीत राहू लागले पूर्वापार धर्मग्रथांत आढळणाऱ्या सज्ञा नाहीशा झाल्या व त्यांच्या जागा मुसलमानी शब्दानी घेतल्या या फरकाचें दृश्य आपणास एकनाथाच्या वरील रूपकातून पाहावयास मिळतें अशा रीतीनें फारशी-मराठीचा सबध जो ह्या कालात सुरू झाला तो पुढे मुसलमानी राजवटी होत्या तोपर्यंत चाल्ला एवढेंच नव्हे, तर पुढें पेशवाईमध्ये सुद्धा ढिलावला नाहीं, व अजून इग्रजी अमलात सुद्धा विशेषत: कोर्टात फारशी शब्दानी आपलें बस्तान कायम राखिले आहे

'ब' हें उभयान्वयी अव्यय, ला हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढें ठवणें, अ ह्या स्वराचा तोकडा उच्चार, शब्द व्यजनान्त उच्चारण्याची लकब, 'गी', 'दार', 'वाजा,' 'खाना,' ह्यासारखे शब्द-सिद्धीचे प्रत्यय वगैरे विशेष जे मराठीत आढळून येतात ते फारशी भाषेतूनच आले आहेत व ते ह्याच काळात आले आहेत

कानडी तलगूचा परिणाम मराठीवर तिच्या जन्मापासून होत आहेच पूर्वीच्या 'ल' बद्दल 'ळ' या कालात अधिक येऊ लागला याला उदाहरणें सिहासनबत्तिशीतील पुढील उताऱ्यात भरपूर दिसतील 'न' ऐवजी 'ण' घातलेला पुष्कळ ठिकाणी आढळतो उदा तेणें (त्याने), णाणा (नाना), कल्पणा.

सस्कृत शब्द पूर्वीच्या शुद्ध देशी शब्दाची जागा पटकावू लागले पहिले देशी शब्द अपभ्रष्ट वाटल्याने त्याच्या ऐवजीं शुद्ध सस्कृत शब्द घालण्याची ऐट जास्त प्रचारात आली असावी

या शतकांत पूर्वीचे जुने विभक्तिप्रत्यय बहुतेक गेले व हल्लीच्या रूपाना जवळ असलेली अशी रूपें जास्त प्रचारांत येऊ लागली प्रथमा:—देहो, रावो, भोजु, धनु, मानु, शूद्रु, अशी ओकारान्त व उकारान्त रूपे आढळतात त्यापेक्षा अकारान्त रूपे जास्त आहेत. द्वितीयेची रूपें निष्प्रत्यय आहेत शिवाय मूर्खा येरा, गुरूते, ज्ञाना, इ० सामान्य रूपावरून आणि प्रत्यय लागूनहि द्वितीयेचें रूप सिद्ध केलेले आढळते. तृतीयचीं रूपें —तेही, मन्हाटेन, बोलें, तुह्मेनि, हातें, सुमनेंसीं, तेणें इ० जुन्या पद्धतीचीं आहेतच, तथापि 'ने' प्रत्यय लागून झालेलीहि आढळतात उदा जाणतयानें, इनें, धास्तीनें चतुर्थी:—जया, तया, स्थाना, मठासीं, तयासी, नाकापुरास, डोळसबाडीस, धन्यास षष्ठीचीं रूपें अगदीं हल्लींप्रमाणे चा, ची, चे हे प्रत्यय लागून झालेली आहेत सप्तमीचीं रूपें—सस्कृतें, वादोडी, ब्रह्मीं, घरा, गांठि विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागून नामांचीं सामान्यरूपें झालेलीं आहेत तीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें. उदा. जाणतया(नें), पापीया(सगे), तया(ची), पुतळीये (सनिध), ऐसियां, यया, सतराबीये, नुचीष्टें. षष्ठ्यत सामान्यरूपांचाहि असाच प्रकार. यांत कांहीं ठिकाणीं य आढळत नाही, तर कांही ठिकाणी य आलेला दिसतो. उदा. तुह्मां स्थानीं, जीचां बांदोडी, बहुतांच्या उपकारा, श्रीसिद्धेश्वराच्या आचोळा. सस्कृतप्रमाणें विशेष्याच्या रूपाप्रमाणें विशेषणाचेंहि सविभक्तिक रूप ठेवण्याची पद्धत आढळून येते उदा. नुचीष्टें हातें, सतराबीये पुतळीये सनिध,

मऱ्हाटेन बोले. स्त्रीलिंगी सर्वनामें जी, ही, ती, ह्यांबद्दल सर्व ठिकाणीं जे, हे, ते, अशीं रूपे आढळतात. क्रियापदांचीं रूपें:—वर्तमानकाळ रूपें:—म्हणे, म्हणे, आहेत, वसतात, देत नाहींत, बिंब, जाणे, फुटे, घटे, असे, होतसे, कष्टतोसी, दूषिती, वचिती, म्हणती, भजती. भूतकाळ —सचली, सामावली, बोळिली, आथिली, जाली, बादली, आला, बोलती, तिनविला, पाहे, जाये, म्हणे भविष्यकाळः—प्रसवैल, होसी (असशील). विध्यर्थ —बोलिजे, बांधिजे, किजे, आसीजे, आइकावी, सांडावें, म्हणावी, आणावा. आज्ञार्थः—बैसे, बैस, सांगें, परियेसा. धातुसाधितें—म्हणौनि, बोल्लिले (बोलिलेलें) देखोनि, येऊनी, धरूनी, वाढोनि, गेलिया, होउनि केल्या तैसे, जैसी, जैशा रीतीं अशी जुनी रूपेंहि आढळतात

सोळाव्या शतकातील उतारे. दासोपंतकृत गीतार्णव —स्वसप्रदायिक जे योगी । यया मननाच बिभागी । टीका ह तयांची जोगी । तेहीं आइकावी ॥ २१ ॥ स्वानुभवचि येथिंचे प्रमाण । स्वानुभव हेंचि साधन । अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तैसें हें नव्हे ॥ २२ ॥ प्राकृत म्हणोनि दूषिती । तेचि यया ज्ञाना वचिती । भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख की ना ॥ २३ ॥ हाती देतां नवरत्नें । मऱ्हाटेन बोले नेघेणें । आतां हानी तयाकारणें । ते दूरि नसे ॥ २४ ॥ सस्कृतें बोलिलें सेवणें । तेंचि साडावे प्राकृत वचनें । ऐसियां मूर्खां मुडणें । किती आता ॥ २५ ॥ (अध्याय १ ला)

त्र्यंबकराजकृत बालबोध —अनादिमूर्ति श्रीसिद्धशा । प्रकाश स्वयप्रकाशा । जगदात्मया जगदीशा । जगत्पूर्णा ॥ २ ॥ जे हे प्रपच उभारणी । ते तुजपासोनि तुह्मां स्थानी । जेसी अवरा बिबे वाणी । निजततुसी ॥४॥ शक्ति तुह्मा अहभावी । तु शक्तिचक्रांचा गोसावी । रूपें धरूनि मायावी । प्रकट होसी ॥ ५ ॥ ते माया तुह्मेनि घटे । तु न भुलतां देहो फुटे । येरा वाजे काबिटे । ससारचें ॥ ६ ॥ इद्रादिकें बापुडीं । अखड जीचां बांदोडी । त माया देवीचि प्रौढी । कवण जाणे ॥ ७ ॥ जे ब्रह्मी ब्रम्ह सचली । वाढोनि विश्वाकार जाली । ते मोकटी सामावली । समशृगीं ॥ १३ ॥

महालिंगदास कृत (पद्य) **सिंहासनबत्तिशी** (१५६५)—पुनरपि राजा मुहुर्त पाहे । सतरावीय पुतळीये सनीध जाये । तब तीस बाचा होउनी बोळिली काये । ते परियेसां पा ॥ ५१ ॥ तु विक्रमासारीखा धीर्य उदार्य होसि । तरीच यें सीहासनीं बैसें । भोजु म्हणें ते कैसें । सागे मज ॥ ५२ ॥ रावो विक्रम उदार्य अति । त्रीलोकीं बाढली ज्याची कीर्ती । बहुळोक्ती जया भळा म्हणति । तोचि वन्यु ॥ ५३ ॥ उदार्य वीर्य जया । परउपकार आळा बांटेया । सत्त्व भक्ती तया । तीहि ळोकी मानु ॥ ५४ ॥ म्हणानि ळोकिकी जो भळा म्हणती । तया सत्य म्हणावी गती । जया अनोपकारी जन म्हणती । ते कोठे न सरती ॥ ५५ ॥ जो देवा वर्मु नेण । नुचीष्टे हातें न हाणी सुने । घरा गेळिया बस न म्हुणे । तो अनोपकारी बोळिजे ॥ ५६ ॥

विष्णुदासनाम्याची बावण आक्षरी —कल्पणा बोखटि माडिजे । कळि जबळी उभ न राहिज । कळावता मानु दीजे । धुरे देखता ॥ १ ॥ खरें खोटे जाणीजे । खरें गाठि बांधिजे । खल्लाळें नदी न उतरीजे । जाणतयाने ॥२॥ गर्व बहुत न किजे । गभीर होउनिं आसीजे । गमन किज । चतुरा सगे ॥ ३ ॥ घणबटपणें आसीजे । घडे ते चि काम किजे । घडी भरी न राहीजे । पापीया सगे ॥ ४ ॥ णाणा विद्या आभ्यासीजे । नास फुद्दा होउ न दीजे । नाब राखीजे । बडिलांचे ॥ ५ ॥ (२ रा अध्याय)

गुरुचरित्र (१५५८)—सिद्ध म्हणे नामधारकासी । अपूर्व झाले परियेसी । गुरुचरित्र विस्तारेंसी । सांगता सतोष होतसे ॥ १ ॥ गाणगापुरी असतां गुरु । ख्याती झाली अपरपारू । भक्त होता एक शूद्र । तयाची कथा ऐक पा ॥ २ ॥ श्रीगुरु नित्य सगमासी । जात असतां अनुष्ठानासी । मार्गी तो शूद्र परियेसीं । आपुले शेती उभा असे ॥ ३ ॥ श्रीगुरूतें नित्य देखोनी । धावत येऊनि शेतांतूनि । आपण साष्टांगीं नमोनी । पुनरपि जात आपुले स्थाना ॥ ४ ॥ माध्यान्हकाळीं मठासीं येतां । पुनरपि चरणीं ठबी माथा । ऐसे कितीएक दिवस होतां । शूद्राची भक्ती बादली ॥ ५ ॥ श्रीगुरु तयासी न बोलती । नमन केलिया उभे असती । येणेंबिधि बहुकाळ क्रमिती । आला शूद्र नमस्कारा ॥ ६ ॥ नमस्कारितां शूद्रासी । श्रीगुरु पुसती स्तोषीं । कां गा नित्य तू कष्टतोसी । नमन करिसी येऊनियां ॥ ७ ॥ (अध्याय ४८ वा.)

एकनाथी भागवत –तुवां पुशिलें जैशा रीतीं। तैसियाची गा उपपत्ती। धर्मे पुशिलें भीष्मप्रती। देहांतीं शरपजरीं॥ ३७॥ एक त्या धर्माची थोरी। ज्यासि शत्रु नाहीं संसारीं। सत्यवादी निजनिर्धारीं। जो ऋषिमंत्री जन्मला॥ ३८॥ करावया पांडवनिर्दळण। वज्रदेही व्हावया आपण। धर्म पुसता दुर्योधन। धर्म असत्यवचन न बोले॥ ३९॥ ऐसा राजा युधिष्ठिर। निर्मत्सर परम पवित्र। तेणें करूनि अत्यादर। भीष्म महावीर विनविला॥ ४०॥

रुक्मिणीस्वयंवर –आपुले आर्तीचें अजन। शुद्धसत्त्वाचें पत्र जाण। बुद्धिबोधे केलें लेखन। वर्णाक्षरीं अक्षर॥ १॥ मनोवेगाचा पैं वारू। त्यावरी बैसविला द्विजवरू। कृष्णापाशी सत्वरू। रुमूळ मूळ पाठविला॥ २॥ माझे पूर्वपुण्यें तू द्विजवरू। कृष्णप्राप्तीसी तू मज गुरु। म्हणवोनि केला नमस्कारू। वेगी बुद्धीरू आणावा॥ ३॥ द्विज पावला द्वारका। वैकुंठ कलासाहून अधिका। जेथें निवास जगन्नायका। विश्वव्यापका श्रीकृष्णा॥ ४॥ द्वारका बाह्य-प्रदर्शी। आराम रमवी जीवशिवासी। वसत निववी सदा सुमनेसी। संताप कोणासी असेना॥ ५॥ —प्रसंग ३

अजेदस्त :-अजेदस्त अजेदार बदगी। बदेनबाज साहेब आलेकम् सलाम। कायापुरीवर जिवाजीपत सुभेदार। बुधाजीपा फडणीस। परगणें शरीरावाद॥ हकिकत॥ सरकारची रजा घेऊन निघाले। तों स्वार होऊन किल्ले कायापूर येथे दाखल जाहले॥ दरोबस्त अमलदार सर्व सरकारकामास बाकब नव्हते॥ एशियास परगणे मजकूरचें कायपुरातील उखडे रजू झाले॥ सदरहू परगणा व जमातदार सरकारचे पुढारी लोक याची नावें॥ पाटील कुलकर्णी शेटे महाजन। दशमुख दशपांडे। याची खाली लिहिल्याप्रमाणें नावें। दभाजी शेट। कामाजीराव महाजन। मनाजीराव देशमुख। ममताई दशमुखीण। वरसाई पाटलीण। कसाजीपत कुलकर्णी। जगाजीराव दशपांडे। हे फार हरामजादे आहेत। कचेरीत जाम घेऊन बसतात। सरकारचें काम सुरू होऊ देत नाहीत।

सतरावे शतक —सतरावे शतक म्हणजे महाराष्ट्राचा अभ्युदयकाल याच कालात छत्रपति शिवाजीने स्वराज्यस्थापना केला. सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचें वारें शिवाजीच्या नसानसातून खेळत होतें. त्याच्या दिव्य चारित्र्याने महाराष्ट्रात नवचैतन्य उत्पन्न होऊन स्वातंत्र्याची लाट महाराष्ट्र दशभर उठली होती. स्वराज्याच्या स्थापनेबरोबर स्वधर्म व स्वभाषा यांच्या सुधारणेकडे लक्ष जाणे अपरिहार्य होतें या शतकाच्या सुरवातीला फारशीने मराठीवर आपली मगरमिठी इतकी घट्ट मारली होती व तिला जखडण्यांत इतकें ओढून धरलें होतें की, तिला गिळकृत करावयाचीच फक्त ठेविली होती सरकारी कामातील कागदपत्र पाहिले म्हणजे याची साक्ष पटते शिवाजीला प्रत्येक पारकीय गोष्टीबद्दल अत्यंत तिटकारा व द्वेष असल्यानें, त्यानें फारशीवर टोला मारला आणि मराठीला तिच्या तडाख्यांतून सोडविण्याचा प्रयत्न केला राजदरबारात नेहमी लागणाऱ्या शब्दांचा राज्यव्यवहारकोश करण्यास रघुनाथ पंडितास त्यानें आज्ञा केली व अशा रीतीने मराठीच्या शुद्धीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला तेराव्या शतकानंतर मराठी वाङ्मयाचा प्रवाह क्षीण होत चालला होता, परंतु सोळाव्या शतकांत मराठी भाषारूप नदीला एकदम भरती आली आणि तिच्या पात्राची रुंदी व खोली वाढून तिला पूर्ववत् म्हणजे तेराव्या शतकातील स्वरूपाप्रमाणे किंवा त्याहूनहि अधिक मोठे असें रूप प्राप्त झाले हे मागे सांगितलेच हा प्रवाह अशाच स्वरूपात या शतकांतहि वाहत होता. या शतकाच्या पूर्वभागात फारशीच्या योगाने हिचा प्रवाह बराचसा गढूळ झाला होता तो पुढे निवळू लागला, आणि तो स्वच्छ, आल्हादकारक आणि नवचेतन्योत्पादक जीवनानें पूर्ण होण्याची चिन्हें दिसू लागली भाषिक उलाढाल आणि वाङ्मयीन खटाटोप यांत शिवकाल कसा चिरस्मरणीय कालखंड आहे, हें पुढे दिलेल्या कवींच्या नांवांवरून कळून येईल मुक्तेश्वर, रामचंद्रभदास, शिवकल्याण, लोलिंबराज, शामराज, तुकाराम, बोधलबुवा, निश्चलराज, मोरयागोसावी, गणेशनाथ, विठ्ठलदास, शेख महमद, रामदास, गंगाधर, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी, वामनपंडित, नागेश, विठ्ठल बीडकर या संतमंडळींच्या कामगिरीनें शिवकाल म्हणजे वाङ्मयाच्या खटाटोपांत चिरस्मरणीय असा कालखंड झाला आहे ह्याशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर संत ह्यांचा शिष्यगण व बहिणाबाई, आक्काबाई बाहणाबाई या स्त्रिया आपापल्या परीनें हातभार लावीत होत्या ह्या सर्वांचा जनपदांमध्यें परिणाम झाल्यानेंच फारशीचा लोंढा थोपविता आला

पार्तुगीजांचा उपसर्ग मराठीस पंधराव्या शतकापासून भोवू लागला होता. त्यांनी तेव्हांपासून या कालापर्यंत आरमारी शब्द, हत्याराचीं नावें, खलाशांची भाषा, पोषाखांचे शब्द, सैन्यांतील हुकूम, धर्मासबधीं परिभाषा, कांहीं युरोपीय पदार्थांचीं नावें, कांही पशुपक्ष्यांचीं नावें अशा पुष्कळ शब्दांचें लोण मराठीत आणून सोडिलें होतें.

उदाहरणार्थ–चेपें, शिरपेंच, कुतनो, फालतु, कपु, कपिना, काडतूस, घमेलें, गर्णाल, पितुल, परात, बहेला, काफर, साबण, कार्दो, मेजी, फर्मा इत्यादि पोर्तुगीज शब्द आहेत.

यां शतकांत मराठीच्या आयुष्यांतील एक महत्त्वाची गोष्ट घडली. फादर स्टीफन ह्या एका इंग्लिश मिशनरी गृहस्थानें मराठी भाषेंत लिहिलेलें ख्रिस्त पुराण इ. स १६१५मध्यें छापिले गले ही ती गोष्ट होय. हेंच मराठी भाषेंतील छापलेलें पहिलें पुस्तक होय मात्र हें देवनागरी लिपींत नाही, रोमन लिपींत आहे यावेळच्या उच्चारावर फारशी उच्चाराचा परिणाम झालेला दिसतो अ, इ, उ, ऋ, ऐ या स्वराना फारशी भाषेंत स्वतंत्र प्रतीकें नाहींत. त्यामुळें मराठींतील विशेषनामें फारशी बोलणाऱ्याच्या तोंडून व फारशी नावे मराठ्याच्या तोंडून उच्चारिलीं जातांना वरील स्वराच्या बाबतींत विशेष फरक झाला आहे शब्द व्यंजनान्त न उच्चारितां स्वरान्त उच्चारण्याची लकब मराठी भाषेमध्यें आहे ह्या तिच्या स्वभावामुळें फारशी भाषेंतून मराठीमध्ये ज जे व्यंजनान्त शब्द आले ते सर्व स्वरान्त झाले स्वरांचा निभृत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठीत चांगल्या जाणत्याच्या तोंडात रूढ होऊन बसला पुणें, नगर, नाशिक, खानदेश या जिल्ह्यात विशेषतः गावढळ लोकांच्या भाषेत हा निभृत उच्चाराचा प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाही हे लोक शब्दांतील अंतर स्वर साघात उच्चारतात. नागर भाषप्रमाणें पड्ला, घेला, जेव्तो, कर्तो, जाग्तो असे उच्चार ते करीत नाहीत म्हणून नागर भाषेतील उच्चारावर जितका फारशीचा परिणाम झाला तितका ग्रामिक भाषेंतील उच्चारांवर झालेला दिसत नाही

या कालच्या महानुभावीय वाङ्मयाकडे पाहिल्यास त्यांत जुने शब्द आणि रूपें वापरण्याचा आश्रय तितका प्रयत्न केलेला दिसतो. इतर वाङ्मय आणि हें महानुभावीय वाङ्मय यात यामुळें पुष्कळ फरक दिसतो या पथाच्या लेखकांना पूर्वीचीं जुनीं रूपें वापरण्याचा मोह आवरता आला नसावा, किंवा परंपरेपासून एकदम निराळें होणहि त्यांना शास्त्रविरुद्ध वाटले असावे इतरांनीं या पथाला नावें ठेवल्यानें व या पथाची अवहेलना होत गेल्यानें हा पथ एकांगी झाला त्यानें आपले वाङ्मय गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला. अशा रीतीनें इतराहीं पटकून वागल्यानेहि या पथाच्या भाषेची अशी स्थिति राहणें संभवतें.

मागील शतकातील भाषेच्या स्वरूपात आणि या शतकाच्या भाषिक स्वरूपांत विशेष फरक नाही. क्रियापदांचीं रूपें पुष्कळशीं अलीकडीलसारखीं भासतात नामाचीं रूपें जुनी व नवीहि आहेत, ती पुढे दिलीं आहेत वर्णामधील थोडा फरक पहिल्यानें देतों य च्या ऐवजीं ये किंवा ए उदा –गणनायेका, फळदायका, नयेन एयें, वाए श किंवा ष बहुल बहुधा 'स' येता उदा वाक्सुन्य, सकेना, देसमुख, भासन देसींच्या उलट 'स'च्या एवजी 'श'हि आलेला आढळतो उदा –दाश्यत्व नामेः–प्रथमा.–छायारगु, ओघु, नारो, फळु, गाष्टी (एकवचन). द्वितीया, चतुर्थी.–ऋषिचरणां, पूर्वे, तूतें, मातें, देसपाडियासी, लाकांसी, वाक्सुन्यास, मज, जयाथे तृतीयाः––त्यिंनें (इंग्लिज), भासेन, काळें, रीती, निसबतीनें, मिरासदारांनीं. पचमी.––त्रियकींहूनि षष्ठी.––माझिय, तुझिये, जयाचें, यासी, तेआचा. सप्तमीः––अतरीं, नेत्रीं, लाकीं, जीवी, चरणीं, ललाटी. सामान्यरूपः–नामाला जा विशेषणे लागलली असतात त्याचीं रूपेंहि नामाप्रमाणेंच करण्याचा प्रघात दिसतो सस्कृतच्या पद्धतीचा हा परिणाम असावा उदा –बहुतकें अवघडें उत्तरें, आणियके उत्तरें, बहुतां जनासि किंवा विशेषणाचें नुसतें सामान्यरूप केलेले दिसतें उदा –आम्हां अनाथांचें, मराठिये भासेन सामान्यरूपात हल्ली जेथें 'य' जाडून आलेला असतो तेथें इय आलला आढळता उदा – देसपाडियानी, कवेश्वराचिये, माझिय, तुझिये. षष्ठयत सामान्यरूपांत 'य' आढळता आणि त्याप्रमाण पूर्वीच्या तऱ्हेनी 'य' कारविरहित रूपेंहि आहेत. उदा.–दसीच्या, कवश्वरांचिये, कृपचेनि, ब्राह्मणांचे भारुची, रयत (निरुबतीनें). शब्दयोगी अव्ययें वापरण्याचा प्रघातहि फार होता नामाचें विभक्तीचें रूप घऊन त्याला शब्दयोगी अव्ययें जाडलेलीं सांपडतात उदा.–कृपाकटाक्षें-करूनि त्याप्रमाणें नाम आणि शब्दयोगी अव्यय यामध्यें दुसरा शब्दहि आणतां येत असे. उदा –मयकृतसभे हा सारखी. 'हीं', 'ती', 'जी' या सर्वनामाचीं रूपें पूर्वीप्रमाणे हे, ते, जे अशीच आढळतात. क्रियापदांचीं रूपें या काली बहुधा ठरल्यासारखीं दिसतात. कारण हल्लींचीं क्रियापदांची रूपें व या काळचीं रूपें यांत विशेष फरक आढळत नाही. काहीं जुन्या रीतीची रूपेंहि आढळतात. 'आह' यांएवजी 'असे' हें रूप आढळतें. दुसरीं काहीं रूपें–चालों देत नाही, देत तें करणें, कीजे, वर्ततस, चालवीत एसे केलें पाहिजे, पातला, वाहता जाहला.

पूर्वकालवाचक धातुसाधितांची सर्व प्रकारची रूपे आढळतात उदा –म्हणोन, म्हणान, म्हणउनु, नमस्कारूनि, करूनी, देखुनु, करुनु, बदूनियां, होऊन, येऊन, लावून. तुबन्तें ––चालावया, करावया, होऊसी, निरोपूसी

सतराव्या शतकांतील उतारे.–रामदास –ओं नमो जि गणनायेका। सर्वसिद्धि फळदायेका। अज्ञान-भ्रांतिछेदका। बोधरूपा ॥ १ ॥ माझिये अंतरीं भरावें। सर्वकाळ वास्तव्य करावे। मज वाक्सुन्यास वदवावे। कृपा-कटाक्षेकरूनी ॥ २ ॥ तुझिये कृपेचेनि बळें। वितुळती भ्रांतीची पडळें। आणी विश्वभक्षक काळे। दास्यत्व कीजे॥ २॥ येतां कृपेची निज उडी। विघ्नें कांपती बापुडीं। होऊन जाती देशधडी। नाममात्रें ॥ ४ ॥ म्हणौन नामें विघ्नहर। आम्हा अनाथाचे माहेर। आदिकरूनी हरीहर। अमर वंदिती ॥ ५ ॥ वदूनियां मंगळनिधी। कार्यकरिता सर्व सिद्धि। आघात अडथाळे उपाधी। बाधू सकेना ॥ ६ ॥ जयाचें आठविता ध्यान। वाटे परम समाधान। नेत्रीं निघोनिया मन। पायुळे सर्वांगीं ॥ ७ ॥ द १ स. २

मुक्तेश्वर –नमस्कारूनि ऋषिचरणा। राजा म्हणे सर्वज्ञा। ज जे स्वामीनीं कली आज्ञा। तंचि रीती वर्त-तसे ॥ १ ॥ पूर्वे उगऊनि छायारगु। पश्चिमे चाल अवक्रमार्गु। की त्रिवकींहूनि गौतमी ओंधु। प्राची उज् चमके ॥ २ ॥ हेही एथें न घडे युक्ती। स्वामीनी निरोपिली जे नीती। त्यामाजी कांहीं यथाशक्ती। घडे न घडे नणवे ॥ ३ ॥ आता एक इच्छिजे चित्तें। ते सादर कथिजे मातें। करतळप्राय विश्व तूतें। द्रिष्टी असे या हेतु ॥ ५ ॥ मयकृतसभेहो सारखी। आणीक सभा आणीक लोकी। असे की नसे हे कौतुकीं। सांगीतलें पाहिजे ॥ ६ ॥ महाभारत सभापर्व अध्याय ४

पत्रव्यवहार—माघ शु ४ श १५९०–मसरुल अनाम राजश्री नारो भिकाजी सुभेदार व कारकून सरदसमुखां सरकार महालहाय तलकोकन प्रती राजश्री शिवाजी राजे सु॥ तिसा सितैन अलफ त्रिंबकजी नरस प्रभु हुजूर येऊन मालूम केलें की, कसबे कल्याणचे कुलकर्ण व हुदेदारी आपली मिरास सालाबाद माहात कदम कारकीर्दी मालिकवर बाजे कारकीर्दी दर कारकीर्दी चालत आलें असे, हाली मोगलाचे कमाविसीमधें देसमुख व देसपाडियानी कुसूर करून चालों देत नाहीं, चिटणीस व नाईकवाडी यांचा मुशारा सरकारी पोते खर्च पडत होता तो हाली मिरा-सदारानी रयतेनिसबत लावून त्यांचें चालवितात, आणि आपणास हुदेदारीचा मुशारा दरमाहे टके १० व कागदबाब दरमाहे टका १ एकून टके ११ होते हे चालवीत नाही, तर आपलाहि मुशारा सदर्हू रयतेनिसबतीनें लावून चालवीत व कुलकर्ण हि बिलाकुसूर चालवीत ऐसें केलें पाहिजे म्हणून मालूम केलें तर, बाजे मिरासदाराच्या मिरासीच्या मिरासी चालवावया आणि यासी कुसूर करावया काय गरज आहे? हाली तुम्ही देसमुख देसपाडियासी ताकीद करून त्रिंबक प्रभु मजकुराचे कुळकर्ण व हुदेदारी सालाबादप्रमाणें हुदेदारीचा मुशारा बाजे मिरास–प्रमाणे रयतेनिसबतीने देत तें करणें बोभाट येऊ न देणें –मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें खंड २० पृ ३०२

फादर स्टीफन्स १६१५––तें सांगावेया कारणे आता। प्रघट करावेया समस्ता। थोरी उठिली उत्कठा। माजा जीवी ॥ १२० ॥ परम शास्त्र जगी प्रघटावेया। बहुता जनां फळसिद्धी होवावेया। भासा बादोनी मराठिया। कथा निरोपिली ॥ १२१ ॥ जैसी हरळामाजी रत्नकिळा। कीं रत्नांमाजी हिरा निळा। तैसी भासांमाजी चोखळा। भासा मराठी ॥ १२२ ॥ जैसी पुस्पामाजी पुस्प मोगरी। कीं परिमळामाजी कस्तुरी। तैसी भासांमाजी साजिरी। मराठिया ॥ १२३ ॥ पखिआं मधें मयोरू। वृखिआमधे कल्पतरू। भासांमधें मानु थोरु। मराठियेसी ॥१२४॥ तारांमधें वारा रासी। सप्तवारांमाजी रविशसी। या दीपिच्या भासामधें तैसी। बोली मराठिया ॥ १२५ ॥––पैलें पुराण अवस्वरु १

येतुकेया अवस्वरी। फिलिस्तेबो नायेका सरी। निगता जाहाला दाविदा वरी। दुलतु पातला जबळी ॥ ६० ॥ चालतां जेयाचां चरणी। भारे कांपे मेधिणी। जेयाथे देखतां प्राणीं। पळों पाहे ॥ ७० ॥ येरी कडा दृशाई कुमरा। पिंगट केंस शोभती त्या सुघरा। जैसें अस्तमानी अवर। दिसे लोहित ॥ ७१ ॥ पोले हाती रक्तवर्ण। श्वेत पांडरे वदन। झगझगिती नयन। माणिकां सारिखे ॥ ७२ ॥ येरु देखोनी दाविदासी। तेआचा पाडु नकरी मानसी। काए बोलता जाहाला तेयासी। तें ऐका तुमी ॥ ७३ ॥

प्रस्तावना–– हे सर्व मराठिये भासेन लिहिलें आहे. या देसींच्या भासां भितुर ही भास परमेश्वराच्या वस्तू निरोपूसि योग्य ऐसी दिसलि म्हणउनु पण शुद्ध मराठी मधिमा लोकासि नकळे देखुनु या पुराणाचा फळु बहुतां

जनांसि सुफळु होऊसि, काय केलें, मागिल्या कवेश्वराची बहुतेकें अवघडें उत्तरे सांडुनु सांपुचेया कवेश्वरांचिये रितु प्रमाणें आणियेकें सोपीं ब्राह्मणांचे भासेचीं उत्तरें ठाईं ठाईं मिसरित करुनु कवित्व सोपें केलें

वामनपंडित--हे यथार्थदीपिका। यथास्थित अर्थांची प्रकाशिका। स्वयें भगवत करितो टीका। भीड येथें कोणाची ॥ १९८ ॥ आता त्याग बोलतां जें श्रीपती। बोलिला की 'विचक्षण सर्वकर्मफलत्यागातें' ये रीती। अगा अर्जुना प्रकर्षे बोलती। पूर्वापर विचारें ॥ १९९ ॥ त्याचा ऐसा सिद्धांत। पोटी धरूनी बोलिला भगवत। कीं कर्म नित्य वेदोक्त ते निश्चित। करावे आणि फल त्यार्चे त्यागावें ॥ २०० ॥ सिद्धांत ऐसा अतरी। आणि गोष्टी टाकिली विचक्षणावरी। कीं विचक्षण ऐसें बोलती म्हणूनी परी। जनास अविचक्षणही बाटती विचक्षण ॥ २०१ ॥ यथार्थदीपिका १८

व्यापक नसे शरीरी। तौं भोग घडे कोणेपरी। अत एव सूक्ष्मतर परी। भिउनी भेदवादी म्हणती व्यापक॥ ९५०॥ की चदनाचा बिंदु सूक्ष्मतर। परी शैत्ये व्यापी शरीर। ऐसें बोलती परतु चरणी पडतां नीर। नव्हे ओला टिळा ललाटी, हें नकळे ॥ ९५१ ॥ चरण भिजती जळी। परी टिळा ओला नव्हे चदनाचा कपाळीं। पाय पोळतां अग्निज्वाळीं। चदन ललाटीं नव्हे उष्ण॥९५२॥ तैसा छेदिता हात। जीव दुःखी नव्हे हृदयांत। तरी हा समजेल दृष्टांत। व्यापकत्वी ॥ ९५३ ॥ यथार्थदीपिका अध्याय १५

तुकाराम.--बाधे उपदेसीला कोळहा। सुखें खाव द्यावें मळा॥ अती मरसी ते न चुके। मज ही मारीतोसी भुके ॥ येरु भळा भळा। निवाड तुझ्या तोंडे जाळा ॥ देहे तो जान्हार। घडेल हा उपकार॥ येरु म्हणे मनीं। यैसे जावें समजोनी ॥ गाठी ठकां ठका। त्यांचा धर्म बोळे तुका ॥ (ज गा ३०५१)

महानुभावीय गोपीभास्करकृत शुकचरित्र--भगें पडली राया इद्रा। कलक लागला चद्रा। रुखमांगदा नरीद्रा। घडला पुत्रवध ॥ ९८ ॥ स्त्रीत्व जालें नारदा। विटबना जाली ऋषीशृगा। रावण पावला भगा। राक्षसांसहित ॥ ९९ ॥ ब्रह्मया जाला अपमान। भस्मासुरा जालें दहन। मृत्यु पावला दुर्योधन। श्रापें द्रोपदीचेनि ॥७००॥ तिलोत्तमें कारणें। दोन्ही दैत्या जालें मरणे ॥ पुरुरवा भुलविला उर्वशीनें ॥ ७०१ ॥ कामाचेनि अभिमानें। सैवरी आटती सैन्यें। नाडले बहुताकारणें। आयुष्य तुटती ॥७०२॥ जन्ममरणाचा ठेवा। स्त्रीसगेचि जोडला जीवा। जन्माजन्मीं तुझिया सेवा। गेलिया रमे ॥३॥ तुवा अर्जुना केला नपुसक। पक्षिया केला वेदघोष। तैसा नको मज देख। रमे जाय जाय ॥४॥

एल्हणकृत अष्टविवाहवर्णन — पाहावा जेणें विरविला शकरू। तो महान दाटला कैसा लेकरू। ते मायराणी आदिगुरु। आम्हा बायलाचा ॥ विष्णु धरिले स्त्रीरूप मोहिनी। देखोनि ब्रह्मा भुलविला तत्क्षणी। कैस विचळला तपापासौनि। आमुचेनि बाल्में ॥ ल्वणासुराचेनि मासे। नारायणु बुडाला न दिसे। तो हात देवोनि अनियासे। काढिला कमलजा देवीं ॥ पतिव्रते दमयतिचेनि अभिलाषें। देव नळ जाले तनासरिसें। ते सामर्थ्यबळ नेणवे कैसें। आम्हा बाइलांचे ॥ गौतमाचिये अहिल्ये लागोनी। इद्रें केली कपटकरणी। तैहौनि चद्र कळाकिया सहस्रनयनी। मूर्ती इद्राची ॥९५५

अठरावे शतक--या अठराव्या शतकांत मागील शिवशाहीच्या वेळची एकदर परिस्थिति बदलली. त्यावेळचें वातावरण पार बदललें मुसल्मानाविषयीं बाटणारा परकीयपणा बहुतेक नाहीसा झाला. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साह व आनद ओसरून मराठ्याच्या हाडींमाशीं शभुछत्रपतीच्या अमानुष छळामुळें व शाहूच्या कैदेमुळें एक प्रकारची सूडाची भावना सळसळत होती, परतु शाहूच्या सुटकेनें सर्व परिस्थिति एकदम बदलली स्वार्जित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहूकाली राहिला नाहीं दिल्लीपतीच्या मोहवर्तीनें आपण मुक्त झालों व त्याच्याच मोहवतीनें आपण तख्तनशीन झालों आहों, तेव्हां त्याच्या कृपाकटाक्षाप्रमाणें मराठ्यांचें राज्ययत्र फिरलें पाहिजे अशी शाहूची कल्पना होती मुख्य केंद्रवर्ती राजसत्तेची परकीयांबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती हीच परकीयांबद्दल आत्मीयत्वाची भुरळ त्याना भाषसबधीही पडली. हाच परानुवर्तित्वाचा ठसा शाहूकालीन किंवा पेशवेकालीन भाषेंत उमटल्यास नवल काय? मूळ समजूतच तशी असल्यानें मराठी भाषेच्या बाबत किंवा मराठा धर्माच्या बाबत जितकी जाज्वल्य ज्योत शिव व शभु ह्या छत्रपतींच्या काळात तेवली तशी शाहूकालीं तेवली नाहीं भाषेची मगरमिठी जी बहामनी कालांत बसली ती शिवकालांत तशीच राहिली किंवा थोडीशी

ढिलावली, परतु पेशवाईत मात्र ती ज्यास्त जखडून आवळली गेली व शिवशाहीत भाषसवर्धी जे थोडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. लेखक सुशिक्षित सस्कृतज्ञ असला तरी त्याला फारशीच्या कचाट्यातून मराठीला सोडवितां आलें नाही काव्यात मात्र फारशी शब्द फार कमी आढळतात. राजदरबार, व्यवहार, बाजारहाट, सैन्यमुक्कावला वगैरे हरएक क्षेत्रांत फारशीमय मराठीच वापरली जात होती असें तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसतें मराठी व फारशी यांचा सबध दृढावण्यास आणखीहि एक कारण झालें पेशवाईच्या प्रथमार्धात मुलुखगिरीची परमावधि झाली. मुलुखगिरींत हर्षामर्षाचे प्रसग यावयाचे त महमदीयांशी किंवा अन्य भाषीयांशी तेव्हा या धुमश्चक्रींत कोण कोणाचे किती शब्द घेतो, कोणाच्या भाषचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला याजकड लक्ष देण्यास कोणास फावत नव्हतें म्हणूनच बहामनी कालांत मराठीच्या भोंवती जी एक फारशी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटीत पेशव्याच्या ब्राह्मणशाहीतहि मराठी भाषा जखडलली दिसत शिवाय बहामनी बादशाही किंवा तिचीं झालेलीं उत्तरकालीन शकलें किंवा त्यांच्यानतर आलेली निजामत ह्या सर्व राशियती महमदी धर्माच्या होत्या तरी त्याचा धर्माचा कडवेपणा इतका विकोपास न गल्यामुळें इतर दृष्टीनें त्या स्थानिक लोकात सामावून गेल्या ह्या सत्तांबद्दल तेथील लोकांना परकीपणा वाटला नाही यामुळें त्याच्या भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील फारशीचा परिणाम दृढावण्याचे हे आणखी एक कारण फारशी शब्द मराठींत शिरून त्याचा परकीपणा सामान्य लोकाच्या लक्षात न येण्याइतके ते शब्द लोकांच्या आंगवळणी पडले. परतु मोरोपतासारखे विद्वान् सस्कृत पडित याना परकी म्हणून दूरच ठेवीत मोरोपताची कविता सस्कृतप्रचुर व स्वतः त्यानें म्हटल्याप्रमाणें 'सस्कृतप्राकृतभिश्रित' अशीच आहे परकी फारशी शब्द त्यांत सहसा सापडत नाहींत. मोरोपताची एकदर कविता पाउण लाखावर आहे व ती रामजोशीसारख्या उत्कृष्ट कथेकऱ्याच्या रसाळ वाणीतून लोकांत प्रसृत झाली व लोकांना त्या कवितेची गोडी उत्पन्न झाली याचा परिणाम एकदर मराठी भाषेवर झाल्याशिवाय राहिला नसला पाहिजे. भक्त वाङ्मयांतच एकदरींत हे परकी शब्द न वापरण्याचा कटाक्ष दिसतो परतु त्यांतहि मोरोपताच्या वाङ्मयसपत्तीत ते फारच कमी सांपडतात मोरोपताप्रमाणे महिपतीच्या भक्तलीलामृत इत्यादि लोकाच्या आवडीच्या ग्रथांचाहि परिणाम एकदर फारशीचा जो जोर होत होता त्याला कांहीं तरी प्रतिकारक झाला असावा महिपतीची भाषा सोपी, सरळ व रसाळ असल्यामुळे सामान्य लोकांना ती सहज समजते व यामुळें असल्या भाषेचा इतर विद्वत्तापूर्ण सस्कृतमिश्रित भाषेहून लोकांच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. महिपतीच्या ग्रथासारखेच श्रीधराचे पाडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय इत्यादि ग्रथहि लोकप्रसिद्ध होते. मात्र याची भाषा महिपतीपेक्षां जरा बरच्या दर्जाची आहे अशा रीतीनें मोरोपत, महिपती, श्रीधर इत्यादि कवींनीं वाङ्मयनिर्मिति करून मराठी भाषेला उत्कर्षाप्रत नेली व फारशीचा जोर आपल्या प्रांतांत तरी कमी केला आणि तिला एक निराळें वळण लाविलें. यामुळें मराठीचे निरनिराळे दोन प्रवाह झाले दुसरा प्रवाह शाहिरी वाङ्मयांत व लोकप्रचारांतील भाषेंत पाहावयास मिळतो या शतकाच्या उत्तरार्धात लावण्या व पोवाडे याच्या रचनेला जोर येत चालला व पुढील एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात तो तसाच असलेला दिसतो. हें शाहिरी-वाङ्मय सामान्य लोकांनीं रचलेलें व सामान्य लोकांकरितांच असल्यामुळें त्यांत फारशी शब्द जरा अधिक आढळतात ते शब्द त्या वेळीं सामान्य लोकांच्या प्रचारांत असले पाहिजेत यावरून आपणास असें दिसून येईल की, फारशी ही मराठीवर आपला अमल चालवीत होती व मोरोपतासारखे विद्वान् तिच्या प्रसाराला प्रतिकार करीत होते व मराठीला सस्कृत वळण लावीत होते. अशाच रीतीनें या काळात कचेश्वर, निरजनमाधव, शामराज, कृष्णदयार्णव, मध्वमुनी, इत्यादि कवींनीं मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. ह्या त्यांच्या सेवनें मराठीला एक सुसस्कृत असें वळण लागलें. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबारच्या भाषेहून ही बरीच निराळी होती या वेळीं फारशीचा उच्चारांवर झालेला परिणाम कठ्य, दन्तताल्व्य, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतींत जास्त दृग्गोचर होतो. शब्दांतील अ अर्धा किंवा तोकडा उच्चारण्याची फारशीची लकब मराठींत आली. उदा० गवत, नवल, इ०. मूळचे व्यजनान्त फारशी शब्द मराठींत स्वरान्त उच्चारले जाऊ लागले आणि अंतर व्यजनहि स्वरान्त, झालें. उदा० गुजरान्, निशान् हे शब्द गुजराण, निशाण असे मराठीत रूपांतर पावले. त्याप्रमाणें सर्कार, अप्कारी, जर्तार यांच्या ऐवजीं, सरकार, अपकारी, जरतार हे शब्द आले.

विशेष.—ए, ऐ, आ, ओ हे उच्चार जेव्हा शब्दाच्या आरंभी येतात तेव्हां त्यांचा उच्चार ये, यै, वो, वौ केले जातात. ही लकब सर्व द्राविडी भाषांमध्यें आहे तीच पेशवेकालीन मराठींनें कानडीच्या संसर्गाने उचलेली असावी. उदा० यीची, यैसीजे, यैवजी, येथान्याय, यक्क, वोक, वोषध इ आणि उ हे स्वर अती असल्यास त्यांच्याऐवजीं अ उच्चारण्याची लकब दिसून येते उदा० सतत (सतति), भाव (भाऊ), अग्न (अग्नि) व्यंजनाचें द्वित्व गाळलेलें दिसतें उदा० हालीं (हाल्ली), अठावीस, शुध क्रियापदांच्या रूपांत उपान्त्य इकार फार आढळतो. उदा० म्हणिजे, करिताहे, असिले, करिजेतो, काढिले. असें या ऐवजी एसें हें रूप होतें. उदा० एशास, ऐसी, ऐशीं इ० त्याप्रमाणें तैशामध्यें असें रूप तशामध्ये या ऐवजी आलेलें दिसतें. तृतीयेच्या 'नें, 'नीं' या प्रत्ययाच्या ऐवजीं णे, णी हे प्रत्यय फार उपयोगात आणलेले दिसतात उदा० याणी, त्याणे, त्यांणी 'ष' आणि 'श' याऐवजीं 'स' येतो उदा० निस्टेने, सिवाजी, असी, जसी, च्यारसे तालव्य आणि दंततालव्य यांमध्यें घोंटाळा झालेलाहि क्वचित् दिसतो उदा० च्यारसें कांही विशेष रूपें:—दिधल्यानें, दिल्ही, आयके, प्रजन्यकाल. नामाचीं व सर्वनामाचीं विभक्तिरूपें पुढें दिल्याप्रमाणे होतात. त्यांत आणि हल्लीच्या रूपांत विशेष फरक आढळणार नाहीं. प्रथमेचा 'उ' प्रत्यय या कालीं नाहींसा झाला शब्दाचें मूळरूप तेंच प्रथमेचें द्वितीया व चतुर्थी—यासि, स्वामीस, राज्यास. यासी, कामगिरीस, रयतीस, तयासी, लिगातें, गुणा, बनाप्रती तृतीया.—याणी, निस्टेने, सौदागरे, त्याणे पंचमी—नगराहून, सूर्यप्रभेहून, देशीहून. षष्ठी—यांची, दाणापाणीयाची. सप्तमी:—ईश्वरभजनीं, मुक्कामीं, अस्तमानी, शहरांत, हस्तकीं, फोजेंत, जागां विशेषणाचें सामान्यरूप.—पांचा श्लोकेंकरून, असितें विषें नामाच्या पुढें विशेषणें ठेवण्याची फारशी भाषेंतील पद्धत मराठीत कधी कधी आढळते उदा० अनानासें शभर, लारी च्यारसें, ग्रथ श्रीशंकरभगवत्पूज्यपादकृत, अनानासें प्रजन्यकालाचीं शब्दयोगी अव्ययाच्या पूर्वी सामान्यरूपाऐवजी विभक्तीचें रूप आढळतें उदा० प्राकृतभाषेकरून, गुरुशिष्यसंवादरूपें करून, श्लोकेंकरून ही, ती, जी, ह्या स्त्रीलिंगी सर्वनामांचीं रूपें हे, ते, जे, अशींच आढळतात 'त्या' हें तो यांचें जें सामान्यरूप तेंहि 'ते' असेच आढळतें उदा० 'त समयीं' क्रियापदांचीं रूपें—वर्तमानकाळ—करिताहे, रचिजेत आहेत, प्रवर्तले आहेत, प्रवर्तलों आहे, करिजेतो, होय, करी, आयके, म्हणे, मेळवी, बदी, करिती, करिसी, नसे, जाणिजे, असे, गेले आहेत, सांगितलें आहे, आहत, नव्हे, वर्णिलें नवजाय भूतकाळ—धावों लागले, जाहलो, दीधले, करिते झाले, असिले, दिल्ही, मानलें, केली, पाठविले, पावलें, केला, आलों, पाहोंचलों, होतें, झाले, घडों न दे भविष्यकाळ.—देईन, म्हणाल, असेल, घडल आज्ञार्थ—न पाठवीत जाण. पूर्वकाल वाचक धातुसाधिते.—निघोन, होवोनी, देखोन, म्हणोनी, जावोन, म्हणोन, म्हणवून, करून, सोडून, घऊन, जाऊन, काढून, घालून इ० तुबत.—आणावयास, करावयासी, वधाया

अठराव्या शतकातील उतारे—पत्रव्यवहार—सन १७२२, श १६४४ भाद्रपद शुद्ध १४ स्वस्ति श्रीराज्याभिषेक शके ४९ शुभकृत नाम संवत्सरे भाद्रपद शुध त्रयोदसी मदवार क्षत्रियकुलावतस श्रीराजा छत्रपतीस्वामी याणी समस्तराजकार्यधुरंधर राजश्री कान्होजी आंगरे सरखेल यांसि आज्ञा केली एसी जे राजश्री नारो कृष्ण उपनाम जोशी शाडिल्य गोत्र हे स्वामीच्या राज्यांतील पुरातन सेवक या राज्यांत निस्टन सेवा केली त्याउपर सेवा साडून आपला काल सार्थक व्हावा याकरिता स्नानसंध्या करून ईश्वरभजनी लागले. यांची योगक्षेमाची अनुकूलता करून दिधल्यानें स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास श्रेयस्कर याकरितां विशाळगडचें मुक्कामीं कैलासवासी थोरले स्वामी कसबा मुरूड तां पचनदी प्रां दाभोळ पैकी त्कारी दाभोली लारी च्यारसें पुत्रपात्रां वृती पूर्वी राजश्री शिवाजी राजे दाजी याणी दिल्ही प्रस्तुत नारो कृष्ण याणी बेकुंठवास केला. त्यांचे पाटी सतत नाही याकरितां त्यांचे भाव राजश्री माहादाजी कृष्ण व गोविंद कृष्ण याणी विनति केली व पत्रें आणून दाखविलीं—मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २०, पृ. ४१५

इ स. १७६१—राजश्री मोराजी शिंदे नामजाद, जजीरे रत्नागिरी गोसावी यासी अखंडितलक्ष्मी राजमान्य श्रीं रघुनाथ बाजीराव. सुा इसने सितैन मया व अलफ तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावले. अनानासें शभर पाठविलीं आहेत म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास शभर अनानास पो॥ अठावीस येथें आलीं, तीहि नासलीं.

असला नासका जिन्नस दुरून न पाठवीत जाणें. असें पूर्वी लिहिलें असतां हाली रयतीस हैराण करून अनानासें प्रजनकालाचीं पाठविलींत हे गोष्ट कामाची नसे. याउपरी पाठवीत न जाणें जाणिजे.—म इ. सा. १०, पृ. १

सेवेसी सां नमस्कार विज्ञापना तां मदवार पावेतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष काल निरोप घेऊन आलों ते अस्तमानीं पोहोंचलो चि. रा नरहर बापू शहरांत भेटले. त्यांणीं सांगितलें कीं मी कामगिरीस जातों तेथून आल्यावर पत्र देईन ते लष्करांतून चद्रोदयीं निघोन नगरास गेले फडणीस तेथें होते त्यास नेलें बरोबर फौज आहे हें वर्तमान श्रीमतास आज कळलें. त्याजवरून मर्जी दिक्क आहे रा बाळोजी बावा सकाळीं वाडयांत जाऊन लष्करांत गेले आहेत. नगराहून बक्षी व बाळोबा तात्यास आणावयास सांगितलें आहे.—म इ. सा. १०, पृ ३८६

निरंजनमाधव —आतां वाक्यसुधानाम ग्रथ श्रीशकर भगवत्पूज्यपादकृत त्याची टीका प्राकृतभाषेंकरून कवि निरजन करिताहे। त्यास प्राकृत म्हणिजे अपशब्द होय असें असतां करावयासी प्रयोजन काय म्हणाल तरि प्राकृत अर्थांनृत असिले तरि दोषावह आहे। शब्दानृत दोषावह नव्हे। म्हणवून बालबोधार्थ रचिजेत आहेत। ऐसीं वाक्यें आहेत। पुरातन शिष्टही प्रवर्तले आहेत । हें पाहून मीही प्रवर्तलों आहें। गुरुशिष्यसवादरूपेंकरून तत्त्वमसिवाक्य प्रवृत्त झालें। त्यामध्यें त्वपदार्थ जीव त्याचा विवेक पांचा श्लोकेंकरून प्रथम करिजेतो।

असो कन्या धन्या त्रिजगजनमान्या सुचरिता। नव्हे हे सामान्या नवतरुणि कदर्पभरिता। रघुहा यीची सोरे करिति नृपती ऐकुनि गुणा। न आणी जे पार्थाविण अणिक तो वल्लभ मना ॥ ४४ ॥—सुभद्राचपू

श्रीधरकृत शिवलीलामृत —सौदागरें ते काढून। तीच्या हस्तकी घातलें ककण। येरी होवोनि आनदघन। नम करी तयासी ॥ ५८ ॥ पृथ्वीचें मोल हें ककण। मीही बत्तीसलक्षणी पद्मिण। तीन दिवस सपूर्ण। दासी तुमची झालें मी ॥ ५९ ॥ तयासि तें मानलें। सवेंचि त्याणे दिव्यलिंग काढिलें। सूर्यप्रभेहून आगळें। तेज वर्णिलें नवजाय ॥ ६० ॥ लिग देखोनि ते वेळी। महानदा तन्मय झाली। म्हणे जय जय चद्रमौळी। म्हणोनि वदी लिंगातें ॥ ६१ ॥ त्याच्या आज्ञेकरून। नृत्यशाळेस लागला अग्र। जन धावों लागले चहूकडोन। एकचि हांक जाहली ॥ ६६ ॥ तीस सावध करी मदनारी। म्हणे अग्नि लागला ऊठ लवकरी। येरी उठली घाबरी। तव बाताम्रज चेतला ॥ ६७ ॥ तैशामाजी उडी घालून। कठपाश त्याचे काढून। कुक्कुटमर्कट दीधले सोडून। गेले पळोन वनाप्रती ॥ ६८ ॥ —शिवलीलामृत अध्याय ११

मोरोपंत-केकावली —सुचित्र धन मेळवी बचन आयके आंबरी। प्रपचभर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी ॥ असा जरि नसे रुचे तरि न ता अभद्र क्षण। तसा तुजचि आवडे करिसि तूचि तद्रक्षण ॥ ९४ ॥ पिता जरि विटे विटो न जननी कुपुत्री विटे। दयामृनरसार्द्रधी न कुलकज्जलें त्या किटे। प्रसादपट झाकिती परि परा गुरूचे थिट। म्हणूनि म्हणती भले न ऋण जन्मदेचे फिटे ॥ ९५ ॥

ऐशीं वचनें वमला धर्म पयोनिधि जसीं विषें असितें।
तेव्हा त्यासि वधाया क्षुब्धमना श्वेतवाह घे असिते ॥ १ ॥
झाला क्रुद्ध धनजय मारीन म्हणे मनी न लेश वदे।
तें समजे स्वाश्रितजनतारक भलतें घडों न केशव दे ॥ २ ॥—कर्णपर्व—अध्याय ४१

भाऊसाहेबांची बखर —इकडे भाऊसाहेबाकडील वर्तमान तरि लष्करांत महागाई झाली भोंवताले गिलचे फिरों लागले दाणापाणियांची रस्त फौजेंत पोंचेनाशी झाली आणि जामदारखान्यांतील खजिना कुल खाली आला अन्नदुष्काळ आणि दामदुष्काळ, दोनीस ऐक्य जालें मनुष्यास अन्नाचें खोबरें जालें दिवसामध्यें मनुष्यास अर्धराव भाकर मिळेनाशी जाली येथे हत्ती घोडे यांचा विचार काय पहावा[1] लष्कर केवळ जेरीस आलें. घोडे मनुष्यांची हिंमत हरली तमाम फौजेंत निरवानिरव होऊ लागली. कोणास जगून कसा जाऊ असा भरवसा नाहीसा जाला ते समयीं भाऊसाहेब याणी प्राणांतसमय जाणून आपले जागा विश्मय करिते जाले कीं, "आम्ही .गनीम, मोंगलाचे अन्नपाणी बद करावें तें न करतां आमचाच आटा बद जाला. तेव्हां सर्व उपाय राहिला देशीहून कोणी कुमक करावी, तेही आस्था राहिली. समागमें मुलें मनुष्यें आणिली एवढें वाईट केलें. असो. आप मेला जग बुडाला. ज्याचे दैवीं असेल तें घडेल." म्हणोन मनांत चढउतार करू लागले

एकोणिसावें शतक —आधुनिक मराठी किंवा शिष्ट अभिजात मराठी, या शतकांत बनली. या शतकांतील मराठीचीं दोन स्थित्यंतरें दिसतात. या शतकाच्या सुरवातीला कांहीं वर्षे पेशवाई होती. त्या वेळीं पूर्वीची जुनी फारसीमिश्र मराठीच उपयोगांत होती ही गोष्ट पुढे दिलेल्या पेशवाईतील पत्रव्यवहाराबरून चांगली स्पष्ट होते. पेशवाईनंतरहि कांही वर्षे हा पूर्वीच्या भाषेचा परिणाम कायम होता शाहिरी पोवाड्यांतून आणि लावण्यांतून फारशी शब्द असलेले आढळतात अशा रीतीनें साधारण मानानें, इ स १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाल्यानंतरचीं आणखी ७–८ वर्षे मिळून या एकोणिसाव्या शतकाची पहिली पंचवीस वर्षे ही फारशीमिश्र मराठीचा किंवा जुन्या मराठीचा काल असें म्हणतां येईल

इ. स. १८१८ पासून इंग्रजी अमल सुरू झाला ही जी राज्यक्रांति झाली तिच्याबरोबर भाषेच्या स्वरूपांत आणि पेहेराव इत्यादि गाष्टींतहि फरक झाला. हिंदुस्थानला विद्यादान करणें हें आपले श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असें त्या वेळीं गव्हर्नर असलेल्या एल्फिन्स्टनसाहेबाला वाटले व त्याप्रमाणें विद्यादान करून हिंदुस्थानला सुधारण्याचें काम त्यानें हातात घेतलें इ स १८२२ सालीं 'बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' नांवाची एक संस्था स्थापन झाली होती, तिला एल्फिन्स्टननें सरकारांतून बक्षिसें देण्याकरितां आणि नवीन पुस्तकें छापण्याकरितां म्हणून पांच हजार पौंडांची मदत देवविली

एल्फिन्स्टनसाहेबाची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी ढाकाबगाला प्रांतांत एक मोठ आंदोलन सुरू झाले होते त्याचे मुख्य ठिकाण श्रीरामपूर हे होय येथे क्रिस्ती मिशनऱ्यांनी देशी भाषेचीं कोशव्याकरणें तयार करून प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग चालविला होता. डॉ विलियम कॅरे हा मिशनरी पंडित या मंडळीत अग्रेसर होता त्यानें इ. स १८१० मध्यें विद्यानाथ नांवाच्या पंडिताच्या साहाय्याने मराठी-इंग्रजी कोश छापून प्रसिद्ध केला या ग्रंथांत मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले आहेत यानंतर आणखी सिंहासनबत्तिशी, रघूजी भोंसल्याची वंशावळी, गीताभाषाचंद्रिका हीं पुस्तकें बाहेर पडली, आणि नंतर इंग्रजी कारकीर्द सुरू झाली आणि पुस्तकें तयार करण्यास आणि छापण्यास सरकारातून उत्तेजन मिळाल्यामुळें तीं पुष्कळच अधिकाधिक तयार होऊ लागलीं. छापण्याची कला मुंबईत हळु हळू पसरत चालली आणि वरील पुस्तकांतील शेवटचें पुस्तक प्रसिद्ध आणि अत्यंत जुन्या अशा गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेले आहे. अशा रीतीनें सरकारी उत्तेजनाने आणि छापण्याच्या कलेच्या प्रसारानें मराठींत ग्रंथाची बाढ झपाट्याने होऊ लागली

यापूर्वी मराठीत थोडी पुस्तकें होतीं व जीं होतीं त्यांची माहितीहि फारशी कोणास असावीसें दिसत नाही. किंबहुना तो वाङ्मयप्रवाह लुप्त झाला आणि सर्व मंडळी इंग्रजी नव्या अवताराच्या झळाळींनें दिपून गेली गणितादि शास्त्रे किंवा व्याकरणकोश यांसारखीं पुस्तकें नसल्यानें तसली पुस्तकें तयार करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आणि अनेकविध विषयावर पुस्तकें तयार होऊ लागलीं

इंग्रजी अमदानीमुळें आणखी महत्त्वाचा फायदा म्हणजे इंग्रजी भाषेतील वाङमयाचें भलें मोठें दालन महाराष्ट्रीयांना उघडें झालें हा होय पाश्चात्य वाङ्मय आणि विद्या शिकविण्याचें ठरल्याबर पुढें तर अनेक लोक हें वाघिणीचें दूध पिऊन तयार झाले आणि त्यांनीं इंग्रजी वाङ्मयवनात विहरून निरनिराळ्या ग्रंथांची शिकार करून ती मायघरीं आणून ठेविली अशा रीतीनें इंग्रजी ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर करण्याचा एक नवीन प्रघात पडला यापूर्वी सरकारी भाषा जशी फारशी होती व ज्याप्रमाणें तिनें मराठीवर जबरदस्त पगडा बसविला तशी यापुढें इंग्रजी राजभाषा झाली आणि तिनें मराठीच्या घरांत आपला चंचुप्रवेश करण्यास सुरुवात केली इंग्रजी पुस्तकांच्या भाषांतरांतून इंग्रजी तऱ्हेची वाक्यरचना आढळते

मराठींत विरामचिन्हें या कालातच उपयोगांत येऊ लागलीं हीं इंग्रजींतूनच मराठींत आलीं विरामचिन्हांच्या उपयोगानें अर्थबोध स्पष्ट होतो त्याप्रमाणेंच प्रत्येक शब्द तोडून लिहिण्याचीहि प्रथा पडली

या शतकांत इंग्रजी भाषेच्या परिणामापेक्षां संस्कृत भाषेचाच परिणाम मराठीवर अधिक झालेला आहे. फारशी नामोहरम झाली ती इंग्रजीच्या परिणामामुळें नसून संस्कृतच्या परिणामामुळें हा संस्कृतचा परिणाम संस्कृतज्ञ शास्त्रीपंडितांनीं मराठींत लिहिण्यास सुरुवात केल्यामुळें झाला. सरकारनें ह्या शास्त्रीपंडितांकडून त्यांच्या मदतीनें अनेक पुस्तकें तयार केलीं व तींच पुस्तकें छापिल्यामुळें व त्यांचा प्रसार झाल्यामुळें तसलीच भाषा रूढ झाली.

इग्रजी अमलाच्या अव्वल अमदानींत विद्याखातें जें स्थापिलें गेलें व त्याच्यामार्फत जी पुस्तकें लिहिलीं गेलीं तीं सर्व पुस्तकें शास्त्रीलोकाकडून लिहिलीं गेलीं व त्यामुळें त्याच्या संस्कृतप्रचुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जांभेकर, तळेकर, चिपळूणकर वगैरे कर्ती मंडळी शास्त्री होती आणि त्यांनीं लिहिलेल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दास थारा मिळाला नाही मराठी जुन्या पद्यात उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनीं स्वीकार केला, आणि अशा रीतीनें मराठीचें पहिलें साधें रूप जाऊन तिला पंडिती किंवा शास्त्रीय वळण लागलें, आणि तिला भारदस्त व पोक्त स्वरूप प्राप्त झालें. शास्त्रीमंडळी मराठी लिखाणांत फारशी उर्दू शब्द वापरण्याच्या बाबतींत किती प्रतिकूल होती ही गोष्ट मराठी भाषेचा कोश म्हणून जो शास्त्रीमंडळीकडून पहिला मराठी कोश तयार करण्यांत आला त्याच्या प्रस्तावनेमध्यें त्यानी फारशी शब्दाबद्दल जें मत व्यक्त केलें आहे त्यावरून स्पष्ट होईल.

"या देशींचें राज्य पूर्वी कितीएक वर्षें यवनांनीं केलें. त्यामुळें यवनी भाषेंतील दर, तयार, रोज, साल्गुदस्त इत्यादि कितीएक शब्द या भाषेंत मिसळले आहेत. ते राजकीय व्यवहाराचे अनुराधानें आले असून राजकीय व्यवहारीच प्राधान्येंकरून वर्ततात आणि तेथेंच शोभतात इतर साधारण व्यवहारीं सरासरी बरे दिसतात, परंतु शास्त्रीय व्यवहारासबधीं प्रौढ म्हणून जी भाषा तींत तर अगदींच शोभत नाहीत. याकरितां प्रौढ भाषेंत ते शब्द घऊ नयेत "

या शतकात भाषेचें जें स्वरूप साधारण मानाने निश्चित झालें त्यात शुद्ध देशीपणा दिसत नाही 'इग्रजांची अमदानी प्रथम सुरू झाली ती कोंकणात व तिच्या सुराज्याचें व स्वास्थ्याचें सुख प्रथम लाभलें ते तेथील लोकाना. त्याच्या शिक्षणाचें, सुधारणांचें व संस्कृतीचें बीज तेथें रुजून तेथील लोक त्याच्याशीं लवकर समरस होऊ शकले. नवीन पादाक्रात केलेल्या प्रदेशात इग्रजानीं ज्या कांही सुधारणा सुरू केल्या त्या अर्थात् ह्या लोकाच्याच रुल्ल्यानें केल्या असल्या पाहिजेत ह्या लोकात मुबईच्या आणि कोंकणच्या लोकाचा भरणा विशेष होता. त्यामुळें इग्रजांनीं जें भाषा-शिक्षण सुरू केलें त्यावर कोंकणी भाषेचा परिणाम झाला पूर्वीचा शुद्ध देशीपणा जाऊन मराठीवर कोंकणी भाषेचा थोडासा ठसा उमटला ही स्थिति विष्णुशास्त्र्यांच्या निबधमालेपर्यंत होती म्हणजे या शतकात पहिलीं पचवीस वर्षें जुन्या मराठीचीं आणि नतरचीं पन्नास वर्षें ही कोंकणी ठसा उमटलेल्या व शास्त्रीय वळण प्राप्त झालेल्या अशा मराठीची व नतरची वर्षें आधुनिक भारदस्त आणि शिष्ट मराठीची. विष्णुशास्त्र्यानीच भाषेला हें उच्च स्वरूप प्राप्त करून दिलें व त्याची भाषा हीच शिष्ट किंवा मध्यवर्ति मराठी म्हणून मानली गली. हे ज तीन भाग पाडले हे मराठीच्या या शतकांतील तीन अवस्थास धरून पाडले मात्र त्यातील भद सूक्ष्म आहेत. पहिल्या पाव शतकांतील भाषचें स्वरूप पुढील दोनहि भागांतील स्वरूपापेक्षा निराळें आह हे मात्र चटकन् लक्षांत यण्यासारखें आह

या शतकांत वाङ्मयनिर्मिति फार झाली कोश, व्याकरणें, इत्यादि शास्त्रीय ग्रथ, नाटकें, नावलें, कथा, इत्यादि ललितवाङ्मय, चरित्रें, निबध, इतिहास, भूगोल इत्यादि वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंतील ग्रथ तयार झाले बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, परशरामपत गोडबोले, दादोबा पांडुरग, कृष्णशास्त्री, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, विठोबा अण्णा, विष्णुशास्त्री, टिळक, आगरकर, केशवसुत इत्यादि अनक ग्रथकार या शतकांतील होत

या शतकातील मराठी व हल्लीं प्रचलित असल्ली मराठी यामध्यें फरक आढळत नसल्यानें पुढे भाषेच्या स्वरूपासबधीं विवरण केलें नाही चिपळूणकराच्या पूर्वीच्या कालांत काही थोडीं रूपें व शब्द मात्र जुन्या तऱ्हचे आहत हल्लीं तशीं रूपें व ते शब्द प्रचारांत नाहीत उदाहरणार्थ कांहीं देतों.

त्यांला, (त्यांना), त्यार्णी (त्यांनी), घेऊ आदरिलें (घेतलें, स्वीकारिलें), पण चाल्ला (पण लाविला), त्यांपासून (त्यांच्याकडून), त्यांचीं आईबापें (त्याचे आईबाप), बोलायाची (बालण्याची), मुख्यवेंकरून (मुख्यतः), याकडे (यांत), याजकरितां (याकरितां), वाग्व्यवहारकर्ता जो काणी त्यास (वाग्व्यवहारकर्त्यांस) जा जा (ज्या-ज्या), भाषेचा (भाषेच्या), अलबानजो (गुढजी), बोलबावें (बोलावीत असे), बसावयास लागत असे (बसावे लागे).

एकोणिसाव्या शतकातील उतारे—पत्रव्यवहार.—दडवत विनति उपरी तुम्ही चिठी पाठविली ती पावली. लिहिला मजकूर कळेला त्यास आंग्रजांसीं तह दारमदार करून जाला. त्यांजकडून आतां आगलीक व्हावी ऐसें राहिलें नाहीं. पल्टणें चाकर होतील, हा सशय तुम्हास होता. त्यास, श्रीदयनें ता प्रकार जाला नाहीं व आम्ही

केला नाहीं. तहाचा तपशीलही, तुम्हाकडील ग्रहस्थ येथें आहेत, त्यांचे लिहिल्यावरून कळेल मसलतीचे प्रकर्णी तुम्हीं व राजश्री श्रीधर लक्ष्मण व कृष्णराव माधव ऐसे त्रिवर्ग, त्यांत कृष्णराव माधव याचा प्रकार श्रीजीनें तैसा केला आतां राहतांना तुम्ही उभयतां आहा. तुमचे मनात जो जो अदेश होता, तो कोणताहि एक नाही पुढें धैर्य धरून चालणें आहे ज्या स्थळीं तुम्ही जाण्याचें याजिले होतें त्याप्रों जाणें तों जालें असेल. परंतु तुमची भेट जालियानंतर हे सर्व प्रकार बोलण्यात येतील, तेव्हा सविस्तर समजण्यांत येईल. धैर्य व विचार तुम्हासारखियानी सोडू नये. जैसें लिहून पाठविले तैसें मनात तुम्हीही ठऊन असावें नारायण रावजी तुम्हांस माझे लिहिने हेंच की जें कर्ने ते वाळावर नजर दऊन केले. त्यास आता सर्व माझे तुम्ही जे जे सोबती आहां त्याहीनी धर्य व मस्लत चुकू नये ह तुमची व माझी व उभयताची बोलनी जाहलींच होती याप्रमाने उद्योग असावा.. .. बहुत काय लिहिणें हें विनति –राजवाड, खड १०, पृ. ४८४.

ब्राह्मण जातीत कोणीं कन्येचा नक्त ऐवज वगैरे देखील कर्जबाम काहीएक वरपक्षापासून न घेतां कन्या देऊन विवाह करावे याप्रमाणें तुम्हीं तालुके मजकूर यथील धर्माधिकारी व जोशी व उपाध्य व समस्त ब्राह्मण व देशमुख व दशपाडे व खोत व कुलकर्णी व महाजन यास ताकीद करावी ताकीद केली असता कन्येचा नक्त ऐवज वगैर व कर्जबाम घेऊन विवाह करितील त्यास विवाह होतांच बरचेवर वरपक्षानें व मध्यस्थाने सरकारात तुम्हांस समजवावें नतर येविशीची चोकशी तुम्ही करून कन्यापक्षाने वरपक्षापासून घेतले असल तें वरपक्षास माघारे दऊन कन्यापक्षापासून तितकी गुन्हेगारी सरकारात घ्यावी. व मध्यस्थानें घतले असल ते मध्यस्थास माफ करावें. वरपक्ष व मध्यस्थ या उभयतानीं सरकारात न समजाविता परभारे सरकारात समजल्यास कन्यापक्षाने वरपक्षापासून घेतले असेल तें व तितकी गुन्हेगारी व वरपक्षापासून दुप्पट गुन्हगारी व मध्यस्थापासून मध्यस्थाहून घेतलें असेल तें व तितकी गुन्हेगारी याप्रमाणें सरकारात तालुक मजकुराकडे घ्यावयाचा ठराव करून हे सनद तुम्हांस सादर केली असे.

(वाड रोजनिशी—दुसरा बाजीराव, ५ पृ २६६)

पोवाडाः—प्रतिवर्षिक दक्षणा लक्ष ब्राह्मण श्रावणमासी। असा धर्म आहे कुठें आवतर कोण्या ग्रामासी। निरिच्छ योगी ध्याती गाती जे ईश्वरनामासी॥ अन्नवस्त्र धनधान्य तयाच्या घाडिती धामासी। नदादिप नैवेद्य ठाई ठाई विठ्ठल रामासी। उच्छाहास दिल्ह गाव सुभद्रासुताच्या मामासी॥ कितीक विड उचलून पावले मृत सप्तामासी। त्यांचे पुत्र पौत्रास मागें नाही दुष्काळदामासी। मुलुख सरजामास देऊन केली कायम गलिमाई। मनुष्यमात्रादिकांचे माहेर होति पेशवाई॥ (ऐ पो. ४२१)

आबाजीनें त्यांला तें औषध दिलें त्यांणी पूर्वी करीत असत तशीं वेडीवाकडीं तोंडें न करितां तें घेऊ आदरिलें तें अधिक सतोषानें कोण घेतो याविषयी त्याचा पण चाल्ला त्या औषधाने गुण लवकरच आला आणि तीं बरीं झाली त्यानतर त्यांपासून कधीं अन्याय होई तेव्हा पारिपत्याचा धाक दाखविणें झालें तर त्यांचीं आईबापें त्यांस म्हणत कीं "आम्ही तुम्हास स्वतत्र करू" त्या शब्दानें त्यास असें भय हाई की तुम्हांस बदिशाळेंत टाकू असें म्हटल्यानें तसें भय वाटत नसे —बालमित्र, आवृत्ति १ ली

महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशीं राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायाची प्राकृत भाषा तिचा कोश म्हणजे त्या भाषेंत शब्द यतात त्याचा कोश. कोश शब्दाचा सामान्यतः हा अर्थ आहे की प्रसगीं प्रयोगार्थ बाहेर काढावयाचा जो अर्थसघात त्याचें सग्रहाचें सांठवण राजकीयादि व्यवहारोपयोगी जी मोहरा, पुतळ्या, होन, रुपये इत्यादि द्रव्यें यांचें सांठवण जें भाडारगृह त्यास जशी कोश ही सज्ञा प्रसिद्ध आहे तशी वाग्व्यहारोपयोगी जे शब्द तत्सग्रहरूप जो ग्रथ त्यास ही सज्ञा प्रसिद्ध आहे राजकीयादि व्यवहारास मुख्य वेंकरून आश्रय जसें द्रव्य, त्याच प्रकारें या वाग्व्यवहारास आश्रय शब्द हात द्रव्यकोश आणि शब्दकोश यांचें सर्व गोष्टींनीं साधर्म्य आहे परतु द्रव्यकोश क्षय्य आणि हा अक्षय्य एवढा मात्र याकड विशष आहे. राजकरितां वाग्व्यहारकर्ता जो कोणी त्यास शब्दकोश पाहिजे म्हणून जा जा भाषेनें व्यवहार करावयाचा त्या त्या भाषचा कोशावर सर्वांचा आदर अवश्य असावा.– महाराष्ट्र भाषेचा कोश १८२९ प्रस्तावना

आमच्या अक्षरवानजीला व्याकरण किंवा गणित फार चांगलें येत होतें असें नाहीं तसेंच त्यांचें मोडी अक्षरहि चांगलें नव्हतें ते ब्राह्मणजातीचे असून त्यास सही करण्यापुरतें इग्रजी येत होतें, ते फार लालची होते.

मुलांस शाळेंत घालतांना सरस्वतीपूजनाच्या निमित्तानें त्यास शक्तीप्रमाणें पागोटें वगैरे देण्याची तऱ्हा चाल होती. निदान कांहीं दक्षिणा तरी द्यावी लागत असे शिवाय शाळेतील मुलांस मिठाई वगैरे वाटीत. आमच्या गुरुपत्नीनें कधींमधीं सधन आईबापांच्या मुलास घरीं जेवावयास बोलवावें. अब्राह्मण मुलांस दूर ओट्यावर बसावयास लागत असे. इतकेंच नाही तर त्यांस त्यांच्या उष्ट्या पत्रावळी बाहेर उचलून टाकून जेवणाची जागा शेणानें सारवून काढावी लागत असे. ही जेवणावळ स्वार्थाची असे मुलास आमच्या गुरुपत्नीस भोजनाच्या दामदुप्पट दक्षिणा चोळखण वगैरे द्यावें लागत असे --बाबा पदमनजी, अरुणोदय

भाषेंत गद्य ग्रथांचा प्रचार सुरू होणें हें लोकसुधारणचे एक मोठें चिन्ह आह कारण पद्यरचना सोडून देऊन गद्याकडे जेव्हां लाकाचा कल होतो, तेव्हां केवळ मनोरजन करणाऱ्या विषयाहून अधिक योग्यतेच्या विषयांकडे त्यांची मने प्रवृत्त झाली असें दिसून येते गद्यात जो विषय लिहावयाचा तो अर्थातच शास्त्रीय वगर असाव याचा तो छदात रचणें केवळ अप्रयोजक असून सर्वास सरळ रीतीने समजण्याकरिता अर्थातच व्यावहारिक भाषेने लिहावा लागतो. तेव्हां ही दुसरी रीत पडणे हें राष्ट्राच्या सज्ञान अवस्थचे विशेष सूचक होय हे उघड आहे --निबध माला, पृ ५५४

कोणतेहि मोठे कृत्य होण्यास मनुष्याची कर्तबगारी आणि ईश्वरी कृपा अथवा अज्ञय साधनाची अनुकूलता दान्ही गोष्टी असाव्या लागतात पैकीं एक गोष्ट जरी आपल्या ताब्यातील नसली तरी दुसरी थोडीबहुत तरी प्रयत्नसाध्य आहे व तवढ्याचपुरता मनुष्यानें नेहमीं प्रयत्न केला पाहिजे प्रयत्नवाद आणि दैववाद याचा ज्यानी ज्यानी म्हणून मिलाफ घातला आहे त्यानी त्यांनी तो अशाच प्रकारें घातलेला आह नुसत्या प्रयत्नाने कांहीं होत नाही व नुसत्या दैवानेंही कांही होत नाही व विशेषेकरून मोठमोठ्या गोष्टी घडून येण्यास दोहोंचीही सारखीच अनुकूलता लागते --टिळक, केसरी १८९६

सृष्टि आणि कवि --वयस्या गाते ही मृदुघनरवें सृष्टि मधुर। कसा गाऊ तीच्यापुढति बद मी पामर नर। तशी ती गातांना श्रुतिसुभग ती पाक्षिकबनें। कशासाठी गावी अरस कवने मी स्वबदनें ॥ १ ॥ मिषाने वृष्टीच्या खळखळ अशी सृष्टि रडता। कुणाची ढाळाया धजल तसले अश्रु कविता। निशीथी ती तैशी हळु मृदु-मरुच्छ्वास करिता। कवीची गा कोण्या त्यजिल तसले श्वास दुहिता ॥ २ ॥ केशवसुत पृ ६

या शतकात बायबलाचे भाषातर व इतर क्रिस्ती वाङ्मय काही तयार झाले त्याची भाषापद्धति अगदीच निराळी असल्यामुळें तिचे दोन नमुने पुढे दिले आहत

प्राचीन--करार --१ तुझा देव परमेश्वर तुला ज्याचा देश दता, त्या राष्ट्राचा विनाश जेव्हा तुझा देव परमेश्वर करील आणि तू त्याचे बतन घेऊन त्याच्या नगरांत व त्याच्या घरात वस्ती करसील २. तेव्हा तुझा देव परमेश्वर तुला जो देश वतनसाठी देतो, त्या आपल्या देशात तू आपल्यासाठी तीन नगरे वगळीं ठेव ३. तुझा देव परमेश्वर तुला जो देश वतन करून देईल त्याच्या विस्ताराचे तू तीन विभाग करून आपल्यासाठी मार्ग सिद्ध कर, आणि असें व्हावें की ज्यानें घात केला त्या प्रत्येकानें तेथें पळून जावें --अध्याय १९, अनुवाद

जो आकाशात राहतो त्या तुजकडे मी आपली दृष्टि वर लाविती. पाहा जसी चाकरांची दृष्टि आपल्या धन्याच्या हाताकडे, जसी चाकरिणीची दृष्टि आपल्या धनिणीच्या हाताकडे असती, तसी आमची दृष्टि आमचा देव परमेश्वर आम्हांवर कृपा करी तोंपर्यंत, त्याकडे आह. हे परमेश्वरा, तू आम्हांवर कृपा कर, आम्हांवर कृपा कर, कारण कीं आम्ही फार तुच्छ झालों जे निष्काळजी, त्यांच्या निंदेनें आणि गर्विष्टांच्या तुच्छतेने आमचा प्राण आम्हांमध्यें फार व्यापला आहे. --चढण्याचें गीत, १२३८

विसावे शतक:--विसावें म्हणजे सध्यांचे चालू शतक असून आजकालची शिष्ट मराठी सर्वास परिचित आहे. एकोणिसाव्या शतकांतील व विसाव्या शतकांतील भाषेंत फारसा फरक करतां येणार नाही विशेषत: गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रो. आगरकर, वगैरेसारख्या गद्य लेखकांनीं जी भाषा आपल्या लेखनांत वापरली तीच भाषा आजहि मान्य असून त्यांच्यानंतर हरि नारायण आपटे यांच्यासारखे कादबरीकार, किंवा केसरीसारखीं प्रमुख वर्तमानपत्रें यांनीं तेंच भाषेचें वळण कायम ठेवलें आहे. विसाव्या शतकांत अनेक गद्य-

पद्य लेखक व वर्तमानपत्रें व मासिकें पुढे येऊन मराठी वाङ्मयात पुष्कळच भर पडली आहे व त्यामुळे आजच्या भाषेच्या स्वरूपास अधिक स्थिरता प्राप्त झाली आहे. विसाव्या शतकांतील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार फार झपाट्यानें होत असून मासिकें व वर्तमानपत्रांची वगैरे बाढ महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांत त्वरेने होत आहे. यामुळें भाषेस लिखितस्वरूप प्राप्त झाल्यामुळें जशी स्थिरता तशी शिष्टता प्राप्त होत असते. याचा परिणाम निरनिराळे प्रातिक विशेष कमी कमी होत जाऊन एकाच तऱ्हेचें शिष्ट स्वरूपाचे वळण सर्व प्रदेशांतील भाषेस येत चाललें आहे त्याप्रमाणेंच दळणवळणाचीं साधनेहि झपाट्यानें बाढत आहेत आगगाड्या, मोटारी, वगैरेमुळें प्रवास अतिशय सुलभ झाल्यामुळें महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांचा सबध अधिकाधिक येत जाऊन परस्पराशीं बोलणे, पत्रव्यवहार वगैरे रूपानी विचारविनिमय वगैरे बाढत आहे आणि त्यामुळें या विचारविनिमयाचें साधन जी भाषा तिचे स्वरूप परस्परास परिचित व त्यामुळे शक्य तितके एकजिनसी व एकस्वरूपी होण्याकडे अधिक अधिक झुकत आहे

अशा तऱ्हेनें मराठी भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या गटाचा परस्पर व्यवहार बाढला म्हणज निरनिराळे बाक्प्रचार व शब्दविशेष याची देवाण घेवाण होऊन भाषेचे सर्वपरिचित व सर्वप्रातीय विशेषाचे सग्राहक असे एक स्वरूप निश्चित होऊन त्यास शिष्टत्व येईल व विद्यापीठासारखी सर्वमान्य सस्था महाराष्ट्रामध्ये स्थापन झाली व तिने अशा भाषेच्या शिष्टस्वरूपास मान्यता दिली म्हणजे त्या स्वरूपात ती भाषा सर्व महाराष्ट्रात स्थिरत्व व मान्यता पावेल व महाराष्ट्रातील कोणत्याहि भागांतील मान्य ग्रथ घेतला तर तो याच भाषेत लिहिलेला आढळल व अशा तऱ्हेनें या भाषेस कोणतेंहि स्थानिक स्वरूप अथवा नाव प्राप्त न होतां तिचे वास्तविक नाव जे मराठी तेंच तिचे नांव प्रचारांत राहील

मराठीचे प्रातिक भेद —आतापर्यंत कालमानानुरूप मराठी भाषेमध्ये जी स्थित्यतरें झाली त्याचें वर्णन केले. कालमानाप्रमाणें भिन्न भिन्न प्रदेशात प्रचलित असलेल्या एकाच भाषेच्या स्वरूपात स्थानिक परिस्थितीमुळें थोडाफार फरक आढळतो तसा तो मराठी भाषेच्या एकदर क्षेत्राकडे अवलोकन केले असतां आपणांस या भाषेंतहि प्रतीत होतो भाषचें क्षेत्र जितके विस्तृत व त्यातील भौगोलिक परिस्थिति जितकी भिन्न तितकें तिचें स्वरूप अधिक विविध प्रकारचे दिसून येईल हिदी भाषा ही फार विस्तृत क्षेत्रात पसरली असल्यामुळें तीमध्यें अनेक स्थानिक भेद पडले आहेत व त्याच्या परस्परस्वरूपामध्येहि पुष्कळ अतर असलेले आपणास आढळते तींत मुख्यत. पूर्व हिंदी व पश्चिम हिंदी या तर जवळ जवळ स्वतत्र भाषा मानण्याकडे अर्वाचीन भाषाशास्त्री व विशेषतः 'खाने-सुमारीकार याचा कल दिसतो व त्यातहि अनेक पोटभेद करण्यात येतात, ही गाष्ट आपणांस दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी जे कोष्टक दिले आहे त्यावरून दिसून येईल. 'बारा कोसांवर भाषा बदलते' म्हणून जी आपणांत म्हण पडली आहे तीहि या भाषाप्रवृत्तीचीच द्योतक आहे मराठीचें क्षेत्र जरी हिदीइतकें विस्तृत नसलें तरी गोवें किंवा कारवारपासून तो सरळ उत्तरेस दमण व पूर्वेस नागपूर-भडाऱ्यावरून निजामचे काहीं जिल्हे व्यापून पसरले आहे हें आपण तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत पाहिलेच आहे तेव्हां या विस्तीर्ण प्रदेशांत मराठी हीच जरी एक भाषा प्रचलित असली तरी तिच्या स्वरूपात थोडाफार फरक असून तीस ठिकठिकाणी निरनिराळी स्थानिक नावेंहि प्राप्त झाली आहेत तसेंच या क्षेत्रातील देश्य अथवा परकीय निरनिराळ्या लोकांच्या बालीचाहि तत्तत्प्रदेशातील भाषेवर थोडा फार परिणाम झालेला आहे. तथापि मराठीमध्ये जरी थोडा फार स्थानिक फरक पडला असला तरी मराठीची स्वतत्र पोट भाषा म्हणता येईल अशी कोंकणीशिवाय दुसरी कोणतीहि भाषा आढळत नाही ग्रिअर्सननें या कोंकणीस तेवढीच मराठीची पोट भाषा मानलें आहे व बाकीच्या सर्व भाषांस मराठीचींच भिन्न रूपें मानली आहेत

तेव्हा या दृष्टीनें आतां आपण सर्व मराठी भाषाक्षेत्राचें अवलोकन करून निरनिराळ्या स्थानिक भेदांचें वर्णन करू त्यात सर्वांत अधिक मोठ्या क्षेत्रांत पसरलेली व अधिक लोकसख्येकडून बोलली जाणारी व आज वाङ्मयीन अथवा शिष्टस्वरूप पावलेली जी भाषा तिचें स्वरूपवर्णन प्रथम पुढें दिलें आहें.

देशी मराठीः—दक्षिणेंतील मराठी हिला देशी, देशावरील किंवा दख्खनी भाषा असें म्हणतात मध्यवर्ती पुणेरी मराठी भाषा किंवा पुणेरी ह्या शब्दांनी आज हिचाच बोध होतो. इतर कोंकणी, वऱ्हाडी वगैरे यांस प्रांतिक भेद मानतात

देशीच्या सीमाः—उत्तरेस व दक्षिणेस मराठी भाषाक्षेत्राची जी सरहद्द तीच हिचीही आहे. पश्चिमेला ही, देश व कोंकण हे प्रांत ज्या सह्याद्रीच्या रांगेनें विभक्त केले जातात त्या सह्याद्रीच्या डोंगराळ प्रदेशांतील कोंकणींत हळूहळू रूपांतर पावते, व पूर्वेला बुलढाणा जिल्ह्यांतील पश्चिम भाग व्यापून पुढें वऱ्हाडींत मिळून जाते.

याखेरीज ही बडोदा संस्थानची राजभाषा असून नुकतीच सरकारदरबारची भाषाहि होती व त्या संस्थानच्या हद्दींत काही जिल्ह्यात ती अद्यापि प्रचलित आहे विजापूर व धारवाड या जिल्ह्याची मुख्य भाषा कानडी असूनहि वरील दोन्ही शहरीं ही बोलली जाते देशी भाषा म्हणजेच मराठी शिष्ट भाषा असल्यानें सर्व सुशिक्षित महाराष्ट्रीय कोठेंहि असले तरी हीच भाषा बोलतात वऱ्हाडात गेलेले दक्षिणेंतील लोक आपली मूळचीच बोली धरून आहेत मध्य हिंदुस्तानात इदूर संस्थानची ती राजभाषा असून ग्वाल्हेर व भोपाळ संस्थानात जे दक्षिणी ब्राह्मण आहेत ते हीच भाषा बोलतात मध्यप्रांतांत हिला पुणरी भाषा असे म्हणतात. विंध्याच्या उत्तरेकडील सागर प्रांतात व नर्मदेच्या आसपासच्या मुलखात ही भाषा बालणारे लोक आढळतात हुशंगाबाद व मक्राई, नरसिंगपूर, जबलपूर, दमो व चांदा हे जिल्हे वरील प्रांतात येतात या सर्व जिल्ह्यात बरेच लोक ही भाषा बोलतात देशीच्या ज्या सीमा सांगितल्या त्यांत ठाणें, नाशिक, अहमदनगर, पुणें, सोलापूर, सातारा, बेळगाव, धारवाड, विजापूर, बुलढाणा हे जिल्हे, भोर, अक्कलकोट, औंध, फलटण, जत, कोल्हापूर ही संस्थानें, दक्षिणेतील जहागिरी, निजामशाहीतील मराठवाडा व मुंबई शहर एवढ्या सर्वांचा अंतर्भाव होतो

ह्या देशी बोलींत जरी ती इतक्या मोठ्या प्रदेशात बोलली जाते तरी क्वचितच थोडाफार फरक कांही कांही रूपांतून आढळून येतो नाशिक जिल्ह्याच्या पश्चिम सरहद्दीवर असणाऱ्या दोन पोटभाषांचा थोडासा परिणाम तेथील भाषेवर झालेला असला तरी तो फारसा महत्त्वाचा नाही

बेळगांव जिल्ह्यातील मुख्य भाषा कानडी असली तरी पश्चिम पट्टीतील बहुतेक लोक मराठीच बोलतात तथील लोक 'न' आणि 'ण' ह्यांचा गोंधळ करतात 'त्याने' व 'त्याणे' अशी दोन्ही रूपें आढळतात. 'एक' हा शब्द 'यक' असा म्हणतात 'झाला' न म्हणता 'जाहला' म्हणतात. असे बारीकसारीक भेद असले तरी ते अगदींच क्षुल्लक आहेत कोल्हापुरी भाषेत व कोंकणात भूतकाळी द्वितीय पुरुषाच्या अनेकवचनाला 'त' लावतात जसे- दिलेंत, घेतलेत, केलें नाहीत, दिले नाहीत. दक्षिणेकडे विजापूर व धारवाड जिल्ह्यात म्हणजे ज्या ठिकाणीं मराठी संपते व कानडी लागते तेथील सीमेवरील मराठीवर कानडीचा थोडासा परिणाम झालेला दिसतो हा परिणाम लिंगभेद बरोबर न करणें व सकर्मक क्रियापदाच्या कर्मणि व कर्तरी रूपातील भेद नीट न मानणें, या गोष्टींत दिसून येतो

विजापुरी —विजापुरातील जेवढे मराठी बोलणारे लोक आहेत त्यांपैकी बहुतेक शुद्ध मराठीच बोलतात परंतु कांही अडाणी लोकांमध्ये जरा निराळी बोली प्रचलित आहे ती बहुतेक शुद्ध मराठीप्रमाणेच पण कांही अशी ती कोंकणीप्रमाणें आहे

विजापुरीचे विशेषः—'ए' एवजी 'अ', 'ण' बहुल 'न', महाप्राणोच्चार गाळणे, इ, ई, ए च्या पूर्वी असलेल्या वर्चा उच्चार न करणे, इत्यादि आहत उदा –'तेथें' बहुल 'तत', 'कोणी' बहुल 'कुनी', नाही 'बहुल 'नाई', 'विरुद्ध 'बहुल 'इरुद्ध', 'वीस 'बहुल 'यीस' इत्यादि रूपें होतात.

त्याचप्रमाणें वर जो लिंगभेद नीट मानीत नाहीत म्हणून म्हटलें त्याचें उदाहरण 'समदा किंवा समदी जिनगी' हें आहे 'त्याच्या मुलास मी लै फटके मारलो आहे' अशा तऱ्हेचे प्रयोगहि आढळतात. खालील उताऱ्यावरून ह्या बोलीचें स्वरूप जास्त चांगलें दिसेल.

कुनि योक माणसाला दोन ल्योक होते. त्यातला ल्हानगा बापास म्हटला, "बाबा, माजे वाटनीचा माल मला दे." मग त्येन वाटनी करून दिली. मग थोडक्या दिवसानि दाकटा ल्याक समदि माल गोळा करून गेवून श्यानि दूर मुलकास गेला. तन उदळेपन करून समदि जिदगी हाळ केला मग समदि जिदगी हाळ केल्यावर मोटा दुकूळ पडला त्यामुळ त्यासनि अडचन होवू लागली, तवा तकडच योक मानसाजवळ चाकरी राहिला.'

धारवाडी मराठीः—धारवाड जिल्ह्याची मुख्य भाषा कानडी असली तरी शिक्षित लोक शुद्ध मराठी बोलतात, परंतु धारवाड व कलघटगी तालुक्यांतील कुणबी 'कुळवाडी' नांवाची बोली बोलतात. ह्यांच्यावर शेजारील कानडीचा परिणाम झालेला तिच्या कठोर व कर्णकटु शब्दोच्चारांत दिसून येतो हींत निरनिराळी क्रियापदांची

रूपें व लिंगें ह्यांत गोंधळ झालेला दिसतो. उदा.- आपला सर्व जिंदगी, गृहस्थाची घरीं; तू मेजबानी दिले, मी पाप केलो इ०. खालील गोष्टींत हे सर्व चांगलें दिसून येईल

'येक कोला व कोली होती ते येक दिवस फिरण्यास गेले जाताना वाटेमधे येक वाघाचा घर होता ते पाहून कोली, 'मी इथेच प्रसूत होतो' म्हणू लागली हे ऐकून कोला म्हणाला कीं, "अग रांडे, वाघ सायकाळीं येवून तुला खाऊन टाकील खाल्यावर तुझा जन्म नाहिसा होतो" हे न ऐकता कोली वाघाच्या घरात गेली सायकाळी वाघ आपल्या घराला आला हे पाहून कोला कोलीस, 'मूल कशासाठी रडतात', म्हणून विचारला त्याला ती 'वाघाचा मास दे म्हणतात', म्हणून सांगितली त्याला कोला 'आणून दिलो आहे कीं' म्हणून उत्तर दिला हे ऐकून कोली ते सगळे सपले म्हणून सांगितली तेवडे वाघ ऐकून मला मारतात म्हणून पळून गेला इतक्यात मूल थोर झाली आणि आई व मूल मिळून आपल्या घराला जाऊन प्रपच करू लागले वाघ ते गेलेले पाहून आपल्या घराला आला'

नगर जिल्ह्यांतहि देशी मराठीच प्रचलित आहे परंतु तेथील भाषेतहि कांही स्थानिक विशेष आढळतात निजामशाहीतील मराठवाडयात जवळजवळ याच बोलीसारखी भाषा प्रचलित आहे पुढील उदाहरणावरून या भाषेचें स्वरूप लक्षात येईल

नगरी बोलीचा नमुना —"दोन पहार झाल वाढूळचा मी तुपली वाट पघत या वक्ताला इठ येऊन बसलों पर तुझा पत्ता बी न्हवता म्हून कटाळून घराकड जाया लागलों तिक्यात बऱ्हल्या आगून कांही बाजल म्हून तिकडे पघितल तवां लांबूनश्येन तूच नदर पल्डी देवाच्यान् इक्त येड कोन्हापायी बी लागल नव्हत मपल्याला पर त्वा मातुर निन्ह यड केल्य् मपल्येला." बाल मैतरणीची वाट पघून कटाळलेला गोइद हिरा नेटी येताच तिला म्हगाला "म्यां आन्, कन्हा?" मुरका मारीत हिरा म्हगाली "कन्हा म्हून काय इच्यारतीस! समदा ईळच्या ईळ बी तुपल्या नादांत जातोय मपला काम बी सुसना आन् कांई बी सुसाना! मग ह्ये काय तुपल्या येडाबिगर अस व्हत व्हय?" "गोइद ह्या कल्याला वर गप्पा करावात? गड्याची जात, बोलाया गज आघळपघळ येकदां गरज सरल्येवर उजून इच्यारनार बी न्हाई कधीं."

कोकणातील मराठी —सह्याद्रीच्या योगानें महाराष्ट्राचे दश व कोंकण असे दोन भाग पडले आहेत व त्याना अनुसरून भाषेचेहि देशी व कोंकणी असे दोन भेद मुख्यत मानले जातात. सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील समुद्रापर्यंतच्या पट्टीला जरी कोंकण मानण्यात येतें तरी हा सर्व कोंकणी भाषेचा मुलूख नव्हे उत्तरेस दमणपासून दक्षिणेस राजापूरपर्यंत जो भाग आहे त्यांतील बोली ही देशीप्रमाणेंच आह, व राजापूरपासून खाली कोंकणी बोलीचा प्रांत लागतो. अशा रीतीनें कोंकणाचे, भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात ह्या दोन भागांपैकीं दमणपासून राजापूरपर्यंतचा जो उत्तरेकडील भाग आहे त्यात शुद्ध मराठी किंवा दक्षिणेकडील मराठी भाषा बोलली जाते. हिचें स्वरूप जवळजवळ देशीप्रमाणेंच आहे यांत निरनिराळ्या अनेक पोटभाषा असल्या तरी सामान्यपणे हिला सगमश्वरी अगर उत्तर कोंकणी या नावाने संबोधिता येईल. हिच्या उत्तरेकडे गुजराथी भाषा असल्यानें दमणपासून उंबरगांवपर्यंतच्या प्रदेशांतील भाषेवर गुजराथीचे परिणाम झालेले दिसतात तेथील भाषेत गुजराथी शब्द फार आहेत दक्षिणेकडे ही कुडाळी व नंतर कोंकणींत मिळते. म्हणज ही ठाणें जिल्हा, जव्हार संस्थान, कुलाबा जिल्हा, जंजिरा व रत्नागिरी जिल्ह्याचा उत्तरभाग एवढ्या प्रदेशांत आहे. ह्या प्रदेशात निरनिराळ्या अनेक बोली चालू आहेत. त्यांचे मुख्यतः दोन प्रकार पाडतां येतात · (१) स्थलावरून नांवें पडलेल्या जसें-बाणकोटी, दमणी, घाटी, मावळी, व सगमेश्वरी; (२) जाति किंवा घंदा यावरून नांवें पडलेल्याः जसें-आग्री, भंडारी, धनगरी, कऱ्हाडी, किरिस्तांव, कोळी, कुणबी, परभी व ठाकरी. यांपैकी स्थलविशिष्ट भाषांचें वर्णन पुढें दिले आहे.

उत्तर कोंकणी उच्चाराचे विशेष—दीर्घ स्वर कधींकधीं ह्रस्वहि उच्चारिला जातो.जसें-हुतु किंवा होतों, उठुन किंवा उठून, नय, नाय इ 'ए' चा उच्चार, 'ये', 'या' किंवा 'यो' असा करतात उदा -एक = येक, थोक लेक= त्येक, त्याक, त्योक. ओ चा 'वो' किंवा 'वा' उच्चार होतो. पोट = प्वाट, प्वोट सोनें = स्वाना. कांहीं रूपांतून ज्या ठिकाणीं शुद्ध मराठींत ए असतो तेथें या बोलींत अ येतो. उदा.-सोन, डुकर, बोलन (बोलेन), तवां,

भुकन (भुकेनें). महाप्राण नसल्यास घालण्याचा व असल्यास गाळण्याचाहि प्रघात आहे. उदा.-जीव, आमी, आनून किंवा हानून. मूर्धन्य ड, ढ हे स्वरापुढें आले म्हणजे त्याचा र होतो. घोरा (घोडा), परला (पडला), अवरा (एवढा) त्याचप्रमाणें मूर्धन्य 'ण'बद्दल 'न' येतो उदा० कोन, पन. 'ळ'बद्दल 'ल' येतो, उदा.-डोला, सगला, इ. ईच्या व ए च्या पूर्वी येणाऱ्या 'ब'चा अगदीं अस्पष्ट उच्चार केला जातो किंवा गाळला जातो उदा. इस्तु, विस्तु, ईसबीस, येल, वेल इत्यादि उच्चारातील विशेष आहेत हे सामान्यपणें उत्तर कोंकणींतील बहुतेक बोलींना लागू पडतात. ज्या बोलीवर मध्यवर्ती मराठीचा जास्त संस्कार झालेला आहे तेथें ती बोली मध्यवर्तीच्या घर्तीवर गेली आहे उदा -'ळ' बद्दल 'ल' किंवा 'ण' बद्दल 'न'. न येणें इ० वरील विशेषहि अगदीं उत्तरेकडे, रत्नागिरी जिल्ह्यात किंवा सुवर्णदुर्गच्या शिक्षित कऱ्हाडे ब्राह्मणांच्या भाषणात दिसत नाहींत हे जे विशेष सांगितले त्याशिवाय बहुतेक बाबतीत मध्यवर्ती मराठीशीं उच्चाराच्या बाबतीत हिचा सारखेपणाच आहे

नामे — नामाची रूपें बहुधा मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेंच होतात काही थोडे फरक खाली दिल्याप्रमाणे होतात. बापुस यांचें सामान्यरूप बापास असें होते उदा बापासचा मानूस—मानसासला ऊकारान्त शब्दांचे सामान्य रूप होताना ऊ चा व होतो लेकरू याचे लेकूर्वास असे रूप होते विभक्तिप्रत्ययहि बहुतेक तेच आहेत. परंतु तृतीयेच्या रूपाच्या शेवटीं न्, न, नी येतात उदा -सोक्रान्, बाबान, बापासनी पचमी किंवा तृतीयेला शीं किंवा शी प्रत्यय लावण्याचा प्रघात पुष्कळ आहे 'चाकरान्शी' सप्तमी आन् किंवा आत् लावून केली जाते 'घरान्' 'घरात्'. कोंकणीप्रमाणे लहान स्त्रीलिंगी प्राण्याना नपुसकलिंग योजतात उदा -तें चेड्डू (मुलगी)

क्रियापदें — असणे या धातूची रूपें पुढीलप्रमाणे होतात

	ए व	अ व
प्रथम पुरुषः	हॉंय	हॉंव
द्वितीय पु	हॉंयस, हास	हॉं, हॉंव
तृतीय पु	हाय	हात, हान्, हातीन (क)

मारणें

	ए. व	अ. व
प्र पु	मारतांय	मारतांव
द्वि पु	मारतायस	मारतांव
तृ. पु	मारताय	मारतायत, मारतात.

भूतकाळच्या स्त्रीलिंगी प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचे रूप फक्त निराळे आहे बाकी सर्व रूपें शुद्ध मराठीप्रमाणेंच होतात 'होते' बद्दल होयें, होतीं. असणेचा भविष्यकाळ 'आसन,' होईन असा होतो. आज्ञार्थाच्या द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाला 'स' प्रत्यय लागतो उदा —देस, घेस भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदाच्या तृतीयपुरुषाच्या एकवचनाला 'न' जोडतात व 'आन'ने अत होणारे सामान्यरूप पुल्लिंगाप्रमाणे स्त्रीलिंगाचे बेळीहि योजतात. 'त्यान मिटि मारलान किंवा मारलीन' पूर्णभूतकाळी तो गेलाय (गेला हाय), तो मेलाता (मेला होता) अशीं रूपें होतात. भविष्यकाळी द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाचें रूप 'शी' नें अन्त होणारें असते. 'तू मारशी' शी, शेनी, श्यानी उभयान्वयी अव्ययाचा पुष्कळ उपयोग केला जातो. उटूनशी, जाऊनशेनी. शब्दसग्रह· —गुजराथीच्या शेजारी वावरणाऱ्या ज्या उत्तर कोंकणी बोली आहेत, त्यांत गुजराथीचे शब्द जास्त आढळतात उदा —कोळी बोली, यात सोकरा, (मुलगा), जकल (सर्व), बिज्रा (दुसरा), मेरे (जवळ), जापन (बोलणें) इ० शब्द दिसतात ठाण्याच्या दक्षिणेकडील भागात जी बोली बोलली जाते, ती, म्हणजे या उत्तर कोंकणीचा विशेष प्रकार आहे ही भाषा म्हणजे सामान्यतः कोळी भाषा होय. सतराव्या शतकात एका पोर्तुगीज धर्मोपदेशकानें हिचें व्याकरण लिहिले आणि दुसऱ्या एका फ्रान्सिस्को वास् डी गिमेरीनस् नांवाच्या मिशनऱ्यानें या बोलीत एक (ख्रिस्ती) पुराण लिहिलें आहे. त्यांतील एक उतारा पुढें दिला आहे.

ऐकिली वार्ता मिस्साची । का वर करते आमांचे गरजे । त्यातो परमेशोर सर्व देते । तुमी मिस्स ऐका परमेशोर पावतील ॥ १ ॥ एके नशान होते दोन दोस्त । एक मिस्स ऐके सदा । बिजा नैशे करीत मिस्साची

पहुआ । बगा त्याला का बिचलां ॥ २ ॥ दोगनी सदां जात हासत पारदे । एके दिसा गेले रनान । तइ बगा का बिचलां त्यानां । ऐकुन होआल हैरान ॥ ३ ॥ रनान पाऊन जैल्या होत्या नऊ गर्या । ठेप गिमाच होत । जउलां धाऊ लागलीं तदाना । विंजा बारा गुर्गुराठ आणि मेठ परला ॥ ४ ॥ एका एका बिज झळकली जोराथीं । गुर्गुराठ मोठा जैला । आवाबरथीं ऐसा बोल ऐकिला । मार, मार तुरत जो मिस्स ऐके नाय ॥ ५ ॥

—फ्रान्सिस्को वास डी गिमेरीन्सच्या पुराणांतील उतारा (इ. स. १६५९).

कऱ्हाडी:—कऱ्हाडे ब्राह्मणांची ही भाषा आहे हे कऱ्हाडे, रत्नागिरी जिल्हा व सावंतवाडी संस्थान व गोव्यांतील कांहीं भाग येथें आहेत परंतु यांचा मूळचा प्रांत घाटाबरील कोयना व वारणा या दोन नद्यांमधील कृष्णाकाठ होय. यांचें नांव सातारा जिल्ह्यांतील कऱ्हाड या गांवावरून पडलें आहे उत्तर कोंकणीशी हिचें फार साम्य आहे मात्र साताऱ्यांतील मराठीशी कांहीं बाबतींत ही जुळते ळ, ल, ण, न, यातील उच्चारांत पूर्ण फरक राखला जातो ड्चा र होत नाही, व वर्तमानकाळाची रूपें देशीप्रमाणेंच होतात हल्ली कऱ्हाडी ही जरी कोंकणांतील एक बोली आहे तरी मूळची ती सातारा जिल्ह्यांतील असण्याचा संभव आहे. हल्ली तिच्यांत कांहीं कोंकणी रूपें आढळतात उदा०—व्हापूस, आऊस, चेडू इ मी हाय, तू हास, तो हाय इ० क्रियापदाची रूपेंहि आढळतात अनुस्वाराचा उच्चार करताना पुढील अक्षराच्या वर्गाचा अनुनासिकाचा उच्चार करतात उदा०—'तेतला' या शब्दाचा उच्चार 'तेन्तला' असा करतात त्याप्रमाणे तेणा (त्यानें) इ० रूपांतील णहि लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे चतुर्थीच्या रूपातील शेवटी जा 'स' असतो त्याचा विसर्ग होतो हा या बोलीचा विशेष आहे उदा०—माणसा (माणसास) शिवाय 'आपणास', 'तस' (त्याला) अशीहि रूपें आढळतात

घाटी. —मावळी भाषा ही बहुतांशीं या घाटीसारखीच आहे, किंबहुना ही निराळी नाही ही ठाणे व पुणें जिल्ह्याच्या दरम्यानच्या सह्याद्रीच्या घाटावर म्हणजे मावळांत बोलली जाते नाणें मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद मुख्य आहेत कोंकणालगतच्या सह्याद्रीच्या घाटावर कुलाबा आणि भोर संस्थान या दरम्यानच्या टापूत ही पोटभाषा बोलली जाते हिचा मुलूख देशी भाषेच्या मुलखाला जोडून असल्याने मध्यवर्ती मराठीची रूपें व उच्चार हिच्यांत आहेत स्वरानंतर येणाऱ्या ड्चा र केला जात नाही व ळचा नेहमी ल असाहि उच्चार नाहीं. वर्तमानकाळाची रूपें देशीप्रमाणेंच होतात परंतु कोंकणीप्रमाणेंहि रूपें होतात उदा०—मी हाय, तू हैस, तो हाय, आम्ही हाऊ, तुम्ही हायसा, त हायती ही बोली उत्तर कोंकणीहून फारशी निराळी नाही

संगमेश्वरी —रत्नागिरी जिल्ह्यांतील देवरुख तालुक्यातील लोकांची संगमेश्वरी ही बोली आहे मुंबई पासून राजापूरपर्यंत जी बोली बोलली जाते तिला सामान्यपणें संगमेश्वरी हें नांव दिलें जाते उत्तर कोंकणांतील ज्या उपभाषा आहेत त्यांत ही महत्त्वाची आहे व हिच्यांत थोडेसे प्रांतपरत्वें किंवा जाति अगर धंद्यांपरत्वें भेद होऊन इतर उपभाषा बनल्या आहेत या कारणास्तव उत्तर कोंकणी म्हणजे संगमेश्वरी असें म्हणतां येतें.

विशेष:—ए आणि ओ हे स्वर ऱ्हस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही रीतींनी उच्चारिले जातात उदा०—देखिल व दिखिल, असे दोन्ही उच्चार होतात. त्याचप्रमाणे 'हुतां' व 'होतों' हेहि दोन उच्चार रूढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम यांचें पुल्लिंगी एकवचनहि या भाषेत जरा चमत्कारिक रीतीनें होते. उदा०—हा, ता, जा. असणें या धातूचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात.

	ए व.	अ व
प्र पु	हांय	हांव
द्वि पु	हांयस	हांव
तृ. पु.	हाय	हाईत, हैत.

'मारणें' धातूची रूपें

प्र पु	मारतांय	मारताव
द्वि पु.	मारतायस	मारतांव
तृ पु.	मारताय	मारतायत, मारतात.

'पाणी शिरलां' असा प्रयोग या भाषेंत होतो.

बाणकोटी:—रत्नागिरी जिल्ह्याच्या मंडणगड पेट्यांतील बाणकोट येथील ही भाषा आहे या प्रांतांत मुसलमान लोकाची वस्ती पुष्कळ असल्यानें येथील भाषेंत ऊर्दू भाषेची छटा उमटली आहे बाकी इतर बाबतींत ही संगमेश्वरीच आहे.

संगमेश्वरी व बाणकोटी या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कोंकणीपैकीं शेवटच्या मयार्देवरील भाषा होत. ह्यांच्यानंतर दक्षिण कोंकणीचा पोटभेद असलेली कुडाळी लागते

बाणकोटी भाषेचा नमुना

(खालील संवाद दोन मुसलमानांमधील आहे.)

पहिला —सलाम् आलेक्म्.

दुसरा.—आलेकू सलाम.

पहिला —काय चिच्या, ब्येस हैना ? खिकरशीं ऐलाव् ?

दुसरा.—आम्ही काप्शीं ऐलू, गुरुबावाहिक्रे ग्येलू हुतू तुमला खिकरे जायाचा हाय ?

पहिला.—आमला कापात वकीलाहिक्रे जायाचा हाय चुकटो वकील कोन हैय बरी ?

दुसरा.—काय तटो तरी काय हैय ?

पहिला.—तटो मोटो लई सागन्यासारखो नाय्, अल्पट् हाय दीरदोन रुपिये किमतीचा येक भेंडीचां झार् आमी तोर्लांव त्येचो आमबर आमच्यो धुवरीच्या पुतुस्नी दावो घत्लान् हाय. आमला समान् बी लागला हाय भ्येस्तरवारची तारीख हाय तवां आज मोठ्शी जातू

दुसरा.—बरां तर ! तो बरिया (बर्वे) वकील है नाय ? त्यो तुमच्यो चिच्याच्यो टावराणाशीं ? त्यो मोटो चुकटो बोलणारो हाय झुट्टो भाडण पर चुकटा भाडवील बरा बैसा आमी जातू

दक्षिण कोंकणी—कोंकणाचे भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात दमणपासून राजापूरपर्यंतचा उत्तर-भाग व राजापूरपासून कारवारपर्यंतचा दक्षिणभाग. उत्तरभागात जी भाषा बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून फारशी निराळी नाही, हे आतापर्यंत जे भाषाभेद पाहिले त्यावरून दिसून येईल परंतु दक्षिणभागातील जी भाषा आहे ती या मध्यवर्ती मराठीहून फार भिन्न आहे नुसत्या ' कोंकणी भाषा ' या शब्दद्वयानें हिचाच बोध होतो व उत्तर कोंकणी देशीत मोडली जाते दख्खनी व कोंकणी असे जे मराठीचे दोन भेद मानले जातात त्यांत कोंकणी म्हणजे दक्षिण कोंकणीच समजली जाते या भाषेचे मूळ ठिकाण गोमतक असल्यानें तिला गोमतकी असेंहि म्हटलें जातें

या भाषेचें क्षेत्र फार मोठें आहे राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचें क्षेत्र सुरू होतें तें दक्षिणेस गोवें ओलांडून खालीं कारवारची परम सीमा गाठते. होनावर, मंगलोर व कोचीन येथे कोंकणी लोक जाऊन राहिलेले आहेत त्यांनीं ही भाषा आपणाबरोबर तिकडे नेली बेळगांव जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्यभागातहि ही भाषा चालू आहे अशा रीतीनें ह्या भाषेच्या क्षेत्रमर्यादा पुढीलप्रमाणे होतात —उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्र भाषेच्या दृष्टीने हिच्या दक्षिणेस व पूर्वेस कानडी भाषा व उत्तरेस संगमेश्वरी व बाणकोटी आहेत व शेवटच्या दोन भाषाच्या योगानें ही शुद्ध मराठीला जाऊन मिळते

अस्सल उत्तम कोंकणी भाषा गोव्यातील सांष्टी प्रांतांत तिसवाडीच्या आसपास बोलली जाते सर्वसामान्य असें जर निरीक्षण केलें तर कोंकणांत एकसारखी, एकजिनसी अशी कोंकणी बोलली जात नाहीं. प्रत्येक भागांत कांही थोडेसे फरक आढळून येतात प्रांत, धंदा, संस्कृति वगैरे बाबीमुळें आणखी कांही पोटभेद दिसून येतात. या दृष्टीनें कोंकणी भाषेंत तीन उपभेद पडले आहेत १ बारदेसकरी २ कुडाळी आणि ३ मालवणी. हे जे तीन भेद झाले आहेत ते प्रांतपरत्वेच झाले आहेत गोव्यांत जी भाषा बोलली जाते तिच्यांतील एकदशांश शब्द पोर्तुगीज भाषेंतील आहेत कारवारमधील बोलींत कानडी शब्द फार आढळतात व जसजसे दक्षिणकडे जावें तसे ते जास्त जास्त आढळतात हे वर जे प्रांत-परत्वें भेद सांगितले त्यांच्याहून जातिपरत्वे होणारे भेद म्हणजे चित्पावनी व दालदी हे जरा विशेष प्रकारचे आहेत कुडाळी ही उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी यांचा मिलाफ आहे तेव्हां कोंकणीच्या मुख्य उपभाषा ह्या तीन (१) चित्पावनी, (२) दालदी व (३) कुडाळी.

कोंकणीचा मराठीशीं संबंध—मध्यवर्ती मराठीपासून ही कोंकणी इतकी निराळी आहे कीं, कांहीं लोक हिला मराठीची उपभाषा न मानता स्वतंत्र भाषा मानतात ही एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासूनच उद्भवली, ग्राथिक भाषा म्हणून या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेहून अगदी कमी नाहीं व या भाषेंत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून हिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसविणें शक्य आहे, अशी कांहीं विद्वानांची ह्या भाषेसबधीं विचारसरणी आहे. प्राकृतभाषेपासून स्वतंत्रपणे ही भाषा निघाली, त्रिहोत्राहून परशुरामानें जे शेणवी ब्राह्मण आणले व ज्याचे वशज सध्या गोव्यात जिकडे तिकडे आढळतात त्यांच्या सरस्वती बालभाषा नावाच्या बोलीपासून ही निघालेली आहे, इत्यादि कारणे, ही एक स्वतंत्र भाषा समजण्यास, हे विद्वान् देतात.

कोंकणी वाङ्मय.—पार्तुगीज लोकानीं गोवें जिंकण्यापूर्वी या भाषेत कांहीं वाङ्मय होते असे म्हणतात, परतु मिशनरी लोकांनीं परधर्मीय वाङ्मय म्हणून या भाषेंतील हस्तलिखिते जाळून टाकिली व जुनें सर्व कोंकणी वाङ्मय नष्ट झालें १६८४ मध्यें सर्वांनीं कोंकणी न बोलता पोर्तुगीज भाषा बोलावी, असा जाहीरनामा काढून कोंकणीला मारण्याचाहि प्रयत्न झाला.

१५७९ मध्यें थॉमस स्टिफन्स नांवाचा एक इग्रज गोव्यास आला आणि त्यानें पहिल्यानें कोंकणी भाषेचें व्याकरण लिहिले. शिवाय त्यानें नव्या करारावर मराठींत ओंवीबद्ध काव्य केलें तें १६१६ साली छापलें व तेव्हापासून अजूनपर्यंत ख्रिस्ती झालेल्या गोवेकरांचें तें आवडतें पुस्तक आहे कोंकणी लिहितांना देवनागरी, कानडी व रोमन लिपीहि उपयोगात आणलेली आहे. वरील पुस्तकानतर आणखीहि पुष्कळ पुस्तकें ख्रिस्ती लोकांनीं कोंकणींत लिहिलीं आहेत.

उच्चारातील विशेष . १ ह्या भाषेचें उच्चारण बरेंचसे नासिक्य आहे व त्याची परमावधि कारवाराकडील सारस्वत ब्राह्मणाच्या बोलींत दिसून येते २ अगदीं दक्षिणेकडील मगलोरजवळ व कारवारच्या शेणवी लोकांच्या भाषेंत कानडीभाषेप्रमाणें व्यजनान्त असा शब्द सांपडणें कठीण प्रत्येक शब्दाच्या शेवटीं अ सारखा ह्रस्व स्वर जोडण्याची चाल आहे ३ ई व ऊ हे कधी कधी ह्रस्व उच्चारिले जातात व गाळलेहि जातात. उदा.—घेतली, घेतलि, मारून, मारन ४ ए व ओ या स्वराचे प्रत्यकी दोन दोन उच्चार आहेत. (१) ह्रस्व परतु स्पष्ट (२) दीर्घ. ५ सुरवातीचे ए आणि ओ याचे ये आणि वो असे उच्चार केले जातात ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेखन आय व आव असें होतें. ६ महाप्राणयुक्त व्यजनातील महाप्राणाचा उच्चार नाहीसा करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते उदा. बोइन (भइण), बाब (भाऊ), गेर (घर), ७ इपूर्वी येणारा 'व' बहुधा गाळतात उदा इकूक, बिकूक, कधींकधीं ए च्या पूर्वीचाहि 'व' गाळतात आणि 'व'चा महाप्राणयुक्तहि उच्चार आढळतो उदा. व्हाड, व्होड, व होड (मोठा), 'ब' बद्दल 'य' येऊ शकतो उदा तुवे, तुये (तुझ्याकडून)

नामें—बयात येणाच्या पूर्वी किंवा हलक्या जातीच्या किंवा प्रतीच्या स्त्रियांचीं नामें नपुसकलिंगी मानतात. उदा. चेड्डू (मुलगी) तें (चेड्डू) खय गेलें? मनुष्येतर प्राण्यातील नर मादी दादलो व बाइलो हे शब्द जोडून दाखवितात उदा सुनें (कुत्रा) बाइल (बाइलें) सुनें = कुत्री दादलें डोक = बगळा स्त्रीलिंगी नामांचें अनेकवचन ई व ओकारान्त व नपुसकलिंगी नामाचें आकारान्त असतें उदा. राण्यो (राण्या), वोर्सा (वर्षे). सामान्यरूपाचा उपयोग कधीं कधीं षष्ठी व चतुर्थीहि दाखविण्याकडे होतो उदा 'देवा कुर्पा (दवाची कृपा) कित्या, कित्याक (कितीला). तृतीयेचा न प्रत्यय आहे कारवारकडील सारस्वत निराळ्या तऱ्हेनें तृतीया करतात. उदा. बापसुने आशिल्ले कडे? (बाप कोठे होता?) षष्ठीच्या चो प्रत्ययाशिवाय 'गेलो' हा आणखी एक प्रत्यय आहे, 'मागेल्या बापसुगेल्या चांकरापैकीं' (माझ्या बापाच्या चाकरांतील) बापायलो (बापाचा) असेंहि रूप आढळतें सप्तमी र लागून होते. सजीव प्राण्यांच्या नामांची सप्तमी षष्ठीच्या रूपाला र लागून होते उदा. बाटेर, बापाचेर. **सर्वनामें:-** अहम् या सस्कृत शब्दापासून हांव (मी) हें प्रथमेचें रूप झालेलें आहे तृतीया हांवें अशी आहे.

क्रियापदें:—वर्तमानकाळात सर्व पुरुषात रूपें सारखींच राहतात उदा बच = जाणें. एकवचन वत्ता. अनेकवचन वत्तानी मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें या काळीं क्रियापदाचें लिंग कर्त्याप्रमाणे न बदलतां तसेंच राहतें. उदा. तो, ती, तें निदता या काळाचा भविष्यकाळ दाखविण्याकडेहि उपयोग होतो शिवाय 'लो' हा प्रत्यय लावून भविष्यकाळ करण्याचाहि प्रघात आहे. 'हांव निदतोलों' (मी निजेन). 'तालों' लावून अपूर्ण काळ साधितात.

उदा. 'हांव निदतालों–ली–लें' (मी निजत होतों-त्यें-तं) निषेधार्थक क्रियापदें हा एक कोंकणीचा विशेष आहे वर्तमानकाळाचीं व अपूर्णभूतकाळाची नसणें या धातूचीं रूपें मूळ धातूला लावून ते ते काळ केले जातात उदा. निद ना = तो निजत नाहीं निदनातलों = मी निजत नव्हतों वर्तमानकाळच्या रूपाना 'जालें' लावून भूत-काळचीं रूपें केलीं जातात 'बचना जालो' (तो) गेला नाहीं

	असणें	वर्तमानकाळ	भूतकाळ	
प्र. पु	आसा,	आहा	आसांव,	आहाव
द्वि पु	आसाय,	आहाय	आसात,	आहात
तृ. पु	आसा,	आहा	आसात,	आहात
	निजणें	वर्तमान.	भूतकाळ	
प्र पु	हांव निदतां	आमी निदताव	निदलों	निदले
द्वि पु.	तू निदताय	तुमी निदतात	निदलोय	,,
तृ पु	तो निदता	ते निदतात	निदलो	,,
		भविष्यकाळ		
	प्र पु	निदतोलो	निदतेल्यांव,	निदतेले
	द्वि पु	निदतोलोय	निदतेल्यात,	,,
	तृ पु	निदतोलो	,,	,,

'निदू (दों) क' या धातूचीं निरनिराळी धातुसाधिते पुढीलप्रमाणें होतात –

धातुसाधित नामें · निदचें, निदुचें, निदूक वर्तमानकालबाचक निदत, निदतोलो. अपूर्णकालबाचक . निदतालो. भूतकालवाचल निदलो भविष्यकालबाचक . निदचो ऊन प्रत्ययांत · निदून, निदोन, निद्न क्रिया-विशेषणात्मक निदतांना, निदतां

कांहीं गोमंतकी शब्द –चॅडॉ (मुलगा), भुरगें (लहान मूल), तामसेर (पहाटेला), आल्फान (जकात), फौस्क (आगपेटी), सोलदार (शिपाई), पुडवें (धोतर), घोव (नवरा), धु (मुलगी), पेल्यान (पलीकडे), मेस्त (सुतार), चडशाणो (जास्त शहाणा), केस्तांव (भाडण), पॅपारे (बाजा), हागा (येथे), कवट (अंडे), भावीण (मुरळी), हावान (तीर्थ), उलावणां (सभाषण), पिसाट (वेडसर), लेवप (चाटणें), पेवप (पाहणे), माड (दुकान), भायर पडप (मरणें), वोढवी (लग्न न झालेली कन्या), वाफोर (स्टीम लॉंच), सात (आठवड्याचा बाजार), सुणें (कुत्रें), हळदुळा (पिवळा)

बारदेसकरी कोंकणी:—बेळगांव जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य भागातील लाक ही भाषा बोलतात हिचे विशेष म्हणजे नासिक्य उच्चार शुद्ध कोंकणीहून कमी करणें व महाप्राणयुक्त व्यजनें गाळणें उदा -चोलोक = चालूक आव = हांव. ड आणि ळ यांची अदलाबदलहि होऊ शकते उदा -दुकोड, दुकोळ = दुष्काळ. त्याचप्रमाणें कठीण व्यजनाबद्दल मृदु व्यजनेंहि घालण्याची रीत आहे उदा --नेसोग = नेसूक, येक, योग, येक शेवटचे दोन विशेष कानडीच्या सहवासानें या बोलींत आलेले आहेत शेणवी किंवा गौड ब्राह्मणाचे जे ४ भेद आहेत त्यांतील बारदेस-करांची ही भाषा आहे

गोमंतकी भाषेचा नमुना --म्हापस्या शआराब एक हॉडलॉ श्रीमत गिरेस्त आसलॉ तॅका चार चॅडॅ, चार सुनों, तीन चेड्वा असी सतती आसली तॅचॅ चॅडॅ, सुनों, चेड्वा तेची सेवाचाकरी ॲकापरास एक जास्त चडाओडीन करताली कित्यापासून तर तॅणें आपणांग सपतीची वांटणी ज्यास्त दिवची म्हणून तॅका किदें जाय किदें नाकां, प्रकृतीची विचारपूस, खैय वैतलॉ, पतलॉ, बसतलॉ, उठतलॉ, खातलॉ, जेवतलॉ बी सगळी तॅच्या बऱ्याची चौकसी सगळी मनस्या मन लावून करुग लागली. तॉ सदीच तेनचेर चडखोसी आसलॉ जॅत्रा तॉ चड म्हातारॉ जालॉ तॅत्रां तॅणें सगळ्या सपत्तीची आपणाकडे कांयच दवरी नासतांना वांटणी करून सगळ्यांग दिली.

नमुना २ रा —घरच्या सुखार दॉगां इस्टीनींचें उलाबणें.–लक्षीमबाय–दुर्गाबाय, तुमनेर हांव पळैतां कॅन्नांच झगडूं तटॉ म्हणून माकां दिसाना सदींच पळै जाल्यार येले खेपेक शान्त थडगार दिसता माकां मॉडूं नवल

दिसता. नाजाल्यार आमगेर पळय हांव आमच्याची आनी आमच्या मांव मांयची माज्या जिवाकडेन पळैतां कितली सॅबाचाकरी करतां पणून तॅय झगटतात, गाळी सागतात आनी माव मांयूक तू तर पळैताय हांव कसी तॅकां करतां तीं कॅन्नाकॅन्ना चड्डच जातकुच हाव रट्टासुद्धा तॅन्ना हॅकसॅं, हांव किदॅं करू माकां किदॅंतरी उपाय सांग.

दुर्गाबाय—लक्षीम-बाय, तुका जर बायट दिसाना तर हांव सांगता हॅं कसॅं जाता-तॅं हाव सांगतां तसॅं करसी जाल्यार तू सुखाक पावशी किदॅं सागू ?

लक्षीमबायः—सागू म्हणून किदॅं विचारताय ? तू जर माज्या बऱ्याक सागताय तर माकां कित्याक बायट दिसतलॅं खुशाल सांग. तुजॅं उपकार माजेर खूब जायत

नमुना तिसरा.—कोकणी भास ही गोंयाभायर पाविल्या गोंयकाराक आपले मुळचे भुयेक सांदैणो एक घट बरो दुवो आस तो केन्नाच सदळ जावक आनी निखळूक फावना परत मोट्या खेदाची आनी दुखाची गजाल ही कि आमगेले खाशेले गोंयचे हिंदु हो दुवो मोडून ताची पूड करून उडोंच्या वाबराक मोठ्या नेटान लागल्यात ताका आपली खासा आवै नाकाशी जाल्या ते वाटेवैले परके बायलेक आवै समजून सुमाराभायर भुरकुटल्यात ह्या तांगेल्या नष्टेपणाक लागून कोंकणी भास आपल्या हकाच्या घरांत आज बदिणीबरी दीस काट्टा परकी मराठी थैं दिसानदीस इतलीं धुमशणा घालूक लागल्या कि घरादाराचे यजमान्नीक ती खिणाखिणात तोंडांत उडैतली म्हण्टा — गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक १५१

एक पद.—तुमि किलेंय् सोदलें विचार किलोय् केलो ।। तरि गुरूवगर देव तुमका मेळचो ना पेलो ।। ।। ध्रु० ।। आजले खित् हजाराबैर साधु जावून् गेले । तरेतरेन् उपकार त्याणि लोकाचेर् केले ।। त्या साधुत येक पुण् गुरूशिवाय जालो ना । गुरुशिवाय केन्नाच मोक्षाक कोण गैलो ना ।। या ससारात पुण् गुरु नास्ल्यार कांय जाता ?। येक अक्षर तरि पुण शिकनस्ल्यार कांय येता ? ।। गुरु नास्ल्यार कुस्कुट हाताक् गांवूचें ना । गांवलेंच तरि तें पदराक् रावूचें ना । रावूलेंच तरि तें दैवाक् फांवूचें ना । ह्मे भाशेन जण येक मनीस गुरूचो पांग्लो । आस्तना लेखिना गुरूक् देखुन् तो भग्लो ॥ तुमि० ।। १ ।।—भा इ स म वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पृ २५७

कारवारमधील सारस्वत ब्राह्मणाची बोली—कारवारमधील सारस्वत हे त्रिहोत्राहून परशुरामानें आणलेल्या लोकाचे वशज असें स्वत:स मानतात स्कदपुराणातील सह्याद्रिखडाचा याला आधार देतात हे लोक पोर्तुगीजाच्या स्वारीनतर गोंव्यांतून बाहेर राहावयास गेले व हल्ली कारवार, अकोला, हलियाल, सुपा व शिरसी येथें पुष्कळ आढळतात हे लोक फार जलद परतु हेल काढून बोलतात, व याच्या बोलण्यात कानडी व पोर्तुगीज शब्द फार कमी येतात या बोलीची चटकन् लक्षात येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कोणताहि शब्द व्यजनान्त असा उच्चारिला न जाणें. उदा० पुतु=पूत, दोनि=दोन शब्दाच्या शेवटचे ह्रस्व स्वर हे जुन्या प्राकृत प्रत्ययांचे अवशेष दिसतात उदा० एकु पुतु=महाराष्ट्री प्राकृत—एक्को पुत्तो. एकि धुवा=महाराष्ट्री एक्की धूआ, दोनि=माहाराष्ट्री—दोन्नि अन्त्य दीर्घ स्वर ह्रस्व होतात आस्स=आहें दि=दे नासिक्य उच्चार अधिक प्रमाणात आहे व अन्त्य स्वराचा उच्चार नासिक्य करतात. दोन स्वरांमधील व्यजनाचे पुष्कळ वेळां द्वित्व होतें उदा० माक्का, ताल्लें आणि कठोर व्यजनाऐवजीं मृदु व्यजनें येतात इतर बहुतेक बाबतींत शुद्ध कोंकणीहून ही निराळी नाही

कुडाळी:—मराठीच्या उपभाषापैकीं कोंकणी म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कोंकणीची कुडाळी एक पोटभाषा म्हणतां येईल कोंकणपट्टीवर ज्या उपभाषा चालू आहेत त्यांमध्यें उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी असे दोन मुख्य स्थूल भेद आहेत या दोन मुख्य भाषाभेदांच्या सधीवर कुडाळी येते हिचा प्रांत उत्तर व दक्षिण कोंकण याच्यामध्यें आहे या बोलीचें नांव कुडाळ देशावरून पडलें आहे हिला हल्लीं मालवणी असेंहि दुसरें नांव आहे पूर्वी कुडाळ देशाची मर्यादा फार मोठी होती, रुध्यां सावतवाडींत कुडाळपेटा आहे. हल्लीं ही बोली दक्षिणेस तेरेखोलची खाडी आहे तेथपासून उत्तरेस देवगड, कणकवली आणि फोंडा घाटापर्यंतच्या कोंकणपट्टींत बोलली जाते अर्थात् हिच्या पूर्व व पश्चिम सीमेवर सह्याद्रि व अरबी समुद्र आहेत. वर दिलेल्या प्रांतांतील सर्व सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांची कुडाळी ही भाषा आहे सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा थोडाबहुत परिणाम झालेला दिसतो हे लोक शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्याना कुडाळी विभक्तिप्रत्यय

व क्रियापदाचीं रूपें वापरतात व कुडाळीच्या उच्चारांतील विशिष्ट हेलांमध्यें त्याचा उच्चार करतात. कुडाळी भौषित वाङ्मय जानपद स्वरूपाचें आहे

कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणें आहेत —१ मराठी शब्दाच्या शेवटीं इ अक्षर असल्यास कुडाळींत त्याचें य रूप होतें उदा० समय (समई), घाय (घाई). २ मध्यें इ असेल तर तीबद्दल य किंवा वि, वी, अशीं रूपांतरें होतात उदा० बायल (बाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक), सुवीण (सुईण) ३ आकारान्त नामें ओकारान्त होतात उदा० आंबो, मुळो. ४ एकारान्त नामें आकारान्त उच्चारिलीं जातात उदा० कोळम्या (कोळमे), आळम्या (अळमे), नाणा (नाणें), पाना (पानें), जाता (जातें) इ० ५ कांही कांही ठिकाणीं महाप्राण मिसळतात उदा० हडे, हकडे (इकडे), फाटी (पाठी), फुडें (पुढें) इ० कोंकणीप्रमाणेंच ह्यांतील नामें चालतात. कोंकणी हांव याबद्दल मराठीप्रमाणें ' मी ' हाच शब्द या बोलींत आहे.

असणें ह्या क्रियापदाची रूपें पुढीलप्रमाणें.

	वर्तमानकाळ		भूतकाळ	
मी	आसय	आमी आसव	मी होताय	आमी होतांव
तू	आसय, आसस ह'स, आहस	तुमी आसात	तू होताय	तुमी होत्यात
तो	आसा, हा, आहा	ते आसात	तो होतो	ते होते

भविष्यकाळाचीं कांहीं रूपें –म्हणान (म्हणेन), मेळात (मिळेल), येतलां (येईल). पुष्कळ अशीं ही बोली शुद्ध कोंकणीहून वेगळी नाहीं, हें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल

कुडाळी बोलीचा नमुना —गोमा गणेश पितळी दरवाजा कुडाळ परांताचे पयले मालक बामण परभु सरदेसाय ह्यांचो पूर्वज गोमा गणेश परभु म्हणान होवून गेलो तेची कथा अशी सागतत .-गोम परभुक त्या पराताच्या सरकाराची गांठ घेंवची होती, पण दरबारात काय तेची दाद लागयना अरज लीवून धाडलो तरी त्याच्या व मधल्या अमलदाराचो सयशिको झाल्याशिवाय तो वरतोच जाय नाय, आणि मधल्या अमलदाराक चिरीमिरी दिल्याशिवाय त्याच्यार सयशिको होय नाय चिरीमिरी देवक गोम परभूकडे काय नाय होता मगे त्याकां येक इगुत सुचली त्याणा ' गोमा गणेश पितळी दरवाजा' ह्या अक्षराचा एक शिको करून घेतलो आणि पितळी दरवाज्याच्या भायर दारातच मांडी घालून बसलो, आणि जो कोण अरज घेवून भितुर जाय त्याच्या अरजार आपलो शिको मारुन भितुर सोडुक लागलो. असा काय म्हयने चालला तॅवा म्हदल्या अमलदाराक वाटला सरकारानच अरज पयल्यान पास करून भितुर सोडुक कोण तरी अमलदार नेमलो हा. म्हणान त्याच्याकडे गेल्ल्याल्या अरजार ' गोमा गणेश पितळी दरवाजा ' हो शिको नसलो तर तो मारुन आणुक अरजदाराक परत पाठवूक लागले

नमुना दुसरा --येकदा दत्तगिरी म्हाराज आमच्या गावात खूप दिवस खल्ले एक दिवस असां जालां ते लिंगाच्या देवळात बसलेले जवळ आमचे वडील होते तॅंका तेणीं सागला, " तू आपलो देवळाचा दार ढांकान् घे आणि भायूर पायऱ्यावर बसान भजन करीत राव. " तशे आमचे बाबा भायूर येऊन बसले. बरोच वेळ जाला म्हाराज काय दार उगडुक सागयनत, तॅंवा बाबा भायूरसून साद घालूक लागले तरीय् भितुरसून काय शब्द येयना तॅंवां तेणीं आपण म्हणानच दार उगडलां बगतत तर म्हाराज भितुर दिसले नाय् तॅं दाराखेरीज भायर् जांवक तर दुसरी वाट नाय तॅंवां तॅंका सोदूक ते सरकारी रस्त्यान् न्हेहार अदीं मैल्पर्यांत गेले इतक्यांत फुडसून पाचपन्नास मडळीम्हदीं म्हाराज दत्त नामाचो गजर करीत येत इतसां त्यांकां दिसलां

चित्पावनी '—चित्पावनी भाषा कोंकणांत रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून म्हणजे जयगड खाडीच्या दक्षिणतीरापासून दक्षिणेकडे समुद्रालगतच्या चिंचोळ्या प्रदेशांत तहत वेंगुर्ले, सावतवाडी, गोमतक आणि कदाचित् ह्याच्याही पलीकडे फार लांबपर्यंत चित्पावन ब्राह्मणाची खास भाषा म्हणजे आपसात बोलण्याची भाषा आहे. बाहेर बोलतांना ते शुद्ध मराठींतून बोलतात. परतु तेव्हां आपल्या मूळच्या भाषेप्रमाणें नासिक्य उच्चार फार

करितात. ही भाषा बोलणारे लोक कमी कमी आढळू लागले आहेत. ही चित्पावनी भाषा व कोंकणी भाषा यांचा फार निकटचा सबंध आहे, व ही शुद्ध कोंकणी व उत्तर कोंकणी किंवा सगमेश्वरी, यांना जोडणारी भाषा आहे.

उच्चारविशेष — १ कुडाळीप्रमाणें ए च्या ऐवजी आं येतो. उदा०–केळां, सोनां, फुलां, तां, जां, गेल्यां, हवां, बोलल्या, जां, माझां, तां, सगळां, तुझा २ आकारान्त शब्द ओकारान्त होतात उदा०— घोडो, भोपळो, पोश्यो, शाहणो, ह्यो, हो, आयलो (आला), हवो ठेयलो ३ आज्ञार्थ व प्रयोजक रूपांच्या वेळीं 'व'च्या ठिकाणीं 'य' धातूच्या रूपात आलेला दिसतो उदा०–फिरयलो, करय, जेय, ठेय, चालयली. ४ नात्याचे शब्द शकारान्त असतात व त्यांना पुढें प्रत्यय लागतात उदा०–आईश, बापूश, भाऊश, बेहणीश, नदश, चूलतूश इ

नामेः—नामांचीं सामान्यरूपें पुढीलप्रमाणें होतात १ अकारान्त (पु. न.) देव–देवा, माणूस–माणसा, चित्र–चित्रा. अकारान्त (स्त्री.) जीभ–जिभा, बाट–बाटा, भित–भिती, चेड–चेडी, थाळ–थाळी २ आकारान्त (न) तळा–तळे, लोणचां–लोणचे, फुरसा–फुरसे ३ ईकारान्त (स्त्री. न) भिमी–भिम्या, घोडी–घोड्या, खुटी–खुट्या, लोणी–लोण्या ४ ऊकारान्त (न) लिंबू–लिंबा, गोरू–गोर्वा, वासरू–वासर्वा, काडू–काडवा. ५ ओकारान्त (पु.) घोडो–घोडे, माचो–माचे, आंबो–आंबे, हो–हे, जो–जे, तो–ते ओकारान्त (स्त्री.) बायको–बायका

खालीं विभक्तिप्रत्यय देऊन एक नाम चालवून दाखविलें आहे

	ए. व.	अ व	ए व.	अ. व
प्र	०	आ, ई, ई, ए, ओ, यो, यां	आंबो	आंबे
द्वि	ला	ना	आंबेला	आंबेना
तृ	ब, णीन	य, ञ्	आंबेन	आंबेय-ञ्
च.	ला	ना	आंबेला	आंबेना
प	पाष्टी, पक्षा, हारठी	पाष्टी, पक्षा, हारठी	आंबेपाष्टी	आंबेपाष्टी
ष	चो, ची, चां	चो, ची, चां	आंबेचो	आंबेंचे.
स	त	त	आंबेत	आंबेंत

सर्वनामांचीं रूपें सामान्यतः वरील प्रत्यय लागूनच होतात मी याची प्र. व तृ मे-आम्हीं द्वि च आमला (अ. व) तू-च अ. व तुमला तो- तृ. ए. व तेणीन्, तेणें

क्रियापदेः––असणें ह्याचें रूपांतर ' सणा ' असें होतें. त्याची पुढीलप्रमाणें रूपें होतात

' सणा ' वर्तमानकाळ

प्र	पु	सां	सों
द्वि	पु.	सस	सां
तृ	पु	से	सत

रीतिवर्तमानकाळचीं कांहीं रूपें: मे सचां = मीं असतों तू सचस = तू असतोस.

पुढें ' ये ' तिन्ही काळात चालवून दाखविला आहे.

	वर्तमान		भूतकाळ	
प्र. पु.	येचा	येचों	आयलों	आयलों
द्वि पु	येचश	येचा	आयलोंश	आयलेत
तृ. पु	येचे	येचत	आयलो	आयले

	भविष्यकाळ		विध्यर्थ	
प्र. पु	येन	ऐऊ	येवां	येवां
द्वि. पु.	येशील	याल	येवांश	येवांत
तृ. पु.	येल	येतील	येवां	यंवीं

पूर्वकालवाचक धातुसाधित उनी, वनी किंवा नी लागून होतें. उदा.-मारुनी, मारनी, जावनी, येवनी, खावनी इ

काही चित्पावनी शब्द —अहुर (पूर), आदुळो (झोंपाळा), चटोर (चावट), बळकट (पुष्कळ), इतला (इतकें), चेड (मुलगी), बोड्यो (मुलगा), एठाठी (येथून), जोवणा (वीज), ठवणस (करार), माथ्यो (रवी), खळ (आगण), डवरो (खळगा), मिरसाग (मिरची), गाता (बाज), थाळ (चुला), मोरळी (विवी), घडशी (विटाळशी), चखोट (चांगलें), वाढवण (केरसुणी), जरडी (म्हतारी), केड्ला (कधी, केव्हा), नतणें (नसणे), मुवईहारची (मुवईकडील), पहू (पोहे), हासामूस (दमलेला), सोपारां (सोपें), वाथरणा (पसरणे), कितां (काय), कें (कोठे), किणला (कशाला), ठावकां (भाडे), ढाळ (जुलाब), पारो (कोवळा फणस), पोंड (पाणी साठविण्याचा खळगा), वळ-वण (घराच्या भितीपासून पावळी-पर्यंतची जागा), घोऊश (नवरा), परवो (परका), हेगडायणा (वेडावणे), नाका (नको), शेड (फांक), खेड (मिसळ), आदवेचो (प्रथम परिचयाचा), आघोट (उन्हाळा), अद्दून (मुद्दाम)

चित्पावनीचा नमुना.—कोणतीच बोली हेगाडी नाही नी आमची हेगाडी कशी सेल उलटी आमचीच बोली सस्कृताजवळ से असा शास्त्रीबाबाच म्हणचत एतां इतला खरा की, ह्या बोल्यात ल्येहलेले ग्रथ नी पुस्तका आमला के आढळत नाही, असा पुष्कळ म्हणचत पण हेवरटी फारत चागले शिकले सवरलेले विद्वानाची ही व्यवहारभाषा नसवी एता ही बोली कें नि कैंवेरी बोलचत ता सागचा रत्नागिरीचे उत्तरा जयगड म्हणी बदर से, ते जयगडाचे उत्तराहार ही नाही पण जयगड पाष्टी दक्षिणाहार रत्नगिरी, राजापूर, दवगड, मालवण, वैंगुर्ला, सावतवाडी, गोवा, एठापावत सेच पण तेचेय दक्षिणाहारी कदाचित् चाल्त सेल

चित्पावनीचा २ रा नमुना.—माणसान घ म्हटले आपलेपण सोड्ड नये दुसरेचा चखोट सेल ता घेवां पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळ्योच तऱ्हा घणा अगदी वाईट आताशा पुरुष, बायाको, धाकटी बघेवी ती अगदीच आपलीं शिळपत दिसचत. दिवसान दिवस सगळ्याच गोष्टीञ् भिकारपण नी दुबळेपण वाढत चाललां. ह्चों सगळेञ विचार करनी आपलां हितसाधन करवे हवा नि हे साधेवे शिकलेसवरलेले नी तारणे लोकाञ मनापाष्टी ह्मटव हावा

वऱ्हाडी —देशी मराठीचे जें क्षेत्र मागे सागितले आहे ते पूर्वेस बुलढाण्याच्या पश्चिमार्धापर्यंत आहे त्यापुढें वऱ्हाडी लागते. वऱ्हाड व मध्यप्राताच्या दक्षिणभागात जी मराठी बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून जरा निराळी आहे व ती सामान्यपणे वऱ्हाडी या नावानें सबोधिली जाते वऱ्हाडी भाषेचे क्षेत्र बरेच विस्तीर्ण आहे पश्चिमेपासून सुरवात केल्यास हिची सरहद्द बुलढाण्याच्या मध्यातून पश्चिमार्ध वगळून उत्तरेस तापी नदीपर्यंत जाते तेथून पूर्वेकडे एलिचपूर, बैतूल, छिंदवाडा, शिवणी व बालाघाट याचा दक्षिणभाग पोटात घऊन दक्षिणेकडे वळत नतर भडारा, चाद्याचा वायव्यभाग, वणी व वाशीम इतका प्रदेश वेढून परत बुलढाण्यापर्यंत येते कोकणी भाषेचे ज्याप्रमाणें प्रातांवरून, जातींवरून, व धद्यावरून निरनिराळे उपभेद पडलेले आहेत तसेच वऱ्हाडी भाषेचेहि आहेत घाटावरची वऱ्हाडी किवा घाटोळी व घाटाखालची वऱ्हाडी असे दोन स्थूल भेद आहेत नागपुरी, बालाघाटी, चादा इ देशनिष्ठ व झारपी, धनगरी, कतिया, कुणबी, कुमारी, महारी, गोवारी हे जातीवरून पडलेले उपभेद आहेत केवटी हा आणखी एक पोटभेद ग्रधेली भाषशी मिसळून झाला आहे हळबी म्हणून जो पोटभेद आहे तो वऱ्हाडीच्या शेवटच्या परिसराबर वापरला जातो ह्या प्रत्येकींत मध्यवर्ती वऱ्हाडीपासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद आहेत

वर्णप्रक्रिया —१ दीर्घस्वर विशेषत अन्त्य दीर्घस्वर ऱ्हस्व उच्चारिले जातात उदा मी अथवा मि माहि अथवा माही माहा, महा (माझा) २ पुणेरी भाषेंत जेथें ' ए' अन्त्य स्वर येतो तेथे वऱ्हाडींत 'अ' घालतात उदा० सागितल, त्यान, मुकेन, असल. ३ 'ए' किवा 'य' बद्दल वऱ्हाडी भाषेत इ स्वर येतो उदा - दिल, देल्ल, घ्यल्ल इळ, येळ, वेळ राह्यला, त्यन्हा ४ 'आद्य 'ए' चा उच्चार 'ये' असा करतात कोंकणी भाषेत असाच फरक होतो 'ए' बद्दल 'ये' किवा ' ओ' बद्दल ' वो ' येणे हा प्रकार कानडीच्या ससर्गाने मराठीत शिरला असण्याचा सभव आहे उदा येक, वोंगळ ५ 'अव' आणि ' अवि ' ह्या दोहोंबद्दल ओ हा स्वर उच्चारतात जोळ (जवळ) उडोल्या (उडविला) ६ अनुनासिकांचा उच्चार अर्धवट न करतां अगदीं स्पष्ट करतात. उदा 'तू' चा तून देवाशीं

देवाशीन् ७ 'ड' च्या उच्चारासबधी वऱ्हाडीत बरीच भानगड आहे. एकाद्या स्वराच्या नतर ड आला तर त्या 'ड'चा उच्चार 'र' होतो. 'ळ'चा उच्चार 'र' किवा ऋच्या जवळ जवळ होतो कधी कधी 'य' च्यासारखाहि होतो बुलढाणा मलकापूरकडील भाषेत त्याचा नियमानें य होतो. उदा --डोळा-डोया जवळ-जोय, जवय माळी या शब्दाचे मारी, मायी, माई इतके भिन्न उच्चार होतात ८ वऱ्हाडी भाषेत न बद्दल ण घालतात, तर नागपुरीत ह्याच्या उलट ण बद्दल न घालतात ९ ल आणि न हे वर्ण भविष्यकाळीं एकमेकाबद्दल येऊ शकतात, उदा मी मारीन-मी मारील तो मारन-तो मारल १० इ, ई, ए ह्या स्वराच्या पूर्वीचा 'ब' अस्पष्ट उच्चारिला जातो कधी कधी त्याचा लोपहि होतो उदा - विस्तू, वस्तु बीस-ईस. बेळ-येळ ११ व्हचा उच्चार भ असा कधी कधी करतात उदा -नव्हते-नभते

नामे —अन्त्य स्वर दीर्घ असेल तर तो ऱ्हस्व करण्याची लकब वऱ्हाडींत आहे म्हणून वर सांगितलें तिचा परिणाम असा झाला आहे की, नपुसकलिगी अनेकवचनी जे 'ऍं' कारान्त रूप असतें ते बऱ्याच ठिकाणी अकारान्त होतें आणि असे अकारान्त रूप झाले म्हणजे त्याचें विशेषण साहजिकच पुल्लिगी अनेकवचनांत राहतें. उदा०—चागले माणस अशा रीतीनें पुल्लिग व नपुसकलिंग यामध्यें घोंटाळा केलेला आढळतो हा फरक मराठी व गुजराथी या दोन भाषामध्यें प्रामुख्यानें आढळतो हिदीत ता तसा फारसा नाही तेव्हा या दोहोंमधील दुवा वऱ्हाडी भाषा सांधते विभक्तिप्रत्यय मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेच आहेत फक्त चतुर्थीच्या ला प्रत्ययाच्या ऐवजीं 'ले' हा प्रत्यय वापरण्यात येतो उदा०—बापाले अनेकवचनाच्या प्रत्ययांपूर्वी ही किंवा ई हा एक आगम येत असतो उदा०—बापाईस, बापाहीस, माणसाईले

सर्वनामें —सर्वनामाच्या काही विभक्तीची रूपे चमत्कारिक हातात पुरुषवाचक सर्वनामें-द्वितीया-मज, मजले, मले तृतीया—तुवा, त्वा, त्या षष्ठी, माहा, तुहा पुणेरी भाषेतील माझा, तुझा ही रूपेंहि वापरिलीं जातात

दर्शकसर्वनामें .—जो, ता यांचीं रूपे पुणेरी मराठीप्रमाणेच होतात स्त्रीलिगी एकवचन मात्र हे, ते, ज असें होते काव्यामध्यें, जुन्या भाषेत व पत्रव्यवहारात स्त्रीलिंगी एकवचनी रूप एकारान्तच आढळून येतें उदा० 'कळावें हे विनति!' प्रश्नार्थक सर्वनाम 'काय' ह्याची पचमीची रूपे काव्हून, काहून, काव्हून अशी होतात

क्रियापदे —पुणेरी भाषेतील क्रियापदाचीं सामान्य रूपे शिष्टाच्या वापरात आहेतच त्याशिवाय जी रूपें प्रामुख्यानें वापरात आहेत ती हीं मी म्हणीन, मी असल-असीन द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष याची एकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात तू आहे, तो आहे, तू गेला, तो गेला त्याचप्रमाणे भूतकाळांतील द्वितीयपुरुष आणि तृतीयपुरुष याच्या अनेकवचनाचीं रूपें सारखीच होतात उदा० तुम्ही गेले, ते गेले वर्तमानकाळची प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाची असणे किवा हा धातूची रूपें . मी आहो-आहें-ह्य अशी होतात द्वितीय व तृतीय पुरुषाची एकवचनाची रूपें आणि तृतीय पुरुषाची अनेकवचनाची रूपें सारखीच होतात, त्याच्यामध्ये लिगभेद नसतो उदा० तू राहतेस, तो येते, तो करत्य, ते करतेत, ते जातेत 'मी जातो' असें स्त्रियाहि म्हणतात ' मी गृहधदा विसरली ' 'तो काम केला' असे चमत्कारिक प्रयोगहि द्राविडीभाषाच्या ससर्गानें वऱ्हाडीत आढळतात आज्ञार्थाची द्वितीयपुरुषी एकवचनाचीं रूपे यकारान्त होतात उदा० जाय, खाय, पाह्य इ रीतिभूतकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणें होतो 'ओ' कारान्तरूपेंही क्वचित् आढळतात उदा० मी निजो अकरणरूपात इच्छा ऐवजी ये हें अक्षर येते उदा० तो जायेना, तो देयेना कोंकणीप्रमाणें अन लागूनहि रूपें होतात उदा० धाडलन, सांगितलन ' म्या मारलें ' या प्रयोगाप्रमाणें 'त्या मारलें' (तू मारिलेस) असाहि प्रयोग होतो भविष्यकाळचीं रूपें पाहण्यासारखीं आहेत

मी मारल	आम्ही मारू
तू मारसीन	तुम्ही मारसान
तो मारील	ते मारतीन

धातुसाधित नामें पुणेरी मराठीप्रमाणें आहेत परतु त्यांची रूपें निराळ्या तऱ्हेने होतात या, आ, आय मूळ धातूला लागून सामान्यरूप होते, व मग इतर प्रत्यय लागतात उदा० चारायल, राखावाले, करालें पुणें साताऱ्याच्या कुणबाऊ भाषेत त्यवन्ताला शानि, शान शब्द जोडलेला आढळतो, तसा वऱ्हाडीतहि तो वापरण्याची वहिवाट आहे करूनशान, धावूनशान, म्हणूनशान

वऱ्हाडीचा नमुना —एका साक्षीदाराची जबानी — रामजी बल्लद सोनाजी. जात माळी उंबर वर्से पंचेचाळीस. वस्ती सोमठान प्रतिशेवर कळवितों कीं, आजमास पंधरा दिवस झाले असतील रोज शुक्रवारी रात्री मी व माही बायको आनी दोन पोर असे घरात निजलों असतां दोन प्रहर रात्रीचे सुमारास माझ्या बायकोन मला जाग केल आन म्हनू लागली की घरात भांडे वाजत असून माणसाचा चाहाळ येते तेव्हा उठा त्यावरून मी उठलो आनी भीतीकडे पाहिले त मला भोक दिसल त्यावरून खास वाटल की कोनी तरी घर फोडून आत शिरल आहे घरात दिवा नव्हता. माझ्या आथरुनाखाले आगपेटी व्हती, ती लगेच काढून पेटविली इतक्यात हाच आरोपी भीतीस पाडलेल्या भोकाजवळ जाऊ लागला त्याच्यावर माही नजर गेल्याबरोबर म्या त्यास पकडल. आणि त्याचा हात धरून त्यास म्हनालो कीं, " अरे चोरा, कोठ जात ?" त्यावरून त्याची व माही झोबाझोंबी बरीच झाली मी घरातून कलमाई भल्ला केला त्यावरून घराच शेजारी लाक सिताराम व इठोबा हे आले इतक्यात माझ्या बायकोन दिवा लावला आनी घरातली साखळी काहाडली व सदरहू इसम आत आले मग मला भल्ल जोर आल व मग आम्ही तिघान त्याचे हात बाधले. आनी लगेच पाटलाकडे घेऊन गेलो.

घाटोळीचा किंवा घाटावरील वऱ्हाडीचा नमुना.—एक दीस एक सिंह झोपी गेल्ता एक उदीर तच्या अगाऊन पळाला मून तो जागा झाला त्या सिंह्यान् S त्या ल्हानशा जीवाले धरल्S आन् त्यान S त्याले जाग केलS. मून माराव इतल्यात मले मारू नको आस मोठ्या मिनतवारीन S म्हटल मून त्यान S तेला सोडून देल्S जराशानS तो सिंह रानात शिकार करायसाठी गेला आन जाळ्यामदी आडकला ते जाळS कोन्या गांवकऱ्यायनS त्याले धरायले टाकलतS मग जेचा का जीव त्यान वाचवल्ता तो उदीर आपल्याकड येतोय आसS त्यानS पाह्यलS. "त्वा मले वाचवल तस म्या बी तुले वाचवल. " आस तो उदीर बोल्ला मग समदे उदीर कामास लागले आन लय मोठे दोरखड त्याहन् कुरतुडले आन सिंह्ह मोकळा झाला

वऱ्हाडीचा स्वतांचा असा शब्दसग्रह आहे उदा० भेटर्णे (मिळर्णे), वावर (शेत), पोऱ्या, फोटर (फोलकर्टे), टगी (अडचण), डावलें (करडा), पारीस (सहाण), घडली (घागर), पावशी (विळी), ठेपाचू (पितांबर), बोथरी (गोधडी, वाकळ), दाल्ठा (नवरा), जिजी (मोठी बहीण), गोऱ्हा (गाईचें वासरू) आकू (कुत्रा), कोठा (गोठा), राइ (मोहरी), मडोसरी (फोडणीचे वरण), पोपट (पावटे), भेद्री (टमाटो), कोहळ (तांबडा भोपळा), आलू (बटाटे), आबारर्णे (पक्क होर्णे), हाड्या (कावळा), अढाऊ (लुच्चा), चवरा (बडबड्या), धकर्णे (चालू होर्णे), तिरपी (लहानशी खिडकी), बरपणे (मुरके मारर्णे), भदे (मडर्के), डिगर (लुच्चा), हातोली (लग्न).

नागपुरी.–नागपूर, वर्धा, चादा, भडारा, बालाघाट, रायपूर या जिल्ह्यात जी भाषा बोलली जाते ती नागपुरी होय वास्तविक ही व वऱ्हाडी यात भिन्नता नाहीं परतु वऱ्हाडांत वरील जिल्हे नसल्यानें मध्यप्रातांची राजधानी जें नागपूर शहर त्यावरून हीस हें नामाभिधान देण्यात आले आहे व हिला वऱ्हाडीची एक उपभाषा म्हणून मानण्यात आलें आहे फक्त यातील जो भाग उरिया किंवा हिंदी याना जवळ आहे तेथें सधिप्रदेशावर या भाषाचा तेथील मराठीवर परिणाम झालेला दिसतो

चंद्रपुरी –चांद्याकडील वऱ्हाडीला चद्रपुरी असे नांव आहे या बोलीचे वऱ्हाडीहून आणखी विशेष आहेत ते पुढीलप्रमाणें.–

ळ च्या ऐवजीं र येतो उदा जवर (जवळ), डोरे (डोळे) लिंगाचा निर्बंध क्रियापदाच्या रूपावर नाहीं उदा. ' तो म्हणते. ' ' जार तोडून टाकला ' पूर्वकालवाचक अव्ययाला ' श्यानि ' जोडण्यात येतो ' घेऊन श्यानि ' ' हात जोडून श्यानि ' षष्ठीची रूपे ' चा ' प्रत्यय लागून हातात आणखी विशेष व इतर गोष्टी पुढील उतार्‍यावरून जास्त चांगल्या समजतील

नागपुरीचा नमुना –" पटवारीचा चिंधु लोधी याच्याकडे तु चाकरी होतास का ? " " होतो सात आठ महिने चाकरी केली गेल्या चैताचे मघात चाकरी सोडली " " चाकरीवर होता तेव्हा कोठ राहत होता ? " " माहि ठेवलेली बायको इस घेऊन मि चिंधुचे घरात राहत होतो माझ्याकडे किरसानकीच काम होत. आनखिन

मालकान जे काम सांगितल ते कराव जेव्हां सार पिक जमा झाल व वावरात खळ केल तहि मि खळ्यात रात्रदिवस रखवालिस राहत होतो व माहि बायको घरि राहे. " " चिंधु कहीतरी खळ्यात राहिला होता ? " " तो कधीकधी खळ्यात निजे एक कडब्याच्या पेंड्याची लहानसी झोपडी केली होती त्यात मि निजो. " " चिंधु त्या दिवसी खळ्यावर निजला होता, तर त्याच्या आंगावर डागिने होते ? " " चिंधु दिवसभर खळ्यावर होता जेवावयास घरि गेला नाहि सध्याकाळी त्याचि सासु बलाउ आलि पर गेला नाहि भुक नाहि म्हुन सांगितले त्याच्या अगावर सोन्याच कड, चादिच कड, चादिचा करदोडा आनि सोन्याचा छल्ला इतक होत. "

चंद्रपुरी भाषा.—"कोन ? मोठी माय ?" "ब SS" " कोठी जाते माय ? " "दडाकड जातो बये सदवाले भाकर घेऊन श्यानी " " काऊन ? सदबादादा घरी नाई आला कावो ? " " कसा येईल बय ? बाबरात जोंधडाचा चुरना चालला होये, पाखराच्या मारे उसत नाई, नईच्यान ढोराबासराचा आदरा, कोनाच्या भरोश्यान कोठ चुरना होते. दादल्यावानी माणसाच्या उरावर राहाव लागते तेवा कोठ दाणा दिसते डोऱ्याल " "खरा आहे माय तुझा म्हणन. आजकाल पोटच्या पोरावर इश्वास राह्याला नाई तुले त माहीत आहे हरवा पाटलाच्या पोरान मागच्या हाडोखात राती पडतान्शानी ढोलीतून गहू चोरून नेले आखीर काय झाल ? " " आहे बये माहित का कराव लागते आपल्याले लोकाच, बर बये, जातो वावराकडे बारा का बाई भकभक बाह्यत, बिस्तो लागला जसा काई "

मन्हेटी —बालाघाट जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील लाक मराठी बालतात बरच्या जातीचे लोक नागपुरी बोली बोलतात व खालच्या जातीचे लोक मन्हेटी नावाची बोली बोलतात या मन्हेटीवर शेजारील पूर्व हिंदीच्या उपभाषाचा परिणाम होऊन ती एक मिश्र बोली झालेली आहे या भाषेतील उच्चार वऱ्हाडीप्रमाणेच आहेत उदा० येर (वेळ), जवर (जवळ), मनला (म्हणाला), इरुध या भाषेचे स्वताचे विशेष पुढीलप्रमाणे. स्वरानतर येणाऱ्या डचा र होतो उदा० झार (झाड) श्वासयुक्त उच्चार गाळण्याकडे प्रवृत्ति दिसते उदा० मनला, दोबनी पुष्कळ वेळा नपुसकलिंगाऐवजी पुल्लिगच वापरलेले दिसते उदा 'चागला पाघरून,' 'आपला पोट,' 'मी त्याले खालता पाह्ळो,' 'बापाने दया केला ' असे प्रयोग होतात भुका (भुकेलेला), चाला (गेलेला), पाघाव, इत्यादि रूपे हिंदीच्या सहवासानें झाली आहेत

मन्हेटीचा नमुना —मी त्या पोऱ्याला आपल्या सागात जाबुर खाबाले नेल्ो होतो. मी येका मोठ्या झाडापासी गेलो मग त्या झाडावर चगलो पोरगा झाडाच्या खाली उभा होता मी वरताऊन जाबुर टाकत होतो पोरगा काही जाबुर खात होता अन काही ठेवत हाता मी मग झाडावरना उतरलो अन त्या पोराले घेऊन घराकड येत होतों मोठ्या तऱ्यापासी आलो मग मी त्याचा गरा दोही हाताना धरून त्याले खालता पाह्ळो, त्याच्या गऱ्यावर टोंघरा ठेऊन गरा मुरडून देला थोड्या येरामधी पोरगा फडफडून मरून गेला

खानदेशी--अहिराणी भाषा--डॉ ग्रियर्सन यांनी सपादिलेल्या भाषापाहणी (लिग्विस्टिक सर्व्हे) ग्रथात या भाषेला मराठीची पोटभाषा न मानता गुजराथीची पोटभाषा म्हणून गणली आहे अशा तऱ्हेचा सशय मोठमोठ्या पडितानाहि पडावा इतका गुजराथीचा या भाषवर परिणाम झालेला आहे हिच्या या स्वरूपामुळें हिला एक प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झाले आहे या भाषेला नांव प्रातावरूनच पडलें आहे शिवाय दुसरें नाव ' अहिराणी', हें जे लोक ती भाषा बोलतात त्याच्या नांबावरून आलेलें आहे ही अहीर-आभीर लोकांची भाषा आहे या भाषेचें क्षेत्र साधारणपणें पूर्व व पश्चिम खानदेश जिल्हे, दक्षिणेकडे नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत व उत्तरेकडे बऱ्हाण पूरपर्यंत आहे. शिवाय ही भाषा बोलणारे आभीर किवा अहीर लोक खानदेशाच्या बाहेर नाशिक, नेमाड व बुलढाण्यापर्यंतहि आहेत. म्हणजे या भाषेचे क्षेत्र फार विस्तृत व भाषा बोलणारे लोकहि पुष्कळ आहेत खानदेशचा उत्तरभाग डोंगराळ आहे व तेथें भिल्ल, ठाकूर, गोंड, कातकरी, बारली इ रानटी लोक राहतात शिवाय खानदेशमधील हल्ली स्थायिक असलेले आभीर लोकहि मूळचे उत्तरेकडचे या भाषेचें क्षेत्र मोठें व त्यांत निसर्गनिर्मित अडथळेहि पुष्कळ शिवाय निरनिराळ्या लोकांनीं यथें वसाहत केलली असून त्याचे निरनिराळे पथ, समजुती, चाली इत्यादिमध्यें भिन्नता आहे या सर्व कारणांनीं या भाषला बहुरूपत्व प्राप्त झालें आहे व ठिकठिकाणी पोटभेदहि झालेल आहेत.

उच्चारविशेष--'स' बद्दल 'छ' उदा.-छोड, छावली. च वर्गातील व्यजनानतर येणाऱ्या ल च्या ठिकाणीं क आणि 'ळ' ऐवजी 'य' येतो उदा -जयगाव, झाय, काया, पिवया, केयी इ. कधीं ळ ऐवजीं 'ड'

येतो. उदा -जयगांव, जडगाव, (जळगाव), 'ण' बद्दल नेहमी ' न ' येतो उदा -पानी, पन. ' र ' नतर ड आल्यास ' र ' बद्दल ' ल ' येतो उदा -लडणें, पल्डे (परडें), बलडणें (ओरडणें) ' त 'च्या ऐवजीं ' ट ' येतो, आणि महाप्राणोच्चार उच्चारिला जात नाही.

नामे:--विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी नामाचे सामान्यरूप होत नाही एकवचनाच्या प्रत्ययाना पूर्वी ' स ' जोडलें म्हणजे ते अनेकवचनाचे होतात प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणे - द्वितीया -ले तृतीया- न्ही, नी, कडतीन, कड, नाकन, बरी चतुर्थी -ले, से पचमी--तिन, थिन, पान षष्ठी--न्ह, न्हो, न, नी सप्तमी-- म, मा, मझार उदाहरणार्थ काही रूपें. -घरले, घरतीन, घरमझार, खानदेशमा

सर्वनामे. -' मी ' आणि तू या सर्वनामांची रूपें खालीलप्रमाणे

प्रथमा	मी	आम्हू, आमु
द्वितीया, चतुर्थी	मले, माले, मल्य,	आम्हले, आमल्य
तृतीया	मिन, मावरी, आम्ही	आम्हनावरी आमुन
पचमी	मनपान, मानाथीन, मनाथीन	आम्हनपान-थीन
षष्ठी	मन्ह ना नी, माह्य	आम्हना नी, आमन
सप्तमी	मनमा, मनामा	आम्हनामा
प्रथमा	तू	तुम्हू
द्वितीया, चतुर्थी	तुल	तुम्हले
तृतीया	तू, तुबरी, तुनी	तुम्हू, तुस्हनी, तुम्ही
पचमी	तुनपान, तुनुथीन	तुमपान, तुमुनाथीन
षष्ठी	तुन्ह, तुना, तुनी	तुमनी ना
सप्तमी	तुमा	तुमनामा

इतर सर्व नामाना बर दिलेले प्रत्यय लागतात क्रियापदे -क्रियापदाची रूपे कर्त्याच्या लिगाप्रमाणें बदलत नाहीत वर्तमानकाळांत तिन्ही पुरुषाची रूपें एकच आहेत उदा -मी, तू, तो करस, आम्हू, तुम्हू, ते करतस

भूतकाळ क्रियापदाच्या नुसत्या मूळरूपाबरूनच सिद्ध होतो कोणत्याहि पुरुषाचा व वचनाचा अर्थ त्याबरून होतो उदा मी, तू, आम्हू, तुम्हू, त्यासनी त्यानी, मी, तू, इ० केले

कांहीं धातूची फक्त निराळी रूपें होतात उदा मी बोल्नु, तू बालना, त्या बोल्नात

भविष्यकाळची के (करणे) या धातूची रूपें

मी	करसु	आम्हू	करसूत
तू	करशी	तुम्हू	करशात-शाल
तो-ती-ते	करी	त्या	करतीन-तील

कांही अहिराणी शब्द.--कथाकन (कोणीकडून), अथाकन (इकडून), उनात (आलात), पह्य (कपाशी), गावडी (गाय), अडोर (मुलगा), निस्ताईन (हळूहळू), गुमणे (हरवणें), गबाद्या (सोक्ती, भिडू), टिमकारणें (चोपणे), बा (बाप), अठे (येथे), चितारा (कुणबी बायकाच्या गळ्यातील अलकार), बन्हे (वर), जरुक्सा (थोडा), हाड्या (काबळा), लव्हल्व्ह (लवकर), खायखाय (खोडकी), थाट (परात), गोठ (गोष्ट), ढोरकी (गुराखी), चिडी (चिमणी), वाहारी (सून), वगार (पारडू), बडांग (कुपण), टोच्याबापू (देवी डॉक्टर)

अहिराणी भाषेचा नमुना —एका पत्रातील उतारा-तुम्हीन ज्ये पत्र धाडल्त, त्ये मल्ये कालेंदी मगयबारी भेटल मांगो दुला आठी कालदी उनता त्याल्ये मिन सागल की वावरात पळ्याभधुन सन तूर नी शेंग प्येरी दे औंदा कपाशील्ये भाव नाहीं आन गेल्या वरसी मेघराजाकन कपाशीच येक बोंडबी भेटल नाहीं. माझी अवस्था मल्ये मालूम की देवाल्ये मालूम कसातरी दिवस काढी राहिनो आहे बारे रवबारच्या बाजारल्ये दोन गोन्हे घेइसन टाकतो नवरीचा चितांग अन घाकरबाळ्या गहान टाकीसन रुपये कहाड्ीन

बिस्तरवारी टोच्या बापू आमच्या गावाल्ये उनता गणू बान्याच्या वटल्यावर मचकावर जपला व्हता. तठी त्याल्ये राती इच्चू बुचला गणू बान्याचा अडोर अन् माही वहारी गावल्ये जायेल शे धन्याच्या पोरल्ये कुकु लायाल्ये धन्यान डाय पोयीचे जेवन दिलत. गुयाचा शिराबी करलता जडगावी नयाच पानी लई येत, तठी होडी झाल्यावर जान शे वकील बुवाल्ये भेटीसन कागद करी टाकू इ०

हळबी –हळब लोक मध्यप्रातांतील बस्तर आणि काकर ह्या सस्थानात व चादा, रायपूर आणि भडारा ह्या बाजूच्या आसपास पसरले आहेत मध्यप्राताच्या बाहेरहि काही ठिकाणी हळबी लोकाच्या तुरळक वसाहती आहेत. बऱ्हाडात एलिचपूर जिल्ह्यात पुष्कळ हळब आहेत व ते कोष्टयाचा धदा करतात हळब हे गोंडापैकीं आहेत असे समजण्यात येतें मद्रास इलाख्यातील व रायपूर मधील हळब लोक गोडापैकीच आपणास समजतात तर भडारा येथील हळब आपला व गोडाचा काहीं सबध नाही असे तितक्याच जोराने सांगतात ओढ्या प्राताच्या राजांच्या तैनातीत हे लोक सेवाचाकरी करून राहत मानववशशास्त्राच्या दृष्टीने हळब लोकाबद्दल बरेच मतवैचित्र्य दिसून आले तरी भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें त मूळचे अनार्य एतद्देशीय असून त्यानी आर्य भाषा स्वीकारिल्या आणि भाषेबरोबर आर्य-धर्महि स्वीकारला हळबी लोकाच्या भाषेत मराठी, उरिया आणि छत्तिसगडी या तीन भाषाचें मिश्रण आढळून यतें बस्तर येथील हळबीच्या पुढील पोटभाषा आहेत महारी किवा मेहरी, अडकुरी, बस्तरी, चदारी, गचिकोलो, भिरा-गानी, मुरिआ व शुडी ह्या निरनिराळ्या पोटभाषा निरनिराळ्या जातीच्या व धद्याच्या नावांवरून मानल्या आहेत वस्तुत हळबीहून त्या भिन्न नाहीत कर्नल ग्लासफर्ड हळबी भाषेसबधी पुढीलप्रमाणे लिहितो ' हळबी बहुताशी छत्तिसगडी सारखी आहे तीत मराठीचे पुष्कळच मिश्रण झाले आहे, किबहुना बहुतेक प्रत्यय मराठी आहेत बहुधा असें होतें की शुद्ध हिंदी शब्द घेऊन त्याला प्रत्यय इ० मराठी लाविले जातात उदा० ' मी देखलों नाही ' हें जगदलपूरजवळील मुरिया लोकाच्या तोडातील वाक्य या ठिकाणी मी नाही हे मराठी शब्द, ' देख ' हा हिंदी शब्द व त्याला ' लों' हा भूतकाळचा मराठी प्रत्यय लागलेला आहे एकदरीत ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी यांचे मिश्रण आहे, व त्यांत व्याकरण आणि वाक्यप्रचार याचा तर पूर्ण गोंधळ झालेला आहे "

या भाषेत शब्दाचा भरणा हिंदी असला तरी त्याना ज्या अर्थी प्रत्यय मराठी भाषेतील आहेत त्या अर्थी हळबी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजतां मराठीची उपभाषा समजणे जास्त सशास्त्र आहे

विशेष –स्वराच्या उच्चाराच्या बाबतीतहि हिंदी आणि मराठी भाषातील उच्चाराची सरभेसळ हळबी भाषेत झाली आहे मराठीपेक्षा छत्तिसगडीकडे ओढा फार आह 'अ आणि आ' व 'ऐ आणि उई' हे एकमेकाबद्दल येतात, उदा० बलो, बोलो, मै, मुइ (मी), बैला, बुइला त्याप्रमाणें ए आणि ए व ओ आणि ओ एकमेकांबद्दल कधींकधी येतात उदा० मे, मे, गैलो गेलो, कौनी, कोनी तालव्यव्यजनाचा उच्चार हिंदी तालव्याप्रमाणे होतो डचा कधींकधीं छत्तिसगडीप्रमाणें ' र ' असाहि हातो उदा० कपरा (कपडा) ' ण'चा ' न ' असा उच्चार करतात ल चा र कधीकधी झालेला दिसतो उदा० परा (पळा), बरा (वळा), व बद्दल हिंदी व उरिया माषाप्रमाणे ब येतो बेर (बेळ), बीस (बीस)

नामें.––' बिता ' (व्यक्ति) ह्या शब्दाचा उपयोग नामाशीं जोडून करतात व असा केला असता मूळ शब्दाच्या अर्थात बदल होत नाही ' बापबिता ', बेटाबिताके (मुलाला) लिंगे दोनच आहेत पुल्लिग व स्त्रीलिग मराठीतील नपुसक लिगाऐवजीं येथें पुल्लिगच बापरण्यात येतें वचनें दोन आहेत पैकीं अनेकवचन ' मन ' हा शब्द एकवचनाच्या रूपापुढे ठेवून तयार हातें उदा० बावामन, हूनमन (ते) कधीं कधीं अशा रीतीनें अनेकवचन न साधतां एकवचनावरूनच अनेकवचनाचा बोध पुष्कळ अशा अर्थाचा शब्द जोडून उत्पन्न करतात उदा०-नौकर सबोके (सर्व नोकरांना), खुबे घोडा नामाचें सामान्यरूप न होता छत्तिसगडीप्रमाणे नुसता विभक्तिप्रत्यय लागतो मुख्य विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें - चतुर्थी-के पचमी ले, लगे, ल्ले षष्ठी चो, के. सप्तमी-में, ने तृतीयेचा प्रत्यय नाहीं दोरीनें याचें भाषांतर ' दोरीसगे,' काठीनें याचें भाषातर ' बडगीमें,' असें करतात विशेषणाच्या रूपांत लिंग आणि वचन यामुळें फरक पडत नाही

सर्वनामें: -ह्या भाषेतील सर्वनामांची रूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत

प्रथमपुरुष	मुइ, मुइ, मइ, मइ, मैं.	आमी, हममन
द्वितीया	मोके, मके	
षष्ठी	मोचो, माचो	अमचो, आमर
द्वितीयपुरुष	तुइ, तुइ, तू	तुमी, तुम
द्वितीया	तुके	
षष्ठी	तुचो, तोर	तुमचो, तुमर

इतर सर्वनामें:--तों, य (हा), जो, जे, जउन, कोन (काचो-षष्ठी), हुन, हुनी (तो).

क्रियापदे --क्रियापदांची रूपें लिंगाप्रमाणे बदलीत नाही 'ना' हे अव्यय पादपूरणार्थ लावतात. उदा० तूचो नाव काय आये ना ? मुइ हिडले ना

असणें क्रियापदाचीं रूपें--वर्तमानकाळ

आसे	आसू
आसीस	असास
आसे	आसत

इतर धातूना ही रूपे लागून त्यांचीं वर्तमानकाळची रूपें होतात भूतकाळांत ल हें विकरण लागतें प्रत्यय मराठी, उरिया व छत्तिसगडी भाषातील आहेत

राहणें- भूतकाळ

रले, रली	रल, रला, रलो
रला, रले, रली	रल्यास, रले
रलो, रले, रली, रला	रले, रला, रली, रलो

ल ऐवजीं व लावून भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे उदा० मई करबेसे (मी केलें आहे) मोके मारवा आसत (मला मारले)

भविष्यकाळीं 'दे' किंवा कधीं कधी 'ते' प्रत्यय लागतो उदा० मईं मारेंदे, मारून्दे, बोलेन्दे, देदे या दे ऐवजी क्वचित् से आढळतो मई करूसे (मी करीन)

आज्ञार्थ नुसत्या क्रियापदाच्या रूपानेंच सिद्ध होतो कधीं कधीं 'आस' लागून व मराठी आणि हिंदी प्रमाणें आकारान्त व ओकारान्त आज्ञार्थाचीं रूपें होतात उदा० बस, आनास, दियास, राखा, देखो इ०

ह्या वरील विवेचनावरून हें कळून येईल की, हळबी भाषेमध्यें काहीं नाही तरी तीनचार भाषाचे मिश्रण आहे आमर तुमर ह्या रूपांत बगालीचा अवशेष दिसतो षष्ठीचा 'च' प्रत्यय आणि भूतकाळचा 'ल' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठीचा अवशेष दिसतो शब्दाचे उच्चार, नामाच्या विभक्ति, सख्याविशेषणे, सर्वनामें व शब्दसग्रह ह्यामध्ये छत्तिसगडी भाषेचा ठसा चागला दिसतो उरिया भाषेचाहि सपर्क भूतकाळच्या रूपांत दिसतोच. ह्याशिवाय हळब लोकाची मूळची द्राविडी भाषा असल्याने हल्लीं याच्या बोलीत त्याहि भाषेचे अवशेष दिसून यतातच ह्यावरून ह्या भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणावी कीं नाही ह्याविषयीं विद्वानांना शका आहे.

कांकेर येथील हळबीचा नमुना -- एक-दुन बाघ कोनी बनमें पडे सोउ रली एकदम खुबझन हुनके पास अपलो बिल्ले निकरलो हुनके आरोस बाघ उठलो आउर हुनके डावला एकदुन मुसापर एकदम पडला रीसमें इलो बाघनें हुन मुसाको मारेबर तैयार हो रहिलो मुसा अर्जी करलो तुमचो आपन बाट देखो मोचो वोर देख मोचो मारलेसे तुचो का बडाई मीलेते इतनो सुन बाघने मुसाको छाडेन थाती मुसाने अर्जी करलो. बो कहलो, कोनी दिनमे आपलो येंचे दायाका बदला दीहो हुनकेसुन बाघ हसलो आउर बनबाट गैलो थोडे दिन पाछे हुन वनके पासके रहिलो बीतामन फादा लगावलो बाघको फसावलो क्यौंकि हुन हुनके ढोरके कन्तु कन्तु मारत रेलो. बाघने फांदोसे निकलन रहलो, फेर निकल नही सकलो. आखिर हुन दुखके मारे नरिआवलो. हुनी मुसाने जिनके बाघ छोडाउन दिले रहलो हुन नरिआलो सुनलो हुन आपलो उपकार करियाके बोली जानलो आउर खोजत उथा उमरलो. हुता बाघ फसा पडा रहलो. हुन आपलो तेजचो दांतोसे फांदाको कतरलो आउर बाघको छडावलो.

गण अथवा जातिभाषा —ज्याप्रमाणें भौगोलिक दृष्ट्या पृथक् अशा निरनिराळ्या भागांत एकाच भाषेचे निरनिराळे प्रकार दृष्टीस पडतात त्याचप्रमाणे निरनिराळे व्यवसाय अथवा धंदे करणाऱ्या लोकांमध्यें ज्या बोली रूढ असतात त्यांतहि आपणांस थोडाफार फरक असलेला बारकाईने निरीक्षण केल्यास आढळून येतो विशेषत भरत-खंडामध्यें अनेक धंदे आनुवांशिक पद्धतीनें काहीं विशिष्ट संघामध्यें चालू असण्याची प्रथा फार प्राचीन कालापासून पडली असून या वहिवाटीमुळें काही धंद्यावरून स्वतंत्र जातीहि अस्तित्वात आल्या आहेत अशा जाती अथवा गण जरी सामान्यत मराठीच भाषा बोलत असले तरी त्यांच्या राहणी व सवयी यावरून काहीं शब्दांचे उच्चार करण्याची विशिष्ट लकब त्यांच्यामध्यें उद्भूत होत तसेंच त्याच्या व्यवसायासंबंधी अनेक शब्द त्याच्यामध्ये तयार होतात त्यांपैकी काहीं शब्द इतके वैशिष्ट्यपूर्ण असतात कीं ते त्यांच्या व्यवसायाशी संबद्ध असणाऱ्या लोकांसच परिचित असतात अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द निरनिराळ्या जातींत रूढ असून अत्यंत अन्वर्थकहि असतात, परंतु त्यांचा वाङ्मयामध्यें क्वचितच समावेश होतो कारण वाङ्मयीन भाषा ही शिष्ट व सुशिक्षित लोकांचीच भाषा सामान्यत असून तिला शिक्षणामुळें एक प्रकारचे ठरीव व एकसूत्री वळण येतें व लेखकवर्गाहि सामान्यत नागर राहणीशीं विशेष परिचित असल्यामुळें व सामान्य जनतेशीं त्या मानानें कमी परिचित असल्यामुळें त्यांच्या लेखनांत या अनागर गणभाषेचा क्वचितच संबंध येतो व त्यामुळें या बोलींतील शब्द किंवा विशेष लकबी फक्त या जातीपुरत्या रूढ होऊन त्यांना सार्वत्रिक स्वरूप न येता विशिष्ट समाजनिबद्धता येते अशा तऱ्हेच्या काही भाषांची माहिती पुढे दिली आहे.

कोळी —कोळी लोकांची वस्ती गुजराथ, कोंकण व दख्खन यातील बहुतेक खेड्यांतून आढळत अति प्राचीन राष्ट्रजाती म्हणून ज्या मानल्या जातात त्यांपकी मुंडा नांवाच्या राष्ट्रजातींशी यांचा संबंध जोडला जातो कोळ्यांत तीन भेद आहेत—(१) डोंगरावरील कोळी किंवा महादेव कोळी, (२) किनाऱ्यावरील कोळी, किंवा मच्छिमारी काळी अगर सोन कोळी, व (३) या दोहोंहून कमी दर्जाचे कोळी

कोळ्यांच्या भाषेतील विशेष लकबी नाकातील उच्चार तर सर्व कोंकणात सर्वसाधारण आहेच परंतु ह्या लोकांमध्यें हा उच्चार कधी नासिक्य तर कधी निर्नासिक्य होतो तो व तो, ते व ते असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात ओ आणि ऑ त्यांबद्दल ह्रस्व स्वर उच्चारण्यांत यतो किंवा त्याऱ्याबद्दल ऊ आणि ऊ येतात हार्तोबद्दल हुतू असे रूप येते व्यंजनोच्चारामध्यें अशीच अदलाबदल होते ल बद्दल न, र बद्दल न असे विपर्यय होतात रागबद्दल नाग म्हणतात व नाव (लाव), नागला (लागला), नाटी (रोटी) असे शब्द आढळतात श, ष, स ह्या तिन्ही उच्चारांबद्दल एक 'स' चाच उच्चार करतात उदा देस (देश), जावसी (जाऊनशी), जाईन बद्दल जान येतें त्याचप्रमाणें पुढील रूपें लक्ष देण्यासारखी आहेत मी, मे, में (मी ची तृतीया), तू (तू किंवा तृतीयेचें तू शब्दाचें रूप), हाता–ते = आहेत

महादेव कोळी जी भाषा बोलतात ती पुष्कळ अंशानी ठाण्यातील पूर्वेकडील इतर भाषांप्रमाणें देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीच्या सारखी आहे किनाऱ्यावरील कोळी भाषा देशीला पुष्कळ दूरची आहे ड व ळ चा देशावरील लोकाप्रमाणेच महादेव कोळी उच्चार करतात उदा पडला, दुकाळ वर्तमान कालाचीं रूपें देशीप्रमाणेच आहेत उदा मी मरतो विशेष रूपें पुढील आहेत–माहा (माझा), तुहा (तुझा), त्यासा–त्याशा (त्याचा), दोघाली (दोघांना) बाकी इतर बाबतींत कोळी भाषेचे विशेष हिऱ्यात आहेतच सामान्य कोळी भाषेचा एक नमुना पुढील गोष्टीत पाहावयास मिळतो

'एक कुलबी आपल्या मरनाच्या येली आण्ल्या समद्या सोक्र्यास जवळ बारून त्यास बोल्लो, "बालांनो मांजे जवल तुमाला देयाला माज्या सेतासिवाय बिसरे काय नाय आनी त्या सेताचे मिनी तुमाना सगल्याना सारके बारस केले हातीन माजे जवली जी काय सपाती हाय ती सगली मिनी त्या सेतात पुरलेली हाय, ती खनली ते तुमाला गवेल." असा बोल्लो आनी त्यानी आपला परान सोरला. मग ते सोकरे पावडी कुदली झऊन त्या सतातला घावत जेले, आन दरबे करता सत खनायला लागले त्यासनी ते सगला सत खनला त्यातला त्याला दरबे क्यांच गवला नाय. तवा त्याना वाईट वाटला आन ते घरा जेले मग त्यानी त्या शेतातला भात परला तवा ती जमीन चकोट खनल्यामुळे त्या बरसी त्या सेतातला वर्सापक्षी भात मोप एला तवा ते सोकरे बोल्ले 'आपल्या बापांनीं शेतातला

दरखे पुरून ठवला हाय ते आपून त्याची चकोट मनत करावी म्हनूनशानी सागला आसवा व त्या परमान आपल्यास त्याच फल गावला'

किरिस्ताव.—ठाणें जिल्ह्यातील ज कॅथॉलिक ख्रिश्चन आहेत त्याची भाषा किरिस्ताव ह्या निराळ्या नामाने ओळखिली जाते ह मूळचे कोळी परतु पोर्तुगीज मिशनऱ्यानी याना बाटविलें, म्हणून त्यांच्या भाषेंत थोडासा पोर्तुगीज शब्दाचा भरणा झालला दिसतो उदा० पाय (बाप), माय (आई), मिस्स (मास–प्रार्थना), इगार (उपदेशक) याच्या बोलण्यात 'ण' अधिक येता काहीं चमत्कारिक रूपें –बोटला (बोल्ला), ऐकटल (ऐकले) इतर बाबतीत ही कोळी भाषेहून निराळी नाही

कुणबी (कुणबाऊ)—कुणबी लाक ह सामान्यत शेतकरी आहेत त जथे असतात तर्थाल भाषा बोलतात. मुबई, ठाणें, जजिरा इ ठिकाणचे कुणबी तेथील भाषा म्हणजे उत्तर कोंकणीच बालतात त्याच्या घऱ्याचा बगैरे त्याच्या बोलीवर परिणाम होऊन तिच्यात थाडी निराळी लकब उत्पन्न झालेली दिसून येते पुणे जिल्ह्यातील कुणबी किंवा मराठे जी भाषा बोलतात ती ह्या उत्तर कोकणांतील कुणबाऊप्रमाणेंच आह फक्त तिच्यावर दशी भाषेचा थोडासा परिणाम झालेला दिसता उदा ड व ळ चा उच्चार ते करतात व वर्तमानकाळाची रूपे देशी किंवा पुणेरीप्रमाणें असतात. खालील गोष्टीवरून ही कुणबाऊ भाषा म्हणज एक स्वतत्र बोली नसून थाडया स्थानिक बदलानी युक्त अशी उत्तरकोकणीच आहे हें दिसून यईल

'एक रांडमुडचा पोर हाता, त्याला एक बय हाती ती राज्याकर दलाकाडा कराया जात आस ततना ती कोडामुडा घेऊन ये तवा त्या राडमुडच्या पोराच्या दान गाया हात्या तवां एक तला होता त्या तल्यावर तो गाया चरवीत आस तवा त्याची बय त्या तल्यावर भाकरतुकडा त्या पोरासाठना घेऊन य तवा त्या पाराच्या राखनांत राजान आपली गाय देली तवा तो पोर तल्याच्या पारीवर आपली भाकरी बसून खाताय तवा एक नागीन आनि एक आरदल्या या दागाचा मेल लागला तवा त्या पोरान त्या आरदल्यावर काठी टाकलान तवा काठी टाकल्याबरोबर नागीन पातालात गेली ती पातालात गेल्याबरोबर तिचा बाप पातालात व्हता तवा ती त्यास आसी सागताय रांडमुडच्या पोरान माझेवर काठी टाकलान तवा नाग दुसऱ्या सापास म्हत, तुमी राडमुडच्या पोरास डसायला जा तवा थीतना च्यार साप निगाल आनि जित पोर व्हता तिथ आल, आनि त्याच्या बाटल झाल तवा त्या पारान च्यार पानाच च्यार दुरून लावलान आन एक गाय च्यार दुरनामदी पाजलान आन ते च्यार दुरून च्यार सापाच्या तोंडांत बतलान तवा साप त्याला सागतात तुला नागानी बोलवना केलाय तू गल्याबरोबर नाग तुला हटकील कीं, नागनीनी कसी काय येवस्ता केली, ता साग तो तुला धनदोलत देल तवा तू म्हन, मना तुमची धनदालत नको तुमच्या हाती आगठी हाय ती मना द्या मग त्या नागान त्या लेकीचा सात पाट काडून भुडया गाडबाबर बसवलान, आनि तिची धींड गावातना काडलान आनि तिला हाकलून लावलान'

वऱ्हाडी कुणबाऊ—चादा जिल्ह्यातील कुणबी जी भाषा बोलतात ती एक स्वतत्र बोली कुणबाऊ या नांवाने ओळखिली जाते ही बोली भात पिकविणारे व तळी बिहीरी बाधणारे शेतकरी याच्या कोहळी भाषेहून निराळी नाहीं हिचा विशेष म्हणजे नपुसकलिगाबद्दल पुल्लिग बापरणे हा होय उदा 'दोघ लेकर होते' 'लेकरू गेला'

परभी'—परभी म्हणजे परभू किंवा प्रभू लोकांची भाषा, परतु हिला आणखीहि नावें आहेत, कायस्थी, दमणी व मुबापुरी मुबईतील सर्व मराठा बोलणारे लोक व ठाणें जिल्ह्याच्या दमणपर्यंतच्या भागांतील सर्व लोक ही बोलतात हे परभू लाक गुजराथ व उत्तरहिदुस्थानातून आलेले आहेत असें समजण्यात येतें सतराव्या व अठराव्या शतकांत मुसलमान व मराठी राजाकडे हे लेखक म्हणून राहिले होते ऐतिहासिक बखरी पहिल्यानें गद्यांत लिहून ठेविल्यानें मराठी भाषेची मोठीच सेवा यानी केली आहे ण, ळ, व ड याचा देशीप्रमाणें उपयोग केला जातो उदा -थोडे दिसान, फार दुकाळ पडला वर्तमान भविष्यकाळाचीं रूपें मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें होतात 'मी मारतो, मारताव,' 'मी सागन' या बोलीत गुजराथी शब्द आढळतात, विशेषत· उत्तरेकड ज्या ठिकाणी गुजराथीचा निकट सहवास आहे तेथे तर जास्त आढळतात

आगरी.—आगरी लोक हे शेतकरी आहेत. कोळी लोकांपेक्षींच ह आहत असे मानण्यांत यतें. पुष्कळस आगरी लोक मीठ व खाऱ्या जमिनीतील भात पिकवितात कुलाबा जिल्ह्यात यांची वस्ती आहे मागील काळी

मध्यवर्ती मराठीपासून ही फार भिन्न होती परंतु सध्या ती उत्तरकोकणीहून भिन्न नाही, शिवाय ळ चा उपयोग व कांहीं शुद्ध देशी रूपें यांत आढळतात त्यामुळें ही मध्यवर्ती मराठीला पुष्कळच जवळची आहे

धनगरी.—धनगर लोकांची ही बोली ठाणें जिल्हा, जव्हार संस्थान, जंजिरा व बेळगांव जिल्हा यात आढळते ठाणे जिल्ह्यांत मुरबाड तालुक्यांत धनगरांची वस्ती विशेष आहे जंजिऱ्यांत जे आहेत ते देशावरून व कर्नाटकांतून आलेले आहेत आणि म्हशेळ्याला त्याची पुष्कळ वस्ती आहे बेळगांव जिल्ह्यांत सावंतवाडी संस्थानच्या बाजूला ही भाषा बोलणारे लोक आहेत ठाण्याच्या धनगरी बोलीत ड आणि ळ चा उपयोग केला जातो उदा थोडा, सगळा वर्तमानकाळचीं रूपें देशीप्रमाणे होतात स्वरापूर्वी य घालण्याची विशेष पद्धत आहे 'म्याटा' (वाटा), 'त्यो' (तो) जंजिऱ्याची धनगरी बोली उत्तरकोकणीहून फारशी निराळी नाहीं भूतकाळच्या तृतीय पुरुषाच्या एकवचनाचें रूप 'आन' लागून होते उदा 'बान सांगितलान' वर्तमानकाळचीं रूपें व ड चा उच्चार देशीप्रमाणें केला जातो 'मी खातो,' तू खातास, 'ता म्हगतो' इ० बेळगावांतील बोलीत ड, ळ आणि ण चा उपयोग देशीप्रमाणें केला जातो उदा. घोडा, डोळ, आणि, इ० ह्या बोलीचा विशेष म्हणजे अन्त्य स्वरोच्चार गाळणें हा होय उदा सोन (सोनें), घोड (घोडा), वासर (वासर), तुज नांव (तुझे नाव) इ० कांही विशेष शब्दोच्चार -याक, योक (एक), द्योन (दोन), ईस (बीस), हा (आह) हास (तू आहेस), हा (ता आह), हाव (आहों) इ० बेळगाव जिल्ह्याचा वायव्य भाग जरी सह्याद्रीच्या पूर्वेला आहे तरी भाषेच्या दृष्टीने कोकणातच मोडतो पुढील उताऱ्यावरून ही बोली जवळजवळ उत्तरकोंकणीप्रमाणेंच आहे हें दिसून येईल (पुष्कळशी देशीप्रमाणेहि दिसते)

(बेळगावी धनगरी) सकाळपासून संध्याकाळपर्यंतच काम—'सकाळचा उठल्यावरावर वासर सोडली वासर सोडून मशीची वार राहिल्या त्यावहल दोन गडी पाठवून वशीद आनल ते वशीद दोनतीन वशीद मिळवून मशीस घातल तिथून पुढ ताक ढवळल तिथून पुढ बाकरी खाऊन सात आठ आळाची लोक बलिवली आळाची लाक बलवून कामास लाऊन बाकरी खाऊन गाराकड गेलो पुना गाराकड जाऊन मस पाहली मस पाहली तर निकाल ठकली तिथून पुना ही मरत समजून काहीतरी वशीद बगाव म्हणून दुर्गास गेला पुना मदकापास गेलो, नागुरड्यास गलो, अवशीद घेऊन तीन तास रात्रीस गरास गेला तिथून पुढें जेझरून ते बखाद मशीस पाजिबल नुकडा खाऊन जरा पडलो दोन तास रात्र असतांना गोर सोडली तिथून गरास आनून वासर सोडली वासर सोडून हातावर बेघी घघी बाकरी घेऊन लवकर तीर्थकुंडेस आला तिथून कचेरीस आला'

बऱ्हाडातील धनगरी ही बऱ्हाडीहून फक्त खालील थोड्या बाबतींत भिन्न आहे मध्यवर्ती मराठीत जेथे शब्दाच्या शेवटीं ए असता त्यावहल बऱ्हाडीत अ येता व ह्या अचा उच्चार धनगरीत गाळतात उदा त्यान् सगळ् धन आदर दाखविण्याच्या बळचा आज्ञार्थाचीं रूपें, येजो, पाहजा इ० हातात त्याप्रमाणे वसलत (वसला होता), खात (खातात), जातंत (जातात) इ, रूपें विशेष तऱ्हेचीं आहत

लोककथा—'एक धनगर हाता तो बकरं चारायले गेला त्यान आपल्या सुनले सांगितल, माही भाकर घेऊन यजा बारा वाजाची येळ झाली तिले त्या भाकरीची याद राहली नाही एका आबरामधी एक कुनबी आऊत वाहात होता तो धनगर त्याच्यापाशीं गेला त्या कुनब्याला म्हनत कीं माह बकर आण्याखाले बसलेत माह बकरे पाहेजो, मी जेऊन येतो ता जेवासाठी गेला जेऊन पुन आला बकरे बसलेच हात्या पुन्हा त्यान आपल्या बकऱ्या घेऊन गेला चारायल

भंडारी (हेटकरी).—भंडारी लोकांची भाषा ही उत्तर कोकणीहून विशेष निराळी नाहीं. फक्त ड चा उपयोग देशीप्रमाणें केला जातो, कधींकधीं ड चा र होता उदा० 'तुझा शब्द मी कदीबी मोरला नाय'

ठाकरी.—ठाकूर लोक गुजराथ देश व कोंकण यांत विशेष आढळतात त रजपूत आणि कोळी लोकांचे वंशज आहत असें समजण्यांत येतें ठाणें, कुलाबा व नाशिक जिल्ह्यांतील ठाकुरांची ही बोली देश व कोंकण यांच्या सीमेवर आढळते व ती ह्या दोहोंमधील भाषेचा दुवाच आहे कुलाबा जिल्ह्यांतील ठाकूर जी भाषा बोलतात तिच्यावर देशी मराठीचा पुष्कळ परिणाम झालेला दिसतो. 'ळ' व 'ण'चा 'ल' व 'न' पासून भिन्न उच्चार मानला जातो व ड ही तसाच राहतो. एकदरींत ही भाषा म्हणजे उत्तर व मध्य कोंकणीची सरमिसळ होऊन झालेली

आहे. नाशिकची ठाकरी हिचा देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीशीं जास्त स्वबंध पोंचतो ड आणि ळ हे उच्चार आहेत ण चा कधींकधीं न असा उच्चार आढळतो उदा पानी. त्याप्रमाणें कोंकणी शब्दहि पुष्कळ आढळतात उदा. इस्तब, येळ, त्यान, डुकर, असन, ज्येला, (गला) ' ती डुकर खात होत' या वाक्यात जे होते असे रूप आहे हे गुजराथीचा परिणाम होऊन झालेलें आहे वास्तविक नपुसकलिंगी रूप पाहिजे तें पुल्लिंगी अनेकवचनाचें आहे ठाणें जिल्ह्यातील ठाकरींत गुजराथी मिसळलेली दिसत उदा दईजो, भुका (भुकेने), आखोन (अखेर). चतुर्थीचा प्रत्यय पुष्कळ वेळां ल असतो, आब्बाल (बापाला), माल (मला), त्याल (त्याला). पुरुषवाचक सर्वनामाची तृतीया ' हान' लागून होते महान (म्या, माझ्याकडून), तुहान (तुझ्याकडून). त्याप्रमाणे माहा, तुहा अशीहि रूपें आहेत त्याप्रमाणें करी (का, कसे). बाकी इतरबाबतींत ही त्या जिल्ह्याच्या भाषेप्रमाणेच आह

दालदीः—दालदी हे मुसलमान असून याचा धंदा मास मारण्याचा आहे ते स्वत.ला अरबाच वंशज असे मानतात परंतु कोंकणी बोलीच बोलतात हे कारवार, रत्नागिरी जिल्हा, जंजिरा, मुंबई व मद्रास इलाख्यातहि आहेत या लोकांची ही दालदी भाषा सर्व ठिकाणीं सारखीच नाही हे ज्या ठिकाणीं राहतात तेथील बोलीच परिणाम होऊन ठिकठिकाणीं थोडथोडा फरक यांच्या बोलींत पडलला आहे पुष्कळशा दालदी लोकाना हिंदुस्तानी येते व यामुळें हिंदुस्तानीचा थोडासा परिणाम यांच्या भाषेवर झालला दिसतो उदा० काहीं शब्द व उच्चार-विशेष हिंदींतील आहेत. ळ बद्दल ल येणें, स्वरामधील ड बद्दल र येणें हे हिंदीवरूनच आलेले उच्चार विशेष होत उदा० घोरो (घोडा). दालदी भाषा कुडाळी भाषेप्रमाणेच आहे उदा० प्रथमपुरुष एकवचन ' मी ' आहे व भूतकाळचें तृतीय पुरुषाचें एकवचन ' आन ' कारान्तच कुडाळीप्रमाणे आहे ' तना बोल्लान '=तो बोलला या भाषेचा विशेष ' कर ' या धातूचे ' केर 'मध्ये रूपांतर करण्यात दिसून येतो उदा केरला (करण्याकरता), केरला (केले). त्याप्रमाणें पुष्कळ रूपांच्या शेवटी स असणे हाहि एक विशेष आहे उदा पुतुस, भावस, पुतांच्यिस ग्रहम पुर्दाल उतांऱ्यावरून दालदीचें स्वरूप बहुतेक यईल

' एक फकीर साई होते त्याचे चार सोकरे होते त्याची बायको आपल्या घोवाला बालते, " तुमी घरात बसून-रेल्यांव, धदारोजगार नाय तवा ही लेकरा खातील पितील काय ? " तवा तो बायकोला बालते, " बिबी आजचे दीस सबुर करा आनि सवा चार रोटी मला भुजन द्या, म्हनजे मी धंद्याला जान " आता बायकोनी सुबोची आपल्या घोवाला चार रोटी भुजून दिलान त्या राट्यो तो घो घेऊन जंगलच्या तरफ रवाना झलो तो मुख्या कोकस्थानांत गेलो त्याला दिसा बारा वाजन्याच्या घुमाराला एक बाब नजर पडली त्या बाबीवर देऊन सोबनच्यो चार रोट्यो सोडून बाबीच्या चार कोनावर ठवलान आनि बालवे लागलो, " एक्कू खाव कीं दोकु खाव " आबऱ्यांत त्या बाबितला शेखनागाची धू होती तवां बापानी धुवेला बालवे लागलो की, " बाबीवर एक फकीर भुका येऊन बेठलेलो हाय त्याला काई खावेला द्ये " धू बालव्या लागली " आपल्याउदल खावेला काय नाय, तवा बाप बोललो, आपली हाडी हाय ती बरती घेऊन जा, आणि त्या हाडीच्या खलती लुबान जाल म्हनजे त्या हाडींत काय तरी शिजून तयार होईल तां त्याला खावे देस " त्याप्रमान धू बरती येऊन बापाने सांगितल्यापरमान करून फकिराला खाव्या घातलान आनि ती हांडी बी फकिराच्या हवालीं केलान. फकिरानें ती हाडी घेऊन थनशी चालतो झेलो तो बाट चालता चालता एका खापरी चाराच्या गाबात गेलो. रात झेली होती, आनि त्या गाबचे सगल लाक चोरीला गेले होते म्हनून एकाच्या ओटीवर त्यान आपला बिस्तार लाबलान चोराची बायको घरात होती त्या बायकोनी त्या फकिराच्या सोबनची हाडी बगलान तिच्या दिलाला लागलां कीं ही हांडी सुटी गुनवान् हाय आबऱ्यात तिचो घो चोरी करून ऐलो. ती आपल्या घोवाला सांगते " ह्या फकिराजबल एक हाडी हाय ती मोठी गुनवान् हाय म्हनून फकिर निजल्यावर आपल्या घरानची एक हांडी ह्या आनि फकिराची हाडी हाय ती आपल्या घरातला हना " त्या परमाने तेच्या घोवान केलान बायकोनी ती हाडी चुलीवर ठेकिल्यावरोबर त्यात आखनी बिरयानी शिजली ती दोघा घो बायलानी देंटून खाल्ये तिनबरती बायको आपल्या घोवाला बालव्या लागली, "तुमला आतां चोरी करव्या जाव्याची काय जरूर नाय, आपल्याला आता पोटभर खाव्याला मिलाय." '

कातकरी किंवा काथोडी —हा आणखी एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नांवानें ओळखिले जातात त्यांचें नांव कात ह्या शब्दावरून पडलें असावे कारण त्यांचा खैरापासून कात काढण्याचा धंदा आहे हे लोक मूळचे आर्य आहेत की काय ह्याबद्दल मतभेद आहे ते सह्याद्रीच्या खबदाडींत व कोंकणांतील दऱ्याखोऱ्यांत राहतात यांची बोली ही मूळची खानदेशीशी निगडित अशा एका भिल्ल भाषेपैकी आहे. परंतु हिच्यावर मराठीचा अतिशय संस्कार झाल्याने ही कोंकणची एक उपभाषा म्हणून मानली जाते या बोलीला कातकरी, काथोडी किंवा काटवाडी असे म्हणतात

विशेष.—कातकरी भाषेत गुजराथी किंवा खानदेशी भाषेसारखा षष्ठीचा प्रत्यय 'ना' आहे उदा. बाहासना = बापाचा, यात बाहास हे सामान्यरूप कोंकणी मराठीप्रमाण आहे, परंतु प्रत्यय ना गुजराथी आहे. कधीं कधीं 'चा' ही योजतात. उदा० 'माज्या बाच्या चाकराला' त्याप्रमाणे 'घरामां' व 'घरांत' ही दोन्ही रूपें आहेत 'माना' = माझा, 'तुना' = तुझा क्रियापद सामान्य कोंकणीप्रमाणे चालतें

असणें

	ए व	अ. व
प्र. पु	आहा	आहाव
द्वि. पु	आहांस	आहा
तृ पु	आहां	आहात, आहांत

'मा पाप करा हा' (मी पाप केले) असे प्रयोग होतात. पुढील गोष्टीवरून काथोडी ही जरी हल्ली मराठीत मोडते तरी ती मूळची वेगळी भाषा होती असें दिसून येईल

गोष्ट —'दोन दोस एकेच बाटन सगत जाहव त्याना नदरमा एक आस्वल पडनेल. त्यामा एक बिहीनी एका झाडावर चढनेल, आन झाडाच्या खांद्यामा आपना जीव जगवा दपना बीसरा आपल्या एवल्याच्यान अस्वला समोरानी नीवाव लागार नाहा, आसा हेरानी जमिनीवर पडना आन मरनाना नीमीत लीदा त्यान मरुना डोंग लीदाना कारन त्यान ऐकेला व्हाता, आस्वल मुरदाना सीवत नाहा ता पडना आहा ती आस्वल त्याच्या डोयपा आनी आन त्याना काळीज कान आन नाक गदश पर त्या मानसान हालवेल नाही, दम धरी रहना, आन ती आस्वल तो मरीगई ये ध्यानमा लीदा ती आस्वल हेरी गई ती आस्वल दूर पडनी पीहींला मानूस झाडावरून खाल उतरना आन बीसऱ्याना आखा, "आस्वल तुज्या कानामा काय गुदव हती" तो आखा, "मी त्याना तोंड तुज्या कानापा हेरा." त्याना दोसदार बोला, "त्यामा मोठासा दपाडा नाहा त्यान बडाच आखा जा मानूस कासनीमा आहा ता आपल्या बचावाचा ईचार करवाहा आन आपल्या दोसदाराना फसवाहा ये लोकासी सगत करवा नाही"'

वारली —कातकरी लोकांसारखीच वारली म्हणून एक रानटी लोकांची जात ठाणे जिल्ह्यात आहे त्यांची वस्ती डहाणूजवळ फार आहे ह मूळचे सातपुड्यातील भिल्ल लोक असल्यानें त्यांची मूळची भाषाहि भिल्ल भाषाच होती परंतु पुष्कळ काळच्या मराठीच्या मुलखातील रहाणीनें या वारली लोकांची भाषा मराठीची उपभाषा बनण्याइतका तिच्यावर मराठीचा संस्कार झाला आहे विशेष —ह्या बोलींत दीर्घ स्वर ह्रस्व उच्चारण्याची फार लकब आहे 'कोठे जातोस' याच्याबद्दल 'काठ जास' असें ह्रस्व उच्चाराचें वाक्य म्हटलें जातें 'तेथें' बद्दल 'तथ', 'दिलें' बद्दल 'दिल्ह', 'बापाला' बद्दल 'बासला', 'भाऊ' बद्दल 'भास' सामान्यरूप 'ए'कारात होणे इ० वारली भाषेचे विशेष आहेत नांगरणें = पहाणें असाहि शब्द आढळता ही बोली म्हणज निरनिराळ्या बोलींचें मिश्रण आहे पुष्कळ अशी ती ठाण्याच्या बोलीशीं जुळते इतर बाबतीत ती मध्यवर्ती किंवा पुणेरी मराठीप्रमाणें आहे व शिवाय तिच्यावर गुजराथी भाषचा परिणाम झालेला आहेच उदा० तथ, सांगन, पडल इ० रूपें कोंकणीप्रमाणें आहेत ण, ड आणि ळ याचा देशी भाषप्रमाणे उपयोग केला जातो व गुजराथी शब्द बिजा (दुसरा), पाते (स्वता), त्यान (त्या याचा), मरेल (मेल्ला) इ० आहेतच.

वाडवल —पांचकळशी कुणबी जातीची वाडवल या नावाची एक पाटजात आहे ठाणे जिल्ह्यांतील समुद्रकांठच्या वसई, माहीम व डहाणू या तालुक्यांत यांची वस्ती जास्त आहे. इतर पांचकळशी लोकांप्रमाणेंच हेहि

गुजराथमधून आलेले आहेत असे समजलें जातें. या लोकाच्या बोलीचे काही विशेष आहत व त्यामुळे तिला एक स्वतत्र उपभाषा मानली आहे. 'च' चा उच्चार या बोलींत स' किंवा 'श' होतो उदा०–साकर (चाकर), सद (चद्र), शार (चार) 'स' आणि 'श' याच्याबद्दल ह येतो उदा०–होन (सोनें), वाह (बस), हागितला (सागितला), हेत (शेत), हेभर (शभर), 'ह' चा कधीं कधी लोप होतो उदा० आत (हात), आय (हाय, आहे) असणें या क्रियापदाचें वर्तमानकाळचें तिन्ही पुरुषाचें एकवचन हाय किंवा आय असें होतें. अनेकवचन अनुक्रमानें १ आत (हात), २ आहा, आत, ३ आत, हात असें आहे भविष्यकाळचीं काही रूपें अहेन (असेन), सालान (चालेन, जाईन), हांगेन (सागेन), मारिहील (मारशील) काही शब्द व रूपें गुजराथी आहेत. उदा०–सा, छ (सहा), मरे (जबळ), पोतेही (स्वत ची), मुके (मुकेनें), त्यातना (त्याच्यापेकी). या बोलीचे इतके विशेष असले व गुजराथीचें यांत मिश्रण असलें तरी हिचा उत्तरकोंकणीशी अधिक सबध असल्याने तिच्यांत हिचा समावेश केला जातो

फुडगी.––ठाणें जिल्ह्यांतील एका भटक्या जातीची ही बोली आह ही वाडवल बालीहून निराळी नाही असें मानण्याइतका अगदीं थोडासाच भेद दोहोंत आहे उदा० साकर, सार, घाडा इ० शब्द दोहोंत आहेत, आणि 'तुया बाबा ह्या घरात कबडेर पार हात' इ० वाक्यरचना व शब्दाची रूपेहि दोन्ही बोलींत एकच आहेत

सामवेदी —ठाणें जिल्ह्यातील वसई व माहीम या तालुक्यात सामवेदी ब्राह्मणाची वस्ती आहे ते सर्व शेतकीचा किंवा गवळ्याचा धदा करितात या लोकांची भाषा मराठी व गुजराथी यांचें मिश्रण होऊन झालेली आहे याच्या भाषेंत वाडवल भाषेप्रमाणें च बद्दल स किंवा ह येतो मराठीच्या प्रातातून जसजसे आपण खानदेशी किंवा गुजराथीच्या प्रांताकडे जातों तसतसे 'च' बद्दल 'स' वापरण्याची प्रवृत्ति दिसून येते उदा साकर(चाकर), नासत्यात (नाचत्यात), अडहण (अडचण) षष्ठीचे प्रत्यय हो, हा किंवा आ आहेत. बापाहा, राडाआ 'स'चा ह होतो उदा दिहात (दिसात, दिवसांत), होकरो (छोकरा) बोलिल्लो, घालिली यांच्याबद्दल बोइलों, घाइली अशीं रूपें होतात प्रथमेचें पुल्लिगी रूप गुजराथी व कोंकणीप्रमाणें ओकारान्त होतें उदा० होकरो, बाटो तृतीया ए, हे व दे लागून होते उदा निर्भेये, आनदाहे, मुकेदे चतुर्थी दो लागून होते माहणादो क्रियापदाची रूपें ठाण्यांतील इतर बोलीप्रमाणेंच मुख्यत होतात भूतकाळ खानदेशीप्रमाणें होतो

असणें भूतकाळ

	ए व	अ व
प्र पु	हात	हातांव
द्वि पु	हातस	हाता
तृ पु	हात	हातात, हुतात

'हा' च्या ऐवजी 'ही' हें अग घेऊनहि भूतकाळची 'दुसरी रूप होतात उदा० हिना, हिनात

महारी —महार मुबई इलाख्यात सर्वत्र आहेत हे जेथें असतात तेथील बोली बोलतात महार, धेड, होलिआ व पवारी या नांवांनींहि ओळखिले जातात ठाणें जिल्ह्यांतील महार हे मराठ्यानीं देशमुख व देशपांडे यांना मदत करण्याकरितां म्हणून दक्षिणेतून आणिलेले आहेत अशी समजूत आहे कोंकणांतील या **महारांची बोली** ही मुख्यत्वेंकरून उत्तरकोंकणीहून निराळी नाही थोडे जे विशेष भेद आहेत ते पुढें दिल्याप्रमाणे–'ए' आणि 'ओ' हे 'या' आणि 'वा' होतात त्या (तें). घ्वारा (घोडा) 'य'च्या एवजी य व यो ही कधीं कधीं आढळतात यक्क, योक ण, ड, ळ चा उच्चार न, र आणि ल करतात हाट (आठ), न्हव (नऊ), धात (दांत), ज्येला, ग्येला (गेला) इ० शब्द व रूपें आढळतात नपुसकलिग जबळजबळ नाहींसे झालेलें आहे, व त्याऐवजीं पुल्लिग याजितात.

असणें

	ए व	अ. व
प्र. पु.	हाये	हावो
द्वि. पु.	हायेस, हायस	हा
तृ. पु	हायं, हाय	हायेत, हायेती

इतर क्रियापदांची रूपें सरळ होतात सागला, चारायास्नी, म्हगायला, वाटुनशानी इ० रूपें पाहण्यासारखीं आहेत.

वऱ्हाडातील महारी —महार जेथें असतात तेथील भाषा बोलतात उदा० ठाणें जिल्ह्यांतील महार कोंकणी व वस्तरमधील महार हळबी भाषा बोलतात त्याप्रमाणें वऱ्हाडांतील वऱ्हाडी बोलतात त्यांच्या जातीमुळें व धंद्यामुळें काही कांहीं रूपांत व उच्चारांत फरक होतात दोन स्वरामधील ड चा र उच्चार होतो उदा० परला (पडला), घोरा (घोडा), इस्तु, ईस, पानी, मी आसल (असेन), तो मारीन (मारील), मारतन (मारतात), मानसान त्याले टेवल्न, 'मी तुही चाकरी केलो' इ० शब्द, रूपें व प्रयोग पाहण्यासारखे आहेत

झारपी -एलिचपूर जिल्ह्यातील पाच हजारावर लोक ही बोली बोलतात डच्या पूर्वी जर स्वर असेल तर त्या डबद्दल 'ळ' उच्चारिला जातो उदा० घोळा (घोडा) ज्या शब्दांत मूळचा 'ळ' असतो तेथें त्या ळबद्दल र येतो उदा० कार (काळ, दुष्काळ), ईर (वेळ) शिवाय डबद्दल येणारा ळ हा सुद्धां र सारखाच कांहीसा उच्चारला जातो म्हणून झाडपी असेंहि नाव या भाषेचे आहे असें म्हटले जातें राखवाले, धाडलान् इ० रूपें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहेत इतर बाबतींत ही बोली वऱ्हाडीहून भिन्न नाही या बोलीतील एक लोकगीत पुढें देतों

गोपिचद राजियाचे सोनियाच बाल । विजल्या घोळिवर स्वार झाला ॥
आगी लेला झगाबागा कानी कुडल लिकलेला । चेला गोसायाचा झाला ॥
माता बोलली मैनावती जोगदड नोको घेऊ । राज कोनाले देऊ भोवर बगल्याचा ॥
गोपिचद जाते वना रयत रळते हुरडुर । नाही नेतराले जल मैनावतिच्या ॥
गोपिचद जाते वना रयत मनी गयवरली । मनी खुशाल झाली मनावती ॥
बारा गोपिचदा जोगदड देईन । पुळ चालवून घेईन भावर बगल्याच राज ॥
ल्हू नको झुरू नोको चफावती बहेनी । आला जोग घेऊनी गोपिचद राजा ॥
गोपिचदन भाया पोरा आला सन । बैला जेवू वाहले कान बहीन बोल्ली चफावन ॥
गोपिचदन भाया आसीन आला सन । पाठी बसवल कोण माह्या काशीच्या बरजुन ॥
गोपिचदन माह्या भाया दिवारी आला सन । बोख्न करल कान सजना वाचुन ॥
बारा बरस झाले गोपिचदाच्या ज्यानीले । मुदरका येनील बहीनी चफावतीच्या ॥
भाया माह्या गोपिचदा बारा बरसाची तुही जानी । कोन देईल पानी तुह्या आघोरीले ॥
गोपिचद बोल्ला बरसाची माही जानी । अळचा बरसाची माही राणी देईन मले पानी आघोरीले ॥
भाया माह्या गोपिचदा कोवरी तुही जानी । तुह्या आघोरीले कोऱ्या घागरीचा पानी ॥'

गोवारी —वास्तविक ही स्वतत्र बोली नाही हुशगाबादमधील गावार लोक बुंदेली भाषा बालतात. छिंदवाडा, चादा आणि भडारा जिल्ह्यातील काही भाग एवढ्या प्रांतातील गोवार वऱ्हाडी बोलतात परतु त्यांचे अस कांहीं विशेष त्यांच्या बोलींत आहेत ते पुढीलप्रमाणें १ तृतीयच्या शेवटच्या एचा व क्रियापदाच्या रूपांतील अत्य एचा लोप होतो उदा० त्यान्, भुकन्, पोट भराव् २ कधीकधी इ बद्दल ए आणि उ बद्दल ओ येतात उदा० देल्ल, दिला, तोहा (तुझा) ३ 'ण' चा 'न' आणि 'ल' च 'ळ' नहमी होतो ४ कांहीं विशिष्ट शब्द --तुत (तू), तुऱ्या, तुच्या (तुझ्या), ते खाते गोवारी बोलींत ज विशेष दिसतात ते पुष्कळ अशी शेजारील बुदेलीच्या सहवासानें आलेले आहेत एरवीं ती वऱ्हाडीच आहे ५ पल्लिग आणि नपुसकलिग यांमध्ये घोटाळा आहे उदा० 'इतले वर्सा झाले' 'आपला काम'

कोष्टी —अकोला, एलिचपूर आणि बुलढाणा या जिल्ह्यातील कोष्ट्यांची ही बोली आहे अकाला व बुलढाणा येथील कोष्टी शुद्ध वऱ्हाडीच बोलतात फक्त एलिचपूरमधील कोष्टी किवा रगारी यांच्या बोलींत थोडे विशेष दिसतात १ झारपीप्रमाणें स्वरामधील ड चा ळ उच्चार करतात, उदा० पाळा मूळच्या ळ बद्दल य किवा ड येतो उदा० डोळा-डोया, जोळ-जोड (जवळ) २ अव, अवि यांबद्दल ओ येतो उदा० जोळ (जवळ), 'समद धन उडोला'

कुंभारीः--अकोल्यातील कुंभार शुद्ध वऱ्हाडी बोलतात, परंतु बुलढाण्यातील कुंभार बुदलीची एक बोली बोलतात छिंदवाड्यातील काहीं बुदेली व काही मराठी बोलतात चांद्यातील कुंभारी कोमटाऊ नावाची तेलगूची उपभाषा आणि भंडारा जिल्ह्याची कुंभारी भाषा ही बघलीची एक बोली आहे छिंदवाड्यातील कुंभारी ही तेथील इतर धनगरी, गोंबारी इ० बोलीप्रमाणेंच आहे तिचे असे विशेष नाहींत

नटकानी--चांदा जिल्ह्यांतील सिरोंचा तहशिलींतील थोडे लोक ही भाषा बोलतात तेथें मुख्य भाषा तेलगू आहे व तिचा परिणाम या मराठीच्या उपभाषेवर झाला आहे अ चा कधीं कधी ओ होतो. उदा० मोंत लोन, मतलन नको, नोको दीर्घ स्वर बरचेवर ह्रस्व केलेले आढळतात उदा० मि, ति, त्याच बाप महाप्राण-युक्त उच्चार बहुधा गाळले जातात उदा० माझा, माझा लिंगामबील फरक नीटपणे पाळला जात नाहीं उदा० त्याले दया आला त्याले राग आली. क्रियापदाच्या पुष्कळ रूपाच्या अंती न आढळतो 'मी जातन', 'मी मतान', 'तुजा भाऊ आल्न' सकर्मक क्रियापदाचा भूतकाळ नपुसकलिंगात अंती 'लन' येऊन होतो 'मी पाप वल्न,' 'तू पिलु नही देलन' खाउनु (आम्ही खावें), राहुनु (राहावें), पाय (पहा), ज्याय (जा), इ० विशेष रूपें पाहण्यासारखीं आहेत उकारान्त रूपें ही तेलगूच्या परिणामानें आलेलीं आहेत

नटकानीचा नमुना —'एक गावामदे वीरप्पा मनाचा लकरु राहिलन एक दिसि त्याच बाप त्याले बोलविलन. त्याले भाजेचि टोपलि देलन आपले दोस्तिले देयाले सांगितलन मन वीरप्पा टोपलि डोकिवर घेतलन. अभिरामम्माजवर जाऊन ते तिले दिलन भाजि घेऊन अभिरामम्मा मनालि, माझे लरका वीरप्पा तू साठि भू रोज इयाले बाट पाहलन'

कतिआ किंवा कतियाई—मध्यप्रांतांत कतिआ नांवाची बिणकऱ्याची एक जात आह त सात-पुड्याच्या दऱ्याखोऱ्यांत व हुशगाबाद जिल्ह्यात आहेत हुशगाबाद, शिवणी व छिंदवाडा या जिल्ह्यांत यांची वस्ती लोकसंख्येच्या शेंकडा दोन या प्रमाणात आहे छिंदवाड्यात या भाषेला कतियाई व नरसिंगपूरमध्ये कतिआ म्हणतात ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी याचे मिश्रण आहे बोलण्याची लकब हिंदीप्रमाणें आहे, परंतु नामें व क्रियापदें यांचीं रूपें मराठीप्रमाणें होतात, व त्यामुळे हिला मराठीची उपभाषा मानली आहे क्वचित् हिंदी प्रत्यय लागूनहि रूपें होतात उदा० घरीं, घरांत, घरमें. पुरुषवाचक सर्वनामाचीं रूपेंहि दोन्ही तऱ्हेने होतात मे, मी, मे मन (माझ्याकडून), हम्, आम्ही असणें या धातूचीं रूपें मराठीप्रमाणेच आहेत क्वचित ह, था, इ० हिंदी रूपे आढळतात क्रियापदाचा भूतकाळ ल प्रत्यय लाऊन होतो उदा० गेला, करले (मी केलें), केला (त्यानें केलें) अन आणि तन लागून छिंदवाड्यांतील मार्पेत भूतकाळचें तृतीय पुरुषाचें एकवचन होते उदा० 'बोलन' (तो बोलला), 'करन' (त्यानें केलें), देतन, देतम (त्यानें दिलें) एकंदरीत ही भाषा हिंदी व मराठी याच्या मिश्रणाने बनलेली मिश्र भाषा आहे

भुंजिआ -भुंजिआ लोक हुशगाबाद, रायपूर, सबळपूर, पाटना, कलहंडी इत्यादि मध्यप्रांतातील जिल्हे व संस्थानें यांत आणि मद्रास इलाख्यातील जयपूर प्रांतांत आढळतात भुंजिआ लोकांची बोली हळबीहून फारशी वेगळी नाहीं उच्चाराची पद्धत व नामाची रूपें हळबीप्रमाणे आहेत हळबीचा षष्ठीचा 'के' प्रत्यय नामांना आणि 'चो' प्रत्यय सर्वनामांना लागतो उदा० मानुशके, माचो, तूचो चतुर्थीचा के, का, की या प्रत्ययाशिवाय आणखी 'ला' हाहि प्रत्यय आहे तूचो (तू) यांतील च हे शुद्ध शब्दयोगी अव्यय आहे षष्ठी तूचो यांतील चो हा प्रत्यय निराळा आहे त्याप्रमाणें, काचा=कांही हारा=तो हा शब्द हुन याशीं जोडण्याचा प्रघात आहे उदा० हुनहारा क्रियापदांची रूपेंहि मुख्यत्वें हळबीसारखींच होतात असणे यांची वर्तमानकाळची एकवचनाचीं रूपें पुढील प्रमाणे. प्र पु आछे, आये, द्वि पु तूचो आछत, तृ पु आछे, आहे भूतकाळच्या रूपात ल ऐवजी न दिसतो उदा० करनी (मी केले) बहनी, बहनीत (तो झाला) भविष्यकाळची काही रूपें नमुन्यादाखल देतो. जाइद (जाईन), गुथियाबा (म्हणन), खावन (खाऊ), रहन (राहू) भुंजिआ भाषा ही हिंदीची अपभ्रष्ट भाषा आहे व हे लोक गोंड लोकांशीं मिसळल्यानें या बोलींत गोंड शब्द आले आहेत भुंजिआ लोकांची स्वतंत्र निराळी भाषा नाहीं, असें कांहींचें मत आहे. वरील विवेचनावरून भुंजिआ ही हळबीहून भिन्न नाही हें दिसून येईल.

नाहरी —नाहरी हें नांव नाहर नांवाच्या लोकांच्या नांवावरून आलें आहे. हे लोक रायपूर, बिलासपूर, सबळपूर, आणि छत्तिसगड व उरिया यातील बारीकसारीक संस्थानें यांत आहेत नाहरी ही मुंजिआप्रमाणें हळबीची पोटभाषा आहे आणि उच्चार व नामांची रूपें हळबीसारखीच आहेत चतुर्थीचे प्रत्यय, के, क, को, का आणि ला हे आहेत पचमीचे से आणि बे, उदा दूरबे, षष्ठीचे प्रत्यय हळबीतील आहेत कांही विशिष्ट रूपेः- मानेचा (मनुष्याचा), दयाकरलो बदला (दयेची परतफड). अनेकवचनांत छत्तिसगडी रूपें आढळतात उदा० भितान-सगे (मित्रावरोवर) क्रियापदाची रूपें हळबीप्रमाणें होतात. उदा० रहलो, रहले, रहला (तो होता), चाहो (त्यानें इच्छिलें), गइलो (तो गेला), करबें (मी केले), जाइदे (जाईन), साघुदे (सांगेन), देखो (दईन). कांहीं विशेष रूपे.-आसत् (आहेस), रहचो (होता), हासिडा (हसला), इलिस (आला), दिलास (दिलें), खाइलू (खाऊ), पीलू (पिउ) पुढील उतान्यावरून ही नाहरी बोली हळबीसारखीच आहे असें दिसून येईल

नमुना —'एकलो बाघेडो कोनटा बनमें पडदो सोचवो हुन्हा सुवस उचेलो हुनाचो पास आपलो बीलमेसे निकरलो. हुन आरोसे बाघेडो उठलो और हुनाचो डौलौ एकले उचेलोपर हुरहा पडलो. रीसमें ऐना बाघेडोने हुन उचेलोको बीधाना चाहो उचेलोने अरजी करलो " आपलो तुचो बोर और मोचो बोर देख हमचो मारीदासे आपले केदा बडाई होलो " इहचो सुनलो बाघेडोने उचेलोके छाडून दिलो '

कमारी किंवा कंवारी –कमार किंवा कवार नावाच्या एका अनार्य जातीच्या लोकांची ही भाषा आह मध्यप्रांतातील पुढील जिल्हे व संस्थानें यात हे लोक आढळतात रायपूर, बिलासपूर, सबळपूर, बस्तर, कांकेर, रायगड, बाम्रा, रइरखोल, सोनपूर, पाटना, कलहडी सामान्यत मध्यप्रांतात उरिया भाषा ज्या ज्या जिल्ह्यांत किंवा संस्थानांत बोलली जाते तेथें तेथें हे लोक आहेत, आणि रायपूर व बाम्रा यांत या लोकांची वस्ती फार आहे हे कमार लोक रानटी असून अरण्यांत राहतात आणि कद, मुळें, फळें व शिकार यांवर उपजीविका करतात कमारी ही द्राविडी भाषा म्हणून मानली जात होती, परतु हल्ली तिला आर्यभाषापेक्षीच एक मानली जात कारण, हिचें रूपें वगैरे आर्यभाषेप्रमाणे होतात हळबी भाषेसारखीच ही भाषा आहे छत्तिसगडी, उरिया आणि मराठी या भाषांतील रूपें आणि वाक्प्रचार हिच्यात घुसडलेले दिसतात हळबीहून हिच्यात रूपांची इ० सुसगतता कमी आहे. कमारीचें हें हल्लींचें स्वरूप अगदीं अलीकडचें आहे, आणि त्यामुळें एकाच रूपावर निरनिराळ्या विभक्त्यांच्या रूपांचें काम भागतें उदा० 'हुना-चे' ही 'हुन' (ता) याची षष्ठी, चतुर्थी किंवा प्रथमाहि होते कमार हे गोंड लोकांसारखे दिसतात आणि यावरून त्याची मूळची भाषा गोंडी असण्याचा फार संभव आहे शब्दोच्चाराची पद्धत हळबीप्रमाणें असून छत्तिसगडीशीं तर ती फारच जुळणारी आहे हळबीप्रमाणें या बोलींत नामांचें सामान्यरूप निराळें होत नाहीं विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत. तृतीया–ने. चतुर्थी–को पचमी--से षष्ठी -के, का, दे सप्तमी- में हे प्रत्यय लागून रूपें होतात उदा० अभारके उल्टा (आकाशाच्या विरुद्ध), नाच दे शबद (नाचाचा आवाज) 'हो' आणि 'आछ' या असणें या धातूच्या दोन अगांवरून निरनिराळीं रूपें होतात हा (आहे), आछ (आहस, आहे, आहेत). हळबीप्रमाणें या भाषेतील क्रियापदांच्या रूपांनाहि 'दे' ह विकरण लागलेलें दिसतें. उदा० करूदे (करतों), मरूदे (मी मरत आहें), जाऊदे (मी जाईन), बोलुदे, बोलादे, बलदे (ता बोल्ला) 'दे' ऐवजी 'दी' कधीं कधी दिसतें. उदा० परेदी (पडला), दवदी (दिले) अशा तऱ्हेचीं रूपें तिन्ही काळीं योजिलीं जातात प्रयोजक रूपें मराठीप्रमाणें कलीं जातात. वरील सर्व गोष्टींवरून ही कमारी भाषा हळबीप्रमाणें निरनिराळ्या भाषांच्या मिश्रणाने बनली आहे असें दिसून येईल.

कारु भाषा —ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या जाती अथवा गण यांमध्यें एखाद्या भाषेचें विशेष स्वरूप अथवा कांहीं व्याकरणविषयक, उच्चारविषयक भेद व कांही विशिष्ट वाक्प्रचार दृष्टीस पडतात त्याप्रमाणेच निरनिराळे व्यवसाय करणारे जे धंदेवाईक अथवा जातिमूलक संघ असतात, त्यांमध्यें कांहीं भाषाविषयक विशेष आपणांस दृष्टीस पडतात निरनिराळ्या व्यवसायांमध्यें त्यांचीं साधनें, क्रिया व तयार होणार पदार्थ हे निरनिराळे असतात त्यामुळे सामान्य भाषेमध्य जे सामान्य शब्द असतात ते विशिष्ट धंद्यांतील जवळ जवळ सारखींच पण परस्परांपासून आकार, उपयोग इत्यादीमुळें भिन्न अशीं जीं साधनें असतात, त्यांस विशिष्टत्व येण्यासाठीं हे व्यवसायी लोक निरनिराळीं नांवें दतात व अशा

रीतीनें नवीन नवीन विशेष शब्द तयार करून त्याच्या अर्थकक्षा अधिक निश्चित करतात. उदाहरणार्थ– एखादा पदार्थ धरण्याकरितां सामान्य व्यवहारांत चिमटा हा सामान्य शब्द आहे परंतु सोनारास किंवा लोहारास निरनिराळ्या आकाराचे जिन्नस निरनिराळ्या पद्धतींनीं पकडावयाचे असल्यामुळें त्यांस भिन्न भिन्न आकारांचे व भिन्न भिन्न उपयोगांचे निरनिराळे अनेक प्रकारचे चिमटे वापरावे लागतात, व विशिष्ट चिमट्याचा बोध होण्याकरिता त्यांस स्वतंत्र नांवें द्यावीं लागतात अशा रीतीनें चिमटा, सांडस, सवाणा, गावी इत्यादि शब्द प्रचारांत यतात अशाच तऱ्हेनें आपणास जरी सर्व प्रकारच्या कातड्यास चामडें हा सामान्य शब्द चालतो तरी चाभारास निरनिराळ्या जनावरांचीं कातडीं निरनिराळ्या शब्दांनीं दर्शविणें जरूर असल्यामुळें तो स्वतःच आपले निरनिराळे शब्द बनवून आपलें काम भागवितो उदा० म्हसडें (म्हशीचें), बाल्दी (बैलाचें), गायबट (गाईचें), मेसी (मेंढराचें), सागळ (बकऱ्याचें), हरणाळें (हरणाचें), वासुरटें (वासराचें), पारुडकें (म्हशीच्या पारडाचें), खारडें (करडाचें), चरकी (कोंकराचें) इ० तसेंच बुरुड आपल्या निरनिराळ्या आकाराच्या टापल्यांस निरनिराळीं नांवें देतो. उदा० पाटी, टोपली, टोपला, दुरडी, रोवळी, हारा, मजा, कणगी, दुलारा, खुराडें, करडी, कुरकुलें, घायसाडे, डालगें, टोकरी इत्यादि तसेंच तो भिन्न भिन्न जातींच्या बांबूसहि निरनिराळीं नांवें देतो. उदा० चेबली, चिवा, बेळू, बांबू, मेस, मेंच, तारापुरी, उढा, गळू, माणगा, कळक वगैर

याप्रमाणेंच कुभार आपल्या मडक्यांस त्याच्या आकाराबरून व उपयोगाबरून निरनिराळ्या सज्ञा वापरतो उदा० मडकें, लोटा, घागर, माठ, तवली, एकोटी, खापर, वाडगी, सुगड, कलश, डेरा, हाडा, राजण, बोळकें, गुडी, खारा, कोयमें इत्यादि दासोपतानें तर शब्दसपत्तीच्या बाबतीत प्राकृत भाषेनें सस्कृत भाषेसहि मागें टाकलें आहे असें म्हटलें आहे व त्याने सस्कृत घट शब्द हाच दृष्टातादाखल घेऊन प्राकृत भाषेंत घटाच्या प्रकारागणिक अनेक नांवें प्राकृत भाषेंत आढळतात म्हणून तिचें सस्कृतवर वर्चस्व आहे असें दाखविलें आहे. तो म्हणतो, ' सस्कृतें घटु म्हणती । आतां तयांचे भेद किती । कवणा घटाची प्राप्ती । पावावी तेणें ॥ हारा, डेरा, राजणू । मुढा, पडगा आनु । सुगड, तौली, सुजाणु । कैसी बोलेल ॥ घडी, घागरी, घडौली । अलदें, बाचिके, बौळी, । चिटकी, मोरवा, पातली । साजवणें तें ॥ ऐसे प्रातभाषे वेगळाले । घट असती नामाथिले । एके सस्कृतें सर्व कळे । ऐसें कैसेन ॥' तसेंच नाविकास निरनिराळ्या दिशांनी वाहणाऱ्या वाऱ्यांमध्यें भेद करून निरनिराळीं नांवें द्यावीं लागतात उदा० हेटवारा, उपरवारा, मतलई, बारदानी, करपट हेलभी, सूरमदी, सोसावारा, गारवान, पोयशी, सतर्षिवारा इ० याप्रमाणेंच तो आपल्या कामास लागणाऱ्या अनेक प्रकारच्या लहानमोठ्या दोऱ्यांस, निरनिराळ्या आकारांच्या शिडांस स्वतंत्र नांवें देऊन अनेक शब्दाची भर भाषेंत घालीत असतो. अशाच तऱ्हेचे अनेक व्यवसायी लोक आपली विशिष्ट भाषा व शब्दसपत्ति तयार करीत असतात व अनेक शब्दाची भर सामान्य भाषेंत घालीत असतात उदा० एक बैलरहाट घेतला तरी त्याच्या निरनिराळ्या अनेक अवयवांस निरनिराळीं नांवें असून त्यामुळें अनेक शब्द मराठी भाषेंत आले आहेत व त्यांतील कांहीं फार गमतीचेहि असून त्यांवरून काहीं वाक्प्रचारहि बनले आहेत उदा० कनेकडाचें खांपेकड करणे, यांत कनेकड हें लांकूड वरेंच मोठें असून तो रहाटाचा मुख्य आंस असतो व त्यावर रबे ठोकून रहाटाचें भलें मोठें चक्र तयार होतें तर खांपेकड ही फक्त बीतभर लांबीची एक इंच जाडीची काठी असून तिला खांचा पाडलेल्या असून ती माळेच्या दोरखडांत बसविल्ली असते व तीवर लोटा बांधला जातो. तसेंच महारहाट हें लाकूड रहाटापेक्षा मोठें तर नसतेंच पण तो केवळ एक बांसा असून विहीरीच्या तोंडावर माळ सरकू नये म्हणून आडवा टाकलेला असतो अशा तऱ्हेनें अनेक विशिष्ट शब्द या भिन्नभिन्न व्यवसायांतील लोकांकडून भाषेंत रूढ असतात अशा तऱ्हेचें काहीं व्यवसायांतील शब्द पुढें दिले आहेत

चाभारी–रबांद, मुखतळ, शिरामें, वास, आरी, शेज, जिभी, टाळा, खुरा, ढेंपर, पान, अधोड, खुरे, चीप, गोठ, बचकतें, पायतण, खोडसा, निकाटणी, शिसी, इस्त्राव. इग्रजी तऱ्हेच्या जोड्याबरोबर अनेक इग्रजी शब्दही या बोलींत घुसले उदा० टो, प्लेट, कटीन प्लेअर, पच, शेप, ट्रक, बॉर्डर, पेटट, पॉलिस, लेदर, हाफकुरुम इ० निरनिराळ्या जोड्याच्या पद्धति, बुटांचे प्रकार, वहाणा व चपलांच्या तऱ्हा यांना प्रत्येकीं निरनिराळीं नांवें असून त्यांच्या योगानें एक जात किंवा तऱ्हा दुसरीपासून स्पष्टपणें निराळी दर्शविली जाते यांच्या धंद्याला लागणाऱ्या कांहीं हत्यारांचीं नांवें:--रापी, आरी, दस्ती, खुरपें, इंगा, कोळवें,

कलभूत, शिंगाडी, पुडा, ठेपा, चीप, निण्णापलस्नी, तेव्हण इ० एकाच हत्याराचे अनेक प्रकार असल्यास त्यांना परत निराळी नांवें आहेत उदा० आरीचे प्रकारः--आडआरी, फेराची आरी, रेशमाची आरी, तळाची आरी, कटार आरी.

न्हावी.--धोकटी, शीळ, नऱ्हाणी, शेवटणे, पलाटणें, आयना, मळी. मळई, कोयरी, चोंच, चोंच करणें, टाळू, कवडी, खुट, कारागीर, फ्रेंचकट, शैंबूडकट, मद्रासीकट, क्षौरीकट

बुरूड.--पिदें, किंकरें, पाते, बेळसा, अर्धफोड, वरकारी. पाऊक, तावडीतासन, बळ, अढण, सळई-बाकूट, बद

नाविक--भडारी दालदो आणि कोळी ह सामान्यत. दर्यावर्दी आहेत. निरनिराळ्या समुद्रयानाना, त्यांच्या भागाना, अधिकारी लोकांना, निरनिराळ्या दिशाकडून येणाऱ्या वाऱ्यांना या लोकांची स्वतत्र नावें आहेत उदा० समुद्रयानांचे प्रकार --नौका, महागिरी, तारू, गलबत, फतेमारी, मचवा, बल्याव, पडाव, खपाटा, दोण, बोट, कोठवा, बतेला, मजी, डाव, छबिना, पगार, इ० इतर शब्द --सुकती, ताण, जुवें, हेट, खोंची, नस्त, चिरण, दर्या, पोय, खांजण, तड, डुगी, हेंस, टास, सवार, तांडेल, नाखवा, नाळ, उलांडी, आडावणी, बाबकांड इ० यांच्या भार्षेत दोऱ्यांसहि उपयोगाप्रमाणें निरनिराळीं नावें असुन सर्वांत मोठ्या व मजबूत दोरास मराठ्यांचा आरमारसस्थापक 'शिवाजी' याचें नाव दिलेलें आहे

सुतार --रधणें, अरेकसणें, घोळणें, शारणे, खतावणी, गाल्या, खचरा, कुडली, निशाणा, पोगर, फिनफिन, चापन, दारण, शेजोट, मेडला, टिटव इ०

सोनार --निखुड, पगे, नाळ, गावा, घाट्या, वाली, ढाळणी, हात, वकनळी, जतरपट्टी, गवली सवागी, उबाळा, वटग, खाळे, आवटी

तेली.--घाण्याच्या भागांची नावें--चौकट, लाट, ढोक, जांगी, मुडा, नाडवळ, कुपरी, गरवखिळी, वद जाग्वड, हतो, शेळू इतर शब्द --सापटी, डोळे ढापणें, पहार, सुडकें, पातेलें, टोप, टवणें, टीप, नांद

कुंभार--चाक, बुडी, गुडा, फळा, सुरा, फळाटी, चिरोट, घाटणें, एकोटी, बाडगी, ढापे, गुडग्या, ग्वारा, कोयमे

विणकर -- मागाच भाग--घाडी, फाळका, असाग, वरी, ताणसाळ, फासा, फर्णा, वेली, लाखनकाठी आरसड, वेलकें, घाड, डाग, गातडी, घोटा, सटेल इ० लुगड्याचे बाणः--गगाजमनी, कळसबुगडी, पेट्या, पाटली, गोमी, जिरते, खाबला, धनवड, बाबधनी, करवती रुईफुल, बुगडी, पडवळी, अजिरी, रास्ता, चद्रकळा, वैंगणी, मुगी, दोरवा, फुटाणी वाड, पोफळी, चचणी इ०

धनगरी--खाड, खडी, पाजणी, लाणी, लाखा कातरणें, सांडोर, बासर, बाधुर, भाला, परशु, मेंढ्यांचें प्रकार'--भोरी, मळी, कवरी, खदरी, इजारी, मोरी, टिकी इ०

स्त्रियाची भाषा--आतापर्यंत ज्या प्रांतवारीनें व निरनिराळ्या धर्त्यांप्रमाणें मराठीच्या निरनिराळ्या बोली अस्तित्वांत आलेल्या आहेत त्याची माहिती व नमुने दिले आतां एकाच घरांत व एकाच कुटुबांत बावरणाऱ्या स्त्री व पुरुष यांच्याहि भार्षेत, सूक्ष्मपणें अवलोकन केल्यास आपणांस जो फरक दिसतो त्याकडे लक्ष्य देऊ स्त्रियांची भाषा ही पुरुषांच्या भाषेहून अगदीं भिन्न नाही तथापि तिच्यामध्यें काहीं सूक्ष्म भेद आहेत स्त्रियांच्या भार्षेत असा फरक पडण्याचीं कारणें दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत सविस्तर आलीं आहेत, तेव्हां त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें येथें कारण नाहीं परतु स्त्रियांच्या वांटणीस आलेले सामाजिक निर्बंध, नैसर्गिक कोमलता, त्यांची भावनावशता, परपरेला चिकटून राहण्याचा गुण इत्यादि गोष्टी कारणीभूत आहेत, एवढेंच थोडक्यांत सोईकरतां देता येईल स्त्रियांच्या बोलीतील कांहीं शब्द व प्रयोग पुढें लिहिल्याप्रमाणें आढळतात

शब्द.--अगबाई, अद्रष्ट, अन, अवदसा, आकाबाई, आपल, इथ, इश्श, ईनमीन, कनी, किनई, किनी, काकण, किल्ली, खेट्टर, गडे, घरीं, जलम, जळू मेल, डोंबल, तिकडे (नवरा), धुणारा (परीट, कारण रात्रीं नांव घेत नाहींत), नी, न्हातीधुती, ध्यान, पोतर, पाक्तर, बाइबाई, बाहेरची, मार्गेसर किंवा मार्गेश्वर, मेला, म्हटल, लगीन

कन्स, बरीस, बेरी, सवाष्ण, सवरणें, सैंपाक, स्वत. (नवरा), धिडका, उजवणें, पुनव, अवस, ब्रेष्पतवार, कुवारीण, द्रुष्ट आखाड, पूस, माही इ०

प्रयागविशेष --अगावर विटाळ जाणें, घर पाहणें, जिवांत धस्स होणें, वाहेरची होणे, ओटींत घालणें, घरीं येणें, दहिंभात लिपणें, देवाला जाणें, लगीन काढणें, सावळे घेणें, माडीवर देणें, जीभ रटना, नांव घेणे, पदरांत घेणें, माणसानें काय बोलायचें ? कुकू वाढवणे, थोर करणें, ओटी भरणे, ओवळणी काढणें, काळ्या दगडावरची रघइ.

मुलाची भाषा --स्त्रियाची भाषा पुरुषाच्या भाषेहून निराळी झाली आहे, ती लिंगभेदानें झाली आहे ह्या भेदाप्रमाणें वयाच्या भेदानेंहि भाषेत भेद होत असता मुलाची भाषा आणि थोराची भाषा असा फरक मराठीमध्येहि झाला आहे मुलाची अशी निराळी भाषा होण्यास मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्या कठनाडयाची व जिभेची कमावणी व्हावयाची असते मुलें अनुकरणशील असतात व त्या स्वभावाने ती ऐकलेले शब्द पुन्हां उच्चारण्याचा प्रयत्न करतात. परतु असें करताना एक तर त्याच्या स्वरोत्पादक नाडयाची भरपूर वाढ झालेली नसते व त्यांना तसें नीट वळणहि लागलेलें नसतें, आणि दुसरें म्हणजे त्या मुलाना तो शब्द जशाचा तसाच आटवतो असे नाही यामुळें नागर शब्दाला मुलांच्या भाषेंत विकृत रूप प्राप्त होतें एका शब्दासारखेंच दुसरें रूप करतांना त्याना व्युत्पत्तिज्ञान अगर व्याकरणज्ञान इत्यादि नसल्यानें भलतेंच रूप प्राप्त होतें. परतु मुलासबधीच्या मायने मोठीं माणसे त्यांच्याशी बोलतांना तेच शब्द त्याच स्वरूपांत योजतात आणि अशा रीतीनें मुलाची अशी वगळी भाषा बनते शिवाय 'प', 'ब', 'म' हे वर्ण मुलास प्रथमत उच्चारावयास येतात व ह्या वर्णांनी युक्त असे शब्द ती बनवितात ह्याविषयी दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेत विवरण आलें आहेच

मुलाच्या भाषेंत वर्णव्यत्यास कसा होतो यांचा काहीं उदाहरणे पुढें दिलीं आहत 'क'च्या ठिकाणी 'ट', 'स', 'च' किंवा 'क' याबद्दल 'त,' 'ल'च्या ऐवजी 'द', 'र' बद्दल 'ल' इत्यादि सामान्यत कठोर व्यजनाबद्दल मृदु अधिक येतात शिवाय पुष्कळ ठिकाणी वर्णाचा लाप होतो एका मुलाच्या बाबतींत जो वर्णव्यत्यास आढळता तोच दुसऱ्या बाबतींत आढळतो असे नाहीं एखादे मूल 'क' बद्दल'त' म्हणल, दुसरं 'ट' म्हणेल काही शब्द मात्र सर्वसामान्य मुलाच्या भाषेतील म्हणून मानले गेले आहेत उदा० पापा, काऊ, माऊ, चिऊ, बू , माई, हम्मा, म्यवम्यव, भोंभों, तोतो, नतो, पाणी, भाता, अगाई, मम, इ०

स्वभावोक्ति साधण्याकरिता ग्रथकार मुलांच्या बाबड्या बोलाचा उपयोग करता त्याची कांही उदाहरणें –

बालभाषा–उचचि नावदसाकल खोवलें खजुल देउनि गाय बलें बलें ।
बसुनियां मग तू गलुलावली मजचुलें उलवी बलि बावली ॥
चालोलियां दइन गोल गोला गोलाविया देइन फालफाला ।
मी ईहुनी आवलतों खलें की एसा हली खेलवि लेकलें कीं ॥
--वामन, द्वारकाविजय, सर्ग तिसरा, २१ व २२

माला आइ उथीव लोकल बलें अगास मी लाविन । दादाच्या म्हनुनी गले उथव तू हांका मला मालुन ॥
--केशवसुताची कविता, दिवाळी

गोपशिशु म्हणति पलिसा ललता हल्लिनेच झालिला पाय । गाला उलोनि पल्ला सल्व खले नवल कलितसा काय ॥
मोरोपत कृ वि.

नदभाषा.—ही व्यापारी लोकांची सांकतिक भाषा आह. वस्तूची किमत किवा इतर फायदा इ० गोष्टी नोकर किवा इतर लाक यांना कळू नये म्हणून सख्यावाचक शब्द व नाण्याचे शब्द यांच्याबद्दल व्यापारीवर्गात सांकेतिक शब्द प्रचलित आहेत ज्ञानश्वराच्या कालापासून आजपर्यंत म्हणजे सुमारे सहाशे वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आह. ही कोठून कशी आली व हिला नदभाषा का म्हणतात इत्यादि माहिती अजून उपलब्ध झाली नाहीं. फक्त सख्यावाचक शब्द व नाण्यांचे शब्द यांच्याबद्दलच सकेत आहेत कारण व्यापाऱ्यांना वस्तूची किमत गुप्त ठवतांना हेच शब्द लागतात. इतर शब्द नेहमीच्या बोलीतील असतात. विसोबा खेचराचे अभग, महिपतीच्या भक्तिविजयांतील अठराबा व बेचाळिसाबा अध्याय व तुकारामाचे कांहीं अभग यांत ही भाषा सांपडते.

या भाषेंतील शब्द येणेंप्रमाणे·— केवली (१) अवारू (२), उधानु (३), पेकू (४), मुळु (५), शेली (६), पवित्र (७), मगी (८), तेदस् (९), लेवन् (९), अगुळु (१०), एकडू (११), रघा(१२), ठेपरू (१३), चोपडू (१४), तळी (१५), तान (१६) भुरकातान तळी (१७), उधानुतान तळी (१८), काटी (२०), भुरका तानकाटी (२१), बिटी (१००), ढका (१०००), फाटा (१ आणा), अवारू फाट (२ आण), दुकार (आणेली), चकार (चवली), पकार (पावली), टाली (अधेली), भुरका (रुपया), ढोंकळा (एक पसा)

आभार —ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामीं सपादकवर्गापैकी रा विठ्ठल दिनकर आघारकर, बी ए., यांची मदत बरीच झाली आहे, हें येथें नमूद करणें इष्ट आहे तसेंच पुढे दिलेल्या ग्रथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रथकाराचे आम्ही आभारी आहों (१) Dr Grierson —Linguistic Survey of India, Vol VII (२) Proceedings and Transactions of the Seventh All-India Oriental Conference, Baroda (३) रा रा. कृ पा कुलकर्णी —मराठी भाषा, उद्गम व विकास (४) क वाळकृष्ण अनत भिडे — मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास (५) रा रा. लक्ष्मण रामचद्र पागारकर —मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खड १ ला आणि २ रा (६) क विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे —ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, ज्ञानेश्वरी, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खड १० आणि २० (७) प्रो पोतदार—मराठी गद्याचा इग्रजी अवतार (८) भा इ स म वार्षिक इतिवृत्त शके १८३३, १८३७

निरनिराळ्या प्रातांच्या निरनिराळ्या बोलीचे नमुने आम्ही अनेक गृहस्थांस पत्रें लिहून मागविले होते त्यापैकी पुढील सद्गृहस्थानीं पाठविले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो (१) रा. रा हरिश्चद्र विनायक धर्माधिकारी, मु पोफरण, जि ठाणे (२) रा रा कृ ना देशपाडे, कोल्हापूर (३) रा रा मु श देशपांडे, फलटण (माणदशी) (४) रा रा विश्वनाथ नारायण कोल्हारकर (नगरी) (५) रा रा रखमाजी गणपत बोदरडे भिंगार (नागपुरी). (६) रा रा रा म काट (घाटी) (७) रा रा विष्णु गणेश कविमडन, मेहेकर (वऱ्हाडी). (८) डॉ ह सी राजदेकर, राजदा, (वऱ्हाडी) (९) रा रा वि बा जोशी, चादा (चद्रपुरी) (१०) रा. रा कृष्णाजी गोविद साठे, दवाचे गाटणे, रत्नागिरी (चित्तपावनी) (११) रा रा परशुराम गोपाळ मडपे, दापोली, रत्नागिरी (वाणकाटी) (१२) रा व बासुदव अनत बाबर्डेकर, मुबई (कुडाळी) (१३) डॉ रघुनाथ सिताराम देसाई, पेडणें, गोवा (कुडाळी) (१४) रा रा बाळकृष्ण अनत पाटील, मुबई (कुडाळी) (१५) रा रा. विष्णु काशीनाथ प्रभु शिखेर, फोडा, गोवा (काकणी). (१६) रा रा गोपाळ बळवत आमाणकर, म्हापसें, गोवा (कोंकणी) (१७) रा रा नारायण भास्कर नाईक, गोमतक (कोंकणी) (१८) रा. रा गगाधर आबाजी भागवत, भुसावळ (खानदेशी) (१९) रा रा य रा लाळे, कासारें, मलकापूर (खानदेशी). (२०) डॉ भी गु चिकेरूर, जळगाव (खानदेशी) (२१) रा रा. पुरुषोत्तम पाडुरग गाखले (कऱ्हाड) सर्वच आलेल्या उताऱ्याम स्थलाभाव,मुळें स्थान देतां आलें नाही त्यातून काही निवडून घतले आहेत

यशवंत रामकृष्ण दाते

॥ श्री ॥

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पांचवा

प

प—व्यंजनमालेंतील एकविसावें व्यंजन अक्षरविकास -या वर्णाच्या तीन अवस्था असुन त्यापैकीं पहिली गिरनार लेखात (इ स पूर्वी ३रें शतक), दुसरी मथुरा येथील जैन लेखात (इ स पूर्वी पहिल्या शतकाच्या आसपास) व तिसरी इ स च्या चौथ्या शतकाच्या मध्याच्या आसपासच्या काळातील अलाहाबादच्या स्तंभावरील लेखात दृष्टीस पडते

प—वि १ (समासात उत्तरपदीं) रक्षण, सभाळ करणारा पालन करणारा जसें -भूमिप (=पृथ्वीचें सरक्षण करणारा-राजा), धनप (=द्रव्यरक्षक-कुबेर) [स पा=पालन करणें] २ पान करणारा, पिणारा जसें -रक्तप(=रक्त पिणारा-मद्यमाशी-भ्रमर) असे सामासिक शब्द काव्यात नेहमी यतात [स पा=पिणें]

प—अ (व) कडे, जवळ

पा—(संक्षेप) १ परगणे २ पथक ३ पाठविलें ४ पाहिजे ५ पर्यंत ६ पाटील ७ पातशाही ८ पासुन

पो—(संक्षेप) १ पावेतो २ पोष्य

पइक—पु (गो) निबध

पइंडा—पु (गो) साकव, लाकडी वक्का, पायडा पहा

पई—स्त्री (खा) पळी

पईज, पईल, पईस इ०—या शब्दासारखे पई पासून आरभ होणारे शब्द पै मध्यें पहा

पईलवान—पु जेठी, पहिलवान पहा

पउतें, पउल—पउ-ऊ पासुन आरभ होणारे शब्द पौ मध्यें पहा

पक—न (प्र) पग, आश्रय, पद -माझा(को) [स पद, हिं पग]

पंक—पु (गो) (मिठाई इ० करण्यासाठीं) साखर, गूळ इ०चा केलेला पाक, राधा [स पाक]

पंक—पु चिखल, कर्दम [स] ०ज-न कमळ 'पदपकज' [स]

पकटी—स्त्री १ (ना) मधाच्या पोळ्यातील सुका मेणाचा भाग, पाकडी पहा २ (दादर) भाग, तुकडा ३ (दादर) बदराचें एक टोंक

पक(क्क)ड—स्त्री १ (मल्लविद्या) प्रतिपक्ष्यास कचाट्यात धरण्याचा प्रकार, डाव, पेंच २ (वक्तृत्व) प्रतिपक्ष्याच्या भाषणातील त्याला अडविता येईल असा दोषयुक्त भाग, भाषणातील दोष ज्याचा पकड धरावयाची अमेल त्यास बहुत वळ बोलवावें' ३ (ल) दुसऱ्याची छाप आपल्यावर न बसू देता, आपली मात्र छाप दुसऱ्यावर पडेल अशी युक्ति 'ही एक बोलण्याची पकड आहे' ४ जाणून बुजून केलेलें व्यर्थ भाषण (करार, विनंति करताना, वचन देताना) प्रसगानुसार पाहिजे तसा अर्थ व्हावयाजोगें भाषण, युक्ति सोडवणूक, सवड, पळवाट 'बहुधा गुण पडेल म्हणून पकड ठेवून प्रतिज्ञा केली' ५ खिळा उपटण्याचें एक हत्यार, अबूर, चिमटा ६ मलखाबावर करावयाची कसरत, घेतलेली उडी [पकडणें] ०धरून बोलणें—पळवाट ठेवून सावधगिरीनें व अगावर बाजू न येईल असें बोलणें ०वारट-समान-सप्तस्—न निकडीचा, धरून आणण्याविषयींचा, पकडण्याविषयींचा हुकूम [हिं पकडना]

पक(क्क)ड—स्त्री (सगीत) रागवाचक मुख्य स्वरसमुदाय [हिं]

पकडणें—उक्रि १ (हात इ०नीं) धरणें, आटोक्यात घेणें, आणणें, मुठींत आणणें, झडप घालणें २ (ल) भाषण वगैरेमध्यें अडविणें, व्यग, दोष काढणें, मर्मी धरणें [हिं पकडना] म्ह० (व) पकडला रोही त्याच राना जाई=स्वय लागल्यावर ती गोष्ट फिरून फिरून करावीशी वाटणें याअर्थी **पकडणी**—स्त्री पकडण्याची क्रिया

पकधा—पु (बायकी) फुगडी, झिमा वगैरे खेळतांना मुली तोंडातून पक् पक् फू असा काढतात तो आवाज [ध्व पक्]

पकसाल-ळ—स्त्री तांदुळाची एक जात

पकाडी—पाकडी पहा

पकार-रा—पु १ पावशी या नाण्याचा एक संकेत २ (सामा) पैसा, छदाम, द्रव्य (पैसे आरंभ होतो म्हणून) चकार पहा 'जवळी नाहीं एक पकार।' –अमृत ३६

पकारी—स्त्री १ पकार पहा २ (बुद्धीबळाचा खेळ) (संकेत) प्यादेमात

पकोडा-डी—पुस्त्री भजें [हिं, तुल० सं पच्-पक्व+वडी]

पकोरडी—स्त्री शीळ घालणारा एक पक्षी

पक्का—वि (शब्दशः व ल) कच्च्याच्या उलट १ पिकलेला, प्रगल्भ, पूर्णावस्थेस आलेला २ शिजविलला, सिद्ध झालेला ३ तयार असलेला, निश्चित नक्की झालेला (बत, मसलत इ०) ४ भाजलेलें (मडकें, वीट इ०) ५ पुष्कळ दिवस टिकणारा (रंग) ६ तरबेज, हुशार, निष्णात, पूर्ण, श्रेष्ठ (मनुष्य वस्तु इ०) जसें–'पक्का-कारकून-पंडित-चोर इ०' ७ पूर्ण केलेला, तयार केलेलें, गणित करून काढलेलें (त्रैराशिकातील उत्तराचें चवथें पद कच्चा पहा) पक्का शब्दाचे निरनिराळ्या शब्दांशीं प्रयोग होतांना निरनिराळे अर्थ होतात पक्का घोडा=अतिशय कठिण धोंडा पक्का पैसा=ढबू पक्का कोस=सबब, पुरा कोस पक्कें दूध= तापविलेलें दूध पक्कें तूप=फार कढविलेलें तूप पक्कें रेशीम=उकडून तयार केलेलें रेशीम, पक्की शाई=शिजविलेली, फिकी न पडणारी, पुसून न जाणारी शाई पक्का डाक=सोनें, चांदी, पितळ यांनीं दिलेला डाक, कस्तूर, याच्याउलट कच्चा=कथलाचा डाक [सं पक्व] **०कच्चा**–वि (पक्का आणि कच्चा) अर्धवट पिकलेला, शिजलेला, तयार, लिहिलेला, पुरा केलेला (अन्न, पीक, जमाखर्च, रंग इ०) **०खरडा-खर्डा-हिसाब**–पु रोजखर्डयावरून तयार केलेला हिशोब कच्च्या टाचणावरून कायमच्या चोपडींत मांडलेला हिशोब, पक्की कीर्द **०ख्याल**–पु (संगीत) ख्यालामधील एक प्रकार **०तोळा**–पु ९६ (भार) गुंजाचा तोळा (कच्चा तोळा= एक रुपयाभार=९० गुंजा) **०रंग**–पु (तिफाशी सोंगटयांचा खेळ) (दोन बाजूस दोन दोन रंग वाटून घेतात त्यांतील) एका बाजूच्या तांबडया व एका बाजूच्या पिवळ्या रंगाच्या सोंगटया काळ्या आणि हिरव्या रंगाच्या सोंगटयांना कच्चे रंग म्हणतात **०शेर**–पु ८० तोळ्यांचा (भार) शेर **पक्की कुदी**–स्त्री खळ वगैरे लावून कपडे स्वच्छ धुणें व कडक इस्तरी करणें याच्या उलट कच्चीकुदी **०जप्ती**–स्त्री (कायदा) फैसला, निकाल झाल्यानंतरची जप्ती याच्या उलट कच्ची, अवल जप्ती **०मुदत**–स्त्री बंदी मुदत पहा, संपलेली, भरून गेलेली मुदत (हुंडी इ०ची) **पक्के खाते**–न (जमाखर्च) ज्या खात्यांचें देणें–येणें पुढील सालास उतरावें लागतें तें खातें

पंक्चर—न सायकलच्या हवा भरलेल्या रबरी नळीला पडलेले भोंक [इ]

पंक्ति—स्त्री १ ओळ, रांग, मालिका, माळ २ जेवावयास बसणाराची पंगत, ओळ ३ (ल) साहचर्य, बहुत्व, सोबत, संगत ४ मंडळी, संघ, गट, टोळी, मेळा, समाज 'त्याला पंक्तीस घेतलें–पंक्तींतून काढलें' 'आपले पंक्तीचे गृहस्थांसी सोईर गत करावी' ५ दहा, १० ही संख्या 'पंक्ति सहस्र सुवर्ण प्रतिमासीं करनि वेतन स्थापी।' –मोवन ४ १७७ ६ (साहित्य) एक छंद याच्या चरणांत अक्षरें दहा असतात चपकमाला, विराट इ० वृत्तांत हा छंद येतो [स] **०कार**–वि पंक्तीला जेवणारा 'रसखाद पंक्तान्न। पंक्तिकारु जाण मी होईन।' –एभा १२ ५४० [ग] **०दोष**–पु १ अपांक्त माणूस पंक्तींत बसल्यानें तमील सर्व माणसास लागणारा दोष, शूद्रादि कमी प्रतीच्या मनुष्याच्या पंक्तीस जेवल्याचा दोष २ सगळ्या जातीला लागू होणारा दोष–कलंक ३ ज्याच्या योगानें मनुष्य अपांक्त होतो असा अपराध, पाप **०पठाण-बारगीर**–पु १ जेऊन खाऊन चाकरीस ठेवलेला बारगीर (घोडेस्वार) याला पगाराच्या ऐवजीं मालकाच्या पंक्तीस जेवण मिळतें (या वरून) २ –वि (ल) ऐदी, आळशी, भोजनभाऊ, तुकडमोडया, नुसता पुरख्याला हजर असणारा [स पंक्ति+हिं पठाण, फा बारगीर] **०पावन**–वि पंक्तिदोष नसलेला, पंक्तीस बसण्यास योग्य, रोटीव्यवहाराला लायक **०प्रपंच**–पु १ पंक्तींत वाढताना केलेला पक्षपात, भेदभाव, पंक्तींत श्रीमंत, शिष्ट किंवा परिचित अशा लोकांस भरपूर व चांगली पक्वान्नें वाढणें व दुसऱ्यास हलक सलकें पदार्थ वाढणें २ (ल) पक्षपात, भेदभाव (क्रि० करणें) [पंक्ति+प्रपंच=भेद, पक्षपात] **०बाह्य**–वि अपांक्त, सामाजिक इ० कारणामुळें ज्याला पंक्तींत घेत नाहींत असा **०भाऊ**–पु (सहभोजी) एका ताटांत जेवणारा, मोठा मित्र, सोबती **०भेद**–पु १ पंक्ति प्रपंच पहा 'दशशत ब्राह्मणांनीं तो एकेकांतें रणांगणीं हाणी। न करीच पंक्तिभेद श्रीकृष्णांचा उदारवर पाणी।' –मोकर्ण ३० ६९ २ भोजनाचे वेळीं ज्यांना एकाच पंक्तींत बसतां येत नाहीं त्यांची मध्यें जागा ठाकून किंवा दिशा बदलून निराळी पंक्ति करणें 'पंक्तिभेद असल्यास गोळक आणि आम्ही एकत्र जेवलो तरी चिंता नाहीं' –शास्त्रीको ३ एकाच जातींतील लोकांची त्यांच्या राहाण्या-सवरण्याच्या, चालचलणुकीच्या फरकामुळें निराळी पंगत होणें 'गुजराथी ब्राह्मण आणि दक्षिणी ब्राह्मण यांचा पंक्तिभेद आहे' **०भ्रष्ट**–वि पंक्तिबाह्य पहा **०लाभ, पंक्तीचा लाभ**–पु एकत्र पंगत, सहभोजन **०व्यवहार**–पु १ पंक्ति अर्थ २ पहा

भोजन **०संसर्ग**–पु एका पंक्तीत भोजन करण्याचा व्यवहार, जिन **पंक्तींतला नळा**–पु भोजनाच्या पंक्तीत उडवा ा दारूचा नळा **पंक्त्यंतर**–न पंक्तिभेद अर्थ २ पहा

क—वि १ पक्का पहा २ शिजलेला, तयार केलेला ३ पच ा, जिरलेला ४ पिकलेला ५ (ल) पोट, परिणत सामाशब्द शब्दाम र्थे पहा [स] **०दस्त**–वि (गो) भारदस्त **०रस**– रीरातील अन्नपाचक अम्लरस, पित्तरस, अन्नरस, आमरस, **न्न**–न १ लाडू, पुरणपोळी इ० उची खाद्यपदार्थ, मिश्रान्न ाद्य पदार्थ [पक्व+अन्न] **पक्वाशय**–पु पोट, कोठा, अन्न ाची जागा [पक्व+आशय]

ाकाशी—स्त्री लोखंडी गज, सळई, कटवणी

ाख, पंख—पु १ पक्ष्याच्या एक अवयवरूप पिसाचा समु पक्ष याच्या योगानें पक्ष्याला उडता यतें २ पखातील एक ३ पधरवडा, महिन्यातील १५ दिवस, पक्ष महिन्याचा एक ४ बाजू, पक्ष ५ वर्ग, समुदाय, सत्र (सप्तमी विभक्तीत ोग) 'म्या उखाणा घातला तो पक्ष्याचे पखीं नाहीं' [स प्रा पख, हिं पख, फ्रेंजि पक] **०फुटणें**–१ वयात येणें, ा होणें, २ उडून जाणें, पळणें ३ (ल) लबाडी करण्यात ज होणें **०चक्षी**–स्त्री एक जातीचा पोपट याच्या मानेच्या ा भाग व पखाचा काहीं भाग लालसर असतो याला रामनगरी हि नाव आहे **०बाळी, पखेबाळी**–स्त्री स्त्रियाच्या काना एक दागिना **०माजर**–न (व) घुबडाच्या जातीचा एक न पक्षी **०शूल**–पु डाव्या बरगडींत उठणारा शूल [सं +शूल] **पंखडी, पंखाड**–स्त्रीन (निंदार्थी) पक्ष्याचा पख

पखॅ—पु (गो) केस विंचरण्याच्या पद्धतींतील एक प्रकार, स झुबके कोढणें, कुटरी [स पक्ष, म पख]

पंख—पु (गो) साखरेंत पाणी घालून आटवून करतात तो वेरचा पाक पक पहा

पखचें—क्रि (गो) तोंड बद होऊन जखम किंवा फोड त जाणें [पिकणें]

पख(खा)रडा, पखळ, पखळ(र)ण, पखाडा—पुस्त्रीपु अस्ताव्यस्त पडलेला पसारा २ अशा पडलेल्या वस्तू खरडा पडला बदरीतळीं। फकिर रक्षित एक महाबळी।' ३ व्यवस्था, अडगळ, ४ सडा (फळें, फुलें याचा) (क्रि० पडणें) हा फुलाचि पखरण झिप्।' –केक ७६ [स प्रक्षरण किंवा प्रक्षल्न–पक्खल्न–पखळण–भाअ १८३२]

पखरणी—स्त्री पसरण्याची, विस्स्फित करण्याची क्रिया **पखर(ळ)णें**—उक्रि विस्स्फीत करणें, पडणें सडा टाकणें ाडणें पसरणें उधळणें [पखळण सिं पखिरणु]

पखवा—पु पकवा पहा [ध्व]

पखवा—पु (कर शिवण काम) चोळीचें पाखें उभार पुढचा भाग 'पाठीच्या निंपट पखवा असावा' [स पक्ष, म पख, हिं पखवा]

पखवाज—पु (वाद्य) एक वाद्य मृदंग तबला खेर, साग इ० लाकडाचा सुमारें सवा हात लांबीचा व १५ इंच व्यासाचा गोल तुकडा आरपार पोखरलेला असतो दोन्ही तोडाशीं याचा व्यास मध्यापेक्षा सुमारें तीन इंचानीं कमी असतो तोंडें कातडयानें मढविलेलीं असतात एका तोडाचा मध्यभाग शाईनें मढविलेला असतो व दुसऱ्या बाजूस वादनाच्या वेळी कणकेचा गोळा लिंपतात दोन्ही तोडाच्या काठावर बसविलेल्या गजऱ्यामधून वादी ओढून त्यात लाकडी गट्टे बसविलेले असतात गायन, कीर्तन, भजन वगरेच्या तालाच्या साथीस याचा उपयोग करतात [पख+बाजणें, स पक्षवाद्य? हिं पखावज] **पखवाजची–जी**–वि पखवाज वाजविणारा [हिं पखावजी]

पखा—पु पखा अर्थ ८ व पखबाळी पहा

पखा—पु कानातील एक दागिना यास झुबे असतात –थोमारो २ ३४७

पंखा—पु १ वारा घेण्याचें, घालण्याचें एक पखाच्या आकारचें साधन, विंझणा २ चोळीचें पाखें पखवा पहा 'पखे झम कती तेजखाणी।' –वेसीस्व ९ १२९ ३ एक मोठा पतग, बावडी ४ पगडीच्या पदराचा जरतारी तुरा (हे दोन्ही कानावर खालवर अमे ताठ असतात) ५ (घिसाडी धदा) घिसाडयाच्या भट्टीस हवा पुरविणार यत्र, भाता ६ (क्र) गाडीवान बसण्याची साटीजवळची धुरीवरील जागा ७ (पिंजारी धदा) कापूस पिंजण्याचें कमानीस एका बाजूस असलेली अर्धवतुळ फळी ८ पख बाळी पहा ९ (गवडी धदा) भित इ० मध्यें कमान रचताना पख्याच्या आकाराप्रमाणें बसविलेल्या विटा १० छापण्याच्या यत्रावरील छापून आलेला एक एक कागद व्यवस्थितपणें एका जागीं ठेवला जाण्याचें साधन [स पक्ष, म पख]

पखाटी—स्त्री (गो) झडप (पाऊसवगर लागू नये म्हणून खिडकीला बाधतात तें) [पक्ष]

पंखाडा तिरीट—रेशमाची एक जात –मुद्या ९५

पखाणभेद—पु (प्र) पाषाणभेद पहा [हिं पखान=पाषाण]

पखाल—स्त्री १ पाणी आणण्या–नेण्याची, बैलाच्या पाठी वरून वाहून नेण्याची कातडी मोठी पडशी, पिशवी २ मोट ३ (ल) ढरपोट, दोंदील [स पयस्+खल=चामडें, चामडयाची पिशवी, हिं सिं पखाल] **पखालची–जी, पखाल्या**–वि १ पखाल वाहणारा २ पखाल वाहणाऱ्या बैलाला हाकलणारा **०पार्वती**–स्त्री डेरपोटी स्त्री

पखाळ(ल)णी–णें, पखाळपुजा—पाखळणी पहा

२ सहभोजन **०संसर्ग**–पु एका पंक्तीत भोजन करण्याचा व्यवहार, सहभोजन **पंक्तींतला नळा**–पु भोजनाच्या पंक्तीत उडवावयाचा दारूचा नळा **पंक्त्यंतर**–न पंक्तिभेद अर्थ २ पहा

पक्व—वि १ पक्का पहा २ शिजलेला, तयार केलेला ३ पचविलेला, जिरलेला ४ पिकलेला ५ (ल) पोट, परिणत सामाशब्द पक्का शब्दामर्थे पहा [स] **०दस्त**–वि (गो) भारदस्त **०रस**–पु शरीरातील अन्नपाचक अम्लरस, पित्तरस, अन्नरस, आमरस, **पक्वान्न**–न १ लाडू,पुरणपोळी इ० उची खाद्यपदार्थ, मिष्टान्न २ खाद्य पदार्थ [पक्व+अन्न] **पक्वाशय**–पु पोट, कोठा, अन्न पचण्याची जागा [पक्व+आशय]

पक्वाशी—स्त्री लोखडी गज, सळई, कटवणी

पक्ष, पंख—पु १ पक्ष्याच्या एक अवयवरूप पिसाचा समुदाय, पक्ष याच्या योगानें पक्ष्याला उडता यतें २ पखातील एक पीस ३ पधरवडा, महिन्यातील १५ दिवस, पक्ष महिन्याचा एक अर्ध ४ बाजू, **पक्ष** ५ वर्ग, समुदाय, सव (सप्तमी विभक्तीत उपयोग) 'म्या उखाणा घातला तो पक्ष्याचे पखीं नाहीं' [स पक्ष, प्रा पख, हिं पख, फ्रेंजि पक] **०फुटणें**–१ वयात येणें, मोठा होणें, २ उड्डन जाणें, पळणें ३ (ल) लबाडी करण्यात तरवेज होणें **०चक्षी**–स्त्री एक जातीचा पोपट याच्या मानेच्या वरचा भाग व पखाचा कांहीं भाग लालसर असतो याला रामनगरी असेंहि नाव आहे **०बाळी, पंखेबाळी**–स्त्री स्त्रियाच्या कानातील एक दागिना **०मांजर**–न (व) घुबडाच्या जातीचा एक लहान पक्षी **०शूल**–पु डाव्या बरगडींत उठणारा शूळ [स पक्ष+शूल] **पंखडी, पंखाड**–स्त्रीन (निंदार्थी) पक्ष्याचा पख

पखें—पु (गो) कैस विचरण्याच्या पद्धतींतील एक प्रकार, बाजूस झुबके काढणें, कुटरी [स पक्ष, म पख]

पंख—पु (गो) साखरेंत पाणी घालून आटवून करतात तो साखरेचा पाक पक पहा

पखचें—क्रि (गो) तोड बद होऊन जखम किंवा फोड बुजत जाणें [पिकणें]

पख(खा)रडा, पखळ, पखळ(र)ण, पखाडा—पुस्त्रीपु १ अस्ताव्यस्त पडलेला पसारा २ अशा पडलेल्या वस्तू 'पखरडा पडला बदरीतळीं। फकिर रक्षित एक महाबळी।' ३ अव्यवस्था, अडगळ, ४ सडा (फळें, फुलें याचा) (क्रि० पडणें) 'पहा फुलाचि पखरण झिप्।' –केक ७६ [स प्रक्षरण किंवा स प्रक्षल्न–पक्खल्न–पखळण–भाअ १८३२]

पखरणी—स्त्री पसरण्याची विस्कळित करण्याची क्रिया

पखर(ळ)णें—उक्रि विस्कळीत करणें, पडणें सडा टाकणें पडणें पसरणें उधळणें [पखळण सिं पखिरणु]

पखवा—पु पकवा पहा [ध्व]

पखवा—पु (कर शिवण काम) चोळीचें पाखें, उभार, पुढचा भाग 'पाठीच्या निंपट पखवा असावा' [स पक्ष, म पख, हिं पखवा]

पखवाज—पु (वाद्य) एक वाद्य, मृदग, तबला खेर, साग इ० लाकडाचा सुमारें सवा हात लाबीचा व १५ इच व्यासाचा गोल तुकडा आरपार पोखरलेला असतो दोन्ही तोडाशीं याचा व्यास मध्यापेक्षा सुमारें तीन इचानीं कमी असतो तोंडें कातडयानें मढविलेलीं असतात एका तोडाचा मध्यभाग शाईनें मढविलेला असतो व तुसऱ्या बाजूस वादनाच्या वेळी कणकेचा गोळा लिंपतात दोन्ही तोडाच्या काठावर बसविलेल्या गजऱ्यामधून वादी ओढून त्यात लाकडी गट्टे बसविलेले असतात गायन, कीर्तन, भजन वगैरेच्या तालाच्या साथीस याचा उपयोग करतात [पख+वाजणें, स पक्षवाद्य? हिं पखावज] **पखवाजची–जी**–वि पखवाज वाजविणारा [हि पखावजी]

पखा—पु पखा अर्थ ८ व पखबाळी पहा

पंखा—पु कानातील एक दागिना यास झुबे असतात –थोमारो २ ३४७

पंखा—पु १ वारा घेण्याचें, घालण्याचें एक पखाच्या आकाराचें साधन, विंझणा २ चोळीचें पाखें पखवा पहा 'पखे झमकती तेजखाणी।' –वेसीस्व ९ १२९ ३ एक मोठा पतग, वावडी ४ पगडीच्या पदराचा जरतारी तुरा (हा दोन्ही कानावर खालवर असे ताठ असतात) ५ (घिसाडी धदा) घिसाडयाच्या भट्टीस हवा पुरविणारं यत्र, भाता ६ (कर) गाडीवान बसण्याची साटीजवळची घुरीवरील जागा ७ (पिंजारी धदा) कापूस पिंजण्याचे कमानीस एका बाजूस असलेली अर्धवतुळ फळी ८ पखबाळी पहा ९ (गवडी धदा) भित इ० मध्यें कमान रचताना पख्याच्या आकाराप्रमाणें बसविलेल्या विटा १० छापण्याच्या यत्रावरील छापून आलेला एक एक कागद व्यवस्थितपणें एका जागीं ठेवला जाण्याचें साधन [स पक्ष, म पख]

पखाटी—स्त्री (गो) झडप (पाऊसवगरे लागू नये म्हणून खिडकीला बाधतात तें) [पक्ष]

पंखाडा तिकीट–रेशमाची एक जात –मुद्रा ९५

पखाणभेद—पु (प्र) पाषाणभेद पहा [हिं पखान=पाषाण]

पखाल—स्त्री १ पाणी आणण्या–नेण्याची, बैलाच्या पाठी वरून वाहून नेण्याची कातडी मोठी पडशी, पिशवी २ मोट ३ (ल) ढेरपोट, दोंदील [स पयस्+खल=चामडें, चामडयाची पिशवी, हिं सिं पखाल] **पखालची–जी, पखाल्या**–वि १ पखाल वाहणारा २ पखाल वाहणाऱ्या बैलाला हाकलणारा **०पार्वती**–स्त्री ढेरपोटी स्त्री

पखाळ(ल)णी–णें, पखाळपुजा—पाखळणी पहा

पखिलेया पखिल्या—वि पक्ष्याच्या जातीचा 'येतु केया दिनाचा सागणेकरु। जो का सागे रात्रींचा प्राहारु। तो पखिलेया सादु घाली गभेरु। पाखे फापुडोनी।' –ज्ञिपु २ ४६, १२१

प(प)खी, पंखिल, पंखेरू—स्त्री (काव्य) पक्षी, पाखरू 'पखिया मधें मयोरु।' –ज्ञिपु १ १ १२४ [स पक्षी]

पंखी—स्त्री पिसापासून तयार केलेलें एक प्रकारचें कापड, वस्तु [पख]

पंखेबाळी—पखबाळी पहा

पख्या—पु उडणारी खार [पक्ष]

पग—न १ पाय, पाद 'पग पाहून मोर झुरे।' २ पाऊल, पावलाची खूण ३ (ल) पाया, मूलाधार, मर्मांश, मूलतत्त्व (शास्त्र, कला इ०चें) 'हा बारा वर्ष हिशोब शिकतो आहे पण हिशोबाचें पग अजून याचे मनात आले नाहीं' ४ बुद्धिबळाच्या किंवा सोगट्याच्या पटातील घर, चौकट, मोहऱ्याच्या गतीत येणारी घराची सर्व भोळ ५ (खा)(सोनारी धंदा) शेगडीतील विस्तवाच्या भोंवतीं चार बाजूस ज्या चार विटा ठेविलेल्या असतात त्या प्रत्येकी [स पद, हि पग] **पगीं धरणें**–बोलण्यात, शब्दात पकडणें **पगी सापडणें**–बोलण्यात, शब्दात सापडणें पगदस्ती धरणें–सापडणें पहा **०दस्त–स्ती**–वि १ (बुद्धिबळाचा खेळ) एकदा एका घरात दिलेलें बुद्धिबळ पुन्हा मागें न घेता खेळणें –वि (ल) अढळ अचल, न बदलणारा (निश्चय, वचन, माणूस) २ सावध दरदर्शी सहजासहजीं न फसणारा, अडकणारा (भाषण इ०मध्यें), दुसऱ्याला बोलण्यात पकडणारा, पगीं धरणारा **०दस्ती–दस्तीं धरणे–आणणें**–दुसऱ्याला भाषणात पकडणें **०दस्ती सांपडणें**–भाषण वगैरेंत स्वत अडकलें जाणें

पग—पु (कर) बाजू, कड, पक्ष 'याच्या पगन तो बोलतो' [स पक्ष]

पंगड—न (गो) पक्ष, तट (गावातील, लोकातील) [स पक्ति, म पगत]

पगडडाव—पु सोंगट्याचा एक खेळ [पगडा=एक दान+डाव]

पगडा—पु १ फाशावरील एक सख्या, चिन्ह, टिंब २ (ल) पाऊल, शिरकाव, प्रवेश 'चार पेमे पदरीं असल्यावाचून व्यवहारात पगडा पडत नाहीं' ३ पायडा, प्रघात 'अलीकडे यानें आमचे घरीं येण्याजाण्याचा पगडा घातला आहे' ४ प्राबल्य ५ वर्चस्व, सत्ता, दाब (क्रि० घालणें, पडणें, पाडणें, बसविणें इ०) 'त्या पडिताचा राजाजवळ पगडा चागला पडला' [स पद] **०पाडणे**–श्रेष्ठता स्थापणें 'पगडा पाडीन जगीं शरटकें करिन चूर्ण त्या दगडा।'–मोकर्ण २७ २४ **०बसणें–बसविणें**–(सोगट्याच्या खेळात) कांहीं विवक्षित दान पटलें म्हणजे एक नरद पटावर बसविण्याचा हक्क मिळतो पगडे बसले म्हणजे विरुद्ध पक्षावर आपला जोर अधिक चालतो या वरून) छाप पडणें, पाडणें, प्रतिष्ठा मिळविणें 'इग्रजीसारख्या प्रबल परभाषेचा मराठीवर अगदीं पगडा बसून तिचें स्वत्व नष्ट होण्याच्या बेतात आहे'–नि ६

पगडी—स्त्री १ लहान पागोटें, विशेषत लहानासाठीं पागोट्याप्रमाणें शिवलेलें शिरोभूषण, टोपी २ (डोलाचे भाषणात) पागोटें, शिरोभूषण [हिं] **म्हo** शीर सलामत तर पगडया पचीस **०उतरणे**–अपमान करणें **०घेणें**–विद्यादि गुणानीं एखाद्याहून वरचढ होणें **०फिरविणें**–१ करार, वचन, शब्द न पाळणें, मत, मन बदलणें अश्लाघ्य मार्गाकडे वळणें २ रागानें एखाद्याच्या अगावर येणें, सामोपचार सोडून विरोध करणें **०फेकणें**–झोकानें पागोटें चढविणें **०फेकून जाणें**–पगडी फिरविणें अर्थ २ पहा, फेरपगडी करणें **०बाधणे**–सन्मान करणें 'तो श्रीकृष्ण गडी तुम्हासि पगडी बाधी, मला लुगडी।' –आसु ६ **पगडबंद–ध**–पु पागोटीं बाधण्याचा धदा करणारा माणूस **पगडबंदकी**–स्त्री पगडबदाचा धदा, पागोटीं बाधून देऊन उपजीविका करणें **पगडबंदी**–स्त्री १ पगडबदकी २ पागोटें बाधण्याची मजूरी **पगडीभाई**–वि एकमेकाची पगडी एकमेकानीं घालून झालेले मित्र (परस्पर पगडया बदलण्यानें बधुत्व स्वीकारल्यासारखें होतें ही एक इमानाची शपथ असे) 'हिंदुस्थानातील स्वधर्म कीं, पगडीभाई झाल्यावर पोटचें द्यावें पण पाठचे देऊं नये त्यास रक्षावें'–भाव ५ **०वाला**–वि पगडी घालणारा (ब्राह्मण) 'कोकणचा पगडीवाला।' –सग्राममगीतें २८

पंगत—स्त्री पक्ति अर्थ १ ते ४ पहा [स पक्ति] **०माडणें**–पाट-रागोळ्या करणें, पानें माडणें, भोजनाच्या पक्तीची तयारी करणें **०वाजविणें**–पगत (विशेषत लग्नातील मडळी) जेवावयास बसली असता वाजत्री वाजविणें **०वाढणें**–सर्व पगतीस जेवणाचे पदार्थ वाढणें, पक्तींत वाढण्याचें काम करणें **०साधणें**–जेवणाची वेळ साधणें **पगतीस घेणें**–१ आपल्या बरोबर जेवावयास घेणे २ रोटीव्यवहार करणें, स्नेहसबध ठेवणें **पंगतीस चुकणें**–(उशीर झाल्यामुळे) पक्तींतील आपली जागा गमावणें, पगत बसण्याच्या वेळेला न येणें **म्हo** पक्तीस चुकला तो जेवायाला मुकला **पंगतीस बसणें**–१ बरोबर भोजनास व इतर वेळीं एकत्र बसणें २ समसमान होणें, एकाच माळेंत ओंवलें जाणें

पगर—पु (प्र) प्रदर पहा याचे ताबडा व पाढरा असे दोन भेद आहेत (क्रि० लागणें)

पगरा—पु महार लोकाच्या कानातील एक दागिना [स प्रग्रह?]

पगाना—पु (विणकाम) वशारनास जोडण्याकरिता जे काहीं तार राखून ठेवतात व आसावर गुडाळतात ते [हिं पगा=दोर?]

पगार—पु (नाविक) एक प्रकारची होडी ही साध्या होडीपेक्षा चागली असून हिला उलाडीची जरूर नसते ही कमी हलते

पगार—पु मुशाहिरा, वेतन, तनखा, पेशाच्या रूपात नोकरीबद्दल मिळालेला मोबदला [पोर्तु पागा=वेतन, गो पगार] **०पत्रक**–न तनखापत्रक, ज्यावर लिहिल्याप्रमाणें पगार देऊन सही घेण्यात येते ती वही **बैठा पगार**–पु चाकरी न करता, घर बसल्या मिळणारा पगार

पंगारा—पु (व) पम्मारा, व्याप 'कागदाचा पगारा घालून ठेविला'

प(पं)गिस्त-त—वि १ लगडा, पाय तुटलेला २ (ल) पराधीन, ओशाळा, ताबेदार, परतत्र 'रसनापगिस्त नाहीं होणें। आहारू सेवणें निजबोधें।'–एभा ८ २८ [पगु किंवा पग=पाय] **पंगिस्तता**–स्त्री १ पराधीनता २ गरज, जरूर 'माझें भजन करिता। न पडे ज्ञानाची पगिस्तता।' –एभा ११ ६५७

पंगु-गू—वि १ पागळा, लगडा, पाय गेलेला, विकळ, व्यग २ विकृत, व्यग अवयवाचा, एखाद्या अवयवात खोड असलेला 'हा डोळ्यानें पगू–तो हातानें पगू' ३ (ल) दरिद्री, मित्ररहित असहाय, साधनविरहित, निराधार, असमर्थ 'धान्यावाचून दुनिया पगू' [स, फ्रेंजि पगो] **०वात**–पु एक प्रकारचा अर्धागवायु, पक्षघात यानें माणसाचे पाय जातात **पंगुळ वेल**–स्त्री (झाडावर चढणारी) एक वेल

पगेरा—पु पागारा पहा (कु) पग्यागे

पंगोजी—स्त्री नारळाची खव मेथात घालून भज्याप्रमाणे तयार करतात तें पक्वान्न –गृशि १ ४५०

पग्गळ—क्रिवि (कर) तब्बल, भरपूर, पुष्कळ पघळ पहा 'जपानी माजरपाटाचा पन्हा पग्गळ तीन हात आहे' [पघळ पुष्कळ]

पग्या—पुस्त्री (सोनारी धदा) सोन्याची लगड पाडण्यासाठीं, सोन्याचा रस ओतण्यासाठीं जाड लाबट पन्हाळ व तितकाच मागें दाडा असलेली एक लोखडी पळी पघा पडघणी पहा [पघा]

पघर्णे—सक्रि (अशिष्ट) पाहणें बघणे [स पश्य]

पंघर्णे—न डुलकी, पेंग (क्रि० घेणें, देणें, खाणें, मारणें) –अक्रि पेंगणें, डुकली घेणें

पघळ—वि १ ऐसपैस, भरपूर, विस्तीर्ण क्षेत्रफळाचा, अवाढव्य, अघळपघळ 'आकाश जेर्णे पघळ। पवन जयानें चपळ। जयाचेनि अनळ। दाहक पै तो।' –सिस १ २२ २ (ल) विस्तृत, पाल्हाळीक (भाषण) –क्रिवि ऐसपैस, मोकळेपणें 'पघळ बसा–माडा' [पघळणें]

पघळणें—अक्रि १ विरघळणें पाघळणें, पातळ द्रव होणें, वितळणें २ (ल) दयार्द्र होणें, कळवळा येणें, द्रवणें ३ विस्तृत, मोठा, सैल होणें, पसरणें, वाढणें (घट्ट जोडा) 'तयाही तळीं पघळे। वेल पालवु।' –ज्ञा १५ १४५ –उक्रि (राजा) (धान्य, चिरगट इ०) जमीनीवर पसरणें, ऐसपैस माडणें [स प्रगलनम्] **पघळणी**–स्त्री पघळण्याची क्रिया, विरघळणें, वितळणें

पघा—पु साचा, मूस (धातूचा रस ओतण्याची), लगड होण्यासाठीं ज्यात धातूचा रस ओततात तें साधन [स प्र+गल्]

पच—वि हा शब्द स्वतत्र न येता समासात उत्तरपदीं शिज विणारा, पिकविणारा, शिजणारा, पिकणारा, याअर्थी येता जसें–सुखपच=सहज शिजणारा दु खपच=शिजायला कठिण [स पच्]

पच—पु अव १ वादग्रस्त बाबींत निवाडा देणार, लवाद, पचायतींतील एक किंवा सर्व व्यक्ती यात बहुधा पाच माणसें असतात पचाचे दोन प्रकार आहेत –न्यायपच (ज्युरी) आणि व्यवस्था पच (ट्रस्टी) २ उभयपक्षानी मान्य केलेला लवाद [स पच=पाच] **०कमेटी**–स्त्री (ना) पच, लवाद, व्यवस्थापक मडळ, कार्यकारी मडळ, पचाची सभा [पच+इ कमिटी] **०कयास**–पु पचानीं केलेला अदाज, निकाल निवाडा **०नामा**–पु पचाच्या समोर केलेल्या तपासाचें नोदपत्रक **०मत**–न पचाचा निकाल, त्याचें म्हणणें **०सभा**–स्त्री लवाद, पचाची बैठक, ज्यूरी **पंचाई(य)त**–स्त्री १ पच २ पचामार्फत केलेली चवकशी 'पचायतींत ठरेल असें उभयतानीं वर्तावें' ३ भाडण्याचें कारण, कज्जा, खटला ४ पचानी निकाल देण्याजोगा खटला 'आम्ही ही पचाईत घेऊन त्या पचाकडे गेलो' ५ पचाचा निर्णय, निकाल, न्याय 'आता मतानीं करावी पचाईत। कोण हा फजितखोर येथें।' –तुगा १२१८ ६ (ल) उठाठेव, अनावश्यक चवकशी, सार्वजनिक चर्चा (क्रि० करणें) ७ अडचण, गोधळ, सकट 'जाण्यायेण्याची पचाईत' 'नुसत्या अटकळीहि बाधण्यास मोठमोठ्या इतिहासवेत्त्यासुद्धा पचाईत पडते' –नि १ ८ ददात, दुर्भिक्ष 'त्याचे घरीं अन्नाची पचाईत आहे' ९ चिन्ता, नामाडी १० निष्कारण वादविवाद, प्रतिकार (क्रि० माडणें, लावणें, घालणें) ११ भाडण, तटा, तकार, झगडा (क्रि० सागणें) १२ पचाची सभा, बैठक, पचमडळ [हिं पचायत] **पचाईतदार**–वि १ पचातील इसम, पच २ पचाईत करण्याविषयीं कुशल **पंचाईतनामा**–पु पचाचा लेखी निकाल, निर्णय [पचाईत+फा नामा] **पचाईतमत**–न पचानीं दिलेला निकाल

पच—वि पाच, ५ सख्या [स] **०उपप्राण**–पुअव पाच वायु –नाग=शिंक येणारा वायु, कूर्म=जाभई येणारा, कृकल=ढेकर

येणारा, देवदत्त=उचकी येणारा व धनजय=सर्व शरीरात राहून तें पुष्ट करणारा व मनुष्य मेल्यावर त्याचें प्रेत फुगविणारा वायु नाग कूर्म कृकल देवदत्त । पाचवा धनजय जाण तथ । ' –एभा १३ ३२० **०कन्या**–स्त्रीअ पाच सुविख्यात पतिव्रता स्त्रिया, अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा आणि मदादरी **०कर्म**–नअव शरीराचीं मुख्य पाच कामें–ओकणें, रक्तस्राव होणा, मलोत्सर्ग, मूत्रोत्सर्ग, नाक शिंकरणें इ० किंवा गतीचे पुढील पाच प्रकार – उत्क्षेपण (वर करणें), अपक्षेपण (खालीं करणें), आकुंचन (आखडणें), प्रसारण (पसरणें) व गमन (जाणें) **०कर्मेंद्रिय**–हात, पाय, वाणी, शिश्न व गुद कर्मेंद्रिय पहा **०कल्याण–णी**–वि १ गुडघ्यापर्यंत पांढरे पाय व तोंडावर पांढरा पट्टा असलेला (घोडा) हा शुभ असतो –अश्व १ ९० ' पंच कल्याणी घोडा अबलख । ' ३ (उप) सर्व अवयव विकृत असलेला (माणूस) ३ (उप) भाड्याचें तट्टू, घोडा (याला दोन्ही टाचांनीं, दोन्हीं मुठींनीं व दाढ्यानें मारून किंवा तोंडानें चकचकू करून चालवावा लागतें म्हणून) ४ (उप) ज्याच्या नाकाला निरंतर शेंबूड असून तो वारंवार मणगटानें काढून टिरीस पुसत असणारा मुलगा (पोर) **०काजय**–स्त्री (गो) पंचखाद्य पहा **०कृष्ण**–पुअव (१) महानुभाव संप्रदायातील ५ कृष्ण–कृष्णचक्रवर्ती, मातापूर येथील दत्त, ऋद्धिपूरचा गुंडम राउळ, द्वारावतीचा व प्रतिष्ठानचा चांग देव राउळ –चक्रधर सि सूत्रें पृष्ठ २१ (२) हंस, दत्त, कृष्ण, प्रशांत व चक्रधर –ज्ञाको (म) ७७ **०कैणें**–न मसाल्यातील मिरी, मोहरी जिरें हिंग, दगडफूल इ० पदार्थ **०कैण्याचें दुकान**–न छोटसें किराण्याचें दुकान **०केदार**–पुअव केदार, ममद, तुंग, रुद्र, गोपेश्वर **०कोटी**–स्त्री उत्तर हिंदुस्थानातील शकरांचें तीर्थक्षेत्र **०कोण**–पु पांच कोनांची एक आकृति –वि पांच कोनांची **०कोश–ष**–पुअव अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय अशी देहाचीं पांच आवरणें या कोशाचा त्रिदेहार्शी पुढीलप्रमाणें समन्वय करतात–अन्नमयाचा स्थूलदेहार्शी, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, याचा सूक्ष्म किंवा लिंगदेहार्शी व आनंदमयाचा कारणदेहार्शी **०कोशी**–स्त्री १ चार, पांच कोसाच्या आतील गांवें, एखाद्या क्षेत्राच्या भोंवतालची पांचकोस जमीन ' पुरलें दशासी भरलें शीगेमी । अवघी पंचक्रोशी दुमदुमीत । ' –तुगा २६१० ३ (ल) या गांवातील जोशाची वृत्ति ४ पंचक्रोशी यात्रा पहा **०क्रोशी यात्रा**–स्त्री क्षेत्राची (विशेषत काशी क्षेत्राच्या भोंवतालच्या पांच कोसातील देवस्थानांना प्रदक्षिणा, तीर्थाची यात्रा **०खंडे**–नअव आशिया, यूरोप, अमेरिका, आफ्रिका, ओशियानिया **०खाज–जें–खाद्य**–नपुन १ ख या अक्षरानें प्रारंभ होणारे खाण्यायोग्य असे पांच पदार्थ (खारीक, खोबरें, खसखस (किंवा खवा) खिसमिस व खडी साखर) –एभा १० ४९२ ' पूर्ण मोदक पंचखाजा । तूं वन्हाडी आधीं । ' –वेसीस्व ३ २ (गो) नारळाचा खव, गूळ, चण्याची डाळ इ० पांच जिन्नसांचा देवाला दाखवावयाचा नैवेद्य ३ (कों) तांदूळ किंवा गहू, काजळ, कुंकू, उडदाची डाळ व खोबरें याचा भूतपिशाचांना द्यावयाचा बळी, या पांच बाणजिनसा **०गंगा**–स्त्री १ महाबळेश्वरातील एक तीर्थ येथें कृष्णा, वेणा, कोयना, गायत्री (सरस्वती) व सावित्री याचा उगम आहे २ काशी क्षेत्रातील एक तीर्थ 'गंगा भारति सूर्यसुनु किरणा बा धूतपापा तसे। पांची एकवटोनि तीर्थे निपजे ते पंच-गंगा असें । ' –नरहरी, गंगारत्नमाला १५७ (नवनीत पृ ४३३) ३ पंचधारा पहा (क्रि० वाहणें) **०गति**–स्त्री घोड्याच्या पांच चाली–भरपट्टा किंवा चैवड चाल, तुरकी किंवा गाम चाल, दुडकी, बाजी, आणि चौक चाल यांचीं संस्कृत नांवें अनुक्रमें -आस्कंदित, वौरितक, रेचित, वल्गित, प्लुत **०गद्य**–न गाईपासून निघालेलें, काढलेलें पांच पदार्थ दूध, दहीं, तूप, गोमूत्र, शेण यांचें मिश्रण (याचा धार्मिक शुद्धिकार्याकडे उपयोग करतात) **०गोदानें**–नअव पापधेनु, उत्क्रांतिधेनु, वैतरणी, ऋणधेनु, कामधेनु हीं पंचगोदानें और्ध्वदेहिक कर्मांत करतात **०गौड**–पु ब्राह्मणांतील पांच पोट जाती–(अ) गौड, कनोज (कान्यकुब्ज), मैथिल, मिश्र व गुर्जर, किंवा सारस्वत, कान्यकुब्ज, गौड, उत्कल आणि मैथिल **०ग्रंथ**–पुअव यजुर्वेदाचे पांच ग्रंथ–संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, पदें आणि क्रम **०ग्रही**–स्त्री एका राशीत पांच ग्रहांची युति [पंच+ग्रह] **०तत्त्वें**–नअव पंचमहाभूतें पहा **०तन्मात्रा**–स्त्रीअव पंचमहाभूतांची मूलतत्त्वें, गंध रस, रूप, स्पर्श, शब्द हे गुण 'प्रकृति पुरुष महत्तत्त्व । पंच, तन्मात्रा सूक्ष्मभाव । '–एभा १९ १६८ **०तीर्थ**–नअव हरिद्वार किंवा त्र्यंबकेश्वर येथील गंगाद्वार, कुशावर्त, बिल्वक, नीलपर्वत आणि कनखल हीं पांच तीर्थे **०दंती**–वि पांच दांत असलेला (घोडा), सप्तदंती व अशुभलक्षण पहा **०दाळी**–स्त्रीअव तूर, हरभरा, मूग, उडीद व वाटाणा या पांच धान्याच्या डाळी **०देवी**–स्त्रीअव दुर्गा, पार्वती, सावित्री, सरस्वती व राधिका **०द्रविड**–पुअव ब्राह्मणांतील पांच पोटजाती–तैलंग, द्राविड, कर्नाटकी, महाराष्ट्रीय व कोंकणी, किंवा तैलंगी, द्राविड, महाराष्ट्रीय, कर्नाटकी व गुर्जर **०द्रयी**–स्त्री १ दक्षिणा द्यावयाच्या रकमेचे (ती कमी करणें झाल्यास) पांच भाग करून त्यातील दोन किंवा तीन ठेवून बाकीचे वाटणें २ अशा रीतीनें शेत, काम, रक्कम, वस्तु इ०ची वाटणी करणें **०धान्ये**–नअव हवन करण्यास योग्य अशीं पांच धान्यें–गहू जव, तांदूळ, तीळ व मूग महादेवाला यांची लाखोली वाहतात **०धान्याचा कांदा**–पु हा धणे, वाळा, सुंठ, नागरमोथा व दालचिनी याचा करतात **०धार**–स्त्री १ जेवताना तूप पडलें न पडलें इतकें कमी वाढणें, तुपाच्या भांड्यांत पांच बोटें बुडवून अन्नावर शिंपडणें २ झाडास पाणी घालण्याची पांच

धारांची झारी 'जगजीवनाचिया आवडी। पचधार करी वरी पडी।' –ऋ ७३ **०धारा**–स्त्री (विनोदानें) तिखट पदार्थ खाल्ला असता किंवा नाकात गेला असता दोन डोळे, दोन नाक पुडया व तोंड यातून वाहणाऱ्या पाण्याच्या पाच धारा **०धारें**–न देवावर अभिषेक करावयाचें पाच भोंकांचें पात्र [पाच+धारा] **०नख–नखी**–वि १ पाच नखें असलेला (मनुष्य, माकड, वाघ) २ ज्यांचें मास खाण्यास योग्य मानिलें आहे असे पाच नखें असणारे सायाळ, घोरपड, गेंडा, कासव, ससा इ० प्राणी पचपच नखा भक्ष्या।' –भक्तिकाव्य ६ १३१ ३ छातीवर, खुरावर पाच उभ्या रेषा असणारा (घोडा) हें अशुभलक्षण होय –अश्वप १ ९५ ४ ज्याच्या चार पायांपैकीं कोणत्याहि एका पायाला फाटा फुटल्यासारखी आकृति असते असा (घोडा) –अश्वप १ १८ **०नवटे**–पुअव (राजा कु) ससारादिकांचा अनेकांनीं मिळून अनेक प्रकारचा केलेला नाश, (एखाद्या संस्थेत, मडळात झालेली) फाटाफूट, विघाड (क्रि० करणें) २ गोंधळ, घालमेल, अडचण [पच+नव] **०पक्कान्न**–नअव १ लाडू, पुरणपोळी इ० पाच उची मिष्टान्नें २ भारी, उची खाद्यपदार्थ, जेवण **०पंचदश,काल**–पु सूर्योदयापूर्वी पाच घटिकाचा काळ, अगदीं पहाट 'पंच पच उष कालीं रविचक्र निघोआलें।' –होला १७ **०पदी**–स्त्री ठेवापुढें नित्य नियमानें पाच पदें, अभग भक्तगण म्हणतात ती 'पचपदी राम कलिसंकीर्तन।' –सप्र २१ ३६ **०पर्व**–वि कोणत्याहि एका पायास फरगडयाची आकृति असणारा (घोडा) –अश्वप १ १०२ १०२ **०पल्लव**–पुअव आबा, पिंपळ, पिंपरी, वड व उबर या किंवा इतर पाच वृक्षाचे डहाळ (किंवा पानें) स्मार्त याज्ञिकांत हे कलशामध्यें घालतात 'पचपल्लव घालोनि आत। आणि अशोकें कलें वेष्टित। नरनारी मिळाल्या समस्त। लग्नमोहळिया कारणें।' –ज ५६ १४ **०पाखंड**–न जैन, बौद्ध, चार्वाक इ० पाच मुख्य प्रकारचीं अवैदिक मतें, सप्रदाय **०पाखंडी**–वि वरील पाखड मतापैकीं कोणत्याहि मताचा अनुयायी **०पात्र–पात्री**–नस्त्री पाणी पिण्याचें किंवा इतर उपयोगाचें नळयाच्या आकाराचें मोठें भाडें **०पाळें**–न लाकडाचें, किंवा धातूचें पाच वाटया अथवा खण असलेलें पात्र हळद, कुकु, इ० पूजासाहित्य ठेवण्याच्या उपयोगी, किंवा फोडणीचें सामान ठेवण्याच्या उपयोगी पात्र (गो) पचफळें **०पुरुषार्थ**–पु धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (सलोकता, समीपता, सरूपता सायुज्यता) व परमप्रेमरूपा–परानुरक्ति–पराभक्ति हें पाच पुरुषार्थ 'जैसा ज्यासी भावार्थ। तैसा पुरवी मनोरथ। पढिये पचपुरुषार्थ। तो हरि नादत वेकुंठीं।' –एभा १४ २७० **०प्रमाणें**–नअव शब्दप्रमाण, आप्तवाक्यप्रमाण, अनुमानप्रमाण, उपमानप्रमाण व प्रत्यक्षप्रमाण **०प्रयाग**–पुअव नदप्रयाग, स्कदप्रयाग, रुद्रप्रयाग, देवेंद्रप्रयाग व कणप्रयाग हे पाच प्रयाग **०प्रलय**–पु निद्राप्रलय, मरणप्रलय, ब्रह्म्याचा निद्राप्रलय, ब्रह्म्याचा मरणप्रलय, व विवकप्रलय **०प्रवर**–पुअव ब्राह्मणात कांहीं पचप्रवरी ब्राह्मण आहेत त्यांचे पाच प्रवर असे–भार्गव, च्यवन, आप्नवान, और्व व जामदग्न्य प्रवर पहा **०प्राण**–पु १ प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान हे पाच प्राण प्राण्याच्या आयुष्यास कारणीभूत आहेत यांचीं स्थानें आणि कार्यें भिन्न भिन्न आहेत (क्रि० ओढणें, आकर्षणें, सोडणें, टाकणें लागणें) 'देह त्यागुन पचप्राणीं। गमन केलें तात्काळीं।' –मुआदि २८ २४ २ (ल) अतिशय आवडती, प्रियकर वस्तु 'तो पचप्राण धन्याचा। –सग्रामगीतें ११९ **(एखाद्यावर) पंच प्राण ओवाळणें–पंचप्राणांची आरती करणें**–दुसऱ्या करिता सर्वस्व, प्राणहि देणें, सर्व भावें करून आरती ओवाळणें, खरी, उत्कटभक्ति किंवा प्रेम दाखविणें पच प्राणाची आरती। मुक्ताबाई ओवाळती।' **०प्राणाहु(व)ती**–स्त्री पाच प्राणाना द्याव याच्या लहान लहान आहुती किंवा घास या त्रैवर्णिकांनीं भोजनाच्या आरंभीं द्यावयाच्या असतात पाच आहुती घणें म्हणजे घासभर, ओर्डेसें खाणें (क्रि० घेणें) [पच+प्राण+आहुति] **०बदरी**–स्त्रीअव योग, राज, आदि, वृद्ध, ध्यान या सर्व बदरी बदरी नारायणाच्याच रस्त्यावर आहेत **०बाण**–पु (काव्य) मदन, कामदेव मदनाच्या पाच बाणासाठीं बाण शब्द पहा **०बेऊळी**–स्त्री पाच नाण्याची इगळी –मनको **०बेळी**–स्त्री बोंबिल, कुट इ० विक्रीकरिता एकत्र मिसळलेले लहान मासे **०भद्र**–वि सर्व शरीर पिवळें असून पाय आणि तोंड मात्र श्वेतवर्ण असणारा (घोडा) –अश्वप १ २१ **०भूतातीत**–वि १ पचभूतापासून अलिप्त, सुटलेला (मुक्त मनुष्य, लिंगदेह) २ निरवयव, निराकार (ईश्वर) **०भू(भौ)तिक**–वि पाच तत्त्वांनीं युक्त, जड, मूर्त, सगुण **०भूतें**–नअव पचमहाभूतें पहा **०भे(मे)ळ**–पुस्त्री पचमिसळ पहा अनेक पदार्थांचें मिश्रण –वि पाच प्रकार एकत्र केलेलें 'मोहोरा पचमेळ वरहुकूम पत्र पुरदर' –बाडसमा ३ ८३ **०मघा**–स्त्रीअव १ मघा नक्षत्रात सूर्य आल्यानतरचे पाच दिवस २ मघापासून पुढचीं पाच सूर्यसक्रमणाचीं नक्षत्रें **०महाकाव्यें**–नअव रघुवश, कुमारसभव, माघ किरात, नैषध हीं पाच मोठीं सस्कृत काव्यें **०महातत्त्वांचीं देवस्थानें**–१ पृथ्वी=काचीवरम (कांची स्टेशन) आप–जबुकेश्वर (श्रीरगम् स्टेशनपासून १२ मैल) तेज=अरुणाचल (एम् एस् एम् रलवच्या मलय स्टेशन नजीक) वायु=कालहस्ती (वरील रलवच्या रणीगुटा स्टेशनपासून गुडुर रस्त्यावर) आकाश–चिदाबरम् (चेंगलपट रस्त्यावर) **०महापातकें**–नअव ब्रह्महत्या, मद्यपान, सुवर्णचौर्य, मात्रागमन किंवा गुरुस्त्रीसभोग व वरील चार महापातक्याची सगत **०महापातकी**–वि वरील महापातकें करणारा. **०महाभूतें**–नअव पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश हीं पाच

गध, रस, रूप, स्पर्श व शब्द हीं यांचीं अनुक्रमें सूक्ष्मरूपें होत याना पचसूक्ष्मभूतें असें म्हणतात पचमहाभूतांचीं हीं मूलकारणें आहेत ह्यावरून जगदुत्पत्तिविषयक ग्रथातून पचभूत व पचतन्मात्रा अशा सज्ञा ज्या येतात त्याचा अर्थ पचमहा(सूक्ष्म)भूतें असाच होय तन्मात्र पहा **०महायज्ञ, पंचयज्ञ**–पुअव ब्रह्मयज्ञ(वेदाध्ययन), पितृयज्ञ (तर्पण), देवयज्ञ (होम, वैश्वदेव), भूतयज्ञ (बलि), मनुष्ययज्ञ (अतिथिसतर्पण) भोजनाच्यापूर्वी ब्राह्मणानें नित्य करावयाचे हे पाच यज्ञ आह्निकापैकी होत **०महासरोवरें**–नअव बिंदुसरोवर (सिद्धपूर–मातृगया), नारायणसरोवर (कच्छप्रातीं माडवी), मानस सरोवर (हिमालयामध्यें उत्तरेस), पुष्कर (अजमीर), पपासरोवर (एम् एम् एस् रेलवच्या हासपेट स्टशननजीक) **०महासागर**–पुअव उत्तर, दक्षिण, हिंदी, पॅसिफिक व अटलांटिक महासागर **०माता**–स्त्रीअव स्वमाता, सास, थोरली भावजय, गुरुपत्नी व राजपत्नी **०मिसळ-मेळ**–पुस्त्री १ पाच डाळींचे केलेले कालवण, आमटी २ पाचसहा प्रकारच्या डाळी किंवा धान्यें यांचें मिश्रण ३ (ल) एका जातीच्या पोटभेदातील झालेल्या मिश्रविवाहाची सतति, वृद्धि, जात, कोण त्याहि वेगवेगळ्या जातीच्या सकरापासून झालेली जात, सकरजात ४ भिन्न भिन्न पाच जातींतील लोकाचा समाज ५ (ल) निरनिराळ्या जातींचा एकत्र जुळलेला समाज –वि मिश्र, भेसळीचें 'हे तादूळ पचमिसळ आहेत' **०मुख**–पु १ शकर 'चतुर्मुख पचमुख। वगे षण्मुख पातला।' –एभा ६ २५ २ सिंह **०मुखी**–वि १ उरावर भोंवरा असून त्यात पाच डोळे असणारा (घोडा) –मसाप २ ५५ २ पाच तोंडाचा (मारुती, महादेव, स्द्राक्ष) **०मुद्रा**–स्त्रीअव (योग) भूचरी, खेचरी, चाचरी, अगोचरी आणि अलक्ष अशा पाच मुद्रा आहेत 'योगी स्थिर करूनिया तेथें मन। शनै शनै साधिती पवन। पचमुद्राचें अतर्क्य विंदान। तें अभ्यासयोगें साधिती।' –स्वादि ९ ३ ६२ **०रंगी**–वि १ पाच रगाचें (रेशीम, नाडा इ०) २ धोतरा, अफू, इ० पाच कैफी पदार्थ घालून तयार केलेला (घोटा) **०रत्नीगीता**–स्त्री भगवद्गीता, विष्णुसहस्रनाम, भीष्मस्तवराज, अनुस्मृति व गर्जेंद्रमोक्ष हे पाच अध्यात्म ग्रथ **०रत्नें**–नअव सोनें, हिरा, नीळ, पाच व मोतीं किंवा सोनें, रुपें, पोवळें, मोतीं, राजावर्त (हिऱ्याची निकृष्ट जात) **०रसी**–वि १ पाच (किंवा जास्त) धातूच्या रसापासून तयार केलेली (वस्तु) २ तोफाचा एक प्रकार 'पचरशी आणि बिडी लोखडी।' –ऐपो २२५ **०राशिक-राशि**–पुस्त्री (गणित) बहुराशिक, दोन त्रैराशिकें एकत्र करून तीं थोडक्यात सोडविण्याचा प्रकार, सयुक्त प्रमाणातील चार पदापैकीं सयुक्त गुणोत्तरातील दोन पदें आणि साध्या गुणोत्तरातील एक पद हीं दिलीं असता साध्या गुणोत्तरातील दुसरें पद काढण्याची रीत **०रुखी-रूढ**–वि साधारण, सामान्य, रायवळ, अनेक प्रकारचें, जगली (लाकूड–सागवान, खैर, शिसवी इ० इमारतीस लागणाऱ्या पाच प्रकारच्या लाकडाशिवाय) **०लवणें**–नअव मीठ, बागडखार, सैंधव, बिडलोण व सचळ **०लवी**–वि (गो) पचरसी पहा **०लोह**–न तांबें, पितळ, जस्त, शिसें व लोखड यांचें मिश्रण **०वकार**–पुअव व नें आरभ होणारे व प्रत्येकास लागणारे पाच शब्द म्हणजे विद्या, वपु, वाचा, वस्त्र आणि विभव 'विद्यया वपुषा वाचा वस्त्रेण विभवेन वा। वकारै पच भिर्हीनो नरो नाप्नोति गौरवम।' **०वक्त्र-वदन**–पु महादेव 'भक्तोत्सल पचवदन। सुदर अति अधररदन।' –देप २०० याच्या पाच तोंडाचीं नावें –सद्योजात, तत्पुरुष, अघोर, वामदेव आणि ईशान **०वर्ज्यनामें**–नअव आत्मनाम, गुरुनाम, कृपणनाम, ज्येष्ठापत्यनाम व पत्निनाम या पाच नामाचा उच्चार करू नये **०विध**–वि पाच प्रकारचें **०विशी**–स्त्री १ पचवीस वर्षाचें वय २ पचवीस वस्तूचा समूह **पहिल्या पचवीशीतलें पोरगें**–तरणाबाड **०विषय**–पुअव (कर्ण, त्वचा, चक्षु, रसना, घ्राण या) पाच ज्ञानेंद्रियाचे अनुक्रमें पाच विषय –शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गध **पंचवीस**–२५ सख्या, वीस आणि पाच **०विसावा**–वि साख्य मताप्रमाणें मूल-प्रकृत्यादि जीं चोवीस तत्त्वें आहत त्यापलीकडील पचविसावा (आत्मा) 'तू परम दैवत तिहीं देवा। तू पुरुष जी पचविसावा। दिव्य तू प्रकृति भावा–। पैलीकडील।' –ज्ञा १० १५० **०शर**–पु पचबाण पहा **०सार**–न तूप, मध, तापविलेलें दूध, पिंपळी व खडीसाखर हे पदार्थ एकत्र घुसळून तयार केलेलें सार हें विषमज्वर, ह्रद्रोग, श्वास, कास व क्षय याचा नाश करतें –योर १ ३५३ **०सूत्र-सूत्री**–वि १ पाच दोऱ्याचें, धान्याचें, रेषाचें २ सारख्या लाबीच्या पाच सुतामध्यें केलेलें, बसविलेलें (शाळुकेसह बनविलेलें शिवलिंग) 'पचसूत्री दिव्य लिंग करी। मणिमय शिवसह गौरी।' **०सूना**–स्त्रीअव काडण, दळण, चूल पेटविणें, पाणी भरणें, सारवणें यापासून जीवहिंसादि घडणारे दोष 'पचसूना किल्बिषें म्हणनि। एयें वाखाणिती।' –यथादी ३ २३ **०सूक्तें**–नअव ऋग्वेद सहितेंतील पुरुषसूक्त, देवीसूक्त, सूर्यसूक्त (सौर), पर्जन्यसूक्त व श्रीसूक्त हीं पाच सूक्तें **०सूक्ष्मभूतें**–नअव पचमहाभूतें पहा **०स्कंध**–पुअव सौगताच्या अथवा बौद्धाच्या दर्शनाला अनुसरून मानवी ज्ञानाचे पाच भाग म्हणजे रूप, वेदना, विज्ञान, सज्ञा व सस्कार या शब्दाचे विषयप्रपच, ज्ञानप्रपच, आलयविज्ञान सतान, नामप्रपच आणि वासनाप्रपच ह्या अनुक्रमें पाच शब्दानीं स्पष्टीकरण केलें आहे **०स्नानें**–नअव पाच स्नानें–प्रात–सगव–माध्यान्ह–अपराण्ह–सायस्नान **०हत्यारी**–वि १ ढाल, तरवार, तीरकमान, बदूक, भाला किंवा पेशकबज या पाच हत्यारानीं

युक्त २ चार पाय व तोंड याचा शस्त्राप्रमाणें उपयोग करणारें (जनावर–सिंह, वाघ इ०) ३ (ल) हुशार, योग्य, समर्थ, सपन्न, सिद्ध असा (मनुष्य) ४ (व्यभ्यार्थी) शेंदाडशिपाई, तिसमारखान **०हत्या**–स्त्रीअव ब्रह्महत्त्या, भ्रूणहत्त्या, बालहत्त्या, गोहत्त्या व स्त्रीहत्त्या **पंचाग्नि–ग्नी**–पुअव १ चारी दिशाना चार पेटविलेले व डोक्यावरील तप्त असा सूर्य मिळून पाच अग्नी 'पचाग्नी गोराजनें। जें प्राप्त नव्हे।'–दा ५ ६ २९ २ शरीरातील पाच अग्नी ३ –वि पाच श्रौताग्नी धारण करणारा गृहस्थाश्रमी ब्राह्मण हे पाच अग्नी–दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य व आवसथ्य हे होत **–ग्नि साधन**–न चारी दिशाना चार कुंडें पेटवून दिवसभर उन्हात बसणें हा तपश्चर्येचा एक प्रकार आहे याला पचाग्निसेवन, धूम्रपान असेंहि म्हणतात 'चोहींकडे ज्वलन पेटवुनी दुपारीं। माथ्यावरी तपतसे जव सूर्य भारी। बैसोनिया मुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं। पचाग्निसाधन करी अबले विलोकी।' **पंचादुर्यी–दिवी–दुवी–देवी**–स्त्री पचद्वयी पहा [अप] **पंचादेवी**–स्त्री शेताच्या उत्पन्नाचे ५ वाट करून ज्याचे बैल असतील त्याला ३ व दुसऱ्याला (मालकाला) २ वाटे देण्याची रीत **पंचानन**–पु १ शकर २ (सामा) पाच तोंडाची किंवा बाजूची वस्तु ३ सिंह **पंचामृत**–न १ दूध, दहीं, तूप, मध आणि साखर या पाचांचें मिश्रण यानीं देवाच्या मूर्तीला स्नान घालतात 'पय दधि आणि घृत। मधु शर्करा गुड सयुक्त। मूर्ति न्हाणोनि पचामृतें। अभिषेक करिती मग तेव्हा।' २ शेंगदाणे, मिरच्या, चिंच, गूळ, खोबऱ्याचे तुकडे इ० पदार्थ एकत्र शिजवून त्यास तलाची फोडणी देऊन केलेला पदार्थ ३ एक पक्वान्न, मिष्टान्न [स] **म्ह०** १ जेवावयास पचामृत आचवावयास खारे पाणी २ पचामृत खाई त्यास देव देई **०मृत सोडणें**–(बायकी) चातुर्मासातील पहिल्या महिन्यात दूध, दुसऱ्यात दही, तिसऱ्यात तूप, चौथ्यात मध व पाचव्यात (अधिकात) साखर किंवा पाचवा (अधिक) नस ल्यास चौथ्यातच मध व साखर यानीं युक्त असे पदार्थ न खाणें **०मृतानें–पंचामृतें न्हाणणें**–पचामृताच्या पदार्थानीं देवास स्नान घालणें **पंचायतन**–न १ शिव, विष्णु, सूर्य, गणपति व देवी या पाच देवता व त्याचा समुदाय या पाच देवतापैकी प्रत्येक देव तेस प्राधान्य देऊन शिव, विष्णु, गणपति इ० चीं पाच पचायतनें मानण्याचीहि पद्धत आहे (गो) पचिष्ट २ (ल) एकचित्त असलेले पाच जण ३ पचमहाभूतांचें स्थान, शरीर 'तें अधिदैव जाणावें। पचायतनीचें।'–ज्ञा ८ ३६ **पचारती, पंचारत**–स्त्री १ तबकात पाच दिवे ठेवून आरती ओवाळणें २ आरती करिता लावलेले पाच दिवे ३ असे दिवे ठेवण्याचें पात्र **पंचाक्षरी**–वि पचाक्षरीमत्र म्हणणारा व अगातील भूतपिशाच्च काढणारा, देव ऋषी 'पचाक्षरी काढिती समध।' **०क्षरीकर्म**–न पचाक्षरीमत्र म्हणून अगातील भूत काढणें **०क्षरीमंत्र**–पु १ भूतपिशाच्च काढून टाकण्याचा पाच अक्षराचा मत्र २ ॐनम शिवाय हा मत्र **पंचास्त्र**–न पचकोण –वि पचकोणी [स] **पंचाळ**–स्त्री (विणकाम) १ पाच पचाकरिता लावलेला ताणा २ एक शिवी –वि १ फार तोडाळ, बडबड करणारी (स्त्री) **पंचीकरण**–न १ पाच महाभूतापैकीं प्रत्येकाचा कमीजास्त भाग घेऊन त्या सर्वाच्या मिश्रणानें नवा पदार्थ तयार होणें –गीर १८१ २ आकाशादि पचभूतें, त्याचे देहादिकाच्या उत्पत्तीसाठीं ईश्वरशक्तीनें झालेलें परस्पर समिश्रण तत्त्वज्ञानविषयक ग्रथ हा देह किंवा विश्व हें पचमहाभूतात्मक कसें आहे यांचें विवरण करणारा ग्रथ **पंचीकृत**–वि पाच मूलतत्त्वें एकत्र झालेली (स्थिती) **पंचेचाळ–चाळीस–ताळ–ताळीस**–वि चाळीसामध्यें पाच मिळवून झालेली सख्या, ४५ **पंचेंद्रिय**–नअव पाच इंद्रियें डोळे, कान, नाक, जिव्हा व त्वचा यांचीं कामें अनुक्रमें–पहाणें, ऐकणें, वास घेणें, चव घेणें व स्पर्श करणें **पंचोतरा**–पु १ दरमहा दरशेकडा पाच टक्के व्याजाचा दर २ शेंकडा पाच प्रमाणें द्यावयाचा कर ३ सरकारसारा वसूल करताना पाच टक्के अधिक वसूल करण्याचा हक्क ४ सरकाराकरिता शभर बिघे किंवा एकर जमीन लागवडी खालीं आणली असता पाटलाला पाच बिघे किंवा एकर सारा माफीनें द्यावयाची जमीन **पंचोतरा, पंचोतरी**–पुस्त्री गव ताच्या शभर पेंढ्या किंवा आंबे विक्रत देताना पाच अधिक देणें **पंचोपचार**–पुअव गध, पुष्प, धूप, दीप व नैवेद्य या वस्तू व त्या देवाला समर्पण करणें **पंचोपप्राण**–पुअव नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनजय हे पाच उपप्राण कूर्म अर्थ ३ पहा **पंचोपाख्यानी**–वि १ (पाच प्रकरणाच पचोपाख्यान नावाचा विष्णु शर्म्याचा नीतिपर एक ग्रथ आहे त्यावरून) अनेक कथा, सदर्भ उदाहरण, दृष्टात इ० नीं परिपूर्ण २ कल्पित, विलक्षण, अद्भुत ३ अभद्र, शिवराळ (स्त्रिया सबधीं योजितात) **पंच्याऐशी–पंच्याशी**–वि ८५ सख्या **पंच्याण्णव**–वि ९५ सख्या **पंच्याहत्तर**–वि ७५ सख्या

पचक—न (गो) १ कुडयाच्या मुळाचें एक औषध २ दारूचा एक प्रकार [पाचक]

पचक—न १ पाचाचा समुदाय २ धनिष्ठा नक्षत्राच्या उत्तरार्धापासून अश्विनीच्या पूर्वार्धापर्यंतचीं पाच नक्षत्रें हीं मरण कार्ली आल्यास निषिद्ध मानितात ३ काहीं विशिष्ट सख्या विवक्षित लग्नसख्येंत गत चाद्रतिथींची सख्या मिळवून त्या बरजेला नवानीं भागावें व १,२,४,६, किंवा ८ बाकी आल्यास तो पचक होय या पचकास निरनिराळीं नावें असून हे अशुभ मानितात ४ मढेपचक पहा **पंचकडी**–स्त्री (कागद, पेंढ्या, रुपये इ०) पाचाचा समुदाय पचक अर्थ १ पहा

पच-कन-कर-दिनी-दिशीं—क्रिवि थुकताना, दोरी तोडताना, झुइप खुडताना, चिखलातून चालताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

पचकरणें—सक्रि धरणें, (विशेषत साखर वगैरची) बुचकुली भरणें [पजा पचा=हाताचा पजा]

पचकवणी, पंचकपाणी—स्त्री (गो) फार पाणी घातल्यानें बेचव लागणारी कढी [पचक+पाणी]

पचकळ—वि १ नि सत्त्व, बेचव, ढापळ २(ल) अभद्र, हलकें, विन ताळतत्रांचें, असभ्य, मूर्खिपणाचें (भाषण कृत्य, माणूस [पचू]

पचकॉ—वि (गो) नि सत्त्व, बेचव [पचक]

पचकापूर—वि (गो) अपूर्व

पचकी—स्त्री दमडीच्या किंमतीचें एक ताब्याचें नाणें

पचंग-गी—नस्त्री १ पासोडी, कावळें इ० वस्त्र मानेपासून कमरपर्यंत पोट, पाठ झाकेल अशें गुडाळून गळ्यामागें गाठ देण्याचा प्रकार (क्रि० घालणें, बाधणें) २ धोतराची कास (क्रि० कसणें, घालणें) [पाच+अग] ०बांधणे-(ल) कार्यास सिद्ध, बद्धपरिकार होणें 'ऐकोनी सज्ञा भाऊनीं। पचग बाधिला म्हातारपणीं।' -अफला ४ १७ 'पचग बाधुनि तयार व्हा रे।' -मराठी २ रें पुस्तक

पचचॅ—अक्रि (गो) फुटणें [ध्व]

पचडें-डी—नस्त्री (बे) हिरवी मेथी, वर्ही व हरभऱ्याची डाळ याची कोशिंबीर

पचणी—स्त्री १ जिरणी, पचणें २ मानवणें, पोटास किंवा कोठ्यास सोसणें (अन्न, औषध इ०) अपकार न होणें [पचणें] ०स पडणें-असाध्य रोगानें खितपणें [स पच्]

पचणें—सक्रि १ जिरणें, जठराग्नीनें भक्षिलेल्या पदार्थाचा परिणाम, परिपाक होणें २ (ल) निस्तराबयास न पडेल असें करणें, साफ जिरवून टाकणें (हरामखोरी इ०), उमगण्याची, शिक्षा होण्याची मुळींच भीति न राहील अशा रीतीनें उपभोग घेऊन व्यवस्था लागणें, पश्चात्ताप किंवा मनास हुरहुर न लागता गिळकृत होणें ३ भाकर, पोळी इ० भाजली जाणें, शिजणें, उकडणें ४ (ल) दुखणें वगैरेंत फार दिवस क्लेश पावणें, रखडत पडणें, खितपणें [स पच्=शिजणें] **म्ह०** पचेल तितकें खावें शोभेल तितकें बोलावें

पंचत्व—न १ मृत्यु, मरण, देहातील पाच तत्त्वें निरनिराळीं होणें 'कि पचत्व पावला तोही। तुझेनि विरहें।' -भाए १५१ २ पाचाचें अस्तित्व [पच+त्व]

पचन—न १ जिरणी, पचणें अर्थ १ पहा परिपाक २शिजणें, पिकणें, परिपक्व होणें [स] **पचनीं पडणें**-१ मानवणें, उपद्रव न होता पोटात जिरणें २ लाभणें, आत्मसात् होणें

पचपच—स्त्री १ चिखलातून चालताना होणारा आवाज इ० २ -पु (गो) अर्थशून्य भाषण [ध्व]

पचपच-पचां—क्रिवि पचकन पहा, त्या शब्दात सागितलेल्या क्रिया वारवार होणें [ध्व]

पचपचीत—वि १ पाणचट, बेचव, बरबरीत, कवकवीत (फळें भाजी) यावरून २(ल) मळमळीत, फिक्का, निर्जीव, पुळपुळीत, नीरस, भेदरट (भाषण, गाणें), कमकुवत, बहिमती मेणचट, उत्साहशून्य (काम)

पचंबा—पु १ एखाद्या प्रसिद्ध शाहीराच्या समाधीपाशीं दर श्रावणी सोमवारीं जमून शाहीर लोक जी गाण्याची हजेरी देतात ती २ (कर वाई) (ल) फजीती, हूर्यो, टर

पंचम—वि पाचवा **पंचम-पंचमस्वन-स्वर-आलाप-पुन** १ (सगीत) स्वरमालेंतील (सात स्वरापैकीं) पाचवा स्वर, प -एभा ५ ५५५ 'कोकिळा आलविती पचमरवर । विपिन तें सुवासित मनोहर।' -ह १० १६७ 'पचमस्वनीं या गाती कोकिळा।' -शापसश्रम २ एक राग याचे तीन प्रकार आहेत प्रकार १ ला-यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण-सपूर्ण वादी कोमल मध्यम, सवादी षड्ज गानससय रात्रीचा चौथा प्रहर प्रकार २ रा-यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव-षाडव वादी कोमल मध्यम सवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर प्रकार ३ रा-यात षड्ज, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति औडुव-औडुव वादी कोमल मध्यम सवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर ३ (ल) खाण्याची तबाकू ४ श्रावक (वाणी) जातींतील एक भेद दुसरा भेद चतुर ५ वीणा वाद्याची पहिली तार हिऱ्यातून पचम स्वर निघतो शेजारच्या दोन ताराना जोड व चवथ्या पितळेच्या तारेला घोर म्हणतात या चवथींतून सर्व स्वर निघतो ६ (ल) दुर्लौकिक, अपकीर्ति (क्रि० करणें) ७ मद्रासकडील एक अरण्य वगे **पंचमसाळी**-पु लिगाईत जातींतील एक भेद बाकीचे भेद चिलवत शब्दामध्ये पहा

पचमणें—अक्रि (कों) थाबणें भोडणें, व्यर्थ होणें ठार होणें पालथा पडणें (धदा)

पंचमी—स्त्री १ चैत्रादि महिन्याच्या शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षातील पाचवी तिथि २ (व्याकरण) पाचवी विभक्ति [स] ०पूजन-न पाचवी पहा

पचमान—वि (प्र) पच्यमान शिजत तयार होत, पिकत परिपक्व होत असलेला [स पच्यमान]

पचर—न (गो) आवट आबा

पचरट—वि १ घाणेरडा, वाईट वासाचा (विशेषत मूत्राच्या) २ पचकळ (-वि) पहा [पच्] **०वास, पचरटाण**—पुस्त्री वाईट घाण (विशेषत मूत्राची) [पचरट+घाण]

पच(चु)रणे—अक्रि शरीरावरील नायटा, व्रण इ० पसरणें, चरणें [स प्र+चर्, प्रसर]

पचविणे—सक्रि १ जिरविणें, पचन करणें २ शिजविणें 'पचवूनि घाली मज आता।' –शिशु १४ १२९ [स पच्=शिजविणें]

पचा—पु १ हात-सव्वा हात रुंद व पाच-सहा हात लांब असें नेसावयाचें लहान धोतर (क्रि० नेसणें) २ (राजा) हाताचा पंजा [स पंच=पाच] **पंचेजोडी**—स्त्री दोन पंचे, धोतराप्रमाणें नेसावयाचें दुपदरी वस्त्र (क्रि० नसणें)

पंचाई—पु (व) लोहार बिसाडी [पाचाल]

पचाग—न पचंग-गी पहा

पंचॉग, पचाग—पु (को) दीर्घोद्योग, भगीरथ प्रयत्न [पच+अग]

पंचांग—न १ तिथि, वार, नक्षत्र, योग व करण ज्यात दिलेली असतात असें पत्रक २ जप, होम, तर्पण, अभिषेक व ब्राह्मणभोजन अशी उपासनेचीं पांच अगें ३ पांच भाग-अगें अथवा वस्तूचा समुदाय ४ हात पसरून, गुडघे व डोकें लववून आणि भाषणानें व दृष्टीनें पूज्यबुद्धि दाखविण्याचा प्रकार ५ (वैद्यक) एकाच झाडाचीं पानें, फळें, मुळें फुलें आणि साल –योर १ १७३ –वि पांच अगें, भाग, अवयव, विषय ज्याला आहेत असा [स] **०शुद्धि**–स्त्री शुभ कार्याला तिथि, वार इ० पंचागातील योगाची अनुकलता **०श्रवण**–न वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं किंवा गेज पचाग ऐकणें

पचांगी—स्त्री (कु) बोचकें

पंचागी—पु (तंजा) तेलगु जातीचा पुरोहित [पचाग]

पंचागुळें—नअव लहान मुलाच्या हातातील एक दागिना, पांच बोटांत घालावयाच्या पांच आगठ्या साखळ्यांनीं जोडून मनगटास बाधण्याचा दागिना **पंचागुळ**–वि पांच बोटें मापाचा

पचाचा-पचापच-पचां—क्रिवि पचपच-पचा पहा [ध्व पच]

पचाण—न (ब) जोगली [का]

पंचानन—पु १ सिंह, वाघ 'जो वरि तो वरि जधुक करी गर्जना। जव त्या पचानना ढकिलें नाहीं।' –तुगा ३२३८ २ अत्यत रागीट माणूस पच पहा [पच=विस्तृत+आनन]

पचापच—क्रिवि (गो) निर्दयपणें

पंचारणें—अक्रि पांच वर्षांचा होणें (घोडा)

पचाल-ळ—वि पागल पचकळ पहा

पचाळ—पु सोनार, सुतार, लोहार, कासार व पाथरवट या पांच जाती (हे जानवीं घालतात) पंच पहा

पंचाळणें—अक्रि बारगळणें, बाष्कळणें, चौढाळ-बेढग-अव्यवस्थितपणें (हलक्या समाजात मिसळल्यामुळें) भरकटणें, बाष्कळ बनणें [पचाळ]

पचाळी—स्त्री (व) फजीति, पंचाईत [पंचाई]

पंचिका—स्त्री पांचांचा समुदाय ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणाच्या आठ भागांपैकीं प्रत्येकास सज्ञा या प्रत्येक पंचिकेंत पांच अध्याय असतात [स]

पंची—पु (कु) पांच किंवा सात दगड किंवा गोटयाचा लहान मुलांचा एक खेळ [स पंचिका]

पंची—स्त्री विस्तृत भाषण [स पंचिका]

पंची पंछी—पु पक्षी (विशेषत पोपट) वि (ल) चतुर अहो पछी सुशाफर तुम्ही कोंकिलरहिवासी। –प्रला १९१ [स पक्षिन्=पक्षि] **पंची प्यारा**–वि प्रिय, प्रियकर 'तो पंचीप्यारा चिरिला।' –सप्रामगीतें ७८

पंचू—पु पक्षी –वि चतुर, कुशल 'धरि सुरुप जया तो काय सोडील पचू।' –र १० [स पक्षिन्]

पंचे ढोंग, पंच्याल—न (कु) अजागळ माणूस

पंच्ची—स्त्री रेशीम न दिसेल असें गुडाळलेलें जरतार –क्रिवि घट्ट, गच्च, सुरक्षित, पक्केपणें (क्रि० बाधणें, जोडणें, जुळविणें, करणें) **०करणें**–आपलें पूर्ण वर्चस्व किंवा कौशल्य दाखवून एखाद्याला मारणें, जिंकणें अथवा एखादें काम उरकणें, पुरें करणें **०काम**–न जडाव काम (बडोदें) बुरुजी काम, सोन्याचे किंवा चांदीचे बद अगर खुले घाटात नक्षवजा तीळ घालून रत्न बसविण्याचें काम –जनि ७ **पंच्चीगर-पंचीगर**–पु जडाव काम करणारा सोनार

पंच्ची—स्त्री फजीति, दुर्दशा, हुर्यवडी, हुर्या, टर, पाणउतारा, उपहास, दपदून पूर्णपणें आपल्या कह्यात आणणें, निष्प्रभ करणें (क्रि० करणें, उडविणें) [स अपश्री=सौंदर्यनाश, हिं पंच्ची]

पछाडणी—स्त्री १ (मल्लविद्या) चीतपट, हापटणी २ (वाद इ० मध्यें) पराभव, कुठित करणें ३ धरणें, झपाटणी (भूत इ०ची) [स प्रच्छाद्, हिं पछाडना] **पछाडणें**–उक्रि १ (मल्लविद्या) खालीं पाडणें, चीतपट करणें, जमीनीवर आदळणें, आपटणें २ (ल) वादविवादात जिंकणें, पराभूत करणें, कुठित, निरुत्तर करणें ३ भाषणात किंवा वर्तनात पकडणें, धरणें ४ तापानें, भुतानें, त्रासानें, दवानें झपाटणें, पिच्छा पुरविणें, गाठणें किंवा जेरीस आणणें, (बहुश) धरणें, पकडणें

पंछी—पु पक्षी पहा

पंज—वि १ पाच ५ संख्या २ पाच वर्षांचा (घोडा) [स पंच, फा पंज]

पंज—पु झाळण्याच्या, डाक बसविण्याच्या कामीं उपयोगी पडणारी एक पूड

पंज—स्त्री (गो) पेज, पेय

पंजट, पंजर(रू)ट, पंज्या—नस्तीअव अर्धवट भरलेले, पोचट किंवा रोग पडल्यानें लहान झालेले धान्याचे दाणे

पंजडी—स्त्री फाशावरील पाचांचें दान (क्रि० टाकणें) [स पंच]

पंजम—न (पाचव्या प्रतीची) रेशमाची एक हलकी जात –मुव्या ९६

पंजर—पु १ पिंजरा 'हिरे जडित सुदरी कनक पंजरींहि वसे।' –अन्योक्तिकलाप २ (ल) पिंजऱ्याप्रमाणें उरलेला नुसता हाडाचा सापळा, सागाडा ('माणूस, पशु इ० चा) 'झुर्झुरों पंजर होऊन झिजे।' –दा ३ ८ २६ ३ छाती, ऊर, वक्ष स्थल [स]

पंजरी—स्त्री सुठ, धने, ओंवा, मिरें (खोबरें) व साखर याचा सुठवडा हा रामनवमी, गोकुळअष्टमी इ० उत्सवात वाटतात [स पंच, हिं]

पंजा—पु १ पाच ठिपक्यांचें गजीफाचें, पत्त्यांचें पान, फाशावरील पाच चिन्हें किंवा फाशानीं पडणारा पाचाचा डाव २ पसरलेला, उघडलेला हात, ५ बोटें व तळहात ३ वाघ, माजर इ०चें पाऊल, वानराचा हात, पाच पवित्र पुरुष दर्शविणारा मुसलमान लोकाचा एक लोखडाचा केलेला हात ऊर्फ पजतन पाक (हजरत अली याचाहि हा पजा समजतात व तो मोहरमचे दिवसात मिरवितात), गोसाव्यांचें पज्याच्या आकाराचें एक उपकरण ४ हातमोजा, अगुलित्राण ५ (ल) चपेटा, थप्पड [स पंच, फा पजा]

पंजा—पु (अशिष्ट) पणजा, प्रपितामह [स प्रार्य]

पंजादुई–वी, पजादिवी–देवी—स्त्री पचद्वयी पहा

पंजाबी—वि १ पजाब देशाचा २ (ल) धूर्त, लुच्चा, हुशार 'पजाबी फसाऊ पाणी येथिल दिसतें।' –प्रला १९३ [फा] **०ताल**–पु सोळा मात्रा व चार विभागाचा एक ताल **०सालंमिश्री**–स्त्री मोठी सालमिश्री, लहान जातीच्या मिश्रीस लसणी सालमिश्री म्हणतात

पंजामंजा—पु कलगी व तुऱ्यावरील गाणीं, लावण्या कलगी व तुरा हे शब्द पहा **पजेवाला**–पजा गाणारा, याच्या विरुद्ध दुसरा मजेवाला=मजा गाणारा

पंजारणें—अक्रि पाच वर्षांचा होणें (घोडा), घोडीनें वयात येणें [स पंच्]

पजावा—न (व) विटाची भट्टी 'विटाचा पजावा या गावीं नाहीं' [स पच् हिं]

पंजी, पंजोळ—पणजी, पणजोळ पहा [स प्रार्यिका–पज्जिआ–पजी, प्रार्यालय–पज्जाल–पणजोळ]

पंजो—पु (कु) नेसण्याचा पचा

पट—पुस्त्री १ बुद्धिबळें किंवा सोंगटया खेळण्याचें, घरें पाडून तयार कलेलें एक वस्त्र २ (वडोदें) नावाचें पत्रक, यादी रिकार्ड, फेरिस्तपत्रक, विशेष गोष्टींच्या नोंदणीचें लिखाण, नियम किंवा चालीरीती दर्शविणारी यादी किंवा लेख, तक्ता, कोठा 'नोकर लोकाचे पगार खाजगीच्या पगारपटातून मिळत असतात' –चिमा २ ३ (ज्यो) सक्रातिपट (सूर्य कोणत्या राशीला केव्हा जाणार इ० ज्यात लिहिलें असतें तो) ग्रहणपट (ग्रहणाविषयीं माहिती असलेला), लग्नपट, मुहूर्तपट इ०, अनेक कागद एकाखालीं एक चिकटवून ज्यावर नाना प्रकारचीं चित्रें काढिलेलीं असतात अशी गुडाळी ४ कापड, वस्त्र 'त्यात मरेनचि शिरता काटयावरि घालिता चिरे पट कीं।' –मोविराट ३ ४१ ५ जमीनीची अतिशय मोठी वरघळ, उतरण ६ पडदा 'ऐसें वदोनि राघव तीव्र शराचा क्षणें करूनि पट।' –मोमत्ररामायण युद्ध ६८८ ७ (व) बैल गाडयाची शर्यत, शकरपट (क्रि० खेदणें) ८ पाट, फळी ९ राजाची गादी सिंहासन 'जो दमनशील जगजेठी। अकराचीही नळी निमटी। तो निजसुखाचें साम्राज्यपटीं। बैसे उठाउठीं तत्काळ।' –एभा १४ १०४ १० गावचें जमाबदी किंवा शेतसारा–याचें पत्रक ११ स्थान, ठिकाण 'लाऊनि बैसवी पटीं। मोक्षश्रियेच्या।' –ज्ञा ९ ४६ –न दोन, तीन फळयाच्या, घडी घालता येण्यासारखथा झडपाच्या फळयापैकीं एक फळी, भाग [स पट्ट] **०कर**–न पटकूर, फटकूर **०का**–पु १ वीतभर रुदीचें व ५।४ हात लाबीचें कमरेस बाधावयाचें कापड, काचा, कमरपट्टा २ डोईस बाधावयाचा ८ ते १५ हात लाबीचा फेटा **०कुडॉ**–पु (गो) पापुद्रा **०कूर-कुरे-कूळ**-न (निंदार्थी) एकेरी पत्न्याची घोंगडी किंवा वस्त्र 'टाकलें पटकूर निजलें बटकूर' फटकूर पहा [स पट्टकुल] **०खळणें**–सक्रि (महानु) आच्छादणें, पाघरूण घालणें धवळे, उत्तराध्रे ६ **०चीर**–न वस्त्र, पताका, ध्वज 'टके पटचिरें। तळपती रुचिरें।' –आसु १३ **०ल-ळ**–न १ आच्छादन, पडदा, आवरण, आवरणत्वचा 'प्रथमचि पार्थशराच्या पटलें तम दाट दाटलें होतें।' –मोकर्ण १९ ३३ २ नेत्रावरील त्वचा ३ डोळयावर रोगानें आलेला दृष्टि बधक पडदा, सारा इ० ४ (ल) बुद्धीवर असलेलें आवरण, आच्छादन जसें–'मोह–माया–अज्ञान–द्वैत–पटल' 'झाला व्याकुळ दुर्मति आपुलियाचि भ्रमाचिया पटलें।' –मोसभा ३ ३ ५ (स समुदाय, राशी, ढीग यावरून) ढग, समूह, राशी, लोट (धूळ,

धूर याचा) ६ फळी ७ पापुद्रा **पटातर**–वि परोक्ष, प्रत्यक्ष नव्हे असें 'आइकिजती पटातरीं।' –ज्ञा १६ ४२८ **पटाधिकार**–पु पटाचा अधिकार, मूळच्या कामावरील, देणगीवरील अधिकार, अधिकारपत्र, हक्क किंवा अधिकार धारण करणें किंवा असणें [पट+अधिकार] **पटाधिकारी**–वि हा अधिकार धारण करणारा किंवा असणारा

पट—पु (गो) १ चव्हाट २ यादी

पट—वि तोंड खालीं असलेलें, पालथें (पैसा, कवडी) याच्या उलट चीत=उताणा **०काढणें**–(मल्लविद्या) प्रतिस्पर्ध्याचा पाय ओढून त्यास उताणा पाडणें **०कोडगे**–न निजविलें असता चटकन उठून बसणारें बाहुलें **०घुसणें**–(व) (मल्लविद्या) माडयात घुसणें

पट—स्त्री सख्यावाचक शब्दास हा शब्द जोडला असता त्या सख्येची तितकी आवृत्ति दर्शविली जात जसें–धान्याची दहापट झाली –अ सख्यावाचक शब्दापुढें आणि क्रियाविशेषणापुढें येणारा आवृत्तिदर्शक प्रत्यय, जसें–दुप्पट, पाचपट, कितीपट, जितकेपट [म प्रति] **पटीचें गुणोत्तर**–न हिश्याच्या गुणोत्तराची उलटापालट केली असता निघणारें गुणोत्तर

पट—पु संयुक्त किंवा एकत्रित असलेला समूह

पॅट—स्त्री १ (गो) पेटी २ बत्ती [पेटी]

पट(टा)ई—स्त्री पाटणी, पाटणी करणें, कडीपाट, तक्तपोशी, घराचा मजला चढवितांना जमीन तयार करण्यासाठीं तुळयावर एकास एक लावून घालावयाच्या फळ्या किंवा त्याची जोडणी [स पट, हिं]

पटकणें—सक्रि जोरानें हापटणें, आदळणें, खालीं टाकणें, मारणें, फेकणें, पाडणें 'पाऊलें पटकती।' –राला ३ [ध्व हिं पटकना]

पट-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ वस्तु वरून खालीं पडली असता होणाऱ्या पट या आवाजासारखा आवाज होऊन २ अतिशय थोडक्या काळांत, चटकन् 'पटकन–ये–जा–बोल' त्वरेनें, झटकन, ताडदिशीं, झटपट [ध्व पट!]

पटका—पु मोठा नाश, गळती (साथीनें माणसें व गुरें याची, वादळानें फळाची इ०) (क्रि० लागणें)

पटका—पु फेटा

पटकावणी—स्त्री चटदिशीं पकडणें, पकडणी, झडपणी, मटकावणी, पकडींत धरणें

पटकाविणें—सक्रि १ चटकन धरणें, वेगानें एखाद्याच्या अगावर तुटून पडणें, झडप घालणें, झपाट्यात पकडणें, युक्तीनें धरणें (पळण्याच्या बेतात असलेल्या किंवा भाषणात चुकत असलेल्या माणसास, दुर्मिळ मौल्यवान पदार्थास), एकाएकीं पकडणें, धरणें, मटकावणें, झटदिशीं ताब्यात घेणें २ (व) खाऊन टाकणें ३ साधारणत लवकर व अनायासें एखाद्या वस्तूची प्राप्ति करून घेणें 'आज म्या १० रु पटकाविले' ४ (ल) गिळकृत करणें, खाणें (पैसा इ०)

पटकी—स्त्री १ साथीचा रोग, विशेषत महामारी, मरी, वाखा, जरीमरी, कॉलरा २ मोठ्या प्रमाणात (माणसें, जनावरें) मरणें ३ लागोपाठ, एकामागून एक फळें किंवा घेरें पडणें (क्रि० लागणें, येणें, होणें)

पटकी—स्त्री आपटण्याची क्रिया [ध्व पट] **०खाणें-बसणें**–१ मोठा तडाखा बसणें, चागली अद्दल घडणें (एखाद्या मूर्खपणाच्या कृत्यानें) २ अपथ्य केल्यानें मोठें दुखणें प्राप्त होणें **०दाखविणें-देणें-लावणे**–फसविणें, हुलकाविणें झकविणें [ध्व पट]

पटकूळ—स्त्री एक रानटी फुलझाड पेटकुळी, बकाळी

पटकोडगा—वि पक्का निलाजरा, निगरगट्ट [पट+कोडगा]

पटखळणी, पटखेणी—स्त्री (गो) धातूचा रस ओतण्याचें सोनारांचें खोबणीसारखें एक साधन

पटगण—न पटागण पहा

पटंगा—पु आश्रय –शर (तुगा २९९६)

पटडी—स्त्री (व) शैली, पठडी, पध्दत 'बोवाची कीर्तनाची पटडी चागली आहे' [पठाडी]

पटण-णी, पटनी—स्त्री (कों) तादुलाची एक जात, याचे पुष्कळ प्रकार आहेत उदा० वरगळ इ०

पटणे—अक्रि १ स्वीकारलें किंवा मानलें जाणें, मान्य होणें (हुंडी) २ चालणें, निर्दोष म्हणून स्वीकृत होणें (रुपये, पैका) 'तुम्ही रुपये पाठविल्याप्रमाणें दुकानीं पटले' ३ जुळणें, मनास येणें, पसत पडणें (नोकर, विक्रीची वस्तु) 'नेत्रजोडे पटतील तितके ठेवा बाकीचे आमचेकडे पाठवून द्या' 'तुम्ही माणूस पाठविला तो चाकरीवर पटत नाहीं' ४ खरी ठरणें, घडून येणें, अनुभवास येणें (वार्ता, बातमी, अटकळ, भविष्य) 'तुम्ही या ज्वराचें कारण तक्रपान म्हणून सागितलें तें पटलें, का बीं काल मी तक्रपान केलें होतें खरें' ५ खऱ्या गोष्टीशीं जुळणें, मेळ बसणें (पुरावा, साक्ष याचा) ६ चागली विक्री होणें 'जिन्नस पटला=चागली विक्री झाली' ७ चागलें होणें, उत्तम प्रकारें किंवा मनाजोगें होणें 'काम पटलें' ८ (सामा) मान्य, कबूल होणें [स पतन, हिं पटना]

पटणें—अक्रि (क) गाठविलें जाणें, ओंवून घट्ट बसणें (रत्नें, मणी इ० तार किंवा दोरा यात) [स पट्ट]

पॅटणें—न (गो) ओली माती, जमीन चोपण्याचें साधन, **चोपणी** [पिटणें]

पटदीपिकी—पु (संगीत) एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ व धवत वर्ज्य जाति ओडव सपूर्ण वादी षड्ज सवादी पचम गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर

पटपट-पटा—क्रिवि १ एकामागून एक होणाऱ्या त्वरेच्या पटपट या शब्दाचें अनुकरण होऊन, पाण्याचे छिपके किंवा हलक्या आणि कठिण वर पडताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन रागभरताच डाळ्यावाटें पटपट तिपें गळू लागलीं ' २ झटझट, चटपट तडकाफडकीं चार कामें पटपट करून टाकावीं आणि मग स्वस्थ निजावें ' [पट]

पटमंजिरी- पु (संगीत) एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पचम तीव्र धवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण-सपूर्ण वादी षड्ज सवादी पचम गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर याच्या दुसऱ्या प्रकारात कोमल गांधार व कोमल निषाद हे स्वर आणि गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर एवढाच भेद आहे

पटरी—स्त्री १ फळी सुरकुतलेल्या जुन्या शाळी, पागोटी इ० घासून साफ करण्याकरिता केलेला फळ्याचा एक सच, साधन २ (काशी) फरसबदी [स पट्टिका हिं]

पटल—न पडदा पट शब्द पहा

पटव(वि)णे—सकि १ पुतळ्या, द्राक्ष इ० सान्यांच्या तारेंत किंवा रेशमी दोऱ्यात इकटचे तिकडे न होईं अशें गांठी देऊन घट ओवणें विणणें [स पट्=विणणें] **पटणी, पटवणी**-स्त्री १ पटविण्याची, ओवण्याची क्रिया २ पटविण्याची, मान्यता मिळण्याची क्रिया 'कुस्तींत पटणी पटवाजी।' -होला १४३

पटव(वि)णें—सकि स्वीकारणे, मान्य करणें (पत्र, लेख, हुडी इ०) [पटणें प्रयोजक] **पटवणी**-स्त्री पटविण्याची क्रिया

पटवर्धन—पु एक आडनाव पटवारी, कुलकर्णी यासारख्या हुद्यावरून हे पडले पटवारी पहा -वि घोडयाचा एक प्रकार, गुह्य, पाय व तोंड हे भाग पांढऱ्या रगाचे असलेला (घोडा) -अश्व १२१ [स पट्टवर्धन]

पटवा, पटवेकरी-कर-गार—पु पुरणी केलेल्या किंवा जडित काम असलेल्या नगास पट्टी, गोफ, गोंडे लावून तयार करणारा, दागिन पटविण्याचें काम करणारा कारागीर [स पट्टिकाकार] **पटवा दोर**-पु भाताचा मुडा इ० बाधण्याचें केळीचें सोपट [हिं]

पटवारी—पु गाव कुळकरणी, पाडया, तलाठी 'पाटील म्हणे रे ठोका ठोका। पटवारी वदे अनुमान का।'-दावि ३०९ [हिं]

पटह—पु पडघमसारखें एक जुनें वाद्य, नगारा 'निशान पटहो भेरी।' -शिशु १०२७ -सारुह ३ ३७ [स]

पटा, पटाईत, पटाधिकार-कारी—पट्टामध्यें पहा

पटाऊ—पु (व) पाटाऊ पहा

पटाडया—वि (व) पटे असणारा जाड रघाचा

पटांगण—न मोकळें व विस्तृत आगण मैदान मोकळी जागा, प्रदेश [पटा=जमीनीचा तुकडा+आगण]

पटाटा—क्रिवि पटापट, पटपट (विशेषत अधिक जोरानें किंवा त्वरेनें) [ध्व]

पटाडु—स्त्री बेलाच्या मुठी(खोगिरा)चा आवळण्याचा पट्टा, पटाडु, पठार [स पट्ट] **०बंद**-(व) व्यापारी

पटाडा—वि १ सखल व पसरट, चपटा व जाड, आखुड व घट २ (व) मोठी, फताडी 'पटाडी घवडी, पटाडी गोम' ३ दूरदूर अतर ठेवून विणलेली (खाट) [हिं पटडा=फळा, तक्ता]

पटाडा—पु पटापटा पडण्याची क्रिया, पटका, गळती, नाश [पट]

पटापट-पटां—पटपट- पटा पहा

पटाविणे—सकि पटविणें, वटविणें, मान्य करणें, स्वीकारणें (हुडी, लेख इ०) [पटणें]

पटाशी-सी—स्त्री (सुतारी धदा) रुद पातीचें किकरें, बोरशी

पटि(टी)की—स्त्री (गो) लहान सुगठाचा थवा

पटिंग—पु (गो) खेंकडा

पटिंग—न जाड निवस्त्र, डोगरी गवत

पटिसाळा—स्त्री पाठशाळा, राजमठ तसे स्तभ मीरवले। पटिसाळेचे।' -कृ ५७

पटी—पट्टी पहा

पटी—स्त्री १ वस्त्र -शर २ (कु) चोपडी ३ (गो) पोथी ४ खिडक्याना तावदानें बसविण्याचें लोखण -शर

पटु—वि १ हुशार, तरबज, निष्णात चतुर, कुशल 'हल्ल हळु पटु स्वयें सुपथि लाविये लें करा।' -केका ६५ २ चलाख, तल्ख [स] **०त्व-न** चतुरता, कौशल्य 'पटुत्व सकलेंद्रियीं मनुजता सुवली जनीं। -केका १२

पटेकरी—पटेकरी पहा

पटेल—पु पाटील पहा

पटेस—स्त्री (हेट) अर्जी [इ पिटिशन]

पटोळडी—स्त्री (को) माशाची एक जात

पट्ट—पु १ रेशमी वस्त्र, सुदर, रगीत कापड २ पाट ३ (ल) गादी, पद, पदवी, सिहासन 'समर्थे स्वस्थानीं महतासी पट्ट नाहीं दिधलें।' -सप्र १२ ३६ ४ मुकुट [स] **०कूल-न**

उंची रेशमी वस्त्र पट्ट अर्थे १ पहा –वि श्रेष्ठ, मुख्य 'पट्टशिष्य' [स ०गज–पु मुख्य हत्ती 'विरथ केला वगराजा। सर्वेचि चढे पट्टगजा।' –एरुस्व ९.५४ ०जंत–पु चपटा, अरुंद व लांब जंत (इ) टिनियाडा –प्राणिमो १३१ ०तंतु–पु रेशीम 'पट्टतंतु स्वयें पुनीतु। वायूनें शुद्ध ऊर्णातंतू।' –एभा २१.१३९ ०पूजा–स्त्री राज्याभिषेक, अग्रपूजा 'घरामध्य राजा। नोहे न्हावी पट्ट पूजा।' –तुगा २७९० ०राणी–स्त्री राजाबरोबर जिला राज्याभिषेक होतो ती मुख्य राणी [स पट्टराज्ञी] ०शिष्य–पु मुख्य शिष्य

पट्टण–न—न १ शहर, राजधानी पत्तन 'त्यांहीं माजी अति दुखणी। द्वारकापट्टणीं तें नाहीं।' –एकरुव २.१३ २ अनहिलपट्टण गुजराथेंतील एक शहर [स]

पट्टण —न (नाविक) दोन्ही रोजांस साधणारें व दोन्ही रोजासहित भागाचें लाकूड हा गलबताचा पाया होय या लाकडास वरच्या अंगास दोन्ही बाजूस खाचा पाडून त्यांत फळ्या बसवितात [पट्ट=फळी]

पट्टाळा—पु (गो) बाळंतभेट, बाळंतविडा पडतळ पडथळा पहा

पट्टा, पटा—पु १ एक जातीची लांब, दुधारी, खोब ळ्याच्या मुठीची ५० अंगुळें लांबीची तरवार हिला मोपरापावतो हाताचें रक्षण करणारी मूठ असते 'इटयापट्ट्याचे नीक कानड लोक ।' –ऐपो ३४२ २ शिकाळ तरवार 'दाडपटा' ३ पट्टी, राग, आळ, रेघ, रेषा ४ जमीनीची लांब पट्टी ५ पट्टी चिंचोळा व लांबट तुकडा (कीत, कापड, रांगोळी, काठ इ०चा) नाडी, दोल नवार, सखलादीचा तुकडा 'शिपायाचा पट्टा ६ सोनें–चांदीचा किंवा साधा कमरेस घालावयाचा दागिना तरवारीचा गळ्यांत अडकविण्याचा चामडी बंद ७ कौल कबुलायतपत्र, लेखीपत्र (शेतांचें वगैरे खडपत्र), गांवच्या जमाबंदीचें ताळेबंदपत्रक, करारांचा कागद 'भाडें पट्टा' ८ डोईवर वस्त्र्यानें काढलेला पाट ९ शरीर, वस्त्र इ०वर कांहीं एक रंगाचें इ० चिन्ह १० दोराची विशिष्ट गुफण करून केलेलें आउतास बैल जोडण्यांचें साधन शिकारी –मसाप १२७ ११ (पगडबंद) (पगडी घामानें खराब होऊ नये म्हणून लाविलेली) पगडीच्या आतील मेणकापडाची पट्टी १२ (चाभारी) गिरणींतील चाकावरची चामडी रुंद पट्टी १३ (हट नाविक) भोयाना व काठीला बांधलेली दोरी १४ अधिकार, अधिकारपत्र 'तेवीं मी तया। जसें अमर्ती तेंगिया। कळिकाळ नोकोनिया। घेतला पटा।' –ज्ञा १२.८४ [स पट्ट, हिं पट्टा] ०ओढणें–घालणें–पाडणें–१ हजामत करताना डोईवरून कसा तरी वस्तरा खरडणें यावरून २ (ल) सरासरी अथवा कसे तरी करणें, ओबडधोबडपणें किंवा धसकटसक कामाला प्रारंभ करणें ३ (निंदार्थी) काम अर्धवट करून खोळंबत ठेवणें ०परजणें–१ पट्टा फिरविणें, खेळणें २(ल) सभापाडित्यात किंवा कडक भाषणांत एकसारखें व अकुंठितपणें बोलणें ०मारणें–देणें–बलात्कारानें लुबाडणें, हात मारणें (तोडचा) ०सोडणें–एकसारखी बडबड करणें **पट्ट्याचा हात फिरविणें**–१ पट्टा पेलणें, चालविणें २ (ल) भुलथापा देणें, खोटा आविर्भाव आणणें, अवडंबर माजविणें **पट्टाईत**–वि १ पट्टा (हत्यार) चालविण्यांत तरबेज किंवा त्याचा व्यायाम घणारा २ (ल) निष्णात निपुण, कुशल, वस्ताद (माणूस) ३ अंगावर पट्टे असलेला, ढाण्या (वाघ, इ०) ०ईत वाघ–पु अंगावर पट्टे असलेला, चांगल्या जातीचा वाघ ०ईत–शराईत–वि निष्णात, कुशल (चांगल्या व वाईट दोन्ही अर्थी) ०धूळ–स्त्री १ धूळधाण पूर्ण नाश मोड, दुर्दशा (सैन्याची) २ संपूर्ण मोडतोड, पडझड (इमारत, यंत्र, वस्तु यांची) ३ पुरा दुर्लौकिक उपहास अप्रतिष्ठा (मनुष्याची) ४ नाश विघाड (मसलत, मंत्र यांचा) ५ बातांहात सत्यानाश (जिंदगी, काम यांचा) [पट्टा+धूळ] ०पट्टी–स्त्री १ अंगावर भस्मांचे पट्टे आटण्याची क्रिया, भस्मविलेपन यावरून २ डिळा टोपी चट्टीपट्टी ३ (ल) आउंद उमेद प, उरफाट सुरफाट प, उम्या आरड्या प घांनीं युक्त अशी स्थिति (सरंजी इ०ची) [पट्टा द्वि] ०पट्टीचा–वि पट्टा घेणा, ओळी ज्यावर काढलेल्या आहेत असा फाईल **पट्टाधिकार**–पु १ शिवाणगिरी, प्रधानकी २ पट्ट्याचा (कारपत्राचा) अधिकार पदाधिकार [स] **पट्टाधिकारी**–पु १ शिवाण, मुख्य प्रधान २ महंत, मठ वगैरेच्या गादीवरील व्यक्ति [स] **पट्टाभिषिक्त**–वि ज्यास राज्याभिषेक झाला आहे असा (राजा राणी) [स] **पट्टाभिषेक**–पु (राजा किंवा राणी यांस) सिंहासनावर बसवून करावयाचा यथाशास्त्र राज्याभिषेक [स]

पट्टी—स्त्री १ चिंधी, चिंधोटी चिरगी अरुंद व लांब तुकडा (कापड वात लाकूड यांचा) २ जमीनीचा लांब अरुंद तुकडा ३ दोन भाग जोडणारा तुकडा, जोरपट्टी, अंजु, (लाकूड इ०चा) ४ सरकारनें गांवापासून केलेल्या जमाबंदीची रक्कम वसूलाकरितां वगैर जमविलेल्या वर्गणीची अथवा कर, दंड किंवा खंडणी इ०ची यादी 'आम्ही चौघांनीं पट्टी करून गरीबांचें घर बांधून दिलें (सदर यादी हा अर्थ नाहींसा होऊन त्यांतल्या यादींतील कर किंवा दंड भरण्याच्या विषयाचा बोध होऊ लागला आहे) व्यपदशक नाम पट्टी शब्दाच्या मागें लागून असल्ल अनेक समास होत असतात असे कांहीं समास पुढें दिले आहेत–स्वारी पट्टी=राजा किंवा अधिकारी यांच्या सफरीचा खर्च भागविण्याचा कर पालखीपट्टी=गांवात आलेल्या गोसाव्यांच्या मेळ्यास शिधापाणी इ० देण्याकरितां बसविलेला कर खुशालपट्टी=पुत्रजन्म इ० उत्सवाचा खर्च भागविण्यासाठीं बसविलेला कर लग्नपट्टी=एखाद्याच्या घरीं लग्नकार्य झालें असतां

त्यासाठीं भरावयाचा कर केरपट्टी=गावातील केर काढण्यासाठीं (भग्याना द्यावयाच्या पगारासाठीं) बसविलेला कर, भगीपट्टी कोंबडीपट्टी=कोंबडयाच्या खरेदी-विक्रीवरील कर घर-झाड-म्हैस पट्टी=घर इ०च्या खरेदी-विक्रीवरील कर पासोडी पट्टी=पाटलाच्या पासोडी-मुडासें साठीं बसविलेली पट्टी इ० ५ (सामा) कर, खड ६ सर्व लोकावर बसविलेल्या कराची, वर्गणीची यादी, यादीचा कागद 'हातीं पट्टी घेऊन शिपाई वसुलास आला आहे' ७ घडी, दुमड, चुणी (पागोटें इ०ची) ८ विड्याच्या पानाची गुडाळी (त्यामध्यें चुना कात, सुपारी इ० घालून केलेली) ९ गावाचा विभाग, आळी, गल्ली, पेठ, एक प्रादेशिक विभाग, वाडे 'कोंकणपट्टी' १० (बायकी) वेणी घालताना कपाळावर दोहों बाजूनीं बसविलेला केशसमुदाय, केंसाचा पुढला कपाळावरचा एका बाजूचा भाग ११ वस्त्राचा बुट्टेदार काठ, पदर, किनार १२ फुलाची माळ, तुरा पहा १३ वेदपठण करण्याकरिता किंवा सभेंत वेदमंत्र म्हणण्याकरिता बसलेली वैदिकाची ओळ, भोजनपक्तींत बसलेली ब्राह्मणाची राग १४ पट्टी शब्दाच्या चवव्या अर्थी विनोदी, लाक्षणिक उपयोग या शब्दाचे पुष्कळ समास होतात व त्याचा अर्थ बहुधा आवेशानें रागें भरणें, शिव्या देणें असा होतो असे काहीं समास-खडसपट्टी, खरडपट्टी, भोसड-फोदल-उधळ-भादर-झवर-वसर-पट्टी इ० १५ (सोनारी धदा) सुमारें ९ इंच लाब व १॥ इंच जाड अशा लोखडी तुकडयास ४० ते ६० लहान-मोठीं भोकें पाडून धातूची तार बारीक करण्यासाठीं त्यातून ओढण्यासाठीं केलेलें साधन १६ खरें व उंची रेशीम १७ जखमेस लावावयाचा मलमासह कापडाचा तुकडा १८ (व्यापारी) माल विकल्याबद्दल गिऱ्हाईकास करून दिलेल्या आकडयाची यादी १९ रेघा ओढण्याचा, आखण्याचा लाकडी तुकडा, आकृति काढण्याचें साधन 'फूटपट्टी' २० (बुद्धिबळाचा खेळ) मोहऱ्यानें (विशेषत हत्तीनें किंवा वजिरानें) रोखलेलें पग २१ वर्गणी, फड, फाळा, कर २२ शेत, शेताचा लाबट तुकडा २३ (मल्लविद्या) आपला हात जोडीदाराच्या कानावरून गालफडावर दाबून आपल्या कोपराच्या लवणींत जोडीदाराचे गाल, मान व कान धरून जोडीदारास चीत करणें याला पट्टी देणें असेंहि म्हणतात २४ (संगीत) बाजाच्या पेटीचा सूर, ध्वनि 'पाचवी पट्टी धर' [स पट्ट] **०काढणें**-गर्व नाहींसा करणें, खरडपट्टी काढणें **०चालणें-लागणें**-वर्गणी गोळा करण्याचें काम सुरू होणें (व) मार देणें **०पढविणें**-(व) मनाप्रमाणें शिकवून ठेवणें **०देणें**-१ कामावरून दूर करणें, निरोप देणें २ वाटेस लावणें **०लावणें**-शेतसारा भरणें 'गेलो होतो पट्टी लावायला।' -ऐपो ४६ **०फाडणें-तासणें**-मागावयाची रक्कम प्रत्येक नावापुढें लिहून नावाची यादी तयार करणें **पट्टीचा, पट्टींतला**-वि विद्वानाच्या, निष्णाताच्या रांगेंत बसण्यास योग्य, पडित, निष्णात, श्रेष्ठ, अग्रगण्य (वैदिक, कारकून, वाजत्री, लबाड वगैरे) **०चा दबका**-(ताबट-कासारी धदा) फुलपात्राची कड, किनार पाडण्याचा, करण्याचा हातोडा **०पछोडी-पासोडी**-स्त्री पट्टी, कर, वर्गणी **०लंगोटी**-स्त्री कुणब्यावर बसविलेला सरकारी कर, जमीनीवरील कर, सारा (क्रि० भरणें, देणें, करणें)

पट्टी, पत्ती—स्त्री (गो) पश्चिम दिशा

पट्टू—पु एक उंची लोंकरीचें कापड तेल्याबोर रंगाचा, लोकरीचा खरबरीत घाग्याचा कपडा, ऊर्णावस्त्र 'घोंगडी, धावळी, बुरणूस, पट्टू हीं सगळीं लोकरीचींच करितात'-मराठी ३ रें पुरतक पृ १५ (१८७३) [स पट्ट, हिं]

पट्टें—न १ शालजोडी, धोतरजोडा, कांबळेजोडी इ० यातील एक एक फदे, पान २ जोडवस्त्र, दुहेरी कापड [स पट, म पट्टा]

पट्टेकरी, पट्टेवाला—पु गळ्यात, कमरेस पट्टा बांधणारा शिपाई, चपराशी [पट्टा]

पट्टेकरी—पु पट्टा (तरवार) खेळणारा किंवा बाळगणारा [पट्टा+करी]

पठं(ठिं)गा, पठिंबा—पु १ पाठिंबा, आधार, आश्रय, पाठबळ 'मुख्य आहे आम्हा मातेचा पठगा। तुज पाडुरगा कोण लेखी।' -तुगा ४०८४ २ पाठिराखा, मदत करणारा [पाठ, हिं पठिंगा]

पठ(ठा)डा, पठाडी, पठारा—वि १ आखुड, ठेंगणा व मजबूत, धट्टाकट्टा, खबीर, घटमूट २ सपाट, पसरट, मोठ्या व रुद पाठीचा, फताडा पहा [स पुष्ट] **पठाडी गोम**-स्त्री १ मोठ्या, जाड व रुद पाठीची गोम (किडा) २ घोडयाच्या पाठीवरील केंसाची गोम हें अशुभ चिह्न आहे ३ (ल) ढोबळ चूक, मोठा दोष **पठाडी बाळी**-स्त्री १ बायकाच्या कानातील एक प्रकारची बाळी 'मुदबाळया पठाडीबाळया नथवर मोर।' -अफला ५५

पठणें—उक्रि १ (काव्य) पठण करणें, वाचणें २ तोंड पाठ म्हणणें, पाठ करणें, आवृत्ति करणें [स पठन] **पठक**-वि पढणारा, पाठक पहा **पठकपरंपरा**-स्त्री तोंडी पाठ करण्याची गुरुशिष्य परपरा 'लेखनकला त्यावेळीं नसताहि आपल्या वेदाप्रमाणें तीं काव्यें पठकपरंपरेनें त्या लोकात राहिलीं' -नि ४० **पठन-ण**-न १ वाचन, अभ्यास 'हा ग्रथ मी पठण केला' २ पाठ म्हणणें, आवृत्ति करणें; आवर्तन (क्रि० करणें) 'वेदपठण' **पठनीय**-वि वाचनीय, पठण करण्यास योग्य **पठित**-वि १ वाचलेलें २ पाठ केलेलें, म्हटलेलें

पठाड—स्त्री बैलाच्या पाठीवरील खोगीर आवळण्याचें साधन पटाड पहा 'आपुलेनि हातें आपण । पठाडेसी खोविला दाभण । रात्रीं रुपताचि तें जाण । सर्पभयें प्राण सोडिला ।' –एभा २३ ५९६ [स पृष्ठ–पाठ]

पठाड—न रुद व सपाट पाठ (मार देण्याच्या किंवा माराचा धाक दाखविण्याच्या वेळीं म्हणतात) [स पृष्ठ–पाठ]

पठाडी—वि विस्तृत, रुंद, पसरट पाठीची (गोम, धामण इ०)

पठाण—न १ रुंद पाठ पठाड पहा २ रुंद व पसरट, जाड कौल, आढ्यावरील किंवा कुंदावरील कौल [पाठ]

पठाण—पु मुसलमानातील एक जात व तीतील एक व्यक्ति [हिं पठान, वे स पक्थन्] **पठाणी**–वि पठाणासबंधीं पठाणाचें **॰खातें–वही–याद–हिशाब**–न १ अव्यवस्थितपणें ठेवलेल्या रोजच्या जमाखर्चाची वही २ (सामा) अव्यवस्थित पत्रक, सूचना इ० **॰मिरची**–स्त्री एक प्रकारची लांबट मिरची **॰लोध्र**–पु एक झाड किंवा त्याची साल, औषधी उप

पठाण—न (को) गलबताच्या तळाचें लाकूड हें चौकोनी असतें पठार पहा

पठार—स्त्री खोगिराचा तग, पटाड, पठाड पहा [पाठ]

पठार—न १ डोंगरावरील सपाटी, मदान, सडा 'मेरुपठार वासी समग्र। देता शुभु कार पातले।'–रावि १८ ९३ २ जहाजाचा, होडीचा तळभाग ३ (ल) व्यवस्था, प्रारंभ पूर्वतयारी (क्रि० घालणें) 'त्यानें घर बांधावयाचें पठार घातलें आहे' ४ (काव्य) पाठ, मागील बाजू ५ (निंदार्थी) पाठीचा ओबडधोबड रुंद भाग, फनाडी पाठ [स पृष्ठ, म पाठ, हिं पटरा=तक्ता, फळा, स प्रस्तर]

पठारा—पु डोंगरावरचा सपाट भाग पठार पहा –वि पठाडी, रुंद, चपटी, फताड पाठ असलेली (गोम इ०)

पठाल—न (व) वखराची फास काढून तो उलटा करून त्यास बैल जुंपून तें औत जमीनीवरून फिरविणें, जमीन हकेंळ मोडून सपाट करण्याचें साधन 'बी पेरण्याच्या अगोदर शेतावर पठाल करतात' –महाराष्ट्र कृषीवल ३४ ८ १९३०

पठावा—पु पाठिंबा, पठगा पहा –शर

पठ्ठा–पठ्ठ्या—वि बळकट, धट्टाकट्टा, धष्टपुष्ट, बहादर, लढाऊ, पहिलवान (मनुष्य, जनावर, पक्षी इ०) [अर पट्ठा, हिं]

पठ्ठाळा—पु (गो) अनुभव, पडताळा, प्रचीति [**पडताळा**]

पड—न (गो) पार, चौथरा, वृक्षाच्या सभोंवतालची दगडी बांधणावळ, चबुतरा, ओटा

पड—पु (बायकी) पुष्कळ कप्पे, खण असलेली पेटी, पिशवी

पड—पु १ दोराचा एक पेड एका पदराचा दोर, अनेक पदराचा दोर, अनेक धागे एकत्र करून पीळ घातलेलें सूत २ (व) पिळा, पीळ (क्रि० घालणें)

पड—स्त्री १ (कु) (मापी) दोन शेर 'पडी उणे दहा शेर' २ (गो) पाऊण शेर (मापी) [का पडि]

पड—पु (गो) शिंपा, अन्नसामुग्री

पड—स्त्री १ ओझें सहन करण्याची ताकद नसतां किंवा कामचुकारपणानें (बैल इ० कांचें) मटकन खालीं बसणें २ (ल) नकार, नाकारणें झिडकारणें ३ मारें, माघार घेणें (भांडण, वादविवाद इ० कांत) स्तब्ध, गुपचिप बसणें, शांत राहणें, याच्या उलट उचबळ (उचबळ खाणें पहा) (क्रि० खाणें घेणें पतकरणें) 'कालच्या भांडणात गोविंदरावांनीं पड घेतली नसती तर मोठा अनर्थ झाला असता' ४ झाडावरून आपोआप गळून पडलेलें आंबे फळें यांच्या उलट आंतील घालून पिकविलेले आंबे ५ पडित किंवा विन लागवडीची जमीन ६ एकदम पुष्कळ माणसांचे आजारी पडणें ज्वरानें दोनशें मनुष्यांची पड पडली आहे' ७ (अनेक गावें वगैर) उजाड होणें ८ (पुष्कळ जमीन) पडित **पडणें** असणें (क्रि० पडणें) ९ (पत्र्याचा खेळ) अगावर डाव हार येणें, नाट (क्रि० लागणें) १० मेलेलें जनावर 'देशमुखाचे घरीं पड झाली असता महारानें म्हशीचें कातडें मागू नये' –चसप्र ४५७ ११ मेलेलें जनावर नेण्याचा व त्याचें चामडें घेण्याचा महाराचा हक्क [स पत, पडणें प्रा पड] **॰कर**–वि (कु) १ पडित (जमीन) २ ओसाड (खेडें) ३ रिकामें (घर) ४ उपयोगात न आणलेली (वस्तु) ५ बेकार (मनुष्य) **॰कैणें**–न १ बाजारातील पडून राहिलेला, शिळा न विकलेला, परत केलेला माल २ लवकर नासणारा, वाळणारा माल **॰घर**–न उजाड, रिकामें, ओसाड, वस्ती करणारानीं सोडून दिलेलें घर **॰जमीन**–स्त्री पडित, लागवड न केलेली, ओसाड (जमीन) **॰झड**–स्त्री १ पडणें झडणें, मोडतोड २ पडलेल, राहिलेलें सामान ३ केरकचरा, गदळ **॰सार**–वि उजाड, पडित (जमीन) [पडणें+सर=सारखी]

पड—अ हातासालील, दुय्यम, दुसऱ्या प्रतीचा, मुख्य वस्तूच्या ऐवजीं घ्यावयाची या अर्थाचा एक प्रत्यय जसें–पड–चाकर–शिष्य–लका–जीभ–कोट–साक्ष इ० 'तू लका पाहिलीस तर काय झालें मी पडलका पाहिली' [प्रति=दुसरा किंवा स पर=पलीकडचा] **॰केश–स**–पुअव डोळ्याच्या पापणीच्या खालीं आतील बाजूला उगवणारे केंस, डोळ्याचा एक रोग **॰कोट**–पु किल्ल्याच्या बाहेरचा तट **॰गादी**–स्त्री गालिचा, लहान गादी **॰गहाण, गाहाण**–न गहाण ठेवणारानें किंवा सावकारानें आपल्याकडे गहाण ठेवलेले दुसऱ्याकडे गहाण टाकलेले जिन्नस

०गहाणदार–पु पडगहाण ठेवून घेणारा **०छाया**–स्त्री १ प्रतिबिंब २ छाया, साउली [स प्रतिच्छाया] **०जावई**–पु (व) जावयाचा भाऊ **०जीभ**–स्त्री जिभेच्या मागें असणारी दुसरी लहान जीभ, जिभेच्या मुळाशीं लोंबणारी मासाची लोळी [स पतज्जिव्हा] **०थळ**–न (राजा) पिशाच्चाच्या उपद्रवाचा एका देवानें काहीं निर्णय सांगितला असता इतर गांवचे देवाला विचारून जो त्याचा पडताळा पहातात तें, किंवा त्या देवानें सांगितल्याप्रमाणें पुजाऱ्याकडून करून घेतलेला लेख, पडताळा [प्रति+स्थळ] **०दोरा**–पु गळ्यातील माळ, हार इ०कास जोडलेला व गळ्याभोंवती बांधावयाचा जोड दोरा **०नाव**–न टोपण, व्यावहारिक नांव **०नाळ**–(कों) (नाविक) मागच्या खांद्यास बाहेरच्या बाजूस जोडलेलीं लाकडें **०पाणी**–स्त्री पडकेश पहा **०बंद**–पु (गजिफाचा खेळ) बदाच्या (राजा, वजीर यांच्या खालील पानाच्या) खालचें पान **०भित**–स्त्री मुख्य भिंतीच्या बाहेरची दुसरी भिंत **०भोज-भोजन**–न १ वरपक्षाकडून लग्नाचे दुसरे दिवशीं वधूपक्षास दिलेली मेजवानी २ परत जेवण [पड=प्रति किंवा परत+भोजन] **०लंका**–स्त्री एक रावणाची लंका व दुसरी तिच्याहि पलीकडे दूर असलेली लंका **०विद्यार्थी**–पु विद्यार्थ्याच्या हाताखालचा दुसरा विद्यार्थी 'शिवाय त्या शाळेंत पडविद्यार्थी असत ते निराळेच' –च १६ **०शब्द-साद**–पु प्रतिध्वनि, प्रतिशब्द, पडिसाद 'का पडसादाचा अवचिता। गजर उठे।' –दा ६ ८ १९ 'शब्द पडसाद ऊठला। म्हणे कोणरे बोलिला।' –रामदासी स्फुट अभग २७ नवनीत पृ १५०) [स प्रतिशब्द] **०शाळा-ळ-शाला**–स्त्री १ घरापासून थोड्याशा अंतरावर बांधलेलें छोटखानी घर, ओंवरी २ उतारूसाठीं देवालयालगत बांधलेली धर्मशाळा 'मठ मडपा धर्मशाळा। देवद्वारीं पडशाळा।' –दा ४ ५ २३ **०सरी**–स्त्री १ उतार असलेल्या जमीनीवरील पाणी वाहून जाण्यासाठीं काढून दिलेला नाला, पाट, जलमार्ग २ बागाईत जमीन [पर+सरी] **०साई**–स्त्री १ छाया, काळोख, झांवळेपण 'आधार कोडोनि घर्षी। घरा पडसाई न करी।' –अमृ ७ २१ (जुनी प्रत) २ सावली, पडछाया 'दीपामागें पडसाई। तैशया डोळयामागें भोवई।' –भाराबाल ६ ५० [पड+छाया] **०सावली**–स्त्री पडछाया, प्रतिबिंब **०साळ**–स्त्री १ पडशाळा पहा २ (कु) पडवी, ओटी 'तेव्हा ती लवकर घरातून बाहेर जाऊन पडसाळेंत एक वर्षाच्या वयाची हमी होती तिला तिनें त्या घरात आणिलें।' –मराठी सहावें पुस्तक, पृ १८ (१८७५) **०साक्ष**–स्त्री १ पुराव्याला बळकटी देणारा दुसरा पुरावा २ पडसाक्षी पहा **०साक्षी**–पु १ पुराव्याला बळकटी किंवा पुष्टि देणारा साक्षीदार २ साक्षीदाराचा साक्षी, दुसऱ्याच्या विश्वासुपणाबद्दल शपथपूर्वक खात्री देणारा **०सूत्र-दोरा**–नपु मगळसूत्र, गळसरी इ० ओंवून गाठ दिल्यावर जीं त्या दोऱ्याचीं टोकें राहिलीं असतात तीं **०स्थळ**–न पडथळ पहा **०हात**–पु (गो) प्रतिहस्त

पंड—न (गो) जमीन मोजण्याचें एक परिमाण पांड पहा

पडक—न झाडावरून पडलेलें पोफळ –वि (राजा) पिकून गळलेली (सुपारी), कोंवळेपणीच झाडावरून गळून पडलेलें (पोफळ) [पडणें]

पडकणें—अक्रि सवय लागणें, सोकणें (चांगल्या किंवा वाईट अर्थी), चटक, व्यसन, छंद लागणें, लालचावणें, सोकावणें, नादीं लागणें, चटावणें, सवकणें, लुब्ध होणें 'पाहता कृष्णस्वरू पासी। आराणुक नाहीं डोळियासी। यालागीं न येती दृश्यापाशीं। कृष्णसुखासी पडकले।' –एरुस्व १८ २३ [स प्रतिकरण]

पडकय—स्त्री (कों) शेतकऱ्यानीं परस्परास हंगामाच्या वेळीं गुरें, मजूर वगैरे देण्याची रीत, कामाची व साधनाची देवघेव [स प्रति+कृ]

पडका—वि १ लवकर पडणारा, घोगरा (आवाज, गळा, कंठध्वनि) २ मोडकी, पडलेली, (इमारत)

पडकी विळा—स्त्री जिचें पातें पाडता येतें, मिटता येतें अशी विळी हिच्या उलट उभी विळी

पडकें—न (कों) गुराच्या दाव्याची एक कानी, गुळकी

पडकें—न (खा) माल वाहणाऱ्या बिन तट्ट्याच्या गाडीला दोहों बाजूस माल पडू नये म्हणून लावलेल्या दोन ताटया प्रत्येकीं

पडकेल—वि शेतीच्या साधनांची, मजुराची देवघेव करणारा, पडकय करणारा पडकय पहा

पडखर—वि रोखठोक, खणखणीत, खरमरीत, चणचणीत, स्पष्ट, भीडभाड न धरता केलेलें (भाषण) [पड+खर]

पड(डि)खरणें—उक्रि (महानु) ओळखणें, पठखळणें 'आधळेयाचा नगरीं। कवण कवणातें पडिखरी।' –भाए ५५४ [स परि+ईक्ष]

पडखलण—न (बायकी) १ पायातील जोडवीं निसटून जाऊ नयेत म्हणून त्यांना लागून घालावयाचें ताब्याचें वेढें, २ टोंचलेल्या कानांचें भोंक बुजू नये म्हणून त्यात घालावयाचें हलकें तारचें वेढें [स प्रतिक्षलन]

पडखळणें—अक्रि १ आदळणें, एकमेकावर पडणें 'वीर पडखळले वीरीं। परस्परें हाणती।' –एरुस्व ८ ३८ २ उठावणी करणें 'वीरीं घेतला रणकावों। देखोनि धाविन्नला शावो। मिळोनि वीराचा समुदावो। महाबाहो पडखळिला।' –एरुस्व १० ६२

पडंग—वि (गो) लागवड न झालेली, पडित (जमीन)

पडगण—न (गो) ताम्हन [पडगा]

पडगा—घा—पु १ लाकडी लहान काथवट, पाळें, वाडगा २ चवघडा, सबळ इ० काच्या जोडीपैकीं प्रत्येक ३ (कुभारी धदा) आव्यातून मडकीं काढलीं असता साफ व गुळगुळीत कर ण्याचें एक साधन [स प्रतिग्रह]

पडगी-घी—स्त्री १ भाडयाची पेंदी, वूड किंवा पेला वगै रेची बैठक २ धातूचा रस ओतून लगड बनविण्याची मूस पड णीस पहा ३ किनरी आवाजाचा सबळाचा भाग ४ लहान पडगा

पडगें-धें—न १ नगाऱ्याचें गगाळ, पडगा, चवघडा, तबला, समेळ इ० सजोड चर्मवाद्यापैकीं प्रत्येक अवयव २ पडगी अर्थ ३ पहा ३ पडाव होडी ४ लाकडी पडगा, पाळें

पडगें पाळें—न (व्यापक) पडगें, काथवट, पेला

पडघण—स्त्री (सोनारी धदा) धातूचा रस ओतण्याची पन्हाळी मूस (गो) पडघळणी पडघ(घा)णी पहा [स प्रतिग्रहणी]

पडघणी—स्त्री (कों) ओक्तीचा आडवा वासा ज्यावर ठेवतात तें लाकूड, दुवळक्यात वसविलेलें लहान लाकूड

पडघ(घा)णा—स्त्री धातूचा रस ओतण्याचा साचा, मूस

पडघ(घा)म-घांव—न एक चर्मवाद्य, सैन्यातील मोठया आवाजाचा नगारा, ढोल (इ) डम 'वाजवीत पडघम ढोल।' —सग्रामगीतें ६०

पडघाणी—स्त्री कळसाची बैठक 'उपरि सोळावा अध्यावो। तो ग्रीवेघटेचा आवो। सप्तदशु तोचि ठावो। पडघाणिये।' —ज्ञा १८४० [स प्रतिग्रहणी]

पडण—न पडाव, होडी

पडण—न १ थाबण्याची, विश्रातीची जागा, तळ, अड्डा 'बैल उतरावयाचें हें एक पडण आहे येथें उतरलें नाहीं तर कोसा वर दुसरें पडण आहे तेथें उतरतील' 'वध्यापुत्र पडणीं केसा ढकलावा।' -स्वादि १२५९१ २ गुराची बसण्याची किंवा स्वथ करण्याची जागा ३ भेट, सभा इ० ची ठराविक जागा व वेळ ४ फळें वगैरे पाडण्याचा, उतरण्याचा, काढण्याचा दृगाम, नियमित ऋतु, काल 'यदाच्या पडणास आबे लागले नाहींत पुढच्या पडणास बहुत लागतील' ५ उतार, उतरण 'पडणीवरून घालून घ्यावें। तो तमोगुण।' —दा २६३१ [स पतन]

पडणी—स्त्री १ (क) पडणें २ (ल) नाश पावणें, तोटा येणें (व्यापारात) म्हातारपणात शारीरिक ऱ्हास होणें, दुर्बळ होणें

पडणीस येणें—१ शेत चागलें पिकणें, दाणा भरणें, दाण्याच्या भारानें कणसें वाकणें २ (मनुष्य) म्हातारा होणें

पडणें—अक्रि १ खालीं येणें, गळणें, पतन पावणें, एखाद्या स्थानापासून भ्रष्ट होणें, आधार तुटून खालीं येणें, खालीं-नीच स्थितीप्रत जाणें 'किल्ल्यावरून दगड खालीं पडला' 'वाऱ्यानें झाडें मोडून पडलीं' २ (ल) थाबणें, बद होणें, पडून रहाणें, सतत चाललेला धदा-व्यवहार काही कारणामुळें बद पडणें, थाबणें 'पेसा नाहीं म्हणून सावकारी पडली' बीं मिळालें नाही म्हणून यदा शेत पडलें' ३ घडणें, घडून येणें, होणें असणें 'तुम्ही धनी पडला मी चाकर पडलों' 'तुमचें घर लाब पडलें' 'हें शहर पडलें म्हणून लाकडफाट्याची महागाई' ४ प्रवृत्त होणें, करू लागणें, सुरू करणें 'तो आतासा लिहिण्यावर पडला आहे' ५ जोराचा हल्ला करणें, चालून जाणें 'अकस्मात् गनीम पडला आणि निसतान केलें' ६ उद्भवणें, घडणें होणें, जाणवू दिसू लागणें (थडी, अधार, उजेड, उष्णता इ०) ७ कमी होणें, थडावणें, शात होणें (वारा), कमी होणें, उतरणें (दर) ८ जमिनीवर अग टाकणें, निजणें, आडवें होणें, लवडणें, पहुडणें ९ आळसानें निजणें, सुस्त पडणें 'येथें काय पडलास कामावर जा' १० रिकामा, बेकार, निर्वस्त, वस्तीशिवाय, पेरल्याशिवाय बिन वहिवाटीचा, बिन वापरेलला किंवा उपयोगात न आणलला असा राहणें, असणें (मनुष्य, खेडें घर, जमीन, रस्ता, वस्तु इ०) 'पाच शालजोडया पडल्या आहेत तुला पाहिजे ती घ' ११ (लढाईत) मरणें, धारातीर्थी पतन पावणें 'पडताचि भीष्म, पडले रडले कुरुवीर भूप सुर सगळे।' —मोभीष्म ११ ११७ १२ गुतणें, उद्योगात शिरणें, सबध ठेवणें 'तू त्या कामात पडशील तर रडशील' १३ आवश्यकता प्राप्त होणें, भाग पडणें 'तू ज्वरग्रस्त झालास म्हणून मला खेपा घालावयास पडतें' 'बायको केली तर घर बाधावयास पडलें' १४ किंमत द्यावयास लागणें 'शाल जोडीला पाचशें रुपये पडतील' १५ होणें, घडणें, घडून येणें, उपस्थित होणें १६ ठरणें, शेवटीं दिसणें, उघडकीस येणें १७ पराभूत होणें, मार खाणें (वाद इ०त) १८ कोसळणें, गुदरणें, प्राप्त होणें (त्रास, दुःख) १९ रूपातर होणें, रिथत्यतर होणें 'हात पाय गार पडले' 'हा रग काळा पडेल' २० उद्भवणें, उत्पन्न होणें, परिणाम होणें 'क्षतात किडे पडले' 'मध्ये चार रेषा काढल्या म्हणजे तीन कोष्ठकें पडतात' 'ह्या भिंगाच्या दोन आरशा पडतील' २१ बुडणें, खचणें (दारिद्र्य, दुर्बलता, हलकेपणा, दुष्कीर्ति इ०त) २२ दाटणें, घोगरा होणें, हलका पडणें, बसणें (आवाज) २३ (पत्त्याचा, जुगारीचा खेळ) गमावणें, हरणें 'मी दहा रुपये पडलों' २४ सुरू, प्रारभ होणें, चालणें, प्रचारात, व्यवहारात असणें (धदा, उद्योग, चाल, दृम इ०) २५ बाहेर येणें, (तोंडातून), ओकणें 'अन्न पडलें' २६ (गणित) त्रैराशिकादि गणितावरून काहीं एक फल फलित होणें' 'कोशास आठ हजार हात तेव्हा अर्धे कोशास काय पडतें?' २७ सतत चालू असणारा व्यापार-फड इ० चालू रहाणें 'पत्रावळीचा एकदा फड पडला म्हणजे कोणी येईल तो लावील' २८ कर्मधर्म सयोगानें असणें 'तो पडला अधिकारी नाहीं तर पाहून घेतलें

असतें ' २९ दाखल होणें, समाविष्ट होणें ' रक्कम दरमहा रुपात होऊन जो फड जमा जाहलेला असतो त्यात पटावयाची आहे ' -(बडोदें) कलावतखातें ३३ ३० (कु) मानवणें ' माझ्या जिवाक पडता ' ३१ (अकर्तृक) परस्पर जुळणें जमणें, जम बसणें, योग्य असणें, पटणें ' विद्येस आणि लक्ष्मीस पडत नाहीं ' ' अबाडीची भाजी आणि भाकरी यास चागले पडत ' [स पत्, प्रा पड, गु हिं पडवु-ना, फ्रेंजि पेर, आर्मे पर] **म्ह०** पडेलें शेण माती घऊन उठतें=चागल्या मनुष्यावर काही टपका आला आणि त्या टपक्याचें जरी त्यानें सर्वाशीं निरसन केलें तरी त्याची थोडी तरी बदनामी होतच **पडतझडत**-क्रिवि झडतपडत पहा [पडणें+झडणें] **म्ह०** (व) पटझडे माल वाढ=एखादा मुलगा पडला म्हणजे त्याला म्हणतात म्हणजे असें पडल्या पडल्यानेंच शक्ति येत **पडत उभें**-न १ (प्रशसार्थी) उत्पन्न होताच, जन्मताच उभें राहणारें, वावरू शकणारें गाय इ० कांचें वासरू २ (ल) यशस्वी उपाययोजना, श्रेयस्कर वागणूक ३ अनुकूल प्रारब्ध [पडणें+उभें] **पडता काळ**-पु उतरती कळा, ऱ्हासाचा काळ, निकृष्ट दशा **पडता पाया**-पु १ ऱ्हास, पडता काळ २ (क) खालावलेली स्थिति **पडती भावना**-स्त्री १ (पाऊस) पडू लागणें, येऊ लागणें, (पावसास) सुरवात होणें २ (क) ऊन्ह, थंडी पडणें, सुरू होणें पडू लागणें (क्रि० होणें) ' थंडीची, उन्हाची पडती भावना ' ३ आरभाचें किंवा सुरवातीचें चिन्ह, सूचक लक्षण **पडत्या पुठ्ठयाचा**-वि (माण) उतरत्या कुत्र्याचा (घोडा बल वगैरे) **पडत्या फळाची आशा**-स्त्री मारुतीस सीतेनें पडलेलीं फळें खाण्यास तेवढी परवानगी दिल्याबरोबर झाडे उपटून त्याचीं फळें पाडून त्यानें अशोकवनाचा विध्वस केला यावरून एकदा थोडीशी सवलत दिल्याबरोबर तिचा फायदा घऊन अपेक्षेबाहेर काम करणें, आपल्या इच्छेप्रमाणें आयतेंच कार्य घडून येत असता ते तात्काळ घडवून आणावें अशा विषयींची माणसाची आतुरता **पडला झडला**-वि पडलेला व झडलेला गळून पडलेला, साडलेला, विसकटलेला, पसरलेला [पडणें+झडणें] **पडले पान**-न खेडया तील सर्वाधिकार (पडलेलें पानहि घेण्याचा ज्याला अधिकार आहे असा) ' जोशीपणा व कुळकर्ण हे दोनच अधिकार त्याच्याकडे आहेत असें नाहीं तर पडले पान त्याचें आहे ' **पडल्या पानावर हक्क असणें**-गावासबधीं सर्वाधिकार, हक्क स्वत कड असणें **पडीचा आबा**-पु (पिवळेला किंवा कच्चा) झाडावरून पड लेला आबा याच्या उलट उतरलेला, काढलेला **पडी पडणे**-१ (पडलेल्यात पडणें) नाहींसा होणें, विसरला जाणें, उपयोगातून जाणें, नष्ट होणें, बाजूला पडणें २ अडथळयानीं अडविला जाणें **पडल्यापडल्या**-क्रिवि १ पडता पडता, पडत, लोळत असता, लोळता लोळता २ आळसानें, धिमेपणानें [पडणें] **०गोष्टी सागणें**-विचार न करता काहीं तरी गोष्टी सागणें **०जिकणें-करणें**-सहज लीलेनें जिकणें, करणें

पडत—स्त्री (जकाती शब्द) जकात, कर याची माफी, सूट (सख्या, परिमाण यातून)

पंडत—पु पडित, ब्राह्मण ' तुम्ही पडत लोकाकडेस फार बाजे वाजविण्यास जाता ! ' -विक्षिप्त १ ५८ [स पडित, हिं]

पडतन—न परतन पहा

पडत(द्)रणें -अक्रि विस्तारणें चराचराचेनि मिषें पडत रलें । चिद्रूपा पडियाम । ' -भाए ७०० [स प्रस्तरण]

पडत(ता)ळ—न वाड, बिछाईत सामानसुमान [हिं]

पडताळया-वि ओझें, पडतळ वाहणारा (तट्टू, उट वगैरे)

पडतळ-ताळा—पु उपचार, आदरसत्कार ' आनदु जाहाला सकळा । तयामी करिती पडताळा । ' -रुपु २ ६ ६५ पडतळ पहा

पडतळ-ताळा —पु १ अनुभव, प्रतीति ऐसा मागील पडताळा घेउनी । पुढा अभिप्रावो दृष्टी सूनी । ' -ज्ञा ७ २०२ २ सदेह निरसन करण्याकरिता ताडून पाहणें, अजमावून पाहणें, जोखणें, दुसऱ्याशीं मिळवून, तुलना करून पाहणें, सिद्ध करण्या साठीं उलटसुलट रीतीनें परीक्षा घेणें, मेळ, प्रयोग, मोजमाप, गणणें (क्रि० पाहणें, ताडून पाहणें) ३ अनुवाद ' म्हणोनि एक वेळ दवा । तोचि पडताळा घेयावा । विस्तरेल तरी सागावा । सावधचित्तुचि । ' -ज्ञा ५ १६७ [प्रति+ताडणें]

पडत(ता)ळणें -अक्रि १ प्रचीति, परीक्षा पाहणें ताळा पाहणें, अजमावून पाहणें तुलना करणें, मेळ पाहणें रुजुवात करणें, लावून पाहणें, मोजणें, मापणें, तोलणें, वजन करणें (पुन्हा रुजु वात घण्याकरिता), गणणें, मोजणें ' भीष्म पडताळी विद्या भ्यास । ' -मुआदि ३०।२६ २ पकडणें, हातात घणें, धरणें (चालविण्याच्या हतूनें हत्यार, शस्त्र इ०), पेलणें, पाजळणें बाहेर काढणें ' पडताळनि सुरी बैसली सेजारीं । यमफासा करीं घळनिया ।'-तुगा १ ५८३ 'जरासध आणि भीम । उभे ठाकले गदा पडताळून । '-ह ३३ ८० ' राजानें पट्टा पडताळिला । ' -ऐपो १९ ३ सज्ज होणें, पाषाख वगैरे चढविणें, घालणें (जोडे, पागोटें, अगरखा इ०) ४ ऐटीनें धारण करणें गुडाळणें, लपे टणें, बाधणें ५ परत घणें, फेडणें (शिव्या इ०) ' त्यानें गालिप्रदान केलें ते म्या आज पडताळलें ' [पर+ताळा]

पडती—स्त्री उतरती कळा, दुर्दशा, अपकर्ष

पडतोरा—पु (तजा) तळघात किंवा नदींत उतरण्यास बाधलेला घाट [तामिळ पडित्तोरै, पडि=पायरी, तुरै, तोरै=घाट, बदर]

पडथाळा—पु १ (गो) प्रसूतीनंतर बाळंतिणीला सासरा हून किंवा माहेराहून लवकरच येणारें सामान पडताळ पहा २ (कु) बाळंतविडा

पडद—स्त्री १ पडदा अर्थ ८ पहा २ ढेपाळघाला गूळ चिकट नये म्हणून ढेपाळ्यांत घातलेलें फडकें

पडद(त)पोशी,—स्त्री १ पडदा, गोप्य, छपवणक, २ पडदा, भिंत इ०नीं निर्माण केलेला आडोसा एकांताचें स्थळ, विश्रांति घण्याची, विसावा घण्याची जागा अंतर्गृह ३ पडद्याची चाल, पडदानशीनपणा –शिदि ६९ 'पडदपोशीची आणि उन्हापासून त्रास न होईल अशा व्यवस्थेनें बिछायत करविणें।' –ऐरापु ४ २२३ [फा पर्दा+पोशी]

पडदणी—स्त्री १ स्नान करताना आडवें लावून घ्यावयाचें लहान वस्त्र 'ब्राह्मण ससार कठीण फार। दुसरें पडदणीस नाहीं वस्त्र।' २ स्त्रिया नाहण्याचे वेळीं अंग, फाटकें वस्त्र नेसतात तें 'ये पा न्हाणुद घइं पडदणी। जटा जाहत्या उकलुदे वणी।' –कथा १ १० ६२ ३ (व) पडदोनी सोवळ नेसताना बायकांमध्यें एक आडवस्त्र वेढून घेतात तें ४ पडदा, पडद अर्थ १ पहा [पडदा, तुल० स परिधानी–पडिदाणी–पडदाणी–पडदणी-भाअ १८३३]

पडदळ—न १ सामान बाड-बिछात, परगावीं जाताना बरोबर नेण्याचें सामान, पडतळ पहा पालपडदळ या सारख्या ठिकाणींच फक्त क्वचित् उपयोग २ पडदळें पहा

पडद(दा)ळें—न तरवार अडकविण्याचा (गळ्यापासून कमरपर्यंतचा) पट्टा 'पाठी पडदाळे मिले टोप ओझें। हें तों झालें दुजें मरणमूळ।' –तुगा २०२१ [पडतळ]

पडद(दा)ळ्या—वि ओझें वाहणारा, ओझेल, कठाळ्या (बैल, उंट, तट्टू इ०)

पडदा—पु १ आड लावलेलें वस्त्र, एकादें मोठें लांबरुंद कापड भिंतीसारखें प्रतिबंधाकरितां मध्यें आड लावितात तें, कापडी आवरण २ आडोसा आडबाजू, अंतर्धान, एकांत निवांत जागा ३ बुरखा, घोषा, झाकण, जवनिका ४ (ल) गुप्तपणा, लाज, लज्जा, शरम, विनयानें मागें राहणें, मर्यादा **म्ह**० पडद्या तील बाहुली पडद्यांत शोभतात 'कोणतेंही एक पडलें अंतर धन्यास कळलें नाहीं, इतका पडदा आहे तोंच बरें, इतक्यानें माणूस मर्यादवंत असतें' –मराआ १६ ५ थर, पापुद्रा, कवच, साल, पदर (फळ, काहा, भाकर, दगड, लाकूड इ० वरील) ६ डोळ्यावरील पडळ, पटल, सारा ७ भाग (विभक्त) करणारा अवयव जसें –कानाचा–नाकाचा–डोळ्याचा–पडदा ८ भांड्या तील शिजविलेलें अन्न (भात वगैरे) ओतण्यासाठी आथरलेलें वस्त्र किंवा कापड, पडद ९ आगरख्याचा पुढील (छातीवरील) भाग १० पटी पिशवी इ०चे कापे, भाग पाडणारें जाड कापड किंवा लाकडी फळी ११ (भाषण करताना किंवा बोलताना) मनांत ठेवलेला गुप्त राखलेला भाग (क्रि० ठेवणें राखणें) १२ गुप्तता छपवणूक, गोपन, आतबाहेर, दुजाभाव 'आपल्याशीं पडदा स्वामींहि नाहीं'–पया ३०९ 'त्याचे माझे स्नेहामध्यें पडदा नाहीं' १३ गाडीच्या तोंडाच्या पुढचा आडोसा १४ अडथळा आळा १५ अंतर 'आता दुरून दुरून पडद्यानें शब्द बोलता' –प्रला १६ नाटकाचा पट 'अगोदर दहा पांच वेष तरी त्या कनीचे पडदे ओढायचें काम करावें लागतें' –नाकु ३ २५ १७ (बारूडकाम) उन्हापासून रक्षण व्हावें म्हणून बारीक कामट्या सुतळींत विणून केलेला चिकाचा आडोसा १८ (यंत्रशास्त्र) अडकाठी करणारें साधन (इ) व्हाल्व याचा उपयोग त्यामधून जाणारा प्रवाही पदार्थ (तेल, वाफ, पाणी वगैरे) जाऊं देण अगर थांबविणें व त्यांचें प्रमाण कमीजास्त करण्याकडे करतात 'वाफेचे पडदे बहुतेक लोखंडी असतात' १९ सतार, बीन इ० वाद्यांच्या दांडी वर स्वरांची जागा निश्चित करण्यासाठी बसविलेला पितळी अगर लाकडी बाकदार तुकडा यावर तार दाबून स्वर काढावयाचा असतो [फा पर्दा, तुल० स परिधा–पडिधा–पडदा–भाअ १८३४ स पट, पटल] **०उघडणें**–एखादी गोष्ट उघड करणें **०उघडविणें**–लाज सोडणें, बाजूला सारणें **०पाडणें–आढणें**–लज्जा आड करणें लपविणें, छपविणें **०राखणें**–मर्यादा राखणें, पाळणें, छपवणुकीस जागा ठेवणें (बोलण्यांत वगैरे) **सातव्या पडद्यांत बसणें**–अत्यंत गुप्त अशा जागीं जाऊन बसणें **म्ह**० (व) पडदा मारी झडदा=एखाद्या स्त्रीला पडदा असून ती बाईट चालीची असल्यास तिला म्हणतात

पडदी—स्त्री एक विटची घातलेली भिंत (सामान्यतः विभाग करण्यासाठीं), पडदा, कूड

पडन—न पडण पहा

पडन—न (व) आश्विन शुद्ध नवमीस महाराज्या ढवीजवळ रडद्याचा बळी देण्याचा विधि [पड]

पडप–न १ अतिशय लडिवाळपणा, कौतुक, लाड एखा द्याचे गुण वाखाणण्याची हौस अगर आवड 'आह पंडुतनयकृत दिग्विजयाचें नृपा पडप यास।'–मोवन ७ १०३ २ स्तुति, वाखाणलेले सद्गुण, चागुलपणा (क्रि० सांगणें, वाखणें) 'दिव सभर माहरचें पडप सागत' ३ पक्षपात, कोणाएकास कोणाची सवता प्रतिष्ठा व्हावी, ती वर्णावी, असें जें तद्विषयीं पक्षपातान वाटतें तें ४ ओढून ताणून आणलेली प्रतिष्ठा, उसना दिमाख, तोरा, कृत्रिम नम्रता डौल, अकड, उद्धटपणा 'चाकराचे इतके पडप कशास पहिजे' ५ नावीन्य, नवलाई, विलक्षणपणा 'त्या गोष्टीचें मोठें पडप वाटतें-झालें' ६ थक्क करणारा सुरेखपणा,

शोभा, उगार 'अग बोल मारूनि तपें । विकावया आपणपें । अगहीन पडपें । जियापरी ।' –ज्ञा १७ २४६ 'तेंमें मोल्वि मोहाचें रूप । तें जाण योपितास्वरूप । त्याहीवरी खटाटोप । वस्त्रें पडप भूषणें ।' –एभा ८ ८४ ७ (महानु) भूषणाचें, भूष विणारें वस्त्र 'पडप द सव्यावुमि अगरागाचें ।' –एभा २५ [पढियता=प्रिय] **०पुरविणें**–लाड करणें, पुरविणें 'एवें निज भक्ताचें पडप । तू मायबाप पुरविता ।' –महिपति पाडुरग स्तोत्र **०दानी-नि**–वि (महानु) १ भूषणवस्त्र देणारा 'कैवल्याचा पडपदानि ।' –भाए ६४९ २ शोभा देणारा [पट+दा]

पडप—स्त्री बरोबरी

पडपावणी, पडपणी––स्त्री १ न्हाव्यानें एखाद्या कुटुबातील व्यक्तीच्या ज्या हजामती कराव्या लागतील त्या कराव्या आणि त्यास वर्षास किंवा सहा महिन्यानीं अमुक द्यावें अशी केलेली बोली, करार २ अशा कराराची रक्कम, धान्य वगैर हक्क [पडण=ठराविक वेळ+पावणें]

पडपेंठ—स्त्री सपूर्ण हकीकत, मूळ, उगम, वाढ इ० पूर्ण माहिती, कुळगोत इ० (क्रि० पहाणें, लावणें, शोधणें, लागणें) 'मुलाची पडपेंठ पाहून मुलगी द्यावी' [पेंठ=बातमी, खबर]

पडम—न जाड व सुती कापड (पिशवी, गोणपाट, पडश्या इ० करण्याच्या उपयोगाचें), गोणपाट, दुहेरी तिहेरी सुतानें विणलेलें अहद वस्त्र

पडमूत––न घोडीवर स्वार बसल्यावर किंवा ती रस्त्यानें चालली असता तिनें केलेली लघवी, मूत, इरावत –वि अशा तऱ्हेनें मुतणारी (घोडी)

पडमूर––वि (गो) निष्ठुर, बेमुर्वत

पडयें––न (कु) मेलेलें गुरु, जनावर पड पहा

पडलस—पु शिवडयासारखा पण अधिक काळा मासा याला खवले नसतात यांचें तोड वाटोळें असतें व ओठावर मिशा असतात यास दोन पख असतात छातीवरील पख बळकट असतात

पडली—स्त्री (कु) १ फुलाची परडी, बाबूची, वेताची विणलेली लहान टोपली २ (बे) जोगवा मागण्याची टोपली [परडी]

पडवण—न (चाभारी) जुना आसूड लाबवून देणें

पडवळ, पडोळ—स्त्री १ भोपळयाच्या वर्गातील एक वेल हा बराच वाढतो यास २।३ हात लाबीचीं हिरवट अगर पाढरीं पेन्दार फळें येतात –न या वेलीचें फळ, फळभाजी ही भाजी पथ्यकर, हृदयाला हितकर व कृमिनाशक आहे –वगु ४ ५३ [स पटोल, पटोलिका, प्रा पडोल] **हाता पायांचें पडवळ होणें**–अशक्त व हाडकुळें होणें **पडवळाची वात**–(कों) फुलातून फळ होण्यास सुरवात झाल्याबरोबर बारीक लाब दिसणारें फळ 'अळ्यावर किती पडवळ वाती दिसतात !' **०काठी**–स्त्री (महानु) छत्रकाठी 'स्याहाणी काडी तेजिया । पुढा डौलताती पडवळकाठिया ।' –शिशु १०३४ [स पटोल=वस्त्रप्रकार, म पडवळ+काठी]

पडवा—पु एक प्रकारचें सुकलेलें फळ हें औषधोपयोगी आहे

पडवा-वें—पुन (कु) अनायासें झालेला लाभ 'जावोनि गोवर्धना तळी। पर्वत उचलिला समूळी । पडवा जाहला तयेवेळीं । गाई गौळी सुखी केले ।' –कथा ४ ५ १५४ [का पद्=प्राप्त होणें]

पडवी—स्त्री खाबाचा तळखडा –शर

पडवी—स्त्री १ घराची मागील बाजूची अरुद ओसरी, ओवरी, इ व्हराडा २ घराला लागून काढलेली जागा, भिंतीला लागून बाधलेली छायेची जागा, एकपाखी इमारत, अडोसा ३ डोकीवर घतलेल्या ओझ्यावर आच्छादन घालण्यासाठीं इरल्यास जोडलेलें चुबळ

पडवें—न (कों) दवडी, द्वारमडप, ढेलज, (इ) पोर्च

पडशी—स्त्री दुमोट करावयाच्या सोयीचें मध्यें तोंड ठेवून केलेलें पडम इ०कांचें पोतें, दोहो बाजूस दोन तोंडें असून मध्यें जोडलेली, घडी करण्यासारखी मोठी पिशवी, कठाळ

पडस(सा)र—वि पडकें झालेलें, ओसाड, ओस, पडित, पडिक (खडें, जमीन) [पडणें+सर=सारखे]

पडस(सा)ळ—स्त्री १ देवीनतर अगावर उठणारे फोड, पुरळ २ पिकाची कापणी झाल्यावर मडाशी अगर पिकाच्या कापलेल्या बुडख्यार्शी उगवणारे कोब कापणीनतरची फूट [पड+सळ]

पडसें—न थडी, सरदी, सर्दीमुळें नाकातून पाणी गळणें 'पडमें झालें–कोंदलें–कोदाटलें–वाहतें' [स प्रतिश्याय] **पडसावणें–पडशेणें**–अक्रि नाक गळणें, पडसें येणें सर्दी होणें **पडसेकरी**–वि पडसें ज्यास झालें आहे असा

पडळ—न १ डोळयावरील सारा, पटल, पडदा, डोळयातील मोतिबिंदु 'जितुकें अभिमानाचें बळ । तितुकें निजदृष्टी पडळ ।' –एरुस्व १६ १०८ २ आच्छादन, आवरण [स पटल]

पडळ-ळी—स्त्री (काव्य) (गाधीलमाशाचा) थवा, जमाव, समुदाय पटल पहा

पडळ, पडाळ—स्त्री १ मोकळी जागा २ शेतात, बागेत बाधलेली पडवी, झोपडी [१ स पट+आलय]

पडळें—न अभ्र, ढग, मेघ 'आला श्रावणमास जाण पडळें गर्जे कसें अबरीं ।' –अकक २ बसव, द्वादशमास २८ [स पटल]

पडाण—न (कु) १ भजनात चाल व ताल बदलण्याचा ठप्पा २ पाटाचें पाणी बदलण्याचा, अडविण्याचा बांध

पडाव—पु १ (सैन्याचा, कळपवाल्याच्या टोळीचा, देव घेव करणाऱ्या लोकाचा, यात्रेकरूचा इ०) तळ, मुक्काम २ तळ देण्याची किंवा मुक्काम करण्याची जागा, उतरण्याची जागा, शिबिर, छावणी, डेरा, कपू, वस्ती 'आसमतात पचवीस पचवीस कोस पर्यंत मेळयाचा पडाव असतो' –तीप्र ३१ [हिं]

पडा(डा)व—पुन पाचपासुन वीस खडीपर्यंत वजन वाहून नेणारी नाव होडी, मचवा [का पडगु तुल० स प्लव]

पडासणें—क्रि उलगडा करणें –शर

पडाळ—न (व) एक प्रकारचें गवत 'शेतात पडाळ वाढलें'

पडिकर—वि सुंदर, डोळस 'का पुढासुनि पडिकरा। अक्षमु चाले।' –ज्ञा १७ ४२

पडिकार—पु उपाय 'नाना पडिकाराचेनि सळें। काढी आपलेचि डोळे। तें वानवसा आधळें। जसें ठाके।' –ज्ञा १७ १०२ [स प्रतिकार]

पडिखरणें—सक्रि (महानु) ओळखणें, पहाणें, पारख करणें 'आधळेयाचा नगरीं। कवण कवणातें पडिखरी।' –भाए ५५४ पडखरणें पहा [परीक्षणें]

पडिघ(घा)णें, पडिघाइणें—क्रि १ धरणें, दाबणें 'ययापरी मतमुक्तकीं। तेथ पडिघायिलें आणिकीं। म्हणतीं हा हा विवेकी। तरी तुम्ही भले।' –ज्ञा १३ ५१ २ प्राप्त होणें, पुढें येणें 'तेंसेचि नाना रोग। पडिघाती पुढा आग। आरोग्याचे उपेग। करूनि घाली।' –ज्ञा १३ ५८७ [स प्रतिग्रहण]

पडिघा—पु तस्त, पीकदाणी पडगा पहा 'मीचि होईन सागळा। करू सुद्दैन गुरुळा। साडिती तो नेपाळा। पडिघा मीचि।' –ज्ञा १३ ४१८ [पडघा, स पतत्ग्रह]

पडिघाणी—स्त्री कळसाची बैठक पडघाणी पहा 'दास्यें पडिघाणियें केला मेळावा। सख्यैंसी वरी कळस शोभला बरवा।' –स्वानु ७ ३ ५९ [स प्रतिग्रहणी]

पडिघातणें—क्रि आदळणें, ताडन करणें [स प्रतिघात]

पंडित—पु १ विद्वान ब्राह्मण, विद्यासंपन्न, अधीत, विद्वत्तेंत निष्णात, व्यासंगी, शास्त्रज्ञ, विद्वान 'दुर्बल वस्तु न वाढी न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक। आपत्तींत न मोहे त्या पंडित म्हणति जाणते लोक।' –मोउद्योग ३ ९१ 'मग तिसरा पंडित बोलत।' –शनिम २१ २ (पत्रातील मायन्यात) मोठ्या मनुष्याच्या नावाच्या अगोदर किंवा पुढें लिहितात ३ (ल) एखाद्या शास्त्रांत किंवा कलेंत निष्णात, हुषार, चतुर, कलाभिज्ञ, तज्ञ ४ शिक्षक, पतोजी 'हें बहु असो पंडितु। धरूनि बाळ काचा हातु। वोळी लिही व्यक्तु। आपणची।' –ज्ञा १३ ३०७ [स पड्=जाणणें] **पंडितंमन्य–मान्य, पंडितमानी**–पु अभिमानी, गर्विष्ठ, मिजासखोर पंडित, दांभिक व अज्ञानी इसम, विद्येचा नसता डौल दाखविणारा, अवडंबर माजविणारा मनुष्य –वि अगी विद्वत्ता नसून स्वत स मोठा विद्वान समजणारा किंवा तशी ऐट मारणारा 'जेवीं का निर्दैवाहातीं। कनक पडलें होय माती। तेवीं पंडितमान्यचि व्युत्पत्ती। विषयासक्ती नाशिली।' –एभा ११ ५४० **०राव**–पु राजदरबारातील पंडित, छत्रपतीच्या अष्टप्रधानांपैकीं एक

पडिपाड—पु (काव्य) १ साम्यता सारखेपणा, बरोबरी तुलना (क्रि० घेणें) 'सूर्यासी खद्योत रणागणीं। भिडों शके झोटधरणी। तरी तुज मजलागोनी। पडिपाड रणीं घडेना।' –एरुरव ११ ३१ १५ ४६ 'आनंद तुळिता पडिपाडीं। स्वर्गही दिसे ठेंगणा।' –मुआदि १६ ६२ २ पराक्रम प्रताप सामर्थ्य 'नवल काळसर्पाचा पडिपाडु। विषप्राय विषय केला गोडु।' –एभा १९ १२२ ३ व्याप्ति –मनको [स प्रति–म पडि+पार–पाड] **पडिपाडीं**–क्रिवि मोठ्या युक्तीनें 'परी नि शेष पीडी ना माडी। ऐसे पडिपाडीं राखत।' –एभा २० २१८

पडि(डां)भर–भार—पु १ अधिकता, अतिशयपणा –ज्ञा २ १९३ 'पायावरी डोई ठवीन आदरें। प्रीतिपडिभरें आळिंगून।' –तुगा ५९४ २ भर 'त्याचे गार्वी निंद्या पडिभरू।' –दावि ४०९ ३ आसक्ति 'अभेदाचें पाठांतर। अति विषयीं पडिभर।' –तुगा ४बडजाव 'सर्वेचि विषयाचा पडिभरू।'–नामदेव १४०८ ५ सोवती 'परि ठाकिलियाहि सागरु। जैसा मागीलही यावा अनिवारु। तिये गगचिये ऐसा पडिभरु। प्रेमभावा।' –ज्ञा १४०८ ६ आधार 'कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु। कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभरू। नाना सायोज्यतेचे विस्तारु। विरतारले।' –दा १ ७ ६ –वि श्रेष्ठ [स प्रति+भार]

पडिभार–वार—पु पडप, बडिवार पहा

पडिभा(या)सणें—क्रि १ भासणें 'परि लटिकपणाची नवाई। पडिभास गा।' –ज्ञा १५ २३९ २ शोभणें 'तैसा कटि प्रदेश गभीरु। पडिभास दवाचा।' –ज्ञाप्र ४३३ पढियासणें पहा [स प्रतिभास्]

पडिमठ—पु (महानु) प्रत्येक स्थान, प्रतिमठ अर्थ १ पहा 'खरीचें पडिमठें गाइलें। ते नणौ कैसे रहावलें।' –शिशु १६९ [स प्रति+मठ]

पडियंत—स्त्री प्रतिष्ठा –शर

पडियावो—पु आवड –शर पडिभार पहा

पडिसाई--स्त्री पडसावली पहा 'चद्रमा आलिया घरा। म्हणिजे निगें करितोसि उबारा। पडिसायि पाडितोसि दिनकरा। परता सर।' –ज्ञा ११ ६२७ [स प्रतिच्छाया]

पडिसाद—पु पडसाद पहा 'का आपुलीचि उत्तरें। पडिसादा होती प्रत्युत्तरें। तें मिथ्याचि परी साबोकारें। श्रवणीं अक्षरें उमटती।' –एभा २८ ८८

पडिसादु-पडिया--पु पडसाद पहा 'तव सिंहाचे शब्दें पडिसादु थोरु जाला।' –पच ३ २३

पडी—स्त्री पड, माघार पड पहा 'मिळोन जाऊन मिळवावें। पडी घेऊन उलथावें।' –दा १५ ६ १६

पडीक-त—वि १ पड, बिन लागवडीची (जमीन) २उपयोगात नसलेली, न लावलेली (वस्तु) [पडणें]

पडीतचारावु—पु १ पड जमीनीवर गुराना चारणें २ अशा चराईबद्दल वसुल केलेला पैसा-कर [पडीत+चारणें]

पंडु—पु १ पाडुरोग, रक्तहीनत्व, रक्तक्षय २ पाडवाचा पिता [स पाडु] **पडुछाया**—स्त्री पाडुरोगाची आरभीची चिन्हें **पंडयारोग**-पु पडुरोग

पडुलि—स्त्री पडळ पहा 'त्याहि पडुलि वाढ।'–पच ५ ९

पडू—वि (कु को) पडया पहा

पडें—न आपोआप,अपघातानिशिवाय मेलेल्या जनावरांचें प्रेत, मेलेलें किंवा मृत जनावर, पड

पडोशी-सी—पु शजारी

पडोस—क्रिवि शेजारचा, आसपासचा, आसमतातील [सं प्रति+वस्, हिं]

पडोसरी—स्त्री मागील बाजूची ओसरी किंवा पडवी

पडोसा—पु १ शजार 'त्याच्या पडोशास दुसरा पाहिजे' २ (ल) जवळपणा, जुळतेपणा, सारखपणा 'त्या शालजोडीचा पडोसा पाहून घ्यावा' ३ पडताळा [स प्रति+वस्–वास–वासी 'वशी, हिं] **पडोस पाहणें**–ताइन पाहणें, तुलना करणें **पडोशास उतरणें**–तुलनेत जुळणें, उतरणें

पडे—न (ब) परसु, परडें

पडया—वि मद्द, सुरत, मद, आळशी, कामाचा कटाळा व तिटकारा असलेलें (जनावर इ०) [पडणें] **म्ह०** उडया पुरवतो पडया पुरवत नाहीं'

पडया—पु क्षेत्रातील हिंदुस्थानी ब्राह्मणाचा एक वर्ग, जात व तींतील व्यक्ति २ (उत्तरहिंदुस्थान) उपाध्याय [स पटित, किंवा पडा=विद्वत्ता, हिं]

पंडया, पंडयाऊस—पु एक जातीचा उस, पुडया पहा

पडयाल—क्रिवि (अशिष्ट) पलीकडे, पलीकडच्या बाजूस, त्या बाजूस किंवा दुसऱ्या बाजूस याच्या उलट अडयाल

पडयाळ—न (व) दर्भ, नदीकाठीं उगवणारें गवत 'नदीवरील पडयाळ श्राद्धाकरिता घेऊन य'

पढण—न झिजून गलेल्या किंवा बोथट झालेल्या हत्याराला नवीन पोलाद घालण्याची क्रिया (क्रि० करणें, घालणें)

पढणें—उक्रि १ वाचणें २ एखाद्या ग्रथात स्पष्ट उल्लेख केलेला, झालेला असणें 'ग्रथकार पढला आह' ३ म्हणणें, पठण करणें 'रामनामाचे पवाडे। अखड ज्याची वाचा पढे।'–तुगा ४२२९ ४ शिकणें घोकपट्टी करणें, शास्त्रादि विद्या पठन करणें 'पढला गुरुपाशीं तें प्रकटीं शत्रु कोंधे कढला।' –मोरामायण पचशती ३७० [स पठ्, प्रा पढ]

पढणें--न ज्ञान, विद्या, शिक्षण, लिहावयास, वाचावयास येणें 'तुला काहीं पढणें येतें?' 'तुझें पढणें किती झालें?' **पढतमूर्ख-पशु**–वि शिकलेला असून व्यवहारज्ञानशून्य, शिकलेला असून मर्ख शिकलेला सवरलेला असून कार्याकार्याचा विचार न करता मुखासारखे वागणारा 'तया नाव पढतमूर्ख।'–दा २ १० २ **पढता**–वि पढीक 'बारी वो पढतेया पुसा। कोप कल हसासी।'–शिशु ८३६ **पढयंता**–वि बोलका, पढीक 'तव भणे कमलावती। साडौनि सत्यभामा पढयती।'–शिशु १८१ **पढविणे**–शिकविणें 'ठकवी किति दिवस असें दारिद्र्यचि कपट तीस तें पढवी।'–मोअनु ३ ४ **पढीक**–वि विद्वान, शिकलेला, पढलेला, बहुश्रुत **पढियावो**–पु (महानु) पढियत्वेपण, शिक्षण 'माझा पढियाओ। गोसावी बोलती तो अवघाचि वावो।'–भाए ८१

पढरपूर, पंढरी—नस्त्री पढरपूर शहर 'पढरपूर परगणा। विटूच्या दरवाजावर मोत्याचा पाळणा।' 'काया ही पढरी। आत्मा हा विठ्ठल।' [स पाडुर, म पाढर+पूर] **म्ह०** आळशाला गगा दूर आणि पाण्याला काय पढरपूर **पंढरपुरी**–वि पढरपुरासबधीं पढरपूरची **पंढरीची वारी**–वारकरी म्हणून जे विठोबाचे भक्त आहेत ते दर महिन्याच्या शुक्लपक्षातील एकादशीस किंवा दर आषाढी कार्तिकी एकादशीला पढरपुरास विठोबाच्या दर्शनास जातात यावरून सामान्यत वारवार होणारी खेप 'चागला अभ्यास न करता परीक्षेस जाणें म्हणजे पढरीची वारी करणेंच आहे' **पढरीनाथ-निधान-पुन** (पढरीचा नाथ किंवा निधिभाडार) विठोबा पाडुरग 'हृदयीं धरिलें पढरीनिधान। तेहून आटता काळ आला।' **पढरी पिकणें**–अत्यत भरभराट व उत्कर्ष होणें, विपुलता, मुबलकता असणें (हगाम, पीकपाणी इ० ची)

पढवळकाठी—स्त्री (महानु) उच भाला 'दीर्घ कसेयाचा भाला पडवळकाठी पहा 'डोलतीं पडवळकाठिआ।'–शिशु ५२७

पढळ—न टाळ, टाळाची वाटी, टाळाच्या दोन भागापैकीं एक [? स पटल]

पढिकर—पु १ साहाय्यक २ रोग बरे करणारा वैद्य –शर

पढियासणें—अक्रि प्रतिभासणें, भासणें, प्रतिभासणें पहा 'ना तरी पवनें स्पर्शिलें नीर। पढियासें तरगाकार। का परापेक्षा अळकार-। व्यक्ती कनर्वी।' –ज्ञा २ १६७ [स प्रति+भास]

पढियासणें—अक्रि आवडणें, प्रिय असणें 'तेवी कथा अत करणी। मजे पढियासली।' –शिशु ३५ 'जे पढियेसी तू मज। म्हणऊनिया।' –ज्ञा ४ २८ **पढियंता, पढिया-आ**–वि प्रिय, आवडता, लाडका, प्रेमाचा 'दवयानी शुक्रतनया। प्राणापरीस पढियती पितया।' –मुआदि १७ ३६ 'जेआ कवी पढिये शृगारू।' –दाव ४७ 'प्राणाहूनि पढिय मित्र।' –एभा २३ २९३ [स प्रति+भास्]

पढियावो—पु आवड, प्रेम 'सताचा पढियावो कैशापरि लाहो। नामाचा आठवो कैसा राहे।' –तुगा १६१८

पढयान, पढयान खोकला—वि (न) काम न करणारा, आळशी

पण—पु १ वचन, नियम, प्रतिज्ञा 'जनकाचा पण पुरवी त्र्यबक कोदडद मोडूनी।' –मोहनुमद्रामायण ९ २ पैज, होड (क्रि० करणें, घालणें) ३ (द्यूतात, पत्त्याच्या खेळात) लावलेली रक्कम, पैजेचा जिन्नस [स] **०भागणें**–निश्चिति, खात्री असणें पैज किंवा होड लावण्यास तयार असणें **०जित**–वि प्रतिज्ञापूर्वक वादात पराजित झालेला, पणात जिंकला गलेला

पण—उभ १ परतु, अद्यापि, यदापि तथापि २ देखील, सुद्धा, त्याचप्रमाणें, तथा, तसेंच 'त्यानें त्याला सुद्धा एक तारेची तसबीर काढून दिली आहे व ती सलाबतखानाजवळ अद्याप आहे पण' –आनदीरमण ३ कीं, ना याप्रमाणें वाक्यास जोर, खात्री देण्याकरिता योजितात जसें –जातो पण, येतोपण 'मी पण आलो-गेलो' ४ हि ह्याअर्थी योजितात जसें –शपथा पण वाहिल्या पण खरें नाहीं बोलला शिवी पण दिली पण म्या सोसली' ५ कोणताहि दोहोपैकीं वाटेल तो 'मला फिरावयास जाण्यास घोडा पण चालेल, गाडी पण चालेल' [स पुन, प्रा पुणो, गो पणून, पोण्ण]

पण—भाववाचक नाम बनविण्यासाठीं नामास व विशेषणास हा प्रत्यय लावतात जसें–चागलेपण, वाईटपण इ० हीं सर्व पणात नामें नपुसकलिंगी होत शब्दाचा अत्य आ असल तर त्याचा ए होतो जसें–जाणता याचें जाणतेपण क्वचित आचा अ होतो जसें –शाहाणा, म्हातारा इ० याचें शहाणपण, म्हातारपण इ० (पुष्कळदा चुकीनें सस्कृत शब्दालाहि हा मराठी प्रत्यय लावतात उदा० वक्रपणा) [१ सं पद्–पन्न, हिं पन]

पण—पु यौवनावस्था, ज्वानी, वय 'मुलगी मुलगा–पणात आला' **पणांत असणें**–बारा वर्षाच्या वयानतर ज्वानी सपेपर्यंतच्या वयात असणें **पणात येणें**–(बायकी) वयात येणें यौवनावस्था प्राप्त होणें **म्ह०** बाई आली पणात बोवा बसले कोनात

पण—न ऐशी गुजा भार वजनाचें नाणें –धर्मसिंधु [स]

पॅण—न (गो) पालखी, रथ वगैरे मिरवणुकींत टिकटिकाणीं थाबणें व थाबल्यानतर करण्यात येणारा कलावतिणीचा नाच [पॅणें]

पण आजा-आजी, पणआजोळ—(अशिष्ट) पणजा–जी पहा

पणक—पु पैसा [स पण्]

पणकेसर—न एक दागिना 'तानिवडें हस्तकडग कळ विया। पणकेसरें गळसरी भोवरिया। अणेकें भूषणें शिधलीं तया।' –खिपु १ १६ १४४ [स पर्ण+केसरी १]

पणंज, पणजें—न (को) पोकळ दाणा किंवा कणीस, करपलेलें किंवा न भरलेलें धान्याचें कणीस, ओबी (विशषत भाताची)

पणजा—पु आज्याचा बाप, बापाचा, आईचा आजा [१ पर बद्दल पण+आजा]

पणजी—स्त्री पणज्याची बायको बापाची, आईची आजी पणजेसासू–सासरा इ० समासहि होतात

पणजोळ, पणज्वळ, पणजवळ—न बापाचें किंवा आईचें आजोळ

पणत-ती, पणथी, पणतोली—स्त्री नातीची मुलगी [स प्रनप्त्री]

पणतसून—स्त्री पणतूची बायको

पणती-र्थी, पणतोली—स्त्री दिवा लावण्याचें मातीचें पात्र, मातीचा दिवा

पणतुड-तोंड, पणतवड—न पणतू, पणत, नातीचें, नातवाचें मूल

पणतू—पु नातवाचा किंवा नातीचा मुलगा (गो) पणतुर [स प्रणप्तृ]

पणंद्—न पणज पहा

पणपणें—क्रि १ वली, झुडप इ० जोरानें मूळ धरून जोमाला लागणें, जोमानें वाढीस लागणें २ (ल) चागला पाया, आधार मिळणें, उत्कर्ष पावणें, भरभराट होणें, सपत्तिमान होणें

पणव—न एक प्रकारचें वाद्य 'पणव शृंग मोहरी काहळा।' –कृमुरा ४० ११ –ह २२ २७ [स]

पणस—पु (राजा) फणसाचें झाड व त्याचें फळ फणस पहा 'शरचितवहें जिकी फळ भीष्म मनुष्यदेव पणसाचें।' –मोभीष्म ११ ११८ [स पनस, म फणस] **पणशी**–वि (गो) फणसाच्या लाकडाचें केलेल

पणा—पण प्रत्यय पण पहा या प्रत्ययापासुन बनलेलीं नामें पुल्लिंगी असतात उदा० लहानपणा, मोठेपणा इ०

पणाजा-जी, पणाजोळ—पणजा-जी पहा

पणासणें—क्रि रचणें पन्नासणें पहा -शर

पणित—वि वचन, शब्द दिलेला, सौदा कबूल केलेला [स पण्]

पर्णीत—न सोनारांचें एक हत्यार

पणून, पाण्ण—अ (गो) परंतु, पण

पणेरी—पन्हेरी पहा

पण्य—वि विकावयाचा विकावयासाठीं बाजारांत मांडलेला (माल), विक्रयास शक्य योग्य, विक्रीचा, बाजारी [स]

पण्यांगना—स्त्री वेश्या, कमवीण बाजारबसवी 'जें व्याघ्रांचें क्षेत्र। जें पण्यागनेंचें भत्र। जें विषयविज्ञानयत्र। सपूजित।' -ज्ञा ८ १४६ [स पण्य+अंगना]

पण्हेरें—नपु उत्तम सोनें पर्धरं पहा 'आगाचनि गोरपणं। ह पण्हरयावरी पदवी आकर्णे।' -शिशु ८०७

पत—स्त्री १ नावलौकिक प्रमाणीपणा, विश्वासुकपणा त्या बद्दलची कीर्ति (विशषत व्यापारी लोकात), अब्रू, सचोटी या विषयीं दुसऱ्याचा विश्वास 'पुरुषाला पत आणि स्त्रीला पति' -प्रेम २८ २ वजन [स प्रति-इ=प्रत्यय-प्रतीति] **पत असणें**-व्यापाराच्या वगैर कामात पंशाचे बाबतींत लोकाचा विश्वास असणें **पतीवर पाणी पडणें**-व्यापारातील पत अब्रू किंवा वजन अगर विश्वास नाहींसा होणें बुडणें, त्यास धक्का पोहोचणें **पतीस चढणें**-नावलौकिक विश्वास, मानमरातब वाढणें **पतपात, पतपातेरा, पतपासोडी**-स्त्रीपुस्त्री सचोटी पत पहा सावकारातहि पतपात भारी जहाली' -भाव १९ [पत द्वि] **०पेढी**-स्त्री लोकानीं संयुक्त भांडवलावर काढलेलें सावकारी दुकान (इ) क्रेडिटबँक **०घाण**-स्त्री १ नापत बअब्रू २ (व्यापारात) नुकसान, तोटा [पत+घाण]

पत—पु १ अष्टप्रधानातील प्रत्येक मंत्री याच्या पाठीमागें लावावयाची मानाची पदवी अगर किताब जसें -पत प्रतिनिधि, पंत अमात्य २ शास्त्राचें अध्ययन न केलेल्या पण कारकुनी इ० करणाऱ्या गृहस्थ ब्राह्मणाच्या नावापुढें लावतात गृहस्थ धर्मी ब्राह्मण (शास्त्री, भट नव्हे असा) ३ बहुमानाची पदवी जसें -केसोपंत, मोरोपंत आप्र प्रातांत पंतलु (पंतांचें अव) असें रूप येतें ४ पंतोजी, शिक्षक 'अभंकाचे साटीं। पंतें दार्ती धरली पाटी।' -तुगा २१८० [स पंडित यांचें संक्षिप्त रूप हें बनारस कडे अजून या अर्थी योजितात] **०प्रधान**-पु पेशवा, मुख्य प्रधान, अष्टप्रधान पहा

पतक—नपु १ घोडेस्वाराचा, रावुताचा समुदाय, स्वतंत्र सरदाराच्या हुकमतींत सुमारें शंभर घोडे असलेलें पथक २ पतकीचा हुद्दा, धंदा [स पत्ति, पत्तिक] **पतकी-क्या**-पु १ पथकावरील मुख्य अधिकारी 'एकएकाबरोबर ऐसे पतके किती।' -ऐपो १०७ **पतकी**-पु (क) जकातीकडील दुय्यम अधिकारी

पतक(का)र, पतकरा—पु मान्यता, स्वीकार, अंगीकार **पतक(का)रणें**-सक्रि १ संमत, मान्य असणें, कबूल करणें २ हातीं घेणें, अंगीकारणें, अंगावर, शिरावर घेणें (काम इ०) ३ आवडणें, पटणें, पसंतणें 'हें काम मला पतकरलें' [स पत्य+कृ]

पतखल—स्त्री फतकल पहा (क्रि० मारणें घालून बसणें)

पतग—पु पक्षी 'दे आपुली तनु तरी पतग प्रमाण।' -आशिवि २६ [स पत+ग]

पतंग—पु १ दिव्यावर झडप घालणारें एक जातीचें मच्छर 'बा दावपावकामीं समर करुनि पावतिल पतग जया।' -मोउद्योग ९९२ २ कागदाची वावटी तुक्कल ३ सूर्य [स] **०फुगडी**-स्त्री दंडफुगडी पहा

पतंग—पु १ एक झाड याच्या लाकडाचा रंग तांबडा असतो त्या पासून गुलाल करतात २ या झाडापासून तयार होणारा रंग 'गुलाल आणि अनिवार पतग।' एपो २१३ [स पत्राग, हिं]

पतगी—वि पतगाच्या लाकडापासून कलेला 'कीं लागता सूर्यकिरण। पतगी रग उडतसे।' -भवि १० १९५

पतंगी—स्त्री पाण्यात उडी टाकण्याचा एक प्रकार

पतंगी बाळी—स्त्री कानातील एक प्रकारची बाळी 'हौदी बाळया पतगीबाळया तुटती तार।' -अफला ५५

पतन—न पडणें, नाश, अधोगति 'कर्म धर्म नव्हती साग। उण्या अगे पतन।' -तुगा २५१८ [स] **०पावणें-भोगणें**-१ नाश होणें सत्यांत पडणें २ बेअब्रू होणें, खालावणें, केल्या कर्माचें, दुष्कर्माचें फळ भोगणें **०किरण**-पु (शाप) वर पडणारा किरण, आपातकिरण (इ) इन्सिडेंट र **०केंद्र**-केंद्र पहा **०कोन**-पु किरण पडण्याची दिशा, रोख, (इ) अँगल ऑफ इन्सिडन्स **पतनीय**-वि पडण्याच्या बेतात असणारा, पडण्यास योग्य

पतपाणी—न (अशिष्ट) पंच्यपाणी पहा

पतर—न लाकडाचें, भोपळ्याचें भिक्षापात्र (गोसावी इ० चें) (कु) पतिर

प(प)तवंड—न नातवाचें किंवा नातीचें मूल, पणतुड इ० पहा [पणतू]

पतवा—पु (कों सोनारी धंदा) दोन बाजूंवर वेगळाल्या देवता-प्रतिमाचा उठाव असलेला ठसा पुतळी वगैरेवर दोन्ही बाजूनी दोन वेगळाल्या मूर्ती उठवितात त्यास हा उपयोगी असतो

पतवार—न (काशी) सुपाणू [हिं]

पतवाळ—स्त्री (कु) पत्रावळ पहा

पतळी—स्त्री (प्र) पातळी, सानें, लाखड इ० धातू तोड ण्याचें एक पोलादी हत्यार, छनी

पताक—पु (गो) एक रुप्याचें नाणें [पातु]

पताक-का—स्त्री १ लहान निशाण, ध्वज बावटा २ चिह्न निशाणी, ध्वजचिह्न ३ हाताचीं पांचीं बोटें जुळवून हात पसरणें पताकहस्त पहा. 'पताकाचिया वोडवना।' –भाए ४५५ [स] ०**हस्त**-पु (नृत्य) हाताचीं बोटें सरळ पसरून आगठा किंचित् आखडणें

पताड—स्त्री १ गलबतात साठवण रहावी म्हणून त्याचे काठावर काठ्या, कावट्या, आडव्या बाधून गलबताचा काठ उंच करितात ती २ वेलाच्या खोगिराचा तग पठार

पताडा-डें—वि फताडा-डें पहा

पतांडें—न १ (म्हस इ० जनावरांचें) पसरट शिंग २ पातेंडें पहा

पति—पु १ नवरा २ धनी, मालक, स्वामी पृथ्वीपति अश्वपति इ०' 'पतिमहि अकर्णधार-प्रहिता उतरू नदी न नाव रिघ।' –मोभीष्म ३ ३ [सं] ०**वचका**-वि नवऱ्याला फसवणारी, व्यभिचारी (स्त्री) 'पतिवचकसी सासता उदड। परि त पाषाड तिचे मनीं।' –तुगा ३११४ ०**वंता**-वि समर्थक, सधवा, सवाष्ण 'पतिवतनें टिळाचि लाविला। कुकुवाचा।' –मिस ४ १८२ [पति+वती] ०**लाड**-पु सुरतक्रीडा शृंगारिक विलास ०**वर्त्नी**-स्त्री सवाष्ण समर्थका स्त्री -बायको **पतिवरा**-स्त्री लग्नाला योग्य झालेली मुलगी उपवर कन्या [पति+वृ] **पतिव्रता**-स्त्री १ साध्वी सती, अव्यभिचारी, पवित्र स्त्री २ पतीच्या आज्ञेत वागणारी, पतीला देव मानणारी व त्याची अखड सेवा करणारी स्त्री [स]

पतिकर—पु १ उपाय २ अनुभव 'ना तरी गुणार्चेनि पति करें। आर्तीचेनि पडिभरें। हे कीर्तीचि स्वयवरें। आली तुज।' –ज्ञा २ १९३ [स प्रतिकार]

पतिंगा—पु १ (कों) माठें वर्तें २ वल्ह्याचा दाडा ३ उथळ पाण्यात लाव काठी जमीनीस टेकून नाव चालवितात ती काठी ताज

पतित—वि १ पडलेला 'आकाशपतिता नीरा। जसा मिंधूचि एक धारा।' –ज्ञा १८ ५६५ २ भ्रष्ट (जाति नीति इ० पासून) 'जाति-स्थान-कर्म-मार्ग-पतित' ३ दुगुणी नीच, दुराचरणी 'पतित मी पापी शरण आलों तज। राख माजी लाज पाडुरगा।'–तुगा ४ जातिभ्रष्ट, जात गेलेला ५ पापी 'भगवद्वचनीं अविस्वासें। ऐसा कोण पतित अम।'–दा १ १ २१ 'पतित पावन म्हणविशी आधी। –तुगा–कान्होपात्रा नाटक अक ५ प्र १ [स पत्] ०**परावर्तन**-वि धर्मभ्रष्ट झालेल्याला पुर्वीच्या धर्मात परत घेणें, धर्मांतर करून परत जातींत धर्मात घेणें ०**पावन**-न पतितपरावर्तन पहा –वि पतिताचा पाप्याचा उद्धार करणारा (देव साधू प्रायश्चित्तादि क्रम २०) करी ब्रीद साचें आपल आपण। पतितपावन दीनानाथ।' –तुगा ९ **पतिताद्धार**-वि पतिताचा उद्धार करणारा पतितपावन पहा

पती, पताली, पतुंड, पंतू पंतांड—पणती पणतोली इ० पहा

पतींचा कालवा—पु हळवा मोळवा हा तोरण्याचेहि अगोदर दोन-चार दिवस तयार होतो भर पावसात हे पीक तयार होतें –बदलापूर २८९

पतेमारी—स्त्री एक जलद जाणार गलबत फतमारी पहा [पत्ता=वातमी+मारणपासून मारी गो पातमार इ प्र पात्तिमार]

पतोजी—पु १ पगारी शिक्षक मास्तर गुरु २ (मों) बडिस्ते वर्तणुकीबद्दल शिक्षा देण्याचा अधिकार असलेला माणूस, धनी 'सुनला सासू पतोजी' [पत+जी]

पत्तन—न नगर, शहर 'पुण्यपत्तन' [स]

पत्तर—न भिक्षापात्र पतर पहा भगवाचे भक्त याची पूजा करतात मागणीचें पत्तर पहा [स पात्र] **म्ह**० बापू जवले पत्तर पालथें कर्ते=फाजील उथळ्या माणसास लावतात ०**पूजा**-स्त्री भगवाचे भक्त करतात ती पत्तराची पूजा

पत्तर—पत्थर पहा ०**पूजा** स्त्री १ (ल) दगड मारणें यापण २ शिव्या ण मारणें

पत्तर न पत्र मागर [स पत्र] ०**वर्टी**-स्त्री पत्रवडी पहा

पत्ता पु १ शोध माग वातमी खबर, माहिती वर्तमान (क्रि० लावणें लागणें) यदा त लक्ष्म होणार मी नाहीं त्याचा पत्ता लावून य' २ थाग मुद्दा, दिशा, माणसाचा ठावठिकाणा, शोधण्याची खूण 'तुम्ही तेथें मोठें ठेवणार तो पत्ता मला सागून ठेवा' ३ राहण्याचे स्थळ व त्याचें लिफाण 'पत्रावरचा पत्ता' [स पत्र कि पत्ता] ०**दारा**-पु थागा ठिकाणा पत्ता अर्थ १ पहा ०**मुद्दा**-पु (सामा) पुरावा माग, माहिती, थाग **पत्र्यामुद्द्यानिशी** क्रिवि योग्य पुराव्यासह, मुद्दामालासहित, सारासार सप्रमाण **पत्तेवार**-वि आवश्यक माहिती, पत्ता वगैर असलेलें (पत्र, सूचनाचा कागद) –क्रिवि आवश्यक सूचना, माहिती वगैरेंनें युक्त होऊन

पत्ता—पु १ तवारूचें हिरवें, विन चुरलेलें पान २ (खळ) गजिफातील, पत्त्यातील एक पान ३ (वाद्य) लाकडाचे नक्षीदार

चपटे तुकडे [स पत्र, हिं पत्ता] ०जळणें–योग्य प्रसगीं पत्ते, गजीफा यातील पान न टाकल्यामुळें तें निरुपयोगी होणें

पत्ति–पु १(सैन्याची) एक लहान तुकडी यात एक हत्ती, एक रथ, तीन घोडेस्वार व पाच पायदळ शिपाई असतात २ पदाति, पायदळस्वार 'हय सूत मथुनि झाले ते यदुकुरुवशनलिन रवि पत्ती।' –मोभीष्म ६ ६४ [स]

पर्णी—स्त्री १ भागेचीं पानें २ पत्री निरनिराळ्या झाडाचीं पानें (पूजेसाठीं आणलेलीं) ३ कोळशातील बारीक चपटे तुकडे [हिं] ०चहा–पु पानाचा चहा याच्या उलट भुकटी, पूड (पावडर) [स पत्र, हिं]

पत्थर—पु १ दगड, पाषाण, फत्तर २ (ल) मद बुद्रीचा, ढ, मठ मनुष्य [स प्रस्तर, हिं]

पत्न—पु १ (व) प्रायश्चित्त, दुःख 'दुसऱ्याला छळल्यान पत्न भोगतो' २ पतन पहा (क्रि० पावणें, भोगणें) [स पतन]

पत्नी—स्त्री लग्नाची बायको, भार्या, जाया, स्त्री [स]

पत्य—स्त्री पत, सचोटी 'पत्य राखों नेणे कदा।' –दा २ १ ४८ [पत]

पत्र—न १ चिठ्ठी, लिहिलेला कागद, लेखी मजकूर, दस्तैवज २ झाडाचें पान ३ फुलाची पाकळी, पटल ४ पुस्तकाचें, पोथीचें पान ५ धातूचा पातळ पत्रा ६ वर्ख ७ चिठ्ठीचपाटी, हुडी, लेख, कागद इ० अर्थानें समासात वापरतात जसें –आबरू–कमजास्त–करार–गहाण–जामीन–पाहणी–भलावण–लावणी–वकील–शिफारस–पत्र ८ दाखला, परवाना 'अहतादिभावा आपुलिया। झाडा दऊनि आघवया। पत्र घती ज्ञानिये जया। मूळघरासी।' –ज्ञा १५ २७९ ९ (कायदा) सनद, लेख (इ) चार्टर, डीड [स] ०दर्शनी–क्रिवि पत्र पहाताच (पत्रीं लिहिल्याप्रमाणें करणें) या शब्दाचा पत्रव्यवहारात उपयोग करतात ०द्वारा–क्रिवि पत्रामार्फत, पत्रानें, पत्र लिहून ०वडी–स्त्री आलु इ०काच्या पानाची (तळलेली) वडी [पत्र+वडी] ०वल्ली, पत्रावली–स्त्री (शृंगार) अंगावर गोंदून काढलेली नक्षी, चित्रे, वेलपत्ती (क्रि० काढणें, लिहिणें, करणें) 'रमाकुच तटीं लिही न बहुवार पत्रावळी।' –कका ७ ०वेल–स्त्री विडयाच्या पानाची वेल 'पत्रवेलीचें पा।। वाऱ्यानें हाले सणसणा।' –खिपु १ ५ २३ ०शाक–स्त्री पालेभाजी, ज्याच्या पानाची भाजी करतात ती भाजीची झाडें

पत्रक—न १ पुस्तकाचें पान, लिहिलेलें पान २ जमा खर्चाचा खर्डा, उतारा ३ यादी, तक्ता, जत्री, कोष्टक, टाचण ४ सूचनापत्र, नोटीस लहानसें चोपडें, हस्तपत्रक, (इ) पॅम्फ्लेट

पत्र—न (गो) एक पक्षी

पत्रज—पु एक झाड

पत्रा—पु १ एखाद्या धातूचा तक्ता, पातळ पान, तकट, पत्र अर्थ ५ पहा २ (गो) सुका पाचोळा [स पत्र]

पत्राज–स—स्त्री (निंदार्थी) मिजास, डौल, दिमाख, मोठेपणाचा आव [फा] **पत्राजी–सी**–वि पत्रास मिरविणारा, मिजासी, डौली, गर्विष्ठ

पत्रावळ—स्त्री १ झाडाचीं पानें चोयानीं टाचून केलेलें पात्र, पानाचें ताट, जेवण्यासाठीं अन्न घेण्याचें एक साधन (व) पत्राळ (क) पतवाळ २ ठिगळें लावलेली वस्त्र, ठिगळ [स पत्रावलि] ०उडणे–१ मोठ्याच्या पगतींतून पान काढून टाकणें २ (ल) फजीती उडणें ०चलप–(गो) पगतीला जेवण मिळणें ०साधणें–(व) पत्रावळी वाढणें **भर पत्रावळींत राख घालणें, भर पत्रावळीवरून उठवणें, भरली पत्रावळ ओढण–हिसकणें**–एखाद्याच्या चागल्या निर्वाहसाधनाचा नाश करणें, पोटावर पाय आणणें, दणें

पत्राळ—स्त्री (व) पत्रावळ पहा ०साधणें–(व) पान वाढणें

पत्रिका—स्त्री १ जन्मवेळीं जीं तिथि, वार, नक्षत्र, योग, करण वगैर असतील त्यांचीं नोंद केलेला कागद २ यावरून काढलेलें शुभाशुभ फल ज्यात दिलें आहे असें जन्मटिपण, सपूर्ण आयुष्याचें भविष्य, कुडली ३ लग्न, मुज इ०चा मुहूर्त ज्यात लिहिलेला आहे तो कागद (पत्रिकापूजनाच्या वेळीं हा लागतो) ३ (काव्य) चिठ्ठी, पत्र, लेखी सदश 'प्रणयपत्रिका' 'कृष्णासी नाहीं विषय गोडी। म्या पत्रिका लिहिली कुडी।' –एरुस्व ५ ४४ ४ (समासात) पत्र, लेख, मजकूर याअर्थी 'निमत्रण–कुकुम–पत्रिका' [स] ०पूजन–न लग्न, मुंज इ० कार्यात मुहूर्ताच्या पत्रिकेची केलेली पूजा पत्रिका अर्थ ३ पहा

पत्री—स्त्री १ जायपत्री २ देवाला वाहण्यासाठीं आणलेलीं अनेक झाडाचीं पानें, पत्ती ३ (ल) तबारूचें पान, पत्ता ४ पादत्राणाच्या तळाला मारावयाचा लोखडी तुकडा, (इ) स्टार (व) वेलाच्या पायाची नाल, लोखडी पत्रा ५ कोळशाचे बारीक चपटे तुकडे, पत्ती ६ (सामा) लहान पत्रा, पत्र्याचा तुकडा [स पत्र] ०बीड–न विडाचा एक प्रकार, घडकाम करतांना उडणारे पापुद्रे, याचा उपयोग शोभेच्या दारूत पाढरा प्रकाश उत्पन्न करण्याकडे होतो

पत्रोडा—पु (बे) अबोलीसारखें भजें

पत्र्या हरताळ—पु सोनेरी रगाचा हरताळ

पथ–स्त्री पत पहा

पथ—पु रस्ता, मार्ग, वाट, पथ 'जो श्रुतिस्मृतिनेणता। भावें भजे भगवत्पथा। त्यासि विधिनिषेधबाधकता। स्वप्नींही

सर्वथा प्रमाद न घडे।' –एभा २ ३२३ २ रीत, चाल, पद्धत 'म्हणसी ऐसा जगीं न पथ वाहे।' –मोआदि ३४ ५५ पथ पहा [स पथ्=चालणें-पार्थिन?]

पंथ—पु १ पथ अर्थ १, २ पहा 'वृत्तांत पुसिला कोठोनि आलात। चालतसा पथ कवण कार्या।' –ब ४४५ २ धार्मिक संप्रदाय, वर्ग, शाखा, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग जसें –नाथपंथ, कबीर पंथ ३ (ल) प्रवास [स पथ्, आमें जिप्सी पथ] **म्ह**० एक पंथ दो काज= एकाच गोष्टीनें दोन कामें करणें **आल्या पंथें**–क्रिवि आलेल्या रस्त्यानें 'मागुतीं जावें आल्यापथें।' **०लागणें**–निकाल लागणें 'माझा एकदा पंथ लागला म्हणजे मग मागें होईल तें होऊ' **पंथास टेकणें–लागणे**–मरणोन्मुख होणें **पंथास पोहों चणें**–मरणें **पंथी**–वि एखाद्या धार्मिक पंथाचा, संप्रदायाचा अनुयायी पंथस्थापकाच्या नावास जोडून प्रयोग जसें –नाथपंथी नानक–ज्ञानेश्वर–पंथी

पंथक—न घोडेस्वाराची तुकडी, पतक पहा

पंथकरणें—पतकरणें पहा 'राम म्हणे कार्य तुझें जें, तें मी जानकीश पंथकरितों।' –मोवन ११ ९९ [स पथ+कृ]

पंथेंकें लष्कर—न सरजामी सरदार व शिलेदार शिपाई वगैरे लोकांची नेमणूक नोंदण्याचें सदर –शर

पंथवर– पु (प्र) प्रथमवर पहा

पंथाडा—वि फताडा पहा

पंथाडी–डथा निवडुंग—पु नागफणी निवडुंग, फडथा निवडुंग

पंथा प्रश्न—पु १ परगावास गेलेला मनुष्य परत केव्हा येईल याबद्दल जोशाला विचारलेला प्रश्न २ त्याच उत्तर [स पथिन्+प्रश्न]

पंथारी—स्त्री १ बसण्याची बैठक (चटई, सतरंजी इ०) २ सहज पसरून निजावयाचा लहान बिछाना, अथरूण (क्रि० पसरणें) ३ (ल) जवळच्या सामानाचा पसारा, माड ४ पसरलें सामान, जिन्नस [स प्रस्तर, प्रा पत्थर]

पंथिक—वि वाटसरू, प्रवासी पांथस्थ [स]

पंथिकर—वि १ भोजनाच्या पंक्तीत बसणारा, जेवणार असलेला 'येतुकेया पंथिकर जाणविनी। जी जी परियेसईं विनति। जाहाली भोजनाची ऐति। उसिरु आम्ह स्वामिया।' –ज्ञिपु ११ १४२७ २ आचारी, वाढपी [स पंक्तिकर]

पंथी, पंथोली—स्त्री पणती, पणतोली पहा

पंथुरली—स्त्री (गंगथडी) लहान पंथारी [पंथारी अल्प]

पंथ्य—न १ दुखणेकऱ्यास हितकारक असें नियमित खाद्य, युक्ताहार, रोग्याचें खाणें २ रोग्यानें काय खावें, काय वर्जावें यासंबंधीं नियम, शास्त्र ३ दुखणेकरी, बाळंतीण इ०चें अन्न, जेवण 'तुमचें पथ्य झालें म्हणजे ही मात्रा घ्या' –वि १ हितकारक, फायदेशीर 'राया! भलतेंचि वदसि, पथ्य हित स्वगुरुवच न आइकसी।' –मोभीष्म ४ ७ आधार हा चोरास पथ्य' २ पथ्यकारक, पथ्याचे (अन्न, आहार इ०) [स] **०अपथ्य, पथ्यापथ्य**–वि हितकारक व अहितकारक 'पथ्यअपथ्य न म्हणता परि मोसावें मदुक्त हें तथ्य।' –मोकर्ण २१ ३९ **०कर–कारक**–वि १ योग्य, युक्त मानणारें, फायदेशीर, हितकारक २ पथ्याचें, रोग्याला युक्त (अन्न आहार इ०) पथ्य पहा (गो) पथीक **०करी**–वि पथ्य करणारा पाळणारा पथ्यावर असणारा **०पाणी**–न आजारी माणसाच्या शुश्रुषेची पथ्याची व्यवस्था **पथ्याचा**–वि १ हितकारक, मानवणारा २ रोग्याच्या पथ्यासंबंधींचा, जेवणाचा **पथ्यावर पडणें**–हितावह, फायदेशीर उपयुक्त होणें अनायासें अनुकूल, सोयीचें होणें 'एकदरींत पाहता आमच्या नव्या लोकाची चाल ही दिसते कीं, पथ्यावर पडण्यापुरती मात्र ते सुधारणा उचलतात' –नि

पद—न १ पाऊल, पाय 'सदैव नमिता जरी पदलालट केलें किंणें।' –कका ११ २ पाऊल (ठसा), पादुका 'विष्णुपद' ३ अधिकार, हुद्दा ४ संबंध शब्द, पातिपदिक ५ विभक्त्यंत, संप्रत्यय शब्द ६ काव्यातील एक प्रकार, पद्य, गाणें ७ वर्तुळाचा एकचतुर्थांश ८ जागा, स्थळ, ठिकाण 'प्रथम पद' ९ और्ध्वदेहिक क्रियेच्या वेळीं ब्राह्मणास योग्यतेप्रमाणें दान करावयाच्या वस्तू (छत्री, जोडा, भांडें वगैर) १० (गणित) मांडलेंतील कोणतीहि विवक्षित संख्या उदा० गुणोत्तरातील आदि–अंत्य पद ११ अवयव, भाग १२ वर्गमूळ, (समासांत) मूळ जसें –घनपद=घनमूळ १३ राज्य 'ब्राह्मणहि असेंचि नमिता, होऊनि परम प्रसन्न, पद लाहा।' –मोभीष्म १ ८२ १४ महत्त्व, दर्जा, योग्यता 'बोलावया जयाच पद। मुक जाले वेद।' –ऋ ३१ १५ परमात्मा 'जे गुरुशिष्यांची गोठी। पद पिंडाची गाठी।' –ज्ञा ३ २७२ १६ स्थिति हें पद होता चमत्कार। पिंडजनीं।' –ज्ञा ६ २९६ [स] **०कृत्य**–न १ कोणी एक अर्थाच लक्षणांत जीं विशेषणादिरूप अनेक पदें असतात त्यांचें अव्याप्त्यादि दोषपरिहाररूप जें त्या पदांचें असाधारण प्रयोजन तें, व्याख्येच्या इ०तील शब्दांचें प्रयोजन, कार्य इ० २ पदकृत्य प्रयोजनार्थ संक्षिप्त रूप, व्याख्येंतील कित्येक शब्दांचें स्पष्टीकरण, विवरण (जोर, अर्थ, संबंध इ० दाखविणारें) **०गळ**–न पायातील साखळी 'तोडानि पदगळ बंधनांत' –राम ५ ६०९ **०चिन्ह**–न पावलाचा ठसा (क्रि० उमटणें, दिसणें, पडणें) **०च्छेद**–पु वाक्य, समास यांचे शब्दावयव पाडणें **०च्युत–भ्रष्ट**–वि अधिकार–स्थान–भ्रष्ट, जागेवरून निघालेला, काढलेला **०दान**–न पद अर्थ ९ पहा **०पिंड**–पु जीव व परमात्मा

यांचें एक्य ०बंध–पु (काव्य) शब्दांची विशिष्ट प्रकारची रचना जसें कमलबंध छत्रबंध पदबंध नागर। तंचि रसाधिल अवर। जय साहित्य बाण सपूर। उजळाचें।' –ज्ञा १ ६ ०योजना–रचना–स्त्री श्लोकादिकांत अर्थ, रस, छंद, प्रास इ० काव्यगुणास अनुरूप पदांची जी योजना ती, शब्दांची जुळणी प्रबंध ०लालित्य–न पदांतील किंवा पद्यांतील यमक, प्रास, अनुप्रास यांपासून प्राप्त होणारे सौंदर्य, वाक्यांतील पदरचनेचें सौंदर्य, अर्थबोध न होताहि केवळ शब्दश्रवणमात्रकरून चमत्कार वाटा वयाजोगी श्लोकांत असणारी पासादिक विशिष्ट योजना **पदशः**–क्रिवि क्रमाक्रमानें, पायरी पायरीनें **पदसंज्ञान**–न (प्र) पादसंवाहन पाय चेपणें रगडणें [पद-पाद+संज्ञान] **पदाब्रुज पदाब्ज**–न (काव्य) चरणकमल 'मागें सारुनी सकळ बोभाट। वंदी पदाब्रुजें ठेवुनी ललाट वो।' –तुगा ११८ [स पद+अब्रुज, अब्ज=कमल] **पदाब्जरज**–न (काव्य) पायाची धूळ **पदापदी**–क्रिवि १ कवितेच्या प्रत्येक शब्द-चरणागणिक 'त्यान श्लोकात पदापदीं दोष दाखविले' २ पावलापावलीं ३ (ल) क्षणोक्षणीं वारंवार 'हें पोर मला पदापदीं अडवितें' [पद द्वि]

पदक—न १ (हारामधील किंवा स्वतंत्र असा) छातीवर रुळणारा पिंपळाच्या पानासारखा एक अलंकार बिल्ला २ खाण्याच्या (साखरेच्या) गोटीतील प्रत्येक अवयव, भाग ३ (गो) मुलींच्या कमरचा एक दागिना ४ (सामा) बक्षीस दिल्यांत येणारा बिल्ला, मुद्रा प्रशस्तिमुद्रा (इ) मेडल [स]

पदर—पु १ वस्त्राचा, कापडाचा शेवटचा भाग, अंचल 'ओढू नका फरफरा घेऊ द सावरूनिया पदर।' –मासभा ५ ७ २ वस्त्राचा नक्षीदार काठ ३ कापड, दोर, हार यांची पडी दुमड (एकरी, दुहेरी), सर 'चार पदरी कंठा' ४ ऋणानुबंध, स्नेहभाव ५ नातें, आप्तसंबंध ६ कांहीं स्वीकार करण्याकरितां पसरलेलें वस्त्र, वस्त्राचा भाग, ओटी घोळ यावरून ७ (ल) (अ) ताबा मालकी, कब्जा, स्वामित्व, अधिकार, संबंध 'हें भात तुम्ही आपल्या पदरीं घ्या 'हा दोष तुमच्या पदरी पडेल' (आ) आसरा, थारा, पांखर 'न दर स्पर्शादि तुजवरि विद्येचा सदा वर्से पदर।' –माशांति ७ ३३ 'मी तुमच्या पदरीं पडलें' घालि पदर कृपेचा।' –बयाबाई रामदासी (इ) संबंध अवलंबून असणें स्वामित्व 'आपले पदराचा माणूस जाऊ देऊं नये' (ई) स्वतःची खात्री मिळकत, पेंशन, प्राप्ति, इस्टेट संग्रह 'मी संध्या पदर मोडून खातों' 'तुझे पदरास काय खार पडला?' ८ थर, आवरण घडी, कपटा, पापुद्रा (कादा, भाकरी इ०च्या वरचा), डोळ्याच्या बुबुळावर येणारा सारा, पडळ ९ वयांत आलेल्या मुलीनें लुगड्याचा छातीवरून घ्यावयाचा वस्त्राचा भाग परवर नेमण्याचें सोडून अगावरून पदर घ्यावयाचा विधि (क्रि० घालणें, काढणें) परवर पहा यावरून १० ऋतुस्नात होणें, नहाण येणें (क्रि० येणें) [स पक्ष] ०उतरणें–विधवा होणें, पदर टाकणें पहा ०खरचणें–खाणें–मोडणें–स्वतःच्या खर्चानें जगणें, स्वतः घरा, संसार चालविणें ०घालणें–१ झाकण घालून एखादी वस्तु उघडकीस न येऊं देणें २ वयांत येणें, ऋतुप्राप्ति होणें 'बाईसाहेब यास पदर घातला' (दिव्यास) ०घालणें–देणें–दिवा मालवणें ०घालण–भरणे–गमावणें–एखाद्या घरांत गांठचा पैसा खर्च करावा, भरावा लागणें नुकसान लागणें **पदरचा**–स्वतःचा खुद्द आपला, आपल्या कल्पनेनें योजलेला किंवा ठरविलेला ही माझ्या पदरची बातमी नाहीं' स्वतःच्या तनार्तींत असलेला नोकरीस ठेवलेला 'पदरचा माणूस, आश्रित' स्वतः जबाबदार, स्वतःच्या गांठीस असलेलें 'ती आपल्या पदरचें पापड खाणार नाहीं' (अतिशय चिक्कू माणसासंबंधीं म्हणतात) **पदरचें घालणें**–१ मुळांत नसतां एखादें वाक्य वगैरे (एखाद्या प्रयोगांत, वाक्यांत) घुसडून देणें, तिखटमीठ लावणें २ कमताई पडली असतां आपल्या जवळचा पैसा वगैरे घालून भरती करणें ०टाकणें–१ (डाक्यावरील पदर खालीं काढणें) विधवा होणें २ पदराच्या खुणेनें एखाद्यास जवळ बोलावणें **पदर पसरणें**–१ नम्रपणानें कळकळीनें याचना करणें 'पदर पसरिला तुजला रिपुगज पचानना नृपामाजीं।'–मोकर्ण ७ १३ २ क्षमा मागण्यासाठीं ओटी पुढें पसरणें लीन होऊन क्षमेची याचना करणें 'चुकले क्षमा करावी पसरोया उशिर काय पदर मला।'–मोस्त्री ४ ४३ ०फाडून देणें–लग्नाचा संबंध तोडणें ०येणें–रजोदर्शन होणें, वयांत येणें (मुलगी) दर दर सरा, पदर मशि आला दुर्जन चाल शहाण्या!।' लावणी ०लागणें–१ नातें, आप्तसंबंध जुळणें (मराठ्यांत लग्न ठरविताना वधूवराच्या घराण्यांशीं आपणापैकीं एखाद्या घराण्याचा संबंध येतो कीं नाहीं हें पाहतात, अगदीं नवरा घराण्याशीं शरीरसंबंध करीत नाहींत) २ वाईट जातकुळीचा संबंध असणें 'गोविंदरावाची मुलगी तुम्ही करूं नका, त्यांच्या घराला पदर लागला आहे' ०सारणें–कडे घेणें, बाजू सांभाळणें, लाज राखणें 'माया माउली कोणी नुरली।पदर सारायां।धावरे धाव पदरायां।' –धावा (जननीजनकज) **पदरात घेणें**–१ घेणें स्वीकार करणें, स्वाधीन करून घेणें, कबूल करणें 'माझी चुकी मी पदरात घेतली' २ आश्रय देणें काय करूं काळानें अभय दिलें घतलासि तू पदरीं।' –मोकर्ण ४५ २९ ३ मुलीचा (लग्नासाठीं) स्वीकार करणें लग्न लावणें **पदरात घालणें–टाकणें**–मुलगी देणें **पदरांत–पदरीं पडणें**–१ मिळणें हातीं येणें आजचा दिवस पदरीं(पार) पडला' २ ताब्यांत येणें, सांपडणें 'त्या भूमिकेवांचुनि सांपडेना।

सपाट कौल; थापी कौल ०**पाटली**–स्त्री आतील बाजूस गटार, पन्हळ काढला आहे अशी पाटली

पना—पु एक झाड यार्ची फळें चण्यासारखीं असतात याचे लहान व मोठा असे दोन प्रकार आहेत

पने(न्हे)र–री, पनीर—स्त्री विरजलेल्या दुधातील पाणी काढून टाकून त्यात मीठ वगैरे घालून केलेलें एक घट्ट खाद्य,(इ) चीज [फा पनीर्]

पनेळ, पन्हळ—पु (गो) लहान होडी

पन्नग—पु साप, सर्प 'सुरनरपन्नगाच्या ठायीं। हिंडता सौंदर्या विश्राती नाहीं। म्हणोनी धाविन्नेल लवलाहीं। भीमकी देहीं विश्राती।' –एरुस्व ७ ३ [स] ०**मणी**–पु पाचू रत्न

पन्ना—पु पाच नावांचें रत्न, पन्नगमणी [स पन्नग]

पन्नास—वि ५० ही सख्या [स पचाशत्, प्रा पण्णास, पन्नास] **पन्नाशी**–स्त्री १ पन्नासाचा समुदाय २ पन्नास वर्षांचें वय 'पन्नाशीची झुळुक लागली बाइल दुसरी करू नको।' –शारदा

पन्नासणें—१ बदोबस्त करणें २ सुशोभित करणें, शृंगारणें 'आता याचेनिबळें गवसलें। हें दुर्ग जैसे पन्नासिले।' –ज्ञा १ ११६ –एभा २२ ३०६ [ता तेका पण्णु=तयार करणें, मडित करणें, का पण्णिसु=तयार करणें] **पन्नास**–पु बदोबस्त –शर

पन्नीर—न (तजा) गुलाबपाणी [का ता पनि=पाण्याचा थेंब, दव+नीर=जल] ०**चंबू**–पु गुलाबदाणी

पन्याकार—पुअव (कों) १ भाजी इ० पदार्थ रुचकर व्हावा म्हणून त्यास हिंग, जिरें, मिरीं इ०कानीं करावे लागणारे अनेक सस्कार २ अशा सस्कारानीं तयार केलेले पदार्थ ३ पाहुण्याची उत्कृष्ट सरबराई, जेवण्याची व्यवस्था ४ (ल) तिखटमीठ लावून फुगवून सागणें (एखादा प्रसग गोष्ट) ५ बढाईखोरपणा, आत्मप्रौढी [अन्य(पन्य)+प्रकार, किंवा स पण्य+कृ]

पन्हरें—न उत्तम सोनें, पधरें पण्हरें पहा 'सोनें परिणामलें साखळें। कीं साडे पन्हरें जालें कडिवळें।' –ऋ ९३.

पन्हा—पु (कापडाची) रुदी [फा पहना=रुद]

पन्हा, पन्हाई—स्त्री १ छाया, सावली 'प्यार मोहबत मेहेरचा पन्हा फकिरावर असों दिला पाहिजे' –ब्रच ३०८ २ आश्रय 'सरकारच्या दुश्मनास पन्हा न द्यावी' –ख ७ ३५६७ ३ ताबा 'जीं इग्रजाच्या पन्हाईंत असतील' –बाडसमा २ ६५ [फा पनाह्]

पन्हावणें—सक्रि (व ना) १ जास्त लाब करणें, होणें (रबर इ०), फैलावणें, विस्तृत होणें २ चोप, मार देणें [पन्हा]

पन्हावन—न (व) वाहन 'स्टेशनावर बसावयास पन्हावन ठेवा'

पन्हाळी—स्त्री (सोनारी धदा) मणी तयार करण्याचें एक हत्यार, मणीघोळणी

पन्हाळी रुपया—पु पन्हाळगड येथील एक विशिष्ट चलन, कोल्हापुरी टाकसाळींत पाडलेला रुपया

पन्ही—स्त्री (चाभारी धदा) ढोपरास बसविलेला सागळेचा तुकडा, पान [पान]

पन्हें—न आब्याची कैरी, चिंच इ०कांचें आबट पाणी करून त्यामध्यें गूळ किंवा साखर घालून तयार केलेलें पेय, आबा इ० चें सरबत (गो) पनक [स पानका]

पन्हेरी—स्त्री फळ झाडाचा किंवा फूलझाडाचा मुळासह व भोंवतालच्या मातीसह बाधलेला गड्डा, रोपा (दुसरीकडे लावण्यासाठीं तयार केलेला), झाडांचें कलम

पन्हेरी—स्त्री १ रस्त्यावरील पाणपोयी, जलस्थान, पाणी घर २ आल्यागेल्यास पाणी पुरविण्याचा धदा, व्यवसाय [स पानगृह]

पप—उद्गा उजव्या हाताकडील बैल हाकण्यासाठीं म्हटला जाणारा शब्द, पो! पो! याच्या उलट मप [ध्व तुल० ते पो पो=चला चला! गो पपा=पळ]

पंप—पु १ कोणताहि प्रवाही पदार्थ द्रवरूप किंवा वायुरूप असला तरी त्याला खालच्या पातळीवरून उचलून वरच्या पातळीवर नेणें किंवा त्याला जोरानें दाबणें यासाठीं जें यत्र लावितात तें 'पपाचा मुख्य उपयोग दाब उत्पन्न करण्याकडे होतो' २ मोटार, सायकल याच्या चाकातील रबरी नलींत हवा भरण्याचें साधन ३ मोटारींत पेट्रोल भरण्याचें साधन [इ]

पपई-यी, पपय्या, पपैय्या—पु एक फळझाड व त्याचें फळ यार्ची फळें नारळासारखीं पानाच्या खालीं लागतात हिरव्या फळाची भाजी करतात पिकलेलीं फळें गोड व खाण्यासारखीं असतात फळ वातुळ, जखम फोडणारें आहे यांचें लाकूड ठिसूळ असतें –वगु ४ ५३ [स्पॅनिश पोर्तु पापाया, गो पपाय, हिं पपैया]

पपन्न(न्न-नी)स—स्त्रीपु एक झाड व त्याचें फळ, चकोत्रा, हें मूळचें मलायाद्वीपातील असावें याला भोपळ्याएवढीं फळें बारमहा येतात फळें आबटगोड असतात फळावरील त्वचा तळहाताएवढी जाड असते [द अमेरिकन पॉपेलमस]

पपा—स्त्री (गो) पळणें, पळ पप पहा 'त्येणें थैचान् पपा काढली'

पंपाळें—(कर) १ बबाळें, बाजा (क्रि० वाजणें) बेअब्रु, फजीती बबाळें पहा [ध्व पपा+आळें प्रत्यय]

पपिता—पु एक औषधी झाड याची बी हगवणीवर उपयोगी आहे

पपेटी—स्त्री पारशी लोकाचा नव्या वर्षाचा पहिला दिवस, पाडवा

पय—न १ दूध 'तुका म्हणे ज्यारे पया। कै पावाल या ठाया।' –तुगा २१४ २ पाणी [स] **पयःफेनधवल**–पु (पाण्याच्या फेंसाप्रमाणें शुभ्र) शंकर **पयस्विनी**–स्त्री १ दुभती गाय, म्हैस २ नदी ३ सुवासिनी मरण पावली म्हणजे तिच्या और्ध्वदेहिक कर्मांत ब्राह्मणास दान करावयाची गाय **पयोधर**–पु १ स्त्रीचे स्तन, कुच 'सलगी धरी पयोधर। साहाते कुरमुर सर्वे।' –तुगा १२७ २ जनावराची कास ३ मेघ 'अबरगत परि पयोधरातें मर्दुनि पळतो दुरी।' –राला ३५ ४ एक सुवासिक गवत [स] **पयोधि**–पु समुद्र 'एणें परी परिसता अतिदीन वाचा। हलावला नलपयोधि दयारसाचा।' –र १२ **पयोव्रत**–न महिनाभर दुधाच्या आहारावर रहावयाचें व्रत अयोग्य दान घेतलें असता प्रायश्चित्त म्हणून गोठ्यात राहून वरील व्रत करावयाचें असतें

पयदरपय—क्रिवि पावलोपावलीं, पदोपदी, एकामागून एक 'येविसीचा तरतुदीचा प्रकार आपणास पयदरपय लिहिलाच आहे' –पेद २० १८४ [पय=पाय+दर=प्रत्येक+पय]

पयलू—पु १ बाजू २ रत्न, मणी याचा एक पृष्ठ भाग पलू पहा [फा]

पयाळ—स्त्री जहाज, होडी यातील एक प्रकारचें फडताळ, कपाट

पयाळ–ळू—वि पायाळ–ळू पहा

पयेण—न (को) (प्र) पल्याण, वाळलेलें गवत (ब) पयाण=उन्हाळ्यासाठीं कापलेलें गवत

पर्‌यू—क्रिवि (गो) परवा (कालच्या मागला दिवस)

पर—पु पख, पीस 'कसे मुगीला पर फुटले घउ म्हणती गगन।' –पला ७१ [फा पर्] **०फुटणें**–१ पख फुटणें २ (ल) वयात येणें, जोमात येणें, वाढीस लागणें ३ (मूल) खोडकर, स्वैर होणें ४ आश्रय, आधार, पाठिंबा मिळणें, साधन, उपाय सापडणें **०लावून जाणें–पळणें–धावणें–चालणें**–जलदीनें चालणें **पराचा कावळा करणे**–अतिशयोक्ति करणें, फुगवून सांगणें, राईचा डोंगर करणें (एखादें पक्ष्याचें पर, पीस असलें तर कावळा आहे असें सांगणें)

पर—स्त्री १ परी, चाल, रीत, पद्धत (भाषण, काम इ०ची) प्रकार, गत 'ती पर केली मर्शी चद्रहारा।' –पला ४ ६ २ रूढी, प्रकार, ढंग [स प्रकार] **परीचा**–वि चमत्कारिक, अपूर्व, विशिष्ट प्रकारचा **परी प्रकारचा**–क्रिवि नाना प्रकारचा, पुष्कळ तऱ्हेचा, विविध **परी प्रकारें**–क्रिवि नाना तऱ्हानीं

पर—उअ परंतु, तथापि, पण, तरी [स]

पर—न १ ब्रह्म, परमेश्वर 'पर सुखाची उर्मि।' –ऋ १ २ वस्तु (ब्रह्म) 'आता अर्जुना आणिक काहीं एक। सागेन मी आइक। जे विचारें पर लोक। वोळखिती।' –ज्ञा २ १२५ ३ –पु शत्रु, अरि 'कुरु कटकाला बहु भय देती गर्जुनि सिंहसे पर ते।' –मामीष्म ५ ६२ [स] –वि १ आत्मीय नव्हे असा, परका, परकीय, विदेशी (समासात) परचक्र–दश–मुलूख इ० २ दुसरा, इतर, भिन्न, निराळा, वेगळा 'आप आणि पर नाहीं दोन्ही।' –तुगा २११७ 'कपटादरें वळो पर, परि परमेश्वर कसा वळेल हरी।' –मोउद्योग ७ १० ३ सबध असलेला, अनुसरणारा, (एखाद्यास) वाहिलेला, आधीन, जोडलेला 'ज्ञानपर शास्त्र तुम्ही कर्मपर लावू म्हणता तर लागणार नाहीं' 'लोकनिंदापर भाषण करू नये' ४ अद्‌भुत, असाधारण, अपूर्व ५ श्रेष्ठ, उच्च, थोर 'जो पतीहून पर।' –रास १ २६७ ६ नतरचा –क्रिवि पलीकडे 'ईश्वर स्वरूप मायेचे पर आहे' ज्याच्या पूर्वपदीं हा शब्द येतो असे अनेक तद्धित व सामासिक शब्द आहेत त्यातील कांहीं पुढें दिले आहेत **परका–खा**–वि १ दुसरा, बाहेरचा, परकीय, अनोळखी (माणूस) २ नवीन, निराळी, वेगळी (वस्तु) [स परकीय] **परकाई–खाई**–स्त्री १ परकेपणा (माणसाचा) २ नवलाई, नावीन्य (वस्तूंचे) [परका] **०कामिनी**–स्त्री दुसऱ्याची बायको, परदारा, परस्त्री 'मन हें ओढाळ गुरू परधन परकामिनीकडे धावे।' –मोरोपंत (कीर्तन १ २४) **०काय(या)प्रवेश**–पु मंत्रादि सिद्धीनें आपला देह सोडून एखाद्या प्रेतात किंवा दुसऱ्याच्या देहात शिरणें, ती विद्या **परकी, परकीय**–वि १ परका पहा अनोळखी, नवीन (माणूस) २ दुसऱ्यासबधीं, दुसऱ्याचा **परकीया**–स्त्री दुसऱ्याची बायको (प्रेमविषयक तीन वस्तूपैकीं एक) **०कोट**–पु एक तटाच्या बाहेरचा दुसरा तट, पडकोट **०क्रांति**–स्त्री (ज्यो) क्रांतिवृत्ताचा वाकडेपणा **०गति**–स्त्री स्वर्ग 'परगति पावों पाहसि, पर पदरीं फार पाहिजे शुचिता।' –मोआदि २४ ५६ **०गमन**–न स्वस्त्री किंवा पति सोडून दुसऱ्याशीं व्यभिचार करणें, व्यभिचार **०गृह–घर**–न १ दुसऱ्याचें घर २ दुसऱ्याच्या घराचा आश्रय घेणें 'तो फार गर्भश्रीमत आहे, त्याला परगृह माहीत नाहीं' ३ व्यभिचार, परगमन पहा **०घर निवारण**–न इत पर दुसऱ्याच्या मदतीची आवश्यकता न पडेल अशी स्थिति (देणगी) **०गोत्री**–वि निराळ्या गोत्राचा 'श्राद्धास परगोत्री ब्राह्मण बोलवावे' **०चक्र**–१ स्वारी करणारें सैन्य २ शत्रूची स्वारी, हल्ला, चढाई 'परचक्र कोठें हरिदासाच्या वासे। न देखिजे तेहेशे राहातिया।' –तुगा ६४६ ३ परकीय अमल, ताबा **०छंद**–वि दुसऱ्याच्या स्वाधीन, ताब्यात असलेला, दुसऱ्याच्या तत्रानें मर्जीनें चालणारा, पराधीन **०तंत्र**–वि १ दुसऱ्याच्या स्वाधीन, ताब्यात असलेला, दुसऱ्याच्या

त्रानें चालणारा २ (ल) शरीर 'हा लोकु कर्मैं बाधिला। जा पर तत्रा भूतला। तो नित्ययज्ञातें चुकला। म्हणोनिया।' –ज्ञा ३८४ **०तत्त्व**–न परब्रह्म 'तैसी प्रकृति हे आड होती। **ते**देवेंचि सारोनि परौती। मग परतत्व माझिये मती। शेजारें केलें।' –ज्ञा ११७६ **०तीर**–न (नदी इ० च्या) पलीकडचा, दुसरा काठ, तीर **०त्र**–न १ परलोक, याच्या उलट अत्र 'म्हणोनि देवो गोसावी। तो धर्माधर्मु भोगवी। आणि परत्राच्या गार्वी। करी तो भोगी।' –ज्ञा १६,३०६, –दा २ ४ १९ २ (महानु) परमेश्वर पद, परमार्थ 'कव्हणी परत्र पाहौनि न बोले। नि प्रपचु।' –ऋ ४४ –क्रिवि नाहींतर, अन्यथा अन्यत्र **०त्रगति**–स्त्री दुसरी स्थिति, परलोक, स्वर्ग (क्रि० साधणें, होणें, मिळणें) **०त्र साधन**–न परलोक किंवा स्वर्ग मिळविणें **०त्व**–न १ दूरपणा, पलीकडे असणें २ परकेपणा, दुजा भाव ३ दुसरेपणा 'म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे। तें आत्मत्वें परियवसे। सच्छब्द या रिणादोषें। ठेविला दवें।'–ज्ञा १७ ३७७ **०थडी**–परतीर पहा 'त्यासि भवार्णवपरथडी। तत्काळ रोकडी मी पाववीं।'–एभा १७ ४४० 'क्रमावी पावोनि परथडी।' –सिस ८ २७२ **०थळचा**–वि परस्थ 'पच ब्राह्मण वगैरेस विडे देऊन नतर परथळचा कोणी असल्यास त्यास विडा देतात' –बदलापूर ३७ [पर+स्थल] **०दरबार**–न पेशव्याच्या बरोबरीच्या राजास किंवा त्याच्या वकीलास वगैरे पेशव्याकडून दिलेल्या नेमणुका, जवाहीर, कापड वगैरे नोदण्याचें हिशेबाचें सदर **०दार**–पु दुसऱ्याची बायको [स परदारा] **०दार**–न परद्वार, व्यभिचार परद्वार पहा **०दारगामी**–वि परदारा भोगणारा, व्यभिचारी **०दारा**–स्त्री दुसऱ्याची बायको, परदार 'परदारादिक पडे। परी विरुद्ध ऐसें नावडे। मग शेळियेनेनि तोडें। मैंघ चारी।' –ज्ञा १४ २२९ 'परदारा परधन। आम्हा विषसमान।' **०दुःखेन दुःखित**–वि दुसऱ्याच्या दु खानें दु खित होणारा 'परदु खेन दु खिता विरला' **०देश**–पु १ स्वदेशाहून भिन्न देश, परकीय देश २ दुसऱ्या देशात केलेला प्रवास **०देशी**–पु १ परका, दुसऱ्या देशातील माणूस, स्वदेश सोडून परदेशात आलेला मनुष्य इ० २ उत्तरहिंदुस्थानी माणूस, पुरभय्या –वि परका दुसऱ्या देशातील (माल) **०द्वार**–न १ परदारागमन पहा स्वस्त्रीखेरीज अन्य स्त्रीशीं (वेश्या सोडून) गमन करणें, व्यभिचार 'वालमें परद्वार केलें। कोढी कोणी होय।' –ज्ञा १६ ३०५ २ पतीखेरीज अन्य पुरुषाशीं कुलीन स्त्रीनें केलेलें गमन, जारकर्म (क्रि० करणें) 'घरस्वामि सोडुनी नारि ज्या परद्वार करिती।' –होला १६६ **०द्वारी**–वि व्यभिचारी जारकर्म कराणारी (स्त्री, पुरुष) 'भेद भोंदु परद्वारी। भुरटकरी चेटकी।' –दा २ ३ ३१ **०धन**–न १ दुसऱ्याचा पैसा 'परदारा परधन। आम्हा विषमान।' २ (ल) मुलगी कारण लग्न झाल्यावर ती परक्याची होते **०धारजिणा**–वि (निंदार्थी) दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणारा, दुसऱ्याला फायदेशीर, उपकारक (स्त्री, मुलगा, नोकर) **०नार–नारी**–स्त्री दुसऱ्याची बायको 'परधन परनारी। आम्हा विषाचिया परी।' 'परनार विषाची धार घात करि जीवा।' **०न्यास**–वि वाटेल त्यास शिव्या इ० देण्यास लावणारा (एक वृत्तविकार) **०पाकरुचि**–वि नेहमीं दुसऱ्याच्या घरीं जेवणारा, परान्नभोजी [पर+पाक+रुचि] **०पाडित्य**–न (निंदार्थी) स्वत त्याप्रमाणें न वागता) दुसऱ्याला उपदेश करणें **०पार**–पु १ पलीकडचा काठ–किनारा, परतीर 'तेथ भक्त सत सज्ञान नर। स्वयें पावविशी परपार।'–एभा २०५ २ (भवाच्या पलीकडचा तीर) मोक्ष 'जेणें पाविजे परपार। तिये नाव यात्रा पवित्र।' –एभा २१५८ **०पीडा**–स्त्री १ दुसऱ्याला त्रास, दु ख देणें 'परपीडेसारखें पाप नाहीं' (क्रि० करणें, देणें) २ दुसऱ्याचें दु ख **०पुरुष**–पु १ परका माणूस २ (बायकी) नवरा, भाऊ, इ० जवळचे आप्त सोडून इतर माणूस ३ ईश्वर, परमेश्वर **०पूर्वस्त्री**–स्त्री स्वैरिणी, व्यभिचारिणी स्त्री **०पेठ**–स्त्री १ दुसरें गाव २ हुडीची तिसरी प्रत, एक हुडी गहाळ झाली असता दुसरी देतात तिला पेठ म्हणतात व तीहि गहाळ झाली तर जी तिसरी देतात ती **०बुद्धि**–स्त्री दुसऱ्याची बुद्धि, अक्कल –वि दुसऱ्याच्या बुद्धीनें, तत्त्रानें चालणारा **०भाग्योपजीवी**–वि दुसऱ्याच्या नशीबावर जगणारा, आश्रित, पोष्य, पराधीन **०मार**–पु दुसऱ्याचा नाश 'प्रतिष्ठीन परमारु। यागवरी।' –ज्ञा १६ ३६० **०मार्ग**–पु १ परमेश्वराचा मार्ग, परमार्थ 'जेथ कैवल्य वस्तु साटवे। परमार्गु वाहाति सदवें। जेआलागि।' –ऋ १०० २ महानुभाव धर्म 'तो नमस्करू परमॉर्गु। दाताराचा।' –ऋ ६ **०मुलूख**–पु परदेश **०रत**–वि व्यभिचारी (स्त्री, पुरुष) **०राज्य**–न १ दुसऱ्याचें, परक्या लोकाचें राज्य, परकीय सरकार २ परकीय लोकाचा अमल, ताबा याच्या उलट स्वराज्य **०रूपसंधि**–पु (व्या) दोन्ही स्वराच्या जागीं पुढला स्वर मात्र होतो असा सधि **०लक्ष्मी नारायण**–वि उसन्या, दान मिळालेल्या सपत्तीवर डौल मिरवणारा **०लोक**–पु १ मृत्यूनतर प्राप्त होणारा लोक, ठिकाण (स्वर्ग, नरक, इ०), मृत्यूनतरची स्थिति २ (व्यापक) अक्षय सुखकल्याणाच्या जागा प्रत्येकी (केलास, वैकुठ इ०) **०लोकवासी होणें**–मरणें, मृत्यु पावणें **०वधू**–स्त्री दुसऱ्याची भार्या, परदारा **०वश**–वि दुसऱ्याच्या ताब्यात असणारा, पराधीन, परतत्र **०वशता**–स्त्री पारतत्र्य, पराधीनता 'फारचि बरी निरयगति, परवशता शतगुणें करी जाच।' –मोविराट १५६ **०वस्तु**–स्त्री १ उत्कृष्ट वस्तु, श्रेष्ठ वस्तु 'विवेसारखी परवस्तु नाहीं' –न परब्रह्म [स] **०शय्या**–

स्त्री व्यभिचार, परपुरुषाशीं त्याच्याच घरीं सग करणें **०शास्त्र**–न (महानु) श्रेष्ठ शास्त्र, ब्रह्मविद्या, अध्यात्म 'आक्षेप परिहारीं निर्धारू। करिता परशास्त्र विचारू।' –ऋ २३ **०स्त–स्थ**–वि १ परक्या गावात किंवा देशात रहाणारा, परगावचा २ (ल) तटस्थ, तिऱ्हाईत, नि पक्षपाती **०स्त्री**–स्त्री आपल्या स्त्रियेवाचून इतर स्त्री, दुसऱ्याची बायको 'नका लाऊ जिवलगा प्रीत तुम्ही परस्त्रीचे ठाई।' –होला १०८ **०स्थळ**–न दुसरी जागा, स्थळ (ज्याच्या विरु निकल झाल्र तो दुसरी कडील निकालाची खटपट करताना वापरतो) **०स्व**–न दुसऱ्याची मालमत्ता, धन 'नातरी परस्वापहारें। जें सुख अनंतरे।' –ज्ञा १८ ८०७ **०स्वाधान**–वि परतत्र, परवश **म्ह०** परस्वाधीन जिणें व पुस्तकी विद्या उपयोगी नाहीं **०हस्तगत**–वि दुसऱ्याच्या हातात गेलेलें

परकपाल—न (ज्यो) पश्चिम गोलार्ध [स पर=पलीकडचें+कपाल]

परक(को)र—पु लहान मुलीचा नेसावयाचा झगा (व) परकोल [स परिकर, तुल फा परकार्, म परकार]

परक(का)ळा, परकाळें—पुन १ कापडातील एक प्रकार 'कोणासी पागोटें परकाळा। कोणी मागती अष्टगोली शेला।' –भवि ३० ४१ २ कापडाची चिंधी ३ (ल) (अनेक वचनी प्रयोग) देना, नासाडी, मोडकळी ची स्थिति 'जीवाचे, ससाराचे परकळे झाले' ४ खिरींत घालावयाचे गव्हले, मालत्या, शेवई इ० [फा परकाला]

परकार–रा—पु १ कपास, घेर २ फेरा, गर्का, वळसा [फा पर्कार्, तुल० स प्राकार]

परकेल—पु शेतीकरिता आऊत, गडी, बैल याची एकमेकानीं एकमेकास मदत करणे, हदा –बदलापूर १६ पडकय, पदकेल पहा [स प्रतिक्रिया]

परक्यान—क्रिवि (गो) सुद्धा 'आबें परक्यान आइलें'

परखंडा—पु पुढचा शेंडा तोडलेलें केळीचें पान [पर+खडण]

परखंद्–खन्न—न (गो) मुजा मुलगा, नवरा किंवा नवरी याना मुज, लग्न इ०च्या वेळीं करण्याचा आहेर

परगणा—पु १ एक देशविभाग, जिल्हा देश पहा किल्ला अथवा मोठें शहर याच्या नावावरून परगण्याला नाव पडलेलें असतें 'वाची अक्षरें कीं पाहुनराव चिठ्या करी परगण्यावर।' –ऐपो ४०८ 'पढरपूर परगणा। विठूच्या दरवाजावर मोत्याचा पाळणा।' २ (ल) कामाचा मोठा व्याप, पसारा, खटला, प्रपच 'कामाचा येवढा परगणा पडला आहे तो केव्हा आटपेल?'

[फा] **०पाटील–कुळकर्णी**–पु परगण्याचा पाटील, कुळकर्णी

परगुणें—न १ मेजवानी 'क्षीरसागरा परगुणें। कीजे क्षीरसागरचिपणें।' –ज्ञा १५ ५६५ २ पक्वान्न 'का पाहालेनि सुयाणें। जालया परगुणें। पढियतें पाहुणें। स्वर्गोनिया।' –ज्ञा १४ २१६ 'घरोघरीं परगुणे।' –दाव ३०८

परचीत—स्त्री (काव्यातील अप रूप) (प्र) प्रचीति, प्रचीत पहा

परचुरण—न १ नाण्याचा खुर्दा, रेजगण, रेजगारी, मोड २ मोडकेतोडके दागदागिने ३ किरकोळ, सटरफटर वस्तू [स परि+चूर्ण, गु परचुरण]

परज—पु तरवारीची, ढालीची, पट्ट्याची मूठ, खोबळा 'वडिलार्जित परज होता तया अत।' –रामदासी २ १५४ [हिं पर्ज] **परजणें**–उक्रि १ तरवार, पट्टा इ० फिरविणें, पेलणें, चमकावणें, मारण्यासाठीं सिद्ध करणें (तरवार) 'गदा परजति हस्तसुढाळें।' –मुआदि ३१ ६५ २ हत्त्या करणें, छेदणें 'ससारेसीं परजी सेवटीं। मीचि तयालागि।' –भाए ८०८

परज—पु (सगीत) एक राग या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र मध्यम, पचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण–सपूर्ण वादी तार षड्ज सवादी पचम गानसमय रात्रीचा चौथा प्रहर [हिं पर्ज]

परजकुंवर—पु पुष्य नक्षत्र या नक्षत्रात पुष्कळ पाऊस पडतो म्हणून यास हें नाव [पर्जन्यकुमार]

परजणें—उक्रि स्वाधीन ठेवणें 'मनास परजी ऐसा थोर। सुर नर असुर दिमेना।' –एभा २३ ६८१ [स प्रजा]

परजणें—उक्रि (व) परवडणें, पसत असणें 'परजेल तर घोडा घ्या'

परंजय–ल, परंजळ—वि शुद्ध, सत्य, खरें, प्राजळ, प्रामाणिक [स प्राजल]

परजळणें—सक्रि प्रज्वलित करणें, पाजळणें, पेटविणें 'जैशी अग्न परजळली।' –ऐपो १० [स प्रज्वलन]

परटवणें—न परिटाकडे धुवावयास टाकलेला किंवा त्याच्या कडून धुवून आलेला कपडा, धुण्याचे किंवा धुतलेले कपडे [परीट]

परटी—वि परटाकडून धुवून आलेला (कपडा)

परटीण—स्त्री १ धोबीण २ एक काळ्या–पाढऱ्या रगाचा पक्षी ह्याची शेपटी नेहमीं हलत असते

परटीस—क्रिवि धोब्याकडे, धुण्यासाठीं (क्रि० घालणें, देणें, टाकणें) **परटीहून**–क्रिवि धोब्याकडून (धुवून) [परीट]

परड–डी—पुस्त्री एक सापाची जात हा दोन पुरुष लाब, फार चपळ असून विषारी नसतो लहान मूल सहज गिळतो

'परड सोडसे महाडुलें। शुद्ध नाग सोनसळे।' –कथा ४ ४ ३१ [प्रा परडा=सर्पविशेष]

परडा—पु (व) शिपतर, परडी पहा

परडी—स्त्री १ बाबूच्या काडयाची केलेली गोल पाटी, टोपली, शिपतर, करडी २ (कु) परडीच्या आकाराचें बायकाच्या डोक्यातील फूल [१ स परिधि, का परटे]

परडी-डें—स्त्रीन धान्याचीं कणसें खळयावर आणल्यावर धान्य पुष्कळ भरावें म्हणून बोकड फुलें इ० चा देवीला किंवा पिशाचाला द्यावयाचा बळी डवरा पहा

परडूल—न १ (निंदार्थी) लहान परडी, टोपली २ लहान परडें, आवार, वाडगें

परडें—न १ तराजूचें एक पारडें, शिंपल्याचा अर्धा भाग, शिंप 'वाकेल ताजव्याचें भारावाचोनि काय बा परडें।' –मोद्रोण (नवनीत ३२१) २ चमच्याचें टवळें, वाटी ३ लाकडी परळ, थाळा ४ घराच्या मागचें आगण, परसू, घराजवळची बाग करण्याकरिता राखिलेली जागा [परडी] **०उतरणें, बसणें**–१ वजनात कमी भरणें २ (ल) योग्यता कमी होणें **०जड होणें–चढणें**–१ वजनात जड, जास्त भरणें २ (ल) अभिमान चढणें **०बसणें**–योग्यता उतरणें, कमी होणें

परडे—न बारीक रेशीम किंवा जरतार गुडाळण्याचें यंत्र

परण—पु (ताल) एक ताल, समेपासून ठेक्याच्या बोल्या हून निराळे लावलेले त्याच लईतील अधिक बोल 'परवाज वाल्यास तालाबरोबर परण व तुकडे वाजविता आले पाहिजेत' –(बडोदें) कलावतखातें ३२३

परणन—न (काव्य) वरणें, लग्न करणें, लग्न [स परिणयन] **परणणें**–उकि वरणें, विवाह करणें, लग्न लावणें 'परणू पाहे राक्षसविधीं। तें मी सिद्धी जाऊ नेदीं।' –एरुस्व १२ ६६

परणाळी—स्त्री १ मोरी, पाट, नाला २ (ल) रचना, व्यवस्थेशीर माडणी, ठराविक किंवा योग्य मार्ग, परपरा [स प्रणाली, परणेल=इ पॅनेल]

परत—स्त्री १ फेड, उलट, परत करणें, दिलेला मोबदला, प्रतिक्रिया, कर्म २ खजीन्यातून परत पाठविलेलें खोटें नाणें ३ माघारी वळणें, फिरणें, परतणें ४ पुन्हा काळजी घेणें लक्ष देणें (क्रि० करणें) ५ शुश्रूशा, समाचार 'तो आजारी पडला तेव्हा कोणी त्याची परतहि केली नाहीं' ६ समाप्ति आवृत्ति किंवा फेड या अर्थानें योजतात जसें –परत-जेवण–चौकशी–खतावणी–पाहणी इ० –क्रिवि पुन्हा, माघारी मागें, उलट फिरून (देणें, करणें=माघारी देणें) [स प्रति] **०जाणें, येणे–माघारी** जाणें, येणें **०धेणें**–सासरहून मुलगी विधवा होऊन माहेरी येणें सामा शब्द– **०अर्जी**–स्त्री पुन्हा केलेला अर्ज **०अहेर**–पु अहेर करणाऱ्याना फेड म्हणून आपला दुसरा अहेर करणें **०बळवी**–स्त्री सरकारी खजिन्यातून प्रातीं पाठविलेली रक्कम, पैसा (बदलून पाठविण्यासाठीं) **०कूळ**–न साटेलोटें, परतवल ज्या घरीं आपले घरची मुलगी दिली ती जिवत असता त्या घरची मुलगी आपले घरीं करण्याचा प्रकार **०गोष्ट**–स्त्री उद्धटपणाचें, उलट उत्तर **०सागणें**–उलट सुलट शब्द बोलणें, तोंडासतोड देणें **०जमा**–स्त्री कर्जाऊ रक्कम परत आली असता ती जमेच्या बाजूस लिहिणें, माडणें **०जबाब–जाब**–पु प्रत्युत्तर (क्रि० देणें, करणें) **०जामीन–जामिनकी**–स्त्री आपण ज्यास जामीन राहिलों आहों त्याजकडून जामीन घेण्याचा प्रकार **०जिम्मा**–पु जिम्म्याला मोठा जिम्मा पाहणें **०जिम्मेदार**–पु परत जामीन पहा **०जिम्मेदारी**–पु परत जिम्मेदाराचें काम **०ताप**–पु पुन्हा आलेला ताप, उलटलेला ताप **०निशा**–स्त्री ज्याच्यासाठीं स्वत जबाबदारी पतकरावयाची त्याच्याबद्दलची अधिक खातरी करून घेणें **०पंचाईत**–स्त्री पचाईतीनें केलेली फेर चौकशी **०फैसला**–पु (कायदा) फिरून तपासणी करून दिलेला निकाल **०बहुडा**–पु बहुडा पहा **०भाडें**–न माघारी येण्याचें, आण ण्याचें भाडें **०माडव**–पु लग्नातील माडव परतणें 'परत माडव परतला।' –दावि ४१ **०मुकद्दमा**–पु (कायदा) पुन्हा चव कशीकरता घेतलेला दावा, खटला **०वाघ**–पु (ना) मनुष्याचा वाघात रूपातर झालेला वाघ (एक अडाणी लोकसमजूत) **०वेल**–स्त्री परतकूळ पहा **०वेळ**–स्त्री तिसरा प्रहर, दुपार परतल्यावरची वेळ **०व्याज**–न कर्जाची फेड करताना आलेल्या जास्त रकमे-वरील सावकारानें कुळाला परत केलेलें व्याज **०हामी**–पु परत जामीन–जामीनकी पहा **०हुंडी**–स्त्री नाकारलेली हुडी **परतून**–क्रिवि १ परत फिरून माघारी वळून २ पुन्हा फिरून (गोष्ट इ० मागणें) **परतून-पडणे**–(कर) कि विरुद्ध होणें, उलटून पडणें

परतण—वि (कर) लुगडयाच्या पोतामध्यें चौकटी वाण करण्याकरिता मध्यें पाढरे, हिरवे किंवा दुसऱ्या रगाचे दोरे, तातू घालतात, ते काठात न जाता मध्यच परतून लुगडें विणण्याचा एक प्रकार अशा लुगडयाचा भाव चार आणे चढ असतो

परतणी—स्त्री या अगावरून त्या अगावर वळणें, पालटणें, बदलणें परतण्याची क्रिया [परतणें]

परतणें—उकि १ दुसऱ्या बाजूला अगावर वळणें 'भाकरी सुटली म्हणजे परतावी' २ दिशा किंवा रोख बदलणें, स्थान किंवा जागा बदलण ३ उलटणें, पालटणें, बदलणें ४ परत करणें, देणें, पाठविणें 'परत्री कीर विस। होऊनि परत।' –ज्ञा १८ ८०१ ५ एखादा पदार्थ तव्यावर (घाईघाईनें, अपुरा) भाजणें,

घाईनें पदार्थ तयार करणें ६ चोळणें, मिसळणें 'पवित्रा गगो दका । सरिसी परतिजे कस्तुरिका । तरि परिमळाचेया कवतिका । का न लवावि ।' –भाए ३२ –अक्रि १ मागें फिरणें, वळणें, जाणें, येणें २ (वर्तुल, मुदत सपून) उलटणें, परत येणें (वर्ष, रास इ०) 'ऐसें आपत्ती जें सुख । ऐहिकीं परिणामे देख । परत्री कीर विख । होऊनि परते ।' –ज्ञा १८ ८०१ ३ सपणें, निघून जाणें (दुपार, मध्यरात्र) ४ बदल होणें, फरक पडणें (स्वभाव, बेत, निश्चय यात) ५ माघार घेणें, पाठीमागें सरणें, मोडता घेणें ६ व्यायल्यानतर लगेच गाभण राहणें (गाय, म्हैस इ०) ७ पहिल्या स्थितीप्रत जाणें [स प्रत्ययन] **परतनी**–स्त्री परत फिरण्याची क्रिया 'घडणि बळाची परतनी । प्राणा करी खोंचणी । आयुष्याची तोडी तवनि । हळु हळु ।' –भाए ५२३ [परतणें]

परत(ता)न—न १ नागराच्या एका उलट सुलट फेरीत जितकी जमीन नागरली जाईल तेवढी जमीन यावरून २ जमीनीची पट्टी, एक पट्टा, चार पाच विघ्यांचें लहान शेत –भात्रै ७ १ ते ४ ३ नागराचा फेरा ४ जमीन मोजण्याचें एक परिमाण [परतणें]

परतभाव—पु (व) प्रताप, सामर्थ्य 'हा तुमच्याच कृत्याचा परतभाव' [प्रभाव अप]

परतवण—न १ द्विरागमन, पुनरागमन २ लग्नानतर नवऱ्या मुलीची माहेराहून सासरी परत पाठवणी

परत(ता)ळणें, परत(ता)ळा—पडताळणें, पडताळा पहा

परता-ती-ते—वि पलीकडचा, लाबचा, दूरचा याच्या उलट अरता –क्रिवि १ पलीकड दुसऱ्या बाजूस 'द प्रेमालाप रती, टाकी मी यापुढें सुधेला परती ।' –मोकृष्ण ३१ २८ –उअ (काव्य) पेक्षा, शिवाय 'ह्या परता तो चागला' 'त्या वेदातापरतें काहीं । सर्वथा श्रेष्ठ नाहीं ।' –दा ५ ६ ३७ –शअ खेगीज, वाचून, शिवाय 'युद्धें जय कीं स्वर्ग श्रेष्ठ जगीं लाभ कोण या परता ।' –मोशल्य ३ ३२ 'कर्ता हर्ता पालिता । मज परता नसेचि ।' [स पार] **परता**–वि श्रेष्ठ

परता—क्रिवि परत, मागें, दूर 'तेथूनि परतें पाहता ।' –परमा ४ ३ सुद म्हणे म्या वरिली सर परता धरूनि हात तोडावा ।' –मोआदि ३६ २८ 'परता होई चाडाळा ।' [परत स प्रति]

परता—अ (वाक्यालकारार्थी) तर मग, बरें तर उदा० 'जा परता', 'म्हणा परता'

परती—स्त्री औदासिन्य, उपरति, विरक्ति [स उपरति]

परतावाण—पु (गो) लग्नानतर वरासह पाच माणसांचें पुनरागमन [स प्रति+आवर्तन–आगमन]

परताळणें—अक्रि (बे) दुखणें उलटणें [परत+आळणें]

परती—स्त्री (विणकाम) लडीचें सूत ज्यावर गुडाळतात ती काडी, नळकाडी, बॉबीन (इ) [परत] **परतीचेंकाम**–दोन्ही काठासाठीं दोन व मधील पोतासाठीं एक अशा तीन वोटधानीं काम करणें यामुळें आडवणाचें रेशीम काठात जात नाहीं परतण पहा

परंतु—उअ १ पण, किंतु, पूर्ववाक्यार्थ अगिकारून त्यास दोषप्रतिपादनादिरूप विरुद्ध वाक्याचा उपन्यास कर्तव्य असता मध्यें याचा प्रयोग होतो २ तरी सुद्धा, तरीहि, तथापि, तत्राप [स]

परत्र—क्रिवि नाहीं तर, अन्यत्र –न पर शब्द पहा [स]

परत्वें—शअ अनुरोधानें, मुळें, अनुसरून, नें उदा० 'अधिकार–जाती–परत्वें' काल–देश–ज्ञान–गुण–योग्यता–स्थान–एतत्–तत्–परत्वें 'कर्वी करून शब्दाशीं पूर्वी जोडून हा शब्द येतो उदा० कालपरत्वें करून=समयाला, काळाला अनुसरन

परदेश-शी, परदेशी खुंटा—पु (विणकाम) उभारांचें पसरलेलें सूत (वशारन) यास जो ताण देतात त्याची दोरी ज्या खुटावरून मागाच्या उजव्याबाजूस आणली असते ती खुटी, ताण्याचें सूत (वशारणें) ज्या भोंवती गुंडाळतात ती खुटी

परनाळ(ळि)का—स्त्री परिनाळिका पहा

परनिष्ठ—वि १ देवताविषयक गोष्टींत मग्न असलेला, परमार्थनिष्ठ २ सत्यवादी, न्यायानिष्ठ, नि पक्षपाती 'राजश्रीजवळ बऱ्या परनिष्ठ गोष्टी सागितलें' –पेद ६ ६२ ३ स्पष्ट, खरा 'परनिष्ठ लिहून पाठविणें ।' –खर ८८५ ४ उपकारी, दाता [स]

परनिष्ठा—स्त्री १ पारमार्थिकपणा, परमार्थचिंतन २ लोकोपकारबुद्धि, लोकाबद्दलची कळकळ [स]

परं(रिं)द—पु पक्षी 'पाच परिंदाची शिकार करून आबराईतून आले' –रा ७ १०४ [फा परन्दा]

परपर-रा—क्रिवि कापड फाडणें, शौचाला होणें इत्यादि प्रसगीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन टरटर–रा पहा 'जे मदमत्त मतगज हगले मदसेकहीन परपर ते ।' –मोभीष्म १० ११५ [ध्व]

परंपरा—स्त्री १ एकापुढें एक किंवा एका मागें एक अशा क्रमानें अनेक सबद्ध पदार्थांची मालिका, राग, व्यवस्था, क्रम उदा० धर्मपरपरा, राजपरपरा 'मनूनें आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली । ऐसी परपरा विस्तारिली । आद्य हे गा ।' –ज्ञा ४ १८ २ वशपरपरांचें सक्षेपरूप, एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे या क्रमानें चालत येणें ३ विस्तार 'आता जयाचेनि सकल्पें । हे लोकपरपरा होय हारपे ।' –ज्ञा ११ ८२ [स]

॰गत-आयात–वि १ परपरेनें आलेलें, पूर्वीपासून सारखें चालत आलेलें २ वशादि परपरेनें चालत आलेली (वृत्ति, आचार) **॰विटाळ**–पु परपरागत स्पर्शजन्य विटाळ, सास्कारिक अशुद्धता **॰संबंध**–पु परपरेनें जडलेला किंवा मध्यस्थामार्फत जमलेला सबध **॰स्पर्श**–पु परपरासबधाचा किंवा अन्य द्वारा झालेला स्पर्श

परंपोक—स्त्री नापीक जमीन, लागवडीस निरुपयोगी जमीन 'हीशेबा पडेल बरवे नीके। लायक परपोक कळावया।' –पैमा १ ४५ [तेलगु]

परब—पु १ एक रत्न, चपटा हिरा २ दोन्ही बाजूस सपाट (पलू नसलेला) असा हिऱ्याचा पातळ तुकडा –जनि (पारिभाषिक शब्द) ८ [हिं]

परब—न (कु गो) सण [स पर्व, हिं गु परब]

परबा(भा)ण-न—न (नाविक) शिडाला जोडलेली काठी 'गावी परबान जाया जालें' –वाडमा १ २३६ [हिं परबान]

परबाहिरा—क्रिवि परभारा, बाहेरच्याबाहेर, परस्पर 'म्हणुनी त्यजिला परबाहिरा। नव्हे सोयरा निजाचा।' –एरुस्व ६ ६३ [पर+बाहेर]

परब्रह्म—न परमश्वरार्चे निरुपाधिक, निराकार असें स्वरूप [स]

परभाण—न १ (ऐतिहासिक) (सख्या, महत्त्व इ० मुळें असलेले) परभू (प्रभू) लोकार्चे वर्चस्व, प्राबल्य २ त्याच्या वर्चस्वार्चे स्थान [परभू]

परभारा-रा-भारी-भार-रें—क्रिवि १ एखाद्या इसमास वगळून २ ज्याच्याबद्दल आदर, कळकळ दाखविणें योग्य आहे असा विषय, वस्तु किंवा माणूस याची हेळसाड करून 'मला न सागता त्यास तू परभारा निरोप देऊ नको' ३ जी गोष्ट लक्षात घेणें जरूर आहे त्याकडे दुर्लक्ष करून ४ परस्पर, बाहेरच्या बाहेर 'घरीं जाण्याची त्वरा होती म्हणून तुमची भेट न घेता मी परभारा गेलों' ५ नेहमींच्या परिपाठाव्यतिरिक्त ६ अप्रत्यक्ष रीतीनें, अन्य द्वारें 'तुमच्या शत्रूचें परभारा परिपत्य झालें' ७ काही प्रयत्न न करता, सहज 'प्रतिवर्षी घरी खडण्या चालून येती परभारी।' –ऐपो ४०६ (समासात) परभारा–अमल–खर्च–मिळकत शिल्क ८ (कु) पाठीमागें, परोक्ष [स पर+बहि]

परभारें–न (जमाखर्च) वराती दिलेल्या रकमाच्या तपशीलार्चे सदर

परभू—पु, एक ब्राह्मणेतर हिंदु जात व तींतील व्यक्ति, प्रभु ह आपणास चाद्रसेनीय कायस्थ क्षत्रिय म्हणवितात दुसरा पाठारे म्हणून एक भेद आहे परभू हा जुना शब्द असून अलीकडे त्या बद्दल प्रभु असा शब्द रूढ झाला आहे [स प्रभु]

परम—वि १ अत्युत्तम, अत्युच्च, श्रेष्ठ, अतिशय चागला ॐ नमो सद्गुरु परम। जयजय सद्गुरु पुरुषोत्तम।' –एभा २८ १ २ मुख्य, प्रमुख परमावधि दशविण्यासाठीं समासात योजतात जसें –परम–कठोर–निर्दय–चतुर –क्रिवि पुष्कळ, अतिशय, फार [स] **॰क्रांति**–स्त्री (ज्यो) परमापम, परापम, क्रातिवृत्ताची वक्रता **॰गति-ती**–स्त्री शेवटचें आश्रयस्थान, सर्वस्व 'तू माझी परमगती म्हणुनि विनवितो अगा महाबाहो।' –मोकर्ण ७ १४ **॰गुरु**–पु १ स्वत च्या गुरूचा गुरू २ श्रेष्ठ गुरु **॰तत्त्व**–न १ अति उच्चतत्व २ परब्रह्म, परमेश्वर **॰पुरुष**–पु १ श्रेष्ठ माणूस २ विष्णु, परमेश्वर **॰धाम**–न मोक्ष 'कीं परमधाम प्रकट। सर्व विद्यार्चे मूळ पीठ। शास्त्रजाता वरिष्ठ। अशेषार्चे।' –ज्ञा १ ३० **॰मर्यादा**–स्त्री शेवटची स्थिति सीमा, परमावधि **॰वरिष्ठ**–वि अत्यत श्रेष्ठ, उच्च परमेश्वरार्चे विशेषण **॰वस्तु-वस्त**–न अतिशय उत्तम वस्तु परमेश्वरार्चे विशेषण **॰हंस**–पु १ सन्याशाचा एक वर्ग, (सामा) सन्यासी 'परमहसरूपें देऊनि उपदेश।' –दावि २८९ २ परमेश्वर **परमागति**–स्त्री अत्युच्च अवस्था, जीवब्रह्मैक्यस्थिति अवस्था 'गुरुविण न घडे परमागति।' **परमानंद**–पु १ अतिशय आनद २ परब्रह्म, परमेश्वर ईश्वरार्चे विशेषण [परम+आनद] **परमान्न**–न १ उत्तम पक्वान्न 'भक्ष परमान्न पत्रशाका। ब्राह्मण वाढिताती अनेका।' –गुच ३८ ५९ २ साखर आणि दूध घालून शिजविलेला भात (पिंडासाठीं) **परमाप्त**–वि अत्यत प्रिय लाडका 'श्रीराम भक्तपरमाप्त तयास वाटे।' [परम+आप्त] **परमायु**–न दीर्घ आयुष्य **परमावधि**–पु परममर्यादा पहा **परमोत्कृष्ट**–वि अतिशय उत्तम, उच्च पदवीला पोंचलेला (परमगुरूला म्हणतात) **परमोन्नति**–स्त्री (ज्यो) खस्वस्तिक, कळस, मध्यान्हवृत्तातील बिंदु; डोक्यावरील बिंदु

परमणी—स्त्री (ज्यो) पर्व अर्थ १, २ पहा [स पर्वणी]

परमणी—स्त्री (विणकाम) बेलीवर पसरलेलीं सुतें कुच्यानें साफ करण्याची क्रिया याच्यानतर पाजणी, सादणी, पोपती (वळी) ह्या क्रिया करतात

परमळ, परमळणें—परिमळ–णें पहा [स परिमल] **परमळिक**–वि (गो) सुवासिक

परमा-में—पुन प्रमेह, गर्मी, धातुरोग, शिश्नद्वारा पू वाहणें [स प्रमेह]

परमाई—स्त्री (श्रेष्ठमाता) वीरमाता 'जोवरि तोंवरि शूर त्वाच्या गोष्टी। जव परमाईचा पुत्र दृष्टीं देखिला नाहीं।' –तुगा ३२३८ [पर=श्रेष्ठ+माता]

परमाठीव—वि चागला टाकीनें घडलेला, दुसऱ्यादा गुळ गुळीत, साफ केलेला (दगड) [पर+माठीव]

परमाण—न शिडाला जोडलेली काठी परवाण पहा

परमाण(न)गी—स्त्री (अप) परवानगी पहा

परमाणु—पु (अणुपेक्षा सूक्ष्म) पृथ्वी, जल, तेज, वायु याचा केवळ सूक्ष्म अंश (याहून पुढें सूक्ष्मतेची कल्पना रहात नाहीं). अति सूक्ष्म कण, अविभाज्य स्थितींतील पदार्थ उन्हाच्या कवडाशांत दिसणाऱ्या एका त्रसरेणचा सहावा भाग कित्येक इ 'अॅटम' याला तर कित्येक 'मोलेक्यूल' याला हा प्रतिशब्द म्हणून वापरतात [स परम+अणु] **०वाद**-पु परमाणूपासून जग बनलें आहे असें मत

परमातखाऊ—वि परान्नपुष्ट, दुसऱ्यावर अवलंबून राहणारा [परमार्थ+खाऊ]

परमात्मा—पु १ विश्वाचा आत्मा, सर्वश्रेष्ठ आत्मा, जग चालक, सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी परमेश्वर २ सर्व वस्तूंचा आधारभूत असलेलें परब्रह्म ३ मुक्तात्मा '(आणि तोच आत्मा) या प्राकृत म्हणजे प्रकृतीच्या किंवा देहाच्या गुणापासून मुक्त झाला म्हणजे त्यास परमात्मा म्हणतात' –गीर १९७ याच्या उलट जीवात्मा जीवात्मा पहा [स परम+आत्मा]

परमापम—पु (ज्यो) कक्षावृत्त व क्रांतिवृत्त यामधील अंतर, परापम [स परम+अपम]

परमार—पु १ शत्रूचा उच्छेद करणारा २ माळव्यातील एक जुनें राजघराणें पवार हें आडनाव यापासून निघालें [स]

परमार्थ—पु १ ईश्वरसाधनरूप पुरुषार्थ, मोक्ष, सद्गति २ ब्रह्मज्ञान 'ऐसी जगीं सुरस कथा। जे जन्मभूमि परमार्था। मुनि सांगे नृपनाथा। जन्मेजया।' –ज्ञा १४८ ३ केवल सत्य, सत्याश याच्या उलट माया, असत्य 'कवि वर्णनप्रसंगीं मुखापेक्षा चंद्रास कवल तुच्छ करतात परंतु परमार्थ पाहता मुखतें मुख व चंद्र तो चंद्र' –किवि संद्धेतूसाठीं, धर्मार्थ जें –परमार्थ-इनाम–गांव औषध **म्ह०** प्रपंचाला धन परमार्थाला वैराग्य **परमार्थत**–क्रिवि सत्यत, खऱ्या दृष्टीनें, प्रामाणिकपणें (भाषण, वर्तन) **०दृष्टि**–स्त्री– परमार्थाची आसक्ति, इच्छा –वि **परमार्थी**–वि परमार्थाची बुद्धि असलेला **०प्राप्ति**–स्त्री ब्रह्मप्राप्ति, मोक्ष **०बुद्धि**–स्त्री १ कपटादि रहित भावार्थरूप बुद्धि, (व्यापक) सत्य, पावित्र्य अकृत्रिमता, अहेतुकता इ० बद्दल योजतात २ दैवी प्रेम, शुद्ध, पवित्र भक्ति, आत्म्याचा परमार्थाकडे ओढा **०भिक्षा**–स्त्री धर्माकरिता, धार्मिक विचारानें मागितलेली भिक्षा **०साधन**–न १ परमार्थ मिळविणें, प्राप्त करून घेणें २ परमार्थ मिळविण्याचा उपाय, साधन **परमार्थी**–वि १ प्रपंचापेक्षा ईश्वरसाधनरूप मार्गाकडे जास्त लक्ष लावणारा, ब्रह्मप्राप्तीसाठीं झटणारा २ भावार्थी कळकळीचा प्रामाणिक, निष्कपट

परमीत—स्त्रीन १ मोजमाप, प्रमाण, परिमाण २ मर्यादा, सीमा [स परिमिति]

परमुख्य—वि प्रमुख 'निया वासुगी परमुख्य सकळा। जाण माझें रूप।' –भाए ६९८ [स प्रमुख]

परमेटा—पु कापडातील एक प्रकार [?इ]

परमेश्वर—पु १ परब्रह्म, परमात्मा, जगदीश्वर, सर्वव्यापी, शक्तिमान ईश्वर २ शंकर किंवा विष्णु [स परम+ईश्वर]

परमेश्वरी—स्त्री (अशिष्ट) वचनचिठ्ठी, रोखा (इ) प्रॉमीसरी नोट [इ प्रॉमिसरी अप]

परमेष्ठी—पु ब्रह्मदेव 'द्विजदेह आरभूनी येथ। परमेष्ठिदेहपर्यंत। स्वर्गसुख देहसमस्त। भोगवी निश्चित पुण्याभिमान।' –एभा २२५७० [स]

परमौणु—पु परमाणु 'परमौणु चिये भुमिके।' –भाए २१०

परयेळ—न परळ पहा

परव(वा)चा-वजा—पु १ तोंडानें म्हटलेली उजळणी, धुळाक्षराचा पाठ (साजसकाळचा) (क्रि० म्हणणें, वाचणें) २ आपल्या कर्माची रडकथा, कर्मकहाणी घरगुती, सांसारिक गोष्टींचा पाल्हाळ (क्रि० सांगणें, लावणें, लागणें) [पर=पुन्हा+वाचणें]

परवंटा-वंट—पु (बायकी) साडी नेसण्याचा एक प्रकार, लहान मुलीस साडीचा पदर न काढता निऱ्या साडीच्या पदरापर्यंत काढून ती साडी पदरानेंच कमरेमोवतीं आवळणें, लुगड्याचा पदर न काढणें या नेसण्यात पुढें वरवटग्याच्या आकाराचा आडवा लांबोडा भाग (केळें) दिसून येतो (क्रि० काढणें, नेसणें) कचुकी वस्त्राच्या परवटी। मुक्ताफळें झळकती।'–मुसभा १४ ६२ –वसा ६८ **०करीण-करी, परवंटी**–स्त्री परवटग्याची साडी नेसणारी, पांच ते दहा वर्षांची मुलगी दहा वर्षांची मुलगी झाली म्हणजे तिला पदर देतात, तेव्हा तिला पदरकर–करीण म्हणतात

परवंटा—पु वरवटा –शर

परवड-वडी—स्त्री १ खाद्यपदार्थाचे अनेक प्रकार, पक्वान्न पन्याकार पहा २ तऱ्हा, रीत, पद्धत, चाल, ढंग (चमत्कारिक, तऱ्हेवाईक), विशिष्ट प्रकार 'हा पोर परवडीनें जेवतो' ३ अव्यवस्थितपणाचा, दुर्दशेचा प्रकार–तऱ्हा–रीत 'मी माझे घरीं नव्हतों म्हणून माझे संसाराची परवड झाली' ४ (सामा) त्रास, दगदग ५ अव्यवस्था, गोधळ वगैरे 'तारुण्य पावता परवडी। कन्या जनकें माडिली।' –मुआदि २२७ ६ यथानुक्रम मार्ग–रीत 'परवडीनें पाणी भरावें, विहीर एकच आहे' ७ व्यवस्था, वासलात लावण्याकरिता घेतलेली वस्तु ८ (कों) थर, राग, ओळ (दगड, विटा याचा) 'शभर परवडीनें ती भित तयार होईल' ९ (कु) परवचा, उजळणी (क्रि० वाचणें) १० रडस्था चऱ्हाट, कटाळवाणी हकीकत (क्रि० सांगणें, लावणें, माडणें) ११ दुर्दशा १२ आवड, आनंद 'गोडीसहित रस निवडी। जाण परवडी तेचि येकी।' –रयो ७४६ १३ (कर) सार्वजनिक, जातिविशिष्ट जेवण १४ सुकाळ, समृद्धि [स परिपाठी] **परवडी**

करणें–नाना तऱ्हेनें त्रास देणें **परवडीचें काम**–न पाळी पाळीनें, आळीपाळीनें करावयाचें काम

परवडणें—अक्रि पुरवणें, फायदेशीर होणें, पटणें, पसतीस येणें 'तुला परवडेल तर घे' (हा शब्द प्रथम मुबईकडे रूढ असे)

परवणी—स्त्री (विणकाम) परमणी पहा

परवर्णे—अक्रि (गो) कण्हणें, कुथणें [स परिवेदन] **परवणी**–स्त्री (गो) कण्हणें, कुथणें

परवत—पु (कुण) देवघेव, व्यापारी देणें–घेणें–धंदा–उद्योग –क्रिवि सार्ठी, करिता, मुळें [स परिवर्तन] **०संबंधी**–क्रिवि देवघेवीविषयीं, धंद्याच्यासबधीं **आत्मकार्या परवत**–स्वत च्या व्यापार–धंद्यासबधीं

परवत—प पर्वत (कागदपत्रात) कामाचा व्यापारधंद्याचा बोजा, डोंगर [पर्वत]

परवता—पु परवचा पहा (क्रि० घालणें)

परवर—स्त्रीन एक फळभाजीचा वल व तिचें फळ ही वल कार्हीशी तोडलीसारखी असते फळाची भाजी पथ्यकर असते [हिं]

परवर—वि पोशिंदा, पालनकर्ता 'गरीब परवर'=गरिबाचा पोशिंदा 'बक्कर परवर हत्तीवर दौलतराव शिंदा।' –ऐपो २४४ [फा परवर्] **०दिगार**–पु आश्रयदाता परमेश्वर [फा]

परवर—पु १ घराची जमीन, भुई २ (ल) खळ्यातील रास काढून घेतल्यानतर राहिलेलें धान्य त्यावर महाराचा हक्क असतो ३ तलाव किंवा विहीर याच्या भोंवतालीं दगडाचा किंवा मातीचा बाधलेला बाध किंवा पाळ ४ (बाधकाम) जमीनींतील पायाचा सपाटीचा भाग यावर दुसरा नवा थर सुरू होता **पर वारास आणणें–येणें**–एखादी गोष्ट उघडकीस आणणें, येणें तिचा दुर्लौकिक करणें, होणें

परवस, परवरीस, परवरशी, परवस्नी—स्त्री पोषण परामर्ष, आश्रय, साभाळ, सगोपन, पोषण, साभाळ केलेली स्थिति 'आबादीचें कौल रयतेस सादर आहत त्या बमाजिब पाठून रयत परवस करावयासी आमीलास आज्ञा केली पाहिजे –बाडबावा १ २०४ [तुल० स परामर्ष फा परवरिश]

पर(र्पर)वश—पु (महानु) स्पर्श, धक्का 'हातपरिवसया नेणिजे आपेपर।' –भाए ३४३

परवा—पु पाण्याचा पाट

परवा, पर्वा—स्त्री १ आदर, कळकळ, फिकीर, आस्था, महत्त्व किंमत (क्रि० करणें बाळगणें) हे जेव्हा भागच कैफात युग होतात तेव्हा राजाचीहि परवा बाळगीत नाहींत' २काळजी चिंता, घोर (क्रि० बाळगणें) 'हें काम तुमचें मला पावलें तुम्ही परवा बाळगू नये' [फा पर्वा]

परवां, परव्हां—नस्त्री मागचा किंवा पुढचा दिवस, थोडा काल मागील, पुढील अल्प काल 'हें पोर परवाचें पण फार बोलतें' –क्रिवि कालच्या मागच्या किंवा उद्याच्या पुढच्या दिवशीं [स परस्वस्, परश्व पर+वासर]

परवान(ण)गी—स्त्री १ हुकूम अनुज्ञा,आज्ञा (कार्ही कार्य करण्याविषयीं मागून घेतलेली) २ सुटी, सुटका, मोकळीक [फा फ्वानगी] **०चिठी**–स्त्री परवाना, आज्ञा असल्याची रजेची चिठ्ठी–दाखला **०दार**–पु मालकाला कोणी बाहेरचा आला गेल्याची वर्दी देणारा व आत जाण्याची परवानगी आणणारा नोकर [परवानगी+वाला] **०रसवानगी–रसानगी**–स्त्री (सामा) आज्ञा, परवानगी [परवानगी द्वि]

परवाना—पु १ हुकूम, परवानगी, पास, दाखला,अधिकार पत्र २ सनद, शिक्षामोर्तब असलेलें अधिकारपत्र ३ (बायकी) नातें एखादी माहिती वगैरसबधीं कथा, हकीकत (क्रि० गाणें, सागणें) [फा पर्वाना]

परवार—क्रिवि (राजा) गाय, म्हैस इ० फळण्याच्या दिवसात न फळता (रहाणें) (क्रि० जाणें) अभराड पहा

परवारी—पु गावचा महारनोकर, जागल्या, वस राखणारा, निरोप्या, वाटाड्या, बिगारी इ०चीं कामें याला बरोबीं ल गतात परवारी हे नाव धड या अस्पृश्य नोकराला सहज सौम्यपणें बोलावयाचें झाल्यासच वापरतात एरवीं रागात धड किंवा महार असें सबोधितात 'याखरीज २ शिपायी १ मोजणा परवारी एकूण ३' –बाडबावा १ २०५

परवशी–सी—स्त्री परवशीस पहा

परव्हा—पु मूल तान्हे असता आई गरोदर राहिल्यास तिचें दूध प्यायल्यानें मुलास एक रोग (सुखवर्शी) होतो तो [१ पर=दुसरें मूल+वहन=वाहणें]

परव्हाण–न—न गाडी, घोडा इ० वाहन जसें –गाडीचें–घोड्यांचें–गाढवांचें परव्हाण [स पर+वाहन]

परशु–श—पु कुऱ्हाड, फरस [स परशु] **०राम**–पु एक परमेश्वराचा अशात्मक व प्रख्यात वीर तीन रामांपैकीं पहिला राम व दशावतारातील सहावा अवतार यानें एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय केली **परशुरामक्षेत्र**–न कोंकण उत्तरस विमल निर्मल, पूर्वेस सह्याद्रि, दक्षिणेस गोकर्ण व पश्चिमेस समुद्र या चतुःसीमेंतील प्रदेश परशुरामानें हा कोंकण प्रांत वसविला

परस—उभ हून ऊन, पेक्षा (प्र) परीस पहा

परस—पुन (मोजमाप) पुरुष, माणसाची उंची, (प्र) पुरुष पहा [स पुरुष]

परस–सूं—न घराची मागील बाजू, अगण खुली जागा परडें अर्थ ४ पहा [स पार्श्व] **परसांतील भाजी**–(परसातील

भाजी हवी त्यावेळीं काढता येते यावरून) (ल) सहज आत्मसात् होणारें काम, धंदा, उद्योग इ०, सहज छाप ठेवता येणारा, जिंकता येणारा माणूस, शत्रु (तुच्छता दर्शवितांना वापरतात) ०दार, **दरवाजा**–नपु घराचा मागील दरवाजा 'धावली बिबाई परस दरवाजा लाविला।'–ऐपो ६९ **परसाकड-कडे-डेस**–नस्त्री शौच, शौचास जाणें लागणें, मलाची बाहेर अपानद्वाराकडे गति 'मला परसाकडे लागलें, नेहटली' –क्रिवि शौचास, मलविसर्गार्थ (क्रि० जाणें, बसणें)

परसणें—उक्रि १ (काव्य) ऐकणें, परिसणें २ (गो) समजणें (प्र) परिसणें पहा

परसणें—न (बे) उलथणें

परसणें—क्रि (बे) परतणें, परत येणें वळविणें, उलटणें

परसणें—क्रि (हिं) वाढणें, पानात घालणें [स परिवेषण]

पर(रो)सणें—अक्रि (व) अगावरून हात फिरविणें 'मुलाला घेऊन जरा परोसलें' [स परि+सृ-सर, परिवेषण]

परसविणें—उक्रि उकळलेलें पाणी घालून किंवा तूप चोपडून मडक्याचा सच्छिद्रपणा घालवून तें पक्कें करणें निर्ढावणें पहा

परसा—पु (कों) शेकोटी, आगटी, चुलीखेरीज इतरत्र भूमीवर पेटविलेला अग्नि [परस]

परसाइ—न (ठाणें कों) जुन्या काळचें सरकारी अधिकाऱ्याची बरदास्त ठेवण्याबद्दलचें एक राजकीय वतन [परसणें]

परसाड—पु (व) परकर

परसुंदा—पु (चाभारी धंदा) जोडा शिवून उरलेला दोऱ्याचा तुकडा

परस्पर—वि एकमेक, एकमेकाचा–पहिल्याचा दुसऱ्याशीं जो संबंध तोच दुसऱ्याचा पहिल्याशीं असा असणारा, समान गोष्टी करणारे उभयता ते अन्योन्य 'यांचें परस्पर चांगलें आहे' 'परस्परानें परस्पराच्या तोंडात मारिली' [स] **परस्पर-रां-रें**–क्रिवि १ एकमेकास, मिथ २ परभारा, बाहेरच्या बाहेर **परस्परं समर्पयामी**–बाहेरच्या बाहेर, परभारें, स्वत चा कांहीं एक संबंध न येऊ देता एखादी गोष्ट करणें, कामाची परभारी वासलात लावणें

परस्मैपद—न (व्या) कर्तरी प्रयोग संस्कृत धातू ज्या दोन प्रयोगांत चालवितात त्यांतील एक (दुसरा आत्मनेपद) दुसऱ्यास उद्देशून केलेली क्रिया [स]

परळ—पु मातीचें उथळ पात्र, परात, थाळी गरीब लोक यात जेवतात यावर भाकरीहि भाजता येते [प्रा परिअल] **परळी**–स्त्री लहान परळ

परळ—पु एक झाड

परळी वैजनाथ—पु बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक हें हैद्राबाद संस्थानात परळी गांवीं आहे

परीक्षवंत—वि (अशिष्ट) परीक्षावान परीक्षा करणारा

परा—स्त्री वाचेच्या चार अवस्थांपैकीं पहिली नाभिस्थान स्थित निर्विकल्प आत्मरूप चतुर्विध वाचेंतील पहिली वाचा श्वासाचें पहिलें स्फुरण 'नाभीपासुन उन्मेषवृत्ती। तेचि परा जाणिजे श्रोतीं।'–दा १७८१, –ह २० १२७ पश्यती मध्यमा वैखरी पहा [स] **परा**–स्त्रीवि श्रेष्ठ **पराविद्यावाचा**–स्त्रीअव परा, पश्यति, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा, सर्व अवस्थातील किंवा कोणत्याहि अवस्थेंतील वाचा, वाणी 'परादिवाचा कुठित जेथें। निजे तेथें निजबाळा।' (व्यापक) वाचा, वाणी **पराभक्ति**–स्त्री श्रेष्ठ भक्ति 'पराभक्ति हे शुद्ध तुम्हीं जाणा। तुका म्हणे ऐसें कळों यावें या जना वो।' –तुगा १११

पराई—स्त्री १ मानवी आयुष्याचे दोन भाग, तारुण्य आणि वार्धक्य प्रत्येकीं, चढतें आणि उतरतें वय 'चढती पराई जाऊन उतरती पराई लागली' २ ज्वानी 'निरोगी आपली समसमान ऐन पराई हो। कसुन भोगावी पलगावर सौख्य सराई हो।' –प्रला १५३ [स परार्ध]

पराई—स्त्री परकेपणा, दुजा भाव पर पहा [स पर=परका]

पराकाष्ठा—स्त्री परमावधि, अतिशयपणाची शेवटची हद्द, मर्यादा, दशा, हा शब्द कोठल्याहि प्रकारची अतिशयितता, विशेषत क्रियेच्या आवेशासह दाखवितो 'पावसाची पराकाष्ठा झाली' 'पावसानें पराकाष्ठा केली.' पराकाष्ठेची लढाई, पराकाष्ठेचा बोलणारा–चालणारा–खाणारा इ० –क्रिवि परमावधीनें, अतिशयपणें 'यंदा पराकाष्ठा स्वस्ताई झाली' [स परा=वर्चस्व, टोंक+काष्ठा=सीमा, शर्यतीच्या शेवटीं मर्यादादर्शक पुरलेलें लाकूड खाब]

पराकृत—वि (प्र प्राकृत), स्वाभाविक, नैसर्गिक, नेहमींचा, साधारण 'तैसींच माझीं वचनें। पराकृतें।' –दा १ ६ १२ 'आहे तैसा नोव्हे ऐसा हा अनत। नये पराकृत म्हणो यामि।' –तुगा [स प्राकृत अप]

पराक्रम—पु १ शक्ति, बळ, सामर्थ्य २ बहादुरी, शौर्य, बळाचें कार्य [स] **०करणें-दाखविणें**–अचाट कृत्यें करणें, शौर्य गाजविणें **पराक्रमी**–वि पराक्रम करणारा, शूर, वीर, सामर्थ्यवान

पराक्रांत—वि जित, जिंकलेला, काबीज, हस्तगत केलेला, पादाक्रांत [स पर=आक्रांत]

पराग—पु फुलातील रज कण, बारीक चूर्ण, बुक्का 'परागाची पोटळी। घालावी मकरद जळीं।' –शिशु १९७ 'पराग ही साद्र तयात रगती।' –र ८ [स]

परागंदा—वि १ भटक्या, दुर्दशा प्राप्त झाल्यामुळें घराबाहेर भटकत फिरणारा, घरदार, वतन इ० सोडून देशांतरीं गेलेला, देशत्यागी 'आपण समस्त गावकरी यास साक्ष ठेऊन परागंदा

जालें आहें '–वाडसमा २ २१७ 'आम्ही दहा वर्षें परागदा होतों म्हणून वतनाचा भोगवटा आम्हाकडे नवता' २ घर सोडून बाहेर गेलेला, फरारी (क्रि० होणें, असणें) ३ अस्ताव्यस्त, विखुरलेलें, विकीर्ण [फा तुल० स परागत] **०जमीन**–स्त्री परागदा झालेल्या माणसाची जमीन हीवरचा त्याचा हक्क बुडालेला असतो

पराङ्मुख—वि १ तोंड, पाठ फिरविलेला, मागें फिरलेला २ एखाद्या विषयाची, कार्याची वाट सोडलेला, त्याला विन्मुख झालेला [स]

पराचा लाखोटा—पु १ ज्या लखोटयास पीस खोंचलेलें असतें तो ह्याचा अर्थ जलदीनें पोंचवावयाचें पत्र असा होतो लखोटा नेणारा महार हें पीस पाहून पत्र लवकर पोंचतें करावयाचें आहे असें समजतो २ (ल) तातडीचें पत्र [पर=पीस+लखोटा]

परांची—स्त्री (बाधकाम) माळा, पदाड, पालख, माचोळी इमारतीचें काम करताना गवडी, सुतार इ० लाकडाचा घडवची प्रमाणें उपयोग व्हावा म्हणून जो माळा करतात ती

परांची गादी-उशी—पर (पख) हा शब्द पहा

पराजय—पु पराभव, पाडाव, मोड, अपजय, अपकर्ष (वाद, युद्ध इ० कामात झालेला) [स] **पराजित**–वि पराजय झालेला, पराभूत [स]

पराजल-ळ—वि शुद्ध, प्रामाणिक, खरा (प्र) प्राजल पहा [स प्राजल]

पराटा-ठा-डा—पु रोटीचा एक प्रकार, तव्यावर तुपात तळलेली सपिट्याची घडीची लहान पोळी हिला चिरोटयाप्रमाणें पापुद्रे असतात [हिं पराठा]

परा(ऱ्हा)टी—स्त्री १ (खा व) कापसाचें झाड २ कापूस काढल्यानंतर राहिलेलें कापसाच्या झाडाचें काड पळ्हाटी पहा

पराठें—वि (गो) सुलट

पराड—न शभर यार्डांचें अंतर 'ही जागा एक पराड आहे'

पराड-डी—स्त्री पर्वताची राग

पराणी—स्त्री १ बैलास टोंचण्याची अणी, टोंचणी, आर २ (ल) नेट, जोर [स प्रवयण]

पराण्ह-ह्ण—न सूर्योदयापासून सहा सहा घटकाचा एक अशा पाच भागापैकीं तिसरा भाग अपराण्ह पहा दिवसाचे पाच भाग पुढीलप्रमाणें –प्रात, सगव, पूर्वाह्ण पराह्ण व सायाह्ण स]

परात—स्त्री ताटाच्या आकाराचें धातूचें मोठें पात्र मोठी पितळी [? हिं का]

परात्पर—वि अत्यंत श्रेष्ठ उच्च (ईश्वर) 'तरि साक्षात्परात्पर। जो सकळ प्रमाणा अगोचर।' –ऋ ४१ [महानु टीप–देवता समूहात पर जी माया तिये पासावही जो पर तो परात्पर]

परात्मा—पु परा वाचेच्या पलीकडील आत्मा, अत्युच्च आत्मा शिव, शिवात्मा पहा 'नित्य तो परात्मा। अनित्य तो अनात्मा।' [स पर+आत्मा]

पराधीन—वि परस्वाधीन, परतंत्र, दुसऱ्यावर अवलंबिलेला [स पर+अधीन] **म्ह०** पराधीन जिणें पुस्तकी विद्या

परान्न—न १ दुसऱ्याचें अन्न, जेवण २ दुसऱ्याच्या येथें भोजन, जेवणें 'आज परान्न झालें त्यामुळें पथ्याचा विचार राहिला नाहीं' ३ घराबाहेर जेवण [सं पर+अन्न] **म्ह०** परान्न प्राणसकट **०पुष्ट**–वि दुसऱ्याच्या येथील, फुकटचें खाऊन लठ्ठ बनलेला **०रुचि**–वि परान्नाची आवड असणारा, परान्न भोजी परपाकरुचि पहा [पर+अन्न+रुचि]

परापम—पु (ज्यो) परमक्रांति पहा [स]

परापर-रां—क्रिवि परपर-रा पहा [ध्व]

परापवाद—पु परनिंदा, दुसऱ्याची कुचेष्टा 'न देखे आपुलें केलें। परापवाद स्वयें बोले।' –एभा २३ २७४ [स पर+अपवाद]

पराभव—स्त्री (कु) सणाच्या दिवशीं आश्रितास द्यावयाची नारळ वगैरेची देणगी 'श्रीमताच्या घरीं गणेशचतुर्थी व शिमगा या सणास लोकास पराभव देतात' [हिं परभव=सण, स पर्व]

पराभव—पु पराजय पहा [सं परा+भू] **पराभविणें**–उक्ति पराजय करणें, होणें, हरणें 'ईतें अवलोकिता डोळा। पराभवती अरिकुळें।'–मुआदि १३ ५४ **पराभवव्या**–वि पराभव करणारा 'बलाढ्य शत्रु पराभवव्ये।'–ऐपो २२६ **पराभूत**–वि पराजित, जिंकलेला

परामणी—स्त्री (विणकाम) परमणी पहा

परामर्श—पु १ विचारपूस, समाचार (गरीब लोकाच्या सुखदु खाचा, आप्तेष्टाच्या प्रकृतीचा, पाहुण्याच्या मेजवानीचा वगैरे) (क्रि० घेणें, करणें) २ (ल) मदत करणें, विपत्ति दूर करणें (स्वकीय, गोरगरीब याची) ३ (तर्कशास्त्र) नियम लागू करण्याच्या उदाहरणाची जाणीव, अनुभवानें तत्त्वाची, सत्याची झालेली जाणीव, एखादी विवक्षित कृति किंवा परिणाम पाहिल्यामुळें त्यापासून काढलेला सर्वसाधारण निष्कर्ष ४ जाणणें, पटणें, कळवळा [स] **परामर्षी, परामृष्य**–परामर्शी अर्थ १ पहा 'नानापरीनें परामृष्य। करिता न मानी उबगलेशा।'–दावि २७१ **परामर्शी-र्षी**–वि परामर्शी घेणारा

पराय, प्राय—स्त्री (गो) बाटीचा धक्का. (क्रि० करचें) [पातु प्रेरणा]

परायण—वि १ अनुसरणारा, चिकटून राहणारा, आसक्त, तल्लीन 'या मनोवृत्ति ईश्वरपरायण झाल्या' २ वाहिलेली, योग्य,

जोगती, नेमून दिलेली 'ही विहीर ब्राह्मणपरायण आहे' ३ सबद्ध निगडित ज्ञानपरायण शास्त्र' ४ तत्पर, सिद्ध, उत्सुक 'प्राण-त्राण-परायण जिकडे निरपत्रपाप्रणी पळता।' -मोविराट ४८० [स]

पराया-य—वि १ तिऱ्हाईत परका परस्थ २ दुसऱ्याचा [स परकीय, प्रा पराय, हिं] **म्ह०** आपली गाय परायाचा वेल खाय=दुसऱ्याच्या श्रमाचा फायदा आपल्याला मिळणें **०धन**-न दुसऱ्याची संपत्ति **म्ह०** परायधन परलक्ष्मीनारायण= दुसऱ्याच्या पैशावर उदार **पराया गाडीचा पलिता**-पु तोडग्याची शिवा रजकेची बदूक (तलवार, भाला इ०प्रमाणें स्वतंत्र नसून पेटण्यासाठीं तोडग्यावर अवलंबून असणारी)

परायी—स्त्री मानवी आयुष्याचे दोन भाग, तारुण्य आणि वार्धक्य प्रत्येकी पराई पहा

परार्थ—पु दुसऱ्याची मालमत्ता, संपत्ति, धंदा, उद्दिष्ट इ० 'स्वार्थपरार्थ पहावा' -किवि दुसऱ्याकरिता [स] **०शूर**-वि १ दुसऱ्याचें काम करण्यास तत्पर, सार्वजनिक हितासबधीं कळकळ बाळगणारा २ दुसऱ्यानें स्वार्थत्याग करावा असें सांगणारा पण स्वत मात्र पैसा न खर्चणारा, परोपदेशपंडित ३ दुसऱ्याच्या वस्तूचा फायदा घेणारा, दुसऱ्याचें लुबाडणारा [स]

परार्ध—न १ उत्तरार्ध २ एकाच्या आकड्यावर सतरा शून्यें इतकी संख्या ३ ब्रह्मदेवाचें अर्ध आयुष्य [स]

परावर्त, परावर्तन—पुन १ पराङ्मुख होणें, मागें फिरणें, वळणें, परतणें २ उलटविणें, रद्द करणें (शिक्षा) ३ (शाप) परत जाणें, उलटणें, (इ) रिफ्लेक्शन ४ शुद्धि, मूळ पदाला परत येणें 'पतितपरावर्तन' [स] **परावर्तक**-पु (शाप) परावर्तन करणारें (भिंग इ०) (इ) रिफ्लेक्टर **परावर्त्य व्यवहार**-पु (कायदा) १ अपील, दाद २ निकाल फिरविणें परावर्त अर्थ २ पहा

परावन्—न (व) वहान [स उपानह? पर+वहन]

परावा—पु १ दुसरा, तिऱ्हाईत (माणूस), परका पहा 'आपुली धरूनिया दुरी। पराव्यासीं करी मीत्री।' -दा २ १ १४ २ वंगळी, नवीन (वस्तु) 'धरून परावी आस। प्रेत्न साडी सावकास।' -दा २ १ १७ [स परकीय, प्रा पराय]

परावृत्त—वि १ पराङ्मुख पहा २ उलटलेलें, उलटविलेलें ३ परत दिलेलें, केलेलें [स] **परावृत्ति**-स्त्री १ माघारी वळणें, परत येण्याची अवस्था २ उलटणें, बदलणें, फिरविणें ३ परत देणें, मिळणें (पैसा, संपत्ति)

पराशय पुत्र—पु (कायदा) रखेलीपासून झालेला पुत्र [स]

पराश्रम—पु परकीयाचा प्रवेश 'नबाबास आपल्या स्थळा मध्यें पराश्रम होऊ न देणें' -शाछ १ ११ [स पर+आश्रम]

परास—उअ (कु) पेक्षा, परम, परीस पहा

परास्कंध—पु शनिमंडळापासून सप्तऋषिपावेतों ज्याची मर्यादा आहे असा सप्तस्कंधातील सहावा स्कंध हे सप्तस्कंध म्हणजे अवाकंध, गवस्कंध, उद्वस्कंध, सहस्कंध, विवस्कंध, परास्कंध व परिवाहकस्कंध हे होत -हको [स]

परास्त—वि मागें परतविलेला, सारलेला दूर केलेला, 'रडलों आम्हीं सर्वेहि होउनि धवलाश्वशरपरास्त रणीं।' -मोभीष्म ११ १३० [स]

पराहत—वि दुसऱ्यानें पराभव केलेला, मार दिलेला, पराभूत, जिंकलेला (अक्षरश व लक्षणेनें) [स पर+हत]

पराही—स्त्री पराई पहा

पराऱ्हण—पराण्ह पहा

पराळ—न (कों) भाताचें काड भात्याण, पेंढा [स. पलाल]

पराळ—पु परळ अर्थ १ पहा

परि—उअ (काव्य) परंतु, पण 'स्पष्ट बुडालों होतों, बा गेलो शरण मीं परि भवार्ते।' -मोअनु ६ ३१

परि—स्त्री प्रकार, तऱ्हा 'असो हे तैसी परि जाली। श्री ऋद्धिपुर देखिलेआ।' -ऋ ११

परि—एक संस्कृत उपसर्ग, प्रत्यय हा धातु आणि धातुसाधित नामें यांना लागतो याचे कांहीं अर्थ -१ जिकडे तिकडे, सर्भोवार, चहूकडे 'परित' 'परित्वा' परिश्रमण' २ आणखी, खेरीज 'परिपाक' 'परिपाठ' ३ विरुद्ध, उलट 'परिच्छिन्न' ४ अतिशय, फार 'परिशुद्ध' ५ परिपूर्ण 'परिपक्व' इ०

परिअवसान—न (पर्यवसान चुकीचें रूप) शक्ति सामर्थ्य, धीर (क्रि० खचणें, सुटणें, जाणें, कचकणें, कचरणें) [स पर्यवसान अप]

परिआ-या—पु झोंका, परिया पहा 'गोपी परिअें वेर्ती।' -दाव ६४ [तुल० का परि=हलणें, पुढें जाणें]

परिआळोच—स्त्री पर्यालोचन [स पर्यालोच अप]

परिकर—पु १ कमरेभोंवताली गुंडाळावयाचें एक वस्त्र 'ध्यान पाहता भगवीं वस्त्रें परिकर लगोटी।' -दत्तपदें ३८ परकर पहा २ विस्तार, पसाचा पसारा 'टाकूनि एक घर। दुजे गृहात जातावर। खादीं घेऊनि परिकर। त्या घरीचा ने जसा।' -यथादी २ ११३७ ३ अंगण, भोंवतालची जागा परसू, कापाउड [स]

परिकर—पु (काव्य) १ रीत पद्धत चाल तऱ्हा २ जात, प्रकार 'ऐसे सतांचे बोल परिकर। ऐकोनि परमानंदे श्रीधर।' -वि चांगलें सुंदर मधुर 'मुक्ते साडून परिकरें। का पदरीं बांधावी खापरें।' -रावि २४ १२३ (पाठभेद) [स प्रकार]

परिकर, परिकराकुर—पु (साहित्य) जेथें विशेष्य साभिप्राय आहे तेथें हा अलंकार होतो उदा० 'कपातें भीष्मार्जुन देती अचळेसि शस्त्र सपातें।' –मोभीष्म ३ ३०

परिकरणें—उक्ति नेमन देणें, नियोजिणें 'अमें परिकरोनि प्रमाण। अग्नि न पै गेला।' –नव २ ५५ [स परि+कृ]

परिकर्म—न १ प्रारभीचें, आनुषगिक काम २ (अकगणित) एक प्राथमिक मूलभूत नियम हे आठ आहत [सं.] **परिकर्माष्टक**–न (अकगणित) प्राथमिक, मलभूत आठ नियम –बेरीज, वजा बाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन आणि घनमूळ

परिक्रम, परिक्रमण—पुन १ प्रदक्षिणा २ मौजेन फिरणें, भटकणें [स परि+क्रम्]

परिखा—स्त्री किल्ला, गजवाडा इ० च्या भोंवतालचा खदक चर 'परिखा करवा मोठी या शरतल्पासभोवतीं खोल।' –मोभीष्म ११ १४६ [स]

परिखा—वि परावा, परका पहा 'त्या दपत्याचे सुख भेटी। परिखे देखता लाज उठी।' –एभा १३ ५९४ [परका]

परिगणन-गणना—नस्त्री १ वेंचणी मिवड २ मोजणी, मोजदाद, गणती [स] **परिगणनीय**-वि मोजण्यास, गणण्यास, निवडण्यास योग्य **परिगणित**-वि १ मोजलेलें २ वेगळें काढलेलें, निवडलेलें

परिगुर्ण—पु १ सुसधि, योग्य सयोग प्रसग 'यया लागीं हें बोलणें। अनुभवामृतपणें। स्वानुभूति परिगुर्ण। वोगरिलें।' –अमृ १० २४ २ पाहुणचार परगुर्ण पहा

परिग्रह—पु १ परिवार, लवाजमा आश्रित लोक खटला, कुटुब 'आणि समर्थु आपुला खोडा। शिंमे वाहवी जैसा होडा। तैसा भुजौनि जो गाढा। परिग्रहो।' –ज्ञा १८ १०६२ –एभा ११ ९०१ २ (कायदा) (अविनियुक्त अशा कोणत्याहि वस्तचा) ताबा किंवा कबजा घेणें जसें –जमीन पाणी इ०चा परिग्रह ३ घेणें स्वीकारणें ४ गोळा करणें, जमविणें ५ पगारा 'जो निर्द्वंद्व निरभिमान पहा हो। त्यास समळ मिथ्या निजदेहो। तेथ देहसबधें परिग्रहो। उरावया ठावो मग कैंचा।'–एभा २६ ३४५ ६ दान, इनाम ७ सग्रह [स] **परिग्रही**-वि १ कुटुबवत्सल 'सडे जे देखिले। ते ध्यानकामे लाविले। परिग्रही घातले। तरिया वरी।' –ज्ञा १२ ९१ २ दान घेणारा **परिगृहीत**–वि अगीकृत पसत, मान्य केलेलें घेतलेलें ही गोष्ट शिष्टपरिगृहीत आहे'

परिग्राफ—पु लखखड, लेख, परिच्छेद [इ]

परिघ—पु १ घर, आवार याच्या भोंवतालची भित, कुपण, कुसु कोट कापाउड २ लोखडाचें गदेसारखें हत्यार ३ (ज्यो) सत्तावीस योगातील एकोणिसावा योग ४ घेर, वर्तुळाची मर्यादा दाखविणारी गोल रेषा [स]

परिघाटणें—सकि सभोवतीं ढवळणें घालणें 'काडणें कुटणें परिघाटणें। पाठा पसरोनि वरी लाटणें। पाकक्रियेचीं लक्षणें। तुज दावू जेठिया।' –मुविराट २ ७५ [स परि+घट्ट]

परिचय—पु १ ओळख सहवास घसट सबध माहिती (मनुष्य धदा, विषय, ज्ञानक्षेत्र इ० विषयी) २ (प्रत्यय या बद्दल चुकीनें) अनुभव अनुभविक ज्ञान, प्रतीति (क्रि० घेणें, पाहणें, यणें, उतरणें) [स परि+ची] **परिचायक**–वि (व्या) निर्देश करणारा, दाखविणारा, व्याख्या, विवरण करणारा परिचय करून देणारा [स]

परिचर्य-चर्या—नस्त्री सेवा, चाकरी शुश्रूषा 'आणिका एवढें नाहीं धैर्य। यालागीं तुझें परिचर्य।' –एभा ४ १३६ [स परि+चर्]

परिचार—पु १ प्रदक्षिणा, परिक्रम पहा २ वेशाटण, परिभ्रमण ३ प्रचार, इकडेतिकडे हिंडणें 'परिचारी केली आपुलीच रूढी। पोटींची ती कुडी ठावी नाहीं।' –तुगा ३५६१ ४ व्यापार 'निमिषोन्मेषाचे सचार। श्वासोच्छ्वासाचे परिचार।' –एभा ३१ ५१० ५ चाल, रीत प्रचार पहा [स परिचार, प्रचार]

परिचारक—वि सेवक, चाकर, अनुयायी 'यांचीं दसमें पुजारी व वेणारी व डिगर व परिचारक व हरिदास व दिवट एकूण सहा' –वाडसमा ३ ६५ [स] **परिचारिका**-स्त्री दासी, सेविका, सखी

परिचित—वि १ ओळखीचा माहितीचा (मनुष्य गोष्ट) २ ओळखणारा माहीत असलेला [स]

परिछि(च्छि)न्न—वि १ अलग केलेला तोडलेला निराळा, निश्चित २ मर्यादित विभागलेला भाग पाडलेला (परिच्छेद, प्रकरण, भाग इ० नीं) तो (परमात्मा) व्यापक मी परिछिन्न। तरि ऐक्य कैसेन।' –वि वि १ निश्चितपणें, नक्की, हमखास 'मी परिछिन्न रुपय घेईन मग उठेन २ उघडपणें, स्पष्टपणें, निश्चितपणें, खडखडीत खसखशीतपणें (सागणें, बोलणें) ३ (नकारार्थी) केव्हाहि नाहीं मुळींच नाहीं, कोणत्याहि प्रकारें हर्गीनें नाहीं 'त्याचा पैका परिछिन्न मजूरा पडणार नाहीं' –वाडसमा १ २ [स]

परिछिन्न(करण)—न (नृत्य) दोन्ही हात वक्ष स्थळावर ठेवणें, डोकें सनत करणें व कबर पुढें मागें हलविण

परिछे(च्छे)द—पु १ वेगळा करणें, भिन्न करणें निश्चित करणें २ विभागणी खड, भाग, प्रकरण इ० पाडणें, द्वयत्तीकरण २ भिन्नपणा वाटणी ३ प्रकरण, अध्याय भाग, सीमा ४ लेख खड (इ) प्यारा, पॅरिग्राफ [स] **परिछेदक**–वि तुकडे, भाग पाडणारा, वेगळे करणारा, विभागणीदार

परिजन—पु चाकर, सेवक परिचारक पहा [स]

परिजिगें—सक्रि परजणें पहा 'तैंचि हें वरिलिये हातीं। चक्र परिजितया आयती।' –ज्ञा ११ २९५

परिणत—वि १ परिपक्व परिपूर्ण पूर्णावस्थेस प्राप्त झालेला, प्रौढ 'जयजय देव अद्वितीय। परिणतोपरमैकप्रिय।'–ज्ञा १८ ९ २ नम्र वाकलेला, वाकणारा ३ (ल) लक्ष वेधलेला, वेधणारा, निर्दिष्ट [स] **परिणति** स्त्री १ पूर्णावस्था, पक्वता २ वाकलेली अवस्था, विनीत स्थिति ३ नमस्कार, प्रणाम ४ उतरतेपणा, उतार ५ निर्दिष्ट स्थिति ६ (गणित) फल (इं) फक्शन

परिणय, परिणयन—पुन लग्न करणें, लग्न, विवाह 'शांति पतिव्रते झालें परिणयन। काम सतर्पेण निष्कामता।' –तुगा ४१५६ [स परि+नी]

परिणाम—पु १ शेवट, निकाल, अखेरी, सार, फळ, निष्पत्ति 'पापाचा परिणाम नको' २ (व्यापक सामा) सुखकारक शेवट (धंदा, काम वगैरेचा), सिद्धि ३ अडचणींतून निभावून गेलेली गोष्ट, यशस्वी निकाल, धडगत (नकारार्थी प्रयोग) (क्रि० लागणें) 'पाचशे रुपये दिल्यावाचून माझा परिणाम लागणार नाहीं' ४ आकार, स्थिति यांचें रूपांतर, बदल, अवस्थांतर, स्थित्यंतर 'पाण्याचा धूमरूप परिणाम होऊन त्याचा पुन्हा पर्जन्यरूप परिणाम होतो ५ अंतिम अवस्था, अखर, चरमावस्था ६ (ल) ब्रह्म जो निजानंदें धाला। परिणामु आयुष्या आला। पूर्णते जाहला। वल्लभु जो।' –ज्ञा १२ १७१ [स]

परिण(णा)मणें–१ परिणामाला पावणें ऐसें स्वानुभवविश्रामें। वैराग्यमूळ जें परिणमे। तें सात्त्विक येणें नामें। बोलिजे सुख।' –ज्ञा १८ ७९३ २ पालटणें, बदलणें चुकलें मत्प्रतीचें वर्म। तो धर्म अधर्म परिणमे।' –एभा १४ २९९ ३ परिपक्व होणें ४ विस्तारणें 'सानें परिणामें साखळें। मीं साडे पन्हरें जालें कडिवळें।' –ऋ ९३ **०कार्य**–न पूर्व कारणाचा लोप होऊन जें त्यास रूपांतर प्राप्त होतें त्यायें नांव जसें–दूध मूळ कारण लोपून त्यायें झालेलें दहीं हें रूपांतर –हको **०दाह**–पु १ मरण्याच्या वेळीं शरीराची होणारी आग जाळ, भडका, दाह २ अन्नपचन होत आल्यावर पोटांत उठणारी आग (रिकाम्या पोटांत ही उठते) **०शुद्ध**–वि ज्याचा शेवट गोड होतो तें सुपरिणामी सुखपर्यवसायी **०शूल**–पु १ चागलें अन्नपचन झालें नसतां पोटांत उठणारी कळ २ अन्नपचन पुरा झालें असतां पोटांत होणारी आग परिणामदाह अर्थ २ पहा ३ मरणाच्या वेळच्या वेदना, शेवटची धडपड ४ कोणताहि असाध्य रोग

परिणीत—वि विवाहित, लग्न झालेली (स्त्री) [स]

परित – क्रिवि सर्भोवर्ती, चहूकडे [स]

परिघा—पु (व) मोटेचें खालचें लाकोळें चाक

परितोष—पु आनंद, संतोष परितोष पहा 'ऐसेंकरूनि समस्ता। परितोखु होईल देवता। –राज्ञा ३ ९५

परितोष परितोषण—पुन १ संतोष, समाधान, आनंद २ आनंद, समाधान होणें, संतोष पावणें [स] **परितुष्ट**–वि संतुष्ट, आनंद समाधान झालेला 'परितुष्टें एकें आतें। प्रसन्नें एकें।' –ज्ञा ११ १२८ **परितोषक**–न देणगी, मेहनताना पारितोषिक पहा

परित्याग—पु त्याग, सोडणें, सर्वस्वी टाकणें [स] **परित्यक्त**–वि सर्वथा सोडलेला, टाकलेला

परित्राण—न १ संरक्षण, रक्षण २ नीट, दुरुस्त करणें, परिपूर्ण करणें [स] **परित्राता**–वि रक्षणकर्ता, संगोपन करणारा, राखणारा [स]

परित्वा—पु परिभ्रमण, प्रवास (क्रि० करणें, पडणें) [स परीत्वा]

परिंद—वि १ प्रवीण, निपुण, निष्णात २ समर्थ, लायख, हुषार [स प्रवीण अप]

परिदान—न १ साटेलोटें २ फेर मोबदल्याचा व्यवहार, विनिमय ३ परत करणें, मोबदला देणें [स]

परिधान—न १ नेसणें, पांघरणें, वापरणें, अंगावर घेणें (वस्त्र) २ पांघरावयाचें, नेसावयाचें वस्त्र 'परिधानें तें झलकती।' –वेसीस्व ९ ९१ [स] **परिधानीय, परिधेय**–वि परिधान करण्यास नेसण्यास योग्य (वस्त्र)

परिधि—पु १ श्रौताग्नीच्या कुंडाच्या दक्षिण, पश्चिम व उत्तर या तीन बाजूस ठेवावयाच्या तीन लाकट समिधापैकीं प्रत्येक २ भोंवतालची रेघ सर्भोवार घेर परिघ अर्थ ४ पहा कांहीं वस्तूभोंवतीं वेढा ३ वेढणारा, वेढणारा पदार्थ, वस्तु ४ सूर्यचंद्रांचें खळें अंशुमाला ५ प्राकचक नीवोच्चयन [स]

परिनाळि ा—स्त्री १ नाला पाट गटार २ (ल) व्यवस्था पद्धत व्यवस्थित मांडणी लावणी, रूढ झालेला, योग्य मार्ग रीत क्रम परंपरा ३ रडगाणें कटाळवाणी लावलचकगोष्ट (क्रि० लावणें करणें, लागणें, पडणें चालणें) ४ शाळुकेच्या वरचें तीर्थ जंतूंची पन्हाळी [स प्रणालिका]

परिनिष्ठ—वि निपुण, निष्णात वदशास्त्रपरिनिष्ठ। श्रवणमनन अभ्यासयुक्त।' –एभा १९ २५ [स]

परिपक्व—वि १ पूर्ण पिकलेला पूर्ण तयार झालेला, पक्का २ (ल) प्रौढ [स] **०बुद्धि**–वि प्रौढ बुद्धि

परिपंथना—स्त्री १ (व) (औषधांचें) पथ्य औषध घेतलें म्हणजे चागली परिपथना ठेवणें अवश्य आहे' २ (व) तज वीज 'तुम्ही तर चालला, पुढें आमची परिपथना कोण राखील'

परियळ-याळ—पुन एक खाण्याचा पदार्थ, माडा (पक्वान्न) 'मनोरथाचें परियळ। आरोगिजतु का लक्षवेळ।' –अमृ ६ ३३

परिया—पु झोंका 'हृदयाकाशपटवीं। परिये वसी निजे।' –ज्ञा १२ ५ [का परि=हालणें, वाहणें, तुल० स परि+इ=भोंवतो फिरणें]

परिया—पु (कों) नाला, ओढा, पन्हा [स प्रवाह]

परियाळ—न १ भिक्षापात्र, परळ २ जेवणाचें पात्र, ताट '(तुलसी) दळ घालोनिया परियाळी।' –कथा ४ १८ १४३ [प्रा दे परिअल=थाळी]

परिरंभ—पु आलिंगन 'त्या विजयश्री दउनि परिरंभा का न नातवा राहो।' –मोद्रोण ३ ८८ [स]

परिलेख—पु नकाशा 'जलयान, पादत्राण, परिलेख वगैरे अपरिचित शब्द प्रथमत योजून' –नि ४४८ [स]

परिवडणें—सकि १ प्रकार करणें, प्रत लावणें, वस्तू विशिष्ट पद्धतीनें मांडणें २ वर घालणें 'आधींच द्रव्यें चुरमुरीं। वरि परिवडिजती मोहरी। जिये घेता होती धुवारी। नाकें तोंडें।' –ज्ञा १७ १४६ ३ कालवणें, माखणें 'गुळें गूळ परिवडिला। मेरू सुवर्णें मढिला।' –अमृ ७ २४९ [परवड, स परि+वृ]

परिवर—न घर, माजघर दारीं परिवरीं। कुडीं कवाडीं मी घरीं।' –तुगा १३९७

परिवर—पु प्रकार –शर [परवड]

परिवर—न गुप्तस्थान –शर [स परिवार]

परिवर्जन—न परित्याग पहा [स] **परिवर्जित**-वि परित्यक्त पहा

परिवर्त, परिवर्तन—पुन १ सभोवतीं फिरणें, प्रदक्षिणा करणें २ फेड, मोबदला [स]

परिवर्तनी—स्त्री भाद्रपद वद्य एकादशी [स]

परिवसणें—सकि स्पर्श करणें 'कीं परिवसलिया पोथी। वाचिली होय।' –ज्ञा १५ ३९४ [स परि+वस्]

परिवाण—न भाषा, शब्द बोलणें –शर

परिवार—पु १ आश्रित, लवाजमा, घरचा, पदरचा खटला, कुटुंब, अनुयायी २ मर्यादित केलेली जागा 'फाकलिया इदीवरा। परिवारु नाहीं धनुधैरा।' –ज्ञा १३ ३६१ ३ विस्तार [स] **परिवारणें**-सकि १ वेष्टणें, सभोवतीं जमा होणें, वेढणें 'असो तिहीं परिवारला।' –रास १ १०९५ २ विस्तारणें

परिवाहिन—पु (अभिनय-नृत्य) क्रमाने एकदा उजवीकडे व एम्दा डावीकडे डोकें करून विस्मय, आनंद, रमरण, विचार मग्नता इ० गोष्टी या अभिनयानें दाखविल्या जातात

परिवेदन—न सविस्तर सांगणें विस्तारपूर्वक कथन करणें

परिवेष—पु १ चंद्र-सूर्याभोंवतालचें खळें २ परिधि, परीघ [स]

परिवेषण—न १ अन्न पदार्थ वाढणें 'परिवेषण करिता। चतुर्विधें अन्नें।' –रास १ १९७ २ गुंडाळणें, वेढा घालणें, वढणें [स] **परिवेष्टा**–पु वाढपी, अन्न वाढणारा **परिवेष्टित**–वि वेढा घातलेलें, गुंडाळलेलें **पारवेष्य**-वि १ देण्यास, पुढें करण्यास योग्य २ भोजनात वाढण्याजोगें

परिव्राज-व्राजक—पु सन्यासी [स परि+व्रज्] **परिव्राजन**-पु सन्यास 'जेविं भगवंतिं रगलें मन। उक्त धर्म विस जुंन। जाणते जे जन। परिव्राजन करिती।' –रास १ १०६

परिशीलन—न मनापासूनचा अभ्यास, छंद, एखाद्या विषयापाठीमागें लागणें, जबर व्यासंग, दीर्घ सघटन [स] **परिशीलित**-वि अभ्यास केलेला (विषय, माणूस)

परिशुद्ध—वि अत्यंत शुद्ध, पवित्र, निष्कलंक [स]

परिशेष—पु १ प्रमाणाचा एक प्रकार 'अर्थापत्ति उपमान। इतिहास परिशेषादि प्रमाण। तयांमीं ही स्वतंत्र कवण। प्रमाण तो बोलेल।' –विवकसिंधु २ विशिष्टाचा उल्लेख करून अवशिष्ट (अनुल्लिखित) भागाला मान्यता किंवा अमान्यता देणें उदा० चवघांपैकीं एकानेंच यावें (म्हणजे बाकीच्या तिघांना बदी केली) विगमनाचा एक मार्ग ३ अवशेष, शिल्लक राहिलेली वस्तु किंवा पदार्थ 'प्रस्तुत उपयुक्त कोशाचा उत्कंठापूर्वक आदर करून वर जो त्याचा परिशेष सांगितला तो रचून आपल्या दशबंधूस सादर करण्याचाहि कालें करून प्रसंग आणतील' –नि ४५७

परिश्रम—पु १ अतिशय श्रम, कष्ट, मेहनत २ थकवा, दमणूक [स] **परिश्रांत**-वि थकलेला, दमलेला

परिश्रा—पु परशु –शर [वै स परिश्रय=कुपण]

परिषत्-द्-द्—स्त्री सभा, सभा, मंडळी महाराष्ट्र साहित्य परिषद' [स]

परिष्कार—पु समर्थन, परिश्रमानें पाठपुरावा करणें, उजळा देणें (वाङ्मयीन निबंध वगैरेस) [स] **परिष्कृत**-वि ज्याचा परिष्कार, समर्थन केलें आहे असा (निबंध)

परिष्वंग—पु आलिंगन 'पतिव्रतचेनि परिष्वंगें। प्रियातें जैसें।' –ज्ञा १८ ५८६ [स]

परिस—क्रिवि प्रमाणें सारखें परीस पहा चापेकळीपरिसही सरलत्व नार्की।' –र १५

परिसंख्या—स्त्री इतरत्र प्रतिबंध गर्भित असलेली आज्ञा, परवानगी, करणार तर एवढें मात्र करावें (इतर करू नये) अशा तात्पर्याचा जो कांहीं एक गोष्टीविषयीं विधि असतो तो जसें – अनध्यायदिवशीं खळावं=अध्ययनदिवशीं सर्वथा खेळूं नये असें या विधींत निषेधार्थी तात्पर्य आहे [स]

परिसंख्यालंकार—पु साहित्य शास्त्रातील एक अलंकार उदा० स्नेहक्षय दीपातचि होय न हृदयातरात सुंदरिचा ।

परिसणें—उक्ति (काव्य) ऐकणें, लक्ष देणें परियेसणें पहा 'एणेंपरी परिसता अति दीन वाचा । हेलावला नळपयोधि दया रसाचा ।'–र१२ –मोभीष्म १ ९ [स परि+श्रवण] **परिसणा**–वि ऐकणारा 'म्हणे परिसणे याच्या राया । आइकें बापा धनजया ।' –ज्ञा ८ ५८ **परिसविणें**–उक्ति ऐकविणें, समजूत सागणें, विवरण करणें 'तें कैसेनि हें शाङ्र्गपाणी । परिसवा मातें ।' –ज्ञा ८ ५ 'तरी उजविलें कोण्यापर्यें । ते आम्हास परिसवी ।'

परिसमूहन—न अग्नीभोंवतीं जलसिंचन करणें, अग्नीच्या भोंवतीं, ईशान्येस आरंभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें–पाण्यानें भोंवतालची जागा सारविणें 'तेथ करूनि अन्वाधान । प्रतिष्ठिला जो हुताशन । त्यासि करूनि करस्पर्शन । परिसमूहन करावें ।' –एभा २७ ३०६ [स]

परिसर—पु १ जवळचा प्रदेश, भाग, स्थान 'शैलकक्षाचीं कुहरें । जलाशय परिसरें ।' –ज्ञा १३ ६१२ २ नदीचा काठ, तीर –एभा १८ ११६ 'तें शैव तेज परिसरीं । गाळिती होय नेत्रद्वारें ।' –कथा ७ ६ ५९ [स]

परिसाय—स्त्री सबध 'साडियेली तुम्ही गोत परिसोय । फोडविली डोय कर्माहातीं ।' –तुगा १३१९ [परि+सोयरा]

परिस्तरण—न यज्ञ–यागासाठीं स्थापन केलेल्या अग्नीच्या चारी बाजूस दर्भ टाकणें इध्मा बर्हि त्रिसधान । करोनिया परिस्तरण ।' –भारावाल २ ७० [स]

परिस्थिति—स्त्री भोंवतालची स्थिति, वातावरण, प्राप्त दशा [स]

परिस्पंदन—न हालचाल, क्रिया, इकडे तिकडे सरणें, हलणें, कामें करणें 'प्राणाचें परिस्पदन । मनासरिसें झालें लीन ।' [स]

परिस्फुट—स्त्री १ उघडकीस आणणें, उघड करणें, गुप्त गोष्टीची प्रसिद्धि २ डागोरा, बोभाटा, गवगवा –वि स्पष्ट, साफ, रोखठोक, स्वच्छ, उघड (भाषण इ०) [स] **परिस्फोट**–पु १ उमलणें (कळी इ०), बाहेर पडण्याचा, फुटण्याचा व्यापार २ (ल) परिस्फुट पहा ३ सूक्ष्म स्पष्टीकरण, विवरण, फोड [स]

परिहरण—न निरसन, खुलासा, परिस्फोट परिहार पहा केलें प्रश्नाचें परिहरण ।' –रास १ ४९३ [स]

परिहसणें—क्रि (महानु) ऐकणें 'परिहसें भूपाळा । मि हेमेचा निर्वाळा ।' –भाए २७३

परिहार—पु १ दूर करणें, काढून टाकणें, उपाययोजना करणें, नाहींसें करणें (अडचण, त्रास, आळ इ०), निरसन 'आठविती मागें पापपुण्य दोष । परिहार एकीस एक देती ।' –तुगा १०९ २ खुलासा, स्पष्टीकरण 'परिहारमिषे प्रबोध । भीमकीसी करील हलायुध । एका जनार्दनीं विनोद । परमानद प्रगटला ।'–एरुस्व १२ १५२ ३ त्याग, टाकणें, सोडणें [स] **परिह(हा)रणें**–सक्रि १ त्याग करणें, टाकणें 'आहारातें स्वीकारी त्यजावें तें परिहरी ।' –ज्ञा ५ ४३ २ दूर करणें, उपाय करणें (अडचणी, त्रास) **परिहारक**–वि परिहार, उपाय करणारा **परिहार्य**–वि (दोष इ०) दूर करण्यास, नाहींसे करण्यास, निरसन करण्यास योग्य नाहींसा करता, टाळता येण्याजोगा

परिहास—पु थट्टा, मस्करी, विनोद [स]

परिहित—वि धारण केलेलें, अगावर घेतलेलें (वस्त्र इ०) [स]

परिहृत—वि परिहार केलेलें, दूर केलेलें, प्रतिकार केलेलें [स]

परिळ—पु एक प्रकारचें पात्र, परळ पहा

परिज्ञान—न पूर्ण ज्ञान, परिचय २ प्रावीण्य, निपुणता **परिज्ञात**–वि पूर्णपणें समजलेलें, माहीत असलेलें **परिज्ञाता**–वि परिज्ञान असलेला, पूर्ण ज्ञानी, तरबेज, निष्णात

परी—स्त्री युक्ति, मार्ग, प्रकार 'तेथ दुर्जनी । पराभविला परी आननी ।' –भाए ७२८

परी—स्त्री (काव्य) १ प्रकार जात, मार्ग, रीत, ढग 'कामधेनू सदनाप्रती आली । ते काष्ठप्रहारें मारून पिटली । परी केली तैसीच ।' –पाप्र २७ ३२ २ हकीकत, गोष्ट 'तव दिस एक नगरी । तेथें काय झाली परी ।' –शनि २८२ –शअ प्रकारानें, रीतिनें, प्रमाणें, योग्यतेप्रमाणें 'वडील वडिलापरी बोलणार लेंकरें लेंकरापरी छळणार ' 'म्या आपल्यापरी काय सागायाचें तें सागितलें ' शिरस्त्याप्रमाणें, नेहेमीप्रमाणें, वाजवीप्रकारें, स्वाभाविकपणें इ० अर्थी योजतात उदा० पैक्यापरी पैका पाहिजे खरचला, ताकापरी ताक पाहिजे खरचलें ' [पर] **म्ह**० १ बापापरी बाप गेला, बोंबलताना हात गेला (बाप खात्रीनें मरावयाचेच त्या प्रमाणें माझाहि बाप मेला पण त्याच्याबद्दल शोक करताना माझा हात दुखावला) २ घरा(द्रव्य)परी घर (द्रव्य) गेलें बायको परी बायको गेली **०प्रकारचा**–वि नाना तऱ्हेचा **०प्रकारें**–क्रिवि नाना तऱ्हेनें **ज्याच्या त्याच्या परी**–क्रिवि जसा माणूस असेल त्याप्रमाणें, जशा माणसाच्या गरजा असतील त्याप्रमाणें 'घरात वडील मनुष्यास ज्याच्या त्याच्यापरीं मर्जी साभाळावी लागते, मन धरावें लागतें ' 'आजच्या–रोजच्या–नित्य–दिवसा–काळा–परी '

परी—स्त्री बरोबरी, सारखेपणा, सर 'नव्हे मानवी बळाची परी । पाडव वाचले लाखाजोहरीं ।' –मुआदि ४१ ९९

परिसंख्यालंकार—पु साहित्य शास्त्रातील एक अलंकार उदा० स्नेहक्षय दीपातचि होय न हृदयातरात सुदरिचा ।

परिसणें—उक्रि (काव्य) ऐकणें, लक्ष देणें परियेसणें पहा 'एणेंपरी परिसता अति दीन वाचा । हेलावला नळपयोधि दया रसाचा ।'–र१२ –मोभीष्म १ ९ [स परि+श्रवण] **परिसणा**–वि ऐकणारा 'म्हणे परिसणे याच्या राया । आइकें बापा धनजया ।' –ज्ञा ८ ५८ **परिसविणें**–उक्रि ऐकविणें, समजूत सागणें, विवरण करणें 'तें कैसेनि हें शाङ्र्गपाणी । परिसवा मातें ।' –ज्ञा ८ ५ 'तरी उजविलें कोण्यापथें । ते आम्हास परिसवी ।'

परिसमूहन—न अग्नीभोंवतीं जलसिंचन करणें, अग्नीच्या भोंवतीं, ईशान्येस आरभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें–पाण्यानें भोंवतालची जागा सारविणें 'तेथ करूनि अन्वाधान । प्रतिष्ठिला जो हुताशन । त्यासि करूनि करस्पर्शन । परिसमूहन करावें ।' –एभा २७ ३०६ [स]

परिसर—पु १ जवळचा प्रदेश, भाग, स्थान 'शैलकक्षाचीं कुहरें । जलाशय परिसरें ।' –ज्ञा १३ ६१२ २ नदीचा काठ, तीर –एभा १८ ११६ 'तें शैव तेज परिसरीं । गाळिती होय नेत्रद्वारें ।' –कथा ७ ६ ५९ [स]

परिसाय—स्त्री सबध 'साडियेली तुम्ही गोत परिसोय । फोडविली डोय कर्माहातीं ।' –तुगा १३१९ [परि+सोयरा]

परिस्तरण—न यज्ञ–यागासाठीं स्थापन केलेल्या अग्नीच्या चारी बाजूस दर्भ टाकणें इध्मा बर्हि त्रिसधान । करोनिया परिस्तरण ।' –भारावाल २ ७० [स]

परिस्थिति—स्त्री भोंवतालची स्थिति, वातावरण, प्राप्त दशा [स]

परिस्पंदन—न हालचाल, क्रिया, इकडे तिकडे सरणें, हलणें, कामें करणें 'प्राणाचें परिस्पदन । मनासरिसें झालें लीन ।' [स]

परिस्फुट—स्त्री १ उघडकीस आणणें, उघड करणें, गुप्त गोष्टीची प्रसिद्धि २ डागोरा, बोभाटा, गवगवा –वि स्पष्ट, साफ, रोखठोक, स्वच्छ, उघड (भाषण इ०) [स] **परिस्फोट**–पु १ उमलणें (कळी इ०), बाहेर पडण्याचा, फुटण्याचा व्यापार २ (ल) परिस्फुट पहा ३ सूक्ष्म स्पष्टीकरण, विवरण, फोड [स]

परिहरण—न निरसन, खुलासा; परिस्फोट परिहार पहा 'केलें प्रश्नाचें परिहरण ।' –रास १ ४९३ [स]

परिहसणें—क्रि (महानु) ऐकणें 'परिहसें भूपाळा । मि क्षेमेचा निर्वाळा ।' –भाए २७३

परिहार—पु १ दूर करणें, काढून टाकणें, उपाययोजना करणें, नाहींसें करणें (अडचण, त्रास, आळ इ०), निरसन 'आठविती मागें पापपुण्य दोष । परिहार एकीस एक देती ।' –तुगा १०९ २ खुलासा, स्पष्टीकरण 'परिहारमिषे प्रबोध । भीमकीसी करील हलायुध । एका जनार्दनीं विनोद । परमानद प्रगटला ।'–एरुस्व १२ १५२ ३ त्याग, टाकणें, सोडणें [स] **परिह(हा)रणें**–सक्रि १ त्याग करणें, टाकणें 'आहारातें स्वीकारी त्यजावें तें परिहरी ।' –ज्ञा ५ ४३ २ दूर करणें, उपाय करणें (अडचणी, त्रास) **परिहारक**–वि परिहार, उपाय करणारा **परिहार्य**–वि (दोष इ०) दूर करण्यास, नाहींसे करण्यास, निरसन करण्यास योग्य नाहींसा करता, टाळता येण्याजोगा

परिहास—पु थट्टा, मस्करी, विनोद [स]

परिहित—वि धारण केलेलें, अगावर घेतलेलें (वस्त्र इ०) [स]

परिहृत—वि परिहार केलेलें, दूर केलेलें, प्रतिकार केलेलें [स]

परिळ—पु एक प्रकारचें पात्र, परळ पहा

परिज्ञान—न पूर्ण ज्ञान, परिचय २ प्रावीण्य, निपुणता **परिज्ञात**–वि पूर्णपणें समजलेलें, माहीत असलेलें **परिज्ञाता**–वि परिज्ञान असलेला, पूर्ण ज्ञानी, तरबेज, निष्णात

परी—स्त्री युक्ति, मार्ग, प्रकार 'तेथ दुर्जनी । पराभविला परी आननी ।' –भाए ७२८

परी—स्त्री (काव्य) १ प्रकार जात, मार्ग, रीत, द्रुम 'कामधेनू सदनाप्रती आली । ते काष्ठप्रहारें मारून पिटली । परी केली तैसीच ।' –पाप्र २७ ३२ २ हकीकत, गोष्ट 'तव दिसे एक नगरी । तेथें काय झाली परी ।' –शनि २८२ –शअ प्रकारानें, रीतिनें, प्रमाणें, योग्यतेप्रमाणें 'वडील वडिलापरी बोलणार लेंकरें लेंकरापरी छळणार' 'म्या आपल्यापरी काय सागायाचें तें सागितलें' शिरस्त्याप्रमाणें, नेहेमीप्रमाणें, वाजवीप्रकारें, स्वाभाविकपणें इ० अर्थी योजतात उदा० पैक्यापरी पैका पाहिजे खरचला, ताकापरी ताक पाहिजे खरचलें' [पर] **म्ह**० १ बापापरी बाप गेला, बोंबलताना हात गेला (बाप खात्रीनें मराबयाचेच त्या प्रमाणें माझाहि बाप मेला पण त्याच्याबद्दल शोक करताना माझा हात दुखावला) २ घरा(द्रव्य)परी घर (द्रव्य) गेलें बायको परी बायको गेली **०प्रकारचा**–वि नाना तऱ्हेचा **०प्रकारें**–क्रिवि नाना तऱ्हेनें **ज्याच्या त्याच्या परी**–क्रिवि जसा माणूस असेल त्याप्रमाणें, जशा माणसाच्या गरजा असतील त्याप्रमाणें. 'घरात वडील मनुष्यास ज्याच्या त्याच्यापरीं मर्जी साभाळावी लागते, मन धरावें लागतें' 'आजच्या–रोजच्या–नित्य–दिवसा–काळा–परी'

परी—स्त्री बरोबरी, सारखेपणा, सर 'नव्हे मानवी बळाची परी । पाडव वाचले लाखाजोहरीं ।' –मुआदि ४१ ९९

परी-री—शअ परीम, प्रमाणें, सारखें 'ह्या परी ऐकुनी वाणी । बोलती रामाप्रती कपी सारे ।' [स परि]

परी—स्त्री १ घोड्याचें शरीर, माणसाचें तोंड व मोराप्रमाणें पख असलेला असा कल्पित प्राणी मोहरमातील तावूताना अशा परी बसवितात २ (ल) सुदर स्त्री, अप्सरा [फा] **०जादा**-पु पुरुषपरी [फा]

परी—उअ परिस, पेक्षा 'सर्वांपरी मी दीन दुर्बळ ।'-दावि ६० [स परि] **परी-री**-उअ (काव्य) परतु, तथापि 'परी माझा पाडवाकडे ओढा ।' [स पर]

परीकाळ—पु विलब, उशीर -शर [प्रा]

परीघ—पु, १ सभोवतालची भिंत, कोट परिघ पहा २ भोंवतालची, घेराची रेषा [स परिघ]

परीट—पु १ धोबी जात व तींतील व्यक्ति २ लाब शेपटीची, राखी रगाची चिमणी [हिं] **०घडी**-स्त्री धोब्याकडून नुकतेच धुवून आलेलें, घडी घातलेलें न वापरलेलें वस्त्र -वि परटाकडून धुवून आलेले, घडीचे (कपडे) **०घाट**-पु नदीवरील परीट लोकाची धुण्याची जागा, धोबीघाट **०धुणा**-वि परटाकडून धुवून आलेलें **०धुणी**-स्त्री धोब्याची धुण्याची जागा **०धुणे**-न परीटाकडून धुवून आलेले किंवा धुवावयास द्यावयाचे कपडे **०वाडा**-पु परटाचा मोहल्ला, गल्ली **०शीळ**-पु धोब्याचा धुण्याचा धोंडा, दगड

परीन—वि (व) प्रवीण, निपुण [स प्रवीण]

परीभाड—न घरातील सुप, टोपलें वगैरे उपसाहित्य

परीश्रय—पु (महानु) शौचाची जागा 'खीडकीए बाहीरि वाव्ये परीश्रये ।' -ऋ ११५ [स परिश्रय]

परीस—पु १ स्पर्शानें लोखडाचें सोनें करणारा एक काल्पनिक दगड, स्पर्शमणी 'परिसाचें सन्निधानें । अष्टधातू होय सोनें ।' -विपू १ ६५ -एभा ७ ६४७ २ (ल) सुदर मुलगा श्रीमत माणूस, यशस्वी, उत्कर्षशाली मनुष्य, वस्तु, इ० [स स्पर्श, प्रा परिस]

परीस—उअ पेक्षा, हून, परिस पहा 'जीवापरीस तें वारहें । मज आवडतें । '-तुगा १२५ [परी]

परीहास—पु थट्टा परिहास पहा

परीक्षा—स्त्री १ पारख, शोध, तपास, कसोटीस लावणें, गुणदोष जाणण्याचा व्यापार 'मला रुपयाची परीक्षा नाहीं, तू खराखोटा सराफास दाखीव ' २ प्रचीति, अनुभव, कसोटी, दिव्य ३ (अनुभवानें किंवा परिचयानें आलेली) लायकी, ज्ञान, बुद्धि कौशल्य 'वैद्याला रोगाची परीक्षा असावी ' ४ अनुभवानें मिळविलेले ज्ञान, अनुभव ५ विद्यार्थ्याला एखाद्या विषयात किती गम्य आहे, त्या विषयाचा अभ्यास कितपत झाला आहे हें लेखी, तोंडी प्रश्न विचारून ठरविणें, असे प्रश्न विचारण्याचा व्यापार [स] **०करणें**-प्रयोगानें किंवा तपासणीनें ठरविणें, पाहणें **०घेणें**-स्वत घ्या अनुभवानें, स्वत वरच प्रयोग करून ठरविणें **०नळी**-स्त्री (शाप) प्रयोगानें परीक्षा करण्यासाठीं लागणारी नळी (इ) टेस्टट्यूब **०वंत-वान, परीक्षवंत**-वि पारख असलेला, पारख, निवाडा करणारा परीक्षक पहा दिव्य रत्नाच्या सभोंवतीं। जोहरी परीक्षवत जैसे मिळती।' -सतलीलामृत ३ २ (नवनीत पृ २४३) **परीक्षक**-वि १ परीक्षा घेणारा, कसोटी लावून पाहणारा, तपासणी, शोध करणारा, गुणावगुण पाहणारा, बऱ्यावाइटाचा निवाडा करणारा 'अधानें टाकिलें रत्न सुरेख । परी परीक्षक सरक्षिती ।' २ पारखी, कस लावणारा ३ प्रयोग करणारा, अनुभव, प्रचीति पाहणारा **परीक्षण**-न परीक्षा, पारख, तपासणी, पर्यालोचन, गुणदोषाची पहाणी 'ग्रथपरीक्षण ' **परीक्षणें**-उक्रि १ परीक्षा पाहणें, प्रयोग करून, कस लावून गुणदोष पाहणें, तपासणें २ शोध, तलास, चौकशी करणें, निरखून पहाणें, निरीक्षण ३ स्वत अनुभवणें, अजमावणें, प्रचीति पाहणें **परीक्षित**-पु एका राजाचें नाव अभिमन्यूचा मुलगा -वि १ परीक्षा घेतलेलें, तपासून, शोधून पाहिलेलें २ अनुभविलेलें, प्रयोग करून, अनुभव घेऊन पाहिलेलें

परुता-तें—क्रिवि पलीकडे, परता पहा -शअ शिवाय, परतें 'का जे धर्मनाशींया परुते । समर्थ नाही । ' -ज्ञाप्र १२४

परुष—वि १ कठोर, अवघड, जहाल (भाषण) २ निर्दय, रानटी, जगली, असभ्य (माणूस, कृत्य) [स]

परुषाम्ल—न (रसायन) हा एक ज्वालाग्राही व रगास उपयुक्त असा पदार्थ आहे हा नीळ, राळ, अनिल, रेशीम, लोंकर, कातडें वगैरेवर तीव्र नत्राम्लाच्या क्रियेच्या योगानें तयार करता येतो (इ) पिक्रिक ॲसिड -ज्ञाको (न) ३८ [स परुष=(इ) पिक्रिक+अम्ल]

परूशी, परोशी—पु १ ख्रिस्ताच्या काळीं यहुदी लोकामध्यें एक पथ होता त्याच्यापैकीं कर्मठ, गर्विष्ठ व बाह्यशुद्धीला महत्त्व देणारा मनुष्य 'तेव्हा योहानाचे शिष्य त्याजकडे येऊन म्हणाले, आम्ही व परूशी पुष्कळ उपास करतो ' -मत्त १५ २ ढोंगी [हिब्रू परूशीम=वेगळे केलेले]

परूस—न परस, परसू पहा [स परिसर] **०दार**-न १ परसाकडील दार, परसदार पहा २ परसदाराच्या आसपासचा भाग

परेच्छा—स्त्री दुसऱ्याची इच्छा [स] **परेच्छाप्रारब्ध**-न एखाद्याकरिता दुसऱ्यानें केलेल्या इच्छेमुळें उघडलेलें दैव, नशीब, ह्याच्या उलट अनिच्छाप्रारब्ध व स्वेच्छाप्रारब्ध [स]

परेज—न (व) पथ्य वैद्याच्या औषधावर कडक परेज असतें ' [फा पऱ्हेझ्]

परेत—न प्रेत, शव 'रवि वशोत्तम वाक्यें जाउनि तो बधुतें परेतातें।' –मोमत्ररामायण युद्ध ७१५ [स प्र+इत] **०राट**–पु यम

परेल—पु घोड्याचा एक रग –अश्वप १ २८

परेश—पु १ परमेश्वर, सर्वश्रेष्ठ ईश्वर, मायानियता, परमात्मा 'अगार करणी बहुवर्सी। उष्णता समान जैशी। तैसा नाना जीव राशी। परेशु असे।' ज्ञा १३ १०९२ २ परमात्मस्वरूप [स]

परेशान—वि चिन्तातुर, हतबुद्ध, हैराण, त्रस्त, कष्टी [फा परेशान्, स परिशात] **परेशानी**—स्त्री व्याकुळता, त्रास, सकट, काळजी दाण्याची महर्गता याजमुळें बहुत परेशानींत आहे' –पदभव ७० [फा]

परेळ—पु १ मातीचें एक ताटासारखें उथळ पात्र, परळ पहा २ (व) लग्नातील गृहप्रवशानतर पूजावयाचें कुलदैवत, देवत पात्र 'परेळाची पूजा आज करू'

परैय्या—पु मद्रास प्रातातील एक अस्पृश्य जात, परया [ता का परै=डफ, हा कातडयाचा असतो यावरून अस्पृश्यता]

परोचा–ता—पु सध्याकाळचे पाडे परवचा पहा,

परोज—न एक रत्न पिरोज पहा 'माणिक मुक्ता पाच परोज। नीळ वैडूर्य पुष्कराज।' –मुरशु ६८२

परोड—स्त्री परवड पहा

परोड—पु (व घाटी) एक प्रकारचा सर्प परड पहा

परोत्कर्ष—पु दुसऱ्याचा अभ्युदय, दुसऱ्याची भरभराट वृद्ध म्हणे रे सजय मज न परोत्कर्ष परिसव चावे।' –मोभीष्म ५ १६ [स] **परोत्कर्षासहन**–न दुसऱ्याचा उत्कर्ष, भरभराट सहन न होणें, न पाहवणें, मत्सर, हेवा वाटणें

परोपकार—पु १ दुसऱ्यावर केलेला उपकार, मेहेरबानी, दया, कृपा २ लोकोपकारबुद्धि, भूतदया, सर्वांशीं ममतनें वागणें [पर+उपकार] **परोपकारी**–वि १ परोपकार करणारा, दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणारा २ भूतदया असलेला, जनहितेच्छु, सदैव उपकारक **परोपकारी लागणें**–क्रि लोकोपकार करण्यासाठीं स्वत ला वाहून घेणें, परोपकारार्थ झटणें

परोपदेश—पु दुसऱ्यास उपदश, दुसऱ्याला सागणें, शिकविणें [स पर+उपदेश] **०पंडित**–पु (निंदार्थी) दुसऱ्याला मात्र उपदेश करण्यात पटाईत पण स्वत त्याप्रमाणें न वागणारा मनुष्य **–शेपाडित्य**–न दुसऱ्याला उपदेश करण्यात किंवा त्याची निंदा, टीका वगैरे करण्यात पटाईत, कुशल पण स्वत कृतीत मात्र काहीं नसणें **म्ह०** परोपदेशे पाडित्यम्=दुसऱ्याला उपदेश करण्याचेवेळीं मात्र पडित, बृहस्पति, जीभ चुरुचुरु चालविणारा पण स्वत कृति करताना त्याच्या अगदीं उलट! लोका सागे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण, या अर्थी

परोपरी—क्रिवि निरनिराळ्या प्रकारानीं, रीतीनीं, तऱ्हानीं, पद्धतीनीं अनेक प्रकारानीं 'सबधीं जनवाद पीडलो परोपरी। अतरलो दुरी तुजसी तेणें।' –तुगा ११३० [पर=तऱ्हा, प्रकार]

परोपरीचा–वि निरनिराळ्या प्रकारचा, रीतीचा, पद्धतीचा, जातीचा, तऱ्हेचा

परोवरी—पु आजूबाजूचा प्रदेश –शर

परोळ, प(पा)रोळे—न एक प्रकारचें मातीचें भाडें, थाळी, परळ पहा

परोळ—स्त्री (व) चुलीसमोरील शेकण्याची जागा, चुलीच्या बाहेर ओढलेला निखारा भाकर परोळीं लावली

पराक्ष—क्रिवि १एखाद्याच्या पाठीमागें, गैरहजरींत, डाळ्या आड, असमक्ष २ (चुकीनें) समक्ष अडाणी माणसें परोक्ष याचा समक्ष या अर्थी उपयोग करतात व असमक्ष करिता अपरोक्ष योजतात –वि अदृश्य, अदृष्ट न पाहिलेले [स] **०ज्ञान**–न न पाहिलेल्या वस्तूचें ज्ञान हा शब्द अप्रत्यक्ष विषयदर्शन ह्यासाठींहि योजतात

परोक्षभूत—पु (व्या) भूतकाळचा एक प्रकार, अनद्यतन, लिट् [स]

परौता–तें, परता—क्रिवि पलीकडे, पर 'यया परौता नाहीं अध्यात्मयोगु।' –दाव ६२ 'कीं जाति वेव्हारा परौता। जेया परिकर्मे सकळिता।' –ऋ १४ –उक्रि यापेक्षा (जास्त); परता पहा 'न तपें परौता। बारा हीं मासा।' –शिशु ३१८ 'परौता तेयाचा अधकारु।' –उपा १५७९ [पर]

पर्गणा—पु जिल्हा, प्रात, परगणा पहा [फा पर्गना]

पर्गरी—स्त्री कटी –दिमरा १ ७५ [फा पगैर]

पर्चा—पु (व) अधिकारपत्र, हुकुमाचा कागद पुर्जा पहा 'पटवाऱ्याकडून शेताचा पर्चा मिळाला' [फा पुरझा, फा हिं परचा]

पर्जद—पु (गो) गुलाम फर्जंद पहा

पर्जन्य—पु मेघापासून पडणारें पाणी, पाऊस, वर्षाव, वृष्टि [स] **०काळ**–पु पावसाळा, उन्हाळा व हिवाळा यामधला पर्जन्य पडण्याचा काळ

पर्ण—न पान [स] **०कुटी–शाला**–स्त्री १ गवत, पानें इ०ची केलेली झोपडी २ (विनयानें किंवा निंदार्थी) लहानसें रहातें घर **०बीज**–न ज्याच्या पानासच अकुर फुटून झाड होतें असें एक झाड, चुका–चाकवत इ० **पर्णा(ळि)ळी–ली**–स्त्री पानावरील आळी, पानकिडा 'पणाळि पाहोन उचले। जीवसृष्टी विवेकें चाले।' –दा १२ १ ११

पर्णणें—अक्रि वरणें, लग्न करणें परणणें पहा 'सखा जिवलग बधू सबळ। मागध अष्टधा प्रबळ। मथोनि चैद्यादि दळ। मज केवळ पर्णावें।' –एरुस्व ४ ३५ [सं परि+नी, परिणयन]

पर्णीक–वि पर्णिलेली, वरिलेली, लग्न केलेली (स्त्री) 'तू हो तयाची पर्णीक। हें तुजचि जाण पातक। आता व्रत साडोनि भाक। करी साच।' –कथा २ ९,१०९

पर्ते—शअ (गो) परत शब्दाचें रूप [परत] **०चावी**–स्त्री (गो) उलट, परत किल्ली, किल्ली नसता पेटी (कुरूप) उघडण्याचें हत्यार [पर्ते=परत+हिं चावी=किल्ली] **०हरण**–न (गो) नव ऱ्याला लग्नमडपात पोचविल्यानतर परत फिरलेली वऱ्हाडमडळी [परत+होणें]

पर्ता—वि पलीकडचा, परता पहा 'सकळजनविवर्ता जाण त्याहूनि पर्ता।' –दावि १९८ 'परेहून पर्ता न लिपे विवर्ता।' –राम १९० [पर=पलीकडे]

पर्तेल—वि शेतकरी एकमेकाचीं कामें आळीपाळीनें करतात तें पडकेल पहा [परतणें]

पर्दन—न पाद, पादणें, वायु सरणें [स]

पर्पट—पु पापड 'तिया वाढती कुरवडिया। पर्पटेंसी।' –ऋ ८२ [स]

पर्माण–न—न शीड ज्यास लाविलेलें असतें तो वासा परवाण पहा [फा पर्वान]

पर्मानगी—स्त्री १ पर्वानगी २ भेट करून देण्याबद्दल बक्षीस 'नानाजवळ उभे रहावयाचे प्याद्याचे नाईक आहेत ते पर्मानगी लावितात पर्मानगी खेरीज पालखीपदस्थाची दखील गाठ पडत नाहीं' –ख ११ ६०५९ [फा पर्वानगी]

पर्यंक—पु पलग, मचक, कोच 'पर्यंकीं निद्रा करावें शयन। रखुमाई आपण समवेत।' –तुगा ४५६ [स] **०पंडित**–वि (निंदार्थी) आरामशीर बसून (स्वत कष्ट न घेता) दुसऱ्यास उपदेश करणारा (इ) आर्मचेअर पॉलिटिशियन

पर्यटन–ण—न (अप प्रयोग पर्याटन), प्रवास, फिरणें, हिंडणें, भटकणें, दौरा, फेरी 'समुद्रपर्यटन' [स]

पर्यंत—पु शेवट, टोंक, मर्यादा, मर्यादेचा बिंदु, रेषा [स परि+अत]

पर्यंत—शअ १ पावेतों (स्थळ–कालाला उद्देशून) 'त्याला मी त्याच्या घरापर्यंत पोचविलें' 'त्याचा पक्ष मरेपर्यंत मी सोडणार नाहीं' २ सबध, अव्वल अखेर, सर्व होईपावेतों जसें –मासपर्यंत=महिनाभर, महिना सपेपावेतों, वर्षपर्यंत इ० ३ अमुक मर्यादेपावेतों, अखेरच्या साधनापावेतों उदा० भिक्षाचें ज्ञान तीरापर्यंत, कारकुनाचें ज्ञान लेखणीपर्यंत, पडिताचें ज्ञान सभे पर्यंत, सोनाराचें ज्ञान अटणीपर्यंत [स]

पर्यंद—पु अगाईगीत, पाळणागाणें 'पाळणा घालोनी बाळकासी। पर्यंद गायन अतिहर्षी।' –गुच ११ ३६ (पाठभेद)

पर्यय—पु (कालचक्र) चौकडी (कृत, त्रेता, द्वापार व कलि या चार युगाची), एका मन्वतरात असे ७१ पर्यय असतात सरासरी साडेतीन कोटी वर्षाचें एक मन्वतर मानितात [स परि+अय्]

पर्यवसान—न १ शेवट, अखेर, अत २ निकाल, परिणाम, निष्कर्ष [स परि+अवसान] **पर्यवसन्न, पर्यवसित**–वि १ सपलेलें, शेवटास गेलेलें, अखेरीस पोचलेलें, पूर्ण झालेलें, केलेलें २ निकाल लागलेलें, परिणाम पावलेलें ३ साध्य झालेलें, शेवटीं स्थापन केलेलें [स]

पर्यस्तक—पु (अगहार) (नृत्य) तलपुष्प, अपविद्ध, वर्तित, निकुट्टक, ऊरूद्वृत्त, आक्षिप्त, उरोमडल, नितब व कटिछिन्न हीं करणें क्रमानें करणें [स परि+अस्]

पर्या, पर्‍हा—पु (राजा) ओढा, नाला, ओहोळ, झरा, प्रवाह 'जपुन टाकी पाउलें असा परद्वारीचा पर्या।' –होला १०८ [स प्रवाह]

पर्याप्ति, पर्याप्त—स्त्री १ समाधान, तृप्ति, पूर्णता २ योग्य पुरवठा, पुरेसा असणें, समाधानकारक समृद्धि [स] **पर्याप्त**–वि १ पूर्ण 'पावसानें सगळीं सरोवरें पर्याप्त झालीं' २ (ल) तृप्त, समाधान पावलेला 'शभर रुपये मिळाले म्हणजे माझे इच्छेस पर्याप्त' ३ पुरेसा, पुरता, पुरा होणारा 'एवढा कागद इतकें लिहिण्यास पर्याप्त होईल'

पर्याय—पु १ रीत, पद्धत, मार्ग, योजना, एखादें काम साधण्याची युक्ति, शेवटास नेण्याची रीत, योजना 'जलमार्गानें जावें किंवा पायवाटेनें जावें हे दोन पर्याय आहेत' 'सावकार सोडीना तेव्हा शेत पिकलें म्हणजे तुझे स्वाधीन करीन असा पर्याय काढून मी निघून आलों' 'ह्या दोघाचा कज्जा तुम्ही एक पर्याय काढून तोडा' २ शैली, धाटी, विशेष पद्धत, वैशिष्ट्य 'त्याचे बोलण्याचा पर्याय निराळा ह्याचे बोलण्याचा निराळा' ३ आवृत्ति, क्रम, एक वेळचा प्रयोग, एकदा केलेली कृति 'शास्त्र केवळ पहिल्या पर्यायास समजतें असें नाहीं, दोन तीन पर्याय करावे लागतात' 'तीन पर्याय जेव्हा करावे तेव्हा हें शेत होईल' ४ काहीं गौण किंवा निराळा प्रकार, रीत, चाल, उपाय, पथ इ० 'एकादशीचा मुख्य पक्ष होईना तर कांहीं पर्याय करावा' ५ टप्पा, गायरी, खड, भाग, क्रमाक्रमानें व्हावयाच्या क्रियेंतील एक अवस्था 'एकदम दहा कोस चालण्याची शक्ति नाहीं, पर्यायपर्यायानीं चालू' 'चार पर्यायानीं ब्राह्मणभोजन झालें' ६ निरनिराळे मार्ग प्रत्येकीं (काम लवकर होण्यासाठीं), एकसमयावच्छेदेंकरून चालू केलेले कामाचे भाग, स्वतत्र योजना 'एकदाच चार पर्याय चालविले तेव्हा हजार ब्राह्मणास चार घटकात दक्षिणा आटपली' ७ क्षुल्लक, खोटी सबब, उडवाउडवी, बयादा 'होय किंवा नाहीं म्हणून सागावें तो हजार पर्याय

सागतो ' ' हिशोब विचारिला असता तो अनेक पर्याय सांगतो ' ८ समान, एकाच अर्थाचे दोन शब्द परस्पर, प्रतिशब्द ९ व्यवस्था, पद्धतशीर माडणी, क्रम १० गौण, समाविष्ट, अत भूत गोष्ट किंवा बाब, पोटविभाग ' त्या कामामध्यें पर्याय पुष्कळ आहेत ' ११ गोष्ट, भावार्थ ' माझा हा पर्याय पुसे त्यासी । ' –रामदासी २ १२७ [स] **पर्यायापर्यायानें**–क्रिवि आलट्टन पालट्टन, अदलून बदलून

पर्यालोच, पर्यालोचन—पुन १ विचार ' तैसें अधिकार पर्यालोचें । चिंतन हें यत्न करणें सर्वांचें । परी विष फळाशेचें । न घापे मार्जी । ' –ज्ञा १६ ९७ ' श्रुतिगुरुवाक्य निरूपण । ऐकता अद्वैतश्रवण । युक्तिप्रयुक्तीं पर्यालोचन । मनन गुण या नाव । ' –एभा ११ ९६९ २ अवलोकन, पहाणी, सभोवार दृष्टि [स परि+आलोचन]

पर्याव—पु १ प्रकार, पर्याय 'हा भक्तीचा पर्यावो । आव डीच्या गोडिया सागे देवो । ' –एभा ११ ११०५ २ प्रतिशब्द, पर्यायशब्द, दुसरें नाव 'तेथ दुजी जे जीवदशा । तिये नाव विरेशा । येंथे अव्यक्त ऐसा । पर्यावो हा । ' –ज्ञा १३ ९२ [स पर्याय]

पर्युदास—पु (पडिती) मनाई, प्रतिबध इ० विषयीं आज्ञा करणें, निराळी किंवा विरुद्ध गोष्ट कबूल करणें, एखादी गोष्ट खात्रीपूर्वक सागणें किंवा पसत अगर नापसत ठरविणें, अद मास करणें, काढणें जसें– ' खोटें बोलू नये ' यावरून खरें बोलावें असें निघतें (ही गर्भित आज्ञा) पाच नक्षत्रें मुजीचे उपयोगी नाहींत म्हणजे काहीं विवक्षित पाच नक्षत्रें मुजीला लागू न पडणारीं सागितलीं व त्या बरोबरच बाकीचीं नक्षत्रें मुजीला योग्य आहेत असें दाखविलें ' अब्राह्मण ' यावरून ब्राह्मण नव्हे पण दुसरा कोणी मनुष्य आहे असें अनुमान निघतें ह्या शब्दाची ग्राथिक–पडिती व्याख्या अशी – ' तद्भिन्न तत्सदृशसदृशार्थबोधकनिषेध । ' [स]

पर्युषित—वि शिळा, पारोसा (एक रात्र गेल्यामुळें दोष युक्त झालेलें अन्न, पाणी, इ०) [स]

पर्युक्षण—न अभीच्या भोंवतीं, ईशान्येस आरभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें, शिंपडणें परिसमूहन पहा [स]

पर्ल—न (गो) परल, चुलीजवळील जागा परेळ (व) पहा

पर्व—न १ अमावास्या, पौर्णिमा, वैधृती, व्यतीपात, सक्रात, ग्रहण इ० जे समुद्रस्नान, श्राद्ध दान इ० पुण्यकर्मांविषयीं काल (जेव्हा पुण्यकर्म केलें असता कोटिगुणित फळ प्राप्त होतें असें) सागितले आहेत ते काल प्रत्येकीं, पर्वणी, सणाचा दिवस, पुण्यकाळ ' माझा मोडियेला गर्व । अकाळीं काळ आघवें पर्व । ' –तुगा ७१८ 'तुमच्या मानियलें ते स्त्रीचेष्टाचेंचि पर्व तातें, हो । ' –मोभीष्म ६ ४० २ चाद्रमासातील शुद्ध व कृष्ण दोन्ही पक्षातील काहीं दिवसाना दिलेलें नाव पौर्णिमा, षष्ठी, अष्टमी, दशमी इ० ३ सूर्य नवीन राशीमध्यें जाण्याचा काल, सक्रात ४ युति किंवा जुळून आलेला योग, सयोगकाळ ५ (ल) समृद्धतेचा, उत्कर्षाचा काळ, हगाम, ऋतु, मोठ्या सार्वजनिक आचार–रूढीचा काळ, बाहुल्य, विपुलता, बहर ' कीं आर्यानदाचें रसिकाची नित्य हो सभा पर्व । ' –मोसभा ७ ९२ ६ साधा, वेळू, बोरू, बोट इ० काचें पेर, काड ७ पुस्तकाचा भाग, प्रकरण (ज्यात पुष्कळ अध्याय असतात असें) 'भारतार्चीं मुख्य १८ पर्वें आहेत ' [स] **०चुकणें–टळणें**–हातची सधी गमावणें **०साधणें–गाठणें**–सधी साधणें, एखाद्या कामात फायदा करून घेणें **०काल–ळ**–पु पर्व अर्थ १ ते ५ पहा ' तीर्थें पर्वेकाळ । अवघीं पायापें सकळ । ' –तुगा २१८६ **०भेद**–पु (वैद्यक) सधिवात, साधे दुखणें [स] **०संधि**–पु पौर्णिमा किंवा अमावास्या आणि प्रतिपदा याचा सधिकाल **पर्वणी**–स्त्री १ पर्व अर्थ १, २ पहा २ (ल) दुर्मिळ सुसधि, फारा दिवसानीं येणारा शुभकाल, सधि [पर्व]

पर्वत—पु १ मोठा डोंगर, गिरि, अद्रि, हिमालय, सह्याद्री इ० पर्वत २ (ल) मोठें ओझें, बोजा असह्य भार ' कामाचा पर्वत '=अतिशय काम, 'दु खाचा पर्वत'=अतिशय दु ख, 'कर्जाचा पर्वत' ' बापानें कर्जाचे पर्वत मात्र करून ठेविले आहेत ' (वाप्र) **पर्वताची राई होणें**–मोठेपणा जाणें, गर्वहरण होणें, महत्त्वाचा नाश होणें 'नकळे ईश्वरी सूत्र झाली पाहा पर्वताची राई । ' –ऐपो ४०८ याच्या उलट राईचा पर्वत होणें **०फळ**–न (ल) दगड, खडक **पर्वतीय, पर्वती**–वि १ पर्वतासबधीं, पर्वत विषयक, पहाडी, डोंगरी २ पहाडी, डोंगरात राहणारा (मनुष्य) ३ डोंगर चढणारा उच घाट चढण्यास योग्य (घोडा) ' चढे शैल नीट । लहान घोडा लाबीस थोडा । तो पर्वती ॥ '

पर्वत—पु देवघेव, व्यापार, सावकारी पत्रेंविण पर्वत करू नये । ' –दा २ २ २० [स पर+वत्]

पर्वदा—स्त्री पालन, रक्षण 'स्वामी कृपादृष्टीनें पालन करून पर्वदा करीत आहेत ' –रा १ ३२ –वि १ पाळलेला २ वयात आलेला ' त्यावर सोनाजीपत पर्वदा जाले परतु वतनावर गेले नाहींत ' –रा ८ ३३ [फा]

पर्वदिगार—पु पोषण करणारा, ईश्वर परवर पहा [फा पर्वदेगार]

पर्वरी, पर्वरीस, पर्वरिशी—स्त्री पोषण, निभावणी परवरीस पहा ' आमची पर्वरी करणार धनी समर्थ आहेत '–पदमव ७४ –रा ५ ७१ [फा पर्वरिश]

पर्वा—स्त्री आस्था, काळजी परवा पहा [फा पर्वा]

पर्वा(र्मा)न(ण)गी—स्त्री आज्ञा, मोकळीक, हुकूम, परवानगी पहा ' पर्माणगी होत नाहीं ' –ख ११ ५७७१ [फा पर्वानगी]

०रसानगी–स्त्री बदोबस्त 'पर्वानगी रसानगी दरवाज्यास गाडद्याची नाहीं ' –ख ४ १९९०

पर्वाना–पु आज्ञापत्र, पास परवाना पहा [फा] **०अलतम्गा**–पु राजानें दिलेली जमीनबक्षिसाची सनद 'पर्वाना अल्तम्गा करून घेतले आहेत ' –पया २३ [तुर्की अल्तम्घा= सनद, हुकूम]

पर्वेशी–स्त्री पर्वेरिशी, पोषण, पेन्शन परवरीस पहा [फा]

पन्हवाणा, पन्हावण–पुन वाहन, परव्हाण पहा ' पन्ह वाणावरि समग्र। घालुनिया। ' –गीता २ ३४३७ [पर+वाहन]

पन्हा–न्हा, पन्हिवा–पु नाला, झरा, पर्जन्य काळीं पाणी जाण्यासाठीं खणलेली चरी, खाचखळगा पर्या पहा ' राधवणी चुलीपुढें। पन्हे उन्मादती खातवडे। ' –ज्ञा १३ ५६२ [स प्रवाह]

पन्हा–क्रिवि पलीकडे, दूर ' म्हणोनि थोरपण पन्हाचि साडिजे। एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे। ' –ज्ञा ९ ३७८ [पर]

पन्हाटी–स्त्री १ कापसाचें झाड, कपाशीच्या झाडाची वाळलेली काडी २ (व) कपाशी पराटी पहा [पळहे+काठी]

पन्हावणें–अक्रि (व) परिणामकारक होणें

पन्हेज–न (व) पथ्य परेज पहा [फा पन्हज]

पल–न १ पळ, घटिकेचा साठावा भाग, अडीच पळांचें एक मिनिट होतें २ मास ३ चाळीस मासे (३८० गुजाचें) वजन –पु विषुववृत्तापासून अंतर, अक्ष [स] **०ज्या**–स्त्री एखाद्या स्थळाच्या अक्षाची ज्या, अक्षज्या [स] **०पैतृक**–न श्राद्धाच्या दिवशीं स्वयंपाकात मासाचा उपयोग करणें ' पलपैतृक घ भ्रातुरगना। करू नये म्हणताती। ' –गुच १२ ९४ [स पल=मास+पितृ–पैतृक]

पलक–ख–पुन डोळ्याची पापणी लवण्यास लागणारा काळ, निमिष क्षण पल अर्थ १ पहा 'हें भुवन सुशोभित सुवनसे कलिपवन पलख एक न्याया। ' –दत्तपदें २५ [फा पलक्]

०दर्याव–पु अतिशय मोठी पर्जन्यवृष्टी, अकस्मात् जलप्रलय करणारा पाऊस पडणें, जोराचा पाऊस ' पाऊस काय पलखदर्याव, पलखामध्यें जिकडे तिकडे पाणजजाळ करणार ' [पलक–ख+दर्या=समुद्र]

पलंग–पु मचक, माचा, पर्यंक, जमिनीपासून वर निजण्याचें साधन, उच्च प्रतीची चारपाई, खाट, बाज [स पर्यंक, प्रा पल्लंक, हिं प पलघ, सिं पलगु, ब पालक–ग, ओरिया पलक, का पल्लंकि, तुल० फा पलगू] **०पोश–स**–पु चादर, बिछान्यावर घालण्याचें वस्त्र, आच्छादन, गदैपोस [फा पलगू+पोश्] **पलंगडी**–स्त्री १ लहानसा पलंग २ (तुच्छतेनें) जुना, वाईट पलंग **पलंगी**–पु (कर) शय्येची तजवीज, व्यवस्था करणारा ' पलंगी कहून नुकसान भरून घ्या '

पलट–टी–स्त्री उलथ, कलथी, मागें उडी [स परिवर्त, प्रा पल्लट्ट, हिं पलटा] **०खाणें**–१ माघारी फिरणें, उलट खाणें २ कोलांटी उडी घेणें **पलटणें**–क्रि (व) परतणें [हिं पलटना] **पलटन**–न (व) फेरी, जाऊन परत येण्याची क्रिया **पलटवणें**–क्रि (व) फिरविणें [हिं, पलटाना]

पलटण–न–नस्त्री फौजेची टोळी, फौज, तुकडी, अक्षरांशें पर्यंत पायदळाचा समुदाय [पोर्तु, इ प्लॅटून हिं पलटन] **पलटणी–नी**–वि पलटणसबधीं (मनुष्य वगैरे)

पलटा–पु १ एक जबियाचा डाव आपल्या हातातील जबियानें जोडीदाराच्या डाव्या बाजूच्या शेवटच्या बरगडीवर छातीवर मारणें (पूर्वीच्या मारलेल्या जागेपासून त्याचे शेवटाकडून उलट बाजूस मारतात म्हणून हा शब्द) २ (सगीत) स्वराचा अवरोह [पलट]

पलतड–स्त्री पलीकडचें तीर पैलथड पहा [स पर+तट]

पलपल, पलपलाट–स्त्रीपु १ (मावळ) चैन, चगळ ' त्याची तेथें पलपल चालते ' २ भरभराट, उत्कर्ष, सामर्थ्याची वर्चस्वाची स्थिति ३ फाजील पीक, अतिशय समृद्धि ४ सुळसुळाट, अतिशय माजणें (लुटारू, चोर, ठोळ, उदीर इ०) [का पल=फार, पुष्कळ]

पलभा–स्त्री (ज्यो) अयनाशसहित सूर्य केवळ विषुवसूत्रावर असता मध्यान्हकाळच्या वेळीं बारा अगुळें उंचीच्या खुटीची पडलेली छाया [स]

पलवावाघळी–स्त्री वाघळी नावाचा समुद्रातील एक प्रकारचा मासा याची पाठ राठ, खरखरीत असते

पलाखतीमार, पलाखतीचामार–पु खरपूस, खूप जोराचा मार, फरमाशी मार, ठोक [हिं]

पलाट–क्रिवि पलीकडे पल्याड पहा

पलाटणें–न (न्हाव्याचा धदा) वस्तऱ्याची धार साफ करण्याचें चामडें, धार लावण्याची तळहाताएवढी कातडयाची पट्टी, चटपट [पालटणें?]

पलाटन–ण–न १ भ्रमण, भटकणें, हिंडणें, देशाटन २ पलाटी, फेरा, वळसा, गिरका, इकडे तिकडे आसपास थोडेसें फिरणें (क्रि० मारणें) ' शार्दूल करू गेला पलाटण। ' –रावि २० १३८ [स पर्यटन]

पलाटी–स्त्री कापसाची काडी, पन्हाटी अर्थ २ पहा 'पेरणी टाकून पलाटिया उपडावयास गेलेत ' –पेद २१ १५ [पळहें+काठी]

पलांटी–स्त्री पलाटन अर्थ २ पहा ' तुम्ही अशी पलाटी मारून या तों मी रुपये तयार करून ठेवतों '

पलांडु—पु कादा, कदपें 'चिंतामणी टाकोनि रोकडा। पलांडु घेतला बळेंचि।' –रावि १२ १०३ 'शेर तादुळ, कशाचा गुळ मिळेना जळ खाया नाहीं पलांडु। –ऐपो २४५ [स]

पलाण—न १ खोगीर (मुख्यत उटाचें व हत्तीचें), पल्याण, मूठ, (ल) आच्छादन 'दर्यास पलाण (शिवाजी) राजियानीं घातलें' –सभासद ५१ 'पृतन,वस्त्रें करून। घातलें पृथ्वीस पलाण।' २ घोडयावर पहिल्याप्रथम घातलेलें खोगीर ३ पहिल्यादाच घोडयावर खोगीर घालणें (क्रि० करणें) ४ (ल) लाबची विहीर जाडणारी जमीनीची पट्टी, विहिरींचें पाणी दूरच्या जमीनीस पोंचावें म्हणून पाण्याचा पाट नेण्यासाठीं घातलेली मातीची लाबट उंच वरवडी, बाध [स पल्ययन, पर्याण, प्रा पल्लाण=घोडयाचा साद, तुल० फा पालान्] **पलाणणें**–उक्रि (काव्य) १ खोगीर चढविणें, घोडयावर पलाण घालून सज्ज करणें, तयार ठेवणें २ (ल) हाताखालीं आणणें 'जेणें सत्ता वस्त्र पसरोनी। पलाणिली कुभिनी।'

पलाण—न लाब पल्ला पल्लाण पहा

पलाद—पु (शाप) हा एक प्लातिन वर्गातील धातु आहे (इ) प्यालेडियम् या धातूस रजतासारखी चकाकी असून हा चिवट असता पलादाचा उपयोग मिश्र धातूमध्यें, दंतरोगाकडे व घडयाळाच्या कमानी करण्याकडे करतात

पलायन—न पळ, जलदीनें पळून जाणें (भयादिकामुळें किंवा दुसऱ्याला न सापडावें म्हणून), युक्तीनें निसटून जाणें [स पल्] **पलायमान**–वि पळणारा **पलायित**–वि पळालेला, पळून गेलेला

पलाल—नपु भाताचें काड, गवत, पेंढा, कडबा, बाटूक, केर 'कृष्ण म्हणे बहु बरें, व्हा मारुत हो पलाल खळ–बळ तें।' –मोविराट नवनीत २९७ [स]

पलाश—पु पळस, पळसाचें झाड [स]

पलित—न पिकलेपणा, पाढरे केंस होणें –वि पिकलेला, वृद्ध [स]

पलिता–दा—स्त्री १ हिलाल, दिवटी, मशाल या करिता केलेली कापडाची वाटोळी गुडाळी २ तोफ डागण्याचा तोडा, बत्ती, जामगी, काकडा (क्रि० लावणें, देणें, ठेवणें) ३ बंदुकीची दारू घालून तयार केलेला काकडा ४ (तोफा, बदुका याची) फेर, सरबत्ती, झड, भडिमार (क्रि० झाडणें, झडणें) 'तिसऱ्या पलित्यास स्वार फुटले' [स प्रदीप्त, प्रा पलित्त तुल० अर फतीला]

पलिता—पु (व) मोटेच्या खालचा सोंडदोर ज्या लांकडावरून येतो तें फिरतें चाक

पलिती—स्त्री पलिता अर्थ २ व ४ पहा

पलिस्त—न (निंदार्थी) पीडा देणारा माणूस, वस्तु, धंदा, रोग, वारा, पाऊस इ०, पीडा, रोग [फा पिलिश्त=अपवित्र, घाण]

पलिस्तर—न शरीरांचें कातडें भाजल्यासारखें होऊन त्यावर फोड आणणारें औषध [इ ब्लिस्टर]

पलीस्तर—न गिलावा (इ) प्लॅस्टर

पलीकडचा–ला, पलीकडील—वि पलीकडे असलेला, दूरच्या स्थळा–काळासबधीं, सबधाचा, दूरचा, मागील, पूर्वगामी

पलीकडून—क्रिवि दुरून, दूरच्या बाजूकडून, पूर्वीच्या, मागल्या दिवसापासून

पलीकडे—क्रिवि १ (स्थळवाचक) दुसऱ्या बाजूस, दूर, बाजूस, दुसरीकडे २ (कालवाचक) पुढें, नतर, पूर्वी, अगोदर, मागें (विशिष्ट कालाच्या) याच्या उलट अलीकडे [ ] **०होणें**–(एखाद्या स्थलापासून) दूर होणें, अग काढून घेणें

पलेटण—न भटकणें, पलाटन पहा [स पर्यटन] **पलेटणें**–अक्रि (काव्य अशिष्ट) भटकणें, हिंडणें, इकडतिकडे फिरणें

पल्याड—क्रिवि (त्या) पार पलीकडे अर्थ १ पहा याच्या उलट अल्याड [पैल+तट]

पल्याण—न खोगीर, जीन पलाण पहा **०घालणें**–ताब्यात ठेवणें 'याचा प्रसाद होता सिंहीं घालील शशहि पल्याण।' –मोभीष्म ६ २२

पल्ल—न (गो) चुलखड

पल्लक—पु पाळणा पालक-ख पहा 'आधारशक्तीचिया अर्की। वाढविसी कौतुकीं। हृदयाकाशपल्लकीं। परिये दसी निजे।' –ज्ञा १२ ५

पल्लव—पु १ पालवी, पानें (विशेषत अव प्रयोग), अकुर, कोंभ (क्रि० फुटणें, लागणें, येणें) 'म्हणोनि जाणतनो गुरु भजिजे। जेणें कृतकार्य होईजे। जैसें मूळसिंचनें सहजें। शाखापल्लव सतोषती।' –ज्ञा १ २५ २ नवीन पालवी फुटलेल्या डाहळीचा शेंडा, शाखाग्र, पानानीं भरलेल्या फादीचा शेंडा, नवी फूट, पालवीचा झुबका ३ (ल) एखादी हकीकत सागत असता त्यात पदरचीं घातलेली भर, तिखटमीठ, ममाला भरणें 'त्यानें सागितलें अमेल तितकेंच बोल नवा पल्लव लावू नको' ४ कापडाच्या तुकडयाचा, वस्त्राचा शेवट, (धोतर इ० वस्त्राचा) पदर 'ऐकता गुरूचें वचन। गाठीं बाधी पल्लवीं शकुन।' –गुच ९ १२ 'पल्लवीं बाधवल वायु वैसा।' ५ पुरवणी, पूरणिका, शेंपूट, जोड [स] **०सडक**–स्त्री पदराची दशी 'तेथ व्यासादिकाच्या मती। तेचि मेखळा मिरवती। चोखाळणें झळकती। पल्लवसडका।' –ज्ञा १ ९ **०हस्त(संयुतहस्त)**–पु (नृत्य) पताकहस्त

मनगटात सैल करून हलविणें **पल्लचित**–वि १ नवीन पालवी आणि अकुर फुटलेलें (झाड) २ (ल) विस्तृत

पल्ला–पु १ तीस पायली किंवा १२० शेरांचें माप २ (पातळ पदार्थ, तेल, सुपारी इ० वाणजिन्नस मेज्णयाचें) १२० शेरांचें अडीच मणाचें पक्कें वजन ३ पल्लाभर धान्याचें पोतें, थैला अगर गोणी [वैस पल्य=धान्याची गोणी, प्रा पल्ल]

पल्ला–पु १ (खोली, जागा इ० काची) लांबी, विस्तार 'हा पल्ला लाब आहे' 'याचा पल्ला लाब पडला' २ अवधि, अतर, मुदत, मजला, टप्पा (चाल, मार्ग, काळ, धदा याजबद्दल) 'एका दिवसात विसा कोसाचा पल्ला मारला' 'इतक्या द्रव्यानें पुढील वर्षपर्यंत पल्ला येणार नाहीं' 'मनसुबीचें प्रकरण इतक्या पल्यास आणून ठेवलें' 'हें काम दोन दिवसानीं पल्ल्यास जाईल' ३ (ल) आटोका, व्याप्ति, लाबी, सामर्थ्य, अवलबून असणा ऱ्याची मालिका 'माझे चार पले होते म्हणून मी सुखरूप पार पडलों' 'पल्ला जमला–लागू झाला–सिद्धीस गेला–विसकटला इ०' [हिं पल्ला] ०**करणें**-**बांधणें**–आधार, आश्रय, पाठबळ इ० मिळविणें, मदतनीस, सहाय्यक मिळविणें ०**गांठणें**–१ कड पोचणें २ अपेक्षित स्थळीं जाऊन पोंचणें ०**घेणें**–(ना) सुबाल्या, धूम ठोकणें, पळणें 'मला पहाताच त्यानें पल्ला घेतला' ०**देणें**–जागा, अवधि देणें 'पेंढार पल्ला देइना उभे भोंवताले।' –ऐपो २३५ **पल्ल्यावर असणें**–अगदीं जवळ, पाठीशीं असणें (मैत्री करण्यासाठीं किंवा दुखापत करण्यासाठीं)

पल्ला–पु वस्त्राचा जरीचा, बुट्टीदार काठ [स पल्लव, गु पल्लो]

पल्ला–पु कबूतर इ० पक्ष्याचा कळप

पल्ला–पु नवऱ्यानें वधूस दिलेला पैसा, जिन्नस, किरकोळ खर्चास दिलेला पैसा, चोळीखर्च हा वधूच्या बापाजवळ ठेवितात ही चाल गुजरायेंत आहे [गु पल्लु]

पल्लाण–न (कु) अवधि, अतर पल्ला पहा

पल्ली–स्त्री एक क्षुद्र जंतु, पाल पहा [स]

पल्ली–स्त्री लहान गाव, खेडें [स]

पल्ली–स्त्री (गो) धुमी, शेकोटी, आगटी पोल्ली असेंहि रूप रूढ आहे

पल्लेकरी–पु पल्लाभर धान्य, धान्याची गोणी वाहून नेणारा व त्या हमालीवर उपजीविका करणारा हमाल, हेलकरी [पल्ला+करी]

पल्लेदार–वि शोभिवत, बलबुट्टीदार पदराचें, काठाचें, लफ्फेदार (वस्त्र) 'पल्लेदार दोरवा पैठणी लालभडक नेसुन। गादीवर डौलामध्यें बसुन।' –प्रला २२७ [पल्ला+काठ, पदर]

पल्लेदार–वि लाबपर्यंत पोच असलेली, लाब गोळा जावयाजोगी (तोफ इ०) [पल्ला=अतर, लाबी]

पल्लव–न डबकें 'दे पल्वलीं जीवन मेघ जैसा।' –अकक २ हरीराज मुद्गलाचार्य विरचित रामायाचें भागातर १४ [स]

पल्हाटी–स्त्री कापशी, पऱ्हाटी, पळ्हाटी पहा 'पल्हाटीचें पुष्प सुवासहीन। परि राया रका तेंचि भूषण।' –भवि १० १३३ २ कापसाच्या झाडाची काडी [पळ्हे+काठी]

पव–पु (खेळातील) फाशावरील १ सरुयेची खूण, चिन्ह [हिं] ०**वारा, पोबारा**–पु (फाशाचा खेळ) एक दान, तीन फाशापैकीं एकावर एक व दोहोंवर सहा सहा ठिपके मिळून १३ पडणें **पवबारा करणें-म्हणणें**–(या दानानें सोंगटी दूर जाते यावरून ल) पळ काढणें, पळून जाणें पोबारा पहा 'चोरानीं भाडीं चोरून पवबारा केला' –विवि ८ ११ २०८

पव–स्त्री १ (व) साध्यात बसविण्याची केलेली लाकडाची खीळ २ फणसाचा आतील गाभा, पाव, पाळ

पवणें–अक्रि (काव्य) पावणें, प्राप्त होणें, मिळणें, पोंचणें, पावणें पहा 'न पवे त्या मारी धोंडी।' –मुआदि ३४ ८८ 'हरीविण सौजन्य न पवे कोण्ही।' [पावणें]

पवन–पु वायु, वारा, पचमहाभूतापैकीं एक [स] ०**चक्की**–स्त्री वाऱ्याच्या जोरावर, शक्तीनें चालणारी गिरणी, जातें, यत्र [पवन+हिं चक्की=जातें]

पवन–पु (गो) पौड (नाणें) [इ पौड]

पवना-न्या–पु हरळीसारखें एक तृण, गवत [सं पवन]

पवमान–पु १ वायु २ एक यज्ञाग्नि, गार्हपत्य ३ एक विशिष्ट मत्रसमूह [स]

पवली–स्त्री राजमार्ग –शर

पवळ–पु १ पल्लव, पान –हको २ होडगें –मनको [प्रा]

प(पं)वळें–न पोंवळें, प्रवाळ पोंवळें पहा 'पवळेयाचिआ दती। जावडे कालऊनि नीगुती।' –शिशु ५९० [स प्रकार]

प(पं)वा–पु पावा, अलगुज, बासरी पावा पहा

पवाड-डु–पु १ मोठेपणा, कीर्ति, महत्त्व 'हे मारिले ते वर थोडे। आणीकही साधीन गाढे। मग नावेन पवाडें। येकलाचि मी।' –ज्ञा १६ ३५२ 'कीं हा ईश्वराचा पवाड।' –दा १ ७ ३३ २ विस्तार 'निश्चळ चचळ आणी जड। अवघा मायेचा पवाड।' –दा १२ ३ ८ ३ ठाव, अवकाश 'जयाचिये प्रतीतीचा वाखारा। पवाडु होय चराचरा। तो महात्मा धनुर्धरा। दुर्लभु आथी।' –ज्ञा ७ १३७ ४ इच्छा 'जें विट ना सरे। भोगितयाचेनि पवाडे पुरे।' –ज्ञा ८ २६४ ५ ठिकाण ६ कौशल्य 'मग फेडु यया बुद्धी। पवाडु कीजे।' –अमृ ७ ६३ ७ एक काव्यप्रकार पोवाडा पहा [स प्रवृद्ध, प्रा पवड्ढ, तुल० स प्रवाद]

पवाड—पु रिकामपण 'मज आगसेव नाहीं पवाडु। तरि त्यागा भोगा होए अपवाडु।' –भाए १४१

पवाड—स्त्री प्रकार, परवड पहा 'तेथ सयमाग्नीची कुंडें। इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें। यजिती उदडें। युक्तिघोषें।' –ज्ञा ८ ५० [परवड]

पवाडणें—क्रि १ आत शिरणें, घुसणें 'काच म्हणोन उद कात पडे। का सभा देखोन दर्पणीं पवाडे। द्वार चुकोन भलती कडे। जाणें या नाव भ्रम।' –ज्ञा १० ६ २२ २ सामर्थ्य असणें 'एऱ्हवीं ऐसें घडे। जो जळत घरीं सापडे। तो मग न पवाडे। कुढाखणो।'–ज्ञा १३ ५४८ ३ टिकाव धरणें 'तेथें मज मूर्खाची मती। पवाडेल कोठें।' –दा १ ४ २ ४ रतुति करणें, नावाजणें

प(पॅ-पों)वाडा—पु १ वीराच्या पराक्रमाचें, विद्वानाच्या बुद्धिमत्तेचें, तसेंच एखाद्याचें सामर्थ्य, गुण, औदात्य इ०कांचें काव्यात्मक वर्णन, प्रशस्ति, स्तुति-स्तोत्र २ पराक्रम, कीर्ति 'अनत हे थोरी। गर्जताती पवाडे।' –तुगा १५७८ 'कृष्णें पवाडा हा केला।' –निगा १८ ३ विस्तार, महत्त्व इ० अर्थी पवाड पहा [पवाड तुल० का पाडु=गाणें]

पवारी—स्त्री १ एक औषधी वनस्पति २ तिजपासून तयार केलेलें एक सुवासिक औषधी द्रव्य

पवालें—न (गु) प्याला, एक प्रकारचें भांडें, फुलपात्र –मौज २ ६ १९३० [स पव=पुनीत+आल्य, गु पावाळु]

पवि—पु इंद्राचें वज्र [स]

पवित्र—न १ ब्राह्मणाचें जानवें, यज्ञोपवीत २ पवित्रक बोटात घालण्याची दर्भाची (गाठ देऊन केलेली) किंवा सोन्याची अगठी ही अनामिकेमध्यें पूजादि धार्मिक विधि करताना घालतात –वि १ शुद्ध, निर्मळ, स्वच्छ, धार्मिक, सात्त्विक दोषरहित, सोवळें (अन्न, उदक इ०) २ निष्पाप, पापरहित, पुण्यकारक, नीतिमान, सद्वर्तनी, नीतिशुद्ध (माणूस) ३ पुण्यकारक पापक्षयकारक (कर्म, वस्तु, जागा इ०) [स] **पवित्रक**–न दर्भाची किंवा त्या आकाराची सोन्याची अगठी पवित्र अर्थ २ पहा **पवित्रारोपण**–न श्रावणाच्या महिन्यातील एक विधि नव्या सुताचे तयार केलेले दोरे पवित्र व्हावत म्हणून देवाच्या मूर्तीवर वाहणें आणि नतर ते मूर्तीवरून काढून स्वत घालण्यासाठीं घेणें **पवित्रित**–वि १ पवित्र केलेलें २ सोवळें, विधिपूर्वक शुद्ध केलेलें **पवित्री**–स्त्री पवित्रक पवित्र अर्थ २ पहा **पवित्री करण**–न (ख्रि) आपली कृपा दानरूपें देण्याचें परमेश्वराचें एक कार्य (इ) सन्क्टिफिकेशन या कार्यानें मनुष्य देवाच्या प्रतिज्ञेनुरूप सर्वस्वी नवा होतो असें ख्रिस्तानुयायी समजतात –इफि ४ २३,२४ **पवित्रीपूर्णिमा**–स्त्री श्रावण महिन्यातील पौर्णिमा (या दिवशीं पवित्रारोपण करितात), पोवतीपौर्णिमा पोवत्याची पुनव

पवित्र—न वरण 'मुगाचें पवित्र। आणि लोणकढें तूप साजूक।' –बदलापूर २१३

पवित्रा—पु (मल्लविद्या) डावा पाय पुढें करून कुस्तीच्या तयारीनें उभें रहाण्याचा प्रकार, दस्ती (क्रि० करणें) **पवित्र्यात असणें–उभें राहणें**–भांडणाच्या तयारींत असणें, भाडण करावयाचेंच अशा इराद्यानें बोलणें, उभें राहणें इ०

पवित्रु-त्रू—वि (नदभाषा) सात, ७ सरुवा 'केवला काठी पवित्रु त्यासी। सागोनिया दीधलें।' –भवि ४२ ४५

पव्हणें—अक्रि पोहणें पहा 'जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं। पव्हे मार्कंडेय एकाकी।' –ज्ञा ११ १८७ [स प्रवाहनम्, प्रा]

पव्हणा–पु पोहण्याजोगा पाण्याचा डोह **पव्हणारू**–वि पोहणारा 'आला शिष्यसरितेसि थोरू। तेथें अविवेक पव्हणारू।' –विपू १ १००

पव्हणी—स्त्री नौका, होडी [स प्रवहण, प्रा पवहण]

पव्हरी—स्त्री (व) उसावरील एक रोग यामुळें उसाचे शेंडे पिवळे पडून वाळतात

पव्हे—स्त्री पाणपोई 'आहा आहा रे भाई हें अन्नदानाचें सत्र। पव्हे घातली सर्वत्र।' –तुगा३३९ [स प्रवाह, प्रा पवाह]

पशम—न १ लोंकर २ (संकीर्तानें) गुह्यभागावरील केंस, शेट, शष्प (क्रि० उखडणें) 'ते आमचे स्नेही अमता त्यानीं तेथें पत्र पाठविले तर काय पशम उखडशी!' –रा ६ ६१९ (हिं पश्म उखडना अमा वाक्प्रचार आहे) ३ क पदार्थ 'कोल्हापूर मिरजेच्या मिल्लयापुढे पशम आहे' –ख १२ ६२९६ [फा पशम] **पशमी**–वि लोकरी, लोकरीचें (वस्त्र इ०) [फा पश्मी] **पशमीना**–पु लोकरीचें वस्त्र, कापड [फा पश्मीना]

पशीना—पु (व) घाम 'पशीना फुटला आता ताप उतरल' [स प्रस्विन्न, हिं पसीना]

पशु—पु १ जनावर, चतुष्पाद २ (ल) मूर्ख मनुष्य ३ अविचारी, निर्दय, आडदाड मनुष्य [स] **०पति**–पु १ (सर्व सजीव प्राण्याचा प्रभु) शकर, महादेव केला मातीचा पशुपति। परि मातीसी काय महती।' –तुगा ३४६७ आहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रिय असो पशुपती।' –प्रला ५ २ (उप) गुराचा डॉक्टर व्हेटरनरी सर्जन [स] **०वळ**–वि गुरांखी, गुरें चारणारा, पाळणारा 'माता ही दान ठार्यी पशुवळ। विकिती दुरव घेऊन बाई।' –अफ्रक २ किसुदास ७२

पशेमानी—स्त्री पस्तावा पश्चात्ताप, दु ख [फा] **पशेमान**–वि पस्तावलेला, पश्चात्ताप पावलेला, दु खी [फा पशेमान्]

पशेरी—स्त्री १ पाच शेरांचें वजन, पासरी, पचशेरी २ (ल) उपजीविका, उदरनिर्वाह [पाच+शेर]

पश्चात्—क्रिवि १ नतर, मागून २ पाठीमागें, आड, परोक्ष, पश्चिमेकडे [स] **०स्वतिक**—न क्षितिजाचा पश्चिम विंदु [म] **०द्वारगामी**-वि गुदमेथुन करणारा, बच्चेबाज [स]

पश्चात्ताप—पु (मागाहून होणारा ताप) पाठीमागून वाईट वाटणें, पस्तावा, पस्तावणी, अनुताप, दु ख, खद [स]

पश्चात्ताप—पु (स्त्रि) पापी मनुष्यास आपल्या पापाविषयीं खरी जाणीव होऊन ख्रिस्तद्वारें दवाच्या दयेचें ज्ञान प्राप्त झाल्यानें त्याला त्याच्या पापाचा तिरस्कार व खद उत्पन्न होतो आणि तो दृढनिश्चयानें व परिश्रमानें नवीन प्रकारें आज्ञापालन करायाला पापापासून दवाकड फिरतो ती स्थिति (ई) रिपेन्टन्स 'दास म्हणे आग लाग मीपणाला। पश्चात्ताप झाला सुरू तयें।' –उस १९६

पश्चिम—स्त्री १ मावळत, सूर्य मावळण्याची दिशा 'एथून समुद्र शुद्ध पश्चिम आहे' २ पश्चिम दिशेचा वारा –वि १ पश्चिमेचा पश्चिमेकडील, पाश्चात्य २ पाठीमागचा, नतरचा, पाश्चात्त्य, अपर, अवर [स] **०कपाल**–न पश्चिमगोलार्ध **०द्वार**–न १ पश्चिमेकडील, मागील दार, फाटक (शहर, राजवाडा, घर इ० चें) २ (ल) गुद ३ (सकेतानें) अपानवायु **०धान्य**–न १ साल अखेर, उशीरा पिकणारें धान्य, मागून तयार होणारें धान्य २ उशीरांचें पीक, हिवाळ्यातील पीक, रबीचा धान्य पहा **०बुद्धि**–स्त्री पश्चातबुद्धि, मागाहून सुचणारा विचार, बुद्धि **०रात्र**–स्त्री उत्तररात्र मध्यान्हीनतरची रात्र **०वायु** पु (ल) पाद, पर्दन, अपानवायु **पश्चिमाग्रा**–स्त्री पश्चिमेकडील अग्र, सूर्य तारा जेथें मावळतो तो क्षितिजबिंदु, पश्चिमदिगश **पश्चिमास्त**–नपु बुध, शुक्र याचें पश्चिमेकडे (सूर्यासान्निध्यामुळें) मावळणें, अस्तास जाणें **पश्चिमोदय**–पु बुध व शुक्र हे सूर्यास्तानतर पश्चिमेकडे दिसणें (पश्चिमेकडे याचा उदय बरेच दिवस होतो)

पश्मी—वि लोकरी, पशमी पहा 'पश्मी रुमाल एकताबडा पाठविला आहे' –ख ११ ५७०१ [फा] **पश्मीना**-पु लोंकरी वस्त्र, पशमीना पहा

पश्य—वि दिसणारा दृष्टीस पडणारा, वाटणारा हा शब्द या अर्थानें समासातच यतो उदा० रुद्र–क्रर–शुभ–हित–मित–तुच्छ–क्षुद्र–दूर–दीर्घ–पश्य [स]

पश्यती—स्त्री (परा, पश्यती, मध्यमा व वखरी या) चार वाचातील दुसरी वाचा, परपासून हृदयस्थानीं ईषन्मात्र उमटणारी भासरूप वाणी परा, मध्यमा, वैखरी पहा 'जया तुझिया उद्देशासाठीं। पश्यती मध्यमा पोटीं। सुनि परेसींही पाठीं। वैखरी विरे।' –ज्ञा १६ २० 'वैखरी मध्यमा पश्यती परा। चहू वाचातीत क्षराक्षरपरा। तो तू परात्पर सोयरा। कालियामर्दना श्रीकृष्णा।' –हवि २० १२७ [स]

पश्यतोहर—पु १ देखत, समोर चोरी करणारा 'कोठें जाल उभे रे मत्स्येश्वरधेनुपश्यतोहर हो।' –मोविराट ४ ८४ ३०३ २ (सामा ल) सोनार [स पश्यत+हर]

पष्ट—वि (काव्यातील अप) रुपष्ट उघड, साफ, स्वच्छ 'येथें सागितलें पष्ट। सतुरु भजन।' –दा ७ १० ८२ –क्रिवि स्पष्टपणें, उघडपणें 'अगना माझिया वरिष्ठ। ऐसें बोलती तोष्ठ श्रेष्ठ। परी त्या दीपका होती पष्ट। सूर्य भये सन्मुखा।' –मुवि ३ १७ [स स्पष्ट]

पसगेबत—क्रिवि गरहजेरीत, हजर नसता, पश्चात [फा पस्+घेबत]

पसत–द—वि १ मान्य, मनास आलेला, कबूल, स्वीकार केलेला, समत, प्रिय, निवडलेला, पटलेला, आवडलेला २ अनुकूल, कबुलीचा, कबूल, राजी (क्रि० करणें) [फा पसद्] **पसंती–दी**–स्त्री १ समति, मान्यता, कबुली 'तुम्ही वरचेवर लिहिता, परतु ज्यात गोष्ट पसदीस पडे, शाहाण्याची निशा होये ऐसें करण्यात येत नाहीं' –रा ६ ३९८ २ आवड 'पाहिल्या नतर पसदीस येतील त्या खऱ्या' –रा ऐक्रिप्र ६२ [फा पसदी]

पसतक—पु घोडयाच्या मागील पायातील एक रोग –अश्वप २ २८१

पसतीस—वि ३५ ही सख्या, तीस आणि पाच

पसय—पु (गो) पसा पसा जमविलेलें धान्य, फड [पसा]

पसर—पु १ (काव्य) पसारा, विस्तार 'आता असोहा युद्धविचार। सर्व वर्णावा तरी अपार। ग्रथा होईल पसर।' –कथा १ ७ १५९ २ पसरणें, फैलावणें चालू राहणें 'अखड लागली धार। खड नमे गगापसर।' ३ पसरा–रु पहा [स प्रसर, प्रा पसर] **०कार**–पु (गो) दुकानदार

पसरडी—पु (कों) पावसाचें पाणी काढून बाजूनें लावण्यासाठीं खणलेला ओहोळ [पसरणें]

पसरणें—उक्रि अक्रि १ विस्तार पावणें विस्तारणें, उघडणें (तोड, हात इ०) २ ताठ, लाब करणें विस्तृत करणें (पाय इ०) ३ पागापाग होणें विरकटणें ४ (ल) निजणें, हातपाय लाब करणें 'तो जवण झाल्याबरोबर पसरतो' ५ आयरणें वर घालणें 'गादी पसर व त्यावर नीज' ६ अधिक प्रदेश व्यापणें, सकुचित पणा सोडणें फैलावणें [स प्रसरण प्रा पसरण] **पसरट–डा**–वि १ पसरलेलें विस्तारित २ उथळ रुदट प्रशस्त (भाडें इ०) [पसत] **पसरणी**–स्त्री १ पसरण्याची क्रिया, वाढ विस्तार २ पागापाग, फैलावणी

पसरा-रू—पु १ दुकान (गो) पसरो -शर (-तुगा ६१२) २ पसर पसारा विस्तार 'साडी स्तनाचा पसरू। प्रथा होतमे अवसर।' -कालिकापुराण ३८ [स प्रसर प्रा पसर]

पसरूं—न (कु गो) पशु, गुरू [स पशु]

पसव(वि)णें— अक्रि १ प्रसूत होणें, प्रसवणे, विणें वेत देणें (घोडी, गाढवीण यानीं) 'घोडी सबर झाल्यापासून प्राय अकरा महिन्यानीं पसवते' -मराठी ३ रे पुरतकपृ १०८ (१८७३) २ कोश बाहेर टाकणें (केळीनें) ३ तुरे, कणसें बाहेर टाकणें(नाचणी, वरी, सावा इ० नीं) निसवणें [स प्र+सु, प्रा पसव]

पसा—पु १ हाताचा विशिष्ट केलेला आकार (धान्यादिक घण्यासाठीं), खोगा, हातांचीं बोटें जुळलेलीं शेवटास थोडीं वर वळवून त्यास आगठा जुळला असता होणारा खोलगट आकार २ ओंजळ, अजलि 'गुरुसागर बहु गर्जे, परि मुनिचा एक ही भरे न पसा।' -मोकर्ण २९ ३५ ३ (ल) पसाभर धान्य 'मुळींच पदरी नसता पसा।' -नव १० १७० [स प्रसृत, प्रा पसय] **उलथा पसा, पालथा पसा**-(ल) उपळपट्टी, उधळा कारभार, उधळेपणाची वागणूक **पशाचें पायलीस उठेना**-जो प्रथम पसाभर म्हणजे थोडें घेऊन कांहीं काम करण्यास तयार असतो तोच पुढें चढून गल्यामुळें पायलीभर (पुष्कळ) घेऊनहि ऐकनासा होतो **०भूट**-स्त्री ओजळभर किंवा मूठभर धान्य इ० बलुतदार आपला हक्क मागण्यासंबंधात हा शब्द फार योजतात कित्येकाचा पशाचा व कित्येकाचा मुठीचा असा हक्क असतो

पसाइता—स्त्री (बडोदें) सरकारी कामदारा करिता रासून ठेवलेली जमीन -बडोद्याचे राज्यकर्ते ३६०, नोकरीचा मोबदला म्हणून दिलेली जमीन [स प्रसाद प्रा पसाय, ? गु पसायतु]

पसाघोडी—स्त्री पैदाशीसाठीं राखून ठेवलेली घोडी -पेद ५४२ [पसविणें+घोडी]

पसाट—न (ना) बैलगाडीतील मागच्या बाजूला बसाव याची जागा, बैलगाडीचा मागचा भाग, फसाट

पसाड—पु (खा) मोठा परकर, घागरा

पसाद—वि १ (व) उशीरा झालेले २ उशीर किंवा वेळ असलेलें [फा पस्=मागून]

पसाय—पु प्रसाद कृपा, मेहरबानी आता तेणेंचि पसायें तुम्हा सतांचे मी पाये।'-ज्ञा १५ २८ 'असो हें सागता कथा रभु। तेणें परितोषोनि प्रभु। पसाय दे परमलाभू। म्हणे मुनी विश्वनाथु।' -ज्ञाप्र ६० **०दान**-न प्रसाद, वर 'तोषोनि मज द्यावें। पसायदान हें। -ज्ञा १८ १७९३ [स प्रसाद, प्रा पसाय]

पसार—पु १ व्यायामासाठीं फेऱ्या घालणें, शतपावली २ इकडून तिकडे फेऱ्या घालणें (पहारेकरी, सत्री यानीं) -वि १ गेलेला, झालेला, गत उदा० आठ पसार=आठ वाजून (गले) २ मान्य, बहुमतानें पसत (इ) पासूड (क्रि० होणें) तो ठराव पसार झाला' ३ उत्तीर्ण पास (क्रि० होणें) 'तो परिक्षेत पसार झाला' ४ निघून जाणें, पळणें (क्रि० होणें) 'तो येथून मघाशींच पसार झाला' [पोर्तु पासार=जाणें, इ पास]

पसार-रा—पु दुकान पसर-रा पहा ते वेळे त चोवी जणी। पसार घातले तत्क्षणीं। विक्रय करूनी। सुवर्णसख्या।' -कालिका पुराण ३० ३३

पसारा—पु १ (वस्तु काम इ०चा) विस्तार, व्याप फैलाव, प्रसार म्हणौनि वाचेचा चोवारा। घातलिया धमाचा पसारा' -ज्ञा १६ २२३ २ जाहीर होणें, पसिद्धि (एखाद्या गोष्टीची) ३ चहूकडे पसरलें जाणें, अव्यवस्थितपणें पडणें गोंधळ ४ पसरलेल्या, अस्ताव्यस्त पडलेल्या वस्तू (क्रि० करणें, पडणें) 'बाहेर धान्याचा पसारा पडला आहे तो आटपून ठेव' ५ मूल आडवें आलें असताना बाळतिणीनें पसरणें (क्रि० पडणें) ६ दुकानातील सामान इ० भरण्याचें एक प्रकारचें तबक, ताट ७ (खा) वारदान, पक्की कपाशी ज्यात बाधतात तें गोणपाट [स प्रसर, म पसरणें] **पसारी-ऱ्या**-पु १ औषधें विक्रणारा, भेषजी, गाधी २ वाणी, किराण्या जिनसाचा दुकानदार [हि पनसारी, पसारी, फ्यार=दुकान]

पसारा—पु गुरांचें रात्रीचेवेळीं चरण गुरास रात्री चगव याम नेणें [हि पसर]

पसाव-वो—पु पसाद कृपा, उपकार पसाय पहा आता ऐसिया अपराधा। मयादा नाहीं मुकुदा। म्हणौनि रक्ष रक्ष प्रमादा। पसावो म्हणुनी।' -ज्ञा ११ ५७१ [स प्रसाद, प्रा पसाय]

पसि—क्रिवि पक्षा 'तें चेतन्यरत्नापसि उजाळें। अवीक दीसे।' -भाए ७९६ [तुल० गु पछी]

पसु(सो)रडी—स्त्री (निंदार्थी) पैसा

पसू—स्त्री पैदाशीकरिता ठवलेली घोडी पसघोडी पहा [स प्र+सु पसवणें]

पसोपेश—स्त्री हरकत अडचण 'मुलाकत ही होण्यास काय पसोपेश आहे' -रा ११ १८५ त्या पक्षीं सरकारची खातरजमा होय ऐस अहद पमान व्यवयास पसोपेश करणार नाहींत' -रा १२ २२ [फा पस्-उ-पेश]

पस्त—क्रिवि पूर्णपणें, सपूर्णतनें, सर्वस्वी, निखालसपणें, नि शेष, साफ (नाश करणें, फना उडविणें इ० अर्थाच्या क्रिया पदा बरोबर योजतात) उदा० लुटणें, नागविणें, बुचाडणें, घर धुणें [फा पस्त्=खालीं, अवनत (ल) जमीनदोस्त] **०करणें**-नाश करणें, खलास करणें, नागवणूक करणें, समूळ नाश करणें 'सफेजग लढाई करून कृष्णराव खटावकर यास मोडून पस्त केलें'

–ग ४ ३२ 'वरकड त्यांचें लष्कर अवघें लुटून फस्त कलें' –रा ५ २४०६ **०खाणें**–चाटूनपुसून सर्व खाणें निखालस खाऊन टाकणें **०चारणें**–प्रत्यक्ष चीजवस्त चोरून नेणें, घर धुवून नेणें **०जाळणें**–जाळून राख करणें

पस्तावणें—अक्रि पश्चात्ताप पावणें होणें, करणें, पस्तावा होणें, स्वतःच्या (नीति–अनीतीच्या) कृत्याबद्दल खेद होणें मागाहून शोक करणें [य पश्चात्ताप] **पस्ताव–वा, पस्ताई**–पुस्त्री पश्चात्ताप अनुताप, स्वतःच्या नीति- अनीतीच्या वर्तनाबद्दल किंवा नुकसानकारक गोष्टीबद्दल वाटणारें दुःख, शोक, खेद **पस्तावगी**–स्त्री पश्चात्ताप, पस्तावा होणें, करणें, खेद दुःख पस्ताव पहा

पस्ताळीस—वि (अशिष्ट) पंचेचाळीस

पस्तीस—वि पंचतीस, ३५ ही संख्या

पस्तु—पु एक ताल ज्यांत सात मात्रा व तीन विभाग असतात

पस्तु(स्ता)री—स्त्री (व ना) वाटावा सबलत वरताळा कोणताहि जिन्नस मोजून घ्यावयाचा तितका घेतल्यावर थोडा वर जो अधिक घेतात तो 'शंभर आंब्यावर पांच पस्तोरीचे देतात'

पस्तोर—क्रिवि (व) पर्यंत 'तो माळापस्तोर पळाला' [पस+तोर=तोंवर]

पस्पा होणें—क्रि पराभूत, पगारदा होणें पळ काढणें 'तेव्हा पल्टणें फौजेच्या मुकाबल्यास ठरू न सकता झाडींत पस्पा झालीं'–पया ४७९ [फा पस्पा=माघी घालणें, हिं पस्पा होना]

पहडणें—न ज्ञान, विद्या, वाचन, पाठ, पठन –उक्रि (प्र) पढणें पहा [स पठण]

पहा(हा)ट—स्त्री १ सूर्योदयापूर्वीचा सहा घटिकांचा काळ, उष:कालापासून सूर्योदयापर्यंतचा काळ, प्रभात प्रातःकाळ २ (व) सकाळ 'मी पहाटें ८ वाजता जाईन' ३ उत्तररात्र 'तो पहाटेचे प्रहरीं रात्रीं उठला' [स प्रभा–प्रभात, प्रा पहा, पहाअ, पहाद, हिं पह, पोह, गु पोह, सिं पिरिह] **०फुटणें**–उगवणें, आरंभ होणें 'तो ज्यामि भेटे अहर्दे। त्यास सुखाची पहाट फुटे।' –एभा १४ १११ **०पटी**–क्रिवि (राजा) प्रभातकाळीं, उजडण्यापूर्वी, मोठ्या पहाटेस

पहाड—स्त्री एक जातीची वेल, गजऱ्याचें झाड –वगु ७ २६ [स पाठा] **०मूळ**–न या वेलीचें मूळ

पहाड—पु (बांधकाम) घराचें वरच्या मजल्यांचें बांधकाम करताना मजुराना, कामगाराना उतरण्या–चढण्यासाठीं आडवे–उभे बांबू बांधून मांचा करतात तो, पराची, पाड 'पहाड दुहेरी अमावा' –मॅरट १२

पहाड—पु १ डोंगर लहान पर्वत टेंकाड 'चढे वेकुंठींचे पहाडीं। क्षीरसागरीं उतम बुडी।'–एरुस्व २ १२ २ (ल) अतिशय मोठा व उंच, खणखणीत आवाज (कंठ वनि (गाणाऱ्याचा, गवयाचा) [हिं] **पहाडची यात्रा**–स्त्री डोंगरावरील, डोंगराळ मुलखातील प्रवास, यात्रा विशेषत हिमालय पर्वताची यात्रा **पहाडी**–वि १ पहाडाचा, पहाडासंबंधीं डोंगरी २ मोठा, उंच, खणखणीत (आवाज) **पहाडी किल्ला**–पु डोंगरावरील किल्ला

पहाडी—पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी षड्ज संवादी पंचम गानसमय सायंकालिक [पहाड] **०जिल्हा**–पु एक रागिणी

पहाडी—स्त्री पालखी, मेणा इ० वहायास जे भोयांचे समुदाय ठेवलेले असतात ते प्रत्येकीं पाल्डी पहा

पहाण(णी)खरडा, पहाणदार, पहाणी–णें, पहाण्या इ०—पाहुणाखरडा, पाहुणीदार इ० पाहुणें पहा

पहाना—पु प्रेक्षक, पाहणारा 'तर्कित होत निज पर भट विबुधीं रवि असें पहात ज्या।' –मोभीष्म १ ३९ [पाहणें]

पहार, पहारय—स्त्री लोखंडाची भली जाड टोकदार कांब (खडक फोडणें जमीन खणणें, उखळात कुटणें इ० कामाकरिता उपयोगी असलेली) खणण्यांचें, कुटण्या–फोडण्यांचें एक लोखंडी हत्यार [स प्रहार]

पहार—पु तीन तासांचा काळ, प्रहर, याम, दिवसाचा आठवा भाग 'जिये गावींचा पहारु दिवोवरी। ऐसा अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी।' –ज्ञा ८ १५५ [स प्रहर]

पहारा—पु १ रखवाली, चौकी, राखण, जागल २ चौकीदार, रखवालदार, सरक्षकाची तुकडी ३ चौकीदारी, रखवालदारी, पहारा करणें 'आता पहारा कोण करितो?' 'माझा पहारा भरला' ४ निरोधन प्रतिबंधक इलाज राखण (इ) पिकेटिंग 'दारूच्या गुत्त्यापुढें पहारा ठेवून गुत्त्यांत दारू पिण्यासाठीं जाणाऱ्या लोकास परावृत्त करण्याची जी चळवळ सध्या पुण्यांत चालू आहे' –टि ३ २५६ [फा पहरा स प्रहर दर प्रहरास हा बदलीत असत यावरून] **पहारेकरी पहारेदार**–पु पहाऱ्यावरचा शिपाई सत्री, चौकीदार, रखवालदार **पहारेबंदी**–स्त्री पहारेकऱ्याची राग नाकेबंदी करण्यासाठी जागजागीं पहारे ठेवून केलेला बंदोबस्त

पहाळ—स्त्री १ वृष्टि, वर्षाव, पावसाची सर २ डोंगरातील प्रवाह, ओढा ३ झाडाला पाणी मिळावें म्हणून त्याच्या सभोंवार खणलेला खळगा, आळें ४ उपासामुळें पोटाला पडलेली खळी

पहाळ—पु एक झुबकेदार वनस्पति, रोपडें

पहाळ—न मोठी राग –शर

पहाळा —स्त्री पावसाची सर पहाळ अर्थ १ ते ३ पहा

पहारणा पहिरणे -(कों) परणी पेरणें पहा

पहिरा—पु (ओ) अदलाबदल, शेतकऱ्यां नीं एकमेकांचे बळ एकमेकांस देणें किंवा एकमेकांच्या कामावर जाणें पडकेल पहा

पहिलू उलटा—पु (जथिया) एक डाव, आपल्या हातातील जथियानें आपल्या डाव्या बाजूस अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूस जोडीदारीच्या कोपराची लवग ज्या ठिकाणीं टकत त्या ठिकाणीं मारणें **पहिलू सीधा**-पु आपल्या हातातील जथियानें आपल्या उजव्या बाजूला म्हणज जोडीदाराच्या डाव्या बाजूला मारणें [पहिलू=बगलची बाजू+उलटा सीधा]

पहिल्टकर-करू, पहिलार-रू, पहिलटकरीण—स्त्री १ पहिल्यानेंच विणारी गाभण राहिलली (गाय, म्हेस इ०) प्रथम गर्भिणी स्त्री 'मी पहिलारु कळना यात मला काहीं।' —हाला १५६ २ एकदाच बाळतीण झालेली स्त्री [पहिला]

पहिलमपरता—क्रिवि (ना) पहिल्यादा, सर्वात प्रथम प्रथमत [पहिला]

पहिलवान, पहीलवान पैलवान—पु १ मल्ल वीर कुस्तीबाज जेठी तालीमबाज शक्तीचीं कामें करणारा, शक्तिमान, कुस्त्या करणारा याचे चाव, जठी, पजाबी व वज्रमुष्टी असे चार प्रकार आहेत पहिल्या तीन प्रकारचे पहिलवान साधी कुस्ती करतात शवटचे हातात कचऱ्याच्या फण्या घालून परस्पर मुष्टि प्रहार करून कुस्ती करतात -(बडादे) पहिलवान व कुस्ती - २ या नावाचा एक शक्तीचीं कामें करणारा वग, जात याचें गोपाळ नावाच्या लोकाशीं बधुत्व असते ३ उभरड्यावरील एक मोठा किडा [फा पहलवान् हि] **पहिलवानकी**—स्त्री पहिलवानाचें काम बदा किंवा कौशल्य

पहिला—पु घोडयाचा अवयव, वसीक सवीचा (पोटरीचा बाजूचा) अग्रभाग (मागील भाग) —अश्व १ ६३

पहिला—वि १ प्रथम प्रथमचा —क्रिवि पहिल्यानें आरभीं सुरवातीस प्रथमत, पहिल्यादा 'जैसा निंब जिभे कडवटु। हिरडा पहिलें तुरटु। तैसा कर्मी ऐल शेवटु। खणवाळा होय।' —ज्ञा १८ १८६ २ प्रथम अगोदर पूर्वी 'माझा हा हुकुंका निरोप पहिले जाऊनि सागा तिला।' [प्रा पहिल, स प्रथम]

पहिलीगंगा—स्त्री पावसाळ्यात नदीला येणारें पहिलें पाणी —बदलापूर १२१

पहिलील—वि पहिला, प्रथमचा [पहिला]

पहिलेंप्रथम—क्रिवि सर्वात पहिल्यादा, अगदीं पहिल्याप्रथम [पहिला]

पहिल्याघरचा—वि (दुसरें लग्न करणाऱ्या विधवेच्या मुलासाठी वापरतात) पहिल्या पूर्वीच्या नवऱ्यापासुन झालेला मुलगा

पहिल्यान—क्रिवि १ पहिल्या वेळीं, प्रथम. २ आरभीं, अगोदर अगदीं पहिल्याप्रथम [पहिला]

पहिल्यापहील—विक्रिवि १ अगदीं प्रथमचा, आरभीचा २ प्रथमत, पहिल्यानेंच [पहिला द्वि]

पहीत—न (महानु) वरण 'तूप भात पहीत रोन्ही साक वतीया कढी।' —पूजावसार

पहीपाहुणा—पु (व्यापक, अनिश्चितार्थी) आलागेला मनुष्य, पाहुणा वगरे उतारू वाटसरू, अतिथि [स पथिक, प्रा पहिअ, गुज पहीं=दुसऱ्या दिवशीं राहणारा पाहुणा]

पहुंची—स्त्री १ मणगट २ पुरुषाच्या मनगटावर बाधावयाचा एक दागिना, पोची [फा हि]

पहु(हौ)डणें—अकि १ (काव्य) (विश्राति घेण्यासाठीं) कलडणें लवडणें, अग टाकणें २ निजणें 'तो तू वेवकीकूसीचा सजारी। पहौडलासी राया मुरारी।' —शिशु १२० 'करूनिया भोजन घातलें आचवण। आनद नारायण पहुडले।' —तुगा ४६४ [प्रा पवड्=निजणें, का पवडिसु] **पहुडु**—स्त्री निद्रा —शर

पहुरणी—स्त्री १ विशेषेंकरुन दूध देणारी गाय किंवा म्हेस 'परी पहुरणी जें दुहिले। तें तें गुरू न दुभेचि व्यालें। का उभें शेत चारिलें। पिकावया नुरे।' —ज्ञा १७ २४८ २ ओढाळ गाय —शर ३ एक किडा

पहेदणें—अकि (व) लालचावणें मोहात पडणें खायला पेंदला आहे'

पह्याण—न (मो) पैरणीसाठीं कापून उन्हात वाळविलेलें गवत

पळ—पु (व ना) मोठी पडी, पळा

पळ—न १ घटिकेचा साठावा अश, तासाचा १'.० वा भाग, क्षण 'चुकता न लागता तुज पळही शापावया उशीर मला।' —मोभीष्म ११ १४३ २ (लोणी, तूप इ० वजन करावयाचें) अठ्ठावीस ढबूंचें वजन [स पल] **०घडी**-क्रिवि पळभर, क्षणभर 'नमो प्राणसख्या विमरू मजला पळघडी।' —सला १ [पळ+घटिका]

पळ—पु १ (शहर, खेडें, देश इ०मधील लोकाची, उधळून लावलेल्या सन्यातील लोकाची) पळापळ, धावाधाव पळत सुटावें अशी अवस्था (क्रि० सुटणें) २ (ल) पळणार लोक, पळपुटीं माणसें 'आमच्या गावात पळ आला आहे' —स्त्री १ धावणें, जोरानें धावत सुटणें, धाव (क्रि० घेणें) २ शर्यत, दौड, धूम (क्रि० मारणें) ३ कोणी पाठीस लागल्यामुळें होणारी तिरपीट [पळणें] **०काढणें**-१ भीतीमुळें किंवा सकट टाळण्यासाठीं एखाद्या ठिकाणापासून पळून जाणें, निसटून जाणें, पोबारा करणें 'पळ काढिलाचि तुमच्या पाहुनि तें कर्म तडक लेंकाहीं।'

–मोद्योग १६ ४४ २ (एखाद्यास) पडून जाण्यास लावणें ०सुटणें–पळावें लागणें 'बाके तुझ्या पळ सुटे रिपु दान वाघी।' –भक्क २, गोसावीनंदन –रणुमाभ्यक ४

पळ—स्त्री (को) शेतातील पाण्याचा निचरा होण्यासाठीं काढलेला पाट, नाला, जलमार्ग

पळका—वि १ पळण्यांत जलद, चपळ २ पळपुट्या स्वभावाचा पडून जाणारा [पळणें]

पळका—पु विस्तवानें पोळल्यामुळें निघणारी कातडी [पोळणें]

पळंज—न १ हलकें धान्य, किंवा न भरलेलें कणीस भुसकें, निरुपयोगी धान्य, धान्याचें फोलपट २ (कों) विन पोसलेलें, पोंचट भात **पळंजी**–स्त्री (कों) हलक्या प्रतीचें, पोचट धान्य देशावरील पजी धान्य

पळटेळ—वि शेतातील पेरणी, मळणी इ० कामीं दुसऱ्याला मदत करणारा व आपल्या गरजेच्या वेळी त्याची मदत घेणारा (शेतकरी), पडकल पहा

पळण–णी, पळपट, पळापळ—नस्त्री एखाद्या सैन्यानें शत्रु पाहून पळ काढणें जीव वाचविण्यासाठीं केलेली धावाधाव, एखाद्या लोकसमुदायानें पळत सुटणें पळ अर्थ १ पहा 'ठवार्सी माडिली महा पळणी।' [पळणें]

पळणें—अकि १ पलायन करणें, पळून जाणें, धूम ठोकणें २ (सामा) धावणें ३ पळवाट ठेवणें (भाषण, लेखन यात) [स पलायन] **पळो पळो सें करणें**–त्रासवून, सतावून सोडणें, सळो कीं पळो करणें **पळो पळो सें होणें**–अगदीं त्रासून, दमून जाणें, फार कष्टी होणें

पळतें पीक—न १ शेवटचें पिक, शेवटचा बहर (फळझाडाचा) २ (ल) व्यापार–धंद्यातील किंवा कांहीं पदार्थांपासून मिळालेला शेवटचा नफा, लाभ ३ विद्यमान पण थोडेच दिवस टिकणारें सुख [पळणें+पीक]

पळपटा–टया, पळपुटा–ट्या—वि १ पळण्याची सवय, प्रवृत्ति, स्वभाव असलेला, पळून जाणारा २ (अव उदा० पळपटे) पळालेले, पळून जाणारे (लोक) [पळणें]

पळपणें, पळिपणें—कि पेटणें, जळणें 'पळपत विर हामी।' –ऋ ६५ –ज्ञा १६ ३९४ [प्रा, पलीवइ, स प्रदीपन ?]

पळपळाट—पु १ भरभराट, विलपुता, उत्कर्ष, समृद्धि, अभ्युदय २ फाजील, बेफाम वाढ, माजणें फळफळाट पहा [फळणें द्वि]

पळपळाट—पु (क) पळापळ, पळणें [पळापळ चा अतिशय]

पळपळीत—वि १ अविश्वसनीय, पुळपुळीत, मोघम, अनिश्चित, नीरस, फिक्कें (भाषण इ०) २ दुबेळ, शळपट नामर्द, ढिला, निरुत्साही ३ ढिला, शिथिल, निष्काळजी, बफिकीर, चालढकलीचा (मनुष्य, काम) पिळपिळीत पुळपुळीत पहा

पळवा—पु १ (उन्हाळ्यात, भाजी नसल तेव्हा) वाळवून ठेवलेली पालेभाजी (पळवा व उसरी एक नव्हे) २ झाडावरून गळालेला पालापाचोळा 'भीम प्रतापतपनें झाले बहु शुष्क त जसे पळवे।' –मोविराट १ १६७ ३ पालेभाजींत पीठ घालून परतून केलेली मोकळी भाजी [स पल्लव] ०**मिरची**–स्त्री (कर) हिरवी वाळवलेली मिरची 'पळवा मिरची पाढरी व स्मी तिखट असते'

पळवाढा—वि अगदीं पातळ नव्हे असा, पळीन वाढता येण्याजोगा (शिजलेला पदार्थ) (प्र) पळीवाढा पहा

पळविणें—उकि १ पळविण्यास लावणें, धावविणें, पळण्यास भाग पाडणें २ हाकून लावणें, घालवून देणें २ (एखादी वस्तु) हिसकून, घेऊन पळून जाणें 'कुनब्यानें भाकर पळविली' ३ **सोडविणें**, सोडवणूक करणें, ४ स्थलांशी करणें, दूर करणें, दूर सारणें 'तुमची शका अशेष पळवाया।'–मोआदि ११ ८३ ५ पराभव करून पिटाळणें 'भगदत्तेहि घटोत्कच विरथ करुनि सगरीं पळविला हो।' –मोभीष्म ८/३० [पळणें प्रयोजक]

पळशी—स्त्री एक वेलीसारखें झाड यांचीं पानें पळसाच्या पानासारखीं असतात याचा भारे वगैर बाधण्याच्या कामीं दोरी सारखा उपयोग करितात [स पलाशी]

पळशे–से—पुअव माध्यदिनशाखीय ब्राह्मणजात पळशी कर ब्राह्मण

पळस—पु पलस, पलाश एक झाड 'स–सख प्रभुहि वसतीं बहु फुलला होय हो पळस साचा।' –मोभीष्म ४ २९ [स पलाश] **म्हo** पळसाला–स पानें तीनच=कोठेंहि गेलें तरी मनुष्यस्वभाव सारखाच, कोणतीहि स्थिति पतली, तरी तींत सुखदु खें सारखींच असतात ०**पापडी**–स्त्री पळसाचें बी याचा औषधात उपयोग करतात

पळसुला—पु उपनयन सस्कारात चौथ्या दिवशी करावयाचा एक विधि, मेधाजनन (या विधींत पळसाच्या डहाळीच्या भोंवतीं पाणी घालावयाचें असतें) [पळस+ओला (करणें, ठेवणें)]

पळा—पु मोठी पळी

पळाटी—स्त्री कापसाच्या झाडाची वाळकी काटकी पळ्हाटी पहा

पळापळ—स्त्री पळण पहा

पळिज–जी—पळज–जी पहा

पळित—वि पिकलेले (केस) पलित पहा 'लपौनि चोर खाचेचा वोहळीं। वळीत पळिताचे ताडवन घाली।' –भाए ५२१ [स पलित]

पळिताइ—स्त्री (गो) कुरूपपणा

पळी—स्त्री १ पातळ काल्वण, आमटी, कढी वगैरे पदार्थ वाढणा येण्याच्या उपयोगाचें एक लोखडी किंवा पितळी साधन (दाडयाचें), लहान पळा, डाव २ स त्येच्या, पूजेच्या वगैरे नित्य नैमित्तिक कर्मासाठीं उपयोगातील एक उपकरण, दर्वी ३ चुन्याच्या घाणीच्या चाकामागून एक लोखडी लाव दाडयाचें उलथनें घाणींतून फिरवितात तें [हिं पली] **०आडकण**–न (कर) पळी ठेवण्याकरिता असलेला लाकडी वरतू **०वाढा-ढ्या**–वि पळीनें वाढता यण्याजोगा (आमटी, कढी इ० पातळ पदार्थ) [पळी+वाढणें]

पळीष—न (राजा) सापास मारण्याचें त्रिशूळासारखें, दाते असलेलें हत्यार

पळीव—न १ (कु) नागराचा फाळ २ लहान पावडे (पाण्याचे पाट तयार करण्यासाठीं लाव खणण्याच्या उपयोगाचें), मार्गे लाकडात बसविण्यासाठीं वर्तुळाकृति व पुढें खणण्यासाठी चापट केलेलें लोखडी हत्यार

पळु—पु (को) एक प्रकारचा मासा

पळू—न (गो) पळीचें टवळें, तोंड [पळी]

पळूहाटी, पळाटी—स्त्री १ (खा व) कापसाच्या झाडाची वाळकी काटकी २ कापसाचें झाड [पळूह]

पळूहे, पळें—न १ कापसाचें झाड २ कापसाचें शेत, लागवड रानकापशी पहा [प्रा पलहि=कापूस]

पक्ष—पु १ पक्ष्याचें उडण्याचें साधन, पख 'फुटतील पक्ष कव्हातरि दैववळें तुटलही बळ।'–मार्कण्ड ६ ४४ 'शुकें नळिकेशीं गोविंयल पाय। विसरोनि जाय पक्ष दोन्ही।' –तुगा ३०१२ २ चंद्रादि महिन्याचा (चांद्रमासाचा) अर्धाभाग, पधरवडा, शुक्ल (शुद्ध) व कृष्ण (वद्य) अशा दोन अर्धातील प्रत्येक 'तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा पडती।'–मोविराट ४ ६२ ३ भाद्रपद महिन्यातील वद्य पक्षात (कन्या राशीस सूर्य असता) सर्व पितरास उद्देशून जें श्राद्धकर्म करतात तें, अपरपक्षीय श्राद्ध, महालयश्राद्ध ४ (लढा, वादविवाद, दोघांचें काम, धर्म वगैरेंतील) बाजू, भाग तट तड, पथ भेद, प्रकार 'हा श्रीकृष्ण प्रभु ज्या पक्षीं तेथें समस्त कल्याण।' –माभीष्म २ २२ ५ मुद्दा, मत, तत्त्व, मूळ सिद्धांत ६ पद्धत, रीत, चाल, सप्रदाय, विकल्प, कृतिप्रकार ७ बाणास लावलेलें पीस, पख ८ प्रतिपादन करावयाचें तत्त्व, मत, प्रमेय ९ अजमास, अनुमानाचा विषय, सिद्धांताचा प्रकार 'म्हणौनि विश्वतश्चक्षु। हा अचक्षुच्या ठायीं पक्षु।' –ज्ञा १३ ८७७ १० जात, वर्ग ११ वहिवाटींत जी वादीची अर्जी घेतात तिचा पर्यायवाचक शब्द 'भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष हे अर्जीचे पर्यायवाचक शब्द जाणावे' –मिताक्षरा, व्यवहारमयूख १३ १२ बाजू पार्श्व भाग एक अग १३ (सामा) मतभेद मतभेदाचे प्रकार, पथ प्रत्येकीं [स] **०धरणें**–१ कैवार घेणें २ एक बाजू पत्करणें **०कर-कार**–पु (कायदा) न्यायाच्या कचेरींत भाडणारा वादी किंवा प्रतिवादी **०घात**–पु अर्धागवायु, अगाचा कांहीं भाग चेतनाशून्य होणें (रूढ) पक्षाघात **०पात**–पु १ एका पक्षाकडे, बाजूकडे मनाचा ओढा विशेष आवड २ कैवार, बाजू घेणें एका पक्षाची तरफदारी ३ पक्षिप्रपच, असमदृष्टि **०पाती**–वि १ एका बाजूस किंवा पक्षास अनुकूल तरफदारी करणारा पक्षपात करणारा २ कैवारी, आश्रयदाता पाठिराखा **०प्रदोष**–पु प्रत्येक पधरवड्यातील प्रदोष त्याच दिवशीं पक्षप्रदोषहि आहे' –चद्र ४३ **०द्वार**–न बाजूचें दार, लहान दार 'पक्षद्वारें विप्र बाहेर आला।' –सारुह ४ ५३ **०भित**–स्त्री बाजूची भित **०वात-वायु**–पु अर्धागवायु, पक्षघात पहा **०वान्**–वि पख असलेला, सपक्ष पख फुटलेला **पक्षाघात**–पु पक्षघात–वायु पहा **पक्षांत**–पु पधरवड्यातील (शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षाचा) शेवटचा दिवस, पौर्णिमा किंवा अमावास्या [पक्ष+अत] **पक्षाभास**–पु १ (कायदा) खोटी फिर्याद २ (तर्कशास्त्र) खरें भासणारें पण दिखाऊ प्रमाण, सिद्धाताभास, विनसमर्पक प्रमेय, **अपसिद्धात पक्षारंभ**–पु भाद्रपद वद्य पक्षाचा, पितृपक्षाचा आरभ **पक्षीं**–क्रिवि एका दृष्टीनें एका बाजूनें, विचारानें एका अर्थी, यदाकदाचित्, विकल्पेकरून शक्यतर [पक्ष याची सप्तमी विभक्ति]

पक्षिणी—स्त्री १ एक रात्र व दोन दिवस, किंवा दोन रात्री व एक दिवस असा काल २ वरील मुदतीचा आशौचकाल 'पक्षिणी आशौच' ३ पक्ष्यातील मादी 'पक्षिणी प्रभार्ती चाल्यियासीं जाय।' [स]

पक्षी—पु पख असणारा, पखानीं उडणारा प्राणी पाखरू [स] **०प्राणी**–पु ज्याला मागेंपुढें कोणी नाहीं असा, एकटा, निराधार, निराश्रित मनुष्य [पक्ष+प्राणी]

पक्षी—शअ तर, त्याअर्थी पक्षा पहा 'तथापि आपण म्हणता त्या पक्षीं हें असो' –कम ४ ११९

पा, पा—उद्गा १ अरे! अहो! बापा! बा! 'मनासारिखा पा रावणा काय जालें।' –राम १३ २ (काव्य) पादपूरणार्थी किंवा चरणातील मात्रा कमी पडल्यास हा शब्द योजतात, याच्या समानार्थक दुसरा शब्द पै हा आहे, वाक्यालकारार्थक किंवा निश्चयार्थक अव्यय 'तव उजरिया केले दैवाचिआ। त परिसा पा।' –ज्ञ

१० 'दवा अधियज्ञ तो काई । क्वण पा इये दहीं।' –ज्ञा ८ ४ कोण सोडवी तेथें पा।' –रावि १ ९४ (नवनीत पृ २१७) 'मातें पाहुनि चित्र काय करिता? का पा! तुम्हीहीं अमें!।' –आसु ४३ ३ जरी, यद्यपि 'झाला पा सर्वेश्वरू । धरिला जाणिवचा अहकारु। तरी तोही नेणें पारु। तया स्वरूपाचा।' –विपू ३ १७

पाइ(ई)क(कु), पायक—पु १ सेवक, चाकर 'आहोजी परिसा पा पाइकु। जरि होये स्वामि वचकु।' –कृ ४५ २ दूत, निरोप्या, जासूद, हरकारा 'एकाएकीच पाइक येऊन मुजरा केला आणि अर्ज केला कीं' –भाब ५८ ३ पायदळातील शिपाई, सैनिक 'फिरग ठेवी त्याला जाऊ द्या, त्याला। राखु नका तुम्ही उगारत्या पाइकाला।' –ऐपो २१ ४ खडयातील एक छोटा अधिकारी ५ (ल) दास सेवक, अभित भक्त, सनिक 'आम्ही रामाचे पाईक। आमचा श्रीराम नाईक।' **म्हo** नऊ पायक दाहवा नायक ६ मद्रास व ओरिसा प्रातातील लष्करी नौकरी करणारी एक जात [स पदातिक, पदिक, पत्तिक, प्रा पाइक्क, फा पैक्] **०पण**–न सेवा, चाकरी, दास्य 'पाईकपणें जोतिला सिद्धात।' –तुगा ३७३ **पाइ(ईय)की**–स्त्री १ सेवा, चाकरी, दास्य, पायकाचा हुद्दा 'जाण ज्ञान तयापासी। पाइकी करी।' –ज्ञा १३ ३८३ 'तें स्वामिनी मी स्वतत्र। पाइकी मात्र त्वा कीजे।' –मुआदि १ ३९ २ सेवा, दूतपणा 'दीवकी पाइकैचेनि बीकें। जगीं भणिजतु सुनीकें। तें धाड पाता अससी मिषें एकें। तरी हें तू जाणसी।' –शिशु ७७

पाइट—वि (व) वरून खालीं उतरता, निमुळता विही रीच्या भोंवतालचा भाग 'कामकऱ्यानीं पॉइट खादला आहे'

पॉइंट—पु १ (मुद्रणकला) टाइपाची जाडी मोजण्याचें परिमाण हें एकबहात्तराश इच प्रमाणाचें असतें २ टोक ३ बिंदु ४ मुद्दा, विषय, हतु, प्रकरण, बाब ५ पायरी, प्रमाण, मर्यादा, स्थिति अवस्था [इ]

पाइंड, पाईड—स्त्री लाबीचें एकचतुर्थाश इच प्रमाणाचें एक परिमाण [पाव इच?]

पाइ(य)तन—न वहाण, जोडा 'नाहीं पाइतन भूपतीशीं दावा। धिग त्या कर्तव्या आगी लागा।' –तुगा ३१६२ [स पादत्राण]

पाइमाइश, पैमाश—स्त्री (जमीनीची) मोजणी [फा]

पाई—स्त्री १ चवथा हिस्सा, पाव भाग, चतुर्थाश २ पाव आणा, पसा ३ प ४ राहुटीच्या दोऱ्याच्या खालच्या व वरच्या अशा दाऱ्याच्या दोन रागामधील अतर ५ तबूच्या भोवतालचा त्वदक [स पाद]

पाई—शअ (अशिष्ट) साठीं, करिता 'तरवार मला गरि बाला कशापाई व्होई' –मृ १८ [स प्रीत्यर्थ]

पाई(इ)क—पु नद्याच्या डोहात असणारा एका जातीचा क्रूर व खादाड मासा –प्राणिमा ८४

पाईचा—वि पायदळातील शिपाई, सैनिक पाइक पहा 'किले अमदानगर येथें गडबडेमुळें शभर माणूस पाईचें व पचवीस राउत नव ठेविले आहेत' –वाडसमा १ ९

पाईट—स्त्री द्रव पदार्थ (विशेषत दारू) मोजण्याचें, माप ण्याचें एक इग्रजी परिमाण 'किंचित सगीत ब्राडीची पाईट तोडास लाविली मीं' –सगीत घोटाळा २ [इ पिंट]

पाईण—न १ पाच परतन किंवा तीस चौरस वि या इतक्या जमीनीचे परिमाण २ एकचतुर्थाश इच लाबीचें परिमाण पाइड

पाईत—न १ (अरण्य, डोगर, शेत इ० काचा) पाय ऱ्याचा भाग पायरी, पायतें पहा २ डाग प्रदेशातील डोगराच्या पायऱ्यालगत असलेला सपाट जमीनीचा लाबवरीस आणलेला तुकडा [पाय]

पाईन—वि पायाकडील बाजूचा, खालचा [पाय] **०घाट**–पु १ पायाकडील बाजूचा, खालचा घाट, याच्या विरुद्ध बाला घाट २ कर्नाटकाच्या बालेघाटाखालील पूर्वसमुद्राकडील प्रदेश [पाईन+घाट]

पाईमार्ग—पु पाऊलवाट पायरस्ता 'महाल मजकुरी घाट व खिडी पाईमार्ग' –मसाप २ २ १३९ [पाय+मार्ग]

पाईर—पुस्त्री पिपळासारखी पण जरा लाबट पानें असलेला एक वृक्ष 'त पाईरहि खैर किजळ तिथ आईनही वाढती।' –केक १२९

पाईरी—स्त्री पायरी पहा 'पाईरीया नदीतीरीं भाडारगृहें देवद्वारीं बांधे तो सत्त्वगुण।' –दास २ ७ २२ [पायरी]

पाईळ, पायळा, पाळा—पु लहान कोयता

पाउ—न (ना) जात्याची वरची तळी –शर

पाउ—वि चतुर्थाश, पाव 'पारा पाऊमेरु भरला।'–वेद्यक ७९ (–भाअ १८३३) [स पाद, म पाव]

पाउखणें—अक्रि वाट पहाणें 'आता चदनाच्या तरवरीं। परिमळालागी फूलवरी। पाउखणें जियापरी। लागेना कीं।'–माज्ञा १८ १७४४

पाउटी-टी, पाउठणी—स्त्री १ पायरी पावठणी 'आइकें प्राणाचा हात धरनी। गगनाची पाउटी करूनी। मध्यचेनि दाद रहुनी। हृदया आली।' –ज्ञा ६ २७१ २ (ल) दर्जा, योग्यता 'मग तया पुण्याची पाउटी सरे। सवेंचि इद्रपणाची उटी उतरे।' –ज्ञा ९ ३२८ [स पादस्थानी=पाय+ठानों]

पाउ(ऊ)ड(डा)—पुस्त्री १ देवाधिकापुढें ठेवलेली दक्षिणा पानसुपारी 'वैराग्याचें नवलिअें माणिक। मद्दातपाचा पाउड वाइज।'–शिशु १२ 'एक ते अवधानाचा पुरा। विडा पाऊड भीतरा।'–ज्ञा १८ ४२ २ वाघ्या वासुदेव पांगुळ इ० भिक्षेकरी धर्मार्थ पाउड' या शब्दानें पैसा मागतात, गोंधळ्यास द्याव याचा पैसा

पाउड—पु (महानु) रिकाबी पावडी 'पाउडा पाऊं घातिला।'–शिशु ५१२ [पाय]

पाउड—पु पाऊल पावड पहा

पाउ(ऊ)डा—वि माघार घतलेला, मागें फिरलेला माहुडा –शर [स पराङ्मुख]

पाउण—वि पाऊण तीनचतुर्थांश, पाऊण पहा [स पादोन प्रा पाओन पाउन हिं पौन] ०मी–स्त्री एक पाऊण पासून शभर पाउणे पाऊ शें पर्यंतच्या पाढे ०कें–न पाऊण तीन चतुर्थांश, पाऊणभरी तीनचतुर्थांशची माणतीहि पट जसें –१॥ २। ३ इ० **पाउणे आठ**–वि १ सातपूर्णांक तीनचतुर्थांश संख्या २ (ल) नपुसक नामद बुठा (पुरुष) [पाऊण+आठ] **पाउणे पाच**–चतुर्थांशानें कमी अशी पाच ही संख्या **घे मेरे पाउणे पाच**–कमल्याहि युक्तिवादानें बुद्धिवादानें ज्याची समजूत पटत नाहीं, जो आपला हेका सोडीत नाहीं अशा व्यक्तीस उद्देशून चामानें हा वाक्प्रचार योजतात, येरे माझ्या मागल्या, पहिले पाढे पंचावन या अर्थी [पाऊण+पाच]

पाउतका—स्त्री (अशिष्ट) पादुका पादुका पहा [पादुका]

पाउदी—स्त्री दरमहा किंवा वर्षाअखेर कांहीं द्रव्य दण्याच्या करारानें दुभत्यासाठीं आणलेली गाय, म्हैस इ० पावदुक, पावधी पहा 'तरी काम मनु पाउदी द्यावी।' –गीता २ ४१७० पावधी पहा

पाउल—न पाय, पादक्षेप, गति पाऊल पहा 'आधळें पाउलीं बोळखावें। विचक्षणें।' –दास ९ ५ २२ [पाऊल] ०**पाउली**–क्रिवि पावलागणिक, पावलोंपावलीं 'जातीं पाउलपाउली अघगणें नासोनि सर्वात्मना।'–निमा १ १९

पाउलवा—पु १ पाउलाची खूण, ठसा २ नाचताना केलेला डबदार पदविक्षेप [पाऊल]

पाउली—स्त्री १ कृपा, कृपादृष्टि –मनको २ पावली पहा

पाउवा—स्त्रीअव खडावा, पादुका 'पाउवा मी हाईन। तिया मीचि लेववीन।'–ज्ञा १३ ४१६ 'सोनियाच्या पाउवा पार्यी ल्यायिल्या।'–वसा ७० [स पादुका, प्रा पाउआ]

पाउसाळा, पाउसाळी, पाउसाळ—पावसाळा इ० पहा

पाऊ—स्त्री १ (का) फणस, अननस, रामफळ इ०काच्या आत शिरलेलें देंठाचें अग्र फणसाची पाऊ जशी नणद कशी' –लोक २ ७८ २ (ना व) जात्याची वरची तळी

पाऊक—न (बुरुडकाम) रुंदट व पातळ कामटी [पाय=पाव']

पाऊखलक—पुअव पायदळ यात कटकी, बाजे लोक, तुळवे, अढाऊ, लवे तुबकी कमानी, इटकरी आहीर, बाणकरी, गोरंदाज व गुडमल हे लोक येत –भाअ १८३४ ५१ [पाऊ (व)+खलक]

पाऊट—स्त्री (कु) १ जाणें आणि येणें फेरी खेप, येरझार २ पाळी खेप वेळ 'मी चार पाऊटी गलों आणि म्या चार पाऊटी त्याला सांगितलें' [पाय+उठणें]

पाऊठणी—स्त्री पायरी पाउटी पहा

पाऊड—पुन देवादिकापुढें ठेवलेला पैसा, दक्षिणा पाउड पहा

पाऊड, पावंडा—पु १ पाउल पहा २ समांतर सारखी चाल, माणकऱ्या अंतरावर चालणें, दुडकी चाल [पावड]

पाऊण—वि चतुर्थांशानें कमी असलेली तीनचतुर्थांशाइतकी (संख्या, परिमाण इ०) समानमात पूर्वपदीं योजतात जसें–पाउणशत, पाऊणशर पाऊणभाकरी इ० संख्यावाचकापूर्वी यायें पाऊणे असें रूप होतें [स पाद=पाव हिस्सा+स ऊन=कमी, प्रा पाओन पाऊन हिं पौन] सामाशब्द– ०**म्हातारी**–स्त्री (तिरस्कारार्थी) साठीला टेंकलेली म्हातारी वृद्धा थरडी ०**वाटा**–पु १ तीनचतुर्थांश हिस्सा २ (ल) (विवक्षित असलेल्यापेक्षां) कमीच मोठी संख्या, भाग, रकम [पाऊण+वाटा=अंश, भाग]

पाऊल—न १ पायाचा घोट्यापासूनचा भाग, तळवा 'बोले तैसा चाले। त्याची वंदावी पाउलें' 'वाज पाऊल आपुलें। म्हणे मागें कोण आलें।' 'सुकुमार पाउल पोळती।' –मुक्तेश्वर हरिश्चंद्राख्यान १९६ (नवनीत पृ १९४) २ चालताना दोन्ही पायांत, पायाच्या तळव्यांत पडणारें अंतर 'त्या खोलीची लांबी पंधरा पावलें व रुंदी अकरा पावलें आहे' ३ पायाच्या तळव्याची उमटलेली खूण, ठसा, चिन्ह, आकृति ४ चालण्याची ढब, गति, तऱ्हा, चाल 'आमच्या तट्टाला तुर्की पाऊल चांगलें साधलें' ५ चालण्याचा वेग 'रामाचें पाऊल हरीच्यापेक्षा सावकाश आहे' ६ पायाच्या तळव्याची लांबी 'सगळ्यांची पावलें हत्तीच्या पावलांत' ७ (ल) कारस्थान ८ (ल) कल, स्वभाव [स पद्=चालणें] (वाप्र) ०**उचलणें–उचलून चालणें**–जलदीनें, झर झर पावलें टाकून चालणें, त्वरा करणें ०**ओळखणें–जाणणें**–

समजणें–(एखाद्याचा) स्वभाव, कल इ० जाणणें **०जपून टाकणें–ठेवणें**–एखादी गोष्ट, कृत्य इ० विचारपूर्वक करणें, काळजीपूर्वक वर्तन करणें **०पडणें–शिरणें**–(एखाद्या विषयात) गति होणें **०पुढें ठेवणें**–एखाद्या कार्याचा भार शिरावर घेण्यास तयार होणें **०पुढें पडणें**–(एखाद्या कार्याची) प्रगति होणें, (कार्य) वाढीस लागणें, पुढें पुढें जाणें, वाढणें **०बाहेर टाकणें**–अनीतीनें वागणें, वाकडें पाऊल टाकणें 'पोरीनें पाऊल बाहेर टाकल्यापासून बापानें बाहेर टाकावयाचें सोडलें आहे' –प्रेमसन्यास **०माघारें घेणें–काढणें**–(एखाद्या गोष्टीपासून, कार्यापासून) परावृत्त होणें, हटणें, माघार घेणें, पाय काढणें **०मोजत चालणें**–१ सावकाश चालणें २ गभीरपणानें चालणें **०वाकडें पडणें**–सरळमार्ग सोडून आडमार्गानें, अनीतीच्या मार्गानें जाणें, दुर्वर्तन (व्यभिचारादि) घडणें 'तरुण विधवाच्या हातून वाकडें पाऊल पडण्याचा सभव असतो, असें म्हणणाऱ्यानीं त्या गोष्टीच्या प्रतिबधार्थ काय केलें आहे?' **वाटेचें पाऊल आड वाटेस पडणें**–घडूं नये अशी गोष्ट प्रमादानें घडणें (एखाद्याच्या) **पाउलावर पाऊल ठेवणें**–(एखाद्याचें) सर्व गोष्टींत अनुकरण करणें (पाऊल हा शब्द बऱ्याच अर्थांत व वाक्प्रचारात सामान्यत पाय शब्दाप्रमाणें आहे आणखी बरींच उदाहरणें व वाक्प्रचार पाय शब्दांत पहा) **म्ह०** १ चोराचीं पावलें चोर ओळखतो=चोराला चोर पुरतेपणीं ओळखूं शकतो २ जेथें जावें तेथें पाऊलभर पाणी=अपुरें ज्ञान सामाशब्द **०बुद्धि–बुध्द–बुध्द्य**–स्त्री १ क्षणिक बुद्धि, मनाची चचलता, छादिष्टपणा, लहरीपणा २ –वि (क) चचल मनाचा, छादिष्ट, क्षणिक वृत्तीचा, लहरी [पाऊल+बुद्धि] **०बुध्द्या**–वि पाऊलबुद्धि अर्थ २ पहा [पाऊल+बुद्धि] **०मेड–ढ**–स्त्री (गो) गोठ्याच्या बाजूचा लहान खाब [पाऊल+मेढ=खाब] **०वाट–घट**–स्त्री घोडें, गाडी इ० ज्या वाटेनें जाऊ शकत नाहीं, फक्त मनुष्यास जाता येईल अशी अरुद वाट, पायवाट [पाऊल+वाट]

पाऊस—पु १ हवेंत असलेली वाफ वितुळण्याची शक्ति कमी झाली तर ती घन होऊन मेघरूपानें दिसत व पाण्याच्या थेंबाच्या रूपानें किंवा गाराच्या रूपानें पृथ्वीवर पडते त्यास पाऊस म्हणतात.(–भिडेकृत सृष्टिज्ञान २०) धुम्याचे बारीक कण वाऱ्याच्या योगानें एके ठिकाणीं जमून हवेंतून खालीं उतरून जमीनीवर पडूं लागतात त्यास पाऊस म्हणतात हा सृष्टीला जीवन देणारा आहे –ज्ञाको प ५९ पर्जन्य, आकाशातून पडणारी जलवृष्टि २ पर्जन्याचा वर्षाव, सर ३ (ल) मिळकत, प्राप्ति इ० काची समृद्धि, विपुलता, रेलचेल, पूर, चगळ 'आजकाल बालगधर्वावर द्रव्याचा नुसता पाऊस पडला असता' –नाकु ३ १३ [स प्रावृष्, प्रा पाउस, हिं बारिष] (वाप्र) **०उघडणें**–पाऊस पडण्याचें थाबणें, पर्जन्य खळणें **०उतरणें**–आकाशात पुष्कळ ढग येऊन मोठा पाऊस पडण्याचीं चिन्हें दिसूं लागणें **०डोईवर येणें**–मेघानीं आकाश भरून येऊन पाऊस पडण्याचीं चिन्हें दिसणें, पावसाळ्याच्या आरभाचीं चिन्हें दिसूं लागणें **०भर**–क्रिवि सर्व पावसाळाभर **०हडकणें**–पाऊस पडण्याचें अजिबात थाबणें **पावसाचें पोट फुटणें**–मुसळधार पाऊस पडणें **पावसानें झाडणें**–पाऊस न पडणें **–सानें डोळे उघडणें**–पाऊस बद होणें, आकाश निरभ्र होणें **–सानें–डोळे वटारणें–दिवा लावणें**–पाऊस पडण्याचीं बिलकूल चिन्हें न दिसणें, अवर्षणानें दुष्काळ पडण्याचीं चिन्हें दिसूं लागणें **–सानें तोंड बाहेर काढूं न देणें**–घराबाहेर पडणें मुष्कील होण्याइतका जोराचा व सतत पाउस पडणें **–सानें भिजविलें बापानें मारलें, सरकारनें लुटलें कोणाजवळ फिर्याद करावी**–न निवारता येण्यासारख्या गोष्टी सहन कल्याच पाहिजेत अशी स्थिति असता योजतात **पाऊस म्हणतो मी**–एकसारखी लागलेली पावसाची झड **दोनशें पाऊस**–(उप) अतिशय थोडा, शिंपडल्यासारखा पडलेला पाऊस **पडत्या पावसात**–क्रिवि भर पावसाळ्यात, पावसात (क्रि० येणें, जाणें, करणें) **०काळ–ळा**–पु पावसाळा, सूर्यगत, मृग आणि हस्त या दोन पर्जन्यनक्षत्रामधील दिवस [पाऊस+काळ] **०पाणी**–न पाऊस, पीक इ० काची स्थिति, पर्जन्यमान वगैरे [पाऊस+पाणी]

पाए, पाऊ०—पु पाय 'कवणा बघसोडीयाचे पाए। धरुनि राहो।' –ऋ २८ 'पाउडा पाऊ० घातिला' –शिशु ५१२ [स पाद, हिं पाव] **पाएमळें**–क्रिवि (महानु) डोक्यावर घेतलेल्या ओझ्याच्या भारानें दमून गेलेल्या स्थितींत, अतिश्रमित होऊन 'कीं अनुभवाचा माथा। वाउणि सुखाचिया लोथा। तेंणें पाएमळें दाटता। सादु कापे।' –ऋ ६४

पाक—पु १ अग्निसस्कारानें (अन्न इ०) शिजविणें, स्वयपाक, भोजनाकरिता अन्न सिद्ध करण्याची क्रिया 'पाक सिद्ध करिता सीताबाई।'–दावि ४४ 'मग सावकारें करविला पाक।' –शनि १२० २ फळें इ० (आर्द्रीत घालून) पिकविण्याची क्रिया ३ पक्वता, पिकलेली स्थिति, परिपक्वपणा, पक्केपणा 'केली फळे तव वाढे वाढी। फळपाकें माळी झाड तोडी।' –एभा १ २२४ ४ पोटात अन्नपचन होण्याची क्रिया, अन्नावर होणारा जाठररसाचा परिणाम ५ गळू इ० पिकणें, पुवळणें ६ पक्वान्न, शिजवून तयार केलेला खाद्यपदार्थ 'इद्रियरुचीसारखे। करविती पाक निके।' –ज्ञा ३ १२९ ७ (धान्याचें) पीक 'मार्गशीर्ष मी मासा भातू। जो धान्यपाक युक्त आल्हादी।' –एभा १६ २२० ८ परिणाम, पर्यवसान, फळ 'जेव्हा द्राक्षीं दूध घातलें। तेव्हा वाया गेलें गमलें। परी फळपाकीं दुणावले। दखिजे जेवीं।' –ज्ञा १५ ५९१

२ दहापाच औषधें एकत्र करून केलेला काढा १० महाकवि इ० ाच्या वाणीच्या, काव्याच्या ठिकाणीं असणारा रसोत्पादक गुण वेशेष, शोभा, सौंदर्य 'कालीदासाच्या काव्याचा पाकच निराळा' ११ (सल्ला, योजना इ० काची) परिणति, सिद्धि, सफलता १२ साखरेंत पाणी घालून उकळून केलेला रस [स पच्=शिजणें, ुल गुज पाक=पीक] **०कंडू**–स्त्री पोटातील अन्नाचें पचन ाल्यावर उठणारी कडू [पाक+कडू] **०निष्पत्ति**–स्त्री १ स्वय ाक करणें, अन्न शिजविणें २ स्वयपाकातील कौशल्य [स पाक= वयपाक+स निष्पत्ति=तयार करणें, होणें] **०शाला–ळा–ाळ**–स्त्री स्वयपाकघर [पाक+स शाला=घर, खोली]

पाक—वि १ स्वच्छ, शुद्ध, निर्मळ, पवित्र २ (ल) विशुद्ध त करणाचा, निष्कपट, सचोटीचा (मनुष्य) [वैस पाक योमा पाकेन मनसा चरन्तम्' –ऋग्वे फा पाक, सिं पाकु] ह० लावली राख आणि झाली पाक **०दोस्ती**–स्त्री एखादी ी व एखादा पुरुष या दोहोतील केवळ पवित्र भावयुक्त मैत्री पाक+दोस्ती]

पाक, पांक—पु साखरेंत पाणी घालून तें मिश्रण अग्नीवर ठेवून ाकवून व त्यातील मळी काढून मिठाई इ० करिता तयार करि ात तो रस, चाचणी [स पच्, पाक]

पाक–ख—पु पक्ष –मनको [स पक्ष]

पाकचंदन—पु ताबडया पखाचा पोपट [पख+(रक्त)चदन]

पाकट—वि (कर) लुच्चा, कपटी, सोदा

पाकट—वि (गो) चिकटणारा, चिकट, प्रवाही (पदार्थ) पाक]

पाकट(पांगट)वागळ—पु (अलीबाग) एक प्रकारचा मासा ाच्या शेंपटीला करवतीच्या दात्यासारख्या व पुढें टोंक असलेल्या विषारी पट्टया असतात माजराच्या नखाप्रमाणें ह्या पट्टया तो आत ाहेर करू शकतो कोणी धरण्यास आल्यास तो त्याला ह्या पट्टयानीं ारतो या विषारी पट्टयानीं इजा पावलेला मनुष्य योग्य उपाय ोकर झाल्यास वाचतो, नाहीं तर मरतो

पाकटी—स्त्री (कों) आतील दाणे पूर्णपणें पोसण्यापूर्वीच ाळलेलें भात, असल्या भातापासून निघालेले तांदूळाचे अपक्व व ा पोसले गेलेले दाणे

पाकड—पु भाताच्या शेतात उगवणारें एक तृणधान्य ह्याची णना उपधान्यात होते –स्त्री (बे) एक जातीचें गवत, (वाई) ाकडी

पा(पै)कडी—स्त्री मोहोळातील मधमाशीची राहण्याची ागा

पाकणें—अक्रि १ वाढणें, अधिक होणें २ (भि) पिकणें (फळ इ०) 'तिर्यी हारें गुलें आन पाकलें बोरे लावीनें तें रामाल देवें'=तिनें चागलीं गोड आणि पिकलेलीं बोरें आणून तीं रामाला दिलीं –भिक्षी २७ [पाक]

पा(पां)कणें—सक्रि बुदीच्या कळया, चिरोटे इ० (साखरेच्या) पाकानें युक्त करणें [पाक, पाक]

पाकवचें—सक्रि (गो) पाकाचें (फणसाच्या चिकाचें) रोगण करणें [गो पाख=फणसाचा चीक]

पाकवडा—पु (कु) देवसेवकाची पधरा दिवसाची देवाच्या सेवेची पाळी [स पक्ष=पधरा+म वडा प्रत्यय]

पाकशासन—पु पाक नामक दैत्याचें निर्दालन करणारा इंद्र [स पाक=एक दैत्य+स शासन=अमल गाजविणारा, वचात आणणारा]

पाकळ—पु (गो) एक तृणधान्य पाकड पहा **ह**० (गो) पाकळाक शिताक ठाण दिवो, मागार भाताक शिताक कित घराक उजो

पॉकळॉमालदेस—पु (गो) आब्याची एक जात

पा(पा)कळी—स्त्री १ फुलातील दलापैकीं प्रत्येक २ सर्व, लसूण इ०कातील प्रत्येक अलग, फोड, कुडें, काडी इ० ३ (क) पाकोळी [स पक्ष, पाख, का पकळि]

पाकळी –वि पाकळ्या असलेलें (फूल इ०) या शब्दा पूर्वी एक, दु, ति, इ० सारखे अनेक शब्द जोडून समास बनतात जसें –एकपाकळी=पाकळ्यांचें एकच वर्तुल असलेलें (फूल), दुपा कळी=पाकळ्यांचीं दोन वर्तुलें, रागा असलेलें, तिपाकळी, चौपाकळी, बहुपाकळी, अनेकपाकळी इ० [पाकळी]

पाकार—पु (नाविक गो) कापडाचा तागा उभा फाडून त्याचे दोन भाग करितात त्यापैकीं प्रत्येक, शिडाचा उभा तुकडा [स पक्ष+ार]

पाकारि—पु इंद्र पाकशासन पहा [स पाक+अरि=शत्रु]

पाकारी—स्त्री (गो) वहाणेच्या वरचा रुद पट्टा चामडयाच्या ज्या तुकडयात शिवून टाकितात तो तुकडा

पाकासॉ—पु (गो) वासा

पाकी—स्त्री १ व्यवहारातील सरळपणा, चोखपणा, निष्कपटपणा, परस्पराबद्दलचा सलोखा, मनाचा शुद्ध भाव, मित्रभाव २ (ल) गुर्ळेंद्रियावरील वेंस काढण्याचा वस्तरा, किंवा वेंस काढणें [फा पाकी]

पा(पां)की—वि साखरेच्या पाकात तयार केलेला (पदार्थ, हलवा इ०) 'पाकी दुऱ्या हलवा' –गृशि १ ४२० [पाक]

पाकीट—न १ लखोटा, लिफाफा २ पैसे ठेवण्याची चामडयाची पिशवी, पुस्तकें, कागद इ० ठेवण्याची चामडयाची मोटी पिशवी [इ पॉकेट]

पाकुले—न (राजा) (बालभाषा) वासरू

पाकुळका, पाकुळकी, पाकुळता—स्त्री अत करणाच्या आठ सात्त्विक भावापैकीं प्रत्यक्ष अष्टभाव पहा दया, प्रेम इ० भावनानीं मनाला आलेला द्रव, गहिंवर इ० 'आठव मार्शी अष्ट पाकुळका आकारल्या सत्वर।' –भज ८५ 'आशा मनशा। त्या पाकुळ्या चचल झाल्या तिघी जणी।' [पाकुळणें]

पाकु(कों)ळे—युक्रि १ (फल, प्राणी इ०) विगलित, शिथिल होणें गळाठणें, जाम नाहींसा होणें, ढिले पडणें पेंगळणें 'तुमच्या क्रोमात मजरून कधींहि जरी माशी पाकुळली अमल तर पहा' (अर्से म्हणतात कीं पावसाचा भर असला मीं माशा गलितगात्र हातात म्हणजच पाकुळण्याची अवस्था त्यांना प्राप्त होत) २ (ल) दयनें द्रवणें, पाझर फुटणें (इच्छा, वासना इ० कानीं मन, जीव इ०) आर्द्रिलें जाणें, पाघळणें द्रव्याकडे, स्त्रीकडे, विषयाकडे मन पाघळलें, जीव पाघळला '३ विस्कलित होणें 'साहतवि नाहीं कार्ही पाकुळलें। उगल्या उगलें ढलत आहे।' –तुगा ३५१३ [पाक=साखरेचा पाक]

पाकु(कों)ळणें—अक्रि (ताक, तेल, तूप इ०) पाकोळी नावाच्या पतगासारख्या पाढऱ्या कीटकविशेषानीं भरून जाणें, विकृत होणें [पाकोळी–क्षुद्र कीटकविशेष]

पाकोडी—स्त्री हरभऱ्याचें पीठ दह्यात भिजवून त्यात मसाल्याचे पदार्थ घालून तळलेलें भजें –गृशि १ ३५८ [पाक+वडी]

पाकोळी—स्त्री १ वाघुळाची एक लहान जात २ पाकळी, पुष्पदल, आरी 'त्यांचें कलें सुनाभचक्र। सहस्र पाकोळ्या भय कर।' –क्या ३ १३ १६५ ३ (ल) (सर्वे, महाळुग इ०कातील) फोड, फाक ४ चिमणीसारखा एक पक्षिविशेष ५ लहान वाघुळ इ एक जातीचा पतग फुलपाखरू ७ ताक, तूप, तेल इ० विकृत करणारा वारीक व पातरा पतगासारखा कीटकविशेष ८ (गो) डोक्यांतील एक फूल [पाख] ०किनार–स्त्री (खडीकामाचा धदा) पाकोळ्याच्या आकाराची तलवुडी

पाक्क—वि १ पक्कीत, ओळींत लिहिलेला (ग्रथ, पुस्तक, पोथी इ०), आळीसवर्गी, ओळींचा २ (जेवताना) एका पक्तीस बसविण्यास योग्य, पक्तिव्यवहाराला लायक (मनुष्य) [स] ०ग्रंथ–पु ग्रंथाचें मूळ (टीका इ० भाग सोडून) [पाक्क+ग्रथ]

पाक्कोपस्थिति–स्त्री (एखाद्या) ग्रथाचें अतिसूक्ष्म, प्रत्यक ओळीचें ज्ञान, ग्रथातील प्रत्यक ओळ माहीत असणें, पाठ म्हणता येणें [पाक्क+स उपस्थिति=ज्ञान, तयारी]

पाक्या—वि स्वयपाकी बबर्जी कार्ही पाक आपल्या इच्छेप्रमाणें पाणी कमी किंवा अधिक प्रमाणात आटविलेला –गृशि २ १२ [पाक=स्वयपाक]

पाख—वि शुद्ध पवित्र, निर्मळ पाक(–वि) पहा 'तुका ह्मणे पाख मन। तरीच गण तें भोगी।' –तुगा ३६७४ 'पाख स्नेहामध्यें करप कदाकाळीं न पडे तें करी।' –होला १०५ [वम पाक, फा पाक]

पा(पा)ख—पु १ पक्ष, बाजू 'या देहाचीं आवशक्यें। सुहृद बधू जे का सख। देहाचेनि सुखावती सुखें। देह एकें पाखें त्याचाही।' –ज्ञा २६ २१९ २ –न छपराची उतरती बाजू पाखें ३ उरोभाग आच्छादणाऱ्या चाळीच्या दोन भागापैकीं प्रत्येक 'विद्या अविद्या पाखे दोनी। दोन्ही आच्छादिले दोहीं स्तनीं।' –एरुस्व ७ ४१ ४ (अशिष्ट) महिन्यातील दोन पक्षापैकी, पधरवड्यापैकीं प्रत्येक –भाभ १८३४४ 'पाख चद्रपराभवाब्द अयन मध्यान्ह शुक्ल दिन।' –भात्र १० ३ ११४ ५ पख, पीस 'कीं पाखाचा मेरु जेसा। रहवरु मिरवितसे तैसा।' –ज्ञा १ १३९ 'पाखाच्या फडत्कारीं उद्धरुनी नेली घारी।' –तुगा ३६८८ [स पक्ष, प्रा पक्ख, गुज पाख=पख] ०वात–पु पखाचा वारा 'भवरांचेनि पाखवातें। हे कदबिनी चाचरी जाते।' –शिशु ६८९ [पाख=पख+स वात=वारा]

पाख—पु (गो) फणसाचा चीक ०ट्ट–वि (गो) पाखा सारखा चिकट

पाखट—पु एका जातीचा मासा –बदलापूर १४५

पाखड—पु रोताड पाकड पहा

पाखं(खा)ड—न १ एका देवतेस पूज्यत्व देऊन इतर देवाची निंदा करावी अशी जी हिंदुस्थानात अनेक मतें झालीं आहेत त्या पैकीं प्रत्येक, नास्तिकमत वेदप्रामाण्यास झुगारून बुद्धिप्रामाण्य मानणारें मत, श्रुतिविरोधी मत (ल) वितडवाद 'किंबहुना उपड। आगीं भरूनिया पाखाड। नास्तिकपणाचें हाड। रोविलें जीवीं।' –ज्ञा १६ ३१५ 'हरि तुझें नाम गाईन अखड। याविण पाखड नणें काहीं।' –तुगा १११० २ (एखाद्याविरुद्ध रचलेलें) कुभाड, तोहमत तुफान, कपटजाल ३ (ढोंगी, दाभिक मनुष्याचें) थोताड, ढोंग, भोदूपणाचें कृत्य, गोष्ट [स] **पाखं(खा)डी**–वि १ नास्तिक धर्मलड, वाममार्गी, जडवादी, वेदाना न मानणारा (मनुष्य, मत, पथ) २ (ल) पाखड, थोताड रचणारा, दाभिक, भोदू [पाखड]

पाखडण—न १ सुपाने पाखडून धान्य इ०कातून काढलेला कोडा, भूस, फोल इ० २ पाखडण्यासाठीं घेतलेलें धान्य ३ धान्य इ० सुपानें पाखडण्याची क्रिया [पाखडणें] **पाखडणावळ, पाखडाई**–स्त्री धान्य इ० पाखडण्याची मजुरी **पाखडणी**–स्त्री पाखडण अर्थ ३ पहा

पाखडणें—सक्रि १ धान्य इ० सुपानें स्वच्छ करणें, कोंडा, फोल, माती इ०कानीं रहित करणें 'नतर तो रवा वेंचावा व पाखडावा' –पाठक्रत पाकशास्त्र २२ २ (पक्ष्यानें पख इ०) **फडफडविणें, फडफड करणें** 'हें काळनळाच्या कुर्डी। घातली

लोणियाची उडी। माशी पाखु पाखडी। तव हें सरे।' –ज्ञा १३ ११०३ ३ (ल) वगळणें काढून टाकणें गाळणें 'मळ खर्डा वाचता त्यातील बरेचसें पाखडून टाकता आलें असतें' –के २७ ५ ३० [स प्रक्षालन सिं पखडणु=पसरणें फैलावणें] (वाप्र) (एखाद्यावर) **आग पाखडणे**–(एखाद्याचा) सर्वस्वी नाश होईल असें कुभांड रचणें, दोषारोप, चहाडी करणें रागें भरणें झाडणें आग शब्दाम॰ आगपाखडणें पहा **हात पाय पाखडणें**–मरणोन्मुख स्थितीमुळें, क्रोधावेशामुळ हात पाय इकडतिकड आपटणें **पाखडीव**–वि सुपात घालून पाखडलेलें, पाखडून स्वच्छ केलेलें

पाखडी—स्त्री किंमत यात सुगर म्हणू नये जळो गाई बटकिचि किति पाखडी। –राला ८०

पाख(खा)डी—स्त्री १ चिखली अरुंद वाट, फरसबंदी रस्ता २ (गों) गावातील घराची ओळी ३ (कु) घराची पडवी, छपरी ४ छपराच्या पाख्यांचें आटवें लाकूड –मनको [पारें]

पाखनीशी—स्त्री शोधकता 'पाखनीशी शोधकता'–राज्य ८ ७५ [पाख=शुद्ध]

पाखर—स्त्री १ पक्षी आपल्या पिलांवर पंखाचे आच्छादन घालतात तें (क्रि० घालणें) २ (ल) आसरा, संरक्षण आश्रय कृपा (क्रि० घालणें) 'ऐसा तू माझा दातार। भक्तांसि घालिसी कृपची पाखर।' –ब्य १०० 'गोपाळा हे म्हणे पाखर मज त्याची। सुधैवशी ज्यांची महिमा थोर।' ३ छाया सावली ऐसी शरीराबाहेरलीकडे। अम्यासाची पाखर पडे।'–ज्ञा ६ २११ ४ गाय, म्हैस इ०काच्या कासेचा आचळाचा उजवा किंवा डावा भाग 'एक पाखर पिळली एक वासरास ठेविली' ५ पखालीची एक बाजू, अर्धे ६ टकडीचा, डोंगराचा उतरणीचा भाग ७ (घर इ० काच्या) छपराचा उतरता भाग, पाखें –वि कृपाळु –शर, –हमो [स पक्ष, म पाख, सिं पाखर=कृपा, दया, गुरूनें दिलेला वस्त्राचा प्रसाद]

पाखर—स्त्री १ घोडा, हत्ती इ० कास युद्धात शरीरसरक्षणार्थ घालतात तें लोखडी चिलखत 'पताकामि रथ वुजर। रणी पाडिल अपार। पाखरासि असिवार। मारिल खरउष्ट्र रणामार्जी।'–एभा ३० ११८ 'चिलखतें, पाखरा, ताज, हुक, दारूगोळी, बाणादि सामान बरें सजून मजबूतीत असावें' –मराआ १४ २ घोडा, हत्ती इ० कावर शोभेकरिता घालावयाची झूल, झालर 'घोडिया बाणली माहाळी। क्रमणटोप रागावळी। पाखरा झळक्ती तेजाळी।' –एरुस्व ८ १५ 'रगविले हत्ती पाखरा भरजरी जरा।' –ऐपा १११ [स प्रखर, प्रक्षर, प्रा पक्खर=हत्तीची, घोडयाची झूल (–कुमारपालचरित ४४९), हिं पाखर] **पाखरणें**–सकि सिद्ध, तयार करणें 'पाखरीला घोडा न पाहावा'–सूत्रपाठ आचार उत्तरार्ध २०९

पाखर—स्त्री एक वनस्पतिविशेष

पाँख(खा)र—स्त्री (गो) झाडाची ढोली

पाखरखाद—स्त्री फळबागा, पीक इ०काची पक्ष्यानीं केलेली नासाडी खराबी –वि पाखरानी अर्धवट खाल्लेलें चोचींनें कोडलेलें (फळ) [पाखरू+खाद]

पाखरणें—सकि १ पसरणें उभारणें, तयार करणें जो का तुम्हीं शिक्षापिला। विद्या देऊनि कुरुठा केला। तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला। देखत्या।'–ज्ञा १ ९१, 'गज पाखरिले अमित।' –वसीस्व ७ ३ [स प्र+कृ=प्रकिरण=पसरणें सिं पखरणु=पसरणें]

पाखरपारधी—पु पक्षी पकडणारा पारधी [पाखरू+पारधी]

पाखरराख्या—वि शेतातील पिकांचें पाखरापासून रक्षण करणारा [पाखर+राखणें=रक्षण करणें]

पाखरा-री—पु घोडयाच्या अंगावरील चिलखत पाखर पहा –शर 'हाणौनि सलाटी। फाडिती पाखरा दुपटी।'–शिशु ९२९

पाखरिया—पु आब्याची एक जात पुण यांचे हिरवागेंत या जातीचें एक आब्याचें झाड आहे याच्या फळांचें वजन सुमारें २० तोळ्यापर्यंत असतें फळ पिकल्यावर त्याला सोनेरी रंग येतो –कृषि ६७८

पा(पा)खरूं—न १ पक्षी 'तें खादलें तेणें पाखरवें।' –उषा ८५६ 'घनाचु न पडे मुखीं उघडित्याविना पाखरें।' –कका ४० २ (ल) सुंदर स्त्री, छानउबली, रंगली 'पाच-पन्नास रुपये दरमहा झडू लागले कीं टेव एखादें पाखरूं, किंवा आण ताबडें पाणी' –टि ४ २४ ३ (व्यापक) फुलपाखरू, पतंग इ० कासारख्या प्राण्यापर्यंत प्रत्यंक [म पक्षितर=लहान पक्षी] **पाखरासारखा वाट पाहणें**–अतिशय उत्कंठेनें व उत्सुकतेनें वाट पाहणें (चातक पक्षी स्वतःला पिण्याला पाणी मिळावें म्हणून मेघाची अत्यंत उत्सुकतेनें वाट पाहत असतो त्यावरून) **पाखरें राखणें**–पाखरापासून शेताचें संरक्षण करणें 'मजसीं बोलिला उत्तर। माळयावर बसून राखीं पाखरें। म्या उडविलीं असतीं तर। मरतीं उपवासें बापुडीं।'

पाखल—स्त्री १ भुकेनें पोट खपाटीस लागल्यामुळें त्याला पडणारी खळी, भकाटी, भकाळी २ (कु) आसरा, संरक्षण पाखर अर्थ २ व ३ पहा [स पक्ष, म पाख] **०मारणें**–अक्रि (कु) कामावीस होणें

पाखलपूजा—स्त्री यात्रादिकाच्या वेळीं लोकाच्या गर्दीमुळें देवापाशीं खळमळ (घाण) जमतो तो सर्व धुवून तें स्थल स्वच्छ करून जी देवाची पूजा करितात ती [स प्रक्षालन+पूजा]

पाखलों—पु १ युरोपियन, गौरवर्ण, सोजीर 'पणजेचे पाखले झाले भयभीत। पळाले साखळे जिव घालति तारवात।' –सह्याद्री १६४ २ (ल) (गो) व्यवहारशून्य, आडदाड, सरळ स्वभावाचा

पाखवा—पु (महानु) (पक्ष्याच्या) पखामधील, पखाखालची उबाऱ्याची जागा, पखाची ऊब 'अपक्षा पाखवा देउनि। जे जीव जीववी पक्षिणी।' –ऋ ५ 'मोराचा पाखवा विश्रामतु। फणिकु देखा।' –दाव १८६ [पाख=पख]

पाखळ—स्त्री (तोडलेल्या फळाचा, फुलाचा) अरताब्यस्त रीतीनें पडलेला पसारा (क्रि० पडणें) पखरण पहा

पाखळणी—स्त्री १ देवाच्या मूर्ति इ० उजळणें, स्नान इ० घालून स्वच्छ करणें २ (ल) हगाम सपल्यानतर शेतकरी करितात तो भोजनसमारभ हगामाचें सर्व काम निवटल्याचें द्योतक असा हा समारभ असतो 'आज आमच्या येथें पाखळणी आहे, जेवायला या' [पाखळणें]

पाख(खा)ळणें—सक्रि (यात्रा इ० काच्या आरभीं किंवा नतर देवताच्या मूर्तीस दहीं, दूध, तूप इ० पचामृतानीं स्नान घालणें, शुद्ध, स्वच्छ करणें 'जें ससारातें उन्मूळी। सकल्पपकु पाखाळी।' –ज्ञा १३ १७२ [स प्रक्षालन, प्रा पक्खालण]

पाख(खा)ळ पूजा–स्त्री १ पचामृत स्नानानतर केलेली देवाची पूजा पाखलपूजा पहा 'ससार यात्रा जाली महाराजा। सपादूनिया पाखळपूजा।' –दावि १६८ २ (ल) (एखाद्यास) तिरस्कारपूर्वक हाकलून लावणें [पाखळणें+पूजा]

पाखा—पु १ उरोभाग झाकणारा चोळीचा प्रत्येक भाग २ (कु गो) वाघुळाची लहान जात, पाकोळी, घुबड ३ छपराची उतरती बाजू, (प्र) पाखें

पाखाटो—पु पख, पीस (पक्ष्याचें)

पाखाड-डें—न १ छपराचा, पाख्याचा एक भाग, पाखें २ छपराची उतरती बाजू ३ पक्ष्याचा पख ४ (मेज, दार, कपाट इ०कातील) एक पान, पाखें, फळी [पाख]

पाखाड—न पाखड पहा –वि नास्तिकवादी 'पाखाडाचे कडे। नागवीं लुचिती मुडे। नियोजिलीं वितडें। ताळासि येती।' –ज्ञा १३ २१ [स] ०**ज्ञान**–न नास्तिक मत, थोताड, जडवाद 'मूर्खे जल्पति पाखाडज्ञान।' [पाखाड+ज्ञान]

पाखाडा—पु सुपानें पाखडून काढलेला, निघालेला कोंडा इ० सारखा नि सत्व भाग, फोलकट [पाखडणें]

पाखाडी—स्त्री १ पाखडी अर्थ १ ते ४ पहा २ उतरत्या छपराचे उभे वासे ठोकण्यासाठीं (घराच्या) आढयापासून कांहीं अतरावर (आढयाच्या) दोन्ही बाजूस ठेवलेल्या तुळयापैकीं प्रत्येक, कैऱ्यावरील आडव्या लाकडापैकीं प्रत्येक 'नरशरीर गृह साकडें। आढी पाखाडया नुसधीं हाडें।' –एभा ८ २३३ 'पाखाडया जितक्या लाब मिळतील तितक्या असाव्या' –मॅरट ८२ [पाखें]

पाखांडी—वि पाखडी पहा

पाखाडें—न १ पाखाड सर्व अर्थी पहा २ पाखाडी अर्थ २ पहा

पाखाण—पु दगड, पाषाण 'च्युताकुराचा थोरकाडीं। प्रमदाचे हृदय पाखाण फोडी।' –शिशु ८२५ 'मच्छरटक सहाया कैचें सामर्थ्य पार्थपाखाणीं।' –मोविराट ४ २२ [स पाषाण]

पाखाणणें—अक्रि उडणें, आक्रमणें –शर [पक्ष, पख]

पाखार—स्त्री (कों) शिडाच्या कापडाचा लाब तुकडा [पाख]

पाखारी—स्त्री (गो) पाख ठेवलेली, पिसें लावलेली काठी [पाख=पीस]

पाखाळ—पु शुद्धता, पवित्रता, उज्वलता 'बाहेरीं कर्में क्षाळला। भितरीं ज्ञानें उजळला। हहीं दोहीं परी आला। पाखाळा एका।' –ज्ञा १३ ४६३ [स प्र+क्षल्=धुणें, स्वच्छ करणें]

पाखाळ—न (बे) कबूतर [ता पाखई=पक्षी]

पाखाळणी, पाखाळणें, पाखाळपुजा—पाखळणी इ० पहा

पाखाळा—पु स्वच्छता, शुद्धता –शर [पाखळणें]

पाखाळी, पाखाळीव—स्त्री शुद्धता, निर्मळता –वि धुतलेला, स्वच्छ केलेला 'कविता भली पाखाळीं। सुरग दिसे।' –शिशु २३ 'करचरण तलें। जैसी का रातोत्पलें। पाखाळीं होती डोळे काय सागो।' –ज्ञा ६ २६५ [पाखळणें+स्वच्छ करणें, धुणें]

पाखाळीं कीड–वि निर्णेयार्ती वाईट, अहितकर ठरलेलें 'एऱ्ही गोरी कीर काना गोड। परी साचाचा पाखाळीं कीड।' –ज्ञा १६ १२१

पांखिरू—न पक्षी पाखरू 'पाखिरुवें जालीं आनदभरितें।' –दाव १८४ 'पढविलें पाखिरु ऐसे न बोले।' –ज्ञा ११ १७० [पाख]

पाखी—स्त्री (प्र) पाकी, पाकी (–स्त्री) पहा

पाखुडा—वि थोडा 'तेहि परतु पाखुडी।' –प्रथराज ३ ६

पाखुरडें—न (तिरस्कारार्थी) पक्षी, पाखरू [पाख]

पाखें—न १ छपगची एक उतरती बाजू १ गाय, म्हैस इ०काच्या कासेंतील एका बाजूचे दोन आचळ समुच्चयानें

३डोंगराच्या रागेची उतरती बाजू, उतार –सृष्टि ५९ ४ उरोभाग झाकणाऱ्या चोळीच्या दोन भागांपैकीं प्रत्येक, पाखाडी 'चोळिया चेआ पाखेया। गाठीं वेऊ लागलिया।'–शिशु ६५५ [स पक्ष=बाजू, म पाख]

पाखो—पु (कु) पख असलेला कीटक [पाख=पख]

पाखोडी—स्त्री (ना) कामकऱ्याला (विशेषत शेताची लागवड करणाऱ्या मनुष्याला) दर पधरवडयाला द्यावयाचें ठराविक धान्य, वेतन [पाख=पधरवडा]

पाखोवा—पु पख 'जेवीं चद्रकिरण चकोरासी। पाखोवा जेवीं पिलियासीं।'–एभा ७ ४६५ [पाख]

पाग—पु १ (कों) गलबतास पिछाडीस बाधलेला नाडा, यास लहान होडी किंवा उडी, उलडी बाधून ठेवतात २ समुद्र इ०कात मासे धरण्याचें मोठें जाळें ३ पगार, वेतन ४ एक प्रकारची होडी, पगार ५ ओढावयाचा दोर, ओढ, ओढण ६ बेलाच्या वेसणीस बाधलेला दोर, कासरा –स्त्री १ बदराच्या बाहेर पडताना जहाजास द्यावा लागणारा कर २ पटका, पागोटें 'माथा निर्मळस केशरी पाग लपेटिली आहे।'–सप्र ४ १७ ३ अगावर घेतलेला शेला 'सहज सुदर ते नीळ तन। कनक पाग विराजमान।'–वेसीस्व ९ ११

पाग—पु (भि) पाय 'ती रोदिही हाक्काली उठीनें मूत्र, आथ, पाग तोव' = ती रोज सकाळीं उठून तोंड, हात, पाय धुई –भिक्षी २७ [स पाद, गु पग]

पाग—पु १ उत्कट इच्छा, आशा, तृष्णा, आसक्ति (क्रि० फिटणें, निवारणें, फेडणें) 'आजि असतें वेंचिजेल। परी पाहे काय कीजेल। ऐसा पागीं वडील। व्यवसाय माडी।'–ज्ञा १४ १६५ 'वर्णाश्रमाचा पाग। न करी राम नि सग।'–विउ ११ ६ 'वासना कुरण इचा नको करू पाग।'–ब ५९१ 'जिव्हा अमृतरसें वेष्ठे। अन्य रसाचा पाग फिट।' २ पराधीनता, ताबेदारी 'येथ श्रवणाचेनि पार्गे–। वीण श्रोत्या व्हावें लागे। हे मनाचेनि निजाग। भोगिजे गा।'–ज्ञा ६ २४ 'त्यजूनि अहममता पाग। विचरती नि सग हरिकीर्तनीं।'–एभा २ ५४९ ३ गरज, इच्छा, अपेक्षा, जरूरी 'त्यासि झणी कोणाची दृष्टी लागे। यालागीं देवो त्या पुढें मागें। त्या सर्भोवता सर्वांगें। भक्तिचेनि पागें भुलला।'–एभा २ ७१९ ४ उणीव, दारिद्र्य, पगूपणा, हाल, अनवस्था इ०काची ददात (चिंता, सामान्यत अनेककचर्नी प्रयोग) 'जेथ वैराग्याचा पागु फिट। विवेकाचाही सोसु तुटे।'–ज्ञा ४ १६४ 'मोठ्याच्या पदरीं पडलें म्हणजे खाण्यापिण्याचें पाग फिटतात' 'हा मुलगा मोठा झाला म्हणजे तुझे पाग फेडील' ५ यातायात, श्रम, कष्ट 'न लगे वेदशास्त्राचा पाग।'–विउ ११ १७ ६ (सावकार, उपकारकर्ता इ०कांविषयींचा) मिंधेपणा, ओझें, ओशाळगत, सकोच, पराधीनतेची जाणीव 'ह्या कर्जदाराचा मला पाग वाटतो' [स पगु=लगडा] **०फिटणें**–मनोरथ सफल होणें, उणीव, यातायात, काळजी दूर होणें 'समस्ता भक्ताचा नयनगत हा पाग फिटला।'–सारुह ८ १६७ **०फेडणें**–मनोरथ सफल करणें, चिंता दूर करणें 'जेणें फेडिला पाग ब्रह्मादिकाचा।'–राक १७ **म्ह०** येतील वाग तर फिटतील पाग

पागड—स्त्री दोर 'कटारे, कोहते, भिंडिमाळा। पाश पागडी शकळा।'–कृमुरा २५ १६ [पाग=होडीला, बैलाला बाधलेला दोर]

पांगडा—पु पारतत्र्य, पराधीनता, पगुपणा 'क्षुधेचिया तोंडा। मिळो कोंडा अथवा माडा। परी रसनेचा पागडा। न करी धडफुडा तयासी।'–एभा ७ ४१२ 'अक्षै ठेवा सकळाचा। परी पागडा फिटना शरीराचा।'–दा ५ २ ३९ [पाग]

पागडी—स्त्री (मुबईत रूढ) पगडी, घरभाडयाचा कायदा होण्यापूर्वी, भाडेकरी जागेंत येतेवेळीं त्याच्यापासून घराचा मालक काहीं उक्त रक्कम घेत असे ती, कधीं कधीं चाळींतला मेथा (कारकून, भैय्या) असली रक्कम घेत असे [गुज पाघडी=पागोटें, म पगडी]

पा(पा)गण—न (गो) आदण द्यावयाची वस्तु, अहेर

पागणी—स्त्री पागणें, अस्ताव्यस्त होणें, इकडेतिकडे फाकणें, पसरणें, पळणें [पागणें]

पागणें—सकि पागानें, जाळशानें माम धरणें [पाग=मासे धरण्याचें मोठें (फेकण्याचें) जाळें]

पांगणें—अकि १ (मनुष्याचा जमाव इ०) अस्ताव्यस्त होणें, सैरावैरा पळणें, विस्कलित होऊन निरनिराळ्या दिशानीं पळू लागणें, पसरणें 'कीं ससारसागरीं। वाग्जाळु पागीलें ढीवरीं।'–ऋ २४ 'जें जाळ जळीं पागिलें। तथ चद्रबिंब दिस भातुलें।'–ज्ञा ९ १३८ –तुगा १४७४ [स पद, गु पग=पाय]

पागापाग–पागी—स्त्री १ दाणादाण, फुटाफूट, फाकाफाक, विस्कळिकपणा २ दाणादाण झालेली स्थिति [पागणें द्वि]

पांगणें—सकि वश होणें, परतत्र होणें 'भक्तभावें आभारला। देवो उपकारें दाटला। यालागीं नुळवे बोला। पागें पागला भक्ताच्या।'–एभा ७ ४८३ [पाग]

पागनीस—पु पागवरील अधिकारी, कारकून [फा पागनीस]

पागर—पु उच वरवडीची भिंत –ग्रिपु [का पागर, स प्राकार]

पागरा—पु एक वृक्षविशेष, पागारा पहा

पांगराण—न (कृ) पाघरूण पहा

पागल—वि (व) वडा, उल्लू, खुळचट [म हिं पागल] **०पणा**–पु मूर्खपणा, वडेपणा, उल्लूपणा 'शिवाजी महाराजाचा

अशा प्रकारचा पागलपणा हल्लींच्या चार दोन महिन्यातलाच आहे असें नाहीं ' –विक्षिप्त १ २७ [पागल] **पागलाश्रम**–पु वेडयांचें इस्पितळ, रुग्णालय –घका १५३ [पागल+स आश्रम=घर]

पागॅल—न (गो) वर्तुलाकार जाळें [पाग=मासे पकडा वयाचें मोठें जाळें]

पागली–ळी—स्त्री एक वनस्पति, (कु) पागळो

पागवात—स्त्री (भि) पगत, मेजवानीचा समारंभ 'एक दिही एका को वोराडा पागवात आयी '=एके दिवशीं एकाच्या घरीं लग्नाची पगत होती –भिल्ली २५ [म पगत]

पागविणें—अक्रि पसरणें, फाकणें 'स्थिरावली गगा। पाग विली म्हणे उगा।' –तुगा १९७ [पागणें]

पागविॅणें—सक्रि दुबळा, परतत्र, पराधीन, पगु करणें बहु पागवीलें बहु नागविलें। बहु दीस झालें कासावीस।' –तुगा १५०५ [स पगु]

पागशी—स्त्री झाड, पालेभाजी इ० खुडल्यानतर त्यास फुटणारा अकुर, घुमारा, फूट (क्रि० फुटणें) –वि ज्याचा बहर ओसरून गेला आहे असा (वल, मिरचीचें झाड इ०) **–चा**–वि पागशी (–वि) पहा **–ची तमाखू**–स्त्री तबाखूच्या खुटास, ठोंबास फुटलेली दुसऱ्या बहराची तमाखू **पागशीचें फळ, पागशीफळ**–न १ (भोपळा, कलिंगड इ०काच्या वेलास येणारे) दुसऱ्या बहराचें फळ २ (ल) उतारवयात झालेलें अपत्य

पागळ, पागळगें—(प्र) पाघळ, पाघळणें पहा

पागळपावा–पोहा–पाहो—पु पागूळपोवा इ० पहा

पागळा–पागु(गू)ळ—पु पहाटच्यावेळीं गावात फेरी घालून भिक्षा मागणारी किंवा नदीबैल फिरवून उपजीविका करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति 'पैलाची करी वानी। पागुळाचीया।' –ज्ञा १४ १५८

पागळा, पागा—वि जन्मापासून किंवा कार्ही विकृतीमुळें ज्याचा एक अथवा दोन्ही पाय निकामी झाले आहत असा (मनुष्य) (अशा मनुष्याचा) लगडा, लुळा (पाय) पगु लगडा, लुळा २ अपूर्ण, अपुरा (उपाय, इलाज) 'इच्छा बळावलेली आणि इलाज अगदीं पागळा, अशी अवकळा जीवाला वड लावत' –राजसन्यास ५४ [म पगु सिं पिंगुलो]

पागळी—स्त्री (ब) १ कवलाच्या पन्हाळींतून पडणारें पाणी, पागोळी २ छपराचा शेवट [पाघळणें+ओळ]

पागा—स्त्री १ घोडशाळा, घोडयाचा तबेला २ (सामा) पुष्कळ घोडे बाधण्याचा तबेला ३ एका अम्मल०राच्या हाता खालीं असलेली घोडेस्वाराची टोळी, पथक, दळ रिसाला यात दोन नगारजी, एक लगीदार, एक निशाणदार, एक शिंगाडया, एक शुतरी (उटावरील) नौबत, एक दफदार व दहा स्वार असतात –ऐरापुप्र ४ २६९ ४ एकाच धन्याच्या मालकीचा घोडयाचा समुदाय, पथक [फा पाय्–गाह्] **पागेस लागणें**–१ (एखाद्याच्या) ताब्यात दिला जाणें, स्वाधीन कला जाणें २ (एखाद्याच्या) धोरणानें वागणें ३ (एखादी वस्तु) जयल्या तेथें ठेविली जाणें **पागेस लावणें**–१ (एखाद्याच्या) हवालीं करणें, ताब्यात देणें २ (एखाद्याच्या) तत्राखालीं ठवणें ३ जेथल्या तेथें योग्य स्थलीं ठवणें ४ सरकारी पागेंत (घोडा) जमा करणें **पागेची मुजुमदारी**–स्त्री पागेवरील मुजुमदाराचा हुद्दा, काम 'नारापतास पायरी पायरीनें वाढवीत शेवटीं आपल्या पागची मुजुमदारी दिली' –स्वप ५३ **पागेचें तट्टू**–न १ (घोडयाच्या) पागेंतील तट्टू २ (ल) चुणचुणीत, चलाख माणूस, मूल **०जुमलेदार**–पु पागवरील एक अधिकारी हा जाप्त्या प्रमाण कामें करून मुख्य सेनापति व प्रधान याच्या समागमें काम पहात असे –इतिहास व एतिहासिक २२ २४ **०दार–पागेदार**–पु पागवरील मुख्य अधिकारी **०नवीस पागनवीस, पागनीस**–पु पागचा जमाखर्चाचे इ० काम पहाणारा कारकून [फा] **पागेकरी**–पु १ पागेंतील मनुष्य २ पागेचा मालक

पागा—वि १ पागळा लगडा, लुळा पगु २ (ल) फिका, निस्तेज 'अन्याचें तज किती काळाचें तज त्यापुढें पागें।' –मोकर्ण ४५ १२ ३ (राजा) वाकदार पाय असलेला, फेंगडा (पाय) [पगु]

पागॉ, पागयॉ—वि कुबडा, पाठीवर आवाळू वाढलेला, पोक निघालेला [गा पोग]

पागाणी—स्त्री (को) पागाळी पहा

पागार—न (कु) बागडा पेडवा इ०मासे पागण्याचें जाळें

पागार—पु धान्याचें वीं पेरण्याचें एक लाकडी औत

पागार—पु पदर 'अश्वपति नरपति पुण्य पागारीं। धर्म शीळ धर्मज्ञेसा धर्मविचारी।' –वसा १२ [पागोरा]

पागार—वि (महानु) रक्षक रक्षणकर्ता 'जो पाडवा पागारू। वैरिआ वडिवारू।' –शिशु ७३१

पागार—पु (को) होडीचा एक प्रकार, पिंग पगार पहा

पांगारा—पु एक वृक्षविशेष हा मोठा असतो याचे पाढरा व तावडा असे दोन प्रकार आहेत पाढरा पागारा क्वचितच आढळतो याचें लाकूड हलकें असतें तरवारीचीं म्यानें व मुलाचीं खेळणीं याच्या लाकडाचीं करितात –वगु ४ ५९ [देशी–पागारा] **म्ह०** (गो) पागारा मातलो म्होण पाटयेक उपकारा ना=पागाऱ्याचें झाड कितीहि वाढलें म्हणून त्याचा बहालाला उपयोग होणार नाहीं

पागित्व—न प्रसर –मनसा [पागणें–पसरणें]

पागि(गी)ला—वि १ दुसऱ्यावर ज्याच्या पोषणाचा भार आहे असा, मिंधा, ओशाळा, अंकित पराश्रित 'या पोटाकारणें गा झालों पागिला जना।' –तुगा ३४९ २ (ल) चिकट-लेला, दुसऱ्यावर अवलंबून असलेला ३ शरण आलेला 'एका जनार्दनीं अवं तुजला पागिले जन।' –भज ७५ ४ अधु, पगु, दुबळा 'यक देहाचे पागिले। ते आगीं हुपैळले।' –दावि ४०३ [पाग]

पागी—वि (गो) मासे पकडणारा कोळी [पाग=मासे पकडावयाचे जाळें]

पागी—वि (कु नाविक) नावेच्या नाळीवर बसणारा

पागी—स्त्री ओशाळगत, मिंधेपणा, पराधीनता –शर [पाग]

पागुडें—न (महानु) पायांतील अलंकारविशेष 'अरु पायवटें पागुडें पदका साखळी। हीर अरुकती साता आगा लेणें।' –ववळे उत्तरार्ध ३३ [पाय+गु डें]

पागुतणें—अकि व्याप्त, आच्छादित होणें, पायापर्यंत व्यापलें जाणें 'आतु महानदा चेढरें जाहलें। बाहरि गात्राचें बळ हारपोनि गलें। आपाद पागुतलें। पुलकाचलें।' –ज्ञा ११ ४४६ [पग=पाय+गुतणें]

पागुरचें—सकि (गो) पाघरणें झाकणें [पाघरणें]

पागुरविणें—सकि (महानु) लपविणें वालिपचिआ ओली। पाइची नूपुरें पागुरविलीं।' –शिशु १७५

पांगु(गू)ळ—वि १ पगु, पागळा (–वि) पहा देवा पागुळ एकादें विरंचे। तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे।' –ज्ञा ४३८ 'नरसिंह पागुळ असता। तरी ते कार्यास न येता।' –दा १ १० २८ २ पिंगट 'मोतियांची भीळ। होय मोतियांवरी पागुळ।' –अमृ १५७ [स पगु] **०गाडा**–पु लहान मुलांना चालण्यास शिकविण्याचा तीनचाकी गाडा [पागुळ+गाडा]

पांगु(गू)ळणें—अकि १ पगु होणें, गति खुंटणें, थोटावणें 'एथ वेद मुके जाहले। मन पवन पागुळले।' –ज्ञा १० ६४ २ (ल) कुंठित होणें स्तिमित होणें खुंटणें 'माझ्या सूक्ष्मपणाचा पार। पाहता विचार पागुळे।' एभा ८ २१६ [स पगु]

पांगूळ—पु १ एक पहाट येणारा भिक्षेकरी पागळा (–पु) पहा २ धान मोडणारा एक किडा, पिंगूळ, पागूळ किडा ३ अगावर ठिपके असलेला घुबड, (प्र) पिंगळा [देशी, स पगु] **०किडा**–पु पिंगूळ पागूळ अर्थ २ पहा **०वेल**–पु पागूळ या नावाच्या भिक्षेकऱ्याचा नदीबैल **०वेळ**–स्त्री पागूळ भिक्षेकऱ्याची गावात भिक्षेकरिता फेरी घालण्याची वेळ ही साधारणपणें पहाटस एक तासभर असते

पागूळ—वि १ पागळा पगु लंगडा 'गूळ हेवेंडचि वाटे मज तातविचार होय पागूळ। –माकृष्ण ८३ १९ २ कुंठित, खुंटलेला 'कापूर आणि परिमळु। निवडू जाता पागुळु। निवाड होये।' –अमृ १२३ [स पगु] **०काठी–घाडा–धिरा**–स्त्रीपु १ लंगड्या मनुष्यास चालतांना आधारभूत असलेली काठी, कुबडी २ (ल) पागळ्याचा दुबळ्याचा, दीनाचा अनवाल्या मित्र, साहाय्यकर्ता **०गाडा–गाडी**–पुस्त्री पागुळगाडा पहा **०पोवा–पोहा–पोहो**–पु पागळ्या दुबळ्या, लंगड्या मनुष्याचा जमाव, टोळी सामान्यतः प्रवास करणाऱ्या असल्या स्त्रिया व मुलें यांच्या जमावास उद्देशून वापरतात [पागूळ+पोवा=जमाव, समूह (यात्रेकरू, प्रवासी)] **०वाडा**–पु दुबळ्यापागळ्या लोकांच्या वस्तीचा मोहल्ला, पुरा, पेठ [पागूळ+वाडा]

पागोटा—न (गो) लहान होडी गाड इ० कांस बांधून ठेवण्याचा दोर [पाग]

पांगेरा—पु पागारा पहा

पागोटी—स्त्री (व) लहान पागोटें पगडी

पागोटें—न १ पुरुषाचें डोकीस बांधावयाचें सुमारें हातभर रुंद व पन्नासपासून सव्वाशें हात लांब असें वस्त्र (क्रि० बांधणें, घालणें, ठेवणें) २ पगडी –शर [का पागु गु पाघडी](बाप) **०खाली करणें**–(एखाद्यानें) एखाद्याच्या नावास काळिमा आणणें, (एखाद्याचा) लौकिक करणें 'मुलांनी बापाचें पागोटें खालीं केलें' **०गमावि**–(व्यवहार इ० कांत) डोकें खाणें, अपमान करून घेणें, फसविले जाणें अपकीर्ति होणें **०गुंडाळणें**–(ल) (एखाद्यास) ठकविणें, भोंदणें, मुंडणें, चरी बसविणें, ठेंगे दाखविणें–स्वतः न फसतां इतरांस फसविणें, चमत्कृति, दुसऱ्यास फसवून आपला फायदा करून घेणें **०टाकणें–सर्वसंग परित्याग करून संन्यासी होणें **०पडणें–पालथें पडणें–वाकडें होणें**–(एखाद्याची) फजीती होणें **०बांधणें–बांधून देणें**–(एखाद्यास) पागोटें इनाम देणें, पागोटयाचा अहेर करणें **०बाळगणें, पागोटयाची लाज धरणें–बाळगणें**–स्वतःचा नावलौकिक राखणें, नावलौकिकाची चाड बाळगणें **०बाग विणें–साभाळणें, पागोटयाचे पंच सभाळणें**–(धंदा, व्यवहार इ० कांत) स्वतःची पत राखणें, बोज सांभाळणें, पत कमी होऊ न देणें **–टयाचे पेंच गळ्यात येणें**–केलेलें कृत्य अंगलट, गळ्याशीं येणें, (स्वतःच्या) दुष्कृत्यांची, फळें भोगणें **–टयास फुलें बांधणें**–(एखाद्याचें) आजेब, करणें, कुकृत्यें करणें, एखाद्यास गोंजारणें, फस लावणें, **खुशामत करणें आपलें पागोटें बगलेंत मारणें**–मारामारीस, भांडणास सिद्ध होणें, कबर बांधणें, बदनामी करणाऱ्या कृत्यांत भाग घेण्यास तयार होणें **पागोटयाचा धनी**–पु (सामा) (व्यापार इ० कांत)

पत असलेला, ऐपतदार, अब्रदार मनुष्य **म्ह०** आपल्या पागोटयाशीं भाडावें=अगोदर आपल्या घरची स्थिति नीटनेटकी करावी व मग दुसऱ्याच्या गृहस्थितींत दोष काढाव

पागोडा—पु १ दक्षिण हिंदुस्थानातील हिंदू देवळाना यूरोपियनानीं दिलेलें नाव २ मद्रासेकडील एक सोन्याचें जुनें नाणें यावर देवळाची आकृति असते [पार्तु पागोद्]

पा(पा)गोरा—पु १ रोंविलेल्या खांबास दोर इ०काचा दिलेला तणावा २ मासे पकडावयाच्या जाळ्याची दोरी ३ पिशवी, कसा इ०काचा बद ४ चाबकाची दोरी, वादी (जिनें मारावयाचें ती) ५ (वस्त्र, अगरखा इ० काचा) लाब, फडफडणारा टोंकाचा भाग, पदर ६ वृक्ष, वेल इ० काच्या मुळाशीं फुटणाऱ्या व चोहों कडे जाळ्याप्रमाणें पसरणाऱ्या ततुरूप मुळयापैकीं प्रत्येक 'मुळयाचे बारीक पागोरे। तणें पर्ये उदक भरे।' –दा ९ ६ ४६ ७ वली आपल्या आधारभूत वस्तूस ज्यानें आवळन धरितात तो ततु, ताणा ८ वाऱ्याचें पीक, गवत इ० काच्या कापून राहिलेल्या खुटाना, ठोंबाना पुन फुटलेला अकुर, फूट, पात, फाडी 'तरी महदहकारा। लागुनिया धनुर्वेरा। तृणातीचा पागोरा–। वरी पै गा।'–ज्ञा १५ ४७८ ९ गोफण 'तेथ शुक बैसला सोंकारा। तणें फोडिला हरिकथा पागोरा। पापपक्ष्याचा थारा। उडविला पुरा नि शेष।'–एभा ३१ ४४३ 'नाहीं यमाचें चोरटें। विरलपागोऱ्याच्या नटें।'–तुगा ३६० १० घोंस 'नेत्र सकीर्ण मनोहर। जेस रत्नाचे पागोरे।' –कथा १ १ १६ ११ डोंगर इ०काची शाखा, फाटा १२ नदी इ०काचा फाटा १३ (ल) सबध, धागा, दुवा १४ (भाषण इ०कास फोडलेला) विषयातररूप फाटा [म पाग=जाळ्याची दोरी+दोरा] ०**फोडणे**–फाटा फोडणें –शास्त्रीको

पागोळी(ली), पागोळा—स्त्रीपु १ इमारतीच्या पाख्यावरील पर्जन्य इ०काचें पाणी जमीनीवर पडावयास जेथून सुरवात होते तो इमारतीच्या छपराचा भाग, छपराची खालची धार २ इमारतीच्या पाख्यावरून खालीं जमीनीवर पडणारी (पर्जन्य इ०काच्या) पाण्याची धार, पावळी ३ (ल) वळचणीच्या पाण्यासारखी (डोळे इ०कातून वाहणारी) पाण्याची धार [पाघळणें+ओळ] **पागोळया सोडणें**–(ल) रडणें

पाग्या—पु १ रिसाल्यावरील घोडदळावरील अधिकारी 'तमाम पागेपतके बेरोजगारी घेऊनि कुतके।'–एपो २५२ २ घोडदळातील घोड्यावर देखरेख ठेवणारा, घोडशाळेवरील हवाल दारासारखा अधिकारी ३ पागचा मालक [पागा, हिं पाग्या] **म्ह०** आधीं होता वाघ्या दैवयोगें झाला पाग्या, त्याचा एळकोट राहिना मूळस्वभाव जाईना –तुगा

पांग्र(ग्रु)ण—न (गो) पाघरूण

पांघरणें—उक्रि १ (पोट, पाठ इ० विवक्षित अवयव झाकला जातील अशा तऱ्हेनें वस्त्र इ०) अगावर घेणें, आच्छादणें पाघरणें हा धातु, (पागोटें, आगरखा इ०) घालणें, तसेंच नेसणें ह्या धातूहून अर्थानें भिन्न आहे व त्याच्या ऐवजीं त्याचा उपयोग कधींहि होत नाहीं २ पाहाणें –मनको [स प्रपूर्ण्–पाघरण–पाघरणें, घृण्=घरणें, घेणें –राजवाडे भाअ १८३३ स प्रागावरण, प्रा पावरण]

पाघरूण—न १ पाघरलें जाईल अशा तऱ्हेनें अगावर घ्यावयाचें, धारण करावयाचें वस्त्र उदा० शेला, शाल, रजई इ० 'भक्ति पाघरूण तें माझें साडलें। मज वोसटिलें सतजनीं।'–राम दास–स्फुट अभग ४१ (नवनीत पृ १५२) 'आणलें जरतार पाघरूण।'–ऐपो ४४३ २ (अनेकवचनीं प्रयोग) पाघरण्याच्या, नेसण्याच्या पोषाखाच्या उपयोगाचीं वस्त्रें समुच्चयानें 'परटाकडचीं पाघरणें आलीं नाहींत' ३ (ल) (आपल्या) निर्वाहाचा, सरक्षणाचा भार ज्यावर आहे असा पुरुष, व्यक्ति, आईबाप, यजमान, आश्रयदाता इ० 'राजा राज्याचें पाघरूण' आई हें मुलाचें पाघरूण' [स प्रागावरण' स प्रावरण, प्रा पावरण, पगुरण–पाइ] ०**करणें**–वस्त्रें इ० धारण करणें पोषाख करणें या अर्थी वाक्प्रचाराचा प्रयोग अशिष्ट असून प्राय तो युरोपियनाच्या नोकरात 'कपडा करना' या हिंदी वाक्प्रचाराप्रमाणें रूढ आहे घालणें, घेणें इ० क्रियापदासह प्रयोग शिष्ट आहे ०**घालणें**–(ल) वाईट गोष्ट, गुन्हा इ० छपविणें, झाकण्याचा प्रयत्न करणें, उघडकीस येऊ न देणें त (गुन्हेगार लोक) आपल्यावर पाघरूण घालणाऱ्या गावकामगाराना पानसुपारी देतात'–गुजा ३१ **पाघरुणें जाळणें**–पत्राचा जबाब मिळण्यासाठीं पूर्वीच्या काळचा धरणें धण्याचा एक प्रकार, त्रागा करण 'खिजमतगारानीं पाघरुणें जाळलीं त्यापि हुजूर न आले'–पया ११८

पाघळ—पु गूळ साखर इ० पदार्थास सुटणारा द्रव, पाझर, ओघळ [पाघळणें]

पाघळणा—स्त्री वितळण्याची, विरघळण्याची किंवा ठिबकण्याची क्रिया गूळ, साखर इ०कास द्रव सुटणें [पाघळणें]

पाघळणें—अक्रि १ (ओलें वस्त्र इ० कातून पाणी इ०का सारखा द्रव) गळणें, ठिबकणें, टपकणें 'ओंजळीवरी ओंजळी हात ओले पाघळती।'–वसा ५० २ गूळ, साखर इ० पदार्थ हवेंतील उष्णतेनें द्रवानें युक्त होणें, पाझरणें चिघळणें [स प्रगलन, हिं पाघलना] **पाघळत येणें–जाणें**–(ल) मानखडना, तेजोभग होऊन खालीं मान घालून जावें लागणें, जाण **जीभ पाघळणें**–बोलण्याच्या भरात भोसळटपणानें न बोलावयाच्या गोष्टी बोलून जाणें

पांघुरण—न (व) पाघरूण, वस्त्र, कपडा [पाघरूण]

पाघुरणें—उक्रि पाघरणें पहा

पाघुरविणें—सक्रि लेववितें, आच्छादित करणें 'सेना वस्त्रें सवे जगती। पाडूघुरविलीं समर्थे।'–मुआदि १५ ३१ [पाघरणें]

पाच—स्त्रीपु हातभर उंच वाढणारें एक झुडुप याच्या पानास व तु-यांना चांगला वास येतो व त्यापासून अत्तर काढतात आसाम, मध्यप्रांत वगैर प्रदेशांत हें झाड विशेष आढळतें –ज्ञाको प ६० 'तिनें आपल्या बागेंत मरवा, पाच वगैर झाडें लाविलीं होतीं' –पाव्ह ४१ [हिं पाच, गुज पानडी] **०पाला**–पु पाच या झाडाचा पाला –मुव्या ११०

पाच—पुस्त्री वैडूर्य मण्याच्या जातींतील एक हिरव्या रंगाचें रत्न यास फारसींत जमरूड म्हणतात –ज्ञाको प ६१ या वैडूर्य जातीच्या रत्नाचा रंग पोपट, वेळूचें पान, हिरवें कळें याच्या सारखा असतो हिरव्या रंगात सोनेरी झाक असल्यास त्यास पन्ना म्हणतात पाचेचें तेज कोमल असतें ब्राह्मिल, पेरू वगैरे देशांत हें रत्न सापडतें याची पोटजात सागरराज (मार्गानाइट्) ही हिरव्या गवती रंगाची असते तिला चारा असें म्हणतात 'पाचहि हिरवी गार लेशिल'–शारदा अक ३ प्र १ [स] **०बंद**–वि पाचेच्या खडयाची फरशी केलेली जमीन मातेनें कृष्ण धरून कर्मी। पाचबद भूमीवरी। हळू हळू चालवित।' –ह ५ ६०

पाच—वि १ अनुक्रमानें चार या संख्येच्या नंतर येणारी संख्या, ५ २ चार या शब्दाप्रमाणेंच थोडकीशी संख्या निर्दिष्ट करताना योजितात पंच, निवाडा करणारे 'बहिणी म्हणे पाचामध्यें घेई आण। मग मी जाईन कळे तेथें।'–ब ४९४ 'त्याजपाशीं पाच रुपये आहेत' 'पाच करतील तें आपण करावें' [स पंचन्, प्रा पच, हि पाँच, सि पजो, फ्रेंजि पच] **पाच तेथे परमेश्वर, पाचामुखी परमेश्वर**–पाच शिष्ट लोक म्हणतील तें खरें, एखाद्या गोष्टीची पाच सभावित माणसांनीं शहानिशा करून दिलेला अभिप्राय ईश्वराच्या अभिप्रायाइतकाच ग्राह्य असतो 'पाचा मुखि परमेश्वर म्हणुनी तया वंदुनि माना।'–टिक १४४ **पाचाची पाचबुद्धि किंवा पाचाचे पांच प्रकार**–निरनिराळया माणसांचीं निरनिराळीं मतें असतात, एकमत होत नाहीं या अर्थी **पाचावर धारण बसणें**–पूर्वी लष्करात रुपयास पाचशेर धान्य झालें म्हणजे अत्यंत दुष्काळाची स्थिति होई व ती फार भयंकर महागाई वाटे यावरून लक्षणेनें– पंचप्राण निघून जातात कीं काय अशी अवस्था होणें, गर्भगळित होणें, अत्यंत विस्मित व भयभीत होणें **पाचातून उठणें**–माणसातून उठणें, समाजाशीं बेपर्वाईनें वागणें, समाजबाह्य होणें, वर्तन करणें **म्ह०** माझें घ्या आणि पाचांत न्या **सामाशब्द**– **०अवस्था**–स्त्रीअव जीवानें भोगावयाच्या पांच अवस्था जागृति, स्वप्न, निद्रा, तुर्या व गतावृत्ती अशा पांच अवस्था 'जागृति स्वप्न आणि निद्रा। गतावृत्ती तुर्या पुत्रा। या पांच अवस्था विचित्रा। असती देहीं।' –कथा ५ ७ २३ **०कुल**–न (कर) पांच वस्तूंचा विंचोके इ०कांचा समुदाय 'पाचकुलांचें आठकुल कर' **०खाणी**–स्त्रीअव सृष्टीच्या, सृष्ट पदार्थांच्या उत्पत्तीचे पांच प्रकार –(अ) मानसिक, (आ) जरायुज (इ) अंडज (ई) स्वेदज (उ) उद्भिज –हको [पाच+खाण=उत्पत्तिस्थान] **०चार नऊ**–(तिफाशी सोंगट्यांच्या खेळांत) तीन फाशांवर अनुक्रमें पांच, दोन व दोन असें पडणारें तिफाशी सोंगट्यांतील दान **०जिन्नस**–पुअव (न्यायशास्त्र) न्यायांतील बत्तीस पदार्थांचे खालीलप्रमाणें पांच जिन्नस कल्पिले आहेत –(अ) पांच भूतें व पांच खाणी मिळून दहा (आ) पांच कर्मेंद्रियें व पांच प्राण एकूण दहा (इ) पांच ज्ञानेंद्रियें, मन व बुद्धि मिळून सात (ई) मूळ माया, विद्या व अविद्या मिळून तीन (उ) जीव आणि ईश्वर हे दोन –हको **०तीन आठ**–(तिफाशी सोंगट्यांचा खेळ) तीन फाशांवर अनुक्रमें पांच, दोन व एक असें पडणारें दान **०दोन सात**–(तिफाशी सोंगट्यांचा खेळ) तीन फाशांवर अनुक्रमें पांच, एक व एक मिळून झालेलें दान **०धारी, पंचधारी निवडुंग**–पुन पांच कडा, कोरा, धारा असलेली निवडुंगाची एक जात **०पंचकें**–नअव (वेदांतशास्त्र) पंचवीस तत्त्वें यांचे पुढील ओवींत सांगितल्याप्रमाणें पांचापांचांचे गट आहेत– 'अत कर्णे प्राणपंचक। ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें पंचक। पांचवें विषयपंचक। ऐसीं हे पांच पंचकें।' –दा १७ ८ १५ [पांच+पंचक=पांचांचा समुदाय, गट] **०परतणें**–न लग्नानंतर वर वधूला घेऊन घरीं आला कीं तो पांच दिवस आपल्या घरीं राहून वधूसुद्धां परत निंब्या माहेरीं जातो तो प्रकार –बदलापूर १२०,१५० [पांच+परतणें] **०परतावण**–स्त्री (गो) मांडवपरतणी **०पर्यावण**–न (कु) लग्न लागल्यावर वधू पतिगृहीं गेल्यावर पुन चार, पांच मंडळीसह वधूवर वधूच्या पितृगृहीं येतात तो विधि, पांच परतणें पहा **०पाखाड**–नअव (प्र) पंचपाखड, पंचपाखट पहा **०पाखाडी**–वि पंचपाखाडी पहा **०पाट**–पुअव एखाद्याची धिंड काढताना त्याला विद्रूप करण्याकरिता वस्त्र त्यानें त्याच्या डोक्यावरील केसांचे पांच पेंढे काढीत ते [पांच+पाट=पेंढा] **०पांडव**–पुअव धर्म, भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे पंडुराजाचे पांच पुत्र [पांच+पांडव=पंडुचा मुलगा] **०पाली–पाली भाजी**–स्त्री (राजा) उडीद, चवळी माट, पोकळा इ०कांचे चार, पांच प्रकारचे पाले एकत्र करून त्याची केलेली भाजी **०पावली**–स्त्री (व) मंगलकार्यांत तळहात व पाय यांना हळद व कुंकू यांचे पंजे ओढण्याचा विधि 'वर मायला पांचपावली करा' **०पावली**–स्त्री लांब अतरावर असलेल्या देवतेस केलेला नवस कांहीं अडचणीमुळें फेडण्याचा राहिल्यास, लांबणीवर पडल्यास, त्या देवतेच्या स्थानाच्या दिशेनें कांहीं पावलें चालून जाऊन कांहीं वेळानें घरीं परत येण्याचा एक प्रकार, विधि [पांच+पावलें] **०पावली**–स्त्री सापाची एक जात ही हातभरापेक्षां कमी लांब असून बोटभर जाड असते.

हिला चार पाय असतात ही चावली असता माणसास पाच पावलेंहि चालून जाऊ दत नाहीं म्हणून हीस ह नाव मापसरडी असेंहि हिचें दुसरें नाव आहे –बदलापूर ३४८ [पाच+पावलें] **०पिसें**–न १ वड, भ्रम, भ्रांति 'मज तुवा केलें जी तमें। माझें मीपण धाडूनि दीसें। स्तुतिमिष पाचपिसें। बावलें वाचे।' –माज्ञा १८ १८ २ वर्णन –मनको,–हको [पाच=अधिक+पिसें] **०पोषाख**–पु पोषाखातील पांच वस्त्र इ० 'शिवाजीमहाराज पाच पोषाख नटला।'–एपो ३२ [पाच+पापाख] **०प्रमाणें**–नअव शब्द, आप्तवाक्य, उपमान, अनुमान व प्रत्यक्ष अशीं पाच प्रमाणें **०पालव**–पुअव १ पंचप्राण 'ऐसें अपार तुझें केलें। एकी वाचा काय मी बोलें। परि पाचही पालव माझलिले। मजपती।' –ज्ञा ११ ६३ २ अंत करणपंचक –मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार व अंत करण –माज्ञा (कठिण शब्दांचा कोश) [पाच+पालव] **०बोटें**–नअव अंगुष्ठ (आंगठा), तर्जनी (अंगठ्याजवळचें बोट) मध्यमा (मधलें बोट), अनामिका (करंगळीजवळचें बोट) व करांगुळी (करंगुळी) हीं हातांचीं पांच बोटें **म्ह०** पांची बोटें सारखीं नसतात=सर्व मनुष्यें सारख्या स्वभावाचीं नसतात मूर्ति तितक्या प्रकृती याअर्थी **०भौतिक**–वि पांच महाभूतांनीं बनलेलें (शरीर) 'मग पांचभौतिक सचलें। जेव्हां शरीर अर्से निर्दलें।' –ज्ञा ५.५३ [पाच+स भौतिक=भूतासंबंधीं] **०वट–वटे**–नपु १ पांचांचा गट, समुदाय 'ऐसीं पांचवटें जवळिकें। करूनि वाहावीति अभिलाषें।' –ऋ ५५ 'यावरी आदी। पांचवट्याची वाधी। बांधली पंधेरीं। पंचभूतिकीं।' –ज्ञा १३ ४६ **०वटा**–पु पांच वाटा जेथें एकत्र होतात तो प्रदेश, ठिकाण –शर [पांच+वाटा] **०वनी–नही**–पुअव पांच प्रकारचे अग्नि–प्रलयानल, विद्युदनल, वडवानल, शिवनेत्रानल व द्वादशादित्यानल 'तसें पसरलेनि प्रकाशें। सघ पांचयनिया ज्वाळांचे वळसे। पडता ब्रह्मकटाह काळिसे। होत आहाती।' –ज्ञा ११ ३०५ 'ना ते पांचवने जाळु वठिले। प्रलयपावकांचें।' –शिशु ९३५ [पांच+वन्हि=अग्नि] –वि (महानु) पांच वर्णांचा, पांच प्रकारचा 'जैं विरहाग्नीचे पांचवनें चीर। नेसो देत असा।' –भाए १२१ **०वेउली–ळी**–स्त्री पांच नाड्या असलेला इगळी 'हे उघड पांचवेउली। पंचधा आगी लागली।'–ज्ञा १३ १०६९ [पांच+वेळी, विगळी'] **०शेरी**–स्त्री १ पांचशेर प्रमाणाचें वजन २ (ल) उपजीविका, चरितार्थ [पांच+शेर] **पांचामुखांचा**–वि पांच तोंडें असलेला (महादेव, शंकर) चहू मुखांचा वर्णिता भागला। पांचामुखांचा तटस्थ राहिला।' –ह ३ ७ **पांचोत्रा–पंचुत्रा–पंचुर्त्रा**–पुस्त्री १ पांच वस्तूंचा समुदाय (फळे, पेंड्या वगैरे) २ (कर) (कडब्याच्या पेंढ्या, विड्या इ० कांच्या व्यवहारांत) विक्रीतांना शंभरामागें मोफत द्यावयाचा पांच नगांचा समुदाय 'पांचोत्र्यासह चार हजार विडी पाठवा' 'एक हजारावरचे दहा पांचोत्रे ठाक' [पांच]

पाचक—वि १ स्वयंपाक करणारा, आचारी २ जेणें करून अन्नाचें चांगलें पचन होतें असें (औषध इ०) ३ (फोड, गळू इ०) पिकविणारा पूयजनक (पदार्थ) [स]

पाचक (क)—वि हलकें, हिणकस (सोनें इ०) पाचिक पहा

पाचकळ—वि (व) चावट, वात्रट, फाजील, पचकळ पहा 'असल्या पाचकळ स्त्रीचा त्याला संशय व तिरस्कार येऊन तिला त्यानें कध्हीच हाकून लाविली असती' –नाकु ३ ४७ २ नीरस, पाणचट [पच!]

पांचकळशी–शा—स्त्रीपु पाटार प्रभृतींतील एक पोटजात सोमवंशी क्षत्रिय पाटारे अर्पेंहि यांचें दुसरें नांव आहे –ज्ञाको प ६१ लग्नप्रसंगीं बोहोल्यावर पांच कलश ठेवण्याचा पंथात या जातींत आहे त्यावरून यांना हें नांव रूढ झालें [पांच+कलश=त्याच्या]

पांचकॉ—पु (गो) (पत्र्याचा खेळ) पांच ठिपक्यांचें पान, पंजा [पांच]

पांचंग—न बोरू इ० नेसण्याची, पासोडी लपेटण्याची एक विशिष्ट तऱ्हा, प्रकार पंचग पहा (क्रि० घालणें) [स पंच+अंग]

पांचंग्या शिणगाण—पु कुडमुड्या जोशाच्या जातीचा प्रमुख पंच, प्रधान गांगा ३०

पांचजन्य—पु १ विष्णूच्या हातातील शंख 'पाहकु पाठीसीं घातला। आपण पुढां राहिला। तेंणें पांचजन्यु आस्फुरिला। अवलीळाचि।' –ज्ञा १ १४३ २ (ल) शंखध्वनि, बोंब (क्रि० करणें) [स] **०करणें**–(ल) १ बोंब मारणें, शंखध्वनि करणें, आरडाओरडा करणें 'कोणाचें हात तुटले, कोणाचे पाय तुटले म्हणून ते पांचजन्य करू लागले' –लक्ष्मी आणि सरस्वती २ (माण ल) तडानें लोकर चालावें म्हणून दोन्ही हात, दोन्ही पाय व तोंड अशीं पांचहि अंगें चालविणें

पाचट—न १ उसाचा वाळलेला पाला २ उसांचें चिपाड ३ कुकडें, छातीवरील सुतांची केलेली गुंडाळी, मुंडा हात व कोपर यांवर गुंडाळलेली कांड्यांची दोरी वगैरेची गुंडी **कोपरी अर्थ १** पहा पाचुंदे, पाचूट, पाचोट पहा ४ (प्रा) खुटा इ० घट्ट बसविण्यांचें साधन पाचर पहा

पाचट—वि (स्त्री व) फाजील, वात्रट [पाणचट] **०पणा**–पु चावटपणा, फाजीलपणा 'बस झाला हा पाचटपणा'–अस्तभा ५०

पाचत घालणें—सक्रि (कु) अळूं, आलें इ० कंद कोंबे आण्ण्याकरिता ओल्या मातींत पुरणें [स पचन]

पाचन—न १ अनेक औषधींचा कलेला काढा २ (वैद्यक) स्तंभन, शमन, क्लेदन इ० आयुर्वेदातील सप्तोपचारांपैकीं अन्नाचें पृथक्करण, पचन करण्याचा एक उपचार सप्तोपचार पहा ३ शिजविणें (खाद्य पदार्थ इ०) शिजवून खाण्यास योग्य करण्याची क्रिया ४ अन्न इ० पचविणें पचन करणें –पु जठराग्नि –वि १ पचन शक्तीस मदत करणारें (औषध इ०) २ (गळू इ०) पिकविणारें पूयजनक [स.]

पाचपट—स्त्री (कु) पहाट, प्रभातसमय [स पचन+प्रहर, किंवा म पहाट]

पाचपेच, पाचपेंच—पु १ मल्लयुद्धांत करतात ते डावघाव २ (ल) वाद, युद्ध इ०कांत दुसऱ्याचा पाडाव करण्याकरितां योजितात ते डावपेंच, गुप्त मसलत, हिकमत इ०, ठकेपंजे, (प्र) पेंच पाच ईश्वरच आमच्या बऱ्यावर असल्यास त्याणीं बाइट टच्छून होणें काय व बरकडानीं पाचपेच करून होणें काय?' –पया २ [फा पेच् द्वि]

पाचर, पाचरट—स्त्रीन १ खुटा वगैरे घट्ट बसविण्याकरितां, करवतीनें तिरकस कापलेली लाकडाच्या फळींत मारण्याकरिता, भोंक इ० बुजविण्याकरितां करतात ती लाकडाची चपटी व निमुळती खुटी, ढपली २ निमुळती खुटी 'पाचर ही फिरती दुहेरी उतरण आहे' –यरिय ९९ [हिं पाचर] ०मारणे–(ल एखाद्या कार्यांत, कामात) विघ्न आणून ते कार्य बंद पाडणें

पांचरात्र, पाचरात्रधर्म—पु वैष्णवधर्मीय एक प्रमुख पथ व मत यात चार वेद आणि सांख्य व योग या पाचांचाहि समावेश होतो म्हणून त्यास हें नाव मिळाल आहे –गीर ५४८

पाचव—न (गो) गोमुख

पाचवण—अक्रि स्पृष्ट होणें, नजर लागणें [पाचाव]

पाचवंदा—पु (विरू) पाचुदा पाचुदा पहा

पाचवा—पु १ दुखणें बरें होत आलें असतां जरा बाहेर फिरल्यानें तें उलटतें, तेव्हा दृष्ट लागली अशी जी समजूत होते ती 'प्रभूस व्याधि लागली अखंड होत पाचवा।' –रामसुतात्मजकृत द्रौपदीवस्त्रहरण ११७ २ पाचव्या दिवशीं नियमानें येणारा ताप पाचाव पहा ३ दृष्टीचा उतार म्हणून गळ्यांत बांधलेला मणि

पाचवाँ—वि (गो) हिरवा [पाच=रत्न]

पाचवा—वि अनुक्रमानें चौथ्याच्या नंतर येणारा [स पञ्चम, हिं पाचवा प पजवा]

पाचवी—स्त्री १ स्त्रीच्या प्रसूतीच्या पाचव्या दिवशीं षष्ठी देवी, जीवतिका इ० देवताची करितात ती पूजा 'झाले शतश प्रमुदित ज्याची पाहोनि पाचवी राजे।' –मोसौमिक २ ४३ २ वरील प्रसंगी पूजावयाची देवता 'साधू ही म्हणती अशा क्षिति भरा का पाचवी वाचवी।' –मोकृष्ण ७२ १८ 'पोराला पाचवीचं काहीं झालेसें दिसतें' [पाच] (एखादी गोष्ट एखाद्याच्या) **पांचवीला पुजणें, पुजलेली असणें**–(एखाद्यास एखादी गोष्ट, खोड इ०) जन्माची लागणें, जन्मापासून जडणें

पाचळा—पु (कों) लाकडें तोडण्याचें एक हत्यार

पाचा—पु (कु) पोय अर्थ ३ पहा

पांचाखरी—पु (महानु) मात्रिक, पचाक्षरी 'की काम तत्त्वाची भारदोरी। बाधिता पाचाखरी।' –शिशु २२३ पाता ए चराचरीं। भव भुजगाचें विष उतरी। ऐसा कल्पणी न देखे पाचाखरी। तु वाचुनि।' –भाग ७६८ [स पचाक्षरी]

पाचार—पु १ पाचारण, बोलावणें –शर २ सत्कार सेवा 'बहु याचक राज्यधर। यासीं करून उचित पाचार। प्रसन्न ह्मणे जो नर। तो एक मूर्ख जाणावा।' –मुक्तेश्वरभा ३ १११ [स प्राचारण, उपचार?]

पाचार—स्त्रीन (कु) पाचर पहा

पाचारण—न बोलावणें, आमंत्रण [स प्राचारण]

पाचारणें—न १ बोलावणें २ आमंत्रण ३ कुशल प्रश्न विचारून घेतलेला समाचार ४ (कु) मृताच्या नातेवाइकास भेटावयास जाण्याचा, द्वारदर्शनाचा विधि [स प्राचारण]

पाचारणें—सक्रि १ बोलावणें, हाक मारणें 'क्षत्रिया रणीं पळोनि जाणें। तें कोण साहे लाजिरवाणें। का वैधव्यें पाचारणें। महासतियेतें। –ज्ञा १३ १७७ 'क्षात्रव्रत स्मरोनि वर्ती पाचारिलें म्हणुनि आला।' –मोसभा ५ ३९ २ आमंत्रण देणें आवाहन करणें 'चौक माटिला आसनीं। पाचारिली कुलस्वामिनी।' पाचारिले व्याळ लाविले शरीरीं। अंग चहुफेरी वेष्टियेलें।' ३ कुशलप्रश्न विचारणें, समाचार घेणें ४ (कु) मृताच्या नातेवाइकास भेटावयास जाणें, द्वारदर्शन करणें ५ आठवणें स्मरण करणें 'ते हूवळीं हातीं काष्ठ दंड घेतलें। कृष्णाजिनाचें स्मरण कलें। मग मिआ हीं पाचारिलें। का पितयाची आण।' –शिशु १४२ [स प्राचारण]

पाचारा—पु (विरू) पाचावा, पाववा पाचवा(-पु)पहा

पाचारिका—स्त्री दासी, दासी, परिचारिका 'ऐसें सांगून नृपें सर्वांला। राव सभेस्थानीं गेला। यरीकडे पाचारिकेला। पाठविलें बोलावूं।' –नव १८ ५० [पाचारणें, स परिचारिका अप.]

पाचारी-रें—स्त्रीन (गो) पाचर

पाचाल-ळ—पु सुतार, कोष्टी, न्हावी, धोबी व चांभार या पांच कारागीर जातींचा समुदाय, गट, त्या जातींपैकीं कोणतीहि एक जात –मोल 'स्वयें पाचाळा सागत समर्थ। निर्माण करविला सुंदर रथ।' –दावि २०४ शिवाय यामारखे दुसऱ्या अनेक प्रकारांनीं पाचाळ या नावानें निर्दिष्ट केलेल्या पांच पांच

जातींचे गट आहत उदा० सुतार, सोनार, लोहार, कासार व पाषरवट (=पस्टन्-कास्ट् ६) यांपैकी बरचसे लोक स्वत:स पाचाल ब्राह्मण म्हणून ज्ञाति व गठ्यात जानवें घालतात (प्र) पाचाळ, पचाळ पहा

पाचाल –पु पाच नद्यामधील प्रदेश, पजाब [स]

पाचाली—स्त्री पाडवाची बायको, द्रौपदी –वि पाचाल देशातील 'पाचालीहि कृती चकोर तकिका त्या ज्योत्स्निकेला जशा।' –कम १ १९ [स]

पाचाव, पाचावा—पु (विरू) पाचवा, पाचवा पहा १ दृष्ट लागून दुखणें उलटणें २ पाचव्या दिवशीं नियमानें येणारा ताप 'ज्वर पाचाव आणि शारें।' –दा ३ ६ २६ ३ (सुवई) पाचाना कळणें बाभाटा

पाचावा—पु पाचुदा –शास्त्रीका

पाचाळ—वि पाचकळ, बडबड करणारी, मूर्ख (स्त्री)

पाचाळी—स्त्री पाचाल देशाच्या द्रुपद राजाची मुलगी, द्रौपदी पाचाली पहा 'पाचाळीसी गाजिता वैरी। वस्त्रें आपण झाला हरी।' –तुगा २५२७ [स]

पा(पा)चिक—वि हीणकस (सोनें) 'नाना पाचिकें आणि सोळें। हें सोनया तवचि आलें। जव परिसु आगमेलें। एक वटीना।' –ज्ञा १८ १२५४ ['पचपचित']

पाचिखंड—न (महानु) पाचेचा खडा 'कीं चैतन्याचिअ मादुर्में। केवल्याचें पाचिखड जैसें।' –शिशु ५९ [पाच+ग खड=तुकडा, खडा]

पाचित—वि शिजविलेला शिजवून, तळून तयार केलेला (खाद्यपदार्थ इ०) उदा० तैलपाचित=तलात तळलेला, घृत पाचित–तुपात तळून तयार केलेला, ब्राह्मणपाचित=ब्राह्मणानें तयार केलेला, स्त्रीपाचित=स्त्रीनें शिजविलेला [स]

पाची—स्त्री पाच, पाचेचा खडा 'पाचीचा गुण घे ढाळाचें मोतीं।' –शिशु २९ 'पाची हीरक पद्मराग लसणें गोमेद मुक्ता फळें।' –सारुह ३ ४२ [पाच]

पाची—स्त्री ऐतरेय ब्राह्मणाच्या चाळीस अध्यायाच्या प्रत्येकी पाच याप्रमाणें पाडलेल्या आठ गटांपैकीं प्रत्येक पचिका, पचिका पहा 'कित्येक तयें पढताति पाच्या। कित्येक माळा धरिती जपाच्या।' –सारुह ६ ४६ [स पचक]

पाची—स्त्री पाच रुपये किंमतीचें सोन्याचें नाणें [पाच]

पांची—अ एक या सख्येस पाच या सख्येनें गुणताना योजावयाचा शब्द जसें –एके पाची पाच [पाच]

पाचीव—न १ (राजा) गुराचें मूत्र २ पशूच्या मूत्राचें खत [द स पच्=पचलेलें, कुजलेलें]

पाचुटें, पाचूट, पाचोट-टें—न (विणकाम) कुकडें, चातीवरील, पाटावरील सुताची केलेली गुडाळी ही चिवटाच्या निम्मी असते [द]

पाचुडा—पु (कों) पाचुदा अर्थ १ पहा

पाचुंडी—स्त्री (ब सोनारी धदा) पाच रत्नाचा एकत्र केलेला मणी इ० [पाच]

पाचुंदा—पु १ कडब्याच्या पाच पेंढयाचा गट, पचकडी 'मामूलप्रमाणें महाराना गावकी घरकीबद्दल नागरामागें आठ पाचुदे बल्लुतें मिळे' –गागा ५४ २ (उप) लाडू, पोळया इ० काची पचकडी [पाच]

पाचुंदा—पु एक वृक्ष यास बारीक काटे असतात यांचीं पानें बेलाच्या पानासारखीं असतात फुलें श्वेतकेसरयुक्त असून फळें बारीक असतात लाकूड हलकें असून त्याचे मणी दुखणे करण्याचें दुखणें उलटू (पाचाव) नये म्हणून त्याच्या हातात बाधतात –वगु ४ ६१ [स पत्तर]

पाचुली—वि (भि) पाचवा 'गोठ पाचुली'=गोष्ट पाचवी –भिली १५ [पाच]

पाचू—स्त्री (काव्य) रत्नविशेष, पाच 'पाचूचें नेसणें आणखी मोतिया जाळी।' –वसा २६ [पाच]

पाचूचा ठसा—पु (को सोनारी धदा) एका बाजूस देवताप्रतिमा व दुसऱ्या बाजूस वल्लरी असलेला ठसा

पाचेट—वि (प्र) पाणचट, पाणचट पहा [पाणचट अप]

पाचेणें—अक्रि (कु) मोड, मोड फुटणें, अकुरणें

पाचेरू—न (राजा) पाचर पहा

पाचोंडा—पु (व) पाचोळा पहा

पाचोंदा—पु पानुदा पहा

पाचोरा—पु १ पानुदा वृक्ष २ पाचोळा पहा

पाचोळा—पु १ कडवा, वळ, मका, ऊस इ०कांचीं शुष्क पानें, पात, (झाडावरून) गळून पडलेलीं शुष्क पानें, कादा, लसूण इ० कांची सुकीं टरफलें, सालपटें २ (प्रा) मळणी केलल्या धान्यातील बारीक कोंडा, भूस इ० ३ (ल) धुळधाण, धुव्वा, दाणादाण 'इग्रजी सैन्याचा त्यानें पाचोळा करून टाकला' –इप १३९ [पात=पान+चोळा=चोळामोळा]

पाछा, पाच्छा, पाच्छाय पाच्छाह-पाच्छाव—पु पादशाह, सम्राट 'असता पाछा तो झोपीं निमग्न।' –दावि २१ 'वसविलें हस्तिनापुर राज्य पाच्छाव।' –ऐपो १५४ 'पाछाहाचा बाग आज्ञेवाचोनीया। कैसें तोडावें या म्हणती स्वामी।' –रामदासी २ ८ [फा पादशाह=सम्राट]

पाच्छाई, पाच्छाय, पाच्छायत, पाच्छाहा, पाच्छाही—स्त्री (प्र) पादशाही इ० पहा

पाच्छाणें—अक्रि (कु) वाढणें, प्रक्षुब्ध होणें, उलटणें 'दूध घतल्यामुळें हा ताप पाच्छाला ' [स पश्चात्]

पाज-झ—स्त्री १ (राजा) डोंगरातील पाऊलवाट २ (गो) सोपानपरंपरा, जिना [पोर्तु पासो=पाऊल, कदम]

पाज—स्त्री (कु गो) कोंबडया झाकण्याकरिता केलेला वळकाच्या काबटयाचा हारा, टोपल्याच्या आकाराचा पिंजरा [स पंजर]

पाजचें—अक्रि (गो) पाजळणें 'निवरा वगर लाखड पाजेना ' [पाजळणें]

पाजणा कुणबी—पु (खा व) कुणब्यांची एक पोटजात ही खानदेश व वऱ्हाड या भागात आहे

पाजणी—वि (जुन्नरी) स्वत:च्या आईनें न पाजल्यामुळें दुसऱ्या मैंढीनें पाजून पोसलेलें (कोंकरू) 'तें पाजणी कोंकरू आहे ' [पाजणें]

पा(पा)जणी—स्त्रीन कोऱ्या कापडास, सुतास लावतात ती जोंधळा, बाजरी किंवा तांदूळ याची केलेली खळ (क्रि० करणें देणें) [पेज, पाजणें]

पा(पा)जणी-नी—स्त्री १ पाणी पाजणें २ शस्त्र इ०कास धार लावण्याची क्रिया ३ विणावयाचें सुत बळकट होण्याकरिता त्यास खळ लावण्याचा, पाजण करावयाचा संस्कार 'ऊर्ण ततु क्रिया विणवणी। करोनि चडवाताची पाजनी।' –ज्ञाप्र ६४८ 'साडयाही नौपटीच्या कतिपय लुगडीं जे नव पाजणीचीं। '–सारुह ३ ४१ 'पाजणीच्या यंत्राची अडचण दूर झाली असता लहान कारखाने उपयोगी पडतील ' –टि ३ ३ ५४ ४ नवें सुत वस्त्र इ०कास लावण्याची खळ, पाजण ५ (ल) खळ लावून विणण्याकरिता मागावर लावलेलें सुत [पाजणें]

पाजणें—सक्रि १ प्यावयास लावणें, पिण्यास घेणें 'जातीनें तान्हुल्याना पाजण्याचेंहि काम बायकाच्या गळ्यात घातलें '–बाय ३ १ २ (शस्त्र इ०कास) धार लावणें, पाजळणें, परजणें ३ (ल) ठकविणें, भोंदणें, मुडणें [स पाशन, –माल, स आप्यायनम् –शर स पाययति=पाजतो]

पाजणें—उक्रि १ सुत, नवीन वळलेली दोरी, दोर इ० गुळगुळीत, मऊ करण्याकरिता एखादें लाकूड, खाब इ०कावर घासणें २ विणावयाचें सुत खळीनें युक्त करणें [दे]

पांजणें—अक्रि हात इ० शरीरावयवावरून दोरी, दोर घासत गेल्यानें हात इ० खरवडला, घसरवटला जाणें [दे]

पाजतिक—पु (महानु) पारिजात, पारिजातक 'कवण गणी ते चरक। जेथ असख्यातु पाजतिक।' दाव १३८ [स पारिजातक]

पाजप—अक्रि (गो) वार काढणें [पाजणें?]

पांजरण—न छपराच्या वाशाच्या वर व कौलाच्यामधीं गवत, पानें इ०कांचें करितात तें आच्छादन ओमण [स पंजर]

पांजरणें—अक्रि १ विस्तारणें, पसरणें 'शिष्टागमविधानें। विविधयागवितानें। इयें पानावरी पानें। पाजरती।' ज्ञा १५ १८९ २ पिंजारणें [पिंजारणें]

पांजर(रा)पोळ, पाजरापोळा—पु म्हातारपणामुळें कुचकामी झालेल्या, लगडया, लुळ्या गुरांचें मोफत निगा ठेवण्याचें ठिकाण [सं पंजर+म पोळ, गु पाजरापोळ]

पाजरा—पु १ (पशु, पक्षी इ०) मोडून ठेवण्याचा पिंजरा, सापळा 'एकु घरा नउनि कवतिकें पाजरा घातला।' –पच १५१ 'त्रिविध भोग या शरीरा। कर्म कोठार पाजरा।'–तुगा ७१३ २ ताड, माड इ० वृक्षाला जमें झावळ्या फुटतात तो शेंडयाचा, माथ्याचा भाग ३ प्राणी, मनुष्य इ०कांच्या बरगडयांचा सांगाडा सापळा 'ते प्रलयभैरवाचें पाजरें। मीं कृतांताचें चाकवार। मीं कामकांति धवळारें। काळरात्रीचीं।' –शिशु ९४६ 'मी देहाचा उभारा। केवळ अस्थींचा पाजरा।' –एभा २६ ४३० ४ (घर, गलबत इ०कांचा) आच्छादनावांचून असलेला सांगाडा [स पंजर, हिं पाँजर, गु पाजरू] **अंगाचा-शरीराचा-हाडाचा पांजरा**–पु अस्थिपंजर, अतिशय रोड मनुष्य

पाजरी—स्त्री (खा) खटाऱ्यातील सामान पडू नये म्हणून त्याच्या मार्गील बाजूस बसवितात ती मागची चौकट [स पंजर]

पाजवणी—स्त्री १ पाजण्याची, पिऊ घालण्याची क्रिया २ शस्त्र इ० पाजळण्याची, परजण्याची क्रिया [पाजणें]

पाजवणें—सक्रि १ (शस्त्र इ०स) धार लावणें, पाजळणें, परजणें २ (व) ठाकणें, बडवणें, ठोक देणें ३ पाणी पिण्यास देणें [पाजणें] **मिशी पाजवणे**–गर्वानें मिशीवरून हात फिरविणें

पाजवा उंदीर—पु उंदिराची एक जात हे घरात न राहता बाहेर शेतवाडींत राहतात

पाजविणें—सक्रि १ प्यावयास लावणें, पिऊ घालणें २ (शस्त्र इ०कास) धार लावणें, परजणें 'हे पाजवीला चुरिका अनगें।' –सारुह ४ ५३ 'नव पाजविलेले भाले हातीं दऊन ' –कम ४ १०६ [स पा=पिणें ?]

पाजळणी—स्त्री १ प्रदीप्त, प्रज्वलित करणें २ (शस्त्र इ० कास) धार लावून तीक्ष्ण करणें, परजणें, पाजवणें [पाजळणें]

पाजळणें—सक्रि १ शिलगावणें, पेटविणें, चेतविणें, प्रज्वलित करणें (दिवा, दिवटी, मशाल इ०) 'दुर्वाक्यमंत्र मुखानिळें। फुंकोनि पाजळिले तजाळें।' –मुआदि १४ १४६ 'रत्नदीपप्रभा कैशा पाजळल्या ज्योति।' –तुगा ४७७ 'कर्पूरदीप सतेज

थोर। पाजळोन उभे असुर। विशाल शरीर जयाचें।' २ (ल) शस्त्र वगैरम धार लावणें [स प्रज्वलन, प्रा पज्जलण, सिं पजिरणु] (एखाद्याचा) **दैमा पाजळणें**–(एखाद्यास) राजदरबार इ० ठिकाणीं माठी प्रतिष्ठा प्राप्त होणें

पांजळी—स्त्री दिव्याची ज्योत [पाजळणें]

पांजॉ—पु (गो) पाच कोऱ्या कागदाचा एक दस्त [पाच]

पाजी—वि १ हलकट, नीच, घाणेरडया मनाचा, खटरखाऊ, निलाजरा, असन्य 'झक मारितात पाजी ! आपल्या आपण फजीत पावतील' –ख १ ११८ २ पागल, मूर्ख 'चाकराचा आब व चुगल्खारी या प्रकारची, व आपली त्या पाजीकरिता आम्हावर इतराजी' –रा ६ ६०५ ३ (ल) अनिष्ट, वाईट 'कल्पवृक्ष देवोनि घतली भाजी। वसुदेव तैसा झाला राजी। समया पाजी म्हणोनिया।' –देकृष्णजन्म ६० [स पाप्य=नीच, फा पाजी, सि पाजी] **०पंचक**–न नीच माणसाची पचकडी, चाडाळचौकडी –राको [पाजी+पचक] **०पणा**–वि मनाचा क्षुद्रपणा, नीचपणा, हलकटपणा, बशरमपणा 'आणि अज्ञान जसल तर पाजीपणा व्यक्त होतो' –टि ३ ३ १०४ [पाजी+पणा प्रत्यय]

पार्जा—स्त्री १ टोंक, अग्र, अग्रभाग 'यन्हवीं अभक्तवादें आम्हामाजी। वाचेची पाजी विटाळली नाहीं।' –एभा ५ ३०० २ शतकऱ्याचा एक कुळाचार ज्यात देवतला, पिशाचाला कोंबडें किंवा बकरा बली देऊन तो प्रसाद म्हणून खातात ३ भूत, पिशाच इ०कास शांत करण्याकरिता अन्नबली समर्पण करण्याचा विधि (क्रि० करणें) ४ सदर विधीनें समर्पण केलेला अन्नबली (क्रि० देणें) 'इद्राचि पाजी आपणचि खाय। त्याचिया क्रोधें पाउसाचें भय।' –निगा ८४ ५ (ल) (एखाद्यास) कुठित, चकित, निरुत्तर करणें, घोटाळयात पाडणें, मति गुग करणें कोंडें (क्रि० करणें) [दे]

पाजी—स्त्री पचाग –शर

पार्जे—न (नदभाषा) (व्यापाऱ्यात रूढ) घर

पाझर—पु १ (पाणी, तूप इ० द्रव पदार्थ भरलेल्या मडक्यातन त्या पदार्थाचा किंवा खडकातन पाण्याचा डोळयातन अश्रूचा) थोडा थोडा झिरपणारा स्राव, झिरपण ठिबकी, टपटप गळणें 'ऐकताचि नेत्रीं लागले पाझर।' –रामदासी २ ५७ २ झरा ओघळ, ओहळ 'कड कपाट पाझर।' –दावि २४४ ३ गूळ, साखर इ०कास हवेंतील ओलाव्यानें सुटणारें पाणी, पाघळ, चिव्हाळ ४ दयार्द्रता –शर (क्रि फुटणें) [स प्र+क्षर्=पाझरणें प्रा पज्जर] **दगडास पाझर फुटणें**–अतिशय कठोर हृदयाच्या मनुष्याच्या ठिकाणीं दया इ० मृदु भावना उत्पन्न होणें

पाझर–रा—पु १ पिंजरा २ अस्थिपजर, अतिशय रोड झालेलें शरीर अशा शरीरानें युक्त व्यक्ति 'झुरझुरू पाझर झालें कर्ती उरला प्राण।' –प्रला १३७ [स पजर]

पाझरट—न नवरात्रादि उत्सवप्रसगीं देव्हारा इ०कावर, किंवा मखर इ०स शोभेकरिता लावण्याची कातरकाम केलेली कागदाची जाळी [पाझर=पिंजरा]

पाझरणी—स्त्री १ पाझरण्याची, ठिबकण्याची, गळण्याची क्रिया, गळती २ (गूळ इ०) पाघळण्याची क्रिया [पाझरणें]

पाझरणें—स्त्री १ (गूळ, साखर इ० पदार्थ हवेंतील जलांशानें) पाघळणें, द्रवयुक्त होऊन वाहू लागणें, (भांडें, मडकें इ० कातून आतील पाणी इ० द्रव पदार्थ) गळणें, ठिबकणें, झरणें, झिरपणें, स्रवणें 'मी श्रावणाचे मेघु ओळले। तैसें रुख–राए पाझिरले। अतराळीं।' –शिशु ६१७ 'त्वचा वहिली पाझरे आधलाची। –मुरा युद्धकाड ६ २१३ २ (अत करण इ०) द्रवणें, कळवळणें, पिळवटणें [स प्रक्षरण प्रा पज्झरइ=पाझरतें, सिं पघिर्जणु]

पाझरीव–वि पाझरलेला, स्रवलेला ठिपकलेला [पाझरणें]

पाझळ पाझळ—स्त्री (ना) निष्कारण बडबड, कटकट, वटवट (क्रि लावणें) [स पाल्हाळ ?]

पॉऱ्—शअ (राजा कुण) मुळें, करिता, सारीं, पाईं, पायीं 'सपा पॉऱ् भक्तक गिरण्यो बद झाल्यो' [स प्रीत्यर्थ]

पाट—पु १ चौकोनी लहान लाकडी फळीला खालीं आखुड पाय जोडून बसण्यासाठीं केलेलें आसन, बैठक 'तेव्हा घालुनि बैसे पार्थ सुभद्रारमी जमा पार्टी। सुचिर क्षुवित ब्राह्मण हा हा म्हण ताहि वाढिल्या तार्टी।' –मोकृष्ण ८६ २२ २ सिंहासन, गादी, पीठ 'ते वेळीं विजयश्रियेच्या पार्टी। एकुचि बैस। –ज्ञा ७ १२ 'योगसाम्राज्य शेष पाट। तुजचि साजे।' –विपू ७ १०५ ३ श्रेष्ठपणाचा मुख्य मान अधिकार वरी क्षत्रियामाजी श्रेष्ठु। जो जगचेठी जगीं सुभटु। तया दळवैपणाचा पाटु। भीष्मासि प।' –ज्ञा १ ११५ 'एकाएकीं इच्छी पाट। नेणे चाट काउळें।' –तुगा २८७० ४ श्रेष्ठपणा, मोठेपणा 'का बाळका एकी माये–। वाचोनि जिणें काय आहे। म्हणौनि सविजे कीं तो होय। पाटाचा धर्मु।' –ज्ञा १८ ९०८ ५ (खीकामाचा धदा) ठसे उटविण्यासाठीं खालीं वरावयाचें फळीसारखें साधन ६ (विणकामाचा धदा) सूत उकलण्यासाठीं ताणा घालण्यासाठीं फळीवर खुट्याच्या रागा ठोकून केलेलें साधन ७ खाबाची उची वाढावी म्हणून त्याच्या माथ्यावर तुळईखालीं बसविलेली लाकडी बैठक, चौकोनी तुकडा [स पीठ, पट्ट] **०बाधणें**–पट्टाभिषेक सिंहासनाभिषेक, करणें 'इया गुरुचरणसेवा। हों पात्र तया देवा। जे सकळार्थमेळावा। पाटु बाधे।' –ज्ञा १५ ९ **पाटी बसणें**–अक्रि १ कोणत्याहि विधि अथवा सस्काराच्या वेळीं पत्नीनें पती शेजारीं उजवे बाजूस बसणें २ (एखादी स्त्री) रजस्वला, विटाळशी होणें ३ अधिकाराचें, मानाचें स्थान प्राप्त होणें, मिळविणें 'कीं तयाही

पाटीं । जे वेळीं लोह मासातें घाटी । ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं । एकुचि बैसे । ' –ज्ञा ७ १२ **पाटीं बसविणें**–मान देणें, प्रतिष्ठेचें स्थान देणें ' सकळा ज्ञानाचा सेवटीं । करूनि आगमा ठी । निगमा बैसवी पाटीं । परज्ञानाचा । ' –ऋ ३ **पाटाचा**–वि १ सर्वोत्कृष्ट, मुख्य ' तें माझें निजधाम पाहीं । पाटाचें गा । ' –ज्ञा १५ ३१६ २ ऐऱ्याचा –**मनको** ३ (महानु) अधिकारपत्र मिळालेला, हक्काचा ' वसता वाउगें बीकु । तें सुख चौ–गुणा अधिकु । भणऽनि ते पाटाचे अकु । मन्मथाचें । ' –शिशु ६२२ सामाशब्द– ०**पाणी**–न १ (जेवावयास आलेल्या) पाहुण्यास, इष्टमित्रास बसण्यास पाट व पाय धुण्यास पाणी वगैरे देऊन करावयाची सरबराई (क्रि० दणें) २ भोजनास बसणाऱ्या मडळीकरिता पाट माडून, त्यापुढें ताटें माडून व पाण्यानें ताबे भरून ठेवून करावयाची (भोजनाची) पूर्वतयारी (क्रि० करणें) [पाट+पाणी] ०**पासोडा**–पु विवाह, मुज इ० मगल कार्यात वधूवरें बसे इ०कांना बसण्याकरिता केलेली शालजोडी, सखलाद इ० कानीं आच्छादित अशी दोनतीन पाट जोडून माडलेली बैठक या बैठकीवर धान्य इ०काचा चौक भरतात [पाट+पासोडा] ०**पिढे**–न १ (व्यापक) खुर्ची, मेज, पाट इ० ससारोपयुक्त लाकडी सामान, जिन्नस २ पाट वगैरे आसन 'तू दत जा पाटपिढें बसाया ।'–माहद ७ १११ [पाट+स पीठ] ०**रस**–पु (राजा) आब्याचा एकदा रस काढून झाल्यावर पुन त्या साली व कोया याच्यात पाणी घालून (पाटावर दाबून) काढतात तो रस [पाट+रस] ०**वडी**–स्त्री हरभऱ्याच्या पिठात तिखट, मीठ, मसाला इ० घालून तें उकडून पाट इ०कावर थापटून केलेली वडी 'वडया पाटवडया शाखा बहुत । ' –नव ९ ११८ [पाट+वडी] ०**वर्धन**–वि अधिकार, पदवी वाढविणारा 'सकल–मुकुट–पाटवर्धन । वन–माला विराजमान । ' –दाव ३६१ [पाट+स वर्धन=वाढविणारा, वाढविणें] ०**शेवई**–स्त्री पाट, लाब फळी इ० काच्या मदतीने केलेला शेवयाचा एक प्रकार याच्या उलट हातशेवई ही केवळ हातानींच करितात [पाट+शेवई] ०**सरी**–स्त्री जेथें भित छपरास मिळते त्या ठिकाणची आतील बाजूस राहिलेली जागा, जई

पाट—पु १ शेतात, बागाईतात विहीरीचें, नदीचें, तलावाचें पाणी खेळविण्यासाठीं केलेली पाण्याची सारणी, लहान कालवा २ (ल) असल्या सारणींतून वाहणारें पाणी ' वसु जैसा मोकाटु । वारा जैसा अफाटु । फुटला जेसा पाटु । निरजनीं । ' –ज्ञा १३ ६९७ ' जळ तुबता तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट । ' –उत्तरामचरित्र (गोडबोलेकृत) (मराठी ६वें पुस्तक पृ १७७) ३ (कों) नदीचें पात्र [स पाटक] ०**करी**–पु १ पाटाच्या पाण्यावर व दुरुस्तीवर देखरेख ठेवणारा खेडेगावातील नोकर २ पाटाच्या पाण्याचा भागीदार [पाट+करी] ०**कुळी**–स्त्री (राजा) लहानसा पाट पाण्याची सारणी [स पाटक+कूल्या] ०**वड**–स्त्री (राजा) पाटवण पहा [पाट+वाट ?] ०**वण**–न पाटाचें पाणी वाहून नेण्याकरिता खणून केलेला मार्ग, पाण्याचा लहान पाट ' असल्या पाटवणात कोणतेंहि पीक बागाइतदारानें करता कामा नये ' –के २ १२ ३० ०**वणी**–न १ पाटानें वाहून नेलेलें पाणी २ पाटाच्या पाण्यानें उत्पन्न केलेलें फळ इ० ऋषिपचमीस असलें फळ खाण्यास योग्य असतें [पाट+पाणी] ०**स्थळ–स्थळजमीन**–नस्त्री पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी (लागवडीखालीं असलेली) जमीन याच्या उलट मोटस्थळ= मोटच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन [पाट+स्थळ] **पाटागर**–न (को) पाटाचें पाणी दिलें जाणारें नारळींचें आगर [पाट+आगर]

पाट—पु खालच्या जातींतील शूद्रातील विधवेनें पुन्हा लग्न करण्याचा विधि, मोहतूर (क्रि० लावणें करणें) [स पीठ, पट] **पाटी बसणें**–(एखाद्याशीं एखाद्या स्त्रीनें) लग्न लावणें, विवाहबद्ध होणें ' याचिये वैसोनि पाटीं । जन्में देखिली नाहीं सुखगोष्टी । –स्वादि २ १ ८ ०**कर–कर बायको, पाट करीण**–स्त्री दुसरें लग्न करणारी विधवा स्त्री ०**करी**–पु विधवा, काडीमोड केलेल्या स्त्रीशीं विवाह करणारा पुरुष [पाट+करणें] ०**करू**–न (तिरस्करार्थी) पाटकरीण, जिनें पाट लावला आहे अशी स्त्री [पाट+करणें] **म्ह०** पाटकरू त बटकरू ०**दाम**–पु पाट लावण्याच्या वेळीं पाटील–कुलकर्णी वगैरे हकदारांना द्यावयाची कराच्या रूपाची बाब [पाट+दाम]

पाट—पु १ गोणताट, पडम इ० विणताना जी रुदी धरलली असते त्या रुदीचा कापडाचा लाब पट्टा, तागा चादर पाट पाच, वार १५ चौ ' –वरापुप्र ३ १९५ २ (सामा) (महानु) वस्त्र ' मृणाळसुतांचेनि पाट विणिले । ' –शिशु ७७४ ३ शेतातील, बागाइतातील पिकाचा, भाजीचा लाब पट्टा, वाफा ४ एखाद्याची धिड काढताना त्याच्या डोक्यावर शेंडीपासून डोक्याच्या शेवटापर्यंत वस्तऱ्यानें तासलेल्या पट्ट्यासारख्या लाबट भागापैकीं प्रत्येक हा शिक्षेचा अथवा मानखडना करण्याचा एक प्रकार आह (क्रि० काढणें) ' अर्धेदशरें त्याच्या माथा काढूनि पाच पाट वर । ' –मोवन ९ ५३ ५ गोणपाट [स पट] ०**सुत**–न नवार ' आगम ठाउए जेथें । सामवेदादि गाते । सत्वाचेनि पाटसुतें । वीणिला जो । ' –ऋ ८५ ' अवचित पालणा आणिला विश्वकर्म्यानें । तो विणिला पाटसुतानें । ' –वसा ३५ [पाट+सुत]

पाट—न रशीम [स पट्ट, हिं पाट] ०**सूत्र**–न रशमी दोरा, कडदोरा –खिपु

पाट—पु (सगीत) मृदगादि वाद्याचे बोल

पाट—न बैल, टोणगा इ०काचा गाय, म्हैस इ० कावर उडण्याच्या आवर्त्तीपैकीं प्रत्येक [पट]

पाट-ठ—स्त्री (कर) स्त्रीजातीय करडू, बकरू

पाट—स्त्री पाठ, शरीराचा कबरेपासुन वरचा पृष्ठभाग,मागील बाजू 'बधा पाटी पावो देउनु बधा, घाडीया दोनी घावा' –वेयक ७७ [स पृष्ठ अप]

पाटकळ—न (गो) पाटाकडची जागा, पोटकुळी [पोट]

पाटकॉ– पु (गो) सण, गोणपाट

पाटखंड—न १ (चटणी इ० वाटण्याच्या) पाट्याचा तुकडा, फुटेल्ला पाट्याचा भाग २ (तिरस्कारार्थी) लहान पाटा [पाटा+खड]

पाटंगण—न पटागण पहा [पटागण]

पाटगा—पु (फुलझाडें इ०कांचा) वाफा, ताटवा, (प्र) पाठगा

पाटगे—न एकेरी रुंदीचें, पाटाच्या रुंदीचें वस्त्र, कापड [पाट]

पाटगें—न (खा) तीन वाफे मिळून झालेलें जमीनीचें, बागाइतांचें क्षेत्र –काव्येकतकी ६६

पाटडी—स्त्री (गुज) तुळई २ ६ ३०

पाटण—न नगर, शहर, पट्टण 'ते विदेहाचा पाटणी। पुर्वी असती जाली।' –भाए ३७६ 'जसी सगळिय पाटणीं। एकेंचि दीपें दिवेलावणी।' –ज्ञा १५ ४१३ 'नादे भीमातीर। पढर पुरपाटणीं।' –तुगा २८१ [स पत्तन, प्रा पट्टण, हि पाटन]

पाटण—न १ (कु) चुरीच्या वरचा भाग २ (कु) फणसातील गर व काटरी त्वचा याच्यामधला भाग तळखड ३ (कु) फणसाची खरबरीत, काटरी त्वचा ४ (कु) मोठें मोल

पाटण-न—स्त्री साचा, नमुना –रामो २८७

पाटणी-ण—स्त्री १ तक्तपोशी पाटण्याची क्रिया –मॅरट ५९ २ कडीपाट, लाकडी छत [पाटणें] **पाटणे**–उकि (कु) तक्तपोशीनें गृहप्रदेश आच्छादित करणें [पाट=फळी]

पाटणा—स्त्री तादुळाची एक जात, पटणी पहा [पटणी]

पॉटतिडक—स्त्री (गो) कळकळ [पोट तिडिक]

पाटथर-थरा—पु १ जोत्याच्या अगदीं वरचा (घडींव दगडाचा) थर २ इमारतकामास उपयोगी असा घडीव व गुळगुळीत दगड याचा उपयोग जोत्याचा सर्वात वरचा थर बाधताना करितात 'इमारतीकरिता लागणार दगड म्हणज गुडे, पाटथरे, ढोकळे, तोडी वगैरे ज्या नमुन्याचे पाहिजेत त्या नमुन्याबरहुकूम खाणी वरच साधारण घडावे.' –मॅरट १ ३ दरवाज्यासमोरील पायरीचा घडीव गुळगुळीत दगड [पाठ+थर]

पॉट फुगरॉ—वि (गो) फुगीर पोटाचा [पोट+फुगणें]

पाटल—वि १ तांबूस, गुलाबी रगाचा 'जो भजेरी सरस पाटल वर्ण चेलें। शोभे जयास लघुसें नितळीं अबालें।' –र ५० २ पांढऱ्या रगात तांबडया रगाचें मिश्रण असलेला (गाईचा एक रग) [स]

पाटला–पु (जरतार धदा) १ लहान पट्ट्यावर चालणारें व झिलई देण्याचें एक यत्र २ रील भरण्याचें यत्र ३ सोन्याची चीप

पॉटलॉ—पु (गो) द्रव्यनिधि [गु पोटली=द्रव्याची पिशवी ?]

पाटलॉ—पु (गो) मोठी टोपली [पाटी]

पाटलाग—पु (ब गवडी, सुतारी काम) दाराम लागणारा कडीच्या पट्टीचा भाग अथवा पट्टीची कडी

पाटली—स्त्री १ मुमारें पाव इच रुद अशा सोन्याच्या लाबट पट्टीचा बागडीच्या आकाराचा हातात घालण्याचा स्त्रियाचा एक दागिना हिच्या तोंडाच्या दोन्ही टोंकावर पाच ते एकपर्यंत ठिपके उतरत्या त्रिश्रेणी आकारात खोदलेले असतात पाटलीचे तोडीच्या, फाशाच्या, पुरणाच्या असे प्रकार आहत २ जीभ खरवडून साफ करण्याचें एक साधन जिभी जिभली पहा ३ (बैलगाडी) गाडीच्या चाकाच्या तुबाच्या बाहेरील बाजूस बसविलेलें वर्तुळाकार लाकडी कडें [स पट्ट गु पाटा=पट्टी]

पाटली—स्त्री एक दुर्मिळ फुलझाड याचें फळ फार सुकुमार व सुवासिक असतें या वृक्षास पारिजातकाप्रमाणें दाट फुलें येतात –वगु ४ ६०

पाटली—स्त्री (विणकामाचा धदा) किनारीचा मळचा भाग काठातील सोन दोरे यास गादी असेंहि म्हणतात

पाटली—स्त्री फूट इंचापेक्षा अधिक जाड नसलेली व जाडीच्या दुप्पट रुंदी असलेली लाकडाची फळी, तक्ता –मॅरट २७

पाटली—स्त्री रेशमाची एक जात –मुभ्या ९७

पाटली—वि गुलाबी, तांबूस 'असुरवश वदयकुळीं। अल्प शुद्धवर्ण पाटली। तुबर मुनी देवता सकळी। सर्व देवता अवधारीं।' –गुच ६ ६१ [पाटल=गुलाबी]

पाटलू(लो)ण—स्त्री एक प्रकारची विजार [इ पॅटॅलून्]

पाटलें—न (खा) (जेवताना बसावयास घेतात तो) लाकडाचा पाट [पाट]

पाटलें—न (व) जम, वस्तान 'आता त्याचें पाटलें जमलें'

पाटव—न १ कौशल्य, पटुता, चातुर्य 'सविवेकमति पाटव। तेंचि मंत्र वियागौरव।' –ज्ञा ९ २४२ २ (बुध्दीचा) तल्लखपणा, चलाखी, हुशारी, तरतरीतपणा [स पटु–पाटव]

पाटव्य—न १ निपुणता, कौशल्य देह कल्पावा जो एथ। पूर्ण पाटव्य इद्रिययुक्त।' –एभा २७ १८७ २ तरतरीतपणा, सामर्थ्य, शक्ति 'पाटव्य असता स्वदेहासी। कर्म न करिता महादोषी।' –एभा २१ १३५ [पाटव अप]

पाटस—न (व) चाकाच्या घेराचा धावेजवळचा लाकडी भाग पाटा अर्थ ८ पहा

पाटसरी—स्त्री जई पहा

पाटसून—अ (राजा कुण) पाठीमागून, मागोमाग 'जाताच्या पाटसुन हिंडवत नाय' –मसाप २ ४ ३२८ [पाठ]

पाटा—पु १ पुरण, चटणी इ० वाटण्याचा टाकीनें घडलेला दगडाचा तुकडा २ (ल) सपाट जमीनीचा लांब पट्टा पटागण, माळरान 'बरवें काहीं न दिसे दृष्टीं। पाटा वाटल सर्व सृष्टी।' –मुआदि २८ ११९ ३ दहा तिफणी इतका जमीनीचा भाग ४ एक झाड ५ (कु) एक प्रकारचें लहान जाळें ६ लहान होडयाना नागर म्हणून बांधलेला दगड, लोखंडाचा तुकडा 'फाडूनिया नौका पाटीं। उतरीन म्हणे मागिस्था।' –मुवन १७ २१ (सामा) मोठा दगड, शिळा 'उरीं लोटता वाटलें त्यास पाटा। उठे सकटीं आठवी नीळमठा।' –मुरा बाल ९१ ७ लाम्बडी तुळईचा मांड्यावरील सपाट भाग ज्यावर कडया ठेवता येतात किंवा बांधकामहि करता यतें ८ चाकाचा परिघ लाकडाच्या ज्या तुकडयानीं बनलेला असतो त्यापैकीं प्रत्येक ९ (व) पोळपाट १० (व) कपाशीच्या शेतातील मेंडी, गवारी इ० पेरण्यासाठीं रानांत ठेवलेली एक तासभर जमीन [स पट्ट, प्रा पट्ट, ब पाटा=रुंदी, जमीनीचा पट्टा] **पाट्याचा आगठा**–पु (बैल गाडीचे शब्द) चाकाच्या आऱ्याचें कुसू **०पूजन**–न स्त्री प्रसूत झाल्यानंतर पाचव्या दिवशीं करितात ते सटवीपूजन 'पाचव्या दिवशीं पाटापूजन।' –पाळणेसंग्रह ३ [पाटा+स पूजन=पूजा] **०वरवटा**–पु १ पाटा व त्यावर ज्यानें पुरण, चटणी इ० पदार्थ वाटतात तो वनुतोलाकार लांबट घडीव दगड २ (ल) (मंगळागौरी पूजन) मंगळागौरीस व अन्नपूर्णेस बसविण्यासाठीं कणकची जी गादी करितात तिला पाटा म्हणतात व कणकेचा लोढ करितात त्यास आकारसादृश्यावरून वरवटा असें म्हणतात ३ (ल) चक्काचूर, विध्वंस, सत्यानाश (क्रि० होणें करणें) 'संसाराचा–व्यापाराचा–घराचा–गावाचा–पृथ्वीचा–लंकेचा - पाटावरवटा' [पाटा+वरवटा] **पाटेकार**—पु (कु) पाटणावर बसविलेली देवता, कुडाळ देशकर ब्राह्मण राजवटींतील राज्यांचा देव [पाटा]

पाटा—पु पायघडी घालण्याच्या उपयोगाचा वस्त्राचा अरुंद व लांब पट्टा [स पट्ट] **पाटे मांडणें**–पायघड्या घालणें मराठे लोक वगैरे याजकडे लग्न होतात तेथें पाट मांडावे –मसाप २ २ १७४

पाटा—पु (महानु) वस्त्राचा तुकडा, चिंधी 'रणीं जुझारू घायेवेटे। तरि वणिया न बधिजाति पाटे।' –भाए २४१ [स पट्ट]

पाटा(टा)ऊ पाटाव, पाटाऊ—पुन १ उंची व चित्र विचित्र रेशमी वस्त्र २ पठणी, पितांबर 'एऱ्हवीं तरी खवणेयाच्या गावीं। पाटाउवें काय करावीं।' –ज्ञा ४ २२ 'पाटाऊ म्यानवधा तडप आणि घटया भेद खबाथितांचे। –साहह ३ ४१ 'शेले शालू साडया क्षीरादक लाबरद पाटावे।' –मोसभा ५ ८३ [हिं पाट=रेशीम सा पट्ट] **म्हण** १ नेसीन तर पाटाऊ नेसीन नाहीं तर नागवी असन २ वडींचें सोंग घतलें म्हणजे पाटाऊ फाडलें पाहिजे

पाटागडा—पु (गो) मुख्य विद्यार्थी

पाटागण—न (प्र) पटागण

पाँटाचा—वि (गो) राडलेक [पाट=मोहतूर]

पाटारा—वि (गो) भुंकबगाल, खादाड [पोट]

पाटिलकी—स्त्री पाटलाचें काम अधिकार, हक्क

पाटिर्ली—स्त्री १ पाटलास मिळणारा मुशाहिरा २ पाटलाचा अधिकार, काम [पाटील]

पाटी—स्त्री १ लहान मुलांची मुळाक्षरें लिहिण्याची फळी धूळपाटी हिऱ्याबद्दल हल्ली दगडी (स्लेट्) पाटी वापरतात 'माहरीं बालपणीं मज आली रत्नमूर्ति परि पाटी। शिकलें तीवरि बाई! साऱ्वीची कातभक्ति परिपाटी।' –मोक्रुष्ण ८३ १६८ २ पोथीच्या खालीं व वर (आच्छादनार्थ) ठेवतात त्या फळ्यापैकीं प्रत्येक ३ उसाच्या चरकातील लाटाच्या वर व खालीं असणाऱ्या लाकडाच्या जोड फळ्यापैकीं प्रत्येक या फळ्याना खालची पाटी व वरची पाटी अशीं नावें आहेत ४ जिऱ्यावर शेवया तयार करितात ती लाकडाची फळी ५ (आटयापाटयाचा खेळ) क्रीडा क्षेत्रावर पाडलेल्या आडव्या जाड रघापमीं प्रत्येक हिची लांबी सुमारें बावीस फूट व रुंदी सुमारें एक फूट असत ६ (राजा रा व) लाकडाची जाड फळी लहान तुळई 'बुचकुंदाचिआ पाटिया। कल्हाराचिआ मोहटिया।' –शिशु ७६६ 'दशरथ बुडता तळ वर्टी। रामनाम स्मर वाम्पुरीं। तव सापडली फुटकी पाटी। नाम तारक।' –कथा ६ १४ ३७ ७ अरुंद जमीनीचा लांब पट्टा ८ शेताचा पाडलेला लहान तुकडा –कृषि २१० (राजा) भातजमीन ९ (कों) घरटाच्या वरच्या तळीच्या मध्यभागीं बसविलेली लोखंडाची जाड पट्टी हिच्या मध्यभागीं असलेल्या छिद्रांत खालील तळीचा खुंटा फिरतो १० स्त्रियांचें एक कंठभूषण 'पदीं मिरवे मुक्तमाळती, पेटया पाटी नाना जाती' –अमृत ५५ ११ गीत, पद्धत, परिपाठ १२ (उदबत्त्याचा कारखाना) उदबत्त्या तयार करण्याचा पाट १३ (वाद्य) तबोऱ्याच्या भोंपळ्यावर आच्छादना साठीं बसविलेली लाकडाची फळी, तबकडी १४ (खाण) दाराची एक फळी [स पट्ट] **०उधळणें**–शाळा सुटतांक्षणीं धूळपाटीवरील धूळ किंवा विटकरीचा भुगा उधळून लावून लिहिलेलीं अक्षरें नाहींशीं करणें जुन्या काळीं धूळपाट्या वापरीत असत त्यावेळीं शाळेतील दरोजचा अभ्यास संपला म्हणजे धूळपाटीवरील धूळ उधळून टाकण्याचा परिपाठ होता **(मुलगा, मूल)**

पाटीवर घालणें-बसविणें-लावणें–शिक्षण देण्यास योग्य झालेल्या मुलास मूळाक्षरें शिकविण्यास आरंभ करणें, शाळेत घालणें, ओनामा देणें **पाटी गणित**–न अंकगणित [पाटी+गणित] **पाट्या बदलणें**–वर्गातील मुलानीं पाटीवर लिहिलेला अभ्यास, परस्परांत पाट्या बदलून पाठ तपासण्याचा एक प्रकार –अ यापन ९९

पा(पा)टी—स्त्री बाबू इ०कांची केलेली मोठी टोपली, हारा [सं पाटि] **पार्टीतलें मास**–न (तिरस्कारार्थी) क्षुद्र व अंगतिक व्यक्ति, लाचार व दीन मनुष्य 'मी पार्टीतली मास परमान सायासी लाधलें। अभर्वसी नको टाकु जसें जळ वळवाचें वाहवलें।' –होला ११४ **म्हo** पाटीभर बोलणें गुजभर अर्थ=अवडबर युक्त, निरर्थक बोलणें [सं पाटि]

पाटी—स्त्री पाठ, शरीराचा पृष्ठभाग 'आता साज जाली। निगुती पाटी पसरिली। अविद्याभेरें झोंप येते।' –दावि २६० [पाठ]

पाटी—क्रिवि नंतर 'पार्टी समाप्तिश्रियेचा अशेखा। आत्मानुभवराज्यसुखा। पट्टाभिषेकु देखा। समरसें जाहला।'–ज्ञा ९ २१८ [पाठ]

पाटी—स्त्री (व) सुताची गुजडी

पाटीदार—पु १ (बडोदें-गुजराथेंत रूढ) पाटील 'तेथें प्रत्येक मुखी, मतादार व पाटीदार यानीं (सरकारस्वारीस) नजराणा करावा' –स्वारीनियम १२६ २ शेतकरी [गुज पाटीदार, पट्टीदार अप]

पाटीर—पु १ चंदनाचा वृक्ष, खोड २ चंदनाच्या खोडाचें उगाळलेलें गंध 'पाटीर हममय वार्तीत घे, विनय तार्टी फळें फुल जळें।' –आविश्वा ६ [स]

पाटील– पु १ गावचा कारभार पाहणारा वतनदार अधिकारी याच्याजवळ गावच्या शिवारातील एकूण एक जमीनीचें पट्ट असतें याला गावची पीकपहाणी, आणेवारी, पोलीसबंदोबस्त, लवाद होऊन न्याय करणें, पंचायत नेमून निवाडा करणें गांवचा वसूल जमा करणें इ० कामें करावीं लागतात पाटील, कुळकर्णी व चौघुला या तिघांत मिळून गावच्या शेतजमीनीपैकीं एकपंचवीसांश जमीन इनाम असे –ग्रँटडफ याच्या हातीं शिलाहार व यादव याच्या काळीं गावांतील फौजदारी व लष्करी अधिकार असून गावाचें रक्षण करण्याची जबाबदारी याच्यावर असे लढाईच्या प्रसंगी राजाला काहीं विशिष्ट संख्यक सैनिक यानें गावांतून पुरविले पाहिजेत असे तह यादव कालापासून पेशवाईच्या अंतापर्यंत होते (–शा रो १४८) हल्लीं गावच्या बंदोबस्ताचें सारासुलीचें व काहीं विशिष्ट मर्यादेपर्यंत मॅजिस्टेटचें काम याच्याकडे असतें गावच्या पोलीसाचा हा मुख्य समजला जातो गावासंबंधीं सर्व सरकारी पत्रव्यवहार याच्या मार्फत होतो याची नेमणूक सरकाराकडून होते व ती वंशपरंपरा असते पाटीलकीचा हक्क सरकारच्या परवानगीनें विकता येतो किंवा त्यांत भागीदारहि घता येतो याच्या मानाच्या व हक्काच्या काहीं बाबी असतात 'महाप्रतापशाली महादजी शिंद्याना पाटील म्हणवून घेण्यात भूषण वाटे' –भागा ४६ २ मराठा कुणबी व्यक्तीस आदरानें, सन्मानानें संबोधण्याची संज्ञा [स पट्टकील, गु हिं पटेल] **पाटलाचा घोडी**–(उप) (पाटलाच्या गोठ्यांत गवताची काडी नसली तरी त्याची घोडी मात्र नेहमीं पुष्ट असते यावरून) दुसऱ्याच्या जिवावर मजा मारणारी व्यक्ति **म्हo** १ काहीं नसो पण दादला पाटील असो=घरांत काहीं नसलें तरी नवऱ्याला मात्र लोकांत मानमरातब मिळो, नवरा मात्र पाटील असावा २ (व) पाटलांचें घोडें महाराला भुसकूट सामाशब्द– **०कुळकर्णी–पटवारी**–पुअव पाटील, कुळकर्णी इ० गावचे अधिकारी समुच्चयानें **०गढी**–स्त्री पाटलाची रहाण्याची गढी 'बहुतेक गावांमध्यें सुरक्षिततेसाठीं इतर वस्ती मध्यभागांत व पाटीलगढी गावकुसाजवळ माऱ्याच्या ठिकाणीं घातलेली आढळते' –भागा ४६ [पाटील+गढी] **०पाहणी**–स्त्री पाटलानें केलेली गावच्या पिकाची पाहणी **०बा(बो)वा**–पु १ (सांकेतिक) महादजी शिंद –रा १९ १११ २ शिंद्याच्या गादीवरील पुरुष दत्ताजी, **जनकोजी**, दौलतराव यांनाहि या शब्दानें संबोधीत

पाटीव–वि फळझाडांनीं पाटलेली तक्तपोशी, छत [पाटणें]

पाटु-टू–वि श्रेष्ठ, उच्चासनावर बसण्यास योग्य [पाट=श्रेष्ठ] **०बाध**–पु पट्टाभिषेक –मनको

पाटुला—पु (कु) लहान टोपली [पाटी]

पाटें—न रुंद तोंडाची मोठी पाटी, टोपलें, हारा [पाटी=टोपली]

पाटेफुटे—पुअव शेलापागोटें 'जीवोद्धारणाचे पाटेफुटे। जि कवणा दीधले।' –भाए १२२

पाटेल, पाटेलकी, पाटेलपटवारी, पाटेली, पाटैलु—पाटील इ० पहा

पाटेलु, पाटैलु-लु—पाटागणाचा मुख्य अधिकारी, पाटील –राजवाडे ग्रथमाला –जनीजनार्दन 'साजकार सोमदेअ जोरावेअ वारैकरु वरतअ गुपलपाटैलु नागला पाटैलु' –नागाव येथील यादवांचा शिलालेख शके १२८९ (राजवाडे ग्रथमाला)

पाटेस—पु (को) छपरांचें आढें, दाडा [पाठ+आस, स पृष्ठवंश]

पाटो—पु (कु) १ लहान कथा [पट] २ प्रदेश [पाट=लहान जमीनीचा पट्टा]

पाटोरी--स्त्री पोट -शर (तुगा ५५८)

पाटोला-ळा पाटोळी—पुस्त्री १ चित्रविचित्र रेशमी वस्त्र, पाटाऊ 'नेसली क्षीरोदक पाटोळा।' -एरुस्व ७ ४४ 'वेढून रविरश्मि पाटोळा।' -मुआदि १३ ५१ २ अथरूण, बिछाना 'झाडोनिया मचक। वरी पाटोळा क्षीरोदक।' -ह १० १२६ 'कासें शोभे पाटोळी।' -कथा १ २ १६५ [स पटोल= वस्त्रविशेष -मेदिनीकोश]

पाटोवाटीं—क्रिवि १ आपापल्यापरी -शर २ पाठोपाठ 'न बाहता धावे पाटोवाटीं' -दावि २१८

पाटोळी—स्त्री (कु) पाटाची बायको [पाट=मोहतूर]

पाटोळें—न (कु) पाटाच्या बायकोपासुन झालेलें मूल [पाट=होतूर]

पाटौळा-ळें—पुन (महानु) वस्त्र, रेशमीवस्त्र 'कटिप्रदेश सावळा।' वरि वेढिला पाटौळा।' -ऋ ८९ [स पटोल =वस्त्रविशेष -मेदिनीकोश]

पाठ—पु १ वेदपठन, वेदादि ग्रथाची आवृत्ति करणें पचमहायज्ञापैकीं हा एक यज्ञ आहे २ (सामा) वाचणें, पठण करणें (स्तोत्र इ०) ३ मुखोद्गत करण्याकरिता अभ्यासासाठीं विद्यार्थ्यानें गुरूपासुन घेतलेला भाग, धडा 'राजकारणाचा अगोदरचा हा पाठ' -इप ११९ ४ पुस्तक इ०कातील धडा ५ एखाद्या ग्रथाच्या प्रतींतील वाक्य, शब्द, अक्षर क्रम इ० विषयक भेद, फरक 'मूळ पुस्तकातील पाठ निराळे असावेत' -विवि ८ ४ ८९ तसेंच एका ग्रथाच्या दोन प्रतींत एकीवर एक व दुसऱ्या प्रतींत दुसऱ्या प्रकारचा परतु अशुद्ध नसलेला अर्थ ज्याच्या पासुन निघतो असे जे दोन प्रकारचे अक्षरक्रम ते प्रत्येकी, आणि त्यावर करावयाचे=असें चिन्ह ६ वहिवाट, पद्धत परिपाठ 'जेतुनि जो झाला तो त्यात शिरे एकरूप हा पाठ।' -मोस्वगोरहण २ २२ ७ -वि मुखोद्गत, ग्रथाच्या मदतीवाचून त्यातील भाग तोंडानें म्हणून दाखविण्याइतका स्मरणात असलेला 'सुजना सुनीति तैसा माया बहुसाल पाठवीरा ज्या।' -मामीष्म १० ४० [स] (वाप्र) **०करणें**—१ घोकणें, (एखाद्या ग्रथातील भाग, वटा, पाठ) स्मरणात राहील अशा तऱ्हेनें पुन्हा पुन्हा म्हणणें २ (एखादा ग्रथ, पोथी स्तोत्र इ०) समग्र वाचणें, म्हणणें, पठन करणें **०पडणें**—वहिवाट, शिरस्ता पडणें, परिपाठ, प्रघात चालू होणें **पाठांत असणें**-(एखादी गोष्ट, काम इ०) परिचयाची, सरावातील, रावत्यातील असणें **पुढें पाठ मागें सपाट**—नेहमीं घोकपट्टी करणाऱ्या परतु घोकलेलें विसरणाऱ्या मनुष्यास उद्देशून योजतात **०शक्ति**-स्त्री (एखादा ग्रथ इ०) पाठ, मुखोद्गत करण्याची बुद्धीची शक्ति, स्मरणशक्ति, [पठ+शक्ति] **०शाला-ळा**-स्त्री शास्त्र इ०काचे पाठ सागण्याकरिता असलेली शाळा, विद्यालय, शिकविण्याची जागा **पाठांतर**-न १ एखाद्या ग्रथात श्लोक, वाक्य, शब्द इत्यादि विषयक असणारा भिन्न पाठ, पाठभेद 'येचि पदीं पाठातर। तितिक्षा म्हणती थोर थोर।' -एभा १७ १०४ २ मुखोद्गत असलेला श्लोकाचा, गोष्टींचा, ग्रथातील भागाचा भरणा 'अर्थेविण पाठातर कासया करावें। व्यर्थचि मरावें घोकुनिया।' -तुगा ४३५७ ३ (ग्रथ इ०) पुन, दुसऱ्यादा वाचणें पठण करणें 'पाठातर व्हावें मनीं धरिता। जिज्ञेसी आली प्रसादता।' ४ (एखादा ग्रथ इ०कातील भाग) मुखोद्गत असणें 'त्याचें पाठांतर माठें आहे' 'मला भागवताचें पाठांतर आहे' ५ -वि पाठ, मुखोद्गत 'कीर्तनामाजीं साचार। चरित्र नसलें पाठांतर।' [स पाठातर पाठ+अतर] **पाठाशक्ति**-स्त्री पाठशक्ति पहा [पाठशक्ति अप]

पाठ—स्त्री १ कबरेपासुन मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग २ (ल) तवा, सहाण, पाट, आरसा इ० सारख्या वस्तूंच्या मागची, कार्योपयोगी बाजूच्या उलट बाजू ३ (ल) मदत, साहाय्य, टेका (क्रि० देणें) 'इग्रजाचा अन्यायी निषाला पाठ पेशव्याची। म्हणून साहेब लोकानीं आरभिली आगळिक दाब्याची।' -ऐपो ३९७ ४ (ल) (पृथ्वी, समुद्र इ०काचा) पृष्ठभाग, पृष्ठविस्तार, पातळी ५ साल, बाल्यत्वचा, सालपट ६ (भरतकाम) टोपी इ०च्या कपाळपट्टीचा भाग मोडून चादण्यार्शी सभोंवार शिवलेलें कापड ७ (भरतकाम, शिवणकाम) कबरे पासुन मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग झाकणारा कापडाचा तुकडा ८ मश्र, किनखाब इ०कांची दर्शनीय भागाव्यतिरिक्त असलेली दुसरी, मागची, आतील बाजू ९ शळींचे स्त्रीजातीय अपत्य पिढी या अर्थानें वापरण्यात येणाऱ्या ओई या शब्दाप्रमाणें हा शब्द, फक्त बकऱ्याच्या बाबतींत पिढी या अर्थानें वापरतात 'त्या बकरीच्या चार पाठी माझ्या हयातींत झाल्या' [स पष्ठ, प्रा पट्ठ पिट्ठ, पुट्ठ, हिं पीठ गुज पृठ, सि पुट्टि, ब पिट] (वाप्र) **०उघडी पडणें**-(ल) पाठचे भावड मरणें **०उचलणें** व्यवसाय सावरण, गतवैभव परत मिळविणें, मिळणें, गमावलेली शक्ति, तज इ० पुन्हा मिळविणें याच्या उलट पाठ मुद्दम लागणें **०काढणें**-(एखाद्या कामात) कुचरपणा, अग चोरपणा करणें **०कापणें**-(भीति इ० कानीं) शरीर थरथर कापणें **०घेणें**-१ पाठोपाठ जाणें, पाठलाग करणें पिच्छा पुरविणें २ (एखाद्या गोष्टीबद्दल एखाद्यास) सतावणें गळ घालणें जेरीस आणणें, राशीस लागणें, खणपटीस बसणें ३ (एखादें त्रासदायक काम, आजार इ० एखाद्याच्या) बोकाडीं बसणें **०चोरणें**-१ (बैल, घोडा इ० वाहनास जुपलेल्या जनावरानें) फार ओझें लादलें जाऊ नये म्हणून पाठ आकुचित करून तें चुकविण्याचा प्रयत्न करणें २ (एखादें काम करताना) अग चोरणें, चुकारपणा करणें, पाठ

काढणें पहा ०झाकणें-(एखाद्यानें एखाद्याच्या) पाठीवर जन्मास येणें ०टाकणें-विश्रांतिसाठीं (जमीन इ०वर) अंग आडवें करणें, आडवें पडणें ०था(थो)पटणें-(एखाद्यास) उत्तेजनार्थ पाठीवर प्रेमानें थाप मारणें शाबासकी देणें वाहवा करणें 'पाठविला काळानें जाणों थापटुनि पाठ वीर गडी।' -मोभीष्म ६ ४७ 'हनुमताची पाठी थापटी। प्रेमें सतृप्ती आलिंगी। -भारामिश्रिमा ३ १८ 'लोकाग्रणींनीं लोकाची मर्जी संपादण्या साठीं अथवा त्याजकडून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठीं त्याच्या दोषाचें मर्दन करणें अत्यंत लज्जास्पद आहे' -आगरकर ०दाखविणें-(युद्ध इ०कातून) भीतीनें पळून जाणें, पाबारा करणें 'त्यास रडावें लागे असतिल दावनि ज परा पाठ।' -मोशांति ८ ३५ [तुल सिं पुढि डिअणु=पाठ देणें] ०देणें-१ (युद्धात शत्रूसमोरून) भीतिने पळून जाणें, पाठ दाखविणें 'असुहरखरतरखरगुरुपुत्रा धर्म पाठि द चुकली।' -मोकर्ण ३४ २९ २ मदत, सहाय्य देणें 'मिथ्यावादाची झुळी आली। तें निवातचि साहिली। विशेषा दिधली। पाठी जेणें।' -अमृ ७ १०५ ३ (एखाद्याचा उपदेश, विनंति इ०काचा) अव्हेर करणें, अवमानणें, नाकारणें 'पितवचनासी पाठ दिधली।' -एकनाथ ४ मुकाटयानें संकट, विपत्ति इ० सहन करणें 'देवोनि पाठ त्याला सर्वहि मी सोशितो मुकाटयानें।' -कृ ना आठल्ये 'आल्या प्रसंगाला पाठ दिली पाहिजे' ०धरणें-पाठलाग करून पकडणें ०निघणे-रिघणे-(स्वतःचें) संरक्षण व्हावें म्हणून, आश्रयासाठीं एखाद्याच्या मागोमाग जाणें, एखाद्यास शरण जाणें, पाय धरणें ०पुरती घेणें-पुरविणें-१ अतिशय आग्रह करणें, गळ घालणें, खणपटीस बसणें 'मद्दात्सल्यें माझी तू ही दे म्हणुनि पुरविली पाठ।' -मोअनुशासन ५ ७२ २ (एखाद्या गोष्टीचा, कामाचा) पिच्छा पुरविणें. नेटाचा प्रयत्न चालू ठेवणें ०पुरविणें-मदत देणें, साहाय्य, पाठबळ देणें 'आमींचि देखणी दिठी। वरी सूर्य पुरवी पाठी। ते न दिसे ऐसी गोठी। कैंही आहे।' -ज्ञा १८ १७३३ ०पोट सारखें होणें-(उपासमार, आजार इ० कानीं) अत्यंत गोड होणें ०फोडून निघणें-(एखाद्यानें आपल्या) वडील भावाच्या बहिणीच्या पाठीमागून जन्मास येणें ०भुईस लागणें-(द्रव्य शक्ति इ० बाबतींत एखाद्याची स्थिति) अतिशय खालावणें, असमर्थ होणें, डबघाईस येणें याच्या उलट पाठ उचलणें ०भुईस लावणें-चीत करणें, दडपणें ०मऊ करणें-(एखाद्याच्या) पाठीवर मारणें, बडविणें, पिटणें 'माझी पाठ मऊ करणें आपणाला नेहमीं हवें असतें' -गुप्तमंजूष ०राखणें-मदत करण पाठबळ देणें 'लोकीं अत्यंत क्षमा करिती। आलिया लोकाचे प्रचिती। मग त लोक पाठी राखती। नाना प्रकारीं।' -दा १९ ४ २९ ०वळणें-विवक्षित रथलाकडे पाठ व्हावयाजोगे फिरणें पाठमोरें होणें, पण फिरणें ०वळणें, पाहणें-मागें वळून पाहणें ०सोडणें-१ एखादा व्यवसाय, काम इ० नेटानें चालविण्याचें सोडून देणें २ एखाद्याच्या मागें पडण्याचें खणपटीस बसण्याचें, मागें लागण्याचें सोडून देणें 'पाठी न सोडिती नको म्हणताही।' -दावि ३४४ **पाठीचे चकदे काढणे**-खूप मार देणें, बडविणें **पाठीचे चकदे निघणे**-खूप मार बसणें **पाठीचें धिरडें करणे-काढणें**-(एखाद्यास) खूप मारून पाठ धिरडयासारखी लाल व खरजरीत करणें 'आई, ही माझी पाठ पहा हें पाठीचें धिरडें तुझ्या जामदारानें करविल' -सभाजी **पाठीचें साल जाणें**-१ मार मिळणें २ (ल व्यापार इ० कात) नुकसान येणें, ठोकर बसणें ३ लुबाडला, नागविला जाणें **पाठामागे ठेवणे**-(पसा, माणूस इ०) मरण्यावर मागें ठेवणें 'त्या म्हाताऱ्यानें पाठीमागें एक पैसाही ठेवला नाहीं' **पाठीमागे देणें**-परत देणें **पाठामागें पडणें**-१ (एखादी गोष्ट इ०) जुनी झाल्यामुळें प्रचारातून कमी होत जाणें, स्मृतिशेष होणें २ (एखादी गोष्ट) तीव्रता, महत्त्व इ० बाबतींत कमी होत जाणें ३ (एखादें काम इ०) लांबणीवर पडणें मुदत टळून मागें राहणें ४ कमी प्रगति होणें मागें राहणें, मंद गति असणें **पाठीमागे भुगा लावणे**-(एखाद्यास) सतत त्रास देणें, सतावणें **पाठीमागें लागणें**-(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ० काच्या) नादीं लागणें **पाठीमाग सरणें**-मागें हटणें हार खाणें **पाठीवर**-क्रिवि १ (पिच्छा पुरविण्याकरिता खणपटीस बसण्याकरिता उत्तेजन देण्याकरिता एखाद्याच्या) मागें पाठीशीं, मागोमाग (असणें) २ (जन्म इ० बाबतींत एखाद्याच्या) नंतर, पाठोपाठ **पाठोवर असणे**-१ मालक इ०कानें देखरेख करण्यास, चाकर इ०काची चूक झाली असता शिक्षा करण्यास आश्रयभूत, मागें असणें 'या माणसाच्या पाठीवर कोणी असल्याशिवाय काम करणार नाहींत' २ मित्र बंधु इ०कानीं आपत्ति दूर करण्यास (एखाद्याच्या) मागें, पाठीशीं असणें 'आमच्या पाठीवर ईश्वर आहे' ३ शत्रूचा नाश, पाठलाग करण्यास मागोमाग असणें 'चोराच्या पाठीवर दोनशें स्वार पाठविले आहेत' ४ सततिक्रमानें कनिष्ठ, सोदरस्थानीं असणें 'माझ्या पाठीवर पांच भावंडें आहेत' **पाठीवर टाकणें**-(एखादें काम) लांबणीवर टाकणें, दिरंगाई करणें **पाठीवर, पाठीला तेल लावून ठेवणे**-खरपूस मार खाण्यास तयार होणें, असणें **पाठीला पाय देऊन येणें**-(एखाद्याच्या) नंतर, पाठीवर, मागाहून जन्मास येणें (मूल इ०) (एखाद्याच्या) नंतर अधिकारारूढ होणें (राजा, मंत्री इ० कानीं) **पाठीवरून**-अ नंतर, मागोमाग **पाठीवरून हात फिरविणें**-गोंजारणें प्रेमानें कुरवाळणें **पाठीवाटे काळीज निघणे**-पुरें पारिपत्य होणें, करणें 'जो कोणी

पतप्रतिनिधीची अखत्यारी सुभेदारी काढू म्हणेल त्याचे पाठीवाटें काळीज निघेल ' –रा ६ ३५७ **पाठीशी**–अगावर, मागें 'माझ्या पाठीशीं शभर लचाडें आहेत ' **पाठीशी घेणें**–अगावर घेणें, पतकरणें (काम इ०) **पाठीस काळीज असणें**–स्वभावानें धाडसी, साहसी, बडर असणें **पाठीस पाट लागणे**–१ (आजार, उपासमार इ०कानीं) पोट खपाटीस लागणें, राड होणें २ उदर निर्वाहाची जबाबदारी अगावर असणें, उदरनिवाह करण्यास अतिशय श्रम, कष्ट, यातायात पडणें या अर्थी पोट पाठीस लागणें असाहि वाक्प्रचार आह ' पाट लागले पाठीशीं। हिंडविते देशोदेशी।' –तुगा ४१९६ **पाठीस(ला)लागणे** १ (एखाद्याचा) पिच्छा पुरविण पाठलाग करणें 'पाठीस लागले त पाडवपाचालभट असें म्हणती।' –मोशल्य ३ १५ तुझ्या पाठीला हा महादेव लागला आह ना ?' –नामना १५ २ खणपट्टीस बसणें, गळी पडणें पाठ घणें पहा **पाठासी–शी**–क्रिवि (अक्षरश व लक्षणेनें) (एखाद्याच्या) पाठीमागें **पाठीशीं(सीं)घालणें**–१ आश्रय देणें रक्षण करणें २ स्वीकारणें सायें पाठिशी दासी घालिता। तिची सवाशी चाल सत्ता।' –राबि १ ८१ (नवनीत पृ २१४) **पाठीशी घेण**–(एखाद्याचे काम इ०) अगीकारणें, पत्करणें **पाठीं हटणे**–मागें जाणें मागें पड। –केशमाधा १५ **झाकल्या पाठीचा**–वि प्रतिष्ठितपणाच्या पाघरुणाखालीं केलेला (गुन्हा पाप इ०) उदा० विवाहित स्त्रीच परपुरुषगमन इ० **झाकल्या पाठीनें**–क्रिवि अब्रदारपणानें प्रतिष्ठा न गमाविता **तापल्या पाठान**–क्रिवि जोपर्यंत शरीरात जोम ताकद उत्साह आह तोपर्यंत शरीर शिथिल व दुबळें होण्यापूर्वी साधितशब्द– **पाठचा**–वि १ (एखाद्यान्य) नतर, पाठीवर जन्मलेला (भाऊ बहीण इ० भावड) 'मी तुझ्या पाठची बहीण आह ' –नामना ११२ २ जीव वाचविण्यासाठीं आश्रयास आलेला [पाठ] **म्हण** पोटचा द्यावा पाठचा देऊ नये=प्रसगविशेषीं पोटच्या मुलालाहि बळी द्यावें परतु शरण आलेल्यास दगा देऊ नये **पाठला**–वि पाठचा अर्थ १ पहा **पाठीं**–क्रिवि १ एखाद्यावर अवलबून (असलेला मुलाबाळाचा परिवार इ०) 'माझ्या पाठी चार पोरें आहत २ मागोमाग पाठीमागें 'भीमविजय त्यापाठीं नकुळसहदेव।' –मोप्रस्थान १ २३ ३ नतर, मागाहून 'पाठीं आपण जाइजे। अ–माल–पर्ण।' –शिशु ४७४ 'स्वपद पावलीयापाठीं। जेवीं का वृत्ति हाय उफराटी।' –ज्ञेस्व १ ३१ **पाठीकडून**–क्रिवि मागें वळून, तोंड मुरडून 'दिठी मुखाचिये बरवे। जरी पाठी कडून फावे।ते आरिसे धाडोळावे लागती काई।' –अमृ २ ७६ **पाठीचा**–वि पाठीवर ओझें वाहून नणारा (घोडा इ०) **पाठीचा कणा**–पु कबरेपासून मानेपर्यंतच्या शरीराम ताठपणा देणारा हाडाच्या मणक्याचा पाठींतील दड, पृष्ठवश **पाठीचा कोंका**–पु पोंक, कुबड **पाठीचा तख्ता** पु पाठीचा पृष्ठभाग, विस्तृत भाग **पाठी ना पोटीं**–क्रिवि ज्यास पाठचा भाऊ किवा पाटीं सतति नाहीं अशा व्यापरहित बजबाबदार माणसाच्या स्थितीस उद्देशून वापरावयाचा वाक्प्रचार **पाठीमागचा–मागला–मागील**–वि १ (एखाद्या गोष्टीच्या) नतर, मागाहून घडलेला नतरचा, मागला २ (वडील भावडाच्या) पाठीवर, नतर जन्मास आलेला (भाऊ इ० भावड) पाठचा **पाठीमागून**–क्रिवि १ (एखादा पदार्थ व्यक्ति इ० काच्या) मागच्या बाजूनें पाठीकडून 'माझ्या पाठीमागून विस्तव नऊ नवोस ' २ (एखादी गोष्ट क्रिया इ० काच्या) नतर पश्चात् 'बाप मेल्यावर पाठीमागून त्यानें पैसा मिळविला ' ३ (एखाद्याच्या) गैरहजेरींत, मागें 'हा पाठीमागून शिव्या देतो ' [स पश्चात् प्रा पच्छा, प पिच्छ दि पीछे, पाछे गु पाछु] **पाठामागें**–क्रिवि १ (एखाद्यावर) अवलबून आश्रयाखाली 'त्याच्या पाठीमाग माठा परिवार आह ' २ (एखाद्याच्या) पश्चात् मरणानतर त्याम माझ्या पाठी मागें राज्यावर बसविण्याचा अधिकार मिळाल ' –मसाप २ ३ ३ (एखादी क्रिया गोष्ट इ० काच्या) नतर ४ गरहजेरींत, परोक्ष, समक्ष न०ह अशा रीतीनें **म्हण** १ आपलें पाठ आपणास दिसत नाहीं =आपल्या अगचीं सान्निध्यात घडणाऱ्या पण आपणास माहीत न पडणाऱ्या गोष्टीस उद्देशून योजावयाची म्हण २ पाठीवर मारावे पण पाठावर मारू नये = एखाद्यास त्याच्या अपराधाबद्दल दडदडून खुशाल करावा पण त्याच्या निवाहाची साधन कमी नाहींशीं करू नयत सामाशब्द– **०काब**–स्त्री बाजूच्या पाठीची बाहरील बाजूची काढलेली साल, काबटी याच्या उलट पाठकाब=आतील बाजूची काढलेली काबीट [पाठ+काब] **०कुर्ली कुर्लास–काळी–काळास, पाठगुळी–गुळास, पाठंगुळा, पाठंगुळास**–क्रिवि (एखाद्याच्या) पाठीवर (क्रि० घणें, मारणें, आणणें, बसणें) [पाठ] **०कोरा**–वि एकाच बाजूस लिहिलेल्यानें रिकाम्या बाजूस कोरा असलेला (कागद) **०कोरें**–न एका बाजूस न लिहिलेला कागद **०गा**–वि पाठीवर स्वारी, ओझें नण्याम शिकविलेला (घोडा, बैल) (क्रि० करणें, होणें) [पाठ] **म्हण** शेट शहाणे आणि बल पाठग **०गुळी**–क्रिवि (ना) पाठकुळी पहा **०जाळ**–पु पाठच्या भावडाचें मरण इ० अनिष्ट गोष्टीचा शोक [पाठ+जाळ] **म्हण** पाठजाळ पुरवल पण पोटजाळ पुरवत नाहीं=पाठच्या भावडाच्या मृत्यूबद्दलच्या शोकापेक्षा पुत्रशोक अधिक भयकर असतो **०तगड**–न (सोनारी धदा) (सोन इ० धातूच्या) पट्ट्याच्या दागिन्यातील अथवा, पेटी इ० सारख्या दागिन्याच्या मागील तळचा हष्टीस न पडणारा भाग [पाठ+तगड=तकट पत्रा] **०थोपटणी**–स्त्री एखाद्यास उत्तेजन देण्याकरिता त्याची पाठ थोपटण्याची क्रिया,

शाबासकी, वाहवा 'कारण युरोपियन कामदाराच्या ह्या पाठ थोपटणीनें ते फुशारून जाऊन आपलें दोषाई वर्तन पूर्ववत् कायम ठेवतील हें सांगावयास नको' –टि १ १ ४६१ [पाठ+थोपटणें] **०नळ–पुभव** १ पाठीच्या कण्याच्या दोन्ही बाजूस असलेले कटि प्रदेशाचे दोन नळाकृति स्नायु याच्या उलट पोटनळ २ (ल) बराच वळ एकाच स्थितींत बसण्यानें, वातादि विकारानें पोट फुगल्यामुळें पृष्ठवंशाच्या दोन्ही बाजूच्या कमरेजवळ असलेल्या स्नायूस आलेला जडपणा, ताठरपणा, त्यानें होणारी पीडा [पाठ+नळ] **०निघ्या**–वि आश्रयाकरिता, रक्षणाकरिता आलेला, शरण आलेला [पाठ+निघणें] **०पलाणें**–न १ (विवाहसमारभात रूढ) वरपक्षाकडून वराच्या सासूस चोळखण आणि लुगडें याच्या अहेरास विनोदानें दिलेलें नाव २ पायघडया सपून विहीणी घरात शिरताना वरमातेस वराच्या सासूनें खणलुगडयाचा करावयाचा अहेर [पाठ+पलाणें] **०पुरावा**–पु सहाय्य, मदत, पाठिंबा [पाठ+पुरविणें] **०पुराव्या**–वि मदत करणारा, साहाय्य, पाठिंबा देणारा [पाठ+पुरावा] **०पोट**–न पणतींत बाळकें उपडें घालून, तें सुतानें बाधून मक्रसंक्रातीच्या दिवशीं स्त्रिया परस्परास देतात तें वाण –क्रिवि दोन्ही बाजूनीं, पृष्ठावर (लिहिलेला, वाचलेला कागद इ०) [पाठ+पोट] **०पोटी**–क्रिवि समोरासमोर 'जैसी उदया आणिली गोष्टी। तैसी दाखवा प्रत्यक्षदृष्टी। सूर्य जयद्रथ पाठपोटीं। मिरवा महाराजा।' –नव १२ ८९ [पाठ+पोट] **०फळी**–स्त्री झाड तोडल्यानंतर त्याचे ओंडे सारखे व चौकोनी करण्यासाठी त्याच्या बाहेरील चारी बाजूनीं काढलेली ओबड धोबड फळयापैकीं प्रत्येक [पाठ+फळी] **०बद्–पु** बैलाला, घोडयाला गाडीला जोडण्याचा बद, पट्टा –राको [पाठ+बद=पट्टा] **०बळ**–न इष्टमित्र, भाऊबद इ०कांची (एखाद्या कार्यास होणारी) मदत, साहाय्य [पठ+बळ=शक्ती] **०बीळ–बेळ**–न (राजा) बाबूची बाहेरील बाजूची काढलेली कावटी, चिपाटी, पाठकाच पहा [पाठ+बीळ=पाटी इ० विणण्याची बाबूची चिपाटी] **०मोड**–स्त्री पाठीस कळ येईल अशा तऱ्हेचें (लिहिणें, ओझें वाहणें, खणणें इ०सारखें) कष्टाचें, परिश्रमाचें काम [पाठ+मोडणें] **०मोरा**–वि १ पाठ फिरविलेला, (एखाद्या वस्तूकडे) पाठ करून असलेला २ (ल) विमुख, पराङ्मुख, विरुद्ध, उलट झालेला, वक्रदृष्टीनें पाहणारा 'माझें अदृष्ट पाठमोरें देख।' –ह २९ १७७ 'ईश्वर होता पाठमोरा। नसतींच विघ्नें येतीं घरा।' –क्रिवि पाठीकडून, पाठीच्या बाजूनें [पाठ+मोहरा] **०राखण–राखणा–राख्या**–स्त्रीपु १ लग्नानंतर नव्यानेंच मुलगी सासरीं जातेवेळीं तिला सोबत म्हणून जाणारें माहरचें माणूस २ दिवाळ सणाकरिता जावई सासुरवाडीस जातेवेळीं त्याच्याबरोबर जाणारें माणूस ३ साहाय्यकर्ता, मदत करणारा, पाठीराखा, वाली [पाठ+राखणें] **०रिगा(घा)वा**–पु (कु) साहाय्य, पाठबळ [पाठ+रिघणें] **०रिघ्या**–वि रक्षणाकरिता आश्रयाची याचना करणारा, शरण गेलेला [पाठ+रिघणें] **०लग**–पु (प्रा) सान्निध्यात, चिकटून (विद्यादि साधनाकरिता शिष्यानें गुरूजवळ इ०सारखें) राहणें 'तू त्याचा पाठलग सोड नको म्हणजे बरें होईल' [पाठ+लग] **०लाग**–पु १ (एखाद्यास पकडण्याकरिता त्याच्या) पाठोपाठ जाणें, पिच्छा पुरविणें, पाठपुरावा २ तपास, छडा **०वर्ती–र्ती**–क्रिवि (राजा) (एखादें कार्य आरंभिलें जात असताना, केलें जात असताना) पाठपुराव्यास, पाठबळ देण्यास, मागें, पाठीस (असणें) [पाठ] **०वशास**–क्रिवि पाठीमागें –राको **०वळ**–न १ स्वारी वहाण्यासाठीं शिकवून तयार केलेलें जनावर २ ओझ्यांचें जनावर (विशेषत घोडा) ३ (ल) कोणतेंहि काम मुकाटयानें करणारा धट्टाकट्टा किंवा धिम्मा मनुष्य ४ (ल) नेहमीं थटेचा विषय बनणारा सोशीक मनुष्य ५ (ल) गलेलठ्ठ स्त्री ६ (ल) रखेली, राख [पाठ+वळणें] **म्ह०** शेट शाहणा आणि बैल पाठवळ **०वळण**–न नवरा मुलगा आपल्या सासूस लुगडें चोळी देतो त्याला विनोदानें म्हणतात –थोमारो २ ३५७ **०वाड**–स्त्री मदत, पाठपुरावा [पाठ] **०शिंगी–गा–ग्या**–वि ज्याचीं शिंगें मागें, पाठीकडे वळलेलीं आहत असें (जनावर) [पाठ+शिंग] **०शील**–न (कों) नारळावरील काथ्याच्या आच्छादनावरील साल, त्वचा, नारळाच्या चोडाची साल [पाठ+साल] **०सरी**–क्रिवि मागच्या बाजूस **पाठाण–न** (को) १ पाठ, पाठीवर मारताना किंवा तिच्यावरील फोड इ० दुखताना तिरस्कारानें म्हणतात 'माझे पाठाणात कळ आली –रोज्यु ९४ २ (राजा) चोळीचा पाठीचा तुकडा [पाठ] **पाठावळ–ळू**–स्त्री (कों) घराचें आढें 'आज घराची पाठावळ बसवावयाची आहे' [पाठ+वळ प्रत्यय] **पाठाळ**–न पाठीवरून ओझें, मनुष्य वाहून नणारें बैल, घोडा इ० जनावर, पाठबळ 'जो जैसें काम सागत। तितुकें करी वैष्णव-भक्त। चारा पाणी आणूनि देत। पाठाळे बाधीत निजागें।' 'कोस-पर्यंत गिल्चे यानीं पाठलाग केला, परंतु पाठाळ सक्त शीर (ं) होतें म्हणून तशातून (पार्वतीबाई) निभाऊन गेली' –भाव १५४ (नवी प्रत) –वि १ मोठया, रुद पाठीचें (जनावर) २ चागल्या पाठीचा (घोडा) ३ ओझीं वाहण्याच्या उपयोगाचा (घोडा इ० जनावर) [पाठ] **पाठीमागून**–क्रिवि नतर, पश्चात् **पाठुं(ठीं)गळीं**–क्रिवि पाठीवर पाठकुळी पहा [पाठ] **पाठून**–क्रिवि पाठीमागून पहा **पाठेळ**–न ओझ्यांचें जनावर, पाठबळ 'पाठेळ करिता न साहावे वारा। साहेलिया ढोरा गोणी चाले।' –तुगा २७९३ **पाठोपाठ–ठी–ठीं**–क्रिवि १ लागलीच, मागोमाग २ पाठीमागें, लागोपाठ 'देव भोळा धावे भक्तापाठोपाठीं।' –तुगा १३ [पाठ द्वि] **पाठोवाटा–र्टी–ठी**–क्रिवि १ पाठोपाठ, मागेमागें,

पाठीमागें 'देखौनि श्रीमूर्ति उघडी। ब्रह्मविद्या डोळे मोडी। मुक्ति धावे उघडी। पाठोवाठीं।' –शिशु ३७२ 'धावे योषिताचे पाठोवाटी।' –एभा ८ १६४ २ वरचेवर, वारवार, एकामागून एक 'का पाठोवाटीं पुर्टे। भागारा खारु देणें घेटे।' –ज्ञा १८ १५७ [पाठ द्वि] **पाठोशी**–क्रिवि पाठीमागें [पाठ] **पाठ्थाळ**–न पाठबळ अर्थ १ व २ पहा [पाठ]

पाठक—पु १ देवळात, सार्वजनिकरीत्या पुराण वाचणारा पढीक ब्राह्मण, पुराणीक 'जोसी पडित पुराणीक। वद्य वैदीक पाठक।' –दावि ४७३ २ धर्मशास्त्रविषयक निर्णय देणारा पडित ३ उपाध्याय ४ अध्यापक, गुरु ५ ब्राह्मणातील एक आडनाव [स]

पाठवण–वणी, पाठवणूक—स्त्री १ निरोप देणें, बोलवण (क्रि० करणें) 'असो हें बुझावनी जाली। सखिया पाठवणी दीह्ली।' –शिशु २२९ २ (घरीं आलेल्या) अतिथीची, पाहुण्याची बोळवण करताना द्रव्य देऊन केलेली सभावना व तें द्रव्य, बिदागी (क्रि० देणें) ३ हरिदास, पुराणिक वगरेस दिलेली बिदागी ४ (क्रु) (पमे इ०) पाठविण्याची क्रिया [पाठविणें]

पाठव(वि)णें—अक्रि रवाना करणें, धाडणें [स प्रस्थापन प्रा पट्ठावण, हिं पठाना, पठौनी, सिं पठणु व पाठारवा]

पाठवळणें—अक्रि पराव्रत्त, विमुख, पराङ्मुख होणें माघारें फिरणें [पाठ+वळणें]

पाठसून—क्रिवि (क्रु) मागाहून, नतर [पाठ]

पाठा—पु (काव्य) विस्तारपूर्वक, तपशीलवार, पाल्हाळानें सागितलेली माहिती, सविस्तर यादी, पाटा 'वाच हरिनामाचा पाठा। व्यापार खोटा न करणें।' [पाठ=मुखोद्गत केलेले स्तोत्र इ०कांचें पठण]

पाठाउ—वि समर्थ, लायक, योग्य 'कैवल्यकनकाचिया दाना। जो न कडसी थोर साना। द्रष्ट्याचिया दर्शना। पाठाउ जो।' –अमृ २ ५

पाठाड, पाठाण, पाठार—न (तिरस्कारार्थी) पाठ, पठाड, पठाण, पठार इ० पाठ या अर्थी पहा

पाठाड—वि पठाडी पहा

पाठार—न १ पर्वताच्या माथ्यावरील सपाट भूप्रदेश, पृष्ठ भाग पठार पहा 'गोवर्धनाचा पाठारीं। गोधनें चारितातिं खोरारीं।' –दाव ३१७ २ आश्रय, पाठबळ 'ऐसा पवनाचेनि पाठारें। येता धारणेचेनि पेसारें।' –ज्ञा ६ ५८ ३ (तिरस्कारार्थी) पाठ, पठार अर्थ ४ पहा [पठार]

पाठारणें—अक्रि (महानु) (अवस्था, दशा, दिवस इ०) उलटणें, पालटणें, जाणें, व्यतीत होणें 'तारुण्य पाठारूनी उतरीनिली। लावण्याची झळाळी।' –शिशु ३९६ [पाठार=पाठ]

पाठारा—पु धुत्त्वा, फन्ना, दाणादाण 'रजपूत लोक पहिल्याच सपाटयास आमच्या सैन्याचा पाठारा उडवितील' –इलासुदरी २७

पाठारा—पु प्रभू समाजातील एक पोटभेद व त्यातील व्यक्ति

पाठारी—पु सुतार जातींतील एक पोटभेद व त्यातील व्यक्ति, पाचकळशी

पाठिंगा–बा—पु पाठबळ साहाय्य, मदत –शर –वि मदत, पाठबळ देणारा, पाठीराखा, साहाय्यकर्ता [पाठ]

पाठिरा—पु कबरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग, पाठ, पठार 'जे गेले सिंहगडाला। त्याचे पाठिर पाहिले। नाहीं पुढारे पाहिले।' –ऐपो ३२ [पाठ]

पाठी—स्त्री १ कबरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा पृष्ठभाग, पाठ २ साहाय्य, आश्रय मदत 'निर्बळापाशीं निर्बळाला। पाठी कैची।' –दा ६ १ २६ ३ पाठ (–स्त्री) इतर अर्थी पहा [पाठ]

पाठिमाग–वि १ पराङ्मुख 'पुण्यावियेंगीं पाठिमोगा। साधुसंता पाहुनि झुरा।' –सिस ४९ १७५ २ मागें वळलेला, तोंड फिरविलेला 'जय श्रवत्वा पड गाढी। तेथ पाठिमोरी दिठी।' –ज्ञा ५ १५२ ३ परत, माघारा 'गाडीव त्यासि द हें क्रीवा हो शीघ्र पाठिमारा जा।' –मारुणी ४० ७३ [पाठ+मोहरा]

पाठीराखा–ख्या–पु (काव्य) रक्षणकर्ता (विरू) पाठराखा हिरण्याक्षासी साह्य दखा। हिरण्यकशिपु पाठीराखा।' [पाठ+राखणें] **पाठीलागा**–वि पाठीस लागणारा, मागोमाग धावणारा, पिच्छा पुरविणारा 'पाठीलागा काळ येतस या लागें।' –तुगा १८५९ [पाठ+लागणें] **पाठिलागी**–क्रिवि पाठीमागें **बळें** लागला काळ हा पाठिलागीं।' –राम १३ [पाठी+लागणें]

पाठी—वि १ वाचल्याबरोबर ज्याच्या लक्ष्यात राहतें असा, चागली पाठशक्ति असलेला उदा० एकपाठी २ ज्यास एखादा ग्रथ किंवा विशेषत वद तोंडानें पाठ म्हणता येतात असा 'जटापाठी, घनपाठी' [पाठ=वाचन]

पाठुरका—वि (व) पाठराखा, साहाय्यकर्ता [पाठ+राख्या]

पाठें—न (व) गाडीच्या चाकाचा परीघ लाकडाच्या ज्या वर्तुलाकार तुकड्याचा बनविलेला असतो त्यापैकीं प्रत्येक, पाटा अर्थ ८ पहा

पाठोरापिठोरा—पु श्रावणी अमावास्येच्या दिवशीं चौसष्ट योगिनींच्या पिठाच्या प्रतिमा करून किंवा त्यांचीं कागदावर चित्रें काढून पूजा करितात तो विधि [पिठारा द्वि]

पाठ्य—न (नाटय) पात्रानें, नटानें बोलावयाचें भाषण, नक्कल [स पाठय=पाठ करावयाचें, पाठ करण्यास योग्य, शक्य]

पाळ्याळें—न भात–जमीनींत चिखल करण्याचा बिनपासेचा कुळव –मसाप २ ३ २५४ [पाठ]

पाड—पु १ बाजारभाव, दर, निरख 'सहाप्रमाणें पहिला पाड होता' –ख ९१४ २ (ल) योग्यता, बरोबरी, साम्य किंमत 'त्रिभुवनसुंदर हें रूपेंड। माझी कन्या त्याच्या पाडें।' –वेसीस्व ३ ६३ ३ महत्त्व 'आमुचिया काजाचेनि पाडें। देखती आपुलें जीवित थोकडें।' –ज्ञा १ ११२ ४ प्रमाण, मान 'वीज चमके जेणें पाडें। तैसा गरुड झेंपावें पुढें।' –मुआदि ६ ७३ ५ झाडावरील फळाची विशेषत आब्याची कच्चेपणा जाउन पक्कें पिकण्यापूर्वीची अवस्था 'आबया पाडू लागला जाण।' –एभा १२ ५९९ ६ पिकण्याच्या अवस्थेस आलेला झाडावरील आबा 'हिराबाईजवळ आब्याच्या पाडानीं भरलेली टोपली आहे' –बाळ २ ४३ ७ माळोचा, माची ८ परवा, क्षिति 'द्रोणाचा पाडु न करीं। भीष्माचें भय न धरीं।' –ज्ञा ११ ४७२ ९ अतर, भेद 'ससगें चेष्टिजे लाहें। परि लोह भ्रामक नोहे। क्षेत्र क्षेत्रज्ञा आहे। तेतुला पाडु।' ज्ञा १३ ११२२ १० (ना) जोड, प्रतिस्पर्धित्व ११ सगति, मेळ, जुळणी –क्रिवि १२ परिणाम –शर १३ (नाशिक भागात रूढ) रेशमी काटाचें व सुती पोताचें वस्त्र १४ (–वि) योग्य, साजेसा, अनुरूप 'राजा बोले वसिष्ठासी। रामापाड हे गुणरासी।' –वेसीरव ९ १०९ [का पाडु=समता, बरोबरी, का पट्टि] **म्ह**० आब आले पाडा निंबुणी आल्या रसा (वाप्र) **पाडास जाणें**–१ फळझाडाचा पाडाचा ऋतु टळणें २ गाय, म्हैस इ० जनावर फळण्याच्या समयापलीकडे जाणें, फळण्याचें टळणें **पाडास येणें–लागणें**–फळ पिकण्याच्या अवस्थेस प्राप्त होणें 'हेंचि आब्याचें सदा फळलें वन। पाडा आलें प्रेमेंकरून।'–ह १९ २२४ सामाशब्द–**०कुला**–वि (राजा) वयानें प्रौढ असूनहि शरीरानें नाजुक व पुष्ट असलेला (पुरुष इ० व्यक्ति), ताजातवाना 'तिला पधरा मुलें झालीं तरी ती पाडकुली दिसते' [पाड=पिकलेली स्थिति] **०पंचाईत**–स्त्री १ (एखाद्या वस्तूची) किंमत इ० विषयीं बारीक चौकशी २ (सामा) पचायतीनें केलेली चौकशी, विचार पूस [पाड=किंमत+पचाईत=तपास, चौकशी] **पाडाचा**–वि पिकून झाडावरून काढण्याच्या, गळण्याच्या स्थितींत आलेला (आबा इ० फळ)

पाड—पु डोंगर 'जे तो विषयाची मोट झाडी–। मार्जी कामक्रोधार्ची साकडीं। चुकावूनि आला पाडी। सद्वासनेचिया।' –ज्ञा ७ १२७ [पहाड]

पाड—न (गो) मासे धरण्याचें जाळें

पाड—वि (गो) ओसाड, पडीत 'तुमच्यासारख्या पापी डोळ्याची दृष्ट लागून तर आमचा हा गाव असा पाड पडला' –सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं ९० **०पडचें**–अक्रि (गो) धुळधाण होणें, ओसाड पडणें

पाड—क्रिवि पलीकडे –शर [पार]

पांड—पु १ जमीन मोजण्याचें एक परिमाण हें बिघ्याच्या एकवीसाशाइतकें किंवा चारशें चौरस काठयाइतकें असतें 'किती पाड मोजीन म्हणता गगन। लोक हासती तयातें।' –जै ७७ ४५ २ (दशात उत्तरेकडे रूढ) जमीनीचा तुकडा, ठिकें, फाळी

पाड—न पाऊल, पावड 'वचन वदुनि ऐसें चालिला चार पाडें।' –आविश्वा २५ [पावड अप]

पाडकॉ—पु (गो) गाईचें वासरू, पाडा [पाडा]

पाडकू—न (ब) लहान पाडा, पाडी [पाडा]

पाडगण—स्त्री (ब) मोतिया वनस्पति

पाडगा—वि (प्रा) पाठीवर ओझें, स्वारी वाहण्यास शिकविलेला (घोडा इ० जनावर), (प्र) पाठगा पहा [पाठगा]

पाडगा—पु पाड अर्थ २ पहा [पाड]

पाडगुण—पु (गा) दुर्गुण, अवगुण [पडलेला?+गुण]

पाडगें—न १ पासोडी इ०कांचें एक पदें, पाटगें, तागा २ (बडोदें–मराठवाडा, खालच्या जातींत रूढ) पैठणी, रेशमी साडी 'शालू अगर पाडगें' –अहेर–बहुमान पोशाखाचा नियम ७ ३ कापडाच्या ताग्याच्या गाठींपकी प्रत्येक, [पाटगें]

पाडगें—न (व) गाधर्वविवाह, मोहतूर, पाट [पाट=मोहतूर]

पाडणायो मॉडॉ—पु (गो बायकी) द्वाड मुलगा

पाडणी—स्त्री पाडण्याची क्रिया पाडणें क्रियापद सर्व अर्थी पहा [पाडणें]

पाडणें—सक्रि १ खालीं पाईल असें करणें, पडेल असा करणें, जमीनदोस्त करणें, तोडून टाकणें (झाड इ०) 'म्हणती हाणा मारा पाडा ह्या काय पाहता ताडा।'–मोद्रोण ३ १२५ २ मागें टाकणें 'वावदळ पाडूनि ठाये। साबळु डाहारला आह।'–ज्ञा १७ १४३ ३ (एखादा व्यवहार, धदा इ०) मोडणें, मोडून टाकणें, दावून टाकणें, नाहींसा करणें ४ घालणें, ठेवणें, टाकणें 'काळ मोरानि न सोडी। यातना भोगवी गाढी। सर्वेचि गर्भवासीं पाडी।' –एभा १० ४२७ ५ विभागणें, भाग करणें 'नियमाप्रमाणें वर्षात दोन हप्ते पाडणें' –(बडोदें) रवानगी खात्यातील आर्डलीरूम सबधीं नियमाची दुरुस्ती १ ६ कैदी करणें –पया १०२ या धातूच्या अर्थाच्या निरनिराळ्या अनेक छटा निरनिराळ्या सदर्भानें भाषेंत रूढ आहेत त्या सर्वाचा जोरानें खालीं आणणें, ठेवणें, करणें इ० गर्भितार्थ आह मारणें, लावणें, घासणें याच्या वर्गातीलच हा धातू आह निरनिराळ्या नामाच्या सबधात या क्रियापदाचे निरनिराळे अर्थ होतात त्यापैकीं काहीं पुढें दिले

आहेत इतर ठिकाणीं सदभावरून अर्थ समजण्यास कठिण जाणार नाहीं [स पातम्, प्रा पाड, हिं पाडना] (वाप्र) उजेड, नाव पाडणें=कीर्ति मिळविणें, कीर्तीनें लोकास दिपविणें कोष्टक, क्रम पाडणें=कोष्टक करणें, क्रम लावणें चाल, सराव, सवय पाडणें= एखादी पद्धत रूढ करणें, सवय लावणें जमाव पाडणें=एकत्र जमाव करणें 'घोडीं, हत्ती देणे ऐसें करून फौज व जमाव पाडिला' –मराचिथोरा ४० जिलब्या, बुदी पाडणें=जिलबी – बुदीच्या कळ्या तयार करणें तकते पाडणें=लाकडाच्या मोठ्या ओंडयाच्या फळ्या करवतून काढणें तुटी, ताटातूट पाडणें=एकमेकापासून तोडणें, ताटातूट, वियोग, करणें 'ऐसी लोहीं पाडिली तुटी। नव्ह राधेसी कृष्णभेटी।' –ह ८ ९९ दार, खिडकी, भोक पाडणें= (भिंत, कुपण इ०स) दार खिडकी, भोक इ० करणें, ठेवणें पायऱ्या पाडणें=डोंगर इ०कात खणून, खोदून पायऱ्याच्या आकृती करणें पैका, रुपये पाडणें=श्रमानें पैसा मिळविणें फणीला दाते पाडणें=बोथट झालेल्या फणीला दाते तयार करणें मुरकुडी पाडणें=नाश करणें 'अकस्मात घालोनि धाडी। थोरथोराची पाडी मुरकुडी।' –जै ७८ ४५ रण पाडणें=युद्धात शत्रूना मारणे, ठार करणें 'अभिमन्युनें रण पाडिलें देखोन। आश्चर्य करिती कृष्णार्जुन।' –पाप्र ४५ ८५ रस्ता पाडणें=पूर्वी रस्ता नसलेल्या ठिकाणीं रस्ता चालू करणें, रस्त्याची वहिवाट करणें रुपये पाडणें=टाःसाळींतून रुपयाचीं नाणीं काढून प्रचारात आणणें रेघा पाडणें=रघा, ओळी ओढणें, काढणें, आखणें वळी पाडणें=कापड इ० दुमडणें, कापड इ० दुमडीनें, सळानें युक्त करणें विटा पाडणें=साच्याने माती इ०च्या विटा तयार करणें विहीर पाडणें=विहीर खणणें शेत पाडणें=नवीनच लागवडीस आणलेल्या जमीनीचा लागवडीस सोईस्कर अमा तुकडा, भाग करणें शोध, ठिकाण पाडणें=(एखादी वस्तु) शोधून काढणें, तपास लावणें समजूत, उमज पाडणें= (एखादी गोष्ट एखाद्याच्या) डोक्यात उतरवन देणें, समजावन सागून स्पष्ट करणें इ० (वाप्र) **पाडून नेणें**–लढाईत जिकणें कबीज करणें 'तेयें सदाशिव यमाजी यांणीं लोकाचीं घोडीं, उटें, पाडून नेलीं होतीं' –थोमारो १ १७ **पाडून देणें, घेणें**– (सौदा इ० ठरविताना माल वगैरे) किंमत इ० कमी करून देणें, घेणें **पाडापाड**–स्त्री १ (घर इ०) पाडण्याची अव्याहत क्रिया २ लूटालूट [पाडणें द्वि]

पाडथर-रा—पु (विप्र पाटथर) पाटथर पहा

पाडथळ—न पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी लागवडीची जमीन पाटरपळ पहा याच्या उल्ट कुडथळ [पाट+स्थल] **०बिघा, पाडथळी बिघा**–पु पक्का पाडाचा विघा, याच्याउलट कुडथळबिघा [पाडथळ+बिघा]

पांडरा—पु (गो) (साकेतिक) नाग, सर्प, पाढरा पहा

पांडरी—स्त्री ग्रामसस्था, पाढर पहा [पाढर] **०फड मुख्य**–पु राज्यातील सर्व ग्रामसस्थाचा अधिपति 'सि पाडरी –फड-मुख्य समतात्भाग आचद्रार्क श्री' –चौ=याशीचा शिलालेख (पढरपूर) [पाडरी=ग्रामसस्था+फड=कचेरी+मुख्य=अधिपति]

पाडव—पु १ (सगीत) अवरोह (क्रि० करणें) २ पराभव, (प्र) पाडाव, पाडाव पहा –वि (प्र) पाडाव (–वि) पहा

पाडव—पु (बे) चार मेर्टीमधला दगड, जमीन इ०च्या सीमेची खूण म्हणून चारी बाजूस चार सखल दगड पुरून त्यामध्ये पुरलेला एक उच दगड [का पाड=चौकट]

पाडव—पु १ पडुराजाचा वशज, विशेषत युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुळ व सहदेव या पडुराजाच्या पाच मुलाना समुच्चयानें हा शब्द लावण्यात येतो २ (ल) पाच रुपये इ०काचा समुदाय ३ एक प्रकारचा पाणकोंबडा [स] **पाडवांचे लेणें**–न डोगर, खडक इ० पोखरून केलेली मनुष्यशक्तीस करण्यास अशक्य दिसण्याजोगी देवालय, मूर्ति, राहण्याच्या खोल्या इ०काची रचना **०कृत्य**–न लेणें लेणीं हीं मनुष्यशक्तीच्या आटोक्यात नाहींत असा प्राय समज आहे तीं पराक्रमी पाडवानीं केलीं असावींत अशा समजुतीवरून हा अर्थ 'एका टेकडीच्या गुहेत पाडवकृत्य आहे' –कोरकि २२३ [पाडव+कृत्य] **०प्रताप**–पु कौरव–पाडवाच्या कथाचा श्रीधरकवीनें लिहिलेला ओवीबद्ध ग्रथ [पाडव+प्रताप=पराक्रम]

पाडवकी—स्त्री (कु) (झाडावरून नारळ इ०) पाडण्याची, काढण्याची क्रिया, पाडा (क्रि० करणें) [पाडणें]

पाडय(वि)णें—सक्रि पाडण्यास लावणें, भाग पाडण [पाडणें यांचें प्रयोजक रूप]

पाडवा—पु (क) पाडण्याची क्रिया (क्रि० करणें) [पाडणें]

पाडवा—पु १ चैत्रादि महिन्याचा शुक्ल व कृष्ण पक्षातील पहिला दिवस, प्रतिपदा पाडिवा पहा २ (गौरवार्थी) वर्षप्रतिपदा चैत्रशुद्ध अथवा कार्तिकशुद्ध प्रतिपदा 'लोका महोत्सवप्रद ताचि सदा त्यासि पाडवा नलगे।' –मोवन ४ ३१ [स प्रतिपद्, प्रा पाडिव, गुज पडवो, हिं पडिवा] **पाडव्याचें साल**–न चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून सुरू होणारें वर्ष, शालिवाहन शकाचें साल, चैत्रीसाल हें साधारणपणें सामान्य व्यवहारातील वर्ष समजलें जातें याहून भिन्न म्हणजे मृगसाल, दिवाळीचें साल हीं होत 'या (शालीवाहन) शकातील वर्षास कोणी पाड्याचें साल असें म्हणतात' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ २१३ (१८७५)

पाड(डा)वेल—स्त्री (गो) एक प्रकारचा वेल

पाडशी—स्त्री पडशी, मोठी पिशवी [दे पडच्छी]

पाडस—न १ हरिणीचें वत्स, मृगशावक 'पाडस वागुर कराडी। जरी मुगी मेरु वोलाडी।' –ज्ञा ७ ९५ 'आळविती जैसें

पाडस कुरगिणी । पीडिलिया वर्नी तहानभूकें । ' –तुगा १६०५ २ गाईचें वासरू ३ (ल) (लडिवाळपणानें) लहान मूल 'म्हणे बाळा रोहिदासा । भेटी देईं बा पाडसा । ' –मुक्तेश्वर-हरिश्चंद्राख्यान (नवनीत पृ १९७) [दे]

पाडस—पु (गो) छपराचें मुख्य आढें पाडस पहा [दे]

पाडसावयलो कुंवाळो-पु १ (गो) आढ्यावरील कोहळा २ (ल) सुरक्षित ठिकाणीं असलेला जिन्नस **पाडसावयली कीट**-स्त्री (गो) आढ्यावरील ठिणगी

पाडस-सा—वि (विप्र पारठा) पारठा पहा

पाडसडणें—अक्रि (कों) (वृक्ष इ०) पर्णरहित होणें, पारसडणें

पाडसडें—न मुख्य आढ्याच्या दोन्हीं बाजूस असलेल्या छपराच्या पाख्यांपैकीं प्रत्येक [पडिस+आढें]

पाडसारु—पु दोरखड, जाड दोर, चऱ्हाट –शर

पाडसें—न पात्र –शर

पाडळ-ळी—स्त्री एक औषधी झाड याच्या वेलपाडळ व वृक्षपाडळ अशा दोन जाती आहेत पाडळीस फळाचे घोस येतात हीं फळें पाढरीं, लहान मोत्याएवढीं असून गोड असतात वेलपाडळीचें मूळ कडू असतें वृक्षपाडळीचीं पानें बकुळीच्या पानाप्रमाणें असतात –वगु ४ ६० पाटली पहा 'योजनसुगंध पाडळ । आळिकुळामद बकुळ । ' –दाव १५६ 'नव्हाळी दाविताति पाडळ । परिमळाची । ' –शिशु २९६ [स पाटल–ली]

पाडा—पु १ गाईच्या वासरातील नर, गोऱ्हा 'किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मादोडा । ' –ज्ञा ८ ८ २ खोंड, पोळ 'काहीं केला ताडामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा । ' –दा ३ ४ १३ ३ (बडोदें) रेडा –लागतीचे नियम ५८ 'आमच्या सत्कारची परवानगी घेतल्याशिवाय पाडे बाधण्यास व शिकारीस परवानगी नाहीं ' –विक्षिप्त ३ १७४ [गु पाडो=रेडा] **०पेटविणें**-खोंडाला नागर ओढण्यास शिकविणें 'कीं न पेटविताचि पाडा । ' –सिस ८ १९१

पाडा—पु १ शेतकीच्या कामाच्या सोयीसाठीं शेतकऱ्यांनीं आपल्या गावापासून किंचित् दूर व शेतापासून जवळ बांधलेल्या झोपडयाची वाडी, (सामा) लहान खेडें 'त्याला लागून भोपी वाडी म्हणून लहानसा पाडा आहे ' –बदलापूर ३२ २ शेतकऱ्याची झोंपडी, खोपटें –शर ३ शहरातील पेठ, मोठी गल्ली, मोहल्ला [स पट्टक–पट्टअ-पाडा –राजवाडे भाअ १८३३, गु पाडो=खेडें, व पाडा=पेठ, मोहल्ला, सिं पाडो=मोहल्ला]

पाडा—पु (गो) नारळ, सुपारी इ० फळें झाडावरून पाडण्याचा हंगाम, क्रिया 'जेथें पूर्वी दर पाडयाला वीस-पंचवीस हजार नारळ पडत, तेथेंच आता पधरासोळा हजारहि पडण्याची मारामार ' –सह्याद्रीच्या पायऱ्याशीं ९५ [पाडणें] **पाडेकरी**-पु (कों) नारळ, पोफळ इ०काचा पाडा करण्यात कुशल मनुष्य

पाडा—पु १ उजळणीचा पाठ, पाढा (तीन एके तीन, तीन दुणें सहा याप्रमाणें उजळणीचे पाठ) २ (क, का, कि, की इ०सारखा) बाराखडीचा धडा ३ (ल) तपशीलवार कथन, लाबलचक तपशील, चऱ्हाट [स पठण, पाठ पाटी=पाटा (अंकगणित) –राजवाडे भाअ १८३२] **०घालणें**-पु (गोष्टीचा, कज्ज्याचा, कामाचा) लाबलचक तपशील सागणें

पाडा—पु रोपटें, लहान रोंप 'पृथ्वीवरील तृणाचे पाडे । त्याचीहि गणती होईल कोडे । '

पाडा—वि (गो) नि सतान, निर्वंश [पडणें] **०घालचें**-(गो) जमीन उध्वस्त करणें, नासाडी करणें **०पडचें**-(गो) निर्वंश होणें

पाडॉ—वि (गो) १ द्वाड, दुष्ट स्वभावाचा (मनुष्य) २ ओसाड, पडीत प्रदेश [पडणें]

पांडा—पु उत्तरहिंदुस्थानी ब्राह्मणाची एक पदवी पडया पहा [स पडित, हिं पडा=पुरोहित]

पाडा—पु (वाघाचा) बच्चा, पिलू, वाघाच्या पिलाची साधारणपणें अर्धी वाढ होईपर्यंत त्यास, पाडा, विशेषेंकरून वाघाचा पाडा असें म्हणतात

पाडाऊ—वि स्वसत्ताधीन करणारा, पाडाव, कावीज करणारा –शर [पाडाव]

पाडाव—पु १ पराभव, पराजय, मोड 'मी त्याचा दोन शब्दात पाडाव करीन ' २ लढाईत पकडलेले लोक, कैदी 'पाटील अबदुलअली हरामी याची गाठ पडली तर आमचें व याचें शिर कापून नेतील त्याहून त्याजकडे पाडाव सापडले ते उत्तम ' –भाब ६० –वि पराजित, पराभव केलेला, लढाईत पकडलेला, कैद केलेला 'अगोदर दोनशें घोडीं पाडाव केलीं नतर खासा पाडाव केला ' [पाडणें] **०करून घेणें**-(सौदा ठरविताना) किंमत फारच कमी करून (जिन्नस) विकत घेणें **०विकणें**-(जिन्नस विकताना) बळजबरीनें जास्त किंमत मागणें **०जिन्नस**-पुवभ लढाईत जिंकलेले, लुटून मिळविलेलें द्रव्य

पाडाव—पु (हेट) मोठी होडी पडाव [पडाव]

पाडावळ—स्त्री (गो) एक झाड, पाडळ

पाडावा—पु (कु) नारळ इ० झाडावरून पाडण्याचा धदा करणारा [पाडणें]

पाडि—स्त्री (महानु) किल्ला 'म्हणौनि दडवादडीं । तु रीगें कैवल्याची पाडि । ' –भाए ५२६ [पहाड]

पांडित्य—न १ शास्त्रार्थ सांगणें ६० प्रकारचें पंडितांचें काम, विद्वत्ता, ज्ञातृत्व 'सभे पांडित्याचा प्रसर समरीं शौर्य मिरवे।' –वामन–स्फुटश्लोक (नवनीत पृ १३३) २ भाषणचातुर्य, विद्येचें आडंबर, डौल 'चित्या, हें पांडित्य आता पुरें कर!' –मोर ५ [स]

पांडिप—न भूषण, कौतुक, शोभा पडप पहा [पडप]

पांडिवा—पु प्रतिपदा, पाडवा 'पांडिव्याची चंद्ररेखा।' –ज्ञा १५ ४७० [पाडवा]

पांडी—स्त्री १ कालवड 'तें नर असल्यास पाडा व मादी असल्यास पांडी म्हणतात' –मराठी ३ रें पुस्तक पृ ११३ (१८७३) २ पारडी (म्हशीची) [प्रा पट्ठी=पारडी, गुज पाडी=पारडी]

पांडी—स्त्री नदीतील माशाची एक जात

पांडी—स्त्री १ डोंगर, टेकाड –शर २ डोंगरातून डोली इ० वाहन नेणारे भोई, डोलकर इ० लोकांचा जमाव, समूह [हिं पहाडी=लहानशी टेकडी]

पांडी बाय—स्त्री (गो) ओसाड विहीर [पडिक+बाव]

पांडीया—पु पुढारी 'रयान पांडीये आमदाबाद प्रात गुजरथ याचे नावें कौल' –थोमारो २ ८७ [पांडया]

पांडीव—वि १ (झाड इ० हालवून) पाडलेलें (फळ इ०) (पिकून गळून पडलेल्याच्या उलट) २ केलेला, बनविलेला, तयार केलेला (रस्ता, पूल, शेत इ०) ३ शत्रूस लढाईत जिंकून, पाडून मिळविलेला, हस्तगत केलेला माल [पाडणें]

पांडीवड—पु (को) नदींत, डबक्यांत आढळणारा एक निर्विष साप

पांडु, पांडुर—वि पांढरा, फिका [स]

पांडु, पांडुरोग, पांडुकामला—पुल्ली रक्तक्षयाचा एक रोग हा वात, पित्त व कफ या त्रिदोषापासून तीन प्रकारचा, चौथा त्रिदोषजन्य व माती खाण्यापासून होणारा पांचवा अशा पांच प्रकारचा असतो अंगाची त्वचा फुटणें, तोंडास अति थुकी येणें, अंग गळाल्यासारखें होणें, माती खाण्याची इच्छा होणें, डोळ्याच्या पापण्या सुजणें, मळमूत्र याना पिवळटपणा असणें, अन्नपचन न होणें हीं यांचीं पूर्वलक्षणें होत –योर १ ५१९

पांडु(डू)क—न (कु) पांढरें वासरू [पाडा]

पांडुक—पु पांडुकेच्या आकाराचा घोड्याच्या अंगावरील केंसाचा भोंवरा –अश्वप १ ८५

पांडुर—वि पांढरा 'पांडुरवर्ण झाले डोळे।' –एरुस्व १२ २ 'वृद्ध वंदे वत्सा का पांडुर कृश जाहलासि सांग मला।' –मोसभा ३ २७ [स] **पांडुरत्व–ता**–नस्त्री पांढरेपणा 'परि पांडुरत्वें काती। राहे जैसी।' –अमृ ३ २८ 'व्रतनियमाच्या कष्टें आली पांडुरता वदनीं।' –शाकुंतल अक ५ [पांडुर+त्व भाववाचक नामाचा प्रत्यय]

पांडुरी—स्त्री पांढरी, चुनखडीयुक्त जमीन [पांडुर=पांढरा]

पांडूक—स्त्री (गो) चोरी **पांडूक करप**–(गो) चोरी करणें

पांड—न गाईचें वासरू [पाडस]

पांडें—१ (काव्य) प्रमाणें सारखें, मानानें 'परमाणुचेनि पांडें। रोमें लपालीं ब्रह्मांडें।' –ऋ ४३ २ प्रकारें 'दे॰ सकुळ सुरशरण्यु। मी हीनु बहुतें पांडें।' –ऋ ४६ ३ (राजा कुण) पेक्षा, परस 'ते पांडें हिकडेच काय गावाद तें बरेंसें गमों लागले' –मसाप २ ४ ३६९ [पांडची तृतीया]

पांडे—पुअव (व) वतनदार कुळकर्णी 'पांडस बोलावा म्हणे झडकरी।' –दावि ४११ 'देसाई, देशमुख, पांडे, जमादार कचेरी' –मसाप ११५ [स पंडा] **॰पणा**–न पांडयाचें, गांवच्या कारभारांचें काम 'सेटया ना चौधरी। पांडेपण वाहे शिरीं।' –तुगा ३०५९ [पांडे+पण प्रत्यय]

पांडेकरी—पु झाडावरून फळें वगैरे पाडून वेंचणारा [पाडणें]

पांडेखोत—पु ठाकुरवाडीचा कारभारी 'गावकरी, पाटील, पांडेखोत वगैरे मंडळीस यजमान बोलावतो' –बदलापूर १४८ [पांडा+खोत]

पांडेजणें—क्रि विस्तारणें –शर –मनको

पांडेंपांडें—क्रिवि (व) हळु हळु (चालणें) [पाउड]

पांडेली—पु (गो) फळें पाडणारा, झाडावरून काढणारा बंदेवाईक इसम, पांडेकरी [पाडणें]

पां(पा)डेवार—पु (व काव्य) गावकामदारी करणारा वतनदार महार –गागा ५० 'मिराबाईसाठीं घतो विषप्याला। दामाजीचा जाला पांडेवार।' –तुगा ३६९१ [पांडा=गांव]

पांडेसार—वि हीणकस, औंगळ

पांडोशी—पु (गुज) शेजारी पंडोशी पहा [स प्रतिवेशिन्, हिं पडोसी, गु पडोशी–सी] **पांडोसें**–पु (व) शेजार

पांड्या—पु मोठा झालेला वाघाचा बच्चा पाडा पहा.

पांड्या—पु १ वतनदार कुळकर्णी, पटवारी 'मूल वाटे त्या पांड्याचें।' –दावि २२ २ पंचगौड ब्राह्मणांतील एक आडनांव ३ भट्ये, परदेशी लोकांतील उपाध्याय [स पंडा म पांडा, हिं पंडा, व पांडे=चार वेद व महाभारत यांचें उत्तम ज्ञान असलेला ब्राह्मण]

पांड्याऊंस—पु उसाची एक जात, पुंड्या ऊस [स पांडुर+म ऊस]

पाढउ—पु संग्रह –शर

पांढर—स्त्री १ गावाच्या चतुःसीमेंतील सर्व जमीन गाव ठाण 'ह्या पांढरीचें पाणी कोणास बाधणार नाहीं' २ गावचीं घरेंदारें जिच्यावर बांधिलीं जातात ती गावच्या वसाहतीची पांढरी जमीन इच्या उलट काळी जमीन, ही लागवडीच्या उपयोगी आणतात 'हस्तनापुरीं काहीं वस्ती नाहीं साक्षा मात्र जुनी पांढर आहे' –भाब ४४ ३ काळ्या जमीनींत मधून मधून असलेली पांढरी जमीन किंवा तिचा पट्टा ४ गावाच्या शिवारगतील जमीनीचा (एखाद्या शेतकऱ्याचा) शेताचा भाग, शेत 'मी आपली पांढर ओसाड टाकीन' ५ पांढरी माती किंवा जमीन ६ गावातील यच्चयावत् लोक, सर्व गावकरी मंडळी (गावकीच्या कामासाठीं एकत्र जमलेली) 'त्याची पंचाईत मौजे मजकूरचे पांढरीनें करून' –समारो ३ ६७ ७ गावाची ग्रामदेवता किंवा शेताची वास्तुदेवता 'ही गोष्ट तूं करतोस पांढरीस सोसणार नाहीं' 'पांढरीनें पीक सोडलें' ८ (गावठाणाची) वसाहत झालेली वस्ती असलेली स्थिति लोकवस्ती 'एथून पांढरी उठली–आसाड पडली' ९ व्यापारी जिन्नस जगम मिळकत इ०कावरील सरकारी जकात जकातीचें उत्पन्न [सं पाण्डुर=पाटरा] **–रीचा डोळा**–पु (ल) गावचा वतनदार महार **पांढरीचा भेंडा**–पु गावच्या वतनदारानी आपली गरीबी, दैन्य इ०कास उद्देशून गावासबधीं किंवा वतनदारासबधी योजावयाचा शब्द **–रीचे प्रभू**–पुअव (माण) पाटीलकुळकर्णी सामाशब्द– **०कूळ**–न गावातील सर्व समाज, मंडळी समुच्चयानें [पांढर+कूळ] **०गण**–न सर्व गावकरी मंडळी समुच्चयानें [पांढर+सं गण=समुदाय] **०गणा**–पु गावचे बारा बलुते [पांढर+गण] **०झाडा**–पु गावठाणाचा हिशेब 'मौजे मजकूरचा थलझाडा व पांढरझाडा कुलेकैफ दरतक' –शाछ १ १२९ [पांढर+झाडा=झाडावा] **०पट्टी**–स्त्री गावातील कारागीर, दुकानदार व्यापारी इ० शेतकीव्यतिरिक्त धंदा करणाऱ्या रहिवाशास गावा लागणारा कर, गावहतफा [पांढर+पट्टी=कर] **०पेशा**–पु शेतीव्यतिरिक्त इतर धंद्यावर किंवा पांढरीवर उपजीविका करणारा (अगमेहनतीचीं कामें न करणारा) समाजातील उच्चवर्णीय म्हणून मानला गलेला लेखक, वकील, शिक्षक, ब्राह्मण, प्रभु सोनार इ० वर्ग, त्या वर्गातील व्यक्ति 'प्रि गोळे यांनीं सामान्यतः महाराष्ट्र देशातील ब्राह्मण म्हणजे पांढरपेशे उफ विद्या व्यासगी वर्गाच्या निर्वाहस्थितीचें वर्णन यथार्थ कलें आहे' –टिळे ४ ४ २१० 'ज्या धंद्याचा काळीशी निकट सबध नाहीं ते करणाराना पांढरपेशे म्हणतात' –गागा ८ [पांढर+फा पेशा=धंदा, वृत्ति]

पांढर—वि पांढरा या शब्दाचे समासात पूर्वपदीं येणारें रूप जसें –पांढरमाती–पांढरपोट्या–पांढरवणी इ० पांढरा या शब्दात या रूपाचे सामासिक शब्द पहा [पांढरा]

पांढरा—पु (कों) १ (माकेतिक) सर्प, साप सापाला प्रत्यक्ष साप सर्प या नावानें उल्लेखणें अशुभ मानतात म्हणून हें नाव २ फार विषारी अशी सापाची एक जात याला अक्करमाशी पांढरा असें म्हणतात ह्याचा रंग काळा असून हा धामणीच्या पोटचा असतो याच्या मानेखालच्या रेषा काळ्या असुन हा आपण होऊन दंश करितो याला फणा असतें –बदलापूर ३४७

पांढरा—वि १ सफेत, शुभ्र, श्वेतवर्ण २ (ल) (महानु) लुच्चा, सोदा कपटी, अमंगळ 'हा पांढरा सन्यासी। तूं काहीं जाणेसी ना।' –शिशु २२० [सं पाण्डुर] (वाप्र) **पांढऱ्याचा काळा–पांढऱ्यावर काळें करणें**–१ (एखादी गोष्ट करार इ० पांढऱ्या कागदावर काळ्या शाईनें) लिहून नमूद करणें, लेखबद्ध करणें (सामा, लिहिणें 'ज्यास पांढऱ्यावर काळें करता येत नव्हतें ते हल्लीं मानसशास्त्राच्या गोष्टी सागू लागले आहेत' –ओक **पांढऱ्या कपाळाची**–वि विधवा, (कपाळावरील) कुंकुमतिलकहीन, गतभर्तृका **पांढऱ्या पायाचा**–वि (ल) जेथें जाईल तेथें वाटोळें करील अशा, अपशकुनी, वाईट पायगुणाचा (मनुष्य) **उखळ पांढरें होणें**–दारिद्र्य जाऊन श्रीमंती येणें सामाशब्द– **०अभ्रक**–पु अभ्रकाची पांढरी जात **०ऊंस**–पु पिवळसर पांढऱ्या उसाची एक जात (वडा किंवा विलायती ऊस याहून निराळा) **०कांदा–बटाटा**–पु (उप) (कु) कोबडीचें अंडें **०कावळा**–पु निसर्गतः अविद्यमान, अप्राप्य वस्तु जसें–शशशृंग खपुष्प, वंध्यापुत्र इ० कावळा हा काळ्या रंगाचा असतो त्यावरून हा अर्थ **पांढऱ्या कावळ्याएवढे जाणे**–दशातर करून भीक मागणें 'आम्हास पांढऱ्या कावळ्याएवढे जावे लागले' –हरिश्चंद्राख्यान ५४ **जिकडे पांढरे कावळे असतील तिकडे जा**– थूंन चाळें कर' या अर्थी लोचट मनुष्य इ०कास उद्देशून योजावयाचा वाक्प्रचार **०गहूं**–पु गव्हाची एक जात **०चित्रक**–पु चित्रकाची पांढरी जात **०तित्तिर**–पु कर्णिजल –ओर १५९ **०धोतरा**–पु पांढरी फुलें येणारी धोत्र्याची एक जात **०परीस**–पु (उप) १ दगड, पांढऱ्या पायाचा मनुष्य, कपाळकरंटा 'आईबापाच्या पोटीं असला पांढरा परीस जन्माला आला' –नामना ९९ २ अष्टल सोदा लुच्चा [पांढरा+परीस] **म्ह०** (व) पांढरा परीस नसंचा गणेश =आत निराळें व बाहेर निराळें असें ज्याचें वर्तन असतें त्यास उद्देशून म्हणतात **०पाल**–वि आजार इ०कामुळें शरीर रक्तहीन झाल्यामुळें पांढऱ्या पालीसारखा दिसू लागलेला **०फटफटीत–सफेत–शुभ्र–फेक**–वि अतिशय पांढरा, केवळ पांढरा, पांढरा स्वच्छ **०फटफटीत–फिटूक**–वि अतिशय फिक्का, निस्तेज 'त्याचा चेहराहि पांढराफिटूक दिसायला लागला आहे' –कमला नाटक अं १ प्र २ **०भोपळा**–पु दुध्या

भोंपळा **०राळा**–पु राळयाची पाढरी जात कांहीं लोक खसखस व हें धान्य यांचा अंतर्भाव अठरा उपधान्यांत करून एकूण उपधान्यांची संख्या बीस मानतात **०वडस**–पु डोळयांच्या बुबुळावर पाढऱ्या रंगाचा होणारा रोग स शुक्लार्म –योर २५३३ **०सफेन**–द–वि पाढरा स्वच्छ, अभिरंग पांढरा (वस्त्र, कागद इ० पदार्थ) [पाढरा+फा सफेद्=पाढरा] **०हत्ती**–पु (ल) मोठ्या खर्चानें पाळता, पोषिता यण्यासारखें, पोसण्यास जड असें जनावर, मनुष्य इ० (इं) व्हाइट् एलेफट् यास प्रतिशब्द **०हत्या**–वि तांदुळाचा एक भेद **पाढरपायी**–वि मागचा एक पायपांढरा असलेला (घोडा) हा अवयव मानतात अशुभ चिन्हें पहा [पाढरा+पाय] **–र पाल**–स्त्री (ल) अतिशय रोड, निस्तेज मनुष्य **–र पोटा**–वि १ गव्हाची एक हलकी जात ह्या जातीचा गहू एका बाजूस तांबडा व दुसऱ्या बाजूस पांढरा असतो २ अव्यवस्थितपणें भाजलेली व मध्यमार्गी पाढरी राहिलेली (भाकरी) [पाढरें+पोट] **–फळी**–स्त्री एक तृणधान्य व त्याचें तृण पांढरफळीचीं कांडें लव्हान असून हात-दीड हात उंच असतात या झाडाचा रंग पांढरा असतो यास मोहरीहून जरासें मोठें असें पाढरें बीं येतें हें बीं गुरें खातात दुष्काळांत माणसेंहि या बियाच्या भाकरी करून खातात –वगु ४ ६२ [पाढरें+फळ,] **–रमाता**–स्त्री १ पांढऱ्या रंगाची माती २ पाढरी जमीन **–रवट**–वि किंचित् पांढरा, पांढुरका [पाढरा+वट्] **–रवणी–ना**–न पांढरा प्रदर पांढरवनी प तेंगत्र' –वेंयक ८५ ८६ [पाढरें+पाणी] **पाढर केश–स** पुअव १ पिकलेले पाढरे झालेले कस २ (ल) म्हातारपण, उतारवय **–रे गालक**–पुअव रस्तातील पांढऱ्या पेशी **–रे तारे**–पु (शामेचें दारूकाम) दारूकामाचा एक प्रकार 'बाण, नळे वगैर सामानांत पाढरे तारे तयार होतात' –अग्निक्रीडा ११ **–रे तीळ**–पु तिळाची पांढरी जात **–र पिशी**–विअव गव्हाची एक जात या जातीच्या गव्हाचा दाणा गिड्डा असून भरींव व चमकदार असतो –मुंव्या ४२ **पाढरी**–स्त्री १ (गांवठाणावरील) लोकवस्ती 'यायापरी उद्वस समस्त। पाढरी पडली।' –गीता २२७१ २ गांवची सीमा, शिवारातील (गांवाची मळी सांचून तयार झालेली) जमीन, गांवठाण 'गांवची पाढरी सोडून लोकांनीं वस्ती लाब नेली' –वेया २५ ३ पाढर (–स्त्री) इतर सर्व अर्थी पहा [स पाण्डुर] **पाढरी घेटूळ–घेटोळी**–स्त्री घेटोळीची, पुनर्नव्याची पांढरी जात **–री जमीन**–स्त्री पांढरसर जमीन ही आवळ व निंबर असून पाणी टाळत –गागा १ **–री झींक**–स्त्री (भरतकाम) रुपेरी जरतार असलेली मखमल **–री तुळस**–स्त्री रामतुळस हिच्या उलट कृष्णतुळस ही काळसर रंगाची असते **–री पोळी**–स्त्री गव्हाची साधी पोळी पुरणपोळी, गुळाचीपोळी इ०काच्या उलट **–री माठ**–स्त्री माठ या पालभाजीची पांढरी जात तांबडी व काट माठ असे हिचे दुसरे प्रकार आहत **–री माती**–स्त्री चिकणमातीचा एक प्रकार, चिनी माती पांढर माती पहा –पदाव ३५ **–री रुई**–स्त्री फिकट पांढऱ्या रंगाची रुईची जात **–री साल**–स्त्री तांदळाची एक जात यांच्या उलट काळी साल **–री सुरळी**–स्त्री (विणकाम) १ फर्णीतील एका घरात काळें व एका घरात पांढरें उभार सूत असून आडवण सर्व काळें व कोणतीहि किनार असलेलें लुगडें २ फर्णीतील एका घरात तांबडें व एकांत पांढरें असे उभार आणि आडवण सर्व तांबडें असून कोणत्याहि किनारीनें युक्त असा लुगडयाचा प्रकार **पाढरे अळूं**–न अळवाची पांढरी जात हें अग्निदीपक व सारक असून मूळव्याध, कृमि पित्त यांचें नाशक आहे –योर १ ४७ **–रे निशाण**–न (ल) मुसलमानांचें मोगलांचें निशाण नव्हें पठाण कोपिला। पाढरें निशाण उपटलें।' –पेपा ६१ **–रे पाणी**–न अगदीं पातळ, पाणचट ताक ताम्रवर्णी **–रें पातळ**–न (विणकाम) सर्व पात पांढरें व कोणतीहि किनार असें विणलेलें पातळ **–रे फक**–वि पांढरा शुभ्र **–रे बुबुळ**–न डोळयांतील पांढरा भाग यांच्या उलट काळें बुबुळ **–रें मीठ**–न समुद्राच्या पाण्यापासून बनविलेलें मीठ, यांच्या उलट मातीमीठ, खाणींतील मीठ, काळें मीठ **–रे वांगें**–न (साकृतिक) (क) मोठ्या जातीचें अंडें

पाढरी—स्त्री एक झाड हें डोंगराळ प्रदेशांत होतें ह्याची पानें निंबाणीच्या पानासारखीं असून देठास असतात लाकूड जड, कठिण व पांढर असतें पाढरीची काठी हातांत असल्यास भूतबाधा होत नाहीं, तसेंच सर्प अंगावर चालून येत नाहीं असें म्हणतात वल्पाटरी म्हणून हिची दुसरी एक जात आहे पाढरीचें लाकूड हस्तिदंताप्रमाणें मजबूत असतें –वगु ४ ६२

पाढरूक—स्त्री (कु) एक झाड

पाढरस—वि (को) पांढरसर, किंचित् पांढरा, पांढुरका [पाढरा]

पाढरावेळा—पु (कु) एक जातीचें भात

पाढव—पु पंढीक, विद्वान 'चित्तज्ञ पाढव चातुर्यखाणी।' –नव १३ ८८ [पंढर्णे]

पाढा—पु १ वडा २ उजळणींतील दशक ३ लाबलचक, पाल्हाळाची हकीकत [स पाठ, प्रा पाढ] **०वाचणे**–(एखादी गोष्ट) सविस्तर, साद्यंत, तपशीलवार सांगणें

पाढाऊ—पु मार्गदर्शक, वाटाडया, पढविणारा, बोलक 'जी गीतारत्न-प्रासादाचा कळसु अर्थचिंतामणीचा। सब गीता दर्शनाचा। पाढाळु जा।' –ज्ञा १८ ३०

पांढुरका–गा—वि १ कांहींसा पांढरा, तांत्तकीत (अस्पष्ट, अधुक दिसणाऱ्या वस्तूसबधानें प्रयोगांत रूढ) 'तो मार्गावर

कोणसा पाडुरका दिसतो ' ' हा बैल पाढुरकें पाहून बुजतो ' [पाढरा]

पांडुरकी—स्त्री १ (कागद, कापड, पाण्यात उडी मारणारा मासा इ०कांची) पाढरी चकाकी २ डोळ्याच्या काळ्या बुबुळावर आलेला पाढरेपणा, भुरी ३ प्रभातीं, सूर्योदयीं दिसणारी आकाशाची पाढरी चकाकी याच्या उलट तांबडें [पाढरा]

पाण—पाणी या शब्दाचें समासात पूर्वपदीं येणारें रूप जसें –पाणकोंबडा–पाणबुडी–पाणचक्की इ० सामासिक शब्दाकरिता पाणी शब्द पहा

पाणकुदळ—स्त्री (बे) एक टोंक रुद असलेली कुदळ

पाणथा—पु (गो खा) नदी इ० ठिकाणीं गावातील लोक जेथें पाणी भरणें, कपडे धुणें इ० क्रिया करतात तें ठिकाण पाणवठा पहा

पाणद, पाणंद पाणंध, पाणंद्री-धी—स्त्री गावातून शेतातून, दोन कुपणांमधून जाणारी अरुद वाट ' धावो आवडे पाणधीं। शून्याचिये।' –ज्ञा १२ १८८ ' गावातून बाहेर पडताना पाणदींत, ओढयात व रस्त्याच्या कडेस विष्टा नाहीं किंवा नाकास पदर न लावता मार्ग क्रमिता येतो असें कधींच नाहीं ' –खेया ७ [पाणी]

पाणपट–त—न विध्वस, सत्यानाश, सहार, कत्तल (क्रि० होणें) (पानिपत येथें पेशव्याच्या सैन्याचा सहार झाला त्यावरून हा अर्थ) [पानिपत अप]

पाणवोळ—स्त्री (गो) लष्करी लोकाचा, शिपायाचा समुदाय

पाणसाबर—स्त्री (मालेगावी) फडया निवडुग, (प्र) पानसाबर [पान+सबार]

पाणारणें—अक्रि फणस, आबा, ऊस इ०कांचें फळ पावसाच्या पाण्यानें स्वाद बिघडण्याइतकें विकृत होणें, पाणचट बनणें [पाणी]

पाणि—पु हात, हस्त समासात उत्तरपदीं विशेष उपयोग उदा० कोदडपाणि–वज्रपाणि–चक्रपाणि इ० 'सेवूनि जोडिलें कुरु कुळतिलकें परमहर्षितें पाणी।' –मोसभा १ १३ [स] सामाशब्द– **०ग्रह–ग्रहण**–पुन विवाहविधीनें स्त्रीचा स्वीकार करणें, लग्न, विवाह ' आता अविवेकुकुमारत्वा मुकले। जया विरक्तीचें पाणि ग्रहण जाहलें।' –ज्ञा ४ १२२ [स पाणि+स ग्रह, ग्रहण= स्वीकारणें, धरणें] **०पात्र**–न दोन्ही हात जुळवून केलेली भाड्यासारखी रचना, ओंजळ भिक्षेलागीं पाणिपात्र। साठवण उदरमात्र।' –एभा ८ १११ [पाणि+स पात्र=भांडें]

पाणिअेडा—पु (महानु) पानोथा, पाणवठा ' जमुनेचा पाणिअेडा। एनें थोरु केला पवाडा।' –शिशु ८६७ [पाणी+ठाव[१]]

पाणिबाळा—पु (महानु) स्त्रियांचें एक कर्णभूषण, पानबाळी ' मग पद्मिनीचा पाणिबाळा। वीजिर्ती हलु हलु।' –शिशु ७८८ [पान+बाळी]

पाणी—न १ उदक, जीवन, जल, सलिल ' पाणिया छाया दुनावली। परिमळाचि।' –शिशु ६२८ ' चोखे पाणिया न्हाली।' –वसा २५ २ पाऊस, पर्जन्य ३ हत्यारें भट्टींत तापवून नतर तीं पाण्यात बुडवन त्याच्या आगीं आणिलेली दृढता (क्रि० देणें, चढविणें, उतरणें) ४ (ल एखाद्याच्या अगातील) धमक, अवसान, वीर्य, शक्ति, तेज ' आलें न रजपुतांचें परि यवना सर्व हरविता पाणी।' –विक ६८ ५ (मोत्यें, रत्न, हिरा इ०कांचें) तेज, कांति, झकाकी ' नाना मुक्ताफळांचें पाणी।' –दा १६ ४ १६ ६ चेहऱ्यावरील टवटवी, कांति तजेला ७ धातूचें भांडें इ०कास सोनें, चादी इ०काचा देतात तो मुलामा, झिलई ८ शस्त्र इ० घासून त्याच्या धारेस आणलेली तीक्ष्णता, कडकपणा (क्रि० देणें, पाजणें) ' नाना शस्त्रामधें पाणी।' –दा १६ ४ १६ ९ अब्रू, लौकिक कीर्ति (क्रि० जाणें, उतरणें, चढणें) १० (राग, गाणें इ०काची) नीरसता, रुक्षपणा, रसहीनता ११ (डोळ्यातील) चमक, तेज १२ अश्रू ' दुर्गा देवीच्या डोळ्यातून पाणी यऊ लागलें ' –विवि ८ ३ ४९ पाणी यांचें समासात पूर्वपदीं पाण ' असें रूप होऊन अनेक सामासिक शब्द होतात उदा०पाणकोंबडा, पाणघोडा, पाणलोट इ० सामासिक शब्द पहा [स पानीय प्रा पाणिअ, गुज पाणी, हिं पानी, फ्रें जिप्सी पनी, पर्तु जिप्सी पानी] (वाप्र) **०उतरणें**–१ पराभूत, पराजित होण ' पाणिपतच्या लढाईनतर मराठ्यांचें पाणी उतरल्यानतर निजामास सधी सापडली '–विवि ८ - १०९ २ अब्रू जाणें, अपकीर्ति होणें 'ज्या स्नेह्यानें पाणी उतरतें, तो स्नेह रुपये पाण्यात टाकून राखावा, त्यापेक्षा रुपये राखावे हें फार चागलें आहे ' –बाळ २ ३ ३ (डोळे इ०कातील) तेज, चमक, कमी होणें ' तिच्या सतेज डोळ्यांचें पाणी उतरू लागलें ' –पाव्ह ५४ **०ओलखणें–जोखणें**–(एखाद्याच्या अगातील) गुण, धमक, धैर्य, विद्वत्ता इ० कल्पनेनें ताडणें **(अंगाचें, रक्ताचें) ०करणें**–अतिशय खपणें, कष्ट करणें, फार मेहनतीनें (एखादें काम, कर्तव्य इ०) करणें **म्ह०** रक्ताचें पाणी हाडाचा मणी **०काढून टाकणें**–सक्रि (रसा) (एखाद्या पदार्थांतील) द्रव, द्रवाश नाहींसा करणें, घालविणें (इ) डीहायड्रेट् **०कोंडणें**–(सैन्य इ०कांचें) पाणी बद करणें, त्यास पिण्यास पाणी मिळू न देणें 'कडवा दाणा बद कोंडिलें पाणी कहर वर्षेला। –ऐपो २३६ **०घालणें**–१ (बायकी) (विटाळशी इ० स्त्रीस जेवताना) पाणी वाढणें, देणें २ (बायकी) विटाळशीस, बाळतिणीस स्नान घालून शुद्ध करून घेणें ३ नाश करणें, खराबी-करणें, गमावून बसणें ' त्यानें आपल्या हातानें आपल्या रोजगारावर

पाणी घातलें ' ४ (ल) (एखाद्या गोष्टीच्या) अभिवृद्ध्यर्थ प्रयत्न करणें, जोपासनेबद्दल उपाय करणें ५ (एखाद्या वस्तूवर) पाणी सोडणें, त्याग करणें ६ (कों) सर्पाचें विष उतरविण्यासाठीं सर्प चावलेल्या मनुष्यास मंत्रित पाणी पिण्यास देणें व अंगावर घालणें ७ वृक्ष इ०काच्या वाढीला जरूर तें पाणी त्याच्या मुळाशीं ओतणें **०चढणें**–महत्त्व प्राप्त होणें, वीरश्री, त्वेष संचरणें ' थोरासगें दुर्बळास पाणी चढे।' –पला ४ १९ **०छाटणें–कापणें**–१ (पोहणारानें, बोटीनें आपल्या अंगच्या जोरानें) पाणी दुभंगून पुढें सरणें २ (पोहणाराच्या, नावेच्या) गतीमुळें पाणी दुभंगलें जाणें **०जाळणें**–(ल) करडा अमल चालविणें, क्रूरपणाचीं कृत्यें करणें **०जोखणें–ओळखणें**–(एखाद्याची) कर्तृत्वशक्ति, धमक, विद्वत्ता, पराक्रम इ० अजमावणें **०तावणें**–(एखाद्याच्या नावानें, नावावर, नावाविषयीं इ० शब्दांसह प्रयोग असल्यास–एखाद्याचें) मरण, अनिष्ट इच्छिणें (शवदहनासाठीं नेताना तें उचलण्यापूर्वी, पाणी तापवून त्यास स्नान घालितात त्यावरून हा अर्थ) **०तुटणें**–(पोहणाराच्या, नावेच्या गतीनें) पाणी दुभंगलें जाणें ' पनावेणा दळ बहुतें मीनलें। वाट पाणी तुटलें।'–शिशु ५७८ **०तुंबविणें**–(वरण इ० बाधून) पाणी कोहून धरणें **०तोडणे**–पाणी छाटणें अर्थ १ पहा **०दाखविणें**–(कर) (शेतकऱ्यांत रूढ) (गुरास) पाणी पाजून आणणें, पाण्यावर नेणें **०देखील न घोटणें**–(एखाद्याचे) प्राण कंठीं येणें, मरणासन्न होणें पाणी घशाखालीं उतरण्याइतकाहि अवकाश, धीर नसणें **०देणें**–१ पोलादाच्या अंगीं नरमपणा, कडकपणा, चिवटपणा इ० निरनिराळे गुण आणण्याकरितां तें भिन्न भिन्न ठराविक प्रमाणांत तापवून पाण्यांत बुडविणें या क्रियेचे कडक पाणी, नरम पाणी, जाभळें पाणी, पिवळ पाणी इ० निरनिराळे भेद आहेत –ज्ञाको प ७४ ' पाणी दण्याच्या कृतीनें लोखंडांत फेरफार होतात ' –पदाव १ १५५ २ शस्त्र इ०कारा धार लावणें ३ (मृताचा) श्राद्धविधि करून (त्याला) तिलांजलि देणें, (सामा) तर्पण करणें **०देणें–सोडणें**–१ (एखादी वस्तु इ०) गमावून बसणें २ सोडून देणें, आशा सोडणें, (वस्तु इ०काचा) उत्सर्ग करणें (एखाद्या वस्तूचें दान देताना तीवर थोडसें पाणी–आपला हक्क नाहींसा करण्याचें द्योतक म्हणून–सोडण्याचा प्रघात आहे त्यावरून हा अर्थ) (कर्माला ' वर ' अथवा ' ला ' हे प्रत्यय लावून प्रयोग) ' मागें एक पुढें एक। दोनी मिळुनि विठ्ठल देख। ऐसी होताचि मिळणी। दिलें ससारासि पाणी।'–एकनाथ **०पडणें**–फुकट जाणें, निरुपयोगी होणें, खराब होणें, दर्जा, गुण, महत्त्व, उपयुक्तता इ० बाबतींत मागें पडणें, नाश पावणें कर्म स्थानीं असलेल्या शब्दास 'वर' हें शब्दयोगी अव्यय जाडून प्रयोग जसें –रोजगारावर–पोटावर–ससारावर–कामावर–स्नेहावर–पाणी पडलें 'त्या कार्यावर तर सर्वस्वीं पाणीच पडलें असतें'–इप ८

०पाजणें–१ (मृतास) तिलांजली देणें, प्रेतदहन होत असताना प्रेताच्या कपाळमोक्षानंतर चितेभोवतीं सच्छिद्र मडक्यानें पाण्याची धार धरणें, श्राद्ध इ० करून तर्पण करणें २ (ल) (एखाद्यास) मरेमरतो खूप मारणें, बडवणें (१ ल्या अर्थावरून रूढ) ३ पराजित करणें, जिंकणें, चीत करणें **०पाणी करणें**–१ तहानेनें ' पाणी द्या ' ' पाणी द्या ' असें म्हणत सुटणें एकसारखें पाणी मागत राहणें २ (एखादें जनावर मनुष्य इ०कास फार) राबवून, पादाडून बेदम करणें ३ (अन्न वस्त्र, पदार्थ इ०काची) पूर्णपणें नासाडी करणें **०पाणी होणें**–१ पुन पुन्हा पाणी पिण्याची प्रवृत्ति (मिष्टान्न खाण्यानें, उन्हाच्या त्रासानें) होणें २ (एखाद्या वस्तूचा) नाश, खराबी होणें हें कठोर मास झडून जाईल तर जिवा याचें पाणी पाणी होईल तर किती बहार होईल –विकार विलसित **०पिऊन भांडण–वाद करणें**–(ल) नेटानें व जोराजोरानें, आवेशानें भांडणें **०फिरणें**–(बडार्दे) व्यर्थ, फुकट जाणें, पाणी पडणें पहा सेनापतीच्या चातुर्यावर व सैनिकाच्या शौर्यावर पाणी फिरलें ' सवामाहात्म्य १० **०भरणें–वाहणें–वालणें**–(एखाद्याच्या घरीं विद्वत्ता संपत्ति, विशिष्ट व्यक्ति इ०कानीं) बटकीप्रमाणें राबणें दास्य पत्करून राहणें, वश असणें (एखाद्याच्या घरीं या शब्दांसह प्रयोग) ' रूपाचेनि आहे। ऐसावतु पाणि वाहे।'–शिशु ५०८ 'उद्योगाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि पाणी भरी। **०मरणें**–१ (एखाद्याचें) धैर्य गळणें, गर्भगळित होणें, धाबें दणाणणें २ (एखाद्या गोष्टींत किंवा हिशेब, भाषण इ०कांत) खोटपणा, पोकळपणा, लबाडी इ० असणें **०मागूं न देणें**–एकदम, तडाक्यासरशीं ठार करणें (मरताना पाण्याकरितां मनुष्य तडफडतो, पाणी मागत असतो त्यावरून हा वाक्प्रचार) ' तुला मी बडविलें तर पाणी मागू देणार नाहीं ' **०मारणें**–पाणी कापणें–छाटणें पहा **०मुरणें**–१ (एखाद्याचें भाषण, वर्तन इ०कांत काहीं तरी संशयास्पद असा) कमीपणा, वेगुण्य, दोष, ममस्थान असणें २ भित वगैरेंत पाणी जिरणें **०लागणें**–१ बाईट पाणी पिण्यात आल्यानें आजारी होणें, पाणी बाधणें 'फैक जणाला पाणी लागलें मासोळी मागें खारी।'–ऐपो ३५४ २ ज्याची संगति धरली असेल त्याचे किंवा जेथें काहीं काळ रहिवास झाला असल त्या ठिकाणचे गुणदोष, ढंग अंगीं जडणें (आत) **०शिरणें**–(धंदा, रोजगार, काम इ०कास) अवदशा, उतरती कळा येणें, नासाडी होणें, फसगत होणें, आत बटयात येणें **०शोधून घेणें**–(रसा) (एखाद्या पदार्थांतील) द्रव रस शोधून घेणें, (इ) डलिक्वीस् **०सारणें**–(व) आघोळीसाठीं पाणी उपसणें **०सोडणें**–१ (ब्राह्मणास दिलेल्या दानावर पाणी सोडलें म्हणजे दानाची संगता होऊन त्यावरचें आपलें स्वामित्व नाहींसें होऊन ब्राह्मणाकडे जातें या धार्मिक कल्पनेवरून पुढील अर्थ) (एखादी

वस्तु) स्वेच्छेनें कायमची देऊन टाकणें, (एखाद्या वस्तूचा) त्याग करणें 'हे स्त्री नव्हे प्रतिष्ठा तुमची जरि ईस सोडिता पाणी।' –मोविराट ११०३ २ (ल) (एखाद्या वस्तूची) आशा सोडणें, ती गेली असें समजून स्वरथ बसणें ३ (एखादी वस्तु, भावना इ०) नाइलाजास्तव सोडण्यास, तिच्याकडे दुर्लक्ष कर ण्यास, विसरून जाण्यास, नाश करावयास तयार व्हावें लागणें 'परि त्याहीं आम्ही त्या प्रेमासि रणात सोडिलें पाणी।' –मोद्रोण १७९० **०होणें**–(एखाद्या वस्तूची) खराबी, नाश होणें, नाहींसें होणें 'त्या दु खाचें तुमच्या दर्शनानें पाणीच होऊन गेलें' –रत्न ५२ **पाण्याआधी वळण बांधणे**–नदी, ओढा इ०कास पूर येण्यापूर्वीच पुराच्या पाण्याचा निकाल लाव-ण्याची व्यवस्था करणें २ (ल) भावी सकटाची उपाययोजना आधींच करून ठेवणें 'पाण्याआधीं वळण बाधिता उत्तम नाहीं तर शेणामेणाचे लाखडाचे जालियावर पुढें भारी पेडल'–भाव ८३ **पाण्याचा कांटा माडणें**–अग्निसयोगानें पाणी कोमट होणें, करणें (अतिशय थड पाणी अगावर घतल्यास अगावर काटा उभा राहतो, किंवा तें अगाला काटयाप्रमाणें बोचतें ह्यावरून वरील अर्थ) **पाण्याची गार गोठणें**–पाणी गोठून बर्फ होणें **पाण्यात घाम येणें**–(एखाद्यानें) अतोनात सतापणें, रागानें अगाचा भडका होणें **पाण्यात घालणें**–बुडविणें, नाश करणें, खराब करणें 'ससार घातला पाण्यात। स्वतें समस्त बुडविलें।' **पाण्यात जाणें**–व्यर्थ होणें, फुकट जाणें 'नानाची मुत्सद्देगिरी सारी पाण्यात जात असली तर '–नि **पाण्यात दिसणें**–(ल एखादी व्यक्ति एखाद्याच्या) द्वेषास पात्र होणें, असणें **पाण्यात पडल्यासारखे होणें**–फजीत होणें, लाजिरवाणें होणें 'मग देवाला लाज वाटली पाण्यात पडल्यासारखें झालें'–नामना ६९ **पाण्यात पाहणें**–(एखाद्याचा एखाद्यानें) अतिशय द्वेष करणें (एखाद्याचा कट्टा शत्रु किंवा त्याला ज्याचा अतिशय दरारा आहे अशी व्यक्ति भीतीमुळें त्यास सर्वत्र जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं दिसू लागते त्यावरून) **पाण्याने वाती पाजळणें**–(महानु) अशक्य गोष्ट शक्य करू पाहणें 'अवो दुजी कनुधार लागती। तरि पाणिअें वाति पाजळती।'–शिशु ५७५ **पाण्यापेक्षा, पाण्याहून पातळ करणें**–(एखाद्याची) फजिती, पाणउतारा, तेजोभग करणें, फार लाजविणें 'नामचि करि पाण्याहुनि पातळ यश भास्करादि तेजाचें।'–मोवन १२५० **पाण्यावर घाल ये-नेणें**–(कर) (गुराना) पाणी पाजण्यासाठीं विहीर, नदी इ०कावर नेणें **पाण्यावर लोणी काढणें**–(कर ल) अतिशय कजूषपणा करणें **गळ्याशीं पाणी लागणें**–१ पाणी गळ्यापर्यंत येणें २ (कर्ज इ० गोष्टींची) पराकाष्ठा होणें **दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिणें**–१ दुसरा पाजील तेवढेंच पाणी पिऊन स्वस्थ बसणें २ (ल) दुसरा सागेल तसें मुकाटयानें वागणें **उन्हा पाण्यानें घर जाळणें-जळणें**–(ल) खोटया आरोपानें, निंदेनें रसातळास नेणें, जाणें, (एखाद्याचा) नाश करणें, करू पाहणें, होणें (अकरण रूपात योजितात व हें घडणें अशक्य असें दर्शवितात) **खोल पाण्यात शिरणें**–१ आपल्या आवाक्याबाहेरचें काम शिरावर घेणें २ (एखाद्या गोष्टीची) फाजील चिकित्सा करणें ३ (एखादें गूढ, गुपित) उकलण्याचा प्रयत्न करणें **पाणी केस तोडतें**–पाण्याच्या अतिशय जोराच्या प्रवाहाचें वर्णन करताना योजितात **पाणी खाल्लेला**–वि पाण्यात ठेवल्यामुळें आत पाणी मुरलेला **पाण्यांतील पावप्यादे**–जलसचारात प्रवीण, आरमारातील प्रबळ लोक 'इग्रज लोक पाण्यातील पावप्यादे'–इतिहाससंग्रह-ऐति-हासिकचरित्र ११५ **पाण्यापाण्यानें**–क्रिवि नदीच्या काठा-काठानें **पाण्यापेक्षा शीतळ**–वि अत्यत सोशीक, सौम्य, शात, गभीर स्वभावाचा **पाण्यावर**–क्रिवि नदीच्या काठीं कन्हेच्या पाण्यावर'–ख ३१९३ **पाण्यावरचा बुडबुडा, पाण्या-वरची रेघ**–पुस्त्री (ल) क्षणभगुर, अशाश्वत वस्तु क्षणभगुरता दर्शक इतरहि वाक्प्रचार आहेत त पुढें दिले आहेत–**जलबुद्बुद**, धुळीवरचें सारवण, दुपारची सावली, विजेचें चमकणें, विजेसारखा, वीजच, अभ्रच्छाया, आभाळाची सावली, कमलिनीवरचा बिंदु, काजव्याचा उजड, खुटावरचा कावळा, तरडयाचा रंग (तीन दिवस), शिराळशेटाचें राज्य, आवाहन व विसर्जन बरोबर, औट घटिकेचें राज्य, घडीचें, घटिकेचें घडयाळें, उपळवणी, तृणाचा शेक, पुष्करपत्रतोयतरल, पळतें पीक इ० 'चिताडसी का? चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेघानीं।'–वाग्वैजयती–गोविंदाग्रज **पाण्यास आश्रय-आसरा**–पु अतिशय तहानेल्यानें उपाशे पोटीं पाणी पिणें आरोग्यदृष्टया अनिष्ट असतें, म्हणून आधीं अन्नाचे एक दोन घास खाऊन नतर पाणी पितात अन्नाच्या ह्या दोन-तीन घासास, अल्पाशास उद्देशून हा वाक्प्रचार योजतात **म्ह० १** पाण्यात राहून माशाशीं वैर करू नये=आपल्या कार्यक्षेत्रातील मड-ळीशीं वैर करू नये त्याच्याशीं मिळूनमिसळून वागण्यातच फायदा असतो २ (हिं) पाणी तेरा रग कैसा, जिसमें मिलाया वैसा=जशी वळ येईल तसें वागणें ३ पाण्यापासुन जवळ सोयऱ्यापासुन दूर= मनुष्यानें पाण्याच्या जवळ राहणें सोईचें असतें, तसेंच सोयऱ्या-पासून दूर रहावें म्हणजे प्रेमात बिघाड करणाऱ्या गोष्टी टाळता यतात ४ पाण्यात म्हैस बाहेर मोल=अनिश्चित, आगामी गोष्टी विषयीं, निरर्थक चर्चेस, चिकित्सेस उद्देशून ही म्हण योजितात सामाशब्द- **पाणआघाडा**–पु आघाडयाची एक जात हा आघाडा सूज, कफ, खोकला, वायु, शोष याचा नाश करतो –वगु १९ [पाणी+आघाडा] **०उतार**–पु १ नदीतून चालून जाता येण्याजोगा, कमी पाणी असलेला मार्ग २ (नदी इ०कांचें) ओसरणें,

कमी होणें 'गगेसि भग वहु पाणउतार होतो।' –र २ [पाणी+उतार] ०उतारा–पु १ मानखंडना, तेजोभंग अपमान क्षुद्रपणानें लेखून (एखाद्याची) केलेली विडंबना, अवहेलना २ (क) पाणउतार पहा [पाणी+उतरणें] ०कणीस–न ओहळात, ढोंपरभर पाण्यात कसईच्या झाडाप्रमाणें होणारें पुरुषभर उंचीचें एक झाड यांचीं पानें बाजरीच्या पानासारखीं असून यांचें कणीस बाजरीच्या कणसासारखेंच असतें हें कणीस वाळवून त्यावरील कापूस चकमक पेटविण्यास घेतात हें तेलात बुडवून पेटविलें असता काकडयाप्रमाणें जळतें –वगु ४ ६२ रामबाण ०कसर–स्त्री पाटस्थळाच्या पाण्याकरील कर, पट्टी 'गावची पाणकसर गेल्यावर्षापासून दीडपट वाढविण्यात आली' –के १९ ७ ३० [पाणि+कसर] ०काठी–स्त्री १ (गो) विहीरींतून पाणी बाहेर काढण्याचें एक साधन ओकती पहा २ (ल गो) उठाबशी [पाणी+काठी] ०काडो–पु (कु) शेतास पाणी काढून पैरीप्रमाणें आळीपाळीने वाटून देणारा, पाणकाढा हा शेतकऱ्यानीं आपसात पाण्याविषयीं तंटा होऊ नये म्हणून निवडलेला असतो [पाणी+काढणें] ०कापड–न जखमेवर, शरीराच्या कापलेल्या भागावर बांधतात ती ओल्या वस्त्राची चिंधी [पाणी+कापड] ०कांदा-कंद–पु नदींत होणारा एक विशिष्ट कंद यास नागदवणीच्या फुलासारखीं फुलें येतात –वगु ४ ६३ [पाणी+कादा,] ०कावळे–न (विशेषत गुराची) गर्भोदकाची पिशवी **पाणकी**–स्त्री पाणी भरण्याची मजुरी करणारी स्त्री 'कुणि विधवा ठेविती घरामधें पाणकी।'–ऐपो ३६९ **पाणकुकडें-कोंबडें**–न घशात किंवा जिभेच्या खालच्या बाजूस होणारा एक विकार ०कुक्कुट–पु (महानु) पाणकोंबडा 'चद्र चकोरा चोखटी। वोळे अमृतधारी आतुटी। ते गोडपणें पाण कुक्कुटी। लाहिजे कैसा।' ऋ ५२ [पाणी+स कुक्कुट=कोंबडा] ०कोंबडा–डे–पुन १ जलचर पक्षी 'पाणकोंबडे कोंबडे। वडवाघुळा घुबडे।' –दावि २४४ २ चंद्राभोवतालीं पडणारें खळें [पाणी+कोंबड] ०केश–पुअव शेवाळ ०कोंबडी–स्त्री एक जलचर कोंबडी ०कोळी–पु मासे खाणारा एक पक्षी –प्राणिमो ५७ ०क्या–पु १ लोकाच्या घरीं पाणी भरून त्यावर उपजीविका करणारा मनुष्य 'एखादा पाणक्या नवरा मिळता तरी पतकरता'–मोर ३४ २ (ल) निरक्षर व वर्टिगण मनुष्य [स पानीयक–पाणकअ–पाणका–पाणक्या –राजवाडे (ग्रंथमाला)] ०खार–पु (को) उकडआंबे इ० खारविण्यासाठीं पाण्यात मीठ घालून केलेला खार [पाणी+खार] ०गहूं–पु मोटेच्या, पाटाच्या पाण्यानें होणारा गहू [पाणी+गहू] ०घर–न १ पाणी तापवन स्नान करण्याकरिता असलेली खोली, न्हाणी घर २ विहीर इ० खणताना जेथें पाणी लागतें तो जमिनींतील खोल थर [पाणि+घर] ०घोडा–पु आफ्रिका खंडांत मोठ्या नद्यांत, सरोवरांत आढळणारा एक अजस्र पण निरुपद्रवी प्राणी याचा स्वभाव करणाऱ्या प्राण्यांत समावेश होतो याचा रंग काळसर तपकिरी असतो याच्या कातडयाच्या ढाली करतात –झाको प ६७ (इ) हिपॉपोटेमस् [पाणी+घोडा] ०घोणस–पु पाण्यात असणारी सापाची एक निरुपद्रवी जात [पाणी+घोणस] ०चक्की–स्त्री पाण्याच्या जोरानें, साहाय्यानें चालणारी चक्की [पाणी+चक्की] ०चट–वि १ ज्यास गोडी कमी आहे असा (द्रव पदार्थ), बेचव २ (ल) शुष्क, बाष्कळ, नीरस, अर्थशून्य (बोलणें, लेखन, गाणें, बोलणारा, लिहिणारा, गाणारा इ०) 'शेवटीं आपल्या निस्सीम भक्ताकडूनहि वरच्या सारख्या पाणचट प्रशंसेपेक्षा अधिक कांहीं सर्टिफिकीट मिळूं नये' –टि ११ २६४ [पाणी+छटा] ०चूल–स्त्री पाणघरातील, स्नानाचें पाणी इ० तापविण्याची चूल 'तेथें पाणचुलींत विस्तव घालून त्यावर पाणी तापत ठेविलें' –कोरकि ५१२ [पाणी+चूल] ०चोर–रा–पु गारोड्याजवळील पाणी भरण्याचें सच्छिद्र पात्र 'पाणचोऱ्याचें दार। वरिल दाटलें तें थोर।' –तुगा २५८३ [पाणी+चोर] ०जजाळ–न (कों) पर्जन्य, पाण्याचा पूर इ०कानीं जिकडे तिकडे होते ती जलमय स्थिति 'बहु पाणजंजाळ देखोनि डोळा।' –राक १ ३२ [पाणी+जजाळ] ०जावई–पु (खेकडें) जांवयाचा भाऊ, पडजावई [पाणी+जावई] ०झुकाव–पु पाणी बाजूनें टिपकवून लावण्यासाठीं दरवाज्यावर केलेलें झुकाऊ कारनिस, गलथा, पाणकारनिस –राको ५९२ [पाणी+झुकविणें] ०झेली–स्त्री (चेंडू, विटीदांडू इ० खेळात) झाडावरून खालीं पडताना किंवा पाण्यातून चेंडू, कोललेली विटी इ० जमिनीवर पडण्यापूर्वी झेलणें याच्या उलट आणझेली [पाणी+झेलणें] ०टका–टक्का–पु पाटस्थळ जमिनीवरील एक लहानसा कर [पाणी+टक्का] ०टिटवी–स्त्री तांबडा कल्ला असलेली टिटवीची एक जात **पाणड्या, पाणाडी-ड्या**–वि जमीनींत कुर्टे व किती खोल खणलें असता पाणी लागेल हें कांहीं आडाख्याच्या सहाय्यानें जाणणारा [पाणी] **पाणढाळ**–पु पाणी वाहून जाण्याजोगा जमीन, छपराचें पाखें इ०कास दिलेला, असलेला उंचसा उतार, सखलपणा –वि पाणी वाहून जाण्यायोग्या उतारानें युक्त, उंच उताराची (जमीन इ०) [पाणी+ढाळ=उतार] ०ताव–पु सोनें, चांदी इ० तापवन पाण्यात बुडवून त्याचा कस पाहण्याची पद्धत, याच्या उलट सुकताव=सोनें इ० तापवन नुसतेंच थंड करणें [पाणी+ताव] ०तीर–पु (युद्धशास्त्र) स्फोटक व ज्वालाग्राही पदार्थांनीं भरलेलें चिरूटासारखें निमुळत्या आकाराचें एक युद्धोपयोगी साधन याचा व्यास दीड–दोन फूट असून लांबी सहा याडें असते याच्या आघातानें मोठमोठीं जहाजें समुद्राच्या तळाशीं जातात (इ) टॉर्पेडो –झाको (प) ६७ 'गेल्या महायुद्धात योजलेल्या

अनेक शस्त्रास्त्रात पाणतीराचा पहिला नबर लागेल' -ज्ञाको प ६७ [पाणी+तीर=बाण] ०तुटी-वि जींतील रसाश, द्रवाश कमी झाला आहे अशी, काहींशी पिकलेली (पालेभाजी) [पाणी+तुटणें] ०थरा-पु घराच्या जोत्याच्या सर्वात वरच्या थरातील दगड, चिरा, पाटथर पहा ०थरी-स्त्री १ आत्रपेशी, प्लीहा २ प्लीहेचा एक विकार, पोटातील चीप ३ प्लीहा, आत्रपेशी वाढणें [पाणी+थर] ०थळ-स्त्रीन १ पाऊस गेल्यानतरहि जेथील ओल जात नाहीं व उन्हाळ्यातहि खणलें असता पाणी लागतें अशी जमीन 'आणि पाणथळ असे तेथें भात लावी' -पाऽह ११ २ पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन [पाणी+थळ] ०दळ-न (क) पाणथळ अर्थ १ पहा [पाणी+दळ] ०दिवड-स्त्रीन (कों) पाण्यातील सापाची निर्विष जात [पाणी+दिवड] ०दोरी-स्त्री विहीरींतून पाणी काढण्याच्या उपयोगाची दोरी, बारीक दोर [पाणी+दोरी] ०नेचा-पु पाण्यात, दलदलींत उगवणारी एक वनस्पति, (इ) हायड्रोटेरिडि -ज्ञाको अ २२१ [पाणी+नेचा] ०पट्टी-स्त्री पाणकापड पट्टा ०पिकलें, पाणपीक-न (को) ज्या पिकास सवध पावसाळ्यातील पावसाची जरूरी असतें तें पीक, पहिलें पीक, खरीप याच्या उलट रब्बीचें पीक [पाणी+पिकणें, पीक] ०पिता-वि १ फार पाणी खालेलें, फाजील पावसानें नासलेलें (पिकाचें कणीस इ०) २ (ल) पचपचीत, पाणचट पचकळ, मुलमुळीत (भाषण कारभार, मसलत, व्यवहार, गोष्ट, काम इ०) ३ (झटकन् पाणी पिण्यासारखें) तलख, चलाखीचें, तडफेचें (कृत्य, कृति इ०) ४ रोखठोक, चोरा स्पष्ट (जबाब, जाब, उत्तर इ०) [पाणी+पिणें] ०पिशी-स्त्री फाजील पावसामुळें न भरलेलें, पोचट राहिलेलें धान्याचें कणीस ०पिसा-वि पर्ज्यनातिरेकामुळें पोचट दाण झडून गेलेलें, दाण्यानीं न भरलेलें (कणीस इ०) ०पिसें-न वेड वेडगळपणा भ्रमिष्टपणा -शर -मनको -वि वेडगळ, खुळचट -मनको [पाणी+पिसें] ०पेटी-स्त्री (स्थापत्यशास्त्र) पाण्यात काम करतेवेळीं पाणी आत येऊ नये म्हणून कामाभोंवतीं बसविलेली उभ्या फळ्याची मुढे मारून केलेली पेटी (इ) कॉफर्डॅम् -राको ३६० [पाणी+पेटी] ०पोई-स्त्री १ वाटसरूना, आल्यागेल्याना पाणी पाजण्या साठीं केलेली सोय, पन्हेरी 'यह भाई येथ पाही। घातलीसे पाणपोई।' -यशोधन २ अशा ठिकाणीं आल्यागेल्यास पाणी देण्याची क्रिया [पाणी+पोई] ०फोल-न (राजा) भाताच्या फुलावर पाऊस अतिशय पडल्यामुळें त्याम ध्यें होणारें फोल, पोचटपणा, असलें न भरलेलें पोचट कणीस [पाणी=पाऊस+फोल=पोचटपणा] ०बुड-स्त्री पाटाच्या पाण्यानें भिजणाऱ्या जमीनी वरील कर [पाणी+बुडणें] ०बुड-पु (कों) पाणकोंबडयासारखा एक पक्षी [पाणी+बुडण] ०बुडा-डगा, पाणिबुडथा-पाणबुडग्या-पु १ मासे धरणारा कोळी 'तरी माशालागीं भुलला। ब्राह्मण पाणबुडा रिघाला।' -ज्ञा १६ ४५१ २ पाण्याच्या तळाशीं असलेल्या वस्तु वर काढण्याकरिता पाण्यात बुडी मारून बराच वेळ पाण्यात राहण्याचा सराव ज्यास आहे तो, समुद्रात बुडी मारून मोत्यें वर काढणारा 'ते वाक्समुद्रिचे पाणिबुडे। कीं सारासारसीमेचे गुडे।' -ऋ २४ ३ एक प्रकारचा पक्षी [पाणी+बुडणें] ०बुडी-स्त्री १ पाण्यात मारलेली बुडी, सुरकाडी (क्रि० मारणें) २ पाण्याच्या पृष्ठभागाखालून सचार करणारी युद्धोपयोगी नौका (इ) सब्मरीन् 'तें आरमार पाणबुडग्याच्या आघातामुळें इतउत्तर आपली पूर्वकामगिरी देण्यास क्षितपत समर्थ राहील' -टि ३ ३ ३४८ [पाणी+बुडी] ०बुडीत-वि पुरानें, पावसानें जलमय झालेली (जमीन, पीक) [पाणी+बुडणें] ०बोदाड-वि (ना) पाणथळ, दलदलीची (जमीन) [पाणी+बुडणें] ०भर-भरजमीन-स्त्री १ नवीनच खोदलेल्या विहिरीच्या पाण्यानें, ओढग्याच्या, पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी शेत जमीन २ पुराच्या पाण्यान भिजणारी जमीन ३ असल्या जमीनीवरील सरकारी सारा [पाणी+भरणें+जमीन] ०भर जिराईत-स्त्री पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी परतु कोरड म्हणून गणली गेलेली जमीन [पाणभर+जिराईत] ०भरणीचा-भरीत-भरिताचा-वि १ पाटाचें पाणी मिळणारें (शेत, मळा इ०) याच्या उलट कोरडवाय-वाही २ पाटाच्या, विहिरीच्या पाण्यानें तयार झालेलें, काढलेलें (पीक इ०) ०भरा-वि १ विहिरीच्या, पाटाच्या पाण्याची जरूरी असलेला (गहू, जोंधळा इ०) २ सदर पाण्यानें भिजणारी (जमीन) [पाणी+भरणें] ०भऱ्या-भर्या-पु पाणक्या पाणी भरण्याचा धदा करणारा [पाणी+भरण] ०भाकरी-स्त्री नदीच्या, तलावाच्या पाण्याच्या पृष्ठभागावर खापऱ्या फेकण्याचा मुलाचा खेळ, भाकरीचा खेळ तें गलबत वाऱ्याच्या मोसाटयत सापडून मुलाच्या पाणभाकरीच्या खेळातल्या खापरीप्रमाणें भलतीकडे गलें' -ज्ञेरकि ७७ [पाणी+भाकरी] ०मांजर-न माजरासारखा एक जलचर प्राणी [पाणी+माजर] ०माट, पाणमोटली-की-मोटळी, पाण्याची मोट-स्त्री प्रसूतीसमयीं गर्भ बाहेर पडण्यापूर्वी गर्भोदकानें भरलेली गर्भाशयातून बाहेर पडणारी पिशवी (क्रि० येणें पडणें, फुटणें, निघणें) [पाणी+मोट, मोटली=चामडयाची मोठी पिशवी] ०रस-पु पूर्वी रस काढून घेतलेल्या अड्ड्यावर पाणी ओतून ते हालवून, चेंदून पुन्हा त्यापासून काढलेला पाणचट रस [पाणी+रस] ०रहाट-पु पाण्याच्या साहाय्यानें चालणारा रहाट पाणचक्की [पाणी+रहाट] पाणरॉ, पाणसर्प-पु (गो) पाण्यात असणारी सापाची एक जात [पाणी+सर्प] पाणलव्हा-पाणलावे-पु (कों) पक्षिविशेष, यास निबुड असेहि म्हणतात [पाणी+लाव,

लाव्हा=पक्षिविशेष] **०लोट**–पु १ पाणी, वाहून जाईल असा उतार पाणढाळ २ टेकडीची, डोंगराची उतरती बाजू उतरण ३ पाण्याचा जोराचा प्रवाह, लोढा, झोत, धोत ४ डोंगरमाथा, जेथें पाणी पडलें असता तेथें न थाबता दोहोंबाजूस वाहून जातें अशी डोंगर माथ्याची धार उदा० सह्याद्रीचा पाणलोट [पाणी+लोट] **०वटा–ठा, पाणवथ–वथा**–पु नदी इ०कावर गावचे लोक जेथें पिण्यासाठीं पाणी भरणें, वस्त्रें धुणें इ० क्रिया करतात तें ठिकाण ' दिवसा पाणवठा म्हणुनिया राज आम्ही ही धरली । ' –रासक्रीडा १२ ' पौलपर्ण्णी येऊनि शुद्ध । पाणवर्थी बैसला । ' –नव १८ ४३ [पाणि+वर्त्तिक –वटा] **म्ह**० बारा कोसावरचा पाऊस, शिवेचा राऊत, पाणवठ्याची घागर बरोबर गावात येतात **०वड**–स्त्री पाण्याचे राजण, घागरी, डेरे इ० भरून ठेवण्यासाठीं (घरात) केलेला ओटा, ओटली [पाणी+ठाव] **पाणवडा–घाडा**–पु पाणवठा पहा ' क्रेशगार्विचा उवरडा । भवपुरिचा पानवाडा । ' –राज्ञा १६ ४०५ [पाणि+वर्त्तिक] **पाणवसा**–पु (कों) गाई, म्हशी इ० गुराच्या जीवनास हेतुभूत असणारें (गवचें) पाणी, गवत इ० समुच्चयानें, पाणसा [पाणी+वास] **०वळ**–न १ (कों) पावसाळ्यानतर काहीं काळपर्यंत जींत ओलावा टिकून राहतो अशी जमीन, पाणथळ अर्थ १ पहा २ –वि वेचव, पाणचट पाणचट अर्थ १ पहा [पाणी+ओल] **०वाट**–स्त्री १ पाणी वाहून जाण्यासारखा उतार, सखल पृष्ठभाग, ओहोळ, पाणलोट ' पाणी पाणवाटें जेसें । आपणचि धावे । ' –दा ७ ९ ११ २ पाण्याची वाट [पाणी+वाट] **०वारू**–पु (प्राचीन पौराणिक कथात रूढ) होडी, नाव [पाणी+वारू=घोडा] **०शाई**–स्त्री तारस्वर काढण्याकरिता मृदग इ०काग लोहकीट इ०काच्या लुकणाचा, शाईचा देतात तो पातळ थर, याच्या उलट भरशाई [पाणी+शाई] **०शेंग**–स्त्री (ल) मासळी [पाणी+शेंग] **०शोष**–पु पाणसोस पहा [पाणी+स शोष=सुकणें] **०सरकी**–स्त्री पाणसऱ्याचें काम, हुद्दा पाणसरा पहा [पाणसरा] **०सरडें**–न पाण्यात असणारी एक निर्विष सापाची जात [पाण+सरडा] **०सरडे**–न रहाटाची माळ सरू नये म्हणून बसवितात तें प्रतिबधक लाकूड [पाणी+सरा=आडवीतुई] **०सरा**–पु डोंगराच्या घाटातील वशपरपरागतचा जकातदार याला वतन व ठराविक हक्क असत घाटदुरुस्तीचें काम याच्याकडे असे [पाणी+सरणें ?] **०सळ–साळ**–स्त्री १ (गवडयाचा धदा) बाधकाम इ० समपातळींत आहे कीं नाहीं हें पाहण्याचें गवडयाचें साधन, साधणी (इ) लेव्हल् वॉटल २ समपातळी ' भितीचें बाधकाम थराचें असेल तर भितीच्या प्रत्येक १८ इच उचीस माथा पाणसळींत आणावा व त्यावर पातळ चुन्याचा रहा करून घालावा ' –मॅरट १४ ३ पाणी वाहून जाईल असा उतार [पाणी+सळ] **पाणसा**–पु गुराढोराच्या जीवनोपयोगी असें (एखाद्या ठिकाणचें) गवत व पाणी, पाणवस ' ह्या गावचा पाणसा गुरास मानवत नाहीं ' **०साप**–पु पाण्यात असणारी सर्पाची जात [पाणी+साप] **०सापूड**–स्त्री घर इ०काच्या छपराच्या खालच्या बाजूस वाशाच्या टोकाजवळ कामटयाच्या, रिफाच्या, ओंबणाच्या शेवटीं बांधतात ती जाड कामटी, सापूड [पाणी+सापूड] **०सासरा**–पु (विनोदानें) जावयाच्या भावानें आपल्या भावाच्या सासऱ्यास विनोदानें, थट्टेनें उल्लेखण्याची सज्ञा जावयाच्या भावास पाणजावई असें थट्टेनें म्हणतात त्याप्रमाणेंच हाहि शब्द आहे **०सासू**–स्त्री पाणजावयानें स्वत च्या भावाच्या सासूस थट्टेनें उल्लेखण्याची सज्ञा [पाणी+सासू] **०साळ**–वि (क) समपातळींत असलेली (जमीन इ०) [पाणसळ] **०साळ करणें**–जमीन इ० समपातळींत आहे कीं नाहीं त पाहणें **०साळ**–स्त्री प्रवासी, वाटसरू इ०काना पाणी पुरविण्याच्या सोयीकरिता रस्त्याच्या बाजूस बाधलेली उपरी इ०, पाणपोई [पाणी+स शाला=घर] **०साळ, पाणसळी भात**–स्त्रीन पाटाच्या, विहीरीच्या पाण्यावर केलेलें (मळा इ०तील) भाताचें पीक [पाणी+साळ] **०सुरंग**–पु समुद्रातील आगबोटी इ०काचा नाश करण्याकरिता समुद्राच्या पृष्ठभागाखालीं योजून ठेवण्याचें सुरगासारखें आधुनिक युद्धोपयोगी साधन ' बदरात घातलेल्या पाणसुरुगानीं व पाणबुडयानीं हें समुद्रावरील वर्चस्व पोखरण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे ' –टि ३ ३ ३५० [पाणी+सुरग] **०सोस, पाणशोष, पाणसार**–पु १ ताप इ०कात पुन पुन लागणारी अतिशय तहान, घशास पडणारी कोरड २ प्रकृतीला होणारा एक (पुन पुन तहान लागण्याचा) विकार [पाणी+शोष=कोरडें पडणें, होणें] **०सोळा**–पु दिवडाच्या जातीचा, बाउथा रगाचा, पाण्या राहणारा एक निर्विष साप –वदलापूर ३४७ **पाणिढाळ**–पु १ ओहोटी ' अनुरागाचा निरु ताउनी । पाणिढाळु । ' –ज्ञा ७ ९९ २ पाण्याचा ओघ खालीं सोडून देणें ' पाणिढाळु गिरीशें । गगेचा केला । ' –ज्ञा १८ १६८८ [पाणी+ढाळणें] **पाणिपद**–न (महानु) तेजाचें स्थान, गाभीर्य, ढाळ ' परि जाणता उपहासावें । बोलाचें पाणिपद निहाळावें । ' –शिशु ३६५ [पाणी=तेज+पद=स्थान] **पाणिपात्र**–न पाणी प्यावयाचें भाडें ' एकें हरितलें पाणिपात्र । एकें नेलें पीठ पवित्र । ' –एभा २३ ५२० [पाणि+पात्र=भाडें] **पाणिय(ये)डा**–पु (महानु) पाणवठा ' आत्मगगेचा पाणियेडा । थोकला अज्ञान–सीहाचा दडा । ' –भाए १०६ [पाणी+वटा, ठाव] **पाणियाडा–डें–ढें**–पुन १ पाण्याचा साठा, तळें ' सतरावियचें पाणियार्डे । बळिया विर्ले । ' –ज्ञा ९ २१४ ' शुकें वरिलें पाणियार्डे । अवर्षण पडे बहुकाळ । ' –भारावाल १ ७८ २ जलपात्र –माज्ञा–कठिणशब्दाचा

कोश [पाणीवडा] **पाणिलग**–वि पाण्याच्या सान्निध्यानें राहणारा 'पाणिलगें हसें। दोनी चारी सारमें।' –ज्ञा ६ १७७ [पाणि+लग] **पाणिवथा**–पु पाणवठा पहा **पाणिवैद्य**–पु (कों) विषार इ०उपद्रवावर पाणी अभिमंत्रन देणारा वैद्य [पाणि+वैद्य] **पाणीकांजी**–न (व्यापक) पाणी काढणें व भरणें इ० गृहसबधीं कामाविषयीं व्यापक अर्थी योजावयाचा शब्द [पाणी+काजी] **पाणीचोर**–पु पाणचोर पहा 'जैसें पाणी चोराच्या द्वारीं। वरील रध्र दाटिजे जरी।' –विपु २ ६६ [पाणी+चोर] **पाणीटाळ**–पु ओहोटी –हको, –शर, –मनको पाणिढाळ अर्थ १ पहा [पाणी+ढाळ] **पाणी तावणें**–न (ना) आधोळीचें पाणी तापविण्याचें भाडें किंवा जागा [पाणी+तावणें] **पाणी दाम**–पु पाणपट्टी [पाणी+दाम=किंमत] **पाणीदार**–वि १ ज्याच्या अगीं चागलें पाणी, तेज आहे असा (हिरा, रत्न, मोत्यें इ०) २ तीक्ष्ण, चागल्या धारेचें (शस्त्र इ०) ३ तेजस्वी, स्वाभिमानी, रग, धमक इ०कानीं युक्त (मनुष्य, पशु इ०) [पाणी+फा दार=युक्त] **पाणीपट्टी**–स्त्री म्युनिसिपालिटी इ० स्थानिक सस्था नगरवासीयाकडून पाणीपुरवठ्याबाबत घेतात तो कर 'म्युनिसिपालिटीनें पाणीपट्टी वाढविली'–के १७ ६ ३० [पाणी+पट्टी=कर] **पाणीपण**–न पाण्याचा भाव 'का गगा-यमुनाउदक। वोघबळें वेगळिक। दावी होऊनि एक। पाणीपणें।' –ज्ञा १८ ५२ [पाणी+पण=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] **पाणीपाऊस**–पु १ नद्या, तळीं, विहीरी इ०काना पाण्याचा पुरवठा करून देणारा पाऊस 'पीकपाऊस आहे, पाणीपाऊस अझून नाहीं' २ पाऊस, पीक इ०, पाऊसपाणी [पाणी+पाऊस] **पाणीपिसा**–वि स्नान करणें, कपडे धुणें इ० पाण्याच्या व्यापाराचें ज्यास वेड आहे असा पाणीपिसें पहा 'एक राखे एक शस्त्रे। एक ते अत्यत बोलके। पाणीपिशीं झाली उदकें। कुश मृत्तिकें विगुतलीं।' –एभा १४ २०९ [पाणी+पिसा=वेडा] **पाणीभरा**–वि पाणभरा पहा **पाणीवळ**–पु पाण्यातला मळ 'तेगें बहुतीं जन्मीं मागिलीं। विक्षेपाचीं पाणिवेळें झाडिलीं।' –ज्ञा ६ ४७१ **पाणीशेणी**–न झाड-सारवण, पाणी भरणें इ० गृहमवधीं स्त्रीनें करावयाचीं कृत्यें समुच्चयानें [पाणी+शेण] **पाणेरा**–रे–पुन पाणी भरलेलीं भाडीं ठेवण्याकरिता केलेली चिरेबदी ओटली [पाणी] **पाणोट(–ठा, पाणोथा**–पु १ पाणवठा पहा २ (बे) नदीचा उतार [पाणी]

पाणीवर्ण—अक्रि पळणें –हको –शर –मनको

पाणे—न उदकपात्र 'कापुर्ें सहीत घेतला वीडा। मुधी फोडी हातीं पाणे।' –उषा २१ ३५

पाणोवाणी—क्रिवि पाठोपाठ 'कोण जाय सर्गी। पाणो वाणी तयाच्या।' –तुगा ३८३२ [पाणी+वाणी=प्रमाणें ?]

पाण्यत्—न पैसा, द्रव्य, खडणी 'याचा त्याचा पाण्यत् वरूनि तटा झाला।' –ऐपो २५२ [स पण्य=पैसा, किंमत]

पाण्याड—न पाण्याचा साठा, पाणियाडा पहा 'गगना-मार्जी येक उफराटा आड। तेथील पाण्याड चोजवेना।' –दावि ७८९ [पाणियाडें]

पाण्हाऊ—पु (महानु) पान्हा 'ऊरसे पाण्हाऊ न धरें माता।' –दाव ३०५ [पान्हा]

पात—न १ पान, झाडाचें अरुद व लाब पान २ पान, पातें (शस्त्र, हत्यार इ०चें) ३ डोळ्याची पापणी, पापणीचे केस ४ (कों) लहानसें नारळीचें झाड, रोप –स्त्रीपु (कु) एक सुवासिक वनस्पति, पाच पहा –स्त्री १ (गो) काद्याचें रोपडें २ कादा, लसूण इ०चें पान, पाला [स पत्र, तुल० फ्रेंजिप्सी पत्र, पोर्तु जिप्सी पु] **म्ह**० हातावर मिळवावें आणि पातावर खावें=हातावर पोट भरणें **०फणस**–पु फणसाची एक जात या जातीच्या झाडाचीं पानें फार मोठीं असून फळात गरे फारसे नसून पातीं असल्यामुळें फारशी खाण्याच्या उपयोगी नसतात (गो) पातपणस [पातळ+फणस]

पात—पु एक समुद्रातील मासा

पात—न तासणी, वाक्स, कुऱ्हाड इ०चें दाडा घालण्याचें भोंक, नेडें

पात—पु १ पतन, पडणें, खालीं यणें, नि पात, (ल)नाश २ (ज्यो) सतरावा योग, व्यतीपात ३ चद्रसूर्याचें क्रातिसाम्य, क्षेपपात ४ उड्डाण, उडण्याचा प्रकार 'एका पातातचि या हसाला हा स्वबधु हारविलो।' –मोकर्ण २८ ३८ 'उडेन एकैक पात शतगावें।' –मोकर्ण २८ २९ ५ प्रहार [स पत्=पडणें]

पात—स्त्री (व घाटी) जोड जुवाची खालची बाजू,शिवा-ळ्याची खालची दाडी [स पक्ति पत]

पात—स्त्री (को नाविक) १ परभाणाचा वरचा भाग हा भाग पेटीच्यावर निमुळता असतो २ वल्ह्यास पुढच्या टोकास बाध लेली फळी, वल्ह्याचें पान, चपटा भाग [स पत्र]

पा(पा)त—स्त्री ओळ, राग, भाताचे रोपे शेतात ज्या रागेनें लावतात किंवा कापतात ती राग, कापणी किंवा वेणणीच्यावेळीं एका माणसानें धरलेली ओळ घर शाकारण्याचे वेळची लावा वयाची कवलाची इ० राग धान्य मळण्यासाठीं खळ्यात जुपलेली तिवडा नावाच्या खाबाभोंवती फिरणारी बैलाची राग (सामा) ओळ, राग (कोंकणात पात व देशात पात असा हा शब्द वापरतात) (क्रि० धरणें, लागणें) 'मजूरकऱ्याचे बरोबरीं। आपण पात धरी दुसरी। सप्रेम प्रेमाचिये गजरीं। तुकया करी सवगणी।' [स पक्ति]

पात, पातकोंबा—पु (गो) कलहस

पातक—न अधर्म, पाप, दोष, अपराध, एखादें दुष्कृत्य, गुन्हा [स] **०खाणें**–पापाबद्दल पश्चात्ताप होणें **०निरास**–पु पाप नाहींसें करणें, घालविणें **पातकी**–वि पापी, पापाचरण करणारा, केलेला, दुराचारी, कुमार्गवर्ती, अपराधी [स]

पातकारी—पु (कु) कुळवाडी लोकांत पूर्वजाच्या नावें जेवण वाढण्यासाठीं बोलावलेला पाहुणा [पातक+अरि]

पातकिरला—वि (कों) (बायकी) बारीक, पातळ, रोड, कृश, सडपातळ, पातलागी (माणूस) [पात=पान+केर=कचरा, भूस]

पातड-डी-डें—पुस्त्रीन १ पचाग, भविष्य वर्तविण्यासबधीं लिखाणाची वगैरे चोपडी, चोपडें 'पातड वाचे वेदमाळी।' –दावि ४९० 'ब्रह्म होऊनिया वेडें। सन्मुख वाची पातडें।' २ एखाद्याच्या धद्याची, उद्योगाची साधनसामुग्री (कागदपत्र, लेख, पुस्तकें, कामाच्या वस्तू इ०) (क्रि० पसरणें, उघडणें, माडणें, बाधणें, झाकणें, अटपणें) [स पत्र]

पातणी—स्त्री (व) डोळ्याची पापणी, पातें 'रात्रभर पातणीला पातणी नाहीं लागली'

पातणें—अक्रि विश्वास टाकणें, भरवसा ठेवणें 'तो त्याज वर पातला म्हणून ठकला' [स प्रत्यय, म पात्यविणें]

पातणें—अक्रि (काव्य) १ येऊन पोचणें, येणें, दाखल होणें, पावणें 'भूप म्हणे भगवता लिखिता ज्या पातलासि कार्यातें।' –मोशाति ४ १० २ प्राप्त होणें 'तैसें न्यासोक्ति अळकारिलें। आवडतें बरवेंपण पातलें।' –ज्ञा १ ४५ ३ घडणें, घडून येणें [पावणें]

पातण्या—पु परभृमधील एक भेद, अव पाताणे

पातन—न एक रासायनिक क्रिया, पदार्थाची उष्णतेच्या साहाय्यानें वाफ करून त्या वाफेस द्रवरूप देणें 'हिंदुस्थानात व चीनात ख्रिस्ती शकापूर्वी हजारों वर्षे पातनाच्या क्रियेनें अर्क काढीत असत' –ज्ञाको प ७६ [स]

पातन(तारा)—पु (नृत्य) डोळ्याची बुबुळें (तारा) खालच्या बाजूस नेणें हा अभिनय करुणरसास युक्त आहे [स]

पातन(भुवई)—स्त्री (नृत्य) एकावेळीं एक किंवा दोनहि भुवया खालीं करणें हास्य, असया ह्या भावाच्या वेळीं या भ्रूकर्माचा उपयोग होतो [स पातन+भुवई]

पातमार—स्त्री (गो) फत्तेमारी [हिं]

पातमुळा—पु पातीचा मुळा

पातर्या, पातय—स्त्री डोळ्याची पापणी, पातणी 'पात याची मिठी। नुकलिता दिठी।' –अमृ ७ १४८ [स पत्र]

पॉतॅर—न (गो) विडी ओढून झाल्यावर तिचा राहिलेला अवशेष, थोटक [स पत्र]

पातरकुरळी—स्त्री एक पक्षी

पातरवडो—न (गो) अळवाची वडी [पत्र+वडी]

पातरी—स्त्री (प्र) पाथरी, रानातील एक वनस्पति, हिची भाजी करतात [स पत्री]

पातरीग—न (चाभारी धदा) चपलाच्या आकाराचें मेज, माप (क्रि० कापणें) [इ पॅट्न]

पातल जीवन—न जीवन मोत्यें, मोत्याचा एक प्रकार

पातवड—स्त्री (कु) पाण्याचा पाट साफसूफ करण्याची क्रिया [स पात्र]

पातवडा—पु खपला, पोपडा टप्पल, पदर पापुद्रा, पाचोळा पापुदरा पहा 'तेसा आहाचवरी कोरडा। त्वचेचा असे पातवडा।' –ज्ञा ६ २५२ [स पत्रवत]

पातवडी-वड—स्त्रीपु १ तळून खाण्याची पापडी (विशेषत तादळाच्या किंवा जोंधळ्याच्या पिठाची) २ हरभऱ्याच्या पिठाचें धिरडें, पाटवडी पहा ३ अळू इ०काच्या पानास डाळीचें पीठ लावून गुडाळून, उकडून, तळून केलेली वडी [पत्र+वडी]

पातशप—पु (गो) विटाळ

पातशॉवें—सक्रि (गो) दुखणें विकोपास जाणें

पातसडला—वि ज्यांचीं पानें झडून किंवा वाळून गळीं आहेत असें (झाड, फादी) पाटसडणें पहा [पात=पान+सडणें=कुजणें, झडणें]

पातसाडा—पु (कु) एक प्रकारचा मासा

पातळ—न लुगडयासारखें स्त्रियांचें नेसण्याचें एक हलकें वस्त्र 'पातळ पैठणी हिरवे चोकडीदार।' –भाव्रे १० ३ ११६ [स पत्रल=बारीक]

पातळ—वि १ बारीक, जाड नव्हे असें जाडीला कमी(फळी इ०) २ द्रवरूप, प्रवाही, द्रवयुक्त, द्रवाश अधिक असलेलें (ताक इ०) ३ विरविरीत, वीण दाट नसलेलें, सल विणीचें (वस्त्र) ४ चिकट्न, घट्ट, दाट नसणारें, अतराअतरावर असणारें, दूर दूर असलेलें, पसरलेलें (पीक) 'शेत भारी पातळ पेरलंस' ५ किडकिडीत, कृश, सडपातळ, रोड ६ बताबाताची, थोडीशी, कमी, वरवर, दाट नसलेली (ओळख, प्रेम, लोभ, स्नेह, कृपा इ०) 'तूझी कृपा पातळ फार झाली।' –सारुह ४ १६ [स पत्रल, हिं पातल] **०पोटया**–वि पातळ, सपाट पोटाचा याच्या उलट ढरपोटया **पातळाई**–स्त्री १ दाटी नसलेली स्थिति, पातळपणा, विरलता, गर्दीचा अभाव 'मघा ढवळान दाटी होती, आता पातळाई आहे' (सामा) विस्कळित स्थिति, पागापाग २ द्रवपणा, सैलपणा, विरळपणा, बारीकपणा, किडकिडीतपणा, (पातळ (–वि)चा पहिला अर्थ सोडून सर्व नामाच्या अर्थी भाववाचक

नामें) **पातलांगी-अंग्या**–वि किडकिडीत, बारीक,कृश, रोड, पातळ अगाचा [पातळ+अग]

पातळ जीवन—न मात्र्याचा एक प्रकार, जीवन मोर्त्ये हीं एका चवात १० ते १९० पर्यंत येत असलीं तर त्याम म्हण तात पातल जीवन पहा

पातळावर्चे—सक्रि (गो) पालथें टाकणें, पसरविणें [पातळ]

पातळी—स्त्री १ पातळपणा, विरळपणा, पातळाई अर्थ २ पहा २ गर्दी, दाटी नसणें पातळाई अर्थ १ पहा ३ स्वयपा कातील लहानसें भाडें ४ वातूचे गज तोडण्याचें हत्यार, करे, लोहाराची छिनी, छिलणी ५ सपाटी, एका समतलात असून उच किंवा सखल नाहीं अशी स्थिति (भूमिति) ज्याला लाबी व रुदी मात्र आहेत असें पृष्ठ किंवा क्षेत्र ६ (ब सुतारी) लाकूड फोडण्याचें साधन पटाशी [पातळ]

पाताजली, पातजल योग—पु पतजलि नावाच्या प्राचीन ऋषीनें शोधिलेली हटयोगाची पद्धत, शास्त्र ' पाताजली याग साधन। साधुनि योगी पावती निरजन। ' [पतजली+योग]

पाताडे—न १ (रेडा, म्हैस इ०चें) सपाट शिंग २ पताडें पहा

पाताण्या—पु पाठाराप्रभु, एक जात किंवा तीतील व्यक्ति परभू आणि कायस्थ पहा

पाताल-ळ—न १ पृथ्वीच्या खालचा लोक, नागलोक, भूलोकाच्या खालीं सात लोक आहेत ते प्रत्येकीं २ सप्तपाताळ पहा २ (ल) फार खोलपणा वर्णावयाचा असता अतिशयोक्तीनें म्हणतात जसें –पोट पाताळास गेलें–उपासानें डोळे पाताळात गेले स] **०फोडून, पाताळातून काढणें**–१(ल)एखादें अधारात केलेलें कृत्य उजेडात, उघडकीस आणणें २ ओढून ताणून तर्क, कल्पना काढणें **पातळी घालणें**–(ल) पूर्ण नाश करणें **०गंगा**–स्त्री हिमालयात उगमाजवळील गगेचें नाव तेथें ती जमीनीखालून वाहते अशी समजूत आहे पाताळची गगा **०पाणी**–न १ विहीर इ०त जमिनीखालून झऱ्यानें येणारें पाणी ' विहीरीला पाताळ-पाणी लागलें ' २ (सामा) खोल पाणी **०यंत्री**–वि खोल, गूढ, गुप्त, पत्ता न लागणाऱ्या मसलती करणारा, कारस्थानी, पाताळापर्यंत (फार खोलपर्यंत) ज्याचें यत्र (मसलत, वोरण) पोंचतें असा गूढ (मनुष्य) [पाताळ+यत्र]

पाताशे—स्त्री (गो) एक मासळी

पाताळयंत्र—न उदल इ० तेल काढण्याचें यत्र, तेल, अर्क, सत्त्व काढण्याचें किंवा वातूचें भस्म करण्याचें साधन, यत्र मातीचीं दोन भाडीं तोडास तोड लावून वरून तीं चागलीं लिंपून जमीनींत भट्टी इ० तयार करून तींत ठेवणें [स पाताल+यत्र]

पाति—स्त्री पक्ति, पगत ' तेथ कोकिळाची पाति दर्दुरा। केवि लाभे। ' –ज्ञ ५२ [स पक्ति] **०कर**–पु १ पक्तीस बसणारा, जेवणारा, पक्तीचा ' जेथ शाताचिया घरा। अद्‌भुत आला आहे पाहुणेरा। आणि घराही रसा पातिकरा। जाहला मानु। ' –ज्ञा ११ २ २ हिस्सेदार ३ सोबती

पातित्य—न १ पतितपणा (दुष्कर्म कल्यामुळें येणारा) २ बहिष्कार, पतनत्व (जातींतून, अधिकाराच्या जागवरून) [स]

पातियौचें—अक्रि (गो) विश्वासणें, विश्वास टाकणें

पातिव्रत्य—न पातिव्रतचा धर्म, स्त्रीनें पतीच्या मनोदया प्रमाणें, पतीच्या आज्ञेत वागणें, पतिव्रतापणा, पतिव्रताधर्म [स]

पाती—स्त्री १ वातूचा पातळ तुकडा, साधकामाच्या डाकाची पट्टी, पट्टी (लाखडी) २ फऱ्याचें आडवें पातें, ज्यावर शींग मारणारें लाकूड फिरवितात तें ३ जानवीं इ० करताना त्याची तिसुती इ० गुडाळण्याचें कावीट ४ लाबट आकाराचें पान किंवा पात (उसाचें, नारळाचें इ०) ५ फणसाच्या गऱ्याच सागुळाभोवतीं असलेले तत [स पत्र, पट्टी]

पाती—स्त्री खळ्यातील मळणीसाठीं जुपलेल्या बैलाची आळ, राग, पात [स पक्ति]

पाती—स्त्री घराणें, घराण्याची शाखा ' धाकट पातींतील मडळी यणेंप्रमाणें होती ' –विक्षिप्त २ ४२ [स पक्ति]

पाती—स्त्री पापणी (डोळ्याची) 'कोणा नाठवे हा कोण कुळ याति। झाल्या तटस्थ सकळा नेत्रपाती वो। ' –तुगा १३५ [स पत्र]

पाती—स्त्री कापसाच्या झाडाचें फूल –शर [स पत्र]

पाती—स्त्री बरोबरी –मनको [स पक्ति]

पा(पा)ती—स्त्री वाटणी, भागी, अश, हिस्सा सामाईक व्यवहारातील वाटा ' आपुलिया मानवले या धर्मेमखात दव पात्यात। ' –मोअश्व ६ ४६ ' या सावकारीत चौघाची पाती आहे ' [स प्राप्ति, हिं] **०दार**–वि भागीदार, हिस्सेदार, वाटेकरी

पातीकादा—स्त्री पाती असलेला कादा याच्या उलट बाडका कादा [पात+कादा]

पातीचा चहा—पु गवती चहा (वनस्पति) किंवा त्याचा काढा [पात+चहा]

पातु, पातूचें—स्त्रीन १ ब्राह्मणास दिलली दक्षिणा, दान ' पडली पातु नबाबाला। ' –ऐपो २५३ २ –पुअव पातु, रुपये [स दक्षिणा पातु=दक्षिणा देताना म्हणतात]

पातें—न १ डोळ्याची पापणी ' भीष्म प्रभु दुसर वनु सज्य करी जो न हालवे पातें। ' –मोभीष्म १० ८४ २ पान

(तरवार, सुरी इ०चें) ३ (ल) रहाटाचें आडवें लाकूड ४ (बैलगाडी) खुटल्याच्या वर ठोकलेलें घोडक्याशीं समांतर असें लाकूड ५ फणसाच्या गऱ्याभोंवतालचे ततू ६ लाबट पान (ऊस, नारळ झाड इ०चें) ७ जोखडाच्या खालचा समांतर भाग, खालचें लाकूड वशांत जोखडाच्या वरच्या भागास जोकड किंवा शिवळ, शिऊळ, शिवूळ शिवाळ इ० म्हणतात [स पत्र, पात] **पात्यास पातें न लागणें**–थोडी सुद्धा झोंप न लागणें

पाते(ति)जणें—उक्रि सोंपविणें, विश्वास ठेवणें, विश्वासणें, पात्यवणें 'म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया। पातेजो नये धनंजया।' –ज्ञा १८ ५१८ [स प्रत्यय]

पातेरा-रे—पुन १ पाला, पाचोळा, कचरा, कडवा, टर फल २ (ल) (काव्य) व्यापारातील पत, नावलौकिक ३ (ल) आश्रय –शर [पात] **०उडणें**–(ल) पत, वाज उडणें, नाहींसा होणें 'जनाचारामध्यें उडाला पातरा। झालो निलाजिरा म्हण वूनि।' –तुगा १२२९

पाते(त्य)लें—न घसुणें, बोघणें, कढी साबारें इ० करण्याचें धातूचें एक पात्र, (को) पात्येलें (व) भगुणें [स पात्र]

पातेली—स्त्री लहान पातेलें

पातेविणें—उक्रि (सामा) पात्यविणें पहा

पातो(तों)डा—पु पापोडा, पापुद्रा, पापडा पापुदरा पहा [स पत्र]

पातोडी—स्त्री पाटवडी, पातवडी पहा

पातोवळा, पातोळा—पु तांदुळाच्या पिठात काकडी, गूळ व खोबऱ्याचा कीस इ० घालून हळदीच्या पानावर तें पीठ थापटून मोदकाप्रमाणें उकडून केलेलें पक्वान्न हें दोन तीन दिवसपर्यंत टिकतें (गो) पातोळी 'घावन पातोळ्याच्या ओळी।'–मसाप २ २३ [पात+पोळी]

पातोळी—वि (गो) (ल) जीभ चुरचुर चालविणारी (स्त्री)

पातोळी—स्त्री (कु) दुखण्याचा घाला, साथ [स पात]

पातोळें—न (गो) गप्पीदास, बोलघवडा माणूस

पात्यविणें—उक्रि (काव्य) १ सोपविणें, विश्वासणें, हवाला, भरवसा ठवणें पातणें पहा 'नेणत्या मुलावर घर पात्यवून बाहेर जाऊं नये' २ निर्धास्त राहणें, विसबणें, नि शंकपणें वागविणें 'विहिरीवर मुलास एकटें पात्यवू नका' [स प्रत्यय, हिं पत=विश्वास]

पात्या—न हळवार जमीनींत पेरतात असें भात –बदलापूर २८३ [स पत्र]

पात्र, पात्रीं—न १ (सामा) भांडें, ताट, तबक, पेला, वाटी, पातेली इ० 'घरी द्यावया अन्न हस्तात पात्री।' –नरहरि गंगारत्नमाला १५५ (नवनीत पृ ४३३) २ कांहीं एक पदार्थ ठेवायास आधारभूत वस्तु जसें –पेला, उथळें, जलाशय, अन्नाशय, मलाशय इ० प्रतिग्राहक (दान, आशीर्वाद, शाप इ० चा), खाण समुद्र, निधि (गुण, दुर्गुण इ०चा) ३ नदीचा प्रवाह जथून जातो त्या जागची रुंदी 'आवारें द्विगुणित पात्र होय तीचें।' ४ (नाट्य) वप सोंग, भूमिका ५ अतिथी 'या सदुदारापासुनि पात्रें वरिती गुणानुरूपार्थे।' –मोवर्ण ११ १६ ६ (व) पत्रावळ ७ वेश्या, रांड, रखली –वि १ योग्य, लायक, युक्त जसें –प्रशंसापात्र–निंदापात्र–दानपात्र–मोहपात्र इ० 'परि पात्र होय गुरुमखसुकृतें तो सुतलाभा जीन।' –मोरामायणपंच शनी-बाल ८ २ आधार करिता आज्ञाभंग क्षोभाचें पात्र जाहले चवघे।' –मोआदि ११ २७ [स] **०नाविणें**–उधळेपणानें राहणें, वर्तणें **पात्रात राख कालविणें**–जीवनाच्या किंवा निर्वाहाच्या साधनाचा नाश करणें **पात्रावरून उठविणें**–(ल) उपजीविकेचें साधन काढून टाकणें, नाहींसें करणें **पात्री बसणें**–पाना र भोजनास बसणें **पात्रे पुजणें**–पानावर आंडेसें नावाला वाढणें, वाढलेलें करण **पात्रें वाढणें**–१ जेवणाचीं पानें मांडणें २ (ल) साज मांडणें, सर्व तयारी करणें **म्हण** पात्र पाहून दान करावें **०वस्त्र**–न (व्यापक) भांडीकुंडी व कपडेलत्ते संसार तील अवश्य लागणाऱ्या वस्तू

पात्रा—स्त्री नर्तकी, नाचणारी, नायकीण, वेश्या, रांड [स पात्र]

पात्री, पात्थरी-रा—स्त्री शेतांत उगवणारी, लाब व पानाची कडू कांतऱ्यासारखी असणारी एक रानभाजी, पाथरी [स पत्र]

पात्रट-ड—पु दगडफोड्या, पाथरवट [पाथरवट अप]

पात्रसमित—वि १ तुकडमोड्या, पक्तिबाहेरगीर, परान्न रुचि २ भोजनभाऊ, आयतोजी, फुकटखाऊ [स पात्र]

पात्स(त्सा)र—पु (कु) विश्वास, भरवसा, प्रत्यय [सं प्रत्यय]

पात्साण—स्त्री (गो) दुर्गंधि [पाद+घाण]

पात्साळी—न (कु) एक जातीचा मासा

पा(पां)थ—स्त्री (कों) ओळ, रांग, पंक्ति (व) जमाव, समुदाय [स पंक्ति]

पाथ—स्त्री १ (ना व) पिकाच्या दोन उभ्या रांगातील मोकळी जागा किंवा रांग 'किती पाथा दिवसातून निंदून होतील' २ (व) निंदण्याकरिता बायका ३ तास व मनुष्य ८ तास घेतात व असें धरलेलें तास ज्याचे त्यानें पूर्ण निंदले म्हणजे एक पूर्ण पाथ होते पात पहा [स पंक्ति] **०धरणें**–(खा) खळ्यात मळणी करता कणसावरून बैल फिरविणें

पांथ—पु १ मार्ग, रस्ता, वाट, सडक २ प्रवासी, यात्रेकरू 'तू पाथ तापस छाया घनु। होसि पर मार्गिचा सतानु।' –ऋ५० –वि १ पाथस्य, वाटमरू २ मार्गासबधी, रस्त्यासबधी [स पथ] **पाथस्थ, पा(पां)थिक**–पु वाटसरू, मुशाफर, प्रवासी, मागस्थे 'जैसें बापें जोडिलें लेंका। वाटिले सूयें मार्ग पाथिका।' –ज्ञा १८ ८२६ [स पथस्थ] **पाथेय**–न १ प्रवाससामुग्री, शिदोरी, प्रवासात लागणाऱ्या खाण्याच्या वगैरे वस्तू २ औ-वै देहिक कर्मात करावयाचें एक विशिष्ट श्राद्ध [स]

पाथर—स्त्री १ कपडे धुणें, स्नान करणें, बसणें, मसाल्याचे पदार्थ वाटणें इत्यादि करिता असलेला मोठा, चपटा आणि नितळ दगड २ –पु (काव्य) (सामा) दगड 'कोणे एके ऋतु आहारा। बळराम घतसे मदिरा। तो घट हाणोनिया पाथरा। फोडिला तेंणे।' –कथा ४ १५ ५७ [स प्रस्तर, प्रा हिं पत्थर प पत्थर, सिं पथरु, ब पाथर, पातर, ओ पथर] **०आबटी**–स्त्री जावोत्री दगडावर पर्जन्यकाळीं एक आबट वन स्पति रुजत असत ती **०फोड-फोडया**–पु १ चोचीनें दगड फोडणारा एक पक्षी २ दगडफोडया, पाथरवट [हिं] **०वट, पाथरट-ड, पाथरूट-ड**–पु १ दगडफोडया, दगडाचें घडीव काम करणारा, शिलावट जात व तींतील व्यक्ति २ एक पक्षी पाथर फोड अर्थ १ पहा [स प्रस्तरवृत] **पाथरी**–स्त्री धुण्याचा लहान दगड, लहान पाटा, लहान पाथर [पाथर]

पाथरणें–सक्रि पसरणें, अथरणें 'वुरुडी करडयात बुडार्शी केंदाळ गवत पाथरावें'–(बडोदे)मरळमाशाची पैदास ४ [स प्रस्तृ]

पाथरा—पु वाळण्याकरिता पडलेली, पसरलेली ओळ, राग (कापलेल्या पिकाची, तबाखूच्या जुडयाची इ०) [स पक्ति, पात]

पाथरी—स्त्री १ (कातकरी) चिंचोरी, खेकडयाची एक जात –बदलापूर १२८ २ एक रानभाजी पात्री पहर

पांथरी—स्त्री प्लीहा, (प्र) पाणथरी पहा [प्राणथरी]

पाथा—पु रीत, पद्धति, तऱ्हा, मार्ग 'घेतु आला पाथा। महा रथिभा चिआ।' –शिशु ९८२ –स्त्री (को) पात पहा [स पथ]

पाथावेळ—स्त्री १ (गो) पुरावा २ (गो) मालिका [स पथ]

पाथी-ती—स्त्री (कु) फुलाची वेणी [स पक्ति]

पा(पा)थी—स्त्री १ खळयातील बैलाची राग, पात २ (सामा) राग, ओळ, रघ '(हनुमत) पुच्छपाथी फिरवितसे' २ समुदाय ३ भागी, पाती, हिस्सा ४ मार्ग, पक्ति इ० पाती पहा [पाती] **०दार**–वि भागीदार, हिस्सेदार, वाटेकरी

पाथेणें—क्रि (कु) गळणें

पाथ्या—पु (कों) खळयातील मळणी करणाऱ्या पार्तीतील मुख्य बैल [पाथ=ओळ, राग]

पाथ्यौचें—क्रि (गो) पाझरणें [स पाथस्=पाणी]

पाद—पु १ अपानवायु, गुदद्वारानें सुटलेला वायु [स पर्दन] **पादणें**–अक्रि अपानवायु सोडणें

पाद—पु १ चतुर्थांश, चवथा हिस्सा २ वर्तुळाचा चतु र्थांश, ३ श्लोकाचा एक चरण 'एका श्लोकाचा एक पाद पूर्वे श्लोकार्शी सबद्ध' –विवि ८ ७ १२४ [स] **०पूरण**–न १ वाक्याची, श्लोकाच्या चरणाची भरती, श्लोक इ० पूर्ण करणें २ कवितचे चरण पूर्ण करण्याकरिता योजिलेलीं सहा अक्षरें (तु, हि, च, स्म, ह, वै इ०) ३ (ल) अर्थपूरक पद इ० ४ (ल) उणीव भरून काढणें, असली भरून काढलेली उणीव किंवा वस्तु

पाद—पु पाय, चालण्याचा अवयव [स] **०अभिनय**–पु (नृत्य) नृत्यामधील पायाच्या अवस्था ह्या सहा प्रकारच्या आहेत–समपाद, उद्धट्टितपाद अग्रतलसचरपाद, अचितपाद, कुचित-पाद व सूचीपाद [स पद्=चालणें] **०ग्रहण**–न (ब्राह्मणाच्या इ०) पायाला स्पर्श करणें, वदन, नमस्कार करणें, अभिवादन (विशषत उपदश घण्याचे वळी) [पाद+ग्रहण] **०चारी**–वि पायानें चालत जाणारा, पायी चालणारा पाईक 'पाद चारी अरो वा नसो बापुडा शस्त्रधारी।' –विक ११४५ [स] **०चाल**–स्त्री पायानें जाणें, चालणें बहुधा पादचालीनें, पाद-चालीं असा प्रयोग होतो **०छाया**–स्त्री किती वाजले हें निश्चित करण्याकरिता, पायानीं मोजलेली माणसाची छाया याहून निराळी शकुछाया [स] **०तलचारी**–पु पायाच्या तळव्यावर चालणारे प्राणी ऊस्वलें व त्यासारखे दुसरे प्राणी या वर्गात येतात तसेंच अमेरिकेंतील राकून आणि विलायतेंतील ब्याजर नावाचे प्राणी याच वर्गात येतात –प्राणिमो २८ [स] **०त्राण**–न (सामा) पायाच्या रक्षणाचें साधन, जोडा, पायतण, वहाणा, बूट इ० 'हात लावीताची सोडीन मी प्राण। शिरीं पादत्राण कोण वाहे।' –मोसीतागीत ३९ (नवनीत पृ २५७) [स] **०दाह-दाहवात**–पु ज्यात पायाची आग होते असा वातरोग, वातविकार [स] **०न्यास**–पु पाय ठेवणें, पाऊल टाकणें [स] **०पाश**–पु १ पायदोरी, (गुराच्या विशेषत घोडयाच्या) पायाला घातलेला फास, वळावा २ पायातील वाळा, घागऱ्याचा वाळा [स] **०पीठ**–पु बसण्याचा लाकडी पाट [स] **०पूजा**–स्त्री १ आचार्यादि श्रेष्ठ व्यक्तींचा पूजाविधि २ मोठया यज्ञात श्रेष्ठ मानल्या जाणाऱ्या व्यक्तींचा केलेला सन्मानविधि ३ (ल) खरडपट्टी [स] **०प्रमाण**–पु पायावर डोकें ठेवणें, पायाना वदन करणें [स] **०प्रहार**–पु लाथ मारणें, लत्ताप्रहार [स] **०पृष्ठ**–तळपाय, पायाची धूर, तळवा [स] **०बधन**–न पायाला बाधण्याचें कोणतेंहि साधन [स] **०रक्षा**–स्त्री पादत्राण पहा 'चोरटे लोक चोरून जाती। पादरक्षा।' –दा

१८ १० २६ [पाद+रक्षण] **०लग्न**–न पादग्रहण पहा [स] **०वदनिक**–न एक प्रकारचें स्त्रीधन, जेव्हा वधू सासु-सासरा यांच्या पाया पडावयास जाते त्यावेळीं त्यानीं प्रीतीनें तिला दिलेलें धन –मिताक्षरा व्यवहार मयूख दायविभाग २३९ [स] **०शोथ**–पु पायाची सूज, पायाचा सधिवात [स] **०सवाहन**–न पाय चोळणें, हलके हलके रगडणें, दाबणें 'ताबूल देती आणून। करिती पादसवाहन।' –गुच ५ ६८ [स] **०सेवन**–स्त्री १ चरणसेवा (देवाची पूजा, अर्चा, पादप्रक्षालन इ०) २ नवविधा भक्तीपैकीं चौथी भक्ति (सामा) चाकरी, सेवा [स] **०सेवनभक्ति**–स्त्री पादसेवन अर्थ २ पहा [स] **०संस्थान**–न घोड्याच्या पायाचा एक रोग अश्वप २ ३८ [स] **०स्फोट**–पु पायातील चीर, भेग, फट, कातरा [स] **०हर्ष**–पु पायास आलेल्या मुग्या, पायाची खरब [स] **पादागुली**–स्त्री पायाचें बोट, अगुळी [स] **पादागुष्ठ**–पु पायाचा आगठा [स] **पादोदक**–न ज्यात ब्राह्मणाचें किंवा दुसऱ्या पवित्र माणसाचे पाय धुतले किंवा बुडविले आहेत असें पाणी, चरणाचें तीर्थ [पाद+उदक] **पादोदर**–पु सर्प, उरग, शेष 'तव गुणार्णवीं नचले पादोदर स्फूर्ति। –होला ३ [पाद+उदर]

पांद—स्त्री गावातून, शेतामधून, कुपणामधून जाणारी वाट, अरुद रस्ता, पाणद (हेटकरी) पादण [स पाद ?]

पादडणें—सक्रि तावडणें, जोरानें हाकणें, टाके ढिले करणें, सपाटून काम घेणें, दमविणें [पादणें ?]

पादडा—पु १ अति श्रम, थकवा, पुष्कळ पादडल्यामुळें जर्जर अवस्था होणें, टाके ढिले होणें (क्रि० निंघणें) २ (एखाद्याकडून) सक्त रीतीनें घेतलेले श्रम, थकेल अशा रीतीनें घेतलेलें काम (क्रि० काढणें, घालणें) [पादडणें]

पादप—पु झाड, वृक्ष झाडें पायानीं (मुळयानीं) पाणी पितात म्हणून 'श्वापदें पाषाण पादप। सीता म्हणोनि आलिंगी।' [स पाद+प]

पादभेकाड—वि (ना) भित्रट, भेकड [पाद+भेकट]

पादरट्टाण, पादट्टाण—स्त्री पादल्यामुळें सुटलेली घाण, पादाची घाण [पादरा+घाण, पादणें+घाण]

पादरधीट—वि बढाईखोर, फुकट फुशारकी मारणारा प्रसगाच्या वेळीं भीतीनें पादणारा, एरवी धीट 'एका नेमें कोठें दुसरा पाल्ट। पादर तो धीट म्हणती त्यासी।' –तुगा १२८६ [पादरा+धीट] **पादरधिट्टाई**–स्त्री अगीं सामर्थ्य व धीटपणा नसता तोडानें दाखविला जाणारा धीटपणाचा डौल, बढाइ [पादरा+धिटाई]

पादरा—पु एक किडा पिंगूळ पहा –वि १ पादण्याची सवय असणारा, नेहमीं पादणारा २ (ल) भित्तरा, बुजका, डगरा ३ दुबेल, निबेल, अशक्त फुसका, नि सत्त्व, क्षुद्र, क्षुल्लक, कमजोर (इमारत, वस्तु, उद्योग, मत, भाषण, मनुष्य इ०) [पादणें] **म्ह०** पादऱ्यास बालाचें मीस–पावट्याचें निमित्त **पादरफुसका**–वि हलका, कवडीमोल, तिरस्करणीय, भित्तरा (मनुष्य), निर्जीव, निबेल, हलकी, नादान (वस्तु, पदार्थ)

पांदरा—पु (बे) कोंबडीची पिलें झाकण्याची बेळूची टोपली [पिंजरा]

पादरीमामी—स्त्री एक वनस्पति

पादविणें—सक्रि १ पादण्यास लावणें २ (ल) तावडणें, पादडणें, श्रमविणें, भागविणें, दमविणें, कष्ट करावयास लावणें ३ खेळात मार देणें, पराभव करणें [पादणें]

पादशहा–शाह—पु सम्राट, बादशहा, मुसलमान राजा [फा] **पादशाही, पादशाहत**–स्त्री साम्राज्य, बादशहाचा अमल, बादशहाचा अधिकार, सत्ता, वैभव [फा] **म्ह०** पादशहास पादशाही झाली म्हणून पिंजाऱ्यानें तार तोड नये **पादशाही**–वि १ बादशहानें दिलेला, बादशहास शोभेसा, साजेसा, बादशहासबधीं (मोहर, सनद, शिक्का, परवाना, रिवाज, शिरस्ता, डौल, सरजाम इ०) २ दरबारी; बादशाही, थोर, भव्य, उमदा, थाटाचा ३ विलक्षण, अतिशय, पराकाष्ठेचा जसें –पादशाही जुलूम, जबरी =भयकर जुलूम, पातशाहीलबाडी = अतिशय खोटें बोलणें याप्रमाणेंच पातशाही–कारखाना–कारभार–मुलूख–पीक–आमदनी इ० [फा] **म्ह०** मन पादशाही पण देव गाडू

पांदा—क्रिवि (गो) खालीं [स पत्]

पादाक्रांत—वि पायाखालीं तुडविलेला, पायानीं आक्रमिलेला, पायाखालीं घातलेला (देश, जागा), जिंकिलेला, वश केलेला; पराक्रमानें हस्तगत केलेला (शत्रु, देश इ०) [स]

पादाडणें—सक्रि तावडणें, (प्र) पादडणें पहा [पादडणें]

पादी–धी—स्त्री १ गावातून, शेतामधून, कुपणामधून गेलेला अरुद गाडीरस्ता, लहान वाट, (प्र) पाणद (व ना) पाध, पाधण–न २ (ल व) आकाशगगा [स पाद ?]

पादुका—स्त्री १ जोडा, वहाण, (विशेषत) लाकडी खडावा २ देव, गुरु इ०च्या पायाचा दगडावरील ठसा (पूजेकरिता अंगलेला), पायाची प्रतिमा [स पाद] **०धर**–वि जोडा उचलणारा 'पादुकाधर सेवेचा।' –दावि १८३ [पादुका+धरणें]

पादेलोण—न एक काळया रगाचें, कृत्रिम अग्निदीपक, सौम्य रेचक असें मीठ, क्षार विडलवण पहा [स पर्देक+लवण]

पाद्य—न पाय धुण्याचें पाणी किंवा पाण्यानें पाय धुण्याची क्रिया 'नवरा नेईल नोवरी घरा। पूजन वरा पाद्याचें।' –तुगा ३०९५ देवास स्नानाचे वेळीं गध, अक्षता, फुलें, पाणी वगैरे अर्पण करतात तें पूजा, सत्कार करण्यातील एक विधि [स] **पाद्याचें**

घालणें-करणें-(उप) यथेच्छ लाथा मारणें **पाद्यार्घ्य**-न (ब्राह्मण, अतिथि इ०स) पाय धुण्यास दिलेलें पाणी इ०, पूजा, सत्कार [पाद्य+अर्घ्य]

पाद्राच—पु (गो) दिमाख, बढाई, फुशारकी

पाद्री—पु १ ख्रिस्तीधर्मप्रचारक, ख्रिस्ती धर्माचा भटजी २ लष्कर, आरमार अगर इतर सरकारी खातीं यामधील ख्रिस्ती धर्माचार्य [पार्तु पाद्री, इ फादर]

पाद्री—पु बुद्धिबळाच्या खेळातील उंट [पोर्तु पेड्रो]

पाधाणी-नी—वि अजागळ, अडाणी (बायको) 'काय बोंगाणी पाधाणी। ताकामध्यें घाटी लोणी।' -तुगा ६२३

पान—न १ झाडाचें पान, पर्ण, **पत्र, दल २** (सामा) नागवेलीचें, विड्याचें **पान ३** (ल) विडा,नागवलीचे पानास चुना लावून त्यात कात, सुपारी इ० घालून खाण्यासाठीं केलेला विडा **४** पुस्तकाचें पृष्ठ, **पत्र ५** कागदाचा ताव,बद **६** धातूच्या वर्खाचा पातळ पत्रा **७** लहान मुलाच्या कपाळावर, स्त्री-पुरुषाच्या गळ्यात, घोडयाच्या गळ्यात अथवा कपाळावर बांधण्याचा पानाच्या आकाराचा एक दागिना, पिंगळपान **८** घोतरजोडी पैकीं एक नग, एक घोतर **९** केतकीच्या फुलाची एक पाकळी, दळ **१०** पत्त्याचें, गंजिफाचें **पान ११** शस्त्राचें, हत्याराचें पातें **१२** (ल) सर्प, साप, नाग (याची फणी पानासारखी असते त्यावरून किंवा संस्कृत पन्नग या शब्दावरून व्युत्पादित) (ल) (व) सर्पदंश (क्रि० लागणें, लावणें) **१३** माहुटीचें लाकूड, फळी, छपराच्या बाशाचे शेवट ज्यात बसवितात तें लाकूड,फळी **१४** खिळ्याच्या तटाचा वरचा दोन ज्यामधील भाग किंवा भित (हा पिंपळाच्या पानाच्या आकाराचा असतो त्यावरून) **१५** एका जातीचें औषधी गवत, (स) एका एका पहा **१६** सबळाचें कातड्याचे तोंड **१७** (गो) तबाखू **१८** (कु) नागराचें टोक, भाग (बे) नागराच्या फाळावरील लाकडी तुकडा **१९** जेवणाचें पात्र, पत्रावळ [स पर्ण, गु पान, प पण्ण, पन्ना, सिं पनु] (वाप्र) **०न हलणें**-(झाडाचें पान हल्ण्याला यत्किंचित् तरी वारा लागतो त्यावाचून तें कार्य होत नाहीं, यावरून) (एखाद्याच्या वाचून) कोणतेंहि कार्य न होणें उदा० त्याच्या वाचून पान हालत नाहीं **०पुजणें**-(ल) पानावर थोडेसें अन्न वाढणें (तोडाला) **०पुसणें**-फमविणें, ठकविणें **०लागणें**-सर्पदंश होणें, साप चावणें **पानावर पान टाकणें-घालणें-ठेवणें**-दडपणें, दाबादाबी करणें, छपविणें 'त्या कज्ज्याची चौकशी काहीं न करिता त्यानें उगीच पानावर पान टाकलें, घातलें' **पानावर पान ठेवणें**-लपविणें, गूढ, संदिग्ध ठेवणें **पाचा पानांचा विडा-पट्टी देणें**-(एखाद्या कामावर नेमणूक करताना पूर्वी सरदारास पांच विड्याचीं पानें व सुपारी दर्त असत यावरून) निरोप देणें, नोकरीवरून काढून टाकणें (दुसऱ्याच्या) **पुढलें पान, ओढू नये, पुढल्या पानास माती घालूं नये**-(ल) दुसऱ्याच्या पोटावर पाय आणू नये, दुसऱ्याच्या पोटा पाण्याचें साधन काढून घेऊं नये **पुढे वाढलेल्या पानास लात मारणें**-१ (ल) सहजासहजीं प्राप्त झालेल्या किंवा एखाद्याच्या कृपेमुळें मिळालेल्या फायद्याच्या गोष्टी झिडकारणें, नाकारणें २ (ल) ऐन तारुण्याच्या किंवा उत्कर्षाच्या काळात मरणें, मरण येणें सामाशब्द- **०आवळा-ळी**-पुस्त्री लहान काटेरी व फळें येणारें झाड, आवळीचा एक प्रकार **०उवा**-स्त्रीअव झाडाचीं पानें खाणारे उवासारखे किडे **०कांडी**-स्त्री (तंजा) पानपट्टया खोवण्याकरिता दाडी, रावा **०कातर-कापे**-न (को) केळीचीं पानें कापण्याचें हत्यार, कातरी, (राजा) टोकास विळा बांधलेली आकडी **०घोंगडें**-न इरलें **०झाड**-न (कों) पानापासून उगवणारी, फुटणारी वनस्पति, पानफुटी **०ताटी**-स्त्री पत्रावळीचीं पानें दुमडू नयेत म्हणून त्याच्या भोवतीं कांबटया बांधल्या आहेत असा पत्रावळींचा किंवा द्रोणाचा गठ्ठा, बंडल **०तुळी**-स्त्री. (महानु) पणीशच्या पानाची शेज 'तंव भणे रत्नावली। न करीं वो न करीं पानतुळी।' -शिशु ७९९ **०दान**-न १ विड्याचीं पानें वगैरे ठेवण्याचा डबा २ (व) पानाचें तबक. [पान+फा दान=पात्र] **०पट्टी**-स्त्री १ विड्याच्या पानात सुपारी कात इ० घालून केलेला विडा, गुडाळी २ एकत्र दुमडलेलीं नागवेलीची पानें (पानसुपारी वगैरा दण्याकरिता केलेली) ३ (घर) मोहटीचें शेवटचें लाकूड बाशाची टोकें दिसू नयेत म्हणून छपराच्या तोंडाशीं मारलेली फळी **०पत्रावळ**-स्त्री पत्रावळ, घरात जेवण्यास लागणारीं पानें आणणें, साटवणें, मांडणें इ० काम **०पुड-पूड-पुडा**-पुन विड्याचीं पानें टवण्याचा गवताचा ताड शिंदी याच्या पातींचा किंवा पितळ इ० धातूचा ओंजळीच्या आकाराचा कलला पुडा, बुरुडी डबा [स पत्रपुट] **०पेडा-ढा**-पु पत्रावळीचा भारा, गठ्ठा खोतवठीपैकीं एक बाब 'खोतवठ' पहा **०पोत**-स्त्री बायकांचा गळ्यातील एक दागिना, चिंचपेटी व मोत्याचा पोत, पेंडें **०बाजी-बाजू**-स्त्री (गंजीफाचा खेळ) राजा व वजीर याशिवाय असलेलीं डावांतील मोठी पानें, बद **०बाळी**-स्त्री कानांतील एक दागिना मोती इ० लावलेला पानाच्या आकाराचा सोन्याचा अलंकार पानबाळ्या तिर्ये मासबाळ्या मारो लहर।' -अफला ५५ **०बोर**-न लहान मुलाच्या कपाळावरील केसाला बांधण्याचें, सोन्याच्या कोंदणांत हिरे बसविलेलें एक भूषण **०भारा**-पु पानपेंडा पहा **०मळा**-पु नागवलीच्या, विड्याच्या पानाचा मळा, शेत **०लागी**-स्त्री ज्यामध्यें एकमेकांवर पानें देणें घेणें लागतात असा पत्त्याचा खेळ 'एक दुरी काढून टेवून तिघे पान लागी खेळू लागले' -सुद २६ **०वडी**-स्त्री अळवाच्या पानाची

तळून लेलेली वडी –गृशि १ ३६१ **०वेल**–स्त्री विडयाच्या पानाचा वेल, नागवेल **०वेल खळी**–स्त्री पानवेलीस द्यावयाच्या पाण्याकरिता केलेला खळगा, पाडलेली सरी, चर **०सडें**–न पानदान पानपूड पहा **०सर**–न (पावसापासून बचाव व्हावा म्हणून) पानाचें विंवा गवतांचें केलेलें एक आच्छादन, इरलें **०सांखळी**–स्त्री पुस्तकातील पानवार विषयसूची, अनुक्रमणिका **०सावर**–स्त्री फडया निवडुंग पाणसावर पहा याच्याशिवाय काडेसावर निराळा **०सुपारी**–स्त्री १ विडयाचें सर्व साहित्य, विडा २ लोकास बोलावून सन्मान करण्याचा समारंभ अत्तर, गुलाब, पान–सुपारी देणें ३ (ल) बक्षिशी, पोस्त लाच 'साहबास भेटावयाचें म्हणजे चपराशाला पानसुपारी द्यावी लागते' **पानेवाटणी**–स्त्री (कों) लग्न ठरविण्याच्या वेळीं गोताला आमंत्रण करण्याचा समारंभ, पानसुपारी 'पानेवाटणी झाली म्हणजे लग्न निश्चित झालें –महाराष्ट्र शारदा पृ ५० जुलै १९३५

पान—न १ पिणें, प्राशन (पाणी, दारू इ०) 'पै प्राकृतही अमृतपाना। ना न म्हणवे जी।' –ज्ञा १० १९१ (समासांत) अमृत–मधु–रस–क्षीर–पान २ मद्यपान, सुरापान [स]**०करणें**–पिणें 'तो धृतराष्ट्रराया। सुतसे पान कराया।' –ज्ञा १५ ५८९ **०पात्र**–न (सामा) पाणी पिण्याचें भांडें, पेला

पान—स्त्री ओरिसामधील एक गुन्हेगार जात, व्यक्ति –गुजा

पान—न (कर) पावशेर (शेंगा गूळ याच्या व्यापारात रूढ) शेंगात दहा पान माती निघाली'

पानई—स्त्री (अशिष्ट) पाण्याचें भांडें ठेवण्याची जागा [पाणी]

पान–उतारा–कापड–कावळें–कांबडा–घोंगस–चक्की–चट–चूल–जवाई–ढाळ–पानथरी–थर—(प्र) पाण उतारा–कापड–काळ इ० पहा [पाणी]

पानक—न (सामा) आबटसर पेय, पन्हें जसें–लिमलेट, चिंचवणी इ० सरबत, साखर घातलेलें पाणी व लिंबाचा रस यांचें केलेलें पेय –गृशि १ ४७६ [स]

पानक—पु साप, पन्नग, नाग 'आठ अस्ताकें राणीलीं। म्हणौनी अस्टकुळ पानक।' –उषा ८५८ [स पन्नग]

पानकळा—पु पावसाळा 'राघोबा दादा म्हणे नारायण राव आता पुढें पानकळा आला।' –मापो ९९ [पाणी+काळ]

पानकावशी—स्त्री (व) दिवसभर पाण्यात बसणारी गाय अथवा म्हैस [पाणी+बसणें]

पानकी—पु (गो) स्वयपाक्याचा सहाय्यक, पाणक्या [पाणकी]

पानकी—स्त्री एक रोग, अगाचा दाह, मळ पातळ होणें, अतर्वाह्य पिवळटपणा आणि डोळ्याला पाढरेपणा हीं लक्षणें यात होतात –योर १ ५३५

पानकेलि–लि—स्त्री (महानु) पाण्यामध्यें केलेली क्रीडा, जलक्रीडा 'तरि अमृताची पानकेलि। कवि करित।' –भाए २२२ [स पानकेली]

पानकी—पु (गो) गूळ घालून भाजलेला पावाचा एक प्रकार

पानगा—पु पानाला पीठ लावून निखाऱ्यावर भाजलेली भाकरी, आहारोळी 'स्नानसध्यादि कर्म जाहलें। पिठाचे पानगे भाजले।' –पाप्र ३० २३१ **पानगी**–स्त्री लहान पानगा [पान]

पानछत्री—स्त्री (तंजा) दोन काठ्यास नवीं लुगडीं चुणून, बाधून ठेवणें (लग्नातील एक प्रकार).

पानट—न (निंदार्थी) झाडाचें पान, कागदाचें चिटोरें, पुस्तकांचें पान इ० [पान+ट]

पानर्डा—स्त्री १ पदक २ साजाची पटी ३ कापशीच्या पानासारखी सर्व घेरभर कातरे कातरे असलेली साजात घालावयाची पेटी, बायकाचा गळयात घालावयाचा एक दागिना [पानट]

पान(ना)डी–ड्या—वि जमीनींत पाणी कोठें लागल तें सागणारा पाणाडी पहा [पाणी+नाडी]

पानतावन्—स्त्री (व) पाणी तापविण्याची खोली, आगधुण्याची खोली, न्हाणी, स्नानगृह [पाणी+तावणें]

पानाने)द–ध—स्त्री (प्र) पाणद पहा

पानपणें—सकि १ जखम भरून येणें २ घाबरें करणें, होणें

पानपोई–पोय—स्त्री एक वल हिचा गुराच्या औषधाच्या कामीं उपयोग होतो हिचीं पानें हातावर चोळलीं असता हाताला तांबूस रग येतो [पाणी+पोय]

पानफुकणी–फुंकी—स्त्री (ना) मुलींचा एक शिवाशिवीचा खेळ –मराठी खळांचें पुस्तक ९१

पानबसन, पानबोदाड—नस्त्री (व) पाणी धरून ठेवणारी, पाणथळ जमीन [पाणी]

पान बसविणें—न (चाभारी धदा) तळाच्या बाहेरील बाजूस बसविलेला सागळेचा तुकडा [पान]

पानबुडी–ड्या, पानलोट—स्त्री (प्र) पाणबुडी–ड्या इ० पहा

पानरट—न पानट पहा

पानवटा–ठा–पानवडा–था—पु (प्र) पाणवटा, जलाशय, पाण्याची जागा, धुण्याची, अघोळ करण्याची जागा 'जे ठेशगावींचा उकरडा। भवपुरींचा पानवडा।' –ज्ञा १६ ४०७ 'अवली तळमळीत मनीं। पानवटा मागे गाऱ्हाणीं।' [पाणी+ठाव]

पानवळ—न (गो) हत्यारास पाणी देणें (क्रि० दिवप) [पाणी]

पानवाहलेत—एका हक्काचें नाव ? –शर

पानसत्र—न पाणपोई [स]

पानसरडें पानसाडूड—पाणसरड-साडूड पहा

पानसरा-सरकी—पाणसरा-सरकी इ० पहा

पानस(सा)ळ—स्त्री जमीनीची पातळी दाखविणारें चढ-उतार दाखविणारें गवड्याचें एक हत्यार, साधनी पाणसळ पहा [पाणी]

पानसळाई—स्त्री सोनाराचें एक हत्यार

पाणसाळ—स्त्री (बैलगाडी) गाडींत ठेवलेला माल पडू नये म्हणुन गाडीस मागच्या बाजुस आडसर, झडप लावतात ती

पाना—वि (राजा कु) (शेतातील धान्य, भात इ०) एक ठिकाणीं साठविल्यावर किंवा तयार झाल्यावर त्यावर पाऊस पडल्यामुळें पिवळसर पडून उबले गेलेलें, कुजलेलें, पाणी खालेलें **पानेतांदूळ**-पुअव अशा तऱ्हेनें विघडलेले, भिजून कुजटलेलें तांदूळ भात इ० [पाणी]

पाना—पु बोलटास बसविलला नट खोलणारें एक हत्यार, चावी [इ स्पॅनर]

पानाचों—स्त्री तंबाखु [पान]

पानारी—पु पत्रावळीच्या पानाचे भारे आणणारे लोक, ओझेकरी किंवा त्यातील एक व्यक्ति [पान]

पानिएडा—पु जलाशय पानेड पहा

पानी—वि पिणारा (समासात) मद्य-क्षीर-अमृत-पानी [स]

पानीय—न पाणी -वि पिण्यास योग्य, लायक [स]

पानेड—न १ पाचट २ सरोवर, जलाशय, पाणवठा, पानिएडा -शर [पाणी+ठाय]

पानेणें—अक्रि (राजा कु) (तादुळ वगर) धान्य पक्व झालें असता त्यावर पाऊस पडल्यामुळें तें खराब होणें, त्याम घाण सुटणें, पाणेरणें [पाणी]

पानों—पु (कु) सुतारांचें एक हत्यार [पान-हत्यारांचें]

पानोवानी—क्रिवि प्रत्येक पानास, या पानापासुन त्या पानापर्यंत 'ऐसीं जिये ज्ञानी। मुनीश्वरासी उतान्ही। ढवत रूच्या पानोवानीं। हिंडताती।' -ज्ञा १३ १९६

पानोळी—स्त्री (व ना) शिदीच्या झाडाचें पान, शिंदीची आवळी [स पण]

पान्हणें, पान्ह(व)विणें, पान्हेणें—सक्रि कासेंतून दूध सोडणें पान्हा फुटणें किंवा सोडणें (मातृवात्सल्यामुळें, मातनें किंवा आयोण इ० पाहून गाय, म्हैस इ०नीं) [पान्हा] **पान्हवण**-न १ पान्हा सोडावा म्हणून गाय, म्हैस इ०च्या पुढें ठेवावयाचें अबोण दाणा वगैर २ (ल) मन वळविण्याकरिता, वश करण्याकरिता सम जूत घालण्याकरिता दिलेलें बक्षीस, लाच **पान्हवणकरीण**-स्त्री पान्हवण दाखविल्याशिवाय जी कधीहि दूध देत नाहीं अशी गाय, म्हैस वगैर

पान्हा—पु १ मातृवात्सल्यामुळें जनावराच्या कासेंत दूध उतरणें, सुटणें, प्रेमातिशयानें मातेच्या स्तनातून जोरानें बाहेर येणारें दूध 'गायीला पान्हा फुटला-आला' स्तन दाटून फुटला पान्हा। नेत्रीं ढाळी अश्रुजीवना।' २ दयेनें अंत करणास येणारा कळवळा [स प्रस्रव, प्रस्नु] **(खाजवून) पान्हा आणणें**-(ल) बळंच आस्था, कळवळ इ० उत्पन्न करणें **०घालणें-धरणें-पळविणें-सोडणें**-(गाईनें) पान्हा चोरणें, थांबणें 'अहो वासरू देखिलयाचिमाटीं। धेनु खडफडौनि मोहें उठी। मग स्तनामुखाचिये भेटी। काय पान्हा धरे।' -माझा ११४० **०फुटणें**-दूध येऊं लागणं, स्तनातून दूध वहू लागणें 'अहो तान्ह्याचें लागतां झटें। तेणें अधिकचि पान्हा फुटे।' -ज्ञा ९१८ **०चोर, पान्हेचोर**-वि पान्हा चोरणारी (गाय इ०) [पान्हा+चोर]

पान्हा—वि पाना पहा **पान्हेतांदूळ**-पुअव पाना पहा

पान्हेरी—स्त्री पाणपोई 'दारीं दासत्वें आगळी। पान्हेरीनें मार्ग मळी।' -तुगा ३३८ [पानीय]

पाप—न १ अपराध, कुकर्म, दुष्टपणा, दोष, पातक, नीतिबाह्य वर्तन 'पापापासुन ईश्वरक्षोभ, ईश्वरक्षोभापासून नरकप्राप्ति, नरकप्राप्तीपासुन स्वहितनाश' याच्या उलट पुण्य २ वाईट हेतु, कुकल्पना, कुढा भाव, दुष्ट वासना 'मनात कांहीं पाप आलेंसें वाटतें' ३ -पुस्त्रीन (ल) दुष्ट, त्रासदायक, पापी मनुष्य 'ससप्त थोडस असति न धरतील तहि पाप तग।' -मोकर्ण ४२७१ ४ व्याधि, पीडा अडचण, संकट, लचांड [स] **(बाप)** **०उभे राहणें**-पाप भोगणें **पाप उघडकीस येणें, मागोंत आडवें** येणें **०खाणें**-पश्चात्तापानें मन खाणें, मनास हुरहुर लागणें **०चोंच मारून-देऊन उठणें, ज्याचें पाप त्याचे पुढें येऊन नाचणें**-स्पष्टपणें पाप उघडकीस येणें **पापाचा वाटा उचलणें**-पापकृत्याचे परिणाम भोगण्यास सिद्ध असणें किंवा नाइलाजानें तयार होणें (मागील जन्मातील पापाचीं फळें भोगावी लागतात अशी समजूत आहे त्यावरून) **पापानें पाय धुणें**-सर्वदा पापाचरण करणें **पापानें पाय धुतलेला**-वि अतिशय पापी दुष्ट, महान्पातकी (मनुष्य) **तो पाप देणार नाही तर पुण्य काढून देईल**-तो फारच कृपण आहे वाईट वस्तु देखील दुसऱ्याला त्याच्यान ढवत नाहीं मग चांगली देवत नाहीं, यांत काय नवल' सामाशब्द- **०कर्मी**-वि दुष्कर्मी, वाईट कृत्ये करणारा, दुष्ट, पापी **०कष्ट**-पुअव अतिशय श्रम, कष्ट, अत्यंत दुःख, कावाडकष्ट (रागानें, त्रासानें वेतागून बोलताना योजतात) 'म्या पापकष्टानें स्वपाक केला तो बुडयानें विटं ढला' **०कळी**-स्त्री कलियुग ऐसी आली पापकळी। आश्चर्य मानिलें

सकळीं।' –दा ३ ५ २२ [पाप+कलि] **०खाण**–स्त्री अत्यंत, भयंकर, पापी मनुष्य, महान् पातकी, पापाचें आगर **०ग्रह**–पु मंगळ, शनि, राहु केतु हे अशुभ मानलेले ग्रह, आकाशातील ग्रहांची अपशकुनकारक, दुश्चिन्हकारक युति, योग **०दृष्टि**–स्त्री पापी नजर काम, मत्सर इ०नीं युक्त अशी दृष्टि, पहाण्याचा प्रकार –वि कामुक, पापी कलुषित दुष्ट, दोषी नजरेचा **०द्वेष्टा**–वि पापाचा तिरस्कार करणारा **०धुर्णा**–स्त्री पाप धुतले जाणें पापापासून मुक्तता जें श्रवण करतां पापधुर्णा होय एकदा सर्वांची।' –ह ४ ४४ [पाप+धुर्ण] **०निरास**–पु पाप धुवून टाकणें दूर करणें **०पिंड**–पु (स्त्री रजस्वला असतांना गर्भ राहतो यावेळीं मातेचें अशुद्ध रक्त वाहत असतें, त्यावरून या काळातील) गर्भ पिंड, गर्भ **०पुत्र**–पु कुपुत्र 'बाप तयाला ताप म्हटलेंच पापपुत्र हा खरा।' –ऐपो ३६८ **०बुद्धि–मति**–वि कुबुद्धि, दुष्ट वाईट मनाचा पापी म्हणीचा **०भी(भे)रु**–वि पापाला भिणारा, भिऊन वागणारा **०मूर्ति–राशि–रूप–स्वरूप**–वि घोर महान् पातकी मूर्तिमंत पातकी **०योनि–नी**–स्त्री १ पापजाति तिर्यक् पापयोनींतील किरीटी। जन्मले जे।' –ज्ञा ९ ४४३ २ गुन्हेगार जाती पापयोनि शब्दानें अलीकडे सरकारदरबारात ज्यांना गुन्हेगार जाती असें म्हणतात तशा प्रकारचा अर्थ विवक्षित असून' –गीर ७४८ –वि पापी, पातकी (माणूस) **०वासना**–स्त्री अपवित्र पापी इच्छा दुष्ट वासना **०वेळ**–स्त्री रात्री अमरा वाजल्या पासून तो पहाटे तीन वाजेपर्यंतचा काळ धार्मिक व पवित्र कार्याला ती वेळ अयोग्य समजतात **०संग्रह**–पु पापाचा साठा, संचय **०संताप**–पु पापामुळें होणारें दुःख, मनस्ताप काचणी **पापाचा बाप**–पु जन्मदाता बाप (कारण तो मुला-मुलीचा उत्पत्तिकारण असल्यामुळें त्याच्या पापाची त्याच्यावर जबाबदारी येत) याच्या उलट पुण्याचा, धर्माचा बाप **पापाचे पर्वत**–पुअव मोठीं आणि पुष्कळ पापें 'अपार जीव मारले। पापाचे पर्वत साचले।' –रावि १ ११० **पापात्मा**–पु अत्यंत पापी, दुष्ट मनुष्य, पापमूर्ति, पापाचा कळस अर्क **पापापूर्व**–न अनीतीच्या कृत्यापासून उत्पन्न होणारें वाईट फळ, परिणाम इ० अपूर्व पहा **पापिष्ट, पापी**–वि अतिशय पापाचरणी दुष्ट, अनीतीन वागणारा पातकी पापयुक्त **पाप्याचा पितर**–न (ल) अतिशय रोड, दुर्बल व क्षीण, मनुष्य (पापी माणसानें दिलेले पिंड त्याचे पितर खात नाहींत त्यामुळें तो रोड बनतात त्यावरून)

पाप—न (गो) पोटीस

पापड—पु उडीद वगैरेच्या डाळीच्या पिठात हिंग इ० मसाला घालून तें भिजवून लाटून व उन्हात वाळवून (विस्तवावर भाजून) तोंडी लावावयास पोळीसारखी कलेली चकती [स पर्पट, प्रा पप्पड] **०खार**–पु (पापडात घालावयाचा) एक क्षार साजीक्षार, सज्जीखार इ कटीअलकली **०पीठ**–न पापड चटणी इ०करिता केलेलें (मुख्यत उडदाच्या डाळीचें) पीठ डागर

पाप(पा)डी—स्त्री १ तांदुळाच्या पिठात मसाल्याचे पदार्थ मीठ घालून तें पीठ पाण्यात भिजवून त्याचा पातळसा थर एखाद्या पानावर किंवा पातळ पत्र्यावर घालून तो वाफेंत उकडून उन्हात वाळवून केलेली आणि मग तळलेली पातळ, कुडकुडीत पोळी, लहान पापड फेणी २ कढणाऱ्या उसाच्या रसाच्या वरची मळी व तिची थापटी, पापुद्रा ३ तांदुळाच्या किंवा गव्हाच्या पिठात गूळ घालून तयार केलेली आणि तळलेली थापटी, गूरपापडी ४ (राजा) सपाट दगडाची फरशी, फरसबंदी रस्ता ५ (गो) (सामा) पापुद्रा [पापड]

पापडी—पु पिंवळ्या रंगाच्या रेशमाचा एक प्रकार –मुव्या ९७

पापणी—स्त्री १ डोळ्याचें कस २ डोळ्यावरचें कातडें ३ डोळ्याच्या वर व खालीं असलेलें चामड्याचें संरक्षक आच्छादन [स पक्ष्म]

पार(पु)दरा,पापुद्रा,पापादरा–पोद्रा,पापाडा–टा—पु १ शरीर, फळ, पोळी भाकरी, कंद इ०काच्या वरील पातळ त्वचा, पदर पापडी, जखमेवरील खपली भिंतीचा शेणाने सारवलेल्या भुईचा पोपडा टरफल, कवची २ आवरण, वरण (कादा इ० वरील) [का हापळ=खपली]

पापर–रा–री, पापरा—स्त्री लाथ लत्ताप्रहार 'ती ते पापरा होणेन।' –पच ५९ [प्रा स पदप्रहार]

पापलिष्ट–लेट—पु (कों) एक पाहाणा, तळहाताएवढा, समुद्रातील मासा

पापा—पु (बालभाषा) लहान मुलाचा मुका, चुंबन [अ]

पापा—पु बापाबद्दल शब्द [बाप]

पापा—स्त्री भाकरी

पाप्राय—स्त्री (गो) बढाई शिमाख

पाप्रेर—पि (गो) गप्पोदास बाताडगा (माणूस)

पाफ्रू—पु (गो) एक मासळी

पाफुडणें—अक्रि १ पापाडा, पापुद्रा, खपली धरणें पदर सुटणें २ पित्त खवळणें रागात, त्वेषात येणें [पापर पापुद्रा]

पाबरी पामरी—स्त्री एक प्रकारचें पांघरावयाचें रेशमी वस्त्र (लहान मुलांचें)

पाबळ—पु १ झरा २ ओढा, नाला, ओहोळ 'पोंवा-पर्यंत विपुल पाणी, पुढें पावळातून झरे उणून' –खया ४५ ३ तीर, किनारा 'यमुन पाबळीं। गडिया बाले वनमाळी।' –तुगा २३०

पाबळ-ळा-ळी-ळें—वि १ पामर, तुच्छ, दुर्बळ 'हा हो तयाही आणि मोहाची भेटी। हे कायसी पाबळी गोठी।' –ज्ञा ११ ६६ २ नाशवत, नश्वर 'असतु हें पाबळें बोला। वाउगें काई बोलो।' –शिशु १००० [प्रा]

पाभ—न (गो) एक प्रकारचें माप

पाभ(भा)र, पाभारी—स्त्री १ शेतात बीं पेरण्याचें आऊत याचे दुफणी, तिफणी, चौफणी, सहा फणी असे प्रकार आहेत 'ज्ञानपाभरी तीफणी। न लाग करावी पेरणी।' –तुगा ३६० २ पेरणी [द]

पाभळ—स्त्री (राजा) भरगच्च वृष्टि किंवा वर्षाव, पुष्कळ पडणें, निघणें, गळणें (झाडावरून फुलें, पानें, फळें इ०, चाळणींतून दाण इ०) [प्रवाह]

पामर—वि क्षुद्र, क्षुल्लक, क पदार्थ, हलका, नीच, तजोहीन (नीतीनें नसून परिस्थितीनें क्षुद्र असा मनुष्य) 'विना न हृदयीं धरीं सरुज पामर प्रत्यया।' –केका ४४ [स] **पामरता**—स्त्री क्षुद्रता, लघुता, हलकेपणा दुर्बलता 'मजकरिता भ्रात्यानीं वरिली जोडून हात पामरता।' –मोभीष्म ३ ७

पामा—स्त्री खरूज इसब, दद्रु, त्वचेचा रोग 'सुतापुत्र वामा समस्तास पामा।'–किंसुदामा ४ [स]

पामा—पु गुस्सा 'मालात पामा म्हणजे भुस्सा नसावा' –मुन्या ४५

पाय—पु १ (शब्दश व लक्षणेनें) पाउल, पद, चरण ईश्वर, गुरु, पति, धनी इ०स उद्देशून विनयानें म्हणतात 'मला तरी हे पाय सोडून राहिल्यानें चेन का पडणार आहे!'–कोरकि २० २ तगडी ३ कंबरेपासून तों खालीं बोटापर्यंतचा सर्व भाग, चालण्यास साधनभूत अवयव ४ (ल) पायाच्या आकाराची, उपयोगाची कोणतीहि वस्तु (पलंग, चौरंग, खुर्ची, टेबल, पोळपाट इ०चा) खूर ५ डोंगराचा पायथा, खालचा, सपाटीचा भाग ६ अक्षराचा किंवा पत्राचा खालचा भाग ७ झाडाचें मूळ ८ चवथा भाग, चतुर्थांश, चरण, पाद ९ शिडीची पायरी, पावका, पायडा १० (ल) कारण, लक्षण, चिन्ह, रंग 'मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात' [स पाद, प्रा पाअ, सिं पाओ, पाय, फा पाए, हिं पाव] (वाप्र) **०उचलणें**–भरभर चालणें, न रेंगाळणें **०उतारा-च्या आणणें-येणें**–नम्र करणें, होणें, तोरा, अभिमान कमी करणें, होणें **०काढणें**–१ निघून जाणें, निसटणें, नाहींसें होणें 'वैराग्यलहरीचा फायदा घेऊन पन्हाळ गडावरून रातोरात पाय काढला' –भक्तमयूरकेकावली पृ ३ २ (व्यवहारातून) अंग काढून घेणें **०कापणें**–घाबरणें, भिणें, भीति वाटणें, भयभीत होणें **०खाडणें-खुडणें-खुडकणे**–निजताना पाय अगाशीं घेणें **०खाडणें**–मरणसमयीं पाय झाडणें, पाखडणें **०घेणें**–प्रवृत्ति होणें, इच्छा होणें 'त्या कामाला माझा पाय घेत नाहीं' **०तोडणें**–(ल) एखाद्याच्या कामांत विघ्न आणणें **०दाखविणें**–दर्शन देणें, भेट देणें 'तो मज दावील काय पाय सखा।' –मोविराट ६ ११८ **०देणें**–१ पायाचा भार घालून अंग चेपणें २ तुडविणें, उपद्रव देण्यासाठीं, कुरापत काढण्यासाठीं एखाद्याला पायानें ताडन करणें ३ पाय लावणें, पायाचा स्पर्श करणें **०धरणें**–१ पाया पडणें, शरण जाणें, विनति करणें आश्रयाखालीं जाणें २ अर्धांगवायु इ० रोगानीं पाय दुखणें **०धुवून-फुकून टाकणें-ठेवणें**–(ल) मोठ्या खबरदारीनें, काळजीनें वागणें, मागें-पुढें पाहून चालणें, वागणें **०धुणें**–१ सन्ध्यावदनादि कर्मापूर्वी किंवा बाहेरून आल्यावरोबर पादप्रक्षालन करणें २ कोणाची पूजा वगैरे करताना, आदरसत्कारार्थ त्याचे पादप्रक्षालन करणें ३ (बायकी) (ल) लघवी करणें, मूत्रोत्सर्गाला जाणें, (मूत्रोत्सर्जनानंतर हातपाय धुण्याची चाल बायकांत रूढ आहे त्यावरून) **०न ठरणें**–सारखें हिंडणें, भटकत राहणें, विश्रांति न मिळणें, पायाला विसावा नसणें **०निघणे**–मुक्त होणें, मोकळे होणें, बाहेर जाणें, पडणें 'त्या गावातून एकदा माझा पाय निघो म्हणजे झालें' –विवि ८ ११ २०९ **०पसरण**–१ अधिकार प्रस्थापित करणें, पूर्णपणें उपभोग घेणें, अल्प प्रवेश झाला असता हळूहळू पूर्ण प्रवेश करून घेणें २ मरणें (मरताना पाय लांब होतात यावरून) 'शेवटीं म्हाताऱ्या आईपुढें त्यानें पाय पसरले' **ग्रह०** १ भटास दिली ओसरी, भट हातपाय पसरी २ अथरूण पाहून पाय पसरावत **०पसरून निजणें**–निश्चित, आळशी राहणें, निरुद्योगी असणें **०पोटी जाणें**–भयभीत होणें, अतिशय भीति वाटणें निजलेला मनुष्य भीतीनें हातपाय आखडून घेतो यावरून 'जव भेणें पाय पोटीं गेले नाहीं।' –दावि १६० **०पांसटणें**–पाय झिजविणें, पायपिटी करणें, तगडया तोडणें, एखादें काम करण्यासाठीं कोठें तरी फार दूरवर किंवा एरसारखें पायानें चालत जाणें 'कांहीं लाभ नसता उगींच पाय फासटीत चार कोस जातो कोण!' **०फुटणें**–१ विस्तार पावणें, वाढणें 'पहिल्यानें तुझें एक काम होतें, नंतर दुसरें आलें, आता तिसरें आणखी त्याला किती पाय फुटणार आहेत कोणास ठाऊक!' २ हळूच नाहींसा होणें, चोरीला जाणें (वस्तु) ३ थंडीच्या योगानें किंवा जळवातानें पाय भेगलणें, चिरटणें **०फोडणें**–भलतीकडे नेणें, विषयांतर करणें, मुद्याला सोडून अघळपघळ बोलणें, फाट फोडणें **०भुईशीं(ला)लागणें**–१ (एखाद्या कामास) कायमपणा येणें, निश्चितपणा येणें २ जिवावरच्या संकटातून वाचणें **०माकळा करणें-होणें** १ अडचणींतून बाहेर पडणें, काढणें २ फेरफटका करणें, पायांचा आखडलेपणा नाहींसा करणें, होणें **०मोडणें**–१ पायांत शक्ति नसणें २ निराशेमुळें गलितवैर्य

होणें, निराश होणें 'माझा भाऊ गेल्यापासून माझे पाय मोडले' ३ एखाद्याच्या कामात हरकत आणणें, धीर खचविणें, मोडता घालणें, काम करू न देणें ४ (नगरी) एखाद्या मुलाच्या पाठीवर त्याच्या मातेस कांहीं दिवस जाणें, गरोदर राहणें 'नरहरीचे पाय मोडले का?' (त्याच्या पाठीवर कांहीं दिवस गले आहेत काय?) **०येणें**-चालता येणें, (लहान मूल) चालू लागणें **०रोवणें**-स्थिर, कायम होणें **०लागणें**-पाय भुईशीं लागणें पहा (वर) **०येणें**-प्रतिबंध, अडचण होणें, येणें पोटावर पाय येणें=उदर निर्वाहाचें साधन नाहींसें होणें **०वरपणें-ओरपणें**-(कर) चिंचपाण्यात पाय बुडवून ते तापलेल्या तव्यावरून ओढणें व पुन्हा चिंचपाण्यात बुडविणें, याचप्रमाणें पांच दहा मिनिटें सारखें करीत रहाणें (डोळ्याची जळजळ यासारखा विकार नाहींसा होण्यावर हा उपाय आहे) [ओरपणें पहा] **०वळणें**-१ दुसरी कडे प्रवृत्ति होणें, मुरडणें, वळले जाणें (प्रेम इ०) २ वातविकारानें पायात वेदना उत्पन्न होणें, पाय तिडकू लागणें, गोळा येणें **०वाहणें**-एखाद्या स्थलीं जाण्याचा मनाचा कल, प्रवृत्ति होणें **०शिंपणे**-(मुलाला पायावर घेऊन दूध पाजण्यापूर्वी स्वत) पाय धुणें 'ते माय आगोदर पाय शिंपी।' -सारुह १ ५३ **०शिवणें**-पायास स्पर्श करणें, पायाची शपथ वाहणें **पाया खाली तुडविणें**-१ दुःख देणें, क्लेश देणें, छळ करणें २ कपटाप्रमाणें मानणें मानहानि करणें **पायाचा गू पायी पुसणे**-(ल) कोणत्याहि घाणेरड्या गोष्टीची घाण जास्त वाढू न देता तिचा ताबडतोब बंदोबस्त करणें **पायाचा जाळ-पायाची आग-पायाचें पित्त मस्तकास जाणें**-अतिशय रागावणें, क्रोधाविष्ट होणें सतापणें **पायाची बळ भागविणें**-व्यर्थ खेपा घालणें, फिरणें, निरर्थक कार्यास प्रवृत्त होणें **पायाजवळ येणें**-(आदरार्थी) एखाद्याकडे जाणें, येणें, भेटणें **पायानें जेवणें-खाणें**-अत्यंत मूर्ख, वेडा असणें, होणें **पायान लोटणें**-तिरस्कार करणें, अवहेलना करणें 'म्हणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटू मला अवनतातें।' -मोउद्योग ८ १८ **पाया पडणें**-पायावर डोकें ठेवणें, नमस्कार करणें, विनविणें, याचना करणें 'उत्तर म्हणे नको गे! पाया पडतों बृहन्नडे! सोड।' -मोविराट ३ ७४ **पायापाशीं पाहणें**-जवळ असेल त्याचाच विचार करणें, अदूरदृष्टि असणें, आपल्याच परिस्थितीचा, आपल्या पुरताच विचार करणें **पायापाशी येणें**-पायाजवळ येणें पहा **पायांला-त, पायाअढी पडणें**-(म्हातारपणामुळें) चालताना एका पायाला दुसरा पाय घासणें **पायाला खुंट्या येणें**-एकाच जागीं फार वेळ बसल्यानें पाय ताठणें **पाया लागणें**-पाया पडणें 'मीं पाया लागें का। काइसेया लागीं।' -शिशु २२४ **पायांवर कुत्री-मांजरें घालणें**-(ल) अतिशय प्रार्थना व विनवण्या करून एखाद्यास कांहीं काम करावयास उठविणें **पायांवर घेणें**-मूल जन्मल्यावर त्यास स्वच्छ करण्यासाठीं न्हाऊ घालणें व जरूर तें सुद्धणीचें काम करणें **पायावर नक्षत्र पडणें**-सदोदित फिरत असणें, एकसारखें भटकणें, पायाला विसावा नसणें 'कायरे, घटकाभर कांही तुझा पाय एका जागीं ठरना, पायावर नक्षत्र पडलें आहे काय?' **पायावर पाय टाकून निजणें**-चैनींत व ऐटींत निजणें **पायावर पाय ठेवण-देणें**-एखाद्याच्या पाठोपाठ जाणें, एखाद्याचें अनुकरण करणें **पायावर भोंवरा असणें-पडणें**-एकसारखें भटकत असणें, भटक्या मारणें पायावर नक्षत्र पडणें पहा **पायावर हात मारणें**-पायाची शपथ घेणें -नामना ११० **पायाशी पाय बांधून बसणें**-एखाद्याचा एकसारखा पिच्छा पुरवून कांहीं मागणें **पायास कुत्रे बांधणे**-(ल) शिव्या देत सुटणें भरमसाट शिव्या देणें, फार शिवराळ असणें **पायास पाय बांधणे**-एखाद्याच्या सगतींत एकसारखें रहाणें **पायास भिंगरी-भोंवरा असणें**-पायावर भोवरा असणें पहा **पायास-पायी लागणे**-नमस्कार करणें, पाया पडणें 'तू येकली त्वरित जाउनि लाग पायी।' -सारुह ८ ११० **पायास वहाण बांधणे-बांधलेली असणें**-एकसारखें भटकत राहणें, पायपीट करणें **पार्या**-क्रिवि १ पायाने, पायाच्या ठिकाणी 'भूपें हल्ल्च घरिला हल्लहस पार्यी' -र १० [पाय] २ मुळें, साठीं, करिता 'काय जालें देणें निघालें दिवाळे। कीं बाधलासि बळें कर्णेपार्यी।' -तुगा ८४५ (कृण) 'रक्षापार्यी'=कशाकरता, का पाई [स प्रीतय, प्रीत्यर्थ] **पार्यी बाधणे**-(हत्ती इ०च्या पायाशीं बांधणें या शिक्षेवरून) हानि, पराभव करण्यास तयार असणें **आपले पाय माझ्या घरीं लागावे**-(आदरार्थी ल) आपण माझ्या घरीं येउन मला धन्य करावें **आपल्या पायाची धूळ माझ्या घरी झाडावी**-(नम्रपणाचें आमंत्रण) माझ्या घरी आपण यावें **आपल्या पायांवर धोंडा पाडून-ओढून घेणें**-आपलें नुकसान आपणच करून घेणें, आपल्या हातानीं स्वत वर संकट आणणें, विक्त श्राद्ध घेणें **एका पायावर तयार-सिद्ध असणें**-अत्यंत उत्सुक असणें 'बाजीराव शिपाइ आहेत तसा मीही आहें त्याच्याप्रमाणेंच हा प्रतिनिधि योग्य प्रसंगी पाहिजे त्या मोहिमेवर जाण्यास एका पायावर सिद्ध आहे' -बाजीराव **घाड्याच्या-हत्तीच्या पायीं येणें आणि मुंगीच्या पायीं जाणें**-(आजारीपण, संकट, विकट परिस्थिति इ०) हीं येताना जलदीनें येतात पण जावयास दीर्घकाळ लागतो याच्या उलट श्रीमंतीबद्दल म्हणतात **चहुं-दोहों पायानी उतरणें**-(शिंगरू, वासरू, पाडा इ०नीं) चार किंवा दोन पाढऱ्या पायासह जन्मणें **जळता पाय जाळणें**-एखाद्या कामात, व्यवहारात, व्यापारात नुकसान

होत असताहि तो तसाच चालू ठेवणें **त्या पार्यींच**–क्रिवि ताबड तोब त्याच पावलीं **भरल्या पायाचा**–(रस्त्यात चालून आल्या मुळें) ज्याचे पाय (बाहेरून आल्यामुळें धुळीनें त्रेगेरे) घाणेरडे झाले आहेत असा 'तू भरल्या पायाचा घरात येऊं नकोस' **भरल्या पायानीं, पायीं भरलें**–क्रिवि बाहेरून चालून आल्यावर पाय न धुता, घाणेरड्या पायानीं (बाहेरच्या दोषासह, स्पृश्या स्पृश्यादि दोष किंवा भूतपिशाच्चादि बाधा घेउन) 'मुलाच्या जेवणाच्या वेळेस कोणी पायीं भरलें आलें म्हणून आज हें मूल जेवीत नाहीं' 'ज्या घरीं बाळंतीण आहे त्यात एकाएकीं पायीं भरलें जाऊं नये' **मागला पाय पुढें न घालूं देणें**–(ल) केलेली मागणी पुरविल्याशिवाय पुढें पाऊल टाकूं न देणें मुळींच हालूं न देणें **मागला पाय पुढे न ठेवणें**–मागितलेली वस्तु दिल्याशिवाय एखाद्यास सोडावयाचें नाहीं, तेथून जाऊं द्यावयाचें नाहीं असा निश्चय करणें **मागील पाय पुढे नाही पुढील पाय मागे नाहीं**–हरीपणा, करारीपणा, ठाम निश्चय, जागच्या जागीं करारीपणानें ठाव धरून बसणें याअर्थी उपयोग **मागल्या पायी येणें**–एखादें काम करून ताबडतोब परत येणें, त्याच पावलीं परत येणें **म्ह**० १ पाय धू म्हणे तोंड कवटाळीचें २ पाय लहान मोठा न्याय खरा खोटा ३ पायाखालची मुंगी मरणार नाहीं (निरुपद्रवी माणसाबद्दल योजतात) ४ (व) पायावर पाय हवालदाराची माय=आळशी स्त्रीबद्दल योजतात ५ पायींची वहाण पायींच छान–बरी (हलक्या मनुष्यास फाजील महत्त्व देऊं नये या अर्थी) 'मज पामरा हें काय थोरपण। पायींची वहाण पायीं बरी।' –तुगा ५३५ ६ हत्तीच्या पायात सगळ्यांचे पाय यतात सामाशब्द– **०आग**–न (व) गर्भाशय **०उतार–रा**–पु नदींतून पायी चालत जाण्यासारखी वाट 'एन्हवी तरी अवधारा। जो दाविला तुम्हीं अनुसारा। तो पैल्याहूनि पायउतारा। सोहपा जैसा।' –ज्ञा ५ १६५ –वि १ पायानीं ओलांडून जाता येण्याजोगा २ पायीं चालणारा, पायदळ 'आम्ही गाडदी लोक केवळ आम्ही पायउतारे' –भाब १०० [पाय+उतार] **०उतारा–रा**–क्रिवि पायीं पायानें (क्रि० येणें, जाणें, चालणें) 'पायउतारा येइन मागें पळभर ना सोडी। –सला २० **पायउतारा होणें–येणें**–(ल) शिव्यागाळी, भांडण करण्यास तयार होणें **०कडी**–स्त्री पायातील बेडी 'तुम्ही हातकड्या, पाय+डग्या घातल्या' –तोब १२६ [पाय+कडी] **०क(ख)स्त**–स्त्री पायपीट, एकसारखें भटकणें, वणवण, [पाय+कष्ट, खस्त] **०कस्ता**–पु एका गावीं राहून दुसऱ्या गावच शेत करणारें कूळ, ओवडेकरी 'दर गावास छपरबंद व पायकस्ता देखील करार असे' –वाडबाबा १ २२९ [फा पाएकाश्त] **०कस्ता पायींकस्ता**–क्रिवि पायीं जाऊन, पायानीं कष्ट करून, ओवडयानें 'आसपास गांव लगते असतील त्यानीं पायीं वस्ता शेतें करून लागवड करावी' –वाडबाबा २ २८३ **०काळा**–पु (कों) (सामान्यत) कुणबी नागऱ्या, शेतावरचा मजूर [पाय+काळा] **०खाना**–पु शौचकूप, संडास, शेतखाना [फा पाए खाना] **०खिळॉ**–पु (गो) पायखाना पहा **०खुंट-खुटी**–पुस्त्री जनावर पळून जाऊं नये म्हणून त्याच्या गळ्यास व पायास मिळून बांधलेली दोरी, किंवा आंडा, लोढणें [पाय+खुट खुटी] **०खोळ**–पु लाथ 'का वेद्यातें करीसळा। रसु साडी पायखोळा। तो रोगिया जवीं विव्हळा–। सवता होय।' –ज्ञा १७ १०१ **२** शेतखाना [गो पायखिळॉ] **०खोळा–ळा**–क्रिवि पायतळीं, पायदळी 'चंदन चढे दवनिढळा। येरु काष्ठ पडे पायखोळा।' –मुरशु ३७९ **०खोळणी**–वि शेतखान्याची 'जैसी पायखोळणी मोहरी। भरणाश्रय आमच्यनीरी। तैसा द्रव योनिद्वारीं। म्हणोनि सदा अशौच।' –मुरशु ३५४ [गो पायखिळॉ=शेतखाना] **०गत**–न स्त्री १ बिछान्याची पायाकडची बाजू पायतें 'सर कारनें खडकवासल्याचें धरण बांधून आमच्या पायगतची नदी उशागती जेव्हा नेऊन ठेवली' –टि २ १७४ **२** (डोंगर, टेंकडी, शेत इ०चा) पायथा, पायतरा ३ पलंग, खाट यांचें पायाच्या बाजूकडील गात [पाय+स गात्र] **०गत घेणें**–बाज इ०च्या पायगताच्या दोऱ्या ओढून बाज ताठ करणें, ताणणें **०गम**–पु (व) पायाचा पूर्वतयारी पगम पहा 'आधीं पासुन पायगम बांधला म्हणज वेलवर अशी धांदल होत नाही' **०गुण**–पु (पायाचा गुण) एखाद्यांचें यणें किंवा हजर असणें व त्यानंतर लगेच कांहीं वाऱ्याबाईट गोष्टी घडणें याच्यामध्यें जोडण्यात येणारा काल्पनिक कार्यकारणसंबंध, वरेंवाईट फळ, शुभाशुभ शकुन हातगुण शब्द याच अर्थाचा पण थोडा निराळा आहे एखाद्या माणसाचें काम, कृत्य यांशीं हातगुणाचा संबंध जोडतात धनाजीला नौकरीला ठेवल्यापासून हबीरराव पुन पूर्वीच्या वैभवाला चढले, आणि धनाजीचा हा पायगुण समजून त्याला त्यार करू लागले' –बाजीराव १२७ **०गुंता**–पु अडचण, आड साठी, अडथळा पायबंद पायगोवा पहा 'दिल्लीस गलं आणि तिकडेच राहिले तर मग यत्न नाहीं यास्तव समागमें पायगुंता विश्वासराव यास द्यावें' –भाब १०७ ही मायचीं माणसं स्वारींत जवळ असली कीं पायगुंता होतो' स्वप ४८ [पाय+गुंतणें] **०गोवा**–पु १ पायगुंता, एखाद्या जुबाडात पाय अडकल्यामुळें होणारी अडचण, पायामुळें झालेली अडवणूक २ (ल) अडचण, अडथळा, नड, हरकत, आडकाठी, अटकाव 'निरोपण सुपथी आडथळा। पायगोवा वाट सकळा।' –मुसभा २ ९५ 'दवधर्म तीर्थ करावयास चिरजीवाचा पायगोवा होईल यैसे आहे' –पेद ९ ११ **३** शत्रूच्या सैन्याला पिछाडीकडून अडविणें [पाय+गोवणें]

॰घडग्या–स्त्री अव लग्नात वरमाय व मानकरिणी याना त्याच्या जानवसघर पासून वधूमडपीं आणताना त्याच्या रस्त्यावर आथराव याच्या पासोडग्या (मोठ्या सत्कारांचें चिन्ह) पायघड्या घाल-ण्याचें काम पण्टिाकड असतें 'वाजत्री पायघडयाशिरीगिरी विहिगी चालती।' –वमा ५३ [पाय+घडी] **॰घोळ**–वि पायापर्यंत पोंचमें (वस्त्र) 'कौसुभरगी पातळ। नमली असे पायघोळ।' –कथा १ ११ ११२ –क्रिवि दोन्ही पाय झकले जातील अमें (नमणें) पायावर घोळे असें [पाय+घाळणें] **॰चप**–स्त्री पाय चेपणें, सवचा एक प्रकार 'हातदाबणी, पाय पी, विनवणी चोळणी इत्यादि प्रकार करण्याचे अपूर्व प्रसग जुन्या लोकाच्या परिचयाच नव्हत असे त सागतात' –खया २८ [पाय+चपी=चेपणें] **॰चळ**–पुस्त्री अशुभ अपशकुनी पाऊल पायगुण कोणत्याहि कार्याचा बिघाड, विकृति मकटा-ी वाढ इ० हाण्याचें कारण रस्त्यावरून जाणारा एखादा पशकुना माणूस किंवा भूत अमें समजतात, पायरवा [पाय+चळ] **॰चाल**–स्त्री पायानें चालणें, चालत जाणें, चरणचाल 'कीं यथ ह हळुव चालत पायचाली।' –सारुह ८ १४४ [पाय+चाल] **॰चाळ**–पु १ विनाकारण कलेली पायाची हालचाल २ (विणकाम) पायाच्या हालचालीमुळें हातमागाम दिलेली चालना किंवा अशा रीतानें चालणारा माग ३ अपशकुनी पायगुण, पायचळ [पाय+चाला] **॰चोरी**–वि घर काढताना माथील पाय वर उचल-णारी (गाय म्हैस इ०) [पाय+चारी] **॰ज(जा)मा**–पु विजार तुमान, चोळणा, सुर्वार [फा पाएजमा] **॰जिभी-जिब-जीर**–स्त्रीन बारिक घागऱ्या असलेला पायात घाल्ण्याचा एक दागिना, तोरडी, पैजण वन्हाडात श्रवाप पागजिबा घालतात 'सोन्याचें पायजिब तळीं।' –राला ५६ [फा पाएझेब्] **॰टा**–पु १ पायरी (शिडी, जिना इ०ची) २ विहिरींत उतर-ण्यासाठीं कलेले कोनाडे किंवा बाधीव विहीरींत बाधकामाच्या बाहेर यतील अमें पुढें बसविलेले जे दगड त प्रत्येक नारळाच्या झाडास वर चढताना पाय ठेवण्यासाठीं पाडलेली खाच ३ पाय-वाट, पाऊलवाट ४ (ल) वहिवाट, पायडा शिरस्ता, प्रघात (क्रि० पडणें लागणें, बसणें) ५ चाकाच्या परिघाचा प्रत्यक तुकडा, अवयव पाटा ६ (मोटच्या विहिरीच्या) पारोळ्याच्या दोन्ही बाजूचे दगड, प्रत्येकी [पाय+ठाय] **॰टागी**–स्त्री (ना) खालीं पाय सोडून बसता येईल अशी याजना असणारी बैलगाडी रेडू [पाय+टागणें] **॰ठ(ठा)ण-ठणी**–नस्त्री पायरी, पायटा पहा 'हीं चार पाच चढुनी हळु पायठणें।' –क्रक २५ [स पदस्थान, म पाय+ठाणें] **॰ठा**–पु १ चाकाच्या परिघाचा अव यव, पाटा २ (राजा) सपाट जमीन भाजून तयें नाचणी इ० परण्यासाठीं तयार केलेलें शत ३ ज्यात मोटच सुळे, बगाडाचे खाब बसवितात त विहिरीचे, भोकें पाडलेले दोन दगड [स पदस्थ, पाय+ठेवणें] **॰त(ता)ण-न**–न (अशिष्ट) १ जोडा, जुता, कुणबाऊ जोडा, पादत्राण (सामा) पायात घाल्ण्याचें साधन 'विठ्ठल चिंतण दिवसारात्रीं ध्यान। होईन पायतन त्याचे पायीं।' –तुगा ११२७ 'क्षीपट चोरूनि पळे तव्हा वैचीं नळास पायतणें।' –मावन ४ १५५ २ (कों) वाहाणा, चेपल्या [स पादत्राण, प्रा पायत्ताण] **॰बसविणें**– (चाभारी धदा) जोडा व्यवस्थित करणें **पायतर**–पायतें पहा **॰तरे**–न पायरी 'एथ अग्नी हें पहिलें पायतरें। ज्योतिर्मय हे दुसरें।' –ज्ञा ८ २२३ [पाय+थारणें] **॰तादूळ**–पुअव (पायाखालचें तादूळ) साधे, स्वच्छ तादूळ निरनिराळ्या दोन पट्टींत शिप-रात (ब्राह्मणेतरात) किंवा पत्र वरीवर (ब्राह्मणात) ठेवतात व त्यावर नियोजित वधूम व वरास लग्नासाठीं उभे करितात या तादुळावर उपाध्यायाना हक्क असतो पण त बहुधा तो महारास दतो वधूवराच्या मस्तक वर तादूळ गहू किंवा जोधळ ज टाकतात त ज नतर गवत्र करितात त्यासहि पायतादूळ असें म्हणतात ह्या तादुळावर वसकर–महाराचा हक्क असतो [पाय+तादूळ] **॰तर(रा)-ता-थर(रा)-या-पायतें-थें**–पुन १ बिछान्याची पायगतची बाजू २ (टेकडी, शेत बगीचा इ०ची) पायगत, पायतळची बाजू [स पाय+थारणें, पादात म पायते] **॰थण-न** न (विरू) पायतण पहा **॰थरी**–स्त्री (खा) दुकानाच्यापुढें लाकडी किंवा दगडी तीन चार पायऱ्या असतात त्यापैकीं प्रत्येक पायरी, पायटा **॰दळ**–न पायानें चालणारी फौज पाइकाचें सैन्य पदाति [पाय+दळ(स दल-सैन्य)] **॰दर-ळीं**–क्रिवि जाण्यायेण्याच्या वाटवर, पायानें तुडविलें जाईल असें (पडणें) फुलें बुसकरिलीं तुणिग मेल्यान पायदळीं तुडवीलीं '–उषःकाल।२८ **॰दळणी**–क्रिवि पायाखालीं, पायदळीं (क्रि० पडणें) [स पाददलन] **॰दान**–न (व) तान्याच्या, बैलगाडीच्या मागच्या बाजूस पाय ठेवण्या साठीं केलेली जागा [म पाद+दा=देणें, दान] **॰दामा**–पु १ पक्षी पकडण्याचें जाळें २ फूस लाविणारा पक्षी, ससाणा –मराचियोशा ३३ [फा पाएदाम, स पाद+दाम=दाव] **॰द्वाज**–न पाय पुसणें, पायपुंस, हें बहुतक काम्याचें केलेल असत [पाय] **॰धरणी**–स्त्री १ पाया पडण, अत्यत नम्रतेची, काकुळतीची विनवणी, पराकाष्ठेचें आजव 'कर्शाहि पायधरणी मनधरणी करावयास तयार झालों'–भक्तमयूरकमा प्रस्तावना १६ [पाय+धरणी] **॰धूळ**–स्त्री १ पायाची, पायास लागलेली, धूळ 'नाचत बोले ब्रीदावळी। घऊन लावी पायधुळी।'–दा २ ७ ४१ २ स्वत बद्दल दुसऱ्याशीं तुलना करताना, बोलताना (गुरु, इ०काजवळ) नम्रता-दर्शक योजावयाचा शब्द [पाय+धूळ] **(एखाद्याचर) ॰धूळ झाडणें**–(एखाद्याच्या घरीं) आगमन करणें, भेट देणें, समाचार

घणें (गौरवार्थी प्रयोग) 'मज गरिबावर पायधूळ झाडीत जा' 'जगीं जरी ठायीं ठायीं पायधूळ झाडुन येई।' –टिक ५ **०पाखाळणी**–स्त्री पाय धुणें 'तयापरी जो अशेषा। विश्वाचिया अभिलाषा। पायपाखाळणिया देखा। घरटा जाला।' –ज्ञा १८ ६५१ [स पादप्रक्षालन, प्रा पायपक्खालण, म पाय+पाखाळणी] **०पाटी–पाटी**–स्त्री लग्नाच्या वेळीं पायतादुळानीं भरलेली पाटी, शिपतर इ० [पाय+पाटी] **०पा(पा)टीचे तादूळ**–पुअव पायतादूळ पहा **०पिटी–पीट**–स्त्री विनाकारण चालण्याचे श्रम, वणवण, इकडे तिकडे धावाधाव 'बहु केली वणवण। पायपिटी झाला सिण।' –तुगा २०० [पाय+पिटणें] **०पुसणें, ०पुसे**–न पायपुसण्यासाठीं दारासीं ठेविलेली काथ्याची जाड गादी, पायदाज, पायपुसण्याचें साधन (महानु) पायें पुसणें 'तया वेराग्याचें वैसणें। शाभव मुखाचें पायेंपुसणें।' –भाए ८११ [पाय+पुसणें] **०पेटी**–स्त्री हार्मोनियमचा एक प्रकार हींत पायानें भाता चालविण्याची योजना केली असल्यानें दोन्ही हातानीं पेटी वाजविता येत याच्या उलट हातपेटी [पायें+पेटी] **०पैस**–(व) पाय टाकण्यास जागा [पाय+पैस=प्रशस्त] **०पोश–स**–पु (ल) जोडा, वहाण, चप्पल, पादत्राण 'सालाबादप्रमाणें ऐन जिन्नस पायपोसाचे जोडच यापासून घेत जाणें'–दा २०१२ [फा पाय्पोश्, स पाद+स्पृश्] **०पोस जळाला, गेला–तुटला**–काहीं पर्वा नाहीं, हरकत नाहीं, शष्प गलें याअर्थी वाक्प्रचार 'एका महारुद्राची सामग्री राधाबाई काय लागेल ती पुण्याहून माळशिरसास पाठवील न पाठवील तरी आमचा पायपोस गेला' तीन महारुद्र करून आम्हीच श्रेय घेऊ' –ब्रप २७३ **०पोस मारणे**–मानहानि करणें, निर्भर्त्सना करणें **०पोस दार्तीं धरणे**–अत्यंत लीन होऊन क्षमा मागणें, याचना करणें, आश्रय घणें **०पोसासारिखे तोंड करणे**–फजिती झाल्यामुळें तोंड वाईट करणें, दुर्मुखलेलें असणें **काणाचा पाय पोस कोणाच्या पायात नसणे**–गोधळ उडणें (पुष्कळ मंडळी जमली असली आणि व्यवस्था नसली म्हणजे ज्याचा जोडा त्याला सापडणें मुष्किल होतें त्यावरून) **०पोसखाऊ**–वि खेटरखाऊ, हल्कट, अत्यंत क्षुद्र, निर्लज्ज (मनुष्य) [पाय+पोस+खाणें] **०पोसगिरी**–स्त्री जोडयानीं मारणें, दोन पक्षातील व्यक्तींनीं केलेली जोडयाची मारामारी जोडाजोडी (क्रि० करणें मांडणें, चालणें) [फा] **०पोसपोहरा**–पु जोडयाच्या आकाराचा विहिरींतून पाणी काढण्याचा पोहरा [पायपोस+पोहरा] **०पोसापायपोशी**–स्त्री परस्परातील जोडयाची मारामारी, जोडाजोडी, पायपोसगिरी **०पोशी**–स्त्री दर चाभारापासून दर साल एक जोडा नजराणा घेण्याचा पाटील-कुलकर्णी इ०चा हक्क **०पोशी**–वि पायपोसाच्या डौलाचें, घाटाचें बांधलेलें पागोटें **०पोळ**–पुस्त्री १ (तापलेली जमीन, खडक, वाळू इ०वरून चालल्यामुळें) पाय भाजणें २ (ल) मध्याह्नीची वेळ ३ जमीनीची तप्तावस्था, जमीन अतिशय तापलेली असणें 'एव्हा पाय पोळ झाली आह मध्याकाळीं का जाना?' [पाय+पोळणें] **०फळें**–न (राजा) ओकतीच्याजवळ पाय देण्यासाठीं बसविलेली फळी [पाय+फळी] **०फोडणी**–स्त्री १ घरीं रोग्यास पहाण्याकरिता आल्याबद्दल वैद्यास द्यावयाचें वेतन, वैद्याच्या भेटीचें शुल्क २ पायपोळ [पाय+फोडणें] **०फौज**–स्त्री (गो) पायदळ [पाय+फौज] **०बंद**–पु १ घोडयाचे मागचे पाय बांधण्याची दोरी 'एक उपलाणी बैसले। पायबद सोडू विसरले।' –जै ७६ ६० २ अडथळा, बंदी 'इग्रज व मोंगल यास तिकडे पायबद जरूर पोंचला पाहिजे' –बाडसमा १ १६ ३ (फौजेच्या पिछाडीवर) हल्ला करून व्यत्यय आणणें 'रायगडास वेढा पडला, आपण पायबद लावावा म्हणजे ओढ पडेल रायगडचा वेढा उठेल' –मराचियोशा ३४ ४ ससाराचा पाश [फा पाएबंद] **०बंद लावणें–लागणें–घालणें–देणें–पडणें**–आळा घालणें, बसणें, व्यत्यय आणणें, येणें, अडथळा, बंदी असणें, करणें 'भलत्या आशा व आकांक्षा यांना इतिहासादिशास्त्राकडून पायबद पडेल' –विचावि ५२ 'निजामाला पायबद लागणें शक्यच नाहीं' –भाऊ (१ १) २ **०भार–पु** पायदळ याच्या उलट अश्वभार, कुजरभार, रथभार इ० 'अश्वरथ कुजरा। गणित नाहीं पायभारा।' –कथा १ २ ५९ [पाय+भार] **०मर्दी**–स्त्री भरभर ये जा करणें, चालणें, धावाधावी, धावपळ करणें एखाद्या कामावर फार खपणें 'पायमर्दी केली तेव्हा काम झालें' (क्रि० घेणें, करणें) [फा पाएमर्दी=धैर्य, निश्चय] **०मळी–म(मा)ळी–मेळी**–स्त्री १ मेन्य, गुरें इ०नीं केलेली दश, शेत इ०ची नासाडी, पायाखालीं तुडविणें, नासधूस, तुडवातुडव 'आपले सरकारची फौज मलक महमदखान वगर गेले आहेत त्यानीं पायमाली केली आह' –दिमरा १ १५० २ शत्रूनें आपला मुलूख लुटला असता, तहात त्याच्या कडून त्या लुटीबद्दल घेण्यात येणारा दंड किंवा खंडणी (सामा) मोबदला, भरपाई 'सर्व आमचे कर्जे सरकारातून कारभारी देतील तेव्हा काय पायमळी दहापाच लक्ष रुपये (वजा) घालणें ती घालावी' –ख ९ ४८५४ 'शेतकऱ्यास नुकसानीदाखल पायमाली देण्यात येत असते' –हिंलइ १७४ ३ (ल) दुर्दशा, अपमान, हेटाळणी, अवहेलना (क्रि० करणें, होणें) 'आमच्या भाषेची अशी पायमळी व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय?' –नि ११३ ४ नाश, नुकसान 'महादजी गदाधर यांनीं दरबारची जुनी राहटी राखिली नाहीं, याजमुळें पायमाली आह' –रा ८ २०१ [फा पाएमाली, स पाद+मर्दन, म पाय+मळणें] **०मळणी**–स्त्री

सारखी चाल, घसट, वहिवाट एकसारखें चालणें वहिवाट ठेवणें 'जो रस्ता सध्या बिकट व अडचणीचा वाटतो तोच पुढें पाय मळणीनें बराच सुधारेल' –नि ४२९ [पाय+मळणें] **०माडे**–पु (काव्य) पायघडया पहा 'विषयसुख मार्गे साडे। तचि पाथातळीं पायमाडे।' –एभा८ ६ –वेसीस्व १० १९ **०मार्ग**–पु १ पायवाट, पाऊलवाट २ जमीनीवरचा रस्ता, भूमिमार्ग खुष्कीचा मार्ग ह्याच्याउलट जलमार्ग **०माल, पामाल**–वि पायमल्ली केलेला, तुडविला गेलेला, उध्वस्त, नष्ट '[फा पाएमाल] **०मोजा**–पु पायात घालावयाचा विणून तयार केलेला पिशवीसारख्या कपडा हा पाऊस, थडी, वारा यापासून पायाचा बचाव करण्यासाठीं वापरतात [पाय+मोजा] **०मोड**–स्त्री १ प्रवासाला निघालेल्या किंवा चालत असलेल्या मनुष्यास जाऊ न देणें २ अशी केलेली शाववणूक, यावयून ठेविलेली स्थिति [पाय+मोडणें] **०मोडें**–न १ (को) उत्साहभग, अडथळा करणारी गोष्ट (हातीं घेतलेल्या किंवा घ्यावयाच्या कामात) एखाद्याचा उत्साहाचा, आशाचा बींमोड तीव्र निराशा २ आयुष्यातील अडचणी अडथळे, सकटें इ० वाढत्या व्यवहाराची गति कुठित होण्यास निमित्त 'हें पोर अमळ चालू लागलें म्हणजे खोकला, पडसें अशीं अनेक पायमोडीं येतात' [पाय+मोडणें] **०मोडे घेणें**–(हातीं घेतलेल्या कार्यापासून) भीतीनें परावृत्त होणें **०रव**–पु वरदळ, वहिवाट, दळणवळण, पायडा पहा 'आणीकही एक पहावें। जें साधकीं वसतें होआवें। आणि जनाचेनि पायरवें। मैळेचिना।' –ज्ञा ६ १७२ –स्त्री १ पायतळ, पायदळ, पाय ठेवण्याची जागा 'रावण जव भद्रीं चढे। तव मुगुट पायरवीं पडे।' –भारा बाल ७५ २ (राजा) चाहूल, साचल ३ पायवाट, रस्ता ४ प्रवेश 'प्रथम चाकरीस येतो म्हणून नम्रतेनें पायरव करून घतली' –पेरि १ २९ ५ दृष्ट, नजर, बाहेरवसा भूतबाधा पायरवा, पायचळ पहा 'करज्यास पायरव लागून लागलीच सरबत झालें' –बफा ४ ६ पायगुण 'घरात आल्यावरोबर लागलेंच करजाचें सरबत झालें काय हा पायरव!' –बफा ४ ७ पैरव पण [स पाद+रव, पाय+रव, हिं पैरव] **०रवा**–पु १ पायरव, शिरस्ता, पायडा 'त्या माणसाचा येथें येण्याचा पायरवा आहे' २ पायचळ, दृष्ट लागणें 'विहिरीवर तुझी मूल तिनीमाजची गेली होती तव तिला बाहेरचा पायरवा झाला' –वेदाचा बाजार **०रस्ता**–पु १ पायवाट २ जमीनीवरचा रस्ता, पायमार्ग [पाय+रस्ता] **०रहाट**–पु (अल्पार्थी) **रहाटी**–स्त्री पायानें पाणी लाटण्याचा रहाट, रहाटगाडगें [पाय+रहाट] **०रावणी**–स्त्री पाय धरणी, विनवणी रावण्या पहा 'देवकी बैसविली सुखासनीं। लागल्या वाजत्राच्या ध्वनी। विंजण वारिती दोघीजणी। पायरावणीं पदोपदीं।' –एरुस्व १६ ३२ [पाय+रावण्या] **०लाग**–पु १ गुराच्या पायास होणारा एक रोग हा गुराच्या तोंडावर व पायावर परिणाम करितो २ स्त्रियाना होणारी पिशाचबाधा (एखाद्या स्त्रीकडून भूत पार्थी तुडविल गेल्यास तें तिला पळाडतें अशी कल्पना आहे) [पाय+लागणें] **०वट**–स्त्री १ रहदारीचा रस्ता आहे असें दाखविणाऱ्या पावलाच्या खुणा, पावलाच्या खुणा २ पायगुण 'नेणों कोणाचा पायवट जाहला। एक म्हणती समय पुरला। एक म्हणती होता भला। वेनराव।' –कथा ६ ५ ९१ [पाय+वठणें] **०वट**–(प्र) पायवाट पहा **०वट–टा**–पु (महानु) पाय पायाच्या शिरा (टीप–ओहटळ पाचाहि मुख्य शिराचा सागातु कृ ८८) 'समसा गुरुफाचा उचवटा। श्रीप्रभुचिया पायवटा।' –कृ ८८ **०वणी**–न चरणोदक, चरणतीर्थ, ज्या पाण्यात एखाद्या ब्राह्मणानें किंवा पवित्र विभूतीनें पावलें बुडविलीं आहेत किंवा धुतलीं आहेत असें पाणी 'करिता तापसाची कडसणी। कवणु जवळा ठेविजेल शूल्पाणी। तोहि अभिमानु साडूनि पायवणी। माथा वाहे।' –ज्ञा ९ ३७२ 'कोणी राम दखिला माजा। त्याचें पायवणी मज पाजा।' [पाय+वणी–पाणी] **०वाट**–स्त्री १ पाऊलवाट पायरस्ता 'तिकडे जय, तुज देतिल मेरूचे पायवाट आजि कडे।' –मोभीष्म ११ ४५ २ जमीनीवरचा, खुष्कीचा मार्ग भूमिमार्ग याच्या उलट जलमार्ग 'समुद्रावरी सैन्य ये पायवाटें।' –लोपामुद्रा वामन–नवनीत १०८ [पाय+वाट] ३ (गो) पालखी उचलण्यात शिरण्यापूर्वी धोंड्या कडून घालण्यात येणारा धुतलेला पायपोस **०वाट करणें**–उत्तरून, ओलाडून जाणें 'पायवाट केल भवाब्धी।' –ज्ञावि ३३० 'भवसिंधु पायवाट कराल' –नाना १३५ **०शिरकाव**–पु १ प्रवेश मिळवणें २ मिळालेला प्रवेश [पाय+शिरकाव] **०शूर**–वि चालण्याच्या, वाटेच्या कामीं अतिशय वाकबगार, निष्णात 'कोळी लोक कट्टक व पायशूर असल्यान त्याना जगलातील वाट ना वाट माहीत असत' –गुजा ६० **०सगर**–पु (खा व) पायवाट, पाऊलवाट, पायरस्ता [पाय+सगर=लहान वाट] **०सर**–पु पायरी, पाय ठेवण्याची (जिना इ०ची) जागा, फळी [पाय+सर=फळी] **०सृट**–वि चपळ चलाख, भरभर चालणारा [पाय+सुटणें] **०सोर**–पु (गो) पायगुण **०स्वार**–वि (उप) पायीं चालणारा, पादचारी, पाईक [पाय+स्वारी] **पायाखायला**–वि (कों) (पायाखालील) सापाची भीति, उपद्रव असलेलें (अरण्य, रस्ता) **पायाखायले**–न १ (कों) फुरसें, साप २ सर्पदश **पायाखालचीं वाट**–स्त्री नेहमीं ज्या वाटनें जाणें यणें आहे अशी वाट, अगवळणी पडलेली वाट **पायाचा** वि पायदळ (शिपाई) 'पायाचे भिडता। तोडिति जानिवमे जे।' –शिशु १०४५ **पायाचाजड**–वि १ हळूहळू चालणारा, मदगतीनें चालणारा २ चागलें चालता न येणारा **पायाचा डोळा**–पु

घोटा **पायाचा नक्की कस**–पु (मल्लविद्या) एक डाव आपला पाय जोडीदाराच्या बगलेंतून जोडीदाराच्या मानेवर घालून मान फिरवून मानेवर घातलेल्या पायाच्या पजानें मानेस दाब देऊन मारणें, मिवा चीत करणें [पाय+कसणें] **पायाचा नरम**–वि (बायकाप्रमाणें मऊ पाय असलेला। ५ढ नपुसक **पायाचा पारवा**–पु (पारव्याप्रमाणें गति असलेला) जलद भरभर मिवा पुष्कळ चालणारा मनुष्य **पायाचा पट्टेल**–वि लाथा मारणारें, लाथाड (जनावर) **पायाचा हुलकस**–पु (मल्लविद्या) जोडीदारास खालीं यऊन आपला एक पाय धरला असता आपला दुसरा पाय जोडीदाराच्या बगलेंतून घालून आपल्या पायाच्या पजानें त्याच्या कोपराजवळ तट देऊन आपला दुसरा हात त्याच्या बगलेंतून देऊन जोडीदाराचा हात आपल्या पायाच्या अंटीनें धरून तो पाय लाब करून हातानें काढिलेला कस जास्त जोरानें मुरगळून चीत करणें **पाया-पिकरंगळी**–स्त्री पायाच्या बोटा पैकीं सर्वात लहान असलेलें शेवटचें बोट **पायाची माणसें**–नअव पायदळ 'पायाच्या माणसाची सलाबत फोजवर' –ख ३५९४ **पायाची मोळा**–स्त्री (मल्लविद्या) एक डाव (मागें पाय बाधून गडयास मारणें याला मोळी म्हणतात) जोडीदाराचा एक पाय उचलून आपल्या माडीच्या लवणींत दाबून देवावा दुसऱ्या हातानें जोडीदाराचा दुसरा पाय धरून जोडीदाराच्या दोन्ही पायास तिढा घालून मुरगळून मारणें **पायाचे खुबे**–पुअव पाठीच्या कण्याच्या खालच्या बाजूकडील वडावाकडा, बळकट, आणि घट्ट असा हाडाचा मागाडा -मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) २५३ **पायाचे भेद**–न अनवाणी चालून पायास खड वगैरे बोचून पाय सरसरीत होणें पायाची खराबी, पाय खडबडीत होणें 'चालताना पायाचे भेद होऊ नये म्हणून पाव लाकरिता कातडयाचे वेष्टण तयार करण्याचें काम' –उषा प्रथमालिका (हा येथें कोण उभा) **पायाच्या पोळ्या**–स्त्रीअव तापलेल्या जमीनीवरून चालल्यामुळें पोळलेले पाय, पायपोळ (क्रि० होणें, करून घेणें) **पायातर**–न पायरी [पाय+अतर] **पायापुरती वहाण कापणारा**–वि कजुष कृपण कवडीचुबक, अतिशय जपून खर्च करणारा **पायापैस**–स्त्री पायापुरती मोकळी जागा (अगदीं गर्दी, दाटी सबधीं वापरताना प्रयोग) [पाय+पैस (अघळपघळ, मोकळी)] **पायीचा पारवा**–पु पायाचा पारवा पहा

पाय—न (भि) पाणी 'लाकडे रोडता रोडता तिया कुवाट पायाम पोडी' –भि १५ [स प्रा पाय=पाणी, पान]

पाय—पु (खा) लाकडी पाळें पडगें

पाय—पु (तजा) लुगडयाच्या किनारीचा एक प्रकार

पायक—पु पाईक पहा

पायक—पु सेवक, चाकर 'घरीं पायका, ऋद्धीसिद्धी रमानायका।' –अमृत २९

पायका—पु (गो) एक दैवत गावातील दैवताचा सरदार

पायका—पु (मुद्रण) टाइपाच्या एका जातीचे नाव हा बारा पाइट म्हणजे एक षष्ठांश इंच उंचीचा असतो

पायका—पु (विरू) पवका पहा

पायका—स्त्री मवा पाईकी पहा

पायगा जहागीर—स्त्री फौजेच्या सरजामासाठीं दिलेली जहागीर अशा जहागिरी हैद्राबाद सस्थानात बऱ्याच आहेत [फा पाय+गाह=दर्जा]

पायगीर—पु मासे पकडावयाची एक प्रकारची टोपली [पागणें पहा]

पायचा-जा—पु १ विजारीचा पाय २ (पर्वत, डोगर इ० चा) पायथा [पायजमा]

पायडा—पु १ प्रारभ सुरवात कोणत्याहि कामाच्या आरभींचें कृत्य हा पुढें सतत चालावा अशा इच्छेनें करावयाच्या व्यवहाराचा आरभ २ झाडावर चढताना पाय ठेवण्यासाठीं झाडाला केलेली लहानशी खोबण विटिरींत उतरतां यावें म्हणून विहिरीच्या बाजूमात ठेवलेले कोनाड तिवा बसविलेले पुढें आलेले दगड प्रपथटा ३ (राजा) नगरलोकाच्या झाडावर चढणारा लोक ची दोरी पाय, हात ~कर्तव्य,कर्तित। घेतात ती ४ पायडी, पायरी (शिडीची) ५ शिरस्ता चाल, वहिवाट, प्रघात 'वतनदाराची खुशामत बरी करीत जावी परतु त्यास वर्तावियाचा पायडा आहे त्या पायऱ्यास तिळतुल्य जाजती होऊ न द्यावे' –मराआ २३ [पाय] (वाप्र) **०करणें-घालणें-पाडणें**-सुरवात करणें, वहिवाट पाडणें वस्तान बसविणें **०पडणें-होणें**-शिरस्ता, चाल, वहिवाट सुरू होणें

पायंडी—स्त्री पायरी, पायडा अर्थ ४ पहा

पायण, पाळण—स्त्री (गो) दगडाच्या तटातून गळेली अरुद धाट वोल

पायणी—पु (गो) शेतास पाणी देणारा

पायणू—वि (गों) दलदलीच्या प्रदेशात केलेली व पायानीं तुडविलेली (भात, नाचणी इ०) [पाय]

पायर—पुस्त्री एक वृक्षविशेष, पाइर

पायरव—पु नेहमीं जाणें येणें दळणवळण, पैरव पाय पहा [फा पैरवी]

पायरवणें—अक्रि १ (को) पायरवामुळें बिघडणें, दृष्ट लागणें, नजर लागून अन्न वगैरे नासणें 'पायरव अन्न। मग करी खदक्षीण।' –तुगा ३२३९ २ (राजा) एखाद्या हरवलेल्या

वस्तूविषयीं एकणें किंवा पाहणें ३ चाहुलीनें किंवा प्रत्यक्षत आढळणें (मनुष्य)

पायरिडा—स्त्री खडावा –बदलापूर ५१ [पाय]

पायरा—स्त्री १ शिडी, जिना इ०वर चढताना एक एक पाऊल ठेवण्यासाठीं केलेला आधार, पायठणी, पायटा, टप्पा 'चिंतामणि फाडून घातला। पायरीस अभाग्यें।'–रावि १ १३७ २ (ल) योग्यता, दर्जा, अधिकार, मान्यता ही आमची पायरी नव्ह ' –निच ७२ ' प्रत्यकानें आपआपल्या पायरीनें राहावें ३ बोरू इ०ची रेखणी करताना शोभेसाठीं घतलेला उतरता तास ४ (चाभारी) कातड्याचा एक भाग [पाय] (वाप्र) **०चा धोंडा होणें-हाऊन पडणें**–स्वत:च्या योग्य जागीं कायम चिकटून असणें **०न ठेवण**–एखाद्यास त्याच्या योग्यत प्रमाणें वागविणें **(पाप, पुण्य, भाग, सुख, दु:ख इ०ची) ०भरणें**–घडा भरणें, परमावधि होणें पूर्णतस जाणें **०वर पाय देणें–०स पाय लावणे**–चिरकाल चालत आलेली मर्यादा उल्लंघन करणें, अपमान करणें बरोबरी करणें, बरोबरीच्या नात्यानें वागणें **०सोडणें–टाकणे** स्वत:चा दर्जा सोडणें 'मी पायरी सोडून बोलतें याची मला क्षमा करा ' –स्वप ४५३ **पायरी पायरीनें चढणें**–आज थोडें, उद्या थोडें असें कायम करीत जाणें **आपल्या पायरावर असणे, आपली पायरी धरणें**–स्वत:च्या योग्य जागीं राहणें, स्वत:चा दर्जा सोडून न वागणें

पायरा—स्त्री खलमी आब्याची एक उत्तम जात परंतु नामक गृहस्थानें या जातीची लागवड केली यावरून त्यास पायरे नाव पडलें –कृषि २८० [पार्तु-पेरा]

पायरी—स्त्री उंबर, वड इ०च्या वर्गातील एक वृक्षविशेष पायर, पाईर पहा

पायरी—स्त्री (कु) आब्याची कोय

पायरीक—पु कनिष्ठ जातीचा मनुष्य, अतिशूद्र –शर

पायरीव—स्त्री रीत, पद्धत 'मोडावया जनपायरीव।' –दावि ११४ [पायरव]

पायली—स्त्री १ धान्य मोजण्याचे चार शेरांचें (पक्का किंवा कच्चा) एक माप बारा किंवा साळा पायल्याचा एक मण होतो खानदशात अडेचाळीस शेरांची एक पायली होत [पाय= एक चतुर्थांश, पाव] डाळा पहा (वाप्र) **०भरणें**–१ (स्वत:च्या गरजा, आयुष्य भरभराटीची स्थिति इ०चें) माप भरून घणें स्वार्थ साधणें, काम करून घणें २ एखाद्याला उतरती कळा लागणें घडा पायरी भरणें पहा **०चा पसा करण–हाणें**–परद्रव्याचा गुप्तपणें अपहार करणें, कमी करून सांगणें, रमी करणें, होणें **०चे पंधरा**–अतिविपुल, पुष्कळ फार स्वरत, ज्यास फारशी किंमत, महत्त्व नाहीं असें, क्षुद्र, 'छप्पन्न ' तुझ्यासारख पायलीचे पदरा आहेत ' गोव्याकडे पायलेड पन्नास =पायलीचे पन्नास असा प्रचार आहे **आपली पायली भरण**–स्वत पुरतें पाहण स्वार्थ, आपलपोटपणा करणें **वह०** आण पायली करू द वायली

पायली—स्त्री जात्याच्या वरच्या तळीला धान्य घालण्या साठीं असलेलें भोक

पायली—स्त्री १ (ना) कंदिलाची काच २ कागदाच्या कंदिलात फिरणारी पायलीच्या आकाराची रचना

पायवटणे—अक्रि १ रहदारीमुळें किंवा अनेक लोकांच्या जाण्यायण्यामुळें चोळवटलेली मळलली असणें (वाट, रस्ता) २ नेहमींच्या जाण्योण्यामुळें एखादी वाट परिचयाची होणें अंग वळणी पडणें [पाय+वटणें पायवट]

पायवंस, पायांस—न (राजा) बिछान्याची पाया कडची बाजू, पायतें [स पाद+वश=बाजू]

पायवा—पु (ना) घराचा पाया

पायस—न (व) बाज, पलंग बिछाना इ०चा पाया कडचा भाग, पायतें पायवस पहा

पायस—न १ खीर विशषत तांदुळाची (शिजविलेल्या भाताची) खीर 'पायसादि करनीं पक्वान्न।' –शशिसना २ यज्ञांतील अवशिष्ट प्रसाद 'जननी यज्ञजपायसपानें करि द सुखावरा मजला।' मोरा १ १९६ [स]

पायस्त–क्रिवि (मा) पावलास पाऊल लावून (चालणें)

पायळा—पु लहानसा सोयता पाला, पाइळ

पायळा—स्त्री गवत कापावयाचें खुरपें

पाया—पु १ घर वगैर बांधण्यापूर्वी जमीन खणून तींत दगड, चुना इ० घालून केलेला भक्कम बदोबस्त, घराचा तळ जमीनींतले बांधकाम (ल) बूड, तळ, बैठक 'पाया खोटा आणि खोट्या पायावर रचलेली इमारतहि खोटी ' –टिले २ ३२ २ प्रारंभ, सुरवात ३ आधार, आसरा, आधारभूत गोष्ट तुझ कृपचा परि हेंम पाया।'–मारुह १ ३० ४ (भूमापन) ज्या रपला अनुलक्षन लांबी, रुंदी, चढ, उतार इ० मोजनात ती (भूमिति) त्रिकोणाची कोणतीहि एक (विशषत खालची) बाजू ५ टागराचा, टेंकडीचा पायथा ६ शिरस्ता [म पाय फा पाया] **०घालणें**–आरंभ करणें 'यास्तव सरकारने तीं तयार करवून भोपन्या उत्सर्गास प्रथम पाया घातला ' –नि ८ **०तळीं घालणे**–१ इमारतीच्या पाया मध्यें जिवंत मनुष्य पुरणें २ (ल) सपशल चिरडणें, नाश करणें सामाशब्द– **०भूत**–वि (शुद्धसम स) मूलभूत (ई) फडामेंटल **०शुद्ध**–वि १ मजबूत पायाची (इमारत) योग्य व व्यवस्थशीर प्रारंभाचा (उद्योग, यदा इ०) २ कांहीं अपूर्णता, व्यंग इ० नसलेलें (कार्य) [पाया+शुद्ध]

पायाब—पु नदीचा पायउतार 'उभयता यमुना पायाब पाहून बोराडीजवळ उतरले' –दिमरा १ २५७ [फा पायाब्]

पायास—न (राजा) पायवस पहा

पायाळ-ळू—वि १ पायाकडून जन्मलेला चोरी वगर गुन्हे पकडण्याच्या बाबतींत पायाळू मनुष्यास काहीं दैवी शक्ति असते असा समज आहे त्याचप्रमाणें त्यास विजेपासून धोका असतो व अशाला गुप्त धन व पाणी कुठें आहे तें कळतें असाहि समज आहे 'पृथ्वी निधानें भरली आहे। परी पायाळेवीण प्राप्ति नोहे।' –एभा २४ ३७२ २ योग्य, पात्र, लायक 'ज्यासि आवड सतसगाचा मेळू। जो साधुवचनीं अतिभुकाळू। जो पडिलें वचन नेणें उगळू। तोचि पायाळू निजभक्ती।' –एभा ११ ७८४ ३ दर्दी, निष्णात 'सनग एकहाती–एकतत्री–म्हणजे एका पायाळूच्या नजरखालीं तयार झाले तर बळकट व उपयुक्त होतील' –गागा २३४ [पाय+आळू प्रत्यय]

पायिक—पु पायदळातील शिपाई, पाईक 'पायिक पडलें थोर आदेशी।' –दावि २३२ [स पदाति]

पायी—स्त्री १ राहुटीच्या तना०च्यावरचा हातभर लांबीचा जो अश तो २ राहुटीच्या आत पाणी न यावें म्हणून तिच्या भोंवती जो चर खणतात तो पाई पहा [स पय, पाय=पाणी, पद=पाय]

पायीत—न सोनाराची जमीनीत पुरलेली, आडवी नळी लावून कलेली शेगडी, पुरलेली बागसरी [पाय, पायींत]

पायींत—न पायतर, पायतें पहा [स पादात]

पायु—न गुद, मलविसर्जनमार्ग 'मग वाचा आणि कर। चरण आणि अधोद्वार। पायू हे प्रकार। पाच आणिक।' –ज्ञा १३ १००० [स]

पायेदामी—पु जाळी टाकून पक्षी पकडणारे 'तेथें आज्ञा कीं रामचद्र पायेदामी व माहादजी खापणा लावबाज पाटविले आहेत' –पेद ८ २७ [फा. पायदामा]

पॉयू—अ (राजा कुण) मुळें, साठीं पाई, पायी, पायीं पहा 'झिलापॉयू मी हवलों'=मुलग्यामुळें मी राहिलो [स प्रीतय, प्रीत्यर्थ]

पार—पु १ अत, ठाव, शेवट, मर्यादा, सीमा 'एव ब्रह्मा आणि शकर। चरणाचा नपवती पार। तेथें त्रैलोक्य वैभव थोर। मानी ता पामर अति मदभाग्य।' –एभा २ ७५१ २ पली कडचा काठ, किनारा 'मग जेउती वास पाहिजे। तेउती शातीची देखिजे। तेथ अपारा पारु नणिज। निधारता।' –ज्ञा ४ १९१ ३ (कों) नदीतून पलिकडे उतरून जाण्याची वाट, पायउतार ४ (राजा) जमीनींत शिरलेला समुद्राचा भाग ५ (गो) पाण्यात बुडालेला खडक [स]

पार—पु झाडोरा, वड, पिंपळ इ० वृक्षाच्या भोंवतालीं घातलेला ओटा, कट्टा, चौथरा, चबुत्रा या ठिकाणीं गावकरी बहुधा जमतात यावरून गावचा अड्डा, गावसभा 'राजद्वारीं का सभेमाझारीं। बसावें पारीं अथवा वेव्हारी। वा मडपीं तोरणा भीतरीं। सन्मानें करी उपविष्ट।' –एभा १३ १४३ **०झिजविणे**–१ पिंपळाला किंवा एखाद्या देवाला प्रदक्षिणा घालणें २ इष्ट हेतुसिद्धीसाठी देवाला सकट घालणें [स प्राकार, प्रा पाआर, म पार]

पार—पु १ तीन तासाचा काल, प्रहर 'काळोखी रात्र, पार–। रात्रीचा अम्मल झाला।' –ऐपो ५२ २ (नाविक) पहारा [स प्रहर (अप)]

पार—स्त्री (नाविक गो) अस्तमनास काठी उभी करण्यासाठी खोदलेली खाच

पार—क्रिवि १ पलीकडे वलाडून, आरपार, मधून 'वक्तृत्व गोडपणें। अमृतातें पारु म्हणे। रस हातीं घोळगणें। अक्षरामी।' –ज्ञा १३ ३ २ पूर्णपणें, साफ, अजिबात 'घारीनें माझ्या दशम्या पार लाबविल्या' [स पारम्] **०करणे**–उक्रि १ समाप्त करणें, फडशा पाडणें २ निभावणें ३ पैल तीराला नेणें **०जाणें**–१ मधून जाणें, आरपार जाणें, पलीकडे जाणें २ उद्दिष्ट स्थळीं पोचणें ३ निभावणें (बाप्र) **०पडणें**–१ कार्ही अडचण, सकट इ०तून निभावणें 'अधळा व लगडा एकमेकाच्या मदतीनें त्या विकट वाटेतून पार पडले' २ कार्य, इ० समाप्त होणें, शवटास जाणें, पूर्ण होणें, उरकणें **०पाडणे**–१ सवटातून सोडविणें, निभावून नेणें २ सपविणें, समाप्त करणें **पारद्**–वि पार करणारा, नेणारा 'स्मर घडिघडि प्रभो भव पयोधिच्या पारदा।' –केका ११५

पारई—स्त्री पहार, जमीन खणणें, उकरणें इ०साठीं अस लेलें लोखडी हत्यार, पारय [स प्रहार–री, दप्रा पाराई, गो पार]

पारका—वि १ अपरिचित, दुसरा, परका, पारखा पहा 'ऐसा उपकारी देखा। या दहासारिखा नाहीं सखा। म्हणसी राखावा नेटका। तव तो पारका मुळींची।' –एभा ९ २९७ २ शत्रु 'यादवाचेआ कटका भीतरीं। पारका आटाआटी केली थोरी।' –शिशु ९८८ [स परकीय]

पारका—स्त्री निवळी, निवळीचें बीं 'तरी विषयेंद्रिय मिळणी। करूनि घापे वितुटणी। जैसें तोडिजे खडु पाणी। पार कया।' –ज्ञा १६ ८९ [स पारक, हिं पारक=शुद्ध करणारें]

पारकिडा—पु १ गुराच्या पोटामध्यें भयकर विकार उत्पन्न करणारा एक किडा २ गवतात सापडणारा एक किडा, किरळ **०उठणें**–(घोडा इ०चे) पोटात पारकिडा होऊन तो चावू लागणें

पारख—स्त्री १ परीक्षा, तपासणी, चाचणी 'पहिल्याच भेटीबरोबर पारख केली म्हणायची' –नाकु ३ ११ २ नाणें, हिरा, माती, माणिक इ०ची किंमत ठरविणें, दर्जा, भाव ठरविण्याचें ज्ञान 'स्तुति करायला गुणाची पारख पाहिजे' –गवैनिर्वाण ८८ ३ किंमत, योग्यता, दर्जा 'मी तों नसें रे तुज पारखीसी। पदोपदी का मज पारखीसी।' –सारुह ४ १४ –पु १ पोतदार, पैसा पारखून घेणारा अधिकारी २ सावकार 'त्याचा पारख त्याला कर्जे देईनासा झाला' –धर्माजी ८ [स परीक्ष् प्रा परिक्खा, गुज सिं पारख] **पारखणावळ, पारखाई**–स्त्री नाणें, हिरा, मोती इ०चा दर्जा, कस, किंमत इ०ची परीक्षा करण्याबद्दल दिलेली मजुरी, पारखण्याची मजुरी, सराफी [पारख] **पारखणी**–स्त्री (नाणें इ०ची) पारख करणें, परीक्षा, तपासणी [पारखणें] **पारखणें**–क्रि १ परीक्षा करणें, तपासणें २ (नाणे इ०ची) किंमत, दर्जा इ० ठरविणें 'म्हणोनि फुड। पारखावें खरें कुडें।' –ज्ञा ८ २४९ ४ (गो) अजमास करणें [स परीक्ष् (परीक्षा करणें)] **०सुलाखणें**–उक्ति परीक्षा करून खात्री करून घेणें, प्रतीति पाहून अनुभव घेणें, सारासार विचार, न्याय करून ठरविणें (सोनें पारखताना तें एक जिन्नसी आहे किंवा नाही तें पाहण्याकरिता त्यास सुरास म्हणजे छिद्र पाडतात त्यावरून, तावून सुलाखून पहा) **पारखून सुलाखून**–असा प्रयोग रूढ आहे (क्रि० पाहणें–ठेवणें–देणें–घेणें–आणणें) **म्ह०** पारखून कळा पति आन् त्याला भरली रक्तपिती **पारख नीस**–पु पारख करणारा अधिकारी, पोतदार **पारखावण**–स्त्री परीक्षा करण्याबद्दलची मजुरी पारखाई, पारखणावळ **पारखी**–पु १ (गो) ज्योतिषी, भूतभविष्य सांगणारा २ पोतदार, नाणीं पारखून घेणारा माणूस, अधिकारी ३ सराफ, निधिधारक सावकार इ० यावरून आडनांवहि पडलें आहे –वि १ पारख करणारा, परीक्षक, तपासणारा, समेझ 'ऐसेनि कार्याकार्यविवेकी जे प्रवृत्तिनिवृत्ति मापकी। खरा कुडापारखी। जियापरी।' –ज्ञा १८ ७१६ २ निवाडा करणारा

पारखा—वि १ परका, परकीय, अपरिचित, तिऱ्हाईत, अनोळखी (माणूस) 'तंव जैनाचीएक धार्धी। अनुहत निशाण लागलें पाही। शोधिता पारखें कोणी नार्ही। कल ठार्यी स्ववश।' –एभा ९ १३७ २ नवीन, भिन्न, अपूर्व (वस्तु) ३ एखाद्या गोष्टीस अपरिचित, नवीन, परका असलेला (समासात) घर **पारखा, गाव–देश–गोत–जातपारखा** इ० ४ विन्मुख ५ शत्रु **अमित्र** 'का घरिचिया उजियेडु करावा। पारखिया आवारु पाडावा।' –ज्ञा १२ १९८ 'येता देखानि पारख भार। मग सामोरे लोटले।' –एस्व १२ ८२ 'सापत्निक सहाध्यानें क्षुद्र बाला पारख्या झालेल्या मनुष्यबलाची हानि भरून येत नाहीं' –विधि लिखित ११ [स परकीय]

पारखीव—वि पारख केलेला, परीक्षा केलेला, तपासलेला [पारखणें]

पारखे—वि परोक्ष, पाठीमागें, मागें, पश्चात् [स परोक्ष]

पारग-गी—स्त्री (ना व) मजुरीची किंवा कामाला जाण्याची सकाळची किंवा दुपारची वेळ 'एक पारगी'=एक साज

पारग–वि (प्र) पारगत पहा 'हा पारग सर्वविषयीं।' –शिक १३ [स पारगत]

पारंगत—वि (पार शेवटास, पलीकड गेलेला) १ पूर्ण अध्ययन केलेला हातीं घेतलेल्या व्यापाराचा, विषयाचा ज्यास अंत लागला आहे असा 'तो ब्राह्मण एका शास्त्रामध्यें पारगत आहे' शाब्दबोध सदोदित। ब्रह्मज्ञानें पारगत।' –एभा २ १६७ २ निपुण, कुशल, वाकबगार 'जे अपेक्षिजे विरक्तीं। सदा अनुभविते सतीं। सोहंभावें पारगतीं। रमिजे जया।' –ज्ञा १ ५३ [स पारम्+गत] **पारगता मिळणे-लाधणे(भ)**–मुक्ति मिळणें, मरणें 'कृष्णातीर्थ पुनीत रक्षतगडीं पारगती लाभला।' –भात्र १० ३ पृ ११५

पारगा—पु (विरू) पागारा, एक वृक्षविशेष

पारगीवारगी—स्त्री आळीपाळी, अदलाबदल या शब्दांचे **पारगीवारगाचा-नें**–हे दोनच प्रयोग वापरण्यात आहेत 'हें ओझें पारगीवारगीचें आहे' हें ओझें पारगीवारगीनें नेलें तर जाईल'

पारचा—पु १ मानाचा रशमी पोशाख, वस्त्र २ एक रशमी कापड '१० पारचे उंच दर ७५ प्रमाणें' –वाडबाबा २ १५३ [फा पार्चा तुल इं पार्चमेंट]

पारचा-जा, पारजापरजा—पु कागदाचा तुकडा, कागद पत्र चिठोरें पुरजा पहा [फा पाचा, फा पुर्झा, म पुरजा]

पारच—क्रि (गो) गुण दर्णे

पारज—पु पारा 'नमतेंचि अहपण धरूनि अंतरीं। नाना लिंगाची पूजा करी। मृत्तिका पाषाण का पारज प्रतिमेवरी। धरी अत्यंत भावार्थ।' –स्वादि ७ ३ ७५ [स पारद, गो पारज]

पारजक—पु पारिजातक पहा [पारिजातक अप गो पारजत]

पारजत—उ (गो) पारिजातक पहा [स पारिजात]

पारजा—स्त्री राहुटी तंबू इ०चा खांबाच्या माथ्यावर बसविलेली लाकडी तबकडी, वाटोळा तक्ता

पारठा—वि १ व्याल्याला पुष्कळ दिवस उलटून गेलेले असूनहि अजून जी दूध देत आहे अशी (गाय, म्हैस इ०) २ ज्यांचें स्तनपान सुटलेलें आहे अशें (वरील प्रकारच्या जनावरांच वासरू) ३ चागलें, कसदार, पक्कें व मुरलेलें (पारठी गाय, म्हैस

इ०चें दूध) ४ पाडसा, प्रौढ, वयस्क, पोक्त,पक्व 'तान्ही आणि पारठी। इया कामधेनूतें दिठी। सुनि जैसिया गोठी।कीजतीना।' –ज्ञा १ १६७९ ५ परिपक्व दशेस आलेला (नारळ) [स प्रष्ठ-प्रष्ठवाह=शेतीच्या उपयोगी झालेला तरुण बैल] (वाप्र)**०पडणें**–शिलकीस पडणें, वाचणें **०पाडणे**–शिलकीस टाकणें, वाचविण, राखून ठेवणें

पारंडा—पु उप्पराचें आढें व कोपरे

पारडी—स्त्री म्हशीचें स्त्रीजातिवाचक वासरू, रेडी

पारडी—वि मलिन वाणाची 'एकें मोहरीं मोरी पारडीं। एके वाघी चितळी पुडीं।' –दाव २८१

पारडूं—न म्हशीचें वासरू, रेडकू **०गळ्यांत बांधणें**–(ल एखाद्यावर) कष्टप्रद काम सोंपविणें लादणें

पारडें—न १ तराजूच्या दोन बाजूस असलेल्या, वजन करावयाचा जिनस ज्यात घालतात त्या पात्रांपैकीं प्रत्येक, पर्रे तागडीची एक बाजू 'उपमे तुळिता गगनात। स्वर्ग पारडें वरतें।' –मुसभा २ ६९ २ ताक घुसळण्याच्या रवीची दोरी (वाप्र) **०फिरणे**–खाली असलेलें वर जाणें व वरचें खालीं येणें, परिस्थिति विपरीत होणें, रियतीमध्य परिवर्तन होणें 'परतु एकाएकीं फिरलें युद्धाचें पारडें।' –विक २९ **पारडा-डा**–क्रिवि पारडधात 'उभय दिशाद्वय पारडा।' –मुसभा ५ २३ 'अमो पारडा घालोनि कपोता। घतलें शस्त्र।' –कथा ३ १६ २०४ **पारडधात घालणें**–प्रतिदिवशीं वजन करून तें कमी भरत जाईल अशा तऱ्हेनें अपराध्याचे हाल करणें मनुष्याचें वजन व मारण्याची दिनसख्या या मानानुरूप प्रतिदिवशीं कहीं अवयव कापणें 'पारडयामध्यें घालणें। का कडेलोट करणें।' –दा ३ ७ ७२

पारडे—न (कुलाबा) खोरें

पारण-णें—न १ उपवास सोडणें, व्रतानतर भोजन करणें, पूर्वदिवशीं सर्व दिवस उपवास करून दुसऱ्या दिवशीं भोजन करणें 'सहजें ब्रह्मचर्याचें पारणें। केलें अर्जुनालागीं नारायणें।' –ज्ञा ६ २ –एभा ३ ४७२ २ समाधान, तृप्ति, आनद (क्रि० होणें) 'त्याचें रूप विलोक्तिाचि घडलें तत्प्राचना पारणें।' –मोकृष्ण ५५ १० ३ मेजवानी, तृप्ति 'माझे ये मूर्तीचेनि दर्शनें। होत डोळया पारणें।' –एभा ११ १४९२ [स पारण-णा] **०फिटणें-फेडणें**–(डोळे-कान इ० इद्रियाचें) समाधान, तृप्ति होणें, करणें 'मज फेडू या नयनाचें पारणें।' –विक २४

पारणा-णी—स्त्री १ उपवास सोडणें, पारण-पारणें पहा 'करपारणा क्षुधा बहु पूर्ववयामाजि कन्यके! लागे।' –मोवन १३ ३८ २ आनद, तृप्ति 'देखता दिनमणी नेत्रा होय पारणी।' –दावि २८५ **०फिटणें**–समाधान, तृप्ति होणें 'फिटेल हे लोचनपारणाही।' –सारुह ८ १११ [स]

पारणें—अक्रि (कु) हितावह होणें, (अन्न, पाणी, हवा, औषध इ०) मानवणें

पारणेत—स्त्री (दैवज्ञ) विवाहसमर्थी वधूची नेसावयाची रेशमी साडी, वधूवस्त्र, गाळॉ गाळॉ पहा –बदलापूर ४८३

पारत—पु (अशिष्ट कुण) पर्वत 'धरल्न् वरती बसले पारती।' –मसाप २ २६ [स पर्वत अप]

पारतत्र्य—न परतत्रता दुसऱ्यावर अवलबून असणें, पर वशता, परावलबन, परस्वाधीनता, पराधीनपणा 'पारतत्र्य-शृखला। वाजत पायीं खळखळ ते।' –विक १२३ [स पर+तत्र]

पारत्रिक—वि परलोकसबधींचे, पारलौकिक, दुसऱ्या जगासबधीचें 'हे असतिये कीर्तीसी नाशु। आणि पारत्रिकासि अप भ्रशु। म्हणे जगन्निवासु। अर्जुनातें।' –ज्ञा २ २० [स परत्र]

पारथा—वि (ना) १ पारोसा, अधोळ न केलेला २ (व) पारठा पहा [पारठा]

पारद—पु पारा हा धातु आहे नेहमींच्या उष्णमाना वर हा धातु द्रवरूपात असतो याचा रग चादीसारखा पांढरा असतो हा जड, द्रवरूप व लवकर वाफ न होणारा असल्यामुळें उष्णतामापक यत्रें करण्याकडे याची योजना करतात –ज्ञाको(प) ८९ 'जो सोधुनि भवपारदु। अनादिरस सिद्धु।' –ऋ ४ 'श्रीमहादवो कापुरें उटिला। कैलासु पाऱ्दें डवरिला।' –ज्ञा ११ २२२ [स]

पारद-दी—स्त्री (विरूपारध) शिकार पारध पहा

पारदर्शक—वि प्रकाशास पलीकड जाऊ देणारा ज्यामधून दुसरा पदार्थ दिसतो असा उदा काच, पातळ कागद, पातळ वस्त्र (इ) ट्रॅन्सपरट [पार=पलीकडे+दर्शक]

पारदारिक—पु दुसऱ्याच्या पत्नीशीं सभाग करणारा, परस्त्रीगमनी व्यभिचारी [स पर+दारा]

पारदार्य—न परस्त्रीशीं सग, परस्त्रीगमन, व्यभिचार, जारकर्म [स पर+दार]

पारदिक—पु (कु) पारिजातक पहा

पारंदोज-जी—पुस्त्री (प्र) पारादोज, पारादोजी पहा

पारध-र्धी—स्त्री १ शिकार मृगया, अरण्यातील पशु, पक्षी इ० धरणें, मारणें 'क्षत्रियासि लागल्या अनुपत्ती। पूर्वोक्त करावी वणिग्वृत्ती। का पारधी करावी वनार्ती। तेंणें अनुपत्ती कठावी।' –एभा १७ ४६२ 'पारध करण्यास या पठारावर रोज लोक येत' –विवि १ ७ ८ २ अरण्यातील शिकार करावयाचे, मारावयाचे पशु शिकार 'हे तापसा, माझ्या अरण्यात येऊन ही पारध

धरितोस हे काय ! ! ! ' –किरातअर्जुन अक १ प्र ६ [स पापर्द्धि, प्रा पारद्धि] ०खेळणें–शिकार करणें, मृगया करणें 'उदका आला त्वरिती। पारधी खेळता।' –कथा १ ५ २३

पारधी—स्त्री १ एक गुन्हेगार जात फासेपारधी, वाघरी पारधी, गायपारधी, चित्तेपारधी, हरणशिकारी, टकारी असे याच्यात पारध करण्याच्या साधनावरून बरेच पोटभेद आहेत याचे मुख्य धंदे जनावराची (हरिण, डुकर इ०) पारध, वनस्पति, औषधें विकणें, बजरबट्टू व जगली माल विकणें, मजुरी व जागलकी हे आहेत याच्यात लगोटीपारधी म्हणून एक पोटजात आहे ही गुन्हे करित –गुजा ८६ २ पारध करणारा, शिकारी 'जाला भिद्ध रिपुक्षया मृगवधा जाणों हरी पारधी।' –मोकृष्ण ७२ १० म्हण० ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी [स पापर्द्धिक, प्रा पारद्धिअ]

पारपती—पु (गो) ग्रामसस्थेचा, देवस्थानाचा शिपाई, पारिपत्यदार [स पारिपत्य]

पारपत्य—पु देखरेख ठेवणारा,व्यवस्था पाहणारा,(सामा) शिपाई, सेवक, चाकर, शिष्य इ० 'पारपत्ये म्हणती जी सतोष द्यावया राजयाला।' –सभा ८ २९ 'पार त्यादि नारीनर। जेऊनि धाले इत्यादि समग्र।' –दावि १७५ –न १ शिक्षा, दड, शासन, खटल्याचा निकाल 'त्याचा तोचि करी। पारपत्य सकळा।' –तुगा २६८५ २ धनीपणा, यजमानपणा 'सकळाचें करावें पारपत्य। आलयाचें करावें आतिथ्य।' –दा ४ ७ २५ ३ रक्षण –मनको [स परि+पत्=हला करणें, किंवा परिपति=रक्षक] ०कर्ता–रखवालदार, नोकरचाकर 'पारपत्यकर्ते सावध असती।' –दावि ४७४ ०गार–पु अम्मलदार, व्यवस्था, देखरेख इ० ठेवणारा माणूस, कित्याचा हवालदार इ०

पारंपर–रा–री—क्रिवि परपरागत, परपरेनें 'एकाहुनी एक थोर। मुख्य पूजा पारपर।' –रामदासस्फुट अभग १९ (नवनीत पृ १४८) 'येतील उपकारा पारपरा।' –दावि २१७ 'बहुता कामा येती पारपरी।' –दावि २१५ [परपरा]

पारंपरिक—वि परपरागतचा, क्रमानें येणारा [परपरा]

पारंपर्य—न १ एकसारखा क्रम, परपरा, माळका, लागोपाठ येणें, पूर्वीपासून चालत आलेली गोष्ट परपरा कथा [स]

पार(रं)पट, पार(रं)पोळ—वि (कों गो) स्वच्छदीपणानें भटकणारा, वागणारा, स्वैराचारी, मनाप्रमाणें वागणारा [पार+पळणें, पोळ]

पारंबा—पु (व) कणगीची दगडी बैठक

पारंबा–बी—पुस्त्री १ वड, पिंपरी इ० झाडाचीं फादीपासून खालीं लोंबणारीं मुळें –ज्ञा १५ ५८ 'दिसती वटा तीन डहाळिया। एक मूळ सहा फाटे तया। आणि अठरा पारबिया।' –कथा ११५ 'अठरा पारबे पत्रीं फुलीं। अनत तो।' –कथा ७ २ ८९ २ आब्याच्या बाठीच्या आतील बी, अठळी [स प्रालब] म्हण० शेडी तुटो कीं पारबी तुटो

पारमार्थिक—वि १ परमार्थाच्या मार्गे असणारा, सत्याचा न्वेषी ब्रह्म हुडकून काढण्यात गुतलेला २ सत्य खरें, वास्तविक २ अध्यात्मकविषयक, परमार्थासबधीं [स परम+अर्थ] ०भेद–पु खरा, सत्य, वास्तविक किंवा आध्यात्मिक भेद याच्या उलट औपाधिक भेद 'ब्रह्म आणि जीव या दोहोंत औपाधिक भेद, पारमार्थिक नाहीं'

पारय—स्त्री (कों गो) पहार पारई पहा [स प्रहार प्रा डे पाराई]

पारय—स्त्री (गो) मूत्रवाहिनी [स पार]

पारव्या—वि (व) पारोसा, अघोळ न केलेला

पारयेल—स्त्री (गो) पहाडवेल [पहाड+वेल]

पारलौकिक—वि परलोकाविषयींचें याच्या उलट ऐहिक [स पर+लोक]

पारवडा—पु (कों) खेडयाचा भाग,पेठ, मोहल्ला, पाडा

पारवसा—वि पारोसा पहा

पारवा—पु १ कबुतराची एक जात, जगली कबूतर २ पाढरा व काळा मिळून होणारा रग पारवा पक्ष्याचा रग 'काळें पाढरें मेळविता। पारवे होतें तत्त्वता।' –दा ९ ७ ५० –वि कबूतराच्या रगासारखा (मामासात) पा वा 'अगरखा- पागोटें–शेला–पातळ इ० [स पारावत, प्रा पारेवय, का पारवळ]

पारवी—स्त्री नाचणीची एक जात हिचा दाणा पारवा असतो ही जात गरवी आहे –कृषि २८३

पारवी–वें—स्त्रीन पारव्या रगाचें कापड

पारशी–सी—पु इराण देशातील एक लोकसमूह व धर्म, त्या धर्माचा मनुष्य [स पारसीक, पारसी, फा पारसी]

पारस—पु परीस पहा [स स्पर्श, प्रा हि]

पारसडणें—अक्रि (राजा) झाडाचीं पानें गळून पडणें, झडणें, झाड पर्णरहित होणें [पान+सडणें]

पारसनाथ—पु जैन (श्रावक) सप्रदायातील लोकाचा एक धर्मप्रणेता, तीर्थंकर [स पार्श्वनाथ]

पारसनीस, पारसनवीस—पु १ दरबारचा फारशी पत्रव्यवहार करणारा चिटणीस, मुनशी २ यावरून पडलेलें आडनाव. [फा पार्सी+नवीस]

पारसा–सी—वि शिळा, पारोसा पारोसा पहा

पारसि–सी—स्त्री फारशी भाषा 'यावणे भाशा पारसि। वेदात सिद्धात सौरसि।' –ज्ञानप्रदीप ८५५ [फा पार्सी]

पारसेपण—न पारोसेपण, शिळेपण, जुनेपणा ' हा गा सूर्य काय शिळा । अग्नि म्हणों येत आहे वोंविळा। का नित्य वाहातया गगाजळा । पारसेपण।' –ज्ञा १० २०२

पारळा—पु तपशील, हकीकत, इतिहास, माहिती (क्रि० देणें) [पल्व]

पारा—पु एक पातळ खनिज पदार्थ, रसायन पारज, पारद पहा [स पार, पारद, प्रा पारओ, हिं प व उरिया पारा]

पारा—पु (कों) कोंवळा फणस [पाडा]

पारा—पु घायपात, घायाळ नावाच्या झाडाची पाती

पारा—वि पाढरे व काळे ठिपके असलेला (गाय, बैल इ० प्राणी) [पा वा]

पारॉ—पु (गो) १ भितीच्या रचाईतील दगड, विटा इ०चा थर २ (गो) भित [स पार]

पारॉ—पु (गो) नाश, नुकसान [पार] ०**घालचें**–नाश करणें, नष्ट करणें ०**पडचें**–नासणें

पाराकॉ—पु (गो) एक विषारी सर्प

पारादोज—पु जोडे, बूट इ० शिवणारा, मोची, चाभार ' याखेरीज पारादोज असामी येक पाठवून देणें ' –पेद १८ १७३ [फा पार–दोझ्]

पारादोजी—स्त्री किरकोळ चाभारकाम [फा पार+दोझ्]

पारायण—न १ एखादा ग्रथ, वेद रोज अमुक अध्याय वगैरे वाचून अमुक दिवसात सपविण्याचा सकल्प करून जें त्या ग्रथाचें वाचन, पठण करतात तें, पुराणादि ग्रथाचें साद्यत वाचन २ पार जाणें, ओलाडणें, उत्तीर्ण होणें [स]

पारायणी—वि पारायण करणारा, पुराणादि ग्रथाचें साद्यत वाचन, पठण करणारा [पारायण]

पॉरावचें—क्रि (गो) कवडयाचें ओरडणें [पा वा]

पारावार-वारा—पु १ अलीकडील व पलीकडील तीर २ मर्यादा अत, शेवट (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग) ' पारावर रहित निरीक्षी।' –परमा ८ ११ 'ह्या भार्थेत शब्दाचा पारावार लागणार नाहीं ' ३ समुद्र ' मी पारावारातें आलों लघुनि त्यामाजी।' –मोरामायणें –मत्ररामायण सुदरकाड ११९ –क्रिवि अलीकडे व पलीकडे ' तैसें विवेकाचिये काठीं । उभें ठाकलिया किरीटी। पारावाराचिया गोठी। करणें वेदा।' –ज्ञा १५ ५३७ [स पार=पलीकडचा+अवार=अलीकडचा] ०**नसणें**–मर्यादा नसणें, अत नसणें ' याच्या खोडकरपणाला पारावार नाहींसा झाला आहे '

पारिका-खा—वि १ परका, अन्य, दुसरा 'साधला पारिका प्रसंगें।' –कृमुरा २९ ८५ ' या नाव क्षमा म्हणिजे। अभय तें ऐसें जाणिजे। जें जें पारिखे देखिजे। तें तें होइजे आपणची।' –एभा १९ ३९१ २ शत्रु ' साता पाताळा चा भइरीं। अरेरे पारिके हो रीगालु जरीं। –शिशु १००३ ३ (महानु) अलभ्य, अ प्राप्य ' जैसें कामे कवलिलिया मारावें। विरहिणी भोग होती पारिखे।' –ज्ञाप्र ७६७ [स परकीय]

पारिजात, पारिजातक—पु स्वर्गातील पाच देववृक्षापैकीं एक, प्राजक्त, मदार हें झाड फार मोठें नसतें ह्यास कुमळें अस लेल्या फाद्या व त्रिदारदार पानें व पतगाप्रमाणें फुलें येतात फुलें नाजुक असून त्याचा सुवास मधुर असतो चौदा रत्नापैकीं हें एक मानतात ' कल्पद्रुम हन पारिजातु । गुणें चदनुही वाड विख्यातु।' –ज्ञा १० २३५ [स]

पारिजातक—पु मुलींचा शिवाशिवीचा एक खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक ३०७

पारिजें—न पारा, पारज पहा [स पारद अप]

पारितोषक—न कार्ही काम, कर्मणूक इ० सतोषकारक केल्यामुळें खूष होऊन दिलेलें इनाम, बक्षीस, देणगी, पुस्तक, निबध, कविता इ०ला पसतीदाखल दिलेलें ठराविक बक्षीस (इ) प्राइझ [स]

पारिपत्य—न १ शिक्षा, दड, शासन २ पारपत्य या अर्थीहि वापरतात पारपत्य पहा ' सकळ पारिपत्य त्याआधीन। रायें कलें सत्रींचें।' –पाप्र १५८ ' कीं स्त्री राज्यातील पारिपत्यपूर्ण। जारासीं प्राप्त जाहालें।' [स परि+पत्] **पारिपत्यागार**–पु प्रशासक, योजक, मुत्सद्दी पारपत्यागार पहा 'समर्थाच्या भार्षेत बोलावयाचें म्हणजे उत्तम पारिपत्यागार पाहिजेत '–खेया ३९

पारिपार्श्वक—पु कथेचा प्रस्ताव करणारी व्यक्ति सूत्रधाराचा हरतक (मारिष) ' तदनतर पारिपार्श्वक पडद्यातून बाहेर रगस्थलात येतो ' –कम १२१ [स]

पारिबर्ह—पु लवाजमा ' शूर ख्यात पळेना नेऊ द्या पारिबर्ह अकर।' –मोकृष्ण ८६ ३९ [स परिबर्ह]

पारिभद्र—पु १ कडुनिंब ' तेंचि श्रीकुलस्वामीचें दर्शन घेतल्यानतर पारिभद्र सेवन करून ' –ऐरा ४ २ वव्वदारवृक्ष ३ मदारवृक्ष [स]

पारिभाषिक—वि परिभाषेसबधींचा, सज्ञाविषयक, साकेतिक, शास्त्रात योजावयाचा, शास्त्रीय नावाचा (शब्द) (इ) टक्निकल [स]

पारियात्र—पु पर्वत [स]

पारिये(य)णें—उक्रि ऐकणें –मनको

पारिसा—वि स्नान न केलेला पारोसा पहा

पारी—स्त्री (महानु) पायरी पहा ' बळकट भावार्थ पाऱ्या यास। आचार भितीस सद्भक्ति।' –भाए ७९७ [पायरी]

पारी—स्त्री १ केळफुलाच्या बाहेरील जाड आवरणापैकीं प्रत्येक २ केळफुलाच्या पोटातील फण्यावरच्या आवरणापैकीं प्रत्येक त्यातील पाढऱ्या-आतील कोवळ्या-आवरणास विनोदानें गाय व काळ्या आवरणास म्हैस असें म्हणतात ३ मोदकाचें कवच (ज्याच्या आत पुरण भरलेलें असतें) ४ आच्छादन, आवरण ५ आब्याची कोय, बाठ [स परि१]

पारी—स्त्री धान्यावर पडणारी कीड, पोरकिडा पोरा पहा 'जेथ मळाचिया अकूरीं। सवेंचि अमगळाची पडे पारी। मृत्यु उदराचिया परिवरीं। गर्भु गिवमी।' –ज्ञा ९ ५०३

पारीख—क्रिवि पारखें, निराळें, मोकळें पारिका-खा पहा 'कर्जापासुन पारीख जाला' –ख ८६२ [स परकीय, प्रा. पारक्क]

पारीण—वि पारगत, तज्ज्ञ, पंडित, माहितगार 'आमच्या देशीं भाषेचे पारीण मानिले गेलेले ह गृहस्थ' –देशीभाषा ८ [स पार नी१ किंवा पारण, का पारीण]

पारीस—पु (ना व) सहाण, गध उगाळण्याचा एक विशिष्ट प्रकारचा कुरुंदाचा वर्तुळाकार किंवा चौकोनी दगड पारीसखोड=सहाणखोड [म परीस, हिं पारस]

पारु-रू—पु १ पार, तीर, तट पार पहा 'कीं कैवल्यमूर्तितरू। दृढ वैराग्याचा पारू। तैसा कटिप्रदेश गभिरु। पडियासे देवाचा।' –ज्ञाप्र ४३३ २ अंत, शेवट 'झाला पा सर्वेश्वरु। धरिला जाणिवेचा अहंकारु। तरी तोही नेणे पारु। तया स्वरूपाचा।' –विपू ३ १७ [पार]

पारुका—पु (कर) पाळी, खेप, उसाच्या गुऱ्हाळातील चालू चरकाचा दोन मार्दणें रस निघेपर्यंतचा काल 'रात्रीचा पारुका माझ्याकडे आहे' 'दोन पारुके होईपर्यंत पात हाणली' [हिं पारी=पाळी, स प्रहर१]

पारु(रू)खणें—उक्रि १ वाट पाहणें, थांबणें, बंद करणें 'ऐणें कैवल्यनाथें वीण। पारखें ना आगमन।' –दाव २५१ २ स्थिर रहाणें 'हें असो दिठी जयावरी झळके। कीं हा पद्मकरु माथा पारखे। तो जीवचि परि तुके। महेशोसी।' –ज्ञा १० ९ [पारुषणें]

पारुखणें—उक्रि स्पर्श करणें [स स्पर्श, म परिस]

पारुखणें—अक्रि खिन्न होणें, रुसणें, रागावणें 'जो यथालाभें तोखे। अलाभें न पारखे। पाडमेंवीण न सुके। समुद्रु जैसा।' –ज्ञा १२ २१० [स परुष–पारुष्य]

पारुखणें—अक्रि नष्ट होणें, लोपणें 'सद्भावें भगवत्परिचर्या। करिता पारुखे कर्मक्रिया।' –एभा ३ ६०४ [पारुषणें]

पारुखणें—अक्रि पारखा होणें, चुकणें 'ऐसें ईश्वरकृपेवीण। कांहीं न पारुखें श्रमण।' –ज्ञाप्र २४८ [पारखा]

पारुखणें—परीक्षा करणें पारखणें पहा

पारु(रू)खविणें—उक्रि थांबविणें राहविणें 'आजि रात्रिचा अवसरीं। आमीं राहू येके बिडारीं। ऐसा प्रार्थुनि अनेका उतरीं। पारुखविला।' –शिपु २ ५४ ५७ [पारखणें]

पारुखविणें—उक्रि परीक्षा करणें पारख करणें 'दळ बाहिरी पारुखविलें। रिगाला सारितु मादियालें।' –शिशु ३३८ [पारखणें]

पारुखा—पु हर –शिपु [पारख]

पारुखा—पु १ पाहुणा २ शत्रु –शिपु [परका]

पारुडकें—न (चाभारी) पारडाचें, म्हशीच्या रेडकाचें कातडें [पारड]

पारुण—वि पारखा पहा –शर

पारुष—न पारुष्य पहा

पारुषण—न माघारें फिरणें परतणें

पारुषणा—वि फिका, निरतेज

पारु(रू)षणें—उक्रि १ शिळा होणें, बच्चव होणें २ फिकें पडणें निस्तेज होणें 'बाळसूर्याची ही ओप। जया पाहता पारुषे।' –मुसभा १४ ४९ ३ बंद पडणें, थांबणें, खुटणें 'एथ सारासार विचारावें। कवणें काय आचरावें। आणि विधिनिषेध आघवे। पारुषती।' –ज्ञा १ २४६ 'नाठवे तें भीषण पडला वीसरू। इंद्रियव्यापारु पारुषला।' –ब ४५६ [म पर्युषित म पारोसा]

पारु(रू)षणें—उक्रि नष्ट होणें, सुटणें, पारखी होणें 'काय हें खडईल कर्म। पारुषतील धर्माधर्म।' –तुगा ६९८ [म परकीय, म पारखा]

पारुषणें—उक्रि तुच्छ करणें [स परुष, पारुष्य]

पारुषविणें—उक्रि खुटविणें थांबविणें, बंद करणें 'कां येऊनि फळाचा घडु। पारुषवी केळीची बाढु। श्रीगुरु भेटोनि करी पाडु। बभुत्सु जैसा।' –ज्ञा १८ ९६८ [पारुषणें प्रयोजक]

पारुष्य—न कठोरपणा, कठिणपणा (भाषण, वागणूक इ० तील) 'तो मनुष्यात अवमु जाण। पारुष्याचें अवतरण। आता आइक खूण। अज्ञानाची।' –ज्ञा १६ २४५ [स]

पारुसा—वि पारोसा पहा मागिलिये क्षणींचीं आगीं पारुसीं म्हणोनि वेगें।' –अमृ ७ १२७

पारें—न (मावळ) दव [स पार=पारा१]

पारे(रो)ज—पु (गो) पारा, पारज पहा [स पारद]

पारेठा—वि (कों) (विरू) पारठा पहा

पारेरा—पु आठवण, स्मरण 'स्वहित घडाया जनालागीं। घडीघडी पारेरा देती योगी।' –दावि ३५० [स प्रेर्१]

पारो—पु कळची किंवा अर्धवट भित पारॉ पहा

पाराशी, पारोशी घोसाळी, पारोशी दोडकी—स्त्री गिलकें घोसाळ्याची एक जात

पारासा—वि १ बुर्गे, स्नान घासणें, इ० सस्कार ज्यावर केलेले नाहींत असें (वस्त्र, भाडें, माणूस तोंड इ०) 'तू पारोसा आहस तों पारोशी भाडी घास' २ शिळा (घरात साठलेला केर पूर्वदिवशीं आणलेलें पाणी फुलें इ०) ३ अयाप न झाडलें–सारविलेलें (घर अगण चूल इ०) [स पर्युषित–पर्युभिअ–पाहुस–पारोस–सा–सी–सें] **०केर**–पु आदल्या दिवशींचा, पारोशानें काढावयाचा कर, स्वयपाकघर, देवघर यातील अगधुण्यापूर्वी काढावयाचा कर **०थुका**–पु सकाळीं निजून उठल्यावरची व तोंड धुण्यापूर्वीची तोंडातील थुकी या थुकीच्या ठिकाणीं बेरबाईट पुष्कळ गुण असल्याचें मानितात **पारोसें**–वि आदल्या दिवसाचें, शिळें **०कपाळ**–न आदल्या दिवसाचें गध कायम असलेलें न धुतलेलें कपाळ **०काम** न (जमलेला केर काढणें, खरकटीं भाडीं घासणें, शेण–पाणी करणें इ०) आदल्या दिवसाचें करावयाचें राहिलेलें काम

पारोसा दोडका—पु दोडक्याची एक जात, घोसाळें, पारोसें

पारोसा पिंपळ—पु एक पिंपळाच्या जातीचा वृक्ष, कोकणात याम मणेर अशा कडेपाईर म्हणतात २ (ल) कोणासहि चिकटून न राहाणारा वेपवाई मनुष्य, ज्यास आईबाप मुलेंबाळें नाहींत किंवा ज्यावर कोणी अवलबून नाहींत असा फटिंग माणूस [स पार्श्वपिप्पल पारिश गुज पारसपीपळो, सिं पारसुपिपिरु]

पारोसें पारोसें घोसाळें—न घोसाळ्याची एक जात

पारोळा ळें—पुन पाभर किंवा मोघण ह्या आउताच्या दात्याचें टोक टापण फारोळें पहा

पारोळी—वि पारोळें गावची (पळी, उपकरणी इ०) **०पट्टी**–स्त्री खानदेशातील पारोळें नावाच्या गावीं तयार केलेली सच्चेची पट्टी

पार्चा—पु १ मासाचा लहान व चपटा तुकडा –गृशि २ ९ २ वस्त्र पोशाख पारचा पहा [फा]

पार्ट—पु १ नाटकातील भूमिका, वेष, सोग जसें –स्त्रीपार्ट, पुरुषपार्ट इ० २ भाग [इ]

पार्टी—पु नाटकातील भूमिका घेणारा, पार्ट करणारा पात्र, वेषधारी उदा० स्त्री–देव–राक्षस–पार्टी 'त्या पाटद्याच्या तोंडात मक्कामदीनेवरील शोकतअलीची भाषणें हे खुशाल घालतील हें खास समजा' –नाक ३ ३८ –स्त्री १ पक्ष बाजू 'मास्तर आदिकरून मडळी एका पार्टीची असावी असें अनुमान करण्यास बळकटी आली' –विक्षिप्त २ ४२ २ उपाहार, मेजवानी 'तुम्ही एखादेवेळीं असता घरीं नाहींतर कोठें पार्टीला गेलेले' –सगीतप्रोटाळा पृ २ ३ तुकडी, सघ, समूह 'पोलीसपार्टी रवाना झाली –के २६ ७ ३० ४ आसामी, व्यक्ति 'व्यवहार करताना पार्टी चागली पाहून करावा' [इ]

पार्णे—पु (गो) ज्यात पुष्कळ जुनाट झाडें असतात अशी सोडलेल्या घराची जागा [स पर्ण]

पार्थक्य—न पृथक्पणा, भिन्नपणा, वेगळेपणा [स]

पार्था—पि (व) पारोसा 'आज तो पार्था राहिला'

पार्थिव—पु राजा –न नित्यपूजेसाठीं केलेलें मातीचें शिवलिंग [स पृथा, पृथ्वी] –वि १ पृथ्वीसबधीं, पृथ्वीपासून उत्पन्न झालेला (पदार्थ इ०) तवीं पार्थिवें पार्थिवासी। सुखदु खबाधा न घडे त्यासी।' –एभा २३ ७७६ २ मातीचें, मृण्मय 'आइकें पार्थिव वातु आघवी। आरोगिता काहीं नुरवी।' –ज्ञा ६ २३९ 'चुना, क्षार हीं पार्थिव द्रव्यें आहेत' ३ (ल) जड, नाशवत 'अहो देहो पार्थिव वीर जाये। ययाची काकुळती कवणा आहे।' –ज्ञा ११ ३६७ ४ भूगोलासबधीं, भौगोलिक [स]

पार्दाब—पु (गो) एक जुनें नाणें

पार्यातक—पु (महानु) पारिजातक 'वनोवनीं चापेयाचीं झाडें। परि नाहीं पार्यातकु।' –भाए ५१५ [स पारिजातक]

पार्लमेंट—न १ ब्रिटिश साम्राज्याचें राज्यव्यवस्थामडळ यात हौस ऑफ लॉर्ड्स व हौस ऑफ कामन्स अशीं दोन कायदेमडळें असतात 'पार्लमेंटानें राजाचा शिरच्छेद केवला' –के १२ ७ ३० २ कायदेमडळ, सल्लागार मडळ, कौन्सिल [इ]

पार्लमेंटरी—वि १ पार्लमेंटसबधीं २ (ल) कायदेमडळातून शिष्ट समजली जाणारी, सनदशीर, सभ्य (भाषा) –विचावि ११ [इ]

पार्वण—न १ पर्वकालसबधाचें नैमित्तिक पितृश्राद्ध 'आणि सोमसूर्यग्रहणें। येऊनि करविती पार्वणें। का मातापितरमरणे। अहित जे दिवस।' –ज्ञा १८ ११० २ बाप–आजा–पणजा, आई आजी–पणजी, आईचा बाप, आईचा आजा, आईचा पणजा या प्रत्येक त्रयीस पार्वण म्हणतात [स]

पार्वती—स्त्री शिवपत्नी, उमा, अपर्णा, महादेवी [स]

पार्श्व—वि १ शरीराच्या एका बाजूचा, कुशीचा २ जवळचा [स] **०अभिनय**–पु (नृत्य) कुशीनीं दाखविलेला अभिनय नृत्यामध्यें पार्श्वक्रमें पाच आहेत त्यांचीं नावें –नत, उन्नत, प्रसारित, विवर्तित व अपस्मृत [पार्श्व+अभिनय] **०क्रांत**–(**आक्रांशीचारी**)–न (नृत्य) दोन्ही माडया हलवून कुचित पाय उचलून बाजूस टाकणें **०क्रांत(करण)**–(नृत्य) दोन्ही माडया हलवून कुचित पाय उचलून पुढें टाकणें **०छेदक(अंगहार)**–न (नृत्य) हात वक्षस्थळावर निकुट्टित करणें व ऊर्ध्वजानु, आक्षिप्त व स्वस्तिक हीं करणें करणें नतर त्रिक फिरविणें नतर हात उरोमडल

करून नितंब व करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं करणें क्रमानें करणें **०जानु(करण)**–न (नृत्य) एक पाय सरळ ताठ ठेवणें, दुसरा पाय दुमडून त्याचें पाऊल त्याच पायाच्या मांडीच्या मागच्या बाजूस लावणें, म्हणजे गुडघा बाजूस येतो **०निकुट्टक(करण)**–न (नृत्य) एका बाजूस हात स्वस्तिकाकार करून ठेवून पाय निकुट्टित करणें **०पथ**–पु फलाट, (इ) प्लॅटफॉर्म –विलायतचा प्रवास भा २ पृ १६ **०पिप्पल**–पु पिंपळाच्या जातीचा एक वृक्ष पारोसा पिंपळ [स] **०भाग**–पु १ मनुष्य, गृह इ०चे मागील व पुढील भागाखेरीज कडच जे दोन भाग ते प्रत्येक, बाजूकडील भाग २ (स्थापत्य) बाजूची उभारणी (इ) साईड एलेव्हेशन **०मंडल**–न (नृत्य) दोन्ही हात वर करून वाटोळे फिरवून बाजूस आणणें **०मुख**–न (नृत्य) मान पुरती, सबंध एका बाजूस वळविणें **०शूल**–न छातींतील कळ, चमक उसण **०स्वस्तिक**–न (नृत्य) पार्श्वस्वस्तिक पाय करून अर्धनिकुट्टक करण, मग हेच क्रिया त्याच क्रमानें दुसऱ्या बाजूस वळून पुन्हा करणें व हात फिरवून मांडीच्या मागें ठेवणें नंतर आक्षिप्त, नितंब, करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं करणें करणें

पार्श्वक, पार्श्वानुचर–पु १ चाकर, सेवक, बंदमरक्षक, हुजऱ्या २ (काव्य) भालदार चोपदार [स पार्श्व+अनुचर]

पार्श्विक–वि पार्श्व पहा [स]

पार्षद–पु १ सेवक, चाकर, नोकरवर्ग 'काठीकर दोघे प्रबळ। पार्षद उभे असती।' –गुच ९९ ११९ २ विष्णूच्या परिवारांतील नंद–सुनंदादिक गण 'मूर्ति चतुर्भुज वेल्हाळ। शंख चक्र गदा कमळ। सुनंदादि पार्षदमेळ। चिंतावे सकळ सायुज्यादिक।' –एभा ३ ८३१ [स]

पार्ष्णि–पु टाच, खोंट 'मग शरीरमचु पार्ष्णी। अशेषही सर्वेषा। पार्ष्णीचा माथा। स्वयंभु होय।' –ज्ञा ६ १९८ [स]

पार्सल–न गठ्ठा, डाग, एका गावाहून दुसऱ्या गावीं पोस्ट, रेल्वे इ०नीं माल पाठविताना सोयीसाठीं त्याचा केलेला गठ्ठा 'शकुंतलेच पार्सल रुग्णाच्या पदरपुरात!' –नाकु ३ ७१ [इ]

पाऱ्हेरा–पु सगत सोबत –तुगा –शर

पाऱ्हेरा–ळा–पु १ सविस्तर हकीकत, इतिहास, वृत्तांत (एखाद्या गोष्टीविषयींचा) (क्रि० देणें) २ कटाळवाणी व लांबलचक गोष्ट, पाल्हाळ, चऱ्हाट (क्रि० सांगणें, लावणें, पडणें) [? स पल्लव, म पाल्हाळ]

पाल–स्त्री सरडयाच्या जातीचा एक सरपटणारा क्षुद्र प्राणी हिच्या तोंडातून एक तऱ्हेची चिकट लाळ येते त्या योगानें इला किडयासारखे प्राणी विशेष त्रासाशिवाय गिळता येतात **पाल चुक्चुकणे** ह एक अशुभ चिन्ह समजतात [स पल्ली]

पालीचें तेल–न तेलात पाल टाकून उकळलेलें तेल याचा विंचवाच्या दंशावर लावण्यास उपयोग करितात

पाल–पु (गो) संशय, किंतु शंका (क्रि० पडप)

पाल–न १ एखाद्या जाड कापडास दोन बाजूस उतार देऊन पुढील व मागील भाग उघडा ठेविता येईल अशा तऱ्हेनें तंबूप्रमाणें उभारलेलें लांबरुंद कापड उघड्या जागेंत दुकानें मांडल्यास त्यावर आच्छादनासाठीं केलेलें तरट गोणपाट किंवा जाड कापड २ पांच–दहा सुतांडे एकत्र जोडून–बैठक घालणें, छाया करणें इ०करिता केलेलें मोठें वस्त्र, जाजमाचा एक प्रकार ३ पहिल्या प्रकारचा लहानसा तंबू राहुटी 'दवोनिया पाल राहिले तेथेंचि।' –रामदासी २ ७५ ४ –पु लढाऊ गलबताचा एक प्रकार 'इंग्रजांचे पाल आहेत त्याजवर बजंग घालून पाल शिकस्त केले तर' –समारो २ २१ ५ शीड म्हणजे पटम ६ लहान 'यात्रेंत ठिकठिकाणचे दुकानदार पाल लावतात' –मसाप २ ३८ ७ कराची सूट माफी तरी आमार होईल त्यापेक्षां चौथाई यार्शी पाल द्यावे' –बाडबावा २ ११२ 'देशपांडे कुळकर्णी यांची दुकानें अगल्यास पाल द्यावयाची चाल आहे' –मसाप २ १८३ ८ (को) मास पकडण्याचें एक जाळ ९ रताळ्यावरील एक प्रकारची कीड –कृषि ५५१ १० झाडाची भोंवरी पान, अकर (क्रि० फुटणें निघणें येणें हाणें) [स प व] **०घालणें–मांडणें**–(ल) स्त्रीनें उघडपणें व्यभिचारावर पैसा मिळविणें **०करी**–पु पाल उभारून त्यांत आपला माल मांडणारा वाणी किंवा त्यांत राहणारा मनुष्य **०कोयती**–स्त्री जहाजावरील ताडलाचा टहाळ तोडण्याचा लहान कोयता, सावंतवाडीकडे याचा शस्त्रासारखा उपयोग करीत त्याचा दांडा लांब असतो [पाला+कोयती] **०घर**–न कर माफ असलेलें घर –बदलापूर १६१ [पाल+घर] **०छत्र**–न मराठ्यांत लग्नप्रसंगीं काठीच्या टोकास मोरपिंसे व लोंबतें पागोटें बांधून गुढ्यासारखें जें नवरदेवापुढें धरतात तें [पाल+छत्र] **०जत्रा**–स्त्री कापणी व मळणी झाल्यानंतर शेतकऱ्यांनीं शेतांत एकत्र जमून केलेली मेजवानी देवरा ह्यांवर्ती शेताच्या संरक्षक देवतेस भावडी, बकरा इ० अर्पण करितात ही दंशातील चाल झाली कीं मग तें, छपरावर घालण्यासाठीं किंवा भाजावळीकरिता झाडाच्या लहान फांद्या किंवा पाला इ० टहाळ आणण्यासाठी लोक जंगलांत जातात त्यावर्ती वनदेवतेची आराधना करण्यासाठीं केलेला जमाव पालयात्रा [पाला+जत्रा] **०पट्टी**–स्त्री १ प्रवासांत लहान राहुटीसाठीं किंवा बैठकीसाठीं वापरावयाचें जाडेभरडें कापड २ लहान पाल, अगदीं लहान तंबू [पाल+पट्टी] **०पडदळ**–न पाल व तदनुषंगिक इतर वस्त्र याचा समुदाय, पाल वगैर [पाल+पडदळ]

पालउ–ऊ–पु पालव, पदर 'जसा मातयाचे पालउ। जे लाज तोंडा दाऊ।' –ज्ञाप्र ९८८ [स पल्लव, म पालव]

पालक, पाल—वि पालन, पोषण, रक्षण करणारा (समासांत) भूपाल–महीपाल इ० 'नीचाच्या सगतीनें चितुरगचा पालक। विक्रम हा मम झाला दुर्व्यसनीं घातक।' –विक १९ [स] **०गोत्र**–न एखादा मुलगा ज्या कुलात दत्तक गेला त्या कुलाचें गोत्र [पालक+गोत्र]

पालक-ख—पु १ (काव्य) पाळणा 'सुवासिणी मिळवूनि सकळा। घातलें बाळ पालखात।' २ झोपाळा 'वसा पालखा तुम्हा हलविंतें हळुच दतें झोका।' –पला २ [स पल्यक]

पालक-ख—स्त्रीपु एक प्रकारची पालेभाजी, बडिशेपेचा पाला, शेपालक [स पल्लव]

पालक–पु १ बाजारातील पालावर घण्यात येणारा एक कर २ (पालातील) दुकानदार [पाल]

पालक—पु (गुरें इ०) पाळण्याचा खर्च [पाळणें]

पालक-ख—पु सोनेरुपें याची परीक्षा करताना त्याना तापवून पाहण्यापूर्वी कानस किंवा मुरा ख इ०चें जें चिन्ह करतात तें

पालकाडे, पालकाडे वेल—नस्त्री एक प्रकारचा वेल ह्याचे तंतू घट्ट व मजबूत असून त्याचा गठ्ठा, भारा इ० बाधण्याकडे उपयोग करितात

पालकी—स्त्री (विरू) पालखी पहा

पालंकी—स्त्री एक प्रकारची पालेभाजी

पालकुना—पु (कु) चाभाराच्या अरीला धार लावण्याचा दगड हा सातवाडी सस्थानातील साकळी मणीयारमध्ये साप डतो ता काळा असुन सोन्याचा कस पाहण्यासहि उपयोगी आहे [पारख ?]

पालख—स्त्री १ (परीक्षा करण्याकरिता) विस्तवात घालण्यापूर्वी सोनें, चादी इ०चा तुकडा कानशीनें घासणें अशा तऱ्हनें कानशीनें घासुन कलेली खूण (क्रि० घालणें) २ भट्टीतून बाहर काढलेल्या गरम सोन्यावर पाणी घालणें नवपणा व चकाकी देणें (क्रि० घालण) [पारख ?]

पालखन-ट्-खड—स्त्री (महानु ना) माडी, माडी घालून बसण्याचें आसन 'चतुर्मुखाचिय पालखती जवळि। बसले होते।' –भाए ६६९ [पल्यक] **०घालणें**–माडी घालून बसणें

पालखणें—सक्रि सोने चादी इ०ची तापवून त्याची परीक्षा करणें पालख करणें [पालख]

पालखी—स्त्री १ राजाज्ञिकानी बसुन जावयाचें व मनुष्यादिकानीं वाहून न्यावयाच वर धनुष्याकार दाडी असलेलें एक लाकडी वाहन, डोलीसारखें एक यान, शिबिका 'कितिकाची वाणी मृषा वदुनि हालवी। धनियास पालखी चाम्रास नालकी।'–ऐपो ३६९ २ (ल) प्रेताची तिरडी पुढें उतरूनि विप्र पालखी।'–दावि १४७ [हिं व फा पाल्की, का पल्लिका] **०वचप**–क्रि (गो) उचलून नेणें **०चा गोंडा**–पु पालखींत बसणाऱ्या इसमास धरण्यासाठीं पालखीच्या वरच्या दाडीपासून सोडलेला लोबत्या दोरीचा रशमी गोडा **०नशीन**–वि पालखीचा ज्याला मान आहे असा बडा सरदार [फा पालखी+नशीन=आरूढ, बसलेला] **०पदस्थ**–वि पालखींत बसण्याचा राजाकडून ज्यास अधिकार मिळाला आहे असा

पालखी—स्त्री एक लहान मुलाचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक ६४

पालज—स्त्री काकडी, खरबूज, कलिंगड, भोपळा, कोहळा, दुध्या इ० जातींच्या फळवेलाची लागवड [फा पालीज्, फालीज्]

पालट—पु १ पाळी, खेप, बारी, आलटापालट, अदलाबदल (काम, श्रम, मनुष्य इ०ची) 'चाकरी करावयास चार चार घटकाचे पालट बाधून दिले 'काल जेवलो आज उपोषणाचा पालट' २ बदल, अदलाबदल, भिन्नता, निराळेपणा 'सकळाचा जाहला एकवट। घाडेन वस्त्रासि होई पालट।' –कथा १५८ ३ फरक, बदल, रियत्यंतर 'त्याला पैसा मिळताच बुद्धीस पालट झाला' 'ऐसी अनवच्छिन्न समता। भूतमात्रासी सदयता। आणि पालटु नाहीं चित्ता। क्वणे वळे।' –ज्ञा २ २९८ ४ (जबिया) आपल्या हातातील जबियानें जोडीदाराच्या उजव्या पायाच्या आतील घोटयावर मारणें ५ बदल्याच्या न्हाव्यानें येऊन हजामत करण्याचा दिवस –क्रिवि मोबदला, बदला, ऐवजीं 'जेवीं का चिंतामणीचियसाठीं। मागें चातीलागीं खापरखुटी। का परीस देवानि पालटी। काळी गोमटी वीट मागें।' –एभा १८ ५८ [स पर्यस्त प्रा पल्लट, पल्लत्थ, प हिं पलटा, प पळट, गुज पालटो] **०वाणी**–स्त्री (अन्न, स्थल, उद्योग इ०चा) बदल, फरक, पर्याय **०वाणी-वाणा**–क्रिवि (हवा, अन्नपाणी, उद्योगधदा इ०चा) फेरबदल करण्यासाठीं [पालट+वाणा=प्रत्यय] **०वाणें**–न खाण्यापिण्यातील बदल, नेहमींच्या अन्नात काहीं फरक करून त्यास रुचि आणणें, (ल) नेहमींचा, मार्ग, चाल, रीत, पद्धत इ० बदलणें (क्रि० करणें)

पालटणी—स्त्री बदल करणें, फरक करणें फेरबदल, अदलाबदल करणें (दुखणें) माघारी येणें, उलटणें [पालटणें]

पालटणें—उक्रि १ दुसऱ्या बाजूस वळविणें, वळणें फिरणें २ बदलणें, एक टाकून त्याच्या जागीं दुसरें घेणें, स्वीकारणें, (मार्ग, रीत यात) फरक करणें, बदलणें (पहारा इ०) ३ (ल) बदलणें, फरक करणें, वेगळें भिन्न करणें, फिरणें 'ऐसा ज्ञानाचिये निजगती। पालटु पडे गा सुमती। डोळ्याची शोभा रातीं। पालटे जैसी।' –ज्ञा १८ ४९५ 'शतखड माझी होईल रसना। जरी या वचना पालटेन।' –तुगा ७५९ ४ (दुखणें) उलटणें, परत येणें [स प्रवर्तन, परिवर्तन, प्रा पलट्ट, गुज पालटवु]

पालटींव–वि पालट केलेलें, वळविलेलें, बदललेलें, अदलाबदल केलेलें, फरक केलेलें [पालटणें] **पालटे**–क्रिवि बदल ऐवजीं 'ज्याचिया आवडीच्या लोभा। भगवतू पालटें आला गर्भा। दशावतारांची शोभा। जाहली पद्मनाभा ज्याचेनी।' –एभा २ २३४

पालटी-टे—स्त्री (कों) भात ठेवण्यासाठीं चार-पांच बांबूच्या भोंवतीं तट्टया लावून करतात ती तात्पुरती कणिंग, कणगी, पालें

पालटया—पु (कों बा) (ल) न्हावी, पालटाचे पालटास येऊन हजामत करणारा पालट ५ अर्थ पहा

पालडें—न पारडें पहा 'स्वानद तुकावया काटाळें। सवैजीवानद तुकिता तुळे। परि पालडें गेलें अतराळें। स्वानद तुकेना।' –स्वादि १२ ४ २७ [पारडें]

पालणूक—स्त्री जकातीमधील दशपाडयाचा एक हक्क, करापासून माफी पाल अर्थ ७ पहा

पालत-थ, पालती-थी—पाळत इ० पहा

पालती—पु भाव

पालथणें—उकि पालथें, उपडें करणें, हाणें, दुसऱ्या बाजूवर करणें, उलटून टाकणें, उलटणें

पालथा—वि ज्याचें तोंड (किंवा वरची बाजू) खालीं झालेली आहे किंवा केलें आहे असा, उपडा **०घालणें**–१ पुडाळणें, शोधणें 'आपण शोधीत असलेली वस्तु जवळच मोठें अचानक सापडली म्हणजे आपलें आपणालाच आश्चर्य वाटू लागतें कीं, इतकी जवळ वस्तु असून सारा गाव पालथा घातला' –पण लक्षात कोण घेतो २ पराजित करणें पराभव करणें, एखाद्याचें सपशेल नुकसान करणें [स पर्यस्त, प्रा पल्लत्थ] **०येणें**–जन्मसमयीं (मूल) मातेच्या उदरातून खालीं तोंड करून बाहेर येणें हें एक अशुभ चिन्ह समज तात **पालथें उतणें करणें**–लोळविणें, हालहाल करून पराजित करणें 'यूरोपातील मल्लाना पालथें उतणें करून विजयश्री खेचून आणणारा अहमदबक्ष हिंदीच ना!' –भाग्योदय, लोकमान्याचा व्यायाम **पालथ्या घागरीवर पाणी**–(पालथ्या घागरीवर ओतलेलें पाणी आत जात नाहीं त्यावरून ल) निष्फळ प्रयत्न, खटपट, श्रम, हट्टी व स्वैराचारी मनुष्यास कलेला निष्फळ उपदेश 'दुराग्रहाच्या पालथ्या घागरीवर अनुभवाच्या पाण्याचा कितीहि वर्षाव केला तरी फुकट'–प्रेमशोधन १४१ सामाशब्द–**०डब्बा**–पु लहान मुलाच्या पोटात होणाऱ्या एका रोगाचा प्रकार, मुडदूस **०तांब्या**–पुस्त्री (ल बा) विटाळशी बसणें **०राजयक्ष्मा**–पु कफक्षयाचा तीव्र प्रकार **पालथी सुशी** स्त्री सुशी नावाचा पोटातील आतड्याचा एक असाध्य रोग **०थी सूज**–स्त्री प्रथम दुगणाच्या प्रदेशाजवळ येणारी व नतर माडया, पाय व सर्व शरीरभर पसरणारी सूज

पालन—न १ रक्षण, सगोपन, पोषण, सवर्धन, साभाळणें २ (व्रत, वचन, प्रतिज्ञा इ०) पाळणें, पूर्ण करणें, राखणें, पुरी पाडणें [स पाल्=साभाळ करणें] **०पोषण**–न सरक्षण व सगोपन, साभाळ व सवर्धन [स]

पालंपट्टी—स्त्री (व) सवलतीनें वहितीस मिळालेली शेत जमीन [पाळणें+पट्टी=जमीन]

पालंपेड—स्त्री (कु) एक प्रकारचा मासा

पालंबी—स्त्री (कों) (विरू) (वड इ० झाडाची) पारबी पहा [पारबी]

पालभारा—पु १झाडाच्या पाल्याचा भारा २ हा गावात विक्रीस आणला असता त्यावर घेण्यात येणारी जकात [पाला+भारा]

पालमत्री—स्त्री (गो) लाकडाची थापटी [पोतुं पुलमातोरीं]

पालमार्डे—न (महानु) एक प्रकारचें भाडें 'नागाबा उष्णोदक पालमार्डे आणीत' –पूजावसर

पालय—स्त्री (गो) भाताची पालवी, कोंवळे अकुर, पानें [स पल्लव]

पालव—पु १ झाडाचीं शेंडयास फुटलेलीं कोवळीं पानें व अकुर समुच्चयानें, पालवी 'तेथ विविध निपधी सपल्लव। वदवाक्याचे अभिनव। पालव डोलती बरव। आणिती तया।' –ज्ञा १५ १५७ २ झाडाची कोवळी फादी, कोवळ्या पानाचा व अकुराचा झुबका, तुरा ३ (शला, डुगडें इ०चा) पदर, (गो) डोकीवरचा पदर ४ (ल) दृष्ट 'कीं लागला पालव पापिणीचा।' –सारुह २ ९३ ५ वस्त्राच्या पदरानें कलेली दूरच्या इसमास इशारत, खूण, दिवा मालविण्यासाठीं घेतलेला वस्त्राचा पदर 'दह लावी वात। पालव घाली जाली रात।' –तुगा ३१३७ (क्रि० घालणें, टाकणें, करणें, देणें) ६ (ल) मर्यादा, सीमा, हद्द, कड, काठ, शीव ७ (ल) भिंतीच्या पुढें आलेला घराच्या छपराचा भाग ८ (ल) गोष्ट, मनोरजक वृत्तात इ० सागताना तो जास्त रगविण्यासाठीं त्यात घातलेली भर ९ नातें, आप्तपणा, सोयरगत, पदर, घरोब्याचा सबध (क्रि० मिळणें, भिडणें, लावणें) १० कुटुबात अनेक पुरुष जन्मल्यामुळें झालेला विस्तार, वशविस्तार ११ आच्छादन, आवरण, पदर 'यज्ञोपवीत कानीं ठेवोनी। डोईस पालव घालूनी।' –गुच ३६ १३० १२ (व) फडकें, चिरगूट, चिंधी, वस्त्राचा लहान तुकडा १३ (ल) ऋतु, न्हाण, पदर 'आजच आला पालव मजला किती जीवा झुरशी। दिवस पाचवा ऋतु सपादून मग जा गुणराशी।' –पला ३ १८ १४ (ल) पिच्छा, नाद, आधार 'परी पालव न धरिसी विचाराचा।' –परमा ४ ११ १५ (अलीबाग को) बैलाना मारण्याची दोन–अडीच फूट लाब व दीड–दोन इच घेराची काठी १६ (कों) हातभर लाबीचा एक मासा १७

(कासारधदा) भाड्यांच्या अगदीं वरच्या काठाच्या करकोच्याचा पन्हा –बदलापूर ९७ १८ (गो) दळणाऱ्यास सहाय्य, मदत १९ (गो) वाबूच्या बारीक काठया दोऱ्यानीं विणून केलेलें जाळें, कडमरी २० (गो) रुद पाटली २१ –पु (ल) दया द्रव, पाझर 'वाळल्या झाडास पालव फुटल पण याचे हृदयास पालव फुटणार नाहीं' २२ (ल) इंद्रियवृत्ति –मनको २३ –स्त्री (गो) मदत २४ (कु) वालाच्या दारींचें वलांचें शेवटलें टोंक, अग्र [स पल्लव] **म्ह०** सदेवाचा पालव बरा **०कापून देणें**–काडी मोडून देणें लग्नसबध रद्द करणें **०पसरणे**–पदर पसरणें, काकुळ तीस येऊन विनविणें 'पालव पसरानि तुम्हासी। मी मागतों अवघियासी।' –भारा स्त्रिकथा १२ ९८ **०करीण**–स्त्री नहाण आलेली व पदर घणारी स्त्री, पदरकरीण **०दार**–पु (बों) गोव्याकडील एक लोकसमाज कुडाळी, महाजन, भजक, ग्रामस्थ, पालवदार वगैरे भेद'–हिंदु ११ २ ३० **०पद**–न १ गाण्याच्या दर कडव्याच्या शेवटीं गाण्याचा जो भाग पुन पुन्हा म्हणतात तो पालुपद, पूर्वपद, आकणकडवें, ध्रुपद 'कीर्तनकाराचें आख्यान पालव पदावर आलें'–राको २ एखाद्याचे तोंडीं असलेला एखादा शब्द वाक्य इ० **०पाचे** न १ पचपल्लव २ अत करणपचक –हको [पालव+पाचे=पचक, पाचाचा समुदाय] **०फकीर**–पु (गो) प्रथम पतीचें पिशाच्च **०साती**–स्त्री (महानु) कापडाची पताका, निशाण 'झळबति पालव–सातिया। पाखेयाचिया।' –भाए ४४१ **०देणार**–पु (गो) सहाय्य करणारा माणूस, विशेषत परमेश्वर **पालवानपालव**–पु विवाहामुळें जडलेला फार लाबचा सबध, एका कुटुबाचा दुसऱ्या कुटुबाशीं दुसऱ्याचा तिसऱ्याशीं आशा तऱ्हेनें दोन दूरच्या कुटुबात लग्नामुळें झालेला सबध, लाबचें नातें [पालव+अनु+पालव]

पालवट—पु कोष्ठयाच्या मागाच्या आडव्या काठया [पाल+काठी]

पालवण—न (कु) झाडाला फुटलेलीं कोवळीं पानें, अकुर [स पल्लव, म पालव]

पालवणी—न दुखण्यातून उठलेल्या मनुष्यास प्रथम स्नान घालण्यासाठीं औषधी, कडूलिंब इ० घालून तापविलेलें पाणी [पाला+पाणी]

पालवणी—न वस्त्राच्या पदरानें केलेली इशारत, खूण कळविलेला सकेत [पालवणें]

पालव(वि)णें—उक्रि १ (काव्य) झाडास अकुर फुटणें नवीन पालवी येणें २ वस्त्राच्या पदरानें किंवा हातानें बोलाविणें, खुणाविणें 'आला घेऊनिया यमुने बाहेरी। पालवितो हरी गडियासी।'–तुगा ५३ ३ पदरानें दिवा मालवणें; पदरानें (माशा, धूळ इ०) उडविणें 'म्हणौनि दिवा पालवें। सवेंचि तेज मालवे। का रविबिंबासवें। प्रकाश जाय।'–माझा १२ १०० ४ विस्तार करणें, मोकळें करणें 'तो प्रसगु आहे पुढा। जेथ शातु दिसेल उघडा। तो पालविजेल मुडा। प्रमेयबीजाचा।'–ज्ञा ६ ४८९ ५ प्रगट करणें 'न दिसणें दिसणेंनमीं मावळवी। दोहीं झाकिलें तें सैंर पालवी।' –ज्ञा १६ १५ ६ सत्कारणें, सतोषविणें 'अन्नार्थी आल्या सत्कारून पालविला। तो कसा भाग्य उदयाचा दीप मालविला। –प्रला २१० ७ पदराखालीं घालणें झाकणें ८ अभय देणें ९ मदत करणें १० काबीज करणें ११ डोलविणें, झोके देणें, लाड करणे, आळविणें 'गुणें गोविदें मला दाहा वेळ पलगावर पालवा।' –प्रला ९७ [पालव]

पालवा—पु १ (को) झाडाची तोडलेली हिरवी फादी, फोक, लहान काठी (मागराचे बैल हाकण्यासाठीं घेतलेली) २ (सुतार काम) दोन लाम्डाचे भाग एकत्र करणाऱ्या साच्याच्या प्रकारापैकीं एक –तपशीलपत्रकें पृ २८ [पालव]

पालवी—स्त्री १ झाडास फुटलेलीं कोवळीं पानें, अकुर (क्रि० येणें, फुटणें) २ (ल) आजारातून उठलेल्या मनुष्याच्या शरीरात येणारी नवीन शक्ति, जाम, तजेला इ० (क्रि० येणें, फुटणें) ३ (ल) एखाद्याची सापत्तिक स्थिति सुधारून त्याला प्राप्त झालेली उन्नति (क्रि० येणें, फुटणें) ४ हाकस उत्तर ५ (व) वहीत जमीनींतील निरुपयोगी झुडपें ६ (कु) भातार्ची पार्ती ७(गो) उपयुक्तवता ८ आच्छादन –मनको [पालव]

पालवी—क्रिवि खालीं –मनको

पालवें—न वस्त्राचा पदर [स पल्लव]

पाल(ख)षती—शअ जवळ, बाजूला 'विघ्नेश्वराचीये पालषती।' –उषा ९ ९५ [स परिपार्श्वत]

पालसेण—न (गो) कडा

पालसत्र—न पालाचा समुदाय, लहान तबूचा समुदाय. 'शतदशसख्या शोभती पालसत्रें।' [पाल=राहुटी]

पालसॉ—वि (गो) तिरकस, कललेला

पाला—पु १ झाडाचीं पानें, पाचोळा, पानाचा समुदाय पानें, कोवळे अकुर इ०चे झुबके इ० 'सेवुनि सतत पाला सत तपाला यदर्थ करितात।' –नवनीत २५५ २ (ल) समूह, समुदाय 'राक्षसाचा यज्ञात उठे पाला।' –आराम ११ [स पल्लव] **०करणे**–(पुणें) कच्च्या कडांचे लोणी करणें **०भरविणे**–दु ख देणें, पीडणें 'दैवें मृतपुत्रविषच्छामेचा तीस भरविला पाला।' –मोस्त्री ४ १३ **०होणें**–वाळलेल्या पाल्याप्रमाणें शुष्क होणें 'मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलासि का पाला।'–मोविराट ३ ७७ पाला ह्या शब्दाचें समासात पाले असें रूप होतें जसें–पालेभाजी, पालेदार इ० [स पल्लव, गो पालें] **०खोलणें**–(ना) विंग बाहेर काढणें, भ्रमाचा भोपळा फोडणें **पाल्याचा**

चहा–पु १ चहाचीं पानें २ पानें उकळून तयार केलेला चहा **पालेखाइर**–वि झाडाचा पाला खाणारा –पु वानर 'अहो रानीचिया पालेखाइरा । नेवाणें करविजे लकेश्वरा ।'–ज्ञा ११ २३ –रावि २५ ६२ **०जत्रा**–स्त्री (कों) पालजत्रा पहा **०दार, ०भरू–री**–वि पुष्कळ पाला, पार्ती असलेला (कडबा वगैरेचीं तार्टें), पाल्यानीं युक्त, भरपूर पाला असलेला **०पट्टी**–स्त्री शेतात पिकाचीं कोवळीं पानें दिसू लागताच त्यावर बसविलेला कर **०भाजी**–स्त्री पाला असणारी भाजी, ज्या भाजीचा पाला खाण्याच्या उपयोगी येतो ती भाजी (मेथी, माठ, पोकळा इ०) याच्या उलट फळभाजी **०माळ**–पाल्याची माळ, हार 'पाले माळा सुमनमाळा ।' –दा १३ ९ १ **०मोड**–पु कर्जफेडीकरिता शेतकऱ्यानें सावकाराला पुढें पिकणारें भात अगाऊच विकणें –बदलापूर ३०२ **०वन**–न पर्णकुटि, पाल्याची झोंपडी –ज्ञा २ ३६३

पॉलॉ—वि (गो) गाल

पॉलॉ—वि (गो) गीर नसलेलें (फळ), पोंचट 'पॉल्या पणसाक पाख चड [गुज पोलु=पोकळ, म पोल]

पालाटणें—न (कर) (न्हाव्यात रूढ) धार लावण्याचा कातडी पट्टा, लपाटणें 'पालाटणें मऊ नाहीं, पालाटण्यानें वस्त-ऱ्याला धार येते' [ध्व]

पालाण—न पलाण पहा आच्छादन, खोगीर 'मुगीवरी भार गजाचें पालाण। घालिता ते क्षोण कार्यसिद्धि।'–तुगा ३५२५ [स पल्ययन, पर्याण, प्रा पल्लाण=घोडयाचा साज, फा पालान] **०पडणें–वचिस्व** मिळविणें 'राज्याची अनेक बडें जालीं। गो ब्राह्मणावरी पालाणें पडिलीं।' –स्वादि ९ १ ७५

पालाणणें—उक्रि १ खोगीर चढविणें, घोडयावर पलाण घालून सज्ज करणें, तयार ठेवणें 'प्राणापान जिणती पैजा। तैसें वारू पालाणीं।' –एरुस्व ४ २९ २ जोडणें, सज्ज करणें, सिद्ध करणें, अ।वर घालणें 'रत्नमणीचीं वाळ लेणीं। पालाणिली अरुवारें।' –मुसभा ४ १०७ 'घाव दीधला निशाणा। म्हणे सैन्य पालाणा पालाणा।' –जै ७४ ४५ ३ (ल) तरगण्यास लावणें, पसरणें 'जळनिधिवर यानीं शैल पालाणवावें।'–मुरा १ ४४ ४ आच्छादणें ५ बोलावणें 'पालाणवी मग दलाप्रति शीघ्र काळें।' –माधव रामायण बाल २९ [पालाण]

पालाणापालाणी—स्त्री तयारी, सिद्धता, सज्जता 'मग झाली पालाणापालाणी। पारधी निघाले तीन क्षोणी।'–कालिका-पुराण १४ २१९ [पालाण द्वि]

पॉलारॉ—पु (गो) पायाच्या बोटात घालण्याचा रुपेरी दागिना [पोल्हारा]

पालाळणे—सक्रि (पालाणणें?) ओलांडणें, उल्लघणें –शर

पालाशविधि—पु एखाद्या माणसाचा मरेपर्यंत शोध न लागल्यास व तो मेला असें पक्कें समजल्यानंतर आणि त्याचें प्रत किंवा अस्थी सापडत नसल्यास त्याचा पळसाच्या पानाचा पुतळा करून त्यायें और्ध्वदेहिक करण्याची क्रिया [स]

पालिग, पालिगन, पालेगण—पुन समुदाय समूह, पंक्ति 'तव नानावर्णे कमळवनें। विकासिलीं तैसे अर्जुनें । नेत्र देखिले पालिगनें। आदित्याचीं।' –ज्ञा ११ २०३ [पाळा=समुदाय+गण]

पालिजणें—सक्रि फाकणें –शर

पॉलिटिक्स्—न (इ) राजकारण 'अलीकडे ते पॉलिटिक्स् मध्यें पडल्याचा आरोप ज्यात्यावर लादतात' –टिले १ १०२ [इ]

पालित—वि पालन केलेला, सगोपन केलेला, साभाळलेला, पोसलेला [स]

पालिध्वज—पु माला, कमल, हस, सिंह, वृषभ, कुजर, चक्र इ० १० चिन्हांनीं युक्त पताका अशा १०८ म्हणजे १०८० पताकाचा समुदाय हें सार्वभौमत्वदर्शक आहे –शक ६९७ पिंपरी राष्ट्रकूट ताम्रपट

पालिवण, पालेवन—न पाल्याची केलेली झोंपडी, पर्ण-कुटि 'जो आपुलेनि नागरपणें। इद्रभुवनातें पाबळें म्हणे। तो केवीं रजे पालिवणें। भिल्लाचेनि।'–ज्ञा २ ३६३ [स पल्लव+अयन]

पॉलिश—न १ रोगण, सफाईचा रग, चकाकी आणणारा घट्ट रग २ जिल्हई, चकाकी, सतेजता [इ]

पॉलिसी—स्त्री (इ) कार्याची दिशा कार्यक्रमपद्धति, धोरण, कपट–नीति, बत 'महाराजाच्या हुकुमाप्रमाणें अजून कारवाई चालते तेव्हा ही सरकारची काय पॉलिसी आहे कळत नाहीं' –विक्षिप्त ३ ५ 'सरकारास शाब्दिक विरोध करणें हें पॉलिसीचें लक्षण कांहीं लोक समजतात' –टिले २ ५०४ [इ]

पॉलिसी—स्त्री विमापत्रक [इ]

पाली–लि—स्त्री १ कानाची पाळी २ (तळयाचा) परिघ, पाळ [स पाली]

पाली—स्त्री जिच्यात गौतमबुद्धानें लोकास उपदेश केला ती भाषा [स प्रकट, प्रा पाअड]

पालीज—स्त्री (विरू) पालज पहा

पालु—पु (कों) एक प्रकारचा मासा

पालु–लू—न (व) फडकें, वस्त्राचा लहान तुकडा [स पल्लव]

पालुपद—न वारवार म्हणावयाचा पदातील भाग, ध्रुपद, आकणफडवें, पालवपद पहा [स पल्लव–पालव–पालु+पद]

पालुपाग—न (कों) मासे पकडण्याच्या एका जाळयाचें नाव [पालू=मासा+पाग=जाळें]

पालू—स्त्रीपु (गो) खाडींतील एक मासा

पालूघाल्या—वि बायल्या, नेभळट, अजागळ 'बेटा बिलकुल पालूघाल्या निघाला, त्याच्यानें स्वत ची बायको सभाळवत नाहीं' [पल्लव-पालू=शेपटी+घालणें]

पाले—न १ पानें, गवत इ०चीं पातीं, पानाचे शेंडे, पान पागोरा, पालवण २ (कु) धान्य साठविण्यासाठीं चारपाच बाबूंच्याभोंवतीं तट्टया गुंडाळून करतात ती कणगी, कणिंग, पालोटी ३ दुकानासाठीं कलेली लहान राहुटी, पाल 'मग त चौसष्टी उष्टरा। पात्रें भरोनि गेले कातीपुरा। पालें देवोनि पसारा। विस्तारिलीं भारीं।' कथा ३ १७ १०४ ४ (गो) सुभाचें वटोळें

पालेआ(अ)सण—पु (गो) आसण किंवा आसाणा नावाच्या झाडाचा एक प्रकार

पालेजणे, पालेणें—अक्रि १ (कु कों) पालवी फुटणें, अकुर येणें, वृक्षानें पल्लवयुक्त होणें २ (ल) उत्कर्षाच्या किंवा भरभराटीच्या स्थितींत असणें (गो) पालेवचें [पालें]

पालेजविणें—सक्रि जिवत करणें, सचेतन करणें 'यापरी एकातें मारवी। जीवें गेलिया जीववी। अचतनातें पालेजवी। ये सिद्धीची पदवी ईशत्व।' –एभा १५ ९२ [पालेजणें प्रयोजक]

पालेंवचें—अक्रि (गो) पालवी फुटणें पालेजणें पहा [पालवणें]

पालोटी—स्त्री भात वगैरे ठेवण्यासाठीं तट्टया व बाबू याची केलेली मोठी कणग [पाल+ताटी]

पालोपद—न पालुपद पहा

पालोव—पु (गो) वस्त्राचा पदर [स पल्लव, म पालव]

पालोवेली—स्त्री विस्तार, पसारा, व्याप 'पाठीं रूपपत्र पालोवली। चक्षु लाव तें कोडें घाली। तेंचि व्यामोहता भली। पाहा ही जाय।' –माझा १५ १०२ [पाला+वेली]

पाल्टो—पु (महानु) पदर, पालव पहा 'झोंवता पालो फिटे। तेथ कुचतटी देवाची दृष्टी काजवटे।' –शिशु ७११ [पालव]

पालौचें—सक्रि (गो) मालविणें पालविणें पहा 'दिवा पालव'=दिवा मालव [पालविणें]

पाल्या—स्त्रीअव (व) सपीटाचा लाटून व तळून केलेला एक खाद्यविशेष

पाल्लक—पु (महानु) पाळणा, पालख 'जो असे भूत-ग्रामीं सकळीं। तो खेळे एकी गोकुळीं। ब्रह्माण्डे नाभीकमळीं। तो पाल्लकीं सुतें।' –दाव ५९ [पालक-ख]

पाल्लव—पु (महानु) पल्लव पहा 'चदन पाल्लव कोंवळे। घाम्मिले मेजेवरी।' –शिशु ७७४ [स पल्लव]

पॉल्लॉ, पल्लॉ—पु (गो) गरोदरपणामुळें दुग्धोत्पत्ति कमी होत गेली म्हणजे अर्भकास जो हावरेपणा उत्पन्न होतो तो **०पडप**–हावरेपण उत्पन्न होणें

पाल्ली—स्त्री (गो) पाल [स पल्ली, म पाल]

पाल्हणें—पाल्हणें पहा –शिशु १०२०

पाल्हविणे—सक्रि पेरणें –ज्ञा ६ ४८९ –हको [पालविणें]

पाल्हाण, पाल्हाण-न—नपु १ (हत्ती व उट याच्या पाठीवर घालावयाचें) एक प्रकारचें खोगीर, (विरू) पलाण 'एक म्हणती त्रिभुवनावरी। पाल्हाण घालील पुरुषार्थें।' २ वेढा, आच्छादन 'तों महामेघ वोळला जाण। पृथ्वीस पाल्हाण घातलें तेणें।' –मक ११ १२१ पालाण, पलाण पहा [पलाण]

पाल्हाणणें—उक्रि १ (काव्य) खोगीर चढविणें, पाल्हाण घालून सज्ज करणें (ल) बाधणें, आच्छादणें, पमरणें, वेढणें 'शुद्धि आणिताचि राघवेंद्र। पाषाणीं पाल्हाणील समुद्र।' २ सज्ज करणें, सजवून तयार ठेवणें 'पाल्हाणिले रथकुजर समस्त सैन्य।' 'पाल्हाणुनीं करीं त्रिशूल वसविला' पलाणणे पहा

पाल्हावणे—सक्रि विस्तारणें, प्रगट करणें 'न दिमणें दिसणेनसी मावळवी। दोहीं झाकिलें तें सैंघ पाल्हावी।' –माझा १६ १५ [पालव]

पाल्हाळ—पु १ विस्तार, वाढ, फैलाव, पसारा 'जयाचिये आस्थेचेनि बोलें। सत्कर्म पाल्हाळीं गेलें। सकल्प सत्य जियालें। जयाचनि।' –ज्ञा ९ ४७८ 'दयापालनाचे सुजळीं। प्रजावल्ली गली पाल्हाळीं।' –मुआदि २२ १७४ २ सजावट, अलकारयुक्त भर 'कविजन गोष्टीचा क्वचित् सक्षेप क्वचित् पाल्हाळ करितात' ३ गोष्ट सागणारानें गोष्टीला रग यावा म्हणून स्वत च्या पदरची भर घालून केलेला विस्तार (विशेषणादि अश) 'मी यास थोडें बोलण्याभ सागितलें पण यानें पदरचा पाल्हाळ लावला' ४ दया, करुणा इ०मुळे हृदयास येणारा द्रव –शामो ५ कटाळवाणें कथन, चर्वण, निष्फळ बोलणें 'कासया पाल्हाळ आणिकाचे देखी। सागता नव्हे मुखा साग्यरसी।' –ज्ञा २८७६ [स पल्लव]

पाल्हाळणें—अक्रि १ विस्तार पावणें, पसरणें 'रा गोमकातु सोमे पघळे। सूर्ये फाकती कमळे। प्र्य अम तेचि पाल्हाळे। आन नये।' –ज्ञा १८ ११३ २ फोफावणें, पालवणें 'वल्ली पाल्हाळली।' –दा १० १० २२ ३ –उक्रि विस्तार करणें 'म्हणोनि कथा नये गाळिता। सुविस्तारें नये पाल्हाळिता।' –मुआदि १ ९९ [पाल्हाळ]

पाल्हाळीक—वि लाबलचक, विस्तृत, कटाळवाणा [पाल्हाळ]

पाल्हेणें, पाल्हेजणें—उक्रि १ विस्तार पावणें, पाल्हाळणें 'जेसा वर्षाकाळु गगनी। पाल्हेजे नवघनी।' –ज्ञा १५ १५२

२ पालवी फुटणें, प्रफुल्लित, टवटवीत होणें 'हो का जे शारदियेचे वोलें। चद्रबिंब पाल्हलें। का तेजचि मूर्तिमत वैसलें। आसनावरी।' –ज्ञा ६ २५८ 'पाल्हजती तेथें सुमनें।' –मुआदि १ २८ ३ उत्पन्न होणें 'सहारवातें प्रचंडें। पडती प्रळयातींचीं सालडें। तव कल्पादीचीं जुबाडें। पाल्हेजती।' –ज्ञा १५ १२७ [स पल्लव]

पाल्हेणें—अक्रि (महानु) १ पाझरणें, पाघळणें 'देखौनि रूपु सावळें। वैराग्य काम–कळा पाल्हेलें।' –शिशु ३७१ २ पालवणें, विस्तारणें –शिशु ५९७

पाव—पु १ चवथा भाग, चतुर्थांश जसें –पाव–आणा–शेर–मण, इ० २ (काव्य) पाय, पाऊ 'जैसा महासर्पे धरिला डाव। त्याचेंच फणेवर पडला पाव।' 'माझा पावोचि मोडला।' परी मी मोडला' हें न म्हणे।'–एभा १० २५७ ३ तीस चौरस विघ्यांचें जमीन मोजावयाचें परिमाण ४ (लहान मुलाच्या खेळात) नवीन गडी, भिडू 'नवा पाव नवा डाव' ५ (मुलांत रूढ) (विटीदाडूचा खेळ) पहिल्या दाडूचें अंतर ६ (गो) दारू विकण्याचें एक माप एक चतुर्थांश बाटली **पावमारणं**–(क गो) वकटचा टोला मारणें, पायाच्या बोटावर विटी ठेवून वर उडवून तिला दाडूनें तडाखा मारणें 'पाव बसत नाहीं, पाव मारायचा चुकला' [स पाद, प्रा हिं पॉव, मि पाऊ] **०प्यादा**–पु पायदळ शिपाई 'पावप्याद नव ठेवाल यांणेंच बदोबस्त होईल' –समारो १ १६ **०शेर**–पु वजनी किंवा मापी शराचा चतुर्थांश **०शेरी**–स्त्री खेडयात धान्य विकणाऱ्यानीं मोकाशी किंवा इतरास द्यावयाचा धान्यरूपी कर

पाव—स्त्री १ फणस, अननस रामफळ इ० फळाच्या आत बठावें शिरलेलें अग्र ह्यास फळाचे गरे चिकटलेले असतात २ मागरूट ३ जात्याचे दोन अर्धवा एक डोळा आणि तोड या मधील दाडा, भाग ४ जात्याच्या वरच्या तळीच्या खालच्या बाजूस डोळयाचें भोंक असलेली लाकडी पट्टी ५ (गो) जात्याची तळी ६ (व) मातीची परात 'पावात कणीक घे, पावात भाकरी आहेत' [स पाद]

पाव—पुन गव्हाचें पीठ अंबवून तयार केलेला पोळी, भाकरी इ० सारखा एक खाद्यविशेष, रोटी [पो पाओ, म पावरोटी]

पावक—पु १ (पावन करणारा) अग्नि 'ना तरी पवनु मेघासी विझे। वीं अमृतासि मरण आहे। पाहा पा इधनचि गिळोनि जाये। पावकातें।' ज्ञा २ १४ २ एका रागाचें नाव 'कल्याण गोडी श्रीराग। मुरलींत आळवी श्रीरग। वसत पावक पटमंजु रग। नीलावर राग वाजवित।' –ह १० ११७ –दावि १३८ [स]

पावका—पु १ शिडीची पायरी २ (ताड, माड इ०) झाडावर चढण्यासाठीं किंवा विहिरींत उतरण्यासाठीं पाडलेली खाच) खोबण २ (घडवची, पलग मेज इ०चा) पाय सूर 'बाळ तिणीच्या बाजेच्या चार पावक्यार्शी' –प्रसृतिकृत्यादर्श पृ२५ ४ लहान डबा (तूप, तेल, इ०चा एक चतुर्थांश डबा) [पाव+क प्रत्यय]

पावकी—स्त्री उजळणीचा एक प्रकार, एक, दोन तीन इ० शभरापर्यंत जे क्रमाक त्याच्या पावपटींची पक्ति जसें –एक पाव पाव, बे पाव आर्धा, तीन पाव पाऊण इ० पावकें [पाव+की प्रत्यय]

पावकें—न १ (लोणी, तूप इ०चा) चवथा हिस्सा चवथा भाग, अश एकचतुर्थांश भाग २ (लोणी तूप इ०चा) लहान डबा पावका अर्थ ४ पहा ३ एक चतुर्थांश किंवा त्याची कोणतीहि पट, पावकी पहा ४ रहाटाचा हात –मसाप २ ३ ७६ [पाव]

पावगर—स्त्रीपु (विणकर धदा) बेलीच्या आकडयातून ओवून गुलडयाला बाधलेली दोरी

पावजी—पु (पण) मीठ पिकविणारा व्यापारी मिठागऱ्या

पावटा—पु एक द्विदल धान्य वाल वरणा एक कडधान्य याचा वेल असतो शेंगा आखूड व चपटया असतात [स प्रावट]

पावटा—पु १ (नृत्य, दाडपट्टा इ०मध्ये) कुशलतेनें पाउल टाकण्याचा प्रकार, पदन्यास–विक्षेप, पदार्पण, पायाचा पवित्रा 'तिला अजून नाचाचा पावटा साधला नाहीं' २ वर्तन क्रम इ० 'त्याचा पावटा वाकडा' ३ पाउल, पाउल ह्या शब्दावरील वाक्प्रचार पहा ४ प्रारभींचा भाग, पूर्वचिन्हें (एखाद्या गोष्टीचीं, कामाचीं) ५ (सोनार वगैरे) (सोनें, चादी इ० धातूची) तार ओढण्याचा रहाट [पाव+टा प्रत्यय]

पावटी—स्त्री १ पाऊल पायाचा ठसा खूण २ शिडीची पायरी पायरी 'हें उपपत्ती चढावनी। ज स्वरूपदुर्गी वा निशा ती। त मज न कमें अज्ञानखावनी। योगपावटी पुढां।'–ज्ञाप्र १०९ ३ पायघडया **पावट्या**–स्त्रीअव पायाच्या रुदारीने मळलेला रस्ता [पाव]

पावटीं—क्रिवि वेळीं, खेपला जसें –एक पावटीं दोन पावटीं इ० 'शभर पावटीं मागितलं परतु रीत सोडी ना' 'म्होरक्या पावटीं लोणी आणीन' [पाव]

पावटेकरी—पु पावटा नावाच्या रहाटावर (सोन, चादी इ०ची) तार बारीक (साखळया वगैरे करण्यासाठीं) काढून त्या वर उपजीविका करणारा इसम [पावटा]

पावठ—स्त्री (गो) खेप, पाळी, वळ उदा० दोन पावठी दोन खेपा पावटी पहा

पावठ(ट)णी—स्त्री १ (जिना, विहीर इ०ची) पायरी 'नाचती वैष्णव भाई रे। क्रोध अभिमान केला पावठणी। एक एक

लागतील पायीं र।' –तुगा २४४ २ (विणकाम) मागाची पायानें दाबावयाची पायरी ह्या दोन असतात ३ (शिडी इ० ची) पायरी, पाय ठेवण्याची जागा ४ पाऊल, पायाचा ठसा, खूण, पदचिन्ह पावटी,पाउठणी पहा 'लमणें सुदलें पाउठणिया।' –मुसभा २ ४३ [पाव+ठाण]

पावठाण-ठाणा—नपु १ (झाडावर चढण्यासाठीं किंवा विहिरींत उतरण्यासाठीं केलेली) खाच, खोबण, पायरी इ० २ पाऊल ठेवण्याची जागा पादस्थान [स पादस्थान–म पावठाण]

पावठी—स्त्री १ पाय ठेवण्यासाठीं झाडास पाडलेली खाच, विहिरींत उतरण्यासाठीं केलेला लहान कोनाडा, खोबण, पावठाण अर्थ १ पहा २ (विणकाम) मागची पायरी, पावठणी अर्थ २ पहा ३ (सप्तमी विभक्तींत प्रयोग) पावटीं पहा [स पादस्थ, प्रा पायट्ठ, पाव=पाय+ठाय=ठाव, ठिकाण]

पावड—पु १ पावलाचें अंतर, पाऊल, कदम (क्रि० टाकणें, घालणें) २ पावडा पहा [पाव] **पावंडाखाली हाकणें-लावणें-धरणे-चालविणें**–गाडीचे बैल हळूहळू चालविणें, सथपणें गाडी हाकणें **पावडाखालीं-वर चालणें-जाणें**–हळूहळू चालणें, सथपणानें जाणें, चालणें

पावडा—पु १ (नाविक) जहाजाच्या नागराचा फाळ, काटा, आकडा २ (सामा) मोठा नागर (पदाकृती) [पाव=पाय]

पावडा—वि पाय सरळ पडत नसलेला, चालताना वाकडें पाऊल पडणारा, पागळा 'पावडा पाय अशा समयात पावला।' –यथादी ३ १६ 'मुलें बधीर राखोंडें। थोटे चळलें आणी वेडें। पागुळ मुन्हें आणी पावडें। या नाव आध्यात्मिक।' –दा ३ ६ ४१ [पाव=पाय+अडा–अडणें]

पॉवडा पावंडा—पु १ विहिरींत उतरण्यासाठीं किंवा झाडावर चढण्यासाठीं पाडलेली खाच खोबण, कोनाडा इ० २ माड इ० झाडावर चढणाऱ्या इसमाचा (गवत, दोर इ०चा) फास ३ पाऊलभर अंतर, पाऊल, कदम (क्रि० टाकणें, घालणें) ४ पाऊल, पायाचा उमटलेला ठसा, खूण ५ (विणकाम) मागाची पायरी, पावसारा, पावठणी ६ (क) (पलग चौरंग, मेज इ०चा पाय, खूर ७ (क) शिडी इ०ची पायरी ८ (कु) दोरीचा लहान तुकडा ९ सथ गती पावडयावर चालणें पावड पहा [पाव]

पावडी—स्त्री फावडी, फावडें पहा

पावडी—स्त्री (व) लग्नात वरपक्षास द्यावयाचीं वस्त्रप्रावरणें व आदण वगैरे, करणेर, देकार [स प्रावर, का पावड=बायकी कपडा]

पावडी—स्त्री १ (कु) लाकडाचा उचसखलपणा दाखविणारें हत्यार २ लाकडावर कडेपासुन समातर रेघा मारावयाचें एक हत्यार, खतावणी

पावडी—स्त्री खेळाचें एक साधन चार साडेचार हात लाब बाबूचा तुकडा घेऊन त्याच्या एका टोंकापासुन दोन हाताच्या अतरावर लहानशी फळी बसविलेली असते अशा दोन पावडयावर पाय ठेवून मुलें फिरतात, उडया मारतात [पाव=पाय]

पावडी—स्त्री पावडा अर्थ १ पहा

पावडें—न १ दाडा घालण्यासाठीं मागें वर्तुळाकृति भोंक असलेलें व बाकी सपाट पत्र्याप्रमाणें सुमारें वीतभर लाबीरुदीचें पुढें धार असलेलें सामान्यत चौकोनाकृति लोखडी हत्यार, फावडें, खोरें २ महानुभावी पथाचे लोक व इतर जोगी आकडयासारखा वाकलेला दड हातात घेतात तो ३ कानफाटे लोक जवळ बाळगतात तें एक लाकडाचें साधन **फावडी** पहा ४ गूळ करताना आळलेला रस जमीनीवर ओतून घट्ट करण्याचें एक लाकडी हत्यार इतर अर्थी फावडें पहा **०ओढ**–स्त्री खोऱ्यानें पैसा ओढणें, अतिशय लूट 'हिंदुस्थानच्या द्रव्याची जी पावडेओढ चालली आहे' –टि २ २९६

पावडेकरी—पावटेकरी पहा

पावण—पु १ नव्या नवरीला माहेराहून सासरीं किंवा सासराहून माहेरीं पोंचवितो तो मनुष्य, मुऱ्हाळी, पावता, पाठराखण, पाठराख्या –न १ (कों) वधूला प्रथम सासरीं आणण्याचा विधि, गृहप्रवेश २ (राजा) माहेराहून निघते वेळीं वधूस दिलेला खाऊ [पावणें]

पावणा—पु (राजा) (सारा किंवा सरकारी वेठ म्हणून गावकऱ्यानी सरकारला दिलेला) खलाशी नावाडी

पावणा—पु (गो) पावआणा, पैसा [पाव+आणा]

पावणा, पावणेचार, पावणारावळा इ०—(कु) पाहुणा, पाहुणचार इ० पहा

पावणी—स्त्री (कों गो) लिलाव –हिंदुपत्र १९ ८ ३० **०दार**–पु (गो) मक्तेदार

पावणी—स्त्री १ (कु) प्रवासात अडथळा होऊ नये म्हणून सरकारचे शिपाई किंवा परवाना घेतात तो २ पोंचता करणें मार्ग रक्षण करून नेणें [पावणें]

पावणी—स्त्री सरकारजमा होणारी रक्कम, वसुली, पट्टी 'तुमचे मातबरीप्रमाणें बहुमान केला जाईल व पावणीचा ऐवज जमा होईल' –वाडवाबा १ १७ [पावणें]

पावण—उक्रिअक्रि १ पोंचविणें, पोचती करणें नेणें, (एखादी वस्तू, मनुष्य) पाठवणी करणें, नेऊन सोडणें, 'श्रम पावोनि ये तूर्ण करि स्वजनाधि चूर्ण।' –मोराघनाक्षर रामायण ३८ 'जावूनि सभाद्वारापावेतों प्रभुवरासि पावाया।' –मोउद्योग १० २३ २ (एखादें स्थल, स्थिति, दशा इ० प्रत) पोंहोंचणें, येणें, प्राप्त होणें 'धर्माप्रति वात्सल्यस्वीकृतदूतत्व देव तो पावे।' –मोउद्योग ११ ३३ 'मी गावास स ध्याकाळीं पावलो' 'हा वृद्धत्व पावल्यावर बधिरत्व पावला' 'हृदयाची डावी बाजू आकुचन पावली म्हणजे

धमनींत रक्त जातें ' ३ मिळणें, प्राप्त होणें ' म्हणोनि अवसरे जें जें पावे। वी तेणेंचि तो सुखावे।' –ज्ञा ४ १०९ ' चित्तीं नित्य असोत, सर्व म्हणजे या याचका पावलें।' –मोकृष्ण १५ २९७, ४ हातीं लागणें, मिळणें, सापडणें ' मागील कर्जा पैकीं काय पावलें तें सांग ' तो विळा मला तयेंच पावला ' ५ प्रसन्न होणें, कृपा करणें, (देवानें भक्ताचा नवस, अभीष्ट इ०) पूर्ण करणें, बोळणे ' देव नवसास पावला ' ' मानू हृदयांत कृतघ्नत्वा वास मज नको पावें।' -मोरामा १५११ ' अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जना पावला।' –केका ९ ६ समजणें, लक्षात येणें अर्थी कागचा विषय नेणें ' ही गोष्ट मला पावली ' ७ अवसर गांपडणें माकळीक मिळणें, समर्थ होणें, शक्य असणें ' तुला एक दोन काठ्या रगडून लावल्या म्हणजे तू हासू पावणार नाहींस ' ८ जबाबदार असणें, जबाबदारी घेणें भीम म्हणे समस्त कौरव मज सर्व पावले जा गा !' –मोकर्ण ३९ ५५ ९ हरकत नसणें, माकळीक असणें ससारात तरा, म्हणाल मनला खोटा म्हणा पावलें।' –माअंबरीषाख्यान (नवनीत ३२०) [स √प्राप् प्रा पाव, गुज पामवु, हिं पाना, ब पाओवा, सिं पाइणु] **परत्र पावणे**–परलोकीं जाणें, मरणें कळला कसासी समाचार। व्यामासुर पावला परत्र। धगधगिलें कसाच अतर। म्हणे विचार केसा करू।' –ह १२ १७१

पावणेआठ—वि नपुसक, क्लीब पाउणेआठ पहा

पावणेचारा—वि (गो) मूर्ख, बअकली

पावणेर—पु १ (कु) पाहुणेर, पाहुणचार पहा २ (गो) देवालयाकडील जेवणाचा एक समारभ

पावणात्रा—पु दरमहादरशेकडा तीन चतुर्थांश ह्या दरा-प्रमाणें व्याज [पाऊण+उत्तर]

पावत—क्रिवि (राजा कुण) पावेतों, पर्यंत 'पाडवे पावत इल्स मजे झालें '

पावत—स्त्री (गो) आखणी

पावतकी—स्त्री १ (को चिपळूण) पाय ठेवण्याची जागा. २ (क) सरकी काढण्याची लाट ३ (सातारी) पादुका [पाव= पाय]

पावतर—क्रिवि (व) पावेतों, पर्यंत

पावता—पु वधूला सासराहून माहेरीं व माहेराहून सासरीं पोंचवितो तो इसम पावण पहा [पावणें]

पावता—वि पोंचलेला, हातीं आलेला, पाठवून दिलला, पोंचता, दाखल ' मला तुम्हाकडला कागद पावता झाला ' ज्याची पोथी त्यास पावती करून य ' **०करणें**–पोंचता करणें, पोचविणें, देणें ' पावतीं करावीं जीवनें। तया वृक्षासी।' –दा ४ ७ १२ [पावणें]

पावती—स्त्री १ मिळाल्याबद्दल लेख लेखी कबुली, एखादी वस्तु, रक्कम इ० पोंचल्याबद्दलचा दाखला पोच, रसीद ' परभारें एवज पावला ती पावती '–भाअ १८३२ २ पाठविलेल्या वस्तूची सुरक्षित रवानगी, आगमन, पोच, पावणें, पावलपणा [पावणें] **०वही**–स्त्री पावती, पोचल्याची नोंद लिहून घण्याकरिता तयार केलेलें पुस्तक, पावती पुस्तक

पावद—स्त्री (कों) भात झोडतेवेळीं झोडणाऱ्याच्या पायापाशीं किंवा मादीच्या आसपास पडतें तें भात [पाव=पाय]

पावधी—स्त्री (कों) वर्षास किंवा महिन्यास ठराविक द्रव्य देण्याच्या करारानें आणलेली दुभती गाय किंवा म्हैस

पावधूक—स्त्री १ दुभते जनावर ठराविक मुदतीच्या बोलीनें आणल्याबद्दल त्याच्या मालकास व्यावयाचें द्रव्य (क्रि० घणें, देणें) २ अशा करारानें आणलेले जनावर गाय, म्हैस [स पाद+उह्, बहुधा हें द्रव्य दुवाच्या पावपट किंमती इतकें असावें यावरून]

पावधे—न (तिरस्कारार्थी) पावधी पहा

पावन—वि १ पवित्र, शुद्ध, निर्मल ' परब्रह्ममूर्ती श्रीकृष्ण। सादेर करिता अवलोकन। तेणें दृष्टी होय पावन। डोळघा सपूर्ण सुखावबोधू।' –एभा ५ ५०६ २ निर्दोष, निष्पाप ' आम्ही स्वधर्मनिष्ठापावन।' –एभा २३ २४३ ३ पवित्र करणारा, शुद्ध करणारा, पावक ' मी खरा पतित तू खरा पावन।' –नवनीत १५५ [स] **०पण–न** १ पवित्रपणा, शुद्ध करण्याचें सामर्थ्य ' याचे पावनपण सोडवाजी तुम्ही। पतितपावन आम्ही आहों खरें।' –तुगा १२१८ २ सार्थकता ' चरणाचें पावनपण या नाव जाण उद्धवा।' –एभा ११ १२११

पावय—स्त्री मधुरवाणी, गोड शब्द ' ऐकूनिया पावय अगनची।' –शशिसना १७० [पावा]

पावरी—स्त्री लहान पावा, मुरली, बासरी [पावा+री लघुत्व दर्शक प्रत्यय]

पावलट, पावलटणें—(राजा) पायवट, पायवटणें पहा.

पावला, पावली—पुस्त्री चार आणे किंमतीचें एक चांदीचें नाणें, रुपयाचा चतुर्थांश [पाव+ला, ली प्रत्यय]

पावला—पु १ पायाचा ठसा, खूण, पाऊल, पदचिन्ह २ पाऊल, कदम ३ दाडपट्टा खेळताना किंवा नाचताना कौशल्यानें करावयाचा पादप्रक्षेप, पावटा पहा ४ काहीं वाक्प्रचारात पाऊल ह्या शब्दाप्रमाणेंच योजितात [पाऊल] **पावलापावली**–क्रिवि पावलापावलानें, हळूहळू, पायरीपायरीनें [पाऊल द्वि] **पावला-वर पाऊल टाकणें, ठेवून जाणें**–एखाद्याच्या प्रमाणें,सारखें वागणें, अनुकरण करणें

पावलिस्त—स्त्री पाद्री लोकाची एक जात, जेझुईत.

पावलोक—पु पायदळ 'यात हुजुरात म्हणज राजाचे हुदेकरी किंवा राजवाडयातील सुभे, मामले, हवाले व फुटनाईक म्हणजे बाहरील कामगार याचा समावेश होतो –भाप्र १८३३ १३८

पावलोंपावलीं—क्रिवि १ पावलागणीक, पदोपदीं, वेळो वेळीं वारंवार २ (व) चटवन, उभाउभी, पावलापावलीं [पावला द्वि]

पावस्या—पु उसाचें बियाणें लावतात त्यावेळीं कार्डी तुडवून पुरतात तो उस –कृषि ३४५ [पाऊल]

पावय(वि)णें—उकि पोंचविणें, पावता करणें [पावणें प्रयोजक]

पावशा, पावशागुरूळ, पावशाधो—पु चातक पक्षी [पाऊस]

पावशी—स्त्री (ना व खा) विळी 'भाजी चिरण्यास पावशी आण'

पावस—पु (अशिष्ट) पाऊस पहा [स प्रावृट्, प्रा पावस]

पावसरा, पावसारा—पु (विणकाम) १ कोष्टी माग चालविताना ज्या फळया पायानीं दाबतो त्या प्रत्येक २ मागा खालीं वही किंवा आवी ज्याना जोडलेली असते त्या दाडया [पाव=पाय+सरणें]

पावसरी—स्त्री (विणकाम) मागाच्या पावडयाची दोरी

पावसॉ—वि (गा) पावसासंबंधी, पावसाळी

पावसारा—पु पावसरा पहा

पावसाळा, पावसाळी—पुस्त्री मृग व हस्त या दोन नक्षत्रामधील काळ, पर्जन्यकाळ पाऊस पडण्याचा हगाम **म्ह०** बारा महिन्याचा उन्हाळा आणि घटकेचा पावसाळा [स प्रावृट्काल, म पाऊस+काळ] **पावसाचाकांडा**—पु बुरबुर, बुरगट, बुरगें अत्यंत बारीक व दाट येंबाच्या रूपानें पडणारा पाऊस **पावसाचा तोडगा**—पु पाऊस पडत नाहीं असें वाटल्या वर तो पाडण्यासाठीं एक तोडगा करीत असत वस्त्र सोडून व पाला नेसून रात्रींच्या वेळीं कोणीतरी बाई घरोघर हिंडत असे तिच्या अंगावर लोक पाणी घालीत अर्थात् ती बाई काळोखातच हिंडावयाची पण तोंडानें गाणें म्हणत फिरावयाची तें गाणें– अरगुड बुरगुड बैल बुका। चंदनी चुका मृगराजा। पाणी देरे बाबा पाणी द।' –मसाप २ ३२ अशा तऱ्हेनें लिंबाचा पाला अंगा भोवती गुडाळून पाणी अंगावर घेत व 'मेघोराजा वरसेर इ०' गाणें म्हणत काही मुलें फिरण्याची चाल खानदेशात आहे **पाव सांचीझाक**—स्त्री १ जोराची परंतु थोडा वेळ टिकणारी पाव सांची सर (क्रि० येणें, जाणें) २ ढगाची काळोखी, अभ्र

पावसाचें घर—न १ (वेशावरील शब्द) पावसापासून रक्षण व्हावें म्हणून तयार केलेलें आच्छादन इरलें पहा २ ज्या-ठिकाणीं सतत व जोराचा पाऊस पडतो तो प्रदेश, भाग **पावसाचें पिलूं**—न अत्यंत थोडया प्रमाणात पडणारा पाऊस **पावसाचा वारं**—पुअव पाऊस आणणारें (हिंदी महासागरातून हिंदुस्थानकडे वाहणारें) वार, नैर्ऋत्य किंवा ईशान्य वारे, पाण वार (इ) मान्सून

पावसाळें—न (कों) पावसाळी हवा, पाऊस पडेल अशी आकाशाची स्थिति 'काल उघड होती आज पावसाळें दिसतें' [पावसाळा]

पावळणी—स्त्री पावळी पहा

पावळी—स्त्री (मे कु गो) १ पागोळी पहा २ सडा, वर्षाव, सिंचन 'तुझ्या दारीं माझ्या रक्ताची पावळी करीन' –निच ८२

पावा—पु बांबूच्या नळीस अनेक छिद्रें पाडून सप्तसूर साधून कलें वाद्य, अलगुज, वेणु, बासरी मुरली पहा 'गाई चारी माझारी पावा वाह पाठीं। धन्य जाळी काठी काबळी ते।'–तुगा १६ [सं प्रा पावय]

पाविजणें—क्रि पावणें पहा 'सत्संगेंविण देवाधिदेव। पाविजत नाहीं।' –दा ५ १ २३

पाविज्य—न मानसिक व शारीरिक शुद्धपणा शुचिता, पवित्रपणा 'ब्राह्मणजात पाविज्य, शुद्धता व स्वच्छपणा यास जितकी जपत तितकी इतर कशासहि जपत नसल' –झाको (प) ११० [स]

पावीत—वि (राजा) पावता, पोचता केलेला, पावलेला, हातीं पडलेला [पावणें]

पावूल, पावूलबुद्धि, पावूलवाट इ०—पाऊल इ० पहा

पावेतां—शअ पर्यंत (स्थल किंवा काल ह्यासबद्दीं)

पावो—पु पाय, चरण पाव पहा 'का पावो शीतळता लाहे। मीं ते डोळयाचिलागीं होये।' –ज्ञा १६ १६० 'पावो आदळता देख। झणी पृथ्वी पावल दु ख। –एभा ३ ४५१ 'त्याचा पावो दुखावला' –पच [पाव]

पावोन—शअ पासुन 'जळीं चद्रिकेचिया पसरती वेली। ते वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली। तेंवि मातें पावोनि ठेलीं। दुरी कर्में। –ज्ञा ९ १२३

पावोंसरणें—सक्रि कळून येणें, वाटू लागणें, कळणें 'तेथ आदिलापासुनि पार्था। ऐकिजे ऐसीचि अवस्था। दुणावली हें यदुनाथा। पावों सरलें।' –ज्ञा ६ ४८७

पाव्हणा, पाव्हणारावळा, पाव्हणचार इ०—पाहुणा इ० पहा

पाव्हणा—पु १ (को राजा) उखळ, वाहीन २ भातावी कणग, तटया लावून केलेलें साठवण पाहुणें पहा

पाव्हतोर, पास्तो(स्तो)र—शअ (व) पावेतों, पर्यंत 'त्या गावापास्तोर गेलों होतों'

पाव्हळी—स्त्री पावळी पहा

पाश—पु १ फास, वलयाकार करून गाठ मारलेली दोरी 'कितीयेक ते पाश घेऊनि आले।' –राक १६ २ पक्षी, जनावरें इ० पकडण्याचें जाळें ३ (ल) (कामधदा, परि स्थिति, हेतुसिद्धि इ०सबधींचें) बधन, अडथळा, गुता जसें– भवपाश, यमपाश, कालपाश, स्नेहपाश, मायापाश, आशापाश इ० 'ऐशा चिन्हीं चिन्हितु। देखसी तोचि मुक्तु। आशापाश रहितु। वोळख पा।' –ज्ञा ३ ७४ 'रमणरमणी परस्पराच्या सौंदर्यावर भाळून एकदा का परस्पराच्या प्रेमपाशात गुरफटलीं' –वधूपरीक्षा पृ १३६ ४ सोगटया इ० खळातील फासा 'पाश अपवित्र सज्जन। सद्दसा हातीं न धरिती।' –मुसभा १४ १९ ५ (ल) आपल्याला पाहिजे तसें दुसरा वागेल असें करण्याचें, वश करण्याचें साधन [स] **०टाकणें**–१ भूल पाडणें, मोहिनी घालणें, वश करणें २ फसविणें, ठकविणें ३ आटोक्यात आणणें 'पाहा मी आता त्याजवर कसा पाश टाकतो तो' –विवि ८ १० २०७ **०बंद**–पु १ कैद, अटक २ फास, दोर 'तिहीं रक्षिलें पाशबदीं तयाला।' –राक १ १९

पाश(शि)क—पु पाश, फास. 'तरि एकु मी अनेकीं। गोंविजे देहपाशकीं। त्रिगुणीं लुब्धकीं। कवणेपरी।' –ज्ञा १४ ६४ [स]

पाशिष्ट—न (राजा) घराचें आढें पाट पहा

पाशी—पु पश्चिम दिशेचा स्वामी, वरुण, (याचें शस्त्र पाश आहे अशा समजुतीवरून) [स]

पा(पा)शी—स्त्री गुराना योग्य वळीं पाणी प्यावयास न दिल्या कारणानें त्याना होतो तो रोग, फाशी, पोटफुगी [पाश] **०फुगणें**–(कों) पोटाला तडस तिडका लागणें, उदरव्यथा होऊन मरणें

पाशी–सी—शअ १ जवळ, समीप, शेजारीं 'शेतापाशीं गाय चरते 'सवेसही मग करोनि तयाचपाशीं।' –र २५ २ जवळ सन्निधीस, सग्रहास, ताब्यात, हातात (मालमी दाखविणारा) 'त्यापाशीं चार पैसे आहत' ३ स ला या चतुर्थीच्या प्रत्ययार्थी (दान, दिशा ठिकाण इ० दाखविणारा) 'त्यापाशीं दे, त्यापाशीं साग' 'तुला कोणी जोडयापाशीं देखील उभे कर णार नाहीं' [स पार्श्व, प्रा पास] **पाशील**–वि जवळचा, शेजारचा, बाजूचा 'व्यास शकरा पाशील गगा।' –मुआ ११०८ [प्रा पासिल्ल]

पाशीट—न (कु गो) घराचें अगदीं वरचें आडवें लाकूड, घराचें आढें पाट, पाशिष्ट पहा

पांशुता—स्त्री माती –मनको [स पासु–शु=धूळ]

पाशुपत—पु १ शिवोपासनेंतील एका विशिष्ट मताप्रमाणें वागणारा, भैरवउपासक, हातात नरकपाल, गळयात हाडाच्या माळा, स्मशानवास, नरकपालात भिक्षा व भोजन, पशुबलिदान, मांस भक्षण इ० गोष्टी याच्यात आहेत –वि १ या संप्रदायाविषयींचें २ शिवासबधींचें (व्रत, दीक्षा, मत, मत्र, अस्त्र इ०) [स पशुपति=शकर]

पाशुपतास्त्र—न एक शकराधिष्ठित अस्त्र 'पाशुपतास्त्र तेजे करून। ब्रह्मास्त्र गेलें लपोन।' –जै ५ ४८ [पशुपति]

पाशुपाल्य—न १ गुराख्याचा, धनगराचा धंदा २ गुरें पाळणें [स पशुपाल]

पाशेरी—स्त्री प्र पाचशेरी १ पाच शेराचें वजन २ (ल) चरितार्थाचें साधन ३ (ल) रोजच्या खावयाच्या अन्नाचें प्रमाण [पाच+शेर]

पाश्चात्य—वि पश्चिम खडातील, युरोपातील (लोक, देश, वस्तु इ०) यूरोपियन, अमेरिकन इ० प्राच्येतर –पया ४९ (इ) वरटनें याला प्रतिशब्द म्हणून फार रूढ आहे पाश्चिमात्य पहा [स पश्चात्]

पाश्चिमात्य—वि (पौर्वात्य शब्दाप्रमाणेंच हा चुकीचा प्रयोग आहे) पश्चिमेकडील, यूरोपीय, पाश्चात्य 'पण अशीं शब्दरत्नें व काव्यरत्नें ज्यास यथेच्छ हवीं असतील त्यानें पाश्चिमात्य लोकांचें भाषण, लिहिणें याकडे अमळ लक्ष पुरवावें म्हणजे झालें' –नि ११५ –टि २ ५६०, ३ १६ [स पश्चिम–पाश्चिम]

पॉश्य—स्त्री (गो) ताबा, अधिकार [पार्तु पास]

पाष—पु पख, पक्ष 'तव पाषाचा बुधुवादू।' –उषा १७११ [स पक्ष, म पाख]

पार्ष(षा)ड—न पाखड पहा 'एकाची वदबाल्य व्युत्पत्ती। ते आपुलालिये स्वमतीं। पाषाडातें प्रतिष्ठिती। तंच उपदशिती शिष्यातें।' –एभा १४ ६० 'घउनि उठती पाषाड। अलवेंचि।' –सिम ४ १ **पार्ष(षा)डी**–वि पाखडी पहा

पाषन—क्रिवि (राजा) पर्यंत, पावतों

पाषाण—पु दगड, खडक, धोंडा तो पाषाणामाजि परिसु। रसामाजी सिद्धरसु।' –ज्ञा १० ७६ 'तृणवत तुजसोनें ज्या पाषाण। पाईका त्या मित्र नाहीं स्वामी।' –तुगा ७७ [स] **म्ह०** १ पाषाणाला घाम यईल पण ह्याला यणार नाहीं २ लोका साग ब्रह्मज्ञान। आपण कोरडा पाषाण।' **०गर्दभ**–पु हनुवटीखालीं सूज येऊन शक्तिपात करणारा एक रोग **०चुंबक**–

पु एक खनिज पदार्थ (इ) लोडस्टोन या खनिजपदार्थापासुन लोखड काढता येतें हा पाषाण लोखडाप्रमाणेंच काळा, अपार दर्शक व कठीण असुन त्याच्या अगीं धातूप्रमाणेंच चकाकी आहे त्याच्या अगीं चुबकत्वहि असतें –ज्ञाको (प) ११२ **०भेद**–पु १ काहीं दगडावर उगवणारी क्षारयुक्त उगवण २एक औषधी,पाथरफोड [स पाषाण+भेद हिं पाखानभेद, ब पाथरकुचा, गु पाखाणभेद] **०माळा**–स्त्री दगडाच्या मण्याची माळ 'पाषाणमाळा कवडे माळा।' –दा १३ १० १ **०युग**–न जगाच्या सस्कृतीचा एक काळ, या काळात भाडीं, हत्यारें इ० दगडाचीं करीत (इ) स्टोन एज **०शास्त्र**–न खडक कसे बनतात यासबधीचें शास्त्र, प्रस्तर-विज्ञान (इ) पेट्रॉलॉजी **०हि्या**–पु दगडासारखा कठोर निश्चय, मन निष्ठुर करणें 'रमाबाई पाषाणहिंम्या केला।'–ऐपो १४८ **०हृदय**–वि दगडाप्रमाणें कठीण, कठोर मनाचा, निर्दय, दुष्ट [स] **पाषाणी**–वि दगडासबधीं, पाषाणाचा (पदार्थ) [पाषाण] **०बरप**–न (गो) शिलालेख [गो बरप=लेख] **पाषाणीभूत**–वि पाषाणभूत, प्रस्तरीभूत, अश्मीभूत दगडा प्रमाणें कठीण झालेलें, दगडी थरात रूपातर, दगडरूप झालेले –पदाव २३

पाषाणा—पु घोड्याना होणारा एक रोग

पाष्ट—न (व) बैलगाडीच्या चाकाच्या ज्या लाकडी वर्तुळाकार फळींत आरे बसवितात ते, पास

पाष्ट—शअ पेक्षा 'त्यापाष्ट तुझी अक्कल कमी' –वि (गो) (अमुक एका गोष्टी) पेक्षा वाईट, कमी, कुचकामी 'कुडया पाष्ट' =कोंडयापेक्षा कुचकामी

पाष्ट-ण्या—नपु घराचें आढें, घराच्या छपरावें आडवें लाकूड पाठाळ, अढेपाट

पाष्ट-ष्टें, पाष्टा, पाष्टी—नपुस्त्री पाटापासून काढलेलें (अर्धे चिवट लाबीचें) सूत, सुताची गुडी 'बुरूड होउनि दुरडया केल्या। कोष्टी होउनि पाष्टा विणिल्या।' –अमृत १५ [पाट]

पाष्टा—पु सोन्याची तार पाष्ट-ष्टें पहा

पाष्टी—शअ (राजा) पासून

पास—शअ (ना कों व काव्य) जवळ, समीप, पार्शी [स पार्श्व, प्रा पास, हिं पास, फ्रें जि पशो]

पास—स्त्री १ कुळवाचें लोखडी पातें (शेतातील जमीन साफ करण्याचें) २ कुळव ३ (खा) नागराला लावतात तो फाळ ४ बादला, इ० करावयासाठीं करतात ती (अजमासें पस तीस तोळे वजनाची) चादीची लगड

पास—स्त्री १ काळजी, आस्था 'मदारुलमहाम दुरवेश आहेत, नबाबाची पास त्यास सर्वोपरी आहे' –रा ५ ७९ २ दुजोरा, पाठिंबा ३ (व) पत, वजन 'एवढी आमची पास नाहीं' ४ एकनिष्ठता 'पास तेथेंच फजल इलाही' –पया ४९३ [फा पास्]

पास—पु (गो) १ पाश, फास २ दोरखड [स पाश]

पास—पु (गो) किसमिस, बेदाणा [पोर्तु पासा]

पास—पु १ दाखला पत्र, परवाना, तिकिट (आगगाडीचें, नाटकाचें इ०) 'विवक्षित हद्दींत ज्यास पुन पुन फिरावयाचें आहे त्याच्यासाठीं त्रैमासिक, षण्मासिक किंवा वार्षिक पास काढण्याच्या कक्षा पद्धती आहेत' –आगर ३ ७३ –वि १ मजूर, मान्य, पसत 'कितीहि आजेब केले तरी कामाच्या दिवसात आठचार दिवसाची देखील रजा पास करावयाची नाहीं' –आगर ३ ४५ २ परिक्षेत उत्तीर्ण याच्या उलट नापास [इ]

पास—न (व) चाकाचे धावेस लागून असलेलें वर्तुळाकार लाकूड, पाटा, पाष्ट

पासक पास्क—पु ज्यू लोकाचा पासोव्हर किंवा ख्रिस्त्याचा ईस्टर सण [पोर्तु ?]

पासको—पु (गो) इरणटोळीसारखें करडया रगाचें एक जिवाणू, एक प्रकारचा लहान साप

पासंग—पुन १ तराजूच्या तोलातील विषमपणा (एक पारडें हलकें व एक जड असणें) २ तराजूतील विषमपणा काढून टाकण्याकरिता, दोन्ही पारडीं सारखीं करण्याकरिता एका पारडयात घातलेलें वजन किंवा कांहीं वस्तु, घडा 'विश्वकर्म्यानें धरूनि मुष्टी। पासगा घातलें तेतीसकोटी। तरी न बैसे तळवटीं। हाळवटपणें अद्यापी।' –मुसभा २ ७० ३ ज्वालेचा झोंक, रोख ४ (ल) बरोबरी, योग्यता 'हें सूल माजविणाराची योग्यता आणि अधिकार पाहू गेलें तर तही श्रीशिवाजीमहाराजाच्या अधिकारतेजापुढें खद्योतवत् देखील पासगास लागावयाचे नाहींत।' –टि ४ ३१८ [फा पा–सग्] (वाप्र) **पासंगास देणें**–दोन पारडीं, पक्ष, बाजू इ०सारख्या प्रमाणाची करण्यासाठी घातलेली (पदार्थ, मनुष्य इ०ची) भर **पासगास न पुरणें न लागणें**–फारच थोडें किंवा कमी योग्यतेचें असणें 'लागेल न पासगातें' –सग्रामगीतें १३९ **पासगी आणणें**–मान देणें, किंमत देणें (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग) **पासंगी न आणणें**–कमी लेखणें, कुचकिंमतीचा आहे असें समजणें

पासगाळ-गाळी—स्त्री १ (कु) आढ्यापासून पाठ्या-पर्यंतचे खालीं आलेले वाभे टकून राहण्यासाठीं तुळयाच्या टोंकावर आडवें लाकूड बसविलेलें असतें तें, इद्रकट २ वळचणीखालचा भाग

पासचा—वि १ जवळचा, शेजारचा २ मालकीचा, कब्ज्यातील ३ नात्याचा, कोणत्याहि सबधाचा [स पार्श्व, प्रा हिं पास]

पासचें—सक्रि (गो) साधणें, जोड देणें (धातु इ० स) पासप पहा

पांसट—वि (प्र) पासष्ट, ६५ ही सख्या [पाच+साठ, गु पासेठ]

पासडी—स्त्री (गो) वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं नववधूला सासरहून पाठविण्यात येणारीं वस्त्रें, खाऊ व इतर जिनसा

पासणें—अक्रि (बे) वळणें, मागें पाहणें पासवणें पहा

पासंदार—पु (ना) उतारू प्रवासी [इ पॅसेंजर अप]

पासप—न (गो) (धातु इ०स दिलेला) साधा, जोड, डाग

पासपूस—स्त्री (विरू) पास्तपुरत किंवा पुस्तापास, पुस्तापास्त, विचारपूस, वास्तपुस्त [पुमर्थे द्वि]

पासंबा—पु केळीच्या काथास फुटलेला कोंब, मोना, केळीचें पिलू, केळबा

पासबान—पु पहारेकरी, द्वारपाळ 'पासबानस्त्वसौ राज्ञो द्वारपालइतीरित।' –राव्य १२१ [फा पास्+बान्]

पा(पां)स(से)री—स्त्री पाचशेरी, पाशेरी पहा

पासल—स्त्री (राजा) आडवे होणें, अग टाकणें, कल डणें, कुशीवर किंवा उतार्णे निजणें (क्रि० घेणें) [स पार्श्व, प्रा पासल] **पासलणें**–अक्रि (विरू) पासल घेणें, जमीनीवर अग टाकून विश्राति घेत पडणें, कलडणें (निंदार्थी उपयोग), कामधदा न करता निजणें, निरुद्योगी असणें [पासल] **पासल पट्टी**–स्त्री पासल घेणें, लोळणें (क्रि० करणें) [पासल+पट्टी प्रत्यय]

पासला—वि जमीनीवर आडवा पडलेला, उताणा 'मद्ये भुले निषादी पडले तत्सुतहि पासले शवसे।'–मोआदि २७ ६८ 'पाडुनिया पासला तोंडीं सुधा। वोती त्याला न म्हणावा खोटा कदा।'–दावि ३६१ [स पार्श्विक, प्रा पासिल] **०पडणें**–१ नसता कारभार किंवा लुडबुड करणें, मध्यें तोंड घालणें २ पासलणें 'साळि उन्मत्त होउनि पासला पडला।'–पच १३० **पासलें पाडणें**–१ (वाद, युद्ध इ०मध्यें) पराजित करणें, पाडाव करणें २ (एखादा व्यूह, बेत, कावा इ०) हाणून पाडणें ढासळविणें

पासला—वि जवळचा, (विरू) पासचा पहा

पासली—स्त्री (व) फासळी, बरगडी (प्र) फासळी पहा

पासली—स्त्री एक वनस्पति हिचीं पानें युरोपियन लोक कोथिंबिरीऐवजीं उपयोगात आणितात –ज्ञाको (प) ११२

पासवडा—पु (महानु) बैठक, पायोडी, चादर 'मृणाळ सुताचा पासवडा घातला।'–शिशु १७७ 'तया आस्तुरणाबरि पासवडा निर्मळे। ब्रह्मविद्येचा।'–ऋ ८५

पासवण—स्त्री पाश, बधन –हको –मनको [स पाश]

पासवणा-णें—पुन माघार पाठमोरेपणा, बाजूस होणें; मागें हटणें 'हाती हाला फुलीं। पासवणा जेवीं न घालीं।'–ज्ञा १३ ४९६ 'ऐसे विकल्पाचे वायाणे। काटे देखोनि सणाणे। जे मतिभ्रमाचें पासवणें। घेतीचिना।'–ज्ञा ७ १७२ [सं पार्श्व, प्रा पास]

पासवणी—स्त्री एक वृक्षविशेष 'पिंपरी शेवगे महारूख। पासवणी आणि सेलाटक।'–भवि २७ ८२

पासवणें—अक्रि १ मागें पाहणें २ (बे) वळणें पासणें पहा [स पार्श्व, प्रा पास]

पासवत—शअ (कों) करिता, मुळें –खिपु

पासवा—पु १ नेसत्या वस्त्राचा आतला पदर, पदर, याच्या उलट बाहेरील पदर २ नदीचा फाटा

पासष्ट—वि ६५ ही सख्या [पाच+साठ]

पासा—पु (महानु) पाश, फासा, बधन 'बापु मोहाचा पासा। कवणातें न बधी।'–भाए ३२९ [स पाश, प्रा पास]

पासा—पु (जरतार धदा) पन्नासभार चांदीची लगड पास पहा

पासॉ—पु १ फासा (खेळण्याचा) २ कुदळीचें नेडें

पॉसॉ—पु (गो) पसा पहा

पासाक—वि (गो) सताड मोकळें

पासाग—पुन (विरू) पासग पहा

पासाबो—पु (चि) केळीला कोंब फुटून काहींसा मोठा झालेला रोपा पासबा पहा

पासाव—शअ १ (काव्य) पासून, कडून 'आता प्रेम तें गलें लाजोन। पासाव मज।'–गीता १२१ 'दुजिया पासाव परतलें मन। केल ध्याव दान होइल तें।'–तुगा ७५२ २ पक्षा 'कार्हीच न व्हावया पासाव। सर्वही होणें हें बरव।'–विपू ७ ५५ ३ (गो) साठीं, करिता या अर्थी प्रत्यय [स पार्श्वात]

पासाव—पु प्रसाद, आश्रय, पसाय पहा 'बाणासी दीधला पासावो।'–उषा ६६

पासावचें—क्रि (गो) पाश घालणें

पासावणें—उक्रि जवळ होणें –शर [पास=जवळ]

पासावणें—उक्रि पसरणें 'खचित मचक सख्यविण। पासाविले मृदासनें।'–वेमीस्व १४ ४२

पांसाळी—स्त्री धुळीचा लोट 'मोंटका वेओ वागारा हातु घालीं। सर्वेचि वैस मागिलीं पासाळी।'–शिशु १०११ [स पासु+आली]

पासि(शि)क—पु पाश, फास, जाळें 'हे चिखलेंवीण रोंविती। पाशिकेवीण गोंविती।'–ज्ञा ३ २५९ [स पाश]

पासिल—वि जवळचा, निकटवर्ती ' पासिला हाणे शस्त्रें । ' –गीना २ २३७४

पासीं—शअ जवळ, पाशीं पहा ' पापपुण्यें अझेपें । पासींचि असतु न देखें । ' –ज्ञा ५ ८० ' एकीं असतील घरीं । चित्त तया पासीं परी । ' –तुगा १२५

पासी—स्त्री गुराचा एक रोग. पाशी, फाशी पहा

पासीट—न (हेट नाविक) छप्पर

पांसु—पु धूळ, माती, रज कण ' मी रिगालो असें भूतळीं । म्हणौनि समुद्रमहाजळीं । हे पासुची ढेंपुळी । विरेचिना । ' –ज्ञा १५ ४०१ [स] **पासुता**–स्त्री मातीपणा, मृण्मयता ' पासुता नि शेष जाये । ना घटभाडादिकें होये । ' –ज्ञा १५ ५०५ **पासु खुर**—पु घोडयाच्या पायाचा एक रोग –अश्वप २ ३८

पासून– शअ १ (परिगणना करताना) विशिष्ट काल धरून, नतर ' त्या दिवसापासून मी घरीं आहे ' २ (गति किंवा अतर सागताना) विशिष्ट स्थळ धरून 'पुण्यापासून मुबई एकशें एकोणीस मैल आहे ' ३ उत्पत्तिदर्शक ' ह्या झाडापासून फळ होतें ' ४ (गमन दर्शक अव्यय) कडून ' मी त्यापासून आलों ' ५ वियोग दर्शक अव्यय ' त्यानें ह्यापासुन रुपये नेले ' ६ साधन–कर्तृत्व दर्शक, कडून ' हें भाडें मजपासन फुटलें ' (म्हणजे माझ्या हातून फुटलें) ७ (गमन मार्गदर्शक अव्यय) बाजूनें, जवळून 'तो आमचे गावापासुन गेला ' ८ सान्निध्य, सबध इ० दर्शविणारें अव्यय ९ (तरतमभावदर्शक अव्यय) पेक्षा 'वज्रा पासुनी कठीणे । ' –उषा ७०३ ' दुजा ऐसा कोण बळी आहे आता । हरि या अनता पासूनिया । ' –तुगा ३०७ [स पार्श्व, प्रा पास+हून, ऊन प्रत्यय]

पासोडणें—सकि माडणें, पसरणें ' सोन्याचा पाट पासोडुनी ओटी भरिती । ' –वसा १०

पासोडा—पु (वे) पळस

पासोडा—१ रगीत पासोडी २ मोठी पासोडी, सुताडा ३ उची वस्त्र ' मडपीं पासोडा पाटावरी घातला । तेथें एक वीरु बैसला । ' –कालिकापुराण १६ ६९ ४ एक मुलींचा लपडावाचा खेळ खेळातील पुढारी मुलींनीं एक पासोडी अगर दुसरा कसलाहि लाबरुद कपडा घेऊन त्याचीं दोन बाजूचीं दोन टोंकें हातात धरून उभें राहावें यात्रमार्गे धरलेल्या कपडयास ' आगीन पासोडा ' असें म्हणतात –मराठी खेळाचें पुस्तक २७३ पासोडी पहा

पासोडी—स्त्री १ खादी इ०च्या दोन किंवा चार पट्टया (आटपळी) एकत्र शिवून केलेलें जाड पाघरूण, जोठ, सुतार्चे जाड पाघरूण, द्विपटी –राज्य २ ३९ ' कुरुसेनेवरि पसरीं शरपटला जेंवि भव्य पासोडी । ' –मोकर्ण १९ २७ २ बस्त्याचें वस्त्र, बैठक ' पासोडी विचित्र वरी । वेसु घातलीसे सारी । ' –स्त्रीगीतमाला पृ १६ ३ विणकराकडून गावच्या पाटील वगैरेनीं एक पासोडी घण्याचा हक्क ४ पाटलाचें इनामी शेत, गावच्या पाटलास चाकरीबद्दल खाण्यास दिलेली जमीन –इनाम २८ अर्धेपारधे आणि इनामपासोडी पहा ५ तोंडावर घालावयाचें पाघरूण, झापड–डी ' ऐसें वदोनि मागेणवृष्टि तयावरि महातपा सोडी । जैसी आटोपाया मत्तगजशिरीं महात पासोडी । ' –मोद्रोण ९ ३१ [स पासुकूल=(चिंध्याचा ढीग) पासुड–पासुड–पासोडी चिंध्या शिवून बुद्ध भिक्षू पाघरूण करीत –भाअ १८३५ तुलः का पचड स प्रच्छद्–प्रच्छाद् पासुन पासोडी] **एके पासोडीची पाटगीं**–एकाच माळेचे मणी

पासोनि–नी—पासून पहा ' आदिला पासोनि अपाडे । जियापरी । ' –ज्ञा १ ४३

पांसोळा—किवि कुर्शीत, बाजूला ' हृदधि माझा बाळु चोरुनि । आपुले पासोळा ठेविला । ' –खिपु १ २६ १७ [स पार्श्व, प्रा पासअ]

पा(पा)सोळी—स्त्री बरगडी, फासळी पहा **एका पासोळीचा**–वि (ल) अत्यत किडकिडीत, काटकुळा, हाडकुळा (मनुष्य)

पासौनि—शअ (काव्य) १ पासून ' तै राखिलें सकटापासौनि । ' –दाव १०९ २ पेक्षा ' तिमें बरवी ऊष्णपूटे । बिंब फलापासौनी । ' –शिशु ४११ पासून पहा

पास्कों—पु (गो) एक सर्पविशेष पासको पहा

पास्कुह्यो—स्त्री (गो) व्रण, अड

पास्टा—पु (सोनारी) कोणत्याहि धातूचा समपातळीचा लांब पत्रा

पास्त—न (गो) मासळीचा आडवा तुकडा [पोर्तु पोस्ता]

पास्तपुस्त—स्त्री १ विचारपूस वास्तपुस्त, बारीक चौकशी, शोध, तपास (क्रि० करणें) २ एखाद्याचा घेतलेला समाचार, काळजी (क्रि० करणें, घेणें), पुस्तापास्त पहा [पूसतपास, हिं पाछनापूछना]

पास्तर—स्त्रीन पाचर पहा

पास्बान—पु पहारकरी, पासबान पहा [फा]

पाहडी—स्त्री पालखी वाहून नेणाऱ्या लोकाची टोळी, जमाव, डोलकर, पाडी –वि डोंगरी, पहाडी पहा [पहाड]

पाहणी—स्त्री १ पाहणें, बघणें अवलोकन, दृष्टि लक्ष इ० ३ (जमीन, पिकें, घर, झाड इ०ची) तपासणी, देखरेख ३ जमाबदीची तपासणी, अजमास, अदाज करणें ४ परीक्षा, देखरेख [पाहणें] **पहाणी मागणे**–भाकरी मागणें, महाराचा एक हक्क ' कामगार अथवा वापरता महार असेल त्याला घरोघर भाकरी मिळे भाकरी मागणे याला पहाणी मागणें म्हणतात ' –वदलापूर १६६ **पहाणीचा**–वि अनुकरण, नकल करण्यासाठीं

लक्ष देणारा, बघणारा **०कमजास्ती**–स्त्री निरनिराळ्यापाहाणींत पडलेला फेर, तफावत **०खरडा, पाहणखरडा, पाहणी पत्रक**–पुन १ कामाविषयी पाहणी, कच्चें टिपण २ हकीकतींदणीचा कागद **०ताळा**–पु जमाबदीची पुन्हा तपासणी, पाहणी बरोबर आहे किंवा नाहीं याचा ताळा पाहणें **०दार, पाहण दार**–पु जमाबदीची, किंवा वसुलाची पाहणी करणारा इसम, कमाविसदार

पाहणें—उक्रि १ बघणें, अवलोकन करणें, दृष्टि, नजर टाकणें, विचार करणें २ (डोळ्यानीं) बघणें, अवलोकन करणें 'हें चित्र पहा आणि तें चित्र पहा' ३ कोणत्याहि इंद्रियानें जाणणें किंवा सम जून घेणें, अनुभवणें जसें–ह्या फळाची चव पहा–फुलाचा सुवास किती मधुर आहे तो पहा इ० ४ काळजी घेणें, तपास, समाचार घेणें, लक्ष देणें, अगावर भार घेऊन करणें 'मुलगा ससार पाहतो' ५ परवा करणें, बाळगणें, काळजी करणें, लक्ष देणें 'पैशाकडे पाहू नये गुणाकडे, योग्यतेकडे पाहावें' ६ पारखणें, तपासणें परीक्षा करणें, कसाला लावून निश्चित करणें, सिद्ध करणें 'हें सोनें पाहा' 'याच्या अक्षराचें वळण पाहा' ७ पाहणी तपासणी करणें, समालोचन करणें ८ शोधणें, तपास करणें, हुडकणें 'कामाच्या वेळेस पाहावा तो कोठें नाहीं जेवावयाला मात्र तेवढा सतेचा येतो' ९ इच्छिणें, चाहणें, मागणें, अर्थणें, (जाणें, येणें, बोलणें करणें इ० कांची) इच्छा ठेवणें, असणें 'शोकीं बुडवू पाहे स्वावासा, पर जसा परावासा।' –मोभीष्म ३ ४८ 'हा तुला बोलू पाहतो' 'हा जाऊ-येऊं–बसु–उठू–जेवू–मारू–करू–पाहतो' १० पाहणें ह्या धातूचा उपयोग पुष्कळ वेळा अजमावणें, तपासणें, चाखणें, खाणें, तोलणें इ० अर्थांच्या धातूबरोबर त्याच्या अर्थास पुष्टि देण्याकरिता करितात जसें–करून पाहणें, अजमावून पाहणें, तपासून–पडताळून–चाखून–खाऊन–जोखून–तोलून–वळखून–पाहणें 'नळरहित वरार्शी तूज योजूनि पाहे।' –र २८ ११ भोगणें सग करणें 'परपुरुषाला तुमच्या वचनें पुत्रोद्भवार्थ पाहेन।' –मोआदि १७ ६१ १२ मदत करणें, रक्षण करणें १३ हानि करणें, नाश करणें 'कोण राम–राया पाहों शके।'–मो सीतागीत ३५ (नवनीत पृ २५७) [स प्रेक्षण, प्रा पेहण] **पाहत–ता अर्थीं, पहाताथीं पहिलें असतां, पाहिल्या अर्थीं**–विचार केला असता वास्तविक, खरेखरी 'त्यास शिक्षा देणें पाहिलें असता कार्हीं कारण नाहीं' 'बरोबरी तयाची कोण करील पहा तार्थी।'–ऐपो ४१५ **पाहतां पाहता**–क्रिवि १ डोळ्यादेखत, अगदीं समोर, उघडपणें २ मोठ्या चातुर्यानें, कुशलतेनें **पाहा-पाहा करणें**–(व) मागें लागणें, त्रास देणें 'तिची पाहापाहा का करता' **पाहायासी**–क्रिवि लोकात दिसावें म्हणून, वरवर 'पाहायासी दरबारी उगीच चर्चा करितो' –पेद १० १२ **पाहून घेणें**–१ योग्य तें शासन करणें, सुड घेणें, उर्ट काढणें 'बर आहे, बच्चजी, पाहून घेईन' २ बदोबस्त करणें, नीटनेटकें करणें

पाहणें—अक्रि **उजाडणें**, उजेड होणें, उदय होणें 'देखें भूतजात निदेलें। तेथेंचि जया पाहलें। आणि जीव जेथ चेइले। तेथ निद्रितु जो।' –ज्ञा २ २५५ 'फिटला दु ख दुष्काळ। पाहला सुखाचा सुकाळ।' –एभा ११ १३ [स प्रभा, प्रा पहा]

पाहणें—क्रि (व) दोहणें, (म्हैस, गाय इ० कांची) धार काढणें 'त्यानें गाय पाहिली'

पाहणें—क्रि प्रार्थना करणें 'पाये धुनो पाहीजे ईश्वरू।' –उषा ३३ [स प्रार्थय, प्रा पाह]

पाहण्या—वि १ हरवलेली किंवा चोरीस गेलेली वस्तु परत मिळवून देणारा, हरवल्याचा याग लावण्याची मत्रादि विद्या जाणणारा २ अमुक ठिकाणीं विहीर खणली असता पाणी लागल असें सागू शकतो तो, पानाडचा ३ शकुन पाहणारा [पाहणें]

पाहता—वि १ पाहणारा 'अतर्क्य त्याची पाहती दिठी। मद्रूपें देखे सकळ सृष्टी।' –एभा ७ १४१ २ डोळस, द्रष्टा 'पाहतया भेद न उरेचि।' –दावि १८५ –अमृ ६ २

पाहरा, पाहरेकरी-बंदी, पाहळी—पहारा, पहारेकरी, पहाळ इ० पहा

पाहरी—पु रात्रीचा पहारा करणाऱ्या घोडेस्वाराचा घोडा, यामिकाश्व 'यामिकाश्वस्तु पाहरी।' –राज्य ५ ३७ [पहारा]

पाहाट—स्त्री प्रभात, पहाट पहा तयांते इंद्रियेंबलाची पेटी। न म्हणे अवसीं पाहाटीं।' –ज्ञा १३ २९

पाहाड, पाहार, पाहारय, पाहाळ—पहाड, पहार, पहारय, पहाळ इ० पहा

पाहाडून—आहाडून पाहाडून पहा

पाहाण(न)पट—(महानु) पहाट पाहातपट पहा 'एकादीं नीरोपण करिता पाहाणपट जाली'—पूजावसर

पाहाणा—स्त्री (पाहण्यासारखा) सुदर –शर [पाहणें]

पाहाणी—स्त्री पाहणी पहा

पाहाणें—अक्रि १ उजाडणें २ प्रकाशणें, पाहणें पहा

पाहात—स्त्री (महानु) प्रभात, पहाट 'पाहातिजे निशी। तो रसु भरिजे हेमकळसीं।' –शिशु ७७८ [स प्रभात, प्रा पहात] **०पट**–पु प्रभातकाल, पहाट 'तारुण्याचीय पाहातपटी। ईंद्रियें चेति विषयाची दाराठी।' –भाए ५०८ –शिशु ७९० **०पाहार**–पु पहाटेचा प्रहर, काळ 'पाहातेआ पाहारा। तें उदकु भरिजे कनकधारा।' –शिशु ७८३ 'पाहातीये बाहारी।' –उषा ८९८

पाहाती—वि प्रकाश पावणारी, पहाटलेली, उजळलेली, उद्दीपित, प्रकाशमान 'तव बोले अरुणावती। रात्री जाहली वो

पाहाती। –शिशु २२२ 'तव कर्मक्षयाची पाहाती। पाहाट जाली।' –ज्ञा ७ १३०

पाहार—पु प्रहर, पहार पहा 'हा हो जयाचेनि सोसें। शिणत आठही पाहार योगी जैसे।' –माज्ञा १२ १६७ –एभा १० ३४३

पाहार—स्त्री पहार पहा

पाहारा—पहारा पहा

पाहाल—पु प्रात काळ, प्रभातकाळ –मनको

पाहाल—न 'पुढा कनकाचें कळसु देखिलें। जैसें तेजाचें पाहाल उघडिलें।' –शिशु ३२४

पाहाल(ळ)णें—अक्रि उजाडणें 'तन्ही पाहालया रजनी। तारा लोपती गगनीं।' –ज्ञा १३ ९३

पाहाल—न १ प्रभात, पहाट २ उजेड, प्रकाश –शर 'अथवा चकोरा पाहालें। चद्रांचें जेवि।' –स्वादि १ २ ५२

पाहावणें—सक्रि उजाडवणें 'ते पाहाटवीण पाहावित। अमृतेंवीण जीवविते।'–ज्ञा ९ २०१ [स प्रभावय, प्रा पहावय]

पाहावणें—म्हणें पहा 'पाहाविया उठीनिलिया असासिता।' –शिशु ६०० 'कष्टत जावें पाहाव्यासी।' –दा २० १० ७

पाहाळ—पु १ विस्तार, पाल्हाळ 'ते वेळीं व्यामोहता भली। पाहाळीं जाय।' –ज्ञा १५ १०२ २ वृष्टि, वर्षाव पहाळ पहा 'पढता श्रीकृष्ण पवाडें। ठिकसा बोला घोंषु पडें। रसरगाचें पाहाळ उघडे। श्रोतेयाली।' –शिशु २० ३ झुमका 'रुळती चामराचे पाहाळ।' –कुमुरा २५ ३८ ४ ढीग 'तेथ पसिमे लागलाचि कापुस पाहाळीं बालक लपविणें।' –ऋ १२६

पाहाळ—न 'पूर्णचद्राडोनि आभाळु काढिलें। कीं शृगारें पाहाळ उपटिलें। तैसें अवयेवु उमटलें। वालिपें आडौनी।' –शिशु ७२०

पाहाळी—स्त्री पावसाची सर पहाळी पहा **०जाणें**–पान्हणें 'आता श्रीचरण तीर्थिचेनि ओलें। वरील सुख पाहाळीं गेले।' –ऋ ९७

पाहिजणें—क्रि पाहाणें पहा 'पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजला।' –र ३३ [पाहणें–पाहिजे]

पाहिजे, पाहिजेल—क्रि (पाह धातूचें कर्मणिरूप) इष्ट, हवें, अपेक्षित, जरूर असणें, इष्ट असणें 'हा घोंडा मला पाहिजे' 'हें काम केलें पाहिजे' 'गावास गला पाहिजे' क्रियापदापुढें उपयोग केला असता क्रियापदाचें भूतकाळीं रूप किंवा आयास–आवयास अशीं हेत्वर्थक रूपें होतात उदा० हें तुम्हास लिहिलें–लिहायास किंवा लिहावयास पाहिजे पाहिजेल हें पाहिजे, त्याचें भविष्यकाळाचें रूप होतें परतु हल्लीं तें फारसें प्रचारात नाहीं अनेकवचनीं पाहिजेत हें रूप आहे जसें – पन्नास आंबे पाहिजेत नामाचें कोणतेंहि लिंग असलें तरी या शब्दात फरक होत नाहीं द्वितीयपुरुषी एकवचनी स हा प्रत्यय लागतो जसें –तू मला पाहिजेस असणें ह्या साहाय्यक क्रियापदाचीं रूपें पाहिजे ह्यापुढें पुष्कळ वेळा येतात उदा० पाहिजे होता, पाहिजे असला

पाहिजे–क्रि (पाह धातूचें कर्मणिरूप) (इग्रजी) वॉन्टेड याला प्रतिशब्द हा जाहिरात देताना योजितात 'त्याच साप्ताहिकाच्या अकात 'पाहिजे' या सदराखालीं खालील जाहिरात प्रसिद्ध झाली' –विचावि १४१ [पाहणें भाववाच्य रूप] **०तेंव्हा**–क्रिवि कोणत्याहि वेळीं, मागाल तेव्हा

पाहुडा—पु पाळल –शर **०पाचणें**–क्रि मागें पाळल घेणें

पाहुणा—पु (कों कुलाबा) घुसळखाब

पाहुणा—पु १ नेहमीं आपल्या घरीं रहात नसून जो प्रसग विशेषीं आपल्या घरीं रहावयास किंवा जेवावयास येतो तो किंवा परगावाहून आपल्या घरीं काहीं दिवस रहावयास बोलाविलेला (एखादा नातलग, ओळखीचा किंवा अपरिचित मनुष्य), अतिथि, अभ्यागत २ तिऱ्हाईत, नवशिक्या 'पाहिजे तें मागून घ्यावें, तू का पाहुणा आहेस?' ३ (ल) मातबर योद्धा, वीर 'सरस बासन, वजनदार पाहुणे मेले बहुत फार' –ऐपो १८५ [तुल० स प्रधान, प्रा, पहाण] ४ भोक्ता, अधिकारी 'ते पाहुणे होती अविचार। खरवाचे।' –विपू २ २० ५ (ल) चाचड, ताबडी मुगी (ही पावसाळ्यात जेव्हा प्रथम दिसू लागत तेव्हा तिला म्हणतात) [स प्राघुण, प्राघुणक, प्राघुणिक, प्रा पाहुणअ, हिं पाहुना] **ग्रहु०** १ पाहुणें जावें आणि दैवें खावें २ एक पाहुणा घर पाहुणें ३ हसतीला पाहुणा रडतीलाही पाहुणा (आनद माना कीं दु ख माना सकट ठरलेलेंच) ४ दोहों घरचा पाहुणा उपवासी (मेला), किंवा बहुताचा पाहुणा उपवासी 'एक न धरिता उपासना। साधकीं प्रयत्न केले नाना। तरी साक्षात्कार नव्हेचि जाणा। बहुताचा पाहुणा उपवासी।' **०राउळा**–पु (व्यापक) पैपाहुणा, पाहुणाबिहुणा, पाहुणा वगैरे [पाहुणा द्वि] **पाहुणचार**–पु १ आलेल्या पाहुण्याचा आदरसत्कार, आदरातिथ्य पाहुणेर पहा २ मेजवानी [ण+आचार] **पाहुणपण**–न (व) पाहुणचार पहा **पाहुणर–रु–रू**–पु (महानु) पाहुणचार पाहुणेर पहा 'जाणौनि आपला पतिकरु। तया करावया पाहुणरु।' –भाए ४७८ 'दीनलीं राउळें भीमकें केला पाहुणरु।' –धवळे पूर्वार्ध ४७

पाहुर्णे—न उखळ [स पाषाण, प्रा पाहाण]

पाहुणें—वि अल्पकाल टिकणारें अशाश्वत, क्षणभगुर 'आणि शुक्रनीजेचें चादणें तैसें तारुण्य पाहुणें।' –मुरशु २७६

पाहुणेर–रु–रू–रें—पुन १ (काव्य) पाहुणचार, पाहुण्याचा आदरसत्कार, आतिथ्य, पाहुण्याची सरबराई 'केउता

कल्पतरूवरी फुलौरा। कायसेनि पाहुणेर क्षीरसागरा।' –ज्ञा १० ११ 'सकळा केला पाहुणेर। स्वर्गी गेले ब्रह्मानद।' –कथा ११४ २१ २ (लक्षणेनें व शब्दश) मेजवानी 'विठो लाव ण्याची राशी। जननयनासी पाहुणेर।'–निगा १२४ **पाहुंनरू-नेरुं**–(महानु) पाहुणेर पहा 'देवा करिता जाला पाहूनरू।' –शिशु ७२३ 'पाहूनेरू सारौनि श्रीअनतू।' –शिशु १६७

पाहे—स्त्री पहाट, प्रभात –शअ १ उषा, उदयिक 'पाहेचा पेणा वाटवधा। तव आजीचि होईजे सावधा।' –ज्ञा १३ ५४७ २ पुढें 'म्हणऊनि सामान्य गा नोहे। हें सागता वडिल गोठि गा आहे। परी तें बोलो यईल पाहें। आता प्रस्तुत ऐकें।'–ज्ञा ७ १४ [स प्रभा, प्रा पहा]

पाहेणें—अक्रि १ उजाडणें, पाहणें पहा २ प्रवेश करणें 'कानाचेनि गवाक्षद्वारें। बोलाचे रश्मी अभ्यतरें। पाहेना तव चमत्कारें। अवधान ठकलें।' –ज्ञा ७ २००

पाहेरी—स्त्री पायरी 'पाहेऱ्या तळापर्यंत जावें धडधडा।' –ऐपो ४२४ [पायरी]

पाहोणा—पु (विरू) पाहुणा पहा

पाहोनरुं-नेरुं—पाहुणेर, पाहूनरू पहा 'वाढौनि केला पाहोनरू। मागधादिकाचा।' –शिशु ४४३ 'क्षीराब्धा दुधाचा पाहोनरू।' –दाव ४०८

पाह्योपाह्यो—उद्गा (व) तमासगिरी, वाहवा! मजा केली! असें म्हणणें, पाहापाहा! 'पाह्यो पाह्यो सर्वच करतात पण खरी मदत कोणी करीत नाहीं' [पाहणें, पहाहो द्वि]

पाळ—पु घेर, घेरा –स्त्री १ विहीर, सरोवर इ०च्या काठा काठानें बाधलेली उच व रुद मिंत, कटडा काठ, काठचा प्रदेश 'वस्त्र ठेवोनि सरोवरपाळीं।' –मुआदि १५ १३४ –रावि २४ ४ २ जात्याच्या वरल्या तळीचें जें तोंड त्याच्या सभोंवती असलेली उच कड, जींत वैरण घालतात ती, जात्याचें टवळें ३ कानाची कड (जी किंचित् दुमडलेली असते ती, नाक इ० ची खालची कड शेंडा ४ धान्याचीं कणसें झोडपतवेळी धान्य उडू नये म्हणून खळयावर कडबा, सरम इ०चें केलेलें कोडाळें, कडें ५ पाणी रहा वयासाठीं म ऱ्यें खळगा करून सभोंवती केलेला (माती, चुना इ०चा) उचवटा, वाटोळा बाध, कालवण इ० पातळ पदार्थ वाहून जाऊ नये म्हणून भाताचा घातलेला बाध ६ झाडाच्या मुळाशीं पाणी राहण्या साठीं केलेलें आळें ७ जात्यास भोंवती पडलेली पिठाची वर्तुळाकार कड ८ किल्ल्यासभोंवतालची भिंत, तट ९ (झाड, खाब, मनुष्य इ०चा) घेर, घेरा, वेढा १० (सामा) कोणत्याहि प्रकारचें कोण त्याहि पदार्थाच्या भोंवतीं केलेलें कें ११ पाण्याच्या जोराच्या प्रवाहानें जमिनींत पडलेला चर, (किनाऱ्यावरील) लाटेची खूण १२ (सामा) बधारा १३ टोंक १४ (खा) आब्याची आढी [सं पालि तुल० का पाळि=राग] **०पट्टी**-स्त्री सारा माफ असलेल्या जमीनीवर घेण्यात येणारा एक वर **०भार**-पु १ धान्याची झोडपणी सपल्यानतर महारास देण्यासाठीं पाळ मोडून कडबा, सरम इ०काचा केलेला भारा किंवा गढा २ (काहीं प्रातात) शेतकऱ्याकडून पाटील किंवा जहागीरदार यानीं घेतलेलें गूड किंवा न झोडपलेल्या कणसाचा गठ्ठा किंवा भारा

पाळ—वि १ कराची माफी असलेलें (जनावर इ०) 'चार म्हशी पाळ आहेत' २ कोणेकाची वेठ बिगार पडेल ती करून त्याचे जागेत घर बाधून पण घराचा कर न देता रहातें असें (कुळ) ज्याला कर, सारा इ० काहीं द्यावें लागत नाहीं असा (मनुष्य, कुटुब इ०) ३ माफ, मुक्त (कर, वर्णे इ०) 'करवर्णे पाळ आहे' पाल पहा

पाळ—न (गो) लाकूड इ० तोडण्याचें एक हत्यार याचा तोडण्याचा भाग कोयत्यासारखा असून याला कुऱ्हाडीसारखा दाडा घातलेला असतो

पाळ—पु १ धनगर इ०च्या ताब्यातील, त्यानें पाळलेला कळप २ पाळलेली वस्तु, माणूस इ० –वि (प्र) पालन, रक्षण करणारा, बाळगणारा, जोपासना करणारा, पालनकर्ता 'झळा लिआ देवाचा पाळा।'–शिशु १५५ 'ताडी कपाळ पाळ क्षितिचा खेदा धरूनि हा हातें।'–मोमभा १ ६३ (समासात) भूपाळ–लोकपाळ इ० 'या उपरी राक्षसपाळ। सीते जवळी बोले अमगळ।' –रावि २४ २६ [स पाल]

पाळ, पाळक—न १ झाडाच्या मुळाची शाखा, फाटा, लहान मूळ, उपमूळ, कुडी 'मुळाच्या प्रत्येक पाळाचे शेवटीं एक जाळें असतें' –मराठी सहावें पुस्तक पृ २२७ (१८७५) २ (ल) वस्तूची अस्ताव्यस्त, विखुरलेली, पसरलेली स्थिति (क्रि० घालणें माडणें, पसरणें, पडणें) **पाळेपाळें-पाळेमुळें खणून टाकणें**–पूर्ण नाश करणें, विध्वस करणें

पाळक—वि पाळ पहा [स पालक] **०पुत्र-बेटा**–पु पुत्र म्हणून बाळगलेला दुसऱ्याचा मुलगा **०बेटी**–स्त्री कन्या म्हणून बाळगलेली दुसऱ्याची मुलगी **०लेक**–पुस्त्रीन बाळग-लेला मुलगा, मुलगी किंवा मूल

पाळक—पु १ (स्त्रि) मेषपाल २ (ल) ख्रिस्ताच्या मड-ळीला पाळणारा ३ धार्मिकदृष्ट्या मडळीची सेवा करणारा (इ) पास्टर 'पाळक प्रतिनिधि येशूचा। बधु सखा निजसघाचा।' –उस ५८९ 'त्यापैकीं एकजण स्काटलदास जाऊन विशेष विद्या-भ्यास करून पाळकाची दीक्षा पाऊन तेथेंच राहिला'–अरुणोदय ६६ [स पालक]

पाळका—पु उसाच्या चरकास जुपलेल्या बैलाना हाकणारा –कृषि ४७३ [स पालक, म पाळक]

पाळग्रहण—न पालन, साभाळ, सगोपन करणें, पोषण करणें, वाळगणें, वाढविणें 'ज्याजकडे त्याच्या पाळग्रहणाचा अधिकार आहे त्यानीं त्यास उद्योगी मनुष्य करण्यास झटावें '–व्यनि ८७ [पालन+ग्रहण]

पाळजी—स्त्री (वे) जोंधळा कापल्यानंतर कापलेल्या सडातून फुटलेला कोंब, धुमारा पळजी पहा

पाळण-लन—न १ रक्षण, साभाळ, पालनपोषण २ शपथ, वचन, आश्वासन इ० प्रमाणें वागणें, पाळणें, उल्लघन न करणें ३ (व्रत, नियम इ०) पाळणें, आचरणें, अनुसरणें [स पालन] **०पोषण**–न सगोपन सवर्धन, रक्षण, पोषण इ०, वाढविणें **०वाला**–पु (काव्य) जो एखाद्याचें पालन, पोषण, रक्षण, सगोपन इ० करता तो, पालनकर्ता 'धर्माचा पालनवाला तो शिवाजी राजा झाला।' –गोविंदकवि [हिं]

पाळणा–पु १ लहान मुलाला निजवून झोके दण्याच्या सोयीचा, लाकूड इ० चा एक प्रकारचा झोंपाळा, पालखा, झोला 'पाळणा लावोनि आनद। हालवीतस।' –कथा १ ४ १२४ २ जत्रा इ०त उभें केलेलें, रहाटाप्रमाणें फिरणारें पाळणे लावलेलें एक खेळणे रहाटपाळणा पहा ३ मुलाला पाळण्यात निजवून स्त्रिया जी कृष्णाच्या बाललीलाचीं गाणीं म्हणतात तीं प्रत्येक देवाच्या जन्मोत्सवाच्या दिवशी हरिदास असे पाळणे म्हणतात याच्या शेवटीं जो जो, जोजोरे, अशा तऱ्हचीं पालुपदें असतात (क्रि० गाणें, म्हणणें) 'ऐशा रीति विश्वजननी। पाळणा गातसे तये क्षणीं।' ४ मूल होण्याची पाळी, बाळतपण वेत 'तिचा दोन वर्षाचा पाळणा आहे' ५ (व) गाडीचा साटा [स पालन, सि पाल्णो] **पाळणा हलणें**–१ लहान, तान्हें मूल होत असणें २ (ल) कुटुबवत्सल, पोरेबाळें असणें 'आता कुठ आमचे पाळणे हलायला लागलेत म्हणून काळजी करायची!' 'पाळणे हलत असणाऱ्यानीं स्वैर वागून चालणार नाहीं' **पाळणेरहाट**–पु (विरू) रहाटपाळणा पहा **पाळण्यातलें नाव**–न १ मुलाच्या जन्मनक्षत्रावरून ठेवितेलें नाव २ बारश्याच्या दिवशी ठेवलेलें नाव जन्मनाम पहा

पाळणूक–स्त्री पालनपोषण, सगोपन, पाळण्याची क्रिया [पालन]

पाळणूक-णुक–स्त्री सर, सारा इ० सरकारी दण्यासबधीं माफी 'पाळणुक देशमुख व देशपाडिये याच्या शिरस्तियाप्रमाणें चालवणें कलम?' –वाडशाछ १४२ [पाळ]

पाळणें–न (विरू) पाळणा पहा

पाळणें—सक्रि १ मनुष्य, जनावर, पक्षी इ० ना खाऊपिऊ घालून त्यांचें सरक्षण व सगोपन करणें, बाळगणें, वाढविणें, रक्षण करणें 'म्हणौनि गा सुमती। जे कुमनोरथा पालिती।'–ज्ञा १६ ३७२ २ (ल) (कांहीं व्रत, नियम, आचार इ०) आचरणें, अनुसरणें, प्रतिज्ञेप्रमाणें वागणें ३ आज्ञा इ० मानणें ४ (धर्म, कायदा इ०चें) रक्षण करणें, राखणें –अक्रि (अन्न, पाणी, औषध इ०) मानवणें, हितकर होणें 'हें जड पाणी तुम्हास पाळणार नाहीं' [स पाल्=रक्षण करणें, पालन]

पाळत-थ—स्त्री १ (दुसऱ्याच्या हालचालीवर असलेली) बारीक नजर, गुप्त देखरेख 'ते त्याचे पाळतीवर आहेत' २ (चोरी वगैरे शोधून काढण्यासाठीं काढलेला) माग, सुगावा काढणें, शोध, तलास 'गोरक्षापाशी शीघ्र येऊन। म्हणे तू माय माझें न देशील धन। तू कोण कोणाचा येऊन। पाळतीनें मिरवसी।' –नव २३ ८१ 'गावात दरोडा पडला असता गावचा रामोसी पाळत लावून देतो' ३ (एखाद्यानें पळून जाण्याच्या किंवा चोरी करण्याच्या हेतूनें त्यावर) लक्ष ठेवणें चोरून किंवा लपून पाहणें, डोळा ठेवणें (क्रि० घणें, लावणें, काढणें, राखणें, ठेवणें) 'त्यानीं पाळत ठेवली आणि घर मारलें' ३ रक्षण, जतन, पालन –हक्क –शर [पाळणें] **पाळतीवर असणें**–एखाद्यास कळू न देता त्याच्या हालचालीवर गुप्तपणें नजर ठेवणें 'ते म्हणाले–अहमद, तू माझ्या पाळतीवर आहेस कीं काय?' –उष काल

पाळतणें—अक्रि पाळत ठेवून असणें, टपून बसणें 'चाले झडझडा उसतूनी वाट। पाहे पाळतूनी उभा तोचि नीट वो।' –तुगा ११२ 'चारें पाळतीले घालण पाहोनी।' –रामदासी २ १२१ [पाळत]

पाळतवि(वि)णें—उक्रि (क्र) एखाद्याच्या हालचाली गुप्तपणें जाणणें, पाळत ठेवणें, टेहळणी करणें, सुगावा काढणें पाळतणें पहा [पाळत]

पाळती-थी—स्त्री १ क्षेम, रक्षण, जतन, बाळगण 'जिये पदवीचेनि पाषके। ते मात यथासुखे। हे पाळती मज विशेखे। आवडे करू।' –ज्ञा १० १३६ २ बातमी, शोध, तलास पाळत पहा 'का रे न सागा आम्हास। पाळती तुमच्या गृहींची।' –ह ७ १२१ –वि पाळत ठेवणारा, दुसऱ्याच्या हालचालीवर गुप्तपणे लक्ष ठेवणारा, गुप्तहेर 'पाळती येवोनिया तेथ। शुद्धी सागती बाळीसी।' –भारा किष्किधा ५ ३ [पाळत] **०पाहणें-घेणें**–पाळत ठेवणें, शोध घणें, तपास काढणें 'मी विप्र होउनि त्वरित। पाळती घेतों गोकुळीं।' –ह ४ ११०

पाळद—पाळत पहा 'दोन डोळे एकमेकाशीं भिडले कीं तिसऱ्या डोळ्याची पाळद तेथें आहेच म्हणून समजावें' –मानाप ८

पाळंद—स्त्री १ शेतातील वाट, गल्ली पाणद, पाणद इ० पहा २ डोंगर चढावयाची फरसबदी वाट, घाटी

पाळंविषड—स्त्रीन पाण्यात राहणारा एक निर्विष साप [पाणी+विषड]

पाळला—पु (कों) लाकूड तोडण्याचें एक हत्यार पाळ पहा

पाळवी—वि (गो) सहाय्यक, मदत करणारा, मदतनीस [स पालय]

पाळा—पु झाडाच्या बारीक फाद्या वगैरे तोडण्याचा एक लहान कोयता, पाळ पाळला पहा

पाळा—पु १ (काव्य) पाळ, वेढा, गरका, घर, गराडा, कडें 'त्याभोंवता मिळाला वीराचा रण पहावया पाळा।' –मोकर्ण १४ २० 'हातीं घेउनी घनसावळा। व्रजागना धरिती पाळा।' 'उच तरी मर्यादेवेगळा। भूमीमधें सहस्र सोळा। तया भोवता वेष्ठित पाळा। लोकालोक पर्वताचा।' –दा ४ १० ६ 'मिळे पाडूचा त्या सभोंवता पाळा।' –मोकर्ण ३१ १० २ समूह, समुदाय, थवा, टोळी, मेळा 'तरी कदर्पाचनि बळें। इंद्रियें वृत्तीचेनि मेळें। विभाडूनि येती पाळें। विषयाचे।' –ज्ञा १३ ८४ –शिवी १३ ७ 'लोटला पौरजाचा पाळा। नेत्रीं उदकें ढळढळा।' –मुवन (नवनीत पृ १९२) 'तिजजवळि सख्याचा बैसला थोर पाळा।' –सारुह ३ ६७ 'भूताचे पाळे अपार। मदराचळीं मिळाले।' ३ कळप, ताडा, थवा 'जैसे गुराचे पाळे बहुत। एक गुराखी राखीत।' 'विठू माझा लेकुरवाळा। सगे लेकूराचा पाळा।' –ब ५४६ ४ पदार्थांची अस्ताव्यस्त स्थिति, पसारा (क्रि० घालणें, माडणें, पसरणें, पाडणें, पडणें) ५ (ल) आसन, पीठ, बैठक 'की सत्वगुणी विद्युल्लता। पाळा मांडिला शरीराधरत्ता।' –नव ११ १२१ ६ बधन, वेष्टन 'घालू पाळा अविवेका।' –दावि २५९ [स पालि, म पाळ]

पाळा—पु (कु) आज्ञापालन, आज्ञा, वचन इ० पूर्ण करणें [पाळणें]

पाळा—पु (कों) समुद्रातील एक तावूस लहान मासा

पाळां—पु १ (गो) भाकरी २ (गो) लहान गोधडी

पाळाइणें, पाळातणें—सक्रि (महानु) १ टेहेळणें, पाळत ठेवणें 'आनदे पाळाति श्रीमूर्तितें।' –दाव १८८ २ न्याहाळणें, अवलोकणें 'मग पाळाइलें वत्सगोपाळातें।' –दाव ३३९ [पाळत]

पाळावचें—अक्रि मुळें येणें, मुळथा फुटणें [पाळ=मूळ]

पाळि(ळीं)गण–न—पुन १ साठवण –हको २ समूह, समुदाय पालिंग–न पहा 'घालोनिया आसनें। देव भेटता जरी ध्यानें। तरी बकाचीं पाळींगणें। का पा तत्क्षणें नुद्धरती।' –एभा ५ ११६ [पाळ+गण]

पाळिगा—पु थवा, ताडा

पाळिग्रहण—न (प्र) पाळग्रहण पहा

पाळिजणें—न फाकणें, पसरणें, पालेजणें पहा –हको

पाळित—वि पाळलेला, पाल्हा (इ) वाडें [स पालित]

पाळी—स्त्री १ खेप, क्रम, फेरा, बारी २ नागराचा किंवा कुळवाचा फेरा (क्रि० घालणें) 'कर्म कुळवणी। न लगे धर्म पाळी।' –तुगा ३६० 'मी आपलें शेत पाळी घालून तयार केलें आहे' ४ भोग, क्रमप्राप्त अवसर, प्रसग 'मी आज छत्री आणली नाहीं म्हणून फजीतीची पाळी दिसते' ५ (ल) स्त्रियाच्या मासिक रजस्रावाची खेप, विटाळसपण **पाळी टळणें–चुकणें**–गरोदर राहणें, विटाळशी बसण्याची मासिक पाळी बद होणें, दिवस जाणें 'पाळी केव्हा टळली होती' –निच १३ ९३

पाळी—स्त्री कानाच्या खालच्या टोकाचा भाग, चापा 'तव कर्णाची निर्भय धरुनी पाळी।' –विक ९१ [स पालि]

पाळी—स्त्री शिक्षण 'गृहधर्माची कुतुकें दे तो भगवान् विरक्त परि पाळी।' –मोआदि ११ ५४ [स पाल्]

पाळी—स्त्री १ पाट, ओटा, उचवटा 'अवरी प्रवाळ पाळी।' –दावि ११४ २ दड किंवा जोर काढताना ज्यावर हात टेकतात तो ठोकळा, हत्ता –सव्या ६१ [पाळा]

पाळी—स्त्री (काव्य) १ (सैन्य, झाडें, भित, कुपण इ० चा) वेढा, गरका, समूह, समुदाय 'होळकराची फिरती पाळी' –ऐपो २२४ २ बाध, काट कड 'वस्त्रें ठेवोनिया पाळीं। जळीं नग्न निघालिया।' –कथा १ ५ ६ –क्रिवि भोंवतालीं, आस पास, सभोंवार [स पालि]

पाळीच—वि १ पाळलेला, बाळगलेला, वाढविलेला २ माणसाच्या वस्तींत राहणारा, रानटी नव्हे असा (कुत्रा, बैल इ० जनावर) [पाळणें] **०बकरा**–पु (ल) सागितलेलें काम कशाचीहि पर्वा न करता करणारा

पाळु-ळूं—न (काव्य) जात्याच्या तोंडाची उच कड, पाळ, पाळें

पाळूक—न गोगलगाय, पिकूळ, शवूक [स पल्विका]

पाळें—न १ जात्याच्या तोडाची उच कड, पाळ, पाळ् २ (तिखट, मीठ इ० ठेवण्यासाठीं केलेलें) लाकडाचें भाडें, लाकडी वाडगा 'जें का खरकटलें पाळें। अत्यत गोगाणीं गोंगाइलें।' –एरुस्व १८ ४३ ३ झाडाच्या बुडाशीं पाणी घालण्यासाठीं केलेला खळगा, आळें ४ डोंगराळ प्रदेशातील सखल जमीन, दरी 'खडा ळथाच्या घाटात फारच भयकर पाळीं आहेत' ५ तळें, डबकें इत्यादिकाच्या आतील जागा, अवकाश ६ (राजा) मुशीच्या तोंडावरचें झाकण ७ कोठे किंवा खण असलेला पानसुपारीच्या डब्याचा भाग ८ समूह, समुदाय, मेळा 'राजा मारिशि व्याघ्र

पाळें । हरुनि जनदु ख ।' -रत्नकाता १७ ९ साठा, आश्रय 'तया ईश्वरें जो दयेचेंच पाळें ।' -विवि ८ ३ ५९ [स पालि] **०पडगें**-न (व्यापक) ताटवाटया, भाडींकुडीं वगैरे ससारोपयोगी जिनसा **०गण**-पु (महानु) समूह, समुदाय 'ऐसें असोस पाळेगण । यादवाचें ।' -शिशु ५४४ [पाळ]

पाळेकर-करी—पु पाळेगार पहा 'पळाले पुढ पाळेकर ।' -ऐपो २७३

पाळेगार—पु डोंगराळ प्रदेशात राहणारा कर्नाटक प्रातातील लुटारू व बडखोर लोकाचा मुख्य,बडखोर सरदार हे प्राचीन काळीं महालकरी अधिकारी असत, पुढें मुसल्मानी अमलात स्वतत्र वागणारे जहागीरदार बनले [पाळें=दरी+गार प्रत्यय, तुल० का पालेय=वस्ती, गाव, तळ (पक्षी म पाली=गाव तळ)] **०गारी**-स्त्री पाळेगाराचा धदा 'समशेरबहादर यानीं झाडींत राहून पाळेगारी करून मुलूख मारावा' -मराचिथोरा ५४ 'त्या प्रातात जाऊन पाळेगारीनें मुलूख मारून, चौथ सरदेशमुखी घासदाणा अमल बसवून राहतो' -स्वप २३२

पाळ्ळा—पु (बे) लाकूड तोडण्याचा विळा पाळ, पाळा पहा

पाक्षिक—न पधरा दिवसानीं प्रसिद्ध होणारें वृत्तपत्र, नियतकालिक इ० -वि १ पधरवडयाचें, पक्ष पहा २ (लढा वादविवाद, धर्म इ०तील) बाजू, तड, पथ, प्रकार इ०चा असणारा, पक्षा५ा [पक्ष]

पाक्ष्या—स्त्रीअव (खा) दाणे काढलेलीं कणसें -भात्रै ७ १ ४

पिक—पु कोकिळ पक्षी 'आम्रा त्या पिक सेविता सम समा सयोग कीं जाहला ।' -कृ गाशास्त्री चिपळूणकरकृत अन्योक्ति (मराठी ७ वें पुस्तक) 'परी पिकचि एकला मधुर वाणि लाधे कृती ।' -कोकिलान्योक्ति (मराठी ६ वें पुस्तक पृ १२४ स १८९६) [स]

पि(पिं)क—स्त्री (तबाखू किंवा विडा वगैरे खाल्यानतर) तोंडातून टाकलेली किंवा टाकावयाची थुकी (क्रि० मारणें, टाकणें, सोडणें) [हिं पिक] **०दाणी-नी**-स्त्री तस्त, विडयाची किंवा तबाखूची थुंकी थुकण्याचें एक विवक्षित आकाराचें भाडें [पिक् दिनी-पिकदाणी-भा अ १८३४, हिं पिक+फा दान] **०दान**-न पिकदाणी पहा 'पिकदानें उर्ध्वमुखें । ताबूलपत्रें अतिसुरेखें ।' -ह ३४ १५८ [हिं] **०धरणी**-स्त्री पिकदाणी 'ताबुलाची पिकधरणी । ते मी अर्से मुख पसरूनी ।' -तुगा १७४६ **०पात्र**-न पिकदाणी 'मृदुमवाळ वोटिंगणें पिकपात्रें झळकती ।' -मुआदि ४८ १७ **पिकणें**-न गुळणा, पाण्याची चूळ **पि(पिं)की**-स्त्री थुकी पिंक पहा

पिक—न १ शेतातील धान्य २ (ल) फळ 'आजि कृष्णस्नेहाचें पिक' -ज्ञा ४ ९ [पीक] **०दाव-राड-झाड**, **पिकलें**-पुस्त्रीन १ पिकाचा हगाम, सुगी २ शेतातील पीक [पीक] **पिकावळ**-स्त्री (कु) शेतातील पीक [पीक+आवली] **पिकाळ**-वि (गो) सुपीक पीक दणारी (जमीन)

पिकट—वि १ फिकट, निस्तेज २ पिकूट, पिवळसर; पिकटलेलें

पिकटणें, पिकुटणे—अक्रि फिकें होणें, निस्तेज होणें, पिवळसर होणें (रोगामुळें माणसाचें शरीर, झाडाचें पान इ०) [पिकणें] **पिकटाण**-स्त्री (राजा) पिकलेल्या फळाचा वास (विशेषत फणसाचा, केळयाचा) [पिकणें+घाण] **पिकटी**-स्त्री (राजा) आजारीपणात शरीरावर व चेहऱ्यावर आलेला फिकटपणा [पिकणें]

पिकणें—अक्रि १ पक्व होणें, पूर्णावस्थेस जाणें २ (अन्नरस व ल) टवटवीतपणा, तजेला, गर्दपणा वगैरे नाहींसा होणें ३ उत्पन्न होणें (पीक वगैरे) 'विघ्यास दहा मण भात पिकतें' ४ (बातमी, वदता इ०) प्रसृत होणें, पसरणें ५ (सोंगटयाचा खेळ) सोंगटी सर्व पट फिरून घरात जाऊन बसणें ६ उत्कर्ष, भरभराट होणें, एखाद्याचा बदा, योजना, बेत यशस्वी होणें ७ (पोटात) गर्भ वाढणें, पोट पिकणें ८ चगळ, चैन होणें ९ फलद्रूप होणें 'तैसा युक्तिमतु कौतुकें। अभ्यासाचिया मोहरा ठाके। आणि आत्मसिद्धीचि पिके अनुभवु तयाचा।' -ज्ञा ६ ३५५ [स पच्] **म्ह०** पिकल्याबाचून गावात विकत नाहीं (वाप्र) **पिकलें झाड**-(ल) अतिशय श्रीमंत व उदार मनुष्य, पुष्कळ मिळकत होणारा धदा, उद्योग **म्ह०** पिकल्या झाडावर धोंडा कोणीहि टाकील **पिकल्या झाडाखालीं उपाशी मरायाचा किंवा मरणारा**-अतिशय आळशी मनुष्यास उद्देशून योजावयाचा वाक्प्रचार **पिकलें पान**-अतिशय वृद्ध मनुष्य 'आम्ही म्हातारीं पिकलीं पानें झालों आहोंत' -नामना १३१ **पिकलेलें शेणखत**-न कुजलेलें, नासलेलें, उपयोगास योग्य झालेलें शेणाचें खत **कौल पिकणें**-एखाद्या गोष्टीस भर येणें, मनासारखी गोष्ट होणें, इच्छिलेली वस्तु प्राप्त होणें 'लाभा नाहीं उणें पिकला कौल' -निगा ३२५

पिकं(कां)दर, पिकं(का)दोर—न एका बाजूस टोक व एका बाजूस चपटा भाग असून त्यास धार असलेलें एक हत्यार, पिकाव, टिकाव, कुदळी [इ पिक ॲक्स]

पिकर-स—पु (विणकाम) धावत्या धोटयाच्या मागातील धोटयास गति देणारा ठोकळा [इ पिक्=उचलणें]

पिकला—वि पिकलेला, पक्व [पिकणें]

पिकवण—न १ फळें पिकविण्यासाठीं लागणारें गवत, पेंढा वगैरे २ गळू वगैरे पिकविण्यासाठीं त्यावर बाधावयाचें पाटीस, लेप वगैरे [पिकविणें]

पिकविणें—सक्रि १ परिपक्व करणें (धान्य, फळें इ०), पिकण्यास लावणें २ (बातमी, कडी) पसरविणें, प्रसृत करणें 'त्यानें कोणची बातमी स्त्रीसेनेंत पिकविली ?' –बाय ४ ३ ३ चोप देणें, झोडपणें, जोराचा मार देणें, बडविणें ४ उत्पन्न करणें 'ईतें गाउनि तरतो सुज्ञान मनात हरिकथा पिकवी।' –मोमभा २ ९९ ५ सागणें, प्रसिद्ध करणें 'श्रीभूतिजयनयातें ज्याची सर्वत्र गुणकथा पिकवी।' –मोभीष्म ११ ४६ –मोउद्योग ११ १५ [स पच्]

पिकळी, पिकु(कू)ळ—स्त्री गोगलगाय, शंबूक [दे]

पिका—वि पिकलेला, परिपक्व झालेला [स पक्व, प्रा.पिक्क, पोतु जि पेक]

पिकाऊ—वि १ पिकण्याच्या स्थितीस आलेला, पिकावयास झालेला २ सुपीक (जमीन) [पिकणें]

पिकाणी—स्त्री केळीच्या पानाची गुडाळी करून, आब्याची कोय घासून, कागद वगैरे गुडाळून केलेलें वाजविण्याचें मुलाचें खेळणें, पिंपाणी [ध्व]

पिकाव—न (हेट) टिकाव, कुदळी पिकदर पहा

पिकास—न (गो) मोठें पिकदर, पिकाव

पिकूट—वि फिकट, निस्तेज (वस्त्र, रंग, चेहरा इ०) [स स्फुट् + म पिकणें]

पिकेटिंग—न दारू पिणें, विलायती कापड वापरणें इ० सारखी एखादी अनिष्ट गोष्ट करणाऱ्या इसमास सविनय प्रतिबंध करणें, तसें न करण्याविषयीं त्याची समजूत घालणें, निरोधन. 'त्यानीं चक्क ताडीचे व दारूचे अड्डे दाखवून पिकेटिंगचे सीन दाखविल होत' –नाकु ३ १६ 'पिकेटिंगमध्यें सारासार विचार चालवावा' –के १७ ६ ३० [इ पिकेट]

पिको—पु पोलकीं वगैरे करिता वापरतात ते कलाबतूचे काठ

पिकोटा—पु विहीर अथवा पाण्याचा झरा, डबकें यातून पिकास पाणी देण्याचें साधन ओकती पहा

पिक्कल—न एक माप, वजन, ५३२० सुर्ती रुपये भार 'पिक्कलचें वजन ५३२० सुर्ती रुपये भार असतें' –मुव्या १०५

पिख(खु)रणें—उक्रि अस्ताव्यस्त करणें, टाकणें (केस वगैरे), अव्यस्थित होणें, पसरणें, असणें, पिस्कारणें, विखुरणें [स विकृ]

पिखोली—स्त्री (ना) एक प्रकारचें फुलपाखरू

पिंगट—वि १ पिवळट पिवळसर, फिकट २ पिंगूळ किडयाची घाण येत असलेला [स पिंग]

पिंगटणें—अक्रि १ पिंगट होणें, पिवळट होणें, राहून पिवळें होणें 'पिकें आवधी पिंगटली रे।'–दावि २५२ २ पिंगूळ किडयाच्या घाणीप्रमाणें घाण, दुर्गंधि सुटणें [स पिंग]

पिंगल—न साठ संवत्सरातील एकावन्नावें संवत्सर [स]

पिंगला-ळा—स्त्री (योग) उजव्या नाकपुडींतून वाहणारी एक श्वासनाडी 'इडा पिंगळा एकवटती'–ज्ञा ६ २४४ –एभा १४ २२२ [स]

पिंगवी—स्त्री कागणी, कागोणी, एक वनस्पति **पिंगवें**–न कागोणीचें बी **पिंगवेल**–न पिंगवीच्या बियापासून काढलेलें तेल, कागणेल, कागणीचें तेल [पिंगवें+तेल]

पिंगळ-ळा, पिंगूळ—पु १ एक प्रकारची दुर्गंधि सोडणारा एक किडा (ल) २ काहीं तरी बीभत्स किंवा अभद्र बोलणाऱ्या इसमास योजितात [स पिंगल] **०पादणें**–(ल) अमंगळ, अचकटविचकट, बीभत्स बोलणें

पिंगळ—पु भोंवरा, गुतागुत, भ्रमाचें आवरण 'खेळ मोडा पिंगळ तोडा। म्हातारीचें डोचकें फोडा।' –दावि २३१

पिंगळ(ळा), पिंगा—वि पिंगट, पिवळट, फिकट 'तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी। मार्जी कल्पांतविजूचिया स्फुटी। तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी। भ्रमगातळीं।' –ज्ञा ११ २०४ [स पिंगल]

पिंगळा—पु १ अगावर लहान ठिपके असलेलें एका जातीचें घुबड 'सिंक पिंगळा आणि पाली। वोखटें होला काक कलाली।' –दा ३ ७ ५८ 'जसा पिंगळा गिजबिजला नाना शब्द बोले लोकाला।' –ऐपो १६२ २ डमरू किंवा कुडबुडें वाजवून पहाटेच्या वेळीं भिक्षा मागणारा एक भिक्षेकरी 'पिंगळा माहाद्वारीं। बोली बोलतो देखा। डौर फिरवीतो डुगडुग ऐसा।' –भज ४४ [स पिंगला] **पिंगळा जोशी**–पु नेहमीं भविष्यासबंधीं चागल्या गोष्टी सागणारा ज्योतिषी, कुडबुड्या जोशी

पिंगळा—स्त्री एक नाडी पिंगला पहा

पिंगळी—स्त्री वाचा, वाणी, बोलणें, भाषण 'होम करितो हें वीरपिंगळी। वदली बिभीषणाची।' –कृमुरा ४१ ५

पिंगळी—पु (गो) कुडबुड्या जोशी, पिंगळा

पिंगा, पिंगारा—पु लहान मुलींचा (विवक्षित तऱ्हेनें आवाज करून खेळण्याचा) एक खेळ (क्रि० घालणें) 'पिंगा म्हणिजे पिलगोनि भिरभिरियाचे परी। फिरविसो माज मान तरि तुझी थोरी।' –निगा ९२ 'नका घालू पिंगा गे। तुम्ही रामरगी रगा गे।' –एकनाथ २ (ल) जागचे जागीं भ्रमण करणें, भ्रमती, बखेडयाचा, घोटाळयाचा कारभार [स पिंज्=आवाज करणें]

पिंगाणें—न दिव्याच्या भोंवती फिरटया घालणारा, एक पंख असलेला किडा, पतग फुलपाखरू कु पिंगाणा [ध्व]

पिंगाळें—न (बे) लहान पितळी, परात

पिंगाक्षी—पु वानर, माकड 'खावें फळा तैं अकस्मात। उडोनि पिंगाक्षी पातला।' –दावि २६१ [स पिंग+अक्षिन्]

पिंगी, पिंगें, पिंगेल—एक वनस्पति (विरू) पिंगवी, पिंगवें, पिंगवेल पहा

पिंगुटणें—अक्रि पिंगटणें पहा
पिंगुळ—पु (गो) काथा
पिंगूट—वि पिंगट पहा
पिंगूळ—पु पिंगळ पहा
पिंगूळवेल—पुस्त्री एक जातीचा वेल पुगळवेल पहा
पिघळणें—अक्रि (प्रा) १ पघळणें २ वितळणें, पातळ होणें [गुज पिगळवु, हिं पिघलना]
पिचकन-कर-दिनी-दिशीं—क्रिवि (थुकी, पिचकारी, रक्त इ०ची) चिपळी उडताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]
पिचकट—वि १ चीर पडलेला, किंचित् फुटका, तडकलेला, पिचका २ ज्याच्या डोळ्याच्या काचेला (बुबुळाभोंवतालच्या भागास) चीर पडली आहे असा, मिचमिचा [स पिच्चट=नेत्ररोग]
पिचकणें—अक्रि फुटणें, तुटणें, भगणें –सक्रि (ना) जोरानें दाबणें [पेचणें]
पिचकळी—स्त्री पिंक, थुकी वगैरेची टाकलेली पिचकारी, गुळणा [ध्व]
पिचका—वि १ पिचलेला, चीर, भेग, तडा पडलेला २ ज्यास नेहमीं पाणी येतें व जो अर्धवट उघडा असतो अशा डोळ्याबद्दल किंवा अशा डोळ्याच्या मनुष्याबद्दल योजितात ३ ज्याचे अर्गी इष्ट कामापुरतें सामर्थ्य नाहीं असा इसम, पादर फुसका [ध्व का पिच्चु] (वाप्र) **पिचक्या डोळ्याचा**–वि अर्धवट मिटलेल्या डोळ्याचा
पिचकाट—स्त्री (ना) नसती ब्याद, शुक्रकाष्ठ, कटकट [पेंच]
पिचकारी—स्त्री १ (मागील बाजूस दट्ट्या नें दाबून) रग, औषध वगैर उडविण्याची नळी, चिपनळी २ (रक्त, रस, पाणी इ०चा) जोरात उडणारा फवारा [स अपस्फिरी–पिसकरी-पिचकी-पिचकारी –भाअ १८३२, हिं ध्व]
पिचकुडा—वि (विरू) पिचका पहा
पिचडा—पु (व) शिजवून तयार केलेलें निरुपयोगी मिश्रण, म्ह. ज्यांत झालेले अन्नादिक पदार्थ 'शिरा तयार करावयाला तिला गाळिलें तर तिनें हें करून ठेविलें काहीं तरी पिचडो' [स पच्, म पिचणें]
पिचड—न (कों) डोळ्यातून येणारी घाण, पू, चिपड [चिपड वर्णव्यत्यास]
पिचडी—स्त्री (प्रा) थुकी, थुकीची पिचकारी 'जैसे बाभुळीचें खोड। गिरबडुनि जाती सरड। तैसें पिचडीं तोंड। सरकटिजेल।' –ज्ञा १३ ५६१ [पिक्, ध्व]
पिचंडया—स्त्रीअव (कु) पाठीमागें वळवून हात बांधण्याची क्रिया (विरू) पिचुडया पहा
पिचणें—अक्रि १ फुटणें (बागडी, काच, बरु इ०), चीर, तडा, भेग पडणें, मोडणें 'त्या बिचाऱ्याच्या बरगडया पिचून ...' –नाकु ३ २५ २ (तांदूळ वगैरे फार भिजविल्यामुळें) फुगणें, फुलणें, ठिमूळ होणें ३ (हाड, शिपा, चुनखडी इ० फार भाजल्यामुळें) उलणें ४ तांदूळ वगैरे फार शिजल्यामुळें, गिच गिचीत, गोळा होणें, मऊ, चिकट होणें ५ सडणें, कुजणें 'तिला पश्चात्तापाच्या नरकात पिचत टाकून बाजूला व्हाव हेंच बर दिसत' –तोव ६५ ६ दळणें –शर [स पच्, ध्व पेचणें]
पिचलेला चुना–पु पाणी घातलेला, भिजविलेला, उमलविलेला चुना **पिचून टाकणें**–नाहींशीं करणें **पिचूनपिचून**–क्रिवि हाल हाल करून
पिचणें—सक्रि (पत्ते वगैरे) पिसणें पहा
पिचनळी—स्त्री पिचकारी पहा
पिचपिच-पिचा—क्रिवि १ थुकीची पिचकारी वारवार टाकल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, दोरा, ठिसूळ पदार्थ एक्सारखे फुटल्यातुटल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन २ डोळ्याची उघडझाप करून, डोळे मिचकावून [ध्व]
पिचपिचणें—अक्रि १ (डोळे इ०ची) वरचेवर उघडझाक करणें, मिचकाविणें २ पिचकारीप्रमाणें आवाज करणें, पिचपिच असा आवाज करणें [ध्व]
पिचपिचीत—वि बारीक, मिचका, मिचमिचा, लुबलुका (डोळा, असे डोळे असलेला मनुष्य)
पिचपोच—क्रिवि पिचपिच अर्थ १ पहा [ध्व]
पिचबाही—स्त्री जाड भिंतीला असलेल्या दुहेरी चौकटीच्या दरवाज्याच्या आतील बाजूच्या चौकटीच्या दोन्ही खांबापैकीं प्रत्येक [पिच्छा+बाही]
पिचर—न (कों) पायरवटाचें एक हत्यार
पिचला—न (भिल्ली) पिठू 'एक पिचलाभर तें काय उनायों नेव' =एका पिलानें तें काहीं ऐकलें नाहीं –भिल्ली ९
पिचवणें—अक्रि १ (कढत अन्न खाल्ल्यामुळें घशात, पोटात, उरात) जळजळणें २ (विरू.) (राजा) पिचणें पहा **पिचविलेला चुना**–पु पिचलेला चुना पहा [ध्व]
पिचाचां, पिचापीच—क्रिवि त्वकर त्वकर केलेल्या पिचपिच अशा मोठ्या आवाजानें [ध्व]
पिचिक—शअ (गो) थुकी टाकताना होणारा आवाज, पिचकन पहा [ध्व]

पिचुं(चों)डया—स्त्रीअव पाठीमागें वळवून बाधलेले हात **०बांधणें–बांधून घेणें**–लेख, पत्रें, करार इ० च्या सहाय्यानें पूर्णपणें गुतवून येणें

पिचुमंद—पु कडु निंब 'पिचुमंद नित्य सेविल्या देख। त्यासि बाधीना कोणी विख।' –एभा १५ २०६ 'युद मद मक रद धुद पिचुमद बकुळवन खुलल्या खुली।' –राला ३२ [स]

पिचूं—न १ (कु) खेळाची लहान गोटी २ (कु) माशांचें अगर कुर्लीचें लहान पोर [बच्चा ?]

पिचोंद्री—स्त्री (कों) माडाच्या झाडास पानाच्या मधून मधून उपपर्णाप्रमाणें येणारीं आवरणें

पिचोळी—स्त्री १ पिचकारी, पिचनळी २ रक्त, रस, पाणी इ०ची जोराची धार, चिळकाडी [ध्व]

पिच्छ—पु शेपूट [स]

पिच्छ—न १ पक्ष्यांचें पीस २ मोराचा पिसारा ३ कोंबडयाचा तुरा [स]

पिच्छल—वि १ ओलें चिंब, निसरडा, बुळबुळीत 'स्वेदोदकें करुनि पिच्छल आग बाई।' –विठ्ठल, रसमजरी ३६ –अकक २ २ पक्ष्याच्या पिसासारखें [स पिच्छल, पिच्छिल]

पिच्छा—पु १ पाटीकडचा, मागील बाजूचा भाग २ मागच्या बाजूचा तुकडा (आगरखा इ०चा) ३ एखाद्याच्या मागें लाविलेला तगादा, एखाद्याची एखाद्या कामासाठीं पाठ पुरविणें [स पश्चात्, गु पिछो] (वाप्र) **पिच्छा करणें**–बदूक उडविताना तिनें मागें धक्का देणें, मागें हटणें **०घेणें–पुरविणें–धरणें**–नेट, निकड लावणें, पाठपुरावा करणें, नाद, छद घेणें, पाठलाग करणें **०सोडणें**–नाद सोडणें, मोकळें होणें **पिच्छयास बसणें–लागणे**–पिच्छा पुरविणें **पिच्छयावर असणें**–पिच्छा पुरविणें

पिच्छाविपाक—पु (रसा) ज्या विपाकात गोंद किंवा गोंदासारखीं द्रव्यें उत्पन्न होतात त्यास पिच्छाविपाक म्हणतात

पिच्छुंड्या—स्त्रीअव (विरू) पिचुड्या पहा **पिच्छोंडे**–पुअव (विरू) पिचुड्या पहा

पिछवा—पु बसावयाच्या जागीं ज्या वस्तूवर पाठ टेकली जाते त्या ठिकाणीं लाविलेलें भरजरीचें वस्त्र 'उवाकरिता मोठा पाट माडण्यात येतो व त्याचे मागें भरगच्ची पिछवा लाविला असतो' –ऐरा ३४१ [पिच्छा]

पिछवाडा—पु घराची मागची बाजू, परसु 'दोदो लक्षाचा एक वाडा। त्याच्या फोडोनिया कवाडा। मोकळा अवघा पिठवाडा।' –अफला २७ [हिं पीछे=मागें असलेलें + वाडा=आगण]

पिछा—पु पिच्छा पहा [हिं]

पिछाडा—स्त्री मागील भाग, बाजू. [हिं]

पिछाडी—पु १ मागील भाग, बाजू २ घोडयाचे मागील पाय ३ पायबद ४ (सैन्य, घर इ०चा) मागील भाग [हिं पीछे] (वाप्र) **०डया बांधणे**–हात मागें बाधणें, शिक्षेचा एक प्रकार 'त्या दुष्टाच्या पिछाडया बाधून इकडे घेऊन या' –रत्न ७१ **०मारणें**–लाथ मारणें, हल्ला करणें [हिं]

पिछो(छों)डा—पु मागील बाजूस हात बाधण्याची शिक्षा, पिचुडया पहा 'टागणें टिपऱ्या पिछोडे। बेडी बुधनाल कोल दडे।' –दा ३ ७ ६७ [हिं]

पिछोडी—स्त्री पिछोडा पहा 'सावजभावें बाधोनि पिछोडी।' –दावि २११ [हिं]

पिंजकट–कर—वि सहज पिंजण्याजोगें, सहज तुटणारें, जीर्ण [पिंजणें]

पिंजका—वि पिंजकट पहा

पिंजट—न बरू, बाबू इ०ची काढलेली लहान कामटी

पिंजट—वि पिंजकट पहा

पिंजणावळ—स्त्री (कापूस इ०) पिंजण्याची मजुरी [पिंजणें]

पिंजणी—स्त्री १ (कापूस, लोंकर इ०) पिंजण्याची क्रिया २ फुटेंग, पिचणें, तुटणें इ० क्रिया ३ पिंजण्याचें हत्यार ४ (प्र) पिंजरी, गाडीचा चादवा, चवरडोल

पिंजणें—उक्रि १ पुनकणें, मोकळा करणें, (कापूस, लोंकर इ०) विंचरणें, (बाबू बरू काठी इ०स) चीर, भेग पडणें २ उभा फाडणें (कापड, कागद इ०) [स पिंज्, स पिंजा=कापूस हिं पिंजना]

पिंजणें—अक्रि १ शिणकणें, धमकणें धुमधमणें २ (हाड अथवा हाडें) दुखकारक रीतीनें शिवशिवणें, टसटसणें ३ (सोनार धदा) सोन मुशीला चिकटणें ४ (ल) तटाटणें 'गौरी म्हणती पिंजल्या गाई।' –निगा २२ [स पिंजा]

पिंजपिंजणें—अक्रि १ मिचकावणें, उघडझाक करणें पिच पिच करणें (दुखरे डोळे व अशा डोळ्याच्या मनुष्यास उद्देशून योजितात) २ शिणकणें, धमकणें ३ दुखणें, शिवशिवणें (हाड हाडें) [पिंजणें द्वि]

पिंजर—स्त्री एक लाल रगाची पूड धवधवीत तावडें व कोरडें कुकू तें तेलात घालून तयार करण्यापूर्वीच्या, देशात कुकू म्हटल्या जाणाऱ्या चूर्णास कोंकणात पिंजर म्हणतात व तेलात कालविल्यानतर त्यास कुकू म्हणतात [हिं]

पिंजर—न १ पिंजरा, पजर २ (ल) (मनुष्य, पशु इ० चा) हाडाचा सागाडा ३ बरगडया [स पजर]

पिंजरणा—स्त्री पिंजरणें, विस्करणें, विखुरणें, पसरणें [पिंजरणें]

पिंजरणें—अक्रि १ विखुरणें (केस, पिसें इ०), विस्कटणें, अस्ताव्यस्त होणें, दूरवर पसरणें (गवत इ०) २ (विरू) पिंजारणें (-उक्रि) पहा

पिंजरा—पु १ पंजर, मापळा, पाजरा २ गज बसवून केलेली लहान खोली ३ माडाचा शेंडा, बोंखा ४ घर, जहाज गाडी, पालखी इ०चा सागाडा ५ तुरुंग 'श्रीमंताच्या मुलास महाराजांनीं एकदम कैद करून आठ दिवस कोतवालाचे पिंजऱ्यात ठेविला ' -विक्षिप्त ३ ११७ [स पंजर] **अगाचा शरीराचा, हाडाचा पिंजरा**-अत्यंत कृश, रोड मनुष्यास म्हणतात **पिंजरा होणें**- अत्यंत अशक्त होणें, हाडाचा सापळा रहाणें

पिंजरा—पु (सागरगोटघाचा खळ) प्रथम जमीनीवर डाव्या हाताचीं बोटें निरनिराळीं उभीं ठेवावीं हा पिंजरा झाला नंतर उजव्या हातात खडे घेऊन ते पिंजऱ्याबाहेर जमीनीवर टाकावे व झेलखडा हातात घेऊन वर उडवावा व तो खालीं पडण्यापूर्वीच हातानें एक खडा पिंजऱ्याखालीं ढकलून हात उलटून झेलखडा झेलावा याप्रमाणें पुढेंहि खेळावें -मराठी खेळांचें पुस्तक पृ ३४३

पिंजरापोळ—पु पोळानें लोकांस त्रास देऊं नये म्हणून बदींत ठेवण्यासाठीं कलेलें किंवा करण्यासाठीं राखलेलें आवार, (विरू) पाजरपोळ पहा [पिंजरा+पोळ]

पिंजरी—स्त्री १ पिंजरा २ पालखीवरील सुशोभित आच्छादन ३ गाडीचा चवरडोल, चादवा ४ छत 'धूम्ररजाची पिंजरी। वाजतिया वायूंनें जरी होकारी। का सूर्यबिंबा माझारीं। आधारें शिरे।' -ज्ञा ९ १२५ ५ (७) उटी 'जेसी चद्रमयाची घडी उपलविली। मग गगनाकरवी बुथी घवविली। तैसी चदनपिंजरी देखिली। सवार्गी तर्वे।' -ज्ञा ११ २२३ [स पंजर]

पिंजळ—पु एक वृक्षविशेष

पिंजार—न मळणीमध्यें गुतलेले आखूड भात्याणाचे लहान तुकडे [पिंजरणें]

पिंजारणावळ—स्त्री (कापूस, लोकर इ०) धुणकण्याची मजुरी, पिंजणावळ [पिंजारणें]

पिंजारणी—स्त्री १ धुणकणी, पिंजणी २ विखुरणें, पसरणें [पिंजारणें]

पिंजारणें—उक्रि १ (कापूस, लोकर इ०) धुणकणें, मोकळें करणें, पिंजणें २ विस्करणें, विखुरणें, पसरणें (गवत, पिसें, केंस इ०) [पिंजणें]

पिंजारणें—अक्रि १ झेलावणाऱ्या पालवीनें आच्छादित होणें २ क्रोधादिकांनीं (डोळे, नाक, शेपूट इ० फुगणें, मोठें होणें, विस्फारणें) ३ खवळणें, रागावणें 'त्रिंबकराव नानाचा लष्करी। पचमुख व्याघ्र जैसा पिंजारी।' -ऐपो ८८ [पिंजणें]

पिंजारी—पु (कापूस, लोंकर इ०) पिंजणारा -स्त्री पालखीच्या दांडीवर बांधण्याचें रेशमी आच्छादन, पिंजरी [हिं पिंजारा, गु पिंजारो, ता पजारी, पंजुकोरी, स पिंजिक=कापसाचा पेळू]

पिंजिरा—वि मजूर 'त्याचे योगक्षेमाविषी तुम्ही हुजुर अर्जे कराल त्याप्रमाणें पिंजिरा होईल ' -रा २२ ६२ [फा पिंझीरा]

पिंजु(जू, जो/ळी—स्त्री धादोटी, चिरफळी, कावट, फाडलेला लाव व अरुद तुकडा (पान वेत, इ० काचा) [पिंजणें+ओळी]

पिटकन-कर-दिनी-दिशीं—क्रिवि बेडकीच्या उडी मुळें, हलकीं फळें किंवा बिया पडल्यामुळें किंवा पाण्याचे थेंब पडल्यामुळें होणाऱ्या टप, टप, आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

पिटकी—स्त्री (मनुष्य, जनावर इ० काचा) विष्ठेचा लहानसा लपका, लेंड, (अळण, कढी इ०कातील) लहान गोळा [ध्व]

पिटकु(को)ला—वि लहान, चिमकुला, छोटा, गोंडस [स प्रथुक]

पिटकुली—स्त्री १ लहान आकाराचें फळ (आबा, पेरू, डाळिंब इ०) २ पिवळया रगाचें एक फूल [स प्रथुक]

पिटकें—न एक माप, कोळवें, अदपाव, शेराचा एकअष्ट माश भाग [द]

पिटकें, पिटकुलें—न लहान व सुरेख असा जिवत प्राणी, उदीर, इ०काचें पिलू 'परतु तुपाचे घरीं वर उदराचें पिटकुलें बसलें तैसा प्रकार जाहला ' -भाव ४५ [स प्रथुक]

पिटकाळी—स्त्री (गो) १ एक वृक्षविशेष २ (गो) एक पक्षिविशेष

पिटण—न मारणें, बडविणें 'येवेंचि रामयें त्राहटण। घनातें केलें पिटण।' -गीता १ ७७६ [स ताडन, म पिटणें]

पिटणी—स्त्री मारणें, कुटणें, बडविणें [स पीडन]

पिटणें—सक्रि १ मारणें, बडविणें, झोडपणें, चोप देणें, (हातोडी, काठी, मुसळ, दांडकें इ० कानीं) ठोकणें 'परि तें ऐसें पडुधुता। तातलें लोह पिटिता।' -ज्ञा १३ १०१५ 'पोतें पिटिलें काहारे। दया नाहीं या विचारें।'-तुगा ६५८ २ जोरानें हाकारणें (जनावर, सैन्य इ०), घोडा दवडणें, वेगानें पाठविणें(जासुद), पळवून लावणें (शत्रु, सैन्य इ०) 'पार्षत वधार्थ कर्णे शर एक यमें स्वदृतसा पिटिला।' -मोकर्ण ३६ ११ 'सर्वस्व हरुनि कपटें नळसाचि पिटूनि लाविला पाठी।'-मोस्त्री ३ १० ३ (टाळी इ०) वाजविणें, शब्द करणें 'हरीमदिरीं नारदें लमटाळी। पिटोनी

म्हणे ऐक कातारमाळी।'–कीर्तन १५२ [स पीडन, हिं पिटना, सिं पिटणु]

पिटपिट—स्त्री त्रास, कटकट, कटाळवाणें मागणें (उद्दाम मुलाचें), चिरचिर, पावसाची रिपरीप 'गोविंदावाचोनि वदे ज्याची वाणी। हगवण घाणी पिटपिट ते।'–तुगा ३०३९ [ध्व]

पिटपिटणें—अक्रि १ दुसऱ्यास शीण येईल अशा रीतीनें आग्रहानें मागणें, किरकिरणें, चिरचिरणें २ मिचकाविणें, उघडझाक करणें (डोळे इ० ची) [ध्व]

पिटपिटें—वि (गो) तुटणारें 'पिटपिटें सुत' [ध्व]

पिटपिट्या—वि १ असतुष्ट सदा धुसमुसणारा आणि दोष काढणारा २ पिरपिर, रडवें तोंड करून याचना करणारा [पिटपिट]

पिटपीट—स्त्री (विरू) पिटपिट पहा

पिटविणें—सक्रि (विरू) दवडणें पिटणें पहा 'ठायीं ठायीं सुभ्यांशीं पत्रें लिहुन साडणीस्वार पिटविले।'–ऐपो २३० 'या पिटविण्यात गनीम अन्नाविणें मरावे, परतु रानसुबत्ता ओले हर्बरे व गहू व गाजरें पुष्कळ'–भाब (नवी प्रत) ९७ [हिं पिटवाना]

पिट(टा)ळणी—स्त्री जोरानें हाकून लावणें (जनावर, मनुष्य इ० कास) [पिटाळणें]

पिट(टा)ळणें—उक्रि १ जोरानें आपल्यापुढें हाकणें (जनावर, मनुष्य सैन्य इ०) २ भरधाव सोडणें, दवडणें (घोडा इ०), 'चुकवि प्रभु मडळगति रथ फिरवी, त्वरित घोटक पिटाळी।'–मोभीष्म १०८८ ३ घालवून लावणें, हाकलून लावणें (मनुष्य, भिकारी इ०)

पिटी—स्त्री १ गरगट, काजी, राब २ टाळी, थप्पड, थापटी

पिटुकलें—न पिटकें पहा [स प्रथुक]

पिटुर्डी—पु एक विशिष्ट मासा याच्या छातीशीं व गुद द्वारावर दोन पख असतात अगावर तीन-चार काळे पट्टे असतात

पिटुलें—न (कों) एक विशिष्ट मासा

पिटोळी—स्त्री (गो) एक पक्षिविशेष

पिट्ट-ट्टा पाडणें—अक्रि पिट्टया पाडणें पहा

पिट्टोळ—पु (गो) एक गोड्या पाण्यात राहणारी मासळी

पिठ—न (व) खाब व खाड यामधील लाकडाचा ठोकळा, पटा [स पीठ]

पिठें—न (गो) थडीच्या दिवसात होणारा एक त्वचारोग

पिठडा—पु (विरू) पिठाड पहा

पिठरडी भाजी—स्त्री पीठ लावून केलेली भाजी

पिठरपाकवाद—पु (न्याय परिभाषेत पिठर म्हणजे अवयवी आणि वाद म्हणजे मत) एखाद्या गोष्टीचे गुणधर्म तिच्या घटनेपासून उत्पन्न होतात अशा मताचें स्थापन याच्या उलट पिलुपाकवाद (पिलु नैयायिक भाषेत परमाणु) म्हणजे सर्व गुणधर्म मूलतत्त्वाचे आहत अशा मताचें स्थापन पिठरपाकवाद वैशेषिकाचा आणि पिलुपाकवाद नैयायिकाचा आहे पिठरपाकवादी आणि पिलुपाकवादी हे पिठरपाकवाद आणि पिलुपाकवाद याचे अनुक्रमें अनुवादक हात [स]

पिठलें—न हरभऱ्याच्या डाळीच्या पिठाचें एक तोंडीलावणें, बेसन, झुणका (गो) पिटलें, (राजा) पिटला [स पिष्ट]

पिठवण—न एक प्रकारची वनस्पति

पिठा—पु दारूचें दुकान, गुत्ता 'दाहडे ताडेदवीच्या चमेली बागेऱ्या पिठयाला उदार आश्रय देत आहेत'–के २१६३० [स पैष्ठी=दारू]

पिठा—वि १ ठिसूळ, भुसभुशीत, रेवाळ (दगड) २ गिचगिचीत, अर्धवट भाजलेल्या पोळी किंवा भाकरीसारखा (विशिष्ट फळाचा गीर) [पीठ]

पिठां—न (कु) १ एक जातीचा मासा २ नवीन जन्मलेल्या मुलाच्या अगास जो चिकट पदार्थ असतो तो [पीठ?]

पिठाड-र, पिठाळा—पु १ चुरा केलेली, चूर्ण केलेली, रवदळलेली, जमीनदोस्त झालेली, फन्ना केलेली स्थिति (भोजन समारभात अन्न, शतातील उभें पीक इ०ची) (ल) शीण, थकलेली स्थिति ०करणें, पाडणें–फन्ना उडविणें [स पिष्ट]

पिठावें—न निंदा [दे]

पिठाळ—वि मऊ, लिबलिबीत, पिठुळलेली (भाकरी इ०), पिठूळ पहिल्या तीन अर्थी पहा [स पिष्ट]

पिठा(ठु)ळणें—अक्रि गिचगिचीत होणें (भाकरी इ०) पाणचट होणें, पचपचीत होणें (भात, शिजविलेलें अन्न इ०)

पिठाळें—न एका जातीचें मऊ व खवणारें पोळे हें मधाबरोबर खातात [स पिष्ट?]

पिठी—स्त्री १ (तादुळाचें) बारीक पीठ 'वीं स्नाना जाईन गगातटीं। मागें शून्य आह पर्णकुटी। यास्तव शस्त्राची करोनि पिठी। घातली कमडली।'–कथा २७४८ २ पाण्यात शिजविलेलें पीठ (खाण्याचा पातळ पदार्थ म्हणून), कोणतेंहि पीठ शिजवून केलेलें कालवण ३ (कु हट) डुकिणीच्या पिठाची आमटी किंवा पिठलें ४ (गो) पापडासाठीं कालवून तयार केलेलें पीठ (विशेषत उडदाचें) [स पिष्=चुरा करणें, पिष्ट)]

पिठी साखर—स्त्री मऊ व बारीक साखर [पीठ+साखर]

पिठुळणें—सक्रि १ गाभुळणें, पाडास येणें (फळ इ०) २ पिठाळ होणें फुसफुशित होणें (भाकर, भात इ०) [पीठ]

पिठूर—वि पिठाप्रमाणें पाढरें, स्वच्छ, चकचकीत (विशेषत चद्रकिरणें, चादणें) [पीठ]

पिठूळ, पिठोळा—वि १ पिठासारखें मऊ, गिचगिचीत, कच्चा (भात इ०) २ मऊ, पाणचट (भात इ०) ३ मऊ, ठिसूळ, भुसभुशीत (दगड इ०) ४ बेचव, पाणचट (फळें, शिज विलेलें अन्न इ०) [पीठ]

पिठें—न (कु) पिठा अर्थ २ पहा [पीठ]

पिठेरा—पु एक प्रकारचा कुचला कोष्टी लोक सुताच्या ताण्याला पाजण किंवा खळ लाविताना हा उपयोगात आणतात [पीठ]

पिठोबा—पु एक देवता 'देवनामें जोतीबा .. गणोबा, पिठोबा, राघोबा, मोरोबा' –खेया ५६

पिठोरा, पिठारापाठारा—पु श्रावण महिन्यातील अमावास्येच्या दिवशीं पिठानें चौसष्ट योगिनींच्या आकृती काढून त्यांचें पूजनरूप करावयाचें व्रत [स पिष्ट]

पिठोरी—स्त्री श्रावण वद्य अमावास्या व त्या दिवशीं करावयाचें व्रत [स पिष्ट]

पिठोळा—वि पिठूळ पहा

पिठाळी—स्त्री (कु) पीठ झाडण्याकरिता केलेली काथ्याची लहान कुचली

पिठ्या—वि १ भुसभुशीत, ठिसूळ, रेवाळ (दगड इ०) २ गिचगिचीत, चागल्या न भाजलेल्या भाकरीप्रमाणें असलेला (फळाचा गीर इ०) ३ (ल) मऊ, नरम, सहज वश होणारा, याच्या उलट कणकरा ४ ज्वारीच्या पिठाची भाकरी ज्याला घालावयाची असा साधारण पाव्हणा त्याच्या उलट गव्हऱ्या (हा पहिल्यापेक्षा मानानें मोठा असतो) [स. पिष्ट] **०पाडणे**–१ (ना) घोकपट्टी करणें २ एखादें काम नेटानें तडीस नेणें ३ (सोलापुरी) एखाद्यास दमविणें

पिड-डें-ढें—न (व) पाट, (कर) बसण [स पीठ]

पिंड—पु १ गोळा, पुज, समुदाय, ढीग 'का कवणें एके पिंडें। वेंचिता अवतरे भाडें। मग भवडीजे दडें। भ्रमें चक्र।'–ज्ञा १८ ३१० २ मृत पितराना जवळच्या नातेवाइकानें श्राद्धाचे वेळीं अर्पण करावयाचा भाताचा गोळा ३ शरीर, देह 'पिंड पोसावे हें अधमाचें ज्ञान। –तुगा ३३५६ 'जव यशोदा करी न्याहाळ। तव जवळी न दिसे बाळ। मग पिंड पडिला विकळ। यशोदेचा।' –कथा ४ ३ ८३ ४ गोल, कोणताही वाटोळा पदार्थ 'उदा० मासपिंड इ०, ग्रथी ५ (भूमिति) घनतेचें माप ६ नुकताच धरलेला गर्भ, भ्रूण ७ (गणित) त्रिज्येचा एकचोविसावा ८ एक प्रकारचें रान ९ जीव 'पदपिंडाची गाठी।'–ज्ञा ३ २७२ [स] (वाप्र) **पिंडास खिळण-जडणें-बसणें-लागणें**–जडलेला, खिळलेला, चिकटलेला असणें (खोड, आजार, उपद्रव इ०) **म्ह०** १ जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं=आपणावरून जग ओळखावें किंवा माणूस हा एक लहानसें ब्रह्मांडच आहे याअर्थी २ पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना=व्यक्ती तितक्या प्रकृती सामाशब्द– **०जन**–पु जीवसृष्टि, देहधारी लोक 'तैसें होय शरीर। तैं तें म्हणिजे खेचर। हें पद होता चमत्कार। पिंडजनीं।'–ज्ञा ६ २९६ **पिंडदंड**–वि आडदाड 'चेल्याचा सुकाळ। पिंडदंड भगपाळ।'–तुगा २८ १९ **०दान–प्रदान**–न मृताना श्राद्धात भाताचे पिंड अर्पण करणें **०पितृयज्ञ**–पु पितरास उद्देशून अमावास्येस करावयाचें पिंडदान **०ब्रह्मांडरचना**–स्त्री मानवी देहाची जी रचना तीच अखिल विश्वाची घटना (माणसाचे डोळे, रक्तवाहिन्या, केंस इ०च्या ठाईं चद्रसूर्य, नद्या, झाडें इ० कल्पिणें) असें समजणें, अशी समजूत **०रोगी**–वि जन्मापासूनचा आजारी, गर्भावस्थेपासूनचा आजारी, जन्मरोगी **०ज्ञान**–न शरीररचनाशास्त्र **०ज्ञानी**–पु शरीररचनाशास्त्रज्ञ **पिंडोदक**–न मृतास उत्तम गति मिळण्यासाठी त्यास पिंड (भाताचा गोळा) व उदक (पाणी) दण्याचा धार्मिक विधि [स]

पिडणूक—स्त्री त्रास, जाच, छळणूक [स पीडा]

पिड(ढ)णें—उकि १ दुःख देणें, पीडा करणें, त्रास देणें २ दुःखी असणें, त्रासात असणें [स पीडनम्]

पिंडरी—स्त्री १ पायाची पोटरी २ (ल) ज्यात दाणे ठासून भरले आहेत असें कणीस, पोटरा ३ व्यायामानें जाड व टणक झालेले दड, पोट्या इ० [स पिंड, हिं]

पिडा—स्त्री १ पीडा, त्रास, दुःख, आजार २ ज्यापासून आपणास त्रास होतो तो इसम ३ बाळतपणापूर्वीची वेण, इजा **०जाप**–(गो) वेणा येणें [स पीड्=त्रास देणें]

पिडा-ढा—पु नारळाच्या फादीचा बुडख्याचा भाग, झावळीच्या मधला दाडा २ (गो कु) चुडताचा देंठ, पिंडो

पिंडा—पु सुत, रेशीम, सुभ इ०चा गोळा, बिंडा [स पिंड]

पिंडी—स्त्री १ औषधें फडक्यात घालून केलेली, आलेल्या डोळ्यावर ठेवावयाची पुरचुडी २ शिवाचें लिंग, शालुकेमधील बाण 'जे शून्यलिंगाची पिंडी।'–ज्ञा ६ २७३ ३ (कुभार धदा) चाकावर ठेवून, चाक फिरवून ज्यास मडकें, राजण इ०चा आकार देतात असा मातीचा गोळा [स पिंड] **पिंडीबंध**–पु (नृत्य) अनेक व्यक्तींनीं मिळून विशिष्ट प्रकारच्या निरनिराळ्या आकृतींत उभें राहून करावयाचें नृत्य यांचें पिंडीबध, शृखलाबध, लतावध व भेद्यबध असे चार प्रकार आहेत [स]

पिंडें-ढ—न आसन, पाट **म्ह०** ढेंग बघून पिंडें। तोंड बघून बिडा –लोक २ ७३ [स पीठ]

पिंडेवत, पिंडेखोर—वि (गो) रोगी, दुखणेकरी [स पीडा+वत]

पिड्डुक—स्त्री (गो) काचचे काळे बारीक मणी, काळी पात, पिड्डुकाचा सर [स पिंड]

पिढलें—न (व) बसावयाचा पाट, आसन, चौरंग (व) ाढ, (कों.) पिड्ढि [स पीठ]

पिढा—पु १ आसन, बसावयाचा पाट २ (राजा) ाडाच्या फादीचा, झावळीचा बुधा, डेख, थरपील, पिडा [सं. ीठ]

पिढा—पु पाठलाग 'पिढा करावयासी पाठविलें' –शिचप्र ७ [स पृष्ठ]

पिढावणें—सक्रि (व.) मारणें

पिढी—स्त्री पुत्र, नातू, पणतू, बाप, आजा, पणजा इ० जे शपरंपरेंतील पुरुष ते प्रत्येक, पुस्त, कुळी [स] (वाप्र) **०लागणें**–म्रसंबंधामुळें दोन गोत्राच्या पिढ्याचें परस्परांत मिश्रण होणें ब्राह्मणामध्यें मातकडून व पित्याकडून अनुक्रमें पहिल्या पाच व ात पिढ्यांत लग्नसंबंध होत नाहीं) **पिढीचा**–वंशपरंपरागत, ढीजाद 'पिढीचा संपत्तिवान्–बुद्धिमान्–रोगी–दरिद्री' **०ला ाता मारणें–देणें–पाय लावणें**–१ पूर्वपरंपरेला झुगारून ेंणें, तिच्या विरुद्ध बंड करणें २ कर्जफेडीत मुद्दलाला सुद्धा कमी डणें **पिढ्या तुटणे–तोडणें**–दान घराण्यातील संबंध (जन्म, रण इ०च्या संबंधानें सुतक, सोहर, वगैरेचा) नाहींसा होणें ासा संबंध सात पिढ्यानंतर नाहींसा होतो सामाशब्द– **०दर पढी**–क्रिवि वंशपरंपरेनें, पुस्तदरपुस्त **०न पिढी**–क्रिवि वंश रंपरेनें, प्रत्येक घराण्यांत **०जाद्–जादा–न दाज**–वि १ लीन, घरदाज २ पिढीचा व्यावहारिक उपयोग योजितात [फा ढी+झादा] **०पेस्तर**–क्रिवि पिढ्यानपिढ्या, वंशपरंपरागत, ेढीदरपिढी [स पीठिका]

पिढें—न १ बसावयाचा पाट, आसन, बसण्याची चौकी घिरट्या ठेवण्यासाठीं जमलेले लाकडी तीन ठोकळे ३ तुलई आणि ाब यांच्या मध्यें असलेला लाकडाचा तुकडा, खांबाखालीं घाल- ात ती उथळी ४ सूत कातण्याच्या चरख्याखालीं असलेला लाक- ाचा तुकडा, बैठक ५ गाडीच्या साटीच्या पुढच्या बाजूला **जोड** ला आडवा लाकडाचा तुकडा ६ (बुरुड काम) कळक तोडण्यास ि **फोडण्यास आधार म्हणून** घेतलेला लाकडी **ओंडा** [स पीठ] **०दान**–न पाट, मुसळ, काठी इ०चा मार 'तव पिढेदान त्या ास झालें' –निगा १० **पिढ्याचें काम, पिढ्यापाटाचें काम**–ज्यात घराचें छप्पर पिढ्यावर ठेविलेलें असतें अशी इमारत ाच्या उलट लगीचें काम

पिणीचा—वि १ मुख्यत्वें आईच्या दुधावर वाढलेलें (मूल, ासरू इ०) २ अगावर पिणारा, धानचा, बाळपणीं आईचें दूध ुष्कळ प्याल्यामुळें गुटगुटीत, गोंडस असलेला [पिणें]

पिणें—उक्रि १ प्राशन करणें, जल, वायु इ० पातळ पदार्थ मुखद्वारानें गळ्याखालीं उतरविणें २ ढोसणें, झोकणें, गटगट पिणें, घोटणें ३ (तंबाखू, अफू इ०च्या धुराचें) सेवन करणें, धूम्रपान करणें ४ शोषणें, जिरविणें (कातडें, लाकूड, कापड इ०नीं तेल, रंग, पाणी इ०) ५ बदकीनें ठासलेल्या दारूचा वार न होणें ६ (ल) दाबणें, गिळणें, सहन करणें, पोटांत घालणें (राग, अपमान, चेष्टा, खोडया इ०) (ल) प्रीतीनें ऐकणें 'कवी तव यश कथा नवसुधा नवथा पिती।' –केका ५१ [स पा, सिं पिअणी, पार्तु जि पिलार]

पिण्णटता—स्त्री (गो) रागानें थोडेसें खेकसून बोलणें

पित—न (खा) पित्त, (गो) पित

पितम—क्रिवि (गो) प्रथम, आधीं [सं प्रथम]

पितर—पु स्वर्गांत किंवा चंद्रमंडलांत राहणारे मनुष्य जातीचे मृत पूर्वज 'तरी पितर काय करिती। वैसेनि स्वर्गी वसती।' –ज्ञा १ २५५ २ –पुनर्भव श्राद्ध विधीनें ज्यांना पिंडोदक दिलें पाहिजे असे नातेवाईक (आई, बाप, भाऊ, बहीण, पुत्र, कन्या, पत्नी, मित्र इ०) ३ –नअव मातापिता ४ भाद्रपद कृष्णपक्षांत समुदायानें केलेलें महालय श्राद्ध [स] **०उद्धरणें–स्वर्गांवर नेणें**–(उप) पूर्वजांची निंदा करणें, आईबापांवरून शिव्या देणें **पितरें घालणें**–(माण) कोंकणांतील देवीच्या पुजाऱ्यास पाच-दहा रुपये देऊन भुतें असलेले धोंडे आणून त्याजकडून दुसऱ्यास त्रास देवविणें **म्ह०** काल मेला आणि आज पितर झाला सामाशब्द– **०खस्ता**–स्त्री १ श्राद्धांचे वेळीं करावी लागणारी खटपट, त्रास, गोंधळ २ (ल) अल्प कार्याविषयीं कटाळा येण्या-जोगी करावी लागणारी मोठी खटपट, त्रासदायक काळजी व परिश्रम **०पक्ष–पाख–पाट–पाटा–पाठ**–पु भाद्रपद कृष्णपक्ष, पितरांचें श्राद्ध करावयाचा पंधरवडा **०लेंड**–वि जो पितरांचें श्राद्ध करीत नाहीं असा [स पितृ, पितर]

पितऱ्या—पु (कातकरी) १ वृषण –बदलापूर १२८ २ (ल) देवक बसविणारा (ठाकूर) –बदलापूर १४७ [पितर]

पितळ—न जस्त व तांबें यांच्या विशिष्ट मिश्रणानें बनविलेला एक धातु [स पित्तल] (वाप्र) **०बाहेर पडणें–दिसणें–निघणें**–१ मुलामा दिलेल्या, मढविलेल्या दागिन्यांतील मूळचें पितळ बाहेर दिसू लागणें २ (ल) बरपागी केलेला बहाणा, मिष, ढोंग नजरेस येणें सामाशब्द– **०पान**–न पितळेचा अतिशय पातळ पत्रा, पितळेचा वर्ख **०पात्र**–न पितळेचें भांडें 'किती कासपात्रें पितळपात्रें।' –सप्र ९ २९ **पितळी**–स्त्री पितळेची, उंच कांठाची लहान ताटली, लहान परात –वि पितळेचा, पितळ-मय

पितळ—वि पितयुक्त, पित्तल

पितळा—वि (राजा) चिडखोर, तापट, तामसी [स पित्त]

पिता—पु बाप, जनक, 'पैं जयाचेनि अगसगे। इये प्रकृती स्तव अष्टागें। जन्म पाविजत असे जगें। तो पिता मी गा।' –ज्ञा ९ २६९ [म तुल० पोर्तु जि पतरों, बाता, पात] **म्ह०** यो वै पिता स वै पुत्र। =बाप तैसा बटा

पिताबर—पु निरनिराळ्या (विशेषत पिवळ्या) रगाचें, रेशमी काठ असलेलें वस्त्र [स पीत+अबर] **पिताबरी**–स्त्री अल्पमोलाचा लहान पिताबर 'लगोटी नसली तर नसुद, आमच्या कडची पिताबरी देईन त्याला मी'–सुदे १४ **पिताबऱ्या**–वि (ना) अगावर पैसे असणारा (बाघ)

पिता(त्ता)बी—स्त्री पित्तोद्भवामुळें अगावरील येणाऱ्या गाठी [म पित्त+बी]

पिता(त्ता)म—स्त्री (गो) एक त्वचारोग, पित्ताबी [स पित्त]

पितामह—पु १ आजा, बापाचा बाप 'तव तेथ पार्थु सकळ। पितृ पितामह कवळ। गुरुबधु मातुळ। देखता जाहला।' –ज्ञा ११८० २ ब्रह्मदेव 'मी पितामहाचा पिता। हें आठ वितांही नाठवे चित्ता।' –ज्ञा १० २०६ ३ भीष्माचार्य 'पितामह वदे तदा प्रबल तू पृथानदना।' –भीष्मप्रतिज्ञा (मराठी ५ वें पुस्तक पृ १५७) [स]

पितामहंत—पु आजा –खिपु

पितामही–स्त्री बापाची आई, आजी

पितारणें—क्रि (गो) रगविणें [पोर्तु पिंतर]

पिती—स्त्री (गो) सतति [स पुत्र?] **म्ह०** (गो) जाती सारखी पिती–ब्राह्मणीसारखी माती'

पितुश्यो—पु (गो) मत्स्यविशेष पापनीट [इ पाम्प्लेट?]

पितृ—पु १ बाप जनक पिता २ चुलता, वडील माणूस 'तेथ पार्थु सकळ। पितृ पितामह कवळ। गुरुबधु मातुळ। देखता जाहला।' –ज्ञा १ ९ ० ३ पितर पहा [स] सामासशब्द–**०ऋण**–न बापानें मुलाचें पालनपोषण केल्यामुळें त्याची परत फेड व्हावी म्हणून पुत्राला आवश्यक असलेलीं कर्तव्यें, पर्वजा सबधीं असलेलीं कर्तव्यें हें ऋण श्राद्धादिक करून फेडलें जातें दुसरीं तीन ऋणें म्हणजे देवऋण, ऋषिऋण [स पितृ+ऋण] **०कर्म**–श्राद्ध, तर्पण इ० कर्म [स पितृ+ऋण] **०गण**–न १ ज्यांचें जेवण जरूर असतें असे पितर २ पितराच्या निरनिराळ्या वर्गास सामान्य शब्द [स पितृ+गण=समुदाय] **०गया**–जे बापाचें श्राद्ध **०गृह**–न १ बापाचें घर, (स्त्रिया २ स्मशान [स पितृ+बाप, गृह+घर, प्रा गिहर, गु पीयेर] **०तर्पण**–न १ स्नान पितरास पाणी देण्याचा विधि २ त्याचे वेळीं दिलेलें दान [स पितृ+तर्पण] **०तिथि**–स्त्री आई किंवा बाप याचा श्राद्धदिन [स पितृ+तिथि] **०तीर्थ**–न उजव्या तळहाताचा आगठा व त्याजवळील बोट (तर्जनी) यामधील भाग तितूतर्पणामध्यें या भागावरून पाणी सोडतात [स पितृ+तीर्थ] **०त्व**–न जनकत्व, बापाचें नातें, पद, गुण किंवा लक्षण **०द्रोह**–पु बाप, पूर्वज इ०सबधींचा द्वेष [स पितृ+द्रोह=द्वेष] **०द्रोही**–वि पितृद्रोह करणारा, बाप, पूर्वज इ०चा द्वेष करणारा [स पितृ+द्रोही=द्वेष करणारा] **०प**–पु यम [स पितृ=पितर+पा=पालन करणें] **०पक्ष**–**पाख**–**पारट**–**पाठ**–पु १ भाद्रपद कृष्णपक्ष २ पितरसमूह [स पितृ+पक्ष=पधरवडा] **०पूजा**–स्त्री मृत पितराच्या सबधीचा श्राद्धविधि पृथ्वीवरील सर्व प्राचीन व अर्वाचीन राष्ट्रात थोड्याफार फरकानें याचें अस्तित्व आढळतें [स पितृ+पूजा] **०बंधु**–पु बापाच्या आतेचे, मावशीचे व मामाचे पुत्र [स पितृ=बाप+बधु=भाऊ] **०भक्त**–वि बाप, पूर्वज इ०सबधींचीं कर्तव्यें बजावणारा [म पितृ+भक्त] **०भक्ति**–स्त्री बाप, पूर्वज इ०सबधीची कर्तव्यदक्षता [स पितृ+भक्ति] **०यज्ञ**–पु पचमहायज्ञापैकीं चौथा, पितृश्राद्ध, सिद्ध अन्नापैकीं पितराना उद्देशून अन्नदानाचा विधि, तर्पण [स पितृ+यज्ञ] **०यान**–पु पितृमार्ग, देहपातानंतर चितेचा धूर, रात्र, कृष्णपक्ष, दक्षिणायन या मार्गानें चद्रलोकाप्रत जाण्याचा जीवाचा क्रम हा जीव क्षीणपुण्य झाला म्हणजे चद्रलोकातून पुन्हा मृत्यूलोकीं जन्म घेतो [पितृ+यान] **०लंड**–वि पितराचें श्राद्ध वगैरे न करणारा 'केवलड पितृलड। शक्तीवीण करी तोंड।'–दा २ १ २० [स] **०लोक**–पु मृत पितराचा रहाण्याचा प्रदेश, स्वर्ग, चद्रलोक [स पितृ+लोक] **०वधकर्ता**–वि बापास ठार मारणारा [स] **०वन**–न स्मशानभूमि 'बहुधा तो पितृवनीं न मृत झाला।' –मोविराट ३ ६८ [स पितृ+वन] **०व्य**–पु चुलता, बापाचा भाऊ [स] **०शांति**–स्त्री पितरास अथवा वडील माणसास ठार मारणें 'पचभ्रतार द्रौपदी ते सती। करिता पितृशाती पुण्यधर्मा।' –तुगा ९४८ [स पितृ+शाति] **०सदन**–न पितृगृह, बापाचें घर [स पितृ+सदन] **०हत्या**–**वध**–स्त्रीपु बापास ठार मारणें **०हत्यार**–वि पितृवधकर्ता, बापास ठार मारणारा

पितोशी—स्त्री (गो) एक प्रकारची मासळी पितुश्यो पहा

पित्त—न १ यकृताच्या योगानें रक्तातून निघणारा आणि अन्नपचनास मदत करणारा एक पिवळा रस, एक शरीरदोष 'आणि जगमाही हात। लाऊनि काढिलें पित्त। मग राखिले शिणत। आणिक जीव।' –ज्ञा १३ २२९ २ तापटपणा, तामसीपणा, रागीटपणा [स] (वाप्र) **०उसळणें**–**खवळणें**–**चढणें**–**भडकणें**–(ल) रागावणें, संतापणें, खवळणें 'व्यर्थ क्लेशी च होती म्हणुनि उसळतें सज्जनाचेंहि पित्त।' –मोकृष्ण ५६ ५० **०तापविणें**–

सतापविणें, कोपविणें, क्रोध आणविणें **पित्ताची कुप्पी, पिशवी**–पित्ताशय, पित्त शरीरात साठण्याची पिशवी **पित्ताची जोत भरणें**–पित्तामुळें घशात, उरात जळजळणें **पित्तानें उचमळणें–जळजळणें**–पित्तामुळें उरात, घशात जळजळ वाटणें सामाशब्द– **०कर–करी**–वि पित्त करणारा, जो पदार्थ खाल्ल्यानें पित्त होतें तो [स पित्त+कृ=करणें] **०कुरुपण**–न ज्वालावमन 'मग वोसडिलेनि दर्पें। कामाही पित्तकुरुपे। तया धर्मीं सैंघ पळिपे। क्रोधाग्नि तो।' –ज्ञा १६ ३९४ **०जन्य विकार**–पु. पित्तामुळें होणारा एक रोग [स ' **०ज्वर**–पु पित्तदोषामुळें उद्भवलेला ताप [स पित्त+ज्वर] **०पत्र–पापडा**–नपु एक पित्तशामक औषधी वनस्पति उंची ३–४ हात असून हिचीं पानें बारीक व फुलेंहि लहान असतात [स पित्त+पर्पटक, ब क्षेत्रपापडा, हिं पित्तपापडा, गु पित्तपापडो, कर्ना पर्पाटक, तेल पर्पाटकमु] **०प्रकृति**–स्त्री पित्तकर तत्त्वा, पित्तदोषानें युक्त असलेली तब्यत –वि ज्यास बरचेवर पित्ताधिक्य होतें असा (मनुष्य) [स पित्त+प्रकृति] **०प्रकोप**–पु पित्तदोषाची झालेली जास्त वाढ, पित्तातिशय [स पित्त+प्रकोप] **०भावना**–स्त्री प्रकृतीची पित्तकारक स्थिति [स] **०मारी**–स्त्री एक प्रकारची वनस्पति **०ल–ळ** वि (विरू) पित्ताळ पहा **०वायु**–पु पित्तप्रकोप होऊन झालेली वातविकृति [स पित्त+वायु] **०वेगी**–वि शीघ्रकोपी, रागीट, सतापी, तापट [पित्त+वेग] **०वेळा**–स्त्री पित्ताची वेळ, पहिला प्रहर आणि दुपार यामधील काळ [पित्त+वेळा] **०शामक**–वि पित्त शमविणारा, पित्त शांत करणारा [स पित्त+शामक] **०क्षोभ**–पु पित्तदोषाची वाढ व बिघाड, पित्तप्रकोप पित्तातिशय [स पित्त+क्षोभ] **पित्ताशय**–पु पोटांत पित्त ज्या ठिकाणीं साठेलेंं असतें ती पिशवी [स पित्त+आशय=साठा] **पित्ताळू**–वि पित्तकारी, पित्तदोष उत्पन्न करणारा, पित्तप्रकृतीचा [पित्त+आलुच् किंवा आलु प्रत्यय]

पित्तरपाठ—पु (व) पितृपक्ष पितरपाठ पहा

पित्तू—पु (ना) पित्त्या पहा

पित्त्या—पु (खेळांत) कमी असलेल्या खेळाडूची जागा भरून काढण्यासाठीं दिलेला गडी, पोटगडी **पोट गडी** पहा 'रावबाला एक पित्त्या दिला व सुनर आणि बाळू एका बाजूला झाले' –सुदे ६ [स पित्रीय] **०देणें–पोटामध्यें घेणें**–कमी असलेल्या खेळाडूची जागा भरून काढणें

पिथान—पु आफ्रिकेंतील एक प्रचंड अजगर प्राणिमो ७० [इ पायथॉन]

पिधान—न १ झाकण, टोपण २ आच्छादन, आवरण, आच्छादनाची जागा किंवा कारण ३ (ज्योतिष) आकाशस्थ एका ज्योतीचें दुसऱ्या ज्योतीकडून आच्छादन [स]

पिनलकोड—न फौजदारी कायद्याचा संग्रह 'अबेवर बलात्कार करणें हा साहित्याच्या पिनलकोडामध्यें मोठा गुन्हा समजला जातो' –नाकु ३ ३४ [इ पीनल+कोड]

पिन(ना)स, पिन्नस—पु नाकाचा रोग [स पीनस]

पिनाक—न १ शिवधनुष्य २ एक वाद्य 'टाळ मृदंग मोहरिया। पावे शृंगें घुमरिया। स्त्रवीणे पिनाकिया। वाजविती सुस्वरें।' –ह १० १४० 'गिडबिडियाचेनि नादें। फुरणें उठिलें सदें। लाविलेया विनोदें। पिनाकिया।' –स्रिपु २ ३१ १५ [स] **०पाणि–णी**–पु शंकर, शिव 'काय पिनाकपाणीचिया भाता। वायकार्डी आहाती।' –ज्ञा ११ २०७ [स]

पिन्हा—पु (व) पिच्छा, पाठलाग [?] **०काढणें–पुरविणें–पाडणें**–(व) पिच्छा पुरविणें, मार्ग लागणें 'कामाचा पिन्हा पाडला म्हणून काम उरकलें

पिंप—न पीप, टीप

पिंपर–रू–रे—न १पिंपळाच्या झाडाचें फळ 'पिंपरव्याचिया आशा। न शिंपिजे पिंपळु जैसा।' –ज्ञा १८ १७३ २ (रा) कोणतेंहि कोंवळें फळ, भाजीचें फळ [पिंपळ] **पिंपरासारखा आपटणें**–एकदम जोरानें आपटणें

पिंपरणी, पिंपरी—स्त्री एक झाड, पायरी याचीं पानें नादुरुस्तीसारखीं असून लाकूड इमारतीस उपयोगी असतें, (गो) केळ [स पिप्परीजटी, सिं पिंपेरी]

पिपरमीट—न (गो) पुदिन्याचा अर्क, पेपरमिंटच्या वड्या [इ पेपरमिंट]

पिंपरी—स्त्री (गो) लहान, कोंवळी काकडी

पिंपलिका—स्त्री मुंगी पिपीलिका पहा

पिंपळ—पु १ एक अत्यंत पवित्र मानलेलें झाड, अश्वत्थ हा उंच असून फार वर्षें जगतो याच्या लाकडावर लाख तयार होते २ पिंपळाचें फळ [स पिप्पल] (वाप्र) **पिंपळास पार बांधणें**–(ल) एखादें पुण्यात्मक धर्मकृत्य करणें **वडाची साल पिंपळास लावणें**–खऱ्याचें खोटें व खोट्याचें खरें करून मागणें, लटपट करणें एखाद्या गोष्टीचा भलत्याच गोष्टीशीं संबंध जोडणें **पिंपळाचें फूल**–न (पिंपळास फूल कधींच आढळत नाहीं यावरून ल) क्वचित् व फारा दिवसांनीं भेट देणाऱ्या इसमास उद्देशून योजितात सामाशब्द– **०पान–पर्ण–वन–वाण**–न १ लहान मुलाच्या कपाळावर केंसास बांधावयाचा सोन्याचा, मोत्यांनीं गुंफलेला व पिंपळाच्या पानासारखा एक दागिना २ (गो) स्त्रियांच्या भांगास मागें जे दोन फटि फुटतात त्यामधील आकार भाग ३ त्या ठिकाणीं घालावयाचें पदक, फूल **०वासी, पिंपळावरचा मुंज्या**–वि १ (पिंपळावरील

भूत नेहमीं जागा बदलतें त्यावरून) भूत-पिशाचादिकाची भीति न बाळगता रात्रीं अपरात्रीं भयाण प्रदेशात हिंडणाऱ्याला उद्देशून योजितात २ भटक्या, भटकणारा, निश्चित एके ठिकाणीं न सापडणारा

पिंपळमूळ—न एक औषधी मूळ [स पिप्पलीमूल, हिं पीपलामूल, मि पिपिरामूऱ, ब पिपुलमूल, गुज पिंपरीमूलना गठ्ठेडा, कर्ना पिप्पलियवेस, तेल पिप्पलीवेस]

पिंप(पि)ळा—पु (कों) केळीचीं पानें कापण्याचें एक हत्यार कधीं कधीं हें कळकाच्या टोंकास बांधून त्याने झाडाचीं पानें, फुलें इ० काढतात

पिंपळाई देवी—स्त्री एक क्षुद्र देवता 'पिंपळाई देवी म्हणे जी नारायणा। अश्वत्थ ससार हा स्वस्थ नाहीं जाणा।' –सप्र ५ २१

पिंपळी—स्त्री १ एक औषधोपयोगी वनस्पति, हिचीं फळें हिरव्या रगाचीं असतात त्याना तिखट-गोड स्वाद येतो, पिंपळीचे गाठीपिंपळी व लेंडीपिंपळी असे दोन प्रकार आहेत पिंपळी वातनाशक व ऊष्ण आहे २ पिंपळीच्या शेंग ३ पिंपळीच्या शेंगे सारखा जानव्यास पडलेला पीळ ४ मोत्यानीं मढविलेला एक कानातील किंवा नाकातील पिंपरी सारखा दागिना, भिकबाळीचें मवळें मोतीं ५ (सोनारी) झेलऱ्याचें सुत मोत्यात ओवून तें मोतीं झेलऱ्याच्या गोलाकाराजवळ बसवल्यावर मोत्याच्या दुसऱ्या बाजूस जो फासा किंवा मुदनी करतात ती [स पिप्पली, हिं पिप्पल र, ब पिपुल, गु लिंडिपीपळ, कर्ना हिप्पली, तेल पिप्पऩु, ता पिंपिल, फा पिलूपिल्दराज, अर डार फिलूफिल्, इ लॉंग पेपर, लॅ पाइपर लॉंगम्] **०पाक**–पु पिंपळी घालून तयार केलेलें एक औषध

पिंपळी—स्त्री (व) लोखडी लहान पीप

पिंपा—पु (व ना) (राकेल इ० चें) पीप, डबा, टीप

पिंपाणी-री, पिंपोणी—स्त्री पिंकाणी पहा [ध्व]

पिपासा-शा—स्त्री तृषा, तहान, शोष [स पिपासा, हिं पियास] **पिपासु**–वि तहानेलेला, पिण्याची इच्छा करणारा [स, हिं पियासा]

पिपि—क्रिवि पिंपाणी, सनई इ० काच्या तीक्ष्ण व कर्कश आवाजाचें अनुस्मरण करून [ध्व] (वाप्र) **०करणें-वाजविणे**–कर्कश आवाज करणें, किंकाळणें [ध्व]

पिपी—स्त्री (बालभाषेंत) मातृरतन

पिपीटें—न (राजा) पिंपाणी

पिपीलिका—स्त्री लहान, तांबडया रगाची मुगी 'ब्रह्मादि पिपीलिकावरी।' –ज्ञा १० १०५ 'इतुक्यामध्यें दुसरी मार्ग कामिका पिपीलिका आली' –मराठी तिसरें पुस्तक [स] सामा शब्द– **०भक्षक**–पु दक्षिण अमेरिकेंतील एक दतहीन प्राणी. हा आपल्या तीक्ष्ण पज्यानीं मुग्याचें वारुळ फोडतो आणि आपल्या लाब जिभेनें त्यातील मुग्या ओढून घेऊन गिळून टाकतो **०मार्ग**–पु १ (योगशास्त्र) समाधि साधण्याची एक सोपी व पायरीपायरीची रीत ह्याच्या उलट विहगममार्ग २ जगाविषयीं विरक्त, सर्व मनोवृत्तींचें, वासनाचें, इंद्रियाचें दमन करण्याची एक रीत ३ (ल) कोणतेंहि कार्य सथपणें व सावकाश करण्याची रीत **०यति**–स्त्री (सगीत) गायनारभीं मध्य, मध्यें द्रुत, अतीं मध्य, किंवा प्रारभीं विलबित, मध्यें द्रुत व अतीं विलबित अशा प्रकारच्या लयींच्या गती असणें [स]

पिपेल—स्त्री (गो) दारू पिणें [पीप+एल ?]

पिपोणी, पिप्पाणी—स्त्री (विरू) पिंपाणी, पिंकाणी पहा

पिप्पल—न पिंपळाचें फळ 'तया वृक्षाचीं फळें। तुरटें तिखटें तोंडाळें। पक्वें अपक्वें सकळें। ज्यासि पिप्पलें म्हणतातीं।' –एभा ११ १९९ [स]

पिप्पी(प्पि)का—स्त्री पिपीलिका पहा 'ब्रह्मादि पिप्पीका देहधारी।' –दा १३ १ २७ [स पिपीलिका]

पियडी—स्त्री (भि) भिल्लीण 'एक रानाम शबरी नावा पियडी रेयतली आयी' –भिल्ली २६

पियाकास—स्त्री (गो) देवदारी पेटी [पोर्तु ?]

पियानो—पु एक ततुवाद्य हें मूळ जर्मनींत तयार झालें [इ]

पियाल—पुस्त्री एक प्रकारचें झाड [स]

पियु(यू)ख-ष—न अमृत 'अक्षरसज्ञेचे अपूर्वश्लोक। घोळिले असती भक्तिरसपियुखें।' –दावि १९ [स पीयूष]

पिर—स्त्री (गो) बशी चिनीमातीची लहान उथळ तगारी [पोर्तु पिरि]

पिरकणें—अक्रि एकदम थोडेसें पातळ हगणें, चिरकणें [ध्व]

पिरगणें—अक्रि (राजा) १ पिरपिर करणें, किरकिरणें, रड लावणें २ गयावया करून भीक मागणें [ध्व] **पिरंगणी**–स्त्री (गो राजा) पिरपिर, कुरकुर, किरकिर

पिरग(गा)ळणी—स्त्री मुरगाळणें, मुरडणें, पिळवटणें [पिरगळणें]

पिर(रं)ग(गा)ळणें—सक्रि मुरगाळणें, मुरडणें, पिळवटणें, पीळ घालणें [पिळणें]

पिरगळा—पु चक्कर, फेरफटका 'थोडासा गेल्याचा देखावा करून मी पिरगळा मारला अन् घरी आलों' –के १ ७.३० [पिरगळणी]

पिर(रं)गा(गा)ळा—पु १ मुरगाळा (शरीर, अवयव इ० काचा), पीळ, वळ २ पिळवटलेली, पिरगळलेली स्थिति [पिरगळणें]

पिरगा—पु. (कों नाविक) बुरीच्या जाळ्याचा दगडी नागर

पिरंगा—वि (कु) कुरकुऱ्या, पिरपिऱ्या, कुरकुरणारा

पिरंगुचें—अक्रि. (गो) पिरपिर करणें, कुरकुर करणें, कण्हणें, कुंथणें [पिरपीर]

पिरंजळचें—अक्रि (गो) त्रासणें उबगणें, तडफडणें

पिरडुक—स्त्री (कु) स्त्रियाच्या गळ्यातील मगळसूत्राचे काळे किंवा हिरवे लहान काचेचे मणी पिड्डुक पहा

पिरतुम—स्त्री (राजा कुण) पृथ्वी [स पृथ्वी]

पिरपि(पी)र-णी—स्त्री १ किरकिर, कटकट (लहान मुलाची), पिरगणी, कळवळून विनति करणें २ एकसारखी कट-कट, जिकीर, त्रास 'तुझी का इतकी पिरपिर लागली आहे?' –नाकु ३ ८९ ३ एकसारखी लागलेली (झिमझिम पाऊस इ०ची) रिपरिप [ध्व] **पिरपिरणे**–अक्रि किरकिर करणें, कटकट करणें, पिरगणें, याचना करणें [ध्व]

पिरपिरा-ऱ्या–वि किरकिर करणारें (सहान मूल), कट-कट करणारा, त्रासदायक (भिकारी)

पिरलुक—स्त्री (कु) शिटी, अलगूज [ध्व]

पिरसां—पु (अशिष्ट) (कों) गवत, काटक्या इ० काचा केलेला लहान विस्तव, शेकोटी, परसा पहा

पिरसुपी—स्त्री खाऱ्या पाण्यातील एक लहान पाढरा मासा

पिराडन—न (व) सकट, आपत्ति [स पीडन]

पिराडॉ—पु (गो) चुडताचा देंठ

पिराय—स्त्री (गो) अमदानी, काळ [परी=परिस्थिति? फा पीरी=वार्धक्य?]

पिराळ्या—पु (उसाचा चरक) भरकवळा

पिरिपिरि—क्रिवि पाऊस इ० काच्या एकसारखें पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, रिपरिप [ध्व]

पिरी—स्त्री वार्धक्य म्हातारपणा 'यावरी नियत धरिली जे आपला पिरी-वक्त जाला, आता मक्केस जावें' –भा १८३४, पृ १४४ [फा पीरी (पीरपासून)]

पिर्थ(थु)म्, पिर्थ(र्थी)म—स्त्री (कु गो) पृथ्वी –मसाप ४ ४ २८०

पिल—न (ना) कळीचें रोपटें [पिल्लु?]

पिलकूं—न लहान मूल, छावा, माजरीचें पिलू, कुत्रीचें पिलू इ० कास लडिवाळपणानें योजावयाचा शब्द [पिल्लु] **०पाठीमागें लावणें-काढणें**-एखाद्याच्या पाठीशीं लचाड लावणें

पिलखाना—पु हत्ती बाधावयाची जागा, हत्तीखाना तऱ्हे-तऱ्हेचा शिकारखाना। बाजाराच्या पुढे पिलखाना। दिला बिनी वर तोफखाना।' –ऐपो २१५ [फा]

पिलगणें—अक्रि पुढें पुढें धावणें, लपतलपत जाणें, पकड पहाणें 'जो का नानाविषयस्वार्था। न लाजे नीचापुढें पिलगता।' –एभा ११ १२०९

पिलंडा—पु (प्रा) गोळा, गुडा, गुडाळा, पिंडा (दोरा, दोरी, काथ्या इ० काचा)

पिल(लु)पाकवाद-वादी—पु पिठरपाकवाद-वादी पहा

पिलपील—स्त्री (सुतारी धदा) खचरा, चिरणी नावाचें हत्यार, खतावणी

पिलंपोवा-ळा पिलमपावा—पु (व ना) पावा, बासरी

पिलयेंस्सून—क्रिवि (गो) गर्भाशयातून, (पक्ष्यादिकाच्या) अडयातून [पिल्लु]

पिलवा—पु (कों) पिलू पहा

पिलवान्-न—पु हत्ती हाकणारा, महात [फा फीलवान]

पिलस-सा—वि मळकट, अस्वच्छ 'खाशाच्या पिलगो नसोत म्हणती त्याला बहु रागिजे।'–सारुह ३ ४६ [फा पिलिश्त]

पिला—पु (कों) पिलू पहा **०पांज**–स्त्री (गो) जीस पुष्कळ मुलें आहेत अशी स्त्री, लेंकुरवाळी

पिलों—स्त्री (गो) कोंबडी

पिली—स्त्री १ (गो कु) रग देण्याची कुचली २ (कु) नाक, कान इ० टोंचल्यानतर त्यात घालावयाची गवताची लहान काडी, नाकात घालावयाची चमकी

पिलू—पु गायनातील एक राग

पिलूं-लुं, पिलें—न पशु, पक्षी इ० काचें लहान पोर, बालक, बच्चा, छावा [दे पीलुक, पिल्ह, प्रा पीलुअ=बच्चा शावक ता पिल्ह, तेल पिल्ल, का पिले, मल पिले, दे लॅ प्युए ल्लस, प्युण्ण=मूल]

पिल्लर—पु दगडी खाब [इ पिलर]

पिल्ला—पु (राजा सुतारी धदा) भोंक पाडण्यासाठीं किंवा ठसे उमटविण्याकरिता केलेला साचा,

पिल्लूक—स्त्री (गो) मुरली, पुगी, शीळ, शिटी

पि(पे)वडी—स्त्री रगाची पिवळी माती [स पीत, म पिवळा]

पिवंदी—न झाडाचें कलम (क्रि० करणे, बाधणें) –बागेची माहिती १२

पिवशी—स्त्री (व) पिशवी, थैली [पिशवी व गैव्यत्यास]

पिवळ—पु १ एक प्रकारचा पक्षी २ (गो) पीळ

पिवळकी—स्त्री पिवळेपणा [पिवळा]

पिवळचें—सक्रि (कु) पिरगाळणें, मुरगळणें मुरडणें, आळेपिळे देणें [पिळणें]

पिवळट—स्त्री पिवळेपणा [पिवळा] **पिघळट, पिवळसर, पिवळवट**—वि किंचित् पिवळा, पिंगट [पिवळा]

पिवळणी—स्त्री पिरगाळणी, मुरगाळणी, **मुरडणी** [पिवळणें]

पिवळा—वि पीतवर्ण, पिवळ्या रंगाचा [स पीत, प्रा पीअ पीवल=एक रंग, सिं पीलो, का हिताळी] (वाप्र) **पिवळें करणें-होणें**-हळद लावणें (ल) लग्न करणें 'पोरगी पिवळी करून तुमच्या पदरात टाकायची' -भा १३ सामाशब्द- **०अभ्रक**-पु पिवळ्या रंगाचा अभ्रक, एक खनिज पदार्थ **०गहूं**-पु गव्हाची एक जात **०चटक-जरद्-जर्द-धमक-धमधमीत-रस-रशीत**-वि अतिशय पिवळा **०चांपा-फा**-पु पिवळें फूल येणारा चाफा, सानचाफा **०जोंधळा**-पु पिवळ्या जातीचा जोंधळा **०धतरा**-पु पिवळ्या रंगाचीं फुलें येणारें धोत्र्याचें झाड **०पंजम लडी**-पु एक रेशमाची जात -मुव्या ९७ **पिवळी पगडी**-स्त्री १ पिवळी पगडी घालणारा २ (ल) मुंबईचा पोलीस शिपाई 'या सर्वांचें मुसलमान लोकापासून रक्षण करण्यास दोनशें पिवळ्या पगड्या पुरे आहेत' -टि १ २६२. **०कोरांटी**-स्त्री पिवळीं फुलें असलेली कोरांटी, एक फूलझाड **०छाया**-स्त्री १ (आजारीपणामुळें शरीरावर येणारा) फिकटपणा, पिकटी (क्रि० येणें, जाणें) २ धुकें, सूर्यग्रहण इ० मुळें पदार्थांवर येणारा पिवळेपणा **०जरतार**-स्त्री पाढऱ्या तारेला इलेक्ट्रोप्लेटिंग करून सोन्याचें पाणी चढवून तयार केलेली जरतार **०जुई**-स्त्री एक प्रकारचें फुलझाड, नागमोगरा **०मज्जा**-स्त्री हाडांतील पिवळा द्रव पदार्थ **०मोनी**-स्त्री सोनकावळा **०राई**-स्त्री मोहरी, शिरसु **पिवळीस्त्री**-स्त्री पिवळेपणा, फिकटपणा, पिंगटपणा **पिवळीस्त्री चढणें येणें**-पिवळेपणा येणें, पिंगट होणें [पिवळा]

पिवा—वि जाड, लट्ठ, गुबगुबीत, धिप्पाड [स पीवा]

पिशंग—वि कबरा (रंग) 'मध्यमस्वर पिशंगवर्ण। ऐसें करा तुम्ही ध्यान।' -गुच ३६ ३३९ [स]

पिशॉपण—न (गो) खुळेपणा, वेडेपणा [पिसा]

पिशवाज-त-द्—पु पेशवाज पहा

पिशवी—स्त्री १ थैली, कोथळी २ पोटातील पित्ताशय [का हिशिवे]

पिशा—वि पिसा पहा 'तो फुफुवातेंनि जृभणारें। पिशा केला तुआ।' -शिशु ४५७ [पिसा]

पिशाच—पु १ क्षुद्रयोनींतील एक जातिविशेष २ मरणसमयीं ज्याची इच्छा तृप्त झाली नाहीं असा मनुष्यजीव वायुरूप होऊन इतर मनुष्यादिकांस भ्रम देतो तो, भूत, समध 'आता जाहाल्या भ्रमहत। जैसें पिशाचाचें चित्त।' -ज्ञा ५५७ ३(ल) अघोरी, साहसी मनुष्य [स] **म्हण** पिशाचाच्या हातीं कोलीत= आधींच खोडकर असून त्यात उत्तेजनाची भर पडणें या अर्थी सामाशब्द- **०पक्कान**-न (कों) वडे, कोडबुळी इ० कास उद्देशून योजतात कोंकणात पिशाच्चाच्या नैवेद्यांत हें अन्न असतें [स पिशाच+पक्वान्न] **०बाधा**-स्त्री भूतबाधा, भुतानें झपाटणें [स पिशाच+बाधा] **०भावना**-स्त्री पिशाचबाधेमुळें उद्भवलेला आजार, पिशाचाचा अमल [स पिशाच+भावना] **०भाषा**-स्त्री चार प्राकृत भाषापैकी एक भाषा हिचा उपयोग विशेषत नाटकात करतात [स पिशाच+भाषा] **०मोचन**-न पिशाचयोनीपासून मुक्तता [स पिशाच+मोचन] **०लिपि-लिस-लीप**-स्त्री मोडी लिपी ही हेमाडपतानें लंकेहून इकडे आणली असें म्हणतात [स पिशाच+लिपि] **०विद्या**-स्त्री भूत, पिशाच, ब्रह्मराक्षस, समध इ०वर अमल चालविण्याची कला [स पिशाच+विद्या] **०विवाह**-पु विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकीं एक स्त्री झोपेंत असताना किंवा तिला खूप दारू पाजून बेहोष असताना बळजबरीनें तिच्यार्शी विवाह करणें 'विवाह तव बहुता परी। पिशाच गांधर्व आसुरी।' -एरुस्व ४ ४२ [स पिशाच+विवाह] **०संचार**-पु पिशाचबाधा, भूत बाधा [स पिशाच+संचार] **पिशाचाधिपति**-पु १ शिव किंवा वेताळ २ (ल) लहान मुलांत खेळणारा प्रौढ इसम, भीतिप्रद मनुष्य [स पिशाच+अधिपति] **पिशाचिका**-स्त्री हडळ, डाकिणी 'तें मांसं जन्मनाम कीर्तिगुण। जे वाचेसि नाहीं पठण। ते वाचा पिशाचिका जाण। वृथालापनें वटवटी।' -एभा ११ ६२९ **पिशाची**-स्त्री १ पिशाचिका २ (ल) कुरूप स्त्री **पिशाचेन्द्र**-पु पिशाच पहा

पिशानदेवरू, पिशानवल्ली—पु खुरचट, बावळट, वेडपट मनुष्य [पिशाच+देवरू, वल्ली]

पिशाब—पुस्त्री लघवी, मूत्र [फा पेशाब]

पिशाल—पु एक प्रकारचें झाड, (विरू) पिसा

पिशित—न मास 'कुहिलें पिशित जैसें। श्वानाचें कां।' -ज्ञा १३ ५२१ [स] **पिशिताशन**-पु मांस खाणारा राक्षस [स पिशित+अशन]

पिशी—स्त्री १ दाणे काढल्यानंतर उरणारें, मक्याखेरीज कोणत्याहि धान्याचें कणीस हुरडा खाताना पानें दहीं खातात २ (खा) पिशवी, थैली ३ एक गव्हाची जात [दे]

पिशुन—वि चहाडखोर, दुष्ट, चुगलखोर, द्वाड 'हरिचें काय करावें परिसो तो हितकथा पिशुनकानें।' -मोउद्योग ६ ७ [स]

पिशुनता-स्त्री कपट, लबाडी, दुष्टपणा, चहाडखोरपणा 'तैं का दुर्गुण लोभ जै पिशुनता जै, का महापातकें।' -वामन, स्फुटश्लोक (नवनीत पृ १३६) [स]

पिशुलोद—पु कापूर आणि नत्रिक अम्लात कापूस भिजवून केलेल्या रासायनिक पदार्थांच्या संयोगानें झालेला रासायनिक

पदार्थ याचा उपयोग फण्या, बाहुल्या, खेळणी इ० बारीकसारीक वस्तू तयार करण्याकडे करितात [इ सेल्युलॉईड] .

पिशुलोस—पु वनस्पतीच्या मूळ पेशी ज्यापासून उत्पन्न होतात तें द्रव्य, उद्भिजपेशीद्रव्य [इ सेल्युलोज]

पिशोल—न पिसा झाडाच्या बियापासून काढलेलें तेल [पिसा+तेल]

पिश्यॉद-ल—न (गो) कुचला [पो पिन्सेल]

पिष्ट—न धान्यादिकांचें पीठ, चूर्ण 'ब्रह्मशापाचें समुल घन। यादवीं पिष्ट करिता जाण।' –एभा ३० २१५ [स] (वाप्र) **०करणें**–चूर्ण करणें, ठार मारणें 'ऐसें म्हणे रणीं तो केला कीं त्वा शरोत्करें पिष्ट।' –मोकर्ण ४० २१ सामाशब्द– **०पेषण**–न पुन पुन तेंच तें सागणें किंवा करणें, एखाद्या गोष्टीचा निरर्थक खल करणें, चर्वितचर्वण [स पिष्ट+पेषण=दळणें] **०मयद्रव्य**–न पिष्टसत्व पहा **०मेह**–पु पीठ कालविलेल्या पाण्याप्रमाणें होणारी लघवी, प्रमेहाचा एक प्रकार [स पिष्ट+मेह] **०शर्करा**–स्त्री पिष्टमत्त्वापासून तयार केलेली स्फटिकमदृश साखर [स पिष्ट+शर्करा=साखर] **०सत्त्व**–न कंद, धान्य इ०कात होणारा अन्नाचा पिठूळ सत्त्वांश [स पिष्ट+सत्त्व]

पिसक(का)रणें—उक्रि विसकटणें, अस्ताव्यस्त होणें, विखुरणें, विस्कारणें 'केंस पिसकरलले, दाढी वाढलेली –नपुक ९७ [स अपिस्करण]

पिसटणें—अक्रि वेडपट होणें, वेडे चाळे करणें, पिशाचबाधा होणें [पिसें]

पिसणें—सक्रि १ दळणें, पीठ करणें, चूर्ण करणें २ बाटणें, घोटणें, उगाळणें, गरगटणें ३ पत्त्याच्या पानाची भेसळ करणें, गल्लत करणें [स पिष्, पेषण, प्रा पीसण, गु पिसवु, हिं पिसना= दळणें फ्रें जि पिस] **पिसणावळ**–स्त्री दळणावळ, दळण्याची मजुरी, पिसाई [पिसणें]

पिस(सो)रा—पु एक वनस्पति

पिसवळा—पु पिसोळा पहा

पिसवाज—पु पेशवाज पहा 'कुसुबी जरी पिसवाज रेल चरित कठी।' –सला २७

पिसवी—स्त्री गोमुखी; पिशवी 'हुदकी पिसवी हालविता दाढी। माळेमणी ओढी निंदेचे ते।' –तुगा ३०९८ [पिशवी]

पिस(सा)ळणें—उक्रि १ कोल्हा, कुत्रा इ०कास एक प्रकारचा रोग होऊन त्यामुळें त्यास वेड लागणें, असा रोगयुक्त प्राणी मनुष्यास चावल्यामुळें त्यास त्याच प्रकारचा रोग होणें २ वेडया सारखें करणें, सतापणें, खवळणें ३ पिशाचबाधा होणें [स पिशाच, प्रा पिसल्ल=वेडे होणें] **पिसाळून सोडणें**–वेडे पणात त्रास देणें

पिसा-शा—पु १ एक प्रकारचें झाड हीं झाडें महाबळेश्वर, माथेरान व दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं आहेत 'पिशेयाचे पालव दाटनी। डोळेंयाचिआ वागा ओढौनी।' –शिशु ६०८ २ कापूस –शर [पीस]

पिसा-शा—पु हातोडयाचें दजनदार व घाव मारावयाचें टोंक याच्या उलट मुखा=पसरट तोड [पिच्छा]

पिसा, शिशा—वि वेडा, भ्रमिष्ट, पिसाट, पिशाचासारखी चेष्टा करणारा 'घेसी आढवढ मुक्तीच्या अभिळासें। चाळवीं जा पिसे ब्रह्मज्ञानी।' –तुगा १५२२ [पिसें] **म्ह**० १ आधी पिसा त्याचें हातीं दिलें कोलीत २ बायको वडी पोर पिसें जावई मिळाले तेहि तसेच

पिसाई—स्त्री दळणावळ, दळण्याची मजुरी [पिसणें]

पिसाट—न पिशाच, भूत, ब्रह्मराक्षस –वि १ वेडा, वेडपट, खुळचट, खुळा २ ज्यास पिशाचबाधा झाली आहे असा [स पिशाच] **पिसाटणी**–स्त्री वेड, खूळ, भ्रम [पिसाट] **पिसाटणें**–अक्रि (कों) १ पिशाचबाधा होणें २ भ्रमिष्ट होणें, वेडे चाळे करणें [पिसें] **पिसाटीक**–वि वेडा, भ्रमिष्ट, खुळचट, खोडकर, पिशाचासारखा [पिसें, पिशाच] **पिसातर**–वि (कु) पिसा, वेडा, भ्रमिष्ट

पिसाब—पु लघवी, मूत्र, पिशाब [स प्रस्राव, फा पेषाब] **०करणें**–लघवी करणें

पिसाय—न १ (गो) वेडेपणा, २ पिसें उभारणें (पक्ष्यानें)

पिसारा—पु १ पिसाचा समुदाय, उभारलेले पख २ बाणाच्या शेवटीं लाविलेलीं पिसें ३ पीस ४ धान्याचें पोचट कणीस 'शेती पिसारे राहिले त्यासीं। निजगृहासीं तुम्ही न्यावें।' ५ अडयातील बलक? 'दुधात कोंबडीचे अडयाचा पिसारा खलून देणें' –बालरोगचिकित्सा २८ ६ चिपारीहून बारीक असें चाभारांचें हत्यार –बदलापूर २८६ ७ पिसें असलेली लहान मुलाची टोपी [पीस] **पिसारणें**–उक्रि पिसें उभारणें (पक्ष्यानें)

पिसावचें–णें—अक्रि (गो) वेडें होणें, पिसाटणें [पिसें]

पिसाळणी—स्त्री वेड, पिसाळणें, भ्रमिष्ट होणें [पिसाळणें]

पिसाळा–ळें—पु त्रास, कटकट, कटाळा 'मी दागिन्याकरिता हट्ट करून त्याला पिसाळा आणत' –कोरकि ३२१ –न वेड, खूळ, भूतबाधा [पिसें] **म्ह**० इसाळा शेजारीं पिसाळा

पिसॉळें—न (गो) पतग, फुलपाखरू [पीस]

पिसुडणें—सक्रि (रा कु) (पिसें, फुलाच्या पाकळ्या, पुस्तकाचीं पान इ०चे) ओढून तुकडे करणें, कुरतडणें, (गो) पिसुडचें [पोस]

पिसुंडी, पिसुर(रुं)डी, पिसुंद्री—स्त्री नारळाच्या फादीच्या मुळाशीं असलेलें ततुयुक्त जाळें, पोथीच्या वरची त्वचा [पीस]

पिसुण-णा—वि पिशुन पहा

पिसुरंडें—न सापाच्या जातीचा एक प्राणी

पिसुवा, पिसू—स्त्री दश करणारा एक सपक्ष क्षुद्र जतु, पख असलेली ऊ 'पिसुवा म्हणती आमुचें घर। निश्चयेंसी।' –दा १ १० ४० [हिं]

पिसूक—न (शाप, मत्र जादूटोणा इ०नीं) वाघ, लाडगा, कुत्रा इ० झालेला मनुष्य

पिसूड—न (गो) अगाडा बाधल्यावर राहिलेलें केसाचें टोक पिसुडी पहा [पीस]

पिसें—न १ वेड, भ्रम, पिशाचबाधा, म्हातारपण इ०मुळें लागलेलें वेड 'जात्यधा लागे पिसें। मग तें सैरा धावें जैसें।' -ज्ञा २ ९३ [पिशाच] **पिसेंपण**-न वेडेपणा, वेड 'ते ज्ञाते पण न मिरवितो। पिसेपण न दाखवितो।' –एभा १ ४९

पिसोटी पिसोंडी, पिसोणी—स्त्री (गा) एक प्रकारची गवताची केरसुणी [पिसुडी]

पिसोंडे, पिसुंड, पिसोंडया, पिसुंड्या—पिचुड्या पहा

पिसोंद्र—स्त्री (गो) पिसुडी पहा

पिसार-रा—पु हरिणाची एक लहान जात हींत कस्तूरी-मृगाचाहि अतर्भाव होतो

पिसाळा—पु एक तावडा, उडणारा व दश करणारा किडा 'पिसोळा चाऊन पळाला। तेणें प्राणी दुश्चीत जाला।' –दा १८ १० २५ २ पिसवाचा नाश करणारी एक उग्र वनस्पति, हिची उची हात-दीडहात असून पानें लहान असतात ही रेचक आहे –वगु ४ ७५ [स पटुकमा, पिसु]

पिसोळें—न (गो) कुटरी, फुलपाखरू, पतग [पीत]

पिस्कात—स्त्री (गो) शक्ता न येणारी सुरी

पिस्कारणें—सक्रि पिसकारणें पहा

पिस्ता—पु पिस्त्याचें झाड व फळ हीं झाडें सिरिया, दमास्कस मेसापोटमिया या प्रातात होतात फळाचें तेल औषधी आहे [फा] **पिस्ताई**-वि काळसर हिरव्या रगाचा, तसलें वस्त्र

पिस्तुल—न खिशात ठेवण्यासारखी लहान बदूक हें स्फोटक हत्याराप्रमाणें आहे हें एका हातानें वापरता यतें [इ पिस्टोल]

पिस्ताळ—न एक नाणें याची किमत सवा आठ रुपये आहे –छअ ७०

पिस्तोलफेर्नांड—वि (गो) बाहेरख्याली मनुष्य

पिस्वाद—पु पिशवाज, पेशवाज पहा [फा पेशवाज]

पिहा—पु पानथरी, प्लीहा पहा

पिहू—न कोकिळेच्या आवाजाचें अनुकरण [ध्व]

पिहू—पु प्रियकर, जार; उपपति [सं प्रियकर]

पिळकणें—अक्रि एकदम थोडेसें पातळ हगणें, लहानसा जुलाब [ध्व]

पिळक(का)वणें—न पीळ घट्ट बसण्यासाठीं दोरीच्या पदरात जें (गाडीच्या साकणीमधील किंवा तेल्याच्या घाण्याच्या लाटेच्या दोरामधील) लाकूड घालून पिळतात तें [पिळणें]

पिळकी—स्त्री (लहान मुलास) एकदम व थोडा होणारा जुलाब [पिळकणें]

पिळगी—स्त्री (गो) कूळ, पिढी, सतति 'आमच्यो पाच पिळग्यो याच घरात झाल्यो' [पिढी]

पिळगुटणें—सक्रि पिळणें, पिळवटणें, मुरगाळणें, जोरानें फिरविणें [पिळणें]

पिळण—न (व) १ ऐन उतारावर एक बाजूस कलणारें रस्त्याचें वळण २ आखेतून घेऊन दमणीच्या धुऱ्याच्या भोंवतीं बाधलेला दोर [पिळणें]

पिळणी, पिळण—स्त्री (कों) कापड इ०चें पिळणें, पिळ वटणें [पिळणें]

पिळणें—सक्रि १ पीळ घालणें, वळणें २ पिरगाळणें, मुरगाळणें, पिऱ्हून काढणें (अचल, फळ इ०तून दूध, रस इ०), दाबून काढणें ३ (ल) जुलमानें काढणें, उकळणें [स पीडन, प्रा पीलण, पिलेइ, गु पिळवु, हिं पिलना, का पिळि]

पिळपिळीत—वि १ चागला पीळ न घातलेली, सैल विणीची (दोरी इ०) २ (ल) सैल विणीचें, ठासणीचें (कापड), विसविशीत ३ (ल) मुळमुळीत, नेभळट, नि सत्व, कमजोर (उपाय, भाषण, वतेपूक इ०) [ध्व]

पिळपिळें—न (कों) सुतारांचें एक हत्यार, पिलपील

पिळवट—वि घट्ट पीळ दिलेला, पीळदार **पिळवटणी**-स्त्री पिळणें, पीळ घालणें

पिळवटणें—सक्रि १ पीळ घालणें, पिळणें, पिरगाळणें. २ (ल) व्यथित होणें, दु खानें करपणें 'पिळवटलेल्या हृदयाच्या।' –सप्रामगीतें ६८ [पिळणें]

पिळवणी—न कपडे वगैरे पिळून निघालेलें पाणी [पिळणें+पाणी]

पिळसुटाणी—स्त्री (गो) एक प्रकारची दुर्गंधि

पिळा—पु १ पीळ वळ, पिळलेलें वस्त्र वगैरे २ (ल) शरीराला दिलेले आळेपिळे ३ घोड्याचा एक रोग –अश्वप २ १३० [पिळणें, स पीडन, पील्=आडविणें]

पिळाई—स्त्री. घाण्यातून तेल पिळण्याची मजुरी [स पीड्=दाबणें, सिं पिडाई]

पिळाचंपा—पु पिवळा चाफा, सोनचाफा. [पिवळा+चपक]

पिळिपिळि—क्रिवि (तजा) वेडयासारखें, भावशून्यतेनें (पाहणें)

पिळिल्लीसोय—वि (गो) नि सत्व, नेभळट (मनुष्य) [पिळणें]

पिळू—पुस्त्री सूत काढण्यासाठीं केलेला कापसाचा वेळ, पेळू (पिळवटून केलेला काथ्या, कापूस इ०चा) 'पिजून पिजून केला पिळू।'—भज ५६ [प्रा पिडली]

पिळे—न पिळकवणें पहा

पी—वि पिणारा (समासात अत्यपदीं), मद्यपी, क्षीरपी इ० [स पा=पिणें]

पी—स्त्री प्लीहा पहा

पीक—न पिक पहा 'पीक अगावरी टाकी अकस्मात।' —रामदासी २ ७८ **०दाणी-नी-दान**—स्त्रीन पिकदाणी-दानी पहा [पीक+दान]

पीक—न १ पेरलेलें धान्य इ०काची परिपक्वता २ शेतात उभें असलेलें किंवा नुकतीच कापणी केलेलें काडासह धान्य 'सेवटीं पीक होता घनदाट। कुणबट अनर्गी सतोषे।' ३ मळून तयार झालेलें धान्य [स पच्, पक्व] (वाप्र) **०जळणें**—अतिशय उन्हानें पीक वाळणें, पिकाचें नुकसान होणें **०सोडणें**—जमीनीची पीक देण्याची शक्ति कमी होणें, जमीनीची सुपीकता कमी होणें **पिकाचा फुफाटा उडणे**—पिकाची धूळधाण होणें, पिकाची राखरागोळी होणें सामा शब्द— **०नुकसान**—न पिकास (अतिशय पाऊस, उष्णता थडी इ०मुळें) झालेली नुकसानी, पिकाची नासाडी **०नुकसानी**—स्त्री १ पिकाची नासाडी, पीकनुकसान २ पीक बुडाल्यामुळें सरकारनें दिलेली सूट **०पाऊस**—पु पीक पिकावयास योग्य असा पाऊस **०पाणी**—न पिकाबद्दल सामान्यपणें बोलताना योजावयाचा शब्द 'यदा पीकपाणी बुडालें' पावसाचें एकदर मान लक्षात घेऊन पिकाबद्दल योजावयाचा शब्द 'तुमच्या गावाकडे पीकपाणी कसें आहे बरें?' **०पाहणी**—स्त्री पिकाची तपासणी, अदाज, आणेवारी

पीक—पु कोकीळ (विरू) पिक पहा [स पिक]

पीक—स्त्री (बे) गोगलगाय [दे]

पीक—पु (व) फोड, जखम इ०तून येणारा द्रवपदार्थ, पू 'फोडातून पीक गेला' [पिकणें]

पींग—न (गो) दोन माणसांचें ओझें (वाप्र) **०बांधणें**—दोन माणसास ओझें उचलता यावें म्हणून आडवा दांडा बांधणें

पीछेहाट—स्त्री माघार, मागें हटणें [हिं पीछे+हटणें]

पीटागूळ—न (गो) एक प्रकारचा पक्षी

पीटिका—स्त्री पुळी, लहान फोड [स]

पीठ—न १ (विशेषत कणिक सोडून इतर) धान्यादिकांचें दळून केलेलें चूर्ण २ जमीनदोस्त, चिरडलेली, नाश पावलेली स्थिति, पराभूत, पादाक्रांत केलेली स्थिति, पूर्ण खचे, चूर, चुराडा, धूळ, माती, राख इ० शब्दाबद्दल योजितात 'तव द्वादशादित्याचा मेळा। एकत्र होय रविमडळा। तो पीठ करी पर्वतशिळा। तृणशाळा उर्रोनेदी।'—एभा २४ ५२६ ३ आधिक्य दाखविण्यासाठीं गोरा या शब्दापुढें योजितात उदा० 'गोरा गोरा पीठ' ४ स्वच्छ व शुभ्र चादण्यास उद्देशून क्रियाविशेषणाप्रमाणें योजितात उदा० चादणें पीठ पडलें' [स पिष्ट] **मुहा० १ आधीं पिठोबा मग विठोबा**=प्रथम पोट मग इतर कामें २ पिठाण्यात पीठ नाहीं मिठाण्यात मीठ नाहीं सामाशब्द— **०कूट**—न स्वयपाकास लागणाऱ्या नेहमींच्या व आवश्यक वस्तू [पीठ+कूट] **०गांठ्या**—पु आळवाच्या पानाची पीठ लावून तेलात तळलेली वडी **०पाणी**—न साखर घालून पाण्यात कालविलेलें लाह्यांचें पीठ, आजारी माणसाचें एक पेय **०पोळी**—स्त्री तादुळाचें पीठ शिजवून त्यास गव्हाचें अस्तर लावून केलेली पोळी

पीठ—न १ आसन, बैठक २ वदाभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचें दर्भाचें केलेलें आसन ३ मुख्य स्थान जसें गुरुपीठ इ० 'तेचि ब्रह्मविद्या जाणा। कैमेनि प्राप्त होय आपणा। ते पूर्वपीठ विवचना। सावधानमना परियसी।'—ए ग ा १० ३२५ ४ विष्णूच्या चक्रानें झालेले पार्वतीच्या मृत शरीराचे तुकडे ज्या ठिकाणीं पडले ती एक कल्पिलली जागा. पीठस्थान अशीं पीठें एकदर एकावन्न आहत महा पीठ पहा [स] **०न्यास**—पु पूजा करताना पीठास विशिष्ट जागीं कराव्याचे स्पर्श [स]

पीठवण—स्त्री कोडावरील एक औषध [स पृष्ठिपर्णि]

पीठा—पु १ वखार 'लक्कडपीठा' २ दारूचें दुकान [स पीठ]

पीठिका—स्त्री १ वशपरपरा, कुळपरपरा, सर्व गोत्र, कुल किंवा वश २ पाया, भूमिका, आसन 'हो का आत्मनिवेदनातळींची। जे पीठिका होय सख्याची। पार्थे अधिष्ठात्री तेथिची। मातृका गा।'—ज्ञा ६ १२७ ३ (ल) कोणत्याहि गोष्टीची, धयाची इ० साद्य हकीकत [स]

पीड—उक्रि ताडाच्या झाडाचा बुवा —कृषि ७५८ [हिं पेड]

पीडणें—उक्रि १ त्रासणें, त्रासविणें, दु ख देणें २ दाबणें 'सव्य तें तळीं ठेविजे। तेणें सिवणीमध्यु पीडिजे।'—ज्ञा ६ १९४ [स पीडन]

पीडन—न त्रास, पीडा, दु ख [स]

पीडा—स्त्री १ दुःख, त्रास, कटकट २ व्याधि, उपाधि, त्रासदायक मनुष्य, गोष्ट, धंदा इ० ३ भूतबाधा [स] **०काढणें**–व्याद टाळणें, त्रासदायक माणसास हाकलून लावणें **पीडावणें**–अक्रि त्रासणें, दुःखित होणें, पीडणें 'तव ते अत्यंत पीडावलीं। वाट पाहात बैसलीं।'–दा ३ ४ १८ [स पीडा] **पीडित**–वि त्रासलेला, गाजलेला, पीडलेला; कष्टलेला

पीढ—न (व) पाट [स पीठ, गु पीढियु]

पीण—स्त्री (कों) स्तनपान, थान पिणें [स पा=पिणें]

पीत—वि पिवळा [स] **०चंदन**–न पिवळें चंदन **पीतांजनविषांग**–वि उजव्या बाजूस पिंवळे ठिपके असलेला (घोडा) **पीतांबर**–पु पिवळ्या रेशमाचें वस्त्र, नेसावयाचें वस्त्र, नेसावयाचें उंची रेशमी वस्त्र [पीत+अंबर=वस्त्र]

पीत–पु (ल) दिवा, ज्योत 'पीतापासून कृष्ण जालें। भूमडळीं विस्तारलें। तेणेंविण उमजलें। हें तों घडेना।'–दा १५ ६ १

पीत—वि १ प्यायलेला, प्राशन केलेला २ प्राशन केला गेलेला [स पा=पिणें]

पीताम्ल—न एक रगहीन तेल, ह्या अम्लाच्या ताम्राच्या क्षाराचा रंग पिवळा असल्याकारणानें यास पीताम्ल म्हणतात –ज्ञाको प १३७ [स पीत+अम्ल]

पीन—वि पुष्ट, लठ्ठ, मासल 'एकें पीनावयव मासाळें। एकें शुष्कें अतिविकाळें।'–ज्ञा ११ १३९ [स]

पीनस–पु (विरू) पिनास, नाकाचा एक रोग [स पीनस]

पीप—न पाणी भरण्याचें लाकडाचें एक मोठें पात्र, टीप [पोर्तु पिपा]

पीयु(यू)ष-ष—पु १ अमृत 'तुझे मुखींचें कथापीयूष। बिंदुमात्र लागता देख।'–एभा १९ १२८ २ पाणी 'आता निर्वाळूनि कनकें। भरिला गांगेपीयूखें।'–ज्ञा १६ १९७ ३ कोंवळें दूध, चीक (जनावर व्यालें असता प्रथम काढलेलें) [स]

पीर—पु १ मुसलमान साधु, किंवा त्यांचें थडगें २ वृद्ध माणूस ३ वस्ताद, वरचढ माणूस ४ खुळा, वेडा माणूस [फा] **म्ह**० त्याला पीर भेटला म्हणजे तो दबेल **०जादा**–पु साधुपुत्र 'त्या ठिकाणीं हुसैनीसाहेब म्हणून मशायख पीरजादा आहे'–रा ५ ११२ [फा पीरजादा]

पीर—स्त्री (गो) बशी, पिण्याचें उथळ पात्र [पोर्तु पीरेस]

पील—न १ (कोंबडी, पोपट, कावळा, माजर इ० पशु पक्ष्यांचें) पिलू २ –पुन केळ, कळक इ० काचा कोंब, अंकुर

पील—न एक उपरत्न हें जपानी व चिनी लोकास फार प्रिय आहे त्यास ते आपलें राष्ट्रीय रत्न समजतात हें भुरकट रंगाचें, पाढरें, पांढरट हिरवें असून कठिण व अपारदर्शक आहे (इ जेड)

पीलखाना—पु १ गजशाला, हत्तीखाना २ गजदळाचें खातें 'पीलखाना व अस्तबालास व उटास दाणा नाहीं फाके गुजरतात'–रा १ ५४ [फा पीलखाना]

पीलभक्त—वि दाभिक, ढोंगी, भोंदू **पीलभक्ति**–स्त्री १ जग परमाणूपासून उत्पन्न झालें आहे असें मत २ प्रेम व मैत्री याविषयींच्या पोकळ बाता ३ ढोंगीपणा, दाभिकता [स पिलु भक्ति]

पीलवान—पु हत्ती हाकणारा, महात [फा]

पीलु—पु (संगीत) गायनातील एक राग यात षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी कोमल गांधार व संवादी तीव्र निषाद गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर कोणी सायंकालिकहि मानतात आरोहात तीव्र स्वर व अवरोहात कोमल स्वर घेतले जातात

पीलु—न कोंकण–गुजरातप्रांतीय झाड यांचीं पानें धायटीसारखीं व फळें तोरणासारखीं असून फळांचें तेल वायुहारक आहे कोंकणी नांव किंकण, सारी –वगु ४ ७६

पीपांट—स्त्री पिछाड 'येक दडी मुद्द पीपार्टी पात। मनकट वरी गुडाळत। तोंडें काढूनी येरी मोहोरे। तेथें आणीकें डसती।'–उषा १६९९ [हिं पिछाडी]

पी(पीं)स—न १ लहान व बारीक पंख २ बाणाचें टोंकास लावलेलीं पिसें प्रत्येकी ३ –स्त्रीन भातांच्या रोपास लागणारी कीड, कीड लागून रोगटलेलें कणीस 'भातानें पिसा टाकल्या' 'शेताला पिसा पडल्या' 'हें पीस तोडून आणलें' ४ पळी, उचटणें इ०चा दांडा 'पळींचें पीस भातात फिरवून वर झाकण ठेवावें'–पाकशास्त्र २ [स पिच्छ] **पिसाचा कावळा करणें**–अतिशयोक्ति करणें

पीस—न पिसवा [पिसु]

पीहू—न कोकीळ पक्ष्याचा आवाज [ध्व]

पीळ—पु १ वळ, मुरड पिरगळा, पिरगाळलेली स्थिति (दोर इ० ची) २ (ल) ताठा, मगरुरी, शिरजोरपणा ३ (ल) प्रेमाचा किंवा द्वेषाचा कळवळा ४ (ल) मनातील अढी, पंच, बाक, तिढा 'जाणत्याचे पेंच जाणावे। जाणत्याचे पीळ उकलावे।'–दा १८ २ ११ [पिळणें] **म्ह**० सुभ जळेल पण पीळ जळत नाहीं (वाप्र) **०पडणें**–मनात अढी धरणें, विपरीत ग्रह करून घेणें **पिळाचा वाळा**–पु (सोनारी) लहान मुलाच्या पायात घालावयाचा एक दागिना (चांदीच्या) चार सुताना एके

ठिकाणीं पीळ घालून घोटण्याच्या आकाराचें त्याचें वर्तुळ बनवून व त्या वर्तुळावर तीन ठिकाणीं घागऱ्या बसवून तोंडाशीं दोनही बाजूस मोगरे केलेले असतात **पिळाची गाठ**–रागोळीचा एक प्रकार ही वर्तुलात्मक असते ही अकरा ठिपक्याच्या चौकात बसते **पिळाची फुली**–रागोळीचा एक प्रकार **पिळाचें कमळ**–रागोळीचा एक प्रकार हें कमळ सात ठिपक्याच्या चौकडींत बसतें हें वक्रेषात्मक असतें **पीळणी**–स्त्री पीळ 'आसुडी गजाचे प्रहात। पाये देउनी उपडी दात। तेची पीळणी घेउनी। पुरवी राउतासी जुगात।' –उषा १४८३ **पाळदार**–वि चागलें पिळलेलें, वसलेलें, मजबूत २ गर्विष्ठ, आढ्यतेखोर, मिजासखोर (मनुष्य)

पीळ—पु (पगडबद) पागोटयाच्या बाधणींतील एक विशिष्ट रचना राठ चिरगुटाच्या सुरळीभोंवतीं नव्या कापडाच्या पट्टया मुडपून गुडाळतात व भक्कम शिवतात पगडीच्या कोक्याच्या एका बाजूस सारखे पीळ व दुसऱ्या बाजूस सपाट पट्टया असतात [पिळणें स पील=भडविणें]

पीळकाणें—न (ढोराचा धदा) चामडें पिळून काढण्याचें लाकूड

पु॥—(साकेतिक) पुरवणी, पुरवणीपत्र इ०बद्दलचा सक्षेप

पुं—वि पुरुषवाचक पद समासात उपयोग उदा० पुकेसर, पुगव, पुलिंग इ० [स पुस, प्रा पु] **पुंजननेंद्रिय**–न पुरुषाचें जननेंद्रिय, लिंग, शिश्न [स पुस+जनन+इंद्रिय]

पुआळणें—अक्रि (महानु) पळणें, धावणें, चालणें, स्थिर न राहणें 'राउळापुढें वाढत। राजवाहान पुआळित। हो हो भणता राउत। आखूडती ना।' –शिशु ५३०, शिवाय ६८२, १००६ [स प्लवन=घोडयाची एक चाल, दौड]

पुई—स्त्री १ पुळी, पुरळी २ एक प्रकारची वनस्पति, झुडुप हें साधारण पुरुषभर उचीचें असतें याचा पाला वाटून ताकात कालवून व्रणावर लावला असता व्रणातील सर्व पू बाहेर येतो [पू स पूति, प्रा पुइ=पू]

पुई—स्त्री पोय पहा

पुंई—क्रिवि (भि) खालीं 'इ विंहेनें वादराहीवी टोप्या काडिनें पुंई टाकया '=हें पाहून वानरानींहि टोप्या काढून खालीं टाकल्या –भिली १९

पुका—पु (कों) एक प्रकारचा मासा हा हातभर लाब असतो

पुकानंद—वि (उप) खादाड, पुरख्खा झोडणारा पुखानद पहा 'अलीकडचे साधू नुसते पुकानद' [पुख्खा+आनद]

पुकार, पुकारणी—पुस्त्री १ मोठयानें हाक मारणें, आरोळी मारणें, बोलावणें. २ हाकाटी; गवगवा, बोभाटा, बातमी 'गावोगावच्या वर्तमानपत्रातून नहमीं पुकार होतच असतो' –नि ३१९ ३ (सामा) **आरडाओरड**, ओरडा [सं पूत्कार, प्रा पुक्कार हिं पुकारना, सिं पुकारणु] (वाप्र) **पुकार कळणें–पडणें**–बातमी पसरणें, आवई पडणें, जाहीर होणें विदित होणें 'मग पुकार कळली पुणेंशहराला। गर्भार बाया चालल्या पाहायाला।' –ऐपो १६७ 'सारे शहरामधें पुकार पडली उभे सुभे माडीमार्डी।' –पला ४१३ –ऐपो २१४ **पुकारा**–पु पुकार पहा 'शिवाजी राजाची नजर अध कारात रुतली असल्यामुळें एवढा पुकारा झाला आहे' –विक्षिप्त १५० **पुकारणें**–१ ओरडणें, मोठयानें आवाज करणें २ एखाद्याविरुद्ध ओरडा करणें, हाकाटी करणें ३ जाहीर करणें, बातमी पसरविणें 'लष्करी कायदा पुकारला तो कोणत्या आधारें?' –के १० ६ ३० ४ आरडाओरड करणें [पुकार]

पुकारा—पु ताठा, अभिमान, फुगणें 'नको मानसीं ज्ञान गर्वें पुकारा' –रामदास, करुणाष्क ४ [फुकार]

पुंकेसर—पु फुलात स्त्रीकेसराच्या भोंवतालीं असणारे केसर. [स पुस+केसर, प्रा पु+केसर]

पुंख—पुन १ पिसें लावलेलें बाणाचें अग्र 'रणा माजवी तोरण, पुखबाणी मेघवर्ण।' –आपद ५८ २ पुच्छ, पिसारा 'शार्ङ्गधनुष्य अतिसबळ। सुवर्णपुख बाण सरळ। हल आणि मुसळ। आयुधें प्रबळ पूजावीं।' –एभा २७ २५६ [स]

पुक्का-ख्खा—पु यथेच्छ जेवण, भरपूर, आकठ जेवण (क्रि० पाडणें, करणें, उरकणें) 'तेथून परत आल्यावर तयार करून ठेवलेल्या पुरख्याबर यथास्थित हात मारतात' –आगर ३ १५८ [पूर्ते?+खाणें] **०झोडणें**–स्वत श्रम न करता मिळालेल्या अन्नावर यथेच्छ हात मारणें 'जोंपर्यंत पुरख्खा झोडायला मिळे तोपर्यंतच 'रावसाहब 'करीत'–कोरकि ८८ **पुखानंद**–पु पोटभर मिष्टान्न मिळालें म्हणजे कृतार्थ मानून कार्ही उद्योग न करणारा, केवळ पोटभरू 'कुटाळ ब्राह्मण येक पुखानद।' –रामदासी २४१ [पुखा+आनद] **म्ह**० पुखानद आणि सुखानद

पुख्त—वि पोक्त, परिपक्व 'जो विचार करणें तो पुख्तच कराल' –जोरा १२३ [फा पुख्ता]

पुंगट-स—वि पुगळाच्या अगास येणाऱ्या दुर्गंधीप्रमाणें घाण येणारा, वाईट वास असलेला

पुंगळ—पु एक पादरा किडा; पिंगूळ पहा 'पुगळ म्हणती आंमुचें घर। वाळव्या म्हणती आमुचें घर।' –दा १ १० ४०. [स पिंगल] **०वेल-ली**–पुस्त्री एक दुर्गंधि येणारी वेल 'का पुगळवेलीचें जैसें सुमन। नेत्रास साजिरें दिसें दुरून।'

पुंगळी—स्त्री (ना) कागद वगैरेची सुरळी, वळकटी; नळी, भोंगळी पहा [?पोकळी]

पुंगी—स्त्री तोडानें वाजविण्याचें गारुडी इ०चें एक वाद्य हें कडु भोपळ्याचें करतात सापास मोहून टाकण्यासाठीं हें उपयोगात आणतात 'अनुहात वाजवी पुंगी। बाबा जोगी।' –भज ११६ [दे प्रा पुग्ग=एक वाद्य?] (वाप्र) **०बंद करणें**–एखाद्यास गप्प बसविणें, निरुत्तर करणें, दुसऱ्याचें वर्चस्व चालू न देणें 'एखाद्या लुच्चाची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बद केली असता त्याचा जपा माथा भडकून जावा' –नि ३९७ **म्हण०** गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली नाहीं तर मोडून खाल्ली सामाशब्द– **०पेटारा**–पु (व) सामानसुमान [पुंगी+पेटारा] **०वाला**–पु गारुडी, पुंगी वाजविणारा

पुंगीफल-ळ—न सुपारी, पोफळीचें फळ, पूगीफल. [पूगी+फल]

पुचकणें—अक्रि (कु) मरणें, गचकणें [ध्व]

पुचकरणें—अक्रि चुचकारणें 'जामदार तेथूनच पुचकरतो –चिमा १४ [ध्व]

पुचट—वि (प्र) पोचट, पाकळ निकस, नि सत्त्व (शब्दश. व लक्षणानें) [दे पा पोच्चड, म पोचट]

पुचें(चुं, चों)डी—स्त्री (प्र) पुरचुंडी पहा

पुचपुच—स्त्री १ हलक्या व खोल आवाजात बोलणें, कुजबुजणें, कानगोष्टी २ कुणकुण, गुणगुण, थोडा बभ्रा [ध्व]

पुचाट—वि १ पोचट, हलका, पुचट २ दुबेल, नामर्द [पुचट]

पुचुपुचु—स्त्री (खा) कुजबुज पुचपुच पहा [ध्व] **०रंगण**–न एक कवडयाचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक पृ १२५

पुच्चा, पुची, पुच्ची—स्त्री (अश्लील) स्त्रियांचें जननेंद्रिय, चूत, यानि [का पुक्की–च्ची]

पुच्छ—न शेपूट पशु पक्षी इ०चा गुदद्वारावरील अवयव –ज्ञा १० २५५ 'शरीर वज्रा एर्में। कवळी ब्रह्मांड जो पुच्छें।' –तुगा ४०१ [स] (वाप्र) **०फुटणे–लावणें–वाढणे**–(श्रम, धंदा, खर्च इ०) मूळ योजनेपेक्षा अधिक वाढणें, अनपेक्षित विस्तार होणें (मास्तोच्या शेंपटी वाढण्याच्या गोष्टीवरून) सामाशब्द– **०प्रगति**–स्त्री (ल) (शेंपटाच्या दिशेनें जाणे) मागें हटणें, माघार घेणें, परागति, पिछेहाट 'पराजपे साहेबाची पुच्छप्रगति पाहून बिचाऱ्या शिक्षकवर्गाला काय वाटेल?' –केले १ २६७ [स पुच्छ+प्रगति] **पुच्छावर्त**–वि शेंपटीजवळ भोंवरा असलेला (घोडा) [स पुच्छ+आवर्त]

पुच्छापताई—स्त्री (परदेशी तेली) मुलाच्या बापानें वधूकडील माणसास पैसे देण्यासबंधीचा विधि, कनसुनई –बदलापूर २६९

पुंज—पु १ धान्यादिकाची रास, ढीग, समुदाय; झुबका, गुच्छ 'जयाचा रदिमपुंजु निवरु।' –ज्ञा १६ ९ २ खोत किंवा धारेकरी यांनीं गुरव आणि महार यास त्याच्या त्या वर्षांतील कामाबद्दल दिलेली धान्याची लहानशी रास ३ मेळा, गट [स]

पुंजका—पु झेला, झुबका, तुरा, घोंस, समूह, रास, जुडगा, जुडी, गठडी (केस, पानें, पार्ती, मधमाशा इ०चा) [पुंज]

पुंजट, पुंजर(रू)ट—न धान्यादिकातील हलके, पोचट दाणे [? पुचट]

पुंजणें—सक्रि १ पूज्य मानणें, आदरसत्कार करणें, मान देणें २ पूजा करणें, देव, ब्राह्मण इ०ची गंध, फुलें इ०नीं सभावना करणें, अर्चिणें, उपासना करणें [स पूजन] (वाप्र) **(एखादा पदार्थ) पूजून ठेवणें**–त्याचा उपयोग, दान इ० न करिता उगीच सग्रहीं ठेवणें **पानें पुजणें**–खायपदार्थ पानावर थोडा थोडा वाढणें, तुसते नावाला पदार्थ वाढणें पानावर वाढल्यासारखें करणें **पान पुजणें**–फार न खाणें, नावाला जेवणें (लो०) **घरेदारें पुजणें**–आपल्या कामाकरिता लोकाच्या घरीं वारंवार खेपा घालणें

पुंजनी—न रेशमाची एक जात –मुव्या ९०

पुंजमाल—पु घोडयाला खरारा करतेवेळीं किंवा नाल ठोकते वेळीं त्याच्या तोडाच्या खालच्या जबडयाला बाधून मग शेपटीच्या खालीं बाधलेली दोरी, ओठाळी [फा पूझ्मुंमाल]

पुंजरट—न (व) घाणेरडें फडकें किंवा कपडा

पुंजवणी—स्त्री गोळा करण्याची क्रिया (महारी) मृताची तिसऱ्या दिवसाची उत्तरक्रिया, राख सावडणें –बदलापूर १७२

पुंजा—पु १ (विणकाम) तळहाताभोंवती गुडाळलेले धागे किंवा तंतु ह्या तंतूंची सरळ साठापासून ऐंशीपर्यंत असत (सामा) साठ ताराचा समूह ३ शेण, राख, केरकचरा इ०चा ढीग 'नाव ठेवीत कर–पुजा।' –दा ३ ३ ४२ (खराब झालेले, वाळवींनें खाल्लेलें, कुजकें धान्य, लाकूड, कापड इ० पदार्थांचा) गज, ढीग, रास ४ (सामा) राशी, समुदाय 'विधिनिषेध पेजा। जळाली पचायतन देवपूजा। होता सचितक्रियमाणपुंजा। तोही वोजा जळाला।' –एभा ७ ७६८ [स पुंज]

पुंजा—स्त्री (को खा अशिष्ट) पुजा पहा

पुजा—स्त्री १ (प्र पूजा) देव, मोठी विभूति इ०चा आदर सत्कार, अर्चा, मानसन्मान, उपासना, भक्ति २ पूजेचें साहित्य व पूजा करताना करावयाचे विधि ३ भूतबाधा झाली असता शूद्र लोक करितात तो संस्कार [स पूजा] (वाप्र) **०करणें–घालणें**– १ (ल) बडविणें, चोप देणें, मारणें, पिटणें २ भोर देणें, खरडपट्टी काढणें **०बांधणें**–देवाच्या मूर्तीस पुष्पादिकांनीं सजविणें, देवाला शृंगार घालणें 'जोड करिता खुरपुर्टी। तोडौनि अरिशिरें गोमटीं। जैसीं रेवंता धुर्जेटी। पुजा बाधितुसें।' –शिशु १००९ 'पूजा बाधिली माणिकामोती त्याची।' **म्हण०** चाभाराच्या देवाला खेटराची पुजा

सामाशब्द– ०पत्री–स्त्री १ फुलें पत्री वगैरे पूजेचें साहित्य २ (ल) बडविणें, मारणें, खुदळणें (क्रि० करणें)

पुंजाणा–ना—पु (तिरस्कारार्थी) केरकचरा, गवत, घाण इ०चा ढीग, उकिरडा

पुंजापा—पु (खा) पूजेचें साहित्य, पूजापत्री [हिं पुजापा]

पुजारा–री—पु देवालयात देवाची पूजा करण्यासाठीं नेम लेला माणूस, ब्राह्मणाखेरीज इतर जातीचेहि पुजारी असतात 'मह जरी बाधोन पुजारे। ठाईं ठाईं स्थापिले।'–नव २३ १७८ ०रीण–स्त्री स्त्री पुजारी, पुजाऱ्याची स्त्री 'पुजारिणी दासें द। ग १ दे दा १।' –शके ११९५ तींल पढरपूरचा शिलालेख [पूजा]

पुंजा(ज)व(वि)णें—उक्रि १ एकत्र करणें, गोळा करणें (जमीनीवर पसरलेलें धान्य वगैर) २ जळलेल्या प्रेताची राख गोळा करणें, राख सावडणें [पुज]

पुंजाळ—पु (काव्य) ढीग रास, जमाव 'परम तेजस्वी प्रळयाग्न। पुजाळ लक्ष जीवाचा।' 'पुजाळ ते झळकती बहुरत्न कीळा।'–दावि ४८२ [पुज] **पुजाळणें**–अक्रि एकत्र गोळा होणें, जमणें

पुंजाळ—वि तेजस्वी, चकाकित 'पैल सावळें तेज पुजाळ कैसें। सिरीं तुर्विलीं साजिरीं मोरपिस।' –तुगा ४२५ [पुज]

पुजाळणें—अक्रि १ तेजस्वी होणें, चकाकणें 'प्राण पागुळला जेथिचा तेथ। शरीर मदमद कापत। नयन पुजाळले निश्चित। अर्धोन्मीलित ते जाहले।'–एभा २९ ६५४ २ पसरणें 'वर चिलें पात्रीं ढळती। तळींचीं तळीं पुजाळनी। तेथ अर्धोन्मीलित स्थिती। उपजे तया।' –ज्ञा ६ २०२ 'भानुउदयाचलीं तेज पुजाळलें'–मुपाळी

पुजी—स्त्री १ (रुपये, धान्य इ०चा) लहान ढीग, रास, समूह २ (सामा) साठा, संग्रह, कोठार, भाडवल, भरणा, भाडार (वस्तू विद्या, द्रव्य इ० चें), द्रव्य, पैसा [म पुज]०करणें–१ रास, ढीग करणें, जमा, गोळा करणें २ पैसा साठविणें

पुंजी—स्त्री घोडयाला शृगारण्याच्या सामानापैकीं एक, शिरोबद [फा पूझी]

पुंजी—स्त्री (लगडयाच्या) काठाचा एक इचाचा भाग, (सामा) मागावरील ताण्याचे ६० दोरे [पुजा]

पुंजी—स्त्री एक सागरगोटयाचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक पृ ३४२.

पुंजुलॉ—पु (गो) पुजी, पुजाळ पहा

पुट—न १ (हात, कान, पानें इ०) दुमडून केलेली पोकळी द्रोण, घडी, पुडा (समासात) अजलीपुट, चचुपुट, पर्णपुट, कर्ण पुट इ० २ अर्धगोल, अर्धवर्तुळ ३ औषधादिकांस एकदा केलेला सस्कार, क्रिया, पाताळ थराचा लेप, उदा० औषधादिक भाजण्या–वाळविण्यासाठीं विस्तव, ऊन हवा इ०त एक वेळ ठेवणें, तसेंच एखाद्या रसानें एक वेळ माखणें किंवा त्या रसात बुडविणें (क्रि० देणें) (समासात) अग्निपुट, सूर्यपुट, औषधपुट, रसपुट इ० 'माझे या विरहाग्निचेनि पुटें। जिवाचें आगार आट।'–भाए १७० ४ पुट देण्याचा पदार्थ (रस, लेप इ०) ५(ल) ग्रास भट्टी 'सोने जेवी पुटीं पडे। मळ तुट वाणी चढे। तेवीं गुरुसेवा जडत्व मोडे। चित्तशुद्धी जोडे निर्दुष्ट।'–एभा ३ ३८८ जैसें पुटीं पडता सुवेण। तेजस्वी दिसे दैदिप्यमान।' ६ सकोचित जागा 'तेथी सुबद्ध आटली। पुटीं होती दाटली। ते वज्रासनें चिमुटली। सावध होय।' –ज्ञा ६ २२५ ७ तेज 'कृष्ण अगा जडलेपणें विजुरीं पुट जालें चौगुणें।' –एरुस्व १ २६ ८ घोडयाच्या पृष्ठभागाच्या ठिकाणीं कबरेपर्यंत ज्या दोन बाजू असतात त्या प्रत्येक –अश्वप १ ६३ ९ (नृत्य) पापण्याच्या द्वारा केलेला अभिनय नृत्यामध्यें पापण्याचे नऊ प्रकारचे अभिनय करतात ते–सम उन्मेष, प्रसन्न कुचित निमेष पिहित, विवर्तित स्फुरित व विलोकित 'लागती कटाक्ष सर्पाचिया पुटी। कलहारिये जिवाचिये।' –भाए ४५३ १० पूड पुडी समासात नासिका, नासा, घ्राण या शब्दाबरोबर योजतात जसें– नासिकापुट इ० [स] सामाशब्द– ०पाक–पु १ औषधादिकाच्या सर्भोवार पानें घालून व वर माती लावून तीं भर्रात भाजण्याची क्रिया २ मृशीमध्यें सोनें वितळविणें [स पुट+पाक] **पुटीकरण**–न (भृशास्त्र) पुटें बसणें, थर बसणें, एकावर एक लेप बसणें गाळाच्या निरनिराळ्या तऱ्हा निवडल्या जाऊन प्रत्येकाच निरनिराळे व्यवस्थित थर एकावर एक रचले जातात त्यास पुटीकरण म्हणतात –भू ४६ [पुट+करण]

पुट–टी—शअ (ना) प्रत्यक वेळीं, गणिक, पट पहा जसें–घामापुट–जाण्यापुट–येण्यापुट–बसण्यापुट इ०

पुट–टा—नस्त्री (महानु) वटाळ 'ना हे उकलली पुटी। क्रोध भुजगाची।' –भाए ७५५

पुटक(कु)ळणें—अक्रि पुटकळ्यानीं व्यापून जाणें, पुळया होणें, पुरळ उठणें [पुटकुळी]

पुटक(कु)ळी—स्त्री पाणी किंवा पू अरालेली पुळी, लहान फोड [स पिटक, स्फोटक, स्फोट]

पुटपु(पू)ट—स्त्री १ तोंडातून काढलेला एकसारखा पण बारीक आवाज कुजबुज कुरकुर (क्रि० करणें, बोलणें) २ पटपट मारलेली उडी (बेडकीची) (क्रि० येणें, जाणें, पडणें) –क्रिवि एकसारख्या बारीक आवाजानें, रिपरीप, पिटपिट (पाऊस इ० पडणें) 'पाऊस पुटपुट पडतो' 'बेडकी पुटपुट उडते' [ध्व]

पुटपुटणें—अक्रि १ रिपरीप, पुटपुट पडणें (पाऊस) २ तोंडातल्या तोंडात अस्पष्ट बोलणें, हळू हळू बोलणें 'उगी वारवार क्षितिपतिसुते जें पुटपुटी।' –सारुह ७ १५६ ३ कुरकुरणें,

धुसमुसणें 'आगाचा सताप होऊन ती आपल्याशींच पुटपुटली' –मोर ३३ [पु पुट]

पुटंवचें—सक्रि (गो) पुरवणें

पुटिकाळी—स्त्री (महानु) वेटाळें, वळसा पुट–टी पहा 'आनदनिधानावरी बैसोनिलीं। मोक्षभुजगाची पुटिकाळी। तैसी देहुडी वणी खोविली। आठाइती।' –शिशु ४२५ [पुटकुळी]

पुटिला—पु पटल 'तोंडा येतो फेस पुटिला नाचसिल बा रे।' –निगा ९४

पुटी—वि औषध, रस, लेप इ०चीं ज्यास पुटें किंवा हवा, ऊष्णता दिली आहे असा (रासायनिक पदार्थ) पुट पहा (समासात) अग्निपुटी, सूर्यपुटी, सहस्रपुटी इ० [पुट]

पुटुकुळी—स्त्री पुटकुळी पहा

पुटणें—(महानु) १ प्रकाशणें. २ घासणें घसटणें, एक मेकात गुरफटणें (टिप्पणींतील अर्थ) 'आगिचेनि कसमसाठें। रसरगाचा पूर पुटे।' –शिशु ४११ ३ उसळणें, उडणें [स स्फुट, का पुटि]

पुटें—न (बे) कर्नाटक प्रातात होणारें टरबूज

पुट्टकरून—क्रिवि (गो) चट्टदिशीं, पटदिशीं, पटकन पहा

पुट्टा—पु (कर) गाडीच्या साटाऱ्याखालचा कण्यावरील लाकडी आडवा भाग 'कण्यावर पुट्टा बेतानें ठेवा'

पुठ—न पुट अर्थ ७ पहा **०चढविणें**–(महानु) स्तुति करणें, प्रशसा करणें 'सु–देवें ब्राह्मणें। पुठ चढविलें वायानें। सेवटीं एक हीं गुणें। भुजों नभे।' –शिशु २०३

पुठा–ठ्ठा–पु १ घोडा इ०च्या पुच्छाजवळचा भाग, ढुगण, टिरी, कुल्ला, नितब २ घोडा विकत घेताना एका घोड्याबद्दल याजावयाचा शब्द ३ वही, पुस्तक इ०वर असलेलें जाड व मजबूत आच्छादन, मळपृष्ठ 'पुठे रगित पत्रकें कनकिलें आनदतो यावरी।' –केक ३९ ४ कागदपत्रें ठेवण्यासाठीं दोन पुष्ठिपत्रें एकत्र करून कलेली वही, फाईल ५ जूट, जमाव, गठ्ठा, माणसाचा जमाव, सघ, टोळकें, कपू ६ पाचसात खेड्याचा टापू, शेजारीं शेजारीं असलेल्या पाचसात खेड्याचा सघ, प्रदेश ७ विक्रीसाठीं ठेविलेल्या वस्तूचा गट, सच ८ गाडीच्या चाकास ज्या लाकडी तुकड्यामुळें वर्तुळाकार येतो तो बाकदार तुकडा चाकाच्या आऱ्या वरची जाड फळी, पाटा ९ (जरतारीचा) पिंडोळा, गुडा १० पक्ष, गोट (ल) विश्वास 'फडणविसाच्या पुठ्यात शिरलें पाहिजे असें विसुभाऊस वाटलें' –अस्तभा ३५ ११ पुष्ठिपत्र, कार्डबोर्ड, जाड कागद १२ पृष्ठभाग, पाठ, मागचा भाग 'का पुठीं वळला ऊर्मी। गोडी जैसी।' –ज्ञा १८ ८४२ [स पृष्ठ, प्रा पुट्ठ] **पुठ्ठ्यांतील मंडळी**–पक्षातील, कूटातील, विश्वासातील माणसें, बगलबच्चे **०पाट**–पु पुठ्ठा अर्थ ८ पहा

पुठ्ठी—स्त्री कुस्तींतील एक डाव आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या चड्डीत कुल्ल्यावर हात घालून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या बगलेंतून उराच्या खड्यात घालून आपल्या जोडीदारास उचलून उताणा पाडणें

पुड—क्रिवि पुढें 'जैसें विर अति गोड। गोडचि म्हणून करावा पुड। मग त मिरवें शत्रुचाड। द्वद्व सुख वाटावया।' –नव १४ १५६ [पुढें]

पुड—वि १ बडखोर, गावगुड, दाडगा, उलाढाल्या 'पुड घरोघरीं बड कुणावर दड कोण बाधिती।'–ऐपो ३६६ (सामा) दरोडेखोर, लुटारू, चोर [< दे प्रा पुअड=तरुण, युवा तुल० स पौगड, पुड्र] सामाशब्द– **०गिरी**–स्त्री बंड, गुडपणा, दाडगेपणा, उलाढाली 'आपण भालेरावाप्रमाणें पुडगिरी चालविली' –स्वप ४११ **०पाळ**–पु लुटारूचा मुख्य [पुड+पाल] **०पाळेगार**–पु लुटारू व बडखोर लोकाबद्दल सामान्यत योजावयाचा शब्द [पुड+पाळेगार] **०मवासी**–पु पुड आणि मवाशी, पुड पाळेगार भुमे वगैरे लोक 'देशोदेशिच्या खडण्या घाडुन देती पुडमवासी।' –ऐपो १७७ [पुड+मवासी]

पुडका—पु १ कागद, पत्रावळी, पानें इ०चा एकत्र बाधून केलेला गठ्ठा, पुडा, बडल २ (व) पत्राचें पाकीट, लिफाफा ३ (बे विणकाम) दहा पौड वजनाचें सुताचें बडल [पुडा]

पुडका–की—पुस्त्री (चाभारी) ढेप्याच्या पाठीमागें लागणारा चामड्याचा तुकडा, सोमुसें [पुडा]

पुडकें—न पुडका पहा

पुडर्या–र्यें—न (कु) प्रसगविशेषीं नेसण्यासाठीं ठेविलेलें वस्त्र वगैरे, धोतर (गो) पुडवें

पुंडरीक—न १ पाढरें कमळ २ अष्टदिग्गजापैकीं एका दिग्गजाचें नाव [स]

पुडवटी—स्त्री लहान पुडी [पुडा+वटी प्रत्यय]

पुडवाटवा—पु (महानु) डबा किंवा बटवा वाटवा पहा. 'बाइमें पुडवाटवा घेति।' –पूजावसर [पुडा+वाटवा]

पुडवे—न (गो) धोतर

पुडसावणें—अक्रि धमकावणें, धमकी देणें, दटावणें –शर

पुडा—पु १ पानें, कागद इ०चा दुमदून बाधलेला गठ्ठा, पुडका २ साखर इ० पदार्थ कागद, पान इ०त गुडाळून बाधिला असता जो आकार होतो तो, पिशवी ३ मृदगादिकाचें पूड, वाजणारा कातडी भाग 'वाजता पुडा, धुमाचा पुडा' ४ (चाभार धदा) टाचेचा भाग उजरण्याकरिता उपयोगात आणावयाचा कातड्याचा अर्धगोल ठोकळा ५ (गो) पुडयाच्या आकृतीची एक प्रकारची पोळी [स पुट, प्रा पुड, हिं पुडा, सिं पुडो] **०घालप**–(गो) दाणे सुपात घालून निवडण्याचा एक प्रकार

पुंडा—वि (प्रा) पाढरा (गाय, बैल इ०) 'एकें मोहरीं मोरी पारडीं। एके वाघी चितळी पुडीं।' –दाव २८१ [स पुङ्र=पाढरें कमळ, प्रा पुड, स पाडु=पाढरा]

पुंडा-पुंडा ऊंस, पुंड्या, पुंड्या ऊस—पु उसाचा एक प्रकार तांबुस ऊस 'सप्तालें ऊस पुडे कविठ कमरखें वाळकें सूक्ष्म थोरें।' –सारुह ३ ८९ [स पुङ्र, प्रा पुड, पाडु]

पुंडाई, पुंडायकी—स्त्री १ बडखोरपणा, लुटारूपणा, बेकायदेशीरपणा २ जुलूम, उपद्रव, जबरदस्ती, लुटालूट, बड (गो) पुडाय [पुड] **०माजविणें**–रण माजविणें, बखेडा माजविणें, गोंधळ करणें 'काहीं तरी समेत पुडाई माजविणें हें शहाण्याला शोभत नाहीं' –टि ४ १३०

पुंडाय—स्त्री (गो) पुडाई

पुंडाव-वा, पुंडावकें, पुंडावें—न पुडाई पहा 'ससारी पुडावें चुकलें।' –दा ६ २ २५

पुडी—स्त्री लहान पुडा १ कागद, औषध इ० कांचें लहान पुडकें २ साखर इ० बाधून केलेला लहान पुडा ३ सन्याशाचें जेवण (हें फार थोडें असतें यावरून पुडी हें नाव) (ल उप) जेवण जेवणाचें आमत्रण ४ (चाभारी) सागळ रगविण्याचा कच्चा रग ५ पखवाज इ० कास बसविण्याची शाई ६ (ल) गुप्त गोष्ट, बातमी इ०, पूड (क्रि० फुटणें, फोडणें) 'पुडी फुटल्यामुळें हा अनर्थ ओढवला' [पुडा] (वाप्र) **०आणणें**–बाहेर न फुटलेली बातमी आणणें **०फुटणें**–बातमी बाहेर फुटणें **०फोडणें**–बातमी फोडणें, खरी गोष्ट बाहेर आणणें **पुडीस जाणें**–सन्याशानें जेवणास जाणें **पुडी सोडणें**–गप्पा मारणें **म्ह०** कुडीला पुडी (पाहिज) सामाशब्द– **०मांस**–न सागोती व मास शिजवून त्यात चाकवताचा पाला घालून तयार केलेला पदार्थ –गृशि २ ९८ [पुडी+मास]

पुडी—स्त्री (गो) एक प्रकारचें झाड

पुडीस—वि गोटयाच्या खेळात ज्याची पाळी अगदीं शेवटीं येईल त्या खेळणारास पुडीस असें म्हणतात –मराठी खेळाचें पुस्तक पृ १४२ फडी पहा

पुंड्र—पु कपाळास लावेलेला चदन, भस्म इ० काचा टिळा गध त्रिपुड्र हा शब्द जास्त रूढ आहे 'ऊर्ध्वपुड्र भाळ कटीं शोभे माळ। कापिजे कलिकाळ तया भेणें।' –तुगा २२१४ [स]

पुंड्रक—पु घोडयाचे प्रपाणावर असणारा पाढरा पट्टा –अश्वप ११०७ [स]

पुढचा, पुढला, पुढील—वि १ अगोदरचा, पूर्वीचा पुढें जाणारा, (स्थलकालासबधात) अग्रिम २ भविष्यकाळची 'पुढची गोष्ट कोण सांगेल' ३ (वाराच्या, नावाच्या पाठीमागें योजला असता) ताबडतोब येणारा, आगामी, आता यापुढें येणारा जसें –पुढला सोमवार [स प्रथम, प्रा पुढम] (वाप्र) **पुढचे दांत**–लहान मुलास प्रथम जे चार दात येतात ते, वरचे दोन व खालचे दोन दात **पुढच्या जोताचा**–वि १ पुढच्या जुवास जुपण्यास योग्य २ (ल) चलाख, तल्लख, हुशार तरतरीत ३ पुढारी, सूत्रधार, सुकाणुदार **म्ह०** पुढच्यास ठेंच मागला (चा) शहाणा (दुसऱ्याच्या अनुभवानें मनुष्य शहाणा होतो या अर्थी) 'इतिहास, बखरी व चरित्रें ही पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा या न्यायानें सर्वांस अत्यत हितावह आहेत' –बाजीराव **पुढच्या पुढें**–शअ क्रिवि १ अगदीं समोर, समक्ष एकदम पुढें (क्रियावाचक धातूसमवेत प्रयोग) २ इतर सवाच्या पुढें इतरास मागें टाकून, एखाद्या बाबतींत पुढाकार घेण्यासाठीं सर्वांत पुढें [पुढें] (वाप्र) **०करणें**–लुडबुड करणें, विनाकारण लुडबुड करणें, लघळपणा करणें **०नाचणें**–मनधरणी करणें, खुशामत करणें, थुकी झेलणें

पुढतपुढत, पुढतपुढती, पुढतापुढतीं पुढतो पुढतीं—क्रिवि (काव्य) वारवार, पुन पुन्हा, पुढेंपुढें 'सर्वस्वेंसीं तुझा आधार। दुस्तराहूनि पाववी पार। दीन जनाचा करी उद्धार। पुढतपुढत साभाळी।' –दावि १२ 'तैसा पुढतपुढती तोचि। मिया अभिवदिला श्रीगुरुचि।' –ज्ञा १ २७ 'आता ऐसा राजा मागुती। होणार नाहीं पुढतापुढती।' –नव १८ ८ 'विदुर म्हणे पुढतोपुढतीं। तेंचि तें तुज सागिजे किती।' –मुवन १ ७० [पुढती द्वि]

पुढता-तीं—क्रिवि (काव्य) पुन्हा 'तरी कर्मयोगीं कवीं अतिरसु। पोखीतसा पुढती।' –ज्ञा ५ २ –शअ (विप्र) पुढें पहा 'आता तेंचि तप पुढती। तामसाचिय रीती।' –ज्ञा १७ २५३

पुढपुढें—क्रिवि १ पुढेंपुढें, आरभापासुन पुढें जातो तसातसा, उत्तरोत्तर 'हा ग्रथ पुढपुढें चागला आहे' २ इतरास मागें टाकून आपण एकटयानेंच पुढाकार घेण्यासाठीं पुढें सरून, होऊन (बोलणें), पुढच्यापुढें [पुढें द्वि]

पुढला—वि पुढचा पहा

पुढवसा—पु पुढला, पुढचा भाग [पुढें+वसणें]

पुढा—पु १ (राजा) पुढचा तोंडाकडील भाग दक्षिणे कड पुढा करून बसू नको' २ (शिपी) कोट इत्यादींचा पुढें येणारा भाग, आगा [पुढें]

पुढां—शअ क्रिवि पुढें, पुढारा 'पुढा कुरग एक नयनीं। दूर दखोनि विंधिला बाणीं। घायाळ मृग पळता वनीं। पाठीं धावें नृपाळ।' –मुआदि ७ ६५ [पुढें]

पुढाईत, पुढाकारी, पुढारी—वि १ पुढाकार घेणारा, नेता, नायक, पुढें होऊन हुकमत चालविणारा अर्धा गाव केला

पुढाईत हातपाय जोडून।' –पला ७७ 'पुढारी हे लोकाचे धनी नव्हत तर चाकर होत' –टिसू २२१ २ अधिकारी, कारभारी, व्यवस्थापक, प्रमुख [पुढा]

पुढाकार, पुढार-रा—पु १ पुढारीपणा, अग्रेसरत्व, नेतृत्व, हुकमत 'समाजाचा पुढाकार घ्यावयाचा म्हणजे स्वत पाया शुद्ध वर्तन पाहिजे'–टिसू १४३ २ कारभार, अधिकार, व्यवस्था [पुढें+कार] **पुढाकारी**–वि पुढाईत पहा

पुढाय(र)की—स्त्री पुढाकार पहा [पुढें+कार]

पुढार-री—वि पुढील, पुढें येणारी –ज्ञा १ २७५ 'पुढारी दोपार्यी तनुभर उपार्यी उतरता।' –र ५६

पुढार—पु बोल, वचन –भाए १४५ 'मग म्या बोलिलें उत्तर। माझा एक हो पुढार। हिमवत होइल नृपवर। रेणुरावो।' –कथा २ १२ ४७ [पुढें]

पुढारणें—अक्रि १ पुढें होणें, सरसावणें 'मारीचाख्य पुढारला भुजबळें झुझावया रूढला।' –आय २५ २ बोलणें 'आणि आत्मया एथ काहीं। सर्वथा लागु नाहीं। हें पुढारलासि तें देईं। लाहाणें माझें।' –ज्ञा १८ २९९ ३ उत्कर्षास, प्रगतीस चढणें, पुढें येणें

पुढारा—शअ (काव्य) १ पुढें, समोर 'प्रकट तिजपुढारा जाहला राजमौळी।' –र ४० २ निमित्तानें 'का पितृवचन पुढारा। सीतचिया वियोगद्वारा। रीमा आणि नानरा। उद्धरी निशाचरा रघुनाथ।' –एभा १६ ३३३ –क्रिवि (काव्य) १ पुढें, कालातरानें 'मग ते दयाळू द्वारपाळ। म्हणती नाथा न करी तळमळ। तुम्हा मायलेकराचा मेळ। ईश्वर करील पुढारा।' –नव १५ ३७ २ पुढें होऊन, आगाऊ, अगोदर

पुढारी—वि पुढाईत पहा

पुढारी-रे—शअ क्रिवि (काव्य) पुढें 'शीघ्रें वाट झाडी पुढारीं। तो नारायण नररूपें।'–मुआदि १ ५१ 'नेऊन घालिती पुढारें।'–दा ३ ९ ४ 'मोलें उगें व्यजन तें धरिता पुढारीं।' –र १४

पुढारेंसी–क्रिवि (काव्य) पुढें पुढारीं पहा 'धाडूनि जाणाऱ्या स्वस्थळाप्रती। सीराळकराची मानूनि विज्ञाप्ती। सहीतसमुदाव कृपामूर्ती। पुढारेंसी चालिले।' –दावि ३१७

पुढावचे—क्रि (गो) पुढें जाणें, पुढारणें पहा

पुढासणें—क्रि पुढें घालणें करणें 'हें असो नावें रूपें। पुढासूनि अमूपें। जेथ आली वासिपें। अविद्या हे।' –अमृ ७ ११४

पुढि(ढी))ल—वि १ पुढचा, अगोदरचा-नतरचा (स्थल कालसबधी) पुढचा पहा २ अन्य, दुसरा, लोक 'आपुले अगीचें मळ। पुढिलीं क्षालिता सकळ।' –एभा २३ ७२ 'केल्याविण निखदू नये। पुढिलासी कदा।' –दा २ २ १२ ३ पुढें येणारी, भावी (पिढी, लोक) 'पुढिला सिकवण। ते घ्यावी आपण।' –दावि १०३ ४ पुढें-खालीं-यानतर येणारी, सागितलेली (गोष्ट, मुद्दा इ०) ५ जवळचा –ज्ञा ३ १७७ [पुढें तुल० स पुरस्, अर्धमागधी पुरिल्ल] सामाशब्द– **०पाय**–पु प्रवृत्ति, प्रपचाकडील वृत्ति 'ऐसाही जरी विषयें। साडूनि पुढील पाये। सर्वेद्रियासि होये। पाठिमोरा जो।' –ज्ञा १० ७२ **पुढिल्ल्यो**–क्रिवि (कर) (विटीदाडूचा खेळ) विटीच्या पुढल्या टोकापासून (मोजणें) **पुढीं**–क्रिवि पुढ्यात, पोटाशीं 'घेऊन पुढीं नुसती सौख्यात विडी तोडावी।' –प्रला १६०

पुढून—क्रिवि १ पुढील बाजूनें, समोरून २ पूर्वी, अगोदर (कालवाचक) [पुढें]

पुढे—क्रिवि १ समोर, अग्रभागीं २ विवक्षित अवधीपासून, अग्रिमप्रदेशीं, नतर, पलीकडे [स पुरस् किंवा स प्रथम, प्रा पुढुम] (वाप्र) **०पाऊल पडणं**–प्रगति होणें 'तुमच्या सारख्याच्या मदतीवाचून आमच एक पाऊलसुद्धा पुढें पडणार नाहीं' –भयकरदिव्य **०पुढ करणें**–लुडबुड करणें, खुशामत करणें **०वाढून जाणें-येणें**–फौजेसह शत्रूवर हल्ला करणें 'इग्रज पुढें वाढून येत नाहींत' –पया १७६ **म्ह०** १ पुढें तिखट आणि मागें पोचट २ पुढें पाठ मागें सपाट **०पाठीं**–क्रिवि पुढें आणि मागें

पुढोसा—पु पुढचा भाग [पुढें]

पुढ्या—पु एक प्रकारचें लव्हाळें

पढ्या—न (कु) धोतर (गो) पुडवें, पुडया पहा

पुंढ्यात—क्रिवि १ पुढें, पुढच्या भागात, समोर 'आपल्या प्रेमाच्या माणसाची फार दिवसानीं भेट होऊन त्याच्या हातच सुग्रास अन्न पुढ्यात येत'–स्वप ८२ २ ओटींत, पायापाशीं–मध्यें (गुपचिप पायात ठेवलेल्या लाचलुचपतीबद्दल योजितात) [पुढें+आत]

पुण—उअ (महानु) परतु 'म्हणौनि मज आत्मारामा। पुण पढियो तो।' –भाए ८०४

पुणती—क्रिवि पुन्हा –क्षिप्रु ११४७ [पुन]

पुणी—स्त्री पिंजलेल्या कापसाची वळी, पेळू [गु]

पुणु—पु पण, होड, पैज –क्षिप्रु [पण]

पुणेरी—वि पुणें शहरासबधींचा, पुण्याचा (जोडा, भाषा, चाल इ०) [पुणें]

पुण्य—न १ उत्तम आचरण केल्यानें ईश्वरप्राप्तिद्वारा सुख प्राप्त करून देणारा आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेला विशिष्ट धर्म, धार्मिक, नैतिक गुण, उत्तम आचरणाचें फळ २ सत्कृत्य, धार्मिक, परोपकारी कर्म याच्या उलट पाप [स पुण्=धर्मकृत्य

करणें] (वाप्र) **०खरचणें**–वाईट कृत्य करणें, वाईट कृत्यात गुतणें **पुण्याचा**–धार्मिकदृष्ट्या मानिलेला, कल्पिलेला, धर्माचा (बाप, आई, भाऊ, बहीण, पुत्र इ०) जसें–पुण्याचा बाप, पुण्याची आई इ० **पुण्याच्या पारीं–पुण्यद्वारीं बसणें, पुण्याचा पार बांधणें**–परोपकारी किंवा धार्मिक कृत्यात नेहमीं गुतलेलें असणें, पुण्यकृत्यें करणें सामाशब्द- **०कर्म** न पुण्यजनक कर्म, पुण्यकृत्य [स पुण्य+कर्म] **०काल**–पु संक्राति, ग्रहण इ०चा पर्वकाळ, ज्या काळात पुण्यकृत्य करणारास अधिक फळ मिळतें असा काळ [स] **०कीर्ति**–स्त्री पुण्यकारक कृत्यांची प्रसिद्धि, लौकिक [स] **०गिरि**–पु (अध्यात्म) ज्ञानाचें स्थान आज्ञाचक्ररूपी पर्वत नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाच्या खापरीं । मनपवनाची खीचपुरी । वाढूनियां ' –ज्ञा १८ १०४० [स] **०जन**–पु १ पुण्यवान मनुष्य ' अहो प्राकृत आणि हीनु । तयांपें गुणत्वाचा मानु । परी न म्हणिजे पुण्यजनु । राक्षसु काई । ' –ज्ञा १८ ७५० २ राक्षस [स] **०तिथि**–स्त्री १ पवित्र दिवस २ सन्यासी मृत झाला असता बाराव्या दिवशीं किंवा प्रतिवार्षिक मृततिथीस त्याचे पुत्र–शिष्यादि श्राद्धस्थानीं जें कर्म करितात तें किंवा ती तिथि ३ (सामा) थोर सत्पुरुषाची प्रतिवार्षिक मृत्युतिथि, श्राद्धतिथि [स] **०धाम**–न काशी, प्रयाग इ० पवित्र स्थान, क्षेत्र [स] **०नदी**–स्त्री १ पवित्र नदी २ (ल) पुण्याचा, सदाचाराचा नदीसारखा जाराचा प्रवाह [स पुण्य+नदी] **०परायण**–वि पुण्यकृत्यें करण्यास तत्पर असणारा, पुण्यकर्माला वाहिलेला [स] **०पात्र**–न पुण्याचा विषय, पुण्यशील मनुष्य **०पावन**–वि १ पुण्य संपादन करून पवित्र झालेला २ स्वतःच्या पुण्याईनें इतरांस पवित्र करणारा (कथा, स-पुरुष, पवित्र स्थान, नदी, वृक्ष इ०बद्दल योजितात) 'उखाहरण पुण्यपावन। ऐकावें चित्त देऊन। चित्ररेखा तिची मैत्रिण।' –स्त्रीगीत [स] **०पुंज**–पु पुण्याचा साठा, संचय, राशि ' रयावरा गिरीभानु । पुण्यपुंज जो हिमवतु । ' –ज्ञा १० २३४ –एरुस्व १४ ५० [स] **०पुरुष**–पु १ ज्यानें पुण्यसंचय केलेला आहे असा मनुष्य, पुण्यवान् इसम २ सद्गुणी, सदाचरणी मनुष्य [स] **०प्रताप**–पु पुण्य कृत्यांमुळें, सद्गुणांमुळें आलेली शक्ति, प्रभाव, वजन, मान्यता, लोकोत्तर कार्यास इष्ट असे पुण्यसामर्थ्य [स] **०प्रतापी**–वि पुण्याचें सामर्थ्य अंगीं असलेला [स] **०प्राणी**–पु परोपकारी, सद्गुणी, पुण्यशील मनुष्याबद्दल योजावयाचा शब्द [स] **०फल**–न सत्कृत्यांचें फळ, बक्षीस [स] **०भूमि**–स्त्री यज्ञादि कर्में करण्याविषयीं शास्त्रानें योग्य म्हणून सांगितलेली भूमि, हिमालय व विंध्य यामधील प्रदेश, आर्यावर्त [स] **०मार्ग**–पु पुण्य संपादन करण्याचा मार्ग, रस्ता, पथ, पद्धत इ० [स] **०लोक–स्वर्ग, इहलोक** सोडून गेल्यानंतर स्वतःच्या पुण्याईमुळें मिळणारी सुखाची जागा, ब्रह्मलोक [स] **०वान्–वंत**–वि सद्गुणी, सदाचरणी नैतिक व धार्मिक गुण असलेला [स पुण्य+वत] **०वासना**–स्त्री चांगली इच्छा, सदिच्छा ' सत्वगुण चित्तीं प्रगटे । ते वेळीं पुण्यवासना उमटे । ' [स] **०वेळ**–स्त्री संकल्पची विवक्षित वेळ ही वेळ पुण्यकारक कृत्यासाठीं शुभ व योग्य मानिली आहे [पुण्य+वेळ] **०शील**–वि सत्कृत्यें करण्याकडे ज्यांची प्रवृत्ति आहे असा, सद्गुणी, सद्वर्तनी [स] **०श्लोक**–पु पुण्यकारक कृत्यानें प्रसिद्ध असलेला मानवी किंवा दैवी पुरुष, ज्यांच्या नामस्मरणानें पुण्य लागतें असे सत, देवदेवता यांना हें विशेषण योजितात (धर्मराज, नल जानकी इ०) [स पुण्य+श्लोक=कीर्ति] **०सामग्री**–स्त्री इष्ट कार्य सिद्धीस नेण्यासाठीं साधन म्हणून असलेला एखादा सद्गुण [स पुण्य+सामग्री] **०क्षेत्र**–न पवित्र स्थान ज्या ठिकाणीं राहिलें असतां गेलें असतां पुण्य लागतें असें स्थान (काशी कुरुक्षेत्र इ०) [स पुण्य+क्षेत्र] **पुण्यात्मा**–पु अत्यंत सद्गुणी व सदाचरणी मनुष्य [स पुण्य+आत्मा] **पुण्यपूर्व**–न चांगल्या नैतिक गुणांच्या–पुण्यकृत्यांपासून उद्भवणारें फल, सुकृत अपूर्व पहा [स पुण्य+अपूर्व] **पुण्याई**–स्त्री १ पुण्याचा संचय, पुण्यसामग्री २ (ल) सामर्थ्य वकूब [पुण्य] (वाप्र) **०खर्चणें**–आटोकाट प्रयत्न करणें, शिकस्त करणें ' तो ठराव पास होणेकरितां कतऱ्यांनीं सारी पुण्याई खर्चिली ' –के १९ ८ ३० **पुण्याह**–न पुण्यकारक, पवित्र दिवस [स पुण्य+अहन] **पुण्याहवाचन**–न १ मुंज विवाह आदि विवाहादि मंगलकार्यांत प्रारंभी करतात तें कर्म २ (ल) प्रारंभ सुरवात [स पुण्य+अहन्+वाचन] **पुण्योदक**–न पवित्र पाणी तीर्थे जसें–तीर्थोदक पादोदक इ० [स पुण्य+उदक] **पुण्योद्रेक**–पु पूर्वजन्मीं केलेलें पुण्य फळाला आलें, द्रव्य, मान्यता इ० मिळूं लागले असतां त्यांचें कारण सांगताना हा त्याचा पुण्योदय आहे असें म्हणतात [स पुण्य+उदय]

पुत–पु पुत्र, मुलगा ' सचिन साडवलें काहीं होतें तें जवळीं। वित्त गोत पुत माया तुटली हे लागावळी। ' –तुगा ३५० [स पुत्र, प्रा पुत्त] **बाबापुता करणें**–समजूत घालणें, गोंजारणें ' शेवटीं लालूच व इनें बाबा पुता करून, गोंजारून त्यांचें सान्त्वन केलें ' –पाण्ड ८३

पुतणी–स्त्री पुरुषाच्या भावाची मुलगी, स्त्रीच्या दिराची मुलगी, धाकडी

पुतण्या–पु पुरुषाच्या भावाचा मुलगा, स्त्रीच्या दिराचा मुलगा (गो) पुतणयॉ, पुतणयॉ [स पुत्रान्यक]

पुतळा–पु १ धातु, लाकूड मातीं दगड इ०च पुरुषाकार बाहुलें प्रतिमा, मूर्ति बाहुली ' होती नव्हती कर्मगोळा। पुतळ्यापुढें रचिला पुतळा। ' –नव १० १०१ २ गुणाचें आत्यंतिकत्व, मूर्तिमंतत्व दाखविण्यास योजतात उदा० क्रोधाचा, प्रेमाचा,

धर्माचा पुतळा [स पुत्तल तुल० स पुत्रक, पुत्रिका, प्रा पुत्तलय, पुत्तली, हिं पूतला–ली]

पुतळी—स्त्री १ दगड, लाकूड, धातु इ०ची स्त्रीच्या आकाराची प्रतिमा, मूर्ति वगैरे 'नातरी घृताची पुतळी।' –विउ ५।७० २ सुमारें चार रुपये किंमतीचें एक सोन्याचें नाणें (या नाण्याची माळ करतात) दागिन्यात घालतात तो सोन्या–चांदीचा वाटोळा व चपटा तुकडा 'तू मज पुतळीचा ठसा आवडसी कसा। मी कलेवर तू आत्मराज माझा राजसा।' –होला ११५ ३ तलवारीचें टोंक ४ घोडयाच्या तळव्यावरचा नाजूक व मऊ शिंगासारखा उंचवटा ५ दसऱ्याच्या दिवशीं आपटयाच्या पानाबद्दल म्हणतात ६ डोळयातील बाहुली ७ एका माशाचें नाव ८ सुंदर स्त्री ९ (विणकाम वे) काठातल्या नक्षीचा एक प्रकार दुहेरी धाग्याचा एकद्वितीयांश इंच आकाराचा चौकडा (चौकडा सिंगल धाग्याचा असतो) [स पुत्तली]

पुतळी घर—न (ना) कापडाची गिरणी

पुती—स्त्री संतान, अपत्य, मूल –वि संख्यावाचक शब्द मागें जोडून विशेषणाप्रमाणें उपयोग करतात जसें–एकपुती, सातपुती वगैरे [स पुत्र] **म्हण** १ एकपुती रडती, दुपुती रडती सातपुती रडती, निपुती रडती (एकपुती रडे व सातपुती रड) जाती तशी पुती खाण तशी माती

पुतुर—पु पुत्र 'त्याच्या मागनें क्षेतर भाऊचा पुतुर आप साहेब केला राजाला।' –ऐपो २४६

पुतो—पु (कों राजा) वाघटा

पुत्त—पु १ (गो) पुत्र, मुलगा २ (गो) पुष्य नक्षत्र [स पुत्र, प्रा पुत्त]

पुत्तलिकाम्ल—न (रसा) तेलस वर्गांतील एक अम्ल हें तांबडया पुष्पामध्यें सापडतें (इ) फॉर्मिक ॲसिड

पुत्त्येण—न एक प्रकारचें गवत

पुत्र—पु १ मुलगा २ दत्तक हिंदुधर्मशास्त्रांत बारा प्रकारचे पुत्र सांगितले आहेत ते प्रत्येकीं द्वादशविधपुत्र पहा [स] **म्हण** सोळा वर्षे पुत्र मग मित्र सामाशब्द– **०जीव**–पु एक झाड पुत्रवती पहा **०दृष्टि**–स्त्री (एखाद्यास) स्वतःच्या मुला प्रमाणें मानणें, लेखणें [स पुत्र+दृष्टि] **०धर्म**–पु मुलाचें कर्तव्यकर्म (मातापितराची शुश्रूषा इ०) **०पौत्रादि वंशपरंपरा**–स्त्री मुलगा, नातू, पणतू इ० जी संततीची परंपरा ती [स पुत्र+पौत्र+आदि+वंश+परंपरा] **०भाव**–पु १पुत्रपणा, पुत्रविषयक संबंध, स्थिति २ पुत्राप्रमाणें मानणें, वागणें, पुत्रवत् समजणें 'मधीं पुत्रभावें असो गाय माये। स्तनीं प्रेमपान्हा हो चि काय माये।' [स] **०राग**–पु (संगीत) रागाच्या एका प्रकारचें नाव कांहीं ग्रंथकार रागांचें भार्यारांग, पुरुषराग, पुत्ररांग असें वर्गीकरण करितात [स पुत्र+राग] **०वंता**–वि मुलें असलेला, विशेषत औक्षणाच्या वेळीं स्त्रिया हा शब्द वापरतात [स पुत्र+वत्] **०वती–वंती**–स्त्री १ जिला मुलगे आहेत अशी स्त्री 'म्हणेति तू होसिल पुत्रवती।' –सारुह ८।९७ २ एक प्रकारचें झाड या झाडाच्या बियांची माळ ज्या स्त्रियांस पुत्र आहेत त्या घालतात [स पुत्र+वत्] **०वंतीचा मणी**–पु पुत्रवती नांवाच्या झाडाचें बी **०वंतीची माळा**–स्त्री पुत्रवती स्त्रियांनीं घालावयाची पुत्रवती झाडाच्या बियांची माळ **०वान्**–वि ज्यास पुत्र आहे असा [स पुत्र+वत्] **०संतान**–न पुत्ररूप संतान, पुत्रसंतति [स] **पुत्राधान**–न सोळा संस्कारांपैकीं एक संस्कार, पुत्रमुखावलोकनाचा विधि, जातकर्म; ज्यात नालच्छेदनापूर्वी मुलास सोन्याच्या स्पर्शानें युक्त असें तूप व मध देतात 'राजें केलें पुत्रवण। नानाधर्म भूरि तर्पण।' –स्था ३।३।१६२ 'भव्यासाहेब, तुम्हाला मुलगा झाला तर त्याच्या तोंडाला मध लावीं बोट लावून त्यांचे पुत्रावण करण्याला मुलाच्या बापानें आलें पाहिजे। –वि याचल १०६ [स पुत्र+अवन=रक्षण] **पुत्रीकरण**–न १ दत्तक घेणें, पुत्र करणें २ (स्त्रि) आपली कृपा दानरूपें देण्याचा ईश्वराचा एक संकल्प, यामुळें उद्धारार्थ निवडलेल्या जनसमूहांत स्त्रिस्ती माणसाना प्रवेश मिळून देवाच्या पुत्रास जे अधिकार आहेत, त्या सर्वांवर त्याचा अधिकार राहतो (इ) ॲडॉप्शन –योहा १।१२ **पुत्रेषणा**–स्त्री १ पुत्राविषयीं लोभ, प्रीति, आदर इ० (हा अर्थ रूढीनें आला आहे) २ पुत्रप्राप्तीची इच्छा [स पुत्र+ईषणा] **पुत्रेष्टि**–स्त्री पुत्रप्राप्तीसाठीं करावयाचा एक याग, पुत्रकामेष्टि 'ऋष्यशृंग ऋषि पूर्वी बुद्धीचा ठाया। करी पुत्र–इष्टी महायाग राया।' –मुरामा यज्ञबल ३१ [स पुत्र+इष्टि] **पुत्रोत्सव**–पु १ पुत्रजन्मामुळें झालेला आनंद, उत्सव वगैरे २ या प्रसंगीं होणारा समारंभ [स पुत्र+उत्सव]

पुत्रक—पु पुत्र, मुलगा [स]

पुत्रिका, पुत्री—स्त्री १ कन्या, मुलगी पुत्रस्थानीं मानिलेली कन्या २ बाहुली, प्रतिमा [स] **पुत्रिकासुत**–पु बारा पुत्रांतील दुसरा, मुलीचा मुलगा हाहि औरसासारखाच असतो –मिताक्षरा [स पुत्रिका+सुत]

पुत्री—वि पुत्र असलेला, पुत्रवान्

पुत्रीय—वि पुत्रासंबंधीचें, पुत्रविषयक [स]

पुद(दा)डणी पुदल(ळ)णी—स्त्री निष्काळजीपणानें वापर, उपयोग, वागविणें, गुंडडा [पुदलणें]

पुद(दा)डणें, पुदल(ळ)णें—उक्रि (अशिष्ट) गुंडडण खराब करणें, (मनुष्य, प्राणी, वस्तु इ०) निष्काळजीपणानें वापरणें, वागविणें, उपभोग घेणें 'तो आमचीच गाडी चार महिन्यापासुन पुदालतो आहे'

पुदा(दा)डा, पुदाला-ळा—पु (अभिष्व) (मनुष्य, प्राणी, वस्तु इ०चा) बेफिकीरपणें, निष्काळजीपणानें वापर, उपयोग, उपभोग वगैर पादाडा पहा

पुदरट—न अत्यंत जीर्ण व फाटकें वस्त्र 'जुनें पुदरट' असा प्रयोग –वि फाटका, मळका [फाटण्याचा ध्वनि]

पुदळ—वि (माण) कोणतेहि काम सावकाश करणारा, उरक नसणारा

पुदाक-ख—स्त्री (व खा) रिकामा त्रास, कटकट 'आमच्या मागें काय पुदाख लाविली ही?'

पुदिना, पुदाणा-ना—पु तुळशीच्या वर्गातील एक वनस्पति याच्या पानास तिखट ओव्यासारखा वास येतो पाला औषधी असुन त्याचा चटणी–भाजीकडेहि उपयोग करितात [फा पूदिना, हिं पोदिना, ब पुदिना, सिं फुदिनो, गु फोदिना]

पुन—क्रिवि (महानु) पुन्हा पुन हे प्रकटली श्रीचक्रपाणी। तो कळसो द्रुळ।' –ऊ ३ –उअ (महानु) पण, परतु 'चापे–गोरटी आगें उघडी टेंली पुन पडतीचि ना।'–शिशु ५५८ [पुन]

पुन—क्रिवि १ आणखी एकदा, पुन्हा, दुसऱ्यादा २ फिरून परतून [स]

पुन—स्त्री बाजू 'आणि मध्यस्थान सोडोनि सविता। दक्षिणेचें पुनी उगवे सविता।' –कथा ६ ४ ३४

पुनई-य—स्त्री एक जंगली झाड, पुनर्नवा

पुन खुर—पु घोडयाच्या पायाचा एक रोग –अश्वप २ ३८

पुनति-ता—क्रिवि (काव्य) पुन्हा 'जन्मौनि मरणें पुनति उपजणें ऐसा जो संसृतिभ्रमण तो तोडिला।' –ऋ २६ (टीप)

पुन पुनः—क्रिवि पुन्हा, वारंवार, वरचेवर [स पुन द्वि]

पुनर्—क्रिवि पुन पहा [स] (समासशब्द) **पुनरपि**–क्रिवि पुन्हाहि, वारंवार, वरचेवर, फिरून [स पुनर्+अपि] **म्ह०** पुनरपि जनन पुनरपि मरण=पुन पुन्हा तीच ती गोष्ट करणें व तिच्याबद्दल शिक्षा भोगणें **पुनरागमन**–न पुन्हा परत येणें, माघारी येणें, निघालेल्या ठिकाणीं परत येणें [स पुनर्+आगमन] **पुनरावृत्ति**–स्त्री १ ग्रथादिकांची पुन्हा आवृत्ति २ उजळणी, पुन्हा करणें, घडणें ३ पुन्हा मागें येणें, माघारी येणें; पुनरागमन ४ पुन्हा जन्मास येणें, पुनर्जन्म 'पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें। झळबती सन्यलोकींचे हुडे।' –ज्ञा ७ ८० –एभा २९ ६०८ [स पुनर्+आवृत्ति] **पुनराशा**–स्त्री निराशनंतरची आशा, पुन्हा आशा जागृत होणें, खात्री वाटणें [स पुनर्+आशा] **पुनरुक्त**–वि पुन्हा सांगितलेलें, एकदा उच्चारिलेलें (वाक्य) 'तो ब्रह्मज्ञान उपदेशविधी। शुक बोलिला तृतीयस्कधीं। म्हणोनि तें निरूपण ये सर्धी। न प्रतिपादीं पुनरुक्त।' –एभा ३० ४०२ ४०२ [स पुनर्+उक्त] **पुनरुक्तदोष**–पु एके ठिकाणीं सांगितलेला प्रकार किंवा विधि पुन्हा सांगणें, हा शास्त्रांत वाक्यदोष सांगितला आहे [स पुनरुक्त+दोष] **पुनरुक्ति**–स्त्री १ एकदा बोललेलें वाक्य किंवा शब्द फिरून बोलणें, पुनरुच्चार २ द्विरुक्ति, अनुवाद [स पुनर्+उक्ति] **पुनरुत्थान**–न १ पुन्हा उठणें, (ल) जिवंत होणें २ (स्त्रि) येशू ख्रिस्ताचें पुनरुज्जीवन ३ (स्त्रि) मृतोत्थापन, मेलेलीं सर्व माणसें न्यायाच्या दिवशीं पुन उठणें, (इ) रेझरेक्शन –योहा ५ २८ [स पुनर्+उत्थान] **पुनरूढा**–स्त्री पुनर्विवाहित विधवा 'मूळ नाटकांत राणी पुनरूढा आहे'–नि ५४१ [स पुनर्+ऊढा] **पुनर्जन्म**–पु १ दुसरा जन्म, आत्म्याचें एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरांत जाणें मेल्याबरोबर जीव पुन्हा जन्म घेऊन मागील जन्मांतल्या कर्मांचें बरें वाईट फळ भोगतात हा पुनर्जन्माचा सिद्धांत आहे २ (ल) मृत्यु यावयाजोग्या मोठ्या संकटातून झालेला बचाव. ३ (स्त्रि) ख्रिस्तद्वारा नवीन व पवित्र मन प्राप्त होणें 'पुनर्जन्म प्राप्तालिना। ख्रिस्तकृपा त्या कळेना।' –उसं १९७ [स पुनर्+जन्म (–न)] **पुनर्भू**–स्त्री पुनर्विवाह झालेली, पाटाची स्त्री पुनर्भू तीन प्रकारची असू शकते –(अ) जिचें लग्न मात्र झालें परंतु पहिल्या नवऱ्याशीं संग झाला नाहीं अशी (आ) जिचें प्रथमत एकाशीं लग्न झालें असून जी पुढें व्यभिचारिणी म्हणून उघडकीस येते ती, व (इ) लग्नाचा नवरा मेला असतां जी सवर्णी व सपिंड अशा दुसऱ्यास दिली जाते ती [स पुनर्+भू] **पुनर्लग्न**–न एक बायको मेल्यावर पुन्हा केलेलें लग्न पुरुषाच्या पुनर्विवाहास हा शब्द योजतात गृह्यसूत्रकारीयांनें करावा लागणारा यज्ञ सहधर्मचारिणी नसल्यामुळें करता यत नाहीं करिता पुनर्लग्न करणें जरूर आहे'–उषाग्रथ मालिका ४ [स पुनर्+लग्न] **पुनर्लभ्य**–वि पुन्हा मिळण्याजोगें, पुन्हा संपादण्याजोगें [स पुनर्+लभ्य] **पुनर्विवाह**–पु विधवाविवाह, विधवेनें पुन्हा विवाह करणें (इ) विडो रिमॅरेज याला प्रतिशब्द [स पुनर्+विवाह]

पुनरा–वि पूर्ण 'पोटरिया केळी गाभ पुनरा सोडिले।' –वसा ३८

पुनर्नवा—पुस्त्री एक औषधी वृक्ष, घेटुळी, खापरी हिचे तावडा व पांढरा असे दोन प्रकार आहेत [स]

पुनर्वसु—पुबीन सातवें नक्षत्र व त्याच्या तारका

पुनव—पु एक प्रकारचें झाड, पुनर्नवा

पुन(ना)व, पुनीव, पुन्यो, पुन्योव—स्त्री पौर्णिमा पुनिवसाटीं शीताशु। पालटे जैसा।' –ज्ञा १८ ४९६ 'अभिमन्यु विवाहोत्सव जग निववी जेवि चंद्र पुनिवेचा।' –मोविराट ७ ३० [स पूर्णिमा, प्रा अप पुण्णिवा, हिं पुन्यों, गु पुनम]

पुनवस—पु (कु) पुनर्वसु पहा

पुनश्च—क्रिवि पुन पुन, पुनरपि, आणखी, वारंवार [सं. पुन +च]

पुनस्पुन.—क्रिवि पुन पुन , वारवार [पुन पुन अप]

पुनस्संस्कार—पु पुनस्संधान पहा [स पुन +सस्कार]

पुनस्संधान—न १ पुन आवश्यक सस्कार करणें (पहिल्यत व्यत्यय आल्यानें) २ गृह्याग्नि (गृहस्थानें विवाह झाल्यादिवसापासुन वारण करावयाचा अग्नि) नाहींसा झाल्यास तो पुन उत्पन्न करण्याचा विधि, कोणताहि सस्कार चुक झाल्यामुळें पुन्हा करण ३ (ल) कोणतेंहि आरभिलेलें कार्य तडीस न जातां विस कटल्यामुळें पुन मूळापासुन करणें, त्यासाठीं करावी लागणारी खटपट [स पुन +सधान]

पुनीत—वि पवित्र शुद्ध, प्रायश्चितादिकानीं पावन झालेला (महानु) पुनैतु ' जेआचेनि चरणें पुनैतु । जगीं वाणिजेति तीर्थे ।' –ऋ १८ ' केला पुनीत सायुज्या । ' –एभा ७ १९० [स]

पुनें—क्रिवि (महानु) पुन्हा पुन , पुनर् पहा ' पुनें तें जीव रावनें सचिव पुण्यतें । जरि शास्त्र बोलें । ' –ऋ ४१

पुन्न गोळी—स्त्री (गो) पुरणपोळी [स पूर्ण प्रा पुन्न+पोळी]

पुन्नाग—पु १ नागचाफा २ उडीप [स]

पुन्हा-न्हा—क्रिवि पुन , किन्न, आणखी एकदा पुन पहा [स पुनर]

पुमपत्य—न पुरुष जातीचें अपत्य [स पुस, प्रा पुम+अपत्य]

पुमर्थ—पु मनुष्याच्या इहलोकींच्या वास्तव्याचें ध्येय, पुरुषार्थ पहा [पुम+अर्थ]

पुमान्—पु पुरुष [स]

पुयवण—न (कों) एक प्रकारचें गवत

पुयशिरे—न (कों) एक झुडुप, वल चढविण्यासाठीं याचा उपयोग करतात

पुयाड—वि (व) कुजका, फुसका ' घर फार दिवसात फेरलेलें नाहीं तें पुयाड होउन गेलें आहे, आता घरावर कोणी चढला कीं पाय आत जाईल ' [पू]

पुर्या—स्त्री पुई पहा

पुर—न १ नगर, शहर, मोठें गाव, लोकवस्तीचें ठिकाण 'तें अवघेंचि साकार । कल्पुनी आपणपया पुर । जालें असे तदनुसार । चैतन्यचि । ' –ज्ञा १५ ४८६ २ किला ३ घर ४ अतर्भाग [स]

पुरजात–पु पेठ, शहराचा भाग ' तमाम पुरजात व कारखाने व राजमदिरी चौस्या ' –इम २३६ **पुरद्वार**–न (शहर, राजवाडा, वळूळ इ०चा)•पुढचा दरवाजा, म.द्वार [पुर+द्वार]

पुर—क्रिवि पूर्णपणें, पुरेपूर ' पुर पालख्या तमाम केल्या फुन्ना । ' –ऐपो १३९ [फा पुर् तुल० स पूर्ण]

पुरकणें—अक्रि १ (लहान मुलानें) पुरकी वाजविणें, पुरपुर असा आवाज काढणें 'पोर पुरकतें आहे त्याला काहीं दुखणें येणार असें दिसतें ' २ एकदम व थोडेसें हगणें; पिळकणें, चिरपणें [ध्व]

पुर—क्रिवि १ (समासात उपयोग) पुढें, समोर २ प्रथम, आधीं ३ पूर्वी, एके काळीं (समासात) पुरोगामी, पुरोवर्ती, पुरस्सर वगैरे [स]

पुरकी—स्त्री (लहान मुलानीं) मिटलेल्या ओंठातून काढलला पुरपुर् असा आवाज, फुरकी [ध्व]

पुरखा—पु जुना माणुस, वटील, वयस्क, प्रौढ, म्हातारा गृहस्थ –वि १ प्रौढ, मोठा 'पडता उरावर धनुष्य घेतला लज्जचा बुरखा । तें रामानें सहज मोडिले नसता वीर पुरखा ॥ '–पला ४२ २ अनुभवी, समजस 'शहाणे पुरख अकल्वत हवट म्हातारे बिनकाजी । ' –पला ६९ **पुरखा–खी–पु** (विशेषत दक्षिणेतील कुणबी लोकात) आदरणीय वयस्क गृहस्थ, अनुभवी, समजस मनुष्य [स पुरुष, हिं पुरुख, पुर्ख]

पुरखाब—पु जमिनींत पुरलेला खाब ह्याच्या उलट उथळ्या वरचा खाब [पुरणें+खाब]

पुरंगळी—स्त्री १ (व) दुमणें, कटकट, त्रास, लचाड शुक्र काष्ठ 'माझ्या मागें पुरगळी लागली ' २ एसारखी रार, गळती ' सासरचें पोतें फुटून पुरगळी लागली ' [पुरपुर्+गळणें]

पुरचु(चां)डी—स्त्री अगदी लहान गाठोडी, लहान मोटळी वस्त्राच्या कोपऱ्याला गाठ मारून ठेवलेला लहान जिन्नस (कि० बाधणें करणें)

पुरजन—पु आत्मा –शर

पुरजा-जें—पुन १ कागद, चिट्ठी, चिठोरी, कागदाचा कपटा २ खत, पत्र, दस्तऐवज पुर्जा पहा [फा पुरज़ा] **पुरजेपुरजे**–पुअव तुकडे तुकडे (कि० करणें, होणें)

पुरजारी—स्त्री जप्त होऊन पुन्हा परत मिळालेलें इनाम किंवा इनाम जमीन [स पुर =पूर्वी+भर जारी=चालू]

पुरड, पुरडली—वि (व) म्हातारी, वयस्क, जिची सतति थोर झाली आहे अशी ' पुरड गाईला लोभ मोठा हुबरू हुबरू मोडला गोठा '

पुरडैला—वि (महानु) पुरेसें खाल्लेला, पूर्ण बळी मिळाला आहे ज्यास असा ' काळयवनाचा ओम्मरू । पुरडैला देतुसें ढेकरू । ' –शिशु ४४० [पुर(पूर्ण)+इड् इटा(दवास–दिलेला बळी]

पुरढणें, पुरढावणें—उक्रि १ (मातीचे मडके इ० कांहीं विशिष्ट कृतीनें) मजबूत करणें, होणें, रापविणें निरढावणें पहा २ (ल) कोणत्याहि व्यसनात पक्के करणें, मुरविणें –अक्रि फार व्यसन लागणें, निरढावणें, मुरणें

पुरण—न्स्त्री १ सारण, करजी, पोळी, मोदक इ० खाण्याच्या पदार्थात नारळाचा चव, शिजवून वाटलेली डाळ, खवा इ० घालतात तें २ सोन्याच्या पाटल्या, गोठ वगैरे पोकळ दागिन्यात तांबें, रुपें इ० हलका धातु घालतात तें ३ कोणत्याहि पदार्थाचा

आकार मोठा करण्यामाठीं त्याच्या आत जें घालतात तें ४ भित, जोत्याची आतील बाजू इ० मध्यें दगड, धोंडे माती इ० समुच्च यानें घालतात तें ५ नुकत्याच लाविलेल्या रोपटाभोंवतीं जी माती घालतात ती, भर ६ (सामा) आत भरण्याची, समाविष्ट करण्याची वस्तु क्रिया [स पूरण] सामाशब्द- **०पोळी**-स्त्री पुरण घालून केलेली गव्हाची पोळी, एक प्रकारची गोड पोळी [पुरण+पाळी, तुल० का हूरण होळगी] **०भरण**-न वरचेवर घातलेली भर, भित इ०कात घातलेली दगड, विटा, चिखल इ०ची भर, झाडाच्या मुळाशीं घातलेली माती (क्रि० करणें, घालणे) [पुरण+भरण] **पुरणावरणाचें**-न पाहुणे, दवधर्म यासाठीं नेहमीं पेक्षा अधिक केलेला स्वयपाक [पुरण+वरण]

पुरणी—स्त्री १ (खाच झाडें इ०) जमीनींत पुरणें, रोवणें, जमिनींत गच्च बसविणें २ भर, भरकाम पुरण (र त५) पहा ३ दरा असलेंले पाणोटें (खाला मागाहून काठ लाविला यतो) ४ (कर) सूत ताणण्याचा लाकडी नळी ५ (व) हाताचे किंवा पायांचे लांब हाड ६ (बडोदें) रेशीम, दोरा यांत मोतीं मणी ओंवण्याची कृति साडी, गाठीची व फाडीची असे पुरणीच तीन प्रकार आहेत -जनि (पारिभाषिक शब्द) ८ ७ साठा, पुरवठा, पुरवणी 'केरी मळगुत्राची पुरणी।' -भाप ७९२ [पुरणें] (वाप्र) **पुरणीचा ऊंस**-लावणी करयानतर पाण्याशिवाय वाढीस लागून परिपक्व होणारा ऊस त्याच्या उलट शिंपणीचा ऊस **पुरणीगा(गा)र**-पु (बडोदें) दागिन्याची दुरुस्ती, पुरणी करणारा, पटवेकरी

पुरणी पराटे—पुअव पराटयातील एक प्रकार, बिरडें पराट -सृशि २ ३४ पराटा पहा

पुरणें—उक्रि १ गाडणें, द्रव्य, काहीं पदार्थ जमिनींत टेवणें, घालणें २ (झाड, काठी, खाब इ०) जमिनींत माती घालून रोवणें, रिचर राही असा करणें ३ पूर्ण, पुरा होणें, पुरें पडणें, बेताचा होणें 'परी कायकीजें वाजटा। पूरीजत असे।' -ज्ञा १३ ५९ ४ समाधान होणें, पावणें, सनोषणें 'ऐकोन पुरे गुरूचे कान।' -मुआदि १७ १०९ ४ सपणें, थाबणें 'नातरी आयुष्य पुरलें आह। तरी औषधें कांहीं नोहे।' -ज्ञा २ ६७ ६ टिकणें 'प्रियदार बधु न पर्यी पुरले ।'-मामहाप्रस्थान २ २३ [स पूर्=भरणें, सतोषविणें]

पुरत—क्रिवि (विरू) पुरेत, पुरे आहेत

पुरतकाली—वि पुरतकाल (पोर्तुगाल) देशातील कागद, भाषा, चाल इ० -शास्त्रीको [पोर्तुगाल]

पुरता—वि १ बेताचा, पुरेसा 'पुण्यसामग्री पुरती। तया सीच घडे भगवद्भक्ती।' -दा २ ४ २७ २ समग्र, सपूर्ण; व्यग नसलेला 'हा जनकु हे माता। हा मी गौर हीन पुरता।' -ज्ञा १५ ४९२ ३ पुरण्याजोगता, चालण्यासारखा सशारापुरता पैसा मिळाला म्हणजे पुर' ४ निष्णात निपुण 'जरी स्वयें झाला व्याख्याता। पुराणपठणें पुरता।' -एभा ११ १२३९ ५ सपन्न -क्रिवि बरोबर, तताततं, नक्की हा धोतरजोडा पुरता दहा हात नाहीं' [स पृ-पूर्त] **पुरती**-स्त्री (बडोदें) पावती, पूर्तता करणें 'भाडीं परत आलीं म्हणजे पुरतीचा शेरा करून' -पेरापुप्र २ १२० [स पूर्ति] **पुरतेपणी**-क्रिवि काहीं एक कमीपणा न राहता पूर्ण होई असें (एकून घणें, करणें, बोलणें वगैरे)

पुरंदर—पु १ इद्र २ महाराष्ट्रातील एक किल्ला [स]

पुरंदरी—स्त्री (अप) विलासी स्त्री -हको [स पुरध्री]

पुरपुराट—पु विपुलता, समृद्धि, भरपूरपणा [पुरणें द्वि]

पुरपुरें-क्रिवि १ पुरे, आता नको, बस यापमाणें (होणें वापणें), (नामाप्रमाणेंहि उपयोग करितात) 'यदा पावसानें पुरपुर कले' [पुरणें द्वि]

पुरभय्या—न १ परदेशी, हिंदुस्थानी मनुष्य २ हिंदूताल एक जात व तींतील व्यक्ति भय्या पहा [स पूर्व हिं पुरबिया= पूर्वदेशीय] **म्ह०** आठ पुरभय्ये नऊ चौके (चुली)

पुरमगज—वि (व) पुरून उरण्याइतका, भरपूर, पुरपुराट पहा 'नळ गावणें आता आम्हाला पुरमगज पाणी मिळों' [पुरणें+गज प्रत्यय]

पुरमाशीण—स्त्री (अप) गरोदरपणाचे दिवस पूर्ण भरलेली, लोटलेली स्त्री [पूर्ण+मास+ईण स्त्रीलिंगी प्रत्यय]

पुरव—स्त्री १ पुरेपणा, पुरवठा, (एखादें कार्य, हतु, इ० साधण्यास) पुरवठा, समाधान होण्यासारखा गुण (क्रि० येणें) **पुरवेस पडणे** असाहि प्रयोग होतो २ समाधान पुरवठा झालेली स्थिति (क्रि० होणें) [पुरणें]

पुरवटा-ठा—पु १ पुरेसेपण, तोटा न येणें, भरपूर होणें, समृद्धि, विपुलता २ समाधान, पुरतेपणा पावलेली स्थिति (क्रि० घालणें, भरणें, येणें) **पुरवठ्यास पडणें** असाहि प्रयोग होतो ३ साठा, सग्रह, बेगमी, साहित्य ४ (अर्थशास्त्र) मागणीप्रमाणें देणें, पुरें करणें, गरज भागविणें 'मागणीपेक्षा पुरवठा जास्त असल्यास मालाची किंमत उतरते' ५ (क्रिया एकत्र गाणें गात असताना) एकीनें दुसरी पासुन घेतलेला, मागच्या शब्दापासुन पुढें चालू केलेला गाण्याचा भाग भेंडीसारखा एक प्रकार ६(कु) कपे असलेली पिशवी, बटवा **पुरवटेसार**-वि जितकें पाहिजे तितकें, विशिष्ट कार्याला पुरण्याइतकें, विपुल, भरपूर, शेवटपर्यंत पुरणारें (अन्न इ०) [पुरवठा+सारखें]

पुरवंडा-ढा—पु मृदगवाला, तबलजी 'ते कटीं कवळून मृदगातें। कुशल वाजवी पुरवडा।' -नव २० १२४

पुरवणा—पु थोर व्यक्ती व राजे याचा इतिहास [पुराण]

पुरवणी—स्त्री १ पुरवठा, भर, समृद्धि 'पुरवणी मानसी कीं। जिती आथी।' –ज्ञा १३.५१२ २ कागद सपल्यामुळें दुसऱ्या कागदावर लिहिलेला मजकूर ३ परिशिष्ट, जोड, पुस्ती 'औषधाचिया कडुवटपणी। जैसी अमृताची पुरवणी।' –ज्ञा २ ८९ ४ पुऱ्याने सिद्ध करणें, पाठपुरावा करणें ५ उणीव भरून काढणें, त्यासाठीं घातलेली भर ६ (क) नदीस आलेला पूर, लोंढा [पुरविणें] सामाशब्द– **०अर्ज-जी**–पुस्त्री १ पूर्वीच्या अर्जास जोड म्हणून केलेला नवीन अर्ज, न्यूनतापूरक अर्ज २ काम चालविण्यासाठीं वकिलास पुरविलेली अधिक माहिती [पुरवणी+अर्ज] **०परीक्षा**–स्त्री वार्षिक परीक्षेंत नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांची मागाहून घेण्यात येणारी परीक्षा **०बंद**–पु पुरवणी म्हणून उपयोगात आणलेला कागद, जोडबंद **०वाचन**–न स्थूल अभ्यासासाठीं नमलेल्या पुस्तकांचें वाचन (इ) रॅपिड रीडिंग **पुरवणीचा**–वि पाहिजे तितका, बेताचा, पुरवटसार पहा [पुरविणें]

पुरवणी—स्त्री मोत्यं चीं माळ **०गार**–पु मोत्यांस भोकें पाडून तीं ओंवणारा, पटवेकरी, पुरणीगार [पुरवणी+गार]

पुरवणूक—स्त्री १ परिशिष्ट, पुरवणी, ग्रंथशेष २ भर, पुरवठा, कमी असलेल्या भागाची पूर्तता 'ज्या रीतीनें त्या यंत्रांत स्वच्छ वायूची पुरवणूक करिता येते' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ ८४ (१८७५) [पुरविणें]

पुरवणें—अक्रि १ व्यापणें समावणें, जेथें तेथें हजर असणें 'उपासना करूनियां पुढें। पुरवलें पाहिजे चहुकडे।' –दा १९ १०८ २ परवडणें, पत्करणें आवडणें मान्य होणें 'माजा घात पुरवला, तुज त्याचा मात्र घात पुरवेना। –मोउद्योग ११ २१ [पुरणें]

पुरवार—स्त्री (क) पुराव्यानें खरें करून दाखविणें –वि पुराव्यासहित [पुरणें, गु पुरवार]

पुरविणें—उक्रि १ पुरवठा करणें, पुरेसें वाढणें, देणें 'मी तुम्हास तूप पुरवीन' २ पुरल अशा बेतानें खर्च करणें, टिकविणें ३ पुरसें होणें, सबध वेळ पुरणें 'हें काम मला सारा दिवस पुरवितें' ४ पूर्ण करणें, पुरवणी लावणें, कमीपणा भरून काढणें 'तयाची ते चाड पुरी। पुरविता मी।'–ज्ञा ७ १४३ ५ समजाविणें, सिद्ध करणें 'असें तो पुरवून देई' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ १८४ (१८७५) ६ कडे लक्ष लावणें, देणें 'परमेश्वरास पुरवी मन।' –दावि २८२ ७ धरणें, बाळगणें 'धीर न पुरवे कवणाही प्रस्तुत।' –दावि २१८ [पुरणें] **पुरव्या**–वि १ पुरविरा, पुरवठा करणारा, पूर्ण करणारा २ सेवा, चाकरी करणारा, उपयोगी पडणारा (समासांत) खटखट–पट पुरव्या (खटपट्या= आचाऱ्याचा मदतनीस), पाणीपुरव्या, सामानपुरव्या इ० [पुरविणें]

पुरवुं(गु)टॉ—पु (गो) मलद्वार

पुरशिदा—स्त्री चौकशी, विचारणा पुरशीस पहा [फा पुर्सीदा]

पुरशी(सी)स—स्त्री १ चौकशी, विचारणा, मुख्य तपासणी 'मौजे मजकूरचे मोकदमास बोलावून आणून पुरशीस केली' –वाडबाबा २ ४२ २ प्रश्नाम दिलेला जबाब, जबानी 'राजश्री मल्हार जगन्नाथ कारकून यासी हुजूर आणून दरबार खर्चाची पुरसीस केली' –थोमारो २ ३३ 'बाबाजी विन मोत्याजी यास पुरमीस करिता त्यांणें विरित केले कीं' –समारो २ ३२९ ३ सर्व पक्षांचें म्हणणें विचारून लिहिलेला कागद, जबाबाचा कागद, कैफीयत (क्रि० घालणें, पाडणें, करणें, लावणें इ०) ४ अर्ज, सवाल 'देवकुटे यास पुरशीस केली' –वाडसमा ३ ६२ [फा पुर्सिदन्=विचारणें]

पुरश्चरण–न १ मंत्रसामर्थ्य मिळविण्यासाठीं मंत्रशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें मंत्राचें जपानुष्ठान करणें 'शुद्ध मंत्राचें पुरश्चरण। करी विप्रांचें निर्दळण।' –एभा २८ ६०९ २ (सामा) अनुष्ठान, जप, पाठ 'व्यर्थ करिती पुरश्चरण। स्त्रियेनें हरुनि नेलें मन।' [स] **पुरश्चरणी**–वि पुरश्चरण करणारा 'रजस्वलेची ऐकोनि वाणी। दूर पळे पुरश्चरणी।' –एभा १२ २४८

पुरसॉ—वि (गो) लठ्ठ, स्थूल मनुष्य [स]

पुरस्कर—वि (चुकीनें) पुरस्सर (पूर्वक) या अर्थी पुरस्सर पहा

पुरस्कर्ता पुरस्कारी—पु १ चालना, उत्तेजन देणारा, पुरस्कार करणारा पुष्टि देणारा, पक्षपाती, सहाय्यक २ स्वतः पुढाकार घेऊन काम करणारा, कारभार पाहणारा ३ पुढारी, म्होरक्या, कारभारी, व्यवस्थापक, सचालक [स पुरस्+कर्ता–कारी] **पुरस्करणें**–उक्रि १ पुरस्कार देणें, साहाय्य करणें २ सन्मान करणें, शाबासकी देणें, बक्षीस देणें 'ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी। आदरिलें बोलों।' –ज्ञा ९ २३८ [स पुरस्कार]

पुरस्कार–पु १ पुढें नेणें, करणें, चालना, पुष्टि देणें, पुढें ढकलणें. २ पुढाकार, (एखादें कार्य) अगावर घेणें, चालविणें, व्यवस्था पाहणें ३ सन्मान, प्रशसा, सत्कार 'या ग्रथाचा त्यानीं पुरस्कार केला' –के १७५ ३० ४ बक्षीस, साहाय्य [स]

पुरस्सर—वि १ मुख्य पुढारी, अग्रेसर २ पुढें जाणारा, सरणारा 'पुरस्सर गदासवें झगडिता तनू भागली।' –केका ४६ ३ (समासांत) सहित, पूर्वक 'शपथपुरस्सर–बुद्धिपुरस्सर–आदरपुरस्सर–इच्छापुरस्सर इ० 'इद्रपुरस्सर देव शरण गेले' [स पुरस्+सु]

पुरळ-ळा—पु पित्तादि विकृतीमुळें अगावर येणाऱ्या पुटकुळ्या (क्रि० येणें, उठणें, निघणें) **पुरळणें**–अक्रि अगावर बारीक पुटकळ्या उठणें [पुरळ] **पुरळी**–स्त्री पुळी, पुटकुळी [पुरळ]

पुरा—वि १ पुरता, पूर्ण, कमीपणा नसलेला, निर्दोष, अव्यंग 'उणा पुरा यासीं नाहीं कोणी ठाव।' –तुगा २२ २ पूर्ण झालेला, सपविलेला, साध्य केलेला ३ निष्णात, निपुण, पक्का, कुशल, पारंगत 'धनवंत रत्नपारखी पुरा। तेंगे धुळीमाजीं देखिल्या हिरा।' –एभा ९ ४९७ ४ पुरेसा, बेताचा, पाहिजे तितका –क्रिवि १ पूर्णपणें, कुशलतेनें २ भरपूरपणें, पुरतेपणीं 'कधीं घाण वन्हें पुरा होय पाणी।' [स पूर] (वाप्र) **०करणें**– १ पार पाडणें, अमलात आणणें (कोर्टाचा हुकुमनामा, खटला, निकाल इ०) २ शेवट करणें नायनाट, खलास करणें 'केला नसे मन्मथ ता पुरा रे।' –सारुह ३ १२५ **०जाणें**–(गो) थकणें, दमणें, श्रमणें **०होणें**–टार होणें 'म्हाडीक लुमाजीराया फुडें पुरा झाला।' –ऐपो ८७

पुरा—पु १ शहराची पेठ भाग मोहोल्ला २ उपनगर, सभोंवतालचा प्रदेश टापू [स पुर]

पुरा रा—क्रिवि पूर्वी प्राचीनकाळीं 'जेयें पुरा वारवधू जनाचे।' –विवि ८ ७ १२३ [स]

पुराड–ट—न नदीच्या पुराबरोबर वहात आलेलें गवत, लाकडें, पर्ने, केरकचरा इ० पुरीं पुराडें भेटलीं।' –ग्रथराज ७५ [पूर]

पुराण—न १ प्राचीन इतिहासपर व चरित्रपर काव्यग्रथ ज्यात सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय, देव–दानव, राजे, ऋषी इ०च्या कथा, पराक्रमाचीं वर्णने, वशावळी इ० माहिती असते पुराणें म्हणजे पाचवा वेद म्हणण्याचा जुना प्रघात आहे हें धार्मिक वाङ्मय समजलें जातें पुराणें अठरा आहेत, त्यांचीं नावें –ब्रह्म, पद्म विष्णु वायु किंवा शिव, लिंग, गरुड नारद, भागवत, अग्नि स्कंद, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, वामन, वराह मत्स्य, कूर्म, ब्रह्माड 'अष्टादश पुराणें। तींचि मणिभूषणें।' –ज्ञा १५ २ (ल) चऱ्हाट, कटाळवाणी गोष्ट –वि पुरातन, जुनाट, प्राचीन 'पुराण पुरुष' 'विस्तारिली जे पुरुषीं पुराणीं।' –सारुह १ ३१ [स] (वाप्र) **०काढणें– चालविणें– मांडणें –लावणें –सोडणें**–कटाळवाणी गोष्ट सागणें, चऱ्हाट लावणें **म्ह०** पुराणातली वागीं पुराणात सामाशब्द– **०पिसें**–न पुराण वाचण्याची, ऐकण्याची उत्सुकता, आवड, पुराणाचें वेड [पुराण+पिसें] **०पुरुष**–पु १ ईश्वर 'किंवा पुराणपुरुषा सप्रति बहु भागलासि या कार्मी।' –मोसशयरत्न माला १९ (नवनीत ३५०) २ (ल) जुन्या तऱ्हेचा, अगदीं म्हातारा माणूस **०मतवादी**–वि जुन्या मताचा, सनातनी **०वस्तुसंशोधक**–पु जुन्या व ऐतिहासिक वस्तूंचें सशोधन करणारा **०वस्तुसंशोधन**–न १ जुन्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या वस्तूंचें सशोधन करणें (इ) आर्किऑलॉजी २ पुरातनकाळातील लोकासबंधीं त्या काळातल्या उपलब्ध वस्तूंवरून ज्ञान पुराणातरीच्या प्रथातील वेचें, निवडक कथा याचा सग्रह, व अभ्यास –गागा १३८ **०वैराग्य**–न पुराण ऐकत असताना जगाच्या फोलपणाबद्दल वाटणारा तिटकारा, ससारासबंधीं नावड, विरक्ति, धर्मोपदेशामुळें वाटणारा तात्पुरता पश्चात्ताप [स पुराण+वैराग्य] **पुराणोक्त**–वि १ पुराणात सागितलेला (मत्र, स्तोत्र, उपदेश इ०) २ पुराणाच्या आधारें केलेलें (कर्म, सस्कार इ०) [स पुराण+उक्त] **पुराणोक्त आशीर्वाद**–पु ज्यास वेदाधिकार नाहीं अशास लिहावयाचा आशीर्वाद **पुराणोक्त कर्म–संस्कार**–पु वेदाधिकार नसणाऱ्याचे सस्कार पुराणातील वचनाप्रमाणें करणें

पुराण–णी–णें—नस्त्री (खा व) बैलास हाकतांना त्याला टोंचण्याकरिता टोंकास अणीदार खिळा, आर इ० बसविलेली काठी, चाबूक, टोंचणी, पराणी

पुराणीक—पु १ पुराणाचा अभ्यास केलेला पुराणात पारगत असलेला ब्राह्मण २ देऊळ इ० जाहीर ठिकाणीं पुराण वाचून त्याचा अर्थ सागणारा, पुराणावर वृत्ति असणारा [स पौराणिक]–वि जुना, पुरातन 'तव कोणे एके काळीं। कबल अश्वतर पाताळीं। पुराणीक शेषाजवळीं। असती दोघे भुजगा।' –कथा ५ ६ १०९

पुरातन—वि जुना, प्राचीन, पूर्वीचा, जुन्या काळचा 'स्वयें तू अनादी। पुरातनु।' –ज्ञा ११ १५४ [स]

पुराय—वि (गो) पुरेपूर, भरपूर पुरता [स पूर, पूर्ण]

पुरारणें—अक्रि भरणें व्यापणें, परिपूर्ण असणें 'वीरश्रीनें अगदीं पुरारलेले लोक' –सूर्योदय ९९ [पर द्वि]

पुराव–वा—पु १ पुरवठा, पुरविण्याचा व्यापार 'करुनि पुरावा कृष्णागरुकर्पुरादि पुण्यगधाचा।' –मोअनुशासन ८ ६५ २ पुरवणी, भर ३ साक्ष प्रमाण, आधार 'पण स्त्रीवाचून सृष्टी उत्पन्न करण्याचा हट्ट विश्वामित्रानें धरल्याचा पुरावा कांहीं नाहीं' –नाकु ३ २१ ४ (कायदा) चौकशी चालू असलेल्या गोष्टीबद्दल कोर्टासमक्ष साक्षीदारानें सागितलेली हकीकत, हजर केलेला दस्त ऐवज ५ मदत, साहाय्य, कुमक, पाठबळ 'यांणीं ठिकाणीं राहूनच फौजेचा पुरावा करावयाचा होता' –भाव ११० [पुरणें, पुरविणें तुल० पोर्तु प्रोव्हा, इ प्रूव्ह] **०दाखविणें**–आधार, प्रमाण दाखविणें

पुरि(रु)मेंत—पु (गो) पुरवठा, बेगमी 'पावसाळ्या पुरुमेंत' [पोर्तु प्राव्हिमेंतो]

पुरी—स्त्री १ नगरी, लहान शहर २ जगन्नाथपुरी (चार धामातील एक) ३ पवित्र नगर, क्षेत्रस्थान पुरी सात आहेत – अयोध्या, मथुरा, माया (हरिद्वार), काशी कांची, अवतिका (उज्जैन), द्वारावती (द्वारका) 'द्वारावती सातवी पुरी।' –एभा ३० ७६

पुरी—पु दसनाम गोसाव्याचा एक वर्ग [स]

पुरी—स्त्री १ रवा भिजवून गोल लाटून तुपात तळून केलेला पदार्थ, एक पक्वान्न 'जगीं दाविती बाबा। परि आतुनि कावा भोंदुनि खाती पुरी।'—ऐपो ३६८ २ (खा) पुरणपोळी

पुरी—स्त्री पुरवठा, पूर्तता, पुरतेपणा (क्रि० करणें, पडणें, पाडणें) —वि परिपूर्ण, तृप्त 'मनपवनाची खीच पुरी। वाढूनिया।'—माझा १८ १०४० [पुरणें] **०पडणें**—पुरविणें, परवडणें **०ताजीम**—स्त्री पाहुणा भेटावयास आला असता किंवा भेटून परत जाताना त्यास उभे राहून दिलेला मान याच्या उलट नीमताजीम ताजीम पहा (क्रि० देणें, घेणें)

पुरीश—पु नगराध्यक्ष शहराचा मुख्य, पुराधिपति [स]

पुराष—पु विष्ठा, गू, शेण [स]

पुरु—पु पूर पहा 'तव आनंदाचा पुरु।'—विपू १ १००

पुरुक्ष—पु १ पुरुष —ऋ ३५ —ज्ञा १४ ७६ 'ज्याहुनि अन्य प्रियतर नरलोकीं न च मना पुरुक्ष गमला।'—मोऐषिक १ ६१ २ (राजा) महाराचा देव [स पुरुष]

पुरुता—क्रिवि (महानु) पुरता पहा 'तो गाता तरी एक टिका। परी स्वरं पुरुता नीका।'—शिशु १६८

पुरुष—पु १ ज्याच्या अगीं प्रजोत्पादक बीज आहे असा मनुष्यप्राणी, नर २ वयात आलेला माणूस, बाप्या ३ फळझाडा मधील नर, ज्या झाडात पुंकेसर असतात तें झाड ४ (व्या) पुरुषवाचक लिंग, पुल्लिंग 'वृक्ष हा पुरुष झाड नपुसक' ५ (व्या) वक्ता, श्रोता व उक्तविषय अमे सूच्यर्थाचे जे तीन प्रकार करतात त्यास 'पुरुष' ही सज्ञा लावतात प्रथम, द्वितीय व तृतीय असे तीन पुरुष आहत ६ साडेतीन हात उंचीचें प्रमाण ७ पिढी, पिढीची एक एक व्यक्ति, पिढींतील पूर्वज ८ पति, नवरा 'तुझा जन्म कवणें वर्शी। पुरुष तुझा कोण सागे।'—गुच ३५ २४१ ९ ज्ञाता, जाणणारा, उपभोग घेणारा माणूस १० जगताच्या उत्पत्तीस प्रकृतिसमवेत कारणीभूत व्यक्ति 'प्रकृति आणी पुरुष। या दोहींस जेयें निरास।'—दा ९ २ ३९ ११ (तत्त्वज्ञान) आत्मा, क्षेत्रज्ञ 'ज्याला क्षेत्रज्ञ किंवा आत्मा म्हटलें यासच सांख्यशास्त्रात पुरुष म्हणतात'—गीर १५९ १२ (गो) मूळ पुरुष [स] **०गांठ**—स्त्री चाडेगाठ, बोटात घालावयाच्या सोन्याच्या पवित्रकावर असते तशी गाठ याच्या उलट राडगाठ किंवा बाईलगाठ **०त्व**—न १ पुरुषाच्या ठिकाणीं प्रजोत्पादनाविषयीं उपयुक्त जी शक्ति असते ती, वीर्य २ (ल) सामर्थ्य, शौर्य, पराक्रमाचा उत्साह 'वृषकेतूचें पुरुषत्व पाहोन। डोलवी मान आनंदें॥'—जै १८ ७७ ३ (व्या) पुल्लिंग [स पुरुष+त्व प्रत्यय] **०प्रयत्न**—पु मानवी प्रयत्न, मनुष्यानें केलेली धडपड (इ) ह्यूमन एफर्ट 'कला म्हटली कीं पुरुषप्रयत्न आलाच'—(रा ग हर्ष) गोविंदाग्रज [स. पुरुष+प्रयत्न] **०वाचक(सर्वनाम)**—न (व्या) सवनामाचा एक प्रकार, मी, तू, तो इ० जातीचें सवनाम, प्रथम, द्वितीय व तृतीय असें याचे तीन प्रकार आहत **पुरुषाकार**—पु शौर्य, पुरुषत्व 'तुझा जाणे पुरुषाकारु।'—उषा १४३८ [पुरुष+आकार] **पुरुषातर**—न एक पिढी —क्रिवि [पुरुष+अतर] **पुरुषाद**—वि नरभक्षक, नरमासभक्षक 'म्हणति मारूनिया पुरुषाद। हा करील शुभ्र यशें खदिशा दाहा।' [स पुरुष+अद्=खाणें] **पुरुषार्थ**—पु १ पुरुषानें साधावयाच्या चार गोष्टी, कर्तव्यें, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष, पुरुषाच्या इच्छेचा विषय, ईप्सित वस्तु 'पुरुषार्थसिद्धि चौथी। घेऊनि आपुलिया हातीं।'—ज्ञा १२ १९ २ धाडस, पराक्रम, शौर्य लटिका पुरुषार्थ बोलों नये।'—दा २ २ १० [स पुरुष+अर्थ] **पुरुषार्थचतुष्टय**—न पुरुषानें साधावयाच्या चार गोष्टी, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष **पुरुषार्थराज**—पु मोक्ष 'म्हणानि करावा स्वधर्मु। जो करिता हिरोनि घे श्रमु। उचित देईल परमु। पुरुषार्थराजु।'—ज्ञा १८ ९४९ **पुरुषार्थी**—वि पुरुषार्थचतुष्टयापैकीं कोणताहि एक पुरुषार्थ साधण्याविषयी प्रयत्न करणारा मिळालि यर्थे सर्वे नृपति। जे पुरुषार्थी थोर थोर।' [स पुरुष+अर्थी] **पुरुषाशन**—न नरमासभक्षण —वि नरभक्षक पुरुषाद पहा [स पुरुष+अशन] **पुरुषोत्तम**—पु १ उत्तम पुरुष, पुरुषश्रेष्ठ २ परमात्मा, विष्णु 'व्याप्यु मी व्यापकु। पुरुषोत्तमु मी।'—ज्ञा १८ ११९८ [स पुरुष+उत्तम] **पुरुषोत्तममास**—पु अधिकमास, मलमास धोंडा महिना हा दर ३३ महिन्यानीं येतो [स पुरुषोत्तम+मास]

पुरु(रू)ळ—पु पुरळ पहा

पुरुख—पु १ (गजा) अतिशूद्राचा, महाराचा देव २ (अप) पुरुष पुरुख पहा [स पुरुष]

पुर, पुरपुर—क्रिवि १ पुरसें, पुरेपूर 'मला दहा हात धोतरजोडा पुरे' २ बस्स, बसबस 'वसवा पुरें पुरे का म्हणता धनवत कण कसा वेंची।'—मोसशयरत्नमाला २६ (नवनीत ३५१) (अव) पुरेत **पुरेपुरे करणें**—त्रासवून सोडणें [पुरणें]

पुरे—न पूर्णपणा 'म्हणोनि मागील जे अध्याय। ते चढते भूमीचे आय। तयाचें पुरें दावितोहे। आपुल्या आगीं।'—ज्ञा १८ ४२ पुरा पहा [पूर]

पुरेजात—पुअव पुरे, पेठा, शहरानील भाग 'राजश्रीनीं परलोकसाधन करिताच तमाम पुरेजात व कारखाने व राजमदिरीं चौकया ठेऊन बदोबस्त केला'—ऐटि १ ६५ [पुरा=पेठ अव]

पुरेत—क्रिवि पुरेसें, बस पुरे पहा 'पन्नास आबे पुरेत' [पुरे+आइत, पुरे अव]

पुरेपूर—क्रिवि पुष्कळ, भरपूर पुरेपूर दूध प्याली' [पुरे द्वि तुल० वे पुरु+पुरु=पुष्कळ —भाअ १८३०]

पुरोटा, पुरोटेसार—वि पुरवटा-टा, पुरवटसार पहा

पुरोडाश—पु १ इष्टि, यज्ञ इ० श्रौतकर्मांत देवताना हवि देण्याकरिता, तादुळाचें पीठ तुपावर भाजून त्यात कढत पाणी ओतून घट्ट झालेल्या पिठाचा कासवाच्या आकाराचा गोळा करतात तो, हविर्द्रव्य २ सातूच्या पिठाचे गाकर ज्या तुपात बुडवून हवन करतात तें तूप ३ यज्ञात हवन करून जें शिलक रहातें तें, हवनीयद्रव्यशेष 'मग आत्मबोधींचें सुख। जें सयमाग्नीचें हुतशेष। तोचि पुरोडाशु देख। घेतला तिहीं।' –ज्ञा ४ १३९ [स]

पुरोधा—पु उपाध्याय, पुरोहित [स]

पुराभागी—वि व्यवस्थापक, देखरेख करणारा, पुढारी, [स]

पुरोवर्ती—वि समोर उभा असणारा, पुढें असणारा [स]

पुरोहित—पु यज्ञयाग, धार्मिकविधि आदिकरून धर्मकृत्यें यजमानाकडून यथासांग रीतीनें करवून घेऊन, त्याजवर देवाची कृपा संपादन करून इच्छिणारा वर्ग किंवा त्यातील व्यक्ति हिंदु स्थानातल्या प्रमाणेंच इराणातहि प्राचीनकाळीं पुरोहिताची संस्था अस्तित्वात असलेली आढळत –ज्ञाको (प) २२१, कुळाचा उपाध्याय, कुटुंबातील सर्व धर्मकृत्यें चालावणारा भिक्षुक 'पुरोहितु नाविष्करे दातेपणें।' –ज्ञा १८ १६९ [स] **०गुण**–पु १ पुरोहिताचा धर्म, पेशा 'तन्ही पुरोहितगुणें। मी बोलिलों पुरें उणें।' –ज्ञा १८ १७६६ २ पराधीनता –मनको [पुरोहित+गुण]

पुरोंचे—उक्रि (गो) लिंपणें, पुरणें 'वाट पुरोंची' (मार्ग लिंपून बंद करणें)

पुर्कस—पु लढाई तंटा, बखेडा 'तरी पुर्कस–बखेडा पडल्यास खावंद प्रतापी आहेत' –ऐटि ३ ४२ [फा पुर्खाश्]

पुर्गतोर–री—स्त्री (गो) ज्या ठिकाणीं मरणानंतर आत्मा पापापासून मुक्त होतो अशी जागा किंवा स्थिति (इ) पर्गेटरी –ख्रिपु ५६३ [पोर्तु पुर्गातोरिओ]

पुर्गुटली—स्त्री (गो) अंगाची कवळी, फुरगटून बसणें [फुरगुटणें]

पुर्जा—पु १ कागदाचा तुकडा, पुरजा पहा 'सर्व घर शोधून कागदाचा पुर्जा न् पुर्जा घरातून बोहून काढून सरकार कचेरींत न्यावा' –इनाम ६२ २ कागद, लेख, पत्र 'तरी आम्ही यास दरम्यान होऊन पुर्जा दिल्हा होता' पेद २० १०१ ३ दस्तैवज, खत [पुरजा]

पुर्ती—स्त्री (गो) पाण्याच्या प्रवाहातून वाहून आलेली माती, झाडाला घालतात ती माती, गाळ [पूर]

पुर्भा—पु पुरभय्या पहा 'गढींत खासे शिरले। मराठे मोंगल पठाण पुर्भे इतर घरोघर भरले।' –ऐपो २२४ [हिं पुर्बिया, म पुरभय्या]

पुर्या—स्त्री (प्र) पूर्वा, एक रागिणी 'जे स्थैर्या धैर्यधैर्या हृदयिं वसविती चक्रषड्वर्यं पुर्या।' –सुराअयोध्या १०१ [स पूर्या]

पुर्वस—पु (कु) मूळ पुरुषाच्या नावें स्थापन केलेली देवता [स पूर्वेश]

पुर्विल्लों, पुर्वील—वि (गो) (प्र) पूर्वील, प्राचीन [पूर्वी]

पुर्शि(सिं)दा—स्त्री चौकशी, विचारणा 'साप्रत पुन्हा सरकारात पुर्सिंदा जाली' –दिमरा २ १८० [फा पुर्सीदा]

पुर्शी(सिं)स—स्त्री चौकशी पुरशीस पहा 'हळी चिंतोपत, बाळाजीपत, जयरामपत यास पुर्सिसा सरकारातून होत आहेत' –ख १० ५०२९

पुऱ्हाळ—पु पुरळ पहा

पुऱ्हाणें—न (खा) बैलास टोचण्याची आर टोंचणी, पराणी पुराणी–णें पहा

पुलक—पु रोमांच, (भय, आनंद, शीत इ०मुळें) अंगावर उभा राहिलेला मांटा 'पोषी जशी पति शुभाऽशुभ–भव–मुदऽमुद्रें पुलक लंका।' –मोसभा ७ २५ [स] **पुलकांकित, पुलकित**–वि रोमांच उठलेलें (शरीर) 'पुलकांकित रोमांच उठी। उन्मीलित दृष्टी पुजाळे।' –एभा ३ ५९२ **पुलकांचल**–न रोमांच 'आपाद पांगुतलें पुलकांचलें।' –ज्ञा ११ २४६ [स पुलक+अंचल]

पुलका—स्त्री अश्वाच्या विक्रमा, पुलका, पूर्णकठी, त्वरीता आणि नीललंबा या पांच गतींपैकीं एक –अश्वप १ १८५

पुलन—न (जखम, गळू इ०मध्यें)पू उत्पन्न करणारा, विकार वर्धक खाद्यपदार्थ (पावटा इ०) [पू]

पुलबंदी—स्त्री १ पुलाची बांधणी २ पुलाची रचना, मांडणी ३ धरण, धक्का, बंधारा [फा पुल्+बंदी]

पुलस्ती—स्त्री (ना) पोलीस, पालीस ठाणें

पुला—पुस्त्री (गवत चारा कडबा इ०ची) पेंढी, गड्डा, भारा 'वैरण चोवीस पचवीस पुले अशी महागाई' –भाब १४ [हिं पूला, तुल० स पुल्=गोळा करणें जाणें]

पुलाव–वा—पु मांसमिश्रित मसालेदार भात, बिर्याणी, ही वस्तु मुसलमानी पाकशास्त्रात अग्रगण्य मानिली जाते, संस्कृतात याला पलान्न असें नांव आहे –वृशि २ १३५ 'बलखशाह अलेख पुलाव सेवी।' –सप्र १६ ४१ [सं पुलाक=भाताचा पिंड, पलान्न (पल=मांस+अन्न), फा पुला–ओ]

पुलांवचें—उक्रि (गो) (फोड फोडून) पू काढणें पुलेजणें, पुलेणें पहा [पू]

पुलिका—स्त्री १ कण, बिंदु पुलिका स्वेदजळीं। जिरऊ नियां।' –ज्ञा १८ १५५३ २ पुळिका पहा [पुळी]

पुलिंजन—न एक प्रकारची वनस्पति

पुलिंद—पु १ एक जंगली, रानटी मनुष्यजात, मनुष्य –वि २ अशुद्ध, ग्राम्य, बीभत्स भाषा बोलणारा [स] **०देश**–पु बलुचिस्थान –अश्वप १ ३४

पुलिन—न १ नुकतेंच तयार झालेलें बेट, नुकताच उघडा पडलेला नदींतील खडक २ वाळवट 'नरामर शतावधी पुलिनें बैसुनी ते किती।'—नरहरि गगारत्नमाला (नवनीत ४३१) पुळण पहा [स]

पुली—स्त्री (गवत-कडब्याची) लहान पेंढी पुला यांचें अल्पत्वदर्शक रूप [हिं पूली]

पुली—स्त्री (यंत्र) कप्पी, खोबणींचें चाक हिचा उपयोग वजन उचलण्याकडे होतो [इ]

पुलेजणें, पुलेणें, पुवळणें, पुवारणें—अक्रि (जखम, फोड इ०तून) पू वाहणें, पुवानें युक्त होणें [पुलन, पू] **पुलें वचें**-अक्रि (गो) पू तयार होणें पुलेजणें पहा

पुल्कस—स्त्री एक अत्यज नीच, चाडाळाप्रमाणें जात 'भिल्ल कोळी माग अत्यज प्रभृति। चाडाळ आणि पुल्कस।' —स्वादि ६ ५ ३७ [स पुक्कस] **०रूप**—वि अधम, चाडाळ 'कामुक जे परिपुर्णा। पुल्कसरूप अत करणीं।'—गुच ३४ ३८

पुल्याण—न (कु) पू उत्पन्न करणारें खाद्य (पावटा, हरभऱ्याची डाळ इ०) पुलन पहा [पू]

पुल्याणें—अक्रि (कु) पुलेजणें, पुलेणें पहा

पुल्ला-ल्ली—पुल्ली जुडी, पेंढी पुला, पुली पहा 'गोविंदराव बुदले अग्नीचा पुला गेला होता रस्त्यावर।' —ऐपो १३३

पुल्लिंग—न (व्या) ज्या नामामुळें प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा बोध होतो तें लिंग पहा —वि पुल्लिंगी, पुरुषवाचक [स]

पुल्हो—पु (महानु) पेंढा, जुडगा, ढीग पुला पहा 'कस्तुरीचा पुल्हो चिवडौनी।' —शिशु ७६१

पुव(वा)ळणें—अक्रि पू होणें, सडणें

पुवा—पु एक प्रकारची भाकरी [हिं पुआ]

पुवाळणें—अक्रि (महानु) चुचकारणें, शांत करणें(घोडयाला) 'घन धीरू भणतु। खाखाळिया तें पुवाळितु। उपलानें निगालें बरवतु। हाटामाजि।' —शिशु ५०३

पुवो—स्त्री (गो) पूर्वा नक्षत्र

पुंव्यक्ति—स्त्री पुरुषव्यक्ति, पुरुष जातीचे माणूस, पुरुष [स पुस्+व्यक्ति]

पुशी—स्त्री १ (को) (विरू) पिसू पहा २ (गो) भोपळयातील कीड [फा पश=पिसू]

पुशी—स्त्री प्रश्न, चौकशी, विचारपूस (क्रि० घालणें) 'दंडळाच्या कळशीं नादे एक ऋषी। तया घातली पुशी योगेश्वरी।' —(ज्ञागा) मुक्ताबाई ४१ [पुसणें]

पुंश्चली—स्त्री स्वैरिणी; वेश्या, व्यभिचारिणी 'पुरुष सदा स्त्रीअनुराग। परी सहसा न करवे प्रसग। त्यासि पुश्चलीचा घडत्या सग। ते बाधी निलाग हावभावीं।' —एभा २६ १७५ [स] **०चरित्र**—न वेश्यावृत्ति, व्यभिचारवृत्ति [स पुश्चली+चरित्र]

पुष्कर—न १ अजमीराजवळचें एक तीर्थ हल्लीं त्यास पोखर असें म्हणतात २ हत्तीच्या सोंडेचें अग्र, शुडाग्रभाग ३ एक औषधी, पोखर ४ निळें कमळ ५ सप्तद्वीपापैकीं एक सप्तद्वीप पहा ६ तळें, तलाव ७ आकाश, अतराळ 'तिरस्कारसत्कार लावोनि रामीं। निघे पुष्करीं दुष्कराचार कामीं।' —मुरामा ३ २६ ८ एरड 'शरभा आणि सुपर्णा। का रासभा आणि ऐरावना। पाड का जैसा हरिचदना। पुष्करसीं।'—ऋ ४७ —पु राजलक्षणी घोडा, घोडयाचा एक प्रकार —अश्वप २४ [स] सामाशब्द-**०पत्र**-न कमळाचें पान, कमलपत्र **०पत्रतोयतरल**-वि कमळाच्या पानावरील पाण्याप्रमाणें चचल [स पुष्कर+पत्र+तोय (पाणी)+तरल(अस्थिर, चचल)] **०मूल-ळ**-न पुष्कर औषधीची मुळी [स पुष्कर+मूल]

पुष्कराग-ज—पु एक प्रकारचें रत्न याच्या कारटक, इद्रनील आणि सोमलक अशा पोटजाती आहत त्याचे रगहि अनेक असून त्यापैकीं पिवळा व पाढरा हे रग चागले [स पुष्पराग]

पुष्करि(र)णी—स्त्री १ (विशेषत कमळें असलेलें)बाधीव लहान तळें, हौद 'कैलासनाथाच्या मदिराप्रमाणेंच पुष्करिण्या वगैर होत्या' —चद्र ४८ २ पायऱ्या असलेली मोठी विहीर [स पुष्करिणी]

पुष्कल-ळ—वि १ भरपूर, रगड विपुल, असख्य, अतिशय २ विशाल, मोठें 'जें कृश ना पुष्कळ। जें वक्र ना वर्तुळ। जें सूक्ष्म ना नव्हे स्थूळ। वस्तु केवळ निर्विकार।' —एभा ३ ६७७ ३ श्रेष्ठ, उच्च 'ऐसें करिता अनुसधान। चैतन्यीं समरसे मन। त्यातें म्हणिजे पुष्कल ज्ञान। उपदेश पूर्ण या नाव।'—एभा २९ ४३९ ४ हितकर, फायदशीर, चागलें 'जें मुळींचि चचळ। तें कदा नव्हे पुष्कळ। क्षणा भासे क्षणा चपळ। तेणें तळमळ साधका।' —एभा ९ ४०४ [स पुष्कल]

पुष्ट-ष्टी—नस्त्री (व) शेंपूट, पुच्छ पहा

पुष्ट—वि १ लठ्ठ, मासल, स्थूल, गुबगुबीत २ पोसलेला, वाढविलेला, पोषण केलेला ३ (गो) पुष्कळ, भरपूर 'पुष्ट साखर घाल' [स पुष्-पोसणें] सामाशब्द-**०गंड**-वि फुगीर गालाचा (ल) ताठा धरणारा 'ऐसा मान्यतेचा पुष्टगडु। तो अभिमानी परम लडु। रौंग्वाचा रूढु। मागुेचि तो हा।' -ज्ञा १६ २३६

पुष्टि-ष्टी, पुष्टाई—स्त्री १ लठ्ठपणा, मासलपणा, स्थूलता, गुबगुबीतपणा 'हे विरक्ताचिये दिठी। जैं न्याहाळिजे किरीटी। ते पाडुरोगाचिये पुष्टी। सारिखें दिसे।'—ज्ञा ५ ११९ २ परमेश्वराचा अनुग्रह, कृपा —गीर १७ ३ (ल) दुजोरा, पाठबळ, पाठपुरावा ४ वाढ, भरभराट, उन्नतावस्था, प्रगति [स पुष्टि (पुष्-पोसणें) तुल०

फा पुश्ती=आधार, मदत, फा पुश्त=पाठ] सामाशब्द– **०पत्र**–न १ पुस्तक न मळावें म्हणून घातलेला जाड पुठ्ठा २ पोथीच्या किंवा ग्रंथाच्या खालींवर घालता येईल असा सुपारीच्या विरीचा दुमडलेला तुकडा ३ (सामा) कोणत्याहि पुस्तकाचें **जाड** आवरण (इ) कव्हर ४ लिहिताना कागदाखालीं घेतलेला **जाड** आधार, पुठ्ठा ५ दुजोरा पाठिंबा, मदत (कि० देणें) ६ **दुजोरा** देणारा, **मदतनीस**, साह्यकारक [स] **०प्रद**–वि मदत करणारा, साह्यकारक करणारा 'यासि रणीं पुष्टिप्रद होतिल शतपूर्वैमन्युसह देव।' –मोभीष्म ३ १७ [सं पुष्टि+प्रद(प्र+दा–देणें)] **०भाग**–पु पाठ, पाठीमागची बाजू 'बधूतिचे सुदर पुष्टिभागीं।'–दावि ४८२ **०मार्ग**–(परमेश्वराच्या अनुग्रहाचा मार्ग) वल्लभसंप्रदाय **पुष्टिक**–वि (व) शक्तिवर्धक, (प्र) पौष्टिक [स पौष्टिक]

पुष्टीकरण—न दृढ करणें, दुजोरा, पाठिंबा, बळकटी [स]

पुष्टें—न (व) पुच्छ, शेपूट पुष्ट–ष्टी पहा 'म्हशीचें पुष्टें पकड'

पुष्ठ—स्त्री पाठ 'लावूनीया पुष्ठी पोरें। आणि करकर कथेमाजी।'–तुगा २४४४ [स पृष्ठ]

पुष्नपन्हा—वि मदतनीस, सहकारी –राज्य ८ ९४ [फा. पुश्त्+पनाह्]

पुष्प—न १ फूल २ स्त्रियांचा विटाळ, स्त्रीरज, आर्तव, ऋतु ३ डोळ्याचा एक रोग, फूल ४ गर्भाशय, गर्भकोश [स] (वाप्र) **०ठेवणें**–दोष काढणें, नावें ठेवणें सामाशब्द– **०कोश**–पु फुलांच्या पांच भागांपैकीं एक **०द्रव**–पु फुलांतील मध **०धरी**–पु जयदत्तानीं सांगितलेल्या घोड्यांच्या बारा प्रकारच्या लगामांपैकीं एक –अश्वप १ १८५ **०निर्यास–सार–स्वेद**–पु फुलांतील मध **०पण**–न मोठेपण [पुष्प+पण] **०पुट**–न (नृत्य) उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या हाताचीं बोटें चिटकवून ठेवणें पुष्पांजलि पहा [पुष्प+पुट] **०मुकुट**–पु फुलांच्या पांच भागांपैकीं एक [पुष्प+मुकुट] **०रेणु**–पु फुलांतील पराग **०लिट्**–पु (काव्य) मधमाशी, भुंगा [स पुष्प+लिट्=चाटणारा] **०वती**–स्त्री विटाळशी स्त्री, रजस्वला ऋतुमती **०वती**–पु लगामाच्या बारा प्रकारांपैकीं एक –अश्वप १ १८५ **०वर्षाव**–पु पुष्पवर्षाव, फुलें उधळणें मोतियांचा सायास बाधिला। कीं ढवीं पुष्पवर्षाओ केला।'–शिशु ७१५ [स पुष्प+वर्षाव] **०वा(व)टिका, वाटी**–स्त्री फुलबाग, उद्यान 'नानाजातीचे वृक्ष तें वन। फळभक्षी वृक्ष तें उपवन। पुष्पवाटिका तें उद्यान। कृष्णार्पण पूजेनी।'–एभा ११ १२९२ 'तोडुनि पुष्पवाटिका फळवृक्षयाती। राखिती बाभळा करूनि सार।'–तुगा ३१५८ **०वृष्टि**–स्त्री १ फुलांचा वर्षाव २ (ल) अस्खलित व अर्थपूर्ण भाषण किंवा वादविवाद ३ (ल) शिव्या, अपशब्द याचा भडिमार 'महाराजांची जावई व शालकमंडळी राहिली त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि पडत असते'–विक्षिप्त १ ६५ **०संकोच**–पु फुलांचें मिटणें **०सार**–पु पराग परिमल, सुगंध 'नाना पुष्पांचिया उदरा। न येता पुष्पसारा। आपणचि भवरा। होआवें पडे।'–अमृ ५ ४२ **पुष्पांजलि–जुळी**–स्त्री १ पूजेच्या शेवटीं दोन्ही हातांच्या ओंजळींत फुलें घेऊन देवास वाहतात ती (कि० वाहणें, करणें, टाकणें, घालणें, सोडणें) 'पुष्पांजुळी मंत्रघोष जयजयकार। दुमदुमी अंबर तेंगें नादें।'–तुगा ८१ २ (महानु) उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या हाताचीं बोटें चिटकवून ठेवणें पुष्पपुट पहा 'ते रगी उभी ठेली। सर्वेचि विचारें लागि केली। तेथ पुढा जुझे पुष्पांजुळि। खेवगी मनकटाचा।'–भाए ४५१ **०(मंत्र)पुष्पांजलि–ळी**–स्त्री मंत्र पुंपुष्प पूजा, आरती झाल्यानंतर मंत्र म्हणून दवाला फुलें वाहतात तो विधी [स पुष्प+अंजलि] **(वर) ०करणें–देणें**–शिव्या देणें, अपशब्द बोलणें, लाखोली वाहणें **पुष्पासव**–पु फुलांपासून काढलेली दारू [स पुष्प+आसव] **पुष्पास्तरण**–न शय्येवर फुलें पसरण्याची कला फुलांचा गालिचा करणें चौसष्ट कलांपैकीं एक [स पुष्प+आस्तरण] **पुष्पाळी**–स्त्री फुलांची पंक्ति 'अहो वाक्पुष्पाळी भरुनि रसनेच्या करतळीं।'–निमा १ ९२ [स पुष्प+आलि]

पुष्पक—न डोळ्यांतील फूल, बडस –पुन कुबेराचें विमान 'तों पातला प्रयागकाळ। वैकुंठीहून तये वेळे। पुष्पकविमान जवळ। आलें दासाच्या सन्निध।' [स]

पुष्पित—वि फुलें ज्यास आलीं आहेत असें, फुलांनीं युक्त [स]

पुष्पे(पै)ल—न पुष्पतेल पुष्पापासून काढलेलें सुगंधी द्रव्य, अत्तर 'सुगंध पुष्पैलेरसनी। चर्चिले कबरी मूर्धनी।'–कृमुरा ७५ २ [पुष्प+तैल]

पुष्य—पु १ सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं आठवें नक्षत्र (यात तीन तारा असतात), तिष्य २ पौष महिना [स] **पुष्यार्क**–**०योग**–रविवारीं पुष्यनक्षत्रीं चंद्र येतो तो काल [स पुष्य+अर्क]

पुस—स्त्री (व) विचार, समाचार [पुसणें] **०घेणें**–विचारणें, विचार घेणें

पु(पुं)स—न पुच्छ, शेंपूट 'पुसीं आखुडी दावणी कुंजराच्या। नभीं भोंवणीं दाविती मोवणीच्या।'–मुरामा ६ ११७ 'पुस वरते पळाला'–पच ४ ३ [स पुच्छ]

पुंस—पु पशु पुमा पहा [स पुंस्]

पुसक—वि (गो) पिसा वेडा

पुसकट–पुस्पट—वि किंचित् पुसका, किंचित् अल्पप्र अधुक, पुसका पहा [पुसका]

पुसकटणे पुसटणें—उक्रि १ अक्षर, चित्र इ० पुसणें, अस्पष्ट नाहींसें करणें, होणें २ जोरानें चोळणें, घासणें, पुसणें. [पुसणें]

पुसका—वि १ (पुसलें गेल्यामुळें) अस्पष्ट, अपुरें, अर्धवट (अक्षर चित्र इ०) २ अस्पष्ट दिसणारा (पदार्थ, चित्र, देखावा इ०) [पुसणें]

पुसकुवरी-ली पुसकुवरी-ली—स्त्री पौष महिन्यांत येणारा कोंवळा लहान फणस [पूस=पौषमास+कुवरी, कुवरी=कोंवळा फणस]

पुसट पुसटणे—वि पुसकट पहा [पुसणें]

पुसटता—वि थोडासा, विस्तारानें नव्हे असा, ओझरता 'रामायणांतील वादग्रस्त विषयाचा पुसटता परामर्ष घेणें आवश्यक नाहीं' –मराप २०२९ [पुसणें]

पुसणारा—वि १ विचारणारा, चौकशी, वास्तपुस्त करणारा २ विचारण्याचा किंवा रागें भरण्याचा ज्याला हक्क अधिकार आहे असा (गुन्हा इ० कांहीं केल असता) [पुसणें]

पुसणारी—स्त्री (व) कणकला तूप किंवा तेल पुसून केलेली पोळी 'दहीचेया नवरात्रांत आमच्या घरीं साधी पोळी चालत नाहीं, पुसणारी करावी लागते' [पुसणें]

पुसणें—उक्रि १ विचारणें, प्रश्न करणें, चौकशी करणें यणारचि तरि साध्वी' श्वश्रूश्वशुरासि पूस, मग ये, तें.'–मोवन १३४४ २ समाचार घेणें, वास्तपुस्त, आदरातिथ्य करणें ३ आज्ञा मानणें, मान देणें काळजी घेणें, आदर असणें त्याला कोणी पुसत नाही' ४ लपास करणें, बोलविणें **पुसता आकार-सोय नसणें**-विचारणें शक्य नसणें विचारण्याची सोय नसणें (अतिशय बेपुमार गोष्टीबद्दल नापसती) [स पृच्छ्, प्रा पृच्छ, फा पुर्स् पं पुच्छ(णा), सिं पुछ(णु), हिं गुज पूछ(ना-चु)]

पुसणें—उक्रि १ (कागद, शरीर, वस्त्र इ०चा मळ, फडकें इ०नें) घासून नाहींसा करणें, साफ करणें, चोळून स्वच्छ करणें २ नाहींसें होणें करणें, नष्ट करणें, नाश करणें 'तें उगाणिलें मज कर्मे। तेव्हाचि पुसिलें मरणजन्म।' –ज्ञा ९४०४ 'शूराचें शौर्य तें कैसें। शत्रूचें नि शेष नावचि पुसे।' –एभा १७१४५ ३ कोरडें करणें ४ लिहिणें या क्रियापदावरोबर निरर्थक योजितात 'त्याला लिहिता पुसता येत नाही' म्हणजे त्याला मुळींच लिहिता येत नाहीं तो अडाणी, अशिक्षित, निरक्षर आहे [स स्पृश प्रोक्षण-पुंछण-पूसणें-पुसणें-राजवाडे ग्रथमाला]

पुसणें—न १ स्वच्छ किंवा कोरडें करावयाचें फडकें जसें-नाक पुसण, तोंड पुसणें, पाय पुसणें इ० २ (व) तिखट घालून व तेल लावून केलेली पोळी पुसणारी पहा ०**पुसण्याच्या साटोऱ्या**-स्त्रीअव (व) वरून तूप पुसून केलेल्या साटोऱ्या (न तळलेल्या) [पुसणें]

पुसणें—न (बायकी) निरोप, विचारपूस, पुसापुसी 'माझी बहीण काशीस राहिली आहे तिला जाताना माझें पुसणें सांग' [पुसणें=विचारणें]

पुसता—वि १ विचारणारा, चौकशी करणारा 'हरिकथेची महिमा कैसी। आदरें पुसल्या सांगत्यासी। होती पुण्याचिया राशी। पाप वोखदासी भिळेना।' –एभा ३५८७ २ जबाबदार धरणारा, जाब विचारणारा, रागें भरण्याचा ज्यास अधिकार आहे असा [पुसणें]

पुसलाणी–स्त्री (जुन्नरी) पौषात केलेली मेंढराच्या केसाची कातरणी [पुस(पौष)+लाणी (स लवन)=कापणी]

पुसवण—न पुसवन पहा [स पुसवन]

पुसवणें—न (महानु) उपचार, उपाय 'एकैके वेळे जालें दुखणें। ते आम्हीं केलें पुसवणें।' –शिशु ८१६,८१८ [पुसणें]

पुंसवन—न सोळा संस्कारांपैकीं एक, स्त्रीच्या ठिकाणीं गर्भधारणा झाल्यापासून तीन महिन्यांनीं त्या गर्भाला पुरुषत्व प्राप्त होण्यासाठी अथवा त्या गर्भाची उत्तम प्रकारें वाढ होण्यासाठीं जो संस्कार करतात तो 'गर्भाधान पुसवन। जातकर्म अन्नप्राशन। हीं समस्त कर्में पर्वी जाण। केलीं सपूर्ण चौलात।' –एभा १७२७० [स]

पुसा—वि पूस-पौष महिन्यासबधी

पुंसा—पु पक्षी, पोपट अहो पुसा आपणचि पढविजे। मग पढे तरी माथा तुकिजे।' –ज्ञा ११९७ [स पुच्छ+क, पुशुक-पुषुअ-पुसअ-पुसा-मसाप २३९] **पुंसि-सी**–स्त्री स्त्रीपोपट पोपटी 'काय एके पर्वति पुसि व्याली' –पच ५१

पु(पुं)सा—पु पुरुष, मनुष्य जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा। मत्सर धरी जो पुसा। तयास तेंचि प्राप्त।' –दा ११३८ [स पुस्, प्रा पुस]

पुसाटी—स्त्री पुच्छ, शेपटी 'रागें आपटोनि पुसाटी।' –भारकिर्किंवा ३५१ 'अगीं अगा हो। भेटी। सक्रोध शुनी लागे पाठीं। तरी न सोडी पुसाटी। कुकात उठी कामासी।' –एना १३२०८ [स पुच्छ, गु पुछडी]

पुसापुसी—स्त्री (पुष्कळांची, पुष्कळांनीं केलेली) चौकशी, विचारपूस, पूसतपास 'होईल जरि पुसापुसी। उत्तर त्यासी योजावें।' –तुगा १४०० [पुसणें]

पुसावर्त—पु घोड्याच्या पुच्छाजवळचा भोंवरा –अश्वप १.९७ [पुस+आवर्त]

पुसी—स्त्री १ प्रश्न, पृच्छा, विचारणा, शका 'तया अध्यात्मशास्त्रासीं। जैं साचपणाची ये पुसी। तैं येइजे जया ठायासी।

ते गीता।' –ज्ञा १८ १२३४ २ समाचार, शोध, तपास (क्रि० करणें) 'पुमी करितो विवरितो व्यापक त्रैलोक्याचा।' –दावि १७१ ३ कल्पना, विचार 'ऐसे बळीसि राज्य करिता। कटक नाहीं पै सर्वथा। तव पुमी आठवली बहुना। दिवमी एक।' –कथा २ ६ ९ **०करणें**–विचारणें, प्रश्न करणें 'ऋषीनें मग प्रसन्नमनें कहनिया तिजला पुमी केली।' –होला ४८ **पुमीचा**–वि विचारण्यास योग्य, विचारावयाचा, फार दिवसाचा मनातला 'तुवा पुमिले पुसीचा प्रश्न। ऐक आता।' –कथा २ ६ ३ [पुसणें]

पुस्त—स्त्री १ गजिफेची (पानाची) मागील बाजू २ पाठ पिछाडी [स पृष्ठ फा पुश्त]

पुस्त—पु पिढी, वंश 'सन १७१० इसवी व सन १७९६ याचे दरम्यान जे दिल्हेले अमलीं ते दोन पुस्त चालवावे व तिसरे पुस्तास निम्मे पेनशन द्यावें' –इनाम ३८ [स पृष्ठ, फा पुश्त] **०गर्मी**–स्त्री मन पूर्वक साहाय्य,उपराळा, पाठराखणी, मदत 'राव पतप्रधान याच्या फौजा कुपनीचे जमीयातीचे पुस्तगर्मीवर पशक दर्मी करून जाणें जरूर' –ख ४४३४ (फा पुश्तगर्मी) **०गारी**–पुस्तपना पहा **०दरपुस्त**–क्रिवि पिढ्यानपिढ्या, वंशपरंपरागत पिढीदरपिढी 'तुमचे पुस्तदरपुस्त इनाम अनुभवून सरकारलक्षात चालत जावें' –समारा १ २९१ [फा पुश्तदरपुश्त्] **०पना–पन्हा–पन्हाई**–पु मदत, टेका, आश्रय, कुमक, पाठराखण, पाठपुरावा, (क्रि० करणें, देणें, ठेवणें) 'धोंडजी लवडे तुम्हास लिहून पाठवितील त्याप्रमाणें पुस्तपन्हा करणें.' –दुसरेबाजीराव ७५ 'त्याचे पुस्तपन्हाईस आणखी दोन पलटणे व एक इप्रज मातबर पालखी शीघ्र ऐसे गेले' –मदमा १ ६७ [फा पुश्त्पनाह्] **पुस्तबानी–णी**–स्त्री पाठिंबा, आधार, आश्रय, मदत (शब्दश व अलंकारिक), (क्रि० करणें, देणें) 'या उपरी साहेब लष्करची पुस्तबानी फौज उत्तम व दारु' –पेद ३ १२६ फा पुश्त्+बानी प्रत्यय]

पुस्त—स्त्री (चाभारी) तजा, जोडयाची सागळ पुस्ती पहा

पुस्तक—न ग्रंथ पोथी, चोपडी 'हस्तें पुस्तकें समस्त धरुनी रेखोव नामावळी।' –आसेतु ३४ 'स्वामीचें पुस्तक येकनाथापासीं।' –सप्र २ ८ [स] (वाप्र) **पुस्तकांऊन ओढणें**–वरवर वाचणें, कोणत्याहि विषयाचें अर्धवट ज्ञान असणें **म्हo** पराधीन जिणें पुस्तकी विद्या सामाशब्द–**०पाठ**–वि पुस्तक बघून सहज वाचता येईल किंवा समजावून सांगता येईल अशा तऱ्हेनें माहित असणें, पोथीपाठ याच्याउलट मुखपाठ (तोंडपाठ) [पुस्तक+पाठ] **०पानट, पानरट**–न पोथ्या, पुस्तकें, कागदपत्रें इ० समुच्चयानें [पुस्तक+पानट, पानरट=पृष्ठ, पान] **०विक्या**–पु पुस्तकें विकणारा, पुस्तकें विकून पोट भरणारा (इ) बुकसेलर 'महाराजाच्या आवडीच्या शिल्या पुस्तकविक्यानीं दिल्या नाहींत तोंपर्यंत त्याचा अधिक फायदा होणें नाहीं' –विक्षिप्त ३ ३९ [पुस्तक+विकणें]

पुस्तंग—पु (पुस्त+तंग) १ पोटाखालून जाणारा घोडयाच्या खोगिराचा तंग २ (कुस्ती) एक डाव, जोडीदारानें आपल्यास खालती धरल्यास जोडीदाराचें मणगट आपल्या ज्या बाजूला आलें असेल त्या बाजूच्या आपल्या हातानें जोडीदाराचें मणगट धरून आपल्या बाहेरील पायानें जोडीदाराच्या घोटयाजवळ पायाचा पंजा टेकून जोडीदाराला आपल्या टेकलेल्या पायाकडे झटका देऊन व हात ओढून चीत करणें [फा पश्तक्]

पुस्तनी—स्त्री पुस्ती ८ पहा

पुस्तापास–स्त—स्त्री विचारपूस, शोध, बारकाईनें केलेली चौकशी, वास्तपुस्त (क्रि० करणें, घेणें) 'ज्याची चौहोकडे मानमान्यता व्हावी त्याची फारशी पुरतापास्तहि न होऊन ते कोनाकोपऱ्यात कमरीच्या भद्दे ठिकाणीं पडतात –नि १३ [पूस+तपास हिं]

पुस्ती—स्त्री १ मुलाचें अक्षर कितपत सुधारलें हें पाहण्यासाठीं ठराविक दिवसानीं त्याच्याकडून लिहवून घेतात तो चांगला गार्डा कागद, अक्षराचा नमुना २ (ल) काय येतें समजतें हें पाहण्याची परीक्षा ३ जोडा इ० कास दिलेले कातडयाचें ठिगळ ४ मदत, साहाय्य, पाठबळ, पाठिंबा, आधार 'दाभाडिये, गायकवाड, व बाडे याचे फौयेस पुस्ती दाखवावी' –पेद १० ६१ ५ कोणत्याहि पदार्थास बळकटीसाठीं त्याच पदार्थाचा दिलेला जोड (कागदास चिकटलेला कागद, वस्त्रास शिवलेलें वस्त्र, भिंतीस आधार म्हणून बांधलेली भिंत) ६ जोड, पुरवणी 'पुढें होत खस्ती नमे पुण्यपुस्ती।' –दावि २१६ ७ (कों) दारास दिलेली उभी पट्टी [स पृष्ठ, फा पुश्त्–श्ती, गु पुस्तो] **०लावणें**–(चाभारी) फाटलेला जोडा इ०स ठिगळ लावणें **०वत**–वि (गो) साहाय्यकारी, मदतनीस **पुस्तीची भिंत**–(बांधकाम) आधाराची भिंत –मॅरेट १०

पुस्तु—स्त्री एक भाषा, पठाणाची भाषा 'मेजर फॉलें यानीं पुस्तु भाषेंत त्याना ती रकम कमी करण्यास विनविलें' –के १७६ ३० [फा पुश्तू]

पुस्तेन—पुनव दोन पिढ्या पुस्त पहा 'दोन्ही रियासती पुस्तैन पासोन यक, जुदाई नाहीं' –रा ७ १५१ [फा]

पुस्त्व—न १ पुरुषत्व २ सामर्थ्य, शौर्य, शक्ति, पराक्रम ३ पुल्लिंगत्व [स]

पुहपका—स्त्री (महानु) माळीण, फुलें देणारी 'रथु सजोगिलें गुढरिले हाथी पुहपकीं रुखुमिणी श्रीकृष्ण वारू।' –सिद्धांतसूत्र पाठ, पूजावसर, धवळे [स पुष्पकी]

पुळकणें—अकि थोडें व पातळ एकदम शौचास होणें, चिरपणें [ध्व]

पुळका—पु १ थोडें व पातळ शौचास होणें; पिळकी २ पावसाची जोराची व अल्पकाळ टिकणारी सर ३ एकसारखें व त्रासदायक रितीनें मागणें, दुरदुर, पिरपीर (क्रि० लागणें; लावणें) [ध्व पुळ! पुळ!]

पुळका—पु उमाळा, लहर, इच्छा, प्रेमाचा मोठा आवेग (क्रि० येणें) [स पुलक]

पुळका—पु (व) भुमकड फुलका पहा

पुळचट—वि (व) नेभळट भितरा, कर्तृत्वशून्य

पुळण—नस्त्री वाळूचट, वाळूचें मैदान –स्त्री रेती वाळू [स पुलिन] **०चट**–वि १ रेताड, वालुकामय (जमीन) २ किनाऱ्यावरील, फक्त पावसाळी पीक देणारी [पुळण+वत् (प्रत्यय)]

पुळण—न (कु) शारीरिक दोष उत्पन्न करणारा खाण्याचा पदार्थ, जखम, फोड इ० मध्यें पू उत्पन्न करणारा पुलन पहा [पू] **पुळणास येणें**–जखम गळू, फोड इ० पूमय होणें

पुळपुळ—स्त्री १ एकसारखें शौचास होणें २ एकसारखा पाऊस पडत राहणें ३ एकसारखें बोलणें, पुटपुटणें, कुरकुरणें, भीक मागणें किंवा कोणतीहि त्रासदायक किंवा कटाळवाणी क्रिया करणें [ध्व]

पुळपुळ-ळां—क्रिवि पुळपुळ अशा एकसारख्या पिळकण्याच्या आवाजानें [ध्व]

पुळपुळाट—पु १ (पुळपुळचा अतिशय) एकसारखें पिळकणें २ एकसारखा बारीक पाऊस पडणें ३ एकसारखें बडबडणें पुटपुटणें रागावणें, कुरकुरणे इ० [पुळपुळ]

पुळपुळीत, पुळपुळा—वि १ बचव, नि सत्व, पचपचीत (खाद्य) २ सौम्य, नीरस, कटाळवाणें, मिळमिळीत आवेश नसलेलें (भाषण) ३ इष्ट कार्य घडवून आणीलच अशी खात्री ज्यात नाहीं अशी, मुळमुळीत (वागणूक, युक्ति, माणूस इ०) ४ भित्रा, नेभळट, कर्तृत्वशून्य, नपुसक, नि सत्व 'नाहीतर हर्षीची मुलें पुळपुळीत' –विवि ८१८ [पुळपुळ]

पुळा—पु पेंढा पुळा पहा 'हातात घासाचे पुळे पेटवून घेऊन' –चिमा ८ [पुला]

पुळाटी—स्त्री रामकाटी जातीच्या बाभळीचें लहान झाड

पुळिका—स्त्री १ दिव्याची ज्योत 'गुणा तेलाचिया सोयरिका। निर्वाहे दीपकळिका। ते का होईल पुळिका। कापुराची।' –अमृ २५१ २ (ल) बुद्धीची स्फूर्ति, उठाव 'बुद्धीची पुळिका विरे। परिमळु घ्राणीं उरे।' –ज्ञा ६ २४६ [स पुलक, म पुळी]

पुळी—स्त्री १ पुटकुळी, लहान फोड 'खरूज खवडे पुळिया नारू।' –दा ३ ६ १६ २ मोठा होणारा व्रण, चकदळा, स्फोट. [स पुलक, प्रा पुल] **पुळीचें फांपर करणें**–लहान गोष्ट मोठी करून सागणें, क्षुद्र गोष्टीस जास्त महत्त्व देणें, राईचा पर्वत करणें

पुळुक—पु (महानु) केंस, रोमाच 'प्रेमसमुद्राचें भरितें जैसें। आनदाअश्रु येति तैसे। कि सुखा डोर फुटले मीषे। पुळु काचेनि।' –भाए ७९८ [स पुलक]

पुष्य—पु (कु) पौष महिना [स पौष]

पू—पु १ दूषित रक्त, फोड, जखम इ०मध्यें उत्पन्न होणारा दुर्गंधियुक्त पातळ पदार्थ २ डोळ्यातून येणारा चिकट स्राव ३ अत्यत जीर्ण, कुजका झालेला पदार्थ (लाकूड, वस्त्र, कागद इ०) [स पूय, प्रा पूअ] **०करणें**–(ल) अतिशय विघाड, नुकसान करणें

पूकु—वि (नदभाषा) चार ही सख्या. 'आज मी पूकु सातकीं (लुगडीं) दिलीं' **०काटी**–वि (नदभाषा) ऐशी ही सख्या 'या जरचोकडी रुमालाला पूकुकाटी रुपये पडतील' [पूकु+काटी=वीस]

पूक्क—न (गो) काचेचा पेला [पोर्तु पुकारो]

पूग—पु सुपारीचें झाड, पोफळ –न सुपारी (फळ) [सं] **०पात्र**–न सुपारी ठेवण्याचें भाडें, सुपारीची डबी **०फल, पूगीफल**–न सुपारी 'पूगीफळें आणी पानें। उत्तम सभ्रमाचीं अन्नें।' –वेसीस्व ७७ [स पूग+फल]

पूज—न (विरू) पूज्य पहा

पूजक—वि पूजा करणारा, आदरसत्कार करणारा, पूज्यबुद्धि ठेवणारा, भक्त [स] **पूजणे**–उक्रि पुजणें पहा [स पुज्] **पूजन**–न पूजा, अर्चा, सत्कार, सन्मान [स] **पूजनीय, पूजार्ह**–वि पूजनास योग्य, वद्य, आदरणीय, सन्माननीय [स] **पूजमान**–वि (प्र) पूज्यमान पूजनीय पहा [स] **पूजित**–वि पूजिलेला, वद्य, आदरणीय [स] **पूजिता**–वि पूजणारा, पूजक. 'पुजित्या होते जयपद।' –दावि १८२ **पूज्य**–वि १ पूजा करण्यास योग्य (देव, गुरु इ०) २ माननीय, वदनीय ज्याची आज्ञा पाळली पाहिजे असा (पिता, बधु इ०) [स] **०मान**–वि पूजमान पहा

पूजा—स्त्री १ पूजन, अर्चा उपास्य दैवताची आराधना पूजेचे पचोपचार व षोडशोपचार असे प्रकार आहेत २ पूजनासाठीं गध, फुलें इ० रूप आणलेली सामग्री ३ सत्कार सन्मान, आदर ठेवणें, भक्ति ४ (ल) द्रव्यरूप सत्कार, पैसा 'पै कळातर गाठीं बाधिजे। मग पुढिलाचें काज कीजे। पूजा घेऊनि रसु दीजे। पीडितासी।' –ज्ञा १७२८७ ५ (ल) अपमान, खेरडपट्टी 'नागोपताची पूजा दोऊन ते घरीं गेले' –विक्षिप्त १ ३२ ६ लाचलुचपत –ख ३७०० पुजा पहा [स] (वाप्र) **०करणें–घालणें**–मारणें, बडविणें, खुदळण, भोसडपट्टी काढणें, फार रागें भरणें 'बायकोनें खेटरानें नवऱ्याची, पूजा केली–घातली अशी

उदाहरणें पहायला सापडतात' **०बांधणें**–फुलें इ०नीं मूर्ति सज विणें, मूर्तीला शृंगारणें सामाशब्द– **०अर्चा**–स्त्री १ पूजा व तिच्या अंगभूत इतर कृत्यें, पूजन २ (ल.) शिव्या, अपमान, खरडपट्टी 'सासर मंडळींची पूजाअर्चा चालूच आहे' –विक्षिप्त १ ६५ **०आरती–आर्ती**–स्त्री १ पूजाअर्चा पहा २ (ल.) अपमान, खरडपट्टी 'लोंढ्याची पूजाआर्ती महाराजानीं केल्यामुळें ते छावणींत जाऊन राहिले' –विक्षिप्त १ ३३ **०उर्जा**–स्त्री पूजाअर्चा 'हे वृंदावनाची पूजाउर्जा चालवतील येविषयीं ताकीदपत्रें' –शाछ ३६ **०द्रव्य**–न पूजेस लागणारा किंवा अवश्य असलेला जिन्नस (फूल, गंध, पाणी इ०) [स पूजा+द्रव्य] **०पत्री**–स्त्री १ (फुलें, पत्री, बेलाचीं पानें इ०) पूजेचें साहित्य, देवपूजा २ (खा.) पूजा करणें –भाब्रै ७१ ते ४ [पूजा+पत्री] **०पाती**–स्त्री (ना.) पूजाअर्चा, पूजा वगैरे [पूजा+पाती (स पत्री)] **०पात्र**–न पूजेचें साहित्य ठेवण्याचें एक विशिष्ट प्रकारचें भांडें [स पूजा+पात्र] **०पुरस्कार**–पु पूजा व तदनुषंगिक इतर कर्में **०बध**–पु बांधलेली पूजा 'मुगुटावरी स्तबक। ठायीं ठायीं पूजा बंध अनेक।' –ज्ञा ११ २२० **पूजोपचार**–पुअव देवाची पूजा करण्याचीं सर्व उपकरणें, कर्में, तंत्रें इ० षोडशोपचार पहा

पूज्य—न १ अक्षराच्या डोक्यावर देतात तें टिंब, अनुस्वाराचें चिन्ह, अनुस्वार २ दशांश अपूर्णांक मांडला असतां डावीकडे देतात तें टिंब, दशांश अपूर्णांकाची खूण ३ यादींतील विशिष्ट नांव किंवा पदार्थ नाहीं, पाहिजे, असें दर्शविण्यासाठीं त्यापुढें केलेलें वर्तुळ किंवा खूण ४ खोट, अभाव, कमीपणा अरमत्सुखासि पडलें तेव्हापासुनि आजिवरि पूज्य।' –मोकर्ण ४२ ४३ **०करणें**–१ वगळणें, विसरून जाणें, दुर्लक्ष करणें २ खाउन सफा करणें, चापणें **(विद्या, स्नानसंध्या इ० वर) पूज्य पडणें**–विद्या, स्नानसंध्या इ० बाजूस सारणें, बंद करणें, करण्याचें विसरणें **(विद्या, पैसा इ०चा) नावानें पूज्य**–विद्या, पैसा इ०चा पूर्ण अभाव असणें 'बाग चांगला पण झाडाच्या नावानें पूज्य'

पूट–ठ—न पुड, चूर्ण, भुकटी पुड पहा

पूट–ठ—पु लेप, एखाद्या पदार्थांत एखादा विशिष्ट गुण उतरविण्यासाठीं केलेली रासायनिक क्रिया, लेपाचें द्रव्य पुट पहा

पूट करणें–घेणें—(फणस, आंबा, चिंच इ०) फळझाडाच्या पिकाचा अजमास करून तें खरेदी करणें **पूट देणें**–पुढें येणारें पीक विकणें

पूड—स्त्री १ चूर्ण, भुकटी, पीठ २ (गो.) तपकीर [का पुडि, तुल० स पुट्=दळणें]

पूड—न १ नगारा, नौबत इ०चें भांडें, पडघें २ वाद्यांचें तोंड पुडा पहा ३ –पुन खण, घर, कप्पा (पेटी, पिशवी इ०चा) ४ चुनाळें, तपकिरीची डबी इ०च्या दोन अर्धुका (टोपणा) पैकीं प्रत्येक ५ (वेत, बांबू, माडाच्या पाती, गवत इ०चें) विडयाचीं पानें ठेवण्यासाठीं केलेलें बारदान ६ दुहेरी तपुच्या आतील किंवा बाहेरील आवरण जसें –आतलें पूड, बाहेरलें पूड ७ (मृदंग, तबला, ढोल इ०चें) चर्मबद्ध तोंड किंवा आवरण, चामडयाच्या एक, दोन किंवा अनेक आवरणांपैकीं प्रत्येक (हिं.) पुडी, यावरून एकपुडी, दुपुडी, तिपुडी इ० [स पुट, प्रा पुड] **०फुटणें–बाहेर येणें**–रहस्य प्रकट, जाहीर होणें **०फोडणें**–रहस्य प्रकट करणें

पूढिल—वि पुढील पहा 'नको रे मना द्रव्य तें पूढिलाचें।' –राम ९ [पुढें]

पूत—पु पुत्र, मुलगा (मर्यादित प्रयोग) असा कोण मायेचा पूत आहे' 'पूत सुपूत कोठें ओळखावा जो दुनयेमध्यें नांव करील' 'तो जोडता पूत आहे' [स पुत्र, प्रा पुत्त]

पूत—वि पवित्र, शुद्ध, निर्मळ स्वच्छ मोही तन्मन जैसें साधूचें पूतहि मन गाट कली।' –माभीष्म ५ ४४ [स]

पूत—स्त्री रीत, पद्धत कुटीचीं वस्त्रें अपरिमित। महार पोरग्यास झालीं प्राप्त। परंतु पाघरावयाची पूत। काय त्याला ठाऊकी।' –अफला २७ [प्रत]

पूतना, पूतनामावशी—स्त्री १ एक राक्षसी कंसाच्या सांगण्यावरून ही मायावी रूप धारण करून कृष्णाचा नाश करण्यासाठीं गोकुळांत आली होती २ (यावरून ल.) त्रासदायक, नावडती मावशी ३ दिसण्यांत सुंदर व सभ्य पण अंतर्यामीं दुष्ट अशी स्त्री [स पूतना]

पूतिव्रण—पु आंग करणारा व पसरणारा व्रण क्षत, जाळपुळी [स]

पून—अ १ (अधि.) पासून जसें –मयापून=मयापासून केव्हापून–कोणापून इ० 'प्राजक्तावरचा बहार निघेळे केव्हा पुनी अगणीं।' –केशवकुमार

पून—न (अशिष्ट) धर्म, पुण्य 'केलें दानपून पालखी दिली ब्राह्मणाला।' –ऐपो ८९ [स पुण्य, प्रा पुण्ण]

पूप—न अपूप, एक खाद्यविशेष [स अपूप]

पूंपी—स्त्री १ पोपी, रव्याची लहान पोळी २ पूप पहा [स पूपिका]

पूय—न पू, दूषित रक्त 'सांगे पूयपर्कीचें किडे। काय चिळसी घती।' –ज्ञा ५ १२१ [स] **०प्रदर**–पु पूयुक्त प्रदर नांवाचा स्त्रियांचा एक रोग **०प्रमेह**–पु मूत्रवाहक नलिकेंतून पुवानें युक्त असा पदार्थ वाहणें, एक मूत्ररोग, पुवाचा परमा **०रक्त–शोणित**–न रक्त मिश्रित पू **पूयाम**–पु पूमय पदार्थाचा स्राव, प्रदराचा एक प्रकार **पूयालस**–पु १ साध्याचा एक विकार, गुडघी, ढोपरी २ गळू इ० पुवाळणें [स]

पूर—वि (समासात उपयोग) पूर्ण 'खजानपूर आहों' –रा १२ ७० 'पैकेपूर होऊन पार उतरोन गेला' –दिमरा १ २७३ 'सर्व गोष्टीनें तुम्ही पढे फाजल आहा व सर्व किताब जाणून अकल-पूर' –रा ३ १८६ [फा पूर् तुल० स पूर]

पूर—पु १ (नदी, ओढा, नाला इ०स येणारा) पाण्याचा लोंढा, अतिशय वृद्धि २ (ल) वृद्धि, विपुलता, समृद्धि 'मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटी।' –करुणा१क **म्ह**० मुगीस मुताचा पूर

पूर—पु शहर, मोठा गाव, पुरी सामासिक शब्दात विशेष योजितात उदा० कोल्हापूर, पढरपूर इ० [स पुर]

पूरक—पु (योग) उजवी नाकपुडी दाबून डावींतून श्वास आत घेणें 'आत ओढून घेतलेल्या श्वासात उच्छ्वासाचा होम केला म्हणजे पूरक नावाचा प्राणायाम होतो –गीर ६७८ पूरक, कुभक व रेचक अशा प्राणायामाच्या तीन क्रिया आहेत –वि १ पूर्ण करणारा, भर घालणारा २ समाधान, तृप्ति करणारा ३ (शाप गणित) पुरवणीचा, भरतीचा, (इ) सप्लिमेंटरी जसें – पूरककोन–ज्या इ० [स पृ=पूर्ण करणें] **पूरण**–न १ भर, एखाद्या न्यूनतेची पूर्तता करणें, पूर्ण करणें पडितरायानीं ज्याप्रमाणे स्वकृत व्याख्याचें पूरण स्वरचित उदाहरणानीं केलें आहे' –नि ८६७ १ पूर्ण करणारा भाग, पुरवणी न्यूनता घालविणारा, तृप्ति देणारा अश ३ तृप्ति, समाधान (विणक्राम) आडवी वीण, बाणा, अडवण [स] **पूरणिका, पूरणी**–स्त्री भरती, भर, पुरवणी, पूरण पहा [स]

पूरणी—स्त्री (गवडी काम) विटा, दगड, मेंडा इ०च्या बाध कामात मधून भर घालतात ती, मसाला, पुरण

पूरणें—उक्रि (योग) उजवी नाकपुडी बद करून डाव्या नाकपुडीनें श्वास आत घेणें 'वायुबीजे आवाहूनी। पिंगला प्राण पूरूनि।' –एभा २७ १८२ [स पृ–पूरण]

पूरिका—स्त्री (महानु) पुरी, एक खाद्यविशेष 'वाढिता उदबरें सरिसें। पूरिकासी।' –ऋ ८२

पूरित—वि १ पूर्ण केलेला, भरलेला, पूर्ण २ तृप्त [स]

पूरिया—पु (सगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव–षाडव, वादी गाधार, सवादी निषाद गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर

पूर्ण—न १ वेळेच्या विवक्षित भागाचा अभाव दर्शविण्यासाठीं पचागात शून्याबद्दल योजावयाचा शब्द 'आदितवारीं षष्ठी पूर्ण घटिका पाच पळें' २ सख्येचें अभावबोधक चिन्ह, शून्य 'आधीं एक पुढें पूर्ण। त्या नाव दहावे लक्षण।' –एभा ११ १४३३ [स]

पूर्ण—वि १ भरलेला २ इच्छा, आकाक्षा इ० शेवटास गेली आहे असा, सफल ३ पुरता, सर्व, कोणत्याहि बाबतींत न्यूनता नसलेला ४ कुशल, निष्णात ५ उच्च अवस्थेस पोहोंचलेला 'आता आणिक एक गहन। पूर्णाचें चिन्ह। अर्जुना तुज सागेन। परिस पा।' –ज्ञा २ ३५४ [स पृ=पूर्ण करणें] सामाशब्द– **०कंठी** स्त्री घोडयाचा एक गतिप्रकार –अश्वप १ १८५ **०कपोल**–पु (नृत्य) गर्व व उत्साह अशी मन स्थिति दाखविण्याच्या वेळीं गाल फुगीर दाखविणें **०काम**–वि १ ज्याचे मनोरथ सफळ झाले आहेत असा, सतुष्ट, तृप्त २ ऐन उमेदींत असलेला, उत्साही (तरुण) **०गर्भा**–स्त्री १ गरोदरपणाचे नऊ महिने भरले आहेत अशी स्त्री १ पुरणपोळी 'तरी पूर्णगर्भा करूनि सत्वर। भोजन पोटभरी घालावें।' –भवि ५६ ५७ **०घटिका**–स्त्री लग्न, मुज, इ०विधीसाठीं मुहूर्त दाखविणारी पाण्यात तरगत सोडलेली व पूर्ण भरलेली शेवटची घटिका (कि० घालणें, भरणें, होणें) **०घन**–वि सर्वत्र भरून राहणारा, सर्वव्यापक 'परमात्मा तो पूर्णघन' **०चंद्र**–पु पौर्णिमेचा चद्र, सोळा कलानीं युक्त असा चद्र 'बारे शिष्या तू पूर्णचद्र।' –गुच [स पूर्ण+चद्र] **०चंद्रोदय**–पु १ पुरें चादणें पडणें, चद्र चागला उगवणे २ एक औषधी मात्रा **०चैतन्य**–न पूर्ण प्रवर्तकत्व, चालकत्व, जीवाची पूर्णता –वि चैतन्याने युक्त, अत्यत उत्साही, उद्योगी असणारा (परमेश्वर) 'तत् शब्दें पूर्णचैतन्य ते त्वशब्दें प्रत्येक चैतन्य बोलिजे' **०पणा**–पु १ पूर्णत्व, पुरतेपणा, भरपूरपणा २ कौशल्य, निपुणता **०पात्र**–न १ राजादिकानीं ब्राह्मणास दिलेलें पचपात्रासारखें भाडें हें कोणासहि दाखवून धान्याने भरून घेण्याचा यामुळें हक्क प्राप्त होतो पुष्कळ भिक्षा मिळावी म्हणून चोरानीं दिलेलें भिक्षा साधन २ कार्ही धार्मिक विधींत कलशावर तादुळ इ० नीं भरून ठेवलेलें भाडें यात आराध्य देवतेची स्थापना करतात ३ एक कैली माप –वाडदुबा २३६ **०पात्री**–पु ज्यास राजाकडून पूर्णपात्र मिळालें आहे असा ब्राह्मण **०पुरी**–स्त्री पुरण भरलेली पुरी, साटोरी 'पूर्णपुरी पूर्णपुरी। प्रेमबोध लाडू त्यावरी।' –भज ४२ **०पोळी**–स्त्री पुरणपोळी पहा 'चोटी मुगदळ बुदीविशेष। पूर्णपोळिया विस्तीर्णपात्रास।' –नव ९ ११७ **०बोध**–वि अत्यत ज्ञानी, विद्वान्, तत्त्व जाणणारा (सपुरुष) 'मग बोले श्रीगुरु पूर्णबोधु।' **०ब्रह्म**–न १ केवळ ब्रह्म, ब्रह्मसार २ ब्रह्मार्शी (परमेश्वरार्शी) तादात्म्य, एकरूपता **०भूत**–वि (ज्या) कालनिदर्शक शब्द ज्या कार्ली क्रियेची केवळ पूर्णता किंवा परिसमाप्ति दर्शविली जाते तो काळ **पूर्णांक**–पु पूर्ण असलेला आकडा जसें – १, २, ३ इ० याच्या उलट अपूर्णांक **पूर्णांकगणित**–न पूर्ण आकडयाचें गणित **पूर्णागमी**–पु वेद, श्रुति इ० पूर्णपणें जाणणारा, वैदिक 'मृत्य न म्हणे हा श्रोत्री। मृत्य न म्हणे मत्र

यत्री । पर्णागमी । '–दा ३ ९ २० [पूर्ण+आगमी] **पूर्णाभिषिक्त पूर्णाभिषेकी**–वि पूर्णाभिषेक ज्यास झाला आहे असा [स] **पूर्णाभिषेक**–पु १ कार्ही धार्मिक विधि समाप्त झाल्यावर ऋत्विजांनें यजमानावर कलशोदकानें (किंवा शेवटीं भरलेल्या घटिकेंतील उदकानें) केलेले सिंचन २ मंत्रोपदेश दिल्यानंतर गुरूने शिष्यावर केलेला अभिषेक ३ (ल उप) एखाद्या मनुष्याच्या अंगीं असलेल्या सर्व सद्गुण, दुर्गुण इ०चें अनेकांनीं केलेलें वर्णन [स] **पूर्णावतार**–पु सोळा कलांनीं युक्त असा ईश्वराचा अवतार दशावतारांपैकी नरसिंह, राम आणि कृष्ण हे तीन अवतार [स पूर्ण+अवतार] **पूर्णावस्था**–स्त्री परिपक्वदशा, शेवटास गेलेली स्थिति [स पूर्ण+अवस्था] **पूर्णाहंता**–स्त्री पूर्ण आत्मभाव ' तैसी त पूर्णाहंता । का देहपण पाडुसुता । '–माझा १८ ४१४ [पूर्ण+अहंता] **पूर्णाहुति**–स्त्री १ यज्ञाच्या शेवटीं सर्व देवतांना दिलेली आहुति ' होईल यागपूर्णाहुति । मग करू भागस्थिती । ' –क्या १ २ २ (ल) (सैन्याची) भयंकर कत्तल रक्तपात, सर्व मारले जाणें ' भाऊसाहेबावरावर मोठ्या मोठ्या सरदारांची पूर्णाहुति झाली ' ३ लढाईत मरण, मृत्यु (एकाहि व्यक्तीचा) ' त्याची पूर्णाहुति घेतली ' [स पूर्ण+आहुति] **पूर्णोदर**–न (नृत्य) टाचावर उभें राहून श्वास कोंडून धरून पोट थोडे पुढें आणणें श्वास सोडणें उदररोग दाखविणें वगैरे वेळी हा अभिनय करितात [पूर्ण+उदर] **पूर्णोपमा**–स्त्री (साहित्य) उपमेय उपमान, सामान्य धर्म आणि साम्य(उपमा)वाचक शब्द हीं उपमेचीं चारहि अंगें ज्या उपमेंत आहत ती जा धैर्ये धरसा सहस्रकरसा तजें तमा दरसा । ' इ० श्लोक 'गजा तृणाच्छादित कूप जैसा । नृपा असत्यप्रियचार तैसा । नाशास हा कारण, जा तयास । यना मुरीही चुकवावयास । लुप्तोपमा पहा [स पूर्ण+उपमा]

पूर्णा, पूर्णातिथि—स्त्री अमावास्या पौर्णिमा, पंचमी आणि दशमी या तिथींपैकीं प्रत्येक [स]

पूर्णिमा—स्त्री ज्या तिथीस चंद्रबिंब सोळाहि कलांनीं युक्त असतें ती तिथि, पौर्णिमा [स] **पूर्णिमांत मास**–पु वद्य प्रति पदेपासून शुक्ल पौर्णिमेपर्यंत महिना

पूर्त—न विहीर तळें, देऊळ, धर्मशाला इ० बांधणें झाडें लावणें, अन्नदान करणें इ० रूप धर्मकृत्य ' यापरी ज्याम विषय विरक्ती । तरी इष्टापूर्त जैं करिती । योग याग त्याग साचिती । माझी भक्ति तैं उपजे । ' -एभा ११ १५१४ –स्त्री पूर्ति पहा –वि १ पूर्ण, पूर्ण भरलेलें संपूर्ण, समग्र २ पूर्ण केलेला शेवटास नेलेला परिपूर्ण पहा पूर्त स्वर्गी ही न कळे चरित्र । जव चाफळी केले लीळा विचित्र । '–दावि ४५६ [स]

पूर्तकाल—पु (अप) पोर्तुगाल देश

पूर्तकेश—पु पोर्तुगीज लोक जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांतून असे परकीय विशेषनामाचे अपभ्रंश आढळतात

पूर्तता– स्त्री परिपूर्णता पूर्ति पहा [पूर्त]

पूर्ति-र्ती—स्त्री १ समाप्ति, अखेर, शेवट संपूर्णता २ तृप्ति, समाधान, संतोष ' हे दुर्दैशा बरी वीं पूर्ति असवी न अक्ष तृष्णेची । ' –मोसभा ५ ३२ ३ परिपूर्णता पूर्णपणा ४ पूर्त (–न) पहा 'पूर्ती मखादिक याचिं व त्याचीं कर्में म्हणूनका हो खरी । ' –ऐपो ३६८ [स]

पूर्ति-र्ती—वि पुरती पहा 'बरी अतरीं मात घेऊनि पूर्ति । ' –राक ११४ [पुरणें]

पूर्भ(र्व)व्या—पु उत्तरहिंदुस्थानी लोकांची एक जात, पुरभय्या पहा [पूर्व, पूर्बिया]

पूर्या—पु (संगीत) एक राग पूरिया पा. ०धनाश्री–पु एक राग ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी पंचम, संवादी ऋषभ गानसमय सायंकाळ

पूर्व—स्त्री उगवत, सूर्योदय ज्या दिशेस होतो ती दिशा 'का पूर्वापर संचित । भिन्न दिसती पाहता । मग सिंधु मिळणीं जे न्यता । पावती शेखीं । ' -ज्ञा ३ ३९ ' बौद्ध धर्माचा प्रसार काश्मीरात व काबुलात होऊन पूर्वेकडे इराण व तुर्कस्थानापर्यंत त्याची मजल गेलेली होती ' –गौर ५८६ –वि पूर्व दिशेचा, पूर्व दिशेकडील. [स] (वाप्र) **पूर्वेचा सूर्य पश्चिमस उगवणे**–(ल) अत्यंत अशक्य गोष्ट सुचा घडून येणें **म्ह०** १ राजा करील ती पूर्व (दिशा) २ सागेल ती पूर्वदिशा सामाशब्द– **०कपाल गालाध्र**–न पूर्वेकडील गालाध्र **०दिशा**–स्त्री पूर्व पहा ' पूर्व दिशे मुख धुतलें, होतम नाश तिमिरा । '–ज्ञा **०द्वार** न १ (शहर, राजवाडा, घर इ०चा) पूर्वेकडील किंवा पुढील दरवाजा २ (ल) तोंड, पश्चिमद्वार किंवा गुदद्वार याच्या उलट **०पश्चिम**–वि पूर्वेकडून पश्चिमेकडे ज्याची लांबी आहे असें **०समुद्र** पु पूर्व दिशेकडील समुद्र **०स्तंभ**–न क्षितिजाचा पूर्वेकडील बिंदु **पूर्वाग्र** स्त्री पूर्वेकडील अग्र सूर्य व तारा जेथें मावळतो तो क्षितिजबिंदु, पूर्व दिग्गज [स पूर्व+अग्र] **पूर्वास्त**–नपु (ज्यो) शुक्र इ०चें पूर्व दिशेस सूर्याजवळ गेल्यानें अदर्शन होणें **पूर्वेय**–पु सूर्याचीं बराच वेळ उदय पावून लागल्यामुळें शुक्र बुध इ०चें दर्शन होणें

पूर्व—वि १ पहिला, अगोदरचा आपलीचा सुरवातीचा २ प्राचीन मागला, गतकालीन ३ पूर्वील किंवा मागील (भाग बाजू इ०) जय पूर्वानुक्रमु दिसे । चोखळत । ' –ज्ञा २ ४२३ ४ ज्या ज्ञान गोष्टींत आनुचयमवर असतो त्यापेक्षां आधींच्या वस्तूस पूर्व व नंतरच्या वस्तूस उत्तर म्हणतात ' भुलें पूर्व विसरों सारें । अंगीं भरलें नूतन वारें । –विक ५ समासांत पूर्वपदीं व उत्तरपदींहि

हा शब्द योजितात जसें –दृष्टपूर्व, श्रुतपूर्व, उक्तपूर्व, पूर्वदृष्ट, वयपूर्व (तरुण इ०) 'वयपूर्वं तप वाढीत वाकोनी।' –रामदासी २ १५६ सह, बरोबर इ० अर्थी क प्रत्यय लावून (पूर्वक) समासात योजितात जसें –आग्रहपूर्वक 'ईश्वराचें नाम श्रीशब्दपूर्वक घ्यावें' **०कथा**–स्त्री १ सदर्भ लागावा म्हणून पूर्वी सागून झालेल्या कथचा जो भाग पुन्हा साराशरूपानें सागतात तो २ मागील हकीकत, इतिहास **०कर्म**–न सद्य स्थितींत सुखदु खास कारणीभूत असें मागें किंवा पूर्वजन्मीं कलेलें कर्म पूर्वीचें कृत्य **म्ह०** चुलीपाशीं हगावे आणि पूर्वेकमास रडावें **०कालवाचक अव्यय**–न (व्या) मूळ धातूस उन, हून प्रत्यय लागून होणारें अव्यय उदा० करून, बोलून इ० **०ग्रह**–पु प्रथम, पूर्वी झालली कल्पना, मत, समज इ०, आरभीं झालेला ग्रह (बराबाईट) **०ग्रहदूषित**–वि पूर्वीच्या मताचा, ग्रहाचा परिणाम झालला पूर्वग्रहानें कलुषित असें (मन) (इ) प्रेजुडिस्ड **०ज**–पु आपल्या अगोदरच्या पिढींतील माणूस, पुरुष, वाडवडील 'निर्गमन जिणें पूर्वजाची वृत्ति असोहि हातींची गली न।' –दावि ४१५ –वि पूर्वी, आधी जन्मलेला (बधु) [स पूर्व + ज (जन्मलेला) प्रत्यय] **०जन्म**–नपु मागला जन्म, हल्लींच्या जन्माच्या पूर्वीचा जन्म **०जन्मार्जित**–वि पूर्वजन्मीं सपादन कलेलें (पाप, पुण्य इ०) [स पूर्व+जन्म+अर्जित] **०ठेवा**–पु चालू जन्मात सुखदु खास कारणीभूत असा पूर्वजन्मातील पापपुण्याचा सचय पूर्वकर्म पहा **०दत्त**–वि (पूर्वजन्मीं दिलेले) ह्या जन्मीं वरे वाईट अनुभव येण्यास कारणीभूत असें पूर्वजन्मीं कलेलें दानादि कर्म, आपण जसें पूर्वजन्मीं दिलें–आचरलें असतें तसें पदरी पडे या जन्मीं आपणास दतो असा समज **०धन**–न वडिलापार्जित पसा माझें पूर्वधन। तुम्ही द्यावें ऋण। –गुच १ १२० [पूर्व+धन] **०परी**–वि पर्वापार चालत आलेला, सनातन 'राउळीची चारी कली थोरी। ते उपसाहावा जी मुरारी। का सश्रिकता पूर्वधरी। भणौनिया।' –दाव ३८० **०धान्य**–न पावसाळ्यात येणारें पीक, खरीपाचें पीक अग्र धान्य पहा **०पद**–न १ हरिदासानें कथच्या सुरवातीस घेतलेलें एखादें विधान, सूत्र, नीतिवचन यांचें तो निरनिराळीं उदाहरणें देऊन विवरण करतो व शेवटीं पुन्हा सिद्धात म्हणून त्याच पदावर येतो यावरून २ समास, वाक्य कविता इ० चें पहिलें पद ३ (ल) पूर्वस्थिति **पूर्वपदावर येणें**–मध्यतरी केलेले श्रम फुकट जाऊन पुन पूर्वीच्या वाईट मार्गाकडे वळणें **०पक्ष**–१ (तर्क, न्याय) वादविवादात एका पक्षानें केलेली आपल्या मताची माडणी, दुसरा, विरुद्ध पक्ष याला उत्तर देतो पूर्वपक्षाचें खडण किंवा मडण करणें जरूर असतें एका बाजूचा उपन्यास 'पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धात। निरूपण करावें नेमस्त।' –दा ४ २ १८ २ (कायदा) तक्रार, फिर्यादीचें म्हणणें, वादीचें म्हणणें ३ सिद्धात प्रमेय ४ महिन्याचा शुद्ध पारखडा ५ आशकामय स्थिति माया 'पर्वपक्ष म्हणिजे माया। सिद्धातें जाये विलया।' –दा २० ३ २० ६ पूर्वीची अविचल, अविकल स्थिति (मनाची), मूळ सिद्धातमय स्थिति 'तुकाराम रूपें येवानि प्रत्यक्ष। म्हणे पूर्वपद साभाळीजे।' –ब २५ **०पाठ**–पु पर्वापार चालत आलेली रूढी, प्रघात, रिवाज, वहिवाट **०पीठिका**–स्त्री १ पहिली, मागील, पर्वीची किंवा प्राचीन पद्धत मार्ग, चाल, रीत इ० 'आता त्यानें साधूपणा धरिला परतु त्याची पर्वपीठिका तर बहुत विरुद्ध आह' २ (एखादा, वादविवाद किंवा इतर प्रसग याच्या) हकिकतीचा पहिला भाग, पूर्वीचा इत्थभूत वृत्तात, पर्ववृत्त, आरभींचा किंवा मूळचा भाग ३ ग्रथाचा प्रास्ताविक भाग, प्रस्तावना **पू(पु)वपुजा–पूजा**–स्त्री १ पर्वपुण्य पहा 'साच कृपा परिपूर्ण पर्व पूजा बहुत चागली।' –ऐपो ३२० २ देवपूजत देवतस अभिषेक करण्यापूर्वी करावयाची पूजा **पूर्वपुण्य, पुण्याई**–नस्त्री पर्वजन्मी सत्कृत्यें करून मिळविलेलें पुण्य **०पुरुष**–पुअव पर्वीचे वशज पवज मग वावाडिती स्वर्गस्थ। पर्वपुरुष।'–ज्ञा १ २५३ **०प्रवाह**–पु प्राचीन, पर्वापार मार्ग (शब्दश व ल) **०वस्ती**–स्त्री वरचें पोट ओटीच्या वरचे पोट, छातीचें सन्यपटल व बेंबी याच्यामधील भाग, मणिपूर ह्याच्या उलट उत्तरबस्ति **०भूमिका**–स्त्री पर्वस्थल पहा सन्यास घेतलिया जाण। पर्वभूमिका अवलोकन।' –एभा २३ ५०२ **०मीमासा**–स्त्री मीमासाशास्त्राचा एक भाग हा भाग ऋषिनीनें केला असून त्यात कर्म-मार्गाचें प्रतिपादन आह कर्मकाड तेसी हिंसाचि करूनि अहिंसा। निफजविजे हा ऐसा। पै पर्वमीमासा। निणी केला।' –ज्ञा १३ ४२० उत्तरमीमासा पहा **०रात्र**–स्त्री रात्रीचा पहिला भाग, सन्यासरात्रीपासून मध्यरात्रीपर्यंतचा काळ **०रूप**–न १ पूर्वसूचना (रोगाचे) पूर्वचिन्ह पूर्वलक्षण कामना (कावीळ) ही पाडूचें पूर्वरूप' २ आधींचें स्वरूप, आकार, प्रथम दिसू लागणारीं चिन्ह ३ कानउघाडणी, आगाऊ दिलेली सूचना **०रूप संधि**–पु (व्या) ज्यात दोन स्वराच्या जागीं प्रथम स्वर कायम होतो असा सधि **०रूपज्ञान**–न १ पूर्वचिन्हावरून होणारें ज्ञान, प्रथमचीं लक्षणें, सूचना इ० वरून होणारें ज्ञान २ (वैद्यक, रोगाचा साध्यासाध्य विचार, चिकित्सा **०रेषा–खा**–स्त्री कपाळावर लिहून ठेविलेल्या पुढील आयुष्यातील बऱ्यावाईट भाग्याविषयींच्या गोष्टी, दैव, नशीब भाग्य, ललाटरेषा 'दास म्हणे पूर्व-रेखा। प्राप्त न टळे ब्रह्मादिका।' –रामदासाचे अभग (नवनीत पृ १४८) **०वत्**–क्रिवि पूर्वीप्रमाणें पहिल्यासारखें **०वय**–न मनुष्याच्या आयुष्याचा पहिला अर्धा भाग, बालपण, लहानपण 'पूर्ववयीं चित्त निश्चित। तारुण्यीं तरि कामासक्त।' –एभा २० २७ **०वयस्क**–वि आयुष्याच्या पहिल्या अर्धात असलेला लहान वयाचा, अल्पवयस्क, तरुण **०वाद**–पु (कायदा) आर्धीपासूनचा

तावा असल्याबद्दल तकरार पहिल्या भोगवटा-मालकीबद्दलची सबब पुढें करणें **०वादी**-वि १ (वादविवादांत) वादविवादास सुरवात करणारा, पूर्वपक्षी २ (कायदा) तकरार करणारा फिर्यादी, वादी ३ प्रथमचा तावा, भोगवटा दाखविणारा पूर्वी पासुन चालत आलेली मालकी प्रस्थापित करणारा **०वृत्त-वृत्तांत**-नपु पूर्वीचा इतिहास (एखाद्या मनुष्य प्रकरण इ०ची) आरंभींची हकीकत, पूर्वकथा, पूर्वपीठिका **०वेत-वट्-ठ पूर्वट** वि प्रथमच गाभण असलेली किंवा व्यालेली [पूर्व+वत्] **०सदभे**-पु (भाषण, कथानक इ०चा) पूर्वीचा संबंध **०संध्या**-स्त्री (स्त्रि) सणाच्या आदल्या दिवसाची सायंकाळ (इ) ईव्ह 'ज्या कोणत्या सणाला पूर्वसंध्या आहे, त्यासाठीं नेमलेली सारप्रार्थना पूर्वीच्या सायंकाळच्या उपासनेंत म्हणावी' -मराप्रा ३९ **०स्थल-स्थान**-न १ (एखादी गोष्ट मनुष्य इ०ची) पहिली किंवा पूर्वीची स्थिति, ठिकाण देश जागा इ० २ ज्या ठिकाणा हून निघून देशांतर केलें तें ठिकाण **०स्थिति**-स्त्री पहिली किंवा पूर्वीची अवस्था पूर्वस्थिति **पूर्वांग**-न १ आरंभीचा पास्ताविक भाग अंश, (एखादें पुस्तक यज्ञ किंवा काम यांतील) सुरवातीचीं कामें, प्राथमिक योजना एखाद्या धार्मिक विधींतील मुख्य कर्मापूर्वीचे कर्म त्याच्या उलट उत्तरांग २ (संगीत) रागाच्या सा, री, ग, म ह्या चार स्वरांचा समुदाय **पूर्वांग वादीराग**-पु (संगीत) ज्या रागाचा वादी स्वर त्याच्या पूर्वांगामध्यें असतो असा राग ह्या वर्गांत येणारे राग दिवसा बारा वाजल्यापासून रात्रीं बारा वाजपर्यंत गाइले जातात **पूर्वापर**-वि १ मागील व पुढील, पूर्वीचें व नंतरचें 'पूर्वापरसंबंध' 'तर या पूर्वापर बोलाचा विचारानि कुमरु पडूचा। कैसा प्रस्तु हन अवसरीना।' करिता होईल।' -ज्ञा ८ २११ २ -क्रिवि आधीं आणि नंतर, पहिल्यापासून शेवटपर्यंत, अमुकपासून इतिपर्यंत अपूर्वापर पाहिल्यावाचून लागणार नाहीं' तया माधवविप्राघरीं। शुभाचारें होती नागी वासना तिची पूर्वापरी। ईश्वरपजा करितसे।' -सुच ११८ [स] **पूर्वापरविरोध**-पु (ग्रंथादिकांत पहिला व शेवटचा भाग यांत भिन्नता) असंबद्धपणा, विसंगति **पूर्वापरवृत्त**-न समग्र, सममंडल स्थलाच्या मात्र अन्हे वृत्ताला त्वरूपानें छेदणारें वर्तुळ -सूर्ये ५ [स] **पूर्वा(र्वी)पार**-क्रिवि १ पूर्वापर पहा २ पूर्वीपासून, प्रथमपासून प्राचीनकाळापासून 'ह्या गांवची पूर्वापार वहिवाट अशीच आहे' -वि पूर्वापार पहा **पूर्वाभ्यास**-पु मागील किंवा पूर्वीची सवय, चिकाटी, अभ्यास इ० **पूर्वार्जित**-न (प्र पूर्वार्जन) पूर्वपुण्य पहा 'होनाजी बाळा म्हणे मुख्य जन्मांतर पूर्वार्जित नीढळीं।' -होला ८८ [स] **पूर्वार्ध**-पु स्थलकालादिकाचा पहिला, अलीकडचा, जवळचा अर्धा भाग त्याच्या उलट उत्तरार्ध पंधरा अध्याय **पूर्वार्ध। व्याख्यान झालें** सिद्ध। सूत्रप्राय उत्तरार्ध। दाखविला विशद अन्वयार्थ।' -एभा १६ ६९ [स] **पूर्वावलोकन**-न आधी किंवा प्रारंभीं कलली पाहणी पूर्वी केलेली परीक्षा, विचार इ० [स] **पूर्वाह्ण**-पु सूर्य उगवल्यापासून सहा घटिकचा तिसरा भाग उपारच्या अगा दरच्या सहा घटिका पराह्ण, पराण्ह पहा [स] **पूर्वेत-ट-ठ**-वि पर्वेत (अप) पहा **पूर्वोत्तर**-वि १ पुढील व मागील आरंभीचा व नंतरचा पूर्वोत्तरसंबंध' -क्रिवि सुरवातीस व शेवटीं प्रथम व अखेर २ आरंभापासून अखेरपर्यंत, संपूर्णपणें कथा ऐकणे तर पूर्वोत्तर ऐकावी मग तिचा रस कळतो' [स] **पूर्वोत्तर मीमांसा**-स्त्री पूर्व आणि उत्तरमीमांसा, दर्शनातील कर्मकांड व ज्ञानकांड पूर्वोत्तरमीमांसा दोनी। कुडलें जाहलीं कर्णश्रवणी।' -एरुस्व १५२ [स]

पूर्वेस -पु (कु) एक देवता पितृदेवता [स पूर्वेश]

पूर्वा -स्त्रीअव सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं अकरावें नक्षत्र [स] **०फाल्गुनी**-स्त्री फल्गुनी नावाच्या नक्षत्रपुंजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं अकरावें नक्षत्र **०भाद्रपदा**-स्त्री भाद्रपदा नावाच्या नक्षत्रपुंजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं पंचविसावें नक्षत्र **पूर्वाषाढा**-स्त्री आषाढा नावाच्या नक्षत्रपुंजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं विसावें नक्षत्र [स]

पूर्विक-ल—वि पूर्वीचा प्राचीन मागच्या जन्माचा किंवा नाहीं वैभव नाहीं हा तों पूर्विल ठेवा।' -दावि ८३ २ पूर्व दिशेकडील, पूर्व दिशेची निर्गिज पूर्वीपासून मोहरा। की यइजे पश्चिमेकिया घरा। -ज्ञा १५१

पूर्विका—स्त्री पूर्व पीठिका, वडीलांची हकीकत पूर्वज, वाडवडील प्रश्न कला बरवा निका। सांग। आता तुज विवेका। अग्निकर्पाची पूर्विका। सृष्टिप्रयोगादि सकळ। -सुच ४३ [पूर्व]

पूर्वी—क्रिवि १ प्रथमत आरंभी, अगोदर २ मागें, प्राचीन काळीं 'पूर्वी जेंवें फुराचा उठी होत होती तयें गोष्टीची उठी हाण्याचा प्रसंग आला आहे' -टिळे २५८ [पूर्व] **०ना**-वि आरंभींचा अगोदरचा, प्राचीन, गतकाळचा **०पासून**-क्रिवि सुरवातीपासून, प्राचीनकाळापासून **पूर्वील**-वि अगोदरचा पूर्वीचा, प्राचीन, सुरवातीचा मागील, गतकालीन, पूर्विल पहा 'तें पहावया वैय नाव्हे नेत्रा। म्हणोनि पूर्वील बाळमित्रा।' -मुआदि ३० १२७ [पूर्व]

पूर्वी—स्त्री १ (संगीत) एक राग यांत षड्ज, कोमल ऋषभ तीव्र गांधार, कोमल मध्यम तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी गांधार, संवादी निषाद गानसमय सायंकाळ 'आवींच स्त्रियाचा कंठ तशामधीं पूर्वी खुले तिसरे प्रहरीं।' -प्रला २३६ २ पत्राचा

आरंभींचा भाग, उपोद्घात [पूर्व] **०थाट**–पु (संगीत) एका थाटाचें, स्वरमालिकेचें नाव ह्याचे सात स्वर अमे असतात –शुद्ध षड्ज कोमल ऋषभ शुद्ध गांधार, तीव्र मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत, शुद्ध निषाद

पूल—पु नदीचें पात्र, आगगाडीचा फाटा, इ० ओलांडून जाण्यासाठी उंचावरून बांधलेला रस्ता, दादर, मेनु, दोन उंच वरचीं किंवा लांब असणारीं टोकें जोडण्यांचें साधन [फा पुल्]

पूलिका—स्त्री १ दिव्याची ज्योत पुलिका पहा २ स्फूर्ति, उर्मि 'बुद्धीची पूलिका विरे। परिमळ घ्राणीं उरे।' –माझा ६ २४६ [स पुलिका, म पुली ।]

पलिका—स्त्री राशी ढीग, जमाव [स पल्=ढीग होणें, हिं पली]

पूषा—पु सूर्य [स पूषन्]

पूस—पु १ (बायकी) पौष महिना २ पुष्य नक्षत्र [स पौष, स पुष्य प्रा पुस्स पस] **०लाहणी**–स्त्री पौष महिन्यांत कलेली मेंढ्याच्या लोंकरीची कापणी [पस+लाणी=कापणी]

पूस—स्त्री चौकशी, तपास पुस पहा [पुसणें] **०गवस**–स्त्री खोल चौकशी, बारीक विचारणा, तपास 'यें आल्यावरी शत्रूस पूसगवस करून पारिपत्य करतील' –दिमरा १ २९७ [पूस+अर घोस]

पूंस—पु (महानु) पक्षी, पोपट 'बनकराचिआ आटौरी। रत्नाचे हात-गुंडे वन्हीं। सोंकरितांति तुरबिआवरी। पूसेयाते।' –शिशु २५५ –न पुच्छ, शेपूट [स पुच्छ, प्रा पूस]

पृच्छक—वि प्रश्न विचारणारा चौकशी करणारा [स]

पृच्छा—स्त्री प्रश्न सवाल विचारपूस चौकशी [स]

पृतना—स्त्री १ सेना सैन्य, फौज 'असता तुम्ही पति प्रथा-पुत्र मंत्रिति या मदीय पृतनेंत।' –मोभीष्म ४ ८ २ सेन्याचा एकतृतीयांश भाग –शर [स]

पृच्छा—स्त्री पृच्छा पहा 'आणिक जे तुज दुर्बा य असेल पृत्सा। तें करी गा तू अवश्य।' –स्वादि ९ १ ८९

पृथक्—वि वेगळा, निराळा भिन्न –क्रिवि निरनिराळें वेगळेपणानें भिन्नपणानें 'तें पृथग्विधकरण। कर्माचें इया कारण।' –ज्ञा १८ ३३० [स] **पृथक्करण**–न १ (शाप) पदार्थांतील घटकद्रव्ये निरनिराळीं करणें निराळें करणें वर्गीकरण करणें फोड विघटन विभाजन २ (इ) डिकॉपोझिशन, ॲनॅलिसिस २ (व्या) वाक्यपदच्छेद, वाक्यमीमांसा **०जन**–पु मूर्ख मनुष्य 'मनीं म्हणे हे सतीरत्न। म्या वनीं सांडिलें आपण। तरी मी जाहलो पृथक्जन। यथार्थ देवा।' –कथा १ १० १६० [स] **पृथक्त्व**–न वेगळेपणा, निराळेपणा, भिन्नत्व एक जिनसीपणा मोडून बहुजिनसीपणा उत्पन्न होणें यासच पृथक्त्व म्हणतात' –गीर १७१ **०मिळकत**–स्त्री (कायदा) वडिलार्जितखेरीज म्हणजे भाऊ, चुलता इ०कडून वारस या नात्यानें किंवा इतर रीतीनें प्राप्त झालेली मिळकत **पृथगात्मिका**–स्त्री प्राण्याची, जीवाची निराळी स्थिति, व्यक्तित्व, स्वतंत्र अस्तित्व [पृथक्+आत्मन्] **पृथग्गमन**–पृथक्करण पहा –सेंपृ २ १ –पदाव १४ **पृथग्भूत**–वि विलग, पृथक् झालेला, वियुक्त –पदाव ५९ **पृथग्भूतकिरण**–नअब विच्छिन्न किरण (इ) स्पेक्ट्रम **पृथग्विध**–वि निरनिराळ्या प्रकारचा, बहुविध, नानाविध

पृथा—स्त्री (प्र) प्रतीति, अनुभव प्रथा पहा 'तरि कांहीं नाहीं सर्वथा। ऐसी जरी व्यवस्था। तरी नाहीं हे पृथा। कवणासी पां।' –अमृ ४ २६ (पाठभेद) [प्रथा]

पृथा—स्त्री पोहे 'पुरामाजि जाऊन भिक्षा पहातें। मिळाल्या पृथा दत मुष्टीस हातें।' –किसुदास १५ [स पृथुक]

पृथा—स्त्री कुंतीचें नांव 'पितामह वदे तया प्रबळ तू पृथानंदना।' –वामन भीष्मप्रतिज्ञा ८

पृथिमी—स्त्री पृथ्वी पहा 'प्रभा पृथिमीवरी। यकायकी झाकळली बरी।' –ऐपो १२७

पृथिवी—स्त्री पृथ्वी पहा [स] **०पति**–पु राजा पृथिवी पति आणिक। बहुत आहाती।' –ज्ञा १ १७५ **०वर**–पु राजा 'स्वरूपानें त्याच्या पृथिविवर रूपें हरपती।' –विवि ८ १ २०

पृथु—वि १ मोठा, जाड, स्थूल २ अवाढव्य, विस्तृत, गुरु 'पृथुनितबनितविनिचा बरी। कटितटीं कटिसूत्रचि सावरी।' –वामन [स] **०करण**–न (शाप) महत्करण, मोठा करणें, दाखविणें (इ) मॅग्निफिकेशन **०तर**–वि फार जाडा, विस्तृत, स्थूल 'एकें कृशें एकें स्थूळें। एक ह्रस्वें एकें विशाळें। पृथुतरें सरळें। अप्रांतें एकें।' –ज्ञा ११ १२८ [स पृथु+तर प्रत्यय]

पृथु पृथुक—पु पोहा, पाहे [स]

पृथ्वी—स्त्री १ भूमि, जमीन २ जेथें गंधरूप गुण राहतो असें पंचमहाभूतांपैकीं एक भूत ३ भूगोल, सूर्यमालेमधील पृथ्वी हा सूर्यापासूनचा तिसरा ग्रह आहे वातावरण, जमीन व पाणी हे तीन विषय पृथ्वीशीं संबद्ध आहेत ४ भूगोलावर राहणारे मनुष्य पशु, वृक्ष पर्वत इ० सर्व, जग ५ माती 'अवनरली गाडग्या घडा। पृथ्वी अनोळख जारी मूढा।' –ज्ञा १८ ५४३ [स] **०दिग्विजय**–पु पृथ्वी जिंकणें, सार्वभौमत्व दुर्ग तो असाध्य आणि एक जागा अवघा फौज राहिलिया पृथ्वी-दिग्विजय होणार नाहीं' –भाव १३

पृथ्वी—स्त्री एक वृत्ताचें नांव याच्या चरणांत सतरा अक्षरें व ज स, ज, स, य, ल, ग हे गण असतात उदा० 'सुसगति सदा घडो सुजनवाक्य कानीं पडो।' –केका ११८

पृष्ठ–ष्टु—न १ मनुष्यादिकांची पाठ कूर्मरूप हो वनमाळी पृष्ठीं धरिली मेदिनी।' –दशावतारांची भूपाळी पृ ८ २ मागची

बाजू, पाठीमागचा भाग, पिछाडी ३ कागदाचीं दोन अर्गे प्रत्येकीं, पुस्तकाचें पान ४ पदार्थाची वरची बाजू ५ (ज्यो पदार्थ) (गोल इ०ची) बाहरची पातळी –सूर्यै ८ ६ (महत्त्वमापन) जिला फक्त लांबी व रुंदी जाहत अशी पातळी (इ) सर्फेस ७ (कों) बसण्याचा लहान पाट [स] सामा शब्द– ०केंद्र–न वर्तुळाचा आस, कणा, ध्रुव [स] ०केंद्रग वृत्त–न एका वर्तुळाच्या ध्रुवातून जाणारें दुसरें वर्तुळ, गौणवर्तुळ **पृष्ठतोनुपृष्ठ**–क्रिवि १ एका मागून एक पाठोपाठ, एकाच्या पुढें दुसऱ्याची पाठ यईल अशा तऱ्हेनें (चालत असलेला समाज इ०) २ लागोपाठ अनुक्रमें [पृष्ठ+अनु+पृष्ठ] **पृष्ठदेश**–पु १ घोडयाचा मध्यभाग आणि कंबरेपासून खुरापर्यंत पश्चिम भाग –अश्वप १ ६४ २ पृष्ठभाग पहा ०फल–ळ–न (महत्त्वमापन) कोण त्याहि घनाकृतीची मर्यादा दाखविणाऱ्या सर्व पृष्ठाच्या क्षेत्र फळाची बेरीज, भरीव पदार्थाच्या वरील भागाचें क्षेत्रफळ 'परि घाला व्यासानें गुणिलें असता गोलाचें पृष्ठफळ निघतें' –मराठी ६ व पुस्तक, पृ ३२८ ०भाग–पु १ पृष्ठ, पाठ २ सपाटी पातळी, सपाटीवरचा भाग (इ) सर्फेस ३ (स्थापत्य) मागली उभारणी (इ) बॅक एलेव्हेशन ०मात्रा–स्त्री (क, के, को, कौ प्रमाणें) अक्षराच्या टांक्यावर न देता पाठीभागें दिलेली मात्रा बंगालीप्रमाणें जसें –सैधव, कपोत याजबद्दल सैंधव, कपोत अशा पृष्ठमात्रा जुन्या कागद पत्रांतून उपयोजीत असत ०मैथुन–न गुदमैथुन, अनैसर्गिक संभोग, बरचेबाजी ०वंश–पु (शाप) पाठीचा कणा, मणिस्तंभ (इ) स्पाइन वॅक्र्टोन ०वंशी–वंशीय–वि कणा, हाडें इ० असलेला (प्राणी) (इ) व्हर्टेब्रेट –प्राणिमो ११ प्राण्याचे तीन वर्ग आहेत एकाला पाठीचा कणा असतो तर दुसऱ्याला नसतो ०वंशहीन–वि पाठीचा कणा नसलेला (प्राणिमात्र) (इ) इन्व्हर्टेब्रेट ०वंशाधार–न १ शेवटचा कटिमणि, कटिकशेरुका २ शेवटचा कटिमणि व माकडहाडाच्या वरच्या बाजूचें त्रिकोणाकृति हाड याम्र श्रोणि प्रदेश ०स्वस्तिक–न (नृत्य) हात सारखे वरवाकडे फेकणें व हात फेरता फेरता त्यांचें स्वस्तिक करणें तसेंच पायांनीं अपक्रांत आक्रांतचारी करून अर्धसूचीकरणाप्रमाणें पाठीमागचे बाजूस पायांचे स्वस्तिक करणें **पृष्ठाकृति** स्त्री (महत्त्वमापन) एक किंवा अनेक रेषांनीं सर्वांगाभून मयादिलेली पातळी [पृष्ठ+आकृति] **पृष्ठात**–पु पाठीचा खालचा भाग 'उचलले का नणिजे। तैसें पृष्ठात उचलिजे।' –ज्ञा ६ १९७ [पृष्ठ+अत] **पृष्ठानुसारी(बाहु)**–पु (नृत्य) बाहू पाठीकडे नेणें

पें–अ १ (काव्य, पार्शी कविता) पार्शी, जवळ 'मन न वळ मज जेसा गज अकुश न वमता महाता पे।'–मोआदि ७ १० २ कडे, शीं, सीं 'खा वि मीं निवटी मागे। येवढया जता निघे। आपण पे जो।' –अमृ २ १९ 'साधुपायापे बोळगती सकळ।' –दावि ६२ ३ स, ला, तें 'ते तीर्थे पाता न स्मरे। आपण पे।' –ऋ १९ ४ पासून, पार्शी तव गिरिजा म्हणे देव। मज हिमव तापे मागावे।' –कालिका पुराण ५ ४४ ५वर 'तियाज चाडापें वादरे आथे।' –भिक्षी १९ (सातारयाकडील कुणबाऊ भाषेत मप=मजपार्शी हा शब्द वापरतात)

पेऊली–स्त्री (चादा) लहान बासाची (फळकाची) पटी

पेक–न पोंक कुबड, पोंग कोंग

पे(पें)कट–ड, पेकाड पेगट–न १ (निंदार्थी) कबर, कबरेचा साधा, कमरेपासून माडयापर्यंतचा भाग २ (कों) कटि प्रदेश कबर **पेकडहाड**–न (को) पाठीच्या कण्याचा खालचा शेवट, अगदी खालचा मणका, कमरचा काटा पेकडहाड व माक डहाड एक नव्हत

पेक(ख)णें–सक्रि (काव्य) वाट पहाणें, मार्गप्रतीक्षा करणें, थोडा वेळ, अमळ थांबणें हा शब्द कोकणी व अशिष्ट मुद्रा आहे [स प्रेक्षण, स प्रेक्ष, प्रा पेक्ख प्रा पक्खण]

पेकप–अक्रि (गो) जरासा इ० बरें होणें

पेंका–पु वेडकाच्या जातीचा एक पाणी

पेंका–क्या–वि कुबडा, पोंक असलेला [पेक]

पेखण–न १ नृत्य, नाचरंग 'घरोघरी वदावने। गीत पेखणी दवाचेने।' –कथा २ ६ ६ २ काव्याकूट ३ छंद –मनको [स पेक्ष]

पेखणी–स्त्री (महानु) नर्तकी, नाचणारी 'म ये कवणी ठाई पेखणी।' –ऋ ६९ [स प्रेक्ष]

पेखणें–न (महानु) नाच नृत्य, नाचरंग पेखणें या करिती तिआ विद्याधरा नारी।' –सवेळे पूर्वार्ध ७१ तव पराण माडले श्रीपती। सभारणीं।' –कथा ७ १० १०९ [स प्रेक्ष= हलणें-हलविणें]

पेखळणें–सक्रि चूर्ण होणें पीठ होणें [स पेषण]

पेखवणें–सक्रि (कों) जरासा गुंगारणें –क्षिप्र

पेंग–स्त्री झुलणी, आपेमुळे मान डोलणें (क्रि० येणें) [हिं] **पेंगणें**–अक्रि १ (डोक्याच्या गुंगीमुळे) झुलणें घेणें २ लग डणें, एका पायावर चालणें ३ (रोगादिकांनीं) निरुत्साही उदास होणें, दबले होणें अशक्त होणें [हिं] **पेंगणी, पेंगणें**–स्त्रीन १ पेंग, झुलणी घेण्याची क्रिया (क्रि० देणें, घेणें खाणें, मारणें, येणें) २ लगडी, लगडणें लगडाई **पेंग(गु)ळणें**–अक्रि निरु त्साही उदास होणें, अशक्त होणें, ग्लानी किंवा सुस्ती चढणें, नि सत्व होणें, गळणें, क्रमजोर होणें [पेंगणें] **पेंगळा**–वि ढिला, जड, सुस्त, निरुत्साही, उदासीन, क्रमजोर (मनुष्य, पशु)

पे(पै)गंबर, पेगमबर—पु ईश्वराचा दूत, स्वर्गाहून निरोप आणणारा मोसेस, येशू महमद आणि अली यास काहींशा विशेष अर्थानें व भेदानें हा शब्द लावतात [फा]

पेगम, पे(पै)गाम—पु १ विनवणी, उपाय, युक्ति, मार्ग काढण्याचा किंवा प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न 'च्यार इमानी मिळून पेगाम केला कीं ।' –पेद २० १७६ २ पत्रव्यवहार, दळणवळण चालू करणे, निरोप, युक्तीने बांधलेले सधान इ०च्या साखळीचा दुवा, एकरूपता, परस्पर माहिती किंवा सदश, खटपट (क्रि० करणें, बांधणे, घालणें) 'राजाची भेट घ्यायाला मी चार वर्षे पेगम करीत आहे' 'सखारामबापूचे चहूकडे पेगम होते' २ पल्ला, आटोका, टप्पा, आवाका, शक्ति, सामर्थ्य ३ बोली (तहाची) 'तहोत्तर पाचसावेरोजीं सलूखाचा पेगाम नबाबाकडून आला' –पेद ११

पेगमबरी नवसागर—पु एक प्रकारचा नवसागर [हिं]

पेगांव—पु (गो) मातीचा खाब 'पेगाव घालूक जाय= मातीचे खाब घातले पाहिजेत'

पेंगूळ—पु एक घाण वास सोडणारा कीटक, पिंगूळ

पे(पै)च—पु १ पीळ, वेढा, आटा, वळसा (पागोटयाचा) 'पाचपेंच अलबली आणा कोणी बाधुन पगडीला।' –सला ४१ दोरीचा वेढा, विळखा (एखाद्या वस्तूभोवतीं असलेला), पिरगळा, वटोळें, वर्तुळ (एखाद्या पिळलेल्या वस्तूचें) २ (ल) खुबीची लपेट, हूल, शक्कल, हिकमत, कुस्तींतील, मल्लयुद्धातील डाव, प्रतिपक्ष्याला पाडण्याची युक्ति 'भीमानें एक अवघड पेंच घालून राक्षसाची कंबर मोडली' ३ (वाद-व्यवहारातील) कोडें, डाव, आढावेढा, जाळें, तढ, वक्रता, कुटिलता, कपट 'ज्या राजकारणात पीळ पेच अमेल त्या कामात मी येणार नाहीं' –रा ११ १४८ ४ त्रास अडचण, खेकटें, दु ख, सकट 'सुज्ञें समजुनि गुर्वंब करिता नमनें ढळेल का पेंच।' –मोशांति २ ४७ ५ पचाईत गोधळ, घोटाळ्याची स्थिति (क्रि० येणें किंवा पेचात पडणें, सापडणें, धरणें पाडणें, आणणें) ६ मळसूत्र, स्क्रू किंवा त्याचा आटा 'ह्या स्क्रूचे पेच चागले नाहींत' ७ पोच, समज 'तुमत्या शिपायाला इतका पेंच कुठला' –इप १२३ ८ खोंच (भाषणातील) 'त्याच्या बोलण्यातला पेंच प्रथम आपणाला कळला नाहीं' –इप ११४ ९ (भाषण वगैरेंतील) खुबी, युक्ति 'अतरीं पीळ पेंच वळसा। तोचि वाढवी बहुवसा।' –दा १५ ६ १४ १० कूट, गूढ जाणत्याचे पेंच जाणावे।' –दा १८ २ ११ ११ (विडीचा पदा) साधा, शेवट (पानाचा) [स प्रेत्य, फा पेच] ०अस-पु (ना) स्क्रू बांधण्याचें हत्यार ०दार-वि १ गुतागुतीचा, घोटाळ्याचा २ आटे असलेला, पेंच असलेला, वाकविलेला ०दार पेंच-वि आटयामध्यें आटें असलेला, फार गुतागुतीचा ०पट्टी-पाटी-स्त्री (सुतारी धदा) पेच पाडण्याचें हत्यार, आटे पाडण्याचें चपटें यत्र ०पाच-पाड-पु १ (मल्लविद्या) डावपेच, खुबीदार लपेट, हिकमत, पक्कड २ (ल) त्रासदायक घोरण कारस्थान, युक्ति, छक्केपजे, घावडाव 'प्रीतिचिया बोला नाहीं पेचपाड। भलतसें गोड करूनि घेई।' –तुगा १६६५ ३ सकट, अडचण 'एकाएकीं भलती गोष्ट आम्ही करीत नाहीं, मागील पेच-पाच बहुत आहत' –पया [पेच द्वि हिं]

पेचक—स्त्री १ पितळी तार, जरतारी कामात हिचा उपयोग करितात २ (फूलमाळी धदा) हाराची कलाबतु (पाटरी क्वचित पिवळी) ३ पक्षाच्या दोऱ्याची गुडी [हिं]

पेचकट—पु (मुद्रण) जुळविलेल्या मजकुराचें, टाईपाचें पृष्ठ बाधण्यासाठीं वापरलेला पक्का दोरा [हिं]

पेचकळी—स्त्री (प्र) पेशकळी

पेंचकाड—न (व) (निंदार्थी) कबर, कबरडें पेकाड 'त्याचें पेंचकाड मोडलें' [पेकाड]

पेंचणें—उक्रि (राजा गो) मधोमध दोन भाग करणें, उभा चिरणें, फोडणें (बाबू इ० उभा) फोडणें, फुटणें, काष्ठादिक पिंजलें जाणें [पेच]

पे(पे)चणें—सक्रि १ पिळणें, पीळ घालणें, पिळवटणें, पिरगाळणें, जोरानें फिरविणें २ घोटाळ्यात, बुचकळ्यात पाडणें, अडखळविणें, निरुत्तर कुठित करणें (वादात) भाषणात कोंडणें, पेचात धरणें 'त्याशी हरएक जाबसाली पेचून साकूल करीत नाहीं हें अपूर्व आहे –रा १२ १९ ३ अडचणींत सकटात पकडणें पेचात, सकटात आणणें 'घोळितो नृपाला पेचुनी।' –दावि ४५७ ४ लचकणें, तिरपणें दुमडणें कचकणें मुरगाळणें (हात, पाय इ०अवयव) [पेच] **पे(पे)चणी** स्त्री पीळ विळखा, पिळणें, पिरगाळणें

पे(पें)चाटी—स्त्री गोधळून जाण्यासारखी, पेच पडल्याची स्थिति, कचाटी, अडचण पचाईत, खेंकटें (क्रि० सापडणें धरणें) (सामान्यत समस्यत प्रयोग) [पेच]

पेचापक्षी—पु एक पक्षी

पेज, पेजवणी, पेजपाणी—स्त्रीन काजी, भातावरचें काढून घेतलेलें पाणी, कण्हरी तादूळ शिजल्यानतर जें भातातील वेळून पाणी काढतात तें 'पसरिल तरि कर पेजें चातक रसना तेंचि करुनि करपे जे।' –मोकृष्ण ४६९ [स पेय] **पेजट, पेजकट, पेजघरा**-वि १ पचपचीत, ज्यात पेज फार आहे असा (भात) २ (ल) फोपशा, वातपुष्ट, स्थूल, दिसण्यात पुष्ट पण शक्तिहीन (मनुष्य) ०पात्र, पेजा-नवि फोपशा पेजट अर्थ २ पहा [पेज+पात्र] ०बुडा-वि (कों) पेजट, ज्यात पुष्कळ पेज आहे असा, पचपचीत (भात) ०बुडा भात-पु पातळ भात, आजारी माणसास सहज पचावा म्हणून ज्यात पेज राखली आहे

असा भात ०बुर्डे–न पेज घालून घट्ट केलेले ताक ०मारप–क्रि (गो) पेज जेवणें

पेजवणे, पेजवत, पेजळ्रक—नस्त्री (कु राजा) दुभत्या जनावरांचें भाडे [पेजें] **पेजळी**–स्त्री (राजा) भाडयानें चेतलेलें भात जनावर [पेजें] **पेजें**–न (राजा) गाय किंवा म्हैस व्यायल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या दोन पैदासीं (पेजे आणि जावपे) पकीं एक, म्हणजे दूध (दुसरी पैदास म्हणजे जावपें=वासरू) [स पेय] **पेजेंजापे, पेजेंजावपें**–न दुभतें व वासरू न घेता गाय किंवा म्हस परत घण्याच्या अटीवर ती पाळण्यासाठीं एखाद्याकडे ठेवण्याची चाल 'ही पाडी मी पेजेंजावप्याचे बोलीने आणली आहे' [पजे+जावपें]

पेट—स्त्री (व) नदी वगैरे तरून जाण्यासाठी केलेली भोप ळ्याची सागड, पटें [पेटारा]

पेट—पु १ तोफेची दारू भरण्याची कोठी, (विशषत) तोफेना बदुकीचा भरलेला थार २ बदुकीचा, तोफेचा आवाज थार –स्त्रीपु पेट घणे, शिलगणे, चेतणे (क्रि० घणें) [पेटणे]

पेट—पु (कु) एखादी वस्तु सारखी किंवा सपाट करण्याकरिता थापटणे, ठोकणे, प्रहार, तडाखा, चपेटा [पिटणें]

पेट—स्त्री (कु) पेटी, सदूक [स पेटिका] ०**कुली**–स्त्री (ना) बाससाची तयार केलेली लहानशी पेटी

पेट –न (गु हि) पोट [द प्रा पेट हि पेट]

पेटका–की—पुस्त्री १ माप चावल्यामुळ अगात ओढी येणें गात्रसभोच, झटका, लहर वळ २ स्नायु जारानें ओढल्यामुळे उठणारी बेडकी वळ (क्रि० काढणें, उठवणें, दाखविणे, निघणें, उठणे, येणे) [हि ?] **पेटगापटगी**–पुस्त्री स्नायूत उठणारा गोळा, वरवटा भेंडका, पेडका झटका, आचका (क्रि० येणे, उठणे)

पेटणें–णा—न (कु) चोपणे, थोपटणें, जमीन चोपण्याचें लाकूड जमीन ठोकन सपाट करण्याकरिता याचा उपयोग करितात [हि पीटना]

पेटणें—अक्रि १ चेतणें, शिलगणें, आग लागणें, पेट घेणे २ (ल) रागावणे, क्षुब्ध होणें, सतापणे, भडकणें ३ (बैल) जोताला धरणें, वठणीस येणे [दशी] **पेटणी**–स्त्री पेट घेणें, शिलगणे, चेतणे **पेटवा**–पु १ आग २ (ल) चिंताग्नि 'तरी तुज पेटवा निमर्थअर्थ। कामानळें दाटला।' –नव १३ १३९ [पेटणें] **पेटविणे**–सक्रि १ चेतविणें, शिलगावणे २ (ल) सताप विणें, क्षुब्ध करणे ३ वठणीस आणणें, कामाला लावणें (बैल) [पेटणें] **पेटवण**–नस्त्री १ विस्तव पेटविण्यासाठीं उपयोगात आणावयाचें गवत, काटक्या, सर्पण, झिलप्या वगैर साधन २ अग्नि पेटण्यासाठी त्यावर गोवरीचें तुकड, बारीक काटक्या इ० रचून ठेवतात तें **पेटवणी**–स्त्री १ चेतवणी, शिलगावणें, क्षुब्ध करणे २ वठणीस आणणे **पेटीव**–वि १ पेटलेला, पेटविलेला २ (ल) वठणीस आणलेलें, निरढावलेलें (जनावर) [पेटणें, पेटविणें]

पेटा—पु १ वतुळ, घेर पोट २ (ल) ताबा, अधिकार ३ अनेक गावाचा समुदाय व त्याचे मुख्य ठिकाण, साप्रतचा तालुक्याहून लहान देशविभाग, बरींचशीं लहान गावें आणि खेडीं ज्यात आहेत असा देशाचा विभाग परगण्याचा, तालुक्याचा पोटविभाग देश पहा ३ किल्ल्याच्या घेरातील गावाचा समुदाय व तो किल्ला 'एक नगराच्या पेटयात शभर गाव असतात' ४ अधिकारी पुरुष व त्याचे हाताखालील नौकर किंवा लवाजमा 'मोठया पुरुषास आमत्रण केलें म्हणजे त्याच्या पेटयात लहानसहान येतात' ५ वाघाचा पेटीसारखा पिंजरा, सापळा ६ (कों) नदी वगैर तरून जाण्यासाठीं केलेला भोपळयाचा तराफा पेटे पहा ७ पेटा एक प्रकारचा भोपळा ८ मुळासकट उपटलेल्या काटरी झुडपाचा (मुख्यत्वें करडई, हरभरा, अबाडी, ताग इ० चा) केलेला भारा ओझें, काटयाचा भारा, तसल्या झुडपाची रास, गजी ९ वाघाचा किंवा सिंहाचा बच्चा 'व्याघ्रीच अविकुळीं जसे पेट।'–मोआदि २१ १३ १० ज्या जातीचें पिलू असेल त्या (कुत्रा, माजर, ससा इ०) जातीचा शब्द पाठीमागे योजून हा शब्द योजितात जसे– कुत्र्याचा पेटा, डुकराचा पेटा ११ (बीजगणित) समीकरणाची एक बाजू [हिं पेट=पोट]

पेटा—पु बाजार, पठ 'उकलू विपयाचा पटा। होत मनाचा चोहटा।'–ज्ञा ८ १८४ [पेठ]

पेटारा–री—पुस्त्री १ बाबूची, वेताची–साधारणपणें लाब, चौरस व १५–१८ इच खोल,अशी केलेली झाकणाची पटी,टोपली, पटीसारखा मोठा करडा २ –स्त्री (अष्टागरी) नागरलेल्या जमीनीतील ढेकळें फोडून ती सारखी करण्याचें व डिफळधामागून फिरविण्याच सुपासारखें एक लोखडी आऊत ३ गारुडयाची साप ठेवण्याची झाकणाची टोपली 'कोपे मानधनाचा पेटारा जो पृथासुतद्वेषी।'–मोशल्य ३ ४७ [स पेटक]

पेटारें—न १ (बाबूची, वेताची,लाकडाची) लहान वाटोळी पाटी, टोपली, करडा २ (कों) पटाळें, शेत साफ करण्याचा मोठा कुळव, फावडी, शेतातील कचरा, माती काढून जमीन साफ करण्याचें बेलानीं ओढलें जाणारें आऊत [स पटक]

पेटारी, पेटरी—स्त्री (गो) एक झाड

पेटिया—पु दाणाचारा, चदी, आहार (भोजन किंवा त्याच्या खर्चाइतका पैसा), पोटापुरतें अन्न, भत्ता, सादीदार, चपराशी वगैरेना घर पाटवावयाचें असता त्याना दण्यात येणारा खर्च, भत्ता [हि पट=पोट] **म्ह**० घामिया घोडा पटिया चारे काय कामाचा

पेटी—स्त्री १ सदूक, वस्तु बदोबस्तानें ठेवण्याचें लाकडाचें आच्छादनसहित साधन, लहान पेटारा २ पुरुषाच्या मणगटावर, दंडावर बांधावयाचें एक भूषण ३ बायकाचा गळ्यातील एक जडावाचा, लहान लहान पत्र्या असलेला दागिना, चिंचपेटी ४ फटाक्याच्या सरांचें बद पुडकें ५ दगडी जोत्याचा मधला थर, बेंदरी व पाटथर यामधील लहान थर ६ बालातगी, तगी, घोडयाच्या पोटाखालून घ्यावयाचा खोगीर आवळण्याचा पट्टा ७ कमरेपासुन खांद्यापर्यंतचें चिलखत, जाकीट ८ गाडीच्या दांडया ज्यात बसवितात तो व गाडीच्या कण्यावर असलेला पटीच्या आकाराचा लाकडी भाग ९ नदींतून तरण्याचा तराफा, सांगड 'पटी आणायासी गेले तेव्हा।'—रामदासी २ २८ १० (को नाविक) परभाणाचे तुकडे मध्यभागीं ज्या ठिकाणीं झाड बांधतात, त्या ठिकाणीं विशिष्ट पद्धतीने साधतात तें साधकाम ११ (विणकाम) सुताचे थोक एकत्र बांधलेले बडल पुडकें, जितक्या नंबरचे सुत असेल तितके थोक त्या नंबरच्या सुताच्या पेटींत असतात १२ (ल) खजीना 'सबळ जनक माझा राम लावण्यपेटी।'—स्तोत्रमाला—रामदास, करुणाष्टक १ १३ बाजाची पेटी, (इ) हार्मोनियम १४ (ल) समूह, समुदाय 'तयांतें इंद्रियवैलाची पेटी। न म्हणे अवसीं पाहाटीं।'—ज्ञा १३ २९ [स पेटक, हिं पेटी] **०वाला**—पु हार्मोनियमची पेटी वाजविणारा **पेटी(टीं)ची, साखर**—स्त्री एक प्रकारची मऊ, पिठीसाखर ही चीनमधून पेटींतून येते **पेटु(ट्र)ळ**—न लहान पेटी [पेटी]

पेटें—न नदींतून तरण्याकरितां अनेक भोपळे एकत्र बांधून केलेलें साधन, तराफा सांगड लहान नाव पेटी 'कारभारांचें व्यसन खोटें। जेंमें फुटकें पेटें।'—अमृत ११३ [हिं पेठा=भोपळा] **पेटेकरी**—पु १ माणसाना वरील पेटयावर बसवून नद्यादिकांतून नेणारा इसम, सांगडवाला, नावाडी २ ज्याच्याजवळ पेटें आहे तो

पेटें—क्रिवि बाबतींत, (कर्जफेडीच्या) पोटीं 'सरकार घेण्या पेटें जमा करविण्याची तजवीज केली पाहिजे'—(बडोदें) खानगी खात्यातील अमलदाराचे अधिकार १५७ [गु पेट, पोट]

पेटोली—स्त्री जिच्यावर घोडयाचा तग बांधावयाचा ती पोटाखालची पट्टी—अश्व [पोट]

पे(पे)ठ—स्त्री १ अनेक कारखाने असलेले व्यापाराचें शहर, बाजार गांव, कसबा 'लुटली पेठ फिरग्यानें।'—ऐपो ४४५ २ खरेदीविक्रीचें, देवघेवीचें ठिकाण, (कापड, धान्य वगैरेचा) विवक्षित बाजार 'प्रणवाचिये पेठे। जाहलें शब्दब्रह्म माजिठें।'—ज्ञा ६ १०९ दुतर्फा दुकानें असलेला शहरांतील लांब रस्ता, दुकानाची ओळ 'बाजार असा थाटाचा भरला होता कीं जणू काय एक पेठ बसली आहे' ३ शहराचा मोठा भाग जसे—पुण्याची शनवारपेठ, नारायण पेठ ४ बाजारभावाची बातमी, सावकाराची खबर, बाजारभावाच्या चढ-उताराची माहिती (क्रि० येणें) ५ खाजगी गुप्त बातमी, (सामा) खबर, बातमी ६ बाजारभाव पत्र उतरली' ७ किल्ल्याच्या किंवा गढ्याच्या खालचा मोठा गांव ८ पंढीवाल्यांचें बातमीपत्र ९ (अस्सल हुडी हरवल्यामुळें) नवी केलेली हुडी, हुंडीची पहिली नक्कल [स पीठ=स्थान, द्रा पॅट=बाजार, हिं] (वाप्र) **०नसावी हो**—हें प्रसिद्ध होऊ देऊ नका, कोणास कळू देऊ नका **०लागणें**—गुप्त गोष्ट बोलण्याची वगैर बातमी फुटणें, पसरणें सामाशब्द—**०करी**—पु १ पेठेवरील, बाजारातील मुख्य मनुष्य, पेठेवरील अधिकारी, वाकबगार, शेटया पहा २ प्रत्येक गोष्ट जाणणारा व ती करणारा गांवचा कुळकर्णी ३ एखाद्या परगण्याच्या किंवा गांवाच्या जोशीपणाची पाळी क्रमाक्रमानें ज्याच्याकडे आली आहे असा माणूस **०चलन-नी, पेठ चाल-ली**—वि पेठेंत किंवा मोठया गांवांत चालणारें (चलन, नाणें) [पेठ+चालणें] **०पाड**—पु पेठेंतील बाजारभाव **पेठेचा गाव**—पु बाजारपेठ किंवा कांहीं चांगली दुकानें असलेला व कधीं कधीं बाजार भरत असलेला गांव, लहानसें शहर, उतारमालाच्या खरेदी विक्रीचें गांव

पे(पे)ठवणी, पेठवणूक, पेठविणें—स्त्रीन विदागी पाठवणी इ० पहा 'पेंठवणी मागा नका ठेऊ लिगाड।'—तुगा २८३ [पाठविणें]

पेठा—पु गोल दुब्या भोंपळा [स पिंडी हिं पेठा]

पेड—स्त्री (गो) एक मासळी

पेड—न १ झाड वृक्ष बहुधा एखाद्या झाडाच्या नावापूर्वी योजतात जसें—आब्याचें-सिरणीचें-बाभळीचें-पेड २—नस्त्री झाडाचें खोड, मुख्यत्वें जमीनीपासून फांद्या फुटेपर्यंतचा झाडाचा भाग ३—न (को) (माड पोफळी यांचा) दुसरीकडे लावण्यासाठीं, मुळास इजा होऊं नये म्हणून बुंधासहीत थोडी माती टवून खणून काढलेला रोपा, कुडी, हांडी 'रोपाचा पेड जरा मोठा काढ' ४—न झाडाचा घेर, घेरा ५ (गो) झाडांचा पार, वृंदावन [हिं]

पेड—पु १ पेढ, वेठ एकरी दोरी, पदर (दोरी, वणी, पीळ इ०काचा) २—स्त्रीन (कों) जात्याची तळी ३—स्त्री (को) उच्च आसन, बसण्याची जागा ४—न (कों) डोंगराच्या उतरणीवरचा सपाट जमीनीचा तुकडा, भाग ५ (कु) सापाचें वारूळ (विशेषत मुंग्यांनीं केलेलें) असल्या जागेवर नागाच्या पूजेकरितां बहुधा ढेऊळ बांधतात [का पिंडी]

पेंड—स्त्री १ तीळ, खोबरें इ० कांतील तेल काढून घेतल्यावर राहणारा चोथा जसें—खोबऱ्याची-तिळाची-करडीची-उडिणीची-पेंड या पेंडीच्या सामान्य चार जाती आहत पैकीं पहिल्या तीन गुरांना घालतात व चवथीचा खताप्रमाणें उपयोग करतात २—पु पायाला किंवा जोडयाला चालताना चिकटणारा चिखलाचा (ओल्या काळ्या मातीचा) गोळा, धान्याचा किंवा

दुसऱ्या ओल्या पदार्थाचा भिजून झालेला लगदा ३ सोंवळ्या नारळाचा घड, नारळीस येणाऱ्या शहाळ्याचा झुबका ४ (शेकण्यासाठीं) चेचलेलीं आणि ऊन केलेलीं पानें, दुखलेल्या भागावर बांधावयाचा नारळाचा चव ५ वेटोळा घरलेल्या मनुष्यानीं वाहिलेलें आंस, अशा तऱ्हेनें वेटोचें ओझें वाहणें ६ घराच्या पाटणीवर किंवा ओमणावर पसरलेला मातीचा थर ७ (को) माठें टक्कूळ, मातीच्या भिंती इ० घालण्यात उपयोग केला जाणारा मातीचा गोळा, भेंडा 'कीं पेंड आणि कर्पर। कीं हस आणि घुबड अपवित्र।'-ह २१ १६५ [स पिण्याक, स पिंड प्रा पेंड] **पेंडणें**-सक्रि १ पेंड (वाफलेलीं पानें इ० चे) पोटीस बांधणें २ छपरावर किंवा पडिक्या मजल्याच्या वरच्या जमीनीवर पेंड टाकणें ३ कणगीचें तोंड चिखलानें बद करणें ४ बांधणें, गुडाळणें, वळमटी करणें [पेड] **पेड टाकणे**-लागवडीस आणण्याच्या जमीनीवर बाजूनें खणुसाठीं ढकलें टाकून बाग-वरुवा घालणें **वळणें**-१ (मोठ्या प्रमाणात गरज्यत मनुष्यें, जनावर इ०) मरणें, आजारी पडणें २ घरात अरिष्ट, कोडगें (ज्याप्रमाणें मनको रिणकोला कोडतो त्याप्रमाणें) **पडओल**-स्त्री पेंडवल पहा **पेंडखजूर**-पु ओला, लगदा, गोळा झालेला खजूर [पड=गोळा+खजूर] **पेंडवल**-स्त्री (थोडासा पाऊस पडल्यामुळें झालेली) ढेकळांची ओल, जमीन ओली होण, ओलावा (समासांत) पेंडवल-जमीन भुई-काळी-शेत-मागे-रस्ता -भि १ (क) किंचित् ओली झालेली (जमीन) २ (जोंधळा या शब्दासह) कणसांत दाणा असलेला **पडवल पाऊस**-पु केवळ जमीन भिजण्यापुरता पडलेला पाऊस **पेंडसणें** न (को) तीळ खोबरें इ० कांच तेल काढून घतल्यानंतर राहिलेला चोथा पेंड अर्थ १ पहा [पड] **पेंडीचा खडा**-पु गाणाऱ्या किंवा नाचणाऱ्याच्या कुरुपतवरून श्रोते मडळीचें लक्ष दूर करण्याकरितां समासगिरामध्यें बसविलेला सुदर, खूबसूरत मनुष्य [पेंड=चोथा+खडा] **पेंडीचें गुरूं**-न १ पडीची आवड असलेलें, पेंडीवर पोसलेलें जनावर २ (ल) लाचखाऊ, लाच घेणारा मनुष्य [पेंड+गुरू]

पेंड—पु (मुद्रण) सरस चिकटविण्याचा रुळाचा दांडा

पेंड—पु खानदेश, नाशीक, सोलापूर या प्रांतातील मागासलेला एक पोटजात -अस्पृ ४७

पेंड—पु (व) नदीचा घाट किंवा उतार असलेली जागा जसें -धोब्याचा पेंड 'नादुऱ्याचा पेंड सोपा'

पेंडकण—न कुपणाचें कवाड, दार

पेंडका-गा—पु पटका अर्थ ३ पहा

पेंडका-की-कें—पुस्त्रीन गवत, कडबा इ० कांचा भारा, गठ्ठा, ओझें 'पेंडकें टाकलें आहे त्याची मजुरी द्या' [पेंड]

पेंडु(डू)क—न (को) गवत, कडबा इ०चा लहान भारा, गठ्ठा

पेंडकें—न दोरीचे पडें किंवा धातुचे कडें पहा [स पिंड]

पेंडगूळ—स्त्री एक मोठी वेल

पेंडण—न (राजा) मोदक इ० उकडताना त्यास पाणी न लागावें म्हणून भाड्यात घालावयाचा पाचोळा, पानें इ०

पेंडणें—न (व) नागराचा भाग, नागराचें रुमणें

पेंडपोहो—पु आळशी पेंदी, जड, काहीं, कर्ले तरी जो काम करीत नाहीं असा मनुष्य [पेंड+पोहो]

पेंडवळा-ळें—पुन १ मर्यादा, सीमा 'लाजेचा पेंडवळा। खाणोनि घाली।' -ज्ञा १३ ६९५ २ (ल) मंडोळा तरि हे गर्वनगरीचे उमाळे। जाण पाळीचे पेंडवळे।' -ज्ञा ११ ४२४ [पेंड=ढकलें+आळ]

पेंडवॉ-वा—पु (गो कु) एक जातीचा लहान मासा

पेंडस—पुन १ (को) दोन हातांत लांब, जाडी दांडा असलेलें व खाली चापट सरळ टोक असलेलें खोदण्याचें एक लोखंडी हत्यार २—पु (राजा) खळगे खणण्याचें फावडें, (कृषण करताना) जमिनींत खळगे करण्याची मुसलासारखी लाकडी पहार, उत्खनन याच्या शब्दच्या लोखंडी पात्याला भाल म्हणतात [पड]

पेंडसळ, पेंडसा—स्त्रीपु (राजा को) पावसाळा सपल्यानंतर घराच्या वाड्यावर पसरून टाकलेल्या गवताच्या पेंढ्या, भारे, ओझ (क्रि० घालणें घेणें टाकणें) [पेंड+सळ]

पेंडळी—स्त्री पुत्रता -दमो

पेंडा—पु १ (को) ओल्या गवताचा किंवा वड इ०च्या पानाचा भारा २ भाताचा काड, भात्याण ३ विस्तव कायम राहावा म्हणून चुलींतल्या आहारावाली फफाट्यात ठेवलेला, अर्धवट बाळलेला झाडाचा गोळा [स पिंड, स पेंढा]

पेंडा, पेंडार-री, पेंडी—पेटा पेढार इ० पहा

पेंडापट्टा—स्त्री (नगदी किंवा मालाच्या रूपानें) फळ झाडावर बसविलेला कर [पेंडा+पट्टा]

पेंडावद—पु (सगीत) गाण्याचें ध्रुपद किंवा पाडुपद [?]

पेंडाऱ्या—वि एका गावापासून दुसऱ्या गावापर्यंत ओझीं वाहण्यास वेतीस घरलेला (माणूस) [पेंड]

पेंडाळ—पुन एक रतविशेष [पड+अळ]

पेंडी—स्त्री (गो) एक प्रकारचा मासा

पेंडी—स्त्री (व) एक पानमळ्यात होणारा रद्दी हा उपवासास खातात [पिंड]

पेंडी—स्त्री पार्सल गठ्ठा मालाचा बांधलेला गठ्ठा [पिंड]

पेंडें—न १ मोत्याच्या सराची माळ २ शिरें, मुदन (दाण्याची, दाक्षणीची, गाडग्याच्या घोडकीची वगैर) ३ (सों) एका गटींतील, मेळातील, परस्पर सबध असणारी मडळी, टोळी,

जूट, झुड, जमाव 'पच, वादी, साक्षीदार असें सगळें पेंडेंचे पेंडें उठून आलें' ४ (विणकाम) जुपणी आणि अटणी जोडणारी दोरी, बैला अथवा बेलीची दोरमुदन ५ (ढोराचा धंदा) गोफण मारण्याकरिता कातडयाची कलेली वस्तु-आगठा [स पिंड, का पेणे=गुडाळणें प्रा पेंट=वलय]

पेडोळा-ळे—पुन १ (दोर, नवार इ०ची) गुडाळी, वटोळे, गुडी २ भारा इ० बाधण्याच साधन, पेढीचे बधन (वळलेल्या गवताचे, ओल्या सालीचे, लवचीक वलाचे) ३ शेताची हद्द सीमा दाखविणारा बाध, कड, रस्ता, रेषा इ० ४ पेंडाची वळ एका खेडयाहून दुसऱ्या खेडयाकडे जाणाऱ्या ओझ्यानें लादलेल्या वाहनाची किंवा वठीस धरलेल्या लोकाचा राग ५ (ल) क्रम, परपरा, (यावरून) रूढी वहिवाट, नित्यक्रम [पेड ?]

पेढ—पु १ पेंड अर्थ १ पहा २ पड अर्थ २ पहा ३ एक प्रकारचा निवडुग ४ -न (कों) नारळ, पोफळ, माड, सुपारी इ०चें झाड (या शब्दाचा उपयोग रोप लावण्याच्या किंवा गणती करून कर बसविण्याच्या सबधात करतात) ५ पड अर्थ ६ पहा [पड]

पेढ—स्त्री (गो) पेंड अर्थ १ पहा [पेंड]

पेंढका-की-कें—पुस्त्रीन भारा, पेंडका पहा

पेढर-रा-री—पुस्त्री एक प्रकारचें झाड, याच्या फळास पेंढरें किंवा तूप कळें म्हणतात

पेढा-डा—पु १ दुधाचा खवा करून त्यात साखर घालून तयार केलेली मिठाई, दूधपेढा २ डोंगराच्या माथ्यावरील किंवा उतरणीवरील कांहींसा उच व सपाट भाग [हिं] **पेढवणी**—न पेढ्याचें ताट धुवून काढलेलें पाणी [पेढा+पाणी] **पेढेघाट**—पु पेढ्याच्या आकाराचें रत्न (मोती किंवा माणिक) [पेढा+घाट] **पेढेघाटी**—वि पेढ्याच्या आकाराचें (रत्न, जवाहीर, डबा)

पेंढा—पु १ (कों) भाताचें तृण, भात्याण २ भात्याणाचा भारा, मोठी पेंढी ३ भात्याणाच्या तीन घाडाचा भारा ४ जोंधळे, भिजत घालून व भवडून तयार केलेलें एक पेय, गुराच्या किंवा माणसाच्या करिता भातेणापासून तकार केलेलें एक पेय [स पिंड्=गोळा होणें] **०भरून टेवणें**—मेलेला वाघ, लाडगा याच्या कातडयात गवत, भुसा भरून तें दाखविण्याकरिता टेवणें

पेंढार-रा-री—नपु १ लुटारू लोकाची टोळी, समुदाय पेढारी लोक हे लोक घोडस्वार असून अनेक मिळून गाव, देश लुटीत असत २ (विशेषत) पेंढारी लुटारूची धाड (क्रि० घालणे) ३ गाई-म्हशीचे कळप घेऊन फिरणारे अहीर वगैरे [स **पिंडार=गवळी**]

पेढी—स्त्री १ बसण्याकरिता, जेवणाचीं ताटें, देव वगैरे टेवण्या करिता जमीनीवर केलेली उच जागा २ सराफकट्टा सराफाची बैठक, बसण्याची जागा, सराफ, हुडीवाला याचें दुकान ३ (गुज) दुकान ४ (अर्थशास्त्र) पैशाचा व्यवहार करणारी सस्था (इ) बँक [स पीठ =आसन] **०वाला**—पु पैशाचा, भाडवलाचा व्यापारी, पेढीचा मालक

पेंढी—स्त्री १ गवत, कडबा वगैरेची जुडी, लहान गठ्ठा, कापलेल्या जोंधळ्याच्या ताटाची मुठींत मावेल अशी गड्डी २ पेंढें अर्थ १ पहा ३ (कर्ज, व्याज वगैरेचे) ओझें, भारा (क्रि० जमणें, होणें, असणें) (गो) वस्त्राचा गठ्ठा [पेंढा] (वाप्र) **जळत्यात पेंढी टाकणे**-कलहास उत्तेजन देणें **०काडी**-स्त्री (व्यापक) पेंढ्या 'पेंढीकाडी मागायला बल्ते आले' [पेंढी द्वि]

पेंढें—न (विणकाम) १ बैलीच्या गुलडयाला अडकविलेलें धातूचें कडें किंवा दोरीची मुदन दोरीचें एक आठबोटें रुदीचें वाटोळ कडें केलेलें असतें व तें आट, चाळ, तनकूल, गुलडा वगैरस ताण देण्यासाठीं उपयोगी पडते २ ढंकणी आणि वही याना साधणारा दुवा

पेंड्या—पु एक प्रकारचा निवडुग

पेंड्या—पु एक खेळ यात प्रत्येक मुलाजवळ एक एक पेंढी (गवताची) असावी लागत हा फक्त पावसाळ्यातच खेळतात -मराठी खेळाचें पुस्तक ११७

पेण—स्त्री (प्र) पाणकोळी पहा

पेण-णें—न १ मिरवणुकीच्या वेळीं पालखी उभी करण्याचें एक ठराविक ठिकाण, प्रवासातील मुक्कामाची जागा देवा तव कृप वाचून। मीं न पावचि हें पण।'-स्वा २ १ २ मुकाम, मजल टप्पा, मजलीवर थाबणें 'करा एक वळे पणें। मग नलग येणं जाणें।'[स आप्यायनम्]

पेत्राल, पेत्रॅल—न (गो) रॉकेल, घासलेट [इ पट्रोल, पोर्तु पेत्रोलिओ]

पेत्रोलो—स्त्री (गो) एक फुलझाड

पेद—स्त्री (गो) शेताच्या (खाचराच्या) बाधाची कड मजबूत व्हावी म्हणून लावण्यात येणारा चिखल

पेद—न (कों) गवत, भात वगैरेचा जुवडा, तृणादिकाचा एका बीजापासून अनेक अकुर फुटून होणारा विशिष्ट समुदाय, नारळाचा घड [स पिंड, म पेंड] **०काढणे**-भातशेताची, लावणी नतर बणणी करणें **पेदारणे**-अक्रि (कु) १ पेंद होई अशा रीतीने विस्तृत होणे, विस्तारानें वाढणें (गवत वगैरे) २ झुबकेदार पेंदानीं आच्छादित होणे (जमीन) [पेंद]

पेदिद—पु (गो) मागणी, शब्दटाकणी

पेंदी-धी—स्त्री १ प्याला, भाडें वगैरेची बैठक, बूड २ उडविण्याच्या पतगाचा खालचा भाग ३ कलमबदी, पेंदवी (क्रि० करणे, बाधणें) **०पतग**-पु पेदी असलेला कागदाचा पतग

पेदीद—पु (गो) पत्त्यांनीं खेळण्याच्या जुगाराचा एक प्रकार [पोर्तु पेदिदो]

पेंदूर—न कोंकणात होणारें एक झाड यास ज्येष्ठ, आषाढ महिन्यात पेरूएवढी फळें येतात याचा रंग हिरवा असतो याची भाजी करतात –वगु ४ ८०

पेद्रो—पु (गो) स्मशानरक्षक

पेद्रो—पु (कु) खेकडयाचा मगज किंवा पाय

पेद्रू—वि दुबेल, कमकुवत, निर्वेल, भित्रा 'वसईच्या किल्ल्यावर भगवा झेंडा रोंवताना भेदारलेल्या एखाद्या पेद्रूला विचारलें असतें तर' –नि ९५ [पोर्तु पेद्रो]

पेंधा—पु गोळा –शर –वि मोडका, पागळा 'जे अनगु तो पेंधा। निक्खडा नुसधा।' –ज्ञा १३ ९८० [पेंड] **पेंधें**–न पडित जमीन, शेतात उगवणारें गवत

पेनसिल—स्त्री १ दगडी पाटीवर लिहावयाची दगडी काडी २ (कागदावर लिहावयाची) शिसपेनसिल [इ]

पेनसी—वि (नदभाषा) पन्नास 'तुम्हाजवळ पेनसी भुरके (रुपये) मिळतील काय?'

पेनेत—न (गो) बायकाच्या कानातील एक दागिना, ईअररिंग [इ पेंडट]

पेन्शन—न ठराविक मुदतीपर्यंत चाकरी केल्यानंतर तहहयात मिळणारा वैठा पगार [इ]

पेपर—पु १ कागद २ (परीक्षेचें) प्रश्नपत्रक ३ वर्तमानपत्र [इ]

पेपरमिंट—न १ पुदीन्याचा किंवा एका विशिष्ट वनस्पतीचा अर्क २ हा घालून केलेली मिठाई [इं]

पेपाणी, पेपेर—स्त्रीन (पानाची) पिपाणी वाजविण्याची पोगळी, पुगी, नळी, शिटी [ध्व]

पेमने—न (व) (निंदार्थी) पाणचट पातळ पदार्थ 'साबूदाण्याचें पेमनें शिजविलें आहे, लागेल तर खा'

पेय—स्त्री (कु) गुराच्या पोटातील एक रोग

पेय—न पिण्याचा पदार्थ –वि पिण्यायोग्य, सारखें [स]

पेर—स्त्री (कों गो) पेरूचें झाड –न पेरू, जाब [पेरू]

पेर—पु १ बैलाकडून मळलीं जावींत म्हणून खळ्यामध्यें कणसें वगैर पसरणें, पात, अशा रीतीनें पसरलेलीं कणसें (क्रि० घालणें) २ (पेरल्याप्रमाणें) धान्य, फुले, कागद, वस्त्रें, निरुपयोगी वस्तु याची पडलेली पखळण, पसरण (क्रि० घालणें, करणें, होणें, पडणें) अशा रीतीनें पडलेल्या वस्तू –स्त्री बीं, बीज, पेरणी [पेरणें] **म्ह०** पेर तसें फळ

पेर, पेरके—न १ बोट, ऊस, वेळू इ० चे कांडें, तुकडा, पेरें, वेळू वगैरेच्या दोन गांठीमधील भाग 'चौऱ्यायशी लक्ष योनी। तियें काडा पेरा सादणी।' –ज्ञा १४ १०७ २ बोटाच्या टोकाचा रोग [स पर्व] **०कंड**–(व) ज्वारीच्या ताटाचें, धाडग्याचें पेर

पेरअळू—न एक झाड, गेळ

पेरओल—स्त्री पेरवल पहा

पेरकूं—न १ मोडलेले, खडबडीत, निरुपयोगी पेर, कांडें, बोरू २ (ल) खेंकट, अडचण, त्रास, लचांड (क्रि० लावणें, लागणें, येणें, बसणें, जडणें) [पेर+कांडें]

पेरकूट—न एकप्रकारचा निवडुंग [पेर+कूट]

पेरगाव—स्त्री (गो) जाहिरात, दवडी [पेरणें, पसरणें] **०कार**–पु (गो) दवडी पिटणारा

पेरण—न पाण्याच्या आश्रयास वाढणारें सुंदर पानाचें झाड हें सावलींत ठेवून यास पाणी घातल्यास हिरवेंगार राहतें [इ फर्न]

पेरण-णें—न (प्र) पेहरण [स परिधान]

पेरणें—उक्रि १ उगवण्यासाठीं जमीनींत बीं टाकणें, लावणें २ पसरणें पसरून टाकणें, फेंकणें सोडणें ३ (ल) पाया घालणें, आरंभ करणें, उत्पन्न करणें ४ (ल) पसरणें फैलावणें (बातमी, खबर, चुगली, कडया इ०) ५ (ल) विद्यादि गुण प्रस्तुत व्हावयासाठीं शिष्यादिकास शिकविणें ६ (ल) अधिक प्राप्तीच्या इच्छेनें (व्याजाच्या बोलीने) धन इ० दुसऱ्यास देणें. [स प्र+ईर्, प्रा पेर, पइर, हिं पेरना] **पेरणी-पेरा**–स्त्रीपु शेतांत बीज पेरणें, पेरणी करणें, बीजारोपण **पेरीव**–वि १ पेरल्यामुळें उगवणारें, सहजगत्या, आपोआप जें उगवलें नाहीं तें २ पेरलेली (जमीन) ३ पेरलेलें (बीं, धान्य) **म्ह० जसें पेर,वैं तसें** उगवतें **पेरवल**–स्त्री बीं पेरण्यायोग्य अशा जमीनींतील ओलावा [पेर+ओल]

पेरवी—स्त्री पैरवी पहा

पेरसनाणा—वि (व) स्त्रिया उद्दिश 'आईवाचून इतका वळ राहिल्यानें मूत्र परस्वाधीन झालें'

पेरसोन—वि ज्याचे कान माठ व गोळे मनुष्यासारखे आहेत असा (घोडा) हें अशुभ लक्षण होय –अश्वप १ १०४

परा—पु (सोनारी) सोन्याच्या कांबीच्या गोल सळया बनविणें (आगठी इ० करण्यासाठीं) [पेरें] **पेरांची अवटी**–स्त्री सोनाराची अवटी, एक प्रकारचा पेर किंवा सांच असलेला एक पचरस धातूचा तुकडा याला आडव रंव असतात वांवाची अवटी आणि बेटणी पहा

पेराज—स्त्री (गों) (नाविक) होडीच्या काठावर आडवी, जाड ठोकलेली फळी ही सर्व गलबतास नसते [पेरें?]

पेराव-वा, पेरावणी—पुस्त्री पहराव पहरावणी पहा

पेरुजा, पेराज-जा, पिरोजा—पुन वैदूर्य, एक रत्न पाची पेरोज हीर माणीकें।'–धवळे, उत्तरार्ध ५० [फा फिरुझा]

पेरू—पु जांबाचें झाड, फळ [पोर्तु]

पेरू—न जमीनीवरील एक पक्षी, टर्की –गशि २ १०

पेरे—न १ पर-परकें अर्थ १, २ पहा २ पऱ्याच्या अवटीवर ठोकन ठसे, छेद पाटलेली सोन्या-चांदीची सळई [स पर्व]

पेरुळ्या—पु चरकात घालावयाचीं उसाचीं पेरीं तोडणारा

पेर्ण—स्त्री (गो) संक्रम

पेऱ्या—पु एक जातीचा पक्षी [पेरें ?] –कृषि ५८६

पेर्वी—स्त्री (गो) एक जुन्या काळचा दागिना ०**चेट**–न (गो) पर्वी करण्याचें सोनाराचें एक हत्यार

पेल—पु तालण्या-सावरण्याची क्रिया (प्र) पलाव पहा

पेलकट—न निंदा आरोप, आळ, (क्रि० घालणें, यणें)

पेलण-णी—नस्त्री १ तोल राखणें पेलणें समतोल (क्रि० राखणें, ठेवणें) २ वजन वर्चस्व, जोर (क्रि० चालवणें, चालणें)

पेलण-न—न (को) छपरावरील गवत इ० न उडावें म्हणून त्यावर आडवी ठेवलेली ताग इ०ची फांदी या कामाकरितां जर जगली लाकडाचा उपयोग केला असल तर तें आडवें न ठेवतां मुगळापासुन लोंबत (वरून खालीं असें) ठेवतात

पेलणें—सक्रि १ समतोल राखणें, तोल सभाळून धरणें, स्थिर, समतोलांत राखणें (ओझें, उभी काठी इ०) २ मुद्दल, लेजीम इ० शरीर तोल सरण्यासाठीं फिरविणें ३ (ल) निभावणें झेपणें सहणें, पार पाडणें (अवघड कीर्तन) आटपणें चालविणें व्यवस्था लावणें (पैसा, शक्ति, बुद्धि इ० राच्या जोरावर) ४ दामटणें हांकणें पुढें ढकलणें (मनुष्य जनावर) पुढें सरणें, ढकलणें, धक्का देणें (सन्य) दवडणें पाठविणें (दूत) ५ लोटणें 'राम पहाया पलटी।'–नमीस्व ९ ७३ ६ घर खाच इ० एका अंगावर झुकणें ७ तयार होणें तेव्हा पुढा वाढी पेल। नवेया वहाची।'–ज्ञा १५ १०० ८ भरणें –पनको [स प्र+प्रेरण, प्रा परण, पेलण, पलह] **पेलाव पेल**—पु १ उचलणें तोलणें (वाहून न्यावयाचें ओझें), शरीर पेलणें किंवा समतोल राखणें (उडी मारण्याच्या वेळीं) शरीराचा ताल २ (रचनेचा कामाशी मेळ बसण्याकरितां) निश्चित व सघटित यत्न [पेलणें]

पेलव—स्त्री (को) पट्ट

पेलवान—पु (प्र) पहिलवान पहा [हिं]

पेला—पु १ चांदी काच, माती इ० च पाणी पण्यापिण्याचें भांडें, प्याला २ (विणकाम) ताण्याच्या सुताच गालदून पाल दून वर-खालीं हाण्यानें त्यांत पल्यासारखा उत्पन्न होणारा आकार ३ (शिवण) सरळरेषी अगरस्त्राचा (ओतीवरील) पेल्या सारखा गोल भाग 'गिर्राणीवरून उजव कडील पेल्याच्या आकाराप्रमाणें त्या आकाराची पत्री बसवावी' –शिकशि २ २० [वदिक स परु, फा प्याला]

पेला, पेलें—पुन (कु को) काटण्याचा, झाडाच्या डहाळ्याचा कुपणाकरिता बांधलेला भारा, ओझें [पेलणें]

पेली—स्त्री १ आली साल, लाकूड 'कलियुगाची कोरडी। चहू युगाची सालें साडी। तव कृतयुगाची पेली। देव्हडी पडे पुढती।' –ज्ञा १५ १२९ २ उत्पत्ति –जर

पेलू—स्त्री कसाच्या जटा, जटाच्या कसाचा झुबका पेंड पहा

पेलोवेली—स्त्री वाढ, वृद्धि 'पार्थी रूपपत्र पेलोवेलीं। चक्षु लावत काडें घाली।' –ज्ञा १५ १०२

पेल्याड—स्त्री (गो) पलतड, पलीकडील जागा [पलाड]

पेल्ल—पु (गो) चेंडू

पे(पें)व—न धान्य साठविण्याची जमीनींतील कोरडी विहीर, जमीनींतील कोठार 'काय मुख पव आपदांची धाव। नित्य तुझें नाव नुच्चारिता।' –तुगा ९०४ [?] ०**फुटणे-उघडणें**—भरा भर बाहर पडणें, गोळा होणें 'भिकाऱ्यांचें-ब्राह्मणांचें-मुंग्यांचें-पेव फुटलें' ०**भरणें**—(बायकी) चातुर्मासांत देवापुढें सुमारें कोठेंभर धान्य मावेल असें दोन खळगे काढून एकांत तांदूळ व एकांत दाणे असे राज घालून उदक सोडणें **पेवांत पडणें**—मोठ्या त्रासांत, संकटांत पडणें ०**वुड**—स्त्री पेव उपसून धान्य काढतांना गांवचा कुलकर्णी व महार यांना हक्क म्हणून त्यांतून थोडें धान्य द्यावें लागतें

पेवगा—पु (कु) एक पक्षी

पेवडी—स्त्री पिवडी, पिंवळा रंग, पलसाचीं फुलें गोमूत्रांत भिजवून तयार केलेला पिंवळा रंग [पिंवळा]

पेवणें—अक्रि (राजा) पोहणें (गो) पेवप, पेवचें

पेवणी—स्त्री (राजा) पोहणें (क्रि० मारणें टाकणें) [पोहणें]

पेवंती-वी—स्त्री झाडाचें कलम बांधणें, कलमबंदी –वि १ कलम केलेलें (झाड) २ ठिगळ लावलेला, ठिगळाचा [फा पेवंद]

पेवली—स्त्री (व) विड्याचीं पानें ठेवण्याची टोपली [पेव]

पेवा-व—पुन १ एक वनस्पति २ एक औषध

पेश—वि वजनदार, दरबार वगैरे मध्ये मान-मान्यता असलेला सन्माननीय (माणूस इ०) 'राजकारणांत बहुत पेश' –पेद२१ ९१ [फा पेश्] ०**करणें**—पुढें ठेवणें, सादर करणें (अर्ज इ०), अर्पण करणें 'बदगीस पेश केली' –इम ६५ ०**कदमी**—स्त्री १ पुढें पाऊल टाकणें, प्रगति 'दिवसेंदिवस त्याचे फौजेची पेशकदमी आहे' –रा ६ ४३७ २ पहिली हालचाल, युद्धाची हालचाल जितका मुलूख आपले काबूत येईल तितका पुर्तेपणें बदोबस्त करून मग पुढ पेश-कदमी करणें ठीक आहे' –दिमरा १ १८० ३ आगळीक 'आम्हाकडून अतर नसतां तिकडून पेश-

कदमी झाली तव्हा इकडून पेशकदमीची तर्तूद करणें प्राप्त आलें -ख ८ ४०२८ [फा] **०कार**-पु १ मदतनीस, नायब मुतालीक अर्ज पेश करणारा व्यवस्थापक, प्रधान, मुनीम २ (व) फडणीस अबल कारकून, नायब तहशीलदार [फा] **०कारी**-स्त्री नायबी, मुतालिमी 'यास्तव कालिकादासास सफशिकन खानाची पेशकारी सांगितली' -रा १ ५४ **०दस्ती**-स्त्री १ व्यवस्था पक्की मोडिबाकडून असे अमलात येत असता सरकार तर्फेनें पेशदस्ती हात नाहीं' -रा १० १२८ २ चाल **पेशन्देश**-पु दूरदृष्टि पूर्ण विचार **पेशामद**-स्त्री प्रगति, बढती काम मार्ठे हौसला थोडा, कर्मेही करून पेशामद करावी म्हणून बोला वयास जातात' -रा ५ ११ [फा पेश+आमद्]

पेश(ष)कबज, पेशकबाज-न एक प्रकारची कटयार 'तिणे पेशकबज चालविले तें माडीवर लागू जाहले' -भटि ११२ [फा पेशकब्ज]

पेशकश(इक)-प पेशकसी-शी-पु दरणी मानपान वशपरपरागत हक्क इ० मिळाला असता त्याबद्दल सरकारास द्यावा लागणारा नजराणा, खडणी, रक्कम 'त्या फर्देवर पातशहानीं दस्तक कलें माकूल पेशकस सरकारात दिधलिया देऊ' -दिमरा १ २४० [फा पेशकश]

पेश(ष-स)कळी-स्त्री अगरख्यास पुढच्या अगास लावि लेला त्रिकोणाकृति तुकडा पुढच्या बाजूला येणारी कळी 'पेष कळ्याची तिरपी बाजू जोडावयाची' -शिक्षशि २ २८ [हिं]

पेशखाना, पेशखेमा-पु प्रवासात अगोदर पुढें पाठवावयाचा उंट वगैरे सुकामाचे व बिऱ्हाडाचें सामान, प्रस्थानमडप सरल्या हून पाच मास तें पेशखेमा पाठविला आहे' -दिमरा १ ८२ [फा पेशखाना, पेशखेमा]

पेशगी पेशगी, पेसगी-स्त्री आगाऊ दिलेली खर्ची, इजाऱ्यापेक्षां आगाऊ द्यावयाची रक्कम रवाना एकेक महिन्याची पेशगी बिलाकसूर दणें' -रा १ ३७ [फा पेशगी]

पेशजी-जीं-क्रिवि (पत्रव्यवहारात) पूर्वी मागें, वर्तमान काळाच पूर्वी, मार्जी 'पेशजी आपलीं पत्र आलीं व हालीही तुमचीं पत्रें आलीं' -रा ८ १२४ [फा पेशू+अर्झी]

पेशबंद-पु घोड्याचें खोगीर न सरण्याकरिता बाधावयाचा पट्टा, परोवद -राज्य ५ १४ [फा]

पेशमान, पेशमान-वि कष्टी दुखी दिलगीर, परताव लेला 'खान स्वामीची खत चित्तात आणून पेशमान जाहला' -चित्रगुप्त ४५ [फा पेश्मान] **पेश्मानी**-स्त्री पस्ताव दुस 'सर्वांनीं तीर्थरूपाच आज्ञेचे आधीन रहावें हें ज्यास अमान्य त्याजकडेच पश्मानी बद्धिदोष, दूषण' -चद्रचूड दप्तर १३९ [फा]

पेशर(इर)फ्त-वि यशस्वी याचो गोष्ट पेशरफ्त जाली नाहीं' -रा ५ २१ [फा]

पेशवा, पेश्वा-पु मुख्य प्रधान सातारच्या छत्रपतींचे मुख्य प्रधान पतप्रधान मराठ्यांच्या राज्यातील मुख्य प्रधान [फा] **पेशवाइ**-स्त्री प्रधानकी पेशव्याचा अमल कारकीद, पदवी **पेश्वायगिरी** स्त्री प्रधानकी पेश्वायगिरीचीं वस्त्रें तुम्हांस देतो' -भानुसत्र ९० **पेशवेशाही**-वि पेशवे थाटाचें 'अफ्तागीर त्यांचें पेशवेशाही -भानुसत्र ६५

पेश(ष)वाज, पेशवात-द-पु पुढे खुला असलेला झगा (विशेषत मर्दानी स्त्रियांचा) दोन दोन पेशवाज मात्र ठेविले' -रा ५ १४० [फा पेश्वाज]

पेशा-पु वडा उद्योग वृत्ति, रोजगार, धाधा काम, खातें (समासात) वारकून-शाही-चाकर-पेशा उ० पाडेपशा= मजूर किंवा शेतकरी नसलेल्या लोकांचा वर्ग [फा]

पेशा(सा)व-पु मूत्र पिशाव (क्रि० करणें) [फा]

पेशीन-वि पूर्वीचें 'सनद असनाद पेशीन मुकर्रर जाणोन' -मोमारो ६५ [फा]

पेषण-न दळणें जात्यातील दळण दळण काढण पेषण चाळणें।' -सामह ३ ५२ [स] **पेषणे** उकि दळण पिसणें

पेष(स)णूक-स्त्री (को) पिशाच्च दुसऱ्यावर घालणें त्रासण्यास उपद्रव देण्याकरिता भूत उतविणें [स प्रेषण]

पेस-स्त्री (राजा) फाके तुकडा शस्त्र (काकडी इ०चें)

पेसणें-उकि १ पेषणूक पहा २ फोडी करणें, चिरणें

पेसपाड-स्त्री तालतत्र -शर

पेस्तर-वि पुढील पुढील काळचा, भागामी, भावी (समासत) पस्तर-साल-वर्ष-मास-दिन-रोज पस्तर साली शत्रु आपण पहातच आहो' -पाब ८४ २ पुढील (वर्ष) पस्तर-जमाबदी-वसूल-इस्तावा-लावणी-मुजरा-हिशाब' [फा पस्तर]

पेह-पु पाटफुली, जमादार 'पहाचें पोट विस्तीर्ण।' -दा ३ ६ ४० [फा]

पेहरणी-णे, पेहरा-(प्र) परणी-णें, परा पहा

पेह(हे)रणें-उकि परिधान करणें, अगात घालणें, पाघरण [हिं पहिरना] **पेहरण, पेहरणें**-स्त्रीन सदा, कुडतें, परण, लहान मुलांचें अगरखें [स प्रावरण फा पर्हन]

पेह(हे)राव, पेहरवा-पु पोशाख, पोशाख्याची तऱ्हा, पराव 'कलावतीण उच्च पराव करून साबाजी अनताच्या घरा प्रती जाण्यास तयार जहाली' -भाइस ३ २११ पहरवा करिन मी आपला भोळा मल्हारी' -सला ३८ [स परिधा, तुल० प्रा परिहा, हिं पहिरना, गु पहरवु, मि पहरणु, प पहिरणा]

पेहें—न पेय पदार्थ 'तया आरसे वतुसे पहा।' -ऋ २ [स पेय]

पेळ—स्त्री (कु) अगण, खळें इ०च्या भोवतालची वरवडी

पेळणी—स्त्री भाडयाचें तोंड रुंदावण्याचे हत्यार -बदलापूर ९६

पेल्ला—पु (गो) एक जातीचा लहान मासा -मसाप ३ ३

पेळी—स्त्री (गो) कडधान्याचें कढण, कट

पेळी—स्त्री (गो) बाबूच्या वेळाची किंवा वेताची लहान करडी, सबळी, पेटारा (स्नानमध्येंचें सामान ठेवण्याचा)

पेळू-ळूं, पेळव-ए—पुस्त्री १ (कों) कापसाची वळी, सुत वळावयाकरिता काढ्याचा वातीसारखा केलेला आकार २ गुराचा एक रोग **पेळू**—न (कों) गुराच्या पडसारखें मनुष्यास होणारें खाइक, उठाणू [पीळ]

पेळेर—पु (गो) काश्याची पितळी

पेक्षां—उभ हून, अपेक्षया या पेक्षा हा उत्कृष्ट आहे' [स अपेक्षया]

पेक्षा, पक्षी—क्रिवि ज्याअर्थी, त्याप्रमाणें, म्हणून, असें झाल्यामुळें (ज्या, त्या, या शब्दास जोडून प्रयोग) 'ज्या पेक्षा तुम्ही आला त्या पेक्षा वस्तू दिली पाहिजे' [स पक्ष]

पै—स्त्री अण्याचा बारावा भाग, पेशाचा तिसरा हिस्सा, अर्धी [पैसा]

पै—स्त्री (मुद्रण) त्याच्या त्याच्या घरात न टाकता एकत्र गोळा झालेले, अर्थात् निरुपयोगी निरनिराळ्या अक्षराचे टाईप

पै—क्रिवि (काव्य) पादपूरक, वाक्यालंकारार्थक अव्यय, ह्याचा अर्थ खात्रीनें, निश्चितपणें असा होतो 'पै आयुष्यहीना जीवातें। शरीर साडी जेवी अवचिते।' ज्ञा १५ २९१ [स वै]

पैक-क्क—पु समुदाय 'म्हणुनि प्राणियांच्या पैकी। पडिली श्रद्धा अवलोकीं।' -ज्ञा १७ ६१ [का]

पैकडी—स्त्री (राजा) मधमाशा राहतात तो पोळयाचा भाग

पैक्(ख)णें—सकि (काव्य, अशिष्ट) वाट पाहणें, मार्ग-प्रतीक्षा करणें [स प्रेक्षण]

पैका—पु १ पैसा द्रव्य 'समर्थी म्हणती पैका वेंचू।' -अमृत (नवनीत पृ ४४३) २ रुक्याचा चवथा भाग किंवा शिवराईचा बारावा भाग ३ (व) पैसा, चार कवडया [लॅ पेक्यु-पेक्युस=पहिला अर्थ पशु, नतर पैसा पेक्युनिया=पैसा इ पेक्युनियरी] **पैकंकरी**—पु श्रीमत, धनाढ्य मनुष्य, ज्याच्याजवळ पैसा आहे असा मनुष्य **पैकंपत**—पु पैशाकरिता मी तुमचा मुलगा आहे असें म्हणणारा [पैका+पत्र] **पैकंपूर**—वि पैशानीं परिपूर्ण, अत्यंत श्रीमत, धनाढ्य 'घरदार कुळ शुद्ध प्रथमवर सु प पैकंपूर।'-प्रला १०२ [पैका+पूर्ण] **पैकंवान**-वि श्रीमत

पैकाना—पु (राजा, कों) नारळ वगैरेच्या पान, विरी, डहाळ्या इ०चा (घाण वगैर लोटण्याचा) खराटा [फा पाखाना]

पैकाळा—पु (को) घरकाम, मालमत्तेचें सरक्षण इ० करण्यासाठीं ठेवलेला पगारी किंवा भाडोत्री नोकर [पैका]

पैकी—शअ मधील, मधला, आतला अनेकांतून एक 'समस्ताही यज्ञाच्या पैकीं। जपयज्ञ तो मी ये लोकीं।' -ज्ञा १० २३२ [का पैक, पेकी]

पैग(गा)म, पैगमबर, पैगमबरी नवसागर—पैगम इ० पहा

पैगळ—पु बिडा, पिंगूळ (गो) पैगील [पिंगूळ]

पैगामा—पु ढवळाढवळ, धुमाकूळ, दगा 'अशी ताकीद देवावी कीं तुमचे फौजपैकीं कोणी पादशाही मुलखात पैगामा करू नये' -रा ८ ७७ [फा] **०पैगामी**—स्त्री बोलाबोली, जाबसाल, प्रश्नोत्तर 'दोन चार रोज पैगामा पैगामी जाली' -रा २० ३८

पैगुली—स्त्री एक फुलझाड बैगुली पहा

पैज—स्त्री १ होड, शर्यत (क्रि० करणें, लावणें, घालणें) २ पण, प्रतिज्ञा, एखादी गोष्ट करण्याची प्रतिज्ञा करणें व अपयश आल्यास शिक्षा, दड भोगणें 'परी पैजेवीण आवेशरस। सहसा जाण उपजेना।' -मुसभा १४ १२ ३ करार, ठराव, वायदा, बोली (क्रि० मारणें, करणें, पाडणें, बोलणें) [देशी ? पोर्तुजिसी पार्ने=नशीब] **पैजेचा विडा**—पु एखादें बिकट काम करण्यास कोण धजतो हें पाहण्यासाठीं दरबारात विडा मांडीत व ज्याची काम पुरें पाडण्याची छाती असे तो उचली, यावरून अवघड काम करण्याची प्रतिज्ञा करणें 'विडा पैजेचा उचलू नको।'-अफला ६०

पै(पै)जण—पु स्त्रिया किंवा कबूतरें याच्या पायातील रुप्याचा एक दागिना वाळा, तोरडी, नूपुर 'सोनियाचा पैंजण। मुकुटमणि कला लेण।' -तुगा २२६८ [हिं]

पैजार—स्त्री विशेषत मुसलमानी पद्धतीचा जाडा, पायपोश पहा 'मेरे रामको नाम जो लेवे बारोबार त्याके पाऊ मेरे तनकी पैजार।' -तुगा ४३८ [फा] **०खाऊ**-वि खेटरखाऊ, हलकट, क्षुद्र, नीच, निर्लज्ज, कुप्रसिद्ध (मनुष्य) **०पगडी-पागोटे**-स्त्रीन विशेष रीतीनें पैजाराच्या डौलानें बाधलेलें पागोटें [फा पैजार+हिं पगडी]

पैजाळ—वि उग्र, प्रखर 'तळीं सुदलीं आसना सात प्रेतें। शिरीं बाधिले व्याळ पैजाळ जेथें।' -मुरामा युद्ध २१३ [स प्रज्वल]

पैठ—पु १ परिपाठ २ रीतरिवाज ३ प्रस्ताव मार्ग, प्रवेश होणें ४ (व) पद्धत पैठा पहा [स प्रविष्ट, प्रा पइट्ठ=मार्ग, रस्ता हिं पैठा आर्मेजि पजेल=भात शिरणें]

पैठणी—स्त्री १ रेशमी, रुद, नक्षीदार जरीकाठी, पैठण गावीं विणलेलें लुगडें 'पैठणि नेसूनि शाल पाघरली।' -कम २

–वि १ पैठण गावासबधीं, गावाचें (पागोटें इ०) २ (ल) पोकळ, खोटा, दिखाऊ, लबाडीचा [स पट्टन, प्रतिष्ठान] **०आदर**–पु वरवरचा, बाह्यात्कारी आदर, खोटा, दिखाऊ, सत्कार 'पुरे करा पैठणी आदर, वरवरी हो।' –प्रला १०७

पैठा—पु प्रवेश, शिरकाव 'भीतरीं जाहला पैठा। मारिला व्याधीचा कुरठा।' –कालिकापुराण २७२ [स प्रविष्ट प्रा पइट्ठ=मार्ग, रस्ता, हि पैठा, आर्मेजि पेजेल=आत शिरणें] **०करणें**–प्रविष्ट करणें, स्थापणें 'ते निजभक्ति माझी जननी। ज्या पेठा केलो जनार्दनी।' –एभा २५५५५ **०होणें**–प्रवेश करणें, जाऊन पोहोचणें, परिणामकारक होणें 'काम कामिका चपळदृष्टी। । सधि साधूनि विधे हटी। ते नव्हेचि पेठी हरिरंगी।' –एभा १२ १५३ **पैठणें**–अक्रि १ प्रविष्ट होणें २ बसणें 'मग पैठें होइजे महापदीं। निजात्मयोगें।' –स्वादि १० ४ ६१ [हिं पैठना]

पैण—स्त्री नायटयासारखा एक रोग, आगपण

पैण स्त्री (काव्य) पेज, होड, शर्यत करार (क्रि० करणें, घालणें) [स प्रतिज्ञा, प्रा पइण्णा=शपथ] **०भागण-बाळगणें-पाळणें-धरणें-मारणें**–१ (पेजेस तयार अमणें) आग्रहानें, निश्चयानें पाठपुरावा करणें, एखादी गोष्ट करण्याची धमक बाळगणें २ एखाद्याबद्दल तिरस्कारयुक्त आदर असणें

पैण—न (को) वाळलेलें गवत पयेण, पल्याण पहा

पैत—वि (नदभाषा) सात **साडे पैतगंडे**–तीस सख्या

पैतृक—न १ पितराचें श्राद्ध [स] **पैतृक पैत्र**–वि पूर्वज सबधीं, वाडवडिलासबधी [स]

पैत्थ—न पित्त [पित्त] **पैत्तिक**–वि पित्तासबधीं [स]

पैदरप, पैदर्पे—क्रिवि लागोपाठ, एका मागून एक 'पैदर्प विनतिपत्रें सेवसी पाठवितो –दिमरा १८ [फा पे-दर-पे]

पैदा—वि १ मिळविलेल, सपादित, प्राप्त केलेलें, निर्माण कलेले 'काणवानी मस्ती पैदा करून' –इरे ५१०० [फा] **०गिरी**–स्त्री उकळणूक, (बहुधा जुलमानें गोळा केलला) वसूल, बलात्कारानें घेतलेलें धन 'दर्री वख्त पनालेम विजापुराहून एक हवाल्दार गेरमहसूल पैदागिरी कबूल करून आला'–इरे ५१०० [फा] **पैदास-स्त**–स्त्री १ नफा, फायदा मिळकत २ उत्पत्ति, उत्पन्न, उपज, निपज ३ (व) 'पैदास्ती बरील नेम णुकीमुळें साहुकाराम उपद्रव होऊन साहूकारी बुडेल'–मराभा ३६ अमदानी [फा पैदाइश]

पैन—पु घोडयाचा एक रोग, शिंगाडा यानें कानात मास वाढतें, छेद वद होतात, पिंवळें पाणी निघतें –अश्वप २ १३५ पैण पहा

पैन—न (को) पैण, वाळलेलें गवत

पैबंदी—स्त्री १ बधन व्यवस्था 'स्नेहाचे वृद्धीची पैबदी करीतच आहो'–दिमरा १ ३९ २ पेवदी पहा [फा पैवद=सबध]

पैमाल–वि (ना) क पदार्थ तुच्छ [पाय+माल]

पैमाश-ष-स, पैमाशी-षी, पैमायष—स्त्री शत जमीनीची मोजणी व नोंदणी, मोजणी जमीन–धारापद्धति टरविणें सर्व्हे आकारणी 'तीस वर्षांच्या पैमाषीची चाल मोडून कायम धाऱ्याची पद्धत सर्वत्र स्थापावी'–आगर ३ ११८ [फा पैमाइश्] **०आकार**–पु जमीन मोजणीनतर बसविलेला धारा **०खातें**–न जमीनमोजणीचें, खातें **०दार**–पु मोजणीकामगार

पैर—क्रिवि (गो) परवा 'तो पैर आयलो' [परवा]

पैरण—स्त्री (कु) सदरा, अगरखा 'सरी बिंदली आगडें पेरण।' –शिकृष्णाचा पाळणा ३ [स प्रावरण, हिं पेहरना]

पैरव-वी—पुस्त्री १ जाण्यायेण्याचा राबता, जाणें–येणें, दळणवळण २ सबध कितक हुजूर येणार त नाउमेद होऊन केलेली परवी सोडतील'–राज १२ ६७ ३ व्यवस्था तदुत्तर महाराजानीं राज्याचा बदोबस्त करावयाची हिंमत धरिली आणि परवीस लागल'–चित्रगुप्त ७५ ४ विचार वाटाघाट, चर्चा (क्रि० घालणें, ठेवणें) 'पुढें त कागद हस्तगत करून त्यावत या पैरवीत आहत'–ख ९ ५०४२ ५ पाठलाग 'चहूकडून तंग करून खुरकींत पुन्हा पैरवी न करीत ऐस कलें असता पातशहींत नक्श'–दिमरा १ ६३ ६ मागजाणें ७ हवलाहवल [फा पैरवी]

पैरा—पु १ (राजा कु) मजूरी करणारा, रोजकरी, हात काम्या २ हगाम, पाळी (तापाची) ३ इरजीक, वारगुळा पहा

पैरें—न १ (राजा) दिवसाच्या बोलीनें मजूरीवर लाविलेली स्त्री किंवा मुलगा २ रोजदारीचें एका दिवसाचें काम, मजूरी (क्रि० घालणें) **०प**—न १ पैरें कल्याबद्दलची मजूरी २ पाण्याचें काम

पैराव-वा—पु पोषाख पहराव, तो करण्याची विशेष तऱ्हा, रिवाज [हिं पेहराव] **पराव(वि)णें**–सक्रि. पोषाख, वस्त्र देणें 'सर्व आपुलें दळ पैराविलें'–मव ३९

पैल—वि (काव्य) दुसरा, समोरचा पलीकडचा (तीर, किनारा, बाजू) 'पैल तीर–थड–पार'–क्रिवि पलीकडे 'हा अश्वत्थामा पल पाहा।'–ह्मा १ १०७ **०तड**–न (गों) पलीकडील किनारा, तीर [पल+तट] **०थड-डी**–स्त्री. पलतट **०पार**–क्रिवि (काव्य) पलीकडच्या बाजूस, तीरावर, पलीकडे 'पोत पालवी का पैलपारीं।'–मुविराट ६ १०३ –पु पलीकडील तीर, बाजू [पैल+पार] **पैलती**–क्रिवि (काव्य) पलीकडच्या तीरावर. 'पलती खोबळीमाजी साचार। जिव्हाळा दिसतो पाणियाचा।' [पल+तीर] **पैला**–वि (काव्य) दुसऱ्या, समोरच्या, पलीकडच्या तीरचा, बाजूचा [पल] **पैलाड**–स्त्री समोरचा, पलीकडचा किनारा, बाजू –क्रिवि पलीकडे 'पपासरोवर पैलाड

बेर्टीं।' –दावि ४८ [पल+आड] **पैलाडी**–क्रिवि पलीकडचा 'मग समुद्रापैलाडी देखे। –ज्ञा ६ २६९ **पलीकडचा-ला, पैलीकडील**–वि पलीकडल्या स्थळासबधी, कालामबधीं दूरच्या बाजूचा, तारखेचा **पैलीकडून**–क्रिवि पलीकडून, दूरच्या, पलीकडच्या काळापासून बाजूपासून **पलीकडे**–क्रिवि पलीकडे दूरच्या, पलीकडच्या बाजूला, बेल्ला [पल+कडे]

पैल—वि (प्र) पहिला आरभाचा प्रथमचा –क्रिवि प्रथमत, आरभीं, सुरवातीस [पहिला]

पैलटकर—वि पहिल्टकर पहा

पैलवान—पु मल्ल, पहिलवान पहा [स प्रथम, प्रा पहल, म पहिला]

पैलू, पहिलू—पु १ बाजू, कोन (विशषत रत्नाचा) २ रत्नाची एक बाजू, हिरा, माणिक इ० कास कोन पाडिले असता दोहो कोनाच्या मधील सपाट भाग बाजू [फा पहलू]

०दार–वि घासन पलू पाडलेलें, पैल अगलेलें (रत्न इ०)

पैवद-दी-धी पेवद-दी पहा

पैवस्ता—क्रिवि (ना व) तीन वर्षापर्वी, तिगस्ता 'पेवस्ता लग्न झाले'

पैवस्ती—स्त्री १ पत्र, पत्रव्यवहाराचें पुडकें इ० मिळाल्याची, दाखल झाल्याची मिति, तारीख, दाखल झाल्याची नोंद (ही ज्यास पत्र इ० मिळालें तो स्वत लिहीत असे), दाखला, पोंच २ पोहोचणूक, येणें, आगमन 'पुन्हा खुशींत त्याची पैवस्ती न होय ऐसें जालें असता सर्वास चागलें' –दिमरा १ ८८ ३ वसती, राहणें 'ह्या गावात पन्नास वर्षे पवस्ती आह' ४ दळणवळण, सबध 'मी राहतो पुण्यास परतु मुबईस पवस्ती पुष्कळ' [फा पवस्त]

पैशाच, पैशाचिक—वि पिशाच्चासबधीं, भुताविषयीं (उप द्रव इ०) [स] **पैशाच विवाह**–पु विवाहाचा एक प्रकार कन्या पळवून किवा जबरदस्तीनें लाविलेला विवाह अष्टौविवाह पहा [स]

पैशु(शू)न्य—न १ दुष्टपणा, दुराचरण २ चहाडी, टकबाजी द्वेषबुद्धि, दोषदृष्टि 'तया टाकिती इटाळें। पशून्याची।' –ज्ञा १६ ४०१ ३ गुप्त दुर्गुण, दोष, व्यग, न्यून, बिंग (क्रि० काढणें, पाहणें, निधणें) ४ अप्रतिष्ठा व्हावयाजोगा दुराचरणादि दोष प्रसिद्ध करणें [स] **०काढणे**–दुष्कृत्यें, व्यगें, उणेपणा, न्यून उघडकीस आणणें **०पाहणें**–दोष काढण्याकरिता टपून बसणें छिद्र पहाणें

पैष्टी—स्त्री पिठापासून तयार केलेलें मद्य –वि पिठाची [स]

पैस—पु १ जागा, स्थळ, मोकळी, विस्तृत जागा 'पैस धरूनी चाला टाकत टायीं टायीं।' –तुगा ४६३ २ प्रसार विस्तार, फेलाव 'एऱ्हवीं विकाराचेनि पैसे। करी कीर इद्रियाचे याचि ऐसें।' –ज्ञा ७ ४७ ३ पाउल, मार्ग, प्रवृत्ति 'जेथ पुढील पैस पारुखे। मागील स्मरावें तें ठाके।' –ज्ञा ६ ६० –वि १ प्रशस्त, विशाल, विस्तीर्ण, अघळपघळ, असकोचित २ (कों) दूर, लाब 'पैस अमे तोचि कळे।' –मिस ९ ७७५ –क्रिवि दाटी, अडचण न होई अशा रीतीनें, ऐसपस, प्रशस्तपणें, मोकळेपणें (बसणें, वरतु पटणें) –उप्रा (रस्त्यावरच्या लोकास सबोधून) दूर व्हा! बाजू हटा! रस्ता सोडा! [स प्रस्, किंवा पार्श्व] **पाया पैस नसणें**–अतिशय गर्दी असणें **पैसणें**–क्रि १ प्रवेश करणें 'तरी मज आत पैसो। दिठी तुझी। –ज्ञा ९ ७० २ मरून जाणें –शर ३ पसरणें, फैलावणें

पैसा—न ताब्याचें नाणें, एक दिडकी, (नाशिक, खा को) दोन दिडक्या ढब्बू २ द्रव्य, धन सपत्ति पैका ३ तीन रुक्याचें अथवा साडेसात बि यांचें जमीन मोजण्याचें एक माप ४ एक प्रकारचा किडा वाणी पहा [हिं पैसा, इटालियन, स्पॅनिश, तुर्की पिआस्त्र=एक नाणें पहा] (वाप्र) **पैशापायली–पासरी**–अतिशय स्वस्त, मातीमोल (आमच्या) लोकात किताबी विद्वान पशापासरी या मोलानें विकू लागले'–नि **०न जळणें**–पैसा न सपणें त्याच्या घरात जळता जळणार नाहीं इतका पसा आहे' **०मरणे**–निरुपयोगी होणें व्याज, फायदा न मिळता मुद्दल देखील परत यण्याची अशक्यता **पैस उडविणें**–अनावश्यक वस्तूत, चनींत पसा खर्चणें **पैसे काढणे**–कर्ज काढणें 'लोकाचे पैसे काढून तुला कापड घऊन दिलें आहे'–नामना ७६ **पैसे खाणे**–लाच घेणें मालकाच्या पेशात अफरातफर करणें **पैसेच पैसे**–१ पुष्कळ पसा २ नुसते पैसे (आणखी दुसरें कांहीं नाहीं) सामा शब्द– **पैसा अडका–रुका**–पु (व्यापक) पैसा, नगदी रक्कम [पैसा+अडका] **पैसेकरी–पुर–वान्–वाला**–वि श्रीमत धनाढ्य, मातबर, (व) पसदाज **०खाऊ**–वि १ खचाचा, मौल्यवान (पदार्थ) २ पैस खाणारा, डल्ला मारणारा

पैसार—पु १ प्रशस्त रस्ता मार्ग ऐसा पवनाचेनि पाठारें। येता वारणेचेनि पैसारे।' –ज्ञा ६ ५८ २ विस्तार, प्रसार सुखाचा पसारु जोडे।'–ज्ञा ७ १५५ ३ अवकाश [स प्रसार]

पैसाव—पु १ विस्तृतपणें पसरणें २ कमी झालेली दाटी, गर्दी, दाटीनतरचा मोकळेपणा, असकोचितपणा [स प्रस] **पैसावणे**–अक्रि मोकळे, सुटे होणें पसरणें, फाकणें, विस्तारणें दूर, लाब होणें [पैसाव] **पैसाविण**–सक्रि गर्दी कमी, पातळ होणें

पैसाळ—पु आयात माल याचे उलट निकाळू=निर्गत माल –वि माल आयात होण्याजोगा (बदर) [पसा+आळु]

पैसे–क्रिवि बळानें, योगानें 'त्या दि यचक्षूचेनि पसें। चहूकडे जव पाहत असें।' –ज्ञा ११ २२५

पैह(हा)म—क्रिवि वारवार वरचेवर निरतर, एका मागून एक 'याचे बयान मुफसल पैहम आ साहेबास कलमी करण्यात आले'–पत्राव ४७८ [फा पेहम्]

पो-पों—पु एकदम पडलेलें शेण, शेणाचा लादा, मोठी पोयटी [द प्रा पोह=बैलाच्या शेणाचा ढीग, म्हशी पोह]

पों—क्रिवि सनई इ० सारखा आवाज होऊन [ध्व]

पाइशी—स्त्री (वंशाखात) वायव्येकडून वाहणारा वारा

पाई—स्त्री पाणपोई, (प्र) पोय धर्मपोईचे उदक जाण।' –सुवन (नवनीत पृ १९५)

पोईड—न (राजा कु) नदींत मिळालेला ओघळ, नाला

पोऊंळ—स्त्री देवळाच्या भोंवतालची भिंत, पोवळ

पोक—पुन एक मासा, बिचेर्ं

पोंक-ग—न कुबड, पोग, पाठ, भित, भाडें इ० कास आलेला बांक, वक्रता २ –वि (कों) वाकलेला, नमलेला वाक आलेला (मनुष्य, इमारत इ०) [प्रा दे पोक] **पोकणे** अक्रि पाठीस कुबड असर्णे, इमारत इ० वाकर्णे, झुकर्णे **पोंक्या**–वि कुबडा

पोकटा—पु कोंवळा नारळ खाकट–टा पहा

पोंक(का-कों)टी—स्त्री मोवर्ळे पोफळ, सुपारी

पोकडा—स्त्री (कों) मत्स्यमाशे जाळ, घर, पोवळे

पोंकण—न (कों) धान्यातील कीडखादं दाणा, पोकळ धान्य [पोंकळ]

पोकळ—वि १ भरीव नव्हे तो २ (ल) रिकामा,शून्य फुसका, ढिला, सेल, वरकरणी, अर्थहीन, फोल (वचन), निरर्थक, व्यर्थ (भाषण), बिन फायद्याचा, फाल (चंदा, उद्योग), हलका, सोपा, क्षुद्र (नकाराच्या निषधार्थी योजतात) ' हें काम कांहीं पोकळ नाही '' ३ अनिश्चित अनिर्णीत, पुरा न केलेला (हिशोब, बाब), मोघम, पुळपुळीत (भाषण) [स पुष्कर, हिं पोला, गु पोलु] **०खर्चे**–पु हिशेबातील खर्चाची कल्पित, बनावट, खोटी बाब **०जमा**–स्त्री जमेची कल्पित बाब **०जमाखर्च**–पु जमेचा व खर्चाचा (न मिटलेला) तसाच पडलेला हिशेब **०जमीन**–स्त्री भुसभुशीत जमीन **०धोंड्या–भट**–पु (निंदार्थी) विद्या, धन, बुद्धि या विरहित ब्राह्मण, नुसता शेतखंडव्या मनुष्य **०ब्रह्म**–न (ल) दिखाऊ, पोकळ काम, भाषण, बाब इ० **०मूत्री**–वि नेभळट, गबाळया, अव्यवस्थित (मनुष्य) **पोकळापोकळ–ळी**–वि पोकळ, (ल) वरकरणी, निरर्थक, निष्फल, निर्जीव, निकस, रिकामा, लभ्यांश नसलेला [पोकळ द्वि] **पाकळि(ळी)स्त**–वि १ अनिश्चित, अनिर्णीत, दिखाऊ, हिशेबात न बसलेला (जमाखर्चे) २ मोघम, निरर्थक, संदिग्ध (भाषण) **पोकळी**–स्त्री १ पोकळपणा २ पोकळ जागा, अवकाश, ढिलेपणा **पोकळीस, पोकळाखालीं जाणें**–फुकट, व्यर्थ, निष्फळ होर्णे (एखादी गोष्ट साधण्याचे प्रयत्न) **पोकळी(पोळकी)**–स्त्री कागदाची नळी (बाण, काडतुसें ठेवण्याकरिता) **पोकळीक**–स्त्री पोकळपणा, रितेपणा, व्यर्थपणा

पोकळा—पु हातभर उंचीची एक पालेभाजी देंठ तांबूस असून माठासारखा पानें ताडुळ्याप्रमाणें, भाजी किंचित आंबट

पोंका—पु (कु) माश्याच्या गळयातील पिशवी हिचा राब्यासाठीं उपयोग करतात [पोंक=कुबड]

पोकू—वि (नदभाषा) चार, ४ 'सेलू पोकू आणि ढकार आवारू खूण सागती सत्वर।' –भवि ४२ ४६

पोकें—न (कों) मत्स्यमाशांचें मोहोळ

पोक्त-क्ता, पोख्त-ख्ता—वि १ प्रौढ, वयात आलेला, समजस २ पूर्ण, निपुण, पटाईत, वाकब, निष्णात ३ पक्की पक्व, चागला विचार कलेली (व ब, गोष्ट) ४ विपुल, प्रचुर मुबलक, भरपूर, पुष्कळ, उदड, अतोनात ' त्यास येथें पोक्तें सामान असलें पाहिजे ' –पद ३ १८९ ५ बळकट, मजबूत, भक्कम (इमारत), जाड, भरीव, भक्कम (भाडें), वजनदार, मोठें (ओझें), मोठी, प्रशस्त, प्रचड (वस्तु) [फा पुख्ता] **पोक्ता जिन्नस**–पु विपुल, पुष्कळ असलेला (खाद्य) जिन्नस, वस्तु **०दाणा**–पु मुख्य दाणा खाण्याचें मुख्य धान्य **पोक्त(ख्त)गी**–स्त्री पक्कता, मजबुती, कायमी ' आपले स्नेहाची पोक्तगी करावी ' –दिमरा १ ३ [फा पुख्तगी]

पोंख, पोंखट—न (को) शबट (वस्तु, राग, गाव इ०चें)

पोखंड—न पोफळाच्या शिरीचा तुकडा (प्र) पोवखड [पोय+खंड]

पोखर्णे—न पोषण, लालनपालन –सक्रि पुष्ट करणें, वाढविर्णे, पोसणे तरी कर्मयोगीं कर्वी अतिरसु। पोखीतसा पुढती।' –ज्ञा ५ २ –अक्रि पुष्ट होर्णे ' आणि सौभाग्य पोखलें।' –ज्ञा १ ८५ [पोसणें]

पोख(खा)र—नपु सरोवर तळें [स पुष्कर, प्रा पोक्खर]

पोखरण-णी—स्त्री १ लहान सरोवर, तळें, होद ' का आगीं मीं निर्मळपणीं। हारपलिया या पोखरणी।'–अमृ ४ ३९ २ एक औषधी फुलाचें झाड [स पुष्करिणी]

पोखर, पोखार-रा—नपु १ भोंक, नळा, पोकळी (झाड, भित, बधारा इ०त उदीर, किड यानीं पोखरून केलेली) २ खरडून, कुरतडून, खणून काढलेली घाण, धूळ, चूर्ण, पीठ ३ खडकात, जमीनींत पोखरलेलें विवर –वि १ पोकळ केलेली, पोखरलेली (जमीन, धान्य इ०) २ (ल) भुसभुशीत, सहज नागरली, खणली जाण्याजोगी (जमीन) ३ फुगलेला, तरारलेला (वडा इ०) ' तळींव वडे पोखरे। दह्यात घालोनिया वाढिले।' –नर ९ १२० [पोखरणें] **पोखरणें**–सक्रि १ खणून, खरवडून, उकरून कोरून पोकळ करणें २ (ल) पोखरून खाणें, बुचाडणें, मुडणें, टापसाल काढणें **पाखरणें**–न झाडाची ढोली, खडकाची पोकळी, विवर (जमीनींतील)

पोखराज—पु (गो) पुष्पराज (रत्न) [स पुष्कराज]

पोग, पोगारी—पुस्त्री १ ताडास जेवून फळें येतात तो गाभा –कृषि ७५८ २ कोंब, भातरोपास दोन पानांतून फुटणारी सुरळी

पोंग—न कुबड पोक पहा **पोंगणें**–अकि पोक, कुबड असणें **पोंगा-ग्या**–वि (को) पोंक, कुबड असलेला, पोक्या

पो(पों)गडा—पु वयात न आलेला मुलगा, तरुण पोरगा, १६ वर्षें वयापर्यंतचा किंवा त्याच्या आतील मुलगा [स पौगड] **पोंगडी**–स्त्री सोळा वर्षाच्या आतील कुमारी (खा) मुलगी (स्वतःची) [स पौगडी]

पोगर-रा—पु १ पत्र्याला भोकें पाडण्याची लोखंडी छिनी, पोलादी खिळा (कासारी) भाड्याला भोकें पाडण्याचा एक जाड खिळा 'भोकें पोगरानें पाड नयत' २ (चामारी) चामडयाच्या चाक्या पाडण्याचें पोलादी हत्यार –बदलापूर १८६

पोगरदम्या—वि (व) गलेलठ्ठ 'पोगरदम्या वाढला आहेस'

पो(पों)गा—पु कणीस बाहर येण्यापूर्वी येणारी पोटरी, अकुर, मोंब

पोंगा—पु सापाचें पिलूं

पोंगा, पोंगाडा—पु १ (ना) गिरणी, कारखाने यांची शिटी २ एक वाद्य [ध्व]

पोगाडा—पु (कों) अळवाचा, कासाड्या [पोगा]

पोगिरा—पु कोरण्याचें हत्यार [पोखरण]

पोगी—स्त्री १ नारळास शेवटच्या पानाच्या झुबक्यातून येणारा मोख (कोंब), नारळ, सुरमाड इ०चा कोंका २ फोगी, शिडाची जीभ, गलबतावरचें त्रिकोणाकृति निशाण (शीड) [स पूग]

पोघर—वि (व) पोकळ 'ही नळी पोघर आहे' [पोखर]

पोच—पु कोंकण किनाऱ्यावर आढळणारा एक समुद्रसर्प

पोंच, पोंचविणें, पोंचणी-णें, पोंचता—(प्र) पोहोच, पोंहचणें इ० पहा

पोंच—पु १ दूरदृष्टि, शहाणपण २ पोचल्याबद्दलचा लेख, पावती [हिं पोहोच, म पोचणें]

पो(पों)चट—वि १ पोंचा चेचका, पोचारा, खळगा पडलेला २ पोकळ, निःसत्त्व, निर्जीव, टणक नसलेलें (धान्य इ०) ३ (ल) निःसत्त्व, निःस्सार, निर्जीव, दुबळा [गु पोचा] **म्हण** बाभळीचा काटा पुढें तिखट आणि मागें पोचट

पोचं(चुं)डी—स्त्री (प्र) पुरचुंडी पहा

पो(पों)चा—पु घावटा, ठोका, भांडें, दागिना इ०कास पडलेली खळी, भाड्याचा खळगा [हिं पोंचा] **पो(पों)चलणें**–सक्रि (भांडें, दागिना इ०कास) पोंचा पडणें, येणें **पोंचारणें**–सक्रि (भों) (कपडे धुताना ते) हातानें चुबकणें मुठीनें ठोकणें **पोचा(चे)रा**–वि पोचा, ठोका असलेला

पोंची—स्त्री १ मणगट, मणिबंध २ पुरुषाच्या मनगटावरील अलंकार [हिं पहुंची] **०ओळखणें**–एखाद्याचें पाणी, शक्ति, आवाका, सामर्थ्य, दम इ० जाणणें, ओळखणें **०जाणणें-ताडणें-पाहणें**–एखाद्याचें सामर्थ्य जाणणें, कसाला लावणें

पोंजड-डा—वि (कु) घाणेरडा, ओंगळ, खराब (मनुष्य) **पोंझडा**–वि (गो) ओंगळ, अभद्र बोलणारा

पोंझा, पोझट-डा—वि फोपशा, फुगीर ह्यावरून (उलट अर्थी) अशक्त, निर्बल, दुबळा, सामर्थ्यहीन

पोट—पु १ अन्नाशय, उरापासून बस्तीपर्यंतचा, ज्यामध्यें अन्नोदकादि किंवा गर्भ राहतो तो शरीराचा भाग, बरगडीच्या खालचा व कंबरच्या वरचा भाग, उदर २ कोठा, अन्नपचनाचें स्थान, जठर ३ (ल) गर्भ, गर्भाशय 'तुझें ओझें नऊ महिने मी पोटात वाहिलें हो!' ४ (ल) गर्भारपण उदा० पोट येथें ५ (ल) कोणत्याहि वस्तूचा फुगीर भाग कोणत्याहि गाठीचा पुढें आलेला भाग उदा० घटाचा, पापण्याचा इ०, उदा० गडब्याचें, घागरीचें पोट ६ वस्तूचा पाकळ भाग, पोकळी, दरा, खळगी, खाच ७ खोलवा, साठवा, कव, कवळ, खातें, समावेश करण्याचा गुण, शक्ति, मुख्य किंवा आतील बाजू, मुख्य कृत्याच्या अगभूत इतर कृत्यें नदीच्या पात्राचा मध्य 'वरप्रस्थान, वाक्‌दान इ० हीं सर्व विवाहाच्या पोटचीं कर्म' ८ (ल) मन, हृदय, बुद्धीचें, विकारांचें स्थान 'ज्याच्या पोटीं खर विष, मुखीं आज्य हैद्यगवीन।'–वि वा भिडे [स पुष्ट, पुट द्व पोट्ट, प्रा पोट्ट, का होट्टे, तुल० हिं गु पेट] (वाप्र) **०करणें**–(जनावर) गाभण राहणें लव्ह बनणें **०करणें-फुगणें-येणें-वाढविणें**–व्यभिचारानें गर्भार होणें **०गळ्याशी लागणें**–फार जेवल्यानें पोट आकंठ भरणें **पोट(टा)चें दुःख काढणें-सोसणें**–भुकेची वेदना सोसणें **पोटचें पाडणें**–कृत्रिम उपायांनीं गर्भपात करणें, पोट पाडणें **०जाणें-ढाळणें**–ढाळ, रेच, जुलाब होणें 'हगलें नाहीं पोट गेलें' **०जाळणें**–१ (निंदार्थी, वैतागानें) पोट भरणें 'समर्थांची लाळ घोटू नको तर काय करूं हें पोट जाळावयाचें आहे ना!' २ दुसऱ्याचें नुकसान करून आपला फायदा करून घेणें 'ह्या वळीं मला बढती मिळावयाची, पण त्या शंकररावानें आपलें पोट जाळलें ना!' **०जिरणें**–गर्भ शमन होणें, बाढू लागलेला गर्भ पोटात जिरणें 'त्या स्त्रीचें पोट जिरलें' **०जिरविणें-झाडणें-पाडणें-मारणें-साडणें**–(औषध घेऊन) गर्भपात करणें **०तडीस लागणें**–पोट गळण्याशीं लागणें पहा **०दुखणें**–(ल) (दुसऱ्याचे चांगलें पाहून) मत्सर वाटणें, असह्य होणें, वाईट वाटणें 'खरचणारानें खरचतें आणि कोठावळ्याचें पोट दुखतें' **०धरणें**–जुलाब बद्द होणें **०धरूंधरून हंसणें**–अतिशय हसणें **०नकटें आहे**–पोट

लाजबीज काहीं जाणत नाहीं (भूक लागली असता, वात्सल्यप्रेमानें कळवळा आला असता) **०पाठीस लागणे**–पोटाला मिळविण्यासाठीं उद्योग करावा लागणें ' पोट लागलें पाठीशीं । हिंडवीतें देशो देशीं । '–तुगा ४१९६ **०पाठीस लागणे–पातालास, रसातळास जाणें,पोटाची पत्रावळ होणें**–खावयास न मिळाल्या मुळें पोट खपाटी जाणें, पोटास खळगी पडणें पोट–पाठ एक होणें **०पिकणें**–१ प्रसुत होणें, मूल होणें ' त्या मुलीचें एकदांचें पोट पिकलें ' २ गर्भार असणें **०फुगणें**– १ अजीर्णादिकामुळें पोटात वायु साठून पोट मोठें होणें २ (ल) एखादी गुप्त बातमी कोणाला तरी सागण्याला सधि न मिळाल्याकारणानें अस्वस्थता वाटणें ३ गरोदर होणें **०फुटणें**–खरोखरी पोट फुटल्याप्रमाणें पोटाला वेदना होणें ' हसता हसता आमचीं पोटें फुटलीं ' **०फोडणें**–गुप्त बातमी फोडणें, उघडकीस आणणें **०बाधणे**–उपासमार करणें, पोटाला चिमटा घेणें **०बाधून चाकरी करणें–पैसा जमविण–जेवणें–खाणे–खरचणे**– पोटास न खाता नोकरी करणें, पैसे जमविण इ० **०बाहेर पडणे**–जेवणाचा खर्च परभारा भागणें ' त्या व्यापारात पोट बाहेर पडून दहा रुपये मिळतात ' **०बाहेर पाडणें**–गुप्त गोष्ट चारचौघात उघडकीस आणणें, फोडणें **०बुडणे**–चरितार्थाचें साधन नाहींसें होणें ' यदा पाऊस चागला पडला नाहीं,माझें पोट बुडालें ' **०भर अन्न,अंगभर वस्त्र मिळणें**–माणसाच्या निर्वाहाला आवश्यक अशा वस्तू मिळणें **०भरणें**–१ इच्छा तृप्त होणें, पोटाची गरज भागणें, भरपूर जेवणें ' माझें पोट भरलें, आता जिलब्याचा आग्रह करू नका ' २ चरितार्थ चालविणें ' माझ्या सामर्थ्यें भरिल आजि पोटातें । –मोआदि २६ १४ **०मोठे करणें**–(ल) दया दाखविणें कृपाळू होणें **०सरणें–सुटणे**–१ रेचक होणें **०सुटणें**–१ वातानें दोंद वाढणें, खायला, प्यायला यथेच्छ मिळत असल्यानें दोंद यणें २ (ल) उदरनिर्वाहाचा खर्च बाहेर पडणें, अगावर न पडणें **पोटाखाली जाणें–येणें**–ओढग्या होऊन जाणें, विधवेनें पाट लावला असता पहिल्या नवऱ्यापासून झालेल्या मुलानीं तिजबरोबर जाणें **पोटाचा कपोता वळणे**–अतिशय रोड, कृश होणें **पोटाचा चाकर, पाईक**–पोटाकरिता मजुरी करणारा **पोटाचा डमामा,नगारा होणें**–पोटात वायु धरल्यामुळें पोट फुगणें **पोटाच्यापाठीस लागणे**–चरितार्थाचीं साधनें मिळविण्याकडे सर्व बळ, शक्ति खर्चणें **पोटाचे पाणी होणे**–जोराची हगवण लागणें **पोटात आग पेटणें**–अतिशय भूक लागणें **पोटात कालवणें**– पोटात ढवळणें, पोटात गडबड होणें **पोटांत कावळे ओरडूं–कीकावूं–तोडूं–टोचूं लागणें, पोटांत कोंबडीं चरू लागणें**–अतिशय भूक लागणें, भुकेनें जीव व्याकूळ होणें **पोटांत खडबडणे**–भूक लागणें **पोटांत गोळा उभा राहणे**–सकट येणें, भीति वाटणें, पोटात धस्स होणें **पोटात घालणे–घेणे, पोटीं घालणे**–(अपराध चूक) क्षमा करणें पोटीं घालावा त्वा, जोडा, माझ्या नसेचि अपराधा । ' –मो **पोटात जावप**–(गो) पोटात दुखणें **पोटात ठेवणें**–गुप्त ठेवणें कोणाला कळू न देणें **पोटात–स डोके घालणे**–आश्रय, कृपा सपादणें **पोटात तडस भरणे**–पोटास कळ लागणें (फार खाल्यामुळे) **पोटात ताडण**–(ल) दयनें पोगात कळवळणें दु ख होणें ' तुझें गरिबीचें बोलणें ऐकलें म्हणजे पोटात कसें तडातड तोडतें ' –नामना ११२ **पोटात धाक पडणे**–भीति उत्पन्न होणें ' माझ्या पोटात धाक पडला आहे ' –मृ ६९ **पोटात धांडा उभा राहणे**–अतिशय भीति वाटणें ' तिला पहाताच माझ्या पोटात एवढा थोरला धोडा उभा राहिला '–पग लक्षात कोण घेतो **पोटात पाय शिरणे**–खनून जाणें, ध्रात होणें भावावणें 'त्याच्या मरणाची खबर ऐकिल्यापासून याचे पायच जणो पोटात शिरले आहेत ' **पोटात पोट**–मुख्याच्या पोटात असलेला, गौण (मनुष्य, वस्तु) **पोटात पोट करणे**–आपल्या उपजीविकेसाठून दुसऱ्याचें पोट भरणें **पोटात पोट चालणे**–एकाच्या अन्नात, निर्वाहात दुसऱ्याचा समावेश होणें **पोटात ब्रह्मराक्षस असणे–उठणे**–खा खा सुटणें **पोटात भडभडणे**–दु ग्यानें ऊर भरणें ' अध म्हणे या पुत्रव्यसनें पोटात फार भडभडतें । ' –मोशल्य ४ ४९ **पोटात शिरणे–निघणे**–१ (दुसऱ्याची) मर्जी सपादन करणें २ दुसऱ्याच्या गुप्त गोष्टी काढून घेणें **पोटात शूळ उठणे–सलणे**– (ल) मत्सर, हेवा वाटणें, दुसऱ्याचें बर पाहून वाईट वाटणें **पोटातील पाणी न हालविणे**–एखादी गोष्ट गुप्त ठेवणें **पोटातून उगळणे–कळवळा येणे**–मायचा पाझर फुटणें **पोटा येणे**–पार्टी जन्म घेणें ' पोटा यकनिया चाग । उत्तमाग पावला । ' –एरुस्व १ ७२ **पोटाला कुरू लावणे**–(व) गभारपणींच भावी सततीचा वशधूचा वारनिश्चय करणें **पोटाला गांठी देणे**–चिक्कूपणानें, दारिद्र्यामुळें पोटाला पुरेस न खाणें **पोटाला पाटा बाधणे**–पोटाला चिमटा घेणें, भुकेच्या वेदना बद करण्यासाठीं धातरानें पोट बाधणें **पोटावर उठण–मारणे–येणे, पोटाआड येणे, पोटावर पाय देणें**–मारणें, दुसऱ्याचें उदरनिवाहाचें साधन काढून घेणें, प्राप्ति कमी करणें **पोटावारी नोकरी करणे, राहणे**–फक्त जेवण घेऊन नोकरी करणें **पोटा(ट)शीं धरणे**–१ प्रेम, ममता करणें २ मदत करणें, पोषण, साभाळ करणें ३ (झाडासबधीं तटग्रात) झाडास कवटाळून बबाची शपथ घेणें, वाहण इ० **पोटा(ट–टि–टे)शीं राहणे–असणें**–गर्भार असणें, राहणें **पोटास अन्न ढोंगास वस्त्र मिळणे**–निवाहाचें अगदीं किमान साधन मिळणें, निर्वाहाच्या अगदीं आवश्यक वस्तू मिळणें **पोटास तडस लागणे**–फार

जेवल्यामुळें अस्वस्थता वाटणें **पोटास बिब्बे घालणे**–**चिमटे घेणे**–पोटाला न खाता राहणें, उपास काढणें **पोटास येणे**–उदरीं येणें जन्मणें, मूल होणें 'केला पहा, असा हा येउनि पोटास घात लेकानीं।'–मोउद्योग ४ ७९ **पोटी–पोटात**–(आल्याच्या–गेल्याच्या–दिल्याच्या–केल्याच्या) तंफे, आनुषंगिक **पोटी उत रणे**–जिरणें **पोटीं खोसणे**–(ना) कनवटीला बाधणें, कडोत्रीला लावणें **पोटीं घालणे**–अपराध क्षमा, माफ करणे ' अपराध कोटि पोटीं घालाया मुकुट पाय त करितों।' –मोस्त्री ६ ६३ **पोटीं जन्मणे**–(आई–बापापासन) जन्म पावणें, उदरीं येणें **पोटीं धरणे**–आवड धरणें, स्वीकारणें ' पुण्य माग पोटीं धरीं।' –दा ५ ८ २४ **पोटी-पोटात पडणे**–१ भक्षस्थानीं पडणें २ शरीरात खिळणें (रोग, गोवर दवी, ताप, सरूज इ०) ३ स्वत च बळकाविणें (पैका, द्रव्य) ४ जवणात खर्च होणें ५ पोटात मुरणें नाहींसें होणें (औषध), (द्रव) पोटात तसंच राहणें (रच करणें) **पोटी बागविणे**–एखाद्याला सतत आपल्याबरोबर बागवून त्याची काळजी वाहणें ' हें पाखुळें बागवितासि पोटीं।' –सारुह १ ८ **पोटच्या चालणे**–(गो) मुलानें, पोट सरपट चालणें **थंडा पोटाने**–मित्रभावानें, सलोख्यानें, चिरडीशिवाय, अकसाशिवाय, रागा–क्षोभा–शिवाय **भरल्या पोटी–पोटाने**–जेवणानंतर लागलींच (काम करणें, चालणें इ०) **रिकाम्या पोटीं–पोटाने**–जेवल्याशिवाय **म्हo** पोटचा(चें) द्यावा पण पाठचा दऊ नये=प्रत्यक्ष आपलें मूलहि सोडावें पण आश्रयास आलेल्या माणसास सोडूं नये साधितशब्द–**पोटचा**–वि १ औरस, स्वत चा स्वजात, एखाद्याच्या पोटीं जन्मलेलें (मूल) ' पोटचें द्यावें पण पाठचें दऊ नये ' २ पासुन जन्मलेला, झालेला हा कोणाच्या पोटचा ?' ३ अतर्भूत, समाविष्ट अललेलें ' साष्टीच्या पोटचे साठ गाव आहत ' **पोटचा गोळा–लोळ**–पु स्वत चें पोटचें मूल, पोर नऊ महिने पोटात बाळगलेलें मूल 'विचार पडला कसा पोटचा गोळा तोडावा' –विक्र ४० **पोटचें ज्ञ न–न** १ नैसर्गिक, उपजत, स्वाभाविक ज्ञान, न शिकता, सपादिता जीं असलेलें ज्ञान २ अगची हुशारी शहाणपण. ३ स्वत ची बुद्धी, अक्कल, समज इ० **पोटाचा अद्दल**–वि शौचाला लागली असता क्षणभरसुद्धा धीर धरवत नाहीं अशा (ल) ढिल्या सवईचा **पोटाचा पाईक–पायक**–पु पाटाचा चाकर, पोटपाईक पहा सामासशब्द– **०उक(का)ल**–स्त्रीपु मन मोकळे करणें (क्रि० करणें) **०कटार–री**–स्त्री १ पोटात कटयार, सुरा खुपसुन घेऊन आत्महत्या करणें, आत्महत्या (क्रि० करून घेणें) २ कटयारीनें दुसऱ्यास भोसकणें (क्रि० करणें) **०करणी**–स्त्री (बायकी) एक शिवी, पोटजाळी [पोट+करणें] **०करीण**–स्त्री व्यभिचारानें गरोदर झालेली स्त्री **०कली–कुली–कूळ**–स्त्रीन १ (निदार्थी) लहान पोट २ पोटकुळी पहा **०कांब**–स्त्री बाजूची आतल्या बाजूची चिरटी, कामटी याच्या उलट पाठकाब **०किडा**–पु १ (झाड फळ इ० च्या) आत राहणारा किडा २ (ल) गुप्त गोष्टी, गुह्यें जाणणारा मनुष्य **०कुळी**–स्त्री पोटाची बाजू, कनवटी, कडोत्री, ज्यावर वोतर, लुगडें आवळलें जातें तो भाग (तेंपे काहीं खोवण्याच्या सबधानें उपयोग) ' त्याची पोट कुळी म्या चाचपून पाहिली ' –किवि प्रमाणेहि उपयोग होतो **०कूळ**–न (निदार्थी) पाट **०कूळ**–न दुसऱ्याकरिता जामीन राहणारा मनुष्य, सगतीचा, परिवारातील माणुस **०खण**–स्त्री (कु) अर्धाशीपणा **०खर्चे**–पु खाण्यापिण्याचा, जेवणाचा खर्च, पोटगी खर्च **०खर्ची**–स्त्री प्रवास इ०प्रसगी खाण्यापिण्यासाठीं घेतलेले पैसे **०खराब**–वि मर्त्ये (खडक, वाळवट, घळ, पायवाट इ० मुळें) खराब असलेली, लागवड न होण्याजोगी (जागा, जमीन) **०खराबा**–पु (कों) वहित जमीनीच्या पोटीं ओसाड, खराब असलेली जमीन **०खीळ–खिळा**–स्त्रीपु १ शिवाळेची आतील खीळ, याच्या उलटबोळ खीळ २ आतील, मधली खीळ, खुटी **०गडी**–पु १(सोगटयाचा खेळ) खेळणाराच्या हाताखालचा व त्यास मदत करणारा गडी, आगगडी, पिस्त २ (ल) मदतनीस, रिकामी झालेली जागा भरून काढणारा गडी **०गळ**–स्त्री (राजा) खाजणाच्या बाधाच्या आत पाणी साचणारा चर **०गुजारा**–पु नुसती गुजराण, निव्वळ उपजीविका, निर्वाह, क्षुद्रवृत्ति **०गुमास्ता**–पु मुख्य गुमास्त्याचा मदतनीस (इ) सब्एजट **०घडी**–स्त्री गभार आंड असें दिसावें म्हणून वाझोट्या स्त्रीनें पोट वर बाधलला घडी **०घर**–न (सोगटयाचा खळ) पटाच्या बाजूवरील घराच्या तीन ओळींपैकीं मधल्या ओळींतील शेवटचें (खालचें) घर **०चक**–पु मोठ्या शेताच्या अतर्भूत असलेलें पण त्यांच्याच मालकीचे लहान शत, जमीनीचा विभाग, शेताचा पोटविभाग **०जामीन, पाट्या जामीन**–पु जामीनाच्या पोटातला जामीन, खाजगी जामीन, आतील जामीनदार, परत जामीन **०जाळ**–पु आईची माया, मातृवात्सल्य, पोटच्या पुत्रादिकाचा नाश झाल्यामुळें होणारा शोक [पोट+जाळ] **म्हo** पाठजाळ पुरवल पोटजाळ पुरवत नाहीं **०जाळू**–वि (ल) चहाडखोर पोटासाठीं हलकें काम करणारा पाटजाळू माणसाच्या हातून महाराजाचा हेतु सिद्धीस जाईल ' –विक्षिप्त ३ १०७ **०जीभ**–स्त्री पडजीभ, आतील बाजूची, घशातील जीभ **०झाकणी–णे**–स्त्रीन (बायकी) १ लग्नात सुनमुखाच्यावेळीं वराच्या आईकडून वधूच्या आईला लुगडें देण्यात येतें तें २ तो विधि **०टाळा**–पु (ढोराचा वदा) दोन अवोडीमधील तुकडा **०तिडीक**–स्त्री १ पोटातील कळ, पोट दुखण्याची वेदना २ (ल) कळकळ, आस्था **०दुखणे**–न अजीर्ण वगैरे कारणानें पोटात वेदना होणें, पोटशूळ, मुरडा **०दुखा–दुखी**–पुस्त्री १ (कों) पोटशूळाची व्यथा,

नेहमींचें पोट दुखणें २ (ल) दुसऱ्याचें बरें पाहून झालेले दु ख, हेवा, मत्सर ३ गरज, मागणी हाव 'वेद्याची-दलालाची-कार कुनाची-लाचेची-मिळकतीची-पोटदुखी' **०नर**-पु मोत्याच्या आतल्या पडद्याच्याहि आत जो नर असतो तो **०नळ**-नअव पोटातील नळाचे वर जाणार आणि खालीं जाणारे भाग, नळाचा आजार, दुखणें याच्या उलट पाठनळ **०पडीत-न** लागवड केलेल्या जमीनीभवला पडीत तुकडा **०पाईक-पायक**-वि पोटार्थी, उपजीविकेकरिता काम, नोकरी करणारा, काम करण्याची जरूर असलेला (मनुष्य) **०पाणी**-न पोटाची तजवीज, व्यवस्था **०पु(पू)जा**-स्त्री १ खाणेंपिणें, भोजन (क्रि० करणें) २ (ल) लाच देणें **०पोशा-सा**-वि पोटार्थी, पोटभरू, खादाड 'न करिता आळसी पोटपोसा।'-दावि ४३७ **०फुगी**-स्त्री. १ व्यभिचार करून गरोदर होणारी, झालेली स्त्री २ पोट फुगणें, दब्ब होणें, पोटात गुबारा धरणें ३ नहमींचें पोट फुगणें, पोट फुग ण्याचा रोग ४ दुसऱ्याचें चागलें झालेलें पाहून वाईट वाटणें, हेवा, मत्सर ५ आकस, खुनस, चुरस **०फू(फु)ग**-स्त्री कार्ही गुप्त गोष्ट फोडण्याची उत्कंठा (त्यामुळें पोट फुगणें) [पोट+फुगणें] **पोटफुगी झाडणें**-गुप्त गोष्ट फोडणें **०फोड**-स्त्री १ मन मोकळें करणें २ गुप्त गोष्ट फोडणें, प्रसिद्ध करणें ३ एखादे कोडें उकलणें [पोट+फोडणें] **०फोडे**-वि एकदा व्यायलेलें (जनावर) [पोट+फोडणें] **०बंदा**-वि पोटार्थी, फक्त पोटाकरिता काम, चाकरी करणारा **०बांधणे-णी**-नस्त्री पोटाग बाधण्याचें वस्त्र (विशेषत बाळतीण स्त्रियाकरिता, मुलाकरिता) **०बाबू**-पु १ पोटपोशा, पोटभरू, खादूनदनः पुरुषानद २ पोटाला मिळालें म्हणजे बाकीच्या गोष्टींविषयीं बेफिकीर असणारा [पोट+बाबू] **०बुड**-स्त्री १ निर्वाहाच्या साधनाचा नाश, वृत्तिनाश २ वाजवी-किंवा अपेक्षित रकमेपेक्षा कमी रक्कम उत्पन्न येणें, नुकसानी 'अशा बोलीचा व्यापार आम्ही करणार नाहीं, ह्यात आमची पोट-बूड आह' **०बेरीज**-स्त्री हिशेबाच्या पोटातील राख्याची बेरीज **०भर**-स्त्री उदरपूरण, तृप्तिस्थिति क्रिवि पोट भरेपर्यंत, (क्षुधची) तृप्ति होईपर्यंत, (ल) गरजेची, इच्छची तृप्ति होईपर्यंत **०भरणा-भरती**-स्त्री (राजा कु) (अन्नाधिकारानें झालेली) पोटाची भरती, पोट भरणें, क्षुधेची तृप्ति 'गुराची पोट-भरती पावसात होत' **०भराई**-स्त्री (ना) पोट भरेपर्यंत खाणें **०भरावा**-पु उदरनिर्वाह 'पोट भराव्या कारणें। नाना विद्या अभ्यास करणें।'-दा ६ १ २० **०भरू**-वि ज्यापासून पुष्टि मुळींच नाहीं पण नुसतें प्राणधारणेपुरतें पो- रणारें किंवा रुचकर नसून भरपूर पोट भरणारें (अन्न) **०भरू-भऱ्या**-वि पोटभराबू पहा **०भाडेचिठ्ठी**-स्त्री पोटभाडेकऱ्याकडून घेतलेली भाडेकऱ्यानें खतचिठ्ठी, भाडेचिठ्ठी (घर इ०ची) **०मडळ**-न मूळ मडळाची शाखा, मदतनीस मडळ, पुरवणीमडळ 'सयुक्त राज्यघटनेचें एक पोटमडळ नेमण्यात आलें'-के २ १२ ३० **०माडणी-मांडा वण**-स्त्री पोटसर, लग आणि काबरे घरानीं पाखीं न दबावीं म्हणून प्राय त्याच्या मध्यजागीं खाबावर लगा घालून उभें केलेलें काम **०मारा**-पु उपासमार पोटाला चिमटा घणें, पोटाची आबाळ **०म्हातारा**-वि पोटाच्या, अन्नाच्या आबाळीमुळें म्हाताऱ्यासारखा, अशक्त झालेला **०रकम**-स्त्री पोटातील बाब, पोटातील सदर, कलम **०वहीत**-वि मध्यें मध्यें लागवड केलेली (जमीन) याच्या उलट सबधवहीत **०वाइ(इ)क**-वि पोटभरू पहा **०वाटा**-पु पोट वाटणी, मुख्य वाटघातील केलेला वाटा **०वाटेकरी**-पु पोटवाटणीचा मालक दुय्यम वाटेकरी **०वाढवी-वाढी**-स्त्री व्यभिचारानें गर्भार झालेली स्त्री [पोट+वाढविणें] **०शूळ-सूळ**-पु पोटदुखी, मुरडा **०सर**-पु पोटमाडणी पहा **०सरकत**-स्त्री पोटभागीदारी, पोटवाटा **०सरकती**-वि पोट-भागीदार, पोट वाटकरी **०सरू**-स्त्री पोटजाळी, एक शिवी 'राड मुलखाची पोटसरू।'-राला ४६ [पोट+सारणें (दुसऱ्यापूढें)] **०हिस्सा**-पु पोटवाटा **पोटातून**-क्रिवि मनापासून, खरो-खरी 'मला हा बत कार्ही पोटातून आवडला नव्हता' **पोटा-पाण्याचा बंदोबस्त**-पु निर्वाहाची केलेली व्यवस्था, तजवीज **पोटार्थी**-पु पगार न घेता नुसत्या जेवणावारी राहणारा नोकर पोटबाबू पहा [पोट+अर्थी] **पोटावर्त**-पु घोडयाच्या पोटावरील भोवरा हे अशुभ लक्षण होय -वि अशें चिन्ह असलेला (घोडा) [पोट+आवर्त] **पोटाळ**-वि मोठ्या पोटाचा, ढेरपोट्या, दोदील (माणूस) **पोटाची आग**-स्त्री भूक 'एखादीनें पोटाच्या आगीमुळें असें केलें तर असो मेलें' -फाल्गुनराव **पोट्या**-वि १ पोटभरू पहा २ पोटचा (मुलगा) ३ (व) पोटाच्या स्त्रीचा पूर्वघरचा, पोटकरणीबरोबर येणारा मुलगा 'एक पोट्या मुलगा आईबरोबर आला

पोटकुळी--(गो) एक वनस्पति, हिला तावडी फुलें, फळें येतात

पोटळणे—अक्रि १ (को) गाभण होणें, पोट मोठें होणें (गर्भ वाढीस लागल्यामुळें-मादी) २ धान्याच्या कणसात दाणा भरणें, (दाण्यानें) कणीस भरदार होणें -सक्रि वर चढताना कव टाळणें (माड, ताड इ०), घट पाटार्शी धरणें (पसा, मालमत्ता इ०), (सामा) प्रेमानें कवटाळणें, घट पकडणें, धरणें (क) पोटाळणें [पोट]

पोटगा—पु (गो) सुगटासारखा मोठ्या पोटाचा एक जातीचा मासा [पोट]

पोटगी-गें—स्त्रीन (राजा) १ पोटखर्चाकरिता घेतलेले पैसे किंवा आवश्यक वस्तू, पोटखर्ची २ उपजीविकेचें, निर्वा हाचें साधन, जीवनोपाय, अन्नवस्त्र (व) ठराविक वेतन. ३

कामाकरिता परगावच्या कचेरींत जाणाऱ्या गावकामगारानें गाव खर्चाच्या रकमेंतून घेतलेला पैसा [पोट]

पोटडी—स्त्री (प्र) पोटळी

पोटरा—पु भरलेलें धान्य न उकललेलें कणीस

पोटरी—स्त्री १ गुडघा व पायाचा घोटा यांच्या मधला मागचा मासल भाग, हाताच्या पुढचा मासल भाग २ (प्र) पोटरा ३ पोटडी, पोटळी [स प्रकोष्ठ]

पोटर्की—स्त्री (व) गर्भ अर्धवट आत असलेलें पीक

पोटला—पु बकऱ्याच्या पोटाचा भाग, या भागातील मास –बदलापूर ३२५ [पोट]

पोटवा—पु (ढोराचा धदा) जनावराच्या पोटाची (कात डयाची ?) जागा

पोटशी—स्त्री गरोदर 'त्याची बायको पोटशी आहे'

पोटस्त-स्थ, पोटिस्थ—स १ प्राप्तीचें अप्रत्यक्ष किंवा गौण साधन, किरकोळ, शिवाय मिळकत, प्राप्ति २ (क) उदर निर्वाह, उपजीविका [पोट+स्थ]

पोटस्तें—क्रिवि पोटास्तव, पोटासाठीं 'पोटस्तें करणें घडे। सेवा कुटुबाची।' –दा ८ १० ३ [पोट]

पोटळा—पु १ पोटातील आतडीं किंवा त्याचा गोळा, कोयळा २ (काव्य) वायूनें उत्पन्न झालेली फुगवटी (अवयवाची) 'वामार्गी वायूचा पोटळा' [पोट]

पोटळा-ळी—पुस्त्री १ वरचेवर डोळ्यावर ठेवण्याकरिता केलेली औषधाची पुरचुडी २ मोटली, गाठोडी पुरचुडी पहा (गो) बोचकें (क्रि० बाधणें) [पोट दे प्रा पोट्टल, हिं पोटली]

पोटा, पोट्या गहू—पु गव्हाची एक जात [पोट]

पोटा—स्त्री दाढीमिशी असणारी स्त्री, पुरुषी स्त्री [स]

पोटाग—स्त्री १ आस्था, अगत्यवाद, कळकळ, काळजी २ खरी ममता, आतड्याची माया [पोट+आग]

पोटांतलें—न (सांकेतिक) चीप नावाचा लहान मुलांना पोटात होणारा विकार याचे प्रकार तीन–पोटातलें, डबा व सुशी

पोटारा—वि १ (कु) विशाल, प्रशस्त (भांडें) २ (राजा) फक्त पोटाची काळजी करणारा [पोट]

पोटारी—वि (गो) अधाशी [पोट]

पोटाशीं, पोटिशी—वि गर्भार [पोट]

पोटाळणें—अक्रि पोटळणें (–अक्रि) पहा –सक्रि १ पाळणें,पोसणें, खायला घालणें २ कवटाळणें, मिठी मारणें, पोटाशीं धरणें 'तुका म्हणे केलें सन्मुख वदन। देखता चरण पोटाळीन।' –तुगा १६६३ ३ (ल) कुरवाळणें, लाड करणें [पोट] **पोटाळणी**–स्त्री १ पालन–पोषण २ अलिंगन, कोडकौतुक [पोटाळणें]

पोटाळा—पु आतडी, पोटळा अर्थ १ पहा –वि पोटरा अर्थ १ पहा [पोट]

पोटिस्त-स्थ—न (प्र) पोटस्त पहा

पोटीं—क्रिवि १ (हिशेब) टिपलेल्या जिनसाच्या निर निराळ्या रकमा असणाऱ्या सदरामध्यें [पोट] २ अगभूत, नतर, पासून, योगें 'अनुभवाचें पोटीं–आल्या गेल्याचे पोटीं–परिचय पडतो–सारें होतें' [पोट

पोटोळी—स्त्री (प्रा) पोटळी पहा

पोट्या—(विणकाम) किनारीचा मधला भाग [पोट]

पोठरा-री—पोटरा-री पहा

पोठरा—पु (कासारी) भाडयाच्या ज्या भागावर ओळी, रेघा करतात तो भाग –बदलापूर ९७

पोड—पु (गो) दोरी [पड]

पोडा—पु (कों) माडाच्या झापाला जेथून पात्या फुटतात त्याच्या मागील दाडा 'पोडयाचा दर शेंकडा आठ आणे आहे' [प्रस्फुट ?]

पोडा, पोडाऊस—पु उसाचा एक प्रकार [पुडा]

पोडी—स्त्री पोंढी पहा

पोडुर—वि (गो) निष्ठुर, निर्दय

पोढ-ड, पोढा—पु १ (राजा कों) (ल) विहिरींतून काढलेलें किंवा पाटातून आणलेलें पाणी साठविण्याचा हौद, जेवताना भातावर कालवण घेण्यासाठीं केलेली खळी, चोडें कुजत घालण्यासाठीं खाजणात खणलेली खळी २ आगर शिंपण्यासाठीं जे दाडे करतात त्यात पाणी रहावें म्हणून खणलेली खळी (नदींत, पाटात), पाण्याकरिता केलेला किंवा झालेला खड्डा, माडाचें आळें, झाडाच्या बुंड्यात खणून बाजूस माती घालून पाणी राहण्यासाठीं केलेली जागा, घराचे मोरीचा डबरा ३ डोक्याचा मागील भाग [स कुड, राजा कोड=खळगा] **पोढी-डी**–स्त्री (कों) १ लहान खळगा, खळी २ डोक्याच्या मागील खळी, खोलगट भाग **पोढळणें**–अक्रि (कों) खोल जाणें (उपासामुळें डोळे इ०) –सक्रि (कों) (नारळीचीं, पोफळीचीं लहान रुजवणीचीं झाडें) उपटून पोंढात नेऊन लावणें [पोंढ] **पोढे**–न भातांचें रोप लावण्याकरिता केलेला खोलगट जमीनीचा लहान तुकडा, भातांचें खाचर [पोढ]

पोणसुला—पु (गो) व्रतबध समारभाचा चौथा व शेवटचा दिवस [पळसुला ?]

पोत—पुस्त्री १ काचेचा, (क) सोन्याचा, दगडाचा मणी २ –पु स्त्रियाच्या गळ्यातील मोत्याचा मण्याचा, दागिना, माळ, गळेसर [दे प्रा पोत्ती=काच, शीशा]

पोत—पु १ अनेक चिंध्या गुडाळून केलेला भुत्याचा काकडा यास लोखडाची विडी जोडली म्हणजे मशाल होते 'कौडयाचे खेळती पोत झळाळा' –राला १०२ २ (हत्यारांचें, काठीचें इ०) अग्र, शेवट, टोंक, शेवट शेवटचा भाग (वस्तूचा) **पोत, पोंत्–पु** न १ पोंथ जखम वगैरेतून पू इ०काढून टुण्यासाठीं घाला वयाची वात २ (ल) फाळानें पडलेलें भोक [का पोत्तु=जाळ]

पोत—नपु वीण, विणकाम (वस्त्राचें) खेटणी, घटपणा, विणकामाची सफाई 'सूत पोत पाहून घोतर घ्यावें' [हिं]

पोत—पु नौका, होडी 'निज विरहार्णवीं पोत। प्रेरुनिया आम्हासि येथें। आणिलें तुवा।' –रास १ ८२७ [स]

पोत—पु बालक, पुत्र 'सुग्रीवासि तराया प्रेऊनिया जाय अंजना पोत।' –मोरा १ ३१ [स पुत्र] **पोती**–स्त्री मुलगी, कन्या **म्ह**० [स पुत्री] 'नात तसी पोती खाण तसी माती'

पोत—पु पातें, थैला, मोठी पिशवी, गोण [फा पोता]

पात—स्त्री (कु) तुबडी (शरीरातील दूषित रक्त काढून टाकण्यासाठीं बाधतात)

पोतकडो—पु (गो) आतडीं

पोतडी–डें—स्त्रीन पिशवी सोनार, सराफ यांचीं वजनें, तराजू वगैरे जिन्नस ठेवण्याची पिशवी, बटवा, पुरचुडी, गाठोडें 'आता कृपा भाडवल सोडीं। भरीं मति माझी पोतडी।' –ज्ञा १४ १७ [पोतें]

पोतंडी—स्त्री १ पोटळी अर्थ १, २ पहा २ ऊन पाण्यानें शेकण्यासाठीं वस्त्राचा केलेला बोळा (क्रि०देणें, लावणें) 'पोत डीचा शेक' [फा पोता=कापडाचा बोळा]

पोत(ते)दार—पु नाणेपारखी; द्रव्यपरीक्षक, सरकारात आलेले रुपये इ० नाणें पारखणारा अधिकारी 'पोतदार यांणीं पारख करावी –वाड सनदा १२५ गावचा सोनार, सराफ [फा] **पोतदारी**–स्त्री पोतदाराचें काम, अधिकार, हक्क इ०

पोतनीस—पु खजीनदार, सरकारी पोत्यावरचा अधिकारी 'पोतनीस यांणीं पोते–जमा–खर्च लिहिणें करावें' –वाड सनदा १२५ [फा पोतनवीश] **पोतनिशी**–स्त्री खजीनदारी, पात निसाचें काम, अधिकार 'आमच्या तरुण विद्वानाचे विद्वत्तेचे चीज सभेची चिटणिशी किंवा पोतनिशी करण्यापलीकडे नाहीं' –नि ४४४ [फा पोतनविशी]

पोतरा—वि पोरका,

पोतराज—पु शेंदूर फासून लहंगा नेसून मरीआईच्या नावानें भीक मागणारा महार माग, कडकलक्ष्मी [पोत=मशाल+राज]

पोतवड, पोतवड जमीन—स्त्री (डागवेश) नुकतीच लाग वडीस येत चाललेली जमीन पडित जमीन लागवडीस आणल्या नतर तिसऱ्या वर्षी तीस म्हणतात

पोता–त्यां, पोत्यांनिशी—क्रिवि स्वत, जातीनें, खुद्द [गु पोता=स्वत]

पोतां—न (कों) (अशुद्ध) पातें [फा पोता]

पोतास—पु भीमसेनी कापूर 'तया तत्वज्ञा चोखटा। दिवी पोतासाची सुभटा। मग मीचि होऊनि दिवटा। पुढा पुढा चालें।' –ज्ञा १० १४२ [पोत=दिवटा]

पोती—स्त्री (गो) पिशवी, थैला 'पाशिकें पोतीं वायुरा।' –ज्ञा १६ ३४५ [फा पोता]

पोती—स्त्री (ना) चुलीवर भाडें जळू नये म्हणून त्याच्या बुडाला लावलेला मातीचा, राखेचा लेप

पोतीपूर्णिमा, पोतें—(प्र) पोवती पूर्णिमा, पोवतें पहा

पोते—न १ धान्य इ० भरण्याचा पडमाचा थैला, गोण, मोठी व जाड पिशवी, कोथळा २ सरकारी खजिना पोंचविण्याची पिशवी ३ (ल) तिजोरी, खजिना 'जे देणें तें वरातीनें द्यावें अगर पोत्यातून रोख ऐवज द्यावा' –सभासद २४ 'पोतें आह खाद्यावरी।' –दावि १९२ ४ जिल्ह्याच्या खजिन्यात गावचा खजिना नेण्यासाठीं तयार केलेली थैली ५ एक माप [स पोतव, फा पोता] **०खाद**–स्त्री पोत्यातील (साखर इ०) माल पोत्यास चिकटल्यामुळें आलेली मालाची तूट, नुकसान **०चाल**–स्त्री चालू नाणें, सरकार खजिन्यातील चलन –वि त्या चलनाचा, पोतेचालीचा (रुपया, पैसा, नाणें इ०) **०झाडा**–पु खजि न्याच्या पैशाचा हिशेब

पोतेअलग—वि वृषण अलग असणारा किंवा त्यावर कस असणारा (घोडा) हें अशुभ लक्षण आहे –अश्व १ १०४

पोतेरें, पोतारें—न १ शेणमातीनें चूल, घर इ० सारविण्याचें फडकें २ असें सारवण, शेणशिंतोडा, (कु) पोतेरा ३ (ल) क्षुद्र, क्षुल्लक वस्तु 'शरीर नव्हे तें पोतारें।' –गीता २ ९०५ [पोत]

पोथ–थी—स्त्री (व) अळू (भाजी) 'पोथीच्या पानाच्या वड्या' [हिं पोथी]

पोंथ—पु १ क्षत–छिद्रात सुत घालून वाहविण्याची वात, खीळ, सुव्रण पोत, वात २ फाळानें पडणारें भोंक [पोत]

पोथंडी—स्त्री पोतडी पहा

पोथळा—पु (व) जोडा

पोथा—पु (कर) (ल) मोठी पोथी 'पोथा नीट ठव' [पोथी]

पोंथा—पु (राजा) १ शेणाचा, विष्टेचा पोहो २ (ल) (निंदार्थी) सुस्त मनुष्य, वातुळ शरीराचा माणूस

पोथी—स्त्री १ पुस्तक, ग्रथ, हस्तलिखित २ ताबडया शाई-प्रमाणें उपयोगात आणावयाचा लाख, लोध्र इ०काचा रग, त्यात भिजविलेला पोळीच्या आकाराचा कापूस, पोळी पहा [स पुस्तक, प्रा पोत्थअ, तुल० हिं प पोथा, गु पोथी, सिं पोथु, ब पुथी–

ती] ०वाचा–वि पोथी वाचणारा, पुराणिक 'हरिदास, पुराणिक किंवा पोथीवाचा ' –खेया (माहितीचें टिपण) ४ ०पाठ–वि पोथीवरून म्हणायाजोगा पाठ येतो असा (ग्रंथ, विषय) याच्या उलट मुखपाठ ०पुस्तक–न (सामा) कोणत्याहि आकाराचें पुस्तक, हस्तलिखित इ०

पोंद–दी—नस्त्री (कु को) बूड, तळ (भांड्याचें) [पेंदी]

पोंदाडा—पु मोठा पोचा ठोका, खळगा

पोंदी–धी, पोंधा, पोद्या–ध्या—वि फोंपशा, मासल, सुटलेला, पुष्ट पण शक्तिहीन, सुस्त, बश्या व आळशी (मनुष्य)

पोदोन—पु (गो) धर्मपिता [पोर्तु पॉट्रिन्हो]

पोद्या—क्रिवि निष्फळ, व्यर्थ, फुकट, वायां

पोंधा—पु रुमणी-ची खुटी, हळीस आणि नागर याचा जेथें जोड होतो तेथील खुटी

पोपट—पु एक पक्षी, राघू शुक, कीर [स पुट्=बोलणें] ०पंची–पंचीविद्या–स्त्री अर्धज्ञानावाचून केवळ शब्दोच्चार, केवळ शब्दज्ञान, (ल) अल्पविद्या 'अलीकडची जी पोपटपंची तीस पूर्वी मुळीच थारा न मिळून ' –नि १०७ (क्रि० करणें= बडबडणें, अर्थ न समजता पाठ केलेलें असेल तें म्हणून दाखविणें) ०पंडित–पु तुटपुंज्या, उसन्या ज्ञानावर विद्वानांशीं स्पर्धा करणारा ०ज्ञान–न पापटासारखें शिकविलेलें तुटपुंजें ज्ञान **पोपटी**–वि पोपटाच्या रंगाचा

पोपट–टी—स्त्रीपु (ना व) कडव वाल, पावटा **पापटी**–स्त्री (को) वाल इ०काच्या शेंगा मसाला घालून, तळून किंवा भाजून केलला खाद्य पदार्थ

पोपटणे—अक्रि (व) ढिलें पडणें

पोपटी—स्त्री ताबडसर जातीची कवडी [पोपट]

पोपटी—स्त्री (कों) शिमग्याम०च्यें घरोघरचे पदार्थ आणून करावयाचें सहभोजन

पोपडा—पु १ सारवलेल्या जमीनीचा, भिंतीचा खपला, उखिरवळी सुटलेला पापुद्रा २ जखमेवरील खपली [स पुट्=सोडणें, सुटणें]

पोपडी—स्त्री दायट्यात उगवणारें रोप दायठा पहा –बदलापूर २९४

पोपडेंदोडकें—न (ना) घासाळें

पोपणें—सक्रि विकणें –मनको [ओपणें ?]

पोपती—स्त्री (विणकाम) १ मागावर सूत ताणून बसविण्या पूर्वी कुच्यानें तें साफ करण्याची क्रिया, (क्रि) सादणी २ (नाशिक) दहाबारा लुगड्यासाठीं तयार केलेला गुडाळलेला उभाराचा ताणा

पोपन(ण)स, पोपनी(णी)स—न १ एक फळ, चमोत्रें, पपनस २ त्याचें झाड पपनस पहा

पोपय–या–ई, पपैया—पु पपईचें झाड व त्याचें फळ हें झाड उष्ण देशात होतें फळ साधारण नारळाच्या आकाराचें असून मधुर असतें पपई पहा [हिं पपैया, मलायी ?]

पोपली, पोपो–पी—स्त्री (कु राजा) लहान मुलासाठीं दूध घालून केलेली व निखाऱ्यावर भाजलेली कणकेची चाकती [स अपूप]

पोपा—पु (गो) वडा [स अपूप]

पोपिसो—पु (गो) फुगुस

पोंपेरे—न लहान मुलानीं तोंडानें वाजविण्यासाठीं ताड किंवा केळीचे पान याची केलेली पिपाणी, पेपाणी, पेपेरें [ध्व]

पोपेला—न पुढील दात नसलेला घोडा –अश्व १ १०४

पोफळ—स्त्री १ सुपारीचें झाड २ सालीसुद्धा असलेली सुपारी [स पूगीफल, पुष्फल, प्रा पोप्फळ, फा पूपल, अर फौफल] ०घालणें–पेज मारणें, देवापुढें सुपारी ठेवून प्रतिज्ञा करणें 'लटकें वाग्जाल। ना म्हणसी तरि पोफल। घातलें आहे।' –ज्ञा १३ २० ०गाठ–स्त्री १ दोरीच्या पदरास दिलेली एक प्रकारची गाठ २ वस्त्र नेसण्याचा, अगावर घेण्याचा एक प्रकार, पद्धत 'पोफळ गाठी मेले नेसलिया। सुदरी तिभा।' –शिशु ६५४ **पोफळी**–स्त्री पोफळ पहा

पोफळी—वि मोठ्या चौकटींचें (वस्त्र), फणीचीं तीन घरें काळीं, एक घर पाढरें, एक ताबडें, एक पाटरें असा उभार अडवण तीन घरें काळी, एक पाढरें, एक ताबडें असें किनार कोणतीहि (असें लुगडें) [पोफळ]

पोफाळें—न (गो) लहान ओहोळ, नाला इ० कावरून पलीकडे जाण्याकरितां बाधलेला पोफळी–नारळीच्या लाकडाचा पूल

पोबारा—पु (तिफाशीं खेळ) फाशातील एक दान, पवबारा पहा 'परी ते पोबारा खरेपणी। असता क्षोभली मृडानी।' –नव २५ ४० ०करणे–पवबारा करणें पहा

पो(पों)भाळणें—सक्रि चोळणें, गोजारणें 'पोभाळिता चरे अतरीचें दु ख। लासे फासें मुख उघडावें।' –तुगा २११७

पोम—न १ अर्गी विद्या नसता माजविलेलें ढोंग, स्तोम, अवडबर, देखावा, भपका २ पोकळ प्रसिद्धि, रिकामा लौकिक, ख्याति [का पोम=फुगणें] ०बाहेर पडणे–फुटणें–स्तोम, ढोंग उघडकीस येणें ०माजविणे–वाढविणें–स्तोम वाढविणें

पोमशी—स्त्री (कों) ढगाच्या दिशेनें किंवा वायव्येकडून येणारा वारा [हेट पोयस=वाव्यय दिशा]

पोमा डेंगी हाकलणें—सक्रि (व) आपलेंच म्हणणें खरें करणें 'तो आपलीच पोमाडेंगी हाकलतो '

पोमिनी—स्त्री (महानु) एक झाड, वेली, पद्मिनी 'एके पोमिनीचीं पानें करिता ती।' –दाव २१२

पोय—स्त्री १ पोफळीच्या पानाच्या देंठाजवळचा पसरट भाग (याचा द्रोण करतात) विरी, पवली, पागी नारळाचा शेंव माडाचें बोंड, नारळीच्या फुलाबरचें आच्छादन २ (कु) नारळीच्या पेंडीचा जाड पापुद्रा 'पार्थीतून माडी काढतात ॰कर-वि (कों) प्रथमत ज्यास पोय आली असा (माड) ॰कापो-पु (को) माटी काढणारा भडारी [पोय+कापण]

पोय—स्त्री वेसपोई पाणपोई

पाय—स्त्री १ (कु) पोयाड, नदीला जाऊन मिळणारा ओहोळ, नदीला मिळणारा फाटा, अरुद खाडी २ (गो) शेतात यावें पाणी राखण्याकरिता कलेली खळी [दे]

पोयतीपूर्णिमा, पोयतीपुनव, पोयतें—(प्र) पावती पूर्णिमा इ० पहा

पोयस—स्त्री (हटकरी नाविक) वायव्यदिशा **पोयशी (स्त्री)वारा**-पु (कों) उत्तर व पश्चिम यामधून वाहणारा वारा हा मेघ महिन्यात सुरू होतो

पोयें—न झाडाच्या डाळींत, रस द्रात, बिलात लागलेलें माहोळ, मधाचे पोळें

पोर—पु लहान मुलगा, पोरगा १ —स्त्री लहान मुलगी पोरगी लहान मूल बच्चा २ अनावश्यक लहान पिल्लू पाडस बछडें -वि (गो) पोरका अनाथ [स पुत्रक, का पोर] **॰इ०** पोरा आणि पुद्धि तसा **॰कट**-वि पोरासारखें, पोराला शोभणार **पोरका**-वि १ लहान मुलाचें मुलाला, शोभणारें भव्य, गंभीर प्रौढ इ० नव्हे ते (भाषण, वस्त्र इ०) २ (को) आईबापावाचून असलेला, अनाथ उदा० 'बापपोरका, आई पोरका' **॰किडा**-पु धान्य खाणारा एक लहान किडा, ढोका, घुण कीटक **॰खाद्या**-वि जिचीं मुलें लवकर मरतात अशी (स्त्री) **॰खेळ**-पु १ मुलाचा इटीदाडू इ० खेळ २ पोरासारखें हसणें, उडया मारणें इ० ३ घणें देणें इ० व्यवहारांचें मर्यादा सोडून मनस्वी वर्तन ४ (ल) सहज करता येणारी गोष्ट **पोरगा**-पु १ मुलगा, पोर २ खिजमतगार पोर, पोऱ्या, लहान वयाचा नोकर ३ स्त्रीवेष घेतलेला नाचणारा पोर ४ लेक्चळा, गुलाम [पुत्रक] **पोरगी**-स्त्री मुलगी **पोरगे**-न लहान मूल **॰गळ**-वि पोरकट पहा **॰चेष्टा**-स्त्री पोरखेळ अर्थ २ व ३ पहा मुलाचें नाचणें, वागणें **॰जिन्नस**-पुस्त्री (निंदार्थी) लहान मुलगा, पोरसोंदा पोर **पोरटा-टी-टें**-पुस्त्रीन (निंदार्थी किंवा रागानें) पोरगा-गी-गें, पोरका **॰पिसा**-वि १ पोराचा अतिशय शौकी मुलाची फार आवड असणारा २ अपत्यप्राप्तिसाठीं अतिशय उत्कंठित झालेला **॰पिसें**-न १ पोराचा बेसुमार शौक २ अपत्यप्राप्तीसाठीं बेसुमार उत्कंठा **॰बुद्धि**-स्त्री अपक्व बुद्धि -वि अपक्वबुद्धीचा **॰वट**-वि पोराच्या आचारविचारासारखा, पोरकट पहा [पोर+वत्] **॰वडा-वाडा-वडा**-पु पोराचा समुदाय सुळसुळाट, मुलाचा पुष्कळ भरणा असलेलें कुटुंब घर गांव, राज्य इ० ज्या कारभारामध्यें प्रौढ, अनुभवी मनुष्य नसल्यामुळें होणारी अव्यवस्था किंवा अननुभवी लोकांचे प्राबल्य 'नुरता पोरवडा घरीं न वडा चित्तीं बरा नीवडा।'-असु ५ [पोर+वाडा=घर] **॰वय**-न लहानपण, लहान वय 'ससार सुखास अहल्या आचवली पोरवयात।' -विक १६ **॰वाला**-वि १ मुलेबाळे असलेला (कुटुंबी पुरुष-स्त्री) २ (ल) लेंकुरवाळें, फाटे फुटलेलें (हळकुंड) **॰समजूत**-स्त्री लहान मुलाची बुद्धि, अल्प समजूत **॰सोंदा**-पु लहान मुलगा, पोरजिन्नस 'हा पोरसोंदा असून बरा शहाणा आहे' -वि पोरवय मुलासारखा [पोर+फा, सौदा=माल] **पोराडी-डें**-स्त्रीन (उपहासानें) पोर वडा पहा [पोर+राड] -वि पोरें व बायका मात्र आहेत असें [स पुत्रवत] **पोरापारका**-वि आईबाप आणि मित्र नसलेला अनाथ (मुलगा) [पोरका+पार] **पारापोरीं पोरासोरी**-क्रिवि १ पोरासारखें, पोरासहून पोरांनीं २ एका मुलापासून दुसऱ्या मुलाला अशा रीतीनें वंशपरंपरेनें (वतन, वारसा इ० जाणे) **पोरीटोरी**-स्त्रीअव (निंदार्थी) मुली 'पोरीटोरी गोरी काळी साऱ्या पाहुनि कविराय बोला।'-सोला ५४ **पोरेबाळें-लेकरें-सारें**-नअव मुलें लेंकरें, (व्यापक) मुलेबाळें [स पुत्रक+सोदरक] **पोरो**-वि (कु) पोरका आईबाप नसलेला **पोराडा**-पोरवडा पहा **पोर्या पाऱ्या**-पु १ पोरगा अर्थ १ ते ३ पहा २ (गो) पोरकिडा ३ (प्र) पोहरा पहा ४ उताणा, बच्चा पहा

पोर—न (ना) मागील वर्ष [हिं स पूर्व?] **पारुं**-क्रिवि (गो) गेल्या वर्षी

पारका—पु (व) पावसापासून भिंतीचें संरक्षण करण्याकरितां पळसाच्या फांद्यावर माती घालून केलेला थर

पोरकें-क्या—न (नाविक) मुख्य जहाजावरची तिसरी, कमी च्या मागची व तिच्या पेक्षा लहान काठी किंवा शीड

पोरचाळवणी—स्त्री एक पक्षी

पोरदिस—क्रिवि (कातोडी) गुदस्ता -बदलापूर १२८ [परवा, पूर्व दिवस]

पोरसचें—सक्रि (गो) अजमासानें ताडणें

पोरसावणें—सक्रि (गो) कपडा जळल्याचा वास येणें

पोरा-री—पुस्त्री टाका पारकिडा पहा 'जेथ मंगळाचिया अकुर्री। सवेंचि अमगळाची पड पारी।' -माझा ९५०३ **पारी** पहा [पार=लहान मूल]

पोरा—वि लावल्यावांचून आपल्या आपण उगवलेलें, रानटी, जगली (झाड) [स पूर्व] **पोरे झाड**-न जगली, रानटी झाड, तण **पोऱ्या**-वि (गो) आपोआप उगवलेला, (ल) निरुपयोगी

पोरुणे—न (कु) कण्हणें 'तो ताप आल्यापासून एक सारखा पोरुतो ' [ध्व]

पोर्णें—वि (गो) जुनें, पुराणें [स पुरातन, हिं पुराना]

पोर्तुचें—सक्रि (गो) पल्तणें, उलट करणें [परतणें]

पोर्पाळ—वि (गो) १ उजाड २ (गो) बलगामी

पोर्ले पॉल्ल—न (गो) चुलीच्या आसपासची जागा

पोशीं—क्रिवि (गो) परस्पर [हिं अरस-परस]

पोल, पोलकट पोलट—न १भरदार दाणा नसलेलें धान्य, विशेषत भात, हलका दाणा, फोलपट, भरडीचा कोंडा, (प्र फोल) २ शोभेची दारू साठविण्याचें मातीचें भांडे, पोकळ नळी (दारूच्या बाणाची) ' बाणाची पोल लोखंडी, बाबूची किंवा जाड कागदाची असतात '–अग्निक्रीडा १३ –वि १ पोकळ, फोल (दाणा), हलकें पोकळ धान्य असलेली (धान्याची रास) २ कोय किंवा गुठी नसलेला (आंबा, फणस इ०) ३ (गो) फुस्ट झालेलें, पळिंज, फलस्ट [स पुल्=उच होणें]

पोलक—पु (सातारा) लखोटा, लिफाफा नवाइयाम्ड गालिचा म्हणतात [पोल=पोकळ]

पोलके—न बायकांची चोळीवजा बंडी [इ पोल्का]

पोलणें—अक्रि नाहीशी होणें (थंडी, पडसें) प फोलणें [पोल=पोकळ]

पोलपेढ, पालपेड, पोलवा—स्त्रीपु (गो) एक मासळी

पोला—वि पोकळ, पोलपट पहा [हिं पोल=पोकळ]

पोला-लो—पु (कु) गाल ' माजो पोलो सुजला '

पोलाटी—स्त्री (सो) छातीशीं पख असणारा लहान मासा

पोलाद—न कार्बन घालून कठिण व लवचीक केलेलें लोखंड तिखें [फा पु(फु)लाद्] **पोलादी**–वि पोलादाचें

पोलिस्त—स्त्री १ लागवड केलेली जमीन २ शेताच्या उत्पन्नावरचा पाटलाचा आणि महाराचा हक्क

पोली—वि (गों) मेलेली व वाळलेली (लीस, ऊ) याच्या उलट सपुट=जिवत, वळवळणारी ऊ [पोल=पोकळ]

पोलीस—पु शिपाई, रयानिमे बदोबस्तार्कारता ठेविलेला शिपाई –न बदाबस्ताचें खातें [इ] ०**अम्मलदार**–पु जिल्ह्याचा मुख्य पोलीसअधिकारी ०**खातें**–न कोतवालीचें काम ' पोलीसखातें म्हणजे म्हारमी खातें अशी लोकाची समजूत असुन ' –टिले २ ८०४

पोलू—वि (गो) पातळ [पोल=पोकळ]

पोलें—न एका चौरस काठीचें अथवा बिघ्याच्या एक चर इयाश हिश्शाचें जमीनीचें माप [इ पोल]

पोलेगाद—न (गो) सवा इंच लांबीचें परिमाण

पोल्योपोल्यो—न (व) ढिलाई, पोकळपणा ' पोल्यो-पोल्यो सापडलें म्हणून असे माजला! ' [पोल=पोकळ]

पोल्हार-रा—नपु पायाच्या अगठयात घालण्याचें बायकांचें एक चांदीचें भूषण 'अनवट जोडवीं पोल्हारें । कानीं बाधली एकमरे । ' –ह १९ ६७]

पोव, पोवटी—पुस्त्री (राजा) शेणाचा, विष्टेचा पोहो, ढीग [पोहो]

पोव—पु (कों) वळचणीपासुन मुगळा (आढ्या)पर्यंत एकापासून एक असे छपरास आलटून पालटून दिलेले (गवत, टहाळ इ०चे) थर (क्रि० घालणें)

पोवई—स्त्री (प्र) पाई, धर्मपाई

पोवखड—न पोफळीच्या पायीची चिरटी प्रथ, पायी इ०ला अथवा कागद सुरक्षित ठेवण्यासाठी पुष्ठीपत्राप्रमाणें त्याचा उपयोग करतात पाय पहा [पोय+खड]

पोवची—स्त्री पोंची,मनगटावर बांधण्याचा दागिना 'मुद्रिका पोवची मणिबंधिता । '–वसीस्व ९ १४ २ (व) स्त्रियाच्या हाता तील जवा नावाचा दागिना [हिं]

पोवटी—स्त्री (गो) पोटरी

पोवडा—पु (कों) माडाच्या फांदीचें मुळाकडचें शेवट, बुडखा पोय पहा

पोवणी-णें—पाहुणी-णें पहा

पोवणे—सक्रि (केळीचीं पानें इ०) विस्तव, ऊन, वाफ इ०चा शेक देऊन नरम करणें [पाळणें]

पोवणे—सक्रि (विणकाम) फणी–आवीमध्यें ताण्याचें धाग ओवणें [ओवणें ?]

पोवणे—सक्रि (को) पोहणें, तरगणें

पोवर्ते-ती—नस्त्री १ श्रावणी पौर्णिमेस (व इतर दुसऱ्या महिन्यात) देवास अर्पण केलेला (चार अथवा पाच कापसाच्या धाग्याचा) दोरा, या महिन्यात घालावयाचें नवें जानवें, उत्सवाच्या किंवा व्रताच्या प्रसगीं ब्राह्मणानीं आणि इतरांनीं गळ्यात, हातात, मनगटात, घातलेले पवित्र दोर २ स्त्रियाचा पोतीचा, मोत्याचा गळ्यातील एक दागिना ३ लग्नात शूद्रानीं गळ्यात घालावयाचे पिवळे दोरे गडा [स पवित्र] **पोवर्ता पूर्णिमा-पुनव**–स्त्री श्रावणी पौर्णिमा या दिवशी पोवतें घालतात

पोवन—पु (गो) सावरीन (नाणें) [इ पौंड]

पोंवप—सक्रि (गो) पाऊस पडून घरात गळणें

पा(पो)वरी—स्त्री पावा, मुरली, बासरी [पावा]

पोवली—स्त्री १ सुपारीची चिरी, पोय पहा २ (गो) पोफळीच्या पानाचा पसरट देंठ

पोंवशेवचे—सक्रि (गो) कुजण्यास लागणें विरविरीत होणें [पोंवसॉ] **पावसॉ**-वि (गो) कुजण्यास लागलेला (मासा) **पावसुटाण**-स्त्री (गो) घाण, दुर्गंध स्त्रिजट वास

पो(पो)वळ, पो(पो)वळी—स्त्री १ देवळाच्या भोवतालची भिंत २ (गो) पाट, कालवा यात पाणी सोडण्याकरिता ठेवलेलें दारें, दार

पोवळीं-ळें पोवळी-ळे—न प्रवाल, पाळें एक कीटक जन्य तांबडया रंगाचा दगड, एक रत्न [स प्रवाल] **पोवळ पाटली**-स्त्री (बायकांचा हातात घालावयाचा) पोंवळें सोन्यात मढवून केलेला एक दागिना, पाटली [पोवळें+पाटली] **पोंवळ सर**-पु पोवळयांचें केलेलें कंकण [पोवळें+सर] **पो(पो)वळा**-वि घूसर किंवा पोवळयाच्या रंगाचें (जनावर, गाय, बैल) **म्ह**० ढवळयाजवळ बांधला पोवळा वाण नाही पण गुण लागला

पोवा—(को) १ सापाचें पिलूं २ (छप्पर शिवणे, कुपण करणे वगैरे कामांत) दाभणाप्रमाणें उपयोगी पडणारी काठी

पोवा—पु समूह, जमाव (यात्रेकरू, भिकारी, याचा) 'पोवा वरी पोवा येऊनि जाती।' –दावि १६३ [स प्रवाह]

पोवा—पु १ (सामा) केळफुलाचें आवरण, पोफळीची विरी २ करडईवर पडणारा रोग –कृषि ३६३

पो(पो)वा—पु अलगूज, पावा, वेळूची पिपाणी [स]

पो(पो)वाडा—पु पवाडा पहा

पोवाणी, पोवाळी—स्त्री (को) पोहणें, (प्र) पोवणी (क्रि० टाकणें) [पोहणी]

पोवी—स्त्री (कों) (प्र) पोई, पोय

पोवे—न दगड झाड, लाकूड वगैरेच्या सांधींत मधमाशांनीं केलेलें मधाचें पोळें, मोहोळ [पोयें]

पोशा—वि १ (निंदार्थी) पोसलेला, पालन केलेला, स्वतःच्या प्रमाणें वाढविलेलें (मूल) २ गबदुल, पुष्ट, फोपशा, खाऊन स्वस्थ बसणारा [स] पोषण]

पोशाक-ख-ग—पु पेहराव, अंगावर घेण्याचीं वस्त्रेंप्रावरणें, शोभेसाठीं अंगावर घालावयाचीं वस्त्रें [फा पोशाक] **०करणे**-वर सांगितलेलीं वस्त्रें अंगावर घालणें, घेणें **०पट्टी**-स्त्री सन्मानार्थ द्यावयाच्या पोशाकाच्या खर्चाकरिता बसविलेली पट्टी, कर **पोशाकी-खी-गी**-वि शानदार, दिखाऊ, आकर्षक पण कवडी मोल, मिजासी डामडौली, पोशाकाच्याच उपयोगी तादृश टिकाऊ नसलेल (भारी वस्तु, मनुष्य इ०) **पोशाकी नांव**-न औपचारिक परिपाठातील नांव, व्यावहारिक नांव पहा **पोशाकी वस्त्र-दागिने**-नपुअव शानदार, सणवारीं घालण्याचे दागदागिने

पोशिंदा—वि आश्रयदाता, पालनकर्ता, प्रीतिपूर्वक पोसणारा 'लाख मरोत मण लाखाचा पोशिन्दा न मरो' –राज सन्यास ७३ [फा]

पोशीदा—वि आच्छादित गुप्त गैरमाहित 'पतप्रधान यांपी घरोब्याचा प्रकार पोशीदा नाहीं' –रा ५ ८४५ [फा]

पोशीश-स—वि गुप्त क्वित्येक पोशीश मस्लतीच्या मजमुनावास्ते अजम राघो विठ्ठल यास फिरस्ताद केले असत' –पत्रांव २८७ [फा पोशिश्=आच्छादन]

पोशेणें—अक्रि वान्यानें कणीस बाहेर पडणें [प्रसवणें]

पोशेर-रे—पुन (को) मोठें तांबडें व काटेरी कमळ

पोशेवचें—सक्रि १ (गो) हातानीं घासणें २ (गो) काढून घेणें

पोषणें—सक्रि पोसणें, सभाळणें आश्रय देणें, खाऊपिऊ घालणें [स पोषण] **पोषक**-वि १ पोसणारा, पालन करणारा, आश्रय देणारा २ पुष्टि देणारें **पोषण**-न १ पालन संवर्धन, अन्नादि देऊन रक्षण करणें, प्रतिपाल, आश्रय २ (ल) भक्ष्य **-शर** ३ बढती –शर [स पुष्=पोसणें] **पोषणीय**-वि पोषण, पालन किंवा संवर्धन करण्यास योग्य **पोषित**-वि पोसलेला, सभाळलेला बाळगलेला **पोषणा** वि १ दत्तक २ खावयास घालण्याच्या अटीवर ठेवलेलें व स्वतःच्या उपयोगात आणलेलें (दुसऱ्याचें जनावर) ३ (माण) दुसऱ्याचे जिवावर जगणारा **पोष्य**-वि १ ज्यांचें पोषण करावयास पाहिजे असा (पुत्र, कन्या इ०) २ पूर्वीच्या पत्रव्यवहारांत वयानें वडील मित्र किंवा आश्रयदाता इत्यादींना पत्र लिहितांना लिहिणाराच्या नांवापूर्वी हा शब्द लिहीत असत, आश्रित [स] **०वर्ग**-पु ज्यांचें पोषण केलें पाहिजे अशांचा (मुलें, चाकर इ० चा) समुदाय

पोषाक-ख-ग, पोषाकी-खी-गी—पोशाक, इ० पहा

पोष्ट—न १ टपालकचेरी २ टपाल [इ पोस्ट]

पोस—पु (गो) खरवस [स पीयूष] **चांदण्याचा पोस**-पु नुकतें पडूं लागलेलें चादणें –शर

पोसणें—सक्रि पोषणें पहा

पोसणें—अक्रि १ जोरानें वाढणें, पुष्ट होणें, भरभराट होणें, लठ्ठ होणें 'पोमे शरीर दोंदिक।' –नव २४ १५४ २ पूर्ण वाढ होणें, पक्वदशेस येणें (प्राणी, झाड इ०) [स पुष्, प्रा पोस, पोसण] **पोसका-गा**-वि (गो) दत्तक, सभाळलेला, पोसावयास घेतलेला (मुलगा) **पोसकेपण**-न (गो) दत्तक पद्धति **पोसणा-णें-ण्या**-पुन पोषणा पहा 'होईन सरता। सतामार्जी पोसणा।' –तुगा १५०३

पोसर—न (सामा) एक प्रकारचें कमळ पोशेरें पहा

पोसवणें—अक्रि कणीस बाहेर पडणें, पसवणें [स प्रसव]

पोसिंदा—वि पोशिंदा पहा

पोसू—न (गो) नाचणीचें लोंगर [पसवणें]

पोस्ट—पु १ (छापखाना) छापण्याचा कागद आकार २०×१२ इंच –मुद्रण ९५ बक पोस्ट पेपर' २ टपाल पोट पहा

पोस्त—न १ नाकराचाकरास सणावारीं–विशेषत होळीच्या सणानिमित दिलेला बक्षिसीचा पैसा किंवा दारू २ त्या पैशाची श्रमपरिहारार्थ दिलेली मेजवानी ३ नेहमींपेक्षा जास्त किंवा दक्षतेनें काम करण्याबद्दल दिलेला पैसा, चिरीमिरी ४ शाई बाहून किंवा वाळून जाऊ नये म्हणून दौतींत ठेवलेली बिबी, शाईत काजळ घोटण्याकरिता (पुरचुंडी करण्याकरिता) ध्यावयाचें फडकें ५ (गों) सर्व गावानें शिकार करून, परोघरचें धान्य जमवून करावयाचें सहभोजन [स पुटि, हिं पोस्त=अफूचें बोंड] **०पिंड**–पु दुसऱ्याच्या जिवावर चैन करणारा, पक्किपठाण, परान्नपुष्ट **पोस्तबोंड**–न अफूचें बोंड **पोस्ती, पोस्त्या**–वि १ निशा बाज झिंग्या, दारूबाज २ ध्यापुर, गलल्ल

पोंहचणें—अक्रि १ पोंचणें, पोहोंचणें, दाखल, प्राप्त होणें २ हातीं येणें, पावणें ३ (ल) समजणें अर्थ कळणें, जाणणें अवगत होणें 'तर्कानें, खुणेनें पोहचणें' [हिं पोहचना] **पाहच**–स्त्रीपु १ पावती २ येणें, पावणें, हातांत येणें (पैसे असलेला पैसा) ३ पावलेला पैसा, दाणा इ० 'पोंच वजा करून बारीच रुपये घे' ४ –पु (ल) टप्पा, अटोका आवाका, सामर्थ्य 'जसजसा मोणाच्या बुद्धीचा पाहच तसतसें त्याला समजत' **पाहचता**–वि पोंचेलेला, प्राप्त झालेला मजा तुम्हाकरितां कागद पोंहचता आला' **पाहचविणें**–पक्रि माणसें इत्यादि पावता करणें, नेऊन घालणें (सामुग्री जनावर वगैरे) **पोहवेला**–वि (ल) दूरवर पाहणारा, स्पष्ट दूरवर पोहच असलेला

पोहेची—स्त्री १ मनगट पाची पहा २ पुरुषाच्या मनगटावर बांधण्याचा एक अलंकार पोची 'मुक्ताशेल्यर पोहेच्या पुकुड्या हीरागड उजवे।' –मारु ३ ४२ [हिं]

पोहटा—पु १ पुराणमतें नदीच्या पाण्यास येणारी फुगवटी, फुगणें पूर 'लोटयाला पोहटा आला' वरील प्रमाणें नदीचें पाणी फुगल्यामुळें काठावरच्या जमीनींत पडलेलें भगदाड, घळी २ खाडीपासून उंचवर गेलेला तिचा फाटा ३ मळींची जमीन गही पहा ४ शेणाचा गोळा, पोहा **पाहटी**–स्त्री शेणाचा लहान पोहो २ खाडीची शाखा, पोहडी पूर आलेल्या नदीचा लहानसा फाटा, प्रवाह **पोहटीची माती**–स्त्री शेणाच्या पोहोंत मिश्र लेली माती, ही खतासाठीं उपयुक्त असून पुरामुळें आलेला गाळ

पाहणें—अक्रि १ हातपायांनीं पाणी तोडून नदी वगैरे तरणें २ तिरपें, तरंगणें, पेवणें ३ परिश्रम होऊन निरंतर चलणें गर्क असणें (शास्त्र संपत्ति इ० मध्यें) –सक्रि पोहून नदी ओलांडणें [स प्लवन, प्रोहण] (वाप्र) **पोहणारा बुडतो, लिहिणारा चुकतो, शहाणा नडतो, खेळणारा पोळतो**–जो पोहणारा असेल तोच बुडतो इ० (असें परिणाम घडतात म्हणून त्या त्या गोष्टी कोणी करूं नयेत मीं काय 'तर करावया) **पाहणी**–स्त्री १ पाहणें २ पोहण्याचा एक दम, एक सुरकाडी नदीच्या त्या तीरापासून एके पाहणीनें या तीरास आलो' –वि पोहण्याजोगी खोल (नदी) पोहून जाण्याजोगा खोल (प्रवाह) **पोहणीस घालणें**–जनावरास नदी वगैरेच्या पाण्यांत घालणें **पोहनाव**–वि पायउतारानें जातां यावें म्हणून नावेच्या साहाय्यानें जातां येण्याजोगें पाहणी (–वि) पहा

पोहणा—स्त्री घाण, दुर्गंधी (शेण इ०ची) [पोहा=शेणाचा]

पोहती—स्त्री लहान पोहो

पोहरण—स्त्री (व) लावण, दीर्घसूत्रता पोहरणीं पडलें काम, आतां केव्हा होईल कोणीं सांगावें?'

पोहरणें—पुक्रि डब्बा होणें फुगणें (पोट), फुगणें (माती, भित इ० भिजविली असतां)

पोहरा—पु विहिरींतून पाणी काढण्याचें लाकडी किंवा मातीचें भांडें [स अपोहर, पयोधर]

पोहा—पु मेळा, थवा, पोवा समुदाय (यात्रेकरू मिशेरी याचा 'पोहा चालला अपार।' –दावि ४५ [स प्रवाह]

पाहा—पु साळींवर ऊन पाणी घालून फुलवून केलेला भाताचा दाणा पोहयाचें एकवचन [स पृथुक, प्रा पुहुअ वि पहु]

पोहाडणें–सक्रि (व) पोहणीं घालणें 'उन्हाळ्यांत बैल पोहाडतात [स प्लवन]

पाहिटी पोहिटीची माती—पाहटी इ० पहा

पोही हे—स्त्री (प्र) पाणपोई पहा 'पाह्या अन्नछत्र घालू निया घरीं। रहितो बाहेरी आम्हियासी।' –तुगा १२१६ [पोई]

पोहे पोहू—पुअव पोहा पहा [स पृथुक]

पाहा—पु शेणाचा पो, पाहटा विष्ठेची रास

पाहाच, पाहाचणें, पोहोचता, पोहोची, पोहोटी, पोहोडी, पोहोगी पाहोणे, पोहोरणे, पाहारा—पोहचणें पोहच इ० पहा

पोहारा—पु (व ना) भाजून वाळविलेला हुरडा [पाहा]

पोहा फाकणें—सक्रि (व) अरुणोदय होणें 'पोहा फाकला म्हणजे निघा' [स प्रभात]

पोळ—पु १ बैलाला वाहिलेला, पितराच्या नावानें सोडलेला खोंड यांचे भगवर त्रिशूलादि चिन्हें डागतात वंश 'रचूनि महत्त्वाचें खळें। मजी एक काळुगेनि पाळ।' –ज्ञा १३ ३९ २ (ल) वृषापुष्ट मनुष्य, आळशी, लठ्ठ, निरुपयोगी माणूस –वि माजलेला, मोकाट [देप्रा पाआल=बैल] **०जत्रा**–स्त्री १ पोळ सोडलेला बैल, रेडा यास देवीपुढें बळी देणें २ (ल)

पिटवणूक, शत्रूच्या सैन्याची कत्तल व दाणादाण 'याप्रकारें मल्हारराव यांचे फौजेची पोळजत्रा झाली' -भाव ८१ पोळा पहा

पाट—स्त्री १ नुसत्या दगडाची रचलेली (माती, चुना इ० शिवाय) भिंत २ आळी वाट [स प्रतोली गु]

पाळ—न (गा) जमीनमाजणीच्या मापाची काठी [इ पोल]

पाळ—पु (ना) मोठी पळी, पळा [पळा]

पाळ—पु (बैलगाडी) लांब, सरळ व वर टाकलेल्या गाडीच्या दांड्या प्रत्यकी

पाळ-ळें—न (को) मोहोळ

पाळकी—स्त्री १ कागदाची नळी (बाण, कांडतूस, फटाकडा इ०करिता केलेली) पोल, पोलकट अर्थ २ पहा २ (क) लखोटा लिफाफा [हिं पोल=पोकळ]

पाळणे—अक्रि १ भाजणें, होरपळणें, जळणें, अग्निस्पर्श होणें, चटका लागणें २ (ल) हातीं घतलेल्या कामांत तोटा, नुकसान लागणें चरा बसणें 'जामीन राहून मी एकदा पाळलों' ३ (ल) दुःखानें व्यथित होणें [द का होळे—तेजस्वी असणें, चकाकणें]

पोळभाज—स्त्री (शेतकी) जमीन भाजण्याचें काम भाजवणी [पोळणें+भाजणें] **पोळीव**—वि पोळलेलें, भाजलेलें जळलेलें

पोळपाटली, पोळसर, पोळा-ळें—(उत्तरकडे) पोवळ पाटली पावळसर इ० पहा

पोळा—पु आषाढ शुद्ध १४, श्रावण व॥ ३० व भाद्रपद व॥ ३०या दिवशीं बैलास शृंगारून पूजाअर्चा करून यांतानें भिरविणात तो उत्सव, सण । वेडा पोळ्याच्या पोळ]

पोळा—पु १ मधमाशांनें पोळें २ झाडाच्या पानावर मुगळे उंबील, हुरण यांनीं केलेले घरटें

पोळा—पु १ घर इ० जळत असतां त्यांतून बाहेर्यानें वर उडणारा तृणादि समुदाय २ (गो) दाटीचा जमीन भाजण्या साठीं त्यावर पसरलेलें गवत व पाचाच ढाहळ मार यांचा जळल्या शिवाय राहिलेला भाग [हिं पोल=पोकळ]

पोळा—पु (को) केळीच्या पानांत घालून विस्तवावर भाजलेला पाकळा अथवा शेवग्याचीं फुलें, पानपुडा लहान मुलांचें एक खाद्य जिन्नस, भात [स पुलाक]

पोळा—स्त्री १ कणीक भिजवून, लाटून भाकरी सारखी केलेली चपाती, कणकेचा उडा आणि उकडीचें पुरण यांची केलेली चपाती २ मोदकाचा-मराठमोळा पोळीच्या आकाराचा भाग ३ (ल) एखादा दबून पोळीसारखा केलेला पदार्थ ४ लाख पौंड अडिता इ०कांच्या रंगात भिजविलेला, पोळीच्या आकारासारखा केलेला आणि वाळलेला कापूस दारूत तेव्हा पाण्यांत भिजवून याची तावदी शाई करतात ५ (ल) कवळी बत्तीच्या गळघाखालीं सुटलेला भाग, पवरी [स पोलिका, पुलिका, व पुलि, का होळ्ळु=लाटणें, हाळिगे-पोळी] (वाप्र) **०पडणें**—(प्रा) दग्ध होणें **०पि**ो चैन होणें कांहीं दिवस सुग्रास अन्न मिळण्याचा योग प्राप्त होणें (आपल्या) **पोळीवर तूप आढणे**—दुसऱ्याच्या फायद्याकडे लक्ष्य न देतां आपला फायदा करून घेणें, आपलपोटेपणा करणें, एकट्यानेंच सगळें गिळकृत करणें सामाशब्द- **पाळतवा**—पु पोळी भाजण्याचा तवा [पोळी+तवा] **पाळपाट-पाट**—पु पोळी लाटण्याचा लाकडी गोल पाट [पोळी+पाट] **०तुकडा**—पु (सामा) पोळी इ० खाद्य पदार्थ [द्वि] **०वरण**—न १ पोळी व वरणाचा जेवण २ (ल) साधा जेवण **पोळ्याघाटक**—पु (विनोदार्थी) पोळ्या करणारा माणूस (दुसऱ्या कोणत्याहि कामास निरुपयोगी या अर्थी)

पोळे—न (को) मधमाशांचें मोहोळ मधुकोश [पोळी]

पोळो—पु (गो) अळी (धान्यविशेष) [पोळी]

पोळोव—पु (गो) तोंडीलावण्यातील वाटणा

पो—पु फाशावरील एक या संख्येचे चिन्ह पव [हिं पव]

पोगंड—न मनुष्याची पांचपासून १६ वर्षापर्यंतची वयात येईपर्यंतची अवस्था जवानी, वाढती दशा बाल्यावस्था व तारुण्य यांच्या मधील स्थिति [स]

पोची—स्त्री पोची, पोहची पहा

पोठ—स्त्री १ (गो) पाठशी २ (गो) बराबरी तुलना ताजी पोठ धरू नजा=त्याची सर येण शक्य नाहीं'

पोड—पु १० रुपये किंवा मोठें जास्त किंमतीचें एक थैली नाणें, सॉव्हरिन [इ]

पोढणे—अक्रि (काव्य) लवणें झोपणें होणें पडणें पहा (विश्रांति किंवा ओपकरिता) 'मी पिउन पोढत्य नका ग मज हालवू।'-केपो ३१६ [पडणें]

पौण पौणक पौणभ्हातारी—पाऊण पाऊणशे इ० पहा

पौतिपर्णिमा पोते—पावतीपर्णिमा पावतें इ० पहा

पौत्र—पु नातू (बहुधा मुलाचा मुलगा) [स] **पौत्री**—स्त्री नात (बहुधा मुलीची मुलगी) [स] **पौत्रिक्रेग**—पु पुत्रिकासंतत

पौनू—संवि (नरभाषा) सात पौत्र भुरुय (रुपये) आठ दिवसांनीं देणार आहे'

पौनःपुन्य—न पुनःपुनः करण्याची क्रिया पुनरावृत्ति [स]

पौनरुक्त्य—न आपणाची बोलण्याची पुनरावृत्ति [स]

पौनर्भव—पु दान घेऊन लग्न झालेल्या स्त्रीचा मुलगा अक्षत किंवा क्षतयोनि अशा पतसंबंधाच्या ठायीं पतापासून जन्मलेला मुलगा बारा पुत्रांतील सहावा [स]

पोवारा—पु (फाशाचा खेळ) पवारा पहा [पवारा]

पौर—वि १ पुरवासी नागरिक २—पि शहरांत वसविलेला उत्पन्न केलेला नगराचा, नगरी नगरासंबंधी [स पुर—पौर]

पौराणिक—पु पुराणिक पहा —वि पुराणासंबंधी पुराणातील [स]

पौरुष—न १ पराक्रम, शौर्य पुरुषाचा गुण, पुरुषत्व २ शक्ति सामर्थ्य जोम ३ –पुस्त्रीन मनुष्याच्या उंचीपेक्षा दोनही हात वर करून हाताच्या बोटापर्यंतची उंची वि मर्दानी, मानवी मनुष्याचा, मनुष्यविषयक [स] **०वाद**–पु व्यक्तीचें इच्छास्वातंत्र्याचें मत किंवा त्याचें समर्थन स्वतःच्या प्रयत्नानें मनुष्य आपला उत्कर्ष किंवा अवनति करून घेतो असें मत, प्रयत्न वाद याच्या उलट दैववाद, प्रारब्धवाद [स] **पौरुषवादी**–पु वरील मताचा **पौरुषेय**–वि पौरुष (–वि) पहा [स]

पौरोहित, पौरोहित्य—न पुरोहितांचें काम [स]

पौर्णमासी पौर्णिमा—स्त्री पूर्ण चंद्राचा दिवस शुक्ल पक्षातील शेवटचा दिवस उत्तरहिंदुस्थानात अद्याप पौर्णिमांत महिना मानतात [स पूर्ण+मास]

पौर्वापर्य—न पूर्वापर, मागला पुढला सबब [स]

पौल—पु (राजा) संतति, गोत्र, वंश इ०चें व सरू

पौश्चल्य—न व्यभिचार, वेश्यावृत्ति [स]

पौष—पु चैत्रादि महिन्यांतील दहावा महिना [स] **पौर्णी**–स्त्री पौषांतील पौर्णिमा –वि पौषासबंधी

पौष्टिक—वि १ पुष्टिकारक बलवर्धक, तेजस्कर, पोषक धातुपुष्ट करणारा २ श्रेयस्कर आयुष्यवर्धक, संपत्तिदायक सुख कारक (यज्ञ–याग, धार्मिक विधि इ०) [स]

पौळ–ळी—स्त्री कुपणवजा दगडाची लहान भिंत, पोवळी, आवार, तट पावळ अर्थ १ पहा 'तेथ सप्त पौळीं। रत्नतेजाची वाहाळी।' –शिशु ३२२ [का पौली=आवाराची भिंत]

प्याज—पु कांदा [फा पियाझ] **प्याजी**–वि कांद्याच्या रंगासारखें किंचित् गुलाबी रंगाचें, फिकट गुलाबी, पाटल 'जहने बादी पोषाख गुलाबी प्याजी।' –सला ३८ [फा पियाझी]

प्यॉड—न (गो) वासूल

प्यॉद—स्त्री (गो) लहानशी भिंत

प्यादा—पु १ पायदळातील शिपाई पायशिपाई, पाईक 'पळतील त्याम धरून परिच्छिन्न डोकवी मारणें, सर्दार अगर प्यादा न म्हणें' –ब्रच ७७ २ (बुद्धिबळाचा खेळ) हलकी सोंगटी, मोहरींखेरीज करून इतर कोणतेंहि बुद्धबळ प्यादें 'राजा प्रधान पशुप्यादा कटक। बुद्धिबळीं अवघे काष्ठयेक।' –भारार्थबाल ११ २५४ [स पदाति फा पियादा] (वाप्र) **प्याद्याचा फर्जी होणें**–हलका मनुष्य मोठ्या पदवीस चढणें, रंकाचा राव होणें (बुद्धिबळाच्या खेळांत प्याद्याची सगळ्यांच्या अखेरच्या घरापर्यंत प्रगति झाली म्हणजे त्या घरचें मोहरें मेलें असल्यास त्याम उठविता येतें, यावरून) **प्यादगान**–नअव पायदळ 'पाटील बावापासीं बीस पचवीस हजार रयार प्यादगान मिळून आहे' –दिमरा १ २४३ [फा पियादगान्] **प्यादगी**–स्त्री १ पाईकपण पायदळाचें काम २ पाइकाचें वेतन 'याचा रोजमुरा कजा (=काजीपणा) व नेवकजा (=दुरुस्त काजीपणा) व प्यादगी टके तीनशें माडसात यास जागा जकात कसबे मजकूर देविले असेत' –वाडमनदा १४१ **प्यादाजवादा**–पु प्यादा इ० शिपाई **प्यादे**–न प्यादा अर्थ २ पहा **प्यादेगिरी**–स्त्री पाइकी 'या प्रान्तीचे तमाम मुसलमान लोक प्यादेगिरीचें कसब करून पोट भरतात' –रा ५ ६२ **प्याद–प्यादे–मात, प्यादी**–स्त्री १ (बुद्धिबळ) प्याद्यानें शह देऊन राजाचा केलेला शेंडमारा, प्याद्याच्या शहानें केलेली मात २ (ल) पराभव 'समजतात जरी येतात प्यादेमात कुंच उरात रसासले।' –अफला ८१

प्यान, ढप्पा—न (कु को) खोऱ्याच्या एका हिसक्यात येणारा मातीचा भाग [पेंड, ढप]

प्यार—स्त्री १ प्रेम माया, ममता प्रीति २ प्रीतिपात्र, रखेली [हिं प्यार तुल० स प्रियंकर] **प्यार, प्यारा**–वि प्रिय, आवडता, शोकीन, खूश झालेला प्रेमाचा लाडका 'आम्हावर का रुसला पचीप्यारा।' –ऐपो १२४

प्यारा प्यारिग्राफ—पु मजकुरातील विवक्षित भाग, लेखपरिच्छेद, लेखातील तोडलेला भाग [इ पॅरिग्राफ]

प्याला—पु १ पेला, (धातु, काच, माती इ०चें) पाणी इ० पिण्याचें लहान भांडें 'त्याहा प्यावयासी प्याले सड्गी (दगडी) उत्तम पाठवून देणें' –रा ६ ३९२ २ काना, रजकीचा पेला [वै स पेरु फा] **०मतवाला**–पु (व) झिंगलेला, दारू पिऊन मत्त झालेला **०पिणे–घेणे**–मुसलमान होणें (कारण हिंदूस मुसलमान करताना काही त्यास प्याल्यामधून काहीं पेय पाजतो यावरून) **प्यालेदार**–वि छातीवर येणारा भाग प्याल्या सारखा शिवलेला (अंगरखा)

प्यास—स्त्री तहान, तृषा (अक्षरशः वल) [स पिपासा हिं]

प्याहा—पु १ प्लीहागुल्म २ पानथरी, प्लीहा 'एका प्याहा पानथरी।' –गीता १३ २४९५ [स प्लीहा]

प्र—एक उपसर्ग, हा उपसर्ग शब्दास लागून पुढील मुख्य अर्थ होतात–(अ) अधिक गति (आ) आधिक्य, प्रकर्ष, अतिशयता (फार, पुष्कळ इ०) श्रेष्ठता, उच्चपणा [स]

प्रा, प्रो—(सक्षेप) परगणा, प्रमाणें

प्रां—(सक्षेप) प्रांत

प्रकट—वि १ उघड, स्पष्ट 'कीं परमधाम प्रकट।' –ज्ञा १ ३० २ जगजाहीर, विख्यात, प्रसिद्ध, नावाजलेला 'अवेंचु अमोघ सिद्धी। तू प्रकट कृपानिधी।' –ऋ ५० ३ –क्रिवि उघडपणें, स्पष्टपणें, जाहीरपणें, साक्षात 'प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला।' –मोकर्ण ४५ ३० [स] **प्रकटावयव**–वि आच्छादन नसलेला, उघड्या शरीराचा 'निजमाता बाळवयसेसी। प्रकटावयवी लाडवी पुत्रासी।' –एभा २२ ४८०

प्रकटणे—उक्रि १ प्रसिद्ध करणें, जाहीर करणें, उघडकीस आणणें २ दाखविणें (उघड रीतीनें), प्रदर्शित करणें, प्रगट करणें ३ गुप्तस्थिति टाकून बाहेर येणें, स्पष्टपणें दिसणें, उघडपणें बाहेर येणें 'परी आम्हासाठी होसील सगुण। स्तभासी फोडून प्रगटसी।' [प्रकट] **प्रकटित**-वि जाहीर, प्रसिद्ध केलेला, उघड, स्पष्ट केलेला, विख्यात [स]

प्रकंद—पु (गो) अतिशय काळजी [द] **प्रकंदचे**-अक्रि (गो) अतिशय काळजी वाहणें

प्रकंपन—पु वारा, वायु [स] **प्रकंपित(वक्ष स्थळ)**-न (नृत्य) नृत्याच्या वेळी दोनहि पायाच्या चवड्यावर उभें रहावयाचें व पुन्हा टाचा जमीनीवर टेकावयाच्या असें करण्याच्या वेळीं वक्ष स्थळ वर खालीं होऊ लागते ती स्थिति जोरानें श्वासोच्छ्वास घेत असताना उरांचें हलणें हसणें, रडणें, फार श्रम, भय वाटणें, वगैरेच्या वेळीं हा अभिनय करितात [स]

प्रकर—पु समूह, समुदाय [स]

प्रकरण—न १ खातें, शाखा कामाचा वर्ग विभाग 'राज्य कारभारांचें प्रकरण निराळे, सावकारीचें प्रकरण निराळें' २ अध्याय, भाग, परिच्छेद, खड, स्कध पर्व, काड, कागदपत्र ३ विषय, मुद्दा, बाब, गोष्ट 'युद्धप्रकरणीं गोष्टी करा' ४ बाबत, काम, गोष्ट, उद्योग लग्नप्रकरणीं चार हजार रुपय खर्चिले' ५ पक्ष, मडळ, मडळी, विशिष्ट मतानें किंवा विचारसरणीनें वागणारे लोक समुच्चयाने ६ (ल उप) विद्या, कुल, जाति, गुण, अवगुण इ० गोष्टींनी असामान्य असा मनुष्य, जाडा विद्वान, प्रस्थ, घेंड 'तुकाराम एक मोठें प्रकरण होऊन गेलें' ७ हा शब्द गोष्ट, प्रस्थ, काही हेतु इ० अर्थी पुष्कळ ठिकाणीं योजतात जसें- 'मुसलमानाचें प्रकरण निराळें हिंदूचें प्रकरण निराळें' 'घरीं चार माऊ आहत चौघांचीं चार प्रकरणें निराळीं आहत' ८ नाटकाच्या दहा प्रकारापकीं एक याचें सविस्तरक विस्तृत असुन त्यात सर्व रस व नाना प्रकारचीं पात्रें असावी लागतात उदा० मृच्छकटिक व मालती-माधव हीं नाटकें [स] **प्रकरणापात्त**-वि चालू विषयास किंवा कामास धरून असलेलें, प्रसगास अनुसरून असलेलें [स प्रसग+उपात्त]

प्रकर्ष—पु उत्कर्ष, श्रेष्ठता, आधिक्य, अतिशयपणा, मोठेपणा इत्यादि गुणाची किंवा गोष्टींची परिणति, विपुलता [स]

प्रकाड—वि १ उत्कृष्ट श्रेष्ठ, उत्तम, उच्च दजाचा २ विशाल प्रचड पहा [स]

प्रकाम—वि अतिशय पुष्कळ, भरपूर, आकठ [स]

प्रकार—पु १ भेद, जाति २ तऱ्हा, मार्ग, रीति पद्धत **म्ह०** एक गहू प्रकार बहु ३ (गणित) रीति, पद्धत ४ वस्तूक, प्रसग 'हें ऐकल्यावर एखादा भक्तीचा प्रकार व्हावयाचा' -रत्नकाता ४४ [स] **०करणें**-निरनिराळ्या रीतीनें त्रास देणें, सतावणें, पीडणें

प्रकाश—पु १ उजेड, तेज, चमक, अधकाराचा लोप २ (शब्दश व ल) फैलाव विस्तार प्रसार ३ फुलाचा विकास, प्रफुल्लता ४ ज्ञान, विषयाचें रहस्य, बुद्धीचा विकास ५ बातमी, खबर इ०चा फैलाव, प्रसार ६ सत्य प्रकट करणें, सत्यान्वेषण ७ चित्, चैतन्य, आत्मज्ञान 'सत्ता प्रकाश सुख। या तिहींतिहीं उणें लेख।' -अमृ ५१ ८ प्रसिद्धि, ख्याति 'समस्त लोकशिकता। प्रकाश झाला चहू राष्ट्री।'-गुच ४६५ ९ (नाट्य) उघड भाषण, पात्रानें प्रथम स्वगत भाषण करून नतर दुसऱ्या पात्राबरोबर भाषण करणें [स] **सामाशब्द- ०क**-वि १ प्रकाशणारा, तेज देणारा चकचकीत करणारा २ स्पष्ट, विशद करणारा, जाहीर करणारा प्रसिद्धि करी [स] **०कण-परमाणु**-पु सूर्य व दुसरे तेजस्वी पदार्थ यापासून निघणाऱ्या प्रकाशाच्या किंवा तेजाच्या असख्य सूक्ष्म परमाणूपैकीं प्रत्येक, तेजःपरमाणु **०जन्यशक्तिमापकयत्र**-न प्रकाशाच्या किरणाची तीव्रता मोजण्याचें यत्र, किरणविकारकत्वमापक, किरणतीव्रतामापक (इ) ॲक्टिनोमिटर **०त्व**-न प्रसिद्धि, ख्याति, नावलौकिक 'प्रकाशत्व चहू राष्ट्री थोरू। समस्त येती दर्शना।' -गुच ३० १६ [प्रकाश+त्व-प्रत्यय] **०दाम्ल**-न स्फुर नावाच्या अधातुरूप मूलद्रव्याचें आम्ल, स्फुरकाम्ल, (इ) फॉस्फरिक ॲसिड **०दर्शन**-न (प्रकाशलेखन) जागृत काच उजेडात ठेवी (इ) एक्सपोझर **०पुंज**-पु नाठ्या प्रकाशगोलातील दुर्बिणीतून दिसणारे लहान तेजाचे बिंदू **०प्रतिबंधक**-वि अपारदर्शक प्रकाशाभेद्य, प्रकाशरोधक, (इ) ओपक् **०भेद**-वि (पारदर्शक नसून) उजेडास वाट देणारा, उजेड जाऊ देणारा -इ ट्रॅन्स्ल्यूसट **०मान**-वि प्रकाशणारा तेजस्वी, चकचकीत [प्रकाश+मान-प्रत्यय] **०मापकयत्र**-न प्रकाशाची तीव्रता मोजण्याचें यत्र, (इ) फोटोमिटर **०लेखन**-न प्रकाशाच्या साह्यानें चित्रें काढण्याची कृति, (इ) फोटोग्रॅफी **०वृत्त**-न सूर्याचे प्रकाशित जें गोलार्ध त्यास अप्रकाशित गोलार्धापासून निराळें करणारें वृत्त, (इ) सर्कल ऑफ इल्यूमिनेशन **०व्यतिकरण**-न प्रकाशलहरी एका दिशेनें जात असता विरुद्ध दिशेन जर तशाच प्रकाशलहरी येत असतील तर त्या दोहोंचा सयोग होऊन त्या ठिकाणीं प्रकाशाच्या ऐवजी काळोख दिसतो याच चमत्कारास प्रकाशव्यतिकरण अगर विकृति असें म्हणतात 'ए ए मिचलसनने प्रकाशाचें व्यतिकरण करून त्या योगानें प्रकाशाच्या लहरींची लाबी मोजली' -ज्ञाको (प) २३२ **०शास्त्र**-न दृष्टिशास्त्र, दृक्शास्त्र दर्शनानुशासनशास्त्र, (इ) ऑप्टिक्स् **०शोषण**-न दूर अतरावरून एखाद्या वस्तूचा प्रकाश येत असल्याम मधल्या वातावरणात त्याचें किरण शोषले जऊन प्रकाश कमी तेजस्वी दिसतो, अगर प्रकाशित वस्तूच्या सभोवार

दुसरें द्रव्य अगर वस्तु ठेवल्यास त्याकडून प्रकाश शोषला जाऊन मद होतो या शोषणक्रियेस प्रकाशशोषण असें म्हणतात (इ) अब्सॉर्प्शन ऑफ लाईट -ज्ञाको(प)२३३ **प्रकाशाची विकृति**-स्त्री प्रकाश सरळ रेषेपासून वक्र होणें प्रकाशाचें अपभवन होणें (इ) डिफ्रॅक्शन ऑफ लाईट **प्रकाशाचे ध्रुवीभवन**-न प्रकाश एकरूप करणें (इ) पोलरायझेशन ऑफ लाईट **प्रकाशाची शलाका**-स्त्री किरणछटा अशुजाल, किरणजाल, (इ) पन्सिल ऑफ रज **प्रकाशाचे पृथक्करण**-न प्रकाशाच्या रंगाचें पृथक्करण विघटन, (इ) डिस्पोझिशन ऑफ लाईट

प्रकाश(शि)णे—उक्रि १ चकचकणें चमकणें, झळकणें २ (ल) उघडकीस येणें, प्रकट होणें, ३ तजस्वी करणें, उजेड देणें प्रकाश देणें सूर्यप्रकाशानें पदार्थ दिसं असा करणें ४ (ल) स्पष्टीकरण करणें उदाहरण देऊन उघड करणें, प्रकट करणें, दाखविणें, उघडकीस आणणें प्रसिद्ध करणें अंतरी शुचित्व पूर्ण वसे। तें बाह्यकर्मी स्वयें प्रकाश। तें शुचित्वचि अनायासें। परमार्थदेश प्रकाशी।' -एभा ३ १५७ [प्रकाश] **प्रकाशित**-वि १ प्रकाशलेला तेजस्वी झालेला, तजोमय २ प्रसिद्ध उघड केलेला [स] **प्रकाशी**-वि प्रकाशणारा, तजस्वी 'प्रकाशिया प्रकाशी बोजा। तो झळकत तुझा निजदंतु।' -एभा १५ **प्रकाश्य**-वि प्रकाशित, प्रकट उघड, प्रसिद्ध करण्यास योग्य, जरूर, इष्ट, (शब्दशः व ल) 'जो प्रकाश्येवीण प्रकाशु।' -ज्ञा १५५४५

प्रकाळ-ळा—पु उशीर विलंब आता प्रकाळा करिसा।' -उषा १८ १७ [स प्र=परिवर्तित+काल] **प्रकाळणे**-अक्रि (महानु) लांबणें, बराच वेळ टिकणें 'मग सभोगसुखें प्रकाळली। रात्री तया।' -शिशु २२९ [प्रकाळ]

प्रकीर्ण—वि १ नानाविध, विविध, निरनिराळ्या विषयांनीं युक्त (पुस्तक, अध्याय, भाषण इ०) २ विस्तृत केलेला, विशद केलेला, उघड केलेला ३ विखरलेला, विसकटलेला अस्ताव्यस्त पडलेला ४ सर्वत्र प्रसिद्ध किंवा जाहीर झालेला [स]

प्रकृत—स्त्री १ (प्र) प्रकृति शरीरावस्था तब्यत २ स्वभाव [स प्रकृति] -वि १ चालू प्रस्तुत साप्रत हलीं प्रचलित 'आमच्या देशातील वैष्णवांचीं काव्यें प्रकृत दूषणापासून मुक्त आहेत असें नाहीं' -नि ८१९ २ -क्रिवि सध्या, ह्या प्रसंगीं हलीं [स] **०स्वर**-पु मुद्दरवर पहा **प्रकृतार्थ**-पु चालू विषय हातीं घतलेला विषय **म्ह**० द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयत =दोन नकाराचा एक होकार होतो

प्रकृति—स्त्री १ शरीर किंवा मन यांचा मूलस्वभाव मूळ धर्म, अवस्था, स्थिति, स्वभाव, शरीर तब्यत वैद्यशास्त्रात सात प्रकारच्या प्रकृती सांगितल्या आहेत वातज, पित्तज कफज व त **पित्तज, वातकफज, कफपित्तजप्रकृति** आणि समधातु किंवा सम प्रकृति, त्याशिवायहि बऱ्याच प्रकारच्या प्रकृती आहेत **उदा**० ऊष्ण शीत-उग्र-मंद-कोमलप्रकृति इ० २ पदार्थमात्राचा मूळधर्म, मूलस्वभाव किंवा मूळस्थिति 'जव प्रकृतीचें अधिष्ठान। तंव माडी माडी हे अज्ञान।' -ज्ञा ३ ५३ 'तियें आघवींचि मागुतीं। जिवत भलती प्रकृती।' -ज्ञा ११ ६६६ ३ (तत्त्व) विश्वाच्या उत्पत्तीचें कारण, मूळकारण, समवायीकारण, त्याच्या उलट अध्यात्मिक कारण, सर्व सृष्टींतील पदार्थांचें मुख्य मूळ 'जगातील सर्व पदार्थांचे जें हें मूलभूत द्रव्य त्यास सांख्यशास्त्रांत प्रकृति असें म्हणतात' -गीर १५५ ४ (वेदांत) माया, आदि माया, ब्रह्माची जग उत्पन्न करण्याची इच्छाशक्ति, अविद्या म्हणोनि आघवें। मागील मज आठव। मी अजुनी परि सभव। प्रकृतियोगें।' -ज्ञा ८ ४४ ५ (व्याकरण) शब्दांचे किंवा धातूंचें प्रत्यय लागण्यापूर्वीचें मूळ रूप ६ पृथ्वी, आप्, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार हे आठ पदार्थ, अष्टविधाप्रकृति त्यांपैकी पहिले पांच, ज्यांस पंचमहाभूतें असें म्हणतात त्यांचा पंचसूक्ष्ममभूतांशीं (गंध रस, रूप, स्पर्श आणि शब्द इ० शीं) मूलकारण म्हणून सांख्य लावून व मन, बुद्धि अहंकार तसेंच ठेवून दुसरी अष्टविधा प्रकृति होते पंचमहाभूतें पहा ७ राज्य कारभारांचीं सात अंगें-स्वामी, अमात्य, सुहृद् कोश राष्ट्र, दुर्ग, आणि बल त्यांत आणखी प्रजेचा अंतर्भाव करितात पहिल्या सातांना सप्तविधाप्रकृति व आठांना अष्टविधाप्रकृति असें म्हणतात त्यांतहि पुन्हा अंत प्रकृति (स्वामी अमात्य आणि सुहृद्) व बहि प्रकृति (कोश, राष्ट्र, दुर्ग बल आणि प्रजा) असे भेद आहेत ८ प्रजा, रयत दुसरे विशेषीं प्रकृति प्रार्थिति यऊनि आपुल्या पतितें।' -मोवन १३ १०४ ९ एक छंद १० कांहीं एक व्यवहाराचा सामान्यतः चाललेला प्रकार [स] (वाप) **०ताळ्या वर येणें**-(आजार, राग द्वेष इ० मुळें झालेला) तब्यतीचा बिघाड, मन संतप्त इ० नाहींसा होणें **प्रकृतीचा ताळ बिघडणें-नासणें-सोडणें, प्रकृतीनें ताळ सोडणें-टाकणे-ताळ्यातून जाणें**-१ तब्यत बिघडणें, शरीराचा जोम, रस, स्वास्थ्य, तेज इ० कमी होणें, नाहींसें होणें २ भांडणास सुरवात करणें, होणें रागावणें, क्रोधाविष्ट होणें **प्रकृतीनें चालणें-जाणें-वागणे-असणे**-एखाद्याच्या मर्जीप्रमाणें स्वभाव, मन, इच्छा इ० प्रमाणें वागणें, (आपल्या) स्वभावानुरूप, मर्जीप्रमाणें वागणें **प्रकृतीवर टाकणें-ठेवणे-असूं-देणें** आजार वगैरे नैसर्गिक रीत्या जसा होऊ देणें सामाशब्द-**०गत**-वि प्रकृतीच्या किंवा सवयीच्या स्वाधीन झालेला सवयीपाधिक 'आणि हाचि प्रकृतिगतु। पुसतु स्वभोगी हतु।' -ज्ञा १४ ३४ **०ज**-वि उपजत, जन्मतः, स्वाभाविक 'भय मुलामध्यें प्रकृतिज असतें' -नीति २६४ **०दोष**-पु जन्म, मृत्यु इ० शारीरिक विकार

'तसा मर्‍यांच्य लोकाआतु। तो जगी जाहला प्राकृतु। तन्ही प्रकृति दोषाची मातु। नेणिजे तेथ।' –ज्ञा १० ७९ **०परिहार**–पु प्रकृतीसबधींचा सर्व विचार,खुलासा, स्पष्टीकरण 'तयावरी सप्तमी। प्रकृतिपरिहार उपकर्मी। भजति जे पुरुषोत्तमीं। त बोलिले चाऱ्ही।' –ज्ञा १० २८ **०पुरुष**–पु १ जगताच्या उत्पत्तीस कारणीभूत असलेले माया व आदिपुरुष 'सृष्टीला आदिकारण प्रकृतिपुरुष।' २ स्त्रीपुरुष 'प्रकृतिपुरुष चालिले मेळ। श्रीगुरुदेवदर्शना।' –सप्र ८ ४० **०प्रलय**–पु कल्पार्ती होणारा सृष्टीचा विलय, महाप्रलय **०मंत**–वि शरीरानें युक्त, शरीरवान् 'नातरी प्रकृतिमतु होउनी। इद्रिया लळा देउनी।' –ज्ञा ३ १९४ **०विकार**–पु माया-कार्य, जग **०विकृतिभाव**–पु प्रकृति व विकृति याचा परस्पर सबध **०स्वभाव**–पु १ मनुष्याचा मूळरवभाव २ पदार्थाच्या गचा नैसर्गिक गुणधर्म **प्रकृत्यंश**–पु (ज्योतिष) मोणत्याहि गोशच्या अर्गी असलेला जडपदार्थाचा अश [प्रकृति+अश]

प्रकृष्ट–वि उत्कृष्ट उत्तम, श्रेष्ठ [स]

प्रकोप–पु १ कफ, वात, पित्त इ० शारीरिक दोषाची अतिशय वाढ, आधिक्य, वर्चस्व पित्तप्रकोप, वातप्रकोप, धातुप्रकोप इ० २ दगा, बड ३ चित्तक्षोभ, राग, क्षुब्धता क्रोध [स]

प्रकोष्ठ–पु कोपराखालचा हाताचा भाग याच्या उलट प्रबाहु (कोपरावरचा हाताचा भाग) [स]

प्रक्रिया–स्त्री १ रीति, सरणी, पद्धति, मार्ग, चाल (काय इ० ची) २ (व्या) शब्दाच्या मूळरूपापुढे प्रत्यय वगैरे लावून शब्द सिद्ध करण्याची कृति ३ सधिसमास वगैर होण्याच्या पूर्वीचें शब्दाचें रूप [स]

प्रखर–वि १ अतिशय उग्र तीक्ष्ण तीव्र कडक(औषध, तपकीर इ०) २ भयकर, तीव्र, अनावर मन वी, उतावीळ पणाची –क्रिवि चलाखपणें, चुणचुणीतपणें, रोखठोकपणें, स्पष्ट पणा (उत्तर दणें) [स]

प्रखेळ–वि (गो) परमार्थ न साधणारा

प्रख्या–स्त्री प्रसिद्धि, कीर्ति ख्याति, लौकिक [स प्र+ख्या] **प्रख्यात**–वि प्रसिद्ध, सर्वश्रुत, नावाजलेला [स] **प्रख्याति**–स्त्री प्रसिद्धि, कीर्ति, नावलौकिक [स]

प्रगट, प्रगटणें–प्रकट, प्रकटणें पहा [प्रकट अप]

प्रगंड–पु बाहु, हात, प्रकोष्ठ **प्रगंडास्थि**–पु दडाचें हाड, भुजास्थि, प्रकोष्ठास्थि [स प्रगड+अस्थि]

प्रगणा–पु (प्र) परगणा पहा

प्रगति–स्त्री सुधारणा, उत्कर्षाची स्थिति [स] **०कारि**–वि पुढें पुढें जाणारें, सुधारणाप्रिय 'अहो प्रगतिकारि हें युग नवें उरलें पहा।' –चद्रिका ४ ४ १५ **०प्रिय**–वि सुधारणाप्रिय, उत्कर्षेच्छु 'नार (ग्लॅडस्टन) प्रगतिप्रिय (लिबरल) पक्षाला मिळाला' –विचावि १५६

प्रगमनशील–वि सुधारणाप्रिय प्रगतिप्रिय परतु या विचारसरणीस न जुमानता बहुतेक सर्व प्रगमनशील राष्ट्रानीं जोड सभेच्या पदतीचाच स्वीकार केला आहे' –वस्व ११९ [स]

प्रगल्भ वि १ पूर्ण वाढलेला प्रौढ परिपक्व २ धीट धाडसी निश्चयी उत्साही ३ शहाणा गभीर, खोल, अगाध (ज्ञानाचा मनुष्य) [स] **०विचारशक्ति**–स्त्री पूर्णतेस पोंचलेल्या विचाराचें सामर्थ्य, जोर 'इग्रजी शिक्षणाने प्राप्त झालेली प्रगल्भविचारशक्ति याचा उपयोग' –टिले २ ४३४ **प्रगल्भता**–स्त्री आधिक्य पूर्णता

प्रगाथ–पु एक वैदिक वृत्त

प्रगाथ–पु (अप) प्रघात पहा

प्रग्रह–पु (चद्र सूर्य इ० कांचे) ग्रहण [स]

प्रघट, प्रघटणें–(अप) प्रकट प्रकटणें पहा

प्रघट्टक–न एखाद्या विषयाची मांडणी व त्यावर केलेली चर्चा, वादविवाद, प्रबधाचे किंवा भाषणाचे विस्तृत पाडलेले विभाग

प्रघात पु १ परिपाठ, शिरस्ता, प्रचार, सर्वत्र रूढ असलेली गोष्ट २ चाल, रीत, रूढी, सप्रदाय 'अर्थवट शास्त्रोक्त प्रघात प्रचारात आले' –टि ४ १० ३ पद्धत धर्ती ढग, रूढ असलेली तऱ्हा किंवा मार्ग [स]

प्रचंड–वि १ श्रेष्ठ, परमावधीचा, अतोनात, पराकाष्ठेचा, आत्यतिक कमालीचा, भारी उदा० प्रचड-क्रोध-पराक्रम-वायु विद्या-औदार्य इ० २ जोरदार, आवशी जबरदस्त, दाडगा 'हा प्रचड पडित आहे' ३ भयकर, अनर्थकारी 'तें प्रचड अरण्य' ४ फार मोठा, अवाढव्य, विशाल 'तसी जियेतियकड। तुर्ती वस्त्र जीं प्रचडें।' –ज्ञा ११ ३४८ [स]

प्रचलन–न प्रचार, प्रसार, फैलाव रामदासाश्रमाणें प्रवृत्तिमार्गाचे सतानीं प्रचलन केलें' –टि ४ ८९६ [स प्र+चल्]

प्रचलित–वि १ भटकणारा, अस्थिर, चलन पावणारा, रूढ 'प्रचलित न कावी सर्वथा बुद्धि माझी।' –राम करुणाष्टकें नवनीत १७० २ चालू, रूढ [स]

प्रचार–पु १ चाल रीत, शिरस्ता, परिपाठ प्रघात, रूढी २ गति वर्तणूक व्यापार 'मीं मागलिया दिनकरु। सर फिरणाचा पसरु। तमा मनाजयें प्रचारु। बुद्धीद्रियाचा।' –ज्ञा १६ १८४ ३ प्रसिद्धि, प्रसार, जाहिरात परिस्फुटता [स] **०क**–पु प्रचार करणारा, (चळवळ, मत, तत्त्व, कार्य इ० विषयीं) माहिती सागून प्रसार करणारा 'अशीआश्रमाप्रमाणें यथेही फक्त प्रचारक तयार करण्याचे शिक्षण का दत नाहींत –कल १ ३६६ [स] **प्रचारित**–वि प्रचारात असलेल वहिवाटलेलें, रूढ, सामान्य, सर्वसाधारण [स]

प्रचि(ची)त, प्रचीति—स्त्री अनुभव, खात्री, प्रत्यंतर, विश्वास, पडताळा 'माझी मज असे घडली प्रचीत। नमेल पतित ऐसा कोणी।' –तुगा ३५६ [स प्रतीति]

प्रचुर—वि पुष्कळ, विपुल, भरपूर समासांत युक्त, पूर्ण, व्याप्त इ० अर्थी योजनांत जल-वृक्ष-धान्य-सुवर्ण विद्वत्ताप्रचुर' इ० [स]

प्रच्छन्न, प्रच्छादित—वि झाकलेला, लपलेला, गूढ, गुप्त, अप्रकट 'ती राज्यघटना गुलामगिरीचाच प्रच्छन्न प्रकार मानला आहे' –के २ १२ ३० [स] **०पातक**–न गुप्त पातक

प्रच्छादणें—सक्रि झाकणें आच्छादणें, लपविणें **प्रच्छादन**–न १ झाकणें लपविणें, आच्छादन, आवरण २ घोडयाच्या डोळ्यामधील काळें व पांढरें वर्तुळ –अश्व १ ६१ [स]

प्रजणे—उक्रि १ मारण्यासाठीं सिद्ध करणें, परजणें (तरवार) 'ते प्रजुनी उभा ठेला।'–उषा १५ ६५ २ हत्या करणें, मारणें, छेदणें, परजणें पहा 'मग प्रजिलें महाकाळें।' –उषा १७ १३ [स प्रेरयू]

प्रजन—पु (महानु) परदेश 'संसाराचा प्रजनी। तु साडुनि जात प्रभु श्रीचक्रपाणि।' –भाए १२८ [स परजन]

प्रजन्य, प्रजन—पु (ल) पर्जन्य, पाऊस 'वीज पडे हिंव पडे। प्राणी प्रजनी सापडे।'–दा ३ ७ ५१ 'भक्तवत्सल मुरारि। प्रजन्य आणिला ते अवसरी।' –देवबल ३५ [स पर्जन्य]

प्रजळणें—अक्रि १ जोरानें जळणें २ (ल) जळफळणें, दुष्टावा करणें दाहीजें प्रजळतीं वैरी चिंतीति आन।'–वसा ४ [स प्रज्वलन]

प्रजा—स्त्रीअव १ रयत लोक 'जयांते सकळ लोक प्रजा। होऊनि सविती।' –ज्ञा १० २३९ २ संतति, मुलेंबाळें 'आणि प्रजा जे जाली। तियें वस्ती कीर आलीं।'–ज्ञा १३ ५९६ बाप प्रजा असी जी पितरासि भवार्णवांत सुतरी, ती।' –मोआदि ११ ६ [स] **म्ह०** यथा राजा तथा प्रजा सामाशब्द– **०द्रोह**–पु राजानें केलेला प्रजेचा गुन्हा 'सभ्यांच्या पीनलकोडांत प्रजाद्रोहास शिक्षा सांगितलेली नाहीं तरी परमेश्वराच्या कोडांत प्रजाद्रोहाची शिक्षा सांगितली असेल' –टिसु १५६ **०पति**–पु १ ब्रह्मदेव 'हेंही असो प्रजापती। शक्ति जे सृष्टिकरिती।' –ज्ञा १७ ३३५ २ दक्षऋषीमाजि ऋषींपैकीं प्रत्येक ३ राजा 'शिवाजीरावसारखा प्रजापती कोणी निर्माण झालाच नाहीं असें म्हणावें लागतें' –विक्षिप्त ३ २०६ ४ शिश्न, पुरुषाचे जननेंद्रिय 'तोंड गायीचें प्रजापति गाढवाचा' [स] **०पत्य**–न प्राजापत्य पहा **०परिषद**–स्त्री प्रजेच्या मताबद्दल चर्चा करण्याची महासभा 'हें प्रजा परिषदेचें आठवें अधिवेशन आहे' –के १६ ४ ३० **०भाग**–पु उत्पन्नापैकीं रयतेचा भाग [स] **०सत्ताक**–वि लोकांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनीं चालविलेली (राज्यपद्धति) **०साधन**–न प्रजोत्पत्ति, वंशवृद्धि 'आणि कुळें शोधूनि दोन्ही। कुमारेंचि शुभलग्नीं। मेळवीजती प्रजासाधनीं हेतु जरी।' –ज्ञा १६ ३०३

प्रजोत्पत्ति–स्त्री १ मैथुनद्वारा संततीचें जनन २ संतान, संतति

प्रजोत्पादन–न प्रजोत्पत्ति अर्थ १ पहा [स]

प्रजी—स्त्री तरवार, ढाल, पट्टा इ० ची मूठ, खोबळा, परज पहा 'घे घे प्रजी हाती येरु।' –उषा ३६ ७७ [परज]

प्रज्व(ज्वा)ळणें—उक्रि १ जळणें, प्रदीप्त होणें, जाळणें जैसा घरीं आपुला। वन्हिवसे वन्ही लागला। तो आणिकांहीं प्रज्वळिला। जाळूनि घाली।' –ज्ञा १ २५८ २ (ल) जळफळणें, रागावणें, कोपणें 'ऐसें वचन ऐकोनी। ईश्वर प्रज्वाळला मनीं।' –गुच ४९ २१ [स प्रज्वलन] **प्रज्वलन**–न जळणें, पेटणें, पेटविणें (शब्दश व ल) [स] **प्रज्वलित**–वि पेटविलेला, जळणारा, जळत असलेला, प्रदीप्त (शब्दश व ल) [स]

प्रणणें, पर्णणें—सक्रि १ (काव्य) विवाह करणें, वरणें, पाणिग्रहण करणें (विशेषत वराकडून) स्वयंवरा आली उर्वशी। ते मागौती पाठविली साधुमीं। परी बुद्धि ठेली कैसी। जे हेची प्रणावी।' –शिशु २०२ 'पर्णू म्हणती पाचाळपुत्री। तें नावेक-विलोकू।' –मुविराट ४१ १८ २ (ल) स्वीकार करणें, घेणें 'कौरव प्रणून अपकीर्ति। जाते झाले स्वस्थळा।' –मुविराट ६ १७० [स परि+नी]

प्रणत—वि १ नमलेला, वाकलेला २ (ल) नम्र, विनयशील, शरण आलेला 'प्रणत प्रतिपाळु। हे खेळु जयाचा।' –ज्ञा १२ २४२ [स] **०पाळ**–वि शरण आलेल्यांचें रक्षण करणारा 'ऐसा प्रणतपाळ कृपावंतीं। दुसरा जगीं असेना।' –एभा ५ ३७८ **०वत्सल**–वि गरिबांचा व शरण आलेल्यांचा आश्रयदाता 'अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जना पावला।' –केका ९ [स]

प्रणति—स्त्री १ नमस्कार, नमन, वंदन 'तैसा तुझिया प्रणती। मी पूर्णु जाहलों श्रीनिवृत्ति।' –ज्ञा १७ २० २ (ल) नम्रता, लीनता, नम्रपणा [सं]

प्रणती—स्त्री पणती पहा

प्रणय—पु प्रेम, प्रीति, लळा [स] **०कोप**–पु नवराबायकोमधील लटका राग, आपल्या प्रेमाच्या मनुष्यानें आपली समजूत करावी म्हणून त्याच्यावर केलेला खोटा राग, रागाचा नखरा **प्रणयिनी**–स्त्री प्रिया, प्रियकर स्त्री पुल्लिंगी रूप प्रणयी पहा **प्रणयी**–वि प्रेम करणारा, प्रेमी, प्रेमीजन, प्रियकर 'प्रणयिजनांशीं एकनिष्ठतेनें वागण्याचा उपदेश परिणामकारक रीतीनें करणारा गुरु प्रेम हा एकच होय' –जन्मरहस्य ३३ **०जन**–पु प्रियव्यक्ति, प्रेमपात्र, प्रियकर

प्रणयन—न १ नेण्याची, न्यावयाची क्रिया २ पुरस्कार, प्रचार, प्रसार 'या शास्त्राचें ग्रंथरूपानें प्रणयन यापूर्वी आपल्या देशांत कधींहि झालेलें माहीत नाहीं' –नि २५१ [स]

प्रणव—पु १ ओंकार 'प्रणवरूपिणी मूळप्रकृति। परिकोपेल त्रिभुवनपति।' 'प्रणवाचिये पेठे। जाहलें शब्दब्रह्म माजिठे।' -ज्ञा ६ १०९ २ प्राणायाम -ज्ञा १८ ३३६ ३ वाद्यविशेष, पणव पहा [स]

प्रणाम—पु नमस्कार, वदन [स]

प्रणालिका प्रणाली—स्त्री १ पाट, नळ, गटार, पन्हळ परिनालिका २ (ल) नेहमींची ठराविक व्यवस्था, पद्धत, माडणी रूढ झालेला, योग्य मार्ग, रीत, क्रम, परिपाठ परपरा परिनालिका पहा [स]

प्रणिधान—न (एखाद्या गोष्टीकडे किंवा गोष्टींत) मन लावणें, घालणें, ध्यान, चिंतन [स]

प्रणिपात—पु नमस्कार वदन, दडवत [स]

प्रणियणें—क्रि वरणें, परिणणें, प्रणणें पहा 'जो बैसला द्विज गणात कलानिधी तो। म्या आपणें प्रणियला गुणवारिधी तो।' -आसी ३६ [स परिणय]

प्रणीत—वि बनविलेला, केलेला रचलेला समासात-उत्तरपदात योजितात जसें -व्यासप्रणीत, गौतमप्रणीत इ० [स]

प्रणीता-ति—स्त्री यज्ञातील एक पात्र हें समत्रक पाण्यानें भरून अग्नीच्या उत्तरबाजूस ठेवावयाचें असतें हें लाकडी चौकोनी पाळ्याच्या आकाराचें असून याला मूठ असते 'रक्तमासाप्रणीतया। भर भरों।' -ज्ञा १७ ९६ ९८ [स]

प्रणु—पु परिणय, विवाह, लग्न 'रामप्रणुसश्रमानें। दंदुभी तुरे लागलीं।' -वेसीस्व ९ ३९ [स परिणय]

प्रत—स्त्री १ नकल, कित्ता, मूळ वस्तूची प्रतिकृति प्रतिलेख, मूळाबरहुकूम बनविलेली दुसरी वस्तु २ अनेक पुस्तकांपकीं एक पुस्तक, एक नग ३ ज्या लेखावरून किंवा पुस्तकावरून दुसरा लेख किंवा पुस्तक लिहितात तो मूळ लेख, पुस्तक इ० 'सर्वच प्रत लिहून कपोज करणें पुरवेल' -केले १ २२६ ४ एक चित्र पाहून त्या सारखेंच काढलेलें दुसरें चित्र ५ पुस्तक, ग्रथ 'भागवताची प्रत आम्हास पाहिजे' ६ नमुना, मासला, जात, तऱ्हा 'त्या प्रतीची साखर आणीत जा' ७ गुणाप्रमाणें केलेला, पाडलेला प्रकार, जात 'आब्याच्या चार प्रती केल्या आहेत' ८ विभाग, वर्ग, दर्जा (आकार, महत्त्व यावरून) 'सन १७५० इसवीचे अगोदरचे जे सरजाम लोकाकडे चालत असतील ते वशपरपरा चालवावे व त्या सर्व सरजामाची पहिली प्रत करावी' -इनाम ३९ ९ सच, गज, गट्ठा, समूह, गट १० समारभाच्या वेळीं निमत्रित व उच्च दर्जाच्या पाहुण्यास, शिष्टास देण्यासाठीं योजिलेल्या दक्षिणा-आहेरातील सर्वांत उत्तम गट [स प्रति] **०झाडा**—पु १ एखाद्या मोठ्या कामाचा किंवा निरनिराळ्या गोष्टींचा (जमाखर्च, निरनिराळ्या वस्तू०चा) खातेवार हिशेब (क्रि० ठेवणें, काढणें, लावणें, मिळवणें) २ अशा तऱ्हेनें ठेविलेला हिशेब (क्रि० निघणें लागणें, मिळणें) **०बदी**—स्त्री जमाबदीच्या गुणावरून पिकाच्या मग दुरा प्रमाणें केलेलें वर्गीकरण 'धारवाड जिल्ह्यात प्रतबदी सुरू होती' -इनाम ९ **०वार**—क्रिवि गटानें, वर्गवारीनें घटका प्रमाणें (माडणें, सागणें, लावणें) **०वारी**—स्त्री एखाद्या पातातील जमीनीच्या वर्गवारीचा तक्ता **प्रतीचा**—वि एकाच प्रकारचा, वर्गाचा, साचाचा

प्रत—शब्द १ स, ला, तें, कडे, दिशा, उद्दिष्ट दाखविणारा प्रत्यय 'तो ग्रामाप्रत गेला,' 'राजा प्रधानाप्रत बोलतो' 'गजानन महाराज, चरणाप्रत वदन करितो' 'सूत्रधारा, तुजप्रत कल्याण असो' -रासक्रीडा १ २ उद्देशून, करिता, साठीं 'घराप्रत तीन रुपये दिले' ३ प्राप्य स्थलादि बोधक प्रत्यय ला 'ही वाट सपून आम्ही घराप्रत होऊ तेव्हाच्या साऱ्या गोष्टी' प्रति पहा [स प्रति]

प्रतणें—सक्रि भाजणें (घाईघाईनें व अपुरा), परतणें 'नीब रसें प्रतुन गदु कीजे। दुमोडे।' -वैद्यक पृ ७६ [स प्रत्तप्]

प्रतरणा—स्त्री (प्र) प्रतारणा पहा

प्रतान—पु १ वेल, लता 'प्रतान कोमल निजशीलाचा खालीं ढासळलेला।' -बदीशाळा २ लतेचा बारीक ततु, दुमारा, पागोरा, तागा ३ विस्तार, प्रसार [स प्रतन्]

प्रताप—पु १ योग्यता, अधिकार, प्रभुत्व २ वैभव, प्रभाव सामर्थ्य, प्राबल्य ३ शौर्य, पराक्रम वीर्य, पौरुष 'हा सग्रामु काय म्हणिपे। वीं स्वर्गुचि येणें रूपें। मूर्त का प्रतापें। उदो केला।' -ज्ञा २ १९२ ४ सामर्थ्य शक्ति, गुण, परिणाम (औषध इ०चा) 'पापें जळावया समस्त। नामामाजी प्रताप बहुत।' -रावि ११ १६ ५ उष्णता दाह 'सुटला प्रतापाचा वारा।' -उषा ७४ ८३१ 'प्रौढ प्रतापदिनकर' ६ धारवाड वगैरेकडे प्रचारात असलेलें सुमारें दोन रुपये किमतीचें एक नाणें, अर्धा होन -शिवप्र १०३ [स] **०उधळणें**—अगचे दुर्गुण प्रकट करणें गुण उधळणें पहा 'त्याच्या शहाणपणाचा प्रताप त्याना घरात उधळू दे' -विकार **०महिमा**—पु एखाद्याचें शौर्य, पराक्रम, सामर्थ्य इ०चें तेज, माहात्म्य, मोठेपणा शौर्याचा प्रभाव [स] **०रुद्र**—वि भयकर, उग्र शक्तीचा पराक्रमाचा (मारुतीचें एक स्वरूप, डावा हात कमरेवर, उजवा उगारलेला व पायाखालीं जबुमाळी राक्षस तुडविलेला) 'प्रताप रुद्र मारुती। सूर्यमडळ धरिलें हातीं।' -रावि ३ २३६ [स] **०लंकेश्वर**—पु एक औषधी मात्रा **०वराळी**—पु (सगीत) एक राग ह्यात षड्ज तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पचम तीव्र धैवत हे स्वर लागतात आरोहात गाधार, निषाद वर्ज्य व अवरोहात निषाद वर्ज्य जाति ओडुवषाडव वादी ऋषभ, सवादी पचम

गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर **०वान्, प्रतापी**–वि १ पराक्रमी, सामर्थ्यवान शौर्यशाली, शक्तिवान् २ परिणामकारक गुणकारी, जहाल, कडक (औषध इ०) [स] **०वीर**–प्रतापरुद्र पहा –रामदासी १५१७२ **०शूर**–वि वीर्यशाली, धाडसी **०सिंह**–वि सिंहाप्रमाणें पराक्रमी राजा, योद्धा इ०स उद्देशून योजावयाचें विशेषण –पु विशेषनाम विशेषत अकबरकालीन मेवाडचा महाराणा (मृ १५९७) [स] **०सूर्य-प्रतापार्क**–वि शौर्य व पराक्रम यांत सूर्यासारखा (राजा, योद्धा इ०) 'अयोध्येचा राजा दशरथ। तो प्रतापार्क रणपंडित।' –रावि ३ ६३ [स]

प्रतारक–वि प्रतारणा करणारा, लबाड, लुच्चा [स]

प्रतारण, प्रतारणा–नस्त्री फसवणूक, लबाडी, लुच्चेगिरी, कपट आदु वेगु विंदाणु। आशा शंका प्रतारणु।' –ज्ञा १३ २७१ 'त्याशी प्रतारणा करतो तो एकपक्षी नव्हे तर सर्वस्वी चोर ठरतो' –टि ४ ४८९ [स प्रतारण] **प्रतारणे**–अक्रि फसविणें, ठकविणें, वंचणे [प्रतारणा] **प्रतारित**–वि फसविलेला, ठकविलेला, वंचित [स]

प्रति–एक उपसर्ग (अभि याच्या उलट) याचे अर्थ पुढीलप्रमाणें होतात १ ऐवजीं, बदला, च्या जागीं २ प्रत्यर्की, दर एकास 'प्रतिगृहास पांच पांच रुपये दिले' ३ दिशा, उद्दिष्ट स्थल, कडे, दिशेनें, वर ४ परत, माघारी, पुन्हा ५ तुल्य, समान, तद्रूप, प्रमाणें 'तो ब्राह्मण प्रतिसूर्य आहे' –शब्द दिशा, गमनोद्दिष्ट दाखविणारा प्रत्यय स, ला, कडे, प्रत पहा **याज्ञी** हिताप्रति निवारुनि पापकर्में।' –वामनकुटश्लोक-नवनीत १४६ [स]

प्रति–स्त्री बरोबरी, जोड 'प्रति नाहीं त्याशी करी पराभव।' –शिवगीता ६१ [स]

प्रतिकचुक–पु शत्रु विरोधी प्रतिकुचक पहा [स]

प्रतिकाय–पु प्रतिमा, प्रतिबिंब, चित्र प्रतिकृति [स]

प्रतिकर-रूं–पु अनुभव, प्रतीति –मनको

प्रतिकार–पु १ प्रतिक्रिया, विरुद्ध दिशेनें, उलट प्रयत्न, व्यापार २ उपाय, इलाज, दूरीकरण, निरास ३ विरोध, प्रतिबंध, अडवणूक 'तो प्रतिकार म्हणाल कोणता तर सर्वांनी देशी कपडा वापरावयास लागावें' –टि १ ५१० ४ सूड, अपमानाची, दुःखाची फेड, उसनें फेडणें [स] **प्रतिकारक**–वि १ प्रतिक्रिया करणारा, उलट उपाय योजणारा, प्रतिबंधक, विरोधक २ सूड उगविणारा, प्रतिफल देणारा [स] **प्रतिकारक कारण**–न (कायदा) आपलें कार्य उत्पन्न करून दिलेलें कार्य उत्पन्न न होऊ देणारें, अडथळा आणणारें कारण –न्यायप २८

प्रतिकाश–पु प्रतिबिंब, दर्शन 'प्रळयशब्दें प्रत्यक्ष नाश। जयासी पुन्हा नाहीं दर्शन प्रतिकाश।' –स्वादि १३ ५ १२ [स]

प्रतिकुंचक–वि प्रतिकूल, विरुद्ध 'जयास सांगावा विवेक तोचि जाणावा प्रतिकुचक।' –दा १९ ६ ५ –पु रिकामी लुडबुड, मध्यस्ती, ढवळाढवळ करणारा, त्रास देणारा [स प्रतिकुचक]

प्रतिकूल-ळ–वि विरुद्ध उलट, विरोधी, विपरीत, विषम (मानूस, प्रसंग घटना इ०) याच्या उलट अनुकूल 'प्रतिकूल होईल कैसा कृष्णदेव मार्ते। –सौभद्र –न विवाहादि मंगल कार्याचा निश्चय झाल्यावर अशौचादिकामुळें येणारी अडचण [स]

प्रतिकृति–स्त्री १ प्रतिमा प्रतिबिंब, प्रतिरूप, चित्र, नक्कल, प्रतिकाय २ प्रतिक्रिया पहा [स]

प्रतिक्रिया–स्त्री १ परतफेड, बऱ्यावाईट गोष्टींचें प्रतिफल, प्रतिकार, उलट क्रिया, क्रियांतर २ प्रतिपक्षाच्या क्रियेवर केलेला उपाय तोड, इलाज, उपचार, विरोध 'कीं स्फुरे हननक्रिया प्रतिक्रिया।' –यथादी ४ १५०९ प्रतिकार पहा ३ (शाप) प्रत्याघात, उलट क्रिया (इ) रिॲक्शन 'ज्याप्रमाणें क्रियेनें प्रतिक्रिया उत्पन्न होते' –टिळे ४ ४९२ [स]

प्रतिगामी–वि १ विरुद्ध उलट, विरोधी 'तथापि प्रतिगामी स्वरूपाचीं दखील कांहीं उदाहरणें दाखविता यावयाचीं नाहींत असें नाहीं –वस्त्र ७२ २ पिछेहाटीची पुरुष प्रगतीची [स]

प्रतिगृहीत–वि १ स्वीकार केलेलें स्वीकृत २ कबूल केलेलें, परवानगी मान्यता दिलेलें, पसत मान्य [स]

प्रतिग्रह–पु १ दंडगीचा स्वीकार, दान घेणें 'तुका म्हणे व्हावें लवकरी उदार। मी आहें सादर प्रतिग्रहा।' –तुगा ९७२ २ स्वीकार, मान्यता, पसति कबूली ३ (कायदा) दंडगीचा प्रत्यक्ष ताबा मिळणें ४ (कायदा) दंडगीच्या मालाचा कबजा घेण्याची लायकी अधिकार [स प्रति+ग्रह्] **प्रतिग्रहि(ही)ता** वि दान घेणारा 'आपणचि विऊनि देहिता। कीं न मग म्हणे पिता। तो सुत मीं प्रतिग्रहिता। जावाइ शिरके।' –ज्ञा १८ २३४ **प्रतिग्राहक प्रतिग्राही**–वि १ स्वीकार करणारा, दान इ० घेणारा २ कबूल करणारा, मान्यता, परवानगी देणारा [स] **प्रतिग्राह्य**–वि स्वीकार करण्यास, घेण्यास योग्य, शक्य, लायक स्वीकारणीय [स]

प्रतिघात–पु एका पदार्थावर दुसरा पदार्थ आपटला असता उलट वेग उत्पन्न व्हावयाजोगा त्यावर जो तडाखा बसतो तो, प्रतिक्रिया प्रतिकार, उलट प्रहार, प्रतिवध, प्रत्याघात प्रतिक्षेपण [स]

प्रतिघातक–वि प्रतिक्रिया करणारा, प्रतिकारक, उलट प्रहार करणारा [स]

प्रतिछाया–स्त्री १ पडसावली, पडछाया २ प्रतिबिंब ३ पुतळा चित्र प्रतिमा [स]

प्रतिजाप–पु उलट उत्तर, जबाब [स प्रति+फा जाप]

प्रतिजिह्वा–स्त्री पडजीभ [स]

प्रतिताल–पु (संगीत) विषम पहा

प्रतिती—स्त्री प्रतीति पहा

प्रतिदान—न १ मोबदला, परतफेड २ परत दिलेली वस्तु उलट अहर [स]

प्रतिदिन-दिनीं—क्रिवि रोजरोज दररोज [स प्रतिदिन]

प्रतिदोकडा—पु दोकडयाचा किंवा कच्च्याचा कोणताहि अपूर्णांक

प्रतिद्वंद्वी—वि १ विरुद्ध जाणारा, आड येणारा, प्रतिस्पर्धी, उलटपक्षी २ अर्थांतरन्यासरूप, अर्थांतरमय [स]

प्रतिध्वनि प्रतिनाद—पु पडसाद, प्रतिशब्द **प्रतिध्वनित, प्रतिनादित**-वि पडसाद, प्रतिशब्द देणारा, दिलेला, पडसादानें युक्त

प्रतिनायक—पु मुख्य पुढाऱ्याच्या विरुद्ध बाजूचा पुढारी नायकाचा प्रतिस्पर्धी

प्रतिनिधि—पु १ प्रतिमा चित्र, प्रतिकृति, प्रतिमूर्ति, प्रतिरूप २ (ल) नायब, मुतालिक, राजाच्या जागीं असणारा अधिकारी, वकील, मुखत्यार, मदतनीस, दुय्यम, हाताखालचा मारुति व गरुड याचे मुखवट व दोन आवडागिरी हीं प्रतिनिधित्वाचीं चिन्हें होतीं ३ एकाच्या बदली घेतलेला दुसरा माणूस किंवा पदार्थ ४ मस्थल विशिष्ट कामासाठीं, आपल्या वतीनें काम करण्यासाठीं नियुक्त केलेला माणूस (इ) डेलिगेट 'राष्ट्रीय सभेचे जे प्रतिनिधी यंदा जमले आहेत त्या परिस्थितींतील गृहस्थ आहेत असा माझा समज आहे' ५ मराठ्यांच्या राजमंडळातील अष्टप्रधानाहून वरचें पद औंधचे सम्यानिक पतिनिधि घराण्यातील आहेत ६ जामीन करारदार [स]

प्रतिपत-पदा—स्त्री शुक्ल कृष्ण पक्षांतील पहिली तिथि [स]

प्रतिपत्ति—स्त्री १ आदर, मान २ सपादणूक, उपार्जन ३ (ल) मेजवानी हल्लीं या बोलाची तारीं भलती। वरी केवल्यरस वोगरली। ही प्रतिपत्ति मियां केली। निष्कामासी।' —ज्ञा ६ २२ ४ साधन पद्धति, विधिविधान 'तया कार्णे प्रतिपत्तीं। विवाह केले।'—ज्ञा १६ ३०४ [स]

प्रतिपथ—पु रूपांतर 'तचि रसाळ कथा। मऱ्हाठिया प्रतिपथा। आणिजेल भाता। अवधारिजो।' —ज्ञा १२ २४६ [स]

प्रतिपथी—वि विरोधी, विसगत मग त्यांणें (माधव रावानें) त्या सखारामबापूला आपल्ये प्रतिपेस प्रतिपथी असा जाणोन' —मराठ्याचीबखर पृ २८९-९० [स प्रति=उलट+पथ=मार्ग]

प्रतिपद—न १ समानार्थक शब्द, पर्याय २ विवेचन, फोड 'एव सर्वशब्दाचे प्रतिपद। कृत्स्न म्हणे गोविंद।'- यथादी १८ ६३२ —वि प्रत्येक शब्दाची, शब्दागणिक, सविस्तर 'टीका याची विशद। मार्गे जालीं प्रतिपद।' —यथादी १८ ६७४ [स]

प्रतिपर्दा—क्रिवि पावलोपावलीं, क्षणोक्षणीं (शब्दश व ल) प्रत्तीचिये राजविर्दी। अवस्थाभेदप्रमर्दी। कीजत आहे प्रतिपर्दी। सुखाचें लोण।' —ज्ञा १८ १०२९ **प्रतिपादोक्त**—वि शास्त्रादिकाच्या ठिकाणीं तदर्थ शब्द योजून ज्याचें विवरण केलें आहे तो (तपशीलवार सांगितलेला विशेष वर्णिलेला प्रसग, गोष्ट) [स]

प्रतिपक्ष—पु १ (कायदा वादविवाद इ०) विरुद्ध उलट बाजू पक्ष प्रतिस्पर्धी २ प्रतिपक्षी पहा [स]

प्रतिपक्षी—पु १ (कायदा, वादविवाद इ०) विरुद्ध पक्षाचा इसम, प्रतिवादी २ प्रतिस्पर्धी दुसऱ्या गोष्टीच्या विरुद्ध व नाशास कारण असलेली व्यक्ती गोष्ट ३ शत्रु [स]

प्रतिपादक—वि प्रस्थापित करणारा, पुराव्यानें सिद्ध करणारा (वादविवादी मुद्दा इ०) [स]

प्रतिपादणें—उक्रि १ सिद्ध करणें, प्रस्थापित करणें पुष्टि देणें प्रमाणानें खरा करून देणें २ सबब्दीं दुसऱ्याच्या स्वाधीन, हवालीं करणें, कायमचा देऊन टाकणें, वहाल करणें ३ बोलणें, सांगणें 'आधींचि विवेकाची गोठी। बरी प्रतिवादी श्रीकृष्ण जगजेठी।' —ज्ञा १ २ [प्रतिपादन]

प्रतिपादन—न १ हरकतीचें दोषाचें निरसन करून स्वतःचें मत सिद्ध करणें, प्रस्थापित करणें, विवेचन आत्मसमर्थन २ दान; देणगी देणें [स]

प्रतिपादित—वि सिद्ध प्रस्थापित समर्थन केलेला [स]

प्रतिपाद्य—वि सिद्ध करण्यालायक, जोरा शक्य समर्थनीय, प्रस्थाप्य, प्रतिपादनीय तसा प्रतिपाद्य जो ईश्वर। तो हाआपल्यालागीं गोचरु।' —ज्ञा १६ १०३ [स]

प्रतिपाल-ळ, प्रतिपालन—पुन (अनवस्त्रादि द्वारा) सरक्षण, सवर्धन सगोपन, पालनपोषण (शब्दश व ल) 'प्रतिपाळु तया पाटाचा।' —ज्ञा १७ १८३ [स प्रतिपाल, प्रतिपालन]

प्रतिपालक—वि सरक्षण, सगोपन, पालनपोषण करणारा [स]

प्रतिपाल(ळ)णें—उक्रि पोसणें, पाळणें, पालनपोषण करणें, सरक्षण करणें, साभाळणें 'म्हणोनि भूतें हन सजावों। का सजिलीं प्रतिपालावीं।' —ज्ञा ९ १२२ [प्रतिपालन]

प्रतिपालित—वि सरक्षण कलेला, पोसलेला, सवर्धित (शब्दश व ल) [स] **प्रतिपाळ, प्रतिपालक, प्रतिपालण, प्रतिपाळणें**-प्रतिपाल वगैरे पहा

प्रतिपुस्तक—न भाषांतर, नकल

प्रतिप्रसव—पु सामान्य निषेधाचा विशेष गोष्टीपुरता पुन्हा केलेला विधि, प्रतिबधक कार्यवाच्या बाबतींत सवलत, निषेधात्मक गोष्टींचें पुन्हा प्रतिपादन [स]

प्रतिप्रक्षेपक, प्रतिप्रक्षेपणीय—वि (शाप) परत पाठ विणारी, धातूवर ज्वाळा फेकणारी (भट्टी) –पदा १५१ (इ) रिव्हर्बेरेटरी

प्रतिफल-ळ—न फेड, मोबदला, उलट फळ 'त्या साधनाचा तो जसा उपयोग करील, तसें त्यास प्रतिफळ प्राप्त होईल' –व्यनि (प्रस्तावना) १ [स प्रति+फल]

प्रतिफलन—न (प्रकाश) परावर्तन 'ग्रह स्वत प्रकाश नाहीत, त्यावर सूर्याचा प्रकाश पडून त्यांचे चद्रावरच्या प्रमाणें प्रतिफलन होतें' –मराठी सहावें पुस्तक ३२०

प्रतिफलित(प्रेरणा)—स्त्री दोन किंवा अधिक प्रेरणास समतोल धरिते ती' (इ) बॅलन्सिंग

प्रतिफळणें—क्रि फलद्रूप होणें, अनुरूपपणानें फळणें, सिद्ध होणें एथ प्रतिफळे भावना। आपुलाली।'–ज्ञा ४ ७६ [प्रतिफल]

प्रतिबद्ध—वि अडथळा झालेला, प्रतिकार केलेला, प्रतिबंध झालेला, मज्जाव केलेला, अडविलेला [स]

प्रतिबद्धक—वि प्रतिबंध करणारा, आड येणारा, प्रतिबंधक पहा 'हे विषमता तुजपाशीं। कृष्णसुखाशी प्रतिबद्धक।' –एरुस्व १३ ४२

प्रतिबंध, प्रतिबंदी—पुस्त्री १ अडथळा, विरोध, अडवणूक, अडकाठी प्रतिकार विघ्न २ अडवणूक, थांबवणूक, नियंत्रण, अवरोध अडथळा केलेली स्थिति ३ (यंत्रशास्त्र) ज्या कारणानें चलन पावलेल्या पदार्थाचें चलन कमी होतें अथवा नाहींसें होतें किंवा उत्पन्न होतें त्यास प्रतिबंध म्हणतात –यमू २१९ (इ) रेझिस्टन्स [स प्रतिबंध] **प्रतिबंधक**–न अडथळा अडवणूक, विरोध, विघ्न [स]–वि प्रतिबंध करणारा, अडथळा, प्रतिकार अडवणूक करणारा निवारक [स] **०कारण**–कार्यनिवारक कारण स्वत कोणतेंहि कार्य उत्पन्न न करिता केवळ आपल्या अस्तित्वानेंच दिलेलें कार्य घडवूं देत नाहीं अस कारण –न्यायप २८ **प्रतिबंधन**–न अडचण, विघ्न, अडथळा आंबलेलें खादलियां अन्न। तें प्रतिबंधन गुरुसेवें।'–एभा १७ ३१० **प्रतिबाधक**–वि १ विरोध, अडथळा, मज्जाव, प्रतिबंध करणारा, अवरोध करणारा २ मार्गांत येणारा, प्रतिकूल असणारा, कार्यनाश करणारा

प्रतिबिंब—न पाणी, आरसा इ० च्या पृष्ठभागावर दिसतें तें पदार्थाचें प्रतिरूप, पडछाया [स] **प्रतिबिंबणें**–अक्रि १ पडछाया पडणें, प्रतिबिंबित होणे, स्वरूप उमटणें 'जमी प्रतिबिंबे छाया। निजागाची।'–ज्ञा ७ १५ २ भासणें, वाटणें 'माझे अव्ययत्व तरी न नसे। परी होणें जाणें एक दिसे। तें प्रतिबिंबे मायावशें। माझ्याचि ठायीं।'–ज्ञा ४ ४५ [प्रतिबिंब] **प्रतिबिंबित**–वि पडछाया पडलेले, प्रतिबिंब पडलेलें, प्रतिभासित [स]

प्रतिभट—पु १ स्पर्धा, बरोबरी करणारा माणूस २ शत्रु, प्रतियोद्धा [प्रति+भट-योद्धा] **प्रतिभटणें**–अक्रि स्पर्धा, बरोबरी करणें, झगडणें, भांडणें असे ज्यांचें त्यांशीं प्रतिभटति जे पामर पिसे।'–वामनपंकृट लोक नवनीत १३४ [प्रतिभट]

प्रतिभा—१ प्रतिबिंब, स्वरूपातर छाया 'जैसे सरोवर आटे। मग प्रतिभा नाहीं।'–ज्ञा ५ १ ६ २ कल्पना, मानसिक प्रतिमा, काल्पनिक चित्र ३ अनुभव, प्रतीत 'कीं आत्मराजाचिये सभे। गीते वोडविले खाबे। मज श्लोकप्रतिभे। ऐसे यत।'–ज्ञा १८ १६६५ ४ उच्च प्रकारचें ज्ञान, अलौकिक बुद्धि, स्फूर्ति ५ कांति, तेज. **०वान-शाली-संपन्न**–वि श्रेष्ठ बुद्धिमान, अतिशय हुशार, बुद्धिमान

प्रतिभास—पु १ प्रतिबिंब, प्रतिरूप 'ब्रह्म करि निराभास। परि माया अविद्या तिया माभास। म्हणुनि तयें उठति प्रतिभास। परब्रह्माचे।' २ प्रतिभा अर्थ २ पहा [स]

प्रतिभासणें—क्रि दिसणें, वाटणें, प्रतीत होणें 'अहो पाहता कीर प्रतिभासे। एथ नवलावो काय असे।'–ज्ञा ११। २२९ [प्रतिभास]

प्रतिभित—स्त्री समोरची भिंत 'का प्रतिभिंती चोखाटे समोरिल चित्र उमटे।'–ज्ञा १५ ४४४

प्रतिभू—पु जामीन, हमीदार [स]

प्रतिम—वि सारखा, एखाद्याची प्रतिमा असणारा बहुव्रीहि समासाच्या उत्तरपदात योजितात जसें एतत्प्रतिम-तत्प्रतिम-सूर्यप्रतिम-सिंहप्रतिम इ०

प्रतिमंडल—न १ (गणित) केंद्रपराङ्मुख वर्तुळ विक्षेपवर्तुळ, उपकारक वर्तुळ (इ) एक्सेंट्रिक सर्कल २ प्रतिबिंब 'नातरी सूर्यप्रतिमडळ। जमेनि घरी सल्लि।'–ज्ञा १३ ९०८

प्रतिमल्ल—पु जोडीचा पहिलवान, प्रतियोद्धा, शत्रु, प्रतिभट 'तेथ रागी प्रतिमल्लाचा। गोसावी सर्व दळाचा।'–ज्ञा १८ ४९०

प्रतिमा—स्त्री १ सादृश्य, साम्य, बरोबरी, उपमा 'याची प्रतिमा त्यास येणार नाहीं' २ धातु पाषाण इ० कांवर कोरलेली देवादिकाची मूर्ति 'लिंग का प्रतिमा दिठी। देखत खेंवो अगेष्टी।'–ज्ञा १७ २०४ ३ प्रतिबिंब ४ चित्र ५ नक्कल ६ चिन्ह, खूण [स] **एकेप्रतिमेचा**–वि एका साचाचा किंवा शिक्क्याचा, एका घडणीचा, ठसुन्याचा 'हा व तो एक्या प्रतिमेचे आहेत

प्रतिमावाद—न ललित लेखनात व प्रत्यक्षात (जें इंद्रियगम्य तें) तफावत न पडता प्रत्यक्षाचें हुबेहूब चित्र काढणें याविषयीं दुराग्रह –प्रतिभासाधन

प्रतिमान—न लेखकाच्या कल्पित सृष्टींत जीं पात्रे वावरतात त्या प्रत्यक्षातील (जे जें इंद्रियगम्य तें तें) स्त्री-पुरुषाचा गाळीव नमुना –प्रतिभासाधन

प्रतिमुख—न प्रतिबिंबातील मुख 'पै बुद्धिभेदाचा आरिसा। तया हातोनि पडिला वीरेशा। म्हणौनि प्रतिमुखाभासा। मुकला तो।' –ज्ञा १४ ३०४ [स]

प्रतियुति, प्रतियोग—स्त्रीपु (ज्यो) पृथ्वीच्या एका बाजूस सूर्य व दुसऱ्या बाजूस ग्रह असून त्यापासून भूमीकडे येणाऱ्या रेषात १८० अंशाचा कोन होत असलेली स्थिति –सूर्य २४ [स]

प्रतियोगी—पु १ शत्रु प्रतिस्पर्धी २ विरुद्ध बाजूचा इसम, विरुद्ध व नाशकारक पदार्थ किंवा गोष्ट ऐसी सदादि प्रतियोगियें। असदादि तिन्हीं इयें।' –अमृ ५.१२ ३ जोडीचा भाग, जोड, पूरक भाग, उतारा –वि १ जशास तसा वागणारा, दुसरा आपल्यासारखी, जसा वागतो त्याचप्रमाणें त्याच्याशी वागणारा २ मागून, नंतर येणारा, अनुयोगी याच्या उलट अनुयोगी पहा [स] ०**सहकारिता**–स्त्री (राजकारण) परिस्थिति जितकी अनुकूल किंवा प्रतिकूल तितक्याच अनुकूल प्रतिकूलतेने वागणें दुसरा ज्या प्रमाणें वागेल त्या प्रमाणेंच त्याच्याशी वागणें (६) रेस्पॉन्सिव्हनेस कोऑपरेशन याला प्रतिशब्द म्हणून केसरीनें मॉटग्यू–चेल्म्सफोर्ड सुधारणाच्या वेळीं योजिला पूर्ण सहकारिता नव्हे व पूर्ण असहकारिताहि नव्हे तर याच्या मधील मार्ग 'प्रतिध्वनी सहकारिता श्रेष्ठ का प्रतियोगी सहकारिता श्रेष्ठ ह राजकीय विषय आहत' –नाकु ३ १७

प्रतिरव—पु १ (कायदा) विरुद्ध तकार, मालकीहक्काविरुद्ध तकार, भांडण, झगडा २ प्रतिध्वनि [स]

प्रतिरूप—न प्रतिमा, चित्र, कोणत्याहि पदार्थाचें सदृशरूप

प्रतिरूपक—न नाटक, कादंबरी इ०त कांहीं फेरफार करून नवीन बनविलेली कादंबरी, नाटक इ०, रूपांतर 'शेक्सपियर कवीच्या नाटकांचीं मराठी प्रतिरूपकें' –शेक्सपिअर नाटयमाला, तुफान प्रस्तावना पृ ४४

प्रतिरोध—पु १ अडथळा, थांबवणूक, प्रतिबंध २ अडथळा, थांबवणूक, गतीला प्रतिबंध झाल्यामुळें होणारी स्थिति [स]

प्रतिरोधक–वि अडथळा करणारा, विरोधक

प्रतिलेख—पु लेख, पुस्तक इ० ची केलेली हुबहुब नक्कल, (इं) कॉपी

प्रतिलोम—पु १ उलट क्रम, व्यतिरेक 'अनुलोम प्रतिलोम। विवचना वाढेल दुर्गम।'–एभा २४ ६०३ २ उच्च वर्णाच्या स्त्रीचा नीच वर्णाच्या पुरुषाशीं झालेला विवाह उदा० ब्राह्मणीचा क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र पुरुषाशी, क्षत्रियेचा वैश्य किंवा शूद्र पुरुषाशीं, वैश्येचा शूद्राशीं याच्या उलट अनुलोम (पहा) 'उत्तम वर्णाची जे नारी। हीन वर्णाचा गर्भ धरी। तिची सतती संसारीं। अभिधान धरी प्रतिलोमज।' –एभा २० ३० –वि १ (लोम=केंस याच्या वळणाच्या उलट) नैसर्गिक मार्गाच्या विरुद्ध प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेचा, उलटा विपरीत विरुद्ध २ (ल) नीच, हलका, क्षुद्र, दुष्ट ३ हीन जातीच्या पुरुषापासून उच्च जातीच्या स्त्रीस झालेला [स प्रति+लोम=केंस] ०**ज**–वि प्रतिलोम अर्थ ३ पहा 'वर्णाश्रमामाजील गुज। प्रतिलोमानुलोमज।' –एभा २० २९ ०**प्रमाण**–न व्यस्त प्रमाण –मराठी ६ वें पुस्तक (आवृ २) पृ १७१ ०**विवाह**–पु उच्च वर्णाच्या स्त्रीचा हीन वर्णाच्या पुरुषाशीं झालेला विवाह प्रतिलोम (–पु) अर्थ २ पहा

प्रतिवचन, प्रतिवाद—नपु १ उत्तर जबाब 'तें दवें पुशिला जो प्रश्न। त्याचें काण दे प्रतिवचन।' –एभा २९ ४८८ २ आक्षेपास उत्तर विरुद्ध भाषण [स]

प्रतिवदन—न प्रतिबिंब 'का प्रतिवदन जैस। आरसेनि।' –ज्ञा १३ ९०७

प्रतिवादी—पु १ (कायदा) ज्या इसमाविरुद्ध दिवाणीदावा लागलेला असतो तो, वादीची ज्या विरुद्ध तकार असत तो माणूस २ प्रतिपक्षी ३ वादविवादांत प्रत्युत्तर देणारा उलट जबाब देणारा, प्रतिस्पर्धी [स]

प्रतिवार्षिक—वि दर वर्षी करावयाचा येणारा किंवा होणारा, सांवत्सरिक [प्रति=प्रत्येक+वर्ष]

प्रतिविधा—पु प्रतिक्रिया करण्यासाठीं कलेलें एखादें कृत्य, व्रत संस्कार, अनुष्ठान इ०

प्रतिविभूति–ती—स्त्री सामान्य, गौण विभूति (ऐश्वर्यादि) 'येथ विभूती प्रतिविभूती। प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती।' –ज्ञा १० ४१

प्रतिविशवा—पु विशव्याचा पोटविभाग, विशवा पहा

प्रतिवृत्त—न १ मंडपराड्मुख वर्तुळ पंक्तिमंडल अर्थ १ पहा २ (सभा, संमेलन इ० चा) हकीकत, अहवाल, रिपोर्ट 'प्रतिवृत्ताच्या सालीं कार्यकारी मंडळाच्या दहा बैठका झाल्या' –के १७ ६ ३०

प्रतिशब्द—पु १ पडसाद, प्रतिध्वनि, प्रतिनाद 'साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दु जैसा।' –ज्ञा १७ ७९ २ एका शब्दाला जोड द्यावयासाठीं द्विरुक्ति करून योजिलेला दुसरा तत्सदृश शब्द जसें –भाकरी–बिकरी, वारणधारण, दंगडबिगड इ० उपशब्द पहा ३ एखाद्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं योजिलेला त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द, पर्याय समानार्थक शब्द

प्रतिषिद्ध—वि १ मनाई केलेला, निषिद्ध त्याज्य २ अमान्य, नाकारलेला, रद्द, आक्षिप्त [स] **प्रतिषेध**–पु १ मनाई, मज्जाव २ निषेध, नकार त्याग ३ निवारण, प्रतिबंध [स] **प्रतिषेधक**–वि मनाई, निषेध करणारा नाकारणारा 'तंसि अविशेसन्मुख। सिद्धचि प्रतिषेधकें।' –अमृ ६ ६८

प्रतिषेधणें–उक्रि १ मनाई करणें, निषेधणें २ नाकारणें, वर्जणें, इनकार, प्रतिबंध करणें [प्रतिषेध]

प्रतिष्टंभ—पु अडथळा विरोध, हरकत [स]

प्रतिष्ठणें—सक्रि १ (काव्य) देवळात मूर्तीची यथाविधि स्थापना करणें स्थापणें, समंत्रक प्राणप्रतिष्ठा करणें ' वदावरें बोलती । कवळ वर्म प्रतिष्ठिती । '–ज्ञा २ २४५ २ ठेवणें, माडणें ' घटिका प्रतिष्ठिली अतर्री । ' ३ अधिकाराच्या, मानाच्या जागीं एखाद्याची स्थापना करणें –अक्रि (काव्य) असणें, राहणें, वावणें, चालू असणें ' तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । '–ज्ञा ४ १९० [प्रतिष्ठा]

प्रतिष्ठा—स्त्री १ मान, कीर्ति, पत, लौकिक, प्रसिद्धि, माठपणा, ख्याति ' नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागीं । सानावे वरूनि आगी । '–ज्ञा १ ४६ २ अधिकाराच्या, बहुमानाच्या जागीं एखाद्याची स्थापना ३ एखाद्या देवतेच्या सन्मानार्थ उभारलेल्या स्मारकाची स्थापना ४ देवादिकांच्या मूर्तीची यथाविधि स्थापना, प्राणप्रतिष्ठा 'प्रतिमाप्रतिष्ठेसि पहाता । प्रकट आयुर्भावा मंत्रमात्रे । ' –एभा १ १७० ५ नवीन बांधलेल्या घरात राहण्यास जाण्यापूर्वी करितात ता विधि घरभरणी ६ भ्रष्ट झालेल्या देवादिकांच्या मूर्तीची पुन्हा स्थापना ७ वसतिस्थान, गृह ८ डौल, आढ्यता, अभिमान (क्रि० करणें, मिरवणें, बाळगणें) ९ देवळास मिळालेली नेमणूक, वर्षासन इ० १० हुंडा देऊन मुलीचें लग्न लावणें ११ आयुष्यात स्थिर कायम, स्थायिक होणें १२ (सामा) स्थिरता, स्थैर्य, कायमपणा, स्थापना ' बुद्धी थेया होय वसौटा । तरी मनातें अनुभवाचिया वाटा । हळु हळु करी प्रतिष्ठा । आत्मभुवनीं । ' –ज्ञा ६ ३७८ १३ (निंदार्थी) अप्रतिष्ठा, अपमान [स] **ह्म०** कुचेष्टेवाचून प्रतिष्ठा वाढत नाहीं **पंचरा प्रकारच्या प्रतिष्ठा**–दिमाखाने व गर्वानें फुगून जाणें फाजील, अतोनात डौल, मिजास, आढ्यता सामाशब्द– **०नाम, प्रतिष्ठित नाम**–न व्यवहारात आदरार्थी योजावयाचें टोपण नांव (दादा, तात्या, नाना बापू, अण्णा इ०) व्यवहारातिल नांव पहा **०वस्त्र**–न १ सभा, दरबार इ० ठिकाणी प्रतिष्ठेनें घेऊन जावयाच्या उपयोगी पोषाख उंची, भारी, सुंदर, छानदौकीचा पोषाख २ उंची पोषाखातील एक वस्त्र

प्रतिष्ठापन-ना–स्त्री प्रतिष्ठा अर्थ ४ व १२ पहा

प्रतिष्ठापना—स्त्री (स्त्रि) आचार्याची एखाद्या मंडळीवर यथाविधि केलेली स्थापना, योजना (इं) इन्स्टॉलेशन् 'नियमानुसार भरलेल्या कौन्सिलच्या सभेनें नेमलेल्या उपासनापद्धतीप्रमाणें आचार्याची प्रतिष्ठापना करावी ' –मोघवनि १५

प्रतिष्ठिणें—उक्रि स्थापन करणें, प्रतिष्ठणें पहा ' आली महादेवी तिनें गौरीहार प्रतिष्ठिला । '–वसा ४६ [प्रतिष्ठा]

प्रतिष्ठित—वि १ सन्मानानें, आदरानें वागविलेला, मान दिलेला २ मानाला पात्र असलेला, सन्माननीय, आदरणीय, सभावित ३ सुंदर, भपकेदार, मान्यतेचा (पोषाख) ४ अधिकाराच्या जागीं स्थापिलेला किंवा नेमलेला (माणूस) ५ यथाविधि स्थापिलेली प्राणप्रतिष्ठा केलेली (देवाची मूर्ति) ६ प्रसिद्ध, प्रख्यात, नावाजलेला, लौकिकवान ७ साध्य झालेला, संपूर्ण झालेला ८ (लग्न, उद्योगधंदा इ० च्या योगानें आयुष्याच्या मार्गाला लागून) स्थिर, दृढमूळ, कायम, स्थाईक झालेला ९ वर्षासन, नेमणूक दिलेलें (देऊळ, देवस्थान इ०), हुंडा दिलेली (मुलगी) १० सर्वांस आवडणारा ११ (निंदार्थी) अहमन्य, शिष्ट, मिजासखोर, आढ्यताखोर [स] **प्रतिष्ठेखोरपणा**–पु (निंदार्थी) शिष्टपणा, प्रतिष्ठितपणा, मिजासखोरपणा अहमन्यता 'मुसलमान लोकांत प्रतिष्ठेखोरपणा, आळस इत्यादि अवगुण बऱ्याच अंशानें वसत आहत ' –आगर ३ २२५

प्रतिसहकारपक्ष—पु सरकारशी कामापुरता सलोखा जोडून प्रसंगविशेषीं विरोध करणारा, प्रतियोगी सहकारिता करणारा पक्ष प्रतिसहकारपक्षाचें धोरण असें आहे कीं, जेव्हां आपला अभिमान राखून सरकारशीं सहकार्य करता येईल तेव्हां तें करावें ' –के १७ ५ ३० [स प्रतिसहकार+पक्ष]

प्रतिसारण—न (शाप) पदार्थाचे अणु ज्या शक्तीनें आदोलन पावून इतर सरतात ती शक्ति (इं) रिपरशन् 'दुसऱ्याच्या प्रवाही पदार्थाचे परमाणु निरंतर एकमेकांचें प्रतिसारण करीत असतात ' –मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५ आवृ २ री) पृ ८६ [स प्रति+सृ]

प्रतिसांवत्सरिक—न मृताच्या मृततिथीस दरवर्षी करावयाचें श्राद्ध –वि दरसाल होणारी, करावयाची (गोष्ट, विधि, इ०)

प्रतिसूचना—स्त्री आधीं कल्पिलेल्या सूचनेंत फरक करणारी सूचना ' सर्व सूचना व प्रतिसूचना अनुक्रमानें अध्यक्षानें सभापुढें मांडल्या पाहिजेत ' –टि ३ २३५

प्रतिसूर्य—पु १ सूर्याबद्दाची प्रतिकृति २ (ल) विद्वान्, तजस्वी माणूस

प्रतिस्पर्धा—स्त्री १ चढाओढ, बरोबरी, एखाद्याच्या बरोबर होण्याची, त्यास मागें टाकण्याची इच्छा, प्रयत्न कोणेसा बरोबर स्पर्धा (क्रि० करणें, धरणें, मांडणें) २ मत्सर, द्वेष [स] **प्रतिस्पर्धी**–वि १ मत्सरी, द्वेषी २ चढाओढ, बरोबरी, स्पर्धा करणारा ३ सामनेवाला, प्रतिवादी, प्रतिपक्षी [स]

प्रतिस्फटि(दि)क—वि सरसासारखा चिकचिकीत, पिच्छल, जिलटिनप्रमाणें दिसणारा (इं) कालाइड

प्रतिहत—वि १ मार खालेला, तडाखा दिलेला, जखमी केलेला २ मागें हटविलेला, मागें किंवा खाली लोटलेला ३ परावृत्त, माघारा फिरलेला ४ निराश झालेला, भ्रष्टसंकल्प, खंडित मनोरथ, कुंठितगति ' कुळ उद्धरील समस्त । विषयीं प्रतिहत तें करूं । ' –एभा ९ ३७९ ५ नष्ट झालेला [स]

प्रतिहर्ता—पु सोमयागातील सामकगणातील ऋत्विज

प्रतिक्षागृह—न भेटीस येणाराना भेट होण्यापूर्वी बसण्या सार्टी असलेली जागा (इ) वेटिंगरूम 'प्रतिक्षागृहातील सामान व्यवस्थित रीतीनें लाऊन ठेवावें' -ऐरापुप्र ९ ४५७

प्रतिक्षिप्त—वि प्रतिबिंबित, परावर्तित [स] **०क्रिया**-स्त्री परावर्तनक्रिया 'मील्नस्थानाचें म्हणजे प्रतिक्षिप्त क्रियाचें' -विचावि ६

प्रतिज्ञा—स्त्री १ वचन, करार, ठराव, अमुक गोष्ट अमुक रीतीनेंच घडेल किंवा मी अमुक करीनच इ० रूप एखाद्यानें ठासून केलेलें विधान, निश्चय २ पैज, पण, होड 'तरी अवधान एक वेळें दीजे। मग सर्वसुखाभि पात्र होइजे। हें प्रतिज्ञोत्तर माझें। उघड ऐका।' -ज्ञा ९ १ ३ (कायदा) शपथपूर्वक केलेलें विधान, कबूली, सत्यास स्मरून सागणें ४ (न्याय) साध्याचा निर्देश, प्रमेय, उपपाद्य, सिद्ध करावयाचें उपपादन, सिद्धांत ५ शपथ [स] **०भागण**-प्रतिज्ञा करणें वचन देणें, ठराव, करार करणें 'आम्ही पुस्तकास आरभ करतेवेळीं अशी प्रतिज्ञा भोगलेलीहि कोठें आम्हास आठवत नाही' -नि ६३८ **०पत्र**-न दस्तऐवज, कबुलायत (इ) अॅफिडेव्हिट **०विरोध**-पु (न्याय) पूर्व पक्षाची किंवा उपपाद्याची अमान्यता **प्रतिज्ञात**-वि १ ज्याच्या सबधानें प्रतिज्ञा केली आह असें, कबूल केलेलें, मान्य केलेलें २ ठासून सागितलेलें, उपपादन केलेलें

प्रतीक—न १ मूळ ग्रथ, विवरण किंवा टीका करण्यासाठी मूळग्रथातील घतलेलें वाक्य, पंक्ति, पद इ० २ प्रतिपक्षाच्या विधानातील खटनाथें घेतलेला अश, मुद्दा ३ उदाहरण, दाखला दण्यास, सादृश्य दाखविण्यास पुढे केलेली गोष्ट, बाबत ४ निन्द्य, खूण 'मन हें मुद्रा एक देवतच असून परब्रह्माचें प्रतीक म्हणून त्याची उपनिषदातूनच उपासनाहि सागितली आहे' -गीर १२५

प्रतीकार, प्रतीकारक—प्रतिकार, प्रतिकारक पहा

प्रतीचा—वि गुण, जाति इ० नीं बराबरीचा, समानगुण

प्रतीची—स्त्री पश्चिम दिशा, मावळत [स] **प्रतीचीन**-वि पश्चिम दिशकडील, मावळतीचा, पश्चिम, [स]

प्रतीत—स्त्री अनुभव, खात्री, प्रतीति पहा -मनको -वि अनुभवलेलें, दिसून आलेलें, अनुभवानें किंवा पाहणी करून खरें ठरलेलें, प्रत्ययास आलेलें, सिद्ध केलेलें, ज्ञात [स] **प्रती(ची)ति**-स्त्री १ अनुभव, खात्री, प्रत्यय, शोध, अतरास, मनास पटलेला दाखला, प्रत्यय, अनुभवानें अवलोकनानें झालेली, खात्री, एखाद्या गोष्टीबद्दल किंवा एखाद्याच्या स्वभावाबद्दल कोणीं केलेलें विधान खरें आहे असें आढळून येणें 'कामभोगाती विरक्ती। ऐसें मृखें गा विवेक बोलती। ते अध पार्थी घालती। हे मज प्रतीति स्वयें झाली।' -एभा २६ १६६ २ प्रत्यक्ष जाणीव, ज्ञान, छाप, अवलोकन 'भेयादि शब्दाचे ठायीं वर्णाची प्रतीति होत नाहीं' ३ चमत्कार, अद्भुत कर्म, साक्षात्कार ४ प्रसिद्धि, ख्याति ऐसी यया वेदार्ती। निरूपणभाषाप्रतीती।' -ज्ञा १५ ९० [स] **प्रतीतीस येणें**-१ अनुभवास येणें, अवलोकनात येणें २ खात्री पूर्वक निश्चित होणें, ततोतत जुळून खात्री होणें

प्रतीप—न (साहित्य) एक अर्थालकार ज्यात प्रसिद्ध उप मेयाची उपमा दिलेली असत नेहमीच्या उपमान-उपमेयाची अदलाबदल असते उदा० 'तुझ्या लोचनासारिखें पद्म तेंही। बुडालें जलीं कीं बहू खोल डोहीं। प्रिये त्वन्मुखासारिखा चद्र त्यातें। घना मेघमाला पहा लोपवीत।' [स]

प्रतीयमान—वि अनुभवास किंवा निदर्शनास येत आह असा, ज्याची जाणीव होत आहे असा [स]

प्रतीहार—पु राजवाड्यावरील द्वारपाळ [स] **प्रतीहारी**-स्त्री अत पुराच्या द्वारावर असलेली स्त्री द्वारपाळ, वेत्रवती [स]

प्रतीक्षणें—सक्रि वाट पाहणें, अपेक्षा करणें [स प्रति+ईक्ष्] **प्रतीक्षा**-स्त्री १ वाट पाहणें २ अपेक्षा 'ऐशी प्रतीक्षा हृदयात धरा।' -वामन, नृसिंहदर्पण २४ [स]

प्रतोद—पु १ चाबूक, कोरडा, असुड 'भीष्मवधाया धाव हरि हस्तें कवळुनि प्रतोदास।' -मोभीष्म १० ९५ २ छायवरून वळ मोजण्याचें सोटयासारखें यत्र छायायत्र शकूयत्र [स]

प्रत्य—क्रिवि उलट 'आलें परि प्रत्य आपणाशि कसें उचित हे होये।' -गीताचद्रिका १ २९ [स प्रत्यक्]

प्रत्यई-ही—क्रिवि दररोज, प्रतिदिवशीं, 'कुड धूता शुद्ध होतें। यास प्रत्यहे धुईजतें।' -दा ३ १ १५ [स प्रति+अहन्]

प्रत्यक्—वि १ पुढचा, पुढला, नतरचा, पश्चात्कालीन २ पश्चिमदिशकडील ३ (स्थल काल, जीव, पदार्थ, भाग इ० त) सर्वत्र व्यापून राहणारा, सर्वव्यापी (आत्मा, शिव, जीव यास जोडून) ४ साक्षात्, प्रत्यक्ष 'नामया शरण भगवतासी। भगवत तरी प्रत्यक् त्यासी।' -एकनाथ आनदलहरी ११९ [स] **०ज्योति**-स्त्री आत्मप्रकाश 'प्रत्यक्ज्योतीची वोवाळणी। करिसी मनपवनाची खेळणी।' -ज्ञा १२ ६ **०दर्शन-दृष्टी**-नस्त्री मागें पहाणें, पुढें पाहणें, पश्चिमेकडे पाहणें **०प्रतीति**-स्त्री आत्म ज्ञान **०बुद्धि**-स्त्री अतर्मुख झालेली बुद्धि, मी अतर्यामी(आत्मा) आहें अशी बुद्धि 'मग वहाहतच चळें। साहूनि ऐकेचि वळ। प्रत्यक्बुद्धी करतळे। हातवसाव।' -ज्ञा १५ २५८ **०बोध**-पु आत्मज्ञान, प्रत्यगात्मा व ब्रह्म एकच आहत असें ज्ञान 'जे प्रत्य ग्बोधाचया माथया। सोहतचा मथ्यान्हीं आल्या।'-माझा १६ १० **०मुखपणें**-न अतर्मुखवृत्ति 'यय प्रवृत्ति वाहट जिणें। अप्रवृत्तिसी बाधावणें। आता प्रत्यड्मुखपणें। प्रचारु दिस।' -अमृ ९ २८ **प्रत्यगात्मा**-पु १ देहात व्यापून राहिलेलें ब्रह्म

२ त्वपदार्चे लक्ष्य ३ कूटस्थ [प्रत्यक्+आत्मा] **प्रत्यगात्मवृत्ति प्रत्यक्‌वृत्ति**-स्त्री आत्माकारवृत्ति, अतर्वृत्ति, अतर्मुखता, सोह अशी स्वस्वरूपाकार वृत्ति 'मग प्रत्यगात्मवृत्तीचीं चोखटें। लाविलीं गगेचेनि तटें।' -ज्ञा १८ १०१७ [प्रत्यक्+आत्मवृत्ति, वृत्ति]

प्रत्यंग—न १ शरीराचा गौण अवयव 'मग तळवे तळहात शोधी। उर्ध्वीचे खड भेदी। झाडा घे सधी। प्रत्यगाचा।'-ज्ञा ६ २३२ २ विषयाचा पोटविभाग [स]

प्रत्यंचा—स्त्री धनुष्याची दोरी 'धनुष्याची प्रत्यचा ओढिली असता ती धनुर्धारीच्या कानापार्शी येते' -हिंदि ५ [स] **०चढविणें**-धनुष्यास दोरी लावून ते सज्ज करणें 'तिच्या स्वयवराकरिता या धनुष्याला प्रत्यचा चडविणें हाच पण तू जाहीर कर' -धनुर्भग नाटिका, पृ ६

प्रत्यंतदेशगमन—न समुद्रापलीकडील प्रदेशात जाणें [स]

प्रत्यंतर—न १ पुरावा, खात्री, पुष्टि देणारी एखादी गोष्ट, दाखला, उदाहरण, दृष्टात, प्रमाण, आधार २ अनुभव, खात्री [स]

प्रत्यय—न १ अनुभव, खात्री, प्रतीति 'सहपरिवारें पळती कामक्रोध। कीं प्रत्यया यतां ब्रह्मानद।' -पाप्र ४५ २१ २ भरवसा, श्रद्धा, निष्ठा, आत्मविश्वास ३ (व्याकरण) नाम व धातु यास विशेष अर्थ उत्पन्न करण्यासाठी त्याना जोडून येणारा शब्द [स] **प्रत्ययास येणें**-पटणें, अनुभवास येणें 'म्हणोनि जळो हें झुज। प्रत्यया नये मज।' -ज्ञा १ २०८ **०प्रतिभू**-पु खात्रीलायक जामीन, विश्वासप्रतिभू [स] **प्रत्ययित**-वि विश्वास टाकलेला, भरवसा टाकलेला, विश्वस्त [स] **प्रत्ययी**-वि विश्वसनीय, भरवशाचा, खात्रीचा, पतीचा [स] **प्रत्ययीभूत प्रमाण**-न अनुभवास, दाखला म्हणून येणारें उदाहरण, दृष्टात, विधान

प्रत्यवाय—पु १ पापीपणा, गुन्हेगारी २ जें करावें तें न केल्यामुळें किंवा जें करू नये तें केल्यामुळें उत्पन्न होणारा दोष, नुकसान, हरकत, विधिनिषेध 'जे प्रत्यवाय तव गळे। स्वाधिकार बहुवें उजळे।' -ज्ञा १८ १२२ ३ विघ्न, अडथळा 'जो एकदा सकल्प केला तो कितीही प्रत्यवाय आले तरी तडीस नेऊन पोंचवणें' -नि ७३२ [स] **०जाणें**-अकि १ आलेला बाध दूर करणें २ निश्चयास येणें **प्रत्यवायता**-स्त्री दोष, पाप 'कर्माकर्मे-प्रत्यवायता। हे सज्ञानासीच सर्वथा।' -एभा ११ ११६४ **प्रत्यवायी**-वि दोषी, अपराधी, पापी [स]

प्रत्यस्त्र—न धनुर्वेदाचा एक प्रकार 'शस्त्र, अस्त्र, प्रत्यस्त्र, परमास्त्र या विद्या त्यास चागल्या अवगत होत्या' -हिंदि १७

प्रत्यहीं—क्रिवि दररोज, प्रतिदिवशीं [प्रति+अहन्]

प्रत्यक्ष—न जाणीव, ज्ञान, डोळे, कान इ० इद्रियानीं होणारे ज्ञान, विषयगोरचता 'शब्दाचे प्रत्यक्ष श्रोत्रेंद्रियावाचून होत नाहीं' -शअ समक्ष, देखत, पाहता पाहता -क्रिवि साक्षात्, खरोखर, वास्तविकपणें, वस्तुत, स्वतत्रपणें, जातीनें, स्वत 'मी तिकडे प्रत्यक्ष गलों' 'हा माझा प्रत्यक्ष बधु आह' -वि दिसणारें, प्रगट, हजर, उपस्थित, इद्रियगोचर 'तरी प्रथम श्रीगुरुमूर्ति। प्रत्यक्ष करावी याचे हातीं।'-नव १६ १२९ [स प्रति+अक्षि] **म्हण** १ प्रत्यक्षास प्रमाण कशाला? २ प्रत्यक्ष तें खरें सामाशब्द- **०कर**-पु कर देणारा व कर सोसणारा या व्यक्ती एकच असतात असा कर जमीनीवरील कर हे प्रत्यक्ष करापैकीं आहेत **०तः**-क्रिवि साक्षात्, समक्ष, धडधडीतपणें, उघडपणें, समोर, इद्रियाना गोचर होईल असें [स] **०ता**-स्त्री समक्षता, प्रगटता, इद्रियगोचरता [स] **०दर्शन**-न (देव, व्यक्ति इत्यादिकाची) साक्षात् भेट, स्वरूपगोचरता **०दर्शी**-वि १ घडलेली गोष्ट ज्यानें स्वत च्या डोळ्यानीं पाहिली आह असा २ एखाद्या गोष्टीचा स्वत अनुभव घतला आह असा **०प्रमाण**-न डोळ्यानीं दिसणारा पुरावा **०प्रमाणवाद**-पु अनुभवानें मिळणाऱ्या ज्ञानावर सर्वस्वीं अवलबून असणारा तत्वज्ञान्याचा एक पथ (इ) पॉझिटिव्हिझम् **०सिद्ध**-वि इद्रियगोचर पुराव्यावर प्रस्थापित केलेलें **प्रत्यक्षी**-वि पाहणारा, द्रष्टा, स्वत किंवा जातीनें पाहणारा, जाणणारा [स]

प्रत्याख्यान—न इनकार, मनाई, निराकरण, झिडकारणें, दूर सारणें [स] **प्रत्याख्यात**-वि १ इनकार कलेलें, नाकबूल केलेलें, नाकारलेलें, नापसत म्हणून दूर सारलेलें 'तिच्या (कौमुदीच्या) तेजापुढें पूर्वीची अल्प तेजें प्रत्याख्यात होत्सातीं निष्प्रभ होऊन गेलीं' -नि ५०८ २ प्रसिद्ध, नावाजलेला, सर्वश्रुत [स]

प्रत्याघात—पु प्रतिक्रिया, उलट परिणाम, उलट प्रहार, प्रतिकार [स] **प्रत्याघातक**-वि प्रतिक्रिया, उलट परिणाम, उलट प्रहार करणारा [स]

प्रत्याम्नाय—पु मुख्यत्वेंकरून जें प्रायश्चित्तादि कर्म सागितलें तें तसें घडणें शक्य नसल्यास त्याच्या ऐवजीं द्रव्यदान किंवा इतर जें अनुष्ठान केलें जातें तें [स प्रति+ऐवजी+आम्नाय=बोलण्यलें]

प्रत्यारभ—पु नित्यनेम, दररोज करावयाचें गीतापाठादिकासारखें पुण्यकर्म [स प्रति+आरभ]

प्रत्यालीढस्थान—न (नृत्य) आलीढस्थानाप्रमाणें उभें राहणें उजवा पाय कुचित व डावा पाय पाच ताल पुढें ठेवणें आलीढस्थानाप्रमाणेंच यात अभिनय सूचित होतात आलीढस्थान पहा [स]

प्रत्यावर्तन, प्रत्यावृत्ति—नस्त्री १ वारवार, वरचेवर करणें, पुन पुन करणें, माघारीं येणें, उलट अवस्था 'कृष्णरूपीं वेधल्या वृत्ती। प्रत्यावर्त्ती हरि पाहती।'-एरस्व ६ २७ २ पुन्हा जन्मास येणें, पुनर्जन्म 'तव प्रत्यावृत्ती येरझारें। आत्मसाक्षात्कारें खुटली।'-एभा २ ३१९ [प्रति+आवर्तन, आवृत्ति]

प्रत्यासत्ति—स्त्री विशेष दळणवळण, सहवास, घरोबा नातें, सबध 'हा लुच्चा आहे, याची प्रत्यासत्ति इतकी कामाची नाहीं' [प्रति+आसत्ति=सान्निध्य] **०न्याय**-पु वाक्यात जो अर्थ स्पष्ट किंवा पूर्ण उक्त नाहीं तो सदर्भावरून पूर्ण करून घ्यायाची सरणी वाक्याचे ठिकाणीं साकाक्षपदाच्या शक्तीमुळें जो अनुक्त अर्थ अन्वित व्हावयाचा, तो त्या प्रकरणात वाक्यातराच्या ठिकाणीं जो उपस्थित आहे तोच अन्वित व्हावा इतर न व्हावा, अशा अर्थाविषयीं उपस्थितीचाच अन्वय होणें

प्रत्यासन्न—वि अगदीं जवळ असलेला, निकट सबध असलेला, समीपस्थ [प्रति+आसन्न=बसलेला]

प्रत्याहत—(सगीत) गाताना ध्वनींत खड पडूं न देता इच्छित उच्च स्वरापासून इच्छित नीच स्वराकडे जाणें घसिट पहा

प्रत्याहार—पु १ आपापल्या विषयाचा ससर्ग न करतां इंद्रियांचें चित्ताच्या स्वरूपास अनुसरून राहणें, इंद्रियाची अतर्मुखता, इंद्रियदमन 'मग प्रत्याहाराचा अधाडा। जो बुद्धीचियाही पाया निसरडा।' –ज्ञा ६ ५६ 'स्वविषयासप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकारइवेंद्रियाणा प्रत्याहार' –पातजलसूत्र पा २ सू ५४ २ प्राणायामभूमिकेच्या पूर्णावस्थेंत गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुडलीसहित प्राणवायु चरणागुष्ठापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत चढविण्याचा व पुन्हा उतरविण्याचा क्रियाभ्यास अष्टागयोगापैकीं पाचवें अग 'प्रत्याहारादि अगीं। योगे अग टेकिले योगीं।' –अमृ ९ २७ ३ प्राणायामाचा विरोध नाहींसा करणारा शरीरांतील एक वायु, प्रत्याहारेचकपवन ४ नियमन ५ परत घेणें, प्रत्यादान, अपहरण [स] **०न्याय**-पु सक्षेप

प्रत्याहिक—वि दररोज निघणारें, दैनिक 'मुबईच्या एका प्रत्याहिक इग्रजी पत्रातील टीकेवरून हें उघड आहे' –टि १ ३८१ [स]

प्रत्युत—क्रिवि १ एवढेंच नव्हे तर, आणखी, शिवाय, खेरीज 'ह्याउत्तर तू उपकार करितोस परतु हा प्रत्युपकार कोठें करणार? प्रत्युत शिवी देईल' २ दुसऱ्यापक्षीं उलटपक्षीं [स]

प्रत्युत्तर—न १ उत्तरास दिलेलें उत्तर, उलट जबाब, प्रतिवचन 'तेथ प्रत्युत्तरें बोली। श्रीकृष्णें जी चालविली।' –ज्ञा १८ ७४ २ (सामा) उत्तर, जबाब [म]

प्रत्युत्थान—न १ भेटीस आलेल्या मनुष्याच्या सन्मानार्थ आसनावरून उठणें २ युद्ध, वादविवाद इ० मध्यें प्रतिपक्ष्याचा पराभव करण्यामार्टी उठणें [स] **प्रत्युत्थित**–वि भेट घेण्यासाठीं किंवा पराभूत करण्यासाठीं उठलेला [स]

प्रत्युद्गम, प्रत्युद्गमन—पुन भेटीसाठीं, दोन हात करण्यासाठीं सामोरें जाणें [स] **प्रत्युद्गत**–वि सामोरा गेलेला, पुढें गेलेला [स]

प्रत्युद्वाह—पु आपली मुलगी दुसऱ्याच्या मुलाला देऊन त्याची मुलगी आपल्या मुलाला करून घेणें, असे लग्न, साटेलोटें [स]

प्रत्युपकार—पु दुसऱ्यानें आपणावर केलेला उपकार फिटावा म्हणून त्याजवर केलेला उपकार उपकाराची फेड 'योगयागें शिणता अपार। प्रत्युपकार कदा न घडे।'–एभा २९ १७१ [स]

प्रत्युपस्थान—न नव्यानें सुरवात करणें, आपला पराभव करावयास उठलेला किंवा ज्यानें आपला पराभव केला त्याच्या पराभवासाठीं उठणें, गेलेला हक्क पुन्हा मिळविण्यास सज्ज होणें [स]

प्रत्यूष—न प्रात काल, पहाट [स]

प्रत्यूह—न विघ्न, सकट 'श्रीरामनाममत्रश्रितचिंतामणि करील हें पूर्ण। चूर्णप्रत्यूहाचें रसिकाचें चित्तही सुखी तूर्ण।' –मोभादि १ १० [स]

प्रत्येक—वि पृथक्पृथक्, दरएक, हरएक –क्रिवि एकेक; एकएकटा, एकामागून एक [स] **०चैतन्य**–न व्यक्तिगतचैतन्य, चराचरचैतन्य ह्याच्या उलट पूर्णचैतन्य. [स]

प्रथक—वि (अप) वेगळा, निराळा, भिन्न, (प्र) पृथक् 'तव प्रथकु सतभाव। ऐसे गमे।' –ग्रथराज ७ १०२ [स पृथक्]

प्रथम—वि पहिला, पूर्वीचा, आरंभींचा, मुख्य, स्थल किंवा काल यामध्यें आर्धीचा –क्रिवि पहिल्यादा, आरंभीं, अगोदर, प्रथमत [स] **म्हo** प्रथमग्रासे मक्षिकापात =इच्छित गोष्ट साध्य होण्याच्या प्रारंभींच काहींतरी विघ्न येणें सामाशब्द–**०खरेदी**–स्त्री इतर गिऱ्हाइकापूर्वी खरेदी करण्याचा अधिकार, अग्रक्रयाधिकार **०चरण**–पु पहिली पायरी अवस्था, **नुकतीच सुरवात; प्रथमावस्था**, एखाद्या कालाच्या चार विभागांपैकीं पहिला विभाग **०त.**–क्रिवि पहिल्यानें, आरंभीं, सुरवातीला, अगोदर **०दर्शनीं**–क्रिवि काहीं एक कार्याच्या आरंभीं, सुरवातीला, प्रथमावस्थेंत, सकृद्दर्शनीं 'म्या लिहावयास पोथी घेतली, प्रथमदर्शनीं चूक पडली' **०दशा**-स्त्री १ आरभ, सुरवात वार्धिय प्रथमदशे। वोहळलया शैलाचें सर्वांग जैसें।' –ज्ञा ११ २४७ २ बालपण **०दिवस**–पु काहीं एक कार्याची प्रथमावस्था, प्रथमचरण 'इतके दिवस वाद सागतो पण अजून प्रथमदिवस आहे' **०पाश्चोंटु**–पु जबडयाचें खालचें हाड **०पुरुष**–पु १ (सस्कृत व्या) क्रियापदाच्या धातूचें कोणत्याहि काळीं तृतीयपुरुषाचें रूप बनविणारा प्रत्यय २ (सस्कृत व्या) तो, ती इ० चा पुरुष, तृतीयपुरुष ३ (मराठी व्या) बोलणारा स्वत, मी, आम्ही इ० चा पुरुष **०वयसा**–वि तरुण 'कीं लावण्यामृतसागर। प्रथमवयसा।' –कथा १ ८ ५३ **०वयसाकाळ**–पु तारुण्य 'कीं प्रथमवयसा काळीं। लावण्याची नव्हाळी।' –ज्ञा १ ४२ **०वर**–पु १ ज्याचें प्रथमच लग्न होत आहे असा नवरामुलगा. याच्या उलट **बिजवर**, तिजवर इ० २ ज्याचें विवाहास योग्य वय झालें आहे असा मुलगा

०सवन–न बोलण्याचा साधा, नेहमींचा स्वर **प्रथमा**–स्त्री १ (व्या) पहिली विभक्ति, क्रियापदाच्या कर्त्याची विभक्ति २ सबोधनाची विभक्ति ३ कोणत्याहि काळाचा प्रथम पुरुष [स] **प्रथमारंभ**–पु सुरवात, मूळारभ, सुरवातीची पहिली अवस्था [स] **प्रथमाक्षरी**–वि (कऱ्हाड ह्या शब्दाचा आरभ क ह्या पहिल्या वर्णापासून होतो त्यावरून) कऱ्हाडे ब्राह्मणाबद्दल औप रोधिक शब्द

प्रथा—स्त्री १ रूढि, प्रवात, सर्वसाधारण चाल, पद्धति, सरणी 'नि सगत्वादि प्रथा। कैसेन होती।' –रास १ ६९ २ प्रसिद्धि कीर्ति, प्रख्याति 'तुझेनि पाडे पाहता। आणिकाचि काय कथा। पुरुषोत्तम हे प्रथा। तुजचि का घडली।' –रास १ ९६९ ३ लोकमत, सर्वसाधारण भावना ४ लोकसमाज ५ अनुभव, बुद्धि, प्रतीति 'किंबहुना ऐसी प्रथा। वाढती दखसी पार्था।'–ज्ञा १८ ५७४ ६ स्थिति –शर [स] **म्ह**० जी प्रथा पडली ती अगी जडली **प्रथित**–वि प्रसिद्ध, कीर्तिमान् नावाजलेलें, प्रसिद्ध केलेलें, उघडपणें जाहीर कलेलें [स] **प्रतिथि**–स्त्री प्रसिद्धि, सर्वत्र आवड, ख्याति [स]

प्रथुत—अ त्वरा –मनको

प्रद—वि (समासात) दणारें, बहाल करणारें, कायम करणार जसें –सुख–दु ख–धन–विद्या–शोक–प्रद [स प्र+दा=दणे]

प्रदखिणा—स्त्री प्रदक्षिणा –खिपु [स प्रदक्षिणा]

प्रदर—पु स्त्रियाचा एक रोग, धुपणी ह्यात निरतर रज स्राव होतो याचे रक्तप्रदर व श्वेतप्रदर असे दोन भेद आहेत शिवाय सूक्ष्मभेद कृष्णप्रदर, धातुप्रदर, पूयप्रदर, पूयाभ, रक्तप्रदर इ० आहत [स]

प्रदर्शन—न १ दाखविणें, आविष्करण करणें, दर्शविणें जसें –भय–दैन्य–गुण–शक्ति–प्रदर्शन २ (ल) तमाशा, देखावा 'लिंगायत पुढारी अधिकाऱ्यापुढें राजनिष्ठेचें प्रदर्शन करितात' –के २७ ५ ३० ३ अनेक प्रकारच्या नैसर्गिक किंवा कारागिरीच्या वस्तू व्यवस्थित रीतीनें माडून ठेवण, किंवा त्या जेथे माडून ठेवतात ती जागा [स] **प्रदर्शक**–वि दाखविणारा, प्रदर्शित करणारा, आविष्करण करणारा जसें –गुण–भय–लोभ–प्रदर्शक [स] **प्रदर्शविणे**–सक्रि दाखविणें, दृष्टीस पडेल असा करणे प्रकट करणें, (ल) वरवर देखावा करणें [प्रदर्शन]

प्रदक्षिणा—स्त्री १ देव, ब्राह्मण इ० कास आपल्या उजव्या हाताकडे करून त्याच्या भोंवतालीं घातलेली फेरी 'प्रदक्षिणा ते अवघे तिला हो।' –वामन वणुसुता प्रसग २ ३ २ कधीं कधीं उजव्या हाताचा सबध न ठेवता घातलेली फेरी उदा० सोमसूत्री प्रदक्षिणा [स] **म्ह**० लक्ष प्रदक्षणा आणि पैसा दक्षिणा **प्रदक्षणें**–अक्रि प्रदक्षिणा घालणें 'प्रदक्षिणूनी आदरी स्तुतीतें।' –देकृष्णजन्म ४८ [प्रदक्षिणा] **प्रदक्षिण**–क्रिवि पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य, असा क्रम धरून (केलेलें गमन), उजव्या बाजूनें, प्रादक्षिणिक [स]

प्रदान—न देणें, देणगी जसें –अन्न–वस्त्र–गो–द्रव्य–विद्या–दक्षिणा–प्रदान [स] **प्रदाता**–वि दणारा, दाता, उदार दिलदार, दानशूर, औदार्यशाली (समासात) विद्या–धन–दान–प्रदाता [स]

प्रदीप—पु दिवा [स] **प्रदीपन**–न पेटविणे, चेतविणें, ज्वलन [स] **प्रदीप्त**–वि १ चागलें पटलेले, जळत असलेलें, प्रज्वलित 'पहिलें वैराग्यइधन परिपूर्ती। इद्रियानळीं प्रदीप्तीं।' –ज्ञा ८ ४८ २ उज्ज्वल, तेजस्वी, प्रकाशमान [स]

प्रदेश—पु विशिष्ट मर्यादानीं नियत्रित असा भूमि, शास्त्र, कला इ० चा भाग, प्रात, जागा 'एथ एकैकाचिया प्रदेशीं। विश्व देख विस्तारेशीं।' –ज्ञा ११ १५० [स]

प्रदेशिनी—स्त्री हाताच्या आगठ्याजवळचें बोट तर्जनी [स]

प्रदोष—पु १ सायकाळ, रात्रीचा प्रारभसमय, तिन्हीसाजाचा समय, सूर्यास्तानतरच्या दोन घटिका प्रदोषीं असें मज्जनाचींच चाड।'–क्रम ४ १०३ २ त्रयोदशीस नक्तव्रत करून सायकाळीं शिवपूजा करण्याचें व्रत प्रदोषाचे शनि व सोम (शनिवारीं येणारा व सोमवारीं येणारा) असे प्रकार आहत ३ चतुर्थी, सप्तमी आणि त्रयोदशी ह्या तिथि प्रवेशरात्रींत असता पाळावयाचा अनध्याय [स] ०काल–पु सध्याकाळ [स] ०चर–पु राक्षस [स] ०पूजा–स्त्री सायकाळची पूजा **प्रदोषोपोषणें**–न अव (स्त्रि) सणाच्या आदल्या दिवशीं करावयाचे उपवास (इ) व्हिजिल् 'अखिलकन् चचेच्या प्रार्थनासग्रहात कित्येक विशिष्ट दिवसाच्यापूर्वी करावयाची प्रदोषोपोषणें सागितलीं आहत' –उम ३ [प्रदोष+उपोषण] **पक्षप्रदोष**–पु त्रयोदशीस सध्याकाळीं शिवपूजा करण्याचे व्रत

प्रधान—पु १ मत्री, दिवाण, अमात्य, सचीव इ० राजाचे मुख्य मदतनीस प्रत्येकी, राजाचा सल्लागार, जाणभारी 'सकट पडलें काहिं सुचेना प्रधान पूज्याला।'–ऐपो ३९७ २ (बुद्धिबळ क्रीडा) बुद्धिबळाच्या खेळात राजाचा कारभारी किंवा दिवाणजी वजीर पहा ३ गोड जातींतील कवि, भाट –वि १ मुख्य, श्रेष्ठ, उत्तम, वरिष्ठ 'यालागीं प्रधाना जिया रूढा। तिया विभूती आहेंकै।' –ज्ञा १० २११ २ जोराचा, प्रबळ, महत्त्वाचा ३ प्रमुख, विशेष महत्त्वाचा असलेला, प्रचुर, युक्त (बहुव्रीहि समासात उपयोग) 'काहीं वृक्ष फलप्रधान असतात काहीं पुष्पप्रधान, काहीं पत्रप्रधान' [स] ०देवता–स्त्री कर्मातील मुख्य दवता

प्रधान—न प्रकृति, जगाचे उपादानकारण, माया 'प्रधाना पासाव महदादिद्वारा। नाना विकाराचा पसारा।'–एभा २२ ३४६ [स]

प्रध्वंस—पु समूळ उच्छेद, पूर्ण नाश [स] **प्रध्वंसभाव**–पु पदार्थाचा समूळ नाश झाल्यामुळ उत्पन्न होणारा अभाव, अवस्था [स]

प्रपंच—पु १ जग, मानवी कृत्याची मोठी रंगभूमि, जीवांनीं उत्पन्न व्हावें, मरावें, अनेक सुखदु खादि भोगावें इत्यादि रूप जो व्यवहार ईश्वरी मायेपासुन उत्पन्न झाला तो २ संसार, मनुष्याचा बायका, मुलें, घर, शेत इ० रूप खटला 'तसें विचारितां निरसलें। तें प्रपंचु सहजें साडवलें।' –ज्ञा २ १३१ ३ कपट, प्रतारणा वचना, फसवणूक, लबाडी ४ भेदभाव, पक्षपात, पक्षिप्रपंच 'दोघी स्त्रिया जयासी। त्यांत ठेवी प्रपंचासी।' –गुच २८ २६ ५ माया, भ्रम, अविद्या ६ विस्तार, व्याप, पसारा पाल्हाळ ७ तपशीलवार कथन, विवरण किंवा स्पष्टीकरण [स] **०तळमळ**–स्त्री संसारांतील दगदग, त्रास, कष्ट, ताप 'सोडुनि प्रपंचतळमळ। करा निश्चळ हरिभजन।' **०ता**–स्त्री पक्षपातीपणा, भेदभाव 'कृष्णाकडे आमुचा पिता। जिव भावें तिकडेच माता। कार्यकारण प्रपंचता। मिथ्या दाविती आम्हा कडे।' –एरुस्व ६ ४८ [प्रपंच+ता (भाववाचक नामाचा प्रत्यय)] **०दु ख**–न संसारासबंधीं दु ख त्रास, भोग 'ज्यास लाधलें अतिसुख। ता न मानी प्रपंचदु ख।' **०निर्वाह**–पु संसारांत अगदीं जरूर अशा वस्तूंची तरतूद, संसारयात्रा चालविणें **०बेडी**–स्त्री (ल) पत्नी, स्त्री, बायको 'आता राहिलें तें घेणें उब्या। पाडिं जुडल्या कीं प्रपंचबेडया।' –दावि ३८ **माया**–स्त्री मृत्यु लोकासबंधीं वाटणारा मोह, अशाश्वत गोष्टींची मनुष्यास वाट णारी शाश्वति, संसारांतील मोह, भ्रम, भ्रांति **०स्वार्थ**–पु इहलोकांतील स्वार्थ, आपमतलब, आपलपोटपणा 'प्रपंचस्वार्थे करुनि निश्चिंतीं। एकांत एक गुरगुरती।' **प्रपंचार्थजमीन**–स्त्री प्रापंचिक कृत्यांचा खर्च भागविण्यासाठीं बहाल केलेली जमीन माफीजमिनींतलीं पोटविभागांचा हा एक पोटभेद आहे **प्रपंची**–वि १ संसारांतील गोष्टींत निमग्न, ऐहिक सुखांत दंग झालेला, सांसारी २ संसारासबंधी, सांसारिक [स] **प्रपंचीक**–वि संसार सबंधीं, संसारिक 'प्रपंचीक नाहीं जयातें उपाधी।' –राम ५१ [स प्रापंचिक]

प्रपद—न पावलाचा पुढील भाग, पायाच्या बोटाजवळील प्रदेश, चवडा 'ज्याच्या मुकुटरत्नकिरणें साचार। प्रपदें ज्यांचीं उजळती।' –शिशी १ ७२ [स]

प्रपा—स्त्री पोई, जलशाला [स] **०सन– स्थान**–न पाणपोई अति रमणीय प्रपास्थानें। मायामय निर्मिलीं।' –सुवन, हरिश्चंद्राख्यान १९९ (नवनीत पृ १९४)

प्रपाण—पु घोडयाचा वरचा ओंठ –अश्वप १ ६१

प्रपादणी—स्त्री १ सिद्ध करणें, प्रस्थापित करणें निश्चयाचें प्रतिपादन २ निश्चयपूर्वक, प्रतिज्ञापूर्वक बोलणें, बजाविणें [प्रपादणें]

प्रपादण—सक्रि १ सिद्ध समर्थन करणें, पुष्टि देणें २ बजावून, निश्चयपूर्वक सांगणें बाजू राखण्यासाठीं बोलणें 'का अज्ञान भ्रांतीस प्रपादून। कैसें साधकास होईल ज्ञान' [स प्रपादन]

प्रपिता—पु बापाचा बाप आजा [स] **प्रपितामह**–पु बापाच्या बापाचा बाप बापाचा आजा, स्वत चा पणजा तोंपर्यंत कायदे नाहीं मायाचे प्रपितामह आले तरी' –टि ४ ९३ [स] **प्रपितामही**–स्त्री बापाची आजी स्वत ची पणजी [स]

प्रपिता—पु एक औषधी वनस्पति

प्रपोटक—पु घोडयाच्या पायाचा एक रोग –अश्वप २ ३८

प्रपौत्र—पु मुलाच्या मुलाचा मुलगा नातवाचा मुलगा, स्वत चा पणत् [स] **प्रपौत्री**–स्त्री मुलाच्या मुलाची मुलगी नातवाची मुलगी [स]

प्रफुल्ल, प्रफुल्लित—वि १ फुललेलें, उमललेलें विकसित २ (ल) आनंदित [स]

प्रबंद—प (प्र) प्रबंध पहा 'चातुर्य नाहीं प्रबंद नाहीं। भक्तिज्ञान वैराग्य नाहीं।' –दा १ ६ १५

प्रबंध—पु १ (संगीत) गाण्यांतील एक चीज चीज पहा २ काव्य श्लोक निबंध इ०ची रचना छंदोबद्ध रचना 'तें वोवियेचनि प्रबंधें। सांगन मी।' –ज्ञा ६ ४९७ ३ काव्यग्रंथ (सामा) ग्रंथ म्हणोनि माझे नित्य नव। श्लोकोच्छ्वासही प्रबंध होआव।' –ज्ञा १८ १७३४ ४ भाषण, गोष्ट कथा 'आता निरोपीन प्रबंधु। सावधान दीजे।' –ज्ञा १२ १९ ५ कथन, सांगणें कृष्ण विष्णु हरि गोविंद। या नामांचे निखळ प्रबंध।'–ज्ञा ९ २१० ६ अखंडपणा, सातत्य [स] **०गाननिपुणातता**–स्त्री प्रबंध गायनांतील प्रावीण्य **०रोड–हाडा**–पुस्त्री कवित्व करण्याची पेज 'तो वाचस्पतीसीं करी। प्रबंधुहोडा।' –ज्ञा १० ८

प्रबल–ळ—वि अतिशय बलवान् सामर्थ्यवान्, बलिष्ठ 'जयजय देव प्रबळ। विदळितामगळकुळ।' –ज्ञा १८ २ २ अतिशय, भरपूर विपुल तेणें हर्षे हर्षिजेना प्रबळ। न चढे जळ जळाब्धी।' –एभा ८ ६३ [स प्रबल] **प्रबलता**–स्त्री सामर्थ्य, शक्ति, बल 'आशा म्हणजे पुरुषार्थाची प्रबलता आहे' –सन्या शाचा संसार पृ ३३ **प्रबळणें**–अक्रि (काव्य) बलिष्ट, समर्थ होणें जोराने वाढणें जोरदार होणें 'जेंव विवकें विषया होय क्षीण। तथ वैराग्य प्रबळे परिपूर्ण।' एभा २९ ५८१ [स प्रबल]

प्रबुद्ध—वि १ प्रौढ, पूर्णावस्थेला आलेला, पूर्ण वाढ झालेला (मनुष्य, मन, ज्ञान बुद्धि इ०) 'ऐसे तिये जण प्रबुद्ध थोर जाले।' –पच ११ २ (यावरून ल) अतिशय बुद्धिमान् शहाणा, विद्वान्, हुषार 'तरी तेसें ह प्रबुद्धा। सोहोप गोह।' –ज्ञा १७ ५० ३ निद्रितावस्था जाऊन पूर्णपणें जागा, हुशार झालेला (अक्षरश व ल), आत्मज्ञान पावलेला [स]

प्रबोध—पु १ जागृति, जागेपणा, निद्राभाव, जागरूकता, सावधानता, शुद्धीवर आलेली स्थिति 'तरी प्रबोधु जव नोहे। तव निद्रे काय अतु आहे।' –ज्ञा १५२२५ २ जागें करणें, शुद्धीवर, भानावर आणणें, जागृत करणें ३ यथार्थ ज्ञान, जाणीव 'मूढमतीचा प्रबोध। मानी उर्वशीचा अपराध।'–एभा २६ १९४ ४ सूचना, परिचय, उपदेश, कळविणें, सागणें ५ प्रकाश 'मी आनदाचा आनद। मी बुद्धीचाही प्रबोध।' –एभा १६ २७१ –वि विकसित करणारा, उमलविणारा 'नमो विशदबोधविद्रदा। विद्यारविंदप्रबोधा।'–ज्ञा १० १ [स] **प्रबोधोत्सव**–पु विष्णुस जागृत करण्यासाठी कार्तिक शुद्ध दशमी ते पौर्णिमेपर्यंत करितात तो उत्सव [स] **प्रबोधक**–वि १ जागृत करणारा २ ज्ञान देणारा 'भागवतशास्त्र गुरुपाशीं। अभ्यासावें आदरेंसी। दृढनिश्चयेंसीं प्रबोधक।' –एभा ३ ५०३ [स] **प्रबोधणें**–उक्रि १ जागृत होणें, करणें 'नातरी प्रबोधलिये वेळे। स्वप्नींची डिंडी मावळे।' –ज्ञा १५ ३१५ २ ज्ञान सागणें, उपदेश करणें 'ऐशा विरक्तासी प्रबोधी गोठी। करी उठाउठी स्त्रीकाम।' –एभा २६ २४८ **प्रबोधन**–न १ जागें करणें, उठविणें २ शिकवण, उपदेश 'शिष्यप्रबोधनीं समर्थू। यथोचितू निजभावें।'–एभा ३ २९८ [स] **प्रबोधित**–वि १ जागा केलेला, उठविलेला २ शिकविलेला पढविलेला, उपदेशिलेला [सं] **प्रबोधिनी**–स्त्री कार्तिक शुद्ध एकादशी या दिवशीं विष्णु जागा होतो [स]

प्रभजन—पु (काव्य) सोसाटयाचा तुफान वारा, प्रचड वायु 'जन्मजराजलदजाळ-। प्रभजन। –ज्ञा १८ १ [स]

प्रभव—पु १ पराक्रम, बल, प्रभाव, ऐश्वर्य, वैभव, उत्कर्ष, उच्चत्व २ मूळकारण, उत्पादक कारण २ प्रवर्तक कारण ४ उग मार्चे स्थान 'भागीरथीचा प्रभव हिमालय' ५ उत्पत्ति, जन्म 'तैसा जगत्प्रभवीं पडुमुता। हेतु मी जाणें।' –ज्ञा ९ १३१ ६ (काव्य) सुखदु ख ७ साठ सवत्सरातील पहिले [स] **प्रभवणें**–अक्रि १ प्रभाव चालणें, समर्थ असणें 'एथ महाशोषु न प्रभवे। मारुताचा।' –ज्ञा २ १४६ २ उत्पन्न होणें, जन्मणें [प्रभव] **प्रभवी**–स्त्री (काव्य) प्रभव –मनको

प्रभा—स्त्री १ प्रकाश, तेज, कांति, दीप्ति (विशेषत फाकलेली, पसरलेली) 'आता बिंबा आणि प्रतिबिंबा-। मार्जी कैची हें म्हणों नये प्रभा।'–ज्ञा १५ ५४२ २ छाया, सावली ३ कीर्ति, लौकिक, प्रसिद्धि ४ शोभा 'कानीं कुडलाची प्रभा।'–गणपतीची भूपाळी पृ ३ ५ स्वत बद्दलची जाणीव ज्ञान, निश्चय 'तैसा ज्ञानरूप आत्मा। ज्ञानेंचि आपुली प्रभा। करितस साह मा। ऐसा बध।' –अमृ ३ २३ ६ (चुकीनें रूढ) परवा, फिकीर, किंमत, महत्त्व 'मी कोणाची प्रभा बाळगीत नाहीं' किंमत पहा [स] **०कर**–पु सूर्य [स] **०वान्**–वि तेजस्वी, कातिमान्, प्रकाशणारा, चकचकीत [स] **०हीन**–वि निस्तेज 'का रवि राहुग्रस्तु। प्रभाहीनु।' –ज्ञा १ २७० **प्रभावळ**–स्त्री १ मूर्तीच्या पाठीमागें चादी इ० धातूची करितात ती महिरप २ (ल) मोठया लोकाच्या सभोंवतालची मडळी 'त्याच्या इतर सद्गुणाची प्रभावळ त्याना किती शोभा देते!' –चद्रप्र २१ [स प्रभा=तेज+आवलि=ओळ] **प्रभोत्सर्जक**–पु (रसायन) ज्यास काहीं काळ प्रकाश दाखविला असता जो अधारात परत प्रकाश देतो असा पदार्थ (इ) फॉस्फरेसट [प्रभा+उत्सर्जक]

प्रभाग—पु (गणित) भागाचा प्रतिभाग, अपूर्णाकाचा भाग [स] **०जाति-जातिअपूर्णाक**–स्त्री पुअव (गणित) ज्यात अपूर्णाकाचे अपूर्णाक असतात ते अपूर्णाक उदा० $\frac{1}{2}$ चा $\frac{1}{2}$ **०जातिसवर्णन**–न (गणित) प्रभागजाति अपूर्णाकाचे समच्छेद रूप [स]

प्रभात—स्त्री सकाळ, पहाट, प्रात काळ, अरुणोदयाचा काळ, उष काळ 'प्रज्ञाप्रभातसूर्या। सुखोदया।' –ज्ञा १ ४१ [स] **०फेरी**–स्त्री प्रात काळीं स्त्रीपुरुषाचा जो मेळा रस्त्यानें देशभक्ति पर व प्रचारात्मक पदें गात जातो तो 'लहान मुलाची प्रभातफेरी काढून स्वदेशप्रचाराच्या जाहिराती वाटवाव्या' –के १० ६ ३० **०मेघाडंबर**–न १ प्रात काळचें मेघाचें पटल २ (ल) पोकळ बढाया, वचनें, भीति इ० थापेबाजी [स] **०रात्र**–स्त्री पहाट

प्रभात—पु (गान) एक राग ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गावार, कोमल मध्यम, पचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण–सपूर्ण वादी मध्यम, सवादी षड्ज गानसमय प्रात काल [स]

प्रभाव—पु १ ऐश्वर्य, वैभव, मोठेपणा, तेज २ सामर्थ्य, पराक्रम, प्रताप, शौर्य ते प्राणिये तव स्वभावें। अनायासिया प्रभावें।'–ज्ञा १७ ५६ [स]

प्रभास—न द्वारकेजवळील एक पुण्यक्षेत्र 'धर्मानुज अर्जुन प्रभासाला।'–मोकृष्ण ८६ १ 'ठाकोनि आला प्रभासेसी।' –एरुस्व १४ १९

प्रभास—पु झरोक्यातून येणारा उजेड [प्रभा?]

प्रभाळ—स्त्री (गो) देवास कौल लावताना लावलेल्या पाकळयापैकीं एक पाकळी [प्रभावळ?]

प्रभु—पु १ धनी, स्वामी, मालक 'कोणी येके ग्रामी अथवा दर्मी। राहाणें आहे आपणासी। न भेटता तेथिल्या प्रभुसी। सौख्य कैचें।' –दा ६ १ २ २ राजा ३ देव, ईश्वर 'प्रभु त्यातें मर्मी शरहाणी।' –मो रामायणें –वि समर्थ, कर्ता [स] **०त्व**–न (राज्यकर्ता, अधिकारी, अमलदार इ० ची) जागा, पदवी, स्थान इ० [स प्रभु+त्व=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] **०भोजन**–न (खि) हा एक सरकार किंवा साकर्मेत आहे ह्यात ख्रिस्तानें नेमून दिल्याप्रमाणें भाकर व द्राक्षारस देतात व घेतात हा सस्कार

ख्रिस्ताच्या मृत्यूचा दर्शक आहे आणि योग्य प्रकारें तें भोजन करणारे, दैहिक व इंद्रियगोचर रीतीनें नव्हे तर विश्वासानें त्याच्या शरीराचे व रक्ताचे व त्यापासून होणाऱ्या सर्व लाभाचे वाटेकरी होतात आणि त्यायोगें त्याचें आत्मिक पोषण होतें व त्याच्या ठायीं ईश्वरी अनुग्रहाची वृद्धी होते असें प्रॉटेस्टट ख्रिस्ती लोकाचें मत आहे **॰शक्ति**–स्त्री युद्धाच्या तीन शक्तीपैकीं एक राजाचें सामर्थ्य, द्रव्यबल व सेनाबल अशा त्याच्या दोन शाखा आहेत मत्रशक्ति, उत्साहशक्ति पहा **॰संमित**–वि (धन्याप्रमाणें) अधिकारयुक्त, जोरदार, खणखणीत, बादशाही, अमलदारीचा (शब्द, वाक्य, भाषण, आज्ञा) [स]

प्रभु—एक जात, परभू

प्रभूत—वि पुष्कळ, विपुल [स]

प्रभूति—स्त्री १ (काव्य) बाहुल्य, पुष्कळपणा, वैपुल्य २ आकार –मनको

प्रभृति—क्रिवि आदि, पासून जसें –अद्यप्रभृति, जन्म प्रभृति, तत प्रभृति, बाल्यप्रभृति, शिर प्रभृति इ० 'एव इये उप रतीं। ज्ञानचिन्हें मागुतीं। अमानित्वादि प्रभृतिं। वाखाणिलीं।' –ज्ञा १३ ८४९ २ इत्यादि, आद्यर्थकरून [स]

प्रभेद—पु भिन्नप्रकार, रीत 'यावरी आदी। पाचवटयाची बाधी। बाधली प्रभेदीं। पचभूतिकीं।'–ज्ञा १३ ४६ [स]

प्रमत्त—वि १ गर्विष्ठ, उन्मत्त (अधिकार, सपत्ति इ०मुळें), मगरूर, बेफाम झालेला 'ऐसा स्वधर्मक्रियारहितु। आथिलेपणें प्रमत्तु।'–ज्ञा ३ १०७ २ झिंगलेला, बेफ चढलेला, निशेत असलेला, धुद, गाफील [स प्र=मद्=माजणें]

प्रमथ—पु शिवाच्या गणापैकीं एक वर्ग 'स्वर्गभोगीं महा तत्पर। यजी देवपितर प्रमथादिक।' –एभा २१ ३३० [स] **॰नाथ**–पु शकर, शिव [स]

प्रमद—पु (अप) प्रमाद [स प्रमाद]

प्रमदा—स्त्री १ तरुण व सुदर स्त्री प्रमादी पाडी सर्वार्थी। हे प्रमदानामाची निजख्याती।'–एभा २९ ५६६ २ (सामा) स्त्री [स] **॰वन**–न स्त्रियाकरिता करमणुकीची स्वतत्र बाग, जागा

प्रमय—न (महानु) छद, वृत्त 'पदप्रमयाचें गुफणें। स्यामा भुजबधातें जिणे।' –भाए २६ [प्रमेय]

प्रमा—स्त्री १ यथार्थ ज्ञान, निश्चित ज्ञान 'जें सकळ भाग्याची सीमा। मोक्षलाभाची जें प्रमा।' –ज्ञा १८ ९०१ २ समजूत, जाणीव, बुद्धि 'जें दहखडा नाम आत्मा। ईश्वर पाषाण प्रतिमा। ययापराती प्रमा। ढळो नेणें।' –ज्ञा १८ ५६७ ३ प्रमाण 'अविद्या नाशी आत्मा। ऐसी नव्हे प्रमा।'–अमृ ६ ४१ [स प्र+मा=मोजणें]

प्रमाण—न १ पुरावा, दाखला, आधार, साक्ष, वादग्रस्त विषयाचा निर्णय करणारा लेख, भाग साक्ष इ० 'आणि उदो अस्ताचेनि प्रमाणें। जैसें न चलता सूर्याचें चालणें।' –ज्ञा ४ ९९ प्रमाणाचे आठ प्रकार आहेत –१ प्रत्यक्ष, २ अनुमान, ३ उपमान, ४ शब्द, ५ अर्थापत्ति, ६ अनुपलब्धि, ७ सभव, ८ ऐतिह्य (किंवा ५ भोग, ६ लेख, ७ साक्ष्य, ८ दिव्य) २ यथार्थ ज्ञानाचें साधन, निश्चय प्रमा उत्पन्न होण्यास कारणीभूत जें आप्तवाक्य, अनुमान इ० 'अर्थापत्ति उपमान। इतिहास परिशेषादि प्रमाण। तयासी हि स्वतत्र कवण। प्रमाण तो बोलेल।'–विवेकसिंधु ३ आधार प्रत्यतर, पुरावा, निश्चितपणा, खात्री तो आज येईल उद्या येईल हें सागवत नाहीं त्यांचें येण्याचें प्रमाण नाहीं' ४ कसोटी, कठिण प्रसग, तप्त दिव्य ५ सीमा, मर्यादा, इयत्ता, निश्चितपणा, ततोतत बरोबर सख्या इ० 'शब्द किती आहेत त्यांचें प्रमाण कोण्हास लागलें नाहीं' ६ परिमाण, आकार, विस्तार (औषधाचा) टक, मात्रा ७ माप (वजन, लाबीरुदी, वेळ इ० चें)· ८ एखाद्या वस्तूचा निश्चितपणा, विभाग इ० ठरविण्याचा नियम ९ (गणित) त्रैराशिकातील पहिली सख्या, दोन समान गुणोत्तराची माडणी १० सर्वमान्य, ग्राह्य, आज्ञा, उपदेश, सल्लामसलत व्यावयास योग्य असा शब्द, माणूस, वचन, ग्रथ इ० 'धर्म म्हणे गा भीमा! तुज जरि आम्ही प्रमाण तरि सोडी।'–मोवन ९ ६४ ११ शपथ, वचन 'वैश्य म्हणे तियेसी। प्रमाण द्यावें आम्हासी।'–गुच ३३ ७१ १२ ज्ञान, यथार्थ ज्ञान 'तैसें प्रमाता प्रमेय। प्रमाण जें त्रय। तें अज्ञानाचें कार्य। अज्ञान नव्हे।'–अमृ ७ ४६ १३ (चुकीनें) फर्मान हुकूम 'बाच्छाय पाठविलें प्रमाण। वजीर बोलावा तमाम।' –ऐपो १० १४ अत करण **॰**–हको –वि खरें, योग्य, बरोबर, सत्य, न्याय 'हें माझें भाषण प्रमाण आहे' –क्रिवि मान्य, कबूल 'सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण' [स] **म्ह० नैका ऋषिर्यस्यवच प्रमाणम्।** सामाशब्द– **॰गणित**–न त्रैराशिक **॰चैतन्य**–न सप्त चैतन्यातील आभासचैतन्याचें अत करणचैतन्य नामक तिसरें अग **॰दिवा**–पु प्रमाणरूपी दिवा, लामणदिवा 'प्रमाणदिवेयाचेनि बबाळें। पाता तरळैले वदाचे डोळे। –शिशु ९ **॰पत्र**–न अधिकारपत्र, मुख्याच्या सहीचें पत्रक 'ज्याच्या जवळ प्रमाणपत्रें असतील त्यानाच वर्गणी द्यावी' –के १२ ७ ३० **॰फल**–न त्रैराशिकातील चौथी सख्या, उत्तर **॰भूत**–वि १ प्रमाण म्हणून घेता येईल असें, इयत्ता ठरविणारें २ (यावरून) खरें, सत्याला धरून असलेलें भूत पहा **॰मद्यार्क**–पु (प्रमाणाइतकी) पुरी तेजदारू, पुरी कडक दारू (इ) प्रुफ स्पिरीट **॰सूत्र**–न लग्नाचे वेळीं वधू व वर याची उची ज्यानें मोजतात तें सुत **प्रमाणांक**–पु त्रैराशिकातील पहिली राशि बाकीच्या दोन राशींस मध्याक आणि इच्छाक अशीं नावें आहेत [प्रमाण+अक] **प्रमालंकार**–पु प्रमाण अर्थ १ पहा [प्रमाण+अलकार] **प्रमाणीभूत**–वि प्रमाणभूत पहा

प्रमाणगी—स्त्री (अप) परवानगी 'प्रमाणग्या आपण देववील्या।' –सारुह ३ ३१ [फा परवानगी]

प्रमाणिक—वि खरा इमानी, सचोटीचा, विश्वासु, प्रामाणिक, नेकीचा (माणूस, काम व्यवहार इ०) [स प्रामाणिक]

प्रमाणिका—स्त्री एक समवृत्त याच्या चरणात आठ अक्षरें व ज, र, ल, ग हे गण असतात 'तया वनात एकली। विलासिनी विलोकिली। मदें भरोनि डोलतो। तियेसि हस बोलतो।' र २३

प्रमाणें—शअ १ एखाद्याला अनुसरून २ सारखें, सदश, अनुरूप [प्रमाण]

प्रमाता—वि सिद्ध करणारा, आधार, पुरावा दाखविणारा, दर्शविणारा [स]

प्रमातामह—पु आईच्या बापाचा बाप, पणजा [स] **प्रमातामही**–स्त्री आईच्या बापाच्या बापाची स्त्री, पणजी [स]

प्रमातृचैतन्य—न समचैतन्यातील आभासचैतन्याचें जडास चेतविणारें चवथें अग [स]

प्रमाथी—पु साठ सवत्सरांपैकी एक [स]

प्रमाद—पु १ दुर्लक्ष्य, हयगय अनवधानता भ्रम, विस्मृति असावधपणा 'जेथ कामकोवाची जोडी। प्रमाद कोडी क्षणक्षणा।' –एभा २० १३४ २ चूक, कसूर, गुन्हा, अपराध 'हें झुज नव्हे प्रमादु। एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाधु।' –ज्ञा २ ३१ ३ मगरुरी, माजुरीपणा, गर्विष्ठपणा उन्मत्तपणा ४ (शब्दश व ल) झेफ, अमल, मद [स] **प्रमादी**–वि दुर्लक्ष्य करणारा, निष्काळजी, बेसावध हयगय करणारा, गाफील [स]

प्रमित—वि १ प्रतिपादलेलें समर्थन केलेलें, सिद्ध केलेलें २ मोजलेलें, मापलेलें, प्रमाणबद्ध, परिमित 'तें द्वादशागुळप्रमित। अतिकमूनि चालिलें त्वरित।' –स्वादि १० ३ ४२ [स] **प्रमीत**–न प्रमाण 'पीकाचे धरून कांहीं प्रमीत। नीभावणी त्यामाने पाहली।' –पैमा १ ३८

प्रमिति—स्त्री १ यथार्थ ज्ञान, अनुभवसिद्ध ज्ञान, प्रमा २ मोजणें, मोजमाप, मोजदाद, गणती [स]

प्रमुख—वि १ मुख्य, वरिष्ठ, श्रेष्ठ, प्रधान २ अत्युत्तम, उत्कृष्ट ३ (समासात) अग्रभागीं असलेला, शिराभागीं असलेला 'विष्णुप्रमुख देव महादेवापासीं गले' [स]

प्रमुदित—वि आनदित, आल्हादित, हर्षित, खूष [स]

प्रमेय—न १ प्रमाणानीं सिद्ध करावयाचा विषय, सिद्ध करण्याची गोष्ट २ प्रतिपादिलेलें तत्त्व, विषय 'अष्टादश पुराणें। तींचि मणिभूषणें। पदपदवी खेवणें। प्रमेयरत्नाचीं।' –ज्ञा १ ५ ३ सिद्धात 'प्रमेयमहापूरें। हे मतिगगा य थोर।' –माझा १४ २२ ४ तात्पर्य, साराश ५ अर्थ 'प्रस्तावितिलें बरव। प्रमेय तेंजी।' –माझा १८ २९७ ६ ज्ञान ७ (महानु) दृष्टातग्रथ [स]

०चैतन्य–न समचैतन्यातील आभासचैतन्याचें पाचवें अग **०त्व**–न विषयत्व 'विषो नाहीं कोणाही। जया प्रमेयत्वचि नाहीं।' –अमृ ५ १६ –वि १ सिद्ध करावयाचें, सिद्ध करण्यास योग्य किंवा शक्य २ ज्ञेय 'तेसें प्रमाता प्रमेय। प्रमाण जे त्रय।' –अमृ ७ ४६ [स]

प्रमेह—पु एक धातुरोग, परमा ह्यात लघवीचा रग, प्रमाण इ० कात फरक होतो त्याचे मधुमेह, परमा इ० एकवीस प्रकार आहेत, ते असे–उदक, इक्षु, सांद्र, सुरा, पिष्ट, शुक्र, सिकता, शीत, शनैर् लाला, क्षार, नील, काल, हरिद्रा, मजिष्ठ, रक्त, वसा, मज्जा, हस्ति, मधु, प्रमेह किंवा मेह [स] **प्रमेतिह, प्रमेही**–वि प्रमेहाचा विकार ज्यास झाला आहे असा [स]

प्रमोद—पु १ आनद, आल्हाद, सुख २ साठ सवत्सरापैकीं चवथें [स] **प्रमोदित**–वि आनदित, आल्हादित,सुखी [स]

प्रयत—वि नम्र [स]

प्रयत्न—पु १ मोठा यत्न, परिश्रम, कष्ट २ शिणवणारें काम, परिश्रमाचें कृत्य, दीर्घोद्योग ३ (सगीत) गाताना स्वरोच्चारण करावयाच्या अगोदर श्वास आत घण्याची व नतर बाहेर सोडण्याची क्रिया आभ्यतरप्रयत्न व बाह्यप्रयत्न पहा ४ (सामा) श्रम, यत्न, खटपट, कांहीं कार्यार्थ केलेली धडपड [स] **म्ह**० प्रयत्नीं किंवा प्रयत्नार्ती परमेश्वर सामाशब्द–**०वाद**–पु नशिबावर हवाला न ठेवता प्रयत्न करण्यानेंच इष्ट परिस्थिति व फळ प्राप्त होतात हें मत यालाच पौरुषवाद असें नाव आहे याच्या उलट दैववाद किंवा प्रारब्धवाद **०वादी**–पु प्रयत्नवादाप्रमाणें चालणारा किंवा त्याचें समर्थन करणारा **०वान, प्रयत्नी**–वि १ (कामकाजात) तत्पर, दक्ष, उद्योगी, चिकाटी धरणारा धाडसी २ परिश्रम, कष्ट करणारा, कर्म किंवा क्रिया करणारा याच्या उलट नशिबावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसणारा [स]

प्रयाग—पु १ एक पवित्र क्षेत्र हल्लीचें अलाहाबाद नावाचें शहर येथें गगा व यमुना या दोन नद्याचा सगम होतो व पाताळातून वाहणारी सरस्वती नदीहि येथें येऊन मिळते असा समज आहे समासात दोन नद्याच्या सगमाच्या पवित्र स्थानाच्या नावापुढें हा शब्द योजतात उदा० देव–नद–कर्ण–प्रयाग 'प्रयागीं कवेत घेऊन। यऊन लागेन चरणाबुजी।' –प्रला २१४ २ (ल) सगम, ऐक्यता 'युक्ति योगाचें आग पावे। ऐसें प्रयाग जेय होय बरवा' –ज्ञा ६ ३५७ [स] **०माधव**–पु प्रयाग क्षेत्रातील वेणीमाधव दैवत 'म्हणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावे। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें।' –ज्ञा ११ १० **०वट**–पु गगायमुनाच्या सगमावर असलेला अक्षय्य वटवृक्ष हल्ली हा सगमावर नसून जवळच्या किल्ल्यात आहे 'म्हणोनि कृष्णार्जुनसगमीं। प्रयागवटु जाहलो।' –ज्ञा १० १६ **०वळ**–पु प्रयाग क्षेत्राचा तीर्थोपाध्याय

प्रयाण—न १ जाणें, गमन निघणें 'जीवप्रयाणाची सुमुहूर्तता । भक्तिनवरत्नाचें तारू बुडता ।' –एरुस्व ५ ८३ २ मजल 'एकभावें राजा आपण । प्रयावया श्रीगुरुदर्शन । प्रयाणावरी की प्रयाण ।' –गुच ६० १६७ ३ (ल) मरण, मृत्यु 'आणि नियता अत करणीं । तू जाणिजसी वहप्रयाणीं ।' –ज्ञा ८ ५ [स] ०**समय**–पु मरणाची वेळ, मरणसमय

प्रयास—पु आयास, कष्ट, श्रम, प्रयत्न 'ताल राखता खाबसुत्रा । लेपाच्या करा प्रयास काय ।' –एभा ६ १४ [स]

प्रयुक्त—वि १ (समासात) एखाद्या गोष्टीपासून प्राप्त झालेलें उद्भवलेलें, कार्यकारणसबधी, औपाधिक, प्रेरित जसें –पापप्रयुक्त दु ख, प्रीतिप्रयुक्त तप, चौर्यप्रयुक्त दड इ० २ योजिलेला, नेमिलेला ३ युक्त, नियुक्त, सहित, सपन्न [स]

प्रयुक्ति—स्त्री परिणाम, शेवट, मुख्य हेतु ध्येय [स]

प्रयुंजणें—सक्रि योजणें, लावणें 'नामीचीं अक्षरें तिन्ही । कर्मा आदिमध्यनिदानीं । प्रयुजावीं पै स्थानीं । एहीं तिहीं ।'–माज्ञा १७ ३५४ [स प्रयोजन, म प्रयोजणें]

प्रयुत—न दशलक्ष, १०००००० ही सख्या त्याच्या परिघावर जर सूत्र वठिलें तर त्याची लाबी अनेक प्रयुतें मैल भरेल' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ १ (आ २, सन १८७५) [स]

प्रयोक्ता—वि लावणारा, योजणारा नियोजित करणारा, व्यवस्था करणारा प्रयोग पहा [स]

प्रयोग—पु १ (मत्र, अस्त्र, औषध इ०ची) योजना, लावणें, योजणें, एखाद्याकडे–वर–विरुद्ध लावणें, उपयोग करणें 'विश्वामित्रानें त्या अस्त्राचा प्रयोग वसिष्ठावर केला' २ रचना, माडणी (शब्द, वाक्यातील अवयव इ०चा) ३ मत्र, तोडगा, मत्राचा प्रयोग, चेटूक 'त्यापासीं प्रयोग आहे' ४ मत्र तोडगा इ०ची योजना, उपयोग करणें 'त्यानें मजवर प्रयोग केला' ५ (व्याकरण) वाक्यामध्यें कर्तृप्रधान, कर्मप्रधान, भावप्रधान या भेदामुळें क्रियापदात कर्ता, कर्म व भाव याच्या अनुरोधानें विकार होऊन वाक्यरचनेचा जो प्रकार होतो तो प्रयोग चार आहत–कर्तरि, कर्मणि, भावे आणि भावकर्तरि ६ विस्तारपूर्वक स्पष्टीकरणानतर केलेलें विधान, अनुमानावरून काढलेला नियम, सूत्र ७ (आज्ञा, नियम इ० ची) प्रत्यक्ष क्रिया, काही गोष्ट सिद्ध करण्याकरिता जो सस्कार करावा लागतो तो किमयाची क्रिया जसी सागितली तसा आम्ही प्रयोग करून पाहिला परतु साधत नाहीं' ८ परिणाम, शेवट, पर्यवसान ९ रीत, पद्धत सरणी १० अनुष्ठान ११ (शब्दाचा) उपयोग, वापर 'तू करणें याचा बहुतु । प्रयोगु तेथ ।' –ज्ञा १७ ३०५ १२ नाटक रगभूमीवर करून दाखविणें 'त्यानीं कालिदासकृत विक्रमोर्वशीय नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला' –विवि ८ ९ १०४ १३ कर्म, कृत्य 'विवेकयोगें सकळ प्रयोग । करीत जावे ।' –दा १७ ७ १९ १४ (काव्य) यत्न, श्रम, कष्ट [स] ०**ग्रह**० प्रयोगशरणा वैद्या करणा ०**पाठी**–वि विवाहादि कर्माचे प्रयोग मात्र ज्यास पाठ येतात परतु ते ज्या आधारावर किंवा कारणास्तव केलेले आहेत हें समजत नाहींत असा ०**शाळा**–स्त्री रससस्कारगृह, रसायनकर्मगृह ०**सिद्धशास्त्र**–न प्रयोगात्मक शास्त्र प्रयोगज्ञान परीक्षात्मक शास्त्र ०**सिद्धसारणी** स्त्री सरलसारणीसत्र (इ) एपिरिकल फॉर्म्युला **प्रयोगी**–वि जादूटोणा, जारणमारणादि कर्म करणारा 'नित्य मायबाप जाती तृणा लागी । पालिता प्रयोगी जाण तोषे ।' –ब १४ ११

प्रयोजक—वि १ कार्यप्रवर्तक कर्त्यास क्रियेच्या ठाईं प्रवर्तविणारा, प्रवान आदिकरण २ करविता प्रेरक, प्रेरणा देणारा घडवून आणणारा योजिणारा [स] ०**क्रियापद**–न (व्या) जेथें क्रियेच्या मुख्य कर्त्यास अन्याच्या प्रेरणेनें गौणत्व येऊन अन्यच मुख्य कर्ता असतो तें क्रियापद ०**शक्ति**–स्त्री रासायनिक आकर्षणाचें माप (इ) बाड

प्रयोजणें—सक्रि (काव्य) योजना करणें, योजणें लावणें, एखाद्याकडे–वर उपयोग, प्रयोग करणें वापरणें 'विचारनि मनीं । पाहिजे तें प्रयोजावें ।' –तुगा ३२४५ [स प्रयोजन] **प्रयोज्य**–वि १ योजण्यास, परिणाम करण्यास, उत्पन्न करण्यास शक्य योग्य, इष्ट सभवनीय २ (व्या) प्रयोजक [स] ०**धातु**–पु प्रयोजक क्रियापद पहा ०**प्रयोजकभावसंबंध**–पु योजिलेलें व योजणारा या उभयतांचा सबधविशेष

प्रयोजन—न १ जरूरी गरज आवश्यकता 'पण तसें महाराष्ट्रीयानीं म्हटलें नसल्यामुळें त्याचा विशेष विचार करण्याचें प्रयोजन नाहीं' –ममाप २ २ १०२ २ कारण साधन आधार प्रसग निमित्त 'पै नानाप्रयोजनशीलें । दीधें वेंकें वनिलें ।' –ज्ञा १३ १०२० ३ हेतु उद्देश 'निवडणुकी जर सरकार लाबवीत नाहीं तर त्या त लाबवितात अस म्हणून निषेध करण्याचें काय प्रयोजन ?' –साम २ २६५ ४ लग्न मुज, ब्राह्मणभोजन इ० रूप कार्य जेवणावळ ५ अनुबधचतुष्टयातील शोकापगमन आणि आनदावाप्ति या उभयरूपानें तिसरें अग [स]

प्ररुद्ध—वि पूर्णपणें झाकलेलें, आच्छादिलेलें 'तैसें ज्ञान तरी शुद्ध । परी इहीं असे प्ररुद्ध ।' –ज्ञा ३ २६३ [स प्र+रुध्]

प्ररोचना—स्त्री नाटकाचा हेतु, त्यातील युक्ति इ०चा उपक्षेप प्रस्ताव [स]

प्ररोह—पु १ वृक्षादींचा अकुर २ उदय वाढ 'अन्नास्तव भूत । प्ररोह पावती समस्तें ।'–ज्ञा ३ १३४ ३ उदय ४ उत्पत्ति [स]

प्रर्जी—पु रोग 'प्रर्जीरोग इतीरित ।' –राज्यको ३ १९

प्रलपणें—अक्रि निरर्थक बोलणें बडबडणें [स प्रलपन]

प्रलंबक—पु टागणारा, लोंबत, अधातरी ठेवणारा [स]

प्रलय—पु १ कल्पाताच्या वेळीं (४३२०००००० वर्षांच्या मुदतीनंतर) होणारा जगाचा अंत २ मृत्यु, लय, विध्वंस संहार, (सामा) नाश ३ (ल) अतिशय नामधूस, धूळधाण अनर्थ, कहर, धुव्वा, महामारी, दुष्काळ, टोळधाड, दरवडा, लूट इ० रूप आपत्ति 'लढाईचा–जुलमाचा–उदिराचा–पोपटाचा प्रलय' 'पाव सानें प्रलय माडला' 'जरीमरीनें प्रलय केला' ४ निरतिशयता, अमर्यादता, अपरपारता, असामान्यता, अतिशयता, पराकाष्ठा 'खेळण्याचा – गाण्याचा – शिकण्याचा – लिहिण्याचा – पिकाचा–धान्याचा–प्रलय' ५ मूर्च्छा, एकाएकीं बेशुद्ध होणें, घेरी, झीट, नष्टचेष्टता, अष्टभाव पहा ६ अनर्थ [स प्र+लय] ०काल–पु १ कल्पाताच्या वेळीं होणाऱ्या जगाच्या प्रलयाचा काळ २ अत्यंत भीतिप्रद व अकाळविकाळ स्वरूपाचा मनुष्य, राक्षस ३ (ल) जिवंत अवदसा, कर्कशा, कृत्या, कैदाशीण, अत्यंत भाड खोर बायको ०भैरव–पु प्रलयकाळचें भूत, पिशाच्च, राक्षस 'भणौनि एकी बांव सुटली द्वारी। प्रलयभैरवाचा।' –शिशु १०८१ ०वीज–स्त्री १ अतिशय गडगडाट करणारी, भयंकर वीज २ (ल) भयंकर किंवा भीतिप्रद मनुष्य, ३ चलाख, तरतरीत, उत्साही मनुष्य ४ सुंदर व वेड लावणारी स्त्री, प्रलयसौदामिनी असाहि प्रयोग आह ०वेताळ–पु प्रलयकाळचें भूत पिशाच्च 'तव जाला रे जाला जगबोळु। भणौनि बोबाइला प्रलयवेताळु। –शिशु १०८० **प्रलयाग्नि, प्रलयआग**–पुस्त्री १ अतिशय मोठी आग, वणवा २ (ल) प्रलयवीज पहा **प्रलयावु**–न प्रलयकाळचें पाणी 'कायि प्रलयाबूचा उन्नावो। वोघु मानी।' –माज्ञा १८४३ [स]

प्रलाप—पु असबद्ध, निरर्थक बडबड (झोप, शोक, मद, इ० तील), व्यर्थ भाषण 'हा प्रलाप स्त्रीजातीनें करावा' –भाव ७४ [स] **प्रलापणें**–अक्रि (काव्य) विसगतपणें बोलणें, बड बडणें, बकणें [प्रलाप]

प्रलोकित–दर्शन—न (नृत्य) नृत्यामध्यें बाहरच्या बाजूस वळून पाहणें [स]

प्रलोभ—पु अतिशय लोभ 'तेथ तळु घे स्वानदें। प्रलोभाचा।' –ज्ञा १५१०४ [स] **प्रलोभन**–न १ फूस, आमिष, मोह, मधाचें बोट दाखविणें, लावणें २ (विजेचें) प्रवर्तन, उपपादन –वि मोह, लालूच, आमिष दाखविणारा, फूस लावणारा [स] **प्रलोभविणें**–सक्रि मोह पाडणें **प्रलोभित**–वि मोहित, मोह घातलेला, लाचावलेला

प्रवक्ता—पु १ (स्त्रि) देवाच्या सदशावर भाष्य अगर प्रवचन करणारा २ भविष्यवादी ३ (ल) बोलणारा

प्रवचन—न पुराणें, उपनिषदें इ० तील कांहीं भाग घेऊन त्यातील सिद्धांताची फोड करून श्रोत्यास समजावून सागणें, विवरण, व्याख्यान 'कळकराचीं गीतेवर प्रवचनें सुरू आहेत' –के ३१ ५ ३० [स] ०कार–पु प्रवचन करणारा

प्रवण—वि १ उतरता, सखल, कललेला (समासात) दक्षिण–प्रवण २ आसक्त, तत्पर, परायण 'ज्या समयीं ईश्वर भक्तिप्रवण चित्त होतें त्यासमयीं विषयवैराग्य होतें' ३ तयार, सिद्ध, उन्मुख [स]

प्रवर—पु गोत्रातील मुख्य पूर्वज गोत्रप्रवर्तक ऋषि प्रवरांत एक प्रवर, द्विप्रवर, त्रिप्रवर व पचप्रवर असे प्रकार आहेत –वि मुख्य, प्रधान श्रेष्ठ, उत्कृष्ट [स] **प्रवरैक्य**–न दोन किंवा अधिक घराण्यांत प्रवराचा समानपणा किंवा ऐक्य हें लग्नाच्या वेळीं अयोग्य मानितात [प्रवर+ऐक्य]

प्रवरा—स्त्री अत्यंत गोड पाण्याबद्दल प्रसिद्ध असलेली नदी ही टोकें गांवीं गोदावरीस मिळत **म्ह०** प्रवरापान गंगास्नान

प्रवर्त—पु १ डबघाव, व्यापार, व्यवहार इसाळयानें गेलें शेत। प्रवर्त बुडाला जेथिचा तेथ। –एभा २३ १२८ २ मार्ग 'माजी कर्माकर्माचिया व्यवहारीं। प्रवर्तु दावी। –ज्ञा ७२६ [स] **प्रवर्तक**–वि १ उत्पादक, मूलप्रेरक, पुरस्कार करणारा 'ह्यांना प्रसविणाऱ्या कालाचा तो पर्वतक बनतो' –भाऊ ३६. २ उत्तेजन देणारा, नट देणारा, उठावणी करणारा ३ पंच, लवाद ४ (कना) खेडयाचा मुख्य, पाटील [स] ०कारण–न परिपोषक कारण, पूर्वस्थितिकारण, पूर्वतयारी करणारें कारण (इ) प्रिडिस्पोजिंग कॉज ०वेष्टन–वेटोळें–न हें एक विजेच्या योगानें चालणारें यंत्र आहे याचा उपयोग वैद्यशास्त्रांत, विद्युत् ध्वनिवाहक यंत्रांत पुष्कळ होतो (इ) इडक्शन कॉईल –ज्ञाको (प) २५० **–काचार्य**–पु धर्म, मत, पथ इ० चा संस्थापक **प्रवर्तणें**–अक्रि १ तयार होणें, उद्युक्त होणें 'मो नेणतु त्यापरी। प्रवर्तें येथु।, –ज्ञा १६८ २ चालू होणें, चाल पडणें, (कांहीं काम) चालू असणें, सुरू झालेलें असणें 'या यज्ञदानादि क्रिया। ओकारें सावायिलिया। प्रवर्तती।' –ज्ञा १७३६७ ३ (काव्य) आरंभिणें, सुरू होणें 'निशा प्रवर्तली सकळ। ब्रह्माडकरडा भरलें काजळ।' –शिशु २३५ ४ चालणें, जाणें [प्रवर्तन] **प्रवर्तमान**–वि उद्युक्त, व्यापलेला, वर्तणारा, चालणारा, हालचाल करणारा [स] **प्रवर्तित**–वि १ चालू केलेला, पुरस्कार केलेला, रूढ केलेला २ उत्तेजन दिलेला, उद्युक्त केलेला, भर दिलेला [स] **प्रवर्त्यमान**–वि चालू असलेला, सुरू असलेला, चालविणाराच्या किंवा व्यवस्थापकाच्या हाताखालीं असलेला (धदा) [स]

प्रवर्तन—न १ आरंभिणें, सुरवात, चालू करणें, पुढें करणें २ उत्तेजन, उद्युक्त करणें, भर देणें ३ वागणूक, कामधदा, उद्योग, ऐहिक कर्म ४ उपपादन [स]

प्रवसणें—अक्रि कुरवाळणें, थापटणें 'कोडीसवाणे पाये धाकुलें। रायें हातें प्रवसीले।' –उषा ७०८ [स प्र+मृश्]

प्रवसर—पु मोह –शर

प्रवस्कंध—पु ज्याची मर्यादा मेघमडळापासुन सूर्यमडळा पावेंतों आहे असा सप्तस्कधांतील दुसरा स्कंध [स]

प्रवह्लिका—स्त्री उखाणा, कोडें, कूटप्रश्न, प्रहेलिका [स]

प्रवाद—पु १ लोकवार्ता वदता लोकांत झालेला बोभाटा, अफवा २ उल्लेख म्हणौनि प्रवादु तया। नैष्कर्म्यु ऐसा।' –ज्ञा १८ ९७८ ३ सज्ञा 'तैसा सुखप्रवादु बरळु। विषयिकु हा।'–ज्ञा ५ ११६ ४ बोलणें भाषण [स]

प्रवाल-ळ—नपु पोवळें 'प्रमेयप्रवाल सुप्रभ। द्वैताद्वैत तचि निकुभ।' –ज्ञा १ १७ [स] ०**भस्म**–न प्रवाळाची भट्टी लावून केलेलें भस्मरूप औषध

प्रवास—पु १ स्वदेश सोडून अन्यत्र जाणें, देशाटन, परदेशसचार २ परदेशात केलेला तात्पुरता वास, परदेशात प्रवास करताना राहणें ३ परदेश –मनको [स] **प्रवासणें**–अक्रि प्रवास करणे देशाटन करणें, परदेशात तात्पुरतें राहणें [प्रवास] **प्रवासिक**–पु प्रवासी प्रवासिकातें स्वगृहा जाया। त्वरा करूनिया नित्य।' –मेघदूत भाषातर ८३ (मराठी ६ वें पुस्तक पृ ४३७) **प्रवासी**-पु प्रवास करणारा, मुशाफर पाथस्थ; उतारू. –वि क्रुद्धी 'अल्पत्व मवा बहुत दिवस। करिता झालें मी प्रवासी।' –गुच ३९ ३४ [स] **प्रवाशाचें झाड**–न एक सुदर पानाचें झाड –बागेची माहिती पृ ११६

प्रवाह—पु १ जल वायु अग्नि इ०ची गति किंवा एका दिशेकडे गमन, ओघ वाहणे जसें – जल–उदक–रक्त–दुग्ध प्रवाह २ (ल) क्रियाकालाची सरणी, ओघ ३ भाषणाचा अखडपणा, अकुठित ओघ ४ कामदा, उद्योग, हालचालींचें जीवन ५ (प्रेम, बुद्धि इ०चा) कल, झोक, प्रवृत्ति ६ ओढ, पक्षपात, प्रवृत्ति, धाव [स] **प्रवाहात पडणें**–जनसमुदायाच्या वर्तना प्रमाणें किंवा रूढीप्रमाणे वागणें सामाशब्द– ०**पतित**–वि (शब्दश व ल) प्रवाहात पडलेला, प्रवाहाप्रमाणें जाणारा, परिस्थितीप्रमाणें वागणारा गतानुगतिक 'या कर्मभूमींत कर्म निसर्गत प्रवाहपतित असुन अपरिहार्यहि आह' –टिसू ५० ०**पतित कर्तव्य**–न आपाआपाचें आलेलें कार्य, प्रसगोपात्त कर्म हें प्रवाहपतितकर्तव्य करीत असतां त्यात कोणास दुखवावें लागल्यास त्याची जबाबदारी आमच्यावर येत नाहीं' –टि ३ २९२ **प्रवाहित्व**–न वाहतें राहण्याचा धर्म, द्रवता, जलरूपता **प्रवाही**–वि वाहणारें, पातळ द्रवरूप [स] ०**क्षार**–न जनावराचें मूत्र **प्रवाहे मूत्रित**–वि १ वाहत्या पाण्यात मुतलेलें २ (ल) व्यर्थ, निष्फल केलेली (खटपट, काम प्रयत्न इ०) ०**वायु**–पु द्रवरूप, जलरूप वायु (इ) लिक्विड गॅसेस

प्रवाहण, प्रव्हाण—न होडी, नाव तर 'तृषार्ता पाणियें जिणें। का पुरीं पडलिया प्रवाहणें।' –माझा १८ ७०५ [प्रवाह]

प्रवाहणें–अक्रि १ (काव्य) वाहणें, घमरणे २ वहिवाट चालू राहणें तेणें जन्ममरणाची वाट। घडघडाट प्रवाहें।' –एभा ३ १३५

प्रवाळ—न १ प्रवाल पहा २ पल्लव, अकुर –कशको[स]

प्रविलाप—पु नाश नाहींसें होणें (गिळकृत किंवा शोषण कल्यामुळें) शोषण [स]

प्रविविक्तभोग—पु स्वप्रस्थान किंवा मनाराज्य यातील अस्पष्ट भोग [स]

प्रविष्ट—वि १ (शब्दश व ल) शिरलेला, घुसलेला २ पोहोंचलेलें, पावलेलें (पत्र) ३ निमग्न [स प्र+विश्]

प्रवीण—वि चागली माहिती असलेला निपुण, निष्णात, हुशार, कुशल, पारगत, वाकबगार चतुर 'वगराजा रणप्रवीण। कोपें चालिला घेऊन बाण।' –एरुस्व ९ ५१ [स]

प्रवृत्त—अक्रि १ उद्युक्त, चालू असलेला, तयार, अधिष्ठित, स्थापित २ कार्यामध्यें व्यग्र झालेला, गुतलेला, तत्पर, कामात असलेला ३ सासारिक, ऐहिक, जीवनकलहविषयक, प्रापचिक [स] **प्रवृत्तणें**–अक्रि (काव्य) एखाद्या कार्यात व्यग्र होणें, उद्युक्त, तत्पर होणें [प्रवृत्त]

प्रवृत्ति-त्ती—स्त्री १ प्रस्थापना, व्याप्ति, परिपाठ, प्रघात, रूढी जसें –कर्म–काल–देश–धर्म–आचार–प्रवृत्ति २ चाल, गति गमन, आरभ, सुरवात ३ निमग्नता, चळवळ, हालचाल, एखाद्या कामात गुतलेलें असणें ४ ससार प्रपच, ससारातील आसक्तता, आत्मस्वरूपाचा विसर पडून प्रापचिक व्यवहाराभिमुखतारूप जीवाची विशेषवृत्ति, बहिर्मुखवृत्ति याच्या उलट निवृत्ति 'आतुला चित्ताचे अगवरी। प्रवृत्ति पलोनि माघारी।'–ज्ञा १६ ९१ ५ (ल) प्रवाह, ओघ, प्रगति ६ कल, ओढ, धाव झोक (प्रेम, बुद्धि, मन इ०चा) ७ आसक्ति, पक्षपात, ओढा ८ कर्ममार्ग 'तेथें भ्रमेंसहित पळाली भ्राती। क्रियेसहित गळाली प्रवृत्ती।' –एभा १३ ४२१ ९ प्रेरणा 'तो साधी चिद्रुपु। कर्मप्रवृत्तीचा सकल्पु।' –ज्ञा १८ ४५७ १० प्रेरक, प्रणालतु 'म्हणोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता। हे त्रिविध गा पाडुसुता। होयचि कर्मा समरता। प्रवृत्ति यथ।' –ज्ञा १८ ४८५ ११ प्रघात, रूढी 'तरी हें प्रवृत्तीचें बोलणें। प्रत्ययास आणी उणें।' –दा ९ ७ ११ १२ बातमी –शर १३ कर्म, क्रिया [स प्रवृत्ति] ०**निमित्त**–न (व्या न्याय) विशिष्ट अर्थानेंच शब्दाचा उपयोग किंवा रूढि होण्याचें कारण [स] ०**मार्ग**–पु प्रापचिक व्यवहाराचा मार्ग, ऐहिक सुखासबधींचा उद्योग, धार्मिक क्रिया, विधी, आचार इ० याच्या उलट निवृत्तिमार्ग ०**रोचक**–वि प्रवृत्ति करणारें, एखाद्या गोष्टीकडे मन वळविणारें 'तेवीं वेद बोले जें फळ। तें प्रवृत्तिरोचक केवळ।' –एभा १८ ३६० ०**स्वातंत्र्य**–न इच्छास्वातत्र्य

प्रवृत्तिकास्त—पु शेतकीचा उद्योग करणारा एक जातिसमुदाय 'अबज आणि मधांवसिक्त । प्रवृत्तिकास्त आणि सारम्वत । इत्यादि नावें जे वतैत । त जाण समस्त अनुलोमज ।'–एभा २० ३३

प्रवृद्ध—वि १ पूर्णपणें वाढलेला, प्रौढ, प्रगल्भ २ वाढलेला विस्तारलेला, विस्तीर्ण केलेला, वृद्धिंगत वाढविलला (शब्दश व ल) [स]

प्रवेश—पु १ शिरणें, निघणें, शिरकाव २ शास्त्र कला इ० मध्यें झालेला बुद्धीचा शिरकाव ३ रंगभूमीवर पात्रांचें येणें ४ नाटकातील अंकाचा पोटभाग ५ दार [स] **म्हण** चचुप्रवेश मुसल प्रवेश **०परीक्षा**–स्त्री १ प्रवेश करण्याच्या पात्रतची कसोटी २ मॅट्रिक्युलेशन व तत्सदृश परीक्षा **प्रवेशक**–पु १ पूर्वरंग, नादी २ मुख्य पात्र रंगभूमीवर यावयाच्या अगोदर प्रांत्यांना सदर्भ कळविणाऱ्या हलक्या दर्जाच्या पात्राचा प्रवेश ३ प्रस्तावना उपोद्घात, उपन्यास –वि प्रवेश करून मिळवून देणारा (शब्दश व ल) [स] **प्रवेशणें**–अक्रि प्रवेश करणें शिरणें, शिरकाव करणें, घुसणें 'तेंसीं महापापें कुळीं । प्रवेशतीं ।'–ज्ञा १२५१ [स प्रविश्] **प्रवेशन**–न १ शिरणें, शिरकाव करणें २ (नृत्य) नृत्याभ्यें युवुळें अशी करावयाचीं कीं तीं दिसेनाशीं होतील हा अभिनय हास्य व बीभत्सरसद्योतक आह

प्रवेष्ट—पु कोपरापासून वरचा हात प्रकोष्ट पहा [स]

प्रशम—पु १ (राग, लोभ इ०चें) सान्त्वन समाधान, उपशम, शांति २ विश्रांति, विश्राम विसावा [स] **०न**–न १ समाधान, सान्त्वन, उपशमन २ सान्त्वन करणारें, शमविणारें दुःख, व्याधि, वेदना दूर करणारें उताऱ्याचें औषध घत हें पित्ताचें प्रशमन होय [स]

प्रशंसणें—अक्रि स्तुति करणें, गुणवर्णन करणें, वाखाणणें 'जें भगवद्गीता म्हणिजे । जे ब्रह्मेशानीं प्रशंसिजे ।'–ज्ञा १ ५५ [स प्र+शंस्] **प्रशंसक**–वि स्तुति प्रशंसा करणारा, स्तावक [स] **प्रशंसनीय**–वि स्तुतीस पात्र, योग्य स्तुत्य, वाखाणण्याजोगें श्लाघनीय [स] **प्रशंसित**–वि स्तुति केलेला, प्रशंसा कलेला, वाखाणलेला [स]

प्रशंसा—स्त्री स्तुति, वाखाणणी, तारीफ, नवाजणी, वाहवा [स] **०पात्र**–वि स्तुति करण्यास योग्य, प्रशंसनीय

प्रशस्त—वि १ स्तविलें, वाखाणलेलें २ ऐसपैस, विरतीर्ण, मोकळी (जागा, भांडें) ३ पुरण्याइतकें मोठें अपळपघळ, सैल, मोकळें (वस्त्र) ४ मनमोकळें स्पष्ट खुलें (भाषण) ५ उदार, थोर, दिलदार, उदात्त (मन, स्वभाव) ६ विपुल, अतिशय, भरपूर, रेलचेल, पुष्कळ (उपाय, साहित्य, सामुग्री) ७ योग्य, बरोबर, ठीक, वाजवी समाधानकारक (कृति धंदा, वागणूक इ०) 'त्रुटि गुंतली तयाची । जाता प्रशस्त न वटे ।' –दा ३ ८ २८ ८ स्तुत्य, बरोबर, उत्कृष्ट, कौतुकास्पद श्रेष्ठ 'तरी ओंकार तत्कारीं । कर्मे केलें जैं ब्रह्मशरीरीं । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ।' –ज्ञा १७ ३७८ ९ निर्दोष, दोषरहित –क्रिवि स्वैर, मोकळेपणें, स्वतंत्रपणें (भटकणें, पडणें, शिव्या देणें, चोरी, बाहेर व्यभिचारीपणा करणें इ०) [स] **०वाटणें**–पसत पडणें, मोकळें व बरें वाटणें, ठीक, वाजवी वाटणें आवडणें

प्रशस्ति-स्ती—स्त्री १ स्तुति, प्रशसा तारीफ, वाहवा २ पत्राचा गौरवपर लिहिलेला प्रास्ताविक भाग अलकाव ३ प्रसन्नता 'आत्मबोध प्रशस्ती । ह तिये देशेची ख्याती ।' –ज्ञा १८ १०९५ ४ समाधान 'जयाचे नाव तीर्थरावो । दर्शनें प्रशस्तीसि ठावो ।' –ज्ञा ६ १०२ ५ महत्त्व, पूज्यत्व 'अथवा सप्रमाचिया आयिती । स्नेहो जेसा ये व्यक्ती । का दर्शनाचिया प्रशस्ति । पुण्य पुण्य ।' –मुक्ता १३ १८२ [स]

प्रशंस्य—वि स्तुति करण्यास, वाखाणण्यास शस्य, पात्र, आवश्यक, योग्य, स्तुत्य, श्लाघनीय [स]

प्रशांत—वि १ शांत, स्तब्ध बद पडलेला, थंड २ क्षाम, क्रोध इ० विकार ज्याचे शमले आहेत असा ३ मृत नष्ट [स]

प्रशिष्य—पु शिष्याचा शिष्य [स]

प्रश्न—पु १ विचारणा, सवाल, चौकशी, विचारपूस, पृच्छा २ शुभ किंवा अशुभ दर्शविणारे चिन्ह शकुन 'अमें सातही उत्तम प्रश्न आले ।' –कचसुच ५ ३ भविष्यातील गोष्टीसबधानें ज्योतिषी वगैरेचा घेतलेला सल्ला, सुद्दा, बाब ४ विचारलेल्या भविष्याचे सांगितलेले भाकित किंवा उत्तर 'जोशाचा प्रश्न उत्तम झाला ' ५ कोडें कूट आपल्याला काय प्रश्न विचारावा हा मोठा प्रश्नच आहे ' –भाववधन पृ ३३ ६ अथवण वेदातील एका उपनिषदाचे नाव [स] **०उठविणें**–प्रश्न टाळणें **०पाहणें**–भूत आणि भविष्य गोष्टींचे ज्ञान फलज्योतिष, रमल इ० शास्त्रावरून करून घणें **०सांगणें**–ज्योतिषशास्त्र वगैरेवरून विचारलेल्या प्रश्नांचें उत्तर सांगणें, कूटप्रश्न, कोडें इ० सोडविणें **०माला, प्रश्नावलि–ळा**–स्त्री प्रश्नांची परपरा, मालिका [प्रश्न+माला, आवलि] **प्रश्नार्थक सर्वनाम**–न (व्या) प्रश्न विचारताना ज्या सर्वनामाचा उपयोग करितात ते उदा० कोण, काय **प्रश्नालंकार**–पु बोलून वाक्य प्रश्नासारखें दिसतें पण वस्तुत वक्तव्याचा त्या गोष्टीविषयीं पक्का निश्चय असतो अशा ठिकाणीं होणारा अलकार उदा० 'जें झाकिलें अनतें दिव्यें भव्यें सदबरें सुघडें । ते साधुकाय काय क्षुद्रमती करिल नागवे उघडे ।' 'कळी करि सुनिमेळीं परम उग्र दावानळीं । तयात अविशुद्ध मी शलभ जेवि दावानळीं । व्रणार्थ पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकमे । स्मरादि रिपु मन्मनीं अहि न काळ भेसा कम ।'–केका २१ [प्रश्न+अलकार] **प्रश्नोत्तर-जाति**–स्त्री अनेक प्रश्नांचें एकच उत्तर, जो प्रश्न तेंच उत्तर इ०

नानाविध प्रश्न व उत्तरें याचे प्रकार हा चित्र म्हणून एक प्रकारचा अलकार होतो ' अरे, ही तर एका प्रकारची प्रश्नोत्तरजातीच आहे बरें ' –कम १ २२ **प्रश्नोत्तरी**–स्त्री प्रश्न विचारण्याच्या वेळेच्या ग्रहदशेवरून केलेलें भूतभविष्य टिपण किंवा जन्मपत्रिका [प्रश्न+उत्तर] **प्रश्नणें**–क्रि विचारणें –शर

प्रश्रय—(महानु) शौच 'नतर प्रश्रयाची वृत्ति।' –पूजावसर

प्रष्टव्य—वि विचारण्यास शक्य, पात्र, योग्य, आवश्यक [स]

प्रष्टा—वि विचारणारा पृच्छक, चौकशी करणारा [स]

प्रसऊ—न (महानु) प्रसवतें द्वार 'जे वेदाचा उगऊ। पूर्णबोधाचा जीऊ। ब्रह्मविद्येचे प्रसऊ। जे परवाचा।' –ऋ १ [प्रसव]

प्रसक्त—वि आलेली, प्राप्त झालेली, ठेपलेली, गुदरलेली (वेळ, उद्योग इ०) 'प्रसगीं प्रपक्त जें सुखदुःख तें भोगणें अवश्य आहे' [स]

प्रसक्ति—स्त्री (न्याय) लक्ष्यादिकाचे ठायी लक्षणादिकाची प्राप्ती, प्रवृत्ति, कार्य व्याप्ति, योग्य असणें लागू पडणें [स] **प्रसक्तानुप्रसक्तीनें**–क्रिवि (कल्पनेच्या) अनुषगानें मान्निध्या मुळ, चालू प्रसग सोडून दुसऱ्यातासाठीं घेतलेल्या दुसऱ्या विषयाच्या अनुरोधानें (बोलणें इ०) विचाराचा इतर विचाराशीं किंवा विषयाचा इतर विषयाशीं सबध आल्यामुळें (वादविवादात विषया तरावद्दल योजितात)

प्रसग—पु १ योग्य वेळ, काल, सधि योग्य स्थल किंवा परिस्थिति जें कार्य करणें तें प्रसग पाहून करावें' २ येऊन ठेपलेली वेळ, आकस्मिक किंवा एकाएकीं उद्भवलेला काल कठिण परिस्थिति, सकट 'युद्धाच्या प्रसगीं शूर भीत नाही' ३ विपत्ति आपत्काल, कांहीं दुर्निवार्ह सकटाचा समय (क्रि० पडणें, येणें, गुदरणें, उद्भवणें) 'त्या गृहस्थावर प्रसग गुदरला आहे' ४ योग, सबध, दळण वळण, व्यवहार तुमचा आमचा नेहमीं पण्याघ्ण्याचा प्रसग आहे' ५ नित्य, वारवार दिसणारी, घडणारी गोष्ट, नित्य आढ ळून येणें, नित्य सबध, गाठ कोंकणात भातांशीं प्रसग, दशात भाकरीशीं प्रसग' ६ (वादविवाद, चर्चा इ० साठीं) सभा, जमाव, एकत्र जमणें 'काल पडित मिळाले होत आणि एकादशीविषयीं मोठा प्रसग झाला' ७ (भाषण, पुरतक इ० चा) विभाग प्रकरण अध्याय 'वगै ऋचा श्रुति स्मृति। अधे स्वर्ग स्तवक जाती। प्रसग मानें समास पोथी। बहुधा नामें।' –दा १२ ५ ४ ८ चर्चेचा विषय ९ (ल) लाभ, प्राप्ति 'का वार्षिये आणिजे मेघु। मेघें वृष्टिप्र सगु।' –ज्ञा १८ ३५५ १० कथा गोष्ट 'वेर्ष ऐसा प्रसग ज ला। जाला तो होऊन गेला।' –दा १४ ८ १ ११ भाषणाचा ओघ 'म्हणोनि आम्हीं हा प्रसगु आदरिला।' –विप १ ८७ १२ (ल) भेद, प्रकार 'स्थूळाचें मूळ तें लिंग। लिंगामधें हा प्रसग।' –दा १६ ७ ३५ १३ (ल) फलप्राप्ति 'याकारणें ज्ञानमार्ग। कळाया धरावा सत्सग। सत्सगेंविण प्रसग। बोलोंचि नये।' –दा ४ ४ २१ १४ सुरतसुख, मैथुन सयोग ओठ काहो सुकले गोपी मानस राजीवभृगा। प्रवनैला काहीं म्हणा तुम्ही रात्रीं स्त्रीच्या प्रसगा।' –होला १८ १५ युद्ध सामना भीष्मद्रोण निमाले येउनि पडला प्रसग कर्णाशीं।' –स्फुट आर्या [स] (वाप्र) **०घडणें**–सग, सयोग घडणें सभोग होणें, सुरतसुख भोगणें **०थाटणें**–चागल्या तऱ्हेनें पार पाडणें 'न ये गाता नीट अर्थान्वय सागू। थादूनि प्रसगु भरू रग।' –दावि २७३ **०मारून नेणें–काढणें–सपादणें–शेवटास लावणें**–वेळ मारून नेणें, सकटातून किंवा अडचणीतून यशस्वी तऱ्हेनें पार पडणें **प्रसंगास येणें**–अगदीं निकडीच्या वेळीं येणें, अगदीं जरूरीच्या किंवा योग्य वेळीं येणें ऐनप्रसगीं येणें **प्रसंगीं असणें–राहणे–वागणें–चालणें–निभणें**–वेळेवर हजर असणें सामाशब्द–**प्रसंगता–त**–क्रिवि ओघानें प्रसगानुसार 'जी व्यापकपण बोलता। निरुपाधिक जें आता। स्वरूप प्रसगता। बोलिले देवो।' –ज्ञा १५ ४४६ [स प्रसगत] **०मान**–न प्रसगास उचित असे कार्य, गोष्ट योग्य वेळ 'विद्या उदडचि सिकला। प्रसगमान चुकतचि गेला। तरी मग तेथे विद्येला। कोण पुसे।' –दा १२ २ ३० **०वशात्–वशें**–क्रिवि १ वेळनुसार प्रसगानुसार, कारणपरत्व, कर्मधर्मसयोगानें 'अजाण जाणिज केसें। ऐसें म्हणिमी प्रसगवशें।' २ कदाचित –शर **०विशेषीं**–क्रिवि कारणपरत्वें, कांही विशिष्ट समयीं **०सगति**–स्त्री प्रस्तुत विषयाच्या निरूपणाच्या ओघानें आलेला दुसऱ्या विषयाचा सबध ब्रह्मज्ञानाचे प्रकरणीं विषयाच विवरण प्रसगसगतीने केले पाहिज' **०साधणारा**–वि सधीचा उपयोग करून घेण्यात हुषार, वेळचा उपयोग करणारा **०सिद्धि**–स्त्री एखादें कार्य करीत असता दुसरें कार्य सहजासहजी केलें जाणें किंवा घडून येणें **०ज्ञान**–न १ प्रसगानें प्राप्त होणारें ज्ञान प्रसगोपात्त यणारें ज्ञान २ समयसूचकता हरजबाबीपणा **०ज्ञानी**–वि १ वेळ, प्रसग जाणणारा, प्रसगाचें महत्त्व ओळखणारा २ समयसूचक, हजरजबाबी **प्रसगागत**–वि प्रसगाला, वेळेला साजल अशा वेळीं आलेला, येऊन पोहोचलेला घडलेला [प्रसग+आगत] **प्रसंगानुरूप**–क्रिवि प्रसगाला साजेल, योग्य दिसेल असा, प्रसगानुसार, वेळेनुसार **प्रसंगावधान**–न सकटसमयीं भावावून न जाणें, योग्य वेळीं युक्ति सुचणें 'प्रत्यक्ष प्रसगच प्रसगावधान शिकवीत असतो' –शिवपाविद्य नाटक ८८ [स] **प्रसंगोपात्त–त्त**–क्रिवि योग्य वेळीं प्रसगाच्या ओघात, यथाकालीं, प्रसगानुसार, प्रसगाच्या अनुरोधानें 'तुम्ही मुजरत गोष्ट काढू नका प्रसगोपात निघाल्याम बोला' [प्रसग+उपात्त]

प्रसज्यप्रतिषेध—पु (पडिती) सदृश किंवा भिन्न गोष्टीची आज्ञा, परवानगी न देता विशिष्ट गोष्टीचा केलेला निषेध याच्या उलट पर्युदास [स]

प्रसन्न—वि १ संतुष्ट समाधानयुक्त अनुकूल प्रवृत्ति असलेला प्रसाधित आराधित 'किं कुलागना लक्ष्मी प्रसन्न।'–दावि ४५४ २ आनंदी, आल्हादित, प्रफुल्लित ३ आनंददायक, संतोषदायक अनुकूल ४ स्वच्छ शुद्ध साफ चकचकीत निरभ्र, धुके, धूळ इ० रहित (आकाश) ५ शांत निर्मळ, झुळझुळ वाहणारा (प्रवाह ओढा) [स] ०चित्त–वि संतुष्ट आनंदित मनाचा, आनंदी ०मुख–वदन–वि आनंदित व समाधानयुक्त चेहऱ्याचा ०मुखराग–पु (नृत्य) हास्य, शृंगार व अद्भुत रसाचे प्रसंगी चेहऱ्यावर दाखविलें जाणारें तेज **प्रसन्नार्थत्व**–न अर्थाचें सुलभत्व सहजार्थत्व 'या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे पण आमच्या पंडितास शब्दार्थे प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कवींहि सहन होत नसतात' –नि २७

प्रसभ—पु बल तेज, सामर्थ्य 'म्हणोनि तुमचा कृपा आशीर्वादी। विश्व कीर्ती आभुतें वदी। जेसे याज्ञिका अधिकार सुरपदी। प्रसभवन्हिप्रसादें।' –कृमुरा ७२ ५२ [स]

प्रसर—पु १ विस्तार, प्रसार, फैलाव, वाढ, वृद्धि 'तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा- । लागीं प्राणेंद्रियशरीरा।' –ज्ञा १६ १०८ २ पसारा, पदार्थ अस्ताव्यस्त पडणें, विसकटणें, पसरणें ३ प्राप्ति –मनको -हको [म]

प्रसरण—न १ विस्तार, फैलाव, प्रसार, वृद्धि २ पसरणें, विखुरणें, विसकटणें, पसारा ३ उष्णतेचा पदार्थाशीं संबंध झाला असता त्याच्या ठिकाणी जो फुगण्याचा धर्म उत्पन्न होतो तो (इ) एक्स्पॅन्शन [स] ०गुणक–पु पदार्थ किती प्रसरण पावतो हे दर्शविणारा अपूर्णांक (इ) कोएफिशंट ऑफ एक्स्पॅन्शन् ०योग्यता–शीलत्व–स्त्रीन ठाकलें असतां फुटण्याबाचून पसरण्याची किंवा वाढण्याची (वातूची) योग्यता, घनवर्धनीयत्व (इ) मॅलिअॅबिलिटी **प्रसरणें**–अक्रि पसरणें, फैलावणें, विस्तार, वृद्धि पावणें, विखुरणें (शब्दशः व ल) [प्रसरण]

प्रसर्पित(करण)—न (नृत्य) उजवा हात रेचित करून, डावा हात लतारूप करणें व पायाचे तळवे जमिनीवर सरपटत पाय पुढें पुढें नेणें

प्रसव—पु १ बाळंत होणें प्रसूति 'आसन्नप्रसव गरोदर। स्वयें सुकुमार पुसों लाजे।'–एभा १ ३५५ २ जन्म; उत्पत्ति ३ अपत्य, संतान [स] **प्रसव(वि)णें**–उक्रि १ जन्माला येणें, जन्मणें २ जन्म देणें, प्रसूत होणें, बाळंत होणें ३ (ल) उत्पन्न होणें, करणें 'बीज शाखातें प्रसवे।'–ज्ञा ९ २९२ ४ (काव्य) काहीं एक गोष्ट अभिव्यक्त होणें किंवा करणें 'प्रसवे' ०काल–पु बाळंत होण्याचा समय, प्रसूतिसमय ०धर्मिणी–स्त्री (ल) प्रकृति, माया 'आणि हिच्या पासूनच सर्व पदार्थ प्रसव पावतात किंवा उत्पन्न होतात म्हणून प्रसवधर्मिणी, ही नांव प्रकृतीस देत असतात' –गीर १५८ ०वेदना–स्त्री बाळंतपणाच्या वेळीं स्त्रीस येणाऱ्या वेणा **प्रसवती**–स्त्री जन्म देणारी, आई माता देखा बालकाचिया धणी धाइजे। का शिष्याचेनि जाहलेपणें होइजे। हे सद्गुरूचि एकलेनि जाणिजे। का प्रसवतिया।' –ज्ञा ८ ५५ –वि उत्पन्न होणारी, करणारी, प्रसविणारी तेव्हा गुणप्रसवती माया। शोधितसत्वें आणिली लया।' –एभा १० ३५५ [प्रसव]

प्रसाद—पु १ कृपा, अनुग्रह 'जीचा प्रसाद देतां वाचस्पतिची जडासही पदवी।'–मोआदि १ ४ २ कृपा म्हणून देव, गुरु, साधु इ० कडून मिळालेलीं फळें, फुलें, तांदूळ इ० रूप वस्तु ३ देवास अर्पिलेल्या अन्नाचा उरलेला (भक्तास वाटावयाचा) भाग 'सत्य नारायणाचा तीर्थप्रसाद घेऊन घरीं जा' ४ पुराण, कीर्तन इ०च्या समाप्तीनंतर वाटतात ती मिठाई, फळें इ० ५ देवाला शुभाशुभ विचारताना–कौल लावताना–देवाच्या मूर्तीला चिटकवितात तीं फुलें, तांदूळ इ० रूप वस्तु, कौल ६ स्वच्छपणा, निर्मलता, चकचकीतपणा ७ (ल) मानसिक पावित्र्य ८ (साहित्य) सरळ रचनेचा गुण, स्पष्टार्थता, सुबोधता 'या गुणास संस्कृतातील साहित्यग्रथात प्रसाद असें पारिभाषिक नांव आहे' –नि १३८ ९ देणगी, बक्षीस दिलेली वस्तु 'प्रसादकर्ती प्रभु सेवकाहीं। घ्यावा नसे भूषण अन्य काही।' १० प्रसन्नता ११ साक्षात्कार [स] **म्हo** १ गुरविणीचीं शितें प्रसादावारी गेली २ प्रसादोपि भयंकर=दुष्ट लोकाची कृपादेखील भीति उत्पन्न करणारी असते ०भिरविणें–लोकात कीर्ति होईल अशी कृपा करणें 'भिरवा प्रसाद लोकीं जिरवा मनिं रोष मज इला निरवा।' –मोआदि ११ ५८ ०पाकळी–स्त्री (गो) देवाचा कौल **प्रसादन**–न स्तुति वगैरे करून खूष करणें, आराधना, अनुकूल करणें, संतुष्ट करणें [स] **प्रसादि(दी)क**–वि (अप) प्रासादिक पहा 'देवाचेन प्रसन्नपणें। जें जें घडे बोलणें। तें तें अत्यंत लाभ्यवाणें। या नांव प्रसादिक।' –दा १४ ३ ६ [स प्रासादिक] **प्रसादित**–वि खूष केलेला, संतुष्ट केलेला, आराधित [स] **प्रसादी**–वि देव, साधु इ०कडून भक्तास आशीर्वाद म्हणून मिळालेलें (फळ, फूल इ०) [प्रसाद] ०भक्त–पु केवळ प्रसाद मिळावा म्हणून बनलेला भक्त

प्रसाध(धि)क—पु १ पोषाख चढविणारा 'खासाम कपडे घालण्याचें काम प्रसाधिकाकडून होत असतें'–ऐरापुप्र ११ ५६८ २ शागीर्द 'मुख्य प्रसाधक यानी भोजनाचा प्रसंग लक्षात घेऊन' –ऐरापुप्र २ ३०५ [स]

प्रसाधनगृह—न पोषाखघर, कपडे करावयाची जागा 'महाराणीसाहेब यांच्या प्रसाधनगृहात रवारीच्या वेळीं शोभेल असा पोषाख' –ऐरापुप्र ११ ५६८ [स]

प्रसार—पु १ पसरणें, विस्तारणें, फैलावणें विखुरणें २ विस्तार, पसारा, वृद्धि, वाढ, विस्कटलेली किंवा पसरलेली स्थिति

[स] **प्रसारण**-न १ पसरणें, विस्तारणें, विखुरणें २ (पिशाच बाधा) घालविणें, नाहींशी करणें [स]

प्रसारणें—सक्रि पसरणें, विखुरणें, दूरवर पसरणें, विसकटणें **प्रसारता**-स्त्री (संगीत) गाताना हातपाय पसरणें **प्रसारिणी**-स्त्री १ (संगीत) अकराव्या श्रुतीचें नाव **प्रसारित**-वि पसरलेलें, विस्कटलेलें, विस्तारलेलें, विखुरलेलें २ काढून टाकलेलें, घालविलेले, नाहींसे केलेलें (भूत, पिशाच्च इ०) [स] **०बाहु**-पु (नृत्य) अंचितबाहु छातीसमोरच तिर्यक् होणार नाहीं असा पसरणें **०पार्श्व**-न (नृत्य) नृत्यामध्यें दोन्हीं पायाच्या चवडयावर उभ राहिलें असता कमरेपासून खांद्यापर्यंतचा भाग उंच होतो ती स्थिति हर्षातिशय दाखविण्याच्या वेळीं हा अभिनय करितात

प्रसिद्ध—वि १ सर्वांस ठाऊक असलेला, विख्यात, जाहीर, सार्वजनिक, रूढ २ स्पष्ट उघड,स्वच्छ ३ अस्तित्वांत असलेला, वर्तमान ' शशविषाण, वंध्यापुत्र इ० पदार्थ असिद्ध, इतर सर्व प्रसिद्ध —क्रिवि उघडपणें, सार्वजनिकपणें डोळ्यादेखत ' ही बायको प्रसिद्ध व्यभिचार करूं लागली ' [स] **लोकप्रसिद्ध रूढीप्रसिद्ध**-वि लोकांत प्रसिद्ध असलेलें, लोकप्रिय **शास्त्रप्रसिद्ध**-वि शास्त्रांत नित्य आढळणारी, शास्त्रमान्य याप्रमाणेंच ग्रंथ-देश-विश्वप्रसिद्ध **प्रसिद्धि-द्धी**-स्त्री १ ख्याति, कीर्ति, प्रसिद्धपणा २ व्याप्ति, रूढि, वहिवाट, प्रचार, परिपाठ [स प्रसिद्धि] **०पत्र**-न कोणतीहि गोष्ट प्रसिद्धीस आणणारें पत्र, जाहीरनामा, जाहीर खबर, जाहिरात

प्रसुप्त—वि गाढ झोपीं गेलेला, निद्रिस्त [स]

प्रसू—स्त्री प्रसूत होणारी स्त्री -हको [म] **प्रसृत**-वि १ बाळंत झालेली, प्रसवलेली २ जन्मलेलें, उत्पन्न झालेलें [स] **प्रसृति-ती**—स्त्री १ बाळंत होणें, प्रसवणें २ जन्म, उत्पत्ति, उत्पन्न होणें, प्रसव, उद्भव ' तेवीं शरीरीं जीवाची प्रसूती। अव्यक्त व्यक्तीं प्रवेशे।' -एभा १२ २९५ [स] **०वायु**-पु प्रसूति काल येऊन ठेपला असतां गर्भ बाहेर पडण्यास कारणीभूत असा पोटांत उत्पन्न होणारा वायु **०वैराग्य**-न १बाळंतपणाच्या वेदना भुलें त्या वेळेपुरती स्त्रीस आलेली विरक्ति २ यावरून (ल) अल्प काळ टिकणारें वैराग्य **०व्यथा**-स्त्री बाळंतपणाच्या वेळची वेदना, वेणा, प्रसूतिवेदना **प्रसूतिका**-स्त्री १ नुकतीच प्रसूत झालेली स्त्री, बाळंतीण २ जिला एकच मुलगा आहे अशी स्त्री [स]

प्रसृत—वि. पसरलेलें, विसकटलेलें [स] **प्रसृत(पुट)**-न (नृत्य) नृत्यांत खालच्या वरच्या पापण्या फार दूर नसून थोड्या पसरणें विस्मय, हर्ष व वीररसद्योतक हा अभिनय आहे [स]

प्रसृति—स्त्री हाताचा पसा [स]

प्रस्त—न प्रस्थ पहा ' प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये।' -दा १४ १ ५२

प्रस्ताड—क्रिवि बहुतेक, म्हणून -खिपु

प्रस्ताय—स्त्री (कों गो) लचांड भानगड, शुक्लकाष्ठ

प्रस्तार—पु १ (विरू) प्रसार, पसरणें, विस्तार, फैलाव २ (गणित) एकीकरण ३ (संगीत) मात्रांचे भेद चिन्हांनीं लिहून दाखविणें व गणितपाशाच्या रीतीनें तालाच्या अनेक प्रकारच्या रचना करून सर्व प्रकार काढणें [स]

प्रस्ताव—पु १ विषयाची व्याप्ति, कथन, उल्लेख, वर्णन, निरूपण २ प्रसंग, अवसर, योग्य काळ (क्रि० चालणें, होणें, असणें) ' कवढा माझा उवावो। करिता कोण प्रस्तावो । केलि याही आवो। काय येथ।' -ज्ञा १८ ६२२ ३ आरंभ, उपक्रम सुरवात ' तरी आज्ञेसारिखा प्रस्तावो । करीन पहा हो कथचा।' -एभा १ १८० ४ (हिं) ठराव 'पाचवे अधिवेशनमें सन १९१३ मे यह प्रस्ताव स्वीकृत हुआ ' -क २५ १० ३५ ५ प्रस्तावना (ग्रंथ भाषण, कथा इ०ची) ६ गोष्ट, प्रसंग ' असो आता हा प्रस्तावो। आधीं अज्ञानाचा धांडोळा घेवों।' -अमृ ७ ७ ७ पसारा ' पिंडब्रह्मांडात्मक प्रस्ताव। तुमचेनि जी सद्गुरु। -स्वादि १३ ४ ५ ८ सिद्ध करण्याचा आधार [स] **०करणें**-(व) दिलगिरी, खेद व्यक्त करणें

प्रस्तावणें—अक्रि १ पश्चात्ताप पावणें, (विरू) पस्तावणें ' चित्तीं प्रस्तावला वैष्णव तुका।' ' आळशी तेचि साक्षपी होती। पापी तेचि प्रस्तावती।' -दा १ १ ३३ २ उपक्रम करणें, सांगण्यास आरंभ करणें, सुरवात करणें ' हा फलहीवरी उपावो। का पा प्रस्तावीतसे ढवो।' -ज्ञा १८ १२२९ [प्रस्ताव]

प्रस्ताविक, प्रस्तावना—नस्त्री १ नाटकाच्या आरंभीं सूत्रधार आणि एखादें पात्र यांचें संभाषण पूर्वसूचना २ ग्रंथ, भाषण, कथा इ०च्या आरंभीं केलेलें विषयाचें दिग्दर्शन उपोद्घात ३ आरंभ [स]

प्रस्तावा-व—पु पश्चात्ताप, घडलेल्या गोष्टीबद्दल दुःख, खेद, पस्तावा ' पुढें वृद्धीस तत्त्वता । गर्भी प्रस्तावा होता।' -दा ३ ५ ५४ हरुषकाळीं विषमकाळीं। पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं।' -दा ४ ३ ५ ' केल्या कर्माचा प्रस्तावा। ज्याच्या हृदयीं नुपजे पहा हो।' -सुआदि ७ १२१ [स पश्चात्ताप हिं पछतावा, म पस्तावा]

प्रस्ताविणें—सक्रि (काव्य) कथा, भाषण, विषय इ०स सुरवात करणें, आरंभ करणें [प्रस्तावन]

प्रस्ताविणें—अक्रि पश्चात्ताप होणें (एखाद्या वाईट कृत्या बद्दल) अत्यंत खेद होणें, पस्तावणें [पस्तावा]

प्रस्तु—पु प्रस्थ स्तोम -शर

प्रस्तुत—न व्याख्यान, बोलणें, चर्चा इ०चा विषय तरी तेतुलेही सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत।' -ज्ञा १८ १२४१ [स]

प्रस्तुत—वि. १ तयार, सिद्ध, घडलेलें वाट पहात असलेलें, चालू २ विवादासाठीं, चर्चेसाठीं घेतलेला वर्णिलेला (विषय) [स]

प्रस्तुत—क्रिवि तूतें आता सध्या हल्लीं 'परी मागील असो देवा। आता प्रस्तुतीं उकल देखावा।' –ज्ञा ५ ६ [स]

प्रस्थ-स्त—न १ लग्न, मुंज इ० प्रसगीं दिलेलें ब्राह्मणभोजन २ (कोणी थोर मनुष्य प्रवासास जाण्यास निघताना किंवा लग्न कार्याच्या वेळीं होणारी) गडबड, गोधळ, घाई ३ विद्या, सपत्ति, वक्तृत्व इ० गोष्टीमुळें असामान्य असा माणूस ४ (ल) ढोंग स्तोम ५ (ल) धेंड, प्रकरण ६ खटलें घरदार जमीनजुमला 'प्रपचप्रस्ती जाऊ नये।' –दा १४ १ ५२ ७ आसन, स्थान 'माझें प्रस्थ खरोखरच डळमळायला लागून मी भावावून गलो' –नाकु ३ ३ ८ धान्य माजण्याचें एक माप, (२४ तोळ्याचा) एक शेर, काठें १ पायली तर काठें १ अधाली गजरथ हय एक एक। गोसहस्र द्याव्या पृथक। रत्नें प्रस्थभार एक एक कनक। ऐसी दक्षिणा प्रारभी।' –जै १९१ [स] **०करून ठेवणे-माजविणें-वाढविणें**–दुसऱ्यावर छाप बसेल असा भपका करणें, नसतें महत्त्व माजविणें अतोनात तारीफ करणें

प्रस्थान—न १ जाणें, निघणें, गमन, प्रयाण 'प्रस्थान केले तत्क्षणीं।' –रयोवा १ २२९ २ प्रवासास निघण्याचे वेळीं शुभ मुहूर्त नसल्यास तत्पूर्वी एखाद्या शुभवेळीं शेजाऱ्याच्या घरीं राहून नतर प्रवासास निघणें ३ प्रवासास निघावयाचें असेल तो दिवस अशुभ असल्यास त्यापूर्वी शुभदिवशी तादूळ, पसा, हळकुड इ० पदार्थांची पुरचुडी करून ती दुसऱ्याच्या घरीं ठेवतात ती प्रवासास जाताना ही पुरचुडी बरोबर घेतात 'जग मृत्यूचें प्रस्थान। धवलचामरेंसि आलें जाण। मागूनि यावया आपण। वेळा निरीक्षण करितसे।' –एभा ९ २६५ ४ प्रवासास निघणें ५ आगमनाचे चिन्ह ठाणें 'निद्रालस्याचें नये प्रस्थान। तैसें करावें प्राणधारण।' –एभा १८ २४८ ६ (ल) मरणें (क्रि० गुडाळणें, अटपणें बाधणें नदीवर चालणें) ७ (देवपूजेची उपकरणीं, दुकानातील वस्तू, धद्याचीं हत्यारें, लेखनाचे साहित्य इ० वस्तु) पसरलेल्या असणे माडलेल्या असणें ८ ईश्वरप्राप्तीचे निरनिराळे मार्ग, पद्धती (योग, साख्य, वेदात इ०) ९ कोणत्याहि प्रकारचा मोठेपणा व प्रमुखपणा असलेला मनुष्य अत्यत पराक्रमी वीर, विद्वान् मनुष्य, मोहरा धेड, प्रकरण, प्रस्थ १० उच्चाटन [स] **०करणें**–निघून जाणें **०ठेवणे**–१ उतरणें बिऱ्हाड ठेवणे २ निघून जाण्याची तयारी करणें **०चालणें**–मरणें **०त्रय-त्रयी**–नक्की उपनिषदें वेदात (ब्रह्म) सुत्रें व भगवद्गीता हे तीन ग्रथ **प्रस्थानी वऱ्हाडी**–पुअव लग्नाच्या मिरवणुकींतील वरपक्षाकडील लोक

प्रस्थापन—न १ स्थापना, कायम करणें, घट्ट बसविणें, खिळविणें २ पाठविणें. [स] **प्रस्थापना**–स्त्री स्थापना [स] **प्रस्थापित**–वि १ घट्ट, पक्कें, कायम केलेलें, स्थापित, स्थापिलेलें २ पाठविलेला [स]

प्रस्थित—वि प्रवासाला जावयास निघालेला, जाण्यासाठीं प्रस्थान केलेला [स]

प्रस्फुट, प्रस्फुटित—वि १ फुललेलें, उमललेलें, प्रफुल्लित, विकसित २ (ल) पसरलेलें, पुष्कळ लोकास माहीत झालेलें, जाहीर झालेलें ३ स्पष्ट, सरळ झालेलें, उघड झालेलें [स]

प्रस्र(स्रा)व—पु १ पाझर, प्रवाह, धार २ मूत्र [स]

प्रहजळणें—अकि (सर्पानें) रागानें फूत्कार करणें, फुसफुसणें 'द्वारशीं भुजग प्रहजळे अगीं। जीव त्या प्रसगीं कवीं राहे।' –ब ६२ [स प्रज्ज्वल्]

प्रहर—पु सबध दिवसाचा आठवा भाग, तीन तास [स] **०दिवस येणें**–(ल) पापाचा घडा भरणें 'होळकरी जुलमी वेड प्रहर दिवस यईपर्यंत जाणारें नाहीं –विक्षिप्त ३ १५९

प्रहरविणें—सकि पिटणें, हाकणें 'मग रथ प्रहरविला। सारथिआ करवी।' –शिशु ९७८ [स प्रहार]

प्रहर्षण—पु (साहित्य) एक अर्थालकार जेथें यत्न केल्यावाचून कार्य सिद्ध होणें किंवा इच्छितार्थापेक्षा अधिक अर्थाचा लाभ होणें इत्यादिक वर्णन केलें असतें तेथें हा अलकार होतो उदा० १ क्षुधार्थ फिरता मार्गी। राजा बालवि त्या गृहीं। इच्छा भोजन दे त्याला। विप्र सतुष्ट जाहला।' २ पडु म्हणे एक तरीहि दारक। होवो मला जा नरकासि तारक। त्या जाहले पाच सुत प्रहर्षण। यथाममात्रें दुरितांघमर्षण।' [स]

प्रहर्षिणी—स्त्री एक वृत्त याच्या चरणात १३ अक्षरें आणि म, न, ज, र, ग हे गण असतात उदा० 'अगानें सरल तसाच तो मनानें। कालानें चल न तसाच तो धनानें। विद्येनें सरस तसाच तो मतीनें। उक्तीनें चतुर तसाच तो कृतीनें।' [स]

प्रहसन—न १ एक हास्यरसप्रधान रूपक, फार्स याच्या सविधानकात व्याजोक्ति व एखाद्या गोष्टीचा उपहास केलेला असतो २ मोठा हशा [स]

प्रहात—पु सोड 'आसुडी गजाचे प्रहात। पाये देउनी उपडी दात।' –उषा १५८३

प्रहार—पु १ मारणें, ताडन २ आघात, तडाखा रट्टा ३ कठोर शब्दानीं मारलेला टोमणा 'दडप्रहार सोसवेल पण शब्दाचा प्रहार सोसवत नाहीं' [स] **प्रहारणें**–सकि १ (काव्य) मारणें, ठोकणें, घाव घालणें २ (हत्यार) चालविणें 'यमदड प्रहारावा जो ते वेळा।'

प्रहास—पु १ मोठा हशा २ रगेलपणा चेनबाजी ३ उपहास, थट्टामस्करी [स]

प्रहुड—वि मोठा, प्रौढ 'प्रहुड प्रतापी व्हावा शिष्य।' –दावि ३५३ [स प्रौढ] **०ता**–स्त्री प्रौढि, कीर्ति महत्त्व 'सकीर्तनाची प्रहुडता ऐसी।' –दावि ३१७

प्रहेणक—न वायन वाण, पाहुणकी, सासुरवाडीहून जाव यास आलेला खाऊ

प्रहेलिका—स्त्री उखाणा, कोडें, कूटप्रश्न [स]

प्रहवाण—न (महानु) तारू, नाव 'वेसन–सागरिचें प्रहवाण बुडालें। पाडवाचें।' –भाए ११५ [म प्रवाहन]

प्रळपन—न बोलणें, प्रलपन 'ऐसें बोलोनि वचन। पुढें करी प्रळपन।' –गीता १५७१ [स प्रलपन]

प्रळय–यो, प्रळयकाळ, प्रळयबीज, प्रळयसौदामिनी—प्रलय इ० पहा [स प्रलय] **०अग्नि, प्रळयाग्न**–पु १ प्रलयकाळचा अग्नि २ यावरून फार मोठा, भयकर व सहार करणारा अग्नि 'परम तेजस्वी प्रळयाग्न। पुजाळ लक्ष विजाचा।' [स प्रलय+अग्नि] **०चपला–ळा**–स्त्री १ प्रलयकालची वीज २ (ल) यावरून कोणतीहि मोठी वीज 'प्रळयचपळें उमळे उठति। तेवि दिव्य कुडलें तळपति।' ३ (ल) प्रलयवीज पहा यापरमाणेंच प्रळय मेघ–वात–वृष्टि–ज्वाला–दुदुभि इ० सामासिक शब्द काव्यात आढळतात **प्रळयांबु**–न प्रलयकालचा पूर 'जैसा प्रळयाबूचा उभडु। बुडवूनि विश्वाचा पवाडु।' –ज्ञा १६ १३८ [स प्रलय+अबु]

प्रक्षाल(ळ)णें—सक्रि (वस्त्र, भाडे इ०) धुणें [स प्रक्षालन] **प्रक्षालन**–न धुणें 'चरण प्रक्षालना ठेविलें अबू।' –एरुस्व १५ १४४ [स प्र+क्षाल्] **प्रक्षालित**–वि धुतलेलें [स]

प्रक्षिप्त—वि १ फेकलेला सोडलेला, टाकलेला २ पूर्वीच्या ग्रथात मागाहून घातलेला (वाक्य, श्लोक, शब्द इ०) 'दुसऱ्या सर्गातील हा भाग प्रक्षिप्त आहे' –मसाप २ २ ११३ [स प्र+क्षिप्] **०आकाशीचारी**–न (नृत्य) उजवा पाय कुचित करून वर उचलणें व दुसऱ्या पायाच्या डाव्या बाजूस अंचित करून असा टाकणें कीं पोटऱ्यांचें स्वस्तिक होईल [स]

प्रक्षेप—पु १ फेकणें, टाकणें, उडविणें २ घुसडून देणें 'या सुवर्णात ताब्याचा प्रक्षेप केलासा दिसतो' ३ घुसडून दिलेला भाग 'या सुवर्णात जो घात्वतर प्रक्षेप झाला आहे तो काढिला म्हणजे सोनें निर्मल होईल' ४ –वि प्रक्षिप्त पहा [स प्र+क्षिप्] **प्रक्षेपण**–न १ फेकणें, टाकणें २ निश्चित करणें, ठरविणें, नक्की करणें [स] **प्रक्षेपणें**–सक्रि टाकणें, सोडणें, फेकणें, प्रक्षिप्त करणें [प्रक्षेपण]

प्रज्ञा—स्त्री १ विचारशक्ति किंवा आकलनशक्ति, ज्ञान, शहाणपण 'अर्जुना येसणें धेंडें। प्रज्ञापसरेंसीं बुडे।' –ज्ञा १८ २८९ २ बुद्धि, अक्कल, ज्ञान 'ऐसा हरिखशोकरहितु। जो आत्मबोधभरितु। तो जाण पा प्रज्ञायुक्तु। धनुर्धर।' –ज्ञा २ ३०० [स] **०चक्षु**–पु १ जन्माध असलेला २ धृतराष्ट्र 'म्हणतोसि तू हि मीही कीं प्रज्ञाचक्षुचें सदा शिव हो।' –मोउद्योग ६ १२ –वि जन्माध असल्यामुळें बुद्धि हच ज्याचे डोळे आहेत असा [स] **०प्रभात**–स्त्री बुद्धिरूप प्रात काळ जयजय आचार्या। समस्त सुखर्या। प्रज्ञाप्रभातसूर्या।' –माज्ञा (पाठभेद) १४ १ **०वान्**–वि शहाणा हुशार **०वेली**–स्त्री बुद्धिरूप वेल 'माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ। काय्ये हाय सुफळ।' –माज्ञा १४ २१ **प्रज्ञात**–वि शहाणा हुशार, बुद्धिवान धूर्त तरतरीत [स]

प्राक्—क्रिवि १ पूर्वी अगोदर, पूर्वकाळीं पूर्वस्थलीं २ पूर्वदिशेकडे [स] **०तन**–वि १ अगोदरचा, पूर्वीचा प्राचीन काळचा २ पूर्वजन्मीचें 'यापरी योगीआपण। प्राक्तनसस्कार जाण।' –एभा २८ ४२६ **प्राक्पाल**–न पूर्वगोलार्ध **०पश्चिम**–वि पूर्वपश्चिम असलेलें, पसरलेलें **०संबंध**–पु पूर्वी केलेलें पाप पुण्य व हरीचे बरेवाईट भाक्तृत्व यामधील सबध **०संस्कार**–स ज्याच्या जन्माला येण्यापूर्वीचे मनुष्याचे मागील जन्मीं घडलेल्या कृत्याचे घडलेले सस्कार, परिणाम **०स्वस्तिक**–न क्षितिजाचा पूर्वबिंदु **प्रागभाव**–पु वस्तु उत्पन्न व्हावयाच्या अगोदरचा अभाव अभाव पहा [प्राक्+अभाव] **प्राङ्मुख**–वि १ पूर्वदिशेकडे तोड असलेला २ (पराङ्मुखवद्ध चुकीनें) विन्मुख 'कीं मीं कृपिणें प्राङ्मुखें। होउनि वचिजे तुज।' –ऋ ५०

प्राकट्य—न प्रसिद्धि, जाहीर होणें, प्रकटपणा, उघडकी [स प्रकट]

प्राकरणिक—वि प्रस्तुत, चालू विषयासबधीं, प्रकरणविषयक [स]

प्राकाम्य—न अष्टसिद्धींपैकी एक (ज्या ज्या सुखाची इच्छा करावी तें तें सुख अमर्याद प्राप्त होणें) अष्टमहासिद्धि पहा [स]

प्राकार—पु कुपण, वई, तट, कोट, पोंवळी, आवार 'तेथ त्रिवर्गाचा अणुआरु। जाडळ निघाला जो अपारु। तो महाभारत प्राकारु। भोंवता केला।' –ज्ञा १८ ३६ [स]

प्राकाम्य—न अष्टसिद्धींपैकी एक एकून ठाऊक असलेल्या स्वर्गादि पारलौकिक स्थानीं, व दिसण्याजोग्या इहलोकाच्या स्थानीं भोग व दर्शनाचें सामर्थ्य यणें [स]

प्राकृत—वि १ सामान्य, नहमींच्या प्रचारातला साधा, नेहमींचा 'हासे बोले तैसा नव्हे अनत। नये प्राकृत म्हणा यामी।' –तुगा ९४ २ प्रकृतीपासून (मायेपासून) उत्पन्न झालेलें 'तैसे प्राकृत प्रकृतीं मिळे। कल्पक्षयीं।' –ज्ञा ९ १०४ ३ मूळचा, स्वभावसिद्ध स्वाभाविक नसर्गिक, अकृत्रिम ४ निरक्षर, अशिक्षित, अडाणी, अज्ञानी 'तीए स्थानिंची महिमा। केवि वर्णेव

प्राकृता आम्हा।' –रुक्मि ४१ ५ क्षुल्लक हलकें क्षुद्र, कनिष्ठ 'उत्तम मध्यमप्राकृतमेळ। वदी, परी छळ करू नेणें।'–एभा १० २१३ ६ सामान्य मनुष्यासारखा देहधारी शरीरयुक्त 'तैसा मनुष्य लोकाआतु। तो जरी जाहला प्राकृतु।' –ज्ञा १० ७९ ७ संस्कृत भाषेपासुन झालेली किंवा संस्कार पावण्यापूर्वी स्वाभाविक जनाची भाषा, जनभाषा (देशी भाषा, मराठी, बालभाषा इ०) 'साख रेचा बोळू केला। परी तो कडूपणा न हीं आला। तसा ग्रथू प्राकृत भाषा जाहला। असें सचला स्वानदू।' –एभा ९ ४९३ 'ग्रथ प्राकृत दिसतो परि न प्राकृत विलोकिता नीट।' –मोमोष्म १२ ८० ८ प्रकट –मनको ९ प्रापचिक, ससारातील 'पा प्राकृताही अमृतपाना। ना न म्हणवे जी।' –माझा १० १९१ [स] (वाप्र) ०बोलणें प्राकृतावर येणें–असभ्यपणाची भाषा बोलू लागणें, शिवीगाळीवर येणें सामाशब्द– ०तारा–पु (नृत्य) स्वाभाविक स्थितींत असलेला बुबुळ ०दृष्टि–स्त्री १ चर्मचक्षु, नेहमींची सर्वसाधारण दृष्टि प्राकृत दृष्टीनें पाहिलें असता ईश्वर दृष्टीस पडणार नाहीं' २ लौकिक दृष्टि सामान्यपणें विचार करणें, सर्वसाधारण दृष्टीनें झालेली जाणीव 'जे देखिति प्राकृत दृष्टि गुरूला ते शिष्य न करावे' ०हेंदरे–वि गचाळ, गबाळ, अजागळ, घाणेरडा, बावळा गयाळ 'तेथ येर प्राकृतहेंदरें। केवि जाणों लाहे।' –ज्ञा ९ ३८० **प्राकृतिक**–वि १ प्रकृतीसबधीं, प्रकृतिविषयक २ स्वाभाविक, नैसर्गिक, अकृत्रिम ३ सामान्य, साधा, प्रचारातील, रूढींतील ०प्रलय–पु १ स्वाभाविकपणें, कालातरानें होणारा सर्व विश्वाचा नाश, विध्वस, पचमहाभूतांचा ईश्वराचे प्रकृतींत होणारा लय, निसर्गाचा सपूर्ण नाश [प्राकृत=नैसर्गिक+प्रलय] **प्राकृत्या**–वि सामान्य विद्यार्थी ज्यास सस्कृत येत नाहीं व जो मराठी ग्रथ वाचतो तो

प्राक्तन—न दैव, नशीब, प्रारब्ध 'जैसें देहाचें प्राक्तन। तैसें होय अशनवसन।' –एभा ३ ४९९ [स] **प्राक्तनाची गति**–स्त्री नशिबाची गति, देवयोग 'प्राक्तनाची विचित्र गति। विधीनें लिहिलें उचितीं।' **प्राक्तनाची दोरी**–स्त्री नशिबाचा धागा 'एवम् तूच अवघा सत्ताधारी। हलविसी प्राक्तनाची दोरी।'

प्रागतिक—वि ज्याची प्रगति होत आहे असा [प्रगति] **प्रागतिकपक्ष**–पु राजकारणात हळु हळु प्रगति व्हावी अशी खटपट करणारा पक्ष, (ल) मवाळ पक्ष 'देशातील प्रागतिक पक्ष आपल्या बाजूकडे ओढून घेण्याचा नोकरशाहीचा प्रयत्न फसला' –के १० ६ ३०

प्रागल्भ्य—न १ प्रौढपणा पूर्णावस्था मोठेपणा, पूर्णता २ शहाणपणा, समजसपणा, चातुर्य (वक्तृत्व, वागणूक इ० चें) ३ हिंमत, धिटाई, धैर्य, पाणीदारपणा 'तं प्रागल्भरूप तेजा। जिये कर्मी गुण दुजा।' –ज्ञा १८ ८६० [स] **प्रागल्भ्यता**–स्त्री प्रौढपणा, शहाणपण 'हें अनुभवैकवेद्य तत्त्वता। शब्दप्रागल्भता सरेना।' –एभा २८ २७६ [स]

प्राघु(घू)र्णिक—वि १ अल्पकाळ टिकणारा क्षणभगुर, अचिर यावरून २ (ल) पाहुणा [स]

प्राची—स्त्री १ पूर्वदिशा 'सूर्ये अधिष्ठिली प्राची। जगा राणीव दे प्रकाशाची।' –ज्ञा १५ १२ २ सरस्वतीनदीच्या पूर्व व आग्नेय दिशेकडील दिल्ली व बनारस यामधील प्रदेश [स]

प्राचीन—न दैव, प्रारब्ध, पूर्वकर्म 'आणि मातलिया इद्रियाचे वग। का प्राचीने खवळले रोग।' –ज्ञा १६ १९० –वि १ पूर्वदिशेकडील २ पूर्वीचा, अगोदरचा, गतकाळचा पुरातन, जुना [स] ०दोरी, प्राचीनाची दोरी–स्त्री जिचें बरेंवाईट फळ ह्या जन्मात भोगावें लागतें अशी पूर्वजन्मातील कृत्याची मालिका, प्रारब्धकर्म 'आपण राहातिया दूरी। हलवी प्राचीनाची दोरी।' –एरुस्व १२ ३५ ०लिपिविद्या–स्त्री प्राचीन लिपी ओळखण्याची विद्या (इ) पॅलिऑग्रॅफी ०संस्कार–पु प्राक्तनसस्कार पहा **प्राचीनावीति**–स्त्री उजव्या खाद्यावर टकलेलें व डाव्या कुशीवर लोबणारं असें जानवें असलली स्थिति –वि उजव्या खाद्यावर टकलेलें आणि डाव्या कुशीवर लोबणारं **जानवें** धारण करणारा [प्राचीन+आवीतिन्]

प्राचुर्य(र्य)—न विपुलता पुष्कळपणा, बाहुल्य समृद्धता [स प्राचुर्य]

प्राच्य—वि पूर्वदिशेचें पूर्वदिशेसबधीं [स]

प्राजल-ळ—वि १ स्पष्ट सहज कळण्यासारखा (उच्चार, बोलणें इ०) 'साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण। प्राजळ बोलावें।' –दा ४ २ १२ २ स्वच्छ सुवाच्य, सुगम (लेखन) ३ निर्मळ निष्पाप, निष्कपट, शुद्ध (अतःकरण) ४ स्पष्ट उघड सचोटीचें (भाषण) ५ स्वच्छ, शुद्ध, गदळ, घाण नसलेले (पाणी, जागा) ६ प्रामाणिक, सरळ, सच्चा (माणूस इ०) 'ऐसें अनावरें प्राजळें। सव्यापारें ऐके निश्चळें।' –ज्ञा ११ १२५ ७ सोपें सुलभ, सरळ 'जो परिणामीचा निर्वाळा। अचुंबितु ये फळा। आणि अनुष्ठिता प्राजळा। साबियाचि।' –ज्ञा ५ ७ ८ अनुकूल, स्वाधीन 'एकत्र वर्तती खेळेंमेळें। निजप्राजळें सख्यत्वें।' –एभा ११ १६५ ९ (सामा) स्पष्ट, शुद्ध पवित्र 'नाना पदपदार्थ प्राजळे। नित्य नवे देखती डोळे।' –एभा २ ३६१ ०पण–न स्पष्टता शुद्धपणा 'तथापि हल्लींच्या लेखात एकदोन गोष्टी विलक्षण दिसल्यामुळें त्याचा आम्ही प्राजलपणें उल्लेख केला होता' –टि ४ १२३

प्राजापत्य—न १ एक प्रकारचें प्रायश्चित्त २ एक विशिष्ट यज्ञ होम ३ पापाचें परिमार्जन व्हावें म्हणून ब्राह्मणास दिलेलें गोप्रदान ४ (भिक्षुकी सांकेतिक) चार ही सख्या (प्रजापती(ब्रह्मा)ला चार तोंडें आहेत यावरून) –पु विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकीं

एक –वि प्रजापतीसबधीं [स] ०विवाह–पु विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकीं एक ज्यात ज्या कन्येशी धर्माचें आचरण कर किंवा प्रजोत्पादनार्थ कन्यार्पण असें म्हणून मुलीचा बाप वरास कन्या अर्पण करितो अष्टविवाह पहा

प्राज्य—वि १ पुष्कळ २ वृद्धिंगत झालेलें [स]

प्रॉटेस्टट पंथ—पु ख्रिस्ती धर्मसुधारणेच्या (रिफरमेशन) वेळीं जीं तत्त्वें प्रतिपादण्यात आलीं त्यांना अनुसरणारे जे ख्रिस्ती धर्मपंथ (चर्चे) आहत त्यांना हें सर्वसाधारण नाव आहे [इ प्रॉटेस्टट+स पथ]

प्राड्विवाक—पु न्यायाधीश, न्यायमंदिरातील मुख्य अधिकारी [स]

प्राण—पु १ देहातील पांच वायु, प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान २ शरीरातील पांच वायूंपैकी पहिला, हृदयातील वायु 'तेंमी प्राणजयें कर्मेंद्रियां। खुट गतीं।' –ज्ञा १६ १८३ ३ एक बेचव रंगहीन व वासरहित वायु ज्याचें अस्तित्व हवेंत पाण्यात कित्येक खनिज पदार्थांत व सेंद्रिय वस्तूत असतें हा वायु सर्व प्राण्यास व वनस्पतींस अत्यावश्यक आह –ज्ञाको (प) २५५ (इ) ऑक्सिजन ४ श्वास, फुफ्फुसात घेतलेली किंवा सोडलेली हवा, उच्छ्वास प्राण म्हणजे पुढें जाणारा म्हणजे उच्छ्वास वायु –गीर ६७८ ५ वायु वारा ६ जीव ७ (ल) अत्यंत प्रिय वस्तु 'महाराजाचा प्राण तर आपण' –रत्न २ १ अधिक लाक्षणिक अर्थासाठीं जीव शब्द पहा ८ (संगीत) तालाला लागणारी आवश्यक आणि महत्त्वाची गोष्ट हे प्राण दहा आहेत-काल मार्ग क्रिया, अंग, ग्रह जाति, कला लय, यति व प्रस्तार [स] (वृ प) ०असणें–अत्यंत प्रिय असणें 'दुर्गावरीची तरी ती रायेश्वर प्राणच होती' –बिवि ८ १ ६ ०उरणें–केवळ जगणें, कसें तरी जगणें ०ओकणें–१ अत्यंत दुःख करणें २ एखाद्या गोष्टीचा अतिशय छंद असणें ०ओवाळून टाकणें–सर्वस्व अर्पण करणें 'चारुदत्ता, या तुझ्या गुणावरून प्राण ओवाळून टाकावे असें वाटतें' –मृ ४७ ०काढून ठेवणें–परोपरीनें विनविणें, हट्ट घेणें 'करजा घाल म्हणून प्राण काढून ठेविला पण नाहीं हो ऐकिले' –कथा ३ ०खाणें–अतिशय त्रास देणें, त्रासून सोडणें 'तू आमचा दोघाचा प्राण खाल्लास' –नामना १२३ ०जाणें–मरणें ०ठेवणें–एखाद्या गोष्टीवर अंतःकरणपूर्वक प्रेम करणें, जीव कीं प्राण असणें ०डोळ्यांत उतरणें–प्राण जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपणें 'तरुणाचे प्राण शेवटीं डोळ्यांत उतरण्याचा प्रसंग येतो' –भावबंधन पृ २२ ०देणें–प्राणत्याग करणें, मरणें ०न ठेवणें–प्राण देणें, मरणें 'मी प्राण ठेवणार नाहीं' ०फुटणें–अतिशय उत्कंठा असणें, तीव्र इच्छा होणें तेंसें देखावें वाटे **पाहावया प्राण फुटे.**' –दावि १५५ ०वाहणें–एखाद्यासाठीं सर्वस्व अर्पण करणें 'प्राण वाहिला पायांवरी.' ०सोखणें–१ तहानेनें व्याकुळ होणें, तहानेनें जीव कासावीस होणें २ एखाद्या गोष्टीचा ध्यास, रुखरुख लागणें, एखाद्या गोष्टीची तीव्र इच्छा धरणें ०सोडणें–प्राण देणें, मरणें **प्राणाचा वाली**–जीविताचा मालक, प्राणनाथ, नवरा **प्राणापेक्षा कठीण**–मरणापेक्षाहि वाईट **प्राणाशीं गाठ**–प्राण धोक्यांत पडणें प्राणसंकट (क्रि० घालणें, पडणें, होणें) **म्ह०** असंगाशीं संग प्राणाशीं गाठ **प्राणाशीं जाणें**–(आकस्मिक घाला आल्यामुळें) प्राणास मुकणें **प्राणें उत्तीर्ण होणें**–मरणें 'तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें। परी तें कमळदळ चिरू नेणें।' –ज्ञा १ २०२ **प्राणें जाणें**–प्राण देणें 'आतां मी जाईन प्राणें। पुत्राविण व्यर्थ जिणें।'–कथा १ ४ १०१ **उघड्या डोळ्यानें प्राण न जाणें**–आपल्या डोळ्यासमोर एखादा अन्याय होत असतां स्वस्थ न बसवणें सामाशब्द– ०खाऊ–वि (प्राण खाणारा) प्राणावर बेतणारा, प्राण धोक्यांत येईल इतका कष्टप्रद किंवा त्रासदायक, जीवघेणा, प्राणघेणा [प्राण+खाणें] ०घात–पु १ ठार मारणें, प्राणहत्या, हिंसा २ (ल) नाश, विध्वंस ०घातक–की–वि जीवनाचा नाश करणारा, जिवावर बेतणारा, जीव धोक्यांत आणणारा, प्राणघेणा ०घेणा–वि १ प्राण घेणारा, जीव घेणारा २ (ल) अतिशय लोचट, अतिशय कष्टप्रद (काम, भिकारी इ०) 'असली प्राणघेणी लढाई कोठें बोलली आहे काय?' –नि ९१३ [प्राण+घेणें] ०घोष–पु (कान बद्ध केले असतां) कानांत होणारा नाद आवाज ०जय–पु वायूचा निरोध 'तैसी प्राणजयें कर्मेंद्रियां। कुंठे गति।'–ज्ञा १६ १८३ ०जीवन–न १ जीवनाचा आधार २ चरितार्थाचें साधन ३ पति, प्रियकर जार ०तर्पण–न प्राणांचें समाधान, भुकेची शांति 'गुरुआज्ञा जें दीधलें अन्न। तेणें प्राणतर्पण करावें।' –एभा १७ ३०८ ०त्याग–पु १ प्राण सोडणें, मरणें २ प्राण देणें, आपल्या प्राणाचें बलिदान करणें ०दान–न एखाद्याला जिवावरच्या संकटातून सोडविणें ०द्यूत–न (ल) भयंकर किंवा कजाखीची लढाई ०धर्म–पु भूक व तहान –हेंको ०धारण–धारणा–स्त्री १ जिवंत राहणें, जगणें 'आम्ही कदमूल खाऊन कसें तरी प्राणधारण करितो' २ (योग) श्वासाचा निरोध करणें ३ जीवन ०नाथ–पति–प्रिय–प्यारा–पु पति, नवरा 'प्राणनाथाचिया आवीं। विरहणीतें जिणेंही बाधी।' –ज्ञा १८ ९२० २ जार ०नाहा–पु नवरा, पति 'होवोनि माझा प्राणनाहो।' –मुआदि १७ १३६ ०पंचक–न प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान यांचा समुदाय ०पूजा–स्त्री (ल) जेवण, भोजन ०प्रतिष्ठा–स्त्री १ दक्षिणाचार विधींच्या प्रसंगीं मंत्रोक्तिकानीं धातु, काष्ठ, पाषाण इत्यादिकांच्या देवतेच्या मूर्तीत

प्राणाची ६ स्थापना करण्याचा विधि हा चक्षुरुन्मीलन विधीबरोबर करितात २ स्थापना 'दक्षिणेंत शिवाजीनें मराठी राज्याची प्राणप्रतिष्ठा केली' **०मय**–वि पचप्राणयुक्त, सजीव **०मय कोश**–पु आत्म्याच्या पचकोशांपैकीं दुसरा कोश पचकोश पहा **०मित्र**–पु १ नवरा, पति, जार २ जिवलग मित्र 'उत्तरेसि वैश्रवण। प्राणमित्र शिवाचा।' **०यात्रा**–स्त्री चरितार्थ, उपजीविका **०याम**–पु (प्र) प्राणायाम पहा **०रक्षण**–न जीवितरक्षण, जगणें, प्राणधारण **०लिंग**–न गळ्यात असलेलें महादेवाचें लिंग –क्षिपु **०वायु**–पु पचप्राणांपैकीं पहिला वायु, प्राण पहा **०वियोग**–पु मरणसमयीं शरीरापासून झालेला प्राणाचा वियोग **०विसावा**–पु अत्यंत आवडता मनुष्य (पति, जार, मित्र इ०) 'प्राणविसाव्याची भेट इच्छितमें।' –रत्न ४३ २ प्राणाचें विश्रांतिस्थान **०संकट**–पु प्राणघातक, दारुण, सकट, बिकट परिस्थिति, जिवावरची गोष्ट **०सखा**–पु प्राणविसावा **०सदेह**–पु दारुण परिस्थिति, प्राण जाईल किंवा राहील अशा तऱ्हेची संशयास्पद स्थिति, प्राणांतिक सकट **०सा**–वि (प्राणाप्रमाणें) अत्यंत आवडता [प्राण+सा=सादृश्यदर्शक प्रत्यय] **०साडण**–स्त्री प्राणाची ओवाळणी 'ऐसियावरून प्राणसाडण करू।' –दावि १०७ [प्राण+साडणें] **प्राणाचा गिऱ्हाईक**–पु प्राणघातक शत्रू, हाडवैरी **प्राणात**–पु १ आयुष्याची अखेर **शेवटची अवस्था**, आयुष्याचा अखेरचा काल २ अत्यंत भयकर **संकट** 'लढाईत जाणे हा केवळ प्राणात आहे' ३ (समासांत) **प्राणात–जेवण–यातना–व्यथा–समय** ४ जिवावरची गोष्ट प्राणांशीं गाठ 'थोर प्राणांत वोढवला।' ५ आयुष्याचा किंवा प्राणाचा **शेवट, मृत्यु; मरण** 'मच्छ तळमळति तुटना जीवन। प्राणात वोडवे त्यालागोन।' [प्राण+अत=शेवट] **प्राणातदंड**–पु देहांत शासन, फाशीची शिक्षा **प्राणांतबुद्धि**–स्त्री घोक्याचा किंवा घातुक सल्ला (क्रि० सागणें, सुचविणें) **प्राणाति(ती)क**–न जीविताचा शेवट, मरणकाल –वि घातक, भयप्रद, प्राण घेणारें, अति सकटमय (अजारीपण, सकट इ०) [प्राणात] **प्राणातिक अवस्था**–स्त्री मरण येतें कीं काय अशी स्थिति, प्राणसकट, जिवावरची गोष्ट **प्राणात्यय**–पु १ (प्र) प्राणनाश २ (विरू) प्राणत्याग **प्राणापदी**–स्त्री (महानु) प्राणसकट 'श्रीकृष्णा साडिता प्राणापदी जाली। ते सार्थी नेणिजे।' –शिशु २३१ [प्राण+आपदा] **प्राणायाम**–पु (योग) भू, भुव इ० सात व्याहृती म्हणून उजव्या नाकपुडीनें श्वास आत घेणें पुन त्या सात व्याहृती म्हणून श्वास कोंडून धरणें व पुन त्या व्याहृती म्हणून डाव्या नाकपुडीनें श्वास बाहेर सोडणें या तीन क्रियास कुभक, पूरक व रचक असें म्हणतात, श्वासाच्या गतीचा निरोध 'यहे प्राणायामाचेनि आवकठें। बरौता गा।' –ज्ञा ६ ५५ (द्राविडी)**प्राणायाम**–पु प्राणायाम करताना उजव्या हातानें नाकपुडी धरावयाची असते त्यासाठीं सरळ, समोरून हात न घेता डोक्याच्या मागच्या बाजूनें हात नेऊन तो पुढें आणून नाकपुडी धरणें यावरून (ल) त्रासयुक्त, आडमार्गानें केलेली कोणतीहि गोष्ट 'बता पचविशी हा ग्रथ मूळचा सस्कृत, त्या भाषेंतून याचा तर्जुमा फारसी भाषेंत झाला, तींतून इग्रजींत, इग्रजीतून मराठींत केवढा द्राविडी प्राणायाम!' –नि **प्राणायामी**–वि प्राणायाम करणारा 'एक अपानु प्राणीं अर्पिती। एक दोहोंतेंही निरुपिती। ते प्राणायामी म्हणिपती। पडुकुमरा।' –ज्ञा ८ १४६ **प्राणासन**–न (योग) उजवी मांडी मोडून व डावा पाय जमिनीवर टेकवून बसणें उजव्या पायाचीं बोटें डाव्या जांघेंत भरून डावा पाय डाव्या हाताच्या खाद्यावरून काढून तो पाय जमिनीवर टेकणें व हात जमिनीवर टेकणें –सयोग ३३१ [प्राण+आसन] **प्राणाहुति–ती**–स्त्री भोजनाच्या आरंभीं पाच प्राणाना देतात ते पाच किंवा सहा घास 'तत्प्राण जाण हरिले निजविकल्पमानें। प्राणाहुती मागत पाच अनुकल्पमानें।' –आपु ४० [प्राण+आहुति] **प्राणेश, प्राणेश्वर**–पु १ पति नवरा 'घोखें मरणऐसें। तेंही आलें अग्निप्रवेशे। परी प्राणेश्वरोद्देशें। न गणीची सती।' –ज्ञा १६ १८७ २ जार उपपति, प्रियकर ३ प्रभु स्वामी, मालक 'आता मज जाणें प्राणेश्वरासवें। मी माझिया भावें अनुसरलें।' –तुगा ६८५ [प्राण+ईश, ईश्वर] **प्राणेश्वरी**–स्त्री १ प्रकृति 'जो प्रियूचि प्राणेश्वरी। उलथे आवडीचिये सरोभरीं।' अमृ १ २ २ बायको [प्राण+ईश्वरी] **प्राणोत्क्रमण**–न प्राण निघून जाणें, मरण, मृत्यु [प्राण+उत्क्रमण] **प्राणोपासना**–स्त्री उपासनेचा एक प्रकार 'पुरुष विद्या, पर्यग्निविद्या, प्राणोपासना इ० प्रकारची उपासना उपनिषदात वर्णिली आहे –गीर २०७ [प्राण+उपासना]

प्राणतिया—स्त्री. मातीचें उथळ पात्र, परात, थाळी, परळ –हको

प्राणन—न जीवन 'प्राण्यांचें प्राणन फार दिवस चालणें नाहीं' –विवि ८ १ ४६

प्राणिज—वि प्राण्यापासून उत्पन्न झालेल [स प्राणी+ज=उत्पन्न झालेलें] **०अन्न**–न प्राण्यापासून उत्पन्न झालेलें अन्न मासादि भक्ष्य (इ) ॲनिमल फूड **०उष्णता**–स्त्री शरीराची उष्णता शारीरिक उष्णता, अगाची उष्णता (इ) ॲनिमल हीट **०कोटि**–स्त्री प्राणिजाति (इ) ॲनिमल किंगडम **०द्रव्य–पदार्थ**–नपु प्राण्यापासून उत्पन्न झालेलें द्रव्य (इ) ॲनिमल मॅटर **प्राणिया**–पु प्राणी 'जें शास्त्रें वाचूनि अणिकें। प्रणिया स्वमोक्षु न देख।' –ज्ञा १७ ३५ [प्राणी]

प्राणी—पु १ कोणताहि सजीव पदार्थ जीव २ गाय, म्हस बल बघ० ३ जखड जो हालचालीं उत्पन्न होतात ते

बारीक बारीक जतु, कृमि ४ (ल) अद्वितीय, अलौकिक पुरुष 'बाळाजी बाजीराव प्रधान, केवळ निधान, होते प्राणी।'–ऐपो ४१७ [स प्राणिन्] **०करण, प्राणिलीकरण**–न प्राणिल करणें, प्राणवायुयुक्त करणें (इ) ऑक्सिडेशन **प्राणिकोटी**–स्त्री प्राणिजाति, जीवसृष्टि (इ) ॲनिमल किंग्डम **प्राणितापढाळु**–न प्राण्यास त्राप देण्यासारखें झोंकाचें बोलणें उरोधु वादबळु। प्राणितापढाळु। उपद्रासु चालु। वर्मस्पर्शु।'–ज्ञा १३ २७० **प्राणिद्**–न कोणतेंहि मूळद्रव्य आणि प्राण याचा सयोग होऊन मिळालेल्या रसायनास प्राणिद म्हणतात बहुतेक सर्व मूलद्रव्यें प्राणार्शी सयुक्त होऊन प्राणिदें होतात –ज्ञाको (प) २५६ (इ) ऑक्साइड **प्राणिदीकरण**–न ज्वलनासच शास्त्रीय भाषेंत प्राणिदीकरण म्हणतात ही क्रिया बहुतेक ज्वालायुक्त व उष्णतायुक्त असते –ज्ञाको (प) २५६ (इ) ऑक्सिजन **प्राणिघृत**–न कोंबडे, एडके, बैल इ० च्या क्षुद्रजीवर खेळावयाचा जुगार **प्राणिपूजा**–स्त्री प्राणिरूप ईश्वरावतार पूजेपासून तों मारलेल्या प्राण्याच्या हाडाना दिलेल्या मानापर्यंतच्या सर्व गोष्टींना प्राणिपूजा हें नाव देता येतें मनुष्याला उपयुक्त, घातुक किंवा क्रूर, मानवी आत्मे, शकुन दणारे प्राणी यास पूज्य मानून त्याची पूजा करण्याचा प्रघात कित्येक देशात आहे –ज्ञाको (प) २५७ **प्राणिल**–न शरीरास पोषक असें द्रव्य (इ) व्हिटॅमिन **प्राणिशास्त्र**–न जीविशास्त्र, जीवविज्ञान, प्राण्यासबधाचें शास्त्र (इ) झुऑलॉजी **प्राणिहिंसा**–स्त्री. जिव। प्राण्याना ठार मारणें, जीवनाश **प्राण्याच्या चार जाती**–स्त्रीअव मनुष्यांचे प्राणी (घोडा, मनुष्य इ०), सधिमयप्राणी (खेकडा, विंचु इ०), मृदुकाय प्राणी (गोगलगाय), ताराकृती प्राणी (पोंवळयाचा कीटक, स्पजाचा किडा इ०)

प्रात—पु १ देशाचा मोठा विभाग, इलाखा इ० प्रदेश देश पहा २ भाषा, चालीरीति, हवापाणी इ० बाबतींवरून होणारा देशाचा विभाग ३ स्थल जागा, स्थान ४ शेवट, अत, अखेरची स्थिति 'कीं रामकथचा प्रात। वाल्मीकमुनी जाणतसे।' –रावि ८५ ५ कड, काठ, हद्द, सीमा, मर्यादा, शीव 'परी तो सवबोराचा सागातु। जैसा नावेक स्वस्थु। जव नगराचा प्रातु। सडिजेना।'–ज्ञा ३ २११ ६ शेवटचा, टोकाचा भाग; अग्र ७ जिल्ह्यातले तीन चार तालुके मिळून मुलकी कामासाठीं केलेला जिल्ह्याचा पोटविभाग ८ जिल्ह्याच्या वरील पोटविभागाचा अधिकारी, डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टर ९ मुकाम प्रातावरी नीट पावर्वी नऊनि।'–दावि ९० १० समूह, थवा, समुदाय 'प्रात तेथ फिरती अबलाचे।'–आशबरी ५ ११ (ल) नाश, अत्यत नाश, अखेर 'यादवकुळासि आला प्रात। हें जाणे श्रीकृष्णनाथ।' –एभा ३० ७५ १२ वेळ, समय 'पाहाटप्रातवरी येतों कीर्तन।' –दावि १७३ १३ भाग 'पाहता पाहता प्रातें। समाधान पावे चित्तें।'–ज्ञा ११ ५२५ १४ हस्तगत केलेला टापू, प्रदेश जो आकळे गुणाआतू। त्यासि ते गुण करिती प्रातु।'–एभा ७ १९३ १५ परिणाम –शर [स] **०पहाणें**–आयुष्याचें सार्थक करण्याची सोय पहाणें 'भ्रात नसें जालो जों, तो मीं पाहेन आपुला प्रात।'–मोआश्रम २४२ **०भाग**–पु बाजूचा किंवा शेवटचा भाग, कड, काठ, शेवट, हद्द, सीमा **०भाषा**–स्त्री प्रातिक भाषा, देशभाषा, विशिष्ट प्रातांची बोली (इ) डायलेक्ट **०शिरस्ता**–पु मुलुखशिरस्ता **०साहेब**–पु कलेक्टरच्या हाताखालील प्रातांचा अधिकारी प्रात अर्थ ८ पहा 'श्री कुळकर्णी यास प्रातसाहेबानीं दोन महिन्याची कैदची शिक्षा दिली'–के १४ ६ ३० **०स्थ**–वि प्रातात राहणारा, प्रातवासी, देशवासी **०हीन**–वि अमर्याद, अपार, अनत कीं विवेकामृतसागरु। प्रातहीनु।'–ज्ञा २ ३७४ **प्रांतिक**–वि प्रातातील, प्रातासबधीं [प्रात] **०परिषद्**–स्त्री प्रातातील लोकप्रतिनिधींची बैठक 'बेळगाव येथें भरलेली प्रातिक परिषद सर्वतोपरी अपूर्व होती'–टि ३ ३२८ **०सरकार**–न प्रातांची राज्यव्यवस्था पाहणारें सरकार 'शिलकेतील पैशाचा विनियोग प्रातिक सरकाराना देणगी देण्याकडे करितात' –क १५ ४ ३०

प्रात—क्रिवि पहाटेस, उजाडताच, सकाळीं, प्रात काळीं [स प्रातर्] **०काल–ळ**–पु पहाट, सकाळ, प्रभातकाल, पहाटेच्या २ घटकापासून ६ घटकापर्यंतचा काळ, दिवसाच्या पाच भागांपैकीं पहिला भाग पराण्ह पहा **प्रातर्भोजन**–न सकाळचें जेवण, न्याहारी **प्रातर्विधि**–पु शौच, मुखमार्जन, स्नान इ०सकाळीं आटोपण्याच्या गोष्टी **प्रात संध्या**–स्त्री त्रैवर्णिकानी करावयाची सकाळची सध्या दुसऱ्या दोन मध्यान्हसध्या व सायसध्या **०स्नान**–न अगदीं सकाळीं करावयाचें स्नान **०स्मरण**–न पहाटेस देवाचें नाव घणें, प्रात कालचें हरिस्मरण **प्रातराश**–पु सकाळचा फराळ किंवा जेवण, न्याहारी [प्रातर्+आश]

प्रातिकूल्य—न प्रतिकूलपणा, विरोध, वैरभाव, जरूर अशा पदार्थांची उणीव जसें –द्रव्य–लोक–काल–देश–प्रातिकूल्य [स.]

प्रातिभासिक—वि वास्तविक नसता भ्रमामुळें तसें दिसणारें, समरूप, सारखें दिसणारें [स] **०सत्ता**–स्त्री वरवर दिसणारें अस्तित्व, वास्तविक नसून तसें भासणारें अस्तित्व, वस्तुसत्ता पहा

प्रातिलोम्य—वि प्रतिलोमपणा, विरुद्धपणा, उलटा क्रम [स प्रति=विरुद्ध+लोम=केस]

प्रांती—स्त्री शेवट, समाप्ति –शर

प्रातीची—स्त्री पश्चिम दिशा [स प्रतीची] **प्रातीचीन**–वि पश्चिमदिशेकडील, पाश्चिम [स]

प्रातु—पु (महानु) मार्ग, वाट 'जेआचा आम्हीं नेणों प्रातु। ब्रह्मा भणें।'–दाव ४४१ [प्रात]

प्रातुपाहारू—पु पहाटची वेळ, प्रात काळ 'रात्रि प्रकाळली जाला प्रातुपाहारू।'–धवळे पूर्वार्ध २७ [स प्रातर्+प्रहर]

प्रात्यायिक—वि १ अनुभवानें ओळखीचा किंवा माहिती असलेला २ विश्वास ठेवणारा, भरवसा ठेवणारा [स]

प्रात्याहिक—वि दैनिक दररोजचें 'आमच्या सुबईच्या प्रात्याहिक पत्रातील असल्या खटल्याच्या वातम्या वाचाव्या' –आगर ३ १०६ [स]

प्राथ काळ—पु (प्र)प्रात काळ, पहाट, सकाळ 'प्राथ कालीं उठोनि सज्जन।'–दावि ४०१ [स प्रात काल]

प्राथमिक—वि पहिलें, आधींचें, सुरवातीचें आरभींचें [स] ०**शिक्षण**–न मुलाला अगदीं आरभीं दतात तें देशी भाषेचें शिक्षण 'हें शिक्षण ज्या अर्थी नुसत्या प्राथमिक शिक्षणानें पुरें होत नाहीं' –केले १ ७४ ०**हुकुमनामा**–पु दाव्याचा पूर्णपणें निकाल करता येण्यापूर्वी आणखी काम चालवावयाचें असता कलेला हुकुमनामा

प्राथमिका—स्त्री तर्जनी हाताचें चौथें बोट, आगठ्याजवळचें बोट [स]

प्रादक्षिण्य—न (ब्राह्मण, देवाची मूर्ति इ०स) उजव्या बाजूने फेरी घालणें, (विरू) प्रदक्षिणा [स]

प्रादुर्भाव—पु १ दृग्गोचर होणें, दृष्टोत्पत्तीस येणें २ अस्तित्वात येणें, उत्पन्न होणें 'आज याचे शरीरात ज्वराचा प्रादुर्भाव दिसतो' ३ उत्पत्ति, जन्म ४ आरभ, सुरवात ५ अवतार 'नोहे तत्त्वा प्रादुर्भावो। तो साभिप्राय भिन्नाचा गावा।' –ज्ञा १८ ६७ [स] **प्रादुर्भूत**–वि दृग्गोचर झालेला, दृष्टोत्पत्तीस आलेला, उत्पन्न झालेला, पसरलेला. [स]

प्रादेश—पु अगेठा व त्याजवळील बोट याच्या टोकातील महत्तम अतर, हीं दोन बोटें ताणून एकमेकापासून दूर धरलीं असता त्यामधील अतर, वीत, टीच [स] ०**मात्र**–वि वीतभर, टीचभर

प्राधान्य—न १ मुख्यत्व, वर्चस्व, श्रेष्ठत्व, महत्त्व २ वैपुल्य, अधिकपणा 'देहीं ज्या गुणाचें प्राधान्य। तैसेंचि कर्म निपजे जाण।' –एभा ११ २३९ [स]

प्रापक—वि देणारा, पोचविणारा, मिळवून देणारा, बहाल करणारा [स प्र+आप्+क]

प्रापंच, प्रापंची—(अशिष्ट) प्रपच, प्रपची पहा

प्रापंचिक—वि १ प्रपचविषयक, ऐहिक, सामारिक २ कुटुबवत्सल, ससारी [स]

प्रापण—न १ देणें, प्राप्त करून देणें, पोचविणें, नण २ (रसा) उष्णतेच्या स्थलातरापैकीं ही एक पद्धति आहे यात उष्णता, उष्ण झालेल्या द्रव्याच्या परमाणूच्या गतीनें पसरते (इ) कन्व्हेक्शन् –ज्ञाको १०१ [स]

प्रापित—वि सपादित, प्राप्त करून दिलेला, पोंचविलेला [स]

प्राप्त—वि १ मिळविलेलें, सपादन केलेलें, सपादित २ पोहोंचलेलें, आलेलें, येऊन दाखल झालेलें 'सूर्योदयास मी डोंगरापासीं प्राप्त झालों' ह्याअर्थी हा शब्द समासात पूर्वपदीं योजतात जसें –प्राप्त-श्री–यौवन–राज्य–यश इ० ३ येऊन ठेपलेलें, उद्भवलेलें भोगास आलेलें 'मला दु ख प्राप्त झालें' ४ जरूर, आवश्यक, भाग 'सरकारचा हुकूम आला म्हणजे जाणें प्राप्त' ५ पूर्ण अवस्थेला पोहोचलला 'तैसी प्राप्तेंही पुरुषें। इंद्रिय लाळिलीं जरी कौतुकें।' –ज्ञा २ ३५० ६ (ल) सिद्धि पावलेला, कृतार्थ ७ बळकट –क्रिपु [स] ०**कर्म**–न अधिकारानुरूप भागास आलेलें कर्म 'का प्राप्तकर्म साडिजे। येतुलेनि नैष्कर्म्या होईजे। –ज्ञा ३ ४६ ०**काल, प्रासावसर**–वि समयोचित प्रसगोचित, कालानुरूप [प्राप्त+काल, अवसर] ०**कालवचन**–न हजरजवाब, योग्य वेळीं दिलेलें योग्य उत्तर ०**व्यवहार**–वि बालपण जाऊन वयात आलेला व्यवहारज्ञ पहा **प्रासार्थ**–वि कृतार्थ कृतकृत्य 'देखें प्राप्तार्थे जाहले। जे निष्कामता पावले।' –ज्ञा ३ १५५ [प्राप्त+अर्थ]

प्राप्ति—स्त्री नफा, फायदा, मिळकत प्राप्ति [स प्राप्ति]

प्राप्तव्य—न ध्येय, अतिम हेतु, साध्य 'स्वदेशाचें स्वातत्र्य हें आमचें प्राप्तव्य आहे,'–क्रिया –वि मिळविण्यास योग्य, शक्य, मिळविण्याजोगें, सपादितव्य [स] **प्राप्तव्याश, प्राप्त(प्ता)श**–पु फायदा नफा मिळकत [प्राप्तव्य+अश]

प्राप्ति-प्त्री—स्त्री १ मिळकत लाभ फायदा, नफा 'जे साम्यापरौती जगीं। प्राप्ति नाहीं।' –ज्ञा ६ ४१० २ प्राप्तपणा प्राप्तस्थिति सिद्धि सफलता ३ येणें, उद्भवणें, प्राप्त होणें, भोगास येणें (सुख, दु ख इ०) ४ अष्टमहासिद्धींपैकीं एक, सर्व प्राण्याच्या इंद्रियाकडीं त्या त्या इंद्रियाच्या अधिष्ठात्री देवताच्या रूपाने सबध घडणें 'अणिमा महिमा लघिमास्थिती। या तिन्ही देहसिद्धींची प्राप्ती। प्राप्तिरिंद्रिय जे वदती।' –एभा १५ ४३ ५ प्राज्ञा, सामर्थ्य, छाती, किंमत, विशात, प्रतिष्ठा, लाग, पाड 'मजबरोबर बोलायला त्याची काय प्राप्ति?' 'नाहींतरी काय प्राप्ती मानवाची। कदर्प हरावया।' –जे २२ ३४ [स प्राप्ति] ०**कर**–वि प्राप्ती करून देणारा, लाभकारक 'तव लवि ब्रला डावा डोळा। बाहु स्फुरती वेळोवेळा। हें तव चिन्हें गे गोपाळा। प्राप्तीकें पें होती।' –एरुस्व ५ ७६ ०**पुरुष**–पु ज्याला भगवत्स्वरूपाचा साक्षात्कार झाला आहे असा साधुपुरुष ०**वरील कर**–पु कामधद्याच्या वर, अगर इतर मार्गानें एखाद्या इसमास अगर सस्थस जें वार्षिक उत्पन्न येतें त्यावर सरकारकडून विशिष्ट प्रमाणात घेण्यात येणारा कर **प्राप्त्यश**–पु लभ्याश, फायदा, मिळकत, नफा [स प्राप्ति+अश]

प्राप्य—वि मिळविण्यास योग्य, लायक, शक्य, सपादनीय –न फळ, साध्य 'या यज्ञक्रिया तरी आनार्नो। परी प्राप्य तें एक।' –ज्ञा ८ १४० [स]

प्राबल्य—न प्रबलता, प्रबलपणा सामर्थ्य. वर्चस्व, बडे जाव [स]

प्रामाणिक—वि १ खरा सच्चा इमानी, सत्यनिष्ठ, विश्वासुक (मनुष्य, व्यवहार इ०) २ सप्रमाण आधारयुक्त ३ जो प्रमाणाशिवाय आपल्या पदरचें भाषण करीत नाहीं तो [स] **०पणा**–पु खरेपणा, सच्चेपणा, सत्यनिष्ठता, विश्वासुपणा 'जे जे धंदे प्रामाणिकपणें चालविता येतात ते ते सार सारख्या योग्यतेचे होत' –सहचारिणी नाटक २२

प्रामाणिक—शअ प्रमाणें 'स्वल्प हाते तदुल कणिक। वर कड त्या प्रामाणिक।' –गुच (पाठभेद) ३८ ११

प्रामाण्य—न १ सप्रमाणता सत्य, न्यायीपणा, वस्तु स्थितिदर्शकत्व २ खरेपणा सत्यता विश्वसनीयता, प्राजलपणा ३ आधार, पुरावा, प्रमाण [स] **०ग्रह**–पु खरें, योग्य, न्याय्य आहे असें मानणें, मान्य करणे, ग्राह्य धरणें, सप्रमाण मानणें, विश्वासणें [स] **०निश्चय**–पु सत्य, बरोबर असल्याची खात्री [स]

प्रामाविक—वि चुकीचें, दोषयुक्त, चुकानीं व्याप्त [स]

प्रॉमिसरी नोट—स्त्री १ सावकाराकडून कर्ज घेऊन तें काही ठराविक व्याजासह परत देण्याबद्दल त्यास लिहून दिलेली वचनचिठ्ठी 'त्याच्या प्रॉमिसरी नोटा पार जाळून टाकतो' –नाकु ३ ४१ २ सरकारला कर्ज काढण्याची जरूरी लागते तेव्हा काहीं ठराविक व्याज देण्याचें वचन देऊन जो दस्तऐवज विकतात तो [इ]

प्राय—वि १ (समासात) सारखा, तुल्य, सम, सदृश प्रमाणें जसें–मृत्यु–वज्र–अमृत–विष–जात–गत–प्राय २ बहुताशानें युक्त असलेलें, विपुल 'काकडी, कलिंगड, केळ हे पदार्थ प्राय जल प्रायच आहेत' [स]

प्रायः, प्रायश—क्रिवि १ बहुतकरून, बहुधा, बहुताशी, सामान्यपणें, साधारणत २ बहुतेक, विशेषेंकरून 'प्राय आमचें जाणें दहा दिवसानीं होईल' [स प्रायस्]

प्रायवंत—वि (कों) म्हातारा –स्त्रिपु [प्राय (कों)= वय+वत=प्रत्यय]

प्रायशा–सा—क्रिवि बहुतकरून, प्राय, प्रायश 'प्रायशा जे धनवद्धक। त्यासि इहलोकीं नाहीं सुख।' –एभा २३ १७० [स प्रायस्]

प्रायश्चित्त—न १ पापाच्या निराकरणार्थ करावयाचे यज्ञ, उपवास तप, दान इ० विधि, पापक्षालनार्थ केलेलें कर्म, दड परिमार्जन शुद्धि 'आणि विषयाचे विष उलडनि। जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देऊनि।' –ज्ञा ८ १०४ २ सर्व दोषाचें व चुकाचें निरसन करण्यासाठीं यज्ञाच्या शेवटीं केलेला होम ३ (ख्रि) येशू ख्रिस्तानें मरणदड भोगून देवाचा व मनुष्याचा घडवून आणिलेला समेट (इ) ॲटोनमेंट 'जो प्रायश्चित्ताचा मेंढा त्याच्या प्रायश्चित्तार्थीय अर्पिण्यात येईल त्याशिवाय आणखी ह्या खड वेगळा –गण ५८ [स] **प्रायश्चित्ती**–वि प्रायश्चित्त घेणारा, प्रायश्चित्तास योग्य, पापक्षालन करणारा

प्रायिक—वि १ सामान्य, सर्वसाधारण बहुतकरून, बहुधा असणारा २ (चुकीनें) विरळा, क्वचित आढळणारा ३ अर्धवट, अस्पष्ट 'अशा प्रकारच्या प्रायिक पुराव्याबर उभारलेलें' –सांकेतिसाचें सवाद २६१ [स]

प्रायोपवेशन—न कार्हीच अन्नग्रहण न करता एकासनीं बसुन मरणाची वाट पहाणें परिमार्जनाचा किंवा धार्मिक पुण्य प्राप्तीचा हा एक मार्ग आहे [स प्राय+उपवेशन=बसणें] **प्रायोपविष्ट**–वि प्रायोपवेशन करणारा प्रायोपविष्ट असता'–वेणस

प्रारब्ध—न १ वर्त्तमानाईट कर्माचें ह्या जन्मात भोगावें लागणारें फळ, सचितप्रारब्ध (पूर्वजन्मीं केलेल्या कृत्यावरून ठरविलेलें) व क्रियमाणप्रारब्ध (ह्या जन्मात केलेल्या कृत्यावरून ठरविलेलें) असे प्रारब्धाचे भेद आहेत शिवाय अनिच्छाप्रारब्ध, परेच्छाप्रारब्ध व स्वच्छाप्रारब्ध असेहि आणखी भेद आहेत 'प्रारब्धकर्मणाभोगादवक्षय' 'सचितापैकीं जेवढया भागाचीं फलें (कार्यें) भोगण्यास सुरवात झाली तेवढेंच प्रारब्ध होय' –गीर २६८ २ नशीब, दैव, भाग्य ३ (ल) कपाळ 'राघोबादादानें प्रारब्धावर मारलें नारायणरावास दिला ढकलून। –गापो १०० [स] **०उघडणें**–दैव उघडणें, चागली ग्रहदशा येणें, सुखाची प्राप्ति होणे 'यदीय प्रारब्ध प्रगटच असें हें उघडलें।' –सारुह १ ५६ सामाशब्द– **०गति**–स्त्री नशिबाच्या चक्राकार गतीबरोबर फिरणें, आकस्मिक गोष्ट दैवाचा फेरा **०फुटका**–वि फुटक्या नशिबाचा, कमनशिबी, दुर्दैवी **०योग**–पु १ नशिबाचा योग, दैवयोग २ यदृच्छा, आकस्मिक गोष्ट **०वादु**–पु दैव हेंच श्रेष्ठ असें मानणें याच्या उलट प्रयत्नवाद किंवा पौरुषवाद दैववाद पहा **०वादी**–पु प्रारब्धवादाच्या तत्त्वाप्रमाणें चालणारा किंवा त्याचें समर्थन करणारा **०सूत्र, प्रारब्धाचा दोरा**–नपु नशिबाचा धागा किंवा साखळी

प्रारब्ध—वि आरभिलेलें, आरब्ध, सुरवात केलेलें [स]

प्रारंभ—पु आरभ, सुरवात [स] **प्रारंभणें**–उक्रि आरभणें, आरभ करणें, सुरू करणें, सुरवात करणें [प्रारभ]

प्रार्थक—वि १ याचना, विनवणी करणारा मागणारा २ प्रार्थना करणारा [स]

प्रार्थ(र्थि)णें—उक्रि १ याचना करणें, याचिणें, मागणें, भिक्षा मागणें २ विनति, अर्ज, प्रार्थना करणें विनविणें तेसा तुम्हीं मी अगिकारिला। सज्जनीं आपुला म्हणितला। तरी उणें सहजें उपसाहला। प्रार्थू कायी।' –ज्ञा १ ६५ ३ मिळविणें 'सुभट प्रार्थावा

परदमनीं गमनीं तुरग चालकसा।'–मोभीष्म १ १०२ [प्रार्थना] **प्रार्थन, प्रार्थना**–नस्त्री १ याचना, मागणें २ विनति, विनवणी (क्रि० करणें, माडणें). 'प्रार्थना बहुत आगमनाची माडली।' ३ (स्त्रि) ईश्वरार्शी जीवात्म्याचें सभाषण, तसेंच आपलीं पापे पदरीं घेऊन व देवानें दिलेल्या दयेच्या देणग्या कृतज्ञतापूर्वक कबूल करून त्याच्या इच्छेनुरूप असणाऱ्या गोष्टीसाठीं स्तिस्ताच्या नावानें आपल्या विनत्या सादर करणें 'अनुभूति भक्ति स्वर्गाचेंच द्वार। परमसुंदर प्रार्थना हें।' –उस ३११ [स] **प्रार्थनीय**–वि प्रार्थना करण्यास योग्य, लायक, विनति, याचना करण्याजोगे [स] **प्रार्थित**–वि याचिलेला, विनति केलेला [स] **प्रार्थ्य**–वि याचना करण्यास योग्य, शक्य, आवश्यक, विनति, प्रार्थना करण्याजोगा [स]

प्रालब्ध—न (अप) दैव नशीब, प्रारब्ध पहा [स प्रारब्ध]

प्रावण्य—न १ उतार, उतरण, वाकडेपणा २ (ल) प्रवृत्ति, कल, झोंक, आसक्ति, ओढ [स प्र+अवनम्]

प्रावरण—न पाघरण्याचें वस्त्र, पाघरूण 'तप्तसुवर्णासमान। उभयपीतावर जाण। एक कासे विराजमान। दुजा प्रावरण शोभत।' –एभा ३० २०१ [स]

प्राव(वा)रणें—सक्रि (शाल वगरे पाघरूण) अगावर टाकणें, पाघरणें, आच्छादणें 'प्रावारून उषा तुषारपटला सूर्यप्रतीक्षा करी।' –केक ६४ [प्रावरण]

प्रावी वि)ण्य—न नैपुण्य, कौशल्य, शास्त्र, कला इ०मध्यें निष्णातपणा, दक्षता [स प्रावीण्य]

प्रावृट्, प्रावृष-षा, प्रावृट्काल—पुस्त्रीपु वर्षाकाल, पावसाळा [स]

प्रावृत्त—वि १ आच्छादिलेलें, झाकलेलें, गुरफटलेलें २ वेढा गराडा घातलेलें [स]

प्राशक—वि (समासात) प्राशन करणारा, पिणारा [स]

प्राशणें—उक्रि प्राशन करणें, पिणें, शोषणें, शोषून घेणें [प्राशन] **प्राशित**–वि प्यायलेला, प्राशन केलेला, शोषून घतलेला.

प्राशन—न १ पिणें, पान 'नयनद्वारें प्राशन। करूनि हृदयीं आणिती कृष्ण।' –एरुस्व ६ १९ २ शोषण, शोषून घेणें ३ (ल) नाश 'क्रोध खवळल्या दारुण। बुद्धीचें तत्काळ नासे ज्ञान। तेव्हा विवेकाचे प्राशन। करी जाण महामोह।'–एभा २१ २१७ [स] **प्राशनीय**–वि पिण्यास, प्राशन करण्यास योग्य, पानीय, शोषण करण्यास योग्य [स]

प्राशस्त्य—न १ प्रशस्तपणा, ऐसपैसपणा, अघळपघळपणा, विस्तृतता २ स्पष्टपणा, मोकळेपणा, उघडपणा (भाषण, वागणूक यांचा) ३ थोरपणा, औदार्य, उच्चपणा (भावना, मन इ० चा) ४ विपुलता समृद्धता, पुष्कळपणा (साधन, उपाय, सामुग्री इ० चा) [स]

प्राश्चित—न (अप) प्रायश्चित्त पहा 'अथवा प्रसाद सेवितां। प्राश्चित पडे।'–दा ५ २ ५९ [स प्रायश्चित्त]

प्राश्निक—पु ज्योतिषी –वि १ शकुनासबधीं, शुभाशुभ लक्षणविषयक २ शकुन, दृष्टात इ०चा उलगडा करण्यात कुशल [स]

प्रास—पु एक शब्दालंकार यात त्याच त्या अक्षराची पुनरावृत्ति होते अनुप्रास पहा उदा० अन्या धन्या कन्या अन्याय न्याय जाणत्या होत्या।' [स प्रास] **प्रासाला प्रास**–यमकाला यमक

प्रास्न—पु भाला 'याशिवाय अन्य आयुधें सागितलीं आहेत तीं प्रास, परशु हीं होत' –हिंलइ ९ [स प्र+अस्]

प्रासंगिक—वि १ प्रसगानें आलेला, प्रसगविषयक, नैमित्तिक प्रासगिक गोष्ट सपवून प्रकृत कथा चालू द्या' २ प्रसगानुरूप समयोचित विषयानुरूप ३ प्राप्तकाल, प्रास्ताविक [स]

प्रासाद—पु १ राजवाडा राजमदिर 'तेवींचि एखादा प्रासादु। का करावा अश्वमेधु।' –ज्ञा १४ २३२ २ देऊळ, देवालय 'कीं प्रासादाचेनि मीषें। आकाशा माच बाधले जैसें।'–ज्ञा १६ [स] ०**प्रतिष्ठा**–स्त्री नव्या देवालयाचा उद्घाटनसमारंभ

प्रासादणें—सक्रि प्रतिष्ठापना करणें प्रतिष्ठापणें 'हनुमान मूर्ति पुरातन निद्रिस्थ उठविली। ब्रह्मदेवें त्रेतायुगीं पुजूनि जे प्रासादिली।'–सप्र ३ ३८

प्रासादिक—वि १ देव, सत्पुरुष इ० पासून प्रसाद म्हणून मिळालेले (फूल, फळ इ०), थोराच्या कृपनें मिळालेलें २ ईश्वरकृपाविशिष्ट, प्रसादयुक्त (ग्रथ, काव्य, वैद्य, गुरु) ३ प्रेमळ -शर [स] ०**कविता**–स्त्री प्रसादगुणानें युक्त कविता, ईश्वरी प्रसादानें रचिलेली व श्रवण केली असता ज्ञान होणारी कविता 'प्रासादिक कविता ऐकोनि कानीं। श्रोते आश्चर्य करिती मनीं।' [स]

प्रासूतिक—वि बाळतपणासबधीं, प्रसूतिविषयक [स]

प्रास्ताविक—वि १ समयोचित विषयानुरूप प्रस्तावनारूप २ योग्यपणें सुरवात केलेलें योग्य वेळेला उच्चृत केलेलें. [स]

प्रास्थानिक—न प्रवासास जाण्याच्या वेळीं शुभ मुहूर्त नसल्यास प्रवासास निघण्यापूर्वी तादूळ, हळकुड, पैसा इ० ची पुरचुडी करून दुसऱ्याच्या घरीं ठेवितात ती प्रस्थान पहा [स] –वि प्रस्थानासबधीं गमनविषयक (मुहूर्त, साहित्य इ०)

प्राही—स्त्री (कों) (प्र विरू) पराई पहा

प्राह्ण—पु दिवसाच्या तीन भागांपैकीं पहिला भाग [स]

प्राज्ञ—न सुषुप्ति अवस्थेचा अभिमानी जीव 'जीवू अवस्थाचा अभिमानी। हेंही न घडे जीवा लागुनी। विश्व तैजस प्राज्ञ तिन्ही। अवस्थाभिमानी हे तिहींचे।'–एभा १३ ३९७ –वि

शहाणा, हुषार, विद्वान्, बुद्धिमान् [स] **प्राज्ञाभिमान**–पु सुषुप्ति अवस्थेंतील अभिमान [प्राज्ञ+अभिमान] **प्राज्ञाभिमानी**–पु सुषुप्ति अवस्थेचा अभिमान धरणारा जीव [प्राज्ञ+अभिमानी]

प्राज्ञा—स्त्री १ तीव्र बुद्धिमत्ता, ज्ञान, धूर्तपणा २ योग्यता, महत्त्व, पदवी, किंमत, सामर्थ्य, मगदूर, लायकी, मातब्बरी 'सभेमध्यें मजशीं भांडायाला काय तुझी प्राज्ञा ?' [स]

प्रिंट—पु (मुद्रण) छापा, ठसा, छापण्याचें साधन 'ह्या मसुद्याचा प्रिंट मला प्रेसमध्ये छापावयाचा आहे' [इ]

प्रिथिवी—स्त्री जग, पृथ्वी –शक ६०२चा विक्रमादित्य ताम्रपट [स. पृथ्वी]

प्रिन्सिपल् सदरअमीन—पु जिल्ह्याच्या न्यायाधिशाच्या हाताखालचा दिवाणीकोर्टातील न्यायाधीश, मुनसफ, सबजज्ज

प्रिन्सिपॉल—पु मुख्याध्यापक, मुख्य [इ]

प्रिय—पु पति, नवरा, जार, प्रियकर 'तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें। आलें जें मानिलें आगें। पतिव्रतेचेनि परीष्वगें। प्रियार्तें जैसें।' –ज्ञा १८ ५८६ (काव्य) आनद –हको –मनको [स] –वि आवडतें, प्रेमाचें, सुखकर [स] **०करणे**–खूष करणें, सतोष विणें सामाशब्द– **०कर**–पु पति, नवरा, कात, जार प्रियकराची धनदौलत व अधिकार थोडा थोडा वापरण्यास सुरवात करावी' –मानाप ६२ **प्रियंकर**–वि प्रेमास चालना देणारें, आदरास उत्तेजन देणारें [स] **प्रियतम**–न (नाट्य) पति, नवरा, जार, प्रियकर, नायक –वि अत्यत प्रिय [स प्रिय+तम=तरतमदर्शक प्रत्यय] **०तमा**–स्त्री १ स्त्री, घरधनीण, गृहिणी २ जारिणी, प्रेमपात्र, नायिका [स] **०पात्र**–वि आवडता, लाडका 'तों तथें देखिला समीरसुत। जो ज्ञानी भक्त विरक्त। जो श्रीरामाचा प्रियपात्र। प्राणाहूनि पलीकडे।' –ह ३१ १३ **०वंत**–पु प्रियकर 'होऊ काय उतराई दासी आपली प्रियवता।' –होला १४६ **०वादी, प्रियवद**–वि गोड बोलणारा, मधुरभाषी [स] **प्रियाभिमानी**–स्त्री. अत्यत प्रेमाची स्त्री [स प्रिय+अभिमानी] **प्रियोत्तम**–पु पति, कात, नवरा 'जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु। ब्रह्मविद्येचा विश्रामु।' –ज्ञा १७ ३३ –वि अत्यत आवडता, प्रीतिपात्र [प्रिय+उत्तम]

प्रियंगु—पु राळा (धान्य) [स]

प्रियंवदा—स्त्री एक वृत्त याच्या चरणात १२ अक्षरें आणि न, भ, ज, र हे गण असतात 'मुनिजनीं मदनसा दिसे सये। मज गमे वर तुझ्या मनास ये। जनकजेम रिझवूनिया तदा। वदतसे निजसखी प्रियवदा।'

प्रिया—स्त्री १ गृहिणी, बायको २ जारिणी, प्रेमपात्र ३ नायिका –वि आवडती [स] **प्रियारूं**–वि (महानु) प्रिय 'तैसा मनुष्यदेहाचा आकारू। बाहिजे दृष्टीं प्रियारू। भीतरू कुडा।' –ज्ञाप्र ७४९ **प्रियु-यू**–वि प्रिय, आवडता 'श्रेष्ठ सज्ञानी प्रियु भगवता।' –दावि २५७ –पु पति, नवरा, पुरुष 'जो प्रियूची प्राणेश्वरी। उलथे आवडीचिये सरोभरीं।' –अमृ १२

प्रियेव, प्रेस—पु (गो) किंमत [पोर्तु प्रेसो]

प्रीणन—न सतोष, तृप्ति, खूष करणें [स]

प्रीत—स्त्री १ प्रीति, प्रेम २ आवड 'भक्ताच्या वाक्याची प्रीत नारायेणा।' –रामदासी २ १३३ –वि १ आवडतें, प्रिय असलेलें २ सतुष्ट, तृप्त, खूष केलेला [स प्रीति]

प्रीति—स्त्री १ प्रेम, स्नेह, माया, दया २ मर्जी, कृपा ३ आवड, शोक, सौरस्य, एखाद्या गोष्टींत सतोष मानणें 'फणस टाकुनि रसाळ। प्रीतीनें घेतलें कनकफळ।' ४ ज्योतिषशास्त्रातील सत्तावीस योगांपैकीं दुसरा योग योग पहा ५ (सगीत) बाराव्या श्रुतीचें नाव ६ (रसायन) एकमेकांशीं मिळण्याचा धर्म (इ) ॲफिनिटी [स] **०लावणें–लावून घेणें**–एखाद्याचें प्रेम सपादन करणें सामाशब्द– **०कर**–वि प्रेम करणारा 'तुका म्हणे आम्ही जिवाच्या उदारा। झालों प्रीतिकरा गोविंदासी।' –तुगा ३०७ **०कलह**–पु प्रेमाचें भाडण, घट्टेंत केलेलें भाडण, प्रेम कलह **०त्रास**–पु आवडनावड 'तैसाचि द्विविधरसु। उपजवी प्रीतित्रासु।'–ज्ञा २ ११८ **०दत्त**–वि नववधू सासु–सासरा याना नमस्कार करावयास जाते त्यावेळीं त्यानीं प्रेमानें तिला दिलेलें (स्त्रीधन) **०दान**–न एखाद्याची विद्या, शौर्य इ० गुणावर सतुष्ट होऊन दिलेलें बक्षीस, प्रेमाची खूण **०पात्र**–न १ आवडतें माणूस, २(ल) बायको 'प्रीतिपात्र गेलें मरणें। तयालागीं जीव देणें।'–दा २ ६ १० **०मान्-वान्-वंत**–वि प्रेमळ, मायाळू, दयावान्, प्रीतियुक्त, प्रेम करणारा **०वाद**–पु अत करणात काहीं किल्मिष नमता केलेला वादविवाद **०विवाह**–पु वधूवराच्या पत्रिका वगैरे न पाहता त्याचीं गोत्रें व मनें एकमेकांशीं जुळून होणारा विवाह **०षडाष्टक**–न (ज्योतिष) सिंह–मीन, तूळ–वृषभ, मकर–मिथुन, मेष–वृश्चिक, व धन–कर्क ह्या दोन दोन जोड राशी, हें विवाहात शुभकारक आहे **०श्राद्ध**–न मातापितरांच्या नावानें केलेलें एक प्रकारचें श्राद्ध **०संगम**–पु समोरासमोरून येणाऱ्या दोन नद्याचा सगम **०सन्मान**–पु प्रेमानें दिलेला मान किंवा आदर **प्रीतीचें नाम–नांव**–न (लहान मुलास) लाडिकपणानें दिलेलें नाव **प्रीत्यर्थ**–शअ (मूळ अर्थ प्रीतीसाठीं, प्रेमामुळें परतु रूढ अर्थ) करिता, साठीं, मुळें, एखाद्याच्या उद्देशानें 'शेताप्रीत्यर्थ हजार रुपये खर्च पडला' [प्रीति+अर्थ]

प्रु(फ्रू)फ—न (मुद्रण) जुळलेला मजकूर शुद्ध आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरिता टाइपास शाई लावून साध्या कागदावर त्याचा जो उठाव काढतात तो, खर्डा, कच्चें मुद्रित 'कष्मा लावून प्रुफ तपाशीत बसतो. –मोर ३२ [इ] **०करेक्टर**–पु (मुद्रण) जुळविलेल्या मजकुराचा खर्डा शुद्ध आहे कीं नाहीं हें तपासणारा [इ]

प्रेंखोलित(करण)—न (नृत्य) पाय कुचित करून वर करणें व पुढें मागें हलवून खालीं टाकताना अंचित करणें व त्रिक फिरविता फिरविताच उडी मारणें [स]

प्रेत—न १ शव, मुडदा २ सपिंडी, उत्तरक्रिया इ० होऊन पितर होण्यापूर्वीचा मृत जीव [स] सामाशब्द- **०कर्म-कार्य-क्रिया**-नस्त्री और्ध्वदेहिक विधि **०कला-ळा**-स्त्री १ मरण समयीं तोंडावर येणारा फिटपणा २ (ल) भीति, आजार, फजीती इ०मुळें चेहऱ्यावर दिसणारा निस्तेजपणा 'तेंयें (महाराष्ट्रात) 'एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत सर्व बाबतींत प्रेतकळा आली होती' -टि ४ २८२ **०ज**-वि (प्रेतापासून उत्पन्न झालेला परशुरामानें श्राद्धासाठीं प्रेतापासून उत्पन्न केला यावरून) चित्पावन किंवा कोंकणस्थ ब्राह्मणाबद्दल उपाहासानें योजितात [स] **०दीक्षा**-स्त्री प्रेतकळा 'आकूरा गोपिकास झिडकाविल हरी मागत भिक्षा । आकुरा । गोकुळाच्या जनास दिधली प्रेतदिक्षा ।' -हाला १२ **०नाथ**-पु यम 'यमपुरी वोस पडे । म्हणोनी रडे प्रेतनाथ ।' -एभा आनदलहरी ३८ **०भूमि-वन**-स्त्रीन स्मशान, मसणवटा [स] **०यात्रा**-स्त्री प्रेत स्मशानात नेण्यासाठीं जमलेला, प्रेताच्या मागून जाणाऱ्या लोकाचा जमाव 'प्रेतयात्रा निघाली तेव्हा बराच लोकसमूह जमला' **०संस्कार**-पु मृत मनुष्याच्या शरीराची विल्हेवाट लावणें, मृताना पारमार्थिक सुख प्राप्त करून देणें व मृताच्या पश्चात् त्याच्या आप्तांना मृताच्या अशौचापासून मुक्त करणें **०साया**-स्त्री प्रेतछाया 'तया प्रेतमायाचा पाखाळु । रकपणाचा उजाळु ।' -एकनाथकृत २०६ **प्रेतावरील पान**-न (ल) अत्यंत क्षुल्लक परंतु अत्यंत अशुभ वस्तु **प्रेताशौच**-न प्रेत वाहून नेल्यामुळें होणारा विटाळ [प्रेत+अशौच] **प्रेत्या**-पु (तिरस्कारार्थी) और्ध्वदेहिक कर्म सांगणारा ब्राह्मण, कारटा [प्रेत]

प्रेत्न-त्नु—पु प्रयत्न 'तोडावया स्वप्रबंधन । नलगे आणीक साधन । तयास प्रेत्न जागृतीवीण । बोलोंचि नये ।' -दा ८ ७ ६३ [स प्रयत्न]

प्रेम—न १ प्रीति, माया, दया, स्नेह, सौरस्य २ दैवी प्रेम, प्रेमाची तदाकार अवस्था ३ पुत्र वगैरेच्या ठिकाणीं असलेली अत्यंत प्रीति, प्रीतीचा उमाळा (क्रि० येणें) [स] सामाशब्द- **०कल्हार**-न प्रेमरूपी कमळ 'मुखीं दत तेजागळा भानु लोपी। तया पाउलीं प्रेमकल्हार वोपी ।' -मुरामाबाल ९ **०घाई**-स्त्री प्रेमामुळें झालेली उत्सुकता, उतावीळपणा क्षुब्धता, धांदल **०टाग**-वि ज्याचें प्रेम गुंतलें आहे असा फुलाचिया भोगा-। लागीं प्रेमटागा । तें करेयाचा गुडघा । तैसें होईल ।' -ज्ञा १३ ५५७ [प्रेम+टागणें] **०तत्त्व**-न वास्तविक, खरी प्रीति 'प्रेम तत्त्व विस्तारिलें ।' **०पात्र**-न प्रीतीचें माणूस 'तुझें दुसरें कुणी प्रेमपात्र आहे का ?' -निच १४ **०पान्हा**-पु १ मूल पाहताच मातेच्या स्तनातून गळू लागतें तें दूध २ प्रेमाचा पाझर **०पूर**-पु अलोट प्रेम, अत्यंत प्रेम वाटणें 'रघुवीर आलिंगिला मानसीं। प्रेमपूर न सावर ।' **०पेहे**-न प्रेमपय 'पाजी प्रेमपेहे वाहे तया अर्की । म्हणे हे लाडकी तान्ही माझी ।' -निगा १६२ **०फांसा**-पु प्रेमामध्यें गुरफटणें, प्रेमपाश **०भाक**-स्त्री प्रेमाचें वचन, शपथ 'त्याला प्रेमभाक नाही का म्हणत ?' -मोर २६ **प्रेमाश्रु**-पुन अत्यंत प्रेमामुळें येणारे अश्रु, आनदाश्रु [स प्रेम+अश्रु] **प्रेमल-ळ**-वि ईश्वरभक्ति, कथा इ० विषयीं अत्यंत प्रेम असलेला प्रेमयुक्त, मायाळू, दयावान 'म्हणोनि प्रेमळाचा सखा। स्फुदस्फुदोनि रडतसे ।' -ह १४ १२० [प्रेम] **०स्थिति**-स्त्री (काव्य) प्रेमळपणा मायाळपणा

प्रेमा—पु १ प्रेम प्रीति राजा, तुझा प्रेमा पाहून मी संतुष्ट झालों' -रत्न १४ २ प्रेमानें ओथंबून जाणें प्रेमपान्हा एखाद्या विषयीं वाटतें तें उत्कट प्रेम (क्रि० येणें) ३ प्रेमाचा विषय, प्रिय मनुष्य -शर [स] **प्रेमा पडणें**-अक्रि प्रेमात बुडून जाणें 'नाना त्याचें प्रेम जें प्राजळ । तेंही योजलें प्रेमजळ । त्या जळीं तो जळदनीळ । प्रेमाथिला होत्साता ।' -रास ५ ६३४ [प्रेम]

प्रेय—न इंद्रियास प्रिय असें ऐहिक सुख -गीर ९३ [स]

प्रेरक, प्रेरयिता—वि १ पाठविणारा, गति देणारा २ उत्तेजन, चेतना, स्फूर्ति देणारा, प्रेरणा करणारा [स]

प्रेरण, प्रेरणा—नस्त्री १ पाठविणें २ प्रवृत्त करणें, उत्तजन, स्फूर्ति चेतना, प्रोत्साहन, उठावणी 'जाणोनि मायेचें मिथ्यात्व पूर्ण । तिचें प्रेरण आणि आवरण ।' -एभा २९ ७७१ ३ आज्ञा 'जो मधुकैटभमर्दन । जो मुरारि मधुसूदन । जो परमात्मा श्रीकृष्ण । तो करी प्रेरण प्रभासे ।' -एभा ३० ९९ ४ (यंत्रशास्त्र) ज्या कारणानें स्थिर पदार्थाच्या अंगीं चलन उत्पन्न होतें अथवा चलन पावलेल्या पदार्थाचें चलन कमी होतें किंवा फिरतें त्यास प्रेरणा म्हणतात (इं) फोर्स [स] **०क्रिया**-स्त्री प्रयोजक धातु. [प्रेरण+क्रिया] **०त्रिकोणसिध्दांत**-पु विवक्षित कणावर कार्य करणाऱ्या प्रेरणांची परिमाणें व त्याच्या दिशा त्रिकोणाच्या तीन बाजू क्रमानें दर्शवितील तर त्या प्रेरणा त्या कणास समतोल धरतील -यंत्रशास्त्र २८ **०पृथक्करण**-न एका प्रेरणेचा विघात करून अनेक घटकप्रेरणा काढण्याची रीत, प्रेरणाविघात -यंत्रशास्त्र ६. **०संचरत्व**-न प्रेरणेचा संचार कांहीं फरक न पडता एकाच रेषेंत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं होणें -यंत्रशास्त्र ९ **प्रेरणैकीकरण**-न अनेक प्रेरणांची फलितप्रेरणा काढण्याची रीत, प्रेरणा संघात -यंत्रशास्त्र ९ [प्रेरणा+एकीकरण]

प्रेरणें—सक्रि १ पाठविणें २ उद्युक्त करणें, प्रवृत्त करणें, प्रोत्साहन देणें, मनांत ठरविणें, भाग पडणें 'इंद्रियां प्रेरिता वारिता।

हे सत्ता आधीन हृदयस्था।' –एभा ११ ११४७ [प्रेरण] **प्रेरित**–वि १ पाठविलेला २ उत्तेजन दिलेला, उत्तेजित, प्रोत्साहन दिलेला [स.] **प्रेरिता**–वि १ पाठविणारा २ चेतना, प्रोत्साहन देणारा प्रेरक [स]

प्रेष—पु १ उत्तेजन, प्रोत्साहन, उठावणी सुचविणें (क्रि० करणें) २ निरोप 'स्वामीकडे विसुभाऊनीं प्रेषही पाठविला' –अस्तभा ४७ ३ हुकूम, आज्ञा (श्रौतकर्मांत मंत्र म्हणण्याविषयीं) ४ सधान 'पण त्याच्याकडून हा प्रेष होता' –अस्तभा १६० ५ जासुद –शर ६ तगादा, जाच 'न धरिता प्रेषे कवणीं ही।' –दावि १४० [स प्रेष्य] **०क**–वि पाठविणारा **०मंत्र**–पु (याज्ञिक) मोक्षाप्रत पाठविणारा मंत्र [प्रेष=पाठविणें+मंत्र] **प्रेषोच्चार**–पु सन्यास घेतेवेळीं तो घेणाऱ्यानें केलेला प्रेषमंत्राचा उच्चार 'भूता अभयदानपुरस्कर। सकल्पपूर्वक प्रेषोच्चार।' –एभा १८ ७६ [प्रेष+उच्चार] **प्रेषण**–न पाठविणें [स] **प्रेषणीय**–वि पाठविण्यास योग्य, लायक [स]

प्रेषणें—सक्रि (काव्य) पाठविणे 'श्रीराम जसा प्रेषी शिक्वुनि सामोक्ति अगदा साऱ्या।'–मोउद्योग ६१५ [प्रेषण] **प्रेषित**–वि १ पाठविलेला २ कामाचा अधिकार देऊन पुढें पाठविलला ३ (ख्रि) नव्या करारात ख्रिस्ताच्या प्रथम शिष्यास प्रेषित म्हटलें आहे ४ (ख्रि) धर्मोपदेशक, येशू ख्रिस्ताचे एक नाव (इ) अॅपॉसल 'आपण स्वीकारलेल्या धर्माचा प्रेषित व मुख्य याजक येशू याजकाकडे लक्ष लावा' –इब्री ३ १ [स] **प्रेष्य**–पु सेवक –वि पाठविण्यास शक्य, आवश्यक [स]

प्रेष्ण—पु (अप) प्रश्न 'पुसें आदरें सावकु प्रेष्ण ऐसा।' –राम १९४ [स प्रश्न]

प्रेस—पु छापखाना, मुद्रणालय [इ] **०ॲक्ट**–पु छापखाना, वर्तमानपत्रे यांविषयींचा कायदा [इ] **०मन**–पु कपाज केलेला मजकूर छापण्याच्या यंत्रावरून छापून देणारा मनुष्य [इ] **प्रेसिडेंट**—पु अध्यक्ष, सभापति [इ]

प्रेक्षक—वि १ पाहणारा, अवलोकन करणारा, विचारी २ नाटक, तमाशा इ० पाहावयाला आलेला माणूस [स]

प्रेक्षण, प्रेक्षा—नस्त्री १ अवलोकन, विलोकन, लक्ष्य देणें, विचार करणें २ पाहणें ३ (ल) विचार, ध्यान, चिंतन [स] **प्रेक्षावान्-वत**–वि १ दूरदर्शी २ विचारी, चौकस, हुशार, कसून पाहणारा **प्रेक्षणें**–सक्रि १ अवलोकणें, नजर टाकणें, पाहणें २ नजर असणें, लक्ष्य असणें [प्रेक्षण] **प्रेक्षित**–वि १ अवलोकित, लक्ष्य दिलेलें, चिंतित २ पाहिलेलें [स]

प्रोक्त—वि बोललेलें, सांगितलेलें, म्हटलेलें 'ऋषि-देव-शिव-प्रोक्त' [स]

प्रोज—न गद्य 'सत्तापाचें प्रोज ज्या कर्कश भेसुर स्वरात सुरू असतें' –नाकु ३ २९ [इ]

प्रोत—पु मागावर विणण्याचें उभें सूत, ताणा 'ओतप्रोत पटीं। ततु जेवीं।' –ज्ञा १० २६४ [स]

प्रोत्स(त्सा)हन—न उत्तेजन, चेतवणी, प्रवर्तन, चेतना. [स] **प्रोत्साह**–पु उत्साह, उठावणी, आवेश, प्रबोधन [सं] **प्रोत्साहक**–वि उत्तेजन, देणारा, प्रोत्साहन देणारा, उद्बोधक [स] **प्रोत्साहित**–वि चेतना, उत्तेजन, प्रोत्साहन दिलेला, उद्बोधित [स]

प्रोथ—पु घोडयाच्या ओंठावरील भाग –अश्वप १ ६१

प्रोफेसर—पु १ एखाद्या शास्त्रातील निष्णात २ उच्च-विद्यालयातील अध्यापक [इ]

प्रोषित—वि बाहेर गेलेला, गैरहजर, गावाला गेलेला [स] **०भर्तृका**–वि जिचा पति गावाला गेला आहे अशी (स्त्री) [स]

प्रो(प्रौ)ष्ठपदी—स्त्री भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा [स प्रोष्ठपदी]

प्रोक्षण—न शिंपडणें, सिंचन [स] **प्रोक्षणें**–सक्रि शिंपडणें, सिंचन करणें [प्रोक्षण] **प्रोक्षित**–वि शिंपडलेलें, सिंचन केलेलें [स]

प्रौढ—वि १ पूर्ण वाढलेलें परिपक्व, पूर्णावस्था प्राप्त झालेलें (शरीर, मन, माणूस इ०) 'म्हणे अर्जुना परियेसीं। जो हा अभिलाषु प्रौढ मानसीं।' –ज्ञा २ २९१ २ पोक्त, वयोवृद्ध, प्रगल्भ मोठें 'तैंचि विस्मरण कैसें। निजबालत्व प्रौढवयसें।' –एभा २२ ४३७ ३ (ल) थोर, पूज्य, सन्माननीय ४ मोठा, भव्य, नाव लौकिकाचा (मनुष्य) ५ अलकारिक सुशोभित, सुरेख(शब्दरचना) ६ सभ्य, समजस, शिष्टसमत (चाल, रीत) ७ समर्थ 'म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया। पातजा नये धनजया। जे दोनी बाधती सोडावया। एकचि प्रौढ।' –ज्ञा १८ ५१८ ८ धीट –शर [स] **०ता**–स्त्री १ मोठेपणा, पोक्तपणा, प्रगल्भपणा 'वचनाची प्रौढता करून घेतली' –ख १२८८ **०प्रताप**–पु पराक्रमी, वीर्यशाली, सामर्थ्यवान्, शस्त्रास्त्रात कुशल **०वर्ण**–पु अक्षराचा उच्चवर्ण, ट वर्ग व जोडाक्षरें

प्रौढणी—स्त्री तरुण स्त्री 'तये प्रौढणीलागि दृष्टीस नाणी।' –दावि २९२ [प्रौढ]

प्रौढा—स्त्री १ तीस ते पन्नास वर्ष पर्यंतची स्त्री 'प्रौढा चेली बोडकी धर्मपत्नी।' –कम १ ३६ २ मदनावस्थेनें जिची लज्जा जिकली आहे अशी नायिका [स]

प्रौढि-ढी—स्त्री १ प्रौढपणा, पूर्णता, प्रगल्भता (शरीर, मन इ०ची) २ मोठेपणा, कीर्ति थोरवी 'जे बळें प्रौढी पोरवें। भीमार्जुनासारिखें।' –ज्ञा १ ९७ ३ सामर्थ्य, पराक्रम, प्रबलता 'तैसी सर्ववृद्धिवैभवीं। बुद्धिचि एकली बरवी। बुद्धीही बरव नवी। इंद्रियप्रौढी।' –ज्ञा १८ ३४८ ४ भारदस्तपणा, प्रगल्भपणा, सुशोभितपणा (भाषा, चालरीत इ०चा) ५ आढ्यता, अभिमान

'परी प्रौढी न बोलें हो जी। तुम्हा सर्वज्ञाच्या समाजीं।' –ज्ञा ९२ ६ महिमा, महत्त्व 'मुद्रेची प्रौढी ऐशी। तेचि सागिजेल आता परियेसीं।' –ज्ञा ६ १९२ [स प्रौढि] **०वाद**–पु धाड सांचें विधान, पूर्ण विचार न करता दिलेलें मत

प्लॅचेट—न मृत मनुष्याशीं सभाषण करण्याचें एक यत्र 'प्लॅचेटमधून संदेश पाठविले' –नाकु ३ ५ [इ]

प्लॅ(फ्ला)टफॉर्म—पु फलाट, स्टेशनवर गाडी ज्या ठिकाणीं उभी राहते ती ओटयासारखी जागा 'फ्लाटफार्मावर उभी पलटण। ताकीद सर्वोला।' –गापो २७ [इ प्लॅटफॉर्म]

प्लव—पु १ नाव, नौका होडी 'सागे प्लवेंचि काय बुडिजे। का मार्गी जाता आडळिजे।' –ज्ञा २ २२३ २ बेडूक 'सापानें धरिला प्लव न जगे बडबडसि तू जसा पानें।' –मोकर्ण २७ २ [स]

प्लवंग—पु साठ सवत्सरांपैकीं चाळीसावा सवत्सर [स]

प्लवं(व)ग, प्लवगम—पु १ वानर 'आनदें नाचति प्लव गम।' २ बेडूक [स]

प्लक्ष—पु उंबरवृक्ष 'सरल कुटज वटवृक्ष सातवण प्लक्षदाडिमी चाफा।' –नरहरि, गगारत्नमाला १४७ (नवनीत पृ ४३२) [स]

प्लॉट—पु १ कथानक 'याच प्लाटवर सर्वोत्तम नाटक लिहिणाराला गधर्वकपनीनें पाच दहा हजाराचें बक्षीस लावून पहावें' –नाकु ३ ४० २ कटकट ३ जमिनीचा तुकडा [इ]

प्लीहा—स्त्री १ पाणथरी (इंद्रिय व त्याचा रोग) २ कौलू, गुल्म, पोटात होणारा एक रोग [स]

प्लुत—पु (संगीत) ज्याचा तीन मात्रा इतका लाब उच्चार आहे असा आकारादि स्वर [स]

प्लुति—स्त्री (पक्षी, बेडूक इ०नीं) उडी मारीत चालणें, उडी [स]

प्लेग—पु एक प्रकारचा साथीचा रोग, ग्रथिज्वर [इ]

प्लेना—पु (मुद्रण) प्रेसवर फॉर्मे असताना टाईप सारखा करण्यासाठीं तो ठोकण्याकरिता उपयोगात आणावयाचा लाकडाचा ठोकळा [इ प्लेन]

प्लेट—न (कु) पोट [पोट]

फ

फ—बाविसावा वर्ण, पचा महाप्राण अक्षरविकास –याच्या चार अवस्था आहेत पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात दुसरी मदसोर लेखात (इ स ५३२), तिसरी पाली गावच्या दानपत्रात (इ स ४७७-७८) व चौथी ग्वाल्हेरच्या हर्षीत ललितपूर गावानजीक सापडलेल्या सीयडोनी लेखात(इ स ९०३) –ओझा

फइलाव, फइलावणे, फइसल—फैलाव, फैलावणें, फैसल इ० पहा

फई—क्रिवि (कों) सन्निध, जवळ 'तेचा फईकडे'

फईल—पु (खा) पेठ, विशेषत स्टेशनजवळील हमाल वगैरेंची वस्ती –भात्रै ७ १ ते ४ [इ फाइल]

फऊज, फऊजदार इ०—फौज, फौजदार, इ० पहा

फ(फ)क—न १ कोंवळें फळ 'काजूचें फक' २ कच्चा काजू ३ कोंवळी मिरची

फक-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पोहे इ० पदार्थ खाताना, गुलाल वगैरेची फक्की उडवितांना होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण करून (क्रि० खाणें, टाकणें, फेंकणें) [ध्व फक! तुल० अर फक्क=जबडा]

फकड—वि स्वतत्र, मोकळा, मोकाट, आडकाठी नसलेला, विश्रखल (स्तुति अथवा निंदा करण्याच्या दृष्टीनें उपयोग) (प्र) फक्कड पहा

फकडी—स्त्री १ फुलाच्या पाकळयाची राग, ओळ किंवा घेर २ एकेरी पाकळीचें फूल किंवा फुलझाड उदा० जास्वद ह्याच्या उलट गेंद –वि १ सख्यावाचक उपसर्ग लावून बनणारें विशेषण जसें –एक फकडी=एकेरी पाकळयाचे, दुफकडी=दुहेरी पाकळ्यांचें, तिफकडी, चौफकडी, बहुफकडी, अनेक फकडी इ० २ एकेरी पाकळीचें

फकडी—वि फकिरी, द्राक्षाची एक जात

फकण्या—वि (व) कफऋक फकना पहा [फकणें]

फकत-स्त—क्रिवि फक्त, केवळ, निवळ, नुसता, मात्र, निखालस [अर फक्त्]

फकना, फकन्या, फकनेभाई—वि १ निर्धन, दरिद्री, भूकेकगाल, फाकेमस्त २ उसनी ऐट आणणारा फक्कड [फका, फाकणें]

फकफक-कां, फकाका, फकाफक-फका—क्रिवि पोहे इ० सुके खाद्यपदार्थ खाताना गुलाल इ० पदार्थ हातात घेऊन, फकदिशी इ० फेंकताना, जोरानें व पुष्कळ ओकताना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण होऊन (क्रि० खाणें, घालणें, टाकणें, फेंकणें, ओकणें) [ध्व फक द्वि]

फकफकाट—पु फक्, फक् असा आवाज 'मधूनच एजिनाची एखादी किंडी शिट्टी व नतर फकफकाट कर्णपटलावर पडत होता –समर्थ अक-करमणूक ५ ४ २९ [ध्व फक्]

फकरूड—न (कु) अगदीं कोवळें फळ, फक पहा [फक+रूड=अल्पार्थी प्रत्यय]

फका—पु फका पहा [ध्व फक्, तुल० अर फक्क=जबडा]

फकेवरी–वि तोंडात मावेइतका (घास, इ०) 'गव्हाचिया होती परी । फकेवरी खाऊ नये ।' –तुगा २७८१

फकाट—वि (व ना) १ फाकलेले, दूर केलेले(पाय) 'पाय फकाट केले' २ रुद [फाकाटणें]

फकांड-डी-ड्या—वि (गो) १ टवाळखोर, खुप मस्कऱ्या, थट्टेखोर फकाण पहा २ बडबड्या, पोकळ गप्पा मारणारा, गप्पीदास

फकाडी—स्त्री आधारहीन व अर्थहीन बोलणें, पोकळ बडबड, निव्वळ गप्पा (अनेकवचनी प्रयोग) (क्रि० मारणें)

फकाण—न (गो) मस्करी, थट्टा –वि टवाळ फकाड पहा

फकाणा, फकांदा—पु पोहे इ० कोरड्या पदार्थांचा घास फका पहा

फकाणा—न (गो) टवाळकी, थट्टा

फकाफक-फका—क्रिवि फकफक पहा

फकारी—वि (गो) गप्पा झोंकणारा, गप्प उठविणारा

फक्किका—स्त्री (प्र फक्किका) कांहीं एका अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ छंदोलकारादिरहित ग्रथकारानें रचिलेलीं वाक्यें, गद्यविवेचन, फक्किका पहा

फकिराणा—पु १ फकीराच्या चरितार्थासाठीं दिलेली इनाम जमीन 'कार्किर्दी-दर-कार्किर्दी फकिराणा चालला असे, सदहू प्रमाणें चालवणें -रा १५।१३१ २ दानधर्म [फा फकीराना]

फकिरी—स्त्री १ फकीराची वृत्ति, व्यवसाय २ मोहरममध्यें फकीराना द्यावयाची भिक्षा 'गारपीरचे लष्करगतील शिपाई व गगाधरशास्त्री याजकडील माणसें मोहरमची फकिरी मागावयास आले, सबब मशार्निल्हेनीं लष्करवाले यास रुपये दहा व शास्त्री याजकडील माणसास पाच एकूण पधरा रुपये दिल्हे –पया १२६ ३ मोहरममध्यें फकिराची दीक्षा घेतात ती, गळ्यात नाडा बाधणें इ० ४ दारिद्र्य, भिक्षावृत्ति, भीक –वि फकीरासबधीं, फकीरविषयक [अर फकीर] **०दौलत-संपत्ति**–स्त्री (भिक्षेकऱ्याची सपत्ति), चचल, अस्थिर सपत्ति, एके जागीं फार वेळ न राहाणारी लक्ष्मी **०बाणा**-पु भिक्षेकऱ्याचा धदा, वृत्ति भिक्षा देही, दारिद्र्य (क्रि० धरणें, घेणें, बाळगणें)

फकिरी, फकिरी द्राक्ष—न द्राक्षाचा एक प्रकार, फकडी

फकी-क्की—स्त्री. १ (प्र फक्की) फका यांचें अल्पतादर्शक रूप लहान घास, फका २ चूर्ण, पूड ३ चुन्याची कळी उमलल्यावर त्याची होणारी भुकटी [ध्व फक]

फकी—स्त्री (गो) बढाई [स फक्क्=फुगणें]

फकीर—पु १ मुसलमानी धर्माचा भिक्षेकरी साधु, यवन भिक्षु, प्रपच रा इन विरक्त होत्साता ईश्वरभजनीं लागलेला यवन २ मोहरमामध्यें (हिदु किंवा मुसलमान) फकीराचा वेष व वृत्ति धारण करणारा इसम, डोल्याच्या दिवसात त्या प्रीत्यर्थ अगावर नाडे घालणें, उपास करणे, भिक्षा मागणें इ० रूप व्रत करणारा मनुष्य ३ ससारापासुन व जगाच्या त्रासापासुन अलिप्त राहणारा इसम ४ पुढें कोणी नाहीं असा जो ससारात एकाकी तो फटिंग सोटभैरव ५ दरिद्री, भणग भिकारी, गरीब कगाल [अर फकीर] **०फुकरा**–पु फकीर, गोसावी वगैर भिक्षेकरी लोकाबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द, (सामा) गोरगरीब '(मन्सुरअल्ली) उदास वृत्तीनें अतीत-अभ्यागत, फकीर-फुकरा यास द्रव्यदान व अन्नदान करीत आपण जात्या आपले स्वकर्मी उजूतवाजू करून सावध होता' –भाव ५२ [फकीर+फुकरा=फकीरचें अव गरीबगुरीब प्रमाणें द्विरुक्ति] **फकिरी-बाणा**–फकिरी पहा

फकोडा—वि (विरू) फाकडा पहा

फक्कड—वि १ फकड शब्द पहा लोकास न जुमानता किंवा त्याची अपेक्षा न धरिता उत्साहानें स्वतत्रपण, वर्तणारा, स्वतत्र, कोणाचीहि, कशाचीहि आस्था सबध नसलेला २ फाकडा, चैनी, रगेल फाकडा पहा 'ह (रामजोशी) पहिल्यानें मोठे फक्कड, रगेल व फदी होते' –नि ३१४ ३ सुदर, छान, सुरख [स फक्क्]

फक्कण-न-र—क्रिवि फकाफक पहा (क्रि० खाणें, फकणें इ०) [ध्व फक्]

फक्का—पु तोंडात भरलेला बकाणा, फाका, फकाणा (पोट, पीठ, चूर्ण किंवा कोणताहि कोरडा पदार्थ याचा) (क्रि० मारणें) [ध्व फक् हिं]

फक्किका—स्त्री १ (वादात) सिद्ध करावयाचा मुद्दा, प्रतिज्ञा, पूर्वपक्ष २ पुरी चौकशी केल्यावाचून बनविलेल मत पूर्वग्रह ३ सिद्धाताभास, खोटें असता खरें भासविण्याचा प्रयत्न, हत्वाभास ४ कपट, लबाडी, लुच्चेगिरी फकिका पहा [स]

फक्की—स्त्री लहान फक्का, चूर्णादिकाचा थोडा किंवा लहान घास, फक्का पहा [फक्का]

फक्टरी—स्त्री कारखाना, गिरणी [इ]

फक्त, फकस्त—क्रिवि केवलत्ववाचक शब्द, केवळ, निवळ, नुसता, मात्र, निखालस 'फक्त यजमानास बोलवा, मडळीस नको' (गो) फक्कत [अर फकत्]

फग—स्त्री १ सोईची वेळ, मुसवि २ मोकळीक, फुरसत (क्रि० फावणें) **फगणें**–अकर्तृकक्रि १ सधि सापडणें २ सवड सापडणें, फावणें, मोकळीक असणें फावणें पहा

फंगडा—पु फनगडा पहा

फ(फं)गरूड, फंगाड—नपु १ आढवेढे, मिथ्याविवाद, तकरार, हुज्जत, उगीच चिकित्सा, निराधार व निष्कारण उपस्थित केलेली अडचण २ विषयातर करणें, अप्रासगिक बोलणें, बहकणें

३ बोलण्याची किंवा भाषणाची लपेट, बोलण्यातील छक्केपंजे, वाक्छल, वक्रोक्ति (क्रि० फोडणें लावणें) फनगडा पहा [का पग, पगड=भिन्न, फाटे फुटलेलें]

फँचॉ—वि (गो) राखुडा वरच्या ओंठास भेग असलेला, ओठतुटया

फंजट, फंजरट, फजरूट, फंज्या—नस्त्रीअव पोंचट (विरू) पजट पहा

फजर—स्त्री सकाळ –क्रिवि उद्या सकाळीं उदईक [अर फज्र]

फजल—स्त्री १ कृपा, मेहरबानगी 'खुदाचे फजलनें इत कियावर इमजाची तबी होईल' –रा १९ १०'० २ (व) (ल) सुवत्ता, सुकाळ 'जिकडतिकडे पावसानें फजल केली' [अर फज्ल्]

फजितवाण—वि फजीतखोर 'एक उदार एक कृपण। एक नामांकित एक फजितवाण।' –मक २७ ७८ [फजिती]

फजिता—पु १ फजिती पहा २ वाईट तऱ्हेनें तयार केलेला खाण्याचा पदार्थ, पाणी, पीठ इ० च्या आधिक्यामुळें किंवा पदार्थ स्वादिष्ट होण्यास आवश्यक मसाला, फोडणी इ० नमल्यामुळें वाईट लागणारा आवरस, वरण, साबारें इ० पदार्थ ३ आब्याचें पातळ रायतें ४ (खा) आब्याचा रस काढल्यावर राहिलेल्या कोया पाण्यात कोळून जो रस होतो तो 'फजिता ओरपला मग निपाण्या रस घेतला'

फजि(जी)ती—स्त्री १ अपमान, अपकीर्ति, अप्रतिष्ठा, पच्ची, तमाशा (क्रि० होणें, उडणें) २ हबलडी, गळ्हाटा, फटफजीती गोधळ, सकटकाळीं कर्से करू काय करू असें वाटण्यासारखी जी अवस्था ती ३ दुर्गति, वाईट स्थिति फज्जा पहा [अर फजीहत्] **फजितीचें जिण**–गरीबीचें, क्षुद्रपणाचें, निकृष्ट वस्थेचें अपमानकारक जीवन'

फजिंदार—पु मालकीची जमीन असलेला इसम, जमीनदार [पोर्तु फाजदा+दार प्रत्यय]

फजीत—स्त्री अपमान, मानखडना फजिती पहा –वि लज्जित, विरमलेला, ओशाळलेला, आपली फजिती झाली असें ज्याला वाटतें तो, काहीं व्यवहारापासून मूर्खेपणाचा दोष ज्याचे पदरीं आला आह तो (क्रि० होणें, पावणें करणें) [अर फजीहत] **०खोर**–पु नेहमीं फजीत पावणारा किंवा उपहासास पात्र होणारा, कितीहि फजिती झाली तरी न शरमता पुन पुन तसेंच करण्याचा स्वभाव असलेला, नर्मी हस करून घणारा 'ही म्हणता येसिल चोरा फजीतखोरा रापार्शी। मत्पती हा मोठा वाट, करूं नको थाट, मारला जाशी।' –राला ८२ [फजीती+खोर प्रत्यय] **०चाडा**–पु अतिशय फजीती, सर्वत्र उपहास, अप्रतिष्ठा 'इथें तिन्हाइताच्या घरीं बोलल्याने सर्व फजीतवाडा होईल असा विचार करून' –भयकरदिव्य [फजीति+वडा, वाडा (वृद्धिवाचक) प्रत्यय]

फजीन—न वाडी, शेत इ० स्वतच्या मालकीचें ठिकाण [पोर्तु फाझदा] **०दार**–पु ठिकाणदार, फजिंदार पहा

फजूल—वि (ना माळवी) फाजील निष्कारण, व्यर्थ, फुकट [अर फझूल्]

फज्जा-ज्या—पु भोग्या पहा

फज्जा-ज्या—पु फजिती पहा [अर फजीहू]

फज्जी—वि (ना व) शेवटचा 'वर्गात त्याचा फज्जी नबर आहे'

फट—स्त्री दोन पदार्थांचा घट्ट सयोग न झाल्यामुळें, त्या मध्यें राहिलेला अवकाश, भेग, चीर, खाच २ (ल) रिकामी, शिलकी जागा, कूस (बोलण्यात, लिहिण्यात ठेवलेली), ठोकळपणें, भरमसाट बोलताना ठेवलेली कमीजास्त जागा 'शभर ब्राह्मणाची भरती झाली असें यजमानास सागितलें परतु दोन ब्राह्मणाची आत फट आहे' ३ किंचित् वेळ फावला वेळ, फुरसत [स स्फट्, प्रा फड ध्व फट्] **०फावणें**–सधी येणें, मिळणें, सापडणें

फट—स्त्री १ (राजा) बाहणा, बहाणा, निमित्त, सोंग, ढोंग २ (गो) गप्प, खोटी गोष्ट [ध्व फट्]

फट–ट्—उपपद राड, लडी, फजिती इ० शब्दार्थी व तत्सदृश शब्दार्थी आधिक्यार्थी उपयोग करतात 'राडेजवळ राड गेली आणि फटराड झाली' 'हें काम जो न करील तो फटलडी' 'त्याची फटफजीती उडाली इ०'

फट—स्त्री फजीती, तमाशा 'पाच पोरें तीन टोरें शेजाऱ्याचे घरीं। घरचा पति सोडियेला फट ससारीं।' –मध्व५.४५ **०म्हणणें**–१ धिक्कारणें अपमानणें २ रागानें बोलणें खेकसणें **म्ह०** फट म्हणता ब्रह्महत्या

फटक—क्रिवि फटीक, आधिक्य किंवा अतिशयत्व दाखविण्याच्या दृष्टीनें पाढरा या शब्दार्थी योजितात जसें –पाढरा फटक=स्फटिकासारखा पाढरा [स स्फटिक]

फटक—क्रिवि चालताना होणाऱ्या (फटक फटक अशा जोडा इ०च्या) आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

फटकडा—पु १ फटाका (स्फोटक दारूनें भरलेला) २ (ल) लहान, आटपशीर, टुमकेदार, बाधेसूद, चलाख इसम

फटकडी—स्त्री १ लहान फटाका (दारूचा) २ (ल) सुबक, ठेंगणी, ठसकेबाज, सुदर स्त्री, नखरेबाज स्त्री, चुणचुणीत व बाधेसूद मुलगी ३ उडी, झडप (घोडयाची) (क्रि० मारणें) ४ (घोडा वगैरेच्या) शेंपटीचा फटकारा, झपाटा (क्रि०मारणें) ५ एक प्रकारची तोफ 'फटकडीचा मुर्चा तयार करविला आहे' –पेद ३ ८७

फटकडी—स्त्री तुरटी फटकी [स स्फटिक+खड, म फटक+खडी, हिं फटकरी]

फटकडी—स्त्री (कु) कडधान्याशिवाय जास्त खोबरें घालून केलेली आमटी [फट+कढी]

फट(ट्)कण-कन-कर-दिनीं-दिशी—क्रिवि १ एखादा पदार्थ खालीं पडताना, बार उडताना उडी मारताना किंवा इतर प्रसंगीं फट अशा होणाऱ्या आवाजानें युक्त २ (ल) तडाक्यासरशीं, चटकन त्यानें मी जाताच फटकर पाच रुपये दिले' [ध्व फट् स स्फट्, प्रा फट्ट] ०बोलणें—विचार न करता, एकदम बोलणें

फटकणें—अक्रि १ सटकणें, झुकाटी वळून निघून जाणें निसटणें २ फुटून बाहेर पडणें, वेगळें होणें विभक्त राहणें या अर्थी फटकून राहणें किंवा असणें असा प्रयोग रूढ आहे ३ बाहेर येणें, निघणें पळणें 'पळता कृप कृतवर्मा द्वारीं एकासही न फटकों दे' —मोसौप्तिक २ ३६ —उक्रि १ (धान्य इ०) सुपामध्यें घालून पाखडणें २ (विस्तव इ०कास) पख्यानें वारा घालणें, झडपणें **फटकून**—क्रिवि दूर, एकीकड, वेगळपणानें (क्रि० राहणें असणें, वागणें) 'मडळींत जेव्हा कलह होऊ लागला तेव्हा मी कंटाळून फटकून राहिलों'

फटकणें—न पखा, विंझणा, व्यजन, झडपण [स स्फट्, प्रा फट्ट म फटक्न् ध्व फट्, हिं फटकना]

फटकफटक—क्रिवि सेल जोडा पायात घालून चालताना किंवा सूप इ०न धान्य पाखडताना वारवार होणाऱ्या शब्दाचें अनुकरण होऊन (क्रि० चालणें, वाजणें इ०) [ध्व फटक]

फटकफळी—स्त्री १ लहान मुलाकरिता खेळण्याची बदूक, नपटी, नपटी असाणा इ०काचें फळ किंवा पाल्याची गुडाळी इ० आत घालून गजानें ती रेटली असता जीपासून आवाज होतो अशी वळूची नळी २ (ल) चटकचादणी, सुदर स्त्री, फटाकडी पहा [ध्व फटक+फळी]

फटकर—न १ फाटकें कापडें, घोंगडें किंवा पाघरावयाचें वस्त्र वगैरे फटकूर पहा २ सुडकें, वाभारा, लत्ती, चिरफळी, चिरगूट, चिंधी, चिंधडी [फाटणें]

फटकळ—न अशुभ गोष्ट घडून येणें, दुर्घटना —शर —वि १ तोंडानें वाटेल तसें (अभद्र शिवराळ, वगैर) बोलणारा, मागें पुढें न पाहता एखाद्यास शिवी देण्याचा किंवा बीभत्स भाषण करण्याचा स्वभाव असलेला, तोंडचा-हाताचा-पायाचा-फटकळ पहा २ कडकावणारा धडकावून, बेधडक बोलणारा, तोंडाचा हलका, फट्या पहा ३ स्वतत्र बाण्याचा, वृत्तीचा, कोणावर अवलबून नसणारा, एकाडा ४ (प्राय कवितेंत) घाणेरडें, खराब, वाईट (भाषण, मनुष्य इ०) 'कळलें त्यासि कर्म फटकळ तें' —मोआदि २८ १ ५ अशुभ, विषम (काळ) 'काळ मोठा फटकळ आला' —ख २९९९ फटकाळ पहा ६ व्यर्थ बडबड करणारा, बरळत्या 'वदला, नरकपिभय दाखविसी म्याड न हा फटकाळा।' —मोरा रामायणपचशती ३०५ [फटक्न]०काळ—पु वाईट, प्रतिकूल, विषम वळ, दुर्दैवाची, आपत्तीची वेळ, सधि अथवा योग फटकळ अर्थ ५ पहा

फटका—पु १ फटकारा, प्रहार, तडाखा (काठी, छडी, चाबूक, तोबा, शस्त्र वगैरेचा) २ फटकारा शब्दाच्या प्राय सर्व अर्थी उपयोग करितात ३ एक प्रकारची तलवार ही सडक पण आखूड असत ४ आवेशयुक्त पोवाडेवजा पद, एक चुरचुरीत, उपदेशपर काव्य 'गावयास अनतफदिचे फटके मागे सरू नको।' —अफला ६१ [ध्व फट]

फटका—पु दरवाजा, वस (गावाची, पेठेची) फाटक पहा [हिं फाटक]

फटकाफटकी—स्त्री (का) धाडीशी मारामारी, शिवीगाळ इ० व्यवहार, भाडण, झगडा, खटखट, बाचाबाच, खटखट [फटका द्वि]

फटकाफटकी—क्रिवि. फटक्यासरशीं, तडाफडकीं, झटक्या बरोबर, क्षणात [फटका द्वि]

फटकारणी—स्त्री १ भरकाडणें, झपाटणें, झपाट्यासरशीं उरकणें २ फटकारा मारणें, धुडकावून लावणें, हाकलपट्टी फटकारणें चें धातुसाधितनाम

फटकारणें—उक्रि १ शिताफीनें व झटपट करणें तडाख्या सरशीं सपविणें, उरकणें २ मोठ्या कुशलतेनें, प्रतिष्ठेनें, सहज मिळविणें साध्य करणें, सपादन करणें ३ फटकारा मारणें (शब्दश व ल) ४ भराभर धुणें (कपडे) फटकारून टाकणें असाहि प्रयोग रूढ आहे [फटकारा, हिं फटकारना]

फटकारा—पु १ तडाखा फटका (काठीचा, छडीचा, चाबकाचा, तलवारीचा), फटका पहा २ (ल) जोराचा, कुशलतनें कलेला प्रयत्न, परिश्रम 'पहिल्या फटकाऱ्यास मीं हजार रुपये मिळविले' ३ झडप, झपाटणें (भुतानें अगर पिशाच्चानें) ४ झपाटा, जोर (वाऱ्याचा किंवा साथीच्या रोगाचा) ५ पावसाची जोराची सर ६ झटका, भिरका, झणकारा (हाताचा, सुपाचा, वस्त्राच्या पदराचा) ७ सु सु करीत जाणें, धडाका (बदूकीच्या गोळ्याचा अथवा बाणाचा) ८ सामान्यत दणका, चलाखपणाची, आवेशाची कृति ९ विचवाऱ्या नागीचा तडाखा; विंचू चावणें १० पित्ताची उचल, पित्त होणें ११ लावणीची अनुप्रासबद्ध चाल [ध्व फट+कू-कार] **फटकाऱ्याचा पाऊस**—पु पावसाची जोराची सर, याच्या उलट भिजपाऊस

फटकावणें—क्रि फटकारणें पहा

फटका(कू)ळ—वि १ (सामा) फटकळ पहा 'गुरु म्हणे रे कोठें नेसी माझ्या सुनेसि फटकाळा।' —मोनव ११ ३८.

२ व्यर्थ 'फटकाळ तो देव्हारा फटकाळ अगारा । फटकाळ विचारा चाळविलें ।' –तुगा ३५६६ ३ लाजीरवाणें ' कर्णापुढें पळावें हें तों मरणापरीस फटकाळ ।' –मोकर्ण ३९ ४० [फटकन, फटकळ]

फटकिरॉ-रो—वि (गो) असत्यवादी [फट]

फटकी—स्त्री तुरटी, फटकडी [स स्फटिक, हिं, गो]

फटकी—स्त्री (गो) उपाय, दाद (क्रि० साधणें)

फटकी—स्त्री (कु) पटकी, कॉलरा पटकी पहा

फटकुरी-कुरे-कूर—स्त्रीन १ पटकूर, जुनें व फाटकें कापडें, धोंगडें २ तुच्छता दर्शविण्यासाठीं (सामा) कापडयाला किंवा धोंगडीला म्हणतात ३ फाटकें जाजम, तरट, सतरजी किंवा अशाच प्रकारचा बटकीचा तुकडा (गो) फटें [स पट+म कूरप्रत्यय]

फटकुरो—पु १(कु) एका माशाचें नाव २(गो) बागुलबोवा

फटकुऱ्या-र्या—वि अगावर फटकुरी, फाटकें वस्त्र वापरणारा, अगावर चिंध्या लोंबत असलेला अगदीं दरिद्री, धोगडश्या (निदार्थी वापरतात)

फटक्या जोडा—पु (व) पुणेरी जोडयासारखा फटफट् आवाज करणारा जोडा [ध्व फटक्+जोडा]

फटक्या सोंबल(सोमल)—पु एक अत्यंत पाढऱ्या वर्णाचा क्षार [स स्फटिक+सोमल, म फटकी+सोंबल]

फटग—पु (सामा) फटिंग पहा

फटफजिती—स्त्री १ अत्यंत निकृष्टावस्था, दुःखकारक व शोकाकुल स्थिति, अपमानकारक, लाजिरवाणी स्थिति, दैना, त्रेधा २ पुरी फजिती, पच्ची, बाऱ्या, छी थू ' तिसऱ्या जॉर्ज राजाच्या इंग्रेजी अकलेच्या मुत्सद्यानीं अमेरिकेंत जी आपली फट फजीती करून घतली ' –नि १००५

फटफट—स्त्री एखाद्या महत्त्वाच्या कार्यात, व्यवहारात, उद्योगी आयुष्यात प्रसगानें येणारे आघात, धक्के, चपेट, धका बुकी, प्रहार जसें –जिंदगानीची –ससाराची – दण्याघेण्याची– जिवाची–फटफट [ध्व फट द्वि]

फटफट-फटा—क्रिवि फटफट अशा एकसारख्या तडाख्याच्या, फटकाऱ्याच्या, शिव्याच्या इ०आवाजानें,फळें वाऱ्याच्या योगानें पडताना, जोरानें शिकताना, दोरी तोडताना, लाकडें जळत असताना, काठी इ०नीं मारताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून [ध्व फट द्वि]

फटफटणें—क्रि रात्र सपून चागलें दिसू लागणें, उजेडणें, प्रात काल होणें, फटफटीत उजेडणें रात्र-काळोख फटफटणें= अधार, काळोख वितळणें, नाहींसा होत जाणें आभाळ दिशा, फट फटणें=दिवस उगवू लागल्यामुळें आकाश किंवा दिशा प्रकाशमान दिसू लागणें दिवस फटफटणें=चागलें उजेडणें आभाळ–ढग–पाऊस–धुकें–धुई–फटफटणें=आकाश स्वच्छ होणें, ढग, पाऊस, धुकें इ० नाहींसें होणें [स स्फट्=विस्तारणें, फुटणें, प्रा फट]

फटफटणें, फटफटें—न विस्तव फुलविण्यासाठीं कळकाच्या कावीचा केलेला पखा, झडझडणें [ध्व फटफट]

फटफटीत—वि १ अत्यंत पाढरें (आधिभौतिक शब्द) पाढरा शब्दार्शी जोडून योजितात जसें –पाढरा फटफटीत फटक पहा २ फिकट, निस्तेज, आजाऱ्यासारखा दिसणारा ३ तेजोहीन, फिका, किरणहीन (दिवसा दिसणारा चद्र) ४ साधें, उघडें, पाढरें (कुकू किंवा गध नसलेलें कपाळ) ५ प्रकाशित, उजळलेला, पाढरा चक्क (सूर्य उगवताना दिशा, आकाश) ६ स्वच्छ, सुरेख, शुभ्र (पावसाळी ढग वितळून गेल्यावर पडणारा प्रकाश) ' आभाळ फटफटीत झालें ' [स स्फट्, प्रा फट] **०उजेडणें-होणें**–फटफटणें, सकाळ होणें

फटफटें—न १ लहान मुलाचें एक खेळणें, फळीचा तुकडा व काटकी घेऊन किंवा केळीच्या डागचा दाडा टाटाळा छिलून एकमेकावर आपटून आवाज करतात तें साधन २ पक्षी उडवून लावण्याचें शतकऱ्याचें साधन खटखटें पहा [फटफट]

फटमर—वि भितरा, भ्याड, फजीतखोर अब्रूला कलक लावणारें ' पाठीवरी घाम म्हणती फटमर। निधडा अगें शूर मान पाव।' –तुगा ३८२

फटराड—स्त्री हलकट वेश्या फट पहा

फटलंडी—पु हलकट मनुष्य फट पहा ' फटलडी म्हणे तुका। एक न साहावे वक्का।' –तुगा २७०८ **फटलंडीचें काम**–अति गर्ह्य कृत्य ' नाव बदलून देईन ' या अर्थी उपयोग करतात ' हें मी न केलें तर फटलडीचें काम '

फटवण—स्त्री १ फसवणूक, ठकवणूक २ लबाडी, युक्ति, डाव, कपट ३ मुलाची समजूत करण्यासाठीं त्याना दिलेली मिठाई, खाऊ वगैरे [फटविणें]

फटवणें-विणे—क्रि मिषादिकानें वचित करणें, फसवणें, ठकविणें ' आता नको मज खोटयानें फटवू। कोठें येऊ जाऊ वेळोवेळा।' –तुगा १२६५ [स फट=फसव्या]

फटसट-सटा—क्रिवि १ अभद्र, अपशब्द बोलून, तोंड टाकून २ फटकळ रीतीनें, फाडफाड (क्रि० बोलणें, करणें) [ध्व]

फटसाळ-सूळ—वि विचार न करिता स्पष्टपणें मनातील गोष्ट उघड बोलणारा भडभडया, तोंडाचा फटसूळ असाहि प्रयोग येतो, फटकळ पहा

फंटा—पु १ (ना) मोटी फादी २ काटेरी निवडुग, नागफणा ' फट्याचें कुपण जागेभोंवतीं झालें ' [फाट]

फटाकडा-डी—पुस्त्री फटाका, लहान नळी (स्फोटक दारूनें भरलेली) –वि फक्कड, छानदार फाकडा पहा **फटाकडी**–वि चुणचुणीत, चटकदार हुषार (बाई, मुलगी) ' मिऱ्यावानी पोर आहे पण कशी बोलते ! फटाकडी जणु ! '

फटाकफळी—स्त्री १ फटकफळी पहा २ फटकडी, चुण चुणीत पोरगी

फटाका—पु १ फटाकडा, फटाकडी, दारूचा बार, फटाकी (क्रि० सोडणें) २ हातानीं दाबला असता होणारा कागदी फुगा ३ (घोड्याच्या) शेंपटाचा फटकारा तडाखा (क्रि० मारणें) ४ (ल) हुषार व चुणचुणीत मुलगा, मुलगी किंवा स्त्री [ध्व फटक, हिं फटाका-खा]

फटांगा—वि १ आडवातिडवा, फताडा, विस्तृत रीतीनें पसरणारा (लहान वृक्ष, झुडुप इ०) २ आखूड, थपकट, पसरट व झुपकेदार (शिंगें इ०)

फटाटणे—क्रि १ फटफटणें, उजळणें (सूर्य अथवा चंद्र उगवताना दिशा किंवा आकाश) २ चांगला प्रकाशणें (उगवणारा सूर्य अथवा चंद्र) —अकर्तृकक्रि फटफटीत उजाडणें फटफटणें पहा

फटाटा, फटाफट-फटा—क्रिवि एकसारख प्रहार करताना शिव्या वगैरचा भडिमार करताना, सोसाट्याच्या वाऱ्यानें फळें पडताना, तसेंच कोणत्याहि क्रियेपासुन फटफट असा शब्द होताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन फटफट-फटा पहा

फटाडा—वि खुजट व पसरट, बुटका व रुंद, थबकट बस कट फताडा पहा

फटावळ—स्त्री (झाडावरून फळाचें) जलद, एकामागून एक पडणें, पटपट पडणें [ध्व फट]

फटाशी-स—स्त्री (गो) तिरफळें घालून बार उडविण्याची नळी फटकफळी पहा

फटास—स्त्री (गो) मनीषा, हेतु

फटिंग, फटिंगभाई—पु जगातील व्यवहारापासुन अथवा प्रपंचापासुन अलिप्त राहणारा मनुष्य, कुटुंब किंवा परिवार वगैरे नसलेला, एकाकी इसम, झोटिंग, सोटभैरव —वि १ निःस्पृह, विरक्त, बेपर्वा 'हा कवीही रामजोशासारखाच मोठा फटिंग होता असें म्हणतात' —नि ३१६ २ (गो) फसव्या [स स्फटिक]

फंटी—स्त्री (ना) लहान फांदी फटा पहा

फटीक—पु स्फटिक पुढील शब्द पहा

फटीक, फट्टू—क्रिवि आधिक्य दाखविण्यासाठीं पांढरा ह्या शब्दाशीं जोडून योजितात फटक पहा 'पांढरा फटीक=स्फटिकासारखा पांढरा [स स्फटिक]

फटुकनळी—स्त्री फटकफळी पहा

फट्टू—विशेषनाम (गो) ज्याचें मूल जगत नाहीं अशास मूल झालें असता हें नांव (फटविणारा या अर्थाचें) ठेवतात

फट्टे—पु (गो) घोंगडी, जुनी घोंग ॰कार—पु (गो) जुनी घोंगडी पांघरणारा गरीब शेतकरी फट कुत्र्या पहा

फटौंचें—क्रि (गो) खोटें बोलणें फटविणें पहा [गो. फट]

फटौणी—स्त्री फसवणूक, फटवण पहा [गो फट]

फट्टा ओढणें-घालणें-पाडणें—क्रि पट्टा शब्द पहा

फट्ठा—पु फटिंग पहा

फटथा, फट्ठा, फटथा बाबरा—वि धीट व बेफिकीर, पूर्ण स्वतंत्र, निर्भीड, आपलीं मतें कितींहि अप्रिय असलीं तरी तीं धडकावून बोलून दाखविणारा [फटकण]

फटथाळ—वि (कों) (सामा) फटकळ पहा

फड—पु १ सरकारी कामाची, व्यवहाराची, राबत्याची जागा, ठिकाण जसें -न्यायकोर्ट, देवघेवीचा कट्टा बाजार, चावडी नाकें, लिलावाचें घर इ० २ याचा निदार्धीहि उपयोग होतो उदा० खेळण्याचा फड=जुवा खेळण्याचें घर नाचण्याचा फड, गाण्याचा किंवा ख्याली खुशालीचा फड इ० ३ (व्यापकपणें) तालीमखाना, सर्कस, क्लब, वादविवादाचा, गप्पाचा इ०चा, अड्डा, जागा ४ शेतातील धान्य सारा बसविण्यासाठीं ज्या ठिकाणीं जमविलें जातें ती जागा, धान्याच्या, मालाच्या रूपानें सरकारी सारा ज्या ठिकाणीं आणून दिला जातो ती जागा, कोठार (सामा) मालाच्या विक्री-तपासणीची जागा ५ मोठ्या उद्योगधद्याची, कामाची जागा उदा० कारखाना, गोदी, छापखाना इ० ६ लागवड, पीक, शेत (ऊस, वांगीं, मिरच्या, खरबुजें इ० चें) ७ शेतमळ्यातील उभें पीक ८ (ल) जोरात, जोमात सुरू असणें (एखादें काम), कामाचा रगाडा (क्रि० चालणें, पडणें, घालणें, मांडणें) ९ मंडळी, कंपू, टोळी, तांफा, सच (नटाचा, नाच्याचा इ०, १० सभा, मंडळ, बैठक फड नासोंचि न द्यावा। पडला प्रसंग सावरावा। अतिवाद न करावा। राणी यशस्वी।'—दा ११ ५ १२ 'आपुल्या सवगडिया सिकवूनी घाई। तणें सतत फड जगविला रे।'—तुगा २४३ १६ (व) कणसाचा ढीग १२ (कों) धान्याचें कोठार १३ सरकारी व्यवहाराची जागा, निरनिराळ्या खात्याच्या सरखान्याचा समुदाय (त्या त्या खात्यावर देखरेख करणाराला फडणीस म्हणतात) [हिं, तुल० म पडणें] ॰उलगडणें—१ सामना सपणें (कुस्त्याचा वगैरे) —खरा ६४ २(ल) एखाद्या गोष्टीची चर्चा वगैरे संपून बैठक उठणें ॰पडणें—१ एखादें काम पूर्ण रंगात, जोमात असणें २ कडाक्याच्या वादाचा विषय होणें ॰मारणें-राखणें-संभाळणें—जुना डौल सभाळणें, बाहणा करणें, सोंग आणणें (वाईट स्थिति झाकण्यासाठीं) ॰मारणें-संपादणें-मारून नेणें—एखाद्या विषयाची चर्चा चालली असता किंवा समाजापुढें प्रसंगास अनुसरून असें बोलून किंवा कृति करून वेळ मारून नेणें, साजरी करणें, सभा जिंकणें, विजयी होणें **फडाच्या मापानें**—क्रिवि भर मापानें, भरपूर गाड माप घालून **फडास येणें**—सार्वत्रिक चर्चेचा विषय होणें,

जाहीर चर्चा होणें, चारचौघात येणें [हिं पहड] **फड संपादणी**–स्त्री फड मारून नेण्याचा व्यापार, प्रसंगास योग्य आणि शोभेल असा देखावा किंवा डौल दाखविणें, फड सपादणें पहा

फड—पु १ खजुरीच्या फांदीचें टोंक, तुकडा पान, हीर २ निवडुंगाचें पान, फडा [फडा]

फंड—पु द्रव्य, संपत्ति, पैसा, द्रव्यनिधि 'राष्ट्रीयसभा सर्वांना हवी पण फंड देण्याला लोक तयार नाहीं ' –टि ४ १४४ [इ]

फडकणी—स्त्री फडफडणें, फडकणें [फडकणें]

फडकणें—अक्रि १ वाऱ्यामध्यें फडफडणें(निशाण, पताका, वस्त्र इ०), फडफड करणें, सरसरणें, कडकडणें (कपडे इ०) जहाज अद्भुत श्रीरामचरण । त्यावरी ध्वज विराजमान । रात्रंदिन फडकतसे । ' २ जोराने अकूर किंवा धाब येणें जाराने वर्तणें (शेतातील पीक इ०) ३ भीतीनें कापणें, डचकणें ' अपमानाचिये आडके। देखोनि न फडें भयभीतू । ' –एभा ११ ४०४ ४ झोंकात जाणें, येणें असणें ५ जाणें, उडून जाणें, पुढें जाणें, निसटणें ' पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाहीं । जवळ जवळ ऐसा भासला हस कांहीं । ' –र २२ [ध्व फड ! फड !]

फडकरी—पु १ खेळकऱ्याच्या, नटाच्या, तमासगिराच्या इ०) कपूतील मनुष्य, फडातील इसम २ फडाचा सरकारी ठिकाणाचा, कारखान्याचा मालक, अधिकारी, फड पहा ३ कि ोळ विक्री करणारा (विशेषत धान्याची) ४ (गुन्हाळावर नेण्यासाठीं) उसाच्या फडातून ऊस कापून देणारा –कृषि ४७३ [फड+करी प्रत्यय]

फडका—पु १ फडकें, चिरगूट वडपा, वस्त्राचा तुकडा २ चिंधी, फाटका, जुना तुकडा लक्तर ३ लुगड्याच्या आतून नेस ण्याचा परकर, घागरा ४ झटका, झटकारा (पखा हात इ० चा) [फडकें] **०काढणें**–तुकडा तोडणें **०फाडणें-फाडून देणें**–(ल) स्पष्ट किंवा रोखठोक उत्तर देणें, खडखडीत बोलणें

फडका—पु दुफग, एक प्रकारची पाभर, पेरणीचें औत यास दोन फण असून एका वेळीं दोन रागात बीं पडतें –कृषि २५७

फडकानी—वि (माण) मोठे कान असलेली (मेढी)

फडकाविणे, फडकविणें—क्रि १ फडफडावयास लावणें फडफडविणें (निशाण वगैरे) २ भडकाविणें, जोरानें थप्पड किंवा चपराक देणें (गालावर धोबाडात) त्यानें दोन धोबाडात फडकाविल्या ' ३ (प्राय) फरकाविणें [फडकणें]

फडकी—स्त्री १ लहान मुलाची पाघरण्याची रंगीत शाल पीतांबरासारखें उंची वस्त्र २ (खा) लहान मुलींचें पमाडा पर करा)वरून साडीसारखें नेसावयाचें वस्त्र, ओढणी [फडका]

फडकी—स्त्री तुरटी फटकी पहा

फडकें—न १ कापडाचा तुकडा, चिरगूट, चिंधी, लहान फडका, पटकूर २ लुगडें –बदलापूर १२८

फडकें—न (गो) एक मोठ्या जातीचा मासा यास दोन मोठे पख असतात –मसाप ३ ३

फडक्या-छक्या—पु (विप्र) फडशा पहा

फडझडती-झाडणी—स्त्री १ कोणत्याहि फडाचा, सरकारी कामाचा केलेला निरानिपटा, फडाच्या जागेची तपासणी २ (ल) जोरानें, खडसावून रागें भरणें (क्रि० काढणें, घेणें) ३ निरनिराळ्या फडाची झडती घेणें, पूर्णतपास करणे, निरनिराळ्या फडाचे हिशोब घेणें (आलेल्या मालाचा, विक्रीचा, दराचा इ०) ४ तमासगिराच्या दोन फडामधील, टोळीमधील भाडण, झगडा ५ (व्यापक) करुन परीक्षा घेणें, छाननी करणें [फड+झडती, झाडणी]

फडणवीस, फडणीस—फडनीस पहा

फडणिशी-सी—वि फडनिशी-मी पहा

फडतर—स्त्री (महानु) लहान फोड, तुकडा, काप 'तोचि दधीभाताचा उडा वामकरीं । आवळें वेलें आलेभाचिआ फडतरीं । ' –दाव ३८५ [फाडणें, म स्फट्, फडा, वेप्रा फड्=अंश, हिस्सा, गु फाडिउ]

फडतरणें—उक्रि (महानु) विभागणें, विस्तारणें ' किंबहुना चराचराचेनि मीषे। फडतरिलें चीदंप पढियासे। '–भाए ७०० [फडतर]

फडत(ता)ळ, फडतार—न १ भिंतींत चौकटी, दारें बसवून केलेलें कपाट २ सरकत्या झडपाची खोली, जसें –दुकानाची खोली ३ खोलीचे सरकते झडपे ढापणें

फडतु(तू)स—वि (व ना को) टाकाऊ, गचाळ, निरुपयोगी हलक्या दर्जाचा, फालतू

फडत्कार—पु १ जोराच्या वाऱ्यानें फडफड असा होणारा वस्त्र, निशाण, पखा इ०चा आवाज २ फडफड आवाज (शेंपटाचा) (क्रि० करणें) ' वाजवी पुच्छाचा फडत्कार । ' -नव १५ १२७ ३ जोराचा मार (छडीचा, चाबकाचा इ०) [ध्व फड्+कार प्रत्यय]

फड(र)दा—पु (कों) भिंतीतील खाबावर, टेकणाऱ्या बहालाच्यामध्यें फट झाकण्याकरिता फळ्या बसवितात त्या फरदा पहा [पडदा]

फडनविशी, फडनवीस—फडनिशी, फडनीस पहा

फडनीस—पु १ एक सरकारी अधिकारी,वरिष्ठ हिशेबनीस, मुख्य दफ्तरदार पूर्वीच्या राजवटींत दफ्तरें इ० ठेवणें,सर्व खात्यांचें हिशेब तपासणें, देणग्या देणें,हुकूम सोडणें इ० कामें यास करावीं लागत हलीं ' फायनॅन्स मेंबर 'ला म्हणतात याला प्रांतातील सर्व खात्याचे हिशेब तपासुन जमाखर्चाचा ताळेबद तयार करणे,जमा, आणि खर्च याचा मेळ घालणें हीं कामें असतात २ मामलेदार

कचेरींतील वरिष्ठ वारकून, हेड कारकून **फडनिशी-सी**-स्त्री १ फडनिसाचें काम २ फडनिसाचा अधिकार, हुद्दा, दर्जा

फडपूस—स्त्री सरकारी, जाहीर उघड चौकशी [फड+पुसणें]

फडफड—स्त्री फजीती, धोंटाळा -शर

फडफड—स्त्री फडफड असा आवाज; फडकणी-णें पहा 'कलकल कलहसें फार केला सुटाया। फडफड निजपक्षीं दाविलें भी उडाया।' -र १० -क्रिवि निशाण, पखा, जाड कागद, सूप, शिव्याचा, बदुकीचा भडिमार, जोराचे प्रहार इ०च्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० चालणें, करणें, उडणें हालणें, वाजणें) [फड! फड!]

फडफडणी—स्त्री फडफडाट, फडफड, फडकणी [फड फडणें]

फडफडणे—क्रि १ (पख, जाड कागद, सूप, बदुकीचा भडिमार इ० चा) फडफड असा आवाज होणें, करणें फडफड हालताना, झाडताना, पाखडताना वाजणें २एखाद्यावर तोड सोडणें ताशरा झाडणें, शिव्याशाप देणें ३ लग्न इत्यादिक कार्यानें प्राप्त झालेल्या अधिकारानें एखाद्यावर रागावणें ४ (गो) चडफडणें, पश्चात्ताप करणें [फडफड]; **म्ह०** आभाळ कडकडता न भ्याला सूप फडफडता भिईल काय?

फडफडवणी, फडफडावणी—स्त्री १ फाडफाड मारणें (चाबूक, छडी इ०नीं) २ शिव्याशापाचा भडिमार, चडफड ३ फडफड आवाज

फडफडविणें, फडफडाविणे—उक्रि १ छडी, चाबूक इ० चा तडाखा देणें २ खडकावणें, एखाद्यावर रागानें ओरडणें ३ (वादविवादात) वरचढपणा, पाडाव करणें ४ घाईनें कसेतरी, अपुरेपणें करणें ५ फडफडावयास, फडफडाट करावयास लावणें [फड! फड! फडणे]

फडफडाँ—क्रिवि फडफड पहा

फडफडागत, फडफडाव—स्त्रीपु (व्यापक) मालमत्ता, इस्टट जिंदगी (जमीनजुमला गुरेंढोरें कुटुंब व परिवार इ०), ससाराचें खटलें

फडफडाट—पु मोठा भडिमार (बदुकाचा, शिव्याचा, लाथाबुक्क्याचा इ०), फडाड [फडफड]

फडफडीत—वि अगदीं मोकळा, कठिण, व कोरडा (चागला न शिजविलेला भात साजा इ०)

फडफरमा(फर्मा)श-स—स्त्री १ राजेलोकाच्या किंवा अधिकाऱ्याच्या हुकुमाप्रमाणें ते गावीं आले असता त्याना दिलेली फळफळावळ भाजीपाला इ० सरबराई, डाली, नजराणा, भेट २ सरकारनें किंवा सरकारी अधिकाऱ्यानें रयतेकडून घेतलेला लहान-सहान जिन्नस किंवा काम, वेठ ३ शेतात तयार झालेल्या पिकाचा थोडासा नमुना सरकारात भरावा लागे तो (हा एक सरकारी हक्क असे), ऐन जिनसी नजर 'जाजती फडफरमास वगैरे मिळोन' -वाडबाबा १ २४८ 'गावचा अमल करार केला देखील वेठ बेगार व फडफर्मास बीतपशील' -समारो १ २०९ [फड+फा फरमाइश्=हुकुम]

फडशा—पु १ नि शेष बेबाक करणें, फेड (कर्जाची), २निकाल, बदोबस्त, खलास करणें(काम, व्यवहार इ०) ३बाकी न ठेवता खर्च करून टाकणें, निरानिपटा करणें (पुरवठ्याचा, खाण्याचा पदार्थ, बेगमी इ०चा) (क्रि० करणें, होणें) ४ नाश, निर्दलन, सहार [हिं फरबा] **०उडणें**-सपणें **०उडविणें-पाडणें**-सपवून टाकणें, सहार करणें 'आम्ही चत्रघाजणानीं पाऊणशें केळ्याचा फडशा उडविला' **०चालविणें**-संहार किंवा नाश करण्याचा क्रम ठेवणें 'अनेक दुर्मतानीं व दुराग्रहानीं महारोगा प्रमाणें या देशाच्या बुद्धीचा, नीतीचा व शरीरसामर्थ्याचा हजारों वर्षें फडशा चालविला आहे' -आगर

फडशाफारक—पु पूर्ण निरानिपटा, शेवटचा निकाल, बदोबस्त (वादाचा, खटल्याचा) -वि पूर्णपणें, अखेरचा निकाल लावलेला व ठरविलेला, अगदीं निश्चित, ठाम [फडशा+फारिग]

फडस उडवणी—स्त्री एक मुलाचा खेळ -मराठी खेळाचें पुस्तक १२७

फडसूळ—वि १ फटदिर्शी स्वतःच्या मनातील विचार मोकळेपणें बोलून दाखविणारा, भाबडा, उथळ **फट-साळ सुळ** पहा २ दरिद्री, कृश, निक्स, बिनकायद्याचा (देश जमीन, शेत इ०) **०विक्री**-स्त्री निष्फल, भिकार विक्री याच्या उलट कुडताळ विक्री=विपुल, भरभराटीची, मोठी विक्री

फडा—स्त्री १ दहाचा आकडा असलेली नागाची फणी 'वाटे अहिच्या गला लावुनि रद दिव्यखेचर फडेतें।'-मोभीष्म ९ ४५ २ (आलें हळद, वर इ०चें) अनेक कांड्याचा, कुड्याचा पसरट कादा, गड्डा -पुस्त्री निवडुगाची फणी, निवडुगाचें पान [स फटा, प्रा फडा]

फडा—पु १ खजुरीच्या, शिंदीच्या झाडाच्या झावळीचा तुकडा, झाडाच्या फादीचें टोंक, पात, हीर फड पहा २ (ना) (शिंदीच्या पानाची) केरसुणी [स फटा, प्रा फडा, तुल० प्रा फड्ड=अश]

फडा(चा)निवडुंग—पुन फण्या निवडुग पहा

फडाका—पु १ फडफडाट (पख, निशाण, जहाजाचें शीड इ० चा) २ झटका, फटकारा, झणकारा (वस्त्राचा) ३ पावसाची जोराची सर तिचा आवाज ४ धडधडाट, खडखडाट, आपटणें, आदळणें (प्रवट वाऱ्यात वस्तू इ०) ५ भडिमार (शब्दाचा, शिव्याचा) 'तोंडाचा-शिव्याचा-भांडण्याचा फडाका' **फडाडा** (-क्रिवि) पहा [फड]

फडाड—पु मोठा आवाज, धूमधडाका, भडिमार (बदुकीच्या गोळ्याचा, शिव्याचा, तडाख्याचा, बोलण्याचा इ०) [(फडफड चें अतिशयत्व द्योतक)]

फडाडा, फडफड, फडाफडां—क्रिवि चाबूक इ० चे तडाखे मारताना, फटाक्याचे फडफड शब्द होताना, बदुकाचा भडिमार होताना, पावसाच्या जोराच्या सरी पडताना, शिव्या इ० चा भडिमार करताना होणाऱ्या शब्दांचें अनुकरण होऊन फडफड पहा

फडी—स्त्री १ नागाची लहान फडा, फणी २ (व) जर्थे जू बाधतात तो धुऱ्याचा भाग [फडा] ०**फिदारणें**-१ नागानें आपली फडा बाहेर काढणें २ (ल) डोळे वटारून पाहणें

फडी—स्त्री (खा) केरसुणी [फडा]

फडी—स्त्री निकाल, खुलासा 'येचि आता घडी। करू बैसों तेचि फडी' –तुगा १३५६

फडें—न १ गोफणीची वादी २ गोफणीस मध्यें खडा ठेवण्याकरिता सर्पाच्या फणेसारखी विणलेली जागा [फण]

फडें—वि (कु) सम (सख्या)

फडेकार—पु (बडोदें) विभागणी, पडदा 'फळ्याचा फडेकार घालून केलेली खोली' –स्वारीनियम ७.

फड्डी—स्त्री (कवडयाचा खेळ) तोंड वर करून किंवा उपडी पडलेली कवडी, याच्या उलट चितकवडी (पहा)

फड्डी—वि शेवटचा (खेळगडी) [हिं फड्डी=शेवटी]

फड्या—पु (धान्य इ०ची) किरकोळ, फुटकळ विक्री करणारा [हिं फरिया]

फड्या निवडुंग-निवडुंग—पुन फडा, फण्या असणारा निवडुग, फण्या निवडुग [फडा+निवडुग]

फण—पु १ एक प्रकारचें दातांलें, गुंठे याला बहुधा चार दाते असतात २ वरील भाउताचा एक दात पाभरीचा पन्हळ, दाणा खोल जाण्याकरिता जमीन उकरणारा, पाभरीस लावलेला लोखडी फाळ-पत्रा, ३ –पुन फणी, फडा [स फण]

फण—पु (व) जोंधळ्याची कापणी केल्यावर त्याचा जमीनींत उरलेला खुट, सड 'जवारीचा फण पायाला लागला' [का पणे] ०**कट**–न (व) जोधळा, बाजरी इ० च्या ताटाचा तुकडा, धसकट

फणकर—पु वणजारी मराठे –मसाप २ २ १४२

फणका, फणकारा—पु १ विंचवाच्या नागीचा प्रहार, तडाखा, नागी मारल्यानें होणारी आग, वेदना (क्रि० मारणें) २ मीठ, मिरची इ० जखमेस किंवा शरीराच्या कोमल भागास स्पर्श झाला असता होणारी आग ३ ज्वरादिकामुळें अगाची होणारी तलखी, काहली ४ रागाची उमळी, झणकारा, सताप (क्रि० येणें, होणें) [फण + आगीच्या धगधगीचें दृश्य, ध्वनि]

फणकारणें—अक्रि १ फणकाऱ्यानें बोलणें २ फटकारा मारणें

फणकाविणें—क्रि फणका, नागी मारणें (विंचवानें), डसणें 'तो विंचुवें फणकाविला।' –दा १८ १० २३ [फणका]

फणकु(कू)ट—न (तिरस्कारार्थी) जाड दात्याची, ओबड धोबड फणी 'आणा फणकूट, घालू द्या वेणकूट, जाऊद्या सुनकूट माहेरा' (सुन माहेरीं निघताना तिला उद्देशून सासूचें बोलणें) [फणी+कूट प्रत्यय]

फणगडा—पु १ फाटा (क्रि० फुटणें, वळविणें, फिरविणें) 'त्या कारभाऱ्यानें माझ्या कामाला फणगडा फोडला' ३ उपस्थित झालेली, आणलेली हरकत, अडचण, अडथळा, सबब (क्रि० फोडणें) 'हा कोणतेंहि काम पडलें ३ सत्ता सतरा फणगडे फोडणार' ४ विषयान्तर करणें ५ इतर अर्थी फाटा पहा

फणणें—उक्रि फण किंवा कुळव यानीं शेत नागरणें [फण]

फणर्दे—न गावकुसवाजवळ उगवणारें गवत

फणफण—स्त्री १ दाहामुळें होणारी ठुसठुस २ विंचवानें नागी मारल्यामुळें होणारी वेदना ३ (ना) सताप, मनस्ताप

फणफण-फणा—क्रिवि खदखदणाऱ्या पदार्थापासून (गाण्याच्या सुराप्रमाणें) निघणाऱ्या आवाजाचें किंवा रागानें पुटपुटत असता होणाऱ्या आवाजाचे अनुस्मरण होऊन

फणफणणी—स्त्री १ गाण्यासारखा आवाज काढणें फदफदणें, फपफसणें, धुसधुसणें २ फुणफुण, दाह, जळजळ [फणफणणें]

फणफणणें—क्रि १ सताप, दाह, जळजळ, काहील होणें (ज्वरानें, क्रोधानें, कढत पदार्थ खाल्ल्यानें, विषारी प्राणी चावल्यानें) 'नाना त्वेषानें फणफणत निघून गेले' –अस्तभा ६ २ (पदार्थ आबत असताना) फसफसणें, फदफदणें खदखदणें, आवाज करणें [फणफण]

फणफणाट—पु अगाचा दाह होणें (तापात), जोराची ठसठस, जळजळ, (पदार्थ आबत असताना) खदखदणें, फसफसणें फणफण-णी पहा [फणफण चें अतिशयदर्शक रूप]

फणफणीत—वि १ (ताप, क्रोध, दश इ०नीं) फणफणणारा २ खदखदणारा, फसफसणारा [फनफण]

फणशा—वि १ चलाख, तडफदार, हिंमतवान २ निश्चयी, करारी, बाणेदार, निर्भय (फणशा हें धनगरातील एक आडनाव आहे व या शब्दाचा मोठा, श्रेष्ठ, प्रसिद्ध या अर्थी पुष्कळदा उपरोधपूर्वक उपयोग करतात) [फणस पासून विशेषनाम]

फणशी-सी—स्त्री फणसासारखें एक जगली झाड –वि फणसासबधी, फणसाचें [फणस]

फणस—पु १ एक झाड २ त्याचें फळ 'घोस असे फणसाचे षण्मासाचे कितेक वरसाचे।' –र ८ (हा वृक्ष मोठा

असून तो डोंगरी जागेंत बहुधा होतो याच्या बरक्या, कापा व रसाळ अशा जाती आहेत [स पनस, प्रा फणस, हिं फनस] **फणसट**–न (निंदार्थी) फणस **फणसपोळी, फणसाचा साठा, फणसाचें साठ–ट**–स्त्रीपुन बरक्या फणसाच्या गऱ्या तील आठळ्या काढून ते वाटून करतात ती पोळी, साटें **फणसंबें, फणसांबा, फणसाबें–नपुन** फणसाच्या झाडाच्या खोडावर वाढलेलें अळंबें याचा औषधात उपयोग आहे [फणस+आंबा] **फणसूळ**–न (गो) फणस

फणस—पु एक मुलींचा खेळ –मराठी खेळाचे पुस्तक ३२६

फणसुला—पु १ (कु) सिताफळ २ (कु) पळसुला, मौजी नंतर ब्रह्मचारी काशीयात्रेस जाताना करण्याचा विधि

फणा—स्त्री १ नागाची फणी, फडी, फडा २ (कों) केळथाचा घोंस, घड 'एका फण्याला कळीं स्थिती ।' ३ (कों) गोठ्यातील जमिनीवरील शेण इ० खरवडण्याचें लोखंडी हत्यार फणा घेऊन जमीन खरड आणि नीट झाड ' ४ (गो) बाहेर दिसणारी दाताची कवळी ५ (गुज्हाळ) उकळत्या रसावरील मळी काढण्याचें शिपतर, पाटी ६ विणलेला कपडा (गोणपाट इ०) गुडाळण्याची फळी –पु आल्याचें, हळदीचें कुडीं असलेलें मूळ [स प्रा]

फणाडी—वि (नाशिक) फणी तयार करणारा [फणी+आडी प्रत्यय]

फणाण—पु १ तापानें, क्रोधानें कढत व तिखट पदार्थ खाल्ल्यानें होणारी आग, दाह, फणका २ आबविलेले पदार्थ फस्फसताना होणारा आवाज, फणफण [फण ! फण !]

फणाणणें—अकि तीव्र दाह, जळजळ होणें, फणफणणें पहा [फणाण]

फणी—स्त्री १ नागाची फडा २ –पु फडा असलेला सर्प 'शिणलीं सहस्र तोंडें। शेषफणी ऐसें घेंडें।'–तुगा ३७५९ [फणा] **फणिमाळि**–पु (महानु) सर्पश्रेष्ठ 'सेलारा फणिमौळी। उणीनाभि झोल्लि।'–भाए २६८ **०वर**–पु १ श्रेष्ठ सर्प, शेष २ लक्ष्मण **फणींद्र, फणिंद**–पु (महानु) शेष 'म्हणोनि उचका फणिंद। रची शब्दसागरातें।' भाए ९ **फणींद्रबाळी**–स्त्री एक दागिना, बाळी 'नागबाळ्या फणींद्रवाळथा हातीं हातसर।'–अफला ५५ **फणीपाळ, फणिपाळ**–पु पृथ्वीला आपल्या फणीवर धारण करणारा, शेष 'पाताळ साडुनि फणिपाळ।'

फणी—स्त्री १ केंस विंचरण्याचें दांते असलेलें साधन, कंगवा, विंचरणी २ कापड विणण्यासाठीं जींत दोरे (ताणे) ओंवतात ती चौकट ही वेळूच्या चोयाची केलेली किंवा लोखंडी ताराचीहि असते, मागाची फणी ३ पिंजण्याचें यंत्र, साधन ४ काहिलीला चिकटलेला गूळ खरवडण्याचें साधन ५ कळयाचा घड, फडी [देप्रा फणग, फणिह] **म्ह०** (गो) फणी गेली केस उगौंक=कामाचा मनुष्य कामाला गेला सामाशब्द– **०फरंडा**–पु चादीच्या पत्र्याची लहान फणी व त्याचीच कुकवासाठीं केलेली लहान डबी (विवाहसंस्कारात वापरतात) **फणेरे, फण्यारें**–न १ शिवणकामाचें सामान ठेवण्याचे जुगदान, पिशवी २ (फणी, करडा, आरसा इ०) वेणीफणी करण्याचें साहित्य ठेवण्याची बायकाची पिशवी, झोळणा

फणीचेंडू—पु चेंडूफळीचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक ३७

फणोले–पुअव १ खिरीकरिता सपीठाच्या पीठाचे केलेले गहुले २ (वे) फेणया, फेणिया ३ दुधात भिजविलेल्या रव्याची बारीक गोळी ती कोऱ्या फणीचे दात्याबरून सरकवावयाची म्हणजे वरून रेखा उठतात [फणी+ओळें प्रत्यय]

फण्णा—पु पूर्ण फडशा पूर्णपणें खलास फस्त होणें, करणें (प्र) फन्ना पहा

फण्णागोळे—पु (गो) एक प्रकारचें पक्वान्न

फण्या—पु लाकूड करवतीनें कापताना आत घातलेली पाचर

फण्यानिवडुंग—पुन फडया निवडुग पहा

फतई—स्त्री (ना) एक प्रकारचें जाकीट, फितवी [अर फतूही]

फतकण-ल—स्त्री १ थबकण, आसनमाडी घालून प्रशस्त बसणें (क्रि० मारणें, घालून बसणें) २ (ल) अव्यवस्थितपणें वेडेवाकडें बसणें [स प्रस्थ, प्रा पत्थ म फत+कण, कल प्रत्यय]

फतमाय—स्त्री (निंदार्थी) फोपशी, आडव्या अगाची व ठेंगू स्त्री [फतिमा=विशेषनाव]

फतरडा, फतरा—वि फनाडा पहा 'आमचा फतऱ्या हुषार आहे '

फतऱ्या—पु (व) कपाशीच्या गाडीचें वजन करताना वजनदार फत्तर उचलण्यासाठीं ठेवलेला नोकर फत्तर पहा

फतवा—पु १ बादग्रस्त प्रश्नावर काझीनें दिलेला निकाल २ न्यायाधीशाचा निवाडा, हुकूम [फा फतवा]

फनाडा—वि १ पसरट, विस्तारलेलें (झुडुप) २ बसकट, फाया असलेलीं, फाट फुटलेलीं (शिंगें किंवा अशीं शिंगें असलेलें जनावर) ३ रुंदट, थबकट (तोंड, चेहरा इ०) ४ चापट, रुंदट, पसरट (शेंगा, कार्ही फळें, निवडुग इ०) (बहुधा निंदार्थी उपयोग) ५ (सामा) विशोभित, बेडौल [स प्रसृत, प्रा पत्थड]

फतुला—पु (कों) १ नपुसक, षढ २ (ल) नेभळा

फतुलाई–स्त्री १ (कों) षढपणा २ (ल) नेभळेपणा, बुळेपणा

फतुला—वि (व) चैनी 'बापाच्या जिवावर हे फतुले आहेत '

फतू—स्त्री कुडतें, जाकीट –राज्य २ २७ [अर फतूही]

फते-त्ते—स्त्री विजय, सरशी, यश, उत्कर्ष 'ईश्वरें अशा तऱ्हेनें आमची फत्ते करविली ' –रा ८ ५ –वि १ यशस्वी, विजयी (क्रि० होणें) २ काबीज, हस्तगत 'स्वामींचे पुण्येंकरून

जागा फते जाहली ' -ख १ ३ [अर फन्ह] **०मिळविणें**-जय मिळविणें कार्य सिद्धीस नेणें **०होणें**-यशस्वी होणें, जिकणें; उत्कर्ष पावणें (उद्योग, धंदा, मसलत) **०जंगबहादूर**-पु एक पदवी -मगचियोशा५२ [फा] सामाशब्द- **०नशाब**-वि विजयशाली 'फत्तेनशीब व साहेब-हिंमत आहेत, करिता हरएक प्रकारें फिरगियांचे फौजेस तग करितील '-चिरा १८ [फा फत्ह्-नसीब्] **०नस्रत**-स्त्री यश, विजय ' मोहिबाच्या फत्ते-नस्रतीच्या कित्येक खबरा कलमी केल्या त्या मालूम होऊन खुश्वक्त जालो -ऐटि २ ६५ [अर फत्ह्-नुस्रत्] **०नामा**-पु विजयाची वार्ता कळविणारें पत्र **०बाजी**-स्त्री यश, विजय ' शिंदे याजकडील फतेबाजीचें वर्तमान तुम्ही लिहिलें '-ख ८ ४३७३ **०लश्कर**-ल७क२ -न नेहमीं यशस्वी होणारा माणूस अपशी माणसालाहि उपरोधानें लावतात -वि (ल) स्थूल, बोजड शरीराचा (मनुष्य, जनावर इ०)

फतेमारी—स्त्री जलद चालीचें लहान गलबत तीन ते पाच पर्यंत शिडें असणारें गलबत [हिं पातीमारी=पत्रवाहक पोर्तु पातामार, गो पातमार म पातमारी]

फतोल्या फोडणें—कि (व) फाटे फोडणें, शकाकुशका काढणें ' उगीच फतोल्या फोडतो, करणें काहीं नाहीं '

फत्तर-रा—पु १ पत्थर, दगड, धोंडा (शब्दश व ल) ' तू तेथें जातोस परतु तुला फत्तर मिळावयाचा नाहीं ' २ (ल) बुद्धीचा जड, मठ्ठ इ० ' तो पोर केवळ फत्तर आह ' अनेकवचनी फत्तरे, फत्त-या अर्थीहि रूपें रूढ आहेत [स प्रस्तर, प्रा पत्थर, हिं पत्थर] (वाप्र) **०ची रघ**-(व ल) टाळता न येणारी भिंवा भडळ गोष्ट, दगडावरची रघ सामाशब्द- **०पूजा**-स्त्री (ल) दगड मारणें, दगडमार, शेणमार करणें इ० **०फोड**-स्त्री १ दगड फोडणें २ (ल) कठिण, फार मेहनतीचें काम करणें उदा० मूर्खास बोध, शास्त्रविद्या इ० -वि कठिण, दुसाध्य, अवघड (काम)

फत्तारी राटी—स्त्री राटीचा एक प्रकार ही शेरभर वजनाची असुन एक इंच जाड असते हिचा परिघ सुमारें एक फूट असतो -गृशि २ १७

फत्ते, फत्तेमारी, फत्तेलशकर—फते, फतेमारी इ० पहा

फत्य—न यश, फते पहा

फत्या—पु रात्रीं गस्त घालताना पहारेकऱ्यांनीं एकमेकाला देण्याचा सोटा (पहारेकरी सावध राहण्यासाठीं ही योजना असे)

फत्या—पु (अशिष्ट) नपुसक, बुळा मनुष्य

फत्या, फत्याई—स्त्री जय, विजय, सरशी फते पहा 'फत्याई झाली '-विवि ८ ४ ७७ [फा फते] **फत्या बुरूज**-पु सर्वांत मोठा बुरूज

फंद—पु १ कट, बेत, बड, कारस्थान (बहुधा व ईट गोष्टींचें, सरकार इ०च्या विरुद्ध) (कि० रचणें, करणें, योजणें) ' वादभेद निंदा हे फद काळाचे। गोवितील वाचे रिकामिकें। ' -तुगा ३५७ ' फसाद लावविणें मुनासब नाहीं ज्या प्रकारें फद मोडल तें करावें ' -रा ५ १७७ २ दुर्गुण, व्यसन वाईट सवय, ढग (द्यूत, जुगार, सुरापान, परस्त्रीगमन इ०) ३ छद, नाद, खोड. ' दे टाकुनि हे छद वावुगे फद विषयाची काय मजा। ' -अफला ६१ ४ प्रेमसबध, प्रेमविलास, चोरून परस्त्रीशीं सबध ठेवणें 'वाटतो तुशी करावा फन्द। गडे हा पूर्वीचा ऋणानुबन्ध। ' -पला ३२ ५ धुरी, उन्माद 'यशाच्या फदात निमग्न झाले होते, तों गर्वाचें घर खालीं ' -भाव ८२ ६ कौटिल्य, फसवणूक ७ थट्टा, कुचेष्टा -शर [फा फन्द्] **०छंद्**-पुअव टेकपजे, फसवणूक, ठकबाजी (प्र) छदफद पहा **०फरेब**-पु कौटिल्य, लबाडीचे डावपेंच 'ब-फजल-इलाहि ऑमेहेर्बा दूरदेश व कुलाहपोश याचे-फदफरेबास खूब वाकीफ ' -पया ४६३ [फा फन्द+फरेब] **०फरेबी**-वि कुटिल, धूर्त, लबाड **०फितुरी-फितूर**-स्त्रीपु १ (व्यापक) कट, फितूरी, बडखोरपणा, दगलबाजी, स्वामिद्रोहाचें कारस्थान, दगा इ० २ बडाळी, क्राति **०फुरई**-स्त्री १ (सामा) बडावा, दगलबाजीवीं, स्वामिद्रोहाचीं कृत्यें २ बडखोरीबद्दल दड [फद द्रि] **फंदी**-वि १ वाईट नाद असलेला, छदी, व्यसनी (माणूस) दगलबाज, फदफितूर करणारा. ' दोघेहि फन्दी व मक्री त्याची उपेक्षा करणें सलाह दौलत नाहीं ' -रा १९ १०० ३ विलासी, शोकी, चैनी ४ (व) लुच्चा [फद] **०छंदी**-वि (प्र) छदी फदी दुष्ट कारस्थानें रचण्याकडे प्रवृत्ति असलेला, कुलगर्डी करणारा **०फांकडा**-वि छानछोक, नखरेबाज, चैनी, विलासी [फद]

फदफद्-फद्दां—क्रिवि (निंदार्थी) उगाच, दुष्टपणानें, मत्सरानें खदखदा हसताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून फिदिफिदी, खदखदा (कि० करणें, हसणें) [ध्व फद ! फद !]

फदफदणें—कि १ खदखदणें फसफसणें (आवताना-पदार्थ) २ टचटचणें टुसटुसणें (फुटावयास आलेलें गळू) ३ (गाय, म्हैस इ०नीं) मोठ्यादा आवाज करून हगणें, पो घालणें [फद ! फद, हिं फदफदाना]

फदुल्या—पु कुचकामाचा माणूस

फदूल—वि फोपशा, लठ्ठभारती, वातपुष्ट

फद्दल—वि (माण) फारसें काम न करता फत्कल मारून बसणारी

फद्या—पु पैसा, एक ताब्याचें नाणें (चार पेचें, मुबलक रूढ) -वि कुचकामाचा, निरुपयोगी, दुबळा

फन—न १ नागराच्या दाडयाचें, दांताचें टोंक (ज्याला फाळ बसविलेला असतो तें) २ चात, तकु ३ (व) जोंधळ्याची कापणी झाल्यावर जमिनींत राहिलेलाखुट फग पहा **०सावडी**-स्त्री (व) फन सावडण्याचे एक आऊत

फनगट-गडा—पु १ फाटा २ झाडावर दोन खाद्या जेथें फुटतात ती जागा, दुबेळें, दुबेळकें फणगडा पहा

फनम—पु लहान चादींचें नाणें फलम पहा

फना-ज्ञा—पु १ (खाऊन, खर्चून) फडशा, नि शेष, नाहींसा होणें, करणें, खलास २ लुटून, मोडूनतोडून, जाळून वगैरे नाश करणें, सत्यनास 'शहर लुटोन फना केलें' –मदरु १ ७३ 'पूल पालख्या तमाम केल्या फन्ना' –ऐपो १३८ –वि नष्ट, उध्वस्त, फस्त [अर फना=नाश] **०बाजी**–स्त्री नाशकारक खेळ

फन्न—पुस्त्री तीन फणाची पाभर, तिफण फण पहा [फण–न]

फॅन्सी—वि १ सुबक, सुरेख, सुदर 'आमचे दुकानीं फॅन्सी पातळें व लुगडीं मिळतील'–जाहिरात ८४ (–के १६ ४ ३०) २ नकली दिखाऊ (माल) [इ]

फपोला—वि फापसा, स्थूल, वातपुष्ट [फप, भप+ल प्रत्यय]

फप्प—भप्प पहा [फुगण्याचा आकार तुल० इ पफ्]

फफय्या—वि (कों) निरुपयोगी, कुचकामाचा [? हिं फफ=पडीत टेवलेली जमीन+अय्या, किंवा पपरया]

फयदा—पु (कु) (गोन्धाचा खळ) जेथें उभें राहून गोद्या टाकतात ती जागा

फर—नस्त्री १ (कों) खवाटयाचें हाड, असफलक २ माडीचें हाड, जघाफलक फरा पहा [स फल, प्रा फर=तक्ता, फरा]

फरक—पु १ अतर, भिन्नत्व, असमानता २ फेर, विरोध, भेद, तफावत, विपरीतता ३ फट, अवकाश, जागा, रीघ 'फरक देखिली जागा रोही वाडयात शिरलें।' –ऐपो ६९ 'लोक फरक करून' –पया ३९३ क्रिवि वेगळा, निराळा, आडबाजूस, दूर [अर फर्क्] **०करणें**–१ जागा मोकळी करणें, दूर करणें, घालविणें, मोडणें (गर्दी इ०) २ वेगळेपणा करणें, दाखविणें **०होणें**–१ वाटेंतून बाजूला होणें–सरणें, मागें देणें २ भिन्नत्व वाटणें, भासणें **फरकणें**–क्रि १ बाजूला होणें, वाट देणें २ (क) आवाज करून जाणें, फरफर निसरणें, घसरणें ३ फरक होणें [फरक, तुल० प्रा फरक्किद=हलवेला]

फरक—पु (गवडी) कोंपरा, शेवट (भितीचा) [इ फोर्क]

फरकटणें—अक्रि द्रुगण सरकवीत, घाशीत जाणें फरफटणें पहा [फर्र! फर्र]

फरकटणें—उक्रि भरभर लिहिणें, खरडणें, घाईनें लिहिण (प्र) भरकटणें पहा [फर्र!]

फरकटा-डा—पु फरगडा पहा

फरकड-काड—स्त्री १ (ना) धादल, तिरपिट, ताराबळ (क्रि० मचणें) २ (साप इ०) सरपटणाऱ्या प्राण्याचें मार्गावर उमटलेलें चिन्ह फरकडा अर्थ ३ पहा

फरकंड—स्त्री फरपटत नेल्याचें चिन्ह, फरपटा (क्रि० पडणें)

फरकंडा—पु १ धादोटी, चिंधी (वस्त्राची) २ धादल, धोंटाळा, ताराबळ (क्रि० घालणें, पाडणें, पडणें) ३ फरकड, फरकड, फरपटत नेल्याचें, गेल्याचें चिन्ह (साप इ०चें) फरकड पहा

फरकणें—अक्रि उभें राहणें, फडकणें 'रोमाच जव फरके। तव तव आग सुरके।' –ज्ञा १८ १६०३ [फडकणें]

फरकणें—फिरकणें पहा

फरकन-कर-विनीं-दिशी—क्रिवि फाडणें, ओढणें, घसरणें इ० क्रियाच्यावेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन

फरकाविणें—क्रि १ नटवबाज पणानें, डौलानें (फाटेल, पेंडल इ० काळजी न करता) शालजोडी इ० उंची वस्त्र धारण करणें, नेसणें २ भडकाविणें (तोंडात इ०) फडकाविणें पहा [ध्व फर!]

फरकी—स्त्री मुख्य धान्यात दुसऱ्या जातींचें धान्य थोडथोडें मिसळून पेरणें, पिकाचें मिश्रण उतवडा पहा [फरक]

फरगटा-गडा-गाडा—पु १ वाकडी लिहिलेली ओळ वाकडी त्रिकडी रेघ, फाटा, फराटा (क्रि० ओढणें, फोडणें काढणें) २ (अ व) लपेटी, ओरखडे, भरकाडे, फरकाट (क्रि० फोडणें) ३ (ल) (कामामध्यें) अडचणी करणें, अडथळे, आक्षेप, फादाडे, फाटे [फर!]

फर(क)गत-गाद—न एक प्रकारचें लढाऊ जहाज, गलबत 'त्या समयीं फिरगी याचें आरमार, व फरगत येऊ नये' –वाडसमा २ ६७ [फ्रें फ्रेगात, इ फ्रिगेट]

फरगूट-ड—न (नवें, जुनें) फडकें, चिंधी, धडपा चिरगूट पहा

फरजंद—पु १ मुलगा, पुत्र 'किल्ल्यात हरजी महाडिक याचा फरजंद ठेवून' –मराठीयोरा ७० २ मुलगी [फा फर्झन्द्=मूल]

फरजी—पु (हिं) (बुद्धबळकीडा) राजाचा वजीर 'प्याद्याचा फरजी'=रकाचा राव या अर्थी [फा फर्झी]

फरडा—वि पटाईत, निष्णात, निपुण, कुशल (वक्ता, गवई, लेखक इ०) [फर!+डा प्रत्यय]

फरडू—पु (कर) (क) (खेळ) वट्ट्या, विशिष्ट (अर्धवर्तुल) आकृतीची दगडाची कपारी, ठिकरी 'त्यानें फरडू फेकून राज्य घेतलें'

फरडूक, फरडुकें—न १ खुबीचें भाषण, नर्मोक्ति २ चुटका, बोधपर गोष्ट, म्हण, दृष्टात, सुक्त ३ उपाख्यान, प्रस्तुत विषयातून निघणारें अप्रस्तुत लहानसें कथानक, आडकथा, आख्यायिका [फरडा] **०फाडणें**–फाटे फोडणें, अडथळे आणणें, बयाद सबबी सागणें **फरडुक्या**–वि विनोदी, रसिक भाषण करणारा, विनोदी म्हणींचा इ० भरपूर साठा जवळ असलेला व प्रसगीं त्याचा बोलण्यात उपयोग करणारा [फरडूक]

फरतळ-ताळ-तार—न (प्र) फरताळ पहा

फरतोडा—पु १ (ना व) झाडाची फादी, शाखा २ झाड तोडल्यानंतर त्यास फुटणारा अकुर ३ फाटा, फरगडा

फरद, फर्द—पुस्त्री १ जोडीपैकीं एक (विशेषत शाली, धोतरें, विशिष्ट दागिने इ०), एकेरी वस्त्र 'अहो शालुच्या फरदा चवलिचा खुरदा काय गोष्ट चागली' –ऐपो ३७२ २ लहानसें लेखन, तक्ता, यादी, कॅटलाग [अर फर्द्]

फरदखजूर—पु एका जातीचा खजूर (यातील बी फार लहान असते)

फरदा—पु १ तक्ता, फळी २ दरवाज्याचें, खिडकीचें एक दार फळी ३ चिट्ठी 'घडी भरल्यावर यम काढिल कीं फरदा' –देप १८६ ४ फडदा पहा [अर फर्द्]

फरप(फ)ट—स्त्री १ जमीनीवरून ओढत, घसटत नेलेल्याची खूण 'तिची पडली फरपट त्यात बुडालें तरिभुवन'–(धवशा)मसाप १ ३ सापाची फरपट=सापाच्या सरपटीनें जमीनीवर उठलेली चिन्हें, रेघा २ तगडी इ० वरून जमीनीवरून फरफर ओढणें, ओढीत नेणें (क्रि० काढणें) ३ (ल व सामा) माग, छडा (क्रि० जाणें, मोडणें) ४ रीत, क्रम, वहिवाट, परपरा 'मायून फरपट अशी चालत आली' [फर्र+पट=पट्टा, पाट] **फरपटत चालणें**–फरफटणें पहा **फरपटत**–पु रेघ, खूण फरपट पहा

फरप(फ)टणें—अक्रि १ घसटत जाणें, सरपटत चालणें २ पोटावर, ढुगणावर सरपटणें (जमीनीवरून) **फरप(फ)ट**–क्रिवि १ घसटत, खरडत, ओढत २ पोटानें, ढुगणानें जमीनीवर सरपटत (जाणें)

फरफर—स्त्री १ फरपट पहा २ हाल, ओढाताण 'काय तिची फरफर चालविली आहे तुम्ही?' [फर! द्वि]

फरफर-फरा—क्रिवि ओढणें, फाडणें, घासणें इ० क्रिया होताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन घसडन, फरफटत फराफर पहा 'ओढू नको फरफरा, घेऊ दे सावरूनिया पदर।' –मोसभा ५७ [ध्व फर द्वि]

फरफरणें—अक्रि फरफर असा आवाज करणें–निघणें–होणें फरफर, फराफर पहा [फर!]

फरफरणें—अक्रि फुरफुरणें, लवणें, स्फुरण पावणें (पापणी, कातडी इ०) [स स्फुर्, प्रा फुर]

फरफरव(वि)णें—उक्रि (आवाज होईल अशा तऱ्हेनें) जमीनीवरून ओढणें, खेंचणें, फरफर ओढणें

फरमा, फर्मा—पु १ (मुद्रण) मजकर जुळवून त्याचीं चेसीमध्यें घट्ट बसविलेलीं छापलीं जावयाचीं पृष्ठें, ठशाचा सच (चेस असेल त्याप्रमाणें ८–१२–१६ पृष्ठाचा फर्मा होतो) २ नमुना, प्रत ३ साचा, प्रकार, पद्धत, रचना, आकृति, घडण 'ठायिं ठायिं शोभती हौद एक फर्म्याचे।' –ऐपो ४२३ [इ फॉर्म]

०जमविणें–मजकूर छापण्यापूर्वी कागदावर सर्व पृष्ठाचे आकडे एकावर एक (मागच्या व पुढच्या बाजूचे) असे आणणें व दोन्ही बाजूचा मजकूर सारखा करून घेणें

फरमान-ना, फर्मान-ना—पुन राजाचा हुकम, आज्ञा, सनद, आज्ञापत्र (वतन, नेमणूक इ० सबधीं) 'यासही फर्मान आला आहे'–रा ८ २१७ [फा फर्मान, हिं फरमाना] **०बाडी**–स्त्री फर्मान घेण्यासाठीं जागा, दरबार, दरबार–डेरा 'त्यानें बल मगडसन्निध येऊन फर्मान–बाडी उभी करून फर्मान खिलत घेतला' –रा ६ ५९२ [फा फर्मान्+बाडी=घर, बारी]

फरमा(वि)वणें, फर्मा(वि)वणें—उक्रि (राजादिक मोठ्या माणसानीं) आज्ञा करणें, हुकम करणें, करावयास सागणें, आज्ञापिणें 'रविवारीं कूच करून पेडापुरावर मुकाम फर्मावणार'–रा १ १५६ [फा फर्माना, हिं फरमाना]

फरमाश(स), फर्मास—पु १ (राजादिकाची) आज्ञा, हुकूम, फर्मान २वरिष्ठाना अर्पण केलेली वस्तु, नजराणा ३–पुस्त्री (गो) गुळाक्डून येणारा हक्काचा नजराणा ४ –स्त्री हुकमी वस्तु, पाठविण्यास आज्ञा केलेला जिन्नस, मागणी 'श्रीमत स्वामीची फर्मास दिल्लीहून आणिली पाच पोरी उत्तम आणविली'–रा ३ १५० –वि अत्युत्कृष्ट, इर्साल फरमाशी पहा 'काशीचा गुलाब साखरकदाची गैरजरुराती उत्तम फर्मास जरूर रवाना करणें'–रा १ २४८ [फा फर्माइश्] **फरमाशी–सी, फर्माशी–यसी**–स्त्री १ नजर, अधिकाऱ्यास दिलेली देणगी, फर्मास पहा २ मागणी 'गावगन्ना स्वार वसुलास गेले त्याचा खर्च रोज व खुराकी किरकोळी फर्मासी वगैरे पाच हजार'–रा ११ ५९१४ ३ एक तऱ्हचा कर, पट्टा 'वेठ–बेगारी फर्मायसी देखील ठाणेपट्टी'–ख १५ १३५ –वि १ हुकूम देऊन, सागून करविलेला (जिन्नस), मुद्दाम काढलेलें, बनविलेलें (वस्त्र इ०), सागीचा, काढीव २ (ल) अति उत्कृष्ट, इरसाल, पहिल्या प्रतीचा [फा फर्माइशी] **०चोप–मार**–पु खर्पूस मार, जोराचा मार, हत्यामार

फरमिंदा—पु (विरू) फार्मिदा पहा

फरल—न (गो) माडाच्या बुधाचा उभा चिरलेला भाग फराल पहा

फरश–स—पु कुऱ्हाड, कुऱ्हाडीसारखें शस्त्र, परशु, फरशी 'फरश घेऊनि हातीं'–मुवन १६ ५६ [स परशु, हिं फरसा, गु फरसी] **०धर**–पु फरस धारण करणारा, परशुराम 'फरशधरें अतिपराक्रमें कुभिनी केली नि क्षेत्री।'–ऐपो २६५ **फरशी**–स्त्री १ कुऱ्हाड, फरश पहा २ मोठी पटाशी, (कु) फरसी –वि परशूचा ठसा असलेला (रुपया इ० नाणें) 'देति घाडुन करभार दिगचे दिग कोरे फरशी।'–ऐपो ३०४ [फरश]

फरशी—स्त्री. १ दगडी चीप २ दगडी चिपानीं केलेली जमीन, फरसबदी [अर फर्श्]

फरस—पु १ मोठी फरशी, दगडी चीप २ फरशी कलेली जमीन, चिरेबदी भूमि [अर फर्श्, तुल० स परुष; प्रा फरुस] ०बंदी–स्त्री १ चिरेबदी, फरशीकाम २ गवडीकाम –वि १ फरशीचें २ बाधकामाचें, गवडीकामानें बाधलेलें

फरसपेटी—स्त्री (खडीकाम, विणकाम) वस्त्रे इ०च्या काठावर काढलेली विशिष्ट वेलबुट्टी, नकशी

फरसबी—न श्रावणघेवडा, याच्या जाती –चाभारी घेवडा – याची शेंग लाबरुंद व चपटी असते श्रावणी, भादवी घेवडा – याचा श्रावण-भाद्रपदात हगाम असतो शेंग अरुद, चपटी व लाबट असते फ्रेंचबीन्स् [फरस=चापट (अर फर्श्)+बी, किंवा फ्रेंच= फरास+बीन्स]

फरसाळे—वि भिन्न रुचीचें, स्वादाचें 'आणि गोड आबट मिळ। तेथ रसातर फरसाळें। उठी दोहीं वेगळें। दोहीं जिणतें।' –ज्ञा १८ २४५

फरळ—न (को) नाचणी, हरीक इ० चा गोडा, टरफल

फरळ—न (व) १ पसरट व झुपकेदार अशी झाडाची तोडलेली फादी २ (व) वेल उच चढण्याकरिता लावलेली काटकी ३ पेरणीनतर वरम बुजविण्याकरिता फिरविण्याची फास [फर+ळ प्रत्यय]

फरा—पु १ धान्य मापण्याचें साधन, माप, मण (१६ किंवा १२ पायलीचा) २ (कोंकणात काहीं भागात फरी) अर्धा मण ३ खडी, मुरुम, माती वगैरे मापण्याचें २५ घनफुटाचे माप

फराकणें—क्रि (व) निवळणें [फरक]

फराक(ग)त—स्त्री १ मुक्तता, स्वास्थ्य, आराम 'किस्तीचा मुकदमा, तर अलीजाह याचा मझेला, यापासोन फरागत होऊन त्याचाही फैसला करण्यात यईल' –रा ५ १३० २ –वि (व) १ मोकळा, रिकामा 'गावाबाहेर शौचास जाण्यास फराकत मैदान' २ ऐसपैस –क्रिवि १ स्वस्थ, स्वस्थपणानें २ तप शीलबार [अर फराघत्]

शको ५ ३४

फराकी—स्त्री नीट बसता यावें म्हणून खोगिरावर घातलेली गादी, खोगिरगादी

फराझिन्दह—वि उभारणारा –अदिलशाही फर्मान [फा]

फराट—पु १ जमीनींत पेरलेलें बीं मातीनें झाकून टाकण्याचें आऊत २ (व) ज्वारी पेरण्याचें एक तीन फणी लाकडी अवजार

फराटा—पु (ल) (सामा) फरगडा, फाटा (क्रि० ओढणें, फाडणें, काढणें) [ध्व]

फराडा—पु (व) झपाटा (चालण्याचा इ०), फेरा 'एक फराडा मारला तर यवपर्यंत आलो' [फर' फराटा]

फराडा—पु (व) फाडीचा, एका बाजूनें घडविलेला दगड 'भितीसाठीं फराड घऊन त्याची राम घातली' [फरा]

फरांडी—स्त्री चामडें ज्यावर कापतात तो लाकडी ठोकळा

फराफर-फरा, फरारा—क्रिवि फाडणें, फाडणें इ० क्रियाच्या, तसेंच ओरपणें, ओढणें इ० क्रियाच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० झाडणें, हालणें, फाडणें ओरपणें, ओढणें, फेडणें, पादणें) फरफर पहा [ध्व फर!]

फरामोश-ष—वि विसरलेलें, विस्मृत 'या दोन्ही बाबती फरामोश करून आमची मुग्धालीफत कबूल कराल तरी'–चिरा २३ [फा फरामोश्] **फरामोशी**—स्त्री विसर, विस्मृति 'यास फरामोशी केली न पाहिजे' –बप २३४ [फा]

फराया—स्त्रीअव (व) काट्या

फरारा—पु १ पताका निशाण, बावटा, फडकणारें निशाणाचें वस्त्र 'फ फरारा जरताचा' –पो ९३ २ लोंबणाऱ्या वस्त्राचा सोगा, फडफडणारें फडकें [ध्व फर!]

फरारी—वि १ घर व जमीनजुमला सोडून गलेला, देश त्याग कलेला, परागदा, पळून गलेली (रयत, प्रजा, लोक) २ हर्ती न लागणारा, गुन्हा करून पळून गलेला (कैदी, लबाड माणूस, आरोपी) [अर] ०होणें–पळून जाणें

फरारी—स्त्री १ अत करणाची ओढ २ आधिक्य, थोरपण ३ भरभराट 'आणि पे तयाची परी। जीविताची फरारी। देखोनि जा नकरी। मृत्युचिंता।' –ज्ञा १३ ७३६ ४ भरमसाठ बोलणें, बोलण्यातील भराऱ्या, थापेबाज बडबड 'नीळिमा अबरीं। का मृगतृष्णालहरी। तैसें वायाधि फरारी। वावो जाहलें।' –ज्ञा १३ १०५ 'जेसें बोले तेसें करी। त्यातें वदिजे हरहरी। येर ते बोलाची फरारी।' –भारावाल ३,२० ५ गर्व

फराल—न (कु) माडाच्या बुधाचा उभा चिरलेला अर्धा भाग [फरा']

फरावान—वि अपरिमित –आदिलशाही फर्मान [फा]

फरा(रां)शीस-सी(सि)स—पु फ्रेंच मनुष्य 'फराशीस पुढ गेले गरनाळा भरगोळघाचा मार।' –ऐपो ११३ –वि

फ्रेंच 'तो तेथून एका फरासिस शिपायानें चोरून नेला होता' –मराठी ६ वें पु स्तक पृ ११४ [फ्रें फ्रासेझ]

फरास, फराशी—पु बिछायती घालणें, तबू ठोकणें, झाडून काढणें इ० कामें करण्यास नेमलेला श्रीमताच्या घरातील नोकर अस्तरणक –राज्यको ३ २३ [अर फर्राश्] **फरासखाना**–पु १ तबू, जाजमें, बिछायती इ० सामान (समुच्चयानें) २ डेरे, कनाथा बिछायती इ० सामान ठेवण्याची जागा, अस्तरणागार –राज्यको ३ २३ 'तमाम रिवला फरासखाना।' –ऐपो २१५ [फा फर्राशखाना]

फरासपेठ—स्त्री (बे) लुगड्याच्या काठातील नक्षीचा एक नमुना, प्रकार याचे चिक्की आणि गोइ अमे दोन भेद आहेत

फराळ—पु १ अल्पाहार, थोडा आहार करणें, उपाहार २ फळफळावळ व पोहे, पीठ इ० पदार्थ ३ (विनोदानें) लिहिण्यात, बोलण्यात, म्हणण्यात शब्द गाळणें, शब्द, अक्षर खाणें 'तुम्ही घाईनें म्हणता यामुळें काहीं पदाचा फराळ होतो' [स फलाहार, फळाहार–फळार–वर्णव्यत्ययानें फराळ]

फराळा—पु (ना) (धोतर इ० वस्त्र) बरेंचसें फाटणें, चिंध्या निघणें, फाळा [ध्व फर!]

फरी—स्त्री धान्य मोजण्याचें माप, अर्धा फरा, अर्धामण

फरी—स्त्री लहान ढाल व्यायामशाळेंत तलवारीचा हात गदगा घेऊन शिकण्यासाठीं या चामडघाच्या ढालीचा उपयोग करतात

फरी—स्त्री गुराची माडी, फरा [फरा]

फरीद—पु १ कुटुंब, आप्तसबधी वगैरे काहीं एक नसलेला इसम, फटिंग, सडा (प्राय निंदार्थी उपयोग–कारण कोणताहि पैशाचा व्यवहार अशा माणसाशीं करणें धोक्याचें समजलें जातें) २ मोकळा, रिकामा (कामावरच्या वेळेखेरीज) (शिपाई लोकाच्या वापरण्यातला शब्द) [अर फर्द]

फरें—न १ खाद्याचें हाड, असफलक २ माडीचें हाड, जघाफलक फरा पहा [फरा]

फरें—न फरेंमरें पहा

फरेब—पु कौटिल्य, कपट, लुच्चेगिरी 'तन्हेतन्हेचे मकर व फरेब दाखऊन' –पया ४६५ [फा फरेब्] **०देणें**–फस विणें –मौज २ ६ ३० [तुल० फा फरेब्–द्] **फरेबी**–वि लबाड, कुटिल, विश्वासघातकी टोपीकराची जात बेइमान व फरेबी' –पया ४६६ [फा]

फरेंमरें—न (मुलींचा) एक खेळ विशिष्ट आकृति काढून नऊ नऊ खडयानीं हा खेळतात या खडयाना घुला म्हणतात तीन घुला एका रेषेत साध्यावर आल्या म्हणजे फरें होतें जिचें फरें होतें ती दुसरीचें एक मरें (घुला) घेतें [फरा=ओळ+मरणें]

फरेल, फोलेर—पु (गो) दीपस्तभ, दीपगृह [पोर्तु फारोल]

फरेवाड—वि (माण) गुडघ्याच्या वर वाजवीपेक्षा जास्त वाढलेला [फरा+वाढ]

फरोक्त–खत—वि विकलेलें, विक्रीत 'निमे तक्सीम दरो बस्त फरोक्त दिली' –चन्द्रचडदप्तर १ १९ [फा फरोख्त्] **०करणें**–विकणें **०खत–पत्र**–न विक्रीचें पत्र, खत, खरीदखत **फरोक्ती–खती**–स्त्री विक्री, विक्रय, विकत देणें 'फरोख्ती केली असे' –रा १३ ९२ [फा फरोख्त्]

फरोड—पु १ विस्तार, पसारा, व्याप्ति (काम, विषय इ०ची) (क्रि० घालणें, पसरणें, फैलावणें, पडणें, माजणें, वाढणें) २ (व) व्यास [फड]

फरोदस्त—पु (वादन) तेरा मात्राचा व सहा अतऱ्याचा (विभागाचा) ताल

फर्क—न डोकें –आदिलशाही फर्मान

फर्खेन्दह—वि शुभ –आदिलशाही फर्मान

फर्गोल—पु रूदार पायघोळ अगरखा, ओव्हरकोट 'सक लाद् न मिळे यास्तव स्वामीचा फर्गोल पाघरता पाठविला असे' –रा ८ १२० [फा फर्घूल्]

फर्ज(झें)द—पु १ मूल, फरजद पहा २ लेंकावळा, दासीपुत्र ३ (गो) गुलाम 'लेंकरा–फर्जन्दा सुद्धा' –रा १५ २७९ [फा फर्झन्द]

फर्जित—वि (सोंगटयाचा खेळ) फुकट, बिनहिशेबी (क्रि० जाणें) 'तोड करावयाची म्हटली म्हणजे ती अशी कीं, एका पक्षाकडच्या सर्व सोंगटया लागून झाल्यावर एका पवाचें दान पडून फर्जित जावा लागतो' –मराठी खळाचें पुस्तक पृ ३६९ (टीप)

फर्जी—पु १ बुद्धिबळाच्या खेळातील वजीर फरजी पहा 'प्यायाखालीं फर्जी गेला। तुका म्हणे डाव झाला।' –तुगा २ वजीर, राजाचा प्रधान (प्राय जुन्या कवितेंत) 'मर्जी पाहुनि अर्जी करी फर्जी जैसा गाजे। श्रीकृष्ण पाडवाचे घरीं ऐसा साजे।' [फा फर्झी]

फर्जेंत—(गो) फर्जेद पहा

फर्त—स्त्री अतिशयितता –आदिलशाही फर्मान

फर्द–फर्माशी—पुस्त्रीन १ लेख, एकेरी पत्र 'येथें जागिरीची फर्द लिहून घ्यावी तरी आपणापाशीं मोहरही नाहीं आणि तुमचाही काहीं आश्रय दिसोन येत नाहीं' –रा ८ २१७ २ गोल लाक डाचा काढलेला तक्ता लफ्फा पहा ३ फरद पहा [फा फर्द]

फर्दा, फर्मान, फर्मावणें, फर्माशी, फर्मास—फरदा, फरमान इ० पहा

फर्न—न पाण्याच्या आश्रयानें वाढणारें, सुदर पानाचें एक झुडुप हें झाड सावलींत ठेवून यास पाणी घातल्यास हें हिरवेंगार

राहतें सोनेरी, रुपेरी अशा याच्या जाती आहेत नेचा, पेरण पहा [इ फर्न, तुल० स पर्ण]

फर्नांदीन, फर्नांदीस—पु (पोर्तु) आब्याची एक जात, अबा पहा [पोर्तु फर्नांदीझ्]

फन्या—पु गुराचा एक स्पर्शजन्य रोग, गुराना होणारा पटकी वगैरेसारखा आजार -के १६ ६ ३१

फर्याद, फर्यादी—स्त्री तकार -आदिलशाही फर्मान फिर्यादी पहा

फर्रे—न (गो) इस्तरी [पोर्तु फेरा]

फर्रास—वि (व) बोलण्यात पटाईत, अधिक बोलणारा फरडा पहा

फर्लो—स्त्री कार्ही वर्षांच्या नोकरीनतर मिळणारी सवलतीची रजा [इ]

फर्श—पु कुऱ्हाड, परशु, फरशा पहा 'फर्श घेऊनि करीं निकराचा। छेदिला नर सहस्रकराचा।'-किंगवि ४९ [स परशु]

फर्शी-र्षी, फरस, फर्शी—पुस्त्री १ फरस-शी बैठक, बैठ कीची मोठी सतरजी 'रोशनमहालाचे सहजामध्यें चादणीचा फर्श होऊन (नबाब) बरामद झाले'-रा ५ २०० २ चिरेबदीची जमीन, लाद्याची जमीन 'सभामण्डप व भोंवतालचा फरस'-रा १४ ५६ [अर फर्श्]

फर्सांबा—पु फरासखान्याचें सामान -ख ५ २६२८ [अर फर्श=बिछायत]

फर्सूल—न (गो) लहान कुऱ्हाड [स परशु]

फर्हत—स्त्री आनद, हर्ष हमेशा खत-किताबत फर्हत जादा करीत जावी'-पया ४६७ [अर फर्हत्] **०नमत**—वि आनद देणारें आनददायक 'ऑसाहेबाकडून खत फर्हतनमत आलें'-रा १०५ [अर फर्हत्-नमत्]

फल—न १ फळ (वृक्षादिकाचें) (याचे लक्षणेनें पुष्कळ अर्थ निघतात) २ (ल) सतान, सतति, प्रजा ३ फायदा, लाभ ४ प्राप्ति, उत्पत्ति, निष्पत्ति, कोणताहि व्यापार, क्रिया यापासून निष्पन्न होणारी गोष्ट ५ परिणाम, शेवट, अखेर 'तसेंच त्या लेखाचें अगर ग्रथाचें कार्ही फल'-गीर २२ ६ (गणित) त्रैराशिकातील दुसरें व चवथें पद दिलेलें प्रमाण, दर व उत्तर, प्रमाणाक व उत्तराक ७ भाला, बाण इ० शस्त्राचें टोंक अग्र, हत्यारांचें पातें ८ नागराचा फाळ ९ वर्तुळाचें क्षेत्रफळ [स] सामा शब्द-**०ग्रंथ**-पु शकुन, मुहूर्त, लक्षणें इ० कार्ही शुभाशुभ फलें सागणारा फलज्योतिषाचा भाग, असा ज्योतिषग्रथ **०ज्योतिष**-न ग्रहाच्या व नक्षत्राच्या विशिष्ट स्थितीमुळें मनुष्यावर होणारे परिणाम सिद्धातरूपानें सागणारें शास्त्र, ज्योतिष (ज्योतिष हा शब्द खगोलविद्या आणि खगोलापासून मिळणाऱ्या फलाचें ज्ञान या दोहोंसहि लाविताते तेव्हा फलज्योतिष ही सज्ञा इग्रजी ॲस्ट्रालॉजीला प्रतिशब्द म्हणून नवीन बनविण्यात आली) **०त्यागी**-वि आपल्या श्रमाचें फळ (तें मिळण्याच्या वेळींच) मुद्दाम सोडणारा फलाची इच्छा न करणारा **०द-द्रूप-प्रद**-वि १ फल देणारें, फायद्याचें (काम, प्रयत्न, युक्ति, उपाय) 'निगमागमद्रुमफल। फलप्रद।'-ज्ञा १८ २ २ फायदेशीर, परिणामकारक झालेला, सफळ, गुणावह 'सफल फलद कर्म त्याज सन्यास साचा। म्हणुनि उमज होतो कथेच्या रसाचा।' **०प्रदान**-न विवाहातील एक समारभ, वाङ्निश्चयाच्या वेळीं नवरीच्या ओटींत नवऱ्याच्या बापानें नारळ वगैरे घालणे **०न्यास**-पु आपण केलेल्या कृत्याबद्दल किंवा विशिष्ट सत्कृत्याबद्दल मिळणाऱ्या बक्षिसाची आशा सोडणें, त्यावर हक्क न सागणें, फलत्याग, निष्कामकर्म **०भोग्य**-वि फलाच्याद्वारा, निष्पत्तीवरून, उपभोग घेता येणारें (फळझाड, पैसा, वतनवाडी), ह्याच्या ऊलट स्वत भोग्य **०मान**-न फलनिष्पत्ति **०वाञ्छा-च्छा**-स्त्री फळाची, परिणामाची इच्छा, मोबदल्याची आशा याच्या उलट फलन्यास 'त्यजुनिहि फलवाञ्छा काम्यकर्मे करीती। प्रिय हरिस नव्हे ते सर्व ह्या लोकरीती।'-वामन, कात्यायनी व्रत ७० **०वान्**-वि फलप्रद, फलद्रूप **०शर्करा**-स्त्री फळापासून काढलेली साखर, (इ) फ्रुक्टोज **०श्रुति**-स्त्री १ व्रत, स्तोत्र, इ० पुण्यकारक कृत्यापासून मिळणारें फळ सागणारें शास्त्र, ग्रथविभाग २ फल, फायदा, निष्पत्ति 'गोष्ट झाली खरी पण आता रागें भरून फलश्रुति काय?'[फल+श्रुति=शास्त्र] **०क्षम-क्षेम**-वि १ फलें धारण करण्यास योग्य फलद (शब्दश व ल०) २ फलदायक, लाभप्रद, कल्याणप्रद [स फलक्षम] **फलाकाक्षा**-स्त्री फलेच्छा, आशा, फलवाञ्छा [स फल+आकाक्षा] **-कांक्षी**-वि फलाची, मोबदल्याची इच्छा करणारा **फलाफल**-न फायदा-तोटा, नफानुकसान [फल+अफल] **फलाशा**-स्त्री फल मिळण्याची इच्छा, आशा (सुपरिणाम, बक्षीस इ०ची) **फलाहार**-पु थोडा उपाहार करणें, फराळ, फळफळावळ, पोह, इ० यर्थ खाणें, असल्या पदार्थांचें भोजन [स फल+आहार] **फलित**-न गर्भित अर्थ, ध्वनि -वि १ फळ आलेला (वृक्षलता इ०) २ (ल) फायदेशीर, फलद्रूप झालेला ३ ध्वनित, गर्भित अध्याहृत (गूढ अर्थ इ०) [स] **०प्रेरणा**-स्त्री दोन किंवा अधिक प्रेरणाच्या इतकेंच कार्य करणारी प्रेरणा, फलोन्मुख प्रेरणा, परिणत प्रेरणा (इ) रिझल्टट -यस्थि ६ **फलितार्थ**-पु १ गर्भितार्थ, ध्वनितार्थ 'म्हणोनि ते बुद्धि रचू। मतवाद हे खाचू। सोलींव निवेचू। फलितार्थुचि।'-ज्ञा १३ १०४९ २ फलश्रुति, अर्थ २ पहा [फलित+अर्थ] **फलोत्पत्ति**-स्त्री फायदा, नफा, किफायत [फल+उत्पत्ति] **फलोदय**-पु फळ येणें, दिसू लागणें [स फल+उदय]

फलक—पु १ फरा, माडीचा भाग –अश्वप १ ६२ २ फळा, तक्ता 'चित्रफलक' [स]

फलकट—न १ पोकळ धान्य, फोलकट पहा 'जैसें कण आणि फलकट। दोहींसि वाढी एकवाट।' –एभा १३ ६२० २ अशा धान्याचा साठा, सचय रास 'जैसी चाळणी पीट गाळूनि सर्वही। फलकट ठेवी आपणातें।' –वि असार, व्यर्थ, फोल, खोटें, वायफळ 'रचतें खचतें सचितें। असार रिते फलकट।' –तुगा ७१३ 'हें काय सागावें फलकट। जेंमें जेवण जालिया उच्छिष्ट। –कथा ४ ८ ८ [फोलकट]

फलकर्णे—उक्रि (ना) (वेदू इ० चे) दोन भाग करणें, फाळणें पहा [स फल्=फाटणें, फोडणें]

फलकाई—स्त्री (व) फलफल पदर हालवीत चालणारी स्त्री 'आल्या फलकाई' [ध्व फलक+आई]

फलकारा—पु १ (व) पदराचा वारा २ वाऱ्यानें उडणारा पदर 'दिव्याला फलकारा लागला' [फलक+वारा, फलक+आरा प्रत्यय] **फलकारे मारणें**–क्रि ये जा करणें 'साहेबाच्या अगावरून दहा पाच वेळा उगीच इकडून तिकडे नावाला चार कागद हातात घेऊन फलकारे मारले की तयार' –फाटक नाटचछटा २

फलकाव(वि)णें—उक्रि (प्र) फरकाविणें पहा

फलंग-लांग—स्त्री उडी टाग (क्रि० मारणें) [हिं फलाग]

फलफिलाल—क्रिवि ह्याचक्षणीं ताबडतोब [अर १ बिल् फिल]

फलम—पु १ सोन्याचें एक लहान नाणें हें पुतळीपेक्षा कमी किमतीचें म्हणजे सुमारें तीन रुपये किमतीचें असते होनाचा दशाश, फलम 'सहासष्ट होन साडसहा फलम दोन आणे याचे वाटणीचा मुलुक' –समारो १ ३४० २ लहान चादीचें नाणें, दक्षिण हिंदुस्थानात रुपट फलम असेंहि नाव आहे १७१८ फलम= १ रुपया [हिं]. **फलमाची माळ**–स्त्री (गळ्यात दागिना म्हणून घालण्याची) फलम नाण्याची माळ

फलस्या—पु एक औषधी वनस्पति [हि]

फल खो—स्त्री वैपुल्य मर्यादा याच्या उलट हलाखी 'पातशहास अर्थी श्रीमतीची गोटणी-फल खीयाची मान्य केली' –रा ६ ५५९ [फा फलाखी]

फलाटिण, फलानेल—स्त्री लोंकरी मऊ वस्त्र, लोंकरी कापड [इ फ्लॅनेल (साटिणप्रमाणें फलाटिण रूप झालें असेल)]

फलाडी—स्त्री (कों) डोलीच्या उभ्या बाशाच्या टोंकाना बांधलेले लाकडाचें आडवे बासे, दाडवी, प्रत्येकी (हे दोहोपेक्षा जास्त गडी डोली उचलण्यास असल्यासच बांधतात) 'फलाडया शिवाय चौघेजण डोली कशी उचलणार?'

फलाणदिस्ताण—न १ हें तें, ही ती वस्त २ सटरफटर अडगळ ३ काहींचे काहीं, निरर्थक, फाल्तू गोष्टी [फा फलान्द्विरु]

फलाणा—सना अमुक, अमका, कोणी, काहीं (तुच्छता दर्शक शब्द) 'स्वामी तो परमहस! सुखदु खातीत स्वामी असता क्षणक्षणा फलाण्यानें फलाणें जाहलें, हत्तीमुळें फलाणें गेलें याप्रकारें लिहून पाठवितात याचा विचार काय?' –ब्रच ३२ [फा फलान, अर फुलान] **०बिस्ताणा**–वि अमुकतमुक, कोणीएक, कोणीतरी

फलानी-णी—स्त्री फलाटीण, लोंकरीचें कापड –मुव्या १२३ [इ फ्लॅनेल]

फलुस—स्त्री एक फळातील साखर, फ्रक्टोज साऱ्या साखरेपेक्षा ही गोड व पचण्यास हलकी असते हिचा उपयोग मधुमेह विकारावर होतो' –झाको(फ) ७ [स फल+उस प्रत्यय]

फल्गु—स्त्री १ फल्गु नावाची एक पाणी नसलेली नदी –वि २ (ल) असार, नि सत्व ३ क्षुद्र, तुच्छ [स]

फल्गुम—पु फलम पहा

फवणें—क्रि प्राप्त होणें, फावणें, मिळणें पवणें पहा 'त्या जाण वेदगर्भीच्या श्रुती। श्रुतिरूपें माझी नव्हेचि प्राप्ति। तैं परतल्या म्हणोनि नेति नेति। माझी सुखसगती न फवेची।' –एभा १२ १६३ [पावणें]

फवारा—पु १ पाण्याचें उडणारें कारजें 'फवारे रुप्याचे व ताब्याचे मजालस पाहून लावीत जावें' –पया २८६ २ कारंज्याचे तोड, भोंकें भोकें असलेलें बोड ३ कारजातून व छिद्रान्वित तोडावाटें पाणी उडणें, जलोत्क्षेप [अर फव्वारा]

फॅशन—स्त्री नवीन चाल, रीत, ढग, प्रथा, प्रचार [इ]

फशाळा—वि १ फसविलेला, वचित २ लुबाडलेला, ज्याच्या टाळूवरून हात फिरविला आहे असा [फसणें] **फशाळी**–स्त्री १ फसविणें, ठकविणें, लबाडी करणें २ फसवणूक, ठकवणूक, ठकवण (क्रि करणे होणें) [फसणें]

फर्शी—अ जाळ्यात फसात [फासची अनियमित सप्तमी] **०दणें** सक्रि फाशात पाडणें, अडचिणें फसविणें **०पडणें**–अक्रि फाशात पडणें फसून सकटात सापडणें फसणें सगई धान्य पतलें नाही यामुळें फर्शी पटलों' **०पाडणे**–सक्रि फसून सकटात, अडचणींत पाडणें

फसकटणे, फसकणें—अक्रि निष्फळ होणें, सिद्धीस न जाणें (सला, मसलत, उपाय योजना आशा), फिसकटणें [ध्व फस!]

फस-कन-कर-दिनीं-दिशी—क्रिवि धान्यादिकाच्या राशींत हात खुपसताना, पोतें फुटून धान्य इ०बाहेर साडताना, चिखलात बुडताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण [ध्व फस!]

फसकल—स्त्री आसनमाडी–माडा घालून प्रशस्तपणें बसणें, प्रशस्त, अघळपघळ, माडी घालणे (क्रि० मारणें, घालून बसणें) फतकल पहा [हिं फसकट]

फसकळ—वि मऊ व दबणारा, एखादा पदार्थ फसकन् कांहीं आत बुडण्याजोगी (दलदलीत जागा, दाट चिखल) [ध्व फस]

फसकी—स्त्री १ (हिं) भाजीपाला, धान्य इ०वरील तें विकणाऱ्याकडून सरकारी अधिकाऱ्यानें वसुल केलेला कर (एका मणास एक पसा अशा तऱ्हेनें घेतात तो) २ योग्य वजनावर किंवा मापावर दिलेलें आणखी थोडेसें धान्य, वर्तावळा, केणें ३ (कों) भातांचें माप घेताना मापाच्या मेहनतान्यासाठीं, तसेंच मापाच्या गणतीसाठीं बाहेर काढण्यात येणारें दर मापागणिक एक ओंजळभर धान्य खोताच्या नोकरास फसकीचा हक्क मिळतो ४ प्रसंगविशेषीं किंवा उजळणीच्या दिवशीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांनीं पतोजीस दिलेलें ओंजळभर धान्य ५ श्रावण महिनाभर किंवा वर्षभर बायकांनीं प्रत्येक सोमवारीं शिवाला वाहिलेली धान्याची मूठ 'घे फसकी, दे लक्ष्मी'

फसगत, फसगप(फ)त, फसगफलत, फसगयफ(ब)त—स्त्री फशीं पडलेपणा, फसणूक, फजिती, फसल्याची-लुबाडला गेल्याची स्थिति [फसणें+गति, गफलत गैरवत] **फस मामला**—पु नुकसानीचा धंदा, नुकसानीची, फसवणुकीची जागा, स्थिति, काम (क्रि० पडणें, बसणें; होणें, करणें) [फसणें+मामला]

फसणें—क्रि १ रुतणें, गुतणें, अडकून पडणें, फसकन आत जाणें (चिखल, रेती इ०मध्यें) २ (ल) जाळ्यांत सापडणें, सकटात, अडचणींत अडकणें ३ ठकविलें जाणें ४ (दिलेलें कर्ज, ठेव इ०) बुडणें, डुबणें ५ नुकसान पावणें, तोटा येणें (धनको, व्यापारी इ० नीं) ६ प्रगति, भरभराट न होतां मूळपदावर असणें, राहणें, प्रतिकूल परिणामयुक्त होणें (बेत, अंगीकृत कार्य, उलाघाल, उद्योग इ०) [ध्व फस! हिं फसना] **फसण**—स्त्री १ चिखलाची रुतण, रुपण २ (ल) जाळें, फासा, फशीं पाडणारी, फसविणारी गोष्ट योजना **फसणी फसणूक**—स्त्री १ रुतलें जाणें २ (ल) सुतून पडणें गुरफटलें जाणें (शब्दश व ल), फसणें फसगत पहा [फसणें]

फसफशी(सी)त—वि १ स्निग्धता, चिकणाई नसलेला, सुका भुसभुशीत (माती, पीठ तपकीर वाळू इ०) २ अतिशय ओला थलथलीत, लबलबीत (पिठाचा गोळा, पातळ कणीक, माती इ०) [ध्व फस!]

फसफस-फसा—क्रिवि वाळूवरून किंवा दाट चिखलातून चालताना, पुष्कळ मुतताना, आबेलल्या किंवा फेस येणाऱ्या पदार्थांचा फसफस शब्द निघताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व फस!]

फसफसणें—अक्रि १ फसफस आवाज होणें, करणें (फेस येताना किंवा जनावरें इ० जोरानें फलफल मुतताना) २ आवून फुगणें ३ फेस येणें ४ (कु) निराश होणें ५ ओंफस होणें, सिद्धीस न जाणें, फसणें (बेत, कार्य इ०) [ध्व फस!]

फसल—स्त्री १ पिकाचा हगाम, मोसम 'स्वराज्याचा अमल फसलीचे फसलीस फडच्या करीत जाण्याविषयी जागीरदार व आमील जमीदारास इनायत-नामे व्हावे' –रा ५ १९५ २ पीक 'अम्ब्याची फसल बारमाही चालती करितों' –रा ७ २१० ३ घोडयास पोषक अन्न म्हणून दिलेले ओल्या हरबऱ्याचे घाटे, टहाळे, हरभऱ्याचा ओला चारा ४ लहान मुलांचें पुष्टिकारक अन्न (तूप, खारिक इ०) [अर फस्ल्] **०खरीफ**—स्त्री खरीपाच्या हगामात येणारें पीक **०हगाम**—पु १ पिकाच्या हगामाचे दिवस २ धान्यें पिकल्यावर त्याच्या क्रयविक्रयाचा काळ, हगाम, दिवस [अर फस्ल्+फा हगाम्]

फसली-स्ली—न एक मुसलमानी शक (याचा आरंभ मृगास म्हणजे ज्येष्ठ अथवा इग्रजी जून महिन्याच्या सुमारास होतो उत्तरेकडे प्रथम अकबरानें हा १५५६ त सुरू केला, तोच शहाजहानने दक्षिणेत १६३६ त सुरू केला फस्लींत मृगापूर्वी ५९१ व मृगानतर ५९० मिळविले म्हणजे इसवी सन होतो –वि हगामी, मोसमातील [फा फस्ली] **०सन(न्ह)-साल**–न १ हगामाचें किंवा सुबत्तेचें साल, उत्पन्नाचें वर्ष २ फसली वर्षगणना, शक दक्षिणेतील फसली साल व इतरत्र चालणारें फसली साल यात दोन दोन वर्षांचा फरक आहे

फस(सा)विणें—उक्रि ठकविणें, भोदणें, छकविणें [फसणें प्रयोजक] **फसवण**—स्त्री फसवणूक पहा **फसवणी-णूक**–स्त्री ठकविणें, ठकबाजी, फसविण्याचा व्यापार [फसविणें] **फसवेगिरी**–स्त्री १ (कायदा) ज्यात स्वार्थ असुन दुसऱ्याचें नुकसान होण्याचा किंवा त्यास इजा होण्याचा सभव असतो असें कोणतेंहि वर्तन, कृत्य, ठकबाजी २ फसविण्याचा व्यापार, धदा **फसव्या**–वि फसविणारा, ठकविणारा

फसाट—न (व) अनिष्ट, वाईट परिणाम, नाश, घात **०काढणे**–विघडविणें 'कामाचें फसाट काढलें'

फसाट—पु (ना व) बैलगाडीचा मागचा भाग 'आम्ही फसाटात बसलों'

फसाटी—स्त्री (व) दोराम बाधलेला काट्याचा भारा, फरळाचा फाम (ज्वारीचे पेरणीनतर वरम पडतात ते बुजवण्या रिता) एका फसाटींत चार दोन असतात [फास+काटी]

फसांडी—स्त्री १ (व) श्रमाने आलेला थकवा २ फजीती [ध्व फस]

फसाद, फसादखोर, फसादी—फिसाद पहा

फसाव—पु १ रुतण्याची, फसण्याची जागा (चिखलाचा, दलदलीचा भाग, रस्ता इ०) २ फासात, गोत्यात घालणारें काम, उद्योग फसण पहा [फसणें] **फसावा**–पु फसगत, फसविलें जाणें, फसवणूक 'सस्थानाकडे याचा फसावा भारी जाहला' –समारो २ ११६

फसाफस-फसा, फसासां—क्रिवि मोठ्यानें फसफस करीत फसफस पहा

फसाहत—स्त्री वक्तृत्व –आदिलशाही फर्मान

फस्की—स्त्री १ फसकी पहा २ (गो) बात, थाप

फस्त—स्त्री (गो) इज्जत, अब्रू **फस्ती काढप-(गो)** १ इज्जत घालविणें २ भानगड **फस्तीक पडप-(गो)** भानगडींत पडणें

फस्त—वि पस्त पहा लुटणें, जाळणें, खाणें इ० द्वारा पूर्ण विध्वस, नाश, फडशा निश्शेष झालेला, उध्वस्त, ओसाड (क्रि० लुटणें, जाळणें, पाडणें, खाणें, नेणें, करून टाकणें व निदेलन, लूट, फन्ना आणि नासाडी या अर्थाचीं क्रियापदें) 'पेंढाऱ्यानीं गाव लुटून फस्त केला' [फा पस्त्]

फस्त—स्त्रीन शीर (नाडी) तोडून रक्त काढणें 'हकिमानीं फस्त सोडविली, तत्क्षणीं प्राण निघोन गेला' –दिमरा १ २५१ 'त्याचें फस्त खालून रक्त काढलें असतां' –घाको १७४ [अर फस्द्]

फहमिन्दा—फामिंदा पहा 'कोणी जमीदारीचे कसबात फहमिंदा न जाहला' –रा १९ १०५ [फा फहमीदा]

फळ—न १ सर्व अर्थी फल पहा २ फलप्रदान पहा ३ वाफवर शिजविलेला, रोट (व) उकडलेल्या पिठाचा अर्धवेगोलाकृति भक्ष्य पदार्थ आषाढी अमावास्येस करितात तो 'वरणावर फळें टाकलीं, आता होतील' ४ (व) कन्यादानाचा विधि, साडे ५ नेलफळ 'तो निजगजरेंसीं फळ। यादव घेऊन आले तात्काळ। मडपीं त्रैमले बव्हाडी सकळ। भीमक तेव्हा पूजियेले।' –ह २४ १२९ [स फल] **म्ह०** पडत्या फळाची आज्ञा-परवानगी (परवानगी देणाऱ्याच्या मनात सुद्धा नसलेल्या कृत्याची गृहीत धरलेली संमति) **०ताड**–पु फळें धरणारे ताडाचें झाड हें मादी जातीचें असतें **०त्यागी-प्रदान**–(प्र) फलत्यागी, फलप्रदान पहा **०फळावळ-फळोगा**–स्त्री (स च्च्यार्थी) फळें अनेक प्रकारचीं फळें, फळावळ पहा [फळ द्वि] **०भाजी-शाक**–स्त्री ज्याच्या पानाचा खाण्याकडे उपयोग नसून फक्त फळाचाच होतो अशा भोपळा, वांगें इ० भाज्या या त्या उलट पालेभाजी **०शोभ(ब)न**–न प्रथम ऋतु प्राप्त झाल्यावर गर्भशुद्धी करितां व गर्भधारणा सुकर व्हावी म्हणून करावयाचा विधि, गर्भाधानसंस्कार, ऋतुशांति (कृ) फलसोबाण 'शांती फलशोबन बारसें।'–दा १४ १ ५३ [स] **०श्रुती-श्रुत**–स्त्री फायदा, नफा लाभ फलश्रुति पहा [स फलश्रुति] **फळादेश**–पु १ फायदा, लाभ, फळ २ परिणाम याचा फळादेश या प्रकारचा जाहला'–भाब ४४ [स फल+आदेश] **फळार फळाहार**–पु फराळ, फलाहार [स फल+आहार] **फळावळ-ळि**–स्त्री नानाप्रकारचीं फळें, फळफळावळ 'पात्रीं रत्नमणी फळावळि विडे खर्जूरही खोबरें।' –आपु १९ **फळाशा**–स्त्री फलप्राप्तीची आशा [स फल+आशा] **फळास-फळां येणें**–फलद्रूप होणें, सफल होणें, फायदा मिळणें, फायदेशीर होणें 'कोटि जन्मींचें पुण्य जाण। फळासीं आलें आज तुइया।'

फळ—न १ भाला, बरची इ० चें पातें २ बाणाचा लोखंडी फाळ 'अस्मद्योगास तसें तव सदर्शन जसें शरास फळें।' –मोअनु १ ११ ३ कुभाराचें थापटणें [स फल]

फळें—न (गो) फळी

फळकट—वि (कु) फळकर पहा

फळक(ग)ट—वि १ गबाळपणानें घातलेला (पोशाख) २ अव्यस्थितपणें चालविलेलें (काम) ३ भोंगळ, शिथिल, ढिलें (आचरण, वर्तन) ४ हलकें, निःसत्त्व, असार (भूस इ०) –न फोलकट, फोल फलकट पहा 'सर्वेंचि खुजटपण साडिलें। रूप आणिकचीं माडिलें। दैत्यें फळकट काढिलें। मजूर जाहले मायेचे।' –एरुस्व २ १६ [फोलकट] **०नेशा**–वि (पोषाखात) नीटनेटका नसलेला, बिन चापचोपीचा, अव्यवस्थित [फळकट+नेसणें]

फळकण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि मूत्र, रक्त, दूध, पाणी, धान्य, वाळू इ० पदार्थ एकाएकीं लोट बाहेर पडे असें सांडताना, वाहताना होणाऱ्या आवाजासारखा शब्द होऊन [ध्व फळ]

फळकर—वि फळण्याच्या वयास आलेली, गर्भधारणेच्या स्थितीस पोचलेली (गाय, म्हैस इ०) [फळणें+कर प्रत्यय]

फळकवणी—न (निंदार्थी) पाणी जास्त झालेला पातळ पदार्थ (वरण, ताक, साबारें इ०) [फळकण+पाणी]

फळण—स्त्री गाई-जनावराचा वर्षांतील फळण्याचा काळ, हगाम, फळण्याचे दिवस [फळणें] **फळणावळ**–स्त्री फळविणाऱ्याम दिलेली किंमत पैसा [फळणें] **म्ह०** अडक्याची कोंबडी टका फळणावळ ० **णी**–स्त्री मादीचें फळणें फळण्याचा व्यापार **फळणें**–अक्रि १ (शब्दश व ल) फल येण्याच्या स्थितींत असणें २ (प्राय ल) लाभदायक होणें, सफल होणें (काम, युक्ति) ३ प्रसन्न होणें, पावणें (दैव) ४ समृद्ध भाग्यवान् होणें (मनुष्य) 'तीं (गुलगें) न जाताच औषधें केलीं। गति फळली कर्माची।' ५ पुरें होणें, फळास येणें 'तेज पहा वचनाचें ज्यासि फळाया न लागली घटिका।'–मोआदि ११ ६० ६ नर जातीकडून सभोगिली जाणें, मैथुनसंस्कार मिळणें, गाभण राहणें (गाय, म्हैस इ०) 'आमची गाय नुकतीच फळली' [स फलन, प्रा फलण]

फळणी—स्त्री (कों) (दारें, खिडक्या इ०) झाकण्याची क्रिया **फळणें**–उक्रि (कों) झाकणें, बद करणें (दारें इ०) 'दार फळ'=दार लाव

फळणी—स्त्री (गो) धूळ घातलेला लिहिण्याचा फळा, धूळपाटी [स फल=तक्ता, फळा]

फळफळ-फळा,फळाफळ-फळा—क्रिवि फळकण पहा (फळकणपेक्षा हे शब्द आवाजाचें आधिक्य दर्शवितात)

फळफळणें—अक्रि १ पुष्कळ आणि आवाज करून मुतणें (जनावरानें) २ भळभळ पाणी सोडणें (भांडें इ० कानें) ३ घळघळ वाहणें, जोरानें बाहेर येणें (फाटलेल्या पिशवींतून धान्य इ०) ४ प्रसन्न होणें, पूर्ण अनुग्रह असणें, उदयास येणें, उघडणें (दैव) 'त्याचें नशीब आता फळफळलें' ५ फायदेशीर असणें (धंदा), भरभराट होणें (कामाची) [ध्व फळ द्वि]

फळफळाट—पु १ उत्कर्ष, भरभराट २ सद्दी ३ विपुलता, प्राचुर्य, समृद्धि फळफळण्याचा अतिशय

फळफळीत—वि १ कठिण व प्रत्येक कण वेगळा झालेला, फार भोकळा, फडफडीत (भात इ०) २ वाळलेला व भुसभुशीत (अपुरा भिजविलेला चुना, माती) ३ फार पातळ, पाणचट(ताक इ०) फिळफिळीत पहा

फळयेतण—न (गो) गर्भाधान

फळयो—पु (गो) एक औषधि

फळवला, फळोला—पु क, च, ट, त, प हे अक्षराचे पाच वर्ग प्रत्येकी

फळवाट—स्त्री (चाभारी) चामडें कापण्याची फळी [फळी+वट प्रत्यय]

फळशी—स्त्री एक झुडूप

फळा—पु १ नागराचा फाळ २ मोठी फळी यावर खडूनें लिहितात ३ (ल) वाळल्यानंतर ज्याचा कागद होतो अशा (ताग इ०) द्रव्याचा थर ४ (खा) मूठ असलेली चापट फळी, फळ, थापटणें हिनें मडकीं ठोकतात [स फलक, प्रा फलअ]

फळाटी—स्त्री कापशीचा वाळलेला खुट, काटकी (प्र) पळाटी, पळूहाटी पहा [पळहँ+आटी(काठी)प्रत्यय]

फळाटी—स्त्री (खा) मडक्याच्या काठाजवळचा भाग ठोकावयाचें साधन, हत्यार, थापटणें, फळा [फळ+काठी]

फळांडी—स्त्री (कु) पायतण नीट करण्याचे वेळीं चाभारास लागणारें लाकूड

फ ाफळ—स्त्री (कों) जिकडेतिकडे घाईनें बद करणें (दुकानें, दारें, खिडक्या इ०) [फळणें]

फळी—स्त्री १ लहान फळा, लाकडाची रुंद पट्टी, तक्ता २ रचलेली पट्टी ३ दार, खिडकी इ०चें पान, झडप ४ बाजू, पक्ष, 'दुफळी' ५ ओळ, पंक्ति, राग, दुसऱ्याचा प्रवेश न होऊ देण्याजोगी कटावानें उभी राहिलेली पंक्ति (पशु, मनुष्य, मेघ इ०ची) (क्रि० धरणें, बाधणें, येणें) 'फोडल्या होळकरानीं फळ्या राव रंभासि लागल्या गोळ्या मारल्या पठाणाच्या टोळ्या।' –ऐपो २४४ ६ समूह, संघ, जूट, कपू 'आले बाधोनि फळी शाल्व जरासंध दंतवक्रादि बळी।' –मोकृष्ण ५३ १४ ७ झोंबी, युद्ध (क्रि० घेणें) 'जया केसरी पाहता अश्रु गाळी। करी मत्त त्यासी फळी घे शृगाळी।' –वामनविराट ७ ८ ८ खेळ ९ विणकाम ठासुन बसण्याकरिता ठोकण्याचें साधन [स फलक=फळा, फळी] (वाप्र) ०घेणें–युद्धास सिद्ध होणें –शर ०फुटणें–सैन्याची राग मोडणें 'पळालें फळी फूटली राक्षसाची।' –राक १ ६५ ०फोडणें, फोडून जाणें–राग तोडून मधून जाणें ०मांडणें–सैन्याची राग लढाईस उभी करणें 'आम्ही कर्णप्रमुख स्वजयार्थें मांडिली रणात फळी।' –मोकर्ण १४ ९

फळें—न भाला, बाण इ०चें लोखंडी पातें, टोंक, फळ [फळ]

फळे—न १ (कों) ओबडधोबड कापलेली फळी २ साध्या फळीचा केलेला ओबडधोबड झोंपाळा ३ सुकाणू ४ विहीरींत तळभागीं बसविलेली लाकडी चौकट ५ (बे) माती ओढण्याची फळी शेतीचें एक आउत [फळी] ०पडणें–पिशाच्चबाधेमुळें बेशुद्ध पडणें (कत्र्याची षष्ठी) फळ्याचा खेळ–पु (हेट) आट्यापाट्याचा खेळ फळ्यार बसवप–क्रि (गो) एका जागेवर गप्प बसविणें

फाईल—स्त्रीन मिसल, फेरिस्त, नोंदवही, कागदपत्रांची चोपडी 'अशा वेळीं रजिस्टेशन ऑफिसधील वषानुवर्षाचीं फाईलें शोधावीं व तपासावीं लागतात' –घका १४ [इ] ०करणें–१ वहींत घालून ठेवणें, गोठवणें २ दफ्तरीं दाखल करणें नोंद करणें ३ कागदपत्र, तकार इ० नुसती ठेवून देणें, त्यासबधीं काहीं न करणें

फाक—न (कु) कोंवळें फळ फक-फक पहा

फा(फां)क—स्त्री १ आबा, खरबूज, भोपळा इ० फळाचा किंवा सुरणादि कदाचा फुलाच्या पाकळीसारखा लाबट तुकडा, (सामा) लाबट तुकडा २ शिमग्यात बोंब मारण्यापूर्वी जीं बीभत्स वचनें म्हणतात तीं प्रत्येक, शिमग्यातील शिवी ३ घोणस किंवा फुरसें (सापाच्या जाती) याच्या अगावरील पट्टा, डाग ४ विस्तार 'हें बहु जें जें जलिपजेल। तयें कथेसि फाकु होईल।' –ज्ञा ५ १७३ (याच ओंवीतील फाकचा अर्थ माडगावकरी ज्ञानेश्वरींत अतर, प्रतिबध असा दिला आहे) [फाकणें]

फा(फां)कट—न साधारण, कसें तरी केलेलें ओबडधोबड दार, झापा, फाटक –वि फाकलेलें, इतस्तत पसरलेले, रुंदावत गेलेले (पाय, शिंगें, फाद्या, रस्ते इ०) [फाटक वर्णव्यत्यास]

फा(फां)कटणें–अक्रि पसरणें, (पाय, दुबेळकें इ०) दोन अवयव मध्यें ताण बसेल असे दोहोंकडे दोन पसरणें [फाकणें]

फा(फां)कटी—स्त्री पाय इ० दोन अवयव फाकटल्यामुळें होणारी स्थिति फेंगटपणा; रुंदावलेली स्थिति, मोठा तणावा, ताण

फाकटून उभा राहणें-पाय फाकून, फेंगडे करून उभें राहणें, चालणें [फाकणें]

फाकट—वि फालतू, निष्फळ 'जे बोलती फाकट गोष्टी।' -शिक २१ फाकड पहा

फाकटणें—क्रि लागणें -शर

फांकड—न (राजा) वाकडें, तिळ्याचें, हरकतीचें, वितंडवादाचें बोलणें, हरकत, आडफाटा, फगरूड, वाकूछल, फरड्क [स फक्क्, हिं फाकी]

फाकडपसारा—पु धंद्याचा अस्ताव्यस्त माडलेला-पडलेला पसारा, फापट पसारा [फाकणें+पसारा]

फाकडा—वि १ फकड, चलाख, पाणीदार, तडफदार २ हुशार, कुशल, निष्णात ३ ऐटबाज, अक्कडबाज 'फाकडा शिपाई बाजी।' -विक १० ४ सुदर, गुलजार, मारू, फक्कड फाकड्ड असेंहि रूप आढळतें [फक्कड, हिं फाकडा]

फाकडी—वि (राजा) वितंडवादी, हरकती आणणारें, फाटे फोडणारें (भाषण, मापूस) [फाकड]

फा(फा)कणें—अक्रि १ निरनिराळ्या दिशानीं सर्वत्र पसरणें, विस्तार पावणें, सर्व जागा व्यापणें 'कर्णाचीं कुडलें झग झगीत। प्रभा फाक्त दशदिशा।' २ विसकटणें ३ भटकणें, सैरावैरा जाणें, एकावरच केंद्रीभूत न होता चहूकडे पसरणें (दृष्टि, बुद्धि, ज्ञान, मन इ०) ४ फुलणें 'एऱ्हवीं जाईचिया फुला फाकणें।' -ज्ञा १८ २५७ ५ विषयातर करणें, पाल्हाळ लावणें 'कथेसी फाकलों सर्वथा। तो कोपू न मानावा श्रोता।' -एभा ९ ४३९ ६ दूर होणें, वियोग होणें 'आजी दिसे हरी फाकला यापाशीं। म्हणऊनी ऐसी परी जाली।' -तुगा ४५ ७ रुदावणें, ताणलें जाणें, असणें, रुद विस्तृत होत जाणें (पाय, शिंगें, फाद्या, रस्ते इ०) ८ (मन) आकाक्षायुक्त असणें, इच्छा दूसर पोचणें, जाणें ९ वितुळणें, आसरणें (घट्ट बेडका) १० पातळ होणें द्रवणें (चिजलेलें रक्त) ११ वाढणें, वृद्धिंगत होणें 'तुमचें ऐश्वर्य त्रिजगीं फाके।' -मुसभा १ ३३ १२ प्रकाशित होणें (दिशा) -उक्रि फोडी करणें, फाकी काढणें [स स्फातीकृत, प्रा फाईकय=फैलावलेलें]

फा(फां)कणें—उक्रि हातात घेऊन तोडात भरणें, फक्या मारून खाणें (पोहें इ० पदार्थ), फाका मारणें [फाका]

फाकताई—घोड्याचा रग -अश्वप १ २८

फाकरूट—न वाक्य, लेख परिच्छेद, कलम, निबधातील एक पूर्ण भाग, प्रकरण [फाक]

फांकरूट—न बरेंच विस्तृत व मोठें चद्रमर्या भोंवतीं पडणारें खळें, तळें

फा(फां)कळी—स्त्री १ फाक, फोड, छकल, शकल, पाकळी २ (क) (लाकडी) पट्टी, फळी [फाक]

फा(फां)का—पु तोंडात बकाणा भारण्यासाठी हातात घेत लेला पदार्थ (धान्य, पीठ, साखर इ०), घास

फा(फां)का—पु उपास, जेवणाचा खाडा, उपासाचा दिवस 'दिवसेंदिवस अन्न मिळेनासें जाहलें, चार चार फाके पडू लागले' -पाव ३० -वि रिकामा, निरर्थक, फुकट, रिता, खाली, बाद, कोरा, कोरडा 'नित्य विकरी होती असेंच काहीं घडत नाहीं एखाद दिवस फाका जातो' [अर फाका=दारिद्र्य, अभाव] **०मारीत फिरणें**-काहीं लाभ इ० नसून व्यर्थ भटकणें **फाकेकशी-सी**-स्त्री उपासमारी 'जोतसिंग खदाकर यास फाकेकसी होत आहे' -रा ५ ११८ [फा फाका+कशी] **फांकेबाज-मस्त**-वि दारिद्र्यानें गाजलेला असून बाहेर तसें न दाखविणारा, थोर मनानें पूर्वीप्रमाणेंच वागणारा **फाके मस्त**-वि (व) ज्याला फाके (उपवास) पडूनहि जो मस्तासारखा राहतो तो **फाकेकंगाल-मस्त**-वि (ना) भुकेकगाल, अठराविश्वे दरिद्री **फाकेशीर**-वि उपाशी (फा)-ऐच १९

फाकाटणे—अक्रि फाकलें जाणें, वेगवेगळें होत, जाणें एकमेकापासून दूर, अलग असणें फाकटणें पहा

फाकाफाक—स्त्री विस्कटलेली स्थिति, अस्ताव्यस्त पसारा, पागापाग [फाकणें]

फाकावा—पु विकास 'अविद्या नाशी उन्मेखु। फाकावा तैसा।' -अमृ ६ ६० [फाकणें]

फाकी—स्त्री पूर्ण वाक्य, पूर्ण सिद्धात, विधान फक्रिका पहा

फांकी—स्त्री १ वाघ, काडार, माजर इ० च्या अगावरील पट्टा २ (चाभारी) अर्धे कातडें, अधोड पहा फाक पहा

फाकी—स्त्री (गो) गप्प

फाक्ता—पु घोड्याचा रग -अश्वप १ २७

फाक्या—वि १ (व) उडाणटप्पू २ फाजील, चैनी, चंभिगी, फक्कड

फाग—पु १ होळीच्या वेळीं नाचणाऱ्या मुलींनीं वगैरे म्हटलेलीं कृष्णाचीं गाणीं, वेश्या-कचनींचीं शृगारपर गाणीं लावण्या २ शिमग्यातील अपशब्द, अश्लील वाक्प्रयोग, उखाणे फाक पहा 'शिकला फाग मारी हाका। राडा पोरें मेळवी लोका।' -तुगा २७९९ ३ (सामा) होळीचा सण, शिमगा [स फल्गु, प्रा फग्गु] **०पट्टी**-स्त्री होळीसबधीं वर्गणी

फाग—न (कु) कोवळें फळ (विशेषत काजूचें) फक्क, फक

फाग—स्त्री होडी अडकविण्याची दोरी पाग पहा

फागल—न (कु) एक वेल व तिचें फळ हें कार्ल्यासारखें असून त्याची भाजी करतात

फागलण—स्त्री (कु) एका वेलीचें नाव

फांगळा—पु (प्रा) पागलेली, पसरलेली, विस्कटलेली स्थिति, अवस्था (क्रि० पडणें, पाडणें) फंगडा पहा [पागणें]

फागुर—पु (गो कु) अकूर, फूट ' आब्याक आता फागूर यवुक लागल्या ' पागोरा पहा

फागोटा—पु (कों) पोफळीच्या तुऱ्याचें वेष्टण, पोफळी वरील शिपूट विरीच्या आतल्या बाजूला ज्या पातळ आच्छादना मध्यें गुडाळलेलें असतें तें ' मुज झालेले लगोटी नेसणारे मुलगे फागोटयाची लगोटी सोंवळ्यासाठीं वापरतात '

फांज—स्त्री १ शहर-गावाभोंवतीं असणारा तट (सामा) भित, कोट फाजी अर्थे २ पहा 'सप्त चक्रेंसीं सात बुरुज । रचूनि केला कोट सज्ज । अवयव सफेली स्वरवर्गी फाज । देहदुर्ग पन्नासिलें । -स्वादि १० २ २२ २ खार जमिनींतील पावसाचें पाणी वाहून जाण्यास मूळ बाधास दरवाजा ठेवतात या दरवाजाच दान्ही बाजूस दगड-चुन्याचे बुरूज बाधतात, त प्रत्येकी फाजास उघड झापाचे दरवाजे ठेवितात ' [स पाश, म फास, हिं फाज]

फाज-जी—स्त्री एक प्रकारची भाजीची वेल, फाद ही पावसाळी असून हिचीं पानें लहान अळवाच्या पानासारखीं असतात

फाजणें—उक्रि १ टरकावणें, फाडणें, चिरणें, पिचणें, तोंड उकलणें २ (मशाल चागली जळावी म्हणून दिवटीचें) तोंड फाकणें, उमलणें, ज्योत मोठी करणें ३ बीं पेरण्याकरिता शेत तिफणीनें साफ करणें ४ (खोगीर इ०वर) निरनिराळ्या आकृती दोऱ्यानीं काढणें, विणणें

फाजणें—उक्रि पाजण लावून ताणा ताठ करणें पाजणी पहा

फाजणें—अक्रि (घोडा, हरिण इ०नें) उडी मारणें फादणें पहा

फाजल—वि विद्वान्, शहाणा ' सवै गोष्टीनें तुम्ही पढे फाजल आहा व सवै किताब जाणून अकल-पूर ' -राज ३ १८६ [अर फाझिल्]

फाजी—स्त्री १ अडथळा, अडचण, प्रतिबध (क्रि० मारणें, पाडणें, पडणें) २ नगरकोट, गावकुसू, प्राकारवेदिका फाज पहा ' उभारिती दुर्गे दारवट फाजी । ' -तुगा १०० [फाज]

फाजील—वि १ अधिक, वाजवीपेक्षा जास्त, जादा 'माजी मामलेदाराचीं फाजिलें सरकारात पाचसात लप रुपय बुडाले ' -थोमा २ २५४ २ उत्पन्नात वाढलेलें (द्रव्य) ' त्याजकडे फाजील होतें तें माफ करून आणखी बक्षिसें उदड दिधलीं ' -चित्रगुप्त ११९ ३ शिलक, उरलेलें ४ चावट, अतिप्रसग करणारा, वायफळ बोलणारा, अशिष्ट [अर फाझिल्] **०पणा**-चावटपणा, बेशिस्तपणा [फाजील+पणा-प्रत्यय]

फाट—न (पटवेकरी) गोंडयाकरता उपयोगात येणारें खरें रेशीम

फाट—स्त्री (बे) (घाण्याला जुपलेली, बैलाची) जोडी

फाट—पु बदुकीचा बार, फट [ध्व फट]

फाट, फाटफट-फटी—स्त्री (कु) पहाट, प्रभात [पहाट]

फाट—स्त्री (गो) पाठ, मागील भाग [पाठ] **फाटल्यान**-क्रिवि (गो) मागाहून **फाटल्यावशीन**-क्रिवि (गो) मागच्या बाजूनें

फा(फा)ट—पुस्त्री १ हरकत, अडथळा, आडफाटा २ दोष, अपुरेपणा (क्रि० घेणें) ३ भाषण, लेखन इ०कात पूर्वोत्तर पडलेला स्पष्ट विरोध, अतर, फरक ४ जुळत आलेला जो पचाईत इ० व्यवहार त्यात प्रतिकूल होणारा मनुष्य (भागीदाराचें किंवा मित्राचें) वेगळें होणें ५ फूट, विभुक्तता, परस्परभिन्नता ६ भेग, उकल, तोंड, भगदाड, फट, अतर ७ (सराफी) मोत्याच्या वरच्या बाजूचा फुटका भाग, भेग ८ (बे) (गवडी काम) दरवाजे अगर खिडक्यांचीं दारें उघडण्याकरता सोडलेल्या भितीचा उतरता भाग, दारामागील (पसरट) भित [फाटणें]

फांट—पु (नाविक) वल्ह्यानें नावेचें तोंड फिरविणें, मार्गे चालविणें (क्रि० धरणें, करणें)

फांट—न काढा, अर्क (औषधी) [स]

फाटक—न जुनेर, जुनें, फाटकें वस्त्र [फ टकर]

फाटक—न १ साधें, ओबडधोबड दार, झापड, कवाड इ० (बाग, कुपण इ० चें) २ रस्ता बद करण्यासाठीं रोंवलेलीं उभीं आडवीं लाकडें ३ शहरची वेस, मुख्य दरवाजा [हिं]

फाटकर—वि (राजा) जीर्ण, फाटकें (वस्त्र) [फाटणें]

फाटकळ, फुटकळ—स्त्री फाटक्या तुटक्या वस्तू, अगड बगड, सटरफटर, किरकोळ चीजवस्त वि १ फाटकेंतुटकें, जुनें, जीर्ण २ पडकें, मोडकें, टाकाऊ (व्यापक) [फाटणें+फुटणें]

फाटका—वि १ फाटलेला, भाकें पडलेला, विदीर्ण, विदारित २ (ल) खराब झालेलें, उतरलेलें, रोड, कृश (शरीर, परिस्थिति इ०) ३ मोडकळीस आलेला, क्षुद्र, हलका झालेला, गरीब, हीन (धदा, व्यवहार इ०). ४ (व) नगा [फाटणें] **म्ह०** फाटक्याला शिववेना आणि दुबळ्याला दववेना (वाप्र) **फाटक्या अंगाचा**-वि रोड, कृश, पातळ अगाचा, रोडका, हाडक्या **फाटक्यात पाय घालणें-शिरणें-जाणें**-एखाद्या वाईट गोष्टींत दुसऱ्या वाईट गोष्टीची भर पडणें उदा० अगोदरच सतापलेल्या मनुष्याला आणखी सतापण्याचें कारण घडणें अगोदरच दु ख भोगीत असलेल्या मनुष्यावर आणखी पीडा, सकटें येणें; नेहमीच्या दुखण्यात तापाची भर पडणें इ० ' दूध तापात खाजेंस तर जसा फाटक्यात पाय '

फाटकातुटका—वि फाटलेला व तुटलेला, मोडकातोडका (जुन्या, नादुरुस्त वस्तूविषयीं म्हणतात) [फाटणें+तुटणें]

फाटकूल—न (कु) गप्पा

फा(फां)टणें—अक्रि १ फाडलें जाणें, टरकणें, चरकणें, (ताण बसल्यानें) भेद होणें २ (ल) फुटणें, दुभग होणें, वेगळें होणें, भिन्न होणें, (एकत्रानें चालणाऱ्याचा) भिन्नभाव होणें ३ (छाती, हृदय, काळीज-भीति, काळज्या, दुःखें इ० नीं) उलणें, विदीर्ण होणें, मोठा धक्का बसणें ४ वाढणें 'किंबहुना इहीं आटें। आगीं हा अधिक फाटे। परी शिंपीचि येवढें उमटे। रुपे जेवीं।' –ज्ञा १५ १०६ ५ इतस्तत पळणें, दाणादाण होणें 'जिकडे जिकडे पाहे तिकडे तिकडे भयें चमू फाटे।' –मोशल्य २ ७६ ६ (डोळे, नजर, मन, इच्छा इ०) फाकणें, भटकणें, परिभ्रमण करणें सैरावैरा जाणें, करणें ७ (कफ, रक्त इ०) वितळणें, आसरणें, फाकणें, पाणी होणें ८ पोहोंचणें 'येथ जिभेचा हात फाटे। तव जेविता गमे गोमटें।' –माझा १८ २४९ [स स्फट्, प्रा फड]

फाटफूट—स्त्री १ छेद, फूट, चीर, तडा, दोरा (नाणें, फळ, भित, जमीन यातील) २ (भागीदार, सैन्य इ० तील) फूट, वेगळें होणें, तूट न राहणें, भिन्न दिशास जाणें –वि. तडा, चीर, दोरा असलेलें, तडकलेलें, भेगललेलें (नाणें इ०) [फाटणें+फुटणें]

फाटफूट—न १ फटाके, बदुका वगैरेचा होणारा आवाज २ (ल) लढाई [ध्व]

फाटबाजू—स्त्री कमानीच्या दगडाची (दर्शनी व मागील खेरीज इतर) बाजू –मॅरट ४६

फा(फां)टा—पु १ अकुर, फूट 'देहधर्माचा नुठे फाटा। ज्ञानगर्वाचा न चढचि ताठा।' –एभा २ ४३९ २ हात, शाखा, फादी, ओघ, प्रवाह, विभाग, काड (झाड, नदी, रस्ता, डोंगर, इ० चा). 'बुद्धिवृत्तीचा फाटा।'–विउ २ ४४ ३ काना, रेघोटी, फराटा, (लिहिलेलें अक्षर खोडण्यासाठीं त्यावर मारलेली) ४ विषयातर, अवातर कथा ५ अतिशय बडबड 'हिचियें वेहीं सचाराचा ताठा। मुखीं सुटलासे फाटा।' –भारा बाल ५ ३१ ६ गैरहजिरी, अनुपस्थिति (क्रि० घेणें) ७ लाकडें, सर्पण ८ (ना) वासा. ९ (नदभाषा) रुपयाचा सोळावा हिस्सा, आणा [फाटणें] (वाप्र) **०देणें**–१ बुद्धी ठेणें, न जाणें 'चिंतूनें आज शाळेला फाटा दिला' २ वगळणें, कमी करणें, काढून टाकणें, नाहींसा करणें, खोडणें. 'लिहिताना त्यानें गोविंदरावाचे नावास फाटा दिला' **०फुटणें**–१ (मत्रचळ, पिशाच्च इ० नीं) वेड लागणें 'वीरभद्र म्हणे तू काय करिशी। मरणकाळीं फाटा फुटला तुजशीं।' –नव ७ ३९ २ फाकणें, प्रसार होणें 'जैसें डोळ्या अजब भेटे। ते वेळीं दृष्टीसी फाटा फुटे।' –ज्ञा १ २३ ३ एका कामातून दुसरें काम निघणें 'तुका म्हणे वाटें। नको फुटों देऊ फाटे।' **०भरणे**–१ बहकणें, बडबड करणें 'स्वधर्ममार्गी चालावया नर। वेदु स्वर्ग बोले अवातर। ते फाटा भरले अपार। स्वर्ग तत्पर सकाम।' –एभा २१ ३१८ २ भटकणें 'भ्रमणाच्या मोडी वाटा। न भरें फाटा आडरानें।' –तुगा ३३८४ ३ वेड लागणें, फाटा फुटणें **(मुखीं-तोंडीं-तोंडाला)फाटा भरणें**–तोंडाचा पट्टा सुरू होणें, तोंडानें बडबड सुरू करणें 'म्हणौनि मुखीं भरला फाटा। बडबडे चोहटा भलतेंचि।' **फाटे फोडणें**–अडथळे, हरकती आणणें, काढणें, सबबी सागणें

फाटाफाट-फूट—स्त्री विभक्त, वेगळें होणें (मित्र, सैन्य इ०), बाताहत, ताटातूट, फाटफूट पहा [फाटणें+फुटणें]

फांटी-टें—स्त्री रुंद व उघडी टोपली, पाटी, हारा पाटी पहा

फाटी—स्त्री १ डहाळी, फादी, लहान शाखा, फूट, लहान फाटा (झाड, नदी, रस्ता इ० चा) 'फाटी फाटीसी आढळत।' –दावि २६२ २ फाटा, टाळा. 'दउनी प्रपचासी फाटी।' –ब ५२३ ३ लाकडें, सर्पण, फाटें. पहा [फाटणें]

फाटुकलें—न महाबळेश्वराच्या आसपास डोंगरावर आढळणारें एक प्रकारचें फूल एप्रील व मे मध्यें याचा हगाम असतो

फा(फा)टें—न जळाऊ लाकूड, सरपण, काटकी, ओंडा, ढलपा [फाटा]

फाटोवाड—पु १ मोठेपणा –शर, २ स्पष्टता, वेगळेपणा 'परि तेंचि ऐसेनि निवाडे। जैसें भेसळलें खर कुडें। मग काढिज फाटोवाडें।,पारखूनिया।' –ज्ञा ९ ४३ –वि १ पुष्कळ २ स्पष्ट –शर [फाट+वाड=मोठा]

फाट्या—वि. अडथळे, विघ्नें, हरकती आणणारा [फाटा]

फाड—पु १ (ऐखादा अवयव, पोट, गळू इ०) कापण्याची क्रिया, कापून पाडलेली चीर, भेग, जखमेचा छेद २ (ल) शकेचें निरसन ३ एखाद्या विषयातील बारीकसारीक गोष्टी सुद्धा तो विषय विशद, स्पष्ट करणें, परिस्फोट, स्पष्टीकरण, विवेचन, फोड ४ (एखाद्या व्यवहारातील, कामातील) गुता नाहींसा करणें, उलगडा पाडणें ५ पृथक्करण –स्त्री १ (कों) फोड, तुकडा २ अर्धा चिरा, एकाच बाजूनें घडून सारखा केलेला दगड [स स्फट्, प्रा फड, म फाडणें, दे प्रा फड्ड=छिद्र, अश ?]

फाड—न पाचाचा समुदाय फाडें पहा [दे प्रा फड्ड=समुदायविशेष]

फाड—पु (गो) मोठी बरणी

फाड—पु फोड, उलगडा 'तुम्ही त्या कोडयाचा फाड झाल तर आमची कन्या तुम्हास वरील.' [फाडणें]

फाडकण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि तोंडावर मारणें, फटाका वाजणें इ० आवाजाचें अनुकरण होऊन, ताडकन्, भाडकन् इ० [ध्व फाड]

फाडकी—स्त्री (चाभारी) कातडयाचा एक प्रकार अधोड पहा

फाडणें—उक्रि १ विदारणें, टरकावणें, तुकडे करणें, चिरणें, फाटल असें करणें २ (ना) काढणें 'कीर फाड' =रेघ काढ [स स्फाट्य्, पाष्ट्य्, प्रा फाड, हिं फाडना] (वाप्र) **फाडून खाणें**–(एखाद्यावर) (ल) तुटून पडून त्रास देणें, छळणें **डोळे फाडणें**–डोळे वेंटारणें **पट्टी फाडणें**–कुळाकडील वसुल घेण्या करता अमक्यापासुन अमूक घ्यावें अशी यादी लिहिणें

फाडा—पु (उजळणींतील गुणाकाराचा) पाडा–ढा [पाडा] **०वाचणें**–१ बारकाईनें व सविस्तर हकीकत सागत बसणें, इत्थंभूत कथन करणें २ (अडचणींची, नुकसानींची) क्रमवार यादी सागणें, वाचणें

फाडा—पु १ (गो) वस्त्राचा तुकडा २ (गो) माडाच्या अगर पोफळीच्या काडाचा, लाकडाचा तुकडा

फाडाघाडे—फाटोवाड पहा –शर

फाडी—स्त्री १ फाड, एका बाजूनें घडविलेला दगड, लहान रडीव दगड २ खाडकी, तोड [फाड] **०काम**–न (स्थापत्य) घराचें खाडकी काम

फाडी—स्त्री ठराविक नगाचें माप, विशिष्ट नगाचा समुदाय साधारणत पाच नगाची फाडी होते **फाडें** पहा

फाडीव—वि १ ज्याचा काहीं भाग फाडलेला आहे असें (कापड), फाडून अवशिष्ट राहिलेलें २ मूळ नगापासुन फाडलेला, कापलेला, तोडलेला (भाग, तुकडा) [फाडणें]

फाडीवाडी, फाडोवाडे—क्रिवि. स्पष्टपणें, पुष्कळ फाटोवाड पहा –शर

फाडें—न १ विशिष्ट समुदाय, साधारणत छकडी, पचकडी, पाचुदा (फळें, रुपये, गोवऱ्या इ० चा) २ (गो) जोडी, वस्तुद्वय [प्रा फड्ड=समुदाय]

फाडो—(गो कु) फाडी पहा

फाडोवाड—पु फाटोवाड पहा **फाडोवाडीं-डें**–क्रिवि १ स्पष्टपणें, मोकळेपणानें –एभा २० २७२ 'तें तुम्हीं सकळ फाडोवाडीं। सागितलेंचि स्वसुखसुरवाडीं।' –स्वादि १३ ४ ९. २ अनेकप्रकारें, पुष्कळ 'ऐसें धन साचिलें फाडोवाडें।' –एभा २३ ८७ [फाड+वाड=मोठा]

फांढोरी—स्त्री शेतकीचीं आउतें

फाणपट—स्त्री (कों) पहाट पाहाणपट पहा

फाणस, फाणूस—पुन कदील, झाकलेला, वारा न लागणारा दिवा 'फाणूस लावावे त्यात मेणबत्या लावाव्या' –पया २८५ 'फाणसें झाडें फिरगाणी काम बिलोरी। लाऊन मेणबत्या भवताल्या द्वारोद्वारी।' –प्रला ९२ [अर फानूस]

फाणाफाण—स्त्री (ना) पागापाग, दाणादाण

फॉण्ण—न (गो) फोडणी (प्र) फोण्ण [स स्फोटन, प्रा फोडण, गो फोण्ण]

फांत—पु १ (गो) जमिनीचा तुकडा, पट्टी २ (गो) कुणगा, मिळकत फाती पहा [पोर्तु फातिआ]

फातकील—स्त्री (कों) फतकल पहा

फातमाय—स्त्री (निंदार्थी) लठ्ठ व बोजड अगाची स्त्री फतमाय पहा

फा(फां)तर—स्त्री १ (कु) कपडे धुण्याचा, स्नानाचा दगड २ चटणी इ० वाटण्याचा पाटा [स प्रस्तर, प्रा हिं पत्थर, म फत्तर]

फातर—न १ (ना) (फळाची) साल २ मुलाना लाडण्यात येणारा एक निंदाव्यजक ग्राम्य शब्द

फातरफोडी—स्त्री (गो) एक प्रकारची वेल

फातारें—न (गो) वरवटा

फा(फा)ती—स्त्री १ (गो) फुलाचा गजरा, वेणी २ (गो) पावाचा पातळ तुकडा• (सामा) तुकडा फात पहा [पोर्तु फातिआ]

फातुल्ली-तुळी—स्त्री (गो) गोटा, गुडा [फातर]

फांतें, फांतोड—नस्त्री (गो कु) पहाट [पहाट]

फांतें—न (बे) हिंदूच्या घरीं बकरीं कापण्याचा मुसल्मानी मुलाचा हक्क कर्नाटकांत हा एक बलुतेदार आहे. मुसल्मानानें फांतें न घालता बकरें कापल्यास कर्नाटकातील शूद्र तें खावयास निषिद्ध मानतात फात्या पहा

फातोर—पु दगड फत्तर पहा

फात्या—स्त्री १ कुराणाचा आरभ, कुरणातील पहिला सुरा, (मृताकरिता हा वाचतात), फात्याचे पठण २ नैवेद्य समर्पण, बळी 'मुलाणानें फात्या न दिला तर बकरें मुर्दाड रहातें म्हणजे तें हलाल होत नाहीं' –गागा ११३ ३ प्रार्थना 'काल जुमा होता व मिर्जा मनुचा दिवस फात्याचा होता म्हणून वजीर नाहीं' –पेद २१ १४९ ४ (निंदार्थी) अर्थशून्य वाचाळता, बडबड (क्रि० मारणें, देणें, करणें, पाडणें) [अर फातिहा] **हलवायाच्या घरावर फात्या देणें-मारणें**–दुसऱ्याचा माल उदारपणानें देणें, हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवणें

फात्या—पु १ (कों) बडविलेला रेडा, बैल २ दुर्बळ अशक्त

फात्यावयलो—वि १ (गो) उजाडल्यानतरचा २ शेवटचा [फातें=पहाट] **फात्यावेर**–क्रिवि (गो) पहाटेस [फातें+वरीं]

फात्रॅल—न (गो) राकेल, केरोसीन [फत्तर+तेल]

फात्रावचें—क्रि (गो) दगड मारणें [पत्थर, फातर]

फांद—स्त्री १ फांदी, शाखा २ एक प्रकारची भाजी

फांद—स्त्री (कों) तटाची भित, फाज

फादकुळेर—क्रिवि (गो) पाठगुर्शी [पाठकुर्शी, गो फाट=पाठ+कुर्शी]

फादडणें फांदाडणें—उक्रि १ (क) फाडणें, टरकाविणें, दोन तुकडे करणें, चिरणे २ (ल) (एखाद्यावरील) प्रेम, लोभ, नाहींसा करणें मर्जीतून उतरविणें, बुद्धिभेद करणे –अक्रि (खड सलेल्या, छाटलेल्या झाडाला) फाद्या फुटणें [फाद-फादडा]

फादडा, फांदाडा—पु १ (झाडाची) मोठी फादी, शाखा २ (अव) (भाषणात) विषयातर, अवातर कथा, फाटे फोडणें (क्रि० घेणें, फोडणें) ३ हरकत, आडकाठी [फादी]

फांदणें—अक्रि उडी मारणें, उधळणें (घोडा, हरीण इ० नीं) फाजणें [स स्पदन, प्रा फदण, हिं फदना]

फांदणें—उक्रि १ पसरणें, विखुरणें २ फाजणें पहा

फांदलावचें—क्रि (गो) (झाडाच्या फाद्या) सभोंवार पसरणें, फादणें [फादी]

फादा—पु १ झाडाची डेळकी, ज्या ठिकाणीं दोन खाद्या फुटतात तो झाडाचा भाग २ (ल) अडचण, सकट, घोंटाळा (क्रि० पडणें) 'परि पडलों फादा। बहुता दिसा।'–शिशु २०१ [हिं फादा=सकट] **फाद्यात घालणे–पाडणें**–गोंधळात घालणें, पाडणे, कचाटींत, पेचात घालणें, पाडणें **फांदा मारणें**-(ना) एखादी वस्तु लुबाडणें, घबाड मिळविणें

फांदाडणें, फांदाडा—फादडणें, फादडा पहा

फांदाडणें—अक्रि (माण) लुबाडणें, फसविणें

फांदाफांद—स्त्री पागापाग पहा [फादणें द्वि]

फांदी—स्त्री १ (झाडाची) खादी शाखा २ (दिवा वगैरे अडकविण्याकरिता) भित, खाब इ०कास लावलेला आकडा **फांद्या फोडणें**–१ फाटे फोडणें, विषयातर करणें, आडकथा सागणें २ पोकळ सबबी आणणें, अडथळे, हरकती सागणें **फांदोफांदी**–क्रिवि प्रत्येक शाखेला–पासून–कडे–मध्यें 'तू हिंडगास फादो फाद, मी हिंडलों पानोपान' **फांदोरी**–स्त्री डहाळी, लहान खादी [फादी लघुरूप]

फानवटा—पु (कों) उन्हाळयात गुरें बाधण्यासाठीं शेतात, अगणात, झाडाखालीं घातलेला माडव

फानस-नूस—पु कदील फाणस पहा

फा(फां)पटपसारा—पु धद्याचा, उद्योगाचा अवाढव्य विस्तार, कामाचें अवडबर [+पसारा]

फापडणें—उक्रि पाखडणें –शर [ध्व]

फा(फां)पर—न पसरलेला व्रण, जखम, त्वचेवर पसरलेलें, चिडलेलें खरूज, बिब्बा इ० सबधीं जें क्षत तें [हिं फाफड]

फापर—पु (गो) लत्ता

फांपरणें—अक्रि (कों) खरचटणें, दगड वगरे कातडीला घासून जखम होणें [फापर]

फांपरणें, फांपसणें—अक्रि चोळवटणें, घासटणें, खरडणें, चेंदामेंदा होणें, चिरडणें

फा(फा)परा, फांपा—वि तोतरा, चोचरा, अडखळत बोलणारा [ध्व फा! फा!]

फापरी—स्त्री कुर्डीत वाढणारी एक वनस्पति

फांपसणें—उक्रि १ चुरडणें, चोळणें, मळणें, जोरानें हाताळणें २ फार रागें भरणें, झाडणें, ताशेरा झाडणें खरडपट्टी काढणें

फॉपळ—न (गो) सुपारी (प्र) पोफळ पहा

फॉपावणे, फापाइणें—अक्रि १ (झाडाला) भरगच्च पालवी येणें, फोफावणें २ लठ्ठ होणें, वाढणें, पुष्ट होणें फुगणें (माणूस, जनावर) ३ (ल) विस्तारणें, फैलावणें 'देखणें वृत्तीची गजगजा। फापावत चालली।'–वेसीस्व ११ २१ 'सद्गुरु अतरीं विचारी आधीं। म्हणे याचे ठायीं असे दृढ बुद्धि। तेणें हा फापावला त्रिशुद्धि। यासी कांहीं सुचेना।'–स्वादि १० १ ४२ [फाप! हिं फापना]

फापाळे—न १ (कु) विहिरीतून पाणी काढताना पाय देण्यासाठीं घातलेलें आडवें लाकूड २ (गो) ओढ्याच्या काठावर ओलाइन जाण्यासाठीं घातलेले माड–पोफळीचे तुकडे [पाय+फळी]

फापुडचें, फापुडणें—क्रि १ (गो) झाडणें, केर काढणें, झटकणें २ (गो) फोडणें, विस्तारानें टाकणें **फापुडणी**–स्त्री (गो) केरसुणी

फा(फा)प्या—स्त्री १ (अव) स्फुदणें, हुदके, आचके २ हळहळ, र र करीत असणें 'पेडाऱ्यानीं सर्वस्व नेताच फाप्या मारीत बसले' (क्रि० मारणें, देणें, करणें, फुटणें) ३ (ल) अचाट पण निष्फल यत्न [फाप! तुल० इ पफ्]

फाप्सावचे, फाप्वंचे—अक्रि (गो) उध्वस्त करणे, नखानीं ओरखडणें **फाप्सावणी**–स्त्री (गो) उध्वस्त करण्याची क्रिया, नखानीं ओरखडण्याचे काम

फाफर, फाफरणें, फांफरा, फाफा, फांफ्या—फापर, फापरणें इ० पहा

फा(फा)फर—स्त्री लाथ, लत्ता फापर पहा 'म्हणे। तव शनि चालिला फाफर। मारावया।'–कथा ३ ६ १९

फांफळें—न (कु) विहिरींतून पाणी काढण्याचे वेळीं पाय टेकण्याची फळी फापाळें पहा [पाय+फळी]

फां फां जावप—क्रि (कु) उघडकीस येणें

फाफू—फे फे पहा

फाफू, फांफु—न मत्र घालताना फुकर घालण्याचा आवाज २ (ल) मत्रतत्र, गौडबगाल, टाणाटोणा, गारूड छाछू [ध्व] **०करणें**–उधळपट्टीनें भरमसाट खर्च करून नाहींसें करणें (द्रव्य, धान्य इ०)

फाम—स्त्री चित्ताची स्थिरता, अवधान, देहभान, शुद्धि, समज, अक्कल, याच्या उलट बेफाम [अर फहम्]

फाम—पु (गो) ख्रिस्ती लोकाचा उत्सव [पोर्तु फामा]

फामटणे—क्रि दपटणें

फामिंदा—पु १ प्रकृतीवर परमेश्वराचें श्रेष्ठत्व सांगणारा तुरेवाला (तुरा लावणी गाणारा) –वि २ फुशारकी मारणारा, गर्विष्ठ (माणूस) ३ (लवाडींत) निष्णात, पटाईत, अव्वल (निंदार्थी) ४ हुशार, तरबेज फर्मिंदा पहा [फा फह्मीदा]

फामिंदा-दी—स्त्री पुरुषाप्रमाणें धीट व अधिकार चाल विणारी स्त्री

फायदा—पु नफा, लाभ, किफायत, प्राप्ति [अर फाइदा]

फायश—स्त्री जाहीराणा, प्रसिद्धी 'हें पत्र एकांती वाचून ठेवावें, फायश जाल्यानें येर्थे सेवकाची पत राहणार नाहीं' –मदबा १११९ [अर फाश्]

फाया—पु १ अत्तराचा बोळा २ अत्तर लावण्यासाठीं बारीक चोईच्या टोकाला कापूस लावून देतात ती काडी [हिं]

फार—न (बंदूक, तोफ यांचा) बार, भर, पेट (क्रि० सोडणें, सुटणें) [इ फायर]

फार—पु १ (राजा) मुसळाचा, बत्त्याचा घाव, प्रहार (क्रि० देणें, लावणें, घालणें) २ (गो) आठ्यापाट्यांच्या खेळा तील मारहाण [स प्रहार]

फार—वि १ प्रसृत, विकसित. 'तैसी चंद्रसूर्यादि. योरें। इयें तेजें जियें फारें। तियें जयाचेनि आधारें। प्रकाशती।' –ज्ञा १५ ३११ २ स्पष्ट, उघड 'जैसें शिंपीपण हारपे। तंव तंव खरं होय रुपें। का दोरी लपता सापें। फार होइजे।' –ज्ञा १५ ३१० ३ पुष्कळ, बहुत, विपुल –क्रिवि अतिशय [स स्फार, प्रा फार] ०हून फार झालें हास आलें **फारकरून**–क्रिवि बहुतांशीं, मुख्त्वेंकरून, बहुधा **फारफार विचारणें**–एखाद्याची पुष्कळ आठवण काढणें 'माझ्या स्त्रीला फार फार विचारिलें –मृ ९७

फारक—वि फारीक पहा

फारक(ख)त, फारक(ख)ती—स्त्रीन १ कर्जफेडीचा कागद, ऋणमोचनपत्र २ मालमतेच्या भागावरील सोडलेल्या हक्काचा दस्तऐवज, सोडचिठ्ठी, संबंध तुटल्याविषयींचा कागद, वाटेपत्र, वाटपपत्र ३ ताटातूट, असबद्धता विलगपणा (क्रि० करणें, होणें) 'शिक्षण व राजकारण यांची पुरी फारकत कर ण्याच्या हेतूनें' –केले १ २०१ [फा फारिघ्–खत्ती]

फारकाय—स्त्री (गो) फेड

फारफेर—पु एकमेकांतील कमीअधिकपणामुळें पडणारें अंतर फेरफार पहा

फारंवचें, फारवूचें, फारोंवचें—क्रि (गो) छिद्र करणें, भोंक पाडणें, टोपचें पहा

फारशी-सी—पु इराणचा रहिवासी, पारसीक, पारशी लोकांचे इराणातील मूळ पुरुष –स्त्री इराणमधील भाषा –वि. इराणविषयक, फारशी भाषेतील, भाषेचा, भाषेसंबंधीं [स पारस, पारसीक, फा फारसी]

फारस—पु स्वार –आदिलशाही फर्मान [फा]

फारसनीस—पु फारशी भाषा जाणणारा कारकून, चिट णीस, पारसनीस

फारांवचें—क्रि (गो) (उखळात) सडणें, हळद कांडणें [स प्रहार, म फार]

फारांवचे—क्रि (गो) बंदूक मारणें [इ फायर म फार]

फाराबणे—क्रि (कु) वश करून घेणें

फारिखत, फारिखती—फारखत इ० पहा

फारिंग—न (गो) एक प्रकारचें झाड, यांचीं पानें एरंडाच्या पानासारखीं असतात यांच्या मुळाची भाजी करून खातात

फारी—स्त्री (व) गोन्याचा (गोणीचा) एक भाग

फारीक-ख—वि १ वारलेलें, फेडलेलें (कर्ज) उत्सवप्रसंगीं कर्जवाम होईल तर श्रीकृपेनें फारीक होईल'–रा ८ १२० २ मिटलेला, समेट झालेला, बंद पडलेला (भांडणतंटा, चौकशी इ०) ३ खर्चलेला, संपलेला, खाल्लेला (पैसा, धान्य, अन्न इ०) ४ पावता, चुकता, अदा 'खंड फारीक झाल्यावर थोडीबहुत त्याची मेहमानी करून बहुमाने त्यास त्याचे स्थळास पाठवून द्यावें' –मराआ २३ ५ मुक्त [अर फारिघ्=मुक्त] ०**करणें**-फेड करणें, फेडणें, हिशेब चुकता करणें]

फारनफेरून—क्रिवि या बाजूचे त्या बाजूला करून, फिरवा फिरवी करून फेरफारून पहा [फेरणें द्वि]

फारोळ—स्त्री (व) भानगड

फारोळा—पु फाळा, चिंधी चिरफळी, चिंधोटी [फाळ]

फारोळा-ळें—पुन पाभरीच्या दात्यांचें, फणांचें लोखंडी टोंक, फाळ 'फास फारोळे ईडया फाळ। ऐसे जे जे पाहेतो निश्चळ।' –पैमाप्रेंदु

फार्म—पु शेत, जमीन 'सरकारी फार्मे हा एक अद्यापि मनोरंजक फार्सच आहे' –टि २ ३६४ [इ]

फॉर्म—पु १ छापलेला मसुदा, नमुना २ माहिती भरावयाचें पत्रक 'छापील फार्मे अंजदारानें मागवावेत' –के १७ ६ ३० ३ विशिष्ट आकार, आकृति ४ चौकट; (कॉलीट वगैरे ओत ण्यासाठीं केलेली) ५ फर्मा पहा [इ]

फार्मास—स्त्री (गो) दवाखाना [पोर्तु फार्मासिआ, इ फार्मेसी]

फास—पु १ सोंग, बतावणी, थट्टेचा प्रकार 'कायद्याचे बाटेल तें कलम बाटेले त्यावर लादण्याचा हा नुसता फार्स आहे' –के १६ ४ ३० २ प्रहसन, नाटकाचा एक चुटका 'करजाचा मनोरजक फार्से' (सपा का म थत्ते, १८८८) [इ]

फालकुनो—न (कु) चाभाराचें एक हत्यार

फालतू फालतूक—वि १ ज्यास्त, शिल्लक, उरलेलें, अधिक, अनावश्यक २ वरकड पहा ३ बिन महत्त्वाचा, क्षुद्र (माणूस) [हिं]

फालस—न खोटें, बनावट मोती [इ फाल्स]

फालसा—पु एक वृक्ष व त्याचें फळ, उत्तरहिंदुस्तानात याची विशेष उत्पत्ति होते पक्व फळें पिंपरीच्या फळासारखीं असुन तीं खातात उन्हाळ्यात या फळाचें सरबत करतात [स परुष, हिं] **०भात**–पु फालशाचा रस घालून केलेला भात –गृशि ३७३

फालें—न (बे.) पहाट

फालेटूं—न (कों) नागराच्या खुटावर फाळ बसविल्यानंतर त्यावर एक निमुळता लाकडाचा तुकडा ठेवतात तो लहान लाकडी फाळ 'नागराचें फालेटूं लवकर झिजतें त्यामुळें लवकर लवकर बसवावें लागतें' [फाळ]

फाल्गुन—पु १ चैत्रादि महिन्यातील बारावा महिना २ अर्जुनाचें नाव [स] **०वाद्य**–न बोंब, शखध्वनि (फाल्गुन महिन्यात होळीच्या वेळीं बोंब मारतात त्यावरून) **०वाद्य करणें**–बोंब मारणें **फाल्गुना–नी**–वि फाल्गुनविषयक **फाल्गुनी**–स्त्री १ फाल्गुन महिन्यातील पौर्णिमा, होळी पौर्णिमा २ प्रथमपूर्वा व उत्तरा नक्षत्रे

फाल्या—वि १ (व) फालतू २ बाताड्या 'हा फाल्या आहे याच्यावर विश्वास न ठेवावा'

फाल्या फाल्यां—क्रिवि (गो कु) उद्या फालें पहा [पहाट] **म्हु**० (गो) एका निजून फाल्या जायना=एकदा निज ल्यावर उजाडत नाहीं (म त्यें कव्हातरी जागें होतों) म्हणजे एकदाच करून काम सपत नाहीं **फाल्याचा**–वि उद्याचा

फाव—पु १ प्राप्ति, लाभ २ अनुभव 'तेसें रज तम विनाशें। तिजें जें उत्तम दिसे। तें सत्त्व हा आपैसें। फावासि ये।' –ज्ञा १७ ३१८ ३ अवकाश [स प्राप् प्रा पाव, म फावणें]

फॉव—पु (गो) पोहे

फावटी—स्त्री (व) सधि, योग्य वेळ 'तुम्ही असें केल्यानें त्याला फावटी सापडत्ये' फावती पहा [फावणें]

फावटीक येवप—(गो) मजुरीने शेतें वाहून नेणें

फावंड—स्त्री (व) सबब, निमित्त, बहाणा 'समजावया आले भरत भावड। तेथेंचि फावड रचिलें ता।' –मभा ७८ [फावडी]

फावडा—पु मोठें लाकडी फावडें, पावडें फावडी पहा

फावडी—स्त्री १ खोरणें, (शेण, लीद इ०काढण्याचें) लहान पावडें, खोरें हें बहुधा लाकडी असतें २ जोगी, फकीर मान भाव इ० वापरतात ती वाकडी किंवा आकडयाची काठी हिला झोळी अडकवितात 'कुबडी फावडी कवळून पाणी। नाथपणी मिरवला।' –नव १७ ८५ ३ लोखडी खोरें, पावडें ४ उसाच्या रसावरील मळी काढताना उपयोगात आणिलें जाणारें लाकडी आऊत ५ दड किंवा जोर काढताना दोन्ही हात ज्या लाकडी ठोकळयावर ठेवतात ते प्रत्येकी, हत्ती ६ शेतात माती ओढण्याकरता केलेलें लाब दांडयाचें खोरें ७ (नागर, कुळव, कोळपें इ०च्या) दाडीला बाजूनीं आधार देणाऱ्या दोन काठयाबद्दल सामान्य शब्द ८ अनर्थकारक स्थिति, कष्टप्रद अवस्था, दैना, दु खद स्थिति, दुर्दशा [हिं]

फावडें—न १ (सामा) फावडी पहा २ (ल) पीडा, आगलाव्या, त्रास देणारा इसम (वाप्र) (कामात किंवा बोलण्यात) **फावडें घालणें**–एखाद्याच्या कामात किंवा भाषणात फादाडे फोडणें, फाटे फोडणें **फावडें लावणें, फावड्यावर–फावड्यानें पैसा ओढणें**–सपर्तीत लोळणें, चिकार पैसा मिळविणें 'सुमारें ५० वर्षांमागें ज्यानीं वऱ्हाडात वकिली केली त्यानीं फावड्यानें पैसे ओढिले'

फावणें—क्रि सवड सापडणें, वेळ, सधि, मोकळीक मिळणें 'दावाया अजि। विश्वतारक तुम्हा स्वामी बरें फावलें।' –मोकृष्ण ६९ ११ –अक्रि १ प्राप्त होणें, मिळणें 'जें शब्दातीत स्वभावें। तें बोलींचि जरी फावे। तरी आणिकें काय करावें। सागें कथा।' –ज्ञा ५ ६८ २ अनुभवास येणें, समजणें मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे। आणि हृदयीं स्वयभचि असे। प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें। आपैसयाचि।' –ज्ञा ९ ४९ ३ (कु गो) योग्य असणें ४ योग्य, सोपें, सोईचें, व्यवहार्य वाटणें 'माझा हात फावेल तेव्हा करीन एव्हा करीत नाहीं' ५ जिकलें जाणें, लाभणें 'कालत्रयातीत कवल फावलास हो जी।' 'आजपर्यंत केलें तें फावलें' [प्रा फव्वीह=यथेष्ट लाभ प्राप्त करणें, गु फावबु, स प्राप्]

फावती—स्त्री (राजा) उद्योगातून सुटका, गडबडींतून काढलेली फुरसत, मोकळीक, रिकामपणा [फावणें]

फावल—पु सुस्वाद –शर

फावा—स्त्री प्राप्ति फाव पहा 'स्वयें दर्शनाचिया सवा। अवघियाची जाती फावा। परी निजात्मभावा। न मोडताही।' –अमृ ७ २५५ [स प्राप्, प्रा पाव] **०जाणें**–अक्रि ठसणें, समजून जाणें 'तरी साग पा पाडवा। हा शास्त्रसिद्धातु आघवा। तुज एकचित्तें फावा। गेला आहे।' –ज्ञा १८ १५४०

फॉवॉ—पु (गो) नाचणींतील गोंडा

फॉवाळी—पु (गो) मासळी

फार्बिदा—वि १ (निदार्थी) अट्टल, पक्का, इरसाल, लबाडीच्या कामात वस्ताद २ सपन्न, निपुण, निष्णात (चागल्या अर्थी) [फार्मिदा]

फा(फा)शी—स्त्री १ फास, सुरगाठ, बिसरगाठ, सरकफास २ फासावर चढविण्याची शिक्षा [स पाश]

फा(फां)शी—स्त्री वेळच्यावेळीं पाणी न पाजल्यामुळें गुराना होणारा रोग या रोगात फुप्फुसें फुगतात हा ससर्गजन्य आहे [स स्पर्श, प्रा फास=रोग]

फास—स्त्री कुळवाचा एक भाग, कुळवाला बसविलेली लोखडी पट्टी पास पहा ' फास फारोळे ईडया फाळ ' –पैमाषेंदु

फा(फा)स—पु १ सरकगाठ, पाश ' काळाचे बरे गळा फासे । ' –मोकर्ण ६ ५२ २ वाघर; वागुरा (पशुपक्षी पकडण्याची) फासकी, जाळें ३ (खा) वडाग घालतेवेळीं काटे उच लण्याकरता घ्यावयाचे लाकूड ४ फाद्याचा, डहाळ्याचा भारा ५ (व) काटधाच्या १० ते १२ फसाटया काटयाचा ढीग, भारा ६ (ल) पाय मागें ओढणारा, स्वतत्र, मोकळा राहू न देणारा उद्योगधदा, परिवार, लोढणें, मायापाश [स पाश, हिं ब फास] (वाप्र) **फाशी देणें**–१ फासावर चढविणें, जीव जाण्या साठीं टागणें २ (ल) अडकविणें, घोटाळ्यात घालणें, पाडणें **फाशी जाणें-चढणें-पडणें** -फासावर लटकाविला जाणें, गळफास लागणें **फांशी भरणें-येणें-लागणे**–गुतणें, कचाटींत सापडणें

फासका—पु (क) फास, फासा, वेढा [फास] **फासकी**–स्त्री पशुपक्षी पकडण्याकरिता केलेलें जाळें [फास]

फासटणी, फासटाफासट—स्त्री पायपिटी, कटाळवाणी, श्रमाची चाल [फासटणें]

फासटणें—उक्रि १ (शरीराला भस्म, भाडयाला राख इ०) जोरानें लावणें, फासणें, लपटणें २ (राजा) पायपिटी, चालण्याचे श्रम करविणें, पाय झिजविणें ' काहीं लाभ नसता उगीच पाय फासटीत जातो कोण ? ' ३ (ल) फसविणें, एखाद्या व्यवहारात लबाडीनें गुतविणें, भूलथापा देणें [फासणें]

फासडा—पु गुतागुत, दोऱ्याचा गुता, गाठ, जाळें [फास]

फासडा—पु खिडकी, दरवाजा इ० भितींत घट्ट बसावी म्हणून त्यास मारलेली खुटी

फासडें—न एक शेतकी आउत, नागरलेल्या जमिनींतील ढेकळें फोडण्याकरता फिरविला जाणारा लाकडी ओंडा

फासण—स्त्री (गो) धमनींतील ठणका; ठसठसा [ध्व]

फासणी, फासडी, फांसणी—स्त्री १ (तुडी लावण्या पूर्वी) रक्त वाहण्यास सुरुवात व्हावी म्हणून केलेला बारीक छेद, घाय, चीर (बहुधा अनेकवचनी प्रयोग) ' फाड रक्त फासणी । गुल्हडागाची जाचणी । ' –दा ३ ७ ३३ ' जैसें खाइक झालें हाता वर । त्यावरी फासण्याचे मार । ' २ छेदन, कापणें (क्रि० करणें) **दु खावर फांसडया टाकणें-मारणें**–दु खावर डाग देणें

फा(फां)सणें—उक्रि १ घासणें, चोळणें, लावणें, फासटणें (अगाला उटणें, भस्म, भाडयाला राख इ०) २ (कु) पुसणें [स स्पृश–स्पर्शन, प्रा फासण]

फा(फा)सणें—उक्रि १ गुतविणें, अडकविणें, गुरफटणें २ (ल) फसविणें, ठकविणें, भुलविणें [फास]

फां(फा)सणें—उक्रि १ (क) (लेखणी, बोरू इ०) पिचणें, पिंजणें, फासटणें २ चिरणें, फासण्यानीं कापणें [हिं फासना]

फा(फा)सणें—अक्रि (गुराना पाणी वेळेवर व पाजल्यामुळें) घुसमटणें, गुदमरणें [फाशी]

फासफूस—स्त्री धुसफूस, कुरकूर [ध्व]

फासफूस—स्त्री १ फोल, भूस २ (ल) गाळ, गळ्हाटा; कचरा [फूस द्वि]

फासला—पु अतर ' मवलूर म्हणोन गाव धारवाडापासुन एक कोसाच्या फासल्यानें आहे ' –ख ८ ४३८९ [अर फासिला]

फासव—न फासू पहा

फा(फां)सळी—स्त्री बरगडी

फा(फा)सळी—स्त्री फासणी, शरीरातील रक्त काढण्या करता केलेली बारीक चीर [हिं फासु]

फा(फां)सा—पु १ पाश, फास पहा ' तुझे पायीं पावे ऐसा । जेणें उगवे हा फासा । ' –तुगा १२०९ २ पकड, अडकवण, आकडा (सरी, नथ इ० दागिन्याचा) ३ अडकविण्यासाठीं ठेवलेलें छिद्र, कडें, झुल ज्यात घालतात ती कडी, अगटी ४ पशुपक्षी यास धरावयाकरिता केलेले जाळें, वागुरा ५ (ल) एखाद्या माणसास फसविण्यासाठीं केलेली युक्ति, पेंच [स पाश] **०घालणें–पसरणें**–(ल) जाळें पसरणें (अडकवण्यासाठीं) **०टाकणें**–पकडण्यासाठीं फास टाकणें

फासा –पु सोगटया इ० खेळास उपयोगी असा हस्तिदती तुकडा यावर चारी बाजूवर अनुक्रमें १,२,५ व ६ असे ठिपके असतात [स पाशक] **म्ह०** फासा पडे सो डाव राजा करे सो न्याय **फासा उमगणें-जाणणें-समजणें**–(ल) गुप्त बत, लबाडी ओळखणें, डाव ओळखणें **०उलटा पडणें**–प्रतिकूल गोष्ट घडणें **०टाकून पहाणें**–(ल) नशिबाची परीक्षा पाहणें, धाडस करणें **०टाकणें**–१ आमिष टाकणें २ (खरेदीविक्रीमध्यें) आपल्या सूचना करणें, भाव, मागणी इ० सागणे, आपलें म्हणणें कळविणें **०सोयीचा पडणे**–अनुकूल गोष्ट घडण

फासाटणें—क्रि फासटणें पहा

फासा(सो)टी—स्त्री फास, जाळें 'सप्रेमें अनुभव घेता दिठी। तुटे फासोटी भवबधा।' –भवि ५० ६२ [स पाश]

फासाडणें—सक्रि १ गुतविणें, अडकविणें २ तोंडाला पानें पुसणें, फसविणें [फास]

फासारडें—न (कु) फास

फासावणें—उक्रि चिरणें 'फासावेना तरि दु ख घेतें वाव। मग होतो जीव कासावीस।' –तुगा २७७८ [फासणें=चिरणें प्रयोजक]

फासुं—न नदी, समुद्र इ० चा फाटा, खाडी, ओहोळ

फासूक—लहान खाडी

फा(फा)सेपारधी—पु १ पशुपक्ष्याना जाळ्यात अडकवून धरणारा २ (ल) दुसऱ्यास कपटानें पेंचात धरणारा, फसव्या

फा(फा)सोळी—स्त्री बरगडी फासळी पहा **फासाळीसं उजळ टिक्या**–वि बरगडयावर पाढरे ठिपके असलेला (घोडा) हें अशुभ चिन्ह होय

फास्क—स्त्री (गो) सापळा [सं पाशक, पोर्तु फास्किआ]

फास्की—स्त्री (गो) चौकट [पोर्तु फास्किआ]

फाळ—पु १ नागराचा अवयव, नागराचे शेवटास लावावयाचें लोखडी पातें २ (ल) मोठ्या, जाड व रुदट टोकाचा बोरू, लेखणी ३ भाला इ० शस्त्राचें अग्र फळ पहा 'सर्व स्वाराच्या हातात तीक्ष्ण फाळ लावलेले लाब भाले होते' –स्वप ८८ [स फाल]

फाळ—स्त्री १ कुऱ्हाडीनें काढलेला लाकडाचा मोठा तुकडा, ढलपा २ चिंधी, चिरफळी, कापडाचा अरुद लाब तुकडा ३ भाग, तुकडा 'करूनि दोन फाळी तारिला कृष्णें।' –एभा ३१ ३३८

फाळवट–न फाळका, केळीच्या पानाचा एका बाजूचा तुकडा

फाळकं(कां)ब—पु नागराचा आकडा व लोखडी फाळ याना जोडणारा लाकडी तुकडा, फाळेंद्, फाळवड [फाळ+काब]

फाळका—पु १ मोठा तुकडा (लाकूड, फळ इ० चा) २ केळीच्या पानाचा (डागेचा) एका अगाचा तुकडा (जेवण्याकडे उपयोगी). ३ (विणकाम) सुत उकलण्याचें बाबूचें केलेलें रहाटवजा साधन यावर सुताची कळी घालून उकलतात ४ (कु) नौकेचा खालचा भाग [फाळ] **फाळकी**–स्त्री १ लहान फाळका २ जमिनीचा अरुद भाग, पट्टी [फाळका अल्पत्व]

फाळट, फाळवट—न १ फालेंद् २ नागराच्या फाळास तुच्छतादर्शक शब्द [फाळ] **फाळटणें**–अक्रि नागराच्या फाळानें कापलें, घासलें जाणें (बैल इ०)

फाळणी—स्त्री १ जमिनीवरील फाळा (धारा) शेताच्या उत्पन्नावर बसविलेला कर २ विभागणी, वाटणी [स स्फाटन, प्रा फालण]

फाळणें—उक्रि १ फाडणें, टरकाविणें 'आणि गोंवी गेलिया जवळी। झगटलिया अग फाळी।' –ज्ञा १८ ३५५ २ साऱ्याची रक्कम वाटून देणें, ठरविणें ३ (सामा) वाटणें, विभागणें [स स्फाटन, प्रा फालण]

फाळवट, फाळवटणें—फाळट व फाळटणें पहा

फाळवड—न (सागली) फाळकाब, फाळेंद्

फाळा—पु १ फाडून काढलेला वस्त्राचा तुकडा, चिंधी, चिरफळी, धादोटी २ वाघडा, बाभारा (क्रि० काढणें, निघणें, जाणें) ३ कातलेल्या रेशमाची गुडी, वळी, मोठी परती अशा १४ वळयाचा एक थाक किंवा अर्धा शेरिया होतो ४ कर, सारा 'फाळा लाविला उदड।' –दावि ३७७ ५ वाटपाचा भाग, हिस्सा **फाळा फाडणें**–पट्टीचें, साऱ्याचें वाटप करणें

फाळा—पु नागराचें पातें, फाळ पहा

फाळी—स्त्री १ शकल, तुकडा 'शस्त्रें करूनि समान फाळी। अर्पिल्या दोघींच्या करतळीं।' –सुप्रभा ६ २६ २ जमिनीची लहान पट्टी ३ (गो) चिंधी, फडकें [फाळा अल्पत्व]

फाळी—स्त्री (व) फळी

फाळुके—न (महानु) लहान वस्त्र, फडकें 'पाहाटचि उडुनि फालुकें झाडोनि जाओं लागे।'–सूत्रपाठ १२० [फाळका]

फाळेंद्, फाळेट्, फाळोटा—नपु नागराचा फाळ घट्ट बसावा म्हणून त्यावर बसविण्याचें लाकूड, फालेंद् पहा फाळट, फाळवट [फाळ]

फाळोरा-रें—पुन पाभरीच्या दात्याचें लोखडी टोपण, टोंक, फारोळें [फाळ]

फिकट, फिक्कट—वि १ अधक, पुसट २ काहींसा फिका ३ पिकुटलेला, बेचव फिका पहा

फिकर, फिकीर—स्त्री काळजी, कळकळ, आस्था, आच चिंता, विचार 'जशी अवस्था बघुन जनाच्या मनिं पडल्या फिकरा। –प्रला ७३ [अर फिक्र] **फिकीरमन्द**–वि चिन्ताक्रात 'बडसाहबानीं ही खबर ऐकून बहुत फिकीरमद जाले' –पदमव ६९ [फा फिक्र+मद्]

फिका, फिक्का—वि १ फिक्या रगाचा, पिकूट, उभरग, उभरा, उण्या रगाचा २ चवीला कमी गोड, साधारण बेचव (अन्न, खाद्य) ३ वोमेजलेला, निस्तेज, म्लान ४ पाणी, जोम नसलेला, मद्दड, गरीब, बावळट ५ नीरस, फारसें परिणामी नसलेलें (भाषण इ०) [हिं फिक्का, तुल० स पक्व, प्रा पिक्क] **०पडणें**–निस्तेज, कमजोर होणें 'रघोजीचा पक्ष नानाच्या अभावीं फिक्का पडला' –विवि ८ ७ १२७

फिक्का—पु मजकूर –रा १६४. [अर]

फिगारण—उक्रि फेंकणें, टाकणें, झुगारणें

फिंजारणें, फिंजारी—पिंजारणें, पिंजारी पहा

फिट—पु विटीदाडूच्या खेळातला दाडू –शर फिटी अर्थ १ पहा

फिटकर-री—स्त्री तुरटी फटक पहा [हिं]

फिटणें—अक्रि १ सुटणें, सुटें, सैल, ढिलें होणें (वस्त्र, गाठ ०) 'आवरि दुज्या करानें फिटता गमनेंकरूनि कटिवसन ' कम १ ३९ २ (ऋण, वेणें इ०तून) मुक्त होणें, फेडलें जाणें म्हणूनि म्हणती भले न ऋण जन्मदेचें फिट।' –केका ९५ ३ क्षीण होणें ४ उघडणें 'तव ब्रह्मस्थानींचें बेगें। फिटले सहजे।' –ज्ञा ६ २७९ ५ (नवस, सकल्प इ०) पूर्ण होणें, फेडणें ६ शका, शपथ, उपकार इ०) निरसन होणें 'करू हा रस सेवन ाणी। फिटे तो धणी तुका म्हणे।' –तुगा ६९६ [स भ्रश्–ष्ट, प्रा फिट्ट] **म्ह०** शेरास सवाशेर भेटे मनचा सशय फिटे

फिटफाट, फिटाफीट—स्त्रीन परतफेड वर्णेघणें बरोबर, ने शेषता –वि फेडलेला, उसनें पूर्ण रीतीनें परत केलेला, नि शेष ालेला [फिटणें द्वि]

फिटफिटे—वि (गो) तुटणारें [फिटणें]

फिटयतलॉ—वि (गो) फेडणारा

फिटाल—वि (व) निस्तेज, फिका 'माझी गोष्ट मग फिटाल पडली '

फिटा—स्त्री फेड 'आणि पाहून स्वयें कृपादृष्टि। मग दु खलेशाची झाली फिटी।' –नव २४१३० [फिटणें]

फिटी—स्त्री १ भोंक बुजविणारी खुटी, दट्टया २ पाचर, निमुळता लाकडी तुकडा, खिटी ३ (राजा) विटी, इटी

फिटुल—स्त्री (कों कुण) ठिणगी, स्फुल्लिंग

फिट्ट—पु (राजा) फिटी, इटी, विटी

फिड्डल्—न एक प्रकारचें गजानें वाजवावयाचें इग्रजी पद्धतीचें ततुवाद्य [इ]

फिणफिण—स्त्री १ रागाची धुसफूस, फुणफुण २ गुणगुण ३ खदखद, फिदफिद [ध्व]

- फिणफिणणें—अक्रि १ रागानें फणफणणें, जळफळणें २ गुणगुणणें ३ खिदखिदणें, फसफसणें (आबलेला पदार्थ) ४ जळजळणें, धगधगणें (शरीर इ०) [ध्व फिण]

फितणें—अक्रि १ दगलबाजीनें, विश्वासघातानें फितूर होणें, विरुद्ध पक्षाला जाऊन मिळणें २ (लहान मूल–खाऊ इ० दाखविल्यामुळें) फसला जाणें, ठकविला जाणें [अर फित्न]

फितबण, फितबणो, फितावणी–स्त्री फितूर करणें, एकीमध्यें भेद पाडणें, फूट पाडणें [फितविणें] **फितविणें, फितावणें, फित्याविणें, फित्येविणें**–अक्रि एखाद्याला फोडणें, फितूर व्हावयास लावणें, आपल्याला अनुकूल करून घेणें [फितणें]

फितनती—स्त्री बडाळी [अर फित्न, म फितणें]

फितना—पु एक सुवासिक दारू, हींत पुष्कळ द्रव्यें मिसळलेलीं असतात

फितवा, फितावा—पु १ भेद, फूट 'काय बोल बोलू कितवा। घरामध्यें केला फितवा।' –मध्व ९७ २ बड, वैमनस्य; बिघाड ३ फितुरी, फितवणी पहा [फितणे] **०पांजरा**–पु फितूरी, फितवाफादडा 'फितवा पाजरा काहीं चालेना गलिम हो चिंता करी।' –ऐपो ३५५ [फितणें+पाजरा=फादी] **०फादडा**–फितवाफादा –चित्रगुप्त ३६ **०फादा**–स्वामिद्रोह, दगाबाजी, कारस्थान –सभासद २२

फितवी—स्त्री एक प्रकारचें जाकीट फितई पहा [अर फितूही]

फितुरणे—उक्रि फितुर होण्यास, बड करण्यास उठविण, फितुर करणें **फितुरणे**–अक्रि फितुर होण [फितूर]

फितूर, फितुरी—पुस्त्री १ फितवा, स्वामिद्रोह, स्वपक्षत्याग, दगाबाजी २ शैथिल्य, बेशिस्त –वि फितूर झालेला, हरामखोर, स्वामिद्रोही बडवाला 'फितुरी पळुनि आले दखणात।' –ऐपो १३० [अर फुतुर्] **फितुरी ऱ्या, फितुरखोर**–वि फितूर होणारा, स्वामिद्रोही, विश्वासघातकी, निमकहराम, विरुद्ध पक्षास जाऊन मिळणारा [फितूर]

फितूरफादा—पु (व्यापक) फदफितूरी [फितूर+फादा]

फित्तारीख—क्रिवि तारखस -आदिलशाही फमान

फित्नाफिसाद—पु दगा, उठावणी 'मजबूत होऊन फित्ना–फिसाद बर्पा करितील ' –पमाव ४८० [अर फित्न+फसाद्]

फित्ने अंगेजी—स्त्री द्रोह चिथावणी, बखेडा, फितुरी 'फित्न अगेजीनें तुम्हास मामील होऊन निमकहरामी पदरीं घ्यावी हें युक्त नाहीं ' –जारा ५७ [अर फित्न–अगझी]

फित्याविणें, फित्येविणे—स्त्री (राजा) फितविणें पहा

फित्रत, फित्रीत—स्त्री क्रांति, बखेडा, निर्नायकी 'ते वेळे शहाजीचे फित्रीत जाली ' –रा १८ ३४. [अर फत्रत्]

फिदफिद—स्त्री वेडगळपणाचें मोठ्यानें हासणें, दात काढणें –क्रिवि (निदार्थी) मोठमोठ्यानें, वेडगळपणें (हसणें) [ध्व]

फिदफिदणें—अक्रि १ फदफदणें, फसफसणें, चरचरणें, चट चटणें २ (पिकलेला फोड) तडतडणें, ठणकणें 'खरजेनें फिदफिदलेले हात व कचर पाहण्याचा ज्याला कटाळा असेल ' –आगर ३ ९ फदफदणें पहा

फिदवी—पु एकनिष्ठ सेवक, अनन्यसेवक 'श्रीमतराव पत प्रधान हुजूरचे फिदवी ' –दिमरा १ ३६ [अर]

फिदा—वि १ आसक्त, अत्यत अनुरक्त झालेला, आषक 'जीव प्राण तुम्च्यावर फिदा।'–प्रला १९७ २ खूष, प्रसन्न (क्रि० होणें) 'सदा हरि कविरायावर फिदा।'–राला ८७ [अर फिदा]

फिदाई—स्त्री अनुरक्तता, आसक्ति –वि अत्यत निष्ठेचा, एखाद्या गोष्टीसाठीं जिवावर उदार झालेला [फा फिदाई]

फिंदारणें—उक्रि १ पसरणें, मोठे करणें, फेंदारणें पहा डोळे, नाक याना जोडून उपयोग उदा० डोळे फिंदारणें=डोळे वटारून पहाणें, रागानें बघणें नाक फिंदारणें=रागानें नाकपुडया फुगविणें, नाक फेंदारणें (केंस, शेंपूट, पीस याला जोडून उपयोग) केंस फिंदारणें=केंस विसकटणें, पिंजारणें शेंपूट फिंदारणें=शेंपूट थरथरावणें, ताठ करणें पिसें फिंदारणें=पिसारा पसरणें, उघडणें २ पिंजारणें पहा

फिदालखोर—वि १ वल्गना करणारा, फुशारकीच्या गोष्टी, प्रौढी सागणारा २ फिदीफिदी हसणारा [ध्व फिद!]

फिदालग—वि (गो) चेनी, खुशालचेंडू [पोर्तु फिदाल्गो]

फिनफिन—न (खा) लाकडास समातर खाच पाडण्याचें हत्यार हे रध्यासारखें असतें

फिनाईल, फिनेल—न एक दुर्गंधीनाशक द्रव्य [इ]

फिरक—स्त्रीपु १ गाण्यातील कप, लकेर ' कठ तुझा मजूळ सुगंधित फिरक स्वरामधे स्वर फिरती। –प्रला २३६ २ इकडेतिकडे जाणें, सरकणें, हलणें ३ वळणें, अग इकडे तिकडे करणें, हालचाल ४ हलण्याला किंवा फिरण्याला जागा 'ही दाटी फिरक पडू देत नाहीं' ५ मोकळीक, फुरसत ६ फरक याबद्दल चुकीनें उपयोग ७ (विणकाम) ताराची साध कायम राहण्यास दोन्ही बाजूस कामटया घालतात त्या कायम राहण्यास त्यास अडकविण्यासाठीं दोन्ही बाजूस दोन ळच्या आकाराचे आकडे करतात ते प्रत्येकी [फिरकणें]

फिरकं(का)डा-डी—पुस्त्री १ (ल) चक्कर, भ्रमती, गिरकी, २ गोंधळ, घाँटाळा, अडथळा (धंद्याचा, कामाचा, माणसाचा इ०) (समर्मीत प्रयोग) [फिरणे] **फिरकंडयात-घालणें-पाडणें**—मडलाकार गति, हेलपाटा, पूर्वस्थली येणें, निष्फल प्रवास

फिरकणें—अक्रि १ जाणे, फेरा, वळसा घेणें, हालचाल करणें, सचार करणें 'तो किल्ल्याभोंवतें माणूस फिरकू देत नाहीं' २ सरणें, अग इकडेतिकडे वळविणें 'त्या दाटीमध्ये फिरकायला जागा नाहीं' ३ येणें, भेटणें तो महिन्यात इकडे फिरकला नाहीं' [फिरणें]

फिरका—पु १ (व) (ग्रहाचा, परिस्थितीचा) फेरा २ फिरकडा पहा

फिरकी—स्त्री १ गाण्यातील लकेर, कप, फिरक २ नाच ण्यातील फेरा, गिरकी ३ मळपुत्राचा अवयव, नर ४ पाळणा, कठडा इ० ची कातीव खुटी ५ आसावर फिरणारी कोणतीहि लहान वस्तू, किरकिरें, गिरगिरें, भोंवरा इ० ६ दरवाजाच्या कुलपाची मूठ ७ सोनाराचा लहान ताजवा रास्त वजन दाखविणारा काटा ८ कातणें इ० कास गरगर फिरवायाजोगा चक्काकार अवयव असतो ती, करज्या, शकरपाळे इ०स मुरड घालण्याचें साधन ९ मराठयाच्या पागोटयाची कळी 'नवीन तऱ्हा नारळी डोईला पदर पागोटयाची फिरकी।' –होला १७ १० जमीनपहाणी खात्यातील एक भाग, जमीन मोजणीदाराची टोळी ११ बुरडी पख्याची दाडी –बदलापूर ९४ १२ (जरतार धदा) बारीक रीळ १३ (मातकाम) मातीचें चित्र पाटावर टेवून तें एका गोलाकार फिरणाऱ्या लाकडी चौफुल्यावर ठेवतात ती १४ (विणकाम) हातमागावरील ताण्याची सुतें सरकू नयेत म्हणून घातलेला आडवा जाड दोरा १५ माळेला बाडी (लोट) बाधण्यामाठीं लाकडाची काटी असते ती, खापेकड –मसाप २ २५२ –वि १ फिरणारी २ फिरकीदार [फिरणें] **फिरकी पगडी**–स्त्री कळीची पगडी 'निमाजामा फिरकी पगडी माजी शोभे पटका।' –आपद ३९ **फिरकीदार**–वि कळी असलेले **फिरकीचें** फूल–न डोक्यात घालण्याचें मळसूत्राचें सोन्याचें फूल

फिरंग—स्त्री (काव्य) तल्वार 'ढाल फिरग विशाल धनु शर चालत चालवि दोनहि बाह।'–आसी २९ –स्वादि १० २ १३

फिरगण, फिरगाण—न १ फिरगी लोकाचा मुलूख (विशेषत पोर्तुगीजाच्या अमलाखालील) 'कुलाबा फिरगाण।' –ऐपो १४४ २ फिरग्याचें राज्य, अधिकार ३ फिरगी लोक [फिरगी] **फिरंगाणी**–वि फिरगाण सबधी (चाल, भाषा इ०) ' दोन कपू फिरगाणी ' –पया ५५

फिरंगी—पु १ (सामा) युरोपियन मनुष्य, टोपीवाला 'फिरगी अघाडीस घातले।' –ऐपो २७६ २ (विशेषत) पोर्तुगीज ३ (गो) युरेजियन (हे स्वत स म्हणवून घेतात) [फ्रॅंक फा फिरगी] **०न्याय**–पु (गो) अगर्दी चेगटपणे चालणारा व पुष्कळ खर्चाचा न्याय, खटला **०बाभूळ**–पु एक काटेरी झाड याच्या खाद्या सुरूच्या झाडाप्रमाणे असुन यास बारीक शेंगा येतात साल सुवासिक असते **०लोह**–पु १ पोलाद, तिखें २ तल्वार 'तुका म्हणे नाहीं नम्रता अगीं। नव्ह ते फिरगी कठिण लोढ।' –तुगा २३९३

फिरंगूट—न (तृच्छार्थी) फिरगी

फिरचेल—न (गो) दोन वाशामध्ये तुळईवर बसविलेली उभी फळी

फिरणे—अक्रि १ वळणें, दुसऱ्या दिशेस तोंड करणें २ परत येणें ३ मडलाकार चालणें, गिरकी घेणें (चाक इ०) ४ चक्कर येणें, (डोकें) भ्रमण होणें 'मला सध्या फिरू लागले आहे' ५ इकडेतिकडे, मागेपुढें जाणें, करणें, चालणें, हिंडणें, भटकणें 'किती फिरवें तुजविण आता। धीर क्षणभर ना धरवे।' ६ प्रवास करणें, देशाटन करणें, एकापासुन दुसऱ्याकडे जाणें 'मी शभर घरें फिरलों' ७ नवी दिशा घेणें, वळणें ८ पालटणें, बदलणें, फरक पडणें 'एक पाऊस पडताच झाडाची नवली फिरली' ९ नाकारिले जाणें, परत पाठविलें जाणें १० (हुकूम, आज्ञा इ०चा) प्रसार होणें, एकानतर दुसऱ्यास दाखविणें ११ उलटणें, विरुद्ध होणें 'आता भाऊच माझ्यावर फिरला' १२ रस होणें, वितुळणें

१३ देणें लागणें, हिशेबानें द्यावे असें होणें 'माझ्याकडे तुमचे किती रुपये फिरतात ते एकदा सागा' [फिर, हिं फिरना, स परि]

फिरत—स्त्री (संगीत) तानेचा एक प्रकार

फिरता—वि १ भोंवतीं फिरणारा, गिरक्या घेणारा, वेढे घेणारा २ बदलणारा, लहरी, चचल ३ परत, पुन्हा येणारा, वरचेवर येणारा 'फिरती पाळी' ४ फिरतीवर असलेला, राहणारा, फिरस्ता, फिरती असलेला 'फिरता–कारकून–कारभारी–सुभेदार' 'फिरता सुभा', 'फिरती स्वारी' ५ सर्भोवार जाणारा, हिंडणारा, इकडेतिकडे जाणारा 'फिरती–फौज–जासुद–पहारा' ६ बदलणारा, बदलत असलेला 'फिरता–दिवस–दुपार–वेळ' इतर अर्थांकरिता फिरणें पहा **०रंग**–पु प्रकाशाप्रमाणें वेगवेगळा दिसणारा रग (पातळ, कापड इ०चा) **फिरती**–स्त्री पर्यटण दौरा, स्वारी [फिरणें]

फिरते—न (व) लाटणें

फिरवणी—स्त्री १ फिरणें, बदलणें २ (विणकाम) कापड गुडाळण्याच्या लाकडास (घून) अटक करण्याची खुटी, खीळ या दोन असतात

फिरवान—वि उलटलेला 'धन्यावर चाकर झाले फिरवान।' –अफला ६९ [फिरणें]

फिरवाफिरव—स्त्री १ वरचेवर उगीच नेणेंआणणें, काढणें घालणें, ठेवणें–उचलणें इ० व्यापार, फेरफार २ (मुद्रण) जुळविलेला मजकर फिरविणें, खालवर करणें [फिरविणें द्वि]

फिरविणे—सक्रि १ फिरण्यास लावणें, तोंडाची दिशा बदलणें बाजू बदलणें २ भोंवतीं फिरण्यास लावणें, प्रदक्षिणा घेण्यास लावणें ३ हिंडविणें, फिरावयास लावणें, घेऊन जाणें ४ आतील बाजू बाहेर करणें, उलटविणें, उलथून टाकणें ५ परत पाठविणें 'फिरवुनि सुमत्र उतरला श्रीरगेत राम।'–मोरामायणें पृ ४३ ६ फरक करणें, बदलणें (निरनिराळ्या अर्थांच्या फरकानें योजतात) [फिरणें प्रयोजक]

फिरशे—न १ (गो) जिवाणू २ (ल) नसती भानगड [फुरसें]

फिरस्त-स्ता, फिरिस्ता—पु १ प्रवासी, परक्या ठिकाणचा, फिरता माणूस, यात्रेकरू २ फेरीवाला, एक स्थळीं दुकान न घालता घरोघर हिंडून जिन्नस विकणारा [फिरणें, तुल० फा फिरिश्त=प्रेषित, मिशनरी]

फिरस्नाद—वि पाठविलेला, नियुक्त 'राघो विट्ठल यास फिरस्ताद केले असत'–पया ३८७ [फा फिरिस्तादन्=पाठविणें]

फिराद—स्त्री फिर्याद पहा 'आलों महीवर फिराद अही कराया।'–र २५ **०होणें**–फिर्याद होणें पहा 'रामोजी व दयाजी बादूर पादशाहापासीं फिराद जहाले' –रा १५ १३

फिरून, फिरोन—क्रिवि १ परत, माघारीं 'येता फिरोनि समुदाय पर्थी तयाचे।' –र ३ २ दुसऱ्या वेळीं, पुन [फिरणें]

फिर्याद—स्त्री १ अपराधनिवेदन, न्यायाची मागणी, तक्रार, चौकशीअर्जे २ (कायदा) कोणा मनुष्यानें–तो मनुष्य माहीत असो किंवा नसो–अपराध केला आहे असा मॅजिस्ट्रेटकडे तोंडी किंवा लेखी सागितलेला मजकूर किंवा पोलिसचा रिपोर्ट (क्रि० ठोकणें, करणें) [अर फर्याद्] **०होणें**–फिर्याद करणें, न्याययाचक होणें 'सूर्या कुभार हुजूर जाऊन फिर्याद जाला' –रा ६ १८ **०जाणें–येणें**–फिर्याद करण्याकरता जाणें, येणें **फिर्यादी**–वि दावा करणारा, वादी

फिलनाळा—स्त्री हत्तीवरील तोफ 'दुराच्या फिलनाळा सुतरनाळा या खेरीज असा चालना तोफखाना सज्जिला' –मराभा ६ [अर फा फील्=हत्ती+नाळ=तोफ]

फिलफिली रोखण—स्त्री (कु) सुतारांचें एक रोखण्याचें हत्यार

फिलफौर—क्रिवि तावडतोब, लवकर, त्वरेनें –ऐटि १५९ [फा फिल् फौर्]

फिलसाण—न (गो) कुजल्याची, कुजट घाण, वास

फिलोक्षेरा—पु द्राक्षावरील रोग –कृषि ५१८

फिल्टर—न द्रवपदार्थ गाळण्याचें साधन, गाळणी [इं]

फिल्म—स्त्री (सिनेमातील) फोटो घेण्यासाठीं केलेली विशिष्ट पट्टी (ही सेल्युलॉईडची असते), चित्रपट [इ]

फिल्वाके—क्रिवि खरोखर, वस्तुत [अर फिल्वाकिअ]

फिस्सांव—न (गो) बट छपाई [पो आफरिसाव]

फिल्हाल—अक्रिवि सध्या 'फिल्हाल इतका मजकूर समजण्यात आला' –पदमव ११८ [अर]

फिशरत—स्त्री फिसरत पहा

फिशारकी, फिशारखोर, फिशारणें, फिशारी—फुशारकी इ० पहा

फिशाळ—वि (गो) निष्णात, तरबेज, दर्दी

फिश्श, फिश्शो फिस्—उद्गा (एखाद्या गोष्टीला महत्त्व नाहीं असें दाखवावयाचें असेल तेव्हा करावयाचा आवाज) छत, थुत्, उ [ध्व]

फिश्शी—वि वेडगळ, मूर्ख, अर्धवट

फिसकटणें, फिसकणें—अक्रि १ (मैत्री, निष्ठा इ०चा) त्याग करणें प्रतिकूल, पराबृत्त होणें, दूर जाणें २ (करार, बेत, योजना इ०) निरर्थक होणें, मोडणें, विरणें, फसणें, बिघडणें ३ लाथा मारू लागणें व दूध न देणें, बिथरणें (गाय) ४ बेफाम, अनावर होणें, बिथरणें (घोडा) [ध्व फसक, फिस्]

फिसकणें—अक्रि माजराचें फिसकारणें, फुसफुसणें, खिसणें [ध्व फिस्]

फिसका, फिसकारणें, फिसकारा, फिसफिसणें, फिस्स—फुसका इ० पहा

फिसकाचिणें—उक्रि एखाद्याच्या स्नेहामध्यें फूट पाडणें, फोडणें, मन फिरविणें, उडविणें, बदलविणें [फिसकणें]

फिसकें—न गद, केसतूड, पुवाळलेलें किंवा पुवास आलेलें दु ख, वर पापुद्रा असुन आत पू, पाणी असलेलें उठावू [फिस]

फिसफिस—स्त्री १ माजराचें फिसकणें, फिसकारणें २ (ल) अगावर वसकन् येणें [ध्व] **फिसफिस-फिसा**-क्रिवि वस्दिशीं, फणफणून, फिसकारून चिडचिडेपणानें

फिसरत—स्त्री विश्वासघात, हरामखोरी, वचनद्रोह -वि बेइमानी, विश्वासघातकी

फिसरा—वि बेइमान, विश्वासघातकी, खोटा, बिन भरवशाचा

फिसाईत-हत—स्त्री दगा -पाब ८ 'कोकणात लखम सावत फिसाहत करून वसाहत होऊन राई' -इम १२१ [फिसाद]

फिसाद, फसाद—स्त्री १ बड, दगा (क्रि० उठणें, पडणें, होणें, चेतणें, वाढणें) 'परतु कधीं कधीं फिसादीच्या गोष्टी बोलतात' -बाबाबा २ ३३ २ दगाधोपा, अदाधुदी, तटा बखेडा 'तो एक-घ-एक घरातील फिसाद उभा राहिला' -रा ५, १४५ ३ (कानकुनी) लिहिण्यात, हिशेबात तफावत, गफलत ४ न जुळणें, गैरसमजूत (क्रि० होणें, पडणें, चेतणें, वाढणें, उठणें) [अर फसाद] **फिसादी, फिसादखोर**-वि १ बडखोर, फितुरी, उलटणारा, द्वेही फिसादी सहा हजार लोकांनिशीं पठ्ठन गेला' -ऐटि १५९ २ दाडगा; दगेखोर, उच्छृंखल [अर फसाद्]

फिसालत—स्त्री १ कारस्थान 'शिवे याचें व बायाचें हरणकविशीं मिटों देऊ नये याप्रमाणें आतून फिसालती हात्या' -ख ११ ५७७२ २ फितुरी फिसाद पहा

फिस्काटणे—क्रि फुसकारणें 'तीं आकलिलिहीं पार्दी। फिस्कारू करिती।' -गीता १ ४९४

फिस्की—स्त्री (व) कुत्रीचें पिल्लू (मादी) 'आमच्या कुत्रीला फिस्की झाली' [?]

फिळकवणी—न फळकवणी पहा

फिळफिळीत—न पाणचट, फळकवणी, पातळ (ताक इ०)

फी—स्त्री १ मोबदला, मेहनताना, कामाबद्दलचो ठराविक रक्कम २ शिकण्याबद्दल लागणारी रक्कम ३ कर, दस्तुरी, हक्क 'गुन्चराईला सरकारात फी भरावी लागते' -के २६ ७ ३० [इ]

फी—क्रिवि मध्ये -आदिलशाही फर्मान [फा]

फी—स्त्री (गो) कलाबतु [पोर्तु फिओ]

फीट—स्त्री फेड (कर्ज, उपकार इ० ची), परत करणें [फिटणें]

फीट—स्त्री दोरा गुडाळण्याची पट्टी, काबटी -न (राजा) पाचर, फर्टीत बसविण्याचा लांबट लाकडाचा तुकडा [फाट-टा]

फीट—स्त्री झीट, अपस्माराचा झटका. [इ]

फीत—स्त्री नाडी, पट्टी, लेस, रेशीम, सूत इ० विणून दाली-सारखा पट्टा करतात तो, मगजी [पोर्तु फिता]

फीत—स्त्री स्फीति, स्फीत पहा

फीर—स्त्री (कों) माघार, परावृत्ति, मागें, परत फिरणें [फिरणें]

फीरोझी—स्त्री यश -आदिलशाही फर्मान [फा] **फीरोझ मन्दी**-स्त्री यशस्विता -आदिलशाही फर्मान

फील—पु हत्ती, गज 'एक जजीर फील' -पया ३८४ [अर फील्, फा पील्] **०खाना**-पु हत्तीखाना, गजशाला **०नाळ**-स्त्री हत्तीवरील तोफ

फींव—पु हार, माळ इ०च्या टोकाला किंवा फुलें, मोतीं, मणि इ० ओघळ नये म्हणून केलेला गोलक

फीस—फुसका पहा

फुआ—पु (खा) आते(फुई)चा नवरा [हिं फुपा-पू, फुफु-फू]

फुइजी, फुई—स्त्री १ (वायकी) आत्या 'व्याहि जावई फुई मावशी।' -अमृत ७३ २ नवऱ्याची आई, सासू [हिं फुफी] **०भाऊ-बहीण-पुत्री** आतेभाऊ-बहीण

फुई—स्त्री तुषार, शिंतोडा 'येंव फुई मोजावे। अणुरेणु किती।' -दा ११ ७५ [ध्व फू]

फुईच—स्त्री १ (कातकरी) आत्या २ मामी -बदलापूर ११६

फु(फु)क—पुस्त्री फुकर, तोंडानें घातलेला वारा (क्रि० मारणें) 'आणि फुकें भाता फुगे।' -ज्ञा १३ ६६४ [फुकणें स फूत्+क, प्रा फुक्क] **०नळी**-स्त्री फुकणी, धमनी

फुकट—वि १ वृथा २ फुकटचा पहा -क्रिवि १ व्यर्थ, विनाकारण, निरर्थक २ पैशाशिवाय किंवा श्रमाशिवाय (मिळालेला, दिलेला) ३ मोबदल्याशिवाय, मोफत (केलेलें काम इ०) [स फूत्कृतम्?] **म्ह०** फुकट आणि चोखट=पदार्थ फुकट मिळावा आणि तो चागला पण असावा (अशी इच्छा करणे) **फुकटचा**-वि १ मोफत, श्रमाशिवाय, पेशाशिवाय मिळणारा २ अनायासें, सहज घडणारें 'हें काम फुकटचें नव्हे' **०खाऊ-खोर, चोट, फुकट्या**-वि १ बिन परिश्रमानें, बिन मोबदल्यानें आयतें फळ मिळावें म्हणून पुढें आलेला, निलाजरा(इसम) २ दुसऱ्याच्या जिवावर मजा मारणारा ऐतखाऊ पहा **०पसारा**-वि फुकट हासण्याचा ज्याचा स्वभाव तो **०फजिती**-स्त्री नुकसान, श्रम, तिरस्कार, अपमान इ० चाच फक्त लाभ होणारा धदा, गोष्ट इ० **०फाकट-वारी-फुका**-क्रिवि फुकट, मोफत, मोबदल्याशिवाय

[फुकट द्वि] **०फाकट ब्रह्मज्ञान**-न बिन मोबदल्यानें, श्रमानें मिळणारें आध्यात्मिक ज्ञान (हें अर्थे कधींहि मिळत नसतें निषेधार्थी प्रयोग) 'फुकट ब्रह्मज्ञान-मिळत नाहीं-सापडत नाहीं-साधत नाहीं **०बिसनी**-वि पदराला खार न लागता चैन चालविणारा फाकडा, व्यसनी (मनुष्य), फुकटचोद **म्ह०** फुकट बिसनी तमाखू उसनी **०शाई**-वि मोफत, फुकट, पैसा खर्च न होता मिळणारें [फुकट+शाही प्रत्यय] **फुकटा, फुकट्या**-वि १ मोफत, फुकटशाई २ (ल) कुचकामाचें ३ मोफत घेणारा, फुकटखोर [फुकट] **फुकटाई**-स्त्री मोफतपणा. फुकटपणा (क्रु-पचमीविभक्तींत उपयोग) **फुकटाईनें-खाली-वारी-फुकटाईचा**-क्रिविवि फुकट. विना मोबदला मिळालेला, केलेला **फुकटाफुकट, फुकटाफुकटी, फुकटावारी**-क्रिवि मोफत वारी, फुकटफाकट [फुकट द्वि]

फुंकटॉ—पु (गो) फळी ठेवण्यासाठी भिंतींत पुरलेला लाकडी ठोकळा

फुंकण, फुंकणू—न (राजा) फोल दाणा. (विशेषत तांदूळ), आतील अश किडीनें खाल्ल्यामुळें पोकळ, हलकें झालेलें धान्य [फुक]

फुकणी—स्त्री (व) वाण, ददात (क्रि० पडणें) 'घरात काय फुकणी पडली आहे?' [फुकणें]

फुंकणी—स्त्री १ फुकून विस्तव फुलविण्याकरिता बांबू, पितळ इ० ची नळी २ सर माळ इ० करिता सोन्याचा अगर काचेचा नळीच्या आकाराचा मणी, तुकडा ३ फोल धान्य फुकण (वाप्र) **हातपायाच्या, हाडाच्या फुंकण्या होणें**-अतिशय कृश होणें

फु(फुं)कणें—उक्रि १ फुक मारणें, तोंडानें फू फू करणें, फुकर घालणें २ सनई, कर्णा इ० मुखवाद्यें (तोंडानें) वाजविणें ३ चेतविणें, पेटविणें, जाळून भस्मसात करणें (देश, गांव, तमाखू रसायन इ०) ४ भाता चालविणें, आतून वारा येईल अशा रीतीनें हालविणें, वारा भरणें ५ (पैसे, दौलत) उधळणें, उधळपट्टी करणें ६ मंत्राची फुक मारणें, मंत्र घालणें ७ प्रेत जाळणें दहनविधि करणें, कशी तरी प्रेताची विल्हेवाट लावणें (विधियुक्त कर्म न करता) ८ कसें तरी विकणें (कितीही कमी किंमतीला) [स फूत्+कृ, प्रा फुक्क, दे प्रा फुका, हिं फूक] **म्ह०** दुधानें भाजला तो ताक फुंकून पितो (वाप्र) **कान फुंकणें**-१ मंत्रोपदेश सांगणें २ मन वळविण्यासाठीं कांहीं गोष्टी सांगणें, चढाई करणें **बातमी फुंकणें**-बातमी विवक्षित स्थलीं पोचेल असें लेखादि द्वारा करणें **गडी फुकणें**-(खेळात) गडी फू करणें, मैत्री तोडणें (यासाठीं लहान मुलें गाल फुगवून वर बुक्क्या मारून फूत्कार करतात) **फुकून पाय टाकणें**-दूरवर पाहून, बहुत विचारानें वागणें

फुकफुक—पु (गो) भीति धाकधूक [ध्व] **फुक फुकचें, फकफकचें**-(गो) छाती धडधडणें, भीतिग्रस्त होणें

फुंकर, फुंका, फुंकारा—पु तोंडानें घातलेला वारा, फुक (क्रि० मारणें) [फुग] **फुंकरणें, फुंकारणें**-सक्रि (अग्नि, कढत अन्न इ० वर) तोंडानें वारा घालणें, फुकर मारणें -अक्रि. दम लागणें, धापा टाकणें (जनावरानें) [स फूत्कृ, फुकर]

फुका, फुकां, फुंका फुकासाठी—क्रिवि १ (काव्य) फुकट, मोफत २ नफ्याविना, व्यर्थ 'मुकावा फुका पुरीच्या सुखा.' -विक ८८ [दे प्रा फुक्का=मिथ्या, फक]

फुकाचा—वि क्रिवि १ फुका २ अनायासें, सहज 'फुकाचा सापडला उपवास। पातकी यासी।' -कथा २ ९ ७५ 'फुकाचें सुखीं बोलता काय वेचे।' ३ फुकटचा पहा **म्ह०** (व) फुकाची कढी धाऊ धाऊ वाढी, बारकाचा भात आखडला हात=पक्तींत वाढताना भेद करणें, पक्तिप्रपंच करणें

फुकार—पु मंत्र फुकणें, छाट् करणें 'जुकार बहुधृति फुकार करिती विकार न कळति सुरासुरा।' -आमहा २९ [फुकर]

फुंकार, फुकरा—पु १ फुकर पहा २ सापाचा फूत्कार, फुसकारणें (क्रि० मारणें, टाकणें, देणें, करणें) [फुकर]

फुकारा— पु कोर्टांत वादी-प्रतिवादींना हजर राहण्याकरतां चपराशी जी हाक मारतो ती (प्र) पुकारा पहा

फु(फुं)की—स्त्री (एकीबेकीच्या खेळांत) रिकामी मूठ, मुठींत कांहीं न धरणें, मुठींत वस्तचा अभाव

फुंकें—वि (गो) फुकट पहा **०सवाय**-वि (गो) अती स्वस्त **फुंकटयार, फकटयार**-वि (गो) रिकामा

फुंग—पु अभिमान, फुगारा 'रागद्वेष मनीं जाणिवेचा फुग। न धरिजे सग अधर्माचा।' -ब ४६७ [फुगणें]

फुगट—वि फुगीर, किंचित् फुगलेलें, सुजलेलें [फुगणें]

फुगटणें—अक्रि १ फुगणें, भरून येणें २ (ल) रागानें, गर्वानें फुगणें, ताठरणें (उपहासार्थी फुगणें याच्या सर्व अर्थांनीं योजतात) [फुगणें]

फुगडी—स्त्री १ मुलींचा एक खेळ यात एकमेकींचे हात किंवा दंड धरून व पाय जुळवून गरगर फिरतात (किंवा एकमेकी समोर बसून उडया मारीत पुढें जातात), खेळताना तोंडानें कांहीं उखाणे म्हणतात किंवा 'फुगडी फू' असा शब्द काढून ताल धरतात (क्रि० घालणें) 'फुगडी खेळग लाखोटा। धर माझा आगोठा।' -भज ३२ २ (ल) वेडयाप्रमाणें इकडे तिकडे हिंडणें, फिरणें ३ धागडधिंगा **म्ह०** कानात बुगडी गावात फुगडी

फुगणें—अक्रि १ फुगीर होणें, फुगवटी येणें, वारा आत भरल्यामुळें पदार्थ मोठा होणें २ (पोट, पिशवी गाठोडें इ० चें) आवरण ताणलें जाऊन स्थूल होणें, भरणें, वर येणें ३

(गतिनिरोधामुळें ओढा इ० तील जल) तुबणें, (पाणी) चढणें ४ रुसणें, रागावणें ५ उन्मत्त होणें, फुशारणें, ताठा भरणें, तत्पटणें 'विषयासीं सग घडो ज्या तें सेवुनि मदें। कुमी फुगती। –मोभश्वमेध १ ५१ ६ प्रफुल्लित होणें, आनन्दित होणें जो ध्यान सुखभरें फुगला।' –मोशांति ६ २९ ७ (अधिक विवक्षित अर्थे शिरल्यामुळें एखादें प्रकरण इ०) मोठा होणें, वाढणें ८ लठ्ठ, स्थूल होणें (अगानें) [स फुक्क्, प्रा फुक्क, व्र फ फ्!]

फुगदर, फुगुदोर—पु (गो) एक दागिना [पोर्तु आफागादोर]

फुगरा—वि फुगलेला, फुगीर [फुगणें]

फुगराई—स्त्री फुशारकी, शेखी, वटवट, बडबड [फुगारा]

फुगरूड—फगरूड पहा

फुगवटा-टी—पुस्त्री १ सूज, उंच झालेला, वाढलेला भाग, फूग २ फोपसेपणा ३ तुबलेली, चढलेली स्थिति (पाण्याची) [फुगणें]

फुगवणी—स्त्री १ अतिशयोक्ति, मोठें होणें, वाढ, फूग २ अतिशय स्तुति करून चढविणें [फुगविणें]

फुगवणी—न फुगलेलें, तुबलेलें पाणी [फुगणे+पाणी]

फुगवशी—फुगवटा पहा

फुगविणे—सक्रि १ स्थूल, फुगीर, मोठा करणें, फुगावयास लावणें २ (ल) अतिशय स्तुतीनें चढविणें [फुगणें प्रयोजक]

फुगा—पु १ (भाजल्यामुळें येणारा) फोड २ फुगारा, फुगवून केलेला आकार ३ कोणतीहि फुगलेली वस्तु ४ बुडबुडा लहान मुलांच्या खेळण्यातील तोडास फुगविण्याचा रबरी गोळा ५ प्रवाहाचा फुगलेला भाग, तुवारा ६ हजारा, कारंजे इ०चा फुगीर मुखावयव ७ राग, घुस्मा ८ (ल) अभिमान, ताठा (कि० येणें) ९ घोडयाच्या गुडघ्याखालील सूज १० खोटें मोतीं ११ डिकाची जात –मुव्या ४६ १२ सोनें गाळण्याकरता वापरण्यात येणारा चबू, मुरईसारखी बाटली –वि १ फुगलेला, फुगीर २ (ल) गर्वानें, अभिमानानें ताठलेला [फुगणें]

फुगाई—स्त्री राग 'उत्तर केलें ग्रहन फुगाई।'–सला ७२ [फुगणें] **फुगारणें**–अक्रि फुगणें, फुगीर होणें [फुगणें]

फुगारा—पु १ फुगा अर्थ १ २ ५ ७ पहा २ फुगलेला भाग ३ फुगलेपणा, फुगीरपणा (भाकर इ० चा) ४ ताठा, पोकळ डौल 'नको मानसीं ज्ञानगर्वे फुगारा।' –दावि १७४ [फुगणे]

फुगारॉ—पु (गो) गुदमरणें [पोर्तु आफागार] **फुगार जावुंक-करूक**–क्रि (गो) गुदमरणें, गुदमरायास लावणें [पोर्तु आफोगार] **फुगारमार**–पु तोंड दाबून बुक्क्याचा मार, कोंडमारा, गुद्मारा

फुगांव—पुअव (गो) काजण्या, विस्फोटक [पोर्तु फोगो]

फुगी—स्त्री (समासात उपयोग) फुगवटा [फुगणें] **फुगीचें खाण**–न (कों) वातूळ खाणें

फुगीर—वि १ (काहींसा) फुगलेला, आकारानें मोठा झालेला फुगरा पहा २ पुढें, बाहेर, वर आलेला, वाढलेला ३ (ल) गर्वानें ताठलेला, घमेंड चढलेला [फुगणें] **०चोट**–वि १ (अशिष्ट) फोपसा मनुष्य २ अभिमानानें, गर्वानें फुगलेला **०दोडका**–वि वढाईखोर 'फुगीर दोडका बायकामधीं।' –पला ४ ३१ **०पण**–न ताठा, आढ्यता, अहंकार 'म्हणे गुरूचा प्रताप वर्णून। फुगीरपण मिरवितसे।' –नव १८ १४५

फुगीव—वि १ फुगीर अर्थ १, २ पहा २ तुबलेलें, साचलेलें (बधारा घातलेलें पाणी) [फुगणें]

फुगु—पु फुगी, फुगवटा 'अपानु माघौता मुरडला। तो सवेंचि वरी साकडला। धरी फुगु।'–ज्ञा ६ २१४ [फुगणें]

फुगें—न १ वाटोळें फिरणारें पाणी, भोंवरा २ प्रवाहाला घातलेला बाध, बधारा (कि० घालणें) ३ (कु) देवीचे फोड फुगणें [फुगणें] **०मोती**–न नकली, खोटें मोतीं

फुगोटी, फुगोशी—स्त्री फुगवटी–शी पहा

फुगोर—पु (गो) रुसून बसणें फुगारा पहा

फुग्या(फेण्या)—स्त्रीअव एक पक्वान्न 'फुग्या फेण्याचे परिकार।' –वेसीस्व ८ ११७ [फुगणें+फेणी]

फुंज—पु अभिमानानें फुगणें, ताठा, गर्व 'ते समई उतरे। फुज मीपणाचा।' –दा ६ १० १६ [फा]

फुंजणें—अक्रि १ स्फुदणें 'आक्रन्दे रडे आणि फुजे।' –दा ३ ८ २६ २ गर्वानें फुगणें, गर्वाने ताठणें 'जालियाचेनि आनदें। फुजो नेणें।' –ज्ञा १८ ५९२ [स स्फुन्द्]

फुंजारणे—उक्रि फिंदारणें पहा

फुट—(गो) फूट पहा

फुट, फुटअमल, फुटगाव फुटजहागीर—फूट इ०पहा

फुटक—क्रिवि फुटकळ, वेगळेपणें, तुटक –वि १ चीर किंवा तडा गेलेलें (नाणें, भाडें इ०) २ फुटलेली, भेगलेलेली, तडा गेलेली (भित, बाध इ०) ३ तुटकें, मोडके (यत्र) ४ अपुरा, अर्धवट (सच, ग्रथ) [स स्फुट्, प्रा फुट] **०पात्र**–न तडा गेलेले, फुटलेलें भाडें

फुटकर—न फुटलेलें भाडें –वि १ फुटका पहा २ फुटकळ, तुटक, फिरकोळ, बारीकसारीक ३ पागलेलें, विस्कटलेलें, जूट नसलेलें (सैन्य इ०) [फुटणें]

फुटकळ—वि १ भेगलेलेली, फुटलेली (भित, बाध इ०) फुटक अर्थ २ पहा २ विभाग पाडलेलें, गटातील, मोठ्या साटयातील एकदम, थोडें, घाऊक नव्हे असें, लहान प्रमाणाचें 'माल घाऊक घेंतला तर थोडा स्वस्त पडेल पण फुटकळ घेतल्यास महाग

रडेल ' ३ सामान्य हिशेबात न घेतलेल्या (खर्चाच्या बाबी) ४ अपैवट, अपूर्ण, मालातील एखादा दुसरा, सुटा, इकडलातिकडला, किरकोळ ' ज्ञानकोशातील फुटकळ भाग मिळू शकतात ' –किवि किरकोळीनें, विभागश (खरेदी, विक्री)

फुटकळ—वि फटकाळ पहा

फुटक(कु)ळणें—अक्रि पुटकुळ्यानीं भरणें (अग) [फुटकळी]

फुटक(कु)ळी—स्त्री पुटकुळी, पुळी, लहान फोड [स स्फुर् म फुटणे] **फुटक(कु)ळ्याचा दाथर**–पु अगावर उठलेला पुरळ पुटकुळ्या उठणें

फुटका—वि असभ्य, अशिष्ट, ग्राम्य (भाषण, बोलणें)

फुटका—वि १ फुटलेला, छिन्नभिन्न २ किरकोळ, हिशेबात नसलेला (वेळ, खर्चाची बाब इ०) ३ टाक आत घुसणारा किंवा लिहिलें असता शाई पसणारा (कागद), लवकर फुटणारी, पसरणारी (शाई) ४ जाड व अस्पष्ट (लिखाण, अक्षर हा शब्द कागद, शाई, अक्षर व लेख याना सारखाच लावतात) ५ अंध, मंददृष्टि, अधत्व आलेला (डोळा) ६ मुळींच नाहीं किंवा कमी ऐकू येणारा, बधिर (कान) ७ वाईट, अभागी (नशीब, दैव) [फुटणें] **(जवळ) ०मणी–कवडी–फोड–नसणें**–अतिशय दरिद्री असणें ' माझ्या बायकोच्या अगावर फुटका मणि देखील राहिला नाहीं ' **फुटका डोळा काजळानें साजरा करणें**–(ल) युक्तीनें अवगुण झाकणें **फुटकी तिनिसाज**–स्त्री सूर्यास्ताची वेळ, ऐन सध्याकाळ **फुटक्या तिनिसांजा**–किवि ऐन सध्याकाळीं **फुटके कपाळ–नशीब–दैव**–न १ दुर्भाग्य २ वैधव्य ' **फुटक्या कपाळाची–दैवाची**–वि दुर्दैवी, कपाळ करटी, विधवा **फुटक्या मनाचा**–वि चंचल, अनिश्चित स्वभावाचा, दुर्बल मनाचा

फुटखोत—पु फुटकळ खोत, थोडया भागाचा जमीनसाऱ्याचा मक्तेदार ' सरखोत व फुटखोत पुढें सुटीचा कज्या राहिला नाहीं म्हणून कबजे मागतात ' –वाडसमा ३ १५५. [फुटणें+खोत]

फुटंग—वि (गो) पडीत नाकीदें

फुटगुढ्या—पु एक हलकी जात व तींतील व्यक्ति हे वसईच्या आसपास आढळतात

फुटणावळ—स्त्री (राजा कुण) एक वर्षपर्यंत झाडांचें उत्पन्न (फळें इ०) घेण्याबद्दल द्यावयाचें द्रव्य [फूट]

फुटणें—अक्रि १ मोडणें, तुटणें, तुकडे पडणें, तडा जाणें, उकलणें, तडकणें, चीर पडणें, भग पावणें; एकदम दुभग होणें (सरळ व व्यापक अर्थी) २ अकुर येणें, कोंब, मोड येणें, रुजणें ३ (दात) हिरडयाच्या बाहेर येणें ४ (दहीं, दूध इ०) चोथा पाणी होणें, घनाश व द्रवांश वेगळे होणें ५ फुटका असणें (कागद, शाई, अक्षर, लेख), शाई पसरणें ओल्या कागदानें, शाई शोषणें, फैलावणें, अक्षर व लेख मोठें, अस्पष्ट उतरणें फुटका पहा ६ (रस्ता इ० चे) फाटे, शाखा होणें, विभागला जाणें ७ फूट(सधिवात) विकारानें आजारी पडणें, मोडून येणें, ठणकणें (अंग-ताप येण्याच्या वेळीं) ८ घमघमणें दरवळणें (वास) ९ (गुप्त गोष्ट) प्रसिद्ध, जाहीर होणें १० फूट पडणें विस्कलित होणें, पागणें (सैन्य, संस्था इ०) ११ भांडण होऊन वेगळे होणें बिघाड उत्पन्न होणें १२ (खाडक, गळू इ०) तोंड पडून वाहू लागणें १३ **बाहेर पडणें**, उगवणें, दिसू लागणें (काजण्या, पुळ्या इ०) उगवणें, **उद्भवणें**, बाहेर येणें ' रात्री माजी रक्षिले नगर। तव पूर्वेस फुटले रविकर।' –कथा २ २ ६१ ' स्त्रीला फुटलें नाहीं रडे। –विक २९ १४ (आवाज, गळा इ०) घोगरा होणें, चिरकणें, बदलणें ' कंठ फुटला ' (ल) बोलता येऊ लागणें, वाचाळता उत्पन्न होणें १५ (हात, पाय, ओठ इ०) तडकणें, भेगा पडणें १६ (नारळ, फणस, पोफळ इ०)पूर्ण वाढ होऊन फळें दिसू लागणें १७ (डोळे, कान इ०) जाणें, आपापलें काम करण्यास असमर्थ होणें १८ (मन, विचार इ०) फाकणें, फाटे फुटणें, एकावधान न राहणें १९ मर्यादा सोडून बाहेर येणें, अमर्यादा होणें, ' शरधी जलधी फुटले कीं दैव पाश एकदा तुटले। '–मोभीष्म ३ ५९ २० **बाहेर निघणें**, वेगळे होणें, अलग होणें ' मासा जळावेगळा फुटे। तें दुःख वाटे रायासी। ' –भारा बाल ८ ३५ २१ सरणें, सरकणें 'फुटे न पद कचुकी भिजलि अग रोमांचिले।' –रसकल्लोल अकक पृ २ १६७ [स स्फुट, प्रा फुट, स स्फुटन, प्रा फुट्टण, हिं फूटना] **दिशा फुटणें**–उजेडणें

फुटफाट—स्त्री (क) फटाफट पहा

फुटफुट, फुटफुटणें—पुटपुट, पुटपुटणें पहा

फुटमुकासा—पु किरकोळ मुकासा अमल 'निंबाळकर यास सरलष्कर सांगोन जमावाचे बंगमीस खैरीज फुटमुकासे मुकासा व जकाती निमे सरजाम दिल्हा असे ' –वाडबाबा १ १७१ [फट+मोकासा]

फुटरा—वि १ एकदम, सतत मोडणारा, तुकड पडणारा, भेगलणारा, फुटीर (विप्र) २ (थडी इ० मुळें) फुटणारा, चिरा, भेगा पडणारा (पाय, अंग इ०) ३ फुटून लाह्या बनणारें(जोंधळा, वरी इ० धान्य) [फुटणें]

फुटलासा—वि (व) (हृदय, छाती) फुटेल इतका फार, खूप ' बाळ खेळण्यासाठीं फुटलासा रडला '

फुटवण—न (कु) मसाल्याविरहित मासरस फुटॉ पहा

फुटवा—पु (कों) नवी पालवी, फूट [फुटणे]

फुटळ—स्त्री (राजा) कण्या, तांदूळ सडताना झालेले धान्याचे तुकडे [फुटणें]

फुटा—वि क्रिवि फुटकळ पहा [फुटणें]

फुटा—न एक वस्त्र 'फुटा परित्येजणे'–ऋ १०९ [स पट]

फुंटॉ—वि (गो) नुसता, साधा, दूध नसलेला चहा [गो फुटॉ=नुसता+वणी=पाणी] **फुंटोकडी**–स्त्री (गो) खोबऱ्याचा रस नसलेली कढी

फुटागूळ—पु ढेप फुदून तुकडे केलेला, बारीक गूळ

फुटाणा—पु १ भिजवून, भाजून खाण्यालायक केलेला हरभऱ्याचा दाणा २ (ल) चलाख, तीव्र बुद्धीचा, चपळ मुलगा, तरतरीत,तडफदार मुलगा [फुटणे+दाणा स स्फुटन, प्रा फुट्टण] (वाप्र) **फुटाणे उडणें–फुटणें**–जोराने, ताडताड, बोलणे,सरबत्ती उडण, झडणें **फुटाणे करणें**–एखाद्याला अतिशय भारी, वरचढ असणें, एखाद्यास विकत देण्याघेण्याजोगा असणें **फुटाणे फोडणें**–(ल) (ना) पटापट उत्तरे देणें **फुटाणे भाजणें**–(ल) जुलूम करणें, गाजणें **(भाषणाचे-शब्दाचे-वाणीचे) फुटाणें भाजणें**–शब्दाचा भडिमार करण, सरबत्ती उडविणें **फुटाण्या सारखा उडणें**–१ रागाने, गर्वाने जोरदार रीतीनें अगविक्षेप करणें २ फार चिडणें, चिडखोर असणे, रागामुळे त्वरेने कार्ही कार्यास प्रवृत्त होणें **फुटाणगार**-फुटाणे भाजणारा –राव्य १० ११

फुटाणी—स्त्री १ ठिपक्या ठिपक्याची, बुट्ट्यार्ची पैठणी, उची रेशमी वस्त्र 'नेसाया रगी फुटाणी घे साळू।' –सला ४६ २ (विणकाम) एक प्रकारची वीण फणींतील दोन ताणे काळे, दोन ताबडे असें उभार, व आडवणहि तसेंच, किनार कोणत्याहि प्रकारची या विणीचें लुगडें –वि ठिपके (फुटाण्यासारख) असलेल (चीट इ०)

फुटाफट, फुटाफाट—अ १ सघातून एकेकाचे विभक्त होणें, फट, भेद (सघ, सस्था इ० कांते) २ पागापाग, दाणादाण (सैन्याची) ३ मोडतोड, फटतूट [फुटण द्वि]

फुटार, फुडार—वि (गो) भावी, पुढचे, पुढील पहा [पुढे]

फुटाळ—न (कों) झाडावरून पडून फुटलेले फळ (विशेषत आब्याचें) [फुटणें]

फुटाळी—स्त्री भेग

फुटाळू—वि १ (लाह्यासाठीं भाजल असता) सहज फुटणारें (धान्य) २ ठिसुळ (लाकूड, दगड) [फुटणें]

फुटी—स्त्री १ तेज, विकास, दीप्ति 'तेयेचि कृष्णमेघाचिया दाटी। मार्जी कल्पात विजूचिया फुटी।' –माझा ११ २०४ (पाठभेद) २ भेद, फूट [फुटणें]

फुटीर—वि १ फुटरा पहा २ उकललेला, दुभगलेला 'पृथ्वीचा पापुद्रा पुष्कळ ठिकाणीं वाकडातिकडा दबला जाऊन फुटीर होतो' –भू १०९ ३ जीर्ण, ज्याच्यावरील सोन किंवा चादी निघून आतील रेशीम दिसतें असा (कलाबतू) ४ फटी पडलेले, मोडलेलें तुटलेलें, (कुपण इ०) [स स्फुटितृ प्रा फुट्टिर]

फुडचा, फुडला, फुडा, फुडां, फुडार, फुडारी, फुडी, फुडील, फुडून फुडें—पुढचा इ० पहा (हीं रूपें दक्षिण कोंकणात, कुडाळप्रातात प्रचलित आहेत) [पुढें] **म्ह०** (गो) फुडलें जोत तसें फाटलें जोत=पुढले लोक करतात तसें मागील लोकही करतात **फुडत, फुडती, फुडताई**—स्त्री (व) घाई, जलदी मोठ्या फुडतीनें निसटला 'फुडवट–वि (राजा) पहिलारू, पहिल्या विणीची, वेताची (गाय, म्हैस इ०) **फुडसून**–क्रिवि (कु) पुढून **फुडा**–पुक्रिवि पुढा, पुढा पहा –वि प्रमुख 'ऐसा सौभद्रु वेगाडा। पाडवामाजी फुडा।'–गीता १ ४५१ [पुढें]

फुडिया, फुडे—क्रिवि खरोखर 'इये पदें नव्हती फुडिया। गगनाचियाचि घडिया।' –ज्ञा ७ १९५ **फुडी**–वि १ (महानु) स्पष्ट, खरी 'जाणीव असोनि फुडी।' –ज्ञाप्र २२९ २ पक्की, पूर्ण, निर्धाराची 'तेव्हळी आसु जाली फुडी। जिआवेआची।' –ऋ १०२ [स स्फुट, प्रा फुड] **फुडेपण**–न निश्चय 'परिस आता फुडेपणें। मन तें ऐसें।' –ज्ञा१३ १०३

फुण–क्रिवि (महानु) पुन्हा, पुनरपि 'कीं जन्मैलि देवाचा चरणीं। तें उतावळु फुण असें मणीं।' –दाव १७४ [स पुनर्, प्रा पुण]

फुणकें—न (व) वाटल्या डाळीचा उकडीव वडा

फुणगा—पु ठिणगी, फुणगी पहा **फुणगी**–स्त्री १ ठिणगी २ (ल) भाडणाचें मूळ, कलागतीचा पाया (क्रि० टाकणें, लावणें) ३ (ल) जाज्वल्य स्त्री, मुलगी [फुण+तुल स स्फुलिंग]

फुणफु(फ)ण—स्त्री मुख्य (दश, दाह इ०चे) दु ख थाबल्यानतर त्या दु खाच्या जागीं होणारी जळजळ, आग, चुरचुर, फणफण (क्रि० लागणें, होणे, करणें) [फुण! फुण!] **म्ह०** आधीं करते सुनसुन मग करते फुणफूण' **फुणफुणणी**–स्त्री फुसफुसणें, फुणफुणणें [फुणफुणणें] **फुणफुणणें**–१ रागानें सतापून, डोळे इ० लाल करून, नाक फेंदारून, सुस्कारे टाकणें, फणफणाट करणें, जळफळणें २ (विंचू चावल्यानें, कडक औषधानें) जळजळणें, दाह होणें, भणभणणें ३ (फोडणी इ०चा) खमग, सण सणीत वास, भपकारा सुटणें [फुण+फुण!] **फुणफुणाट**–पु अतिशय दाह, जळजळ, फुणफुण [फुणफुणणें]

फुण्णा, फुण्णेदार—फुन्ना, फुन्नेदार पहा

फुतकें—न (कु) ताडीचें भाडें, बुदलें

फुतफुत—स्त्री (गो) गुजगोष्ट, कुजबूज [फुतफुतणें]

फुतफुतणे—अक्रि कुजबुजणें, कानगोष्टी करणें [ध्व फुत]

फुतु—पु स्फुलिंग, ठिणगी [ध्व फुत्]

फुंद—पु १ हुदका, दाबलेलें रडें (क्रि० चालणें, निघणें, येणें, राहणें, जिरणें) २ अभिमान, गर्व, ताठा, आढ्यता, प्रौढी, मिजास (क्रि० येणें, भरणें) 'जानोजी भोसले याचे स्नेहाचा

बगैरे मोठा फुद जाला आहे'-पेद २० १३८ -वि १ फुगलेला, फुगीर २ (ल) गर्वानें ताठलेला [स स्पद्, स्फुद, प्रा फद फुद] **फुदणी**-स्त्री स्फुदणें, स्फुदन रडणें [फुदणें] **फुंदणें**-अक्रि १ हुदके देत रडणें, स्फुदणें, उसासे टाकणें 'लाविले गोपाळ फेरी चहूकडे। हासे फुदे रडे कोणी धाकें। -तुगा ६९ २ घमेंड करणें [स्फुदन, स्पदन, प्रा फुद, फद] **फुंदफुंद, फुंदे, फुदुफुंदु स्फुंदु**-क्रिवि स्फुदूनस्फुदून 'रडे फुदफुदे धरी पाद पद्मा।' -वामन भरतभाव [फुदणें]

फुंदणा—पु फुन्ना पहा

फुदना, फुदाणा, फुदाना, फुदिना—पु पुदिना पहा

फुंदेल—न (कों) दिवा

फुन—अ (महानु) पुन फुण पहा. 'फुन वाचा रसाळा। -शिशु २७ [स पुन]

फुनकाटणें—क्रि (कर) रागावणें

फुनगा—पु ठिणगी, फुणगा पहा **फुनगानी**-स्त्री १ (व) विस्तवाची ठिणगी २ (ल) चहाडी फुणगी पहा 'फुनगान्या फोडत हिंडतो'

फुनसी—स्त्री (ल) लहान पुटकुळी, पुळी

फुन्ना—पु गोंडा (रशीम इ०चा), झुपका [हिं] **फुन्नेदार**-वि झुपकेदार, गोंडा असलेला

फुपणें, फुपणे, फुंफणें—अक्रि १ (फुकणींतून) फुकणें २ (मापाचें) फूत्कार करणें फुसकारणें, फसफुसणें ३ (घोड्याचें) फुरफुरणें ४ (तापानें, रागानें) फणफणणें 'ज्या भवरोगाचनि दर्पे। फुंफात तापलीं त्रिविध तापें।' -एभा १० २ ५ वाफा टाकणें [ध्व फु! फु!]

फुपाट-टा, फुंपाटा—१ विस्तव विझल्यानंतरची राख, फार तापलेली राख (चूल, शेगडी इ०तील) २ उन्हानें तापलेली वाळू, खडे ३ (ल) हलकी, सुकी जमीन भुसभुशीत राखेसारखी जमीन ४ रस्त्यावरील धुरळा, धूळ ५ (ल) फुशारकी, बढाई, भपका, पोकळ देखावा (क्रि० करणें) [फु! फु!] **ह्न०** आगींतून निघाला व फुपाटयात सापडला

फुंपाट—पु फोंफाट, फुस्कारा, फों फों असा शब्द फुफाट पहा 'हृदयपेटारींचा सर्प। फुपाटें उठिला कदर्पे।' -मुआदि २८ १२ [फू? फू?] **फुंपाटणें**-अक्रि फुस्कारणें फुपणें पहा 'जैसा डवचिला काळसर्पू। फणा काढी फुफाटे।' -मुआदि ३० ८२

फुपा(फा)वणें—अक्रि कडकडणें, आग पाखडणें, ताशरा झाडणें, रागावणें [फु! फु!]

फुप्फुस—न शरीरातील श्वासयंत्र, छातींतील स्पंजासारखा अवयव हीं दोन अमून छातीच्या आतील बाजूस असतात यांत रक्तशुद्धी होते [स,]

शको ५ ३७

फुफरट—वि (व) निर्विष (साप)

फुफा—स्त्री फन्ना, फडशा पूर्ण नाश (द्रव्य अन्न इ०चा) -वि राखेसारखा उडून जाणारा -क्रिवि उधळून [ध्व फु! फु!]

फुफाट, फुंफाट—पु फ फ फो फो असा शब्द, आवाज 'नरनाथ कामनासर्पू। फुफाट करीत उठला।' -मुक्तेश्वरहरिश्चंद्राख्यान ७९ (नवनीत पृ १८७) -क्रिवि फ फाट्यानें, फुगून जोरानें आवाज करीत 'नदी फुफाट भरून चालली' 'गाडी (गाडीचे बैल) फुफाट चालली' **फुफाटणें**-क्रि १ जोरानें फुस्कारा सोडणें फुपणें पहा 'क्रोध वृष हि फुफाटे।' -मोकृष्ण ३६ ७ २ फुपावणें पहा

फु(फुं)फारा—पु फूत्कार क्रोधकालिया नाग होय खरा। दंत द्वेषाचा फुफारा।' -एभा ५ १०० [ध्व फु! फु!]

फुफु—स्त्री फुसकारा -क्रिवि १ फुसकारून, फुसफुसून २ फणफणाटानें ३ फुंकर घालून [ध्व] **०करणें** क्रि (ल) थेटानें उडवून देणें (तुल इ पू पूह्) **०वात**-पु (महानु) गर्जना 'तो फुफुवातेनि जृंभणालें। पिशा कला तुझा।' -शिशु ४५७

फुयजी, फुयी—स्त्री फुई पहा

फुरई, फुराई—स्त्री दंड, कर, दंडासाठीं आणलेली वसुली (सामा) दंड या पर्यायशब्दाला चाहून योजना दंडफुरई पहा 'सद रहु कौलाशिवाय खडफुरोईचा जमा आकारता आकारेल' -वाड समा १ ८

फुरकट, फुरकूट, फुरगूट—नपु १ रुसवा, रोष २ ताठा, अभिमान (क्रि० चढणें, येणें)

फुरकटणें, फुरकुटणें, फुरगुटणें, फुरंगुटणें—अक्रि १ मनांत कुढणें, रुसून बसणें, तुमुखणें २ गर्वानें फुगणें मदोन्मत्त होणें, चढेलपणानें वागणें 'बहु फुरकटशब्द बाल बोले उताने।' -अकक २ कृष्णचौतुक १५ [फुरकट]

फुरकणें—अक्रि रुसणें फुरकटणें पहा

फुरकणें—अक्रि १ भुरकणें, फुर्र् असा आवाज काढून भुरके मारणें, ओरपून खाणें, २ ओठ मिटून फुर्र् असा तोंडानें आवाज काढणें, करणें, फुरकी वाजविणें [फुरका]

फुरका—पु १ भुरका भुरक्यासाठीं हातात घ्यावयाच्या पेयाचे प्रमाण (क्रि० मारणें) साबूतकाची कथिका। कढोनि झाली रसिका। जीचा घेता फुरका। रुची आणी मुखातें।' -जै ९४ ५९ २ आपतोना, भुरक्तांना होणारा आवाज [ध्व फुर्र्!]

फुरकी—स्त्री १ ओठ मिटून तोंडानें (लहान मुलांनीं) काढलेला आवाज (मुलांनीं असा अवाज करणें हे आगामी रोगाचे लक्षण समजलें जातें) २ फुरका, भुरका [ध्व फुर्र्]

फुरकूट फुरगूट—न १ उत्पन्न केलेलें विघ्न, काढलली अडचण, उपाधि लचांड (क्रि० फोडणें) २ अवांतर, भाकड कथा, विषयांतर (क्रि० काढणें)

फुरकूट-गूट—न ध्सवा, फुरकट पहा (क्रि० येणें, चढणें)
फुरक्या-का—वि १ भुरकणारा २ फुरकी वाजविणारा
फुरगुलें—न (हेट) तब्यात फुलविलेली लाही
फुरडा-डी—पुस्त्री कसर, पाण्यात होणारा एक कदविशेष हा खातात
फुरडुक, फुरडुकें, फुरडुक्या—फरडुक इ० पहा
फुरण—न १ कंप, फुरफुरणें, लवणें (डोळ्याची पापणी, डोळा) २ (मारणें, लहणें, मारणें इ० संबंधी) स्फुरण, आवेश (क्रि० येणें, चढणें) 'ऐसें म्हणता कपिनाथा। फुरण आले ते काळीं।'-रावि १८ २४६ [स स्फुरण, प्रा फुरण]
फुरणें—अकि १ फुरफुरणें, कंप होणें, लवणें (डोळा) २ (भाडण, मारणें, बोलणें इ० संबंधी) स्फुरण चढणें स्फुरण पहा [फुरण]
फुरताई—स्त्री (व) जलदी, घाई [स स्फूर्ति, हिं फुर्ती= चपलता]
फुरफुर—स्त्री १ फुरफुरणें २ करवटी इ० जळताना होणारा आवाज, तडतडणें ३ स्फुरण, आवेश -क्रिवि फुरफुरण्याचा वाचक [ध्व फुर्र' स स्फुर]
फुरफुरणें—अकि १ (घोडयानें, गाढवानें) खेकाळणें श्वास जोराने सोडणें २ (करवटी इ० तेलकट पदार्थ जळताना) तडतडणें, फुर्र असा आवाज होणें ३ तोंडानें फुर्र् असा आवाज करणें फुरकी वाजविणें ४ स्फुरणें, (डोळा) लवणें ५ (ल) अत्यंत उत्सुकतेमुळें, अगर आवेशानें हात, पाय, तोंड इ० मारणें, धावणें, बोलणें इ० सारखी स्फुरण पावणें ६ उतावळा होणें **फुरफुरणी**-स्त्री धातुसाधितनाम
फुरफुराट—पु जोराची फुरफुर फुरफुरण्याचा, फुरकीचा मोठा आवाज
फुरफुरी, फुरफुर, फुरफुर—स्त्रीन हरभऱ्याच्या पिठाचें तळून केलेलें तोंडीलावणे [फुरफुर]
फुरबंट—वि (बै) पहिल्टकरीण (म्हैस, गाय) फुडवट पहा
फुरशीस—स्त्री (क.) पुरशीस पहा
फुरसत, फुरसूत, फुर्सत, फुर्सती—स्त्री १ रिकामपण, सवड, (उद्योगापासून) मोकळीक २ मधला रिकामा वेळ ३ पाहिजे असलेला जास्त वेळ, अवधि अवकाश 'त्यासि सारा तपा आकार तुम्हास करावयासी आजीपासून फुर्सत पुढील पावेतों दिली आहे' -रा १५ ३६९ ४ सुधी, काबू [अर फुर्सत्]
फुरसुंग—न (कातोडी) बाळपण -बदलापूर १२८
फुरसे—न कोंकणातील एक विषारी साप. रंग पिंगट किंवा भुरकट असून डोक्यावर त्रिशूळासारखे पांढरे पट्टे असतात [फुर्र्! फुस्']
फुराण—न (प्र) स्फुरण फुरण पहा 'हरि गिरी परि ठाण। बळेंचालिलें फुराण।'-दावि ४९६
फुरार—(को नाविक) दोरी झिजू काचू नये म्हणून काचण्या जोग्या एखाद्या जागीं बारीक दोरीने विशिष्ट तऱ्हेनें गुंडाळतात तें
फुरारणें—(फुरफुरणेचा अतिशय) फुरफुरणें पहा
फुर्तादे—पु (गो) एक प्रकारचा आंबा [पोर्तु]
फुर्लेर—न (गो) फुललेलें अळवें [फुलणें]
फुसदुर्गा—स्त्री भर पगारी रजा
फुलका फुलकी—पुस्त्री फुगलेली लहान चपाती लहान व विन घडीची पोळी [स फुल्ल, म फुलणें]
फुलकार—पु (कों गो) फुलें विकणारा
फुलकारी, फुलगोटा, फुलचोचे, फुलछडी इ०—फूल शब्दामध्यें पहा
फुलकें—न १ फाल धान्य २ एक प्रकारची फुलें [फुल]
फुलगा—वि (गो) नित्य नवा पोशाख करणारा होशी
फुलगुडे—पुअव (गो) हळदकुंकू लावून पानाच्या द्रोणातून फळफळावळ वगैरे देण्याचा सौभाग्यलक्षणाचा प्रकार, फुलविडे
फुलजी—पु १ खुलवून दिल्यामुळें अनुकूल झालेला, स्तुतीनें खुललेला २ शोखीजी, प्रतिष्ठित 'त्यावर फुलजी होऊन बसला शिपाई म्हणे मी झुरा।'-पला ८३ [फुल+जी प्रत्यय]
फुलझाडणी—स्त्री (ना) केरसुणी [फुल+झाडणी]
फुलणी—स्त्री फुलणें (पासून धातुसाधित नाम) पहा
फुलणें—अकि १ (कळी) उमलणें, विकासणें २ फुलाचा बहर येणें, मोहोर येणें का वाक्ष फुलीं फुललें। झाड जैसें।' -ज्ञा ९ ४३४ ३ (भात, जोंधळा इ० ची) लाही होणें ४ (काळी जमीन, चुना, धान्य इ० भिजल्यानें) फुगणें ५ शरीरावयव फुगीर होणें, सुजणें ६ (सुधे उगवताना दिशा) उजळणें, फाकणें ७ अभिमानानें किंवा गर्वानें फुगणें, ताठा भरणें, हर्षानें, स्तुतीनें चढून जाणें ८ खूष दिसणें, मुद्रा प्रफुल्लित दिसणें ९ हातोडयानें ठोकल्यानें खिळयाचें डोकें फुलासारखें पसरट होणें, खिळा पक्का होणें १० (घोडा, गाय इ०काच्या) अंगावर पांढर ठिपके उठणें, अंग पांढऱ्या ठिपक्यानीं भरणें, व्यापून जाणें ११ (माणसाच्या इ०) दाटीनें जागा भरून जाणें 'नाटकगृह काल फुललें होतें' १२ (देवी, फोड फोड इ० नीं) सर्व अंग व्यापणें १३ कापडावर फूल येणें, ततूच्या बारीक बारीक गुठळ्या बनणें १४ वार्धक्यामुळें केस पांढरे होणें होत जाणें १५ विंचरल्यानें केस मोकळे होणें, जटा नाहींशा होणें १६ माजराच्या शेंपटी प्रमाणें केस वर उभे राहणें, पिंजारला, उभारला असणें (पिसारा इ०) फुलफुलणें पहा [स प्रा फुल्ल, किंवा स स्फुट्, प्रा फुल]
फुलपणें, फुलपैणें-अकि फुलावर येणें, फुललेलें असणें) (शत) [फूल]

फुलफुल—स्त्री (ना) एखाद्या गुप्त गोष्टीची परिस्फुटता, वाच्यता [स स्फुट् प्रा फुल फूल द्वि]

फुलफुलणें—अक्रि १ विस्तीर्ण होणें, फाकलें जाणें (राग, लाभ हर्ष इ०नीं डोळे नाकपुड्या इ०) २ (चेहरा) आनंदी व सतेज दिसणें ३ (स्तुतीनें, हर्षानें) फुगणें, फुशारलें जाणें ४ उत्साहित होणें खुलणें, स्फुरण येणें [फुलणें द्वि]

फुल(ला)वणी—स्त्री १ फुलविणें (पासून धातुसाधित नाम) पहा २ प्रफुल्लितपणा –मनको 'प्रथमप्रकाशाची फुलावणी।' –विपू ५ ८१

फुलवरा—पु १ फुलाची माळ २ धान्याला येणारा मोहोर, फुलोरा, फुलोरा पहा ३ देवावर टांगलेली फळे, खाद्य पदार्थ इ०ची माळ फुलोरा पहा तुज मी फुलवरा बाधिला। [फूल]

फुलविणें—उक्रि उमलविणें, फुगविणें (फुलणें पासून प्रयोजक रूप) पहा [फूल] **फुलवून काम करून घेणें**–एखाद्याची पोकळ स्तुति करून त्याला खूष करणें व त्याच्याकडून इच्छित कार्य साधून घेणें वेळवावर बसविणें खडगांव करणें

फुलसा—वि १ (व ना) पांढरा, शुभ्र २ स्वच्छ, निर्मळ, पुसून साफ केलेला 'फुलसे कपडे घालावेत' [फुल+सा=सारखा]

फुला—स्त्री गतिप्रकार, पुलका गति पहा –अभप १ १८५

फुलाऊ—वि १ फुलासारखा हलका, सैल, न दाटणारा २ हलकी व फुलीर (भाकरी इ०) ३ हलक्या जातीचें, दर्जाचें (सूत इ०) ४ हलका, दिखाऊ, नाजूक ५ (गो) गोड (तांदूळ) उत्तम प्रकारें शिजलेली (पेज) [फुलणें]

फुलारणें—उक्रि १ (माप पोतें गाठ इ०) सैल भरणें २ (फुशारकीनें, स्तुतीनें) फुगणें, फुगविणें, लाडावणें, लाडकावणें, चढवणें फुलारून जणें–असा रूढ प्रयोग

फुलारमाळा—पु एक माळी जात व तींतील व्यक्ति, (सामा) फुलबागा तयार करणारा, फुलांचा धंदा करणारा मनुष्य

फुलारी—पु फुलमाळी –स्त्री एक गुप्त उपरोधिक बोल ण्याची अगर लिहिण्याची पद्धति यात प्रत्येक अक्षरापूर्वी फुल हा शब्द घातलेला असतो

फुलिका—स्त्री १ टिकली, चमकी २ विकास [स फुल्लक]

फुलिंग—नस्त्री ठिणगी [स स्फुलिंग, प्रा फुलिंग]

फुलियाण—न (गो) एक प्रकारचें गवत

फुलिसकेप—पु १६×१३ इंच आकाराचा व ८×१३ अशा आकारांत दुमडलेला लिहिण्याचा कागद (जुने कागद कारखानदार विदुषकाच्या टोपी(फूलसकॅप)चें चित्र वॉटरमार्क म्हणून योजीत यामुळें कागदाला तसें नांव पडलें) [इ फूलस् कॅप]

फुली—स्त्री १ कागद, कापड, धातु इ०वर काढलेलें फूल, पुष्पाकृति २ बिब्याची एक आडवी–उभी रेघ ३ एक खूण, चिन्ह, चौफुली ४ (अ) फुलण्याचा भर –हको –मनको (आ) संयोग (बडा) 'तथ वोहटे ना चढे। ऐसा परि पूर्णचि आवडे। परी ते फुली जव नुघडे। मेघानदींची।' –ज्ञा १५ १२० ५ अवस्था, दशा 'नुघडता बालपणाची फुली। जेणें मिया अदानवीं सृष्टि केली।' –ज्ञा १० २८९ ६ एक प्रकारचा फुलाच्या आकाराचा दागिना नागोत्रें श्रवणीं विराजति फुल्या।' –अकक २ सीतास्वयंवर ४३ ७ (गो) तृणाची एक जात ८ (व) मिरच्यांची लागवड करण्याची लांब दोरी या दोरीला विवक्षित अंतरानें खुंटया लाविलेल्या असतात खुंटयाच्या अंतरावर मिरच्यांची रोपें लाविलेली असतात [फळ] (वाप्र) **०घालणें–पाडणें**–१ (ल) यावविणें, विघ्न आणणें, गति खुंटविणें २ खोडणें, चूक धरणें (कोठें चुकल्यास तेथें उभी आडवी रेघ मारतात यावरून वरील अर्थ) **०भरणें**–(चाभारी) होपर व शेंडी यांच्या मध्यभागीं रशीम भरणें **फुल्या पाडणें**–(सोनारी) सोनें गाळण्यापूर्वी हिणकस सोनें व चांदी मिसळून त्याचा रस पाण्यांत पाडणें (रस पाण्यांत पडतांना येंव लाहींच्या आकाराचे दिसतात त्या वरून) **०फाटा**–पु खोडल्याची खूण म्हणून मारलेली फुली खोडणें, बाद करणें (क्रि० देणें)

फुली—(राजा) कागदाचे पांच तांव, पंचकडी

फुलें—अव १ (ना) मेलेल्या माणसांचीं प्रेतदहनानंतर गोळा केलेलीं हाडें २ (सोनारी बे) ठशींचा भाग [फूल]

फुलेल—न अत्तर, सुगंधी तेल फुलांनीं सुगंधित केलेलें तेल 'परिमळे धुशरें फुलेलादिक।' –वर्मंस्व ६ ६५ [फूल+तेल]

फुलोरा फुलोरा—पु १ फुलवरा, पुष्पगुच्छ, फुलांचा हार २ फुलांचा बहर, मोहर, धान्य वगैरे पेरल्यानंतर त्या पिकास फुलें येणें 'भावाचा फुलोरा होत जाये। मतिवरी।' –ज्ञा ९ २७ ३ (व) सणांत दरवाजावर फळें, करंज्या वगैरे टांगून ठेवण्याची लोखंडी अगर कामटीची चौकट फुलवरा पहा

फुल्लेण, फुल्लण—न (गों) जनावरांच्या उपयोगांचें आणि चांगलें गवत (शाकारणीच्या गवतांहून भिन्न असें) [फूल+तृण]

फुल्ल—वि (गो) अतिशय, फार (पांढरा) 'धवा धवों फुल्ल

फुल्लट—स्त्री (गो) पहिलट करीण फुडवट पहा [प्रा पहिल्ल?]

फुल्ला—वि शरीरावर पांढरे ठिपके असणारा (घोडा) –अश्वप १ २७ [फुलणें]

फुल्लार—न (काव्य) पुष्प, फूल, कमल 'सहस्रदळींन फुल्लारें। विकसलीं तें झुकारें।' –मुआदि १८ ३ –वि १ विकसित, फुललेले, उमललेलें २ फुलार पहा [फुल्ल फुलणें]

फुल्लिंग—न ठिणगी, फुलिंग पहा [स स्फुलिंग]

फुल्लेदार—वि फुलासारखी विस्तृत फुगडी फुलेदार। भशिलेदार।' –मसाप २ २३३ [फुल्ल]

फुशडा –पु (मुबई) गुधडा 'कामानें त्याचा फुशडा पाड लात ' [हिं फूमडा=चिंध्या]

फुशार की फुशारी—स्त्री १ शेखी बढाई, आत्मस्तुति (क्रि० सागणे) २ पोकळ डामडौल, प्रतिष्ठा, बडजाव, दखावा (क्रि० मिरविणे, वाळगणें माडणे दाखविणे, करणें) **फुशार खार**–वि १ पोकळ बढाई मारणारा २ रिकामा डौल, दखावा करणारा [फुशार+खोर] **फुशारणें**-अक्रि फुशारी सागणें, मिरविणें [फुशारी]

फुसकट—न खोंडा, भूस, फोलपट, नि सत्व धान्य, फुसका पदार्थ –वि फुसका पहा [फुस ! (वाप्र) **०काढणे-पाडणें**– दुर्दैशा करणे, रग जिरविणें

फुसकटणें—अक्रि फिसकटणें पहा

फुसकणें—अक्रि १ (दोरी, दारा, काठी इ०) फसदिर्शी मोडणें तुटणे २ बिनसणें अपुरी राहणें, मोडणें (योजना, व्यवहार) ३ (बदुक इ०) न उडणें, नेम चुकणें ४ (सामा) हुकणें, चुकणें (नेम, वार यत्न इ०) [ध्व फुसक]

फुस-कन-कण-कर-त्रिनीं–त्रिर्शी—क्रिवि १ फुसक्या पदार्थाचें मोडणें, तुटणें, फुसकली मोडणें इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून २ कोणत्याहि गोष्टींतील आकस्मिक अपयशाचा द्योतक शब्द ३ बदूक, तोफ याचा वार न होता फुसका आवाज होऊन [ध्व]

फुसका, फुसकापुरी फुसकुल—वि १ सहज, फसकन तुटणारा मोडणारा २ कमजोर, ठिसूळ, भुसभुशीत, निर्जीव ३ नि पस्त्व योग्य निरस निकस (मनुष पदार्थ भाषण इ०) [ध्व] **म्ह० फुसकी शका-फुसके समाधान फुसकाईचा अंबारा**–पु (पोकळ्या खळति ठेला हुकला असता म्हणतात) चुकणें, अपयश निष्फळ यत्न **फुसकया बाता मारणे**– निरुपयोगी रिकाम्या गोष्टी बोलणें

फुसकारा—पु १ फू फू शब्द फूत्कार, फिस्कारा (साप, गुरू, माजर, रागावलेला माणूस इ०चा) २ वाप, सुस्कारा जोरानें श्वास टाकणे (क्रि० घेणे टाकणे) **फुसकारणे**–अक्रि १ (सापानें) फूत्कार करणे २ (रागावलेल्या माजरानें) फिस्कारणें ३ माठयानें धापा टाकणें, धापलणें [फुसकारा]

फुसकी—स्त्री १ फुसकुला हळुच सोडलेला अपानवायु बारीक पाद (क्रि० सोडणें) २ (ल) आडून हळुच केलेली निंदा, अपरोक्ष कुत्सित टीका (क्रि० सोडणें मारणें) [ध्व फुस्]

फुसकुला—वि फुसका पहा

फुसकुली—स्त्री १ शब्द न होता हळुच पादणें, फुसकी (क्रि० मारणें सोडणें) २ (ल) बारिक खोंच, व्यगोक्ति, दुसऱ्यास लागणारें परतु आडून, हलकेंच केलेलें कुत्सित भाषण, प्रच्छन्न टीका, निंदा (क्रि० सोडणें) ३ (गो) क्षुद्र गोष्ट [ध्व फुस !]

फुसडा—पु भुसडा पहा

फुसडी—स्त्री १ चाबकाची दोरी, वादी २ लोंबता किंवा सुटलेला (कापडाचा) दोरा ३ (लाकडाची) ढलपी.

फुसफुशीत—वि १ कमजोर, फुसका, लवकर मोडणारा, तुटगारा २ भुसभुशीत, वाळवट (जमीन) [ध्व फुस ! द्वि]

फुसफुस—स्त्री १ फूत्कार, फुसफुसणें २ कुजबूज कान गोष्ट ३ मुळुमुळु रडणें, मुसमुस ४ धुसफुस, चरफड [ध्व]

फुसफुसणें—अक्रि १ फुसकारणे, फिसकारणें, फूत्कार करणें (साप, माजर, घूस इ० नीं) २ चिडून अगावर येणें, खेकसणें ३ कुजबुजणें, कानगोष्टी करणें ४ हळूहळू रडणें, मुसमुसणें ५ चरफडणें, धुसफुसणें ६ (ओलें लाकूड जळताना) फुरफुरणें [ध्व फुस् !]

फुसलावणी—स्त्री लालूच, आमिष (क्रि० दणे, करणें, लावणें) [फुसलाविणें धातुसाधित नाम] **फुसलाव(वि)णें**–उक्रि १ (खोटी स्तुति, लालूच इ० नीं) वश करून घेणें, आपलासा करणें, आपल्या बाजूला वळविणें २ समजूत घालणें, बाबापुता करणें [हिं फुसलाना] **फुसलाव्या**–वि फूस लावणारा, वश करून घेणारा [फुसलाविणें]

फुसाड, फुसाडा—नपु (व) फुसडा, भुसडा पहा 'काम करून करून फुसाड पडले त्याचे '

फुसाडणे—अक्रि (ना) स्फुदणें, दु ख करणे

फुसुक—स्त्री फुसकन निघून जाणें, हुसुक पहा [ध्व फुस]

फुस्कावच—क्रि (गो) ओढणें शिलगावणें (विडी इ०)

फुस्काव—पु (गो) एक प्रकारचें कापड [पोर्तु]

फुस्स—उद्गा (साप, माजर इ०चें) फूत्कारणें, फिस्कारणें इ०चा ध्वन्यनुकारी शब्द [ध्व]

फुळकवणी—न फळक्वणी, फिळस्वणी पहा

फू फूं—स्त्री फूत्कार, रागाचा सुस्कारा –उद्गा (सर्पादि क्रूर्‍या) फूत्कारांच्या आवाजाचा ध्वन्यनुकारी शब्द –क्रिवि फुस्कारण्याच्या आवाजानें (वाप्र) **०उडविणे**–एखादी गोष्ट (फुकरानें दरवील उडविण्याइकी) हलकी मानणें, तृणवत् लेखणें, व पदार्थ समजणें **०करणे-उडविणें-करून टाकणें**–चट करणें, उघळण, खलास करणें, उघळपट्टी करणें **०पडणे-होणे**– १ तापात जोरानें श्वास टाकणें, सुस्कारे टाकणें, कण्हणें २ फुरफुरणें (घोडा) **०होणें**–१ उघळलें जाणें खलास होणें, वाऱ्या वारी जाणें, उडणें २ रसून फुगून बसणें ३ गर्वानें ताठणें **०होणे-भरणें-भरून चालणें**–गर्जना करीत फोफाटयानें वाहाणें (तुडुब भरलेली नदी) **फू-कर-कन-दिशीं**–क्रिवि फुकरून, झटकन, चटकन, क्षणात (क्रि० उडणें, जाणें, पळणें)

फुग—स्त्री १ सुज, फुगवटा, फुगीरा, फुगणें २ (कों) वाहतें पाणी तुबावें म्हणून घातलेला बाध [फुगणें]

फूंच—स्त्री १ (गो) हलका तबाखू २ बडिशेप [पोर्तु फयुचो]

फूट—स्त्री १ तड, भेग, चीर (दगड, भांडें, नाणें याच्यावरील) २ सढताना मोडलेले तांदूळ इ०धान्य, कणी ३ –स्त्रीन लोणच्याकरिता योग्य असा कोंवळा आंबा, कैरी ४ (सामा) आब्यास तुच्छतादर्शक शब्द 'पन्हें फुटाचें मद्दा मिद्दा।'–अमृत ३५ ५ झाडावरून पडून फुटलेलें फळ ६ वातविकारानें होणाऱ्या तीव्र वेदना (ह्या वेदनानीं अवयव फुटतो आह असें वाटतें) (क्रि० लागणें) ७ भेद, पृथक्त्व (एखाद्या पदार्थांतील अवयवाचे), बेबनाव, दुही, वगळे होणें (संघ, संस्था इ०तील) ८ (गुप्त गोष्टीची) परिस्फुटता, वाच्यता, फैलाव ९ (झाडें, वनस्पती याना) पालवी फुटणें, अंकुर, कोंब, धुमारा (क्रि० फुटणें) १० (राजा कुण) एक वर्ष फळें घण्याच्या करारानें घेतलेलें झाड ११ –न शेंदाड, चिबूड, चिभूड इ० खरबुजाची हलकी जात १२ (सोनारी) मिश्रणानें ठिसूळ झालेल्या सोन्यास तापविण्याच्यावेळीं पडणारी भेग –जनि ३२४ [स स्फट, प्रा फुट] **०अमल**–पु १ अनेक अधिकाऱ्यांचा अमल, बारभाई अमल, अमलविभागणी २ गावातील विभागित सत्ता; एकाच प्रजेवर विभागलेला निरनिराळा अमल अमल पहा **०गांव**–पुन १ ज्यात वस्ती, घरें पागलेलीं आहेत असें गाव २ ज्या जिल्ह्यात आहे त्या जिल्ह्याच्या अधिकारात नसणारें गाव ३ एकाच जिल्ह्यात किंवा विभागात न येणारें गाव ४ एका बाजूला पडलेलें, वसलेलें गाव **०जहागीर**–स्त्री भोंवतालच्या प्रदेशापासुन वेगळी असगारी जहागीर, जमिनी जहागीर पहा **०तूट**–स्त्री १ मोड तोड, फुटलेपणा, तुटलेपणा इ० रूप दोष २ फुटलेल्या वस्तूचा समुदाय [फुटणें+तुटणें]

फूट—न पाठीचें मास [स पृष्ठ]

फूट—पु १ लांबी मोजण्याचे एक माप, बारा इंच, पाऊल 'फुट म्हणजे कुपणी कदम स्पष्ट। जाणत जन बोलती।'–पैमा ५९ [इ] **०पाथ**–पु पायरस्ता, भोंठ्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस अमलेला फरसबंदी रस्ता [इ] **०बॉल**–पु १ पायांनीं उडवून खेळण्याचा मोठा रबरी चेंडू २ अशा चेंडूनें खेळावयाचा खेळ [इ फूट=पाय+बॉल=चेंडू] **०लाइट**–पु (नाट्य) रंगभूमीच्या कडेला पात्राच्या समोर तळाशीं असणारा प्रकाश, तलप्रकाश, पायासमोरचे दिवे [इ फूट=पाय, तल+लाईट=उजेड]

फूत्कार—पु १ रागाचा आवेशयुक्त फुरर, सुस्कारा, २ फुसफुस आवाज, फुसफुसणें, फुसकारणें (साप, मांजर, म्हैस इ० रागावलीं असता) फूत्कार करि उदंड व्याळ न तो काय कापला यमदंड।'–मोकृष्ण १६ ३२ **फूत्कारणें**–अक्रि फुसकारणें

फूद—स्त्री (गो) स्त्रियांचें गुह्येंद्रिय, योनि, फोदा

फूम—स्त्री (गो) गिलीट, मुलामा [पोर्तु फ्युमो]

फूय—स्त्री (व कुण) फुई, पहा

फूर—पु सद्दी बडेजाव 'नव्या देवाचा फूर मोठा'

फूल—न १ पुष्प, मोहोर २ ठिणगी (विशे लोखंडाची), फुलासारखा अग्नीचा आकार(शोभेचे दारूकामातील) ३कापडावरील बारीक लव, केंस,तंतु, ज्या कापडाना फूल आहे अशी कापडें बहुतेक डबल पन्ह्यांचीं असतात ४ (अव प्रयोग) (गाय, घोडा, इ०च्या अंगावरील) पांढरे ठिपके ५ पावसाळ्यात दगडावर, लाकडावर उगवणारी छत्रीसारखी एक वनस्पति ६ बुबुळावर दिसणारा पांढरा ठिपका, शुक्ल हा एक नेत्ररोग आहे ७ एक विशिष्ट रानवनस्पति ८ उदाचें धुरकट उदाचा जमलेला धूर ९ जस्ताची लाही १० सुपारीची चांगली कातरण, चांगली कातरलेली सुपारी ११ बिबा पेटवून त्याच्या तेलाचा पाडलेला थेंब १२ ओंब्यापासुन बनविलेलें एक औषध १३ अडाशय, ज्यात गर्भ तयार होतो तो पोटाचा भाग (सामा) गर्भाशय (क्रि० वाकडे पडणें) १४ (कों) घाण पाण्यात झालेले चकाकार किंडे १५ स्फटिक –शर १६ (खा) देशी दारू १७ घन स्वरूपातून द्रव रूपात न जाता वायुरूपात गेलेला पदार्थ १८ सोनें, रुपें इ०धातूचीं किंवा हस्तिदंत,कापड लाकूड, कागद इ०काची शोभेकरिता केलेली पुष्पाकृति, फुलासारखी वस्तु दागिना [स, प्रा फुल्ल, फूल] **म्ह०** आकाशीचें फूल त्याचें कुणाएवढें खूळ **०चल(ळ)णें**–योनि, गर्भाशय स्थानभ्रष्ट होणें **०झडून जाणें**–१ फुलवरा गळणें २ गालिचा इ०ची लव निघून जाणें (दिव्याला) **०देणें**–दिवा माल विणें (दिवा मालविण्यासाठीं त्यावर फूल टाकीत असें संस्कृत काव्यावरून दिसतें) **०नाहीं फुलाची पाकळी देणें**–आपल्या ऐपतीप्रमाणें यथाशक्ति देणें, (भरपूर योग्य रक्कम, मोबदला देण्याची ऐपत नसल्यामुळें कांहीं थोडा भाग देताना प्रयोग) **०बाहेर पडणें–निघणें**–(गुप्त गोष्ट) बाहेर फुटणें, जाहीर होणें **०येणें**–(बाई) उन्हानें तापून जमीन सक्स होण **०वाहणें**–लग्नात मुलगी वरास अर्पण करणें, कन्यादान करणें **फुलांत घालून ठेवणें–राखणें–जपणें**–अत्यंत काळजीपूर्वक व दक्षतेनें ठेवणें, नेणें **फुलाऱ्यास येणें**–फूल येणें **फुलें चढविणें**–मुडावळ बांधणें –वदलापूर १४७ **फुलें देणें**–(ल)बाह्यात्कारें मान्यता देणें, सन्मान करणें 'मसलत ठीक कली, आणि उगेच फुलें द्यावी म्हणून शिंदे होळकर व सुरजमल जाट यास विचारणा कली' –भाव ११६ **फुलें माळणें**–१ (कृ) पहिल्या गरोदरपणात स्त्रीची पांचव्या महिन्यात ओटी भरणें २ फुलांची माळ करणें **फुलें विकलीं(वेंचलीं) तेथें गोवऱ्या विकणें**–जेथें पूर्वी वैभवानें दिवस घालविले तेथें दरिद्री स्थितींत राहणें वैभवाचा काळ जाऊन दारिद्र्य येणें सामाशब्द– **फलक(का)री**–पु माळी **०कारी**–स्त्री प्रत्येक अक्षरापूर्वी फूल शब्द जोडून बोलण्याची,

लिहिण्याची सांकेतिक भाषा –वि ज्यावर फुलाच्या आकृती आहत असें (कापड, कागद इ०) **०कोबी**–स्त्री एक प्रकारची भाजी, कोबीचा एक प्रकार (इ) कॉली फ्लॉवर **०गुडे**–पु (गो) हळदीकुंकू, फळफळावळ दण्याचा एक सौभाग्यचिन्हाचा प्रकार; फुलविडे **०गोटा**–पु एक प्रकारची रवाळ पिठीसाखर **०चोच**–पुअव तुबडी लावण्याच्या जागेवर फासण्या मारतात त्या (क्रि० घणे, दणें मारणें) **०छडी**–स्त्री फुलांनीं गुफिलेली छडी, काठी, फुलाचा छडीदार गुच्छ **फूलजो**–पु गर्वानें ताठलेला, अहमन्य माणूस (फुलाप्रमाणें फुगणारा, ताठणारा व दिमाख दाखविणारा मनुष्य) **फलझगरें**–न १ गोंवऱ्याचा विस्तव २ जळत निखारे **०झडी**–फुलबाजी, एक प्रकारचें शोभेचें दारूकाम (ल) नाजुक स्त्री 'कठामध्यें पिक दिस अशिग तू रूपसुदर फुलझडी।' –होला १०४ [फूल+झडणें (पडणें)] **०झाड**–१ फुलें येणारें झाड, ज्यांचें फूल हेंच मुख्य आहे असें (कण्हेर, जास्वद, मोगरा इ०) झाड, याच्या उलट फळझाड २ एक प्रकारचें शोभेचें दारूकाम [फूल+झाड] **०धर**–पु माळी –शर **०दान–दाणी**–नस्त्री फुलें ठेवावयाचें भांडें (इं) फ्लॉवर पॉट [फूल+फा दान्] **०दावरी**–स्त्री एक फूलझाड व त्याचें फूल **०पगडी**–स्त्री १ लहान सुदर व भारी किंमतीचे पागोटें २ (ल) हलकी, क्षुद्र वस्तु **०पगर**–न डोक्यात घालण्याचा फुलाच्या आकाराचा दागिना **०पत्री**–स्त्री (व्यापक) वेवाला वाहण्याच्या उपयोगी फुलें, पानें इ० **०पांखरूं**–न चित्रविचित्र पखाचा फुलांवर उडत असणारा बारीक प्राणी, पतग याच्या चार अवस्था असतात –१ अडें, २ अळी किंवा सुरवड, ३ कोश, ४ फुलपाखरू ह्याच्या पुष्कळ जाती आहेत **०पात्र**–न पाणी पिण्याचें भांडें रामपात्र (हें पितळी असुन याचा आकार साधारणत फुलासारखा असतो) **०फासणी–ण्या–फूसचोचे** पहा **०बडवा**–पु (महानु) फुलें पुरविणारा फुलबडवा ऋतिपति।' –शिशु ५१ [फूल+स बदुक प्रा बदुअ, म बडवा] **०बरडा–बर्डा**–पु झाडावरून कच्ची काढून शिजवून वाळविलेली एक प्रकारची सुपारी बरडा पहा **०बाग**–पुस्त्री फुलांसाठी केलेला बाग [फूल+बाग] **०बाजी**–स्त्री १कागदाच्या नळींत शाभेची दारू भरून तयार केलेला दारूकामातील एक प्रकार ही पेटविली असता फुलें गळताना दिसतात २ (बोलणें) तबाखूची विडी **०बाडी**–स्त्री फुलबाग 'फिरें धरून सुहृज्जन फुलबाडीमध शिरली।'–राला ५५ [फूल+बाडी स पुष्पवाटिका] **०वाम्पन–वाम्पन**–न उंची जिन्नस कापड मऊ नये म्हणून त्याला गुडाळलेले साध कापड बासन **०वाळ्या**–स्त्रीअव बाळ्याचा एक प्रकार एक दागिना 'फल बाळ्या बत्तिसा बाळ्याचा प्रकार।'–अफळा ५५ **०बिसणा–णी–नी**–वि १ अतिशय नाजुक, कोमल २ पोशाखी नुसता ऐट मारणारा, मिजासी, अक्कडबाज, छेलछबेला 'त्याच्यानें श्रमाचें काम होत नाहीं तो फूलबिसनी आहे' [फूल+हिं बिसणी=नाजूक, छबेला] **०माळी**–पु फुलारी, माळी **०मेगा**–पु षढ, नपुसक, -हिजडा **०वात**–स्त्री फुलाच्या आकाराची कापसाची वात ही निराजनात लावतात **०विडे**–पुअव (गो) हळदीकुंकवाचा समारभ फुलगुडे पहा **०सर**–पु फुलाचा हार 'फुला फुलासरा लेख चढे। दुर्ती दुजी अगुळी न पडे।'–ज्ञा १८ ५७ **फुलाची जाळी**–स्त्री फुलें गुफून केलेली डोक्यावर बाधावयाची जाळी **फुलार माळी**–पु माळयाची पोटजात, फूलमाळी पहा **फुलारी** पु माळी, फुलमाळी 'तों फुलारी आला ते वेळा। तेंगे हरिकर्ठी घातल्या माळा।'–ह १९ ५९ –स्त्री १ फुलकारी भाषा फुलकारी पहा २ (व) फुलाची परडी **फुलेलें**–वि (प्रा) फुलाचें **फुलोडी**–स्त्री फुलाप्रमाणें नाजूक स्त्री फूलझडी पहा 'चाले ठुमकत ती मादवान फुलोडी।'–प्रला ९३ **फुलसाखर**–स्त्री उसाचा रस आटवून थोडा पातळ राहिला असता मडक्यात भरून घडवचीवर ठेवल्यावर आतील काकवी गळून वरील भागांत जी पाढरी साखर होत ती –कृषि ४८२

फुला माळप—क्रि (गो) १ गरोदर स्त्रीचें ओटीभरण करणें, यावेळीं त्या स्त्रीला फुलांनीं सजवितात २ प्रशसा करणें, भुलविणें [फुलें+माळणें]

फूस—स्त्री १ वाईट काम करण्यास चालून, गुप्तपणें दिलेलें उत्तेजन, मदतीचें आश्वासन (विशेषत ज्याच्यावर दाब ठेवण्याची, शिक्षा करण्याची जबाबदारी आहे त्याचें) वाईट कृत्याकडे केलेला कानाडोळा (क्रि० देणें लावणें, मिळणें) २ सधि, अनुकूल वेळ, मोका, सवड (क्रि० देणें फावणें, मिळणें सापडणें होणें) 'पत्नीची नजर जरा चुकली मी पोराला फस सापडली'–पुन १ रद्दी सामान, सदरफदर, अडगळ २ आळसाचें कृत्य, भाषण –पु मोड आलेला नारळ किंवा ताडफळ याच्या पोटातील असणारा फुपफुशीत अश, गर [ध्व]

फूस—वि १ फुसका, ठिसूळ २ लेचापचा, क्षुद्र [फुसका]

फूस—फुसकन पहा

फूसफास—वि रद्दी टाकाऊ, भिकार पोकळ (माणूस, जनावर, वस्तु) –स्त्री १ पोरवेशा, पाचट भाषण (क्रि० लावणें, माडणें) २ क्षुद्रक, टाकाऊ गोष्ट ३ मुसमुसणें चरफड [ध्व]

फें—अ १ तुच्छता तिरस्कार दर्शक अव्यय 'तुला फ तरुण्या बापाला फें' २ दमणूक, हताशपणा किंवा शरण आल्याची कबूली दर्शविण्यासाठीं काढलेला उद्गार फेंफें पहा [ध्व]

फेक—अ पाढरा यातील अर्थाचें आधिक्य दाखविणारा शब्द पाढऱ्या शब्दाला जोडतात 'पढरफेक'

फेकगुड्डू—पु एक प्रकारचा मासा

फेंकटी—स्त्री (गो) कटिभाग

फे(फें)कणें—उक्रि १ झुगारणें, दूर टाकणें, उडविणें, प्रक्षेप करणें, झोकणें, भिरकावणें २ (घोडा इ०) जोरानें पळविणें, दौडत चालविणें, भरधाव सोडणें ३ (जासूद इ०) जलदीनें पाठविणें, लवकर पोंचेल असा पाठविणें, वेगानें धाडणें, ताबडतोबीनें रवाना करणें ४ (पागोटें) हालविणें, डौलानें डोकीस घालणें [स प्रेरण हिं फेकना]

फेंकारणें—क्रि (महानु) हलणें, वारलें जाणें 'फेंकारते कूचें जवदड। दळवेंयाचें।' –शिशु ५२८ [स प्रेरण, म फेंकणें]

फें(फे)गडा पावडा—वि १ (व) धनुष्याकृति, वाकडा (पाय) २ धनुष्याकृति पाय असलेला, पाय वाकवून, फाकन चालणारा (मनुष्य) 'एक दातिरें राखोंडें फगडें। –दाब २८६ –क्रिवि वाकड्या पायाच्या मनुष्याप्रमाणें (चालणें)

फेट—पु घाळ, काठ, किनार (विशेषत ल उपयोग) [हिं फेंट] **०गळ्यांत घालणें**–पकडणें घट्ट धरणें **०धरणें**–रागानें पकडणें, धरणें

फेंट—न (राजा) लाकडाचा निमुळता तुकडा (पाचर प्रमाणें उपयोगी पडणारा)

फेंट—न (कु) कुर्ली(खेकडा)चा एक लहान प्रकार

फे(फें)टा—पु पटका, लहान पागोटें १०–१५ हात लांब व अर्धापाऊण हात रुंद असें डोक्याला बांधण्याचें वस्त्र याहून रुमाल वगळा असतो [स पट, हिं]

फेटाळ—वि व्यसनी बाहेरख्याली (पुरुष, स्त्री) [फेट=काठ]

फेटाळणें—सक्रि १ धुडकावणें, हाकलणें २ विचारात न घेणें, हाणून पाडणें (अर्जे, ठराव) [स स्फिट्, हिं फेंटना]

फेंटाल—पु (ना) मुलाचा एक मैदानी खेळ

फेड—स्त्री १ (कर्जे, उपकार इ०) परत, मोबदला देऊन टाकणें, निरास करणें, ऋणविमोचन २ पूर्ति (नवस, वचन इ०ची) [फेडणें] **म्ह०** अपकाराची फेड उपकारानें करावी **फेडणें**–सक्रि १ नेसलेलें वस्त्र, बांधलेली गांठ इ०) सोडणें, सैल करणें 'फेडी वस्त्र सतीचें जेव्हा उधडें करावया आग।' –मोकर्ण ४९ ७ २ (महानु) परिहारणें, उतरणें, हरण करणें 'जी हाचीं तुमचा पाहुनरू। जें एकें वरें फेडावा भारू। उमपपणाचा।' –शिशु ७५ ३ (कर्जे उपकार, नवस नक्षा इ०) बाकी न ठेवणें, निःशेष करणें, फेड करणें तरी माझ मनीचा भावो। तो फेडाजी सदहो।'–कथा १२१६ ४ कातरणें, काढणें तंव त्याचिं नखें फेडावया वारिकु घरासि आला।' –पच ५११ ५ दूर करणें, नाहींसें करणें, उघड करणें 'फेडिला डोळियाचा कवळ। भुतला गुणदोषाचा मळ।' –तुगा ७१२ ६ स्वच्छ करणें, शिकरणें, धुणें, काढून टाकणें (नाक, शेंबूड, घाण) ७ एका भांड्यातून दुसऱ्या भांड्यांत घालणें, ओतणें [फिटणें प्रयोजक, स स्फिटित, प्रा फिडिअ] **म्ह०** होतील बाळ तर फेडतील काळ

फेंड, फेंडर—पु (गो) फेस फेण पहा

फेंड–डा—स्त्री (ना व) दुगण, कुला, टिरी 'फेंडा हाल वितो उरास बघतो जो वाकडें चालता।' –अकक २ रसकल्लोळ ८१ **फेंडकाड**–स्त्री (तुच्छतादर्शक) फेंड पहा

फेडा—पु मृदगाचा पुडा नडघें, बोंडी, पूड [फेट]

फेडीवेढी—स्त्री एक नेसलेलें वस्त्र सोडून दुसरें नेसणें पुन्हा पुन्हा सोडणें व नेसणें हा प्रकार सहजेंचि नेटुगा दाटुगा। फेडी वेढी नाहीं श्रीरंगा।' –एरुस्व १०७८ [फेडणें+वेढणें]

फेंडोरी—स्त्री (गो) एक प्रकारची पोळी फेणोरी पहा

फेण—पु १ फेंस फेन फेण फुगे हेलावे। सैरावैरा उदक धावें।' –दा ११७५ २ (ल) विष 'बचनाग सोमल अहि फेण।' –पाप्र ८१०२ [स फेन] **फेणणें**–अक्रि फेसणें फस येणें, फेंसळणें [स फेन, म फेण]

फेणी—स्त्री १ उकळणाऱ्या उसाच्या रसावरील फेसाळ मळी २ (गो) माडाची दारू, माडी, हलकी दारू लकानो एक एक कट्टी फेणी तर आगाऊच वसुल केली आहात!' –सत्यार्दी २०१ [स फन]

फेणी—स्त्री १ पापडी, पापडासारखा तांदुळाचा बनविलेला एक पदार्थ २ तारफेणी, एक खाद्यविशेष ३ मोठा बत्तासा [व प्रा फीणिया=एक पक्वान्न, हिं फेनी, गु फेणी तुल० स फन]

फेणो—पु (गो) केळघाची फणी

फेणोरी—स्त्री (गो) फेंडोरी एक प्रकारचें पक्वान्न पोळी [स फन+पुरी]

फेतका—पु (व) पड

फेती—स्त्री (गो) कारागिराची मजुरी, घडणावळ [पार्तु]

फेतीस—न (कु) पत्र्याच्या खळातील लवाडी

फेंद्—पु (प्रा) तफावत, फरक, (हिशेब, हकीगत इ०मधील) (क्रि० पडणें) [स स्पद्, प्रा फद]

फेंद्—पु (प्र) फर पहा

फेंदका—पु (ना) शेंबडाचा लाळा

फेंदड—न (व) चिपड, डोळ्यांतून येणारा पू

फेंदडणें—सक्रि १ (प्रा) (प्रजा, नोकर, स्त्री इ०स) फितविणें, भुलविणें, मन फिरविणें २ (कामावरून) काढून टाकणें कमी करणें

फेंदडणें—अक्रि चपटें होणें, अमणें फेंदणें पहा

फेंदडणें, फेंदरणें, फेंदाडणें, फेंदारणें–उक्रि (नाक रागानें फुगविणें, पसरिणें, वर करणें, मुरडणें

फेंदणें—अक्रि १ हलके सरकणें, सरपटत जाणे २ (ल) रेंगाळणें सावकाश चालणें फेंदत चालणें, फेंदीखालीं चालणें–असेहि प्रयोग होतात

फेंदरणे—सक्रि नाक बसकें चपटें,फताड होणें, असणें [फेंदरा]

फेंदरा—वि. १ बसकें, चपटें, शिमरें (नाक) २ नकटया, बसक्या नाकाचा (मनुष्य)

फेंदू—वि लठ्ठ व आळशी, ताकद नसून नुसता फोफसा

फेंदू—पु १ झुरळ, विंचू इ० प्राणी चिरडून झालेला चेंदा, लगदा २ मास, फळें, इ० पदार्थ कुजून लिबलिबित, मऊ होणें व त्याना पाणी सुटणें, (विरू) मेंदू, बेंदू पहा

फेन—पु फेंस, फेण पहा [स] **फेनिल**–पु रिठा, रिंगें यांचीं फळें साबणाऐवजीं वापरतात –वि फेंसयुक्त, फेंसाळलेला [स फेन]

फेपरआई, फेपराई—स्त्री (उप) तोतरा, फापरा [फेपर+आई]

फे(फे)परा—वि रुद नाकाचा फेदरा

फेपरा—वि फेपरं, घुरं, येत असलेला, फेपरेकरी 'जो पारधी बहुजीव सहारी। तो फेपरा होय ससारी।'–शिली २ १ ३२

फे(फें)परी, फेपडी—स्त्री एखाद्याच्या बोलण्याला रागानें व तिरस्कारानें योजावयाचा शब्द बडबड, जल्पना (क्रि० बद करणें, होणें) 'तुझी फेपरी बद करीन' [फे फें] **०वळणे**–बोलताना गोंधळून जाऊन अडखळणे, बोबडी वळणें

फे(फें)परे—न १ अपस्मार रोग, तोंडाला फेंस व अगाला कप अशा रीतीनें येणारी मूर्च्छा, झटका २ पिशाच्चबाधेमुळें येणारा अशा प्रकारचा झटका (क्रि० येणें, लागणें) [ध्व फें! फें] **फेपरेकरी**–पु फेपऱ्या फेपरें येणारा मनुष्य, अपस्मारी, अपस्माराचा रोगी **फेपऱ्यादेवी**–स्त्री ज्या आल्या असता अपस्माराचे झटके येतात अशा देवी देवी पहा (क्रि० येणें, निघणें, फुगणें) [फेपरें+देवी]

फेपणा—वि चपटया, बसकट नाकाचा

फेंफळ—स्त्री प्रतिज्ञा –मनको

फे फे—स्त्री १ त्रेधा, तिरपीट, असहाय, शरणागताची स्थिति बेंबें २ अपमानास्पद स्थिति –अ अतिशयित श्रम, अगतिकत्व, दुबळेपणा दाखविणारा उद्गार [ध्व]

फेर—पु १ रगण, वर्तुलाकार, दौड करीत किंवा इकडे तिकडे फिरणें (घोड्यानें), फेरफटका (क्रि० धरणें घालणें) २ फरक, भिन्नता, असमानता ३ भेद, विसगतपणा तफावत अंतर ४ (आजार, मनाची स्थिति किंवा वृत्ति इ० मध्यें पडलेला) फरक, बदल, पालट (क्रि० पडणें, घेणें) 'त्याचे तापाला फेर पडला' ५ वाक, वळण, बाक (रस्ता, काठी इ० चा) ६ गाण्यात निराळे स्वरभेद, खाचखोचा दाखविण्याची शक्ति 'त्याचे गळ्यात फेर चागला आह' ७ परीघ (वर्तुळाचा) ८ घेर, घोळ, काठ (परकर, अगरखा इ० चा) ९ रगण धरून गाणें व नाचणें (नागपचमीस बायका फेर धरतात तसा) (क्रि० धरणें, घालणें, घेणें) १० (राजा) फेरा, सभोंवती वेष्टणें, वाटोळें गुडाळणें, वळसा, विळखा, वळ, पीळ (दोरीचा, कापडाचा–काठीभोंवती, स्वत भोवतीं) ११ बकऱ्याच्या पोटातील एक भाग –क्रिवि पुन, परत, माघारी [दे प्रा फिर, फेरण, हिफेर] (वाप्र) **०उलटणें**–(चाभारी) उलटा शिवलेला जोडा सुलट करणें **०घेऊन मुतणें**–वाईटपणात (शिकवणीवर) ताण करणें जसें –कोणी उभ्यानें मुतावयास सागितलें असता वाटोळें फिरतफिरत मुतणें **०घेणें**–(चाभारी) तळ व तजा एके ठिकाणीं शिवणें **०जुंपणें**–(चाभारी) तळ व तजा एके ठिकाणीं शिवण्यास सुरवात करणें **०देणें**–फिरवून आणणें 'चाबूक स्वारानीं श्रीमताचे घोडे फेर देऊन आणावे' –डुकराची शिकार १४ सामाशब्द– **०करवत**–पु आढ्याकरवत (पहा) (दोन मनुष्यानीं चालविण्याचा, चौकट असलेला किंवा नस लेला) **०गोष्ट**–स्त्री उलट उत्तर, दाडगाईचें, उद्धटपणाचें उत्तर (कनिष्ठ दर्जाच्या मनुष्याने दिलेलें) **०घांगड**–न १ (एखाद्याची घोंगडी त्याच्या अगावरून काढून आढाताण करण, फाडणें, शिकण इ०रूप) अवहेलनेनें, अपमानानें वागविणें २ अशा तऱ्हेनें वागविला गलेल्या मनुष्याची स्थिति (क्रि० करणें, होणें) **०घाडी**–स्त्री (ल) १ चाकरानें, हाताखालच्या मनुष्यानें दाड गाईनें दिलेलें उत्तर, वरिष्ठाशीं उद्धटपणाचें वर्तन (क्रि० करणें) २ पुन्हा हल्ला, उलट खाणें (पराभूत शत्रु, परावृत्त सकट यानीं) (क्रि० करणें) **०पगडी**–स्त्री १ फेरघोडी पहा २ (वाईट अर्थी) सामना, स्पर्धा, चढाओढ ३ कबूल केलेली गोष्ट न पाळणें ४ मन फिरणें (वाईट तऱ्हेनें) ५ वाईट मार्गाला लागणें ६ (शब्दश) अदलाबदल **०बगडी**–फेरपगडी (अप) पहा **०घोडें**–न प्रत्युपकार, सुड (क्रि० घेणें) **०तपासणी**–स्त्री (कायदा) उलट तपासणीनतर साक्षीदाराची–ज्या पक्षकारानें त्यास हजर केलें त्याकडून झालेली पुन्हा तपासणी **०निवडणूक**–स्त्री एकदा निवडणूक झाल्यानतर पुन्हा लवकरच करावयाची निवडणूक **०पत्र**–न पत्राचें उत्तर, पत्रोत्तर 'फेरपत्र पाठविलें दार्ती धरून यावे तृण।'–ऐपो ११५ **०पाळी**–स्त्री १ एकावरून दुसऱ्यावर अशी फिरत येणारी पाळी, बारी २ पुन्हा आलेली पाळी **०पाळीनें**–क्रिवि फेरफेरानें, अदलून बदलून, वारगीपारगीनें **०फटका**–पु १ चक्कर, रगण, घोडयाची रपेट, इकडे तिकडे दौडणें २ हिंडणें, भटकणें, फिरणें ३ (ल) उपयोग, चालविणें, योजणें (स्वत ची बुद्धि, अनुभव) **०फार**–पु १ फेरबदल, पालट, बदलाबदल, दुरुस्ती २ फरक, तफावत, अतर (हिशोबात, सागण्यात, आजारात,

मैत्रींत) [फेर द्वि] **०बदल**–पु फरक, फेरफार **०बदली**–स्त्री १ अदलाबदल, आलटापालट २ फौज, तुकडी यांतील शिपायाची आपसांतील बदली, पालट, एकानें येऊन दुसऱ्याला मोकळीक देणें **०मोबदला-मोबादला**–पु नगास नग देऊन घेणें, अदलाबदल, विनिमय **०लागवड**–स्त्री पुन्हा पेरणी ' निदान फेर–लागवडीवर सरकारचा हक्क नसावा ' –के १४ ६ ३० **फेरबसविण्याचें खुरपें**–(चाभारी) खुरप्याची एक जात

फेरणें—सक्रि १ वाटोळें, रगणावर, इकडे तिकडे फिरविणें, (घोडघास) दौडत नेणें २ या बाजूकडून त्याबाजूस, इकडून तिकडे खालवर, कांहीं काळ चालणें, चालवा देणें ३ (ना) शाकारणें ४ बदलविणें [फिरणे प्रयोजक, व प्रा फेरण, हिं फेरना]

फेरणी—स्त्री पहिल्यापासून शेवटपर्यंत परत पाळी येणें, करणें, पुन्हापुन्हा आवृत्ति 'पहिल्या फेरणीस जितकी अशुद्धें सांप डलीं इतकीं दुसऱ्या फेरणीस सांपडणार नाहींत ' [फेरणें]

फेरवई—स्त्री बटाट वडा –गृशि १ ८१ [फेरणे+वडी]

फेरा—पु १ वेढा, वळसा, विळखा, पीळ, घेर २ चक्कर, प्रदक्षिणा, वर्तुळाकृति मार्ग, गिरकी ३ (रस्त्याचें, नदीचें इ०) बाक, वांक, वळण, वाकण, वळसा ४ रिकामा हेलपाटा, चक्कर, फरी, व्यर्थ येरझार ५ (ल) अडचण, संकट, घोंटाळा, पाश (याअर्थी सप्तमी विभक्तींत उपयोग जसें–फेऱ्यांत) (क्रि० घालणें, पडणें, सांपडणें) ' हेमाचेसरी सुंदरी । येता देखोनि विवरीं । मयासुर पडिला फेरी । भाग्य करीं आलीसी । ' –भारा किष्किंधा १५ ५९ ६ वर्तुळाचा परीघ ७ चौऱ्यायशी लक्ष योनींत जन्ममरण ' चुकेल चौऱ्यायशीचा फेरा । ऐसें महात्म्य गगेंचें । ' –भूपाळी गगची [फिरणें] **फेराची आरी**–स्त्री (चाभारी) खालचें तळ व वरचें तळ शिवण्याचें हत्यार

फेरि(री)स्त—न टाचण, यादी, सूची, अनुक्रमणिका, फाईल, फर्द, पट, फर्दा ' सन १८३५ सालीं हें दप्तर प्रांतवार व माहालवार लावून फेरिस्त तयार करण्यास्तव अमानतदार यांचे स्वाधीन केलें ' –इनाम ५९ [फा फिहरस्त]

फेरिस्ता—पु १ प्रभुप्रेषित, पैगंबर, देवदूत २ –विशेषनाम एक सुप्रसिद्ध फारशी इतिहासकार [फा फिरिश्त]

फेरी—स्त्री १ चक्कर, प्रदक्षिणा, वळसा, एखाद्या वस्तूच्या भोंवतीं दुसऱ्या वस्तूनें फिरणें २ एका ठिकाणीं यणें, गिरकाडा, फेरफटका ३ पाळी, बारी ४ गस्त, घस्त, एकसारखें शहरातून किंवा सर्भोवार पहाऱ्याकरिता फिरणें ५ वर्तुळ, मंडल [फेरा] **०कर**–पु घस्त घालणारा ' तेथें आले फेरीकर । मग खालीं काढोनि क्रूर । मार देती । ' –कथा २ ९ ११८ **०वाला, फेरेकरी**–पु १ फिरता, फिरस्ता, फिरणारा २ विक्रीचा माल घेऊन दारोदार हिंडणारा ३ फिरता भिक्षुक, भिकारी.

फेरूनफारून—क्रिवि वरचेवर पालट करून, उलटापालट करून, या बाजूचा त्या बाजूकडे फिरवून, फारूनफेरून [फेरणें द्वि]

फेरोजी निशान-ण—न विजयशाली, विजयचिन्हांकित ध्वज, विजयध्वज [फा फिरूझी-निशान्]

फेर्नांद्रीन—पु (गो) एक कलमी आब्याची जात, फर्नांडिस फर्नांदिन पहा [पोर्तु]

फेल—न (कों) दाणा पोसला नसलेली पोंचट शेंग, वाल इ०ची, हरबऱ्याचा घाटा पोची शेंग [फोल]

फेलाव, फेलावणी, फेलाविणें—फैलाव इ० पहा

फेस—स्त्री (राजा) फाक, फाकळी फोड, लाबट तुकडा

फे(फें)स—पु १ फेस फेण, साबणाचें पाणी, दूध, मद्य इ० द्रव पदार्थांवर येणाऱ्या असंख्य लहान बुडबुड्याचा समूह [स फेन] **फेसकट**–न (तुच्छता तिरस्कारार्थी) फेस [फेस+कट प्रत्यय] **फेसठ**–वि १ फेसाळ, फेसयुक्त थोडें फेनिल २ फेसकट पहा **फेसणी, फेंसणी**–स्त्री फेस आणण्याची क्रिया, फेसाळणें [फेसणें] **फेसाळ, फेंसाळ**–वि फेसानें युक्त, लवकर किंवा पुष्कळ फेस येणारा, फेसट पहा, [फेस]

फेस– पु (क) बाभळ इ०च्या शिंग्याचा, काटक्या कुटक्याचा भारा, ओझें, काटेरी फाट्या–डहाळ्यांचा भारा फांस पहा

फेसणी—स्त्री (राजा) फोडी, तुकडे करणें (भोपळा इ०च्या) [फेस] **फेसणें**- उक्रि (राजा) फोडी करणें, तुकडे करणें [फेस]

फेसणें, फेसळणें—अक्रि फेस यणें, फेसानें युक्त होणें –उक्रि फेस आणणें, हलक होण्यासाठीं घोटणें (तूप इ० पदार्थ) [फेस] **फेंसळणी**–स्त्री फेस येणें, फेसाळ करणें, फेसणी पहा

फे(फे)साटा—स्त्री १ तोड केलेल्या काटेरी झुडपाचा भारा २ पेरलेल्या जमिनींतील बीं झाकण्यासाठीं त्यावरून फिरविण्याचा काटेरी भारा, काटेरी झुडुपांचा बनविलेला कुळव ३ दातांळें पहा ही फणीसारखी असून जमीन नागरल्यावर डिखळें फोडण्यास हिचा उपयोग करतात ' –राको २२० [फेस] **म्हण** गाडीची वाट फेसाटीनें मोडावी=हातात असेल त्या साधनानेंच एखादी गोष्ट करावी

फे(फें)साटणें—सक्रि (पेरलेलें शेत) फेसाटी फिरवून झाकणें **फे(फें)साटणी**–स्त्री पेरलेल्या शेतांत फेसाटी फिरवून पेरलेलें बी मातीनें झाकण्याची क्रिया

फेसाड—१ (ना) घादल, तिरपीट, त्रेधा २ (व) तकलीफ, श्रम [फेस, तुलं० द्रप्रा फेस=श्रास, डर]

फेस्क—न (गो) आगपेटी [पोर्तु फॉस्फोरो]

फेस्त—स्त्री (गो) ख्रिस्ती लोकांचा सण, जत्रा [पातु फेस्ता, इ फीस्ट] **म्हण** १ फेस्तकरिता गाव आनी ख्रिगाराच नाव=एखादी गोष्ट गावानें करावयाची पण नाव मात्र पुढाऱ्याचें

पुढें यावयाचें २ फेस्तापुढें काम=कामाच्या आधीच आरडाओरड ०कापड—न (गो) उंची लुगडें

फैज—पु कृपा [अर फैझ्] ०**बक्ष**—वि बक्षिसें देणारा ०**बक्षी**—स्त्री कृपादान 'साहेबानें फैजबक्षी करून लवकर जाव गाठावयाविशीं अहल्कारास आज्ञा सादर जाली पाहिजे' —पद मव ११२ [फा फैझ्बख्श्]

फैटण—स्त्री एक प्रकारची चार चाकाची गाडी [ग्री फाएथॉन, इ फाएटन]

फैना—क्रिवि (कर) उत्तम, उत्कृष्ट, चागलें

फैर—स्त्री (बाण, बदूक, तोफ इ०) अस्त्राचा सारखा मारा, शिलग, झाडणी 'बाण बदुकीचे फैर झडती तोफेचे गोळे पडे जसे गार।' —ऐपो १२० [इ फायर]

फैल—पुस्त्री १ कार्य 'कोठी सिद्ध जाल्यावर फेल करावा ऐशी याची चाल।' —ऐटी ३ १५ २ अमल, सत्ता 'यात जो फेल मजबुदीनें कर्तव्य तो करणें' —ऐच ११५ ३ माकाट वर्तन, बदफैल ४ दगा, बड, तटा, बखडा —शिदि ८३ [अर फिअल] ०**मचविणे-करणे**—(ना) नाना तऱ्हेचे रगढग करणें ०**जामीन**—पु दुष्कृत्य, दुर्वर्तन याबद्दल जातमुचलका, शाततेनें वागण्या बद्दलचा जामीन [फा फिअल-इ-झामिनी] ०**जामिनकी-जामिनी**—स्त्री फैलजामिनाची हमी, जमानत, जामीन व्यवहार

फैल—पु १ (कों) टोळी, समूह 'रस्त्यावरील काम करणाऱ्या मजुराचा फैल' २ मजुराची स्टेशनजवळची वस्ती [इ फाईल] **फैलावर घेणें-धरणें**—१ सारखें कठीण कामाला जुपणें, शिक्षा करणें २ कान उघाडणी करणें ३ रिंगणावर धरणें कैचींत, चिमटयात धरणे

फैलाव-वा—पु १ प्रसार, विस्तार (जखम, वश, लागण, व्यवहार, विषय, भाषण इ०चा), (शब्दश व ल) २ व्यापणी, माडणी 'इग्रजी विद्येचा जो एवढा फैलावा आपल्या लोकात हल्लीं झाला आहे' —नि ६ ३ लावण-ड लावणें, दिरगाई करणें (क्रि० घालणें, माडणें, करणें, दडणें) [हिं] **फलावणी**—स्त्री फैलावण्याचा व्यापार, पसरणें, विस्तार होणें [फैलाविणें] **फैलावणे**—अक्रि पसरणें, दूरवर जाणें, विस्तारणें [हिं फैलाव] **फैलाविणें**—उक्रि पसरविणें, दूरवर नेणें [हिं फैलाव]

फैसल, फैसला-ल्ला—ल्लीन १ निवाडा, निर्णय, निकाल, न्यायाधिशानें कारणासह दिलेला निर्णय (इ जज्मेंट) 'व्याकरणाच्या तर्फे फैसला न होता प्रवाराच्यातर्फे होईल' —नि १२४ २ ऋणमोचन, कर्जाचा फडशा [अर फैसला] ०**करणें**—१ निवाडा करणें, निकाल देणें २ पुरे करणें, फडशा पाडणें 'हें काम फैसल एका दिवसांत करून' —खट७५ **फैसलनामा**—पु भाडणाचा लेखी निर्णय, वादाच्या बाबतींत सरकारी हुकूम [फा]

फैसलपत्रक, फैसलेपत्रक—न निकाल लागलेल्या खटल्याची (मामलेदार वगैरेंनें दिलेली) यादी

फोक—पु १ सरळ ओली खादी, फाट, गाठी वगैरे नसलेली लहान डहाळी, शिरपुटी 'कोरड पारब्या फोक।' —दा ३ ७ ६४ २ लाब सडक छडी, पान काढलेली (शिदीची) फादी (हाकणें, मारणें यासाठीं उपयोग) —वि १ सडपातळ पण मजबूत अशा अर्थी तरुण शब्दापुढें योजितात उदा० तो नवा तरणा फोक आहे २ सडपातळ 'पातळ पुतळी फोक तनुशेंग सटक चवळी। रग लवथवित सदा पिवळी।' —प्रला १७०

फोक—पु एका माशाचें नाव

फोक—पु पातळ व पुष्कळ हगणें, रेच, ढाळ (क्रि० जाणें)

फोकट—वि (कु) फोल, खोटा [फुकट?]

फोकणी, फोंकणी—स्त्री विरळ परणी बीं उडवून फेंकून परणें (कोंकणातील भातपरणीप्रमाणें) [फोकणें] **फो(फों)कणें**—उक्रि बीं विरळ विखळ पडावें म्हणून पसरून फडून परणें बीं फोंकलिया सेत। तरी मग तिफणी नागर कासया। —स्वादि १९ १५९ **फोकणें**—बातमी इ० सर्वत्र प्रसिद्ध होईल असें करणें [फेकणें] **फोकीव**—वि फेंकून पेरलेलें (बीं) [फोकणें]

फोकनाड—(नाग) थाप, वायफळ बालणें (क्रि० सोडणें)

फोकरणे, फोकारणें—सक्रि १ पुकारणें, हाक मारणें 'धावा फोकरीतु बोले तैसें। दीशाप्रति।' —ऋ ३७ २ ओरडत करणें 'तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा। धर्मु जाला तो फोकारिजे देखा। —ज्ञा १६ २२२ ३ वर्णन करणें [स पूत्+कृ, प्रा पुक्कर, पोक्कर पुकारणें]

फोकलणे—उक्रि फोकानें मारणें [फोक]

फोकली—स्त्री (अश्लील) स्त्रीचें जननेंद्रिय 'फोकलीच्या' अशा शिवींत उपयोग [का पुकळी]

फोकवण—स्त्री ढाळ, रेच होणें, पाण्यासारखें शौचास होणें, ढेंडळ [फोकलणें] **फोकलणें**—अक्रि हगवण लागणें, ढेंडाळणें

फोकस—पु (फोटो) केंद्र प्रकाशकेंद्र, लेन्समधून जाणारे किरण ज्या ठिकाणीं एकत्र होतात तें ठिकाण [इ]

फोकाटा—पु १ (ना) फोक २ खूप उंच मनुष्य, शेकाटा **फोकाटी**—स्त्री १ लहानसा फोक, शिपटी, डहाळी, छडी २ (ल) सडपातळ, नाजुक मनुष्य [फोक] **फोकाटणे**—उक्रि फोकाटीनें मारणें [फोकाटी]

फोकांडा, फोकाडी—पुस्त्री ढेंडळणी, जोराचा ढाळ, रेच (क्रि० लागणें, जाणें) [फोक] **फोकांडणे**—क्रि (व) रेच होणें, फोकलणें फोकाडा]

फोकाड्या, फोकायत्या—स्त्रीअव (व) गप्पा, बाता (क्रि० सोडणें)

फोकी—फोगी पहा

फोकोटी—स्त्री (कों) वाढ होण्यापूर्वीच गळलेली सुपारी **फोखूत**—वि विकलेलें फरोक्त पहा –शर

फोग—पु १ (गो) शोभेचें दारूकाम २ (ल) खरडपट्टी [पोर्तु फोगो] **फोगेर**–पु (गो) दारूसामान बनविणारा

फोगदर—वि (गो) लठ्ठ (स्त्री)

फोगाप चवप—क्रि १ (गो) फुकट जाणें २ मरणें

फोगी—स्त्री गलबताच्या नाळेवर असणारें त्रिकोणाकृति शीड

फोगेट-त, फोगोट, फोगोटी—स्त्री १ (गो) फटाकडा, फटाका २ खरडपट्टी, खडसावणी [पोर्तु फोगेता] **फोगो त्यान वाट मारप**–१ फटाकडयानीं वाट मारणें २ (ल) कष्टसाध्य गोष्ट सहजासहजीं साध्य करण्याचा आव आणणें

फोट—पु १ टाचेमधील चीर, भेग २ फोड, गळू [स स्फोट]

फोटो, फोटोग्राफ—पु सूर्यप्रकाशाच्या साहायानें क्यामेऱ्यानें काढलेलें छायाचित्र [इ] **फोटोग्राफर**–पु फोटो काढणारा, छायाचित्रकार [इ]

फोंड—पु (राजा गो) डोह, खळगा, खड्डा, पाण्याची खळी पोंड–ढ पहा लघुत्वरूप फोंडी **फोंडकूल**–(गो) फोंड पहा

फोड—पु १ गळू, उठाणू, व्रण, भाजल्यामुळें किंवा खरूज इ० रोगानीं शरीरावर उठणारे बुडबुड्यासारखे आकार २ पापड इ० भाजले असता त्यावर उबराच्या पानावर दिसणार वर आलेले फोडाप्रमाणे फुगार ३ परिस्फोट वाचयता, गुप्त गोष्ट बाहर फुटणें ४ विशद करून सागणें स्पष्टीकरण, खुलासा 'हें उदाहरण मला फोड करून सग' –स्त्री १ तुकडा, फोडून केलेला भाग, फाक, शकल (फळें, कंद इ०च) २ (राजा) ओबडधोबड काढलेले तुकडे 'लाकडाची फोड' ३ भेद, वियुक्तता [स स्फोट, प्रा फोड, हिं फोडा]

फोडणी—स्त्री १ तेल किंवा तूप तापवून त्यात हिंग, मोहरी, कारळे, मेथ्या हळद इ० पदार्थ तळून त्याचा चुरका भाजी, आमटी इ० पदार्थांस खमंगपणा, स्वाद येण्याकरता दतात ती २ (ल) विडा (यात लवंग वगैरे फोडणीचे काहीं पदार्थ असतात) 'चूर्णाचीण फोडणी घाली ०दनीं।'–मुक्ते मूखाचीं लक्षणे २२ ३ फोडणें, विभागणी, भाग करण, तुकड करणें [फाडणें] **०देणें**–(ल) झाडून टाकणें, रागानें बालणें 'याना आता चागली फोडणी द्यावी असें मनात आणून मी गर्जना केली' –नाकु ३ ३९ **०दाना**–पु (काशी) चिवडा

फोडणें—उक्रि १ चिरणें, तुकडे करणें, जोरानें वेगळे करणें, विध्वस करणें २ (घराला, भितीला, पेटीला) फट, भगदाड, भोक पाडणें, फोडणेंमोडणें ३ (घाव घालून) तोडणें, भेदणें, तुकडे करणें, खाडणें, छेदणें ४ (फोड, गळ इ०) फाडणें, भोक पाडून पू वगैरे बाहेर काढणें ५ (डोळे) बाहेर काढणें, खाचा करणें, दृष्टि नाहींशी करणें ६ (गुप्त गोष्ट) उघडकीस आणणें, प्रसिद्ध करणें ७ स्पष्ट करणें, उलगडून दाखविणें ८ ताक विस्तवावर तापवून त्याचें चोथापाणी करणें (फोडणें याचा क्रियेची आकस्मिकता व सपाटा दाखविण्याकरिता उपयोग करतात मोडणेंतोडणें पहा) [स स्फुट्, म स्फोटन, प्रा फोडण, म फुटणेंच प्रयोजक, हिं फोडना] (वाप्र) **फोडून काढणे**–खूप मारणें 'चागली फोडून काढतें तुला' –नामना ८१ **पाणी फोडणे**–पाण्याला मार्ग करून देणें **डोळे फोडून पाहणें**–निरखून पाहणें डोळे ताणून पाहणें **फोडलेले पान**–न पत्र्याच्या खळात उतारणें टाकलेलें पान **फोडा व झाडा**–फूट पाडून नतर दोन्हीही पक्ष क्रमानें हाणून पाडणें इग्रजी डिव्हाइड अँड रूल याला प्रतिशब्द 'फोडा व झोडा ही इग्रजाची राज्य मिळविण्याची राजनीति' –के ३ ५ ३०

फोडनिशी, फोणिशी—स्त्री (गो) स्पष्टीकरण, विवेचन फोड पहा [स स्फोटन]

फोंडवळा—स्त्री १ डोक्यावरील केसाचे समासीस मानेच्या मध्यभागीं जी लहानशी खळी असते ती २ (सामा) लहान खळी, खळगा पोंडवली पहा [फोंड=खळी]

फोडशी—स्त्री रानात उगवणारी एक प्रकारची पालेभाजी काद्याच्या पात्याप्रमाणें हिला पात्या असतात

फोंडसावंती—स्त्री (कु) (सावतवाडी करावरून) अरबी, अदाधुदी (बाजीरावीप्रमाणें) [फोंडसावत आडनाव]

फोंडसें—न फुरसें जो लाटणें ऐसा न लव। पायरु तेंही न द्रव। गुणियासि नागव। फोंडसें जैसें।'–ज्ञा १३ ७२५

फोंडळणे—क्रि खाल जाणें (उपासानें पोट इ०) पोंडळणें पहा

फोंडारा—पु (गो) लहान डोह, लहान खड्डा फोंड पहा

फोडाळ, फोडेला—वि फोडानीं, पुळ्यानीं भरलेला [फोड]

फोडाळणें—न गुराना हाणारा एक रोग –अक्रि फोड, पुटकुळ्या उठणें [फोड]

फोडी—स्त्री १ सुपारीचे खाड मी नदीं फोडी।'–भाए १३८ २ करवडी ३ देवीची पुटकुळी, पुळी, फोड [फोड] **०पान**–न पानसुपारी, विडा 'असो सारिली आरोगणा। हड पिय दीधलें फोडिपाना।'–कथा ४ १७ ९७ **फोड्या**–स्त्रीअव देवी (कि० येणें, मानणें, जिरणें)

फोंडी—स्त्री (राजा) दोन शिंगामधील जागा, पोंढी पहा

फोडीव—वि फोडलेल, तुकडे केलेले फोडण पहा

फोफो—पु (कों) नारळीचा, पाफळीचा उभा चिरलेला तुकडा

फोंत—स्त्री (गो) पात [पातूं] **०करप**–दड, माडी इ० शरीराच्या विशिष्ट भागीं कृतीन फोड काढून तो फोडून त्यावर हळद लावतात या व्रणातून दररोज शरीरातील दूषित रक्त वाहून

जाऊन प्रकृति निरोगी राहते शरीरातील दूषित रक्त काढण्याचा एक प्रकार **फांतीर पान मारप**-(गो) जखमेवर मीठ घालणे

फोतड—स्त्री (व) फजिती (क्रि० उडणें)

फोतर—न १ (ना व) फोलकट, सालपट, साल, पापुद्रा २ (ल) मुलाना लावण्यात यणारा निंदाव्यजक शब्द 'फातर त लयच येलून राह्यल आह!'=तें पोर जास्तच खोडकरपणा करून राहिलें आह

फोदरी, फोदा—स्त्री (अश्लील) स्त्रीचे जननेंद्रिय (शिम ग्यात उच्चारतात) **फोदलणें, फादाळणे, फोदळ**ग, **फोदा ळणें**-क्रि (फोदा शब्दापासून बनविलेल्या) अचकटविचकट शिव्या देणें, झवाडणें **फोदलपट्टी, फोदालपट्टी**-स्त्री अचकट विचकट शिवीगाळ स्रणें, भांडणें, झवाडपट्टी (क्रि० काढणे)

फोनो, फोनोग्राफ—पु १ बोलणाऱ्याच्या ध्वनीसारखा हुबेहुब ध्वनि काढणारें, गाणारे यंत्र, ध्वनिलेखनयंत्र २ (ल) एकसारखी टकळी लावणारा माणूस [इ]

फोपणा—पु (व) फोदा, स्त्रीचें जननेंद्रिय

फोपनीस—न (कों) पपनस, लिंबासारखे एक मोठे फळ

फोपय—पु पपैया, पपई (झाड व फळ) [पपयी]

फोप(पु)ला—पु (व) फोड (भाजल्यामुळें येणारा, देवीचा) [स पुप्फल, हिं फफोला]

फोपशा-सा—वि स्थूल, पोकळ, लठ्ठ, फुगीर अगाचा परतु अशक्त [फोप्प=फुगलेली स्थिति तुलं० इ पफ्]

फोपस—वि पोकळसर, पोरकळ, फुसका 'ऋतुकाळावीण फोपस। मेघ जैसे।'-कथा ५ १३ १९

फोपळ-स्त्री (हेट) पोफळ पहा

फोपा—पु १ घाईने वेडीवाकडी बनविलेली भाकरी, आरोळी, पूपी २ ओबडधोबड लावलेली गोवरी, शेणी ३ लठ्ठ इसम, फोफशा, फुगलेला इसम

फोपाटणें—अकि श्वासोच्छ्वास करण धापा टाकणें [फोफाटा]

फो(फों)पाटा—पु उडत राख, धूळ, फुपाटा पहा [प्रा पुप्फुआ, म फुपाटा]

फोपावणें—अकि फोंफावणें पहा

फोपाळ—न (कु) लाठीचे, पाय ठेवण्याचें आडवें लाकूड

फोपी—स्त्री (कर) रव्याची लहान पुरी, पोपी

फोंपी—स्त्री (गो) फणसाच्या गऱ्यामध्यें असणारी पात

फोपीस—नपु फुप्फुस 'वायूचें घर फोपीस जाण।'[स फुप्फुस]

फोपू—पु (व) फुपाटा, तापलेली राख, धूळ [फुपाटा]

फोंपूट—न (गो) ओंठास किंवा तोंडात येणारा फोड,फुगा

फोपेटा—पु १ फुपाटा २ (राजा) घासदून किंवा भाजल्यामुळे निघालेला कातडीचा तुकडा (क्रि० जाणें)

फोंपेटी, फोफेटी—स्त्री एक प्रकारची वनस्पति, काहीं भागात हीस कपाळफोडी म्हणतात **फोपेटें, फोफेटें**-न फोफेटीचें फळ

फोपेणें—अकि (राजा) फोड उठणे, फोड आल्यामुळें कातडी फुगणें, बिब्बा, शराचा चीक इ० लागल्याने फोड येणें **फोप्यांचें**-क्रि (गो) झाडाचा चीक लागल्यामुळें कातडी जाड होणें

फापेरे—न अळू सुरण इ० काची देठी [फो! फो! किंवा पोंवा-कारण हं पोकळ असुन पाव्याप्रमाणे वाजवितात]

फोपै—पु पपई, पोपई, पोपया, पपैया

फांफडा—पु (व) बुडबुडा [पोपडा]

फोफशी—स्त्री सुज, फूग 'वातानें अगावर फोफशी चढत' -वि फोपशा पहा

फाफळी—वि (तंजा) लुगडयाची एक जात, प्रकार, पोफळी पहा

फांफाटा, फांफेटी, फोफेटे—फोपाटा इ० पहा

फोंफा(पा)र—पु (गो) लाथ, खोट

फोफावणें—अकि १ फों फों करीत जाणें (बाण, बदुकीची गोळी, फटाका इ०) २ फुसकारण (सापानें), फुपणें ३ फुगणें, फोपसें, वातपुष्ट, धोंदल्या होणें ४ (नदी) भरून जाणे फोंफो वाहात जाणे ५ लवकर कोंब फुटणें, वाढणें (झाड) [ध्व फो! फो!]

फोंफें—न (गो) जिभेवरील तोंडाची पोकळी, टाळा, आटळा, तालु

फोमणी—स्त्री (अश्लील) योनि, स्त्रियांचे जननेंद्रिय

फोर—पु १ दात, कव्हर २ गोव्याकडील खिस्ती बायका गळ्यात घालतात तो दागिना हा तावडया खडयाच्या माळेत हिरव्या खडयाचे पदक घालून व सोन्याच्या तारेत गुफून केलेला असतो [पोर्तु फोरो]

फोर—पु (नाविक) रोजाच्या खालच्या अगास रोजाच्या आकाराचे जे दुसरे लाकूड जोडतात ते

फोल—न १ हलका, पोकळ दाणा २ टरफल, आतील दाणा काढून घेतल्यावर राहिलेले दाण्यांचें (भात, हरभरा इ०) साल, कडधान्याच्या दाण्यावरील साल ३ कोंडा, भुसा, तूस ४ (ल) पोकळ व अविश्वासाचे बोलणे, वचन, निरर्थक बडबड ५ निष्फल श्रम, प्रयत्न -वि खोटे, व्यर्थ, कोरडे, निःसत्व 'दुःशासना न याचे ऐकावे बोल फोल हा बाळ।'-मोसभा ५ ६२ [का पोळ्ळु] **०कट**-न टरफल, इलकें, पोकळ, पोचट धान्य 'जैसे साडिजे फोलकट।' -विउ ७ २१ -वि व्यर्थ, पोकळ 'बाकीच्या शास्त्राचा फोलकट पसारा काय करावयाचा!' -गीर ११ [फोल] **फोल**—स्त्री (गो) कागदाचा ताव बद [पोर्तु फोल्हा] **०काप**-पु (गो) कागदाचा लखोटा

फोलणें—अक्रि टरफल, साल काढणें, धान्य सडून, भरडून वरील फोलकट, कोंडा काढणें, सोलणे **फोलून फोलून खाणें**– १ सावकाश, हळू हळू सोलून खाणें २ (ल) युक्तीने व दुसऱ्यास न समजू देता त्यापासुन हळू हळू तत्त्वाश हरण करणे, काढून घेणें [फोल]

फोलणें—अक्रि पडसें, थडी, खोकला इ० जाणें [फोल]

फोलीण—न (गो) टिनच्या पत्र्याची पेटी

फोलो—पु (छाप) चार पृष्ठाचा फमा [इ फालिओ]

फोव—पु (गो राजा कुण) पोहे **फोवाडपख** पु (गो) दिवाळी (फराळाला पोव्याचे निरनिराळे प्रकार करण्याची रीत आहे त्यावरून खिस्ती लोकात हा शब्द रूढ आहे)

फोव घालणें—(बकरी) विणें –बदलापूर २५९

फोवा—पु (ना) तेल-अत्तरादिकाचा बोळा, फाया

फोवो—पु (कों) नाचणीचा कोंडा

फास, फोंस, फोसें, फोसकट—वि (राजा) फुसका, फोल, पोकळ, व्यर्थ, कमकुवत, निरुपयोगी 'विस्तारिली वाचा फळेंविण वेल। कोरडेचि बोल फोस वाझे।'–तुगा १०८३ [फुस्?]

फौ—पुभव फोव, पोहे [पोहे]

फौकारणें—अक्रि कीर्ति सागणें –मनको [फोकारणें]

फौज—स्त्री सैन्य, पलटण, सैन्याची तुकडी 'समुद्रतीरा वानरफौज। आजी पातली पाहिजे।' –मुवन १५.१६२ [अर फौज्] **०दार**–पु १ चोरी, शिंदळकी, मारामारी इ० गुन्ह्याची चौकशी करण्याकरता ठेवलेला सरकारी अधिकारी, पोलिसअधिकारी कोंकणात पालीमपाटलाला म्हणतात २ सैन्यावर हुकूम चालविणारा किंवा ज्याच्याजवळ सैन्य आहे असा मनुष्य ३ महात, महातावरील मुख्य [फा फौज्दार] **०दारी**–स्त्री १ फौजदाराचा अधिकार २ गुन्ह्याबद्दल खटला –वि गैरमुल्की गुन्ह्यासबधी, दिवाणी नव्हे असा, चोरी, मारामारी, शिंदळकी, खून इ० गुन्ह्या सबधी (खटला, कोर्ट, कायदा इ०) (इ) क्रिमिनल **फौजदारी कायदा**–पु ज्या कायद्यानें गुन्हेगाराना गुन्हा करण्याबद्दल शिक्षा सागण्यात येते किंवा गुन्हे कोणते हें ठरविण्यात यतें तो –फा १६२ (इ) क्रिमिनल लॉ **फौजदारी फिर्याद, दावा**, लोकाच्या हक्काना बाधक असा गुन्हा केल्याबद्दल भरलेली फिर्याद किंवा केलेला दावा (इ) प्रॉसिक्यूशन **०दारी विषय**–पु गुन्ह्याची बाब, फौजदारी खटला, दिवाणी नव्हे असा खटला **०नशीन, फौजेनशीन**–क्रिवि फौजेनिशी, समैन्य 'परतु राजा राम तिकडे जाऊन पुन्हा पूर्ववत फौजनशीन जाले' –मराचियोशा ४२ **०फांटा**–पु सैन्य व त्याबरोबर असणारें, लागणारें साहित्य, फौज, तोफखाना, शिबदी वगैरे सैन्य, **जमाव ०बद**–वि खडी फौज ज्याजवळ आहे असा, लढाईस सज्ज असें सैन्य ज्याजवळ आहे असा, ससैन्य **०बंदी**–स्त्री लढाईकरिता सैन्य घेऊन सिद्धता तयारी, फौज तयार करून राज्य सरक्षण करणें [फा] **०सरंजाम**–पु फौजेच्या खर्चासाठीं व किल्ल्याची व्यवस्था राखण्यासाठीं दिलेली नेमणूक फौजनिर्वाहार्थ दिलेलें उत्पन्न याच्या उलट जात सरजाम **०सलतनत**–स्त्री फौज सैन्य 'बेजरबी घोडी चालवून हैदरखान याची फौज सलतनत सर्वत्र बुडवून गारत केली' –ख ४ १७९८ सलतनत पहा **फौजी**–वि सैन्यविषयक, लष्करी 'मुलकी आणि फौजी इग्रज अधिकारी यावेळीं खजिन्याच्या रक्षणाच्या बाबतींत मोठ्या काळजींत होते'–सन १८५७ पृ ३३५

फौंड-डी—स्त्री (व) वस्तर तिफण फराटा अगर डबर याला पुढच्या बाजूला लावलेलें लाकूड –मसाप २ २५३

फौंड्री—स्त्री धातूच्या ओतकामाचा कारखाना विशेषत छापण्याचे खिळे पाडण्याचा कारखाना [इ]

फौत—पु मृत्यु [अर फौत] **०होणें**–मरणें मृत्यु येणें एका रोजीचें खावयास नाहींसें जालें अजीं सबब आपला भर्तार् रानोजीराव फौत जाहला' –रा १७ १

फौरन—स्त्री (व) जरुरीचा हुकूम –क्रिवि (व) सत्वर, लवकर [अर फौर, फौरन]

फ्याफ्या, फ्याफ्या—उद्गा फेंफे पहा

फ्यांट—स्त्री (कर) अडचण

फ्रेंच—वि फ्रान्समधील लोकासबधीं–विषयीं [इ] **०कट**–पु नाकाच्या रुदीइतकी मिशी, अर्ध्या मिशा ठेवणें 'ताबडतोब फ्रेंचकट करून ज्वालामुखी पद म्हणू लागतो' –नाकु ३.३६ **०पॉलिश**–न लाकडावर देण्याचें एक पॉलिश, रोगण [इ]

फ्रेम—स्त्री चौकट (फोटो इ० ची) [इ]

फलानेल—न (गो) लोंकरीचें मऊ कापड, फलाणी [पार्तु]

ब

ब—पु १ वर्णमालेंतील तविसावें व्यंजन याच्या पाच अवस्था– १ ली अशोकाच्या गिरनार लेखात २ री कुडेश्वरच्या लेखात (इ स ६६१) ३ री प्रतिहार बाउकच्या जोधपूर येथील लेखात (इ स ८३७) ४ थी जपानातील होर्युजीच्या मठात सापडलेल्या उष्णीषविजयधारणीच्या ताडपत्री ग्रथात ५ वी चालुक्य भीमदेवाच्या दानपत्रात या शवटच्या अवस्थेतील 'ब' आणि 'व' यात काहींच भेद नसल्यामुळें 'व' पासुन 'ब' निराळा काढण्यासाठीं त्यात एक टिंब देऊ लागले पुढें याच टिंबाची तिरकी रेघ बनून आजचा 'ब' तयार झाला २ –स्त्री लहान मुलाचा आईस हाक मारण्याचा शब्द

ब—अ फारशी पूर्वगामी अव्यय ला–ए सह अथवा नें या अर्थी 'ब-जमियत'=सैन्यासह [फा बि, बा]

बं—अ शिखाला हाक मारण्याची खूण [ॐ]

बा—(सक्षेप) १ बद्दल 'फुलघाट मिनेगार बा मल्हारजी होळकर हिरे शहत'–थोमारो १ १५९ २ बरोबर ३ ब–मोजिब ४ बरहुकूम

ब–अजे—अ इतर –आदिलशाही फर्मान [फा]

ब–अद्—क्रिवि त्यानंतर –आदिलशाही फर्मान [फा]

ब–अदहू–क्रिवि त्यानंतर –आदिलशाही फर्मान [फा]

ब–अब्रु(ब्रू)––क्रिवि अब्रूसहित, प्रतिष्ठेनें 'मिर्जा इस्माईल बेगास ब–अब्रू ठेवावें'–दिमरा २ २६ [फा बा–आब्रू]

ब–अमल—क्रिवि रीतीप्रमाणें, नेहमीसारखें 'तरी ब–अमल दिवाणचे बन्दगीस मालूम करून फर्मान लिहविला'–रा १६ ३२ [फा]

ब–इज्जत, ब–हुरमत–हुर्मत––क्रिवि सन्मानानें, आदरपूर्वक 'माष्टीन यास बइज्जत व हुरमत पुण्यात ठेविलें'–ख ३५६५ [फा]

ब–इन्साफ—क्रिवि न्यायाला, निकालास –आदिलशाही फर्मान [फा]

बइलका, बईल––बइ व बई यांनीं सुरवात होणाऱ्या शब्दा बहल बै पहा

ब–इल्लत—क्रिवि कारणानें, साठीं –आदिलशाही फर्मान [फा]

ब–इस्म, बेशमी––क्रिवि अमक्या (इसमा)च्या नावानें [फा]

बई—स्त्री १ (लहान मुलाच्या भाषेंत) आई २ वयात आल्यावर आईस लडिवाळपणानें सबोधण्याचा शब्द [बाई]

ब–ईं–सबब—क्रिवि या कारणास्तव –पयाव ३८८ [फा]

ब–एक––क्रिवि एकदम 'मग ब–एक अशी कस्त करावी कीं फुर्सत घेऊ न द्यावी –ख ८ ४३५६ [फा]

बक—पु एक पक्षी, बगळा देवासी शरण का रे नवजासी तैसा। बक मीना जैसा मनुष्यालागीं।'–तुगा २६७६ [स] **०ध्यान**–न १ बगळ्यासारखें ध्यान (बगळा डोळे मिटून तळ्याच्या काठीं ध्यानस्थ बसल्यासारखा दिसतो पण त्याचें तें ध्यान तळ्यातील मासे वगैर भक्ष्याकडे असतें) २ (ल) बोके सन्यास, साधुत्वाचे अथवा धर्माचे ढोग, कार्यसिद्धीसाठीं पोटात लोभ ठेवून बाह्यात्कारें शातपणा दाखविणे (कि० लावणें मांडणें) **०ध्यानी**–वि धर्माचे किंवा साधुत्वाचे स्वार्थासाठीं खोटें ढोग करणारा, दाभिक **०ब(बं)कनळी**–स्त्री (सोनारी) तोंडाला बगळ्याच्या मानेसारखी वाक घेतलेली–जोडकामात उपयोगी पडणारी पितळी बारीक फुकणी **०बंधनन्याय**–पु सरळरीतीनें करता येणाऱ्या गोष्टीकरिता आडव्यातिडव्या मार्गाचा केलेला अवलब (बगळ्यास धरणें झाल्यास, एकदम न धरता प्रथम त्याचे डोक्यावर लोणी टाकून ते त्याच्या डोळ्यात उतरून त्यास दिसेनासें झाल्यावर धरतात, त्यावरून) **०मौन व्रत–वृत्ति–विद्या–सन्यास**–नस्त्रीपु बकध्यान पहा –वि बकध्यानी **०व्रती**–वि बकध्यानी

बक—पु मूल, पिल्लू (माणसाचें, पशूचें) [स अर्भक]

बक—स्त्री (बहुधा अव बका असा प्रयोग) बडबड लखप्रमाण विरहित तोडी भाषण, बम्बक, बाजारगप्प [स वाक्, हिं बक] **म्ह०** हजार बका आणि एक लिखा **बकवाद**–पु गप्पाष्टक, पोकळ निरर्थक भाषण **०बाद्री–बाद्या**–वि बकणारा, बडबड्या, बकवाद करणारा

बंक––स्त्री १ चौकी, पहाऱ्याची चौकी २ अटक पहारा 'तुला कोठेंहि बक अटक नाही।'–र २६ [स]

बॅक—स्त्री १ पेटी, ठेवी सुरक्षित ठेवण्याचें ठिकाण बॅकेचे, सराफी, ठेवीची, सावकारी इ० प्रकार आहेत २ पेढीची जागा, इमारत [इ]

बकई––स्त्री वस्त्र्याप्रमाणें असलेला चाक [स वक]

बकच्छायो—स्त्री (गो) थट्टा

बकट भैरू–पु १ मदबुद्धीचा माणूस २ मर्द ठोब्या, खुल्लचोंट (ग्राम्य)

बकटमोडीया––वि एक शिवी

बकटें––न (ग्राम्य) पुरुषाचें जननेंद्रिय

बकणी–णा––स्त्रीपु १ तोडात घालण्याकरिता घतलेली पीठ वगैरची मुष्टि, फक्की, शुष्क खाद्यद्रव्याचा घास (कि० मारणें) २ असल्या कोरड्या पदार्थाचा चाकाणा (कि० भरणें) 'तोडात बकणा भरल्यामुळें शब्द बाबडा निघतो'[ब १]

बकणें–अक्रि अहकाराने बडबडणें, वटवटणें, पुष्कळ व पोकळ बाता मारणें, तोडाला येईलतें बोलणें [स वाक्, हिं बकना]

बकतणें—अक्रि राहणें –शर

बक(ख)तर, बक्त(ख्त)तर––न लोखडी जाळीच अथवा लहान लहान कडथाचे चिलखत 'तमाम अगात चिलखतानें घालून व बस्तरे घालून'–भाव १० [फा बख्तर] **०पोस**–वि चिलखत घातलेला 'दहा हजार स्वार बख्तरपोस'–दासेड १४ **बख्तऱ्या–बक्त्या**–वि चिलखत घातलेला

बकदी, बकमा—स्त्रीपु मुष्टीचा बुक्कीचा मार [बुक्का]

बकबक––स्त्री जल्पना, बडबड, वटवट निरर्थक भाषण, गप्पा [हिं व] **बकबक–बकां**–क्रिवि १ घाईने व उतावीळपणानें खाताना किंवा ओकताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि

होऊन, अधाशीपणानें, उतावीळपणानें २ निरर्थकपणें, वचावचा (बोलणें) ०खाणें–गपागपा खाणें, मटकावणें **बकबकणें**–अक्रि बडबडणें, वटवट करणें **बकबक्या**–वि पुष्कळ बडबडणारा

बकमार-माल—स्त्री मोठ्या तोंडाची लहान बंदूक, मोठें पिस्तूल

बकरम—न (ना) एक जाड कापड (कॉलर इ० शिवतांना याचा उपयोग करितात) [इ]

बकरा-रा-र—पु बोकड बकरी ध तिचें पिलूं, करडूं [स बकैर, वर्बर आ बक्करो] **बकरकसाई**–पु बकऱ्याचें मांस विकणारा, बकर-खाटीक ०**कुदाई**-स्त्री १ करडाप्रमाणें, बकऱ्याप्रमाणें नाचणें, उड्या मारणें (क्रि० करणें) २ कज्जा इ० प्रसंगीं बैल मनुष्यास अनकांनीं बकऱ्याप्रमाणें बुकलून मारणें [बकरा+कुदणें] ०**कुर्दा**–स्त्री १ पऱ्याच्या खेळातील एक प्रकार २ पाण्यांत उडी मारण्याचा एक प्रकार ३ बकऱ्याप्रमाणें वर उडून पुढें उडी घेणें, घुसणें (क्रि० कुदणें, करणें मारणें) [बकरा+कुदणें] **बकरकुदीवर येणें**–अक्रि (व) (ल) लढण्यासाठीं निकरावर येणें पळतां येईना तेव्हां आला बकरकुदीवर' ०**खाद**–स्त्री बकऱ्याची झाबडणी, घाड (बागेवर, मळ्यावर) **बकरतान**–स्त्री बकऱ्याच्या बें-बें अशा ध्वनीसारखें गाणें, बेचव व नीरस तान घेऊन गाणें ०**मोड**–स्त्री (मल्लविद्या) एका हातानें हनवटीस व दुसऱ्या हातानें जिकडे मान मुरगळावयाची असेल त्या बाजूच्या कानावर हात ठेवून मान मुरगडून किंवा पिरगडून पाडणें ०**सष्ठ-ष्टी**–स्त्री मार्गशीर्ष शुद्ध षष्ठी, चंपाषष्ठी या दिवशीं खंडोबापुढें बकरीं बळी देतात

बकरा—वि क्रिवि (कु) जरा, थोडासा, थोडें

बकल—न १ कचकल, पऱ्याची कडी २ गळ्यातील पऱ्यावरचा बिल्ला 'अमलदाराचीं बक्कलें चादींचीं करण्यास हरकत नाहीं' –(बडोदें) खानगीखातें १०५ [इ]

बकलणें—अक्रि कुटणें, बुक्क्या मारणें, बुकलणें [बुकलणें]

बकवरी—स्त्री एक तृणधान्य, वरींतील एक भेद

बक(ख)वा, बकवाद—पुस्त्री १ बकबक (–स्त्री) पहा २ (ल) भांडण, वाद, गोंधळ 'उठावयाला तकवा नाहीं बक्वा सारा रात्रि चाखर झुझती।' –ऐपो ३६६ ३ –स्त्री अफवा, पोकळ बातमी 'तो येणार अशी मी बखवा ऐकली' [हिं]

बकस-स्—स्त्री द्वेष, द्रोह आकस (क्रि० बाधणें, धरणें, बाळगणें) [फा बरअक्स]

बकळ—न (गो) शूद्राच्या कानातील बाळा

बंका—पु पहारेकऱ्याची अथवा चौकीदाराची राग (किल्ल्या भोंवतालची) 'बकीं रिघे तव तया दिसताति बक' –र ३९

०**ईत**–पु चौकीपहारा करणारा शिपाई, राजाच्या तबूभोंवतालचा शिपाई

बकाट—न असफलक, फरा, खवाटा

बकाण-णा—पु लिंबाची एक जात हा मोठा असून पानें कडुनिंबासारखींच पण किंचित् मोठीं असतात लाकूड इमारतीस उत्तम त्याचीं झाडें खानदेशांत जास्त यास कवड्यानिंब असेंहि म्हणतात [हिं बकायन, गु बकान]

बकाणा—पु बकाणी बोकणा, बकाणा पहा [ध्व]

बकांदा-दी—पुस्त्री बकदी पहा (क्रि० देणें, मारणें, लावणें, बसवणें) [ध्व]

बकाद्या—स्त्रीअव बडबड 'हा लोक हो कसमसा करितो बकाद्या' –अक्रक २ हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरचित रामार्यांचें भाषांतर २६ [ध्व]

बकाबक-बका—क्रिवि बुक्क्या मारतांना, ओकतांना, पोहे इ० सुके पदार्थ घाईनें, उतावीळपणें खातांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, भडाभड [ध्व]

बकाय-उमर-दराज—स्त्री दीर्घायुष्याची शाश्वती 'तेथील बन्दोबस्त जाल्यास बहुत दाब व लौकिक व बकायामूर-दराज' –पया ४७६ [फा बका-इ-उम्र्-इ-दराझ्]

बकाया—पु शेष, बाकी, येणें असलेली बाकी रकम 'फीचा पाच आणे बकाया मजकडेस आह' [हिं]

बकार—पु (उप) कामावरून काढणें, बरतर्फ करणें (क्रि० देणें) (बरतरफीचें आद्याक्षर ब यावरून) **बेकार**–वि (गो) बेरोजगार, रिकामा, बकार **बकारी**–वि कामावरून काढून टाकलेला; बरतर्फ केलेला, बकार (क्रि० करणें, होणें) [फा बेकार]

बकारा—पु गस्त घालणाऱ्यांचा शब्द 'काल रात्रीं बकारा ऐकू आला नाहीं' [हिं]

बकाल, बक्काल—पु १ दुकानदार, व्यापारी, उदमी, धान्य, किराणा माल, कपडा इ०चा व्यापारी बहुधा वाणी शब्दास जोडून प्रयोग याचा एकेरी प्रयोग तिरस्कार दर्शवितो 'दुकाळ त्यामधि बक्काळ मंडळी ठकपरिस ठक भली।' –ऐपो ३७१ २ –न दुकानदाराची मंडळी-कपू–समुदाय [अर बक्काल=भाजी विक्या] ०**वस्ती**–स्त्री दुकानदार व व्यापारी लोकांची वस्ती **बकाली**–स्त्री दुकानदारीचें काम, दुकानदारी, व्यापारपेशा –वि १ दुकानदारासबंधी बकाल पहा २ गचाळ, असंस्कृत, अव्यवस्थित (दुकानदाराची वही) ३ गयाळ, बिन टापटिपीचें (मनुष्य, काम, जागा)

बकालणें—उक्रि बुक्कलणें, बुक्क्या मारणें [बुकलणें]

बकासुर—पु १ (ल) एक राक्षस २ (ल) अतिशय खादाड मनुष्य, अधाशीपणानें खाणारा इसम [स]

बकाळी—स्त्री एक जगली फुलझाड

ब-किफायत—क्रिवि फायद्यासाठीं –आदिलशाही फर्मान [फा]

बकी—स्त्री एक फुलझाड

बकी—स्त्री १ बगळ्याची मादी, बगळी २ (ल) पूतना 'अजामिळ अघासुर व्रजवधू बकी पिंगळा।' –केक २ [स बक]

बकुल-कुळ, बकुळी—पुस्त्रीन १ एक फुलझाड व त्याचें फूल, ओवळ, याचीं पानें आब्याच्या पानासारखीं फुलें लहान, पांढरीं, चक्राकृति व मध्यभागीं छिद्रान्वित वास मधुर फळें बदामाएवढीं, किंचित गोड व तुरट फुलाचा अत्तराकडे व सालींचा व बियाचा औषधाकडे उपयोग लाकड गलबताच्या उपयोगी [स बकुल] **बकुळांचें फूल**–न एक मुलींचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक पृ ३०७

बकोरा—स्त्री (बे) इरल्याच्या आतील जाळी

बकोळी—स्त्री एका जातीचा सुरवट याचा रंग हिरवा असून हा उत्तर हिंदुस्थानात आढळतो –कृषि १७४

बक्कल—पु अडकवणें **०कान**–पु विजारीचे काजे पाडलेले बंद हे कोटाच्या गुंडयात अडकवले म्हणजे कोट व विजार जोडली जाते

बक्काल—बकल पहा

बक्त(खत)र—न चिलखत बक्तर पहा

बक्री(करी)द—स्त्री मुसलमानी जिल्हेज महिन्याची दहावी तारीख, बलिदानाचा दिवस, सण [फा बक्र्-ईद्]

बक्ष्(ख)शा-षी-बक्षी गहूं—पु उत्तम जातीचा गहू [हिं]

बख—पुस्त्री १ बाजू, कूस २ –न बगल [स वक्ष]

बखत-क्त, बख्त—पु १ वेळ, काळ, प्रसंग, हंगाम, (शेवटचा अर्थ सोडून सर्व अर्थी) वेळ पहा २ (ल) भाग्य, सुदैव [अर वख्त] **म्ह० बखत पडे बांका तो गद्देकु कहना काका=संकटाचे वेळीं तुच्छ माणसाचें सुद्धा आजीव करावें लागतें **०दार-वार**–वि दैवशाली, सुदैवी, भरभराटीचा, तालेवार 'बख्तवाराची चाकरी करून मजुरा करून घ्यावा याच उद्देशें आलों आहें' –पेद ९ ७७ [फा बख्तावर, बख्त्-यार] **०वारी**–स्त्री दैवानुकूल्य, तालेवारी, सुदैव 'ऐसे सख्तीनें बख्तवारीच्या बळें जोरावारी कली' –रा १५ २४ [फा बख्तावरी, बख्त्यारी] **बख्तियार**–वि दैवशाली आदिलशाही फर्मान [फा]

बखतर, बखतऱ्या—बक्तर पहा

बखतिर—क्रिवि मनाला –आदिलशाही फर्मान [फा]

बखं(खां)दणें—स्त्री (राजा) कोंपरापासून वरच्या बाहूनें प्रहार करणें **बख(खा)दी**–स्त्री वरच्या बाहूनें दिलेला धक्का, प्रहार (क्रि० मारणें)

बखया—स्त्री रिकामी जागा, न व्यापलेली जागा (खेड्यांतील, घराभोंवतालची इ०) [बखळ]

बखर-खेर—स्त्री १ देशी भाषेंत, गद्यांत लिहिलेला इतिहास, कथानक अगर चरित्र २ हकीकत, बातमी 'बखेर पादशाहास लेहून' –रा १५ १३ ३ (ल) अजे [अर खबर]

बखल—न (कों) १ फुटकें, पोंचटलेलें धातूचें भांडें २ कपची, ढलपी, तुकडा 'नारळाचें-डोकीचें-बखल उडालें' [भक्कल]

बखल—स्त्री १ खोलगट जागा २ तळ, बूड ३ पोकळी [सखल]

बखलणें—सक्रि १ बुक्क्या मारणें, बुकलणें, कुम्मलणें २ (महानु) ढकलणें 'ब्रह्मादिकांचिया वरिपडी। बखलुनि कवणाचें ताट कांहीं।' –भाए १३२ [बख]

बखला—पु १ निराळा केलेला पापुद्रा २ साल, कवची काढणें, सोलणें [भक्कल]

बख(ख्ख)ळ—स्त्री १ उघडी, मोकळी जागा, अंगण २ घरें इ० न बांधलेली किंवा लागवड न केलेली जागा ३ पडून राहिलेली किंवा पडीक जागा, पडक्या घराची मोकळी जागा ४ (ल) विस्तीर्ण व वैराण प्रदेश, ओसाड जागा ५ घरातील, त्या भोंवतालची रिकामी जागा ६ (विरू भकाळी, भकाटी) उपासामुळें पोटाला पडलेली खळी, खळगा (क्रि० पडणें, बसणें) ७ छप्पर, भुई इ०वरील पोकळ, खोलगट जागा (क्रि० पाडणें, पडणें) [का बक्कल=मोरी, गटार] –वि १ खुली स्वच्छ (जागा) २ पुष्कळ, विपुल, मुबलक (सख्येनें, परिमाणानें) 'त्या विहिरीला बखळ पाणी आहे' [भक्कळ]

बखा—स्त्री वजन, महत्त्व, प्रतिष्ठा, किंमत, पाड 'मी यमाला भिणार नाहीं मग तुझी बखा काय?' [अर बका=किंमत]

बखाड—पु (व) अवर्षण [स वर्षाव–वर्खाववखाव-ड]

बखाडी-टी—स्त्री शरीराची एक बाजू, मुख्यत्वें बरगड्या खालचा प्रदेश [बख, तुल० स वक्षोस्थि]

बखारी—स्त्री (व) सामान, अडगळ, धान्य वगैरे ठेवण्याकरिता भिंतींत, जोत्याखालीं केलेलें तळघर, बळद [बखार]

बखुद—क्रिवि स्वत ला –आदिलशाही फर्मान [फा]

बखेडा—पु १ कलह, वाद, भांडण, कटकट २ त्रासदायक, चीड आणणारें काम लाझा पहा ३ मुरळीतपणें चाललेल्या कामांत आलेली अडचण, विक्षेप, दुर्दैशा [हिं] **बखेडखोर**–वि भांडखोर

ब-खैरियत—क्रिवि सुखरूप, सुरक्षितपणें 'छ ११ रोजीं कही गेली ते बखैरीयतीनें येऊन पावली' –चिरा २६

बखोटा—पु खांद्याचा साधा, बाहुदा [बख]

बख्शी-षी-बक्षी—पु फौजेचा मुख्य अधिकारी, सेनापति [फा बख्शी] **०गिरी**-बख्शीचा अधिकार, काम [फा बख्शीगिरी]

बख्शी(षी)स, बक्षीस—न १ दणगी (हाताखालचे नोकर इ०स द्यावयाची) २ क्षमा, क्षमा करणें (क्रि० करणें, देणें) -वि माफ [फा बख्शीस्]

बग—स्त्री (अशिष्ट) शरीराची बाजू, बगल मुख्यत्वें विभक्ति प्रत्यय लागून उपयोग जसें -त्या बगेस, ह्या बगेस [बख]

बग—वि पर, पख न फुटलेला, अजातपक्ष [बख]

बॅग—स्त्री १ थैला, थैली, पोतें २ पिशवी, कसा ३ (ल) खलिता [इ]

बॅग—स्त्री (गो) कमीपणा [स व्यंग]

बंगई—स्त्री (खा) झोपाळा, पाळणा [हिं]

बगड—स्त्री १ असडीक, न काडलेले तांदूळ, करड २ भाताचा कोंडा [बगडे]

बगड-डा—नपु कमर, पाठीचा कमरजवळील भाग याचा प्रयोग पेकट, पेकाड, खट्टा या शब्दाप्रमाणें मोडणें, मोकळा करणें-होणें, ढिला करणें-होणें (सामर्थ्य, दम, गर्व इ० मोडून टाकणें) या क्रियापदार्शी जोडून तिरस्कारार्थी होतो खट्टा (-पु) पहा [का बगड=ओरखडणें, बगगु=वाकणें] **०मोडया**-वि मोडलेल्या पाठीचा, कमर कमजोर झालेला (निंदार्थी अशिष्ट शब्द) [बगड+मोडणें] **बगडा-ड्या** वि १ मुरडलेला किंवा वाकडा झालेला (बाहू, हात) २ हात वाकडा झालेला (मनुष्य) ३ (काव्य) सुंदर, देखणा, सुबक

बगड भावार्थी—वि भगलभावार्थी पहा

बंगड—पु (कों) एक प्रकारचा मासा

बंगडी, झाड बंगडी—स्त्री मध्य आणि काठ याच्या दरम्यान पैठणीवर काढलेलें जरतारीचें नक्षीकाम किंवा वेलबुट्टी

बगणें—बघणें पहा

बगदा—पु (व) पीठ, भुगा लगदा [लगदा]

बग(गे)र—शअ शिवाय, खेरीज, वाचून, विना [फा बिंघैर]

बगर-रा—नपु (विरू) बगड, बगडा

बगरविणें—सक्रि (ना) पसरविणें (बिछाना इ०)

बगरा—पु (बे) भाताबरोबर पिकणारा भातजमीनींतील जोंधळा

बगल—स्त्री १ काख २ अगरखा, बडी इ०च्या बाहीला लावलेली कळी किंवा तिकोनी अगर चौकोनी पट्टी ३ लगट्या माणसाची कुबडी ४-न बाजू ५(मल्लविद्या) जोडीदाराच्या उजव्या बगलेंतील खट्टयात जबियानें मारणें [फा बघल] (वाप्र) **०देणें**-एका बाजूला होणें, सरणें **०मारणें**-१ सैन्याची एक बाजू पराभूत करणें, कापणें २ एके बाजूस होणें, वाट देणें 'आम्हास गिल ख्यानें वाट देऊन एकीकडे बगल मारून जाहला' -भाब ११३ **०दाखविणें, बगल-ला वर करणें**-आपल्या जवळ काहीं नाहीं हें सिद्ध करण्यासाठीं बाहू वर करून दाखविणें, दिवाळें वाजल्याचें प्रसिद्ध करणें **बगलेंत असणें**-१ (एखाद्याच्या) आश्रयाखालीं किंवा वशिल्याचा असणें 'जो कोणा तरी थोर माणसाच्या बगलेंत असेल त्याला सारे लोक नमून असतात' २ अंकित असणें, मुठींत असणें **बगला मारणें**-कि (कृषि) डोळे, मोड, अबुर पुसून काढणें, डोळे काढून टाकणें (एखादी वस्तु) **बगलेंत घालून चतु समुद्रांचे स्नान करून येणे**-(ल) ती वस्तु आपल्या खिजगणतींत नाहीं असें धरून वागणें **बगलेंत धरणें**-आपल्या आश्रयाखालीं घेणें **बगलेत मारणे**-छाती व बाहू याच्यामध्यें दाबून धरणें, काखोटीत मारणें **बगलेंतील गोष्ट**-स्वकपोल कल्पित गोष्ट **(गोष्ट) बगलेतून काढणे**-खोटी गोष्ट बनवून ती खरी करून सांगणें, बात झोकण, बनावट गोष्ट करणें **ह्म०** तें काम त्याच्या बगलेंतलें आहे=तें त्याला सहज करतां येण्याजोगें आहे याशिवाय जास्त वाप्र सारीं काख पहा सामासशब्द- **०थैली**-स्त्री खालेंत अडकविण्याची पिशवी **०बच्चा**-पु १ सर्वस्वी दुसऱ्याच्या तंत्राने चालणारा, दुसऱ्याचा हस्तक २ वशिल्याचा माणूस **०बंद**-पु (अगरखा इ०चा) काखेखालील आवळण्याचा बंद [फा] **०बिल्ली**-स्त्री १ लाडिकपणें वागविलेलें मूल, आवडतें मूल २ (कांहींच्या मतें) काखमाजर ३ (ल) वशिल्याचा मनुष्य [हिं बिल्ली=माजर] **०भावार्थी**-वि दिसण्यांत गरीब साधाभोळा पण संधि सांपडली कीं बगलेंत मारून लांबविणारा, भगलभावार्थी, कांवबाज **०भिस्ती**-स्त्री १ चामड्याची पाण्याची पिशवी (पखाल) बगलेंत नेणारा याहून पाठीवर पखाल वाहणारा निराळा २ (विनोदानें) शिजलेला परंतु अधिक दिवस ठेवल्यामुळें नासलेला भाजीपाला, दहीं इ० पदार्थ [हिं बगल बहस्ती] **बगला, बगलेक**-अ (गो) पाशीं, जवळ, कडे **बगलाविणें**-सक्रि चोरलेला माल बगलेंत मारून चालतें होणें **बगली**-स्त्री १ छातीला माडीच्या घर्षणामुळें पडणारें क्षत, व्रण २ (बगलेखालीं आणून) मुद्गल खेळण्याचा एक प्रकार ३ कुस्तींतील एक डाव, आपला एक हात जोडीदाराच्या मानेवर टेवून दुसऱ्या हातानें त्याच्या हाताचा पंजा धरून तो वर वरून बगलेखालून जाऊन त्याला चीत करणें ४ पाय घसरल्यानेंउद्भवणारा रोग ५ मल्लखांबाची एक उडी -वि वरील प्रमाणें घसणारा (उट) **बगल्या**-वि १ दुसऱ्याच्या हाताखालीं चाकरी करणारा, मदतनीस, हस्तक, अर्ध्यावचनात, अर्ध्या मुठींत असणारा, पार्श्वक, होयबा, अंकित **०चोर**-पु बाह्यत प्रतिष्ठेने वागून संधि मिळाली कीं बगलेंत मारून नेण्यास (चोरण्यास) तयार असलेला इसम

बगला—पु विशिष्ट आकाराची अरबी नाव, होडी

बंगला—पु १ उन्हाळ्यात रहावयाचें घर २ विलासमंदिर ३ दुमदार व चारी बाजूनीं मोकळें असलेलें एक किंवा दुमजली घर [हिं] **०खातें**–न इमारतखातें **०गाडी**–स्त्री अबारीवजा छप्पर असलेला जुना रथ –ऐरापुप्र ९ ५१५

बगला—पु (ना) उत्तरहिंदुस्थानात होणारी एक विडयाच्या पानाची जात हीं पानें फार तिखट व उष्ण असतात [बगल?]

बंगलाट–ठ––न १ खोटा आरोप, कुभांड आळ (क्रि० घेणें, घालणें, आणणें, उचलणें) २ धांडमाची उलाढाल किंवा मसलत (पैसा मिळविण्याकरिता केलेली) **बगलाटी–ट्या, बंगला ठकार**–वि १ (रा) कुभांडखोर, खोटा आरोप करणारा २ (गो) खोटें बोलणारा ३ साहसाच्या मसलती करणाराशीं सबध ठेवणारा किंवा त्या स्वत करणारा [प्रा]

बगली—स्त्री (बेरडी) दाराच्या चौकटीजवळ हात जाण्या सारखें पाडलेलें भोंक [बगल?]

बगलूस—पु बगल 'आपले बगलुसांतून मोरआवळ्याचा डबा काढून' –मौनयौवना ४५ [बगल]

बगवे—न (व) लाकडी लहानशी पेटी, करडा (रत्नें इ० ठेवण्याकरिता)

बगळ—वि (गो) अजागळ, कुचकामी [बेंगरूळ] **०पण**–न (गो) अजागळपणा

बगळा—पु लहान कीटक व मासे खाणारा एक पक्षी [स बक]

बगा—पु १ प्रकार 'परि तें एकबगी थोडें।'–ज्ञा ११ ४०४ २ आकार 'तैसा सैन्याचा यया बगा। मोडता वळ न लागेल पै गा।'–ज्ञा ११ ४६८ ३ सबध 'आणिक पै दैववगे। चित्त देती साख्ययोगे।'–ज्ञा १३ १०३९ ४ मार्ग 'परी चोखी ते कैमी सागे। पै घेवों जाता बोलबगें। कानींचियेही लागे। हातींचा मळु।'–ज्ञा १८ ७६९ ५ देखावा 'का गगायमुना उदक। बोध बगें वेगळिक। –ज्ञा १८ ५२ ६ पक्ष ७ उपाधी [प्रा]

बगाड––न १ नवसाचा गळ, जमीनींत पुरलेल्या, चालत्या गाडयात पक्का बसविलेल्या खाबावरील आडव्या लाकडात अस-लेला आकडा पार्टीत खुपसून त्यावर लोबकळणे (क्रि० घेणें, लागणें) खडोबा इ० देव नवसास पावल्यावर नवस फेडण्यासाठीं देवापुढे हा विधि करतात, हल्ली हा विधि बद केला आहे 'गुदस्ता महाराचे बायकोनें हणमताजवळ बगाड लाविलें' –थोमारो २ १३५ २ वरील प्रकारचा नवस 'दगडाच्या देवा बगाडी नवस।'–तुगा २९७०

बगाड, बखाडी—स्त्री १ (व) खाटेचा सागाडा २ (व) मोट ओढण्याकरिता जीवर चाक बसविलेलें असतें अशी विहिरी-वर लावलेली लाकडी चौकट [बख]

बगार, बगारणी—पुस्त्री बघार, बघारणी पहा

बगार—न पहाडातील खोरें

बगालभैरव—पु (सगित) एक राग यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पचम, कोमल धैवत हे स्वर असतात जाति षाडव षाडव वादी धेवत सवादी ऋषभ, समय प्रात काल

बंगाली—वि बगाल सबधी, बगालप्रातातील (जिन्नस वगैरे) [हिं बगाली] **०केळ**–स्त्री केळीची एक जात, हीं केळीं फार गोड व सुवासिक असून पिकल्यावर त्यावर काळसर पिवळा रग चढतो व सालीवर ठिपके असतात **०दृष्टबंधन–विद्या**–न बगाली जादू 'जसें ग बाई बगाली दृष्टबधन।'–राला १३ 'नट ठकड बगाली विद्या घेतली सखे प्रियकरें।' बळेंच वड लाविलें।' **०सन**–पु हा सन मेषसक्रातीस सुरू होतो त्या सक्रातीस सुरू होणाऱ्या महिन्यास वैशाख म्हणतात तामील प्रातात यासच चैत्र म्हणतात हा त्रिस्ती शकानतर ५९३ वर्षांनीं सुरू झाला **बगाले**–न मोठें व लाबोळ्या जातीचें वागें, त्याच्या देठाला काटे नसतात

बंगाल––न नक्षत्रमाळा, (लग्नात वधुवराच्या मिरवणुकीम ध्ये न्यावयाच्या) **बंगाळी**–स्त्री शूद्र लोकाच्या लग्नात वधुवराच्या मिरवणुकींत उच काठीच्या वरच्या टोकास बाधून खालीं लोंबत सोडलेलें पागोटें

बगी––स्त्री एक किंवा दोन घोडयाची, दुचाकी किंवा चौचाकी गाडी, टागा **०खाना**–पु गाडीखाना

बंगी––स्त्री १ खाद्यावरून सामान इ० वाहण्याची कावड, भारयष्टि २ बाहेरगावीं रेल्वे–पोष्टमार्फत पाठविण्यासाठीं माल भरून तोंड शिवलेला करडा, पुडकें [हिं बहगी]

ब(गि)गीचा––पु लहान बाग [फा बाघीचा]

बगुणां–णें—पुन मोठ्या तोंडाचें–स्वयपाकाच्या उपयोगाचें पातेलीसारखें धातूंचें भाडें **बगुणी**–स्त्री पातेली, लहान बगुणें [स बहु+गुण]

बगे––न १ सबध 'रवी दुजेपण आलें। तोय बगें।'–ज्ञा १५ ३३८ २ आकार ३ लूट ४ हावरेपणा [प्रा]

बगो—पु (कु) एक जातीचा मासा

बगोटा–टें—पुन बाहुमूल, बाहुवटा, धडाला जेथून हात फुटतात तो भाग हाताचा खुबा [हिं] **बगोटी–टें**–स्त्री (कों) (अशिष्ट) मान किंवा मानेचा मणका, नरडें, मानगुटी **–धरणे, बगोटीस बसणें**–मानगोटी, गळा धरणे, पिच्छा पुरवणें **बगोटे**–न १ (कों) बगोटा पहा (क्रि० धरणें ओढणें, उपटणे, दुखवणे) २ बगोटी पहा

बगर—क्रिवि (गो) एकसारखें, पुन पुन [स वर्ग]

बघणें—सक्रि. १ (ग्राम्य) अवलोकणें; पाहणें. २ –अक्रि. नजर लावणें; नजर फेकणें. [सं. पश्य ?]

बघाटी—स्त्री. (ढोरी) मोटेच्या घेरांत पोटव्याच्या बाजूस कमी पडणाऱ्या भागास लावलेलें कातडें.

बघार, बघारणी—पुस्त्री.(व.) भाजी इ०स मसाला इ०घालून तापविलेल्या तेलाची, तुपाची द्यावयाची फोडणी. [हिं. बगहार]

बघारणी—स्त्री. (व.) फुगवून सांगणें; अतिशयोक्ति करणें. ' बघारणी नको लावूस आपल्या बळाची. ' **बघारणें**–सक्रि. १ बढाई, बाता मारणें. २ (अन्न इ०) शिजवून तयार करणें. 'आज काय काय बघारलें आईनें ? ' **बघाऱ्या**–वि. (व.) बढाई मारणारा.

बच—स्त्री. स्त्रिनई मोत्यांच्या १२ लडी (मोजण्याचें कोष्टक १ बच=१२ लडी); एका लडींत ५० ते २०० पर्यंत दाणे असतात. –मुंव्या १२१.

बच—न. वेखंड. –अश्वप २.१०८.

बचक, बचकण, बचका—स्त्रीपु. १ (राजा.) (राशींतून धान्य इ० घेण्यासाठीं) पसरलेला पालथा कमलाकार हात; हाताचा कवळा; (गो.) बचकॉ=पंजा. (क्रि० मारणें). २ भरलेली मूठ; बचक्यांतून आणलेला पदार्थ (परिमाण). **बचकेंत पाणी धरणें**–(ल.) अयशस्वी प्रयत्न करणें; अशक्य गोष्ट करूं पाहणें.

बचकणा-णी—वि. लहान; छोटेखानी; लहान मुलास योग्य (वस्त्र, जिन्नस). [हिं. बचकाना]

बचकणी—स्त्री. १ लहान मुलांचा रेशमी धोतरजोडा. 'सतरंज्या अति विस्तृता बचकण्या आलोकिले चांदवे. '–सारु ३.४६. २ (कों.) मद्याचा शिसा. [हिं. बचकाना. का. बच्चकणि]

बच-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. पाय चिखलांत बुडतांना, घसरतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन. [ध्व.]

बचकपट्टी—स्त्री. लहानसें नुकसान, उणीव भरून काढण्याकरितां बसविलेला हलका कर, पट्टी. [बचक+पट्टी]

बचका—पु. (राजा.) बचक पहा.

बचकुटी—स्त्री. (गो.) गाल.

बचडा-डी-डें—पुस्त्रीन. (माणूस, पशु यांचें) लहान बच्चें; पिलूं; पोर; प्रायः लडिवाळपणें प्रयोग. ' गाईकी बचडीं खाते. ' –ऐपो ५०. [सं. वत्स; फा. हिं. बच्चा]

बचतुर—पु. (गो.) मूर्ख; बेअकल. [बे+चतुर]

बचनाग-क—पु. एक विषारी झाड व त्याचें मूळ. ही वनस्पति डोंगरांत किंवा ओढ्याच्या कडेस होते. मुळचा फार विषारी असतात. बचनाग शुद्ध करून रसायनांत वापरतात. ' किं बचनाग मुखीं घालिनां. प्रथम गोड वाटे तत्त्वतां. ' [सं. वत्सनाभ; हिं. बचनाग] **बचनागाची कांडी**–स्त्री. (ल.) उपद्रवी माणूस.

बचबच, बचमंगळ—स्त्री. गोंधळ; घाण; अव्यवस्था; गडबडगुंडा; बजबजपुरी; बेबंदशाही (काम, वस्तु, मनुष्यें यांची); अपमानास्पद दशा; हास्यास्पद अवस्था. 'अवघें बचमंगळ केलें. म्हणती एकाचें आपुलें. ' –तुगा ६२१. [ध्व.] **०होणें**–बोभाटा होणें. **बचबचपुरी**–स्त्री. बचबच; गोंधळ; अव्यवस्था.

बचबचीत—वि. पचपचीत; गिलगिलीत (चिखल, भात, तोंडीं लावणीं, फळें). [ध्व.]

बचंभट, नाऱ्या—पु. (नाटय.) पौराणिक नाटकांत विश्वामित्र इ०ऋषींचें सोंग घेणारा वृद्ध मनुष्य.तोबचेभट, व त्या ऋषींच्या शिष्याचें सोंग घेणारा एक लहान पोर तो नाऱ्या. यास 'लटकीच्या नाऱ्या ' असें म्हणतात. हीं दोन्ही पात्रें हास्यरसोत्पादक असत.

बचाव—पु. १ संरक्षण; तारण. २ सुटका; मुक्तता; तगणें; सुरक्षितपणें (संकटांतून) पार पडणें; निभाव. ३ समर्थन. ४ उपाय. [हिं. बचाऊ] **बचावणी**–स्त्री. रक्षण; बचाव; निभाव. **बचावि(व)णें**–सक्रि. १ राखणें; तारणें; संभाळणें. २ –अक्रि. वांचणें; सुरक्षित राहणें. [हिं. बचाना]

बचे(छे)री, बछरी—स्त्री. फजिती; दुर्दशा; बेअब्रू; अपमान; उपहास; पच्ची; थट्टा; मस्करी; टर. (क्रि० करणें; होणें). [प्रा.]

बचेली, बचळी-चाळी-च्याळी—स्त्री. जबडा; मुख्यत्वें (पशु इ०चें) खालचें जाभाड. बेचाळी पहा.

बच्चा-च्या—पु. १ लहान पोर; पिल्लूं (मनुष्य, पशु इ०चें). २ घर वाढविण्यासाठीं अंगरखा इ०स लावलेला कापडाचा तुकडा कळी; जोड. ३ जमीनींत खळी करून कवडया, पैसे इ० खेळतात त्या खेळांतील एक शब्द. ४ गाडीच्या चाकाच्या मोठ्या झालेल्या भोकांत बसविलेला ठोकळा. ५ (ल.) पागोटें मोठें दिसण्यासाठीं किंवा त्यास घाम लागूं नये म्हणून वरील पागोट्याचे खालीं घातलेलें जुनें अथवा लहान पागोटें. [सं. वत्स; फा. बच्चा] **कच्चींबच्चीं**–नअव. लहान मुलें. **बच्चा(च्या)जी-राम, बच्चमजी**–उद्गा. (उपहास किंवा तिरस्कारार्थी शब्द) राजश्री ! बेटश्री ! **बच्चेबाज**–पु. गुदमैथुन करणारा. **बच्चेबाजी**–स्त्री. गुदमैथुन; पुंमैथुन. [फा. बच्चा+बाज]

बच्चा—पु. (कर.) (गोटयांचा खेळ) बळया; दंड म्हणून घेतलेली गोटी. ' बच्चा टाक. '

बच्छान—स्त्री. दुःखकारक स्थिति; गळूहाटा; दैना. [फा. बद्शान]

बच्या—पु. ठुशीच्या किंवा वज्रटीकेच्या पेटीचे सर सांधेसुत बसविण्यासाठीं माळेच्या मेरूप्रमाणें मधोमध घालावयाची विशिष्ट पेटी (ठुशीचा बच्या मापटयाच्या आकारासारखा व वज्रटीकेचा चार गोलाकार मण्यांच्या पेटीसारखा असतो). [बच्चा]

बछ(छे)डा-डी-डें, बछ(छे)रा-री-रें—पुस्त्रीन १ सामान्यत गाय, घोडी, म्हैस, इ०चें पोर, शिंगरू, वासरू २ मूल (लडिवाळपणानें उपयोग) [हिं बचहिडा, बचहरा, तुल० स वत्स]

बजडा-रा—पु (काशी) एक प्रकारची नाव [हिंदी-बजरा]

बजबज—पु (गो) घोटाळा, बलबल, अनवस्था **बज बजपुरी**-स्त्री बचबच, बचमगळ पहा (गो) बेजबेज 'पाश्चात्त्य विद्येच्या ससर्गान आमच्या दशात जी चोहोंकडे बजबजपुरी माजली आहे '-नि४४७ **०करणे-माजविणें**-अव्यवस्था, घोटाळा, गोंधळ करणें **०मोडणे**-घोटाळा, अव्यवस्था घालविणें

ब-जमियत—क्रिवि सैन्यासह 'तिकडे वाघ ब-जमियत आहे '-ख १२ ६३९९ [फा]

ब-जया, बजा-बज्या--क्रिवि १ ठिकाणीं 'मादण्णापत व अकण्णापत म्हणजे ब जया पादशाही '-सभासद ६८ २ वस्तुत 'श्रीमत ब ज्या स्वामीच '-रा ६ ५६९ [फा ब-जाय्]

बंजर, बंजर जमीन-रान—बनजर पहा

बजरं(ग्रं)ग—पु मारुती, हनुमान [स वज्राग] **०बली**-पु हनुमान, मारुती [स वज्रागबलिन]

बजरबट्टु-बट्टू—पु १ एक ताडाचें झाड हें सीलोन-मलबारकडे होतें पानें मोठीं असून त्याच्या चटया, पखे इ० करतात २ त्या झाडाचे फळ अथवा बीं ह्याचे मणी इ० करतात हें औषधी आह **३ हनुमान् ४** (ल) खुटखुटीत व चलाख मुलगा [स वज्रवटु, सिं भचर वटू]

बजवय्या—पु वाद्यें वाजविणारा [हिं]

ब-जा-जा-ज्या, ब-जाहां—क्रिवि १ रास्त, योग्य 'त्यास हे गोष्ट ब-ज्या आहे '-दिमरा १ ७ २ मुकर्र, कायम 'बजा आणिली (=केली) '-इम २३६ ३ स्वत, खुद, जातीनें 'सरदाराकडून काम रहेना तेव्हा बजाहा महाराज गेले ' ४ मार्फत, वतीनें [फा ब-जा] **०सावकार-धनी**-पु स्वत चे हिंमतीवर व्यापार, सावकारी इ० करणारा

बजाख-ग, बजागो—वि १ रागीट, तामसी २ भाडखोर, भांडकुदळ, कजाख 'त्वरित उठ म्हणे हे वन्यकेला बजागी। '-मारुह ४ ६१ [हिं बजाक=एक साप]

बजाज—पु कापडाचा व्यापारी, कापड विकणारा 'सारे बजाज मिळून वर्षभऱ्या लुगडें एक '-थोमागे २ २८६ [अर बझ्झाझ] **०खाना**-पु खाण्याची पठ 'इदरच्या बजाजखान्यात गर्दी होऊन '-विक्षिप्त १ ५७ **०बजाजी**-स्त्री बजाजाचें काम, कापडाचा व्यापार -वि १ बजाज, त्याचें काम या सबधीं २ (कापडविक्याच्या आपल्या मालाची स्तुति करण्याच्या चाली वरून ल०) दिखाऊ, डामडौली [फा बझ्झाझी]

बजाडणें—सक्रि १ (व) वाजविणें २ (ल) मारणें चोप देणें [हिं बजाडना, तुल० स वादनम्]

ब-जान(नी)ब—क्रिवि १ यासी, प्रति 'ब जानीब कार्कुनानी हाल व इरतकबाल ' २ कडे, बाजूस [फा ब जानीब्]

बजार—पु (व) जिरें, लसूण, मीठ, मिरची इ० पदार्थ तेलात तळून त्याचा पाटयावर वाटलेला ओला मसाला, बघार, बघारणी पहा 'जरा बजारा चुरा न परि तुज उरावयाचा।' -अमृत ५३ [हिं बघार]

बंजारी—पु (व) वणजारी, एक जात व तींतील व्यक्ति

बजाव(वि)णें—सक्रि १ सपादणें, करून टाकणें, करणें 'सुज्यायद्दौला यानीं खुर्निशात बजावून '-रा ३ १८६ २ हडसून खडसून सागणें, निक्षून फर्मावि णें, सक्त आज्ञा करणें, ताकीद देणें ३ वाजविणें (वाद्य) ४ (कायदा) हुकमाप्रमाणें करणें, अमलात आणणें (हुकुमनामा, नोटीस इ०) ५ आठवण देऊन अगीं लावणें (दुष्कृत्य, गुन्हा) ६ दुर्घट काम अगावर घेउन सिद्धीस नेणें [फा बजा=जागीं, आवर्दन्=आणणें, हिं बजाना] (वाप्र) **बजावून ठेवणें, बजाजत लावणें**-(व) सागून ठेवणें **बजावणी**-स्त्री १ सपादणी, कार्यपूर्ति, ताबिली २ आज्ञा करणें, ताकीद ३ वाजविणें (वाद्य) ४ अम्मलबजावणी, अमलात आणणे ५ शाबिती, अगीं लावणें (गुन्हा)

बजाव(वि)दर—पु पत्राच्या आरभींचा फारशी मायना याच्या पुढें पुष्कळदा 'मारूज मी दारद' (=नम्र विनति करतो) हे शब्द येतात मराठींत याचा स्पष्टार्थ कांहीं नाहीं [फा बजा आवर्दा=पुरा करून, आटोपून]

बजिद्द-द, बजीत—वि १ निकड लावणारा सेवक खाना जवळ या गोष्टीकरिता नित्य बजीद आहेत '-रा १ ३७ २ आग्रह करणारा, हट्ट धरणारा 'कलम्बचे मुक्कामीं उभयतास बजीद झालो वीं चलावें '-रा ५ १७ ३ दीन, श्रमी 'वेढा पडला म्हणोन घाबरपणें गळा पडोन बजीद व्हावें तर यार्णी किल्ल्याचें कांहींच करणें नाहीं '-ख १ २१० ४ रुष्ट 'विदुर यास वर्तमान खोटेंसे समजल्यावर आपले जागा फार बजीद होउन '-ख १० ५,३२० ५ जिंकलेला, पराजित, वश झालेला [स विजित, फा ब जिद्द] **ब(बा)जीत-द होणें**-आग्रह करणें कृपा भाकणें बाजीद होउन जमान देऊन '-भाद्विसत्र ५० **बजिदगी-बजि(जी)दी**-स्त्री १ अजिज आजेव 'लाटसाहेब बहादुरानें तमाम बजिदगीन लिहिले'-रा १० २५२ 'त्यानीं वकील पाठवून बहुत बजिदी केली '-ख १००६ २ विनवणीचा आग्रह 'सत्वर यणें येविसी बहुत बजीदी केली '-पेद १८ ८८

बजिन्न(न)स—क्रिवि १ धडधडीत हटकून, साफ, उघडउघड २ तात्पुरता **३** मुद्दाम, दादून, ४ खुद, स्वत, जातीने, प्रत्यक्ष 'त्यासी ब-जिन्नस नजरबेगखाजी यार्णीही पत्र सेबेसी लिहिले आहे '-रा ८ २११ ५ प्रत्यक्ष, हुबेहुब 'लिहिले आलें

त्याची ब जिन्नस नक्कल करून पाठविली आहे ' –ख ५ २२९८ ६ –वि अस्सल, खरा, अकृत्रिम, चोख (सही, दस्तैवज, पावती, रुजुवात, जमाखर्च, खाते इ० सोदा, लुच्चा, लबाड, चोर, हरामी इ०) [फा ब जिन्स्] **ब–जिन्सही**–क्रिवि प्रत्यक्ष –आदिल शाही फर्मान

बजेट—न पुढील जमाखर्चाचें अदाजपत्रक, वर्षाच्या अगाऊ जमाखर्चाचें तपशीलवार पत्रक [इ]

ब–जोरमर्दी—क्रिवि शौर्यबळानें, पराक्रमानें. ' बख्तसिं गजीनी जोधपूर घतलें तें ब–जोरमर्दीनें घेतलें ' –ग १० २१९ [फा]

बज्जात–द्—वि (ना) बदमाश, हलकट [फा बे–इज्त]

बट—१ स्त्री (अबाडी, ताग, इ० काचा) एकत्र जमविलेला अथवा विकण्यासाठीं तयार केलेला ततचा समुदाय, पेड २ –स्त्री (ल) केसाच्या जटा, वणीचे पेड आवळणारे केस ३ –पुस्त्रीअव डोक्यावरील लहान व आखूड कस ६ –न एक प्रकारचें लोखड [स वट] **०वेणी**–स्त्री डोक्याच्या बाजूच्या केसाच्या बटाची घातलेली वणी

बट—न पायरबटाच्या सुतकीची पोलादी अणी, छिनी [ध्व]

बट—पु १ लहान तट्टू २ (को) खेळण्याची माठी गोटी –वि लहान पण मजबूत [स बटु]

बट, बटला, बटलई–लुई–लोई—पु १ (व) लहान लोटा, वाटोळया बुडाचें लहान घडीव भाडें, चरवी, कासाडी 'माही पानी तायाची बटलोई दवडली '=माझी पाणी तापविण्याची चरवी हरवली २ बुटकुली 'बटलोईत तूप घेव' [स बटु]

बट—पु १ (गो) देवीची प्रतिमा व मयूरपिच्छाचा गुच्छ घेऊन घाडपण करणारा २ (ल) (गो) फटिंग

बॅट—स्त्री (क्रिकेट) मूठ असलेली दाडफळी, दाडू [इ]

बटई—स्त्री १ एकाचें भाडवल व दुसऱ्याचे श्रम याप्रमाणें मिळून केलेल्या शेतीची पद्धत २ खर्च व उत्पन्न दोहोचा समसमान वाटा घेणें ३ शेतीबद्दलची पाती, निम्मे हिस्सा [हिं बाटना=विभागणें]

बटक(कु)रूं, बटकुली, बटकू(कु)र–कुरे–नस्त्रीन १ (निंदार्थी) बटीक, दासी, मोलकरीण २ –पु बटकीशीं सभोग करणारा [बटीक] **बटिकरी–बटकी, बटीक**–स्त्री मूळची गरत असून पुढें व्यभिचारी झालेली स्त्री व तोच धदा चालविणारी तिची मुलगी, दासी, मोलकरीण, कुणबीण ' आहत कितव पुष्कळ, पुष्कळ त्याच्या गृहात बटकीही।'–मोसभा ५ ३३ **बट कीचा**–पुअव दासीपुत्र (ग्राम्य शिवी) ' किती सागों तरी न मानिती बटकीचे।' –दावि ४५० **बटक्या, बटुकऱ्या–रा**–पु दासीशीं सभोग करणारा **म्हण देव झाले लटके ब्राह्मण झाले** बटके **बटीक धदा–काम**–न हलकासलका, दासपणाचा धदा **बटीकपुरा**–पु गावातील दुराचरणी स्त्रियाची पेठ, (सिवराळपणें) स्त्रियाचा जमाव **बटीकपोर**–पु बटकीचें मूल (मुलगा, मुलगी)

बट(टा)की—स्त्री टिमकी, दवडी ' गावात बटकी वाजवून जाहीर दवडी पिटीत ' –घका २०९ [ध्व]

बटंग—पु (को) (सोनारी धदा) सळे, आगठी इ० वर नक्षी करण्याचें साधन, एकप्रकारचा लोखडी हातोडा [ध्व]

बटछपाई—स्त्री १ वजनें, मापें व नाणीं यावर–तीं खरीं आहेत याबद्दल–सरकारी अधिकाऱ्यानें मारलेला शिक्का किंवा छाप २ वजनें इ० वर छाप मारण्याबद्दल द्यावयाचा कर 'मापें तलार्ची, व गज यांचें बटछपाईचें काम ' –वाडसमा ३ २३३ ३ वरील शिक्का मारण्याचा हक्क [हिं बटछपायी]

बटण—न काच, शिप, लाकूड इ० ची गुडी, बिरडे [इ बटन]

बटणावळ—स्त्री बट्टा, चलनी नाण्याचा वताळा, अदलाबदलीची किंमत [बट्टा] **बटणें**–अक्रि अदलाबदल होणें (नाणें) बटविणें पहा

बट(टा)बट–बटा—क्रिवि एकदम निसटताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

बटबटीत—वि मोठाले व विद्रूप (डोळे)

बटमोगरा–री–रें—पु मोगऱ्याची एक जात व त्याचें फूल

बटलर, बुटलेर—पु यूरोपियनाच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था ठेवणारा नोकर, वाढपी [इ बटलर]

बटली—वि हिणकस, निकृष्ट, बट्टा पडणारें (नाणें) [बट्टा]

बटवट, बटवटणें—वटवट, वटवटणें पहा

बटवडा—पु वाटणी, वाटणें, दणें (मजुरी, पगार) [हिं बाटना] **बटवडेपत्रक–पत्र**–न पगाराचा, वाटणीचा तक्ता, पत्रक

बटवा—पु (सुपारी वगैरे करिता), झाळणा, चारपाच कप्प्याची पिशवी हिला झाकदोरा व उघडझाक लाविलेला असतो, पम ठेवण्याचा कप असलेला कसा **बटवी**–स्त्री लहान बटवा [हिं बटवा, का वटव]

बटवाळ—वि भ्रष्ट, दोषी, अनाचारी ' बटवाल कुबुद्धी।' –दा २ ३ ३० [प्रा]

बट(टा)विणें—सक्रि एका जातीचें नाणें देऊन त्याच जातीचें पण हलक्या किंवा भारी किंमतीचें नाणें बट्टा देऊन घेणें, नाण्याची अदलाबदल करणें **०वणी**–स्त्री नाण्याची अदलाबदल [बट्टा]

बटाई—स्त्री बट्टा, वटाव, चलनें बदलण्याची किंमत वर्ताळा [हिं बट्टा]

बटाई—स्त्री १ ऐन जिनसी मारा, निम्म उत्पन्न स्वत स ठेवून बाकीचे निम्मे सरकारास, मालकास देण्याचा ठराव अर्धलीनें

घेणे –मसाप २ १४० २ वाटा 'त्या गावीची बटाई करावी' –वाडबाबा १ २०७ [हिं बटयी]

बटागा–पु (सोनारी) मणी करण्यासाठीं केलेले अर्धांले भाग, हे खाळण्यानें करतात

बटाटा-टें–पुन एक वर्तुलाकृति कद यांचें उत्पत्तिस्थान दक्षिण अमेरिका तेथून यांचें बीं यूरोप व हिंदुस्तानात आलें [स्पॅनिश, अमेरिकन, इंडियन बटाटा, इ पोटयाटो] **बटाटेभात**–पु बटाटे व मसाले घालून स्वादिष्ट केलेला भात –गृशि ३७४

बटाव-ऊ–पु १ बटाई, अदलाबदल, तिची किंमत, हुडणावळ, बट्टा २ बट्टा घेणारा 'वाणी बटाव अनाथ दीन।' –भवि ४० ६१ [हिं बटाऊ]

बटाव-ऊ–वि स्वैर, दुराचारी, सोदा, बदफैली, (मुख्यत्वें गाण्यात, लावण्यात रूढ)

बटी, बरटी–स्त्री एक प्रकारचें तृणधान्य

बटु, बटुक–न १ मुंजीच्या कालापासून सोडमुंजीच्या वयात येण्यापर्यंतच्या वयातील ब्राह्मणाचा मुलगा, ब्रह्मचारी २ लहान मुलगा 'पूजी वळी मग म्हणे बटुवामनातें।'–वामन, वामनचरित्र ८ [स] ०**भोजन**–न मुंजीमध्यें मुंज झालेल्या बटूना दिलेलें भोजन ०**वस्त्र**–न मुंजीचे वेळीं बटूला अंगावर घेण्यास दिलेलें वस्त्र ०**वामन**–पु बटु **बटुकरण**–न उपनयनसंस्कार, मुंज

बटुरी–स्त्री वटवाघूळ [स वट]

बटुवा–पु बटवा पहा

बटेर–पु एक गोजिरवाणा पक्षी, याचा रंग गवतासारखा असून वर काळ्या रेषा असतात

बटो–पु (कु) डाग, काळिमा 'कुळाक बटो लावल्यान' [वटा]

बट्ट–पु मानेचा उंच भाग [स अवटु]

बट्टा–पु १ नाण्याची बटाई, बटाव २ डाग, कलंक, दोष, वैगुण्य 'मगतींत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रजी विद्वत्तेस बट्टा आणणें तर त्यास अगदीं आवडत नाहींच' –नि २१ [स वृत्-वर्तन, मि भटा, हिं वट्टा] ०**लागणें**–कमीपणा येणें ०**खाऊ, -बट्टेखोर**–वि १ कमी किंमतीचें, बट्टा देणें भाग असलेलें (नाणें) २ काळिमा, कलंक लागलेला (माणूस, वंश, कुल) ०**सट्टा**–पु चलनी नाणीं बदलून देणें, घेणें **बट्टाई**–स्त्री बटाव, बटाई पहा **बट्टाविणें-वर्णें** सक्रि बटविणें पहा **बट्टे होणें**–अक्रि (बे) नासणें **बट्टेबाज**–वि १ काळिमा कलंक लागलेला २ शठ, सोदा, लुच्चा, धूर्त ३ रंडीबाज छिनाल स्वैर (पुरुष अथवा स्त्री) 'तुम्ही तर बट्टेबाज तुम्हाला मी पाहिजे घटकाघटकी।' (चुकीनें उपयोग) बच्चेबाज, गुदमैथुन करणारा ०**बाजी**–स्त्री १ रंडीबाजी, छिनाली, स्वैरता (स्त्रीची अथवा पुरुषाची) २ सोदेगिरी, शाठ्य ३ बच्चेबाजी, गुदमैथुन

बट्टा–पु कापडाचा लहानसा तुकडा, चिंधी (रत्नें इ० गुडाळण्याकरिता घेतलेला) [हिं बस्ता, स वस्त्र]

बट्टी–स्त्री १ लहानशी ढेप अथवा वडी (गुळाची इ०) २ खोबऱ्याची वाटी ३ साबणाची वडी ४ चांदीची वीट ५ (सामा) वाटीच्या आकाराचें भांडें इ० [हिं]

बट्टी, बाटी–स्त्री (खा) एक पक्वान्न, रानशेणींत भाजलेले कणकीचे गोळे हे कुसकरून, तूपसाखर घालून त्याचे लाडू करून खातात किंवा वरणाबरोबर नुसतेच खातात [स वटिका]

बट्टीदार–वि (ना) भरीव (फळ इ०)

बट्ट्याबोळ–पु १ गोंधळ, गडबड २ (कर) त्रास

बठें–न (गो) न वाळता तयार केलेला भात –वि (गो) निरर्थक

बठ्ठ–वि १ मंद व आळशी, मठ्ठ २ सुस्त [मठ्ठ]

बठ्ठर–वि (व) टणक, कडक, जून, निब्बर

बठ्ठा–पु धरणें घेऊन बसणें (तगाद्याकरिता, भिक्षेकरिता इ०) (क्रि० घेणें) [हिं बैठा]

बठ्या–वि (व) १ चालताना मध्येंच बसणारा (बैल) २ (व) बसून किंवा काम न करिता खाणारा [हिं बैठा]

बंठ्या–पु (व) गब्र, लठ्ठ

बड–पु चव काढण्याकरिता साऱ्या आकाराच्या मोत्यांचें वगवंगळें वजन करण्याची क्रिया

बॅड–वि (गो) वाशिक, परपरेचें

बंड–न धरण, बांध, बंधारा [इ]

बॅंड–पु एक इंग्रजी वाद्य, वाद्यसमूह [इ]

बंड–न १ सरकारविरुद्ध उठावणी, दंगा, बेदा २ टोळी अथवा कपू (बडखार, लुटारू, दरवडेखोर याचा) ३ साधुत्वाचें सोंग, ढोंग, थोतांड 'ज्यासी माझे प्राप्तीचें कोड। तो वाढी बंड। ऋद्धिसिद्धींचें।' –एभा १५ १८५ ४ पाखांड मत 'भेदावीं स्वानुभवें वेदातर्ज जसीं सुखें बंडें।' –मोअश्व ३ ७७ ५ आघात –मनको ६–पु दंगेखोर, राजद्रोही, पुंड, लुटारू ७ तोतया, खोटें ढोंग करून सिंहासन बळकावणारा ८ आडदांड, हट्टी, खटयाळ, दांडगाई करणारा मुलगा ९ उन्मत्त, मस्तवाल मनुष्य 'बड पाषांड तश्करू। अपहारकर्ता।' –दा २ ३ १९ १० खूळ 'लोकभ्रमाचें बंड अडाण्यात आहे' [फा बद] ०**खोर**–वि दंगेखोर, राजद्रोही ०**फरोशी**–वि बंडेफरोशी पहा ०**वाला**–पु बंडखोरांच्या टोळीपैकीं एक, बंडखोर, लुटारू **बंडेफरोशी**–वि १ बंडखोर, दंगेखोर, राजद्रोही बेबंद २ द्वाड, फार त्रास देणारा [फा]

बडक–न (गो) म्हातारें जनावर, मरावयास टेकलेलें जनावर [बद्धक] **बडक जावप**–क्रि (गो) रोड व म्हातारें होणें **बडकंग**–न १ (गो) गाईचें प्रेत २ –वि बडका अतिशय रोडावलेला **बडकुंचें**–क्रि (गो) कृश होणें

बडका—पु बेडका, कफासहित थुकी [ध्व]

बडखुला—पु (राजा) एखाद्याच्या हाताखालचा नावाचा मदतनीस परतु स्वत शख किंवा मूर्ख, नामधारी मदतनीस, धेडा [बडा+खुळा]

बडगा—पु १ सोटा, दडुका (कि० मारणें) २ एक झाड म्ह० माजरानें दूध पाहिलें पण बडगा पाहिला नाहीं ०दाखविणें–(ल) स्वकार्य साधून दुसऱ्यास ठकविणें

बडगा—पु (व) पोळ्याचे दुसरे दिवशीं एका मडक्यात कवडया, बिब्बे, केंस, फुलें, डास, पिसवा, हळदकुकू घालून तें मोठ्या पहाटे कोणास न दिसता दूर गावाबाहेर नेऊन फोडतात व आतील पदार्थ जाऊन, टाकतात हा विधि केल्यानें कोणतीहि पीडा, रोग इ० होत गाहीं असा समज आहे रोगराई नेरे बडग्या नगे मारवत्त किंवा इडापिडा खासी, खाकला घेऊन जारे मारवोद असें सकाळीं व ढेकूण पिसवा, डास घेऊन जारे बडग्या असें सायकाळीं ओरडतात, मडकें फोडणें **बडग्या**–पु (ना) मार वदीच्या मिरवणुकींतील पुरुषरूप प्रतिमा

बडगा-गी—पु स्त्री (कु) चवळी धान्य ही गोमातकात पिकते दाणा उडदायेवढा असुन रग ताबूस असतो

बडगी—पु (वे) सुतार

बडण—न ब्राह्मणातील कुळाचार, प्रतिमगलकार्यानिमित्त करावयाचें कृत्य बोडण पहा यात कणकेचे केलेले वेण्याफण्यादि अलकार व तैलन्या इ० पाच अन्नें एका पाटींत भरून तींत कणकेचा दिवा लावून ते सर्व झाकून देवीपुढे ठेवतात पाच सवाशणी जेवणास बोलावून त्यास हळदीकुकू, दक्षिणा देतात हें बडण दुसरे दिवशीं सासुरवासिनींनीं खावयाचें असतें बडणाच्या आदले रात्रीं गोंधळ असतो माहेरवासिनींनें बडणातील दिवा पहावयाचा नसतो अथवा अन्न उष्टवावयाचें नसतें –मसाप १ २७३ [स बल्+ धान्य साठविणें, जगणें, बडन-ण, स वर्धनम्]

बडतर्फ—वि बरतरफ, पदच्युत, काढून टाकलेला [फा बर्तरफ] **बडतर्फी**–स्त्री बरतरफी, पदच्युतता

बडती—स्त्री बढती पहा

बडदा—पु जिभेस झोंबणारा एक पाढरा कद हा डाग प्रातात होतो

बडदी शेंग—स्त्री (तजा) शेवग्याची शेंग

बडबड—स्त्री १ वटवट, बकबक, जल्पना, टकळी २ बेशुद्धींत बोलणें, बरळणें [ध्व] **बडबडया**–वि बडबड करणारा, बोलघेवडा (गो) बझबझॉ **बडबडणी**–स्त्री बडबड अर्थ १, २ पहा **बडबडणें**–१ वटवट करणें, टकळी चालविणें, निरर्थक भाषण करणें २ चावळणें, बरळणें ३ (गो) बझबझणें

बडबडा—पु (व) गवताची एक जात

बडबडीत—वि पीठ अधिक झाल्यामुळें स्वादरहित झालेलें, बिघडलेले (कढी, साभारें इ०)

बडंबा—पु व्यर्थ गलबला, कोलाहल, बडबड 'मग नामरूपाचा बडबा । करिती वाया । '–ज्ञा १५ २७६ [प्रा]

बडबीज—न १ कमळाच्या एका जातीचें बी, मकाणा २ (लहान बीजामधून विस्तृत होणाऱ्या वटवृक्षावरून ल) मोठा विस्तार, अतिविस्तृत स्वरूपाचा धदा अथवा अतिशय गुतागुतीचें व त्रासदायक काम ३ अतिशय उत्पन्नाची काहीं विशिष्ट धान्यें ४ आया–बहिर्णीना शिव्या देणारा निलैज्ज मनुष्य [बड+बीज]

बडम—न १ पाचसहा भाज्या एकत्र शिजवून तयार केलेली पातळ भाजी २ (कर) अनेक खाद्यपेयवस्तूचा सग्रह

बडमी, बडंमी—स्त्री लहान गजी (गवत, कडबा, करडई इ० ची) लहान रास

बडयेर काढप—अक्रि (को) मारीत राहणें, झोडपत बसणें

बंडल—न गाठोडें, गठडें मोटली [इ]

बडवडणें—सक्रि (अशिष्ट) (प्र) वडवडणें, ओढवणें

बडवणी—स्त्री १ ताडन करणें, मारणें, झोडपणें, आपटणें २ बडवण्याचें, मारण्याचें हत्यार) (चोपण्याझोडण्याची काठी इ०) ३ जोंधळ्याचीं अगर बाजरीची कणसें बडवून दाणे काढणें [ध्व बडविणें] **बडवणें**–न बडवण्याचें साधन, ठोकणें, चोपणें, सोटा

बडव(वि)णें–सक्रि १ चिरडणें, ठोकणें २ झोडपणें, मळणें (धान्य) ३ काठीनें मारणें, दाडकणें (गो) वडवचे, वडौच ४ खच्ची करणें (बैल इ०चा अड एका भक्कम दोरीनें आवळतात आणि दोराच्या दोन्ही बाजूस दोन मुसळें बाधतात, वृषणाच्या खालच्या मुसळावर पाय ठेवून वरचें मुसळ वर ओढतात व पहारीनें वृषणाच्या शुक्रवाहिनी शिरा ठोकतात त्यामुळें वीर्यस्तभन होऊन वृषण बारीक होतें) ५ जोरानें आपटणें (चिरगुटें–दगडावर धुताना) ६ लाब, लबे करणें [स वृध्, का बडि] **बडवण्या**–स्त्रीअव (जोराच्या पडणाऱ्या सरीवरून) मूळ नक्षत्रावर पडणारा पाऊस **बडवा-व्या**–पु पढरपूरच्या विठोबाचा ब्राह्मण पुजारी 'कुसुम वाटिके माजी बाळ । बडवियासगे पातला । ' मु हरिश्चद्राख्यान ३८५ [बडविणें, ठोकणें, दाडकणें–शवाभोवतीं गर्दी करणाऱ्यानां बडवे काठीनें बडवून मागें सारतात] **बडव्याचा**–वि झोडलेला, काठीनें बडविलेला याच्या उलट खळधाचा तुडविलेला, (धान्य, दाणा) [बडविणें]

बडवा(वे)चार—पु (गो) बढाई, बडेजाव, आढ्यता [प्रा]

बडवार—पु बडिवार पहा

बडस—पु कफाचा, शेंबडाचा बडका

बडसचें—क्रि (गो) मेजवानी देणें

बडहंस—पु (संगीत) सारगाचा एक प्रकार यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव-षाडव वादी पचम सवादी षड्ज गानसमय माध्याह्न [स]

बडा—वि १ मोठा, थोर २ जगी **म्ह**० १ बडा घर पोकळ वासा २ बडे बापके बेटे=बापाच्या मोठेपणावर डौल मिरविणारा मनुष्य 'विलायतेंतून आणलेल्या गव्हनेरामध्यें बडेबापके बेटे आणि कपाळकरटे पुष्कळ आहेत' –केले १ १८१ [स बृद्ध, प्रा वड्ढो, बड, हिं बडा] **बडीस्त्वारी**–स्त्री (ल) ढेंकूण –राको

बंडा—पु १ एका जातीच्या अळवाचा कादा २ इटकर, टोला, रोडा ३ (व) धान्य वगैरे साठविण्याची जागा, कोठार

बॅडॉ—पु १ (गो) न सोललेली सुपारी २ (गो) ठरलेली विदागी

बडाइ, बडाव—स्त्रीपु बढाई, बढाव पहा

बडाई—स्त्री राजद्रोहाची, पुडाईची, कायद्याविरुद्ध कृत्यें

बंडाळ-ळी—स्त्री १ क्षोभ, हूल, सार्वजनीक अव्यवस्था २ गोंधळ, दगल (कामाची माणसाची) ३ (एकमत नसल्यामुळें किंवा द्रव्यादिकाच्या अभावामुळें होणारें) दु ख, अडचण, ओढघस्तता, तारबळ, गैरसोय, हयगय 'त्याचे घरीं जेवणाची बडाळी असते' –वि ओढगस्त 'या नात्याच्या गुडाळथानें गुडाळुनि बडाळचि झालो' –अमृत १६

बडि-डी, बडिया, बडियाना, बढिनाग—पु कवडया साप 'दोराचिया सापासी। डोंबा बडीना गव्हाळा ऐसी।' –ज्ञा ७ १६३ [प्रा]

बॅडि—स्त्री (ना) एक प्रकारची बैलगाडी, लढे

बडि(डी)याळें—न (गो) मधाचें लहान पोळें

बडिवार—पु १ थोरवी, वैभव, तेज, महत्त्व, श्रेष्ठता, कीर्ति (क्रि० सागणें, हाकणें, गाणें, आणणें, दाखविणें, लावणें) 'तुका म्हणे तुझा ऐसा बडिवार। शिणे फणीवर वर्णवना।' २ निंदा कर्तव्य असता अतिशयोक्तीनें वर्णिलेला मोठेपणा, प्रौढी 'याची बायको सारा दिवस बडिवार सागत असत्ये' ३ डौल 'ऐसें बडिवारें बोलत।' –गुच ४४ २४ [फा बडि+वार]

बडिश—न मासे धरण्याचा गळ 'विषयमहाग्रहाचे तोंडीं। मीं सापडलों बडिशपिंडी।' –एभा २० ३५० [स]

बडी—स्त्री १ (राजा) आकडी, शेकाटी, शेकाटा (फळें, फुलें काढण्याचा) २ (कों) काठी, छडी ३ (कों) दाडी (सोवळें वाळत घालण्याची) (कु) ४ गवत गोळा करण्याची टोंकदार काठी **०हातांत घेवप**–(गो) मारण्यास हात उगारणें

बंडी—स्त्री १ बददार व घोळ नसलेला कमरेपर्यंतचा अगरखा, बाराबडी २ (खा) परकर नेसल्यावर डोकीवरून पदर घेण्याचें वस्त्र

बंडी—स्त्री (व) एक प्रकारचा लाब गाडा, दमनी, छकडा, सामानाची गाडी त्याला लहानगड असेंहि म्हणतात [ते]

बंडी-ड्या—वि १ बडखोर, बडखोराच्या टोळीचा पुढारी होण्यास नेहमीं तयार असणरा, नवेंच लचाड उठविणारा २ अवखळ, स्वच्छंदी, हट्टी, दुराग्रही (विशेषत मल) [बड]

बडीव—वि बडविलेला, सुत भरण्यासाठीं बडवून साफ केलेला (जोट इ० वस्त्र) **बडवीव**, (प्र) [बडविणें]

बडीशे(शो)प—स्त्री एक औषधी धान्य या झाडाचीं पानें बारीक कोथिंबिरी सारखीं असतात झाडाच्या तुऱ्यास बडीशोपेचे दाणे येतात याचा उपयोग मसाल्यात करतात अर्क अमाशावर गुणकारी आह [हिं बडीशोफ]

बडे(डि)जाव—पुस्त्री प्रतिष्ठा उत्कर्ष, मोठेपणा, आढयता 'ज्याला मिळेना भाकर अर्धी। त्याला बसायाला घोडी जर्दी। त्याचे बडजाव आठचारदी। सर्वेच त्यावर झाली गर्दी।' –अ राजाच्या मिरवणुकींतील चोपदाराची पुढें चला! वाढा! वैभवात नादा इ० अर्थाची ललकारी [हिं बढेजाव-ऊ] **०करणें**–कि एखाद्याचा गौरव करणें त्याची प्रतिष्ठा वाढेल असें करणें

बडेल—न वडे तळलेलें तेल बढेल पहा

बडोदा—पु (कर) बरगा, दोन्ही भिंताडापर्यंत असलेला अखड वासा, बरगा पहा 'घराला बडोदे घातले आहेत'

बड्याबाजेचा ढेंकूण—पु (ल) स्वत ची लुच्चेगिरी, ढोंग नाकबूल करण्यात शेखी मिरवणारा, शेदाडशिपाई

बढ(ढा)ई—पु सुतार [स वर्धकि, हिं, का बडिगे]

बढत—स्त्री (सगीत) लहान लहान स्वरसमुदायानीं एक एक दोन दोन स्वर नवे घेऊन तयार केलेली तान, आलाप [हिं]

बढती—स्त्री १ वाढ, वृद्धि चढती कळा २ प्राप्ति, लाभ [हिं]

बढया—पु १ (कों) शिपाई २ गाडीच्या दाडया उचलून ज्यावर ठेवतात ते शिपाई प्रत्येकी, घोडा –मसाप २ २५२

बढर—नपु एक झाड व त्याचें फळ

बढाई-इकी, बढाव—स्त्रीपु आत्मस्तुति, फुशारकी, प्रौढी बडिवार पहा (क्रि० सागणें, करणें, दाखविणें, मिरविणें) [हिं] (वाप्र) **०भोगणें**–कि फुकटच्या मोठेपणाची कीर्ति उपभोगणें किंवा त्याचा डौल घालणें **०मारणें**–कि तशी स्थिति नसताना आपला मोठेपणा सागणें **०ई(य)खोर**–वि शेखीबाज, फुशारकी मारणारा, नसती प्रौढी सागणारा

बढे(ढ्ये)ल—न १ (कों) वडे, घारगे इ० तळून कढईत राहिलेलें तेल २ (ल) तळून राहिलेलें तेल ३ (व) फोडणी (जिरें, मोहरी इ० घालून) दिलेलें तेल ४ –वि (व) तापविलेलें (खाण्याच तेल) [वडा+तेल, बढ=वाढ+तेल]

बळ्या—पु (कों) आखूड व घणसर लाकडाचा तुकडा, मोटा, दाडकें

बणक—स्त्री (गो) केवडयाचें झाड व पान

बॅणखॅण—स्त्री (गो) तुरुंग, कैदखाना [बद+खण]

बणगी—स्त्री १ बाजरीचें गोड, कचोळें २ बाजरीचा बारीक दाणा ३ अशा दाण्याची लहान रास, ढीग ४ (कों) एक लहान उडवी, गजी (गवत, भात, वरी, नाचणी इ० च्या पेंढयाची) [का]

बणवी—पु वणवा [वणवा]

बणा—पु (वे) उसाच्या शेताचा भाग

बॅर्णा—पु (गो) फणस लवकर पिकण्यासाठीं त्याच्या देंठा जवळ ठोकतात तो खुटा

बणीम—पु (माण) कडब्याचा एकत्र रचलेला ढीग

बण्या—पु बाणदाराचें हत्यार [बाण]

बत—न ऊन, सूर्याचे प्रखर किरण –शर

बत—पु खेद [स प्रा]

बत-अदी—क्रिवि जबरदस्तीन –आदिलशाही फर्मान

बतक—स्त्री एक प्रकारचें पाण्याचें भांडें (मातीचें, काचेचे)

बतक, बतका, बतखल—बदक, बदका, बदखल पहा

बॅतकाठी—स्त्री (गो) अगात सचार झालेल्या माणसानें हातात घेतलेली काठी [बेत, बेत]

ब-तंग—वि जेर, लाचार, गतिहीन 'चौफेर फौजा ठेऊन तीनचार दिवस बतग केला' –रा ८ ५२ [फा ब-तङ्ग]

बतर्णे—अक्रि (कों) (गोटयाचा खेळ) एका गोटीपासून दुसरी गोटी अमुक अतरावर रहावी हा नियम मोडून तिचें अतर सुटणें, खेळण्याच्या उपयोगी नाहीं अशा जागीं येणे वीत, पाऊल इ०चे अतरानें गोटयाचें बतर्णे होत असतें

बतना-बताणा-ना, बताडा—पु बच्चा पहा मोठया पागोटयात घालावयाचें आतील पागोटें 'तिवट चुनडी समेत वतना व तुरा मुकेसी।' –वाडसमारो १ ११९ [का बॅट]

बतमतेल—न बुदाचें, कॉफीचें तेल –अश्वप २ १०८

ब-तरीक—अ १ नियमाप्रमाणें 'यास्तव पुण्यासनिध स्थळ निर्वेध बतरीक करून द्यावें' –वाडबाबा १ ५५ २ म्हणून 'त्यास ब-तरीक नजर्बन्द ठेविले आहेत' –दिमरा १ १२२ ३ दाखल 'ब-तरीक मेजवानी म्हणून हत्ती एक घाडा दिल्ह' –दिमरा १ ११४ [फा ब-तरीक्]

बतवा—स्त्रीअव (कु) बाता, गप्पा [बाता]

बता—पु (राजा) विरू बत्ता (कुटण्याचा) 'चूर्ण करील तुम्हाला धर्म बता, भगदेश हा खल हो।' –मोभीष्म १ २१

बॅतॉ—पु (गो) साधी पेटी

बताण—न (नाविक) पन्नास फळया बसविते वेळीं त्यामध्यें राहिलेला पोकळ भाग-पोकळी बाकें घालताना लाकडानीं भरून काढणें

बताणा-डा—वि सामान्य रीतीपेक्षा आकार इ०नें मोठा, विशाळ, अवाढव्य, अफाट, प्रचड

बताजाव—पु (गो) लष्करी पलटण [पोर्तु बॅटॅल्हो, इ बॅटॅलियन]

ब-तारीख—अ तारखेस 'ब-तारीख छ० २' –रा १६ ५९ [फा]

बताल्या—पु (व) बडबडया [बाताडया]

बतावणी—स्त्री १ अभिनय करणें, सोंग घेणें, आणणें वेष धारण करणें २ हावभाव अभिनय, भाषण ३ सोंग, ढोंग, बहाणा, थाप ४ बजावून सागितलेली गोष्ट ५ कीर्दीवरून केलेली जमाखर्चाची कच्ची खतावणी [हिं] **बतावण्या**-वि नट, मुख्यत्वें रगदार अभिनय करून हास्योत्पादक सोंग आणणारा [बताविणें] **बताबि(ब)णें**-सक्रि १ अभिनय व हावभाव करून सोग आणणें २ तिखटमीठ लावून सागणें, अतिशयोक्तीनें किंवा सजवून वर्णन करणें (एखाद्या दवाची, वीराची दतकथा) (क्रि० सागणें, दाखविणें, बतावून सागणें–दाखविणें) ३ दाखविणें ४ धमकी देण [हिं बताना]

बता(त्ता)सा—पु साखरच्या पाकाची फुग्यासारख्या पदार्थाची मिठाई [हिं] **बत्तासफेणी-नी**-स्त्री एक प्रकारची मिठाई [हिं]

बॅताळ—पु (गो) वताळ, अकाळविकाळ माणूस [वेताळ] **०बक्को**-पु (गो) धटिंगण, लावरुद माणूस

बती—स्त्री (विरू) वत्ती पहा

बतेला—पु १ पन्नास ते पाचशे खडी वजन नेणारें जहाज, गलबत, कच्छी, खारवी वगरे लोकाचं गलबत 'बतेला सावकारी रूपोरल इग्रज मुबईकर याजकडील' –वाडसमा २ ६१ २ (को) पडाव [पोर्तु बातेलॉ]

बत्ता-त्या—पु १ (कों) कुटण्याचें, खलण्याचें दगडी किंवा लोखडी साधन, दस्ता २ गोटयाच्या खेळातील एक शब्द वतणें पहा ३ मोठें तपलें (भातचें, वरणाचें) ४ (ओतकाम) पोकळ समईच्या मधला भाग ओतण्यासाठीं उपयोगात आणलेला लाखडी बार [प्रा वत्ता, फा बत्ता]

बत्तिशी-सी—स्त्री १ बत्तिसाचा समुच्चय उदा० (अ) दाताची सख्या, (माणसाच्या तोंडात एकण बत्तीस दात असतात त्यावरून) दाताची कवळी 'पूषाची पाडोनि बत्तिशी। घातली होमीं।' –कथा ३ ११ १५३ (आ) वयाची बत्तिशी, बत्तीस वर्षे वयाचा काळ 'आम्ही बत्तिशींत होतों तेव्हा पाच मणाचें

ओझें उचलीत होतों ' (इ) ताग्याची, जाळग्याची लाबी उदा० बत्तीस हात लाबीचा तागा २ (ल) बोलणें, भाषण भविष्य ' तो बोलला होता कीं तुमचें कार्य होईल त्याप्रमाणें कार्य झालें तस्मात् त्याची बत्तिशी चागली आहे ' ३ स्त्रियांचें एक व्रत, बत्तीस पौर्णिमा [बत्तीस] **म्ह**० तहतिशी करीत नाहीं अशी बत्तिशी करिती ! =तेहतीस कोटी देवाच्यानीं जे होत नाहीं तें बत्तीस दातानीं (तोंडानें) होते (अशिष्ट भाषणात प्रयोग) (वाप्र) **०दाखविणें**–क्रि हसणे (हसताना दात दिसतात यावरून) **०पाडणे–हालविणें**–१ दात घशात घालणें २ थोबाडींत मारून दात पाडणें, सार दात पडतील इतक्या जोरानें थोबाडीत मारणें **०रंगविणे**-१ दातातून रक्त निघेल इतक्या जोराने थोबाडीत मारणें २ (ल) विडा खाऊन तोंड व हिरडया रगविणें **०लवणें**–(वाईट गोष्टीचे) भाकीत करणें **०वठणें**–घडून येणें, घडणें (अशुभ गोष्ट) **०हालविणे हालणें**–अनिष्ट सूचक भाषण करणें, वाईटाचें भाकीत करणें **०मसाला**–पु घोडे, उंट इ०स देण्याचा बत्तीस औषधें एकत्र करून तयार केलेला मसाला **बत्तिसा**–पु १ बत्तिशी मसाला २ बत्तीस द्रव्याचा बाळतिणीस द्यावयाचा काढा ३ (ल) पुष्कळ पदार्थांचें मिश्रण

बत्ती—स्त्री १ वात (दिव्याची, मेणबत्तीची) २ (ल) दीप, दिवा ३ (फटाका, बाण, हातनळा इ० च्या) वातीचे तोंड ४ वात (जखमेंत घालावयाची), पोत ५ उभे फाडलेले अर्धे पागोटें, अरुद पन्ह्याचें पागोटें, अरुद व ७५ ते १२५ हात लाबीचे पागोटें ६ दारूची, डाबरी वात (सुरुगासाठीं) (क्रि०घालणें, पसरणें) ७ छपरबदाचा तिघाचा सच यातील एक पानें हाथरतो, दुसरा त्याजवर गवत घालतो व तिसरा त्यावर काबीट ठेवून ते सर्व बाधून आवळतो, बाबूची काठी, काबीट [स वर्तिका, हिं बत्ती] (वाप्र) **०देणें**–पेटविणें, शिलगाविणें **०लागणे**–(कामाला, घराला, सपत्तीला, रोजगाराला इ०) आग लागणें, जळणें **तिच्या पोटीं पाठी बत्ती लागो**–एक शिवी (एखादीच्या) सततीला व भावाबदाना लवकर बत्ती लागो (लवकर मरोत) **०लावणें**–१ गृहादिकास आग लावणें २ (ल) वैमनस्य उत्पन्न करणें, कज्जा लावणें

बत्तीस—वि ३२ ही सख्या, तीस अधिक दोन [स द्वात्रिंशत्, प्रा बत्तीस] **०हालविणें–पाडणें**–दात पाडून टाकणें **०अक्षरी मंत्र**–पु 'कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने। प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमोनम ।' हा मत्र **०गुणी–लक्षणी**–वि १ सर्वगुणसपन्न, शास्त्रात सागितलेल्या सर्व शुभ लक्षणानीं युक्त हीं लक्षणें बत्तीस आहेत 'बत्तीस लक्षणी सावित्री कुवारी जन्मली।' –बसा २८ २ (उप) अत्यत मूर्ख, नालायक **०विधा**–स्त्रीअव वृक्ष, पशु, मनुष्य, ससेचन, सहरण, स्तभन, दति, भस्मीकरण, साकर्य, पार्थक्य, तरी, नौ, नौका, अब्धपथ, घटापथ सेतु, शस्त्र, विमाननयन, वास कुटी, मदिर, प्रासाद, दुर्ग, कूट, आकार, आपण, राजगृह, आराम, देवालय, नगर रचना, युद्ध इ० विद्या –मसाप १ २ ६ **बत्तीस राम पळौप**–क्रि (गो) पुष्कळ काळ जगून पुष्कळ अनुभव घेणें

बत्या—बत्ता पहा

बथ(थु)वा, बाथला—पु चाखवताची भाजी [हिं]

बथ्थड—वि मद बुद्धीचा, बुद्धिहीन

बद—पुन १ गर्मीमुळे होणारें गळू किंवा उठाणू २ (गोदड्याचा खेळ) गोटी टाकण्यासाठीं केलेली लहानशी खाच, गल ३ (व) ठेगणी, सखल जागा ४ –स्त्री (विटीदाडू) पाचव्या दाडूचें अतर किंवा टोला (क्रि० मारणें) [हिं बद]

बद—न (व) भुकटी, पीठ 'राळ्याचे बद विस्त मिळतें '

बद—वि वाईट नीच (विशेषत समासात उपयोग) [स वध फा बद् इ वॅड] सामासशब्द– **०मल–अम्म(म्)ल अमली**-पुस्त्री १ दुष्कर्म, व्यभिचार, अविवाहित स्त्रीशीं गमन सन्तु जाधवीण, तिने बद–अमल केला ' –ख ८ ४२१३ २ हराम खोरी ' बद–अमली करून बसल्यास रुपये श्रीमन्ताचे सुटतात असें नाहीं ' –ख ७ ३७५५ ३ गैरवर्तणूक, बेबदशाही 'मुलकात बद–अमली जाली आहे ' –दिमरा १ २२४ [फा] **०अहदी–कौली**–स्त्री १ वचनभग, शब्दाप्रमाणें वर्तन न करणें ' टिपू बहादूर यानीं बद–अहदी केल्यास तिहीं सर्कारानीं येक होउन त्याची तम्बी करावी ' –रा ७ २ २ गैर–सलूक, अमैत्री [फा] **०कर्म–ख्याली**–नस्त्री बद अम्मल व्यभिचार [फा] **०ख्याल–ली**–वि बदफैल, व्यभिचारी **०गाई**–स्त्री अपभाषण, निंदा ' लाइणी–बद–गोई चली ' –रा १० २२० [फा] **०दिली**–स्त्री १ म्याडपणा २ वहीमखोरी **०दील**–वि १ म्याड २ सशयी, वहीमखोर –हिंव २६१ [फा] **०दुवा**–स्त्री बेदुवा, शाप ' बद–दुवा दिल्ही कीं या दोघाचा खाना खराब ' –मदरु १ ११८ [फा] **०नकशा–क्षा–क्ष–नाम–नामी**–पुनस्त्री पाण उतारा, मानखण्डना, दुर्लौकिक, अप्रतिष्ठा, बेअब्रू 'लोकात बद–नक्ष होय तें न बीजे ' –रा ८ २१३ [फा] **०नजर**–स्त्री १ वाईट दृष्टि, कुवासना ' दर्यामध्यें टोपीकराची बद–नजर ' –वाडमा १ ३४० २ वैर –ख ७ ३५६६ ३ बेभरवसा, बेविश्वास [फा] **०नाम**–वि बेअब्रू असलेला, झालेला, मान खण्डित, कुप्रसिद्ध ' पुढें ऐसी बद–रहा वर्तणूक करून बद–नाम न होणें ' –रा १५ ३८१ [फा] **०नियत–नेत–नेक**–स्त्रीपु स्वामिद्रोह, हरामखोरी ' महाराजाचे पायाशीं सेनापतीने बद–नेत धरिला ' –मराचिथोशा ४९ [फा] **०नियती**–वि स्वामिद्रोही, दुष्ट हेतूचा ' परन्तु जैपूरवाला प्रतापसिंग बद–नियती '

–जोरा ९ ०फैल–पु १ कुकर्म, दुर्वर्तन, दुर्व्यसन २ स्वामिद्रोह 'नाहींतर बदफैल करून फन्द कराल तर जावली मारून तुम्हास कैद करून ठेऊं' –ऐरफुले १ २४ ३ –वि कुकर्मी, रडीबाज [अर फिअल्=कर्म] ०फैली–स्त्री १ बदफैलाचे कर्म, (मुख्यत्वें) रडीबाजी, सोदेगिरी २ गैरवर्तन ३ –वि कुकर्मी, व्यभिचारी, पापाचरण करणारा ०बोई–बोय–स्त्री १ घाण, दुर्गंध २ (ल) बेअब्रु, अपमान, दुर्लौकिक [फा बदबू] ०मस्त–वि १ गर्वानें मत्त झालेला, धुद, उन्मत्त २ बडखोर 'गलीम बहुत बदमस्त जोरावर जाहला' –पाब १२ [फा] ०मस्ती–स्त्री १ उद्धटपणा, ताठा, अभिमान, मगरूरी, अेरेरावी २ बड खोरी, बड [फा] ०मामला–ली–पुस्त्री १ कहरायें व दडेलीचें वर्तन, दादागाई (मुख्यत्वें पैशाच्या मागणीचा प्रतिकार करणाराचें) २ अन्याय 'साष्टीचें ठाणे इग्रजानें बदमामली करून घेतलें' –बाडसमा २ १९ ३ हरामखोरी, बेइमानी ४ गोधळ, अव्यवस्था ५ भित्रेपणा –वि १ लुच्चा, हरामखोर 'इग्रज फार बद-मामली आहेत'–रा १२ ६ [फा] ०मास–श–ष–वि १ वाईट रीतीने उपजीविका करणारा २ (ल) दुराचरणी, गुड, पुड [फा मआष=उपजीविका] ०माशागिरी–स्त्री गुडगिरी, पुडपणा ०रंग–पु १ नष्ट, भग्न झालेला मान, ऐश्वर्य, थाटमाट २ ऐश्वर्य इ० च्या भगानें झालेला अपमान, मानखडना, उपहास ३ बरग ०रस्ता रहा–राह–पु वाईट किंवा गैर चाल, बतेन, अन्याय 'ह बदरहाची कैफियत' –ख ७ ३५७० [फा] **बदराई–राह–हा–ही**–वि १ बदकर्मानें वागणारा, कुमार्गी 'बदराईच्या पाडी दाढा। लागे तुकयाचा हुदाडा।'–तुगा २८२४ २ –क्रिवि कुमार्गानें 'कोणी बद–राह वर्तेतील तर तुम्हा लोकांनीं बुद्धिवाद सागावा' –रा ८ १२६ [फा] ०लाम–नाम–नामी, बदलौकिक–बकर–बकरी–बक्र–बक्री–नपुस्त्री १ दुर्लौकिक, बअब्रु, अपकीर्ति, बदनामी २ अयोग्य आरोप दोष, ठपका, दुर्निमित्त (क्रि० घालणें, ठेवणें, आणणे, यणें) –वि कलकित, दुर्लौकिक झालेला 'आम्हास बदलाम करूं नये' –ख १० ५६२९ 'नबाब बुद्धिवन्त होत्साता ह बुद्धी श्रद्धापकार्ळी करून बद बक्र करून घेतला' –बप ४५ [फा] ०वखत–वि दुर्दैवी [फा] ०सलूक–पुस्त्री गैर वर्तणूक, अन्याय [फा] ०सल्ला–स्त्री वाईट मसलत ०सल्लागार–पु वाईट मसलत देणारा [फा] ०सुरत–वि अवलक्षणी मुद्रेचा, कुरूप [फा] ०सूर–वि वाईट स्वराचा, आवाजाचा, बेसूर (गाणे, वाद्य) [फा] ०हवई–स्त्री १ खोटी बातमी, हवेंतील गप्प –वि विशेष खोटी, अगदींच वाऱ्यावरची 'अशा बदहवई आवया उठवितील त्यात जीव नाहीं' –ख १ १९३ [फा] ०हवा–स्त्री दुर्दिन, वाईट हवा [फा]

बद्—क्रिवि पुरतेपर्णी, पुरा होईतों, काठोकाठ इ० [बह् ध्व]

बंद—पु १ बाधण्याचें साधन, दोरी, फीत, नाडी २ बध, बधन, मर्यादा, शिस्त ३ (ल) बेडी, शृखला, आळा कोंडी ४ अटक, कैद 'बळें तोडिला बद त्या त्रीदशाचा।' ५ अगरखा, बडी इ० स बाधण्यासाठीं लावलेला कसा ६ नियम, कायदा, अट, शासन 'लिहिण्यास काहीं नियम व बद असतील अमें साप्रतचे दफ्तराचे स्थितीवरून वाटत नाहीं' –इनाम ४८ ७ सवि, बोटाचा साधा, पेरें ८ देशी कागदाच्या तावाची घडी, दोन वरखी कागदाचा ताव, कागद दुमडल्यावर त्याचे प्रत्येकी होणारे दोन भाग, घडया त्यावरून दुबदी, तिबदी, चौबदी इ० 'बद कागदाचा कोरा अमे।'–चागदेवचरित्र ३ २० ९ (गजिफाचा खेळ) हातातील एका रगातील अगदीं खालचा हुकूम, राजा, वजीर याच्या शिवाय वरच्या दरजाचें पान १० (ल) जमाव, राग, टोळी 'बद कापिला गोसाव्याचा।' –ऐपो ३९२ ११ (इमारत) भिंतीच्या रुदीचा एक दगड किंवा वीट (इ) हेडर –मॅरट ४६ १२ (बैलगाडी) सुभाची दोरी १३ (हिं) भरती –शर [स बन्ध, फा बन्द] –वि १ रोधलेला, अडविलेला, मना केलेला (रस्ता, वाट) २ थाबलेलें (काम) ३ लावून घेतलेलें (दार इ०) (वाप्र) **बंदा खाली बसणें, सहस्र बंदाखालीं बसणें**–बधानीं, कर्तव्यतेनें (विशपत शपथेच्या, वचनाच्या) बाधलें जाणें **भरल्या बंदांत–बंदाखालीं–वसणें**–जाणूनबुजून, नादत्या घरात, भरल्या घरात बसून, वचन पुरें न कल्यास, खोटें बोलल्यास अनिष्टाचा प्रसग येणार असें माहीत असूनहि शपथ घेणें, वचन देणें, खातरीनें सागणें या अर्थी (स्वतचें म्हणणें खरें आहे हें शपथप्रमाण करून दाखविण्याच्या मराठी वाप्र पैकीं हा एक आहे याच्या सारखेच पुढील वाप्र आहेत–ही काळीरात्र झाली (चालली) आहे, हा रामपहारा आहे, भरल्या तिन्हीसाजा, मरती रात्र झाली, सूर्य तपतो आहे, मी अन्नावर बसलो आहें, रक्ताची आण, खोटें बोलेल तर जीभ झडेल, तुमचे पाय समक्ष इ०) **भरल्या बंदांत–बंदा खाली**–क्रिवि भरल्या, वसत्या घरात, घराखालीं (रडणें, भाडणें इ०चा निषेध कर्तव्य असता प्रयोग) सामाशब्द– ०खण–खाना–पु बदीखाना, कैदखाना, तुरुग ०ख(खु)लास–सी–पु बधन, कैद यातून मुक्तता –वि कैदेंतून सोडलेला, बन्धमुक्त 'अगोदर गुलामाची बदखलासी करून'–दिमरा १ ३०७ [अर खलास्=सुटका] ०छाड–पु बनछोड पहा ०लेख–पु नियम, कायदे याचा ठरावबद, तक्ता ०शाळ–ळा–स्त्री तुरुग, बदीखाना 'वसुववदवकीची बद फोडिली शाळ।' –तुगा ४८२

ब(त)दक—पु एक पक्षी, पाणकोंबडा, कलहस यांचीं अडीं व मास खातात [फा बतक्] ०मुख–वि बदकाच्या चोंचीसा रखें लाबट तोंड असणारा (घोडा) हें शुभलक्षण आहे

बद्-कन-कर-दिनी-दिर्शी—क्रिवि मृदु व थलथलीत पदार्थाचा कठिण पदार्थाशीं सबध होताना, लोणी, शेण इ०चा गोळा पडताना, चिखलात पाय घसरताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

बदकशा(श्या)म—पु (शुभकारक) घोडा 'दोन्ही धडेस धट सुबक देखणे कान अरूड, जबडा रुद तो बदकश्याम तुरग ' 'परम रागीट कुमाईत। बदकश्याम स्थिर चालत।' –ह २२ ४५ [बदकशान या नावाच्या शहरावरून]

बद्(त)का—पु १ मुष्टिप्रहार, ठोसा, गुद्दा २ (लोणी, शेण चिखल इ०) मृदु पदार्थाचा लहान गोळा [ध्व]

बद्(त)खल—न दबलेली, खोलगट, अथवा सखल जागा, तळ, पात्र, लवण 'तें गाव बदखलात आहे' –स्त्री फतकल, ऐसपैस घातलेली माडी –वि १ खोलगट (जमीन) २ ठेंगू (माणूस, जनावर) ३ थबकल, बसकट (ताट, इमारत इ०)

बद्गी—स्त्री १ दास्य, सेवा, चाकरी, गुलामगिरी 'यादगार बेग रावसाहेबाचे बदगीस गेला आहे'–रा १ ६३ २ मायन्यातील आरभींचा स्तुतिवाचक शब्द 'बदगीस अर्जे रोशण होय'–रा ६ १५७ ३ वदन, नमस्कार, सलाम [फा]

बंद्गी, बंगी—स्त्री गाठोडें; पारसल 'दोन बदग्या दालिवें गुजरली'–रा ७ १६३ [फा बुन्गा=सामान, फा बद=बद्ध]

बद्गुर्ले—न (व) लहान मनुष्य, लहानारती (तिरस्कारानें) 'बदगुर्ल्याच्या बदगुर्ले टाग्यात कसें मावलें?' [बद=गाठ]

बद्गें—न १ फोल, कचरा, साल्पट (प्राय धान्ये, कडधान्ये फळे इ०चा) २ रव, माती, गाळ, खडा, गदळ (धान्यातील, साखरेंतील, दारूतील) ३ क्षतातील पू अथवा लस ४ उष्टें (पानात राहिलेलें)

बद्चें—सक्रि १ (गो) दर अथवा किंमत ठरविणें २ (गो) परवडणें ३ (गो) वश होणें ४ (गो) चुमानणें [बधण]

बद्डणें—सक्रि चोपणें, मारणें [स बध]

बद्बद-बद्दा—क्रिवि सरबरीत पदार्थ (दहीं, आबरस, पू इ०) ओतताना किंवा बाहेर पडताना, ढिला अथवा फुटका मृदग वाजविताना, बदका मारताना, पोकळ जमिनीवरून चालताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, धपाधप (क्रि०वाजणें, करणें, पडणें, मारणें) **बद्बद्गें**–अक्रि १ बदबद आवाज होणें (फुटक्या नगाऱ्याचा इ०) २ पू इ० पिकणें (उठाणू गाठ इ०तील) ३ पडशामुळें जड, भरलेलें, कोंदलेलें होणें (डोकें, नाक इ०) [ध्व] **बद्बद्गीत**–वि बदबद आवाज करणारा (फुटलेला मृदग, भाडें इ०)

बद्र—वि (व) जून, निब्बर

बद्र—वि अजीर्ण करणारें –शर

बद्र—न बोरीच्या झाडाचें फळ, बोर [स] **बद्री**–स्त्री बोरीचें झाड **बद्रीकेदार**–पुन हिमालयाच्या शिखरावरील एक पवित्र स्थान, बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एक आहे बारा ज्योतिर्लिंगे पहा

बंद्र—न १ गलबतें काठास लावण्यास व मालाची चढ उतर करण्यास सोईचें समुद्रकिनाऱ्यावरील ठिकाण किंवा असें ठिकाण असलेलें शहर, समुद्रकिनाऱ्यावरील, खाडीवरील उतरण्याची जागा, धक्का २ समुद्रकिनारा [फा बदर] (वाप्र) **०करणें**–१ मधल्या बदरात नागर टाकून जहाज तात्पुरत थाबविणें २ बदरात किंवा कोठेंहि जहाज नागरणें **०वहाणे**–तुफानामुळें बद झालेलें बदर खुलें होणें, असणें सामाशब्द– **०काठ-ठा-किनारा**–पु समुद्रकिनारा, समुद्राचा काठ तीर **०घाट**–स्त्री समुद्राच्या, खाडीच्या बाजूनें असलेला रस्ता **०सई-सही**–वि इच्छित बदरास पोचलेला, जरूमार्गानें, खुशकीनें बदरात दाखल झालेला (माल इ०) **बंद्री**–वि १ बदरात आलेला, आयात (माल) २ बदरासबधी ३ (कु) हुषार, धूर्त, जाणता, **बंद्री जिन्नस**–पु १ परदेशी माल २ (साकेतिक) मासळीचा कुट्टा **बद्री मेवा**–पु बदाम, बेदाणा इ० सुका मेवा

बंद्र—न १ वानर, माकड २ (ल) हुषार, धूर्त चाणाक्ष, चलाख (डावपेचात) [हि] **०वाला**–पु वानर, माकडें व बोकड त्याचे खेळ करणारा मुसलमान –गागा १२१

बद्र(द्र)का—पु १ सोबत व सरक्षण करण्यासाठी घतलेला सरकारी शिपाई–प्याद्याचा पहारा 'सरकारातून दस्तक व बदरका देऊन'–ख ३५७३ २ सोबती 'बद्रका प्रयोजन नाहीं'–चिरा ४५ ३ तबूच्या खाबावरील टोपण [फा]

बद्रख-खा, बद्रस—स्त्री बादरखा, बादरस पहा [फा]

बद्रा—पु एक प्रकारची होडी, नाव, गलबत [हि बजरा]

बद्रा-री—पुस्त्री १ (सराफाची) पैसा ठेवण्याची पिशवी २ कोथळा 'दारूस बद्रे'–ख ३ ४८२ ३ घोड्यावरील गादी [अर बद्रा]

बद्(द्द)ल—पुस्त्री १ पालट, फेर, फरक, अतर (क्रि० करणें) २ मनाचा पालट, फेर (क्रि० घणें) ३ आपल्या वचनापासून फिरणें, माघार, उलट (क्रि० खाणें) –वि उलट, भलतें 'इकडून ऐवज पावला असता बदल गोष्ट सागितल्यास ऐवज माघारा घ्यावा'–ख ११ ५६६० –शअ १ करिता, बदला, विनिमयाने २ जागीं, ऐवजी 'पागोट्याबदल हा शला देतो' ३ कारणें, साठीं 'अभ्ययनाबदल त्या गावात राहणें प्राप्त आहे' ४ मुळें 'पावसाबदल हत्ती, घोडे, उटें बहुत मेलीं'–मराचिथोशा ६२ [अर बदल्] **०देणे**–सक्रि मोबदला देणें, खर्चाकरिता देणें 'बदल देणें वतनात लोकाचीं'–वाड–शाछ १ **बद्ल, बद्लावण,**

बदलाचे लग्न–न साटेलोटें, दोन घराण्यानी परस्पराच्या घरीं मुली दणें व त्याच्या करणें **०खातर**–शअ साठी, कारणें, मुळें **०मुशारा**–पु रोख, ऐनजिनसी, जमिनीच्या रूपानें सरकारी नोकरास दिलेला पगार, वेतन, मुशारा **बदलणे**–सक्रि १ पालटणें, फेरफार करणें २ फिरविणें, परतणें, वेगळें बनविणें ३ एक सोडून दुसरें घेणें **बदलून बदलून, अदलून बदलून**–क्रिवि आलटून पालटून **बदलणें**–अक्रि १ (सामान्यत व ल) बदल होणे २ उलटणें, वड करणें ३ नाकबूल जाणे ४ परत फिरणे (प्रतिज्ञेपासून, कृत्यापासून) **बदलून-उलटून-फिरून पडणे**–अगावर यणें, प्रतिकूल होणें **बदला**–पु १ बदलून घण्याकरिता परत कलेलें नाणें २ सूड, फेड, उर्रे, प्रतिक्रिया (क्रि० घेणें) ३ मुशारा, वतन ४ एकाच्या ऐवजीं दुसरें घेण ५ रोख्याची किंमत वाढल या अपेक्षेनें 'बेल' ने तो खरेदी केला असता पटावटीच्या वेळीं व्यवहार पुढें ढकलण्यासाठीं त्याच्या लागणाऱ्या व्याजाचा दर –वा गो काळेकृत व्यापारी उलाढाली –शअ करिता, जागीं, कारणें **बदलाबदल-ली**–स्त्री विनिमय,अदलाबदल, उलटापालट **बदला मुबादला**–पु चलन, पैसे बदलणें, सराफी **बदलाई**–स्त्री उलटापालट **०करणें-बदलाईस येणे**–१ माघार घेणें, परत फिरणें (कामापासून) २ प्रतिकूल होणें, नाकबूल करणें (हक्क इ०) **बदली**–पुस्त्री १ बदलणें, फिरवणूक, पालट (सत्रीपाहारा, सरक्षक, मैन्याची टोळी इ० चा) २ तात्पुरती सुटका करण्यासाठीं दिलेला मनुष्य, टोळी ३ बदल्या, एकाबदल दुसरा दिलेला मनुष्य ४ दुसऱ्या स्थळीं नेमणूक ५ मोबदला, विनिमय [हिं]

बदला–पु (अडत) आखे वजनावर चटवितांना निरुपयोगी म्हणून काढलेला माल [बदल १]

बदला–वि कमी गोलवट चपटे किंवा थोडें लावट आकाराचें, हलक्या जातीचे, ढबदार (मोतीं) **०गोळवा मोती**–न थोडें गोलवट पण वरील कवच साफ मऊ नमून खडबडीत असलेलें मोतीं **०चाट मोती**–न साधारण पाढरें, अगदीं सफेत, अगदी लाल पिवळें, खुलतें व गोलवट जातीचें मोतीं

बंदसया–पु माडीपाशीं हुक्याप्रमाणें दिसणारें घोड्याचें एक हाड –अश्वप २ ३१८

ब-दस्तूर–अ प्रमाणें, पूर्ववत् 'किल्ल्याचा बन्दोबस्त ब-दस्तूरी चालत आह –रा १० ३४२ [फा] **०सविका**–क्रिवि पूर्ववहिवाटीप्रमाणे –रा ८ २१८ [फा]

बंदा–पु १ दासीची पुरुषसतति (गो) रखेलीची सतति २ आवडता दास, सेवक, गुलाम 'सागेन मर्दाची ख्यात बंदा बाजीचा म्हणवितो।' –ऐपो ६३ ३ (गो) दासासारखा वागणारा, देवळी ४ (गो) गाणाऱ्याची एक जात –वि (ल) उपकृत, उपकारबद्ध [फा बन्द]

बदा–वि १ लहान नाण्यात न मोडलेला, अखड सबद (रुपया, मोहोर, अधेली इ०) २ निश्चित, नियमित, ठराविक, नमलेली (चाकरी, कर्तव्य, वेतन) [फा बन्द]

बदाटी–स्त्री १ (का) एक खुर्जे व झुपकेदार झाड माशाना घाबरविण्याकरिता हें नदीच्या पाण्यावर आपटतात २ बद बाधण्याचें साधन ३ वळची काठी [स बध १] **०घालणे**–(मारकट जनावराची धार काढताना) काठीला दोरी बाधून ती त्याच्या शिंगास अडकविणें **बंदाटणे**–सक्रि (कर) बाधणें

बदाड–स्त्री (व) सखल जागा –वि पुष्कळ [खबदाड]

बदाडणे–न झोडण्याचें, मारण्याचें हत्यार –सक्रि (अशिष्ट) सडकणें झोडपणें चोपण, मारणें (काठीनें, चाबकानें, मुठीनें) [ध्व]

बदाफळ–न (मऊ झालेले फळ पडताना बद आवाज होतो त्यावरून ल) जगी, फोपशा, थलथलीत मनुष्य [व]

बदाबद-बदा–क्रिवि जलद व लागोपाठ पडणाऱ्या पदार्थाच्या किंवा जोरानें बुक्क्या मारण्याच्या, निसरडया जमीनीवर पाय निसरून माणसें इ० पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन बदबद पहा [व] **बदाबदी**–स्त्री १ अनेकानीं परस्परास बुक्क्या गी वगरे बदाबद मारणे, बुकलाबुकली २ सोगटयाचा, चेंडूचा एक खळ [बदाबद]

बदाम–पुन १ कठिणकवचयुक्त एक पौष्टिक फळ व त्याचें झाड कडवा व गोडा अशा याच्या दोन जाती आहेत बदाम खाण्यास पौष्टिक असून साल जाळून दातवण करितात तेल औषधी आह २ (पत्त्याचा खेळ) बदामाच्या आकृतीचें तावडया रगाचें पान [फा बादाम्] **बदामी**–वि १ बदामासारख्या (रग) २ बदामी रगानें रगविलेलें (वस्त्र) ३ बदामाच्या आकाराचा (पदार्थ) **बदामी खरबाई**–स्त्री (सोनारी) विशिष्ट घाट देण्याम उपयोगी, गाडीच्या आखासारखी बदामी आकाराच्या टोंकाची काच **बदामी हलवा**–पु बदाम मिश्रित हलवा

ब-दिमाख–क्रिवि ऐटीने, ऐटदार, छानछोकीनें पाचहजारी खासा ब-दिमाख पोशाख करून बसले' –होके १०४ [फा]

बंदि(दी)स्त-स्ती–स्त्री १ सामान्यत इमारत, इमला २ रचना, बाधणी घडण (इमारतीची इ०) ३ व्यवस्थित, नियमित रचना ४ बदोबस्त 'सदरहू किल्ल्याची व कोटाची बदीस्ती करून' –ममाप २ १४० ५ फाइलीच्या, कागदाच्या पुडक्याच्या मुखपृष्ठावर अक, खूण घालून त्याचे अकन, हिशेब करणें –न ६ ठराविक वेतन, पगार [स बध, फ बदश्]

बंदि(दी)स्त-स्थ–वि १ कुडलेला, गवडीकामानें बद केलेला, बाधलेला 'ह्या घरात चार खण बदिस्त, पाच खण मोकळे' २ बाधून काढलेली, तोंडाचे जागीं गवडीकाम असलेली (विहीर,

तळें, बंधारा) ३ बांधलेलें, भोवतीं भिंती घातलल, तटबंदी, गवडी कामानें सुरक्षित केलेलें (घर, आवार, बाग, वाडगें) ४ ठराविक, नियमित, निश्चित ५ बंद, निगडित, निरुद्ध ६ तुरुंगात टाकलेला, कैद केलेला ७ स्त्रीसंभोगरहित, नैष्ठिक ब्रह्मचर्य धारण करणारा ८ सुव्यवस्थित-रचित-नियमित-शासित (राज्य, सैन्य संस्था) ९ चोख, चांगल्या रीतीनें ठेवलेला, चालविलेला, आटोपिलेला (हिशेब, खटलें, काम) १० सुशिक्षित आकलित, शासित **बंदिस्त लेख**-पु पुस्तकातील लेख याच्या उलट मोकळा लेख **बंदिस्ती**-वि १ मजबूत, भरींव, भरभक्कम चिरेबंदी (इमारत) २ नियमित, व्यवस्थित, बरोबर (वर्तन, क्रिया, काम)

बंदी—स्त्री १ आळ, आरोप २ कपट 'त्याच्या मनात बंदी नाहीं' -चिमा ३६ [फा बंद=बांधणें]

बंदी—स्त्री गाडी, जमीनींत खणून केलेला खळगा, गल -मराठी खेळांचें पुस्तक पृ २८

बंदा, बंदी(दि)जन—पु राजादिकांची स्तुति करणारा, स्तुतिपाठक, भाट, वैतालिक (भाट प्रत्यक्ष दरबारात येऊन राजाची स्तुति करतात व स्तुतिपाठक, वैतालिक, बंदीजन हे पडद्यातून स्तुति करतात) 'हातीं घेउनी पादुका। उभा बंदिजन तुका।' -तुगा २७८ [स]

बंदी—स्त्री १ जडथळा, प्रतिबंध, मनाई 'त्याला यायें येण्याची बंदी आहे' २ उपरम, थांबविणें, बंद ठेवणें (काम, चाल) ३ रतीब, उकाडा (दूध, तूप इ०चा) 'आमच्या येथें दोन शेर दुधाची बंदी आहे' ४ तुरुंग, कैद, बंधन ५ -पु कैदी, कारागृहांत ठेविलेला [स बंध, फा बंदी] **बंदी घालणें**-तुरुंगात, कैदेंत टाकणें 'रावणें बंदी घातलें इंद्रासी।' -एभा ९ १५

बंदीखाना-शाळा-पुस्त्री कारागृह, तुरुंग 'कामक्रोध बंदीखाणी। तुका म्हणे दिले दोन्ही' -तुगा २११३ **०पाल**-पु तुरुंगाधिकारी, जेलर **०मुदत**-स्त्री ठराविक नियमित काल (हुंडीच्या फेडीचा) तारखेपासूनची मुदत याच्या उलट कच्ची, खुली मुदत **०मोक्ष**-पु बंधनातून सुटका **०वान-स्थ**-पु कैदी

बंदीक, बुंदीक—न १ (गो) कुणगा २ डोंगरी धान्यें

ब-दील-खातर—क्रिवि समाधानासाठी, मनाच्या खातरी करितां 'ब-दील-खातर हुन्नरीचे एवढ्यावर ठराव झाला' -रा ५ ३१ [फा]

ब-दील-माहीद—क्रिवि अनन्यभावानें -वि अनन्य भाव ठेवणारा -इम [बदिल+अर मुवह्हिद्]

बंदू—पु गोटयाच्या खेळातील जमिनींतील गल बंद खळगा

बंदूक-ख—स्त्री १ दारूच्या योगानें गोळी मारावयाचें, लोखंडी नळा, दस्ता असलेलें यंत्र नलीयंत्र -राव्य ४ १७ २ (विरू) तोडग्याची बंदूक [तुर्की बंदूक फा बंदूक्] (वाप्र) **०उडणें**-बंदूक पटून तींतील गोळी जोरानें सुटणें **०डांभणें**-मारलेल्या जनावरास खाण्याकरिता वाघ परत येईल तेव्हा बंदूक त्याचे अंगावर उडावी म्हणून ती त्या मारलेल्या जनावराजवळ पुरणें **०दार**-पु बंदूकवाला शिपाई

बंदेज-स—नवि १ बंधेज पहा २ -पु बंध, बंदोबस्त 'राज्याचा खर्चवेच बंदज बांधून' -गोबुके २३ [फा बंदिश्]

बंदेशेट—पु (गो) सोनारजातीपैकीं लेकवळे

बंदेस्ती—स्त्री (कों) बांध वगैरे घालून शेताची व्यवस्था करणें, पटाऱ्यानें माती ओढून जमीन सारखी करणें वगैरे **बांध बंदिस्ती करणें**-शेतातील उंच जागेवरील माती खणून ती बांधावर घालणें व सखल जागीं पसरणें

बंदोबस्त, बंदोबस्ती—पुस्त्री १ ठरावणूक, ठाकठिकी व्यवस्था 'येथें तुमच्या खर्चाचा व जायदादीचा बंदोबस्त करून देऊं' -दिमरा १ २८० २ आळा, नियमन, शासन ३ तजवीज 'रात्रीची दंगाबाजी करील, यास्तव छबिन्याची बंदोबस्ती चांगली असावी' -ख ४ १५१० ४ कैद, शिस्त ५ चालीचा व्यवस्थितपणा ६ मर्यादशील वर्तणूक, आचरण ७ योग्य मांडणी, सुव्यवस्थित स्थिति, पद्धतशीरपणा ८ निकाल [फा बंदुबस्त्]

बंद्द—क्रिवि पूर्णपणें, अगदीं, चरचरीत, थेट तो गांव एथून बंद्द चार कोस आहे' बलक पहा [स बद्ध]

बंद्द—वि १ न वाजणारा (रुपया इ०) २ नित्य [स अवश्य]

बंद्दल—बदल पहा

बंदी—स्त्री (व) १ निंदा, बदनामी, दुर्लौकिक 'कोणाची बंदी करूं नये' २ वाईट ग्रह, कपट 'त्याच्या मनांत बंदी आली' [फा]

बंदूबू—वि १ बभ्रूचा तुर्लांकिकाचा, वाईट २ दुर्गंधीचा, बंचव, खराब झालेला ३ डाग लागलेला, कलंकित 'त्यांचें नांव बंदूबू झालें किंवा केलें' [फा बद=वाईट]

बंदूबू—वि (अपराधामुळें, लज्जेमुळें) निग्रह केलेला, दाबलेला, दरारा बसलेला प्रतिबंध केलेला, वाईट मानला गेलेला 'मी त्या दुष्टाचे संगतीस लागून त्या गृहस्थाचा मात्र बंदूबू झालों' [स बद्ध] **०होणें**-क्रि कलंकित होणें

बद्ध—वि १ बांधलेला, जखडलेला २ (ल) कंबर बांधलेला, तयार [स] **०क**-पु १ मलावरोध, बद्धकोष्ठ २ जाचणारें कृत्य, दुष्कर्म -वि १ कोंडणारा, अडविणारा २ त्रासदायक, उपद्रवी ३ बद्धकोष्ठ असलेला ४ कृपण, चिक्कू 'नविसबे भाडारा। बद्धकु जेसा।' -ज्ञा १३ ५०१ [स] **०कटाक्ष**-न १ (रोखलेली, आणि क्रोधाची दृष्टि) कायम व प्राणांतिक वैर, हाडवैर, वैमनस्य २ एकाग्र लक्ष, दृष्टि -वि असला द्वेष, असलें लक्ष असणारा [स] **०कुष्ठ-कोष्ठ**-न शौचास साफ न होण्याची सवय, मलावरोध,

खळा –वि कोठा साफ नसलेला अवरुद्धमल [स] **०ता**–स्त्री न [स] **०पद्मासन**–न आसनाचा एक प्रकार पद्मासन लून हात पाठीकडून फिरवून उजव्या हातानें उजव्या पायाचा डाव्या हातानें डाव्या पायाचा आगठा धरणें याच्या योगानें ारा साफ होतात, पाठीला पोक काढून बसण्याची सवय नाहींशी ात, श्वासोच्छ्वास चागला होऊ लागतो –सयोग ३१७ [स] **मौमिचारी**–न (नृत्य) पोटऱ्यांचें स्वस्तिक करून उभें राहणें माडया हालविणें [स] **०मंत्र**–वि मंत्र म्हणून बद्ध केलेला, खडलेला [स] **०मुष्टि**–वि १ मूठ मिटलेला २ (ल) कृपण, जूष, चिक्कू [स] **०मूल**–वि १ खोल व दृढ मुळें असलेला, ुळें खोल गेलेला २ पक्का, दृढ व सुरक्षित झालेला (वृक्ष, रोग, धिकारी) [स] **०वैर**–न बद्धकटाक्ष अर्थ १ पहा –वि द्धकटाक्ष असलेला [स] **०शस्त्र**–वि हत्यारबद, सन्नद्ध, सायुध स] **बद्धाज(जु)लि-ली**–वि १ हात जोडलेला (विनति रण्याकरिता किंवा आदर दाखविण्याकरिता) २ –स्त्री हात जोडण्याची क्रिया 'पुढें उभा असा मारति। बुद्धाजुली करो नियां।' [स] **बद्धान्न**–न पचण्यास कठीण पदार्थ (गहू, उडीद, हरभरा इ० चा) [स] **बद्धायु**–वि आयुष्याची नियमित मुदत असलेला [स] **बद्धि**–वि बाधलेला, अडकलेला [स]

बद्या, कंडग्या, बोड्या—पु (व) बकरीयेवटा लहान बैल

बंध—पु १ नियम, कायदा, शासन करार २ (व्यापक) आळा निर्बंध ३ मर्यादा, सीमा, हद्द, इयत्ता ४ श्लोक लिहिण्याची एक पद्धति, विशिष्ट आकृतीच्या कोठ्यात विशिष्ट प्रकारें यांचीं अक्षरें लिहितात पद्मबध, वापीबध, चक्रबध इ० याचे प्रकार आहत ५ दोरीचा, फितीचा तुकडा बद, बाधण्याचें साधन ६ बधन, बाधणें ७ (ल) सासळी शृखला, बेडी, अडथळा, विरोध जसें–मोहबध, मायाबध, भवबध इ० ८ कैद 'तोडावे बध सबळ सोडावे भूप हात जोडावे।'–मोसभा १ १०६ ९ रचना, बाधणी 'मुगुटावरी स्तबक। ठायीं ठायीं पूजाबध अनेक।'–ज्ञा ११ २२० १० (योग) विशिष्ट मुद्रा, मूलबध, उड्डियानबध 'माजि घटिका लोपे। वरी बघु जो आरोपे। तो जालधरू म्हणिपे। पडुकुमारा। –ज्ञा ६ २०८ ११ (बुरडी) सुपाची सळई व वीण ज्या कामटीनें एकत्र विणतात ती कामटी [स] **०त्रय**–न उड्डियान (नाभिस्थानीं), मूल (गुदस्थानीं) व जालधरबध (कंठस्थानीं) 'भेदिलें बधत्रय। कुंडलिनीयोगें।'–स्वादि १० ५ ३८ [स] **०मोचन**–न प्रति बधातून मुक्तता –वि बधापासुन सोडविणारा [स] **०क**–न गहाण –वि बधन करणारें 'तेवीं बधकीं कर्मीं सुटिजे। नामें येणें।'–ज्ञा १७ ३६६ ३ लोभी [स] **०की**–स्त्री १ दासी २ व्यभिचारिणी [स]

बंध—पु (महानु) महाभाष्य

बधणें—अक्रि १ मताप्रमाणें, इच्छेनुसार करणें अनुकूल होणें, वश होणें 'यावा कुठारकल्पदुमसा हा वर मला बधोपाय।'–मोभीष्म १ ८५ २ जुमानणें, आवरणें, ऐकणें 'बधेना मी कोणा सहि न जरि दुर्भाव शमला।'–मोकृष्ण ७२ ६ ३ घडणें, घडून येणें, जमणें 'सबध त्यासीं तुजशीं बधावा।'–सारुह ३ ७ ४ पड घेणें, कचरणें 'झोवी खळावयास तो बधायाचा नाही' ५ बाधा होणें 'जैसा मत्रजु न बधिजे। भूतबाधा।'–ज्ञा २ २३४

बधनि(व)णे–सक्रि १ घडविणें, साधणें, मपादणें २ समजाविण ३ अनुकूल, वश करणें ४ (ना) मालाची परीक्षा करून किंमत, भाव ठरविणें [बधणें]

बंधन—न १ गाठ देणें, न हालेसा करणें, बाधणें, जखडणें २ गाठ दिलेली, बाधलेली स्थिति ३ निर्बंध बद बधारण, बध (शब्दश व ल) ४ लग्नानतर होणारा वधूवराचा एक सोहळा आठ, दस, सोळ मास या शब्दास जोडून उपयोग उदा० आठबधन, दसबधन इ० आठ नहाण पहा [स]

बंधाटी—स्त्री १ दोरीचा, चऱ्हाटाचा तुकडा २ लवचिक फादी ३ (सामा) बाधण्याचें साधन ४ (कों घाटी) पावसा पासुन भितीचें रक्षण व्हावें म्हणून गवतानें आच्छादिलेली काठ्याची ताटी, तट्टी ५ (व) छपराचे वास, गवत वगैरेस आधार म्हणून बाधलेल्या आडव्या काटक्या [स बध]

बंधान—न १ ताबा, सत्ता 'बधान राज्याचें चहुकडे।'–दावि २१० २ (ल) आक्रमण केलें बधान राष्ट्राचें।'–दावि १६० [स बधन]

बंधानी—पु तोफखान्यावरील कामगार 'पन्नास बधानी, –बाडबाबा १ १७९ [द]

बंधारण—न १ कायदा, शासन, कानू विधि २ नियम, मर्यादा, ठराव 'दुमाले गाव तिसी व नक्ष खर्च तिसी या विषी बधारण करून'–इनाम ५० ३ (गु) धाग ४ (गु) गोटवण ५ (गु) व्यसन ६ (गु) पाटा [स बध+धारण]

बधारा—पु १ बाध, धरण, धक्का २ शेताचा बाध ३ वाहत पाणी थोपविणें ४ थोपविल गेल्याची स्थिति (कि० घालणें, करणें, होणें) [स बध]

बधिर—वि १ बहिरा २ स्पर्शानभिज्ञ, सवेदनशून्य, सुन्न, जड [स बधिर, प्रा वहीरो]

बंधु—पु १ सख्खा किंवा चुलत भाऊ २ स्वजन, नातेवाईक, आप्त, बाधव, सबधी ३ (चुलत, आत, मामा, मावस या शब्दास जोडून) चुलत्याचा, आतेचा, मामाचा, मावशीचा मुलगा ४ सोबती सवगडी, सहाध्यायी, सहाध्यमी (समासात) गुरुबधु, विद्या – कर्म – व्रत – जाति – धर्म – शाला – बधु ब्रह्म–क्षत्र–वैश्य–शूद्र–बधु ५ (समासात) सरक्षक, पालक, मित्र, उपकारकर्ता उदा० दीन–अनाथ–विश्व–जगत – बधु [स] **०जन–पु** भाऊ,

नातेवाईक बाधवजन –अव सबधी, नातेवाईक, दायाद [स] **०त्रय**–पु मावसबधु मामेबधु व आतेबधु अशा भावाचें त्रिकूट [स] **०त्व**–न १ भावाचे नाते २ पराकाष्टेचें सख्य, भाऊपणा, मैत्री [स] **०राज**–पु स्तुति किंवा निंदा या अर्थानें भावास म्हणतात [स] **०वर्ग**–पु १ बधुजन पहा २ –अव (उप) भाऊ 'मी चागली गोष्ट केली तथापि आमचे बधुवर्गाचे मनास येत नाहीं [स]

बंधुला—पु दासीपुत्र [स बधुलक]

बंधुवा—पु (बायकी) भाऊ, बधु 'जरी कृपा आली बधुवा। तरी एवढें सोडिल।'–ह २ १६५ [हिं बधवा]

बंधे(दे)ज—पु १ आळा, धरबध, आडकाठी 'कार्ही बधेज राहिला नाहीं' २ –नअ अनिश्चित व प्रमाणाबाहेर होणाऱ्या वीर्यस्खलनाचा निग्रह करणारें औषध, वीर्यस्तभक औषध ३ स्त्रियापासून पूर्णपणें, पुष्कळ अशी दूर राहणें, स्त्रीसगपराङ्मुखता, ब्रह्मचर्य –वि १ स्तभक, निग्रह करणारें औषध 'बधेज चूर्ण वापरा' २ ऊर्ध्वरता, ब्रह्मचारी [ऊ]

वन—न (काव्य) झाडी, जगल, अरण्य, राई, फड, आगर –पु गोसाव्याचा एक पथ आणि त्यातील व्यक्ति [स वन] **०कर**–पु माळी, फुलझाडें इ० लावणारा, वनकर 'बन कराचिआ आडौरीं।'–शिशु २५५ **०करी**–पु (काव्य) अरण्यात राहणारा, त्यात वारवार जाणारा, तें तोडणारा, राखणारा, विपिनक 'तरी वनकरी आणूनि निश्चित। शिक्षा निश्चित करावी।' **०केळ, वनेळ**–स्त्री रानकेळ, कळीची एक जात **०चर**–पु जगली, रानटी माणूस 'बनावरी बनचराची सत्ता।'–दा २० ४ २५ [स] **०जर**–न १ लहान झुडपाचें जगल, रानझाडी २ झुडपांनीं व्यापिलेली जमीन (बनजर जमीन, शेत, रान) ३ माळजमीन, ओसाड, नापीक जमीन [हिं] **०जार-जारा-री**–पु वणजार-री, एक जात व तींतील व्यक्ति हे लोक नेमाडातील व माळव्यातील बैल आणून खानदेशात विक्तात व बैलावरून धान्याची ने–आण करतात [वनचारी] **०तगर**–स्त्री रानतगर, तगरीची एक जात **बनबनकी लकडी**–स्त्री (अनेक भिन्न वनातील लाकूड) एकाच कामात स्वतत्रतेनें गुतलेल्या भिन्न मताच्या, विचाराच्या माणसाची जमात [हिं]

बनई—स्त्री निरगुडी –राको

बनगी—स्त्री १ (सामा) बणगी २ (व) लहान फाटा

बनछोड—पु एक आब्याची जात हा पूर्ण जिल्ह्यात कडूस, धायरी येथें होतो झाड सरळ वाढतें –कृषि ६७८

बनड—पु (व घाटी) लहान मुलास आळविण्याचा शब्द [बन्या?]

बनणें—अक्रि १ केलें जाणें, घडून येणें, सिद्ध होणें, साधलें, सपादलें जाणें, अनुकूल होणें 'गतवर्षी घर बाधणार होतो पण साहित्य मिळालें नाही म्हणून बनलें नाहीं' २ फुरसत मिळणें ३ (भाडण वगैर) जुपणें, पेटणें ४ एखाद्या स्थितींत येणें, केलें–उतरलें जाणें, होणें 'त्याचा रग चागला बनला' ५ लढ व बळकट होणें, द्रव्यवान्, भाग्यवान् होणें ६ जुळणें, जमणें, पटणें 'ह्यांचें बाहरचे माणसाशीं बनतें पण घरचे माणसाशीं बनत नाहीं' ७ नटणें, शृगारणें 'असी चट्टी पट्टी करून बनून कोणीकडे गे चाल्लीस' ८ खादा बदलणें (हमाल, गडी यानीं) ९ घटनेस येणे योग्य स्वरूपात, स्थितींत येणें (व्यापार, चाकरी, हातीं घेतलेलें काम, चालू बाब) १० (ल) फसणें [स बन् किंवा भूत, प्रा भन, हिं बनाना] (वाप्र) **बनी बनणें**–१ सजणें २ सज्ज होणें, कबर बाधून तयार असणें (चाकरीस, कामास) **बनून ठनून चालणें**–उची व घवघवीत पोषाखानें मिरविणें **बनून राहणें**–वि होउन राहणें 'त्यातील प्रत्येकजण केवळ धर्ममूर्ति बनून राहिला आहे' –नि ६२९ **बनेल**–वि (ना) स्वयसिद्ध उघड, स्पष्ट, कायम टिकणारा **बनेल तेथपर्यंत**–क्रिवि होईल तेथपर्यंत **बनेल तेव्हा**–क्रिवि फावल त्या वळीं **बनाव**–पु १ परस्पराचा चागला समज, ऐक्मत्य, मेळ, जम सघटितपणा, अनुकूलभाव, सख्य (मनुष्य, गोष्टी, गुण याचा) 'आणि अत पर बासवाडेकराचा त्याचा बनाव बसत नाहीं'–वाडबाबा १ २८ २ भव्य रचना थाटमाटाची माडणी, सुसघटितपणा ३ प्रसग ४ तहाचें बोलणें [हिं] **बनावट, बनोट**–स्त्री १ माडणी, रचना, घाट, बाधणी, धाटणी (इमारतीची, कविताची इ०) 'कवनी ज्याच्या बद बनोट।'–ऐपो २२७ २ सूत वीण, पोत (कापडाचा) ३ रचना, माडणी, ठेवण, माडण्याची पद्धत, व्यवस्था, करण्याचा अनुक्रम (जागा, काम, विधि, उत्सव याचा) ४ बनावणी, सजवणूक, नटणें, भव्य पोशाखानें निघणें वक्तृत्वाच्या डौलानें व अलकारिक रीतीनें कथन करणें ५ (ल) कुभाड, थोताड, कृत्रिम, बनाऊ गोष्ट –वि बनाऊ, नक्ली, खोटी, रचलेली, कृत्रिम (समासात) बनावट–अर्जी–साक्षी–साक्षीदार–मुद्दा–वही–जमा–खर्च इ० 'बनावट सबब सागून माझा घात केला' [हिं] **बनावणी**–स्त्री बनविण्याची क्रिया, अलकृत करणें इ० बनावट अर्थ ४ पहा [बनाविणें] **बना(न)विणे-वणें**–सक्रि १ शोभविणें, सजविणें, नटविणें २ तयार करणें, नमुनेदार घडणें, वळविणें ३ थाटानें माडणें, निघणें ४ प्रशस्त शब्दविस्तारानें, पुष्कळ अलकार व अर्थवादयुक्त असें सागणें 'गोष्ट जरी नीरस असली तरी बनवून सागितली म्हणजे गोड लागत्ये' ५ फसविणें 'हे लोक आपल्याला बनवितांहेत' [बनाव] **बनाऊ(वट)लेख, बनीव**–पुवि १ खोटी सही किंवा मोहर करून दस्त करणें, खऱ्या दस्तात लबाडीनें फेरफार करणें, किंवा वेडया, अमल चढलेल्या माणसाची सही घेऊन दस्त करणें (इ) फोर्ज्ड डीड, २ केलेला,

रचलेला, घडलेला ३ (ल) खोटी रचलेली, पदरची (गोष्ट) ४ बनावट, कृत्रिम ५ थाटलेला, नटलेला ६ परिष्कृत भाषापद्धतीनें व मोहक अभिनयानें अलंकृत (दंतकथा, व्याख्या, निवेदन भाषण) [बनणें, बनविणेंचें धातुसाधित नाम]

बनशिळी—स्त्री वाचाळ बायको

बनशी-सी, बनशी—स्त्री १ मुरली २-पु कृष्ण -वि गव्हाची एक जात, याचा दाणा मोठा, बिनपोटी, पिवळा जर्द व तजदार असतो [स वंश, वन]

बनात—स्त्री सकलाद, एक प्रकारचें लोंकरीचें वस्त्र [हिं, स ऊर्णा] **बनाती**-वि सकलादीचा, बनातीचा (बटवा, टोपी इ०)

ब-नाम-मू—क्रिवि या नावाचा, नावानें, बेरमी 'याची लेक ब-नाम जानी' -वाड-शाछ २१८ [फा ब-नाम]

बनियन्, बन्यान—पु (माण) जाकीट, कबूजा, घामोळें, बिन बाह्यांचा गंजिफ्रॉक [स वणिज, म वाणी, गु बनिया हे वापरतात यावरून]

बनिस्ती—स्त्री १ (गो) बदिरती, सुव्यवस्था २ (निंदार्थी) निकाल, मोक्ष [बदिस्त]

बनीला कापूस—पु लांब धागा व कमी सरकीचा कापूस

बने(नै)टी—स्त्री दोन्ही टोंकांना चिंध्याचे बोळे पेटवून खळण्याची काठी, बधाटी [हिं]

बनोसें—वि फिक्या डाळिंबी रंगाचें (पागोटें) [बनोजी=बनोसी]

बन्हद—पु गुलाम, चाकर -आदिलशाही फर्मान [फा]

बन्नाखाली बसून सागणे—सक्रि (ना) शपथपूर्वक, ईश्वरसाक्ष सांगणें बदाखालीं पहा

बन्नावणे—सक्रि (व) मारणें 'खूब बन्नावलें त्याला' [हिं बनाना, म बनविणें]

बन्नी, बनी—पु वर्षभर टिकणारा कापूस -कृषि ३८४

बन्नूसी—वि (विणकाम) लुगड्याच्या किनारीचा एक प्रकार वर्हीतील तीन ताणे जांभळे व एक पाढरा असें उभार व एक पाढरा व तीन ताणे तांबडे अशी आडवण या प्रकारची परतनी (किनार)

बप(फ)र—पु पाणी पिण्याचा पेला [इ]

ब-पोशाख—वि पोशाखी, पोशाख केलेला 'मजालमींतून फरास फिरणें ते ब-पोशाख असावे' -पया २९६ [फा]

ब-फजल-इलाही—क्रिवि ईश्वरी कृपेनें 'ब-फजल-इलाही ऑमेहेरबॉ दूरन्देश व कुलाहपोश यांचे फन्द-फरेबास खूब वाकीफ' -पया ४६३ [फा ब-फज्लि-इलाही]

ब-फर्जन्दानत—क्रिवि वंशपरंपरेनें [फा]

बफावणें—अक्रि (व) चिडणें, रागावणें 'माझ्यावर बफावला'

बंफाळा—वि (व) ओबडधोबड 'बफाळ्या दाताचा'

ब बडवणे—अक्रि (कर) अतिशय मार देणें, मार-मारणें 'त्याला ब-बडवून पिट्टा पाडला' [ध्व बडवणें द्वि]

बंब—पु १ आग विझविण्याचें, खोलातूर पाणी वर काढण्याचें यंत्र, पंप २ सबळापेंकी धूम नामक एक भाग दुसरा भाग झील चौघडग्रातील मोठें वाद्य 'बबावर चोप मार' ३ अपकीर्ति कुप्रसिद्धि 'त्याच्या नावाचा बंब झाला-वाजला ४ पाणी तापविणें, रंग साठविणें इ०चें एक विशिष्ट आकाराचें मोठें पात्र ५ रंग उडविण्याची कळकाची पिचकारी 'धुमधार अनिवार मार भर बंबाच्या फटकाऱ्याचा' -ऐपो १९९ ६ धुरांडें 'आगगाडीच्या बंबातील धुरांखरीज दुसरा कोणता धूर आज नजरेस पडला' -टिले १ १७० -वि स्थूल, लठ्ठ, बळकट मोठा, अगडबंब 'त्याचें केवढें हो बंब शरीर हें' -क्रिवि कडेपर्यंत, काठोकाठ पूर्ण, तुडुंब 'बंब फुगले' [हिं बंबा, पोर्तु पॉंपा] **०वाजणें**-फजिती, दुर्लौकिक होणें, शेवटीं काहीं नाहीं असें होणें **०वाजला, दिवा लावला**-(व) कोणता पराक्रम केला या अर्थी प्रश्नार्थक शब्द **बंब्या**-वि १ ठोंब्या, धष्टपुष्ट पण विचारहित २ बंबू

बंब—पुन (वे) बी पेरण्याच्यापूर्वी शेतांत उगवलेलें एक गवत, मागील सालच्या राहिलेल्या बियांचें उगवलेलें रोप

बंब(म)महादेव—उद्धा भिक्षा मागताना म्हणावयाचा गोसाव्याचा शब्द -वि (ल) दाडगा, (मनुष्य) [ब्रह्म+महादेव]

बंबर्दा—पु (गो) दारुडा, दारूबाज माणूस [पोर्तु]

बबब—उद्धा अचंबा, चमत्कारासंबंधीं उद्गारवाचक शब्द [ध्व]

बबरची-जी, बबर्जी—पु आचारी, स्वयंपाकी (विशेषत) मांसाचे पदार्थ राधणारा, बटलर [फा बावर्ची] **०खाना**-पु स्वयंपाकघर

बँबॉ—पु (गो) मोठा बेडूक

बबाड—वि (व) पुष्कळ 'बबाड झाडें आहेत' [बभाळ]

बँबावचें—सक्रि (गो) भय दाखविणें, भेडसावणें [भेडावणें]

बंबाळ—पुन (सामा) बभाळ पहा

बंबाळ—पु १ समुदाय २ मोठा नाद -वि १ जंगी, अफाट, अवाढव्य, राक्षसी, जबर, विस्तृत, मोकाट पसरलेला, मोठा 'प्रमाणाचा बंबाळ दिवा।' -भाए १४० २ उधळपट्टी करणारा, उडाऊ (मनुष्य, त्याचें वर्तन, ऋतु, काम, संस्था, खर्च) ३ (रक्तानें) भरलेलें, वाहणारें उदा० रक्तबंबाळ बभाळ पहा ४ (काव्य) मोठा (आवाज) ५ तेजोमय, तजाळ, झगझगीत 'पांचही दिवटिया बंबाळ। हातीं धरून वरुष्टपाळ।' -मुआ १४ १४९ **०दि(दी)वा**-पु (महानु) मोठा दिवा, लामणदिवा

'आठाइतेआ देवा बबाळुदीवा।'-शिशु १५३ [ध्व] **बंबाळी**-स्त्री १ जगीपणा, अफाटपणा, विस्तृतता २ पराकाष्ठेचें वैपुल्य, चगळ (मेजवानीचे प्रसगीं अन्नाची) ३ धुमश्चक्री, धुमाळी, अप्रतिबद्ध वर्तन ४ बेपर्वाई, चैन, उधळपट्टी (खर्चाची)

बबी—पु स्त्री लहान मुलगा-गी [इ बेबी]

बंबुच्या, बंबू, बब्या—पु (ल) पुरुषाचें जननेंद्रिय [बब]

बंबू, बंब्या—वि मूर्ख, वेडा 'वेडबबू' [बब]

बंबूचा खिळा—पु बोंड, माथा असलेला खिळा, गुलमेख

बब्बेल—न (गो) बिब्याचें तेल [बिब्बा+तेल]

बंब्या—पु बद केलेल्या, शिवलेल्या पोत्यातील धान्य, माल याचा नमुना पाहण्यासाठीं उपयोगात आणावयाचे साधन यास लकडी मूठ असून पुढें टोकदार व पन्हळ असलेला लोखडी भाग असतो

बभर—पु भ्रमर, भुगा 'पीता मरद उदरभर बभराचें।' -र ९ [स भ्रमर]

बभ(ब)रा, बभ्रा—पु १ गवगवा, बोभाटा, गुप्त गोष्टीची प्रसिद्धि, स्फोट २ उपहास, टुलाकिक 'खळ होते, साधूचा करणार बळें सभेंत बभ्रा ते।' -मोसभा ४ २ **०करणे**-बोभाटा करणें, गुप्त गोष्ट उघड करणें

बंभा(बा)ळ-ळे—पुन १ भडभडणारा भडका (आगीचा), धडधडाट, लोट २ दिपवणारी प्रभा, लोळ, झोत २ खलखाट (दिव्याचा) 'पै दीपाचिया बबार्ळी। का चद्र हन जैं उजळी।' -ज्ञा १५ ३०८ ३ मोठा आवाज, घोष, गर्जना, गोंगाट, हलकल्लोळ 'ऐसा अद्भुत तूरबबाळु। ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळु।' -ज्ञा १ १३६ ४ पुष्कळ व जोराचा प्रवाह (रक्ताचा, रसाचा, द्रवाचा) ५ आकस्मिक उसळी, भपकारा (उग्र वासाचा) -वि मोठा, लखलखीत उदा० बभाळ जाळ उठला-उजेड पडला [प्रा बब]

बभुत, बिभूती—स्त्री (हिं) विभूति, भस्म 'शैली शृगी कथा झोळी बभुत लगाया तनमो।' -दत्तपदें १८ [स विभूति]

बंभोला—पु ब्रह्मरूपी भोळा शकर, गोसाव्याचा म्हणावयाचा वाक्प्रचार [स ब्रह्म, प्रा बभ+भोला]

ब-मज्कूर—क्रिवि म्हटल्याप्रमाणें, पूर्ववत् 'बक्षी मज्कुराची नियत ब-मज्कूर कायम असल्यास' -दिमरा २ ९७ [फा]

बंमठस—वि (ना) मूर्ख, अक्कलशून्य, मूढ

ब-मय-ये, बमै—क्रिवि सहित, सह, सुद्धा 'ब मय कुटुम्बासुद्धा' -राज १० २६५ [ब+अर मअ=सह]

ब-मसामअ—क्रिवि कानास, कानावर -आदिलशाही फर्मानें [फा]

ब-मिनत—क्रिवि १ मिनतवारीनें, आर्जवानें 'अगर ब-मिनत आपणाशीं राजकारण लाऊन' -पया ४८३ २ उपकारसहित [फा]

ब-मु(मो)(जि)जीब, ब-मूजिब—क्रिवि प्रमाणें, अनुसार, बमुहुकुम (मुख्यत्वें लेखात) 'काजीपणाचा हक्क दस्तूर ब-मोजिब कल्याणभिवडीप्रमाणें घेत जाणें' -वाडबाबा १ १० [फा ब-मूजब्]

ब-मुरूवत—क्रिवि माणुसकीस अनुसरून 'ब-मुरूवत हज्रतीची भीड त्यास गालब' -रा ५ ७२ [अर मुरूवत्=माणुसकी]

ब-मुवाफिक—क्रिवि प्रमाणें -आदिलशाही फर्मानें [फा]

बर्म्मे—वि (व) पुष्कळ

बय—स्त्री (व खा) आजीबाई, आजी [बया]

बयतन—न (व खा) सर्पण, जळण [स ज्वल्, गु बळवु यावरून खा बयणें=जळणें+तण(न)=गवत]

बयते, बयत्या—(कों) बलूंतें, बलत्या पहा

बयला-ली—बेला बैली पहा

बया—पु पक्षिविशेष, एक पक्षी

बया—स्त्री १ आई, वडील बाई यास आदराने हाक मारण्याचा शब्द 'आई आई बयाबया म्हणती।' -नव १० १२ २ (लाडीकपणानें) लहान मुलगी ३ (ल) पिंडका, आकाबाई [बाई]

बयाज—पु सविस्तर हकीकत, तपशील 'याचा बयाज सबनिसानीं बोलून ल्याहावा' -वाडबावा १ १८१ [फा]

बयाणा-णो-ना—पु १ सचकार, विसार, आगाऊ दिलेला पैसा २ निवेदन, हकीकत, खरी गोष्ट सागणें ३ सबब, समजुती साठीं सागितलेली कटाळवाणी गोष्ट (क्रि० सागणें, वाचणें) ४ राजेरजवाडे थाटानें चालले असता त्याच्या पुढें चोपदारानीं म्हणावयाचें स्तुतिपर वाक्य ५ (चि कु) उखाणा [अर बैआना, फा बयान] **०बाधणें**-क्रि विक्रीचे जिन्नसावर (मुख्यत्वें दागिने-जवाहिरावर) आपली मोहोर, शिक्का करणें (मोहोर करणारानें देऊ केलेल्या किंमतीपेक्षा जास्त किंमत दुसरीकडे न मिळाल्यास ते त्यासच द्यावयाचे अशा खुणेकरिता)

बयाद्-ज, बयावल—पुस्त्रीन १ विस्तार, तपशीलवार सागणें २ सबब, निमित्त 'बयादीवर बयादी चालविल्या' [अर बयाज] **०सागणे-लावणें-दाखविणे**-अडचणी आणणें, आक्षेप काढणें, सबबी दाखल व समजुती दाखल लावलचक गोष्ट सागणें **०खोर, बयादी-जी**-वि कटाळवाण्या पुनरावृत्तीची, लावलचक सागण्याची, स्पष्टीकरणाची सवय असलेला, पाल्हाळघा, दीर्घसूत्री, सबबी सागणारा **०खोरी**-स्त्री शब्दपाल्हाळ इ०काचे ठिकाणीं आसक्ति **०वार**-क्रिवि विस्तारानें, तपशीलवार, व्यवस्थशीर

बयादाटून—क्रिवि (व) विनाकारण -वशाप ५२ १

बयान-ण—पु १ विस्तार, तपशील 'तुमचे योग्यतेची वृद्धी असावी याचा आम्हास किती सन्तोष याचा बयान नलगे' -रा ५ ११ २ वर्णन, तारीफ 'रावजी शेवटचे ऐसे जे जाले

याचा बयान काय लिहू ?' –रा १० १३९ ३ (ना) जबानी द्णें [अर बयान्] ०अर्ज-पु सागणी (क्रि० करणें, सागणें) हजीब जाऊनु राजभुवरासी हे हकीकती बयाण–अर्ज केले' इम १० ०वार-वरा–क्रिवि तपशीलवार, सविस्तर 'खबर द्युत बयानवार लिहिली' –रा १५ ३१ [फा] ०तहरीरी–लेखी जबाब

बयाबया—क्रिवि (व) उगीच, खोटेंच, थट्टेनें, दादून हें भाडण बयाबया झालें' [बळें बळें ?]

बयावल—न विस्तार इ० बयाद पहा

बर—स्त्री (गो) बरगडी –खिपु

बर—पुस्त्रीन पूयप्रधान द्रव्य, मुख्यत्वे रक्तमिश्रित पू (क्रि० हणें, जमणें, साचणें, भरणें, धरणें)

बॅर—स्त्री (गो) भितीवर शेवटच्या थरात रचलेली नकशी लेल्या चिऱ्याची, दगडाची राग [वर ?]

बरईक—स्त्री चागलें नाव, चागली कीर्ति (क्रि० सपादणें, ळविणें, मिळणें) [बेर]

बरक—न मेंढयाची लोंकर आणि बोकडाचे केस याच्या श्रणापासुन विणलेलें वस्त्र अधिक बारीक व तलमदार बरकास कें म्हणतात

बरकडी—स्त्री बरगडी, फासळी

बर-कण-कन-कर-किनीं-किर्शी—क्रिवि चिखल, शेण ः मध्यें पाय भरणें इ० क्रियाच्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि होउन ध्व]

बरकणी, बरकता, बरकीण—स्त्री (कु) एक लहान तीची होडी, क्रीडानौका [पोर्तु बरकिन्हा, बरकेता]

बरकत-खत, बर्कत—स्त्री १ सिद्धि, यश, सुपरिणाम, भ २ यशस्विता, भरभराट, भाग्यशालीपणा 'ज्याचें दैव नुकूल नाहीं त्यास कोणत्याही व्यवहारात बरकत येत नाहीं' भरभराटीचें आधिक्य, कल्पनेपेक्षा अधिक नफा, प्राप्ति, फायदा कामात, धद्यात) ४ कोणतीहि वस्तु मापताना एक या सख्ये रिता मगलार्थ उच्चारतात, लाभ [स भृ–भर, अर बरकत] इ० नियत तशी बर्कत=बुद्धि तशी समृद्धि ०सोडणे–(शेतानें) ापली मातबरी, सुपीकपणा गमावणें, टाकणें

बरकत्या-ता, बरख्त्या-ख्ट्या—पु (कों) भाताची डी बाधण्यासाठीं भात्याणाचा, गवताचा केलेला बद, दोर

बरकंदाज, बर्कंदाज—पु बदूकवाला शिपाई, बदुकीनें नेम रणारा, गोळीबार करणारा इसम 'चौकशीनें एक हजार पावेतों एकदाज निवडक' –समारो २ ४ [फा बर्कअदाज] **बरकं ळ)दाजी**–स्त्री तोडयाची बदूक सोडणें, निशाण मारणें, गोळयाचा डिमार [फा]

बरकशी-कस, बर्कशी—स्त्री १ स्पर्धा, चढाओढ, भाडण 'बलवताबरोबर बरकस लावणें ती विचारें करून लावावी' २ आकस, चुरस वैर, शत्रुत्व (क्रि० बाधणें, धरणें, बाळगणें, चाल वणें) 'माझ्या घरच्याची तुझी आधींच किरे बरकशी।' –राला ६३ [फा बर्आकस] ०धरणें–राग धरणें

बरका—वि १ मऊ, बिलबिलीत, घट्ट नसलेला (एक प्रका रचा फणस, त्याचें झाड, फळ व गरा) (गो) बरकय २ पिठ्यें चिभूड [का बक्क]

बरका—पु (कु) कफ, बेडका [बेडका]

बरकाळी—स्त्री धादोटी, चिंधी, धुडका

बरखाड—स्त्री (व) न्यूनता, वाण 'भाताची बरखाड आली पक्तीत।' [बरखास्त ?]

बरखा(का)स-स्त, बर्खास्त, बर्खास—वि विसर्जित, उठलेली, मोडलेली, समाप्त झालेली (सभा, कचेरी इ०) 'कचेरी बर्खास व्हावी' –रा ६ ५१० [फा बरखवास्त]

बरग—पुन १ एक धान्य, ज्वारी, बाजरी, नाचणा इ० चें बीज 'बरगासाठीं खादलें शेण। मिळता अन्न न सडी।' –तुगा ३११९ २ –पु (ल) केसामध्यें गोचिड्या, उवा पडणारा, गुरास होणारा मनुष्या रोग, गोचीड, ऊ 'बरग पडोनि मेलीं गुरें। भाडीं नेलीं म्हणावें चोरें।' –भवि ४९ ९३ ३ (गो) लाकडाचा भुसा करणारा कीटक ४ –न (गो) न कुजलेलें लाकूड ५ (महानु) दुष्काळ, अवर्षण 'बरग पडिलें कव्हणी एकीं वर्षीं।'–भाए ४२० ०पडणें-अक्रि दुष्काळ पडणें **बरगे(रगे)ण**–न बरग धान्याचा पेंढा, भात्याण [बरग+ताण]

बरगडी, बरगडा-ळा—स्त्रीपु फासळी, छातीचें हाड **बरगडया, बरगडे-ळे माडणें-१** बरगडयाचीं हाडें मोडणें, (ल) अति श्रम करणें, अति श्रमानें भागणें, थकणें २ (ल) नम्र व विनीत करणें, नरम करणें, खोडकी जिरविणें, अभिमान उतरविणें (हाडें घुसडून, यथेच्छ ठोकून)

बरगण—स्त्री (व) नुकसान, तोटा 'सध्यात बरगण भरावी लागली'

बरगळ, बरंगळ—वि दूरदूर, विरळ, घट्ट नसलेल्या विणीचा (कपडा, चटई वीण, दात, ओळ) [स विरल ?]

बर(रं)गळणें–अक्रि १ विरळ विणीचा, रचनेचा, ठेवणीचा असणें (कपडा दात इ०) २ बहकणें, विसगत बोलणें, बडबडणें ३ उत्कठित, अधीर होणें ४ (प्राय बारगळणें) भडकणें

बरगळभूत, बरगळलें-गळेल-बरगेल-ळ भूत—न भुकेलें माणूस, भुकेनें, उत्कठेनें कावराबावरा झालेला मनुष्य **बरगळेल**–वि भुकेला, अधीर, उतावळा **म्ह०** बरगळेल भूत कोडोळयावर राजी

बरगा—पु १ इमारतीलाकडाचा चौकोनी तुकडा, दोन तुलयावरील आडवी कडी, वासा इ० २ भिंतींत बसविलेला खांब [हिं] **०मोडणें**–वडगा मोडणें

बरची-छी-शी, बर्ची-छीं-शीं, बर्चा—स्त्री पु एक प्रकारचा लहान भाला, अंकुश लढवय्या इसमाच्या डोक्यापेक्षा जास्त उंचीचें, लोखंडी दांड्याचें व शेवटास त्रिधारी गुप्तीप्रमाणें केलेलें भोसकण्याचें शस्त्र 'बिचवा लवंगी गुरगुज सांग सोंटा बरची फेकिती।'–ऐपो १०९ 'बरशी सरशी मारी ननाची पाहून हजारों अलम फिदा।' –पला ४ ३३ [हिं बरछी]

बरज—पुन (राजा) बरग पहा

बरजोर, बर्जोर—वि सरस, बलाढ्य 'बर्जोर नतिजा देऊन ' –ब्रच ५७ [फा बर्जोर] **बरजोरी**-स्त्री (गु) बळजबरी

बरट-टा—पु चिखल 'मग तु खाचेंन बरटें बोंबले।' –माझा ७ ८८ [बरबट] **बरट बोबळणें**–मक्रि सारखें

बरटी-ड—स्त्रीपु भातशेतातील एक तृणधान्य पाढरें, बारीक वरी–राळयासारखें असणारें धान्य, याचें कणीस नागली प्रमाणें असतें 'शेतींतील निंदन काढलें होतें तरी सुद्दा बरड चुकून राहिला ' **म्ह**० तुरीवरोबर बरड चिरडला जातो '

बरड, बरडखरड, बरडा-डी—स्त्री १ माळ जमीन, भरड 'वेधता कठिणशा बरडातें।' –किंगवि २६ २ (कों) भातांचें आवण काढल्यावर पुन्हा आवणामाठीं दुसऱ्या वर्षापावेतों पडीत टाकलेली जमीन [ता बरडु=रुक्षता] –वि १ आत मुरूम, गोटा, वाळू व तावडा माती असणारी, ओसाड, नापीक, निकस (जमीन) 'कर्माकर्माचे गुंते। बाव घातले रोहींकडे। नपुपर्के बरडें। रानें केलीं।' –ज्ञा १३ ४७ २ भाकड 'कीं कामधेनु पय पान। बरड गायीस मागतसे।' –भवि १० १२२ ३ ओबडधोबड, खडबडीत 'कीं बरड गोटे चिंतामण। परी अभग जाहले रीं।' –भवि १० ५ ४ (ल) देवीचे व्रण असलेला (चेहरा) [बरड द्वि] **बरडगान**–न माळरान

बरड—पु धान्य, लाकूड इ० स उपद्रव देणारा किडा **बरडणें**–अक्रि १ किडणें, (धान्य, लाकूड इ०) किडण्यानीं पोखरले जाणें (गो) बरडुचें, बड्डुचें २ (ल) देवीचे व्रण, खळ्या पडणें [बरड=कीड]

बरड बोंबल्या—वि (व) गुप्त ठेवावयाची गोष्ट सागत सुटणारा, बोंबाबोंब करणारा [ओरडणें ; बोंबलणें]

बर(रें)डा—पु (व कु) उंचें अडें, अडे, लिखा

बरडा, बरडी सुपारी—पुस्त्री जून पोफळाची शिजवून, वाळून तयार केलेली सुपारी

बरडें—न वडे तळून काढल्यावर राहिलेलें तेल, बडेल [वडा+तेल] **०काढणें**–अक्रि (ल) मारणें –राको

ब(भ)रणी—स्त्री चिनी मातीचा लांबट घट, उभट भांडें 'एखादा न देखे तक स्वर्गी। त्यामी मिळे क्षीरभरणी।' –गुच १३ ६ [स भरण ?]

बरतरफ-तर्फ, बर्तर्फ—वि कामावरून काढलेला, पदच्युत 'मुरादखान याची फौज अगदी बर्तर्फ केली ' –ख १ २२४ **बरतरफी, बर्तर्फी**–स्त्री चाकरीवरून दूर करणें, काढणें [फा]

बरतर—वि. जारत मोठा –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बरतावा—पु (व) कारभार, कारकीर्द [हिं]

बरदार, बर्दार—वि वाहणारा, नेणारा मुख्यत्वें हिंदी व फारशी शब्दांशीं फक्त समासांत प्रयोग उदा० बेले बरदार, शिके बरदार, निशाण बरदार (निशाण नेणारा) [फा]

बरदास्त-र्दास्त—स्त्री १ आदरसत्कार, पाहुणचार सत्कार (पाहुण्याचा इ०) (क्रि० करणें, राखणें) २ निगा, देखरेख करणें, जोपासना, व्यवस्था ठेवणें, शुश्रूषा करणें (मुलें, गुरें, जिन्नस याची) 'तूतें जखमाची वगैरे बर्दास्त होत आहे ' –ख ११ ६०१२ –वि (व) सह्य, खपण्याजोगें 'बरदास्त होणार नाहीं ' =सहन होणार नाहीं 'भाऊसाहेबास हें बर्दास्त न होता ' –होकै [फा बर्दाश्त]

बरप—क्रि (गो) लिहिणें [का बरिटु] **बरपी**–पु लेखक, लिहिणारा

बरफ, बर्फ—न १ थिजलेलें पाणी हें दोन प्रकारचें असतें, निसर्गजन्य व कृत्रिम २ हिम, नीहार ३ (ल) त्वचेवर बारीक पुटकुळ्या, मधुऱ्या, पुरूळ येणें उदा० देवीचें–मधुऱ्याचें–फोडाचें–बरफ बाहेर पडलें ४ दाट उगवणारें गवत, झाडपाला, केस इ० 'शेताम्ध्य गवताच बरफ झाले ' [फा बर्फ] **०दाणी**–स्त्री बर्फ ठवण्याची पेटी

बरफी, बर्फी—स्त्री १ निसर्गजन्य बर्फाची वडी २ नारळाचा चव खवा, साखर याची केलेली एक प्रकारची खाण्याची मिठाई [फा बर्फी] **नारळाची बरफी** स्त्री नारळ घालून केलेली बर्फी **बर्फीचुरमा**–पु तळलेल्या रव्याचे मुठे पाटण्यावर वाटून भुगा करून त्यात तूप, साखर, खवा व बदाम, पिस्ते इ० घालून त्याचे कापून बर्फीप्रमाणें केलेले तुकडे –गृशि १ ४४३

बरबट—पुन १ (व) आवे, चिंचा इ०कोळून दाट केलेलें पाणी, ताक इ० आबट पाणी, पन्हे, रायते 'चिंचेचें बरबट पितो ' २ बकऱ्याच्या मासाचा रस्सा, साभारें ३ चिखल 'मग दु खाचेनि बरबटें बोंबले।' –ज्ञा ७ ८८

बरबटणे—अक्रि १ बरबट, चिखल इ० कानीं लिप्त होणें २ –सक्रि (ना.) शेणानें किंवा मातीनें सारविणें [बरबट]

बरबटी—स्त्री (व) चवळीच्या शेंगेसारखी एक शेंगाची जात [बरबट]

बरबडा-डी-डे—पुस्त्रीन एक जंगली झाड व त्याचें बीं, एक तृणधान्य व त्याचें गवत याच्या बियाची भाकरी होते

बरबरणें—अक्रि १ पूयमय होणें, पूयरक्तवत् द्रव्यें गळत असणें (क्षत फोड इ० कातून), शेंबूड गळणें (नाक इ०तून) २ पिकल्यानें किंवा कुजण्यानें मृदु, स्रवणारें, पचपचीत होणें (लिंबू फणस इ०) [ध्व] **बरबर-वरा**-क्रिवि निचरे, वाहे, गळे, स्रव अशा रीतीनें (क्रि० वाहणें, चालणें, शिंकरणें, हगणें) **बरबरीत**-वि १ गलगलीत, बिलबिलीत, स्रवणारें, मऊ (पातळ शेण, चिखल, नासक फळ) २ बरबरलेलें, शेंबूड गळणारें (नाक) ३ लाळ गळणारे (तोंड, क्षत)

बरबाद, बर्बाद—वि १ बिघडलेलें, नाश झालेले नष्ट, आमाड, वातादत झालेलें 'गढी खोदून बर्बाद केली'-होकै १४ (मामा) नासलेलें २ रद्द, बद केलेला 'पुढील तहनामा झाल्यानंतर मागील तहनामा बबाद होतो'-रा ७ ३ ३ ओसाड [फा बर्बाद] **०करणे**-सक्रि धूळधाण, नासाडी करणें **बरबादी**-स्त्री नासाडी

बरमदंडा—पु कोटेचुबक एक कोटेरी झुडुप [स ब्रह्मदड]

बरमा-म्हा, बर्मा—पु १ दोरीनें ओढून फिरवून भोंक पाडण्याचें यंत्र, सामता, वेधन गिरमिट २ दारूच्या बाणाचें तोंडा कडील भोक [फा बर्मा] **बर्मेदान**-वि भोंक पाडण्यात कुशल 'भण्डारी चागले बर्मेदान' -बाडसमा २ ९

बरलीमाड—पु सुरमाड -बागेची माहिती पृ ४

बरलेख—क्रिवि लेखाप्रमाणें, लिहिल्याप्रमाणें [फा बर्+स लेख]

बरव—स्त्री बरवेपणा, शोभा 'जैशी नाकेवीण बरव। का शिरेवीण अवयव।' -एभा १४ २५७ [म बरम्, म बरवा] **बरव(वं)ट-टा, बरंवटा**-वि गोजिरवाणें, सुदर, चागलें, देखणें, छान, सुरेख, उत्कृष्ट, उत्तम 'ठाइ ठाइ बरवट। निवृत मडीत घाट। -ऋ १८ **बरवणें**-अक्रि शोभणें 'प्रतिबिंब किंवा अनुमापक। तेसें द्वैतमिसें येक। बरवतमे।' -अमृ १ २६ **बरवंटा**-वि (ल) पतिव्रता, शुद्धाचारी 'आम्ही गौळणी बरवटा। जातों मथुरेच्या हाटा।' -होला ९ **बरवा-वी-वें**-वि १ (काव्य) चागला, छानदार 'बरविया बरवटा घनमेघसावळा। वैजयती माळा गळा शोभे।' -तुगा ३ २ सुदर, नामी निवडक इ० [बरा] **म्ह०** बाहेर बरवा आत हिरवा **०काळ होणें**-(व) काळ अनुकूल होणें आर्थिक परिस्थिति अनुकूल येणें, भरभराट होणें **बरवेपण**-न सौंदर्य 'मग अलकारीं बरवेपण। निवाडु दावी।' -ज्ञा १ ४४

बरवा—पुस्त्री (राग) या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्रधैवत, कोमल व तीव्र निषाद हे स्वर असतात जाती औडव-सपूर्ण वादी ऋषभ, सवादी पचम गानसमय सर्वकाळ [स वरम्?]

बरवाळणे—अक्रि फिरणें 'सज्जूनि आपुलाले भार। बरवाळले सग्रामा। -मुआदि २३ ११७

बरसकाळा—पु (ना) पावसाळा [स वर्षाकाल]

बरस(सा)न—न १ मस्तकातील थंडी, शैत्य, पडसें २ पडश्यामुळें नाक इ० गळणें (क्रि० येणे वाहणें) [स वर्षण]

बरसात, बर्सात—स्त्री १ पावसाळा, पाऊसकाळ २ वर्षाव, वृष्टि ३ घोड्यास होणारा शैत्य रोग, घोड्याच्या चार खवाटयावर होणारें दर्दे -अश्व २ २४० ४ (पावसाळयात) घोड्याच्या डोळ्याच्या रक्षणासाठीं केलेली कातडी झापड, पडदा [स वर्षर्तु, वृष्=पाऊस पडणें] **बरसादी डगला**-पु (बडोदें) पावसाळ्यात पोषाखावर वापरण्याचा डगला, (इ) रेनकोट

बरह(बहे)क-क्क—वि बरोबर, युक्त, न्याय्य योग्य -क्रिवि बरोबर रीतीनें, न्यायानें, हक्काप्रमाणें 'मनसुबी मनास आणून बरहकइनसाफ करून उत्पन्न होईल' -वाडबावा २ २ [फा बर्हक]

बरहु(हु)कूम—क्रिवि आज्ञेप्रमाणें, बेतानें, सारखें 'बर्हुकम याद' -वाडबावा २ ६६ 'धनी हुकूम करील त्या बरहुकूम चालावें' [फा बरहुक्म]

बरळ—न भरड दळलेलें पीठ -वि १ विरळ विणीचा, अतिशय जाडाभरडा (कपडा) २ भरड दळलेलें (धान्याचें पीठ) [बरड]

बरळ—स्त्री १ विसगत भाषण (झोप, ताप, दारूची निशा यातील) २ निरर्थक बडबड, वटवट, जल्पना -वि १ असबद्ध (भाषण), मूर्खपणाचें भाषण करणारा, भ्रमिष्ट, मूर्खपणाचें (भाषण) 'ऐसें बोलती ते बरळ ज्ञानहीन।' २ भटकणारा, आड मार्गाला जाणारा, छादिष्ट 'गुरूतें वाचा बरळ। विनवीत असे।' -विपु २ ६ ३ भ्रात 'जीव आधींचि समळ। वरि विषयेसगें होति बरळ।' -भाए ६२१ [ध्व] **०जाणें**-अक्रि चाचरणें, मत्र म्हणतांना चुकणें 'देखा मत्रज्ञु बरळु जाय।' -ज्ञा १ १९० **बरळणें**-अक्रि १ असबद्ध भाषण करणें, भलतें भलतें बोलणें (झोंपेंत, तापात, निशेंत) २ बडबडणें, चावळणें ३ स्वच्छद फिरणें, भटकणें, भलत्या मार्गाला जाणें 'इद्रियें बरळों नेदावीं।' -ज्ञा ३ ११६ **बरळणी**-स्त्री बडबड (झोंपेंतील)

बरा—पु कोवळा दुबा, लव्हा शेंपटीचा मेंढा

बरा—वि १ चागला, गुणाचा, मध्यम वर्गाचा, चालण्या जोगा, योग्य २ ठीक प्रकृतीचा, आरोग्य असणारा, रोगनिर्मुक्त ३ सुमाराचा, बराच, पुष्कळ नसला तरी पुरेपूर ४ (ल) शहाणा 'केवळ बाळचि इच्छी विधुसि वरायासि का बरा इच्छी।' -मो उद्योग १० ३ -क्रिवि १ वेळेवर वक्तशीर 'तू बरा आलास'

२ चागल्या, नीट रीतीनें 'देव म्हणे बैस बरा।'–मोभीष्म ४ १९ [स वरम्] **बरा घेणें**–चागल्या तऱ्हेनें, खूप देणें (मार, ठपका इ०) खरडपट्टी काढणें **बऱ्यावर असणें**–एखाद्याचें चागलें इच्छिणें **बऱ्या बोलानें–वाजीने**–क्रिवि गोडीगुलाबीनें राजीखुषीनें, स्वत ची चूक कबूल करून 'या चळवळीवरील अत्याचाराचे आरोप बऱ्याबोलानें परत घ्यावेत' –क २७ ५ ३० **बऱ्याशा झाडाची साल काढून न्हावप**–(गो) चागल्या माणसाच्या आधारानें राहणें **बरावाईट**–वि १ साधारण चागला, मध्यम, बरासा, चालचलाऊ २ (कु ल) आत्महत्या, मरण 'जिवाचा बरावायट करूक बगता' **बरीगत–गती**–स्त्री धडगत, आशाजनक स्थिति (बहुधा नकारार्थीं प्रयोग) 'त्या रोग्याची बरी गत दिसत नाहीं' **बरे**–न १ कल्याण, क्षेम, भरभराट २ हित, नफा, फायदा, चागलें –क्रिवि १ ठीक, चागलें, योग्य, मान्य २ पादपूरणार्थक शब्द 'काय बरें यास उदाहरण?' ३ ठीक, फार चागलें, होय (रुकार, कबुली, मान्यता इ० विवक्षित असता) [बरा] **म्ह०** ज्याचें करावें बरें तो म्हणतो कर माझें खरें **(एखाद्यास–ला) बरे मागणें**–चागलें व्हावें अशी इच्छा, प्रार्थना करणें **०पाहणें**–क्रि चागलें म्हणून समजणें, कल्याण चिंतणें 'पढरीचे ब्राह्मण देखतील कोणी। बरें मजलागोनी न पाहती।'–तुगा **बरेपण जावप**–क्रि (गो) मैत्री जमणें **बरेंवाईट**–न दैवानें येणारें दुखणें, मरण, नाश इ०, आरोग्यादिक बरें व रोगादि वाईट

बराए—क्रिवि विषयीं –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बराक—स्त्री चाळ, खोल्याची राग, छावणी [इ बरॅक्]

बराडी—वि १ पराकाष्ठेचा खादाड, आधाशी 'हे तो विख्यात खोडी खरचि न कवडी काय वेतो बराडी।'–किंसुदाम ७४ २ हावरा, आशाळभूत 'कृपा कराल ते थोडी। पाया पडिलों बराडी।'–तुगा ५५१ [वऱ्हाड, बिरड]

बराडी—स्त्री (व) ताग काढून घेतलेली काडी, सणकाडी

बराडोल—पु भोंक पाडण्याचें हत्यार –राको

बरात—पु १ चगकाचनी नामक गजिफाच्या खेळातील तिसरा रग २ –स्त्री खजिन्यातील पैशाची मागणी, हुडी ३ (चुकीनें) लग्नाची वरात [फा बरात]

बराद—स्त्री (गो) फत्याचा सच [पोर्तु बराथो]

बरा(रो)बर—वि १ सम, तुल्य, सारखा, समान २ ततो तत, अचूक, मिळणारा, न्यूनाधिक नसलेला (हिशेब, हरीकत) ३ युक्त, योग्य, न्याय्य, रास्त, चागला ४ सपाट, सारखा, सम सरळ, नियमित, व्यवस्थित, यथायोग्य, सारखा, अनुगुण –क्रिवि १ समवेत, समागमें, मिळून एकाच वेळीं २ समपातळींत ततोतत रीतोनें, सुरेख रीतीनें, न्यायानें, ठाकठीकपणें नीटपणें, खरेपणाने, नेमका इ० [फा बराबर्] **बरोबरचा–बरीचा**–वि १ सारखा, सम, तोलाचा २ एकाच वेळेचा, पदवीचा ३ सोबतीचा, सगतीचा, सगाती **०होणें**–अक्रि १ साफ जाणें, पूर्णपणें सपणें, व्यय होणें २ चिरडलें जाणें, चुराडा होणे, तुकडे तुकडे होणें, उध्वस्त होणें, पूर्ण नाश केला जाणें (शब्दश व ल) **बरा(रो)बरी**–स्त्री १ समता, सारखेपणा, (बुद्धिबळ क्रीडा) एका बाजूची दुसऱ्या बाजूवर मात होणें, अशक्य नाहीं अशी स्थिति होणें, (कोणत्याही खेळात) एका बाजूसारखा दुसऱ्या बाजूचा डाव होणें २ समानता, नियमितपणा, एकरूपता ३ समसमानपणा (व्यापारात–नफातोटयाचा इ०) ४ तुलना, स्पर्धा 'हीन जनासी बराबरी। बोल बोले सरोत्तरीं।'–दा २ १ ५२ [फा बराबरी] (वाप्र) **०करणे**–स्पर्धा करणें, तोलास तोल देणे टक्कर मारणें **०पाहणें–करून पाहणें**–तोलून पाहणें, तुलना करणें **बराबरीचा, बरोबरीचा**–वि सारख्या गुणाचा, धर्माचा, वीर्याचा, कौशल्याचा, जोड, तोल

बरामत—स्त्री बलामत, खोटा आरोप (क्रि० येणें, आणणें, घालणें) [फा]

बरामद—स्त्री १ व्यवस्था, निकाल 'कामाची बरामद होईल'–रा १० १८३ २ निर्गत मालावरील जकात –वि १ आगत, आलेला 'मागती नबाब बरामद होऊन इग्रजी सहा सर्दार याची मुलाजमत झाली'–रा ५ १४१ २ अधिष्ठित 'कुर्सीवर नबाब बरामद जाले'–रा ७ ८४ [फा बरामद्]

बराय, बराई–ये—क्रिवि १ साठीं, करिता 'बराय तिजारत'–पदमव ११३ २ स्वत, जातीनें, खुद, प्रत्यक्ष 'तो बराय अजे खातरेस आणून'–थोमारो १ ३३७ [फा बराइ]

बराय(ई)खुद–क्रिवि स्वत च्या विचारानें, स्वत, जातीनें' 'इन्साफ बराई खुद (शब्दश स्वत च्या विचारानें) जातीनें पहावी'–रा १५ २९८ [फा बराय+खुद]

बरावर्द–वर्दी—स्त्री वरावर्द पहा

बरास—न १ (व) शभर चौरस फूट अथवा दहा फूट लाब, दहा फूट रुद जागा २ शभर घनफूट ३ (गो) २५ घनहात [पोर्तु]

बरासकापूर—पु कापराची एक जात –मुव्या १५५

बरी—स्त्री आगरख्याच्या घोळाची एक बाजू होणाऱ्या दोन तिकोनी तुकड्यापैकीं पुढचा तुकडा, पेपकळी 'भवताले घोंस जरीचे। सारे पडदे एक बरीचे। तुम्ही केवळ लाल हरीचे।' –प्रला १६६

बरी—पु (माळवी) उडदाचा वडा वगैरे

बरीक—क्रिवि वाक्यालकारार्थी प्रयोग जेव्हा सजातीय पदार्थसमुदायातून विवक्षित गुणाचा एकच पदार्थ अपेक्षित असतो तेव्हा उपयोगात आणतात मात्र, तेवढा, सत्यत, खातरीनें,

वास्तविक, तत्त्वत, गृहीत धरून, अंगीकार करून 'हे सगळे शिगिने बाईट आहेत हा बरीक चागला' 'तद्रीति सम कवि म्हणो प्रामहरीच्या बरीक रीतीतें।' –मोसमा ५ ३१ [बरा]

बरू—पु बोरू, तृणविशेष, ज्याची लेखणी करतात असे ताट 'नाना देसीचे बरू आणावे।' –दा १९ १ १६ [प्रा बरुअ]

बरोढ—पु तुळईवर ठेवावयाची लाकडी कडी 'यात फरशा बरोदावर ठेवतात' –मॅरट ५६

बरौचे—क्रि (गो) लिहिणें बरप पहा

बर्करार, बर्करारी—पुस्त्री निश्चितपणा, कायमपणा 'बर्करारीचीं वचनें शिवाजीमहाराजास सागावीं' –चित्रगुप्त ९ [फा बर्करार्]

बर्का—पु (वाई) हरळीसारखें गवत –मसाप ३ ३ –वि रसाळ

बर्खास—क्रिवि १ खास, स्वत:ची २ मुद्दाम 'बर्खास चिठ्ठी घेऊन पाठविली पाहिजे' –रा १० ४२२ [फा]

बर्खुर्दार—वि १ फळ खाणारा उपभोक्ता २ चिरजीवी –राज्यको ८ ४५ [फा बर्खुर्दार्] **बर्खुर्दारी**–स्त्री उपभोग [फा]

बर्गा—पु लुटारू, गनीम 'बर्गे लोकाची चाल लढण्यास तोंड द्यावे आणि कमजोर जाला म्हणजे पळून जावें –भाब १०९

बर्गुजर—स्त्री दिरग, निष्काळजीपणा 'बर्गुजर न करणें' –रा १० ३६३ [फा]

बर्गेघर्चे—अक्रि (गो) लाकडाचा भुगा होणें बरग पहा

बर्जा—वि मान्य, योग्य 'दुतर्फा दोस्ती चालावी हें बर्जा' –रा १० १२८ [फा बर्जा]

बर्जेस—पु (छापखाना) बारीक टाईप हा टीपाच्या उप योगी असतो [इ]

बर्तख्त—क्रिवि तख्तावर 'दिल्लीत पातशाहा बर्तख्त बसवावा' –दिमरा १ २६९ [फा]

बर्तर—वि श्रेष्ठ, उच्चतर 'पादशाही हुकूम बर्तर म्हणोन' –चित्रगुप्त ७० [फा]

बर्ताव-वा—पु (व) चाल, रीत, पद्धत [हिं]

बर्दार—बरदार पहा

बर्निश—पु (सोनारी) भाडयावर पॉलिश करण्याचा गोलरधा [इ]

बर्निस्बती—क्रिवि प्रमाणें 'तें बर्निस्बती साल मजकूर दुमाला कीजे' –रा १५ १३८ [अर निस्बत=सबध]

बर्पा—क्रिवि उभा, सुरू असलेला 'हगामा बर्पा केला' –ख ७ ३५६७

बर्फ, बर्फी—बरफ, बरफी पहा

बर्बटाण—स्त्री (गो) उग्र वास

बर्बर—पु म्लेच्छातील एक जात व तींतील व्यक्ति [स]

बर्बरदेश–पु आफ्रिकेतील बार्बरी संस्थान –अश्वप १ ३४

बर्च्या—क्रिवि (नामपुरी) वर

बर्ल, बल्लु—न १ (गो) भुईनळा २ पीप ३ (बे) शिरी –वि (निंदार्थी) अतिशय दारू पिणारा [पोर्तु बॅरील]

बर्वक्त-क्ख्त—क्रिवि वक्तशीर, वेळेवर 'मस्लहत उम्दी बर्वख्त तद्बीर् होउन' –पया ४६९ [फा]

बर्सात-ती—बरसात-ती पहा

बर्हम—वि दिक्क, मग्न 'मर्जी बर्हम होते' –रा ५ ८ [फा बर्हम्]

बर्‍हाणपुरी—वि बर्‍हाणपूर शहरचें (कापड, जरतार इ०)

बर्हि—ऽन दर्भ, दर्भमुष्टि श्रौत व स्मार्त यागात दर्भमुष्टि पसरून त्यावर हवनीय द्रव्य ठेवतात 'कुडमडप वेदिका सुलक्षण। इत्मा बर्हि त्रिसधान।' –भारावाल २ ६९ [स]

बर्हि—पु मोर, मयूर [स]

बल-ळ—न १ सामर्थ्य, जोर, शक्ति, कुवत, क्षमता (शब्दश व ल) (समासात) तारा–ग्रह–लग्न–गुरु–बल (चद्र, तारा इ०ची अनुकूलता), तसेंच द्रव्य–विद्या–बुद्धि–बाहु–मनुष्य–पुण्य–बल इ० २ सैन्य, फौज, दळ 'त्यावरि दुर्योधन बल पचविससहस्र पाठवी राजा।' –मोभीष्म ५ ११ [स] **०कुबल-ळ**–स्त्री धोक्याचा व अडचणीचा काळ, सकटसमय, परीक्षेची वेळ कालकक्षा, वेळ अवेळ पहा –क्रिवि धोक्याच्या अडचणीच्या वेळीं 'आम्हास बलकुबल पडल्यास कुमक करावी' –माराचियोरा ६३ [बल=शक्ति+कुबल=अशक्तता] **०ठा**–पु बळ, शक्ति –वि बळकट, सशक्त, बलाढ्य **०दर्प**–पु शक्तीचा गर्व [स] **०वत्तर, बलोत्तर**–वि अतिशय बळकट, मजबूत, समर्थ, शक्त, बलाढ्य (मनुष्य, विशेषत देव, वेळ, परिस्थिति, घडलेली गोष्ट) [स बलवत्+तर] **०वान्-वन्त**–वि बळकट, सशक्त [स] **०हा**–पु इद्र, बल दैत्याचा हननकर्ता 'कलहाकरिता मजसी भगचि पावेल सामरहि बलहा।' –मोद्रोण १२ ८९ [स] **०क्षय-क्षयवात**–पु शक्तिपात करणाऱ्या वातविकाराचा क्षोभ [स] **बला(ळा)ढ्य**–वि बलवान्, सशक्त [स] **बला(ळा)त्कार**–पु जुलूम, जबरी, जबरदस्ती [स] **बलाबल**–न १ अन्योन्य शक्तता व अशक्तता, बळाची तुलना (वादी पक्षाची, विधिनिषेध पक्षाची, वादग्रस्त गोष्टीच्या अनुकूल–प्रतिकूल कारणाची) 'ह दोन पक्ष आहेत त्यात बलाबल पाहून सबल पक्ष असेल तो घ्या' २ शक्ति, उपाय, साधन 'जे कांहीं करणें तें बलाबल पाहून करावें' ३ सामर्थ्य, आगची शक्ति, उत्कृष्टता (वस्तूतील, मनुष्यातील) [स बल+अवल] **बलाय, बलायकी**–स्त्री (गो) बल, आरोग्य **बलियाड**–वि बलिष्ठ 'जे कीं बलियाडे सुभट।' –गीता १ ४९८ **बलिष्ठ**–वि प्रबल, अतिशय बळवट [स] **बली-ळी**–वि

सशक्त, बलवान्, पराक्रमी [स] **बलीकटु**-वि बळकट 'आमचा वैरी बलीकटु' -पच ३ १

बॅलॅ—न (गो) गूळ [भेली?]

बलक, बलब—पु १ चीक, चिकट पदार्थ (अंडे इ० कातील) २ गूळ इ० चा द्रव ३ मगज, गीर [हिं]

बलक--विकिवि (ग्राम्य) थोर, मोठा, पूर्ण, चरचरीत, तब्बल, जबर, बळकट, चरव, बद (कोस, मजल, ओझें, माप, शेर इ०)

बलकाष—न १ (गो) सोपा २ घरापुढील दारासमार दोन्ही बाजूस बसण्यासाठीं केलेली उंच जागा, कट्टा [पोर्तु]

बलकी—स्त्री खाब इ०च्या कोपऱ्यावरची खोबण

बलकी-लिक-लकी,बलक, बलकें-लकें— क्रिवि निदानीं, इतकाच नव्हे तर आणखी, दखील, किंबहुना '३०० पडोत बलकी ३५० पडोत, पण घोडा घ्यावयाचा' [फा बलिक]

बलग(गा)ट—न (चि) आरोप, बाल्ट, किटाळ, सकट

बलंगी—स्त्री बाजरीच्या निंबुरायें कसपट, गोंड, तें दातात अडकल्यानें होणारें दुःख 'हिरडी सुजे भरे बलगी।' -दा ३ ६ १८

बलंगी—स्त्री कुस्तीचा एक पेच (क्रि० भरणें)

बलछडा—पु १ लाकडाचा जाड व लांब वासा (शिडी, इ० साठीं) २ भाल्याचा दांडा ३ (ल) भाला

बलबल, बलबलपुरी—स्त्री १ दंगलीचें, धुमाकुळीचें ठिकाण बाजार २ अव्यवस्था, अंधेरनगरी, गोंधळ, अंदाधुंदी, नियम इ०कांकडे दुर्लक्ष, वशिस्ती (क्रि० माडणें, होणें, करणें) 'राजेलोक ऐषआरामी झाले म्हणजे सगळी बलबलपुरी होऊन जाते' -बाजी [बलबल+पुरी=शहर] **म्हण** बलबलपुरी आणि टमटम राज्य

बलबलीत—वि मऊ, दबणारें, बिलबिलीत, गिजगिजीत व चिघळणारें (फळ इ०) [ध्व]

बल(ल्ल)म—पु आखूड भाला 'खासे याच्याकरिता बल्लम स्वारींत पाठविणें' -(बडोदें) डुकराची शिकार १४

बलवणें—अकि बोलवणें 'वाचे नो बलव सुहृद्गणमुखें या उत्तरा दे वदे।' -विठ्ठल, रसमंजरी ४२ [बोलवणें]

बलवा—पु १ गलबला, दंगल, कोलाहल, तंटा, तकरार, बड २ (ल) कुप्रसिद्धि ३ अव्यवस्था (काम, हिशेब, व्यवहार यांची) ४ उपद्रव [हिं]

बलवार—पु छापरवंदाची जात व तींतील व्यक्ति

बला—स्त्री भिस्त, आधार 'पक्षकाराची बला वकिलावर' -मौज अ ३ (१९३५) [स बल]

बला, बलाय-ई—स्त्री १ संकट, इडापिडा 'कोणी काहीं समजावील आणि आपल्यावर येखादी बलाई येईल' -मदरु १ १२१ त्रास, दुःख, पीडा (माणूस, प्रसंग, यापासून) २ आळ, बालट, आरोप (क्रि० घालणें, आणणें) [अर बला] **म्हण** शाहण्याची बलाय दूर **बला-या घेणें**-कि इडापिडा घालविण्यासाठीं बोटें मोडून दृष्ट काढणें 'उभारूनि बाह्या बला घेते बसुनिया।' -सला ३७ कितीक रूपवत्या मुख पाहुनी बलाया घेती।' -पला ९२ **बलागत**-स्त्री आकस्मिक येणारें संकट, लचांड, पीडादायक मनुष्य, धंदा इ० (क्रि० येणें, घालणें, आणणें) **बलादुरी**-स्त्री संकट दूर होण्यासाठीं ओंवाळून टाकलेला पदार्थ 'बायकानीं बला-दुरी व सतगें करून ओवाळिलें'-चित्रगुप्त ११४

बला(ला)ट-ड—न बुथारोप, आळ, बाल्ट, तुफान (क्रि० घेणें, घालणें) [द] **बलाटी-टया, बलाट-लाट-लाड-खोर, बलाडा-डी-डया**-वि तुफान घेणारा, आळ घेणारा

बलाडा—वि (बैल) बलवान विद्यादि गुणांनीं मोठा [स बलाढ्य]

बला(ल्हा)णी, बलावणी, बलाणी—स्त्री १ (राजा) देवळाच्या गाभाऱ्याच्या, सभामंडपाच्या भिंतीला लागून असलेला ओटा 'वरी बलाणी इंद्रनीळाची।' -कथा ४ १८ २१६ २ (कों) रहाटगाडगे फिरविणाराची बसण्याची जागा [दे]

बलामत— स्त्री १ मिथ्या आरोप २ बलागत या अर्थी योजतात बला शब्दात बलागत पहा [फा बरामद, अर बलामत]

बलाय(ई)बत्तर—न १ संटरफटर वस्तू २ लवाडीने मिळविलेली मिळकत (जमाखर्चांतील)

बलाव—न (हेट) कोडबीपेक्षा मोठी होडी [पोर्तु?]

बलाविणे, बलावणेकरी—बोलाविणें, बोलावणेकरी पहा

बला(ळा)हक—पु मेघ [स]

बलि-ळी—पु १ देव, पिशाच यांना अर्पण करावयाचें अन्न, पशु, पक्षी इ० (क्रि० देणें) २ बलिदानाचे वेळचें देवपूजेचें साहित्य (पुष्पादिक) ३ बलि नामक राजा, दैत्य, महाबलि पहा -वि बळकट, सशक्त [स] **०दान-प्रदान**-न १ बली अर्पण करणें, दान, शांति इ० कांत उडीद मिसळलेल्या भातावर किंवा कोहळ्यावर गुलाल टाकून त्यावर जळता काकडा लावून तो शिवरात टेवून तो मनुष्यादिकावरून ओवाळून देवतास अर्पण करितात तें भक्ष्य 'पीडा निवारू बलिदान देणें।' -दावि १७२ २ नजराणा 'कांहीं बलिदान अंगीकारा माझें।'-एभा ४ १०० [स] **०प्रतिपदा**-स्त्री कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा [स] **०हरण**-न भूतयज्ञ

बलिग—वि सक्त, करडा -आदिलशाही फर्मानें [फा]

बलीवर्द—पु अडिल बैल, न बडविलेला बैल [स]

बलु(लों)तें—न १ गावातील बारा वतनदाराना अथवा हक्क ार कारूना शेतावर त्याच्या हक्कावद्दल गावकऱ्यानीं नमून देलेला धान्याचा, बागाइताच्या उत्पन्नाचा वाटा, गावकऱ्याच्या रजा भागविण्यासाठीं कारूना कुणब्याकडून मेहनताना म्हणून मेळणारा पिकाचा वशपरपरागत वाटा २ (काही ठिकाणीं) पाटील ळकर्णी इ० गावच्या पिढीजात कामगाराचा हक्काचा वाटा ३ रील बारा वतनें –काहीं महारबलुर्ती (मुसल्मानी व मराठी राज्यात मळणारीं) –१ सितादेवी किंवा उभ्या उसाचा भाग २ वही रची देणगी ३ शिमगीपौर्णिमेस होळीचा नैवेद्य ४ वैद्य-भाषाढी पौर्णिमेला धान्य ५ हातशेकणे=गुऱ्हाळावरील भट्टीचें ाुत ६ मृत जनावराचें अवशेष ७ घरटक्का ८ दफनाचे खड्डे वणण्याच पसें ९ खळ्यावरील दाणे १० पवाच्या तळाचे दाणे ० –भस्पृ ३७ 'येश जय प्रताप कीर्ति । ह अयो ध्येची ाुर्ती ।' –वसीस्व ६ ६३ [का बल=उजवा+कुड=देणें बलुता= जव्या हाताचा हक्क म्हणून देणें] **बलु(लों)तेदार, बलु(लों)या, बलु(ला)लौता**–पु बलुत्यावर हक्क असणारा गावचा तनदार सरकारी कामगार पाटील, कुळकर्णी इ० काहून हे भिन्न मसून बारा आहेत –१ सुतार, २ लोहार, ३ महार, ४ माग (ही हिली किंवा थोरली कास किंवा वळ यापैकी तिघाचा धान्याचे यार पाचुंदे किंवा कणसासह २० पेंढ्यावर हक्क आह व महाराचा ८ पाचुंद्यावर हक्क आहे), ५ कुभार, ६ चाभार, ७ परीट, ८ न्हावी, ही दुसरी किंवा मधली कास किंवा वळ या प्रत्येकाचा तीन पाचुंद्या र हक्क आहे), ९ भट, १० मुलाणा, ११ गुरव, १२ कोळी (ही तिसरी किंवा धाकटी कास किंवा वळ या प्रत्येकास दोन पाचुंदे मळतात) याप्रमाणे पुढील बारा अलुत आहेत –तली, ताबोळी, ाळी, माळी, जगम, कळावत, डवऱ्या, ठाकर, घडशी, तराळ, ोनार, चौगुला हेहि हक्कदार आहेत (मात्र याचा हक्क ठराविक ाहीं) काहीं ठिकाणीं पुढीलप्रमाणें बलुतेदार आढळतात – ाटील, कुळकर्णी, चौधरी, पोतदार, देशपाडया, न्हावी, परीट, ुरव, सुतार, कुभार, वेसकर, जोशी यात सुतार, लोहार, चाभार, ुभार ही पहिली कास न्हावी, परीट, कोळी, गुरव ही मधली कास आणि भट, मुलाणा, सोनार, माग ही तिसरी कास होय कोकणातील बलुतेदार याहून थोडेसे निराळ आहेत, इदापूर परग ण्यातील बलुतेदार पुढीलप्रमाणें आढळतात –पहिली कास-सुतार, लोहार, चाभार, महार दुसरी कास–परीट, कुभार, न्हावी माग तिसरी कास–सोनार, मुलाणा, गुरव, जोशी, कोळी, रामोशी एकूण १४ पदरपूर प्रातातील बलुतेदार – थोरली वळ –महार, सुतार, लोहार, चाभार मधली वळ–परीट, कुभार न्हावी, माग धाकटी वळ–कुळकर्णी, जोशी, गुरव, पोतदार ग्रॅटडफ याच्या मतानें–सुतार, लोहार, चाभार, माग, कुभार, न्हावी, परीट, गुरव, जोशी भाट, मुलाणा हे बलुतेदार व सोनार, जगम, शिंपी, कोळी तराळ, वसकर माळी, डवऱ्यागोसावी, घडशी रामोशी, तेली, ताबोळी, गोधळी हे अलुतदार आहेत पुष्कळ जागीं महारास पहिल्या, दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या वळींत धरतात हलीं आढळणारे अलुतेदार किंवा नारू –सोनार, माग शिंपी, भट गोंधळी कोरगू, कोतवाल, तराळ हे आहेत तथापि अलुतेदार व बलुतेदार हे निर निराळया जिल्ह्यात वगवेगळे आहत त्यामुळें त्याची एकवाक्यता होण कठिण वरील कास म्हणजे, गाव ही गाय असुन तिचें पीक ही कास होय, आणि बलुतदार हीं या गाईच्या कासेला पिणारीं वासरें 'अहो जीवु एथ उखिता । वस्तीवरु वाटे जाता । आणि प्राणु हा बलौता । म्हणोनि जाग ।' –ज्ञा १३ ३४ [स बली+ अपत्य=बलुत्या ?]

बल्यामारी—उद्दा (व) पर्वा, दिक्कत फिकीर नाहीं या अर्थी या तट्यापार्यी घरदार गल तरी बल्यामारी ' [बला= पीडा ?]

बल्यांव—न (को) एक प्रकारची लहान होडी बलाव पहा

बल्ल—न (गो) पीप

बल्लम—पु बलम पहा 'बल्लम बाण बोथाटया ।' –ऐपो २०० [हिं बलम]

बल्लव—पु १ गोपाळ गवळी 'वनीं खेळली बाळ ते बल्लवाचे ।' –वामन, वनसुधा १ १६ २ आचारी, विराटाच्या घरीं भीमानें आचारीपणा करीत असताना धारण कलेलें नाव [स]

बल्ला—पु १ (व) सापला २ फासा [का बळळी]

बल्लाळताटी—स्त्री (महानु) कनात 'गाडयाचिया निहटी । घातली बल्लाळताटी ।' –शिशु ५६९

बल्ली—स्त्री १ उथळ पाण्यात होडी पुढें लोटण्यासाठीं उपयोगात आणावयाची दाडी, वासा ताज २ नावेची डोल काठी ३ (व) लाकडी दाडी, वासा

बल्ल्या—पु १ (कर) बच्चा २ (मुलात रूढ) दडा-दाखल द्यावयाची गोटी 'बल्या द '

बल्ल्या-ळ्या—पु दगा बलवा पहा 'ज्यार्णी बल्वा कला, त्यात शामील जाले असतील त्यांचेंहि पारिपत्य करणें ' –रा ७ ४१ [फा बल्वा]

बल्हारी—स्त्री (व) सामर्थ्य, थोरपणा, माठेपणा 'काय तुमची बल्हारी सागावी ' [हिं बलिहारी]

बव—न (ज्योतिष) अकरा करणापकीं पहिलें [स]

ब-बकूफ—पु शहाणा [फा बा–बकूफ]

ब-वक्त(खत)-नेक—क्रिवि शुभ समयीं, प्रसगीं, वेळवर, योग्यवळीं 'खत मसरत-नमत पाठविलें तें ब-वख्त-नेक पोंहचलें ' –पया ४८० [फा]

ब-वजूद—क्रिवि असुनहि, शिवाय 'ब-वजूद टॉमस मोष्टीन पुण्यात आला असता' –ऐटि १५८ [फा बा-वुजूद्]

ब-वजे—क्रिवि उत्कृष्ट रीतीनें वहिवाटीप्रमाणें [फा]

बवर्ता—पु सफेत व काळया केसात लाल केंस असलेला घोडयाचा एक रंग –अश्वप १ ३२

ब-वाईक—क्रिवि खरेपणानें –आदिलशाही फर्मानें [फा]

ब-वाजवी—क्रिवि योग्यतनुरूप 'ब-वाजवी ताकीद होईल' –रा १५ १५६ [अर]

ब-वाशि(सी)र—स्त्री मूल्यव्याध –अश्वप २ १९५ [हिं]

ब-शर्त(र्थ)-र्ती—स्त्री १ पराकाष्ठेचा यत्न, जबरदस्त आणि निश्चयाचा प्रयत्न 'त्यान त्यास ब-शर्तीन वाचविलें' २ अर 'ब-शर्तीची याद' –पया २५१ –वि अटीवरील 'ब-शर्ती हुण्डया' –रा १९ ३० –क्रिवि १ निश्चयाच्या प्रयत्नानें, आस्थेनें, आवशानें 'त्या प्रातात ब-शर्त अम्मल बसविला' २ नि सशय, खातरीनें विनचूक ३ (शर्तीनें, पेजेनें) निश्चितपणे, पूर्णपणें, अगदीं उदा० ब-शर्त लवाड–लुच्चा–सादा इ० ४ अटी प्रमाणें 'तुमचें काम ब-शर्थे झाले' –हब ५६ ५ अटीवर 'परतु ब-शर्थ मशारनिल्हेची कुटुंबें शहरात दाखल व्हावीं' –रा १० २६५ [फा ब-शर्त्]

बशा-इया—पु १ मालकाच्या गैरहजिरीत त्याच्या, शताच्या राखणीस टेवलेला महार २ बसुन फुकट वेळ घालविणारा, आळशी [बसणें] **०खाणें**–अक्रि अडकून बसणें

बशारत—स्त्री शुभ वार्ता, खुशखबर 'अशी आम्हास बशारत जाली आह' –रा १ ६३ [अर बशारत्]

बशी-सी—स्त्री लहान ताटलीसारखें पसरट भांडें (विशेषत चहापिण्याचें) 'कपबशी' (गो) काचेचें तबक [पोर्तु बसिया हिं बासन]

बॅष्टॉ—वि (गो) निरर्थक

बस-स्स—क्रिवि पुरे, पुरेसा, ठीक 'व्यासावर युरोपीय पडित्तानीं अलीकडे जो चोरीचा चाज आणला आहे तोच बस आहे' –नि ५०० –स्त्री (अशिष्ट) वैपुल्य, रेलचेल कमाल 'त्यानें गाण्याची बस करून दिली' [फा बस्] (वाप्र) **०करणें**–अक्रि थाबणें, विरमणें, राहणें **बस भाई**–उद्गा १ थाब! पुरे बाबा! २ तृप्ति कटाळा दाखविण्यासाठीं योजतात (क्रि० होणें कर्त्याची षष्ठी) [हिं बसभाई]

बस—पु १ दृढता, निश्चितपणा, कायमपणा २ स्थिरस्थावरतेची स्थिति, जम, वजन, छाप, पगडा (व) बसोटी (क्रि० बसणें) 'ज्या व्यवहारात ज्याचा बस बसला तो त्यास सुकर' [बसणें] **बसक**–स्त्री १ आसन, आस्तरण, बैठक, बिछाईत (जाजम, खुर्ची इ०) २ बैठक, खुर्ची, तळखडा, (सामा) आधार ३ बसकी, तळ, बूड, पाय, बुवा अडणी 'या दऊतीची बसक लहान म्हणून आपटते' ४ बसकी, बाजारात घातलेल्या दुकानावरील कर, पट्टी ५ बसकीची जमीन, सपाट, सखल जमीन दरी, वदखल ६ जमीनीचा खोलगट भाग, लवण ७ जमीनीवर ठाम बसुन राहणें (थकव्यामुळें, हट्टानें–मनुष्यानें, पशूनें) (क्रि० घेणें, मारणें) **बसकट**-वि सखल, खोलगट (जमीन) **बसकट**–स्त्री दमल्यामुळें, हट्टानें, (तगादेवाल्यानें ऋणकोला) रोखण्याकरिता जमीनीवर थबकल घालून बसणें हातपाय मोकळे सोडून बसण्याची क्रिया, बैठक (क्रि० घणें, मारणें) 'ही म्हैस उभी आह तो दूध काढा एकदा बसकट मारली म्हणजे उठणार नाहीं' –वि १ सखल थपकट, चपटें, सपाटसर, याच्या उलट उभट, उभार २ बसकें, फेंदरें नकटें (नाक) **बसकट नाकया**–वि फेंदरा, नकटा **बसकण**–न १ आस्तरण, बैठक बसक (–स्त्री) पहा २ बसकट, थबकल (–स्त्री) पहा **०कण-घेणें-मारणे**–सिद्धीच्या निराशेन हाती घतलेलें काम सोडून देणें **०क(का)र-कूर, बस्क-(स्का)र**–स्त्रीन हातरी, चटई, जाजम, घडवची, मुलानी शाल्त वसावयास आणलेलें गोणपाट इ० आसनाप्रमाणें पसरलेली, ठेवलेली कोणतीहि वस्तू (हट) वस्टक [स विष्टर] **०कल**–स्त्रीन बसण्यास फुरसत, वळ, सवड, सवि (बहुधा नकारार्थी प्रयोग) 'तो सारा दिवस फिरतो त्यास क्षणभर बसकल सापडत नाहीं' –वि १ कमी उचीचें, आखूड व पसरट, नीच व सपाट २ बसकें, फेंदरें, नकटें (नाक) ३ खोलगट, खालपट (जमीन) **०का**–स्त्री १ (राजा) बैठक, आसन, खुर्ची २ तळ, पाया (वस्तूचा) –वि १ बेताच्या उताराचा आडव्या घाटाचा याच्या उलट पाणढाळ, खर २ सपाट, थबकट **०की**–स्त्री १ विटीदाडूच्या खेळातील एक शब्द २ बसका अर्थ १ व २ पहा ३ चुबळ –वि चुबळीसारखें बसकट (पागोटे) 'तिवट बस्की साधें' –समारो १ २०१ **०कीचा**–वि १ तळ, पाया, बैठक, असलेला २ बसण्यालायक (घोडा, बैल, गादव) **०कूर**–स्त्रीन बसकर पहा **बसकेचा**–वि तळ, पाया, बैठक, आधार असलेला **०कोळी**–स्त्री बसकट मातीची घागर 'यथाविधीने त्या येरी बसकोळया घागरी।'–तुगा २८० **बसण**–स्त्री (कर) बसण्यास घेतलेली लाकडी वस्तु **बसणी**–स्त्री १ बसणें, बैठक, मार्ड ठोकून बसणें 'एका बसणीस म्या शभर बद लिहिले' २ बूड आसन ३ (को) लहान पाट **०फुगडी**–स्त्री बसुन घालाव याच्या फुगडीचा खेळ 'बस फुगडी बसुगा। चतुर भुगा लालुगा एक पाय खोलीतो। सीताराम बोलीतो।' –मसाप २ २३४

बसकल—स्त्री (को) माशाची एक जात ह ऑक्टोबर नोव्हेंबरमध्ये पकडतात

बसणें—अक्रि १ बैठक मारणें २ दुगण, गुडघा, घोटा इ० ज्यावर टेंकणें ३ खालीं बूड टेकणें, उपविष्ट होणें, बसक घेणे, पंख आकुंचित करून राहणें, विश्रातीसाठीं खालीं टेकणे (पशु, पक्षी यानीं) ४ उद्योगधदा, काम वगैरेशिवाय असणे, रिकामटकडा, निरुद्योगी असणें ५ फुकट वेळ घालविणें ६ खुर्ची इ० बैठकीवर अधिष्ठित होणें ७ (शब्दश व ल०) वर पडणें, असणे 'अगावर धूळ बसली' ८ (विशेषत ल०) एखाद्यास भारभूत होणें, एखाद्यावर अवलंबून असणे ९ तळीं जाणें, स्थिरावणें १० खालावणें, कमी होणें (नदीचे, विहिरीचें पाणी) ११ बोथट होणें (शस्त्राची धार) १२ स्थिरावणें (एखाद्या मार्गात, स्थितींत), (ल०) रमणें 'तदुपरि मग तीचें चित्त कोठें वसेना।'—सारुह ३ ५९ १३ स्थिरावणें (पाऊस, उष्णता, ताप) १४ ऱ्हास, अपकर्ष होणें, खालावणें, काढतें घेणें, श्रेष्ठता गमाविणें वैभव कमी होणें १५ सवयीने निष्णात किंवा तरबेज होणें, अंत प्रवेश होणें (हाताचा, दुसऱ्या अवयवाचा, बुद्धीचा, ज्ञानाचा), चागलें समजणें 'हें गाणें माझें बसलें' १६ (ल) अगावर येणें, पडणें 'मार-खर्च-तोटा-बसला' १७ योग्य होणें, विवक्षितपणें जुळणें, मिळणें, पटणें जडणें, वरोवर होणे लागू पडणें (साधेजाड, युक्ति, हिक मत हिशेब) १८ खचणें बुडणें, विन किफायतीचा होणें, नासणें, तोटा येणें (व्यापार, धदा यात) १९ घोगरा बदसुर, खोल व अस्पष्ट होणे विघडणे (कंठ, गळा, घसा, आवाज) २० स्थापित होणें (अम्मल, सत्ता) २१ जोम, जोर मिळविणें (पिकानें) २२ पार जाणें, समूळ नाहींसें होणे २३ दवणें, कमी होणें, चेपणें (गळू) २४ आरभ करणे २५ प्रमाण ठरणे २६ प्रहार लागू पडणे, फटकारा लागणें (चाबूक इ० चा) [स उपविश्, प्रा उवइस, वइस, हिं बि बेश, आर्मजि वेस] **ग्रह०** बसू जाणे त्याला ऊठ कोण म्हणे=ज्याला कोठे व कसे बसावें हे कळतें त्याला ऊठ' म्हणून कोण सांगेल? **बसतां लाथ उठता बुक्की, उठता लाथ बसना बुक्की**—सर्वदा मार **बसले(ल्या)घडीचा**—वि पुष्कळ दिवस एकसारखा घडी घालून ठेवलेला व त्यामुळें कोरेपणा व झकपकपणा गेलेला कोरा (कपडा) याचे उलट ताण्याचा=मोराकरकरीत [बसणे+घडी] **बसले राहून**—क्रिवि बसून 'महाराज खिडकींत नेहमीं बसले राहून दिवस मोजीत'—विक्षिप्त १ १३१ **बसल्या महिना**—वि चाकरी न करिता दरमहाचा दरमहा मिळणारा(पगार) **बसात आणणें**—सक्रि स्वत च्या ताब्यात आणणें 'दहाजणी मी बसात आणिल्या प्रेमाचें पाजुन पाणी।'—पला १४ **बसून आतील टाग (मारणें)**—स्त्री (मल्लविद्या) जोडीदाराने आपल्यास खालीं धरल्यास आपल्या एका हाताने जोडीदाराच्या कोपरावरून हात घालून त्याचा हात घट्ट धरून ज्या हातानें आपण जोडीदाराचा हात धरला असेल त्याच बाजूच्या आपल्या पायानें जोडीदाराच्या पिंडरीस बाहेरून आपला पाय टकून त्याच्या धरलेल्या हातास एकदम आत झटका देऊन त्यास चीत करणें (टाग=गुडघ्यापासून घोट्यापर्यंतचा पायाचा भाग) **बसणें-न** बसण्यासाठीं पसरलेली, ठेवलेली कोणतीही वस्तु, बैठक **बसता**—वि बसण्याच्या उपयोगी (घोडा, बैल इ०)

बसंत—पु १ गाण्यातील एक राग २ वसतऋतु [हिं, स वसत] **बसंत-ती**—वि केशरी कुसुंबी, पिंवळा (कपडा किंवा रग) 'डोईस बसती फेटा दुपेटा बसत ग।'—प्रला ९४

बसन—न (ढोर) जनावराच्या मागील फऱ्याची जागा, चौक **ब(बे)सनेकड**—न (कों) सुतकुड्यामध्यें घातलेला दाडा राहाटास बैल लावावयाचा नसल्यास त्या दाडयानें रहाट फिरवितात सुळकुड्याजवळ बसनेकडाशीं काटकोनात जोखड बाधतात

ब-सरंजाम—क्रिवि सरजामासहित [फा]

बसर—वि (व) हार गलेला, पराजित 'कोणाला बसर जाणार नाहीं तो' [ओसर] **०येणें-जाणें**—अक्रि हरणें पराभूत होणें [ओसरणें-वसरणें-वसर]

बसराई—वि १ बसरा शहरचीं (रेशमी वस्त्रें, मोत्यें, फळें) २ केळीची एक जात हें केळें वारीक व लाब असतें यांचें बीं बसऱ्याहून आलेलें आहे—कृषि ४८८ **०चोखे मोती**—न बसरा येथील सुकुमार, तेजस्वी व गोल मोतीं [फा]

बसला वाटा-भाग—पु (कर) फाळ्यासहित उत्पन्नातील मालकी या विशिष्ट भाग (खर्चवेचाविरहित) हा कडधान्यापुरताच असतो

बसव—पु लिंगायत धर्माचा मुख्य उत्पादक हा धर्म शिवोपासक आहे [स वसु=बैल] **बसव(स)ण्णा, बस्वण्ण-ण, बसवा**—पु जगमाच्या देवळातील पूजेचा नदी, बैल 'कसावाचे आळी माडिले प्रमाण। बस्वण्णाची आण तया काई।'—तुगा ३०६८

बसवंत—न उपास्य दैवत 'सार्डी या विषयाची घाई रे। येणेंचि खेळे बसवत होसी।'—तुगा २४३ [प्रा]

ब-सवाब—वि उचित 'त्याचा जवाब व-सवाबच येईल'—रा ५ ८५ [फा]

बसविणें—सक्रि १ बसायास लावणें 'व्रजावन करावया बसविलें नखाग्रीं धरा।'—केका ५ २ पक्कें करणें, बाधणें, स्थिर करणें (कोणत्याहि स्थितींत) ३ मार्थी मारणें, सोंपणें, लादणें ४ थड करणे, शमविणें, स्थिर करणें, विश्राति घेण्यास लावणें

५ भोगावयास लावणें, वर आणणें, गुदरविणें (काहीं अनिष्ट) ६ योग्य करणें, जमविणें, लावणें, जुळविणें, मिळविणें ७ स्थापणें (राज्य, सत्ता, कानू विधि, वहिवाट) ८ (बायकी) न्हाणवलीस मखरात ठेवणें (गर्भाधानाच्या पूर्वी) [बसणें] **बसवी**—स्त्री १ (बाजारात बसणारी) वेश्या, कसबीण, निर्लज्जत्वादि गुणविशिष्ट गरती स्त्री २ जगम मताची कसबीण –शास्त्रीको ३ देवळी, मुरळी [बसणें]

ब-साअत-नेक—क्रिवि शुभ घटिकेला [फा]

बसालत—स्त्री सधि, स्नेह [अर विसाल्] **०ती**–वि स्नेहाचा, मैत्रीचा 'खान कुम्पनीचे बसालती सिल्सिल्यात दाखल जाला आहे' –रा १० २५१

ब-सिका-खास—क्रिवि खास शिक्यानिशीं फर्मान ब-सिका-खास' –रा २० ३६५ [फा]

बंसी—स्त्री बासरी, पावा, वेणु मुरली 'अधरीं धरिसी बसीला।' –मव १४६ –पु कृष्ण [हिं, स वश]

बसु(सो)ला-ली—पुस्त्री सुताराची तासणी, वाकस [हिं बसुला]

बसो—पु उसाची एक जात –कृपि ४५०

बसोल—पु (व) मढविणारा

बस्त—पु बोकड 'कस देत्य ह बस्त सकळ। बळी घेसी तयासी।' –ह १४ ७ [स]

बस्त व भाव—पु वस्तभाव –आदिलशाही फर्माने [फा]

बस्त(स्ता)न—न १ रचना, व्यवस्था, बेत, बस, जम (क्रि० बसणें) 'स्नानाचें–जेवण्याचें–निजण्याचें–बस्तान बसलें' २ बदोबस्त, स्थिरावलेपणा, निश्चिति, कायमची जागा घणें, धरणें (क्रि० बसणें) ३ टरणें, पडणें (प्रमाण) यावरून सरासरी, मध्यम प्रमाण वाटणीचें प्रमाण दर (क्रि० बसणें) 'पधरा रुपयांचें नवतीस माणसात बस्तान चागलें बसलें' ४ जम, ताळा (हिशेब, हकीकत याचा) खऱ्या गोष्टीशीं मिळणी, मेळ (बातम्याचा, इतिहासाचा, वर्णनाचा) योग्य, ठीक होण (सामान्यत) (क्रि० बसणें, जमणें, मिळणें) ५ सबध, प्रमाण 'आकाशातील गोलाच्या गतीवर मनुष्यास होणाऱ्या इष्टानिष्ट गोष्टींचें बस्तान अमण्याचा सभव किती' –नि २३९ [फा बस्तन=बाधणे, आवळणें) **०बिघडणें**–अक्रि विघाड होणें, घडी बिघडणें

बस्तनी—स्त्री वेश्या –राव्यको ८ ११० [हिं]

बस्तरवार—पु (ना खा) बृहस्पतवार, गुरुवार, बिस्तरवार

बस्ता—पु गठा (कापसाचा, कागदाचा इ०) 'त्याचा बस्ता भरून ठेवावा स्वामीमी।' –रामदासी २ ५७ थैली, गाठोडें, बदरा [फा बस्ता] **बस्त(स्ता)न**–पु टाण, दिंड

बस्तानी—स्त्री टोकास दोरी बाधलेली काठी, मुलाना शिक्षा करण्याचें गुरुजीचें साधन

बस्ति-स्ती—स्त्रीपु १ खालच्या पोटाचा भाग, खालचें पोट, ओटीपोट, मूत्राशय २ बस्तियत्र (कोठा साफ करण्याचें) –न बस्तिनलिका –स्त्री १ वस्तीची नळी २ पिचकारी ३ गुदद्वारात पिचकारीनें पाणी सोडून मलोत्सर्ग करविण्याची क्रिया [स]

बस्ती—स्त्री जैन लोकाचें देऊळ 'जरी लागला पाठीं हस्ती। तरी न रिघावें बस्तीं।' [वसणें ?]

बहकणें—अक्रि १ भकणें, रस्ता चुकणे, भटकणें, भलत्या वाटस लागणें २ (ल) नीतिभ्रष्ट होणें, वाकडें पाऊल पडणें ३ चुकणें, घसरणें ४ बेसुमार चढणें, अमर्याद होणें, आटोक्याबाहेर जाणें (किंमत, करार) ५ (काव्य) सवैत्र पसरणें, फाकणें, दरवळणें (सुगध) 'अयोध्येमाजी सुवास बहकत।' –राविं १० २१ ६ बरळणें, वाहवणें, भ्रमात पडणें [हिं बहकना] **बहकणी, बहक(का)वणी**–स्त्री चुकणें, भटकणें, भुलवणी **बहक(का)विणे**–अक्रि १ भलत्या वाटेस लावणें, भटकावयास लावणें (शब्दश व ल०) २ गोधळविणें, घाबरविणें **बहका**–पु (ना) घोटाळा, धादल

बहंगी—स्त्री १ खाद्यावरून वहावयाची ओझ्याची कावड, बगी, पेटारा २ (ल) कावडीतून नेण्याचें ओझें [हिं]

बह(ह)गुण—न (व) रुद तोडाचें पातेलें [बहुगुणी]

बहडणे—क्रि (ना) वाढणें, पुढे होणें [हिं बढना, स वर्धन]

बहर—पुस्त्री १ हगाम, वैपुल्याचा काळ, भर, सुगी, जोम, उत्कर्षाची पूर्णता, तजेला (उत्पन्न, तारुण्य, आरोग्य, मान, सपत्ति, खेळ, उद्योग याचा) 'रुन्द छातिवर बुन्द गेन्द जणु गुलाब बहरामधि फुलती।' –प्रला २ पराकाष्ठेचा रग, मौज (नृत्यादिकाची) [फा बहार=वसत] **०मारणें**–क्रि आनदात मौज मारणें, पूर्ण सुखोपभोग घेणें **बहरा इन्द्र**–वि सुखी, सपन्न [फा] **बहरी**–वहारी पहा

बहरी, बहरीससाणा—बहिरी, बहिरीससाणा पहा

ब-हर्गीज-हरगीज—क्रिवि कधींहि, बिलकूल 'हा मज्मून ब-हर्गीज मौकूफ करू नये' –रा ७ २३ [फा]

बहव(ह्व)स—वि १ बेकेद, ओढाळ, उच्छृखळ, फटिंग २ निष्काळजी, बेकायदा, बेबद, जुलमी, स्वैर, स्वेच्छाचारी (सामान्यत मनुष्य, काम, राज्य) [बहु+वास, वसणें]

बहस—स्त्री चर्चा –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बहळ-ल—वि १ प्रचुर, विपुल, पुष्कळ 'आनदामोद वहळ। सात्विकांचें मुकुळ।' –ज्ञा १५ ६ २ पुष्ट 'चिन्मात्र तेजें वहळ। नित्य निर्मळ सदशें।' –एभा ९ २०७ ३ विस्तृत, प्रशस्त, विस्तीर्ण मोकळी (इमारत, मैदान, प्रवेश) [स बहुल, का बाहळा]

वहा—स्त्री किंमत, खर्च 'कागद-वहासर्साल रुपये पचवीस दविले जातील' -सासइ जुले ९१ [फा वहा]

वहाईपंथ—पु एक मुसलमानी धर्मपथ हा १८४४-४५ मध्यें इराणात उदय पावला याचा उत्पादक मिर्झाअली महमद होय हल्लीं हा पथ अरबस्तानात प्रबल झाला आहे -झाको (व) ६२

वहाचर--वि १ (व) वाऱ्यावर २ लावालावी करणारा

वहाड—न समुद्र, खाडी याच्या काठची भरतीची खारी जमीन

वहाड--न (प्र) वाड, सारग्रथ, कोडपत्रें इ०

वहाण—स्त्री (कों) नावेचा काठ, कड, वाण, वाणी

वहाणा-ना—पु मिष, ढोंग, खोटी सबब, निमित्त 'राजश्री भाऊचे पत्राचा वहाना लावतील' -ख ५ २४७६ [फा वहाना] **०करणे**-क्रि खोटें बोलून एखादी गोष्ट लपविणें

वहा(हि)णा—वि (व घाटी) लाडक्या मुलीस म्हणतात

वहाणें—सक्रि (काव्य) हाक मारणें, बोलावणें 'दुर्योधन ये स्वयें वहायाला' -मोउद्योग ७ ८८ [स आवाहन]

वहात्तर—वि सत्तर आणि दोन [हिं] **०खोडी**-स्त्री घोडयाचे वहात्तर दोष, वाईट लक्षणें अशुभ लक्षण पहा **०जुलूम**-पु पराकाष्ठेचा जुलूम **०भोवरे**-पुअव कसार्ची वहात्तर बलयें (घोडयाची) यापैकीं बासष्ट अशुभ व दहा शुभ **०रोग**-पुअव दशी वैद्यकातील रोगाचे वहात्तर प्रकार **म्ह०** वहात्तर रोगाचा खडोबा=अनेक रोग एकाच वेळीं असलेला रोगी

वहाद(दु-द्)र—वि १ वीट, घाडशी छातीचा शूर २ प्रवीण, निष्णात, निपुण, हुशार, वस्ताद, पटाईत [फा वहादुर] **वहाद(दु-द्)री**-स्त्री शौर्य, पराक्रम [फा] **वहादुराई** स्त्री शाबासकी, बक्षीस 'खेडराव महाराजास मिळाली बहादुराई।' -मापो ५

वहाद(दा)री—स्त्री बाहीदारी, हमी, जिम्मा **वहादरी**-स्त्री गायकवाडीतील आरब सरदाराची जामीनकी

वहादूरखानी कागद—पु एक जातीचा दौलतावादी कागद

वहादुरीतोडी—पु (राग) यात षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गाधार, तीव्र मध्यम, पचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाती सपूर्ण-सपूर्ण वादी ऋषभस्थानचा धैवत व सवादी मध्यस्थानचा गाधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

वहानक्त—न तसर व फराक्त याच्या वजावाटीनतर ऐनजिनसी धान्यरूपी सारयाची नक्त किंमत, वसुली गल्ल्याची नाण्यात किंमत [फा वहा+नकद्]

वहानचोत-द—वि एक शिवी [हिं बहेन=बहीण+चोदणें]

वहार—पु बहर पहा

वहार—स्त्री कमाल, उत्कृष्टता **०दारी**-स्त्री सौदर्य 'हिमालयादि स्थानाचे वर्णनात बहारदारी बरीच दिसुन येते' -विवि ८ ७ १२३ **वहा(ह)री**-वि १ मेजवान्या, खेळ, आनद व सुख यात रमणारा २ वासतिक

वहार—पुस्त्री १ बहर पहा २ एक राग यात षड्ज तीव्र ऋषभ, कोमल गाधार कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ व अवरोहात धैवत वर्ज्य जाति षाडव-षाडव वादी मध्यम, सवादी षड्ज गानसमय वसत ऋतूतील रात्रीचा तिसरा प्रहर [फा बहार, स विहार]

वहारम—वि रुष्ट, खप्पा, दिक्क बहैम पहा 'राजे मजकूर बाहेर जाऊन राहिल्यामुळें मर्जी बहारम' -रा ५ १८० [फा]

वहाल, भाल—न १ तुळई, सरा २ अवेलापासून चूल निराळी करणारा चुलीचा अवयव

व-हाल—वि १ प्रसन्न, खूष २ पूर्ववत कामावर नेमलेला ३ क्षमा केलेला ४ बक्षीस दिलेला कसबे मजकूरची मोकदमी तुम्हास बहाल करून' -रा १५ २७८ ५ पुन्हा स्थापिलेलें, परत दिलेलें 'वतन बहाल वजारी' -थोमारो १ ६५ ६ (व) कायम असलेला, टिकलेला -क्रिवि पूर्ववत याजकरिता लाडाचे चौथे दफची इबारत **व-हाल ठेवणें** जरूर' -रा ७ ९२ [फा बहाल] **०करणें**-सक्रि १ कृपावत होऊन देणें २ खालच्या कोर्टाचा हुकुमनामा कायम करणें **(मामलत, सनद इ० कोणा एकास) ०करणें**-एखाद्यास पुन्हा तो अधिकार देणें **०मर्जी**-स्त्री प्रसन्नता, खुशमर्जी **बहाली**-स्त्री १ अनुकूलता, प्रसन्नता २ स्थापना, ठाम करणें (अधिकारात, उद्योगात) ३ क्षमा, माफी, कृपा 'मशारनिल्हेस बहालीची पत्रें पाठविलीं' -दिमरा १ १२० ४ (मागे तगिरी शब्द जोडून) एखाद्या कामावरून कमी केलेल्या नोकराची कामावर पुन नेमणूक तगिरी बहाली पहा, पुन नेमणूक (सरकारी अधिकाऱ्याची, नोकराची) 'जर्नल इथ्वरिस्त यास हिंदुस्थानचे फौजेचा बहाली-बर्तफीचा मुख्त्यार केला आहे' -दिमरा १ १०८ ५ चढती कमान, चढती उत्कर्ष 'जीवबादादा परशुरामपतीची दिसदिस बहाली।' -ऐपो २२५ **बहाली-मेहेरबानगी**-स्त्री दया, लाभ

बहाला, बहावा, बहावा पंचक, बहावेपचक, बहाळा—वाहम पहा

बहाळ, बहाळणें—वाहळ, वाहळणें पहा

बहाळी—स्त्री विपुलता, समृद्धि, भर, उत्कृष्टता 'अगा ब्रह्मासि। पाताळी। जळ मापडे मुळीं। त शाखाचिये बहाळीं। बाहेर दिसे।' -ज्ञा १३ १७९ [स बहुल]

बहि बही—क्रिवि बाहेर, बाहेरच्या बाजूस (समासात) बहि प्रदेश, बहिर्भाग बहिष्कार इ० [स] **०करण**-न चक्षुरादि दहा इंद्रियें [स] **०प्रीति, बहिर्ममता, बहिर्लाभ**-स्त्रीपु

वरकरणी प्रीति, माया [स] **बहिरंग**–न बाह्य स्वरूप –वि परका अपरिचित, दूरचा, आपल्या कुळाच्या, अनुयायाच्या विस्तारात नसलेला याच्या उलट अतरग [स] **०रंगपरीक्षण**–न विशेष खोलात न जाता वरवर कलेलें आलोचन [स] **०रंगोपासन**–न बाह्य उपासना ही सपद्विधि, आरोपविधि, सवर्णविधि व अभ्यासविधि अशी चार प्रकारची आहे, कर्ममक्ति [स] **०रवसा**–पु बाहेरची (भूत, पिशाचाची) बाधा **बहिरवा(वा)स, बहीरवास**–पु १ बाहेर राहणें २ (महानु) बाहेरच्या उपयोगाचें नेसावयाचें वस्त्र, उत्तरीय वस्त्र 'चोखट बहिरवास वेढीति।' –पूजावसर [स] **०रानी**–क्रिवि उघड्या मैदानात, मोकळेपणें (भटकणें) **०रायाम वात**–पु एक प्रकारचा धनुर्वात यात राज्याची छाती पुढें येऊन पाठीकडे कमान होते अतरायाम वात पहा [स] **०रुपद्रव**–बहिरवसा पहा [स] **बहिर्कोप**–पु (प्र बहि कोप) वरपागी धारण कलेला खोटा राग [स] **बहिर्गृह**–न पडवी, ओसरी, ओटी, ढेलच-ज, दवडी [स] **०र्दंत**–पु ओठाच्या बाहेर आलेला दात [स] **०र्दाह**–पु शरीराची काहली, याच्या उलट अतर्दाह [स] **०र्दिशेस-भूमीस जाणें**–अक्रि शौचास जाणें **०र्द्वार**–न व्यभिचार, राडवाची **बहि प्रकृति**–स्त्रीअव राज्यकारभाराचें एक अग कोश, राष्ट्र दुग, वल आणि प्रजा इ० याशिवाय दुसरी अत प्रकृति प्रकृति अर्थ ७ पहा [स] **०र्भाव**–पु बाह्य भाव, डौल, स्थिति देखावा, हेतु [स] **०र्भूत**–वि बाह्य, बाहेरील 'मनाची गणना कोण्हीं इद्रियात करितात कोणी त्याहून वहिर्भूत असें गणतात' [स] **०र्भेमीची व्यथा**–स्त्री (ल) हगवणीचा उपद्रव **०र्मुख**–वि बाहेर तोंड असलेला बाह्य, प्रापचिक गोष्टींकडे कल असलेला विषयासक्त याच्या उलट अतर्मुख [स] **०लेब**–वि विशाल शोणाचा **०र्लोपिका**–कोडें, गूढ, ज्याच्या अर्थपूरणा साठीं बाहेरचें पद इ० घ्यावे लागते अशी कूट कविता अतर्लोपि कच्या उलट [स] **०र्वक्रपृष्ठ**–न गोलाचें पृष्ठ बाहेरच्या बाजूने पाहिलें असता दिसणारा आकार –सूर्य ८ **०र्वर्ती**–वि १ बाहेर राहणारा, असणारा २ (ज्यो) श्रेष्ठ, सूर्याभोवती होणाऱ्या पृथ्वी प्र क्षिणेच्या मडलाबाहेर असणारा (ग्रह) बुध, शुक्र या शिवाय बाकीच्या ग्रहाना बहिर्वर्तीग्रह म्हणतात [स] **०विकार**–पु १ (ल) उपदश, गर्मी २ बाह्य, शारीरिक आजार [स] **०र्व्यसन**–न बहिर्द्वार पहा [स] **०र्व्यसनी**–वि व्यभिचारी, रडीबाज [स] **बहिस्त्रिक(करण)**–न नृत्याचा एक प्रकार **बहि स्नेह**–पु दिखाऊ, खोटी प्रीति, ममता [स]

बहि(हे)दा, बेदा—पु बड, दगा, गोंधळ, दना [हिं]

बहिरक बैरक—स्त्री निशाण ध्वज, एका निशाणाखालील टोळी (अरबाची) 'शिबदीचे लोक पोलीसखात्यात गल्याने त्याचे बेडे व बहिरकी राहित्या नाहींत' –(बडोदें) ऐरा, प्रस्तावना ९५

बहिरम—पु (व) भैरव 'बहिरमची यात्रा भरते' [स भैरव]

बहिरव—पु १ (राग) भैरव २ भैरव, बहिरोबा (एक देव) 'बहिरव खडेराव। रोटी सुटीसाठीं देव।' –तुगा ७९१ **बहिरवी**–स्त्री भैरवी रागिणी [स भैरव]

बहिरा, बहीर—वि १ फुटका (कान) २ ज्याला मुळींच ऐकू येत नाहीं किंवा कमी यतें असा ३ वदनाक्षम, सुन्न, सवेदनारहित (अवयव) [म बधिर] **म्ह०** (व) बहिऱ्याकानीं कुयऱ्या, अडक्याबायती मोहऱ्या=बहिऱ्याला ऐकू येत नाहीं तेव्हा त्यास उद्देशून म्हणतात **०पिसा**–वि बहिरा व वेडा, पिसाट **बहिरंभट**—वि बहिरा

बहिरागी—पु बैरागी पहा

बहिरावणें, बहिरणें—अक्रि १ बधिर होणें 'दिशाचक्र बहिरेले। घाई निशानाचा।' –शिशु ५८५ २ वेदनारहित, सुन्न होणें [बहिरा]

बहिरी, बहिरीससाणा बहिरससाणा-ससा—पु १ ससाणा, एक मासभक्षक पक्षी याच्या पाठीचा रग पारव्यासारखा असून मध्यें काळे ठिपके असतात दुसऱ्या पक्ष्याची शिकार करण्यासाठीं हा बाळगतात 'बाज बहिरी सोनार।' –दावि २४४ २ (ल) हुषार व धीट माणूस **०बोका**–पु चलाख, वस्ताद छाप बसविणारा इसम (बहिरीससाण्याप्रमाणे डोळे असलेला, माजरा प्रमाणें चपल)

बहिरी—पु भैरव देव, बहिरोबा [स भैरव]

बहिरीबे(ब्य)था बहिरी—स्त्री सुनबहिरी नावाचा राग याने त्वचेला बधिरता येते

बहिरोबा—पु १ भैरव देव २ (ल) बहिरा मनुष्य [स भैरव] **०ची सेवा असणें**–अक्रि बहिरा असणें

बहिर्बुणगे, बहिरी, बहीरबुणगें—न फौजेंतील बाजार बुणगें, गर्दी 'भले भले सरदार त्यानीं बहिरींत तोडें घातलीं।' –एपो २७९ [हिं बहीड बुनगाह]

बहिष्कार—पु १ जातीबाहेर किंवा वाळीत टाकण्याची क्रिया (क्रि० घालणें) २ (सामा) बाहेर ठेवणें, असहकारिता विनवणीस बहिष्काराची पुरवणी दऊन' –टि ३१० ३ त्याज्य ठरविण अगिकार न करणें (वस्तू इ०) 'परदेशी मालावर बहिष्कार पुकारला' [म] **०वादी**–वि बहिष्कार पाळणारा बहिष्कारवादी विद्यार्थ्यानीं कॉलेजें सोडलीं'–केले १ ३२२ [स] **०णे**–सक्रि वाळीत टाकणे 'असो जेसा पुत्र भ्रष्टला। तो सर्वी जसा बहिष्कारिला।' –ह २० ८६ [स] **बहिष्कृत**–वि १ जातीबाहेर, वाळींत टाकलेला २ बाहेर ठेवलेला, वर्ज्य केलेला

बहीण—स्त्री १ आपल्याच आईबापाची कन्या, भगिनी २ चुलत–आते–मामे–बहीण इ० ३ वडील बहीण ४ (निंदार्थी) गुणात, वर्तणुकींत एखादीची बरोबरी, वरचढपणा करणारी स्त्री [स भगिनी, प्रा बहिणी गु बेन, सिं भेणु, प भेण, फ्रेंजि फेन] **म्ह**० बहिणीमुळें भावोजी सोयरा **०जवाई–जावाई**–पु (व) मेहुणा, बहिणीचा नवरा **०तीज–बीज**–स्त्री कार्तिक शुद्ध तृतीया आणि द्वितीया भाऊबीज बीजेस बहीण भावास ओवाळते व तीजेस भाऊ तिची वस्त्रालंकारांनीं सभावना करतो **०पणा** पु मेहुण्याचें नातें 'ऐसा कष्टविला आमुचा पति। त्या बहिणपणा आग लागो।' –जै ७१ १०१ **०भावंडें**–नअव भाऊ आणि बहिणी (समुच्चयानें) **०भावा**–पु (राजा) एकाच आईकडून नातें, भाऊ बहीण, सहोदरपणा **म्ह**० बहीणभाव्या व सासू जावया **०लेक**–पु (ना) बहिणीचा मुलगा, भाचा **०वळा**–स्त्रीअव बहिणींची मालिका [बहीण+ओळ] **बहिणीस**–स्त्री (को) (अशिष्ट) बहीण **बहिणुली**–स्त्री लाडकी बहीण 'द्रौपदि ह बहिणुली।'–दप ४८ **बहिणोई**–पु (व) बहिणीचा नवरा, मेहुणा [बहीण+नाहो (–नवरा) बहिणोहो–बहिणोई]

बहीफळ—न श्रीफल [हिं]

बहीर—स्त्री अघाडीचें सैन्य, विनी [हिं]

बहु—वि १ पुष्कळ, अतिशय, अनेक (समासांत) बहुपाद= पुष्कळ पायाचा, बहुभुज=पुष्कळ हाताचा, बहुप्रिय=पुष्कळांस प्रिय, बहु–भक्ष–गुण–तत्री–पर्ण–पत्र इ० २ –क्रिवि फार, अधिक 'तैसा कुरुपतिचा मी कीं बहु राज्यार्पणादि यदुवृत्ती।' –मोभीष्म १६ ५९ [स] **म्ह**०बहुरत्ना वसुंधरा **०कशास**–क्रिवि फार काय 'हरी व्यसन पापहें बहुकशास काया धवा।'–केका७४ **०ऋणी**–वि पुष्कळांचा देणकरी, बहुत ऋण असलेला **म्ह**० बहु उवा त्यास खाज नाहीं, बहुऋणी त्यास लाज नाहीं [स] **०काल**–क्रिवि पुष्कळ वेळपर्यंत, बहुतकाळ **०कोंण**–पु चोहोंपेक्षा जास्त बाजूंची सरलरषाकृति –महमा ७ **०गुणित**–वि अनेक मिळून एकाप्रमाणें दिसणारा –ज्योति शास्त्रांचीं मूलतत्त्वें **०गुणी**–वि १ पुष्कळ गुण असणारा, पुष्कळ गोष्टी ज्यास करता येतात असा, पुष्कळ कामीं किंवा उपयोगी लावता येण्यासारखा (मनुष्य, वस्तु) २ एक श्लेषात्मक रचना, ठोब्या, बईल 'बहुगुणी इश्वरभजनीं लक्षाचा मनुष्य मोटयोग्य' या वाक्यांतील पहिल्या तीन शब्दांतील आद्याक्षरें घेतल्यास बईल असा शब्द बनतो व तो मोटयोग्य म्हणजे मोट ओढण्यास योग्य ठोब्या असा श्लेष यांत आहे [स] **०चक**–वि वाचाळ, बडबडया, चावट 'बहुचकासीं करू नये। मैत्री कदा।' –दा २ २ २५ [स बहुवाचक] **०चकें**–स्त्री भ्रमिष्टपणा, चावटी, बहकलेपणा 'बहुचकें ज्ञातया। आणिली जेणें।'–ज्ञा १८ ५३९ **०जिन(न्न)सी**–वि अति पुष्कळ जिन्नस असणारा, अनेक प्रकारचा 'दशक अष्टादशक बहुजिन्नसी।'–दा १८ **०त्र**–क्रिवि पुष्कळ मार्गांनीं, ठिकाणीं [स] **०त्व**–न १ पुष्कलता २ (प्रबंध) रागालापांत एखादा स्वर अनेक वेळां घेणें [स] **०दुधी**–वि पुष्कळ दूध देणारी (गाय, म्हैस) 'अखुडशिंगी अल्पमोली बहुदुधी अशी (गाय) मिळणें कठीण' [बहु+दूध] **०धा**–वि (काव्य) नाना प्रकारचा 'पाहें मुनिप्रसादें करनि चमत्कार उदित बहुधा मीं।' –मोअनु ७ ९७ –क्रिवि १ पुष्कळ मार्गांनीं प्रकारांनीं २ पुष्कळ अशी बहुतकरून बहुश, बहुतेक [स] **बहुधा नाहीं**–क्रिवि क्वचित, बहुश, क्वचिंहि न फार क्वचित **बहुधाकार**–पु अव १ अनेक प्रकारचे आकार 'ऐसें बहुधाकारी वर्तती। बहुचि होउनी।' –ज्ञा ९ २५८ २ –न (ल) जग **०धानक**–स्त्री माया, प्रकृति 'गुणत्रयरूपी पदार्थभेदाचीं बीजें तींत आहत म्हणून बहुधानक'–गीर १५८ **०धान्य**–पु साठसव त्सरातील बारावा सवत्सर **०नायकी**–स्त्री पुष्कळांचें राज्य, सत्ता बहुराजकी, (ल) झोटिंगपादशाही, अंदाधुंदी बारनायकी पहा **०पतिकत्व–न** एक पति जिवंत असतां दुसरा किंवा अनेक पति करणें [स] **०पत्नीकत्व**–न लग्नाची बायको जिवंत असतां दुसऱ्या एक किंवा अनेक स्त्रियांशीं लग्न करणें [स] **०पाद–पादी प्राणी**–पु अनेक पाय असणारा प्राणी या वर्गांतील प्राण्यांच्या पायाला अणीदार टोक असतें व पुढील दोन पायांच्या पजात विषाच्या गाठी असतात गोचीड, घोण इ या वर्गांत येतात [स] **०प्रजा**–वि पुष्कळ संतति, मुलेंबाळें, परिवार असलेला [स] **०प्रद**–वि उदार, सढळ हाताचा [स] **०बीज**–वि पुष्कळ बियांचा [स] **०बोलका**–वि वाचाट बडबडया **०भाग्य**–(राज्य, कुटुंब इ०ना कारण असें) पुष्कळांचें दैव [स] **०भाष(स)–भाषी**–वि १ बहुबोलका २ पुष्कळ भाषा जाणणारा द्विभाषी [स] **०मत**–न साधारणत अधिक लोकसमुदायचें मत, अभ्यासापेक्षा अधिकांचें मतें –वि पुष्कळांस मान्य 'भीष्म म्हणे बा! बहुमत साधुचि, न तस सदा असु ज्ञात्या।' –मोभीष्म १ ८१ [स] **०मान**–पु आदर, मान, सन्माननीय आगतस्वागत [स] **०मूत्रता**–स्त्री मेहाचा एक प्रकार, बहुमूत्ररोग [स] **०मूत्रमेह रोग**–पु बहुमार मूत्रस्राव होणारा रोग, मधुमेह यांत तृष्णत्व, घाम येणें, तोंडास दुर्गंधि, जीभ, डोळे व कान यांस ओलसरपणा, खोकला, अरुचि कोरड, दाह, थकवा इ०विकार असून लघवी पिवळी होत [स] **०मूल्य–मोली**–वि मौल्यवान, उंची **म्ह**० बहुमोली अल्प सतोषी **०युक्पद**–वि (गणित) पुष्कळ पदांचा [स] **०ये**–वि बहुत 'तथ परिवारु बहुये। अघडता कीं।' –अमृ ९ २८ [स बहु] **०रंगी**–वि १ नानारंगी, चित्रविचित्र २ बहुगुणी हरहुन्नरी ३ प्रसंगानुवर्ती, वळ पडेल तसें वागणारा [स] **०रत्नावसुंधरा**–नानारत्नांसुधरा पहा [स] **०राशिक**–न (गणित) संयुक्त व साधें गुणोत्तर यांचें समीकरण [स] **०राशिप्रमाण**–

न एखाद्या परिमाणाचें दोन किंवा अधिक परिमाणाशीं असणारें प्रमाण [स] ०रूप–न १ नाट्य, अभिनय सोंगें घेणें, विडंबन इ० २ जगदाकार, विश्व 'जो भेटतखेंव संर। बहुरूप हें।' –अमृ २९ –वि अनेक प्रकारचा, रूपाचा, नानाविध [स] ०रूपत्व–न (रसा) अनेकाकारत्व इ ऑल्टोइझम, आल्ट्रोपी यास प्रतिशब्द ०रूपी–पु नाचणारे, सोंगें आणणार, नकल्ये इ० लोकाच्या वर्गातील एक व्यक्ति, नाना प्रकारचीं सोंगें घेउन उपजीविका करणारा 'कळावत बहुरूपी।'–दावि ४७४ ०वचन–न (व्या) अनेकवचन, अनेकत्वद्योतक वचन [स] ०वचनान्त–वि शेवटीं बहुवचनी प्रत्यय असलेला (शब्द, क्रियापद) [स] ०वस–स्त्री १ वश्या, कसवीण २ गवगवा, बोभाटा गाजावाजा (क्रि० करणें) –वि १ वाचाळ २ (काव्य) मोठा, बहुत, पुष्कळ, फार, नानाविध, विस्तृत 'तेसा बहुवस ससार।' –एभा २२ ४६० –क्रिवि १ पुष्कळअर्शी 'म्हणे हे आवडे बहुवस।' २ (प्राय बहवस) बवद, स्वैर इ० ३ सर्वज्ञ –मनको ०वसपण–न १ सर्वज्ञता 'आपुलेनि बहुवसपणें। श्रीकृष्ण म्हणे।' –ज्ञा ६ १०७ २ सर्वत्र राहण्याचा धर्म, व्यापकता 'कीं वायूचिया बहुवसपणें। अर्शी दिगत लक्षिजे यक क्षणें।' –स्वादि १० २ ३५ ०वार-वारे–क्रिवि पुष्कळदा, अनेकवेळ, अनेकप्रसगीं 'प्रियाकुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी।' –केका ७ [स] ०विध–वि पुष्कळ प्रकारचा, नानाविध [स] ०वे–क्रिवि फार पुष्कळ 'तया ठासी बहुवें पाड। मागाचि तू।' –ज्ञा १७ १२ [प्रा] ०व्रीहि–पु (व्या) एक समास यात कोणतेंहि पद प्रधान नसुन सबध सामासिक शब्द त्याहून निराळ्या अशा नामाचें विशेषण असतो उदा० चतुर्भुज, शशिशेखर इ० [स] ०श-शा–क्रिवि पुष्कळअर्शी, बहुतकरून, बहुधा 'बहुशा छेदिता जो दशकठ।' –दावि १७४ [स] ०श्रुत–वि ज्यानें पुष्कळ ऐकिलें आहे असा, पुष्कळ गोष्टींचें थोडथोडें ज्ञान असलेला, सामान्य माहिती असलेला [स] ०सम्मत–न सामान्य मत, अभिप्राय (क्रि० पडणें, होणें, असणें, घेणें) ०साल-ळ–क्रिवि १ (काव्य) पुष्कळ 'बहुसाल मारिले भुरके।' –मोउद्योग ७ ७७ २ नित्य, नेहमीं, सदोदित, वारवार ३ पुष्कळ वर्षपर्यंत, लाब अवधिपावतो ०सालपण–न नाना प्रकार 'गुरु ऐसे जें म्हणणें। तेंही आह बहुसालपणें।' –एभा ३ २७५ ०सुखवाद–पु (तत्त्वज्ञान) आधिभौतिक सुखवादातील एक श्रेष्ठ पथ, जनहितवाद, पुष्कळाचें पुष्कळ सुख अगर हित जेणें करून होईल तें करणें अशा प्रकारचें नीतितत्व 'बेथाम, मिल्ल वगैर पडित 'बहुसुखवाद' पथाचे पुरस्कर्ते आहेत' –ज्ञाको (व) ६७ [स] ०क्ष–वि अतिशय सोशीक, धीराचा [स] ०ज्ञ–वि पुष्कळ जाणणारा [स]

बहुगुणें-णी–नस्त्री रुद तोंडाचें धातूचें भाडें [बहु+गुण]

बहुडणें—अक्रि १ मागें फिरणें, सरणें 'वृद्धाच्य तरी बहुडे। तारुण्याची गाठी विघडे।' –ज्ञा ६ २६० २ उडणें –सक्रि निरोप देणें, बोलाविणें, परत पाठविणें 'गरुडा आळगूनी बहुडविलें' –तुगा ५२

बहुडा-ड–पु (कृषादृष्टीचा) वर्षाव 'हे भेटी नव्हे बहुडा। मेघाचा केला।' –ज्ञा ११ ६७०

बहुडा—पु बदलण्यासाठी खजिन्यातून परत पाठविलेले पैसे, बदला परत, परतबहुडा असेंहि म्हणतात कळवी पहा 'प्रेम देउनि बहुडा झाला। तुका म्हणे विठ्ठल बोला।' –तुगा २७६ [गु]

बहु(हू)त—वि पुष्कळ प्रचुर, फार, अनेक [स बहु किंवा प्रभूत, प्रा बहुत्त, हिं बहोत] ०करून–क्रिवि पुष्कळ अर्शी, सामान्यत, पुष्कळदा, प्राय ०काळीं-दिवशी–वि जुना, पुरातन, पुष्कळ दिवसाचा ०धाराचे निवडुंग–नपु पुष्कळ धारा असलेला निवडुग निवडुग पहा ०वाणि–वि पुष्कळ अपत्यें प्रसविणारी 'म्हणौनि पहिलियाचि वळा। बहुतवीणि जाली।' –भाए ३१४ [बहुत+वीण] **बहुतावे**–न (को) (एखाद्या कामात) वाजवीपक्षा जास्ती व्यवस्थापकाचा, कर्त्याचा सबध असण, बारभाईपणा 'मसलतीचे कामावर बहुतावें कामाचें नाहीं' **बहुतेक**–वि अनेक, कित्येक, पुष्कळ 'माझीं लेकरें बहुतेक मेलीं। महा दुष्काळें करूनिया (–ह २९ १८८ –क्रिवि (काव्य) बहुतकरून, पुष्कळअर्शी, हजार वाटयानीं [बहुत+एक]

बहुरणी—स्त्री गाभणें जनावर –वि गाभण (गाय, म्हैस इ०)

बहुल-ळ—पु चैत्रादि महिन्यातील वद्य पक्ष –वि १ वद्य(पक्ष) २ (काव्य) पुष्कळ, फार, अतिशय [स] ०स्वर–पु (सगीत) रागातील वादी स्वर

बहुली—वि सुदर

बहुली—स्त्री नाचणीची हलकी जात

बहुलें—न बोहलें, लग्नात, मुजींत घातलेली चतुष्कोण वेदी यावर वधूवर, बटु बसतात व होम करितात ह्याची लाबी–रुदी ५।४ आणि उची एक हात असुन ती मुर्जीत मुलाच्या हातानें व लग्नात मुलीच्या हातानें मापितात 'ऐसें सवादाचा बहुला। लग्न दोघाचिया आतुला।' –ज्ञा १८ १५७८ [बहुल–भोवतालें, भवालय, बाहुवलय ?]

बहुळणें—अक्रि व्याकुळ होणें

बहेचवज्ह—क्रिवि कोणत्याहि रूपानें –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बहेतल, बह्या, बह्याड, बह्यताड—वि (व) मूर्ख, वडसर, बावळट, पिसाट' [हिं बेहदना, बहकेल]

बहुंशीं—क्रिवि बहुतेक [बहु+अर्शी]

बल्लाशी—वि आधाशी, खादाड [स बहु+अश्=खाणें]

बळ—न १ जोर, सामर्थ्य, शक्ति, क्षमता बल पहा २ सैन्य 'पळती बळें समस्तें' –मोकर्ण २ १ [स बल] **म्ह**० जिकडे बळ तिकडे न्याय **०करणें**–क्रि १ जोरावर येणें, जुलूम, जबरीचे उपाय योजणें २ सर्व शक्ति लावणें, लागू करणें **०धरणें**–क्रि नेट धरणे दम धरणें, शक्ति मिळविणें **०बांधणें**–क्रि १ नेट धरणें २ कम बाधणें, तोंड देण्यास, यत्न करण्यास तयार होणें, शक्ति कमाविणें **बळाचा**–वि १ बळकट २ दुसऱ्याचा जोर असणारें (बुद्धिबळ) **बळास येणें**–क्रि जुलूम करण्यास आरंभ करणें, हमरीतुमरीवर यणें सामाशब्द– **०कट**–वि १ मजबूत, दृढ २ जोराचा, झपा ट्याचा (पाऊस) ३ भयकर, घोर 'धावे कुरुपति तेव्हा राया! संग्राम हाय बळकट कीं।' –मोशल्य ३ ११ –क्रिवि १ झपा ट्यानें, पूर्णपणें अतिशय 'मी बळकट जेवलों' २ घट्ट, पक्का हा साधा बळकट बसला' [स बल+का कटु] **०कटी**–स्त्री १ सामर्थ्य, शक्ति २ दृढता, जोर, टिकाऊपणा, मजबुती, पहन, प्रतिबध करण्याची शक्ति (मनुष्याची, वस्तूची) **०कटून**–क्रिवि घट्टपणें, गच्च, आवळून (क्रि० धरणें, बाधणें) **०कुबळ**–न बलकुबल पहा **०गंड**–वि दाडगा **०गाढा**–पु बलिष्ठ, बलाढ्य 'एक शत बळगाढे।' –मुआदि २६ ९९ **०गें**–न (गो) पाटबळ, शक्ति **०जोरी-जबरी**–स्त्री १ बलात्कार २ जुलूम, दाडगाई ३ (कायदा) कोणा मनुष्यास गति पण्यास, बदलण्यास किंवा बद होण्यास अगबळानें कारण होणें, (इ) कोर्से **०ताड**–पु नर जातीचें ताडाचें झाड **०त्कार**–पु (प्र) बलात्कार 'बळत्कार राया करावा सितेला।'–राक १ १५ [स बलात्कार] **०दर्प**–पु सामर्थ्याचा, शक्तीचा गर्व 'येका सुटला बलदर्प गळाना।' [स] **०पांचा**–स्त्री हाताची शक्ति **०बंड**–वि दाडगा [प्रा] **०भद्र-भद्या, बळि(ळी) भद्र**–पु १ कृष्णाचा वडील भाऊ, बलिराम २ (ल) मजबूत मनुष्य ३ शिवाचा एक गण 'कली गर्जेना बलिभद्रे।' –एरुस्व १ ३९ –वि (ल) कपाळकरटा, कुलक्षणी 'स्वप्नीचा अनुग्रह पुरु केला शुद्र। तोही बलिभद्र ज्ञानहीन।' –ब ४६ [स बलभद्र] **०मस्त**–वि शरीरबळाच्या गर्वानें फुगलेला **०मस्ती**–स्त्री शक्तीचा गर्व, मद **०मोड**–पुस्त्री (प्राणी, वनस्पति, रोग इ० इ० काच्या) शक्तीचा ऱ्हास 'चागलें झाड वाढत होतें पण पुरानें तोंड लावल्यापासून त्याची बलमाड झाली' –वि कमजोर झालेला, ऱ्हास झालेला **०लिक**–स्त्री (को) अशक्तता व आजार 'ऐकु मनुष्यु एकुणचाळीस वरुसें वेळी बळलिक पडुनु रॅगत होता' –खिपु २ २७ **०वणे**–क्रि बळकावणें [प्रा] **०वंत-वान**–वि बळकट, बलाढ्य, शक्तिमान, समर्थ [स] **०वत्तर**–वि बलवत्तर पहा **बलाढ्य, बळात्कार, बळाबळ, बलिष्ठ**–बलाढ्य इ० पहा **बळाधिक**–वि (गो) बळवत बलिष्ठ **बळार्थ**–पु पराक्रम, बळाचे काम 'वयसा तरी येतुले वरी। एऱ्हवीं बळाचा बळार्थ करी।' –ज्ञा ६ २६१ **बळावणें**–अक्रि १ बळकट, जोरदार होत जाणें जोरानें, झपाट्यानें, जोमानें, अतिशयानें वाढत जाणें २ –सक्रि. बळकट करणें 'दादुनि कीं हो' बळाविला बध।' –मोशल्य ३ १७ **बळकावणें**–अक्रि शक्तीनें, बळानें वाढणें बळावणें **पहा बळकाविं(व)णें, बळकविणें**–सक्रि बलात्कारानें, अन्यायानें तावा घेणें उपटणें, अन्यायानें वहिवाटणें दाबून ठेवणें [बळ] **बळावळ**–स्त्री विपुलता, जोर शक्ति (माणसें, पैसा, सैन्य इ० ची)

बळ—स्त्री १ बल पहा २ देवतेस अर्पिलेली वस्तु, बलि (क्रि० वाहणें, लाटणें, अर्पणें) 'देवास माणसाची बळ द्यावी' –वि यावाविवाह पृ १३ –न (बे) लक्ष्मी देवतेसाठीं मारलेल्या रेड्याचें शिर गावाभोवतीं फिरविणें [स बलि]

बळई—पु गावच्या सीमा दुरुस्त करणें, गावाला सर्पण पुरविणें इ० कामें करणारा महार [हिं]

बळग—न (व) आसेष्ट, आस, सोयरेधायरे

बळगार—पु (ब) कासार

बळगी—स्त्री जाडेभरडें हलक्या किंमतीचें लुगडें –वि भिकार, टाकाऊ 'मग भलतीशी बळगीं दोन घोडीं होतीं' –भाव ७१ [बळ=गेलेले?]

बळचें—क्रि (गो) पसरणें

बळद-त—न (राजा) धान्य साठविण्याची भितींतील पोकळ जागा, कोठार यात वरून धान्य ओतून खालच्या बाजूस असलेल्या भोकातून ते काढतात दोन मण गहू आहत बळतात।' –राक १ २ २ भुयार, जमीनींतील पोकळ जागा ३ लाकडें इ० अडगळ ठेवण्याची जागा ४ (बों) सोंवळ्याचे, खरकटे पदार्थ, खरकटी भाडीं ठेवण्याची, व घाळी घातलेली जागा ५ (व) गुराची वैरण साठविण्याची जागा [का, स बिल]

बळवणें—क्रि सावरणें, भरणें 'तू वाटल तसें नागडें नाचावें व मी ते बळदावें हा वाटला न्याय?' [बळद]

बळया, बळ(ळ्)यानीं—क्रिवि (कु गा) बळेंच, मुद्दाम [बळ]

बळव—पु (ब) एक प्रकारचा मासा

बळवाय—पु दगा 'प्राणाचे गिऱ्हाईक भेटलियावरी बळवाय आम जाला' –रा ६ ३७७ [हिं बलवा=बड]

बळस-से—पुन जन्माच्या वेळीं बाल्यकाच्या, पशूच्या तोंडातून निघणारा पाढरा व चिकट द्रव, नाकातोंडातून निघणारा फेस, मळ 'विष्ठा मूत्र आणि बळस।' –दा ३ ५ ४४ [का?] **बळसट**–न १ घट्ट कफ, चिकट रक्ताचा साकळा २ कोणताहि आजार रोग, साथ इ० मिरवणूक काढून गावाच्या वशीबाहेर पोंचविणें

बळाणा—न (चि) बळद –मसाप २।४।३६६

बळा(ला)णी—स्त्री (चि) बसण्याकरिता (बाकाप्रमाणें केलेला) चिरेबंदी ओटा –मसाप २।४।३६६

बळार—स्त्री (गो) मोठा बगळा

बळाहक—पु मेघ ढग [सं बलाहक]

बळी—पु प्रसिद्ध दानशूर बळी राजा 'छळी नृपबळी, बळी तरिच तो नसे आटला।'–केका ७० [स बलि] **०बंधन**–पु बळीला बंधन करणारा, बळीच्या यज्ञनाशात राहिलेला वामन अतुलबळें प्रबळु। बळिबंधनु।' –ज्ञा १२।२४१ **०राजा**–पु कृणबी, शेतकरी (हा धान्य पेदा करून दुनियेच्या पोटापाण्याचा भार उचलतो म्हणून) –गागा ७ **बळिराजाचा धर्म**–पु शतकऱ्याचें दान

बळा—पु (कों) दलदरीत राहणारा एक पक्षी

बळी—स्त्री (ब) रेशमाची पट्टी

बळी—पु (मोठी, कर) सूत उकलण्याच्या रहाटावरील सुताचे पाचश पचवीस (दोऱ्याचे) फेर, सात तोंव थोक आठ लुगडीं विणलीं म्हणजे एक बळी सूत शिलक राहतें'

बळी-ळि—पुस्त्री १ बलि पहा देवतेस अर्पण करावयाची वस्तु (पशु इ०) (क्रि० देणें) 'बळी नेदूनि आम्हासी। हे जाऊ पाहती पूर्णे पदासी।' –एभा ४।१५४ २ (ल) आहुति, होम 'जीववधें साधूनि बळी। भूत प्रेत कुळें मैळीं।' –ज्ञा ९।७८० ३ –पु कर, पट्टी 'इतराची काय स्था? जे देणार त्रिखवं बळि बा गा।' –मोसभा ३।३१ [स बलि] **०देणें**–भक्ष्य म्हणून अर्पण करणें 'तुका म्हणे बळी। जीव दिला पायातळीं।' –तुगा ९९१ **०पडणें**–क्रि भक्ष्यस्थानीं पडणें, नाश पावणें, मरणे **०चा बकरा**–वि (कर) मुर्दाड **०दान-प्रतिपदा**–बलिदान, बलि प्रतिपदा पहा **०राणा**–पु (बायकी) प्रसूतीच्या अकराव्या दिवशी विटाळ फिटल्यावर पाटावर काढलेल्या तांदुळाच्या दोन बाहुल्यांची पूजा करून ती सुवासिनीच्या ओटींत घालण्याचा विधि **०हरण**–न १ भूतयज्ञ, देवतास रोज भूमीवर दिलेल्या भाताच्या मडलाकार आहुती (वैश्वदेवाच्या आहुती कुंडातील अग्नींत टाकतात व या भुईवर विशिष्ट क्रमानें घालतात) २ (ल) पोथीच्या समासाभोवतीं टिप्पणीवजा किंवा चुकाच्या शुद्धीकरणार्थ लिहून सर्व पोथी चिताड करणें (क्रि० घालणें) [स बलिहरण] **०घालणें**–क्रि पोथी, पुस्तक चिताड करून टेवणें

बळी—वि १ बळकट, बलवान 'एकसरें गिरी धरिला गोपाळीं। होता भाव बळी आम्हीं ऐसा।' –तुगा ७० २ बुद्धिबळें खेळण्याचा एक प्रकार, जारी डाव [बळ] **म्ह०** बळी तो कान पिळी **०आ-या**–पु बळवान माणूस –वि बलिष्ठ, बलाढ्य 'बापु बळिआ अभिमानु। काई एकु न करवी।' –शिशु ७४२ –क्रिवि दृढपणाने **०करण**–न १ बळकट, निरोगी करणे 'आता कदर्थवित व्याधि। बळीकरणाचिया आधी। आपपर न शोधी। सद्वयु जैसा।' –ज्ञा १६।१४१ २ उतार, कमजोर, कमी होणें [प्रा] **०याड**–न शिपाई 'साचळ हाता बळियाडें। धावणियासि निघाले।' –दव दासकृत सतमालिका ९ **०याडा-ढा**–वि बळकट, बलाढ्य, दृढ निश्चयाचा 'पायाचे प्रचंड बळियाडे।' –दासरा २५।८ **०यावणें**–क्रि बळकावणें 'सतराविसेंसें पाणियाडे। बळियाविलें।' –ज्ञा ९।२१८ **०ये**–वि (महानु) बळकट पार्थु म्हणे बळिय पाय सक्षिम बलिभद्र वसुदेवो नंद।' –धवळे पूर्वार्ध ५० **०येपणा**–पु बळकटपणा, सामर्थ्य

बळूखार—पु एक खार –मुव्या १३८

बळे—क्रिवि १ जार, जुलूम, जबरी, सक्ति यानीं २ दादून, बुद्धिपूर्वक, मुद्दाम, जाणूनबुजून 'उदारपणा वानिलें अजि गुरूपहासा बळें।' –केका ७० ३ हळोहळी मान ४ आश्रयानें 'तरेन तुमच्या बळें भव महानदी नाविका।' –केका २२ [बळ] **म्ह०** आपल्या बळ बाधावी काम आणि कोणाची धरू नये आस –नि ४३१ **बळेचा, बळेबळचा, बळबाबळयाचा**–वि बळानें काढलेला, ताणलेला, ओढून आणलेला, मनापासून नव्हे असा, कृत्रिम, अस्वाभाविक (अर्थ इ०) [द्वि]

बळो—पु (कु) एका माशाचें नाव

बळोत्तर—वि बळकट, बलवत्तर पहा

बळोबळी-ळि—क्रिवि (महानु) एकसारखें नेटानें 'क्षिर सागरीं घरडहुळी। दव न करिते बळोबळी। –भाए२२२ [बळ]

बक्षिशी-सी—स्त्री बक्षीस पहा

बक्षी-क्शी-क्शी—पु १ सेनापति, सनाध्यक्ष २ उमेदवाराची शिफारस करून मन्सब देवविणारा ३ सैन्यातील शिपायाचा पगार वाटणारा [फा बख्शी] **०गिरा**–स्त्री सेनाधिपत्य

बक्षी—न (नाशिक) लवकर तयार होणारी विड्याच्या पानाची एक जात

बक्षीगहूं, बक्षी—पु बकशी गहू पहा [हिं]

बक्षी(क्शी, क्सी)स, बक्षिशी-सी—नस्त्री १ पारितोषिक, इनाम, देणगी (कमी दर्जाच्या किंवा हाताखालील माणसास दिलेली) (क्रि० करणें) २ क्षमा, माफी (क्रि० करणें, देणें) 'तिचे पायावर डोई ठेउन झाले अन्याय बक्षीस करून घेणें' –ब्रप २८७ ३ (कायदा) दान, देणगी –धका४६ –क्रिवि बक्षिसाच्या रूपानें –वि माफ [फा बख्शिश] **०पत्र, बहाल पत्र**–न बक्षीस दिल्याचा लेख 'बक्षीस दिल्हें ते बक्षिसपत्र किंवा बहालपत्र' –भाअ १८३३

बा—पु १ (काव्य व तुच्छ) बाप जनक, वडील 'वधिले सारोह अयुत हयगजहि तुझ्या महाकर्थे बा नें।' –मोभीष्म

११ ५६ २ सबोधन (लहान मुलें किंवा तरुणाबद्दल प्रेमानें योजतात), बाबा! बाळा! अहो! 'बा! तुझा चालता काळ खायाला मिळती सकळ।' 'आज्या बा न म्हणावें गहिंवर येतो तयाहि माज्या बा।' –मोआदि ३४ ७२ ३ बहुमानार्थी मनुष्य, देव इ० च्या नावापुढें योजावयाचा प्रत्यय उदा० गणोबा, गोंदवा विनोबा इ० ४ यदेनें मरतु आदरार्थी नामास जोडावयाचा प्रत्यय उदा० वाघोबा, नागोबा, वडोबा [स पाद–पाअ–बाअ–बा पाद=श्रेष्ठत्व दर्शक पदवी उदा० गोविंदपाद –भाअ १८३५] **म्ह०** बाचा बा गेला नी बोंबलता ओंठ गेला **बा झवणें**–अक्रि (अश्लील) मध्यें पडून बिघडविणें, भलतीच गोष्ट करणें, घाण करणें **मागून पुढून बा च नवरा**–१ मुलाचें लग्न करण्याची वेळ आली असता आपलेंच लग्न लावणाऱ्या विधुर बापाबद्दल योजतात यावरून २ (ल) आपमतलबी मनुष्य

बा—स्त्री (गा) आई, म्हातारी स्त्री [बाई]

बाआगळा—वि (त्यापेक्षा) वरच्या दर्जाचा, अधिक चागला, उत्तम 'येयें असला धोतरजोडा मिळेल म्हणून काय विचारतोस, याचा बाआगळा मिळेल' [बा=बाप+आगळा=पलीकडचा]

बाइक्या, बाइल्या—वि १ नेहमीं बायकाबरोबर असणारा, राड्याराघोजी २ नामर्द, पुरुषत्वहीन ३ बाईलबुद्धया, बायकोच्या तंत्रानें चालणारा [बायको, बाईल]

बाइणी—स्त्री वायदा, तगादा 'जैसा समर्थु आणि ऋणिया। मागो आला बाइणिया।' –ज्ञा १८ २५२

बाइनवार—क्रिवि (ना) अनुक्रमानें [बाईन=अनुक्रम]

बाइ(य)लर—पु तापक, बाफेच्या यंत्रातील पाण्याची वाफ ज्या भागात बनत तो भाग [इ बॉयलर]

बाइलीचें पान—न विड्याच्या पानाची एक जात जनीचें पान पहा

बाई—स्त्री १ सामान्यत स्त्रियाच्या नावापुढें आदरार्थी योजण्याचा शब्द 'रमाबाई आली आणि आकाबाई गेली २ वडील जाऊ, आई, मोठी बहीण, परकी प्रतिष्ठित स्त्री ३ स्त्रीशिक्षक, मास्तरीण, शिक्षकीण ४ मैत्रीण, सखी 'अगबाई! हा बाई! त्वरित वरि जाईल पळुनी।' –र २१ ५ (बायकी) पादपूरणार्थक उद्गार 'दिलेन् धाडून् बाई पैसे' ६ (ल) रखेली ७ –स्त्रीअव अगावर उठणाऱ्या देवी, फोडया (क्रि० येणें) [स भगवती–बअवई–बावी–बाई किंवा भवती–बअई=बाई] **म्ह०** बाई आल्या पणात आणि बोवा बसले कोनात **०बाई**–उद्गा (बायकी) आश्चर्य, जिकीर, कमाली इ० दर्शविण्याचा उद्गार 'बाई, बाई! अर्थ झाली' **बायाबापडीचा**–वि दुबळया व निराश्रित स्त्रीचा

बाई(इ)ल—स्त्री १ पत्नी, बायको, लग्नाची किंवा पाटाची स्त्री 'न म्हणे बाइल याला कीं ठेवा रामकृष्ण बाई लयाला।' –मोकृष्ण ३९ ३२ २ (घाटावर) टेवलेली स्त्री, रक्षा [बाई] **म्ह०** लहानपणीं आई आई, थोरपणीं बायला बाई **०काम**–न गृहिणीचें काम घरकाम, घरधदा **०काम्या**–वि केवळ घर काम किंवा बायकी काम करणारा, त्यात हुषार (पुरुष) **०खाट्या**–वि १ स्त्रीलपट, अति सभोगी, रडीबाज २ बायकोमाग्या, ज्याच्या पुष्कळ बायका मेल्या आहेत असा [बाईल+खाट] **०खाट्या**–वि बाईलखाट्या अर्थ २ पहा [बाईल+खाणें] **०गाठ**–स्त्री बायकी गाठ, सामान्य गाठ, सारी गाठ [बाईल+गाठ] **०पिसा**–वि बाईलवेडा पहा **०पिसे–वेड**–न अत्यत स्त्रीलपटता, सभोगाबद्दल आसक्ति, रडीबाजपणा **०बडगा–भिडंग**–पुन मुलेबाळें, गुरेंढोरें, चीजवस्त इ० माठें कुटुब खटलें, पसारा (व्यापक अर्थानें) **०बंदा–बाध्या–बुध्द्या**–वि स्त्रीच्या, बायकोच्या तत्रानें चालणारा, स्त्रीवश, बायकोचा गुलाम असलेला **०बुद्धि**–स्त्री १ बायकी ज्ञान, शहाणपणा, अक्कल समजूत २ बायकी मसलत, सल्ला, बत, विचार ३ (ल) कोते व अपरिपक्व विचार [बाईल+बुद्धि] **०बोल्या**–वि जनानी आवाजाचा (पुरुष) [बाईल+बोलणें] **०भाड्या**–वि बायकोवर पस किंवा नोकरी मिळविणारा [बाईल+भाडें] **०भुला**–वि रक्त च्या बायकोचा पराकाष्ठेचा शोकी, स्त्रीलपट, स्त्रीवेल्हाळ [बाईल+भुलणें] **०माणूस**–न १ बायकोमाणूस, स्त्री २ भार्यासक्त किंवा रडी बाज मनुष्य ३ षढ, नपुसक **०माग्या**–वि १ बायकोचा जीव घेणारा २ बाईलखाट्या अर्थ २ पहा [बाईल+मारणें] **०वेड**–न बायकोचें वेड, कामुकता, उत्कट कामवासना [बाईल+वेड] **०वेडा**–वि स्त्रीलपट, विषयवासनेनें भुलून गेलेला, रडीबाज [बाईल+वेडा] **बायला–ल्या**–वि बाइग्या पहा

बाईस—स्त्री कारण [अर बायेस]

बाउला–ली–लें—पु पुतळा बाहुला–ली–लें सर्व तृणाचा बाउला।' –माझा १८ ४३८ [प्रा बाउल्ली]

बाऊ—पु भीतीदायक वस्तु, लहान मुलाना ज्याची भीति वाटते अशी कोणतीही वस्तु, प्राणी इ० उदा० साप, विंचू किडा, भूत, वाघुल्बोवा, फाड, जखम इ० 'वृद्धातें बाळें म्हणती बाऊ। हा सुखगौरऊ वाढिन्या।' –भारा बाल ९ ७३ [बावा] (वाप्र) **०करणें, करून ठेवणें–सागणें–दाखविणें**–क्षुद्र गोष्टीला नसतें महत्त्व देऊन भीति दाखविणें, भयप्रदर्शनार्थ हलकी गोष्ट फुगवून सागणें **०दाखविणें**–भीति दाखविणें, भिवविणें, सक्टाची भीति घालणें **०वाटणें**–भीति वाटणें 'ज्या लोकमताचा पुष्कळास बाऊ वाटतो'–आगर

बाऊर—स्त्री (कु) वृक्षाची छाया, ढगाची छाया, आभुट

बाऊल—पु १ (कों) रानमाजर, जगलीमाजर २ बाऊ पहा

बाऊस—न खादा, बाहुमूल, बाहुवटा, बाहुटा [स बाहु]

बाऊळ—स्त्री १ (राजा) डोंगरावर, खडकावर बरीच माती असलेली मखलट व फक्त भातपिकाची जमीन हिची भाजावळ करावी लागत नाहीं, खारी २ –न (कु) नदीकाठची भाजी पाला करण्याची मळईची जमीन, मळई

बाएस—स्त्री (राजा चि) बायको, पत्नी [बाईल]

बाक, बाक्र—पु १ (हिं) वक्रता, वळण, वाकण, वाक २ डोंगरावरील वळणें असलेला रस्ता ३ (ल) भांडण, मनातील तेढ, विघाड, बेबनाव 'त्याचा व आमचा अलीकडे बाक पडला आहे' ४ एक प्रकारचा खजीर [स वक्र, हिं बाक] **०दार**–वि १ बाक, वाकडेपणा असलेला, तिरकस, वाकलेला २ (ल) बेबनाव असलेला, वाकडें असलेला **०दारी**–स्त्री १ तिरकसपणा, वाकडेपणा २ (ल) बेबनावाची स्थिति, भांडण, वाकडें

बांक—पुन बसण्याची लांबट व ठेंगणी चौकी, बसण्याचें साधन [स्वीडिश व जर्मन बाक, पोर्तु बंको]

बाक—न नदीच्या भाटीवर होणारें दाट पानाचें एक झाड

बांककाड—न उलडीचें आडवें लांबट लाकूड [वक्रकाड]

बॉकडें—पु (गो) बात, थाप, गप्प

बाकडा—वि धाडसी, साहसी, बाका, दंडेल, उरफाटया काळजाचा, भीति न बाळगणारा, दबला न जाणारा [बाका]

बाकणे—अक्रि १ वाकणें, बाक येणा, असणें खालीं झुकणें, ओणवें होणें, नमणें २ (ल) बेमुर्वतखोरपणानें वागणें, मित्रत्व सोडून असणें वाकडें अगर वैमनस्य असणें (वाक्यांत ह्या क्रियापदाला ऊन प्रत्यय लागून पुढें दुसरें क्रियापद यतें जसें –वाकून असणें-वागणें–वर्तणें–चालणें–राखणें इ०) [हिं]

बाकबुक—स्त्री बाकबुक, छातींत धडधडणें, वागदुग [ध्व]

बाकर—न (व) खाज, करज्यात घालावयाचें पुरण **०वडी**–स्त्री एक खाद्यपदार्थ, पक्वान्न, करजी

बाकर–रा–रा—वि (वि को) जरा, थोडें, थोडाबळ

बाकरु—पु (महानु) विनोद 'तुजसी केला बाकरु।' –धवळे उत्तरार्ध १०

बाकस—स्त्री चिपाड, चोइटी, चोया 'रस चोखून घेईजे। बाकस थुकोनि साडिजे।' –एरुस्व १४ १२८ –वि निःसत्व, रसहीन, बेचव, कमजोर, निकस, गुणहीन 'उसामध्ये घेइजे रस। येर तें साडिजे बाकस।' –दा ६ ३ ९ [वक्रस]

बाकस—स्त्री (कों) काडयाची पेटी [इ बॉक्स]

बाका—पु कर्णा नावाचें वाद्य, काहला (क्रि० वाजविणें) [स वक्र] **०ईत, बाकेकरी**–पुस्त्री कर्णा वाजविणारा (हा देवळात किंवा राजा अथवा मोठया माणसाजवळ असतो) **बाकी**–स्त्री लहान कर्णा

बाका–का—वि १ धाडसी, शूर, धीट, पटाईत (मनुष्य) 'बाका शिपाई' २ आणीबाणीचा प्रसग 'प्रसग बाका खरा पण तो टाळला पाहिजे' ३ बळकट, असाध्य, अवघड 'अवघड गड बाका किल्ला।' –ऐपो १९० [सं पाक=आपत्ति]

बाकाबाकी—स्त्री भांडण, तंटा, बोलाचाल

बाकाळी–ळ—स्त्री एक रानटी फुलझाड, बकाळ

बाकी—स्त्री १ शेष, शिल्लक २ उरलेली रक्कम, शिल्लक राहिलेली रक्कम, शिल्लक भाग –वि राहिलेला, उरलेला, आणखी [अर बाकी] **०ओढणें**–१ कर्जाची रक्कम, देणें असलेली रक्कम मागील वहीवरून चालू वहीवर घेणें २ (व) अडखळत बोलणें **०ठेवणें**–मर्यादेत असणें, ताब्यात राखणें **०न ठेवणे**–१ भीड मुर्वत न ठेवणें, मर्यादा न राखणें, सर्व काही करून चुकणें २ कर्जफेड करणें **०थकणे**–लोकाकडचें येणें तुडणें **०पूज्य करणे**–देणे असलेली सर्व रक्कम फेडणें, देणें–घेणें पुरें करणें **०चा**–वि शिल्लक राहिलेला, उरलेला **०दार**–वि ज्याकडे बाकी येणें आहे असा (कूळ, रयत) **०साकी**–स्त्री शिल्लक (रक्कम)

बाकुटणे—अक्रि (राजा) कोमेजणें, वाळणे, सुकणें, ठवठवी नाहींशी होणें [वाळकुटणें ?]

बाकू—पु (गो) ताबडा बगळा [स बक]

बाकू(कों)स—वि निःसत्व, नीरस, बचव, बाकस

बाकेराय—वि (गु) बढाईखोर, फाकडा, डौलानें वागणारा, चालणारा [बाका]

बॉक्स—स्त्री (इ) नाटकगृहात सर्व कुटुबाकरिता किंवा मित्र मडळीकरिता प्रेक्षकाच्या जागेत मुद्दाम केलेली जागा [इ]

बाखर—पु १ पुरण, सारण (करज्या–साटोऱ्या घालण्याचें, खोबरें, खसखस गूळ किंवा साखर इ०चें बनविलेलें) बाकर पहा 'बाखराचें वाण। साटु हें जेवू जेवण।' –तुगा ८०५ २ (व) पाटवडींत भरण्याचा मसाला, मक्याचे दाणे किसुन केलेली उसळ किंवा कोहाळयाच्या मोठया फोडींची मसालेदार भाजी **०वडा**–पु (व) हरभऱ्याच्या पिठाचा बाखर घालून तळलेला वडा

बॉखरणी—स्त्री (गो) एक शेतातील काम [बखरणी ?]

बाखल्ल, बाखर्ल—न (गो) अडगळ ठेवण्यासाठीं भिंतींत किंवा भिंतीखालीं ठेवलेली पोकळ जागा, बळद, अबार

बाखळा—पु (व) जादूचें सामान

बाग—न (कों व) बाल्य, वळण, वक्रता, लवण 'फडा पुच्छ वाकुडा बाग।' –एभा १२ ३८३ [स वक्र] **०ट**–वि किंचित् वक्र **०णें**–अक्रि १ (को) वाकणें, लवणें, झुकणें, वाकडेंतिकडें होणें २ (ल.) शरण येणें, हार जाणें **०वचें**–अक्रि (गो) वाकणें

बाग, बागदोर—पुस्त्री वागदोर, लगाम, कासरा [हिं

बाग—पुस्त्री १ बगीचा, उद्यान, उपवन २ –न (गो) माडाचें भाट, नारळींचें आगर ३ पुणे–मडईतील गाळेवाले दरसाल एक जेवण फाळापरीनें करतात तें [फा बाघ्] **०पाडणें**–(को) बागेंतील सर्व नारळींवरील नारळ काढणें **०बगी(गि)चा**–पु फुलबाग, मळा, आगर [फा बाघ्] **०वान्–वाला**–पु १ बागाईत करणारा माळी, बागेचें काम करणारा २ फुलें, फळें, भाजी इ० तयार करून व विकून त्यावर आपला निर्वाह करणारी जात [फा] **०शाई**–स्त्री घरामोंवतीं केलेली लहानशी बाग [बाग+शाई] **बागाइतदार**–पु अव बागाची लागवड करणारे, बागाचे हक्कदार मालक **बागाइती**–वि १ फळझाडें व भाजीपाला याची लागवड केलेली किंवा लागवडीस योग्य असलेली (जमीन, शेत) याच्या उलट जिराईती २ सभोंवार पुष्कळ बागाईत जमीन असलेला (गाव) ३ बागाईत जमिनीवर काढलेलें (पीक) ४ बागेच्या जमिनीसंबंधीं **बागाई(य)त**–स्त्रीन विहिरीच्या अगर पाटाच्या पाण्यावर केलेली फुलझाडाची, फळझाडाची किंवा भाजीपाल्याची लागवड पाटस्थळ, बागेची जमीन, लागवडीस योग्य असलेली जमीन, बागेतील उत्पन्न 'आयतें आहे पाटस्थळ। जागा वहीत केवळ। बागाइताचा अम्मल। कोण्ही करू जाणेना।' –मन्त्र ४०२ [फा बाघात्, बाघ्चें अव]

बाग—स्त्री १ कोंबड्यांचें आरवणें (विशेषत सकाळचें) २ गुराख्याचा एक खेळ ३ (मुसलमानी) प्रार्थनेला बोलावण्यासाठीं करावयाचा पुकारा, निमाजासाठीं केलेला पुकारा (क्रि० देणें) कोठें महजीद (मशीद) आहे तेथें स्मरण करून बाग देतात व कोठें देवालय आहे तेथें घटा वाजवितात' –वाड–सनदा १५० [फा बाग्] **०सलवात**–पु (मुसलमानी) प्रार्थनेला बोलाविण्यासाठीं मुअज्झिन् मशिदींतून जो पुकारा करितो तो

बागई—वि लहान–मोठें 'तर्फ नादगाव मरूड येथील बागई घरटिपेची पाहाणी' –वाडबावा १ २०९

बागट—न तलवारीला तुच्छतादर्शक शब्द

बागड—नपु (व) मिसळण

बागडखार—पु काच वितळविण्यासाठीं किंवा बागड्या करावयास उपयोगी पडणारा खार [बागडी+खार]

बागडणें—अक्रि आनंदानें नाचणें, उड्या मारणें, खेळणें (कुत्री–माजरीचीं पिलें, कोंकरें इ० नीं) **बागडा**–वि (काव्य) खेळकर, नाचणारा, उड्या मारणारा 'वेडीं बागडीं भाविकें भणगें।' –मुसभा ७ १०

बागडा—पु समुद्रातील लहान व पांढरा मासा याच्या जाव बागडा व करटा बागडा अशा दोन जाती आहेत **बांगडी पाग**–न असले मासे पकडण्याचें जाळें

बागडिया—न गाणें, गीत 'दिंडी पताका मकरद। नाना बागडियाचे छंद।' –ज्ञागा २२१ [बाग–वाघ]

बागडी—स्त्री चेष्टा, चाळे क्रिया, खेळ, क्रीडा 'पाया पडती वेंगडी। हात वळती मुरकुडी। बरवेपणा बागडी। नाचविजैल।' –ज्ञा १३ ५७० –पु माकडाचे खेळ करणारा इसम, बहुरूपी [बागडणें]

बागडी—स्त्री १ चुडा, कंकण, बायकांनीं हातात घालावयाचे काचेचें किंवा सोन्याचें वलय (क्रि० भरणें, घालणें) २ दोरीचें वटोळें किंवा कडोळें ३ (राजा) मळसूत्राचा पेंच, उसाच्या चरकातील नवरी ४ भिक्षेकऱ्याची एक जात किंवा त्यातील एक व्यक्ति ५ बैलगाडीच्या चाकाच्या तुंब्याच्या दोन्ही तोंडांना बाहेरून बसविलेली लोखंडी मायणी ६ बटाट्यातील एक रोग, चक्र ७ उसाची एक जात ८ फोनोग्राफची तबकडी, प्लेट (वाप्र) **०बंद होणें**–(व) अत्यंत शांतता होणें (बायकांची निजानीज) **०फुटणें**–१ पति मरणें, वैधव्य येणें, (ल) माणसें मरणें (पति मेला असतां स्त्रिया बागडया फोडतात त्यावरून) 'नऊ लाख बांगडी फुटली' –पेशव्यांची बखर २ फजीती होणें, नक्षा उतरणे, हानि होणे **बागडया भरणे**–नामर्दी होणें, पराक्रमशून्य होणें **(दुसऱ्याचे बायकोस) बागडया भरणे**–उसन्या वस्तूवर पैसा खर्च करणें, कांहींहि परत मिळणार नाहीं अशा ठिकाणीं पैसा वेंचणें, खर्च करणें **०वाढणे–वाढवणें**–(बायकी) बागडी फुटणें (फुटणे हा शब्द अशुभ समजून त्याबद्दल वाढणें, वाढवणें हा योजितात) **०मखर**–न मध्यें एक व बाजूला चार मिळून पांच पांचू बागडयांची किनारी असणारें मखर [बागडी+मखर] **बागडया भरलेला चौक**–बागडयांचा लहानसा ओटा 'महाराणीसाहेब यांचें नहाणें झाल्यावर स्वारी बागडया भरलेल्या चौकावर श्रीमहाराज सरकार याज समवेत बसते –प्रमुतिकृत्यादर्श पृ ८ **०प्रिंटिंग मशीन**–न (मुद्रण) प्रिंटिंग मशीनचा एक प्रकार, अल्बियन हँडप्रेस **०सिंगापुरी**–स्त्री एक रेशमाची जात

बांगडुली—स्त्री (गो) लहान बागडा मासा

बागडो मारण—(कोंशी) (यात्रेकरूच्या बोलण्यात रूढ) टिचकणें, टिचकी मारणें

बागदार—स्त्री १ गुमी २ विळी [फा]

बागधारी—स्त्री घोडयाची चाल –अश्वप १ १९४

बागनेट—स्त्री बदुकीस खोंवावयाची संगीन [इ बयोनेट]

बागंबरी—पु घोडयाचा एक रंग –अश्वप १ २८

बागबूक—स्त्री भीतीचा दचका भागभूक पहा

बागर—पु (राजा) अड न वडविलेला वेल, रडा, साड

बांगरसट–ठ—स्त्री चंपाषष्ठी, मार्गशीर्ष शुद्ध षष्ठी [बागर+षष्ठी]

बांगरालें—न बागडीला वर्तुळ आकार देणारा लाकडी ठोकळा [बागडी+आलय]

बागलकोटी—वि बागलकोट येथील (रुपया, नाणीं, वस्त्रें)

बागा—पु १ (प्रा) आकार, मार्ग, कृति 'जाणिजे आचरितेनि बागें।' –माज्ञा १३ २८४ २ सबध 'परि बोधाचेन मळें। पाणी उजू पण वाकुडें जालें। रवी दुजेपण आलें। तोय बागें।' –माज्ञा १५ ३३८ [का बगे=रीत, मार्ग]

बागा—स्त्री (नामपुरी) वाग, वाब, आग आखडणें, चमक निघणें

बाँगॉ—पु (गो) कळी कमलिनीचा कद, बोड

बागी—स्त्री वळण, वाक [बाग] ०**बळ**–न कप कापरे 'माया आदरी सिरों। बागीबळ।' –माज्ञा १३ ७५७ ०**च**–वि वाकलेला, वाकडा ०**चणे**–सक्रि वाकविणें

बागी—वि बडखोर स्वामिद्रोही, उपद्रवी, दरोडेखोर 'शहानवाज खान बागी होऊन दौलताबाद बळाऊन बसला आहे' –रा १ १५० [अर बाघी]

बागु—स्त्री वाट मार्ग निग ऐसा बागु। पडता का देवा।' –अमृ ७ ८० [का बगे=रीत, मार्ग]

बागुरडा—पु एक किडा, झुरळ

बागुल—न (व) स्वथ

बागूल—पु रानमाजर बाऊल

बागूल, बागूल बाबा—पु १ मुलाना भय दाखविण्यासाठीं कल्पिलेला एक भयकर प्राणी, भीति वाटण्याकरिता उभा केलेला पुतळा, आणिलेलें सोग 'कृष्णा राही रे उगला। नाहीं तरी सागेन त्या बागुला।' –भज ३३ २ (ल) पोकळ भीति 'जा तो या लोकमताच्या बागुल्बोवाला भिऊन दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाही' –आगर ३ बागूल, बगुल्या, लहान मुलाचें प्रेमानें ठेवलेलें टोपणनाव [स्लाव्हानिक बोगु=देव, बग्=भूत]

बागेसरी, बागेश्री, बागेश्वरी—स्त्री १ एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात पचम वर्ज्य, जाति षाडव–सपूर्ण, वादी मध्यम, सवादी षड्ज त्याच्या दुसऱ्या प्रकारात पचम स्वर अजिबात गाळतात, जाति षाडव–षाडव तिसऱ्या प्रकारात पचम स्वर आरोहात व अवरोहात घेतात जाति सपूर्ण–सपूर्ण त्यापैकीं पहिला प्रकार विशेष रूढ आहे गान–समय मध्यरात्र २ सोनाराची शगडी, काळम्मा 'मल्लनाथ म्हणे बागसरीपुढें। साने घरवें कुडें निवडतें।' –मल्ल ४९८ [स व्याघ्रेश्वरी] ०**चारजणी असणें**–(ल) विशेष परिश्रम किंवा बुद्धिमत्ता याशिवाय श्रीमत होणें

बागांवचें, बागोंचें—सक्रि (गो) वाकविणे [स वक]

बाग्या—वि (व) मूर्ख, कोणाकडूनहि सहज फसला जाणारा, भित्रा [हिं भागना=पळणें]

बाघेकरी—वि (कों) पूर्वापार काहीं हक्कसबध नसून नवीन येऊन गावात राहिलेला, वतनदार नव्हे असा उपरा

बाघोडा—पु मुलाचा एक खेळ

बाच, बाचा—पु १ भयाची धडकी, भीति, दरारा (क्रि० खाणें) 'प्रथम मी हरीन अस म्हणत होता, पण मग लागलाच बाच खाल्ला' २ आदरयुक्त भीति, दरारा (क्रि० खाणें, घणें) [बाचरणें] ०**कणी**–स्त्री एकदम भीति घेणें, दचका, गोंधळात पडलेली स्थिति, बुचकळ्यात पडणें ०**कणें**–अक्रि घाबरणें, दचकणें, भीति, दरारा, तिटकारा इ० चा परिणाम मनावर एकदम होणें, गोधळात किंवा बुचकळ्यात पडणें चकित होणें, विचकणें ०**काबि(वि)णें**–सक्रि एकदम भीति दाखविणें भिवविणें,भेदराविणें

बाचकुटणें—अक्रि १ नासणें कुजणें, बिघडणें, आबणें (फळें, दूध, खाण्याचे पदार्थ इ०) २ कुपथ्यामुळें दुखण्याचा प्रकोप होणें भडकणें नेत्ररोगामुळें डोळे किंवा एखाद्या विकारानें इतर अवयव अधिक दुखू लागणें

बाचकें—न १ (माण) रुद तोडाचें गाडगें, मडकें २ गाठोडें, बोचकें ३ लहान पोत, लहान गठा

बाचट बाचटणें—बाचोट व बाचोटणें पहा

बाचटणें—अक्रि बाचकणें, एकदम भिणें, दचकणें

बाच(स)टु—पु १ (महानु) धक्का २(ल) परिणाम टोला 'या बोलाचा बाचटु। न साहेच उद्धवदेव सुभटु।' –भाए ७१

बाचडा—पु बासडा पहा

बाचणूक, बाचणी—स्त्री १ कज्जा, कलागत, बाचाबाच २ बरळणें भलतेसलते बोलणें, बडबड [स वाक्, वच्=बोलणें] **बाचणें**–अक्रि १ भाडण, आरडाओरड करणें, तडणे, खडाजगी करणें २ बरळणें, बावचळणें, असबद्ध बोलणें **बाचरट–ठ, बाचारा**–वि बडबड्या, बालका, पाचाळ लावणारा, बोलण्यात ताळतत्र नसलेला **बाचळणें, बाचलणें**–अक्रि १ दहभान विसरणें, गोधळून जाणे शुद्धि न राहणें २ निस्तेजणें, स्वच्छद आणि बदफैली होणें ३ झोपेत बरळणे, अद्वातद्वा बोलणें [स वाचाल] **बाचाबाच, बाचाबाची**–स्त्री जोराचें भाडण, हमरीतुमरी, वाग्युद्ध, उत्तरप्रत्युत्तर [बाचणें]

बाँचॉ—पु (गो) आठाची कड, काठ

बाँचावणी—स्त्री (गो) शस्त्राने टोचणे [बोंचणें]

बाची—स्त्री (व) लाकुड तासण्याची तासणी वाकस

बाचुकणी, बाचुकणें—बाचकणी, बाचकणें पहा

बाचुटणें, बाचोटणें—बाचकुटणें पहा

बाचो(चू)ट—न १ कुपथ्य, अपथ्यकर खाणे २ कुपथ्याचा दुष्परिणाम, कुपथ्यानें बाढलेला विकार ३ (धुरामुळें) दृष्टीची मदता

बाचोट—वि शिळापाका, बेचव, नीरस [बासट]

बाच्छाई—स्त्री बादशाही, सार्वभौमत्व 'शिंदे बाच्छाई तकत थेट ठेविली दृष्ट।' –ऐपो ४३५ [फा बादशाही]

बाज—स्त्री १ खाट, खाटले, बाजले २ (गो) पलग [स वह्] **बाजट, बाजले**–न लहान खाट **०वट**–न १ लहान खाट २ बाजेची दोरी –पु ३ (को) चौरग

बाज—पु भय, भीति, दरारा वचक (क्रि० खाणे) 'बड मनुष्ये आणील बाजा (खाटा)। मार बतील टाकून बाजा(भीति)। दक्षिण दर्शी मरल राजा। क्षेत्रभग होईल।' –अफला २४

बाज—पु वहिरीससाणा, श्येन पक्षी [फा बाझ्]

बाज—पु पीक (विशषत फळे व फुले याचे), वहार, बहर, बार [व स वाजयति] **म्ह०** कडव्या झाडास बहू बाज **बाजणे**–अक्रि बहार, पीक येणे फळे धरणे, फुलणे **०वट**–वि भरपूर पिकणारे, बहारदार, खूप फळणारे (झाड, पीक)

बाज—न (नाविक–हट) तीन त पाच पर्यंत शिडे असणारे गलबत

बाज—न ततुवाद्यातील मुख्य तार या तारेवर डाव्या हाताची बोटे ठेवून वाद्य वाजवितात [स वद्–वादन]

बाज—कर्तृत्व दाखविणारा प्रत्यय, करणारा हा हिंदी व फारसी शब्दाना लागता उदा० दारू–कुरै–अक्कड–दगल–वाज [फा बाझ्=खेळाडू]

बाज—क्रिवि उलट, उलट पक्षी 'बाज गुन्हाई माझ वतन घेऊन' –रा १५ १६ [फा बाझ्]

बाज—क्रिवि नतर 'बाज बरसात याचे पारिपत्य करू' –होकै १२ [अर बाद]

बाजकें—न लहान गाठोडेवजा बाधून, बद करून पाठवयाचा किंवा आलेला माल बाचकें अर्थ ३ पहा [हिं]

बाजगीर—पु कर वसुल करणारा [फा]

बाजत, बाज(जि)द—क्रिवि १ शिवाय, आणखी 'मी एक घोडा देईन बाजत काहीं देणार नाहीं' २ नतर, पुढें 'बाजत बरसात मसलत शेवटास जाईल' –मराचिथोशा ६८ ३ पत्रात सलाम लिहिल्यानतर हा शब्द लिहितात उदा० 'सलाम बाजत सलाम'=अनेक नमस्कार [फा]

बाजदादन—वि परत, परतीसबर्धी 'प्रात मजकूरचे हिशेबी बाजदादन खर्च लिहून देणें' –वाड–दुसर बाजीराव ५ २१४ [फा]

बा–जमियत—वि ससैन्य 'गुलाम बा–जमियत हजर होता' –रा ५ १३२ [फा]

बाजरवाडा—पु अफूचें पीक काढण्यापूर्वी ज्या जमिनींत बाजरीचें पीक काढतात ती जमीन [बाजरी+वाडी]

बाजरा–री—पुस्त्री बाजरीच्या मोठ्या दाण्यास बाजरा व लहान दाण्यास बाजरी म्हणतात, एक खाद्य धान्य सजगुरा [हिं]

बाजवट—पु बाजूबद नावाचा दागिना [बाज=बाजू+वट]

बाजा—पु १ वाद्ये वाजविणें सुरसनई, समेळ इ० वाद्याचें एकदम वादन किंवा गजर २ बेंडबाजा (क्रि० करणें, होणें, रडणें ओरड करणे) [हिं स वाद्य] **०करण**–(ल) बोब मारणे, ओरडणें

बाजागूळ—स्त्रीन (को) बाडगूळ पहा

बाजार—पु १ मडई, हाट, पण्यवीथिका, दुकानें माडून क्रयविक्रय जेथें चालतो तो, पेठ, गज (बाजार हाट व गज याच्या अर्थात थोडा भेद आहे बाजार म्हणजे रोज किंवा आठवड्यानें किंवा नियमित वारीं भरणारा हाट म्हणजे फक्त नियमित वेळींच भरणारा बाजार व गज म्हणजे बाजारपेठ २ खरेदीविक्री, क्रय विक्रयाकरिता जमलेला समुदाय ३ (ल) प्रसिद्धि, बोभाटा, बभ्रा, गवगवा ४ (ल) गोंधळ, पसारा, अव्यवस्था, अव्यवस्थित कुटुब किंवा घर ५ (ल कु) मासळी [फा बाझार] **म्ह०** बाजारात तुरी भट भटणीला मारी (वाप्र) **०करणें**–पाहिजे असलेली वस्तु बाजारात जाऊन विकत आणणें, घणें **०माडणे**–अनेक पदार्थ इतस्तत अव्यवस्थितपणें पसरणें **०भरविणें**–अनेक माणसें–ज्याचा कांहीं उपयोग नाहीं परतु घोंटाळा मात्र होतो अशी–एक ठिकाणी गोळा करणें **०भरणे**–(ल) कलकलाट करणे, गोधळ माजविणें, पसारा पसरणें **गेला बाजार तरी**–विमानपक्षीं, निदान, कमीतकमी, बाजार होऊन गल्यावर विकला तरी 'गला बाजार तरी त्या पागोट्याचें पाच रुपये मिळतील' **बाजारच्या भाकरी माजणें**–नसत्या उठाठेवी करणें, लुडबुड करणें, विनाकारण मध्येंच तोड घालणें **(वेडयाचा) बाजार पिकणें**–बलबलपुरी होणें, सर्वच मूर्ख माणसें जमणें, टमटम राज्य होणें **बाजारात पाच पायल्यांने (विकणें मिळणें)**–अत्यत स्वस्त दरानें, माती मोलानें (नकाराथीं योजना) **उभ्या बाजारात**–भर बाजारात, सर्वासमक्ष (जाहीर करणे, सागणें) सामाशब्द– **०अफवा–अवाई–गप्प–बातमी**–स्त्री निराधार बातमी, कडी, निराधार वार्ता, चिलमी गप्प [फा बाजार+अर अफवा, अवाई, गप्प] **०करी**–वि बाजारात विकणारा किंवा विक्रत घणारा (मनुष्य), दुकानदार किंवा गि–हाईक [बाजार+करणें] **०खार**–वि (नाग) जगाला तमाशा दाखविणारा, खाजगी गोष्टी चवाठ्यावर आणणारा [फा] **०चलन–चलनी**–वि बाजारात चालू असलेले, चालणारें (नाणें) **०निरख**–पु १ बाजारभाव, बाजारातील दर –वि अडल, बिलदर 'बाजारनिरखा सोदा' –क्रिवि प्रसिद्धपणें, सर्व लोकात, गाजावाजा करून, बइज्जत करून (नहमीं वाईट अर्थानें उपयोग) (क्रि० करणें) 'त्याची बाजारनिरख फजिती झाली' **०पट्टा**–पु (गुळाचा अडत) कसर, दरशेंकडा साधारणत १२

आणेप्रमाणें कापलेली रक्कम **०फसकी-गी**–स्त्री बाजारात विक्री साठीं येणाऱ्या मालावरील सरकारी पट्टी (पसाभर धान्य घेणें) **०बट्टा**–पु प्रमाण मानलेल्या नाण्याशी बाजारातील इतर नाण्याचे दर, प्रमाण **०बसका**–पु बाजारातील दुकानावरील कर –वाडमा ९ ७० **०बसवी-बसणी-बुणगी-बुदगी, बाजारचीखाट, बाजारीण**–वि वेश्या, कसबीण [फा बाझार+स उपवेशनी] **०बसव्या**–वि (ल) निर्लज्ज, अडाणी व दाडगा, शिवराळ व भाडखोर, असभ्य **०बुणगें**–न १ फौजेबरोबर असणारी अवांतर माणसें, फौजेबरोबर असणारे दुकानदार इ० गैरलढाऊ लोक, कारखाना २ कामाशिवाय जमलेला मनुष्यसमुदाय ३ (ल) फट कुत्र्याचा अगर चिंधोट्याचा गठ्ठा, कतवार, निपटारा, सामुग्री [फा बाजार बुन्गाह्] **०बैठक**–स्त्री बाजारातील किंवा यात्रेंतील दुकानावरील कर **०भरणा-भरती**–पुस्त्री १ बाजारात फक्त ठेवण्याच्या किंमतीची परंतु मोलहीन, कुचकामाची वस्तु, खोगीरभरती २ (ल) नीच व निरुपयोगी मनुष्य **०भाव**–पु बाजारात चालू असलेला दर, बाजारनिरख **०महशूर**–वि बाजारात लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांना माहीत असलला गाजावाजा झालेला प्रसिद्ध **०वाडा**–पु १ बाजार भरण्याची जागा, मडई २ (ल) अव्यवस्थित कुटुंब किंवा घर **०शिरस्ता**–पु बाजारातील सामान्य वहिवाट, चाल, (रिवाज दर इ० चा) [बाझार+फा सरिश्तह्] **०हाट**–स्त्री बाजारपेठ, बाजारखरेदी **बाजारी**–वि १ बाजारासबंधी, बाजारचा, पेठेंतील २ ऐकीव 'कागदो पत्रींचें वर्तमान नव्हे बाजारी आहे' –ख ८ ३९७६ ३ (ल) नीच, हलकट, असभावित, लुच्चा ४ सामान्य, साधारण, भिकार, वाईट (वस्तु)

बाजिंदा–वि १ खेळाडू, लुच्चा, हट्टी, खोडकर 'रडे एकचि हा हरि मोठा बाजिंदा।'–निगुंणाचा पाळणा २ धूर्त, निष्णात, निपुण, फसवणूक करणारा (निंदार्थी) फरडा, बहादर, जहाम बाज, फाविंदा ३ वजवय्या [फा बाझन्दा]

बाजी—स्त्री १ पत्ते, गजिफा, सोगट्या यांचा खेळ, क्रीडा, २ (ल) सरशी, बाणा, बाजू, डाव 'एकवळ बाजी विस्कटली म्हणून पराक्रमी पुरुष स्वस्थ बसत नाहींत' –ख ११ ६१०० ३ (पत्त्याचा खेळ) रंग, बाजू ४ हात किंवा वाटलेले पत्ते, जिंकलेला डाव ५ खेळाची समाप्ति ६ (ल) ममलत 'यासाठीं अवश्यानीं साहित्य पुरवून बाजी सेवटास न्यावी'–पेद ५ २४ ७ (ल) बाणा ८ घोडयाची एक चाल (क्रि० धरणें, चालणें, येणें जाणें, उभारणें) ९ (ल) सवय, व्यसन अशा अर्थी शब्दाला जोडून उपयोग उदा० दारू–सट्टे–बाजी इ० [फा बाझी] **०अंगावर येणें-देणें**–हरणें, हरविणें **०कार**–वि कर्ता, उत्पादक 'सर्वांचे सम्मते या कार्याचे बाजीकार रघुनाथ बिडवई' –रा ७ ३९ [फा]

बाजी—पु १ एक नाव २ (कु) धनगरास मारावयाची हाक

बाजीग(गा)र—पु गारुडी, जादूगार –वि उलटणारा 'माझीन बाजीगार होउन' –ख ३५७० [फा बाझीगर्]

बाजी(जे)गरी-गारी-गिरी–स्त्री १ गारुडीविद्या, चेटूक, मंत्रतंत्र, नजरबंदी, हातचलाखी, इंद्रजाल 'माया मिथ्या बाजीगरी। दिसे साचाचिये परी।'–दा ६ ८ २४ २ पत्ते, सोंगट्या खेळणें, द्यूत, जुगार –वि १ रिकामा, कुचकामी, निकस, वाईट (वस्तु, पदार्थ) २ (ल) निरर्थक, पोकळ, मूर्खपणाचें (भाषण, वागणूक, उद्योग), वरकरणी, ढोंगी, बेजबाबदार (माणूस) [फा बाझीगरी]

बाजीद—वि लाचार, दीन बजिद अर्थ ३ पहा 'बाजीद होउन' –वाडशाछ १ ८४

बाजीराई-रावी—स्त्री दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याप्रमाणें थाटमाट आणि विलास **०घातरजोडा**–पु हातहात रुद्रेशीम काठी धोतरजोडा **बाजीरावनाना**–पु (कों) श्रीमत मनुष्य **बाजीरावाचा नातू**–पु १(थोरले बाजीराव पेशव्याचे नातू दुसरे बाजीराव यांना आयतें राज्य मिळालें असता त्यांनीं तें घालविलें यावरून) श्रीमत परंतु मूर्ख व मिजासखोर माणूस **बाजीरावाचा बेटा**–पु (ल श्रीमत नानासाहेब पेशव याच्या नांवावरून) गर्भश्रीमत

बाजु(जू)बंद—पु १ दंडाला बांधण्याचा स्त्रियांचा दागिना 'बाजूबंद जोडी हातसर।'–तुगा २९६९ २ (फूलमाळी) दंडाला बांधण्यासाठीं केलेली फुलांची माळ [स बाहु=बाजु+बंध]

बाजू—स्त्री १ बाहु, भुज २ भाग, पेलू (वस्तूचा), कड, काठ, किनारी, मर्यादा 'त्रिकोन चौकोन इ० काच्या बाजू' ३ एखाद्या पदार्थाचा कोणत्याहि एखाद्या विभागाच्या विरुद्ध असलेला भाग ४ (ल) पक्ष, फळी, कड, तर्फ, चढाओढीच्या सामन्यातील एक पक्ष (क्रि० राखणें, साभाळणें) ५ मोठी सतरंजी, जाजम (पूर्वी खोलीच्या एका बाजूला पुरेल अशा सतरंजीला म्हणत) ६ मदतनीस, साहाय्यकर्ता, आश्रयदाता, सहाय्यक 'यशवंतराव बाजू सांग ज्या मर्दाला।'–ऐपो ७९ ७ (पत्त्याचा खेळ) खेळातील रंग, हात, गजिफातील एका रंगाचीं १२ पानें, बाजी ८ गाडीच्या साटींचीं लांबीच्या बाजूला असलेलीं दोन लाकडें (ह्याच्या उलट करोळे=साटींतील रुंदीचीं लाकडें ९ संकट, अडचण, विघ्न, पेंच [स बाहु, फा बाजु] **०मारणें**–आपल्या पक्षाची सरशी करणें, स्वीकृत पक्ष यशस्वी करणें **०राखणें**–अब्रू सभाळणें, नांव राखणें, फजिती किंवा दुर्लौकिक न होऊं देणें **०राहणें**–अब्रू किंवा नांव राहणें **०वर बेतणें-अंगावर येणें**–फजिती होण्याची वेळ येणें पराभव होण्याचा रंग दिसणें **०चा देखावा**–पु (इमारत) पाश्चैनिदर्शन **०मारणारा-मारून नेणारा**–वि घेतलेला पक्ष यशस्वी करणारा आपला पक्ष सिद्धीस नेणारा **०स**–क्रिवि एकीकडे

बाजे—वि कांहीं, अवांतर, इतर, वरकड, किरकोळ 'बाजे मरातब कृष्णराव यास कलमी केले' –रा १० १६७ [फा बअझि] **०खर्च**–पु मुख्य हिशोबाबाहेरील खर्च, किरकोळ खर्च वरकड खर्च **०लोक**–पुअव लष्करातील बिन लढाऊ लोक, सटर फटर लोक [हिं] **०वतनदार**–पु जोशी, उपाध्ये, जगम मठया, पोतदार, काजी, मुलाणा, पाटील, मुजावर, कुभार, सुतार, कासार, न्हावी, तेली, महार, चाभार, माग, परीट, मेहतर इ० वतनदार –मसाप २ १३८

बाजोट—न (खा) पलग हा नवारीनें विणलेला किंवा रिफाचा असतो [बाज]

बाजोड—पु (व) ढेकूण, खटमल [बाज]

बाझ—पु (कों) पीक (फळें किंवा फुलें यांचें), बहर [स वध्र–वर्ध्, बाज] **०णें**–अक्रि (कों) फळें, फुलें धरणें, लाग बहर येणें, बाजणें **०वट**–वि (को) ज्यास पुष्कळ लाग घेतो असें, पुष्कळ फळें, फुलें देणारें, (झाड)

बाट—पु १ अपवित्रपणा, विटाळ बाटण्याचा स्वजातींत वावरण्याची अयोग्यता (बाटण्यामुळें) (क्रि० पडणे, असणें) २ डाग, कलक, दोष, ठपका, दोष देण्याचा प्रसग, वेळ (क्रि० ठेवणें, पडणें, असणें, लागणें) –वि १ लबाड, लुच्चा, लबाडींत व हलकटपणात हुशार, धूर्त 'उलीसेंच पोर बाट मोठें। थोरपण असुन चहाड खोटें।' –भज १०५ २ बाटगा, बाडगा, दाडगा, उच्छृखल, तसेंच कडक, तट्टस, शिरजोर, आवरण्यास कठीण (मनुष्य घोडा, बैल इ०) [स भ्रट, हिं] **०गा**–**बाडगा**–वि १ बाटलेला, भ्रष्ट, पतित, आचारविचारशून्य, स्वजातींत वावरण्यास अपवित्र, अयोग्य २ (हलकटपणाच्या व नीचपणाच्या कामात) हुशार, धूर्त, कुशल, चलाख **०गेला, बाडगेला**–वि बाटगा पहा **०गी**–वि १ बाटलेली २ व्यभिचारिणी **०णूक, बाटणी**–स्त्री भ्रष्टता, भ्रष्ट होण्याची किंवा केला गेल्याची क्रिया, विटाळ [बाटणें] **०नाट**–पु विटाळ, बाटगेपणा, भ्रष्टता (व्यापक) (क्रि० पडणें, होणें, असणें) [बाट+नाट] **०वडा, बाटोडा**–पु बाटाबाट, सर्वत्र भ्रष्टाकार, जिकडेतिकडे झालेली भ्रष्टता, (सामा) बाटणूक **बाटाबाट**–स्त्री बाटवडा पहा पवित्र व अपवित्र यामध्यें भेद न पाळल्यानें किंवा व्यभिचारामुळें झालेला भ्रष्टाकार **बाटीव, बाटवा**–वि बाटलेला, भ्रष्ट झालेला, धर्म भ्रष्ट **बाटणें**–अक्रि धर्मभ्रष्ट होणें (दुसऱ्या जातीशीं अगर धर्माच्या मनुष्याशीं वैषयिक सभोग, अन्नव्यवहार किंवा निषिद्ध पदार्थ सेवन यामुळें) स्वजातीशीं व्यवहार करण्यास अपवित्र व अयोग्य असणें, (एखादी वस्तु) उपयोगास अयोग्य किंवा अपवित्र होणें **बाटविणें**–सक्रि विधिपूर्वक धर्मभ्रष्ट करणें, दुसऱ्या धर्मांत नेणें, अमगलता आणणें, भ्रष्ट करणें (वस्तु किंवा मनुष्य), (गो) **बाटोचें**

शको ५ ४४

बाट—न मोतीं तोलण्याचें वजन व त्याचा समूह जसें–१ आणा=१ तादूळ वजनाइतका ४ आणे=पावरती, १६ आणे=१ रती, २४ रती=१ टाक, १ टाक=२२ क्यारट इ० वजनाचा गट –जनि (पासि शब्द)

बाट—पु (कों) एक जातीचा मासा

बाट—पु गज, सच (वस्तूचा) –के ११ १० ३५

बाटली—स्त्री काचेची शिसी, कुप्पी [इं बॉटल]

बाटी—स्त्री (महानु) निर्माल्य झालेली माळ 'जि तुझिये मुगुटीचिया बाटी।' –भाए १५७ [बासट=शिळें?]

बाटी—स्त्री (माळवी) मैदा, दूध मीठ, तूप यांचें मिश्रण मळून त्याची (गोवरीच्या) विस्तवावर भाजलेली आहारोळी; गाखर

बाटु(ट्टु)क—न जोधळयाचें कणीस निसवण्यापूर्वीचें ओलें ताट, चिपाड, ओला कडबा 'चारितो सरस बाटुक याते।' –किंगवि २३ –वि (व) आखूड, ढुटकें 'बाटुकनाक्या' [बुटकें]

बाटुक—पु (व) खाऊ

बाटयोचें, बाट्योचें—सक्रि (बो) (पदार्थांवर) बुरा येणें, केणशी येणें [बाटणें]

बाठ, बाठी, बाठी, बाठी—स्त्री आब्यातील कोय (आतील बीजासहित कवच) [हिं]

बाठ—स्त्री (कों) आब्यातील कोयीचें नुसतें कवच **बाठळ, बाठ(ठा, ट्या)ळ**–वि बाठ झालेला, कोय पक्की झालेला (आबा) **बाठळणें, बाठाळणें**–अक्रि आब्यात बाठ पूर्ण तयार होणें, आबा पक्का होणें

बाठ—स्त्री (नाविक) राजण, मोठें मडकें [का ओट्टे]

बाँ(बा)ठा—पु १ (को) आब्यातील कोय (कवच बीजा सह) २ (ल) आघातामुळ शरीराम आलेलें टेंगूळ ३ जटा, गाठ, केसाचा किंवा ततूचा झालेला गुतावा, काथ्याकरिता कुजत घातलेल्या चोवात राहिलेला कठिण भाग –वि घट्टाकट्टा, दाडगा, मजबूत, दृढ, निर्ढावलेला [का ओट्टे] **ठ्ठ**० साठा आणि बाठा

बाठा—पु (जुन्नरी) खेंकडा (नर)

बाठूक—न (कों) आब्याच्या बाठीसारखें वळकट, जोरदार व टेंगणें माणूस किंवा जनावर, वळकट, कसलेलें शरीर [बाठा]

बाड—न टाचणाची वही, सारग्रथ, **निरनिराळ्या शास्त्रीय (वैद्यक, ज्योतिष इ०)** ग्रथातील निवडक भागाचें किंवा उध्दृत केलेल्या वेंच्याचें पुस्तक, सर्वसग्रह [स बाढ=मोठें]

बाड—स्त्री कड किंवा धार (शस्त्राची किंवा हत्याराची), (मूळची धार असल्यास क्रि० देणें, चिरणें इ० व पुन्हा धार तीक्ष्ण करणें अशा अर्थी क्रि० लावणें असें योजतात) –स्त्रीन १ (ल) कड, हद्द, तबूभोंवतालचें आवरण (शेर, निवडुग इ० चें किंवा कनाथीचें) तबूची कनाथ, पडदा, तबू (क्रि० चिरणें) (सामान्यत)

कुपण (क्रि० घालणें) २ शिपायाची राग ०मारव–(गो) थापा देणें

बाड—स्त्रीपुन (ल) एखादे वाईट कृत्य करण्याकरिता खोटया आश्वासनानीं एखाद्याला उत्तेजन देणें, चेतविणे, अशा तऱ्हेचें उत्तेजन किंवा प्रोत्साहन (क्रि० देणें) –न १ तरवार इ०चे म्यान २ थाप, गप्प निरर्थक गोष्टी चकाटया, थापा (–अव बाडा) (क्रि० मारणें झोकणें, हाकणें, हाणणें, फेंकणे, सागणें)

बाड—(व) (कापूस वटण्याचें जिनिंग मशीन येण्यापूर्वी अशा जागीं पूर्वी हतरीवर कापूस वठीत असत परंतु हल्ली गुरें बाधतात यावरून) बखळ, आवार, मोकळी जागा गोटा कापसाचें आखें दाबण्याची जागा –ला (गो) स्थावर सपत्ति

बाड–वि धूर्त लबाड [अर बयाझ् हिं बाड] **बाड असणें**–(व) गाडीचें चाक चाकोरीच्या बाहेर असणे

बांड—वि १ रोगामुळे चेबट व खुरटलेलें (पीक किंवा बारीक झालेलें धान्य, डाळ वगैरे) २ बळकट, तजस्वी, बलाढ्य, जवान 'राज्यव्यवस्थेतील मोठया जागा विलायतेतील तरुण बाडास मिळतात' –टि १ ३१९ (मनुष्य) (याच्या मागें कधीं तरुण शब्द येतो किंवा येत नाहीं) ३ जाडेभरडें वस्त्र किंवा कापड ४ (प्राय) बड बडखोर, बडया [का उडिग उडिगी उडगी= रिकामा, निरुपयोगी]

बांड—पु १ सुती व हलक्या किंमतीचें लुगडें, सुताडा, उणाख लुगडें (किनार सुती असलेलें) २ कादा, नागदवण इ० झाडास येणाऱ्या तुऱ्याचा दाडा, पोगाडा (फुलाचा किंवा झाडाचा) ३ बाटुक, कणसावाचून असलेलें जोंधळयाचे ताट, ज्यावर रोगामुळें कणीस आलें नाहीं किंवा ज्याचे कणीस गुरानीं खालें आहे किंवा कापलें आहे असें जोंधळयाचें अगर बाजरीचें ताट ४ जळाळ लाकडाचे वाटोळे तुकडे, न फोडलेले लाकडी ओंडके ५ –स्त्रीन धान्य न होता केवळ कडबाच होणारी जमीन, ज्यातील पीक खराब आलें आहे किंवा गुरानीं खालें आहे असें शेत, पीक ६ वाग्याची एक जात [हिं]

बाँड—(गो) कपाळ ०भद्र–न भद्राकरण

बाँड—पु १रोखा, दस्तऐवज, कायद्यानें बांधून घेतल्याबद्दलचा लेख, करारपत्रक २ विद्यार्थ्याचा कित्ता [इ]

बाडकॉन—न (मुद्रण) अशुद्ध टाईप काढण्याकरता दाभणाच्या आकाराचें एक हत्यार [इ]

बाडगा—वि १ उमेट, निदय, आडदांड, जुल्मी, उन्मत्त, अत्याचारी, शिरजोर 'जावा नणदा बाडग्या सासरासारु मोठी निर्दय।'–होला ९९ २ आवरण्यास कठिण, उच्छृखल, स्वैर, हट्टी (मनुष्य, पशु) ३ बाटगा, भ्रष्ट, वाटलेला [बाटगा] **बाड गेला**–वि (अशिष्ट), दाडगा

बांडगा–गें–पु न खोगिराचा किंवा मुठीचा पाठीवरून बाधावयाचा पट्टा पाटबंद याच्या उलट उराटी–ठी=छातीवरील पट्टा

बाडगी—स्त्री १ स्वयपाकाच्या उपयोगी, ताटाच्या आकाराचें मातीचे भांडें २ (निंदार्थी) तोंड [हिं]

बाडगूळ—न बार्दे, बादागूळ झाडाचें करट झाडावर वाढणारें दुसरें लहान झुडुप, परोपजीवि वनस्पती याच्या पुष्कळ जाती आहेत [स बदा]

बाडणे—अक्रि (व) भोगेजणे [बाधणें?]

बाडफरीद—पु १ (निंदार्थी) ब्रह्मचारी २ सोदा, लुच्चा भरकभैरव उडाणटप्पू माणूस [बाडा+अर फर्द=एकटा]

बाडबिछा(शा)व, बाडबिछाना, बाडबिछायत—स्त्री पु स्त्री एकदर सामानसुमान, चिरगुटपाघरूण सटरफटर वस्तु डेरे–राहुटया इ० 'बाडबिशाद त्याचे हातास लागली'–ख ७ ३६१५ [हिं बाड+बिछायत]

बाडस—पु खाबाचा टेकू, स्तभपीठ [बाड]

बाडा—पु कनाथीचा परीघ 'बाडा बारा तेरा कोसाचा बसला'–रा ७ १०८ [बाड]

बाडा—वि १ पाढऱ्या, काळ्या किंवा तांबडया रगाचा परतु वर निराळ्या रगाचे पेंढे किंवा ठिपके असलेला (पशु, कपडा), काळा–पाढरा २ (सामा) बड, बडखोर, बडया ३ आखूड, तोटका [हिं] ०भुरका–वि काहीसा बाडा, किंचित् बाडा **बांडा, बाडेभाई, बाडुक्ला**–पु (ना) (निंदार्थी) मुसलमान

बाँडा—पु (गो) लहान नारळ [बाडा=आखूड]

बाडाळ—वि (व) नाठाळ, उनाड हरणा बैल जरा बाडाळ आहे' [बड]

बाडी—स्त्री १ आवार, परसु, पडीतजमीन २ कुपण, तट, भित ३ (व) मळा [स वाटिका हिं]

बाडी—वि १ बाडविषयक–सबधीं (औषध, वही) २ शास्त्र पूर्णपणें न शिकता नुसते त्यातील उतारे पाहून तुटपुजें ज्ञान सपादन केलेला (विशेषत ज्योतिषी, वैद्य) [बाड]

बांडी—स्त्री १ पिकाची खराबी, नुकसानी, नापिकी पीकनुकसानी पहा २ (व) कणीस बाहेर न पडता वाक्ष राहिलेलें ताट, बाड ३ (व) तूट, टचाई, नपूर 'पोळीची बाडी आली' ४ (ना) कमरेपर्यंत लाब व अर्ध्या बाह्याचा कोट ५ (ठाणें) पोहरा, मडकें, ताडी साठविण्याचें मडकें ६ (व) सुताची लाथी ७ (ल) रुपं–गुजा [बाडा=आखूड]

बाँडीगार्ड—पु शरीरसरक्षक, हुजऱ्या, हुजूरहशम [इ]

बाडुक—पु (कु) बेडूक [स मडूक]

बाडें—न (ना व) वाकडें, शत्रुत्व, वाकुली –क्रिवि वाकडें, रस्ता सोडून 'गाडी बाडी चालते'

बाडेलें—वि कणसें न आलेलें 'बाडेल्याचें जागा जालें पीक।' –तुगा ३०४६ [बाडा]

बाँडॉ, बोडयो—पु (गो चित्पा) मुलगा

बाढ—वि अत्यत, दृढ, पुष्कळ, थोर 'वक्तृत्व जरी बाढ केलें।' –मुआदि १२ २ [स] –उद्या सत्य, खरोखर, होय [स]

बाढचीर—स्त्री रुद तलवार [बाड=कड+चिरणें–धार तयार करणें–देणें]

बाण—पु १ धनुष्यानें मारण्याचा तीर शर, सायक, विशिख (क्रि० मारणें) २ अग्निनलिका, लोखडी, कागदी किंवा कळकाच्या नळींत दारू भरून तिला काठी बाधून तयार केलेलें आयुध, कळकी बाण, आतषबाजीचा एक प्रकार ३ शिवलिंग हें नर्मदा नदींत सापडतें याची शिव समजून पूजा करतात ४ घरदार, कुटुंब, इष्टमित्र किंवा धन वगैर काहीं नसलेला मनुष्य सडाफटिंग, सडेसोट ५ गलबताची वरची कड, बहाणी, बहाण –स्त्री (गो) होडीचा काठ ६ पाच सख्या (मदनाच अरविंद, अशोक, च्यूत, नवमल्लिका किंवा मोगरा व नीलोत्पल हे पाच बाण आहेत त्यावरून) 'असो बाणसख्या दिवसात।' ७ क्रांतिवृत्तापासून अतर ८ (गो) पचा, धोतर याचा रगीत काठ ९ (ल) सुर्याचे किरण प्रत्येक उगवला दिनराज बाण आले चौबारा।' –ब ६०५ १० (ल) महत्त्वाचा मुद्दा (क्रि० गमावणें, हातचा गमावणें) 'भलता प्रसग आल्यास हा बाण त्यानें शिल्क ठेविला होता' –इप १७८ –वि सडेसोट, घरदार सोडलेला निर्बाण (माणूस) [स] **०दार, बाणाईत**–पु (दोन्ही प्रकारचे) बाण बाळगणारा, बाण फेकणारा शिपाई तिरदाज **०पंचक**–न वर सागितलेले मदनाचे पाच बाण [बाण+पचक] **बाणाकार**–वि बाणाच्या आकाराचा, बाणाच्या गतीच्या आकाराचा समकलछिन्नाकार, समकक्षछिन्नाकार [स बाण+आकार] **बाणाटी**–स्त्री बाण

बाणक रेशीम, बाणक—न एक हलक्या जातीचें रेशीम **बाणक मोटी लडी रामपुरी**–स्त्री पिवळया रगाच्या रेशमाचा एक प्रकार –मुव्या ९७

बाणगी—स्त्री दुसऱ्याचा अदाज काढण्याकरिता केलेली सूचना

बाणगुमी—स्त्री लष्करी पोषाक व सरजाम (मुख्यत्वें अधिकाऱ्याचा) **०हरणें–साडणें–देणें–जाणें**–लष्करी कामावरून काढला जाणें **०घेणें–आणविणें–जप्त करणें**–लष्करातून काढणें, कमी करणें, पहाऱ्यात ठेवणें, केंदेत ठेवणें [बाणा=गण वश+गुमी=तरवार]

बाणणें—अकि १ बिंबणें, प्रवेशणें, चिकटणें, प्रतीतीस किंवा अनुभवास येणें, पटणें, मनात पुरतेपणीं ठसणें (अभ्यास, पाठ इ०) 'बाळपणींच जयाच्या शस्त्रास्त्ररहस्य मानसीं बाणे।' –मोशांति ६ ३१ २ परिधान करणें, अगात घालणें का जिये एकी वस्तूलागीं। बाणोनि ज्ञानाची वज्रागी।' –ज्ञा ६ ४७५ ३ शोभणें योग्य दिसणें, ठीक बसणें सावासी स्त्रीनट। अतिवरिष्ठ बाणला।' –एभा १ ३४६ ४ स्वीकारणें 'कीं भक्ति सुरवालागीं। आपणेंचि दोहीं भागीं। वाटूनिया आगीं। सेवकै बाणी।' –ज्ञा १२ १८६ ५ स्थिरावणें शमणें 'प्राप्तभोगें तृष्णा न बाणें।' –एभा १७ २५६ ६ बाणा बाळगणें [बाण=तीर]

बाणफरीद—पु (विरू) बाडफरीद पहा

बाणा—पु १ अभिमान, शेखी आढ्यता, डौल (एखाद्या विशेष गुणाचा, अधिकाराचा इ०) (क्रि० बाळगणें) २ पोषाक, वेष, पोषाकाची तऱ्हा ३ एक प्रकारचा दारूचा बाण ४ (विणकाम) वस्त्रातील आडवा धागा, आडवें सूत, आडवट आडवण ५ (जरतारी धदा) विन वळलेलें रेशीम ६ लाकडी मूठ व जाड धारेचें पान असलेला पट्टा, एक हत्यार [हिं] **बाणाईत, बाण्याचा**–वि प्रतिष्ठा मिरविणारा, आढ्यता बाळगणारा, मोठा दिमाख दाखविणारा (प्रावीण्य विशेष गुण याचा) अभिमान सागणारा [बाणा] **बाणी**–स्त्री १ बाणा, अभिमान, शेखी डौल (क्रि० बाळगणें) २ आणीबाणीची वेळ, निकराचा प्रसग ३ जन्मस्वभाव, मन स्थिति [बाणा] **०वर येणें**–आपला रागीट स्वभाव दाखविणें, चिडून जाऊन रागावणें **०चा**–वि बाण्याचा, बाणेदारपणा दाखविणारा, मोठी आढ्यता दाखविणारा **०दार, बाणेदार**–वि अभिमान राखणारा, दिमाख दाखविणारा (एखादें कार्य पार पाडून), दुसऱ्याचें चित्त वधून घेणारा

बाणांबचें—क्रि (गो) परसातील गवत उपटून टाकणें [बेणणें]

बाणी—स्त्री पद्धति, रीति (गाणें, वाचन इ० ची), ध्रुवपद गायनाची पद्धति त्या गाण्या चार आहत त्या–खडार, नोढार, डागुर व गौडार त्या होत [स वाणी] **०चा**–वि चागल्या आवाजानें पुराण वगर सागणारा, गाणारा **०दार**–वि (गायन, वाचन इ०) मोहक रीतीचें आकर्षक पद्धतीचें

बाणी—स्त्री १ कड, तीर, काठ, किनारा २ (कों) होडीचा काठ, बहाण, बहाणी 'रोनी तास्वें भरिती। बाणी उदकासी मेळती!' –शिपु २ ५३६

बात—स्त्री गप्प निरर्थक गोष्ट, पोकळ बोलणें, थाप [स वार्ता, हिं] **म्ह० बातची बात व कुरापत ची कुरापत बाता उडविणें–हाकणें–फेकणें–हाकणें**–खोटया गप्पा पसरावणें, कडया पिकविणें **बाता कुटणें–खबाळणें–छाटणें–मारणें–हाणणें**–गप्पा मारणें, थापा मारणें, निरर्थक गोष्टी बोलत बसणें **बात–बाता खबाट्या–खबाल्या, खबाल्या, बात**

कुट्या, बातखोर, बाताड्या, बातेखपाल, बातेखानी-बातेफर्मास, बाताना, बात्या बात्स्या(त्ये)रा–वि गप्पा मारण्याची सवय असलेला, गप्पिष्ट, थापेबाज, गप्पीदास खोट्या बातम्या बनवून पसरविणारा, कड्या उठविणारा (गो) बातयों, बातयो **०चित**–स्त्री सभाषण, गप्पागोष्टी 'तुम्हासवें बातचित। कोण करील महाराजा।'–नव १७ १४८

बात—क्रिवि (व) लवकर जलद 'बात स्वयपाक कर'

बातन—क्रिवि अतस्थ, गुप्तपणें, 'बातन निजाम अल्लीचें राजकारण लाविलें'–रा १ १६० [अर बातिन्]

बातमी—स्त्री खबर, वार्ता, हकीकत, वर्तमान [स वार्ता] **०ठेवणें–राखणें**–खबर मिळण्याचें साधन ठेवणें, लक्ष ठेवणें, टेहेळणी राखणें **०फोडणें–फुकणें फांकणें**–खबर प्रसिद्ध करणें, हकीकत जाहीर करणें **०दार–नीस**–वि १ बातमी लिहून पाठविणारा, बातमी देणारा, वर्तमान पत्राना बातम्याचा पुरवठा करणारा, अखबरनवीस २ परराज्यातील बातमी पुरविणारा, गुप्त हेर, दूत

बात(र्ती)ल—वि १ खोटी, निराधार, रद्द, पोकळ, व्यर्थ (गोष्ट, हकीकत) २ खोटी हकीकत सागण्याची आवड असलेला, एखादी गोष्ट अतिशयोक्तीनें सागणारा [अर बातिल्]

बातॉ, बातॉळें—पुन (गो) लाकूड कोरणारा किडा **बात्यांचें, घरगुचें**–कि (गो) फळ्या, लाकूड इ० भुसभुशीत होणें

बातुला—वि खोटें [बात]

बातेरी—स्त्री १ तोफखाना २ बीज उत्पन्न करण्याचा पात्रसचय [इ ब्याटरी]

बातेला—पु लढाईसें आरमार, आरमारी जहाज [पोर्तु फ्लॉटिला, इ फ्लोटिला]

बाथ—स्त्री (महानु) प्रवासाच्या वळची शिदोरी, अन्न 'तू बाथे वीण हृषीकेषी। जीवा जाता मीं।'–शिशु ९८ [पाथ १]

बॉथॉ—पु (गो) भोक, छिद्र

बाद—क्रिवि काढून टाकलेला वजा कमी केलेला (पट, यादी, सख्या यातून) (क्रि० घालणें पडणें, करणें) 'माझें नाव पटास होतें तें बाद पडलें'–क्रिवि नतर, पश्चात् 'आम्ही ताकीद केलिया बाद मुबईकर पन्हा देणार नाहींत'–ख ७ ३५७० [अर बअद्] **०णें**–सक्रि कमी करणें, वजा टाकणें **०करणे**–१ कामातून किंवा उपयोगातून काढून टाकणें, रद्द करणें २ मारणें, आऊट करणें (खेळताना गडी) ३ (फिर्याद दावा) काढून टाकणें **०बाकी**–स्त्री १ वजा केल्यानतर राहिलेली बाकी, वाशीलबाकी २ वजाबाकी ३ हिशेब पुरा करणें (कर्ज, अपराध इ० ची) बाकी काढून टाकणें

बाद—पु (गो) शीण, वारा [बाधा] **०चें–भोवणें** बाधणें

बांद—पु (प्र) बाध, बधारा, धक्का (क्रि० घालणें) [स बध] **०बंदस्ती**–स्त्री बाध, बधारा, कुपण इ०, तें घालण्याचें काम

बादखासा—वि १ मध्यम प्रतीचा, खाशाकरिता नसलेला (मुख्यत्वें विडा) २ पुरतें न पिकलेलें परतु हिरवें नव्हे असें (विड्याचें पान)

बांदगूळ—न बाडगूळ पहा

बादज—क्रिवि नतर, पुन्हा, यापुढे वाजत हा 'दादा साहेब बादज बरसात येतील'–इम २६० [फा बादज्]

०सलाम–क्रिवि बाजत अर्थ ३ पहा

बादणे—अक्रि बहर येणें बाजणें पहा

बादन—न पोट, मुख्यत्वें बस्तीचा भाग, ओटीपोट

बादपडाचल—पु खूणखाण, चिन्ह

बादर—पु (व) वानर [उर्दू बदर]

बॉद(दे)र—न (गो) फाटकें वस्त्र, चिंधी

बादरखा-रख, बादरस—स्त्री तबूच्या मधील खाबावरील लाकडी टोपण किंवा लाकडी वाटोळा तुकडा, या खाबाला असलेले भोंक, भोंकाला बळकटी देणारा कातडयाचा वर्तुळाकार तुकडा [फा]

बादरायण—पु (बोरवनात-बदरीवनात जन्मलेले) कृष्ण द्वपायन व्यास [स] **०संबध**–पु अति लाबचा, दूरचा, ओढून ताणून काढलेला सबध (एकदा एका मनुष्याकडे एक लुच्चा गेला व मी तुमचा सबधी आहे असें म्हणू लागला सबध विचारल्यावर त्यानें पुढील श्लोकातील सबध सागितला 'अस्माक बदरीचक्र युष्माक बदरीतरु। बादरायणसबधात् यूय यूय वय वयम्।' म्हणजे आमच्या गाडीला बोरीच्या लाकडाचें चाक आहे व तुमच्या दारात बोरीचें झाड आहे हा बादरायण सबध)

बाद(दा)री—स्त्री १ क्षितिज २ सह्याद्रीच्या पायथ्याजवळील प्रदेश बादरी, मुर्‍हे व मावळ असे तीन भाग सह्याद्रीचे केले आहेत, त्यातील बादरी म्हणजे सह्याद्रीचा पश्चिमेकडील पायथ्यापासुन शिखरापर्यंतचा सर्व भाग [बाधणें+रेषा]

बादरी—स्त्री हमी, जामिनकी, जिम्मा (क्रि० देणें) [बाहीदारी]

बादल—पु ढग, मेघ, अभ्रपटल [फा]

बादला—पु सोन्याची किंवा चादीची तार मुलामा दिलेली रुप्याची तार, विस्तवावर पिवळी केलेली ताब्याची तार (कलाबतूकरता काढलेली व चपटी केलेली) [हिं] **बादल्याचा तुरा**–पु जुन्या जरीच्या सोन्यापासुन तयार केलेल्या टिक्ल्या **बादला**–वि सोनें, रुपें, तावें याच्या ताराचें, काहीं सुत, रेशीम व काहीं जर मिळून विणलेलें, मध्यें जरीच्या काड्या असलेलें, भरजरी 'बेगमेनें श्रीमंतास उंची पोशाख देऊन एक बादली वस्त्र दिलें'–थोरले मल्हारराव होळकर चरित्र पृ २६

बादला-ले—पु पाणी भरण्याची कातडयाची एक मोठी पिशवी ही पखालीच्या अर्ध्याइतकी असुन बहुधा तिकाटण्यावर बसविलेली असते 'खाद्याला पडले घेंडे बादले वाहता।'-पला ८० [हिं] **बादली**-स्त्री पाणी काढण्याचें भांडें, बालडी, बाल्टी, बकेट

बांद(ध)वडी, बंदिवाडी, बादो(दौ, धौ)डी—स्त्री (काव्य) बदिखाना, तुरुंग, बदिवास, परतत्रता, अधीनता 'दु ख बादवडी आहे हा ससार। सुखाचा विचार नाहीं कोठें।' -तुगा ३६५५ -वि अधीन, अवलबून असलेला, बदा, ताबेदार 'अथवा आघ्रयाचिये बादवडी। क्षुधा तृषा कोंडी।' [बाधणे]

बादवडी—स्त्री शेताचा बाध वादाड पहा [फा]

बादशहा, बाच्छा—पु पातशहा राजाधिराज, सार्वभौम राजा (मुसलमानी, परकीय राजासबधीच फक्त उपयोग) [फा बादशाह] **०ची आलख देणें**-(ल) लाच देणें, मूठ दाबणें (रुपयावर बादशहाचा छाप असतो यावरून) **०जादा**-पु युवराज [फा] **बादशाही, बाच्छाई**-स्त्री पातशाही, राजपद, राजकीय अधिकार, बादशहाचा अधिकार-पद -वि १ बादशहास बर्धी, राजकीय २ मुसलमान बादशहाने दिलेली (सनद, शिक्का इ०) ३ (ल) उत्तम, भव्य, उच्च प्रतीचा, विलासी, सर्वश्रेष्ठ

बादा—पु गुलाम, बदा [स बध]

बाँदा—पु (गो) रोपटीं लावलेली राग [बाध=किनारा]

बांदागूळ, बादळ, बावें—स्त्रीन वाडगूळ, (कु) बादा [बदा]

बादा(दो)टी, बाधोळी—स्त्री (कों) लहान बाध, धरण [बाध]

बादाड—न १ शेताचा न नागरलेला भाग, बाध, कड २ (ल) अशा जागेवर वाढणारें गवत ३ शेताच्या कडेनें सोडलेली वाट [बाध]

बादाडी—स्त्री १ (को) वल्हे अडकविण्याच्या खुटीस बाधावयाची दोरी २ (गो) होडीवरील आच्छादन [बाधणें]

बादानुदी-बादी—स्त्री १ हिशोबाची बाकी काढणें, राहिलेली शिल्लक २ वजाबाकी [बाद द्वि]

बादाम—स्त्री १ बदामाचें झाड २ -नपु बदाम पहा [बदाम] **०गोळा**-पु बदाम (फळ) **बादामी**-स्त्री बदामाचें झाड -वि बदामी, बदामाचा रग, स्वाद, आकार याप्रमाणें असलेला

बादामचिनी—स्त्री एक औषधी

बादिकार—पु (गो) बाधा

बा(ब)दिमाख—वि १ चढेल, दिमाखाचा, ताठयाचा २ (ह्यावरून ढ) श्रेष्ठ, उत्तम अत्युत्कृष्ट [फा]

बादियान—पु एक प्रकारचें झाड व त्याचें फूल हीं वाल लेणीं फुलें मसाल्यात घालतात

बादी—स्त्री दासी गुलाम स्त्री वटीक [हिं] **०चा**-पु दासीपुत्र, लवडीचा 'एकासी म्हणे मी तुझे बादीचा।' -तुगा ३०५७ [स बदी]

बांदी—पु (गो) खाजणाचा एक भाग

बादोड—पु (खा) ढेकूण

बांदोड्याचो दौलो शिरोड्याची काईल—(गो) इकडचे तिकडचें साहित्य जमविणें

बाद्या—पु (ना) बैंदल खेळण्यासाठीं जमिनींत केलेली खाच, गल [बद=खड्डा]

बाध—पु हरकत, प्रत्यवाय, प्रतिबध, दोष, अडथळा, विरोध, शब्दादि प्रमाणानीं एखाद्या कृत्यास असणारा प्रतिषेध (हा शब्द दोष, दोषत्व या अर्थीच वापरला जातो) 'हें झुज नव्हे प्रमादु। एथ प्रवर्तलिया दिसतमे बाधु।' -ज्ञा २ ३१ [स बाध्=प्रतिबध करणें]

बाध—पु १ बधारा, धक्का, धरण, ताल (क्रि० घालणें) २ शेताची उच केलेली हद्द, मर्यादा, शेताच्या काठावरून किंवा बाजूनें असलेली वाट ३ बधन, बाधणें, आवळणें ४ बद, दोरीचा किंवा नाडीचा तुकडा, कोणतेंहि बाधण्याचें साधन, बधन ५ (ल) बेडी, शृखला ६ बादाड [स बध=बाधणें] **०काम**-न दगड, विटा, चुना, माती इ०नीं एकत्र बाधलेली भिंत, तट इ० **०ण-न** १ नदीचा थोडासा प्रवाह अथवा ओढा ज्या जमिनीतून वाहतो व जीस बाध घालून पाणी व त्याबरोबर आलेली मळी जींत आडवून धरतात ती जमीन विशेषत भाताचें शेत २ -नस्त्री शेतातील माती पाण्याच्या प्रवाहानें वाहून जाऊ नये म्हणून आडवा घातलेला बाध ३ पाटाच्या पाण्याकरिता बाध घालणे (क्रि० करणें, घालणें) ४ बाधणें बधन, बद ५ दागिन्यास तारेच्या कडींत लोंबत्या बाधलेल्या रत्नाचें काम -जनि परिभाषा १ १० ६ (गों) निरण **०घरो(रू)ळी**-स्त्री शेताची मर्यादा दाखविणारा प्रत्येक कोनावरील मातीचा ढीग, ओटा **०बाधोळी**-स्त्री बाध, बधारा, धक्का, ताल इ० बद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द [बाध+बाधोळी] **०वाट**-स्त्री १ भाताच्या शेताच्या बाधावरील वाट २ फरशी केलेला किंवा बाधलेला रस्ता **बांधणावळ**-स्त्री १ (इमारत इ०) बाधण्याबद्दलची मजूरी २ बाधणी, बाधण्याची तऱ्हा पद्धत [बाधणे] **बाधणी**-स्त्री १ बाधण्याची क्रिया २ बाधायाची तऱ्हा, पद्धत (घर, विहीर, पागोटें, गाठोडें इ०) ३ (कों) बाधण, बाध, बधारा, ताल ४ (ल) विहित, योग्य किंवा ठराविक मार्ग ५ शेतातील कडेचा, मधला मार्ग किंवा पायवाट ६ बाधण्याचें साधन नाडी दोरी इ० -वि बाधणासंबधी.

बाधणातील पिकासबधीं [बाधणें] **बाधा(धे)रा**–पु १ शेताच्या कडेला घातलेला बाध २ प्रवाहाला अडविण्यासाठीं घातलेला बाध, धरण ३ बाध घातल्यानें फुगलेलें पाणी, (क्रि० घालणें, करणें, होणें) **बा(बा)धारी**–पु १ डोंगरावरचा प्रदेश, शिखराची, किल्ल्याची राग ' रागणा किल्ला व कोकणवाधारीचे किले । ' –मराविथोरा ४१ २ बधन, बधारा **बांधण**–न (राजा) बाधण्याचें सामान किंवा साधन, घराचें ओंबण इ० बाधण्याकरता लागणारें सुभ, दोर इ० [बाधणें] **बाधावळ**–स्त्री १ बनावट, घडण, रचना, बाधणी (घराची इ०) २ रचना, जुळणी, माडणी (लेख, ग्रथ कविता इ०ची)

बाधक—न १ अडथळा, प्रत्यवायकारण, आक्षेप, हरकत दोष ' जे बाधका यइजतसे स्तुती । बोलाचिया । ' –ज्ञा १६ १७ २ (महानु) आरोप ' बाधकें ठेउनि नव्हतीं । राउळे नेली सर्व सपत्ति । ' –भाए ७२६ –वि प्रतिरोधक, अडथळा आणणारा, करणारा, मार्गात आडवा येणारा, बाधा उत्पन्न करणारा, जाचणारे, प्रतिकूल [स बाध्=प्रतिबध करणें, बाधणे]

बाध(धा)णें—अक्रि (राजा) बाठळणें, बाठ पूर्ण तयार होणे, पक्व होणा (आबा)

बाधणें—उक्रि १ बाधा करणें, दु ख देणे, अपकार करणे, दूषित करणें २ खाल्लेले अन्न किंवा केलेलें कर्म न पचणे, त्यापासून पीडा उत्पन्न होणे, बाधक होणें, रोग किंवा दु ख याची पीडा होणें ३ पिशाचानें पछाडणें, झपाटणें (विष, शाप, मत्रतत्र, दुष्कृत्य, स्वत चें दुष्कृत्य किंवा पाप याचा) वाईट परिणाम होणें, इजा पोहोंचणे ५ प्रतिकार करणे, अडथळा उत्पन्न करणें, मोडा घालणें, अडचण करणें ६ अपकार होईल अशा रीतीने क्रिया करणे, इजा पोंचणें, पोहोंचविणें 'नदीची थडी पथवर बाधली ' ७ निरसणे –ह्को ' अहो आत्मेनि जें बाधे । तेंचि आत्मेनसि नाद । –अमृ ७ ३० [स बाध्=पीडा करणें] **बाधन**–न प्रतिकार, अडथळा, मनाई, मोडा (विशेषत तर्कशास्त्र व व्याकरणात)

बाधणें—न (राजा) पाण्याच्या प्रवाहाची दिशा बदलण्याकरता घातलेला बाध, असा बाध घालण्यासाठीं उपयोगात आणिलेलें गवत व गाळसाळ इ० [स बध]

बाधणें—सक्रि १ आवळणें, एकत्र करणें, तागडणें, अडकवणें २ गाठ देऊन आवळणें गाठ मारणे ३ नाल मारणें पायबद घालणे(घोडयाला) ५ (पागोटयास) घडया घालून नीट आकार देणें, गुडाळणें ६ (बाध इ० घालून पाणी) अडविणें ७ (नियम, कायदे, रीति, वेळ इ०) योजणें, स्थापन करणें प्रचारात आणणें ८ बाधून घणें, रोधणें, जखडून टाकणें आखणें (कायद्याने नियमानें) ' त्याचा सारा वेळ बाधलला अस '–नि ९९८ ९(घर भित, जहाज इ०) रचणे, उभारणे, बनविणे १० (वरण, रस्ता इ०) बाधन पक्का करणें ११ (काव्य, व्याख्या, ग्रथ) रचणें, रचना करणें, जुळणी करणें १२ (तर्क, कल्पना, बुद्धि, युक्ति) योजणें, रचणें, बनविणें, एकत्र करणें १३ बनविणें, वस्तूना आकार देणें (जोड, मिठाई इ०) १४ (वैर, मत्सर, द्वेष) धरणें, बाळगणें, मनात ठेवणें १५ मत्रानें ताप न येईल किंवा न दिसेल असें करणें, मत्रानें थाबविणें, बद करणें [स बध्, पोर्तु बदलार] **म्ह०** बाधली शिदोरी व सागितले ज्ञान पुरत नाहीं **बाधली गाठ**–स्त्री बद केलेली पैशाची पिशवी, राखून ठेवलेले, साठविलेले पैसे, साठा, सचय [बाधणें+गाठ] **बांधल्या कमरेचा**–वि कमरबद, तयार, सावध

बाधरीनाख—वि दोन्ही कानमध्यें आणि डोक्यावरील केसात असलेला भोवरा (घोड) –अश्वप १ १०१

बाधव—पु भाऊबद सोयरेधायरे [स]

बाधवाई—वि (व) अवास्तव, वाजवीपेक्षा जास्त [बाध]

बाधा—स्त्री १ पीडा, त्रास, दु ख, विकार ' न निश्चय कर्धी ढळो कुजनविघ्नबाधा टळो । ' –केका ११९ २ भूतपिशाचापासून होणारा त्रास, दु ख ३ दोष, पाप ' एव एका स्तुती एका निंदा । करिता आदळे अर्गी बाधा । ' –एभा ३ ५३९ ४ निरास, नामरूपसत्यत्व बुद्धीचें हनन –हको [स बध्- धि=प्रतिबध करणें, म बाधणें] **बाधिका**–वि भ्रातिष्ट, बाधा झालेला [बाधणें] **बाधित**–न दोष, पाप, निषिद्ध कर्म ' बळी अबळातें खाये । हेंचि बाधित जरी होये । ' –माज्ञा १६ ३०२ –वि १ विरुद्ध, कुठित, प्रतिषिद्ध, बाध आलेलें, बाधक (विशेषत तर्क व व्याकरण शास्त्रात याचा उपयोग) २ मिथ्या, खोटें ' गुरुकृपें जो सज्ञान । त्यासि वहाचें बाधित भान । ' –एभा १३ ४७१

बाधा—पु १ शरीराचा ठेवण, ढब, आकार, रूप, बनावट, घडण, रचना ' शरीर अविद्येचा बाधा । ' –तुगा ७३९ २ गुळाची ढेप, खडा, भेली ' गुळाचा बाधा । ' –अमृ ७ १४४ –वि १ बदा, न मोडलेला, सवरा (रुपया इ०) २ (ल) कायम, निश्चित, बाधलेली (नोकरी, रहाट) [बाधणें]

बाधाटी—स्त्री १ बधन, दोर ' मेणसूत्राच्या बाधाटी । आवळावें सुबुद्ध । ' –मुआदि ३५५५ २ ओबण वगैरेंस बळकटी आणण्यासाठीं त्यास मध्यें मध्यें बाधलेल्या उभ्या काठया प्रत्येकी ३ शताच्या बाधावरून बाजूनें किंवा मधून जाणारा रस्ता पायवट [बाधणे]

बाधाबाध-बाधी—स्त्री आवराआवर, प्रवासाची तयारी, (गाठडी, बाचकीं, वळकुटया इ०) घाईनें बाधणें [बाधणें द्वि]

बाधी—स्त्री १ बधन, नियम ' अर्कि जवजव ओषधीं । सेवचा मोडे बाधी । ' –माज्ञा १८ १५५ २ (व) शेतास

घातलेला बाध [बाधणें] **०करणें**–क्रि कातकाम करताना एखाद्या पदार्थावर जमें काम करावयाचें असेल तसा तो पकडणें

बाधील—स्त्री (कों) भाताची कापणी (लाणी) झाल्या नतर त्याचे भारे बाधण्याची क्रिया –वि अंकित, ओशाळा कलेल्या कृपमुळें बाधलेला, उपकाराचें बधन असलेला 'वैयाक-रण हे प्रयोगाचे बाधील आहेत' –नि १२५

बाधीव—वि १ बाधलेला, रचलेला, मुद्दाम वाधलेला, पक्का (रस्ता, तळें, विहीर) २ सागीचा, मापाप्रमाणें किंवा नमुन्या बरहुकूम बनविलेला (जोडा, वहाण इ०) ३ चागल्या आकाराचा किंवा बनावटीचा (जोडा, वहाण इ०) ४ मध्यें शिसें इ० हलक्या किंमतीची धातु घालून बनविलेलें (सोन्याचें किंवा रुप्याचें नाणें अगर लगड) [बाधणें]

बाधें—न (कों) मालक नसल्यामुळें गावजमिनींत सामील कलेली पडित जमीन **बा(बां)धेकरी**–पु १ राहत्या गावात बापजाद्याचें किंवा स्वत चेंहि वतन किंवा जमीन नसलेला मनुष्य २ एका गावात राहून दुसऱ्या गावची जमीन करणारा मनुष्य गावचा वतनदार असोन खोत परागदा जाहला आह्न आणि गावची खोती बाधेकरी करीत असेल त्यास स्वामित्व करार करून घ्यावें' –वाडथोमारो २ ४४ ३ (कों) नवीन वस्ती करणारा किंवा पडीत जमीन लावणारा शेतकरी

बाधें, बांधाळें—न बाडगूळ [स वदा]

बाधेशुद्ध–सूद्—वि चागल्या, रेखींव, यथाप्रमाण बाध्याचा, आटोपशीर शरीराचा [बाधा+शुद्ध]

बाधोडी—पु (व) गुलाम 'बाधोडयासारखें याच्या घरीं काम केलें तरी नाव मिळत नाहीं' –वि (व) बाधलेलें, नेमकें, मोजकें 'हा गडी बाधोडी काम तेवढेंच करतो' [बाधणें]

बाध्य—वि प्रतिबध किंवा प्रतिकार करण्यास योग्य, दृष्य, दूषणीय, बाध करण्यास योग्य, बाधणारा [स]

बानगें—न (माण) एक वर्षाच्या आतील बकरा

बानयान—न (गो) गजिफ्राक, तग कुडतें, बनियन पहा [स बणिज, म वाणी, गु बनिया हे वापरतात यावरून]

बानवसावाघळी—स्त्री वाघळी नावाच्या समुद्रातील माशाची एक जात

बाना—पु बाणा, वस्त्रातील आडवें सूत, रेशीम आडवण

बानात-ती—बनात-ती पहा

बानासाधा—पु लाठीचा एक प्रकार (हा जाड वेताचा किंवा भरींव बाबूचा असून त्याला तीन गट्टू, लट्टू) बसविलेले असतात –सव्या ६७ **बाना हत्यारांचा**–एक हत्यार याची लाबी (दाडा व पातें मिळून) पन्नास इच असते याची पात एका खुलींत बसविलेली असते पान १९ इच लाव असून खुलीपासून खालीं अरुद होत जाऊन शेवटास टोंक असतें –सव्या ६७

बानी—स्त्री (बे) गुऱ्हाळात उसाचा रस साठविण्याचें लोखडी भाडें, काळगें (बानी साधारणपणें १६ घागरींची असते व अशा दोन बान्या रस एका काहिलींत घालतात)

बान्ना—न (गो) ओटीपोट, बेंबीखालील पोटाचा भाग

बान्शी—स्त्री (कोळी) दाते असलेला विळा लावेल्ला बाबू गुजा ६८ [स वश]

बान्हा—पु बाहाणा, मिष, सोंग, ढोंग 'मिथ्या असा तेथ करूनि बान्हा । घेऊनि घे शीघ्र मनोज्ञ कान्हा ।' –आपू २० [बाणा]

बाप—पु १ पिता, जनक २ (बापासारखा) चुलता (धृतराष्ट्र भीष्मास म्हणतो) कीं माझा वधिला शिखडिनें बाप।' –मोकर्ण १ १२ ३ (काव्य) सस्कृतातील तात शब्दाप्रमाणें अनुपपार्हत्वदर्शक सबोधन (लहानाला किंवा सत्कारार्थी योजतात) 'जरी स्वधर्मैकनिरत । वर्ताल बापा ।' –ज्ञा ३ १०२ –वि फार, पुष्कळ, मोठा 'बापु उपेगी वस्तु शब्दु ।' –अमृ ६ १ –उद्गा आश्चर्य किंवा दु ख याचें दर्शक 'बाप ! अज्ञानाची भुलि कैसी ।' –भाए ३ १५ [म पिता, वृत्तृ, प्रा बप्प, बप्पो, का बाप्प, पोर्तु जि पतरों, पान (पितृर्शी जास्त जुळणारा), आर्मेजि बाप] **म्ह०** बापास बाप म्हणत नाहीं तो चुलत्यास काका कोठून म्हणणार ?' 'बापासि बाप न म्हणे ऐशासी काय होय आजोबा ।' **–मो** (वाप्र) **बाप(ब)शेटीची पेंड**–स्त्री हवी त्यानें हवी तितकी न्यावी अशी वस्तु, फुकट मिळालेली व वाटेल तशी खर्चिली जाणारी वस्तु, सपत्ति, विपुल व सुसाध्य वस्तु (बापशेट नावाच्या श्रीमान व उदार गृहस्थाच्या नावावरून हा शब्द रूढ झाला असेल) **०होऊ लागणें, म्हणविणें, बाप होऊन (करणें, बोलणें)**–बापाची किंवा मोठेपणाचीं जागा घेणें, वर मोठेपणा मिरवणें **(एखाद्याचा) बाप होणें–बाप लागून राहणें**–एखाद्यापेक्षा वरचढ असणें, त्रास देणारा असणें **बापाचा माल**–एक शिवी, कोणीं उधळेपणानें दुसऱ्याचा माल खर्चूं लागल्यास त्यास म्हणतात **बापावरून पावणें**–बापाच्या नावानें, बापावरून शिव्या देणें **बापास बाप न म्हणणें**–वाजवी गोष्टींत कोणाचीहि मुर्वत न धरणें **बापास बाप न म्हणणारा**–भीड मुर्वत न धरणारा, खडखडीत स्वभावाचा **०आजाचा धर्म**–पु पूर्वजाचा धर्म, पिढीजात आलेला धर्म **बापई**–पु (माण) बाप्या, वयात आलेला पुरुष **०घर**–न माहेर 'मग आप-घर त्यागूनि बापघरीं केली वस्ति।' –सप्र ११ ४९ **०जन्मांत-जन्मीं**–क्रिवि सर्व आयुष्यात, जन्मापासून आजपर्यंत 'मी बाप जन्मीं कोणाचें उणें उत्तर बोलून घेतलें नाहीं' [बाप+जन्म] **०जादे-दादे**–पुअव वाडवडील, पूर्वज 'दिल्ली याचे बापजाद्याची नाहीं, जो सामर्थ्यवान् होईल त्याची दौलत असें आह्न'

–गोखचिशाब १२ [फा बाब्=पिता+अर जद्=आजोबा] **०पण**–न सामर्थ्य, पितेपण 'तरि बापपण आपुलें का दाख विजेना।' –ऋ ३४ **०पोरका**–वि बाप मेल्यामुळें पोरका बनलेला **०भाऊ**–पु भाईबंद, भाउबंद, नातेबाईक, दायाद (वतनातील वाटदार) **०भावकी**–स्त्री १ भाऊबंदकी, नाते २ दाट परिचय, परमस्नेह **०भ्रम**–पु मोठा भ्रम 'बापभ्रमाचे विंदान। केवढे सायास पक्षियाचे।' –जै ७७५४ [बाप=मोठा+भ्रम] **०माय**–स्त्री (काव्य) बाप आणि आई (हा शब्द विशेष रूढ नाहीं रूढ शब्द मायबाप, आईबाप, मातापिता हे आहेत) 'जैसी अबला सासुरा राहे। चिर्त्ती आठवे बापमाये।' **बापया–य**–पु बाप्या, पुरुष **बापयोद्धा**–पु मोठा योद्धा 'बापयोद्धा तो नि शक।' –जै ७५१२६ [बाप=मोठा+योद्धा] **०रोटी, बापु(पो)ती**–स्त्री (हिं) (शब्दश अर्थ–बापाची भाकरी, अन्न) वडिलोपार्जित चालत आलेली वतनवाडी, मालमत्ता **बापा**–पु १ (खा) बाप २ बापाचें सबोधन, (आदरार्थी हाक मारताना) अहो! अरे! 'अर्थाचा दास पुरुष अर्थे नव्हे पुरुषदास बापा हे।' –मोभीष्म १९० ३ (कों) एक पिशाचदेव बापदेव **बापाजी**–पु (सबोधन) मोठ्या माणसाला हाक मारताना म्हणतात 'बापाजी! आम्ही हीं चित्रे तुमचा अनुग्रह चितारी।' –मोउद्योग ११५२ **बापाला**–पु (गो) मावशीचा नवरा **बापाशीक झंवरी**–वि (हेट) एक शिवी बापार्शी सभोग करणारी **बापिक**–पु कुलपरपरागत धर्म, हव्यकव्य, कुलधर्म –वि कुळातील, कुलपरपरागत 'एथ स्वामीचे काज। ना बापिकें व्याज।' –ज्ञा १२६७ **बापु**–वि मोठा –उद्गा बापरे, अरे बापरे! 'बापु! वळा वानु वैसी।' –ऋ ६ **बापु(पू)रज(झ)वा**–वि वशपरपरा बापूरजदा घेत जाउन' –वाडथोमारो २ १०६ **बापु(पा)लभाऊ–भाव**–पु (गो) चुलत भाऊ **बापु(पो)लयों**–पु (गो) चुलता **बापुला, बापु(पू)य–स**–पु (गो कु कों) बाप **बापू**–पु आदरार्थी पुरुषास म्हणतात **बापोलभैण**–स्त्री (गो) चुलत बहिण **बाप्या, बाप्यो**–पु बाप होण्याच्या वयाचा, वयात आलेला पुरुष, प्रौढ (–अव बापे–प्ये) **बाप्यामाणूस**–पु पुरुष याच्या उलट बाई माणूस

बापडा, बापडीक— वि १ गरीबबिचारा, सौम्य, निरुपद्रवी. २ मूर्ख, वेडगळ, दुर्बल, दीनवाणा, अनाथ 'जयास ब्रह्मादिक वदिती। तेथें मानव बापुडे विती। –दा १२२७ ३ बाप नसल्यानें पोरका –उद्गा औदासिन्य किंवा निष्काळजीपणा दाखविताना योजितात 'करणार तर कर बापडें, माझें काय गेलें' [दप्रा बप्पुड, गु बापडु] **म्हण** आपलें तें बापड आणि दुसऱ्याचे तें कातर्डे=आपलें मूल मात्र गरीब व कोंवळें आणि दुसऱ्याचें मार खाण्याला धडधाकड **बापुडवाणा–णी**–वि १ गरीब निराधार, निराश्रित 'कशी टिकावी तेथें वाणी मग बापुडवाणी।' –विक ३ २ केविलवाणा, कींव येण्याजोगा (आवाज, भाषण इ०) **बापुडा, बापुडीक**–वि बापडा पहा [बाप+उडॉ=टाकलेला]

बापया–पिया, बापू, बापेया—पु बापया, चातक पक्षी 'भरिले सरिता समुद्र चहूकडे। परि ते बापियासि कोरडे। का जै मेघौनि थेंबुटा पडे। तै पाणी कीं तया।' –ज्ञा १० १८३ [प्रा]

बापूया—पु (व) 'पेरते व्हा' असा शब्द काढणारा पक्षी [स वप्=परणें]

बाप्तिस्मा—पु ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा, पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा ह्यांच्या नावानें करण्यात येणारा प्रक्षालनविधि 'मग बाप्तिस्मा घेतल्यावर यशू लागलाच वर आला' –मत्त ३ १६ [ग्री बॅप्टिडझो=शिंपडणें, बुडविणें, इ बॅप्टिझम]

बाफ(प)ळी—स्त्री एक पालेभाजी व तिचें बीं ही भाजी वातहारक असून झाड लहान व वी चपटकें–हुलग्यासारखें असतें त्यापासून तेल काढतात –वगु ४.९५ [स हिंगुपत्री]

बाफळ्या—न (व) फोलकट, धान्याचा सत्त्वाश काढल्यानंतर राहिलेला भाग

बाफोर, बाफोर, बाफर—पु (गो) बाफेनें चालणारी लहान आगबोट [पोर्तु]

बाफ्ता—पु एक प्रकारचें रेशमी कापड 'पचवीस बाफ्ते उच खाशा पोशाकायोग्य' –वाडबाबा २ १५३ [फा तुल० स वे]

बाब, बाबत्—स्त्री १ कलम, मुद्दा, प्रकरण, भाग २ क्रम, प्रकरण, गोष्ट, विषय (विशेषत साऱ्या व कचेरीसबधीं कागदपत्रात योजितात) ३ कर, पट्टी, रक्कम, खडणी, जकात 'युद्धात जिंकुन नबाब बसविली बाब करून धुळधाणी।' –ऐपो ४१७ ४ (गो) रिवाज, रीत [अर बाब्]

बाब—पु (कु) बाबू, नावापुढें आदरार्थी योजतात जसें–यशवतबाब, फटबाब [बाप]

बाँब—स्त्री (गो) ओरड, हाकाटी [बोब?]

बांब—स्त्री एक औषधी वनस्पति हिचीं पानें लहान, कडू व थड असून रग तांबूस–हिरवा असतो आणि त्याचा घट्ट कल्क होतो ही वनस्पति पाणथळ जागेंत, नदीकाठीं होते, स जलब्रह्मी

बांब—(कों) पीक, धान्य याचा नाश करणारा किडा हा हरभऱ्याच्या डाळीप्रमाणें पिवळसर रगाचा असतो

बाँब—न (गो) मोठी बेंबी [बेंबी]

बाँब—पु भयकर स्फोटक द्रव्य घातलेला दारूचा गोळा, तुलपी गोळा याचा स्फोट झाला असता जवळ असणाऱ्या

इसमावर आतील टाचण्या, काचेचे तुकडे इ० वस्तु याचा मार बसतो व इतर स्फोटक द्रव्यानीं इजा होते [इ]

बाबट—स्त्री (राजा कु) पावसाळी हवा, ढगामुळें आलेला अधार, वाभळ

बाबडली, बाबडी—वि (व) कुजट, न शिजणारी 'बाबडली डाळ शिजत नाहीं'

बाबडा—वि १ मुलासबधीं लडिवाळपणें बाबा याच्या ऐवजीं योजावयाचा शब्द २ (कों) बापडा, गरीब, बिचारा, दुर्बल

बाबडें—वि भाजलेलें, अकुर न फुटणारें (बीं) 'बाबडें बीज परिल्या शेतीं। पिकास नाडलें निश्चितीं।' –एभा २१ ३१२

बाबत-द—स्त्री १ कलम, बाब, मुद्दा, प्रकरण लक्ष्यात टेवण्याची गोष्ट २ खर्चाचा सविस्तर हिशोब, पारद्दाळ, सबबींची, निमित्ताची मालिका (क्रि० सागणें, लावणें मांडणें, आणणें) –क्रिवि मुळें, करिता, बद्दल, विषयीं 'त्या रकमाबाबत शभर रुपये दंड बसला' [फा] **०वार, बाबत्वार**–क्रिवि कलमवार, अनुक्रमानें **०वारी**–स्त्री हिशोबात किंवा नोंदणीपुस्तकात लिहिली गलेली कोणतीहि वस्तु, मालमत्ता, कर किंवा जमीनमहसुलाची यादी **बाबती**–स्त्री १ वसुलाची कोणतीहि बाब, एखाद्या विशिष्ट बाबी वर बसविलेला जादा कर २ (अव) देशमुख देशपाडे इ० काचे मुलखावर असणारे हक्क मराठ्याची चौथाई चौथ पहा [फा]

बाबत—वि (गो) टाकाऊ हलका, मूर्ख

बाबर—पु १ बाबरझोटिंग, एक पिशाच्च 'खेळता बाबर गावोनि येती। तही देती आशीर्वचन।' –नव १० २८ २ (ल) विस्कटलेलें केस, झिंज्या [स बर्बर प्रा ब बरी=कश] **०झांटी**–स्त्रीअव (काव्य) अस्ताव्यस्त मोकळे सुटलेले केस, झिंज्या, झिपऱ्या 'बाबरझोटिया केसाळ। तेचि नदीमाजी शेवाळ।' –एरुस्व १० ८१

बाबर—स्त्रीन चिरमुटलेला किंवा आकुचन पावलेला द्विदल धान्याचा दाणा किंवा अशा धान्याचा ढीग –वि चिरमुटलेलें, विस्कळीत झालेलें **०झोंटी दाढ विक्राळ**–अस्ताव्यस्त विकाळ इसमाला म्हणतात **०हो(हों–ओं)ट–ठ–पु**अव जाड ओंठ [स बर्बरोष्ठ] **०हो(हों–ओ)ट्या–ठ्या**–वि जाड ओंठ असलेला 'प्राय शिद्दी बाबर ओठ्ये असतात' **बाबरी**–स्त्री (काव्य) मोकळ सुटलेले कस, झिपरी, झुलपें

बाबरणें—अक्रि बाबर होणें (द्विदल धान्य) चिबणें, चिरमुटणें, पूर्ण वाढ न होणें

बां(बा)बर—न (कु) दलदल, चिखल, रतण, नहमीं चिखल असणारी जागा

बाबरी—स्त्री (गो) कडधान्य, एक प्रकारचें भात –वि अर्धवट पिकलेलीं (फळें)

बाबरू—वि (नदभाषा) बारा 'सुताचा भाव बाबरू आह

बा(बां)बल–ळ—न १ (महानु) दाट वन, वनसमूह 'ना तरि वखौनि रविमडळ। विकाशे कमळाचें बाबळ।' –भाग १८ २ आधिक्य वृद्धि 'तेथ बाबळ पडे अभिनव। विकाराचें।' –ज्ञा १५ १०१ (क्रि० पडणें) **बा(बां)बल(ळ)णे बा(बां)बळ(ळे, ळै)जणें**–सक्रि १ बाबळ पडणें वृद्धि होणें (झाडाला) पुष्कळ कोंवळी पालवी फुटणे 'टिरिया निघती निमिखें। बाबळै जुनी।'–ज्ञा १५ १८५ २ विस्तारणें पालवा लावणें

बाबला–ल्या—वि लाडका–क्या (लहान मुलाना लाडिकपणें किंवा तुच्छतेन म्हणतात) [बाबा]

बाबा—पु १ वडील माणूस किंवा बाप वडील भाऊ याबद्दल आदराचा शब्द २ मुलगा, बाळ (लहान मुलास लाडिकपणें म्हणतात) [बाप] **०पुता(बाई)करणे**–क्रि गाजारणें लाडीगोडी लावणें, गोडीगुलाबीनें आर्जव करणे **मन वळविणें**, दादा बाबा करणें हातापायां पडणें **०लोक**–पु मुलें (यूरोपियन लोकाचे चाकर त्याच्या मुलास म्हणतात) **०वाक्य**–न वाडवडिलाचें मत 'ज्या इतिहासकाराचे लेख म्होटीला लागले नाहींत तही त्याच प्रतीतील मानून त्याच लेखास बाबावाक्याची योग्यता देणें प्रशस्त नाहीं –विवि ८ ८ १४४ [स वच्–बोलणें] **म्ह०** बाबा वाक्य प्रमाणम्=ज्यास स्वत चें मत नाहीं व जो वाडवडिलाचा शब्द हाच आधार मानतो आणि त्याखेरीज दुसरें प्रमाण मानीत नाही त्याच्या उपहासार्थ योजतात

बाँधा—वि (गो) व्यवहारशून्य, वेडा, मूर्ख [बब]

बाँबाट—स्त्री (गो) गोंगाट [व]

बाँबाडाँ—पु (गो) बुदबुदा, फुगा 'मनशाचें आयुष्य बाँबाडयाभाशन' [स बुद्बुद]

बाबिन–ण—स्त्री सूत गुडाळण्याची लाकडाची अगर पत्र्याची पोकळ कांडी, फिरकी [इ]

बाबियाँ–यो—पु (गो) एक प्रकारचा कलमी मोठा आबा

बाबी—स्त्री लाडक्या मुलीस म्हणतात [इ बबी]

बाबुना—पु एक औषधोपयोगी वनस्पति 'गुलेबाबुना' –मुव्या १५६ [फा बाबुनाह]

बाबुर्डा—पु (कु) कुर्लीचे (खेकडयाचें) लहान पोर

बा(बां)बुळी–ळ—स्त्री शेवाळ, गोंडाळ 'परी उदकीं जाली बाबुळी। ते उदकातें जेसी झाकाळी।'–ज्ञा ७ ६०

बाबू—पु १ मुलाला लडिवाळपणानें म्हणतात २ सभ्य गृहस्थ (बगालमध्यें सन्मान्य गृहस्थाला या नावानें हाक मारतात) ३ लहान मूल, बाहुला, भावला [ब] **म्ह०** बाबूके भाई दरवशी= सबध मोठ्या माणसाशीं असला तरी बगाल मनुष्य असणें या

अर्थी 'कोश वर्गणीदाराच्या हातीं समग्र जाऊन पडला व साऱ्या राष्ट्राच्या अभिमानास कारण झाला, पण कोशकाराची अवस्था काय ? ते नेमके पूर्व स्थितीशीं येऊन भिडले म्हणजे बाबूके भाई दरवेशी ही अवस्था कांहीं चुकली नाहीं' –नि

बाबू—पु वळू, कळक, चिवा माणगा बाबू हें उग्ण कटि बंधात उगवणारें झाड असून त्याचा दांडा सरळ व पुष्कळ लांब असतो याच्या अनेक जाती आहेत याचा उपयोग घरें बांधण्या कडे, चटया व बुरडकाम इ० कडे होतो याच्या रा-यापासून कागदहि तयार करतात [इ]

बाबूट—स्त्री (कों) विटुबुल्ला आंबा, जून न होतां पिकल्यासारखा दिसणारा आंबा **बाबुटणे**–अक्रि (को) विटुळणें, आंबा इ० फळें न पिकता पिवळीं होऊन कुजू लागणें

बाबे—अश्र करिता, बाबत, साठीं, सबबानें, बद्दल 'तुमचे बाबे लक्ष्मण बळाळ यांणी हुजूर येऊन –बाडसमा १७

बाबोट, बाबट—स्त्री उथळ पाण्यात चालणारी वाफेची, बंब असणारी नाव [पोर्तु बॅबाट]

बॉन्द—न (गो) बागदा [पोर्तु]

बाब्या—पु (को) बाबला-ल्या पहा 'बाब्या खाता बारा वडे पण वाढतो कोण ?'

बाब्री—स्त्री (गो) बाबू, देवनळ इ० वनस्पतींना दूरदूर पेरें असण्याचा प्रकार

बाभ(भ्)ळ-ळा—स्त्री एक काटेरी वृक्ष हा हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतो वाढ कोरड्या हवेंत होते याचा गोंद, साल, लाकूड इ० उपयोगी आहेत याच्या जाती चार–देवबाभूळ, किंकर, पुळाटी व रामकाटी [स बब्बुल] **म्ह०** ज्या गांवच्या बोरी त्याच गांवच्या बाभळी=दोन्ही झाडांना काट असतात यावरून एखादा मनुष्य बढाया मारू लागला म्हणजे आम्ही तुला पक्कें ओळखून आहों असें सुचविण्यासाठीं योजतात (एकाच गांवातील लोक परस्परांना चांगले ओळखतात याअर्थी) **०बुडणे**–(ल) तोटा होणें, दुसऱ्याच्या कृत्यांत विनाकारण ढवळाढवळ करणाऱ्या इसमाला धुडकावून लावतांना योजतात 'म्या चोरी केली म्याच मार खाल्ला त्यात तुझी काय बाभूळ बुडाली ?' **०सकाटा लावणें**–सर्वप्रसिद्ध डाकूवर दोषारोप करणें, बदमाषाला बदमाष म्हणणें **बाभुळीचा काटा**–पु (ल) आरंभीं धीट व फुशारकीच्या गोष्टी सांगणारा परंतु लवकरच कच खाणारा, माघार घेणारा इसम, आरभशूर

बाभुरडा—पु ब्राह्मण शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप

बाभ्रव्य—न एक गोत्रनाम –पु रत्नागिरीकडील ब्राह्मणांची एक पोटजात व तींतील व्यक्ति

बाम—स्त्री १ एक प्रकारचा मासा, वाम २ एका झाडाचें नांव –पु (गो) पिकाची नासाडी करणारा एक कीटक

बाम—पु शरीराच्या दुखऱ्या भागावर चोळण्याचें एक मलम [इ]

बामण—पु १ (प्र) (अशिष्ट) ब्राह्मण २ बामणजाई, ब्राह्मणांतील एक हलकी जात ३ (गो) सारस्वत ब्राह्मण [स ब्राह्मण] **म्ह०** (गो) बामणाक दिली ओसरी बामण हातपाय पसरी **०जण-जणकी, ब्राह्मण जण**–ब्राह्मण शब्दामध्यें पहा **०जाई**–पु (व) ब्राह्मणापासून झालेला विटर 'बामणजायाचें एक घर गावांत आहे' [स ब्राह्मण+जात=झालेला] **०दंड**–पु (कु) ब्राह्मणावर बसविलेला कर (हा कर एका काळीं कुडाळ देशकर आणि गौड ब्राह्मणावर पांच वेळ बसविण्यांत आला होता) **०बुद्ध**–स्त्री (गो) धूर्तता, मुत्सद्दीपणा [स ब्राह्मण+बुद्धि] **बाम(म्ह)णी**–वि पांढरा (कित्येक झाडें, प्राणी यांच्या पांढऱ्या जातीबद्दल योजितात) बामणी–काकडी–सरडा–पाल इ० **बाम(म्ह)णी(ण) हुरडा, बामण वरडा**–पु (कुण) ब्राह्मणाला दान म्हणून द्यावयाचा जून झालेला आणि भाजण्यास कठीण असा हुरडा निरुपयोगी जोंधळे **बामुरडा**–पु (तुच्छ तेनें) ब्राह्मण **बाम्हणी, बामणी**–स्त्री एक लहान झाड (बामणीचें लाकूड ओषटाखालीं जाळीत नाहींत)

बाय, बाज—स्त्री (गो) विहीर, बाव [स वापी]

बाय-यॅं—स्त्री १ (राजा कुण) आई २ (गो) ताई (लडिवाळपणें) ३ बाई [बाई]

बायक-ख—पु गजिफाच्या डावांतील हुकूम [फा ?]

बा-यक्-दिगर—क्रिवि एकमेकांशीं 'बा-यक्-दिगर मन्मवा करू लागले वीं' –पया ४७३

बॉयकॉट—पु बहिष्कार, गुडगुडी बंद करणें 'बॉयकॉट हा द्वेषमूलक नाहीं –टिले ३ ३ १५२ (आयर्लंडमधील कॅ बॉयकॉट नांवाच्या गृहस्थावर १८८० मध्यें घातलेल्या बहिष्कारावरून हा शब्द उपयोगांत आला) [इ]

बायकार्डे—न (नाविक) उलाडीच्या दोनहि बाजूस बांधावयाचे दांडे [बाही+काड]

बायको—स्त्री १ स्त्री, नारी, अबला, बाई २ पत्नी, लग्नाची स्त्री ३ झाडांतील जे दोन भेद आहेत त्यांतील फळें देणारें झाड पुरुष झाडाला फळें येत नाहींत झाडांत असे दोन भेद आहेत [दे बायकु हा शब्द कुणब्यांत रूढ आहे] **म्ह०** १ बायकांत पुरुष लाबोडा **०करणे**–लग्न करून बायको मिळविणें, लग्न लावणें सामाशब्द– **०माणूस**–न स्त्रीजन, बायको यांच्या उलट पुरुषमाणूस **०वेव्हाळ**–वि बाइलवेडा, स्त्रीलंपट, बायको-विषयीं आसक्त, राडव्यसनी, (गो) बायबॉलॉ **बायकांचें शास्त्र**–बायकी शास्त्र, स्त्रियांमध्यें चालू असलेलें पण धर्मशास्त्रांत नसलेले विधी आणि नेमधर्म यांबद्दल चेष्टेनें म्हणतात **बायको**

जवळ पट्टा खेळणारा–पु घरामध्येंच फक्त शौर्य दाखविणारा **बायकी**–वि बायकासबधींचें, बायकोस शोभणारें **बायक्या-ल्या**–वि १ नेहमीं बायकात असणारा, बसणारा, बायकोच्या आज्ञेंत वागणारा, स्त्रीवश, बाइलबुद्धया २ नपुसक, नामर्द, स्त्रिया प्रमाणे चालणें, बोलणें किंवा वागणें असलेला **बायजण**–वि बायक्या **बायरू**–स्त्री बटिक

बांयखुरी—स्त्री (गो) बाजूबद, वाकी

बायणी—स्त्री वायदा 'भोग डाका भाका बायणिया।' –स्वादि २ २ ३ [म वाणी ?]

बायबल—न १ ख्रिस्ती लोकाचा धर्मग्रथ, पवित्रशास्त्र याचे दोन विभाग आहेत –जुना करार –याचे ३९ भाग असुन हा मूळ हिब्रु भाषेंत लिहिला होता नवा करार –याचे २७ भाग असुन हा मूळ ग्रीक भाषेंत लिहिला होता [इ]

बायरावणें—सक्रि वेगळें करणें [प्रा]

बायल—स्त्री बायको, बाईल , बायलेसि म्हणे अगे कागे।' –दा १३ ९ २१ [बाईल] **०गोवो-गॉवॉ**–वि (गो) बाइल वेडा, स्त्रैण **०बॉद्रॅ-बोळो**–वि (गो) बाइलबुद्धीचा **बाय लेक येवप**-(गो) तारुण्य प्राप्त होणें **बायलेचो भावोजी**–पु (गो) बाईलवेडा

बॉयलर—पु पाण्याची वाफ करण्याचें निरनिराळ्या आकाराचे व पोलादी पत्र्याचें केलेले एक पात्र, तापक, बाष्पपात्र [इ]

बायशा—वि (व) हट्टी, नादिष्ट

बायसिकल—स्त्री पायाने चालविण्याची दुचाकी गाडी [इ]

बॉयस्काउट—पु १ बालवीर २ या नावाची एक मुलाना उत्तम नागरिक होण्याकरिता शिक्षण देणारी लॉर्ड बेडन पॉवेल यानीं काढलली सस्था [इ]

बाया—पु १ ज्याला शाई लावलेली नसते तें तवल्याचे अग, वाद्या २ पानाशीं पान जोडून घरटें करणारा पक्षी

बाया—स्त्री १ (राजा) बाई, आई किंवा आईसारखी स्त्री २ नवी, फोडया म्ह० (गो) बायेची जोड न्हाणाक नी खाणाक

बायो—स्त्री (को) बाई स्त्री

बायोनेट—न बागनेट, सगीन [इ बयोनेट]

बारक—स्त्री (कों नाविक) फतेमारी

बार—स्त्री परवानगी 'तुमचें मन बार देत नमिलें तरी कौल बोल घेऊनु पुत्राबराबरी लोक देऊनु पाठविजे' –रा १५ ३६७

बार—स्त्री १ खेप, पाळी 'मशीं पोरा घे रे बार।' –तुगा २५६ २ चढाओढीनें लोक इ० म्हणण्याची मुलाची क्रिया, घोष (क्रि० घालणें, टाकणें) ३ छद, हव्यास, नाद 'पहिले पहारा रणासी आले। सोड मोड सें बार घेतलें।' –तुगा २५७ ४ फुलाचें अत्तर किंवा सुवासिक तेलें काढण्यात जे अनेक सस्कार करतात त प्रत्येक –क्रिवि (आवृत्तिदर्शक) वेळा, वार, बहुधा सख्याविशेषणाशीं जोडून योजतात जसें एकबार=एकदा एकदम तेलीण साचवी धारोधार, करम नेई एकही बार' [स बारम्]

बार—पु १ बदुकींत ठासलेली दारू २ दारूचा स्फोट, धडाका ३ त्या स्फोटाचा आवाज, बदुकीचा आवाज, मोठा आवाज (क्रि० सोडणें, उडविणें) ४ बदुकवाला शिपाई, पायदळ ५ घास बोकाणा 'ते तबाखूचा बार भरून स्वस्थ पडून होते' –नाकु ३ २ ६ (सोनारी) हत्याराचा सच [स भृ–भरणें] **०उडविणें**–१ (ल) अकल्पित रीतीनें कठिण काम फत्ते करणें २ कार्यभाग करून टाकणें **०देणें**–(ल) मान्य करणें 'तुझ्या बोलण्यास मी बार देत नाहीं' **०देणें-ठासणें-भरणें**–१ पढवून ठेवणें, अमूक प्रश्नाला अमूक उत्तर दे असे सागून ठेवणें २ काहीं हेतु साधण्यासाठी सर्व सधानें किंवा वशिले गुप्तपणे बाधून ठेवणें **०भरणें**–१ बदुकींत दारू ठासून ती उडवावयाला तयार करून ठेवणें २ (ल) चिलमींत तबाखू भरणें विडा, तबाखू इ० खाणें

बार—पु फळे, फुलें इ०कांस येणारा बहर, भर 'मी नार। फार सुकुमार। बार काय जाहाला।' –प्रला २१८ [बहर] **०धरणें**–वृक्षादिकांनीं, फलपुष्पादिकांनीं बहरणें

बार—पु नोंद, लेख्य –राज्यको ८ १०४ [फा बार] **०करणें**–१ नोद करणें, बारनिशी करणें असल्या **पत्रावर** बार' असा शब्द लिहिणें, कीर्दीतील रकमा खतावणींत ज्या त्या खात्यात दाखल करणें २ (ना) सपविणें, पूर्ण करणें

बार—पु (बे) चाबूक, चामड्याची वादी [का बारु]

बार—पु (कों) १ ओझें २ भार, जडपणा, वजन ३ –न तुळई, बहाल ४ (कु) इटीदाडूच्या खळातील दाडू [म भार]

बार—पु १ मातूचा किंवा लाकडाचा अगर इतर पदार्थाचा लाबट तुकडा, काडी दाडी २ खळाचा साधन, सळई अगर काठी 'सर्कशीतील बाराचें काम पाहून भाम्ही थक्क झालों' 'मिंगल बार, डबलबार' ३ सावणाचा लाबट तुकडा [इ]

बॉर—न १ (गो) बोर (फळ) २ (गो) सुकलेल्या मासाचा तुकडा [म बदरी]

बारई—पु (व) तांबोळी, बारी

बारकरी—पु (खा) शेतातील पाटाचें पाणी वळविणारा बारेकरी पहा [स द्वार]

बारकश-स, भारकस—न मोठें व्यापारी गलबत, महागिरी [फा बारकश्]

बारकशी—स्त्री (व) बाराबदी [बारा+कस=बद]

बारकस—वि अधिक बारीक, नाजूक (धान्य, पीठ साखरेच्या इ०) [बारीक]

बारका—वि (कों) बारीक **बारकाई-बारकी**-स्त्री १ बारकावा सूक्ष्मदृष्टि, बारीकपणा, गुप्तपणा, चौकसपणा, नाजुकपणा २ कजूषपणा कृपणता (गो) बारकाय, बारीकसाण [फा] **बारकावणें** अक्रि कृश होणें बारीक होणें 'शरीर बारकावलें ''पाऊस बारकावला' [बारीक] **बारकावर**-वि (कु) मध्यम, बारीक (सूत धान्य इ०) **बारकावा**-पु बारकाई चौकसपणा

बारंक—न बाराचा समुदाय डझन [बरा]

बारकोल—पु (बे) चाबूक [का]

बारखी—स्त्री (व) मोठा वासला मोठा वासा [बार]

बारग्र(खो)ण—स्त्री (गो) सर्दी शीतविकार

बारगण—न (व) तांबोळ्याची विड्याच्या पानाची पाटी 'बारगणात पानें मिळतील' [बारा=तांबोळी]

बारंगपाटी—स्त्री आटयापाटयाच्या खेळातील मधली पाटी, सुरपाटी

बारगळ—वि १ उनाड, भटक्या स्वच्छंदी आवरण्यास कठिण उच्छृखल (मनुष्य किंवा पशु) २ बेकाबूशीर बेताल पणाचें, अनियंत्रित(भाषण, वर्तन, कृति इ०) **बारगळणे**-अक्रि १ स्वच्छंदीपणाने वागणे, ताबा झुगारून देणें २ निकामी होणें, भ्रष्ट होणे मर्यादेच्या नाहींसा होणें 'ती शास्त्रोक्त मर्यादा उल्लंघिली मी लोण बारगळल'-नि ७६३ ३ खेळताना हद्दीच्या बाहेर जाणें [बाहेर+गळणें बारगणें=बाहेर जाणें] **बारगा**-वि १ बारगळ २ हेकट मोपेफिर मर्यादा नियम इ० न पाळणारा

बारंगी-स्त्री (व) माडीचे मज्जा [म वरि+अंग]

बारगी(गीर)-पु लष्करांतील शिपाई अश्ववाह शिलेदाराच्या उलट 'बावन पागा बारगीर जमला।'-ऐपो १११ -वि दुसऱ्याचें मागून आणलेलें कासया मी आता वचू हे शरीर। आहे बारगीर जायजणें।'-तुगा १७९१ [फा बारगीर, फा बारा=घोडा]

बारगिरी-स्त्री बारगिराचें काम किंवा धंदा -वि बारगिराचें किंवा त्याला शोभणारे त्याच्या योग्यतेचे **पंक्तिबारगीर** पु यजमानाच्या पंक्तीस जी उपरी मंडळी असतात त्यांतील प्रत्येक

बारगा—वि (गो) बाहेरख्याली उडाणटप्पू [बाहेर+स गम्=जाणे]

बारजो—पु (कु) होडी (मालवणामध्ये हा शब्द फक्त तांबडया कदिलाच्या होडीला लाविनात) [इ बार्ज]

बारटी—स्त्री एक तृणधान्य, बरटी पहा

बारड—वि (व) वयस्क, प्रौढ

बारडी—स्त्री घुसळण्याबाची दोरी, पारडें

बारडी—स्त्री बादली [इ बकेट]

बारणा—स्त्री (बे) चामडयाची पट्टी

बारणी—स्त्री (गो) खड, खडणी **बारवे**-क्रि (गो) खड ठरविणें

बारणी—स्त्री वारी, खेप, पाळी

बारणें—अक्रि (कों) (अक्षरश किंवा ल) ओझें, घालणें वजन घालणें, लादणें, ओझें, भार, काम, उद्योग, दड इ० धर्मबिंदु बारेले हृदयींच।'-रवादि ६ २ १९ [म भार]

बारदान—न १ (माल साठविण्याचें) पोते, डबा, पींप, गाठोडें इ० २ (को) जहाजावरील माल, माणसें इ० ओझें भरगत, भरताड, भरत (जहाज गाडी पशु इ० चें) ३ तरट, गोण पाट गठ्ठयाचें वेष्टन, रिकामें पोतें ४ (व खा) कापसाच्या गाठीची बोदरी [फा बारदान]

बारदानी—स्त्री (नाविक) पावसाळी वारा

बारदार—पु सैन्यातील बदुकवाला-बरकदाज शिपाई -वि १ फळें येण्याच्या पूर्ण भरात असलेले, लागते किंवा बहरलेलें (झाड) २ बरदार, ओझें वाहून नेणारा [म भार, फा बार्]

बारदार—वि पाळी किंवा बारी घेणारा बारीदार (विशेषत महार) [बारी=पाळी+दार]

बारदेश—पु गोव्याकडील एक प्रांत [बारा=अनेक+देश] **०कार**-वि बारदेशांत राहाणारा **बारदेशी**-वि बारदेशासंबंधी, बारदेशांतला

बारनिशी-सी—स्त्री १ नोंद, टिपण, नोंदी करण्याचे काम २ बारनिसाचा हुद्दा किंवा काम [फा बारनविसि] **०करणें**-सक्रि नोंद करणें कागदपत्र हुंडी इ० बार करणें, सरकारी अथवा जाबक दप्तरात टिपण ठरणें व त्यावर बार असा शब्द लिहिणें **बारनीस**-पु सरकार दप्तरी नोंद झाल्याची खूण म्हणून सनदा, रोखा वगैरेवर बार' (नोंदलें) अशी अक्षरें लिहिणारा अधिकारी [फा बार्+नविश्-लिहिणारा]

बारबड-डा-डथा, बारबुं(पुं)डा-डी—वि उनाड, बारगळ, बक्षिस्त वर्तन करणारा खटपाळ

बारबार—क्रिवि वारंवार पुन्हापुन्हा, परत, वरचेवर 'तार तार भारवार कारभार फार बारबार पार करी।'-राला ४ [हिं, स वारंवा]

बारव—स्त्री पायविहिर, पायऱ्याची विहीर 'बारव आहे वरल्या रानीं'-मध्व ४०२

बारसें, बारसा—नपु मुलाच्या जन्मापासून बाराव्या दिवशीं भरावयाचा नामकरणविधि **बारसो**-न (गो) दत्त विधान **(एखाद्याच्या) बारशास जेवणें**-एखाद्यापेक्षा वयानें मोठें असणें एखाद्यापेक्षा जबरदस्त, सरस, हुषार, अधिक अनुभवी असणें डावपेचांनीं न फसणें **बारस, बारशी**-स्त्री १ कोणतीहि

द्वादशी तिथि (विशेषत कार्तिकशुद्ध) २ (कु) सावज मारल्या नंतर बाराव्या दिवशींचा समारंभ

बारा—पु १ कुभाराच्या भट्टीचें खालचें तोंड २ बंदराच्या समोरचा भाग [स द्वार]

बारा—वि १२ ही संख्या [स द्वादश प्रा बारह] (वाप्र) **०करणें, बाराचें करणे–म्हणणे, बाराचा फाडा वाचणे बाराचे लेख वाचणे**–सफाईनें किंवा धूर्ततेनें पटून जाणें पोबारा करणें **०गोष्टी–कथा सागणे–करणे–गाणे, बारापधरा करणे–सांगणे, बारावच्चिशा लावणें**–असबद्ध बोलणें,खोट्या सबबी सागणें, काहीं तरी सागणें, घरमोडीनें बोलणें, उडवाउडवी करणें, भाकडकथा सागणें **०वाजणे**–(ल) दारती फळा लागणें समाप्त होणें, नाश होणे दिवाळें निघणें **०वाजविणें**–(ल) नाश करणे, विध्वंस करणें **०वाटा झरण**–उधळून लावणें, उधळण **०वाटा पळणे–होणें**–१ अजिबात नाहींसा होणे २ चारी दिशानीं सेरावैरा पळणें दाणादाण होऊन पळत सुटणें, (सैन्य इ०) 'फजिलखान बारा वाटा।'–भिपो २१ **०वाटा उधळिला जाणें**–पैसा, संपत्ति, साठा इ० खर्च होणें **०वाटा मोकळ्या होणें**–मनमानेल तसें वागण्यास पूर्ण मोकळीक असणें **म्ह०** पळणारास एक वाट, शोधणारास बारा वाटा **०गावचा(पिंपळा वरचा)मुंज्या**–एके ठिकाणीं न राहता सदा भटकत असणारा **०गावचे(बदरचें)पाणी प्यालेला**–लफ्त्या वस्ताद चवचाल बारा बदराचें पाणी प्यालेला, फार प्रवास झल्यानें चतुर व धूर्त बनलेला **०घरचे बारा**–भिन्न भिन्न स्थळाचे भिन्न भिन्न प्रकृतीचे एकत्र जमलेले लोक परस्पराशीं कोणत्याहि नात्यानें संबध नाहीं असे लोक **०माडवाचा वऱ्हाडी**–पु संमोहित अनेक ठिकाणीं अनेक तऱ्हेचीं कामें असलेला इसम **बारावे वर्ष पालटणें किंवा लागणें**–(ल) बारा वर्षांच्या मुलाप्रमाणें वर्तन करणें **म्ह०** १ उदीम करता सोळा बारा, शेती करता डोईवर भारा **बारनायका**–स्त्री १ अव्यवस्थित राज्य चालविणारी अराजकता २ शिरजोर लोकाच्या कारभारामुळे कामात होणारा घोटाळा **बार भाई**–स्त्री (ल) १ अनेक मताच्या, स्वभावाच्या लोकांनीं मिळून केलेलें काम, अनेकांच्या हातीं असलेली सत्ता २ गोंधळ, अव्यवस्था **बारभाईचा कारखाना–कारभार–खेती**–पुस्त्री १ अव्यवस्थित कारभार किंवा स्थिति २ लोकप्रतिनिधींचा कारभार (नारायणराव पेशव्याच्या वधानंतर नाना फडणवीस, सखाराम बापू इ० मुत्सद्यांनीं चालविलेला कारभार) 'बारभाईचा कारभार दिल्लीस राजपर्यंत कोणत्याहि गृहकलहानंतर चालला नाहीं' –भाऊ९२ ३ (ल) गोंधळ, ज्या कामात किंवा उद्योगात पुष्कळ मडळींचें जग असतें आणि प्रत्येक जण यजमानासारखे हुकूम सोडीत असतो परंतु त्या हुकुमाची बजावणी मात्र कोणी करीत नाहीं अशा तऱ्हेचा गोंधळ **म्ह०** (व) बारभाईची खेती प्रजापती लागला हातीं=घरात कारभार करणारे पुष्कळ असले व कोणीच जबाबदार नसला तर फायदा होत नाहीं **बारभाईची गाडी**–स्त्री उतारूची व टपालाची घोडागाडी (इग्रज कुपिणीच्या पहिल्या अमदानींत ही गाडी मुबई–पुणें याच्या दरम्यान होती) **बारभाईचें कारस्थान**–न अगदीं भावासारखी एकमतानें वागणारी जी मडळी तिनें कलेलें कारस्थान श्री नारायणराव पशवे मारले गल्यानतर राघोबादादाच्या विरुद्ध कारभारी मडळीनें केलेला कट **बारमास, बारमहा, बारमाहा**–क्रिवि वर्षभर, बारा महिने, सतत –वि बारामहिन्याचें [बारा+स मास, फा माह] **बार वर्षी(रशी)सोळवर्षी(रशी), बारावर्षे सोळावर्षे**–पुअव (बारावर्षांचे व सोळा वर्षांचे) अननुभवी तरुणाची सभा, ज्या व्यवहारात एकहि प्रौढ मनुष्य नाहीं व सर्व एकजात तरुण आहेत अशी मडळी सामाशब्द– **बारा अक्षरी**–१ रेशमाची एक जात २ बाराखडी **०आदित्य**–पुअव (बारा सूर्ये) वर्षातील सूर्यांची बारा रूपें **०कशी**–स्त्री बार(रा)बडी–दी, बारकशी [कसा=बद] **०कारू**–पुअव बलुतेदार पहा **बाराखडी, बारस्क(ख)डी**–स्त्री व्यजनापासून १२ स्वराच्या मिश्रणानें पूर्ण होणाऱ्या अक्षराची मालिका [बारा+अक्षरी] **०गणी**–स्त्री जमीन मोजण्याचें साठ विघ्याचें एक माप **०जन्म**–क्रिवि बारा जन्मात, कधींहि नाहीं **०जिभ्या, बारजिभ्या**–वि अतिशय खोटे बोलणारा, बडबड्या, विसगत बोलणारा [बारा+जीभ] **०ज्योतिर्लिंगे**–नअव शकराचीं प्रसिद्ध १२ लिंगें तीं १ सोरटी सोमनाथ (काठेवाड) २ मल्लिकार्जुन (मोगलाई) ३ महाकालेश्वर (उज्जनी) ४ ओंकार अमलेश्वर (ओंकार माधाता) ५ परळी वैजनाथ (मोंगलाई) ६ भीमाशकर (पुणें जिल्हा) ७ अवढ्या नागनाथ (मोंगलाई) ८ काशीविश्वनाथ (काशीस) ९ त्र्यबकेश्वर (त्र्यबक–नाशीक) १० केदारेश्वर (हिमालय) ११ घृष्णेश्वर (वेरूळ–मोंगलाई) १२ रामेश्वर (मद्रास इलाखा) **०तेरा**–पु भाषणातील असबद्धता (क्रि० लावणे सागणें, बोलणें) **०द्वारी, वारी**–स्त्री १ बारा दारें असलेला एक प्रकारचा उन्हाळघात राहण्याचा हवाशीर बगला किंवा १२ पायवाटा असलेली विहीर २ (ल) धदाउद्योगातील अव्यवस्थितपणा, पसारा [हिं बारादारी] **०पांच**–पु (कु) कुटाळदेशकर ब्राह्मण राजवटींतील बारा नाईक व पाच ठसाई मिळून एकदर सतरा मानकरी **०बंदी, बारबंदी–डी**–स्त्री बारा बद असलेला अगात घालण्याचा एक कपडा, बारकशी **०बलुतीं–ते**–नअव बलुतेदार पहा **०बळी–वळी**–पु जन्मापासून बाराव्या दिवसाचा एक विधि, बारसें 'गरोदरेसि प्रसूति होये। पुत्रजन्मे सुखावली ठाय। तेही बाराबळी जैं पाहे। त भौगू लाहे पुत्रसुख।' –एभा १२ २०३ **०बायती**–स्त्रीअव १ वरिष्ठ किंवा मुख्य

अधिकाऱ्याचे वसुलापैकी बारा हक्क २ विवाह किंवा मोहतूर इ० काऱ्या वेळचे पाटलाचे बारा हक्क (विडा, टिळा, शेला, वाटी, गणसवाशीण इ०) ३ शेतकरी किंवा महार याचे लग्न इ० बाबतींतील बारा हक्क ४ बारा बलुतेदारापैकीं प्रत्येकाचे बारा हक्क ५ (ल) लगडया सबबी पाल्हाळिक व मुखंपणाचें भाषण गडबडगुडा (क्रि० सागणें) **०बाबू-बापू-भाई(बारभाई)-घरचे बारा**- निरनिराळया उद्देशाचा व भिन्नभिन्न स्वभावाचा परंतु एका कार्याकरता एकत्र झालेला लोकसमूह, तसेंच या लोकाचा (घोटाळयाचा) कारभार, अनेकाच्या हातीं असलेली सत्ता **०बाविशा**-स्त्रीअव ग्रामाधिकाऱ्याचे हक्क 'गावामध्यें बाराबाविशा रामजी पालटाच्या आहेत ' [बारा+बावीस] **०बोडयाचा**-वि (कुण) एक शिवी, जारज **०भट**-वि सदोदित आगतुकी करणारा **०भुजा-भुजाबळ**-न (गो) पुष्कळ शक्ति [बारा+भुज=हात] **०महाल**-पुअव राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं केलेलीं सरकारी कामाचीं निरनिराळीं १२ खातीं हीं पुढील प्रमाणें -पोतें, कोठी, पागा, दरजी, टकसाळ, सौदागिरी, इमारत, हवली, पालखी, थट्टी, चौबिना व शरीमहाल **०महिने**-पुअव वर्षाचे महिने -चैत्र,वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ(आखाड) श्रावण भाद्रपद (भादवा), आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष(शीर), पौष(पूस), माघ, व फाल्गुन(शिमगा) हीं नावें अनुक्रमें पुढील नक्षत्रावरून पडलीं आहेत -चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा, आषाढा, श्रवण, भाद्रपदा, आश्विनी, कृत्तिका, मृगशीर्ष, पुष्य मघा, फाल्गुनी दर पौर्णिमेस या या नक्षत्रीं चंद्र असतो बारा महिन्याचीं प्राचीन संस्कृत नावे -मधु, माधव, शुक्र शुचि, नभस् नभस्य इष ऊर्ज, सहस, सहस्य तपस्, तपस्य -क्रिवि बाराहि महिनेपर्यंत, सगळया वर्षभर **बारा महिने तेरा काळ**-क्रिवि सदोदित नेहमीं **०मावळे**-नअव पुण्या पासून शिरवळपर्यंतचीं सह्याद्रीच्या पूर्व उतरणीवरील १२ खोरीं तीं -अदर, नाणें, पवन, घोटण पौड मोसें, मुठें, घुजण, वेळवड, भोर शिवतर व हिरडसमावळ -मुलाचा महाराष्ट्र २० **०माशी**-वि वर्षाच्या सगळया महिन्यात येणारे किंवा असणारें (आबा, फणस, फूल इ०) **०माशी खरकुज**-न खरबुजाची एक जात **०राडया**-पु रडीबाज मनुष्य **०राशी**-स्त्रीअव (ज्यो) क्रांतिवृत्ताचे बारा विभाग मेष वृषभ, मिथुन, कर्क सिंह कन्या, तूळ वृश्चिक, धन मकर कुभ व मीन **०लग्नें**-नअव (ज्यो) ज्या वेळीं जी रास क्षितिजावर उदयस्थानीं असते तें त्या वेळचें लग्न याप्रमाणें १२ लग्नें आहेत बाराराशी पहा **०वफात**-पु रविउ लावल महिन्यातील बारावा दिवस या दिवशीं महमद पगंबराची पुण्यतिथि असल्यानें हा दिवस मुसलमान लोक सण म्हणून साजरा करतात [अर वफात=मृत्यु] **०श्रा**-पु माणसाच्या मृत्यूच्या बाराव्या दिवशी करावयाचा श्राद्धादि विधि -वि अनुक्रमानें मोजलें असता ११ व्या पुढील **०वा बृहस्पति असणें**-(ल) वैर असणें, उभा दावा असणें (जन्म राशीपासून बाराव्या राशींत गुरु असल्यास तो त्या माणसास फार दु ख देतो त्यावरून) **०वादी**-स्त्री चपलाची, वहाणाची एक जात, प्रकार **०सहस्री**-पु बाराहजार फौजेचा सरदार ' आटोळे सेना-बारा सहस्री । ' -मराचिथोरा ५२ **०सोळा**-स्त्रीअव सूर्याच्या बारा व चद्राच्या सोळा कळा आदूनिया हेमकळा । आटणी आटल्या बारासोळा । ' -एरुस्व ७५० **०हकदार**-पुअव हक्क असलेले खेडयातील वशपरपरेचे बारा हकदार -देशमुख, देशपाडे, कुळकर्णी, पानसरे शेटया इ० **०क्षरी**-स्त्री बाराखडी पहा ' बाराक्षरि एका सारखी । ' -ऋ ७६ [बारा+अक्षर] **बारु-रो-ला-ली, बारोला-ली, बारोळा**-वि बारा पायल्याचा (मण, खडी, माप) **बारात्तर**-वि एखाद्या सख्येहून अधिक बारा ' शक बाराशतें बारोत्तरें । ' -ज्ञा १८ १८१० [बारा+उत्तर] **बारोत्रा**-पु १ व्याजाच्या रकमेचा बारावा भाग (या भागाची सूट देतात) २ दरसालदरशेंकडा बारा या दराप्रमाणें व्याज [बारा+उत्तर]

बाराआणे—(ल) नपुसक

बारिदगी—स्त्री घोडयाचा एक रोग यात गुद लाल होऊन त्यावर फोड उठतात व रक्त वाहातें -अश्वप २ १९८

बारी—पु विडयाचीं पानें विकणारा, तांबोळी [हिं]

बारी—स्त्री १ दोन डोंगरामधील धोक्याची खिंड २ गना तील धोक्याची वाट ३ कुपणातून केलेली अडचणीची वाट ४ खिडकी (खा) कपाट ५ समुद्राचा धक्का, बदर [स द्वार, हिं, गु आर्में जि बर] **चोराची बारी**-चोराचा उपद्रव असलेली वाट

बारी—स्त्री १ वळ खेप, पाळी २ कामाची पाळी, पालट (महाराची गावकामाची) ३ सोगटयाच्या खेळातील एक डाव ४ (व) साप आगात आणण्याचें गाणें-मत्र नागपचमीस म्हणावयाचें नागोबाचें गाणें [बार-वार=वेळा]

बारी— स्त्री डवूर फिरविण्यासाठीं डवूर मुसळाच्या भोंकात घातलेला वासा डवूर व डवूर मुसल पहा [बारॅ+वासा]

बारी—पु छत्र धरणारा 'मीचि बारी मी कन्हेरी ।,'-एभा १२ ५६१ [प्रा] **०पण**-न छत्र धरण्याचें काम ' छत्र मी आणि करीन । बारीपण । ' -ज्ञा १३ ४१६ [बारी=तांबोळी ?]

बारीक—वि १ सक्ष्म ज्याची जाडी कमी आहे असा पातळ कृश (खाब शरीरावयव सूत इ०) २ एकदरीत आकाराने लहान असलेला (दाणा सुपारी लवग डोळा इ०) ३ तलम सत असलेलें (वस्त्र इ०) तलम पातळ (कण अवयव) जाड भरड नसलेलें (पीठ इ०) ४ (ल) गुप्त, गूढ (बातमी) ५ (ल) एकदम लक्षात न येणारा (भेद अर्थ) ६ कमी रुंद, खरपा

श्रीमत स्वामींची बहुतच मर्जी बारीक जाली आहे ' -रा १ २२८ [फा बारीक्] **म्ह० (व)** बारिकगळी सकनयळी= फार हळू बोलणाऱ्या सुनेला सासु असें म्हणते **०कातणें**-१ हिशेबात किंवा वागण्यात फार बारकाईनें पाहणें, काटकोरपणानें वागणें, फाजील चोखपणा करणें २ अत्यत कृश किंवा किडकिडीत होणें (**एखाद्यावर**) **बारीक कातणें**-गोड गोड बोलून फसविणें, दयाळुत्वाचा व सभ्यतेचा आव आणून ऍखाद्याला बुडविणें, त्याचा नाश करणें **०पहाणें**-पैसे किंवा खर्च याकडे फार बारकाईनें पाहणें, खर्चाच्या अगदीं क्षुल्लक किंवा किरकोळ गोष्टींकडे लक्ष पुरविणें, चिक्कूपणा करणें **०कुटाळ**-वि सभ्यपणाचा आव आणून निंदा करणारा, धूर्तपणानें व गुप्तपणानें बारीट घेणारा, आळ घालणारा (उपरोधिक बोलण्यानें) **०कुटाळी**-स्त्री गुप्त चुपपर्ण घेतलेलें बारीट **०ज्वर**-पु (गो) क्षयरोग [बारीक+स ज्वर] **०दृष्टि-नजर**-स्त्री (ल) फाजील हिशोबी पाहणी, चिक्कूपणा **०निरीक-सारीक-शिरीक**-वि किरकोळ, बारीक [बारीक द्वि] **०मोठा**-वि बारीक आणि मोठा, काहीं बारीक काहीं मोठा **०रडणें-रडे**-न हळू आवाजानें रडणें, मुसमुसणें, मुळुमुळु रडणें **०राघ**-पु काडीपहिलवान, सडगातळ कृश मनुष्य **०साय, साण**-पु (गो) चौकसपणा, सूक्ष्म दृष्टि **०हंसणे, हंसें**-न स्मित करणें, गालातल्या गालात हसणें, मोठा आवाज न करता हसणें

बारीश—स्त्री वृष्टि, पाऊस बारशीच्या जोरामुळें माघारी कूच करून गले ' -पया ३८४ [स वर्षाव, फा बारिश्] **बारिशेचा शदत**-पु पावसाची झोड

बारु(रू)द-त—स्त्री बदुकीची दारू [फा बारूत्] **०खाना**-पु बदुकीचा व तोफेचा दारुगोळा ठेवण्याची कोठी -ख ३६०२

बारे—न १ पाणी वाहण्याकरिता बाधामध्यें पाडलेलें भोंक, द्वार, पाण्याच्या पाटातून बाजूला फोडलेला बारीक प्रवाह सामान्यत लहान द्वार, वाट २ (व) शेत, नबर ' बाजरीचें बारें ' [स द्वार] **०बांधणे**-अक्रि (दरबारात किंवा दरबारचें इ०) आपल्या विरुद्ध असलेल्या दुष्कृत्याची ओरड थाबविणें (लाचलुचपतीनें किंवा उपकार कृत्यानीं) **बारेकरी**-पु शेताच्या वाफ्यातून पाणीपुरवठा करणारा

बारोटिआ—पु दरवडेखोर, डकाईत ' एखाद्या काठेवाडी बारोटीआनें गिरनारच्या रानात आपणास पकडिलें ' -नीति २२५ [गु]

बार्क—न (गो) तारू, जहाज [पोर्तु , इ बार्ज, फा बरिर्क्श]

बार्कस—न व्यापारी मालाच्या वाहतुकीचें जहाज [फा बार्कश्] **बार्कशी**-पु मालाची वहातूक करणारा

बार्बेल—पु एक मासा -प्राणीमो ८१

बार्याब—क्रिवि दर्बारीं हजर ' गुलाम जमियतसुद्धा हुजूर बार्याब होतो ' -रा ५ १५० [फा बर्याब्]

बार्हस्पत्य—न एक नीतिशास्त्रावरील ग्रथ, दडनीति [स बृहस्पति, हा या शास्त्राचा कर्ता मानला जातो त्यावरून]

बार्हा—क्रिवि वारवार ' आम्ही हुजुरात बार्हा अर्ज मारूज करितों कीं ' -रा २२ ६२ [फा बार्हा]

बाल—पु (फिनिशियन लोकाचें मुख्य दैवत) सूर्य 'त्यानें बालाचें एक भवन शोमरोन यथें बाधलें -रा १६ ३२ [हिब्रू बाल-प्रभू, धनी]

बाल—पु १ केस ' हू सुप्त सर्पिणीतें मेली मानूनि ओढ ह बाल । ' -मोसभा ५ १८ २ (सोनारी धदा) हातोड्याचा वरच्या बाजूचा पाचरीसारखा भाग (यानें कोणताहि वातु ठोकून जलद वाढविता येतो) [स वाल, हिं] **०बाल**-क्रिवि केसागणिक, पूर्णपणें 'बाल बाल-गुन्हेगार-अपराधी-पापी-खूश-बोलणारा-शिवी देणारा **०ठेवणें**-(ना) (इग्रजीपद्धतीप्रमाणें) डोक्यावर केंस राखणे **०चें कापड**-न केसाळ कापड **०बाल खूष होणें**-अतिशय प्रसन्न होणें, अत्यत सतुष्ट होणें **०बाल बोलणें-सागणें**-एकसारखी बडबड करणें, वटवट लावणें **०चीप फूट**-स्त्री १ (नाणें वगैरेमधील) केसासारखी बारीक चीर, तड २ दगडाची लाबट पट्टी **०फट, फुटका**-वि केसाइतकी बारीक चीर-भेग-तडा-फूट ज्याला आहे असें नाणें **बालं(ला)बाल**-वि पूर्ण, शका घ्ण्यास केसभरहि जागा नाहीं इतकी, पक्की **बालागणीत-क**-क्रिवि १ केसागणिक, प्रत्यक केसाला २ (ल) अविरत, एकसारखें (शिव्या देणें, खोटें बोलणें इ०) [बाल+स गण्-मोजणें] **बालाग्र**-न केसाचें टोक -क्रिवि यत्किंचितहि, केसाच्या टोकाइतकें [स बाल+अग्र-टोंक]

बाल, बालक—न १ लहान मूल, अर्भक, अज्ञान मूल २ -पु मुलगा (दात आल्यापासुन शेंडी राखीपर्यतचा) -वि (सामासात) लहान, अल्पवयी, अज्ञान, कोंवळा, नुकताच उदय पावलेला (सूर्य इ०) [स] **म्ह०** स बालादपि सुभाषित ग्राह्यम् । =चागलें भाषण मग ते लहान मुलाच्या तोंडातून निघालें असलें तरी ग्रहण करावें **०क्रीडा, लीला**-स्त्री खळ **०गोपाठ**--पुअव लहानमोठीं मुलें **०ग्रह**-पुअव १ लहान मुलाना पीडा करण्यात आनद मानणाऱ्या देवता या नऊ आहत -स्कद, स्कदापस्मार, शकुनि, रेवती, पूतना, गधपूतना (अधपूतना), शीतपूतना, मुखमडिका व नैगमेय -योर २ ६५५ २ आकडी, एकराग **०चंद्र**-पु शुक्ल पक्षातील पचमी-षष्ठीचा चद्र [स] **०चरित**-न लहानपणच्या क्रीडा किंवा खळ, बाललीला [स] **०त्व** न बाल्य, बालपणा ' बालत्व आहे वय वाढण्याचें । ' **०परदेशी-पर्व(वें)शी**-स्त्री १ लढाईत पडलेल्याच्या कुटबास-मलाच्या

सगोपनासाठीं सरकारानें दिलेला पगार, वर्षासन, नेमणूक इ०, बाल परामर्ष 'चौघे सरवत पाणपतावर पडले सबब त्याचे बायकास बालपरवेशी सालीना रुपये' –वाडमा २ २५७ २ बाळ पणापासून जोडलेली चाकरी, मित्रत्व, आश्रितत्व इ०चा सबध किंवा तत्सबधी चाकर, मित्र,आश्रित इ० [स बाल+फा परवरिश्=पालन] ०बुद्धि–स्त्री पोरबुद्धि, पोरसमजूत –वि अज्ञान पोरकट समजुतीचा ०बोध–वि लहान मुलाना देखील समजेल असें, सोपें, सुगम, सुलभ, याच्या उलट प्रौढबोध 'यातील विषयाची रचना मूळ ग्रथकर्त्यानेंच बालबोध ठेविली'–यस्थि १ ०बोध, बाळबद–स्त्री १ देवनागरी लिपि (मुलानाहि समजण्यासारखी) याच्या उलट माडी लिपी –वि १ साधा, निरुपद्रवी, प्रामाणिक, शुद्ध, द्वेष, अवगुण विरहित (माणूस इ०) २ स्पष्ट, सरळ, खुल्या दिलाचा, जुन्या चालीचा (व्यवहार, भाषण, वर्तणूक, वळण) ३ मुलाना शिकण्यास सोपी (भाषा, लिपि इ०) ०बोध घर–न ज्या घरात सर्व माणसें सरळमार्गी आहेत व ज्यात आधुनिक ढग, चारगटपणा इ० शिरलेले नाहींत असें घर याप्रमाणेंच बालबोध घराणें, बालबोध कुटुब ह प्रयोग रूढ आहेत ०बोध माणूस–पु सरळ मार्गाने चालणारा, छक्केपजे माहीत नसलेला, साधा माणूस ०ब्रह्मचारी–पु लहानपणापासून ज्याला स्त्रीसग घडला नाहीं व ज्याचें लग्नहि झालेलें नाहीं असा मनुष्य ०भाषा–स्त्री १ लहान मुलाची भाषा त्याची बोलण्याची पद्धत-उदा० हम्मा=गाय पापा=भाकरी इ० २ एखाद्याची लहानपणा पासन बोलण्याची भाषा, मातृभाषा ३ सस्कृताची अपभ्रश होऊन झालेली भाषा (ही नाटकातून स्त्रिया व हलक्या दर्जाची पात्रे याच्या तोडीं घातलेली असते) ०मित्र–पु १ लहानपणापासूनचा मित्र, लहानपणीं असलेला मित्र २ नुकताच उगवलेला सूर्य, कोंवळ्या किरणाचा सकाळचा सूर्य ०रंडा-राड-विधवा–स्त्री लहान वयात, नहाण येण्यापूर्वी जिचा नवरा मेला अशी स्त्री [स] ०रोग–पु लहान मुलाना होणारा रोग किंवा विकार [स] ०वाचा–स्त्री लहान मुलाची भाषा, बालभाषा [स] ०सरस्वती–पु लहानपणापासून अत्यत बुद्धिवान असलेला पुरुष ०सूर्य–पु उदयकालचा सूर्य 'बालसूर्याचेनि उजाळें। तैसी कवळें टाचार्ची।'–एरुस्व १ २१ [स] ०हत्या–स्त्री बालहिंसा, बालवध, लहान मुलाला ठार मारणें [स] ०हत्यारा–पु लहान मुलाला मारणारा, बालहत्या करणारा [बाल+हन्तृ] ०हरीतकी–स्त्री कोंवळे कोवळे वाळविलेले हिरडे, बाळहिरडा [स] **बालातप**–न सकाळचे सूर्यकिरण, सकाळचें कोवळें ऊन [बाल+आतप] **बालाभ्यास**–पु लहानपणीं करावयाचा अभ्यास, लहानपणीं केलेला अभ्यास [स] **बालाभ्यासी**–वि लहानपणा पासून अभ्यास केलेला, शिकलेला [स] **बालार्क**–पु १ बाल सूर्य २ त्याचें कोवळें ऊन, कोवळे किरण **बालि(ले)श**–वि अज्ञानी, अननुभवी, अल्पवयी, पोरकट, मूर्ख 'स्वपर बळाबळ नेणुनि बालिश बहु बायकात बडबडला'–मोविराट ३ ३९ [स] **बालिशता**–स्त्री मूर्खपणा, पोरकटपणा 'अस्मदहितिहित इच्छिसि लाविसि आम्हा दहात बालिशता।'–मासभा ४ ३३ **बालोपचार**–पु लहान मुलाना योग्य असें औषध किंवा औषधाची योजना, हलकें व सौम्य औषध उपचार इ० [स] **बालोपचारी**–वि सौम्य, लहान मुलाना दखील योग्य असें औषध इ० **बालोपवीत**–न लहान मुलाचें जानवें [स] **बाल्य, बाल्यावस्था**–नस्त्री १ बालत्व, बालपण वयाच्या पाच वर्षापर्यंतचा काल २ कौमार्यावस्था, तारुण्यप्राप्तीपर्यंतचा काल (सोळा वर्षापर्यंतचा काल) [स]

बॉल—पु (गो) १ एक प्रकारचा आंबा २ एक पक्वान्न [पोर्तु]

बॉल—पु चेंडू गोळा, गोटा, गोल [इ]

बालगुंडा—पु शक्ति अजमावण्यासाठीं मल्लांनीं उचलण्याचा गुडगोळा धोंडा गोटी [बल+गुडा]

बालच्या—पु तोफेच्या गाडीला अडकविलेली पाण्याची कातड्याची पिशवी, बादली [बादली]

बालजबूल—पु (स्त्रि) सैतान, भूताचा राजा 'भूताचा अधिपति बालजबूल याच्या योगानेंच हा भुतें काढता'–मत्त १२ २४ [हिब्रू बाल झबूब-माशाचा स्वामी, नरकाचा प्रभु]

बाल(ल, ला)ट—न खोटा आरोप, आळ, कुभाड (क्रि० घेणें, घालणें) 'कसें घेतलें हेंचि बालट मोठें।'–आक्रू ३० –वि (व) खोटा, वाह्यट 'मतिमद व्यापारी पोर मी बालट।' –दावि २०७ **बालंटास किंवा बालटावर येणे-सरणे**–एखाद्याचें वचन किंवा करार मोडणें **बालंटखोर, बालटी-ट्या, बालंड-डी**–वि खोटा आरोप करणारा, कुभांडी, थोताड्या, बालटाचा, कुभाडाचा, तुफानाचा

बालताम—पु (गो) खिस्ती धर्मदीक्षा [पोर्तु बॅप्टिझम]

बालदार—वि पीळदार (पगडी) –शर

बालदी-टी-डी—स्त्री १ गलबतावर उपयोगात आणतात ते चामड्याचें–पाणी उपसण्याकरता भांडें २ पाणी काढण्याकरता किंवा टेवण्याकरता उभट आकाराचें–कडी असलेलें भांडें, निराळ्या आकाराचें गगाळ, बादली, बकेट [इ बकेट]

बालधोंड—स्त्री १ अतिशय मोठा खडक किंवा दगड २ (ल) मोठी पीडा, त्रास, बालट, खोटा आरोप

बालंपेच, बालमपेच—पु १ एक कठिण पच २ पागोटें अक्कडबाज दिसावें म्हणून त्याला दिलेला एक प्रकारचा पीळ **बालंपेची पागोट**–वि बालपेच असलेलें पागोटे, पेशवाईतील

पागोटयाचा एक प्रकार 'रघुनाथराव यानीं गयावळास भरोच्ची किनखाबी आगरखा बालपेची पागोटें याप्रमाणें वस्त्रें देउन' -तीप्र १३४

बालबसव—पु (ब) सध्याकाळीं गावातून भिक्षा मागत वर्षभविष्य सांगत फिरणारा लिंगायत महत [का]

बालबीज—न मुद्रा, कासलीचें बीं

बालमखिरा—पु खिऱ्याची एक जात, एक प्रकारची काकडी, वाल्लक [हिं]

बालर—पु (छाप) टाइपास शाई लावणारा, हॅंडमशीन हातानीं फिरवावयाचें असेल त्यावेळीं तें फिरविण्याचें काम करणारा [इ बॉल=गोळा]

बालव—न (ज्यो) सात करणातील दुसरें करण

बाला—पु नाण्याचा ठसा शिक्का, नाण्यावरील ठशानें उठलेला छाप

बाला—वि विभक्त, उच्च अलग [फा बाला=उच्च, वर] **०देणें-मारणें-हांकणें**-फसवून पळून जाणें, हातावर तुरी देउन पळून जाणें, पळून जाउन दगा देणें, फसविणें **बाला होणें**-अलग होणें **बालाबाला**-क्रिवि १ (ना) थट, परस्परें परभारें २ फसवून, कपटानें, गुप्तपणें

बाला—स्त्री १ पांच ते सोळा वर्षांची मुलगी २ तरुण स्त्री (स्त्रियाच्या बाला, मुग्धा, प्रौढा अशा तीन अवस्था आहत) [स]

बालाईया(जा)फत—स्त्री अवातर मिळकत, खेरीज प्राप्ति, प्र इजाफत [फा बाला+इजाफत]

बालांट, बालाट, बालाटखोर, बालाटी-टया, बालाड, बालाडखोर, बालाडी—बलाट, बालट इ० पहा

बालाडचें—सक्रि (गो) ओलाडणें [स उल्लघन=वलाडणें]

बालाडॉ—पु (गो) वेवळाचा सोपा [पोर्तु, इ व्हराडा]

बालात—न ब, भ, म, य, र, ल, या 'ब' पासून 'ल' पर्यंत सहा वर्णांनीं चिन्हित अशा सहा पाकळयांचें स्वाधिष्ठान चक्र हें लिंगस्थानीं आहे याची अधिष्ठात्री देवता ब्रह्मा होय 'लिंगीं स्वाधिष्ठान षड्दलान्वित। तेथ बालात सा मातृका विराजत।' -स्वादि ९ ३ ५५ [ब+ल+अन्त]

बाला(ले)तंगी-गा—स्त्री खोगीर आवळण्याचा पट्टा [फा]

बालाबगुला, बालाबगला—स्त्री एक क्षुद्र देवता

बालायेश—स्त्री सफेराजी, बढती, अधिक मानाची जागा मिळणें 'फितुरियास जागा देऊन त्याची बालायेश करणें हे कोणते रियासतींतील चाल आहे?' -ख ७ ३५७१ [फा बालाइश्]

बालिका—स्त्री मुलगी [स]

बालिष्टर—पु (अशिष्ट) कायदेपंडित [इ बॅरिस्टर]

बालिस्त, बालीस—स्त्री उशी, तक्या 'लोडें बालिस्तें पलग सुपत्ति। परी नाहीं लगोटी नेसावया।' -तुगा २१२८ [फा बालिश्त्, बालिश]

बाले—पु मागातील एक पोटजात -अस्पृ ४७

बालेकिल्ला—पु डोंगरी किल्ल्याचा उंच पोट किल्ला, सर्वांत वरचा भाग, उपरकोट [फा बाला=उंच] **बालेघाट**-पु घाट माथा, घाटावरील प्रवेश [फा बाला+घाट] **बालेभित**-स्त्री मुख्य भित, चादई हिच्यावर सर्व घराचा भार अवलंबून असतो

बालोद्यान शाळा—स्त्री किंडर गार्टन पद्धतीची शाळा (किंडर गार्टन हा शब्द जर्मन असून त्याचा अर्थ मुलांचा बाग असा आहे, मुलांना शिक्षण देण्याची ही नवीन पद्धति जर्मन पंडित फ्रेडरिक फ्रोबेल यानें काढिली)

बालोभा जोडा—पु मारवाडी जोडा

बाल्दी—न बैलांचें कातडें

बाल्या—पु (को) कुणबी वगैरे जातींतील घरकाम करण्या करिता ठेवलेला मनुष्य, पोऱ्या [स बाल]

बॉल्स—न (गो) खिसा [पोर्तु]

बाल्होऱ्या—वि (व) लुडबुड्या 'हा बाल्होऱ्या तर्थे कारभारी आहे'

बाव—पु (गो) व्रण

बाव—पु एक मुलींचा खेळ -मराठी खेळांचें पुस्तक पृ ३४५

बाव, बावडी-ली—स्त्री (नों) विहीर, मोठ्या तोंडाची विहीर, पायऱ्या असलेली विहीर 'जाल्या तीर्थरूप बावी नदी कूप। अवघें गंगाजळ जालें।' -तुगा १८४३ [स वापी, का बावी, गु हिं बाव(डी) सि बाइ, प बाउ(डी)] **०उप सणी, उसपणा**-स्त्री विहीरींतील चिखल, गाळ, केरकचरा इ० काढून ती स्वच्छ करणें **०उपसणें, उसपणें**-न विहीरींतील चिखल गाळ इ० काढण्या करता उपयोगी अशी टोपली, बालदी किंवा इतर कोणतेंहि भांडें **०खोल**-न कोरडी व अर्धवट होऊन गेलेली विहीर

बावका—वि (कु) कोमेजलेला, सुकलेला, वाळून गेलेला, बावलेला [बावणें]

बावकॉ-को, बावगा—पु (गो) रानमाजर

बावकांड—न (नाविक) होडी समतोल राहण्यासाठीं जी उलाडी बांधलेली असते, ती ज्या दोन किंचित बाकदार वाशानीं बांधतात त्यांतील प्रत्येक

बावकूफ्—वि शहाणा [फा बाबकूफ्]

बा-बक्क, बा-बक्कर—वि प्रतिष्ठावन्त, कीर्तिमान् [फा बा-बक्कार्]

बावखं(क, ख)ड, बावख-ट, बावकडा—पुन १ खांद्याच्या वरचा भाग, बाहुमूलाचा संधिप्रदेश २ गाडीच्या सांदींतील

४ लाकडापैकीं लाबीचीं दोन लाकडें, गाडीच्या वरल्या बाजूच्या लाकडी बाजवा, कठडा, लोखडी आसाच्या वरखालीं लाकडें असतात त्यापेकीं वरचें लाकूड ३ बावकाड पहा [स बाहु+काष्ठ–खड]

बावखैराती—वि स्वैर भटक्या, स्वैर वर्तनाचा –क्रिवि स्वैरपणानें, स्वच्छदीपणानें, मोकाटपणान [बाव=बारा+खैराती उधळून टाकलेले]

बावचळ—पु वायचळ, वडगळपणा विक्षिप्तपणा [बा=बारा+चळ=वेड] **०णें**–अक्रि १ बडबडणें, बरळणें २ (ल) भ्रमिष्ट होणें, घाबरणें, गोंधळून जाणें, वायचळणें वेभान होणें ' कायदेभगामुळें नोकरशाही अगदीं बावचळून गली आह ' –क २ १२ ३० ३ गैरशिस्त व दुराचारी मार्गानें चालणें–वागणें

बाव(व)चा, बावचा, बावचळा–पु १ विचका विसस्ट, घोंटाळा सगळ्या कामाचा बावचा केलास ' २ वहीम तर्क, सशय, सभव (क्रि० जाणें, पडणें, होणें वाटणें, भासणें)

बा(बा)वची—स्त्री १ एक झाड उची दोन हात असुन पानें साधारण लहान, बीं काळसर व मि-याहून बारीक असतें व त्याचें तेल काढतात त्याचा उपयोग सुगधी पदार्थात व अगाला उटी लावण्याच्या कार्मी करतात –वगु ४ ९८ २ बावचीचें बीं ३ (को) गवारी, गवारीच्या शेंगा ४ एक प्रकारचें गवत लव्हाळा [स बाकुची, हिं गु बावची, का बाऊचि]

बा–वजूद—क्रिवि असें असुनहि ' बा–वजूद अब्दालीची गडबड दिवसेंदिवस अधिक ' –रा १ १२४ [फा बा वुजूद्]

बाव(व्ह)टा—पु १ निशाण, ध्वज, झेंडा २ बाहुटा, हाताचा बरील भाग [स बाहु, हिं] **०हकारणें**–(नाविक) आपलें निशाण दाखविणें

बा(बां)वटया—स्त्रीअव गैरलागू उत्तरें, सरळ प्रश्नाचीं वाकडीं व विसगत उत्तरें 'याला कोठून आला म्हणून विचारलें तर त्यानें हजार बावटया लावल्या '

बावडा–ळा—पु (ना व) ढेकूण

बावडा—वि १ (को) बापडा, दीनवाणा, गरीब, वडगळ, मूर्ख २ सौम्य निरुपद्रवी [बापडा]

बावणें, बावडणें—अक्रि १ (को) कोमेजणें, सुकणें, खराब होणें, टवटवी नाहींशी होणें २ मावळणें 'पश्चिमे बावड दिनकरू । –ज्ञिपु १ ३४ १०१

बावधनी—वि लुगडयाचा एक वाण, याची किनार रशमी मोठी व चारकोयरी असते

बावन—न वार्ती, ओकारी, बासी बावन [स वमन]

बावन—नपु उत्तम सोनें, बावनकशी सोनें ' बावनासि कवी कमवटी । उणे करू शके । ' –कथा ४ १६ १३ [स पावन]

बावन–न्न बावनचंदन, बावनया, बावना—न उत्तम प्रकारचें चदन, मेलागरु चदन ' मोलिकारा घाडोलिता रान । जेवि मोलिए जोडिलें बावनें । ' –रू १० [पावनाचा अपभ्रश, पावन=शुद्ध, पवित्र करणारा, धूप पावन हा शब्द चदनाचा वाचक बनला असावा]

बावन–न्न—वि ५२ ही सख्या **०क्स**–न उत्तम सोन बावनकसाची नाणीं । ' –वसीस्व ७ ५७ [बावन+कस] **०कशी**–वि १ अतिशय शुद्ध व उत्तम, बावन वळा शुद्ध केलेलें, (सोन्याच्या शुद्धतचें बावन कस धरले तर) बावनहि कस ज्याच उतरतात असें 'सोनेंच बावनकशी न वसें म्हणावें ।' –र ६ २ (ल) पवित्र निर्दोष, प्रामाणिक, (मनुष्य, पदार्थ इ०) [बावनकस] **०ख(खा)णी**–स्त्री (पुणे) वेश्याची गल्ली (शुक्रवार पेठेंत खाजगी वाल्याच्या पिछाडीस बावनखणाची एक चाळ होती तींत वेश्या राहात असत त्यावरून) **०बत्तिशा–बाविशा**—स्त्रीअव वारा बाविशा पहा **०वीर**–पु १ एक देवता समूह २ पराक्रमी मिवा हुषार इसम ३ (नाग निदार्थी) शूर, पराक्रमी **म्ह०** एक ठेंच खाई तो बावनवीर होई, बावन ठेचा खाई तो गद्धा होई [हिं] **०मातृ(त्रु)का**–स्त्रीअव ॐ कारापेकीं अ, उ, म या तीन मात्रा व वरील बिंदु ही अर्धमात्रा मिळून साडतीन मात्रा व त्या पासुन पुढें बावन १६ स्वर व ३६ व्यजनें मिळून ५२ मातृका ॐकार आणि स्वर व व्यजनें मिळून ५२ मूळाक्षरें ' आकार उकार मकार । अर्धमात्राच अतर । औटमात्रा तदनतर । बावन मात्रुका । ' –दा १२ ५ ९ [बावन+मातृका अक्षर] **०मुद्रा**–स्त्रीअव चदनाच्या गधाच्या मुद्रा, ठसा ' बावनमुद्रा बुद्धिसमुद्रा परखुणमुद्रा सुवर्णमुद्रा ढे आमुच्या । ' –पला ४ **बावन्नी**–स्त्री (गो) पत्याच्या खेळात तेरा हात करून मिळालेला विजय

बावनी—स्त्री (व) काटरी लहान झाड (दामोटयापासुन उगवलेलें) ' त्या वावरात बावन्या फार झाल्या '

बावबदी—स्त्री स्वैरपणा, उनाडपणा –वि स्वच्छदी,उनाड –क्रिवि स्वच्छदानें, अनियत्रितपणें, स्वैर ' तो बावबदी फिरतो '

बावर—पु १ अनिष्टासबधीं शका, सशय (क्रि० जाणें) २ कल्पना, विचार (क्रि० येणें) [स भ्रम] **बावरणें**–अक्रि घाबरणें, गोंधळणें, गडबडून जाणें (भय, आश्चर्य, दु ख पिशाच्च बाधा यानीं) **म्ह०** बावरली गाय काट खाय=सकटात साप डसेली स्त्री वाटेल तें करण्यास धजत **बावरणी**–स्त्री गोंधळून जाणें, गडबडून जाणें **बावरा**–वि घाबरलेला, गोंधळलेला, भाबावलेला ' प्रमन्न बहु होतमा परि कराल हो बावरें । ' –केका ६८

बावर्त—न घोडयाचा एक रग –अश्वप १ २८

बावला–ली–लें, बावले भोरपी, बावले भोरीप— बाहुला इ० पहा

बावली—स्त्री चित्त्याने केलेल्या शिकारीचें मास –चिमा३७

बावलें—न (नाविक) डोलकाठी सरू नये म्हणून तीस रान बाजूनीं लाविलेलीं लाकडें

बावसा—पु १ धाक, भीति दरारा (क्रि० पडणें) २ भय किंवा दराऱ्याचा परिणाम, दचका, (क्रि०म्हणें, घेणें धरणें बसणें) ३ वहीम, अंदेशा तर्क, विचार बावचा अर्थ २ पहा (क्रि० पडणें, यणें जाणें, भासणें)

बाव(ह्ह)ळा, बावसा—पु बाहुटा खादा [स बाहु]

बावळा—वि १ वडसर, मूर्ख, खुळचट २ साधा 'वय झरावा बावळा। अंतरी असाव्या नाना कळा।'–दा [हिं बावला]

बावळीमुद्रा—स्त्री दिसण्यात वडगळासारखा चहरा व हावभाव, दिसण्यात वेडा माणूस म्ह० बावळी मुद्रा आणि देवळी निद्रा= दिसण्यात बावळा पण खरोखर व्यवहारचतुर

बावळें—न छाया, साउली [बाहुले]

बावा, बावाजी—न १ तपस्वी, जोगी, गोसावी, गुरु, बाप, विद्वान मनुष्य किंवा वडील माणूस इ० च्या पुढें हा शब्द लावण्यात येतो २ (कों) लहान मुलास लाडिकपणानें लावण्याचा शब्द 'माझा बावा असे रे काय करतो?' ३ (गो) मोठा भाऊ

बावा-व्हा—पु एक औषधी झाड वाहव्याचे झाड [वाहवा]

बावाकाठा—वि (तंजा) लुगडयाच्या किनारीचा एक प्रकार

बावाचे—पुअव गेरलागू उत्तर, बावटया, भावार्थे, गोंधळून मागितलेल्या सवयी, ढोंगी किंवा मानभावी उत्तरें (क्रि० फाडणें, लावणें, घणें)

बॉवाळ—पु (गो) गलका, गडबड **बॉवाळचे**–क्रि (गो) गडबड करणे, वरळणें

बाविशी—स्त्री (खा) मूळव्याध [फा बवासीर]

बावी—स्त्री बाव, पायविहीर, शतातील विहीर 'अशा हे पाखरणी बावी। जेआ श्रीचरणकमळें वरवी।'–ऋ १८ [स वापी]

बावीस—वि २२ ही संख्या [हिं ब+वीस स द्वाविंशति]

बावीळ—स्त्री (को) कातळावर माती टाकून बनविलेली किंवा कातळावरील खळग्यात माती साचून झालेली शेतजमीन खरी, बाऊळ पहा

बावें—न सुकाणू हातात धरण्याचा दांडा, बावा **बावेकरी**–पु सुकाण्या, सुकाणदार, कर्णधार

बाव्हला–ली–लें, बाव्हलेभोरपी, बाव्हलेभोरीप–बाहुला, बाहुले भोरपी–भोरीप इ० पहा

बाव्हळ, बाव्ह(ष, ह)ळा, बावखंड—पु हाताचा खाद्या-जवळील भाग [स बाहु]

बाशा—पु १ धडका, दचका, भीति २ अंदेशा, वहीम, संशय ३ –पुस्त्री (कों) प्रकृतींत थोडासा बिघाड, किंचित् दुखणें

बाशिंग—न १ लग्नाचे वेळीं कित्येक जातींत नवरा व नवरी याचे कपाळावर बांधण्याचें, कागदाचे व बगडीचें केलेलें भूषण गव्हाचे चिर्मीत दहापाच सुतें घालून वधूवराचे मस्तकावर बांधावयास भूषण करतात का विजूचे कपाळीं। बाशिंग बसलीं बांधावें।'–एभा ११ ३६ २ पोळयाचे वेळीं बेल शृंगारताना त्याच्या कपाळावर बांधण्याची बगडी व कागदी भूषणें ३ घोडयाच्या कपाळावरील त्रिकोणाकार तीन भोवरे, हें शुभ लक्षण आहे ४ (ढोंगाचा धंदा) घोडयाच्या कपाळास बांधलेला वाद्याचा झुपका ५ बाशिंगी झाडाचें पान [स भाल+शृंग] म्ह० उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिंग **कामाचे बाशिंग कपाळीं असणें**–एखादें काम करण्याची विशेष प्रकारची योग्यता असणें, एखादें काम एखाद्यानेंच करावे असे ठरलेले असणें **०बळ**–न एखाद्याचा विवाह होण्यास लागणारी दैवाची अनुकूलता त्याचे बाशिंगबळ उभे राहिलेसें वाटतें, त्याचे लग्न होणार' **बाशिंगा**–वि १ पुरुषाहून प्रकृति श्रेष्ठ मानणारा व कलगी (लावणी) म्हणणारा २ बाशिंग नावाचें शुभचिन्ह कपाळी असलेला (घोडा) **बाशिंगाकार**–वि बाशिंगाच्या आकाराची (जमीन इ०) [बाशिंग+आकार] **बाशिंगी**–स्त्री आब्याच्या झाडावरील बाशिंगाकार पानाचें बाडगूळ ही एक औषधी आहे

बाशी—वि शिळी कोमेजलेली, निर्माल्य झालेली 'बाशी भाकर' [स वस्–वास]

बाशी–सी—स्त्री ताट ताटली, बशी [पोर्तु इ बसिन]

बाशीबावन—न अपचनामुळें येणारी ओकारी; उलटी

बाष्कळ–ल—स्त्री ऋग्वेदाची एक शाखा –वि. १ (या शाखेचे प्रतिस्पर्धी यांना दूषण देण्यास हा शब्द योजीत यावरून) स्वैर स्वच्छंदी वागण्यांत आणि बोलण्यांत ताळतंत्र नसलेला, चावट २ वायफळ, वायफट अस्ताव्यस्त (बोलणें, आचरण इ०) 'बाष्कळ खेळाचा व्यास भारी।'–दावि ४०३ ३ खोटें, अप्रामाणिक –हको [स बाष्कल] म्ह० बाष्कळ जमा व पुष्कळ खर्च **बाष्कळणें**–अकि स्वैराचार करणें मनास येईल त्याप्रमाणें वागणें, बाष्कळ होणें **बाष्कळता**–स्त्री बाष्कळपणा, मन मानेल तसे वागण्याचा गुण 'परतु ही लक्षणें न घता। अबलक्षणें बाष्कळता। तेणें दासा पडतसे खेवा। येवो पाहे।'–दा २ ९ ४२ **बाष्कळपंत**–पु विदूषक 'विवाहसामग्री करायाला अनामधेय बाष्कळपंत येतो'–कल्याणनाटक

बाष्ट—वि आशय बासट 'नखविष आणि हिंगुंड। बाष्ट आणि बावंड।'–दा २ ६ ८८ [स वास]

बाष्प—नपु १ कंठ भरून येण्याची, गहिंवरल्याची अवस्था 'आंग जाहल रोमांचित। कंठीं बाष्प प दाटत। शरीर चळचळा कापत। पडली मूर्च्छित धरणीये।' –सारुस्व १ ८८ २ वाफ

[स] **बाष्प(पी)भवन**–न वाफ होणें, विशिष्ट उष्णमानाच्या खालीं उष्णमान असताना जर एखाद्या पदार्थाचें वायुसदृश अवस्थेंत रूपांतर होऊ लागलें तर त्या वायुसदृश अवस्थेंतील द्रव्यास बाष्प हें नांव आहे बाष्प होण्याच्या क्रियेस बाष्पीभवन म्हणतात **बाष्पस्नान**–न अंगाला वाफारा देऊन घाम काढणें **बाष्पा नयन**–न एखाद्याचे अश्रू पुसणें, एखाद्यार्शी समदु खी होऊन त्यांचें सांत्वन करणें [स बाष्प+आनयन] **बाष्पीकरण**–न वाफ उत्पन्न करणें

बा(बा)स—पु १ कळक, बांबू टोकर (डोली, मडप इ० काम्या उपयोगी असा विवक्षित आकाराचा) 'फास गजयामधि बास पाठीवर लोह हडा लाविती।'–ऐपो ३६७ २ उसाची एक जात हा कळकासारखा असतो –कृषि ४५० ३ (चाभारी) पशूच्या पाठीच्या कण्यावरील कातडें [हिं म वश]

बास—उद्गा बस्स, पुरे, अधिक नको

बासकरी—स्त्री (खा) सोनागची शेगडी, बागसरी पहा

बासगा—न (राजा कुण) बाशिंग 'त्यानंतर बासगा बाधून झाल्यावर कूंठ ठेवणारें जोडपें कन्यादान करतें' –मसाप ४ २५५

बासचे, बाजचे—अक्रि (गो) खोटें बोलणें, कबूल न होणें, बाचाबाच करणें, बाचणें, नाकबूल करणें

बासट, बासूट—न १ ज्या पदार्थावर किंवा जा पदार्थ खाल्ला असता दुसऱ्या खाल्लेल्या पदार्थास विकार होतो असें परस्परविरोधी पदार्थ-मिश्रण पुराणाच्या पोळीवर लोक **बासट आहे**' २ कुपथ्यामुळें नवीन उत्पन्न झालेला विकार ३ विष, कालकूट, पुष्कळ विषें एकत्र करून बनविलेला पदार्थ 'नाना विषवर्गु एकवटु। तया नाव जैसा बासटु।'–ज्ञा १६ २१६ –वि १ परस्पर विरोधी, अपायकारक २ ओशट, बेचव, वास मारणारें, आबलेलें, शिळें ३ बेचव, निरस, न रुचणारें भाषण [हिं] **बासटणें**–अक्रि १ बाचकुटणें २ माखणें, चोपडणें, विषात घोळणें 'तया द्वेषाचेनि काळकूटें। वासटोनि तिखटें। कुबोलाची सदटें। सुति काडें।'–ज्ञा १६ ४०४

बासट–ष्ट—वि ६२ ही संख्या [स द्विषष्टि]

बासटें—न कालकूट विष बाणाग्रांचें विष 'वर्मस्पर्शाचें बासटें जाण। विंधिता निंदेचे बाग्बाण।'–एभा २३ ८० [बासट]

बास(स)डा—पु १ बास; वासा बांबू लांब कळक २ भाला 'पेंढार बासडेवाला होळकर शत्रूला दबदबा।'–ऐपो २३३ [स वश, हिं बास]

बासन—न १ आच्छादन, आवरण, गाठोडें किंवा पोथी बांधण्याचा रुमाल (गो) बासाण 'नाना गोफ नाना बासनें।'–दा १९ १ २० २ गाठोडें, कपडे बांधून ठेवलेलें बोचकें (ल) प्रचंड, अवाढव्य, विस्तीर्ण असा किल्ला, शहर, तोफ, कारखाना, खातें, पेढी इ० 'सरस बासन (किल्ला) वजनदार, पाहुणें मेले बहुत फार।'–ऐपो १८५ ४ (ल) प्रतिष्ठित मनुष्य, बडें प्रस्थ, दुढ्ढाचार्य ५ (व) दागिना 'अगावर रात्रीं बासन ठेवूं नको बर' [म वसन, वस्=आच्छादन करणें, का बासनि] **बासनी**–वि गाठोडें बांधण्यास योग्य, कपडे बांधून ठेवण्याच्या उपयोगाचा (रुमाल, खारवा इ०)

बासन-णें—न १ भांडें, मोठें भांडें (धातूचें, मातीचें) 'किस्मतगार हांडाबासन सभाळावयास गुतले' –भाब ९७ २ (व ल) वाद्य ३ रखेली [स भाजन]

बासर—वि १ भटक्या स्वच्छंदी, अमर्यादित, ओंढाळ पाय सांडूनिया फिरतो बासर। स्वामिसेवा चोर होऊनिया।' –तुगा ११०२ २ बासें, शिळें (अन्न) [बासट]

बास(सु)री—स्त्री मुरली, पावा, अलगुज [म वश]

बासष्ट—वि ६२ ही संख्या [स द्विषष्टि]

बासा, बासडा—पु (ना व) बास, वेळू, कळक [म वश]

बासिंग, बासिंगबळ बासिंगकार, बासिंगी—बाशिंग इ० पहा

बासीउलटी—स्त्री आदल्या दिवशीचें न पचलेलें अन्न सकाळीं ओकून पडणें, अजीर्णाने सकाळीं होणारी वांती [बासें]

बासु(सु-सां)दी—स्त्री दूध आटवून त्यांत साखर व बदाम, पिस्ते इ० मसाला घालून केलेलें पेय

बासूट—वि (व) बासट पहा

बासें, बासा–वि १ शिळें (अन्न) २ (को) कोमेजलेलें (फूल) [हिं बासी, स वस्–वास]

बास्कळ—वि १ (गो) (प्र) बाष्कळ २ खोटा, खोटें बोलणारा [बाष्कळ] **०खाणें**–सक्रि (माण) मास खाणें

बास्ता—क्रिवि (व) नंतर, मग 'अगोदर जेव बास्ता फिरावयास जा'

बाह, बाहा, बाही, बाहे—स्त्री बाहु, हात 'आदिशून्य तोंनि जावें। केउतें बाहीं।'–ज्ञा १० १७८ [स बाहु]

बाह(हा)णें—सक्रि १ (काव्य) बोलावणें, हाक मारणें 'धनुवत्सें तुला बाहती माधवा।'–भूपाळी २ –अक्रि आरोळी मारणें, वेंगें, आवाज करणें, ओरडणें 'तव कोकिळा बाहती सुदर।' [स आह्वान, वि+आ+ह्वे=हाक मारणें]

बाहणें—सक्रि पेलणें, वाहणें 'मत्स्ययंत्र गगनोदरीं। धनुष्य बाहूनि भेदन करी।'–मुआदि ३९ ८० [स वह्=वाहून नेणें]

बाह(वहा)त्तर–वि ७२ ही संख्या [स द्विसप्तति]

बाहदार-दारी—विप्र बाहीदार व बाहीदारी पहा

बाहदाल—क्रिवि (ना) निदान, पण, परतु 'तें सोनें, बाहदाल पितळ तरी अमेलच' [?]

बाहरी—स्त्रीवचि बहर, बहरी, बहार

बाहलकंचन—वि मानेच्या दोन्ही बाजूस आयाळ असलेला (घोडा)

बाहला—पु दूध काढण्याचे वेळीं गाईच पाय बाधण्याची दोरी, भाला (क्रि० घालणें, बाधणें, लावणें) 'स्वयें वासरू गाय दुहिता। बाहला न लगे सर्वथा।'–एभा २९ ९९७ [बाहु]

बाहवा—पु एक औषधी झाड याला पिवळीं फुलें व हात भर लांबीच्या काळ्या शेंगा येतात शेंगातील मगज काळा व चिकट असून औषधी आहे झाडाची सालहि औषधी व कातडी कमावण्याच्या उपयोगी आहे –ज्ञाको (ब) १०० [म आरग्वध]

बाहवा–वे पंचक–न काढयात घालण्याचीं बाहवा इ० पांच औषधें

बाह(हा)ळ—स्त्री उपरणें, पामोडी इ० अगाभोवतीं गुंडाळून डाव्या खांद्यावर त्याचा शेवट घण्याची पद्धत (क्रि० घणें, घालणें, टाकणें) (देशावर बाहाळ घणें–टाकणें याचा अर्थ पांघरणें असा करतात) [स बाहु]

बाह(हा)ळ—पु विस्तार 'तो गीतेचिया बाहळीं। वेदबीज गलें पाहाळी।'–ज्ञा १८ १५११ –वि १ पुष्कळ २ तापवून पातळ केलेलें (तूप, काकवी, मध इ०) [स वह] **बाह(हा)ळणें**–अकि बाहळ किंवा उष्णतेनें पातळ होणें द्रवरूप होणें

बाहळा—वि बाडा, अगावर ठिपके किंवा पेंड असलेला (बैल, कुत्रा)

बाहाकणें—अकि (महानु) स्फुरणें, भरून राहणें बाहा क्रांति आणु आणी परिमळीं।' –दाव १५९

बाहाड, बाहाण, बाहाणा, बाहाणे, बाहात्तर, बाहदूर, बाहाहर, बाहार, बाहाल—बहाड, बहाण इ० पहा

बाहाला, बाहावा, बाहावापंचक, बाहाळा—बाहला, बाहवा, बाहवापचक, बाहळा इ० पहा

बाहारी—स्त्री (खा) सुन

बाहा(हि)ळी—स्त्री १ साजुकपणा २ महत्त्व ३ अतिशयपणा, बाहुल्य, भर 'तेथ सप्त पौळीं। रत्नतेजाची बाहाळी।' –शिशु ३२२ [स बहुल]

बाहिजु—क्रिवि बाहेर 'बाहिजु भीतरी ये दोन्ही नाहीं।' –ज्ञाग २९५ [बाहिर+उजु, स बाह्य+ऋजु] **बाहिजे**–क्रिवि (महानु) बाहेरील, वरचा 'बाहिजे दृष्टीं प्रियारू। भीतरू कुडा।' –ज्ञाप्र ७४९

बाहिरी—स्त्री व्यभिचारिणी स्त्री [बाहेर] **बाहिरची**–वि बाहेरची (विटाळशी) **बाहिरबाहिरा बाहिरीबाहिरी**–क्रिवि परभारा बाहेरचेबाहेर 'काटिया काटी झाडावी। बाहिरी बाहिरी।'–शिशु ४९४ **बाहिरभूमिस**–क्रिवि शौचास, परसाकडेस 'तव तो तपोधन मात्रा टेउनि। बाहिरभूमिस दुरि गेला।' –पच १ २८

बाही—स्त्री १ (खाद्यापासून मनगटापर्यंतचा) सबध हात २ अगरख्याचा हात, अस्तनी 'रक्तवर्ण भिजली बाही।'–ऐपो १६१ ३ दाराच्या चौकटीचे दोन बाजूंचे दोन उभे खांब 'दारा पार्सी येवोनि त्वरित। बाह्यासी लाविले दोन्ही हस्त।'–महिकथा ५ २३ ४ बाजू 'कुंच ढळती दोहीं बाहीं।' –तुगा २७८ ५ (व) मत, बाजू 'आमच्या बाहीं तो मेला' **०देणें**–खादा देणें, मदत करणें, हातभार लावणें **०धरल्याची लाज धरणें**–आश्रयास आलेल्याचें धर्मबुद्धीनें रक्षण करणें, त्याची बाजू घेण्यात अभिमान धरणें **बाह्या थापटणें-पिटणें-मारणें**–लढण्याला तयार असल्यावद्दल दंड थोपटणें, कुस्तीला तयार असणें **बाह्या (बाही) फुरफुरणें-फुरारणें-उसासणें-उडणें**–अगात लढण्याची खुमखुमी येणें, मारामारीला उत्सुक असणें **०दार**–वि १ पंटीरखा, मदत करणारा, बाजू घेणारा २ हमी देणारा, जामीन होणारा, राहणारा **०दारी**–स्त्री १ मदत, पाठिंबा २ जामिनकी, हमी, जिम्मेदारी (क्रि० करणें) **०दुट्टा**–पु १ चोळीच्या बाह्या होण्याइतका खणाचा किंवा कापडाचा तुकडा २ चोळीच्या दोन्ही बाह्या, अस्तन्या **०बळ**–न मनगटातील ताकद, शरीरसामर्थ्य, बाहुबल

बाही देणें—(खा) पीक कोळपून काढणें

बाहीचा वसूल—पु गाववसुलाच्या, पोत्याच्या रकमेपेक्षा खजिन्यात अधिक येणारी रक्कम यातूनच पाटील व कुलकर्णी यांचे पगार दत असत

बाहीर—क्रिवि बाहेर [स बहि]

बाहु—पु १ सबध हात, भुज २ वरचा हात, दंड ३ सरळ रेषांनीं बनलेल्या आकृतीची बाजू, बहुकोणाची बाजू ४ काटकोन त्रिकोणाचा पाया ५ भुज शब्द अर्थ ५ पहा ६ (नृत्य) खाद्यापासून मनगटापर्यंतचा भाग नृत्यामध्यें बाहूच्या योगानें केले जाणारे पुढील दहा अभिनय सांगितले आहेत–१ अधोमुख, २ ऊर्ध्वसंस्थ, ३ तिर्यक्, ४ अचित, ५ अपविद्ध, ६ प्रसारित, ७ स्वस्तिक, ८ उद्वेष्टित ९ मंडलगति व १० पृष्ठानुसारी [स] **०ज**–पु क्षत्रिय 'प्रभु बाहुजकुलमणि।'–आय २८ [वै 'बाहूराजन्य कृत।' –ऋग्वे १० १०८] **०दृढ**–पु १ वरचा हात, दंड २ सबध हात 'हीरागदें शोभति बाहुदडी।'–सारुह ८ १५२ [स] **०बल–बळ**–न शरीरसामर्थ्य, मनगटातील ताकद–शक्ति, कपट, मंत्रतंत्र युक्ति इ० निरपेक्ष केवळ शारिरिक शक्ति [स] **०भूषण**–न दंडात बाधण्याचा अलंकार [स] **०मूल**–न खांक, कांख, बखोटा

[स] ०युद्ध–न द्वंद्वयुद्ध, मल्लयुद्ध, कुस्ती [स] ०वट–न १ हात –शर २ दंडावरील दागिना ' बाकि, बाहुवटें, बाजुबंद, बाळी । ' –आपू १८ ०वीर्य–न बाहुबल [स] ०स्फुरण–न बाहूना स्फुरण चढणें, हात शिवशिवणें (यु दाखरता इ०) [स] **बाहुटा–टी**–पु न १ बाहुमूला(खाके)पासून कोपरा पर्यंतचा हात २ खांद्याच्या साध्याचा भाग बखोटा ३ स्त्रियांचें एक बाहुभूषण, वाकी **बाहुला**–पु (राजा) बखाटा, बाव्हळा, **बाहू**–पु हात, भुज (अशुद्ध) **बाहूझोंबी**–स्त्री द्वंद्वयुद्ध, कुस्ती ' तुम्हीं बाहूझोंबी घेता म्हणोन ।' –ह १९ १४० **बाहू फुरगणे**–(एक शौर्याचें लक्षण) हात फुरफुरणें **बाहे**–पु १ बाहु, हात ' सप्राणें आफळली बाहे ।' –उषा १४ १९ २ (ल) आधार ' मोडूनि श्रद्धेची बाहे । ' –ज्ञा १७ ४१४

बाहुटा—पु निशाण, ध्वज, पताका [हिं]

बाहुला—पु १ कापड लाकड, माती याचा बनविलेला पुतळा, पुरुषाची प्रतिकृति (विशेषत मुलींच्या खेळण्यात), भावला २ बुजगावणें ' का तृणाचा बाहुला । जो आगरामेरे ठेविला । तो साचचि राखिता कोल्हा । मानिजे ना ।' –ज्ञा १८ ४३८ **बाहुली** –स्त्री १ पुतळी खेळण्याची भावली २ डोळ्यातील पुतळी डोळ्यात दिसणारें प्रतिबिंब त्या प्रतिबिंबाची जागा ३ मोटेचा चाकदाडा ज्यावर वसविलेला असतो ते दोन खाब, वुटली ४ (व) तसबीर [दे बहुली बाहुली] ०देणें–दुष्कृत्य करण्यास प्रवृत्त करणें दुष्कृत्यास प्रोत्साहन देणें **बाहुलें**–न बाहुली अर्थ १ व ३ पहा **बाहुलेंभोरपी**–पु कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ करणार मनुष्य **नाहुलेभोरपी**–न कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ

बाहुले—न लग्नातील बोहलें बहुलें ' आला मडपिं भूपती मग त्वरें तें बाहुले निर्मिलें ।'–अकक २ अनत, सीतास्वयंवर ९९

बाहुल्य—न विपुलता समृद्धि अतिशयता [स]

बाहेजमा—स्त्री उपऱ्या लोकांवर बसविलेला कर, खेडयातील मूळच रहिवासी नव्हत अशा लोकांवर बसविलेला कर [स बाह्य= बाहेरील वरकड+अर जमा]

बाहेर—क्रिवि १ आतल्या बाजूहून भिन्न ठिकाणीं आत नव्हे असें उदा० घराबाहेर २ विशिष्ट देश-काल-मर्यादा उल्लघन शिवाय वेगळा उदा० महिन्याचे बाहेर, शिरस्त्याबाहेर ३ स्त्रीनें आपल्या नवऱ्यासबधीं बोलताना योजावयाचा शब्द ' बाहेर साग की जेवायाचें झाले आहे ' याच्या उलट नवरा जेव्हा आपल्या पत्नीसबधानें बोलतो तेव्हा तो घरात हा शब्द वापरतो [स बहिस्, प्रा बहिरो म बाहिर बाहेर] **म्ह**० बाहेरचे शत्रु पुरवतात पण घरातील भेद पुरवत नाहीं –शिले १ ३६ (वाप) ०करणें–विकून टाकणें काढून टाकणें दूर करणें (जिन्नस माल मत्ता इ०) ०काढणें–हद्दपार करणें ' दाहिजें प्रजळतीं वेरी चिंतिती आन । बाहेर काढिले ।'–वसा ४ ०जाणें–१ (स्त्रियाच्या भाषेत) लघवीला जाणें २ परसाकडे जाणें, बहिर्दिशेस जाणें ०निघणें–पडणें–विवाहित स्त्रीनें आपला नवरा सोडून परपुरुषाकडे जाणें, घर सोडणें, गृहत्याग करणें ०वसावयास जाणें–१ मित्राच्या घरीं वसण्याकरता जाणें २ शौचास जाणें, बहिर्दिशेस जाणें सामाशब्द– ०कोट–पु १ बाहेरील तट किंवा किल्ला, आतल्या तटाच्या बाहेरील तट २ आतील तट व बाहेरील तट याच्या दरम्यानची जागा ३ किल्ल्याच्या बाहेरील प्रदेश ०ख्याल–पु रडीबाजी बहिर्व्यसन [फा खियाल्] ०ख्याली–स्त्री व्यभिचार रडिबाजी –वि १ छिनाल रडिबाज, बदफैली व्यभिचारी २ बाहेरचा नाद–छद–चटक–तलप–व्यसन–वेड–सवय असलेला ०गाव–पुन मोठ्या गावाच्या बाहेर असलेला लहान गाव, उपग्राम ०चार–पु स्वैराचार, रगेलपणा, बदफैली वृत्तीनें राहणें घरचारच्या उलट ०चारी–वि स्वच्छंदी, रगेल घराबाहेर स्वैर वागणारा, रांडबाज ०चाल–चाली, **बाहेरची चाल**–स्त्री ज्योतिषशास्त्रविषयक वेळ, काल नक्षत्राची विशिष्ट सज्ञा सूर्य नक्षत्रापासून चाल नक्षत्रापर्यंतच्या सात सात नक्षत्राचे गट करून त्यातील पहिल्या चारास आत चालीचीं आणि पुढील तिहीस बाहेर चालीचीं नक्षत्रें म्हणतात आतचाल पहा ०वट्टा–पु नाण्याची दवघव करताना मिळालेला फायदा (याच्या उलट आतबट्टा=नुकसान), नाण्याच्या अदलाबदलीच्या वेळीं द्यावयाची वटणावळ ०भि(भी)तर–क्रिवि बाहेर किंवा आत, बाहेरील बाजूस किंवा आतील बाजूस आतबाहेर, कोठेंहि किंवा कोणत्याहि ठिकाणीं ' तो घोडा कोठें बाहेरभितर असेल त्यास शोधून आण ' [हिं] ०मुदी–स्त्री बाह्यशोभा, देखावा, बहिरग –वि बाहेरून डौल करणारा ' तुका म्हणे बाहेरमुदी । आहाच गोविंदी न सरती ।' –तुगा २८८० [स मोद=आनद] ०रव, **बाहेरून, बाहेरवसा बाहेरवासा**–पु बाहेरची बाधा पहा ०वाटेची **असणें**–व्यभिचारी, बाहेरख्याली असणें ' तारा बाहेरवाटेची आहे ' –हडप, झाक्लीमूट १२८ ०वार–न (राजा) बाहेरील आवार, बाहेरील बाजू, प्रदेश, आगण [बाहेर+आवार] ०वार–क्रिवि (राजा) (घराबाहेरील किंवा आवाराबाहेरील) मोकळ्या जागेंत-जागवर, बाहेर [बाहेरवार] ०सवडी–स्त्री बाह्यदृष्टि ठेंचि पहावयालागीं । नावेक बोलिलों बाहेरसवडिया भगीं ।' ज्ञा १० ३२६ –क्रिवि वाह्यत **वरपागी बाहेरचा**–वि १ बाहेरील बाजूचा बाहेरील २ परका तिऱ्हाईत कुटवातील नसलेला (नौकर इ०) ३ हलक्या जातीचा (अस्पृश्य महारमाग, भगी इ०) ४ ब्रह्मदेशी (ब्राह्मण विधवा स्त्रियाच्या भाषेत) **बाहेरचा छद–नाद**–पु रडीबाजी **बाहेरची**–वि (वायकी)

विटाळशी (क्रि० होणें, बसणें) **बाहेरची पीडा**–स्त्री उपदंश गर्मीचा रोग **बाहेरची बाधा, बाहेर बाधा**–स्त्री भूतबाधा, भुतानें, पिशाच्यानें इ० झपाटणें (क्रि० लागणें, होणें, असणें) **बाहेरचे**–न (बायकी) भूतबाधा **बाहेरला, बाहेरील**–वि १ बाहरचा पहा २ पृष्ठभागावरला **बाहेरली, बाहेरली पीडा–बाधा**–बाहरची पीडा पहा **बाहेरले**–न १ (व) भूत पिशाचाची बाधा, पीडा, त्रास २ (व ल) नपुसक **बाहेरा**–पु (जबिया) आपल्या हातातील जबियाने जोडीदाराच्या उजव्या कानशिलावर केलेला वार **बाहेरील**–वि बाहेरचा पहा **बाहेरील टाग**–स्त्री (कुस्ती) आपल्या एका हातानें जोडीदाराचा हात आपल्या बगलेंतून घेऊन आपल्या दुसऱ्या हातानें त्याचें मनगट धरावें आपल्या ज्या बगलेंत जोडीदाराचा हात घेतला असेल त्याच बाजूच्या आपल्या पायाने जोडीदाराचा गुडघ्यापासून घोट्यापर्यंत पाय अडकवून त्याला झोका देऊन पाडणें **बाहेरून**–क्रिवि बाहेरच्या बाजूनें बाहेरच्या बाजूकडून **बाहिरलू**–वि बाहेरचा 'आगोनि एकुणा झालु। फेडिताचि तो बाहिरलू।' –अमृ २ ४८

बाहो—पु बाहु, हात

बाहोला–ली–ले—बाहुला इ० पहा

बाह्य—पु १ इंद्रियगम्यविषय, बाह्यविषय जडद्रव्य 'जयातें बाह्याची भाष। नेणिजेचि नि शेष।' –ज्ञा ५, १३० २ इंद्रिय –वि बाहेरील, बाहेरचा (बाह्य शब्द उत्तरपदीं येऊन बाहेरील, पलीकडचा, विषय नसलेला इ० अर्थी याचे इतर पुष्कळ समास होतात उदा० आचार–इंद्रिय–पथ–जाति–धर्म–रीति–लोक–विचार–शास्त्र–सप्रदाय–विधि–व्यवहार–प्रमाण–बुद्धि–ज्ञान–बाह्य) –क्रिवि बाहेरच्या बाजूस 'नाना परींच्या घेतल्या बुयी। तरी अतर–शोभा बाह्य फाकती।' –एरुस्व १५ ३७ [स] **०गोल**–वि ज्याचा पृष्ठभाग गोल असून बाहेर आलेला आहे असा याच्या उलट अतर्गोल **०प्रयत्न**–पु शब्दोच्चार करण्यात श्वासाच्या होणाऱ्या दोन मोठ्या क्रियांपैकीं दुसरी–ओठाबाहेर पूर्ण शब्दोच्चार होण्याची–वागिंद्रियाची क्रिया यात एकंदर वागिंद्रियाचे निरनिराळे अवरा प्रयत्न आहेत आभ्यंतरप्रयत्न पहा **०लांग**–न (गो) बाह्यांग **०वर्ते**–क्रिवि बाह्यात्कारी [प्रा] **०स्थिति**–स्त्री (एखाद्या वस्तूची, बाबीची) बाहेरील स्थिति, अवस्था [स] **०स्फूर्ति**–स्त्री बाहेरील वस्तूचें अस्तित्व समजण्याचें ज्ञान, बाहेरील वस्तूचा भास, बाह्यज्ञान 'बाह्यस्फूर्ति मावळली।' –एरुस्व १८७ [म] **बाह्यात्कारी**–क्रिवि १ बाहेरील बाजूस, बाहेरून २ (ल) उघडपणें, मोकळेपणें ३ बाह्यत, वरवर, दिसण्यात वरपांगीं (मनापासून, प्रामाणिकपणें नव्हे असें) 'हे दोघे बाह्यात्कारीं गोडीनें बोलतात परंतु आतून द्वेष आहे' [बाह्य+आकार] **बाह्योपचार**–पु (वैद्यक) पोटात न घेता शरीराला बाहेरून करण्याचा इलाज, औषधयोजना [स बाह्य+उपचार]

बाह्या—(महानु) बाहुबळ बाहू 'मोक्षाचा बाह्या गेला।' –भाए ९१ [स बाहु]

बाह्या—पु डमरू, पखवाजाची धुमाची बाजू, धुमाडा, हा डाव्या हातानें वाजवितात म्हणून यास हें नाव पडलें हा लाकडी किंवा बहुधा ताब्या–पितळेचा असतो वरचें मोकळें तोंड कातडयानें मढविलेलें असून त्यावर तसुभर व्यासाची वर्तुळाकार शाई घातलेली असते [हिं बाह=डावा, स वाम, हिं बाय]

बाह्व—पु बाहवा पहा

बाळ, बाळक—न १ बालक, लहान मूल २ –पु मुलगा शिशु 'जसा वारावा चपळ बाळ बापानें।' –मोभीष्म ११ ६९ –वि १ लहान, अल्पवयी २ मूर्ख 'पडित न गमसि जरि बहु पाडित्यहि करिसि दिससि बाळ मला।' –मोकर्ण ४१ १८ ३ अजाण 'तुमजे बाळासि विमपि ।' –मोमौसल ११ [स बाल=मल, बाल+क=बालक] **म्ह**० असतील बाळ तर फेडतील काळ **०आबा**–पु कच्चा किंवा हिरवा आबा **०कडू–डुं**–न १ लहान मुलाना किराईत वगैरे कित्येक कडू औषधें (विशेषत सकाळीं) उगाळून पाजतात तें, घुटी २ (ल) लहानपणीं मिळालेलें शिक्षण किंवा वळण **बाळकडू असणें**–उपजत प्रवृत्ति किंवा गुण असणें, गोडी असणें 'कोळ्याच्या मुलाना पोहोण्याचें बाळकडूच असतें' **बाळका**–पु गोसाव्याचा शिष्य [बालक] **०क्रीडा**–स्त्री लहानपणींचे लहान मुलाचे खेळ [स बालक्रीडा] **०खुंट**–पु कळीच्या खुटास नवीन फुटणारा कोंभ, मोना **०गळा**–पु लहान मुलाचा बारीक आवाज, न फुटलेला आवाज **०गुडा**–पु बालगुडा पहा **०गोपाळ**–पुअव १ (कृष्णाचे खेळगडी, गवळयांचीं पोरें यावरून) लहान मुलें, लहानमोठीं एकत्र जमलेलीं मुलें २ एकत्र जमलेलीं गावातील लहानथोर माणसें 'महाराज, हे सर्व बाळगोपाळ मिळाले आहेत त्याजवर आपण दया करावी' [बाळ+गोपाल=गवळी] **०चरित–त्र**–न लहानपणचें चरित्र, बालक्रीडा [स] **०छंद**–पु लहान मुलानें घेतलेला चाळा, हट्ट [स] **०टोळ**–पु लहान व हिरवा टोळ **०टोंक–ढाक**–पु बगळा **०ताड**–पु नर जातीचा ताड यास फळें येत नाहींत **०दशा**–स्त्री बाल्य, बाळपण, बाल्यावस्था 'लोपली उघडे बाळदशा।' –ज्ञा ६ २६० [स] **०दात**–पुअव लहानपणचे किंवा पहिले दात, दुधाचे दात **०दृष्टि**–स्त्री तारुण्यातील बारीक व लाबची वस्तु जिनें दिसते अशी दृष्टि, जोमदार दृष्टि [स] **०पणचे लोणी**–न पहिल्यानें व्यालेल्या गाईच्या किंवा म्हशीच्या दुधावरील लोणी **०परवेशी–पर-**

वशी-परवर्षी-स्त्री बालपरवेशी पहा **०पाठ**-पु लहानपणीं शिकलेली विद्या, लहानपणींची शिक्षण [स] **०फूट**-न १ बाळआबा २ रुपया इ०कास असलेली बारीक चीर **०फोक**-पु (नाजुक किंवा कोंवळी फादी यावरून) तरण, तरणाबाड, आडबाज्या **०बद्द-बोध**-वि बालबोध पहा **०बद्द**-न बालबोध, देवनागरी लिपी **०बोध कित्ता**-पु (ल) उदार धोरण 'मी मुबई इलाख्याचा कारभार चालवितांना एल्फिन्स्टन यानीं घालून दिलेला बालबोध कित्ता वळवीन' -टिले १४३६ **०बोध वळण**-न साधी रीत, जुनी, सनातनधर्माची रीत **०बुद्धि**-स्त्री मुलाची बुद्धि -वि पोरकट समजुतीचा अज्ञानी, पोरबुद्धि, लेकुरबुद्धि **०बेल**-न बलाचें कोंवळें फळ **०ब्रह्मचारी-भाषा-मित्र**-इ० बालमध्यें पहा **०भिकारी**-पु जन्मापासून भिकारी याच्या उलट गर्भश्रीमत **०भूक**-स्त्री (मुलाची भूक यावरून) वरचेवर, घटकेघटकेला लागणारी भूक **०भोंक**-न १ बगळा बाळढोंक २ (ल) लाव मानेचा इसम, लाव मान्या **०भोग**-पु १ प्रात काळची पूजा झाल्यानतर देवाला अर्पण केलेला उपहार २ (यावरून ल) लहान मुलाचा सकाळचा फराळ ३ अशा नैवेद्याचे किंवा फराळाचे पदार्थ (क्रि० देणे, करणें) ४ (सामान्यत) हिस्सा, वाटा, भाग (क्रि० करणें) **०मति**-स्त्री अज्ञान 'रत्नें म्हणोनि भरि इगळ जेवि खोळे। घे काळ बाळमति पाहति लोक भोळे। -आपू २९ **०मायणी-स्त्री** गाडीच्या चाकाच्या आतील बाजचा वसू आतील वसवी, कणा आखरींत भक्कम करण्याची लोखडी चाकी(माण) बाळमाइनी **०मुक्री**-स्त्री १ मेजवानीच्या किंवा फराळाच्या वेळीं गुपचूप वानगी म्हणून राखून ठेवलेला एखादा जिन्नस किंवा घास २ असा राखून ठेवलेला नसेल त्यास दड द्यावा लागणें किंवा दिलेला दड (क्रि० लागणें) **०मुज्या**-पु लहानपणापासून मुज्या, मोठा झाला असला तरी अविवाहित किंवा ब्रह्मचारी असलेला मनुष्य **०रंडा-रांड-विधवा**-स्त्री बालरडा पहा **०राजा**-पु पुड, धीट किंवा दाडग्या मुलाला लाडिकपणें लावण्यात येणारा शब्द [स] **०लेणें-ल्याणें**-न लहान मुलाच्या अगावर घालावयाचे बिंदली इ० दागिने 'विषयाचें बाळलेणें।'-शिशु ९२ **०वाटी**-स्त्री १ सकाळचा अल्पोपहार, न्याहारी, बाळभोग (क्रि० झोकणें, चढविणें, करणें, खाणे, होणें) २ वाटा भाग, हिस्सा **०वैद्य**-पु लहान मुलाचा वैद्य **०शब्द**-पु लहान मुलासारखें बोलणें, आवाज, उच्चार 'बाळशब्दें खेळबील तनुजाला।' **०शिर**-न (कों) बाळतिणीला तिच्या मुलाकरिता धर्मार्थ दिलेलें दूध, भाडीं व इतर आवश्यक वस्तू इ० [स बाल+क्षीर] **०सर स्वती**-स्त्री बालसरस्वती पहा **०सवत**-स्त्री (बायकी) लहानपणापासनची सवत [बाल+स सपत्नी] **०स्वार**-वि १ लहानपणापासन घोड्यावर बसणारा २ (ल) लहानपणापासून एखाद्या शास्त्रात किंवा उद्योगधद्यात प्रवीण असलेला, जन्माभ्यास असलेला **०हिरडा-हरडा-डी-हर्तकी**-पुस्त्री बालहरीतकी, कोवळा वाळविलेला हर्डा, हें एक औषधी फळ आहे चाभारी हिरडा पहा [स बालहरीतकी] **बाळाबा**-पु बाळआबा पहा **बाळाभ्यास, बाळाभ्यासी**-बालाभ्यास, बालाभ्यासी पहा **बाळामराई**-स्त्री आब्याच्या लहान झाडाची बाग [बाळ+आमराई] **बाळायती**-वि बाळ, लहान 'त्या बाळायती गोपीतें। हरिलें दैत्य वर्षे तेथें।' -रास २३६० **बाळेभोंक**-न बाळभोंक, बगळा **बाळेभोळे**-वि अज्ञ आणि भोळसर 'माया दुस्तर शास्त्रप्रसिद्धी। तेथें बाळेभोळे स्थूळ बुद्धी।'-एभा ३२२४ **बाळोपचार, बाळोपचारी**-बालोपचार-री पहा

बाळकी—स्त्री (गो) उचकी

बाळके—न १ छाया २ प्रतिबिंब -मनको [प्रा]

बाळगण—स्त्री (मुलें, गुरेंढोरें इ०कांचें) पालन, जोपासना [बाळगणें] **बाळगणा**-वि (राजा) लहान मुलाची किंवा गुरावासराची काळजी घेणारा, लहान मुलाना सभाळणारा [बाळगणें] **बाळगणावळ**-स्त्री मुलें, गुरें इ० बाळगण्याबदल द्यावा लागणारा पैसा, मजुरी **बाळगणे**-सक्रि १ सभाळणें, वाढविणें, काळजी घेणें, पालन करणें २ राखणें, पदरीं ठेवणें, आश्रय देणें (सैन्य, परिवार इ०स) ३ धरणें, राखणें, जवळ असणें, ठेवणें (अभिमान, गर्व, कज इ०) 'तो विद्या बाळगतो' 'पैका असुन कर्ज का बाळगता?' **बाळगोल**-स्त्री १ (को) मुलें, गुरें इ० सभाळण्याचें काम किंवा कष्ट २ (ल) जीं सभाळण्याची जबाबदारी आपणावर आहे व जीं सभाळण्यात फार श्रम व त्रास होतो अशीं मुलें किंवा गुरें इ० समुच्चयानें

बाळगुंडा—बालगुडा पहा

बाळणें—सक्रि (कापडाचें दुकान) विकलेली वस्तु विक्त घेणाऱ्याला देणें, त्याच्या स्वाधीन करणें, विकणें

बाळणें—सक्रि (व) जाळणें (कापूर, ऊद, उदबत्ती, राळ इ०) [गु]

बाळणें, बाळंदा—नपु (गो कु) देवळासमोरील मडपाला दोन्ही किंवा चारी बाजूनी बसण्याकरता केलेला चिरेबदी कट्टा, बलाणी यावर मतमानकरी बसतात

बाळंत—स्त्री १ नुकती प्रसुत झालेली स्त्री (क्रि० होणें) २ (व) आपली फाजील काळजी घेणारा मनुष्य, स्वत चें नेहमीं कोडकौतुक करणारा इसम 'आली बाळत डोकें गुडाळून' [स बालवती] **०काढा**-पु बाळतिणीस वैद्यकांत सागितलेला द्यावयाचा काढा **०खोली**-स्त्री बाळत होण्याची खोली, ज्या खोलींत बाळत स्त्री असते ती खोली **०घर**-न ज्या खोलींत किंवा घरात स्त्री

बाळत झाली आहे त्याला सोहेर फिटेपर्यंत (दहा दिवस) म्हणतात २ बाळतखोली **०चुडा**–पु बाळतिणीचा सोहेर फिटल्यानंतर तिला भरावयाच्या बागडया **०निंब**–पु निंबाची एक जात, कडु निंब **०पण**–न १ प्रसुति २ बाळतिणीची चाकरी, सुश्रूषा ३ (ल) एखादें कार्य होऊन गेल्यावर त्यासबधीं पुढें करावयाची व्यवस्था **०बोळ**–पु काळा बोळ, हा एका झाडाचा बाळलेला डिंक असुन बाळतिणीला देतात **बाळंत(ते)र, बायंटेर**–पुन (गो) बाळतपण **बाळंत रोग**–पु बाळतिणीस होणारा क्षय रोग, सुतिकारोग यार्ची लक्षणें –ज्वर, अतिसार, ग्लानि, शूळ, अशक्तपणा इ० हा रोग कष्टसाध्य आहे **०विडा**–पु बारशाला किंवा त्यानतर बाळतिणीस तिच्या इष्टमित्रानीं, नातेवाईकानीं द्यावयाचा विडा, ओटी, खण, कुची, बाळलेणें इ० **०शेप-शोप**–स्त्री शेपेचा एक प्रकार, यापासुन औषधी तेल निघते ही स्निग्ध व गोड असते पानथरी, जत व मूळव्याध या रोगावर व वातकफावर उपयोगी आहे [स शतपुष्पिका, हिं सोयासोयेके बीज] **बाळतीण**–स्त्री नुकतीच प्रसुत झालेली स्त्री, बाळत **बाळं(ळां)तें, बाळवतें**–नअव बाळतिणीच्या मुलाचीं आणि तिचीं वस्त्रें इ० 'त्रिभुवनपाळा बाळात्याचें पाघरवीजे लुगडें वो।' –मव २३

बाळंवा-धा—पु १ मुलें वाढविण्यात, त्याची जोपासना करण्यात भोगावा लागणारा हरएक प्रकारचा त्रास किंवा काढाव्या लागणाऱ्या खस्ता २ हरएक प्रकारचा त्रास देणारीं मुलें, गुरें, बायका इ० खटलें ३ लहान मुलाचें लेणें, अगावर घालण्याच दागिने [स बाल+धा=धारण करणें]

बाळदिंड—न (तजा) केळीचें काल [का बाळेदिंडु, बाळे=केळें+दिंडु=काल]

बाळदी—वि बैल किंवा गाय याच्या कातडयाचा (जोडा) याच्या उलट म्हसरी **०जोडा**–पु उची जोडा, अधोडी जोडयाहून उच्च प्रतीचा जोडा

बाळ(ळी)बुगडी—स्त्री दागदागिन्याबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द बाळी व बुगडी

बाळंबोळ—क्रिवि तोंडोतोंड, काठोकाठ, पूर्ण माप भरून (क्रि० घालणें, भरणें, भोजणें, मापणें)

बाळवणें—सक्रि (व) चोरणें 'आमचें पुस्तक कोणीतरी बाळवलें' [फा बाला]

बाळवांगी—स्त्री बेलवागी पहा

बाळसंतोष—पु भिकाऱ्याचा एक वर्ग किंवा त्यातील एक व्यक्ति हे भिकारी बाळसतोष हा शब्द मोठ्यानें म्हणून जुने कपडे मागतात याच्या अगावर नाना रगाचीं वस्त्रें असतात 'बाबा बाळसतोष, बाबा बाळसतोष, नाम घेता हरती दोष।' –दावि ५०१ [स बाळ+सतोष] (वाप्र) उघडाबोडा बाळ सतोष–वि १ निर्धन २ ज्यास कोणी मागेंपुढें नाहीं असा

बाळसांगाडा—पु (मल्लविद्या) आपल्या एका पायावर जमिनीवर असलेल्या जोडिदाराचा घोटा धरून पाय उचलून आपला पाय जोडीदाराकडील पायाच्या आतील घोटयाकडील बाजूनें घालून जोडीदाराच्या पायाचा पजा आपल्या जागाडयात धरून व आपला गुडघा जमिनीवर टेंकून जोडीदारास मारणें [बलसागड=माणसाला जोराने दाबून अडकवून टेवणें, यावरून झाला असावा]

बाळसें—न १ मूल साधारणत एक वर्षाचें होईपर्यंत त्याच्या अगावर दिसणारी पुष्टता, तान्ह्या किंवा लहान मुलाचा गुबगुबीत पणा, लट्ठपणा (क्रि० घेणे, येणें) 'ऐसें लेकरू एक। प्रसवली हे देख। जयाचें तिन्हीलोक। बाळसें गा।' –ज्ञा १४ १०६ २(ल) टवटवी, तजेला, नवीनपणा, कांति (तारुण्याची किंवा बाल्यावस्थेची) [बाळ] **०दार**–वि गुटगुटीत, गुबगुबीत, लट्ठ, बाळसें घेतलेला, गोडस

बाळसावणें, बाळसणे—अक्रि १ गुबगुबीत होणें, लट्ठ होणें, बाळसें येणें (तान्हें किंवा लहान मूल) २ (विशेषत बाळसणें) माता होणें, (ल) मूल होणें 'बाळसलीस आता पोरपणा करू नको' ३ (विशषत बाळसणें) पोरकटपणा करणें, मुलाप्रमाणें पोरकटपणानें वागणें [बाळसें किंवा बाल]

बाळा—स्त्री बाला, तरुण स्त्री, नवतेंच लग्न झालेली लहान मुलगी, तारुण्यावस्थेस पूर्ण आली नाहीं अशी स्त्री 'जैसें न सागणेवरी। बाळा पतीसी रूप करी।' –ज्ञा १५ ४६८ [स बाला]

बाळा—पु बैलाला लडिवाळपणानें किंवा प्रेमानें लावण्यात येणारा शब्द [बाल] **बाळ्या हाकणें-मारणें-देणें**–धावणें, पळणें, (मोटकरी मोट भरली म्हणजे बैलानीं ती ओढावी म्हणून बाळ्या असा खुणेचा शब्द उच्चारतो त्यावरून –मोल) बाला हाकणें (म्हणजे फसवून पळून जाणें हा शब्द) व बाळा हाकणें हा शब्द एकच असावा

बाळा—स्त्री अव क्षुद्रदेवतें 'जाखमाता मायराणी। बाळा बगुळा मानविणी।' –दा ४ ६ १६

बाळा—पु कानाचे चापऱ्याचे भोकात घाल्ण्याचा चद्रकोरी आकाराचा, दोन्ही बाजूनीं रत्नजडित असा पुरुषाचा दागिना

बाॅळा—वि बाहुळा, बाडा, ताबडया अगर काळ्या रगावर दुसऱ्या रगाचे पेटे किंवा ठिपके असलेला (बैल, गाय इ०)

बाळा—पु (गो) शाई अगर कोणत्याहि पातळ रगाचा थेंब अगर ठिपका

बाॅळा—पु (गो) एक प्रकारचा मासा, (कलींचें) पिल्लू

बाळाडचें-बाळांदप—सक्रि (गो) ओलाडणें

बाळात घर-चुडा-निंब-पण-बोळ-रोग-विडा-शेप-शोप-बाळातीण बाळाते–बाळत बाळत घर पहा म्हण बाळातीक वैजीण ही जायच =बाळतिणीला सुईण ही पाहिजेच

बाळादर—न (गो) झाडावर राहणारा मुगसासारखा प्राणी हा कुशीस असलेल्या पातळ चामडीच्या योगानें पक्ष्यासारखा उडून जातो

बाळाणेनसीं—क्रिवि (महानु) सज्जामध्यें, ग्यालरींत माडीवर 'करूनि शृंगाररचना । बैसली बाळाणेनसी ।'–भाए ३७८ [स अलिंद, आलिंद]

बाळिंगा—पु तरणा एडका, मेंढा (विशेषत झुज खेळणारा) २ (ल) जवान तरुण ३ (ल) खूप मोठा दगड

बाळी—स्त्री (काव्य) कन्या, मुलगी, तरुण स्त्री 'नेऊ पाहसी भीमकबाळी ।'–एरुस्व ८ २७ [स बाला] **बाळी भोळी**-वि भावडी 'तये जावें तें बाळीभोळीं ।'–दावि २८१

बाळी—स्त्री कर्णभूषण, कानातील एक अलकार **०बुगडी**–स्त्री बाळ्याबुगड्या इ० बारीकसारीक दागिने

बाळें—न (राजा) म्हातारचळ, म्हतारपणचें भ्रमिष्ठासारखें किंवा मूर्खासारखें आचरण [बाळ] **बाळेणें**–अक्रि खुळा बनणें, म्हातारचळ लागणे, वेडा होणें, झोपेंत वडबडणें [बाळें]

बाळेला—वि वडसर झालेला 'शोधी वनीं, प्रभु गमे श्री विरही जेंवि वृद्ध बाळेला ।'–मोवन ११ ५८ [बाळ]

बाळेणें—अक्रि विस्तार पुष्कळ होऊन फळें कमी लागणें (फळभाजी इ०स)

बि—अ (कुण) सुद्धा, हि 'मी बि गलो' [स अपि, प्रा बि]

बिक—न १ बळ, सामर्थ्य, शक्ति 'गुणा सगुणपणाचें बिक । बहुवस पथ ।'–ज्ञा १ ३८ २ सौंदर्य, शोभा 'योवनभारभरें बिक दाट । सपन्न योगलीळा ।'–दावि ११ ३ तेज, शोभा –शर ४ डौल, ऐट 'हय रथ गज वहनादी उष्टर बसुनि मिर विमी बिक ।'–देप ६७ [स अभिरूप्य–भिरूप्या–बिक–राजवाडे]

बिकट—वि १ कठिण, अवघड, (अनेक अर्थानीं उदा० किल्ला घेण्यास, डोंगर चढण्यास, काम करण्यास, धडा–हिशेब समजण्यास, गोष्ट घडण्यास इ०) 'बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपटमार्ग सोडु नको ।'–अफला ५९ २ त्रासदायक ३ दुर्बोध ४ अजिंक्य ५ दु साध्य ६ भयकर, निकराची, रसाकसीची (झुज, लढाई इ०) 'अमृतरायाच्या लोकांनीं । बिकट केली खणाखणी ।'–ऐपो ८६ [स विकट, तुल० का बिक=घट्ट+कट्ट्=बाधणें विकट्ट्]

बिक(के)ण—नस्त्री (गो कारवारी) फणसाच्या गऱ्यातील बी, फणसाची आठोळी, बिंगट [बीं]

बिकणी—स्त्री (गो) बायगणात बी विस्करण्याची क्रिया

बिकलम—न १ लेखक-कारकुनाकडून लिहविलेल्या पत्रावर शेवटीं यजमान स्वत सहीवजा जी चार अक्षरें, रेघ इ० काढतो तें मालकाचें हस्ताक्षर २ कधीं कधीं लेखाच्या, पत्राच्या शेवटीं लेखक हा शब्द लिहितात –क्रिवि कलमवार, तपशीलवार [फा बि+कलम्] **०जुलूम**–वि जुलमानें लिहिलेलें 'आपणास नेऊन रजावद नसतां लेहून घेतलें मग आपण बिकलमजुलूम म्हणून दहशत खाऊन गैरहजीर होऊन तुमचे भेटीस आलों' –रा २० ४२०

बिकुण, बिकुड—पु (गो) ढेकूण [ढेकुण द्वि]

बिग—न (शब्द व ल) १ दोष, उणीव, उणेपणा, व्यग न्यून, कमतरता २ गुप्त गोष्ट, गुह्य, रहस्य (वाईट अर्थानें) [स व्यग] **०बाहेर काढणे-पडणे**–गुप्त गोष्ट, रहस्य उघड होऊन आणणें, येणें 'खाडिलकरी मेनकेनें मात्र त्या भगवताचे बिग बाहेर काढले' –नाकु ३ ४१ **बिगा**–वि सदोष, अपूर्ण, उणा, व्यगयुक्त 'काहीं कर्नाटदेश तेन्गा, जगला परि बिगा ।'–राला १०५ [स व्यग] **बिंगे**–न १ दोष, उणेपणा, कमतरता न्यून (नोणत्याहि गोष्टीच्या उत्कृष्टपणास किंवा पूर्णतस जरूर असलेल्या एखाद्या गोष्टीचा) अभाव बिंग पहा (क्रि० पाडणें, करणें पडणें) 'त्यानें प्रयाजन चागलें केलें परतु तूप घाणेरें होतें एवढें बिंगे पडलें' २ कोणतेंहि गैरशिस्त, नीतिभ्रष्ट वर्तन, कृति [स व्यग]

बिंग—पु (कों) एक प्रकारचा मासा

बिगट—वि कठिण, अवघड, (विरू) बिकट पहा **बिगटया**-वि हेकट, तिरसट, व्यवहारास कठिण

बिंगट—न (गो) फणसाची आठोळी बिकण पहा

बिगटणे—अक्रि १ (प्र) बिलगणें, चिकटणें २ अगदीं जवळ येणें, गळ्यात पडणे [का बिगिट=घट्ट असणें]

बिगटी—स्त्री (विरू) बिटकी पहा

बिगड, बिग(गा)डणें, बिगडाबिगड, बिगाड—बिघड, बिघडणें इ० पहा

बिगर—शअ शिवाय, खेरीज, वाचून 'तुमच्या बिगर हें काम होणार नाहीं' [अर फा ब–बैर, हिं बिगर] **०इयत्ता**–स्त्री (इयत्तेवाचून) उजळणी शिकणाऱ्या मुलाचा वर्ग, बालवर्ग, शिशुवर्ग, बिगारी

बिगार—स्त्री १ मोबदला किंवा मजुरी न देता सरकारने किंवा सरकारी अधिकाऱ्यानें करवून घेतलेले काम, वेठ २ सक्तीनें काम करावयास लाविलेल्या इसमानें, जनावरानें वाहून नेलेलें ओझें ३ (ल) निष्काळजीपणानें कसेबसें केलेलें काम, इच्छा नसताना केलेलें, काम ४ सक्तीनें, नाखुषीनें केलेला उपकार [फा बेगार–री] **म्हo** बैठेसे बिगार भली=रिकामें बसण्यापेक्षा दुसऱ्याचें काम केलेलें बरे **०खाते**–न बिगारीनें करविलेल्या कामाचा बिगारी लोकाचा हिशेब ठेवणारें खातें **०धन**–वि (व) फालतु **बिगारी**–पु १ वेठीस धरलेला माणूस, सक्तीनें कोणतेंहि काम करावयास लाविलेला इसम २ हमाल, मजूर, कूली

बिगिबिगी, बिगी बिगीन—क्रिवि (कुण) लवकर लवकर 'न्यारिचा वकुत होईल भैतरणी बिगिबिगी चाल।' –यशोधन [स वेगेन, तुल० का बिगि, ब्यागे=लवकर]

बिघडणें—उक्रि खराब करणें, नुकसान करणें, सडविणें, नासविणें –अक्रि १ खराब होणें, वाईट होणें, नासणें २ (ल) बमनस्य, बेबनाव उत्पन्न होणें, सोईनें न वागणें ३ (शरीरप्रकृति) नादुरुस्त होणें ४ वेगळें होणें 'ते दोन्ही जडता न ते बिघडती आश्चर्य वीरोत्तमा।' –आसेतु ३४ [स विघटन]

बिघडाबिघड—स्त्री १ सर्वसाधारण खराबी, नुकसान २ खराब झालेली, नाश पावलेली स्थिति (वस्तु, मसलत, कामकाज इ०ची) [बिघडणें]

बिघा(घ)ड—पु १ खराबी, नाश, नासाडी, वाईट, नुकसानकारक स्थिति 'जैसें दुग्ध पवित्र गोड। परी लवण स्पर्शता तत्क्षण्द्राड। तेवी तूतें घडून बिघड। आल आहे महाराजा।' –नव १६ १५१ २ बेबनाव, भाडण, वितुष्ट, वैमनस्य 'का कीं तू, प्रणयें बिघाड लटिका जेव्हा मशीं दाविसी।' –केक ७१ [स वि+घट्]

बिघाडणे—(विरू) बिघडणें पहा

बिघा—पु १ जमिनीच्या मोजणीचे परिमाण, वीस पाड किंवा चारशें चौरस काठ्या हें परिमाण निरनिराळ्या प्रांतात भिन्न आहे पुण्या–मुबईकड ३९०० चौ यार्ड, गुजराथेंत २९५० चौ यार्ड व बगालमध्यें १६०० चौ यार्ड म्हणजे एक बिघा होतो २ वीस पाड जमीन [स विग्रह] ०**बिघोटी**–स्त्री बिघा शब्दाची द्विरुक्ति बिघा पहा ०**वणी बिघव्रण**–स्त्री १ बिघ्याच्या मापानें केलेली जमिनीची मोजणी २ बिघ्याच्या मापानें बसविलेला शेतसारा, फाळा, तरमबदी [बिघा] **बिघोटी**–स्त्री (तिरस्कारार्थी) बिघा

बिचकटणें—उक्रि १ (प्रा) (जमीन) वरवर उकरणें, खणणें २ (विरू) बिचकटणें पहा

बिचकणें, बिचकटणे, बिचकावणें—अक्रि घाबरणें, दचकणें, बुजणे, एकदम भीति वाटणें, भयभीत होणें 'चिंतनीं बिचकेता मन। सविवेक बुद्धिबलें जाण।' –एभा १४ ५०१ [स वि+चक्, हिं बिचकना]

बिचकणी, बिचकावणी—स्त्री दचकणी, सभ्रांत स्थिति, भिणें, बिचकणें (धातुसाधित नाम)

बिचका–क्या—वि सहजासहजीं बिचकणारा, दचकणारा, बुजरा, बुजरट [बिचकणें]

बिचकाव(वि)णें—उक्रि भिववियें भीति दाखविणें, भयभीत करणें, दचकाविणें [बिचकणें] **बिचकावणी**–स्त्री एकदम भिववियें, दचकाविणें [बिचकाविणें]

बिचवा–वा—वि १ लक्ष, हुषार, तरतरीत (मूल) २ चपळ, चलाख, तुरतुर धावणारें (घोडें) ३ (व्यापक) जलद, भरभर चालणारी, फर्डी (लेखणी) [बिचवा]

बिचरे—न एक प्रकारचा मासा पाक पहा

बिचल—स्त्रीपु १ बिघाड (चागल्या गोष्टीचा वाईट गोष्टींत) बदल, फेरफार २ माघार, कच (कि० खाणें) [स वि+चल] **बिचलणी**–स्त्री १ रस्ता सोडणें आड जाणें, बाजूस वळणें २ योग्य, सरळ किंवा सभ्य सरणी सोडून त्याच्या विरुद्ध सरणीस लागणें [बिचलणें] **बिचलणें**–अक्रि १ सरळ मार्ग सोडून वाईट मार्गानें जाणें, गैरशिस्त, दुर्वर्तनी बनणें, बिघडणें २ भ्रमिष्ट होणें, खुळावणें, वेडसर होणें ३ माघार खाणें वचनभग करणें, करार सोडून मागें हटणें ४ बिथरणें [स विचलन, हिं बिछलना]

बिचवा, बिचोबा–वा—पु ज्याला मर्त्य खाव नाहीं असा डेरा, तबू 'क्षण एक आपानीं आराम केला। बिचोब्यात भाऊनी गाठिलें।' –अफला १७ –पेद १८ १७३ [फा बीचाना]

बिचवा—पु १ विंचवाच्या आकाराची लहान, वाकडी कटार 'बिचवा लवगी गुरगुज साग सोंटा बरची फेंकिती।' –ऐपो १०९ २ (ल) लहान परतु भरभर चालणारी लेखणी (मुलात रूढ) ३ लहान परतु हुषार, तरतरीत माणूस ४ पायाच्या आगठ्यात घालावयाचें वळें ५ डोगराळ प्रदेशात होणारें एक लहान झाड याचा आकार विंचवाच्या नागीप्रमाणे असतो (ठाकुरलोक त्यास कोंबडा म्हणतात) [स बृश्चिक हिं बिछुआ] –वि बिचवा पहा

बिचारा—वि १ गरीब अनाथ, दीन २ दुर्बळ, बापडा, कींव करण्याजोगा ३ क्षुद्र, पामर ४ निरपराधी [फा, तुल० हि बे स चार=गमन]

बिच्छात–द—स्त्री (विरू) बिशात पहा

बिछाइ(य)ती बिछायत—वि १ दकान न घालता आपला माल पेठ, बाजार यात विक्रण्यास नेणारा २ रस्त्याच्या कडेला किंवा घराच्या पायरीवर माल माडून विक्रणारा (उदमी, व्यापारी), गैर दुकानदार, फेरीवाला 'बिछायती वाणी' –वाडसमा ३ १३५ 'अडत मजूरी, व्याज वगैरे जे जे खर्च आम्हास घ्याव लागतात त्याची खुलासेवार माहिती आमच्या बिछाइत लोकाकरिता दिली आहे' –मुव्या (प्रस्तावना) १ ३ (व) माल खरेदीसाठी गावोगाव फिरणारा (अडत्या, दलाल) ४ (अडत) ज्याला उसाकरिता पेंड वगैर घण्यासाठीं आगाऊ पैसे देतात तो (शेतकरी) –वि अशा तऱ्हेच्या व्यापाऱ्यासबधी, व्यापारविषयक (माल इ०) [बिछायत]

बिछाई(य)त—स्त्री १ बसावयासाठीं आथरलेलें जाजम, सतरजी इ० बैठक –सभासद ५८ २ मालमत्ता ३ शेज, बिछाना [अर बिसात]

बिछा(छो)ना—पु निजावयासाठीं पसरलेली गादी, रुजामा इ० अथरूण, शेज, शय्या [स वि+स्तृ, हिं बिछोना] **बिछाने मजला**–पु (नाविक) खलाशाच्या उपयोगाकरिता झुलते बिछाने टागण्याचा मजला, हा तोफामजल्याखालीं असतो (इ) बर्थडेक **बिछोन्यासच जिरणें**–(व) रोगी अतिशय अशक्त होऊन न्यास उश्याबरण्याची शक्ति नसणे, अथरुणाला खिळणे

बिछावर्णा—स्त्री (सतरजी, जाजम इ०) जमिनीवर पसरणें किंवा आथरणें [बिछाविणें] **बिछव(वि)णें**–सक्रि १ (सतरजी, जाजम, गादी इ०) जमीन, पलग इ०वर पसरणें, आथरणे, घालणें 'गेली महालामध्ये दिला पलग बिछाऊन। शेजारी निजले दोघे लई प्रीत लाऊन'–पला ७९ २ पाडणें, चीत करणें, जमीन दोस्त करणें, लोळविणें ३ सपवून टाकणें, खलास करणें, फडशा करणें [हिं बिछाना, बिछवाना]

बिजक—न (मालाबरोबर बाधलेली) किंमत इ०ची तपशीलचिट्ठी, अकपट्टी, आखपट्टी बीजक पहा [स बीजक]

बिजणें—न बीं विरूढणें, रुजत घालणें –मनको [बीज]

बिजन—नस्त्री कत्तल, नाश, क्तलाम –वि निष्प्राण, ठार 'आपल्या साठ बायकास एकएकीस बोलावून आणून तवारीने छाटून बिजन केल्या'–ऐस्फुले ६८ [फा बी+जान्=प्राण]

बिजंवत्ती—स्त्री (व) मार, मारकूट

बिजबद्द—पु सबजाचें बीं –मुव्या ११० १५७

बिजली—स्त्री १ बीज, विद्युत् २ विजेसारखी तजस्वी, तड फदार व सुदर स्त्री 'ती बिजली आपल्या हातीं येईल तर काय बहार' [स विद्युत् प्रा विज्जु, विज्जुली, हिं बिजली]

बिजली—स्त्री मुलाच्या अकदेदुकदें नावाचा खेळ खेळताना आखलेल्या घरात टाकण्यासाठीं घेतात ती दगडाची चीप, खापरी किंवा लाकडाचा तुकडा

बिजवई—स्त्री (खा) बी–बियाणें [बीज]

बिजवट—न १ पुरुषाचे प्रजोत्पादक वीर्य, रेत २ बीज, उत्पत्तिकारण, ताणा 'बिजवट चागले असल म्हणज पोर चागले होतें' ३ सतान, सतति, पळ, यळी, (घोडा, बैल इ०ची) अवलाद 'हा घोडा काठेवाडी घोडयाचे बिजवट आहे' [बीज+वट प्रत्यय]

बिजवड—न १ ज्याच्या बीजापासून जो झाला तो (आबा लता इ०) 'हा आबा बनछोडाचा बिजवड आहे' २ बीज, अवलाद बिजवट पहा –पु शेताची पुन्हा पेरणी, एक पीक कापून घेतल्यावर पुन्हा त्यातच केलेलें पीक (क्रि० करणें) –पुन एकाच जमीनींत काढलेल्या पहिल्या पिकाचा दुसऱ्या पिकावर जो साथकबाधक परिणाम होतो तो, पूर्वीच्या पिकाचा जमिनींत अवशिष्ट राहणारा गुणधर्म, बिवड 'तागाचा बिजवड सर्वदा, चागला' [बीज]

बिजवर—पु १ दुसऱ्यादा लग्न करणारा, केलेला पुरुष आजन्म ब्रह्मचर्य पाळलें नाहीं तरी निदान बिजवराचे पुनर्विवाह बद केले पाहिजेत'–टि ४ १४४ 'पेटयाचा गोंडा पाठीवर लोळे। बिजवराची बायको माडीवर लोळे।'–फुगडीचा उखाणा २ ज्याचें लग्नाचें वय होऊन गेलें आहे असा पुरुष, पूर्ण प्रौढ मनुष्य [बिजा+वर]

बिजवरा—पु (बिजेच्या चद्राप्रमाणें) लहान मुलाच्या आणि स्त्रियाच्या कपाळावरील एक दागिना (याला जोडून बिंदी शब्द येतो) 'भाळीं सुदर शोभतो बिजवरा भागीं सुमुक्ताफळें।'–अकक २, अनतसीतास्वयवर ४४ [बीज=द्वितीया]

बिजा—वि दुसरा [स द्वितीय, प्रा बिइज्ज, गु बीजो] **म्ह०** इजा, बिजा, तिजा **बिजाईत**–वि दोन वेळा ब्यालेली (गाय, म्हैस इ०), दुजाईत [गु] **बिजावळी**–स्त्री वेगळेपणा, भेद, भिन्नता, अतर 'तैं तर्‍हि गा सुवर्मा। बि(वि)जावळी आत्मया कर्मा। अपाडें जैसी पश्चिमा। पूर्वेसि का।'–माझा १८ २६९

बिजाकार—पु ताणा, बिजवट, खाण, उत्पत्तिस्थान, उगम [स बीज+आकर]

बिजाक्षर—न (महानु) रहस्यमय मत्र 'मि होडेचा पाचाखरी। परा–वाचेचा बिजाखरीं।'–भाए ७७३ [स बीजाक्षर]

बिजागरी, बिजागरें—स्त्रीन दार, खिडकी पेटी इ० चें झाकण उघडता व लावता येईल अशा रीतीनें तें जोडण्याची साधेपट्टी, ही नरमादीहून भिन्न असते इ हिंजेस

बिजाळू—वि बीं पेरून केलेलें, कलमानें तयार केलेलें नव्ह असें (झाड, रोपटे) [बीज+आळू प्रत्यय]

बिजि(झि)क—न एक प्रकारचा पत्त्याचा खेळ, पाट यात दोन, चार किंवा सहा असे इसम खेळतात व दोन किंवा चार पत्त्याचे जोड घेतात [इ बेझिक्]

बिजें—न १ आगमन, येणे (क्रि० करणे) 'तुवा मित्रा पार्शी केलें बिजें।'–कृमुरा ५ १७ २ गमन, जाणें 'वर्षाकाळ सरेल त्यावरि बिजें कीजे मना मानल्या।'– निमा ४ ३५ 'देवें एथ कले बिजें।'–शिशु ७२५ [स व्रज्, प्रा वच्च, गो वचणें]

बिजेबारें—न १ (कों) वधू आणि वर याच्या राशींत सबध राशिमडलाचे–बारा राशींचें अतर असणें, द्विर्द्वादशक २ (ल) हाडवैर, उभा दावा [बिजा+बारा]

बिजोरा—पु एक दागिना बिजवरा पहा

बिझाईत—स्त्री मालमत्ता [अर बिझाअत्, बिसात्]

बिट—पु बिट्टा पहा 'चालता चालता किंवा ओझें वाहता वाहता बिट वासेल–निघेल–बाहेर पडेल'

बिटका—पु वायुविकृतीमुळें हात, पाय इ० मध्यें येतो तो पेटका, वळ

बिटका—वि १ अगदीं लहान आकाराचा, बुटका (आबा, पेरू, कणीस, नारळ इ०) २ लहानसा, टुमदार, लहान व सुरेख, छकुला, चिमणा, पिटुकला, बिट्टा (पदार्थ, मूल)

बिटकी—स्त्री १ गू, शेण इ० दुर्गंधी पदार्थाचा लहानसा गोळा २ (गहू बाजरी, मका, जोंधळा इ० चें) लहान कणीस, तुरा ३ अगदीं लहान जातीचा आबा ४ लहान आबा, पेरू इ० फळ ५ अगदीं ठेंगणा मनुष्य, ठेंगू, बुटका मनुष्य ६ (खा) दूध विरजण्याचें अगदीं लहान मडकें [१ पिटकें तुल० स विड=तुकडा प्रा दे बिट्ट=बेटा, लडका]

बिटकी—(गो) प्रवासी सामानसुमान **०उभारप**–क्रि गाशा गुंडाळणें

बिटारणें—अक्रि १ (अशिष्ट) खोडकर, व्रात्य, द्वाड होणें (मुलें, गुरें याच्या संबंधीं प्रयोग) २ नाश पावणें, बिघडणें, अव्यवस्थित होणें (जमीनजुमला, कारभार इ०) [स विष्ठा, म बिट्टा]

बिटिंग बाधणें—क्रि (सोनारी) मण्याचीं दोन टरफलें एकमेकांवर अशा तऱ्हेनें बसविणें कीं त्याचे साधे एकमेकांशीं भिन तील व अशा तऱ्हेनें जुळवून झाल्यावर तीं सवाण्यात धरून स्लेटपाटीवरच्या चऱ्यात फिरवून दाबून घेणें

बिटी-टूं—स्त्री १ बिटकी अर्थ १ ते ५ पहा २ सागर गोट्याच्या खेळात एक सागरगोटा वर उडवून जमिनीवरून एकदम उचलून घेतलेल्या दोन सागरगोट्यांची जोडी ३ (नदभाषा) शभर 'आज मी बिट्टी भुरके (रुपये) हुडी करून पाटविले' ४ दारूनें भरलेली कागदाची सुरळी ५ (कों) एकावर एक रचलेल्या नाण्यांचा एकत्रित समूह चळत 'बिसाबिसाच्या बिट्या लावल्या'–चैत्रावळ (महाराष्ट्रशारदा जून १९३५) ६ कागद वगैरेच्या विशिष्ट संख्येची गड्डी ७ पिवळ्या कण्हेराच्या फळातील बी [बिटकी]

बिटोरी—स्त्री १ गहू, जोंधळा, बाजरी, मका इ०चे अगदीं लहान कणीस, बिटकी २ दारूचा लहान तोटा, बाण, बिटी ३ (बिटीदाडूचा खेळ) लहान बिटी ४ शेणाचा लहान पोहो ५ लहान लेखणी वगैर [बिटी]

बिटो-ट्यो—स्त्री (गो) मुलींचा एक खेळ

बिट्टा—पु मलविसर्जनाची इच्छा नसतां किंवा प्रयत्न न करतां गुदावाटे भीति, अति कष्ट इ० कारणामुळें बाहेर पडलेला मळ **०वासणें–ताणें–मोकळा होणें–बाहेर पडणें–निघणें**–१ हगणें २ (ल) गाळण उडणें, अति श्रम, भीति इ०नीं सुचेनासें होणें, जीव नकोसा होणें, खंगणें इ० 'सुपें टोपलीं बिगार वाहता वाहता बिट्टा वासला।'–अफला ६८ [१ स विष्ठा]

बिट्टा—वि लहान, छोटा विशेषत लहान मुलाना म्हणतात बिट्टी, बिट्टू अशीं नांवेंहि आहेत [बिटका]

बिट्टी—स्त्री (व) कणकेचा जाडा पानगा, बडी

बिंड—पुनस्त्री घराच्या गवती छपराच्या कोपऱ्याना पानें, गवत इ०चा घातलेला पेंडा (क्रि० बाधणें) [स पिंडा] **बिंडका**–पु गड्डा, भारा 'बिंडका घेऊन कुरणातून आलें' [बिंडा] **बिंडकें**–न गवत, रोपटीं, काटक्या इ०चें जुडगें, लहान बिंडा [बिंडा अल्पार्थी]

बिडगौ—पु १ (महानु) दुर्ग २ समूह 'शमदमाचा करूनि मेळावा। इंद्रियांचा बिडगौ जिणावा।' –भाए २१२ [का बिडिय=समूह]

बिडनी—स्त्री १ पेंच पचाईत, अडचणीची स्थिति, संकट, कचाटी २ दोहोंकडून संकटप्रसंग येणें 'पुढें वाघ मागें अस्वल अशा बिडनींत सापडलो' [का बिडते=अवकाश, अवसर]

बिडबिडणें—अक्रि गिजबिजून जाणें लिडबिडणें 'राधवणी चुलीपुढें। पऱ्हे उन्मादती खातवड। तेमींचि य नाकाडें। बिड बिडती।' –ज्ञा १३ ५६२ [वदबदणें]

बिडलवण—न एक प्रकारचें मीठ, काळें मीठ, पांवलोण [स विटलवण बीड+लवण]

बिडवई—पु १ तळ्याचा रक्षक, छावणीचा अधिकारी २ हितकर्ता, तारक, कैवारी 'जन्मा येऊनि तया लाभ झाला। बिडवई भेटला पांडुरंग।' –तुगा २३३६ [का बीडु=तळ, छावणी]

बिंडा—पु १ (दोरी, सुत इ०चें) वेटोळें, भेटोळें २ (गवत, काटक्या इ०चा) भारा, गड्डा 'पत्रावळींचे किती बिंड आंत?' ३ खडक, जमीन इ० वरचा उंचवटा, टेकाड ४ डोंगराचा सुळका, कडा ५ (समासांत) सोदर्यवाचक पद उदा० राजबिंडा=राजासारखा बिंड असणारा [स पिंड, हिं बींडा]

बिंडा(ढा)र—न घर वसतिस्थान (विरू) बिऱ्हाड पहा 'आणि वायूसि एके ठायीं। बिढार जेंवि नाहीं।'–ज्ञा १२ २११ [का बीडार(बीडु=आर)] **०कर–करूं बिढारी**–वि दुसऱ्याच्या घरीं बिऱ्हाडानें उतरणारा, राहणारा 'गृहीं येवोनि बिढारकर। का वो जाहला।' –स्या १ ११ १०३

बिडाल–ळ, बिडाल(ळ)क—पु मांजर 'कीं मूषकालागीं बिडालक। बैसे टपत तयापरी।' –रावि १ १०८ [स बिडाल बिडालक]

बिडी—स्त्री १ केंवाच्या पायात अडकविण्याची शृंखला कडी, साखळी, बेडी २ पायांत घालावयाचा चांदीचा एक साखळ्या-वाळ्याप्रमाणें दागिना, वलय 'नाना ते विद्युल्लतेचें बिडी। कीं ते अग्निज्वालाची केवळ घडि।' –स्वादि ९ ५ ३ ३ (ल) पाश, बंधन, लोढणें, पायगुंता, अडथळा विघ्न ४ (कुलाबा) चाकांत ठोकतात ते वाटोळे लोखंडाचें पंचपात्रें, वसवी

बिछा(छो)ना—पु निजावयासाठीं पसरलेली गादी, रुजामा इ० अथरूण, शेज, शय्या [स वि+स्तृ, हिं बिछोना] **बिछाने मजला**-पु (नाविक) खलाशाच्या उपयोगाकरिता झुलते बिछाने टांगण्याचा मजला, हा तोफामजल्याखालीं असतो (इ) बर्थेडेक **बिछोन्यासच जिरणें**-(व) रोगी अतिशय अशक्त होऊन त्यास उठण्याबसण्याची शक्ति नसणे, अथरुणाला खिळणे

बिछावर्णा—स्त्री (सतरजी, जाजम इ०) जमिनीवर पसरणें किंवा आथरणें [बिछाविणें] **बिछव(वि)णें**—सक्रि १ (सतरजी, जाजम, गादी इ०) जमीन, पलग इ०वर पसरणें, आथरणें, घालणें 'गेली महालामध्यें दिला पलग बिछाऊन। शेजारी निजले दोघे लई प्रीत लाऊन'—पला ७९ २ पाडणें, चीत करणें, जमीन दोस्त करणें, लोळविणें ३ सपवून टाकणें, खलास करणें, फडशा करणें [हिं बिछाना, बिछवाना]

बिजक—न (मालाबरोबर बाधलेली) किंमत इ०ची तपशीलचिट्ठी, अकपट्टी, आखपट्टी बीजक पहा [स बीजक]

बिजणें—न बीं विरूढणें, रुजत घालणें —मनको [बीज]

बिजन—नस्त्री कत्तल, नाश, कतलाम —वि निष्प्राण, ठार 'आपल्या साठ बायकास एकएकीस बोलावून आणून तवारीनें छादून बिजन केल्या'—ऐस्फुले ६८ [फा बी+जान्=प्राण]

बिजंवत्ती—स्त्री (व) मार, मारकूट

बिजबंद—पु सबजाचें बीं —मुन्या ११० १५७

बिजली—स्त्री १ बीज, विद्युत् २ विजेसारखी तजस्वी, तड फदार व सुदर स्त्री 'ती बिजली आपल्या हातीं येईल तर काय बहार' [स विद्युत्, प्रा विज्जु, विज्जुली, हिं बिजली]

बिजली—स्त्री मुलाच्या अकटेदुकटें नावाचा खेळ खेळताना आखलेल्या घरात टाकण्यासाठीं घेतात ती दगडाची चीप, खापरी किंवा लाकडाचा तुकडा

बिजवई—स्त्री (खा) बी-बियाणें [बीज]

बिजवट—न १ पुरुषाचे प्रजोत्पादक वीर्य, रेत २ बीज, उत्पत्तिकारण, ताणा 'बिजवट चागले असलें म्हणज पोर चागले होतें' ३ सतान, सतति, थळ, थळी, (घोडा, बैल इ०ची) अवलाद 'हा घोडा काठेवाडी घोड्याचे बिजवट आहे' [बीज+वट प्रत्यय]

बिजवड—न १ ज्याच्या बीआपासून जो झाला तो (आबा लता इ०) 'हा आबा बनछोडाचा बिजवड आहे' २ बीज, अवलाद बिजवट पहा —पु शेताची पुन्हा पेरणी, एक पीक कापून घेतल्यावर पुन्हा त्यातच केलेलें पीक (क्रि० करणें) —पुन एकाच जमीनींत काढलेल्या पहिल्या पिकाचा दुसऱ्या पिकावर जो साधकबाधक परिणाम होतो तो, पूर्वीच्या पिकाचा जमिनींत अवशिष्ट राहणारा गुणधर्म, बिवड 'तागाचा बिजवड सर्वदा, चागला' [बीज]

बिजवर—पु १ दुसऱ्यादा लग्न करणारा, केलेला पुरुष आजन्म ब्रह्मचर्य पाळलें नाहीं तरी निदान बिजवराचे पुनर्विवाह बद केले पाहिजेत'—टि ४ १४४ 'पेटयाचा गोंडा पाठीवर लोळे। बिजवराची बायको माडीवर लोळे।'—फुगडीचा उखाणा २ ज्याचें लग्नाचें वय होऊन गेलें आहे असा पुरुष, पूर्ण प्रौढ मनुष्य [बिजा+वर]

बिजवरा—पु (बिजेच्या चद्राप्रमाणें) लहान मुलाच्या आणि स्त्रियाच्या कपाळावरील एक दागिना (याला जोडून बिंदी शब्द येतो) 'भाळीं सुदर शोभतो बिजवरा भागीं सुमुक्ताफळें।'—अकक २, अनतसीतास्वयवर ४४ [बीज=द्वितीया]

बिजा—वि दुसरा [स द्वितीय, प्रा बिइज्ज, गु बीजो] **म्ह०** इजा, बिजा, तिजा **बिजाईत**-वि दोन वेळा व्याइलेली (गाय, म्हैस इ०), दुजाईत [गु] **बिजावळी**-स्त्री वेगळेपणा, भेद, भिन्नता, अतर 'तैं तर्‍हि गा सुवर्मा। बि(वि)जावळी आत्मया कर्मा। अपाडें जैसी पश्चिमा। पूर्वेसि का।'—माझा १८ २६९

बिजाकार—पु ताणा, बिजवट, खाण, उत्पत्तिस्थान, उगम [स बीज+आकर]

बिजाक्षर—न (महानु) रहस्यमय मत्र 'मि होडेचा पाचाखरी। परा-वाचेचा बिजाक्षरीं।'—भाए ७७३ [स बीजाक्षर]

बिजागरी, बिजागरें—स्त्रीन दार, खिडकी पेटी इ०चें झाकण उघडता व लावता येईल अशा रीतीनें तें जोडण्याची साधेपट्टी, ही नरमादीहून भिन्न असते इ हिंजेस

बिजाळू—वि बीं पेरून केलेलें, कलमानें तयार केलेलें नव्हे असें (झाड, रोपटे) [बीज+आळू प्रत्यय]

बिजि(झि)क—न एक प्रकारचा पत्त्याचा खेळ, पाट यात दोन, चार किंवा सहा असे इसम खेळतात व दोन किंवा चार पत्त्याचे जोड घेतात [इ बेझिक्]

बिजें—न १ आगमन, येणे (क्रि० करणे) 'तुवा मित्रा पार्शी केलें बिजें।'—कृमुरा ५ १७ २ गमन, जाणें 'वर्षाकाळ सरेल त्यावरि बिजें कीजे मना मानल्या।'—निमा ४ ३५ 'देवें एथ कले बिजें।'—शिशु ७२५ [स व्रज्, प्रा वच्च गो वचणें]

बिजेबारें—न १ (कों) वधू आणि वर याच्या राशींत सबध राशिमडलाचें-बारा राशींचें अतर असणें, द्विर्द्वादशक २ (ल) हाडवैर, उभा दावा [बिजा+बारा]

बिजोरा—पु एक दागिना बिजवरा पहा

बिझाईत—स्त्री मालमत्ता [अर बिझाअत्, बिसात्]

बिट—पु बिट्टा पहा 'चालता चालता किंवा ओझें वाहता वाहता बिट वासेल-निघेल-बाहेर पडेल'

बिटका—पु वायुविकृतीमुळें हात, पाय इ० मध्यें येतो तो पेटका, वळ

बिटका—वि १ अगदीं लहान आकाराचा, बुटका (आबा, पेरू, कणीस, नारळ इ०) २ लहानसा, टुमदार, लहान व सुरेख, छकुला, चिमणा, पिटुकला, बिट्टा (पदार्थ, मूल)

बिटकी—स्त्री १ गू, शेण इ० दुर्गंधी पदार्थाचा लहानसा गोळा २ (गहू, बाजरी, मका, जोंधळा इ० चें) लहान कणीस, तुरा ३ अगदीं लहान जातीचा आबा ४ लहान आबा, पेरू इ० फळ ५ अगदीं ठेंगणा मनुष्य, ठेंगू, बुटका मनुष्य ६ (खा) दूध विरजण्याचें अगदीं लहान मडकें [< पिटकें तुल० स विड=तुकडा प्रा वें बिट्ट=बेटा, लडका]

बिटकी—(गो) प्रवासी सामानसुमान **०उभारप**–क्रि गाशा गुडाळणें

बिटारणें—अक्रि १ (अशिष्ट) खोडकर, व्रात्य, द्वाड होणें (मुलें, गुरें याच्या सबधीं प्रयोग) २ नाश पावणें, बिघडणें, अव्यवस्थित होणें (जमीनजुमला, कारभार इ०) [स विष्ठा, म बिट्टा]

बिटिंग बाधणें—क्रि (सोनारी) मण्याचीं दोन टरफलें एकमेकावर अशा तऱ्हेनें बसविणें कीं त्याचे साधे एकमेकाशीं भिनतील व अशा तऱ्हेनें जुळवून झाल्यावर तीं सवाण्यात धरून स्लेटपाटीवरच्या चऱ्यात फिरवून दाबून घेणें

बिटी-टूं—स्त्री १ बिटकी अर्थ १ ते ५ पहा २ सागर गोटयाच्या खेळात एक सागरगोटा वर उडवून जमिनीवरून एकदम उचलून घेतलेल्या दोन सागरगोटयाची जोडी ३ (नदभाषा) शभर 'आज मी बिट्टी भुरके (रुपय) हुडी करून पाटविले' ४ दारूने भरलेली कागदाची सुरळी ५ (कों) एकावर एक रचलेल्या नाण्याचा एकत्रित समूह चळत 'विसाविसाच्या बिट्या लावल्या'–चैत्रावळ (महाराष्ट्रशारदा जून १९३५) ६ कागद वगैरेच्या विशिष्ट सख्येची गड्डी ७ पिवळ्या कण्हेराच्या फळातील बी [बिटकी]

बिटोरी—स्त्री १ गहू, जोधळा, बाजरी, मका इ०चे अगदीं लहान कणीस, बिटकी २ दारूचा लहान तोटा, बाण, बिटी ३ (बिटीदाडूचा खेळ) लहान बिटी ४ शेणाचा लहान पोहो ५ लहान लेखणी वगैर [बिटी]

बिटो-ट्यो—स्त्री (गो) मुलींचा एक खेळ

बिट्टा—पु मलविसर्जनाची इच्छा नसता किंवा प्रयत्न न करता गुदावाटे भीति, अति कष्ट इ० कारणामुळें बाहेर पडलेला मळ **०वासणें–ताणणें–मोकळा होणें–बाहेर पडण–निघणें**–१ हगणें २ (ल) गाळण उडणें, अति श्रम, भीति इ०नीं सुचेनासें होणें, जीव नकोसा होणें, खगणें इ० 'सुपें टोपलीं बिगार वाहता वाहता बिट्टा वासला।'–अफला ६८ [< स विष्ठा]

बिट्टा—वि लहान, छोटा विशेषत लहान मुलाना म्हणतात बिट्टी, बिट्टू अशीं नावेंहि आहेत [बिटका]

बिट्टी—स्त्री (व) कणकेचा जाडा पानगा, बरी

बिंड—पुनस्त्री घराच्या गवती छपराच्या कोपऱ्याना पानें, गवत इ०चा घातलेला पेंडा (क्रि० बाधणें) [स पिंडा]

बिंडका–पु गठ्ठा, भारा 'बिंडका घेऊन कुरणातून आलो' [बिंडा] **बिंडकें**–न गवत रोपटीं, काटक्या इ०चें जुडगें, लहान बिंडा [बिंडा अल्पार्थी]

बिंडगौ—पु १ (महानु) दुर्ग २ समूह 'शमदमाचा करूनि मेळावा। इंद्रियाचा बिंडगौ जिणावा।' –भाए २१२ [का बिंडिय=समूह]

बिंडनी—स्त्री १ पेंच पचाईत, अडचणीची स्थिति, सकट, कचाटी २ दोहोकडून सकटप्रसग येणें 'पुढें वाघ मागें अस्वल अशा बिंडतींत सापडलो' [का बिंडते=अवकाश, अवसर]

बिंडबिंडणे–अक्रि गिटबिडून जाणें, लिडबिडणें 'राधवणी चुलीपुढें। पऱ्हे उन्मादती खातवड। तेमीचि यें नाकाडे। विंड विंडती।' –ज्ञा १३ ५६२ [वदबदणें]

बिंडलवण—न एक प्रकारचें मीठ, काळें मीठ, पादलोण [स विटलवण, वीट+लवण]

बिंडवई—पु १ तळाचा रक्षक, छावणीचा अधिकारी २ हितकर्ता, तारक, केवारी 'जन्मा येऊनि तया लाभ नाला। बिंडवई भेटला पाडुरग।' –तुगा २३३६ [का बीडु=तळ, छावणी]

बिंडा—पु १ (दोरी, सुत इ०चें) वटोळ, भेंडोळें २ (गवत, काटक्या इ०चा) भारा, गठ्ठा 'पत्रावळींचे किती बिंडा आंत?' ३ खडक, जमीन इ० वरचा उंचवटा टेकाड ४ डोंगराचा मुळका कडा ५ (समासात) सोदर्यवाचक पद उदा० राजबिंडा=राजासारखा बिंड असणारा [स पिंड, हिं पींडा]

बिंडा(ढा)र—न घर वसतिस्थान (विरू) विऱ्हाड पहा 'आणि वायूसि एके ठायीं। बिढार जेंसें नाहीं।'–ज्ञा १२ २११ [का बीडार(बीडु=आर)] **०कर–करूं विढारी**–वि दुसऱ्याच्या घरीं बिऱ्हाडानें उतरणारा, राहणारा 'गृहीं येवोनि बिढारकर। मा वो जाहला।' –कथा १ ११ १०३

बिंडाल–ळ, बिंडाल(ळ)क—पु माजर 'कीं मूषकालागीं बिडालक। वेसें टपत तयापरी।' –रावि १ १०८ [स बिडाल बिडालक]

बिंडी—स्त्री १ केंयाच्या पायात अडकविण्याची शृखला कडी, साखळी, बेडी २ पायात घालावयाचा चांदीचा एक साखळ्या-बाळ्याप्रमाणें दागिना, वलय 'नाना ते विद्युल्लतेचें बिंडी। कीं ते अग्निज्वालाची केवळ घडि।' –स्वादि ९ ५ ३ (ल) पाश, बधन, लोढणें, पायगुंता, अडथळा विघ्न २ (कुलाबा) चाकात ठोकतात ते वाटोळे लोखडाचें पचपात्रें, वसवी

[हि] (वाप्र) रुपेरी बिडी=(ल) नोकरीचाकरी, मेवाप्रत्ति (पगाराच्या शखलेनें नोकरी करणाऱ्या माणसाचें स्वातंत्र्य मर्यादित असतें यावरून) सवामणाची बिडी -स्त्री १ अतिशय जड अशी पायातील शृखला २ (विवाहित स्त्रीचें पुरुषावर जन्मभर ओझें राहतें यावरून ल) पत्नी, बायको 'अठरावें वर्ष पुरें होऊनहि पायात सवामणाची बिडी ठोकली नाहीं अमे मुलगे आता पूर्वापेक्षा जास्त सापडतील' -निच

बिडी—स्त्री धूम्रपानार्थ केलेली, तबाखू भरलेली टेंभुरणी इ० च्या पानाची कागदाची नळी, (विरू) विडी

बिडी—वि बीड नावाच्या धातूची बनविलेली (तोफ इ०) 'तिनशें तोफा थोर अखडी। पचरशी आणि बिडी लोखडी।' -ऐपो २२५ [बीड]

बिडी—वि बीड शहरासबधींचें (कापड इ०) [बीड=एक निजाम हद्दीतील गाव]

बिंडी—स्त्री गवती छपराच्या कोपऱ्याना घातलेला गवताचा पेंढा बिंड पहा (क्रि० बाधणें)

बिडीस—न आमिष [स बडिश प्रा बिडिस]

बिंडोळे—न बिंडा, गुडाळी (विरू) भेंडोळें पहा

बिणकूल—न (गो) बारीक भोंक

बिणणी, बिणणें—(विरू) बेणणी, बेणणें पहा

बिणद—पु १ रस्ता, बिदी, वाट, मार्ग २ (ल) (महानु) जवळपणा सान्निध्य समीपता 'मीळे मुनीची मादी। तरि निंदास्तुतिची होय गवादि। म्हणौनि कव्हणाचा बिणिदीं। न रीगावें तुवा।' -भाए १८५ [बिदी=गली]

बितणें—अक्रि १ जवळ येऊन ठेपणें, अगदीं जवळ येणें लग्न तर उद्यावर बितलें आणि साहित्य तों झालें नाहीं' २ गुदरणें, कोसळणें (सकट, धोका, कर्तव्य, पेंच इ०) 'तो प्राणावर बितलें तरी खोटें बोलणार नाहीं' ३ सुरू होणें (लढाई, भाडण, वाद इ०) ४ घडणें, होणा, घडून येणें (अनिष्ट गोष्ट, वृत्तात इ०) 'तरी अन्यस्थानीं वृत्तात वितला। तो म्या का नेणिजे।' -वि ४ ३५ ५ ठसणें, बिंबणें (मन, अत करण, भावना इ०वर) 'गुरूचा उपदेश ह्या शिष्याच्या मनात वितलो' ६ गोटया व कवड्या याच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द [स वृत्-वर्तणें, हिं बीतना, म बतणें]

बितप(फ)शील, बितप्शील—क्रिवि बारीकसारीक बाबतीसह, सविस्तर, विस्तृत, तपशीलवार [फा बि-तफ्सील्]

बितमाम—क्रिवि पूर्णपणें, तमाम पहा [बि+तमाम]

बि-तर्जुमा—क्रिवि नियमानुसार -रा १५ २७१ [फा बि+तर्जुमा]

बितैन, बितानबीत—स्त्री (कारकुनी) बदाच्या चार रकान्यापैकीं पहिल्या रकान्याच्या मथ्यापासुन चवथ्या रकान्याच्या मध्यापर्यंत ओढलेली आडवी रेघ [फा ?]

बित्तं, बित्त(त्ती)म—वि १ खरी, बरोबर, बिनचूक २ खात्रीलायक, नक्की, खात्रीची (बातमी, खबर इ०) [अर बातम्] **०बातमी**—स्त्री १ नक्की बातमी २ सविस्तर, पूर्ण माहिती, बातमी 'अबदालीच्या हालचालीची बित्तबातमी समजण्यास मराठ्यास कार्हीच मार्ग नव्हता'

बित्तू—पु एक कवडयाचा खेळ -मखेपु १२५

बिथर—वि (प्रा) गेर, बेशिस्त, अव्यवस्थित (भाषण, वर्तन) **बिथरणी**—स्त्री चुकणें, बिथरणें (धातुसाधितनाम) पहा [बिथरणें] **बिथरणें**—अक्रि १ प्रतिकूल होणें, बिघडणें, उलटणें, फिसकटणें (काम, धदा, मार्ग इ०) २ (ल) गैरशिस्तपणें वागणें, वाईट मार्गास लागणें 'हा सोईनें वागतो आहे तों बरा एकदा बिथरला तर शभरास ऐकणार नाहीं' ३ (सोईनें वागण्याचा) चागला स्वभाव सोडून दुर्वर्तनी, खोडसाळ बनणें (जनावर) -सक्रि प्रतिकूल करणें, (स्नेह, आज्ञाधारकता, पुण्यमार्ग इ० पासून) पराङ्मुख करणें, वाईट फदास लावणें [हिं बिथरना, तुल० स वितर्जन]

बिंद—पु (अशिष्ट) १ बिंदु, थेंब २ पुरुषाचें वीर्य किंवा त्याचा एक थेंब ३ अश्रु 'नेत्रावाटे वाहे बिंद। याचा डोळा लागेना।' -एकनाथ, कृष्णपदें [स बिंदु]

बिंद—न (वे) प्लेगची गाठ [स पिंड, म बिंड]

बिंदगा—पु (वे) पाणी भरण्याची लहान घागर कळशी बिनगा पहा [का बिंदगी]

बिंदडी-ली—स्त्री १ (कापूस, कापड इ०चा) लहान गठ्ठा, गाठोडी, बस्ता २ (गवत, पाला, काटक्या इ०चा) लहान भारा [बिंडा अल्पार्थी, स बिंदु]

बिंदडे—न (क) (व्यापाऱ्यात रूढ) लुगडीं, कापड इ०चा गठ्ठा 'बिंदडी बिंदडें सोडा' [बिंडा]

बिंदलॉ—पु (गो) मातीचे भाडें, लहान कलश, बिंदगा

बिंदले, बिंदली—नस्त्री १ लहान मुलाच्या मनगटात घाला वयाचा पाटलीसारखा एक सोन्याचा दागिना २ (राजा) लहान बिंदु, अनुस्वाराचें, विसर्गाचें टिंब [बिंदु]

बिंदवा—पु (प्रा) धाब्यावर पसरावयाची (विशेषत विटाच्या भट्टीतील) धूळ, धुराळा, माती

बिदा—वि १ पाठविलेला, रवाना केलेला २ जाण्यास परवानगी दिलेला (पाहुणा) (क्रि० करणें) [अर बिदाअ]

बिदा, बिदाइ-की-गी, बिदायकी, बिदागिरी—स्त्री १ रवानगी, पाठवणूक, रवाना (क्रि० करणें, घेणें) 'तुम्हासही

बबेंदी चालल्यान इजा द्यावी सबब आमच्या खावदानीं आम्हास रुमशामहून बिदा करून पाठविलें ' –पाब १६ २ निरोप देणें घोळवण ' नारू बरे झाले म्हणजे तुझी बिदागी करू ' –पेदसभा ४ ३ निर्यात, बाहेर पाठविणें ' येल्ची मज्कुराची बिदा विला यतस करणार ' –दिमरा २ ७९ ४ निरोप देताना, पाटवणी करताना सभावना म्हणून दिलेलें पारितोषिक, दणगी, अहेर, बोळवणी ' नतर विडे देउन बिदागिरी केली ' –रा १२ १९५ ५ गुणिजनाना त्याच्या गुणाची चहा करण्यासाठीं दिलेलें बक्षीस, दणगी [अर बिदाअ] **बिदा करणें**–१ पाटवणी, बोळवण करणें, निरोप देणें २ काढून टाकणे

बिदाती—वि नवीन ' तरी तुम्ही मुसल्मानी कामकाज महजबाप्रमाणें बिलाहरक्त करून हक्क लवाजिमा बिदाती असाम्या वगैरे ' –वाडमा २ १०६ [अर बिदा, बदायत=प्रारभ]

बिदानें(न)द—(वाप्र) जाणोत, जाणावें कीं, त्यास कळावें कीं, आज्ञा कीं याअर्थी शब्द [फा बि–दानन्द]

बिंदावनी, बिंदी, बिंनी—स्त्री १ (कों) कपाळपट्टी २ दारास दिलेली वरची आडवी पट्टी ३ दाराची मधली उभी पट्टी

बिदी—स्त्री १ (खेडयातील, गावातील) रस्ता, गल्ली बीद पहा ' इद्रियग्रामींचे राजबिर्दी। ' –ज्ञा ७ १०६ २ (ल) गावातील रस्त्यातून वाहणारें घाणेरडें पाणी ' परि गगेच्या सबधीं। बिदी आणि महानदी। ऐक्य तेवीं माझ्या बोवीं। शुभाशुभासी। ' –ज्ञा १८ १२५२ [स वीथि, का बीदि] **बिदोबिदी**–क्रिवि १ रस्तोरस्तीं, गल्लोगल्लीं ' हरिच्या ह्या कैशा पडियल्या छदी। हिंडली बिदोबिदीं बाजारेंसी। ' –व २९४ २ सवेत्र, चोहींकडे ' नद धावे बिदोबिदीं। गौळी हुडकती सादोसादीं। ' –ह २ १२४

बिंदी—स्त्री १ स्त्रियाच्या कपाळावरील मोत्याचा एक अलकार २ सैन्याची आघाडी, बिनी ' ज्याचा नगाऱ्याचा घोडा पुढच्या बिंदीला, निशाणाचा हत्ती पुढच्या बिंदीला ' –सासइ ७ [स बिंदु=भुवयामधील भाग, फा बीनी=नाक]

बिंदु—पु १ थेंब, टिंब, लेखणी इ०नीं उठविलेला ठिपका, अनुस्वार किंवा विसर्गबोधक चिन्ह ३ मध्यबिंदु, केंद्र ४ (भूमिति) ज्याचे भाग करता येत नाहींत किंवा ज्याला स्थिति असून महत्त्व लाबी रुदी इ० नाहीं तो ५ घोडयाच्या कानाच्या खालीं सहा अगुलावर जो भाग असतो तो, कानाचा पृष्ठभाग [स] **बिंदूचा सिंधु करणारा**–वि १ (ल) (एका थेंबाचा समुद्र करणारा) कवि २ अलकारिकपणानें अतिशयोक्ति करणारा माणूस **बिंदु कुली, बिंदुकलें**–स्त्रीन १ बिंदु, थेंब, वाटोळें चिन्ह २ चद्रबिंदु [बिंदु अल्पार्थी] **बिंदुली**–स्त्री चद्रबिंदु, बिंदुकली पहा **बिंदुलें**–न १ ककण –शर २ बिंदु थेंब ३ शून्य, पूज्य ' मग जाती व्यक्ती पडे बिंदूलें। जेव्हा भाव होती मज मीनले। ' –ज्ञा ९ ४६१ [बिंदु] **बिंदे**–न (अशिष्ट) पुरुषाचें वीर्य किंवा वीर्याचा एक बिंदु, बिंद पहा

बिंदुकली—स्त्री १ झाडाच्या फादीवर उगवणारी दुसऱ्या प्रकारची वनस्पति, बाडगूळ –कृषि २९३ २ (कों) डिकशी (मोहोरलेली)

बिंदूल—न (गो) मातीचें भाडें, लहान बिंदलॉ

बिंदोरी—स्त्री (खा) पालखी इ० वहनाची (आतील मूर्तीसह) मिरवणूक

बिंद्र—न राजचिन्ह, चिन्ह –शर [स बिरुद]

बिंद्रावनी सारंग—पु (सगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पचम, कोमल निषाद, तीव्र निषाद, हे स्वर येतात गाधार व धैवत वर्ज्य जाति औडुव–औडुव वादी ऋषभ, सवादी पचम गानसमय मध्यान्ह ह्याचे अवरोहात धैवताचा अल्पप्रयोग विवादी या नात्यानें क्वचित होतो

बिधी, बीध—स्त्री रस्ता, गल्ली बिदी पहा [स वीथि]

बिन—पु मुलगा, पुत्र, वलद याचा उपयोग फक्त कागदों पत्रीं करतात जसें–रामभट बिन कृष्णभट [अर इब्न, फा बिन्]

बिन—क्रिवि (अ) शिवाय, खरीज वाचून, विना हा शब्द पुष्कळ वेळा नामाच्या मागें लावतात जसें–बिन अपराध–घोर–तोड–दिक्कत इ० (आ) कधीं कधीं हा शब्द क्रियापदाच्या भूतकालाच्या रूपापुढें येतो जसें–' मी रुपये घतल्याविन जाणार नाहीं (इ) कधीं कधीं हा शब्द (राहित्याचा बोध असताहि) निरर्थक म्हणून योजतात जसें–बिन पैशावाचून मौज [स विना] **०आफत**–क्रिवि (जमाबदी) काहीं अडचण किंवा हरकत न आल्यास (कामगिरी करता येईल) **०कद्(दे)ली**–स्त्री दुफाशीं खेळात जुगल्यानतर कदली पडावी ती न पडल्यानें झालेला पराजय –वि ज्याला कदली पडली किंवा पडत नाहीं असा (खेळणारा, खेळ) **बिन कदलीवर येणें**–(ल) भाडणाला सुरवात करणें, तिरगीमिरगीवर येणें, चिरडीस जाणें **०कामी–खाली**–क्रिवि (ना) विनाकारण, व्यर्थ **०खोट**–क्रिवि १ नि सशय २ बिनधोक **०घोर–धोक**–क्रिवि भीति, शका किंवा कचर न बाळगता, निश्चित ' मुलानें ससार सभाळल्यानें मी आता बिनघोर झालों ' **०जोड**–वि १ जोड नसलेलें, एकसधी २ अद्वितीय **०जोरी**–वि १ (बुद्धिबळें) दुसऱ्या मोहऱ्याचा किंवा प्याद्याचा आधार नसलेलें २ मारामारीचा (डाव) **०डाकिल**–वि १ बिन डाकाचें, एकसधी, अखड २ (ल) शुद्ध ' बिनडाकिल दागिने अमोलिक प्रभाकराचे ठरले। ' –ऐपो २२७ **०तकार**–क्रिवि तकार न करता, मुकाटयानें, निमूटपणें **०तोड**–स्त्री सोंगटयाच्या खेळातील दुसऱ्याची एकहि सोंगटी न मारता येणारी हार, पराजय –वि १ ज्यावर उपाय किंवा इलाज चालत नाहीं असा, आणीबाणीचा ' प्रसग बिनतोड आहे ' –चप्र ६ २ बरोबर लागू पडणारें, बिनचूक ३ सर्वोत्कृष्ट, अप्रतिम बिनजोड पहा **०दाद**–

किवि दाद न लागता, बेधडक, प्रतिकाररहित 'त्याजवर धनवान लोक अनेक वेळा जुलूम बिनदाद करू शकतात' –नि ५२ **०विक्कत**–क्रिवि १ बेधडक, अविचारानें, बेलाशक 'घरच्याघरीं बसून जगात चाललेल्या लहान मोठ्या गोष्टींवर बिनदिक्कत टीका करण्याची प्रो गोळ्याची हौस अनावर आहे कीं' –टि ४ २३७ २ बेफिकीर बिनघोर पहा **०धोक**–क्रिवि बिनघोर पहा **०पोटी**–वि पगार किंवा मजुरी घेतल्याबाचून केलेली, निर्वेतन (नोकरी, मजुरी) –क्रिवि पोटाला न मिळता (नोकरी करणें) **०भाड्याचें घर–न** (उप) तुरुंग कैदखाना **०मजुरी**–वि १ पगार न घेता केलेली, बिनपगारी (नोकरी) २ श्रमाचें काम, मजुरी इ० माफ असलेली साधी (कैद, टेप, सजा) **०मोजबा–वीं**–वि १ ज्याबद्दल हिशेब द्यावा लागत नाहीं असें २ सरकारात रुजू न झालेलें, न नोंदलेलें (घर, शेत इ०) ३ बेजबाबदार, बिनहिशेबी (बदली माणूस) **०रेष–रेषा–रषी**–वि रेषा किंवा केसर नसलेला (आंबा) **०वार(री)स**–वि वारस, कायदेशीर हकदार किंवा मालक नसलेला **०वारसा**–पु वारसाचा किंवा इतर हक्काचा अभाव निवारसा पहा **०शर्त**–क्रिवि कार्ड अट न घालता **०शाई**–स्त्री (ना व) शिसपेनसील **०सूट**–क्रिवि १ (बे) विचार न करता, एकदम, बेछूट २ सूट, मोकळीक न देता **०हुली**–स्त्रीवि फाशाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द हूल म्हणून सांगट्या खेळण्याचा एक प्रकार आहे

बिनकूल—क्रिवि (कु) (प्र) बिलकूल मुळींच, अगदीं [अर बिल्कुल्]

बिनगा, बिनगी—पुस्त्री मातीची, तांबें इ० धातूची विशिष्ट आकाराची कळशी, लहान घागर बिंदगी पहा

बिनबाजा—पु (ना) बेंडबाजा पहा

बिन(ना)सणें—सक्रि बिघडविणें, नासविणें, खराब करणें, नुकसान करणें, नाश करणें –अक्रि १ बिघडणें, नासणें, नुकसान, दुखापत होणें, खराब होणें २ (ल) नादिष्ट बनणें, तऱ्हेवाईक, स्वैर, अवखळ होणें (माणूस, जनावर) ३ वाईट मार्गात शिरणें, दुर्वर्तनी होणें ४ वाकडें येणें, बिघाड उत्पन्न होणें, विघ्नें येणें, बेबनाव होणें बाधा येणें ५ निष्फळ होणें, व्यर्थ होणें, फसणें, फिसकटणें (युक्ति, बेत, उद्योग, योजना) [स वि+नश्, हिं बिनास] **बिन(ना)सणो**–स्त्री बिघडणें, नासणें

बिना—पु समासामध्यें, बाजूच्या कोऱ्या जागेंत लिहिलेली टीप, प्रकरणाचा मथळा [बिनी, तुल० अर बिना=पाया, मूळ]

बिना अलिय्यह—आणि यावर –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बिनाडुटी—स्त्री बनेट, हें एक मर्दानी खेळातील बोथाटी-सारखें परंतु थोडें निराळें हत्यार आहे 'लगी बाण बोथाटथा दाट। बिनाडुटीचा खळखळाट।' –ऐपो २२६ [तुल० हिं बनैटी=हातात धरून फिरविण्याची, दोन्ही टोकास पेटलेली मशाल]

बिनाखी—स्त्री १ काळजीपूर्वक व बारकाईची पाहणी, तपासणी, चौकशी (क्रि० करणें) 'इमला अजमासें बिनाखी' –वाडमा २ १७५ २ अशा तऱ्हेनें चौकशी करून झालेला निश्चय, ठराव ३ (किंमत, खर्च इ० चा) अजमास, किंमत (क्रि० करणें) [फा बीनाई]

बिनाबर—शअ साठीं, करिता 'बिनाबर मुलाजिमत शोर-साहेब आले' –पदमव ११६ [फा बिनाबर्]

बिनाबरान—शअ म्हणून, प्रमाणें 'तरी बिनाबरान मालूमात मनास आणून तुम्हास कौल महंमत केला आहे' –रा १७ ३३ [फा]

बिनामी—वि १ खोटें, बनावट २ दुसऱ्याच्या नावावर केलेला (व्यवहार) बेनामी पहा [हिं] **०व्यवहार**–पु आपल्या पैशानें आपल्याकरितां, फक्त दुसऱ्याच्या नावानें मिळकत विकत घेणें सरकारच्या किंवा सावकाराच्या धाकानें मिळकतीचा बचाव व्हावा म्हणून बहुश बिनामी व्यवहार होतात

बिनी—स्त्री १ सैन्याची आघाडी, म्होरप, बिन्दी 'धाय गुडे थोरात पाढरे लगड होते बिनीला।' –ऐपो १९१ २ पागोटयाचें केळें, कपाळावर येणारा पुढचा भाग ३ दार, खिडकी इ० च्या चौकटीचा वरचा भाग ४ दार, खिडकी इ०च्या दोन फळ्यातील फट बुजविण्याकरिता एकीस जी उभी पट्टी ठोकतात ती ५ समासात लिहिलेला साराश किंवा प्रकरणाचा लहान मथळा बिना पहा ६ नाकावरची टोपी, नासाच्राण 'टोपास बिन्या वगैरे बावन्न बिरदे सिद्ध होऊन गोटाबाहेर निघाले'–भाव ५६ [फा बीनी=नाक] **०वर असणें**–सर्वांच्या पुढें असणें

बिनीचा–वि १ पुढचा, अघाडीच्या भागाचा २ (ल) मुख्य, अग्रगण्य, पहिल्या प्रतीचा (सैनिक, गवई, चोर, सोदा, भामटा) **०वार**–वि (नाक असलेलें) वळीच्या खालच्या बाजूस पुढें आलेला भाग असलेलें, बिनी किंवा केळें असलेलें(पागोटें) [फा] **०पट्टी**–स्त्री नासाच्राण, घोणाच्राण –राज्यको ४ १६ **०वाला**–पु १ बिनीतील शिपाई, इसम २ सैन्याच्या हालचाली व तळ देण्यासबधानें मराठ्याच्या सैन्याच्या आघाडीवरील अधिकारी (इ) क्वार्टरमास्टर–जनरल

बिफरणें—अक्रि १ स्वैर व स्वच्छंदी बनणें, भडकणें, मोकाट सुटणें २ बेशिस्त, अव्यवस्थित बनणें ३ बुडित होणें, ऱ्हास पावणें (कामधदा) बिथरणें पहा [हिं बिफरना=तिरसट होणें]

बिफळ—न एक फळ [हिं]

बिंब—न १ चंद्र, सूर्य, ग्रह इ०चें मंडळ 'ध्रुवराजाची पिंजरी। वाजतिया वायूतें जरी होकारी। का सूर्यबिंबामाझारीं। आधारें

शेरे।' –ज्ञा ९ १२५ २ सूर्यमंडल 'जैसें बिंब तरी बचकें ुवढें। परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें।' –ज्ञा ४ २१५ ३ आरसा, ाणी इ०च्या पृष्ठभागावर ज्याचें प्रतिबिंब दिसतें तो पदार्थ ाच्या उलट प्रतिबिंब ४ राज्यादि अधिकारावर असता परा ्रमादि गुण असोत किंवा नसोत पण ज्याच्या उपस्थितीमुळें वालच्या माणसाला शोभा येते, आवेश चढतो असा पुरुष, पदार्थ सरदारलोक जाऊन लढाई देतील परतु राजाचा पुत्र उगीच बिंब हणून बरोबर घ्यावा' ५ (साहित्य) दृष्टात, प्रमाण इ०नीं प्रति ादन करावयाचा विषय, प्रतिपाद्य अर्थ ६ मूर्ति, प्रतिमा 'तो ालतें ज्ञानाचें बिंब। तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ।' –ज्ञा ।० ७७ ७ ओंकाराची अर्धमात्रा 'तववरी तो समीरु। निराळीं ीजे स्थिरु। मग लग्नीं जेवि ॐकारु। बिंबीचि विलसे।' –ज्ञा० ।१६ ८ प्रतिबिंब, प्रतिच्छाया ९ (पिकलेलें) तोंडलें [स]**०दान**– । जन्मराशीस रवि किंवा चद्र असता ग्रहणाच्या वेळीं शास्त्यर्थ रावयाचें सोन्यारुप्याचें बिंबदान **०प्रतिबिंबभाव**–पु बिंबभूत प्रतिबिंबभूत अर्थाचा परस्पर सबध **०फळ, बिंबा(बी)फळ**– । पिकलेलें तोंडलें 'अधर दोन्ही जाले सधर। बिंबफळें रगाकार।' एरुस्व ७ २८ 'भासे मनात मजबिंबफळभ्रमानें।' –र १५ **बबाधर**–पु (काव्य) तोंडल्याच्या फळाप्रमाणे असलेले ओंठ, ाबडे ओंठ –वि बिंबाप्रमाणें लाल ओंठ असणारी (स्त्री, सुदरी) मधुरा, बिंबाधरा।' –शारदा [बिंब+अधर] **बिंबोष्ठ**–पु ालचा ओंठ 'बिंबोष्ठ तळहस्तें स्पर्शोनी। श्रीधर नाम उच्चारावें।' गुच ३६ १५८ [बिंब+ओष्ठ]

बिंब–बी—न स्त्री नागरमोथा भातखाचरात, दलदलींत ागवणारें त्रिधारी गवत

बिंबट—न १ बिब्ब्याचें बोंड २ बिब्ब्याच्या आकाराचा ाणि वर्णाचा ठिपका (बिबळ्या वाघाच्या अगावरील) ३ चित्ता, बेब्या वाघ [बिंबा] **बिंबटा**–वि बिब्ब्याप्रमाणें अगावर ठिपके सलेला (वाघ, चित्ता, माजर) **बिंबटे**–न १ बिब्ब्याप्रमाणें देसणारा ठिपका २ बिब्ब्याचें बीं

बिंबणें—अक्रि १ (ज्ञान, शिक्षण इ० मनात) ठसणें, उत णें, परिणामकारक होणें 'विसवू नये सर्वथा ब्रह्मविद्या। तरी बोध बेंबोनि नाशे अविद्या।' २ भासणें, उत्पन्न होणें 'तैसें सकळ ं मूर्त। जाण पा मायाकारित। जैसें आकाशीं बिंबत। अभ्रपटळ।' –ज्ञा २ १६८ ३ उमटणें –तुगा [बिंब] **बिंबित**–वि १ शब्दश) प्रतिबिंबित, पराबृत्त २ (विरू) बिंबलेलें, ठसलेलें बिंब]

बिंबत—स्त्री (कु) राख, बिबुत (प्र) विभूत [स बिंभूति]

बिंबला–ली—स्त्री एक प्रकारचें झाड **बिंबलें**–न बिंब ्याचें फळ हें आबट असून याचें लोणचें घालतात

बिंबली—स्त्री (कु) एक प्रकारचें रानगवत

बिंबवा—पु एक प्रकारचें औषधी फळ, बिब्बा ह्याचें तेल अगाला लागलें असता उतर्तें ह्या तेलानें परीट खुणा करतात [स भल्लातक, हिं भिलावा व भेला, गुज भिलामा, उत्कल भल्लिप, द्रा बिडी, भिलवना, पोर्तु कों बिंबो] **(कामावर)०घालणें**–मार्गात विघ्न उपस्थित करून काम बिघडविणें, कामात हरकत आणणें, कुठित करणें, मोडा घालणें **बिंबव्याचें शेवतें देणें**–बिबा दिव्या वर जाळून त्याच्या तेलाचे काहीं थेंब दुधात किंवा लोण्यात पाडून देणें जुलाब थाबविण्यासाठीं हें देतात शेवतें पहा **बिंबवी**–स्त्री बिबव्याचें झाड **बिंबवेल**–न बिबव्याचें तेल [बिंबवा+तेल]

बिंबी–ब्बी–स्त्री १ बिब्ब्याचें झाड २ पिकलेला बिबा **बिंबीची माळ**–बिबीच्या फळाची माळ **बिंबोटी**–स्त्री बिब्ब्याचें बोंड

बिं(बिं)बळा—पु एक जगली झाड बिवळा पहा

बिंबळा, बिंबळावाघ, बिंबळ्यावाघ, बिंब्यावाघ—पु अगावर बिब्ब्यासारखे ठिपके असलेला वाघ, चित्ता

बिंबा–ब्बा—पु १ भेला, भिलावा बिंबवा पहा २ (ल) चिडखोर गृहस्थ 'चिडका बिब्बा चीडला, तेलात जाऊन बूडला' **०घालणें**–(कामात) अडचणी उपस्थित करणें, (काम) बिघडविणें **०चिडणें**–(ल) रागावणें **०फासणें**–(ल) मोडा घालणें, अडचणी उपस्थित करणें 'नाहीं तर, न जाणों, ती द्यायचीच तिकडे बिंबा फासन' –मोर १० **०येणें**–बिब्बा अगावर फुटणें, उतणें **बिंबेल**–बिब्ब्याचें तेल **बिंबोटी**–बिब्ब्याचें बोड बिंबट अर्थ १ पहा

बिंबों–बो—पु (गो) सुक्ण्यापूर्वीची काजूची बी कोंवळा काजू, ओला काजू गर

बिंबों—पु (गो) लगडयाचा लहान चौकोन, घडी

बिंबी–ब्बी—स्त्री एक झाड याच्या साल–पानापासून डिंक निघतो व ता कातडी कमविण्याच्या उपयोगी आहे

बिंबी–ब्बी—स्त्री १ कुलीन मुसलमान स्त्री २ थोर मुसलमान गृहस्थाची बायको [फा बीबी] **म्ह०** बिबी आये उमरी तो मिया चले कबरी

बिंबु(भु)त—स्त्री (कु गो) अभिमत्रित राख, अगारा, भरम. [स विभूति]

बिंबूड—नस्त्री बींबूड पहा [बी+बुडणें]

बिंभा–भी—(राजा) (विरू) बिंबवा–वी पहा

बिंभ(भि)त्स—वि (अप) बीभत्स पहा [स बीभत्स] **०दृष्टि**–स्त्री (नृत्य) किळसवाणी गोष्ट पाहिली असता पापण्या व डोळ्याच्या दोन्ही कोपऱ्यातील भाग आकुचित होतात तसें करणें हा बीभत्सरसाचा अभिनय होय

बिभास—पु (सगीत) एक राग ह्याचे दोन प्रकार आहेत पहिल्यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, पचम, कोमल धैवत

हे स्वर लागतात जाति औडुव-औडुव वादी धैवत व सवादी गाधार गानसमय प्रात काळ दुसऱ्यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार तीव्र मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण-सपूर्ण वादी धैवत व सवादी गाधार गानसमय प्रात काळ 'सप्तस्वर षड्राग रागिणी बिभास आलविला।' -देप ८५

बिभीतक—पु १ एक प्रकारचें झाड किंवा त्याचें फळ २ (विरू) बिब्बा, त्याचें झाड [स]

बिभूत—स्त्री शेण, लाकूड इ०ची राख, कपाळावर लावण्याचें भस्म, विभूत [स विभूति] **ग्रह०** बिभतीचें मूळ रेडयाच्या गार्डीत

बिम—पु (गो) एक प्रकारचें गवत

बिमा, बिमेदार—विमा, विमेदार पहा [हिं]

बिमारी—स्त्री आजार, बेमारी [फा बीमारी]

बिमुखी—स्त्री दुतोंडी जातीचा एक साप, माडुळ [हिं बे बी+मुख]

बियंबी—स्त्री (राजा) कोंवळया आब्याची खारवून ठेवलेली केरी, बहवी [बी+आबा]

बियवणी—न (राजा) पिकलेलीं कोकवें फोडून त्यातील गिरायें करतात तें सार, पन्हें [बीं+पाणी]

बियाणें—न १ लागणीसाठीं ठेवलेलें उसाचे साठें बणें २ मनुष्य, पशु इ० चें उत्पत्तिकारण, बीज, (गुणदोष वशात उत्पन्न करणारे) 'आमचे घरचे गुराचें बियाणेंच असें आहे वीं जें गुरू होतें तें दुधाळ होतें' [स बीज] **बियाणें, बियावळ**-नस्त्री मुद्दाम चागलीं म्हणून पेरावयासाठीं ठेविलेलीं बीजें, बीं **बियाण्यास नसणे**-पूर्णपणें सपणें, खलास होणें, फन्ना होणें

बिरकाडी—स्त्री (विणकाम) विणकऱ्याचा धोटा [भिर्र+काडी]

बिरकुंड-डें—न (विरू) बिरखुड डें पहा

बिरकूल—न १ लहान तोडाची व फुगीर पोटाची बाबूची पाटी २ बुरकूल पहा

बिरखं(कं)ड-डें,बिरखंडा—नपु (विरू) बिरखुडें पहा

बिरखडणें—उक्रि ओरखडणें (कागद, भित इ०), रेघोट्या, चित्र इ० काढून चितारणें -अक्रि घाईघाईनें वडेंवाकडें लिहिणें, (श्लोक, वाक्य इ०) खरडणें [बिरखडी]

बिरख(खु)डी—स्त्री १ निष्काळजीपणाने काढलेलें चित्र, आकृति, कागद, भित इ०वर ओढलेली रेघोटी 'त्या नकाशावर बिरखुडया ओढल्या' -बाळ २ ४० २ ज्यास वळण नाहीं असें घाईघाईनें लिहिलेलें वाकडेंतिकडें अक्षर, भरकटून लिहिणें [भिर्र+खोडणें]

बिरखुंड-डें—न १ गाभा, भेंड, (बोरू, जोंधळ्याचें ताट इ०चा) गीर, मगज २ दाणे काढून घेतलेलें मका, जोंधळा, बाजरी यांचें कणीस, बिरबुटा **बिरखुंडा**-पु बिरखुड अर्थ २ पहा

बिरगावणें—अक्रि (व) रागावणें, बिथरणें

बिरजणें—अक्रि (व) येऊन टेपणें, तयार होणें 'तो तर्थे येऊन बिरजला तेव्हा आम्हास विचार पडला' [विराजणें, स वि+राज्]

बिरंजी—स्त्री (ना) तारखिळा, चूक

बिरंजी--वि पितळी -दिमरा २ १६५ [फा बिरज्=पितळ]

बिरजुमाल—क्रिवि एकत्र, एकवट, समाइकींत असलेलें शेत, जमीन, मालमत्ता इ० [अर बर्र=जमीन+जुम्ला=समुदाय] **बिरजुमाली**-वि एकवट, समाईक असलेलें (शेत घर इ०)

बिरडा—पु बिरडें अर्थ १ पहा

बिरडी-ढा—स्त्री भिजत घालून मोड आणलेला पावटा किंवा वाल **बिरडें-ढें**-१ मोड आलेल्या पावटे, वाल इ०काची उसळ २ (यावरून) कोणतेंहि पातळ कालवण

बिरडी—स्त्री. १ घुसळण्याची दोरी 'वासुकीची यास बिरडी। मग समुद्र मथिला कडोविकर्डी।'-ह७ १८४ २ गुडी, बिरडें 'त व्हेळीं काकणाचा हातीं। मौक्तिकाची बिरडी सुढि लवती।' -शिशु ६५६

बिरडें-ढें—न १ (अगरखा, सदरा इ०ची) गुंडी किंवा गुडी घालण्याचें भोंक, काजें, वळसा २ (दावें इ०च्या) वळ शात अडकवावयाची गाठ ३ गाठ (चोळी इ०) -भाए २३३ 'ज्याचिया कृपादृष्टीपुढें। जीवशिवाचें फिटें बिरडें।' -एभा २४ ४२ ४ घोटाळा, कोडें 'कणावेगळा कोंडा न वाढे। तेवीं पुरुषावेगळी प्रकृति नातुडे। हें प्रकृतिपुरुषाचें बिरडें। तुजवेगळे निवाडें निवडेना।' -एभा २२ २३८ ५ (हेट) लहान आकाराचें कड बोळें ६ बिरडी पहा

बिरडे—न समूह, थवा 'मागें पावलें बिरडें राक्षसाचें।' -गीता २ २१५

बिरद—न (विरू) बिरीद, बिरुद पहा **बिरदाईत**-वि विशिष्ट विद्या, गुण इ०मध्यें वाकबगार (पडित, पुराणीक, गवई, इ०), कार्ही श्रेष्ठ गुणाबद्दल चिन्ह धारण करतो तो [स विरुद] **बिरदावळी**-स्त्री गुण, पराक्रम, श्रेष्ठता इ०दर्शक चिन्हाची माळ, बिरुदावली पहा

बिरबल—पु १ अकबर बादशहाच्या एका हुषार व चतुर प्रधानाचें नाव २ (यावरून) चतुर व धोरणी मनुष्य ३ (कु) नकटा 'ह्या बिरबलाचें नाव काय ठेविलें!' **बिरबली**-स्त्री युक्ति, खुबी 'त्यानें बिरबली लढवून काम केलें' [बिरबल]

बिरबाहुटी—स्त्री १ कुरुवाचा किडा, सोनकिडा, ताम्रकृमि २ (ल) छानछवेली 'ज्ञान अजन घालून डोळा उघडी बिर बाहुटी।' –पला १३ ९५ [हिं बीरबहुटी, बीरबहूटी]

बिरबिटी—स्त्री ज्याचा गोळा करता येत नाहीं पण जें साधारणपणें घट्ट आहे असें शेण, लोणी, कालवलेलें पीठ इ०कोण ताहि लिबलिबीत पदार्थ [बरबट]

बिरबिर-रां—क्रिवि (विरू) भिरभिर पहा

बिरबिरीत—वि बिरबिटीरूप, ज्याचा गोळा बनविता येण्याजोगा नाहीं असें, लिबलिबीत, पातळसर

बिरंबु(बो)टा, बिरमु(मो)टा—पु ज्याचे दाणे काढून घेतले आहेत असें मक्याचें कणीस, बिरखुड

बिरंबोळा—पु १ एक वन्य वनस्पति २ त्याचा कादा कदयुक्त मूळ

बिरमत—स्त्री (गो) ब्रह्महत्या [स ब्रह्महत्या अप]

बिरमत—न (कु) लचाड आळ बिरामत, बलामत पहा

बिरमुटी—स्त्री (को गो) चितूर, एक प्रकारचा किडा बिरबाहुटी पहा

बिरयां—क्रिवि (गो) वरचढ करण्यासाठीं, इरेनें, इरेस

बिरयाक लागून काम करप–हट्टास पेटून काम करणें [स वीर्य]

बिरवण—स्त्री (को) आकृति, नक्षीकाम (लाकूड, भित, कापड, भांडें इ० वरील) कोरीवकाम किंवा नक्षीकाम –स्त्रीन (कु) बींबिरवण पहा **बिरविणें**–सक्रि (सोने, चादी, सोन्याची तार, रशीम इ० च्या) नक्षीकामानें सजविणें, (वस्त्र इ० स) शोभा आणणें [बिरवण]

बिरसुडणे–उक्रि १ (खोड, फादी इ० चीं) पानें तोडून, ओरबडून काढणें, भिड(र)सुडणें पहा २ पानें (किडीनीं) खाऊन फाद्या पर्णरहित करणें

बिरॅस्तार—पु (गो) बृहस्पतिवार, गुरुवार [म बृह स्पति+वार, अप]

बिराड—न (कु गो) बिऱ्हाड पहा

बिराणा—पु बदुकीच्या दारूचा दाणा, कण [हिं बिरनी =लहान दाणा] ०दारू, **बिराण्याची दारू**–स्त्री रवेदार, कणीदार बदुकीची दारू

बिराणा—पु वीरपुरुष, वीरभद्र [वीरराणा]

बिराणा—पु (गवई लोकात रूढ) तबल्यावरच्या शाईमध्यें पडणारी चीर 'बिराणा मोठा पडला' [तुल० का विरि=फुटणें, तडकणें]

बिराणा-ना—वि परका, तिऱ्हाईत, अनोळखी, एखाद्याचें कुटुंब, नातें, दश इ० तील नव्हे असा 'तो आम्हास बिराणा आहे' [हिं बिराना]

बिरादर—पु भाऊ, भाऊबद (सनदा, रोखे, दस्तवज इ० मध्यें वापरतात) 'नाईकवाडी कसब मजकूर याचे बिरादरीत विठोजी बिन हसाजी'–शाछ १ १५२ [फा बिरादर्] ०**भाऊ**–पु (व्यापक) जातभाई नातलग, सगासोयरा **बिरादरी**–स्त्री १ बधुसमाज, जमात २ भाऊपण, बधुभाव 'बिरादरीसारखी चाल उभय दौलतींची आहे' –रा ५ ८६ ३ भाऊबदकी 'खाशाची बोली तैनात बरहुकूम बिरादरी' –बाडबाबा १ ५५ [फा]

बिरामण—पु (कु) ब्राह्मण [स ब्राह्मण]

बिरामत—स्त्री खोटा आरोप, आळ (क्रि० घालणे, आणणें, येणें) बलामत, बलागत पहा [फा बर्–आमद्]

बिरार—पु विकार

बिरार—पु (महानु) स्पर्धा 'मुदियाचे हीरे। आगुळिया तेजा चे वानसरे। करिताति बिरारें। एकमेकें सी।' –शिशु ४०३

बिरियाणी, बिर्याणी—स्त्री मासमिश्रित मसालेभात, एक मुसलमानी पक्वान्न पुलावा पहा [फा बिर्यानी]

बिरी—स्त्री स्त्रियाचा कानातील एक दागिना [हिं बीर]

बिरी—स्त्री (गो) पोंवली, पोफळीच्या पोयेचा द्रोण बिरी पहा [बिरी]

बिरीज बिरीज होणें—अक्रि (व) टेंकीस येणे, तकलीफ पावणें 'पैशासाठीं बिरीज बिरीज झाला'

बिरी(रु)द—न १ विद्या–शस्त्रादि गुणात श्रेष्ठत्व असल्याचें चिन्ह म्हणून हात, दड इ०स बाधतात तो दोरा, गडा, बाहुभूषण 'उष्ट्रानीं विरिदें बाधोन। तुबरापुढें माडिलें गायन।' –एभा ५ ८३ 'जिवाचे धास्तीनें बावन विरुदाचे धणी, भले सर्दार, घोडे सोडून जीव जगविण्याकरिता पहाडात शिरले' –भाब ९१ २ ब्रीद, बाणा, प्रतिज्ञा, अगीं असलेल्या गुणाबद्दल वाटणारा अभिमान 'परी अर्जुना तुझेनि बळें। मिया ढवपणाची बिरदें। –ज्ञा १८ १३७२ ३ चिन्ह ४ नावलौकिक, कीर्ति 'तेथोनि तीर्थां शिरोमणी ऐसें विरुद जालें।' –दाव १७५ [स विरुद] ०**वंत**–वि यशस्वी –शर **बिरदाई(यि)त**–वि प्रतिज्ञा करून पाळणारा, बाणेदार बाणा बाळगणारा बिरदाईत 'ऐशीं मिळोनि विरुदायित। आलीं बदरिकाश्रमा समस्तें।'–एभा ४८० **विरुदावलि**–स्त्री विरुदाची माळ [स विरुद+आवलि]

बिरुस—वि (वे) कठिण [फा बिरसु]

बिरोजा—पु चिळया, हिरव्या रगाचा एक पाषाण यास रत्न म्हणतात यात भविष्य समजण्याचा अद्भुत गुण आहे अशी समजूत आहे

बिरोबा—पु १ (अशिष्ट) भैरव २ खडगाव, खडोबा लोक खडोबाच्या ठिकाणीं ५२ वीर आहेत अशी कल्पना करीत असल्या-

बीर शब्दापासून हा शब्द तयार झाला असेल [स भैरव, म बीर, स वीर]

बिर्ज—(कों) माशाची एक जात हे मासे आक्टोबर-नोव्हेंबर महिन्यात पकडतात

बिर्जुमाल—वि (राजा कुण) समाईक, बिरजुमाल पहा

बिर्मत—स्त्री (गो) खोटा आरोप, आळ बिरामत पहा ०**घेवप**-(गो) आरोप ठेवणें, आळ घालणें ०**फुटप**-(गो) प्रायश्चित्त भोगणें

बिर्मुट-टी—स्त्री (गो) एक प्रकारचे फुलपाखरू

बिर्मुट-टी—स्त्री दाढ मारण्याचा एक प्रकार [स वीरमुष्टि, म वीर+मूठ]

बिऱ्हाड—न १ रहावयासाठीं भाडयाने घेतलेली जागा, घर, खोली इ० 'हें आमचें बिऱ्हाड हवाशीर आहे' २ एखाद्या ठिकाणीं उतरून कांहीं काळ राहणें, मुक्काम, वसति, वास्तव्य 'ह्या खोलींत दुसऱ्याचें बिऱ्हाड आहे' ३ बिऱ्हाडकरूचें सामानसुमान, खटलें, चीजवस्त, ससार 'आम्हीं येथून बिऱ्हाड उचलून तिकडे नेलें' ४ तळाचा किंवा व्यापारी मडळीच्या फिरत्या स्वारीचा निराळा भाग, एकाच व्यापाऱ्याच्या सामानाचा (माल, तबू, गुरें इ०चा) एकटा स्वतत्र समुदाय (तळावरील किंवा वाटेवरील) ५ भाडयानें, भाडेकऱ्याप्रमाणें राहणें 'आम्ही तेथें बिऱ्हाडाने आहो ६ भाडयानें दुसऱ्याच्या घरात राहणारें कुटुंब, भाडेकरू ७ गुप्तपणा, स्पष्टपणें न बोलता चोरून टेवलेला मुद्दा, मजकूर 'घरोब्यानें बोलत असता आत बिऱ्हाड टेवण चागलें नव्हे' [बिड(ढा)दूर पहा] ०**आटोपणें**-१ गाशा गुडाळणें, निघून जाणें २ मरणें ०**उचलणें**-एखाद्या ठिकाणाहून आपली चीजवस्त घेउन निघून जाणें, तळ हलविणें ०**करणें**-१ कायमचें वास्तव्य करावयाच्या उद्देशाने आपल्या सामानासुमानासह, बायकामुलासह एखाद्या ठिकाणीं राहणें २ एखाद्याच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्या घरीं किंवा शरीरात ठाणें करून राहणें 'कफानें माझ्या छातींत बिऱ्हाड केलें आहे' **चिंचवाचें बिऱ्हाड पाठीवर**-फारसें लटावर जवळ नसणें सामाशब्द- ०**करी-करू, बिऱ्हाडू**-पु १भाडयानें बिऱ्हाड करून राहणारा इसम २ बिऱ्हाडाचा मालक किंवा रहिवाशी बिऱ्हाड अर्थ ४ पहा ०**खर्च**-पु बिऱ्हाड करून राहण्याबद्दल येणारा, जागचें भाडे वगैरचा खर्च ०**बाजलें**-न बाडबिस्तरा, सामानसुमान, चीजवस्त, बोचकें (प्रवाशी इसमाचें), खटलें **बिऱ्हाड बाजले संगातीच असणें**-घर, बायकामुलें इ०पासून अलिप्त, मोकळे असणें, मागें लटावर नसणें, सडेसोट असणें

बिल—न १ भोंक, बीळ, उदीर, घूस, साप इ०चें राहण्याचें घर २ श्वापदादिकांची गुहा बीळ पहा [स]

बिल—न १ विकलेल्या जिनसाची किंवा कलेल्या कामाबद्दलची याद व त्याबद्दलच्या पैशाची मागणी २ कौन्सिलात चर्चिला जावयाचा कायद्याचा मसुदा, खडा ३ पत्रक, याद, तपशील [इ]

बिल्एकरुई—क्रिवि एकनिष्ठपणें 'तरी बिल्एकरुई दृढतर चित्तारूढ करितील' -रा ६ ६०२ [फा बिल्+यकरूई]

बिलकावणें—अक्रि (कु) ऐटीनें रिकामें फिरणें, चैन करणें

बिलकू(कु)ल—क्रिवि १ शिल्लक न राखता, पूर्णपणें, एकूण एक 'गुजारत परशराम खडेराव याजकडे वाडा शुक्रवार येथील भोजनखर्चाचें वगैरे बिलकुल' -वाडदुबा ४२ २ अगदीं, मुळींच (नाहीं) [अर बिल्कुल्]

बिलग—वि वेगळा, निराळा, पृथक्, विभक्त बिलग पहा [स विलग्न, म विलग, हिं बिलग]

बिलगणी—स्त्री चिकटणें, भिडणें इ० [बिलगणें]

बिलगणें—अक्रि १ चिकटणें, अगदीं जवळ राहणें, जाणें २ कवटाळणें, मिठी मारणें, घट्ट धरणें, आवळणें ३ (ल) निश्चयानें चाल करणें, धावून जाणें, (मारावें, घ्यावें, लुटावें इ० कारणासाठीं) एखाद्याच्या अगाला झोंबणें [स विलग्न, विलग्ग, हिं बिलगना]

बिलद्-दी, बिलद्दर—वि १ मुख्य, प्रधान, श्रेष्ठ, पहिल्या प्रतीचा २ उच, दुर्गम, बेलाग, अथाग 'अशीरगड किल्ला, मातबर बिलद आहे' -पारसनीस ब्रप ६४ 'पहाडी किल्ला असा एका दिवसात यावा असें काहीं नाहीं, किल्ला फार बिलदर आहे' -चद्रचूड दसर १ १११ ३ (ल) पक्का, अट्टल, ठकबाज (लुच्चा, भामटा, चोर) जसें-बिलद्-चोर-सोदा-भगट-हरामी 'रमाकात कारभारी हा बिलदर लुच्चा असल्यामुळें त्याचे पक्षास बरेच लोक होते' -निच [फा बुलद]

बिलदी—स्त्री गाण्यातील एक ताल [फा बुलदी]

बिलपद—न विलब कालात ततुवाद्य वाजविण्याचा एक प्रकार -कला १३७ [स विलबित विलब+पद]

बिलबिल—अ (गो) माजरास बोलाविण्याचा एक शब्द [ध्व]

बिलबिलणें—अक्रि अगदीं मऊ, नरम, बिलबिलीत होणें (फळ इ०) [बिलबिलीत]

बिलबिला, बिलबिलीत—वि १ नरम, चेपण्याजोगा, लिबलिबीत, शिळें झाल्यामुळें, अतिशय पिकल्यामुळें, चोळवटल्यामुळें फारच मऊ भसें (फळ, गळू इ०) २ (ल) कष्टाच्या कामामुळें दीन, गरीब झालेला, निर्वीर्य झालेला (माणूस, जनावर इ०) [लिबलिबीत, लबलब अनुकरण वाचक]

बिलंबी—स्त्री एक फळझाड

बिलमोगरा—पु बटमोगरा 'फोडीन मोती। घालीन चारा। हाकलीन वारा। बिलमोगरा बिलमोगरा।'-मसाप २ २३३

बिलघर, बिलोर, बिस्वर, बिल्लोर—पु १ उची काच, स्फटिक २ एक खनिजविशेष ३ एक प्रकारची उची काचेची बागडी 'मी तुला तुझ्या हाताची बिलोराची एक जोडी आणीन' –मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) १९१. ४ साधारण लाबट आकाराचे पैलू पाडलेली सोन्याची बागडी [अर बिल्लौर] ०**खाना**–पु काचेचें सामान सभाळण्या-ठेवण्याचें खातें **बिलघरी बिल्घरी, बिलोरी**–वि काचमण्याचें, स्फटिकाचें, काचेचें [फा बिलौरी] ०**आरसा**–पु चागल्या काचेचा, पैलू असणारा आरसा

बिलघा—पु बिब्बा, भिलावा पहा

बिला—अ वाचून, विरहित, शिवाय, विना [अर] ०**उजूर**–क्रिवि हरकत न घेता 'बिला उजूर व बिलाकसूर दुबाला करून चालू देणें' –गोइसा १५ –रा१९ ११५ ०**कसूर**–क्रिवि १ चूक, हयगय न करता, बिनचूक 'सेवक लोकाचीं वर्तनें नेमस्त करून त्याप्रमाणे बिलाकसूर पाववावी' –मराआ १२ २ नि स देह –राव्यको ८ २१ ०**महसूल**–क्रिवि जकात माफीनें 'सामान जगी सरकारात मतलूब जाल्यास वेपारी याज पासोन बिलामहसुल खरीदी करण्याची परवानगी असावी' –रा ७ ९४ ०**शक**–क्रिवि नि सदेह, बेलाशक 'तुम्ही फौजसुद्धा बिलाशक जाऊन सर खेलीस सामील होणें' –पया ४८६ ०**हरकत**–क्रिवि बिन हरकत, हरकत न घेता 'तरी तुम्ही मुसलमानी कामकाज महजबा प्रमाणें बिलाहरकत करून हक्क लवाजिमा' –वाडमा २ १०६ ०**हुज्जत**–क्रिवि बिनतक्रार 'बिलाहुज्जत वर्तावें' –ऐटी २ ७४

बिलामत—स्त्री खोटा आरोप, आळ, कुभाड, बलामत, बलागत पहा (क्रि० आणणें, घालणें, येणें) 'अशा प्रकारच्या व्रतवैकल्याच्या व ब्राह्मण भोजनाच्या उद्योगात अकस्मात् भलतीच बिलामत गळ्यात यावी' –पेशवेकालीन महाराष्ट्र ३८३ [फा बर्+आमद्]

बिलायती—पु (व) पिंवळा धोतरा, याच्या मुळ्या औषधी असतात

बिलायती—वि (विरू) विलायती पहा

बिलावर-ल—पु (सगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण सपूर्ण वादी धैवत, सवादी गाधार गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर अलैय्या, कुकुभ देवगिरी, नट, यमनी, शुक्ल, सर्पदा इ० प्रकार आहेत [हिं] ०**थाट**–पु (सगीत) एका थाटाचें नाव, ह्याचे स्वर येणेप्रमाणें असतात शुद्ध षड्ज, शुद्ध ऋषभ, शुद्ध गाधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पचप, शुद्ध धैवत, शुद्ध निषाद ०**सप्तक**–न स्वरसप्तक पहा

बिलासखानी तोडी—स्त्री (सगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण-सपूर्ण वादी धैवत, सवादी गाधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

बिलिंद्र, बिलिंदी, बिलिंदर—बिलदर इ० पहा

बिलिमारो—पु (गो) जत्रेंत पैशासाठीं तळी घेऊन फिरणारा एक नट

बिलू—न (कु गो) लहान माजर [स बिडाल, प्रा बिलाड-ल, हिं बिल्ला=बोका]

बिलोरी—वि १ घोडयाच्या रगापैकीं एक –अश्वप २८ २ बिलवर पहा [बिलवर]

बिलोरीधोतरा—पु धोत-याचा एक प्रकार

बिल्कू(ल्कु)ल—अ सर्वस्वीं, मुळींच, अगदीं, बिलकूल –पदमव ८५ 'आला मागत शुल्क मुल्कचि मशीरुल्मुल्क बिल्कुल्कसा।' [अर बिल्कुल]

बिल्फैल, बिल्फैल—अ खरोखर, वस्तुत, अगदीं 'बिल्फैल नातवान' –रा १५ २४८ [अर बिल्फिअल्]

बिल्मक्ता—क्रिवि मक्त्याप्रमाणें करारप्रमाणें 'बिलमख्ता खडणी केली ते कबूल असोन' –रा १८ ५३ [अर बिल्+मक्ता]

बिल्याण, बिल्याण—पु विवक्षित आकाराचा व पैलू पाडलेला विलायती हिरा, तरतरा [इ ब्रिलियट, फ्रें ब्रिला]

बिल्(ल्ला)स—स्त्री (ना व) वीत 'बिल्लसभर कापड चोरलें' [फा बिलिश]

बिल्ला—पु १ शिपायाच्या पट्ट्याला छातीच्या भागावर असलेली धातूची तबकडी, चपरास, छातीवर लावण्याचें पदक २ खूण, निशाणी, तिकीट 'पोराचा बिल्ला गळ्यात बाधल्याशिवाय इद्र तेथें येऊ देणार नाहीं' –नाकु ३ ८३ [हिं] **बिल्लेकरी**–पु बिल्ला असलेला शिपाई, चपराशी, जासुद

बिल्ली—स्त्री भाटी, माजर 'बुडाल्या कुलागनाच्या भेली। पतीला करून ठेविली बिल्ली।' –पला ६७ [स बिडाल, प्रा बिलाड-ल हिं]

बिल्व—पु १ बेल, बेलाचें झाड हें शकरास प्रिय असतें 'मदारमल बकुल बिल्व कुट अशोक चदन जाती।' –नवनीत (नरहरीगगारत्नमाला) ४३२ २ बेलाच्या झाडाचें पान ३ बेलाचें फळ, बेलफळ 'दृढ बिल्व पीनस्तन। वरी मुक्ताजाळी विराजमान।' –मुआदि १९ २१ [स] ०**पत्र**–न १ बेलाचें तीनपानी दल २ (खडीकाम) वस्त्रावर खडीनें काढलेली बेलाच्या पानाची आकृति

बिल्वळ—न (व) गुराना बाधण्याकरिता त्याच्या गळ्यापुरतें उपयोगात आणलेलें दोरखड बिरडें पहा

बिवड—पु १ बीज, कोंब, वीर्य २ बीजापासून झालेला माणूस, प्राणी, झाड इ० ३ मुख्य धान्य पेरण्यापूर्वी काढलेलें आड पीक 'तागाचा बिवड सवें मालास चागला' ४ खत ५

पिकाचा क्रम, पाळी ६ खत किंवा पहिलें पीक यामुळें तयार झालेली उत्तम जमीन 'आता श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु। आणि सजय सात्त्विकाचा बिवडु।' –ज्ञा ९ ५३३ ७ बेवड पहा **बिघड, बिवड जमीन**–स्त्री जिच्यावर पूर्वी आड पीक काढलें आहे अशी बीजपोषक जमीन [स बीज+वृध्, प्रा बीअ+वड्ढ]

बिवलकरी—वि १ (पेशवाईअखेर फडातील बिवलकर नावाच्या कारकुनानें घालून दिलेलें अक्षराचें वळण हें सोपें व सुदर असे यावरून) बिवलकराच्याप्रमाणें काढलेलें सार्धे, गोंडस (अक्षर, कित्ता, वळण, लिहिणें इ०) बिवलकरी वळणाचीं मोडी अक्षरें साधीं व गोल असून गोंडस दिसतात हें वळण जनोबाभरी वळणापेक्षा निराळें आहे २ (ल) साधी, सरळ, बाळबोध वाग णूक, वळण [बिवलकर=आडनाव]

बि(बिं)वळा—पु एक जगली वृक्ष

बिवळा—पु १ (रुजावयासाठीं जमीनींत पुरलेलें) नाग वेलीचें वेटोळें, केळ इ०चा खुट, वाढतें कलम २ (कों) पानवेल ३ दोन ते सहा कुडव धान्य मावल एवढी बियाण्यासाठीं राखून ठेविलेल्या बीजाची भातेण इ० मध्यें बांधलेली मुडी मुडी पहा **०उतरणें**–एखाद्याचें फुगलेलें पोट ओसरणें, उतरणें **बिवाळो**–पु (कु गो) लहान मुडा, मुडी

बिवाडा—पु (कों) (नाविक) गलबताच्या काठास आतील जास्त जाडीचा व कमी रुदीचा दुरमीण ठोकतात तो

बिशप—पु १ ख्रिस्ती धर्माध्यक्ष, धर्माधिकारी 'पॉलिकार्पला आपल्या मडळीच्या कार्यासबधानें इतर बिशपाना सागायला फार आवडे' –ज्ञानो ३१ १ १९१८ २ बुद्धिबळाच्या खेळातला उट [इ]

बिशा(सा)द-त—स्त्री १ मालमत्ता, सामान, सामुग्री 'नाहींतरी मालबिमातीची तमा न धरिता भाडियाचे माराखालीं तराडें फोडून टाकून सलावत पाडावी' –मराआ ३८ –पेद २० ३ २ पसा, इस्टेट, जिंदगी 'वडिलाचे वेळची जी काय बिशाद होती ती आम्ही सर्वांनीं वाटून घेतली' ३ किंमत, मोल, महत्त्व 'पागोटयाची बिशाद तो काय आणि भाडता कशास?' 'शभर रुपये म्हणजे बिशाद काय? जाता जाता मिळवू' ४ सामर्थ्य, ताकद मजाल, प्राज्ञा, हिंमत, छाती [अर बिसात्]

बिशी—स्त्री १ होणारा खर्च सारखा वाटून घेऊन एकत्र भोजन करणा-यांचें मडळ, खाणावळ, (इ) क्लब २ मडळींतील सर्व आसामींनीं आपापले दरमहाचे पगार आळीपाळीनें एकाच्या स्वाधीन करणें (क्रि० करणें) भिशी पहा [गु वीसी]

बिस—न कमळाचा वेंठ [स] **०तत-तु**–पु १ कमळाच्या देंठातील धागा 'जैसा कमळमृनाळ बिसतत। तैसा सूक्ष्म नाद अत्य।'–एभा २१ ४०४ 'जे मुक्ताफळ भोजन कल्पिती बिसततु भक्षुनि फराळ।' –मोकर्ण २८ १७ २ कमळाचा देंठ

बिसिनी–स्त्री कमलिनी 'सविता बिसिनीसि वरी कीं भेटे तो गुणज्ञ ती कविता।' –मोकृष्ण ८६ २७ [बिस]

बिसखपरा—पु एक औषधी वनस्पति [हिं]

बिसनी—पु व्यसनी, दुराचारी व्यभिचारी, हलकट, बाहेर ख्याली 'तेवढयातच नथ मुरकी। बिसनीची नजर तरकी। बेदर्दि दुरुन गुरकी।'–प्रला १११ –वि (बे) चाडाळ [स व्यसनी] **म्ह**० फुकट बिसनी आणि तबाखू उसनी **०बेखर्ची**–वि पदरचा पैसा खर्च न करता लोकाच्या पैशानें व्यसनें भागविणारा

बिसलटा-लूटा—पु (तजा) लग्नापूर्वी वरपक्षास वधूगृहीं जेवणाचें आमत्रण [का बिसलू=ऊन+ऊटा=जेवण]

बिसा—वि (व) सुस्वभावी, सुशील [फा बेश्=चागला]

बिसाट—वि १ अनियमित, यदृच्छेनें होणारें 'तेवीं कारण हेतुयोगें। जें बिसाट कर्म निगे।' –ज्ञा १८ ३७५ २ भलतें, स्वैर उच्चारलेलें 'तयाचें बिमाट शब्द। सुखें म्हणों येती वेद।' –ज्ञा १८ १६४५ **बिसाटणे**–अक्रि पसरणें, फाकणें, फैलावणें 'आपुला वसौटा जाळुनी। बिसाटे वन्ही।'–ज्ञा १८ ६२४ [स विस्तृत]

बिसाद-दी—स्त्री जिनगी, बिशात पहा 'नैबाने कुल बिसादी लुटून खालसा केली' –इम ३३

बिस्कि(स्कू)ट—न गव्हाचें केलेलें एक वडयाप्रमाणें हलकें खाद्य [इ बिस्किट]

बिस्तरवार—पु (अप) गुरुवार, बृहस्पतिवार [स बृहस्पतिवार]

बिस्तरा—पु पथारी अथरूणाप्रमाणें कार्ही साधन [फा तुल० स विस्तृ–स्तर]

बिस्म, बिस्मत—स्त्री (शाप) एक धातु याचा औषधी उपयोग आहे [इ बिस्मथ]

बिस्मिल्ला—पु १ मुसलमानात मुलाच्या अगर मुलीच्या पाचव्या वर्षी घोडयावरून मिरवणूक काढून मशीदींत नेऊन बिस्मिल्लादि कुराणाचे कल्मे पढवितात तो उपनयनसदृश विधि 'याचे कन्येची बिस्मिल्लाची शादीसाठीं रविवारीं रात्रीं मेहदी निघाली' –रा ५ ५७ २ मत्र म्हणून विधिपूर्वक हत्या करणें 'मुर्गीस बिस्मिल्ला तो कशास?' –हौके ११ ३ कार्यारभीं परमेश्वराला नमन, श्रीगणेशायनम [अर बिस्मिल्ला=परमेश्वर बिस्मिल्ला हिर्रेहमानिरहीम्=दयाळू व कनवाळू अल्लाच्या नावानें]

बिस्या(इया)र—वि फार, पुष्कळ 'बिस्यार खुश्वक्ती हाशील जहाली' –पया ३८४,४०० [फा बिस्यार्]

बिस्वक-बिस्वा—पु पाडाचा किंवा पादाचा विसावा भाग, एक चौरस काठी, पाद हा बिघ्याचा विसावा भाग आहे 'आणि गढी-कोट जिमी-बिघा बिस्वा-जागा तनखा वगैरे बराबर

ाडून द्यावा ' –वाडबाबा १ २२ [स विंशति, म विस्वा, हिं बेस्व=बिघ्याचा २० वा हिस्सा]

बिह(हि)णें—अक्रि (अप) भिणें 'ना तरी पवनु मेघासी बिहे । कीं अमृतासी मरण आहे ।' –ज्ञा २ १४ –अमृ ७ ५६ [स भी, प्रा बिह, हिं बिहे इ०] **बिहालेपण**–न (महानु) भीति तें बिहालेपणें महेशें लपविलें । समुद्रा मार्जी ।' –शिशु २३९

बिहरी—वि (भि) दुसरी ' तियें बिहरी घेय्यी पोयरों वोई लिईन आली ' –भि २३

बिहाग—पु (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ, धैवत वर्ज्य जाति औडुव–सपूर्ण वादी गाधार, सवादी निषाद गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर ह्या रागात तीव्र मध्यमाचा अल्पप्रयोग विवादी म्हणून केलेला दिसतो

बिहागरा—पु (सगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत व कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ धैवत वर्ज्य जाति औडुव–सपूर्ण वादी मध्यम, सवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर या रागात दोन मध्यम व दोन निषादाचा प्रयोग होतो

बिहांबा–बी—पुस्त्री मिठात मुरलेला आबा, बेहबी [बीं+ आबा]

बिहावा—पु भीति [बिहणें, भिणें]

बिहिती—स्त्री भीति ' भवसिंधूचेनि माजें । कवणासि धाकु नुपजे । येथ जरी कीं माझे । बिहिती हन ।' –ज्ञा १२ ८८ [स भीति]

बिही—न एक फळझाड, **०फळ**–न एक आबटगोड फळ

बिहीक, बिहो—स्त्रीपु भय –मनको [स भी, प्रा बिह]

बिळगा—वि काळा पाढरा मिश्र [का बिळी=पाढरेपणा]

बिळूक—न भोंक, बीळ ' ह्या कागदाला दोन बिळकें आहेत, त्या भिताडाला पारेनें (पाहारीनें) बिळूक पाड ' [बीळ]

बी—स्त्री १ बीज, फळाच्या आतील जो कठिण अश तो २ अंड, वृषण ३ गळू इ०तील आतील भाग, गाभा ४ लसणीची पाकळी [स बीज] **०मोडणें**–समूळ उच्छेद करणें, समूळ नाहींसें करणें **०रुजणें**–परिणामकारक होणें, यशस्वी होणें, फल द्रूप होण्याच्या पथास लागणें **०रुतणें**–(हुद्दा, अधिकार, जागा, धदा इ०त) प्रवेश होणें **बियांचा–ब्याचा**–वि १ पेरावयासाठीं बाजूस काढून ठेविलेलें (धान्य, दाणे, फळें इ०) २ मूळच्या उत्तम बीजाचा, वीर्याचा, असकीणें, अस्सल, शुद्ध ३ अस्सल, अट्टल, पक्का, (चोर, भामटा, लुच्चा) ४ ज्यात फार बिया आहेत असें (पेरू इ० फळ) ५ बियांसें म्हणून राखून ठेवण्यास योग्य [बी] **बियाडक्–बियार्क**–न (गो) कोंब आलेला नारळ

बी—न १ (समुच्चयार्थी) बीजें, (भाजी, गवत इ०चें) रोपें २ पेरावयासाठीं राखून ठेवलेलें धान्य पेऱ्याचें बीज, बियाणें **म्ह०** १ बीं तसा अकुर २ (कों) बीं तसें भात ३ बिया, दाणे, क्षुद्र फळें, आठळया, मुळें, कलमें, पानें इ० उत्पादनाचें मूळ म्हणून मानलेली कोणतीहि वस्तु ४ कापसासारखे ढग, कसर, खार (क्रि० निघणें, विरणें, वाहणें) [स बीज, प्रा बीअ, हिं बीया] **०फेकणें**–बीं फेंकून पेरणी करणें **०दाणा शिळटणे**–पेरलेलें बीं न उगवणें, फार पाऊस पडून जमीनीस गारठा आला असता पेरलेलें बीं गारठून न उगवणें **०बियाणें–बिरवण–ब्येणें–ब्याणें–भरण–भरणा**–नपु पेरण्यासाठीं किंवा रोपे लावण्यासाठीं राखून ठेविलेलीं बीजें, मुळें, कावे, कलमें इ० (समुच्चयानें) **०बिंबळा**–पु १ बीं बियाणें ' यदा शेतभात काहीं करणार होतों, परतु बींबिंबळा कोठें मिळेना म्हणून सोडले ' २ मुडी, बिंबळा अर्थ ३ पहा **०बुडी–बूड**–स्त्री १ पीक बुडणें, अजीबाद बियापुरेंसेंहि न पिकणें नाश पावणें २ (ल) नायनाट, उच्छेद, कुलक्षय ' तुका म्हणे जरी योगाची तातडी । आशेची बीबुडी करीं आधीं ।' –तुगा २७२७ [बीं+बुडणें] **०बेंबळा**–पु बी बियाणें बींबिंबळा पहा 'बी–बेंबळा उसनापासना आणावा आन् कष्टात मराव ' –खेया १३ **०भरण**–न १ पेरणी २ गर्भाधान, सग ' होईल कधीं बीभरण । आटवीन चरण ।' –प्रला २१८

बी—स्त्री (गो) द्वितीया, बीज बे पहा [प्रा बि, हिं बे]

बी—अ सुद्धा, देखील, हि ' तुझा हुद्दाबिद्दा मला कायबी नग ' –बाय २ २ २ शिवाय, त्याचप्रमाणें, आणखी [स अपि, फ्रें जि वी]

बीक—न १ आवड, गोडी ' वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि ।' –ज्ञा ६ १५ २ सामर्थ्य, बळ, अधिकार ' तुज वडीलपणाचें बीक ।' –कथा ३ १४ १८७ –ज्ञा १३ ७०० ३ शोभा, तेज, सौंदर्य ' सुख जेथ सुखावलें । स्वानदासी बीक आलें । –स्वादि ४ ३ ८५ –ह ७ ३ ४ भूषण ' सज्जनपणाचें अगीं । बीक जया ।' –ज्ञाप्र १०८ –भाए ४६ बिक पहा

बीकरान्, बीगायत—वि अमित –आफर्मानें

बीगार—स्त्री वेठ, बिगार पहा –आफर्मानें

बीच– अ मध्यें, आत, मधील [हिं] **म्ह०** बीचमे मेरा चादभाई=मध्यें आपलेंच घोडें पुढें ढकलणें

बीज—स्त्री द्वितीया, शुक्ल किंवा कृष्णपक्षातील दुसरी तिथि भाऊबीज ' बीजेपासुन चढत्या कला ।' –रावि १ ३७ [स द्वितीया, प्रा बीइज्ज, बिज्जय, गु बीजू]

बीज—न १ बी, फळाच्या आतील कठीण भाग २ धान्या दिकाचें बीं ' मुडाहुनि बीज काढिलें । मग निर्वाळलिये भूमीं पेरिलें ।' –ज्ञा ९ ३६ ' शुद्धबीजा पोटीं । फळें रसाळ गोमटीं ।'

–तुगा २२७२ 'बीज तैसें फळ येत असे गोड।' –ब १२३ २ ३ खाण, कुल, बिजवट बी ४ पुरुषाचें वीर्य, रेत ५ कारणीभूत किंवा मूळ मुद्दा, गोष्ट, क्रिया, मूल, कारण, उगम, आधार, निमित्त 'दर्शना बीजें तेथें। जाणीव आणी।' –अमृ ७ ११९ ६ खोल हेतु, भाव, इंगित, वर्म, अभिप्राय, गूढार्थ 'हे तुम्ही म्हणता ह्यात बीज काय!' 'नातरी अर्जुना हें बीज। पुढति सांगिजेल तुज।' –ज्ञा ९ ३४ ७ सख्या किंवा परिमाणें यावद्दल अक्षरें योजून करावयाचें गणित, बीजगणित ८ गूढमत्राक्षर 'परी म्या अभ्यासिला जो सबीज। तो स्वामी ऐकावा।' –जै ६३ १७ [स] **म्ह०** यथा बीज तथा अकुर=बीज तसा अकुर, झाड तसें फळ **भ्रष्ट किंवा भर्जित बीज–अंकुरत नाहीं, भर्जित किंवा भ्रष्ट बीजास अकुर नाहीं, भाजलें बीज उगवत नाही, भाजलेल्या बीजास मोड येत नाहीं**–निष्काम, निस्स्वार्थी, निवळ अध्यात्मिक, ईशप्रीतीत प्रेरित अशा कृत्याना फळ येत नाहीं म्हणजे पुढल्या जन्मीं मिळणारें चागले वाईट फळ येत नाहीं त्याच्या कर्त्याला श्रेष्ठ सुख जो मोक्ष तोच प्राप्त होतो सामाशब्द– **०कणिका**–स्त्री लहान बीज 'सविस्तर वटत्व जैसें। बीजकणिकेमाजीं असे।' –ज्ञा ९ ४१० **०कोश, बीजाशय**–पु फुलातील एक भाग, बीजाची पिशवी [बीज+कोश, आशय=साठा] **०गणित**–न गणिताचा एक प्रकार, अव्यक्त गणित, बीज अर्थ ७ पहा (इ) आलजेब्रा **०गर्भ**–वि स्वाभाविक, प्रकृतिज 'बीजगर्भ गुण अर्थात् आपल्यामध्यें सकात होतात' –नीति ३२१ **०बेंदूर**–पु १ शूद्राचे विधी, उत्सव, चाली सप्रदाय इ० समुच्चयानें (क्रि०करणें) 'आपण आपले कुणवी आपणास आपला बीजबेंदूरच बरा' २ शेंदूर, गूळ, वैलाचीं चित्रें, फुलाच्या माळा इ०चे नजराणे शेतकरी लोक पाटील, कुळकर्णी, देशमुख इ०ना देतात तो [बीज आणि बेंदूर हे दोन सण] **०भरण**–न बीं भरण पहा **०भाव**–पु बीज रूप अव्यक्त 'जयासी का बीज भावो। वेदार्ती केला ऐसा आवो।' –ज्ञा १५ ५१२ **०मंत्र**–पु १ (महानु) जादूटोणा, मत्रतत्र 'जिए कामाचेनि बीजमत्रे। फीटति ना। –शिशु ८०१ २ मूलमत्र **०मार**–वि पेरलेल्या बीजाइतकेंसुद्धा धान्य दत नाहीं अशी (जमीन) [बीज+मारणें] **०मुद्रा**–स्त्री बीजाचा आकार, बीजाकार 'का बीजमुद्रेआतु। थोके तरू समस्तु।' –ज्ञा १३ ९५ **०वर्म**–न मुख्य गोष्ट, रहस्य **०संस्कार**–पु एखाद्या प्राचीन सर्वमान्य ग्रथादिकात उणा किंवा अधिक फरक करणें 'त्यानें पूर्वीच्या ग्रथात सुधारणा केली आहे; ही सुधारणा कोठें स्वतत्र रूपानें दिली आहे व कोठें बीजसस्काराच्या रूपानें सांगितली आहे' –टि ४ ४२२ **बीजांकित**–वि बीजाक्षरानें अकित, लाछित, परिवेष्टित 'रामनाम बीजांकित।' [स बीज+अंकित] **बीजांकुरन्याय**–पु १ परस्परात असलेला कार्यकारणसबध, जसें–बीजापासून अकुराची उत्पत्ति आणि अकुरापासुन बीजाची उत्पत्ति 'आधीं झाड का बी' याप्रमाणें दोन परस्पर सबद्ध गोष्टींची कालानुपूर्वता ठरविता येत नाहीं तेव्हा दृष्टात देतात 'अभिमानी जो विश्वास। तो चतुराननाचा अश। त्यासीं ऐक्य मानी हा विश्वास। बीजाकुर न्यायें।' २ जसें बी तसें फळ, जसें कर्म तसा परिणाम [बीज+अकुर+न्याय] **बीजांकुरभाव**–पु बीजाची अकुरावस्था 'घन अज्ञान सुषुप्ती। ता बीजाकुरभावो म्हणती।' –ज्ञा १५ ८९ [बीज+अकुर+भाव] **बीजारोप–रोपण**–पुन १ बीज पेरणें २ कोणत्याहि कार्याचें किंवा परिणामफलाचें मूळ घालून ठेवणें 'करी राम कथा बीजारोपण।' –रावि १ [स बीज+आरोप, आरोपण] **बीजाक्षर**–पु १ मूळाक्षर २ मत्राक्षर, मत्राचें आद्याक्षर बीज अर्थ ६ पहा [बीज+अक्षर] **बीजिका**–स्त्री बीज, बी 'जे भवद्रुमबीजिका। जे प्रपचाची भूमिका।' –ज्ञा १५ ८२

बीजक—न १ कापड इ०च्या गठ्ठ्यात घालतात किंवा वर लावितात ती किंमत, वजन, जात इ० ची चिठ्ठी, आकडा, (इ) लेबल २ यादी, पट्टी, टाचण [स]

बीजन—स्त्री (निरपराध जित लोकाची कत्तल बिजन पहा) 'कानपूर सर केल्यानतर त्यानीं तेथें जी सरास बीजन केली' –सन १८५७ पृ ३९१ [बिजन]

बीजपूरक—पु एक औषधी महाळुगी, लिंबुणी किंवा कोक्बी [स]

बीज(च)बद्—वि मध्यभागीं पेच घालून धागा बाधलेली (विडी) [हिं बीच=मध्यें]

बीजावळी—स्त्री भिन्नता –हको [हिं बीजा=दुसरा]

बीजें—न १ गमन, जाणें (क्रि० करणें) 'मग बीजें केलें मुरारी। सभामडपासी।' –जिशु ७२४ २ आगमन, येणें 'आड पडे म्हणे घरा। बीजें कीजो।'–ज्ञा१३ ३७५ –कथा ४ १७ ३१ [स व्रज्]

बीट—पु एक प्रकारची विलायती गोड्भाजी, विलायती गोड मुळा यापासून साखर होते [इ]

बीट—पु विभाग, तुकडा 'बीटाची विभागणी व्यक्तींच्या नावावर व्हावी' –के १४ ६ ३० [इ]

बीट—पु (राजा) पुकारा, लिलाव (क्रि० करणें) [इ बिड्]

बीट—न (कों) (सुतारी) एक सुतारी हत्यार, गोलची; डोळमीट (क्रि० मारणें) [इ बिट्]

बीड—न १ अशोधित, अशुद्ध लोखड २ ओतींव लोखड; (इ) कास्ट आयर्न ३ तावें इ०चे पत्रे ज्यावर वाढवितात, घडवितात तो ठोकळा, ऐरण, मोठा चौरस तुकडा ४ एक क्षार, काळें मीठ, बिडलवण. [तुल० स व्यड=पोलाद]

बीड—स्त्रीन (कों) गाडग्यावर भरलेलें गवत इ०स आवळा वग्याची जाडी दोरी

बीड—न १ नमुना, माप, परिमाण २ जास्त बीड पहा 'ह्या विड्याचा धोतरजोडा असला किंवा त्या बिडाचें पागोटें असलें तर काढ' [विडी=कर्डे]

बीड—स्त्री (व) गवत वाढलेली पडीत जमीन 'पुढील वावरापल्याड बीड आहे'

बीण—न (गो) भोंक, बीळ पहा

बीत—स्त्री मुलगी, कन्या कागदपत्रात बापाच्या नावापूर्वी योजितात जसें–'लालबीबी बीत सैयद अहमद सुभेदार पोलीस कोर' [अर बिंत्]

बीत(ओळ)—स्त्री (जमाखर्च) कागदाच्या दोन्ही अगास सारखी कोरी जागा सोडून काढलेली रेघ

बीत—स्त्री जम, बस्तान 'फार मेहनत बीत बसावयास लागली'–पेद १९ ६१

बीद्-ध—स्त्री १ रस्ता, गल्ली मार्ग (गाव, खेडें इ०तील) विदी पहा 'दुरी जाऊनि बीदी बसति।' पूजावसर २ (कों) गटार ३ (कु) विटीदाडूच्या अगर गोटग्याच्या खेळातील लहान खळगा, गल [स वीथि, हिं बीद]

बीन—पुन (संगीत) एक तंतुवाद्य याच्या दाडीच्या दोन टोकास दोन भोपळे असतात व मध्यें दाडीवर २० पडदे असतात. [स वीणा, हिं बीन्] ०**कार**–पु बीन वाजविणारा

बीन—स्त्री लेखाचा मथळा, एका बाजूस, समासात दिलेला साराश

बीन—बिन पहा

बीभत्स—पु नवरसांपैकीं एक रस किळस उत्पन्न करणाऱ्या वर्णनात हा रस असतो उदा० 'कावळे प्रीतीनें खाताती शेंबूड। विष्ठा वाटे गोड डुकराशीं।' नवरस पहा –वि १ किळसवाणें, ओंगळ, घाणेरडें, अभद्र (कृत्य, वस्तु, भाषण, वक्ता इ०) २ भीतिप्रद, भयानक, राक्षसी, क्रूर ३ (कायदा) जेणेकरून मन अपवित्र दुराचारी बनेल असा (मजकूर, कृत्य) [स]

बीमार—वि १ बेमार पहा २ दुःखित, व्यथित [फा बीमार्]

बीर—स्त्री एक प्रकारची पिण्याची दारू [इ]

बीर—पु हिंदुस्थानी भाषेंतील एक छंद 'नाना पदें नाना श्लोक। नाना बीर कडक।'–दा १२ ५५ [स वीर]

बीर—पु १ मंत्रसाध्य पिशाचदेवताचा एक वर्ग किंवा त्यातील व्यक्ति 'रामसूर्यादिमहादेव। बावन्न बिरादि पै गेले। –नव १० ३८ २ (ल) भर, चढ 'यासाठीं कोणता बीर भरतील न कळे'–पेद २० ८९, २१ ९६ [स वीर] ०**भरणें**–(एखाद्याच्या) अंगात भुताचा संचार करविणें ०**भरणे-देणें**–(ल एखाद्यास) उत्तेजन देणें चेतविणें, उठविणें (भाडण, दुष्कृत्य करण्यास) ०**कंगन**–न (व) दंडास बांधावयाचें कंकण, वीर ककण [वीरककण] ०**भाटीच**–पु वीरश्रीचें भाषण 'वीरभाटिच विनोद। प्रसगें करावे।'–दा ४ २ १४ [वीर+भाट] ०**मंत्र**–पु १ बीर वश करून घेण्याचा मंत्र २ जादू 'युनिव्हर्सिटीच्या किताबातहि काहीं बीरमंत्र आहे कोण जाणे'–नि ८०३ ०**विद्या**–स्त्री जादुटोणा –घांवो ०**सिद्धी**–स्त्री एक सिद्धी 'पूर्वी असे त्या सर्व बीरसिद्धी।'–दावि ४४९

बीरबाव(हु)टा—पु कुकवाचा किडा, सोनकिडा, ताम्रकृमि इंद्रगोप बिरबाहुटी पहा [हिं बीरबाहुटी, वीरबहूटी]

बीरबागें—न (व) टोमाटो, बेलबागें

बील—पु १ अडग्यातील गिलगिलीत पदार्थ, बलक २ मऊ व रसाळ फळातील गीर, नासलेल्या फळातील बिलबिलीत भाग

बींघळ—न बीं, बीज 'अमृत काढिलें तये वेळीं। पात्र बीवळ। –कथा २ १४ २७ विवळा पहा

बीस—वि वीस पहा

बीस्त—वि वीस, विसा [फा]

बीहार्मा—न संसाळूची एक जात –कृषि ७२८

बीळ—न (राजा) टोपली, सूप, शिपतर इ० करावयासाठीं काढलेलीं बाबचीं पातळ पातीं 'बुरुडानें काठीचीं बिळें काढिलीं'

बीळ—न १ उदीर, घुस, साप इ० चें राहण्याचें ठिकाण भोंक २ वाघ, सिंह इ०ची गुहा [स बिल] ०**उघडणें**–१ घरटें, पोळें इ० उघडें पडणें, खुलें होणें, जेंव फुटणें २ मुग्या इ०चे पंख फुटणें ०**पाडणें**–(ल) कांहीं हेतु साधण्यासाठी सधान जुळवून ठेवणें, लग्गा लावणें **म्ह०** (गो) बिळात ना रीघ आणि शंपडेक बाधता सूप (उदराला स्वत ला बिळात शिरण्यास वाव नाहीं आणि शेंपटीला सूप का बाधतो) शक्तीबाहेर काम करण्याचा आव आणणें

बुक—न पुस्तक, ग्रंथ [इ] ०**सेलर**–पु पुस्तकें विकण्याचा धंदा करणारा [इ] **बुकिश**–वि पुस्तकी, पुस्तकापुरतें वरवरचें, तात्पुरतें [इ] ०**नाटक**–न गद्य नाटक ०**पंडित**–पु (उप) निवळ पुस्तकी ज्ञान मिळविलेला (अव्यवहारी) विद्वान् पुस्तकीज्ञानपटु 'जरा धीर धरा असें सागणारे कांहीं बुक्शिपडित आमच्यात पुष्कळ निघतील'–टि ३ ७३

बुकटी, बुकणा—स्त्रीपु (औषध इ०चें) चूर्ण पूड भुकी [हिं बूकना=चूर्ण करणें]

बुकटी—स्त्री (गो) निकड

बुकडुल—पु (कों) माशाची एक जात हे ऑक्टोबर नोव्हेंबर महिन्यात पकडतात

बुकण—न बाजरीच्या कणसातील दाण्याभोंवतालचे तूस, गोंडण, गोड

बुकणा—पु (कों) (अशिष्ट) ढुगण, कुल्हा, बोचा, मागचा भाग ०**हत्ती, बुकणा**–पु १ बाहेर दिसणारे सुळे नसलेला हत्ती २ (ल) ठेंगणा, ढरपोटया लट्ठ पुरुष किंवा स्त्री

बुकणी—स्त्री १ (सामा) पूड, चूर्ण २ अबीर, बुक्का

बुकणी—स्त्री (गो) जनावरांनीं डोक्यानीं दिलेला धक्का बुकलणी, ढुसणी [हिं बुकणी]

बुकणी—स्त्री (गो) केळयाची कोशिंबीर

बुक(का)लणें बुकणें—उक्रि बुक्क्यानीं मारणें 'बुकली भीम, बुकलिति जैसे यज्ञात बोकडाला हो।' –मोवन ९ ४७ [बुकी] **बुक(का)लणी**–स्त्री बुक्क्या मारणें, बुकलणें [बुकलणें] **बुक्कलाबुकल**–स्त्री लाथाबुक्क्यानीं बदम मारणें [बुकलणें द्वि]

बुकलेट—न मुख्य पिकात मिसळलेलें दुसऱ्या जातीचे पीक, उतवडा –इरिगेशन खातें

बुकलो—पु (गो) बोका (प्र) बोकुल [हिं बिल्ला= बोका] ०**संन्यास**–पु बोकेसन्यास पहा

बुका–क्का, बुक्की—पुस्त्री १ बुकणी, चूर्ण 'बरें तर, मज जवळ ही हिरवी बुकी आहे, हिला सोनामुखी म्हणतात' –बाळ १ ७० २ काळथा रंगाचें एक सुगधी चूर्ण वीर पहा 'चोवा चदन मोगरेल अतर श्रीखड खडे बुका।'–सारुह ३ ४२ [हिं बुकना, गु भुक्की] **बुका लावणे**–(कथेकऱ्यानें पूर्वरंग सपवला म्हणजे त्यास बुका लावितात यावरून ल) रजा देणें, निरोप देणें, घालविणें

बुका–क्का, बुक्की–क्की—पुस्त्री १ मूठ, मुष्टि २ ठोसा, गुद्दा 'कोधें तो कीश तालप्रभुभुज विभुचें वक्ष ताडी बुक्यानीं।' –मोकृष्ण ६७२१ ३ (व) नाश [ध्व, दे प्रा बुक्का=मुष्टि]

बुकाडा–पु १ (कु) मोठी मूठ २ फार जोराचा बुक्का, धपका

बुकादा–पु बुक्का, ठोसा, गुद्दा (अल्पार्थी बुकादी) [बुकी]

बुकांडो—पु (कु) मानगुटी बोकाडी पहा

बुका(क्का)णा—पु बकाणा, बोकणा पहा

बुकादो—पु (गो) एक औषधी कद कोळकादा पहा

बुकाल, बुकाल्ल्लु—न १ (गो) टोपडें, कुचडें २ शेंबी [पोर्तु बोकिल्हा]

बुकेफ(फु)·गेष–स—वि १ सुगधी, सुवासिक २ सुगधी वस्तू विकणारा, गधी

बुगडी—स्त्री १ स्त्रियांचें एक कर्णभूषण 'बुगडया झुबुकबाळयाच्या जोडें। लेणें कानाचें।' –दवदास, भामावर्णन ४ २ मिरचीची एक जात ३ वस्त्राच्या काठातील फुलाची एक वीण **ह्न०** बुगडया गेल्या पण भोकें राहिलीं 'बुगडया गेल्या पण भोकें राहिलीं म्हणीप्रमाणे कोणतीहि चाल त्या कारणाबरोबर नष्ट होत नाहीं' –निच

बुगडी—वि तादुळाची एक जात

बुंगबुंग—क्रिवि मृदग, पखवाज इ०च्या आवाजानें 'बुगबुग रव तुग मृदगी। सग सग नटता स्ववृदगी। [ध्व]

बुंगी—स्त्री मुलाचें मूत्रेंद्रिय, बुळी, नुन्नी

बुचकणें—उक्रि १ ओरबाडणें, बुचाडणें २ (ल) लुटणें, नागविणें ३ (कु) (धान्याची रास, पीठ इ०) वरचेवर हात घालून विघडविणें चिवडणें

बुचकणें—अक्रि बिचकणें, दचकणें, एकदम भीति वाटणें

बुचक(कु)रणे—सक्रि नख इ०नीं ओरबाडणें, ओरचकारणें **बुचक(कु)रा**–पु नख इ०चा ओरखडा, ओरखडा [बिचकरणे]

बुचक(कु)ळणें—अक्रि उक्रि १ पाणी इ०मध्यें बुडवून बाहेर काढणें, बुडविणें २ (ल) गढून जाणें, निमग्न होणें (शास्त्र, ग्रथ, विषय इ०त) ३ सस्कार झालेला असणें (शास्त्र इ०चा) ४ (ल) गोंधळणें, भ्रमात पडणें, घुटमळणें, साशक होणें [ध्व बुच्=डुबप्रमाणें] **बुचक(कु)ळा**–पु १ सशयित स्थिति, गोंधळ २ भ्रम, सशय (क्रि० येणें, वाटणें) **बुचकळयांत पडणे**–साशक होणें, पेचात पडणें, सशयित होणें **बुचक(कु)ळी**–स्त्री पाण्यात मारलेली बुडी (क्रि० मारणें) 'रामनामाची बुचकळी। आणिक नलगे ती आघोळी।' –मसाप २ २२ **बुचकळया खाणें**–(बुडणाऱ्या इसमानें) गटगळया खाणें, धडपडणें

बुचका—पु १ (केस, तंतु, सत इ०चा) पुजका, जुमडा, गुता 'घळ गालगुचका उपटित शेंडीचा बुचका रे।'–सला ८३ २ (पानें, अकूर इ०चा) झुपका [स पुज, तुल० इ बच] **बुचक(कु, को)ली बुचुकली, बुचकी**–स्त्री १ लहान बुचका २ माजराच्या पुढच्या पायाचा पजा ३ लहान मुलाचा पजा

बुचका—पु बचक पहा

बुचका—वि चोंबडा, लुतरा या अर्थी चहाड शब्दापुढें येतो

बुचटणें—न बूच, बोळा, दट्टया, झाकण, गुडदी [बूच] –सक्रि गुडदी मारून बद करणें (तोंड इ०)

बुचडा—पु १ स्त्रियाच्या डोकीवरील केशाच्या रचनेचा एक प्रकार, अबाडा २ गवत, भाताच्या काडया इ० ची दोरीनें वाधलेली पेंढी [स वि+चूडा, तुल० म बुचका, इ बच]

बुच(चे)डी—स्त्री १ काबळें इ०स एका बाजूस चुणून त्यास दोरी बाधून डोकीवर घेण्यासाठीं करतात ती खोळ २ अशा खोळीचा डोकीवरचा भाग ३ (माण) वाळविण्यासाठीं शेतात उभ्या केलेल्या कणसासह कडब्याच्या पेंढ्याचा जुडगा [बुचडा]

बुचडी—स्त्री (कु) बीं पेरण्याची एक पद्धत

बुचबुच—स्त्री १ (ढेकूण, पिसवा इ० चा) बुजबुजाट विपुलता २ (भिकारी, कर्जदार इ० ची) गर्दी, दाटी [ध्व]

बुचबुच-बुचा, बुचुबुचु-च्र—क्रिवि १ ढेकूण, पिसवा इ० च्या बुजबुजाटाप्रमाणें हालचाल, आवाज करून) २ एखाद्या पदार्थांत हात, बोटें इ० वरचेवर घालून (चिवडणें), बचाबचा [ध्व] **बुचबुचणे**-अक्रि १ (ढेकूण, उवा इ० चा) बुजबुजाट होणें २ (डोकें, बिळाना इ० त) उवा, ढेकूण इ० फार होऊन वळवळत असणें [बुचबुच] **बुचबुचाट**-पु १ (पिसवा, ढकूण इ० चा) सुळसुळाट, अतिशयितता, विपुलता २ (कामाची) निकड, गर्दी ३ (भिकारी इ०ची) गर्दी, दाटो, झुबड [ध्व बुचबुच] **बुचबुचि(ची)त**-वि भरपूर, गच्च विपुल 'एकें हिरवीं कर करितें। येकें बहुबीजें बुचबुचितें।' -भारा किष्किंधा १५ ६१

बुचबुचाव(वि)णें—उक्रि (वस्त्र, भांडें, शरीर इ०) हलक्या हातानें धुणें, घासणें, पाण्यात नुसतें बुडवून काढणें [ध्व बुच]

बुचा-च्चा—वि १ (नेहमीं असणारा दागिना इ० नसल्या मुळें) भुडा, लाडा, उघडा, रिकामा (हात कान) २ शिंगमोडका, कानतुटका, डोकें फुटका इ० प्रकारचा ३ नागवा, निलाजरा 'तुका म्हणे आता लाजधरी बुच्या।'-तुगा २९५१ [हिं बूचा=कानतुटका] **०कारभार**-पु १ अधिकार नसता एखाद्या कामात हात घालणें, रिकामी अरेरावी २ लाडा कारभार, अनधिकृत लुडबुड **०कारभारी**-पु बुचा कारभार करणारा **म्ह०** बुचे कारभारी आणि नकटे चौधरी **बु(बु)ची**-स्त्री (व) अलकाररहित स्त्री, भोंगळी

बुचाड—न (मळणीपूर्वीचा) कणसासह कडब्याच्या पेंढ्याचा ढीग, उडवी, कडब्याच्या पेंढ्याची एक रास [बुचका-डा]

बुचाड(ट)णें—सक्रि १ (अंगावरचें वस्त्र, अलकार इ०) जोरानें हिसकणें ओढून काढणें, नागविणें २ (ल) लुटणें लुबाडणें ३ (पानें, पिसें इ०) ओरबाडून काढणें [बुचा] **०गोबाडणें**-उक्रि पूर्णपणें लुटणें, सर्वस्वी नागविणें [बुचाडणें द्वि]

बुचू-जू—पु (कों) बूच, दट्ट्या झाकण, गुडदी [बूज]

बुच्ची, बोची—स्त्री (व) घोडयाच्या कपाळावरील शेंडी, चोटी

बुजकणें, बुजग(गा)वणें—न १ पशु पक्षी इ०ना भिव विण्यासाठीं शेतात उभें केलेलें बाहुलें किंवा कांहीं शब्द करणारी वस्तु, बागुलबोवा 'यज्ञशवुजगवणें दे भक्तासि शिवों न काळकागातें।' -मोउद्योग ८ ६१ २ भीतिदायक गोष्ट, पदार्थ, व्यक्ति इ० 'वाटेनें चोराची गाठ पडली असताहि तरवार उपयोगी पडेलमें प्रमाण नाहीं पण बुजगवणें आहे म्हणून बाळगावी' ३ अत्यत कुरूप व भीतिप्रद माणूस [बुजणें] **बुज(झ)वणें, बुजा(झा)वणें, बुझावण**-न बुजकणें (सर्वअर्थी) पहा 'झालें ते यमदूतही बुजवणें शेतीं तृणाचें जसें।' -निमा १ १८ [बुजणें, बुझणें=दचकणें]

बुंजका—पु पुजका पहा

बुज(झ)ट, बुजरट बुजरा, बुजा(जी)र—वि १ सहज घाबरणारा, कारणाशिवाय दचकणारा, भितरा, बुजणारा त्याला (समाजाच्या गाडयाला) ओढणारीं तेंहि फार बुजरट असतात -आगर १ १०१ २ लाजरा, धीट नसणारा [बुजणें] **बुजणी**-स्त्री दचकणी, बिचकणें, भीति [बुजणें] **बुज(झ)णें**-अक्रि दचकणें, एकदम भीति वाटणें, घाबरणें 'हास विजय मनिं म्हणे का गोपसख्या मला बुजाल्या हो।' -मोविराट ४ ८७ [प्रा बुज्ज=डरणें, तुल० इ बज् (फ्रें बूग पासून)] **बुज(जा)वणी**-स्त्री बुजणी, दचकविणें, भिवविणें [बुजविणें, बुजाविणें] **बुज(झ)विणे, बुजा(झा)विणे**-उक्रि दचकविणें, घाबरविणें, भिवविणें, भीति दाखविणें [बुजणें]

बुज(झ)णें—अक्रि छिद्र, मार्ग इ० बद होणें, भरलें जाणें

बुज(झ)णें, बुजविणे—उक्रि बद करणें, भरून टाकणें (भोंक, मार्ग, भांडें इ०) 'सवेंचि आणील रघुनदन। पापाणीं सागर बुजवोन।' 'मशीं पोरा घे रे बार। तुझे बुजीन खालील द्वार।' -तुगा २५६ [स बद्ध, प्रा बज्झ तुल० प्रा बुज्जण=स्थगन] **बुझाविणे**-अक्रि बद होणें, मिटणें 'तेवींचि नाहीं बुझाविलीं। अजुन द्वंद्वें।' -ज्ञा १३ १५

बुजतेलोया अबलग—वि घोडयाचा एक रग सर्व शरीर पाढरें असून त्यात काळसरपणा असलेला, कान आयाळ व दूम काळी व पोटाखालीं काळें व चारी पायावर काळी झाक असलेला (घोडा) -अश्वप १ ३२ [फा बोज्=मलई रगाचा+तलिया+अबलख्]

बुजबुज-बुजा बुजबुजण बुजबुजाट—तुचबुच इ० पहा

बुंजरी—स्त्री बुजगें, बुजगी नर्भी कुजरी बुजरी घेत आटी। मुखें वासुकीच्या निघ ज्वाळ मोठी।' -मुरामायण बाल ९९ [बुजणें]

बुजरु(रू)क-ग—वि १ थोर वजनदार बुजुर्ग पहा 'बुजरुगापासून पडित अजम बाजीराव पडित प्रधान यासी' -थोमारो १ ६५ २ (व) बुद्धक ३ (मुसलमानात रूढ) सर्वेपित्री तिथि [फा बुझुर्ग्]

बुजाडणें—अक्रि (व) बुजणें

बुजुर्ग—वि थोर, वृद्ध, बुद्धक 'अज कदीम मोहीबाचा व ई जानेबाचे बुजुर्गाचा यरूलास कमाल चालोन आला आहे' -रा ३ ९० [फा बुझुर्ग्] **बुजुर्गी**-स्त्री थोरवी, मोठेपणा 'नवाबानीं तर बुजुर्गीस लाजीम तो मार्ग माडला' -रा ५ ३१ [फा बुझुर्गी]

बुझ(ज)णें—अक्रि १ समजणें हा सहोदर बुझे अरुणाचा।' -किंगवि १२ २ जाणणें, आकलन होणें पार्टी जे निपिद्ध म्हणिपे। तेंही बुझाव स्वरूपें।' ज्ञा ४ ९१ [स बुध्, प्रा बुज्झ

हिं मि बुझना, बुझणु, गु बुझवु व बुझिवा] **बुज(झ)वणी, बुजा(झा)वणी, बुज(जा)वणें** स्त्रीन समजूत, शिकवणूक [बुजविणें] **बुज(झ)विणें, बुजा(झा)विणें**-उक्ति शिकविणें, विशद करणें, समजाविणें, समजूत घालणें 'प्रमुदित मग माता कन्यकेला बुझावी।'-सारुह २ १०८ 'न जाणे न नेणे अशा पामराला। बुझावू शकेना विधाता तयाला।'-वामन स्फुटश्लोक **बुझावण-णी**-स्त्री १ समजूत, एकवाक्यता, (गो कों) बुजावण 'जेथ नानामता बुझावणी जाहाली। एकमेका शास्त्राची अनोळखी फिटली।' -ज्ञा ९ २७४ २ समजावणी 'रुसलेति तरी होईल बुझावणी। तातडी करूनि साधावें हें।'-तुगा १२२४

बुट—पु कापडावरील नकशी बुटा पहा 'श्रीमत मोत्याचे बुट मोन्याचे कट सजीवले हुट हत्ती घेतले।' -ऐपो ४३६ [बुटी]

बुटएटक, बुटखीळ, बुटखिळा—बुटेएटक, बुटेखीळ पहा

बुट-कण-कन-कर-दिर्नी-दिशी—क्रिवि पाणी इ० मध्ये जड पदार्थ पडत असता किंवा बाहर निघाला असता होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन, डुबकन [ध्व]

बुट(टु)क(ग)णा, बुटुगा—वि बुटका, ठेंगणा, ठेंगू [बुटका]

बुटका—वि १ आखूड, ठेंगणा, गिट्ठा, खुजा २ ज्याचें टोंक, शेंडा, मोडला आहे असा [तुल० का पटटु=लहानपणा]

बुटकी-स्त्री मिरचीची एक जात ही फार बारीक असते -कृषि ५१८ **बुटकुला-ली-लें बुटुकला-ली-लें**-बुडकुला इ० पहा **बुटबैगण**-न फारच ठेंगणा व लठ्ठ माणूस, ठेंगू [बुटका+बेगन=वांगें]

बुटकुळी—स्त्री बुडी, डुबकी बुचकळी (क्रि० मारणें). [ध्व बुट'] **बुटकुळ्या खाणें**-(बुडणाऱ्या माणसानें) गट गळ्या खाणें

बुटटकी—स्त्री १ (स्वत ची) रिकामी, फाजील वढाई फुशारकी २ पोकळ डौल, प्रतिष्ठा, ऐट (क्रि० मिरवणें, माडणें, करणें)

बुटणें—न (कु) भाताची एक जात

बुटणे-न बच, दक्ष्या, झाकण, गुडदी

बुटणेर—पु युरोपियनाच्या घरचा आचारी, कोटवळा, बबर्जी 'बुटणेरसाहेब याचेंच प्राबल्य जास्त चालत असते'-नि ६१ [इ बटलर]

बुटबु(बू)ट-टी—स्त्री १ पुटपुट, कुजबूज २ पावसाची रिपरिप ३ कानात सांगितलेला मंत्र मंत्र यंत्र कांहीं करिसी बुटबुटी। तेंणें भूतसृष्टी पावशील।' -तुगा २५०१ [ध्व] **बुटबुट-बुटां**-क्रिवि १ टपटप, रिपरिप असा आवाज करून (पाऊस० पडणे) २ पुटपुटत, कुजबुजत [ध्व] **बुटबुटणे**-अक्रि १ टपटप रिपरिप पडणें (पाऊस इ०) २ पुटपुटणें, गुणगुणणें, कुजबुजणें [बुटबुट]

बुटबुटीत—वि १ (कु) चागला न शिजल्यामुळें टणक राहिलेला टचटचीत (तादूळ, डाळ इ०) २ (कों) बुळबुळीत

बुटली—स्त्री १ धातूचें लहान भांडें, तपेली २ मोटेच्या चाकाचा आस किंवा चरख्याची सळई ज्या दोन खुटयावर ठेवितात त्यापैकीं प्रत्येक [का बटलु=वाटी] **म्ह० दीड बुटली उरीं फुटली ०भट**-पु (व) बटु, ब्रह्मचारी

बुटा, बुटी, बुट्टी—पुस्त्री कापडावर रगाचे ठसे उठवून अगर विणून काढलेलीं फुलें, नक्षी 'हारा वर्णी कुसुम पदरास। बुटालिंगी मिरवली।'-नव २३ १५ [फा बोता, हिं बूटा]

०दार, बुटेदार-वि बुट्टा, नक्षी असणारें, नक्षीचें

बुटारणा—वि ठेंगणा, आखूड, गिट्ठा, खुजा

बुटी, बुट्टी—स्त्री १ (ल) एक औषधी वनस्पति २ गुप्त व रामबाण औषध, मंत्र, तोडगा इ० ३ (ल) अडचणीच्या वेळीं उपयोगी पडणारा द्रव्य, विद्या इ० चा साठा ४ भागेचा घोटा ५ माल, मिळकत -राको [हिं] **०देणें**-गुप्तपणें उत्तेजन देणें

बुटी बुट्टी—स्त्री पाटी, टोपली [का]

बुटें—न गाडीच्या कण्यावरील फळी **०काढून-नेऊन-हरून ठेवणें**-(ल) एखाद्या कामाचे जरूर असें साधन काढून घेणें, नाहींसे करणे **०गहाण ठेवणें**-अत्यंत जरूर अशी वस्तु दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणें **०एटक**-न गाडीचें बुटें न हलावे म्हणून बाधावयाची दोरी **०खीळ-खिळा**-खीपु गाडीचें बुटें व कणा याना जोडणारा खिळा

बुटटण—न (व) बुटणें पहा

बुट्टा—वि ठेंगणा, बुटका, आखूड (माणूस, पदार्थ)

बुट्टा—पु ठिपका बुट्टी पहा [बुटा]

बुट्टा—पु पाटा पहा

बुट्टा, बुट्टी, बुट्टीदार, बुट्टें, बुट्टेदार—बुटा इ० पहा

बुट्टाण—स्त्री (गो) बकरा, वाघ इ०च्या अगाची किंवा नासलेल्या दुधाची घाण **बुट्टी**-स्त्री साधारण लहान कान असलेली मेंढी

बुट्टी, बुट्टीस मारणें—गुगारा देणें चुकविणे, सुट्टी घेणें, टाळणें (विशेषत शाळेंतील मुलात रूढ)

बुट्टी—स्त्री १ (व) गाडीच्या साटीच्या पुढच्या भागाला असणाऱ्या दोन खुटापैकीं प्रत्येक २ बुटली अर्थ २ पहा

बुंठण—न खुठ, बुधा, थोटण **बुंठा**-वि थोंटा, खुंटासारखा केलेला, ज्याचें अग्र तुटलें आहे असा (पदार्थ, अवयव, झाड) [बुधा]

बुड—स्त्री बूड पहा

बुड—न (गो) पाणकोंबडा

बुडकणें—अक्रि पाण्यात बुडत्या मारणें, डुबणें [ध्व बुडक] **बुडकली-ळी, बुडकी**—स्त्री बुडी (क्रि० मारणें)

बुडका—स्त्री नदी-ओढ्याच्या काठीं किंवा तळात पाणी साचण्यासाठीं केलेली खाच लहान विहीर भुडकी पहा

बुडकुला-ळा-ळें—पुस्त्रीन १ सुमारें शेरभर पाणी मावेल एवढें मातीचें भांडें, लोटके २ लहान तपेली, धातूचें लहान भांडें ३ रहाटगाडग्याची लोटी 'माझ्या राहाटाची बाई बुडकुळी घर धन्यानें बाईल कुटली।' –भज ५५ ४ बोळके **बुडकुलें**–पु लहान मुलाच्या खेळातील माती, लाकड इ०चा कोणताहि पदार्थ (घर, ताटली इ०) [बुटका]

बुडखा—पु १ झाड इ०चा बुंधा, झाडाच्या खालचा मुळापर्यंतचा भाग २ तळ, मूळ, पाया, उगम, आधार (पदार्थ, काम, व्यापार इ०चा) [स बुन्न, प्रा बुध, बुद्ध, म बूड]

बुडगा—वि (ना व) म्हातारा [स वृद्ध, प्रा बुड्ढ, हिं बुड्ढा]

बुडण—स्त्री १ बुडण्याची जागा (पाणी, काम, व्यापार इ०त) (शब्दश व ल उपयोग) २ नुकसान, तोटा (व्यापार, उद्योगधदा इ० त) **बुडणूक**–स्त्री बुडण्याची क्रिया, बुडलेली स्थिति (शब्दश व ल) **बुडणें**–अक्रि १ पाणी इ० द्रव पदार्थांत खोल जाणें, अतर्धान पावणें २ (ल) (काम, उद्योग, अभ्यास इ०त) गढून जाणें, गर्क होणें, निमग्न होणें 'देहीं जयाची अहंता। बुडोनि ठेली।' –ज्ञा १५.४२६ ३ (ल) (दुःख काळजी, चिंता, कर्ज इ० नें) व्याप्त होणें, जर्जर होणें, आकुल होणें 'नता करुनि मुक्तही म्हणसि मी बुडालों रिणे।' –केका ११ ४ (ल) (मनुष्य, पीक गाव, देश व्यवहार, पैसा इ०) नष्ट होणें, नाश पावणें नाहींसें होणें 'तेवीं समूळ अविद्या खाय। ते ज्ञानही जं बुडानि जाये।' –ज्ञा १५.४४० ५ निष्फळ होणें, फुकट जाणें गमावणें, निरुपयोगी होणें समयास जर तुम्ही तेथें पोंहचला नाहीं तर तिकडील दक्षिणा बुडेल आणि घरच कामाचा दिवसही बुडल' ६ (ल) (ग्रंथ, नाणें, चाल, धर्म इ०) बंद पडणें, प्रचारात नसणें, अमलातून जाणें ७ (दिवस) सपणें, शेवटास जाणें ८ (सूर्य इ०) मावळणें [स बुड्=लेपणें, प्रा बुड्ड] **म्ह**० चढेल तो पडेल पोहेल तो बुडेल **बुडतठाव**–पु मनुष्य इ० बुडून जाण्याइतकी पाण्याची खोली ह्याच्या उलट छातीठाव, कमरठाव **बुडता**–वि १ बुडणारा, उतरता, ऱ्हास पावणारा जसे बुडता पाया–काळ–व्यापार–धंदा–दौलत इ० २ आत टाकलेला पदार्थ बुडेल इतकें (पाणी, तूप, तेल) [बुडणें] **म्ह**० बुडत्याचा पाय खोलात–खोलाकडे=खालावलेल्या माणसाची प्रवृत्ति आणखी अपकर्षाकडे होत जाते **बुडता काळ**–पु नुकसानीचा काळ, ऱ्हासकाळ, संकटकाल, पडता काळ 'बुडत्या कार्ळी हात देणारे थोडेच'–विवि ९.८.७१ **बुडता पाया**–पु उतरत्या कळेचा, ऱ्हासाचा आरंभ (क्रि० लागणें, होणें) **बुडचा-ला**–वि तळचा, बुडाकडील **बुडालेल्या घरचा मोड**–पु कुटुंबातील सर्व माणसें मरून जाऊन शिल्लक राहिलेला एकच मनुष्य

बुडबु(बू)ड—स्त्री तोंडाची पुटपुट, बुटबुट पहा [ध्व] **बुडबुड-डा**–क्रिवि १ बुडबुड्याच्या आवाजाप्रमाणें, बुडबुड असा आवाज करून २ बुटबुट पहा [ध्व] **बुडबुडगंगा**–स्त्री भरभर स्नान, दडस्नान, मुसळस्नान घोपटस्नान

बुडबुडणे—अक्रि १ बुडबुड्याच्या आवाजासारखा आवाज होणें २ हलक्या व अस्पष्ट आवाजात बोलणें, पुटपुटणें ३ (गो) पाण्यात डुबणें [बुडबुड]

बुडबुडा—पु १ पाणी, दूध इ० मध्यें वारा गेल्यानें जो वाटोळा आकार उत्पन्न होतो तो फुगा २ भाजलेल्या त्वचेवर येणारा फोड (क्रि० निघणें, होणें) ३ (ल) नश्वर, अल्पकाल टिकणारी गोष्ट क्षणभंगुर संसाराला बुडबुड्याची उपमा देतात ४ ठकबाजी, सोदेगिरी, (इ) बबल [ध्व, स बुब्बुद]

बुडवणी, बुडवणूक—स्त्री १ बुडविणें, बुडविण्याची क्रिया (शब्दश व ल०) २ बूड, नाश, अध पात 'धर्ममार्ग पापपरिणामी असून तो देशास बुडवणूक आणणारा असा त्याचा ग्रह आहे' –नि ४२० [बुडणें] **बुडवणी**–वि भाडयाला दोरी न लावता हातानेंच भांडें बुडवून भरून घेता येईल इतकें खोल (पाणी, विहीर, टाकें इ०) **बुडविणें**–उक्रि १ पाणी इ० मध्यें पदार्थ घालणें न दिसेसा करणें, बुडण्यास लावणे २ (ल) मग्न करणें, बुचकळणें ३ (आयुष्याचा) नाश करणें, निरुपयोगी बनविणें 'आपण मरून गेला व बिचारीला व्यर्थ बुडविली' ४ बंद करणें, बंद पाडणें, खोबविणें ५ नुकसान करणें फसविणें, लुबाडणें [बुडणें] **बुडव्या, बुडवणा-ण्या**–वि नाशास, ऱ्हासास कारणीभूत, बुडविणारा (मनुष्य)

बुडसळ—पुन पानें झडून वाळलेला वृक्ष, शुष्ककाष्ठ, खोड तर्वांचि भोगक्षयें मागिले। पडती दहार्ची बुडसळें।' –ज्ञा १५.१६० [बुडखा]

बुडस्थळ—न १ नुकसान होण्याचा संभव असलेला धंदा, व्यापार इ० धाडसाचें, धोक्याचे काम 'समुद्रातील व्यापार हें मोठें बुडस्थळ आहे' २ बुडल्यामुळें झालेलें नुकसान, नाश, हानि, दुरवस्था 'यदा घरी बसलों त्यामुळें चहूकडून बुडस्थळ झालें' ३ बुडित व्यापार [बुडणें+स्थळ]

बुडळणें—सक्रि बुडविणें 'तैसी अविद्येची उकळी। जया जीवजातातें बुडळी।' –भाए ५५६

बुडाव—(नाविक कों) दुरमीणास व वाकझाडीस ठोकलेले आगूड खिळे [बूड]

बुडी—स्त्री १ बुद्धिपुरःसर पाण्यांत शिरणें, बुचकळी, बुडकी (क्रि० मारणें, देणें) २ (खा) (कुमारी) कुमारी चाक ज्या दगडी खळग्यांत फिरतें तो खळगा [बुडणें] **म्ह०** साधली तर उडी नाहीं तर बुडी **०मारणें-देणें**—१ पाण्यांत जाणें व काहीं काळ पाण्यांतच राहाणें २ (ल) काहीं काळ पडून जाऊन दडून बसणें 'यानें चार घटका बुडी मारली' ३ काहीं साध्यास्तव प्रयत्न करणें **शंभरबुड्या मारून गाड कोरडी दाखविणारा**-(राजा) कोणेक कर्म यथेष्ट करूनहि लोकांत अलिप्तपणें वागणारा

बुडी-ढी—स्त्री भाला, बरची इ० चा दांडा, पात्याच्या उलट बाजूचें टोंक [बूड]

बुडी—स्त्री (कु) मासे पकडण्यासाठीं समुद्राच्या तळीं लावि लेलें जाळें (क्रि० मारणें) [का बुडी=मासे, फुलें इ०ची टोपली]

बुंडी—वि दुष्ट, कडवा 'साठसहस्र पठाण बुडी।'—ऐपो २२५

बुडीत—न १ बूड, नुकसान, हानि २ जें परत मिळण्याची आशा नाहीं असें कर्ज, बुडालें अशा बुद्धीनें देणें 'गुहागरकराची मुलगी तुम्ही करणार तर दोनशें रुपये बुडीत द्या आणि तीनशें रुपये कर्ज द्या म्हणजे घडेल' ३ कांहींएक फायदा न होतां धंद्यांत बुडालेली रक्कम -वि बुडालेलें, नुकसानीचें, गमावलेलें [बुडणें] **०कूळ**-न घेतलेलें कर्ज फेडूं शकत नाहीं असें कूळ, दिवाळखोर ऋणको **०खत**-न नमूद केलेलें कर्ज परत मिळण्याची आशा नाहीं किंवा मुदतीबाहेर गेलेला असा कर्जरोखा **०खर्च**--पु १ ज्याचा मोबदला मिळणार नाहीं असा खर्च २ (जमाखर्च) बुडालेला, गमावलेला पैसा **०खातें**-न बुडीत हुंड्याच्या नोंदणीचा वर्ग, यादी **०बाकी**-स्त्री वसूल न होण्याजोगी बाकी 'त्या दुकानदाराचें दुकान बसण्यास बरीचशी बुडी-बाकीच कारण झाली'

बुडीद—पु पाण्याची खोली मोजण्याचा ओळंबा [बुडणें]

बुडूख—न १ झाड इ० चा बुंध. बुरखा मुरुख जैशा खाडुनिया शाखा। मग तयाचिया बुडुख्या। कृष्ण कीजे।'—ज्ञा १३ २१८ २ तळ, पाया, भुई (भांडें, वस्तु इ० चा) ३ एखाद्या कामाचा, प्रसंगाचा सुरवातीचा भाग, आरंभ, उगम ४ लहान मूळ, आरंभ, आधार [बूड] **म्ह०** वडिलांचें बुडुख आणि नाचे तुडुक तुडुक=थोडासा वडीलपणा मिळाल्याबरोबर दिमाख चढणें

बुडूढंग—पु (ना) मोठा पतंग

बुढ्ढा—वि म्हातारा, वयस्क [स वृद्ध, प्रा बुड्ढ] **म्ह०** बुढ्ढी घोडी लाल लगाम **०मंगळ**-पु (काशी) रंगपंचमी झाल्यावर प्रथम येणाऱ्या मंगळवारीं होणारा होलिकोत्सव हा उत्तरहिंदुस्थानांत-विशेषत काशीक्षेत्रीं-फार मोठ्या प्रमाणावर होतो -तीप्र १०२ [हिं]

बुणगा, बुणगें—पुन १ सैन्याच्या सामुग्रीचा तळ, खेळ खाना 'रोहिलीयाचें बुणगें व खजिना आहे, तो लुटून टाकावा' -भाव ४८ २ सैन्याबरोबरचे उदमी इ० बिनलढाऊ अवातर लोक बाजारबुणगें पहा 'पायदळ तोफासगें। टाकिलें पिछाडीस बुणगे।' -ऐपो २२३ -पया ९० [फा बुन्गाह्] **बुणगेबाजार**-न बाजारबुणगें पहा 'बुणगेबाजार लष्कर उतरे तीन कोसावर।'—ऐपो ३४१

बुणगा—वि १ बुटका, ठेंगणा २ लहान, छोटा, थोडा (पदार्थ) बुद शब्दांत बुदका पहा [स बिंदु, म बुद]

बुणगी—स्त्री बाजारीचें गोंड, टोपण, कचोळें

बुणगुलें—न धान्य साठविण्याची लहान कणग, कणगुलें

बुत—पु मूर्ति [फा] **०परस्त**-वि मूर्तिपूजक [फा बुत्परस्त (बुत्=मूर्ति)] **०परस्ती**-स्त्री मूर्तिपूजा 'मुसल्मान होऊन जो बुत्परस्ती करील त्या सजा तो खिताब-मोजीब आण खीच आहे'-ब्रप २३५ [फा] **०फरोश**-वि मूर्तीचा विक्रय करणारा, धर्माचा सौदा करणारा [फा बुत्फरोश्] **०फरोशी**-स्त्री मूर्तीचा विक्रय, धर्माचा व्यापार [फा] **०शिकन**-वि मूर्तिभजक [फा बुत्शिकन्] **०शिकनी**-स्त्री मूर्तिभजन करणारा [फा]

बुत—स्त्रीपु बुथ पहा

बुत-कण-कन-कर-किनी-किशी—क्रिवि मऊ पदार्थ परस्परावर आदळल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून [ध्व]

बुतका—पु गुद्दा बुक्का, ठोसा [ध्व बुत-द्]

बुतारा—पु (को) मोठी केरसुणी, झाडणी **बुतारी**-स्त्री लहान बुतारा

बुताव—पु १ (गा) एक प्रकारचें लालसुपारीच्या आकाराच्या फुलांचें झाड २ गुडी, भुतावें, बिरडें [पोर्तु बोताव]

बुतिश—न बाटलीच्या आकाराची चिनी मातीची बरणी [पोर्तु बोतिजा]

बुत्ता, बुत्ती—पुस्त्री (ना) (विटीदांडूचा खेळ) विटीला टोला लगावण्यापूर्वी ती उंच उसळविणें [हिं बुत्ता]

बुत्ती—स्त्री (बायकी) खेडेगांवातील सासुरवाशीण अगर माहेरवाशीण गांवास जाताना तिच्याबरोबर दिलेले खाद्यपदार्थ [हिं बुत्ती=पाथेय तुल० स भुक्ति, वृत्ति]

बुंथ, बु(बु)थी—पुस्त्रीन १ डोक्यावरून सर्व शरीरावर आच्छादनार्थ घेतलेलें वस्त्र, ओढणी खोळ 'कनकाबराची घेऊन बुथी। बैसली सती कौसल्या।' २ बुरखा, घुगट, खोळ (घोंगडी इ०ची) (क्रि० घेणें, मारणें, ओढणें, सारणें) 'काळी कांबळी गुंतून बुथी।'—नव १३ १२३ ३ आश्रयस्थान, निवासघर 'जैसी आभाळाची बुथी। करूनि राहे गभस्ती।'—ज्ञा ६ २५१ ४ रूप,

वेश 'होतों दाशरथी तुम्ही वसुमती घ्या वानराच्या बुथी।' –निमा १२ ५ गवसणी, आच्छादन (ल) बधन 'गगना घालू शके बुथी।' –कृमुरा ३९ ५४ [स अवगुठन] **बुंथी पांघरणें**–स्त्रियानीं लुगडयावरून आगभरून दुसरें वस्त्र पाघरणें, शेला इ० घेणें **बुंथड**–स्त्री वस्त्रप्रावरण, पोशाख 'गाढव गाढविसि बुथड। न करी अलकार मोथड।' –एभा १३ ४२१

वुथारी– स्त्री बुतारी पहा

बुद्–न बूड, तळ, खालचा भाग [फा बुन्ना, बुन्याद, म बूड] **०घेणें**–(उष्णता सहन व्हावी म्हणून) चुलीवर ठेवावयाच्या (खापर इ०च्या) भाडयाच्या बुडाला माती, राख इ०चा लेप करणें

बुंद्–पु कॉफी नावाच्या झाडाचें बीं **बुंदाचा चहा**–पु (कर) कॉफीचें बी उकळून केलेलें पेय, उकळलेल्या कॉफीचें पाणी, अर्क, कवा **बुंदाचें तेल**–न बतम तेल, कॉफीपासुन केलेलें तेल –अश्वप २ १०८ **बुंदिन**–न (शाप) चहा, कॉफी, कोको, ही उकळल्यानतर त्यात सापडणारा एक क्षार, (इ) कॅफीन

बुद्–वि १ (सौदर्य, श्रेष्ठत्व, अप्रतीमत्व, दाखविण्यासाठी प्रमाण म्हणून योजतात) सुरेख, गोंडस, सुदर, अप्रतिम 'नाजुक रुपडें बुद मुखाटा नवतीची लाली।' –होला १०१ २ लाल या विशेषणापुढें त्या रगाचें आधिक्य दर्शविण्यासाठी योजतात 'पागोटयाचा रग लालबुद आहे' **बुंदक(ख)डा**–वि सुदर व देखणा (स्त्री किंवा पुरुष) **बुंदडा**–वि बुदखडा, सुरेख, भपके दार, गोंडस वस्तु

बुंद्–पु थेंब, बिंदु 'दुधाचे घागरी मद्याचा हा बुद। पडिलिया शुद्ध नव्हे मग।' –तुगा २८६४ [स बिंदु, हिं बुदा] **म्ह**० बुदसे गई सो हौदसे नहीं आती **बुंदका**–पु थेंब, ठिपका –शर –वि लहान, आखूड, बुणगा पहा **बुंदकी**–स्त्री (कापड, कागद इ०वरचा) लहान ठिपका, बुट्टी 'बुदकीचा गजभर चिरा जो तुटला।' –ऐपो ५४

बुदकणें–उक्रि १ (कों) बुकथा मारणें, बुकलणें, बदकणें पहा २ बदडणें 'चेंडूच्या खेळात त्याला मी बदकून काढतो पहा' [बुदका] **बुदका**–पु १ (को) गुद्दा, ठोसा, बुक्का २ बत्ता 'चुना इ० बुदक्यानें कुटणें' –राको [ध्व बुद!]

बुदकें–न (गो) पुजी

बुदगा बु(बुं)दगुला–वि बुटका, बुणगा पहा 'मोदळी बुदगुली ठेंगणें ठाण। अति दीर्घ जाण न करावी।' –एभा ११ ११८५ **बुंदगुलें**–न लहान व विशिष्ट आकाराचें धातूंचें भाडें

बुद्बळ–न बुद्धिबळाच्या खेळातील राजा, वजीर, हत्ती इ० प्रत्येक मोहरें, सोंगटी [स बुद्धिबल] **बुद्बळें-बुद्बळाने खेळणें**–बुद्धिबळाचा खेळ खेळणें

बुदबुद–स्त्री बुडबुडे फुटणें, (पदार्थ नासल्यासुळें) बुडबुडे येऊ लागण्याची स्थिति (क्रि० सुटणें) –पु बुडबुडा 'निळा म्हणे ठेविलों ऐसा। जळिंचा बुदबुद जळींचि जैसा।' –निगा १६५ **बुद्बुद्-बुद्बां**–क्रिवि बुडबुडे येउन गदगदा, खदखदा **बुद्बुद्णें**–अक्रि (जखम, गळू इ०) कृमींनीं व्याप्त होणें बुज बुजाट होणें

बुदरुक– वि बुद्रुक पहा 'मोकदम मौजे चादे बुदरुक तर्फे पेडगाव याचे नावें कौल लिहून दिला' –समारो १ ७

बुदला-ली-लें– बुधला इ० पहा

बुंदी–स्त्री हरभऱ्याचें पीठ भिजवून पातळ करून तें झाऱ्यातून तुपात पाडून तळलेली कळी (अव) बुद्या 'चोटी मुग दळ बुदी विशेष।' –नव ९ ११७ [स बिंदु, हिं बुदिया] **बुंदीचा लाडू**–पु साखरेच्या पाकात बुद्या घालून केलेला लाडू, एक पक्वान्न **०पाडणें**–बुदीच्या लाडवाच्या कळ्या पाडणें 'हजार पानाच्या बुदी पाडीन' –मोर १४

बुंदेला–वि बुदेलखडासबधी बुधेला पहा

बुद्ा–पु अति कष्टामुळें होणारा शक्तिपात, शीण, थकवा (क्रि० पाडणें, पडणें, होणें)

बुद्ध–पु १ बौद्ध धर्माचा सस्थापक शाक्यमुनि, गौतमबुद्ध २ विष्णूचा नववा अवतार, बौद्धावतार –स्त्री (अप) बुद्धि पहा 'दुसऱ्याची बुद्ध ऐकत निमित्याशी।' –ऐपो १५७ –वि १ ज्ञानी, विद्वान 'तेवीं शुद्ध बुद्ध नित्य मुक्त। हा विसरोनि निजस्वार्थ।' –एभा १३ २२८ २ जागला, समजला गेलेला (अर्थ) [स बुध्=जाणणें]

बुद्ध–अ शेळी किंवा मढी याची सख्या लिहावयाची असता सख्यावाचक विशेषणापूर्वी योजावयाचा शब्द, नग हा शब्द विसाच्या आत योजतात व त्याच्या पुढें माप शब्द योजतात 'शेळी बुद्ध एक, मेंढी बुद्ध दोन' सर, नग, नफर, रास पहा

बुद्धबृहस्पति–पुअव १ (प्र) बुधबृहस्पति श्रावण महिन्यातील दर बुधवारीं आणि गुरुवारीं स्त्रिया पूजितात त्या बुध व बृहस्पति याच्या प्रतिमा, चित्रें २ (यावरून) बुधबृहस्पतीचें व्रत किंवा पूजा ३ मामा व भाचा एकत्र आले असताना म्हणतात (कहाणींतील भिक्षेस येणाऱ्या मामाभाच्याच्या जोडीवरून)

बुद्धि–स्त्री १ पदार्थाच्या स्वरूपाचें ज्ञान करून देणारी, सारासार विचार करणारी व एखाद्या गोष्टीचें आकलन करणारी मानसिक शक्ति २ ज्ञान; जाणीव, आकलन, शहाणपण, समज 'चाग तें उराउरीं मागों। देवासि कीं बुद्धि सागों।' –ज्ञा ११ ५४९ ३ विचार, निश्चय, मन, मत 'काल दतों म्हणाला, आज बुद्धि फिरली' 'जयास नाहीं दृढबुद्धि। तो एक मूर्ख।' –दा २ १ ३७ ४ मत, समजूत, अमुक गोष्ट अमुक रूपाची

किंवा गुणाची आहे असा ग्रह 'हा निळयाचा दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विखारा।' –ज्ञा ९ १४८ ५ इच्छा, भावना, अंतकरणप्रवृत्ति (क्रि० होणें) 'कोणत्या वेळीं काय बुद्धि होईल हें कोणीं सांगावें ?' ६ बेत, संकल्प, युक्ति, उपाय, इलाज 'त्यास हें सांगावें वर्तमान। तो बुद्धि पूर्ण सांगेल। ७ (समासांत) भाव, दृष्टि, नजर जसें–अपकार–उपकार–तिरस्कार–पूज्य–हित-बुद्धि, काच–काष्ठ–चर्म–बुद्धि गुरु–पितृ–मातृ–मित्र–शत्रु–बुद्धि ८ मानणें, समजणें [स] **ह्म०** ज्यास बुद्धि नाहीं त्यास भाडवल नाही (वाप्र) **०फाकणें**–१ गोंधळणें, आश्चर्यचकित होणें २ ज्ञान, आकलन वाढणें **०सागणें**–शहाणपणाच्या गोष्टी सांगणें, उपदेश करणें **बुध्दीने स्वर्गास जाणें**–नुसत्या ज्ञानाच्या जोरावर मोठीं कृत्यें करणें व श्रेष्ठत्व संपादन करणें **बुध्दीस लागणें**–एखाद्याच्या तत्रानें चालणें, इच्छेनुसार वागणें **बुध्दीशी वैर करणें**-स्वतःच्या अंतःकरणाच्या सदिच्छेविरुद्ध प्रयत्न करणें, मनांत यतें त्याप्रमाणें न वागणें **बुध्दीचा खंदक**–पु पूर्ण मूर्ख माणूस **बुध्दीचा खोटा**–वि दुष्ट, वाईट मनाचा तुल० 'पाखरू हे मारणें बुद्धि खोटी।' –र ११ **बुध्दीचा जड**–वि मंद बुद्धीचा **बुध्दीचा सागर**–पु १ अत्यंत विद्वान, हुषार माणूस 'भले बुद्धिचे सागर नाना। ऐसे नाहीं होणार।' –ऐपो ४३९ २ (ल) अत्यंत मंद व मूर्ख मनुष्य **बुध्दीचा विकास**–बुद्धीचा विशाळपणा 'बायकापोराच्या ऐवजीं देशाचा संसार करण्याची बुद्धि होणें हा त्या बुद्धीचा विकास आहे'–टिसु १६८ सामाशब्द– **०कौशल्य**–न बुद्धीचा चलाखपणा, विलक्षण हुषारी, बुद्धीची तीव्रता [स] **०गम्य**–वि बुद्धीनें जाणता येण्या जोगें, तर्क्य गम्य पहा [स] **०ग्रह**–पु मनाची समजूत, जाणीव, मत **०ग्राह्य**–वि बुद्धीला ग्रहण करता येण्यासारखे, बुद्धिगम्य [स] **०चापल्य**–न बुद्धीची तीव्रता, चलाखपणा, तरतरीतपणा [स] **०चालक**–वि (काव्य) मनास किंवा इच्छेस चालना देणारा [स बुद्धि+चालक] **०तत्त्व**–न महत्तत्व 'उभयसयु पहिलें। बुद्धितत्त्व प्रसवलें।' –ज्ञा १४ ९१ [स] **०नीत**–स्त्री उपदेश, सल्ला, उपाय, मार्ग इ० विषयीं सूचना **०पाटव**–न बुद्धीचा तीव्रपणा, चलाखपणा [स] **०पुरःसर–पूर्वक**–क्रिवि मुद्दाम, जाणूनबुजून, बुद्धया 'बुद्धिपुर सर पाप केलें आणि सहज घडलें यात अंतर आहे' [स] **०पुरस्कर**–क्रिवि (अप) बुद्धिपुर सर पहा **०प्राबल्य**–न बुद्धीची पूर्ण वाढ, परिपक्वदशा [स] **०प्रामाण्यवाद**–पु मानवी बुद्धि हेंच सर्व ज्ञानाचें प्रमाण व उगमस्थान आहे असें मानणारें मत (इं) रॅशनॅलिझम **०बळ**–न १ बुद्धीचें सामर्थ्य, शक्ति २ ज्यात बुद्धीची शक्ति लागते असा एक खेळ यात लष्करी डावपेचाची भाषा असून पटावर मोहरीं मांडून हा खेळ खेळण्यात येतो देशी व युरोपियन अशा याच्या दोन तऱ्हा आहेत 'जैसें बुद्धिबळें वाडें कोडें। मिथ्या राजा प्रधान हस्ती घोडे।' –भारा बाल ११ २४९ ३ बुद्धबळ पहा **०बोध**–पु जीव आणि ईश्वर 'भेदनदीचा दोहीं थडीं। आरडातें विरहवेडी। बुद्धिबोध।' –माज्ञा १६५ **०भेद**–पु १ हेतूचा, उद्देशाचा बदल २ मनाचा, मनोवृत्तीचा बदल, मतपालट ३ वैमनस्य, द्वेष, कलह 'बुद्धिभेद उत्पन्न करणारे वाद उत्पन्न होऊन दुही माजते' –टि २ ४३४ [स] **०भ्रंश**–पु १ विचारशक्तीचा नाश, मानसिक गोंधळ, भ्रम 'बुद्धिभ्रश होऊनि रावणें। सीताहरण पैं केलें।' २ बुद्धिभेद पहा [स] **०मंद**–वि ज्याची बुद्धि जड आहे असा, जडबुद्धि **०मांद्य**–न बुद्धीचा जडपणा, मदत्व [स] **०मंत–वंत–मान्–वान्**–वि तीव्र बुद्धीचा, हुशार, तरतरीत, शहाणा, तैलबुद्धि **०योग**–पु १ निष्कामकर्मयोग 'आता बुद्धियोगु निश्चित। अवधारीं पा।' –ज्ञा २ २३० २ ज्ञानयोग [सं] **०वाद**–पु उपदेश, सल्ला, शिफारस, सूचना (क्रि० सांगणें, करणें) 'एक यतीने येवोनी। बुद्धिवाद सांगितला।' –गुच ३३५ [स] **०विलास**–पु १ कल्पनेचा खेळ २ मनाचें किंवा बुद्धीचें भटकत फिरणें [स] **०विषय**–पु १ बुद्धीनें जाणलेली, समजलेली गोष्ट २ बुद्धिग्राह्य गोष्ट, मानसिक शक्तीनें ग्रहण करण्याजोगी, मानसिक शक्तीच्या ग्रहणाचा विषय होणारी गोष्ट [स] **०वैभव**–न बुद्धीचें श्रेष्ठत्व, उच्चपणा, शक्ति [स] **०स्थ**–वि उद्देशिलेलें, योजिलेलें, कल्पिलेलें [स] **०स्वातंत्र्य**–न स्वतंत्र विचार, मनोवृत्तीचा मोकळेपणा 'ईश्वर मनुष्यास बुद्धिस्वातंत्र्य देतो' –टि २ ४२२ **बुद्धयंकित**–वि बुद्धीच्या आज्ञेत राहणारा, बुद्धिवश [स बुद्धि+अंकित] **बुद्धयतीत**–वि बुद्धीच्या आटोक्याबाहेरील, बुद्धीला न समजेल असें [सं बुद्धि+अतीत] **बुध्यारूढ**–वि समजलेलें, जाणलेलें [बुद्धि+आरूढ] **बुद्धया**–क्रिवि १ मुद्दाम, जाणूनबुजून, बुद्धिपूर्वक २ मनानें, स्वेच्छेनें, जाणीव असताना (समासांत उपयोग) [बुद्धि]

बुदबुद—पु बुडबुडा 'जळांत उपजे जैसा फेण। बुद्बुद राहे कोंठें स्थिर।' –गुच २१ ३ **बुद्बुदाकार**–वि बुडबुड्याच्या आकाराचा गर्भधारणेनंतर तिसऱ्या दिवसाचें गर्भाचें स्वरूप [स बुद्बुद+आकार]

बुद्रुक–ख, बुजुरुग—वि १ पूज्य, सन्माननीय, थोर, वृद्ध (वय, विद्वत्ता, अनुभव इ० नीं) २ एकाच नावाच्या दोन गावांपैकीं मोठें जसें–हिंगणेबुद्रुक याच्या उलट खुर्द 'सबब याजला मौजे शिरोली बुद्रुक पैकीं एक चावर जमीन इनाम' –समारो १ ६४ ३ एकाच नावाच्या दोन इसमांपैकीं मोठा, वडील ४ वृद्ध, दुबळा, असमर्थ 'मी आता बुद्रुक झालों आहें तेव्हा कारभार तुम्हींच पाहावा हें बरें' [फा बुझुर्ग]

बुद्धंत—वि (गो वर्ना) बुद्धीनें व अनुभवानें प्रौढ, बुद्धिवंत पहा

बुध—पु सूर्यमालेंतील एक अतग्रेह, नवग्रहातील चवथा हा सूर्याच्या अति जवळ आहे [स] **०वार**-पु सात वारापैकीं एक वार, सोम्यवासर [स] **म्ह**० नवऱ्यास नाहीं थाग बुधवारचें लग्न **बुधवारणी**-अक्रि (म्हैस) बुधवारीं विणें हें वेत अशुभ समजून वासरू ब्राह्मणास दान देतात [बुधवार] **बुधाष्टमी**-स्त्री १ शुद्ध पक्षांत बुधवारीं येणारी अष्टमी २ स्त्रियांचें एक व्रत व्रत आचरणाऱ्या स्त्रीनें या व्रताची कथा जेवताना ऐकावयाची असते व कथेंत नर काचा उल्लेख येताच जेवतानां उठावयाचें असतें क्वचित अचानक पुन्हा जेवावयाचा परिपाठ आहे [स बुध+अष्टमी]

बुध—अ संख्यावाचक विशेषणापूर्वी योजावयाचा शब्द (विरू) बुद्ध पहा

बुध—वि (व्यापारी, साकतिक) पाच (भाजीपाल्याच्या व्यवहारात योजतात)

बुध—वि शहाणा, विद्वान, ज्ञाता, पडित 'बुध अन्योन्य म्हणति का जाता या हाचि नाक-वास वसा।' -मोसभा १ ८ -स्त्री बुद्धि पहा **म्ह**० आगळ बुध वाणिया पाछळ बुध बामणिया विशेषबधीं प्रत्येक गोष्टींत दक्षिणी लोकांचें पाऊल पुढें असून इतरांचें मागें असे, ती स्थिति बदलून आमचे गुजराथी बधु आगळ बुध वाणिया पाछळ बुध बामणिया ही म्हण खरी करू पाहत आहेत' -निबधचद्रिका [स] **०वंत**-पु १ (को) पुढारी, महाजन -खिपु २ कर्नाटकातील वेडगू जातींतील जात पाटील -गागा ३ बुद्धत पहा

बुंध—न १ (झाड, गवत, कस्मुणी इ० चा) मुळाकडचा भाग, बुडखा २ पायथा, तळ, बूड, खालचा भाग बुधा पहा [स बुध्न प्रा बुध तुलo फा बुन] **बुंधट**-न पेंढावर सार वण्यासाठीं वापरतात ती जाणी व आरूड फडयाची करसुणी **बुधनाल**-स्त्री झाडाच्या बुध्याशीं नाला प्रमाणें वाकवून बाधून मारणें 'टागणें टिपऱ्या पिछोडे। बेडी बुधनाल खोलदड।' -दा ३ ७ ६७ [बुध+नाल] **बुंधा, बुंधारा**-पु १ (झाड इ०चा) खालचा भाग, बूड, तळ, पायथा २ (ल) मूळ, पाया, उगम, आरभ, उत्पत्तीचें कारण [बुध] **बुंधाड**-न (विरू) बुडखा पहा **बुंधारणें**-उक्रि केरसुणीच्या बुडख्यानें मारणें [बुधा]

बुधला—पु १ तेल, तूप इ० ठेवण्याचें, लहान तोंडाचें चर्मपात्र, कातडयाची बाटली २ (व) ज्याभोंवतीं आरे बसविलेले असतात तो चाकाचा मध्यभाग, तुबा ३ मुडकें, डोकें [हिं बुदला, तुलo इ बॉटल] **म्ह**० बुधलाभर तूप खाउन बुधल्याचा माल नाहीं **बुधलेमार**-पु १ दारूनें भरलेले बुधले ओळीनें ठेवून बार उडविणें २ दारू भरलेल्या बुधल्याशीं बाधून त्या दारूस आग लावून मारणे 'मोघरीमार बुधलेमार। चौखरून डगारणें मार।' -दा ३ ७ ६५ [बुधला+मारणें]

बुधली-स्त्री १ सुगधी तेलें, अत्तरें इ० ठेवावयाचें चर्मपात्र लहान बुधला २ मशालीवर तेल ओतण्यासाठीं तोटी असलेलें चामडयाचें किंवा धातूचें भाडें ३ (सामा) लहान भाडें [बुधला अल्पार्थी] **म्ह**० तोडी तीळ गाडीस बुधली **०उतार्णी पडणे-भोंवतीं येणें**-(ल) एखाद्याची लबाडी उघडकीस येणें **बुधलें**-न १ तेल, तूप इ० ठेवण्याचें चर्मपात्र २ (व) बुधला अर्थ २ पहा

बुधी—स्त्री १ बुरखा २ बुधी पहा 'ओळखी जालेया बुधी काइसी। जाण राया।' -शिशु ७८ सोग, वेश

बुंधी—पु (को) कोवळे बाबू

बुंधेला—वि १ बुदेलखडात राहणारा (इसम) २ (ल) मूर्ख, मठ, अडाणी ३ रंगाळणारा, सुस्ताईचा, ढिला (इसम, कारभार)

बुंधेला—वि बुधले वगैरे तयार करणाऱ्या लोकाच्या जातीचा (इसम) [बुधला]

बुनगा—पु बाजार बुणगें 'तमाम फौजा सारी। बुनगे घातलेम माघारी।' -ऐपो १२७

बुनगा, बुनगुला—वि बुणगा पहा

बुनगुलें—न धातूचें लहान भाडें

बुनणें—उक्रि विणणें [हिं बुनना] **बुनकर**-पु (व) विणकरी, कोष्टी **बुनायट**-स्त्री वस्त्राची वीण विणण्याची तऱ्हा

बुनियाद, बुना(न्या)द—स्त्री १ जोर, शक्ति, जोम २ (ल) विशाद, मजाल 'त्याची काय-किती बुनियाद आहे कीं हा हजार रुपये खर्च करील ?' ३ वजन, किंमत, प्रभाव, महत्त्व ४ भाडवल साधन कोणत्याहि कामास लागणारी सामुग्री ५ पाया 'कार्यभाग उरकावयाची बुनियाद घातली होती' -पेद २१ १४९ ६ आरभ सुरवात त्यास आपण बुनादीपासुन आपले वतनाचें वर्तमान व कागदपत्र तमाम दाखविल' -रा ८ ४४ ७ स्वभाव, शील 'हल्ल्या गोष्टी ज्यामध्यें दक्षिणेंतील नवाब व रुस्तुमदौला हैदरखाच्या वकिलाशीं बोलत असल्यास त्याचा प्रकार, बुनियाद कशी आहे ते कळतच आहे' -ख १०७४ ८ (व) हद्द, सीमा, मर्यादा ह्या गाडीची किंमत शभर रुपये असेल, बुनियाद झाली' -वि जुनाट, फार प्राचीन कालापासुन चालत आलेला, जुना (मनुष्य, हुद्दा, मालमत्ता इ०) [फा बुन्याद्] **बुन्याद होणें**-(व) अखेर होणें **बुनियादी, बुना(न्या)दी**-स्त्री मूळापासुनची सर्व हकिकत 'आपले वडिलांनींही कुल बुनादी सागितली होती' -रा १५ ७५ -वि जुना, मूळापासुन चालत आलेला 'याची देशमुखी अल्लादी-बुनादी होती ऐसें आपणास ठावकें आहे' -रा १५ ७५ **बुनादीचें**-वि प्राचीन, अनादि काळचें 'तुका म्हणे बुनादीचें। झालें साचें उजवणें।' -तुगा ४०४७

बुबा—स्त्री (व) आत्या, बापाची बहीण [हिं बूबू=बहीण]

बुबू—स्त्री वरच्या दर्जाची मुसलमान स्त्री, बिबी [हिं बीबी]

बुबू(बु-ब)ळ—न १ डोळ्यातील मासगोलक, नेत्रपिंड २ डोळ्यातील काळा भाग 'नेत्र जैसे कमळ। ऐसें सदा सोज्वळ। बुबुळ अलिकुळ। शोभा दिसे।' –कथा १ २ १५५ [स बुद् बुर–बुब्बुल–बुबुल –भाअ १८३२, स बुद्=पाहाणे]

बुभां—न (कु) एक प्रकारचा मासा

बुभुक्कार—पु वानराच्या ओरडण्याचा शब्द भुभु कार पहा 'अठरा पद्मे वानर करिती बुभुक्कार।' –रामाची आरती [ध्व भु +करणें]

बुभुत्सु—वि बोधाची इच्छा धरणारा, जिज्ञासु श्रीगुरु भेटोनि करी पाडु। बुभुत्सु तैसा।' –ज्ञा १८ ९६८ [स बुध्]

बुभुक्षा—स्त्री खाण्याची इच्छा, भूक, क्षुधा 'मुमुक्षा जया तया मुक्ति। बुभुक्षा तया दसी भुक्ति।' –यथादी १ ४८ [स भुज्] **बुभुक्षित**–वि १ ज्याला भूक लागली आहे असा भुकेला, क्षुधित २ (ल) गरीब, गरजू [स] **बुभुक्षु**–वि भुकेला क्षुधित 'त्यावरि उठता गमला सुबुभुक्षु व्याघ्र भीम, शश हो ते।' –मोभीष्म ५ २७ [स]

बुयार्डी—स्त्री (गो) मासळीची एक जात

बुयाव—न (गो) बरणी [पोर्तु बाओ]

बुर, बुराडी—पुस्त्री (व) अळशीच्या रोप्याचा वाळलेला बुवा 'बुरानें घर शिवलें'

बुर—न १ भुस्सा, कोंडा, भुगा 'चोरीं तुझा वाटिला बुर। वेगळें भावा घातला दूर। –तुगा २९९७ २ विगलित स्थिति बूर पहा (क्रि० निघणें) 'धरूनिया धीर लाजे बुर निघाला।' –तुगा १६३ –वि घामट –शर

बुरकणें—अक्रि १ (म्हैस, बैल, डुकर इ०) ओरडणे, डरकणें २ मूर्खपणाने, गैरसावधपणानें (रहस्य, भलतीच गोष्ट इ०) बोलून जाणें [ध्व]

बुरकत—न (कों) (नाविक) चौकोनी परतु लाबट शीड शिडाप्रमाणें ही उभी न करता आडवी हाकारतात

बुरका–खा—पु १ मराठे, मुसलमान इ० च्या स्त्रिया तोंडावरून घेतात तो वस्त्राचा पदर पडदा, अवगुंठन (क्रि० घालणें, घेणें) २ (पालखी, हत्ती इ० वरील) वस्त्राचें आच्छादन ३ प्रवासी गाडीचा चवरडोल, चादवा, घटाटोप [अर बुर्कअ]

बुरकूल—न १ कापड फार धुतलें गेल्यामुळें त्याचे निघालेले ततू, वस्त्रावरचें फूल २ डोक्यावरचे पिंजारलेले केस ३ कच्चें सूत, दोरी इ०चीं धसवटें ४ वाळलेला दोडका, घोसाळें इ०च्या सालीच्या आतील ततुमय भाग [बूर ?]

बुरखी—स्त्री भुरकी पहा

बुरखुंड—न मका, जोंधळा इ०चे दाणे पाडून घेतलेलें कणीस बिरखड अर्थ २ पहा

बुर(रं)ग—न (काव्य) शाहीर लोकांचें एक वाद्यविशेष 'ढोल टिमक्या बुरगें पाही।' –भारा किष्किंधा ९ ३६

बुरंग(गू)ट बुरंग(गू)ळ, बुरगें—न अत्यंत बारीक पाऊस, बुरबुर (क्रि० येणें, पडणें, लागणें, चालणें, वाहणें) [बुर, बुरट]

बुरंग(गा)ळणें—अक्रि १ स्वच्छंदानें, ताळतंत्र सोडून वागणें, स्वच्छाचारी, उनाड बनणें २ (म्हैस इ०नें) ओरडणें, बुरकणें ३ बरगळणें पहा

बुरगुडा–डी–डें—पुस्त्रीन (खा, वैदू वैकाडी) मूल (मुलगा, मुलगी) [ते तुल० गो बुरगें]

बुरजी—स्त्री (बुद्धिबळें) एका पक्षाचीं राजाशिवाय सर्व मोहरीं मरून डाव अगावर येणें [फा बुर्द]

बुरजा—वि कुत्र्याची एक जात

बुरं(रुं)जी—स्त्री बाजरीचा पूर्ण न पोसलेला दाणा, खुरट लेली बाजरी पूर्ण पोसलेल्या बाजरीस लाटण्यासारखी असें म्हणतात [तुल० का बरगु=बाजरीची एक जात]

बुर(रं)ट, बुरटें—न दाट गवत व झाडेझुडपें असलेलें गर्द स्थळ **बुर(रं)ट** वि १ दाट, गहन, किर्रं (झाडी, रान, अरण्य) २ खुरटलेलें, वाढ खुटलेलें (झाड) ३ खुरटी, थोडें दूध देणारी, आटलेली (गाय) याच्या उलट दुधाळ 'जो बुरट गौतमी कासें खालीं। सर्व पदार्थ महि जे उद्धरिली।' –नव १९ ४६ **बुरटा**–पु रोगामुळें खुरटलेलें, वेडेंवाकडें वाढलेलें झाड किंवा फळ [स वृथा, हिं ब्रथा]

बुर(रं)ट—वि बुरसटलेला, बुरशी आलेला [बुरा] **बुरट(ड)णें**–अक्रि बुरसटणें, बुरशी येणें, बुरसणें 'जें का साचुनि ठेविलीं बुरटलीं उर्धी जुनीं आपुलीं।' –निमा १५० **बुरटा चोर**–पु उचल्या, किरकोळ चोरी करणारा, भुरट्चोर **बुरटी चोरी**–स्त्री किरकोळ चोरी, उचलेपणा, भुरट्चोरी

बुरड—पु (विरू) बुरूड पहा **बुरडी, बुरडीव**–वि बुरडानें बनविलेला (टोपली इ० पदार्थ)

बुरडचें, बुरडुंक—उक्रि (गो) ओरबाडणें, बुचाडणें

बुरडें—न एक प्रकारचा मासा

बुरडी—स्त्री गुऱ्हाळघरात दिवा ठेवण्यासाठीं असलेले तिकटें, घोडी

बुरणू(ण)स—पु १ न विणता खळ लावून, लाटून, दाबून केलेलें पिंजलेल्या लोकरीचें वस्त्र २ रग, काबळी यासारख्या लोकरीच्या पाघरणालाहि म्हणतात [स ऊर्णायु] **बुरणुशी**–वि बुरणुसासबधीं, बुरणुसाचें बनविलेलें

बुरबंड—पु (विरू) भुरदड पहा

बुरबुर—स्त्री १ तोंडातल्यातोंडात बोलणे, पुटपुट, कुरकुर (क्रि० लावणें, करणे) 'जाणिवेच्या भार चेंपला उर। सदा

बुरबुर सरेचिना।'–तुगा ३०७० २ बारीक पाऊस, थुईथुई पडणारा पाऊस, रिपरिप [ध्व] **बुरबुर-बुरा**–क्रिवि बारीक पाऊस, मदवाऱ्याची झुळुक, फार आवाज न करता व जोरानें धावणें, पुट पुटणें इ०च्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून [ध्व] **बुरबुरणें**–अक्रि १ हलक्या आवाजात बोलणें पुटपुटणें, कुरकुरणें २ बारीक थेंबाच्या रूपात पाऊस पडणें, पाण्याचे तुषार पडणें [बूर, बुरबुर] **बुरबुरी**–स्त्री १ पुटपुट, कुरकुर २ बारीक पाऊस

बुरबुरणें, बुरबुरी—बरबरणें, बरबरीत पहा **बुरबुरा**—पु जखम, गळू इ०तील रक्तमिश्रित वाळलेला पू

बुरबुरणें, बुरबुरी—बुरसणें, बुरसा पहा

बुरम—पु एक फुलझाड

बुरमुळा—पु एक कद, बिरबोळा पहा

बुरयॉटा—पु (कु) अतिशय लहान व स्वच्छ असा मासा

बुरलही—स्त्री (वाई) हरळीसारखें एक प्रकारचें गवत

बुरलूक—न (कु) मासाचें वाढलेलें टेंगूळ, अवाळू

बुरशी-सी—स्त्रीपु १ दमटपणामुळ पदार्थावर होतें ती सुक्ष्म वनस्पतिरूप वाढ, बुरा, केनशी, केंडशी, भुरी (क्रि० येणें, चढणें) २ दातावरील किटण [स बुरा] **बुरशेल-ला**–वि १ ज्याला बुरशी आली आहे असा, बुरसलेला २ (ल) घाणेरडा, ओंगळ, गचाळ (मनुष्य) **बुरसटणें**–अक्रि घाणेरडें, ओंगळ होणें (विशेषत तोंड, शरीर) **बुरसणी**–स्त्री बुरसणें, बुरशी येणें **बुरसणें, बुरसावणें, बुरशणें**–अक्रि १ बुरशीनें युक्त होणें, बुरा येणें २ साका चढल्यामुळें जीभ, कीट चढल्यामुळें दात घाणेरडे होणें, असणें [बुरशी] **बुरसा-पु** १ बुरशी, केनशी, भुरी, घाण २ बुरशीमुळें पडणारा डाग ३ आरशावरील पारा गल्यामुळें झालेला काचेचा उघडा भाग –वि घाणेरडा, ओंगळ, गचाळ **बुरसाविणें**–सक्रि १ मळ, बुरशी, कीट, साका, इ०नीं (अग, भांडे जीभ, दात इ०) युक्त करणें २ हिडीस, ओंगळ दिसें असें करणें 'हा स्नान करताना आग चोळावें तें चोळीत नाहीं, बुरसावून मात्र येतो ' [बुरसा]

बुरा—पु साखरेचा एक प्रकार (प्र) बूरा साखर [हिं बूरा]

बुरा—पु (ना) १ लोकर तयार करण्यापूर्वीचे मेंढशाचें केंस २ केंसाचा झुपका

बुरा, बुरू—वि १ वाईट विशेषत भला ह्या शब्दाबरोबर योजतात 'भल्या बुऱ्या मारी। होता कोणी न विचारी।'–तुगा ३७४० २ (चुकीनें उपयोग) बुळा, नपुसक ३ कृतघ्न 'नाना वसो घातला चारू। माथा तुरबिला बुरू।'–ज्ञा १७२८१ ४ बुरशी, साका, कीट, मळ [हिं] **बुराई, बुरेपणा**–स्त्रीन वाईटपणा विशेषत भलाई, भलेपणा ह्या शब्दाबरोबर योजतात

बुरेहाल–पुअव पराकाष्ठेचे हाल दुर्दशा, दैना, फजीति [हिं बुरा+अर हाल्]

बुराक-ख—पु १ भोक, वज (मोती, हिरा इ०चें) २ (भांडयाला पडलेलें) लहान छिद्र ३ (सामा) भोंक, छिद्र बुराख एक ठेऊन आपले टकल्येवर न्हालो '–लोक २४८ ४ अपकीर्ति, बदनामी, फजीति (क्रि० उडणें, होणें) [फा बुराख्, पोर्तु बुरासो, गो बुराक] **०खाच**–स्त्री (पाथरवट) वेशी अगर दरवाजे यांचीं दारें बसविण्यासाठीं दगडाला ठेवलेलें भोंक

बुरांगळ—स्त्री (व) किरकीर, चऱ्हाट, पाल्हाळ

बुरा(रू)ट, बुराड—(–न व –वि) बुरट पहा

बुराटॉ-डॉ—पु १ काट असलेली माशाची एक जात २ अशा लहान माशाचा थवा

बुराड—पु अडवृद्धि [स बृहदंड] **बुराडया**–वि बुराडाची व्यथा असलेला

बुराणजी कापशा—वि (व) स्वत ला फाजील महत्त्व देणारा (मनुष्य), अहमन्य 'मोण विचारतो बुराणजी कापशाला' [बुऱ्हाण+कापसे=विशेषनाम]

बुराना—वि (व) जुना [हिं बुरा, पुराना]

बुरीग-ज—पु (गो) बुरूज [पोर्तु बुर्रीज]

बुरीचें जाळें—न (कों) होडया किंवा तराफे यावर पसरलेलें मासे पकडावयाचें जाळें, ह्या जाळयाचा दगडाचा नागर असतो त्यास पिरगा म्हणतात हर्णेकड ह्या जाळयास विलाची जाळें असे म्हणतात

बुरु(रुं)गा—न एक वाद्य बुरगा पहा 'नफेरिया आणि बुरुगा।'–कुमुरा ७७ २९

बुरुंग(गू)ट–ट, **बुरुंग(गू)ट**—न बुरगट पहा

बुरू(रु)ज—पु १ कोटाच्या तटबंदींत मजबुतीसाठीं, बचावासाठीं व माऱ्यासाठीं जागोजाग केलेली वर्तुलाकार बंदिस्त जागा, हुडा २ या आकाराची सैन्यातील शिपायाची रचना, व्यूह 'झर झर झर झर बुरुज बाधुनी।'–ऐपो २१८ ३ (सोगटया) पगड डावात एका रंगाच्या सोंगटया जिकणें ४ बुद्धिबळाच्या खेळातील हत्ती ५ बुद्धिबळातील एक डाव बुरजी पहा ६ (ल) सरक्षणाचे मजबूत साधन 'तोफेचा बुरूज बांधिला गारपिरावर।'–ऐपो ४३६ [अर बुर्ज्, (अव) बुरूज्] **बुरजांत जाणें**–राजा व हत्ती याच्यामधील गोहरीं निघालेलीं असून हत्तीच्या दिशेकडील राजाच्या दोन घरावर मारा नसला म्हणजे राजाशेजारीं हत्ती व त्याच्या पलीकडे राजा असा डाव टाकणें **०बंदी**–स्त्री बंदूक वाल्या शिपायाच्या तुकडयाची रचना 'बुरूजबंदी चौहोकडे केली आणि रेजगण भरून तोफा ठेविल्या होत्या त्या त्यासमयीं

सोडिल्या ' -ख ८०६ **बुरजी तुरा**-पु बुरुजाच्या आकारा सारखा फुलाचा गुच्छ

बुरूड—पु १ कळक, वेत इ०च्या काबीच्या सूप, टोपल्या इ०जिनसा करणाराची जात व या जातींतील व्यक्ति २ (खा) मागातील एक पोटजात -अस्पृ ४७ [बोरू]

बुरूम, बुरुंब—पु (विरू) मुरूम पहा **बुरंबट बुरंबी**-वि मुरमट पहा

बुरूस—पु डोळ्यातील मळ चिपडे, गू [बुरसा ?]

बुरला—वि १ (ना) स्नान न केलेला २ मुसुंबलेला [बुरा]

बुऱ्हा—पु (गो) पत्र्याच्या खलाचा एक प्रकार [पोर्तु ब्यूर्गो]

बुऱ्हा—पु (प्र) बुरा पहा

बुल, बुली—स्त्री १ (गो) लहान शिशी २ (कु) किटली, चहादाणी [पोर्तु ब्यूल मूळ सिंहली शब्द]

बुल-लें—स्त्रीन १ (ना व) वान्ध्य सांठविण्याची मातीची लहान कोठी २ लहान वणगी, उडवे

बुलकावणें—अकि (व) त्रासून सोडणें बुलकाविणें अर्थ २ पहा

बुलंगा—पु सैन्यसभार -राज्यको १० १

बुलंद— वि उंच, दुर्गम, बलाढ्य वसई जागा व का बुलद, सुरुंगाचा उपाय नाहीं ' -ब्रप ७८ [फा बुलंद्] **बुलंदी**-स्त्री उंची 'होनी मडप बुलंदीस कमी याजमुळें गर्मिणा भारी हमा भारी होता ' -ख १० ५४४५ [फा]

बुलबुल, बुलबुलबोचा, बुलबूल—पु १ एक गाणारा पक्षी २ (लहान मुलांची) बटबट जीभ वळवळ करणें (क्रि० लावणें मारणें, करणें) -क्रिवि एकसारखी बडबड करून, जिभेची टकळी लावून (लहान मुलांनीं चालणें) (क्रि० करणें, बोलणें) [फा बुल्बुल्] **बुलबुल चष्मी**-वि (बुलबुल पक्ष्याच्या डोळ्यासारखे) एका विशिष्ट प्रकारचे काठ ज्याला आहेत असें (वस्त्र) या धोतरजोड्याचे रेशमी काठ बुलबुल चष्मी विणकरीचे आहेत ' [फा बुल्बुल्+चष्मा=डोळा]

बुलाक-ख—पु नाकपुड्यामधील पडद्यास भोक पाडून त्यात घालावयाची मुसलमान स्त्रियांची एक मोत्याची नथ, लोलक [फा बुलाक्]

बुलाखा—पु (व) रागाने नाक व डोळे वर चढवून धरून केलेली चर्या [? बुलक्=मोठा डोळा]

बुली, बुल्ली—स्त्री १ लहान मुलाचें जननेंद्रिय, चोंटकुली, भिरची २ त्या आकाराचा मुलाच्या कमरला (साखळीला) असलेला चांदी-मोत्याचा दागिना [का बुल-स्त्री=पुरुषाचे इंद्रिय]

बुलीर—(को नाविक) परभाण पुढें-मागें ओढण्यासाठीं त्याच्या बुड्यास बांधलेली दोरी

बुलेती—स्त्री (को नाविक) वल्हें अडकविण्याची नावेवरील खुटी

बुल्ढा—पु १ शहर २ प्रांत 'औरंगाबादचे बुल्ढ्याचे सुभेदारीचें काम ' -रा ७ २२१ [फा बल्दा]

बुवा—पु १ बाबा मोठा व सन्मान्य मनुष्य, बाबा 'हरिदासबुवा आले आता कथेस सुरवात होईल ' २ साधु, सत, गुरु ३ बागुल, बाऊ, मुलाना भीति दाखविण्यासाठीं कल्पिलेला एक प्राणी ४ एक आश्चर्यवाचक उद्गार 'वा ! माडीवरील दिवाणखाना तर खूप डौलदार आहे बुवा ! ' ५ (थट्टेनें) उदीर, घूस [बाबा] **०बाजी**-स्त्री (निंदाव्यंजक) गुरुगिरी, बोवा, साधु बनून आपलें प्रस्थ माजविण्याची क्रिया

बुशे(से)त—न (गो) लहान डबी, टिनच्या पत्र्याची पेटी फालीण पहा [पोर्तु बोसेता]

बुहारा—वि (व) एक बायकी शिवी 'बुहारी मेली ! मरतहि नाहीं लवकर ! ' [? बुरसा, बुरशी]

बुळकट—वि १ (कु) तेल, तूप इ० चोपडलें गेल्यामुळें बुळबुळीत, निसरडा झालेला २ वडसर दुर्बळ -शर ३ बुळा पहा

बुळ-क्कण-क्कन-कर-दिनी-दिशीं—क्रिवि मेल्पणें गेल्यानें एखाद्या वस्तूच्या बाहेर पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन 'खुटीवर पागोटें टेवावयास गेलो तों बुळकन खुटी हातांत आली ' [बुळ !]

बुळकणें—अकि १ अतिसार इ० विकृतीमुळें एकदम व पातळ शौचास होणें, पिळकणें २ (फळ) नासणें आणि त्यातून चोथा पाणी बाहेर पडणें ३ (जखम, गळू इ०) वाहू लागणें ४ (कु) (दोरीची गाठ, लाकडाचा साधा इ०) सैल पडणें, एकदम सुटणें, निखळणें [बुळकण]

बुळका—पु एक जलचर प्राणी गावा मासा, घडयाळ मासा

बुळका—वि १ सैल, ढिला खिळखिळीत झालेला (साधा, गाठ, इमारत, यंत्र, माडणी, सागाडा) २ (ल) निष्काळजी, ढिला, गबाळ, अव्यवस्थित (कारभार, व्यवहार, वचन, कर्ता इ०) [बुळकण]

बुळका, बुळकां(कें-कुं)डी, बुळक-की—पुस्त्री १ अतिसारामुळे एकदम व आपोआप बाहेर पडणारा पातळ मळ, हगवण २ फुटलेल्या किंवा फाटलेल्या पात्रातून, बारदानातून बाहेर पडत असलेल्या पदार्थांची धार ३ गुराचा एक स्पर्शजन्य रोग पटकी देवी इ० [बुळकण]

बुळबु(बू)ळ—स्त्री १ बुळबुळीतपणा, स्निग्धता, ओशट पणा, निसरडेपणा २ गळती, टपटप पडणें, ठिबकणें, पाझरणें, थेंबथेंब पडणें (क्रि० लावणें, मांडणें, वाहणें, लागणें, सुटणें, चालणें, होणें) **बुळबुळ-ळा**–क्रिवि पावसाची बुरबुर, (छपर, भांडें, दाण्याचें पोतें, नाक इ० च्या) सारख्या गळण्यानें किंवा ठिबकण्यानें, जखमेंतील घाण पदार्थाच्या वाहाण्यानें ढकूण, ऊ, पिसू इ० च्या, अंगावरील वस्त्र इ०मध्यें होणाऱ्या हालचालीनें होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन **बुळबुळणें**–अक्रि १ (कस, शरीर इ० मध्य) उबा, पिसवा इ०चा बुजबुजाट होणें २ (जखम, फळ इ० मध्यें) कृमि वळवळत असणें [बुळ!] **बुळबुळपचाग**–पु (गो) अजागळ, बावटळ मनुष्य **बुळबुळाट, बुळबुट्टाण**–पु (कु) बुळबुळीतपणा तलकटपणा, ओशटपणा **बुळबुळाचिणे**–सक्रि १ तेल, तूप इ० नीं बुळबुळीत करणें २ कसेबसे धुणें, घासणें, विसळणें (वस्त्र, अंग, भांडे) [बुळबुळ] **बुळबुळीत**-न तुळतुळीतपणा, तलकटपणा, निसरडेपणा, बुळबुळीतपणा 'हातांचें बुळबुळीत अद्याप जात नाहीं' –वि १ तेलकट, चिकट, तुळतुळीत २ निसरडा, घसरडा ३ गरीब, भितरा, शेळपट ४ कमजोर, नीरस पाणचट (वर्तणूक, भाषण, लेख इ०)

बुळबुळी—स्त्री एक वनस्पति

बुळबो—पु (गो) दलदल

बुळा—वि १ नपुसक, पढ, नामर्द नामें बहुन्नडा–तो होय वरुनिया करात कबु बुळा।' –मोविराट १ २२ २ (ल) मेल ढिला, निष्काळजी, अव्यवस्थित बुलका पहा

बुळी—स्त्री गंजिफातील हलकें पान नादर पहा

बुळीद्-न—पु (प्र) बुडीद गळ पहा

बू—पु १ लहान मुलास भीति दाखविण्यासाठीं बुवा, बाऊ ह्या अर्थी हा शब्द योजतात २ (बालभाषा) दूध ३ पोरळ दिमाख शुष्क देखावा, बढाई **०बाहेर पडणे, दाखविणे**–दोंग, स्तोम उघडकीस येणें **०दाखविणे**–१ कार्ही तरी बाऊ दाखवून भीति दाखविणें, भेडसावणें २ नखाया चांगल्या वस्तूचें पोकळ प्रदर्शन करणें

बूच-बूज—पु १ गुडदी, दट्टया, बुटणें २ बुजवणी, भर, भरपाई 'त्याची बूज करावया न अगदीं कोणी कसें राहिलें!' –केक ५३

बूज—स्त्री (गजिफाचा खेळ) मागील डावांत लागलेलीं व चालू डावांतून द्यावयाचीं पानें [बुजणें]

बूज—स्त्री १ (गुण, शौर्य विद्या इ० मुळें होत ती) मान मान्यता, सन्मान, आदर, पूज्यभाव, परामर्ष (क्रि० राखणें, करणें) 'गरिबाची करीत होता बुज।'–ऐपो १३८ २ आठवण, जाणीव 'यायालागीं स्नेहें करुनि बुज धर्में झडकरी। असे पाचारीलें द्रुत मज सवें चालचि तरी।' –कीर्तन १ १७ [स बुध, हिं बोझ, म बोज]

बूट—पु १ भांगेचा पुष्पगुच्छ, फुलवरा २ वस्त्रादिकावर पानें, फुलें इ० ची काढलेली नक्षी, वलबुटी 'काठ किनारी बूट जरी आधीं परीटघडावें। –प्रला ९६ ३ नवीन व चमत्कारिक कल्पना युक्ति 'बी ट्रम, विचार इ० 'असा एक बूट काढिला होता कीं, नवऱ्याकडे जाण्यास बायको नाखूष असल्यास' –टि ४ ४४ ४ नवीन कविता, गाणें 'प्रभाकरानें बूट प्रियकर गाइला।'–प्रला ९८ [हिं बूटा] **०कातरणें**–एखाद्याविरुद्ध कारस्थान रचणें, खलबत करणें **०बाहेर पडणें**–रहस्य, गुप्त योजना उघडकीस येणें **०चित्र**-न (फुलावलींचीं) नक्षीदार चित्रें 'जेथें सुदर बूटचित्र दिसती त्रैलोक्य चित्रें बरी।' –निमा १ ३९

बूट—पु एक जलचर याचे डोकें हातोडीसारखें असतें

बूट—पु (गो) चटका, विस्तवाचा डाग **०द्विप**–(गो) जनावराच्या विशिष्ट रोगावर बाबूच्या कोंवळ्या व जळत्या काडीनें डाग देणें

बूट—स्त्री (गो) नुकसान बूड पहा (क्रि० लावप)

बूट—न गुराना घालावयाचें पेंड, कोंडा, सरकी इ० चें भिजवून केलेलें मिश्रण, अवोण

बूट—पु इंग्रजी तऱ्हेचें पादत्राण, विशेषत चढाऊ जोडा [इ]

बूटवैगण—न वुटवैंगण पहा

बूटी—स्त्री (काशी) भांग बुटी अर्थ ५ पहा [हिं]

बूड—स्त्री १ (व्यापार इ० तील) तोटा २ (व्याज, बट्टा इ० सर्वांत) नुकसान ३ बुडीतखर्च, बुडीतमजूर, बुडालेला पैका ४ नुकसान, तोटा, हानि (क्रि० येणें, लागणें होणें) [बुडणें]

बूड—न १ तळ, पाया, कोणत्याहि वस्तूचा खालचा भाग 'घुसळिता लागलें उन। बूड पर्वतांचें। –क्या २ ५ २ २ चुलीवर ठेवावयाच्या भांड्याच्या खालच्या बाजूस राख, माती इ० चा करतात तो लेप (क्रि० घणें) ३ कुटुंबाचा, जातीचा, वंशाचा, मूळपुरुष ४ वतनांत भागी असणारें अगदीं पहिलें व हयात असणारें कुटुंब 'ह्या गांवात पाटिलकीचीं मुख्य चार बुडें आहेत' ५ अशा कुटुंबाकडील वतनाचा हिस्सा [स बुध्न] **०टेंकणें**–थोडा वेळ बसणें **०जड**–वि १ (जड बुडाचा) (ल) श्रीमंत, संपन्न, समृद्ध २ प्रतिष्ठित, वजनदार, सन्माननीय **बुडीं**–क्रिवि खालीं, तळीं, अधोभागीं 'पळों जाता लवडसवडी। व्याघ्रें झडपें पडिला बुडीं।'–मुआदि ३४ ५१ दृष्टीबुडीं=दृष्टीखालीं–समोर 'पडिलिया दृष्टीबुडीं। मायबापांचें ठेवणें काढी' –एभा १७ २०८ **बुडील**–वि तळचा, खालचा, बुडाकडचा

बूड—पु (गो) पाणकोंबडा

बूथ—स्त्री (विरू) बुथ, बुथी पहा

बूंद—पु १ थेंब, बिंदु २ कॉफीचें बीं ३ बुद पहा

बूदह—वि क्रिवि झालेला, होऊन -आदिलशाही फर्मानें

बूध—स्त्री (अशिष्ट) बुद्धि पहा 'बरी बूध दवानें मला दिली' -बाळ २ १०५ [स बुद्धि]

बूध—अ (विरू) बुद्ध पहा

बूर—पु १ चुराडा २ अतिशय कामामुळे थणारा थकवा, शीण, थकलेली स्थिति, पिठा, भुस्कूट (क्रि० निघणें, पडणें, काढणें) 'भाराखालें निघेल बूर। पोरे म्हणती घाडीकुर।'-मध्व १७७ [हिं बूर=कोडा, टरफल]

बूर—न (गो) वाढलेला अडाशय, वुराट पहा

बूरबट—न (माण) मासांचें कालवण बरबट पहा

बूरा—वि वाईट, अशोभ्य वुरा पहा

बृद—न (विरू) विरुद, विरीद पहा

बृहण—न १ (वैद्यक) पौष्टिक द्रव्यें इ०नीं वीर्यवर्धन, शरीरपोषण करण्यासबधींची वैद्यकशास्त्रातील एक शाखा ह्याच्या उलट कर्शन २ (सामा) वाढविणें [स बृहत्-बृहण]

बृहत्—वि मोठा, जाड, लठ्ठ, विस्तृत (सामासात) बृह रूपी वृहदुदर, बृहदडं, बृहत्कथा इ० [स] **बृहदक्ष**—पु दीर्घ वर्तुळाचा मध्य व दोन्ही केंद्रे यातून जाणारा मोठा व्यास [बृहत्+अक्ष] **बृहल्लुब्धक**—पु मृगनक्षत्राच्या दक्षिणेस असलला सर्वांत मोठा तारा, मृगव्याध [स बृहत्+लुब्धक]

बृहती—स्त्री १ रिंगणीचें झाड २ डोरलीचें झाड ३ दुगण ४ गुद अपानद्वार ५ विश्रावसुऱ्या वीणेचें नाव [स]

बृहस्पति—पु १ देवाचा गुरु 'विस्मित जाहला बृहस्पती। आश्चर्य मानिती सुरवर। -एभस्व ३ ७ २ नवग्रहांपैकीं पाचवा ग्रह ३ (ल) उत्तम वक्ता, विद्वान् ४ (ल) मूर्ख 'ह बृहस्पती अशा एकेक विपरीत गोष्टी बरणारे आहेत त्यांनी अनुमान करता येत नाहीं' -विक्षिप्त १ ५२ [स] **०वार, बृहस्पतिवार**—पु गुरुवार **चालून बृहस्पति**-वि मूर्खपणाची व बाष्कळ बड बड करणारा

बे—वि दोन याचा उपयोग फक्त पाढ्यात किंवा सख्या वाचक शब्दांना जोडून समासात होतो "बे एके बे, बे दुणे चार' बेवीस'=बावीस [हिं ब बा तुल० स द्वि, द्वा, प्रा वा वि बे]

बे—शब्द वाचून, विरहित अभाव दाखविणारा उपसर्ग याचा फारशी किंवा हिंदी शब्दांशीं समास होतो व हा शब्द नहमीं पूर्वपद असतो [फा बी, तुल० स विना हिं बिन] ज्याच्या पूर्वपदीं ब शब्द येतो असे अनेक सामासिक शब्द आहेत त्यांतील कांही पुढे दिले आहेत सामाशब्द- **०अकली**—वि मूर्ख, बवकूब [फा बी+अक्ल] **०अदब-बी**—स्त्री अपमान, असभ्यता, अमर्यादा, अनादर [फा बी+अदबी] **०अदाई**—स्त्री स्वामिद्रोह, विरोध **०अबरु-अब्रू**—स्त्री दुर्लौकिक, अपकीर्ति, फजिती [फा बी+आब्रू] **०अबस**—क्रिवि वृथा, व्यर्थ, निष्फळ **०आब**—पु अपमान, बेअब्रू -वि अपमान झालेला [फा बी+आबू] **०आराम**—वि अस्वस्थ, आजारी [फा बी+आराम्] **०आरामी**—स्त्री अस्वास्थ्य [फा] **०इज्जत-ती**—स्त्री अप्रतिष्ठा **०इज्जती**—वि गैरअब्रूदार, हलकट [फा] **०इतबार**—पु गैरविश्वास गैरभरवसा [फा] **०इतल्ला**—क्रिवि गैरमाहीत, बे-दखल, बडतर्फे 'त्याचे काकूंन बे-इतला केले' -रा १० ११० [फा] **०इनसाफ-इनसाफी**—पुस्त्री अन्याय, न्यायाचा अभाव -वि अन्यायाचा, अन्यायी [फा] **०इमान-इमानी, बेमान**—वि कृतघ्न, अप्रामाणिक, बेभरवशाचा [फा बी+ईमान्=अधर्मी] **०इमानी-इमानकी**—स्त्री खोटपणा, अप्रामाणिकता, कृतघ्नता, विश्वास घातकीपणा **०इलाज**—वि निरुपाय, नाइलाज [फा] **०उजूर**—क्रिवि १ काहीं सबब न सागता, बिनतक्रार 'या दिवसात पोटास न मिळे तेव्हा लोक चाकरी बे-उजूर कैसी करितील?' -रा १० ५७ २ विलबरहित, बेधडक [फा] **०कदर**—क्रिवि निधास्तपणें **०कम-ब-कास्त**—क्रिवि काहीं कमी न करता, साद्यन्त, जसेंच्यातसें [फा बी+कम्+उ+कास्त] **०करारी-स्त्री** अनिश्चिती तहमोड 'त्याजकडून बेकरारीच्या चाली सुरू होतात' -रा ७ १९ **०कस**—वि निःसत्त्व, कमजोर, बेचव, शुष्क **०कानू**—स्त्री अन्याय, जुलूम **०कानून-कानू**—वि बेकायदेशीर, कायद्याचा भग करून केलेलें [फा] **०कायदा**—पु कायदभग, कायद्यासबधाचा अभाव **०कायदा-कायदेशीर**—वि नियमबाह्य, गैरकायदेशीर, जुलमी, नियमाचे उल्लघन करणारा, नियमाला सोडून असलेला [फा बी+काइदा] **०कार**—वि १ निरुद्योगी, बे-रोजगारी, रिकामा २ (व) निरर्थक, व्यर्थ, उगाच ३ (ल) हैराण निरुपयोगी 'तिन्ही मोर्चे मिळोन निमे माणूस दुखणियानीं बेकार आहे' -पेद ३ १८ [फा] **०कार चावडी**—स्त्री (कों) रिकामपणाच्या, निरर्थक गप्पागोष्टी **०कारी**—स्त्री रिकामपणा, निरुद्योगिता बेरोजगारपणा [फा बीकारी] **०किलाफ**—पु मैत्री, सख्य, सशयनिवारण [अर खिलाफ्=वैर] **०कुबी**—स्त्री मूर्खपणा, गाढवपणा, मौर्ख्य [फा बेवकुफी] **०कुसूर**—क्रिवि न चुकता, बिलाकसूर, पूर्णपणे [फा बी+कुसूर] **०कूच**—वि मरण बडगळ बडबडवा [फा बेवकुफ] **०कैद**—स्त्री शिस्तीचा अभाव, स्वैर वर्तन, अव्यवस्थितपणा, कायदा, नियम किंवा शिस्त याचें उल्लघन -वि बेशिस्त स्वैर अनियत्रित -क्रिवि स्वैरपणानें कोणत्याहि तऱ्हेचा कायदा किंवा नियम न मानता [फा बी+कैदी] **०कैदी**—वि स्वैर, कायदा, नियम, नियत्रिण इ० न पाळणारा, बेशिस्त **०कौली**—वि बिगर कौलाचा,

अभयपत्रविरहित **०खत्रे**–क्रिवि नि शकपणें बेखत्रे हुजूर यावें' –जोरा १०५ **०खबर**–क्रिवि असावध, गाफीलपणें [फा बी+ खबर्] **०खबर्दार**–वि गैरसावध [फा] **०खर्च-खर्ची**–वि १ खर्च केल्याशिवाय झालेलें, केलेलें, फुकटफाकट २ खर्ची जवळ नाहीं असा, निर्धन, कृपण [फा बी+खर्च्] **०खातरी**–स्त्री अविचार 'चार कोटींची मालियत जवळ असता कजूषपणानें सर्दारास बेखात रीनें निरोप दिल्हा' –जोरा १०९ **०गर्द**–वि वृक्षरहित, झाडी नसलेलें 'मुलुख अगदीं वीसपचवीस कोसपर्यंत ब–गर्द, वचिराख जाहला' –पाब १४ [फा बगिर्द] **०गार-गारी**–बिगार, बिगारी पहा **०गुन्हा**–पु गुन्ह्यापासुन मुक्तता, सुटका –वि गुन्हा नसलेला, अपराधातून मुक्त झालेला –क्रिवि गुन्हा नसताना 'बक्षीस बेगुन्हा कैद केले'–जोरा १०५ [फा] **०गुमान-नी**–वि बेपर्वा, गर्विष्ठ, उन्मत्त, नि शक, मुर्वत नसणारा [फा बगुमान्] **०चतुर**–वि मूर्ख **०चरक**–क्रिवि निर्भयपणें, धडाक्यानें, निर्भीडपणें, बेधडक **०चव**-वि रुचिहीन, क्वचवीत, नीरस निचव **०चाड**–वि चाड नसलेला, लज्जाहीन, उद्धट **०चिराख-ग**–वि दीपहीन, ओसाड, उध्वस्त, वस्तीरहित, उजाड [फा बी+चिराग्=दिवा] **०चूक**–वि बिनचूक, बगेबर, चुका केल्याशिवाय [फा बी+हिं चूक] **०चैन**–वि अस्वस्थ, कांहींहि सुचत नाहीं असा [फा बी+हिं चैन] **०चोबा**–पु खाबाशिवाय असलेला लहान तबू [फा बीचोबा] **०छूटपणा**–पु आळा, बध नसणें, स्वैराचार, स्वच्छदीपणा **०जबाब**–क्रिवि उद्धट पणानें, बेपर्वाईने (बोलणे, उत्तर देणे) [फा बी+जवाब्] **०जबाबदार**–वि स्वत वरची जोखीम न ओळखणारा, जोखीम न ओळखून स्वैर वागणारा **बेजबाबदार राज्यपद्धति**–स्त्री लोकमतास जबाबदार नसलेली राज्यपद्धति **०जबाबी**–वि १ उद्धट, उर्मट, बेमुर्वतखोर २ तासाचे ठोके न दणारें (घळ्याळ) [फा बी+जवाब्=निरुत्तर] **०जरब**–क्रिवि निर्भयपणे, नि शकपणें, बेधडक, जोरानें, उठाव करून, धाक न बाळगता 'आमच्या भले लोकानीं बेजरब घोडीं घालून कित्तरकरास मोहून वोढयापर्यंत नेऊन घातला' –ख ५ २३८८ [फा] **०जात**–वि (अशिष्ट) हलक्या किंवा निराळ्या जातीचा **०जान**–वि निर्जीव, ठार [फा] **०जाब**–वि बेगुमान, बेमुलाजा, बजबाबदार [फा] **०जाबता**–पु अन्याय, ठरावाविरुद्ध गोष्ट, अविचारी भाषा 'आम्ही टोंचून घेणार नाहीं, असेना असे मरून जाऊ असे बजाबता बोलत होते' –टिकळचरित्र, खड १ **०ज्यहा-जा-जहा**–वि फाजील, अनाठायीं, अनुचित, अयोग्य, अमर्याद, अकालीन, रुष्ट, उधळपट्टीचा [फा बी+जा] **बेजार**–वि १ हैराण, त्रस्त, दमलेला, थकलेला (श्रम, दु ख, कटकट यामुळें) २ दुखण्यानें हैराण झालेला, दुखणाईत [फा बीझार्] **बेजारी**–स्त्री त्रास, हैराणी, थकवा **०डर**–न डेडनॉट नावाचे जगी लढाऊ जहाज –वि न भिणारा, न डरणारा बरड पहा [हिं डर] **०डौल**–वि कुरूप, बडब, घाट किंवा आ ार चागला नसलेला **०ढग**–पु दुराचरण, स्वैराचार, बेताल वागणूक सोदेगिरी [हिं] **०ढंग-गी**–वि दुराचरणी व्यसनी स्वैराचारी [हिं] **०ढब**–वि बेडौल, कुरूप, विक्षिप्त, ढबळशाई चागला घाट, आकार नसलेला, ओबडधोबड [हिं] **०तकवी**–वि असमर्थ, ना–तवान [फा बतक्विया] **०तकसी(र्शा)र, बेतकशी(तकसी)र**–स्त्री अपराधापासून, गुन्ह्यापासून मुक्तता –वि निरपराधी, नाहक, निर्दोषी [फा बी+तक्सीर] **०तमा**–स्त्री १ निर्लोभि वृत्ति २ बेफिकीरपणा, बपरवा, उदासीनपणा –वि १ निर्लोभी, निरिच्छ २ बपरवा, बगुमान, गर्विष्ठ, निष्काळजी, बेसावध, काळजी, कळकळ न बाळगणारा –क्रिवि बगुमानपणें 'खाद्यावर टाकून पदर बोले बेतमा। लग्नाच्या नवऱ्याशीं बोले बतमा।'–पला [फा] **०तर्माज**–वि (ना) उद्धट, असभ्य [फा बे+तमीज] **०तर्तुद**–स्त्री तजविजीचा अभाव, अव्यवस्था **०तऱ्हा**–स्त्री असाधारणपणा, वैलक्षण्य, चमत्कारिकपणा –वि विलक्षण, चमत्कारिक, असाधारण, भारी, अतिशय 'याउपर उपेक्षा करून कालहरण केलियास नबाबाच दौलतीस ब–तऱ्हा धक्का बसल –रा ५ १६६ [फा बी+तरह्] **०ताब**–वि असमर्थ, क्षीण, हतधैर्य 'मातुश्री अहल्याबाई यास शैत्यउपद्रव होऊन पाचसात दिवस ब–ताब होती'–मदबा १ २१८ [फा बी+ताब्] **०ताल-ळ**–वि १ गायनात तालाला सोडून असलेलें (गाणें–बजावणें) २ ताल सोडून गाणारा, वाजविणारा ३ (ल) अमर्याद, अनियत्रित, स्वैर, उधळ्या [हिं] **०तालूक**–वि गैरसबधी, सबध नसलेला, भलता [फा ब+तअल्लुक=सबध] **०दखल**–वि १ अधिकारच्युत, बडतला २ गैरमाहीत [फा बी+दख्ल्] **०दम**–वि दम कोंडला जाईपर्यंत, निपचीत पडेपावतों दिलेला (मार), थकलेला, दमलेला, निपचीत [फा] **०दर्द-दी-दर्दी**–वि १ बफिकीर, बेगुमान, मागेंपुढें न पाहणारा, भय न बाळगता स्वच्छदपणें वागणारा २ बारीकसारीक विचार न पाहणारा ३ निर्घृण, क्रूर, दया नसलेला [फा] **०दस्तूर**–पु अन्याय, नियमाविरहित गोष्ट, गैरशिस्ता **०दस्तूरी**–स्त्री (गो) उधळेपणा [फा] **०दाणा-दाना**–पु १ आत बी नाहीं असें द्राक्ष हें लहान, गोड, गोल, बिनबियाचें असतें २ सुकविलेलें द्राक्ष, किसमिस [फा] **०दाणा डाळिंब**–न दाण्यात बी नसलेलें डाळिंब **०दाद**–स्त्री बबदशाही, अन्याय, जुलूम [फा] **०दार**–क्रिवि जागृत, तयार 'नवाब बदार जाले'–रा ७ ८३ [फा] **०दावा**–पु सोडचिठ्ठी, नामागणी, हक्क सोडणें **०दावा पत्र-फारखती**–स्त्री हक्क सोडल्याबद्दल, नसल्याबद्दल

लिहून दिलेला कागद, सोडचिठ्ठी ०**दिक(क्क त)**–क्रिवि बेलाशक, विनहरकत, बिनतक्रार, बेउजूर, नि शकपणें [फा] ०**दिल–दील**–वि उदासीन, असतुष्ट, दु खी, कष्टी [फा] ०**दील होणें**–बिथरणें ०**दिली**–स्त्री १ असतुष्टता, औदासीन्य, निरुत्साह २ रुष्टता, मनाचा बेबनाव ०**दुवा**–स्त्री अवकृपा शाप [अर] ०**धडक**–क्रिवि बिनधोक, निर्धास्तपणें निर्भय, बेलाशक [हिं] ०**धरी**–वि धरबद नसलेला, नियत्रण नसलेला, मोकाट, स्वैर [ब+धर] ०**नवा**–वि अधीर, असहाय, निर्धन, भुकेला 'पादशहा बेनवा होऊन खानास लिहीत –मराचिटोरा ५३ [फा] ०**नहाक–नाहक**–क्रिवि विनाकारण, उगीचच्याउगीच, कारण नसताना, हकनहक, हकनाहक पहा ०**निगा**–स्त्री दुर्लक्ष, अपरक्षण [फा] ०**निसबत**–क्रिवि बेलाशक, काहींहि विचार न करता, मनात कोणतीहि शका न बाळगता, बेपर्वाईनें, एकदम [फा] ०**निहायत–न्याहत**–क्रिवि नि सीम, अपार, पराकाष्ठेचा [फा] ०**पडदा**–वि १ पडदा नसलेला उघडपणें, कोणत्याहि तऱ्हेची गुप्तता न राखता २ (ल) मानखडित कुचित नामाप्रमाणें उपयोग करितात –पु १ उघड गोष्ट, स्पष्ट गोष्ट २ (ल) मानखडना [फा] ०**परवा–पर्वा**–वि निष्काळजी, निर्भय, बगुमान [फा] ०**परवाई–पर्वाई**–स्त्री निष्काळजीपणा बगुमानी, स्वैरवृत्ति [फा बी+पर्वाई, तुल० स द्विप्रव्राजिनी] ०**पाया**–वि गैरकायदा, नियमाविरुद्ध ०**फंदी**–वि १ व्यसनी, दुराचारी, स्वैर २ खटशाळ, उच्छृखल, खोडकर (मूल) ०**फाम**–वि १ बेसावध, बेशुद्ध २ निश्चिन्त, गाफिल, अनावर, मस्त, तुफान, बेभान 'शत्रु माघारा गेला म्हणून बफाम नाहीं, सावधच आहो' –ख ७ ३३१० [फा बी+फत्म्] ०**फामी**–स्त्री गैरसावधपणा, गाफिली, निश्चिन्ती, खातर्जमा, दुर्लक्ष 'या विश्वासावर बफामी जाली याजमुळें दगाबाजीनें निघोन गेला' –दिमरा १ २५२ ०**फायदा**–वि गैरफायदेशीर, तोटयाचें, अव्यवस्थित ०**फिकि(र्फा)र**–स्त्री निष्काळजीपणा –वि १ निष्काळजी, बेपर्वा, अविचारी २ निश्चित, निर्धास्त, सतुष्ट [फा बी+फिक्र] ०**फिकिरी**–स्त्री निष्काळजीपणा, गाफिली, नि शकपणा ०**बंद**–पु अराजकता, शिस्तीचा अभाव, गोंधळ 'हुजरातीमध्यें बबद सर्वथा होऊ देऊ नये' –मराआ १४ –वि अव्यवस्थित, मुक्त, व्यवस्था, बदोबस्त, कायदा, शिस्त इ० नसलेला, बशिस्त, अराजक [फा] ०**बंदशाई–ही, बेबंदाई–बंदी**–स्त्री १ अव्यवस्था, गोधळ, मोंगलाई, अनायकी, अदाधुदी, अराजकता २ जुलूम 'सागु किती दुनियवर बबदी। ही मस्लत खदी।'–राला १०६ ०**बदल**–वि १ बदललेला २ बडखोर 'गुलाम कादर खान पादशहासी बेबदल होऊन' –दिमरा १ २०० [फा] ०**बनाव**–पु भाडण, तेढ, तटा, बिघाड ०**बर्कत**–स्त्री अवनति, हलाखी, तोटा [फा] ०**बहा**–वि अमोल, किंमत करता येणार नाहीं असें [फा] ०**बाक**–वि निर्भीड, बेडर [फा] ०**बाकी–गी, बेबाकी**–स्त्री अशेष फडशा, कर्जाची पूर्ण फेड –वि नि शेष, सपूर्ण काहींहि शिल्लक, बाकी न ठेवता फेडलेलें (कर्ज) [फा] ०**बारत**–स्त्री बेइतबार, अविश्वास ०**बुनियाद–बुन्याद**–स्त्री अन्याय, राखरागोळी, नाश 'आम्ही मदारुल महाम व फरासीस तिघे मिळून इग्रेजाची बबुनियाद करू' –रा १० १९९ [फा बुनियाद्=पाया] ०**बुदी**–बूद–स्त्री १ नाश, खराबी, अभाव २ नाबूद [फा] ०**भरंवसा–भरोसा**–पु अविश्वास, सशयितपणा, खात्री नसणें [हिं] ०**भरोशी**–वि खात्री किंवा भरवसा अगर विश्वास ठेवता येणार नाहीं असा, फसव्या ०**मजगी**–स्त्री वितुष्ट, अरुचि, बेबनाव 'पादशहाची व गुलामकादर याची बेमजगी होऊन' –दिमरा १ १९९ [फा] ०**मनसबा–मन्सबा**–पु अविचार खराब मसलत [फा] ०**मल्लग–मुल्लक–मोल्लक**–वि असख्य, अपरिमित [अर मल्लग] ०**मरामत**–स्त्री नादुरस्ती आरमाराची बमरामत जाली' –बाडसमा २ १९५ –वि नादुरुस्त, दुरस्तीची जरूर असलेलें, दुरस्तीवाचून असलेलें, अव्यवस्थित [फा] ०**मर्जी**–स्त्री इतराजी, अवकृपा, मर्जीविरुद्ध वर्तन [फा] ०**मलामत**–वि कीर्तिवान् [अर मलामत=दूषण] ०**मस्लत**–स्त्री अविचार 'स्त्रीनायक, बाल्यनायक आणि बेमस्लत, तीन गोष्टी येके ठिकाणीं चौथा अहकार, तेव्हा ईश्वर त्या सर्दारीची अब्रू ठेवील तर ठेवो' –खरूप २ ७० [फा] ०**मान–मानी–मानकी–गी**–बद्दमान इ० पहा ०**मानगिरी**–स्त्री बद्दमानी, हरामखोरी ०**मार**–वि १ मार किंवा हल्ला करता न येण्यासारखा (किल्ला) २ अतिशय, कमालीचा, जारदार, विपुल, भरपूर, बसुमार इ० उदा० बमार–पाऊस–वारा–ऊन्ह–धूळ–लढाई–पीक–धान्य–आब इ० (पडतो–सुटला–पडते–उडते–चालती–झालें पिकलें इ० क्रियापदास जोडून उपयोग) ३ आजारी, दुखणाईत ४ थकलेला, दमलेला, बिमार ५ (व) वस्ती नसलेलें, उपयोगात नसलेलें (घर, वस्तु) [फा] ०**मारी**–स्त्री १ आजार, आजारीपण, दुखणें २ शीणभाग, थकवा, अशक्तता ०**मालूम**–वि माहीत न होण्याजोगें, दिसणार नाहीं, ओळखता येणार नाही, शोधता येनार नाहीं असें, जाणण्यास कठिण, हुबहुब 'नवीन माहितीचा जुन्या पद्धतीशीं बेमालूम साधा जोडणें कठिण आहे' –टि ४ २७१ [हिं] ०**मुनासीब–मुनासब**–वि अयोग्य, गैरवाजवी, बुद्धीला न पटणारें, अयुक्त [हि] ०**मुन्सफी**–स्त्री अन्याय 'हिंदू मुसल्मान, ईश्वराचे घरचे दोन्ही धर्म चालत असता मुसल्मानानें हिंदूचे जाण्यास उपद्रव करावा हे बे–मुन्सफी' –पया १० [फा] ०**मुरवत–मुर्वत**–क्रिवि असभ्यपणें शिष्टाचाराला सोडून, भीड, पर्वा इ० न बाळगता [फा

०मुरवत-ती, ०मुर्वत-ती–वि कटोर, निर्दय निर्भीड, निर्भय बेमुलाजा [फा मुरूवत=माणुसकी] **०मुलाजा-मुलाहिजा**–क्रिवि कांहीं न पाहता, दयामाया सोडून निष्ठुरपणें, बेमुर्वतपणें [अर मुलाहझा=पर्वा, विचार] **०मोताद**–वि बेसुमार असख्य, अपरिमित [अर मुअत्तद्=सख्या, परिमित] **०मोयी(ई)न-मोइनी-मोहीन**–वि १ अनियमित, ठरावबाह्य २ अपरिमित असख्य [फा बी+मुअय्यन्] **०मोहर**–स्त्री बिन शिक्क्याचें, शिक्का नसलेलें, गैरमोहरबन्दी 'कित्येक दफ्तरें सर्वमोहर व कितेक बे-मोहरेचीं' –रा, खलप २९ [फा] **०मोहीम**–वि मोहीम न करणारा, उपजीविकेकरता किंवा धद्या-उद्योगा करिता खटपट न करणारा, घरबशा, बाहेर न जाणारा [फा] **०रंग**–पु विरस, खराबी, मौजेचा (मान, कीर्ति, सौदर्य इ० चा) भग, अपमान, फजीति –वि ज्याचा रग बिघडला आहे असा [हिं] **०राजी**–वि असतुष्ट [फा] **०रुखसत**–क्रिवि पर्वा नगीवाचून [अर रुख्सत्=परवानगी] **०रू(रौ)ख**–पु १ दुसरी कडे तोंड फिरविणें, दिशा बदलणें २ प्रेमाचा अभाव –वि अप्रसन्न, उदासीन, रुष्ट, विन्मुख [फा रुख्=दिशा] **०रोजगार-री**–वि निरुद्योगी, बेकार, रिकामा [फा] **०लगाम-मी**–वि १ लगाम नसलेला २ लगामाला दाद न देणारा ३ (ल) अनियत्रित, स्वैर, मोकाट, बेताल ४ आडवळणी, जाण्यायेण्यास सोयीचे नसलेलें, एकीकडे ऊसलेलें, गैरसोयीचें (शेत, घर) –क्रिवि एकीकडे एका बाजूला, आडरस्त्यावर [फा बी+लिगाम्] **०लगामीं पडणें**–१ भलत्या मार्गाला लागणें, बहकणें स्वैर बनणें २ हयगय होणें, आबाळ होणें **०लाग**–पु निरुपायाची किंवा नाइलाजाची स्थिति 'माझा बलाग झाला' –वि १ जो घेण्याला किंवा ज्यावर मारा करण्याला कठिण आहे असा, दु स्साध्य, अवघड, बळकट (किल्ला) २ दु साध्य, दुराराध्य, अप्राप्य, आचरण्यास कठिण असा (विषय) ३ सुधारण्याला कठिण, निरुपायाचा, दु साध्य (रोग, विषय) –क्रिवि १ मदतीवाचून, उपायावाचून, निरुपायानें, नाइलाजानें २ निराधार, आधारावाचून ३ तडकाफडकीं, ताबडतोब, एका क्षणात [फा बी+म लागणें] **०वकर-वक्र**–वि फजीत, मानखडित, अपमानित [फा बीवकार्] **०वकरी**–स्त्री मानखडना, अप्रतिष्ठा, निर्भर्त्सना [फा] **०वकूब (फ)बेकूब**–वि मूर्ख, खुळसट, अजाण, अडाणी, अज्ञान [फा बेवकूफ] **०वकूबी-फी**–स्त्री मूर्खपणा, मढता **०वजे**–स्त्री (व) गैरसोय, गैरव्यवस्था, गैररीत, विलक्षण प्रकार [बिवजेह] **०वतन**–क्रिवि हद्दपार, जलावतन [अर वतन्=जन्मभूमि] **०वत्सवसा-वस्वसा-वस्वास**–क्रिवि निर्भयपणें, निश्चिन्त शातपणें बे दिक्कत, निर्भीडपणें [अर वस्वास, वस्वसा=भीति, काळजी] **०वारशी-वारशीक-वारीस**–वि ज्यावर कोणाचा हक्क, वारसा नाहीं असा, निवारशी, योग्य हक्कदार, मालक किंवा वारस नसलेला [अर वारिस्=वडिलापार्जित सपत्तीचा हक्कदार] **०वारसा**–पु वारसाहक्क नसणें, वारस नसणें **०वारा**–पु कजे फेड, कामकाज उरकून टाकणें उलगडा, साठा, पैसाइ० चा निकाल लावणें [हिं] **०शक**–वि १ निर्धास्त, नि शक, धीट २ निर्लज्ज –क्रिवि १ नि शकपणें बेलाशक नि सशय २ निर्लज्जपणें [फा बी+शक्क्] **०शरम-श्रम**–वि निर्लज्ज, पाजी, निलाजरा [फा बे+शर्म्] **०शरमी-श्रमी**–स्त्री निर्लज्जपणा पाजीपणा **०शर्त**–स्त्री बिनशर्तपणा –क्रिवि बिनशर्त, अट न ठेवता, आढेवेढे न घेता [अर शर्त्=अट, नियम] **०शिरस्ता**–पु गैरवहिवाट, गैररीत, वहिवाटीच्या विरुद्ध [फा सरिश्ता=वहिवाट, नियम] **०शिस्त**–स्त्री अव्यवस्था –वि गैरशिस्त, अव्यवस्थित, अनियमित (मनुष्य, वर्तन, भाषण) [फा] **०शुद्ध**–वि गैरसावध (मूर्च्छा इ० कानीं) शुद्धीवर, भानावर नसलेला धुद, अचेतन जड [फा बी+स शुद्धि] **०शुभह**–क्रिवि नि सशय 'बशुभह शिकस्त खाऊन फरारी होतील' –पया ४८२ [फा] **०शौर**–वि बेअकली, मूर्ख, बेवकूब [अर शुऊर्=अक्कल] **०सतर**–वि अप्रतिष्ठित, मानखडित [अर सित्र=पडदा] **०सनद-सनदी**–वि बेकायदेशीर, सनदविरहित 'श्रीमत दादासाहेब येऊन त्या उभयतासी सलूक करणार नाहींत व बे सनद पैसाही मागणार नाहींत' –रा ६ ३८२ **०समज**–पु (ना) गैरसमज –वि अडाणी [हिं] **०सरंजाम**–वि सामुग्रीविहीन, शिबदी शिवाय [फा] **०सरम-स्रम**–(अशिष्ट) बशरम पहा **०सावध**–वि १ लक्ष नसलेला तयार नसलेला, निष्काळजी, गैरसावध २ बशुद्ध, शुद्धीवर नसलेला [हिं] **०सुमार**–वि अमर्याद अतिशय, अपरिमित, मर्यादेच्या, अदाजाच्या बाहेर [फा बीशुमार्] **०सुमारी**–स्त्री अपरिमितता **०सूर**–वि बदसूर सुरात नसलेला (आवाज-गाण्याचा, वाजविण्याचा) [हिं] **०हंगाम**–पु १ अवळ, भलता काळ-वेळ २ (ल) दगा 'हे बेहगाम वरणार' –ख १२०५ [फा] **०हतनमाल-हतन्माल-हतमाल**–पु बेवारशी म्हणून सरकारात जमा झालेला माल, सपत्ति [फा बी+तन+माल्] **०हतन-मावाशी**–स्त्री बहतनमाल व बटउपाई या सबधींच्या कामाचें खातें **०हतर-हत्तर-हेत्तर**–वि अधिक चागलें, श्रेयस्कर [फा बिह्तर, तुल० इ बेटर] **०हतरी-हेत्तरी**–स्त्री बरेपणा, सुधारणा **०हद्द**–स्त्री परा काष्ठा अमर्यादपणा, अतिशयितता, बेसुमारपणा –वि अतिशय, पराकाष्ठेचा, बेसुमार, अमर्याद, नि सीम [फा बी+हद्द] **०हया, हय्या**–वि उद्धट, निर्लज्ज, बेशरम, निलाजरा [फा] **०हाल**–पु दुर्दशा –वि दुर्दशाग्रस्त, दु खार्त 'चिमटयानें मास तोडून बेहाल करून मारिला'–जोरा ८५ [फा बी+हाल्] **०हिकमत**–

स्त्री मूर्खपणा [हिं] **०हिम्मत-ती**-स्त्री भ्याडपणा [हिं] -वि हतधैर्य, भ्याड, भित्रा **०हिसा(शे)ब**-वि १ अयोग्य गैरविचारानें, अनुचित २ अगणित, हिशोबाबाहेरील, हिशोब करता येणार नाहीं असें [फा] **०हुकूमी**-स्त्री अवज्ञा, बडखोरी **०हुजूर**-क्रिवि १ एखाद्याच्या गैरहजेरीत २ (चुकीनें) एखाद्याच्या समक्ष [फा] **०हुर्म(रम)त-ती**-स्त्री अप्रतिष्ठा, मान खडना, अपमान, अकीर्ति -वि मानखंडित पत घालवून बसलेला, मान नाहींसा झालेला [फा] **०हुशार**-वि गाफील, गैरसावध **०हुशारी**-स्त्री बेसावधपणा, गाफिलगिरी [फा] **०होश-ष**-वि बशुद्ध, धुंद, तर्र, गाफील, मूर्ख, विचारशक्ति नाहींशी झालेला [फा बीहोश्] **०हाशी**-स्त्री बेशुद्धी

बें—न शेळी, मेंढी, वासरू इ॰चा ओरडण्याचा आवाज [ध्व] **०करणे-म्हणणें**-(ल) हार खाणें, अभिमान सोडून मी हरलो असे म्हणणें, दाखविण, पराभव होऊन हताश होणें

बे, अबे—पबोधन अरे! हे! ए! (आज्ञार्थी क्रिया बपर्वाई दाखवितांना योजतात) [हिं]

बेक—न विरोध, निषध, एक या शब्दावरून झालेला त्या शब्दाच्या उच्चाराला जुळता परंतु अर्थानें त्याविरुद्ध असा शब्द आपण जें बोलतों त्याविरुद्ध किंवा विसंगत असा दुसऱ्यानें घेतलेला अर्थ 'मी एक म्हटलें तर तो बक म्हणणार तो माझें आइंत कसा वागेल ''मी सांगितलें एक आणि तूसनजर स बक'

बेकटा—पु ओलवून टरफल काढलेला दाणा (गव्हाचा, जोंधळ्याचा)

बेकनाट—पु (कों) व्याजबट्टा करणारा [वै म]

बेकी—स्त्री १ समसंख्या एकीबेकीच्या खेळातील एक शब्द २ दुही, तटा, भांडण ३ शाळेंतील लहान मुलें शौचास जाण्या सार्टी परवानगी विचारताना हा शब्द योजीत लघुशंकला जाव यांचें असताना एकी हा शब्द योजीत [बे=दोन]

बेखादी-दे—स्त्रीन (कर) लहान मेंढ [बे+खादी]

बेग—स्त्री १ लगाम २ नियंत्रित सत्ता, अधिकार, हुकमत (क्रि॰ धरणे, हातीं राखणें स्वाधीन असणें) ३ (सोनारी) बिजागर [म वागा, का बिगी=बद, हिं बाग]

बे(बे)गड—स्त्री जरताचा अतिशय पातळ व रंगविलेला चक चकीत पत्रा वर्ख [का बेगड] **बेगडी**-वि १ बेगड लाविलेला, बेगड लावून सुशोभित किंवा भपकेदार केलेला २ (ल) दिस ण्यांत भपकेदार पण आतून हलका पोकळ, नकली, दिखाऊ, तकलादी ३ (ल) खोटा, ढोंगी 'बेगडाचा रंग राहे कोण काळ। -तुगा ८६२ 'आमच्या बेगडी सुधरकाच्या प्रथम व्याख्यानाचा भपका पाहून लोक दिपले होते' -टि ४ १२२

बेगडा—पु सोबती -शर

बेगनी—स्त्री (व) विरलें (झरलें) वगैरे उचलण्याकरिता लावावयाचें लाकूड

बेगम—स्त्री १ अविवाहित स्त्री, वयात आलेली कुवार स्त्री २ सरदारपत्नी, राणी, सन्मान्य गृहस्थाची पत्नी [तुर्की बेगम=सरदारकन्या, सदारपत्नी]

बेगमी, बेजमी—स्त्री १ निश्चिती, निश्चिन्तपणा, लागणाऱ्या वस्तूचा पुरवठा असल्यानें होणारी समाधानवृत्ति २ पुरवठा, संग्रह, साठा (विशेषत धान्याचा) [हिं]

बेगरूळ—वि बावळा, खुळसट 'ह्या अपटुडेट फॅशनच्या बॅरिस्टरला तुझ्यासारखी बेंगरूळ बायको काय उपयोगाची?' -सु २३

बेगवटा—पु. (महानु) पोट 'परिमळ गगणा चित्रें बेग वटे। माजि माझे ना।' -शिशु ७६९

बेगसार—क्रिवि (गो) लवकर **म्ह॰** (गो) बेगसार झुर त्याची नखलामी उर=जो लवकर मरतो त्याची मागें खूण उरत [स वग]

बेगी, बेगीन, बेगीनें, बेगून, बेगें, बेगीबेगी, बेगो बेग—क्रिवि (कुण) लवकर, सत्वर, तातडीनें, चिगिबिगि, झट पट, वगान [स वेग]

बेगें—न खिडकी, गवाक्ष, द्वार 'तव ब्रह्मस्थानीचें बेगें। फिटलें सहजे।' -ज्ञा ६ २७९ [प्रा]

बेंग्या—पु १ ठुमणें, ससेमिरा 'माझ्यामागें तुझा सारखा बेंग्या लागलेला असतो' २ गोटयाच्या खेळातील एक प्रकार

बेंच—न पानात फुटलेलें पान 'जिव्हे आतींची असोसें। निघती बेंचें। -ज्ञा १५ १०३ [बेचक]

बेंच—न १ बसण्याचें बाक, घडवची २ न्यायाधिशांचें मडळ, न्यायासन (दोन किंवा अधिक मॅजिस्ट्रेट एकत्र बसून बनलेलें फौजदारी कोर्ट) [इ]

बेचक-कां, बेचकळी, बेचकुळी, बेचकुळें, बेचकूलळ, बेचकें, बेचंगळ, बेचागळें—नस्त्री १ झाडाच्या दोन खांद्याच्यामधील जागा, दुबेळकें, डेळकें, बेळकी, बेळकें २ हाताच्या किंवा पायाऱ्या दोन बोटांमधील अंतर किंवा जागा ३ गुडघा, हात, कंबर, मान याच्या बाकाच्या किंवा लवणीच्यामधील जागा, अंतर [बीच+अंगुली-शर] **बेचकुळींत, बेचंगळयांत**-क्रिवि १ बेचकांत दुबेळक्यात २ (ल) अडचणींत (क्रि॰ सापडणें, धरणें)

बेचण-णें, बेचन—न विक्री (क्रि॰ करणें) [स विक्रय, हिं] **०घेणें**-विकत घेणें **०देणें**-विकत देणें **०पत्र**-न विक्रीखत, विक्रीचा दस्तऐवज [हि बेचन+स पत्र] **बेचावण(न), बेचन**-स्त्री विक्री योग्य रीतीनें झाल्यावद्दलचा शेरा किंवा नोंद,

नियमाला धरून खरेदीविकी झाल्याचा लेख असा शेरा, हुडी, करारनामा, मक्तेपत्र, खत इ०वर मारतात [हिं बेचना=विकणें]

बेचरणें—अक्रि १ (खरूज, नायटा, इसब इ०) पसरणें २ केस डोक्यावर अस्ताव्यस्त विखुरणें, अस्ताव्यस्त होणें [स वि+चर्]

बे(बें)चळ, बेचाड-ट—न जुबाड, झुबका 'मग अणियाचें बेंचळ। अर्धी दावी।' –ज्ञा १५९३ [प्रा]

बेचाळ, बेचाळीस—वि ४२ही संख्या [स द्विचत्वारिंशत्] **बेचाळीस**–पुअव बेचाळीस पिढ्या (मातृवशाकडील एकवीस व पितृवशाकडील एकवीस) (या शब्दाचा उपयोग शपथ घेताना किंवा शिव्या देताना करतात) 'तू बेचाळीस स्मरून बोल' ०**उध्दरणें**--एखाद्याच्या बेचाळीस पिढ्याना उद्देशून शिव्या देणें (**कागद, पत्र, लखोटा इ०वर**) **बेचाळीसचा अंक असणें**–पत्रान मृत्यूची बातमी असणें **बेचाळीसचा अंक घालणें**–१ बचाळीस पिढ्याना शिव्या देणें २ (पत्रावर,पाकिटावर) बेचाळीसाचा आकडा लिहिणें (अशा करिता मी **पत्र** ज्याच्या नावाचे असेल त्यानेंच तें उघडावयाचें आहे हें सुचविण्याकरिता)

बेचाळी, बेचाळें-ळ—नस्त्री १ जबडा, चर्वण करण्याचे मुखाचे जे दोन भाग त्यातील खालचा विशेषत पशूमबधीं व रागानें किंवा तिरस्कारानें मनुष्यासबधीं बोलताना योजितात 'उणा शब्द बोललास तर बेचाळी फोडून काढीन' २ हनुवटी व खालचा ओठ यामधील खळगा बचेळी, बचळी पहा

बेजबी—वि व्यर्थ

बेजें, बेंझे—न १ युक्ति, वर्म 'चुकल्या त्यागाचे बेंझे। कला सर्वे त्यागहि होय बोझें।' –माज्ञा १८ १३४ २ दुबेळकें, फाटक [प्रा]

बेजार—क्रिवि जोरानें, जोरावारीनें [फा बी+झोर्]

बेझोर—पु हा दगड काहीं प्राण्याच्या शरीरात (विशेषत हरणी रानबकऱ्याच्या शरीरात) सापडतो हाडापासूनहि कृत्रिम बझोर तयार करतात बकरा, उट, मासा, साप यापैकीं ज्याच्या शरीरात सापडला असेल त्याप्रमाणें हा खडा निरनिराळ्या प्रकारचा असतो सर्पाच्या शरीरात सापडलेल्या खड्याला सर्पमणि म्हणतात खरा पौरस्त्य बेझोर अडाकृति व अकोडाहून लहान असतो हा गुळगुळीत व चकचकीत असुन थराचा बनलेला असतो हा सर्व ओलावा आकर्षण करून घतो यावरूनच याच्या अगीं विष उतरण्याचा धर्म आहे अशी समजूत आहे –ज्ञाको (व) १५९

बेट—न १ सर्व बाजूनीं पाण्यानें वेढिलेली जमीन, द्वीप २ एकाच प्रकारच्या झाडाचा समुदाय, जूट, जुबाड उदा० केळी, वेळू, दर्भ इ० ३ ज्या वृक्षादिकाच्या मुळयास अकुर फुटून अनेक वृक्षादि होतात असा केळी, वेळू, दर्भ याचा समुदाय ४ (ल) (मित्र किंवा नातलगाचा) समुदाय, गर्दी, दाटी 'बट सावतांचें भारी पडलें मुकाशाचे नात्यानें गावची वेठबगार घत गेले' [स द्वीप, का व्यट, सिं बेटु] **बेटी लागणे**–१ (पोहणारा) तडीस लागणें उथळ पाण्यात येऊन पोंहोचणे २ (ल) (एखादें काम) निश्चित स्वरूपाला, रगारूपाला, आकारला यणें

बेटका—पु बेकटा, ओलविलेला गहू, जोंधळा

बेटकुळी—स्त्री १ (बयानें किंवा आकारानें) लहान बेडकी २ दड किंवा पायाच्या पिंडरीतील स्नायूच्या आकुचनामुळें येणारा गोळा (क्रि० काढणें, उठवणें, दाखवणें) ३ बेटकुळीप्रमाणें उडया मारण्याचा एक मुलाचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक पृ १३९

बेटणें, बेटमोरा—नपु मोनाराची आवटी **बेटणें**–उक्रि पऱ्यावर शिक्का उठविणें, उठणें, पऱ्या, दागिना इ०वर छाप किंवा ठसा उमटविणें, उमटणें, आवटीवरील ठसा धातूच्या पऱ्यावर उठवून घेण्याभार्टी तो आवटीवर ठोकणें **बेटणी**–स्त्री १ ठसा उमटविण्याची क्रिया २ सोनाराची आवटी [बटणें] **बेटीव**–वि शिक्का मारलेला, ठसा उठविलेला, छाप मारलेला, आवटीवर किंवा बेटणीवर ठोकलेला याच्या उलट थळीव

बेटवनी—स्त्री (कैकाडी, साकृतिक) कुऱ्हाड

बेटा—पु १ मुलगा पुत्र, छोकरा २ पादपूरणार्थक शब्द बेटा किंवा बेटयाचा हा पादपूरणार्थक किंवा अलकारिक शब्द म्हणून वापरण्याचा पुष्कळ प्रघात आहे उदा० 'काय बटा घोडा चागला आहे!' [हिं, द प्रा बिट, सिं बटो] **बेटी**–स्त्री कन्या, मुलगी (या शब्दाचा वरील अर्थी क्वचितच उपयोग होतो परतु वाक्यालकार म्हणून वरीलप्रमाणे उपयोग करितात) [हिं] **म्ह०** पहिली बेटी मालाची (धनाची) पेटी ०**व्यवहार**–पु सोयरीक

बेटाड—न १ बट यांचें तुच्छतादर्शक रूप २ मुळयाचें जुबाट, मुळें व तत् याचा गुता ३ (शेतातील किंवा मैदानावरील) तोडलेला, अलग ठेवलेला, उचवटयाचा भाग ४ (ल) मोठें व लाबवर विस्तार पावलेलें घराणें, टोळी, सघ, जमाव, गर्दी [बट]

बेठण—न कापडाच्या गाठीभोवतीं गुडाळलेलें वस्त्र, बस्ता, वेष्टन [स वेष्टन]

बेटी—न अर्धवट पिकलेलें फळ

बेठें शीत, बेठें-बेठा भात—नपु (गो) पेज न काढता केलेला भात (गोव्याकडे भाताचे तादूळ शिजल्र म्हणजे त्यातील सर्व पाणी काढून टाकतात)

बेड—न १ उठाणू, गळू सूज, स्फोट २ मोठी बेंबी, उच वाढलेली बेंबी ३ काजू बडभोंवरा इ०चें मागील देंठ, बोंड ४ गुदभ्रश होऊन पश्चिमद्वारानें बाहेर आलेला आतडयाचा भाग ५ नाळेचें किंवा गर्भनाडीचे वटोळ ६ (माण) कडब्याच्या वुचडया लावताना अगोदर वुचडीचे पोटांत कणसाळू अमा उभा केलेला कडबा ७ (कों)

विटिरीच्या तोंडाभोंवतालीं बाधलेला दगडी कठडा ८ (ल) गुप्त गोष्ट [हिं] ०फुटणें-बाहेर येणें-पडणें-गुप्त गोष्ट उघडकीस येणें, परिस्फार होणें **बेंडा, बेंडया**-वि मोठी बेंबी असलेला **बेडाळणे**-अक्रि फुगणें, फुगवटा येणें, फुगीर होणें, बेंड उठणें

बेडका, बेडक-पु बडका, खाकरा, थुकलेला कफ

बेडका—न (कु) एकत्र बाधलेले दोन असोले नारळ, नारळाची सागड

बे(बे)डकी—स्त्री १ लहान बडुक, बडकातील मादी २ दड किंवा पायाच्या पिंडरींतील रनायूचा जोराच्या आघाताने येणारा गोळा ३ दड किंवा पाय यामधील स्नायूच्या आकुचनामुळें स्पष्ट दिसणारा गोळा, आगठ्याच्या मुळाचा मासल भाग ४ घोडयाच्या पायाची गाट [बडुक] **बेडकीचे कुलूप-न** एक प्रकारचें कुलूप ह्याच्या उलट नळीचें कुलूप **बे(बें)डकुळी, बेडकोळी**-बेडकी पहा

बेडग—न (माण) लहान लहान झुडपें तोडण्याचें हत्यार

बेडगा—पु (जुन्नरी) दोन फांटे असलेलें लाकूड पुरून केलेली शेताच्या कुपणातील वाट, दुबळकें, बेडें यातून फक्त माण सामच जाता येतें

बेड(द)णें—सक्रि १ (व ना) कोंडणें, बुजविणें बद करणें २ (बैदुलाचा खेळ) एका गोटीचा दुसरीला स्पर्श होणें

बेडदोरी—स्त्री (भरतकाम) वणीप्रमाणें विणलेला जरतारी बद (हा मिलिटरीप्रमाणें कोटपाटलोणीवर शिवतात)

बेडभोंवरी-रा—स्त्रीपु एक प्रकारची वल व तिचें फळ

बेडर—बेरड पहा

बेंडया-बेदा—पु (व) कोंबडी, बदकें ठेवण्याचें खुराडें

बेडा—पु १ रोंठा, पूर्ण पक्व झालेली सुपारी, असोली सुपारी २ (कों) बडे गोटा [हिं बडा=नराफा] ०**पार जाणे-असणे-होणें-करणे-(ल)**-ध्येयप्राप्ति करून घेणें, स्वत चे हेतु सिद्धीस नेणें

बेडा—पु बाधकामात दोन दगडाम ध्ये बसविलेला दगडाचा लहान तुकडा

बेडा—पु १ (गो) वर्षाचा ठराविक दंडणगी २ (ना) परिवार, समुदाय, गावाचा किंवा जहाजाचा समूह [बहडा]

बेडा—पु (आदरार्थी) दर्यावर्दी, खलाशी, ताडेल

बेडागुळी—स्त्री बाडगुळ पहा

बेडी—स्त्री (गो) सुकलेली सुपारी बडा पहा

बेडी—स्त्री १ शृखला हस्तबधन, पादबधन, पादशृखला २ एक चादीचा दागिना, पायात घालण्याचें नक्षीचें चादीचें कडे ३ (सामान्यत हातांची हात किंवा हन्त्या शब्दाना जोडून) हात कडी, हातराटा ४ (ल) बधन, लाढण, ओझें, ब्याद, लचाड 'प्रीतिचि ना बेडा कसी। सोडवी हरि जो करासि झो बेडिकसी।' -मोकृष्ण ४२ ९ (**आपल्या हातानें आपल्या पायात**) **बेडी घालून घेणें**-आपण होऊन आपल्यावर सकट ओढवून घेणें ०**सुळी**-स्त्री (माण) घोडयाचे पुढील पायाच्या गुडघ्यावर गोम असणें [हिं]

बेडू—वि ठेंगणा पण मशपुष्ट (मनुष्य, पशु)

बेडूक—पु मडूक, बेडकी हा गोडया पाण्यात राहणारा प्राणी आहे यांचें अग गार व गिळगिळीत असून आकारानें लहान, डोळे बटबटीत, जबडा मोठा, जीभ उल्टी ओटाच्या बाजूस चिकटलेली असते रग भोंवतालच्या वस्तूशीं जमे असा पालटणारा असतो हा डरावडराव असा आवाज करतो बेडकाचे विषावर शिरसीचें बीं त्रिधारी निवडुगाचे चिकात वाटून त्याचा दशावर लेप लावतात -योर २ ७०७ [स दर्दुर मडूक, सि डेडरु]

बर्डे—न १ (को) गाईचा गोठा २ (राजा) बैल, बेळी दुबळकें, कुपणाच्या आत जाण्याकरिता केलेले दुबेळक्याचें दार, कुपणातील वाट 'भववासियाचें बेडें।' -गीता २ १८३८

बेडया, बेरडया—स्त्रीअव (व कुण) जोत्या, जोतीं, जुपण्या (बैलाना जुवाप जोडण्याकरिता)

बेणका—पु मोटवणाच्या दोन्ही बुटलींत, बाहुलींत बस विलेला लाकडी तुकडा काटूक

बेणणी—स्त्री तण काढण्याची, बेणण्याची क्रिया, शेतातील अगर अगणातील गवत उपटून टाकण्याचें काम, निंदणी भाग लणी [बेणणे] **बेणणें**-सक्रि १ शेतातील निरुपयोगी गवत इ० काढणें, भागलून काढणें २ (देशाच्या दक्षिण भागात) बीं पेरणे

बेणबाजा—पु इग्रजी तऱ्हेचें एक वाद्य [इ बॅड+म वाद्य]

बेणा-णी-णें—वि उघडा, दिसू लागलेला, वरील आच्छा दन दूर केल्यामुळें दिसणारा (क्रि० पडणें) पाणी ओहोटलें म्हणजे खडक बेणा पडतो' [फा बीना=पाहणे] **बेणावणें**-अक्रि गैरविहस पडलेला पदार्थ इ० दिसू लागणें, तोंड दाखविणे उगवणें, उमटणें (माणूस, दुर्गुण इ०) 'सध्याकाळीं माघारा यतो म्हणून गेला तो पधरा दिवसानीं बेणावला'

बेणारी—पु पढरीच्या विठोबाच्या पूजेच्यावेळी मत्र म्हणून कलशपूजा घणारा इसम -शर

बेणें—न बियाणें, पेरण्याचें बीं [बियाणें]

बेणें—न (खा) दरवाज्याच्या फळीला मजबुतीकरता मार लेली आडवी पट्टी

बेत—पु १ योजना, रचना, नमुना युक्ति २ कारण, उद्देश, हेतु, मसलत ३ पद्धत, रीति, व्यवस्था, माडणी, टापटीप ४ रूप, आकार, रूपरेषा, वळण, आराखडा (पुढील कामाचा काढ लेला, याजलेला) [म हेतु, हिं] **बेताचा, बेताबेताचा**-वि १ रीतीचा, पद्धतशीर, योग्य व ठराविक नमुन्याप्रमाणें असलेला

२ मध्यम साधारण, प्रमाणशीर, योग्य प्रमाणाचा, योग्य किंमतीचा ३ जुरता, जुळणारा, जमणारा, माप, चालीरीती, स्वभाव इ०शीं जुरता ४ अल्पस्वल्प, अगदीं थोडा, तात्पुरता, क्षणिक, अधेवट त्याचा ईश्वरावर बेतावेताचाच विश्वास आहे' -टि ४ ३१४ **बेतावर असणे**-निश्चय,ठराव, व्यवस्था बेत, योजना नियम यांना धरून असणें नियमाप्रमाणें असणें **बेत बात**-पु व्यवस्था टापटीप **बेतवार**-क्रिवि पद्धतशीरपणें नेम स्तपणानें **बेताबेत**-क्रिवि माप, आकार, तऱ्हा इ० बाबतींत ततोतत जुळणारा २ (क्रि) ततोतत जुळणें **बेत्या**-वि नेहमीं भल तेच बेत, योजना करणारा, युक्त्या लढविणारा **बेतणें**-सक्रि १ माप घेण व कापणें (अंगास घालावयाचे कपडे) २ मुस्कटात मारणें थोबाडीत मारणें **बेतणी**-स्त्री १ माप, आकार रूपरेषा इ० ची आखणी, मोजणी (अंगात घालावयाच्या कपड्याची) २ कपडा मापाप्रमाणें फाडणें कापणें **बेतनीचा**-वि जमणारा, जुळना (मापानें, बनावटीनें इ०) (बेताचा ह्या अर्थी उपयोग) **बेतीव**-वि १ बेताप्रमाणें कलेलें, योजनेनुसार असलेलें २ मापाप्रमाणें बेतलेले, कापलेले (कपडे) **बेतविणें**-सक्रि १ माप घ्यावयास लावणें २ तोंडात थप्पड, चपराक लगाविणें 'तोंडावर जेव्हा दोन बतविल्या तव्हा कबूल झाला'

बेत—पु बेताची छडी, बेत [स वेतस्] **०ऊंस**-पु उसाची एक जात, हा ऊस बोरू किंवा वेताप्रमाणें दिसतो

बेतणें—क्रि बितणें, प्रसग येऊन पोंचणें

बेताल—पु (को) तामसी देवता, भूताचा राजा, वेताळ

बेताळ, बेताळीस—वि बेचाळ, बेचाळीस पहा

बेताल्लामण—पु (व्यापार) एक माप या मणाचें वजन १५६८ सुर्ती रुपये असतें -मुव्या १०२

बेती पेतीन—स्त्री सोगट्याच्या खेळातील एक दान दुफाशी खेळात दोन्ही फाशावर तीन तीन (प्रत्यक्ष दोन दोन) पडणें 'बाइ बे तीन बोलली। -ऐपो ३३ [व+तीन]

बेतुम—पु (गो) काचा घट्ट बसविण्यासाठी केलेला रावा, लावो [पोर्तु]

बेतो—पु (गो) साधी पेटी

बेथु-थू—वि दाडगा अडदाड, जवान, बळकट 'वरी भीम सेन बेथु। तो जाहला अमे सेनानायु।' -झा १ १२० [बेंडू]

बेथूड—वि कुरूप विद्रूप, वेडावाकडा, ओबडधोबड

बेद बेदाड—स्त्री दलदल, ओलाव्याची जागा

बेदड-डा—पु सैन्याबरोबर असलेली लुटारू जात, चोरीचा धदा करणारी एक जात 'बेदड घालिती छापे वाट चालेना तिळ भर।' -ऐपो १२१ [तेरड]

बेंदर-रो—स्त्री एक झुबकेदार गवत

बेंदर, बेंदलु—न (गो) आबा, फणस यावरील बाडगूळ, वृक्षादनी

बेंदरी—स्त्री एक फळझाड

बेंदरी—वि बेंदर गावीं बनविलेला किंवा त्या गावासबधींचा (पिक्दाणी, गुडगुडीचा पेला व इतर लोखडी जिन्नस इ०)

बंदरो—स्त्री जोतें बाधताना जे तीन बाधकामाच थर घालतात त्यातील अगदीं खालील किंवा पहिला थर त्यानतरच्या दोन थराना पेटी व पाटथर अशीं नावें आहेत बेंदरीतील दगडाना बेंदरी खाडशी असें म्हणतात

बेंदरीशाळ, बेंदरशाळू, बेंदरी—पुस्त्री शाळूचा प्रकार

बेंदाड—न मुळाचा झुबडा, जुबाड (दूरवर पसरणाऱ्या गवताच्या मुळ्याचा उदा० हरळी, दुर्वा, मोळ, दर्भ इ०) -वि (जमीन-शेत-रान-जागा इ० शब्दाशीं समास होऊन उपयोग) बारीक गवत असलेली, वनस्पतींचा मुळवा असलेली, बारीक सा ीक झुडपाची पाळें व मुळ्या यानीं भरलेली

बेंदू—पु १ मेंदू २ मगज, गाभा, फळातील गीर ३ बिल बिलीत झालेलीं फळें, मास इ० ४ (झुरळ, विंचू इ०चा) चदा मेंदा, लद्दा, जखमेंतून बाहेर येणारें मास [मेंदू]

बेंदूर—पु पोळा, एक सण निरनिराळ्या दशाच्या चालीप्रमाणें आषाढ, श्रावण किंवा भाद्रपदातील अमावास्या या दिवशीं बैलाची पूजा करून याना शृगारून त्याची मिरवणूक काढतात

बेंदल—न (गो) परान्नजीवी, दुसऱ्याच्या अन्नावर पोसला जाणारा, आईतखाऊ

बेना—पु बयाणा -वि उघड, स्पष्ट **-शर**

बेने-इस्त्रायल—पु मुबई इलाख्यातील ज्यूधर्मी जात व व्यक्ति

बेपट्टी—स्त्री (व) बोळ 'बपटींत घर मिळाले' [बे+पट्टी]

बेपरवा—पु मोत्याचे सर एकत्र करून केलेला, डोक्यास एक बाजूस घालण्याचा बायकाचा दागिना

बेपार—पु व्यापार, उदीम [स व्यापार, हि बेपार]

बेपारी-पु व्यापारी, दुकानदार, दवघवीचा धदा करणारा

बेफाटी—स्त्री (व) बेळी, बेडें पहा

बबकांचा खेळ—पु (गा) भाकरीचा खेळ

बेबकी—स्त्री (गो) बेडकी

बेबट—न १ मोठी बेंबी, उंच बेंबी २ बेंबी या शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप ३ जनावराची बेंबी [बेंबी]

बेबटणे, बेंबणे—अक्रि (राजा) वासरू किंवा मेंढरू यानीं भयामुळें बें ब असें ओरडणें,आकांशणें 'मुकेपणीं बेंबात।'-एभा २१ २२९ [ध्व किंवा स बिट्=आकोषणें]

बेबदो—पु (गो) दारूबाज **०जावप**-दारूबाजीनें गुगी येणें

बेबल—न (कु) सुतारांचें एक हत्यार

बेबली—स्त्री एक फळझाड **बेबले**–न बेबलीचें फळ

बेबहार—वि बहारदार, बहारीचा, सुदर 'बेबहार गुलाबी तरू भोती सरू चपक मोगरा।'–पला ४ २० [फा]

बेंबळ-ल, बेबळे—वि १ ढिला, नि शक्त, लुळा, निर्जीव २ विव्हल, क्षीण 'सर्वांगा काटाळा आला। अति सतापु उपनला। तेथ बेंबळ हातु गला। गाडिवाचा।'–ज्ञा १ १९७ [स विव्हल]

बेंबळणे–अक्रि १ भेदणें, फुटणें, तुकडे होणें २ विव्हल होणें

बेबा—पु एक प्रकारचें फुलपाखरू

बेंबारा—पु बोभाटा, एखादी गोष्ट उघडकीस येणें [बोंब]

बेबारा—पु बेवारा पहा

बचावचें—सक्रि (गो) भिववियें, भीति दाखविणें

बेबावणे—अक्रि बेंबटणें पहा [बें]

बेबी—स्त्री लहान मुलगी, कुकुबाळ, लेकरू [इ] **०कॅप**–लहान मुलाची टोपी [इ]

बेबी—स्त्री नाभी, पोटाला ज्या ठिकाणीं गर्भनाल जोडलेला असतो तो पोटाचा अवयव [स नाभि] **०चा देठ पिळणे-पिळून दुखूं लागणे, नाभीच्या देठापासून कळवळा येणें-माया येणें**–अतिशय कळवळा येणे **०चे उखळ होणे**–(ल) चमचमीत खाण्यानें व सुखाच्या राहणीनें लठ्ठ होऊन दोंद सुटणें **०च्या देंठापासून**–क्रिवि अगदीं अत करणापासुन, खऱ्या भावाने **०पासून जोर करून बोलणे**–शक्य तितक्या जोरानें बोलणें, सर्व शक्ति खर्च करून बोलणें ओरडणें

बेबुदी—स्त्री बगमी साठा, सग्रह [फा विह्बूद्]

बे बे—नक्रिवि वासराचें, मेंढराचे ओरडणे (क्रि० करणे)

बेबे, बेबा—पु (गो) बेडूक

बेबेरी—स्त्री (गजिफाचा खेळ) डावाचीं पानें वाटून झाल्यावर एखाद्याला सुरुवा अथवा राजा आला नमेल (व कोणास पानें देणें नमल) तर तो डाव न खेळता पुन्हा गळत करून पानें वाटणें

बेबेवचे—सक्रि (गो) झोंपेत बरळणें [ध्व]

बेर—पु (आगरी, कों) एक प्रकारचे जाडेभरडें गवत

बेर, बेरणा—स्त्री (गजा) दुसरी नागरणी (पहिली नागरट उभी झालेली असली म्हणजे दुसऱ्यानें आडवी नागरणी करतात या दुसऱ्या नागरणीला म्हणतात), उखळणी [बे=दोन]

बेर—न (माण) पाभरीच्या नळीचें धान्य पडण्याचें जमिनीजवळील भोंक

बेर—स्त्री (व) बागडी

बेरकट—न १ वाईट व बेरीच्या योगान घट्ट झालेल तेल किंवा तूप २ बेरी, ओशट पदार्थातील मळ –वि बेरी असलेलें, रेंयाचें, मळानें युक्त (तेल तूप) [बेरी+कट] **०णें**–अक्रि समई, दिवा, तेलाचे भांडें इ० तला–तुपातील बेरीमुळें वाईट होणें, भांडें दिवा इ०वर बेरी बसणें **बेरकूट, बेरकुटणें**–बेरकट व बेरकटणें पहा

बेरकट—वि बहिरट, कमी ऐकू येत असलेला [बहिरा]

बेरकी, बेरकी—वि १ लुच्चा, हुषार, चलाख, धूर्त २ मिश्रबीजाचा [का]

बेरकी—स्त्री एक प्रकारचें गवत

बे(बे)रंग—न (ना) तिकीट न लावलेलें, नॉटपेड पत्र

बेरजून काढणे—क्रि (वे) वेंचून काढणें

बेरट—न १ रेंदा, बेरी असलेलें तेल, तूप, गाळ, घाण इ० असलेलें तेल, तूप २ (खा) लोणचें

बेरड—पु धटवाईक लुटारू किंवा त्याची जात, रामोशी, चोरी हा उपजीविकेचा धदा असणारे लोक, याची वस्ती कर्नाटकात अधिक आहे [बेडर, तुल० का वड्डर] **बेरडाई, बेरडगिरी-बेरडाव-वें**–स्त्रीन बेरडाचा लुटारूपणा, बेरडाची पुडाई (क्रि० सुटणें, माजणें, मातणें, उठणें)

बेरड—स्त्री गोंधळ, मिश्रण, सबगोलकार, पचमेळ

बेरड—स्त्री लीख (विरू) (अव बेरडा) लिखा, उवाचीं अर्डी (क्रि पडणें, होणें)

बेरडी—स्त्री (ना व) बैलाच्या गळ्यातीस जातें, जुपणी

बेरणें—अक्रि १ (ना) पसरणें, फैलावणें, जिकडेतिकडे होणें (फक्त दाट उगवणाऱ्या गवतास उद्देशूनच उपयोग) २ आडवी नागरट करणे

बेरसा—वि दाडगा, विचारशून्य 'बेरसा गाढव माय ना बहिण। भुके चरीविण भलतेंचि।'–तुगा ४१२७

बेरहड्डी—स्त्री घोड्याचा एक रोग, व्रण, हडयावर्ण –अश्वप २ २६१

बेरी—स्त्री १ ओशट पदार्थांतील मळ,तेला-तुपात असणारा मळ, घाण इ०, बेरकट २ गुळाची मळी

बेरीज—स्त्री १ मिळवणी निरनिराळ्या सख्या एकत्र करून झालेली सख्या,मिळवणूक, जमा २ मिळवणी करावयाची क्रिया, दोन किंवा अधिक सजातीय सख्या एकत्र करणें (क्रि० घेणें, करणें) [फा बरीज्] **०भरती**–स्त्री ठराविक सख्या पुरी होण्या करता (भरण्याकरिता) केलेली भरती इष्ट सख्या दाखविण्या करिता लबाडीनें घातलेली खोटी भर

बेरू—वि (व) खुनशी, मनात डाव धरणारा

बेराजा—पु एक औषधोपयोगी पदार्थ [फा फिरोजाह्]

बेल—पु बिल्ववृक्ष शकराला बेल प्रिय असल्यामुळें हें झाड पवित्र मानलें जाते याला त्रिदलें येतात या झाडाचीं फळें, पानें, साल व मुळया औषधी आहेत २ बेलाच्या झाडाचें पान –न

, फळ [स बिल्व] **०घालणें**–(व) (ल) विनाकारण गावात भट करणें **०काचरी**–स्त्री कोंवळ्या बेलफळाचे वाळविलेले कातळे, काप (हे औषधी आहेत) **०पत्र**–न बेलाचें (त्रिदल) पान (घरावर, मालावर, पदार्थावर) **०पत्र ठेवणें**–वस्तूवरचा हक्क सोडणें **०पत्री रुपया**–पु बेलाच्या पानाच्या छापाचा रुपाया **०पानी टीक-टिका**–स्त्री स्त्रियांचा गळ्यात घालण्याचा एक दागिना, या दागिन्यातील प्रत्येक पटी बिल्वदळासारखी असते बिल्वदळी टिका असेंहि म्हणतात **०फळ**–न १ बिल्व वृक्षाचें फळ २ बेलफळाच्या आकाराची तपकिरीची डबी या फळाच्या कवचीची केलेली, तपकीर इ०ठेवण्याची पेटी डबी इ० **०भंडार**–पु १ दवाबरील बेल व भडार हातानें उचलून करण्याचा शपथविधि २ अशा रीतीनें घेतलेली शपथ, देव साक्ष ठेवून घेतलेलेली आणभाक (क्रि० काढणें, उचलणें) [बेल+भडार=हळदीची पूड] **०वात**–स्त्री तीन सुताची पीळ घालून केलेली, चार बोटें लांबीची वात, ह्या वाती एक लक्ष करून देवापुढें जाळतात

बेल—पु घोडयाला होणारा एक रोग –अश्व २ २९०

बेल—न (व) पिकाच्या दोन ओळी, रागा

बेलकडें—न (कों) खेंकडा, ककैट

बेलका-कें—पुन (कु) हळद, कुकुं इ० पदार्थ ठेवण्यास उपयोगी पडणारा पोखरलेला नारळ, बेलें, बेला

बेलखरूज—स्त्री मोठे फोड येऊन चिघळते व मोठीं चक दळें पडतात अशी ओली खरूज

बेलटी—स्त्री (कों) टाळकें, डोक्याबद्दल तुच्छतादर्शक शब्द तू लबाडया करतोस परतु तुझी बेलटी फोडून टाकीन '

बेलटें-टी—न (कों) नारळ, डोकें याना तुच्छता–तिरस्कार दर्शक शब्द, करटी, नरोटी [बेलफळ]

बेलणें—न (व) लाटणें 'पोळया लाटण्याकरता मला बेलणें आणून दे' [हिं बेलन]

बेलतवस, बेलतौस-तवसें-तौसें—स्त्रीन एक रानवेल व तिचें फळ

बेलतेल—न जवसाचें उकळलेलें तेल [इ बॉइल्ड+म तेल]

बेलदा—पु (कु) समुद्रखेंकडा

बेलदार—पु १ पाथरवट, खाणींतील दगड खणून काढणारा, खणत्या, दगड फोडणारा कर्नाटकातील हा धंदा करणारी एक जात २ (व) मातीचें काम करणारा गवडी [फा बेल्=कुदळ+दार]

बेलफाटा—पु (व) लाकडास फुटलेला दुसरा फाटा

बेलभाण—वि (गो) दुरुस्त करता न येणारें

बेलवटी—स्त्री कुपण, बधन, खीळ 'आनदें वोसडिली सृष्टी। तेणें वाचेसि पडली बेलवटी।' –एभा ९ ४२४

बेलवल—स्त्री उचवटयाची जमीन

बेलवागी-वांगें—स्त्रीन टमाटयाचे झाड व फळ

बेला—पु नारळ, बेलफळ इ० आतून कोरून तयार केलेलें पात्र, डहू [हिं] **बेल्यात मडक्या भरणें**–(ल) गोधळ करणें, गडबड करणें धुमाकूळ घालणें

बेला, बैला, पेला—पु १ (को) ओझें उचलण्यासाठीं एका काठीच्या मध्यावर बसविलेली एक लहान चौकट असलेलें साधन २ अशा साधनानें एका मनुष्याला पेलेल, वाहून नेता येईल इतकें ओझें, (विशेषत) काटीचा भारा

बेलाकसूर—वि १ निःशक २ अविचारी, साहसी –क्रिवि निःशकपणें बेलाशक, बेधडक, अविचाराने बिलाकसूर पहा [अर बिलाकुसूर]

बेलापुरी रुपया—पु बेलापूर येथें पाडलेला अकुशी रुपया तील एक प्रकारचा रुपया

बेलाशक—क्रिवि बधडक, निःशकपणें, निष्काळजीपणें, निर्धास्तपणें, अविचारानें [अर]

बेलिफ—पु नाझरच्या हाताखालचा एक कामगार, समन्स लावणारा व बजावणारा शिपाई, कारकून [इ]

बेलिया—पु १ मोगऱ्याच्या जातींतील एक फुलझाड २ त्या झाडाचें फूल ३ त्या फुलापासून काढलेलें तेल, अत्तर [हिं]

बेली—स्त्री १ करवटी, नरोटी, नारळीपात्र २ ताबडया व काळसर सुताच्या चौकटी असलेलें लुगडें ३ (गों) चिकट गुळाची (गुळपापडीची) वडी **बेली-ल्या**–वि ताबडया व काळया रगाच्या सुताच्या चौकटी असलेलें (लुगडें) ताबूस व काळसर तावूस (रग)

बेलें—पु (जुन्नर) खेकडयाची जात ही सर्वात लहान असून डोंगरात अगर मपाटीवरहि असते ह्या जातीच्या खेकडयाचा रग पाढरा असतो 'बेली धावात (बिळात) आह'

बेलें—न राजे इ० बडे लोक बाहेर निघाले म्हणजे धर्म करण्याकरता जो पैसा, पेशाची पिशवी बरोबर घेतात ती [फा बेला] **०चरदार**–पु वरील बेलें (पैसा किंवा त्याची पिशवी) जवळ बाळगणारा मनुष्य [फा]

बेलें—न बेला, भाडयाप्रमाणें उपयोगी पडणारा, गुरगुडीच्या उपयोगी पडणारा पोखरलेला नारळ, डहू

बेल्ही—स्त्री कोळपें, पिकातील गवत काढण्याचें हत्यार

बेल्हीं—नअव नागराचे तास, पाणी साचावें म्हणून नागरानें पाडलेलें खोल चर

बेवड—स्त्री १ बीजाची भेसळ मुख्य बियाण्याच्या बरोबर पेरलेलें दुसरें बीं, दुसऱ्या धान्याबरोबर त्याच जागीं पेरलेलें उपधान्य २ पीक चागलें येण्यासाठीं एक वर्षाआड एक दुय्यम

पीक काढतात त्यास बेवड म्हणतात 'तंबाखूचा बेवड पिकाला चागला' **०करणें**–ताग, उडीद, कारळे यासारखें पीक करून तें जमीनींत गाडणे, जमीनींत सेंद्रिय द्रव्याचा साठा वाढविणें

बेवडा—पु देशी दारू

बेवरा—पु बेवारा पहा

बेवलकरी—वि बिवलकरी पहा

बेवाडें—न (कों) रुदीच्या बाजूस पोटमाडवणीपर्यंत भिंती चढवून काढलेला पोटमाळा, दुपाखी व चौपाखी याच्या दरम्यानची छपराची रचना

बेवीस—वि बावीस ही सख्या [हिं]

बेश—वि चागलें छान, योग्य, उत्तम, ठीक, युक्त –क्रिवि योग्यपणें, चागल्या रीतीनें, युक्तपणें, चुकीचें, वाईट नव्हे अशा रीतीनें [फा] **०खासा**–वि फार चागलें, उत्कृष्ट, अगदीं योग्य [फा बेश+अर खासा]

बेशमी, बेशम—क्रिवि नावानें, नावें (दस्तऐवज, अर्ज, करारपत्रें इ० मध्यें फक्त याचा उपयोग करतात) 'दस्तक बेशमी नारायण चौगुले' [फा ब+इसम+इ=बिस्मि=चा, नावाचा माणूस]

बेशाक—नस्त्री शाकबेशाक ह्या शब्दाबद्दल मराठे वगैरे अडाणी लोकाच्या तोडी असलेला शब्द

बेष, बेषक, बेषखासा, बेस, बेसक—बेश इ० शब्द पहा

बेष्ट—स्त्री (ना व) वाकुली **०लावणें**–वेडावून दाखविणें 'मला बेष्ट लावतोस?'

बेसक—न स्थान, बैठक [बसणें]

बेसकट- न (कों) फाटक (पावसाळ्यातील, तात्पुरतें, काटेरी झुडपाचें केलेलें)

बेसन– न १ हरभऱ्याच्या डाळीचें पीठ २ पिठलें ३ हरभऱ्याच्या पिठाचें केलेलें पक्वान्न, लाडू इ० [हिं] **०तोरणें –साखरवडथा**–नस्त्री बेसनाचीं निरनिराळीं पक्वान्नें

बेसनेकड—न रहाटगाडग्याच्या सुळकुब्यास मारलेलें आडवें लाकूड

बेसबरो—वि (गो) अत्युत्तम [बेस+बरें]

बेसर—न नासापुष्प, नाकातील एक अलकार, नथ, चमकी मोहोरणी, बुलाख इ० 'तेही बेसरयुक्त फार मिरवे त्या ओष्ठ बिंबावरी।' –निमा १ २५ [हि]

बेस्मी—बेशमी पहा

बेह(हा)डणें—अक्रि (आवा फळ कणीस इ०) झाडावर पिकून तयार होणें

बेह(हे)डा, बेहाडा—पु एखाद्या खात्यातील नोकरचाकर, त्याचा पगार हुद्दा इ० बद्दलचें तपशीलवार पत्रक, अदाजपत्रक, नेमणूक, सरकारी नियम इ० सरकारी अधिकाऱ्यासाठीं बाधून दिलेले सरकारी कामकाजाच्या वहिवाटीचे नियम 'सालमजकुरी गडबडीमुळें बेहेडयाचे नेमणुकेपेक्षा जास्ती लोक ठेवणें –वाड समा ४ २ [हिं] **बेहडापार**–क्रिवि पत्करलेलें कार्य कसेंहि करून शेवटास नेऊन (क्रि० करणें, होणें)

बे(ब्या)हडा, बेहेडा, बेहाडा—पु एक औषधी झाड व त्याचें फळ (फळाना हेळद्याचीं किंवा घटिंगाचीं फळें म्हणतात) याचें झाड फार उच वाढतें व विस्तारहि बराच होतो फळाच्या आत मगज असतो त्यानें गुगी येतें याचा लेह खोकल्यावर औषधी आहे या झाडाला डिंक येतो फळाचा कातडीं कमावण्याकडे उपयोग होतो [स बिभीतक, प्रा बहेडओ, बहेडय हिं बहेडा]

बेहडा, बेहाडा—वि १ टणक, निबर २ पक्व झालेलें ब्याहडा पहा

बेहबी, बेहांबी—स्त्री आब्याची खारवलेली किंवा खारात ठेवलेली कोवळी कैरी [बी+आबा]

बेहबुदी, बेहबुर्दी–धी, बेहबूद—स्त्री १ सुस्थिति, भरभराट, मजबुती, सुव्यवस्था 'दौलतीची बेहबूद कशात हें पुरतें समजून आम्हाशीं बोलावें' –रा ५ ७५ २ जोपासना करणें, तरतूद पाळणें, चागली निगा राखणें, सभाळणें, पालनपोषण करणें (मुलें, आश्रितवर्ग, गुरें इ० चें) (क्रि० करणें, राखणें, ठेवणें) [फा बिहबूद्]

बेहरम—क्रिवि साशक, रुष्ट, खट्टू, घाबरून गेलेला, गोंधळून गेलेला [फा बर्हम्]

बेहलावा—स्त्री (सगीत) आलापाच्या धर्तीची तान

बेहळा—पु १ सैल भारा जुडी, पुजका (काटेरी झुडपाचा, गवताचा) २ झुबका, घोस, घड (कादे, लसूण इ० चा) ३ मेळा, एक रानटी झाड

बेहाय—क्रिवि अतिशय, फार 'तो माझ्या भाषणानें बेहाय खूष झाला' [फा ?]

बेहाळ—वि (बायकी) शिवराळ, अश्लील, अभद्र, बीभत्स

बेहुड—स्त्री (माण) बेवड पहा

बेहुदा—वि (ना) उद्धट, असभ्य [हिं]

बेहेड—स्त्रीन पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खळगी, दरी

बेहेदा—पु बैदा पहा [बैदा]

बेहेश्त—पु स्वर्ग [फा विहिश्त्] **०मकान्**–वि स्वर्गस्थ, कैलासवासी

बेह्या—वि (व) निलाजरा [बाह्यात?]

बेळ—न अर्धा आणा

बेळ, बेळसा—न बाबूची काढलली पातळ चिरफळी (टोपल्या हातऱ्या इ० विणण्याची), बीळ

बेळ—स्त्री (कु) समुद्रकाठची रेताड जागा [स वेला]

बेळ—न (व) १ दुबेळकें, बेळें बेडें २ दुबेळकें लावून फक्त मनुष्यें जाण्याजोगा केलेला कुपणातील रस्ता [बळक]

बेळ—न (गो) तरगाच्या(दवळातील देवतच्या चिन्हाच्या खाबा)पुढें शिपडण्यात येणारें अन्न तरग पहा

बेळकें—न १ दुबेळकें, दोन फाटे फुटलेल लाकूड, फायाचा चिमटा, बेफाटा २ (विणकाम) आरसड ठेवण्याचें लाकडी साधन [ब बेले] बे—

पद्धत, आसन ७ बसण्याच्या उपयोगाची कोणतीहि वस्तु बसण्याकरता पसरलेलें जाजम, सतरजी बिछाईत, पाट खुर्ची, खोगीर इ० ८ एखाद्या वस्तूचें बूड, तळ खालचा भाग (ज्यावर ती वस्तु किंवा पात्र टेकतें तो) ९ बाजारात बसणाऱ्या दुकानदारावरचा कर १० दमल्या-भागल्यामुळें, भीत नें, निरपायानें (कदम मारलेली थबकल, बसकण (क्रि० मारणें) ११ व्यायाम करण्याचा एक प्रकार, उठण्याबसण्याचा व्यायाम, शाळेंतील मुलाला सागितलेली शिक्षा, उठबशा १२ गाण्याची मजलस बसुन गाणें १३ गमनामध्यें काहीं कार्यानिमित्त झालेला मुक्काम, पडलेला खड १४ करमणकीसाठीं अनकानीं जळण, जळण्याची जागा १५

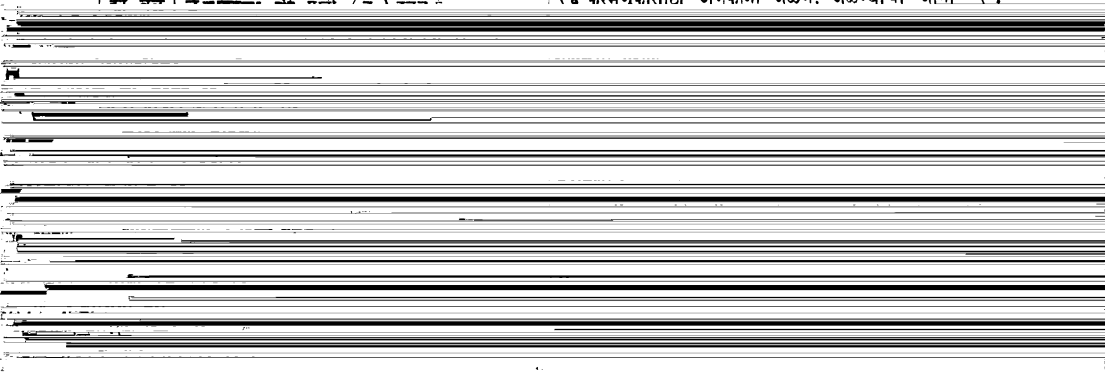

जाल।'—ज्ञा १४ ५१ २ काकपद, पायी, पत्र लिहिताना मध्यतरी सुटलेले शब्द वर किंवा अन्यत्र लिहिले आहेत हें दाखविणारें चिन्ह ३ हातमागाच्या ताण्याला खालीं आधारभूत असलेला जो आडसर तो ज्या दोन खुटयावर बसविलेला असतो त्यापैकी प्रत्येक [का]

बेळेंबोळें—न (लिंगाईत) गूळ व भात (हे दोन्ही जिन्नस मेजवानीच्या वेळीं प्रथम वाढण्याची चाल आहे) [का बेल्ल=गूळ]

बैकार—पु (महानु) बहिष्कार असख्यातु कवी बकार। वाणिताति निरतर।'—दाव २८ [स बहिष्कार]

बैंगण-न—न वागें, वाग्याची भाजी [हिं] **बैंगणी-नां**—वि वाग्याच्या रगासारखें, सवें उभार काळें व आडवण सुपारी रगावर असलेलें (लुगडें)

बैंगुली—स्त्री एक फूलझाड

बैठक—स्त्री १ बसण्याची क्रिया २ दुगण टेंकून बसणें ३ (चर्चा-विचार-करमणूक इ०करिता) जमलेली सभा ४ परिषद सभा इ०चें) काम करण्याचे दिवस ५ कार्ती काम,साठीं अन्य कामे सोडून एके ठिकाणीं केलेली अवस्थिति, एखाद्या कामाचा काहीं काळ बसुन विचार करणें 'हे काम उभ्याउभ्यानीं होणार नाहीं तुमची आमची चार घटका बैठक झाली पाहिजे' ६ बसण्याची

योडेंबहुत मिळेल तें काम चागलें **०गुणाकार**—पु गुणाकाराचा एक प्रकार, गुणकातील प्रत्येक अकानें गुण्याला गुणून येणारे गुणाकार एकाखालीं एक अस माडून त्याची बेरीज न करता तोंडीच गुणून तोंडीच बेरीज घेऊन कलेला गुणाकार कोष्ठकी गुणाकार, धावरा गुणाकार व कपटसिद्धु पहा **०ठेप-कैद-सजा**—स्त्री साध्या कैदची शिक्षा, नुसता तुरुगवास **०पगार-मुशारा**—पु चाकरीशिवाय मिळणारा पगार, पेन्शन **०पहारा**—पु फक्त बसुन करण्याचा पहारा, देखरख याच्या उलट टेहळता पहारा **०पहारेकरी**—पु बैठा पहारा करणारा शिपाई **०भागाकार**—पु भागाकाराचा एक प्रकार भाजक व भागकार याचे गुणाकार न माडता मनातल्यामनात ते भाज्यातून वजा करून फक्त बाकी तवढी माडून केलेला भागाकार **०भात**—पु पेज न काढता वेतायें पाणी घालून केलेला भात **०रोजगार, बैठी चाकरी**—पुस्त्री घरदार किंवा गाव सोडावें लागणार नाहीं असा धदा, चाकरी **बैठी कीर्द**—स्त्री मुदतीचा जमाखर्च लिहून शिल्लक काढतात ती कीर्द **०वही**—स्त्री जींत रोजच्या खर्चाची बाकी एकदम लिहून ठेवतात अशी रोजवही, हींत व्यवस्थित शिल्लकमाखळी काढीत नाहींत **बैठें खातें**—न एकदा दाखल करून बिल्ल्याम लावलेलें खातें अगर

सदर **बैठे घडीचा**–वि बसल्या घडीचा, बरेच दिवस दुकानात पडून राहिलेला

बैठा—पु लाकूड साफ करण्याचा रंधा, बेळा

बैत—स्त्री दोहरा, सयमक दोन ओळी, फारशी भाषेंतील श्लोकासारखी कविता 'या ग्रथाच्या बैता तीस हजार आहेत' –ऐस्फुले २ ४५ [अर बैत]

बैतण—न (खा) जळाऊ लाकडें, सर्पण, बयतन पहा

बैतन—वि बेवारशी 'जयपुरासारखें राज्य बैतन हातीं लागलें' –होकै १३ [फा बीतन्] **०मावाशी–माल, बैत मावाल**–पु बेवारशी, सरकार जमा माल बेहतमावाशी, बेहतमाल पहा [अर बैतुल्माल]

बैतें, बैत्या—वि (को) बलुतें, बलुत्या पहा

बैतेकरी–करू–दार—बलुतेदार पहा

बैद—पु लुटारू [स व्याधि, म व्याद, हिं]

बैदर—स्त्री गोराड्ची एक जात –न गोराड्चें फळ

बैदा—पु १ दगा, बडाळी, फितुरी इ० राज्यातील सामान्यत मानगड, तटा, गोंधळ, अदाधुदी, घोंटाळा २ (खा) अडगळ 'बैद्यात विचुकाठ्याचा हात नको घालजो'

बैदा—पु १ कोबडीचें अडें २ घोडयाचा एक रोग पुढील पायांचें मनगट सुजणें व गाठीप्रमाणें दिसणें [हिं बद]

बैदुल—पु खेळण्याची गोटी [स वर्तुल]

बैरक–ख—स्त्री १ निशाण, झेंडा २ एका निशाणाखालीं गोळा कलेलें सैन्य (विशेषत अरबाचें), अरबाची लष्करी तुकडी 'समागमें आपले कडील अरबाच्या बैरखा नेहमीं दोन दिल्या आहेत'–रा १० १७३ [अर बरक्]

बैरागी—पु विरक्त पुरुष, गोसावी, ससार सोडून तपाचरण करणारा भक्त [स विरागी] **बैरागडा**–पु तिरस्कार किंवा तुच्छता दाखविणारें बैरागी शब्दाचें रूप

बैराट—वि बहिरा, बहिरट 'नणद ते बैराट कानीं असें।' –अकक २ विट्ठल रसमजरी ३० [बहिरट]

बैल—पु १ वृषभ, बलीवर्द, खोंड, वसु, बाल्यदशा ज्याची सपली आहे असा गाईच्या जातींतील नर २ (ल) निरक्षर, निर्बुद्ध, मठ्ठ डोक्याचा मनुष्य ३ बैला अर्थ २ पहा [स बलीवर्द, वे प्रा. बइल] **०आतबाहेर घालणें**–बैलाची अदलाबदल करणें **०गाईस दाखविणें**–(माण) बैलाकडून गाईला फळविणें **बैलास कुकडें होणें**–(माण) बैलाच्या नरडयात व जिभेवर कांटे येणें **बैलास करंदफोड उठणें**–बैलाचें पोट दुखण्यानें पाठ तणावणें **–स मांजरी होणें**–(माण) बैलाच्या गळ्याजवळ गाठी होणें **म्ह० बैल गाभणा तर म्हणे नववा महिना** (अतिशय खुशामत करणें याअर्थी वापरतात) **सामाशब्द–०का–क्या**–पु १ बैल हाकणारा, गाडीवान २ गुराखी, पशुपाल, गुरें राखणारा **०खादा–खादे**–पुन (बैलाचा खादा गाडीवाल्याच्या हातातील कासरा जुपलेल्या दोन्ही बैलाच्या खाद्यावरून तिरका व सारख्या अतरावर असा असतो त्यावरून) तिरकी दिशा, एखाद्या वस्तूपासून, इसमापासून किंवा स्थळापासून सारख्या अतरावर व तिरक्या रेषेमध्यें असलेल्या वस्तूची किंवा दोन खेडयाची स्थिति, अशा रीतीच खेडें, वस्तु **०खाद्या**–वि बैलाच्या खाद्याप्रमाणें खादे व मान असलेला, बारीक व लहान खाद्याचा (रेडा) **०घाट**–पु ज्यावरून ओझेंवाले बैल जाऊ–येऊ शकतात असा घाट, डोंगरातील चढण, साधारण चढणीचा रस्ता **०घाटा**–स्त्री (वाई) एक वनस्पति **बैलट**–न थल शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप **०दाम**–पु बैलाच्या विक्रीवरील कर **०पाडा**–पु (समुच्चार्थी) बैल व पाडे **०पाळणा**–पु (ल) त्रासदायक, कटाळवाणें, कष्टाचें काम, दगदगीचें काम (क्रि० घालणें, लावणें, माडणें, करणें, पडणें, होणें) **०बांडा**–पु गाईबैल, गुरेढोरें त्या रस्त्यानें बैलबाडा वाहू लागला [बैल द्वि] **०बेगारी**–पु सार्वजनिक कामाकरिता बळीला धरलेले बैल **०भिस्ती**–पु पखावरून पाणी वाहणारा पाणक्या, बैलाच्या पाठीवर माकण घालून पाणी भरणारा मनुष्य **०मळणी**–स्त्री धान्याच्या कणसावरून बैल फिरवून केलेली मळणी **०मार्ग–रस्ता–घाट**–स्त्रीपु ओझ्याचे बैल जाण्यायेण्याजोगा रस्ता **०मोऱ्या**–पु (वाणी, कु) आकाशातील गुरु ग्रह(कारण या ग्रहाला शुक्र समजून व हा उगवलेला पाहून पहाट झाली असें वाटून प्रवासास निघतात पण पुष्कळ प्रवास केला तरी दिवस उगवत नाहीं आणि बैल वगैरेना फार त्रास होतो यावरून) **०रहाट**–पु बैलानें फिरविण्याचें रहाटगाडगें **ठेंचलेला बैल**–पु बडविलेला बैल, भाद्या बैल, खच्ची केलेला बेल

बैल—पु (शेअर बाजार) वायद्यानें रोखा विकत घेतल्यानतर त्याबद्दल किंमत न देता नफ्यानें तोच रोखा पुन्हा विकू इच्छिणारा इसम –वा गो काळेकृत व्यापारी उलाढाली [इ बुल]

बैला, बैली—पुस्त्री १ डोकीवरून ओझें नेताना तें समतोल राखण्याचें एक लाकडी साधन एक लाब दाडयाच्या मध्यभागीं एक खुटी आणि जाळी असते, जाळींत ओझें ठेवतात हा दाडा हातात धरता येतो व त्यामुळें ओझें डोक्यावरून उचलता येतें व जमिनीवरहि सहज उतरिता येतें बेला पहा २ सुताच्या ताण्यास पाजण करतेवेळीं सूत खळ लावणाऱ्याच्या छातीइतक्या उचीवर लाबवर ताणले जाण्यास सुताच्या दोन्ही बाजूस दोन उभ्या कर तात त्या चौकटी, खळ लावलेलीं ताण्याचीं सुतें ताणलेल्या स्थितींत ठेवण्याचे जे दोन घोड ते प्रत्येक, हे घोडे दोन काठ्या गुणिले चिन्हाच्या (×) आकारात मध्यावर बांधून त्याच्या वरच्या शेवटास एक आडवी काठी बाधून केलेले असतात ३ तिफणीची दोरी

बैसक-का-कार—स्त्री (काव्य) १ बैठक, बसकर, गालिचा, सतरजी, चटई इ० बसण्याकरिता पसरलेली वस्तु, आसन 'वऱ्हाडा बैसका पाये प्रक्षाळूनी तळीया उचलुनी। पुरपें फळें ताबाळें वीशेष।'–ववळे, उत्तरार्ध १५ २ बसण्याची तऱ्हा, पद्धत, बसणें 'काहीं पडती बहुत। परि बैसका न सोडी पवैत।' ३ सत्कार, आदरानें बसवून घेणें, बसविणे 'भीमकें वेला बैस कार।'–कथा १ ८ १४८ [बैसणें] **बैसकासन**-न घोडया वरील बैठक, जीन 'पृष्ठीं मिरवलीं बैसकासनें।' [बैसणें+आसन] **बैसणा**-वि बसणारा 'विजाती देखोनि नयना। सोहभावे भुकेन जाणा। भजन थारोळा बैसणा। गुरुदारीं सुणा मी होईन। –एभा १२ ५८१ [बैसणें] **बैसणाइत**-पु (महानु) अधिपति, राजा 'तो राजूर राहिणखेडिचा बैसणाइत।'–ऋ १३५ **बैसणी**-स्त्री बैठक आसन 'स्थावरा हि तळवटीं। बैसणी घे।' –माझा १६ २६२ **बैसणें**-अक्रि (काव्य) बसणे (व्यवहारात फक्त आज्ञार्थी एकवचनी प्रयोग) 'वाहेजचि मूर्ते बैसलें। आसना वरी।'–ज्ञा ६ २५८ –नअव बैठक आसन 'व्यापकाचीं बैसणें। जिये स्थानीं।' –ऋ ७९ [स उपविश्] **बैसतखेवो**–क्रिवि बसल्या बरोबर 'आघवें अभ्यासु सरे। बैसतखेवो।' –माझा ६ १९१ **बैसानणें**-अक्रि (महानु) बसणें 'पाहूनेरू सा नि श्री अनतू। बैसीनिलें चित्रशाळे आतू।'–शिशु १६७

बैहबुदी—स्त्री सामान्यत बेहबुदी पहा

बो—अ (ना) बुवा 'का बो?'=का बुवा? [तुल० स भो]

बोई—स्त्री १ (राजा कु) लसणाची पाकळी लिंबाची फोड २ दह्याची कवडी

बोईरूप—पु (कु) रापणीच्या मधल्या पाटघाच्या मध्य भागीं बांधलेल्या दोरखंडाच्या शेवटास जो नारळ बांधतात तो [इ बॉय् रोप]

बोउला—न बोहलें 'आता बोउला करावा।' –वसीस्व १० ८६

बोकचा-चें, बोकसा, बोगसा— बोचका व बोचके यांचीं वर्णविपर्यासानें झालेलीं रूपें बोचका-कें पहा

बोकड—पु बकरा [स बुक, द प्रा बोक्कड] **०खाडी**–स्त्री अव्यवस्थित व बेशिस्त कारभार करणारी मंडळी, सभा अगर असा कारभार करण्याची जागा **०दाढी**-स्त्री १ (बोकडाची दाढी) फार वाढलेली दाढी (निदार्थी) २ गालावर नसून फक्त हनवटीवर येणारी दाढी **०वाढ्या**–वि बोकडदाढी असलेला **०वीज**–पु आपल्या भावाबहिणींना आईवरून शिव्या देणारा **बोकडी**–स्त्री (गो) बकरी

बोकडणे—अक्रि १ (भाजी इ०ची) वाढ खूप होऊन फळें मात्र कमी धरणें २ (मुलें) जोरानें वाढीस लागून सडपातळ व उंच बनणें

बोकडणें—अक्रि (ना) ओरबाडणें

बोकडया—पु (गो) एक वृक्षविशेष

बोकडे मारप—क्रि (गो) थापा मारणें, बढाई मारणें

बोकणा-ना, बोकणी—पुस्त्री १ बकाणा, तोंडात घातलेला पोहे, चुरमुरे इ० चा मोठा घास (क्रि० मारणें, घालण भरणें, गिळणें, खाणें, उगळणें) 'अवघा बोकणा भरिला। पुढें कैसें।' –दा १८ ५ ९ २ तोंड किंवा भोंक बंद करण्यासाठीं घातलेली किंवा भरलेली कोणतीहि वस्तु, गुडदी (क्रि० घालणें, भरणें, धरणें) [का बॉक्कण] **बोकणावणें**–सक्रि (कर) अधाशीपणाने खाणें

बोकंदळ—नपु धिंगाणा, धुडगूस, धुमश्चक्री, खिदळणें, धागडधिंगा –वि धष्टपुष्ट, अगडबंब, गलेलठ्ठ, राक्षसी (मनुष्य, पशु किंवा वस्तु)

बोकमार—न मोठें पिस्तुल, मोठ्या तोंडाची लहान बंदूक [पोर्तु]

बोकल—न (कों) विहिरीचें बाधकाम व वरील कलाकुसरी

बोकलणें, बोक(का)ळणें—अक्रि १ इकडेतिकडे भटकणें, आनंदानें उड्या मारणें, धिंगामस्ती करणें खिदळणें, आनंदाच्या ओरडण्यानें गोंगाट करणें, नाचणें, बागडणें (गुरें, मुलें इ०) २ विशिष्ट पदार्थ, तऱ्हा, धर्म, सोंवळें इ० चा प्रसार सपाटून होणें, प्रस्थ माजणें, वाढणें

बोकलणें, बोक(का)ळणें—अक्रि (रागाच्या बोलण्यात) सपाटून खाणें, खूप खाणें, ठासून खाणें बोकादणें पहा [व बकबक?]

बोकला—पु (गो) एक जातीचा लहान मासा

बोकशी—स्त्री (कों) नदींतील मासे धरण्यासाठीं केलेली एक प्रकारची टोपली

बोकसा-से—पन बोचकें, गाठोडें

बोक(कू)ळ—स्त्री. वकुळीचें झाड –न वकुळीचें फूल

बोका—पु १ माजरातील नर २ (ल) गलेलठ्ठ, खाऊन खाऊन माजलेला, धिप्पाड मनुष्य किंवा पशु, (कोणताहि) राक्षसी पदार्थ **म्ह०** शिक्क्याचें तुटल, बोक्याचे पटलें किंवा शिकें तुटलें आणि बोक्याचें फावलें=शिकें तुटलें असता दूधदुभतें बोक्याला ज्याप्रमाणें आयतें खाण्यास मिळतें त्याप्रमाणें एखाद्याचा अकल्पित रीतीनें आयता फायदा होणें **बोकेजुंज-झुंज**–स्त्रीन माजराचें भांडण, झुंज, झोंबी **बोकेसंन्यास**–पु सन्यासाचें ढोंग खोटा सन्यास, लोकांना फसविण्याकरता घेतलेला खोटा सन्यास **बोकेसंन्यासी**–पु दांभिक सन्यासी, ढोंगी साधु बोका ज्याप्रमाणें मोठा साधुत्वाचा डौल घालून मुकाटयानें बसतो पण उंदीर नजरेस पडताच त्याचें साधुत्व लटपटून तो त्याच्यावर

झडप घालतो त्याप्रमाणें लाभाची संधि यतांच आपलें खरें स्वरूप प्रगट करणारा, सभावितपणानें आपले कपटविचार झाकणारा

बोका—पु मूत्रपिंड [स वृक्क]

बोका—पु छाती ऊर **बोके(का)फोड**-स्त्री १ कांहींहि फायदा नसतां जोरानें ओरडणें, रिकामी उरस्फोड करणें २ (ल) निष्फळ शिकविणें, निष्फळ प्रयत्न [बोका+फोडणें]

बोका(कू)ड—न (कु) बोकड, बकरा

बोकाडी-डे—स्त्रीन मानगुटी, मान (वाघ, शत्रु, पिशाच्च इ०संबधींचा उपद्रव असतां धरणें बसणें इ० क्रियापदांशीं जोडून प्रयोग) 'वाघानें बोकाडी-धरली-फोडली-सोडली' 'हा त्याचे बोकाडीं बसला' [बोका+माजरें आपलीं पिलें नेतांना त्याच्या मानगुटी धरून उचलून नेतात त्यावरून?] **०धरणें**-एखाद्याला दुःखदायक कचाटींत धरणें, एखाद्याचे हात जखडून टाकणें त्याला स्वेच्छेनें वागू न देणें **बोकाडीस बसणें**-१ मानगुटीस बसणें २ पिच्छा पुरविणें, एखाद्यानें कांहींएक गोष्ट केल्याशिवाय त्याला न सोडणें

बोकाणा, बोकादा—पु पोट इ०चा तोंड भरून घेतलेला घास, मोठा घास, बोकणा (क्रि० मारणें) [का बोकण]

बोकादणें-उक्रि १ (बों) बोकणे मारणें, मोटमोटे घास घेणें, अधाशीपणानें खाणें २ (रागाच्या भरांत) दडपून खाणें, **बोकलणें**, ठासून भरणें **बोकादळ**-बोकदळ पहा

बोकू, बोतू—पु (गो) (बालभाषा) शेळीचें पोर, करडू [बोका]

बोके—न (गो) बगळा [स बक]

बोकेडा—पु एक झाड

बोकर—न (कों) एका जातीचा मासा

बोकना—पु बोचकें गाठोडें 'बापूनें खुर्दखताचा बोक्का आपल्या घरास नेला' -सा २० १३८ [तुल० तुक्का]

बो(बां)खा—पु शेंडा डिगी, तुरा, कोंब, अकूर [स अभ्यंकुर?] **बोंखडणे**-अक्रि अतिशय खतामुळें झाड व पानें खुरटून जाणें, वाढ न होणें [बोखा] **बोंख(खा)डणें**-सक्रि झाडाचीं पानें व शेंडे तोडणें, ओरबाडणें नखानीं किंवा इतर साधनानीं तोडून टाकणें **बोंखरी बांखी**-स्त्री (बां) लहान कोंब, नवा अकुर, कोंवळी डिरी [बोखा यांचें लघुत्वदर्शक रूप]

बोखा(का)डा, बोखे(के)डा—पु एक झाड, बोकाडा हीं झाडें बरींच मोठीं व खातेरीच्या झाडाप्रमाणें असतात व फळेंहि तशींच असतात हीं कोंकणात फार आढत याला काळा उंबर **भुईंदोडी** भुईउंबर गाडयाउंबर अशींहि नावें आढत -वगु ४ ११०

बोखार-रे—पोकळी, घळ, खोदरा [स पुष्कर=आकाश]

बोखारणें—सक्रि १ (महानु) झांकणें 'बोधुनि बोलें चाबडें। बोखरिजे चहुकडे।' -भाए ४०३ २ -अक्रि (व) रागावणें, चिडणें

बोखारा—पु १ डोक्यावरून व तोंडावरून घेता येईल अशा तऱ्हेनें घडी घातलेलें वस्त्र (क्रि० घेणें, ओढणें) 'पासोडीचा-शेल्याचा-शालीचा-लुगड्याचा-वस्त्राचा-बोखारा' २ (सामान्यत बुरखा) आच्छादनाचें कापड, आवरणाचें वस्त्र (हत्ती, गाडी इ० वर घालण्याचें) ३ खोलींतील एका कोपऱ्यात दोन भिंती घालून त्यास दार लावून बनविलेलें कपाट, फडताळ

बोंगडा—पु (राजा) पूर्णपणें न उमललेली फुलाची कळी, फुगीर झालेली लवकरच उमलणारी कळी

बोग(गा)ण-णी-णें, बोघ(घा)णी-णें—स्त्रीन रुंद तोंडाचें भांडें, बगुणी, पातेली-ले (तजावरकडे लग्नात वधूमाय वधूच्या हातीं बोगण देऊन बहुगुणी ऐस असा आशीर्वाद देते) [स बहुगुणी]

बोगदा—पु १ डोंगराच्या पोटातून आरपार नेलेला रस्ता २ भिंतींतील खिडार, भगदाड ३ वैद्यासाठीं केलेलें तळघर ४ भित, जमीन यांतील भुयार, तळघर (दारू इ०जिन्नस टेवण्याचें) [फा बुघाझ्, तुर्की बोघाझ्=चिंचोळी समुद्रपट्टी, पोतु आबोगदा]

बोंगर—वि (व) अनभिज्ञ, अडाणी

बोगा—पु (कु) उंचवट पापुद्र्याखालीं असणारें भोंक

बोंगा—पु १ अर्धवट फुललेली कळी, बोंगडा, फुगीर कळा २ नाळ, गर्भनाडी (फुगलेली पुढें आलेली) ३ पोटाचा फुगीर भाग पोटाचें दर्वे, गर्भारपणातील पोटाचा फुगीरपणा, गर्भिणीचें मोठें व अव्यवस्थित पोट (क्रि० वाढणें, फुगणें) ४ धोतराच्या अगर लुगड्याच्या निऱ्याचा फुगीरपणा ५ मोठें, बेढब पागोटें ६ कापड विणतांना शेवटीं राहिलेले किंवा ताण्यातील खराब झालेले सुताचे तुकडे, गुता **ग्रह०** अगापेक्षा बोंगा मोठा **बोंगा, बोंगाडा**-वि १ धष्टपुष्ट, मोठा स्थूल, गलेलठ्ठ २ मोठा, बोजड स्थूल, अवजड (ओझरखा, वस्तू) **बोगाडद्या, बोंग्या**-वि (व) मंदबुद्धि, वेडसर मंद, मूर्ख, बावळट

बोगार—पु कासारातील एक पोटजात व तींतील इसम [फा]

बोगारणी—स्त्री फोडणी [प्रा]

बो ळा, बोगाळणें—बोकाणा, बोकादणें पहा

बोगोटी-टें—स्त्रीन बगोटी व बगोटें इ० पहा

बोगोणी बोघोणी, बोगोणें, बोघोणें—स्त्रीन बहुगुणी, बहुगुणें, बोगण पहा

बोंच—न १ काटा इ० बोंचल्यामुळें पडलेलें भोंक किंवा झालेली इजा, जखम २ -स्त्री (राजा) काटयाचें अणकुचीदार

टोंक ३ (कु) पक्ष्याची चोंच [बोंचणें] **बोचकडणें, बोचकणें, बोचकरणें बोचकुरणें, बोचकाडणें, बोचकारणें**-सक्रि १ नखानें, पजानें, ओरबाडणें, ओरखाडणें, फाडणें २ धरणें, पकडणें ३ पजात धरून ओरबाडणें, (विशेषत) हत्यारानें खरडून टाकणें **बोचकरणें-कारणें-कुरणें**-(विशेषत राजा पुराकडे) गवत, रोपटी, मुळया इ० नखानीं ओरबाडणें, पजात धरून एकदम उपटणें, तोडणें **बोचकडा, बोचकरा, बोचकाडा-रा, बोचकुरा**-पु नखानें, पजानें काढलेला आरखाडा, ओरबाडा, पाची बोटानी एकदम घेतलेला बिचकुरा (क्रि० घेणें, काढणें, ओढणें) **बोचकणें**-सक्रि १ टोंचणें, बोचणें, खुपसणें २ बोंचविणें, खुपसविणें, कोणताहि अणुकुचीदार पदार्थ भोंसकणें [बोचणें] **बोचका**-पु हातानें, तोंडानें काढलेला लचका, तुकडा उदा० मासाचा इ० (क्रि० घणें, तोडणें, काढणें) **बोचलणें**-सक्रि. १ हलकें टोचणें, बोचणें, चोचावणें, हळूच भोंक पाडणें २ चोंच मारणें, टोकरणें

बोचक—वि बडबडया, वाचाळ, फार बोलका [स वाचाट]

बोचका-कें—पुन गाठोडें, चापचोप घडया न घालता बाधलेलें गाठोडें [तुर्की बुक्चा] **म्ह० बोचकें कीं डोचकें बोचक्या तला उंदार**-वि (ल) एखाद्या कामाची, कारभाराची बाहरील व अतस्थ सर्व परिस्थिति माहीत असलेला, गुप्त व बारीक सारीक गोष्टी सुद्धा जाणणारा

बोचकूल—न (गो) पजा [बचक]

बोचखिड, बोचरखंड-डा-डी, बोंचरखिऽ(खिंडे)-डा-डी—स्त्री बोथरखिड, दातातील खिड, दोन दाताच्या ओळीमधील फट 'दतपाटी उखळली । तणें बोंचरखिडी पाडली ।'-दा ३ २ ३९ **बोचखिड्या, बोंचरखिड्या**-वि दाताच्या ओळींत फट, खिड असलेला [का बोच्चु=दतविहीन माणूस]

बो(बों)चणी—स्त्री १ खुपसणें, टोंचणें, घुसविणें २ टोंचून बोलणें, जाचणी, मनाला लागेल असें बोलणें

बोचणें—उक्रि १ (कों) टोंचणें, भोक पाडणें, इजा करणें, आत घुसणें २ (एखादें टोंकदार हत्यार) खुपसणें, भोसकणें, ३ (ल) टोमणा मारणें, टोमण्याचें बोलणें मनाला लागणें, मनाला लागेल असें बोलणें शब्दप्रहार करणें [स ब्रुस्=हिंसा करणें, तुल० इ ब्रेइझ्]

बोचर—न १ (व) धार बसलेलें हत्यार २ दात पडलेला मनुष्य

बोचरडा, बोचरा, बोथरा-बोंचिरे—वि (सर्व किंवा काहीं) दात पडलेला, दात नसलेला, दोन दातामध्यें फट राहिली आहे असा 'पाहे पा लोहाचे चणे। जैं बोचरिया पडती खणें। तैं पोटभरणें कीं प्राणें। शुद्धी होय।'-ज्ञा १२ ७०

बोंचरडें-बांचार्डा—न (कु) एका पक्ष्याचें नाव

बोंचरणें—सक्रि १ नखानीं, पजानीं धरून फाडणें, बोचकारणें २ ओरखडणें (कु) झाडाचे सर्व शेंडे तोडणें झाडाचे बोंखे ओरबाडणें, पाला, डिऱ्या इ० खुडून झाड बोडकें करणें

बो(बों)चा—पु (अशिष्ट) दुगण, गुप्तद्वार अपानद्वार, गाड [?] **बोचाळू**-पु (अश्लील) गाडभराऊ, गुदमैथुनार्थ बाळगलेला पोऱ्या, बोचू, लवडा **बोचू**-पु १ बोचाळ हिजडा २ -वि मूर्ख, वेडसर नादान, घाणेरडा, य कश्चित् (कारभार, काम, कारखाना, धदा, उदीम इ०)

बोचा—पु (व) पोचा, भाडें पडल्यामुळें किंवा हपटल्यामुळें भाडयाचा आत गेलेला भाग

बोचांडणे—अक्रि (व) तृप्ति होणें, वासना शमणें, इच्छा तृप्त होणें [स वाछा ?]

बोंचावचे—क्रि (गो) कुदळीनें जमीन टोंचणें, वरवर खणणें, खणल्यासारखी करणें

बोंचावणी—स्त्री (गो) जमीन वरवर खणण्याची क्रिया

बोचबुलबुल—पु बुलबुलबोचा पहा

बोंचेरा—वि तीक्ष्ण अग्राचा, अणकुचीदार, टोंकदार, बोंचण्यासारखें टोंक असलेला

बोचो—पु १ (गो) बोंचडी, पशूचें निमुळतें तोंड २ हनुवटी **०मडुप**-(गो) मुरका मारणें

बोज—पु १ वजन, महत्त्व, योग्यता, किंमत, मोठेपणा 'हातीं घेतलेल्या कामाचा बोज त्यास चागला कळतो'-नि ९ २ मान, प्रतिष्ठा, लौकिक कीर्ति, वाखाणणी, पत, बूज पहा (काम किंवा उद्योगधद्यातील) 'माझी कोण बोज जाला हा शेवट। दखो नियां वाट आणिका लागे।'-तुगा १९७० [हिं, म बूज]

बोजड—वि १ मोठें, अवजड, न पेलण्यासारखें (शरीर, अवयव) २ सैल व मोठें, आटोपशीर नसलेलें (ओझें, गाठोडें) ३ ओबडधोबड, चागलें, कलाकुसरीचें नसलेलें (खोदकाम इ०) ४ सामान्यत अवजड, बेताबाहेरचें अव्यवस्थित, प्रमाणात नसलेलें, आटोपशीर नसलेलें ५ फार जाडेभरडें, अतिशय जाड (कापड, साल, कातडी) **बोजदारा**-पु दुर्दशा, गोंधळ, फजीती वजन नाहींसें होणें

बोजवार—पु भाजींत, लोणच्यात घालण्याचा हिंग, जिरें, मिरीं, हळद इ० घालून केलेला मसाला [स वेसवार]

बोजा-झा—पु १ ओझें, वजन 'मग काढिला बोजा। श्रोणिताचा।'-भाए ७६१ २ कर्ज, गहाणवट, हक्कबध 'इतर मिळकतीवर त्यांना बोजा उत्पन्न करावा लागला -के २ ८ ३० [हिं का. ओज्जे]

बोजा-झा—पु मद्य, एक अमली, मादक पदार्थ 'कीं बोझा काढिला जैसा। आनदरतीचा।' –भाए ७९७ [फा बोजाह्]

बोजार—न (राजा) आब्याचें मोहरीचें लोणचें

बोट—स्त्री १ वाफेच्या किंवा तेलाच्या यंत्रानें चालणारी मोठी होडी २ लहान गलबत, नौका [इ] **०लागणे**-बोटीच्या प्रवासामुळें भोंवळ इ० येऊन ओकारी वगैरे येणें, त्रास होणें

बोट—न १ हाताची किंवा पायाची अंगुलि किंवा आगटा २ बोटाच्या रुंदी, जाडी किंवा लांबीइतकें परिमाण ३ बोटभर, अगदीं थोडें, बोटाला चिकटेल इतके परिमाण उदा० मधाचें बोट, तुपाचें बोट ४ (ल) डाग, काळिमा, अपकीर्ति, बोटाचा ठिपका उठेल एवढा डाग उदा० गालबोट 'रूपसा उदयलें कुष्ट। सभा विता कुटीचें बोट। तया लाजा प्राणसकट। होय जैसे।' –ज्ञा १२ १७८ [का बोट्टु, स पुट²] **म्ह०** पाच बोटें कांठें सारखीं असतात काय? किंवा पांचीं बोटें सारखीं नसतात=एक वस्तू दुसरीसारखी कधीं नसते (वाप) **०करणे-दाखविणे-बोटानें एखाद्या वस्तूचा निर्देशकरणें, सुचविणें (०एखाद्याकडे) दाखविणें**-भलत्यालाच दोषी ठरविणें **०शिरकणे**-एखाद्या कामात प्रवेश मिळणें, चंचुप्रवेश होणें (पुढील मोठ्या फायद्याच्या दृष्टीनें) **०लावल्यानें पोट येणें**-(व) (ल) थोडक्या बोलण्याचा राग येणें **बोटावर नाचविणें**-आपणाला पाहिजे त्या प्रमाणें एखाद्याकडून सर्व गोष्टी करून घेणें, एखाद्यास पूर्णपणें ताब्यात ठेवणें, हवें तसें खेळविणें **बोटे मोडणें**-१ बोटाचीं पेरें किंवा सांधे मोडून त्याचा आवाज काढणें, करणें २ (ल) जागच्याजागीं चरफडणें, निभर्त्सना करणें, शापणें, ठपका ठेवणें 'विधिवरि बोटें मोडुनि कोपें खातात दात बाहर।' –मोस्त्री ४ २६ **दोन बोटे स्वर्ग उरणे**-अभिमानानें फुगून जाणें, गर्वानें ताठून जाणें, अतिशय श्रीमत असणें **त्याचीं बोटें त्याच्याच डोळ्यांत घालणें**-त्याच्याच सापळ्यात त्याला पकडणें, त्याच्याच युक्तीनें त्याला धरणें **या बोटाची थुंकी त्या बोटावर करणें**-लटपटपचीनें एखाद्या वस्तूचें स्वरूप निराळें भासविणें, फसविणें, बोलण्यात किंवा वृत्तींत मेळ नसणें (मुलें पाल्था हात करून मधल्या बोटाला थुंकी लावतात व मग अलीकडचें एक बोट एकदा व पलीकडचें एक बोट एकदा अशीं बोटें त्या मधल्या थुंकी लावलेल्या बोटास जुळवून दाखवितात या योगानें जी थुंकी एकदा अलीकडील बोटावर दिसते तीच दुसऱ्यादा पलीकडील बोटावर दिसल्याचा भास होतो यावरून) **सामाशब्द- ०का**-वि १ बोथट, बुटका, ठेंगणा २ बोट्टक, आखुड व सरळ चिंच येणारें (झाड) **०काम**-न घरातील किंवा संसाराचें अगदीं बारीकसें काम, उद्योग **०खत**-न हिशोबाच्या निरनिराळ्या बाबींच किंवा खात्याचें केलेलें पत्रक किंवा टाचण, या बाबी लिहिण्या करता आखलेला कागद **०घेवडा-डी**-पुस्त्री एक प्रकारचा घेवडा आणि त्याचा वेल **०चेपा**-वि १ बोटानें दबला किंवा चेपला जाणारा, चेपला जाईल इतका शिजलेला किंवा पिकलेला (भात, फळ, आंबा इ०) २ (ल) थोडयाशा प्रयत्नानें साध्य होण्याच्या स्थितीस आलेलें (काम) [बोट+चेपणें] **०धरणी माप**-न धान्य मोजतांना मापाच्या वर डाव्या हाताच बोट धरून भरलेलें माप अशा रीतीनें अधिक माप भरून घेण हा एक हक्क असे; वरीलप्रमाणेंच पण बोटाऐवजीं आडवा हात धरणें या दोन्ही मापाच्या उलट रास्ती माप **०धारी**-वि बोटाच्या रुंदीइतका रुंद व ज्यात कांहीं नक्षी नाहीं असा काठ किंवा किनार असलेलें (धोतर) 'कासे कसिला पीतांबर। बोट धारी।' –कथा २ ११ ९० **बोटवा**-पु १ गव्हाच्या पिठाचा तांदुळाच्या आकाराचा खिरीकरिता केलेला गव्हला २ सुमारें करगळीच्या टोकाइतकें लांब व रुंद असें कपाळास लावलेलें कुंकू **बोटवात**-स्त्री बोटावर पीळ देऊन एक प्रकारची वळलेली, देवापुढें जाळण्याची कापसाची वात **बोट(टा)ळ(ल)णें**-उकिं फळें इ० बोटानीं दाबून टणक किंवा मऊ आहेत हें पाहणें, चिवडणें, दाबलीं गेल्यानें बिघडणें, चिवटल्यानें वाईट होणें **बोटावरील जोर**-पु फक्त बोटें टेंकून काढण्याचा दंडाचा एक प्रकार **बोटाचे ठसे**-पुअव वहिमी गुन्हेगाराच्या हाताच्या बोटाचे छाप घेण्याची सरकारी रीत यावरून गुन्हेगाराचा शोध लावता येतो **बोटा एवढे पोर**-न अगदीं लहान वयाचें मूल **बोटी**-स्त्री १ बोटवे किंवा शेवया करण्याकरता गव्हाच्या पिठाची केलेली गोळी, लाटी २ सुत काढण्यासाठीं घेतलेली कापसाची लडी ३ सुकवून खारवलेला मासा ४ (कोबड्याचें इ०) शिजविलेलें मांस [हिं, फा] **बोट्टक**-न १ आखूड व सरळ चिंच, कोंगळेंच्या उलट २ एक चिंचोका असलेला एकच पेऱ्याचा चिंचचा तुकडा ३ थोंट्टक, बुठण, थोंटण, ठुठण (वात, दोरी इ०चें) [का बोट्टग]

बोटक—पु एक मुलींचा खेळ –मराठी खेळांचें पुस्तक पृ ३३४

बोटाळणी—स्त्री खारवट जमिनींतील बाणणी –कृषि २३१

बोटी—स्त्रीअव (छाप) छापील कागद दाबात ठेवताना त्यास मृदुता येण्यासाठीं त्यात कांहीं जाड गुळगुळीत असे कोरे कागद मधून मधून घालतात त्या [?]

बोंठण, बोंटूक—न बुठण, थोट्टक, थोटण, खुटारा, खण पूस [का बोट्टग] **बोंठा**-वि थोंट्टक झालेला, थोटा (वृक्ष)

बोड, बोडसे—न (कुत्सितार्थी) डोकें, टक्कल, टाळकें, डोचकें, डोसकें, टकुरें बोडकें [स बुध्न, का बोट्ट, तलगु बोळी, बोडी=हजामत केलेलें डोकें] **बोड करणें**-१ हजामत करणें २ खोड मोडणें, नरम करणें **बोडका**-वि १ डोक्यास कांहीं एक

न घातलेला, उघड्या डोक्याचा २ डोकीवरील केंस काढलेला 'डोई बोडका शिखा नष्ट।'–नव १८ ३३ २ ज्या योगानें एखाद्या पदार्थाच्या शिरोभागीं शोभा येते तें नसलेला, शेंडयावर, शिखरावर, डोक्यावर काहीं नसलेला उदा० शेंडयावाचून झाड, शिंगावाचून गाय, बोटाशिवाय हात, पाय, डोक्यावर केंस नसलेली स्त्री, झाडाशिवाय टेकडी, छप्पर नसलेलें घर इ०, त्याप्रमाणें ज्याची बायको मेली आहे असा, विधुर [स बुध्न, का बोट] म्ह० हातीं धरल्यास रोडका, शेंडी धरल्यास बोडका **०कांदा**–पु पाती नसलेला कांदा याच्या उलट पातीचा कांदा **०देवी**–स्त्री विधवा स्त्री **०निवडुंग**–पु निवडुंगाच्या अनेक जातींपैकीं एक जात **बोडकाविर्णे**–सक्रि १ झाड इ० च्या फांद्या तोडून नुसता खुट उभा ठेवणें, झाड भुर्डे करणें, छाटणें २ सर्वस्वी लुटणें, नागविणें ३ हजामत करणें **बोडकी**–स्त्री केशवपन केलेली स्त्री, विधवा स्त्री म्ह० बोडकी आरशात पाहे, सहदेव म्हणे काहीं तरी आहे **बोडकूल, बोडक**–न १ (निंदार्थी) डोकें २ बोडकी **बोडके भात, बोडका**–नपु एक प्रकारचें भात, कोथिंबिरें भात **बोडणें**–सक्रि १ (नियेदें) हजामत करणें, मुंडणें, वपन करणें २ शेंडा छाटणें, भुंडा करणें ३ बुचाडणें, नागविणें लुटणें ४ खरडपट्टी काढणें, भोसडणें, फजीती करणें 'सोंगाच्या नरकाडी। तुका बोडोनिया सोडी।'–तुगा२८१९ [का वाडिसु] **बोडणी**–स्त्री १ हजामत २ लूट, नागवण ३ खरडपट्टी, ताशेरा 'झाली बोडणी विटवना।'–तुगा ७३० **बोडंती**–स्त्री बोडणी **बोडभद्र**–न (गो) भद्राकरण, हजामत **बोडविलुळणी**–स्त्री बोडणी **बोडसा-से**–पुन (निंदार्थी) डोचकें

बोंड–पु १ कापूस, अफू इ० झाडाचें फळ, बीजकोश, अशा आकाराच्या निरनिराळ्या वस्तू २ बिब्बा, काजू इ०च्या मागील फळ, अवयव ३ वरील आकाराचें हरभरा इ० च्या पिठाचें तळून खाण्यासाठीं केलेलें खाद्य, भजें ४ पळींचें टवळें, ठाणवईचें चाडें ५ केळफूल ६ मक्याचें कणीस ७ शिस्नाची किंवा स्तनाची बोंडी, अग्र, टोंक ८ (कों) लहान नारळ ९ सुरुगाच्या पट्टारीस भोक घेण्यासाठीं जें पोलाद भरतात तें १० (नाविक कों) जहाजाच्या शिडाचें आखूड व जाडें टोंक याच्या उलट पात, परभाणाचा खालचा भाग ११ कर्णफुलाप्रमाणें कानात घालण्याचा बायकाचा दागिना [का बांडु] **बोंडें वेचणें**–(ल) (अपराधाची जाणीव असल्यानें) तोतरें बोलणें, बोलताना अडखळणें **बोंडगहूं**–पु खपल्या गहू **०गा-गी**–स्त्री केतकीचें झाड **०चोळी**–स्त्री एक वनस्पति **०निवडुंग**–पुन फडयानिवडुग, बोंडें येणारा निवडुग **०फळ**–पु १ डावात मारलेली किंवा मेलेली सोंगटी २ (निंदेनें) नारळ, ज्या ठिकाणीं काहीं तरी मूल्यवान वस्तु द्यावयाची त्या ऐवजीं दिलेला नारळ 'तुझ्या हातास काय बोंडफळ लागावयाचें आहे!' **०बाहुलें**–न (लाडिकपणें) लहान मूल **०बाळी**–स्त्री कानात घालण्याचा स्त्रियाचा दागिना **०यारी, बोंडयारी**–स्त्री (नाविक) शिडाच्या कोपऱ्याना ते ताणण्याकरिता बांधलेली दोरी, परभाणाचें बोंड घोसाखालीं दबण्यासाठीं बोंडास अडकविलेली यारी **०लें**–न लहान मुलास दूध पाजण्याचें गोकर्णासारखें पात्र **०वेल**–स्त्री (वाई) हरळीसारखें तांबडें गवत **०शी**–स्त्री बोंडी, टोंक **बोंडा, बांडारा**–पु (को) कोंवळा नारळ, लहान नारळ (कु) कोंवळा गळलेला, खराब झालेला नारळ **बोंडू**–न (कों) काजूचें रसभरित फळ हें बीच्या मागें असतें **बोंडें खाऊ**–वि नामर्द, फटलडी, भागूबाई, भित्रा

बोडकी—स्त्री १ (व) करडई २ (कों) घायपातासारखें एक झाड

बोडकी—स्त्री (व) पुढें टोंक नसलेला जोडा, हा कुण ब्याच्या बायका घालतात

बोडण—स्त्री म्हसरानीं लोळण्याचें चिखलाचें डबकें

बोडण—न महालक्ष्मीच्या किंवा आराध्यदेवतेच्या नावानें पाच सुवासिनी व एक कुमारिका यांनीं परातींत दूध, दहीं, वडे, भात, पोळया, मध इ० एकत्र कालविण्याचा एक नैमित्तिक विधि बडण पहा (क्रि० भरणें) [स मुट्=चुरडणें, मर्दन करणें, मोटन]

बोडद्—न १ (नाविक) जहाजाची किंवा बोटीची बाजू, अर्धे अंग उदा० उजवें बोडद, डावें बोडद २ (ल) कज्जा-तट यातील प्रत्येक पक्ष [इ बोर्ड]

बोडखा, बोडखाविर्णे, बोडखी—बोडका इ० पहा

बोडसा-से—पुन लाकडें तोडण्याची मोठी कोयती

बोडा—पु (अशिष्ट) पुरुषाचें जननेंद्रिय, शिश्न म्ह० माळाचा कडा, गरीबाचा बोडा **बोडेफकीर**–पु (निंदेनें) अगदीं निर्धन माणूस, घरदार नसलेला, सडेसोट, फटिंग पुरुष

बोंडा—पु बुडी, डुबकी (क्रि० मारणें, देणें)

बोडी—स्त्री (महानु) वीस कवड्याचें एक नाणें 'आळों आळिआ चितामणी। बोडिअे बचकू।'–शिशु ३३०

बोडी—स्त्री (महानु) डबकें, लहान तळें 'तुम्हा बोडी गंगासमानचि होआवी।'–सूत्रपाठ ११५

बोंडी, बोंडशी-सी, बोंडुस-क—१ नाक, थान, बोट, शिश्न इ० चे वाटोळें टोंक किंवा अग्र २ अशा रीतीच्या मोदक इ० पदार्थाचें टोंक, अग्रभाग ३ मागच्या पाऱ्या झडूनझडून पुढें लहान राहिलेलें केळफूल, केळफुलातील अगदीं आतील भाग ४ कोणत्याहि लाबट पदार्थाचें वाटोळें टोंक ५ (गो) नारळीची पोय ६ (व) तिळाचे दाणे ज्यात असतात तें बोंड [बोंड] **बोंडुक**–न लहान बोंड, लहान बोंडी

बोडू—पु काजूचें रसभरित फळ, याला पुढीलभागीं बी असते बोंड अर्थ २ पहा

बोडेर—पु १ (गो) पिवळया चोचीचा पोपट, याला कट (गळयाभोंवतालची काळी रेघ) नसतो २ (ल) व्यवहारशून्य अगर निर्बुद्ध मनुष्य, निकामा मनुष्य

बोडया-ड्यो-ड्या—पु मुलगा

बोण—पु १ गव्हाची भिजलेली कणीक 'लावावें माद ळयासि। का बोण।' –मोसभा ४ ११७ २ (ना) खरकटें वगै रेचा ढीग, उकिरडा [बोनें]

बोणक—स्त्री (गो) केतकी

बोणार—पु (गो) ताबट

बोणी—स्त्री (गो) भवानी, दुकान उघडल्यानंतरची पहिली विक्री **०करप**-(गो) (ल) सुरुवात, प्रारंभ करणें

बोणें—न भोजन, प्रसाद, पक्वान्न (सामान्यत) बोनें, **नैवेद्य**, बली 'यालागीं ग्रथसुवर्णाच्या ताटीं। रमाचीं बोणें वाटी।'–ज्ञाप्र ५३ [बोनें]

बोंथ—स्त्री १ बुरखा, सर्वे अगाभोंवतीं गुडाळलेलें कापड अगर वस्त्र, तोडावरचा पुदर (क्रि० घेणें, मारणें) २ चित्रकाराचें पीस कुचली ३ (गो) भोंकात बसविण्याचा बोळा, गुडदी ४ (गो) वस्त्राची लहान चोमडी, गुडाळी ४ (गो) बारीक कादा [स बुथी] **बोंथारणें**-अक्रि बुरखा घेणें, बोंथानें आच्छादिलें जाणें, झाकणें

बोंथट-रा, बोथा, बोथा—वि धार नसलेला, धार गेलेला, धार बसलेला [बोथा] **बोंथणे, बोंथटणें**–अक्रि बोंथट होणें, धार बसणें २ कमी होणें, शिथिल होणें, तीक्ष्णता कमी होणें 'सेवाधर्मामुळें त्याच्या स्वाभिमानादि मनोवृत्ति थोड्याबहुत तरी बोथटल्या असतात'–टि २ ५८२ **बोथविणें**-सक्रि धार घालविणें

बोथरखिंड-बोथरखेंडें—स्त्रीन दाताच्या ओळींत पडलेली खिंड अगर फट, दाताच्या रांगेतील मधलेच दात पडल्यानें झालेली खिंड [बोंथग+खिंड] **बोथरखंड-डा-डो, बोंथरखिंड्या बोंथखिंड्या, बोंथरा-त्रा**-वि दाताच्या ओळींमध्यें फट, खिंड पडलेला दातपडका, बोंचरा

बोथरणें—सक्रि १ झोपेंत बरळणें 'नको बोथरों या भयाचेनि नावें।'–मुराम युद्ध ५ ११५८ २ गर्जणें

बोंथरा, बोंथारा—पु (कों) बोंथ १ अर्थ पहा डगला किंवा कफनीप्रमाणें उपयोग करावयाचें वस्त्र [बोथ]

बाथरी—स्त्री (ना) गोधडी

बोथलें—न सासरीं जाण्यास निघालेल्या मुलीबरोबर दिलेल्या वस्तूंचें बोचकें

बोथाटी—स्त्री काठीच्या दोन्ही टोकास चिंध्यांचे, लाक डाचे गोळे बाधून ती फिरविण्याचा खेळ, अशी गोळे बसविलेली काठी **०बरदार**-पु बोथाटी फिरविणारा मनुष्य, मिरवणुकीमध्यें बोथाटी घेऊन जाणारा इसम

बोंथी—स्त्री १ टोंक, अणकुची २ चित्राऱ्याची कुचली, पीस ३ (कु) गुडदी, भाडें, धुण्याची दगडी कुडी इ०स भोंक पडलें असता त्यात घातलेला बोळा, चोंथा ४ काथ्याचें केलेलें पायपुसणें, तव्यास तेल लावण्यासाठीं घेतलेली नारळाची शेंडी, पुसणी ५ बोथ अर्थ १ व बोंथरा पहा (क्रि० घेणें, मारणें) ६ (गो) लहान बोळ **०केळें**-न वरील केळीचें फळ हें केळें आखूड, गुटुगळें, जाड सालीचें व त्रिधारी असतें

बोद—स्त्री चार कावळीं, आठ घोंगडयाचा समुदाय

बोद—पु (माण) खाबाच्यावरील लाकडी उथळें व तुळई यामध्यें बसविलेला लाकडी तुकडा, वडवी, टिटवी

बो(बों)द—न १ मृदग, पखवाज इ०स लावावयाची भिजविलेली कणीक, ही बोद आवाज येण्यासाठीं लावतात **बोद्-वि** १ बेचव नीरस, मद २ कणेकठोर, मजुळ नसलेला, **बदबदीत** (आवाज) ३ खणखणीत नव्हे अशा आवाजाचा (रुपया, मृदग इ०) **बोद्रें, बोद्रे**-न जास्ती शिजल्यामुळें झालेला **भाताचा** लगदा

बोंद—न कवडी, हस्तिदताचा तुकडा इ० जुगाराच्या खेळात (द्रव्यस्थानीं) मोजण्याकरितां घेतात तो

बोदगा—पु एक प्रकारचें गवत

बोदड—वि बोजड पहा

बोद(ध)णें—अक्रि (ना) तृप्त होणें, पोटभर खाणें

बोदय—पु तांबूस रंगाचा एक लहान मासा

बोंदर-दार—न (कु) जीर्ण वस्त्र, फाटकें वस्त्र, जुनापुराणा, पुष्कळ वापरलेला व घाणेरडा कपडा, जुनेर (**एकवचनी स्वतंत्र**, पुढील शब्दाशीं जोडून) 'धोतरांचें-लुगडयांचें-पागोटयांचें-शेल्यांचें-चोळींचें-खणांचें-बोंदर' **बोंदर, बोंदरा**-वि निष्काळजी, गचाळ, घामट, घाणेरडा, गैदी, अव्यवस्थित **कपडे** घालणारा, वागणारा (व) बोदाऱ्या **बोंदरी**-स्त्री १ तरटाची मोठी पिशवी, पोतें, गोणपाट २ (खा) गोणपाटाच्या **पिशवींत** भरलेला कापूस, एका बोंदरीचें वजन अदाजें दीड मण असतें

बोंदा—(व) शिंदीच्या झाडाच्या बिया

बोंदी—स्त्री बोथी केळ पहा

बोध—पु १ जाणीव, समजूत, बुद्धि, ग्रह; **आत्मबोध** 'म्हणोनि अतिशयें विषयो सेवावा। तैसा बोधु नोहावा।'–ज्ञा १३४८ २ स्पष्टीकरण, विशदीकरण, समजावणी, **माहिती**

सागणें ३ चित्स्वरूप, ब्रह्मज्ञान, पूर्ण माहिती 'जे तूचि तू सर्वा यया। मा कोणा बोधु कोणा माया। ऐसिया आपेंआप लाघविया। नमों तुज।' –ज्ञा १४ ६ ४ उपदेश, मार्ग, सुचना, परिचित करणें ५ जागृति, जागेपणाची स्थिति, जागृत अवस्था, प्रबोधित अगर प्रबुद्ध स्थिति 'जागणें जैसे आना। बोधाचेनि।' –ज्ञा १५ ५२९ ६ फुलाचें उमलणें [स बुध्=जाणणें] **०गम्य**–वि समजण्याच्या कोटींतलें, ज्ञान होण्याच्या किंवा समज पड ण्याच्या आटोक्यात असलेला, याच्या उलट बोधागम्य **०नीय**–वि स्पष्ट करून सागण्यास योग्य, समजविण्यासारखें, शिक विण्यास योग्य, माहिती करून देण्यासारख **बोधणे**–सक्रि (काव्य) बोध करणें, स्पष्टीकरण करणें, समजाविणें, शिकविणें ज्ञान सागणें, माहिती देणें, उपदेश करणें 'आता तेमियापरी बोधसी। तरी निकें आम्हा कसिसी।' –ज्ञा ३ १३ –अक्रि जागणें, समजणें, बोध होणें, ज्ञान होणें, जागृत होणें 'तो वीवकु बठला। किं प्रबोधु बोधला।' –भाए २५३ [स] **०क**–वि १ समजावून सागणारा अर्थ स्पष्ट करणारा २ उपदेशक, बोध करणारा, शिकविणारा, सुचविणारा ३ जागृति करणारा, जागें करणारा **०शक्ति**–स्त्री दुसऱ्यास बोध करण्याची शक्ति, शिकविण्याची योग्यता, अर्थ स्पष्ट करण्याची लायकी **बोद्धा**–वि जाणणारा, समजणारा **बोधन-ना**–नस्त्री १ बोध करणें, उपदेश करणें, माहिती सागणें, दिशा दाखविणें, सुचना, मसलत २ जागृति, जागें करणें 'अली आदिलशहाचे बोधनेवरून त्या कडे आले'–तजावर यथील मराठी शिलालेख [ता बोधनै] **बोधपर**–वि उपदेश करणारे, बोध करणारें **बाधलेपण**–न ज्ञान सपन्नता 'येणें थोर बोधलेपणें। तयासि गा दहीं असणें।' –ज्ञा १४ ३१८ **बोधविणें**–सक्रि जाणविणें, सुचविणें, माहिती करून देणें, समजाविणें, शिकविणें दाखविणें **बोधव्य, बोध्य**–वि स्पष्ट करण्यास, सागण्यास, शिकविण्यास शक्य, जरूर, योग्य, बोध करण्यासारखें **बोधा**–पु उपदेश, मार्ग, ज्ञान [बोध] **बोधागम्य**–वि जाणण्यास कठिण, न समजण्यासारखें, अतर्क्य **बोधाभास**–पु १ ज्ञानाचा आभास २ (ल) जीव –हको **बोधित**–वि बोध केलेला, केला गेलेला, शिक्षित, सागितलेला, समजाविलेला किंवा समजलेला **बोधिनी**–स्त्री कार्तिक शुद्ध एकादशी या दिवशीं विष्णु जागृत होतो –वि बोध करून देणारी, समजाविणारी **बाध्य**–पु ज्ञानाचा विषय, जाणण्याचा गोष्ट, पदार्थ 'तैसा बोध्यजात गिळितु। बोधु बोधें ये मज आतु। मिसळला तेथ साचतु। अबोधु गेला।' –ज्ञा १८ ११०६

बोधर्गे—न मृग, उडीद, मटकी याचा कोंडा, भूस

बोधलाबाबा—पु ढेरपोट्या, गबदुल मनुष्य [बाधला–एक विशेषनाम+बाबा]

बोधावा—पु शुभवर्तमान –शर [बोध]

बोन, बोने, बोनवटी—न १ (महानु) नैवेद्य, पक्वान्न, अन्न, भात बोणे पहा (क्रि० दाखविणें) 'मकरदाची बोनवटी। भ्रमरु कवि आरोगी।' –भाए २२० 'देवो बोनयाच्या अव सरीं। लोभें कीर आठवण करी।' –ज्ञा ११ ५५१ २ मृदगाला लावण्याची भिजविलेली कणीक बोण पहा (क्रि० लावणें) ३ (बायक') मगलागौरीच्या पूजेच्या वर्ती देवीस वाहिलेले वणकेचे आमले, खामले, हाराडेरा, नागोबा, पाटावरवटा इ० पदार्थ दुसऱ्या दिवशीं हे सर्व निमाल्यातून काढून गायीस घालितात किंवा खातात ४ (व) बोडण, दहिभात ५ गाळसाळ, उष्टेखरकटें [का बोन=भात, अन्न]

बोनस—पु १ बक्षीस, बक्षीस म्हणून दिलेली जास्त रक्कम २ (विमा) तोषिक, वर्धन, वर्धित, व्याजाशिवाय दिलेला नफा [इ]

बोपला—पु (व) अतोनात सुजलेला शरीराचा अवयव 'रात्रीतून एकाएकी पायाचा बोपला झाला नी भयकर ठणका लागल्या'

बोपला—पु (व) छपरीच्या वगैरे खाबावरचा सुमारें एक-एक फूट लाबीचा ठोकळा

बोपा—पु १ (व) फाजीललाडावलेला मुलगा, बाब्या २ (व) जिच्यावर फाजील प्रम आणि अशी वस्तु 'पायाला फोड झाला तर बोपा बोपा करून घउन बसल्यानें काय होणार!' [बाप १] **०पाळणा**–पु (व) तान्ह्या मुलाची प्रकृति ठीक राहण्यासाठी सटवाईस वाहावयाचा लाडाचा लहान पाळणा व लाकडी बाहुली

बोंब—पु (गा) बोभ, लहान मुलास दूध पाजण्याचें काचचें भाडें [पोर्तु एबिगो]

बोंब-म—१ (नाविक) नाळेवरचे शीड २ नाळेवरील लहान शीड लावण्यासाठी असलेले लाकूड, नाळेवरील डोलकाठी **०पाटली**–स्त्री (नाविक) दाटयावर लाकडी बोंब अडकविण्या-साठीं एक आडें ठोकलेलें ते याच्या मध्यावर खाल्च्या अगास खाचा टेवितात, कारण बोंब व आडें यास बाधणारी दोरी या खाचेतून भरून घेतात **०बाटली-हांजा**–स्त्रीपु नाळीवरचें शीड वर करण्याची दोरी

बोंब—स्त्री १ तोंडावर हात मारीत मारीत काढलेला मोठा आवाज, शब्दध्वनि (अति दु ख, महत्सकट, तक्रार किंवा शिमगा यावळीं केलेला) (क्रि० मारणें, ठोकणें) २ हाकाटी, दुर्भिक्ष 'यदा पाण्याची फार बोंब उडाली' ३ पुकारा, गलबला, ओरडा [द्रप्रा दुवा ब्व ब] **म्ह०** (राजा) मृगाआधीं पेरावें व बोंब-आधीं पळावें **०उठणें** १ बोंब लागणें पहा २ भुमका उठणें, जाहीर होणें **०पडणें वाजणें-होणें**–१ ओरडा होणें, हाकाटी होणें, न मिळाल्यामुळें बोभाटा होणें २ अत्यत प्रयासानें मिळणें, दुर्भिक्ष होणें (**कोणेकाच्या नांवाची**) **०पडणे**–एखादें दुष्कर्म अमक्यानें केलें असा बोभाटा होणें **०पाडणें**–

(ना) (रोधिक) शतकृत्य करणें दिग्विजय करणें, दिवे लावणें **०लागणें**–वळ उठण, वदना होणें बोब उटणें वेदनानीं ओरडण्याइतकें दुःख होणें **(एखाद्याच्या नावानें)बोंब मारणे**–एखादी वाईट गोष्ट अमक्यानें केली अर्से सागत सुटणें **काय बोब मारली**–(व) कोणती कर्तबगारी केली? **बोंबलणें**–अक्रि १ बोब मारणें, बोंब ठोकणें २ (एखादें कार्य किंवा मसलत) फसणें, शवटास किंवा पूर्णत्वास न जाता मध्येच निःशेष होणें, काहीहि निष्पन्न न होणें ३ (व) टेंभलणें, मोठ्यानें रडणें **बोंबलता** वि बोंबलणारा बोब मारणारा **म्हण** रडत्याची शेती बोंबलत्याचें दुभतें **बोंबलपट्टी**–स्त्री १ मोठा आरडा ओरडा, हाकाटी गलबला २ स्वतःची फुशारकी, आत्मस्तुति, आत्मश्लाघा **बाबल बाराखडी**–स्त्री अगी भुर्लीच विद्वत्ता नसुन पाडित्याची ऐट दाखवणें **बोबलभिक्षा**–वि रुपाळ करटा, कमनशिबी, दुर्दैवी [बोबलणें+भीक] **बोंबल्या**–वि १ नेहमीं बोंबल्याची किंवा आरडाओरड करण्याची सवय असलेला बोबलणारा २ नेहमीं फुरफुरणारा (घोडा) **म्हण** (व) येरे माझ्या मागल्या पाप न जाई बोबल्या **बोंबल्या गणेश-हणमंत**–पु १ वाचाळ, वटवट्या, तोंडाळ इसम २ गुप्त गोष्ट मनात न ठेवणारा मनुष्य ३ नेहमीं अमगळ बोलणारा अभद्रभाषी, रडया माणूस [बोबलणें+गणेश हणमत] **बोंबळी** स्त्री बाब –शर **बाबाबोंब**–स्त्री भयकर हाकाटी आरडाओरड (अनर्थामुळें झालेली) 'का मग बोंबाबोब।'–टिळक [बोंब द्वि] **बोंबाळ**–पु गोंधळ, धादल, दगदगुमाकुळ गडबड धामधूम (मेजवानी इ०मध्ये) **म्हण** गावात लग्नीन बुऱ्याला बोबाळ **बोंबाळणें**–उक्रि १ गोधळात सापडणें त्रासात अडकणें, गोधळून जाणें गडबडून जाणें २ गोधळ करणें गडबड उडवून देणें, गोधळात पाडणें त्रास देणें **बाबो**–वि (गो) वेडा मूर्ख **बोंब्या**–पु १ गयेमधील एक पडवा, हा यात्रेकरू आले म्हणजे त्याच्या पुढें बोब मारीत जातो २ हाकारा करणारा नोकर 'त्यात बोंब्या निघून गेला।'–ऐपो ५२ ३ (घोड्याला दुराधतीमुळें किंवा भीतीमुळें) मोठी ओरड करणारा बोबलणारा ४ काम फत्ते करून न येणारा (एक शिवी)

बोबकणे–अक्रि १ तोंडात बोबणें बोकाणा भरणें (तिरस्कारार्थी) २ (यावरून सामान्यपण) खाणें **बोबका टा**–पु बोकाणा, मोठा थोरला घास (क्रि० भरणें, घेणें मारणें)

बोबडा–पु हरळीच्या जातीचें गवत

बोबडा–वि १ अस्पष्ट उच्चार करणारा, सब वर्ण स्पष्टपणें उच्चारता न येणारा (मनुष्य), स्पष्टोच्चारास असमर्थ असलेल (वागिंद्रिय), अस्पष्ट वर्णोच्चार असलेलें(भाषण) २ अवघट शिजलेला (डाळ, तांदूळ) [ध्व ब-ब?] **बोबडकादा**–वि बोबडें बोलणारा (इसम) **बोबडणें**–सक्रि बोबडें बोलणें **बोबडी**–स्त्री (भयानें, गोधळानें, जीभ आखडल्यामुळें होणारा) अस्पष्टोच्चार अस्पष्ट वाणी; बोलण्याची ताराबळ (क्रि० वळणें, पडणें) 'वेदातामी पडे बोबडी।'–विउ ७५५ **०वळणें**–भयानें अस्पष्ट उच्चार निघणें (ल) फार घाबरणें

बोब(बा)डा–न बुडबुडा, फुगारा [स बुद्बुद]

बोबणें–उक्रि १ भाडें (जाळ मद लागावा व तें काळें होऊ नये म्हणून) मातीनें अगर राखेनें माखणें, लिंपणें, सारवणें २ तळण्याकरता पिठानें माखणें, पिठात बुडवून काढणें (बटाटा, वागे इ० चे काप) ३ शेण, माती, चिखल इ० नीं भोंक बुजविणें, बुजवून टाकण बद करणें ४ भरणें, लिप्त होणें **माखलें जाणें** 'मग दुःखाचनि बरबटें बोबलें।'–ज्ञा ७८८

बोबति–न (महानु) वाद्य दुमदुमिर्ती बोबतिआ। घन घनिर्ती तावकिआ।'–शिशु ५२४ [ध्व बोंब]

बोबरी–पु एक लहान मासा

बोबऱ्या–पु अरब्यांचा एक जात, खोबऱ्यासारखा लागणारा आबा –कृपि ६७

बोबळ–न (राजा) डोळ्यातील बुबूळ, डोळ्यातील बाहुली [बुबूळ]

बोबळ–न बोबाळ

बो(बो)बाणें–अक्रि बोभाइणें, बोभाटणें, मोठ्यानें बोलणें, हाक मारणें, गाजावाजा करणें, बडबड करणें 'जैसी पिकली हुती आदरें। बोभात निघे।'–ज्ञा १३ ३०४ [ध्व बोंब]

बोबाळ-ळी–बबाळ-ळी पहा

बोंबी–स्त्री बेंबी [स नाभि] **बोंबली**–स्त्री (गो ना) बेंबी **०पिकप**–(गो) (ल) तारुण्य येणें

बोबील–पु (गो) लाकडाला भोकें पाडणारा भुगा

बोंबील–पु १ माशाची एक जात (या जातीचे मासे आक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये पकडले जातात) २ वाळविलेला मासा [पोर्तु बॉमेल]

बोभाइणे, बोभाणें–उक्रि १ (काव्य) मोठ्यानें हाक मारणें बोलावणें २ ओरडणें, ओरड करणें, हाकाहाक करणें 'आपले परावे कोणी नेणें भोंवती। त्याच्या नावें बोभे बोभे हा हो श्रीपति।'–तुगा १३१ 'कृष्णातें पार्थातें कर्णहत समस्त वीर बोभाती।'–मोकर्ण ३९ ३५ [बाहणें] **बोभा**–स्त्री (काव्य) हाक 'तुका म्हणे झालों निराळा। आता गोपाळा वेळ बोभा।'–तुगा२०२ **बोभाट-टा**–पु १ प्रसिद्धि, गवगवा, बोलवा (गुप्त गोष्टीचा) २ गर्जना घोष, गजर 'आगेर्सी बोभाटु। साडिती मेघ –ज्ञा १८ ७३४ ३ ओरड, हाकाहाक, हाकाटी 'वाउगें बोभाट वर्मावेण।'–तुगा १४ ४ गाऱ्हाणें, कागाळी, तक्रार

'तुझे कवियिते गोपिका विविध तीस बोभाट ते।'–कका ८६ ५ गावगुंडकी [बोभ+भाट प्रत्यय] **म्ह०** काम थोडें बोभाट मोठा **बोभटणें**–अक्रि १ वाजणें, गर्जणें, गाजणें 'रुणझुणा वाजली नपुरें। वाकी बाभाटती गजरें।'–दा १ २ २३ २ हाक मारणें बोलावणें, ओरडणें उच्च स्वरें बाभाटत।'–गुच १६ ६४ ३ बोभाटा होणें, कुप्रसिद्धीस येणें, बोलवा होणें **बोभावणें**–अक्रि १ (काव्य) घुबडानें, कोल्ह्यानें आवाज करणें, ओरडणें, घुमणें **कोल्हेकुई करणें बोभाइणें** पहा 'राजमदिरीं अमगळ। दिवाभीत बोभावती।' २ मोठ्यानें ओरडणें, हाक मारणें 'त वेळीं महा विष्णूतें। बोभाविलें आकान्तीं।'–मुआदि ६ २२ **बोभाविणे**–अक्रि (काव्य) मोठ्यानें ओरडून हाक मारणें बाभाणें पहा 'एकमेकातें बोभाविति।'

बोम—पु १ तोंड शिवलेल्या पात्यातील वाऱ्याचा नमुना पाहाण्याकरता आत खुपसता येण्यासारखें टोकदार व खोबण असलेलें एक लोखडी हत्यार बव्या पहा २ (कों नाविक) बोंब पहा

बोय—स्त्री १ वास, गध २ (ल) वासाची लेहर, रुचि छटा 'इग्रजाचे मगजातील बोय येती कीं तुम्ही कुमकस न आला तरी काय गेलें?'–ख ८ ४३५२ ३ सार, अश [फा बोय्]

बोय—स्त्री १ (राजा) दर्ही २ लसणाची, नारिंगाची पाकळी, फाक, फोड ३ (गो) बीं [बी]

बोय—स्त्री (खा) बाई

बोयटा—पु (को) किनाऱ्यालगतचा लहान मासा

बोयरा—पु समुद्रात खडकाची, धोक्याची जागा दाखविण्यासाठीं ठेवलेली तरगणारी वस्तु [इ बॉय] **बोयरापन**—न (नाविक) गलबताच्या नागरावरोबर निशाणीकरिता पाण्यात सोडण्याचें लाकूड

बोयॅ—न (कु) (अव बोई) शेताची सीमा (हद्द) बरोबर करताना उपयोगात आणण्याची काठी, अशा तीन काठ्या पुरून सरळ रेघ मारतात (मोजणीच्या बाबतींत पाण्याच्या या अस तात)

बोर—नस्त्री एका जातीचें गवत **बोरगिन्ना झाळी**–स्त्री बोर गवताची चटई

बोर—स्त्री १ एक काटरी फळझाड याचें फळ सुपारीएवढें, वाटोळें व रुचकर असतें झाडास उत्तम डिंक (लाख) येतो लाकूड नागर, गाडे इ०स उपयोगी असतें पाने डिंवार, चणेबोर इ० जाती आहेत २ बोराच्या आकाराचा बायक्याचा वर्णीत घालण्याचा सोन्याचा दागिना 'राखडि सुदर मुद बोरली।'–अमृत ५५ ३ काळसर, ताबूस रग, बोरासारखा रग (घोड्याचा) याचे प्रकार दोन –तेल्या बोर आणि तावडा बोर 'भला घोडा अस्सल काबूलचा लाल बोर टाकमतुर्की।'–पला –न १ वरील झाडाचें फळ २ बोराएवढें भजें –वि काळसर तपकिरी असा बोराच्या रगाचा (घोडा) भा माहत्म्य बोर घोडीवर स्वार झाले।'–भाब ११५ [सं बदरी–बारीचें झाड बदर=बोर(फळ) प्रा बोअर, बोर हिं बेर] **म्ह०** ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी (वाप्र) **बारातील कीड आळी**–१ (ल) नाजुक व फार सुदर स्त्री २ (ल) व आत्मसंतुष्ट मनुष्य **बारीक बारे आणणे**–१ (खोडकर मुलास) बोराएवढा आकार होईपर्यंत खेळून देणें, झाडास टागणें, झाडाचा पाठोपाठ ठेवण २ अशक्य म्हणून समजण्यात आलेली गोष्ट शक्य कोटीतील करणें 'रामदया पेमें देत नाहीं म्हणता ठीक आहे मी बोरीस बोरें आणीन' (त्याच्याकडून पेम वसूल करीन) सामाशब्द– **०कंडा** पु काठा, घोडयाच्या अगावरील सामान **०कांटी बोराटी, बोराटी**–स्त्री बोरीची काटी फाटी काठी, बोरीचें शिर [बोर+काठी] **०कूट**–बोरें वाळवून सार इ० करण्यासाठी कुटून ठेवलेली पूड **खडा**–पु मुर्तीच्या सागरगोट्याच्या खडातील एक पारिभाषिक शब्द **०न्हाण**–न फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमा किंवा रग पचमीच्या दिवशीं वर्षाच्या आतील मुलास बोर द्राक्षें, चुरमुरे व मिठाई एकत्र करून त्याने स्नान घालणें **०माळ**–स्त्री बोराच्या आकाराच्या सोन्याच्या मण्याची गळ्यात घालण्याची माळ

बोरंगाळी—वि (महानु) थोडयाथोडा, अल्पसा, झिमझिम (पाऊस) 'बोरगाळी बोरगाळी पाऊस येताय'–पेटण, लीलाचरित्र ४७

बोरड—न (कु) नारळीचें जुनाट झाड

बोरद—न (नाविक) बोडद पहा

बोरपी, बोरीप–बोरपी बोरीप पहा

बोरभार–रा—पु १ खटपट श्रीम २ सुखदु ख –हको [प्रा]

बोरशा—पु स्यानशातील एक प्रसिद्ध आर्या –क्र ६७९

बोरशी–सी–स्त्री १ (विरू) बुरशी २ दातावरील मिठण, घाण, बुरा

बोरा—पु हिरव, कच्चे, टणक फळ, दोडा

बोरा—पु (महानु) लाल खडा 'जसा अबाडापुरि बोरा। होय सगात्र सेंदुरा।'–भाए ६४५

बोरा, बोरिया बोऱ्या—पु १ पोती, गोणपाट इ० करण्याच्या उपयोगी कापड अशा कापडाचें केलेलें पोतें तरट, बिछाईत, जाजम, वारदान, गोणपाट २ शिदी, ताड इ० च्या पात्याची चटई, आथरी काय मग्धे तृणाचा बोऱ्या।'–अमृत ११७ ३ लोकर इ० ची जाड वटक, बुरणूस सतरचा विणलला झोऱ्या ४ (बे) माळी, भात ठेवण्यासाठीं तुराट्या इ० ची विणलेली कणग, बाहरी (सामान्यत) बोहरा किंवा बोहरी ५ (ल.) फजीती –वि १ दिवाळखोर २ अनाथ, दुबळ, गरीब,

कंगाल (माणूस), भिकार, (पदार्थ) [फा बूरिया] **०उडणें-होणें-वाजणें** फजीती होणें, अप्रतिष्ठा होणें, पत उडणें, बोजवारा होणें **०बागवान**-वि कंगाल **०भाई**-वि कफल्लक **बोरी**-स्त्री १ सराफ लोकांची पैसे ठेवण्याची लाब पिशवी कसा २ चटई

बोरी—स्त्री बोरीचें झाड [स बदरी]

बोरू—पु १ लेखणी करण्याच्या उपयोगाचें जाड काडाचें तृण, बरू बोरूचीं वसईप्रमाण बटे नदीच्या किंवा ओहोळाच्या किनाऱ्यास होतात, यांचें ताट जोधळ्याप्रमाणें दिसतें काला व पाढरा अशा याच्या दोन जाती आहेत घरातील कूड, लेखणी, पत्रावळी लावण्याच्या चोयी वगैरे कामीं उपयोग -वसु ४ ११२ २ (व) तागाची एक जात, सोनताग

बोर्ड—पु १ फळा, तक्ता २ जेवणखाण ३ सभा, संघ, मंडळ उदा० बोर्ड ऑफ ट्रेड=व्यापारी मंडळ, मेडिकल बोर्ड=वैद्यकमंडळ [इ]

बोर्डिंग—न भोजनवसतिगृह -शर [इ]

बोऱ्ये—न (को) बैल गाडीच्या गाताच्या खालची आडवी लाकडी फळी

बोल—पु (गो) एक प्रकारचा आबा

बोल—पु १ बोलणें, भाषणातील अवयवभूत जे शब्द किंवा जीं वाक्यें तीं, वाणी, भाषण २ शब्द पूर्वीचें भाषण, बोलून दाखविलेलें मनोगत, मत, विचार वचन केला म्यां सत्य बोलिला बोल।' -मोआश्व २ १३४ परिसोनि बोल कानाहीं।' -मोउद्योग १३ २३३ ३ दोष, दोषारोप, निंदा टपका 'भीष्म-धृतराष्ट्र-विदुर-द्रोण-कृप-मृपामि बोल तो लावी।' -मोसभा ५ ४५ ४ वाद्यावर प्रहार करून काढलेला विशिष्ट ध्वनि उदा० तबल्याचे बोल (क्रि० वाजणें, वाजविणें) ५ वर्णन 'असोत हें बोल। चालता जालें नवल।' -शिशु ५५५ ६ गाऱ्हाणें 'आर्तबोलाची साटवण।' -ऋ ९६ [स ब्रू म बालणें द बोल=मलकल] **म्ह०** बोलाचीच ढी बोलाचाची भात। जेवोनिया तृप्त कोण झाला। (स्वरें कांहीं न देता फक्त तोंडाची मोरडी सहानुभूति दाखविल्यानें भागाचें समाधान झालें आहे काय?) **०करणें**-(महानु) बोलणें, भाषण करणें 'तव तो लक्ष्मी कांतु। धातुटियासी बोलु करितु।' -शिशु १७५ **०ठेवणें-लावणें**-दोष देणें, लावणें, नावें ठेवणें 'लावियला म्या दु खीं वाइ त्या ईश्वरासही बोल।' -मोकृष्ण ८३ ३५ **०वोलणें**-आपले म्हणणें काय आहे तें स्पष्ट पणें सांगणें **०लागणें**-दोष लागणें वट्टा लागणें, काळिमा लागणें 'तरि भरत कुळगुरूच्या लागेना बोल काय गा महिम्या।' -मोउद्योग ३ ५० **बोलांत बोल नसणें**-बोलण्यांत मेळ नसणें, बोलण्यांत विसगति असणें **बोलापुलास गाठ पडणें**-१ फूल पडेल असें म्हणण्याला आणि फूल पडण्याला एकच गाठ पडणें २ सहज म्हणून बोललेली गोष्ट काक्तालीयन्यायानें घडून येणें **बोलले बोल सिध्दीस नेणें**-दिलेल्या वचनाप्रमाणें वागणें सामाशब्द- **बोलगडा-गाडा**-वि बोलका, बडबड्या, वाचाल वारेमाप बोलणारा, (शब्दश गाडीभर बोलणारा) [बोलणें+गाडा] **०घेवडा-घेवडी**-वि वाचाळ (मनुष्य अगर स्त्री), वटवट करणारा-री, फार बोलण्याचा स्वभाव असलेला **०तान**-स्त्री ज्या तानेमध्यें चीजेंतील अक्षरें विवक्षित स्वरानें म्हटलीं जातात ती तान **०पुतळी, -माणकी**-स्त्री फार बोलणारी, डोलानें बोलणारी स्त्री **०भाक**-पु वचन, शपथ, करार **०भांड**-वि १ आवेशानें बोलण्याच्या व भांडणाच्या कामात पटाईत २ यत्किंचित कारणा वरून भांडावयास सिद्ध होणारा **०वरी**-क्रिवि शब्दानीं 'ज्यासि परब्रह्म आलें हाता। तोचि जाणें सद्गुरूची पूज्यता। इतरासि हे न कळे कथा। अनुमानता बोलवरी।' -एभा १३ ७४६ **०वाय**-पुस्त्री (कों) लोकवार्ता, वदता, चारचौघात प्रसृत झालेली बातमी **बोलका, बोलिका**-वि १ बोलणारा, चागलें बोलणारा २ फार बोलणारा, वटवट करणारा, वाचाल, बडबड्या, भाट ३ बोलू शकणारा, बोलता येत असलेला (पोपट, लहान मूल) ४ वक्ता, सभाषणात भाग घणारा, घुम्यासारखा न बसणारा [बोलणें] **०का-चालका**-वि बोलण्यास व चालण्यास येऊ लागलेलें (मूल) [बोलणें+चालणें] **बोलबाला**-पुक्रि उत्कर्ष, वैभव, विजय, भरभराट, अभ्युदय चढती कमान, कीर्ती शब्दवर बोलबाला। आले करून शहर पुण्याला। -ऐपो २३७ (क्रि० होणें) [हिं] **बोलाचाली, बोलाबोली, बोलाचाल**-स्त्री १ सभाषण, बोलणें-चालणें २ वादविवाद, भांडण, बाचाबाची, रागारागाचें भाषण **बोलाचालीवर येणें**-भांड लागणें, चिरडीस जाऊन बोलणें

बोलु-लू—पु शब्द, वचन, शब्द जैसे दीसती बोलु रसाळु ते आइकावें श्रोतां।' -शिशु १६ [बोलणें]

बोलणें—क्रि १ शब्द उच्चारून मनोगत कळविणें २ (पोपटानें) कानीं पडलेले किंवा शिकविलेले शब्द उच्चारणें ३ (वाद्यानें) ध्वनि उत्पन्न करणें ४ म्हणणें, नाव देणें 'पोथीला संस्कृत भाषेत पुस्तक बोलतात' ५ राग भरणें, रागावणें, दोष देणें, बोल लावणें मी यथून गेलो तर साहेब मला बोलतील' ६ व्याख्यान देणें, सांगणें, म्हणणें, कथन करणें [स ब्रू, प्रा बोल्ल, दृश्य बो, ई] **म्ह०** बोलेल तो करील काय, गजल तो पढेल काय! **बोलणें फिरविणें**-बोलता बोलता आशय किंवा शब्द देणें, बोलणें सावरणें **बोलून घेणें**-दुसरा मनुष्य रागावेल असें वर्तन करणें, लोकाच्या रागास पात्र होणें 'मी अद्याप धर्मी कोणाचें उणें उत्तर बोलून घतलें नाहीं' **बोलण्यावर जाणें**-(एखाद्याच्या) बोलण्यावर विश्वास ठेवणें **बोलण्यावरून बोलणें येणें**-

वाढणे–एखादी गोष्ट बोलत असता इतर गोष्टी सुचून अधिक बोलणें विशिष्ट गोष्टीचा संदर्भ, उल्लेख यामुळें बोलावें लागणें, वाद विवाद होणें **उत्तर बोलणें, उत्तर करणें**–उत्तर देणें, उत्तर द्यावयास लावणें 'कोंधे तुकयास बोले उत्तर। कैसें बुडविलें माझें घर।' **बोलून सुघड-भला-चागला-मधुर**-बोलणें, वर्तन इ० मध्ये चागला, सरळ, गोडबोल्या **भाजीपाला बोलणें**–निरर्थक बडबड करणें, भाषणात अर्थ नसणें **बोलणेंचालणे**–न सभाषण, व्यवहार दळणवळण, लोकाशीं वागण्याची तऱ्हा **बोलून-चालून**–क्रिवि १ लोकाशीं वागण्याच्या बाबतींत व्यवहाराला अनुसरून २ उघडउघड, स्पष्टपणें धडधडीत, आडपडदा न ठेवता, उघडपणें, सांगूनसवरून 'लागेल असता बोलून चालून दोन रुपये मागून घ्यावे परतु चोरून एक पैसाहि घेऊ नये' ३ मुद्दाम ४ सर्वथैव, कांहीं झालें तरी **बोलतखेवो**–अ बोलल्याबरोबर 'एसें वाक्य जी बोलतखेवो। मागुता मनुष्य जाहला दवो।' –ज्ञा ११ ६४० **बोलता**–वि बोलणारा सांगणारा म्ह० मारत्याचा हात धरवेल, बोलत्याचें तोंड धरवत नाहीं **बोलती**–स्त्री वाणी –शर –वि बोलावयाची 'आता बोलती ते नवाई। सांगिजेल।' –ज्ञा १६ २९२

बोलशी—स्त्री १ दारू भरून ठेवण्याचें शिंग २ (कु) न्हाव्याची धोकटी

बोलशेव्हिक—पु समाजसत्तावादी, रशियाच्या अत्यंत जहाल प्रतीच्या क्रांतिकारक वर्गोतील मनुष्य [इ]

बोलाडवाघळी—स्त्री समुद्रातील वाघळी नांवाच्या माशाची एक जात प्रकार

बोलाव(वि)णें, बोलाविणे—सक्रि १ हाक मारणें २ आमंत्रण देणें निमंत्रण करणें –न आमंत्रण, निमंत्रण **बोलावणूक**-न (साष्टी-कोंळी) बोलावणें, आमंत्रण 'सगळे देवाना बोलावणूक काय केली।' –मसाप १ २ **बोल(ला)वणेकरी**–पु १ बोलावणारा, आमंत्रण देणारा मानूस २ निमंत्रित लोकाना जेवणाला बोलविणारा मनुष्य

बोलि(ली)गड-डा—वि बोलका 'अतिशीतळ तो दारुण अग्नी। मुकें पुराणी बोलिगडें।' –एभा ११ ७४०

बोली—स्त्री १ भाषा, भाषाभेद, पोटभाषा, एकाच भाषेतील विशिष्ट प्रकार २ करार, वचन कबाट, ठराव 'जाबसाल घेऊन बोली ठीक झाली' –पया १० ३ शब्द, भाषण, बोलणें, म्हणणें 'आता असो हे सकळ बोली। मागील आशका राहिली।' –दा ८ ३ २५ ४ सोय शक्यता 'अशा पावसात बाहेर पड ण्याची बोली नाहीं' [बोलणें] **०बोलणें**–(व) किंमत सागणें **०सोडविणे**–करारातून सुटण्याला वाट राखून ठेवणें कराराला अपवाद ठेवणें **०चाली**–स्त्री १ केलेल्या कराराच्या बाबतींत वाटाघाट, करारमदार करण्यासाठीं केलेली चर्चा २ संदिग्ध बाबींचा निकाल लावण्याच्या उद्देशानें केलेली वाटाघाट [हिं बोलणें+चालणें]

बोलें—न (महानु) बहुलें, बोहलें 'धडाचे बोलें करौनी।' –शिशु ४५४ [बोहलें]

बोल्ट—पु पेंच असलेला खिळा बोलट [इ]

बोवण-णें, बोह(हो)ण—न मृदगाला लावण्याच्या कणकेचा गोळा [बोणें]

बोवले—न १ (राजा) कोनाडा २ बोहलें, बहुलें

बोवलो—पु (गो) गवताची गज

बोवा—पु बुवा पहा

बोवा—पु (राजा) लसणाची पाकळी

बोवाळ, बोवाळणे—(बोव शब्दात) बोबाळ बोबाळणें पहा

बोस—पु (बायकी) मनातल्या मनात कुढणें, आकस, राग, घुस्सा, द्वेष (क्रि० धरणें, करणें)

बोसक—स्त्री (खा) घाण

बोसका—पु (व) तुकडा, काडके

बोसका-कें—पुन बोचकें, गाठोडें

बोसकाडा—पु (व) ओरखडा **बोसकाडणे**-सक्रि १ (व) ओरखाडणें, बोचकारणें २ (दात्यांचें) चोथापाणी होणें

बोहचक—वि १ वाचाळ, बडबड्या, वटवट्या २ दुसऱ्याच्या कामात लुडबुडणारा [स बहुवाचक]

बोहण—न बोवण पहा

धोहणी-नी, भवानी—स्त्री १ दुकानदारानें सकाळीं दुकान उघडल्यावर होणारी पहिली विक्री ही बहुधा रोखीची करतात, व तिच्यावरून लाभ-हानि समजते 'शेर तादूळ सारुके सजगणी। इतकीच रोख जाली बोहणी।' २ (ल) आरंभ सुरवात 'बोहणियसीचि येवढें। भारी जेथ।' –ज्ञा १८ ७८४ ३ लाभ 'पाव सदृति बोहणीसचि तया ज्ञानामृतें बोहणी।' –मृगीचरित्र १ [भ भवानी का बोणी] **०चे प्रहरीं-पाहरीं-पारी**-बोहणीचे वेळीं सकाळीं

बोहणें—सक्रि (कुण) बोलाविणें, हाक मारणें, बाहणें 'बोहता जवळि गाय ये गुरू।' –अकक २ मुद्गलाचार्य विरचित रामार्यांचें श्लोकबद्ध भाषांतर ३९ [बाहणें]

बोहरणी—स्त्री (व) केरसुणी

बोहरणे—उक्रि नाश पावणें भस्म करणें –शर

बोहरपी बोहोरपी बोहरीप, बोहरूप, बोहोरीप—भोरपी, भोरीप पहा

बोहरा बोहरी बोहारी—पु मुसलमानातील एक जात व इसम हे लोक लोखंडी सामान, स्टेशनरी इ० चा व्यापार करतात [स व्यवहारी]

बोहरी, बोहिरी—स्त्री १ दशाबाहर घालविणें, दशवटा हद्दपारी जाली तापासी बोहरी । ते परिएसा पा । '—ऋ १२ २ नाश चुगडा 'नाचून केली बोहरी । त्या सर्पाच्या दर्पाची । '—रास ३ २१६ ३ वणवा, अग्नि 'नाना वनामाजी बोहरी । कड सणी जेवीं न करी । —ज्ञा १८ ५५५ [?] **बोहरा, बोहारा**—वि (व ना) अभद्र, कपाळकरंटा, स्त्र्यनाश करणारा, त्रास दायक व अप्रिय व्यक्ति

बोहल्ा, बाहलें, बोहुल—न बहुलें पहा

बोह हि)ली—स्त्री बोली, शब्द 'विकाराची सपिली बोहिली । '—माज्ञा ९ २१५ [बोली]

बोहिणे—क्रि बाहणें पहा

बोहोगणी—णे—स्त्रीन बहुगुणी—णें, बोगणी, बगुणें, पातेली

बाहाचक, बोहोण, बोहोणे बोहोरी, बोहोलें—बोह चक, बोहण इ० पहा

बोळ, बोळक—पु अरुंद वाट, गल्ली (दुतर्फा घरामधील किंवा कुपणामधील) खेंदुकली

बोळ—स्त्री (गो) बागेच्या राखणीबद्दल नारळाच्या रूपात द्यावयाची मजुरी

बोळ—न १ एक प्रकारचा औषधी चीक, डिंक ह्याचे प्रकार—(अ) पाढराबोळ व बाळतबोळ (आ) काळा कडू बोळ, एलिया (इ) रक्त्या, तावडा हिरा बोळ (ई) भेसा बोळ (उ) कातबोळ हे आहेत (नुसत्या बोळ ह्या शब्दानें काळाबोळ समज तात) 'जेणें प्रथमचि तुजला लागला बोळ खावा '—मोकृष्ण २१३ क्षीरीमध्यें हिंग दुधामध्यें बोळ । तियेंचि बोगळ नाश केला । '—तुगा ३०७५ २ दाट झालेलें दहीं, शाई, रस इ० ३ धान्य फळें इ० मधील गाळ साल, टाकाऊ भाग, गदळ ४ (गो) डब्यातील बल्क, बोळपो ५ चिकण मातीचा एक प्रकार—वि घोयट 'माझा चाकू बोळ आहे '[स बोल] **०घालणें-घालून बसणे**—फार फार बोलून, हुज्जतघालून छाती दुखवून घेणें (आणि) जातीवर बोळ घालण्याचा प्रसग येणें) **(एखाद्या कामा?) ०घालणें-पाजणें-पाडणें-देणे**—काम बिघडविणें, कामाची खराबी करणें

बोळकुलें बोळकें—न १ (मातीचें लाकडाचें, धातूचें) मुलींचें खेळण्याचें पात्र २ (ल) दात नसलेलें तोंड 'तोंडाचें बोळके झालें '[प्रा बोलअ]

बोळखिळा, बोळखाळ—पुस्त्री गाडीच्या शिवाळीची बाहेरील खुरी आतील पोटखीळ

बोळणें—अक्रि १ दाट होणें, गोठणें साकळणें गोळे बनण वुळुळीत होणें (रक्त, दहीं, काजळ, अळित्याची शाई) २ (गहू बाजरी, हरभरा इ०तील) सत्वाश पूर्ण पोसलेला असणे ३ (ल) (ओळख, माहिती, परिचय) विसरली जाणें, स्मृतिपटलावरून पुसली जाणें मद होणें ४ (व) शात होणें, तीव्रपणा नाहींसा होणें, ५ (शस्त्र इ०) बोथट होण ६ पाभरीमधील बीं चाडयातून घसरून खालीं पडणें ७ (ना) फळ परिपक्व होऊन लुसलुशीत होणें—सक्रि १ तेल तूप इ०नीं (एखादा पदार्थ) चोपडणें, माखणें २ (राजा) शाई, दहीं, दूध इ०मध्यें (लेखणी, भाकरी इ०) बुचकळणें, बुडविणें ३ भोंकामध्यें खुटी, खिळा इ० घालून तें मोठें करणें

बोळणें—न खराब व घाणेरडें झालेलें वस्त्र हलकें व कमी किंमतीचें वस्त्र, बोळा [बोळा]

बोळंबोळ—क्रिवि काठोकाठ, अगदीं काठापर्यंत (क्रि० माप—घालणें, भरणें, मोजणें, मापणें)

बोळवण-णी—स्त्री १ रवानगी, पाठवणी, निरोप देणें २ नववधूचें नवऱ्याचे घरीं थाटामाटाचें प्रथम गमन 'तिची करावया बोळवण । कृष्णा आगीं आगवण । '—एरुस्व १५ ७४ ३ विवाहानतर वरपक्षाच्या मडळीची सत्कारपूर्वक करून दिलेली रवानगी ४ गावात आलेल्या भुत्याना अन्नादि बळी देऊन गावकऱ्यानीं त्याची वाजतगाजत गावाबाहेर केलेली हकालपट्टी ५ पाहुण्याबरोबर थोडसे जाऊन त्याची केलेली रवानगी, दिलेला निरोप ६ पाठवणी, बिदागी, केलेल्या कामाबद्दल जाताना दिलेली रक्कम ७ (व) ब्राह्मणेतर जातींतील गर्भाधानाचा समारभ (क्रि० करणें) [का बोलु] **बोळव(वि)णें**—१ आलेल्या पाहुण्याबरोबर सत्कारार्थ थोडेसें चालून त्यास निरोप देणें, रवानगी करणें, पोहोंचविण्यास जाणें, विसर्जन करणें, घालविणें, पाठविणें 'तीन पावलें मातापित्या बोळवाया आली । '—वसा ५५ २ (विनोदानें) नाहींसे करणें, गमाविणें, (मित्र, आप्त, विद्या इ०) विसरून जाणें उदा० 'त्यानें आपली आई बोळविली आणि स्वस्थ बसला ' ३ नष्ट, सुस्तें इ० दागिन्याचा फासा दुमडून घट्ट बसविणें, एकरूप करून टाकणें फासा कशातहि अडकणार नाहीं किंवा निघणार नाहीं असा बसविणें ४ बुजविणें, बद करणें

बोळावा-वी—पु १ मुक्कामापर्यंत पोचविण्यासाठीं बरोबर आलेलीं माणसें, सोबती रवाजमा, पहारा 'पुसता चुका होतो वाटा । सवें बोळावा गोमटा । '—तुगा २४६६ २ बोळवण, बोळवणी रवानगी ३ बिदागी, पाठवण

बोळसॉ—पु (गो) एक प्रकारची मासळी

बोळा—पु १ चिंध्याची गुडाळी, चुना देणें, भोंक बजविणें, भित सारविणें, इ०साठीं कापडाचा केलेला गोळा, पोतेरें लहान मुलाच्या तोडात दुधात बुडवून दिलेली चिंधी २ कागद इ०वर शाईचा, रगाचा इ०पडलेला ठिपका, डाग ३ जुनें व घाणेरडें वस्त्र, ज्याची घडी व्यवस्थित न करता कसा तरी गोळा केला आहे असें वस्त्र, कागद, पानें इ० **०फासणें-फिरविणें-**

१ पुसून टाकणें, पुसून स्वच्छ करणें २ (ल) नाहींसा करणें, बिघड विणें, पूर्वीचें रूप बदलून टाकणें ३ नामजूर करणें 'पण येथेंच सर्व मुद्यावर बोळा फासला गेला' -सास २ ३१ **बोळ्यानें दूध पिणें**-(अगदीं लहान मुलाला स्वत दूध पिता येत नसल्या मुळें त्याला बोळ्यानें दध पाजावें लागतें यावरून ल) स्वत ची अक्कल नसल्यानें दुसऱ्याच्या सागीप्रमाणें चालणें, बुद्धिहीन असणें

बोळी—स्त्री (माण) बोळकें

बोळीहोण-न—पु एक जातीचा होन (नाणें)

बोळूं—न भाकरी, पोळी, थालीपीठ इ० खाताना कोरडे शास तूप, लोणी, दहीं इ० घतात तें [बोळणें]

बोळून जाणें—(व) विटणें, विटून जाणें [बोळणें]

बोळें—वि (कर) व्यवस्थित आकाराचे नसलेलें, कातीव-कोरीव नव्हे असें **ओबडधोबड, कड नसलेलें 'बोळें लाकूड स्वस्त मिळतें'** [का]

बौ—पु बाऊ, मुलाना भीति दाखविण्याचा शब्द

बौढणे—अकि लयास जाणें -हको

बौध्द-ध्दय—पु १ विष्णूचा नववा अवतार २ बुद्धानें स्थापिलेला धर्म ३ बौद्धधर्मानुयायी मनुष्य -वि बुद्धीनें कल्पिलेला, कल्पित, कल्पनेतील **बौध्दावतार घेणें-धरणें**- कोणी कितीहि वाईट केलें तरी न रागावता, उपेक्षेनें मौन धरणें

बौले—न (महानु) बहुलें 'पढियेसी यादवासहितु। बौला बैस तू द्वारकेराया।' -धवळे उत्तरार्ध १३

बौहडा—पु वृष्टि 'आइकै द्वारकापुरसुहाडा। मज सुकतया जी झाडा। हे भेटी नव्हे बौहडा। मेघाचा वेला।' -माझा (पाठ) ११ ६७० [बहळ, स भृ=भरणें]

बौ(बो)हे, बौर्टे-वि बहुत, पुष्कळ 'आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहे। तुम्ही सत घेतले असा बौहें।' -माझा ९ १७ [स बहु]

ब्यहस्तनशीन—वि स्वर्गवासी [फा बहस्त+नशीन्]

ब्यहाग—पु एक राग, बिहाग पहा

ब्या—उद्गा १ ओरडणें, अगतिकत्वाचा, दीनपणाचा शब्द (कि० करणें, होणें) २ -क्रिवि ब्या करून [ध्व]

ब्याडगा—पु (जुन्नरी) कुदळ

ब्याणा-ना—पु बयाणा-ना, सचकार [हिं] **०बांधणे**-कि अमुक किंमत आल्यास दुसऱ्यास विकावा, नाहीं तर तो माझा, असा एखाद्या पदार्थाविषयीं त्याच्या मालकाशीं सकेत करून त्यावर आपली मोहोर करणें

ब्याणें—-न (राजा) १ बियाणें, पेरण्याचें बीं २ उपटून दुसरीकडे लावण्यासाठीं केलेलें मिरची इ०चें रोप, झाडाचें कलम हुडा [बी]

ब्याण्णव, ब्याणौ—न ९२ ही सख्या

ब्याध-द—स्त्री १ रोग, आजार २ (ल) पीडा, त्रास दायक गोष्ट व्रात्य माणूस [स व्याधि]

ब्यायशी—वि ८२ ही सख्या

ब्यारिस्टर—पु विलायतेंत परीक्षा दिलेला, एक प्रकारचा वकील [इ]

ब्याह(हा)डा, ब्याहडी—वि बहुतक पिकलेला (झाडावरील आबा, फळ) २ जास्त पिकलेला व कठीण, निबर (हुरडा, धान्याचे दाणे, विशिष्ट वनस्पति)

ब्याह(हा)डा—पु (प्र) बेहडा, बहडयाचें झाड, फळ

ब्याहा—वि निलेज्ज [फा बेहया]

ब्याळ—पु अर्धा आणा

ब्याळ, बेहाळ—वि १ निंदक शिवीगाळ करणारा (व) खोडकर, अवलक्षणी २ बीभत्स बोलणारा, विचकट (मनुष्य, भाषा, मुख्यत्व स्त्रियात)

ब्याळु—स्त्री (नगरी) तिसऱ्याप्रहरचा फराळ

ब्र—उद्गा चकार शब्द, अवाक्षर (कि० काढणें) 'एव्हा तू बालतोस पर सभेमध्यें तुझ्या तोडातून ब्र निघायाचा नाहीं' [ध्व]

ब्रम—पु (शाप) एक रासायनिक मूलद्रव्य 'ब्रामीन' यास प्रतिशब्द

ब्रश—पु कुचला-ली (कि० करणें) [इ]

ब्रस्पतवार—पु (अशिष्ट) गुरुवार [स बहस्पतिवासर]

ब्रह्म—न १ सत्तत्त्व, जगत्कारण, सच्चिदानदरूप वस्तु बाह्यसृष्टीच्या बुडाशीं असणारें नित्य द्रव्य -गीर २२१ २ चार वेद ३ (समासात) ब्राह्मण ४ (ल) जातिभेद किंवा सोंवळेओवळें मोडल्यानें होणारा घोंटाळा, भ्रष्टाकार ५ नवल, गूढ, अद्भुत अथवा दुर्ज्ञेय गोष्ट 'याचेंच गाण्यात तुम्हास काय ब्रह्म वाटलें आहे न कळे' ६ ब्रह्मवंश ७ (ल) विष्णु, कृष्ण 'ब्रह्मासहि गर्हिवरवी महिवरवीरेंद्र पाडुची भार्या।' -मोउद्योग ७ ४४ ८ ईश्वर, परमात्मा [स बृह्=वाढणें] (वाप्र) **०मिळणें-साडणे-हातीं लागणे-प्राप्त होणे**-कि (ल) पराकाष्ठेची आश्चर्यकारक, उत्कृष्ट गोष्ट सापडणें, मिळणें सामाशब्द- **०कटाह** पु जगत्, ब्रह्माडरूप कढई 'तेथ ब्रह्मकटाह शतकूट। हो पाहत भस्म।' -ज्ञा १ १४७ [स] **०कन्या**-स्त्री १ सरस्वती २ अहिल्या [स] **०कपा(पा)ट**-न १ त्रासदायक, सतापजनक काम, पेंच २ पिच्छा न सोडणारें दुर्दैव 'माझे पाठीसीं ब्रह्मकपाट लागलें' **०कर्म**-न ब्राह्मणाचीं धार्मिक कर्तव्यें [स] **०काष्ठ**-न मादार 'गडक्यादि शिलामूर्ती। का का दारु ब्रह्मकाष्ठव्यक्ती।' -एभा २७ ९९ **०गांठ**-स्त्री १ जानव्यास दिलेली गाठ, पवित्र ग्रथि २ नेमानेम ३ (ल) घोंटाळा ४ न मोडणारा सबध [स] **०गिरि**-पु ज्यापासून गोदावरीचा उगम झाला तो नीलकूट पर्वत [स] **०गिन्हा-न्हो**-

पु ब्रह्मराक्षस 'बताळ खडाळ लागला। ब्रह्मगिऱ्हो सचरला।' –दा ३ २ २८ ०गोल–ळ–गोल(ळ)क–पु सृष्टि, जगत् ब्रह्माड [स] ०ग्रह–हो–पु १ (प्र) ब्रह्मगिरा–ऱ्हा. ब्रह्मराक्षस २ (ल) वर्णसंकर अत्यंत घोटाळा [स] ०घातक–की–वि १ ब्रह्महत्या करणारा २ (ल) ब्रह्मद्वेषी [स] ०घोटाळा–पु आचारविचाराची अव्यवस्था, फार गोंधळ ०घोष–पु १ वेदघोष, मोठ्यानें वेद म्हणणें २ ब्रह्म मताचा (जगदीश्वरवादाचा) घोष उपदेश [स] ०घोळ–पु १ जातिभेद शुद्धशुद्धता इ०च्या उपेक्षेनें झालला घोंटाळा, अव्यवस्था 'त्या प्रयोजनात सोंवळया–ओंवळयाचा विचार राहिला नाहीं सर्व ब्रह्मघोळ झाला' २ गोंधळ, अव्यवस्था (पुष्कळ माणसें एकदम बोलण्यापासून उत्पन्न झालेला.) पराकाष्ठेचा गोंधळ ०घ्न–वि ब्रह्मघातक [स] ०चर्य–न १ चार आश्रमांपैकीं पहिला, मुंजीपासून लग्नापर्यंतचा–ब्राह्मणाचा आश्रम २ स्त्रीसंग न करण्याचें व्रत (आजन्म किंवा व्रतागतर्त्वेकरून), एकपत्नीव्रत [स] ०चर्यस्खलन–न स्त्रीसंगपरित्यागव्रताचा भंग (मुख्यत्वें ब्राह्मणाचा) ०चारी–पु १ मुंजीपासून लग्नाच्या कालापर्यंत सांगितलेले नियम पाळणारा ब्राह्मण, मुंज झालेला मुलगा बटु २ स्त्रीसंगपरित्यागाचें व्रत आजन्म किंवा कांहीं कालपर्यंत करणारा ब्राह्मण 'सोळा सहस्र गोपी भोगून ब्रह्मचारी' ३ (उप) पूर्ण रतिलंपट, व्यभिचारी असूनहि अव्यभिचाराचा व पावित्र्याचा डौल करणारा [स] ०चोटली–स्त्री फारच लहान अशी पेटी, दागिना, ताट, भांडें इ० ०जन–पु ब्राह्मण 'तेंधवा रचिले ब्रह्मजन। तया वेद दिधले शासन।' –ज्ञा १७ ३३९ ०जीवी पु वेद शिकवून, आर्त्विज्य इ०करून उपजीविका करणारा ब्राह्मण [स] ०झाट–न (अश्लील) शरण या अर्थी क्वचित् प्रयोग –क्रिवि व हीं देखील, थोडेसेंहि (क्रि० देणें, मिळणें प्राप्त होणें इ०) ०टाळा–स्त्री १ योगाचा एक प्रकार, टाळींत (डोक्याच्या वरच्या भागांत) आत्मा नेणें २ (ल) रेंगाळणी, दीर्घसूत्रीपणा (क्रि० देणें, लावणें, मांडणें) ०तत्त्व–न आत्मतत्त्व, तात्त्विक सत्य, पदार्थमात्राच्या सत्तेला आधारभूत असें ब्रह्म [स] ०ताल–पु एक ताल यांत २८ मात्रा व १४ विभाग असतात ०तेज–न १ सामान्य माणसांहून निराळें असें ब्राह्मणाच्या अंगचें तेज, तेजस्विता २ ब्राह्मणाच्या अंगचें विद्यादि सामर्थ्य [स] ०दंड–पु प्रायश्चित्त, श्राद्ध, तीर्थविधि इ०काऱ्या अधिकारार्थ ब्राह्मणास द्यावयाचें द्रव्य [स] ०दंडी–पुस्त्री एक औषधी, काटेचुबक, उटकटारी, अधःपुष्पी ही पारदबंध करते ०दत्त–वि ब्रह्मदेवानें दिलेलें [स] ०दिन–पु १ ब्रह्मदेवाचा दिवस २ वर्ष प्रतिपदेच्या दिवशीं केलेलें गत व भावी मन्वादिकांचें श्रवण, अवलोकन, वर्षफलवाचन [स] ०देव–पु १ ब्रह्मा, त्रिमूर्तींपैकीं रजोगुणात्मक पहिला, सृष्टिकर्ता २ गांवच्या सोनार, सुतार, जिनगर इ०कांनीं वसविलेला व ब्राह्मण पुजारी असलेला ग्रामदेव, ब्राह्मणदेव [स] ०देव होणें–क्रि (ल)(कर) विवाहित होणें ०द्रोह द्वेष–पु ब्राह्मणाचा द्वेष [स] ०द्रोही–द्वेषी–वि ब्राह्मणाचा द्वेष करणारा [स] ०नंदन–पुभव ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र (नारद–वसिष्ठादिक) [स] ०नंदिनी–स्त्री ब्रह्मदेवाची कन्या, सरस्वती, अहल्या 'तरी अहल्या ब्रह्मकन्यापूर्ण। गौतमाची निजपत्नी।' –रावि ७ १२९ [स] ०निर्वाण–न ब्रह्मांड लय होऊन त्यांशीं एकरूप होणें, मोक्ष [स] ०निष्ठ–वि ब्रह्म चिंतनांत निमग्न झालेला [स] ०पद–पदवी–नस्त्री ब्रह्मनिष्ठतेचा अधिकार, पद, पदवी, अतिशय उच्च पद किंवा स्थान (क्रि० पावणें, मिळणें, प्राप्त होणें) [स] ०पाश–पु ब्रह्मदेवाचा पाश, एक पुरातन शस्त्र [स] ०पिशाच–पुरुष–नपु ब्रह्मराक्षस [स] ०पिसा–वि ब्रह्मराक्षसानें झडपलेला ०पिसें–न ब्रह्मराक्षसानें झडपल्यामुळें उत्पन्न झालेलें वेड ०पीडा–स्त्री (ल) अतिशय पीडा देणारा, त्रासदायक, द्वाड मनुष्य, अतिशय दुःख किंवा त्रास ०पुरी–स्त्री बहुतेक ब्राह्मणांची वस्ती असलेला गांव, विद्वान् व तपोनिष्ठ ब्राह्मणांनीं वसविलेली जागा, गल्ली, पेठ [स] ०प्रलय–पु १ ब्रह्म्याच्या प्रत्येक शंभर वर्षांच्या अंतीं होणारा सर्व विश्वाचा विनाश यात ब्रह्मा सुद्धा नाश पावतो २ (ल) मोठा अनर्थ, संकट [स] ०प्राप्ति–स्त्री ब्रह्माची प्राप्ति, ब्रह्मात जीवात्म्याचा लय, जीवास होणारा स्वस्वरूपसाक्षात्काररूप लाभ [स] ०बंधु–पु भ्रष्ट व बहिष्कृत ब्राह्मण [स] ०बळ–न ब्राह्मणाचें तेज 'क्षात्रबळाहुनि शक्ति परम गुरु ब्रह्मबळ पहा नीट।' –मोअश्व १ ९१ ०बिंदु–पु (ल) वेदपठन करतांना उडालेली ब्राह्मणाची थुंकी [स] ०बीज–न ब्राह्मणवीर्यापासून उत्पन्न झालेला कोणीहि माणूस [स] ०भाव–पु ब्रह्मस्थिति 'परि अनुभविलिया ब्रह्मभावा।। गवसणी होऊनि।' –ज्ञा ८ २१० [स] ०भावना–स्त्री सर्व चराचर ब्रह्म आहे असा ग्रह, अद्वैतमताचा स्वीकार [स] ०भुवन–न ब्रह्मदेवाचा सत्यलोक ०भूत–वि अद्वैतानुभवसंपन्न 'एव ब्रह्मभूत ही होऊनी।'–यथादि ५ १८ ०यज्ञ–पु १ वेदाध्ययन २ ऋषियज्ञ पहा [स] ०योनि–स्त्री काशींतील एका खडकांतील लांब व अरुंद असें भोंक या मधून प्रत्येक यात्रेकरूस जावें लागतें जो तांना जर तो मध्येंच अडकला तर तो पापी असें समजतात तेथेंच रुद्रयोनि नांवाचें एक दुसरें भोक आहे [स] ०रंध्र–न ज्यातून मृत्यूनंतर आत्मा निघून जातो असें टाळूवरील गुप्त छिद्र योगसामर्थ्यानें जेथून प्राण नेता येतो असें मस्तकांतील गुप्त छिद्र, ब्रह्मरंध्र, ब्रह्मांड इंद्रिय 'आकळलेनि योगें। मध्यमामध्यमार्गें। अग्निस्थानौनि निगे। ब्रह्मरंध्रा।' –ज्ञा ८ ९४ [स] ०रस–पु १ दैविक ज्ञानाचा आस्वाद, वेदाभ्यासानें होणारा आनंद २ ब्रह्मानंद [स] ०रात्रि–स्त्री ब्रह्मदेवाची

रात्र ही ऐपाच्या सहस्र युगाबरोबर असते [स] **०राक्षस**–पु १ विद्वान् पण अभिमानी ब्राह्मणाचें मरणोत्तर झालेलें पिशाच २ सामान्यत ब्राह्मणाचें पिशाच [स] **०रेखा–षा–लिखित–लेख**–स्त्रीनपु १ ब्रह्मदेवानें प्रत्येक प्राण्याच्या कपाळावर लिहिलेलें त्याचें नशीब, दैव, कधींहि न टळणारी गोष्ट २ (ल) खातरीचें व निश्चयाचें भाषण, वचन इ० 'माझें बोलणें हें ब्रह्मरेषा आहे कधींहि खोटें होणार नाहीं ' [स] **०र्षि**–पु १ ब्राह्मण जातीचा ऋषि पुरातनकालीं हा शब्द त्याच्या विख्यात पावित्र्यामुळें ब्राह्मणास लावीत असत २ ब्राह्मण असून ऋषि, ब्राह्मणातील सत्पुरुष [स] **०लोक**–पु ब्रह्म्याचा लोक, सत्यलोक [स] **०वर्चस–वर्चस्व**–न १ वेदाच्या अभ्यासापासून व व्रतपालनापासून उत्पन्न होणारा पवित्रपणा तेज ' ब्रह्मचर्यव्रत धरणें। ब्रह्मवर्चस्व चढे तेणें। ' –एभा १७ ३३४ २ ब्राह्मणाची श्रेष्ठता, वैलक्ष्यण्य [स] **०विद्**–वि ब्रह्मज्ञानी, ब्रह्मवेत्ता (पुरुष) **०विद्या**–स्त्री आत्मज्ञान [स] **०वीणा**–पु १ विशिष्ट प्रकारची वीणा, नारदाची महती वीणा २ मस्तक [स] **०वृत्ति**–स्त्री १ ब्रह्माकार वृत्ति २ ब्राह्मणाची उपजीविका [स] **०वृद**–पु १ ब्राह्मणाची सभा, समुदाय २ (ल) धर्मशीलतेनें, विद्वत्तेनें श्रेष्ठ असलेला ब्राह्मण [स] **०वेत्ता–वित्**–वि ब्रह्मज्ञानी [स] **०शाप**–पु ब्राह्मणाचा शाप [स] **०शाला–ळा**–स्त्री वेदशाळा ' केली जैसी वदनीं। ब्रह्मशाळा।' –ज्ञा १७ २२२ [स] **०संतर्पण**–न ब्राह्मणभोजन **०सदन**–न ब्रह्मलोक **०संपदा**–स्त्री दैवी संपत्ति **०सभा**–स्त्री ब्रह्मदेवाची सभा [स] **०संबंध–समंध–द्**–पु ब्रह्मराक्षस **०संविति**–स्त्री ब्रह्मज्ञान [स] **०साम्राज्य**–न विस्तृत, बलाढ्य अधिराज्य, अमल, सम्राटाची सत्ता **०सायुज्य**–न ब्रह्मार्शी एकरूपता [स] **०साक्षात्कार**–पु ब्रह्माची प्राप्ति, ब्रह्मदर्शन, निर्गुण साक्षात्कार [स] **०सुख**–न ब्रह्माचें सुख ब्रह्मरस [स] **०सुत**–पु नारदऋषि **०सूत्र**–न १ ब्रह्मदेवानें नेमलेली व्यवस्था, मार्ग, ईश्वरी नेमानेम २ जानवें, यज्ञोपवीत 'ब्रह्मसूत्रेवीण ब्राह्मण। सन्यासी नव्हे दंडेवीण। ' –भारा, बाल १० ६२ ३ लग्नाबद्दलचा ईश्वरी नेमानेम, ब्रह्म्यानें ठरवून ठेवलेलें दैव 'ब्रह्मसूत्र असेल तर त्या मुलीशीं ह्याचें लग्न होईल ' ४ (लग्न ठरविताना) नवरानवरीची उंची मोजण्याचें सूत्र, प्रमाणसूत्र ५ व्यासकृत वेदान्तसूत्रें ' तो न पढो का ब्रह्मसूत्र। ' –ज्ञा १७ ८५ [स] **०सूत्राची गाठ**–स्त्री दैवानें बांधलेली गाठ, लग्नाविषयीं ब्रह्म्यानें ठरविलेला पूर्व सकेत **०सृष्टि**–स्त्री ब्रह्मदेवानें निर्मिलेलें जगत्, याच्या उलट विश्वमित्र सृष्टि [स] **०स्थान**–न १ ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीची जागा २ बेंबी ३ सहस्रदळकमळ, ब्रह्मरंध्रचक्र ' तया अनाहताचेनि मेघें। मग आकाश दुमदुमों लागे। तव ब्रह्मस्थानींचे बंगें। फिटले सहजे। ' –ज्ञा ६ २७९ [स] **०स्व**–न १ ब्राह्मणाची म लमत्ता २ ब्राह्मणाचें घेतलेलें कर्ज ३ (सामा) कर्ज ' त्याचे कालक्षेप चालत नाहीं, कमी जाहल्यामुळें ब्रह्मस्वही बहुत जाहलें ' –समारो १ ३३ [स] **०हृदय**–न एक नक्षत्रपुंज [स] **०हत्या**–स्त्री १ ब्राह्मणाचा वध, व त्यामुळें लागलेलें पातक २ (ल) एकसारखें पाठीस लागलेलें दुर्दैव [स] **म्ह० हैक–फट् म्हणता ब्रह्महत्या=क्षुल्लक कारणानें, प्रसगानें मोठाले अनर्थ उद्भवणें **०हत्यारा**–वि ज्यानें ब्राह्मण मारला आहे तो [स] **०ज्ञान**–न १ जगाचें कारण व आधार असलेल्या ब्रह्माचें ज्ञान २ दैविक, अध्यात्मिक, विशुद्ध ज्ञान ३ (ल) फुकट शहाणपणाच्या गोष्टी [स] **म्ह०** लोका सागे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण **ब्रह्मज्ञानी–ज्ञ**–वि १ ब्रह्म जाणणारा २ लोकास ब्रह्मज्ञान सागणारा [स] **ब्रह्माकार**–पु जग आणि सर्व वस्तू ब्रह्मरूप आहत असें मानणें ' ब्रह्माकार–बुद्धि–दृष्टि–मन–वृत्ति ' [स] **ब्रह्माची गाठ**–स्त्री लग्नाविषयीं ब्रह्मदेवानें ठरविलेली योजना, नेमानेम **ब्रह्माड**–न १ जग, चवदा लोक, विश्व चतुर्दशभुवनें व सत्यलोक पहा २ डोक्यावरील टाळू, ब्रह्मरंध्र ' ब्रह्मार्डी बैसली गोळी। '–ऐपो ८६ ३ –वि प्रचड, विस्तृत, अमर्याद (समासात) ब्रह्माड–नदी–पर्वत–पाषाण–वृक्ष –साप–हत्ती–काम –कारखाना–कारभार–पसारा–कर्जे–खर्चे–ससार [स] **ब्रह्माडात न माणें–मावणें**–क्रि अतिशय असख्य, मोठा, अफाट इ० असणें. **ब्रह्माडकटाह**–पु विश्व, ब्रह्माड अडकटाह पहा [स] **ब्रह्माड गोलक–गोल**–पु विश्व ब्रह्मगोल [स] **ब्रह्माड मंडप**–पु ब्रह्माडाचा मडप, गोल, विश्व ' ब्रह्माडमडपा माझारीं। जिची प्रतिमा नाहीं दुसरी। ' **ब्रह्माडज्ञान**–न जगाचें ज्ञान (मुख्यत्वें मानवी शरीराच्या अभ्यासापासून व ज्ञानापासून मिळालेलें), पिंडज्ञान स] **ब्रह्मानंद**–पु १ ब्रह्माचें सुख २ ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय झाला असता होणारा आनद ३ (ल) अत्यानद, परमानद ' त्याचे ग्रथ पाहता विशेष। ब्रह्मानद उचबळे। ' [स] **ब्रह्मानंदी टाळी लागणे**–क्रि सच्चिदानदरूपात तल्लीन होणें **ब्रह्मासन**–न १ ब्रह्मचिंतन करण्यास योग्य असें शरीराचें आसन, ठेवणें, बसण्याची पद्धति २ अष्टाधिकारापैकीं एक, वर्तकीपणाचा हक्क [स] **ब्रह्मास्त्र**–न १ ब्रह्मदेवाचें शस्त्र, त्याच्या मत्रानें अभिमत्रित केलेली काडी, बाण अथवा कोणतीहि वस्तु ' नरकें ब्रह्मास्त्र सोडिलें जाण। तेंही गिळिलें अवलीळा। ' २ ब्राह्मणाचा शाप [स] **ब्रह्माहमस्मिबोध**–पु मी ब्रह्म आहें असा बोध ' जें ब्रह्माहमस्मिबोधें सणाणें। '–ज्ञा १५ २५९ [स] **ब्रह्माक्षर**–न त्रयमूर्ति ईश्वराचें पवित्र आणि गूढ नाव ओम पहा [स] **ब्रह्मिष्ठ**–वि ब्रह्मचिंतनात निमग्न झालेला [स] **ब्रह्मीभूत**–वि स्वत ब्रह्म झालेला, ब्रह्मार्शी एकरूप झालेला, मृत सन्यासी [सं] **ब्रह्मोपदेश**–पु ब्रह्माचा निर्गुण ध्यानात्मक पूजेचा उपदेश [स]

ब्रह्मा—पु १ तीन देवांपैकीं पहिला, ब्रह्मदेव 'ह आदि पुरुषाची माया। ब्रह्मेयाही नयचि आया।' -ज्ञा १ २०३ २ २७ योगांतील पंचविसावा योग ३ यज्ञांतील श्रौतस्मार्ते, यागांतील सर्व कर्मे यथासांग पार पाडण्याविषयीं जबाबदारी वाहणारा व त्यांतील चुकांबद्दल प्रायश्चित्तरूप याग करणारा ऋत्विज ४ (प्रशंसा) अघटित घटनासामर्थ्य अंगीं असलेला मनुष्य उदा० कलियुगाचा ब्रह्मा ५ (गो) एक पिशाच [स] ०उच्चार-पु स्तुति-पाठ, हरि ॐ 'तंव भाटीं ब्रह्मा ॐ केला। तेआं चैत्याचा दशू पसाया दीहला।' -शिशु १०२९

ब्रह्मा-ह्मा—पु सुताराचा बरमा, सामता 'मध्वनाथ म्हणे चतुराननब्रह्मा। सुताराचा ब्रह्मा नाममात्र।'-मध्व ४९९ [फा बर्मा]

ब्रह्मी—स्त्री १ (कों) खरसावळी नांवाची औषधी वनस्पति हिच्या शेंगा खातात २ ब्रह्म्याची एक शक्ति

ब्राकेट—पु १ तुळई, खाब याच्यामध्यें बसविलेला लोखंडी अथवा बिडाचा धीर २ वस [इ]

ब्राडी—स्त्री विलायती दारू [इ]

ब्राह्म—वि १ ब्रह्मदेव किंवा ब्राह्मण यासंबंधी (शस्त्र, तेज, मंत्र इ०) २ बंगाल्यांतील केशवचंद्रसेन यांनीं स्थापिलेल्या ब्रह्मसमाज नांवाच्या पंथांतील मनुष्य [स] **ब्राह्म-ह्मी मुहूर्त**-पु चार घटका रात्रीपासून सूर्योदयापूर्वीच्या दोन घटिका-पर्यंतचा काल 'चिंतीन त्वद्विजय ब्राह्ममुहूर्ती उठोनि रतन मी।' -नोभीष्म १९५ [स] ०**विवाह**-पु वरापासून कांहीं लांच दला न घेतां त्यास सालंकृत कन्यादान करण्याची विवाहपद्धति [स] **ब्राह्मी संपत्ति**-स्त्री १ दैवी संपदा (वैराग्य, दया, क्षमा, तितिक्षा इ०) २ विशुद्ध, पवित्र असें कृत्य [स] **ब्राह्मी स्थिति**-स्त्री ब्रह्मार्शी एकरूपता, ब्रह्मैक्य, जीवनमुक्तावस्था [स]

ब्राह्मण—पु १ आर्यांच्या चार वर्णांतील पहिला वर्ण, द्विज, विप्र कांहीं शब्दापूर्वी हा शब्द जोडला असतां उज्वल, तेजस्वी असा अर्थ दर्शविला जातो उदा० ब्राह्मणहिरा=पहिल्या प्रतीचा तेजस्वी हिरा, ब्राह्मण भाग-सबजी-पिंपळ इ०=शुद्धतम जातीची भाग इ०. ब्राह्मणाच्या जातींचीं कांहीं नांवें त्या त्या वर्गाच्या शब्दाखालीं दिलीं आहेत पंचगौड व पंचद्रविड पहा २ ब्रह्मस्वरूप जाणणारा 'करितो ब्रह्मनिरूपण। जाणती ब्रह्मसंपूर्ण। तेचि जाणावे ब्राह्मण। ब्रह्मविद' -दा ६ ४ ७६ ३ दैव अथवा पितृकार्यांत भोजनार्थ आमंत्रित व्यक्ति ४ भिक्षुक [स] (वाप्र) **ब्रह्म** काळा ब्राह्मण गोरा शूद्र यास पाहून कोपे रुद्र ०**घालणें**-क्रि ब्राह्मणास भोजन देणें ०**वाडप**-क्रि (गो) ब्राह्मण घालणें सामाशब्द-०**कासोटा**-पु (राजा) खालच्या जातीच्या स्त्रियांनीं ब्राह्मणाच्या स्त्रियासारखें वस्त्र नसणें ०**की-जनकी**-स्त्री ब्राह्मण लोकांचें कर्तव्य, पद ०**घेवडा**-पु (साकेतिक) बोंबीलमासा ०**चांडाल**-पु जातिबाह्य ब्राह्मण (अन्य जातीची स्त्री असलेला अथवा आई ब्राह्मण व बाप शूद्र असलेला मनुष्य) [स] ०**जन**-पु ब्राह्मणाच्या घरीं शागीर्दपणा करणारा ब्राह्मण, पाणक्या, धोतर बडव्या [स] ०**जनकी**-स्त्री ब्राह्मणजनांचें काम, ब्राह्मणकी ०**जाई**-पु ब्राह्मणापासून हलक्या (किंवा शूद्र) जातीच्या स्त्रीच्या ठायीं उत्पन्न झालेला अशाची जात अथवा एक व्यक्ति ०**थर**-पु ब्राह्मणास योग्य (असे पोशाख कपडे इ०) थर शब्द पहा ०**दिव्य**-न पवित्र ब्राह्मणाचे पाय धरून घेतलेली शपथ [स] ०**देव**-पु (राजा) ब्राह्मण पुजारी असलेला एक ग्रामदेव, गुरव, घाडी, राऊळ ज्याचा पुजारी आहे अशा देवाहून भिन्न ०**दोक**-वि ब्राह्मणानें आणलेलें, उपयोग केलेलें, स्पर्श केलेलें (पाणी, भांडें, कांहीतरी वस्तु) यांच्या उलट कुणबी दोक [ब्राह्मण+उदक] ०**बढाई-यी-बढायकी**-स्त्री ब्राह्मण जातीचा गर्व, अभिमान, बडजाव ०**भोजन-संतर्पण**-न धर्मार्थ ब्राह्मणास भोजन घालणें [स] ०**संबंध**-पु ब्रह्मसंबंध पहा [स] **ब्राह्मणाई**-स्त्री १ ब्राह्मणांचें वर्चस्व, प्राबल्य, प्राचुर्य २ ब्राह्मण जातीचा ताठा, डौल **ब्राह्मणाऊ**-वि ब्राह्मणास योग्य, उचित, शोभणारा, विहित **ब्राह्मणादिकजाति**-स्त्रीअव हिंदूंच्या चार मोठ्या जाती, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इ० [स] **ब्राह्मणी**-स्त्री १ ब्राह्मणजातीची, स्त्री २ (गो) (ल) उपहारगृह, चहाचें दुकान 'ब्राह्मणी खाली'=चहाच्या दुकानांत फराळ केला -वि ब्राह्मणासंबंधी (चाल, वेष, भाषा इ०) **ब्राह्मण्य**-न १ ब्राह्मणांचा समुदाय २ ब्राह्मणपणा 'ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें।' -दा ८ २ २० [स]

ब्राह्मी—स्त्री १ एक औषधी वनस्पति अपस्मार व रक्त शुद्धीवर उपयोगी आहे २ कित्येक झुडपांचें सामान्य नांव [स]

ब्री—स्त्री (गो) एक प्रकारचें कापड [पोर्तु]

ब्रीद-दु—न १ व्रत, प्रतिज्ञा, शील, बाणा बिरद, बिरीद पहा (क्रि० पाळणें, सत्य करणें) 'देविका-ताट-काढा हें ब्रीदु माझें। तिहीं लोकीं।'-शिशु ७६ २ बाण्याचें दर्शक चिन्ह (पदक, कडें, बिल्ला इ०) 'पदीं राघवाचे सदा ब्रीद गाजे' -राम २९ [स विरुद] **ब्रिदाईत**-वि ब्रीद पाळणारा **ब्रीदावळी**-स्त्री गुणानुवाद प्रतिज्ञेची ओळ बिरुदावलि पहा

ब्रुस—पु कुंचा, कुंचली [इ ब्रश]

ब्रेक—पु गाडी थांबविण्यांचें साधन, आडकण, खरडी [इ]

ब्रेड—स्त्री भाकर, पाव [इ]

ब्लॅकेट—न गरम पांघरूण, घोंगडी [इ]

ब्लाऊज—पु एक प्रकारचें पोलकें [इ]

ब्लॉक—पु १ जागा, खण २ लाकडाचा ओंडा, ठोकळा; टोणका -राको ३ कायम ठशाचा ठोकळा (इ) प्रिंट ४ आगगाडीचा एक भाग [इ]

ब्वा—पु बावा, बुवा

ब्वाड—न १ (कु) केळफूल २ बीं काढलेलें काजूचें फळ [बोंड]

ब्वाब—स्त्री (कु) मोठ्यानें आरडाओरड करणें

ब्वाम—पु १ (कु) बोंम, बोंब २ स्तनाचे सड

भ

भ—चोविसावें व्यंजन अक्षरविकास –याच्या पांच अवस्था आढळतात त्या १ ली गिरनार शिलालेख २ री नाणेघाटातील लेख (ख्रि पू २ रें शतक) ३ री ख्रि पू १ ल्या शतकाच्या सुमारचा मथुरेचा जैनलेख ४ थी समुद्रगुप्ताचा अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेख ५ वी हैहय जाजल्लदेवाच्या वेळचा लेख (इ स १११४)

भ—न १ नक्षत्र २ मेषादि राशि [स]

भक—पुन १ पिशाच, ग्रामदेवता इ० कांस दिलेलें अन्न, भक्ष्य बळि 'देवाला कोंबडें भक दिल्हें मग मला सोडलें' २ (अशिष्ट) खाद्य, भक्ष्य, अन्न ३ (गो) अधाशीपणा, खादाडपणा, आहार [स भक्ष्य] **०चे**–मक्रि १ (गो) जास्त आहार करणें २ (को) पिशाच्चबाधेनें रोडावत जाणें

भक(क्)–क्ण–कर–दिनी दिशीं—क्रिवि एकदम अग्नि पेट घेताना, धुरळा उडताना, धूळ, फकी दूरवर जात असताना होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण होऊन

भक्णी–णें—वहकणी, वहकणें पहा 'कितीएकास दुसरा मार्ग सापडला त ते भक्कोन आडरानात पडले' –भाब १२४ **भक्वणी, भक(का)विणे**–वहकवणी, वहकविण पहा

भक ग)भक(ग)—स्त्री १ (मिरच्या, मिऱ्ये इ० खाल्ल्यानें, लावल्यानें होणारी) आग, जळजळ २ भूक, वखवख ३ त्रास –वि (व) भयाण

भक(का)ल—न (बे) अर्धा नारळ, नारळाचें शकल [का व्हकळ]

भक्लणी–णें—वहकणी, वहकणें पहा

भक्लणें—उक्रि (महानु) ढकलणें, टाकणें 'तिए लाजेचा सावासीं भकलिलीं' –शिशु ६०७ [वहकणें]

भकळणे—क्रि खाणे [स भक्ष]

भकवणी, भकविणें, भकाविणें—वहकवणी–णें इ० पहा

भकळणें, भकळी—भकाटी, भकाळी पहा

भकाका—क्रिवि धूळ, भुकटी इ० उडताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भकाट—न उपासामुळें खोल गेलेला शरीराचा, पोटाचा भाग, (पोटाची) खळगी (क्रि० बसणें, पडणें, पाडणें) 'गाईला कोण्ही वैरण घातली नाहीं म्हणून तिची भकाटें बसलीं' [स भग=भोंक] **भकाटें भरणें**–क्रि पोट भरणें **भकाटी, भका(क)ळी**–स्त्री १ (फार दिवसाच्या उपवासानें) पोट आत, खालीं जाण्याची अवस्था 'पोट भकाटीस, भकाळीस गेलें' 'पोटाला भकाळी पडली किंवा पोटाची भकाळी झाली' २ बाखल किंवा बाजू खोल गेल्यानें झालेला खळगा, उपासानें पडलेली पोटाची खळगी (क्रि० बसणें, पडणें, पाडणें) ३ कुशी 'मेहनतीनें भकाटया जशा उडतात तशा ह्या उडत नाहींत' –अभ्रप १ २२३ **(पोट)भकाटीस जाणें**–क्रि पोटात अन्न नसल्यामुळें त्यास खळी पडणें, पोट खोल जाणें

भकांडा–डी—पुस्त्री झोकाडा, झोकाडी (क्रि० जाणें)

भका(कां)द–ध—स्त्री बहकणें 'कर्म उपासनेचा अभाव। तेथें भकाधेसि जाला ठाव।' –दा ५ २ ५७ [हिं बहकना] **भका(का)द्या–ड्या**—स्त्री कुचेष्टा, निंदा 'वेदाध्ययन सहिता-रुचि। भकाद्या करिती तयाची।' –तुगा ४१४९

भका(क)भक–भकां—क्रिवि अग्निज्वाला भडकताना, ओकतांना, धूळ वगैर उथळताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भकारी—स्त्री १ (ल) भाकरी २ भाग [भकार]

भकाविणें—सक्रि १ दुसऱ्यामार्गाकडे नेणें, भलतीकडे नेणें २ घाबरविणें, गोंधळविणें [बहकाविणें, हिं बहकाना] **भकावणी**–स्त्री बहकावणी

भकास—वि ओसाड, उजाड, निर्जन शून्य (गांव, घर इ०) (क्रि० पडणें) 'पैस अवकाश आकाश। कांहींच नाहीं जें भकास।' –दा ८ १ २६ [का बक] **भकाशा मारणें**–अक्रि (व) भयाण वाटणें 'मुलें नसल्यानें घर भकाशा मारतें'

भका(क)ळणें—क्रि १ (राजा) (उपवासानें) पोट आत जाणें, खोल जाणें २ बखल पोटाचा असणें (मनुष्य) [भकाळी]

भकाळी—स्त्री भकाटी पहा

भकी—स्त्री (गो) तावडी, पेंच

भकील भोजन—न अन्नवस्त्र 'भकील भोजनाची चिन्ता। –स्फुपु २ २८ ८१

भकूट—न लग्न इ० कर्तव्य असता वधूवराच्या राशि, त्यांचें शत्रुत्व मित्रत्व इ० पाहणें, घटित [स भ=नक्षत्र+कूट]

भक्कम—वि १ बळकट, घटमुठ दाडगा, दृढ, जगी, मोठा (मनुष्य वस्तु, ओझें, दागिना इ०) २ पुष्कळ, प्रचुर, विपुल, रगड [का बख्खळ]

भक्कळ—वि खपाटीस गेलेलें (पोट)

भक्त—नपु शिजविलेले तादूळ, इतर धान्य, शिजविलेला, पक्व, भात –वि शिजविलेला (भात) [स] **०द्वेष**–पु अन्नाचा तिटकारा [स]

भक्त—पु भजन–पूजन करणारा, उपासक, निष्ठावत पूजक, सेवक, परायण उदा० भगवत्–गुरु–हरी–पितृ–भक्त 'भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे।' –दा ४ ९ ६ –वि भजलेला, सेविलेला [स भज्=पूजणें] **०कामकल्पद्रुम–काजकैवारी–जनाभिमानी**–पु भक्ताच्या इच्छा परिपूर्ण करणारा, त्याच्या कामाचा कैवार घेणारा, त्याचा सरक्षक (देव, गुरु, साधु) [स] **०भाविक**–पुअव (व्यापक) पूजक, भजक **०राज**–पु भक्तश्रेष्ठ **०वत्सल**–वि भक्तास अनुकूल, प्रसन्न, भक्तावर अति प्रेम करणारा [स] **भक्तालय**–न भक्तरूपी मदिर 'ऐशा भक्तालयीं चोखटीं।' –ज्ञा १८ १५०९

भक्ति—स्त्री १ पूजा, भजन २ अत करणाची प्रवृत्ति, तत्परता, श्रद्धा (धर्ममार्गांत) ३ आवड, प्रीति, शौक, आसक्ति, निष्ठा ४ ऐक्य –हको [स] **०बसणें**–क्रि मान्य होणें, योग्य, चागला, उचित वाटणें, प्रीति वाटणें **भक्तीचें दुकान घालणे–माडणें–पसरणे–करणें**–क्रि भक्तीचा डौल, आव घालणें **भक्तीनें आवडणें**–क्रि पराकाष्ठेचा आनद होणें, अत्यत शोकी असणें **०प्रेम**–न भक्तीचें प्रेम, भक्तियुक्त प्रीति, आसक्ति **०भाव**–पु १ भक्तीचा, पूज्यतेचा भाव, भक्तियुक्त वृत्ति, भक्ति युक्तता २ आसक्ति, शौक, प्रवृत्ति [स] **०मान्–मन्त**–वि १ धार्मिक, भजनशील २ आसक्त, तत्पर ३ श्रद्धालु, निष्ठायुक्त [स] **०मार्ग**–पु १ भक्तीनें मुक्ति मिळविण्याचा मार्ग, सप्रदाय, श्रवण, कीर्तन इ० साधनानीं ईश्वराची केवळ भक्ति केल्यानें मुक्ति मिळू शकते असें ह्या मार्गाचें तत्त्व आहे ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग या दोहोंहून भक्तिमार्ग हा भिन्न आहे २ भक्तित्व, भक्तीनें देवत्व मिळविण्याचा प्रकार ३ विधीकडे, कर्मकाडाकडे लक्ष्य न देता केलेली भक्ति [स] **०मार्गी**–वि भक्तिमार्गास अनुसरणारा [स] **०योग**–पु उपासना [स] **०वेड**–न भक्तीशिवाय काहीं न दिसणें, अधभक्ति **०हीन**–वि भक्तिशून्य, भक्ति नसलेला **भक्तीण**–स्त्री १ भक्ति करणारी स्त्री, विशेषत देवी, भैरोबा इ० देवळातील झाडलोट करणारी बाई (दिच्या ठिकाणीं रोग बरे करण्याची इ० शक्ति असते असें मानतात) २ कलावतीण **भक्त्या**–पु देवभक्त, देवऋषी

भॅकॅपण—न (गो) भेकडपणा [भॅकॉ]

भॅक्रा—पु (गो) एक वन्य जनावर, भेंकरें

भक्ष(रस)ण–णी—स्त्री (गो) क्षमा, माफी

भखार—पु (राग) यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल व तीव्र मध्यम, पचम, तीव्र धैवत व निषाद असे याचे स्वर आहेत जाति सपूर्ण–सपूर्ण, वादी पचम, सवादी षड्ज समय रात्रीचा तिसरा प्रहर

भग—पु न (अशिष्ट) भक, भक्ष [स भक्ष]

भग—न पु १ क्षत, व्रण (मुख्यत्वें उपदशापासून झालेला) २ योनि, स्त्रियांचें उपस्थ 'भगद्वारा चालवीं ससारू।' –एभा ८ २५८ [स] **०वड–दाड–वळ**–न मोठें भोंक, खिंड, जमीनींत पडलेला खड्डा २ जखम, व्रण **०देव**–वि (ल) बाहेर–रुयाली (माणूस) **०पाळ**–वि विषयासक्त 'चेल्याचा सुकाळ। पिंडदड भगपाळ।'–तुगा २८१९ **०भाग्य–न** स्त्रियेनें आपल्या स्वत च्या आणि पुरुषानें आपल्या बायकोच्या, मुलीच्या इ० देहविक्रयानें मिळविलेली सपत्ति, श्रेष्ठता [स] **०भोग**–पु योनिसुख **०वृत्ति**–स्त्री वेश्यावृत्ति, भगजीविका [स] **भगल**–पु (ना) गोटया खेळण्यासाठीं जमीनींत केलेला खळगा **०लेपण**–न रतिविलास, इष्क **भगळ–ळी**–स्त्री चीर, भेग, भगदळ (विशेषत जमीनींतील, इमारतींतील) **भगळ–भगाड–स**–स्त्रीन १ मोठें, ओबडधोबड भोंक, खिंडार (भित, ताल, बधारा यातील) २ रुद तोडाची जखम, क्षत

भग—न ऐश्वर्य, नशीब [स]

भंग—स्त्री भाग [स भगा] **भंगट–ड**–वि १ भाग पिण्याचें व्यसन असलेला २ (ल) अमर्याद, उधळेपणा करणारा 'त्याचा खर्च भगड आहे, अशानें तो कजेबाजारी होईल' ३ (व) उधळया **भंगी**–वि भगट **भंगीचंगी**–पु चगीभगी, व्यसनी, रडीबाज 'असा भगीचगी गृहवधु तया काय करणें।' –उमाविलास ४ **भंगेरा–री**–वि भाग तयार करणारा, विकणारा **भंग्या**–वि भगट

भग—पु १ फुटणें, मोडणे, नाश पावणें २ भेदणें, फोडणें, चिरडणें, विध्वस होणें, नासणें, बिघाड (वस्तु सैन्य, काम याचा), मोडणे (वचन, कायदा, मडळी, सघ इ०), कमी करणें, खचविणें (हिंमत) ३ असें करण्यानें झालेली स्थिति ४ नुकसानीची भीति, सभव, अपाय 'लाकडी काम करावें त्यापेक्षा दगडी कामास भग नाहीं' ५ पराभव 'सोसिल इतर कसी दे मदिघूची भग राजि रामा जी।' –मोभीष्म ११ ३६ ६ तरग, लाट 'गगमि भग बहु पाणउतार होतो।' –र २ (सामासात) आज्ञाभग (आज्ञेचें उल्लघन), आशा भग (आशेचा मोड), उत्साहभग (उत्साहाचा नाश), इच्छा–कार्य–गात्र–गृह–छदस्–तपस्–तेजस्–धैर्य–नियम–प्रीति–मनस्–मान–राज्य–व्रत–शक्ति–सैन्य–स्नेह–भग [स भज्=मोडणें] **भंगास जाणें**–क्रि मोडणें, चकाचूर होणें **भंगणी**–स्त्री १ मोड, नाश 'होय भगणी द्वंद्वाची।' –एभा २३ ९७७ ३ त्रेधा, दाणादाण 'पडता पचानाची घाणी। होय मदगजा भगणी।'–एभा २९ ७१ **भंगणें**–

उक्ति १ मोडणें, नासणें, छिन्नभिन्न होणें, नाश पावणें भग पहा २ ढळणें, हलणें 'पळ सात्यकी न भगे आद्यतीं सुदृढ हीरको पळसा।' –मोकर्ण ९ ११ ३ पराभव पावणें 'मज साग सजया ते ज्या सामर्थ्यें रणीं न भगति तें।'–मोभीष्म ६ ४ [स भग, फ्रें जि फग, बग] ०देश–पु रणागण 'चूर्ण करील तुम्हाला धर्मवता, भगदेश हा खल हो!।'–मोभीष्म १ २१ [स] ०शिर–वि फुटण्यासारखें, भगुर 'परतु काचेचें भांडें भगशिर आहे' –अश्वप २ ६१ **भंगुर**–वि १ भगलेला, वाकलेला २ (ल) नश्वर, क्षणिक ३ पळपुटा 'रतिसगरिं भगुर हा कचपाश हो यासि तो पाठिकडे दडणें।' –अकक राधावर्णन २ ८ [स]

भगडतू–पु (व) एक खेळ

भगण–न–पु १ मेषादि बारा राशी २ नक्षत्रसमूह 'परी सर्वांत श्रेष्ठ रामचद्र। रोहिणीवर भगणात जैसा। –रावि ८ ९६ ३ राशिमार्ग, राशिचक्र आकमण्यास लागणारा काल [स भ=नक्षत्र+गण=समुदाय]

भगत–पु १ भजक, अनुयायी, उपासक 'भगत परि राउळें। कीं सेविजताए।'–ऋ ८१ २ देवऋषी, देवभक्त्या, देवस्की करणारा, ज्याच्या अगात येतें तो ३ (व) निमग्न [स भक्त] ०की–स्त्री भगताचे विधि, मत्र इ० कर्म ०राज–पु (प्रेमानें, वात्सल्यानें) भक्त ०वाडा–पु देवाच्या पुजाऱ्याची राहण्याची जागा

भगदर–पु ज्यात गुद व इतर गुह्य भाग याच्या ठिकाणीं नाडीव्रण आणि सव्रण छिद्रें होतात असा रोग याच्या आठ जाती आहेत त्या –अर्शस्, उन्मार्गी, किंवा उष्ट्रग्रीव, उष्ट्रशिरोधर, ऋजु, परिस्रावी, परिक्षेपी, शतपोनक, शबूकावर्त [स]

भगभग–स्त्री १ (मिरची इ०) तिखट पदार्थांचा उपयोग केल्यानें उत्पन्न झालेली आग, दाह, जळजळ २ (ल) त्रास, उपद्रव, पीडा, रखरख (क्रि० लागणें, करणें) 'मला का तुझी भगभग?' ०लॉ–अक्रि आग, जळजळ होणें (मिर्च्यें इ० उगाळून लावण्यानें, हात, डोळे, तोंड इ०ची) **भगभगाट**–पु फार भगभग **भगभगीत**–वि ऊष्ण, तिखट जाळ, चरचरीत, दाह करणारा (मसाल्याचा पदार्थ, अन्न इ०)

भगर–स्त्री वरी, सावा, बरटी इ० धान्य (भरडून, काडून कोंडा काढलेलें), वऱ्याचे तादूळ –वि (व) कणयुक्त [भुगा] **भगरा**–पु १ कुसकरलेली, भुगा झालेली कोरडी स्थिति (भाकर, पीठ, मिरीं इ०ची) २ कोरडा भुगा, चुरा, कुसकरा ३ डाळींचें पीठ घालून, परतून केलेली मुळयाची भाजी –वि साधारण दळलेला, कुटलेला, वाटलेला, कुसकरलेला **भगराळा–राळ**–पु १ कुसकरलेलें, चूर्ण केलेलें, साधारण चुरलेलें द्रव्य, चुरा भुगराळा पहा २ –वि (व) कणयुक्त [भुगा, भगरा]

भगल–स्त्रीन ढोंग, लबाडी ढोंगी वर्तन 'जाणों रणमरणाचें करउनि पुनरपि हरी भगल, बाहे।'–मोआश्रम ५ ३ [हिं] (वाप्र) ०उडणे–क्रि ढोंग उघडकीस येणें ०भावार्थी–वि आत कावेबाजी व बाहेरून निष्कपटीपणा, प्रामाणिकपणा दाखविणारा **भगली–ल्या**–वि १ ढोगी, दाभिक, कपटी 'भगली ते फुगवीसी उरावरील गोळे।' –मभा ३८२ २ खुषमस्क्ऱ्या [भगल]

भग(ग्ग)ल–स्त्री (राजा कु) उपहास, थट्टा, फजिती (क्रि० करणें, माडणें, उडवणें) 'विठ्ठ परशरामाचे छद असेग बेबहारी। भगलीच्या उडाल्या भगल भणभण सारी।'–पला ८० [हिं भागना=भगील=पळालेला] ०उडणे–अक्रि (व) फजीती उडणें ०उडविणें–सक्रि (ना) थट्टा करणें, फजीती करणें, रेवडी उडविणें **भगली**–वि (गो) थरेखोर **भगेल**–स्त्री उपहास, विटबना इ०

भगवत्–वि १ सस्कृत भगवान् याचें नपुसकलिंगी रूप २ भगवान् (ईश्वर) या शब्दाचें समासात होणारें रूप उदा० भगवत्कृपा=ईश्वरी कृपा, भगवदिच्छा, भगवत्-सेवा, भगवद्रूप, भगवन्माया, भगवद्भक्ति, भगवद्भजन, भगवत्प्राप्ति इ० [स भग=ऐश्वर्य+मत् (वत्)] **भगवंत**–पु १ परमेश्वर, देव, षड्गुणैश्वर्यसपन्न ईश्वर 'यश श्री वैराग्य ज्ञान। ऐश्वर्य औदार्य ह षड् गुण। नित्य वसती परिपूर्ण। तो मी नारायण भगवत।'–एभा १५ ९७ २ (काव्य) अलौकिक सामर्थ्यवान् ऋषि, साधु इ० **भगवंतपण**–न ईश्वरत्व (पालन करण्याचा स्वभाव) 'अगींचे भगवतपण। आठवीं बापा।' –ज्ञा ११ ४४३ **भगवती**–स्त्री १ पार्वती, देवी २ (ल) भगवती आई (ताबडया मिरच्याची पूड) ३ मृदगावर वाजविण्याचा एक ठेका याचे बोल –त्ता धिगधी, त्ता धिग धित्ता [स]

भगवा–वि कावेच्या रगाचा या रगाचे कपडे बहुधा सन्यासी वापरतात [स भृगु] ०झेंडा–पु मराठ्यांचें निशाण **भगवें करणें–घेणें**–क्रि सन्यासी होणें, सन्यास घणें

भगवान्–पु १ षड्गुणैश्वर्य सपन्न परमेश्वर, देव 'अभाग्याचा साथी भगवान' २ षड्गुणैश्वर्यसपन्न या शब्दाच्या दोन व्याख्या आहेत त्या येणें प्रमाणें –१ 'उत्पत्ति प्रलय चैव भूताना मागतिं गतिम्। वत्ति विद्यामविद्याच स वाच्यो भगवानिति।' २ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीरित। सकल ऐश्वर्य, धर्म अथवा वीर्य, कीर्ति, द्रव्य, ज्ञान, वैराग्य हीं सहा भगें (ऐश्वर्यें) ज्यास आहेत तो भगवान् होय [स भग+वत्]

भगसाळ–स्त्री १ मोठा पण भयाण वाडा २ (कों) देवळाचा गाभारा व सभामडप यामधील प्रदेश ३ भगदाड, भग दळ, रुद भेग ४ कुडाळदेशकर ब्राह्मण राजवटींत बाधलेला

कुडाळच्या नदीवरील सध्येचा घाट ५ (गो) शिल्पकामाच्या उपयोगी, लाकडाचा कारखाना

भगसाळी—पु गुजराथी दुकानदाराचा एक वर्ग व व्यक्ति

भगसुचें—सक्रि (गो) क्षमा करणें

भंगळ—वि भकाळ, सडपातळ 'पोट भगळ पातळ।' –वसा ३८ [भकाट]

भगळवणी—वि (कु) तिखट

भंगार—पु १ (कु) लाडिकपणानें हाक मारण्याचें सबोधन २ (व) कुळाचाराच्या दिवशीं देवाच्या नैवेद्यासाठीं केलेले कण केचे तळलेले मोदक, फळें इ०

भंगारा—पु (व) दुखणें, आजार 'घरभर भगारा नी कोणा करू अगारा'

भगास—न भगदळ, खिंडार, मोठा व्रण –वि ओसाड, निर्जन, वसति नसलेलें [भग]

भगिनी—स्त्री बहीण [स] **भागिनेय, भागिनेयी**–पुस्त्री बहिणीचा मुलगा, भाचा–मुलगी, भाची

भंगी—स्त्री १ वळण, झोक, डौल, घाटणी रीत 'हेंचि पहावयालागीं। जावेक बोल्लिलो बाहेरिसवडिया भगीं।'–ज्ञा १० ३२६ २ एकाच अर्थी केलेले वाक्याचे भिन्न प्रकार 'तो जाऊ व त्यानें जावें या भग्या मात्र दोन परतु अर्थ एकच' –शास्त्रीको ३ क्रम 'श्रोक्सगतीची भगी।' –एभा ११ ६९० ४ स्थिति व गति दाखविण्यासाठीं काढलेली खगोलाची आकृति, नकाशा [स]

भगी—पु मेहतर, झाडूवाला हलालखोर [हिं]

भगीरथ प्रयत्न—पु पराकाष्ठेचा व विस्मयकारक प्रयत्न 'ही वस्तु मला भगीरथप्रयत्नानें मिळाली' [स भगीरथ=एक राजा+प्रयत्न=उद्योग या राजानें स्वर्गातून मृत्युलोकीं भागीरथी आणली अशी दतकथा आहे]

भगेंद्र—पु इद्र [स भग+इद्र]

भगेंद्र—न भगदर, त्यानें पडलेलें क्षत [स भगदर]

भगोडा—वि (व) पळपुटया [हिं भागना=पळणें]

भग्गार—क्रिवि (गो) फिरून फिरून, पुन पुन

भग्न—वि १ भगलेला २ (ल) उघळलेला, खडविखड केलेला, फोडलेला, नष्ट बिघडलेला, नासलेला पराभूत भग पहा [स भज्] **०दंतोच्चारण**–अ १ दात पडून गेल्याप्रमाणें बोबडें बोलणें २ अस्पष्ट उच्चार [स] **०नेत्र**–वि दृष्टिमाद्य उत्पन्न करणारा (सन्निपात, एखादा रोग) [स] **०मनोरथ**–वि मनातील इच्छा पूर्ण न झालेला, निराश भ्रष्टसकल्प त्वरित भग्न मनोरथ जालिया। नयनीं शोकनद्या स्फुट आलिया।' [स]

भचक्र—न १ राशिमडल २ नक्षत्रांचा समूह, मडल [स]

भंजक—वि मोडणारा, नाशकर्ता (शब्दश व ल) [स भज]

भजणें—सक्रि १ आराधणें, पूजणें 'अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें' –केका ११ २ सेवा करणें 'तैसा आपलिया विस्मृती। आत्मा आपणचि प्रकृती। सारिखा गमोनि पुढती। तियेसीचि भजे।' –ज्ञा १५ ३५४ ३ आचरणें, अनुष्ठान करणें 'आता ययाचि कर्मा भजता।' –ज्ञा १८ ६२८ ४ आदर बाळगणें, सत्कार करणें, मान देणें 'पैं राजमुद्रा आथिलिया। प्रजा भजे भलतया।' –ज्ञा १८ ८४९ ५ अवलबणें, आश्रय करणें 'परी जे विचारूनि पुनरावृत्ति। भजतीचि ना।' –ज्ञा २ १७६ ६ घेणें, अनुसरणें, समत होणें 'भजे जसी वृषा कपिला।' –मोविराट ६ ५८ ७ लग्न लावणें 'गाधर्वेंचि वरातें भजल्या।' –मोआदि १२ ४२ ८ भजनीं लागणें, मैथुन करणें 'वध्येतें भजता जरि फळ तरि येईल यश कुनीतीतें।' –मोशल्य ३ ५४ ९ (काव्य) कबूल करणें, ग्रहण, मान्य करणें (विवरण, अर्थ इ०) 'वाक्यात भावार्थ असा भजावा।' [स भज्=पूजणे] **भजता–भजक**–वि भक्त, भजन करणारा **भजती**–स्त्री भजनाचा मार्ग 'परि ते भजती उजरी नव्हे।' –ज्ञा ९ ३४५ **भजन**–न १ आराधना पूजा सेवा २ स्थापना करणें 'करिति जनमे जयाचें अभिषेकुनि सविधि पितृपदीं भजन।' –मोआदि ५ ८९ ३ भक्तीचें कृत्य म्हणून देवाचें नामस्मरण करणें ४ देवाचें स्तोत्र, गीत ५ आजीव खुशामत, मनधरणी करणें 'द्रव्यलोभें भजन सबधू।' –एभा २६ ४५४ ५ (गणित) भागाकार [स] **भजनी–भजनास लागणे**–क्रि नादीं लागणें **भजनपूजन**–न (व्यापक) १ पूजा २ सेवा [स] **भजनफल**–न (गणित) भागाकार [स] **भजनशील**–वि भक्तिमान् धर्मनिष्ठ, सत्कर्मपरायण 'कीं दैत्य कुलीं भजनशील। प्रल्हाद पवीं जन्मला।' **भजनी**–वि १ भक्तिमान् धर्मनिष्ठ २ धर्मभोळा, दाभिकाकडून सहज फसला जाणारा **भजनीय, भज्य**–वि पूजन, आराधना, सेवा करण्यास योग्य 'जाला भृत्यु भज्य कालोवा। भक्तिच्या घरीं।' –अमृ ९ ३० [स] **भजिनणें**–सक्रि भजनीं लागणें 'आणिकही गोपपक्ति। स्नेहेंकरिं भजिनले।' –रास १ ४६०

भंजन—न १ मोडणें, फोडणें २ (ल) दाणादाण, मोड विध्वस निर्दाळण, विघात नाश भग पहा ३ तीव्रता नाहींशी करणारी, दोषापहारक वस्तु 'कडव्या सुरणास गोडा करण्यास भजन राख' [स भज्] **भंजण**–क्रि मोडणें, तुकडे करणें 'प्रहरून शकटू भजिला अघ्रिघाते।'

भजाडी—स्त्री (व) सरकारी जगल

भंजाळ—न त्रास अडचण लचाड [स भवजाल]

भजे—न हरभऱ्याचें पीठ भिजवून त्याचे लहान लहान गोळे तेल, तूप इ०मध्यें तळून केलेलें खाद्य, बोड, तळलेल्या हरभऱ्याच्या किंवा इतर पिठाचें रुचकर खाद्य

भजेडवणें—सक्रि १ विधवेचें वपन करणें २ (ल.) एखाद्याची खोड मोडणें

भट—पु (गो.) लाकूड इ० पोखरून नाश करणारा किडा **०पडप**—अक्रि किडे पडणें, अळ्या पडणें (लोणचें इ० कांत) **भट पडो**—उद्गा जळो, मरो या अर्थी, रागानें व तिरस्कारानें योजावयाचा शब्द (कदाचित भट म्हणजे लाकूड पोखरणारा किडा याच अर्थी यें भट शब्द असून चुकीनें ब्राह्मण असा अर्थ घतला गेला असवा) **म्ह**० तुझ्या कामात भट पडो=कार्याचा नाश होवो [हिं. भट-भट्टी=जाळून नाश करणारी]

भट—पु १ ब्राह्मण, परतु विशेषत प्राय भिक्षुकीवर निर्वाह करणारा २ जोशी, ज्योतिषी, गणक 'घटका तिथि भट सागता बरवा आहे मुहूर्त।'—ऐपो १३२ ३ भिक्षुक ब्राह्मणाच्या नावापुढें लावावयाचा प्रतिष्ठादर्शक शब्द जसें-रामभट इ० [स भट्ट] **म्ह**० भटाला दिली ओसरी, भट हातपाय पसरी **०गोसावी**—पु संसाराचा त्याग करून धर्मनिष्ठ बनलेल्या ब्राह्मणास आदरार्थी म्हणतात **०पण, भटकी**—नस्त्री गावचें उपाध्येपण 'करिता भटपण आधीं आला मजला उमाप तिटकारा।'—स्फुटआर्या **०मार्ग**—पु (महानु) महानुभावपथ 'नको गा सींगणा मज भटमार्गीचा उपदेसु असें'—नागदेवाचार्यस्मृति १७३ **भटजी**—पु सामान्यत ब्राह्मणास आणि विशेषत वैदिकास सबोधण्याचा शब्द **भटभाई**—पु उपहासार्थी ब्राह्मणास सबोधण्याचा शब्द **भटी**—वि भटासबधी, भटाचा **भटुरगा**—पु (निंदनें) गुणहीन भटजी, भट **भट्ट्र**—पु (निंदनें) भट **म्ह**० भादव्यात भट्ट्र आश्विनात तट्ट्र (पुष्ट होतात) **भटोबा**—पु व्यवहारज्ञान नसलेला ब्राह्मण **भटोरखाना**—पु (निंदनें) ब्राह्मणाचा समुदाय, सघ [भटोर, भट+खाना] **भटारा**—पु (निंदनें) भट

भट—पु योद्धा, लढवय्या 'आम्हाकडील जो भट म्हणसी तो करुनि सगरा मेला।'—मोभीष्म ५ १८ [स भट]

भट, भंटोळे—न (व) त्रिकोणाकृति दाडा असलेलें लाकूड, दुवळक असलेल, दोन फाट असलेलें लाकूड

भटई—स्त्री (व) उन्हाळ्यात होणारें लहान व काळया रगाचें वागें [हिं भटा=वागें]

भट-कण-कन-कर-दिशी—क्रिवि १ पटकन, जलदीनें २ भडकण अर्थ २ पहा

भटकणें—अक्रि व्यर्थ हिंडणें, फिरणें, भटक्या मारणें [हिं भटकना, स भ्रष्-भ्रष्ट] **भटकभवानी-भैरव**—स्त्रीपु भटकणारी स्त्री किंवा पुरुष **भटके-क्या**—पुस्त्रीअव रिकामें हिंडण्या-फिरण्याची क्रिया (क्रि० मारणें, मारीत फिरणें) **भटक्या**—वि १ भटकण्यास सवकलेला २ चुकार **भटकणी**—स्त्री व्यर्थ हिंडणें, फिरणें इ०

भटमोगरा—पु एक फुलझाड मोगऱ्याची गेंददार जात बटमोगरा पहा

भटा(ट्या)रखाना—पु १ जेवणावळींत किंवा मेजवानींत पवित्र व अपवित्र, उच्च व नीच, किंवा पृथक् स्वयपाक करणाऱ्या लोकाच्या मिश्रणानें होणारी अव्यवस्था २ भडारखाना, खाणावळ, हॉटल ३ स्वयपाकघर [हिं भटियारखाना] **भटा(ट्या)रा, भटियारी**—पु भटारखाना चालविणारा, खाणावळवाला [हिं] **भटारीण**—स्त्री खाणावळवाली

भटियार—पु (सगीत) एक राग यात षड्ज कोमल ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल व तीव्र मध्यम, पचम, तीव्र धैवत व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण-सपूर्ण वादी कोमल मध्यम सवादी षड्ज गान समय रात्रीचा तिसरा प्रहर

भटी—स्त्री भट्टी पहा

भट्(टी)र—न कृत्रिम धातु (तांबें, कथील जस्त इ०कांचा). **भटोरा**—वि भटोर धातूचा, कृत्रिम धातूचा केलेला **भटोरें**—न. भट्टर किंवा भटोर धातूचें भाडें

भट्ट—पु १ विद्वान्, विद्यावान् मनुष्य २ ही एक पदवी असून ती विद्वान् ब्राह्मणाच्या नावास जोडतात ३ भट, भिक्षेवर निर्वाह करणारा ब्राह्मण [स] **भट्टाचार्य**—पु विद्वान् ब्राह्मणास गौरवार्थी म्हणतात [स]

भट्टा—पु आत विस्तव असून बाहेरून झाकलेलें मातीचें भाडें [हिं बहटा, स भृष्टि]

भट्टी—स्त्री १ चुलाण २ लोहाराची साळ, सामान्यत विस्तवाच्या भोंवतीं कलेलें मातीचें आवार (हलवायाचें, भडभुज्याचें), धोब्याच्या सतेल्याचा चुला ३ भवकारा ४ (ल.) भट्टींत तयार केलेलें द्रव्य, एकदा तयार केलेलें परिमाण, घाणा ५ तयार करण्याची युक्ति, खुबी, पद्धति, रीति, रचना, घडण, ढब 'ही भट्टी चागली उतरली' 'त्या रसायणाची भट्टी त्या वैद्यास चागली ठाऊक आहे' 'शरीराची-पागोटयाची-मसलतीची-भट्टी' ६ (केळीं, विड्याचीं पानें इ०) पिकविण्यासाठीं त्यांभोंवतीं गवत, कळींचें पान इ० गुडाळून दाबून किंवा लिंपून ठेवण्याची क्रिया ७ दारूचा कारखाना, गुत्ता [स भृष्टि, हिं] **०बिघडणें-बिनसणें**—एखाद्या गोष्टींत क्रमभग, चूक इ० झाल्यामुळें ती व्हावी तशी चागली न होणें **०साधणें**—१ स्वयपाकाच्या पदार्थांवर अग्निसस्कार योग्य प्रमाणात होणें स्वयपाक इ० उत्तम साधणें २ (ल.) एखादें काम करण्याची खुबी, हातोटी साधणें, प्राप्त होणें **०कुंभार**—पु कुभारावरील कर **०खुमार**—न दारू, मद्य तयार करणारावरील कर **०भाजणारा**—पु भडभुज्या, कुभार, भट्टी पेटविणारा

भट्टें भर—न (व) कडब्याच्या शभर ते एकशेपन्नास पेंढ्या.

भट्या—पु एक जात, व तींतील माणूस

भटयारंग—पु (माळवी) निळसर वाग्यासारखा एक रंग [हिं भटा=वांगें]

भड—न (व) कणीस काढून घेतलेलें ज्वारीचें ताट, कडबा, कापसाच्या शेतातील ज्वारीचा धाडा –स्त्री हलकें व जळताना तडतडणारें जळण [ध्व भड!] **भडस**–स्त्री (कों) शेत जमीन भाजण्यासाठीं तीवर पसरलेलें जळण (काटक्या, पानें, तृण इ०), भडभुज्यानें पोहे इ० भाजण्याकरिता चुलींत घातलेलें हलकें तडतडणारें जळण **०भरणें**–भाताच्या जमीनींत राब पसरणें **भडस-शा**–न एक प्रकारचें जाड व कमी प्रतीचें भात, भाकरीच्या उपयोगी भात **०साची दाढ**–स्त्री झाडाच्या टहाळाची दाढ, हे टहाळ जमीनीवर पसरून शेणाच्या दाढीप्रमाणें यावरहि गवत पसरावें लागतें **भडसाळ**–स्त्री तादुळाची एक जात

भॅड—न १ (गो) कबर २ (गो) पार असलेला पिंपळ

भंड—पु नट, कुशीलव, भाड नटवा [स]

भंड—न (विरू) अभड पहा

भंड—न पु १ प्राय कुभाड, तुफान, खोटा आरोप २ त्रास 'या पोरानी फार भड दिला आहे बुवा!' ३ (गो) लचाड **तोडाचें भड करणें**–क्रि शिवराळ होणें

भंड—न विटबना, फजिती, उपहास, हसें 'दिवाळखोराचा माण्ड। पाहता वैभव दिसे उदड। परी तें अवघें थोताड। भड पुढें।' –दा १० ८ २५ [स भाड] **०खुलणें–फुटणें**–(व) खरें तें बाहेर पडणें, गौप्य बाहर यणें, गौप्य स्फोट होणें **भंडमा (वा), भंडवा(व)डा, भंडोडा**–स्त्रीपु (कों) विटबना, फजीती, हसें, विडवडे (क्रि० करणें, उडविणें, माडणें, होणें, उडणें) व्यग जालिया भडमा कीजेल। उवढवताची।' –स्वादि ५ ३ ५६ **भंडवाणें**–न फजीती, फजीतवाणे 'न सोसिता भडवाणें। सहजचि होये।' –दा १२ २ १३ **भंडाई**–स्त्री अपकीर्ति, फजिती 'न व्हावी ते झाली आमुची भडाई।' –तुगा ३१७ **भंडावा, भंडाळी**–पुस्त्री विटबना, फजिती, उपहास (क्रि० करणें) **भंडिमा**–स्त्री ढोंग, फजिती 'ते जाण तत्त्वता अति भडिमा।' –एभा ३ ३८८

भंड—वि १ भाडखोर, आग्रही, हट्टी २ थटेखोर ३ लबाड [स] **भं(भा)डाई**–स्त्री भाडण, कज्जेदलाली 'तुका म्हणे किती करिसी लडाई। होईल भडाई थोर पुढें' 'बहिणी म्हणे आता करीन भडाई।' –ब ४८८ **०उभंड**–न निरर्थक बडबड, पोकळ वल्गना 'ज्याचे मुखीं भडउभड। तो येक मूर्ख। –दा २ १ २७

भडक—स्त्री १ चकाकी, झळाळी, आग, चमक (क्रि० मारणें) २ आग [हिं] –वि १ चकचकीत, भबूक, झळकदार, घवघवीत, तेजस्वी (ताबडया व पिवळया रगाची वस्तु, पदार्थ) २ प्रकषार्थी लाल या शब्दास जोडतात जसें –लाल भडक, लाललालभडक ३ प्रकषार्थी तिखट शब्दास जोडतात उदा० तिखट भडक, आगभडक ४ चकाकणारें (सोनें, रुपें इ०कानीं), भबूक, झळक, ढबदार (पोशाख, तो घालणारा) **०आग**–स्त्री चितेस दिलेला अमत्रक अग्नि **०जर**–पु भरजर **०दार**–वि चकचकीत, लक्ष, डोळ्यात भरण्या सारखा (दागिना, पोशाख, मनुष्य)

भड-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ (कोंडा, पूड, विस्तव इ०) एकदम उधळताना, भडकताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन, भडभड पहा २ झटकन्, जलद, पटकन्, फटकन् [ध्व]

भडकणें—अक्रि १ भडाडणें, भयकर रीतीनें वर जाणें व पसरणें, मोठया जोरानें पेटणें (ज्वाळा), जोरानें उठणें (वारा) २ चोहोंकडे पसरणें (प्रकाश, वास) ३ भग्न होणें, पागणें (सैन्य) ४ बुजणें, बेबद पळणें (पशु), बुजून दूध देईनासें होणें (दुभतें गुरू) ५ मोकळें सुटून यथेच्छ वागणें, आज्ञाभग करणें, बावचळणें ६ फार रागावणें ७ भलतीकडे उडून जाणें (निरोप नेणारें कबूतर) ८ सुटणें अर्थ ३ पहा ९ भटकणें, हिंडणें, फिरणें, भटक्या मारणें [ध्व. भड!] **भडकणी**–स्त्री भडाडणें, उधळणें, पेट, आग पसरत जाणें **भडकतेल**–न खरजेस लावावयाचें एक तेल, मलम, घायतेल पहा

भडका—पु १ भडाड, मोठी ज्वाळा, आगीचा पेट 'अधर्माचा भडका उठी। योषिता दृष्टी देखता।' –एभा १४ ३६६ २ भयकर आग, दाह (तिखट पदार्थाच्या सेवनानें, ज्वर, पित्ताधिक्य, क्रोध यानीं होणारा 'उदरीं व्यथचा भडका। शिवक्षोभें।' –कथा ६ १७ ८१ ३ वाऱ्याचा सोसाटा ४ जोराची चपराक ५ आवाज होणारा भपका (भुसाचा, भुक्ष्याचा) [ध्व, भड!] **भडकाग्नि–ग्नि**–स्त्रीपु भडाग्न पहा **भडकावणी**–स्त्री फिरविणें, भटक्या मारावयास लावणें (चकवून, कावेबाजपणानें)

भडका(क)चिणें—सक्रि झकविणें, छकविणें, टकविणें, भोंदणें

भडकावि(व)णें—सक्रि १ (आवाज होईल अशी) तोंडात मारणें, चपराक देणें, चमकावणें (चपराक, थप्पड इ०) 'त्याचे तोडीं जेव्हा एक भडकाविली तेव्हा तो उगा राहिला' २ फेकणें, झुगारणें 'भूगोळदुर्गी पाचही यत्रें। स्वसत्ता औषधीचीं पात्रें। भरोनिया स्मरारिमित्रें। भडकाविलीं दुष्टावरी।' –ह २६ १६ [भड=चपराकीचा आवाज] **भडकी**–स्त्री १ उत्तेजन, भर, चिथावणी (क्रि० देणें) २ उडीवर उडी घालून बोलणें (विक्रीच्या पदार्थाकरिता) (क्रि० देणें, करणें) **भडक्या**–वि भटक्या

भडकी—स्त्री (व) (करडीचें) तेल काढण्याची रीत

भडकीव—वि १ भितरा, बुजरा (पशु) २ बुजलेला, बिचकलेला

भडखंबा-भा—पु (महानु) रणभूमीवर शेंदूर लावून उभा केलेला खाब, विजयस्तंभ 'तैसा प्रमदाचा भडखवा। पुतळियेचेनि मिषें कीजे उभा।' –भाए ३६० [स भट+स्तम्भ?]

भडखळ-ळी—स्त्री १ रणभूमि 'भडखळीं राहुनि घे आदळु। विचारेंसीं। –भाए ३६४ २ पहाऱ्याची जागा [भट+स्थळ?]

भडंग—वि १ सढळ हाताचा, उदार, दानशूर २ उघळ्या, उडाऊ [हिं]

भडंग—न (कु.) उष्ण (तेल)

भडंग—पु (व) मोठा पतंग 'भडग उडविण्याजोगा वारा आहे'

भडंग—वि (गो) भडक 'ताबडाभडंग' =लालभडक

भडंगभिकार-री—नपु १ उपजीविकेचें कांहींहि साधन नसलेला भिकारी, २ भिकाऱ्याचा समुदाय (क्रि० येणें, जमणें मिळणें, दाटणें, चालणें) [हिं]

भडंगळ—वि भयाण असून अफाट शून्य, ओसाड, निर्जन पण प्रचंड (घर, मैदान)

भडगा—पु (राजा) (प्र) भडका

भडडड—क्रिवि तोफाच्या एकसारख्या होणाऱ्या बाराच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भडपुराण—न लाबलचक व कटाळवाणी गोष्ट, आश्चर्यकारक व अविश्वसनीय गोष्ट, चऱ्हाट, बडबड [भड=देवीनें मारलेल्या एका दैत्याचें नाव, यासबंधी पुराणात एक लाबलचक कथा आहे]

भडभड-भडा—क्रिवि १ मोठ्यानें आकर्णे, जखमेंतून रक्त घळघळा वाहणें, भळभळ पाणी ओतणें, निरर्थक निंदा, धमकावणी, बडबड करणें वाटेल त्या बाजूनें लोकांनीं जलदीनें घुसणें, जलद पेटणें, मोठ्यानें धडकणें, अमर्याद खर्च करणें इ० क्रियाचें अनुकरण होऊन) झटकन, पटकन, फटकन 'भडभड भलतेंच बोले।' तुकारामाचीं पदें (नवनीत पृ ४४८) २ तोफ इ० काच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० वाजणें, उडणें) [ध्व] **भडभडा-ड्या**-वि मनास येईल तें, विचार न करता बोलून टाकणारा **भडभडणें**-अक्रि १ भडाडणें (विस्तव) २ मोठ्यानें पेट घेणें (गृह, जळण इ०) ३ पुष्कळ जोरानें व आवाज करून वाहणें, फळफळणें, उफाळणें ४ दु खानें ऊर, अंत करण भरून येणें **भडभडून येणें**-क्रि शोकानें कंठ दाटून येणें **भडभड(डा)वि(व)णें**-सवि जोरानें पेट घ्यावयास लावणें **भडभडाट-पु** १ आगीचा अतिशय भडका, डोंबाळा २ दणका, धडाका, तडाखा, कडाखा, गर्जना (तोफा, वादळ, शिविगाळ, निंदा याचा); सामान्यत मोठा, गभीर व एकवटलेला, गोंधळाचा आवाज, गोंधळ ३ दगलीची, मजलसीची मौज, आनंद करणें

भडभडीत-वि फटफटीत, चकचकीत, स्वच्छ (क्रि० उजाडणें)

भंडभंड—न वृथा बडबड

भडभसक—न (व) आडमाप

भडभुंजा—पु चुरमुरे इ० भाजके पदार्थ तयार करणारा, विकणारा [स भ्रष्टभुजक, हिं]

भड(ड-डे)मार—पु जोराचा व मोठा हल्ला, एकसारखा मारा (तोफा, बदुकी, दगड, निंदा, अपशब्द याचा) [ध्व भड+मार] **भंडवा, भंडवाडा**-भडमा पहा

भडवळ—स्त्री (कों) जमीनींतील भेग चीर

भड(डु)वा—पु १ कलावतीण नाचताना किंवा गाताना मृदग वाजवून साथ करणारा तिचा नोकर, साजिंदा २ (ल) कुटण्या ३ स्त्री भाडयाने देणारा ४ (ग्राम्य) एक शिवि, अपशब्द [स भर्याट, भट् (भाडुक=भाडयानें देणें), हिं भडुआ, ब भेडुया]

भडस-सें—न (का) १ भडका, भडाड, लोट, पूर, आधिक्य २ उदय, उत्कर्ष 'जैसे भाग्याचिये भडसे।' –ज्ञा ६ ३५४ ३ महत्त्व, थोरपणा 'एऱ्हवी ब्रह्मेपणाचिये भडसें। न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे।' –ज्ञा ८ १५२ ४ उमाळा 'गुरूसीं उपजे भडस।' –विपू १ ६४ –स्त्री (महानु) उत्कट इच्छा, हाव 'परि माझी पुरवी भडस।' –भाए ६४३ –वि ओबडधोबड [ध्व, भड?] **भडषवाणें**-न (महानु) हावभाव युक्त भाषणें, कौटिक्य, चचा 'तार्किकांची भडषवाणें। तैसी बोलसी परपक्षदूषणें।' –भाए ५८४ [भडस+वाणी]

भडस—भड पहा

भडाका—पु भडका पहा [भड!]

भडाग—स्त्री १ प्रेतास, चितेस दिलेला अमंत्रक अग्नि, भडाग्नि २ (राजा) तिखट, झोंबणाऱ्या पदार्थाच्या सेवनानें होणारा दाह [भड+आग]

भडाग्न-ग्नि—पु अमंत्रक चिताग्नि [भड+अग्नि]

भडाड—पु १ आगीचा भडका, डोंब 'होका जे महाप्रळयींचा भडाडु।' –ज्ञा ११ ३०४ २ मोठ्या शब्दाचा दणका (तोफा, मेघगर्जना इ०काच्या), मोठा व गभीर असा एकवटलेला आवाज (सामान्यत) [भड] **भडाडणें**-अक्रि १ भडकणें, भबकणें, धडधडा जळू लागणें (अग्नि) 'भडाडे क्रोधाग्नीकरुनि मग तो तेंच समर्थी।' –मव्व ५८१ २ दणणें, धडाडणें, मोठा शब्द करणें (तोफा इ०नीं) ३ जोरानें वाहणें उफाळणें (रक्त इ०) 'मुखातून शोणित भडाडलें। **भडाडा, भडाभड-भडां**-क्रिवि जलद झपाट्यानें व लागोपाठ पडणाऱ्या वस्तूच्या आवाजाचें, मोठ्यानें पुन्हा पुन्हा ओकण्याच्या अवाजाचें, तोफाच्या

दणक्याचें, निंदा, घमकावणी व शिव्याचा वर्षाव, तुफानी वारा इत्यादींच्या शब्दाचें अनुकरण होऊन

भंडार—न जामदारखाना, खजिना, भाडार [स भाडागार] ०**भरपूर**–न भरलेला आणि भरून वाहणारा खजिना, साठा या शब्दाचा गोसावी इ० लोक आशीर्वाद देताना उपयोग करितात 'भडारभरपूरकाल्कटक दूर' **भडारी**–पु १ जामदार, भाडार राखणारा, खजिनदार २ –स्त्री भितींतील पैसे ठेवण्याचें फडताळ

भंडार—पु हळदीचें चूर्ण हें मुख्यत्वें खडोबास वाहतात 'मार्तंडा तुझे पाय मी पाहीन । पुजुनि सुमनें भडार वाहीन।' –मध्व ३१० ०**उधळणें**–सक्रि १ हळदीची पूड उधळणें २ (ल) स्तुति करणें **भंडारा**–पु (बायकी) भोजनापूर्वी, तीर्थ घेण्यापूर्वी थोडी हळद घालून मगळागौरीस वाहिलेली कणीक **भंडारी**–स्त्री भडारा ठेवण्याची पिशवी (खडोबाच्या भक्ताची)

भंडारा—पु १ बैरागी, साधुसत याना दिलेलें भोजन २ भडारखाना ३ (ल) धूळधाण 'भडारा उडवी रिपुचा।' –सग्रामगीतें ३५ ०**उठणें**–अक्रि बराच बोलबाला होणें ०**करणें**–(यावरून प्रसाद वाटून घेणें ल) चटणी करणें, खाणें ०**घालणें**–क्रि वारकरी व इतर लोक याना जेवण घालणें **भंडारखाना**–पु १ सोवळें–ओवळें, शिष्टपणा इ० जेथें रहात नाहीं असा दगलीचा जेवणसमारभ 'चिंचवडकर देवाचे घरीं भडारखाना आहे' २ खजिना [भडारा+खाना]

भंडाराउलटा—पु (हिं) (जबिया) चड्डीच्या नाडीजवळ पोटाखालीं वाथ्याच्या जागेला भडारा म्हणतात आपल्या हातातील जबियानें आपल्या डावीकडच्या अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूवरील वाथ्यावर चड्डीच्या नाडीजवळ मारणें **भंडारासीधा**–पु (हिं) आपल्या हातातील जबियानें आपल्या उजवीकडच्या अर्थात जोडीदाराच्या डावीकडील वाथ्यावर चड्डीच्या नाडीजवळ मारणें

भंडारी—पु १ शूद्रातील एक वर्ग व त्यातील व्यक्ति हे ताडमाडापासून दारू काढतात २ (नाविक) जहाजावरील जेवण तयार करणारा इसम, खलाशी **भंडारडा–ड्या**–पु (तुच्छतेनें) भडारी **भंडारथल, भंडारष(वा)डा**–नपु भडारी लोकाची राहाण्याची जागा, मोहल्ला 'माड व भडारथल देखील'–वाड बाबा १ ३ **भंडारमाड**–पु फळें येऊन दारू, माडी काढण्यासाठीं राखून ठेविलेला माड याच्या उलट नारळमाड (फळासाठीं देव लेलें नारळाचें झाड) [भडारी+माड]

भंडाव(वि)णें—सक्रि अतिशय त्रास देणें, छळणें, सळो का पळो करून सोडणें [भड]

भंडी—स्त्री १ दोन मुलाक्षरी एकानें कविता म्हटली असता तिच्या शेवटीं येणारें अक्षर जिच्या आरभीं अशी कविता दुसऱ्या मुलानें म्हणावयाची या प्रमाणें आलटून पालटून कविता म्हणण्याचा प्रकार अशाच तऱ्हेनें कोणत्या तरी अटी ठेवून कविता म्हणणें (क्रि० लावणें, चढविणें, होणें) २ फजिती, फमवणूक

भंडी—स्त्री (तजा) गाडी [तामिळ वडी]

भड्ड—पु (व) मोठा वानर, वानराच्या कळपातील नर [हिं बडा, स भट?] **भडेराक्षस**–पु राक्षसी, रानटी, माग हृद याच्या क्रूर माणसास तिरस्कारानें म्हणतात [हिं बडा+राक्षस]

भडोड–ड्ड—पु अन्न [प्रा]

भडोळ–ळी—स्त्री (कों) भडवळ, चीर, भेग (जमीनींतील) 'शेतात फार भडोळ्या आहेत'

भँडुॅ—वि (गो) बहिरा [स बधिर]

भड्डी—वि (गो) माळ जमीन [बरड]

भड्डूंचें, भरडूंचें—क्रि (गो) भरड दळणें, भरडणें

भडथा—पु (माळवी) लुटारू [हिं]

भण—स्त्री (अशिष्ट) बहीण, भगिनी 'माझ्या भणीच्या कोवशा।' –ऐपो ८९ [स भगिनी]

भणकणें– अक्रि (व) बिघडणें, फिरणें 'डोकें अभ्यासानें भणकतें' [भडकणें]

भणका—पु १ घोळका (माशा, मधमाशा इ०काचा) २ (ल) गुणगुणणारा आवाज, (सामान्यत) घुमणारा नाद [स भण्]

भणभण—स्त्री १ गुणगुण आवाज (माशाचा इ०) २ ओसाडी, भयाणपणा (जागेचा) ३ सोसाटयाचा वारा, अशा वाऱ्याचा आवाज –वि ओसाड **भणभण–भणां**–क्रिवि गुण गुण आवाजाचें, वाऱ्याच्या सणसण आवाजाचें, अनुकरण [ध्व] (वाप्र) **भणभण करणें**–अक्रि १ शून्य, भयाण, ओसाड दिसणें (घर, निर्जन अरण्य, गाव) २ घो घो करणें (माशा इ०) **भणभण फिरणें–स्वैरपणें** इतस्तत हिंडणें, भटकणें **भणभणणें**–अक्रि १ गुणगुणणें, घोंगावणें (मधमाशा, माशा इ०काचा थवा) २ (ल) दाणादाण होणें, दशदिशा पळ काढणें (सैन्य इ० नीं) ३ झणझणपणें, सणसणणें (मार, रोग इ०कामुळें कान इ०) ४ वाजणें, गरजणें (वारा, तोफ) ५ डोक्यात, कानात भणभण असा आवाज होणें **भणभणविणें**–सक्रि १ मोठ्यानें गुणगुणणें, घोंगावणें, सणसणणें, वाजणें, गरजणें इ० क्रिया करावयास लावणें २ (जोराच्या ठोशानें) झणझणण्यास, भिरभिरण्यास लावणें (कान इ०) ३ कानशिल भणभणे असा पदार्थ चाखविणें, डोक्यास चोळणें **भणभणाट**–पु १ गुणगुणाट, कानठाळ्या बसविणारें घोंगावणें २ शून्यता, उदासपणा, भयाणपणा, ओसाडपणा (रिकामें घर, गाव, अफाट अरण्य याचा) **भणभ(णी)णित**–

वि रिकामेपणामुळें, ओसाडपणामुळें उदास, शून्य दिसणारा (ओसाड गाव, इमला इ०) 'आश्रमात पाहती येऊन। दिसे शून्य भणभणित।'–राबि १६ ९ **भणभण्या**–वि निरर्थक हिंडणारा, भणभण फिरणारा **भणाट(ण)णें**–अक्रि मोठ्यानें गुणगुणणें, घोंगावणें, सणसणणें, वाजणें, गरजणें इ० **भणाटा, भणाण–णा**–पु १ भणभणाट २ पळापळ, पागापाग, दाणादाण 'इतुक्या उपरी भणाणा फौजेचा झाला।' –ऐपो ८८ ३ (विरू भणाटा) पराकाष्ठेची घालमेल, अव्यवस्था (कामाची, धंद्याची) ४ नाश, ओसाडी 'सात्यकि कुरुकटकाचा, पवन घनाचा तसा, करि भणाण।' –मोद्रोण १५ २७ **भणाण**–क्रिवि भणभण शब्द करून, घो घो आवाज करून 'भणाण–माशा उडाल्या–वसल्या–जमल्या–दाटल्या इ०'

भणक्या—स्त्रीअव निरर्थक हिंडणें, फिरणें, भटकी (क्रि० मारणें) [भटकणें]

भण(ण)ग—पु १ अनाथ, अतिशय गरजू मनुष्य, भिकारी 'पीतों हें रक्त तुझें हासत होतासि मज जसा भणगा।' –मोकर्ण ४५ २३ २ –स्त्रीन भयाण (इमारत), ओसाड (गाव) [हिं भडग, का बणगु] **०भिकार–री**–नपु भडगभिकार पहा

भणणें—क्रि म्हणणें, बोलणें 'तव भणे उद्धवदेऊ।'–शिशु ११५ [स भण्] **भणऊ(औ)नि, भणौनि**–क्रिवि म्हणून, करिता 'भण ऊनि तेया मदनाचें आवगणें।' –शिशु २६८ 'भणऔनि न करावा प्रसगु।' –दाव ६२ **भणितु–त**–न बोललेली, उच्चारलेली गोष्ट –वि बोललेलें, म्हटलेलें 'आताचि भणितु होतें।' –शिशु ११६ [भणणें] **भणिजणें**–सक्रि म्हणविणें 'जें स्थान सेविती त्रीपुरुषु। अद्यापि भणिजताति।' –ऋ २३ **भणीपै**–क्रि म्हणावें 'वैरीवना वनवा। तू तें भणीपै।' –शिशु ५१७

भणदी–दें—स्त्रीन १ विस्तव घालून डोक्यावर घेतलेलें खापर, भदें 'नाहीं जाळीत भणदीं। उदो म्हणोनि आनदी।' –तुगा १८१६ २ पोत, मशाल

भणभणणें—अक्रि चकचकीत, पूर्ण उजाडणें, दिशा उजळणें (सूर्य, चद्र उगवताना) **भणभणीत**–वि (सूर्य, चद्र याच्या उदयानें) प्रकाशित झालेली (दिशा) **०उजेडणें**–अक्रि फट फटणें, पहाट होणें **०दुपार**–स्त्री भर दुपार, मध्याह्न **भणभण**–स्त्री लखलखाट

भणीये—क्रि (महानु) सागितलेलें काम करणें; मूर्तिनिष्ठ व्यापार, कर्तव्य 'तुम्हा एकु भणीये गा।' –लीलाचक्रधर

भतका भत्तका, भदका—पु १ हलक्या हातानें केलेला प्रहार, घपका, गुद्दा, ठोसा (क्रि० मारणें, देणें) २ फेकलेला गोळा, बदका, लपका (शेणाचा) (क्रि० मारणें, घालणें) [ध्व]

भत्ता—पु १ विशेष नोकरीसाठीं ठराविक पगारापेक्षा अधिक दिलेलें वेतन, खेरीज मुषाहिरा (लढाईवरील सैन्यास, चाकरास, हमालास) २ ज्याकडे सरकारी कामगार पाठविला असतो त्यानें त्या कामगारास ठेवलेल्या दिवसाबद्दल द्यावयाची पोटगी, प्रवास खर्च ३ सावकारानें दिवाणी तुरुंगात ठेवलेल्या माणसास सावकारा कडून मिळणारा खर्च ४ कैदी, कोर्टात साक्षीकरिता येणारा साक्षीदार, समन्स (कोर्टाचा हुकुम) बजावणारा पट्टेवाला इ० काचा पोटगी खर्च ५ निकृष्ट प्रतीचें खाणें, डाळें, मुरमुरें इत्यादि एकत्र केलेलें खाद्य [सं भज्=भक्त, हिं] **भत्तेकरी**–पु भत्ता घेणारा (लष्करी शिपाई, पट्टेवाला, हमाल, बिगारी इ०)

भंद्—न (प्र) भणदी, भदें–भदें पहा

भद्–कन्–कर–र्रिनीं–र्रिर्शीं—क्रिवि अनेक आकस्मिक आणि जलद क्रियाच्या, भडकणाऱ्या विस्तवाच्या, जोरानें पडणाऱ्या जाड व मऊ गोळ्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भद्भद्—स्त्री फुटक्या भाड्याचा आवाज

भद्भद्–भद्दा—क्रिवि बदबदा, तीव्र, जलद आणि लागोपाठ होणाऱ्या आवाजाच्या, तडा गेलेल्या, फुटलेल्या वाद्याच्या आवाजाचें, मऊ गोळा पडताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन

भद्भद्णें—अक्रि बदबदणें, बद्द वाजणें (तडा गेलेलें वाद्य) भदभद पहा [ध्व]

भद्दरणें—सक्रि भादरणें, बोडणें, कातरणें (केस इ०) **भद्दरंचामी**–स्त्री (ना) बोडती, खरडपट्टी **भद्दरपीडा**–स्त्री (व) त्रास, दुःख

भद्दाड—न १ भगदाड, खिंडार २ (सामा) भोंक

भद्दाड–डें—न (व कुण) मडकें (सामा तोंड फुटलेलें). [भदें] **०घासणें**–अक्रि मोठ्यानें रडणें

भद्दाभद्द–भद्दा—क्रिवि बदाबद भदभद पहा [ध्व]

भद्दु(दा)ला, भद्दाडा—वि फोपसा, लठ्ठ झालेला

भ(भं)दें—न १ अर्धे मडकें, खापर २ आत विस्तव घातलेलें खापर गोसावी, गोंधळी लोक हें विशिष्ट प्रसगीं घेऊन डोक्यावर नाचतात (क्रि० घेणें) 'मस्तकीं भदें जाळावें। पोतें आग हुरपळावें।' –दा २ ६ ३० ३ वाकलेलें, फुटलेलें भाडें, फुटलेली टिमकी, कर्कश कठ, कठोर आवाज, नासलेलें, बिघडलेलें काम, धदा इ० कास निंदनें म्हणतात 'त्याचे एक्दा लाख रुपये फसले त्यामुळें त्याच्या व्यवहाराचें भदें झालें' [भदें=पोकळ] **०घेणें**–सक्रि शेताच्या, गावच्या वादग्रस्त सीमेवर जाऊन तेथें वरील प्रकारचें खापर हातात घेऊन शपथविधि करणें **तोंडाचें भदें करणें**–शिवीगाळ करणें **०भर**–वि (निंदार्थी) पुष्कळ

भवैधी—स्त्री कृपा, दया

भद्र—पु हत्ती 'मग भद्राचेनि महाद्वारें। उभे टेलें।'–शिशु ५१० [स.] **०जाति-ती**–पु १ हत्ती 'जेथ महामद भद्रजाती। आवरतीना।' –ज्ञा १ १३३ २ उत्तम घोडा

भद्र—न १ भाग्य, शुभ, कल्याण २ दोन खाबाच्या मधील भाग (देवळाच्या सभामडपाच्या) ३ (गो) मुख्य मडपाच्या चारी बाजूस असलेले उतरत्या छपराचे सोपे प्रत्येक, सायवान ४ सभागृह, दिवाणखाना, मऱ्याची कचेरी 'भद्रासि दैत्यसुदनी। एता जाला।' –शिशु २३० 'जेंवीं भद्रीं निजलेनि रायें।'–एभा २६५ ५ राज्य, सिंहासन 'इकडे राव बैसला भद्रीं। बोलाविलें प्रधान गुरु मत्री।' –कथा १८८० ६ अहमदाबाद येथील भद्रकालीच्या देवळाजवळचा भाग –वि १ भाग्यवान्, सुखी २ मगल, प्रसन्न, अनुकूल, अनुगुण ३ (सामा) हितावह, चागला [स] **भद्रंकर-कारक-कारी**–वि सुखकर, मगल, अनुकूल **भद्रकाली-ळी**–स्त्री काली, दुर्गादेवी **०देश**–पु (इजिप्त) मिसर देश –अश्व १ ३४ **०पुरुष**–पु महापुरुष 'प्रस्तुत भद्रपुरुष हे आपल्या देशबधूच्या पारलौकिक हिताची एवढी कळकळ बाळगीत असता' –नि ३४० [स] **०मुस्ता-मोथा**–पु एक सुवासिक गवत, नागरमोथा [स भद्र+मुस्ता=मस्तक] **०लोक**–पु महाजन, शिष्ट लोक **भद्रासन**–न १ सिंहासन, तख्त २ भक्तांचें आसन, योगासन [स] **भद्राक्ष**–पु एक वृक्षविशेष आणि त्याचें फळ याच्या बीजाचे मणी करतात हें बीं रुद्राक्षासारखच पण कांहींसें हलकें व जास्त ठिपूळ असतें, रुद्राक्ष व भद्राक्ष जरी एकच समजले जातात तरी वस्तुत भिन्न आहेत [स]

भद्रंकरण—न (मूळ सस्कृत शब्दाचा चागलें करणें असा अर्थ आहे मराठींत उप) १ भादरणें, कडकतासडपट्टी, हजामत २ शिवीगाळ [भादरणें]

भद्रा—स्त्री १ (ज्यो) सातवें करण (अनेकवचनी उपयोग) करण अर्थ ४ पहा २ शुक्लपक्षातील द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी या तिथी [स] **भद्रा नक्षत्रावर जन्मणे**–(व) अभागी, दरिद्री असणें **(कपाळीं) भद्रा असणे**–लाभ होण्याची वेळ असता दुर्दैवानें लाभहानि होणें **भद्र्या, भद्र्या कपाळाचा**–वि कपाळ करटा, अभद्र लक्षणाचा, दुर्दैवी [म]

भंद्राज—वि (व) मध्यम

भनभन—स्त्री भगभग, भणभण पहा

भनाना—पु हाहाकार 'रिपु विक्रमे सर्व जाला भनाना।' –वामन विराट ७ १७८ [ध्व]

भंपक—पु १ (कर) उचल्या, आगापिच्छा नसलेला मनुष्य. २ गावढ्या, गावढळ

भपका, भपकारा, भपकावणी-भपकी—भबका इ० पहा

भपारी—स्त्री (व) गप्प, बात 'भपाऱ्या सोडतो खूब'

भपुरा—पु १ सुज (शरीरावर, आलेली), सुजलेलें शरीर अवयव, (सामा) फुगीर वस्तु २ मोठा आव, डौल ३ पुरुषाचें जननेंद्रिय –क्रिवि जलद व मोठ्या फुगाऱ्यानें (क्रि० सुजणें, फुगणें) [ध्व, भप!] **भप्प(प)**–क्रिवि सोसाट्यानें, भपका ऱ्यानें, झपाट्यानें 'भप आग उडाली–भप आग सुजलें भपवास आला–सुरुग उडला–उजेड पडला'

भबकणी—स्त्री १ भडकणी फुगवण, सोसाट्यानें वाहणें, वाघ इ०नीं धापा टाकणें २ एखादें वाईट काम करण्याविषयीं एखाद्यास दिलेलें उत्तेजन उठावणी (क्रि० देणें) [भबकणें] **भबकणें**–अक्रि १ उठाव होऊन जलद सर्वत्र पसरणें (आग, भुकणी, मिऱ्ये, वारा, धूळ, बातमी इ०) २ सोसाट्यानें वाहणें (वारा) ३ धापा टाकणें, गर्जना करणें (उडी मारताना वाघ, सतापलेला मनुष्य यांनीं) ४ (ना) भभकणें सतापणें, तोंडाचा पट्टा सोडणें [हिं भबकना] **भबकावणी**–स्त्री १ भडकावणी, सोसाटा, घोघावणी (वाऱ्याची) २ (वाघानें) उडी मारताना केलेली गर्जना ३ (ल) वाईट काम करण्याविषयीं उत्तेजन, चिथावणी (क्रि० देणें, दाखविणें) **भबकी, भपकी**–स्त्री १ झळ (अग्नि, इ० ची) भपकारा, दरवळ (मिरपूड इ० चा) २ (ल) लौकिक वदता, भुमका (क्रि० उठणें) ३ उठावणी, चिथावणी, उत्तेजन (क्रि० देणें, दाखवणें) ४ किंमत चढविणें, वाढविणें (क्रि० करणें) ५ (हिं) धमकी ६ बढाई, ऐट 'याचे अगीं वाघाचें शौर्य असून भपकीची आवड मात्र होती,'–नि ६०२

भबका, भदकारा—पु १ आकस्मिक आणि जोराची झळ (अग्नि उष्ण वारा, वाफ यांची) २ वाऱ्याच्या झुलकीनें, उधळण्यानें मिरच्या, मसाला, सुगध वगैरेच्या भुकणीचा नाका तोंडात शिरणारा लोट ३ थाटमाट, ऐट

भब(प)कारा—पु मद्य किंवा अर्क काढण्याचें यत्र, आसुति पात्र, शुद्धीयत्र

भबाक्—स्त्री (व) तबाखूच्या, वाग्याच्या पिकात होणारें एक प्रकारचें तण

भंबा(भा)डा—पु उधळपट्टी

भंबाळ—बबाळ पहा 'महा पुच्छ तें ज्वाळ भबाळ जाला।' –राक १८८५

भबूक—वि चकचकीत, भडक, झकपक, लकलकीत, घवघवीत (ताबडथा, पिवळथा रगाचा पदार्थ), लाल शब्दास प्रकर्षद्योतनार्थ जोडतात

भंबेरी—स्त्री १ फजीती, टर, उपहास, निंदा, बचेरी (क्रि० होणें, उडणें, वाजणें, करणें) गजिफाच्या खेळातील एक शब्द.

भंबो-ब्या—वि १ बब्या, मोठा आणि गलेलठ्ठ, अवजड बाब्याचा (मनुष्य) २ राक्षसी, अवाढव्य, जगी (पदार्थ) **भबोनाथ**—पु मोठा, टोणपा इसम, ठोंब्या, मूर्ख

भंभाळ, भंभेरी, भंभ्या—भबाळ, भबेरी, भबो पहा

भंभाळा—वि १ मोठा, प्रशस्त, अवजड, प्रचड २ अवाच्या सव्वा, उधळपट्टीचा 'वाढता भभाळा खचे हुडणावळीमुळेंच होतो' –टि १ ६४१

भमंडल—न १ नक्षत्रमडल, नभोमडल 'नक्षत्रें रिचवतीं भमडळीं। बैसली मेघाची दातखिळी।' २ भवृत्त, क्रातिमडल [स]

भय—न १ भीति, धास्ती, दहशत २ भीतीचें निमित्त, धोका, जोखीम सकट 'या वाटेंत कार्ही भय नाहीं खुशाल जावें' ३ भग, नाश मरण 'या घरास सागवानी वासे घाला म्हणजे १०० वर्षे भय नाहीं' [स भी=भिणें, भय] **म्हण** एक भय दोहो जागीं (दोहों पक्षात परस्पर भीति असणें) **०घेणें**–सक्रि घाबरणें **०दाखविणें**–सक्रि भीतीचें निमित्त दाखवून भिण्यास लावणें **०कंप**–पु भीतीनें कापणें [स] **०(यं)कर**–वि भय जनक, घोर, दारुण, जबरदस्त [स] **०कातर**–वि भ्यालेला [स भय+कातर] **०चकित-भीत-भीर-भीरु**–वि भ्यालेला पाचावर धारण बसलेला [स] **०पीडित**–वि भयानें पीडिलेला [स] **०प्रदर्शन**–न १ भीतिदायक वस्तु, पदार्थ पुढें दाखविण्याची ठेवण्याची, क्रिया २ भिवविण्यासाठीं ठेवलेली कोणतीहि वस्तु; बुजगावणें (लाकडी शिपाई फटाकडा इ०) ३ स्वत:स भीति वाटली आहे असें दाखविणें, धास्ती घेणें [स] **०प्रीति**–स्त्री भयानें उत्पन्न झालेली प्रीति [स] **०भक्ति, भयेभक्ति**–स्त्री भयानें उत्पन्न झालेली भक्ति भावभक्तीहून भिन्न [स] **०विव्हल**–वि भयानें धास्तीने अस्वस्थ, क्षुब्ध झालेला [स] **०शील भयालू** वि भीरु शकेरयोर, भ्याड भित्रट भित्रा [स] **०स्थान**–वि (व) भयकर, भीतिप्रद **भयाकुल, भयाक्रांत, भयातुर, भयान्वित, भयार्त**–वि भयानें व्याप्त, पीडित असा [स] **भयाकृत**–वि (गो) भयकर, भयानक **भयाण-न**–न भयपूर्ण उदासपणा, भीति उत्पन्न करणारा ओसाडपणा (ओस पडलेल्या घराचा, भयकर अरण्याचा) –वि ओसाड, उदास, उजाडीमुळें भयोत्पादक घोर **भयानक, भयावह, भयासुर, भयासूर**–पु नवरसांपैकीं एक –वि भयकर, घोर, दारुण, भयोत्पादक, भेसूर, भीतिदायक 'देखे भयानक झाकियेलें डाळे।' –तुगा २० [स] **भयानक(दृष्टि)**–स्त्री (नृत्य) एखादी भयकर गोष्ट किंवा एकादें भयकर श्वापद दृष्टीस पडलें असता पापण्या निश्चल करून बुबुळें वरच्या बाजूस घालविणें व वाहुल्या चचल करणें द्दिचा उपयोग भयानक रसात करितात [स] **भयाभी(भि)त**–वि भयभीत **भयाभंगास जाणें**–अक्रि तुकडे तुकडे होणें, रानोमाळ होणें नष्ट भ्रष्ट होणें (राज्य,' सैन्य, सपत्ति) [भय भग] **भयाभयां**–क्रिवि नीच वृत्तीनें, दीनपणानें (क्रि० करणें, करीत जाणें, फिरणें) [भय] **०करणें-करीत जाणें-करीतफिरणें**–अक्रि अत्यत नीच वृत्तीनें व विपत्तीनें दारोदार भिक्षा मागत हिंडणें 'विद्या दरिद्रानें पीडित होऊन लोकाच्या नरकात बुडून भयाभया करीत अन्नाचे मागें हिंडतात' –बाळ २ १२९ **०होणें**–अक्रि अत्यत हीन, दीन होणें, विपन्न स्थितींत असणें

भयाना-नी—वि बावळट

भय्या, भय्यन—पु भाऊ पुरभय्या जातीसबधीं योजतात पुरभय्या पहा [स भ्राता, हिं]

भर—पु १ पूर्णता प्राचुर्य, उत्कर्ष, सीमा, बैपुल्य कळस, पर्व, ऊत, लोट, बहार, रग (धान्य, तारुण्य, आरोग्य, मान, सपत्ति, खेळ, उद्योग याचा) 'सति भर आनदाला जो देतो तोचि भर विलापाला।' –मोसभा ७ ५५ 'गाण्याला आता भर आला आहे' २ आवड, कल, मनोवृत्ति (उद्देश, इच्छा, प्रवृत्ति, आवड याचा) 'पोराचा प्राय खेळाकडे भर असतो' ३ बार (बदुकीचा) ४ माज मस्ती, कामुकावस्था (पशूची) ५ भरते, उत्तेजन ६ आवेश 'यमानें त्या भरात सावित्रीला पुत्रवती भव असा आशीर्वाद दिला' ७ उत्साह, डौल 'उभे सडे फौजेंत भरानें। –ऐपो २६७ ९ सपाटा 'होता द्विज भोजन भर दुदुभिचा पळहि तो न रव राहे।' –मोआश्व ५ १३ ८ भार, ओझें 'प्रपच भर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी।' –केका ९४ ९ (दुखण्याचा) जोर आवेग (शोकाचा) १० (गो) नाद, फद 'भगीक पडचें' ११ –स्त्री भरती, भरताड (गलबताचें, गाडीचें), बुजलेली स्थिति, बूज (तालीची, जाड भितीची), पूरण, उणीव भरून काढणें (गरुयेची परिमाणाची) १२ आधिक्य 'जेवणाच्या पदार्थात कार्ही भर लागल्यास ते बदरावर विकत घेत असु' –पाव्ह ४६ १३ भरून काढण्यासाठीं टाकलेली माती, दगड इ० (झाडाच्या मुळावर, बाधाच्या, भितीच्या मध्यें इ०) 'पडवीची जमीन वीतभर खोल आहे, भर घालून ती ओटीच्या जमीनीबरोबर करावी' १४ पूरण, पुरी करण्यासाठीं मिळविलेली संख्या, परिमाण, तुकडा इ० उदा० रकमेची, कापडाची मापाची भर –क्रिवि (शब्दाच्या पुढें जोडल्यानें) पर्यंत, इतकें, पूर्णपणें उदा० तोळाभर सानें, कोसभर वाट मणभर-भयभर-प्रीतिभर-आनदभर इ० साधत, इथून याअर्थी उदा० तिथन पृथ्वीभर, गावभर, महिनाभर इ० शब्दाच्या मागें जोडल्यास परममर्यादेपर्यंत, पूर्णतम, उच्चतम स्थितींत, असा अर्थ होतो उदा० भर–अम्मल–आकार–वैराग्य–हगाम–पीक–ओझें–

कचेरी–अमदानी–दौल्त–कोस ' मूठभर रुपये दिले=मुठीच्या पूर्णमानाइतके रुपये दिले ' आणि ' भरमूठ रुपये दिले म्हणजे पराकाष्ठा करून मुठींत जितके राहू शकतील तितके (चोंदूनचोंदून भरून) रुपये दिले असा अर्थ [स भृ=भरणें, पोसणें, भर] **०करणें**–१ भरणें, कठापर्यंत घालणें, तृप्त करणें, आपण न भोगता दुसऱ्यास वेळून टाकणें ' आपण स्वत खाल्लें नाहीं, दान धर्महि केला नाहीं, शेवटीं चोराची मात्र भर केली ! ' २ न्यूनता पुरी करणें **०घालणें–देणें**–उठावणी करणें, उत्तेजन देणें, चेत वणें **०घेणें** -आपणास पुरेसें घेणें **(आपल्या)भरानें चालणें**–क्रि आपल्या स्वत च्या (अविचारी) मार्गास अनुसरणें, स्वच्छद वागणें **भरीं घालणें–देणें**–प्रवाहात, मार्गात टाकणें, चेत विणें, नादीं लावणें ' तमोगुणें भरी घातलेसे । ' –तुगा ५३९ **भरीचा**–वि १ पूरक, भरपाई करणारा, भरतीचा, पुरवणीचा २ पुरा करण्यास, भरून काढण्यास पुरेसा असलेला **भरी पडणें**–आत पडणें, सहकारी होणें, भुलून जाणें भरीस पडणें पहा **भरी भरणें**–१ अतोनात नादीं लागणें, पूर्णपणें प्रासला जाणें, हावभरी होणें 'बहुमास भरीं भरला प्रियसख सचिवासि विसरला निपट । ' –मोवन ४ ९८ २ विनाकारण हट्टास पेटणें **भरीस घालणें**–१ न्यूनता नाहींशी करण्यासाठीं कमी असेल तें घालणें २ चढविणें, उत्तेजन देणें ' लोकीं भरीस घातलें । ' –दा ३ ५ १३ **भरीस देणें**–तोंडापुढें करणें, नादीं लावणें ' सवें उदासीनपणें पाहति आम्हासि देवुनी भरिला । '–मोआदि ४ ८३ **भरीस पडणें**–१ भरतीस पडणें, (एखादी गोष्ट, काम, मनुष्य इ०च्या) कमीपणा, अडचणी भरून काढण्यासाठीं वेंचलें जाणें, खर्च होणें, नष्ट होणें, गडप, ग्रस्त केलें जाणे ' त्याची सर्व सपत्ति राड्याचे भरीस पडली ' अभिमानास पेटणें 'मी बाळपणापासून ससाराच्या भरीस पडलों ' (सकर्मक) भरीस घालणें **भरून येणें**–१ मनातून जाणें, विस्मरण पडणें (शोक इ०) २ पूर्ण बरी होणें (जखम) सामाशब्द– **०अमदानी**–स्त्री पूर्णावस्थेची अमदानी, कारकीर्द **०अमली**–वि पूर्णत्वाने सरकारच्या अमलाखालीं असणारा(गाव, जिल्हा, तालुका इ०) **०अम्मल**–पु पूर्ण अमल, सत्ता **०उभर**–स्त्री १ भरणें, उपसणें, भरणें व ओतून टाकणें २ भरणें आणि रितें करणें उदा० एखादा पदार्थ घेताना मापणें आणि स्त्रीकरिता तो पुन मापणें ' मापाची भरउभर केल्यास मोजलेला दाणा कमीजास्त होतच आहे ' ३ (ल) मिळविणें व गमावणें, खर्च करणें ' ससाराची भरउभरच आहे ' ४ (वाईट अर्थानें) उठावणी, मथवणी, उभारणी, मन वळविणें, छाप बसविणें (मत, उद्देश, विचार याची) ५ (ल) एखाद्या गोष्टीविषयीं विचार करणें, बोलणें [भरणें+उभरणें] **०कचेरी**–स्त्री मनुष्यानीं पूर्ण भरलेली कचेरी **०कवळथा**–पु (गु–हाळ) एक इसम प्रथम चरकात कांडें लावतो, व त्यातील रस निघाल्यावर दुसरा इसम तेंच कांडें पुन लावून उरलेला रस काढून घेतो यापैकीं पहिला इसम –कृषि ४७३ **०कुंब–कू(खू)म**–वि १ (राजा) स्थिर, गभीर, शात, प्रकृतीचा २ पुष्कळ [भर+कुंब] **०कोंडा**–पु (कु) तूस (कणि केंतील) **०खुम**-वि (गो) भरभक्कम **०खुमी**–स्त्री स्वभा वाची स्थिरता, विचारीपणा, अमत्तता; गाभीर्य **०गच्चा**–वि भरचक्का व भरराट पहा **०गच्ची**–वि सोनेरी, रुपेरी, कलाबतू ज्यात फार विणली आहे असें (कापड, अशा कापडाचा केलेला अगरखा इ०) **०गच्ची जेवण**–न चागल्या चमचमीत पदार्थांनीं पोट भरणें, आकठ भोजन **०ग(गी)त**–स्त्री १ भरती, भरताड (गाडीचें, पोटाचें) २ भरून काढलेली स्थिति (धक्का, बधारा, जाड भित याची) ३ पूरण, पूर्तता (सख्या, परिमाण याची) –न बारदान, भरताड, ओझें, आतील जिन्नस (गलबत, गाडी इ० च्या) (क्रि) पूर्ण **०गांव–पुन** दाट वस्तीचा गाव, घरें जवळजवळ असुन वस्ती मोठी असलेला भाग **०गोणी**–स्त्री भरलेली, सबध गोणी, पोतें, भरजकात बसण्याजोगी गोणी **०गोळी**–स्त्री गोळीचा टप्पा (लाब पल्ल्याच्या बदुका, तोफा याच्या) -क्रिवि २ गोळीच्या अतरावर, टप्प्यात **०घोसानें**–क्रिवि प्रतिष्ठा न गमाविता, ऐटीनें, घौशा वाजवीत, चढया घोडयानिशी ' भर घोसानें श्रीमत त्यावर पुण्यास येता क्षणीं । ' –ऐपो ३९६ **०चक्का**–वि चागल्या वस्तूची चगळ असणारी (मेजवानी), तब्बल, ओकारी येण्याइतकें, यथेच्छ (भोजन) चिकार, दाट भरलेला, गडगच्च, प्रचुर, विपुल(जेवण–अलकार, वस्त्र, आबे, लाडू, पीक, पाऊस, हगाम, पावसाळा, उन्हाळा) **०चंद्री**–स्त्री १ घोडयास खाण्यास देण्याचें भरपूर धान्य २ (ल) भरपूर अन्न **०चौक**–स्त्री घोडयाची भरधाव चाल **०जमा**–स्त्री भरजमाबदी, सर्व जमाबदी (देश, गाव इ०ची –सादिलवार, बूड इ०च्या वजा वाटीच्या पूर्वीची) **०जमीन**–स्त्री पूर्णधारा असलेली जमीन **०जरी**–वि पूर्णपणें सोन्यारुप्याच्या कलाबतूचा केलेला (कपडा,गोंडा, कापड) **०जवानी–जा(ज्या)नी**–स्त्री १ ऐन उमेदीचें वय २ तारुण्याचा भर [भर+फा जवानी] **०ज्यहा–ज्याहा–ज्यहा–ज्याल**–क्रिवि भरदवड पहा **०डाव**–पु (गजिफा व बुद्धिबळ) पूर्ण स्थितींतील डाव (भारी पानें खेळण्याच्या, भारीमोहरीं घेण्याच्या पूर्वीचा) **०तिन्ही सांज**–स्त्री पूर्ण तिन्हिसाजाची वेळ, ऐन सध्याकाळ, याच्या उलट फुटकी तिन्हिसाज **०तीर**–पु बाणाच्या फेकीचें अतर, बाणाचा टप्पा –क्रिवि अमुक अतरावर **०तोंडली**–स्त्री सबध, मसाला भरून केलेली तोंडल्याची भाजी **०दंड**–पु भूर्दड, दुसऱ्याचा जिन्नस आपल्या हातून हरवला किंवा जामीनकी अगास आली असता भरावा लागणारा पैका **०दवड**–

दौड – धांव – पल्ला – धूम – दपट –स्त्री पु पूर्णदौड, धाव (घोडयाची, मनुष्याची) –क्रिवि पूर्ण वेगानें (दवडणें, धावणें, दपटणें, हाकणें, पिटणें, चालवणें, दामटणें, काढणें, पळणें) **०दार**–वि १ चागला भरलेला, दळदार, गरभरू, ठसठसीत २ पूर्ण वाढ झालेला, पिळदार (माणूस, घोडा, छाती, दड इ०) **०दोन-प्रहर**–पु ऐन दुपार **०दौलत**–स्त्री सपत्ति आणि वैभव याची भरती, बहार **०धाव-चाल**–स्त्री घोडयाची–जलद चाल, चौपायी जलद धावत जाणें **०नकशी-क्षी**–वि १ पूर्ण नकशीचा (काठ), असल्या काठाचा (कपडा) २ अतिशय कोरीव काम असलेला (स्तभ, छत, चौकट इ०) **०नवती**–स्त्री ऐन तारुण्याचा, हिंमतीचा भर, कळस, बहर **०पंचविशी**–स्त्री मनुष्याची ऐनउमर, प्रौढदशा, पुरुषाची उमेदी, वय **०पायी-ई**–स्त्री १ भरपावती (येणें असलेल्या रकमेची, सालाची) २ भरपावतीची रसीद, प्राय भरपाई भरून पावलों हे शब्द लिहून) केलेला इकरार **०पायी (ई)झाली-लिहून देतों**–उद्गा (कटाळा, अतितृप्ति दाखविणारे शब्द) बस, पुरें करा **०पावलीं**–क्रिवि भरचालीनें भरगतीनें (क्रि० पळणें, धावणें, चालणें, येणें, जाणें) [भर+पाऊल] **०पितळ**–वि (कु) पितळ, कलाबतू लावून शोभिवत केलेलें (पायतन, वहाण) **०पूड**–न वाहणाऱ्या फोडावर, उठाणू वर (हवेंत उघडें पडल्यानें) येणारी पातळ त्वचा (क्रि० धरणें, फुटणें, वाहणें, निचरणें, गळणें) अशा रीतीनें बद झालेलें सपूयक्षत **०पूर**–वि १ पूर्ण भरलेलें, भरून काढलेले, चोंदलेलें २ प्रचुर, मुबलक पूर्ण ३ गभीर, भरघोस (आवाज) [हिं] **०पेट**–वि भरपूर **०पोट**–क्रिवि १ भरलेल्या पोटानें, पोटावर २ पोटभर (खाणें, पिणें) **०पोशाख**–पु विशिष्ट दिवशीं किंवा प्रसगीं घालावयाचा पोशाख, खास पोशाख **०बादली**–वि पूर्णपणें सोन्याच्या, रुप्याच्या कलाबतूचा केलेला (गोंडा, कपडा, कापड) **०बिंदु**–पु आकाशातील क्रांतिवृत्ताचे विषुवापासून अति दूरचे बिंदु –सूर्य २१ **०भक्कम**–वि १ प्रचुर, बहुत, मुबलक २ अतिशय भरलेला, चोंदलेला, आकठ भरलेला **०भार**–पु पूर्ण भार, वजन 'गुरूचा भरभार साहावया जाण।'–एभा १२ ५५९ **०मजल**–स्त्री १ पूर्ण मजल (प्रवासाची) २ –क्रिवि भरमजलीनें (प्रवास करणें) [भर+अर मन्झिल] **०मज(जा)लस**–स्त्री भरसभा, भरलेली कचेरी [भर+अर मज्लस्] **०मजला**–पु मोठा व उंच वरचा मजला (घराचा) –वि मोठा व उच असा वरचा मजला असलेलें (घर) **०माहा**–क्रिवि सर्व महिना 'एक भरमाहा घास दाणीयाचे ऐवजीं' –वाडबाबा १ १७६ **०मूठ**–स्त्री पूर्ण भरलेली मूठ (धान्य इ०कानीं) **०रट्टा**–वि भरचक्का पहा भर, मोठा, भक्कम, भारी या अर्थीहि योजतात उदा० भररट्टा मजल–कोस–पल्ला. तबल, जबर, जरब शब्द पहा **०रस्ता**–पु हमरस्ता **०रास**–स्त्री १ शेतात पिकलेल्या धान्याची एकत्र केलेली रास, ढीग (भागीदारात वाटण्याच्या पूर्वीची) २ (सामा) रास, ढीग **०वयाचा**–वि प्रौढ, पोक्त, भरजवानीचा, **०वसूल**–पु (देश, गाव, जमीन इ०पासून) मिळालेला पूर्ण वसूल **०वसुली**–वि ज्याचा भरवसूल (काहीं वजावाट न होता) मिळाला आहे असा (गाव, शेत इ०) **०वाणीं**–नभव निरनिराळया फोडी न करता चिरून, मसाला भरून केलेली सगळया वाग्याची भाजी **०वायकी**–स्त्री (व) बढाई **०शाई**–स्त्री गभीर आवाज निघण्याकरिता पखवाजाच्या मध्यभागावर लावलेला शाईचा जाड थर, याच्या उलट पाणशाई **०सांड**–वि भरपूर, रगड **०सुगी**–स्त्री ऐन हगाम **०हाक**–स्त्री १ भर आवाजानें मारलेल्या हाकेचें अतर, टप्पा २ –क्रिवि अशा अतरावर, टप्प्यावर

भरकट(ड)णें, भरकाडणें—सक्रि जलदीनें व सरासरी करून टाकणें, झटक्यासरशीं उरकणें, झपाटणें, रगडणें, खरडणें, (लिहिणें, नागरणें, रेखाटणें, सारविणें इ०) 'त्यानें दहा कागद एके घटकेमध्यें भरकटले, हें वावर भरकाडून टाकलें' [भर, भरभर]

भरकट(ड)णी, भरकाडणी–स्त्री झपाटयानें उरकणें, झपाटणें **भरकटणें**–अक्रि वहात जाणें, तर्क करीत सुटणें 'सामान्य जनानीं तेथपर्यंत न भरकटता दैवावर भरवसा ठेवावा' –नि १

भरकंडणें–अक्रि खरडणें, भरकटणें, बिरखडणें **भरक(कं)डा**–पु लिहिण्यातील फरगडा, फाटा (क्रि० काढणें, फोडणें)

भर–कण–कन–कर–किर्नी–किशी—क्रिवि १ पक्षी बसल्या जागेवरून अकस्मात उडण्याच्या, गवत अकस्मात भडकताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन २ एका क्षणात, झटक्यात, पळात [ध्व, भर]

भरका(का)ड—न १ जलद व आवाज करून जळणारें जळण गवत, भूस इ० २ भरकाड जमीन, रुक्ष आणि भिकार जमीन, ओलावा न धरणारी जमीन [भर?]

भरकाडा—पु १ गिरकी, चक्कर (क्रि० मारणें) २ फेरा, गिरका, भोवडा (क्रि० मारणें) ३ (ल) गिरकाडा; भोंवरा, घोंटाळा, चक्रव्यूह (आत शब्दासह क्रि० सापडणें, पडणें, घालणें, पाडणें) ४ घेरा, वेढा (भिकारी, तगाददार याचा) (क्रि० घालणें) ५ झोत, लोट, (वाऱ्याच्या झटक्याचा) ६ रगडणी, झपाटणी (उदा० नागर, लेखणी, केरसुणी, कुचली इ०झपाटयानें फिरवून होणारी) जलद, झपाटयानें वाचणें, म्हणणें, बोलणें, लिहिताना झपाटयाचें विरखुडणें (क्रि० मारणें, ओढणें, घेणें)

भरंग(गा)ळणें—अक्रि (व) १ घोटाळणें २ बडबडणें 'मूर्ख मूर्खपणें भरगळती।' –दा १९ ७ २६

भरंजळ—पु (गो) एक प्रकारची मासळी

भरड—पुस्त्री १ साजा, पिठाचे जाड कण, भरडा (गो) भड्डा २ भरडलेली डाळ इ० 'जोग्या बोलावून पत्र पुजून भरड म्या घातिला।' –भज ५९ ३ –स्त्री अस्सड व जाड दोरी बाधून ओझें ओढीत नेण्याची क्रिया), असली आखूड व जाड दोरी (क्रि० भरणें, घालणें) ४ –स्त्री रवण, राग, माळ (गुरें, सैन्य याची ५ (गो) पाल्हाळ चव्हाट ६ –न (राजा) डोंगराळ जमीन, टकडयामधील नापीकप्रदेश माळ जमीन –वि १ जाड दळलेलें (धान्य) २ जाडाभरडा (कपडा इ०) **०कुमेर**–स्त्री (गा) डोंगराच्या उतरणीवरील रान तोडून तेथील जमीनींत वरकस धान्यें पिकविण्याची शतीची पद्धत –सह्याद्रीच्या पायथ्याशी ३०५

भरडणें—सक्रि १ जाड दळणें २ (ल) सरासरी व ओबड धोबड रीतीनें करणें. भरकटणें **भरडण**–न १ भरडण्यास घेतलेलें धान्य २ जाड कणीदार दळण 'दोन पायली भरडणाचें भरडण करावयाचें आहे' **भरडणी**–स्त्री जाड दळण इ० **भरडा**–पु १ कळणा, भरडलेले तांदूळ व उडीद, इतर डाळी यांचें मिश्रण २ भरडलेली डाळ, धान्य **भरडी**–वि भरडलेली (डाळ, धान्य, औषधी मसाले चुना), भरडण्याची केलेली (थुली, भाकरी, पोळी, औषध) **भरडीव**–वि भरडलेले (धान्य, डाळ)

भरडा—पु भाद्रपदांत पिकणारा कुळीथ –कृषि ३२७

भरडा—स्त्री (वों) कण्हेरा, कण्याचा पातळ भात, पेज

भरण—स्त्री १ (ना) राग, ओळ –स्त्री (राजा कु) भरून काढण्याकरिता आत घातलेलें, मिळविलेलें द्रव्य २ –न (खा) भरणें, खाबाचा माथा आणि पिढें, तुळई या दोहोंमध्यें भरलेला लाकडाचा तुकडा 'माणिकाच्या भरणी' –ऐपो १५ ४ –न पोषण, पालन 'तया एक जाणें फळ। देह भरण।' –ज्ञा १८ ५६४ ५ वेतन, पोषणसाधन, निर्वाहसाधन 'भोगिजती शब्दादिकें । विषयभरणें।' –ज्ञा १५ ३६० ६ एके वळीं दिव्याच्या टवळयात, तळणाच्या कढईत घातलेलें (तेल, तूप इ०चें परिमाण, (बायकी) समईंत जळण्याकरिता वापरतात ते तेल ७ भरणें या अर्थी विशिष्ट ठिकाणीं योजितात उदा० घट, भाडें, गोण इ० भरणें, दिव्यास तेल, जात्यास दळण, बागेस पाणी इ० पुरविणें, झाडाच्या बुध्याशीं मातीचे डींग घालणें (क्रि० करणें, घालणें) ८ भाडें कळशी, घागर 'दुभली क्षीर सतोषोन। भरणें दोन तये वेळीं।' –गुच २२ ४८ ९ माप भरणें, मापणें १० भरलेली, पूर्ण केलेली स्थिति ११ एखाद्या वस्तूच्या पोटात भरण्याचें द्रव्य, पुरण, सारण (कज्या, पोळया यांचें) १२ भरण, साठा १३ आयुष्य 'अगा या दोन्ही सैन्यासीचि भरण पुरलें।' –ज्ञा ११ ४९९ १४ भराभर भरती 'वायु मेघाचें भरण भारी।' –हको १६ समुदाय 'भोगिजती शब्दादिकें। विषयभरणें।' –ज्ञा १५ ३६० [स भृ=पोसणें] **०दाज**–वि चागलें भरलेलें आणि भक्कम (पीक, कणीस, दाणा, पेंढी इ०), धष्टपुष्ट, ऐवजदार (मनुष्य) **०पोषण**–न पालनपोषण, साभाळ **भरणा**–पु १ पूर्ण करणें, भरणें, भरती, जमा करण्याकरिता जमवाजमव 'सरकारचे मखत्याचा भरणा केल्यावर मी येईन' २ पूर्ण केलेली स्थिति, भरती ३ पूर्णपणें भरणें, (तिजोरी, पेढी इ० ठिकाणीं) भरलेले पैसे इ० 'शटजीच्या दुकानीं ऐवजाचा भरणा करून पावती आणून द्या' ४ जमाव, एकत्र मिळालेला समुदाय, सख्या उदा० ब्राह्मणाचा–ध्रुपदाचा भरणा, कुळ–शत–घर–आउत–बी–भरणा ५ भर धारा (क्रि० लावणें, बसवणें, ठरविणें) 'शेताचा भरणा सातव्या वर्षी होईल' ६ दूध काढण्याची चरवी, भाडें, भरणें 'हातीं भरणा घेउन गोपाळ। धारा काढी त्वरेने।' –ह ८ १०४ **भरणाघळ**–स्त्री १ भरण्याचें मोल, मजुरी २ माल भरण्याची क्रिया **भरणेकरी**–पु १ पैसा भरणारा मनुष्य (तिजोरींत, पेढीवर इ०) २ पुजीवाला **भरणेपावता–यार्द**–स्त्री भरलेल्या, पुरवलेल्या वस्तूची (पैसे, द्रव्यें माल) पावती **भरणेवाईक**–वि (पैसे, ज्ञान, गीतें, गोष्टी, हिकमती, युक्ति इ०चा) भरणा, साठा असलेला **भरण्याचा**–वि १ उपयुक्त अशा वस्तू, कला याचा साठा असलेला २ भरतीचा, परिमाण, सख्या पूर्ण करण्यास किंवा खळगी, जागा भरून काढण्यास योग्य (वस्तु) २ साठा, भरणा (पैसा, ज्ञान, गीतें, गोष्टी, युक्ती, हिकमती इ० चा) असणारा ३ कमाली दरानें, भर धाऱ्यानें फाळलेली (जमीन)

भरणें—न (गो) दमा

भरणी—स्त्री १ भरणें (–क्रि) पहा २ भरण्याचें द्रव्य (माती, धोंडे इ०), भर ३ सामग्री 'आहारभरणी राजसा।' –एभा २५ ३७३ ४ वस्ती –शर [भरणें] **०देणें**–क्रि खारीच्या काठास दरवर्षी वाहून गेलेल्या ठिकाणीं बाहेरील बाजूनें मातीची भर देणें –कृषि २४५

भरणी—स्त्री १ सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं दुसरें नक्षत्र २ भरणी श्राद्ध [स] **०चौथ**–स्त्री चौथभरणी पहा **०श्राद्ध**–न मृत तिथीपासून बारा महिन्याच्या आत भाद्रपद वद्यात भरणी नक्षत्रावर करावयाचें मृताचें श्राद्ध

भरणें—सक्रि १ पूर्ण करणें २ बुझविणें, भरून काढणें (खळगा, रिकामी जागा, व्यंग) ३ आत, वर, घालणें, टेवणें (भरीत, भरताड, पूरणद्रव्य), ठासणें (बार) ४ आत ओतणें (रस, भुकटी, धान्य, वाळू इ०) 'सिंधू वरण भरी।' –ज्ञा १३ ५६ ५ सवैत्र माखणें, लिप्त करणें (तेल तूप, चिखल, धूळ, काजळ इ०–सामान्यत अपवित्र, घाणेरड्या वस्तूनीं) ६ पूर्ण करणें (कच्चे आकार, आराखडे, रकाने, घरें, तक्ते, कोष्टकें इ०) ७ भरणा करणें (देणें

असलेले पैसे इ०चा) ८ खूट, तोटा पूर्ण करणें, हानिनिष्कृति करणें ९ घालणें, लेणें (मुख्यत्वें दागिना) 'बागडचा भरल्या, गोट भरले' १० पुरा करणें (नियतकाल, वायदा) 'चार दिवस कमी आहेत ते भर मग चाकरी सोड' ११ (सुतारी) (खा) तयार करणें (बाज, खुर्ची इ०) 'रामभाऊ माझी बाज भरून द्या' १२ मारणें, भोसकणें 'पळता तदुरीं शर शीघ्र भरी।'–मोरा हर रमणीय रामायण २० [स भृ] **भरणे**–अक्रि १ अगानें जाड, भरदार, दळदार होणें (शरीर, फळें, दाणे), भरून जाणें(कणीस) २ बरोबर असणें, ततोतत होणें (ठराविक सख्या, परिमाण याच्या इतकें) 'तादूळ चार पायली भरले' ३ पूर्ण, पुरा होणें (मुदत, काल) 'वर्षे, आयुष्य भरलें' ४ जड आणि बधिर होणें (श्रमानें, बसण्यानें–गुडघे, पाय इ०) ५ भरून निघणें(विहीर, खाच), भरून येणें, मठारणें व भरून जाणें (बरी होत जाणारी जखम, क्षत) ६ रुपून बसणें, शिरणें, घुसणें (काटा, बाण इ०) 'गुरुसि त्यजुनि, ब्यही भीम, त्रिपुरीं जसा हरशर भर।'–मोभीष्म ७७ ७ सचरणें 'दोघे पत्री पार्शी गुतुनि भरले उडोनि गग नींच।'–मोउद्योग ५५५ ८ भरती येणें का चद्रामुळें पर्णपणें। सिंधू भरती।'–ज्ञा १३ १३८ ९ जमणें, एकत्र होणें, मिळणें, केला जाणें (बाजार) 'बाजार चागला भरला' 'तो मोठा गाव आहे तथें बाजार भरतो' [स भृ, भरण] **भरून येणें**–अक्रि वर येणें (उकळणारें द्रव द्रव्य) **भरणें**–उक्रि १ पात्रात समाविष्ट करणें २ गच्च करणें ३ रग देणें (चित्र, कोष्टक इ०कास) भरणें **भरत**–न भरीत पहिल्या तीन अर्थी पहा **भरताचें भाडें**–न विशिष्ट मापाचें, परिमाणाचें भाडें [भरीत+भाडें] **भरतक**–न १ पूरण, पुरें करणें (सख्या, परिमाण) २ भरगत, बारदान, भरताड ३ सामान लादणें, भरणें (गलबत, गाडी इ० कात) **भरताड**–स्त्री १ सामानानें लादलेला ताडा (गलबतें, गाडथा, पशू इ० काचा) २ वरीलप्रमाणें लादलेली, भरलेली स्थिति ३ (कों) पाणरहाटाचे भरून वर येणारे लोटे याच्या उलट 'रिताड' **भरती**–स्त्री १ समुद्राच्या पाण्याचा चढ हा विशेषत चद्राच्या आकर्षणानें प्रत्यहीं दोनदा (सुमारें १२ तास १५ मिनिटें इतक्या अवकाशानें) होतो ओहटी, सुक्ती याच्या उलट २ चढाई 'गिलचाची झाली भरती।'–सग्रामगीतें ६९ ३ पूरण, भरण, लादणी ४ पूर्ण झाल्याची, लादल्याची स्थिति (गलबत, गाडी) ५ नोंदणी (सैन्य, मजूर इ०) ६ (ल) भरभराट, वृद्धि **भरती सुकती**–स्त्री (कों) भरती व ओहोटी, चढउतार **भरतीचा**–वि १ पूर्ण करण्यास, भरण्यास लावलेला, पाहिजे असलेला २ फक्त परिमाण, सख्या पूर्ण करण्याच्या, खळगा, जागा भरून काढण्याच्या लायक (वस्तु) **भरतुक**–न १ भरीत, बारदान, भरताड २ ओझें वाहून नेण्या बद्दलचें भाडें **भर(रि)ते**–न १ पुरतेपणा पूर्णता, पूर्ति (गुन्हा, पाप, अन्याय याची), पराकाष्ठा (ताप, अव्यवस्था, इ० काची), सीमा (शीण, आजार, दु ख इ० काची), सहनशक्तीपर्यंतची मर्यादा दाहाची पूर्ण सवेदना (शैत्याची–मुख्यत्वें ज्वरापूर्वी होणारी), उमाळा भरती (शोक, दु ख, आनद इ०ची) (क्रि० येणें) भर अर्थ १ पहा 'आलें भरतें एवढें। तें काढूनि पुढती।'–ज्ञा १८ २८९ २ समुद्राच्या पाण्याचा चढ ३ वृद्धि इतराच्या जाळाया भरतें सुकृताधनातमा येतें।'–मोमभा ३ १४ **०येणें**–जोर यण, समृद्धि प्राप्त होणे **भरला भरला**–वि १ चागला भरलेला, समृद्ध, भरभरणारा (सपत्ति, सतति, मित्र, कीर्ति इ०कानीं), परिपूर्ण (प्रजेन राज्य, उत्पन्नानें शत, वश व सामान, भाडीं यानीं घर) **भरला भार**ा–वि पतदार, अब्रदार, लायकीचा, वजनदार (व्यापारी मनुष्य) **भरभरीचा** (व्यापार, काम) [भरणें+भार] **म्ह**० भरल्या गाडयास खूप जड नाहीं!' **भरलीसरला–सवरलेला**–वि (बायकी) बालतपणाचे दिवस नजीक आलेली, गर्भवती **भरले कुंकूं**–न (बायकी) पूर्ण सौभाग्य 'माझें काय वाईट होत आह? भरल्या कुकवानें मी दवाघरीं जात आहे' **भरल घर**–न पुष्कळ माणसें असुन भरभराटींत असलेलें इष्टमित्रानीं व्याप्तलें असें कुटुब 'माग म्हणताचि म्हणे भरलें घर।'–राक २ ३८ **भरलें धरणे**–क्रि गडप करणें, देवाला मौल लाविला असता त्यान उजवी, डावी न देणें 'देवानें भरलें धरलें' **भरलें शेत**–न भरपूर पिकलेलें शेत **भरल्या ओटाने**–क्रिवि (बायकी) मुलाबाळासह सुखरूप 'भरल्या आटीनें बाळतीण सासरी जाऊ दे' **भरल्या घोसानें–बद्दात–मरण**–तरणाताठा मरणें **भरल्या पायाचा**–वि चिखलानें इ० मळलेले पाय असलेला, बाहेरून आल्यावर पाय न धुतलेला **भरल्या पार्यो**–क्रिवि बाहेरून चालून आल्यावर पाय न धुता **भरल्या पोटी**–क्रिवि पोट भरलेलें असता **भरलेल्या आगाची**–वि (को) गरोदर **भरान येणें**–अक्रि १ (कु) दु खाचे अश्रु यणें, हृदय भरून येणें २ कफानें छाती भरणें 'त्यका खूप भरान इला' **भरवड**–स्त्री १ (कु) ओसाड जमिनींत भर घालून तयार केलेली जमीन २ खारवट जमिनीपैकीं टणक जमिनींत रोहपेरा करतवळीं ती जमीन पावसाच्या पाण्यानें तुडुब भरून काढणें **भरवण**–न १ एके वेळीं दिव्याच्या टवळ्यात, तळणाच्या कढईत घातलेले तलाचें परिमाण, एके वेळीं तळलेल्या, शिजविलेल्या पदार्थाचें परिणाम, एके वेळीं जमलेल्या काजळाचें परिमाण इ० २ भूत काढण्याकरिता मुताने झपाटलेल्या माणसावरून ओवाळलेलें द्रव्य (कोंबडें, नारळ इ०) **भराई**–स्त्री १ भरण्याची किंमत २ भरण **भराभर**–स्त्री घाईचें भरणें **भराव**–पु १ भरण, पूरण (खाच बुजविण्याची) २ भरल्याची स्थिति

भरावण-चळ-स्त्री (को) जमीन भाजण्याकरिता तिजवर गवत, काटक्या, छाट आणि शेण इ० पसरणें **भरावि(रि)णें**-सक्रि १ शेणानें, घाणीनें चोपडणें, माखणें (हात, पाय वस्त्र) २ भर विणे पहा **भरीचा**-वि १ विवक्षित माप पूर्ण भरलें इतका २ निर्मेशिम्मे पात्र भरें असता तें पूर्ण भरल इतका नवीन घाला वयाचा (पदार्थ) **भरी(रि)त, भर्त**-न १ लादलेल्या चीं भर ल्याची स्थिति २ भरलेला, भरावयाचा माल (पाने इ० त), ओझें, बाना हें सामान दोहो बैलांच भरीत आहे' ३ लादणी ओझें भरताड ४ चिघळणा या जखमा गाठी यांचा पूयमय व नासलेला स्थिति ५ वागें वगरे भाजून दळीं घालून केलेला कोशिं बीर (वांगी इ०ची) **०पत्र**-न गलबतावरील भरतीची (बार दानाची) यादी **भरून देणें**-सक्रि सुटीचा, तोटयाची निकृति करणें **भरून पावणें**-सक्रि पूर्णत्वानें पावणें, पुरी भरून मिळणें (मागणी इ०)

भरत—न तावें, जस्त, कथील इ० धातू मिसळून केलेला कृत्रिम धातु [स भृ] **भरताचें भांडें**-न भरत धातूचें केलेलें भांडें **भरती**-वि भरत धातूचें केलेलें

भरतकाम—न कापडावर नक्षी, कशिदा काढण्याची कला, आकृती काढून त्या दोऱ्यानीं, तारानीं भरण्याचें काम, जिगाचें काम

भरतखंड-वर्ष—न हिमाल्यापासून समुद्रापर्यंतचा हिंदु स्थानचा भूविभाग, भारतवर्ष [स]

भरतशास्त्र—न १ नाट्यशास्त्र, नाटक व अभिनय यावरील भरतमुनिकृत प्रमाणभूत ग्रंथ २ नाटक व त्याचे प्रयोग याचे नियम [स] **भरतशास्त्री**-वि भरतशास्त्र जाणणारा

भरत्या—पु (व) वरण शिजविण्यासाठीं कासें अथवा पितळ या धातूचा केलेला जाड लोटा [भरत=मिश्रधातु]

भरद्वाज—पु १ एक पक्षी, सोनकावळा, कुक्कुडकुभा २ एक ऋषि [स]

भरभर—स्त्री भरभराट, उत्कर्ष, बहर, कळस, भर (क्रि० होणें, चालणें) 'हरिदासगृहींची उदंड भरभर ती।'-मोसभा १ ११ [भरणें] **भरभराट**-पु पराकाष्ठेची भरभर अथवा उत्कर्ष (क्रि० होणें असणें, चालणें) **भरभरणें**-अक्रि इष्ट, अनुकूल होणें (दैव, नशीब, विधि) 'त्याचें भरभरलेंसें दिसतें'

भरभर-भरा—क्रिवि १ जलदीनें, झपाटयानें, गडबडीनें २ झपाट्याच्या व सपाट्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन अथवा झपाट्याची क्रिया होऊन [ध्व भर!]

भरभरणें—अक्रि १ कडकड आवाज करून जळणें (शुष्क तृण, झुडुपें, काट), झपाट्यानें जळून जाणें, चेतणें पटणें 'प्रभुचा प्रताप तो तन्मदक्षीं हव्यभुज भरभरे हो।'-मोउद्योग ८ ७१ २ चक्कर आल्यासारखें वाटणें, भणभणणें (डोकें) [ध्व, भर!]

भरभरीत—वि १ भरड, जाड, शुष्क, अस्निग्ध (पीठ, गवत, केस) २ भरड, जाड, खरखरीत (कापड) -क्रिवि (गो) फरफरा

भरम—पु १ (अप) चुकीची कल्पना, मिथ्याग्रह भ्रम शब्दाचा अपभ्रंश (क्रि० धरणें) २ वहीम, तर्क, भावना, मत, संभाव्य कल्पना अथवा विचार, (क्रि० करणें, जाणें) ३ संशय १ दंभ, कितु (क्रि० बाळगणें, पाळणें) ४ पत, अब्रू, नाव ५ भ्रम, दबाव दंगरा 'भरम राज्याचा या मोगलाजवली राहिला नाहीं'-पद १० २७ [स भ्रम, हिं] **भरम-भरमाचा भापळा, भरमाची मोट**-पुस्त्री पक्क्या आधाराशिवाय वर उभारलेली चांगली पत, अब्रू असणारा मनुष्य, काम, गोष्ट, दिसण्यात शोभिवजदार पण पोकळ, कवडीमोल वस्तु **भरमसाट**-वि पुष्कळ, अमर्याद 'ती तोडानें भरमसाट स्तुति करीत' -नाकु ३ २० -क्रिवि अविचाराने भेदाभेद न करिता **भरमाचें पोतें**-न (विद्या, संपत्ति, शक्ति इ० विषयीं) बाह्य लौकिक असणारा परंतु खराखर पोकळ मनुष्य इ० **भरमा भरमी**-क्रिवि १ बाह्य रील अनुकूल ग्रहानें, सामान्य समजाप्रमाणें, आभासावर (पैसा-विद्या आहे अशा) 'ह्यापाशीं एक पैसा म्हटला तर नाहीं भरमाभरमी संसार चालवितो' २ संशयावरून 'भरमाभरमीं चोर धरला'

भरल ळ—पु माड, भरला इ० झाडाच्या लाकडाचा, पाणी वाहून नेण्यासाठीं कोरून केलेला पन्हळ

भर लावणें—न १ (कों) आगरात (नारळ इ०ची) पूर्ण अथवा ठराविक संख्येइतकी लागवड करणें २ आगरावर बसविलेला भरवारा याच्या उलट कमलावणें

भरवणी—स्त्री १ भरण्यास इ० लावणें २ हातानें, चमच्यानें खाऊ घालणें, भरवणें ३ वारवार सासून शिकविणें ४ अन्न प्राशनाचा संस्कार [भरविणें]

भरवाड—स्त्रीपु एक धनगर जात, त्या जातीचा मनुष्य भराड पहा

भरवि(व)णें—सक्रि १ भरणेंचें प्रयोजक भरणें पहा २ हातानें, चमच्यानें खाऊ घालणें (लहान मुलास, आजारी मनुष्यास), तोडात घास देणें, हातानें घालणें (लहान मुलाच्या अन्न इ०) 'जोंवरि अर्जुन मारुनि तन्मास शिवादिका न भरवीन' -मोकर्ण ६ ५८ ३ (ल) वारवार सांगून शिकविणें [भरणें]

भरंवसा, भरासा—पु १ विश्वास, प्रत्यय, इतबार, आश्वासन २ खातरी, मनाचा निश्चितपणा, निःसंदेह [स विश्रंभ, हिं] **म्ह०** भरवशाचे म्हशीस टोणगा=पूर्ण भरवसा असलेल्या माणसापासून, गोष्टीपासून, शेवटीं निराश होणें **०तुटणें**-अक्रि विश्वास नाहींसा होणें 'उतावळी होसी म्हणउनि तुटे हा भरवसा।' -सारुह १ १२६ **भरवंशाचा**-वि विश्वासु, इमानी **-शाची**

मोट-म्हैस-चें कूळ–क्षीन ज्यावर, भरवसा ठेवलेला आहे असा माणूस, गोष्ट

भरस—पु (गो) मिसळ, भेसळ **भरसु(र्सु)चें**–सकि (गो) मिसळणें, एकत्र करणें

भरा—पु धान्याचें एक माप मालवणकडे १६० पायल्याचा किंवा १० मणाचा भरा होतो 'जेथ मरणाचे भर लोटले' –ज्ञा ९ ४९६

भराका—पु १ पखाची भरारी, झपाटा(उडणाऱ्या पक्ष्याचा) (क्रि० मारणें, उडणें, चालणें) २ सणाणणारी गिरकी (गोफणीची, हाताची) (क्रि० मारणें) ३ घाव, जोरानें घुसणें(शब्दश व ल), जलद आणि जोराचा यत्न, व्यापार 'घोडयावर बसलों आणि भराक्यासरसाच पुण्यास दाखल झालों' ४ देवाचा, पिशाचाचा झटका, झपाटा रागाचा, वाऱ्याचा, झटकारा, स्नाटा, कामाचा, मारण्याचा, गाण्याचा धडाका इ० ५ घन, दाट वृष्टि (दगड, बाण, भाले याची) ६ झपाटा, गिरकाडा, क्षेप, धडका, कोणतीहि आकस्मिक आणि वेगाची हालचाल 'पिशाच सचरताच ह्या भराक्यासरसेच विहिरींत उडी टाकली' ७ अपानवायु सरणें, पादणें (क्रि० सोडणें, सारणें) ८ (सामा) झपाटा झपाटा पहा [ध्व] **भराक्यासरसा उठणें**–अकि झपाटयाबरोबर उठणें **भराक्यासरसा येणें-जाणें-पडणें**–अकि भिरिरी, सणाण इ० आवाज करून, सपाटयानें किंवा वेगानें येणें, जाणें, पडणें **भराटणें**–सकि त्वरेनें करणें, भरक टणें, झपाटणें (एखादे काम), खाऊन चट करणें, झटकर फडशा पाडणें (अन्नाचा) घाईघाईनें कसेबसें उरकणें, करणें **भराटा**–पु भर्र आवाज होईल असें उडणें (पक्ष्याचें) इतस्ततिरकें झट कणें (हलका कचरा, जिन्नस) गोगाटानें वाहणें, चालणें (वाऱ्याचे) आदळणें (पावसाच्या सरीचे), जलदीची, झपाटयाची, दणक्याची क्रिया (धावणें, जाणें, बोलणें, खाण इ०) तातड, निकड, झपाटा (काम करावयाचा) फडशा (लिहिण्याचा, कामाचा), गोंगाटाची, धडाक्याची हालचाल, क्रिया (क्रि० होणें, चालणें, लागणें उडणें, करणें, माडणें, चालविणें, लाविणें, उडविणें) २ अत्यंत वैपुल्य, समृद्धि (सुगीची, पिकाची), पिकाचा, धान्याचा, आब्याचा, अमदानीचा भराटा' –वि प्रचुर, विपुल, जोराचा, भक्कम 'भराटा-पीक-पाऊस-वारा' ४ जलद कलेला व संपूर्ण फन्ना, फडशा (अन्नाचा, आडकामाचा) (क्रि० उडणें, होणें, करून टाकणें, करणें)

भराड—न १ डौर वाजवून व नाचून देवापुढें भराडयानें केलेलें भजन, गोंधळ 'कथा लावणी गोंधळ भराड गीत गाती अबळा।' –पला १ ३३ २ (व) कुणबी लोकात बकरा वगैरे मारून केलेलें नवसाचें जेवण **भराडा-डी**–पु १ गोसाव्याचा एक पंथ डौरी गोसावी **भराड-गोंधळ घालणारा** अठरा अखाडे पहा भराडी गोधळी मुरळ्या वाघ हे गावाबाहेर पालें देऊन राहतात याच्याजवळ गाई म्हशी बैल टोणगे, शेबडया बकरी असतात व तीं ते विकतात हे खंडोबा, बहिरोबा इ० देवांची गाणीं, पोवाडे व लावण्या गातात कांहीं बैठकीच गाणें, तमाशा करितात –गागा १२० २ पुजारी [स भरटक भगवाड पहा] **भराडी गौर**–स्त्री (ना) श्रावण महिन्यातील गुलींचा गौरीचा उत्सव व खेळ वगैरे **भराडी वोवसा**–पु एक व्रत 'विधिमंत्रें सुशील स्नान। सतीनें कलें आपण। मग भराडी वोवसा दान। करिती जाहली।' –कथा ३ १२ ७३

भराड—न (कु) बरड वरकस जमीन

भरादो—पु (गों) नारळाला कोंब आल्यानंतर फळांत मिळणारा पदार्थ [भरणें]

भरापुरा—वि १ भरून चाललेला चांगला भरलेला (गांव, विहीर, तळें, मळा इ०) २ (ल) विद्वान्, गुणसंपन्न,

भराभर-भरा—क्रिवि भरभर झपाटयानें, झरझर [भ]

भराभरी—क्रिवि (राजा) प्रमाणाहूनकें, पूर्ण माप भरून (क्रि० उतरणें इ०)

भरार-रा, भरारून—क्रिवि १ झपाटयानें जाण्याच्या, चालण्याच्या विशिष्ट ध्वनीच्या, तसेंच झपाटयाच्या विशिष्ट क्रियेच्या (भरारणें, झटकणें सोसाटयानें वाहणें फडफडणें, थोपटणें इ०) आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० उडणें, उठणें, पळणें, निघणें, सुटणें चालणें सुजणें फुगणें इ०) २ (ल) जलदीनें, झपाटयानें सपाटयानें [ध्व भर] **भरारणी**–स्त्री माठयानें कडकड आवाज करून जळणें इ० भरारणें पहा **भरारणें**–अकि १ झपाटयानें भरभरणें २ जलदीच्या हालचालींत, भर असा आवाज करून उडणें, भरारा मारणें ३ (ल) (एखाद्या गोष्टीविषयी) उत्सुकतेनें व आवडीनें मागें लागणें नादीं लागणें, हुरळणें ४ भडाटणें, पडणें (आग वगैरे) जोरानें वाहणें (वारा), गलोमाल उडणें (धूळ, धूर, भुसणी), झपाटयानें व रगडाखून उठणें (पुरळ), फुगणें, सुजणें (फोड, गांठ) ५ अतिशय तरारणें, भरभरणें (काम धंदा व्यापार), वाढणें वृद्धिंगत होणें 'सौभाग्यश्री तुझी भरारो हे। –मोआदि १ २० भरारून या धातुसाधितांचा भरारच्या ऐवजीं पुष्कळदा उपयोग करितात **भरारा**–पु १ वेगानें, झपाटयानें आणि उत्कटतेनें येणें, घुसणें हल्ला, पाटलाग चाल, अभिनिवेश २ सोसाटा 'शिरीं उष्ण पाऊस वायु भरारा।' –कचेसुच पृ २ **भरारी**–स्त्री १ भरकन उडणें, उड्डाण(पक्ष्याचें), अति त्वरेनें उंच किंवा दूर जाणें (क्रि० मारणें) २–पु (साकेतिक) रघुनाथराव पशवे (यास त्याच्या जलद रवाऱ्यावरून राघो भरारी असें म्हणत) 'अटकेवर झेंडे न्याया आणिता कुटून

भरारी–यापुढें।'–विक १० **०मारणे**–क्रि १ उडणें,उड्डाण करणें २जलदीनें प्रवास करणें ३ (एखाद्या गोष्टीचा) मधला भाग अजीबाद गाळून किंवा त्याकडे लक्ष्य न देता एकदम पुढच्या भागावर जाणें, उडया मारणें 'जी हकीकत घडली ती सायत साग भराऱ्या मारू नको '

भरावरी—क्रिवि वरचेवर, वारवार

भरावर्णे—अक्रि वधिर, जड, ताठर होणें (शरीर, अवयव) [भारावर्णे]

भरित—वि १ भरलेला, पूर्ण 'अत करण भरितु।' –ज्ञा २ २९२ २ पोसलेला [स भृ=भरणें]

भरिभार—पु पूर्ण विश्वास, भरवसा (क्रि० ठेवणें)

भरी—क्रिवि (गो) बाजूनें 'अणी भरी =अणियाच्या बाजूनें [परी १]

भरीत—भर पहा

भरीव—वि १ भरलेला लादलेला २ भरदार, घन, ऐवजदार, गाभा रस, दळ इ० असलेला घट्ट व लठ्ठ, पोकळच्या उलट 'जों जो दिसे उर भरींव तयाशि तों तो।' –र १५ [स भृ= पोसणें, धारण करणें, भरणें] **०चिवा**–पु चिवा नामक जातीचा नर बाबू, कागदी चिन्याच्या उलट पोकळ नसलेला बाबू

भरू-रू-–स्त्रीपु १ भर, आवड, आसक्ति 'कर्मी भरू होआवा तैसा।' –ज्ञा ३ १६९ २ विस्तार 'आता भणे क्वी भास्करू। एथ काइसा भरू।' –शिशु ३०९

भरेकरी––पु कापडाचा फिरता व्यापारी, कापड तयार करणारापासुन तें विकत घेऊन दुकानदारास ते फुटकळ विकणारा उदमी [भरणें+करी]

भरो––पु १ (कु.) चार खडींचें कुडाळी माप २ लाकडाची मोळी [स भृ+भारा]

भरोभर—स्त्री (प्र) भरउभर पहा **भरोभरी**–स्त्री (काव्य) भरती, पूर्णता, पूर्ण पुरवठा केल्याची स्थिति 'ससाराची भरोभरी। मागें केली बहुता परी।' **भरोभरी-न**–क्रिवि १ मापासमाप, परिमाणास परिमाण बरोबरीनें (क्रि० देणें घेणें उतरणें) 'गहू दिले आणि भरोभरी तादूल घेतले' २ माप लेलें पुन्हा मापून (एकदा मापल्यावर परीक्षेकरिता) 'बाजाराचें माप घरचें माप भरोभरीनें अधिक उणें होतें (राजा) भऱ्या भरी [भरणें द्वि] **भरोवरी**–स्त्री १ सामुग्री 'सागो ऐक प्रज्ञेचिया। भरोवरी।' –ज्ञा १८ ८५५ २ आवड ३ गर्दी, दाटी 'जैसी कृमींची भरोवरी।' –विपु ४ ६० –वि भरपूर, पूर्ण –क्रिवि श्रमानें, आयासानें 'ससाराचा हाट फिरतों दुकानें। भरोवरी धन मेळवितों।' –तुगा १९६५ [भरणें]

भर्ग—पु १ महादेव २ –न तेज [स] **भर्गोदेव**–वि (व) मूर्ख 'म्हणा काहीं, बाकी मनुष्य भर्गोदेवच बर का!'

भर्गत—वि (गो) पर्ण [भर]

भर्जणें—सक्रि भाजणें [स भर्जन] **भर्जन**–न भाजणें **भर्जित**–वि भाजलेला

भर्णकुटी, भर्णकुटी—वि (गो) दमेकरी [भरणें १]

भर्ता, भर्ता भ्रता)र—पु १ पति, नवरा २ पालन करणारा 'भर्ता अणि भोक्ता कर्ता आणि करविता।' –तुगा ६३० [स] **भर्तृघात**–पु नवऱ्याचा घात, पतिहत्या **भर्तृत्व**–न भर्त्याची स्थिति, त्याचा अधिकार, सबध, पतित्व

भर्त्सणे—सक्रि (काव्य) निंदा, कुत्सा, गर्हा करणें [स भर्त्सन] **भर्त्सन-ना**–नस्त्री निंदा,तिरस्कार,हेटाळणी **भर्त्सित**–वि निंदित, तिरस्कारलेला

भर्वी––वि (गो) आमाश झालेला, असलेला (मनुष्य)

भऱ्याचा—वि १ भरणारा, पूर्ण करणारा, पूर्णपणें गुदस्त करणारा (कालविभाग दिवस, रात्र इ०), मागें जोडलेल्या कालदर्शक नामासह समासात योजतात उदा० दिवसाभऱ्याचा उपोषित, महिन्याभऱ्याचा ज्वरग्रस्त वर्षाभऱ्याचा उमेदवार इ० २ द्रव्यार्थी नामासह योजतात उदा० पैशाभऱ्याचा, रुपयाभऱ्याचा [भरणें]

भऱ्यौचें—उक्रि (गो) बहिरे होणें [बहिरा]

भर्वण—वि (गो) पसरलेली, साडलेली, शिंपडलेली (वस्तु) [भरणें]

भल—न भाला, शूल, बाण इ०चे टोंक, फळ [स भल्ल]

भल—वि १ चागला, नामी, उमदा भल–घोडा–गाजी–मर्द–भालेकरी–दाडगा–जेवण ' २ पक्का, अस्सल, अट्टल, बिलदर उदा० भल–मोदा भल–लुच्चा ३ मोठा, अफाट अवाढव्य, विलक्षण उदा० भऊआझें भलगोणी ४ प्रकर्षार्थी नामें व विशेषणें याजवराबर योजतात उदा० भलमजेचा, भलनामी [भला] **०कई**–क्रिवि (व) भलतेंच, कोणीकडच्या कोणीकडे [भलती कडे] **०कसा**–वि (ना) विचित्र विलक्षण **०कुबल**–पु (माण) कठीण प्रसग **०कोठें**–क्रिवि कोठेतरी, कोणी कडे तरी

भलता—वि १ कोणीहि कोणी तरी कोणता तरी २ चालू विषयाशीं असबद्ध अप्रस्तुत, विसगत **मन मानेल तसा ३** काल स्थल, परिमाण, साम्य इ० पुष्कळ विशेषणासह समासात योजतात उदा० भलतीकडे भलतीकडचा भलतवढा, भलतसा, भलतेव्हा ४ पुष्कळ, विलक्षण **वाट मज लाभ लता गुल्म** तृणोदभवहि येथ मजला भलता।' –मोकृष्ण ४७ ११७ [भला] **भलतयापरी**–क्रिवि मनाला वाटेल तसें, वाटेल त्या रीतीनें 'ते आपुला अलकारितु । भलतयापरी।' –ज्ञा १ ८२ **भलतसा भलतसला**–वि १ कोणत्याहि जातीचा, वाटेल त्या जातीचा आणि प्रकारचा वाटेल त्या सारखा २ –क्रिवि कोणत्याहि रीतीने, तऱ्हेनें, वाटेल तसल्या रीतीनें [भलता+असा]

भलतसें–क्रिवि कशाहि प्रकारें, वेडेवाकडें, जसें येईल तसें 'म्हणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितो।'–केका ६० **भलतासलता**–वि कोणी तरी, कोणता तरी (मनुष्य, बाब, वस्तु) [भलता द्वि] **भलतीसवा**–क्रिवि अव्यवस्थित, कोणत्याहि बाजूला 'पडे दडकाठी। वेह भलतीसवा लोटी।' –तुगा ५५५ **भलतीसा-सी-सें**–वि (व) पुष्कळ **भलते**–वि १ हवें तें, कोणतेंहि 'हे वरी भलतें करितु।'–ज्ञा १२२५ २ कोणीहि 'भलतया दु ख देतु जाये।'–ज्ञा १८ ६५६ ३ (ल) अगाध, अवघड 'अथवा भल्ते गोष्टीस कच' –पेद ३ १८३ **भलतेउतें**–अ पाहिजे तेथें, पाहिजे तसे 'जाळणें आगीचें भलतेउतें।'–ज्ञा १६ २८८ **भलतेएके**–वि कोणी तरी **भलतेणें**–वि वाटेल त्यानें 'भोगिजे भल्तेवेळा। भलतेणें।'–अमृ ९ ५५ **भलतेतुकें**–क्रिवि पाहिजे तितकें 'आणि पाणी हो का भलतेतुकें।'–ज्ञा १८ ८६२ **भलतेथ-ते-थें**–क्रिवि वाटेल तेथें 'मग भल्तेथ भलतेव्हा।'–अमृ ७ १७६ **भल(ले)तेवढी**–वि पाहिजे तेवढी 'तरी हो का भल तेवढी। वरिचील वाढी।'–ज्ञा १५ ४९ **भलतेव्हा**–क्रिवि पाहिजे तेव्हा, वाटेल त्या वेळीं 'मग भलतेथ भल्तेव्हा।' –अमृ ७ १७६ **भलतेसणा** वि कोणताहि, पाहिजे तेवढा 'भल्तेसणी हानिलाभु। न मनीं जेवीं।'–ज्ञा १६ ७९ **भल तैसा**–वि कसा तरी, कसाहि 'सुदर अथवा कुरूप ऐसा। वर मिळो भल्तैसा।'–कथा १ ३ ९१ **भलतैसें**–वि वाटेल तें 'आता भल्तैसें करावें। द्रव्य मिळवून न्यावें।'–दा ३ ४ ४५ **भल-त्यास**–वि कोणासहि, अनधिकाऱ्यालाहि 'सदैव भल्त्यासही सुल्भ आणखी गायका।'–केका ७५ **भलभलता**–वि अनेक प्रकारानीं भलता, वाटेल तो 'चवघामध्यें योग्य असेल तेच बोलावें भलभल्ते बोलू नये' **भलयता-ती-तें**–वि भलता 'जन्ही तो जनु भलयता। भलयतें म्हणो।'–गीता १२ ३३१

भलपणें—अक्रि हालणें

भल्माणसाई—स्त्री माणुसकी, सभ्यता, रीतभात, वर्तन यात सात्विकपणा [भला+माणूस]

भला—वि १ चागला, सद्गुणी, योग्य, चागल्या स्वभावाचा 'चिकित्सक भला भला म्हणुनि फार वाखाणिला।'–केका ४४ २ सभ्य, पतवाला, अब्रूदार, चागल्या मान्यतेचा, नावाचा ३ (काव्य) बरा 'घावु भला होये।'–वैद्यक ७६ ४ जसा असावा तसा, योग्य गुणाचा, परिणामाचा, प्रशसेस पात्र, नामी, उत्कृष्ट, उमदा, भव्य 'आज भला पाऊस पडला' ५ मोठा, सपाटा 'इतक्यात शेजारच्या वारुळातून एक भला मोठा नाग निघून' ६ (व ल) श्रीमत ७ (व) मोठा, पुष्कळ 'हा भला खाबदोका आहे'–उद्गा शाबास, भले 'वत्सा! भला! जयपद नारायण सखा नरा! हो रे!।'–मोभीष्म ४ २४ [स भद्रक, प्रा भल्लओ, अप भल्लउ, हिं] **म्ह**० भले भले करून भागली व देवपूजेला लागली **०घेणें**–सक्रि सपादून मारणें, निंदणें **भलें घेऊन फिरणें, पुसणें, विचारणें**–लुबरेपणानें समदु खी, मायाळू असणें, लचाळपणें दुसऱ्याच्या कल्याणाबद्दल काळजी वाळगणें माझें भलें का घेऊन फिरतोस!' **भला बुरा**–वि चागला अथवा वाईट 'तुक सकळाचें गोविंदाचें हातीं। कोण कोण गति भलीबुरी।' [हिं] **०माणूस**–पु १ अब्रूचा, प्रामाणिक, सभ्य, मनुष्य २ (व) श्रीमत, चागला मनुष्य **भलाइकी-यकी, भलाई**–स्त्री १ चागुलपणा, सुजनता सात्विकता, स्वभावाचें मृदुत्व, कोमलता २ मोठेपणा 'भली भलाई कर पण काही अधर्ममार्गी शिरूनको।'–अफला ६० ३ सन्मान्य प्रसिद्धि, कीर्ति (क्रि० मिळणें, मिळवणें) **०ईबुराई**–स्त्री चागलेपणा किंवा वाईटपणा, बरवाईटपणा [हिं] **भलाव(म)ण**–स्त्री १ अब्रूपत्र, आपले ओळखीच्या पत असलेल्या माणसावर एखाद्यास गरज असलेली रक्कम वण्याविषयीं दिलेली चिट्ठी, वरात २ ओळखीचें पत्र, शिफारसपत्र २ आश्रय, मेहेरबानी शिफारस [भला] **०वणपत्र**–न एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास उधारी वण्याविषयीं अखत्यार देतो तो लेख **०वर्णा**–स्त्री (गुज) शिफारस **भली बरी**–स्त्री १ चागले व वाईट वर्तन, पत (मनुष्याचें), चागलेपणा व वाईटपणा (स्थल, धदा इ०काचा) [हिं] **भली भला-ई(य) भलीभलायकी**–स्त्री १ चागलेपणा, सद्गुण, सदाचरण, स्वभावाचा चागुलपणा २ कीर्ति सामान्य प्रसिद्धि लौकिक, प्रशसा ३ खुशालीची हकीकत आरोग्य, चालू काम, परिस्थिति याची वातमी [हिं] **भले**–उद्गा खाशी! नामी! चागल! शाबास! 'भलें स्मरण जाहलें समयि स्मदागीकरें।'–केका ३७ **भले बाप**–उद्गा उत्तेजन स्तुति याविषयीं उद्गार **भले लोक**–पु राज सरकार इ० काचे पदरीं जे मानकरी, शिपाइ, शिलेदार इ० लोक असतात त **भल(ले)री**–स्त्री १ समुदायानें करावयाचें काम करीत असलेल्या मनुष्यानीं त हलकें जावें म्हणून गाणें म्हणणें, एकमेकास हाकमारणें व उत्तेजन देणें, भले रे दादा! भले रे भाई! इ० उत्तेजनपर शब्द (माण) काढणीच्या वळचें गीत शतकामें कष्टास उल्हास येण्यासाठीं गाण्याचें गीत (क्रि० घालणें) २ जोरदार व न खळणारा यत्न, कष्टाचें काम, झपाटयाची एकसारखी ओढ घाव, नेट, ताण, दम (क्रि० लावणें, घालणें) ३ कृत्रिम, तोंडपुजेपणाची, मूर्खपणाची वाखाणणी, गाणें इ० कलेचे मर्म न जाणता, तें उत्तम नसता त्याची उगीच केलेली प्रशसा, अवास्तव स्तुति [भला+अरे] **भलोबा**–पु लडिवाळपणाचा शब्द, चागला, भला माणूस [भला+बा]

भलाडें—न आत विस्तव घालून, गोसावी, गोंधळी डोक्या वर घेतात तें मडक्याचें बदखल, भदें, खापर

भल्ल—न भाला, शूळ, बाण इ० काचें टोंक, एक प्रकारचा बाण, भाला 'श्रुतकर्मा मग तद्धनु खडुनि भेदिंचि तच्छिर च्छेदी।' –मोकर्ण ९ २१ [स]

भल्ला—उद्गा बरें! वाहवा! –वि १ भला, चागला या अर्थी योजतात २ (व) खूप, जास्त

भल्लातक—पुन बिब्याचें झाड व त्याचें फळ [स] **०क्षार**–पु बिब्बे, सुठ, मिरीं, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आवळकाठी, सेंधेलोण, पादेलोण व बिडलोण ह प्रत्येकी आठ तोळे घेऊन अतधूंमानें राख करून चूर्ण केलेला क्षार हा जेवतेवळीं तुपाबरोबर घेतल्यानें हृद्रोग, पाडुरोग, सग्रहणी, उदावर्त व शूल याचा नाश होतो –योर १ ४४५

भल्लु(ल्लू)क—पु अस्वल [स]

भव—न १ भ्रमण २ जन्ममरण [स भ्रम]

भव—पु १ शकर 'भव राज्य करी। भवानीशीं।' –एभा २४ २४८ २ ससार 'भव नेणों। भव नेणों। स्वै हें ब्रह्मचि जाणों।' –हको ३ सुखदु ख, उद्योग आणि घोर एतद्विशिष्ट अस्तित्व, मृत्युलोक 'जे आवडोनि घेतलें। भवस्वर्गादिक।' –ज्ञा १४ ४२ ४ जन्म, उत्पत्ति 'पुढें अतर्गी सोडि चिंता भवाची।' –राम २६ ५ सत्ता अस्तित्व ६ पासुन उत्पन्न झालेला याअर्थी समासात प्राचुर्यानें योजतात उदा० देहभव (शरीरापासुन उत्पन्न झालेलें दु ख इ०), मनोभव (मनापासुन उत्पन्न झालेला क्रोध इ०) तसेंच ससार या अर्थी पूर्वपदीं योजतात उदा० भव–चक्र–सागर–बाधा–रोग–दु ख–जाल–पाश–भजन भवानल, भवाटवि इ० [स] सामाशब्द– **०गोवा**–पु ससाररूपी सकट 'करुणासागर नाम सत्य,स्मरी उगवी भवगोवा।' –देप ३३ [स] **०च्छेदक**–वि ससाराचा नाश करणारा विठाबाई विश्वभरे भवच्छेदके।' –तुगा १५७३ [स] **०जनक–दायक**–वि (दुसऱ्या) जन्मास कारणीभूत (पापकृत्ये ह्यांना जन्मान्तराची शिक्षा व शुद्धी पाहिजे असते [स] **०डाह–डोहो**–पु प्रपचरूप गता, विवर, डोह **०तारीया**–वि भवतारक **०नदी**–स्त्री १ गगा २ ससारनदी [स] **०पाशनिकृंदन**–वि (काव्य) प्रपचाच्या पाशाचा छेद करणारा (ईश्वर) [स] **०भंजन**–वि ससारचा मोह तोडणारा [स] **०भय**–न अन्य जन्मांचें, ससारांचें, भय 'ज्याचे नावींचें सकीर्तन। करी भवभयासी निकृतन।' [स] **०भाव**–पु ससारांचें अस्तित्व 'तेवीं मिथ्या प्रतीति भवभावा।' –एभा ११ ७३ [स] **०मोचक–मोचन**–वि ससारापासन किंवा भिन्न आणि व्यक्तिविषयक अस्तित्वापासन सोडविणारा 'तें तपोबळ जाण परि नव्हे भव मोचन।' [स] **०मोचन**–न मुक्ति –वि ससारापासुन सोडविणारा [स] **०रोगनिरसनी वैद्य**–पु ससारावरून मन उडविणारा, परमार्थसबधीं वैद्य (गुरू) [स] **०रोगी**–वि प्रापचिक उद्योगरूप, सुखरूप आजार झालेला, असमाधानकारक रीतीनें त्यात डुबलेला 'भवरोगिया आरोग्य येणेंचि होय।' [स] **०व्यथा**–स्त्री प्रापचिक चिंता, दु खें, श्रम सताप, ससारदु ख [स] **भवातक**–वि (सायुज्य मुक्ति होऊन) जन्मान्तराचा नाश करणारा (ईश्वर) [स] **भवाब्धि**–पु ससारसमुद्र [स] **भवार्त**–वि १ प्रपचाचा वीट आलेला, प्रापचिक दु खानीं व आभासानीं कटाळलेला २ भवातुर, भवाक्रान्त, भवरागी, भवदु खित, भवपीडित [स] **भवाभव**–पु उत्पत्ति आणि नाश [स]

भवई–ट्या—पु एक जात व तींतील एक व्यक्ति तमासगीर लोक हे नटाचा व नर्तकाचा धदा करितात हे गुजराथ देशातील आहेत 'शहरातील उत्तम गाणारणी यांचे नाच व भवई लोकाचे तमाशे सारी रात्र होतात' –तीप्र ११७

भवई—स्त्री भिवई, डोळ्याच्या वरच्या भागीं धनुष्याकार असलेली केशपक्ति [स भ्रू, हिं] **०उचलणें**–रागानें पाहणें **भंवयास गांठी घालणें, भंवया चढविणें**–कि कपाळाला आठ्या घालणें **म्ह०** भवयास गाठी तोडास मिठी=नेहमीचा घुमेपणा व द्राष्टपणा, तसेंच कजुषपणा, नतद्रष्टता दाखविणें याअर्थी

भ(भो)वंड, भवं(डी)—स्त्री घेरी भोंवळ चक्कर, मूर्च्छा, गिरकी 'हें असो आगीं भरलिया भवडी। जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी।' –ज्ञा ९ ८१ [स भ्रमण] **०णें, भंवणें**–अक्रि (सामा) भोवडणें व भोंवणें –सक्रि भोवडणें, गरगर फिरविणें 'पक्ष भवण्डिता भूगोल। चक्रीं पडे गरगरा।'–मुआदि ६ ३६ **भवंडा**–पु गरका, चक्कर, भोवळ **भवणें**–अक्रि १ गरगर फिरणें 'देह भवतसें चाकीं सुदें। जन्ममृत्यूच्या।' –ज्ञा १३ ११०२ २ भोवणें हिंडणें, भटकणें घेतलें भोवे पिसें। होऊनिया।' –ज्ञा १८ ५५१ **भंवे, भवें**–न १ भ्रमण, भ्रम 'तेमें बुद्धीसि होती भवे। धनुर्धरा।' –ज्ञा २ ३२६ २ जन्ममरणाचे फेरे

भवंडु—पु एक अलकार, फिरकीचें फूल 'फणी शीसफूल गोडा। राखडी भवडु आणि दाडा।' –कथा ३ १२ २३

भवणे—न भोंवणें

भवर्णे—न उभवणें

भवणे—अक्रि अगावर येणें, भोगावें लागणें 'तें कर्म त्याचें त्यासीच। भवलें साच त्या भोंवतें।' –एभा १ २१० [भोगणें]

भ(भ)वना, भवताला–ली—क्रिवि भोंवता, भोंवताला, सभोवतीं [भवणें] **भवता–ती–तें**–क्रिवि सभोंवार, भोवतीं 'तयाचि भवत्या उभ्या परमकौतुकें राहती।' –मोकृष्ण ५५ २७ **भं(भ)वतालचा** वि भोंवतालचा

भवति न भवति—स्त्री वादविवाद, वाटाघाट, चर्चा, खल [स भवति=होतें+न भवति=होत नाहीं]

भवन—न १ घर, वसतिस्थान २ राहण्याचें, असण्याचें ठिकाण ३ होणें, असणें [स]

भव(वा)न—न (कुलाबा को) वारुळ 'त्या भवानातून एक नाग बाहेर आला' [स भवन]

भवनीय—वि व्हावयास पाहिजे असें, होण्याजोगें [स भू+अनीय प्रत्यय]

भवभव—स्त्री उष्ण स्फुरण, भगभग, ७५ (दु खानें, भुकेनें इ० पोटात होणारा) (क्रि० उठणें, हाण वाटणें) 'मळमळ सुटली भवभव करी आगी, थरथरले जोवन।'—पला ९९ [ध्व] **०णें**—अक्रि भवभव, भगभग होणें

भवर्—न (खा) जातींचे समेलन

भवर—स्त्री (व) मजा 'रात्रभर भवर झाली गाण्याची'

भवर—पु (महानु) भ्रमर, भुगा 'काई भवरासि कमळी।' —भाए १४ [स भ्रमर]

भवरकडी, भवरगाव, भवरपाशीं, भंवरा भवरी, भंवळ, भंवाडा, भंवार, भंवारगाव इ०—भोवरकडी, भोवरगाव इ० पहा

भंवरा—पु भ्रमर, भुगा 'आपणचि भवरा। होआवें पडे।' —अमृ ५४२ [स भ्रमर] **भवरी**—स्त्री १ भ्रमरी २ भ्रमण, भोवरी, गिरकी, फेरा 'एका पुढा भवरी द।' —एभा ८ १९४ ३ (ल) (व) कापणी केलेल्या पिकाच्या, कडव्याच्या पेंढया एकाशीं एक उभ्या लावून वर्तुलाकार केलेला ढीग —वि (माण) पाढऱ्या रंगाची (म्हैस)

भ-वलय-भवृत्त—न क्रांतिवृत्त [स]

भवलें—न बहुत, वाहलें

भंवाडा—पु बब्रा [प्रा]

भवानी—स्त्री १ सौम्य रूप धारण केलेली पार्वती देवी 'देउनि विजय-वर असा झाली अन्तर्हिता भवानी ती।'—मोभीष्म १५० २ बोहणी पहा [स] **म्ह**० सवा रुपयाची भवानी व सोळा रुपयाचा गोंधळ **०कवडी**—स्त्री सामान्य कवडी दही कवडी, सगुणी कवडी व भवानी कवडी अशा कवडीच्या तीन जाती आहेत

भवितव्य—न १ भावी आणि निश्चित गोष्ट, अवश्य होणारी गोष्ट २ (ल) दैव, प्रारब्ध, नशीब [स] **०ता**—स्त्री पुढें घडणारी गोष्ट [स] **भविता**-वि पुढें होणारा, भावी (स्त्रीलिंगी रूप भवित्री) [स] **भवितृत्व**—न भवितव्यता [स] **भविष्णें**—अक्रि होणें 'मग तयाहि वरी आदु भविष्णला। आकाशाचा।' —ज्ञा ६ ३१४

भविष्य—न १ भावी गोष्ट २ भावी गोष्टीविषयीं अगोदर केलेलें कथन, भाकीत (क्रि० सागणें, बोलणें) ३ (व्या) पुढें येणारा काळ ४ (व) उत्पात —वि भावी [स भू] **०काल**—पु (व्या) वर्तमान क्षणापुढें येणारा काळ या काळीं असलेल्या क्रियापदावरून पुढल्या काळाचा बोध होतो [स] **भविष्यद्वक्ता, भविष्यवादी**-वि भाविक करणारा, भविष्य सागणारा [स] **०भविष्य**-पु (व्या) विवक्षित भविष्य काळाच्या पुढल्या काळीं एखाद्या क्रियेचा व्यापार व्हावयाचा असता योजावयाचा भविष्यकाळ उदा० करणार असन [स] **०भूत**—पु (व्या) एखादी क्रिया भूतकाळीं करावयाची होती, परंतु काहीं व्यत्ययामुळें ती सिद्धीस गली नाही, अशा वळीं योजावयाचा तो भविष्यभूतकाळ उदा० करणार होतो [स] **०माण**—वि होणारें 'का भविष्यमाण जियें हीं। तीहीं मज वगळीं नाहीं।' —ज्ञा ७ १६२ [स] **०वादी**—वि (स्त्रि) १ सदैव 'भविष्यवादी स्वर्गी सार लागति नाचाया।'—उस ७६ २ (स्त्रि) आत्म्याच्या प्रेरणेनें गाणारा, काव्य करणारा ३ (स्त्रि) ईश्वरी प्रेरणेनें पवित्र शास्त्रातील रहस्याचा उलगडा करणारा, (इ) प्रॉफेट् ४ अति दूरदृष्टि (पुरुष) [स] **०सूचक**—वि १ पुढील गोष्ट आगाऊ दाखविणारा २ पूर्वसूचक, अग्रसूचक, उद्बोधक [स] **०ज्ञान**—न पुढें होणाऱ्या गोष्टीचें ज्ञान [स] **भविष्योत्तर**—न भविष्यांचें भविष्य, भावीत करेली भावी गोष्ट (क्रि० सागणें, कथणें, कथून टवणें, कथन करणें) 'फिट भविष्योत्तर आणि पाव साधुज्यता' [स] **भविष्या**—वि १ भविष्यद्वक्ता २ दिवसगतीवर टाकणारा, ढकलपट्टी करणारा, चेगट ३ मागचें पुढचें अवधान नसावें, वारवार भ्रांति पडावी अशा स्वभावाचा [स]

भव्य—न कल्याण, हित 'आशिर्वाद मजकड या देइल भव्यकोटि कशवसा।'—मोभीष्म १६९ —वि १ ढबदार, धीट, दिखाऊ मुद्रेचा, सुरूप, देखणा २ प्रशस्त, टोलेजग ३ भावी, होणारा, भविष्य [स]

भष्ट—पु (गो) विटाळ, रजोदर्शनामुळें क्रियास येणारी अस्पशता **भष्टी**—स्त्री (गो) विटाळशी [स भ्रष्ट] **भष्टुचें**—अक्रि (गो) विटाळणें, भ्रष्टवणें, भ्रष्ट होणें **भष्टेड कवळा**—पु विटाळशीचें अथरूण (अस्ताव्यस्त विछाना)

भॅष्टावचें—सक्रि (गो) भेडसावणें

भस—न (गो) जेवण

भसकचाट्ट, भसकया—वि दाडगा, धसक्या, लाटण्या, अविचारी, रगडया (माणूस) [ध्व भस! भस!+चाट्ट]

भसकटणें—अक्रि बहकणें, वाट चुकणें, गहाळणें, गमावणें, साडणें —सक्रि भोसकणें, घुसडणें

भस-कण-कन-कर-विनी-वृशी—क्रिवि किंचित् प्रतिबध करणाऱ्या पदार्थात जोरानें शिरताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व] **भसकणी**-स्त्री १ खुपसणी, भोसकणी,

भोसणी २ बहकणी, वाट चुकणें इ० **भसकणें**-सक्रि १ जोरानें खुपसणें, भासकणें, भोसणें २ बहकणें भसकटणें पहा **भसका**-पु १ प्राय भासकून, भासून पडलेलें भोक २ (सामा) भोंक (भित, कपडा, कागद इ० कातील)

भसका—पु (व) बचका, बुचकुली, भारा 'भसकाभर-पीठ' [बचक]

भसकापुरी—स्त्री १ भरभरीत, नीरस तपकीर, तबाखू २ वाळलेल्या मिरच्याची पूड, भगवती ३ हलका व भुसभुसीत, क्वडीमोल जिन्नस (धान्य, लाकूड, कपडा, सूत इ०) ४ भाजलेल्या धान्याचें पीठ

भसकावि(व)णें—सक्रि १ जोरानें आवाज करून भोसणें, खुपसणें, भोसकणें २ भोंक पडेल अशा रीतीनें खुपसणें [ध्व भस!] **भसभशी(सी)त**-वि १ रक्ष व हलका, भस् आवाज करून उडण्यासारखी (तपकीर, भुकणी इ०) २ फुसफुशीत, विरणारा, भरभरीत, रक्ष **भसभस-भसा**-क्रिवि १ प्रचड धूळ उडताना, रेती, चिखल इ० कात पाय रुतताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन २ घसघस-घसा **भसभोंगळ**-वि शिथिल, ढिलें, थलथलीत (ओझें, गाठोडें, मास), शिथिल, ढिली, गबाळ, बेपरवा (काम करण्याची पद्धत) [भस+भोगळ]

भसडावणें—सक्रि (गो) भिववणें [भिवडाविणें]

भसमणें—अक्रि (व) तोरा खालीं उतरणें, निरुत्साह बनणें 'पहिल्यानें उतमात केली मग भसमला' [भस्म]

भसरा स्त्रा, भस्त्रिका—पुस्त्री १ योगपद्धतीत शरीरातील वायु काहीं वेळ बद करण्याची, त्याचा निग्रह करण्याची पद्धति २ (प्राय) भसरें, घेंडाळी [ध्व]

भसरें, भस्रें—न १ परसाकडेचा उपद्रव, घेंडाळी (मुख्यत्वें अपचनापासून होणारी) २ ज्यात गळा सुजतो, तोंड सडतें असा उष्णतनें होणारा आजार [भस!]

भसाडा—वि १ भरड व जाड (गवत, सूत इ०) २ बेढब व बोजड (अक्षर, आकृति, चिन्ह, दागिना, वस्तु) ३ भरड, राठ, ओबडधोबड (काम) ४ झोडकाम्मी, धसक्या, रगडया (कारागीर) ५ खाण्यापिण्यात अशिष्ट आणि अर्वाच्य सवयीचा ६ गव्हार वर्तनाचा, चालीचा ७ (खा) मोठा, कर्कश [स भस्, भस!] **भसाळ**-वि १ जगी, अफाट, अबाढव्य, राक्षसी २ ओबडधोबड, बेढब, भसाडी (इमारत, जिन्नस) [भस!]

भसाभस-भसा, भसासा—क्रिवि १ कापीत, काटीत, खापीत असता-मऊ व दबणाऱ्या पिंडाच्या आवाजाचें, चिखलात इ० निसरणाऱ्या पायाच्या शब्दाचें अनुकरण होऊन २ धसा धस-धसा [ध्व]

भसित—न भस्म, राख 'खवळे प्रिय पुत्र भसित मिश्रित मधुच्याहि तज्ज्ञ तो पानें' -मोआदि ९ ३६ 'माला करीं हृदयभालासि तें भसित' -आराम ५ [स]

भस्म—न १ राख, रक्षा, विभूति २ वैद्यकक्रियेनें धातूची केलेली रक्षा [स] **०क रोग**-पु यात कफ क्षीण झाला असता स्वस्थानीं वाढलेलें पित्त वाताला अनुसरून जठराग्नीला अत्यत वाढवितें तहान, दाह, मूर्च्छा, भोंवळ, शोकला, सूज, मळ, शुष्क होणें, माह व श्रम हीं लक्षणें होतात -योर १ ४८२ [स] **भस्मणे**-अक्रि (काव्य) भस्म होणें 'भस्मासुर भस्मला हे मात।' सामाशब्द- **०कोथळा**-पु १ (ल) जगी प्रमाणात, अरबट चरबट अन्न गडप करणारें पोट २ खादाड, अधाशी मनुष्य **०रंग-रंगी**-वि भस्माच्या रगाचा, भस्मी **०रोग**-पु कितीहि खाल्लें तरी क्षुधा शान्त होत नाहीं असा रोग, जेवढें खावें तेवढें भस्म व्हावें पण अगीं लागू नये असा रोग **०रोगी**-वि १ भस्मरोगानें पीडिलेला २ (निंदेने) पुष्कळ खाऊनहि किडकिडीत आणि रोगीच राहणारा ३ सदा रोगी असलेला [स] **०वर्ण**-वि भस्माच्या रगाचा [स] **०सात्**-क्रिवि भस्माप्रमाणें, भस्माच्या स्थितींत, स्थितीस (क्रि० करणें, करून टाकणें, होणें) [स] **०सात् करणें**-सक्रि जाळून राख करणें **०स्नान**-न पाण्याच्या अभावीं शरीराला भस्म चोळणें जेथें वैद्यशास्त्ररीतीनें जलस्नान निषिद्ध केलें आह तेथें स्नानाचा गौणकल्प [स] **भस्मासुर**-पु १ सर्वांस जाळून टाकण्याची शक्ति असलेल्या एका दैत्याचें नाव 'तरी काय मी भस्मासुरु। अर्जुन म्हणे।'-ज्ञा २ ३८ -वि विध्वस करणारा ३ (ल) अतिशय खादाड [स] **भस्मी**-वि १ भस्माच्या रगाचा २ सोनेरी वलाबतूच्या नक्षीनें अलकृत (शेला, पागोटें इ० पोशाख) **भस्मीकरण**-न (रसा) एखाद्या द्रव्याचें भस्मात रूपान्तर करणें [स] **भस्म्या**-वि (निंदेने) कितीहि खावयास घातलें तरी रट्ट होत नाहीं, अगीं लागत नाहीं असा, ज्याचें पोट भरत नाहीं असा (मनुष्य), भस्मरोगी **भस्म्या रोग होणें**-अक्रि अति खादाडपणा करणें

भस्मारा—पु १ (व) वस्त्रादिकाचा अव्यवस्थित ढीग २ (ना) चोळामोळा 'लुगडयाचा भस्मारा'

भस्रा—पु भाता [स भस्त्रा] **भस्त्री**-स्त्री लहान भाता

भळ—स्त्री चीर, भेग, तडा, भगदाड

भळंद-दें—न चिध्या व तेल घालून पेटवितात तें खापर, मडक्याचें बदखल भदें पहा (क्रि० घालणें) 'टोंचिले गळ वाहिली भळदीं।'-स्वादि २ २ २ **भळंद्या(दा)चा गोंधळ घालणें-करणें, भळंद घेणें**-डोवीवर, हातावर भळद घेऊन स्वैरपणें इकडेतिकडे नाचणें

भळभळ-भळां—क्रिवि धान्य, वाळू इ० गळताना, रक्त, किंवा पातळ पदार्थ अरुद तोडातून वाहताना, अश्रुधारा वाहताना होणाऱ्या शब्दाचें अनुकरण होऊन, भरभर (क्रि० गळणें, पडणें, सुटणें, साडणें, वाहणें, चालणें), 'डोळे गळती भळ भळा।' –दा ३ ५ ३८ [ध्व] **भळभळणें**–अक्रि १ जोरानें वाहू लागणें, भळभळा वाहणें २ अनुकूल, प्रसन्न होणें (एखाद्याचें नशीब, दैव) 'राजश्रीचें भळभळलें' **भळभळाट**–पु दिखाऊपणा, घवघवीतपणा, मोठेपणा, भडकपणा (गध, कुकू इ०, मुख्यत्वें ताबडे नक्षीदार काठ याचा) **भळभळीत**–क्रिवि (गो) भळाभळा **भळभळीत**–वि १ मोठा व भव्य, ऐटबाज, झळक, भडक, लकलकीत, घवघवीत (नक्षीदार काठ, गध, कुकू–विशेषत पिवळी ताबडी, एखादी वस्तु) २ लकलकीत (सर्योदयाच्या वेळची दिशा) **भळाळण**–अक्रि १ मोठ्या प्रमाणात, झपाट्यानें व मोठ्या आवाजानें वाहणें २ अतिशय फळफळणें (एखाद्याचें नशीब)

भळशींचें—अक्रि (गो) शिजविलेला भात कालान्तरानें नासणें, बिघडणें

भळू—वि वेडा, अर्धवट, भोळसर, नमळा, सहज फसणारा

भक्ष—नपु १ अन्न, भोज्य, खाद्य २ आहार, जीवन, खाद [स भक्ष्=खाणें, भक्ष्य] **भक्षक**–वि खाणारा, भक्षी पहा [स] **भक्षण**–न १खाणें २ भक्ष पहा **म्ह**०भात भक्षणा पोळी दक्षिणा **भक्षणीय**–वि खाण्यास योग्य, खाण्याजोगा [स] **भक्षणें**–सक्रि खाणें [भक्षण] ०**स्थानी**–क्रिवि भक्षाच्या जागीं, अन्ना ऐवजीं (वाप्र) ०**स्थानी टाकणें-सोडणे-उतरणें**–१भक्षाच्या स्थानीं टाकणें, सोडणें, घशात उतरविणें, गट्ट करणें, गडप करणें (विश्वासानें ठेवलला पैसा, माल) ०**स्थानी पडणे, उतरणें**–क्रि १ भक्षाच्या स्थानीं पडणें, घशात उतरलें जाणें, गट्ट केलें जाणें २ (सलगीनें) खाऊन टाकणे, खाणें, खाऊन टाकलें जाणें, खाल्लें जाणें **भक्षित**–वि खाल्लेला [स] **भक्षी**–वि खाणारा, (समासात) अन्न–तृण–फल–मास–अल्प–बहु–मित–अमित–पथ्य–अपथ्य–कदन्न–परान्न–भक्षी [स] **भक्ष्य**–न खाद्य, अन्न –वि खाण्यास शक्य, उद्दिष्ट, जरूर, योग्य, भक्षणीय [स] **भक्ष्यभोज्य**–न (व्यापक) भक्ष्य पदार्थ **भक्ष्येभोज्ये**–नअव खाद्यें [स] **भक्ष्यभाक्ष्य**–वि भक्षावयास व भोजनास योग्य (पदार्थ) [स]

भा—स्त्री शोभा, तेज, प्रभा [स भा=प्रकाशणें]

भाॅ, भाॅबाॅ—पु (गो) (बालभाषा) खाऊ

भाइज—वि बाहेर जाईल असें, प्रगट 'हें सांगितलें तुज गुज। होवों नेदावें भाइज।' –कथा ४ ६ ४७ [स बाह्यज]

भाई—पु १ भाऊ 'ब्याही भाई हरि सोयरा जावई। अव धियाच्या ठाई केला एक।' –तुगा २५ २ (उद्योग, धदा, जात इ० वैशिष्ट्य सागताना) कोणीहि माणूस जसें–कारकूनभाई, शिपाइ भाई, भटभाई इ० ३ आदरार्थी उपयोग (बहुधा हिंदी–गुजरार्थीत) नानाभाई ४ (साम्यवादी) मित्र, समान दर्जाचा मनुष्य इ कॉमरेड शब्दाला प्रतिशब्द 'भाई डागे' [स भ्रातृ, प्रा भाउ, हिं गु भाई] ०**चारा दारी-पणा-बंदकी-दी**–पुस्त्री १ भावाचें, भाऊपणाचें नातें २ सलोख्याचा सबध, मित्रत्व, स्नेह, बधुत्व **भाईबंदीनें सागणे-विचारणें**–मित्रत्वाच्या, सलोख्याच्या नात्यानें, बाबापुता करून विचारणें ०**बंद**–पुअव १ नातलग, आप्त, भाऊबद २ एकाच व्यवसायातील किंवा सस्थेंतील माणसे, व्यवसायबधू ०**राज-राय**–पु (आदरार्थी) भाऊ, बधुराज

भाई—वि (व) खूप, पुष्कळ [बहु]

भाईण—स्त्री (हेट) भावीण पहा

भाईभाईं—क्रिवि (विरू) भयाभया पहा

भाउक—पु शृगारचेष्टा 'स्वामी केवि तुम्ही अधर्म करिता नेदी कदा भाउका।' –कीर्तन १ ८२ [स भावक]

भाऊ—सबोधन (खा) अहो [स भो–भाव्रे ७ १ ते ४]

भाऊ—पु १ बधु, भ्राता 'मग जगदीश्वर तेथुनि त्याचा विनवावयासि भाउ निघ।' –भाउद्योग ७ ३४ २ (साकतिक) चुलतबधु, मामेबधु, आतेबधु, मावसबधु इ० जवळचा नातेवाईक ३ एकच धदा, सस्था, व्यवसाय इ०तील माणसें, दोस्त, सहकारी ४ एक बहुमानार्थी उपपद जसें–हरीभाऊ, बाळाभाऊ इ० ५ **सदाशिवराव पशवे** –पया १ ४८ परशुराम त्रिबक पटवर्धन –पया ४९५ [स भ्रातृ, प्रा भाउ] ०**गर्दी**–स्त्री १ (पानिपत येथें भाऊसाहेब पशवे यानीं घनघोर युद्ध केले त्यावरून ल) निकराचें युद्ध, 'सव्वा लक्ष फौजनिशी भाउगर्दी होऊन प्यादमात कशी झाली' –भाव १ २ (ल) अदाधुदी, धामधूम 'सर्वाचि झाली भाउगर्दी।' –अफला ६५ [भाऊ+फा गर्दी=नाश] ०**पण-पणा-बंद-बंदकी-बंदी**–नपुस्त्री १ बधुत्वाची वागणूक २ बधुत्वाची स्थिति, सबध ३ (यावरून ल) मित्रत्वाचें, सलगीचें नातें, सख्य ४ भावाभावातील वितुष्ट, तटा ०**बंद**–पु नातेवाईक, दायाद, आप्त ०**बहिणी**–स्त्री एक मुर्तीचा खेळ –मखेपु २ ९६ ०**बीज**–स्त्री कार्तिक शुद्ध द्वितीया या दिवशीं बहीण भावास बोलावून त्याचा सन्मान करते व भाऊ तीस द्रव्यवस्त्रालकारादि ओवाळणी घालतो [भाऊ+बीज=द्वितीया] ०**चळ**–स्त्री भाऊबदाच्या क्रमानें वतनाचा प्राप्त होणारा भोगवटा [भाऊ+आवलि] भाऊबळीनें असाहि प्रयोग रूढ आहे **भाऊ(ओ)जी, भाऊ-ओ**–पु १ नवऱ्याचा भाऊ, दीर २ बहिणीचा नवरा ३ नवऱ्याचा मित्र, दीराप्रमाणें असणारा इसम ४ (कों) बायकोचा भाऊ, मेहुणा [भाऊ+जी=आदरार्थी प्रत्यय]

भाऊक—वि (प्र) भावुक पहा

भाऊल—न (गो) तरस

भाऊस—पु (कों) (अशिष्ट) भाऊ पहा

भाओ—पु १ (महानु) अस्तित्व 'जरि माजासीं मोटका चि आओ। तरि चराचरा कैसा भाओ।' –शिशु ३१४ २ (इतर अर्थी) भाव शब्द पहा [स भाव]

भाक—स्त्री १ वचन, खात्री, आश्वासन (क्रि० दणें) 'नारायणा आम्हा नाहीं वगळीक। पूर्वील हे भाक सांभाळिली।' –तुगा ३११ २ परस्परातील ठराव, करार, (आण शब्दाला जोडून येतो) कबुलायत 'जसी पूर्वजांची भाक। पालिती सत्य वादी लोक।' –एभा ७५२८ ३ केलेल्या नवसाची फेड होई पर्यंत दवापाशीं अनामत ठेविलेला पदार्थ ४ भाषण, उक्ति ५ (व) विनवणी [स भाषा] **०उतरणें, भाकेस उतरणें**–वचनाप्रमाणें हातून कृति घडणें **०देणें**–वचन, कबूली दणें, शपथ घेणें 'न करी चिंता वळावळीं। म्हणोन भाक दतसें।' –गुच १२५३ **०सत्य करणें**–दिलेला शब्द खरा करणें, वचनाप्रमाणें कृति करणें **भाकेस गुंतणें**–वचनात, शब्दात गुतणें 'यदुतिल्क जिचे हा गुतला पूर्ण भाके।' –सारुह ४४७ **०पालक**–पु वचन पाळणारा –स्त्रिपु **०बाहण**–स्त्री १ प्रतिज्ञा, वचन, शपथ(दवा पाशीं घेतलेली) 'देवाला भाकबाहणीवर गुतविलें' २ नवसाची फेड होईपर्यंत दवापाशी अनामत ठेविलला पदार्थ 'भाक पहा 'देवाची भाकबाहण ठेवली' [भाक+बाहण (द्विरुक्ति शब्द)] **भाकणें**–उक्रि १ भविष्य सागणें 'दिवटा सरवदा भाकून गेला। अतरीं धोका लागला।' –दा ३७५९ २ अभिवचन, आश्वासन म्हणून दवाजवळ काहीं वस्तु ठेवणें ३ (काव्य) मागणें, इच्छिणें, दीनवाणीनें विनति करणें (करणा, क्रीव, काकुळति इ० शब्दाबरोबर उपयोग) 'भाकावी करणा। विनवा वैकुंठीचा राणा।' –तुगा ६७३ [स भाष] **भाकणूक**–स्त्री १ दवाकडून मिळालेलें उत्तर २ (क) भविष्य कथन ३ बोलणें, सागणें ४ कौल, शकुन ५ विनवणी [भाकणे] **भाकीत**–न भविष्य (क्रि० करणें, सागणें) [स भाषित, भाकणे]

भाकड—वि १ म्हातारपणामुळें दूध देत नसलेली, आटलेली (गाय, म्हैस इ०) 'का चिखलीं रतली गाये। घड भाकड न पाहे।' –ज्ञा १६१४२ २ (विउन बरेच दिवस झाल्यानें) दूध दईनाशी झालेली (गाय, म्हैस इ०) –एभा ११५५६ ३ ज्या दिवशीं काहीं धार्मिक व्रत, विधि नाहींत असा (धोंड दिवस) ४ ज्यात काहीं फायदा होत नाहीं असा, निरर्थक (धदा, जमीन, प्रयत्न इ०) ५ निरर्थक नि सत्व (अन्न इ०) **०कथा**–स्त्री १ एका कथचें अनुसधान चाललें असता मध्यें निघणारी दुसरी कथा, आडकथा २ रिकामटकडें भाषण, बाष्कळ गप्पा, लाबलचक, नीरस, कटाळवाणी हकीगत, गोष्ट इ० 'झाली ही सर्वे भाकड कथाच वाटत! वाहवा!' –नाकु ३८६

भाकर-री—स्त्री १ जोधळा, बाजरी इ०च्या पिठाचा चपटा आणि वाटोळा (जाड-पोळीसारखा) भाजून केलेला खाद्य पदार्थ 'वीराची उत्पत्ति, वीराचें सगोपन व वीराचें तेजोवर्धन स्वकष्टाच्या भाकरी करीत असतात' –सत्वपरीक्षा ७७ दशावर भाकर (अनेक वचन भाकरी) व शेकणात भाकरी (अनेक वचन भाकऱ्या) अशीं रूपें रूढ आहत भाकर शब्द थोडा अशिष्ट मानतात २ पाण्यावर उडविण्याचा चपटा दगड आणि हा खेळ [स भक्ष्याहार] **म्ह० भाकरीस तोड नाहीं भाडणास मूळ नाहीं ०पायानें खाणें–मोडणें**–मूर्ख, वडगळ असणे **भाकरीला भूक लागली**–जवण वाट पाहात आहे सामाशब्द– **०काला**–पु भाकरी व इतर खाद्य पदार्थ याचा कुसकरा दूधभाकरी 'मुख प्रक्षालन करी। अधिकारी भाकरकाला।' –घन श्यामाची भूपाळी **०खाऊ**–वि (निदार्थी) भाकरी हें ज्याचें खाणें आहे असा (शेतकरी, कुणबी इ०) याच्या उलट भात खाऊ म्हणजे पाढर पेशा [भाकर+खाणें] **०तुकडा**–पु (क्षुद्रतादर्शक सज्ञा) १ भाकरी २ अन्न, जेवण **०बडव्या**–वि (तिरस्कारार्थी) दुसऱ्याच्या घरीं आचारीपणा करून उपजीविका करणारा, स्वयपाकी [भाकर+बडविणें] **०मोड्या**–वि १ भाकरखाऊ पहा २ तुकडमोड्या **भाकरीचा खेळ**–पु पाण्याच्या पृष्ठभागाला तीन चार वेळा स्पर्श करून पुढें जाईल अशाप्रकारें खापऱ्या किंवा चपट दगड पाण्यावर फेकण्याचा मुलाचा खेळ **भाकरीचा पिंड**–पु मुख्यत्वें भाकरीवर पोसला गेलेला, भाकरी मानवणारा मनुष्य भाकरखाऊ **भाकराची चाकरी**–स्त्री पोट भरण्याकरिता करावी लागणारी नोकरी 'कल्पनाचा सुखसचार सपला आणि एकलकोंडा भविष्यकाळ व भाकरीची चाकरी डोळे फाडून दटावू लागली' –तीनआणेमाला १० **भाकरचें झाड**–न एक प्रकारचें झाड हें दक्षिण पॅसिफिक महासागराच्या बेटातून होतें, यापासून भाकरी करतात **भाकऱ्या**–वि दुसऱ्याच्या घरीं तुकडे मोडणारा, उपटसुभ **भाकऱ्या भाजणें**–मुलींचा खेळ –मखेपु ३४६ **लष्करच्या भाकऱ्या भाजणें**–नसत्या उठाठेवी करणें (पूर्वी ज्या ठिकाणी लष्करी तळ पडे त्या ठिकाणच्या लोकाना भाकऱ्या भाजण्यास लावीत) **भाकऱ्या निवडुंग**–पुन फडयानिवडुंग पहा

भाकस—पु (कों) खाडीच्या पाण्यातील एक लहान मासा

भाका-खा, भाख—स्त्री (विरू) भाक पहा 'किंवहुना इया भाखा। द्वैताचा जेथ उपखा।' –अमृ २५४ 'नीश्चयों भाका जाला। एकमेकासि पुढारू।' –धवळे पू ६

भाकार—न (ल) लहान झुडपें असलेलें मोठें रान

भाँकांव—न (गो) चोळणा, पायजमा

भाकाळा—पु खळगा भकाळी पहा 'तुला पोटभर अन्न मिळत नमेल हें तुझ्या पोटाला पडलेल्या भाकाळ्यावरून स्पष्ट होत आहे' –विंध्याचल पृ १४१

भाग—न दैव, नशीब भाग्य पहा [स भाग्य] **भागा येणें, भागास येणें**–नशिबास येणें 'बहिणी म्हणे कम हेंचि भागा आलें। दुसरा न चाले उपाय हो।' –ब ५३७ **भागती भुगती**–स्त्री दैवानें दिलेलें, नशीबात असलेलें सुखदु ख 'भागती भुगती जशी साधेल तशी होईल' [भाग्य+भोग]

भाग—पु १ शीण, भागवटा २ खटपट 'इतुलियाही भागु। अज्ञानाचा तरि तो मागु।' –अमृ ७८० [भागणे]

भाग—पु खच, पड, वाक (क्रि० देणें) 'तव भाग वेऊ ततुखेर्णी। केसी वोसरली धरणी।'–ज्ञिपु १२ १०७ [का बागु]

भाग—पु १ वाटा, हिस्सा, वाटयास आलेला पदार्थ 'कीं मी भागवताचा भाग असें आणिलें मनीं स्वामी।' –मोसशय रत्नमाला ८ (नवनीत पृ ३४९) २ (गणित) भागाकाराचें फळ ३ वाटणी, विभागणी करणें 'या पेरूचे सारखे पाच भाग कर' ४ मुद्दा, हेतु, उद्देश, तात्पर्य, धोरण (भाषण इ०चे) ५ अंश, विभाग ६ कार्य, गोष्ट, प्रयोजन 'आजच तें करावयाला पाहिजे होतें अशातला कांहीं भाग नाहीं' –कोरकि ४६ ७ एखाद्याचें ठरलेलें काम, कर्तव्य कार्यभाग 'भाग्यें एकाकी जय सापडला साधि आपुल्या भागा।' –मोकर्ण ४४ २४ ८ कर, सरकारी हिस्सा, टोल ९ निवड, भेद 'येथ वाच्य वाचकही। भागु न धरी।' –ज्ञा १८ १६८१ १० प्रकार 'येर माणुसपण तें भाव। लौकिक भागु।' –ज्ञा १० ७७ [स] **०असणें–पडणें**–उचित असणें, जरूरी पडणें **०हाणें, भागास येणें–पडणे**–प्राप्त होणें, वाटयास येणें 'बा! गा! भागा तुझ्याचि यश आलें।'–मोवन १२ ११४ **०तुटणें**–दुसऱ्याशीं केलेला व्यवहार निकालात निघणें, सपणें **०पाडणें**–हुकूम करणें, सक्तीनें करावयास लावणें 'योग्य कारण दाखविल्यास अज्ञान मुलीला तिच्या सासरीं राहण्यास कोणतेंहि कोर्ट भाग पाडणार नाहीं' –मसाप २ १३५ **०फिटणें**–१ द्वैत भाव नाहींसा होणें २ वाटयास येणें 'जें महर्षी वाटलें। विरक्ता भागा फिटलें।' –ज्ञा ५ १४७ **भागाने लागण करणे**–विशिष्ट हिस्सा घेण्याचें ठरवून शेतें लावणें **०गर्भ**–पु साराश –हको **०जाति-जाति अपूर्णांक**–स्त्रीपुअव अपूर्णांकाचा एक प्रकार, साधा अपूर्णांक [स] **०प्रभाग**–पु मिश्र अपूर्णांक [स] **०स्थळ**–न करवसुलीची जागा, टोलनाकें **भागाकार**–पु १ (गणित) सख्येचे कांहीं नियमित प्रमाणानें भाग पाडण्याची क्रिया २ भागून जी सख्या येते ती [भाग+आकार भागणें] **भागानुबंध**–पु (गणित) अपूर्णांक मिळविलेली पूर्णांक सख्या उदा० दोनपूर्णांक तीनचतुर्थांश याच्या उलट भागापवाह [स भाग+अनुबध] **भागानुबंध पूर्णांक**–पुअव पूर्णांक लिहून त्यापुढें अपूर्णांक लिहिला म्हणजे त्यास भागानुबध पूर्णांक म्हणतात –ल्रअ ३८ **भागापवाह**–पु अपूर्णांक वजा केलेली पूर्णांक सख्या याच्या उलट भागानुबध [स भाग+अपवाह] **भागाळी**–स्त्री (कों) (विभागणी केलेलें शेत, घर इ०चा) भाग, हिस्सा **भागिक**–वि (शाप) अपूर्ण आंशिक, अशत (इ) फ्रॅक्शनल 'भागिक–उत्पातन–स्फटिकीभवन इ० **भागी, भागीदारी**–स्त्री १ अनेकांनीं समाईकीचा केलेला व्यवहार, पार्टी, सरकत २ अशा व्यवहारातील भाग ३ (कायदा) कांहीं माणसांनीं आपली जिदगी, मेहनत, चातुर्य कांहीं उद्योगात एकत्र करून त्यापासुन होणारा नफा वाटून घेण्याबद्दलचा केलेला करार (इ) पार्टनरशिप **भागी, भागीन, भागीदार, भागीलदार**–पु १ पातीदार, सरकती २ हिस्सेदार, वाटकरी 'ऐसे नरकाचिये मेळे। भागीन जे जे जन्मले।' –ज्ञा १६ ३७५

भाग—पु १ स्त्रिया इ० डोक्यावरचे केश विभागून मधोमध पाडतात ती रेषा २ एक मोत्याचा दागिना 'सात शेर शेंदूर मस्तकीं थापिला। भाग मोत्याचा भरला।' –ऐपो ४८ [स भग] **०टिळा**–पु १ वर्गी–फणी, काजळकुकू इ० स्त्रियाचा प्रसाधनविधि, शृंगार, नट्टापट्टा २ स्त्रियाचा एक दागिना (कपाळावरचा)(गो) भागतिळो 'भांळि भाग टिळा, नासिकीं सुपाणी।' –आपु १८ **म्ह०** जिची सहज लिळा तिला कशास पाहिजे भागटिळा **०पट्टी**–स्त्री भागटिळा **०लीला**–स्त्री मुडावळ, ललाटक –राज्य २ २१२ **भागवळ भागोळी**–स्त्री १ (कों) केस, लोंकर इ० दोहींकडेस करून (डोकें, केस इ० वर) केलेली रेषा, भाग २ (स्त्रियाच्या) तोडाच्या दोहींबाजूकडील आखूड केसाची रेषा, कानाजवळील आखूड–केस [भाग+स आवलि] **०सळ–सळई–य**–स्त्री कोरून भाग पाडण्यासाठीं केसामध्यें फिरवावयाची चांदी इ० धातूची काडी ही लग्नात वराकडून वधूस देण्यात येते

भाग—पु १ ओहोटी, सुकती भागमोड पहा २ शुक्ल किंवा वद्य अष्टमीच्या दिवशीं होणारी उतरती ओहोटी (समुद्राची), कमी भरती [भग] **०भरू**–वि १ ओहटीची २ (ल) सुकर, सुगम 'भेटउनि नीट धन्य वाट करी भाग भरू।' –आप ९१ **०मोड**–ओहोटी भाग पहा **भागाची भरती, भांगाचें पाणी**–स्त्रीन कमीभरती भाग अर्थ २ पहा **भांगटणें**–अक्रि भग पावणें

भांग—स्त्री १ एक मादक वनस्पती २ त्या वनस्पतिपासून केलेलें पेय, घोटा (क्रि० छानणें) 'तुला या पुण्याच्या वाळवटावर भाग छानत बसलेला पाहिला म्हणजे मला अन्नपूर्णा नगरींतील आमच्या लहानपणची आठवण होते' –भाऊ २१ १

भागेच्या झाडाचीं वाळलेलीं पानें, शेंडे, कळ्या इ०, गाजा (क्रि० ओढणें) [स भगा] **भागेमध्यें तुळस**–वाईट आईबापाच्या पोटीं झालेलें चागलें अपत्य, वाइटात चागली गोष्ट **भाग भुरका**–पु १ भाग, गाजा, तवाखू इ० निवळ चेनीचे पदार्थ (समुच्चयानें) 'पचीं पडे मद्यपान। भागभुर्का हें साधन।'–तुगा २८१९ २ उधळपट्टी नासाडी (क्रि० करणें) ३ ससारातील कमी महत्त्वाचा, किरकोळ बाबतीचा खर्च (क्रि० करणें, खालीं उडविणें) 'पैशाचा–मालाचा–जिंदगीचा–भागभुरका केला' **भागीट-ड-ळ, भागी, भाग्या**–वि भाग पिण्याचें व्यसन लागलेला, भगट

भाग—पु मुलींचा एक खेळ –मखपु ३३८

भागडा, भागडपाठ्या—वि (व) ज्याची पाठ खोल–गट, मध्यें वाकलेली आहे असा [भागणें=खचणें+पाठ]

भागणी—स्त्री १ विभागणी भाग करणें २ बीं न पेरता जाण्यायेण्यासाठीं वाट म्हणून ठेविलेली शेतातील पट्टी, बिन पेरणीची ओळ [भागणें]

भागणें—अक्रि १ श्रमणें, दमणें, थकणें, शिणणे 'त्यामागें तीहि निघे धर्म म्हणे भागलीस जा परत।'–मोवन १३ ६० २ (ल) खचणें, वाकणें, दबणें (खाब, तुळई इ०) ३ (आजार, म्हातारपण इ० मुळें) कृश, शक्तिहीन होणें मेटाकुटीस येणें (शरीर, मनुष्य) ४ (ल) चालणें, पुरे होणें, पुरें पडणें, निर्वाह होणें 'पगार येतो इतक्यानें विऱ्हाडखर्च मात्र भागतो' ५ फिटणें, नाहींसें होणें 'दहा वेष रोजगार करून ऋण मात्र भागलें' ६ सुखी, कृतकृत्य होण 'तुवा दीधला वकुठपीट। मम मानस भागावया।' –जै १४ २५ [स भज्–मोडणें तुल० का ब गिसु=वाकणे] **भागलीक, भागवटा**–स्त्रीपु (कु) थकवा, क्षीण, दमणूक, दमलेपणाची स्थिति [भागणें] **भागशीण**–पु अतिशय थकवा, क्षीण (क्रि० होणें, येणें) **भागील्लो**–वि १ (गो) भागलेला २ कृश

भागणे—उक्रि (गणित) भाग देणे, एका सख्येंतून दुसरी सख्या किती वेळा वजा जाईल हें सक्षिप्त रीतीनें पाहणें [भाग]

भागणे—अक्रि १ धावणें, जाणें –मोसभा ५ ७५ 'भागावें तेथवरी जिकुनि त्यातें यशास त्यागवें।' –कीतैन १ ४१ २ पळणें [हिं भागना]

भांगणें—अक्रि उधानाचे दिवस जाऊन समुद्र कमी पाणी भरण्याच्या स्थितीस, ओहोटीस येणें [भाग]

भागणें—सक्रि १ शेत इ० मध्ये पायवाट करणें २ (होडी, गलबत इ० नीं) आपल्या गतीनें समुद्र नदी इ० चें पाणी दुभागणें ३ (उभें पीक) भागलेंणें, कोळपणें, वखरणें, गवत काढणें ४ भगणें; फुटणें [भाग]

भॉगदा—पु (गो) वाक नसलेला कोयता

भागन—न (सूर्य इ० स) राशिचक्रातून जाण्यास लागणारा काल भगण पहा [स]

भागभूक—स्त्री वाकधूक, बाकचूक पहा (क्रि० होणें, उठणें, सुटणें) [ध्व]

भागय—स्त्री (गो) कच्ची सुकण्यास आलेली काजूची बी

भागर—पु (कों) गुराचा गोठा

भागराळणें—अक्रि (व) गोंधळणें, सुचेनासें होणें 'तो घाईनें भागराळला'

भागलणी—स्त्री १ शेत बणणें, निंदणें २ (शेताची) वाटणी, विभागणी ३ (शेतातून) वाट करणें [भागलणें]

भागलणें—उक्रि (शेत) निंदणें भागणें पहा

भागवणी—स्त्री १ थकविणें, दमविणें, श्रमविणें २ कष्टाच्या व आवाक्याच्या बाहेर अशा कामानें जर्जर करणें [भागविणें]

भागवण्याच्या गोष्टी–स्त्रीअव अत्यत कठिण व करावयास अशक्य अशा गोष्टी **भागविणें**–उक्रि १ दमविणें, थकविणें, कष्टविणें, श्रमविणें 'शुक सागे भागविला कृष्णें वाहोनि लाकडें काय।'–कीतैन १ ३ २ शक्तिहीन, सामर्थ्यहीन करणें, जोर, जोम नाहींसा करणें ३ चालविणे, निर्वाह करणें [भागणें]

भागवत–पु १ विष्णुभक्त, वैष्णव २ भगवद्भक्त, भक्त 'भागवताचे रज कण। जो मस्तकीं वदीना आपण।'–एभा ११ १२३१ ३ (तजा) हरदास, कीर्तनकार ४ पौराणिक नाटकातील सूत्रधार 'वत्सा भागवता, तुझें कल्याण असो' –किरातार्जुन अ १ प्र १ –न अठरा पुराणापैकीं एक पुराण पहा –वि भगवद्विषयक, भगवानासबधी [स] **०ता**–स्त्री भक्तपणा 'या लागीं उत्तम भागवतता। त्यासीच तत्त्वता बाणली।' –एभा २ ६५६ **०धर्म**–पु निर्गुण व अचिंत्य अशा परब्रह्माचें सगुण रूप डोळ्यापुढे ठेवून त्याची उपासना व भक्ति केल्यानें मोक्षप्राप्ति होते अशा मताचा पथ रामानुज, मध्व, रामानद, कबीर, वल्लभ, नामदेव, तुकाराम हे सत भागवतधर्मीय होत –ज्ञाको भ १८ **०मंडळी**–स्त्री पौराणिक नाटकें करणारी मडळी प्रथम सागलीकडे नाटक मडळी निघाली त्यावळीं तिला हें नाव लावीत

भागस—स्त्री (व) अज्ञात, अडचणीची जागा, साधकोद 'कोण्या भागसींत ठेवला चाकू आता दिसत नाहीं'

भागळकवडी—स्त्री (प्र) भोंगळकवडी पहा

भागा—पु १ (राजा) शेत २ शेताचा तुकडा, भाग ३ (बे) वाटा, विभाग **०पाडण**–शेतातून वाट करणें

भागाड्या—वि पळपुटया 'शिंदे याचे फौजेची हेटाळणी भागाडे म्हणून होळकराचे लोक करीत होते'–भाब (नवी प्रत) ९९ [भागणें, हिं भागना=पळून जाणें]

भागानगर—न दक्षिणेंतील हैद्राबाद शहर (भागा नावाच्या स्त्रीच्या स्मरणार्थ बसविलें म्हणून) **भागानगरास जाणें**–(ल) पठून जाणें [भागणें=पळणें]

भागाभाग—स्त्री १ वियोग, ताटातूट २ पळापळ, धड पड, यातायात [भाग, भागणें]

भागाभाग—पु (ना) ऋणानुबध दैवयोग [स भाग्य]

भागार-रे—न १ सोनें 'तरी घडलें एकेचि भागारें।' –ज्ञा ६ ९८ २ द्रव्य, पैसा 'तव तो म्हणे फेरीकरा। मज नको करू गा मारा। घरा जावोनि भागारा। मागा स्त्रियेसी।' –कथा २ ९ ११९ **भांगरी** –वि (गो) सोनेरी [भगा, भू+अगार]

भागार पेटप–(गो) दागिने करणें **भागाले**–वि १ (महानु) सोनेरी, सुवर्णाचें २ ताबडया-पाढऱ्या ठिपक्यांचें 'निऱ्हा तेजाग्निरीं भागालीं। –दाव २८०

भागावळ—स्त्री (गो) परपरागत देवकृत्य किंवा पिशाच्च कृत्य [भाग]

भागीं—अ अगें, स्वत –मनको

भागीरथी—स्त्री (भगीरथानें आणली म्हणून हें नाव) गगा नदी 'भगिरथे आणिली भागीरथी।' –सूर्यवशी राजाची भूपाळी पृ १५ [स]

भागु(गू)बाई—स्त्री पळपुटा, भित्रा, पुचाट, नामर्द माणूस 'अगोदर आरभशूर आणि मागाहून भागूबाईप्रमाणें पलायन करणारे वीरपुरुष समाजसुधारणेला उपयोगी नाहींत' –इदुप्रकाश [भागणें]

भागेरो—पु (कु) एक झाड

भागेली—पु १ (कों) भागीदार, पातीदार २ वाटेकरी समाइकीच्या व्यवहारात ज्याचा काहीं ठराविक भाग आह तो ३ (कु) शेतांचें अर्धे उत्पन्न मालकाला दण्याच्या शर्तीवर शेत करणारा, खडकरी ४ कूळ, शेत्या [भाग] **भागेलभाग**–पु (गो) कुळाचा वाटा [भागेली+भाग]

भांगो—पु (राजा कुण) जमीनीचा तुकडा, भाग [भाग]

भांगारे–न फाळणी

भागोटा—पु (दैवज्ञ) लग्नातील गाववाल्या पक्षानें जानवसवाल्या पक्षास एक वेळ जेवणास पुरेल असा द्यावयाचा शिधा –बदलापूर २३५

भागोडा—पु गाववाल्या पक्षानें जानवसवाल्या पक्षाला तो आल्यावर घातलेलें जेवण –बदलापूर १११ [भागवटा]

भांगोरा-रें—पुन १ राखणगोळी 'आपणावाचुनि बाहेर पाहता। जेथें तेथें भागोरा।' –अमृत ११८ २ दिवाळें (क्रि० वाजणें होणें) [स भग]

भागोरें—न बनावट गोष्ट, बतावणी

भाग्य—न १ नशीब, दैव 'म्हणे भाग्य ना माझें। आजि सुखिय नाहीं दुजें।' –ज्ञा १४ १५१ २ वैभव, ऐश्वर्य 'राखावीं बहुनाचीं अतरें। भाग्य येतें तदनतरें।' –दा १९ ३ १८ [स] **०खुलणें-फळणें**–भाग्यवान् होणें, सुखी होणें **भाग्यास चढविणें**–भाग्यवान् करणें, श्रीमत व सुखी करणें **०पुरुष**–पु भाग्यवान् मनुष्य, दैवशाली इसम, पुण्यात्मा **०लक्षण**–न चागल्या नशिबाचें चिन्ह **०वान्-वत-शाली**–वि १ दैववान्, सुदैवी, नशीबवान् भाग्यवत म्हणू तया। शरण गेले पढरिराया। २ पुण्यात्मा, पद्महस्ती **०हीन**–वि दुर्दैवी कमनशिबी **भाग्योदय**–पु उत्कर्षाचा काल 'भाग्योदयें भजति त्या प्रभुवरराया।' [स भाग्य+उदय] **भाग्याचा भोपळा**–पु दुर्दैवी, हतभागी माणूस

भाग्य—वि भाग देण्यास योग्य, शक्य, भागण्यालायक

भाचर—स्त्री भरी –शर [स]

भाचा—पु बहिणीचा मुलगा, स्त्रीच्या भावाचा, बहिणीचा किंवा नणदचा मुलगा 'रे उत्तरा शकुनिचा या व्यूहात न दिसे मला भाचा।' –मोविराट ४ ७८ [स भागिनेय, प्रा भाइणेज्ज, हिं भानजा] **भाचरूं, भाचार**–न भाचा, भाची पहा

भाची–स्त्री पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी, स्त्रीच्या भावाची, बहिणीची नणदची मुलगी [स भागिनेयी, प्रा भाइणेज्जी] **भाचेजावई**–पु भाचीचा नवरा **भाचेसून**–स्त्री भाच्याची बायको

भांचोद—वि (अश्लील) एक शिवी [बहीण+चोदणें]

भाज, भाजा—स्त्री (काव्य) बायको, पत्नी, भार्या दिव्यासनीं रघुराज। सव्यभागीं सीता भाज।'–वेसीस्व १० ९५ [स भार्या, प्रा भज्जा]

भांज—स्त्री आवड, सतोष 'सर्वस्व आपुलें अर्पूनि भाज। लळें पाळिले बहुत।' –स्वादि ३ ३ २२

भांजगड, भाजगडणें, भाजगडखोर—(प्र) भानगड, इ० पहा

भाजणे—अक्रि पोळणें, चटका बसणें, जळणें, होरपळणें –सक्रि १ अग्नीवर तवा, खापर इ० ठेवून भाकर, धान्य इ० शेकणें, पक्व करणें, पोळणें, परतणें २ पोळणें, होरपळणें ३ (ल) गाजणें, छळणें, सतावणें, त्रास देणें 'भरता तरि राज्य करिन जरि तू म्हणसिल न ईस भाजीन।' –मोवन १२ १५८ ४ (कों) (सामा) जाळणें ५ (राजा कु) छकणें, खोडणें (हिशेब) [स भ्रस्ज्, प्रा भज्ज] **म्ह०** दुधानें भाजला तो ताक फुकून पिते **भाजकट भाजट**–वि १ किंचित् भाजलेलें २ भाजल्याचा वास येत असलेलें **भाजका-कें**–वि १ भाजलेलें, शेकलेलें (धान्य इ०) २ भाजलेली, तापविलेली (जमीन, शेत इ०).

३ तापविलेला शेकलेला, भाजलेला परतलेला पक्व केलेला(कोण ताहि पदार्थ) **भाजण**–न १ भाजणें, शेकणें २ खापर इ० त भाजण्यासाठीं घेतलेलें धान्य इ० ३ भाजावयासाठीं एकवार घालावयाचें धान्यादिकांचें परिमाण, हंडा, घाणा ४ एकदा भाजण्याची क्रिया [स भ्रज्जन, प्रा भज्जण] **भाजणावळ**–स्त्री भाजण्याची मजुरी **भाज(जा)णी–नी**–स्त्री १ चार पांच तऱ्हेचीं धान्यें भाजून एकत्र दळून केलेलें पीठ यांचें थालपीठ, कडबोळीं इ० करतात २ भाजणें, शेकणें भाजण्याची क्रिया ३ पेरणीच्या अगोदर जमीन भाजण्याची क्रिया ४ (महानु) किंचित उष्ण करणें, शेकणें, मिश्रित करणें 'ब्रह्मविद्येचेनि कसें। कामतत्वा भाजनी दीसे।' –भाए ३४ **भाजणूक**–स्त्री (ल)उळणूक, पीडा, त्रास, गाजणूक **भाजणें, भाजप**–न भाजणपहा **भाजणें**–न ज्यात धान्य भाजतात तें खापर **भाजपी**–पु (राजा) पोहे, लाह्या इ० भाजणारा, (स्त्रीलिंगीरूप भाजपीण) **भाजपोळ**–स्त्री १ भात शेतकी साठीं जमीन भाजणें इ० कामें २ जाळपोळ, लूट करताना घराला आग लावणें, माणसास भाजणें इ०क्रिया 'त्या गावात पेंढाऱ्यांनी फार भाजपोळ केली' [भाजणें+पोळणें] **भाजभूज**–स्त्री १ भाजणें, शेकणें २ भाजलेलें धान्य [भाजणे द्वि] **भाजलेलें**–न भाजून केलेले, धान्यादिकउपहार पदार्थ **भाजवट**–स्त्री १ बीं पेरण्यापूर्वी जमीन भाजण्याची क्रिया २ भाजलेली जमीन –वि १ भाजलेली (जमीन) २ भाजावयास पाहिजे अशी (जमीन) ३ (क) भाजलेलें, शेकलेलें (धान्य) **भाजा**–पु (को) एका वेळीं भाजलेलें धान्याचें परिमाण, हंडा, घाणा **भाजाणा**–पु भाजलेला हरभरा इ० चा दाणा (सामान्यत अनेकवचनी प्रयोग) [भाजणें+दाणा] **भाजावळ**–स्त्री (कों) भाजवट पहा **भाजीव**–न भाजलेलें, पक्व केलेलें धान्यादिक –वि भाजलेलें, शेकलेलें **भाजुक**–वि १ पक्कें, भाजलेलें २ (ल) चागलें 'भाजुक साजुक नाजुक राजसवाणें।' –अमृत ३५

भा(भां)जणें—उकि १ भागणें, विभागणें, वाटणी, भाग करणें २ (गणित) भाजणी करणें [स भाजन] **भाजक**–वि १ विभागणारा, भाग करणारा २ भागणारी संख्या, जिनें भाज्याला भागावयाचें ती संख्या [स] **भा(भां)जणी**–स्त्री १ (गणित) विशिष्ट वजाबाकी किंवा भागाकार, हलक्या परिमाणाच्या अकास भारी परिमाणाचें रूप देणें किंवा भारी परिमाणाच्या अकास हलक्या परिमाणाचें रूप देणें ह्याचे दोन प्रकार आहेत–उतरती भाजणी व चढती भाजणी २ वाटणी वाटप, विभागणी ३ कोळपणी, वखरणी ४ (अशिष्ट) बिघडविणें, खराबी करणें, विचका करणें (क्रि० मारणें) ५ वर्ग, भेद 'राज्स तामस सत्व गुणी। देवा दानवाची भाजणी।' –कथा ४ ५ १७७ **भांजणी खांजणी–नी**–स्त्री. क्षयवृद्धि 'भाजणी खाजवी। तुका साक्ष उरला दोन्ही।' –तुगा ३९१५ **भाजित**–वि १ (गणित) भागलेला भागला गेलेला २ विभागलेला वाटणी वाटप केलेला **भाज्य**–न (गणित) भाजकाने जिला भागावयाचें ती संख्या –वि विभागण्यास योग्य, जरूर, शक्य, ज्याची वाटणी करावयाची आहे असें [स] **०रेषा**–स्त्री दोन भाग निरनिराळे दाखविणारी रेषा, (इ) लाईन ऑफ डिमार्केशन

भाजणें—अक्रि विष इ० उतरणें, नाहींस होणें, शमणें 'सवर्म हृदय कल्हारीं। तेथ कारुण्यवेळेच्या भरीं। लागला म्हणोनि लहरी। भाजेचि ना।' –ज्ञा २ ७१ [स भजन]

भाजन—न १ (सामा) पात्र, भांडें 'तैं देश काळ भाजन। द्रव्यही मिळे।' –ज्ञा १७ २७० २ (ल) स्थान, आधार, गृह उदा० मान–सुख–स्तुति–भाजन 'कैकयी असत्याचें भाजन।' –रावि १० ६१ ३ भागणें, भागाकार [स]

भाजा—स्त्री भाज पहा

भाजी—स्त्री १ मुख्य अन्न खातांना, फळें, मुळें, पाला इ० शिजवून, मसाला घालून तोंडीं लावण्यासाठीं तयार केलेला पदार्थ, शाक पालेभाजी व फळभाजी असे हिचे दोन प्रकार आहेत २ शिजवून खाण्याच्या कामीं उपयोगात आणतात तीं फळें, मुळें, कंद, पाला इ० ३ निसर्गाने मेलेल्या जनावराचें मास –शर ४ विटीदांडूच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द झक्कूपाणीच्या खेळांत आपल्या उजव्या हाताच्या मुठींत दांडू धरून मुठीवर दांडूस लागून इटी ठेवणें व मग ती थोडी वर उडवून तिच्यावर दांडू मारणें ५ (ल) चोळामोळा म्ह० (व) भाजीसारखें परतावें आणि जगासारखे वर्तावें **(कागद, पांघरूण इ०ची) ०करणें**–चोळामोळा करणें, अव्यवस्थित करणें **भाजीकाची**–वि (भाजी कच्ची') कोणताहि मनुष्य, परिस्थिति, पदार्थ इ० विषयीं नेहमीं नाखुषी दर्शविणाऱ्या इसमाबद्दल योजितात नाव डतीचें मीठ अळणी याप्रमाणें **ओली भाजी आणि वाळली भाजी**–स्त्री ताजी, हिरवी भाजी आणि सुकवून ठेविलेली भाजी **०दरुत**–पु बाजारात विकावयास आणलेल्या भाजीवरील कर **०पाला**–पु १ शिजवून खाण्यास, तोंडी लावणें करण्यास योग्य अशीं फळें कंद, पाला, मुळें इ० समुच्चयानें 'दोचौं दिवसा मिळे तरण। भाजीपाला भक्षिती।' २ निरर्थक, तथ्य नसलेली गोष्ट 'त्याचें बोलणें भाजीपाला' **०भाकर**–स्त्री साधें, गरीबीचें अन्न (एखाद्यास जेवणाचें आमंत्रण देताना घरच्या जेवणाबद्दल विनयानें योजितात)

भाट—पु १ राजे, रजवाडे, सरदार इ०चीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारांची एक जात व तींतील व्यक्ति 'भाट वेताळ बदीजन। निज शस्त्रास्त्रीं चालिले।' –जै १० ४१ हा एक अलुतेदार असून घराण्याच्या वंशावळी ठेवणें, लग्नें जमविणें, खालच्या

बगाच्या लाकास लग्नाचा मुहूर्त काढून देणें अशीं यांचीं कामें असत –भाचसबु ६४ २ स्तुतिपाठक 'दिगंतीचे भूपति। भाट होऊनि वाखाणती।' –ज्ञा २ २१२ –वि व्यर्थ, पाकळ बडबड करणारा (माणूस) [स भट्=बोलणें, हिं] **भाटका**-स्त्री (कु) भाटपक्षी एक प्रकारचा पक्षी (इ) लांक, **भाटणे** सक्रि वाजविणे –शर **भाटवोळापणा**-पु व्यर्थ बडबड जरो ऐसी ब्र दावळी। भाटवाळीपणाची।' –तुगा ९७७ **भाटि(टा)व**-स्त्री स्तुति गुणवर्णन 'जयाचिये भाटिवलार्गी। मी कपिल जाहलो।' ज्ञा १३ ९५७ **भाटिवकी**-स्त्री स्तुतिपाठकता ज्याच्या पदासि वरदेवसमाज याची। तरी मुखीं करिति भाटिवकी जयाची।' –आसी ७०

भाट—स्त्रीन १ ओहोटीच्या वेळीं समुद्रातील किंवा पाणी आटल्यामुळें नदीतील उघडी पडणारी सपाट उंचवट जागा, लाग, खाडवा, दाडा २ (कों) उसाच्या लागवडीसाठीं तयार केलेली जमीन ३ उसाची लागवड ४ –न (को) भाटलें, शेतजमिनीच्या आसपासची उंचवटयाची जमीन, पडित, बरड, उखर जमीन हीवर हलकीं धान्यें होतात 'मग महाभूताचें एक वाट। सैरा वेंटाळूनि भाट।' –ज्ञा १३ ४५ (गो) नारळींची बाग –सह्याद्रीच्या पायथ्याशी ३०६ **भाटकार**–पु (गो) भाटाचा मालक, जमीनदार –सह्याद्री ३०६ **भाटले**-न १ भाट अर्थ ४ पहा २ उसाच्या लागवडीसाठीं केलेली जमीन भाट अर्थ २ पहा **भाटवळ**-वि (कों) भाट जमीन पुष्कळ असलेली (जागा) **भाटयाची जमीन**-स्त्री गुजराथेंत ज्या ठिकाणीं नदीच्या पाण्यास फार वेग नसतो व जेथें पावसाचें पाणी निरनिराळ्या ठिकाणाहून वाहून येऊन त्याचा उंचवटा होऊन पुढें उन्हाळ्यात पाणी सुकून जी रिकामी होते अशी जमीन, भाट –कृषि १६

भाटक—न भाडें, मजुरी, पगार [स]

भाटजांबू(भू)ळ—स्त्री एक औषधी झाड

भाटवरणा—पु एक जंगली झाड

भाटवा—पु (ना व) वडील बहिणीचा नवरा

भाटॉ—पु (गो) धुळीवर रचलेल्या काजूच्या बियांच्या रागा रचून त्या तिरावून खेळतात या खेळात त्या रागा अचूक तिरावण्यासाठीं म्हणून वापरतात ती जड व मोठी बी

भाटाळि-ळें—स्त्री भाट, भाटी 'नारदे कवळिआपैकि भाटाळि' –शके १२८९ चा यादवांचा शिलालेख

भाटी—स्त्री १ भाट अर्थ १ पहा 'खलाशाना म्हणावें दमानें चालवा नाहीं तर भाटीवर लागाल बरें' –शेक्स्पीअर नाटयमाला–तुफान भाषांतर पृ १ २ नदी, खाडी इ० च्या काठची बागाईत, मळे इ० साठीं उपयोगी पडणारी सुपीक जमीन

भाटी—स्त्री माजरी

भाटी—स्त्री १ (गो) दारू गाळण्याचा कारखाना, भट्टी २ दारू गाळण्याचें यंत्र ३ घडाभर दारू

भाटीय-व—न ऐक्य –मनवो

भाटु–पु भट, भिक्षुक नामें खवणा भाटु आला।' –पच १४३ [भट]

भाटुं—पु (महानु) भाट पहा 'भणओनि असानेया होइज। पुढा भाटु धाडिज। –शिशु ४७४ [भाट]

भाट्या—पु गुजराथी लोकांची एक जात किंवा त्या जातीचा इसम **भाटशाई**–वि पागोट्याची एक तऱ्हा –मराठी तिसरें पुस्तक (१८७३) पृ ६४

भाट्या वाघळी—स्त्री समुद्रातील वाघळी नांवाचा मासा

भाड—स्त्री १ आपली वाहवा, वहीण इ० स उपभोगार्थ देऊन मिळविलेला पैसा, कुटणपणानें मिळविलेलें द्रव्य 'मात परीस थोर कथा। भाड घेता न लाजे।' –तुगा २४२८ २ दलाली [स भाटक] **०खाऊ, भाड्या**–वि घरच्या स्त्रियांच्या वेश्यापणावर निर्वाह करणारा हीं शिवी म्हणून वापरतात

भाड—न १ धान्य इ० भाजण्याची भडभुजाची भट्टी २ ह्या भट्टीखालीं सर्पण घालणें ३ भट्टींत घातलेलें सर्पण, जळण (क्रि० घालणे, भोकणें) भड, भडस पहा [भड, हिं भाड]

भाड—पु १ नकला, नाटक, तमाशा, पशुपक्ष्यांच्या शब्दांचें अनुकरण इ० करून चरितार्थ चालविणाराची एक जात व तींतील व्यक्ति, विदूषक, बहुरूपी 'का भाडाचें तोंडीं भडपुराण। त्यावरी आला शिमग्याचा सण।' –एभा ८ ८२ २ कज्जेदलाल –वि बशरम, निर्लज्ज (माणूस) 'सर सर परती झालीस आता भाड। कैसें दाखविसी जगा या तोंड।' –तुगा १११ [स भड, भाड] **म्हण** राड, भाड म्हैसा बिघडे तो होय कैसा

भाड—न १ भांडें, पात्र 'गणोदक जरी जालें। तरी मद्यभाडा आलें।' –ज्ञा १७५२ २ मडकें, मातीचा डेरा 'जैशी भाडघटशरावीं। तदाकारें असे पृथ्वी।' –ज्ञा १३ ८७२ [स] **०कोडबुळे-कोडोळें**–न भांड्यांत लाविलेलें थालीपीठ **०दोरा**–पु भांड्याला फास लाविलेली विहिरींतून पाणी काढण्याची दोरी? 'कूपांतरीं घालुनि भाडदोरा। शोभतसे सुंदर गोपदारा।' –अकक २ गोपीगीत १२

भांड—स्त्री (व) तोफ भांडें पहा

भाड, भाण—न (गो) वरच्या ओठास जन्मत पडलेली भेग भाडी पहा **भांड्या**-वि (गो) जन्मत ज्याचा वरचा ओठ चिरलेला आहे असा (मनुष्य) राखुडा

भाड, भांडखोर, भांडगा-रा—वि क्षुल्लक कारणावरून भांडण करणारा 'म्हणाल तरि तत्सुता कशि तुम्हासवें भांडगा।' –केका ३५ [भांडणें] **म्हण** भांड्याच्या गाडीखालून जाऊं नये

भांडकुदळ–वि भाडखोर [भाडणें] **भांडकें**–वि भाडखोर 'जैसें आपण नग्न भाडकें। जगातें म्हणें। –ज्ञा १८ १३५

भाड–कण–कन–कर–दिन–दिनीं–दिशीं—क्रिवि एकदम, ताडकन, शब्द होई असें (वृक्ष, फल इ०नीं) पडणें किंवा तडकाफडकीं करणें, बोलणें इ०च्या ध्वनीचें अनुकरण होऊन 'एकाएकीं मर्हेंद्राला भाडकन फोटोग्राफी शिकण्याचा शोक लागला' –पपप्रे ५७

भाडकल—न (द्वैद्या) डहळज पहा

भाडण—न १ तटा, कलह, कज्जा, बखेडा २ तटा, कलह, कज्जा करणें [भाडणें] **म्ह**० दोघांचें भाडण तिसऱ्यास लाभ **०उकरून काढणे**–मागच्या गोष्टींचा उल्लेख करून व प्रति पक्ष्याला क्षोभ येईल अशा गोष्टी बोलून भाडण उपस्थित करणें **भांडणाचें तोंड काळें**–भाडणाचें दर्शनसुद्धा नको, भाडणाचा परिणाम लाजिरवाणा असतो **भाडणें**–अक्रि १ भाडण, तटा, कलह, कज्जा करणें २ युद्ध करणें, लढणें 'मी भाडेन स्थिर हो तुजहि मजहि आजि आजिं न परतणें।' –मोविराट ३ ५० [स भड्=कलह करणें]

भाडप्रतिभाडक—पु मोबदला, अदलाबदल, एक वस्तु देऊन दुसरी वस्तु घण्याचा एक गणितप्रकार, साटेंलोटें [स]

भाडभीड—स्त्री मुरवत भीडभाड पहा

भाडवल—न १ व्यापार, सावकारी इ०त घातलेला पैसा, द्रव्योत्पादनाचें साधन २ (ल) (द्रव्य, बुद्धि, अक्कल इ० चा) साठा,ठेवा, पुंजी 'मागुती करावया भाडवला। बैसला तर्पी।'–कथा ३ ७ ७३ [स भाड, हिं] **०बाहेर पडणें**–बेत, कट प्रगट होणें 'आणि सर्व भाडवल बाहेर पडल'–चद्र १३६ **०शाही**–स्त्री भाडवलवाल्याचे वर्चस्व (इ) कॅपिटॅलिझम् 'झारशाही, शिष्टशाही, दौलतशाही किंवा भाडवलशाई जशी वाईट' –सुद १५७

भाडळी—स्त्री एक झाड ह्याच्या काडया चुडीप्रमाणें प्रकाशासाठीं पेटवितात

भाडळीमत—न सहदवाची स्त्री भाडळी हिनें काढलेले फलज्योतिषाचें मत, पद्धति

भाडॉ—पु (गो) कुणगा [भाडें]

भाडागार, भाडार, भाडारखाना–गृह—नपुन १ द्रव्यसग्रहाचें स्थान, खजिना, कोठार, द्रव्यकोश 'अतोरिया कुमरें। साडोनिया भाडारें।' –ज्ञा १ २२० २ (सामा) खजिना, साठा, सचयस्थान 'तें मोक्षनिधींचें भाडार।' –ऋ ३८ सं भाडागार, भाडार] **भाडागारी, भाडागारिक, भाडारी**–पु खजिनदार, कोठारी, कोशाध्यक्ष 'कुबेर तुझा भाडारी।' –व्य १९

भाडाभाड–डी—स्त्री आपसातील तटा, भाडण [भाडणें द्वि]

भाडावणें—अक्रि १ भग्न होणें २ बद होणें, पडणें 'का अगहीन भाडावे। रथाची गती।' –ज्ञा १७ ३८९ [भड]

भांडावा—पु योद्धा –शर [भाडणें]

भाडाळ, भाडुका—वि भाडखोर

भाडी—स्त्री वरच्या ओठात जन्मत असणारी फट 'दुसऱ्याचें नासिक चेपलें। पडली भाडी।' –खिपु २ २५ ७१ [वों भड]

भांडीर, भांडिक—पु गीतें म्हणणाऱ्या व वादनकुशल लोकाची एक जात –मसाप १ ११ **भाडीर, भाडीरी, भाडिकी**–स्त्री क्बोज, मगध, गौड, महाराष्ट्र, कलिंग या देशाची सस्कृतमिश्र गीतभाषा काहीं ही जुनी मराठी भाषा म्हणतात –मसाप १ अक १ व ३

भांडुली—स्त्री लहान भाडें 'कापुराची भाडुली परिमळें भरली।' –ज्ञागा ४५९ [भाडें]

भाडें—न १ एखाद्याचें घर, जमीन इ०च्या उपयोगाबद्दल त्यास द्यावयाचें द्रव्य 'राहेत देऊन कित्येक भाडें।' –सारुह ६ ५३ २ काहीं माल, मनुष्य इ० स घोडे, बैल, मनुष्य इ०नीं वाहून नेण्याबद्दल जें द्रव्य घेतात तें, क्रिाया ३ माल, मनुष्य इ०स द्रव्य घेऊन पोंचवून देण्याचें काम [स भाटक, प्रा भाडय] **जळतें घर भाडयाने घेणें**–(ल) धोका आहे असें प्रत्यक्ष दिसत जसता त्यात पडणें सामाशब्द– **०करी**–पु १ (जनावर, घर,गाडी इ०) भाडें घेऊन वापरावयास देणारा २ दुसऱ्याचें घर इ० भाडें देऊन वापरणारा ३ (ल) मजुरी घेऊन काम करणारा, भाडोत्री नोकर, मोलकरी, वेतन्या 'जर हलकें काम भाडेकऱ्याचें करीन तर अगात शक्ति नाहीं' –व्यनि ८७ ४ ज्याच्या नशिबीं फक्त कष्ट असतात व त्या कष्टापासन झालेला फायदा त्यास न मिळता दुसऱ्यास मिळतो असा इसम, मजूर **०चिठ्ठी**–स्त्री शेत, घर, जमीन इ० काहीं मुदतीपर्यंत वापरावयास देऊन त्याबद्दल केलेला लेखी करार **०तोडे**–न भाडें, वापरावयास दिलेल्या वस्तूबद्दलचा मोबदला इ० समुच्चयानें [भाडें द्वि] **०पट्टा**–पु काहीं काळपर्यंत एखादी मिळकत उपभोगावयाचा हक्क स्थावर मिळकतीच्या मालकाकडून दुसऱ्यानें घेताना या हक्काबद्दल ठराविक रक्कम, पिकाचा अश किंवा एखादी वस्तु भाडें म्हणून मालकास देण्याचा करार **भाडवी**–वि भाडोत्री –शर **भाडेल**–(गो) ओझें वाहणारी स्त्री **भाडेली**–पु (गो) ओझें वाहणारा मजूर **भाडोतरी, भाडोत्री**–वि १ भाडें देऊन मालकाच्या घरीं राहणारा २ पैसे घेऊन काम करणारा, मोलकरी 'स्वभूमीच्या मोचनार्थ व स्वातत्र्याप्रीत्यर्थ हातावर शीर घेतलेल्या वीराचा उत्साह परदेशापहार करू पाहणाऱ्या अन्याथी राजाच्या आज्ञेनें नाचणाऱ्या भाडोत्री शिपायास कसा येणार?'–शिवपाविष्य पृ १३ [भाडें+उतरणें] **बिन भाडयाचें घर**–न (तुरुगात राहणाऱ्या कैद्यास भाडें द्यावें लागत नाहीं यावरून) तुरुग

भांडें—न १ (धातु, माती, लाकूड, दगड इ०चें) पात्र, पातलें, तपेली, मडकें इ० २ (ल) तोफ 'तैसींचि आत्मानु संधानाचीं भांडीं। बुरुजोबुरुज टेविलीं अति कडाडीं।' –स्वादि १०२७ ३ नदीचें पात्र ४ प्रसूतीनंतर किंवा कांहीं रोगानें बाहेर येणारा जननेंद्रियाचा भाग (विशेषत पशूचा) ५ नगारा, पडघम इ०चें गगाळ, पडगा ६ (ना व) दागिना, अलकार 'मुलीच्या अगावर पचवीस तोळ्याचीं भांडीं आहेत' ७ (व) शेतीच्या कामातील वस्तु ८ (व ल) विहीर [स भाड] **०फुटणें**–१ (ल) गुह्य फुटणें, उघड होणें, अब्रू जाणें २ (कु) पुष्कळ जुलाब होणें, कोठा फुटणें **०बाहेर येणें**–प्रसूतिसमयीं पशु इ०च्या जननेंद्रियाचा भाग बाहेर येणें, आग बाहेर येणें **भांडीं डागणें**–तोफेस बत्ती लावणें 'सदरसरनोबत, हवालदार यासीं बदुकीचा व भांडीं डागायाचा अभ्यास असावा' –मराआ ३३ **भांड्याच्या तोंडीं-मुखीं उडविणें**–तोफेच्या तोंडीं देऊन ठार मारणें 'का भाड्यामुखें उडवणें। या नाव आदि भूतिक।' –दा ३ ७ ७२ –शारो १९३ **भाड्यास भाडे लागणें**–शेजाऱ्याशेजाऱ्यात मतभेद, तट इ० होणें **भांडींकुंडीं**–नअव भांडीं व इतर ससारोपयोगी सामानसुमान (समुच्चयानें)

भाण—पुन नाटकासारखा काव्याचा एक प्रकार त्याचे दहा प्रकार आहेत –नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अक व ईहामृग [स]

भाण—पु १ (कारवारी) हडा –शर २ (गो) मोठी बरणी [स भाड, भाजन ?]

भाण—न (कुभारी) जेवण 'पितराच्या नावीं लेका भाण भरावें' –बदलापूर ८० भाणें पहा

भाणवशी—स्त्री दुभत्याचीं भांडीं ठेवावयाची घडवची, उतरड **भाण(न)वस-सा, भाणोसा**–स्त्रीपु १ चुलीच्या मागें दगड, माती, चुना इ०चा करतात तो ओटा 'जेवीं ससा भाणवसा आला। तो मुके प्राणा।'–कथा ४ ७ १२० 'नजीब खान रोहिला ससें भाणवसियास सापडतें तैसा आला आहे' –भाब ४१ २ उतरडीचें भांडें नीट बसावें म्हणून जमीनीवर केलेलें मातीचें कोंडाळें ३ उतरड लावण्याची जागा उतरडघर 'शोभा आली भाणवसासी। कृत्रिम लक्ष्मी शोभली वैसी।' –एरुस्व १८ ३५ ४ स्वयपाकघर 'जें जें मागेल भाणवसीं। सर्व आणूनि त्वा द्यावें।' –गुच ७ १८ –रू ३८ [स महानस]

भाणवसी–पु आचारी, स्वयपाकी 'शुद्ध विश्वासी भाणवसी। त्यासी सागूनि शर्करासी।' –मुआदि २९ ६१ **भाणशिरें**–न १ स्वयपाकिणीनें उपयोगात आणलेला मटकट कपडा २ भाताची पेज काढण्याच्या वेळीं तोंडास बाधतात तें फडकें ३ ब्रह्मचारीण ४ एक शिवी [भाण, भाडें+चीर]

भाणस—पु (कों) १ कोंकणी जातींत लग्नाच्या वेळीं नवरी-मुलीच्या बापाकडून नवऱ्यामुलाकडे सामानसुमान पंचवीस मडवीं पाठविण्यात येतात तीं, गौरीहार वही 'पाहाती चोखट। भाणसा साजत।'–स्त्रीगीत १३ २ (सामान्यत) दूधदुभत्यासाठीं असलेलें दीड–दोन शेराचें मातीचें भांडें, हें उभट असून वर अरुद असतें

भाणस जाणें—व्यर्थ, वाया जाणें बुडणें 'पिक सर्व कोंवळें कापिलें। आमचें जीवित्व भाणस गेलें।' –गुच ४८ २४

भाणसाघर—न स्वयपाघर –खिपु

भाणा-ण—स्त्री बहीण 'आक्षत भरली भाणा। दुजा ब्राह्मण मेहुणा।' –दा ३ ३ १० [स भगिनी]

भाणूस—पु भाणवस पहा

भाणें—न (काव्य) १ पात्र, भाजन 'जें सकळ रोगाचें भाणें। वाढिलें आह।' –ज्ञा ८ १४३ २ जेवण, अन्नानें भरलेलें ताट 'वाढिलें ठायीचें भाणें। टाकोनिया धावें।' –तुगा ७२६ ३ जेवण, भोजन –क्रि जेवणें, भोजन करणें [स भाड, भाजन–भाअण–भाणें–भाणें –राजवाडे ग्रथमाला तुल० गु भाणु]

भात— न एक तृणधान्य, टरफलासह तादूळ, साळी हळवें व गरवें अशा भाताच्या दोन मुख्य जाती, यात पन्नास प्रकार आहेत –पु १ तादूळ शिजवून करतात तें अन्न याचे साधा भात, वागीभात, साखरभात इ० अनेक प्रकार करतात 'अस्तमानीं कधीं रात्रीं भातभक्षिती पाटावरती।' –ऐपो ४०१ २ जोंधळ्याच्या कण्या शिजवून करतात तें अन्न, जोंधळ्याचा भात ३ (ल) नासकें, नासलेलें फळ ४ (ल) चिघळत चाललेली जखम [स भक्त, प्रा भत्त=ओदन, प भत्त, सिं भतु, हिं गु ब भात] **०मोडणें**–(राजा) भात विकणें **०रावणें**–भाताचें भारें रचल्याबरोबर भात झाडलें तर मोडतें म्हणून काहीं दिवस उडवी तशीच ठेवणें –कृपि २३९ सामाशब्द– **०क(कू)ण**–पु टरफल असलेला तादूळाचा दाणा, साळीचा दाणा –न तादूळात मिसळलेली किंवा त्यातून निवडून काढलेली निवड, भातगोटे **०करी-कार**–पु भाताची लागवड करणारा शेतकरी **०काढे तादूळ**–पुअव लागल तसें भात थोडें मुसळानें काढून केलेले तादूळ **०खळें**–न भात झोडपण्यासाठीं व तुडविण्यासाठीं केलेलें खळें **०खाऊ-भरू-भों(बो)कण्या-भोंकया**–वि १ भाकर-खाऊनीं प्राय भात खाणाऱ्या लोकाबद्दल उपहासार्थ योजावयाचा शब्द, नुसता भात खाणारा, भरणारा माणूस 'कोंकणच्या भात-बोकण्याना आपण कित्येक कामात चीत करू' –बोरकि ६६९ २ रिकामटकडा, कांहीं उद्योगधदा न करता खाणारा 'सर्व भात खाऊ मिळालेत सार।' –रामदासी २ ५४ **म्ह०** कोंकण्ये आणि भातबोकण्ये **०गोटा**–पु १ टरफलें काढून टाकलेल्या तादुलात राहिलेला टरफलासहित दाणा, भातकण २ (गो) शितकण

०जमीन–स्त्री भाताच्या पिकास योग्य अशी जमीन **०वणी**–स्त्री (गो) पेज **०शेत-ती**–नस्त्री १ भात पेरावयाचें शेत २ भाताच्या लागवडीस योग्य अशी जमीन. भातजमीन, खाचर **०शेती**–वि भातशेतासबधीं (जमीन, वसुल, लोक इ०) **०साण**–स्त्री कुजलेल्या भाताची, कोडयाची घाण **भात(ते)ण, भात्या-(त्ये)ण**–न पेंढा, भाताच्या काडया, भाताचें पीक काढून घेतल्या नतर उरतात त्या काडया, गवत इ० [भात+तण] **भातळ**–वि ज्यात बरेच भातगोट राहिले आहेत असे (तादूळ) **भाताचा पिंड**–पु केवळ भातावरच पोसलेला इसम **भाताणी गवत**–न रावाला उपयोगी पडणारें भातगवत पेंढयाची गूत वगैरे –बदलापूर ३१

भात—स्त्री १ चाल, रीत, तऱ्हा, पद्धत, ढव (चालणें, बोलणें, वागणें इ० ची) २ प्रकार, तऱ्हा, जात [हिं] **भात-भातचा**–वि तऱ्हेतऱ्हेचा, निरनिराळया प्रकारचा 'भातभातचें वात त्यात बहु मात करीतो।' –अमृतशुक २३ **भाती(तो) भांतीं**–क्रिवि १ निरनिराळ्या मार्गानीं, रीतींनीं २ निरनिराळ्या प्रकारानीं (क्रि० बोलणें, छळणें इ०) **भातीभातीचा**–वि नानाप्रकारचा, तऱ्हेचा

भात—स्त्री लाच व दाट उगवलेलें कुसळाचें गवत

भात—स्त्री (प्रा) पत, नावलौकिक, कीर्ति (क्रि० राखणें, साभाळणें, ठेवणें)

भातॅ—न (गो)जेवण **०मारप**–(गो)यथेच्छ ताव मारणें

भात(तु)कर्ली—स्त्री १ लहान मुली स्वयपाक, जेवण इ० ससारातील गोष्टींचें अनुकरण करून खेळतात तो खेळ, खेळातला स्वयपाक २ ह्या खेळात करून खातात तीं खाद्यें (समुच्चयानें) [भात अल्पार्थी]

भातकुलें, भातुकलें, भातकूल—न १ लहान मुलाना खाण्यासाठीं दिलेला जिन्नस, खाऊ २ भातुकलीच्या खेळातील पदार्थ (पीठ, पोहे इ०) ३ चागलें, चवदार खाद्य भातुकें अर्थ ३ पहा [भात, भातुकें]

भातकें—भातुकें पहा

भातड-डा, भातडी—नपुस्त्री (काव्य) बाण टेवण्याची पिशवी, भाता 'युद्ध माडलें घोरादर। सरले भातडीचे शर।' –एभा ३० १४४ [भाता]

भातडी, भातार्डी—स्त्री सोनार इ०चा अग्नि प्रज्वलित करण्याचा लहानसा भाता [भाता]

भातलवंडा—पु चागदेवाच्या कृपेनें एका विधवेस झालेला मुलगा 'प्रसादचि विधवेसी बाळ। जन्मविला केवळ भातलवडा।' –निगा १४१ –वि (भात लवडणारा) एक आडनाव वरील विधवेस मुलगा झाला त्यावेळीं उत्सवाप्रीत्यर्थ केलेल्या अन्नसतर्पणा तील उरलेला भात नदींत लवडून दिला या आख्यायिकेवरून हें एक आडनाव पडलें आहे [भात+लवडणें]

भातवडा-डी—स्त्री जोंधळ्याचें भरड पीठ उकडून त्याचें पापडीप्रमाणें उन्हात वाळवून केलेलें एक खाद्य (मराठयात रूढ) जोंधळ्याच्या कण्याची भाजीव मालपापडी 'नाहीं भातवडा, तया दहिवडा कैचा! ग! तो जीवडा।' –आसु ५ [भात+वडा–डी]

भातवडी रुपया—पु अकुशी रुपयाचें एक चलनी नाणें पूर्वी भातवड गावीं हें नाणें पाडीत असत [भातवड]

भाता—पु १ सोनार, लोहार, ताबट इ० ची विस्तव प्रज्वलित करण्यासाठीं वारा भरण्याची पिशवी (क्रि० फुकणें) २ बाण टेवण्याची चामडयाची पिशवी 'काय पिनाकपाणीच्या भाता। वायकाडी आहाती।' –ज्ञा ११ २०७ ३ प्रवासात स्वय पाकाचीं भाडीकुडीं टेवण्याची शिपाई, प्रवासी इ०ची चामडयाची पिशवी ४ शरीर भाजल्यामुळें त्या जागचें गळून पडतें तें कातडें [स भस्त्रा, प्रा भत्था] **भाती**–स्त्री वारा घालण्याचा भाता –शर [स भस्त्री, प्रा भत्थी, हिं भाथी]

भाता—पु (अशिष्ट) भत्ता पहा 'त्यास भात्याबद्दल एक रोजा रसानगी देण्याची यादी सुर्ती' –समारो २ १४७

भातार-रु-रू—पु भ्रतार, नवरा 'जैसी भातारेहीन वनिता। उपहती पाव सर्वथा।' –ज्ञा २ १९९ [स भ्रतार]

भाती—स्त्री प्रकार, तऱ्हा भात पहा 'हचि आनि भाती। प्रमेय उपल्वू पुढती।' –ज्ञा १४ ८६

भातुकें, भातु(तू)क—न १ (काव्य) भोजनाव्यतिरिक्त लहान मुलास देतात तें खाद्य, खाऊ, भातकूल 'जे लोक त्रयाचें भातुकें। खेळताचि खाय कवतिकें।' –ज्ञा ३ २४८ २ अल्प उपाहार, फराळ, खाद्य (पीठ, पोहे, लाडू, इ०) 'मज भीक कांहीं दवा। प्रेम भातुकें पाटवा।'–तुगा ११८२ ३ चागलें, चवदार हलकें खाद्य 'दई आवडीचें भातुकें।'–मुआदि १३ ६ ४ भक्ष्य 'देहा वेवि रिझे। हें काळाचें भातुकें।'–तुगा ५ अन्न, आहार 'कृष्ण दर्शनाचेनि भातुकें। माझें शरीर अजेय।' –जे ५५ ६ विवाहात वधूकडून वराकडे नेतात ते फराळाचे पदार्थ –शास्त्रीको [भात]

भातें—न १ ठराविक पगारापेक्षा जो नोकरास माल, वाटखर्चे, भाडेंतोडें इ० साठीं अधिक पैसा देतात तो, भत्ता २ (कायदा) भत्ता 'भातें वादीनें प्रथम द्यावें' –न्यामे २४ ३ सावकार, सरकार इ० कडून आपणाकडे आलेल्या मनुष्यास आपण त्याच्या खोळबा इ० च्या भरपाईसाठीं द्यावयाचें द्रव्य भत्ता पहा ४ पोटगी, खाद्य 'ऐसें युक्तीचेनि हातें। जें इंद्रिया वोपिजे भातें।'–मार्ता ६ ३५२ ५ वतन –शर [स भक्त, हिं]

भातें—न (काव्य) समुद्रादिकास येते ती भरती [स भूत]

भाते—न १ उरीं फुटलेल्या माणसास किंवा जनावरास पाजतात तें एक औषध २ वाकेरी इ० औषधींचा कद, मूळ

भातें—न (गो) लहान भाता [भाता]

भातेरी—स्त्री (गो) खरडपट्टी [पोर्तु बातेरिया, इ बॅटरी]

भातोडी—स्त्री बाण ठेवण्याचा भाता भातड पहा

भात्या—पु डिकाची एक जात –मुव्या ४६

भात्या, भातोटा—पु सोनार इ०चा वारा घालण्याचा भाता

भादरणी—स्त्री १ (म्हैस, मेंढी इ०च्या केसाची) कातरणी २ हजामत करणें [भादरणें]

भादरणें—उक्रि १ (म्हैस, मेंढी इ० जनावर, कातडें, वस्त्र यावरील केंस, लोंकर, दशा, कापड विणताना शिलक राहिलेले दोरे) अगाबगेबर कापणें, कातरणें, खरडून घासुन काढणें, बोडणें २ (निदार्थी) हजामत करणें, केंस काढणें (डोकें, दाढी, इतर अवयव यावरचे) ३ (ल) तासडपट्टी, खरडपट्टी काढणें [स भद्राकरण] **भादरपट्टी**—स्त्री १ तासडपट्टी, खरडपट्टी (क्रि० करणें, काढणें) २ हजामत [भादरणें+पट्टी]

भादरी, भारंजी—स्त्री (बे) एक प्रकारचें झुडुप

भादरड—स्त्री १ अफूच्या पिकासाठीं तयार केलेली जमीन २ जींत पावसाळ्यात पीक न घेता पडीत ठेवतात अशी जमीन –कृषि ५०३

भादली—स्त्री नाचणीप्रमाणें एक हलकें तृणधान्य हें देशावर होतें याच्या भाकरी करतात

भादवड—स्त्री भाद्रपद महिन्याचा काल 'भादवडींत वासे तोडले म्हणजे लागत नाहींत' [भादवा] **भादवडीचा**–वि भादवडींत तोडलेला (वासा, काष्ठ इ०)

भादवा—पु भाद्रपद महिना 'शुक्ल पक्षिचा मास भादवा।' –मध्व ५ [स भाद्रपद, प्रा भद्दवअ, हिं प भादो] **०तीळ, भादवा तीळ**–पु भाद्रपदात पिकणारा तीळ **०भट**–पु भाद्रपद महिन्यात जेवावयास बोलाविलेला ब्राह्मण **म्ह०** भादवे भट्टू आखाडी तट्टू आणि पौषी कुणबट्टू **भादवी**–स्त्री (कों) भाताची कापणी झाल्यानंतर राहिलेल्या मुळास फुटलेला अकुर, दुसरें पी. (क्रि० रुजणें) (गो कु) भादवो –वि भाद्रपद महिन्यासबंधी **भादवी ताप, भादव्याची ताप**–स्त्री भाद्रपद महिन्यात होणारा उष्मा **भादवी लाकूड**–न भाद्रपद महिन्यात तोडलेलें लाकूड **भाद्या**–वि भाद्रपद महिन्यात जन्मलेला (बैल, गाय, वासरू इ०)

भादवा—पु (व) वाढलेल्या झाडाच्या बुडातून फुटणारी फादी

भादवा—वि (व) उतार वयात आलेला, म्हातारा

भादवी—स्त्री एक प्रकारचा मासा

भादश्येणें—अक्रि (कु) ओलसर होण

भादा-द्या—वि (वाई) खचची केलेला, अड बडविलेला (बैल) 'गाडीला भादा बैल बरा' **भादा पडणें**–(व) नरम पणें

भादी—वि १ पूर्वी दोन तीन वेळा व्यालेली विती, फळती, पहिलटकरीण नव्हे अशी (गाय, म्हस इ०) २ चागली, नीट नेटकी 'आघवाचि विषयीं भादी। परि साजवणी टेंकों नेदी।' –ज्ञा १३ ६३७

भादूर—वि बहादुर पहा 'पठाणाची फौज कुमरभादूर जोर आला।' –ऐपो ८१

भाद्रपद—पु चैत्रादि महिन्यापैकीं सहावा महिना [स] **भाद्रपदा-दी**–वि भाद्रपद महिन्यासबधी (तिथि, वार इ०)

भान—न १ शुद्धि, सावधपणा, अत करणाची जागृत स्थिति, जाणीव 'नाहीं स्त्रीपुरुषभान। मी तू पण कैचें।' २ लक्ष, ध्यान, अनुसधान, काळजी 'प्रपचाचें भान नाहीं जया।' –रामदासी २ ७५ ३ आठवण, स्मरण 'यॉविषयीं एका सावधान। ज्ञात्यासि देहाचें बाधीना भान।' –एभा १३ ५८२ ४ कल्पना, प्रतीति, समजूत, भावना 'नगाऱ्याच्या शब्दावरून राजाची स्वारी चालली असें भान झालें' 'कृष्ण ध्यानीं निमग्न। नाठवेंचि तुजें भान।' –जै ९६ ४१ ५ चैतन्य ६ अधिष्ठान 'मिथ्या कल्पनेचें भान। उडोन जाये।' –दा ७ ५ २७ ७ भास, आविष्कार 'निज रूपाचें अदर्शन। तेंचि भान प्रकृतीचें।' –एभा ९ २८३ [स]

भान—पु सूर्य [स भानु]

भान—न (व) जेवणाचें ताट पात्र **म्ह०** (व) भान्याची भूक अन् दृष्टीची माया [स भाजन, म भाण]

भानगड—स्त्री १ गुतागुत, घोंटाळा, अव्यवस्था, गोंधळ, चुथडा 'ही तुमच्या कज्जातील भानगड काहीं उलगडत नाहीं' २ घोंटाळ्याचें किंवा भाडणाचें काम, प्रकरण ३ वाधा, तटग्याचें कारण 'त्याची माझी दहा रुपयाची भानगड पडली आहे' [हिं भाजना] **०खार, भानगडग्या**–वि घोंटाळा, अव्यवस्था गोंधळ करण्यात आनद मानणारा, भानगडी करणारा **भानगडणें**–उक्रि अव्यवस्थितपणा, घोंटाळा, गुतागुत करणें, भानगडींत पडणें

भानगुली—स्त्री कणगुलीप्रमाणें कळकाच्या काबीचें विणलेलें पात्रविशेष 'कनगुली भानगुली सुपटोपली।' –भज ७४ [भाण अल्पार्थी]

भानवडा—पु एक प्रकारचा डाळीचा वडा –गृशि ४५५

भानवस-सा, भानसी—स्त्री भाणवस पहा

भानसीण—स्त्री १ मानकरीण 'ते समयीं उभयता बायाचा व भानसिणी याचा कोल्हाळ झाला'–भाब ९४ २ स्वयपाकीण ३ दासी

भानसुरें—(हेट) भाणशिरें अर्थ १ व २ पहा

भाना—पु घराच्या भिंतींत गुप्तपणें पुरून ठेविलेलें पैशाचें भांडें, द्रव्याचा हंडा

भाना—पु बद्दाणा पहा

भानामती—स्त्री १ जादुगारी, हातचलाखी, गारुडयाचे खेळ २ (ल) कला, युक्ति, कपट ३ स्त्रीजादुगार [स भानुमती] **भानामत्या**–वि जादुगार, गारुडी

भानामती—स्त्री चूल

भानार—पु भडारा, मेजवानी

भानिल—न (शाप) रंग तयार करण्यास उपयोगी असा सेंद्रिय पदार्थ (इ) फेनाझाईन

भानु—पु १ सुर्य 'हा भीष्म गगानदनु। जो प्रतापतेजस्वी भानु।'–ज्ञा १ १०५ [स] **०नंदन**–पु १ यम २ शनि ३ सुग्रीव ४ कर्ण **०वार–वासर**–पु रविवार, आदितवार **०सप्तमी**–स्त्री शुद्ध किंवा वद्य पक्षातील आदितवारीं येणारी सप्तमी हा दिवस फार शुभ मानितात

भानु—पु (योग) पिंगळा नाडीतून वाहाणारा वारा 'मग शशी आणि भानु । ऐसा कल्पिजे जो अनुमानु। तो वातीवरी पवनु। गिवसिता न दिसे।'–ज्ञा ६ २४५

भानुमती—स्त्री १ एका तालाचें नाव ह्यात अकरा मात्रा व पाच विभाग आहेत २ भानामती पहा

भार्ने—न (हैद्रा व) जेवणाचें वाढलेलें पान भाणें पहा

भानोसा-स, भान्वसा—पुस्त्री भाणवसा पहा **ससा भानोशी येणें**–इच्छितवस्तु प्रयत्नाशिवाय बसल्याजागीं मिळणे

भाप—स्त्री (व) थाप, हूल

भापझिरा—पु (व) नदीच्या वाळवटात केलेला झिरा

भाब—स्त्री मोठी विहीर, भाम पहा

भाब-भ—स्त्री शोभा, सौंदर्य 'अवयवकातीची भाब। तैसी दिसे।'–ज्ञा ६ २५३ 'तुम्हाविण व्यर्थचि त्याची भाभ।'–स्वादि १२ १८ [स भा]

भाब—न आभास, भ्रांति 'यर माणुसपण तें भाब। लौकिक भागु।'–ज्ञा १० ७७ [स भ्रम, प्रा भाम]

भाबट—वि (व) पडकें, मोडकळीस आलेलें (घर, विहीर इ०) भाम, भामट पहा

भांभ(भ)भूत भाबर(ड)भूत, भाबरभुसका—वि वेडसर, मूर्ख पिसाट भ्रमिष्ट (मनुष्य) 'सभेमध्यें साभिमान। भ भडभूत दशानन। बैसलाहे।'–मध्व ३७ [भाब] **भाबर भुत्या**–पु (कों दादर) कडकलक्ष्मी, भासुडवाला भिक्षेकरी

भाबडा—वि भोळा, साधा, सरळ मनाचा, निष्कपटी 'लोक भाबडे म्हणून परराज्याचा जुलूम सहन करतात'–नि २९९ [भाब]

भांब(बा)वणी—स्त्री गोंधळणें, बुचकळ्यात पडणें, कावरा बावरा होणें [भाबवणें]

भांब(बा)वणें, भाभावणें—अक्रि १ (भय, हर्ष इ०नीं) स्वत चें भान नाहींसें होणें, गोंधळणें, चुकणें, भ्रम पावणें 'नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला। परि राहाटीं भाबावला।'–ज्ञा१८ १४७९ २ घाबरणें, भयभीत होणें, भीतीनें, आश्चर्यानें चमकणें, गोंधळणें [स भ्रम, प्रा भाम, म भाब] **भाबा**–स्त्री विकार, भ्रांति भाव पहा 'तैसी आत्मयासी भाबा। अज्ञानाची।'–विपू ७ ११५

भाब्या, भाभ(ब)ळ–ळ्या–वि १ विसराळू चुकणारा, भ्रमिष्ट २ अव्यवस्थित, चुकणारा, निष्काळजी (मनुष्य, काम), वेंधळा

भाबी—स्त्री (व) भावजय, भावाची बायको [हिं भाभी]

भांवुरडी– स्त्री एक औषधी वनस्पति

भाभापाडळी—स्त्री नपुसक पुरुष

भाभी—स्त्री आटयापाटयाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द –मखेपु ११

भाम, भाब—स्त्री (अशिष्ट) आठवण, स्मरण [भान]

भाम—स्त्री चार मोटा चालतील एवढी मोठी विहीर, भाब

भाम—पु मेहुणा

भामॅ—न (गो) (बालभाषा) दागिना, अलकार

भामटा—पु (व) जुनाट, अर्थवट बुजलेली विहीर

भामटा-ट्या, भावटा-ट्या—पु १ गुन्हेगार लोकाची एक जात व त्यातील व्यक्ति ह्या लोकाचा मुख्य धदा चोरी करणें हा आहे २ उचल्या, भुरट्चोर, नकळत चोरी करणारा ३ (ल) लबाड, कारस्थानी माणूस

भामर—न (व) पडसें

भामसाळें—न (गु) लग्नात नवरदवाची काढलेली रात्रीची मिरवणूक

भामा—स्त्री १ बायको, स्त्री 'लुटोनि लोकासहित ग्रामा। घरिल्या भूपाळाच्या भामा।'–कीर्तन १८ २ सत्यभामा, कृष्णाची एक राणी 'वद भामा कोपें अतिविकळ चावूनि अधरा।'–वामन भामाविलास१४ (नवनीत पृ १००) [स] **भामिना**–स्त्री १ रागीट, रागावलेली स्त्री २ भामा अर्थ २ पहा [स]

भाम्या—पु (निंदार्थी) यजुर्वेदी ब्राह्मणास धाम्या या शब्दाप्रमाणें योजितात

भाय—स्त्री (कों) फादी शाखा [बाही] **भायटी**–स्त्री भायचें अल्पत्वदर्शक रूप

भाय—वि (व) पुष्कळ [स बहु]

भायकाळ—न (वे) भोक

भार्यगीण—स्त्री (गो) एक औषधी वनस्पति

भायताड—पु (कों) खाद्या असणाऱ्या ताडाची एक जात [भाई+ताड]

भायर—क्रिवि (गो) बाहेर पहा **०करप**-क्रि (गो) हद्दपार करणें, बाहेर टाकणें **०जावप**-शौचास होणें **०पडप**-मरणें **भायरॉ**-वि (गो) बाहेर टाकलेला, बहिष्कृत

भायरी—स्त्री जुलाबाचें औषध

भायलॉ-लो—वि (गो कु) बाहेरचा [भायर] **०लोक**-पुअव शूद्र लोक **भायली, भायली पीडा**-स्त्री १ उपदंश विकार २ पिशाच्च्याचा उपद्रव

भायेस—पु (गो) (शूद्र लोकात) वडील दीर [भाऊ]

भार—पु (बे) ताप

भार—पु १ गुरुत्व, जडपणा ज्या योगानें पदार्थ निराधार असता खालीं येतो तो पदार्थाचा धर्मविशेष २ वजन तोलून काढलेलें परिमाण ३ कोणतीहि वजनदार वस्तु, दाब, दडपण 'कागद वाऱ्यानें उडतात त्यावर काहीं भार ठेव' ४ (ल) (काम, उपकार, मेहेरबानी इ० चें) वजन, ओझें 'तो भारु फेडावेआ जगन्नाथा। अवतरलासी तू।'-शिशु १४७ ५ (ल) ओझ्याप्रमाणें मानलेलें काम, दयेचें कृत्य, उपकार ६ (ल) महत्त्व, गौरव, धन्यता, वजन ७ शैत्यादि विकारामुळें डोक्यास भासणारा जडपणा 'आज माझे मस्तकास भार पडला आहे' ८ एक रुपयाच्या वजनाइतकें वजन, एक तोळा वजन 'ही वाटी पचवीस भार आहे' ९ (समासात पदलोप होऊन) विशिष्ट वजन 'पैसाभार लोणी, ढबूभार साखर, वीस रुपये भार गूळ' १० ओझें वजन उदा० काष्ठ-तृण-पर्ण-भार 'सोनसाखळीचा झाला भार।'-मसाप २ १ ११ (सैन्याचें एक अंग म्हणून) सरुया बल जसें-अश्वभार, कुंजरभार, दळभार, रथभार इ० १२ (काव्य) कळप, ताडा, समूह 'वाटसि गडगडता व्याघ्र। थोकती जेसे अजाचे भार।' १३ समूह, समुदाय मेळा, गर्दी उदा० गोभार, द्विजभार भृत्यभार इ० 'आशीर्वचनीं जयजयकार। करूनि बैसला ऋषींचा भार।'-मुआदि १६ ११० १४ सेना, समूह 'दळ व्याचा भार कुरुक्षेत्रा मैदानीं गेला।'-ऐपो ६८ १५ भर, बहर 'मग हें रसभावफुर्ली फुलैल। नानार्थ फळभारें फळा येईल।'-ज्ञा ११ २० 'नम्र होती फळभारें तरुवर सारे'-शाकुंतल १६ ओझें काळजी, जबाबदारी, आधार 'सखे, मी सर्व भार परमेश्वरावर ठेविलेला आहे'-रत्न २ १ १७ व्यूह, बेत 'ते पाहोन राजभुवनीं लष्कर पायदळ फौज करून भार रचिले'-इम ९ १८ आठ हजार तोळे वजन (चार तोळे=१ पल १०० पला=१ तुला, २० तुला=१ भार 'रत्नें प्रस्थ भार एक एक कनक। ऐसी दक्षिणा आरभी।'-जै १ ९१ -वि जड 'मत्प्रश्न भार का गमला?'-मोअश्व २ ३० [स भार, फा बार]

०कस-नपु १ गाडयावर किंवा उट, हत्ती इ० च्या पाठीवर सामान कसुन बांधण्याचा सोल दोर २ वादळात तंबू डळमळू नये म्हणून त्याच्यावरून टाकून जमिनीस खिळविलेली दोरी [तुल० फा बारकश्] **०ग्रस्त-पीडित भाराकुल भाराक्रांत, भारान्वित** भारार्त-वि (शब्दश व ल) ओझ्यान पीडिलेला, त्रासलेला **०दडीचा**-वि वजनदार, भारदस्त **०दर्शक**-वि वजन दाखविणारें (परिमाण) उदा० मण पौड, तोळा, मासा इ० **०वंत-वंती-वान्त-दार**-वि १ वजनदार, महत्त्वाचा २ बहुमोलाचा, मूल्यवान् [भार+फा दस्त इ०] **०वंती-दारी**-स्त्री १ वजन, महत्त्व २ हुकमत चालविण्याचे सामर्थ्य, अधिकार, सत्ता **भारवाज**-वि वजनदार, फायदशीर भरभराटीचा (माणूस, धंदा) [फा बार+अंदाज] **भारंदाजा**-स्त्री सार, महत्त्व, भरीवपणा, फायदशीरपणा (मनुष्य, काम इ०चा) **०दार**-वि निष्णात प्रवीण, वाकबगार, महत्त्वाचें काम करावयाला जबाबदारी घेण्याला लायक, समर्थ [हिं] **०दारी**-वि ओझें वाहणारा, ओझ्याचा 'जरूरियात प्रसंगीं भारदारी गाडे लागल्यास' -राजमहाल कामगारी कारकुनाच्या कर्तव्या संबंधीं नियम पृ ६ **०धडी**-स्त्री १ जड वस्तु, भारी सामान 'भारधडी झाडून गेली परंतु वस्तीस मनुष्ये होतीं'-भाव ३० २ गैरलढाऊ लोक 'मल्हारराव यांचीं मुलेंमाणसें भारधडी इदुरास राहिली'-भाव ९६ **०ब(बा)रदारी**-क्रिवि लवाजम्यासह 'औरंगाबादेहून देखील भारबारदारी दिल्लीस जात आहेत -शाछ १ २७ [भार+बरदार=वाहक] **भारंभार**-वि सारख्या वजनाचें, भारोभार 'हे रुपये द्यावे आणि भारभार चांदी घ्यावी' [भार+आणि+भार] **०भूत**-वि १ जड, भार झालेला 'भारभूत होय जिणें।'-विक ८२ २ (ल) निरुपयोगी निरर्थक **०मान**-न १ गुरुत्व जडपणा याच्या उलट आकारमान २ हवचा दाब मोजण्याचें यंत्र, भारमापक यंत्र (इ) बॅरोमीटर **०वाहक**-वि १ ओझें वाहणारा (मनुष्य, गाडी, जनावर इ०) 'कीं आले खर, भारवाहक असें पोटीं मनुष्याकृती।'-विक १२ २ (संसार, कामधंदा इ०चा) भार, जबाबदारी सहन करणारा ३ अंगीं असलेल्या विद्यादि गुणांचा-द्रव्य मिळविणें इ० कामीं उपयोग न करणारा (माणूस) ओझ्याचा बैल **०शृंखळ-ळा**-स्त्री (महानु) शृंखला 'तो जुझारा गड। पाईं भारशृंखळ काढे।'-भाए ३५९ [भार+शृंखला] **भारोभार**-क्रिवि सारख्या वजनाचें, भारभार [भार द्वि] **भारकी-कें**-स्त्रीन (काटकया, गवत पानें इ०चा) लहान भारा, ओझें [भारा अल्प]

भार—पु १ (गो) अवसर, सचार (पिशाच्चाचा) (क्रि० काढणें) २ मंत्राचा प्रयोग, विनियोग (क्रि० टाकणें, घालणें, फुकणें, लागू होणें) [भारणें] **०दोरी**-स्त्री गर्भ गलित न

व्हावा म्हणून कांहीं स्त्रिया कमरेला बांधतात ती भारलेली दोरी (सामा) भारलेली दोरी, गडा 'बांधें कृपादृष्टिचि भारदोरी।' –भाए ७७५ –दा १४ १० ८ [भारणें+दोरी]

भारकुण-कूम—स्त्री (गो) सरदी, शैत्यविकार

भारंग-गी—स्त्री एक औषधी वनस्पति [स भार्गी, हिं भाड़्गी गु भारगि]

भारजा—स्त्री भार्या, स्त्री, बायको 'सुप्रसन्ना देवी राणी त्याची भारजा।' –वसा ३ [स भार्या]

भारणशुद्ध, भार(रा)णमृद्-त—वि १ वजनदार, सन्मान्य, पूज्य, सभ्य चालीचा, भारदस्त (माणूस, वर्तन भाषण, पोशाख) २ (शब्दश व ल) ओझें वाहून नेण्यास, जबाबदारीचें काम करण्यास लायक (जनावर, मनुष्य) [भरण–भार+शुद्ध]

भारणी, भारंतर—स्त्री (राजा) ओकतीच्या आडव्या दाडीच्या दुसऱ्या बाजूस असलेला वजनाचा धोंडा [भार]

भारणी—स्त्री (व) बीं जमिनींत खोल जाण्याकरिता माती भरून तिफणीवर ठेवितात तें पोतें

भारणी–स्त्री १ (शब्दश व ल) भुरळ, भूल, मोहनी २ भुरळ पडणारा मंत्र, वशीकरणविद्या, भूल (क्रि० घालणें, टाकणें) 'तरी पढियतयाची कहाणी। हे भुलीची भारणी। –ज्ञा १२ १५८ ३ नेत्रानीं कांहीं पदार्थ पाहून सुखावण्याचा व्यापार [भारणें]

भारणें—उक्रि १ मतरणें, (अक्षता, पाणी, शस्त्र इ० मध्यें) मंत्रानें अचाट सामर्थ्य उत्पन्न करणें 'तेव्हा वीर सुशर्मा सौप णास्त्रें करूनि शर भारी।' –मोकर्ण ३३ ४५ २ मोहून टाकणें, मंत्रानें स्ववश करणें ३ (ल) भुलथापानीं एखाद्यास वश करणें, नादीं लावणें **भारणें**–क्रि भारलें जाणें 'बुद्धितत्त्वें भारलें। होय मन।' –ज्ञा १४ ९१

भारणे—अक्रि जड होणें, भारावणें 'जोखी तों खग भारला समपणें नोहेचि तो थारला।' –आशिबि २९ [भार]

भारत—न १ हिंदुस्थान देश, भरतभूमि 'ध्वजा कौपि नाची मिरवी भारतात थाटें।' –विक ७ २ एक ऐतिहासिक काव्यग्रंथ, महाभारत ३ (ल) लाबलचक, कटाळवाणी गोष्ट ४ गुतागुतीचें, फार लाबलेले काम [स] **भारती**–वि १ भारत पुराणासबधीं २ जगी, अरेतुरेची, भारतीय युद्धाच्या तोडीची 'जेव्हा भारती लढाई मारली' –इम २५६ **०वीर**–पु लढाईंत पाठ न दाखविणारा, पहिल्या प्रतीचा वीर (भारतातील वीरा प्रमाणें) **भारतीय**–वि हिंदुस्थानचा–सबधीं

भारती—स्त्री १ सरस्वती 'नाना कथारूपें भारती। प्रक टली असें श्रिजगतीं।'–ज्ञा १ ३२ २ वाणी, वाचा 'जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती। तरी मुकया आथी भारती।' –ज्ञा १ ७८. ३ एक नाटय ग्रथरचनाविशेष –पु गोसाव्याची एक जात किंवा तींतील व्यक्ति [स]

भारतुऊव—पु तुळव पहा

भारद्वाज—पु १ एक पक्षी, कुक्कुडकुभा, भरद्वाज २ एक ऋषि ३ रत्नागिरीकडील ब्राह्मणाची एक जात व तींतील व्यक्ति [स]

भारवट—स्त्री (माण) बोदाच्या वर बसवितात तो लाकडी ओंडा भारोटा पहा

भारशिंग—न साबराचें शिंग

भारा—पु १ (गवत, पानें, काटक्या इ० चा) गठ्ठा, ओझें २ (हिरवें गवत, पालेभाजी इ० ची) पेंढी, जुडी [भार] **भारे भात**–न भात झोडपल्यावर दर भाऱ्यागणिक अर्धा मण उतर लेलें भात (क्रि० उतरणें, होणें) [भारा+भात]

भारादिक—वि (गो) भारदस्त [भार]

भारांवचें—उक्रि (गो) बहिष्कारणें, अपाक्त, अस्पृश्य, मानणें [बाहेर]

भारावणी—स्त्री जड होणें [भारावणें]

भारावणें—अक्रि १ अधिक जड होणें (भिजून, जास्त ओझें पडून–गाठोडें इ०) २ (सरदी, श्रम इ० मुळें) शरीर, शरीरावयव जड होणें, आखडणें (गो) भारावचें [भार]

भारिवसु—वि (महानु) दुःखी 'निःहा दासु। होतसे भारिवसु।' –भाए १३४ [भार=दुःख+वश]

भारिवा—वि (महानु) कठीण, दुर्गम 'मग निगावा चक्र वीहु। भारिवा तो।' –ऋ २९ [भार]

भारी—स्त्री (कों) (गवत, काटक्या इ० चा) गठ्ठा, ओझें मोळी, भारा 'जे ज्ञान स्वयें बुडे। म्हणौनि भारी नावडे।' –अमृ ३ २४ [भार अल्पार्थी]–वि १ जड, वजनदार 'तत्काळ तन्मस्तक होय भारी।'–सारुह २ ७० २ (ल) फार किंमतीचा, महत्त्वाचा, योग्यतेचा ३ (ल) अधिक, मोठा (विद्या, शहाणपण, शौर्य, सामर्थ्य इ०नीं), बल्वान 'हा शिपाई दहास भारी आहे' ४ पुष्कळ, फार, अतिशय (क्रियाविशेषणासारखाहि उपयोग होतो) 'विंदानुविंद राजे त्यासीं करि युद्ध सात्यकी भारी।' –मोकर्ण ९ २ ५ कठीण 'म्हणौनि जीवितात तेया। नोहेचि भारी।' –ज्ञा १५ ५८९ ६ अनिर्वाह्य, न झेपणारा 'हें काम त्यास कांहीं भारी नाहीं' [भार] **०पणा**–पु मोठेपणा, थोरपणा याच्या उलट पोरपणा, हलकेपणा इ०

भारूड—पु न १ (महानु) धनगर 'रत्नप्रभेचेनि कोडें। मेंढिया शृंगारीति भारुडें।' –ऋ ५४ २ कर्नाटकात या नावाची एक जात आहे भरवाड पहा

भारूड—न १ लाबच लाब, गुतागुतीची, कटाळवाणी हकी गत, वृत्तांत, कथा (क्रि० लावणें) २ पचाईत, सकट, विघ्न,

ब्याद (क्रि० येणें, येऊन पडणें) ३ त्रासदायक, कटाळवाणा वाद ४ अवघड, कूट कविता, लेख, रूपक इ० 'एकनाथी भारूड' ५ (व्यापक) कुभांड, तोहमत (क्रि० आणणें, टाकणें, रचणें, काढणें) [भारत+रूढ भरडणें ?]

भारोट—स्त्री (व) खाबावरील आडवी चौकोनी मयाल, खाबावरील लाकडी उथळें व तुळई यामध्यें बसविलेला लाकडी तुकडा बोद, भारवट पहा

भार्गव—पु १ शुक्र नावाचा ग्रह २ परशुराम ३ गुजराथी ब्राह्मणाची एक जात व तींतील व्यक्ति ४ (काव्य) कुभार 'भार्गव शाळेचे भाजन। आणि इधनें आज्यादि।'–मुक्तेश्वर हरिश्चद्राख्यान ३६१ (नवनीत पृ २०३) [स] **भार्गव-वी**–पु शुक्राचार्य 'नमो आता हे कवी। व्यास वाल्मीक भार्गवी।' **भार्गवी**–स्त्री १ लक्ष्मी २ पार्वती –वि भार्गवासबधी **भार्गवी वारुणी विद्या**–स्त्री अध्यात्मविषयक विशिष्ट ज्ञान 'याकरिता श्रुती। हे भार्गवीवारुणीविद्या म्हणती।' वामन –निगमसार १ ४९

भार्या—स्त्री बायको, पत्नी, स्त्री [स]

भाल—स्त्री भाला, बर्ची, बाण इ० चें लोखडी पातें, फळ 'कनकाची भाल कूपात। कासया व्यर्थ टाकावी।' –भवि ३७ ६८ [स भल्ल] **म्हण** सुवर्णाची भाल करडात घाल=नाजूक शस्त्र वर नाजूकच हत्यार चालवावें

भाल—पुन कपाळ [स] **०पत्र**–न मनुष्यकृत पुराव्यानें कज्ज्याचा निकाल लागला नाहीं म्हणजे दिव्य करण्याच्या वेळीं वादी किंवा प्रतिवादी याची शपथपूर्वक जबानी व राजीनामा लिहिलेला कागद (हा दिव्य करणाराच्या कपाळावर बाधतात) –पेशवेकालीन महाराष्ट्र ४९१

भाल—स्त्री शपथ 'श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुबीआ पडे।'–परळचा शिलालेख शके ११०९

भाल—स्त्री (विटीदाडू) दुसऱ्यानें उच परत फेकलेली विटी वरचेवरच परतविण्यासाठीं दाडूनें मारलेला टोला (क्रि० हाणणें, मारणें)

भाल—स्त्री एक वनस्पति

भाल—स्त्री (कों नाविक) डोलकाठीजवळच्या दोन आडयातील भाग

भाल—स्त्री (कों) तुळई, तुलवट बहाल पहा

भालगड भालगडणें, भालगडखोर, भालगडया—भानगड इ० पहा

भालगाजा—पु गाजाची एक जात

भालदेव—पु (व) महालक्ष्मीच्या दिवशीं पूजेकरिता आणतात तें लव्हाळें

भालदोरी—स्त्री पिशाचादिकाचा उपद्रव होऊ नये म्हणून हात, गळा इ०मध्यें बाधावयाचा अभिमत्रित दोरा भारदोरी पहा 'भालदोरी करून गोरटी। घालिती हरीच्या निजकटीं।'–ह ४ २०६ [भारणें+दोरी]

भाला—पु लाब काठीच्या टोकाला पोलादी पातें असलेलें एक शस्त्र 'साहेल काय वाटे जातो मर्मी शिरोनि शर भाला।' –मोभीष्म ८ २६ २ भाल्याच्या लाबीइतकें अतर, टप्पा ३(कों) ज्यास कोळबें बसविलेलें असतें असा लाटेला लाविलेला तुकडा [स भल्ल] **म्हण** खाद्यावर भाला आणि जवाबयास घाला **भाल काठी**–स्त्री १ भाल्याच्या दाडयाच्या कामीं उपयुक्त अशी काठी २ निवळ दाडा (ज्याचें पातें मोडलें किंवा हरवलें आहे असा) [भाला+काठी] **भालाईत**–पु भालेकरी पहा **भालदार**–पु राजा सरदार इ० बडया मनुष्याजवळचा छडीदार सेवक, वेत्रधारी याचें काम ललकाऱ्या देणें, बोलावणें करणें, ताकीद करणें इ० असतें 'भाड भाट भालदार भवऱ्ये।' –ऐपो २३६ **भालदारी**–स्त्री भालदाराचें काम, भालदारपणा **भालेकरी**–पु भाला धारण करणारा शिपाई [भाला+करी] **भालेराई**–स्त्री १ भालेरावाची सत्ता, अमल खाद्यावर भाला टाकून स्वच्छदतनें लूट व जुलूम करणाऱ्या लोकास भालेराव म्हणत २ (ल) कोणताहि साहसी जुलूम, दरोडेखोरी, पुडाई ३ शिरजोरपणाचा व अदाधुदीचा कारभार, बेबदशाही 'त्यास पेशजीं भालेराई जाहली' –समारो २ २४७

भाला—पु गाईचें दूध काढताना तिनें लाथ मारू नये म्हणून तिच्या मागील दोन्ही पायास बाधावयाची दोरी (क्रि० बाधणें, घालणें, लावणें)

भाली—स्त्री एक प्रकारचें गवत

भाली—स्त्री १ (गो) छत्रीची काडी २ तिराला असलेलें पोलादाचें पातें ३ (सामा) तीर 'गुण वाजती रुणझुण। माली यताती सणसणा।'–उषा ५६८

भालुंड—न दुतोंडें –शर

भालू(लु) भालूक, भालुवा—स्त्री १ अस्वल २ म्हातारी कोल्ही 'तो रुधिर धूमयोनीं वर्षे भू कापली रडे भालु।'–मोमत्र-रामायण, युद्ध ६२४ 'गावात भुकतील भालुवा।'–अफला २४ ३ (य वरून) हिडीस म्हातारी स्त्री [स भल्लूक] **भालूसारखा असणें**–रोड, अशक्त, किडकिडीत असणें

भालेभाल—पु मुलींचा एक खेळ –मखेपु २२६

भालो—पु (गो) कोळब्याची उभी दाडी [भाला]

भाव—पु (कों) भाऊ [भाऊ] **भावकी**–स्त्री १ भाऊपणा, बधुत्व, स्नेह 'मित्रास बचिती मग कोठुन भावकी।' –ऐपो ३६९ २ समाइकात हिस्सा, भाग [भाऊ]

भाव—पु बाजारातील दर, दाम, किमत 'आज बाजारात बाजरीचा भाव सहा शेर होता' **०भक्ति**–स्त्री बाजारातील दर,

दाम इ० सबधींची हकीगत, बाजारगप्प 'काय हो, आपण बाजारातून आलात, भावभक्ति वशी काय!' ०भगत–स्त्री चलती, भरभराट, विपुलता इ०चा काल (मनुष्य, कामधदा, फळें इ०चा) 'पघरा दिवस आब्याची भावभगत आहे''

भाव—पु १ भक्ति, श्रद्धा, निष्ठा, खात्रीची, भावना 'माझें मज दती तैसें। परि आनानीं भावीं।'–ज्ञा ९ ३५३ 'असे हा जया अतर्गी भाव जैसा।'–राम ३५ २ हतु, अर्थ, मन, अत करणप्रवृत्ति, उद्देश 'न कळे तो तया सागितला भाव। आपणासी ठाव नदाघरीं।'–तुगा १० ३ अभिप्राय, आशय, धोरण, वळण, झोक, गर्भितार्थ 'रूप तसें विविध तिहीं का केलें स्पष्ट साग भावाते।'–मासभा ७ ६६ ४ मनोविकार, मनोवृत्ति, भावना जसें–शत्रु–बधु–क्रोध–दुष्ट–भक्ति–मित्र–भाव ५ अस्तित्व,असणें 'एव कोणेहि परी। अज्ञानभावाची उजरी।'–अमृ ७ ७७ 'जेथें धनाचा भाव तथें विद्येचा अभाव असें प्राय असतें' ६ प्रत्यय किंवा अनुबध यामुळें होणाऱ्या फेरफाराशिवाय असणारा शुद्ध धात्वर्थ, धातूचा मूळ अर्थ उदा० चाल इ० धातूपुढे णें हा प्रत्यय चाल धातूचा मूळ दाखवितो ७ भावकुडलीतील बारा स्थानापैकीं प्रत्यक, स्थान कुडली पहा ८ नैसर्गिक स्थिति, धर्म, स्वभाव, प्रकृति जसे–सत्वभाव, तमोभाव, रजोभाव 'म्हणोनि सात्विक भावाची मादी। कृष्णआगीं अर्जुना आधी।'–ज्ञा ८ ५६ ९ विकार, वृत्ति, राग, क्रिया, चित्तवृत्ति, हावभाव इ०चा वर्ग ह्याचे पाच प्रकार आहत विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव, सात्त्विकभाव, स्थायीभाव पैकीं विभाव, अनुभाव व स्थायीभाव ह अनुक्रमें रसाचीं कारणें, कार्यें व पूर्वरूपें आहेत १० जीवाची स्थिति, दशा, अवस्था जसे–उत्पत्ति, स्थिति, लय इ० 'ऐसें म्हणे त्यानुनि भाव अहो जिवाचे।'–वामन भरतभाव ५८ १२ (शब्दाचा) धर्म, गुण, अस्तित्व, विषय, सबध, अधिकार, अवस्था इ० ची स्थिति, सस्कृतातील ता आणि त्व व प्राकृतातील पण, पणा, पी हे प्रत्यय लागून झालेला शब्दाचा अर्थ जसें–ब्राह्मणाधिष्ठित भाव तो ब्राह्मणपणा, उग्र–क्रर–दृढ–सौम्य–शत्रु–बधु–भाव जयाचेनि सग ब्रह्मभावा। भ्रातासहि।'–ज्ञा ६ १०२ १२ जन्म, अस्तित्वात येणें, उत्पत्ति १३ (तर्क) पदार्थ भाव किंवा भावरूप पदार्थ सहा आहेत–द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशष आणि समवाय सातवा पदार्थ अभाव १४ रति, प्रेम (काव्यातील वर्णनाचा किंवा नाटय प्रयोगाचा विषय) १५ क्षमता, शक्ति, सामर्थ्य, पराक्रम (शारीरिक किंवा मानसिक) १६ माया, मिष, कपट, आव 'ध्यान कल्याचा भाव करिता'–कम १ १७ लक्षण, प्रकार 'द्वितीयाध्यायीं ब्रह्मोत्पत्ति। चारी युगाचे भाव कथिती।'–गुच ५३ २० १८ इच्छा 'हाची भाव माझिया जीवा। पुरवी देवा मनोरथ।'–तुगा ६९९ १९ आवड 'दुर्योधनें विषान्ने वाढविली भीम जेवला भावें।'–मोआदि १९ १३ २० (नृत्य) अभिनय पहा [स भू–भाव] ॰ग्रह० जसा भाव तसें फळ ॰पाहणें–(ना) परीक्षा करणें, अनुभव घेणें 'मी साऱ्याचा भाव पाहिला या जगात कोणी कोणाचें नाहीं' ॰भाजणें–१ दुष्ट हेतु तडीस नेणें' २ एकाद्यानें केलेलें दुष्ट भावित प्रत्ययास येणें ॰सोडणे–१ (भुतानें) पछाडलेल्या माणसास सोडणें २ मरणें, गतप्राण होणें ३ नाशाच्या मार्गात असणें **भावाचा भुकेला**–भक्ति, श्रद्धा याकरिता भुकेला 'भावाचा भुकेला श्रीपति। आणिक चित्तीं नावडे त्या।'**सामाशब्द**– ॰कर्तरि–वि जेथें क्रियेचा केवल भाव तोच कर्ता असतो आणि क्रियापद नेहमीं नपुसकलिंगी एकवचनीं असतें असा (प्रयोग) उदा० मला कळमळतें ॰कर्तृक–वि (व्या) भावकर्तरी प्रयोगाचें (क्रियापद) ॰कुंडली–स्त्री (ज्यो) तनु, धन इ०चीं १२ स्थानें दाखविण्यासाठीं बारा राशींचीं घरें ज्यावर दाखविलीं आहेत असें वर्तुळ कुडली पहा ॰गर्भ–पु १ ग्रथातील साराश २ अतस्थ हेतु ॰गर्भ–गर्भित–वि १ ध्वनित, गर्भित अर्थाचा २ ध्वनित अर्थ ज्यात आहे असें, दिसतो त्यापेक्षा अधिक अर्थ असलेलें (भाषण, लेख इ०) ॰चलित–वि (ज्यो) तत्त्वादिस्थानीं असुन अशे करून चलित झाला तो (सूर्य किंवा इतर ग्रह) ॰भक्ति–भगत–स्त्री १ मनपूर्वक, श्रद्धा–प्रेमयुक्त, निष्कामपणें केलेली भक्ति, याच्या उलट भयभक्ति २ एखाद्याविषयीं वाटणारें अत्यत प्रेम, मनाची ओढ ॰वाचक नाम–न (व्या) प्राणी किंवा पदार्थ याच्या गुण धर्माचा बोध करून देणारें नाम [स] ॰वाचकसंख्या–स्त्री जात नसणारी सख्या, सख्या किंवा परिमाणें याचा हिस्सा, पट ॰शबल–न भावनाविकाराचा गोंधळ, काल्पावाकाल्प, अनेक रसाचें मिश्रण –वि गोंधळलेल्या भावनाचा [स] ॰शुद्धि–स्त्री अत करणशुद्धि 'तेणे भावशुद्धीचिया वाटे। विझुरलें विकल्पाचे काटे।'–ज्ञा ७ १७० ॰सकर–पु मिश्र, रुकीणें भावना, मनोविकार [स] ॰संधि–पु निरनिराळ्या, परस्परविरुद्ध भावना असलेल्या मनाची धरसोडपणाची अवस्था, अत करणातील मिश्र रसप्रकार [स] ॰ज्ञ–वि आशय, अभिप्राय जाणणारा, गुणज्ञ 'पाहातया भावज्ञा फावती गुण। चितामणीचे।'–ज्ञा ६ २१ **भावांतर**–न अर्थातील फरक, विसगतपणा [स भाव+अतर] **भावाभाव**–पु अस्तित्वनास्तित्व, खरेखोटें, चैतन्य आणि जड 'भावाभावारूप स्फुरे। दृश्य जें हें।'–ज्ञा १८ ११८६ [स भाव+अभाव] **भावाभास**–पु १ कृत्रिम प्रेम, कवि किंवा नाटककार यानीं केलेले प्रेमाचे खोटें वर्णन किंवा प्रदर्शन २ चुकीचा समज, ग्रह, कल्पना [भाव+आभास] **भावार्थ**–पु १ तात्पर्यार्थ, साराश २ भक्तिसार ग्रथ वदावया निरूपणीं। भावार्थखाणी जयामाजी।'–ज्ञ्य २ ३ श्रद्धा, विश्वास, भाव 'जयाचा

भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा ।' -दा १ १ ३८ ४ अंत:करणाची निष्कपट वृत्ति, प्रामाणिकपणा -क्रिवि खरोखर, निःसंशय तो भावार्थे गावास गेला, मी आपल्यापाशीं का खोटें सांगेन

भावार्थी-वि १ भाविक २ साधा, भोळा, सरळ स्वभावाचा

भावि(वी)क-वि १ श्रद्धावान्, निष्ठावंत २ संतुष्ट होणारा 'तिही यज्ञभाविकीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी ।' -ज्ञा ३ १०४ ३ भक्तियुक्त अंतःकरणाचा

भावि(वी)कजन, भावीजन-पु श्रद्धायुक्त, निष्ठावंत अंतःकरणाचा मनुष्य 'अद्यापि दीपाचे झळाळ । भावीकजन देखति ।'

भावित-वि १ कल्पिलेलें, चिंतिलेलें, कल्पित २ ज्यावर भावना किंवा संस्कार केले आहेत असें (औषध) [सं] **भाविला**-वि संस्कार केलेला -शर

भावी-व प्रयोग-पु (व्या) जेथें कर्त्यावरून अथवा कर्मावरून क्रियापद बदलत नाहीं व सामान्यतः त्याचें रूप नपुंसकलिंगी एक वचनी असतें असा प्रयोग 'मीं त्यास मारिलें' **भावुक**-न १ शृंगारिक बोलणें २ कल्याण, हित क्षेम 'ऐसा भक्तमयूर चातकहि जो नेणे दुजी भावुकें ।' -मोकृष्ण ५५ ५१ **भावु(वू)क**-वि भक्तियुक्त, निष्ठावंत, भाविक असांत तुज आमुचीं सकल भावुकायुबेळें ।' -केका ६४ **भावेभक्ति**-स्त्री भावभक्ति पहा

भावो-पु भाव पहा 'म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया कला ठावो ।' -ज्ञा १० १४१ **भावो सरणें**-वाढ लागणें -शर 'तंथ आदिसा पासौनि पाथा । आइकिजे ऐसीचि अवस्था । दुणावली हे यदुनाथा । भावों सरलें ।' -माज्ञा ६ ४८७ (पाठ) **भाव्य**-वि उपासना करण्यास योग्य 'जो इया लटकिया भूतग्रामा । भाव्यु सदा ।' -ज्ञा ९ ८४

भावई-र्या-स्त्री १ ज्येष्ठ महिन्यातील अमावास्या २ व) सर्वांत कडक उन्हाळा असलेला महिना

भावई-स्त्री एक वनस्पतिविशेष

भावका, भावका देवी, भावकाई-स्त्री १ शूद्रांची एक देवता २ (यावरून ल) एक बायकी शिवी 'भोकाड पसरायला काय झाल ग भावकाई !' -सुधन्वा ४९ **ह्म०** भावका देवीस नाहीं नवरा आणि देवाळास नाहीं नवरी

भावजई-जय-स्त्री भावाची बायको, (गो) भावज [सं भ्रातृजाया, प्रा भाउजाया, हिं भौजाई, सिं भाजाई, हिं गो भावज]

भावंड-डें-न १ एकाच आईबापांच्या संततींचें एकमेकांशीं नातें, भाऊ किंवा बहीण यांचें सामान्य नांव २ सावत्र भाऊ किंवा बहीण ३ चुलत-आते-मामे-भाऊ-बहीण ४ जवळचा नातेवाईक [भाऊ]

भॉवडावर्चे-अक्रि (गो) फिरविणें, भावडविणें [भोवंड]

भॉवडावणी-स्त्री १ (गो) भोवंडावणी २ मिरवणूक

भावणें-उक्रि १ मानणें, समजणें, वाटणें, गणणें 'बा ढळता तिळहि पदर भावी व्यंजनासि साडग रामा जी ।'-मोसभा ५ ७७ २ कल्पिणें, मनांत समजणें, चिंतन करणें, विचार करणें मनीं जें भावावें । बोलावें वाचें ।' -ज्ञा ८ ७६९ ३ योजणें, बेत करणें, उद्देशणें 'हनुमत भावी मनांत पुच्छें बांधून आणावें ।' ४ इच्छा करणें 'ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे ।' -ज्ञा ७ १४६ -अक्रि १ (हवा, पाणी, अन्न इ०) मानवणें, हितकर होणें 'एथील हवा मला भावत नाहीं' २ आवडणें, पसंत पडणें, मान्य होणें 'असलीं कुजकीं भाषणें तुला बरीं भावतात' -सक्रि १ भाव धरणें 'भाउनि ते पावती । तन्मयतेतें ।' -रास १ ४७१ २ पुटें देणें 'तेवीं जालनि सुखलेशें । जीवु भाविलिया अभ्यासें ।' -ज्ञा १८ ७७६ [भाव]

भॉवताडॉ-पु (गो) फेरा, प्रदक्षिणा [भोवतें]

भावना-स्त्री १ कल्पना, मनाचा ग्रह 'तैसी हृदये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी ।' -ज्ञा ९ ७९ २ शारीरप्रकृतीची अवस्था उदा० रोग-मरती-वाचती-चढती-भावना ३ श्रद्धा, निष्ठा भक्ति पूज्यभाव, विश्वास 'भावना राहिली एकाचिया ठायीं । तुका म्हणे पायीं गोविंदाचे ।' -तुगा २४ ४ रसायनादिकांस रसाची पुटें, अग्निपुटें इ० संस्कार करतात त्यापैकीं प्रत्येक 'का कथिलाचें कीजे रूपें । रसभावनीं ।' -ज्ञा १८ ७७४ ५ (बीजगणित) गुणाकाराची एक रीत हिचे क्रमभावना, समासभावना, तुल्यभावना असे प्रकार आहेत ६ जाति, प्रकृति, स्वभाव स्वाभाविक धर्म 'त्या आठ्यांची भावनाच अशी कीं कोपीपाशीं आबट असावें' ७ लक्षणांनीं युक्त असलेला रोग, निदानासह एकदर रोग ८ स्मृति, आठवण 'प्रसंगीं या नाहीं दृढाची भावना। तयें या वचना कोण मानी ।' -तुगा २१४ ९ विचार 'न साहे वियोग करिती रोदना । भ्रमिष्ट भावना दृढाचिया ।' -तुगा १०९ १० अस्तित्व 'भावना म्हणिजे अभाव नसावा । वाढ नये गोवा अनित्याचा ।'-हको [सं] **भावनीय**-वि कल्पना, तर्क, विचार करण्यास योग्य, लायक [सं]

भॉवरपागॅल-न (गो) एक प्रकारचें वाटोळें जाळें [भोंवरा+गो पागॅल=जाळें]

भावला-ली-लें, भावलेभारपी, भावलेभोरांप-(प्र) बाहुला इ० पहा

भावस-पु (कु) भाऊ, बंधु **०सून**-स्त्री (व) धाकटया भावाची बायको

भावसदा-पु आश्रय -हवा

भावसा-पु वडील दीर

भॉवस्ताळॉ-पु (गो) बाऊ, विकल्प

भावळ—पु (कों) भाऊ, बधु (प्राय अनेकवचनी प्रयोग) 'दोघ भावळ रोजगारी आहत' [भाऊ]

भावळा—वि भावडा, भोळा भाविक पहा [भाव]

भावा—पु ज्येष्ठ दीर, नवऱ्याचा वडील भाऊ, (सामा) दीर 'असे तुझा दारुण जेष्ठ भावा।'–सारुह ७ १०८ [भाऊ]

भावेदीर–पु अव नवऱ्याचे मोठे व लहान भाऊ वडील भावास भावा व धाकटयास दीर म्हणतात 'भावदीर करितील उपहास। मग या जीवास उरी केची।'–जै १७ ६३

भॉवॉ—पु (गो) तळ्याचें पाणी लवकर नाहींसें होण्या साठीं बाधास पाडतात तें भोंक

भॉवाटी—स्त्री १ (गो) एक प्रकारची मासळी २ एक प्रकारची वेल

भावाड—न (विरू) भावड पहा

भावानगरी—वि भावनगरासबधीं (चलनी नाणें इ०)

भावाव्ले—पुअव घरगोडीचीं व असबद्ध उत्तरें, खोटया व पोकळ सबबी, मुद्याला सोडून अमलेलें भाषण (क्रि० फोडणें, लावणें, घेणें) [बाहु=फादी, फाटा ?]

भाविकर्णे—अक्रि मोल पावणे –शर [भाव]

भावित—न १ दोन किंवा अधिक परिमाणाचा गुणाकार २ असला गुणाकार असलेलें समीकरण

भावी–वि—स्त्री भविष्य, भाकित (क्रि० सागणें बोलणें, कथणें, उत्तरणें, प्रत्ययास येणें, मिळणें) –वि पुढें होणारें, भविष्यकालासबधींचें 'कृष्णा म्हणे समर्थ न कोणीही सुज्ञ भावि टाळाया।'–मोसभा ४ १०१ 'भावी होणार ते चुकत नाहीं' [स भावी]

भावीण—स्त्री १ देवीच्या सेवेला जिणें वाहून घेतलें आहे अशी स्त्री, मुरळी, देवदासी या वर्गातील पुरुषाना देवळी म्हणतात २ नायकीण, वेश्या 'कलावतिणी व भाविणी यास निखालस सतति नसेल' –गोमातक रीतिभाती पृ ९ [भाव] **भाविणीचा कासोटा**–पु (ल) मालकाची परवानगी आहे किंवा नाहीं ह्याचा विचार न करता वाटेल त्यानें वापरावी अशी वस्त्र, पात्र इ० कोणतीहि वस्तु

भावू, भावूबंद, भावू, भावूर्जा, भाओ, भाओजी—(प्र) भाऊ इ० पहा

भावेस—पु नवऱ्याचा भाऊ, दीर भावा पहा

भावो—पु (कु राजा) मेहुणा भावोजी पहा

भावोजी—पु १ बहिणीचा नवरा 'अनृत नव्हे तें सत्यचि भावोजी! तुम्हि असें मनीं आणा।'–मोकर्ण ४१ ८९ २ दीर 'लक्ष्मण भावोजी मागें पुढें स्वामी।'–अभगरामायण ११ [भाऊ]

भाव्य—न भविष्य, भवितव्य –वि पुढें व्हावयाचें, होईल असें [स]

भाव्या—पु (व) नवऱ्याचा वडील भाऊ भावा पहा

भाव्या—स्त्रीअव जावा –शर

भाव्या—पु गोव्याकडील आब्याची एक जात

भार्शि(सि)ग—न बार्शिंग पहा

भाशेन—क्रिवि (गो) मतानें, दृष्टीनें, प्रकारें [भास]

भाष—स्त्री १ वचन, आश्वासन, भाक, शपथ (क्रि० देणें, घेणें) भाष घेऊनि विश्वासेसीं। ऋषी गेला लपितेपासीं।' –मुआदि ५० २४ २ परस्परातील करार एकमेकास दिलेलें वचन (क्रि० देणें) ३ बोली, भाषा 'अवघें जगचि मी होये। तव्हा तो मी हे भाष जाय।'–एभा ७ १४४ ४ भाषण ५ नाव 'त वेळीं कुडलिनी हे भाष जाय। मग मारुत ऐसें नाव होये।' –ज्ञा ६ ३०१ [स भाषा] **०सत्य करणे**–वचनाप्रमाणें वागणें **भाषण**–न १ बोलणें २ व्याख्यान, तोंडी विवरण ३ सवाद [स] **भाषा**–स्त्री १ मनातल्या कल्पना शब्दाच्या द्वारें बाहेर प्रकटविण्याचें साधन, बोली 'मनुष्याच्या मनोवृत्तीस किंवा अत करणास क्षोभ होऊन जे तरग उठतात ते ज्या रूपानें प्रकट होतात तें रूप भाषा होय'–नि १४६ २ व्याख्या ३ (कायदा) वहिवाटींत जी वादीची अर्जी घेतात तिचा पर्यायवाचक शब्द 'भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष हे अर्जीचे पर्यायवाचक शब्द जाणावे' –मिताक्षरा व व्यवहारमयूख दायविभाग पृ १३ [स] **०करणे**–१ (कु) उलट ग्रह करून फसविणें २ बोलणें, उच्चार करणें **०शास्त्र**–न भाषेच्या वाढीचा अभ्यास व त्याच्यावरून मानवजातीचा जो इतिहास याचा ज्या शास्त्रात विचार केलेला असतो असें शास्त्र **०शैली**–स्त्री भाषाधाटणी, भाषेच्या अर्थे आणि ध्वनि या दोन अगाची परस्पर अनुरुक्ति –प्रतिभासाधन **भाषातर**–न एका भाषेंतील ग्रथ, वाक्य इ०चा दुसऱ्या भाषेंत केलेला अर्थ, तर्जुमा (क्रि० करणें) **भाषित**–न भाषण, बोलणें, वचन, वाक्य –वि बोललेलें [स] **भाषी**–वि (समासात) बोलणारा उदा० मितभाषी, मधुरभाषी, सत्यभाषी [स] **भाष**–पु भासपहा **भाषागरराग**–पु (सगीत) देशाच्या निरनिराळ्या भागातील प्रचारावरून बनविलेला राग

भाष्टाण—स्त्री भाजलेल्या किंवा जळालेल्या पदार्थास येणारी घाण [भाजट+घाण]

भाष्य—न १ सूत्रग्रथावरील टीका, विवरण २ (सामा) टीका, व्याख्या, विवरण, स्पष्टीकरण ३ वचन, शपथ 'राया भाष्य करी सत्य। दे गा हें पुत्र अपत्य।' –कथा १ २ १०१ [स] **०कार**–पु १ भाष्य करणारा, शास्त्रीय ग्रथाचें विशदीकरण करणारा २ आद्य शकराचार्य 'भाष्यकारातें वाट पुसतु।'

–ज्ञा १८ १७२२ **०दान**–न वचन, आश्वासन देणें 'ऐसे दाघा मानलें मन। तयेस दीधलें भाष्यदान।' –कथा २ ५ ८२

भास—पु निळया रंगाचा पक्षिविशेष [स]

भास—पु १ मनावर झालेला ठसा, समज, कल्पना 'बाहेर कोणी आला अमा मला भास झाला' 'भास मला जाहला। पाहता कपोला। इदु तो नभींचा, सेवि भूतलाला।' २ भ्रांति, शंका नदी किंवा सरोवर याचा भास होणें यास मृगजळ म्हणतात ३ सादृश्य, सारखेपणा, एकरूपता 'शरीरात ज्वराचा भास होतो–दिसतो' ४ संभव [स] **भासकता**–वि प्रकाशकता 'पाहे पा भास्य भासकता। आपुला ठाईं दाविता।' –अमृ १ ५५ **भासणें**–अक्रि १ भास होणें, वाटणें, दिसणें, प्रतीत होणें 'परतु मज भासलें म्हणुनि जोडितों मी करा।' –केका १८ २ वास्तविक किंवा संभवनीय वाटणें **भासमान**–वि १ प्रकाशणारा, चकाकणारा २ जाणवू लागलेला, भासणारा **भास्य**–वि प्रकाशला जाणारा 'पाहे पा भास्यभासकता।' –अमृ १ ५५

भास—स्त्री १ भाषा 'पानकासस्त्र जपीनला। सुमरीलीं मत्रभास।' –उषा ६१८ २ रीत, प्रथा, पद्धत, चाल 'गज रेदार अगरखे जाउन पोकळ अगरख्याची भास पडली' –नि२८ ३ छाप, प्रभाव 'जुनीं मतें याची भास आता बुडाली' –नि५५

भास—स्त्री (कों) तांदूळ भरडले असता जात्यातून बाहेर पडतें तें कण्या, कोंडा इ०चें मिश्रण **भांसकटणें, भांसकणें**–अक्रि गहाळ होणें, भलतीकडे पडणें, टाकलें जाणें **भांसळ**–वि ज्यात भरडलेल्या भाताचे कण, कोंडा, चुरा इ० आहेत असें (काढलेलें भात) [भेसळ] **भासणणें**–अक्रि करड, तांदूळ इ० भासळ होणें –उक्रि मिसळणे, मिश्रित करणें

भासट—वि भसभसीत, चिकण नव्हे अशी, भरड (माती) 'कौलेंविटाना माती भासट लागते' –बदलापूर ६६ [भस!]

भासभूस—स्त्री फोल, भूस, सटरफटर वस्तु (विरू) फासफूस पहा [भूस द्वि]

भासरा—पु (व) नवऱ्याचा वडील भाऊ, दीर, भावा [हिं भासुर]

भासुर—वि तेजस्वी 'ज्याची भासुर भा प्रभाकरनिभा व्यापून लघी नभा।' –आक २ [स]

भास्कर—पु सूर्य, रवि [स]

भास्करी—स्त्री (विनोदानें) भाकरी (भास्कर शब्दाशीं आकार साम्य व अनुप्रास जोडून)

भास्कळणें—अक्रि (कों) गोंधळणें [भासल!]

भास्वत्—पु १ सूर्य २ अग्नि [स]

भास्वर—वि तेजस्वी, प्रकाशणारा. [स]

भाळ—स्त्री धोतर अगावर घेण्याची एक तऱ्हा, खाद्यावर धोतर घेणें (क्रि० घेणें, मारणें) 'गोविंदरावानीं अगावर धोतराची भाळ, घेतली'

भाळ—न १ कपाळ भाल पहा 'खेळे हा लाघवें सकळ। तयाच्या भाळ पायावरी।' –तुगा २९७ २ नशीब, दैव 'भोगावचुनि न सरे जें असतें कर्म आपल्या भाळीं।' –मत्ररामायण, उत्तरकाड ३६२ [स भाल] **०पिटणें**–अत्यत दु ख झालें असता कपाळ जमिनीवर आपटणें, फार दु ख, शोक करणें 'तें कळता तच्छोकें रुरु एकातीं रडे पिटी भाळ। –मोआदि ३ ३१ **०फुटणें**–नशीब फुटणें, मोठी आपत्ति येणें अभागी होणें 'आपुलें फुटलें जरि भाळ।' –सप्रामगीतें १२५ **भाळी लिहिणें**–कपाळीं असणें, नशिबात असणें 'सुखदु ख घडे विधिनें लिहिलें पहिलेंच कीं असें भाळीं।' –मोकर्ण २ २८ सामाशब्द– **०नेत्र**–पु शकर, शिव **०पत्र**–न दिव्य करण्यास राजी असणाऱ्याचें म्हणणें ज्या कागदावर लिहून आरोपीच्या कपाळावर बाधतात तो कागद [स भाल+पत्र] **०लोचन**–वि १ शकर २ अग्नाळवळचण, ज्याची अयाळ दोन्ही कडे पडते असा (घोडा) –अश्वप १ ९८

भाळणें—उक्रि भुलणें, मोहित, वश होणें, फिदा होणें, (विरू) भारणें पहा 'काय मृगींही मृगजळा। भाळावें नाहीं।' –ज्ञा १८ ३८९ भारणें पहा

भाळणें—उक्रि (नदभाषा) विकणें

भाळवण(णी)पत्र–जबाब—नपु शिफारसपत्र, भलावण पहा

भाळा—न (राजा) नाचणीचें गवत

भाळाभोळा—वि १ सरळ, साधा, निष्कपट, भोळा 'भाळ्याभोळ्या निजभक्तासी। धर्म सागसी भागवत। २ भाबडा, मूर्ख [भोळा द्वि]

भाळी—स्त्री (राजा) १ बायकाच्या कामटयाची चौकट (पदार्थ ठेवण्यासाठी टागलेली, मोडलेल्या अवयवाला बाधावयाची) २ देवाच्या मूर्तीवर छत्राप्रमाणें टागलेली बायकाच्या काबटयाची चौकट

भाळी—स्त्री (कों) १ गवताचा भारा, गठ्ठा २ भातेण इ०चा गठ्ठा, भारा.

भिकट–ड, भिकृट—वि भितरा, भेकड, भीरु [भिणें]

भिक(कु)टणें—सक्रि झाडाच्या डहाळ्या, पानें ओरबडणें

भिकण—न (गा) गव्यातील बी

भिकणा—उद्गा (यष्टेनें) नकाराथी उद्गार

भिकणी—स्त्री ढेंकूण बसण्यासाठीं लाकडी फळीस भोकें पाडून करतात तें साधन ढेंवणी, ढेवणास बसण्याची सछिद्र पट्टी,

भिका—भीक पहा –वि हलका, हिणकस [भीक] **भिका वरख**–पु भिकार वरख, वाईट कागदाचा अर्धा, सगळा बद भिकाबद पहा **भिके, भिकेबंद**–नपु भिकाबद पहा **भिके सवता**–पु भिकारी 'जगाचा जो नित्य दाता। तो आशेनें केला भिकेसवता।' –एभा ८ ३१२ **भिका(खा)ळ**–स्त्री (प्र) भिक्षाळ, भिक्षावळ 'मुजीची भिकाळ'

भिकाबंद—पु १ चिनी, पोर्तुगीज कागदाचा चतुर्थांश पूर्वी कचेऱ्यात हे कागद वापरीत असत [भिकार+बद]

भिकार—न भिकाऱ्याचा थवा, समुदाय, समुच्चयानें भिकारी लोक –वि दरिद्री, भिकारी, कंगाल, जीवनाच्या सामान्य सुखाविरहित (देश, गाव, खेडें), भिकारी, दरिद्री जसें– भिकारी–राज्य–जमीन–बाग–दौलत–पीक–हंगाम इ० [स भिक्ष्= मागणें] **०काम**–न दरिद्री, भिकारी काम **०खाना**–पु १ भिकाऱ्याची वस्तीची जागा २ भिकार घर, वसतिस्थान ३ (निंदेनें) भिकारी, दरिद्री मानलेलें घर **०खोड–चट–चाळा**–स्त्रीपु अशिष्ट, बिनसभाविंत, भिकाऱ्यासारखी खोड, चाळा, चाल, रीत, ढंग, सबध **०गंड**–न भिकारी लोक **०चेष्टा**–स्त्री हलकट, क्षुद्र, घाणेरडें, गदळ, अयोग्य काम, कृत्य, निवळ रिकामा कार भार, बेफायदेशीर कृत्य **०चोंट**–वि १ (निंदार्थी) भिकारी, कृपण २ दरिद्री, तुच्छ, पसत नसलेला; (किंमत, बळकटी, पुष्टता, इ० कात) कमी दर्जाचा, अपुरता (पदार्थ) **०छंद**–पु वाईट नाद, सवय, खोड **०टोकार**–न (व्यापक, सामा) भिकारी लोक, भिकाऱ्याचा व टोळभैरवाचा समुदाय [भिकार द्वि] **०डा**–प (तिरस्कारदर्शक) भिकारी **०णे**–अक्रि भिकारी, दरिद्री होणें **०दासाचर हुंडी**–स्त्री अत्यत गरीब माणसाकडे केलेली पैशाची मागणी, विनति **०पेठ**–स्त्री मालाचा पुरवठा पूर्ण नसलेलें शहर (समासात) भिकार–नगरी–पुरी–वस्ती इ० **०बुद्धि**–स्त्री भिकारी-बुद्धि, हलकी कल्पना, युक्ति, तोड, सल्ला, विचार **०भास**–स्त्री (गो) भिकार चेष्टा **०भोपळा**–वि दुर्दैवी, कपाळकरटा **०लक्षण**–न हलकट व भिकारी लक्षण, चिन्ह, भिकार चाळा **०लाड**–पु (भिकारी करण्यासारखे लाड) अतिशय कौतुक आणि लालन (प्राय मुलांचें), मुलास बिघडविण्यासारखे लाड **०वाडा**–पु १ भिकाऱ्याची राहण्याची जागा २ भिकाऱ्याचा समुदाय ३ भिकार दिसणारें घर, इमारत **०विकरी**–स्त्री १ भिकार वस्तूची विकरी २ थोडकी विकरी अतिशय लहान प्रमाणातील किरकोळ विक्री **०सौदा**–पु भिकार माल, वस्तु, कोणताहि बेफायदेशीर व्यापार, करार, भिकार खटलें,काम **०हट**–पु नीच, हलकट, अयोग्य खवखव, हाव, आग्रह **–री-हाड**–न १ (ल) भिकारी किंवा गरीब कुळी २ अत्यत हीन असें जीवित दाखविणें दारिद्र्य हाडींमासीं खिळलेली दारिद्र्यता **भिकारी**–पु १ भीक मागणारा मनुष्य २ दरिद्री, कंगाल मनुष्य ३ –वि (निंदार्थी) कवडीमोल, तुच्छ, भिकारी (मनुष्य, स्थळ, वस्तु) ४ हिताची गोष्ट न ऐकणारा, लाभाविषयीं पराङ्मुख, तोटा, नाश करणाऱ्या कामाविषयीं तत्पर असा (मनुष्य इ०) **म्हण** (व) भिकाऱ्याला ओकाऱ्या=भिकाऱ्याला आढ्यता फार

भिकूण—पु ढेंकूण

भिंग—न १ तावदान, सपाट काच, आरसा २ काचेचा तुकडा ३ अभ्रक 'जैसा भिंगाचेनि घरें। दीपप्रकाशु नावरे।' –ज्ञा १४ ३०८ ४ एक पाढरा समुद्रमासा (वाप्र) **०देणें**–अभ्रकाचें पुट देणें 'तरि तें मोतियासी भिंग देणें। तैसें होईल।' –ज्ञा १० १४ **भिंगार–रा**–नपु कंदील, भिंगाचें घर, तावदान 'का भिंगारी दीपु ठेविला। बाहेरि फाके।' –ज्ञा १३ १८२ [भिंग] **भिंगुर्ले**–न लहान आरसा, काच 'भिंगाचे भिंगुर्ले।'

भिंग(गो)री—स्त्री १ एक खळणें, मथ्यें अरी असणारें व कोकाटीप्रमाणें फिरविलें जाणारें वाटोळें तकट, भोवरी २ चाती ३ भोवरी नावाची वेल व तिचें फळ ४ एक किडा भुगा, भ्रमरी भिंगोऱ्या म्हणती आमुचें घर।' –दा १ १० ३८ [ध्व] (वाप्र) **(पायास) भिंगरी असणें**–दिवसभर भटकण्याचा स्वभाव असणे **भिंगरूट**–स्त्री झिल्ली, मुरकूट, रातकिडा **भिंगारणे**–सक्रि झोंकणें, फेकणें भिरकावणें, झुगारणें **भिंगारा–पु** गिरीघोटी गरगर फिरणे **भिंगारे, गाडे भिंगारे**–पुअव १ ओवळया भोवळया २ मोठी भिंगरी, कोयाळ तिचें गुगणें टकार ३ एक खेळ **भिंगुरटी, भींगुरटी**–स्त्री भुगा, भ्रमरी, भिंगोटो 'भींगुरटी जेणें अर्थे। मिया गुरु केली येथें।' –भाए ४९९

भिंगारी–रे—वि (माण) सर्वांगावर पाढरे ठिपके असलेली (मेंढी, वासरू) 'भिंगारें रेवेरें।' –ह १० १९२

भिंगी—स्त्री (व) पिंगट रगाची जमीन

भिंगुळ, भिंगुळवाणें—वि १ भयकर भयानक 'तैस अति भिंगुळवाणेंपण। वदनीं तुझिये।' –ज्ञा ११ ३४६ २ उदासीन 'ओस जाल्या दिशा मज भिंगुळवाणें।' –तुगा १५५६ ३ विपरीत, विचित्र 'जो जेथिचें गौरव नेणें। तयासि तें भिंगुळवाणें।' –ज्ञा १८ १६२६

भिंगोटा(टी), भोंगा—पु (व) भुगा [ध्व]

भिंगोळ—न चिकण मातीची, लुकणमातीची एक जात ही तापवून हिजपासुन एक पाढरा रग किंवा कपडे धुण्याचें द्रव्य काढतात

भिजक(ग)ट, भिजट भिजका—वि किंचित् भिजलेला (भिजण्यानें अपकार होईल तेव्हा योजतात) [भिजणें] **भिजण**–स्त्री १ भिजत घातलेली डाळ, धान्य (भाजण्याकरिता, भरडून डाळ करण्याकरिता) २ उसळीसाठीं भिजत घातलेली असली डाळ,

वान्य **भिजणूक**–स्त्री भिजणें, ओलें होणें, भिजल्याची स्थिति (क्रि० पडणें, होणें) **भिजणें**–अक्रि १ ओलें होणें, आर्द्र होणें २ (ल) ओलसर, दमट, सर्द, भरभराटीचें उत्कर्षाचें होणें (काम, स्थिति) ओला व कोरडा पहा ३ लाच घेणें [स अभिषेचनम् (सिच्=शिंपडणें), हिं भीजना] (वाप्र) (एखाद्याच्या घरीं) **हात भिजणे**–जेवण्याचा प्रसग येणें **भिजत काबळे**–(काबळें लोंकरीचें असल्यामुळें तें फार वेळ पाण्यात ठेवल्याशिवाय भिजत नाहीं यावरून ल) (एखादें काम) लोंबत, अनिश्चित ठेवणें (क्रि० घालणें, ठेवणें) **भिजत पडणें भिजतकाबळे-घोंगडे पडणे**–(एखादें काम) लोबत, अनिश्चित पडणें **भिज पाऊस**–पु जमीन चागली भिजवणारा पाऊस याचे उलट फटकऱ्याचा पाऊस **भिजवण**–न १ भाडयास चिकटलेलें अन्न, खरकटें इ० ओलें करून काढण्याकरिता भाडयास लावलेली भिजलेली राख, माती २ भाकरी इ० कोरडा पदार्थ मुलभूतेनें खाता येण्यासाठीं त्याबरोबर घेतात तें दूध ताक इ० ३ ज्यात दुसरा कोणताहि पदार्थ भिजविला जातो असा पदार्थ [भिजविणें] **भिजवणी, भिजवणूक**–स्त्री १ भिजविणें, भिजत ठेवणें २ भिजविलेपणा, आर्द्रपणा **भिजवणी करणें**–सक्रि (कु) नागरण्यासाठीं जमीन भिजविणें **भिजवाण**–स्त्री (कु) जमीन भिजवून भात परणें **भिजविणे**–सक्रि १ ओलें करणे २ (ल) एखाद्याचा हात ओला करणें, लाच देणें [भिजणें] **हात भिजविणे**–सक्रि (ल) लाच देणें **भिजाणा**–पु भिजलेला दाणा, पाण्यात घालून फुगविलेला हरभरा इ० (अनेकवचनी योजतात) [भिजणें+दाणा] **भिज्वण**–स्त्री (गो) तादुळाशिवाय स्वपाकाम लागणारें सामान, शिधा

भिजूड–वि (गो) भित्रा [भिजें]

भिटाभिटी–क्रिवि कावगबावरा होऊन रिकामपणें (क्रि० पाहणें)

भिं(भि)ड–न टोळी, जमात झुड, घाटी [स पिंड, म बिंड]

भिडंग, भिडंगभिकार-री–भडग भडगभिकार पहा

भिडण–न अर्धे कवाड अर्धे ओझें (लाकडाचें, कडब्याचें)

भिडणें–अक्रि १ लगत्यात, जवळ येणें, जवळ असणें (मनुष्य गोष्ट, काळ) २ चिकटणें, गच्च धरणें, बिलगणें, भेटणें ३ पोहोचणें, जाणें 'पूर्वी ठरलेल्या मुक्कामाच्या जागीं अगाऊ भिडतात' –गुजा ३६ ४ कुस्ती करणें, झुजणें 'या वगळा आन वीर। मजसीं भिडों शकेना। –मुआदि ४१ १४४ ५ युद्ध करणें 'वत्सा! किति नित्य पुमसि? हू भीड।' –मोभीष्म ५ ५९ [देप्रा भिड] **भिडणे, भिडविणे**–उक्रि १ लगत्यात, जवळ आणणें, एकाजवळ एक माडणें (तुलनेकरिता), एके ठिकाणीं जोडणें, ठेवणें २ अगावर चालून येणें, तोंड देणें, झगडणें, लढणें 'अर्जुन बहत्रडा मी भिडला ज्या चापपाणि सह देव।' –मोविराट ७ ७ 'बळें नाटोपे कवणामी। तो भिडवी बरवासी।' –मुविराट २ ४० ४ झोबी लावणें झगण्यास लावणें ५ वेष्णें, बाधणें, लपेटणें झटकन लावणें (तरवार ढाल, पट्टा, बदूक, कटयार, जीन, खोगीर काऱ्या, पडदले पोषाख इ०), लपेटणें, बाधणें (काऱ्यानें, खोगिरानें, हत्यारानें, सरजामानें–कमर, गाडी, घोडा फौज, माणूस इ०) ६ खुपसणें [देप्रा भिडण] **(कागद) भिडणे, भिडविणे**–एक पत्र कागद दुसऱ्यात रट्टणें, दपटणें 'तुम्ही आपल्या लाखोटयात एवढा माझा कागद भिडून पाठवा' **भिडती-त्या भिडू**–पु मुलाच्या खेळातील एक शब्द, खेळातील जोडीदार एका बाजूचा म्होरक्या 'रामकृष्ण जाहले भिडती।' –ह १४ १९४ **भिडन**–न १ जनावराच्या पाठीवर लादलेल्या (लाकूड वरबा इ०) ओझ्याचें अर्धे एक बाजू २ जेरबद घट्ट आवळता यावा म्हणून त्याखालील पोकळींत भरण्याकरिता खोगिरावर मुठीवर ठेवलेल्या कापडाच्या, अथवा कसल्या तरी घडया **भिडाऊ**–वि भिडणारा 'गला तो माड भिडाऊ'–सप्रामगीतें १०५ **भिडावन**–क्रिवि मिळवून 'मुसलमानाशीं छाती भिडावून लढण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें लोकात आणिलें' –नि २९९ **भिडिनणे**–अक्रि भिडणे, युद्ध करणें 'परशुरामसी रणागणीं। भीष्म भिडिनला निर्वाणबाणीं।'–एभा ९ ३९६

भिडसणें, भिडसुडणे भिर(बिर)सुडणें–सक्रि घसफसा, अपकारक रीतीनें छाटणें (फाद्या, पाने)

भिडा–स्त्री इच्छा [स अभि या]

भिडा–न (चि) दगडी कातील आपाळी, घावन वगैरे करण्याचें दगडी रुद सपाट पात्र

भिंडी–स्त्री गोफण **भिंडीपा(मा)ल**–पु गोफण-गुडा **भिंडिमाळा-पाळा**–स्त्रीअव (काव्य) एक शस्त्र 'सडका पाश भिंडिमाळा घोर। घेऊन पुढे धावती।' –ह २२ ३१ 'क्रूर कोयत कातिया भिंडिपाळा।' –मुरामायण सुरकाड ५१ [स]

भिडू–पु १ खेळणारा जोडीदार, गडी, एका पक्षाचा मनुष्य, एखाद्याच्या वतीनें खेळणारा माणूस २ साहाय्यकर्ता **०वाटून घेणें**–खेळातील मुलांपकीं दोघेजण एके ठिकाणीं बसतात व बाकीचीं मुलें दोघादोघाची जोडी बनून बसलेल्या मुलापासून लाब जाऊन प्रत्येकजण आपणास रोणतें तरी नाव (चद्र, सूर्य इ०) ठेवितो याप्रमाणें सर्व जोड्यातील मुलांनीं कल्य वर जोडींतील मुलें त्या बसलेल्या मुलाजवळ यतात व बसलेलीं मुलें त्यानीं ठेवलेल्या नावावरून त्याची मागणी करतात याप्रमाणें आळीपाळीनें भिडू वाटून घेणें

भिडे—न १ (राजा कुण) (बाधकाम) दोन दगडाच्या फटींत घट्ट बसवावयाचा तुकडा २ मोठा जमाव –मसाप २ ३६४ **भिडी बाधणे**–क्रि (कु) चिरे, दगड एकमेकांवर ठेवून चुना लावणें

भिंडेल—न (को) कोकबाच्या बियांचें तेल, कोकबेल, भिरडेल

भिडोळी—स्त्री (बे) भेग, चीर

भिंडोळी—स्त्री (गो) जारकर्मी करणारी स्त्री

भिणाभण, भिणभिणणें, भिणभिणवणें, भिणभिणाट, भिणभिणीत, भिणाण भिणाणणें— भणभण इ० पहा

भिणभिणाक—क्रिवि (कु)सकाळच्या सधिप्रकाशाच्यावेळीं

भिणें—सक्रि १ शकणें, दहशत बाळगणें 'पापाला भिउन वागावें' २ –अक्रि भययुक्त होणें भय पावणें [स भय, प्रा बीहइ, (बिहाला अर्से रूप ज्ञानेश्वरींत येतें) फ्रें जि बीएल] **म्ह०** भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस=भिणारा माणूस आपणावर विघ्नें ओढून घेतो **भिणेंभिणें**–क्रिवि भीतीनें व धास्तीनें

भि(भि)त—स्त्री १ दिवाल, भित्ति, मातीची किंवा दगड विटा वगैरची उभी रचना २ नेत्रास अधत्व आणणारा विकार [स भित्ति] सामाशब्द– **भितखंड**–न (ना) भिताड **भितखाब, भिंताडखाब**–पु भिंतींत बसविलेला खाब **भितड–डी**–स्त्री (कु) वळचण, घराच्या भिंतीच्या बाजूला काढलेली पडवी **भितनागोरी पाणी**–स्त्री भिंतीजवळ नागोरीनें (चेंदूनें) खेळणें, दोन गड्यांनीं एक काठी व दोन चेंडू घेऊन भिंतीस लागून असलेल्या मोकळ्या जागीं खेळण्याचा एक खेळ –मखेपु ५१ **०फोड्या**-वि घरफोड्या **भितबड**–स्त्री (गों) भिंतीचा आधार **०सरी**–स्त्री (कु) भिंतीवरील लाकडाची पट्टी **भिताड**–न १ घराच्या भिंतीशिवाय दुसरी कोणतीहि भित, अनाच्छादित भित (बाग, किंवा पडकें घर याची) लहान भित २ (सामा) भित (तिरस्कारार्थी) **भितीवरचें लिहिणे**–न कांहीं प्रसंगीं स्त्रियांनीं भितीवर काढलेलीं गोपुरें, आकृति **भितीची चिमणी**–स्त्री भिंतीस लावण्याचा दिवा **भितोडी, भिती**–स्त्री (गो) घरासभोवारची, भिंतीला लागून असलेली जमिनीची पट्टी

भि(भीं)तर–रीं—क्रिवि आत आतल्या बाजूस (गो) भितूर [स अभ्यंतर, दप्रा भित्तर हिं] **भितरसवाई**–स्त्री नफ्याची अपेक्षा असता आलेलें नुकसान [भितर+सवाई] **भितेल्ला**– वि (गो) आतील

भितरणे—अक्रि भिणें [भितरा भिणें] **भितरा–त्रा, भिता**–वि भीरु, भयशील, भेकड, भिणारा 'कोपें म्हणे सुयो धन भीतो भीमासि सुत हा भितरा।' –मोसभा ४ ११२ [स भी=भिणें]

भित(ता)ळा—पु (को) जळणाकरिता फोडलेला लाकडाचा तुकडा, ओंडा, टलपा **भितें, भितळ**–न कोलीत, जळतें लाकूड, काष्ठ 'उल्बण म्हणजे जळतें भितें।' –स्वादि २ ४ ६१ 'जळत भितळें घेवोनिया।' –ह १४ १३२ [स भिद् प्रा भित्त]

भिदुर—न वज्र 'ऐसें वडे वचन तें कविहृदयाशिच न कापवी भिदुरा।' –मोसभा ३ ५४ –वि मोडणारें, ठिसूळ [स भिद्]

भिनण, भिन(ना)रणें, भिंद्णे—अक्रि १ शिरणें आणि व्यापणें सर्वत्र मुरणें (तेल, दूध, पाणी इ०–शोषक पदार्थांत) २ (अगात) आत शिरणें (औषधें, विषें इ०–त्याच्या स्वशक्तीने, गुणानें) ३ (ल) मुरणें, ठसणें (शिक्वण, बोलणें, उपदेश) [स भिद्]

भिन्न—न (ग) अपूर्णांक [स] **०संकलन–व्यकलन–गुणन–भाजन**–न अपूर्णांकाची बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार व भागाकार अपर्णांकाशीं पूर्णांकाच्या बेरजेस इ० हि लावतात **०वर्ग–घन**–पु अपर्णांकाचा वर्ग, घन **०वर्गमूळ–घनमूळ**–न अपूर्णांकाचें वर्गमूळ, घनमूळ **०वर्गपरिकर्म**–न अपूर्णांकाचें वर्गमूळ काढणें **०परिकर्माष्टक**–न अपूर्णांकाच्या गणिताचें आठ मूळ नियम

भिन्न—वि १ भागलेला विभागलेला, वेगळा केलेला २ निराळा, जुदा वेगळा ३ मोडलेला, फोडलेला, फुटलेला 'नाते अखडचि आयती। परि सगें भिन्न गमली होती।' –हा ५ ४४ [स भिद्] **म्ह०** भिन्न रुचिर्हि लोक =भिन्न भिन्न लोकाच्या आवडी भिन्न भिन्न असतात **०अंधकार–काळोख**–पु गाढ अधार **०खुर**–पु घोड्याच्या पायाचा रोग –अश्व २ ३८ **०ता**–स्त्री भेदभाव **०दुपार**–स्त्री ऐन दोन प्रहरची वेळ टळटळीत दुपार **०पात्र**–न १ जेवणाचें पान आणि द्रोण हीं दोन निर निराळ्या पानाचीं असण्याची स्थिति, असा निर्बंध एक पात्राच्या उलट २ निराळें पात्र **०भाव**–पु १ द्वित्व, भद (मताचा, आत्म्याचा) २ मी तू पणाची भिन्नता, दुजा भाव [स] **भिन्नोदर**–वि भिन्न गर्भाचा, वगळ्या आईच्या पोटीं जन्मलेला एकोदर सहोदर, याच्या उलट [स भिन्न+उदर]

भिन्नावणें—सक्रि (व) मारणें, भडकावणें 'ऐकेना तेव्हा एक दिली भिन्नावून' [भिनणे] **भिन्नावणे**–सक्रि (व) जोरानें लगावणें, भडकावणे (चापट) **भिन्नावणें**–अक्रि (व) रागाम चढणें

भिंभिरकट, भिंभिरकट, भिंभिरडे—न (कों) पहाटेचा अंधुक प्रकाश, चाचपड उजाडता वेळचें झुंजुमुंजुक

भिंभा—पु (ब) नागरमोथा

भिभि(भीं)स्त—वि भीरु, भेकड, भित्रा [स भीत]

भिमथडी-थड, भीमातीर—स्त्री भीमानदीच्या बाजूने असणारी थड, भीमेच्या काठचा प्रदेश **भिमथडा**–वि भीमेच्या काठचा [भीमा] **भिमावळ**–पु (गयाशहरात राहणाऱ्या गया वळाप्रमाणें) भीमेच्या तीरावर राहणारा पडवा, क्षेत्रोपाध्याय

भियोंवचे—अक्रि (गो) भिणें **भियौनगुळी**-स्त्री (गो) भीतीनें गाळण उडणें

भिरकं(का,डा—पु १ गिरकाडा, फेक (दगड, वारा, पाणी याची), चक्कर, गिरकी भोंवडा (मुलानीं अगाभोवतीं घेत लेला) (क्रि० देणें, खाणें) २ तिरमिरी, भिरभिरी (राग इ० विकारानीं आलेली) (क्रि० यणें) ३ निष्फळ येरझार, फेरा, गरका (क्रि० मारणें, देणे, पाडणें, घणे, खाणे, पडणें) ४ लहानशी फेरी, थोडें फिरून यणें 'तू एथेंच बेस मी भिरकडा मारून येतों' ५ (ल) घोटाळा, अडचण, फेरा ६ झोक, झोकाडी (क्रि० जाणें) ७ चिंधडी, घाघोटी ८ (विरू भिरकाडा) फरकड, फरपट (फरफटविलेलें कांटेरी झुडुप, मृत पशु, जड लाकूड, साप याची) (ओरबडल्यामुळ उठलेला) अगावरील आरखडा, बिरखडा, भरकटा [ध्व भिर!] **भिरकंड्यात पडणे**–घोंटाळणें, गोंधळणें **भिरकंड्या उडविणें**–(ल) गोधळवणें, कुठित करणें, निरुत्तर करणें, कोटिक्रमानें निंदेनें जेर करणें **भिरकं(का)डी**–स्त्री १ भेलकडा, भेलकडी, झोक, झोकाडी (क्रि० जाणें) २ निष्कारण, निष्फळ, इकडेतिकडे हिंडणें (क्रि० मारणें, खाणें) ३ भ्रमण (भोवरा, घव्यातील कोल्हाटया याचें) (क्रि० घेणें, मारणें) ४ रागाचा झटका, भिरभिरी, तिरमिरी **भिरकणें**–सक्रि प्राय भिरकावणें **भिरका**–पु भिरकडा (दगड इ०चा), भिरका व भराका पहा या शब्दाशी भिरका शब्द समानार्थक आह, तथापि याचा प्रचार कमी आह **भिरकाडणें**–सक्रि १ भोवडणें, भिरकावणें, गोफणीनें फेकणें (दगड इ०) २ (ल) जोरानें हाकणें (गाडी इ०) **भिरकाडा-डी**–भिरकडा व भिरकडी पहा **भिरकाडें**–न १ तिरमिरी, भिरभिरी, रागाच्या झटक्यानें आलेली चक्कर, डोळे फिरणें २ गोंधळ, कामाचा गरगरा, घायकूत ३ तगाददाराची निकड आणि वटवट **भिरकावि(व)णे**–सक्रि १ गोफणीनें भोवडणें आणि झोकणें २ झुगारणें, फेकणें, झोकणें, भिरकाडणें 'मग ऐत त्याचें भोवडून। रागें दिधलें भिरकावून।' ३ तिरस्कारानें, बेपर्वाईनें देणें, एखाद्यावडे झोकणें, फेकणें, टाकणें **भिरकुटी**–स्त्री भरकटा लिहिण्यातील लपेटी (क्रि० काढणें, ओढणें) **भिरकें**–न १ एक किंवा दोन माणसें बसण्या जोगी बैलाची, घोडयाची गाडी हिला साटी नसते, आसावर दोन एक फळघा टाकतात व घोडयावर बसतात त्याप्रमाणें बसतात २ झीट, चक्कर, तिरमिरी, भिरभिरी ३ भूतबाधा **भिरगोरे**–न १ भिरभिरें २ गिरकी खाणें ३ (ल) गाजणूक, ओढाताण (तगाददार, मूल इ० कडून), (क्रि० लावणें, मारणें, देणें, आणणें) तोडतोडून खाण्याची, घोटाळ्यात पडल्याची स्थिति (क्रि०होणें) **भिर(रें)ड**–स्त्री तिरमिरी, रागाचा आवेश (क्रि० येणें) **भिरडी**–स्त्री १तिरिमिरी २खरडपट्टी, निर्भर्त्सना (क्रि० काढणें, उडविणें, करणें)

भिरकुडें-कूट-कुड—न बोरतील गाभा, गीर, मेंड

भिरड, भिरूड, भिरोड, भेरूड—पु १ शेवगा, आबा इ० वृक्षास कीड लागून होणारा रोग यदा अब्याना भेरूड झाला आह'-राको २(व)लाकूड कोरणारा एक किडा -न (ना) कीड लागून लाकडाचा भुगा पडतो तो **भिरडणें**–अक्रि आबा इ० वृक्षास भिरड (किडीचा रोग) लागणें **भिरडभुंगा**–पु कीड, वाळवी 'बा आतुन लागला काळ भिरड भुगा।'–राला ९०

भिरड, भिरडणें—भेरूड व भेरुडणें पहा

भिरंड—स्त्री (को) रातबीचे, कोकबाचें झाड व त्याचें फळ **भिरंडल, भिंडुल**–न (गो) रातबीच्या बियाचें तल, सुकें कोकवतेल, रातांबल **भिरंडी**-स्त्री रातबीचे, भिरडीचें बी **भिरण**–स्त्री (कु) कोकबाचें झाड

भिरभि(भा)र-रा—क्रिवि १ भिरभिऱ्यानीं, भोंवऱ्यानीं इ० केल्या भिर! भिर! आवाजाचें अनुकरण होउन २ झपाट्यानें, तडाख्यान, जलदीनें, अचानक ३ भिर् आवाजानें (क्रि० टाकणें, फेकणें, झुगारणें, मारणें, गोफणीनें–घोडे इ०) **०पाहणें**–सक्रि कावरेंबावरेपणानें इकडतिकडे पाहणे **०बोलणें**–घाईनें, जलदीनें बोलणें **०हिंडणें-फिरणें**–निकामपणें इकडतिकडे हिंडणें **भिरभिरणे**–अक्रि १ झणझणणें, सणसणणें, भणभणणें, थरथर कापणें (कान, हात इ०–तडाखा बसल्यामुळे) २ झण झणणें, सणसणणें, घणघणणें ३ शेत्यादि विकारामळें शरीरास मुग्या आल्यासारखें वाटणें ४ तिरमिरी यणें **भिरभिरावि(णे**–सक्रि भिर् असा आवाज होईल अशा रीतीनें भिरकन झुगारणें, फेकणें **भिरभिरी**–स्त्री १ तीक्ष्ण वदना, सणसण, तिडीक, अगास मुग्या आल्यासारखें वाटणें २ रागाचा उबाळा, घेरी, चक्कर याचा झटका (क्रि० यणें) [भिर] **भिरभिरें**–न वाऱ्यानें मडलाकार भिरभिर फिरणारें, कागद इ० कांचें मुलाचें खेळणें **भिरभिरेघडी**–स्त्री फजीती, हुर्यो, विटबना, उपहास, उपहासित स्थिति (क्रि० करणें उडवणें) **भिरंडेकऱ्याचें पुस्तक**–न अतिशय अव्यवस्थनें पडलेल्या कागदास आणि पुस्तकास निंदनें म्हणतात **भिराका**–पु घाव, सपाटा, झपाटा, झटका, दम, ताण इ० भराका अर्थ ३ पहा **भिराडी**–स्त्री रागाचा उबाळा (क्रि० यणें) **भिरिरी**–स्त्री १ रागाची लहर २ घेरी (क्रि० यणें) **भिरिरि**–क्रिवि भिर! अशा आवाजाने (क्रि० फेकणें, मारणें–गोफणींतून दगड) **भिरें**–न १ टोळधाड २

(कों गो कु) पक्ष्याचा, माशाचा समुदाय, थवा **भिर्भिर**–वि (गो) वळण नसलेलें (अक्षर) **भिर्मुट**-स्त्री १ (गो) एक फुलपाखरू २ (गो) दाढ़ मा ण्याचा एक प्रकार

भिर्मोळी—स्त्री (कु) एका वलीचें नाव, हिचीं मुळें खातात

भिरसुडणें—सक्रि ओरवडणें (पानें इ०) भिडसुडणें पहा

भिर्लेमाड, भिल्ल, भिल्लमाड—पु (गो) माडाची एक जात

भिलकवडे—न एक पक्षी हा ज्या पशूच्या पाठीवरून उडतो त्याची पाठ मोडत अशी समजूत आहे

भिलभिलचे—अक्रि (गो) दृष्टि नजर, थरथरणें

भिलवडा—पु भिल्ल शब्दाचें तिरस्कारदर्शक रूप

भिलागर—न (को) खिस्ती चर्च

भिलाण, भिलाव-वे—(प्र) भिलाण, भिलाव-वें पहा

भिला(ल्ला)वा—पु न १ बिब्याचें झाड २ त्याचें फळ भल्लातक, प्रा भल्लाय] ०**घालणें**-(ल) अडचण, आक्षेप काढणें

भिल्लकु-पु भिलावा, विवा ' न मिळ तया तेणे भिक्षकु. ' गीता १ २३०८

भिल्ल—पु डोंगर, जंगल, खिंड इ० स्थलीं राहणाऱ्या ब शकार, लूट करून निर्वाह करणाऱ्या लोकांची एक जात व त्या तीतील एक व्यक्ति [स] **भिल्लटा, भिल्ल(ल्ल)टी-णी**-स्त्री (काव्य) भिल्ल जातीची स्त्री, भिल्लीण ' उमा होउनि भिल्लटी । ' –एभा १२ १४८ **भिल्लाचा हट्टी**-स्त्री भिल्लांचें सतिस्थान **भिल्लाण**-न भिल्ल इ० लुटारू लोकांची राहण्याची, स्तीची जागा **भिल्लाच-चे**-न (व्यापक) भिल्लांनी केलेले न, चाऱ्या, नासधूस इ० (क्रि० उठणें, सुटणें, माजणें, मातणें, णें) भिल्लांची जमात, झुंड, टोळी (क्रि० जमणें, मिळणें)

भिल्लावणे—सक्रि भिजविणें

भिवई—स्त्री भ्रुकुटी, भोवई, भुवई (वाक्प्रचाराकरिता भवई हा) [स भ्रू+वर्तिका, भ्रुकुटी] **भिवया मोडणें**-डोळे डणें मारणें, कटाक्ष फेंकण ' भिवया मोडुनि दावितसे ही च्याच्या चातुर्या । ' –कम ४ २३

भिवण—पु (कों) सर्पविशेष

भि(िंभ)वरथडी—स्त्री भिवरा, भीमा नदीच्या दोन्ही राचा प्रदेश –वि भिवरेच्या, भीमेच्या काठावरील प्रदे ाचा, भीमथडी ' अस्सल जरी घोडी भिवरथडी वर बसली ादणी । ' –पला ४ २१

भिवविणें—सक्रि १ भेवडावणें, भेदरावणें २ धमकी देणें, टणें, खडसावणें [भिणें]

भिशी—स्त्री १ (गुज) भिशी, खाणावळ, जेवण्याचा क्लब सचय करण्याची पद्धत ३ (र) विशिष्ट मुदतीची पेढी आज पाच रुपये भिशींत ठेवले ' बिशी पहा [गु वीशी]

भि(भीं)स—मनुष्याच्या, मेंढीच्या अंगावरील केश

भिसटी-स्त्री (राजा) अव्यवस्थितपणें लोंबणारी, लाब आणि गुतागुत झालेली केसांची बट, झिपरी **भि(भि)साळ**–वि केसाळ

भिसणें—अक्रि विखुरणें –मसाप २ २४० [दे प्रा भिसण]

भिसळ—स्त्री १ मिसळ, मिश्रण करणें २ मिळविलेला, मिसळलेला पदार्थ ३ मिश्रित पदार्थ ४ मडळी, जूट, कपू [स मिश्रय, प्रा मिसल] ०**णें**–उक्रि मिसळणें मिश्रित करणें

भिसे—न कमळाचा देंठ, दाडा, कमळाचा तंतु [स बिस, प्रा भिस, हिं भिस, फा भेह, सिं बिहु]

भिस्त—स्त्री महत्त्वाचा असा एखाद्यावर ठेवलेला विश्वास, अवलंबन, एखाद्यावरील मनाचा दृढभाव, आधार, आश्रय (क्रि० देणें, ठेवणें, धरणें, बाळगणें, असणें) मदार अर्थ २ पहा [फा बहेश्त=स्वर्ग]

भिस्ती—पु मसक, पखाल यांनीं पाणी वाहणारा, मुसलमान जातीचा पाणक्या फरक दाखविण्यासाठीं खाद्यावरून पखाल वाहणाऱ्यास मसकभिस्ती व बैलावरून पखाल वाहणाऱ्यास बैल भिस्ती म्हणतात एवढा भिस्ती हा शब्द दोहोंबद्दल सामान्यपणें योजतात [फा बहिश्ती=स्वर्गीय]

भिस्मिल्ला—पु १ (मुसलमानी शब्दाच्या व समजुतींच्या गैरसमाजामुळें हिंदूंनीं दगलीची व गोधळाची भिसळाभिसळ दाखविण्यासाठीं योजलेला शब्द) खिचडी, पचमेळ, एककार, गोधळ २ चबढब, बिघडल्याची स्थिति (गोष्टी, कामें, मसलती इ० काची) (क्रि० करणें) [अर बिसमिल्लाह्=ईश्वरी प्रार्थनेचा आरंभ]

भिहूड—वि भयशील, भीरु, भितरा [भय, भिणें]

भिळभिळ-ळा—क्रिवि सौम्य अशा वाहणाऱ्या अश्रू इ०च्या शब्दाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भिक्षा—स्त्री १ भीक, धर्म, भिकाऱ्यास दिलेला पैसा, अन्न इ० (क्रि० घालणें, देणें) २ धर्मार्थ सन्यासी, योगी इ० कास दिलेलें भोजन ३ (ल) करुणापूर्ण शब्दानीं केलेली मागणी, मागितलेली वस्तु ' तू कोण्हावर रागें भरू नको एवढी मला भिक्षा द ' [स भिक्ष्] **म्ह०** भिक्षापती कीं लक्षापती **भिक्षणें**-सक्रि (काव्य) भिक्षा मागणें, याचना करणें **भिक्षागृह**-न अनाथगृह, कगालखाना ' या कोटीवरून आम्हास भिक्षागृहाची आठवण होते ' –नि ५१० [स] **भिक्षाटन-ण**–न भिक्षा मागत फिरणें, भैक्ष्य, भैक्ष्यचया [स भिक्षा+अटन] ०**भाग्य**-न (राजा) भिक्षेचें भाग्य, भिक्षा मागण्यानें पैसा मिळावा असलें नशीब [स] **भिक्षार्थी**–वि भिक्षेची याचना करणारा, भिकारी [स] ०**हारी**–वि भिक्षेवर निर्वाह करणारा [स भिक्षा+आहार] **भिक्षाळ, भिक्षावळ**-स्त्री १ मुर्जात बदलें आईजवळ भिक्षा

मागणें आणि तिनें व इतर सुवासिनींनीं त्यास भिक्षा (लाडू, फळें, द्रव्य इ०) घालणें २ अशा रीतीनें मागितलेली भिक्षा ३ ही भिक्षा घालण्याचा समारंभ **भिक्षित**–वि भिक्षा मागून आणलेला, याचित **भिक्षेकरी**–पु भिकारी **भिक्षेश्वरी**–स्त्री भीक म्ह० भिक्षेश्वरी किंवा लक्षेश्वरी [स] **भिक्षोपजीवी**–वि भिक्षेवर उपजीविका करणारा [स भिक्षा+उपजीविन्]

भिक्षु—पु सन्यासी (विशे) बौद्ध सन्यासी [स]

भिक्षुक—पु १ याजन, प्रतिग्रह व अध्यापन हीं कर्मे करून निर्वाह करणारा ब्राह्मण २ (सामान्यत) भिकारी [स भिक्ष्=मागणें] **भिक्षुकाची धाम**–स्त्री उत्कटित अशा भिक्षुक ब्राह्मणाचा, सामान्यत याचकाचा थवा, समूह **भिक्षुकी**–स्त्री भिक्षुक ब्राह्मणाचें काम, धंदा, भिक्षुकपणा, भिक्षुकाची वृत्ति (समासात) भिक्षुकी–कावा–अक्षर–खर्चे–बाणा–बेत याच्या उलट गृहस्थी पहा

भी—स्त्री भीति, भय तै होय फार भी मातें।'–मोभीष्म ११ ६७ [स]

भीऊस—न (कों) पाखरें इ० येऊ नयेत यामाटीं शेतात ठेवलेलें बुजगावणें [भी]

भीक—स्त्री १ भिक्षा, दानधर्म २ अभाव, कमताई, उणीव, वैगुण्य 'सर्व गोष्टीची भीक आहे' [स भिक्षा, प्रा भिक्खा] म्ह० १ भिकची हंडी शिक्क्यास चढत नाहीं २ भीक नको पण कुत्रा आवर (वाप्र) **भीक असून द(दा)रिद्र(द्र्य)का**–भिक्षेकऱ्याचा धंदा पतकरल्यावर मग अडचण का सोसावी' **०काढणें**–क्रि अडचण सोसणें, दारिद्र्य अनुभविणें **०घालण**–क्रि १ (ल) वचकून असणें 'तो माझ्यावर आपला कमल चालवू पाहतो, पण मी काठें त्याला भीक घालायाला बसलों आहे!' ३ माजणें, मानणें, जुमानणें 'बायकाच्या धमकावणीला का तुम्ही भीक घालणार!' २ मागीतलेली वस्तु देणें, एखाद्याची विनति मान्य करणें (हा प्रयोग नहमीं नकारार्थी असतो) 'मीं त्याला परोपरीनें विनविलें पण त्यानें माझ्या शब्दाला भीक घातली नाहीं' **०न घालणें**–क्रि अतिशय तुच्छ लेखणें **०लागणें**–क्रि १ फार मागणी असणें, अतिशय चणचणीचा असणें २ भिकस मिळणें, कमताई असणें **भिकेचा डोहळा**–पु दारिद्र्य आणणारी हलकट, नीच, भिकार खोड, कृत्य, इच्छा (क्रि० लागणें, आठवणें, होणें) **भिकेचे डोहळे होणें**–क्रि दारिद्र्यादि दुर्दशा येण्यापूर्वी तदनुरूप पूर्वीच्या सपन्न स्थितीस विरुद्ध अशा वासना होणें (ज्या प्रकारची सतति ०हावयाची असते त्या प्रकारचे डोहाळे–वासना गर्भारपणीं बायकाना होतात यावरून) **भिकेवर लक्ष्य ठेवणें**–भीक मागण्याचा प्रसग येईल अशा रीतीनें वर्तन करणें आळशी, उधळा इ० बनणें **भिकेवर शको** ५ ६०

श्राद्ध–न १ भिक्षेवर केलेलें श्राद्ध भिकार, चुटपुटीत श्राद्ध २ (ल) दिलेल्या, उसन्या घेतलेल्या तुटपुज्या सामग्रीवर भिकारपणानें चालविलेला धदा, काम (क्रि० करणें, होणें) **सामाशब्द**–**०दुःख**–न भीक मागण्याची दु खकारक स्थिति **०पायली**–स्त्री गावकऱ्याकडून महारास दिलें जाणारें धान्य **०वरी**–स्त्री भिक्षा, धर्म (क्रि० मागणे) [भीक द्वि] **भी(भि)क बाळी**–स्त्री पुरुषाचा उजव्या कानात घालावयाचा मोत्याचा दागिना. पूर्वी ही भिक्षा मागून मिळविलेल्या सोन्याची अथवा त्या पैशाचें सोनें घेऊन त्याची करीत **०मागता–माग्या**–वि भिक्षा मागणारा, भिकारी म्ह० भीक मागत्या दहा घरें **भिकर्णे**–न १ भिक्षा मागून मिळालेली एखादी वस्तु, भिक्षा (क्रि० मागणें) २ जोशी, भक्त, उपाध्याय इ० कास दिलेलें बक्षीस, इनाम ३ धर्मादाय ४ धर्मादाय म्हणून सरकाराकडून घेण्यात येणारा कर ५ बलुतेंअलुतें, बलुतेदार इ०स धान्य वर्ष ६ जकातीच्या उत्पन्नातील पतकीस दिलेला हक्क ७ भिकारीपणा, दारिद्र्य (क्रि० लागणें)

भीज—स्त्री १ मसाला घालून खमग करण्याकरिता, भाजण्याकरिता उसळीकरिता, भिजविलेले हरभरे, वाटाणे इ० २ असल्या दाण्याची उसळ ३ भिजणें [भिजणें]

भीड—न सुतारांचें एक हत्यार साधे दाबून बसविण्याचें हत्यार 'खोवणदाते एकभेकात भिडनें दाबून बसवाव'–मॅन्ट ५९ [भिडणें=जोडणें] **भीडका** पु अस्त्रविशष **भीड पिल पिल**–न (सुतारकाम) दोन फळ्यात सुरसे बसवताना दाबून धरण्याचें साधन [भिडणे]

भीड—स्त्री १ (ल) विरलता, टंचाई (महागाई मुळें होणारी) 'आज बाजारात नाण्याची फार भीड आहे' २ दाटी, गर्दी, चेपाचेप दवळात मनुष्याची फार भीड झाली आहे' [भिडणें] **भीड**—स्त्री १ आदर, मान, मुरवत, चाड, मान्यतेचा, आदराचा भाव (क्रि० धरणें, राखणें, ठेवणें, उडणें, जिकणें, सुटणें इ०) 'दरबारात तुमची भीड आहे म्हणून साहित्यपत्र द्यावें' ४ वशिला, वजन 'गोपाळराव तुम्ही थोडी भीड खर्चे करा म्हणजे नोकरी मिळेल' ५ आग्रह 'दादाची भीड पडली म्हणून जेवावयास गेलों' ६ लाज 'राक्षस न धरील आमुची भीड।' –मोभीष्म ५ ५९ ७ भीति 'श्रवण तरि करा मज जें सुचलेसे तेचि भीड तोडुनी।'–मोसभा ५ ४७ [स भीत?] **०खरचणें**–क्रि आपणाविषयीं दुसऱ्याच्या मनात असलेल्या आदर बुद्धीच्या जोरावर त्याला काहीं विनति करणें, त्याच्याजवळ काहीं तरी मागणें 'ऐसें भावूनि मनात। भीड खरचिली दिवाणात।' **०घालणें, भिडेस घालणें**–क्रि एखाद्याचा आपणाविषयीं जो आदर असतो त्याच्या बळावर त्याला विनति, आग्रह करणें, आजीव, स्तुति इ० उपायानीं अनुकूलता मिळविणें 'न घालिन

भुका—पु १ नागरमोथा, वाळा, कचोरा इ०कांचें सुवासिक चूर्ण, (विरू) बुका २ भुकटी, पूड

भुका—पु (कोळी) (गुराच्या) केसाचा झुपका

भुकार—वि कुभारांचें फिरतें चाक –हको

भुक्त—वि १ भोगिलेला, उपयोग केलेला २ खाल्ला भक्षित ३ ओलांडलेला, उल्लघन केलेला (तारे, ग्रह इ०कानीं आकाशाचा प्रदेश) [स भुज्] **भुक्ति-क्ती**-स्त्री १ भोजन (क्रि० करणें) 'आम्हा सोडोनि केवी भुक्ति।' –गुच १६,९८ २ अन्न 'बुभुक्षा तया तैसी भुक्ति।'–यथादी १४८ ३ भोग, उपभोग, भोगवटा 'भुक्ति मुक्ति परमार्थ। जें जें वाछिजे मनात।' –गुच ३९ ४ भोगवटा –शर **०ह्न०** अगोदर भुक्ति मग भक्ति

भुगतीभागता—स्त्री भोक्तृत्व, भोगण्याची अवस्था [भुक्ति]

भुगभुग—पु (गो) दाह, आग (भिरचीनें, भाजल्यानें होणारी) भगभग पहा [भगभग]

भुगराळा—पु १ चुरलेला, भुगा केलेला, भरडलेला पदार्थ, पीठ २ चुरलेला कागद, सुरकतलेला कपडा इ० चुरल्याची, सुरकतल्याची स्थिति ३ तुकडेतुकडे झाल्याची, फुटल्याची स्थिति (गाडी, भाडें, जिन्नस इ०काची) ४ (अतिशयोक्तीनें) मोडल्याची, साधे उखलल्याची स्थिति (हिंदळणें, फार दमटणें इ०नीं शरिरा ची) (क्रि० होणें) [भुगा, भगरा] **भुगागी-पुडी** १ चूर्ण पूड [स भुग्न, प्रा भुग्ग] २ (गो) राख **भुगाभागा**-वि चूर्ण, बारीक द्रव्य, चुरलेला पदार्थ [भुगा द्वि]

भुगाळ-वि भुगभुशीत, भुगा झालेला

भुंगा—पु १ भ्रमर २ भुग्याच्या आकाराचा स्त्रियाचा डोक्यातील अलंकार ३ झेंगट पीडा, भुणभुण ४ भ्रमण ५ वाईप्रांतीं प्रसिद्ध असलेल्या एका आब्याची जात याच्या फार गोडीमुळें फळांत बारीक पाखरें होतात व तीं फळ कापल्याबरोबर उडून जातात –कृषि ६७९ [स भृग] **भुंगीर**-न भुग्यानें पाडलेलें बारीक भोक 'त्यात (सागवानी लाकडात) भेगा, भुगीर, गाठी व इतर कोणत्याहि प्रकारचें व्यंग नसावें' –मॅरट ७

भुज—पु १ मगळा बाहु (खांद्यापासुन हाताच्या बोटाच्या टोकापर्यंत) २ भूमितीच्या बहुकोणी आकृतीची एक बाजू ३ काटकोनत्रिकोणांत कर्ण आणि कोटि याच्याशिवाय राहिलेली तिसरी बाजू ४ दोन किंवा चार काटकोनाची भरती तीन काट कोनाची पूरवणी ५ समवृत्ताच्या ध्रुवातून जाणाऱ्या मंडलाच्या धनुष्याचा ज्या, ग्रहाचें समवृत्तापासुन अंतर ६ वळण, बाक ७ राशिचक्रांत नव्वद अंश किंवा त्याहून कमी अंतर ८ (सामा) बाजू [य] **सामाशब्द**- **०ज्या**-स्त्री धनूची ज्या (इ) साधन [स] **०वृद्ध**-पु वरचा, अथवा सगळा बाहु 'प्रचंड डावा भुजदंड भारी सव्यें करें थापट्टी कैठभारी।'–वामन कालियामर्दन ४६ **०बंध**-पु बाहुभूषण [स] **०प्रतिभुज**-पु चतुष्कोणाच्या दोन समोरासमोरच्या बाजू [स] **०बल-ळ**-न १ बाहूचें सामर्थ्य २ शारीरिक बळ, शक्ति युक्ति, कुशलता याच्या उलट 'भुजबळें ग्राहादून। उर्वीवरी झाडीत।' **०भोंवरी**-स्त्री घोड्याच्या खांद्यावरील केसाचा भोंवरा –वि खांद्यावर भोंवरा असलेला (घोडा), खोडिलखाद **०वट-वटा**-नपु १ खांद्याचा साधा (क्रि० उखळणें, हिसकणें, दुखवणें) २ पाटणीच्या दोन कडयामध्यें बसवावयाची फळी [भुज+वत्]

भुंजक—वि उपभोग घेणारा, खाणारा [स भुज्] **भुंजणें**-अक्रि १ भोगणें, अनुभव घेणें 'जो सभाधिसुख भुजे। अखंडित।' –ज्ञा २ २८८ २ उपयोग करणें 'पुढती भुजावा भावें येणें।' –ज्ञा १७ २८८ [स भुज्] **भुंजीत**-वि भोगिलेला भुजीत जीवपणाचे भव।' –अमृ २ २

भुजक्कड—पु (व) दाडगा, भव्य पुरुष, धिप्पाड माणूस 'दिसायला भुजक्कड मूर्ति'

भुजंग—पु १ सर्प, नाग, ज्याच्या डोक्यावर दहाच्या आकडयाचें चिन्ह असते असा मोठा साप २ बटीक, राख बाळगणारा मनुष्य, जार ३ योग्य, क्षम समर्थ, हुषार मनुष्य ४ तापट क्रूर माणूस [स] **०अस्तरेचित(करण)**-न (नृत्य) पायाचें भुजगत्रासित करून दोन्ही हात डाव्या बाजूस रेचित करणें [स] **०त्रासिक(करण)**-न (नृत्य) उजवें पाऊल रेचित करून दुसऱ्या पायाच्या माडीशीं असें ठेवावें कीं, त्यामुळें पायाचा त्रिकोण व्हावा, नतर माडी, गुडघा व कटि बाजूस वळविणें [स] **०त्रासित(आकाशी)**-न (नृत्य) पाय कुचित करून वर उचलून दुसऱ्या पायाच्या माडीच्या पाठीमागें ठेवणें नतर माडीवरील बाजूस असें वळावें कीं खोंपर व गुडघा हींहि वळल्यासारखीं दिसतील [स] **०प्रयात**-न एक वृत्त याच्या चरणांत बारा अक्षरे असून य, य, य, य असे चार गण असतात उदा० 'कुणी दुष्ट आगस लावील हात। तरी दाखवावा भुजगप्रयात॥' [स]

भुजणें—सक्रि (कुण) (सामान्यत) भाजणें

भुंजचे—अक्रि (गो) घाबरणें, घाबरून सैरावरा धावणें [बुजणें]

भुज(जि)पत्र—न १ (प्र) भूर्जपत्र, भूर्ज वृक्षाची अतरसाल २ (ल) पातळ, झिरझिरीत, जुना, जीर्ण कागद, वस्त्र इ० [स भूर्जपत्र]

भुजरी—स्त्री आलसर काळ्या मातींत उगवलेले साळी, गहू याचे अकुर **भुजऱ्या**-स्त्रीअव (परदेशी) श्रावणी पौर्णिमेला ज्यास अकुर फुटले आहेत असें टोपलें, पाटी इ०त लावलेलें शेत डोक्यावर घेऊन फिरावयाचा विधि

भुजली—स्त्री गुरखयाचें एक विशेष प्रकारचें शस्त्र [भुज=हात]

भुजा—स्त्री १ (काव्य) सबब हात, बाहु भुज पहा २ (नाट्य) देव राक्षस यांचीं मोठीं घेगाराच्या दंडावर बांधावयाच्या पौराणिक नाटकांतील भूषणांपैकीं एक या भुजा मातीच्या बनवून त्यावर कागदाचे थर देऊन मग त्या सोनेरी रंगानें मढवितात [स] **भुजांतर**-न (काव्य) दोन्ही बाहूंमधील भाग छाती वक्षःस्थल 'शिरला भुजांतरीं शर वल्मीकामाजि नागनाथ कमा।'—मो **०दंड**-पु (मराठी) भुजदंड 'मग आलींगौनि भुजादंडीं। बैसविला तो।'—भाए ७५ [स] **भुजाटा**-पु भुजवटा, भुजमधि पहा

भुजाड—वि भाजलेलें भर्जित—हको [स भ्रस्ज्]

भुंजारी, भुजारी-रा—पु भडभुंजा, धान्य भाजणारा

भुंजाजणें—उकि भाजणें

भुंजीजणें-सकि १ भोगणें 'तेथ सकळ दुःखग्रामें। भुंजीजती जियें मृत्युजन्में।'—ज्ञा १८ १२७० २ उत्पन्न करणें [स भुज्]

भुटा-ट्रा—पु मक्याचें कणीस [हिं] **भुटे(ट्टे)खाऊ**—वि (निंदार्थी) गरीब, मूर्ख, भितरा (चाकर, शिपाई, कारभारी) **भुटे(टूटे)चोर**-पु १ क्षुद्र चोर, भामटा, उचल्या २ मालकाच्या जिवावर आपलें कार्य साधून घेणारा, गोडबोल्या, आर्जवी व खुशामत करून पोट भरणारा माणूस ३ ज्यापासून कहीं उपयोग, फायदा नाहीं असा आश्रित, आयतोजी, फुकटखाऊ

भुटाटकी—स्त्री १ भुताटकी, भूतबाधा २ भुलावणी 'अवघी भ्रांतीची भुटाटकी।'—दा १७ ४ २९ [भूत]

भुट्टा—पु (कुस्ती) आपल्या जोडीदाराच्या हाताचा पंजा आपल्या हाताच्या पंजानें दाबून पिरगळून जोडीदाराला मारणें [भुज] **भुट्ट्याची टाग** स्त्री (कुस्ती) मक्याच्या कणसाला आपण ज्याप्रमाणें पिरगळतो, त्याप्रमाणें कुस्ती करणाऱ्याच्या हाताचा पंजा आपल्या मानेवर आपल्याच हाताच्या पंजानें दाबून धरून पिळगटून टाग मारणें

भुडकी—स्त्री १ नदी, ओढा, याच्या काठाशीं खणलेली न बांधलेली, खड्डेवजा लहान विहीर, खाच (विशेषत जमिनीस पाणी देण्यासाठीं) [भुडा?] 'जैं न नदी करिल करिल तैं भुडकी।'—मोशल्य ३ ५९ **भुडकें**-न १ भुडकी २ (व) नाल्यात खणलेल्या झऱ्याचें पाणी काढून तें नाल्याच्या काठीं असलेल्या शेतात नेण्याचा पाट कालवा

भुडग्या—पु (व) दाणगट मनुष्य

भुडभुड-भुडां—क्रिवि बुडबुड, बुडबुडा पहा [ध्व]

०गांगा—स्त्री घाईघाईनें, चुरपुरतें केलेलें स्नान (क्रि० करणें)

०गाडगा-पु (व) कमा तरी घाईनें उरकून घेतलेला संस्कार लग्नाचा भुडभुड गाडगा एका दिवसान उरकणें भाग पडलें' **०गाडगे**-न १ घाईनें केलेलें स्नान २ अत्यंत लहान प्रदेश, शेत पीक, व्यापार, धंदा इ०

भुडळी—स्त्री (व) जमिनीला पडलेली भेग [हिं भुड]

भुंडा—वि १ उघडा, नागडा वृक्षा नरमीनें भूषण इ० नसलेला २ शिंगें मुरडलेली मागें आणि खालीं फिरलेलीं आहत असा (बैल, इ०) ३ शिंगे, शेंडी अग्र नसलेला ४ फक्त निवळ, नेहमीचा वरावा आधिक्य नसलेला उदा० भुडा-रुपया-शेर-पायली-मण भुड-शंभर-हजार इ० **भुंडी गाय**-स्त्री १ बिन शिंगी मुरडले वा-मागे फिरलेल्या शिंगाची गाय २ (ल गरीब, शांत, लीन मनुष्य

भुर्ण—न (गो) बीं काढून घेतल्यानंतर पिकलेलें काजूचें बोंड, काजूचें फळ

भुणभुण—स्त्री त्रास तगादा टुरटुर [ध्व]

भुतणें—क्रि १ भुलणें 'जियें मूर्तिमंतें भुरळीं। भूतलेया॥' —माज्ञा १७ २९६ २ घेरणें व्यापणें 'जैं भ्रांतिमजे मुतला। न स्वप्नमुर्ये भुतला।—ज्ञा ५ ८७ ३ होणें ४ अनुभवणें [स भू-भूत]

भुतारा-रां, भुतेरा—पुस्त्री (गो) खराटा, दाब्यापर्यंत चिजलेली माडाच्या शिराची करमणी सामान्यत चिपाडाची, करंबडाची केलेली करमणी

भुतावळ, भुताळ—भूत शब्दाखालीं पहा

भुतावळ-वळें—खान दारूकामाचा एकदम पट, आतषबाजी

भुतावें—न बटन गुंडी जुताव अर्थ २ पहा

भुर्ती—स्त्री (माण) पटदानशीन स्त्रियांचें अंग झांकून घेण्याचें वस्त्र [बुधी]

भुती—स्त्री (गो) शिदोरी, परगावीं जाताना बरोबर न्यावयाचें पाथेय [भुक्ति]

भुत-कन-कर-दिनी-दिशी—क्रिवि बुदकन, जोरात आदळणाऱ्या मृदु पदार्थाच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भुत्तु(त्तू)र—वि (व) आतील—क्रिवि आत [भीतर]

भुदगा—पु १ करपलेलें अन्न २ अन्न शिजवितांना जळालेलें भांडें ३ भुसभुशीतपणा भुगा, नाश पावलेली स्थिति 'कसरीनें झालचोटीचा अगदीं भुदगा झाला' [भुगा]

भुनास—पु हत्तीस बांधण्याचा खांब

भुपकार—पु १ वानरांची आरोळी शब्द (क्रि० देणें) २ (ल) धुमका बदता (क्रि० उठणें, होणें, करणें) [ध्व]

भुपाळी—स्त्री (प्र) भूपाळी पहा

भुंबरट—वि (व) हलकी, निकस (जमीन)

भुबी—स्त्री (कु) एका माशाचें नाव

भुभु.कार—पु भुपकार पहा 'भुभु कार नादें त वेळीं। डळमळिला भूगोळ।' [ध्व]

भुभुसणें—अक्रि उदयास येणें –हको [स भू, भस्=प्रकाशणें?]

भुभुक्षा—स्त्री भूक, क्षुधा [स बुभुक्षा] **भुभुक्षित**–वि भुकेलेला, क्षुधित [स बुभुक्षित]

भुभू—स्त्री (कातोडी) भाकरी –बदलापूर १२८

भुमकणें—अक्रि १ गाजणें २ गरजणें (तोफ, वाघ इ०) [ध्व] **भुमका–की**—स्त्री अफवा, लोकवार्ता, बातमी (क्रि० उठणें, उडणें, होणें, निघणे, चालणें) [ध्व तुल० इ बूम]

भुमका—स्त्री १ (राजा) सरक्षणदेवता, स्थानदेवता (गाव, जमीन, स्थल याची) २ (गो) भूमि [स भूमि] **भुमपुरुस**–पु (गो) घर, वाडा, गाव याचा मूळपुरुष [भूमि+पुरुष] **भुमा भूम्या**–वि १ स्थानिक 'भूमे रजवाडे यास पत्रे प्रविष्ट केलीं' –भाव १८ २ एका जागेंत फार दिवस राहिलला (माणूस), जुना (रहिवासी) ३ (ल) (स्थल, भदा, गोष्ट याचा) चागला माहितगार, मार्गदर्शक ४ वाटाडया

भुमखान–खाना—नपु (राजा) टोळ, मुग्या, चिलटें, भिकारी इ० नाशकारक त्रासदायक प्राण्याचा थवा, समुदाय

भुमरट—स्त्री (व घाटी) पिवळट रगाची, खडकाची माती होऊन बनलेली जमीन

भुय—स्त्री भुई भूमि अधिक अर्थी व सामासिक शब्द यासाठीं भुई शब्द पहा [स भूमि] **भुंयखाड**–स्त्री (गो) मोठें खड

भु(भुं)यार, भुयेर–न १ डोंगराळ प्रदशातील जमीनीखालचें विवर, गुहा, कपार २ तळघर, जमिनीखालील खोली ३ वारूळ [म भूमिगृह=भुईघर, हिं] **भुयाळ**–पु स्थानिक रहिवासी 'वाट चुकल्या भुयाळासी। फेरा पडे चालों जाणत्यासी।' –एभा ११ ११६८ [स भू+आलु] **भुयी**–स्त्री जमीन, भुई पहा

भुयार–री—स्त्री (गो) खर्चीसारखी व रेतीच्या रगाची एक माशाची जात

भुरकण—न, १ (राजा) वाघाची गर्जना २ (ल) जोगची ओरड, गर्जना, डरकी, आरोळी (क्रि० फोडणें) ३ आवरून धरलेल्या रडण्याचा वेग अकस्मात् बाहेर पडल्यानें होणारा मोठा शब्द [ध्व भुर!] **भुरकणें**–अक्रि गर्जना करणें (वाघ इ०नीं) –सक्रि भुर्रे असा आवाज करून पिणें, भुरका मारीत खाणें (कढी, खीर इ०पातळ पदार्थ) [ध्व] **भुरका–की**–पुस्त्री १ भुर्र असा आवाज करून पातळ पदार्थ (कढी इ०) मुखानें आत ओढणें, ओरपणें, भुरकणें (क्रि०मारणें, घेणें) 'आले ढेंकर दिधल्या मिटक्या बहुसाल मारिले भुरके।' –मोउद्योग ७ ७७ २ झुरका (हुक्का इ० काचा) (क्रि०मारणें, घेणें) **भुरकाटणें**–अक्रि (कु) आनदानें चढून जाणें, हुरळणें **भुरकाड**–न १ हलकें जळण, भुर्रकन जळणारे द्रव्य (काटक्या, धलप्या, गवत, लाकूड इ०) **भुरकाडी–ळी**–स्त्री हलकी व शुष्क काठी, काडी, वलपी [ध्व] **भुरकाळ**–पु (बे) एक प्रकारचें गवत **भुरकन–कर–दिनीं–दिशी**–क्रिवि विश्रातिस्थळापासुन पक्षी एकदम उडताना, गवत इ० एकदम पेटताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून, होऊन भुरभुर पहा [ध्व भुर्र!] **भुरकूट**–न शुष्क धलपा, काटकीचा तुकडा, भुर्रकन जळून जाणारें लाकूड

भुरकणें—न (कों) अतिशय कोंवळा नारळ

भुरका—वि १ मळकट, धुळकट, किंचित् पाढऱ्या रगाचा २ (अशिष्ट) पाढरा –पु १ पूड (विशेषत तांबडया मिरच्याची) २ (नदभाषा) रुपया 'मला चार भुरके उसनवार मिळतील काय?' [स अभ्र+क?] **भुरका(हरिणा)**–वि भुरकट, एका विशिष्ट रगाचा (घोडा) –अश्वप १ २७ **भुरकट–ड**–वि १ मळकट, धुळकट पाढरा, पाढुरका २ नाचिक, भुक्ति, रुक्ष (जमीन) –क्रिवि अधुकपणें, अस्पष्ट (दिसणारा) [भुरका] **भुरकाड**–न रुक्ष आणि भुकिस्त जमीन, भुक्तिस्त पण गुराच्या खतानें बनलेली विशिष्ट जमीन –वि निकस, भिकार (भुकिस्त जमीनीवरील गवत पीक, उत्पन्न), रुक्ष, भुरुड, भुरकन ओलावा नाहींसा होणारी (जमीन)

भुरका—पु १ बुरका–खा पहा २ गाडीवरील पडदा **भुरकी**–स्त्री १ घोडयाचे डोळे व शरीर आच्छादणारा कपडा, झूल २ पालखी, हौदा इ०कावरील कापडी आच्छादन, गलेफ ३ गाडीचा टप, पडदा **०गाडी**–स्त्री झाकलेली गाडी, टपाची, पडद्याची गाडी

भुरकूल—न बुरकूल पहा

भुरके ढेंकूण—पुअव कापसाच्या सरकींतील तेल शोषणारे किडे

भुरकोहल—न (ना) कोहळें भुरा पहा

भुरगजी—स्त्री एक पक्षी [भुर=भुरहा]

भुरगुली–ळें—स्त्रीन (कों) भिजविलेल्या व भाजलेल्या भात इ० धान्याची लाही (प्राय अनेकवचनी प्रयोग)

भुरगें, भुर्गो—नपु (गो) लहान मूल (मुलगा, मुलगी) बुरगें पहा [स अर्भक, बुरगे] **म्ह०** (गो अशिष्ट) भुरगें ना बाळ चोट वाजयता टाळ=मलबाळ नसलेल्यास उद्देशून म्हणतात **०पण**–न बालपण

भुरडा—पु (कों नाविक) नाळीच्या वर बसविलेलें लाकडी टोपण, यास दोन भोकें असतात त्यातील एक कप्पीवरून नागराचा दोर ओढला जातो

भुरडी—स्त्री बगळयाच्या जातीचा पक्षी, भोरडी

भुरवंड—पु १ हरामखोरीनें, लबाडीनें मिळविलेल्या मिळकतीवर बसविलेला दंड २ स्वतःच्या, दुसऱ्याच्या दुर्दैवानें, बळजबरी-अविचारामुळें सोसलेला दंड, गुन्हेगारी, आपल्या हातून घडलेल्या नुकसानीची भरपाई (क्रि० घालणें, भरणें देणें, पडणें, बसणें) [स भूरि=पुष्कळ किंवा ध्व भुर+दंड]

भुरभु(भू)र-भुरा—क्रिवि १ गवत इ० हलकें जळण जलदीने जळताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण २ लोकाचे थवे उत्कंठेने व स्पर्धेनें घुसताना, पक्षी एकदम उठताना, गवत इ० झटकताना, पाबारा करताना, हलक धावताना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून [ध्व] **भुरभुरणें**-अक्रि १ भुरभुर जळणें (गवत इ०) २ भुरभुर उडणें, भरारणें (डोक्यावरचे, शरीरावरचे केंस) ३ -सक्रि हलक्या हातानें थोडयोडी पसरून टाकणें (पूड इ०)

भुरभुरा, भुरभुरीत-वि हलकें व शुष्क भुरभुर जळणारें (जळण)

भुरभुरळीत—वि (व) भुसभुशीत

भुरभुरा—स्त्री भेसळ -शर

भुरभुशीत—वि फुसका, हलका (कपडा इ०)

भुरभुसा—पु बारीक भुकटा (करवतलेल्या, खिडीनें खाडलेल्या लाकडाचा) [बुरा+भूस]

भुर(र)र-री-रें—पुस्त्रीन १ भूल, भ्रांति, भुरळ २ गुंगी, ग्लानि ३ पिसें, वेड मद, उन्माद **भुररे**-स्त्री कौटाळ, चेटूक, चेडें 'सभामोहन भुररी चेटके।' -दा ५ २ २ [भुरळ] **भुररे करी**-वि भुरळ पाडणारा 'सुवर्णपंखी भुररेकरी।' -दा ३ ७ ४९

भुर्ली—स्त्री (राजा) एक चिमणीसारखें परंतु तिच्यापेक्षा मोठें पाखरू [ध्व भुर्र]

भुर्ली—स्त्री (कों) फजीती टर, रेवडी (क्रि० उडणें, करणें, उडविणें)

भुर्लें—न (को) एक सपक्ष लहान किडा हा जुने तांदूळ इ०त उत्पन्न होतो [भुर्र!]

भुरवणी—स्त्री (कों) गवडयाची लहान करणी [भुरवणें]

भुरवणें-न (कों) १ गवडयाची मोठ्या आकाराची करणी २ जमीन चोपण्याचें मोठें चोपणें

भुरशी—स्त्री १ बुरशी, बुरा २ दातावरील किटण [बुरा]

भुरसा—स्त्री भुयसी (अप), दक्षणा 'भिक्षुकाचा मान भुरशीपुरता' -वागीश्वरी ४ १० पृ ७९१

भुरळ—न विरळ अभ्र, ढग, खार (क्रि० येणें निघणें, जमणें, चालणें, वाहणें, विरणें) -न स्त्री मोह, वेड मोहिनी भ्रम 'पापपुण्य एसें कैसें। भुरळें घातलें।' -तुगा ४०७९ [भूल किंवा भुर्र] **र्णें**-अक्रि १ आभाळ, अभ्र, पाऊस नाहींसा होणें २ मोह पडणें मंत्रबद्ध होणें, टकणें, फसणें **भुरळें**-न भुरळ (-स्त्री) पहा (क्रि० पडणें, घालणें)

भुरळणी—स्त्री मोठें करणें, रुंद करणें खोल करणें (खिळा इ० कानीं छिद्र) **भुरळणें**-न छिद्र मोठें करावयासाठीं उपयोगात आणावयाचें हत्यार, जिन्नस -सक्रि १ खुटी, खिळा, जळतें लोखंड इ० आंत घालून व फिरवून मोठें करणें (भोंक, छिद्र) २ वर लेखणी फिरफिरवून अधिक मोठें व जाड करणें (लेखातील अक्षर), रंग देऊन टसटशीत करणें, उजळणें, उजरणें, नवें करणें (चित्र)

भुरा—पु भोंवळा

भुरा—पु १ भुगा (करवतलेल्या, खिडीनें खाडलेल्या लाकडाचा) २ बुरशी, बुरा बुरा पहा

भुरा—वि फिक्या, तांबडसर, पिंगट रंगाचा [हिं] **भुरासासडा**-पु उसाची एक जात -श ११ ६०

भुराडा-टा—पु १ उडणाऱ्या पक्ष्याचा, जळणाऱ्या गवताचा हलक्या द्रव्याचा, झाडलें असतां उडणाऱ्या तुषाचा भुर, भर, भिर असा आवाज २ (ल) सपत्नीचा जलद नाश होणें ३ कामाचा भरकाडा, सपाटा (क्रि० उडणें, हाण) [ध्व भुर्र]

भुरावणें—अक्रि (कु) आनंदाने हुरळून जाणें भुरकाटणें

भुरावळ—स्त्री (गो) समुदाय, पोरासोराचा, बालगोपालाचा जमाव [भुरगा+आवलि]

भुरी—स्त्री द्राक्षावरील एक कीड

भुरी—स्त्री १ (कों) गावरी इ०ची पांढरी राख, भस्म २ डोळ्यावरील अधारी, भुर पटल ३ अगास लावण्याची चंदनादिकाची उटी 'तेवीं श्यामांगीं चंदनाची भुरी। -एभा १४ ४८३ ४ पिठी साखरचा एक प्रकार ५ बुरशी, बुरा बुरा पहा [हि]

भुरखाणें—क्रि (कु) हुरळणें [ध्व भुर्र]

भुरुंपत्री—स्त्री (गो) अव्यवस्थित कागदपत्र

भुरभुरु-रू—क्रिवि भुरभुर पहा [ध्व]

भुर्कुटी, भुर्कुटाणी—पुस्त्री (गो) अत्यानंद, हर्षातिरेक

भुऱ्याभुऱ्या करणें—अक्रि व्यर्थ उत्कंठेनें, औत्सुक्यानें भरणें, अविचारीपणा, उतावीळपणा करणें, हुरळणें [ध्व भुरुभुरु, भुरभुरा]

भुलणें—अक्रि १ स्वतःस विसरणें, वेडा होणें, बुद्धि गमावणें, मोहित होणें, लुब्ध होणें २ बेभान होणें (दारू, संपत्ति, मान, प्रीति इ० कानीं) -उक्रि विसरणें **जयाच्या आवर्ती भुलिजे। भापुली वाट।**' -ज्ञा १८ ८०८ [स भ्रंश, प्रा भुल्ल, हिं भुलना]

भु(भू)लथा(ता)प-स्त्री १ भरवसा वाटण्याकरितां मारलेली गप्प (क्रि० देणें) २ फसवणूक **भुलवण**-स्त्री १ (राजा) भुलविण्याची, मोहविण्याची क्रिया २ भुरळ, मोहित स्थिति (मंत्र, खुशामत इ०कानीं) (क्रि० घालणें, पडणें) ३ भूलथाप **भुलवणा**-वि मोहित करणारा, भुलविणारा 'नेणता गोवळी गोवळा। लाघवी

अबळा भुलवणा।' –तुगा ७३७ **भुलवर्णा**–स्त्री भूल भुलवण पहा **भुलवि(व)णें** सक्रि १ विसरण्यास लावणें २ चुकविणें, घुलकावणी दाखविणें 'जो सन्मार्गु भुलवी।' –ज्ञा १८ १०५६ ३ वेड लावणें मोहविणें ठकविणें, भूल घालणें 'जैसी मज्ञातें विवसी। भुलवी का। –ज्ञा २ ३१२ (गो) भुलसावें **भुलसावर्णा**–स्त्री (गो) भूल **भुलाई, भुलावर्णा**–स्त्री १ फसवणूक, हुलकावणी **भुलाई**–स्त्री (व) नटवी स्त्री **भुलाभटका**–वि १ बबद आणि भटक्या २ गोंधळटरानें बहवणारा [भुलणें+भटकणें] **भुली**–स्त्री (काव्य) गुंगी भुरळ, मोह, भ्रम विस्मरणशीलता 'रायासी ऊतरीं भुली पडली। देखोनिया तियेतें।' –कथा १८ १५२ **भुलीचें झाड**–न (ल) मोह भ्रम उत्पन्न करणारें भूत, भुताची बाधा (क्रि० भेटणें) **भुलोबा**–पु इतात पाखरा सारीं उभें केलेलें बुजगावणें **भुल्या**–उद्या खलातील तात्पुरती तहकुबी, थुरशो **भुल्ल(ल्लु)सचे**–अक्रि (गो) भ्रश पावणें, वेड लागणें [भूल]

भुवई–स्त्री १ भवई, भिवई पहा २ (अभिनय) नाट्य व नृत्य यामध्यें भुवयाच्या अभिनयाच सात प्रकार दृष्टीस पडतात, त्यांचीं नावें – १ उत्क्षेप, २ पातन ३ भ्रुवुटी, ४ चतुर, ५ निकुंचित, ६ रेचित, ७ स्वाभाविक [स भ्रू, भ्रुवर्तिका, प्रा भुवया–भुंया–भुंवई]

भुवन–न १ लोक, जग, ब्रह्मांड, गोल (मर्त्य, अमर यांनी वसलेला) भुवनें चवदा आहत–चवदा भुवनें, सप्तलोक व सप्तपाताल पहा 'मारावया तिने उगारिली कोटी। भुवने त्या पोटी चौदा देखे।' –तुगा २० २ जागा, ठिकाण राजधानी भुवन। अमरावती।' –ज्ञा ९ ३०० ३ घर, मंदिर इहभुवनातें पावलें म्हणे।' –ज्ञा २ ३६३ ४ नगर, पुर 'होतो द्वारकाभुवनीं।' –सौभद्र ५ उदक, पाणी [स] सामाशब्द– **०दीप**–पु ब्रह्मांडदीप, सूर्य [स] **०सुंदर**–वि सर्व ब्रह्मांडात मनोहर –ह ८ ५६ देवतचें अभिधान 'आरती भुवनसुंदराची। इंदिरावरा मुकुंदाची।'

भुवनेश्वरी शांति, भुवनेश्वरी–स्त्री बाळगावर स्त्री प्रथमत ऋतुस्नात झाली असता भुवनेश्वरी प्रीत्यर्थ करावयाची शांति ही गर्भाधान संस्कारास जोडून करतात [स]

भुवर्लोक–पु भूलोक व सूर्यलोक यामधील प्रदेश, पृथ्वीच्या वर व सूर्याच्या खालीं असलेला सिद्ध व ऋषि यांचा राहण्याचा लोक [स]

भु-भुंशी–स्त्री (को) बारीक तंतू, धान्याच्या कुसारीं खपल्यांची टाक, तुकडे, भुसकट [भूस] **भुसक(क्)ट भुस कटा, भुसकुरा**–नपु १ (कों) भूस, तूस २ चूर्ण (किडींनें खाल्लेल्या, करवतलेल्या इ० लाकडाचें) [भूस] (वाप) **०काढणें-पाडणें**–सक्रि (काम, पाणरहाट फिरविणें दामटणें, मारणें इ० खालीं) बेजार करणें, जेरीस आणणें (मनुष्य, पशु यास) **०निघणें-पडणें-वासणें**–अक्रि त्रासाच्या वागवणुकीखालीं जर्जर होणें **भुसकाटणें**–अक्रि (कु) कुजणें **भुसकट, भुसका**–वि १ पुष्कळ भूस असणारें, तुषयुक्त (धान्य) २ किडींनीं खाल्ल्यामुळें, जीर्ण झाल्यामुळें भुसभुसीत झालेलें (लाकूड) ३ (शब्दश व ल) हलका, फुसका

भुसकट–न (व) भूषण, मोठेपणा [स भूष्]

भुस-ण-कन-कर-दिनी-दिशी–त्रिवि १ कठिण व अणीदार वस्तू मृदु व चिंचित् प्रतिबंधक अशा पदार्थांत जोरानें शिरताना, त्याबाहेर निघताना होणाऱ्या आवाजाचा अनुकरण वाचक शब्द, झपकन २ कांहीं झपाट्याच्या क्रियेच्या शब्दांचें अनुकरण भसकण पहा [ध्व भस!]

भुसका–वि (ना) पाचुरका धुळीनें भरलेला

भुसकाडया–पु (ना) आटयापाटया इ०खेळात दोन्ही बाजूनी खेळणारा गडी

भु कापुरी–स्त्री (प्र) भसकापुरी पहा

भुस(सं)डा–पु घासलेली, चोळलेली, जीर्ण आणि झिज लेली, रोमलेली व चेचलेली, दमलेली भागलली स्थिति (डाऊया व बपर्वा वागवणुकीखालीं वस्तूची, जबर श्रमानें प्राण्याची, शरिराची) चुराडा, पीठ, पिंड (क्रि० पाडणें, काढणें, पडणें, निघणें, वासणें) [भूस हिं] **भुसंडा खेळ**–पु १ भुसडा पाडणारी वागवणूक, नास, बिघाड होईल अशा तऱ्हेनें कामास लावणें (प्राणी, वस्तु) (क्रि० खेळणें, करणें, लावणें, चालविणें) २ दांडगाईनें फेटाळणें, तिरस्कारणें (मुद्दा, मत)

भुसदुकान–न (गो) पुरातन काल्चा एक वर [स दुस्]

भुसभुशी(सी)त–वि १ हलका आणि वाळलेला, ठिसूळ, चिवणपणा नसलेली (जमीन, माती, लाकूड, दगड) २ फुसका (कपडा) [भूस]

भुसभुस सा–क्रिवि गवत तोडणें, केस उपटणें, कुजका, हलका कपडा फाडणें, हलकीं द्रव्यें इ० जळणें ह्या क्रियाच्या आवाजाचे अनुकरण, खडबडणाऱ्या, फडफडणाऱ्या, मृदु, उष्म वर्णाचें अनुकरण [ध्व भस!]

भुसळण्याचें शेवाळें–न (कर) तबाखूचें पान

भु-भुंसा–पु १ भूस, तूस २ चूर्ण, भुपकट इ० (करवतलेल्या लाकडाचें) ३ भुसडा पहा [स बुस, हिं] **०डा**–पु भुसडा **भु(भुं)सार**–न १ क्रयविक्रय योग्य असें खाण्याच्या उपयोगी धान्य, गवत, कडबा इ० कास सामान्य शब्द 'तांदूळ भुसारात मोडतो की निराळात?' २ धान्याचा व्यापार 'मग तें साडी भुसार।' –गीता २ २१५५ ३ भुसारी लोकाचा समुदाय, धान्याच व्यापारी, धान्याचे उदमी लोक 'भुसारास

जकात घ्यावयाचा पहिल्यापासुन शिरस्ता नाहींच ' –थोमारो २ ६८ सामाशब्द– **भुसार पेठ**–स्त्री गावातील, बाजारातील भुसाऱ्याच्या दुकानाचा भाग, धान्याचा बाजार **भुसार माप**–न (भुसाराचें माप) रगडपट्टीचें, सढळ हाताचें, झुबतें माप **भुसार माफी**–स्त्री धान्य, भुसार जिनसा याच्यावरील कराची माफी **भुसारी**–पु १ धान्याचा व्यापारी, गल्लेकरी, दाणेवाला, दुकान ठेवून किरकोळ विक्री करणारा, खेडयात धान्य खरेदी करून तें शहरच्या पेठात नेउन विकणारा व्यापारी २ भात, तूर इ० धान्य विकत घेउन त्याचे तादूळ, डाळ इ० करून विकणारा उदमी 'भुसाऱ्यानें धान्यसग्रह केला। मोजिताव्यथे जन्म गेला। ३ भूस विकणारा **भुसारीपसरा**–पु (गो) धान्याचें दुकान **भुसारे**–न भुसाची गजी, रास (सामान्यत कडब्याच्या पेंढ्यानी वष्टिलेली व वरून आच्छादिलेली) **भुसी**–स्त्री बारीक भूस, भुशी पहा **भुसें**–न १ बुरगट, झिमझिम पाऊस २ धुकें

भुसारचें—क्रि (गो) जेवणें **भुसावळ**–स्त्री १ (गो) भोजनभाऊ २ लोकसमुदाय, मडळी **भुसाळणें**–क्रि (नदभाषा कर) जेवणें

भुळकं(का)डी, भुळकुंडी—स्त्री बुळकाडी पहा

भुळभुळ–भुळा—क्रि धान्य, वाळू इ० गळताना, रक्त, पाणी इ० अरुद तोंडातून वाहताना, अश्रु पडताना, पाणी भळ भळताना इ० वळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होउन [ध्व] **०ण**–क्रि शिवणिच उत्पन्न करीत त्वरनें (जगावर) इतस्तत धावण्याची, फिरण्याची पिसा, माशा, ढेकूण याची क्रिया **भुळ भुळीत**–वि शुष्क, रक्ष व मळ, भुसभुशीत, भुगाळ (माती इ०)

भुळा(ला)बाई—स्त्री आश्विन महिन्यात मुली, बाहुला बाहुलीपुढें गाणीं म्हणतात, खेळतात तो खेळ, भोंडला [बहुल+बाई]

भू—वि (समासात उत्तरपदीं) पासुन उत्पन्न झालेला,होणारा जसें– पद्मभू=कमलापासुन उत्पन्न झालेला, स्वयभू=स्वत पासुन उत्पन्न होणारा, स्वत सिद्ध [स]

भू—स्त्री पृथ्वी, जलस्थलमय गोल ' हासोनि म्हणे नारद भूवरि तों हेचि दिव्यरुचि राजा।' –मोसभा १ २२ [स] सामाशब्द– **०कंप**–पु धरणीकप [स] **०कमळ**–न महाबळेश्वर येथें होणारें एक जातीचें फूल **०खंड**–न भूलोकाचा भाग, तुकडा [स] **०खळे**–न पृथ्वीरूप अगण, खळें 'राशी झाल्या भूखळीं।' –मुआदि ४९ ११४ **०गर्भ**–न १ भुयार ' कित्येक काळाचें उपवासी। इच्छित होते पगतीसी। ते पावल मनोरथासी। भूगर्भीचें आले।' –वेसीस्व १२ ५८ २ पृथ्वीच्या आतील भाग, पोट **०गर्भवास**–पु गुहा इ० स्थलीं राहणें [स] **०गर्भशास्त्र**–न पृथ्वीच्या पोटात असणाऱ्या पदार्थासबधीं शास्त्र, भूस्तरशास्त्र (इ) जिऑलजी [स] **०गर्भक्षितिज**–न मूळ, वास्तविक क्षितिज, खगोलक्षितिज [स] **०गोल–ळ**–पु १ जलस्थलमय गोल २ पृथ्वीरूप गोल, पृथ्वी ३ पृथ्वीवरील दशाची माहिती, भूवर्णन [स] **०गोलशास्त्र**–न पृथ्वीसबधीं माहिती देणारें शास्त्र यात भूस्तरशास्त्र, वातावरण शास्त्र, निरनिराळ्या दशाची भूस्तरदृष्ट्या सास्कृतिक व राजकीय विविध माहिती व व्यापारी माल, साधनें, इ० माहितीचा समावेश होतो [स] **०चपक**–पु भुईचापण्याचें झाड व त्याचें फूल [स] **०चर**–वि जमिनीवर फिरणारा, राहणारा, स्थलचर (जलचर, जलस्थलचर, खचर, याच्या उलट) [स] **०चर्री**–स्त्री योगाच्या चार मुद्रापैकीं एक [स] **०चरी नयन**–पुअव अधोदृष्टि ' मूर्ति करावी अति दीन। खेचरी भूचरी जिचे नयन।' –एभा ११ १२८४ **०चरीमुद्रा**–स्त्री नासिकाग्रा वरून भूमीकडे नजर लावणें अशी एक योगातील मुद्रा ' कीं भूचरीमुद्रा योगेश्वर।' –ह ६ ८९ [स] **०चुंबकत्व**–न पृथ्वीचा आकर्षण करण्याचा धर्म (इ) टरिस्ट्रिअल् मॅग्नेटिझम [स] **०ज्या**–स्त्री भूमध्यापासून भूपृष्ठाचें जें अतर ते [स] **०तल–ळ**–न १ पृथ्वीचा पृष्ठभाग २ (सामा) भूलोक, पृथ्वी [स] **०तलविद्या**–स्त्री भूपृष्ठासबधीं शास्त्र, (इ) फिजिवल् जॉग्रफी [स] **०तेल**–न पृथ्वीतून पाझरणारें तेल, शिलातैल (इ) पेट्रोलिअम् **०दिन**–नपु सावनदिन पहा [स] **०देव**–पु पृथ्वीवरील देव, ब्राह्मण ' मिळविली कीर्ति आजवरी। की बुडल भूदेवा।'–विक १६ [स] **०देवी**–स्त्री गाव, शेत, जागा याची रक्षक देवता [स] **०धर**–पु १ पर्वत, डोंगर २ भूगोल मस्तकी धारण करणारा शेष नामक सर्प ३ राजा [स] **०प**–पु १ राजा २ भूपवल्याण राग ' दीप भूपवल्याण तू गाता प्रकाश साऱ्या स्थळीं पडती।' –प्रला २३७ **०पकल्याण**–पु एक राग **०पति–पाल(ळ)**–पु राजा [स] **म्ह०** भूपतिर्वा यतिर्वा=भी राजा तरी होईन नाही तर यति तरी होईन **०परिघ**–पु भूपृष्ठावरून जाणारें माठें वर्तुळ [स] **०परिमाण**–न भूमान पहा [स] **०पृष्ठ**–न १ पृथ्वीचा पृष्ठभाग २ सपाट जमीन, समथळ (इ) ग्राउडलेव्हल [स] **०पृष्ठवर्णन**–न (भूशास्त्र) पृथ्वीवर असणाऱ्या दोन मुख्य गोष्टी पाणी व जमीन, त्यावरील सर्व बाजूनें असणारें वातावरण, याविषयीं शास्त्रीय माहिती व वर्णन, तसेंच त्यामध्यें दृग्गोचर होणारे निरनिराळे चमत्कार याविषयीं विवचन ज्यात केलें असतें तें वर्णन, शास्त्र [स] **०पृष्ठक्षितिज**–न दृश्य असें क्षितिज [स] **०भा**–स्त्री (ज्यो) १ पृथ्वीची छाया २ शकुच्छाया [स] **०भाग**–पु भूगोलाचा एक भाग [स] **०भा बिंब**–न पृथ्वीच्या छायेचें बिंब [स] **०भार**–पु भूमीस झालेला (पातकी जनाचा) भार 'भूभार हराया सार, घेउनि अवतार, अत्रिच्या पोटीं।'–दत्ताची आरती [स] **०भुज**–

पु राजा [स भू+भुज्] ०भुजेंद्र-पु सार्वभौम राजा, राजाधिराज [स भूभुज+इंद्र] ०भूदरि-पु इद्र [स भूभृत+अरि] ०भ्रम-पु पृथ्वीचें भ्रमण, गति (ग्रहाप्रमाणें) [स] ०भ्रक-पु (ना) ग्रामाधिकारी, हा गावाच्या सीमेच्या देवतेची पूजा करतो व सर कारी कामगार गावीं आले असता त्याची व्यवस्था ठेवतो ०मंडल-ळ-न जलस्थलमय पृथ्वीरूप गोल [स] ०मान-परिमाण-न पृथ्वीचे मान, माप [स] ०मिति-स्त्री (गणित) जमिनीची मापणी, रेखागणित, भूमितींत शास्त्रीय पद्धतीनें चौरस, काटकोन, त्रिकोण वगैर आकृति काढण्याचे नियम व सिद्धात यांचें विवचन केलेलें असतें [स] ०मितिप्रमाण-मितिश्रेधी-मितिप्रमाणश्रेधी-मितिश्रेढी-स्त्री (गणित) जींत काहीं एका विवक्षित पटीनें सख्या वाढतात किंवा कमी होतात ती पक्ति रेखागणितश्रेढी गुणोत्तरानें सारख्या सख्या वाढणें तें जसें- २, ४, ८, १६ इ० [स] ०मलविद्या-स्त्री जमिनीवर रेषा किंवा आकृति काढून शकुन पाहण्याची विद्या ०रुह-पु (काव्य) वृक्ष वनस्पति 'ठाण न चले रणीहून। कुटारघायें भूरुह जेसा।' [स] ०लोक-पु इहलोक, पृथ्वी सप्तलोक पहा [स] ०वैकुंठ-पु पृथ्वीवरील वैकुंठ, विष्णूचा (कृष्णाचे विष्णूचें) नित्य वसतिस्थान असलेलें पढरपूर इ० क्षेत्र 'सकळ तीर्थाचें माहर। भूवैकुंठ निर्विकार।' -तुगा २५९१ [स] ०व्यास-पु भूमध्यातून जाऊन भूपृष्ठास दोहों बाजूस मिळणारी रेषा ०शलाका-शर-स्त्री जमिनीच समुद्रात गलेलें टोंक, जमिनीचा चिचोळा भाग [स] ०सुर-पु भूदेव, ब्राह्मण 'मानुनि वर्षे स्नातक भूसुर पूजावया उठे भाव।' -मोसभा १९२ [स] ०स्तरशास्त्र-न यात पृथ्वीवरील जमीन, पाणी, खडक यामध्यें होणाऱ्या घडामोडी व सशोधन, पृथ्वीच्या उदरात असलेल्या स्थितीबद्दल व द्रव्याबद्दल माहिती, वनस्पति, प्राणी याचा इतिहास इ० गोष्टींचें विवेचन केलेलें असतें, भूगर्भशास्त्र (इ) जिऑलजी

भूअरी—स्त्री (महानु) उगाळण्याची क्रिया 'अनुलेपना चिया भूअरी। मीं अहकारातें घोनारीं। -भाए १५९ [भोवरी]

भूक—स्त्री १ क्षुधा, खाण्याची इच्छा २ कामना, स्पृहा ३ (ल) इच्छा तळमळ 'म्हणौनि आपुलेंचि मुख। पहावयाची भूक।' -अमृ ७ ११५ [स बुभुक्षा, प्रा बुहुक्खा, प सुक्स, सिं बुख, हिं गु ब भूख, उरिया भोक, आर्मेजि बुखव, पोर्तु जि बोक] म्ह० भुकेला कोंडा आणि निजेला धोंडा=चागली भूक लागली म्हणजे कोडयासारखा बेचव पदार्थहि गोड लागतो आणि झोंपेला मनुष्य आला म्हणजे त्याला धोंडयावरहि मऊ गादीवर निजल्यापेक्षा चागली झोंप लागते (वाप्र) ०धरणे-क्रि १ भूक दाबणें, थाबविणें २ भूक तृप्त, शात होणें, थाबणें 'चतकोरावर माझी भूक धरती काय?' ०मारणें-क्रि भूक दाबून धरणें, तिची पर्वा न करणें, थोडयाशा खाण्यानें भुकेला मारणें ०हरपणे-अक्रि भुकेचें भान न राहणें **भुकेचा कोवळा असणे**-भूक रटण्याचें सामर्थ्य नसणें 'तो कोवळ्या भुकेचा आहे' **भुके मरणें**-उपाशीं मरणें ०मोड स्त्री १ हलक्या व थोडक्याशा फराळानें भूक शमविणें भूक धरणें २ विलबानें भूक घालविणें ३ वासना तृप्त करून ती घालविणें, मनशामोड, तृप्ति ४ क्षुधेची तृप्ति होण्यापूर्वी झालेला अडथळा ०लाडू-पु प्रवास च्या उपयोगी फराळाचे पदार्थ शिदोरी तान-हान लाडू पहा **भुकाळ-ळू**-वि अन्नासाठीं हपापलेला ज्याला भूक वारवार लागते व ती लागली असता काळ कटवत नाहीं तो तया दुर्भराचिय धुरे। भुकाळु जो।' -ज्ञा १६ ३२३ **भुकिस्त**-वि १ क्षुधित, अधाशी, फार भूक असलेला 'आले अतीत अभ्यागत। जाळ नेदी जो भुकिस्त।' -दा २ ७ ५३ २ (ल) गरजवत, गरजू ३ गाल ४ (ल) भुकड, भरड, रक्ष निझूर (जमीन) ५ सुनका, वाझट अल्प, क्षुटपुटा, मुळींच कांहीं नसणारा (देश, गाव, बाजार, धदा, श्रम, भाषण) ६ भिकार, क्षुद्र, हलकान, क्वडीमोल (प्राणी, वस्तु) म्ह० भुकिस्त गुरू वळचणी उपसते **भुकी**-वि थोडीशी भूक राखून जेवणारा म्ह० १ भुकी तो सुखी २ भुमी राखी चौथा कोन **भुकेक(ब)गाल**-वि दरिद्रि, खावयास न मिळणारा भुकेलेला व गरजू, अत्यत गरजवत, दुबळलेला, हत भागी, गरीब [हिं] **भुकेचा मोटला**-पु अत्यत क्षुधेनें धाधावलेला माणूस, भूक कटवत नाहीं असा मनुष्य **भुकेच्या तोंडा**-क्रिवि भूक लागली असता 'आम्हा दई भुकेच्या तोडा।' -तुगा (नवनीत पृ ४४८) **भुकेजणे, भुकेणे**-अक्रि १ क्षुधित होणें २ (ल) उत्कटेनें इच्छिणें, आशा करणें, धावावणें, हाव सुटणें **भुकेला, भुकेजला**-वि १ क्षुधित २ अतिशय उत्सुक 'तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला।' -र २६

भूज—स्त्री १ भुजा, सबध बाहु २ (क्षेत्र मापनात) एक बाजू (शेताची, जागेची) ३ (रसा) लोहचुबकाच्या ध्रुवामधील आडवी लोखडी पट्टी [स भुज]

भूजपत्र—न १ भूर्ज नावाच्या वृक्षाची अतर्साल २ (ल) अगदीं झिरझिरीत वस्त्र [स]

भूत—वि १ (व्या) वर्तमान क्षणापूर्वी गेलेला काळ, भूतकाळ २ गेलेला, झालेला 'भूत भविष्य कळों यावें वर्तमान।' -तुगा २११२ ३ (समासात उत्तरपदीं) झालेला, एखाद्याच्या स्थितींत शिरलेला आणि स्थित असणारा उदा० पात्र-विषय-आधार-आश्रय-सिद्ध-साधन-भूत समासात पदार्ती ई प्रत्यय लागून कांहीं समास होतात उदा० कारणी-प्रमाणी-शुद्धी-पवित्री-भस्मी-वशी-द्रवी-भूत इ० [स] (वाप्र) **न भूतो न भविष्यति**-विलक्षण गोष्ट जें कधीं नव्हतें व

कधीं होणार नाहीं अशी गोष्ट ०पूर्व–वि पूर्वी झालेला, मागील काळात असलेला, झालेला [स] ०भविष्य–वि १ झालेलें व होणारें २ (व्या) भविष्यकाळीं एखाद्या क्रियेचा व्यापार होऊन गेला असेल असा अर्थ ज्या क्रियापदाच्या रूपापासून निष्पन्न होतो तो (काळ) [स] भूतले–वि १ अनुभविलेलें, भोगलेलें 'मग जीवें भूतलीं जिये सकटें।' –ज्ञा ११ ५७६ २ झालेलें, होऊन गेलेलें 'तरि भूतलें आठवे।' –ज्ञा १३ १२२

भूत—न १ राक्षस, पिशाच, स्मशानात सचार करणारी, झाडावर वास्तव्य करणारी, प्रेतास सजीव करणारी, मनुष्यें खाणारी एक दुष्ट योनि कधीं कधीं देवास, मूर्तीत वास करणाऱ्या चित्तक्लेस लक्षणेनें हा शब्द लावतात 'पढरीचें भूत मोठें। भावार्थीया झडपी नेटें।' २ मृताची छाया, पिशाच, समध 'तीं त्या पाहू न शकति जेंवि नृहरिमत्रजपपरा भूतें।'–मोभीष्म ५ १५ ३ (ल) विटलेली खराब झालेली वस्तु 'वाळले चिळले तुकडे विदून त्याचें भूत झालेलें' –नामना ८० ४ उपदेवताचा एक विशिष्ट वर्ग, योनिविशेष ५ पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पचतत्त्वापैकीं कोणतेंहि आदितत्त्व 'ऐसी दोनी भूतें खाये।' –ज्ञा ६ २४० ६ सृष्ट पदार्थ (सजीव, निर्जीव); कोणतेंहि द्रव्य, तत्त्व, कारण 'सोळा सुक्ष्म भूतादि सत्रावा जीव' (पचकर्मेंद्रियें, पचज्ञानेंद्रियें, पचतन्मात्रा, मन व जीव) ७ प्राणी 'मजयुद्धाभिप्रायापासुनि मागें बळेंचि फिरवील। ऐसें भूत नसेंचि त्रिजगीं' –मोकर्ण २७५४ ८ (कायदा) खरी, जशी घडली तशी गोष्ट ९ (सोंगटयाचा खेळ) एकदा मारली गली असुन पुन डावात बसलेली सोंगटी [स भू=होणें] ०घालणे–मत्रतत्रानें एखाद्याच्या अगात भुताचा सचार, घरीं भूतबाधा करविणें 'जनासि घालिती भूतें।' –दावि ४८० **भूत म्हणतां भूत लागतें, लागवयाचे**–भूत म्हणा म्हणजे भूत शिरलेंच, भूत पुढें दत्त म्हणून उभेंच **भुत नाचणें**–(घरात, गावात, रानात) एखाद्या स्थलाचा भणभणीतपणा दर्शविण्या करिता उपयोग करितात सामाशब्द– ०के(खे)त–प्रेत–न (व्यापक) भूत, प्रेत, पिशाच, राक्षस इ० [भूत+केत(द्वि), भूत+प्रेत] ०कोलीत–न पिशाच दीपिका ०खान–न (ल) जिचे केस मोकळे अस्ताव्यस्त सुटलेलें, वस्त्रें घाणेरडीं, आणि स्वरूप भयकर व हिडिस आहे अशी स्त्री, मुलगी, विद्रूप मूल [भूत+फा खान] ०खाना–पु १ भुतें, पिशाचें आणि वेताळ याचा उपद्रव असलेली जागा २ भुतें, पिशाचें याच्या खोडया, चेष्टा व दुष्ट कृत्यें, भूतचेष्टा (क्रि० उठणें, माजणें) 'जिकडे तिकडे भूतखाना उळा आहे, दुपारची बाहेर जाऊ नको' ३ भुताचा समुदाय ४ (ल) एका ठिकाणीं गोळा झालेल्या मुलाचा जमाव ५ अडाणी लोकाची दगल ६ भयकर व हिडिस माणूस ७ (निंदनें) घाणेरडी व अव्यवस्थित जागा ८ फ्रीमेसन सस्था [भूत+फा खाना] ०खीच–स्त्री भूताची खिचडी, प्राण्याचा नाश 'नाना युगातशक्तीचीं पात्रें। भूतखिचा बोटविलीं।' –ज्ञा ११ ३४३ ०ग्राम–पु १ स्थावर व जगम वस्तू २ पचमहाभूताचा समुदाय [स भूत+ग्राम] ०चेष्टा–स्त्री भुताचा खेळ, कृति, चमत्कार (शरीरबाधा होणे, भ्रम होणे, ठेवल्या जागेवरून पदार्थ अकस्मात नाहींसा होणे इ०) [स] ०जात–न जीवमात्र, सर्व प्राणी 'तुवा जन्मौनि पोसिलीं। भूतजातें।' –ऋ ४५ [स] **भुतें(ता)डा**–पु १ गाजणूक, कुतरओढ (खाष्टघनी, तगाददार इ० काची) २ दवडगा, दगदग (कामाची) (क्रि० लागणें) ०त्रय–न पृथ्वी, आप व तेज 'लोप आथी भूतमात्रा। देहींचा देही।' –ज्ञा ६ २९८ [स] ०दया–स्त्री प्राणिमात्रावर करावयाची दया ०पति–पु शिव, शकर [स] ०पीडा–स्त्री भूतबाधा [स] ०प्रलय–पु १ सर्व सजीव व निर्जीव वस्तूचा नाश, सर्वगत प्रलय २ भुताच्या बेसुमार चेष्टा [स] ०प्रेत–न भूतकेत पहा [स] ०बाधा–स्त्री भुताची पीडा, भुतानीं उत्पन्न केलेला रोग, दुसरी एखादी अनिष्ट गोष्ट [स] ०भाष–पु प्राणिमात्र तेवीं भूतभावीं नाशिवत। अविनाश जें।' –ज्ञा ८ १७७ [स] ०भावन–वि १ जग ह्या कल्पनेचा आश्रय 'मी य परीचा भूतभावनु। परी सर्व भूतासि अभिन्नु।' –ज्ञा ९ ८६ २ जग उत्पन्न करणारा, पालन करणारा [स] ०यज्ञ–पु १ पचमहायज्ञापैकीं एक, वैश्वदवातील बलिहरण पचमहायज्ञ पहा २ (विनादानें) आपल्या वहातील पचमहाभूतास बलिदान जेवण, भोजन देणें (क्रि० करणें) [स] ०वेळ–स्त्री भर दुपार, मध्याकाळ व मध्यरात्र (या वेळीं भुतें बाहेर पडतात) ०वैद्य–पि देवरूपी, पचाक्षरी [स] ०शुद्धि–पूजेच्या, एखाद्या सस्काराच्या पूर्वी करावयाचा एक विधि [स] ०सचार–पु पिशाचबाधा अगात भूत येणें [स] ०सृष्टि–स्त्री १ भुताच्या शक्तीने उत्पन्न झालेली माया, ऐंद्रजाल २ मात्रिक, जादुगार, गारुडी यानीं केलेली टक्वणूक, हातचलाखी, नजरबदी ३ भूताचा समुदाय ४ पचमहाभूतात्मक जग पचमहाभूतापासुन ईश्वरान उत्पन्न केलेलीं शरीरें, सयुक्त पचमहाभूतें ५ (ल) अकस्मात उत्पन्न होऊन क्षणात नाश पावणारें, वुजवुजणार कीटपर्यंत प्राणी (माशा, आळ्या, कृमी इ०) [स] **भुतांचा घाई**–स्त्री १ अगात आलेल्या भुतांचें झपा ट्याचें धापलणें आणि चलनवलन २ मालमत्तेवर भुतानीं केलेली धामधूम व खोडसाळपणा 'तववरिच भुताची घाई। जव मत्र वादी नाहीं पावला।' **भुताची दिवटी**–स्त्री दलदलीच्या जमीनींतून निघणारी दीप्तिमान हवा ही सपक्ष सर्पासारखी

अतरालात उडाल्यासारखी दिसते (इ) ड्रॅगुन –राको ५८३
भुताटकी–स्त्री १ एखाद्याचें वाईट, वेरें करण्यासाठीं भुतास काहीं देऊ करून त्याना उतरण्याची, घालण्याची, काढण्याची विद्या, धदा, जादगिरी चेटूक २ भुताचा व्यवहार, चेष्टा इ० [भूत+अटकी (का आटकी=खेळ)] **भुताटक्या**-की-वि भुताटकी करणारा
भुनाट(र)णें–अक्रि (राजा) राग इ० मुळें भूत अगात सचरल्याप्रमाणें चाळे करणें **भूतात**-पु (महानु) काळ, यम 'तुज सदा भूतात तो ही भीये।' –गस्तो ६५ **भूतात्मा**-पु १ शरीर, देह २ जीवाचें व क्रियेचें उपादानकारण असे मूल भूत तत्त्व, प्राणिमात्राचा आत्मा ३ देव [स] **भूताभास**-पु जग भासणें, जगाचा आभास 'आणि भूताभासु आर्धीच सरे।' –ज्ञा ९ ८० [स भूत+आभास] **भुतारणे**–अक्रि (राजा) भुतार्णे **भुतारा**-री, **भुतेरा**-पुस्त्रीपु भुतें काढणारा, पचाक्षरी **भुतारें**–न लहान भूत **भुतार्ने**–वि भुतानें पीडिलेला [स भूत+आर्त] **भुतावळ, भुताळ-ळें**–स्त्रीन १ भुताची, पिशाचाची जमात (क्रि० उठणें यणें लागणें) २ (समुच्चयानें) भुतें आणि पिशाचें त्याचा सर्व गण वर्ग ३ (ल) लुच्चे सोवे, शठ, भिकारी किंवा द्वाड आणि त्रासदायक मुलें याची गर्दी, हलकट लोकाची टोळी (क्रि० माजणें उठणें, जमणें) [स भूत+आवलि] **म्ह**० वतालाचे मागें भुतावळ आहेच **भुताळा-ळ्या**-वि दुसऱ्याचा नाश ह्व्याकरितां त्या वर भुतें घालणारा पचाक्षरी चेटक्या **भूतावळी**-स्त्री भुतावळ भुताचा समुदाय 'तैसें वीर क्त्तिचीये भूतावळी। नत्तिजे देहदमनाची बळी।' –भाए २२३ 'भूतावळी औट कोटी।' –दा २० ७ २६ [स भूत+आवलि]
भूताविष्ट-वि भूतसचार झालेला [स भूत+आविष्ट] **भूतावेश**-पु भूतसचार पिशाचसचार [स भूत+आवेश] **भूताहिती**-पु देव-पितर-आत्म-ऋण न देणारा –हको [स] **भुतेंखेतें**-नश्रव भुतें पिशाचें, हडळी समध इ० **भु(भू)तोंडी**-स्त्री १ पचमहाभूतास म्हणजे देहाच्या घटकास दिलेला भाग, घास, फराळ, अल्पाहार (क्रि० देणें) 'भुताला भुतोंडी द्यावी मग निघावे' २ भूतबळी 'ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडीं। जे जाले गा भूतोंडीं।' –ज्ञा ९ १८४ [स भूत+उडी] **भुत्या-भुता**-पु भवानी देवीच्या भगताच्या वर्गातील एक व्यक्ति, देवीचा उपासक हे गळ्यात देवड्याच्या माळा अगावर तेलकट वस्त्रे आणि हातात पोत (जळता काकडा) घेऊन भिक्षा मागत फिरतात **भुत्याचें झाड भुया**-नपु एक झाड याचें लाकूड जळताना प्रकाश पडतो दिवटया, रव्या इ० करण्याकडे याचा उपयोग करतात या लाकडाची रवी पुरली असता तिला अकुर फुटतो अस म्हणतात म्हणून या रवीच्या योगानें चेटकाचा प्रतिकार होऊन लोणी येतें अशा समजुतीनें लोणी येण्याकरिता हिचा उपयोग करतात **भूतोन्माद**-पु भूतावेशामुळें उत्पन्न झालेलें वेड, यात रोग्याचें सभाषण, पराक्रम, शक्ति व हालचाल, तसेंच तत्त्वज्ञान, शिल्पज्ञान इ० जाणण्याची शक्ति हीं अमानुष असतात या उन्मादाच्या लहरीचा काल ठराविक असतो –ओर १ ७३२ [स भूत+उन्माद]
भूतकेश-केस-कूस—पु एक क्षुद्रुप
भूतणें—न भूल, मोह –हको –अक्रि भुलणें
भूति—स्त्री १ शिवाच्या ठिकाणीं असलेली व तीव्र आणि मात्रिक विधींच्या आचरणानें प्राप्त होणारी अलौकिक शक्ति २ मोठेपणा, वैभव, ऐश्वर्य ३ जन्म, उत्पत्ति [स भू=होणे]
भूपकल्याण—पु (सगीत) कल्याण रागातील एक भेद [स]
भूपाळी–स्त्री १ एक राग ह्यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, पचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात जाति औडुव–औडुव, वादी गाधार, सवादी धैवत गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर २ भूप रागात पहाटे म्हटलेलें पद ३ वदिजनानीं गाइलेली स्तुति ४ पहाट म्हणावयाची ईशस्तवनपर पदें [भूप+आळविणें]
भूम—न १ मुग्याचें वाफळ (विशेषत बसरीचें) २ सोनाराकडे घडावयास दिलेल्या सोन्यातून कांहीं भाग त्यानें लवाडीनें काढून घेतला असता त्या सोन्याचें वजन भरून काढण्याकरिता त्यानें त्यात टाकलेली भर, लोहकीट [स भूमि]
भूम—पु (व) कर्नाटक व द्रविड देशात विवाहामध्यें वधूवर व वर पक्षाकडील सौभाग्यवती स्त्रिया याची एक पगत, साधारणत एकपात्रभोजनप्रकार
भूमका—स्त्री गाव, शीव, जमीन, जागा याची अधिष्ठात्री देवता [भूमिका]
भूमंगल—वि ज्याच्या उरावर किंवा कठावर चार पाच भोवरे असतात असा (घोडा), –अश्वप १ ९२ असा घोडा नळाच्या घरीं होता
भूमा—पु १ अभेद बुद्धीनें सर्व पाहणें, ऐकणें व जाणणें २ ज्याचा कधीं शेवट नाहीं असें सुख 'तो भूमा म्हणिजे अतरहित सुख ते।' –यथादी १२ ५३३ [स]
भूमि—स्त्री १ पृथ्वी २ जमीन जमीन शब्दाच्या बहुतेक सर्व अर्थी हा शब्द आढळतो भुई पहा ३ (भूमिति) बहुकोणाची बैठक, पाया, सामान्यत पाया ४ मूळ, मूळ आधार 'कवण भूमि हें न चोजवे।'–ज्ञा १० ४३ ५ मजला, माळा 'भूमी निर्वाळलिया पुरा। प्रासादु जाहला।' –ज्ञा १८ ३९ ६ स्थान 'आणि प्रकृतिजन्म–। भूमिका यया।' –ज्ञा १४ १३८ [स] **सामाशब्द–०कंप**-पु भूकप धरणीकप [स] **भूमिका**–स्त्री १ पृथ्वी २ नाटकातील वेष, रगभूमीवर दाखविलेल्या सोंगाचा वेष, सोंग ३ स्थल (क्रियेचें), रग, रगभूमि, रणागण ४ आधार, जागा, आश्रा,

थारा 'प पाणियाचिये भूमिके। पाणी तळपे कौतुकें।' –ज्ञा १३ ६०९ ५ वेळ 'अगा मावळलेनि अर्कें। सध्येचिये भूमिकेनें। ज्योतिदीप्ती कौतुकें। दिसे जैसी।' –ज्ञा १८ ४२१ ६ अवस्था 'तो आघवीयाचि भूमिका–। सर्वे चाले।' –ज्ञा १८ १०४३ ७ पायरी, मजला 'अभ्यासीं प्रथम भूमिका।' –एभा १३ २५५ ८ स्थिति 'तैसा आवडतिये भूमिके।' –अमृ ७ २६० [स] **०गत**–वि जमिनींत पुरलेलें 'न सापडे झालें भूमिगत धन।' –तुगा १६४० **०ग्रस्त**–वि १ पृथ्वीनें गडप केलेला, जमिनींत गडप झालेला २ जमिनीनें ताब्यात घेतलेला, पुरलेला 'द्रव्याचे चार भाग करावे, एक भूमिग्रस्त, एक धर्मे, एक व्यवहार, एक आत्मविषय ह्यास' [स] **०जा**–स्त्री सीता, जानकी [स] **०तल**–न भूपृष्ठ [स भूमि+तल] **०तैल**–न खडकतेल, घासलेट, राकेल, पेट्रोल [स] **०देव**–पु ब्राह्मण 'पूजनहि घेत नाहीं का? हो! या भूमिदेवदासाचें।' –गोसभा १ ९७ [स] **०धर**–पु भूधर, पर्वत [स] **०निक्षेप**–पु जमिनींत पुरून ठेवणें 'भूमिनिक्षेप जे करू जाती।' –एभा २३ १३४ [स] **०भार, भूमीस भार**–पु १ पृथ्वीवरील (पातकी लोकाचा) भार 'हरितिल सर्वांहि भूमिभारा हे।' –मोकर्ण ४६ १४ २ अतिशय दुष्ट, कवडीमोल मनुष्य 'भूमिभार जालो केवळ। हें तू कृपाळ जाणसी।' [स] **भूमिया, भूमा–म्या**–पु १ जमिनीचा मालक २ गावचा मूळचा रहिवासी, फार दिवसाचा रहिवासी, गावचा मुख्य पाटील, पाटील वगैरे हक्कदार (गुजराथेत व राजपुतान्यात) ३ भिल्ल जातीचा वाटाड्या ४ (सयुक्त प्रातात) एक ब्राह्मणाची जात [स भूमि, भूमिज] **०रुह**–पु वृक्ष 'अश्रण्य भूमीरुह हा चढाया।' –मारुह १ ६२ [स] **०शयन–शय्या**–नस्त्री जमिनीवर निजणें [स] **०सुर**–पु ब्राह्मण भूमीवरील देव 'तें मज सागुनि तूंहि स्वयशें तो जेंवि भूमिसुर साजे।' –मोमभा २ १००

भूय—स्त्री (गा) (ल) तळपट, निःसंतान

भू–भूंय—स्त्री १ पृथ्वी २ जमीन भुई 'जो भुईभेणें पळों जाय। तो जेंथें पळे तेंथें भूये।' –एभा २ ५१२ जमीन शब्दाखालीं दिलेल्या सर्व अर्थी योजतात [स भू, प्रा भुई] **०कादो**–पु (गो) भुईकादा, औषधी वस्तु **०घर**–न (को) भुयार, तळघर **०मूग**–पु एक कंद, भुईमूग पहा

भूय—क्रिवि पुनः पुनः [स भूयस्]

भूयसी—स्त्री १ धार्मिक विधीच्या शेवटीं, जमलेल्या सर्व ब्राह्मणास द्यावयाची दक्षिणा २ मोठाल्या दणग्या (सर्वसाधारण आर्थिक अडचणीच्या वेळीं वारंवार पुष्कळास दिलेल्या) [स]

भूर भुरी—स्त्री १ ज्यामुळें डोळ्यास भुरकट अंधुक दिसतें असा रोग, डोळ्यावरील अंधारी, बुबुळावरील सारा, पातळ पांढरा पडदा २ शाई –वि १ भुऱ्या रंगाचा भुरा २ क्षणभंगुरता 'दिसे तें तें भूर दादा सांगो काय असतें।' –भज ४१ [स अभ्र?]

भूरेचंडी—स्त्री एक लहान झाड

भूर्ज—पु वृक्षविशेष हीं झाडें हिमालयावर सापडतात याची साल कागदापेक्षाहि अधिक टिकाऊ असते [स] **०पत्र**–न १ भूर्ज वृक्षाची आतरसाल हिंदुस्थानातील बरेच प्राचीन ग्रंथ भूर्ज पत्रावर लिहिलेले होते सौगंधिक व जंतुनाशक गुणहि याच्या अंगीं आहेत २ (ल) विरलेला कपडा ३ अतिपातळ कागद [स]

भूल—१ (वाई) एक वनस्पति –मसाप ३ ३ २ गुराचा एक रोग –शे ६ ४६

भूल–लि–ली—स्त्री १ गुंगी बेशुद्धपणा (मादक पदार्थाच्या सेवनानें उत्पन्न झालेला) २ मतिमांद्य, मनाचा गोंधळ, घाटाळा, बुद्धिभ्रंश, भ्रम (क्रि० पडणें, घालणें) 'तरी जितलें जैसें भुली। पिसें आलापु घाली।' –ज्ञा १८ २६ ३ चूक, विस्मरण [हिं] **भूलथा(ता)पा**–स्त्री फसवणूक, ठकवणूक, मन वळविण्यासाठीं केलेली हिकमत (क्रि० देणें) थाप पहा [भूल+थाप] **भू(भु)लभूलैया**–स्त्री एक प्रकारची चतुष्कोणी किंवा वर्तुलाकार केलेली, व्यूहाप्रमाणें रचना, चार चक्र व चार बिंदु यांच्या जुळणीनें साध्य होणारी रचना याची मरख्खी माहीत नसेल तर आंत सापडलेल्या मनुष्यास बाहेर पडणें कठिण जातें

भूषण—न १ अलंकार (शब्द व ल), भूषविणारी, मंडित करणारी, शोभविणारी कोणतीहि वस्तु (रत्न, दागिना, सद्गुण, सुलक्षण, गुण, विद्या) २ अलंकार, मंडन, शोभा ३ अलंकृत, मंडित स्थिति ४ मंडन, शोभन (शब्द व ल) [स भूष्] **०दूषण**–न सिद्ध करणें आणि असिद्ध करणें, वादप्रवाद खंडण मंडण स्थापणें व टीका करणें, (पक्ष, प्रमेय इ०) [स भूषण+दूषण] **०प्रद**–वि शोभादायक [स] **भूषविणें**–क्रि मंडित करणें, शोभविणें अलंकृत करणें (शब्दश व ल) **भूषा**–स्त्री भूषण पहा 'वाडा भूषा वस्त्रें दासी–दासाश्व–हस्ति–रथ–रत्नें।' –मोकृष्ण ८८ ४० [स] **भूषार्थें**–न भूषण **भूषित**–वि अलंकृत, शोभविलेला

भूस—पु (गो) जेवण [स बुस] **भूस–माप–कापणी**–स्त्री (गा) जेवण व हजामत

भू–भूंस—न १ भुसकट, तूस २ (ल) क्षुद्र पदार्थ 'मोक्षत्याचे हर्षी भूस।' –एभा २० ४१० ३ चूर्ण, पीठ (किडीनें खाल्लेल्या लाकडाचें) ४ धान्याविषयीं सामान्य संज्ञा 'तादळ भुसात मोडतो कीं किराण्यात मोडतो' ५ भुसडा पहा [स बुस, व भूशि, गु भुसो, भुस, प भुस, हिं भूस, भूसा, सिं बुहु, बुहो, फ्रेंजि फुस (गवत, पाला)] **म्हण** वाऱ्यावर वरात भुसावर चिठी **०भरणें**–यथेच्छ कुटणें, मारणें, चोपणें **भुसाने**

भंग भरणे–१(ल) गबर असणें (सावकारापुढें प्रतिष्ठा मिरविणाऱ्या खळ्यातील भुसानें अग भरलेल्या कुळास किंवा कुणब्यास त्याला भरपूर उत्पन्न झालें या अर्थानें म्हणतात) २ पुष्कळ सपत्ति अस ल्यामुळें फुगणें **भुसके लाडू**–पुअव १ लाकडाच्या भुसाचे लाडू (दिसण्यात लाडवासारखे, पण खाऊ लागल्यास निरुपयोगी यावरून ल) २ नकली भाषण किंवा कृत्य **भूसा**–पु १ भुसकट (काड वगैरेचें) २ गुळाचा एक प्रकार –शे ७ ८९

भृकुटी—स्त्री १ भूसकोच, भिवया चढविणें, आठ्या पडणें (प्र) भ्रुकुटी २ भिवई 'भ्रुकुटि वक्र करुनि बघत।'–सौभद्र [स] **०भग**–पु कपाळास आठ्या घालणें, रागाची दृष्टि (क्रि० करणें) [स]

भृंग, भृंगराज—पु भ्रमर, भुगा [स] **भृंग(गि)राज**–पु १ माका, हा औषधी आहे २ एक पक्षी काकाकव्वा **भृगि राज होणें**–एका पिसानें मोर होणें

भृंगा–गी—स्त्री भाग [स भृग]

भृंगी—पु एक शिवगण [स]

भृगु—पु १ शुक्र २ पर्वतादिकाचा उच तुटलेला कडा [स] **०पतन**–न कडयावरून पडणें 'कीं भृगु–पतन तसें हें जें तू करणार त्या अरीत रण।'–मोकर्ण २६ २८ [स] **०पात**–पु डोंगरावरून करून घेतलेला स्वत चा कडेलोट [स] **०वार–वासर**–पु शुक्रवार [स]

भृति, भृत्या—स्त्री १ मजुरी, पगार, भाडें २ पोषण [स भृ=पोसणें] **भृत्य**–पु १ मोलकरी मजूर, वेतन घेऊन काम करणारा २ सामान्यत चाकर 'स्वामिभृत्याचा न करी। सवाटु काई।'–ज्ञा १८ ८५ ३ भक्त [स भृ=पोसणें] **म्ह०** भृत्यकृत राजनि=चाकराच्या कृत्याचा सर्व मान, अपमान धन्याला मिळतो

भृशुंडी—स्त्री एक शस्त्र 'मुद्गर चक्रें भशुडीसी।' –जे १८ ८५ [स]

भृष्ट—वि भाजलेला [स भ्रस्ज्]

भें—न १ भय, भीति 'प्रकट न तें वृत्त करी जाणो होईल त्या स्वनिविला भें।'–मोवन ७ ८७ २ भयाचें कारण, धोका [स भय] **म्ह०** शें तों भें, हजार तों बाजार, लाख तों काख **भेणें, भेनें, भेन**–क्रिवि भीतीमुळें, भयाच्या प्रभावामुळें 'सर्वा भेनें जावें पण प्रालब्धा भेनें कोठें जावें 'देण्याभेन मला सुचत नाहीं' ' **म्ह०** गोड गारा असल्या तर त्याच्या भेनें न उरत्या **भेउर–उरे**–न भय, भीति 'हे भवा भेउरे। आघवेंचि।'–ज्ञा १३ १०४० **भेंकट, भेक(का क्)ड**–वि भित्रा **भेकणा**–वि १ करूप २ भेसूर –शर

भेक—न बेडूक 'स्मरादि रिपु मन्मनीं अहि न काळ भेका कसे।'–केका २१ [स]

भेक—न तुकडा चीर, फाक फोड **भेकणें**–सक्रि चिरणें, (पदार्थाची) फोड काढणें [भेग] **भेकल**–न (कु) तुकडा

भेकणे—अक्रि (रडणें या शब्दावरोबर प्रयोग उदा० रडणें भेकणें) रडणें, रडून आकात करणें भेंकाड पहा [ध्व]

भेंकर–रें—न हरिणाची एक लहान जात 'जबुक चितळे रोही भेंकरें कुरवाळुन धरणें।'–ऐपो ३१०

भेंकाड—न वासलेलें तोड (विरू) भोकाड पहा

भेग, भे(भें)गर, भेगळा–ळी—स्त्री चीर, फट, तडा [स भिद्, भेदक, प्रा भेणग] **भेगळणें**–अक्रि उलणें, चीर पडणें, तडकणें (जमीन, हात, पाय इ०)

भेंजू(झू)ड—वि १ लाजाळू, चारचौघात बोलणें, चालणें ० विषयीं धैर्य नाहीं असा २ भितरा, भेकड [भें देप्रा भेज्ज=भीरु]

भेट—स्त्री १ गाठ, माणसाचा सयोग, मुलाखत २ परस्पराची गाठ घेताना दिलेलें आलिंगन, मिठी ३ मोठ्या मनुष्यास भेटावयास गेलें असता द्रव्य, वस्त्र, फळें इ०चा दिलेला नजराणा ४ श्रेष्ठास किंवा इष्टमित्रास दिलेली देणगी, उपायन, बक्षीस [देप्रा भिट्टन, हिं] **०बकरा**–पु १ (ल) कोणी सरकारी अमलदार, देशमुख आपल्या गावीं आला असता त्याला गावकामगार, गावकरी देतात ती भेट, देणगी २ लग्नात वधूची आई, वराच्या आईला लग्नास नेताना किंवा रासनहाणाच्या वेळीं देते तो नजराण्याचा मान (वरील प्रसगीं प्राचीन काळीं प्रत्यक्ष बकराच देत) [भेट+बकरा] **०भलाई**–स्त्री (ना) भेटीगाठी, बोलणें इ० **भेटणे**–अक्रि १ एखाद्याकडे मुद्दाम काहीं कारणासाठीं जाणें, मुलाखत करणें, गाठ घेणें २ आलिंगणें, कवटाळणें ३ यदृच्छेने कोणी कोणाला दिसणें, गाठ पडणें ४ (खा व) मिळणें, पावणें 'मला अमुक पैसे भेटले' **भेटतखेवो**–क्रिवि भेटताक्षणीच 'जीवीं बाधें उदका। भेटतखेवो।' –ज्ञा १४ ९५ **भेटविणें**–सक्रि १ गाठ घालून देणें, सयोग करून देणें २ कवटाळविणें ३ अर्पण करणें 'बोधानि पाचाळ नरेश्वर। भेटवी उपायनें अपार।'–मुआदि ४५ ६६ **भेटाभेट**–स्त्री परस्परातील भेट, आलिंगन इ० [भेट द्वि] **भेटि–टी**–स्त्री १ (काव्य) भेट मुलाखत गाठ 'भेटी लागी पढरीनाथा। मनालागी तळमळ वेथा।' २ नजराणा, देणगी 'गोडी याची मज बहु भेटि उदरा। तुझा गमे थोडी।'–मोकृष्ण ८१ १६

भेड—न भय, भीति 'हा ठेवोवेन्ही वियोगभडें। जें बाळ तरि जगाये वेढें।'–अमृ १ ६ –वि (काव्य) भित्रा, भेकड, भ्याड 'ऐसिया जी विषयभेडा। नाहीं निजबोधू, धडफुडा।'

-एभा ६ २१ [स भी-भेकड, प्रा भेड] ०चित्त-वि धैर्यहीन ०पण-न भित्रेपणा, भ्याडपणा 'बोध न करवे परिपूर्ण। हें भेड पण ज्ञात्यांचें।' -एभा २९ ८२९ ०स(सा)र, भेडसारु-वि (काव्य) भित्रा, भ्याड **भेडसाविणें**-न पक्षी, पशु इ०स शेतातून हाकलून लावण्यासाठीं करतात तें मनुष्याकृति बाहुले, बुजगावणें **भेडसाविणे, भेड(डा)विणें**-सक्रि १ भिववणें, भीति दाखविणें 'यद्भी व्याली अभेद्य प्रबळ परम जे यादवा भेड सावी।' -मोकृष्ण ७६ ४ २ धमकी देणें **भेडका**-वि भित्रा भ्याड 'ऐसा मी विश्वमूर्ती। भेडका जाहलो।' -ज्ञा ११ ३८६

भेड—पुन १ बोरू, जोंधळा इ०चें ताट, यातील भुसभुशीत आणि मऊ गाभा २ (ल) भुरुभुरु जळणारें, हलकें लाकूड ३ साबणीसारखा साखरेचा केलेला एक खाद्य पदार्थ ४ -न (राजा) डोळ्यातील यू ५ -न मासे धरण्याच्या जाळ्याच्या शेवटास लावलेला तरगणारा लाकूड इ०चा तुकडा, बोयरा ६ -पु कानाच्या पाळींत दागिना घालण्यासाठीं पाडलेलें भोंक मोठें करण्यासाठीं त्यात घातलेला बोरू इ० चा तुकडा (क्रि० घालणें) ७ (को) चिवट व हलकें असें गाडगा इ० करण्यास उपयोगी एक लाकूड 'तो वाढोनि मोडला। भेड्र जैसा।' -ज्ञा १८ ५७५ (गो) पारसा पिंपळ

भेडकी—वि (व) ठेंगू व विदकिडीत बाभ्याचा (मनुष्य)

भेडणे—अक्रि आटयापाट्या, विटीदांडू इ० खेळात खेळाडूची वाटणी करताना दोन दोन खेळाड्नीं भेडतूकडे जाणें **भेडतूती, भेडू**-पु १ आटयापाट्या, विटीदांडू इ० खेळातील गडी व दून घेतेवेळचा एका पक्षाचा नायक भिडू पहा २ (तिरस्कारार्थी व विनोदानें) सभा, समेलन इ० चा अध्यक्ष, मुख्य

भेडलोमाड—पु (कु) माडाचा एक प्रकार

भेडस—स्त्री (गो) जाभळाच्या झाडासारखें एक इमारतीच्या उपयोगी जगली झाड

भेडस(सु)णें, भेरसुडणें—सक्रि भिडसणें, भिडसुडणें पहा

भेंडा—पु १ (इमारतीच्या उपयोगाची) मातीची कच्ची वीट, मातीचें ढेकूळ 'ससप्तकात झाला मग्न जसा सागरोदरीं भेंडा।' -मोकर्ण ३० २७ २ घोडयाच्या गुडघ्यावर होते ती गाठ, भेंडी ३ मुद्दल तुबून फुगलेली रक्कम, ढीग (व्याज, कर्ज इ०ची) (क्रि० जमणें, करणें, घालणें, असणें, वाढणें, फुगणें, फेडणें, फिटणें)

भेंडा—पु १ एक वनस्पतिविशेष २ त्याचें फळ ३ लाकूड पोखरून खाणारा एक किडा **भेडा लागणें-भेंडावणें**-भेंडा नावाच्या किड्यानें लाकूड, झाड इ० खाल्लें जाणें **भेंडाळणें**-अक्रि १ लठ्ठ, फोपसे होणें २ अशक्त, कमजोर होणें (अवयव)

भेडा—पु (गो) क्बर **भेंडाक धरप**-अक्रि (गो) कमरेस धरणें **भेडावप**-अक्रि (गो) संभोग करणें

भेडी—स्त्री १ एक फळभाजीचें झाड व त्याचें फळ २ भेंडा अर्थ २ व ३ पहा ३ रातबीचें एक झाड, भिरड ४ ज्याचें लाकूड तांबूस रंगाचें असतें असा एक वृक्षविशेष ह्याच्या पुष्कळ जाती आहेत [देप्रा भिटिया! हिं भटा] ०बीज-न भेंडीचें बीं हें अठरा उपधान्यांपैकीं एक आहे **भेंडवडा**-पु (व) भेंडीचा वडा, एक खाद्य पदार्थ

भेडु(ड्ड)का—वि १ भयभीत २ भेकड, भितरा

भेडुसान—पु (गो) बहिरेपणा

भेंडो(डा)ळें, भेंडो(डा)ळा—नपु गुडाळी, सुरळी, वळकटी (कागद, दोरा इ०ची) 'तुका म्हणे तोयें आपुलें भेंडोळें।' -तुगा १०२९ बिंडोळें पहा

भेंडोळें—न (हे मराठवाडा) जाड थालिपीठ धापडा-डें पहा

भेण—न भय, भीति 'मग भेणें भेणें जैसें। मुखीं झाडा द्यावयाचनि मिसें।' -ज्ञा ११ १८३ ०भेण-क्रिवि भीतभीत 'मग तैसाचि भेण भेण। पुढती जोहारूनि चरण।' -ज्ञा ११ ४९० **भेणें**-उक्रि भिणें, भीति वाटणें -क्रिवि भीतीनें 'तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले।' -र १० **भेणेंभक्ति**-भीतीनें केलेली परमेश्वराची भक्ति **भेणेंभाव**-पु भीतिजन्य ईश्वरभक्ति,भेणेंभक्ति

भेणीस—स्त्री (कु) बहीण [स भगिनी, प्रा भइणी]

भेत, भेतूक, भेतकूल—नस्त्री फळ, लाकूड इ०चा तुकडा, चीर फाक, फोड, चिरफाळी, ढलपा भेक पहा -न १ (गो) बाबूचें चपटें पातें बीळ पहा २ (कु) मीठ वगैरे लावून सुकविलेली आब्याची फोड [स] **भेतणें**-उक्रि (पदार्थाच्या) उभ्या चिर फळघा, फाकी काढणें **भेतलणें**-अक्रि (राजा) उभें फाटणें, चिरलें, भेगललें जाणें **भेतळ-ळा, भेताळ**-पु (राजा) जळणाकरिता फोडलेलें लाकूड, सर्पण, लाकडाचा जाड, लांब ओंडा (विरू) भितळा पहा **भेताळा**-पु (राजा कु) मोठी भेग, चीर, फट

भेद—पु १ विभागणें, वेगळे करणें, गट्टी फोडणें, विभक्त करणें (क्रि० करणें) २ विभागलेली, वेगळेपणाची स्थिति ३ अलग होणें, वेगळेपणा, पृथक्पणा, भिन्नता 'शिळा स्फटिकाची न पालटे भेदें। दाऊनिया छेदें जैसी तैसी।' -तुगा १३ ४ फरक, अंतर, दुजा भाव तुज मज जननी हा सर्वथा भेद नाहीं।' -सारुह २ १०४ ५ फरक करणें, वेगळेपणा करणें, भिन्नता करणें, दुजाभाव (क्रि० करणें) ६ वर्ग, जाति, प्रकार, विभाग, तऱ्हा 'जरी वेदें बहुत बोलिलें। विविध भेद सूचिले।' -ज्ञा २ २६० ७ मतभिन्नतेमुळें आलेलें वितुष्ट, बेबनाव, फाटाफूट, विरोध 'त्यातील एक फुटकी कवडी। भेदू पाडी सुहृदासी।' -एभा २३ ३५४ ८ वैर, स्नेह नाहींसा करणें, शत्रूस जिंकण्याच्या चार

प्रकारापैकीं एक साम, दाम, दंड पहा ९ एखाद्या गोष्टीपासून परावृत्त होणें, माघार घेणें, मन इ० त झालेला बदल, पालट 'हा चाकरीस कबूल झाला होता तुम्ही ह्याचा भेद केला म्हणून राहीनासा झाला ' १० गुप्त बातमी, रहस्य, फितुरी दिल्लीचा भेद झाडून मजपाशीं आहे ' –भाव २५ ११ (तत्वज्ञान) फरक, वेगळेपणा, भिन्नता ह्याचे तीन प्रकार आहेत– स्वगतभेद (उदा० आम्ब्याच्या पानाशीं मजरी भिन्न आहे), सजातीयभेद (उदा० आम्रवृक्ष हा बकुलाशी भिन्न आहे), विजातीय भेद (उदा० वृक्ष हा दगडाशीं भिन्न आहे) ' विजातीय भेद ते ठायीं। नसे सजातीय भेदू कांहीं। स्वगतभेदू तोही नाहीं। भेदशून्य पाही ये रीतीं। ' –एभा ९ १९२ १२ (व्या) कर्ता कांहीं क्रिया स्वत करतो किंवा दुसऱ्याकडून करवितो किंवा ती क्रिया करण्याचें कर्त्याला सामर्थ्य आहे हें अर्थ दाखविणारी क्रियापदाच्या रूपात केली जाते ती भिन्नता ह्याचे मूळरूप, प्रयोजक व शक्य असे तीन प्रकार आहेत [स भिद्= फोडणें] ०अर्थ, भेदार्थ–पु दुसरा हेतु, खरें लपवून दुसरेंच सांगणें 'तरी तुम्हास भेद अर्थे त्रासयास दाविते। ' –कचसुच ५ ०त्रय–त्रितय–न भेद अर्थ ११पहा 'तैसा मी पूर्ण पुरातन भेदत्रय नाहीं।' –दप १०४ [स] ०दृष्टि–बुद्धि–स्त्री (हें माझें हें दुसऱ्याचें, कार्य निराळें, कारण निराळे इ०रूप) दृष्टीची भिन्नता, निराळेपणा [स] ०प्रत्यय–बुध्दि–पुस्त्री १ ब्रह्मापासून सृष्टि अगदीं स्वतत्र आहे असा विश्वास, मत, द्वैतवाद २ भेददृष्टि पहा [स] ०भाव–पु भिन्नत्वाची बुद्धि, परकेपणाची भावना 'मग ते पाषाण सहसाही। भेद भाव न धरिती।' ०युति–योग–स्त्रीपु (ज्या) योगात सूर्य व खस्थ पदार्थ त्यामधील दक्षिणोत्तर विवर त्याच्या त्रिज्याच्या बरजेपेक्षा कमी असले म्हणजे त्या खस्तांचें बिंब सूर्यबिंबाच्या आड यतें असा योग –सूर्य २४ ०वाद–पु परमात्मा आणि विश्व भिन्न आहेत असें तत्त्व किंवा त्याचें समर्थन, द्वतवाद [स] ०वादी–पु भेदवादाचें समर्थन करणारा, द्वैतवादी भेदक–न (को) सुपारीचें खाड –वि भेद करणारा, विभक्त, पृथक् करणारा 'दक्ष धूर्त योग्य तार्किक। सत्य साहित्य नेमक भेदक। ' –दा २ ८ १३ [स] भेदणे–सक्रि १ विभागणें, विभक्त करणे, वेगळें करणें (शब्दश व ल) ' मग भेदिलें गुणीं तिहीं। ' –ज्ञा १७ १९९ २ छेदणे, फोडणें, कोरणें 'जैसा भ्रमर भेदी कोडें। भलतैसें काष्ठ कोरडें।' –ज्ञा १ २०१ ३ फरक, दुजा भाव करणें ४ (औषध, विष इ० शरीरात) भिनणें, जिरणें, मिसळणें ५ आपल्या पक्षाकडे वळविणें, बुद्धिभेद करणें, फितूर करणें ' तुज भेदिलें परानीं स्पष्ट म्हणुनि बोलसी असें खोटें। ' –मोकर्ण २७ ४७ ६ मारणें ' त्यासमयीं घुराजें धरिला भेदावया शर क्षितिला।' –मोमत्ररा उत्तर काड ३७० ७ टोंचणें 'चापच्छेदी भेदी मर्मी निर्मी घडींत शतमाया। –मोभीष्म ८ २३ भेदन–न भिन्न, वेगळें करणें, पृथक् करणें [स] भेदनीय–वि विभक्त, वेगळें, पृथक् करण्यास योग्य, लायक [स] भेदाभेद–पु भिन्नभाव, भेदभाव, भिन्नता, फरक ' ब्रह्मस्वरूपीं कांहीं भेदाभेद नाहीं। ' [भेद+अभेद किंवा भेद, द्वि] भेदि(दी)क–वि हृदयापर्यंत खोल जाऊन पोंचणारें (वेदातपर व गूढ अर्थांचें गाणें, पोवाडा, लावणी इ०) ' टाळ, वीणा, पखवाजावर गोड भजन करावें अथवा भेदिक लावण्या गाव्या ' –खेया ५७ भेदित–वि विभागलेलें भिन्न, वेगळें, विभक्त केलेलें [स] भेदी–भेद्या–पु १ गुह्य, मर्म, अतस्थ गोष्टी जाणणारा (राज्य, स्थळ, कामधदा इ० च्या) २ असल्या गुह्य गोष्टी फोडणारा, भेद करणारा, फितुरी 'आधीच शहर खाली आणि नजीबखान तो केवळ भेद्या '–भाव २६ भेद्य–वि भेदावयास योग्य, शक्य, फोडण्यासारखा, विभागण्यासारखा [स]

भेदड—वि भितरा, भ्याड [भें, भय]

भेदर–री—नस्त्री (व) बिरवांगें, टोमाटो

भेदरणें—अक्रि (एकाच स्थितींत राहिल्यामुळें गात्र इ०स) बधिरता यणें (गो) भेऱ्यौचें [बधिर]

भेद(दा)रणें—अक्रि भिणे, घाबरणें, भीतीनें गागरून जाणें, भयभीत होणें, भाबावणें [भें] भेद(दा)रा–पु १ भय, भीति, काळजी (क्रि० सुटणें) ' विद्युत्पातें अति भेदरा। पक्षींद्रातें दाविती। ' –मुआदि ६ ४८ २ दहशत, वचक, धडकी, धास्ती, दरारा (क्रि० घणें, बसणें, होणें) भेभि(भी)स्त–वि भितरा, भ्याड, भेकड ' त्यात आम्ही भेभिस्त तुर्शी बोलाया वाट भये।' –होला १८० [भयभीत]

भेबेंचचें—अक्रि (गो) मेंढराने ओरडणें [ध्व]

भेर—स्त्री (राजा) भेग, चीर, फट

भेर—स्त्री बोरीचें झाड, बोर पहा

भेर, भेरी—स्त्री १ मोठा नगारा, नौबत २ वर्ण्यासारखें एक वाद्य ३ (ल) ढेर, फुगीर पोट ४ झाडाचें पुढें आलेलें खोड ५ अतिशय मोठा दगड [स भेरी]

भेरका—वि (व) तिरळ्या नजरेचा

भेर(ल)गा—पु वृषण सुजून तें खालीं लोंबण्याचा विकार अंडवृद्धि, अतगेळ (क्रि० उतरणें, ओसरणें, बसणें) [भेला=गोळा]

भेर(रू)ड—न १ झाड, फळ इ० पोखरून नासाडी करणारा किडा (क्रि० लागणें) २ या किड्यामुळें झाड इ० स उत्पन्न होणारा रोग ३ (ल) ज्यात शरीर झिजत जातें असा रोग ४ (ल) सावकार इ०चा पैशासाठीं लागलेला तगादा, (सामा) कटकट, तगादा (क्रि० लागणें) [प्रा] भेर(र)डणें–अक्रि भेरड नावाच्या किड्यानीं झाड पोखरलें जाणें

भेरड—न डोळ्यातील गू, मळ

भेरंड—स्त्रीन एक वृक्ष व त्याचें फळ भिरड पहा **भेरंडेल**–न भेरडाच्या फळाचें तेल भिरडेल

भेरडा—पु बेहेडा पहा

भेरला(ली)माड, भेलडामाड, भेरळ, भेरळीमाड, भेल्लामाड—पु माडाची एक जात, सुरमाड

भेरा—वि १ (राजा) बहिरा, बधिर कानाचा २ बधिर, सुना, निर्जीव, संवेदनाशून्य [बधिर] **भेरकट**–वि किंचित बहिरा, बहिरट **भैरवाची सेवा असणें**–बहिरा असणें

भेरा—पु १ (व) आडवे उभे दोन लाकडाचे तुकडे एकत्र जुळवून आणि मध्यभागीं भोंक पाडून त्यात एक उभा दांडा लावलेलें चक्कासारखें, दोरीस पीळ देण्याचें साधन २ (व) खाबावरचा उथळा ३ (व) फक्त तुबा व आरे लाविलेला चाकाचा भाग

भेरुता, भेरुवात—स्त्रीपु स्थूलता आणणारा एक वातविकार

भेल-ली—स्त्री (कों) गुळाची ढेप, थापटी (व) भेलकी

भेल—स्त्री १ मिसळ, मिश्रण, भेळ २ भरतीला घातलेली, मिसळलेली वस्तु [प्रा भेल] **भेलण**–न भेल अर्थ २ पहा **भेलणें**–उक्रि मिसळणें, एकत्र करणें, मिश्रण करणें

भेलकंड-कंडा-डी—नपुस्त्री झोकाडी, झोक (क्रि० जाणें, खाणें) **भेलकंडणें**–अक्रि झोकाडी जाणें, अडखळत, हेलकावे खात चालणें

भेला—पु १ कडबा, सरम, गवत इ०चें लाबच लाब वेटोळें, गुंडाळा ओलावा, लोणा यापासून धान्याचें रक्षण व्हावें म्हणून हा पेवात धान्याभोंवतीं घालतात (क्रि० घालणें, बांधणें, बसविणें) २ (क्र) भेलगा पहा ३ ढप, रास, गोळा (गूळ, साखर, लोणी, खवा इ० चा) 'हातीं गुळाचा भेला। रसना चाटीतसे ज्याला।' –यथादी २ ३६८ 'आधींच नैषधकथा नवनीत भेला।'–२ २६

भेलांडा—पु (कु) लहान मुलास द्यावयाच्या बाळ औषधातील, बालगुर्‍हीतील समुद्र फळ

भेलोंड—न (व) जबरदस्त दुःख, संकट

भे-भेंव—न भय, भीति (क्रि० वाटणें, लागणें) 'तव शाखा कडाडली भेवो। नाना खेचर पळाले।'–मुआदि ५ ११४ [स भय] **भेवाडणें**–सक्रि (व) भेडसावणें पहा

भेश-स—स्त्री तुकडा, फाक, भाग –न (कु) भेस्कूट

भेश-ष-स—पु १ पोशाख, पेहेराव, वेष २ पोषाखाची तऱ्हा ३ सोंग, रूप, वेष 'ऐसे नाना भेष घेउनि हिंडती। पोटा साठीं घेती प्रतिग्रह।' –तुगा २८३८ [स वेष, प्रा वेस, हिं प भेस]

भेषज—न औषध [स.] **भेषजी**–पु औषधें विकणारा, पसारी.

भेषयाळें—वि (कु) ज्याच्या भेशी, भेसी काढता येतील इतकें जून झालेलें (शहाळें)

भेष्टावप—सक्रि (गो) भिववणें, भेडसावणें

भेसक—वि मिश्रित, मिसळलेलें 'रजचि तमभेसक। तेथ शूद्र ते गा।' –ज्ञा १८ ८२९

भेसर—वि भितरा, भ्याड, भेकड [भय]

भेसळ—स्त्री मिश्रण, मिसळ, भेळ **भेंसळणें**–अक्रि मिसळणें, भेळणें, मिसळणें पहा 'पाठीं तेथेंचि तो भेंसळला। तव शब्दाचा दिवो मावळला।' –ज्ञा ६ ३१४

भे(भे)सुड-सूर—वि १ भितरा, भ्याड २ भयंकर भीति प्रद, भयाण, अकाळविकाळ [भें]

भेळ—स्त्री भेसळ, मिसळ भेल पहा [हिं] **भेळाभेळ**–स्त्री मिसळलेली, मिश्रित स्थिति **भेळणें**–उक्रि मिसळणें, भेलणें

भेळा—पु १ भेला अर्थ १ पहा २ एक जंगली वृक्ष

भेण, भेणुली—स्त्री (कु कों) बहीण [स भगिनी, प्रा भइणी] **भेयनइंवरा**–वि (हेट) (शिवी) भानचोद याप्रमाणें

भैम—वि भयंकर, भीतिप्रद, भेसूर, दारुण [स]

भैय्या, भैय्यन—पु पुरभय्या पहा

भैरव—पु १ शंकराचा एक अवतार विशेषत असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कपाति (किंवा कपाल) भीषण आणि संहार हीं शंकरांचीं आठ रूपें, मूर्ती २ (संगीत) खंडेराव 'भैरव भगवती मल्लारी। मुजा नृसिंह बनशंकरी।' –दा ४ ५ ७ ३ एक राग. ह्यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी धैवत संवादी ऋषभ गायनसमय प्रातःकाल ह्याच्या अवरोहांत कोमल निषादाचा अल्प प्रयोग विवादी ह्या नात्यानें केलेला दिसतो ह्याचे अहीर, आनंद, गुणकली, प्रभात, बंगालशिव, रामकली, सौराष्ट्र, हिंजिज इ० प्रकार आहेत ४ स्त्रियांचें एक कर्णभूषण –वि भयंकर, भीतिप्रद, भीषण प.पासि काळ आणि भैरव दुष्टभावा।'–नरहरि, गंगाधररत्नमाला १५४ (नवनीत पृ ४३३) [स] **०गुंडा**–पु (महानु) मोठा दंगड 'नक्षत्राचा भैरवगुंडा। केवि पाडिजे गगनीचा हुंडा।' –भाए ५९४ **०चक्र**–न भीषण परिस्थिति **०जोगी**–पु कानफाट्या गोसावी, हे भैरवभक्तहि असतात **०थाट**–पु (संगीत) एका थाटाचें नांव ह्याचे पुढील सात स्वर असतात–शुद्ध षड्ज, कोमल ऋषभ, शुद्ध गांधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल, धैवत, शुद्ध निषाद **०फेरा-री**–पुस्त्री कानफाट्याची संध्या काळची भिक्षेची फेरी **भैरवाष्टमी**–स्त्री कृष्णपक्षातील अष्टमी [भैरव+अष्टमी] **भैरवी**–स्त्री १ एक राग ह्यात षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी धैवत संवादी

गाधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर कोणी त्यास सार्व कालिक मानितात त्याच्या अवरोहात तीव्र ऋषभ विवादी या नात्यानें दिलेला दृष्टीस पडतो २ दुर्गादेवी **भैरवीचक्र**–नपु तत्रशास्त्रा-पैकीं एक चक्र यंत्र 'भैरवीचक्रें बहुत केलीं। आणि साप्रदायाहातीं ही करविलीं।'–कथासा १४ १११ **भैरवी थाट**–पु (संगीत) एका थाटाचें नांव त्याचे पुढील सात स्वर असतात शुद्ध षड्ज, कोमल ऋषभ कोमल गाधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद **भैरवी यातना**–स्त्री काशीमध्यें जो मरण पावतो त्याच्या पदरीं जें पाप असतें त्याच्या निरसनार्थ भैरवा पासून जी यातना सोसावी लागते ती **भैरी**–पु भैरव नावाचा देव

भैरी—पु बहिरा माणूस **०वे(व्य)था**–स्त्री त्वचेचें स्पर्श ज्ञान नाहींसें होणारा रोग, बधिरता

भैरी, भैरीससाणा—पु एक पक्षी, बहिरीससाणा पहा

भैरुपी—पु अनेक सोंगें घेऊन उपजीविका करणारा, भोरपी, बहुरूपी [बहुरूपी]

भैरोजळप—पु (कु) भलतीच बडबड, फाजील वागणूक [बधिरजल्पना]

भैरोबा—पु १ भैरव २ बहिरा मनुष्य, बहिरोबा

भैषज्य—न औषधाची योजना, औषधोपचार [स]

भैसान—वि (व) फार मोठा, भयकर 'नदीला भैसान पूर होता तरी त्यानें उडी टाकली' [भय]

भैक्ष-क्ष्य—न १ भिक्षा मागून मिळालेलें अन्न २ भिक्षा मागण्याची वृत्ति, भिक्षेगिरी [स] **०जीविका-चर्या-वृत्ती**–स्त्री भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करणें 'भिक्षुकवृत्ति आणि परतत्रता हीं दोन्ही पत्करण्याहतका कोणी शहाणा निघेल असें आम्हास वाटत नाहीं'–टिल २ ७७

भोइरा—स्त्री उमाच्या चुलाण्याची राख जेथें पडते ती जागा [भुइ]

भोई—स्त्री जमीन, भुई पहा 'मग तू राहे भलते ठायीं। जनीं वनीं खाटे भोई।'–तुगा ३३३७ [रू भू]

भोंई—स्त्री (अशिष्ट) भुवई

भोई—पु १ पालखी, मेणा डोली इ० वाहणाऱ्याची जात व तींतील व्यक्ति डोलकर, कोळी, ढिवर २ (सामा) पालखी, डोली इ० वाहणारा इसम ३ (ल) पाळण्याच्या आधाराचे जे चार खूर ते प्रत्येक ४ मुलाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द, भोग्या [हिं] **०खाना-महाल**–पु पालख्या, मेणे इ० जेथें ठेवतात व जेथें ते वहाणारे भोई राहतात ती जागा **०राज**–पु (गौरवानें) भोई, पालखी इ० वाहणारा

भोईनधाऱ्या—पु (व) हलक्या दर्जाचा मनुष्य [भुई+धरणारा]

भो(भों)क—न १ छिद्र, बीळ, वेज २ (ल) पोकळपणा, पोखरलेली स्थिति 'बाहेर सावकारी मोठी दिसती परतु आत सारें भोंक आहे' ३ (ल) दरबार, सस्था इ० मध्यें प्रवेश, सधान, वशिला [स भूक, का बोक्के] **भोकणा**–वि (ना व) आधळा (तिरस्कारार्थी), एकडोळथा **भोकणें**–सक्रि १ भोक पाडणें, छिद्र, बीळ करणें २ खुपसणें, भोकसणें **भोकसणें**–सक्रि (विरू) भोसकणें पहा **भोकसा-सें**–पुन (राजा) १ मोठें भोंक, भगळ, फट (क्रि० काढणें, निघणें) २ व्यापारात झालेला तोटा, नुकसान (क्रि० निघणें) ३ वशिला

भो(भों)क—पु (राजा) १ कुत्र्याचें ओरडणें, भुकणें २ (ल) (लहान मुलानें) एकाएकी मोठ्यानें रडणें, किंकाळी, टाहो फोडणें (क्रि० फोडणें) 'पोरानें रडें गिळलें पण आई दृष्टीस पडताच भोंक फोडलें' [भुकणें] **भोकण**–न (लहान मुलानें) एकाएकीं मोठ्यानें रडणें, किंकाळी फोडणें **भोकणी**–स्त्री भुकणें, कुत्र्याचें ओरडणें **भोकणें**–अक्रि (कुत्र्याचें) ओरडणें, भुकणें **भोकभर**–क्रिवि कुत्र्याचें भोंकणें ऐकू जाईल तेथपर्यंत (अतर) [स बुक]

भो(भों)कर—स्त्री १ एक फळझाड, शेलवट या झाडास पाढरा गोंद येतो २ –न भोकरीचें चिकट व रसानें युक्त असें फळ याचे लोणचें होतें ३ स्त्रियांचें एक कर्णभूषण **०डोळ्या**–वि बटबटीत, मोठ्या डोळथाचा **०बाळी**–स्त्री स्त्रियांचें कर्ण-भूषण **भो(भों)करी**–स्त्री भोंकराचें झाड

भो(भों)कसा-सें—पुन १ मेलेल्या जनावराच्या कातड्यां तील मास, हाडें इ० 'जेणें सत्याचा भोकसा काढिला। मग असत्य तृणकुटा भरिला।'–ह्रा ३ २५० २ (महानु) गवसणी, खोळ 'थवयविता मासा। घातला चामाचा भोकसा।'–भाए ७५८ ३ छिद्र, बीळ [भोक]

भो का, भोकेसंन्यास-सी—बोका, बोकेसन्यास-सी इ० पहा

भो(भों)काड-र—न रडणें, खाणें इ० प्रसगीं वासलेलें तोंड (क्रि० पसरणें वासणें, विचकणें, काढणें) [भोक=छिद्र]

भो(भों)कू–पु १ भोक, छिद्र २ कुपण, भित, वई इ० मध्यें पडलेलें भोक, खिंडार, वाट

भोक्ता—वि १ उपभोग घेणारा, भोगणारा २ अनुभविणारा ३ खाणें, पिणें इ० सुखाची उत्कट आवड असलेला ४ गुणज्ञ मार्मिक, दर्दी [स] **भोक्तव्य**–वि भोगास आलेलें, भोगावयाचें (सुख, दु ख इ०) [स] **भोक्तृत्व**–न १ प्रारब्धयोगानें जें भोगलें पाहिजे असें आपल्या नशिबीं ठरलेलें असतें तें २ भोग, सहन करणें, अनुभविणें ३ दैव, नशीब [सं]

भोग—पु १ उपभोग, सुखदु खाचा अनुभव (क्रि० येणें, करणें) 'या सकळातें बधावें। मग ज भोग भोगावे।''–ह्रा

१ २११ २ उपभोगिलेलें सुख किंवा दुःख, विषय ३ उपयोग, वापर, ताबा असणें (क्रि० करणें, घेणें) 'तुम्ही या शाल जोडीचा आजपर्यंत भोग घेतलात' ४ उपभोगण्याचा, अनुभविण्याचा कोणताहि विषय 'ज्ञालों कर्मभोगविरहित। मना आवडे तो भोग भोगीत।' ५ दैवगतीनें भोगावें लागणारें सुखदुःख (क्रि० येणें, उठणें, उभा राहणें, उचलणें) 'भोग असेल तितका भोगून सारला पाहिजे' ६ (काळ, प्रदेश इ० चें) आक्रमण, ओलाडा 'सूर्य प्राय तीस दिवसात एक राशीचा भोग करतो' ७ आक्रमण केलेली स्थिति यावरून ८ आकाशातील रेखांश ९ ताऱ्याचें शरवृत्त आणि उत्तरायणपातातील शरवृत्त ह्या पातळद्यामध्यें जो कोन होतो त्याला त्या ताऱ्याचा भोग म्हणतात –मूर्य १८ १० कष्ट, त्रास 'जरी मित्र आहे हरी तुमचा हो। तरी भोग का न सुटे आमुचा हो।' –कचेसुच ३ ११ सुखदु खादि अनुभवाचें फळ, प्रारब्ध, दैव, नशीब 'भजन घाली भोगावरी। अकर्तव्य मनीं धरीं।' –तुगा २९०४ १२ नैवेद्य 'तो भोग पारतऱ्याचा।' –सप्रामगीतें १२ १३ मैथुनसुख १४ शिजत असताना भाडद्याच्या वर आलेला भात १५ नागाची फणा [स] म्ह० भोग फिटे आणि वैद्य भेटे (वाप्र) **०येणें**–दैवगतीनें सुखदु खादि नशिबी येणें 'आलिया भोगासी असावें सादर।' **०चढविणें–लावणें**–देवास नैवेद्य दाखविणें **भोगास येणें**–(कोणतीहि गोष्ट) अनुभवण्याचा प्रसंग नशीबीं येणें सामाशब्द– **०चतुष्टय**–न चार प्रकारचे भोग, स्थूलभोग, प्रविविक्त भोग, आनदभोग आणि निरानंद-भोग यांचा समुच्चय **०पति**–पु (कायदा) एखादा पदार्थ ज्याच्या ताब्यात आहे असा मनुष्य, वस्तूचा मालक [स] **०भरणि–णी**–स्त्री भोग भोगणें, दुःख सोसणें 'अकळ प्रारब्ध भोगभरणि।' –ज्ञानप्रदीप २४७ **०भूमि**–स्त्री स्वर्ग इंद्रलोक [सं] **०भोगवटा**–पु पदार्थाचा उपभोग, ताबा वापर इ० माझा बाप ह्या वतनाचा भोगभोगवटा घेऊन वशातलीं गला' **०मूर्ति**–स्त्री १ उत्सवात मिरवावयाची मूर्ति, दिखाऊ शरीर 'हे ही पाडुहि विदुरहि या याच्या भोगमूर्ति, हे शिव र!' –मोउद्योग ११ ६१ २ (ल) काहीं एक न करता लोकाच्या श्रमाचें फळ उपभोगणारा इसम, मालक धनी ३ एखाद्या सस्थेंत प्रत्यक्ष काम करणारा मालक [स] **०लाभ**–पु एखाद्यानें आपल्याकडे ठेव म्हणून ठेवलेल्या वस्तूपासून झालेला फायदा [स] **०वटा**–पु उपभोग, वापर, वहिवाट कबजा, ताबा **०वटदार**–पु (गो) जमिनीचा उपभोग घेणारा, धनी, वहिवाटदार **०विडा**–पु नऊ पानें, नऊ सुपाऱ्या इ० घालून नऊ विडे करून ब्राह्मणास किंवा सुवासिनीस मकरसक्रांतीच्या दिवशीं स्त्रिया देतात त्यापैकीं प्रत्येक **०विलास**–पु सुखोपभोग चैनबाजी [स] **०क्षम**–न शरीर 'आणि तयाचि स्थिति तमीं। जे वाढोनि निमती भोगक्षमीं।' –ज्ञा १४ २७४ –वि भोगाना योग्य, भोगण्यास योग्य 'निगे साहूनि कोपट। भोगक्षम हें।' –ज्ञा १४ २१८ [स] **०क्षीण**–वि ज्याचें प्रारब्ध सपलें आहे असें 'पार्टी भोगक्षीण आपैसें। देह गेलिया ते न दिसे।' –ज्ञा १५ ३७५ **'भोगायतन**–न अंत पुर 'दवाचिया भोगायतनीं। खेळता आशकेना मनीं।' –ज्ञा ११ ५५२ [स भोग+आयतन] **भोगावळ**–न (गो) पिशाच्याना दाखवावयाचा वार्षिक नैवेद्य, देणें [भोग+आवली] **भोगी**–पु साप 'भोगी तुम्ही उपजला जरि नागलोकीं।' –र ४१ –वि १ भोक्ता, हौशी, विलासी, रगेल २ भोगणारा सुखदु खादि अनुभविणारा, सहन करणारा **भोगी**–स्त्री १ मकरसक्रातीच्या पूर्वीचा दिवस २ नरक चतुर्दशीच्या पूर्वीचा दिवस **भोगीचा विडा**–पु (बायकी) भोगविडा पहा **भोगीभूषण**–पु शकर, शिव –हको **भोगी (गि)या**–वि भोग घेणारा 'स्वामी तुकयाचा भोगिया चतुर।' –तुगा १३४ **०राव, भोगीं(गें)द्र**–पु शेष 'टाकोनि कपट कुटिल भाव। स्वामीसी हासे भोगिराव।' –ह ३ १८ **भोगोत्र, भोगोत्तर**–न व्यक्तिश उपभोगण्यासाठीं विशेषत ब्राह्मणास दिलेलें इनाम (जमीन इ०) [सं भोग+उत्तर] **भोग्य**–न उपभोग, वहिवाट, वापर, ताबा, कबजा (क्रि० करणें) –वि १ भोगण्यास किंवा सोसण्यास योग्य, जरूर, शक्य, अनुभवनीय २ उपयोगी, उपभोगण्यासारखें, वापरण्याजोगें 'काहीं भोग्य वस्तू गहाण ठेवशील तर ब्याज हलकें पडेल' ३ ग्रहादि कानीं आक्रमावयाचा राहिलेला (मार्ग). [स] **भोग्या**–पु १ आधळी कोशिंबीर, इरगीमिरगी इ० खेळामध्यें सर्वांनीं येउन ज्यास शिवावयाचें असतें असा मनुष्य, दगड, खाब इ० लपडाव, डोळेझाकणी इ० खेळात दुसऱ्याचे डोळे झाकणारा २ वेश्येचा उपभोग घणारा 'जसा भोग्या मिळेल तशी रात्र कठावी' [भोग] **०शिवणें**–एखाद्याकडून काहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें असता तें प्राप्त होत नाहीं असें समजलें असताहि त्यास वारवार भेटणें, प्रयत्न करणें **०भोंवर**–पु निर्लज्जपणें वेश्येच्या नादीं लागलेला पुरुष **म्ह**० भोग्या भोंवर, लाटण्या ओंबर **भोगणें**–सक्रि १ उपभोगणें (सुखदु ख., सोसणें, अनुभविणें, सहन करणें २ उपयोग करणें, ताबा असणें, वापरणें ३ उपभोगलें जाणें, मिळलें जाणें 'त्या कुळाकडून पचवीस रुपये ब्याज आम्हास भोगलें' –अकि (ना) सपणें, पूर्ण होणें 'आज ३० तारीख आहे आज तुझा महिना भोगला'

भोंग—न (व) भोंक, छिद्र [भोंक] –वि (व) मूर्ख, अकलहीन

भोंग गा—पु एक पक्षाचा किडा, भ्रमर, भुगा 'भोंगें गाधलें चाविती।' –दा १ १० ५५ [भ्रमर]

भोगतृत्व—न (अप) भोक्तृत्व पहा

भोग(गा)वर्ती—स्त्री पातालगंगा [स भोगवती]

भोंगळ—स्त्री तुतारी, पिपाणी, कर्णा 'भेरी निशाण मादळ। शख काहळा भोंगळ।'—ज्ञा १ १३२ [ध्व]

भांगळ-ळा—वि १ सैल, ढिलें, न आवळलेलें (गाठोडें, गड्डा, पोशाख इ०) २ सैल कपडे घालणारा, अजागळ (मनुष्य) ३ अधेवट; मूर्ख (मनुष्य) ४ अव्यवस्थित, ढिलाईचा (धदा, काम) ५ पोकळ, कमजोर, भरींव नसलेला (वासा, खाब, दाणा इ०) ६ हलकी, पोकळ (कवडी) ७ ज्याचें भोंक मोठें झालें आहे असा (मोती) ८ (व) नागवा, नागडा, वस्त्रहीन, उघडा [भोंक]**०कवडी**—स्त्री (ल) अजागळ, वडसर मनुष्य **०जमाखर्च-रकम**—पुस्त्री केवळ दाखविण्यापुरता सरासरी अव्यवस्थितपणें ठेविलेला जमाखर्च किंवा दर्शनी रक्कम, निश्चित नव्हे अशी रक्कम **०तारीख**—स्त्री कोणत्याहि तारखेचा न जमलेला जमाखर्च **०पणा**—पु सैलपणा, ढिलाई, अव्यवस्थितपणा 'आणि फुकट भत्ता देणें यात सरकारचा भोंगळपणा आहे'—इनाम १३४ **०भट**—पु अजागळ, नेमळट ब्राह्मण, पोकळभट **०वही**—स्त्री अव्यवस्थित जमाखर्चाची वही **०सुती-सूत्री**—वि सैल, नेमळट, अव्यवस्थित, ढिलाईचा, अजागळ (काम, धदा, भाषण, वागणूक, वक्ता, मजूर इ०) **भोंगळणें**—सक्रि (कों) ढिला, सैल, अव्यवस्थित होणें (गड्डा, गाठोडें, पोशाख इ०) **भोंगळी**—स्त्री (अशिष्ट) गचाळ, नेमळट, अव्यवस्थित, हिडीस स्त्री **भोगळी**—स्त्री १ नळींतील पोकळी (यावरून) २ नळी, नळकांडें, सुरळी, वळी 'नतर कागदाचे भोंगळींत भरून **कडबोळीं करतात**'—अभि ३ ३ (को) पाणी वहावयासाठीं माड इ० झाडाचा पोखरलेला नळ ४ पोकळी ५ वखारांत घरावरील कौलें पडू नयेत म्हणून वळचणीस ठोकलेली पट्टी, गजभोंगळी पहा ६ (अशिष्ट) दुगण, कुबे **०कुलूप, भोंगळींचें कुलूप**—न नळीच्या आकाराचें देशी कुलूप

भोंगळें—न अबवण—मसाप १ २ ८

भोंगा—पु कारखान्याच्या एजिनची शिटी [ध्व]

भोंगा—पु नारळाच्या झाडास लागणारी कीड—कृषि७५७ [भुगा]

भागाड—न (व) भोंकाड पहा

भोंगाडया, भोंग्या—पु (व) बागुलबोवा, बाऊ

भोंगुळ—पु (व) भुगा, भ्रमर [भुगा]

भोंगू—उद्गा (गो) असो! नाहू ढ! नको! याअर्थी उद्गार

भोंगोळ—वि (गो) विशाल, अथाग [का बरखल]

भोंचणें—सक्रि भोसकणें 'शेलारमामा धावत आला त्याचा भोचुदेरे बोचा।'—ऐपो ५४. [ध्व]

भोज, भोजपत्र—न भूर्ज, भूर्जपत्र पहा 'मग तया बोधाचेनि मार्जे। नाचती सवादसुखार्चा भोजे।'—ज्ञा १० १२० २ कर्तबगारी, करामत 'जेणें जग आपुलेनि भोजें। नाचवीत असें।'—ज्ञा ३ २४९ ३ चित्र, मूर्ति सोंग 'परि पुढें बालभार्चे भोज। नाचत असे।'—ज्ञा ६ १२३ ४ प्रेम, आवड, कौतुक, आदर, सतोष, सुख 'जयाचे वाचेपुढें भोजे। नाम नाचत असे माझें।'—ज्ञा ९ ५०६ ५ वृद्धि, वाढ 'तैसेंचि सत्व रज। लोपोनि तमाचें भोज।'—ज्ञा १४ २०० ६ निधान, साठा, ठेवा 'अथवा दाविलें भोज। आनदाचें।'—कथा १ ६ १९३ ७ भोजन, जेवण 'जेया वाइलें राणिवेचें भोज।'—शिशु ३६० ८ राज्य 'व्हावें कीं सुखाचें भोज।'—स्वादि १२ १ ९२ ९ भूषण, अलकार 'कवण वाईल मंत्रिपणाचें भोज'।'—भाए १३३ १० मोठेपणा **महत्त्व**, मोल [स भुक्] **०कोटदेश**—पु कच्छदेश—अश्वप १ ३४ **०राजा**—पु १ (महानु) कस राजा 'करी कवलय पीडा भोजराजा निपातु'—गस्तो ६१ २ एक धारचा उदार राजा

भोजन—न जेवण, खाणें [स] **०खर्च**—पु जेवणाचा खर्च **०दक्षिणा**—स्त्री ब्राह्मणाला जेवू घालून नतर दिलेली दक्षिणा [स] **०पात्र**—न १ ज्यात जेवावयाचें ते ताट कळीचें पान इ० रूप पात्र २ तोंड—वि अन्न समर्पण करण्यास योग्य, लायक 'पैसा वज्र्य वरून सर्व जाती, जीव भोजनपात्र ज्ञानेत' [स] **०प्रियभाऊ, भोजन्या**—पु घरात काहीं एक न करता केवळ जेवणारा आळशी आणि निरुपयोगी माणूस **०भिक्षा**—स्त्री भक्ष्य पदार्थांची भिक्षा [स] **०विधि**—पु जेवणाच्या वेळीं करावयाचा विधि, व्रत, जेवणें, जेवणाची क्रिया **०वेळ**—स्त्री जेवणाचा समय **भोजनावसर**—पु जेवणाची वेळ [स भोजन+अवसर] **भोजनीय**—वि १ खाण्यास योग्य, लायक, खाद्य २ उपभोगण्यास योग्य ३ खाऊपिऊ घालून पोसण्यास योग्य (मातापितरें, मुलें इ०) [स] **भोजनशाला**—स्त्री (महानु) जेवावयाची जागा 'त्या भैरवा उत्तरे भोजनशाला।'—ऋद्धि ११६ **भोजिणें**—सक्रि भोजन करविणें, जेवावयास घालणें 'जिहीं निष्काम द्विज भोजिले। ते पावले मत्य लोक।'—एभा २४ २२५ **भोजी**—वि (समासात) खाणारा, भक्षण करणारा जसे—अन्न-मित-अल्प-पथ्य-भोजी [स] **भोजें**—न भोजन खाणेंपिणें 'परिसुनि प्रेमाचें भोजें। धरी आवडी पोटीमी।'—मुआदि २४५८ **भोज्य**—न खाण्याजोगी वस्तु, खाद्य, अन्न 'कैं भोज्य नानापरी। कैं कोरडया भाकरी।'—तुगा २७१७—वि १ खाण्यास योग्य, लायक २ भोजनीय अर्थ ३ पहा [स]

भोज्या—पु (कों) (विरू) भोग्या पहा

भोट—वि १ (कु) बावळट, वेडसर २ (व) नगा, गुड **०मामा**—वि (कु) बावळट, वेडसर (मनुष्य) 'पण खाडिलकरी मेनका काहीं भोटमामा नाहीं?' -नाकु ३ ९०

भोटो—स्त्री (गो) काजूची मोठी बी

भोंड, भोंडणें, भो(भों)णें—(प्र) भोवड (घेरी), भोवडणें, भोंवणें इ० पहा **भोंड जिरणे**–क्रि (व) मस्ती जिरणें

भोंड—न जोंधळा, बाजरी इ०च्या दाण्याचें टरफल, गोंड **भोंडें**–नभव भुसकट, कोंडा, फोल

भोंडगा, भोंडग्या—पु (को) (तिरस्कारार्थी) भडारी

भोंडणी—स्त्री (व) भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा

भोंडला—पु १ आश्विन महिन्यात मुली भितीवर, पाटावर, देवाच्या मूर्ती इ० चित्रें काढतात तीं समुच्चयानें २ त्याच्यापुढें म्हणतात तीं गाणीं समुच्चयानें

भोडवॉ—पु (गो) पोर, छोकरा [बोडग्यो]

भांडा—वि १ (अशिष्ट) म्हातारा, वृद्ध, जीर्ण २ ओका (विरू) भुडा पहा ३ छप्परबदाच्या टोळींतील खोटें नाणें चाल विणारा (मनुष्य) -गुजा ३६ **भोंडार**–न (कों) (तिरस्कारार्थी) म्हातारा, म्हातारडा **भोंडें**–वि (व) ओकें, सुनें

भोंढभारूड—न अडचण, सक्ट, घोंटाळा, पेंच, पचाईत (क्रि० येणें, येऊन पडणें) [भारूड द्वि]

भोत—पु १ धान्य साठवावयाचा, गोणपाट इ० चा मोठा थैला, पिशवी, पोतें 'भोतगाडे रणगाडे भरून चालती स्वारींत। -ऐपो १९९ २ भाजल्यामुळें त्या जागेवरील निघून जाणारी त्वचा ३ कातडें काढून त्यात भुसा भरून तयार केलेली आकृति 'आपुल्याचा भोत चाटी। मारी करटी पारिख्या।' -तुगा ३१८२ ४ अगाची त्वचा काढल्यानें बाहेर दिसणारा मासपिंड, नखशिखात अगाचें कातडे काढणें 'भोत आणी बोटबोटी। अथवा गळ घालणें कर्टी।' -दा ३ ७ ७३ ५ अनेक चिंध्या गुडाळून केलेला व तेलात बुडवून पेटविलेला भोप्याचा काकडा, मशाल ६ दोरी वळावयाजोगा घायाळाच्या पातीचा ततु [हिं] **०सुजणे–होंणें**–मार खाल्ल्यामुळें अग सुजून भोताप्रमाणें होणें **मारून भोत करणें, मारता भोत भरणें**–(भोताप्रमाणें अग सुजेपर्यंत) खूप मारणें

भोता, भोतालचा, भोताळा, भोती, मोंतें—(प्र) भोंवता इ० पहा

भोंदगिन्हा—पु १ भूत, पिशाच्च, समध (यावरून) २ (ल) एखाद्याच्या मागें लागलेलें लचाड, त्रास, दु ख, दुर्दैव 'हा भोंदगिन्हा माझ्या पाठीस लागला' ३ अनिवार्य, कटाळवाण्या कामाचा भर, कर्ज, सकट इ०चें वाटणारें ओझें, उपद्रवकारक तगादा (क्रि० लावणें, लागणें)

भोंदणे—सक्रि भुलथापानीं, कपटानें, गोड बोलून वश करणें भुलविणें, फसविणें, फूस लावणें 'जाणोनि अत्यनिष्ट क्षिप्र तय आंधळयासि भोंदाया।' -मोसभा ६ ६७ [हिं भोंदना] **भोंदू–द्या**–वि भोंदणारा, फसविणारा, दाभिक, ढोंगी

भोद्रा–द्रा—स्त्री १ (व) ओल्या जागेंत बसल्यानें अगास येते ती बधिरता २ मोळीविके इ० ओझ्याच्या खालीं डोक्यावर ठेवितात ती वळकटी, चुबळ [बधिर]

भोनोशी—स्त्री (वे) तूप वाढण्याची तोटी असलेली झारी,

भोप(ब)ळ—न (गो) एक प्रकारची बारीक मासळी

भोंपळा—पु १ एक प्रकारचें भाजीचें फळ त्याचे काळा, पाढरा व ताबडा असे प्रकार आहेत उदराच्या विषावर काळ्या भोपळ्याचा वेठ उगाळून लावतात कडू भोपळा म्हणूनएक भोपळ्याची जात आहे वीणा, सतार याच्या डब्यास याचा उपयोग करतात २ वीणा इ०चा डेरा ३ (व) नाट व खाबाच्या वरचें टोंक यामधील ठोकळा ४ (ल) कमडलु, तुबा (वाप्र) **(भ्रमाचा)भोपळा फुटणें**–एखाद्या गोष्टींत काहीं अर्थ असेल अशी जी समजूत ती काहीं कारणानें त्या गोष्टीचें खरें स्वरूप उघडकीस येउन दूर होण **(हातीं) भोंपळा येणें**–दरिद्री होणें, भीक मागू लागणें **भोपळ्या एवढे शून्य**–अत्यत अभाव **भोपळ देवता**–स्त्री लहान मुलाप्रमाणें खोडया करणारी, भटक्या मारणारी वयस्क स्त्री [भोंपळा+देवता] **भोपळसुती**–वि १ जें चालविण्यात बदोबस्त, व्यवस्थितपणा, बारकाई, कुशलता इ० नाहीं असें (राज्य, कारभार, सावकारी, व्यवहार इ०) २ अव्यस्थित, अजागळ निष्काळजीपणानें केलेला (पोषाख, कामकाज) ३ जाडेभरडें, राकट, ओबडधोबड (सामानसुमान, कामकाज) [भोंपळा+सूत] **भोपळी**–स्त्री भोंपळ्याचा वेल **भोंपळी खरबूज**–न एक प्रकारचें खरबूज **भोंपळी मिरची**–स्त्री एक प्रकारची जाड मिरची ही कमी तिखट असते हिची भाजी करतात **भोपळ्या राग**–अगात मेदोवृद्धि करणारा एक रोग, फोपसेपणा

भोपी–प्या—पु. देवीच्या देवळातील पुजारी हा बहुधा शूद्र असतो [का बोप्पी]

भोबडा—वि (व) ज्याचे दात पडले आहेत असा, बोथरा

भोबा–भा—पु. १ उडीण, मोगली एरड इ०चें कच्चें, हिरवें त्वचेरहित फळ २ कोंवळा, अपक्व भोंपळा

भोंबा—पु लहान मुलाना भीति दाखविण्यासाठीं कल्पिलेलें एक भूत, बाऊ, बागुलबोवा **०करणें–करून सांगणें**–भीति उत्पन्न करण्यासाठीं एखादी गोष्ट फुगवून सागणें, बाऊ करणें

भोंबाड–ळ, भोंभ, भोमाड, भोंबाटा—न मुगी, साप इ०चें वारूळ [भूमि]

भोबारा—पु (व) पडसें [ध्व]

भोबारा-री—पुस्त्री १ खरज सुराचें एक पितळी वाद्य २ (क्र) एखाद्या गोष्टीचा बोभाटा, प्रसिद्धि, जाहीरपणा (क्रि० वाजविणें, वाजणें) [भों! ध्व]

भोंबी—स्त्री (अशिष्ट) धना, कोथिंबिरीचें बीं

भोंबी(बू)ल—पु (राजा कु) भुगा, भोंवर पहा [भ्रमर]

भोंबो—न (गो) तळ्याला पाणी जाण्याचें मोठें दार

भोभा—क्रि कुत्र्याच्या भुकण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून [ध्व] ०करणे-(ल) एखाद्यावर शिव्याचा वर्षाव करणें, एखाद्याच्या अंगावर मोठ्यानें ओरडणें

भोम—पु लग्नसमारंभात इष्टमित्र व आप्त यास दिलेली मेजवानी (क्रि० करणें) भूम पहा

भोम—न १ मुंज्याचें (बाळबीचें) वारूळ, भोमाड २ सोनारानें घडवावयाच्या दागिन्यातून चोरलेल्या सोन्याबद्दल भरतीस घातलेलें लोहकीट, भूम पहा [भूमि]

भोम—स्त्री (कु) डोंगराच्या पठाराखालीं असलेली दरी [भूमि]

भोमणें—सक्रि बोंबणें पहा

भोमवार—पु मंगळवार, (प्र) भौमवार पहा

भोमा—पु एक जंगली झाड

भोय-ये—स्त्री १ भुई, जमीन, भूमि 'मग जिंतिलिया हे भोये। पुरुष सर्वत्र जैसा होय।' –ज्ञा १८ ९५५ २ (तजा) लुगडयाचें अंग, काठ व पदर खेरीज करून लुगडयाचा अवशिष्ट भाग, तवा [म भूमि] **भोयरे**-न उसाच्या गुऱ्हाळात चुलवणाखालीं राखसाठीं केलेली खाच –शर

भोय—पु (कों नाविक) अस्तमनाच्या पुढील भागावर गलबताच्या काठापेक्षा एकदोन हात उंच, गोल किंवा चौरस असें लाकूड अस्तमनास दुसरी खाच पाडून उभें करतात तें हे भोय तीन असतात एक कलमीजवळ, दुसरा काठीजवळ व पुढील दाटयामागें तिसरा

भोय—स्त्री (व) भोवळ, चक्कर, घेरी

भोयलण, भोयलंग—न (व) हळद, मीठ व पाणी जमिनीवर घासून व गरम करून खरचटलेल्या जागेवर लावण्यासाठीं केलेलें औषध [भू+लवण] **भोयार**-न भुयार पहा

भोयाळ—पु वाटाडया, वाट दाखविणारा 'भोय पाय सिद्ध आहेती। भोयाळेवीण वृथा भ्रमती।'–एभा ३ ८०८ [भुई]

भोयो—स्त्री (गो) थट्टा, निंदा

भोर—पु (व) एक तांबूस भुरक्या रंगाचा पक्षी

भोंर—वि काळ्या रंगाचें आधिक्य दर्शविण्यासाठीं योजा वयाचा शब्द जसें-काळाभोर [भोंवर=भुंगा] ०**वंडी**-स्त्री (व) काळसर, गाळवट जमीन

भोरकडी, भोरजाळी, भोंरा, भोंरी—(प्र) भोंवरकडी इ० पहा

भोंरगांव, भोंरपाशी--(प्र) भोंवरगाव, भोंवरपाशीं इ० पहा

भोरडी—स्त्री कौंच पक्षी याचा जोंधळ्याच्या पिकास फार उपद्रव होतो 'शरीरसंबंधाचें नातें। भोरडया बुडविती शेतातें।' –तुगा २९८८

भारडी—स्त्री जिच्याभोंवतीं सोन्याची तार गुंडाळलेली आहे अशी आगटी

भोरपी—पु बहुरूपी 'भोरप्यानें सोंग पालटिलें वरी।' –तुगा २९१६ [स बहुरूपी]

भोरंबी—स्त्री इमारती लाकडाचें एक मोठें झाड

भोरभेंडी—स्त्री मुलींचा एक खेळ –मखेपु पृ २३४

भारा—वि पांढुरका व तांबूस रंगाचा [हि]

भोरा—पु भोवरा (फिरविण्याचा)

भोरी—स्त्री उंटी भोवरी पहा 'सर्वांगीं भोरि केली'–धपू६९

भारी(रू)प-भोरी—न १ बहुरूपी तमाशा, नाटक इ० खेळ, बाहुल्याचा नाच, कसरत, सोंगें इ० बहुरूपी लोकांचा खेळ २ मुलांचे नाचणें-**बागडणें** [स बहुरूप]

भोलाग-ड—वि (व ना) निर्जन, ओसाड, भयाण

भाव—स्त्री (ना) भोवड पहा

भोंव, भोवटी—स्त्री (गो) नदीस घातलेल्या बांधास पडलेलें भगदाड

भोवई—पु गुजराथी लोकांची एक जात किंवा तींतील व्यक्ति भवई पहा

भोंवई—स्त्री भुवई पहा (गो) भोंवी [सं भ्रू] **भोंवई (यी)स गांठी घालणें**-क्रि एखाद्या गोष्टीविषयीं नापसंति दर्शविणें 'घाली होतुनि तिर्यग्दृक् नतमुख भोंवयासि तो गाठी।' –मोउद्योग १० ६८

भोवजाल—स्त्री (गो) काळजी, फिकीर [स भवजाल]

भो(भों)वड-डी—स्त्री भोंवळ, घेरी, चक्कर (क्रि० येणें, जाणें) 'भोवडी दाटली सपूर्ण।' –मुआदि ३१ १३९ [भोवणें] ०**जिरविणें**-रग, गुर्मी जिरविणें,नक्षा उतरविणें **भोवंडणें**-सक्रि १ फिरविणें, गरगर फिरविणें 'वृक्ष भ वद्दून सत्राणें।' –मुआदि ३७ ३० २ (ल) इकडून तिकडे चालण्यास, धावण्यास लावणें 'घोडयानें मला पाटीमागून चार कोस भोवडलें तेव्हा सापडला' ३ (युरें इ०) हाकलून देणें, उधळून लावणें 'भोवडा सकळ आवणातूनि।' –निगा ९८ **भोवडी दुकान**-न (गो) फिरतें दुकान **भोंवंडावणी**-स्त्री (गो) भिरवणूक

भो(भों)वणें—अक्रि १ वाटोळें फिरणें, गिरगिरणें, भ्रमण करणें 'भोंवरी देता मदराचळ । भोवों लागला विरचीगोळ ।' –मुआदि ४ ९१ २ घेरी, चक्कर, भोंवळ, डोळ्याला येणारी अधेरी 'मला दिवसभर भोवतें' ३ (ल) उपद्रवकारक होणें, ग्रासणें, छळणें, सोसावें लागणें, त्रास होणें 'ती चोरघाड वरकडास सोडून त्या गरिबास भोवली' ४ धिरट्या घालणें, घुटमळणें 'कामिक मेळ भोंवे भोंवता।' –मुविराट ३ ६ [स भ्रमण, प्रा प भोणा, सिं भोणणु] **भोवणी–नी**–स्त्री फेरी, भ्रमण, चाल **भोविन्नणे**–अक्रि फिरणें 'जैसी ते शुक्राचेचि आगभारें। नळिका भोविन्नली एरी मोहरें।' –ज्ञा ६ ७६

भो(भों)वता–ती–ते भो(भों)वताला—क्रिवि सभोंवार, सर्व बाजूनीं, आसमतात् **भोंवतड–ण**–स्त्री (गो) सभोंवारचा टापू, आजूबाजूचा प्रदेश **भोवतणी**–क्रिवि (गो) सभोंवार **भोंवताडा**–स्त्री (कों) जवळ व लाब असलेल्या वाटेपैकीं लाबची वाट **भो(भों)वतालवा**–वि सभोंवारचा, सर्व बाजूचा **भोंवती**–स्त्री (राजा) देवाच्या मूर्तीला प्रदक्षिणा घालण्यासाठीं गाभाऱ्यास चिकट्टन असलेली वाट

भोवनी—स्त्री १ आरभ, सुरुवात बोहणी पहा २ चिन्ह, शकुन 'लाभ अथवा हानी। योडयामध्येंचि भोवनी।' –तुगा ३३५३ [भवानी]

भोवर—स्त्री नारळीच्या कवाथ्यास, रोप्पास लागणारी कीड –कृषि ७५७

भोंवर–रा—पु १ भुगा, भ्रमर 'विमीफ भोवर गोचिड जाण।' –दा ३ ७ ७ २ भुग्याच्या आकाराचा स्त्रियाच्या डोक्यातील एक दागिना ३ (गो) कलावतिणीचा कुडलाकृति नाच ४ नारळीच्या कोंवळ्या पानास लागलेली कीड [स भ्रमर]

भोंवर—शअ सभोंवतालचें, आसपासचें, सभोंवारचें 'समर्थे भोंवरवाडियाचीं शूद्र दपत्यें आणविलीं।' –सप्र १९ ७८ [स भ्रमण] **०गांव–पुन** आमपासचें एखाद्या गावाच्या जवळचें गाव **०पाग**–न (गो) एक वाटोळ जाळें **०पाशीं**–क्रिवि जवळ पास, सभोंवातलच्या प्रदेशात, आसमतात्

भो(भो)वरा—पु १ लहान मुलाचें, दोरी गुडाळून गरगर फिरविण्याचें लाकडाचें एक खेळणें २ मडलाकार फिरणारें पाणी, आवर्त ३ शरीरावरील केसाची मडलाकार रचना ४ भोंवरीचें फळ ५ मातींत खळी करून त्यात राहणारा एक क्षुद्र कीटक ६ डोंडीच्या भोंवतीं शोभेसाठीं राखतात तें केशवलय घेरा, सजाप ७ गाय, म्हैस इ० च्या अगाला स्पर्श झाला असता त्वचेवर उत्पन्न होतें तें वर्तुळाकार स्फुरण ८ (क) गिरकी, चक्कर, फेरा, वळसा (क्रि० देणें, घेणें) ९ एक वनस्पति, तेड पाढरें निशोत्तर १० (काव्य) चक्र, (सामा) चक्राकार फिरणारी कोणतीहि वस्तु 'कुलालाचा भोवरा। जैसा भवे गरगरा।' [स भ्रमर अप भवर हि प भौरा] **०करणें**–गाय, म्हैस इ० स स्पर्श झाला असता त्यानीं वर्तुळाकार स्फुरण करणें **भोवऱ्यात सापडणे**–लक्कर नाहीशा न होणाऱ्या सकटात अडचणींत गुतणें **(पायाला)भोवरा असणें**–सारखें फिरत राहणें **भोंवरकडी**–स्त्री गुराच्या दाव्याला असते तशी फिरती कडी **भोवरजाळी**–स्त्री भोवऱ्याची दोरी **भो(भो)वरी**–स्त्री १ एक प्रकारचा वेल २ गानसालमिश्री ३ पायात काटा मोडल्यामुळें तेथें जी वाटोळी गाठ उत्पन्न होते ती, चकदळ ४ कणे कडाचें टोंक रुखाच्या ज्या पोकळ भागावर टेंकतें तो भाग ५ मडलाकार भ्रमण, गिरकी प्रदक्षिणा, वळसा, फेरा (नाचणारा, भोंवरा इ० चा) (क्रि० घणें वण) ६ घोड्यातील व्यंग (म्हसाचें वलय किंवा चकदळ) ७ (अशिष्ट) मोहरींचें बीं ८ झाल्र तो विणला पाट सुतानें। मोत्याची भोवरी।' –वसा १५ ९ एक प्रकारचा दागिना, बुगडी 'पै आकारा नाम भोंवरी। यर सानें तें सोनें।' –ज्ञा १० ९०२ १० (ना) एक लहान पाखरू ११ बैलगाडीचें चाक १२ (कों) भोवार पहा १३ (गो) टकली, चाती

भो(भ)वरी—स्त्री (महानु) उटी भोरी पहा 'सर्वागीं एक्षदर्कमाची भोवरी ढति।' –पूजावसर

भोवरुल्ला—पु (कु) फुगडीचा एक प्रकार

भोवलणें—सक्रि भुलविणें 'कुचमर्दी गोपिका धारी भोवलुनि गोवळया पोरी।' –राला ३८ [भूल]

भोवलें—न (विरू) बटुलें पहा

भोवस—पु (गो) पुरगाचा जमाव, झुड थवा

भो(भो)वळ—स्त्री चिनादि विकृतीमुळ यणारी ती घरी चक्कर, भोवड [स भ्रमण, म भोवणें] **०जिरणें**–नक्षा उतरणें, गर्वाचा परिहार होणें

भो(भो)वाडा—पु १ चक्कर, फेरा, वळसा २ एखाद्याचा सार्वजनिक रीत्या झालेला अपमान, फजीतवाडा, शिंड (गुन्हेगार इ० ची गाढवावरून काढलेली), (विशेषत) भोवाडापोवाडा (क्रि० काढणें, मिरविणें, वाजविणें, निघणें वाजणें) ३ पदार्थ फार डिवचला गेल्यामुळें त्याची होणारी नासाडी, कालवाकालव ४ होळीच्या प्रसगीं डवीच्या सोंगाची काढलेली मिरवणूक (क्रि० मिरविणें, काढणें, निघणें, होणें) [भोवणें] **भोवांडणें**–सक्रि भोंवडणें पहा

भोवार—स्त्री (कों) पाणरहाट, तल्याचा घाणा इ० भोंवतीं बेल इ० ची फिरण्याची वर्तुळाकार वाट, मार्ग [भोवण] **०गांव–पुन** (प्र) भोंवरगाव पहा

भोशा—स्त्री (हट्ट नाविक) नागर बाधलेली दुसरी लहान दोरी

भोशा ऊंस, भोस-सा—पु उसाची एक जात **भोस-**पु बोरूसारखें एक तृण

भोसकट-कटे, भोसकू—नपु १ (कों) (भित इ०तील) खिंड, खिंडार, भगदाड २ (कापड इ० स पडलेलें) मोठें, ओबड धोबड भोंक [भोंक]

भो(भो)सकणें, भासकाविणे—सक्रि १ एखाद्या पदार्थांत अणकुचीदार पदार्थ शिरकाविणें २ तरवार सुरी, सुई इ० दुसऱ्या पदार्थांत जोरानें खुपसणें ३ झाडाची फांदी, शरीरावयव इ० त्याच्या मुळाचाहि कांहीं भाग निपेपर्यंत जोरानें उपटणें, हिसकणें ४ विघड विणे, खराब करणे [ध्व भस!] **भो(भो)सका, भोसकें**-पुन (विरू) भोकसा पहा **भो(भों)सणे**-सक्रि (विरू) भोसकणें पहा

भो(भो)सडी—स्त्री (अश्लील) स्त्रियांचें जननेंद्रिय, योनि [स भसद्] **भोंस(सा)डणें**—सक्रि खरडपट्टी करणें, शिव्या देणें, फोदलणें **भोसडपट्टी**-स्त्री खरडपट्टी (क्रि० काढणें) **भोंसडीचा**-वि अपशब्द, शिवीप्रमाणें योजतात

भो(भों)सर्डा—स्त्री भोंशा ऊस निपाणी ऊसाची एक जात

भोंळ—स्त्री चक्कर, घेरी, भोंवळ (क्रि० येणें) [भोंवळ]

भोळा—पु शकर शिव 'ब्रह्माडाहूनि वेगळा। केलास निर्माण करी भोळा।' –एभा २४ २२९ –वि १ साधा, सरळ मनाचा, निष्कपट अत करणाचा, दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा २मूर्ख, वेडसर, अजागळ **भोळानदो**-पु मूर्ख, वेडगळ, धावळट मनुष्य **०नाथ-शंकर-साब-महादेव**-पु १ शकर, शिव २ अत्यत भोळा, सरळ मनाचा मनुष्य **०भाव-भावार्थ**-पु साधेपणा, सरळ पणा निष्कपटीपणा म्ह० भोळाभाव सिद्धीस जाव **०भावार्थी**-वि साधा, सरळ, निष्कपटी **०भासा**-पु १ चूक, चूकभूल, हयगय, दुर्लक्ष (क्रि० काढणें, निघणें, जाणें) ३ नजरचुकीमुळें होणारा फायदा –वि विसराळू, निष्काळजी, दुर्लक्ष करणारा 'तुम्ही रुपये दिले त्याविषयीं मी भोळाभासा गेलों नाहीं' [भोळा द्वि] **भोळाभासा द्यावा घ्यावा**-चूकभूल द्यावी घ्यावी **०भाळा**-वि भोळा पहा **०राजा**-पु साधा निष्कपटी मनुष्य **भोळवट, भाळसर**-वि १ कांहींसा भोळा, साधा २ किंचित् वेडसर, अजागळ **भोळसाविणें, भोळाविणे**-सक्रि फसविणें, ठकविणें **भोळीव**-स्त्री (काव्य) भोळेपणा, सरळपणा, नेणतेपणा, निष्कपटपणा 'घेऊनि भोळिवेची बुथी। आपणा रक्षिजे सावधवृत्तो।' –मुआदि ३५ १४६ **भोळें-न** १ नजरचूक चूकभूल (हिशेब इ० तील) 'हिशेब चुक्लास तर आणखी करून पहा मला तुझें भोळें नको २ दुसऱ्याच्या नजरचुकीमुळें झालेला लाभ किंवा हानि ३ भ्रम, भ्रांति, भुरळ, मोहनी (क्रि० घालणें, पडणें) 'एक गोसावी काल आला होता त्यानें भोळें घालून दोन रुपये व पागोटें नेलें' **(लाभापेक्षां) भोळ्याची आशा फार**-वाजवी नफ्यानें समाधान न होऊन दुसऱ्याच्या नजरचुकीनें होणाऱ्या फायद्याची आशा असणें म्ह० गाढवाची गोणी खडींचें भोळें **भोळें भाग्य**-न मूर्ख, अजागळ मनुष्यास श्रीमत करणारें नशीब **भोळे भाविक**-पुअव विश्वास ठेवणारे, श्रद्धाळू लोक **भोळेभासें**-न भोळें अर्थ १ पहा [भोळें द्वि] **भोळे राज्य**-न भोळा राजा पहा

भोक्ष्यमाण—वि भोगावयाचें, सोसावयाचें (सुख, दुःख इ०) [स]

भौ, भोव—वि १ (गो) पुष्कळ, जास्त, बहु २ (ल स्त्रियाच्या भाषेंत) कमी, नाहीं असें 'कुकुम भोव झाला' [स बहु]

भौकोष्न—क्रिवि (गो) बहुतकरून, बहुतेक

भौतिक—न पचमहाभूतांचें बनलेलें शरीर 'आणि वाहेतेनि भौतिकें। पापपुण्य येथें पिकें।' –ज्ञा १३ १५६ –वि १ भूता सबधीं, पिशाचासबधीं पैशाचिक २ पचमहाभूतासबधीं ३ विश्वासबधीं [स]

भौम—न लबाडीनें दागिन्यातील सोनें काढून घेऊन त्या ऐवजी भरीस घातलेला दुसरा हिणकस धातु लोहकीट भूम पहा

भौम—पु एक पापग्रह, पृथ्वीचा पुत्र, मगळ 'नातरी भौमा नाम मगळु। रोहिणीतें म्हणती जळु।' –ज्ञा १५ ११६ [स] **०वार-वासर**-पु मगळवार

भौम—वि भूमीसबधीं, पृथ्वीसबधीं [स] **भौमिक**-वि इहलोकींचा, भूमीसबधाचा, पृथ्वीसबधाचा [स]

भौमानेस्त—वि (गो) माननीय, वंद्य [भोमान=बहुमान]

भौरी फिरणें—अक्रि (व) गवत, कडबा इ० ची गजी, घर इ० आगीनें वेष्टून जाणें, वेढणें, आग लागणें 'एकदा भौरी फिरल्यावर घरातील सामान कसें निघणार!'

भौस—पु (गो) ग्रामसस्थातर्गत कृषिकर्मी याचा सघ [स भ]

भौ(भौं)सळ—स्त्री डुकराची फेरी

भ्या—न भय, भीति 'उडया पाण्यात घालती। घालती मरणाभ्यान।' –ऐपो ८३ [भें, भय] **भ्याट-ड**-वि भितरा, भेकड **भ्यामूर**-वि भयकर, भीतिदायक, भीति उत्पन्न करणारा, भेसूर

भ्याडा—वि (अशिष्ट) भ्याहडा पहा

भ्यात—पु (कु) बाबूचा अर्धा, चिरलेला भाग, भेत

भ्रतार—पु नवरा, पति [स भर्तृ]

भ्रम—पु १ पित्तादिकानें गरगर फिरणें, फेरा, मडलाकार

४ चूक, चुकीची कल्पना, मत, गैरसमज, विपरीत ज्ञान ५ डोक्यात होतो तो विचाराचा घोंटाळा, संदेह, विचाराचा विसंगतपणा, मनाचा गोंधळ ६ (ल) योग्य मार्गापासुन च्युत होणें, सत्पथ भ्रश, बहकणी ७ वहीम, भ्राति, अनुमान, आदेशा 'ज्याचा आम्ही भ्रम धरला होता तोच शेवटीं चोर ठरला' ८ संशय, शंका, साशंक वृत्ति 'हा ब्राह्मण किंवा शूद्र ह्याविषयीं आम्हाला भ्रम आहे' [स] **भ्रमाचा भोपळा भ्रमाची मोट-पुडी-** पुस्त्री जें खरोखर चागलें नाहीं तें चागलें आहे असा एखाद्याचा झालेला चुकीचा ग्रह, पोकळ वस्तु **भ्रमाचा भोपळा फुटणें-** एखाद्याच्या खोट्या कल्पनेचें निरसन होणें स माशब्द- **०रस-** पु १ दारू, सुरा, मद्य २ (ल) मोह 'तेथ ब्रह्मरस आणि भ्रमरस। इहीं युक्त अमृतकलश।' -एभा १४ ११ **०हत-** वि भ्रमलेला, भ्रमिष्ट, भ्रात 'आता जाहालिया भ्रमहत। जैसें पिशाचाचें चित्त।'-ज्ञा ५ ५७ **०ज्ञान-** न चुकीचेंज्ञान, चूक गैरसमज [स] **भ्रमलेपण-** न भ्राति, मोहावस्था 'तृ भ्रमलेपणें अहकृति। यासि घातु न धरिसी चित्तीं। -ज्ञा २ ९८ **भ्रमिष्ट-स्त-त-** वि १ कैफ इ०नीं भ्रम झालेला 'परि भ्रमिष्ट झाला द्विपचवदन।' २ बेडसर, खुळा ३ ज्याचे विचार सदा घोटाळलेले असतात असा, सदा साशंक, गोंधळलेला ४ खोटें, न चालणारें 'कीं भ्रमित नाणें असेल पोटीं। सुलाख टोचितो निजबळे।' -भवि ५ ९४ [स भ्रमिष्ट] **भ्रमी-** वि १ भटकणारा, भटक्या २ बहकणारा, चुकीच्या मार्गानें जाणारा ३ सदा गोंधळलेला, शंकित [स] **भ्रामक-** पु लोहचुंबक 'भ्रामकाचेनि सगें। जैसें लोहो वेडा रिगे।' -ज्ञा १८ १३११ [स] -वि घोटाळ्यात पाडणारा, संशय उत्पन्न करणारा, भ्रमोत्पादक

भ्रमण—न १ भडलाकार फिरणें, गरगर फिरणें २ (शब्दश व ल) भटकणें, फिरणें, हिंडणे 'नाहीं केलें तीर्थाचें भ्रमण। पाळिला पिंड करचरण।' -तुगा ६९२ ३ (ल) भ्राति पडणें, बहकणें, कुमार्गास लागणें ४ एक अशुभ मुहूर्त, अशुभ वेळ [स] **०चक्र-** न १ (काव्य) इहलोक सत्यस्वरूप आहे असा मनाचा खोटा ग्रह 'जेणें ब्रह्मादि देवगण। भ्रमणचक्रीं पाडिले।' २ गति असणाऱ्या ग्रहाचें चक्र 'भ्रमणचक्रीं न भवे। ध्रुव जैसा।' -ज्ञा १३ ४८८ [स] **०प्रवाह-** पु प्रापणप्रवाह (इ) कन्व्हेक्शन करट **०शील, भ्रमणीक-** वि भटकणारा, भटक्या **भ्रमणें-** अक्रि १ चक्राकार फिरणें, गिरकी मारणें २ भटकणें हिंडणें ३(मनानें) धाव घेत सुटणें, भटकणें ४ भलत्याच मार्गानें जाणें, चुकणें ५ घाबरणें 'भ्रमता सहस्रनयनहि परि धैर्यजलधि नदीज न भ्रमला।' -मोभीष्म ११ ९९ ६ भुलणें, भुरळणें 'नातरी महासिद्धि-सभ्रमें। जितला तापसु भ्रमें।' -ज्ञा १ २७१ ७ पाठ दाखविणें, माघार घेणें 'वत्सा! जरि तू युद्धीं न भ्रमसिल पावसील सुगतीतें।' -मोस्त्री ४ १९ **भ्रमता-** वि भटकणारा ऐमेनि न राहतयातें राहवी। भ्रमतयातें वैसवी।' -ज्ञा ६ १६९ **भ्रमंती-** स्त्री भ्रमण [स]

भ्रमर—पु १ भुंगा २ केसाची मडलाकृति भोंवरा ३ भोंवरा [स] **०कीट-** पु कुभारीण माशी **०गुंफा-** स्त्री (योग) गोल्हाटावरील योगशास्त्रोक्त स्थान गोल्हाट अर्थ २ पहा 'तेथ औटपीठ गोल्हाट। साडूनि भ्रमरगुफा कपाट।' -एभा १२ ३५२ **०पडळ-ळी-** स्त्री (काव्य) भ्रमराचा समुदाय 'भ्रमर पडळी रोमावळी। श्रीवत्स नव्हाळी तेचि पै।' [भ्रमर+पटल]

भ्रमर(हस्त)—पु (नृत्य) हाताचा आगठा व मधलें बोट ह्यांची अग्रें एकमेकास लाविणें, तर्जनी वाकडी करणें, करगळी आणि अनामिका उभ्या ठेवणें

भ्रमी—स्त्री विशिष्ट सैन्यसरव्याव्यूह एक भ्रमी=दहा हजार हत्ती, एक लाख रथ, एक कोटी घोडे, एक अब्ज पदाति 'हयीं हयीं शतपदाती जाण। इतके मिळोनि एक भ्रमीप्रमाण।' -जै ३३ ३०

भ्रंश—पु १ पतन, पडणें, गळणें २ (ल) अपकर्ष, -हास, नाश, च्युत होणें (महत्त्व, दर्जा, जात, सत्ता इ० पासुन) चळ, वेड, खूळ जसें-बुद्धि-ज्ञान-वैराग्य-शांति-श्रश [स] **भ्रंशणें-** सक्रि १ (काव्य) घोटाळ्यात पाडणें, गोंधळविणें, चुकविणें २ एखाद्यास त्याच्या स्थानावरून च्युत करणें -अक्रि १ गोंधळणें, बुचकळ्यात पडणें २ स्थानावरून च्युत होणें, भ्रष्ट होणें, चुकणें, भ्रम पावणें 'कीं तपोबळें ऋद्धी। पातलिया भ्रशे बुद्धी।' -ज्ञा १ १८८ ३ नष्ट होणें, नाहींसें होणें 'तिमिरावरुद्ध जैसें। दृष्टीचें तेज भ्रशें।' -ज्ञा २ ५६ **भ्रशित-** वि (विरू) भ्रष्ट पहा [स]

भ्रष्ट—वि १भाजलेला, शेकलेला २ शिजविलेला [स भ्रस्ज्]

भ्रष्ट—वि १ पडलेला, सुटलेला, पतन पावलेला (सद्गुण, आचार, विचार, दर्जा, सत्ता, महत्त्व, योग्यता, पावित्र्य इ० पासुन) २ घोटाळ्यात पडलेला, गोंधळलेला, बुचकळ्यात पडलेला [स] **०मार्गस्थापक-** वि (काव्य) धर्मासबधीं चुकीचा मार्ग स्थापन करणारा, धर्मबाह्य आचरणाचा संस्थापक [स] **०संकल्प-** वि १ ज्याचा हेतु निष्फळ झाला आहे असा २ स्वत चा व्यवसाय, धदा इ०त अयशस्वी झालेला [स] **भ्रष्टाकार-** पु सोंवळें ओवळें, अस्वच्छता, व्यभिचारादि दोष इ० न पाळल्यामुळें उत्पन्न झालेली अपवित्रता, अमगलपणा [भ्रष्ट+आकार] **भ्रष्टाचार-** पु १ शास्त्रविहित आचारास सोडून अस लेलें वर्तन, अनाचार २ भ्रष्टाकार पहा [भ्रष्ट+आचार] **भ्रष्टाचारी-** वि शास्त्रबाह्य आचरण करणारा, अनाचार करणारा [स] **भ्रष्टाभ्रष्ट-** स्त्री सर्वसाधारण भ्रष्टाकार अपवित्रता [भ्रष्ट द्वि] **भ्रष्टणें-** अक्रि १ (काव्य) पतित होणें, खालीं येणें, च्युत होणें

(सद्‌गुण, योग्यता, पदवी इ० पासून) २ गोंधळणें, बुचकळ्यात पडणें 'होणाराची विचित्र गति। भ्रष्टली मति तयाची।' **भ्रष्ट विणें**-सक्रि (काव्य) अपवित्र करणें, विधिपूर्वक बाटविणें **भ्रष्टथा**-वि धार्मिक आचारविचाराप्रमाणें न वागल्यामुळें पूर्ण भ्रष्ट झालेला (मनुष्य)

भ्रांत—स्त्री भ्रांति पहा 'ज्याला पडली भाऊची भ्रात। ते राहिले रणात।'-ऐपो १३० -वि १ चुकलेला, घोटाळ्यात पडलेला, बहकलेला, गोंधळलेला, साशंक झालेला 'जयाचेनि सगें ब्रह्मभावो। भ्राता सही।'-ज्ञा ६ १०२ २ परिभ्रमण केलेला, गिरकी, वळसा घेतलेला ३ भ्रांतिष्ट पहा [स] **०खोर-वट**-वि भ्रांतिखोर, भ्रांतिवट पहा **०हृदय**-वि सशयी, शंकाकुशंकानीं युक्त, शंकेखोर [स] **भ्रांति-ती**-स्त्री १ चूक, भूल, चुकीचा समज, मिथ्याज्ञान, भ्रम 'देखे विवेकी जे होती। ते दोहींतेंही न शोचिती। जे होय जाय हे भ्राती। म्हणऊनिया। -ज्ञा २ १०२ २ गोंधळ, घोंटाळा 'दुर्जना घालूनि अनिवार भ्राति। भक्ता छळविसी तया हातीं।' ३ सशय, शंका, साशकवृत्ति [स] **०कट-कर-वट, भ्रांतवट**-वि सशयास्पद, घोंटाळ्याचा, सशयित 'आलों तर येईन असें भ्रांतिकर सागू नका काय तें स्पष्ट सागा.' **०खोर**-वि शंकेखोर, सशयी **०पटल**-न (काव्य) भ्रम, मोह यांचें आवरण, आच्छादन, पडदा **भ्रांतिष्ट, भ्रांत्या**-वि १ सशयित वृत्तीचा, सशयी, डळमळीत मनाचा, अनिश्चित विचारांचा २ गोंधळलेल्या मनाचा, घोंटाळलेला, भ्रमिष्ट ३ ज्या त्या गोष्टीविषयीं शंका घेणारा, शंकेखोर ४ नेहमीं चुकणारा [स]

भ्राता—पु भाऊ, बधु (सामासिक शब्दात भ्रातृ असें रूप होतें) [स भ्रातृ] **भ्रातृजाया**-स्त्री भावाची बायको, भावजय [स] **०त्व**-न बधुत्व, भावाचें नातें, भाऊपणा [स] **०हत्या**-स्त्री भावाचा खून [स] **०हत्यारा**-पु भावाचा खून करणारा **भ्रातृव्य**-पु भावाचा मुलगा, पुतण्या [स] **भ्रात्र्य**-वि भावासबधाचें [स]

भ्रुकुटी—स्त्री १ भुवईचें आकुचन २ (सामा) भुवई ३ (नृत्य) भुवईचा एखादा भाग न उचलता सबध भुवई एकदम उचलणें [स] **०चढविणे**-उग्र मुद्रा धारण करणें **०भंग**-पु रागानें भिवया चढविणें, कपाळास आठ्या घालणें [स]

भ्रू—स्त्री भुवई [स] **०पल्लव**-पु भुवई 'सहजें तिहीं सधी भेटी। जेथ भ्रूपल्लवा पडे गाठी।'-ज्ञा ५ १५२ [स] **०भंग**-पु भ्रुकुटीभग पहा [स] **०मध्य**-पु दोन भुवयामधील जागा [स] **०लता**-स्त्री (काव्य) भुवई 'भ्रूलता आठी घालून। नेत्रयुगुल वटारले।' [स] **०संकेत**-पु भुवई वाकडी करून केलेली इशारत, सूचना, नेत्रसकेत (क्रि० दाखविणें, दावणें) 'अगदादि भ्रूसंकेत। दाविता जाला ताराकात।' [सं]

भ्रूण—पु गर्भ, गर्भावस्थेंतील बालक [स] **०हत्या**-स्त्री गर्भस्थ प्राण्याची हिंसा, गर्भपात [स] **०हत्यारा**-वि गर्भपात करणारा